॥श्रीकाशीजीमेंमहत्ताभदयनीदिवाकरछापाखानेमेंसिद्धांतकौमुदीतत्वबोधिनीटीकासंयुक्तछापीगई
शिवचरनकेदहौं लिखामहीयनारायनपांडे छापनेवाला बदल शुधापंडितबडुक जिसेलेनाहोयसोचादनीचो
कमेकुंजगलीकेपछिमतरफशिवचरनकेदुकानमेंमिलेगी॥ श्रीसंवत् १९३७ मीः पौषवदी ९ वारशनी ॥

॥श्रीगणेशायनमः॥श्रीगुरुभ्योनमः॥नत्वागजाननंदेवंशारदांचगुरून्जिनान्॥बालानांबोधकर्त्रीयंलिख्यतेतत्त्वबोधिनी १नत्वाविघ्नेश्वरंसांबंकृत्वाचगुरुवंदनं॥सिद्धांतकौमुदीव्या॥
ख्याक्रियतेतत्त्वबोधिनी १ विघ्नविघातायशास्त्रांतमंगलंशिष्यशिक्षायैनिबध्नन्चिकीर्षितंप्रतिजानीते॥मुनित्रयमित्यादिना॥त्रयोऽवयवायस्यतत्त्रयंसंख्यायाअवयवेतयट्॥द्विनि
भ्योतयस्येत्ययच्॥मंतारोवेदशास्त्रार्थतत्त्वावगंतारोमुनयः मनेरुच्चेत्योणादिकस्त्रेणमनेरतउकारोमनेः परस्त्यत्ययश्चगणसुनेहभवति॥किंदित्यनुवर्तनात्तपरकरणाद्धातोर्णो
णादिकात्तायनप्रत्ययजलीनांत्रयं मुनित्रयं॥ननुस्वयंभुवेनमस्कृत्येत्यत्रैवात्रापिनमःस्वस्तिस्वत्यादिनाचतुर्थीस्यादितिचेन्नैवम्।उपपदविभक्तेःकारकविभक्तिर्बलीयसीतिवस्यमा
णत्वान्नमस्कारोक्तिदेवानांतिवद्विहितायायाएवयुक्तत्वात्॥किंचजहत्स्वार्थावृत्तिरितिपक्षेनमः शब्दस्यात्रनिरर्थकत्वात्तद्योगेचतुर्थीनभवति॥अथवद्धरणपरिभाषायाः प्रवृत्तेः॥
स्वयंभुवेनमस्कृत्येत्यत्रनुस्वयंभुवमनुकूलयितुमित्यर्थेविवक्षायांक्रियार्थोपपदस्येत्यादिनाचतुर्थीतिमूलेएवसुरीभविष्यतिनचैवंनमःस्वस्तीतिसूत्रेनमःपदंव्यर्थमितिशं
कंहरयेनमस्कृत्यत्रनुहरिमनुकूलयितुमित्यर्थेऽविवक्षितेसंबंधसामान्येषष्ठ्यांप्राप्तायांतदपवादतयातस्यावश्यकत्वात्॥तद्वृत्तौ रितिनेषांपाणिन्यादीनामुक्तीःसूत्रवार्त्ति

॥श्रीगणेशायनमः॥पाणिनयेनमः॥मुनित्रयन्नमस्कृत्यतद्वृत्तीःपरिभाव्यच॥वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयंविरच्यते॥१॥

कभाष्यादीत्यर्थः॥तस्यमुनित्रयस्योक्तीरितिव्याख्यानेपिमुनिसमुदायेनसूत्रवार्तिकं भाष्यंवानोक्तमितिसमुदायिनांमुनीनामेवोक्तीरितिपर्यवस्यति॥परिभाव्येति पर्यालोच्येत्य
र्थः॥नचपरिपूर्वस्यभवतेस्तिरस्कारार्थत्वात्कथमत्रज्ञानार्थतेतिशंक्यंपरीत्यस्यभानीतिवुरादिरिजंतेनयोगात्॥केचिदत्रभवतिनायोगमभ्युपेत्याहुः परोभुवोऽवज्ञानइतिसू
त्रेपरेभुवस्तस्यावज्ञानइतिविशेषणान्नतिरस्कारार्थत्वंनियमः॥मनसापरिभाव्यकिंचिदित्यादिश्रीहर्षप्रयोगाच्च॥अतएवचात्रा प्रयुक्तत्वदोषशंकापिनास्तीति॥अन्येतुभ
नादरः परिभवः परिभावस्तिरस्क्रियेतिकोशात्परि पूर्वकाद्भवतेर्घञंतादेवतिरस्कारप्रतीतिर्नान्यस्मादित्याशंकैवात्रनास्तीत्याहुस्तन्मंदम्। परिभूयपरिभवतीत्य त्रोपितिर
स्कारप्रतीतेः॥वैया॥करणेतिव्याकरणमधीयतेविदंतिवावैया करणाः॥तासिद्धांतानांकौमुदीप्रकाशिकेत्यर्थः॥निदुर्वैसकलजनाह्लादकत्वसाम्येनकौमुदीशब्दप्रयोगः॥
करिष्यमाणायाअपिकौमुद्याःबुध्यासंन्निधापितत्वादियमित्यंगुल्यानिर्देशः॥विरच्यतइतिमयेतिशेषः॥तत्प्रतियत्नेप्रतिपत्तौगणधानेविपूर्वादस्माद्वर्तमानसामीप्येभविष्यदर्थेवर्तमानप्र

अइउण्। ऋऌक्। एओङ्। ऐऔच्। हयवरट्। लण्। ञमङणनम्। झभञ्। घढधष्। जबगडदश्। खफछठथचटतव्। कपय्। शषसर्। हल्। इतिमाहेश्वराणिसूत्राणि। अणादिसंज्ञार्थानि। एषामन्त्याइतः। लण्सूत्रेऽकारश्चहकारश्चविकारउच्चारणार्थः। हलन्त्यम्। १।३।३। हलितिसूत्रेऽन्त्यमित्यनुवर्तते। आदिरन्त्येनसहेता। १।१।७१। अन्त्येनेतासहितआदिर्मध्यगानांस्वस्यचसंज्ञास्यात्। इतिहल्संज्ञायां ॥ त्रदर्शइष्यतेाहयवरट्। यानुबंधोऽट्संज्ञार्थः। हकारोपदेशस्त्रअश्हश्रण्यहणेषुहकारस्यग्रहणार्थः। अईईणाअङ्व्यवायेपीतिणत्वंदेवाहसंति भोभगोअघोअपूर्वस्ययोऽशीतिरोर्यत्वंदेवोहसतिहशिचेत्युत्वं। लिलिहिढुंलिलिहिख्यौविभाषेटइतिवाढत्वं। लणाकारानुबंधोऽण्रण्यण्संज्ञार्थः। नन्चणितिश्रेणकारेणाकचिदृश्यतेकचित्तुपरणकारेणाश्रीतित्तुपरणकारेणेचातथाचनिःसंदेहायअनुबंधांतरमेवकर्तुमुचितं। सत्यमाचार्यस्यानंतोविशेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमितिपरिभाषाज्ञापनायपुनर्णकारानुबंधइतिस्थितमाकारोञमङणनम् मकारइहअमूयम् ञमङम्संज्ञार्थः। झभञोञकारोयञ्संज्ञार्थः घढधषितिषकारस्तुझषभष्संज्ञार्थः। जबगडदशितिशानुबंधोऽशहशवशजशबशसंज्ञार्थः। खफछठथचटतव्इतिसूत्रेवकारस्तुकुव्संज्ञार्थः। कपयितियकारोययमयञ्यखयच्यसंज्ञार्थः। शषसरितिरेफस्तुयरञ्रखर्चरशर्सेज्ञार्थः। हलितिलकारस्तुअलहल्वल्रल्झल्शल्संज्ञार्थः। षुनर्हकारोपदेशस्तुवल्रल्मल्शब्सुहकारग्रहणार्थः। रुदिहिस्वपिहिरुदादिभ्यःसार्वधातुकेरितिवलादिलक्षणट्लिहित्वा। स्नेहित्वा। नत्का ॥ ॥

उपदेशेत्यंहलिति उपदेशेकिम् अग्निचित् सोमसुत् स्तुतिकाशिका अत्रेत्संज्ञायांलोपःस्यात् नचनुकोवैयर्थ्ये आगत्येत्यादौचरितार्थत्वात् नचकिंपः पित्त्वस्यवैयर्थ्ये आग्नेच
ताचित्यादौचरितार्थत्वादितिहरदत्तः अंत्यंकिं मनिनोमकारस्यमाभूत् सत्यांहीत्संज्ञायामंत्यादचः परःस्यान्नवेश्मसद्मसद्मधात्भ्योमनिन् हलितिकिं भूसताभंभविता न
च प्रयोजनाभावान्नेत्यमितिवाच्यं सत्यामित्संज्ञायामूदितइतिइड्विकल्पापत्तेः अन्येतुचिरिणोतिजिरिणोतिइहधात्तोरत्यस्यमाभूत्सत्यामित्संज्ञायामिदितइतिनुमस्यादि
त्याहुः आद्योच्चारणमिति आद्योच्चारणविषयोऽभूतोयःशब्दस्तस्यांत्यंहलित्स्यादिति फलितोर्थः उपदेशेजनु उपदेशनमुपदेशोभावेघञ् उपदेशेकिंभ्वभोंअपःसप्तम्यर्थे
द्योतकोत्राइ आडोनुनासिकश्छंदसीत्याकारेनुनासिकः यद्यप्यत्रउञ उंरित्यत्रैवानुनासिकविधानसामर्थ्यान्नेत्यमितिसुवचंतथाप्युत्तरार्थमवश्यंकर्त्तव्यमुपदेशग्रहणं
स्यदृष्टप्रतिपत्तयेइहैवस्तां अकिम् मनिनोमकारस्यमाभूत् नचहलंत्यमित्यंत्यग्रहणसामर्थ्यादनंत्यस्यमकारस्यनभवेदितिवाच्यं आलच्इत्यत्रालच्प्रत्ययाद्यावतिप्रसं
गवारणेनतस्यचरितार्थत्वात् अनुनासिकइतिकिं ईक्षदर्शने ईक्षितःसत्यांहीत्संज्ञायांक्ष्वीदितोनिष्ठायामितीणन्स्यात् यदन्यत्रोपजीव्यतेतदनुनासिकसंज्ञाप्रथमंवक्तुमु

हलंत्यम्॥उपदेशेऽत्यंहलित्स्यात्॥उपदेशआद्योच्चारणंततोऽण् अच्इत्यादिसंज्ञासिद्धौ॥उपदेशेऽजनुनासिकइत्॥३।३।उपदेशेनुनासि
कोऽनित्संज्ञःस्यात् प्रतिज्ञानुनासिक्याःपाणिनीयाःलणसूत्रस्थावर्णनसहाश्चार्यमाणोरेफोरलयोःसंज्ञा॥ चित्तथापिनासिकामनुगतइति

योगाश्रयणेनैवगतार्थत्वादनुनासिकसंज्ञासूत्रंमंदप्रयोजनमितिध्वनयितुंनेहोपन्यस्तं नचैवंपरेनुनासिकइत्यत्रयरः परांतस्यानुनासिकशब्दे परेअनुनासिकशब्दः
वृद्धःस्यादित्यर्थः प्रसज्येतत्तंरूपमितिपरिभाषोपस्थानात् संज्ञाकरणेतुअशब्दसंज्ञेतिनिषेधान्नायंदोषइतिवाच्यं उक्तपरिभाषायाभाष्येप्रत्याख्यानात् उपांमंत्रकरणेऽञ्ञ्भांडचीं
वराणिइडुमुणित्यमित्यादिनिर्देशेनसंरूपमितिपरिभाषायाअनुपस्थितिकल्पनात्सूत्रमतेपिदोषाभावात् नतूक्तनिर्देशाश्रयणेनप्रतिपत्तिगौरवमितिचेत् अतएवनि प्रयो
जनमित्यनेत्कामंदप्रयोजनमित्युक्तं प्रतिज्ञायतइतिप्रतिज्ञा आतश्चोपसर्गइतिकर्मण्यङ् अनुनासिकस्यभावेआनुनासिक्यंगुणावचनब्राह्मणादिभ्यइतिष्यञ् प्रतिज्ञा आ
नुनासिक्यंयेषामितिविग्रहः केचित्तुप्रतिज्ञानेप्रतिज्ञासाश्रयास्तीतिप्रतिज्ञं अर्शआद्यच् प्रतिज्ञेआनुनासिक्यंयेषामितिविदंति यद्यपिसूत्रकारस्तोनुनासिकपाठस्तदानीं
परिभ्रष्टस्तथापिवृत्तिकारादिव्यवहारबलेनयथाकार्यंप्राक्स्थितइत्यनुमीयतइतिभावः पाणिनीयाइति पाणिनिनाप्रोक्तंपाणिनीयंवृद्धाच्छ तदधीयतेविदंतिवापाणिनीयाः तदधीतइ

नतुरलयोरितिन्यूनंटकारस्यापिमध्यगत्वादत्राह प्रत्याहारेखितिः॥ अनुनासिकइत्यादीतिआदिशब्देनपापाणकेकुत्सितेरेऽः पदांताद्तिइत्यादिग्रहं प्र
त्याहारशब्देनेति प्रत्याह्रियंतेसंक्षिप्यंतेवर्णायत्रेतिप्रत्याहारःकरणाधिकरणयोश्चेतिल्युटिप्राप्तेकृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलग्रहणाद्धिकरणेघञ् यद्यपियोगमा
त्रमकारादिसंज्ञास्वतिप्रसक्तंतथापियोगरूढिरितिभावःउकालोज्झ्रस्वदीर्घप्लुतइतिसमाहारद्वंद्वेसोचंसुस्त्वउइतित्रयाणांप्रश्लेषेणनिर्देशइत्याहउश्चउश्चउ
श्चेतिवःवामितित्रयाणांस्वरूपादीर्घेतेजसिपरतोयणिवःआमिनुवोकालइवकालोयस्येतिफलितार्थकथनमिदं विग्रहस्तुवःकालोयस्येतिवाध्यःउशब्देनसोच्चा
रणकालोलक्ष्यतेअचिम् संयोगस्यमाभूत् प्लुतस्य प्रश्लेषेरेकमात्रत्वेनह्रस्वसंज्ञायांह्रस्वस्यपितिकृतीतितुक्स्यात् आयेइति निपातनाच्चाद्युदात्तइत्याकार

प्रत्याहारेखितिनग्रहणं अनुनासिकइत्यादिनिर्देशात् नत्वत्रककारेपरेऽच्कार्यंदृश्यते आदिरंत्येनेत्येतत्सूत्रेणोक्ताःसंज्ञाःप्रत्या
हारशब्देनव्यवह्रियंते ऊकालोज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः १।२।२७।उश्चउश्चउश्चवः वांकालइवकालोयस्यसोच ऋमात् ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञस्स्या
त्सप्रत्येकमुदात्तादिभेदेनत्रिधा॥ उच्चैरुदात्तः १।२।२९ तात्वादिषुसभागेषुस्थानेषूर्द्ध्वभागेनिष्पन्नोऽनुदात्तसंज्ञःस्यात् आयेनीचैरनुदा
त्तः १।२।३० स्यसोऽवीड्समाहारःस्वरितः १।२।३१।उदात्तत्वानुदात्तत्वेवर्णधर्मौसमाह्रियेतेयस्मिन्सोऽच्स्वरितसंज्ञःस्यात् ॥ ॥

उदात्तःयञ्ञ्व्स्नुक्षिषश्त्यंतोदात्तः ततःपरस्यजसःसुपत्वादनुदात्तत्वेत्यदाचत्वेपररूपत्वेशीभावेश्नुणोचसतिएकादेशउदात्तेनेत्येकारउदात्तः अवीड्तिश्चंच
नमंचतीतिश्रवीड्ःक्तिचिगादिनाश्चतेः सुप्सुपदेक्विन् ऋगतावित्यस्मात्स्नामदिपद्यर्त्तीत्यादिनावनिपिगरोचनिष्पन्नोर्वनशब्दोधातुस्वरेणाद्युदात्तः व
निपःपित्वेनानुदात्तत्वात् श्चतेरकारेपिधातुस्वरेणापित्स्वरेणावाउदात्तः उपपदमतिडितिसमासेऽतेसमासस्येतिस्वरेणातदपवादभूतेनगतिकारकोपपदात्कृ
दितिकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणावाश्चतेरेकारउदात्तः क्वनोनलोपेसवर्णदीर्घेचकृतेएकादेशउदात्तेनेत्याकारउदात्तइतिअनुदात्तेपदमेकवर्जमितिशेषनि
घाताद्याकारेत्रानुदात्तः एतच्चसंभवाभिप्रायेणोक्तं वेदभाष्ये अवीड्न्अभिमुखइतिस्थितं ॥ ९ ॥ ॥

अतंत्रमिति अविवक्षितमित्यर्थः। तस्यचोदात्तस्वरितपरत्वइति उदात्तस्वरितौ परौयस्मात्तदुदात्तस्वरितपरंतस्यभावस्तत्वंतस्मिन्सतिउदात्तोवास्वरितोवापरश्चेत्पूर्वस्यस्वरित
स्ययदुत्तराङ्ङितिअनुदात्तंतत्सश्रवणंस्यादृमित्यर्थः अन्यत्रेतिउदात्तस्वरितपरत्वाभावे कैतिकिमोन्तित्स्वरितं चइतिअनुदात्तंसर्वमपादादावित्यधिकारादनुदात्तः अश्वाइति
अशेःकनिनित्स्वरेणाद्युदात्तंसंहितायांत्वेकादेशउदात्तेनोदात्तइत्योकारउदात्तः उदात्तपरत्वेहृस्वस्वरितस्योदाहरणमुक्त्वादीर्घस्वरितोदाहरणमाह रथानांनयेराइतिपदद्व
यमपिकिद्वत्स्वरेणांतोदात्तंतत्वमेकादेशस्योपपद्येस्वरितः स्वरितोवानुदात्तेपदादावित्युक्तेः स्वरितपरत्वेउदाहरणमाह शतचक्रमिति यइतिकिद्वत्स्वरेणांतोदात्तः ततः पर
स्यसकारस्यरुत्वेउत्वेकृतेआद्गुणेचउदात्तेनैकादेशोकारउदात्तः अत्यइति स्वरितोतत्वादकारस्यशेषनिघातत्वेओकारेणसहएकादेशेकृतेस्वरितोवानुदात्तेपरे

३ स्व

तस्यादितउदात्तमर्द्धहृस्वं १।२२ हृस्वग्रहणमतंत्रं स्वरितस्यादितोर्द्धउदात्तंवोर्ध्वं ऊराङ्ङितपरिशेषादनुदात्ते तस्यचोदात्तस्वरितपरत्वेश्रवणं
स्यसृष्टं अन्यत्रतूदात्तश्रुतिः प्रतिशाख्यंप्रसिद्धा कवीश्वाः रथानांनयेराः शतचक्रंयोत्य इत्यादिषुनुदात्तः अग्निमीलेपुरोहितमित्यादावनु
दात्त श्रुतिः सनवविधोपिप्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यांद्विधा॥मुखनासिकावचनोनुनासिकः १।१।८मुखसहितनासिकयो
च्चार्यमाणोवर्णोनुनासिक संज्ञःस्यात्॥तदित्थंअइउऋऌवर्णानांप्रत्येकमष्टादशभेदाः लृवर्णस्यद्वादश तस्यदीर्घाभावात् एचामपिद्वादश
तेषांह्रस्वाभावात्॥

दावित्योकारःस्वरितःकथमत्यस्यस्वरितांतत्वमितिचेत् अत्राहुः अहव्याप्तावित्यस्मात्कर्मणिएयत् तित्स्वरितंहव्यभावसंज्ञार्थकविधे
रनित्यत्वादिति अग्निमीलइति ईकारंस्वरितः लेइतिनप्रचयापरपर्यायएकश्रुतिरितिचस्वरप्रक्रियायांमूलएवस्फुटीभविष्यति मुखनासिका मुखंचनासिकाचे
तिविग्रहेप्राण्यंगत्वादेकवद्भावेमुखनासिकमितिस्यादतआहमुखसहितेतिनासिकयो च्चार्यतेति फलितार्थकथनमिदंउच्यतेऽनेनेतिवचनेमुखनासिकावचनम
स्येतिविग्रहः उनुत्यास्य आस्येभवमास्यं शरीरावयवाद्यदित्यभिप्रेत्याह नाल्वादीति आभ्यंतरेति एतच्चप्रशब्दबलाल्लभ्यते ओष्ठात्प्रभृतिप्राक्काकलकादास्ये

तुल्यास्यप्रयत्नः सवर्णः ॥१॥९॥ ताल्वादिस्थानमाभ्यंतरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् । अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषाणां मूर्धा । लृतुलसानां दंताः । उपूपध्मानीयानामोष्टौ । ञमङणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठं । वकारस्य दंतौष्ठं । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलं । नासिकानुस्वारस्य । इति स्थानानि । यत्नो द्विधाऽऽभ्यंतरो बाह्यश्च । आद्यश्चतुर्धा स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात् । तत्र स्पृष्टप्रयत्नेस्पर्शानां । ईषत्स्पृष्टप्रयत्नस्थानां विवृतमूष्मणां स्वराणां च ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतं प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव । एतच्च सूत्रकारेणाज्ञापितं । तथाहि । अअइइउउऋऋऌऌ विवृतमनूद्य संवृतोऽनेन विधीयते । अस्य चाशास्यार्थस्य संज्ञिनो प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्त्येव तथा च सूत्रे ॥ ॥ पावस्थानमात्रेण संवृतता दूरत्वे विवृतता । अतएव इचुयशानां तालव्यता विशेषेण तालुस्थानेन सह जिह्वाग्रादीनां च वर्णोच्चारणोक्तौ येसम्यक्स्पर्शः यकारेईषत्स्पर्शः शकारेकारयोस्तु दूरेवस्थितिरित्याद्यनुभवसिद्धा शिक्षाकारोक्तिं चानुसृत्य विवेचनीयं विवारसंवारादयस्तु वर्णोत्पत्तेः पश्चान्मूर्द्धप्रतिहते निर्वृत्ते प्राणाख्ये वायावुत्पद्यंतरति बाह्यारत्युच्यते गलविलस्यसंकोचात्संवारः तस्यैवविकासाद्विवारः एतौचसंवृतविवृतरूपाभ्यामाभ्यंतराभ्यामभिन्नावेव तयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादित्यवधेयं अत्र ॥ सुपामिति विभक्तेर्लुक् आद्यो विवृत्तः द्वितीयस्तु संवृत्तस्तदाह विवृत्तमनूद्येति विवृत्तस्यस्थानरत्यर्थः विवृत्तत्वमस्त्येवेति तेनदंडानयनमित्यादौसवर्णदीर्घः सिद्ध्यतीतिभावः ॥ ॥ ॥

त्यत्रत्रिमात्रोनतरतीत्यत्रलकारएवनतुकदाचिदाकारः नचप्रमाणान्तरेणानियमशिद्धिः रएरलेरुतेएकस्याध्यर्द्धमात्रत्वात्परस्यार्द्धतृतीयमात्रत्वात् गणप्रदेशाश्च आद्युणः अ
तोगुणोरत्यादयः॥ भूवादयइति भूश्चवाश्चभूवाविति इद्वः आदिशब्दोव्यवस्थाप्रकारवाचिनेरकशेषः आदिश्चआदिश्चआदीभूतौआदीयेषामितिविग्रहः भूप्रभृतयोवासदृशाः
सादृश्यंचक्रियावाचकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह क्रियावाचिनइति क्रियावाचिनइतिकिंयः पश्यसीत्यादौधातुत्वंमाभूत् सतिहितस्मिन्नातोधातोरित्याकारलोपःस्यादिति स्थितेमनोरमायां
भ्वादयः किंहिरूक् पृथक्इत्याद्यव्ययानांशिष्येइतिभावार्थतिङ् तस्यमाभूत्तस्मादीनांउदित्करणेनसोत्राणांधातुत्वंज्ञाप्यते चुलुपादीनांबहुलमेतन्निदर्शनमितिगणसूत्रेणसंग्रहः
प्राग्रीश्वरात्रेफविशिष्टयहणंकिं ईश्वरेतोसुन्कसुनावित्यस्यव्याप्तिन्यायेनावधिर्मामाभूत्इति यदितुमत्यासत्येवाधिरीश्वरइत्यस्यापवधिलसिद्धिरित्युच्यते तर्हिस्यशृप्रतिपत्त्यर्थंमे
वाऽऽद्युदात्तादयः अद्रव्यार्थाःकिं पशुःलिंगसंख्यान्वितंद्रव्यंरहतुस्यादेवलोधंन यतिपशुमन्यमानाःपशुरितिसम्यगर्थे गतिश्चउपसर्गसंज्ञायांसमावेशार्थश्चकारःअन्यथाआकडारा

भूवादयोधातवः१।३।१क्रियावाचिनोभ्वादयोधातुसंज्ञाःस्युः प्राग्रीश्वरान्निपाताः१।४।५६इत्यधिकृत्य चादयोऽसत्वे१।४।५७अद्रव्यार्थाश्चादयोनि
पातसंज्ञाःस्युःप्रादयः१।४।५८अद्रव्यार्थाःप्रादयस्तथा उपसर्गाःक्रियायोगे १।४।५९गतिश्च १।४।६०प्रादयःक्रियायोगेउपसर्गसंज्ञाःस्युर्गतिसंज्ञा
पातसंज्ञाःस्युःप्रादयः१।४।५८अद्रव्यार्थाःप्रादयस्तथा उपसर्गाःक्रियायोगे १।४।५९गतिश्च १।४।६०प्रादयःक्रियायोगेउपसर्गसंज्ञाःस्युर्गतिसंज्ञा
श्च प्रपराअपसम् अनुअवनिस्निरदुसदुरविआङ्निअधि अपि अतिसुउद्अभिप्रति परिउप एतेप्रादयः नवेतिविभाषा१।४।४निषेधविक
ल्प योर्विभाषासंज्ञास्यात्॥ इतिपर्यायःस्यात्तत्कालेतुप्रयोगयमित्यादावुपसर्गादसमासइतिणत्वंगतिकारकेतिरूदुत्तरपदप्रकृतिस्वरसिद्धिश्चेतिदिक्निस्निरदुसदुरर्

ति उपसर्गस्यायतावितिनिड्रोर्लेत्वंनिलयतेदुलयतेनिसोदसश्चरत्वस्यासिद्धत्वाच्चभावःनिरयतेदुरयतेनवेतिविभाषानेतिप्रतिषेधोवेतिविकल्पस्तदाह निषेधविकल्पयोरिति वि
भाषाश्चेत्यादिषु प्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठेते तत्रप्रतिषेधेनसमीक्षतेविषयेपश्चाद्विकल्पः प्रवर्त्तते शुशावशिश्वायेत्यत्राप्राप्तौ विकल्पः।शुशवनुःशिश्वियतुरित्यादौतुवचि
स्वपीतिनित्यप्राप्तावितिविवेकः अत्रेदंबोध्यं इतिशब्दःकाकाक्षिन्यायेनोभाभ्यांसंबध्यते सचपदार्थविपर्यासकृत्तेननिषेधोविकल्पश्चनवाशब्दार्थः संज्ञीविभाषाशब्दा
र्थोविकल्पःसंज्ञा उभयत्रविभाषार्थचेदंसूत्र ---------- प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायांचनास्योयोगःप्राप्तविभाषायांभावांशस्यसिद्धत्वेनविभाषाश्रुत्यापक्षेभ
वतीतिभावांशमनूद्यपक्षेनभवतीत्यभावांशमात्रकरणात्अप्राप्तविभाषायांतुअभावांशस्यसिद्धत्वेनपक्षेनभवतीत्यभावांशमनूद्यपक्षेभवतीतिभावांशमात्रकरणात्विभाषाश्वेरित्यु

स्थानकरणेनसवर्णग्राहकत्वात् एवंचतपरत्वादीर्घेनउपसृष्टकारोयतीत्यादिवक्ष्यमाणग्रंथोपिसंगच्छतेएवंह्रस्वकारोपि इतित्रिंशत्तः संक्षेत्यनुषज्यते एतच्चन्यायसाम्यादुक्तं वस्तुतोह्रस्वकारस्यऋटकारग्राहकत्वेनकृत्वापुपलभ्यते सूत्रारंभसामर्थ्यादिति सतितुसावर्ण्येएकारेणाऐकारग्रहणादोकारेणाचौकारग्रहणादैश्रौजितिसूत्रारंभोवृथा स्यादितिभावः नापादनीयमितितेनग्लावंग्लावइत्यत्रश्रौतोम्शसोरितिनप्रवर्त्ततइतिमूलएवस्फुटीभविष्यति ॥ॐ॥ यद्यपीति ग्रहणकशास्त्रस्यादाप्यनिष्पत्तेरितिभावः एतच्चाकःसवर्णेदीर्घइत्यत्रव्युत्पादयिष्यामः आक्षरेति अत्र क्षरणंसमाम्ना—यउपदेशसूत्राणितत्रभवाआक्षरसमाम्नायिकाः वहूचोतोदात्तादितिउञ्होढइतिनभवतितीतिय द्यप्याकारप्रश्लेषाभावेसंयोगांतलोपएवप्राप्नोतिनतुढलंतस्यासिद्धत्वादतोत्रसंयोगांतलोपोनभवतीतिवक्तुमुचितम् तथापिकार्यकालसंज्ञापरिभाषमितिपक्षेत्वेपादिकेंतरंगेव हिरंगपरिभाषायाः प्रवृत्तेरंतरंगेढलेकर्त्तव्येवहिरंगः संयोगांतलोपोऽसिद्धइतिमत्वेदमुक्तमित्येके अन्येनुसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिलोपस्यकारणंकथंचित्तत्रेशक्यमित्याशयेन

नाञ्चलाविति निषेधोयद्यप्याक्षरसमाम्नायिकानामेवतथापिहकारस्याकारेणसवर्णः तत्रापाकारस्यप्रश्लिष्टत्वात् तेनविश्वपाभिरित्यत्रहोढइतिढ त्वेनभवति अनुनासिकाननुनासिकभेदेनयवलाद्विधातेनाननुनासिकास्तेह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञा तपरस्तत्कालस्य १।१।७० तःपरोयस्मात्सचतात्परश्चोच्चा र्यमाणःसमकालस्यैवसंज्ञास्यात् तेनअत्रदनउतइत्यादयःषडंषडंसंज्ञाःऋतइतिद्वादशानांवृद्धिरादैच् १।१।१ आदैच्चवृद्धिसंज्ञःस्यात् अदेङ्गुणः १।१।२ अदेङ्चगुणसंज्ञःस्यात् ॥

ढलंनेत्युक्तमित्याहुःविश्वपाभिरित्यत्रेत्युपलक्षणं विश्वपाःविश्वपाभ्यामित्यादावपिनभवति होढइत्युपलक्षणं ष्ट्यणादिसंज्ञाप्रयोज यो हइत्याकारस्यघकारेणेतिदिक् यदित्तविवृतमूष्मणामित्यत्रईषत्स्पृष्टमित्यतईषदित्यनुवर्त्यस्वरणांचेत्यत्रनिवर्त्यईषद्विवृतमूष्मणांविवृतंस्वरणांइतिप्रयत्नभेदोव्याख्यायते तदानाङ्गलाविति सूत्रेत्युक्तंशक्योमित्याकरस्थिते अननुनासिकाश्चेइतियेत्वाक्षरसमाम्नायिकाश्चस्वरास्तएवसवर्णानांसंज्ञाभवंतीतिभावः एवंचेरेफोहकारश्चत्रयाप्रत्याहारांतर्गतोपि नकस्यचित्संज्ञातत्सवर्णस्यान्यस्याभावादित्यवगंतव्यम् सचतात्परश्चेतितंत्रादिनाउभयंविवक्षितमितिभावः वृद्धिरादैच् आच्चेचेतिरुतेरतरयोगद्वंद्वःसुपांसुलुगितिडेःसुलुंग्वा यङ्लुप्समाहारद्वंद्वः नचेवंद्वंद्वाच्चदषहांतात्समाहारइतिटच्स्यादितिवाच्यंसमासांतविधेरनित्यत्वात् तत्रचप्रमाणंसमासेषुवक्ष्यामः अथवाआदित्यसमस्तमेवास्तु वृद्धिशब्दःतेनेणादयो वायोजनीयः अयस्मयादित्वेनभत्वाच्चोःकुनैजिहद्विमात्रएवतात्परत्वात्तेनरलौकत्वमित्यत्रत्रिमात्रोनवृद्धिप्रदेशावृद्धिरेचीत्यादयः अदेङ्गुणःतपरकरणमिहसरूपार्थंतेनगंगोदक

यामिति यरीस्राचअघोषस्यमहाप्राणास्यसस्यतादृशएवथकारः घोषवतोनादवतोमहाप्राणास्यसस्यतादृशोवर्गचतुर्थइत्यादिमूलेएवकुटीभविष्यति॥ः॥कादयइति लो
कप्रसिद्धपाठापेक्षमिदं चतुर्दशसूत्र्यामावसानत्वायोगात् कपाभ्यांप्रागिति एतच्चोपलक्षणं खफाभ्यांप्रागित्यपिबोध्यं अङ्विसर्गेति सादृश्यमुच्चारणेलेखनेचबोध्यं ऋलृव
र्णयोरिति ऋत्यकइति प्रकृतिभावः विग्रहस्तुआचलृवर्णश्चकलृवर्णोतयोरित्येके मनोरमायांतुआचआचरलृोतोचतोवर्णोचेत्यादिस्थिते नाञ्जालौ आकारसहितइति
कालसमयवेलास्वित्यादिनिर्देशाः आकारप्रश्लेषेलिंगंपरणादिकमिति शीतलशब्देसवर्णेदीर्घआदिशब्दार्थः इहअसेधदित्यादौहोढइतिढलेनेत्यपिसूचयन्नेति

कादयोमावसानाःस्पर्शाः यरलवाअंतस्थाःशषसहाऊष्माणाः अचःखरःऽकःपइतिकपाभ्यांप्रागईविसर्गसदृशोजिह्वामूलीयोपध्मानीयौ
अंअःइत्यचःपराचनुस्वारविसर्गौइतिस्थानप्रयत्नविवेकः ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्येवाच्यम् अकारहकारयोरिकारशकारयोःऋकारषकारयोर्ल
कारसकारयोश्चमिथः सावर्ण्यप्राप्ते नाञ्जालौ १।१।९ आकारसहितोऽचश्चाचसचहलचेत्येतोमिथःसवर्णौनस्तः तेनदधीत्यस्यहरतिशीत
लंषष्ठसाङ्गमित्येतेषुपरेषुयरणादिकंन अन्यथादीर्घादीनामिवहकारादीनामपियरणकंशास्त्रबलादच्त्वंस्यात् तथाहि अरणदित्सवर्णस्य
चाप्रत्ययः १।१।६९ प्रतीयतेविधीयतेऽतिप्रत्ययः अविधीयमानोऽरणुदित्सवर्णस्यसंज्ञास्यात् अत्राणपरेरणाकारेरणातदेवमऽत्यष्टा
दशानांसंज्ञातथेकारोकारौऋकारस्त्रिंशतः एवंलृकारोपि एचोद्वादशानां ऐदौतोरोदौतोश्चनमिथः सावर्ण्ये ऐऔजितिसूत्रारंभसामर्थ्यात् ते
नैचश्चतुर्विंशतेः संज्ञास्युरितिनापादनीयं ॥९ सप्तपत्वमपिनेतितुनसुवचंढत्वंप्रतीतस्यासिद्धत्वादितिदिक् अन्यथेति नाञ्जालावित्यस्यारंभयरणकंशास्त्रबला
दितिअयंभावःदीर्घादीनामिवहकारादीनामप्यकारणदित्वाच्यत्वेभ्युपगमेत्यचंस्यात् प्रत्याहारेषुतद्घाच्यवाच्येनिरूढलक्षणाभ्युपगमादितिअविधीयमानोऽरणितितेनऽऽद
मऽश इत्यत्रत्रिमात्रऽकारोनभवति उदिच्चेति रहाविधीयमानऽतिनसंबध्यतेउदित्करणसामर्थ्यात् तेनविधीयमानोयुदित्सवर्णान्यूल्लात्येवकुहोश्चुञ्जगदजगदे
परेरणाकारेरणेति व्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तेः उपसर्गादृतिधातउदित्यादौतपरकरणलिंगाच्च यदिपूर्वेरणास्यात्तर्हितपरत्वमित्यनर्थकंस्यात् ऋकार ॥

र्थेनासिद्धं यद्यर्थस्तर्हि नोविधिः स्यात्तर्हि त्रिपादीपूर्वप्रत्यसिद्धेत्येवलभ्येत त्रैपादिकंतुपूर्वप्रतिपरंनासिद्धं स्यात् तथाचप्रशानित्यत्रमोनोधातोरितिनत्वसिद्धत्वान्नलोपः स्यात् नत्वविधेःसंबुद्धौचरितार्थत्वात् तथाऽनङ्वानित्यत्रसंयोगांतलोपसिद्धत्वान्नलोपः स्यात्तुम्विधेस्तुसंबुद्धौचरितार्थत्वात् अतआहअधिकारोऽयमितित्रिपाद्यांविहितंकार्यमितिकार्यासिद्धिपक्षेतुअमूअमुमित्यादिनसिद्धेरितिभावः यथोचैतन्नसिध्यतितथाऽदःशब्दव्याख्यावसरेऽस्माभिरुपपादयिष्यते एकादशधेतियद्यपिभाष्येषट्त्रिंशदुदात्तादमस्तुनोक्तास्तथापिकैयटोक्तिमनुसृत्यैकादशोक्तारतिबोध्यंस्वयंयमारति बालबोधनायवात्यप्रयत्नांकेश्चित्सुगमोपायेनोपनिबद्धाः तद्यथा स्वरोविवारःश्वासो

पूर्वेनासिद्धं ८।२।१ अधिकारोयंतेनसपादसप्ताध्यायीप्रतित्रिपाद्यऽसिद्धात्रिपाद्यामपिपूर्वप्रतिपरंशास्त्रमऽसिद्धं वात्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा विवारःसंवारःश्वासोनादोऽघोषोघोषोऽल्पप्राणोमहाप्राणऽउदात्तोनुदात्तःस्वरितश्चेति स्वयंयमाःस्वयऽकऽपौविसर्गःशरश्चवर्गेतेश्वासा नुप्रदानाअघोषाश्चविवृतएवते १ कंठमन्येतुघोषाःस्युःसंवृतानादभागिनः।अयुग्मावर्गेयमगायणश्चाल्पासवःस्मृताः २ वर्गेषाद्यानांचतु र्णांपञ्चमेपरेमध्येयमोनामपूर्वेसदृशोवर्णः प्रातिशाख्येप्रसिद्धः पलिक्नीचखरन्नतुःअगग्निःघघ्नतीत्यत्रक्रमेणकखगघेभ्यः परेतत्स दृशएवयमास्तत्रवर्गाणांप्रथमद्वितीयाः स्वयंतथातेषामेवयमाः जिह्वामूलीयोपध्मानीयौविसर्गःशवसाश्चेत्येतेषांविवारःश्वासोऽघोष श्चअन्येषांतुसंवारोनादोघोषश्च वर्गाणांप्रथमतृतीयपंचमाः प्रथमतृतीययणोयरलवाश्चाल्पप्राणाः अन्येमहाप्राणा इत्यर्थः वात्यप्रयत्ना श्चयचपिसवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यांतरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यंतइतिबोध्यं ॥ अघोषाश्चहशःसंवारानादाघोषाश्चवर्गाणांप्रथमतृतीयपंचमायणश्चाल्पप्राणाः वर्गाणांद्वितीयचतुर्थौशलश्चमहाप्राणाइति एते श्वासानुप्रदानाइति श्वासप्रयत्नकाइत्यर्थः विवृतएवतेकंठमितिविवारएषांप्रयत्नइति भावः अन्येत्विति हशोहशंयमाश्चनुरुस्वश्च नादेति नादभागिनोनादप्रयत्नवंतइत्यर्थः अयुग्माइति प्रथमतृतीयपंचमावर्गेष्वयुग्माः वर्गेयमगाइति वर्गेगायमगाश्चे त्यर्थः अल्पेति अल्पासवोऽल्पप्राणाः उसिभूम्रसवः प्राणाइत्यमरः अनुपयुक्ताइति अन्यथाकखगघादीनांपरस्परंसावर्ण्येनस्यादितिभावः आंतरतम्यपरीक्षा

त्युभयत्रविभाषायोंतुयदिविधिमुखेनप्रवृत्तिस्तार्हिपित्त्वेवसंप्रसारणविकल्पःस्यात् किंतुयजादित्वाद्वचिस्वपीतिनित्यमेवस्यात् अथप्रतिषेधमुखेनप्रवृत्तिस्तार्हिकित्त्वेवप्रवृत्तिः स्यात्तन्नतुपित्सुनचपित्सुविधिमुखेनकित्सुतुनिषेधमुखेनेत्युभयथापिप्रवृत्तिरस्तिवाच्यमवैरूप्यलक्षणावाक्यभेदप्रसंगात् संज्ञाकरणंतुश्रुतक्रमानुरोधेननेतिप्रतिषेधः अथमं किंतुप्रवर्त्तेतेतत्तः किद्किद्रूपेसर्वस्मिन्लिटिएकरूपेप्राप्तेसतियक्षेभवतीत्येकरूपेणविधिमुखेनैवप्रवर्त्तेतेस्तीति किंघुसंज्ञावत्सैरूपमितिवचनाच्छ्वस्यसंज्ञामाभूत् तथाहिसतिविभाषाग्रेरित्यस्यनवाशब्दःश्रूयतेराद्देशइत्यर्थःस्यात्स्तिशब्देनुसतिअर्थेसंज्ञीतिलभ्यतेतथाहिलोकेद्यर्थेप्रधानःशब्दःगौरित्ययमाहेत्यादौनुशब्दरूपपरःसंपद्यते व्याकरणेतुस्वरूपमितिपरिभाषणात्स्वरूपपरत्वमौत्सर्गिकंस्तिशब्दसमभिव्याहारेत्वर्थेपरोतिविशेषःस्यमेवेतिशब्दस्यपदार्थेविपर्यासकत्वेनानुसंज्ञात्वर्थस्यैवनतुविभाषाश ब्दस्येतिव्याख्यानस्यहक्कोरन्यतरस्यामित्योर्वैरूप्याद्वारःफलंउभयत्रविभाषाहितत्सूत्रं अभ्यवपूर्वस्यहरतेर्भक्षणार्थत्वाद्विकारार्थस्यकरोतेरकर्मत्वाच्चगतिबुद्धीत्यादिनाश्रोणेक र्तृस्थौकर्मत्वेप्राप्ते अर्थातरेचाप्राप्तेदारंभात् उदाहृतंचभाष्येप्राप्तेतावत्अभ्यवहारयतिसैंधवान् अभ्यवहारयतिसैंधवैःविकारयतिसैंधवान्विकारयतिसैन्धवैःअप्राप्तेतुहरतिभा रंदेवदत्तः हारयतिभारंदेवदत्तेहारयतिभारंदेवदत्तेनकरोतिकरोतिकटंदेवदत्तःकारयतिकटंदेवदत्तेकारयतिकटंदेवदत्तेनेतिदिक्॥ः॥ स्वरूपंशब्दस्यअग्रेढक्श्रा

स्वरूपंशब्दस्याशब्दसंज्ञा १।१।६८ शब्दस्यस्वरूपंसंज्ञिशब्दशास्त्रेयासंज्ञातांविना येनविधिस्तदंतस्य १।१।७२ विशेषणंतदंतस्यसंज्ञास्यात्स्वस्यच रूपस्य समासप्रत्ययविधौप्रतिषेधः ॥ ९ ग्रेयं आङोयमहनःआयच्छते आहते ऽहन्अहि आङ्-यमहन्एतएवसंज्ञिनः नत्वग्म्यादिवाच्यादेगारादेढगादिप्रत्ययोनसं भवतीतिस्वरूपादेवस्यात् प्रातिपदिकादित्याद्यधिकाराच्चकिमनेनसूत्रेणेतिचेत्सत्यं अग्न्यादिशब्दपर्यायेभ्योवत्यादिभ्योमाभूदितिसूत्रस्यारंभः नन्वत्ररूपग्रहणंविनापिस शब्देनरूपमेवगृह्यिष्यते प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वात्साधारणत्वादंतरंगत्वान्नियतोपस्थितिकत्वाच्चअर्थोहि प्रतीतौसंबंधग्रहणमपेक्षते पर्यायैरपिप्रत्यायनात्साधारणःप दज्ञानजन्यबोधविषयत्वाद्बहिरंगःअनुकरणादशायामप्रतीतेरनियतोपस्थितिकश्चेतिकिमनेनरूपग्रहणेनउच्यते ऽहणास्त्रेअर्थोपिविवक्षितोरूपवदितिज्ञापनार्थंरूप ग्रहणं तेनार्थेवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्युपपन्नंभवति तत्रोत्तज्ञापकार्थोग्राह्यःस्वमितिवचनाद्रूपं चेतिसामर्थ्यादर्थवतोरूपस्यग्रहणं तेनकाशेकुशेऽत्यत्रशेऽत्यर्थंप्रगृ ह्यसंज्ञेनभवतिग्राह्यहोढऽत्यत्रतुढऽत्यग्रहणेनक्तोतमेवगृह्यतेनतुक्तावत्तेसैकदेशऽत्यन्यत्रविस्तरःअशब्दसंज्ञेतिकिंउपसर्गेघोःकिःदाधाभ्योयथासात्घुधातोः शब्दार्थकान्माभूत्नचदाधाघ्विति घुसंज्ञाकरणसामर्थ्यादेवदाधाभ्यःकिःस्यादितिवाच्यं घुमास्थेत्यादिनाग्रातईत्व विधौसंज्ञाकरणस्या वश्यकतयासामर्थ्योपपत्

मात् उहशब्दस्य संज्ञाशब्दस्य संज्ञेति नषष्ठीसमासः कर्मकरणमित्यादिद्वयर्थसंज्ञासुखरूपग्रहणापनेः किंतुशब्दशास्त्रतत्संज्ञाशब्दसंज्ञेतिसप्तमीसमासस्तदाह शब्दशास्त्रेण संज्ञेति येनविधिर्विधिरित्यत्रउपसर्गेचोः किरितिकर्मणिकिःप्रत्ययःयेनेतिकरणतृतीयानञेकांतीरतस्याकृत्योगषष्ठ्याबाधात् नचाभयप्राप्तौकर्मणीतिनियमेननिर्बाहः कर्मणाउक्तत्वेनोभयप्राप्त्यभावात् तथाचात्रकरणेतृतीयैवकरणेचपरांतत्वं कृत्विधिष्ठितस्यैवकरणत्वात् एवंचेहतृतीययापारांतत्वंलभ्यते नचएरजित्यादेरुकारादीनांपारांतत्वंधातोरादीनांचस्यांतत्वंवास्यादीनामिवतस्यादीनामिवसंभवतिकिंतुवेवक्ष्यितेनविशेषणमप्रधानेनचात्मनस्यसंज्ञेतिफलितंतत्रेतदाहविशेषणांतदंतस्येति स्वस्यचेति स्वरूपमित्यनुवृत्तेरंतत्वंभवते एरच्इकारांतादिकारांतरूपाच्चधातोरचाचयःत्रयःसमासप्रत्ययविधाविति कृल्लक्षितःकृल्लक्षितःद्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्य स्तप्राप्तापन्नैःद्वितीयांतैरित्यादिप्रकृतिकोसुबंतैःसहसमस्यतेवातत्पुरुषःनेहकृल्लक्षणमुपाश्रितंनडाद्भ्यःफक्फढंउस्यगोत्रापत्येनाद्यणःनेहरूढनडस्यापत्यंसौनाडिः नुशतिकादिलाडुभयपदवृद्धिः ॥ ॥ उगिदचांसर्वनामस्थानेधातोः ॥ ॥ उगिदचांसर्वनामस्थानेधातोरित्यधिकारोयंतृतीयासप्तम्योर्विपरिणम्यतेउगिदचांसर्वनामस्थानेधातोः उगिदचांग्रहणंवर्जनियंलाउगिदचांग्रहणंवर्जनेद्वितीयायांचेतिणमुल् महांतमतिक्रांतोऽतिमहतीमहच्छब्दस्य

उगिदचांसर्वनामस्थानेधातोः १।४।९९ वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञःस्यात् परःसन्निकर्षःसंहिता १।४।१०९ वर्णानामतिशयितःसंनिधिः संहितासंज्ञास्यात् सुप्तिङंतंपदं १।४।१४ सुबंतंतिङंतंचपदसंज्ञंस्यात् ॥ ङोराद्यित्येषुपसर्जनेविङ्नोरितिङीषोऽप्रत्तेरुगितश्चेत्युगिदंताङ्डीषंतस्यतदंतस्य क्षिःनचेहस्यामर्थोत्तदंतविधिःअस्यापत्यंरक्कामरत्यत्रचरितार्थत्वात् नचैवमिनोत्रित्वंव्यर्थमितिवाच्यंबह्वादिभ्यश्चेत्यत्रयथायथरज्ञाद्युत्तराभ्यांचरितार्थत्वात्तनचैवम पिङोपगविरित्यादौवत्रतस्त्रस्त्रानतुदाक्षिरित्यादौ त्रकारस्यहानर्थकत्वादितिचेन्नवर्णोग्रहणेत्रर्थवद्ग्रहणपरिभाषायात्रप्रवृत्तेः विरामोवसानं विरमणंविरामः भावेघञ् शब्दा नुशासनप्रवृत्तावादाहवर्णानामिति संज्ञाप्रदेशात्तवसानेइत्यादयःअभावस्यापिबुद्धिस्थतयोवीपर्यंमस्येवं यथोच्चरितप्रध्वंसिनोनित्यविभूतावावर्णोनां यद्वा विरम्यतेऽनेनेति वि रामः बाहुलकात्करणेघञ् यद्उच्चारणोत्तरंवर्णोतरेनोच्चार्यतेसोत्यवर्णोऽवसानसंज्ञ इत्यर्थः अस्मिंश्चोपदेशेवरवसानयोरित्येकापिसप्तमीविषयभेदाश्रितेखरिपरेरेफस्यावि सर्गः अवसानेचरेफस्यानिनीति सुप्तिङंतंपदं अत्रांतग्रहणंअन्यत्रसंज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदंतग्रहणंनास्तित्तापनार्थं तेनरैद्वदेद्विवचनेप्रयुज्यमितिनद्विवचनांतस्यप्र गृह्यत्वं अन्यथाकुमार्यौरमारंकुमार्यंगारमित्यत्रप्रकृतिभावःस्यात्कथंतर्हि प्रातिपदिकसंज्ञायाक्तक्तिन्भ्यांतदंतग्रहणमितिचेत् अत्राहुःक्तक्तिनितिसूत्रेअर्थवद्ग्रहणं

हलोनंतराः संयोगः लघ्वर्थमेकाक्षरयोः संज्ञायां कर्त्तव्यायां संयोगइतिमहासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञापनार्थं संयुज्यंतेऽस्मिन्समुदायेवर्णाइतितेनात्रसमुदायेवाक्यपरिसमा
प्तिर्नगुणवृद्ध्यादिसंज्ञावत्प्रत्येकं तथाहिसतिदृष्टद्विर्भवतीत्यत्रवकारसन्निधेोदकारस्यसंयोगत्वात्संयोगान्तलोपः स्यात् निर्वाया इत्यत्रयकारःसंयोगइतिवान्यस्यसंयोगा
देरित्येवंस्यात् सिद्धोतेत्वत्रोरुभ्यामितिद्वित्वेसत्यपितस्यासिद्धत्वादेत्वमत्रनभवति हलइतिज्ञातौवहुवचनंज्ञाप्यास्यायमेकस्मिन्वहुवचनमितिवचनात्तेनद्वयोरपिसंयोगसंज्ञा
भवतीतिशिक्षेत्यादौगुरोश्चहलइत्यप्रत्ययः सिध्यति यत्रवहवोहलःसंश्लिष्टा स्तत्रद्वयोर्वहूनांचाविशेषेणसंज्ञेतिस्थितमाकरे यदितुवहूनामेवस्यात्तर्हिगोमान्करोतिइत्यत्रम
नुपपन्नकारस्यसंयोगांतलोपोनस्यादितिदिक् हलःकिंतितऊर्ध्वं अत्रतनोतेर्डउः सन्वच्चेतिडउप्रत्ययः सन्वद्भावाद्द्वित्वंसन्यतइतीत्वंच व्यलोच्चारणासामर्थ्याद्गुणाभावः
यदित्वचोरपिअनंतरयोः संयोगसंज्ञास्यात्तर्हि रेफसंयोगांतस्येत्युकारलोपःस्यात् अनंतरइतिकिं पनसंयदीहसकारमकारयोः संयोगसंज्ञास्यात्तर्हि स्कोरितिसलोपःस्यात् ॥

हलोनंतराः संयोगः १।१।७ अज्झिरव्यवहिताहलः संयोगसंज्ञाःस्युः हृस्वंलघु १।४।१० संयोगेगुरु १।४।११ संयोगेपरेहृस्वंगुरुसंज्ञंस्यात् दीर्घंच १।४।१२ इतिसंज्ञाप्रकरणम् इकोगुणवृद्धी १।१।३ गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्रगुणावृद्धी विधीयेतेतत्रेकइतिषष्ठंतंपदमुपतिष्ठते। अचश्च १।
२।४ हृस्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्राज्विधीयतेतत्राचइतिषष्ठ्यंतंपदमुपतिष्ठते॥ इतिसंज्ञाप्रकरणम्॥इकोगुणवृद्धी॥यत्रसाक्षात्स्यानीननिर्दिष्टःसार्व

धातुकार्द्धधातुकयोः सिचिवृद्धिरित्यादौतत्रेवेयंपरिभाषाप्रवर्त्तते नचाचोञ्णितीत्यादौस्थानिनिर्देशात् गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति एतच्चहृस्वसूत्राभ्यांगुणवृद्धिपदेभ्य
नुवर्त्यगुणोवृद्धिरितिमेगुणवृद्धी इतियोजनयालभ्यतेतेनेहनत्यादीनामःइमंदिवउत् द्योःविधीयतइति यत्रलक्षणवादो वृद्धिर्यस्याचामादिरित्यादौतत्रेकइतिनो
पतिष्ठते अनुवादेपरिभाषाणामनुपस्थितेरितिभावः अनुवादेपरिभाषाणामित्यस्यानूद्यमानविशेषणोचित्यर्थः अनुपस्थितौलिंगफलंचोदीचामातःस्थानइत्यत्र
सुटीकरिष्यते षष्ठ्यंतमितिसूत्रेषष्ठ्यंतस्यानुकरणात्शब्दस्वरूपपरतयानपुंसकत्वात्सोलोकिकत्वसंतस्येतिदीर्घोनेतिभावः पदमिति तच्चसंभवतिसामानाधिकर
रोय इंगतस्यागमस्येत्यादिक्रमेणसंवध्यते मिदेर्गुणः मृजेर्वृद्धिरित्यादौतुसामानाधिकरण्यासंभवात्मिदिमृज्योरवयवस्येकरतिसंबध्यते अचश्च हृस्वदीर्घप्लुतइत्यादि कि
एतच्चप्लुतोञ्चस्वदीर्घप्लुतइतिसूत्राद्धस्वदीर्घप्लुतइत्यनुवर्त्यहृस्वादीर्घःप्लुतइति योजनयालभ्यते हृस्वेत्यादिकिंदिवउत्द्युभ्यांअष्टनआविभक्तौअचोअष्टाभ्यश्चा

कृतात्वनिर्देशाज्ज्ञापकाज्ज्ञश्शसोर्विषये प्रवर्तमानस्याष्टनस्त्यात्वस्याचः स्थानिकत्वेसतिनेतत्सिध्येदितिदिक् षष्ठ्यंतेपदमिति तच्चसतिसंभवेसामानाधिकरण्येनैवसंबध्यतेनवैयधिकरण्येनतेनहस्वोनपुंसक इत्यजंतप्रातिपदिकस्यैवह्रस्वः श्रीपंनेहस्वाक्ब्राह्मणकुलं १ शमामष्टानोदीर्घश्चत्यत्रतुसामानाधिकरण्यासंभवात् शमादीनामचश्चसंबध्यतेतेनशाम्यतीत्यादिसिद्धम् वाक्यस्थेतु श्नुतश्चत्यत्रसामानाधिकरण्यसंभवेपिटेर्यहणासामर्थ्यादेरवयवस्याचः श्नुतश्चिव्याख्यायतेऽन्यथाश्नोत्यस्याचश्चेतिपरिभाषाभ्यामेहिकृष्णेत्यादिवाक्यात्यस्याचः श्नुतसिद्धौकिमनेनटेर्ग्रहणेनतेनआयुष्मानेधीद्रवमित्यादिसिद्ध्यतीतिदिक् ॥ ॐ ॥आद्यंतौटकितौ भवित्री आदेर्धातुकस्येट् यायथति शाच्छासाह्वेत्यादिनायुक् उरस्तादपवादन्यायेनस्थानेयोगत्वस्यायमपवादः प्रत्ययःपरश्चेत्यनेनतुपरत्वादयंबाध्यतेतेनचरेष्टःगापोष्टक्त्यादयः परएवभवंतिमिदचोत्यात्परःस्थानेयोगत्वस्यपरश्चेतिपरत्वस्य चायमपवादः यशासिवनानि नपुंसकस्यझलचइतिनुम् रूराद्धिरुथादिभ्यश्नम् नतुश्नुवेयोगवदयमपिउरस्तादपवादन्यायेनस्थानेयोगमात्रस्यापवादोस्तितिचेन्न वाध्यसामान्यचिंतामाश्रित्यस्तविषयेप्राप्तेसर्वत्राध्यतेस्तीहाभ्युपगमात् अन्यथा

आद्यंतौटकितौ १।१।४६ टित्किती यस्योक्तौतस्यक्रमादाद्यंतावयवौस्तः मिदचोत्यात्परः १।१।४७ अचइतिनिर्द्धारणेषष्ठी अचांमध्येयोत्यस्तस्मात्परस्तस्यैवांतावयवोमित्स्यात् षष्ठीस्थानेयोगा १।१।४९ अनिर्द्धारितसंबंधविशेषाषष्ठीस्थानेयोगावोध्यास्थानेचप्रसंगः ॥ ॥

अमोमित्करणंव्यर्थंस्यात् नचस्त्रवणार्थंएवमकारःस्यादितिवाच्यं तृणाहइमितिनिर्देशात् अचांमध्येइति सूत्रेजात्यभिप्रायेणाचइत्येकवचनमितिभावः अचांमध्यइतिकिंमुच्यतेलुप्यतेऽत्रेत्याद्यचः परोमित्स्यात्इतिप्राचोव्याख्यायोनेनतत्सिध्येत् शेमुचादीनामित्यत्रांत्यस्याचोऽसंभवेनमित्यरिभाषायाश्चनुपस्थितिप्रसंगात् अन्येतुभ्वोन्त्यात्परोमित्स्यादितिव्याख्यासेनयोजयित्वाप्राचोव्याख्यानमपिकथंचित्समर्थयंते पूर्वसूत्रादंतइत्यनुवर्त्तते एकदेशेस्वरितत्वप्रतिज्ञानादंतोव्याचष्टेऽतावयवइतितेनवारिणीत्यादावङ्स्यनांतत्वेनदीर्घःसिद्धः परादित्वेसनसिद्ध्येत् अभक्तत्वेनवहेलिहइत्यत्रवहश्चेलिहइतिखशिश्रुदृक्षेवदितिमुम्मानुस्वारेणस्यादयंदोषः तत्रादिमवः यत्तुकेश्चिदुक्तं अभक्तत्वेवारीणीतिदीर्घोनस्यादितितन्तदादिग्रहणाभ्यांदिनुमर्थमितिअंगसंज्ञासूत्रस्थवार्त्तिकेनैवदूषितप्रायं षष्ठीस्थानेयोगास्थानेनयोगोऽस्तीतिविग्रहः निपातनादेत्वं षष्ठ्याःसंबंधमात्रवाचित्वेपीहशास्त्रेयाषष्ठीसास्थानेयोगावोध्या किमविशेषेणेत्याह अनिर्द्धारितसंबंधविशेषेति अनिर्द्धारितिकिंउद्

हःशासदृदृङ्हलोरित्यादावुपधासंनिधानेनावयवषष्ठीत्वेनिर्णीतेगोहःशासरित्यादेर्भाभूत्सतिहितत्वापिस्थानेयोगत्वेगोहिशासिस्थानेवात्तमात्रस्योपधायाश्चस्थानेवृद्धितीस्यात्तामितिदिक्।स्थानेचप्रसंगइतिनचास्यप्रसंगार्थकत्वेविवक्षितव्यादर्भाणांस्थानेशरैः प्रस्तरितव्यमित्युक्तेदर्भाणामितिप्रसंगइतिप्रतीतेः एवंचइकोयणचीत्यादाविग्रचारणप्रसक्तौयणग्रचारणंयइत्याद्यर्थः संपद्येतानिष्टः॥ स्थानेसदृशतमइतिअर्थात्प्राप्यमाणानांतुमध्यएवअतएवगोदकमित्यत्रिमात्रोकारानाद्रहस्थानेइत्यनुवर्त्तमानेपुनः स्थानग्रहणादन्योपिवाक्यार्थःसंमतःतात्वादिरूपेस्थानेयोंतरतमस्तत्प्रयुक्तोतर्यवानितियावतासप्राप्यमाणानांमध्येस्थानितरेतरादाहायत्रानेकविधमितिस्थानार्थग्रणप्रमाणतश्चतुर्विधमित्यर्थःस्थानतोयथाद्ध्यत्रातालुस्थानस्यैकारस्यतालुस्थानोयकारःअर्थतोयथावातेज्यायुवतिःवतेइशब्दाड्ढंडाच्चेतिगोत्रापत्येयञ्नातस्लुकिस्त्रियामितिलुकाशाङ्गरवादित्वात्ङीप्नावतंडीचासौयुवतिश्चेतिविग्रहेयोयायुवतीत्यादिनासमासःयुवत्कर्मधारयेत्यतिदिश्यमानःपुंशब्दोवतंडापत्यवाचिनोवत्तंडीशब्दस्तदपत्यवाचीवातेज्यशब्दोभवतिानतुवतंडादिःगणतोयथावाग्घरिःघोषवतोमहाप्राणास्यतादृश

स्थानेंतरतमः १।१।५०।प्रसंगेसतिसदृशतमआदेशस्स्यात्।यत्रानेकविधमान्तर्यंनात्रस्थानतऽआन्तर्यंम्वल्लीयःगतस्मिन्निितिनिर्दिष्टेपूर्वस्य १।१।
र्दृदृसप्तमीनिर्देशेनविधीयमानङ्कार्यंम्वर्णान्तरेणाऽव्यवहितस्यपूर्वस्यबोध्यम्॥ ९९ एवंघकारःप्रमाणतोयथाअमुंअमू अमून्अदसोसे

रित्यनेनहस्वस्यहस्वोदीर्घस्यदीर्घउकारःतमपेक्ष्यहरणंकिंवाग्घरिरित्यत्रझयोहोन्यतरस्यामितिपूर्वसवर्णोकियमाणोमहाप्राणात्सास्येनहितीयोनादवत्सास्येन
तृतीयश्चमाभूत्।किंतुनादवान्महाप्राणश्चतुर्थोघएवयथास्यादितितेनचेत्तालोतेत्यत्रप्रमाणतऽआन्तर्यवानकारेणेतिभावःतस्मिन्निितिसप्तम्यैतानुकरणमिदम्॥
निःशब्दोनेरंतर्यपरःदिशिरुच्चारणक्रियः।अव्ययेणित्युक्तेव्यवहितेऽव्यवहितेचसतिप्राप्तमव्यवहितेएवेतिपूर्वस्यपरस्यचप्राप्तेपूर्वस्यैवेतिनियम्यतेअव्यवहितस्य
तिनुकलितार्थकथनम्।पूर्वस्यैवेतिकिंदध्युदकम्।अत्रोकारस्यमाभूत्।अव्यहितस्यैवेतिकिंअग्निचिदत्रासोमसुदत्राव्यवधानेचात्रवर्णकृतमेवनिषिध्यतेनतुका
लकृतम्।संहिताद्यधिकारज्ञापकान्।अन्यथानिर्दिश्यग्रहणादेवासंहितायांपरणादिप्रसंगात्किंतेनसंहिताधिकारेणतोव्याचष्टेवर्णोतरेणेतिएवंचसंहिताधिकार
वहिर्भूतविधयःकालव्यवायेऽपिसंभवंतीतितेनाग्नाविष्णूइत्यादावव्यवहेप्यानङ्ऋतोदेदेवताद्वंद्वेचेत्यादिनाउत्तरपदेपरतोविहिताआनङादयोभवंतीतिदिक्॥

तस्मादिति।उत्तरस्येतिकिंतिङुतिङ्रतिनिघात उत्तरस्येवयथास्यात्।अग्निमीडेनेहरेडे अग्निम्।अव्यवहितस्येति।एतच्चनिर्दिश्यग्रहणानुवृत्यालभ्यतेउत्संस्थानउत्संस्थानमित्यादौउदःस्थेतिषत्वंसुवर्णोनप्रवर्त्ततेअलोन्त्यस्यास्थानषष्ठीनिर्दिश्यमानस्यउच्यतेसोत्यस्यालस्थानेस्यादित्यर्थः।त्यदादीनामःसःस्थानषष्ठीतिकिंआर्धधातुकस्येड्वलादेःक्ङितिचक्कारात्सूर्वीमाभूत्।इदंचषष्ठीस्थानइत्यनुवृत्यालभ्यते।अलइतिकिंपदस्येत्यधिकृत्यविधीयमानंवसुस्रंसिंतिदध्वंपरमानडुद्भ्यामित्यादावेत्यस्यपरस्यमाभूत्।।डिच्च।।अयमपीतिअवङ्स्फोटायनस्यागवायमाअनङ्सोसलोपरस्ययदिति।तस्मादित्युत्तरस्यआदेरितिनसूत्रितम्।आदेरित्यंशस्यसर्वादेशबाधकत्वापत्तेःसिद्धांतेतुपरत्वात्सर्वादेशत्वंबाधकमित्यनुपदमेववक्ष्यति।आदेर्वाध्यमितिआदेरलोवोध्यमित्यर्थः।अलइतिचानुवर्त्तते।अनेकालअंशेभूतावभूवाननुनिर्दिश्यमानस्यादेशाभवंत्यनेकालादेशस्यसर्वादेशत्वंसिद्ध्यति।तल्लिमनेनानेकालग्रहणेननचालोन्त्यस्येत्यंत्यस्यस्यादितिशेषेडिच्चेत्यस्य

तस्मादित्युत्तरस्य १।१।६७ पञ्चमीनिर्देशेनक्रियमाणाङ्कार्यम्वर्णान्तरेणाव्यवहितस्यपरस्यज्ञेयम्।अलोन्त्यस्य १।१।५२ षष्ठीनिर्दिष्टोन्त्यस्यादेशस्स्यात्।।डिच्च १।१।५३ अयमप्यन्त्यस्यैवस्यात्।सर्वस्येत्यस्यापवादः।आदेःपरस्य १।१।५४ परस्ययद्विहितंकार्यंतत्तस्यादेर्वाध्यंअलोन्त्यस्येत्यस्यापवादः।अनेकाल्शित्सर्वस्य १।१।५५ अलोन्त्यसूत्रापवादः।अष्टाभ्यओशित्यादावादेःपरस्येत्येतदपिपरत्वादनेनबाध्यते।।

नियमार्थत्वाभ्युपगमात्।उच्यते।।अनेकाल्यग्रहणाभावेशमेरित्यादावेसादेशः।आदेःपरस्येतिमकारस्येवस्थानेस्यान्नतुसर्वस्यस्थानेरितिदिक्।शितउदाहरणंरुदमरुदतइत्यादाविति।आदिशब्देनातोभिसइत्यादिगृह्यते।।परत्वादिति।अतएवआदेःपरस्येतिपृथक्कृत्यितरत्सूत्रंनन्वनेकाल्शित्सर्वस्येत्यतःप्रागेवतस्मादित्युत्तरस्यादेरितिपठ्यतांकिमनेनपृथक्सूत्रकरणेन।।नचैवंतस्मिन्निति निर्दिश्यइत्येतानिर्दिश्यग्रहणानात्रानुवर्त्ततइतिवाच्यं।।तस्मात्सिद्धंसूत्रस्यप्राक्पठनेबाधकाभावेननिर्दिश्यग्रहणानुवृत्तिसिद्धेःमैवं।ब्राह्मणाअष्टेइत्यत्रअष्टाभ्यःस्वयोरपिजशसोरौशप्रसंगात्।यथात्वितसूत्राभ्युपगमेतूत्तरस्येत्यंशःप्रवर्त्ततएवेतिनायंदोषःप्रसज्यतइति अत्रकेचिन्निष्कर्षमाहुः अनेकाल्शित्सूत्रात्प्रागेववर्णलाघवायतस्मादित्युत्तरस्यादेरितिसूत्रितेपरत्वात्सर्वादेशेनआदेरित्यंशवदविशेषादुत्तरस्येत्यंशस्यापिबाधितत्वाद्वाक्यसंस्कारपक्षेब्राह्मणअस्अष्टन्अस्इतिस्थितेअष्टाभ्यओ॥

शित्यस्यदिग्योगेपंचमीत्यात्व्याप्तिन्यायेनअष्टनोऽगात्पूर्वयोरपिजश्शसोरौशस्यात्व्याप्तिन्यायस्तुप्राग्रीश्वरान्निपाताद्रतिपठितेपिप्रत्यासत्तिन्यायेनाधिरीश्वरइतिसूत्रावधिकत्वंस्यात्तथासिद्धावीश्वरेतोऽनुनासिकेतिसूत्रादधिकत्वनिराकरणायरेफविशिष्टग्रहणंकुर्वतासूत्रकृतैवज्ञापितंततश्चसर्वादेशेनोत्तरस्येत्यस्यावाधनार्थंनिर्दिष्टग्रहणानुवृत्त्यर्थंचतस्मिन्निति सूत्रात्यत्रकृतेतुआदेरित्यस्यसर्वादेशवाधकत्वंस्यात्तथाचातोमिसऐसइत्यादेशआदेरवस्थानाअनेकालसूत्रस्यास्तभूरित्यादौचरितार्थत्वात्॥यथान्यासेतत्तरस्येत्यंशः प्रवर्ततेएवंत्यष्टाभ्यःपरयोरेवजश्शसोरौशस्यान्नतुपूर्वयोःतस्मादित्युत्तरस्यादेरितिनसूत्रितमित्यादिमनोरमाग्रंथस्यापि अयमेवाशय इति।अन्येतुयथाश्रुतसूत्रनिराकरणायरतयेवमनोरमायोजयंतिातत्यथा॥नसूत्रितमित्यस्यानेकालशित्सूत्रात्प्राङ्नसूत्रितमितिनार्थः।आदेरित्यंशस्यसर्वादेशवाधकत्वायतेरित्याद्यग्रिमग्रंथविरोधात् किंतुतद्ग्रंथानुकूल्यायस्वरूपमितिसूत्रात्प्राक्नसूत्रितमित्यर्थोभ्युपेयः एवंचानेकालसूत्रात्प्राक्सूत्रितेतुनास्येवदोषइतिमनोरमाग्रंथाशयः।एवंस्थितेनिर्दिष्टग्रहणानुवृत्तिलाभायतस्मिन्निति निर्दिष्टसूत्रात्तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येत्यस्मात्प्रागेवपठनीयः अष्टनोंगात्पू

स्वरितेनाधिकारः।१।३।११।स्वरितत्वयुक्तोशब्दस्वरूपमधिकृतम्वेदितव्यं ॥ॐ॥

र्वयोरय्योश्शस्यादित्युक्तदोषस्तदित्थंपरिहरणीयःतस्मादित्युत्तरस्यादेरित्यत्रादेरितिषष्ठ्यवाक्यंतत्रोत्तरस्येत्यनुवर्तेतेतासाचस्थानषष्ठीषष्ठीस्थानइत्यस्यप्रापेःतत्रचायमर्थःपंचमीनिर्देशेनयत्कार्यंतदुक्तरस्यैवधीउत्तरस्यस्थानेयद्विधीयतेतदादेर्भवतीतिइत्थंवाक्यभेदेनव्याख्यानाश्रयणादनेतरस्येतिन्यायेनादेरित्यंशएवसर्वादेशेनबाध्यतेनतूत्तरस्येत्यंशोपिइतिनास्त्येवपूर्वोक्तदोषः।वाक्यभेदनव्याख्यानंतूत्तरस्यादेरित्यसमस्तन्यासकरणेनस्वाप्यतेःअन्यथाउत्तरादेरितिनसूत्रितमितिवदेत्तकिंचाअष्टाभ्यऔशित्यस्यदिग्योगेपंचमीत्वेनपूर्वपरसाधारणतयाअष्टनोऽगाच्छश्शसोरित्युक्तेपिअष्टनोऽगसंज्ञानिमित्तभूतौयोजश्शसौतावेवशीभ्यांपस्थितिकावित्यष्टनश्शब्दादुत्तरयोरेवऔशस्यान्नतुपूर्वयोरितिदिक्॥ॐ॥ स्वरितेनाधिकारः।अत्रेत्थंभूतलक्षणातृतीया।अधिकारोविनियोगः।कियद्दूरमधिकारइत्यत्रतुव्याख्यानमेवशरणं। यथाआसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरंगाधिकारः नतुप्रागभ्यासविकारेभ्यएवेत्यादि।यद्वास्वरितइतिसप्तम्यंतंस्वरितेदृश्यअधिकारोनिवर्ततइत्यर्थः।कः स्वरितोधिकारार्थः। कश्चतन्निवृत्त्यर्थइत्यत्रतुव्याख्यानमेवशरणं। नन्वेवंव्याख्यानादेवानुवृत्त्यनुवृत्तीस्तः किमनेनसूत्रेणेतिचेदत्राहुः॥

अर्थांतरसंग्रहायेदंसूत्रंकृतंतथाहि अधिकारोऽधिकारः अधिकंकार्यंगौणंपिशास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः।तथाचौणमुख्यन्यायोयत्रनेष्यते।अपादानाधिकरणादौ तत्रस्थरितःपाठ्यः।किंचाअधिकारःकृतिरियंयत्पूर्वंसन्यरंवाधते।तथाचनुमचिरतृज्वद्भावेभ्योनुडित्यादिवक्ष्यमाणःपूर्वविप्रतिषेधःसेर्ह्यपिसंग्रहीताभवतितत्रस्थरितपाठेनैवगतार्थत्वादित्यादिग्राह्यं॥ परनित्येतिपरनित्यंयथानुदादिभ्यःश्नातुदतिरुधादिभ्यःश्नमारुणद्धिपरमपिलघूपधगुणंबाधित्वानित्यत्वात्शप्श्नमौ।तथाधिनवावधिनवामापरमपिलोपश्चास्यान्यतरस्यांम्वोरित्युकारलोपंवाधित्वानित्यत्वादाद्युत्तमस्येत्यादयःपरादंतरंगंयथाउभयेदेवमनुष्याःइहप्रथमेचरमेतिपरमपिविकल्प्यंबाधित्वासर्वादीनीतिसर्वनामसंज्ञाविभक्तिनिरपेक्षत्वेनांतरंगत्वात्तथास्त्रवर्तेणिश्रीतित्वडिद्धित्वंउपधागुणादंतरंगत्वाद्ध्वदःसुस्नुवतायरादयवादोयथापरमप्यनेकालितिसर्वादेशंबाधित्वाडिच्चेत्यंतादेशःदभादभोअस्तिद्धीत्यनड्नित्वादंतरंगंयथायामणिनीकूलेनित्यमपीकोचीतिनुमंबाधित्वाद्धस्वोनपुंसकस्येतिह्रस्वःकृतेतनुमिअनजंतत्वाल्लस्योनस्यात्।अंतरंगादपवादोयथा॥ इत्यरिःश्रीशःपरमपिसवर्णदीर्घंबाधित्वोअंतरंगत्वादाद्गुणो यणिचप्राप्तेऽपवा

परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरम्बलीयःअसिद्धम्बहिरङ्गमन्तरङ्गेअंतरंगेकार्यकर्तव्येबहिरङ्गमसिद्धंस्यात्।अकृतव्यूहाःपाणिनीयाःनिमित्तविनाशेनसुखंदृष्ट्वातत्प्रयुक्तंकार्यंनकुर्वंतीत्यर्थः॥ इतिपरिभाषाप्रकरणं॥संहितायांरत्यधिकृत्य ॥ ॥ ॥

दत्वात्सवर्णदीर्घंतथाउन्योऽन्यःसुल्वोसुल्वःइत्यत्रांतरंगत्वादियडिउवडिचप्राप्तेऽपवादत्वादेरनेकाचरित्योःसुपीतियणायद्यपवादोऽन्यत्रचरितार्थंतर्हिपरांतरंगाभ्यांबाध्यतएवतथाहिडिच्चेत्येतदन्यार्थंङकारयुक्तेघनडादिषुचरितार्थत्वात्तत्रडिनप्रवर्तंतेकिंतुपरेणानेकाल्शित्सर्वस्येत्यनेनबाध्यंतेजीवतांतामवतांतामत्रजेरिंद्रमायामेरहासर्वेरित्यत्रअत्रभयजरिंद्रेत्यादौयामरिंद्रहसर्वेरित्यत्रमितिस्थिते अंतरंगेणाणगुणोनसवर्णदीर्घौबाध्येतेजेरस्यसमानाश्रयेदेत्यादिःश्रीशरित्यादौचरितार्थत्वात्।असिद्धमितितेनपचावेदमित्यादौएतदेरत्वेनेत्वेनबाधेअकृतव्यूहाइतिअकृतकार्यइत्यर्थःएवंतर्हिसर्वस्यशास्त्रस्यवैयर्थ्यंस्यात्।अतआह निमित्तविनाशेनसुखंदृष्टेतिलोकेसिद्ध्यर्थंकथनमेतत्।यद्वाअक्षरार्थेनायेतत्कथनंउक्तंतेतर्कयंतेऽकृतव्यूहाः।कार्यविशीर्षोयऊहोविनाशेनसुखंनिमित्तंकंकार्यंअकृतोव्यूहोयेतेअकृतव्यूहाइतिायद्यपिकृतमपिशास्त्रंनिवर्तयंतीति।परिभाषांतरंयत्नेतेफलेचतुल्यंतथापिअकृतव्यूहाइत्येवलघुप्रक्षालनादिंयकस्यदूरादस्पर्शंनं

वरमितिन्यायादितिभावःनकुर्वंतीतियथानिषेद्धुमीत्यादौकसोरित्यंतरंगत्वात्प्राप्तमपिभाविनासंप्रसारणेनवलादित्वंनेष्यतीत्यर्थः॥इतिपरिभाषाप्रकरणंसमाप्तं॥
॥इकोयणचि॥प्रत्याहारग्रहणंषष्ठतद्व्यवाच्येनिरूढलक्षणा॥मूस्त्राव्योरित्यादिभ्यइतिचनिर्देशात्॥तेनइक्शब्देनषष्ठ्यर्थगृह्यते॥यणशब्देनचत्वारः॥भावप्रा
नस्थानाःसवर्णाग्राहकत्वादेवंचेहयणोतद्व्यवाच्येलक्षणातुनशंक्यैवभाव्यमानस्थानाःसवर्णावाचकत्वाभावेनयणवाच्ययकारादिवाच्यानामभावादतोनास्तियथासं
ख्यं नचलक्ष्यार्थयोर्थात्यूर्वभाविनंशक्यार्थज्ञानमादायययासंख्यमस्तितिवाच्यं॥एवमपिषष्ठतायचतुर्थाभ्यांऋकारलृकाराभ्यांप्रत्येकंत्रिंशदुपस्थितौल्लवर्णा
नांरेफादेशस्यऋवर्णानांलादेशस्यचप्रसंगात्॥तस्मादिहस्थानेनेतरतमइतिसूत्रेणैवेष्टसिद्धेरित्यभिप्रेत्यानुपदंवक्ष्यति स्थानतआंतर्यादिति॥अचीति॥कस्माद
त्रेफादेशस्यऋवर्णानांलादेशस्यचप्रसंगात्॥तस्मादिहस्थानेनेतरतमइतिसूत्रेणैवेष्टसिद्धेरित्यभिप्रेत्यानुपदंवक्ष्यति स्थानतआंतर्यादिति॥अचीति॥कस्माद
चिपरइत्याकांक्षायांअर्थादिकइतिसंबध्यते॥संहितायाविषयइति॥दध्यत्रेत्यादौकार्यिनिमित्तयोर्यदा॥अतिशयितसंनिधिर्विवक्ष्यतेतदेवपरंभवतीतिभावः

इकोयणाचि दी९।७७॥इक्ःस्थानेयण्स्यादचिसंहितायांविषये॥सुधीउपास्यइतिस्थिते॥स्थानतआन्तर्यादिकारस्ययकारःसुध्य्उपास्य
इतिस्थिते॥अनचिचा८।४।४७॥अचःपरस्यपरोवाहल्स्तोनत्वचि॥इतिधकारस्यहित्वं॥स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ९।१।५६॥आदेशःस्थानिवत्स्या
न्नतुस्थान्यत्वाश्रयविधौ॥अनेनेहयकारस्यस्थानिवद्भावेनाऽचित्वमाश्रित्याऽनचिचेतिद्वित्वनिषेधोन॥शङ्क्योनल्विधावितितन्निषेधात्॥॥

॥अनचिचापरोनुनासिकइतिसूत्राद्यरोवेतिचानुवर्तते॥अचोरहाभ्यामितिसूत्रादचोहइतिचतदाहअचःपरस्येत्यादि॥एवंचात्रवाग्रहणानुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेस्त्रिप्र
भृतिषुशाकटायनस्यसर्वत्रशाकल्यस्यदीर्घादाचार्याणांइतिचसूत्रत्रयंनारंभणीयमितिभावः॥अचइतिकिंतादात्म्यमित्यादौमस्यद्वित्वंमाभूत् अनचीतियदिपर्युदा
सःस्यात्ततोनत्रिवयुक्तमन्यसदृशेतथात्यर्थगतिरितिन्यायादज्झिन्नेऽज्सदृशेवर्णेहल्लीत्यर्थःस्यात्॥ततोलाघवात्हल्लीत्येववदेत्॥तस्माद्प्रसज्यप्रतिषेधइति
ब्रवीतिनत्वचीति॥एवंचावसानेयिद्वित्वंभवति॥वाक्॥वाक्शब्दस्यस्थानिवदादेशोऽजादेशोऽतेस्वरूपभेदात्स्थानिप्रयुक्तकार्याणामप्रवृत्तावतिदेशआरभ्यते॥अस्तेर्भूः॥
आर्धधातुकेविवक्षितेऽतोदेशोधातुवत्॥तेनाचोयदित्यादिधातप्रत्ययाःभव्यावभूव॥किमःकःअंगादेशोऽंगवत्॥तेनस्मादेशदीर्घत्वंभावः॥कैनाकाभ्यांकैः॥आदे
शग्रहणंकिमर्थंस्थानिवदित्येतावतैवसंवंधिशब्दमहिम्नातत्रात्मात्॥यथापितृवदधीतेऽत्यत्रपुत्रइतिगम्यतेइतिचेदत्राहुःद्विविधआदेशःप्रत्यक्षआनुमानि

कश्चेति। अस्तेर्भूः। इत्यादिः। प्रत्यक्षः तेस्तुरित्यादिस्तानुमानिकः। एरुरित्यत्र हि इकारेशोकारांतस्यानीअनुमीयते। उकारेणचोकारांतआदेशः। तथाचेतेऽस्तुरिति फलितोऽर्थस्तत्रास्त्यादेशयहणोप्रत्यक्षस्यैवयहणात्। नत्वानुमानिकस्यस्यात्। आदेशयहणासामर्थ्यान्नूभयपरियहस्तेनपच्चत्रित्यादेस्तिङंतत्वात्पदसंज्ञासिद्धिः। नन्वेरुरित्यादियथाश्रुतमेवास्तुएकादेशविकृतस्यानन्यत्वेनभविष्यतीतिचेन्न। अर्थवत्येवस्थान्यादेशभावविश्रांतेर्वीच्युत्पत्तिस्थेवप्रसंगसंभवात्। तथाहि। षष्ठीस्थानेयोगेत्युक्तेस्थानेचप्रसंगः। सचार्थवतः अर्थप्रत्ययार्थंशब्दप्रयोगात्। यद्यपिङेः सिजादावसंभवीदंतयापिसतिसंभवेऽर्थेप्रयुक्तएवप्रसंगोन्यत्रेत्यनेनेवादेशयहणेनत्याप्यते। उक्तंचासर्वेसर्वपदादेशाद्यौ पुत्रस्यपाणिनेरेकदेशविकारहि नित्यत्वेनोपपद्यतेऽतिपदमिहार्थवत्। पद्यतेऽनेनेतिव्युत्पत्तेः। यद्यपिसर्ववि कारेऽन्तरंगनित्यत्वानुपपत्तिस्तथापीहविकारएवनास्तीतितात्पर्यमेतच्चशब्दकौस्तुभेस्पष्टम्। अनल्विधाविति किंपञ्चालविधिःपञ्चालः परस्यविधिपञ्चालोविधिर्यश्चालि

अचःपरस्मिन्पूर्वविधौ १।१।५७। अल्विध्यर्थमिदम्। परनिमित्तोऽजादेशस्यानिवत्स्यात्। स्थानिभूताद्यः पूर्वस्तेनदृष्टस्यविधौकर्तव्येऽति स्थानिवद्भावेप्राप्ते। नपदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु १।१।५८। पदस्यचरमावयवोद्विर्वचनादौचकर्तव्ये परनिमित्ताऽजादेशोनस्थानिवत् इतिस्थानिवद्भावनिषेधः। झलाञ्झश्झशि ८।४।५३। इतिधकारस्यदकारः॥ ९९

विधिस्तत्रमाभूत्। तत्रालविधौ यथाव्यूढोरस्केनाअत्रसकारस्यस्थानिवत्वेनविसर्गेवदुत्वमाश्रित्याद्व्यवायेऽपीतिणत्वंप्राप्तंअलः परस्ययथाद्यौपथाःरहहलङ्ग्यादिलोपेनाअलोविधौ द्युकामः। लोपोव्योर्वलीतिलोपोननचोत्वविधिसामर्थ्यात्लोपोनभवतीतिशंक्योद्युयानमित्यादौतस्यसावकाशत्वात्। अलिविधौयजेःक्तिक्रश्नःहशिचेत्युत्वेन नचेहस्थानिवद्भावेनजातेष्युत्वेआद्गुणोऽवादेशेचक्तेहलिसर्वेषामितिनित्येलोपेनकरष्टृरितिरूपेसिध्यत्येवेतिवाच्यंकयिष्टृरितिरूपंतुसिद्ध्यतिप्रसंगात्। सिद्धांतेतुकरष्टृभोभगोअघोऽपूर्वस्येतियत्वेलोपविकल्पः। कयिष्टृरितिचरूपद्वयमभ्युपगम्यते। अलल्विहस्थान्यवयवएवदृश्यतेतेनरामायेत्यादौसुपिचेतिदीर्घः सिध्यतितदेतदाह। नाद्विर्वोहियज्ञादित्वमाश्रितंयत्रचादेशावयवोनतुस्थान्यवयवस्तथारुदितामित्यादौरुदादिभ्यरितिवलादिलक्षणइट्चसिध्यति। तदेतदाह। नतुस्थान्यलाश्रयरितिआश्रयणं चेहयथाकथंचिन्नतुप्राधान्येनेवेत्याहयहस्तेनप्रपठ्येत्यत्रवत्वादिलक्षणाइएव॥ ※ ॥ अचःपरस्मिन्पूर्वविधौ। अवः किं। आगत्यावाल्यपीत्यनुनासिकलोपस्तु कि

व्येनस्थानिवत्परस्मिन्किं। आदीध्येतित्यत्वादिटएत्वेतच्चनपरनिमित्तेनयीवर्णयोरितिलोपेकर्तव्येतन्नस्थानिवत्पूर्वविधौरितिकिनेष्येयंनिपूर्वाद्ब्रुञः उपसर्गोघोः किंः आतोलोपइटिचरतश्चानिञरतिढक्। आकारस्यस्थानिवत्त्वेनुअचत्वव्यपदेशेनह्यचत्वविरुद्धलाक्षण्येतानहित्रिप्रेत्रादिपुत्रव्यपदेशेलभतेनन्वेवमपिविधिग्रहणंव्यर्थंपूर्वस्येतिषष्ठ्याकार्यंकर्तव्येऽत्यर्थस्यासेर्मुशब्दत्वादितिचेन्नापूर्वस्यविधेःपूर्वस्माद्विधेःइतिसमासह्यलाभार्थंविधिग्रहणात्।यद्यप्यत्रपंचमीसमासपक्षेमूलेनोक्तस्तथापिपूर्वस्मादपिविधौस्थानिवद्भावइतिपक्षेतुअड्व्यवायइत्येवात्रणत्वमितिपदन्नादिप्रघट्टकेस्वीकृतएवसंःअल्विध्यर्थमिदमितितेनवन्नश्चेत्यत्रवस्यसंप्रसारणेनउरदत्वस्यस्थानिवत्त्वेनसंप्रसारणातयानसंप्रसारणइतिनिषेधात्तुचोरदत्वंपरनिमित्तन्नेतिवाच्यंअंगाश्रितेप्रत्ययेपरेतद्विधानात्पूर्वस्माद्विधिःपूर्वविधिरितिपंचमीसमासपक्षेतुप्रयोजनंनास्तन्नेतिनास्तन्नेतिइहयणादेशस्यस्थानिवद्भावान्नेट्।अत्रहिनास्त्यंगनिमित्तंतच्चस्थानिभूताइकारात्परमितिनास्तिदंनप्रयोजनंनवहिरंगस्यपरेणासिद्धत्वादिडागमस्यात्राप्रसक्तेःनचनाजानंतर्यइतिनिषेधःयत्रांतरंगेवहिरंगेवाचोगनंतर्यमितिहरस्तादिमतेनिषेधप्रवृत्तावपिउत्तरकार्यंयत्रावआनंतर्यमाश्रितंतत्रवहिरंगप्रकृतिर्नेतिकैय्यटमतेतदभावात्।नन्वेवमपीपच्चन्नितिप्रयोजनंभवत्येवाऽहहिअतेरकारस्यचडःकारस्यचातोगुणइतिपररूपत्वेतस्यचपणादिवद्भावान्झिग्रहणेनग्रहणेसतिसिजभ्यस्तेतिजुसप्राप्तेतिणिलोपस्यएकादेशस्यवास्थानिवद्भावान्नभवतीतिवाच्यंचेत्तर्हिलङ्येवानंतरेझिःसंभवतीतितत्साहचर्याद्भ्यस्ताद्यिलङःएवग्रहणंस्यात्तेनसिचिभावान्नचसिचासाहचर्यात्तुलुङःएवग्रहणमस्तिशंक्यंविप्रतिषेधेपरमितिपरसाहचर्यस्यबलीयस्त्वान्नैवमप्यभ्यस्ताद्यित्यादेशस्यनिवारणायपंचमीसमासपक्षआवश्यकइतिवाच्यंचडःकारस्योतेरकारस्यचातोगुणइतिपररूपेकृतेस्यस्याभावाददादेशप्रसक्तेःअत्रत्वेकादेशस्यपरादिवद्भावान्नग्रहणेनग्रहणेनभवतीअल्विधौअंतादिवद्भावप्रवृत्तेःअन्यथाअयजेरिंद्रमित्यादौसवर्णदीर्घाद्वीरएवस्यात्।अस्तुवापरादिवद्भावस्तथापिकारस्याज्ग्रहणेनग्रहणेनभवतीत्यदादेशेकर्तव्येऽतादेशेनस्थानिवद्भावविधित्वात्तात्तस्माद्पंचमीसमासपक्षेनिरर्थकाएवचैतस्त्राहुःपंचमीसमासप्रयोजनतयाअपीपचन्नित्युदाहरतोभगवतस्तुनेहसाहचर्यंनियामकतयासंमतम्।हिस्त्रिश्चतुरितिस्त्रेस्त्रादेशेऽर्थग्रहणान्नापकात्साहचर्यंनसर्वत्राश्रीयतेएवंचभवेत्तर्यङ्लुकिअभ्यस्ताश्रयसञ्जसंप्रवृत्त्याअवोभुवइतिरूपंसिध्यतिआतइतिनियमस्यसिचःपरत्वमाश्रित्ययोजुस्मात्तस्तन्मात्रपरतयामाधवादिभिर्व्याख्यातत्वात्।अतएवाभ्यस्ताश्र योजुस्नित्यत्वात्तवक्।अवोभूवइतिमूलेयङ्लुङंतेषू

क्तम्।तथाचापीपच न्नित्येतत्सिद्ध्येपंचमीसमासपक्षेऽप्याश्रयणीयइतिअन्येत्वाहुः।पंचमीसमासपक्षेप्रयोजनतयाभाष्येऽभिहितामाथितिकरत्यस्याप्युदाहृतत्वान्न
तस्य वैय्यर्थ्यंशंकाकार्या।यद्यपियङोऽकारस्यलोपस्यस्थानिवद्भावेविनापिएकाचउपदेशेऽनुदात्तादित्यादिविहितविशेषणाश्रयणादेवरतिनिषेधाप्रवृत्तौभिदेर्यङ
तान्तविविभिदितेतिरूपंसुसाधंतथापिमाथितिकरत्यादिसिध्यर्थंसपक्षोभ्युपगंतव्यःनचमथितंतपव्यमस्यमाथितिकरत्यत्रापितदस्यपव्यमितिठकिरकादेशेचकृतेयस्य
तान्तविविभिदितेतिरूपंसुसाधंतथापिमाथितिकरत्यादिसिध्यर्थंसपक्षोभ्युपगंतव्यःनचमथितंतपव्यमस्यमाथितिकरत्यत्रापितदस्यपव्यमितिठकिरकादेशेचकृतेयस्य
तित्वेचेतिलोपादिसुसूक्तंतादितिरकस्थानेप्रसज्यमानोयंकादेशःसोऽप्यच्लोपस्यस्थानिवद्भावेविनैवसुपरिहरंउस्यकरत्यत्रस्थान्यादेशयोरकारउच्चारणार्थइत्यभ्यु
पगमेअल्विधित्वेनस्थानिवद्भावाप्रवृत्त्याउस्थानिकरकादेशोऽनेनभवतीतिकादेशप्रसक्तौमीतिथिकरतिरूपसिद्धौकिमनेनपंचमीसमासपक्षाश्रयणेनेतिवाच्यंम
थितयतेःक्तिपिटिलोपणिलोपयोर्वरवृत्तलोपेचमथितंतेनचरतिमाथिकरत्यत्रचरतीतिउकिंतस्यकादेशसिद्ध्येतत्पक्षस्यावश्यकत्वात्।नत्यत्रस्थानिवद्भावेविना
पिरकादेशापवादःकादेशःसुपरिहरः॥नाप्येतादृशकल्पनायांमानाभावःशंक्योमाथितिकरतिभाष्योदाहरणास्यैवमानत्वादितिस्यादेतत्पूर्वत्वस्यसावधित्वेनसन्निहि
तस्यैवावधित्वमुचितंतेनिहितेचेहत्रयंस्यानीआदेशोनिमित्तेचततत्रतावत्स्थानिनमवधिःततस्यादेशेनापहारात् नाप्यादेशनिमित्तोवैय्याकरणास्त्यत्वणकारस्यामा
देशापत्तेरित्याशंक्याहाअचःपूर्वत्वेनदृष्टस्येतिपूर्वत्वमुपलक्षणंनतुविशेषणमितिभावः॥नपदांताद्॥पदांतादीनांचरतानांद्वंद्वःततोविधिशब्देनकर्मषष्ठ्यं तस्यस्
मासःविधिशब्दश्चभावसाधनोविधानेविधिरितिसच्चद्वंद्वेतेश्रूयमाणत्वात्त्वेकंसंवध्यते।पदस्यचरमावयवरतिदृक्षवेतीतिदृक्षीःदृक्षतीतिदृक्षवाःतमाचष्टे
दृक्षवयतिततोविच्दृक्षवद्वृहलोपोव्योर्वलीतिवलोपेनटिलोपस्यणिलोपस्यवास्थानित्वात्तत्रचसुंवक्तास्तिनिदितिहरदत्तादिभ्येऽनंतर्वर्तिसुपापवादत्वात्रपदी
तेतिनिषेधःशंक्यः विधेयस्यलोपस्यपदानवयवत्वात्।पदांतस्यस्थानेनिधीयेतेतिव्याख्यानेतुनपदांतेतिस्थानिवत्वनिषेधाद्वलोपःस्यादेवेत्यादिमनोरमायांस्थितं। द्वि
र्वचनादौचेतियलोपादप्यादिशब्दार्थंगवेरितिगवेरोजादेशःसनस्थानिवदितिव्याख्येयंसहविवक्षाभावेपिनिपातनात्द्वंद्वःसप्तम्यलुक्चाभथोदाहरणानि
पदांतेकानिसंतिकौत्सःदृहयणावादशयोःकर्तव्ययोःप्लक्षोरद्वोपोनस्थानिवत्॥नचेकारैकारयोःस्थानिभूतादचःपूर्वत्वविरहादेवात्रोपोनस्थानिवदितिवाच्यं
॥वाक्यादयोरत्यत्यपदानिसंत्विंयतेइतियक्षेस्थानिभूतादचःपूर्वत्वस्यसत्वात्यद्वागोचःगोचेत्यादावोकारस्यावडिःकर्तव्येऽचइत्यच्लोपोनस्थानिवदितिउदाहार्यं

अत्रहिलोपस्यान्यकारात्पूर्वत्वेनदृश्यत्वादोकारस्यद्विर्वचनेऽसुत्युपास्यानाज्ञानंतर्येऽतिनिषेधाद्बहिरंगपरिभाषानप्रवर्तते।स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्याच्चाएवंकविर्
न्यत्राप्यूह्यंवरेयायावरःयातेर्यङंताद्यश्वयङ्रतिवरच्।अतोलोपःसच्आतोलोपश्टिचेत्यालोपेकर्तव्येनस्थानिवत्यलोपेयातिःयातेर्यङंताच्चिच्अतोलोपःयलोपः
।अच्लोपस्यस्थानिवत्वादतोलोपःयलोपःनचयुनरालोपःशेक्यःचिरोलुक्न्याये नालोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाच्चानन्यदिलोपविधिप्रतिस्थानिवत्वनिषेधस्त
र्हिकर्थंवाग्वोरितिउच्यते।असिद्धंबहिरंगमितियणोऽसिद्धत्वान्नलोपःनचनाज्ञानंतर्यंरतिनिषेधःउत्तरकार्यंअचआनंतर्यंयत्ततेवतदभ्युपगमात्।किंचात्रस्वरसं
र्धंयलोपेषुलोपाज्जादेशएवनस्थानिवदितिवार्तिकमस्तितेनान्यःस्थानिवदितिभवतीतिनदोषःस्वरे चिकीर्षकृकारस्यलितीत्युदात्तत्वेकर्तव्येसत्याङ्तोलोपोन
स्थानिवत्।नचलितीत्यारभ्यसामर्थ्यात्कारकस्यादोसावकाशत्वात्।स्वर्णानुस्वारयोःशिरोद्वढिश्नसोरलोपोनस्थानिवत्यपिप्यनुस्वारोनस्थानिभूतादचःपूर्वरति
तस्यपरसवर्णोकर्तव्येऽल्लोपस्यस्थानिवत्वप्रसंगएवनास्तितथापिस्थानिद्वारानुस्वारोपिदृष्टइत्यस्यैवतत्वसंगइत्याहुःननुसवर्णग्रहणमात्रेणानुस्वारोप्यासेनुशा
क्यइतिकिमनेनदृष्टयानुस्वारग्रहणेनसत्यंदृष्टयग्रहणाभावेयत्रपरसवर्णस्तत्रैवेतिसंभाव्येत तथाचयत्रनपरसवर्णप्रसंगःशिष्यतेत्यादौतत्रयलोपेस्थानि
वद्भावनिषेधेवरेयग्रहणात्दृष्टयग्यलोपग्रहणमितिकेचियमादीर्घप्रतिदेशाहलिचेतिदीर्घकर्तव्येअल्लोपोनस्थानिवत्।यणादेशस्तुस्थानिवद्भवत्येवालोपाजा
देशएवनस्थानिवदितिउक्तत्वात्तेनहलिचउपधायाश्चेतिदीर्घाप्रवृत्याकिर्योःगिर्योःविव्यनित्यादिसिद्धंजशिस्ग्यिश्चेमाअद्भ्यःतत्रअदेःकिनिवहुल
च्छंदसीतिपस्यादेशःघसिभसोर्हलीत्युपधालोपःझलोझलीतिसलोपःझषस्तथोरितिधत्वंधस्यझलांजशशीतिजस्त्वेकर्तव्येउपधालोपोनस्थानिवत्।स
मानस्यछंदस्यमूर्धप्रभृत्यदर्कविषितिसःसमानाग्धिःसग्धिःनचात्रसलोपेधत्वेचकर्तव्येऽर्वस्मादपिरितिस्थानिवद्भावात्सग्धिरितिरूपंनस्यादितिशंक्यंपंच
मीसमासपक्षस्यानित्यत्वात्तत्रनिषायांसेटीतिलिंगात्तथाहितत्रसेटीतिपदंनतावदनिट्यात्दृत्यर्थंणिजेतात्तदसंभवात्।ननुसंज्ञयितःपशुरित्यत्रयस्यविभा
षेतिइण्निषेधसंभवत्येवानिट्त्वासनीवंतेतिविकल्पितेट्त्वादितिचेन्नायस्यविभाषेत्यत्रैकाच्इत्यनुवृत्तेःअन्यथादरिद्रितइतिदरानस्यात्तत्रतनिपतिट्
रिश्रातिभ्यइतिवार्तिकेनसनोविकल्पितेट्त्वात्।तस्मात्कालावधारणार्थंसेट्ग्रहणंदृष्टंतेणिलोपोननुततःप्रागिति।अन्यथाकारितमित्यादौणिलोप

स्यादिति॥यदितुश्वसमाद्द्व्योस्थानिवत्वं १

क्तेएकाचउपदेशेऽतिङ्णिनिषेधःगौतर्हिणिचाव्यवधानान्निषेधप्राप्तिरेवनास्तीतिसेटीत्यनर्थकंसत्तस्यानित्यंज्ञापयतिऽतिस्थितोऽननुज्ञस्त्वविधौ यदिस्थानिवत्वनिषेधस्तर्हिपठयतीत्यत्रवर्तिनीविभक्तिमाश्रित्यपरत्वाच्छ्वस्यान्नैवंऽश्ववदित्यतिदिश्यमानसंज्ञायापदसंज्ञायावाधाज्ज्ञस्त्वाप्रवृत्तेःचरिजक्षतुःजक्षुः। घसेर्ल्लिटि अतुसउसंचगमहनेत्युपधालोपःखरिचेतिचर्त्वंप्रतिनस्थानिवत्।भाष्येतुश्वस्त्वासिद्धेनस्थानिवदित्यवश्यद्द्विर्वचनस्वरणानुस्वारदीर्घजश्चरःप्रत्याख्याताःतद्दीत्यानुस्लोपेधत्वेचकर्तव्येस्थानिवद्भावएवकर्तव्येस्थानिवद्भावेनास्तीतिवोध्यम्॥ ॐ॥अदर्शनंलोपः।भवतदृशिर्नसामान्यवचनं।दर्शनंज्ञानंतदिहदृशेर्ज्ञानानुशासनप्रस्तावाच्छ्रुत्विषयकंसत् श्रवणंसंपद्यते।तच्चश्रोत्रव्यापारस्तन्निषेधोऽश्रवणं।नन्वेवंलोपोव्योर्वलीत्यादौवकारयकारौनश्रोतव्यावितिश्रोतव्यापारएवनिषिध्येतप्रयोक्तव्यापारउच्चारणमनिषिद्धंस्यात्। अत्राहुः।अस्तिश्रवणोच्चारणमनर्थकमेवेतिसामर्थ्याच्छ्रवणनिषेधेतद्धेतुभूतंउच्चारणमपिनिषिद्धंभवतीति।

अदर्शनंलोपः।१।१।६० प्रसक्तस्यादर्शनंलोपसंज्ञंस्यात्॥संयोगान्तस्यलोपः८।२।२३।संयोगान्तंयत्यदन्तदन्तस्यलोपस्स्यात्।ऽतियलोपेप्राप्ते।यणःप्रतिषेधोवाच्यः॥यणोमयोर्द्वावाच्ये॥मपरऽतिपञ्चमीयणऽतिषष्ठीतियङ्ग्रहणेयकारस्यापिद्वित्वंतद्दिहश्वकारयकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारिरूपाणि।एकश्मेकयन्द्व्यन्द्व्यन्द्व्यमेकयं एकयंद्व्यंसुद्व्युपास्यः मध्वरिःधात्रंशःलाकृतिः॥

प्रसक्तस्येति। द्दहस्थानेऽत्यनुवर्तनादेतल्लभ्यते। प्रसक्तस्येतिकिं।दधिमथित्यादौनुगागमोमाभूत्।अस्तिहितत्रक्तिपोदर्शनंतच्चलोपऽतिप्रसक्तविशेषणाभावेप्रत्ययलक्षणेनतुक्स्यादेवेतिदिक्।संयोगांतस्येतितदंतस्येति।अलोंत्यस्येतिपरिभाषयेतिभावः।यद्यपिविशेषणेनतदंतविधिलाभात्संयोगस्येत्येवसूत्रयितुमुचितंतथापिप्रत्येकंसंयोगसंज्ञाऽतिपसेदृषत्कृतिऽत्यादौलोपंवारयितुंसंयोगावंतौयस्येतिद्विवचनांतेनसमासलाभार्थंअंतग्रहणमितिमनोरमायांस्थितंसंयोगऽतिमहासंज्ञाकरणसामर्थ्यादेकस्यसंयोगसंज्ञानभविष्यतीतिअंतग्रहण[illegible]त्युक्तंशक्यपराःप्रतिषेधऽतिवाचनिकमिदं।यद्वावाच्योव्याख्येयः।व्याख्याचद्वेधोश्लोश्लीत्यतोऽलग्रहणमनुषज्यश्लएवलोपोविधीयतऽति। अंतरंगेलोपेकर्तव्येबहिरंगस्ययणोऽसिद्धत्वमितिवा।नचषष्ठीपरिभाषात्रैपादिकमंतरंगंलोपंनपश्यतीति॥ ॥

तिवाच्यांकार्यकालपक्षाभ्युपगमात्। नचनाज्ञानेनतर्यइतिनिषेधः।उत्तरकालप्रवृत्तेर्लोपेअज्ञानेनतर्याभावात्।तदुक्तंसंयोगांतलोपेपरणाः प्रतिषेधः।नवाऽस्रोलोपाद्
हिरंगलक्षणाद्वेति।चत्वारिरूपाणीतिाद्दधकारस्यद्वित्वेजश्त्वेचकृतेपूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वरतिजशोऽसिद्धत्वाभावेनलस्यभेदात्यनर्दकारेद्वित्वप्रवृत्तौरूपा
विक्यमस्ति। अत्रकेचिदाहुःउकारात्यरस्ययरोद्वित्वेकृतेपुनःस्तूकारात्यरस्ययरोद्वित्वेनभवतिनिमित्तभेदाभावादित्याशयेनेदमुक्तमिति तेषांतदादिगणेवत्र
श्चेत्यत्रउरदत्वस्याचःपरस्मिन्निितिस्थानिवद्भावान्नसंप्रसारणाइतिवस्योत्वेनेतिसमाधानग्रंथोमूलस्थोविरुध्येतातन्निमित्तस्यलिटोभेदाभावादितिदिक्काअ
न्येतुधकारस्यजश्त्वेकृतेपूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वेरतिजशोसिद्धत्वाभावाद्धकारेपुनर्द्वित्वंभवत्येवव्यक्तिभेदात्।अतएवसंप्येतेत्यादौ परसवर्णोद्वित्वंभाष्यकृता
उदाहृतंषट्संतरत्यत्रसकारद्वित्वसिद्ध्येपूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वेरतिमनोरमाया मप्युक्तं।एवंयकारेपिद्वित्वस्यपुनःप्रवृत्तौसत्यभावः।आश्रमिकद्विर्वचन
स्यस्थानेद्विर्वचनरूपत्वात्स्थान्यादेशव्यक्तीश्चभेदात्।यत्तूक्तंमनोरमायामेकस्यांव्यक्तौएकंलक्षणंसकृदेवप्रवर्तत्तइत्येकः पूर्वपरयोरितिसूत्रेभाष्येसिद्धां
तितत्वात्कथंपुनर्द्वित्वप्रवृत्तिरन्यथाद्वित्वानेत्यापत्तेरित्यादितदवधाननिबंधनंतत्राधानादिशास्त्रदृष्टांतेनकाचिदेवैकास्मिन्प्रयोगेगुणादिशास्त्रस्यानुष्ठापका
त्वंस्यान्नप्रयोगांतरइत्याशंक्यज्योतिष्टोमादिशास्त्रदृष्टांतेनप्रयोगांतरेपिगुणादिशास्त्रप्रवृत्तेरेवसिद्धांतितत्वात्।नन्वसकृच्छास्त्रप्रवृत्तेःआनेत्यापत्तिरपि
प्रवृत्तेनदोषः।साहिअनंतकार्यसहितप्रयोगस्याशक्यत्वात्तच्छास्त्रकर्तव्यस्यपरिनिष्ठितप्रयोगस्याभावात्तच्छास्त्रस्याननुष्ठापकत्वापत्त्यादोषः। प्रवृत्तेस्तुना
स्तिद्वित्वस्यवैकल्पिकत्वेनयावच्छक्तिद्वित्वप्रयोगसहितस्यपरिनिष्ठितत्वेननैवशास्त्रस्यकृतार्थत्वात्।लिटिधातोरितिद्वित्वस्यतनित्यत्वात्सनेत्यापत्तेःचा
चिद्विश्रांतौकल्पनीयागौलाघवात्प्रथमप्रवृत्तावेवविश्रांतिविकल्पनाद् भाष्यग्रहणात्प्रत्याख्याताअतएवसर्वस्यद्वेरित्यस्यापिपुनःपुनःप्रवृत्तिरित्याहुः।
नन्वत्रैकोसवर्णइतिशाकल्येनरूपांतरमस्तितिचेन्मैवंसमासेतन्निषेधात्।नचनित्यसमासएवतन्निषेधइतिवाच्यंनित्यसमासयोःशाकलप्रतिषेध
इतिवार्तिकस्यनित्यग्रहणस्यभाष्येप्रत्याख्यातत्वात्।मनोरमायांतुजश्त्वेनदकारेकृतेतस्यद्वित्वंनेत्याद्याशयेनसकारद्वित्वेनाष्टौविसर्गद्वित्वेनषोडशेत्युक्तं
द्धिधमितिायद्यपिधस्यजश्त्वेनदकारेधद्ध्यंनास्तितथापिभूतपूर्वगतिमाश्रित्यैवमुक्तं।सुब्युपास्यइति।कर्त्तृकरणेकृताबहुलमिति ॥ ॥ ॥

तृतीयासमासः। नञ्निहयरोवद्लेभः सुधीशब्दस्यध्यायतेः संप्रसारणेनञ्यन्त्वेनसंप्रसारणे चेतिपूर्वरूपापत्तेरितिचेन्नैवं। संप्रसारणपूर्वत्वेसमानाङ्ग्रहणे
मितिवार्तिकोक्तेः। नचैवमपिनभूसुधियोरितियत्निषेधः शक्यःआङ्ग्त्वेनप्रत्ययेपरतएवतन्निषेधस्यप्रवृत्तेः। सुपीत्यनुवर्त्यसुपिपरतएवयण्निषेधाच्च। धी
ञ्त्रीशृतिः। अत्रेफस्यद्वित्वेनद्वित्वप्रकरणेरहाभ्यामितिसाक्षाच्छ्रुतेननिमित्तभावेनरेफस्यकार्यित्वबाधनात्। सुब्ध्वपास्यइत्यादौतुस्थानित्वेननिमित्तत्वमिको
नबाध्यते। तस्मादित्युत्तरस्यवाप्रकृतपित्रुषस इत्यादिनिर्देशात् ज्ञापकात्। तकारस्यतुद्वित्वंभवत्येवातश्चवेत्यतोरूपद्वयेनादिस्त्रीषाकोशः प्रायेणप्रवर्तत
नबाध्यते। तस्मादित्युत्तरस्यवाप्रकृतपित्रुषस इत्यादिनिर्देशात् ज्ञापकात्। तकारस्यतुद्वित्वंभवत्येवातश्चवेत्यतोरूपद्वयेनादिस्त्रीषाकोशः प्रायेणप्रवर्तत
इतिस्त्रीलिंगमुदाहरति पुत्रादिनीति। रहसुयज्जातावितिणिनिः। तत्परेचेति। आदिनियमःपुत्रशब्दस्तस्मिन्परेऽपिपुत्रशब्दस्यनद्देस्तइत्यर्थः। वाहतेति। द्वित्व

नादिन्याक्रोशेपुत्रस्य ८।४।४८। पुत्रशब्दस्यनद्देस्तआदिनिशब्देपरेआक्रोशेगम्यमानेपुत्रादिनीत्वमसिपापेआक्रोशेकिं। तत्वकथनेद्वि
र्वचनंभवत्येवपुत्रादिनीसूर्यिणी। तत्परेत्वापुत्रपत्रादिनीत्वमसिपापे। वाहतजग्ध्योःपुत्रहती। पुत्रहती। पुत्रजग्ध्री। पुत्रग्ध्री। त्रिप्रभृतिषुशाकट
यनस्य ८।४।५०। त्र्यादिषुवर्णेषुसंयुक्तेषुवाद्वित्वंदन्द्रः। इन्द्रःराष्ट्रंराष्ट्रंसर्वत्रशाकल्यस्य ८।४।५१। द्वित्वन्नाअर्कः। ब्रह्मादीर्घात्राचार्यैर्णः।
८।४।५२ द्वित्वन्नदात्रंपात्रंअचोरहाभ्यांद्वे ८।४।४९ अचः पराभ्यांरेफहकाराभ्यांपरस्ययरोद्वेवास्तः। हर्य्यनुभवः। नत्यस्तिहलोयमोयमिलो
पः ८।४।५३ हलः परस्ययमोलोपस्याह्ययमिरितिलोपपक्षेद्वित्वाभावपक्षेचैकंयंरूपन्तुल्यंलोपारम्भफलन्तु आदित्योदेवताऽस्येति
आदित्यंहविः। ययमोयमीतियथासंख्यविज्ञानान्नेहामाहात्म्यं। एवोयवायावः ९।१।७८ ॥ स्यवैकल्पिकत्वेवार्तिकमिदंनारंभणीयमित्येकेऽन्ये

तुहतजग्धयोः परतःपुत्रशब्दस्येवानचिचेतिद्वित्वेनान्येषामित्यादिनियमसंभवात्। तदर्थमारंभणीयमेवेदमित्याहुः। पुत्रहतीति। पुत्रोहतोययासाऽसांग राम॰ १४
पूर्वपदाद्वेतिङीषा। एवंपुत्रोजग्ध्योययासापुत्रजग्ध्री। अचोरहाभ्यांअचः किं। हुतेरित्यादौनकारस्यमाभूत्। हलोयमोयमि। हलः किं। न्याय्यं। रहयकारादीनां
यकारादौपरेयथासंभवमुदाहरणान्युच्यंतेसुब्ध्वपास्यः। मध्वरिः। अत्रयणोमयइतिमयः परस्ययस्यवस्यचद्वित्वेकृतेअनेनलोपोऽलेभः। दर्भुङ्वेकु
र्मिः। अत्रतुअचोरहाभ्यामितिलस्यत्रस्यमस्यचद्वित्वेकृतेलोपः। प्रत्यङ्ङात्मासुगण्णीशः। सन्नच्युतः। अत्रानचिचेतिङ॰मोद्वित्वेसत्यनेनङ ॥

कारणाकारस्कारणोलोपः। लोपः स्यादिति। अयोहरतिसूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवर्ततेतरतिभावनालोपारंभफलत्वात्। इति आदित्योदेवतोभादित्यशब्दादित्यदित्येतिण्यप्रत्ययेयस्येति चित्यकारलोपेअनेनचयलोपेआदित्यमित्येकयकारकंरूपंसिध्यतिनान्यथेतिभावः। नचापत्यस्यचताद्धितेनातीत्यनेनयलोपेकृतेएकयकारकंसिध्यतीतिवाच्यं। अदितोजात आदित्यइत्यादिविवक्षायांतस्याप्रवृत्तेः। यथासंख्यविज्ञानादिति। उक्तोदाहरणेषुलोपारंभफलाभावाद्रेफस्यरेफेपरतउदाहरणाभावाच्चयथासंख्यसूत्रमिहनोपन्यस्तमाहात्म्यमिति। अत्रमलोपोनेत्यर्थः। हलोयरांपरिसवर्णोलोपइतितुनसूत्रितं। मूर्द्धेशार्ङ्गमित्यादौरेफात्परस्यलोपापत्तेः॥ ॥ एवंऋमादितिनान्वत्रैवयथासंख्यसूत्रंवर्तु

एचोऽयवायावः॥ ७७॥ ऋमादयः अवआयआवएतेस्युरचि॥ तस्यलोपः॥ ७८॥ एतस्येतोलोपःस्यादितियवयोर्लोपोनाऽच्चारणसामर्थ्यात्। एवञ्चेत्संज्ञापीहनभवतिहरयेविष्णवेनायकःपावकोवान्तोयिप्रत्यये ई॥ ७९॥ यकारादौप्रत्ययेपरेओदौतोरवआवएतौस्तः। गोविकारोगव्यं। गोपयसोर्मतं। नावातार्यन्नाव्यं। नौवयोधर्मेत्यादिनायत्। गोयूतौछन्दस्युपसंख्यानंअध्वपरिमाणेचेति। गव्यूतिः। डुतियूतीत्यादिनायूतिशब्दोनिपातितः। वान्तस्त्यत्रवकारान्तगोयूतावित्यत्रऊकाराद्वस्वेभागेलोपोव्योरितिलोपेनवकारः प्रश्लिष्यते तेनश्रूपमाणावकारान्तआदेशस्यात्। वकारोनलुप्यतइतियावत्॥

यवायावोनसिद्ध्येरन्नैवंअंतरतमत्वेनापितसिद्धेः। तथाहि। एचःसंध्यक्षराणि। तत्रसंवृताकारतालव्यस्यएकारस्यसंवृताकारतालव्योष्ठ्यस्यैतादृशएवअवएचोश्चेत्तरभूयस्त्वादेकारेरंकारः। अर्द्धईमात्रः। ओकारस्त्वर्द्धमात्रएवा। एवमोकारेण्युकारः। अध्यर्द्धमात्रः। औकारस्त्वर्द्धमात्रः एवंचविवृताकारतालव्यस्यएकारस्यविवृताकारतालव्यआयाविवृताकारोष्ठ्यस्यविवृताकारोष्ठ्यभावावातोयिप्रत्यये यीतिकिं। गोभ्यां। नौभ्यां। प्रत्ययेकिं। गोयानं। यकारादाविति। येनविधिरितिसूत्रस्यापवादभूतेनयस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइतिवार्त्तिकेनायमर्थोलभ्यते। ओदौतोरितिपूर्वसूत्रेतपोरवावौतौप्रतिस्थानि त्वेननिर्णीतत्वादितिभावः। अध्वेतिभाषार्थमिदं। गोयूतौलोकेपिवांतादेशः स्यात्समुदायेनअध्वनः परिमाणंगम्यतेचेदित्यर्थः। गव्यूतिःस्त्रीक्रोशयुगमि

निपातितरतिरतिश्चेत्तत्वेनेत्यर्थः। ननुगर्व्यनाव्यमित्यत्रभत्वेनापदत्वाद्धलोपाभावेपिगव्यूतिरित्यत्रहलिसर्वेषामितिलोपःशाकल्यस्येतिवालोपःस्यादतआह वातरत्यत्रेति। वा कोर्ऽनल्विधौनल्विधिरित्यनेनवृत्तावपिवकारेपरित्यज्यय्यस्यलोपःस्यादितिव्याख्यास्यमानेसगच्छतेऽतश्चतत्रैवस्फुटीकरीष्यते॥ॐ॥धातोस्तन्निमित्तस्यैव पूर्वेणासिद्धेनियमार्थमिदं।अत्रचपूर्वसूत्रमनुवर्त्तते।एवरतिश्चातच्छब्देनयादिप्रत्ययः परामृश्यतेयोग्यत्वान्नतुसन्निहितोपिधातुः।नहिस्वस्यैवस्वयंनिमित्तंभवति।एवकारस्त्विष्टोवधारणार्थः।अन्यथाहितन्निमित्तस्यैवायदिभवतितर्हिधातोरेवेतिविपरीतनियमः संभाव्येतातताश्चाभव्यत्वमत्रनस्यात्। धातोस्त्व तन्निमित्त

धातोस्तन्निमित्तस्यैव ई।१।८०।यादौप्रत्ययेपरेधातोरेचश्चेद्घातादेशस्तर्हितन्निमित्तस्यैवनान्यस्यालव्यं।अवश्यलाव्यं।तन्निमित्तस्यैवेतिकिं।ओयतेऽओयता क्ष्म्यज्यैोशक्यार्थं ई।१।८१।यान्तादेशनिपातनार्थमिदं।क्ष्येजशक्वसक्ष्म्यांजेजशक्वञ्ज्यांशक्वार्थंकिं।क्षेतुज्जेतुयोग्यःक्षेयंपापञ्जेयमनः। क्ष्म्यस्तदर्थं ई।१।८२।तस्मैप्रकृत्यर्थीयेस्तदर्थेङेतारःकीर्णाइतिवद्भावयणोप्रणिङ्भ्यांकयमन्यतःकयणार्हं तमित्यर्थः।लोपःशाकल्यस्य ८।३।१९अवर्णपूर्वयोःपदान्तयोर्यवयोर्वीलोपोऽशिपरे पूर्वेत्वासिद्धमितिलोपशास्त्वसिद्धत्वान्नस्वरसन्धिः। हरण्हिा हरयेहि। विश्नइहा विश्नविहा। श्रियाउद्यतः। श्रियायुद्यतः। शराउत्कः। शरावुत्कः। कानिसन्तिकौस्तरत्यत्रास्तेरस्तोपस्यस्थानिवत्त्वेनयणावादेशोप्राप्तोनपदान्तोतिसूत्रेणपदान्तविधौतन्निषेधान्नस्तः। एकः पूर्वपरयोः। ई।१।८४। रत्यधिकृत्य॥आद्गुणः। ई।१।८७।अवर्णादचिपरेपूर्वपरयोरेकोगुणादेशस्यात्। संहितायां।उपेन्द्रः।रमेशः।गङ्गोदकं।भरणरपरः।१।१।५८।इतित्रिंशत्तमंसूत्रेत्युक्तान्तस्थानेषोऽयंसरपरस्सन्नेवप्रवर्त्तते। तत्रान्नस्तम्यात्रुक्ष्मद्भिरित्यत्रारा तवल्कारस्त्यत्रालाअवोरह्याभ्यामितिपञ्चेहित्वं ॥ ॥ ॥

स्यापिस्यादोयतस्त्यादीतदेतत्सकलमभिप्रेत्याह यादौप्रत्ययेपरेधातोरेचश्चेद्घातादेशइत्यादि।लव्यमिति।लुनातेरचोयत् सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरितिगुणः।अवश्यलाव्यमिति।ओरावश्यकइतिण्यत्। मयूरव्यंसकादयश्चेतिसमासः।क्ष्येपदवश्यमःकृत्यरतिमकारलोपः। लव्यमित्यादेः पूर्वसूत्रेणैवसिद्धेनियमसूत्रमिदं व्यर्थमित्याशिपति। तन्निमित्तस्यैवेतिकिमिति। एकादशस्येपिसूत्रस्यैवायमाशेषः पर्यवसन्नः॥

ओयतरतिआङ्पूर्वीद्वित्रःकर्मणिलट्यगात्मनेपदेपजादित्वात्संप्रसारणंपूर्वरूपंअकृदितिदीर्घःआङ्गुणास्यपरादिवद्भावेनधातोरेत्वेनापियादिप्रत्ययनिमित्तक त्वेनास्तीतिभावःओयतरति।वेञएवकर्मणिलट्यगादिप्राग्वन्नाआडजादीनामाटश्चेतिवृद्धिःक्ष्यमिति।शकिलिङ्चेति।चात्क्त्योःसेयमिति॥अर्हकृत्यतृचश्चेतियत्।प्रकृत्यर्थीयेति।प्रकृत्यर्थीद्व्यविनिमेयःलोपःशाकल्यस्याभवतीपूर्वयोःकिंदध्यत्रामध्वत्रअशिपरइति।णौचङोभगो इतिसूत्रादनुवर्तनेतेअशि किंवृक्षवृक्करोति।अत्रलोपोमाभूत्।नचात्रिलोपस्यस्थानिवद्भावेननिर्वाहः।पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदित्यभ्युपगमात्।नचैवमपिहलिसर्वेषामितिनित्यंलोपःस्या दितिशंक्यं।तत्राशीत्यनुवर्त्यअशाहलोविशेषणात्।लोपोव्योर्वलीति लोपस्तुनशंकनीयएवास्थानिवत्त्वान्नेतिनयरीतेतिसूत्रएवोक्तत्वात्।हरएहीति।ओमाङोश्चे तिपररूपंप्राप्तंतन्निषेधादितिनचस्थानिवत्त्वनिषेधस्यसिद्धत्वहिरंगमंतरंगमित्यत्रोपस्यासिद्धत्वाद्यणादेशोस्तएवेतिवाच्यंपदद्वयाश्रयत्वेननयोरेवबहिरं

ऊरोऊरिसवर्णो।८।४।६५।हलःपरस्यऊरोर्लोपोवास्यात्सवर्णोऊरि॥द्वित्वाभावेलोपेसत्येकयोरसतिलोपेद्वित्वेसतिद्वित्वे लोपेचासतित्रयाणांकृष्णर्धिःकृष्णर्द्धिःपराऽतिपञ्चमीमयऽतिषष्ठीतिपक्षेककारस्यद्वित्वंलस्यत्वनचिचेतितेनतवल्कारऽत्यत्ररूप चतुष्टयंद्वित्वलस्यैवकस्यैवनोभयोरुभयोरपितवल्कारादिषुत्रयैर्वैर्ध्यरूपचतुष्टयं॥ गत्वान्नाजानंतेयीतिनिषेधाच्चाऽरण्यरपरः।अनुवादे षष्ठीस्थानेयोगेतिपरिभाषायाअनुपस्थितावपिस्थानेग्रहणंततोनुवर्त्ततऽतिआशयेनाहाततस्थानेयोगेति।स्थानेंतरतमऽत्यतोपिस्थानेग्रहणमिहानुवर्त्तते।तेनप्रसंगावस्थायामेवाणऽरपरोभवति।तदंतच्चाचष्टारपरःसन्नेवप्रवर्ततऽतिउः किंऽरित्यतिगेयादेयाअणकिंरीऽदीनांरपरत्वंमाभूत्।रीङ्तः।मात्रीपतिरीङ्क्रियतेआंतरतम्यादितिरेफशिरस्कस्यअरित्यस्यरेफद्वारात्रकारेणास्थानसाम्यादित्यर्थः पक्षेद्वित्वमपिऋधेर्ध्यस्येतिभाक्ता॥ ॥ झलोझलिहलोपमामित्यतोहलऽत्यनुवर्त्ततेतदाहाहलःपरस्येति।हलःकिंप्रत्ययाऽरऽतिकिंशार्ङ्गऊरिकिंप्रियपत्र्याअत्रोपोत्रपूर्वत्रासिद्धेस्थानिवन्नभवतीतिचक्रा रस्यत्रकारेपरेलोपंस्यात्।सवर्णऽतिकिंतन्नी।सवर्णग्रहणसामर्थ्याच्चयासंख्यमत्रनभवति।तेनशीराढीत्यत्रऽस्यविकल्पेनलोपःसिद्ध्यतीतिदिक्कालो पावेति।झयोहऽतिसूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेःअसतिलोपऽतिद्वित्वाभावेऽत्यनुषज्यतेद्वित्वलोपयोरसतोरित्यर्थः ॥ ॥ ॥

धमिति।पणोमयश्चितलक्षणांतरेणाऽनर्हित्वेचत्रधमितिवोध्यं॥ ॐ॥ वृद्धिरेचि।१।१।२सूत्रादादित्यनुवर्ततेतदाह।आदेचीति।ऋणोकात्वमिति।कृणोतिसंबोधनेष्थकृपरं ।एवंदेवेत्यपिद्रष्टव्यंचात्रषष्ठीसमासत्वमभ्युपेत्यपररूपमुक्तंनिषेधमाशंक्यसंज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशेनऋणोनेतिनिषेधोनित्यइतिकेषांचित्व्याख्यानं नात्यंतानभ्यु क्तमितिवोध्यं।एत्येधत्यूठ्सुअत्रएचीत्यनुवर्ततेतत्रचएत्येधत्योर्विशेषणंनतूठः।असंभवात्।आद्गुणस्त्वतआदित्यनुवर्ततएवातोव्याचष्टेअवर्णादेङाद्योरितिप्रष्ठौ हृइति।प्रष्ठवहतीतिप्रष्ठवाडाहऽश्वेतिणिचंततःशसिवाहऽडावृणापवादतयाअनेनवृद्धिःप्रदिधदितिप्रश्वैस्यैधतेएंयतस्त्वडिरूपानमाङ्योगेऽत्याडागमः

वृद्धिरेचि ६।१।८८ आदेचिपरेवृद्धिरेकादेशस्स्याद्गुणापवादः।कृष्णैकत्वंगंगौघःदेवैश्वर्यौकृष्णौत्कराढ्यौएत्येधत्यूठ्सु ६।१।८९।अवर्णादे ङाद्योरेत्येधत्योरूठ्सुचपरेवृद्धिरेकादेशःस्यात्।पररूपगुणापवादः।उपैतिःउपैधतेःप्रष्ठौहःएङाद्योःकिंउपैतःमाभवान्प्रेदिधतःपरस्माद पवादन्यायेनेयंवृद्धिरडि·पररूपस्यैववाधिकानत्वमाङश्चेत्यस्य तेनावेहीतिवृद्धिरसाधुरेवाअक्षाऽहिन्यामुपसंख्यानं॥अक्षौहिणीसेना स्वादीरेरिणोः।स्वेरासेनेरिनंशीलमस्येतिस्वैरी।स्वैरिणीप्रवृद्धौढाढ्येषेष्यसूढौहः।प्रौढःअर्थवज्जहृणानानर्थकस्यग्रहणमत्रेतिसूत्रेरा जेःपृथक्भाजिग्रहणात्तेनऊढग्रहणेनकान्तमेवगृह्यतेनतुकान्तवत्त्वमस्यैकदेशःप्रौढवत्।प्रौढिःस्वरच्छायानुत्तादिःस्वगतौदिवादिः। स्वआभीक्ष्ण्येणिन्यादिःएषांघञ्निष्यतिचाएषएष्यइतिरूपेतत्रपररूपेप्राप्तेनेनवृद्धिःप्रेषःप्रेष्यःयस्तुस्वुङ्छे यश्चस्वगतिहिंसादर्शने षुतोर्दीर्घोपधत्वात्।स्वःस्व्यःतत्राद्गुणेप्रेषःप्रेष्यःऋतेचतृतीयासमासेसुखेनऋतःसुखातैःतृतीयेतिकिंपरमर्तैःप्रवत्सतरकम्ब लंवसनार्णदशानामृणेषुशारीवत्सतरार्णमित्यादिस्मरणस्यापनयनायेयदन्यदणङ्यतेतदसार्णादशार्णादेशःनदीचदशार्णाऋण शब्दोदुर्गभूमौजलेच॥ ९९ भावःपुरस्तादितिउरस्तादपवादोमनेतरन्विधीत्वांतेनोत्तरनितिन्यायेनेत्यर्थः।अक्षादितिआदित्यनुवर्ततेतअचीतिचातेनसर्वपररूपं

वर्णयोरेवभवतिएवमन्यत्रापीत्यंअक्षौहिणीतिऊहःसमूहःसोस्यस्यांसाऽक्षाणामूहिनीतिविग्रहःपरिमाणविशेषविशिष्टसेनाअक्षौहिणी।पूर्वपदा ज्ञायामितिणत्वेअक्षाणामित्यस्यऊहशब्देनसमासेततऊनेतुअक्षौहिणीत्येवभवतिनतुतत्रवृद्धिःअंतरेणाऽणोनवाधात्।अपवादभूतायाअपिवृद्धेरूहिनीशं

यथोक्तं प्राक्। यद्यपवादोन्यत्र चरितार्थं तर्हि यरंतरंगाभ्यां बाध्यत इति। स्वैरेरिण्योरिति किं चित्। तेऽपि वाः स्वैरिति किमन्यत्। तस्यास्त्रियां वृद्ध्यभावप्रसंगात्। इरि
न्यङ्ग्रहणस्य फलमाह। स्वैनइरिति। यदा त्वीरङ्गतिघञंतेन स्वशब्दस्य समासे स्वैरेरङ्गतिवृद्धौ कृतायां मत्वर्थीय इनिः। यदा मत्वर्थीय इनिप्रत्ययांतेन स्वैरिन्शब्देन स
शब्दस्य समासः। तदापि तदेकदेशस्वैरशब्दो स्त्रैवेति। इत्थं गौरिन्यङ्ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः। स्वैरीति। मुण्यजातावितिणिनिरुपपदसमासः। स्वैरिणीति ङीयन्ता
शब्दस्य समासः। तदापि तदेकदेशस्वैरशब्दो स्त्रैवेति। इत्थं गौरिन्यङ्ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः। स्वैरीति। मुण्यजातावितिणिनिरुपपदसमासः। स्वैरिणीति ङीयन्ता
गभागमीरिन्शब्दमादाय वृद्धिः। केचित्तु लिंगविशिष्टपरिभाषयात्र वृद्धिरित्याहुस्तन्निष्फलमिति भावः। नानर्थकस्त्रैति। उपस्थितस्यार्थस्य शब्दप्रतिविशेषणात्त
संभवेत्यागायोगादिति भावः। प्रेष्य इति। एवमाहचर्यादेष्योप्यनव्ययं गृह्यते तेन एयंतादिवत्कोल्यपियरूपमेवनतु वृद्धिः। प्रेष्यगतः। लघूपधगुणाभाशंक्या
ह तयोर्दीर्घोपधत्वादिति। प्रवत्सतरेति। इहकेचिद्वत्सशब्दं वत्सरशब्दं च प्रक्षिपंति तद्ग्राह्यादावदृष्ट्वाङ्येष्यंवत्सतरणमिति। तकारमकारयोर्द्वित्वविकल्प्या
च त्वारि रूपाणि। रेफात्परस्य नञ्चोरहाभ्यामिति द्वित्वे यरोमय इति वचनांतरेण पुनर्द्वित्वे एकरेफद्विरेफत्रिरेफमिति द्वादश रूपाणि। शर इति सकारद्वित्वे चतुर्वि

उपसर्गादृति धातौ ६।१।९१ अवर्णान्ताद्उपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। उपार्च्छति। प्रार्च्छति

शतिः। नचेह शरोचीति द्वित्वनिषेधः शंक्यः। तस्यसौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात्। अतएव खयः शर इति वार्त्तिकस्य वत्सरअस्सरा इत्युदाहरणं भाष्येदत्तं। नचव
देस्सर प्रत्यये परतश्चर्त्वेकृते तस्यासिद्धत्वात्सस्य खयः परत्वेनेति शंक्यं पूर्ववत्रासिद्धीयमद्द्वित्वइत्युक्तेः। अतएवमनोरमायां षट्संतरत्यत्र टकारात्यरस्यरस्य
द्वित्वंस्वीकृतमिति दिक्। ॥ ॥ उपसर्गादृति। उपसर्गात्किं। खट्वर्च्छति। ऋतिकिं। उपेतः। तपकारणमुत्तरार्थं। इहदीर्घऋकारादेर्धातोरसंभवेन व्यावर्त्यालाभा
त्। धातोर्किं। उपकारः। नन्वत्रउपेत्युपसर्गएवनभवति। क्रियायोगएवोपसर्गत्वात्। उपगतऋकारइति विगृह्यक्रियायोगत्वसंपादनेपियत्क्रियायुक्ताः प्राप्य
स्तेप्रत्येवगत्युपसर्गसंज्ञाऽतिऋकारंप्रतिअनुपसर्गएवातथाचाहृतेपिधातुग्रहणोक्तकारादिधातावेववृद्धिर्भविष्यत्युपसर्गेणधातोरासेप्राप्तत्वेनतिचेत्सत्य
मतएवयोगविभागेनपुनर्विधानार्थमित्यनुपदेवक्ष्यतीतिनकाप्यनुपपत्तिः ॥

अंता दिवच्चाऽहएकः पूर्वपरयोरित्यनुवर्त्ततेयथासंख्यंचाश्रीयतेऽत्यभिप्रेत्याहापूर्वस्यांतवदितिस्थानिवत्सूत्रेणोक्तार्थमिदंनवाल्विधार्थमिदमस्तिति शंक्यं। अस्याप्यल्विधावनिष्टत्वात्। अन्यथाभयंजेऽङ्गमित्यत्रस्वर्णदीर्घापत्तेः।नविसर्गइतिएतच्चसुखार्त्तइत्यादावपिवोध्यंसुब्धातावितिसुवंतावयवकेऽत्यर्थः।सुवंतस्यधातोरसंभवात्।यद्यपिकृत्यजगतावित्यादीनांक्विपिधातुत्वंसुवंतत्वंचसंभवतितथापिनतादृशेषुतपरत्वव्यावर्त्यत्वंप्रसिद्धं।नामधातुष्वेवतत्संभवतीतितत्रैवेहगृह्यतइतिभावः।प्रार्षभीयतीतिवक्ष्यमाणोनहित्वनिषेधः।एङिपररूपेएङ्ग्रहणमुत्तरार्थं।रूपग्रहणंतुस्थाद्यर्थं।

अन्नादिवच्च ६।१।८५ योयमेकादेशस्सपूर्वस्यांतवत्परस्यादिवत्स्यादितिरेफस्यपदान्तत्वेखरवसानयोर्विसर्जनीयः ८।३।१५ खरिअवसाने ह्रस्वे चरेफस्यविसर्जनीयस्स्यात्यदान्नोऽतिविसर्गप्राप्तेऽअन्तवद्भावेनपदान्तस्यनविसर्गः।उभयथर्क्षुकर्त्तरिचार्षदेवतयोरित्यादिनिर्देशात्। उपसर्गस्योवधातोरक्षेपसिद्धेधातावितियोगविभागेनपुनर्वृद्धिविधानार्थात्तेनकृत्यकृतियाक्षिकोपिप्रकृतिभावोऽत्रनभवति। वासुप्याप्यशलेः ६।१।९२ अवर्णान्नादुपसर्गादृकारादौसुब्धातौवृद्धिर्वास्यात्।आपिशलिग्रहणान्मूर्जार्थं प्रार्षभीयतिप्रार्षभीयति।सावर्ण्यात्सिद्धे ह्रस्ववर्णस्यग्रहणंप्राल्कारीयतिप्रत्कारीयतितपरत्वाद्दीर्घेनाऽपवक्रुकारीयति।उपक्रीयति। एङिपररूपं ६।१।९४ धात्वादेरुपसर्गादेङादौसुब्धातौवाऽपेऽक्षीयति।उपेक्षीयति। एवेचानियोगोनियोगोऽवधारणंचेन्मोक्ष्यसेऽनवक्लृप्तावेवशब्दः।अनियोगेकिन्नैवं ॥ ॥ ॥ ॥

अमिपूर्ववदेङिपररूपेवसिद्धेःप्रेजतइति।स्वृदीनांकंपनार्थस्यपररूपेपदी। प्रेजतिनियोगोवधारणमितिनिर्द्धारणमित्यर्थः।तदुक्तं॥नावक्लृप्तोयदादृष्टः पररूपस्यगोचरः।एवस्तुविषयोदृष्टेर्नियमेपयदाभवेदिति।अस्यार्थः।अनवक्लृप्तोअनिश्चयेयदाएवकारोदृष्टःसपररूपस्यविषयः।यस्तुनियमेनिर्द्धारणे यदादृष्टःसवृद्धिविषयइति।येनुनियोगेत्वेवगच्छेतिप्राचोग्रंथेस्थितस्यप्रत्युदाहरणस्यानुगुणातयानियोजनंनियोगोव्यापारइतिव्याचक्षतेतेषांयदे

वपूर्वंज्वलनेशरीरंमेवजन्मांतरणांतकानामितिलौकिकप्रयोगःतपस्तपःकर्मकस्यैवलडःशाकटायनस्यैव॥

त्यादिसौत्रप्रयोगाश्चनसिद्ध्येयुः उदाहृतवृत्तिश्लोकविरोधश्चस्यात्। अवधारणमितिव्याकुर्वतांतुसर्ववृत्तिसिद्धिः॥ ॐ ॥अचोन्त्यादिटि।अचइतिनिर्द्धारणेषष्ठी।जातावेकवचनंतदाह।अचांमध्यइति।शकंध्वादिषिति।शकंध्वादिविषयेयत्सिद्ध्यनुगुणंपररूपवाच्यमित्यर्थः।अतएवाहातन्त्रवृत्तिः।यदिनुआदित्यधिकारादकारस्यैवेष्येततर्हिमनीषापतंजलिरितिनसिध्येत्।केचित्तुमनःपतच्छब्द्योःपृषोदरादित्वादत्यलोपेअकारस्यैवपररूपमाहुः।शकानांदेशविशेषाणांमंधुःकूपःशकंधुः। कर्कीणांराज्ञविशेषाणांमंधुःकर्कंधुः।अटतीत्यटापचाद्यचिटाप्।कुलस्यअटाकुलटायदिनुकुलेअटतीतिविगृह्येतत्तदाकर्मण्यणिङीषिकुलाटीतिस्यात्।ई

अचोन्त्यादिटि १।१।६३।अचामध्येयोन्त्यःसआदिर्यस्यतदिसंज्ञंस्यात्।शकन्ध्वादिषुपररूपंवाच्यंतच्चटेः।शकन्धुःकर्कन्धुःकुलटासीमन्तःकेशवेशःसीमान्तोन्यःमनीषाहलीषालाङ्गलीषापतञ्जलिःसारङ्गःपशुपक्षिणोःसारङ्गोन्यः।आकृतिगणोयम्।मात्तेएङः।ओत्वोष्ठयोस्समासेवास्थूलोलुः।स्थूलौलुः।विम्बोष्ठः।विम्बौष्ठः।समासेकिं।तवौष्ठः।ओमाङोश्च ६।१।९५।ओमिआङि।चात्पररूपमेकादेशःस्यात् शिवायोन्नमःशिवएहि।शिवेहि।अव्यक्तानुकरणास्यात इतौ ६।१।९८ ध्वनेरनुकरणास्ययोञ्छब्दस्तस्मादितौपरे पररूपमेकादेशःस्यात्।पटत इतिपटिति।एकाचोना।आम्रेडितस्यान्त्यस्यतुवा ६।१।९९ आम्रेडितस्यप्राग्वत्स्यात्।अन्त्यस्यतुतत्कारमात्रस्यवास्यात्।डाचिबहुलन्द्वेभवतइतिबहुलवचनाद्धित्वेतस्यपरमाम्रेडितम् ८।१।२ द्विरुक्तस्यपररूपमाम्रेडितसंज्ञंस्यात्।पटत्पटेतिकुलाञ्जशोन्ते ८।२।३९।पदान्तेऊलाञ्जशस्युःपटत्पटदिति॥ ॥ यङंक्ङेईषद्गत्यादिषु।आभ्यांगरोश्चहलइत्यप्रत्ययेईषामनसईषामनीषाहलस्यईषाहलीषाहलीषालांगलदंडःपतंतःअंजलयोऽस्मिन्पतंजलिःमांतंडइतिपररूपेणानेनमृतंडइतिसिद्धेततअण्यादिवृद्धिः।परमातीराडमास्यतुपुनर्मांतांडमाभरदित्यादिषुनुदीर्घच्छंदसइतिभावः।केचिदत्रसवर्णदीर्घमाहुः।पूर्वोक्तंवैदिकप्रयोगास्तेषामनुकूलाः।ओलोष्ठयोः समासेवा।अकारस्यओत्वोष्ठयोश्चएकत्रसमासेस्थितौसत्यामिदंप्रवर्त्ततेनेह वृषलसुतौष्ठवृणास्तइति।शिवेहीतिनानुशिवआइत्यत्रसवर्णदीर्घस्यतेपश्चादाद्गुणोचसिद्धमितिमाङ्ग्रहणं। सत्यांपूर्वेधातुरुपसर्गेणायुज्यतेइतिदर्शनेधातूपसर्गयोःकार्यमंतरंगमितिपूर्वंगुणोऽतेरद्धिः॥

नमस्कार्यत्वाच्च ४

स्यात्तन्माभूदित्याङ्ग्रहणं। अव्यक्तानुकरणस्यातइतौ। यद्यप्येतेगणाइति पूर्वसूत्रादतइत्यनुवर्त्यतेतोग्रहणमिहत्यर्थंशक्यंतथापिपूर्वसूत्रेअतइतिनपरकरणं ह्रस्वाकारस्यग्रहणमिहनशब्दाधिकारयसाश्रयणात्। अञ्ञ्ञ्यग्रहणमितिव्याख्यानंशः स्यादितिपुनस्तातोग्रहणंकृतं। अव्यक्तशब्दव्याचष्टेध्वनेरिति। अनुकरणस्येति। परिस्फुटाकारादिवर्णस्येतिभावः। तस्यचानुकरणत्वेकिंचित्साम्येनबोध्यपररूपस्यास्यनित्यत्वेपिसंहितायामविवक्षितायांतद्भावाद्ग्रहापटन्नीति। * नाञ्ञ्लावित्यादिअयंभावः। विधेयभेदेवाक्यभेदात्संभवत्यामेकवाक्यतायांतदयोगात् तुल्यास्यप्रयत्नमित्यस्यनाञ्ञ्लावित्यस्यचैकवाक्यत्वलाभायाञ्ञ्लभिन्नंतुल्यास्यप्रयत्नंसवर्णमित्यर्थोभ्युपेयते। अञ्ञ्लभिन्नेत्यत्रपरस्परनिरूपिततुल्यत्वेविशिष्टस्यप्रयत्नकोयावञ्ञ्लौतदुभयभिन्नत्वेवि

अकः सवर्णेदीर्घः ६।१।९७। अकः सवर्णेऽचिपरेदीर्घएकादेशस्स्यात्। दैत्यारिःश्रीशः। विष्ण्वृद्धयः। अचिकिं। कुमारीशेते। नाञ्ञ्लाविति सावर्ण्यनिषेधस्तुनदीर्घशकारयोः। ग्रहणकशास्त्रस्यसावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यांप्रागनित्यत्वेः। अकः किं। हरयेअकोकिदीर्घइत्येवसुवचोऽकृतिसवर्णेऋवा। होतृकारः। होत्कारः। ऌतिसवर्णेलवा। होल्लृकारः। होत्कारः। पक्षेऋकारः सावर्ण्यान्नऋतिऋवाऌतिऌवेत्तु भयत्रापिविधेयंवर्णद्वयेन्द्विमात्रं। आद्यस्यमध्येह्रस्वोरफोतयोरेकामात्राअभितोऽञ्जन्तेरपरा। द्वितीयस्यतुमध्येह्रस्वोलकारो। शेषम्प्राग्वत्। इहोभयत्रापिऋत्यकइतिपाक्षिकः प्रकृतिभावोवस्यते ॥ ९७ वक्षितंतत्रायंयोहस्वदीर्घात्मकोवर्णोयेनवर्णेनतादृशेनतुल्यास्यप्रयत्नस्तदुभयंमिथः सवर्णंभवति। तत्रायेनहस्वेनतुल्यास्यप्रयत्नंयद्धस्वं तन्मिथः सवर्णंस्यात्यश्चदीर्घप्लुतात्मकोवर्णोयेनहस्वेनतुल्यास्यप्रयत्नस्तदुभयमपिमिथः सवर्णमित्यर्थेः फलितः। ततश्चानेनसूत्रेणसवर्णसंज्ञायांसिद्धायामणुदित्सवर्णस्येतिग्राहकशास्त्रप्रवृत्तेर्नतुततः प्राक्अतोनाञ्ञ्लावित्यनेनआक्षरसमाम्नायिकानामेवसावर्ण्यमुक्तमेतेनतुसर्वेषांतेनात्रदीर्घशकारयोः सावर्ण्यमस्त्येवेतितद्धारणायअकः सवर्णेऽचीत्यनुवर्त्तनंयुक्तमितियदाहूसमाम्नायेषद्धितत्वं परिकल्प्यनाञ्ञ्लावितिसूत्रेप्रत्याख्यायतेतदेहसवर्णसूत्रेअचीतिनानुवर्त्तनीयंहे इ पासोइत्यादौगोरोरनृतइत्याकारस्यप्लुतेकृतेततः परस्यस्यरेफस्य परस्यनषत्वंस्यात्। नाञ्ञ्लावित्यत्राकारप्रश्लेषेणदीर्घहकारयोः सावर्ण्याभावेपिप्लुताकारस्यहकारसवर्णत्वेनरणत्वादित्याशंक्यत ॥ ॥ ॥

त्समाधानार्थमाश्च आश्रेति इदुदृक्त्वासवर्णादीर्घेणादीर्घोत्परत्रप्लुतोपिप्रश्लिष्येतेऽतिक्रिष्टव्याख्यानमपिनाश्रयणीयं विश्वपामित्यादौढत्वादेरप्यप्रसक्तेःस्वरसाम्
मूलमणोचप्रयत्नभेदेनसावर्ण्याभावादितिसुगमोयंपंथाःअकोकीत्येवेति।अकोकिदीर्घइत्येवेत्यर्थःसुवचमितियथासंख्यसंबंधेनदर्श्यतेत्यादावतिप्रसंगाभावात्क
इतिनिशतःसंज्ञेत्युक्तत्वात्होतृलृकारइत्यत्रऋकारस्यऋकारपरत्वमस्त्येवेत्यप्रसंगाभावा दीकारश्चकारयोःसावर्ण्यसत्त्वप्रयोजनानुवर्तनेनविनैवसमाहितरूपसिद्ध
श्रेतिभावःऋतिऋवालृतिलृवेतिवार्त्तिकसूत्रस्थेनसवर्णपदेनयोजयित्वापठतिऋतिसवर्णइत्यादिनन्वेवमकःसवर्णइतिसवर्णपदाकरणेवार्त्तिकयोःसवर्णग्रहण
कर्त्तव्यंसूत्रेत्वकोकीतिकर्त्तव्यमितिविपरीतगौरवात्कथमकोकीत्येवसुवचमित्युक्तमितिचेदत्राहुःभाष्यकारैरेतद्वार्त्तिकद्वयस्यप्रत्याख्यानान्नास्त्येवगौरवमिति।प्रत्याख्या
नेतूपपत्तिःलृकारेणेषविचारणीयेत्यवर्णाद्ययेहिमात्रमितिएतेनदीर्घप्राप्तेर्ह्रस्वऋकारेहृस्वलृकारस्यविधीयतइतिप्राचोव्याख्यानमाकरविरुद्धमितिध्वनितं॥॥एङः
पदान्तादतिसंहितायामवादेशःसिङसोश्चेत्यस्यारंभादस्यपदांतविषयत्वेलब्धेउत्तरार्थंपदांतादितिसिद्धप्रतिपत्तयेऽहेवरुक्तमितिमनोरमायांस्थितं॥केचित्तुपदांतादि

**एङःपदान्तादतिसंहितायामवादेशःस्यात्।हरेऽवविष्णोऽवासर्वत्रविभाषागोः।८।१।२२।लोकेवेदेचै
ङन्तस्यगोरतिवाप्रकृतिभावस्यात्यदान्तोगोअग्रमागोग्रमाएङन्तस्यकिंचिच्चग्वग्रमापदान्तोकिंगोः॥**

त्येतदिहाप्यावश्यकमेवान्यथाऽ

पदांतादपिस्यात्।ङसिङसोश्चेतिसूत्रेतुसुप्संबंधिन्यतिपरतःपूर्वरूपंचेन्ङसोरेवातिपरइतिनियमार्थंस्यात्।तत्फलंतुहरयेगरवेइत्स्मृतयेत्यादौपूर्वरूपाप्रवृत्तिरित्याहुःएङःकिंदध्यत्रापदांताकिं चयनेलवनेऽचिनवेऽतिकिं।हरयेहविषाविहातपरःकिंवायवायपाहि।सर्वत्रविभाषापद्यपीहहरि
दसिइतिनप्रकृतेंतथापिपज्रुषुरइत्यादिप्रकृतात् छंदस्यवसंभाव्येतअतःसर्वत्रेत्युक्तंतद्व्याचष्टेलोकेवेदेचेति।इहएङइत्यनुवर्त्तयेएङंतस्यगोरितिव्याख्येयंत
प्रकृतिभावइतिएतच्चप्रकृत्यांतःपादमितिसूत्रात्प्रकृत्येत्यनुवृत्त्यालभ्यतेनांतःपादमितिपाठेतुसर्वत्रविभाषेतिसूत्रेणपूर्वरूपमेवविभाषानिषिध्यतेइत्य
चभेयानिवेधविकल्पेविधिविकल्पःफलितइत्याशयेनपूर्वरूपमेवविकल्प्यतइतिमनोरमायांस्थितं॥ ॥ ॥ ॥

अवङ्स्फोटायनस्यस्फोटोयनंपरायणंयस्यसःस्फोटप्रतिपादनपरोवैय्याकरणःतस्यस्फोटायनस्याअत्रापिएङ॰तस्यगोरितिव्याख्येयंअगित्येवसूत्रयितुमुचितंविभाषानुवृत्तेःस्फोटायनग्रहणंपूजार्थंअतीतिनिवृत्तमितिअन्यथागवेशःगवोच्चैःइत्यादिनसिध्येदितिभावःअचिपरइतिअत्रावीत्यनुवर्त्ततेतेनअतीतिनानिवृत्तमित्यत्रव्याख्यानमेवशरणंगवाक्षइतिगवांकिरणानांअक्षीवेतिविग्रहःअक्ष्णोदर्शनादित्यच्समासांतःवाताप्येरूढोयंपुंस्त्वलोकात्इदेदेचाआरंभसामर्थ्यात्नित्यमिदंइदंचसूत्रंत्यक्तुंशक्यंअन्यार्थस्वीकृतेनव्यवस्थितविभाषाश्रयणेनैवरूपसिद्धेरित्याहुःप्लुतप्रगृह्याइतिसूत्राद्व्यवहितपूर्वोयप्रकृतिभावइतिपाठेमूलपुस्तकेषुप्रायेणादृश्यतेस्वायपाठएवसर्वत्रविभाषागोरितिप्रकृतिभावस्यप्रागेवारब्धत्वादित्येके।अन्येतुअवङ्स्फोटायनस्यइदेदेचेतिसूत्रद्वयंप्रकृतिभावप्रकरणपठितम

अवङ॰स्फोटायनस्य।६।१।१२३।अतीतिनिवृत्तम्।अचिपरेपदान्तेगोरवङ॰वास्यात्।गवाग्रंगवाक्षः।इन्द्रेच६।१।१२४।गोरवङ्स्यादिन्द्रेगवेन्द्रः।अथप्रकृतिभावः।प्लुतप्रगृह्याअचिनित्यं६।१।१२५।प्लुताःप्रगृह्याश्चयेतेऽचिनित्यम्प्रकृत्यास्युःएहिकृष्णाइत्रगोश्वरतिहरीएतौ।नित्यमितिकिंहरीएतावित्यादावयमेवप्रकृतिभावोयथास्यात्।ईकोऽसवर्णेशाकट्यस्यह्रस्वश्चतोमाभूत्।ईकोऽसवर्णेशाकट्यस्यह्रस्वश्च६।१।१२७।पदान्तादीकोऽसवर्णेऽचिपरेप्रकृत्यासुर्ह्रस्वश्चवा।अत्रह्रस्वविधिसामर्थ्यादेवप्रकृतिभावेसिद्धेतदनुकर्षणार्थश्चकारोनकर्त्तव्यइतिभाष्येस्थितंचकिमत्राचकीअत्राचक्रयत्रापदान्तादितिकिंगौर्यौनसमासेऽवाप्यपितद्वहिर्भूतमित्यवश्यंवक्तव्यंताभ्यांतदविधानात्।नचअवङ्सूत्रस्यप्रकृतिभावापवादत्वेनोत्सर्गापवादरूपत्वात्तत्प्रकरणास्थलेसूत्रस्थःसिद्धिचापार्श्वे॥पादमित्यवङादेशानुवृत्त्यर्थंतदनंतरंपठितस्येद्रेचेतिसूत्रस्यापितिवाच्यं।पूर्वरूपापवादत्वस्यअवङ्सूत्रस्यसुवचत्वात्।एतत्प्रकरणापाठस्यैगोश्चेत्यनुवृत्त्यर्थंतथाचरितार्थत्वात्।एवंचस्वलेख्यप्रतिभावप्रकरणाद्हिस्तत्सूत्रद्वयंलिखितंतदनुकूलत्वेनसर्वत्रविभाषेतिसूत्रमपितत्रैवेतिस्थितस्यगतिर्वीक्ष्येत्याहुः।प्लुतप्रगृह्याइतिप्रकृतिभावेप्रतिप्लुतोनासिद्धःप्लुतमनूद्यप्रकृतिभावविधानसामर्थ्यात्।अचिकिंजानुउजानूउजःप्रगृह्यत्वेपीहसवर्णदीर्घः।अचीत्यनुवर्तमानेपुनरचियहणमादेशनिमित्तेस्वाचिप्रकृतिभावस्तेनरहाप्येकादेशःस्यादेवजानुउअस्यरूजतिजानूअस्यरूजाति।रहमयउञ्जरितिपाक्षिकेवकारेतुजा परूजति।एहिकृष्णेति।दूरादूता

तेचेति प्लुतः प्राचामनृक्षणाएहीति उदाहृतंतदसत्॥ वाक्यस्टेरित्यधिकारात् ह्रस्वसमुच्चितोमाभूदिति। अयंभावः हरीऽईशाविमौ प्लुतप्रगृह्येत्येतत्सावकाशंचक्रिअत्रेत्य
त्रत्विकोसवर्णेऽति। ततश्चहरीएतावित्यत्रपरत्वात् ह्रस्वसमुच्चितएवस्यात्। नित्यग्रहणोनुक्तेतत्सामर्थ्यात्परमपिवाधतऽति। चक्रयत्रेति। ऽहस्कोरितिकलोपोनामणः
कार्यकालपक्षेवहिरंगपरिभाषयाअसिद्धत्वात्तस्यानिव द्भावाच्चाऽवैत्रासिद्धेनस्यानिवदितिनुनासिकातस्यदोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वेषिति वक्ष्यमाणत्वात्।
पाञ्चमिति। पञ्चानांसमूहः। पञ्चानांसवर्णाभ्यऽतिणस्। ओर्गुणस्तुनसिति चेतिपदलक्षणभत्वापवादत्वात्॥ ॥ ऋत्यकोब्रह्मऋषिरितिनुऋत्यस्येत्येवसूत्र
मस्तु। दधिऋच्छतीत्यादावि कोसवर्णेऽत्यनेनैवप्रकृतिभाव सिद्धेमैवं। होतृऋकारऽत्यत्रप्रकृतिभावार्थमक्प्रहणस्यावश्यकत्वात्। एतेनाकोसवर्णेऽत्ये

ऋत्यकोगर्ग्यऽरात्रेयेऽकोंप्राग्वतांब्रह्मऋषिःब्रह्मर्षिःपदान्तेऽत्येवआर्ष्टिषेणसमासेप्ययंप्रकृतिभावःसप्तऋषीणांसप्तर्षीणां॥
वाक्यस्टेःप्लुतउदात्तःचाऽश्चाऽत्यधिकृत्यात्रप्रत्यभिवादेऽभ्यूदेचाऽश्चाऽअशूद्रविषयेप्रत्यभिवादेयद्वाक्यन्तस्यटेःप्लुतस्यात्सवोदात्तःअ
भिवादयेदेवदत्तोहंभोआयुष्मानेधिदेवदत्ता३स्त्रियान्तुअभिवादयेगार्ग्यहंभोआयुष्मतीभवगार्गिनामगोत्रंवायत्रप्रत्यभिवादंवाकुर्या
न्नप्रयुज्यतेतत्रैवप्लुतऽष्यतेनेहआयुष्मानेधिभोराजन्यविशाम्वेतिवाच्यं॥ आयुष्मानेधिभोआयुष्मानेधीन्द्रवर्मन् आयुष्मानेधी
न्द्रपालिता३दूराद्धूतेचाऽश्चाऽभ्दूराद्भवणेयद्वाक्यन्तस्यटेःप्लुतःस्यात्सन्नूत्रियवदेवदत्ता३हैहेप्रयोगेहैहयोःचाऽश्चाऽप्यृतयोः
प्रयोगेदूराद्धूतेयद्वाक्यन्तत्रैहैहयोरेवप्लुतस्यात्हे३रामारामहे३॥ कमेवसूत्रमस्तितिशंकायानिरवकाशएवाऽतोदोषानतिप्रसंगः सप्त

ऋषीणामित्यत्रनसमासऽतिनिषेधापत्तेश्चानसमासऽतिनिषेधवार्तिकंहिऽकोसवर्णेऽतिसूत्रेणवनतुऋत्यकऽत्यत्रेतिसिद्धोतः। अतएवाहसमासेप्ययमि
ति। एवंचऋल्वर्णयोरिति पूर्वोक्तोनिर्देशःसंगच्छतेा प्रत्यभिवादेऽहप्रत्यभिवादशब्देनआशीर्वचनमुच्यते। अभूद्रेकिं अभिवादयेयंयज्ञदत्तोहं।
भोआयुष्मानेधियज्ञदत्ताआयुष्मानेधीति। अस्तेःसेर्हिग्ध्वसोरित्येत्वेहुझल्भ्योहेर्धिः। भ्रसोरित्योपः। नामगोत्रंवेति। गोत्रस्योदाहरणं। अभिवादयेगार्ग्यो
हं। भोआयुष्मानेधियज्ञदत्ताआयुष्मानेधीति। अस्तेःसेर्हिग्ध्वसोरितिएत्वेहुझल्भ्योहेर्धिः। भ्रसोरित्योपः। नामगोत्रंवेति। गोत्रस्योदाहरणं। अभिवादयेगार्ग्यो
हं। भोआयुष्मानेधिगार्ग्यऽरात्सूत्र्यांदूराद्धूतेचाहूतमाक्रानं। तच्चसंबोधनमात्रोपलक्षणमित्याहदूरात्संबोधनऽतिउपलक्षणतयाव्याख्यानस्यफलमुदाहरति

रोरनृतोऽनन्त्यस्याप्यीति।अत्रवदंतिायत्यप्यंत्यस्यगुरोःप्लुतार्थोपिशब्दइतिव्याख्यायतेतर्हिगुरुस्थानिकप्लुतानामेवपर्यायतास्यात्तथाचदूराद्धूतइतिलक्षणांत रालघोरेःस्थानेविहितेनप्लुतेनसहयुगपत्प्रयोगःप्रसज्येतातस्मादपिशब्दोगुरोरगुरोश्चेतिःप्लुतार्थइत्येवव्याख्यातव्योटेरितिप्रकृतत्वादिति।इत्तदतेति। वाक्यत्वसंपत्तयेअस्यादिरेहीतिशब्दोवोध्यः।एवमग्रेपिसर्वःप्लुतोविकल्प्यतइति।एतेनहेयायनोविरहकातरआप्लुहावप्लवेतिभागुरिव्याख्यातःप्लुतस्य वैकल्पिकत्वात्।आर्षप्रयोगइतिश्रीधरचार्योक्तिप्लुतादर्तीच्याविस्तरस्त्वत्रमनोरमायामनुसंधेयः।पणादिकंकरोतीति।अत्रनव्याःयद्येवमग्नीइतिविष्णूइ तिरत्रप्रकृत्याश्रयप्रकृतिभावंवाधित्वापरत्वादेतेनयणादिकार्यंस्यात्ततश्चवत्करणप्रयोजनंयणादिकमेवस्यात्तस्मात्प्लुतकार्यंप्रकृतिभावेनकरोतीत्यर्थः

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्यप्राचांदूराद्धूतेपदाक्यान्तस्यानृङ्निन्नस्याऽनन्त्यस्यापिगुरोर्वाप्लुतःस्यात्।देऽवदत्ताऽदेवदा३ ॥त्तदेवदत्त३।गुरोःकिंवकारात्परस्याकारस्यमाभूत्।अनृतःकिंहलश्च३।एकैकग्रहणाभ्यर्थोपार्थं ऽहंप्राचामितियोगोविभज्यतेतेन सर्वःप्लुतोविकल्प्यते।अप्लुतवदुपस्थिते ऽ।९।१२९।उपस्थितोऽनार्षऽइतिशब्दस्तस्मिन्परेप्लुतोऽप्लुतवद्भवति।अप्लुतकार्यंयणादिकंभ वतीत्यर्थः।सुश्लोकाऽइति।सुश्लोकेतिवर्त्तिं।अप्लुतइत्युक्तेप्लुतएवनिषिध्यते।तथाचप्रकृत्याश्रयेप्रकृतिभावेप्लुतस्यश्रवणान्नस्यात्।अ ग्नीऽइति।ईचाक्रवमेणास्य ऽ।९।३०।ईप्लुतोऽचिपरेऽप्लुतवद्वास्यात्।चिनुहीतिचिनुहि २ऽइति।चिनुहीऽदचिनुहीदोऽभयत्रविभाषेऽ

ऽइतिप्राचांव्याख्यैवज्यायसी।एवंचैकोयणचीत्यत्रैकग्रहणस्यैवेप्यर्थ्यंशंकापिनास्ति।तथाहितत्रैकग्रहणाभावेपिह्रस्वसंपिण्डितेतिनुकदिर्घादित्यतो ह्रस्वदीर्घपदानुवृत्त्यातयोर्यण्विधानान्नव्यंजनस्यभविष्यति।प्लुतस्यतुप्रकृतिभावेनैवभवितव्यमेचात्वयोदयोपवादाःहरयऽइत्यादौ।।उपदंऽस्नोकत्वमित्यादौत्वाद्गुणःचद्विरेचीतिवाधकेभविष्यतःयथासत्यपिह्रस्वग्रहणेश्रीशऽइत्यादौसवर्णदीर्घत्वेबाधकंमतोनार्थऽह्रस्वग्रहणेनातथापिऽहिकरोरूऽइतिप्लुतनूऽइतिचिनुहीअत्रेत्यादावप्लुतवदुपस्थितेऽईचाक्रवमेणास्यइतिप्रकृतिभावनिषेधेपिआभ्यांयणादिकार्योऽविधानात्प्लुतस्यास्यणनस्यात् ह्रस्वदीर्घपदानुवृत्तौतुव्यंजनस्यस्यात्तस्माद्विग्रह॥

णेव्यर्थमिति नशक्यतेऽवक्तुं किन्तु मित्याहुः। अन्येत्विकयग्रहणस्य प्रयोजनांतरमप्याहुः। इकोयणो वक्तव्ये विद्यायास्यात् यदन्यत्प्राप्नोति तन्माभूत् किंचअन्यत्प्राप्नोति। इकोसवर्णेऽतिशाकलं एवंच यदुक्तंनसमासेऽसिति चैतदनेनसंगृहीतंभवतीति। चिनुहीति। चिन्वितिलोऽतं। हीत्यव्ययेऽनंत्यस्यापिप्रश्नाख्यानयोरित्यनेनप्लुतः। उभयत्रविभाषेयमिति। अतिशब्देयरतः परेणसावर्णेप्राप्तेअन्यत्राप्राप्तेचारंभादितिभावः॥ ॥ ईदूदेद्विवचनमिति। अत्रविशेषणेनतदंतविध्याश्रयणंकिंपचेतेरमावतियथास्यात्। हरीविष्णूइत्यादिषेकादेशस्यपरादिवद्भावाश्रयेणेकारादीनांह्रस्वत्वादीदूदेद्रूपद्विवचनमित्युक्तेऽपिप्रगृह्यत्वंसिध्यतीतिवोध्यं। द्विवचनमिति। संज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदंतग्रहणंनास्तिसुप्तिङंतमित्यंतग्रहणात्तदंतापकात्तेनकुमार्यौवध्वौश्वागारंकुमार्यगारंवध्वगारमितिसिद्धंद्विवचनांतप्रगृह्यस्यादितिव्याकुर्वतः प्राचस्तुनेदंसिध्येत्। हरीएतावितिः। अतिह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावोनास्तुतप्रगृह्यइत्यत्रनित्यग्रहणादित्युक्तेः। अत्रवृत्तिकारेणामणीवादीनांप्रतिषेधः।

ईदूदेद्विवचनंप्रगृह्यं॥१॥११ईदूदेद्विवचनम्प्रगृह्यसंज्ञंस्यात्। हरीएतौ॥ विष्णूइमौ। गङ्गेअमूपचेतेइमौ। अमणीवोश्स्येतिनुरर्थवशाद्वीवाशब्दोवावोध्यः। अदसोमात्॥१॥१२॥ अमीईशाः। रामकृष्णावमूआसाते। मात्किं। अमुकेऽत्रासतिमाङ्हरीएकारोप्यनुवर्त्तते॥३॥१॥१३॥ अयम्प्रगृह्यः स्यात्। अस्मेइन्द्राबृहस्पती॥ निपातएकाजनाङ्॥१॥१४॥ एकोऽग्निपातआङ्वर्जः प्रगृह्यस्यात्। आइविसमयेऽइन्द्रःउमेशः। अनाङितियुक्तेरङितिडाकारःप्रगृह्यएवाआएवन्नुमन्यसेआएवङ्किलतत्। अङितुनप्रगृह्यः। ईषद्दृष्टओष्ठावत्यस्मरणयोरङित्। अन्यत्रङितिविवेकः॥ ९९ धोवक्तव्यइतिपठित्वामणीवरोदसीवर्जयतीत्युदाहृतं। तच्चमुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमितिकैयटादयः। एवंस्थितेमणीवोश्स्यलंवेतेप्रियौवत्सतरौमम्मेतिभारतंप्रयोगसमर्थयतेऽवार्थेऽतिवशब्दइत्यादिनाप्रवृत्तसिजाशीर्यादिवार्थेचतदव्ययमितिमेदिनीकोषाच्च यथातथैवंसाम्येऽत्यमरःकादंबखंडितदलानिवपंकजानीत्यादिप्रयोगदर्शनाच्चेतिभावः। अदसोमात्। रहएकारोनानुवर्त्ततेअसंभवादित्यभिप्रेत्याहः ईदूदेतावितिः। अदसःकिंशम्यत्रवाम्यत्रानूकारेणानुवृत्तिर्व्यर्थास्त्रियोफलेवाअमूआसातेइत्यत्रप्रगृह्यवशेनसिद्धेः। मूत्वस्यासिद्धत्वेप्येकारांतत्वादंतआहरामकृष्णावितिवुसिप्रगृह्यत्वेनासिध्यत्योकारांतत्वादितिभावः। अदसोमादितिसूत्रंप्रति मूत्वंमात्वंचनासिद्धंआरंभसामर्थ्यात्॥ ॥ ॥

अमुकेत्रेतिस्त्रीलिंगद्विवचनस्यनुपूर्वसूत्रेणाप्रगृह्यत्वेप्रकृतिभावएवअमुकेअत्रएकारेप्यनुवर्तेतेतिनयाचएकारानानुवृत्तितात्पर्यमग्रहणलक्षणाद्धृ
मितिभावः शे·छांदसमपीदंसंदर्भशुद्ध्यर्थमत्रामित्याहुः। अस्मेरतिअस्मभ्यमित्यर्थः।सुपांसुलुगितिभ्य सः शेआदेशःशेषेलोपः। निपातएकाजनिपातः किंअतेतेऽः।अ
हेअआगच्छहे आगच्छ अत्रप्रगृह्यसंज्ञामाभूत्।एकग्रहणाभावेयेनविधिरितिसूत्रात्तदंतलाभेप्रदमित्यत्रस्यादंतउक्तमेकेति।एकाजितितुनबहुव्रीहिरुक्तोति
प्रसंगस्तादवस्थ्यादतः पूर्वकालेकेतिकर्मधारयएवाननुनिपातोजनादिःत्युक्तेहलंतस्यसत्यपिप्रगृह्यत्वेप्रयोजनाभावादजंतेप्राप्तेअज्ग्रहणासामर्थ्यादज्रूप
–स्येवनिपातस्यप्रगृह्यत्वसिद्धेः किमेकग्रहणेन नचपुरोस्तीत्यादौहलंतस्यसंज्ञायांसत्यांप्रकृतिभावादतोरिरितिरोरुत्वंनस्यादतोऽग्रहणासामर्थ्यमुपपद्यतेना
मित्येकग्रहणमावश्यकमितिवाच्यंप्रगृह्यसंज्ञाप्रतिरुत्वस्यासिद्धत्वायरेफांतस्येतस्यप्रगृह्यसंज्ञाभावेनदोषाप्रसक्तेः।ननुसांतस्यकृताप्रगृह्यसंज्ञाएकदेश
विकृतन्यायेनरेफांतस्यापिस्यादेवेतिप्रकृतिभावाद्धुलाभावप्रसंगस्तदवस्थइतिचोध्यंप्रगृह्यतांप्रतीवप्रकृतिभावंप्रत्यपिरुत्वस्यासिद्धत्वात्प्रकृतिभावाप्रवृत्तेः
सकारांतस्यतुनकिंचिदपिसिद्धंकार्यंप्रयोजनंप्राप्नोतियत्प्रकृतिभावेनव्यावर्त्यंतानचाजग्रहणासामर्थ्याद्जंतस्यैवप्रपराअपित्यादिनिपातस्यप्रगृह्यसंज्ञासा
न्नलक्ष्यूपनिपातस्येतिवैपरीत्यशंकानिवारणार्थमेकग्रहणमितिवाच्यंअनाङ्ग्रहणास्यैवैयर्थ्यापत्तेर्व्योहरतिमृगइत्यादिनिर्देशविशेषाच्चोक्तशंकायामप्रच
त्तेः।।किंचनिपातोअनाङ्त्युक्तेप्यनाङितिप्रतिषेधसामर्थ्यान्निपातस्यविशेषणत्वाभ्युपगमेतदंतविध्यप्रवृत्त्यानिपातरूपोयोऽप्रगृह्यइत्यर्थलाभाद्ध्यूप्येव
निपातस्यप्रगृह्यत्वसिद्धमितिनास्त्येवप्रयोजनमेकग्रहणस्यानन्वेवमयिसमुदायनिरूप्यर्थमेकग्रहणमावश्यकमेवान्यथाअउअपेहीत्यत्रैकाच्द्विर्वचन
येनसमुदायस्यैवसंज्ञास्यान्नावयवानामितिचरमस्यैवप्रकृतिभावःस्यान्नतुपूर्वयोरितिचेन्न,अजित्येकत्वस्यविवक्षयैवसमुदायनिरासंभवात्तमुदायसंज्ञयाअ
वयनामननुग्रहणेनैकाज्द्विर्वचनन्यायप्राप्तस्यप्रवृत्तेरेकस्मिन्निपातेसंज्ञाविधानसंभवेननिपातसमुदायस्यनिपातग्रहणेनाग्रहणाच्च।अत्राहुर्भाष्यकाराः।अत्रसमु
दायग्रहणंशंकानिरासार्थमेकग्रहणंकुर्वन्नायपयतिवर्णग्रहणेषुव्यक्तिसंख्यानविवक्ष्यंतेकिंतुजातिरेवनिर्दिश्यतइतितेनहलंताच्चेतिसनः कित्व तद्भरतेषि
प्तीत्यादिसिद्धंहल्ग्रहणास्यव्यक्तिपरत्वेतुपोत्रैकः समीयोहल्नकारेणततःपरःसन्यस्माच्चपरःसन्भकारान्नासाविक्समीपइतिकित्वंनस्यात्ततश्चनलो।।

पानस्यात्वस्तुतस्तुअदृक्तसंज्ञायामेकग्रहणमुक्तार्थंज्ञापकमित्याश्रित्यप्रकृतसूत्रेएकाज्ग्रहणंत्यक्तुंशक्यमतएवमनोरमायामनाङितिपर्युदासादेवाद्यूपनिपातेलभ्ये
निपातग्रहणमुत्तरार्थंस्यदृप्रतिपत्त्यर्थमितिहैवदृक्तमितिनिपातग्रहणस्यैवप्रयोजनमुक्तंनत्वेकाज्ग्रहणस्यात्रनव्याःयदुक्तंमनोरमायामनाङितिपर्युदासादित्यादि
तच्चिंत्यंओत्सूत्रभाष्यकारैःप्रसज्यप्रतिषेधस्यैवांगीकृतत्वात्।नचलक्ष्यभेदाभावात्त्रौढिवादमात्रंभाष्यमितिवाच्यंअस्मादेवभाष्यवचनात्तस्यभेदोप्यस्तीतिसुवच्च
त्वात्तथाहिअतोतेडेःअकारोवासुदेवःस्यादितिवचनाद्रूढिशब्दोवाअनेनअशब्देनसहाङ्मयीदाभिविध्योरितिआङोऽव्ययीभावेसवर्णदीर्घेअव्ययीभाव
स्यैतिनपुंसकत्वाद्ङसेरभ्यमिपूर्वेचदृक्तोअमितिरूपंभाष्यदृक्तंसमंततयादृशोनिष्ठायामितःवेत्रंतुनिष्ठायांसंप्रसारणेउक्तंअंदृक्तःदृतःअउक्तःओक्तःदृत्यास
मुद्दक्षितिवत्समासरूपंचतत्समंततयादृशेअमिपूर्वोगणश्चनसिध्यति।अशब्दस्याङ्भिन्नत्वात्स्थानिवद्भावेननिपातत्वाच्चप्रगृह्यत्वात्नाप्रसज्यप्रतिषे
धाश्रयंतुसिध्यतितस्याङ्त्वेनप्रगृह्यत्वनिषेधात्।नचैतादृशप्रयोगोऽप्रामाणिकइतिवक्तुंयुक्तं।प्रकृतभाष्यस्यैवप्रमाणत्वात्।अन्यथाहिभाष्यकारैर्मितमात्रा

ओत्।१।१।१५ओदन्तोनिपातःप्रगृह्यःस्यात्।अहोईशाःसंवृद्धौशाकल्यस्येतावनार्षे।१।१।१६।सम्बुद्धिनिमित्तकओकारोवाप्रगृह्योऽवै
दिकेइतौपरेविल्होइतिविल्हइतिविल्हविति।अनार्षइतिकिं।ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत्॥ ॥ वर्त्तवनेनतत्रप्राचांग्रंथानामधिक्षेपायभवतांप्र

वृत्तयोव्याहन्येरन्नित्याद्याहुः॥आङ्ङितिप्रतिषेधपक्षेतुप्रगृह्यःस्यादित्यत्तरमिदंद्रष्टव्यं।वर्ज्यंतरतिवर्जः।ऋजेरर्यंताकर्मणिघञ्वर्जनीयइत्यर्थः।
आङोनभवतीतियावत्।आएवमिति।पूर्वप्रकांतवाक्यार्थस्यअन्यथात्वद्योतकोयमाकारःएवमित्थंनामंस्थाःइदानींत्वंमन्यसइत्यर्थः।आएवंकिलेतिस्मरणा
द्योतकोयमाकारःवाक्यस्मरणयोरित्यादिअत्रायमाशयःईषदर्थेक्रियायोगइतिभाष्यस्याङ्क्षणाएवत्तात्पर्यंलाघवात्।अन्यस्याङ्त्वंत्वर्थसिद्धं।ईषदर्थइत्या
दिस्त्वेकदेशानुवादः।एवंचअभ्रआअपइत्यत्रसप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्याङ्त्वादाङोनुनासिकश्छंदसीतिप्रवर्तत्तइति॥ ॥ओत्। निपातइतिकिं।देवोसिवायवा

दिस्त्वेकदेशानुवादः।एवंचअभ्रआअपइत्यत्रसप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्याङ्त्वादाङोनुनासिकश्छंदसीतिप्रवर्तत्तइति॥ ॥ओत्। निपातइतिकिं।देवोसिवायवा
याहि।संवृद्धौऋषिर्वेदमुदृक्तमृषिरोत्यादौतथादर्शनादित्यभिप्रेत्याह।अवैदिकइति।संवृद्धौकिं।अहोइति। अत्रपरत्वाद्विकल्पोमाभूत्।नचओदितिसूत्रस्य
निरवकाशत्वेशंक्यं।अहोईशाइत्यादौतस्यसावकाशत्वात्। इतावितिकिं।पटोत्रा अनार्षेकिं।ब्रह्मबंधवित्यब्रवीत्॥

उञः। निपातएकाजिति नित्यंणाविति विभाषेयंशाकल्यस्येतौ प्रगृह्यमिति चानुवर्त्तेतेतदाहुरुतौ वाप्रागुक्तमिति। इहउञ उ ङ इत्येकमेवसूत्रंयोगविभागेनव्याख्यातमेकसूत्रत्वेनुउञ इतौ उ ङ शाकल्यस्येत्यर्थान्। उ इतीत्येवरूपंशाकल्यमतेसिध्यति। अन्येषांतुमतेनित्यंप्रगृह्यइतिउ इतीत्येवरूपंसिध्यतीति तिरूपंतुनसिध्यत्येवेतिज्ञेयंतु॥ अनुनासिकइतितेनास्मिन्पक्षेयरोनुनासिकइतिविकल्पः। यदातुनूँरितिपठ्यतेयदेतदूँरितिवातदातदीर्घमित्यादि। एतदर्थमेवाचानुनासिकग्रहणं। अन्यथायरोऽन्त्यस्यनुनासिकोवेत्येवावक्ष्यत्। यरोऽन्त्यमिन्नम्वेतावक्ष्यदित्युक्तौतुयथासंख्यप्रवृत्त्याऽम्यंयतन्नेत्यादिसिद्धावपिविन्मय्यएतन्मुखारविंदेनसिध्येत्। कृन्मेजेंतः। ङमुण्नित्यमित्यादिर्निर्देशाश्रयणेनुप्रतिपत्तिगौरवं। वस्तुतस्तुयरोनुनासिकेऽम्वेत्येवसूत्रयितुयुक्तमित्याहुः प्रगृह्यमित्यनुवर्त्तनाद्धि प्रगृह्यश्चेतिननुदीर्घोच्चारणासामर्थ्यादेवप्रकृतिभावसिद्धौ किमनेनप्रगृह्यत्वेनेतिचेदत्राहुः। प्रगृह्याप्रगृह्ययोर्द्वयोरप्येकारादेशापत्तौप्रगृह्यादेशोप्रकृतिभावादिदृसिद्धा

उञः ॥१।१।१७ उञइतौ वाप्रागुक्तौ ॥ उ इति विति ॥ ङ ॥१।१।१९ ॥ उञइतौदीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ङ इत्ययमादेशोवास्यात्। ङ इति। मयउञोवौवा ॥१।१।२१॥ मयः परस्यउञोवौवास्यादचि॥ किमुउक्तं। किम्वुक्तमा। वस्यासिद्धत्वान्नानुस्वारः॥ ईदूतौचसप्तम्यर्थे ॥१।१।९९॥ सप्तम्यर्थेपर्यवसन्नमीदूदन्तम्प्रगृह्यंस्यात्। सोमोगोरोअधिश्रितः। मामकीतनूरिति। सुपांसुलुगिति सप्तम्यालुक्। अर्थग्रहणाङ्ङिः। इतावर्थीन्नेपसंक्रान्तेमाभूत्। वाप्यम्वो

वषिअप्रगृह्यादेशस्यानुनासिकोवकारःस्यात्तद्ग्रहणायप्रगृह्यत्वाश्रयणमिति। आदेशस्यास्यस्थानिवत्वेनोञन्तादुञरतिप्रगृह्यत्वविकल्पेप्राप्तेनित्यं वाप्यम्वः॥ तदाश्रयणमित्यन्ये। यदितुप्रगृह्यमित्यस्यस्थानिविशेषणत्वेस्त्रीरूपत्वप्रगृह्यस्योञः उ इत्ययमादेशइतिव्याख्यायतेतदादीर्घानुनासिकोतिवत्प्रगृह्यश्चेत्यत्रिरपिसूत्रंकथमेवेतिवोध्यं। उ इत्ययंयदिशाकल्यस्येतिनापेक्ष्यतेतदाप्रगृह्यस्योञोनित्यमादेशः स्यात्ततश्चविति उ इत्येतेद्रूपंस्यात्। तस्माच्छाकल्यग्रहणानुइत्याद्यादेशविकल्पसिद्ध्यैत्रीणिरूपाणिसिध्यंतीति केयटस्तदाहाभयमादेशोवास्यादितिवस्यासिद्धत्वादिति। अतएवेदंवर्त्तविषयोयंप्रकृतिभावमात्रेबाधनार्थत्वेहिस्वोयरोत्यनंतरंमयउञोवित्येवावक्ष्यत्। यणोचान्तवर्त्तीयिष्यत्। ईदूतौच॥ ईदूतावितिकिं॥ प्रियः सूर्यप्रियोऽग्निर्भवति। अग्निश्चात्रस्याः सप्तम्याः सुपांसुलुगित्यादिना डाआदेशः पदकारैः प्रगृह्यत्वेयुरितिशब्दप्रयोगस्यनियमितत्वेनरहापिपदकालेरितिशब्दप्रयोगप्रसंगःस्यान्निवृत्तइतिबोध्यं सप्तमीग्रहणंकिमर्थं॥ मतीवु

अत्रासन्नेतिनिर्देशात्संप्रसारणाभावः।ननुञमङणनानांनासिकास्थानाधिक्याद्धोषाद्यैश्चतुर्भिःसहतुल्यस्थानत्वाभावेनसावर्ण्याभावात्।लोश्नुनेतितु शब्देननकारोनगृह्यतेकिंतुसवर्गीद्याश्चत्वारएवेतिविज्ञः प्रश्नश्चत्यत्रश्रुत्वाप्रसक्तेःकिमनेननिषेधेनेतिचेदुच्यतेनाशादितिनिषेधाद्धिणादेवतुल्यास्यप्रयत्नमित्य त्रास्यग्रहणेननासिकास्थानभिन्नंताल्वादिस्थानंगृह्यतेतत्स्थानंतुतुल्यमेवेतितुशब्देनपंचमस्यापिग्रहणात्श्रुत्वप्रसक्तौनिषेधोयमवश्यकःएवंचतो र्लोतितुशब्देननकारस्यापिग्रहणंविद्वाञ्छिखतिरित्यादिसिध्यतिनचनिमित्तकार्यिणोयथासंख्यनिरासस्तायकमित्युक्तत्वात्तेनैवचार्थवत्त्वेकथमुक्तार्थस्तु यकंभवेदितिवाच्यंतुशब्देननकारग्रहणंसिद्धेहियथासंख्यनिवृत्तिरनेनज्ञापनीयेत्यभयज्ञापनेबाधकाभावात्।नापितुल्यास्यमित्यत्रयत्किंचित्स्थानंतु ल्यत्वविवक्षायांवर्गेषुपंचापिवर्णाःपरस्परंसवर्णाभवेयुरित्युक्तोदाहरणेश्रुत्वप्रसक्तौशादित्यारंभआवश्यकइत्येतज्ज्ञापकाश्रयणंकिमर्थमितिवाच्यं तथाहिसतित्रमङणनानांपरस्परसावर्ण्यापत्तात्तेनयसीत्यादौअनुस्वारस्ययपिपरसवर्णःवापदांतस्येत्यनुस्वारस्यत्रादेशोपिसुगंताल्वादिस्थानसाम्याभावे पिनासिकारूपस्यप्यत्किंचित्स्थानस्यतुल्यत्वात्।नापितुल्यास्यत्वमन्यूनास्यत्वमितिव्याख्यायांत्रादीनांपरस्परसावर्ण्येनभवेत्तेषांनासिकास्थानसाम्येपितालु दिस्थानसाम्याभावेनन्यूनस्थानकत्वाततश्चत्वेनयसीत्यादिषुनातिप्रसंगःस्ववर्गीयैःसहतुत्रादीनांसावर्ण्यस्यादेवानासिकास्थानाधिक्येपितदन्यूनस्थान कत्वात्तेषामितिविद्वान्लिखतीत्यादिरशंसिध्यतिवर्गीयानांतुनासिकास्थानाभावेनन्यूनस्थानकत्वात्पंचमेनसार्वर्ण्याभावेपिनश्चतिरितिज्ञापकाश्रयणेनि त्यंसिद्धेसतिवाच्यंहेगौरिएहीत्यादौसवर्णेदीर्घेपरेह्रस्वसवर्णइतिशाकलप्रकृतिभावानापत्तेश्चारुकारान्यूनस्थानकत्वेनतत्सवर्णकत्वादेकारस्यासवर्णा भूषणंचैवविचित्तंकरणंस्मृतंतेभ्योपिविचित्ततोवेऽतोभ्योमत्तोतोपिचेतिवचनात्प्रयत्नभेदेनसावर्ण्याभावमभ्युपगम्योक्तानिष्टवारणेपितद्दस्तुतद्दस्तुमित्य त्रतोर्लोतिपरसवर्णविधिनाऽकारस्यवकारएषत्तेःवकारस्यौष्ठस्यानाधिक्येपिदंतस्थानसाम्येनलकारान्यूनस्थानकत्वात्तायदित्तवकारस्यदंतोष्ठमितिसमाहार निर्देशात्।ओष्ठस्थानदंतस्थानभिन्नमेवदंतोष्ठस्थानमितिवकारस्यलकारसावर्ण्याभावात्तद्दस्तित्यादौनातिप्रसंगइतिब्रूषेतर्हिलुग्वाद्दहेत्यादिनादंत्येतद्विधौ यमानोपकल्पस्यलुक्अद्दहीत्यत्रनस्यात्।किंतुभद्रंधेत्यादावेवस्यात्।तथापिप्रर्तःपिपर्तीत्यादौविधीयमानमुदोष्ठ्यपूर्वस्येत्यत्रेसुस्यूर्वतीत्यादौनस्यादुक्तरीत्या

वकारस्योष्ठ्यत्वाभावात्। नचवस्योष्ठ्यत्वेदंत्यत्वेचसतिसेकस्यपितिषोपदेशलक्षणोसिदादीनांषष्ठ्यर्थकग्रहणंव्यर्थंस्यात्तेषामपिदंत्योतसादित्यादितिभ्रमितव्यो दंत्यःकेवलदंत्योनतुदंतोष्ठजोपीत्यादेर्मूलएववक्ष्यमाणत्वात्। येतुपाणिनिशिक्षायांयमानुस्वारयोरेवनासिकास्थानत्वकथनादन्येषां स्थानेनासिकानभवतिकिंत्वनुनासिकत्वंगुणएवानासिकाव्यापारेणोच्चार्यमाणत्वमात्रेणानासिकास्थानत्वकथनेत्वकारादीनामप्युक्तरीत्यानासिकास्थानमितिस्थाननिरूपणेतेषांतदकथनान्यूनतेत्यादिवदंतिं। तेषामत्रोक्तन्यायकाश्रयणंविनैवेष्टसिद्धिः अन्येत्वकारादीनांनासिकयासर्वदानुच्चारणादनुनासिकत्वंगुणःसत्वेनिविशतेऽन्येतीत्यादिलक्षणालक्षितत्वात्। नमडःणानानांत्वनुनासिकत्वंनापेतिसर्वदैवतथोच्चारणादिति। नगुणः किंतुयमानुस्वारयोरिवस्थानमेवनासिकेतिस्थाननिरूपणो

ष्टुनाष्टुः।८।४।४१। स्तोः ष्टुनायोगेष्टुःस्यात्। रामष्वष्ठः। रामष्टीकते। पेष्टा। तट्टीका। चक्रिण्ढौकसे। नपदान्ताट्टोरनाम्।८।४।४२। अनामिति लुप्तषष्ठीकम्यदंपदान्ताट्टवर्गात्परस्यानामःस्तोष्टुर्नस्यात्। षट्सनाःषट्ते। पदान्तात्किं। ईट्टेटीः। किंसर्पिष्टमा। अनाम्नवतिनगरीणामितिवाच्यं। षण्णां। षण्णवतिः। षण्णगर्यः। तोःषि।८।४।४३। तवर्गस्यषकारेपरे नष्टुत्वासन्वष्ठः। कलाञ्छीनो।८।३।९७। वागीशः। चिङ्ढपोयरोऽनुनासिकेऽनुनासिकोवा।८।४।४५। यरःपदान्तस्याऽनुनासिकेपरेऽनुनासिकोवास्यात्। एतन्मुरारिः। एतद्मुरारिः। स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमेस्पर्शेचरितार्थोविधिरयंरेफेनप्रवर्तते। चतुर्मुखः। प्रत्ययेभाषायामित्यम्। तन्मात्रं। न्मयः। कथन्तर्हिमदोदग्राः। कक्ष्मन्तइतियवादिगणोदकारनिपातनात्। तोर्लि।८।४।६०। तवर्गस्यलकारेपरेपरसवर्णःस्यात्। तल्लयः। विद्वाल्लिखति। नकारस्याऽनुनासिकोलकारः ॥ ० ॥

नमडःणानानांनासिकाचेत्यत्रनत्वकारादीनांनासिकाचेति। यत्तूक्तंतल्यास्यत्वमन्यूनास्यत्वमितिव्याख्यायांतद्दुस्त्यादौतोर्लीतिदकारस्यवकारप्रसंगइतितदपास्तं। तोर्लीत्यत्रलकारइयनिर्देशइतिस्वीकृत्यलकारस्थानेलकारेपरेपरसवर्णइतिव्याख्यायामुक्तदोषप्रसक्तेरित्याहुः ॥ ॐ ॥ ष्टुनाष्टुः ॥ इहायिकाविनिमित्तयोर्यथासंख्यंनतोषीतिन्यायकात्। सर्पिष्टममितिं। ह्स्वात्तादौतद्धितइतियत्वं। यरोयदीतस्येतिकिं। वेद्मि। स्तभ्नातिं। अर्थेचरितार्थइति। प्रसिद्धप्रयोगाभिप्रायेणेदमुक्तं। वामलं। मुरारिं। चक्षुर्वेत्तादित्यादौलकारवकारयोरनुनासिकप्रवृत्तौवाधकाभावात्। स्यश्छेप्रेवेष्यतेइतिप्रा चामयमनुरोधेनस्यश्छिन्नेषुअनुना

सिकविधिर्नप्रवर्त्ततेऽअनभिधानादितिवायोज्यैरेकेनप्रवर्त्ततइति।यद्यपिव्यक्तिः पदार्थइतिपक्षेलक्ष्यभेदेलक्षणाभेदात्।अस्यांव्यक्तौलक्षणास्याचरितात्वात्रेकेपिप्रवृत्तिर्दृश्यतेयथापिलक्ष्यानुरोधेनजातिपक्षमाश्रित्येदमुक्तंदकारनियतनादिति।ननुयवादिगणेककुदित्येवपठ्यतेनतुककुच्छतइतिमनुचिशिखंडीतथाचयरोनुनासिकोद्वीरःनचयरोनुनासिकप्रवृत्तौझयंतत्वाभावेनझयइतिमनुपोमकारस्यवत्वाप्रसक्त्यायवादिगणेककुदितिपाठोनिरर्थकःस्यादितिवाच्यंअनुनासिकविधेरसिद्धत्वेनझयंतत्वानपायात्गणेतत्पाठस्यसार्थक्यादितिचेदत्राहुःयद्यत्रककुद्दकारस्यनकारदृष्टःस्यात्तर्हिग

उदस्थास्तम्भोः पूर्वस्य दा४।६१उदःपरयोस्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णःस्यात्।आदेःपरस्योत्यनोऽत्तम्भनं।अत्राऽघोषस्यमहाप्राणस्यसस्यनादृशएवथकारःतस्यऊरीकरोतिपाक्षिकोलोपः।लोपाभावपक्षेतुथकारस्यैवश्चवणान्नतुखरित्वेतिचत्वमप्रवर्त्तम्प्रतिथकारस्योऽसिद्धत्वात्।उत्थ्यानंउत्थ्यत्तम्भनमाऊर्योहीन्यतरस्यां दा४।६२ऊर्ध्वयः परस्यहस्यपूर्वसवर्णोवास्यात्।घोषवतोनादवतोमहाप्राणस्यसम्मृतकण्ठस्यहस्यनादृशैवर्गीचतुर्थैरेवादेशःवाग्घरिःवाग्हरिः॥शष्कोटि दा४।६३ऊर्ध्वयः परस्यशस्यछोवास्यादटिदस्यचुलेनजकारेऽतोखरिच दा४।६५खरिकलात्त्वरःस्युःइतिजकारस्यचकारःतच्चशिवःतेच्छिवःऽत्वमितिवाच्यं॥तच्छ्लोकेनातच्छ्लोकेनाअमिकिंवाकूश्योततिमोनुस्वारः दा३।२३मानास्यपरस्याऽनुस्वारस्यास्यादिति।अलोन्त्यस्याहरिम्वन्देपदस्येतिकिंगम्यतेनस्यापदान्तस्यझलिदा३।२४नस्यमस्यचापदान्तस्यझल्यऽनुस्वारःयशांसिआकंस्यतेऽझलिकिंमन्यसेअनुस्वारस्ययपिपरसवर्णेदा४।५८स्पष्टम्।अङ्क्तेःअञ्चितेः।कुण्ठितेःशान्तेःगङ्क्तेःकुर्वन्तीत्यत्रणत्वेप्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारेपरसवर्णेतस्यासिद्धत्वान्नणत्वं॥ ९९ श्लोककुनित्येवपठेन्नतुककुदितिमनुपःप्रकृतिभूतककुच्छब्दस्यनांतत्वनिपातनेपिअन्यत्रदकारांतप्रयोगस्यनिर्बीथत्वात्तस्माच्चश्लोनासिकोत्रनप्रवर्त्ततेइतिअन्येत्वाहुःयद्यपिभंतसोमत्वेरतिसंहितायापाठेतसावितितात्पूर्वदकारेप्रश्लिष्यभत्वेनाप्येतत्समाधानंशक्यंतसाविति द्विवचननिर्देशस्तुदतयोःसमाहारद्वंद्वत्वात्तरेतरयोगद्वंद्वेछतेसमुपपद्यतइति॥ॐ॥उदःस्था॥अनुस्वारस्ययथीत्यत्रसमस्तमपिसवर्णग्रहणमिहनिश्चष्यसंवध्यते।एकदेशेखरितत्वप्रतिज्ञानादित्यभिप्रेत्याहापूर्वस्

वर्णः स्यादिति॥ शश्छोटि॥ इह पदान्तादित्यनुवर्त्य पदान्तात् सयश इति व्याख्येयं तेनेहनमध्यश्चोतेत्यभितो विरूपशविश्वीद्रपेरोणादिकः शः ऊत्वमपीति शश्छोटीति सू
त्रेशश्छोमीतिपठनीयमित्यर्थः तच्छ्रीकेनेति तच्छ्रुक्रोत्याद्युदाहर्तव्यो मोनु॥ हलि सर्वेषामित्यतो हलीत्यनुवर्त्तते पदस्येति चात्तदाह मान्तस्येत्यादि॥ हलि किं
त्वमत्रकिमत्रानश्चापदान्तस्यापदान्तस्यकिं राजन्पाहि आकृस्यतइति आङ उद्गमनइति तङ स्तुक्मोरितिनेट् अनुस्वारस्यात्रयथीतिस्थाथैअचि प
रेअनुस्वाराभावात्शलितुपरसवर्णानुस्वारांतरतमोनसंभवतीतिकुंडरथेनेत्यत्रेवदंशनमित्यादावपिपरसवर्णोविधिप्रवृत्तेः॥ अत्रवदंतिरीषद्विवृतमूष्म
णा विवृतस्वरणामितिभाष्यमतेयथेत्यस्यापार्थक्यात्सूत्रकारमतेतदावश्यकमेवान्यथादंशनमित्यादावनुस्वारांतरतमः परसवर्णानुनासिकइकारः
स्यात्॥ इकारशकारयोस्तन्मतेसावर्ण्यस्यसत्त्वात्॥ तथाकुंडंशेतेइत्यादावनुस्वारस्यवायदांतस्येतिस्यादिति॥ अकितइति अकपदेलक्षणोचेतिचुरादिण्यंतात्तक्तः

वापदान्तस्य ८।४।५९॥ पदान्तस्याऽनुस्वारस्ययियिपरेपरसवर्णोवास्यात्॥ तत्रङ्णोयिलेकारेषिसंयन्ता संयंता सम्वत्सरः संवत्सरः यल्लोकम्।
यंलोकम्॥ अत्राऽनुस्वारस्यपक्षेऽनुनासिकायवलाः मोराजिसमः क्वौ॥ ८।३।२५॥ क्विबन्तेराजतौपरेसमोमस्यमएवस्यात्॥ सम्राट्॥ हेमपरेवा
८।३।२५॥ मपरेहकारेमस्यमएवस्याद्वा॥ हलहलसञ्चलने॥ किमह्मलयति किंह्मलयतियवलपरेयवलावेतिवक्तव्यम्॥ यथासंख्यम
नुदेशस्समानाम्॥ १।३।१०॥ समसम्बन्धीयोविधिर्यथासंख्यंस्यात्॥ किंत्यः किंयूत्यः किंह्रलयति॥ किंव्रूह्लयति॥ किंह्रादयति॥ किंल्ह्रा
दयति॥

निश्चायांसेटीतिशिलोपःपरसवर्णोनडः॥ अकिलक्षणेइत्यस्माद्वाग्रहणानुमोनुस्वारेपरसवर्णोनडः अत्रचितइति अंचेःपूजायामितिनिष्ठायांइदयति॥
नांचेरितिनलोपनिषेधः कुंठितइति कुठिप्रतिघातेतक्तः नुमोनुस्वारेपरसवर्णोनणः शांतइति शमउपशमेक्तः॥ ॥ वादांतशांतेतिनिपातनादिडभावः अनुनासिक
स्यक्वीतिदीर्घः मस्यअनुस्वारेपरसवर्णोननकारः गुंफितइति गुंफग्रंथेक्तः मस्यानुस्वारेपरसवर्णोनमः॥ मोराजिसमः क्वौ॥ राजीतिकिंसंपन्नःसमइतिकिंइदंराद्ध
ज्ञावितिकिंसंराजितुंसंराजितव्यंमकारस्यमकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थंतदाहमएवस्यादिति समाडितिराजदीप्तौसंपूर्वादस्मात्सत्सूद्विषेत्यादिनाक्विपत्रस्यादि
नाषत्वंजश्त्वचर्त्वेहेमपरेवामपरइतिवहुन्नीहिःयवलेतियवलाःपरायस्माद्यवलपरस्तस्मिन्हकारेपरेमस्ययवलाभवंतीत्यर्थः यथासंख्यमनुदेशः अनुदिश्य
तइतिअनुदेशःपश्चाद्उच्चार्यतइत्यर्थः समानामितिसंबंधेषष्ठीतदाहसमसंबंधीविधिरितिसमकर्मकोविधानमितिनुनोक्तं॥ तथाहिसतियत्रोद्देशेषुसमेषुसमाना

विधानेपाघ्रादिषुविवादीनांप्रियस्थिरादिषुचप्रस्थादीनांतत्रैवयथाक्रमंप्रवृत्तिःस्यात्।इष्यतेतुअनुवाद्ययोरपियथासंख्यत्वंसमूलाकृतजीवेषुहनःकृत्रयहरत्यत्र
यथासमानामितिकिंलक्षणोत्यंभूतेत्यत्रलक्षणादयश्चत्वारोर्थाःप्रत्यादयस्त्रयःतत्रसर्वेषांसर्वत्रकर्मप्रवचनीयसंज्ञायथास्यात्॥ः॥नपरेअयमपिवहु
न्नीहिरेवाहेतितुअनुवर्ततेतेनदाहानपरेहकारइति।ङ्योःॐचयोद्वितीयाइतिएतच्चनादिन्याक्रोशतिसूत्रेभाष्येस्थितंअतएवमनोरमायांङःसीतिसूत्रेतद्वित्यु
च्यमानेचयोद्वितीयाइतिपक्षेथकारएपत्तिरुक्ताःयदितुङ्योरितिसूत्रस्थंस्यात्तर्हितुद्वित्येवसुवचंस्यात्।तुल्याःसिद्धत्वेनचयोद्वितीयाइत्यस्याप्रवृत्तेःपौष्करसादेरि
तिपुष्करेतीथीविशेषेसीदतीतिपुष्करसिन्।तस्यापत्यंपौष्करसादिराचार्यःवाहादित्वादिञ्।अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिःङःसिधुट्।उभयनिर्देशेपंचमी

नपरेनः८।३।२७नपरेहकारेमस्यनस्याद्वा।किंन्हुतोकिन्हूतोङ्योःकुक्टुकावागमोवाल्लःश
रिकुक्टुकोरसिद्धत्वाज्जश्चत्वाचयोद्वितीयाःशरिपौष्करसादेरितिवाच्यम्।प्राङ्षष्ठःप्राङ्ख्षष्ठःप्राङ्क्षष्ठः।सुगाण्ढ्षष्ठुःसुगण्ढ्
षष्ठुःसुगण्षष्ठुःङःसिधुट्८।३।२९।डात्यपरस्यसस्यधुट्वास्यात्।षट्सन्तःषट्त्सन्तःनश्चा८।३।३०नकारान्तात्सस्यधुट्वास्यात्।सन्त्सःसन्त्सःशि
नुक्८।३।३१नस्यपदान्तस्यशेयरेतुग्वास्यात्।शश्छोटीतिकृत्वाविकल्पःपक्षेझरोझरिइतिचलोपःसञ्छम्भुःसञ्छम्भुःसञ्च्शम्भुः
सञ्शम्भुःञ्छोञ्चक्वाञ्चशाञ्शावितिचतुष्टयमरूपाणामिहनुकृत्वाचलोपानाम्विकल्पनात्॥ ९ निर्देशोवलीयानयरत्वादित्यभिप्रे

त्याहासस्येतिसीतिसप्तमीनिर्देशस्तुलाघवार्थःषट्संतइतिधुटश्चर्त्वेनतकारःचयोद्वितीयाइतितस्यथोनचर्त्वस्यासिद्धत्वात्।अतएवधुडभावेषट्संतइत्यत्रस्य
ठोनभवतिनचैवमयिडःसीतिधुगितिधुग्विधीयतेडकारस्यसकारेपरेधुगितिव्याख्यानसंभवोनाकिमनेनधुटःपरादित्याश्रयणमेनमेवाश्रयंतत्वेतुनपदांता
द्दीरनामितिनिषेधाप्रवृत्त्याधकारस्यक्षुत्वप्रसंगात्।अतएववक्ष्यमाणस्तुगिहेवनकृतःडस्यतुकिक्षुत्वेतस्यासिद्धत्वेनचयोद्वितीयाइत्यस्यापिप्रसंगाच्चाऽहधुड्वि
कल्पेनरूपद्वयेसतिटकारतकारविसर्गाणांद्वित्वविकल्पात्षोडशरूपाणिःखयःशरइतिद्वित्वेद्वात्रिंशत्।शरीचीतिनिषेधोत्रनप्रवर्त्ततेतेनस्यसोत्रद्वित्वमात्र
विषयत्वस्योक्तत्वात्।नचचर्त्वस्यासिद्धत्वात्।स्वःपरत्वमेवनास्तीतिशंक्यं।पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वमुक्तेःशित्कृणीतिसप्तमीपूर्वत्रकृतार्थीयाःनइतिपंचम्याः॥ ॥

षष्ठीकल्पयतीत्याहानस्येति।चलोपइति।ऋरेऋरीत्यत्रसवर्णग्रहणसामर्थ्यात्यथासंख्यंनप्रवर्त्ततइतिभावः।सन्ऋभुरिति।ऋहश्चुत्वतुकोरसिद्धत्वमाश्रित्यत्न
ऋवीतिरुत्वंनाशंक्यंऋत्वस्यासिद्धत्वात्।चतुष्टयमितिअत्रतुकःश्चुत्वेचयोद्वितीयाइतिपक्षेचस्यऋत्वेशस्यापिऋत्वविकल्पात्।सन्च्ऋभुःसन्च्ऋभुः
रितिरूपद्वयसिद्धिर्वोध्या।नचशस्यऋत्वपक्षेशर्यरत्वाभावाच्चयोद्वितीयाइतियपक्षेचस्यऋोनेतिशंक्याशश्छोटीतिऋत्वस्यासिद्धत्वादित्याहुः॥ऋ॥ङमोह्रस्वात्॥
ङःमप्रत्याहारःसंज्ञायांचक्तेटित्वेसामर्थ्यात्तेनैवसंबध्यतेतेनयथासंख्यंङणनवर्त्ततेनित्यग्रहणंविस्पष्टार्थं।हेमपरइतिमयञोवइतिचविक
ल्यद्वयस्यमध्येयागदेवनित्यत्वलाभात्।नन्विहनित्यग्रहणाभावेहेमपरेवेतिवाग्रहणमुत्तरसूत्रेषुपंचस्वप्यनुवर्त्ततेवानवेतिशंकास्यादितिचेत्सत्यं।अतएव
विस्पष्टार्थमित्युक्तं।ननुच्यर्थमितिं।तस्मात्परस्याचइतिनानुङःमइत्यस्यषष्ठ्यंततामाश्रित्याचिपरेपूर्वस्यैवविधीयतांकोदोषइतिचेन्।मैवंतथाहिसतिङःमंत

ङःमोह्रस्वादचिङःमुण्नित्यम्।८।३।३२।ह्रस्वात्परोयोङःमतदन्तंयत्पदन्नस्मात्परस्याञ्चोनित्यंङःमुडागमस्स्यात्।प्रत्यङ्आत्मासुगस्मीशः
।सन्च्युतःसमःसुटि।८।३।४।समोरुस्स्यात्सुटिअलोन्त्यस्याअत्राञ्नुनासिकःपूर्वस्यतुवा।८।३।५।अनुप्रकरणोरोःपूर्वस्याञ्नुनासिक
स्स्यात्अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः।८।३।४।अनुनासिकम्झिह्यरोःपूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमस्स्यात्।खरवसानयोर्विसर्जनीयः॥

स्यपदस्यपूर्ववयवःस्यादित्यनिष्टंप्रसज्येत।पदस्ययोङःमतस्येतिवैयधिकरण्येनव्याख्यायामपिकुर्वन्नास्तेइत्यत्रणत्वंप्रसज्येतापदांतस्येतिनिषेधस्याप्रवृत्तेः
यद्यपिवहिरंगपरिभाषयाङःमुड्विधेरसिद्धत्वादिष्टंसिध्यतितथापियथोद्देशपक्षेनैषादिकेऽन्तरंगेवहिरंगपरिभाषायाअप्रवृत्तेः।प्रसज्यतएवणत्वमितियथो
क्तव्याख्यानमेवसाध्वितिदिक्।सुगण्णीशइति।एमच्छोपोनस्यानिवत्।पूर्वत्रासिद्धेतन्निषेधात्।ननुपरमदंडिनावित्यादौअंतवर्त्तिविभक्तेरपदत्वान्नुट्स्या
दितिचेन्नाऽत्तरपदत्वेचापदादिविधाविति प्रत्यवलक्षणाप्रतिषेधात्।अतएवपरमवाचौपरमगोदुहौपरमलिहावित्यादौकुत्वघत्वढत्वादीनिनप्राचांनुऽत्रि
च्चपदइत्यतःपदइत्यनुवर्त्त्यअजादेःपदस्येतिव्याख्यानान्नमुनेत्युक्तंतदनेनप्रत्युक्तं।इहैवनलोपंवारयितुमुक्तंरीतेरचेनाप्यनुसृतेर्व्यर्थात्।समःसुटि।
यद्यपिमोनुस्वारेणासिद्धं तथापिअनुनासिकत्रिसंकारसिध्यर्थमिदं।अत्रानुनासिकः।अयमधिकारोविधिर्वेतियक्षद्वयेआद्येअत्रग्रहणमनर्थकं।अथि

कारादेवरुप्रकरणलाभात्तुशब्दस्तुअधिकारपक्षेयरस्मात्कार्यिणःपूर्वकार्यस्यविशेषद्योतनार्थः।परस्यनित्यरुत्वेपूर्वस्यनुवाऽनुनासिकइतिविधिपक्षेत्यर्थः
।वाग्रहणंस्पष्टार्थं।अनुनासिकात्परइतिलाघवकादेवसिद्धेः।नहिविकल्पेविनाअनुनासिकेविहायेत्यनुनासिकाभावपक्षःसंभवति।इदमेवध्वनयितुंवृत्तौनुवेति
शब्दावनु।त्कारोःपूर्वस्यानुनासिकःस्यात्इत्येवोत्तारोःपूर्वस्येतिउपलक्षणमेतल्लोपस्यापिअत्रुप्रकरणेयोविधिस्तत्तःपूर्वस्येतिनिष्कृष्टोर्थःएवंरुःपूर्वस्यात्य
रइत्यस्यापिरुप्रकरणेयोविधिस्तत्तःपूर्वस्मात्यरइत्यर्थोबोध्यःअनुनासिकात्परस्यवलोयेपंचमीत्याहःअनुनासिकेविहायेति।अनुनासिकाभावपक्षेइत्यर्थः।पू
र्वस्यापिरुप्रकरणेयोविधिस्तत्तःपूर्वस्मात्यरइत्यर्थोबोध्यःअनुनासिकात्परस्यवलोयेपंचमीत्याहःअनुनासिकेविहायेति।अनुनासिकाभावपक्षेइत्यर्थः।पू
र्वस्येतिप्रकृतस्यनुविभक्तिविपरिणामेनयेचम्यंतेनेत्यभिप्रेत्याहःरोःपूर्वस्मादितिसंसर्गेचद्विप्रयोगस्यापिविशेषावगतिहेतुत्वात्सवत्साधेनुरानीयतामित्यत्रेव

विसर्जनीयस्यसः८।३।३४खरिविसर्जनीयस्यसस्यात्।एतदपवादेनवाशरीतिपाक्षिकेविसर्गेप्राप्तेसम्युङ्नांसोवक्तव्यःसंस्कर्त्तासं
स्कर्त्तासमोवालोपमेकेइतिभाष्यंलोपस्यापिरुप्रकरणास्थित्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं।रूपद्वयन्द्विसकारन्तूक्तमेवात्तत्रानच्चि
तिसकारस्यद्वित्वपक्षेत्रिसकारमपिरूपद्वयम्।अनुस्वारविसर्गोजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरिशर्षुचपाठस्योपसंख्यानत्वे
नानुस्वारस्याप्यच्त्वात्।अनुनासिकवतान्त्रयाणांशरःखयश्रतिकद्वित्वेषट्।अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापिद्वित्वेद्वादशाएषामष्टाद
शानामकारस्यद्वित्वेवचनान्तरेणपुनर्द्वित्वेचैकतान्द्वितन्त्रितमितिचनुष्यच्त्वाशत्।अरोऽनुनासिकत्वेऽष्टोत्तरशतम्॥ ॥

संभावितानुनासिकत्वगणएवोपस्थितत्वाद्काङ्क्षितत्वाच्चावधित्वेनसंबध्यतेइत्यभिप्रेत्याह॥रोःपूर्वस्मादितिनुमनोरमायामवतारितंतत्तुपूर्वस्येत्यनुवर्त्तनेविभ
क्तिविपरिणामेचानेयस्यलौकिकन्यायेनेवेहसिध्यतीत्याशयेनोक्तमित्याहुःअनुस्वारागमइति।आगमत्वेचपरशब्देनैवलभ्यतेइतियथापूर्वौतुताभ्यामैजित्यत्र
पूर्वशब्देनवैचेरागमत्वमितिभावः॥※॥ विसर्जनीयाःखरीति।एतच्चखरवसानयोरितिसूत्रान्मंडूकप्लुत्यानुवर्त्ततेसंस्कर्त्तेतिसंपरिभ्यामितिकरोतेःसट् राम
।ननुअनुस्वारस्यानच्त्वाज्जतःपरस्यद्वित्वंनस्यादेवेतिअनुस्वारपक्षेत्रिसकारंकरूपंकथंस्यादित्याशंक्याहःअनुस्वारविसर्गेत्यादिःअकारोपरीति।यदित्यकारो २६
परियत्रेरन्तर्हियथःसु॥यशःसुरित्यादौरेफःपरस्येतिवत्वंस्यादितिभावःअच्चादिति।नचैवंहरिःकर्त्तीहरिंस्मरतारामःपातीत्यादौयणादिप्रसंगः

त्रिपादीस्थत्वेनविसर्गादीनामसिद्धत्वात्।अनुस्वारस्यापिद्वित्वरुतिः।अपिशब्दात्ककारस्यानचनोत्तरेणेति। अचोरहाभ्यामितिस्थितेपियणोमयरुतिभवत्येवेतिभावः॥ ॥ पुमःखयि॥पुंसःसंयोगात्तलोपेऽवशिष्टभागस्यैदमनुकरणं।अम्यरुतिबहुव्रीहिः।पर्युदासादिति।इदुदुपधस्येतिषत्वविधायकेसूत्रेरुतिभावःख्यात्रादेशेनेति।चक्षिडः ख्यात्रुत्यत्रखशादिरयमादेशः।असिद्धकांडेणत्वानंतरंशस्ययोवेतिस्थित्तमितिवक्ष्यतेएवंचयत्तस्यासिद्धतयाअम्यरुत्वाभावान्पुमःखयीतिरुत्वंनेत्यर्थः।पुंख्यानमितिं।चक्षिडोल्युट्चेतिल्युटिख्यात्रादेशः ननुआदेशश्हडलेभ्यःवर्जनेप्रतिषेधःअसनयोश्चेतिवार्तिकादितिचेत्सत्यंबहुलंतण्यंन्नवधकगात्रविचक्षणाजिरादयर्थमितिवार्तिकेबहुलग्रहणात्समाधेयं।विस्तरस्त्विहमनोरमायामनुसंधेयः।त्रायसेति।त्रैङ्पालनेलोटिशप्यादे

पुमःखय्यमपरे।८।३।६अम्यरेरुत्वियुम्शब्स्यरुःस्यात्।व्युत्पत्तिपक्षेऽप्रत्ययस्येतिषत्वपर्युदासात्ककयोःप्राप्तौ।अव्युत्पत्तिपक्षे तुषत्वप्राप्तौ।संपुङ्कानामितिसः।पुंस्कोकिलः।पुंस्कोकिलः।पुंस्त्रः।पुंस्त्रःअम्यरेकिं।पुंक्षीरःखयिकिं।पुंदासःख्यात्रादेशेन।पुंख्याने। नष्कुव्यप्रशान्।८।३।७।अम्यरेकुविनकारान्तस्यपदस्यरुःस्यात्।नतुप्रशान्शब्स्य।विसर्गः।सत्वंश्चुत्वंशाङ्क्ष्णिंश्लिन्धिशाङ्क्ष्णिंश्लिन्धि चक्रिंस्त्रायस्वाचक्रिंस्त्रायस्वापदस्यकिं।हन्तिअम्यरेकिंसन्त्सरुः खड्गमुष्टिः।अप्रशान्किंप्रशान्तनोति।नृन्पे।८।३।९।नृनित्यस्यरुः स्यादपकारेपरेकुप्वोःकपौचा८।३।३७।कवर्गेपवर्गेचपरेविसर्जनीयस्यक्रमाज्जिह्वामूलीयोपध्मानीयौस्तः।चाद्विसर्गः।येनना प्राप्निन्यायेनविसर्जनीयस्यसइत्यस्यापवादोयं।नतुशर्परेविसर्जनीयइत्यस्य।तेनवासःक्षोममित्यादौविसर्गएवान्दःपाहिान्दैःपाहि

शः।प्रशानितिं।प्रष्टीत्शाम्यतेःक्विप्।अनुनासिकस्येतिदीर्घः।मोनोधातोरितिनः।तस्यासिद्धत्वान्नलोपोनान्दन्ये पक्षे न्दैःपाहिान्दैःपाहिान्दृन्याहि॥ रोपरिअकारउच्चारणार्थः।तेनन्दृंपुनातीत्यादिसिद्धं।उभयथर्क्षित्यत्रउभयथेतिअनुवृत्तेर्विकल्पः फलितः।इत्याशयेनाहारुः स्याद्वेति।कुप्वोःकपौचेतिरेफस्यविसर्गः।जिह्वामूलीयस्यखत्वंतात्।खपरेशरीतिविसर्गस्यास्यलोपः।जिह्वामूलीयस्यशत्वंतात्।वाशरीति।विसर्गएववा।आदेशयोःकपा उच्चारणार्थौचाद्विसर्गइति।प्राचांतुचाद्विकल्प्यइत्युक्तौतदसत्।ककपाभ्यांमुक्तौविसर्जनीयस्यसत्वप्रसंगात्॥ ॥ ॥ ॥

काना म्रेडिते। कान्कानीतिवाच्ये आम्रेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यात्। इह माभूत्। कान्कान्पश्यसीति। अत्र एकः किम्शब्दः प्रश्ने। द्वितीयः क्षेपे। का
न्कुत्सितान्पश्यसीत्यर्थः। वार्तिके कान्ग्रहणाभावेपि सत्वं सिध्यतीत्याशयेनाह। यद्वेति। संपुमोस्तु वार्तिकेनैव सत्वं। कस्कादिषु संस्कर्ता। संस्करिष्यति। पुं
स्कोकिलः। पुंस्काम इत्यादिव हूनां पाठे गौरवान्। कस्कादिषु संपुम्कानिति पठित्वा सर्वमपि वार्तिकं त्यक्तुं शक्यं। पुंस्कोकिल इत्यादौ विसर्गः परत्वेन विसर्ग
स्य षत्वप्रसंगात्। किंतु कान्ग्रहणमिव समग्रहणं वार्तिके त्यक्तुं शक्यमित्यन्ये। कस्कादिषु च। अत्र सोपदादावित्यतः स इति इणः ष इति सूत्रं चानुवर्तते तदाह।
एष्विण उत्तरस्येत्यादि। कौतस्कुत इति। कुतः कुत आगत इत्यर्थे अध्ययात्यपि प्राग्गणपाठसामर्थ्यात् अणित्याहुः। अव्ययानांभमात्र इति वक्ष्यमाणेनात्र टि

कानाम्रेडिते ८।३।१२। कान्नकारस्य रुः स्यादाम्रेडिते परे। संपुङ्कानामिति सः। यद्वा। कस्कादिषु च ८।३।४८ एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षः स्या
दन्यत्र तु सः ≍क≍पयोरपवाद इति सः। कांस्कान्। कांस्कान्। कस्कः। कौतस्कुतः। सर्पिष्कुण्डिका। धनुष्कपालं। आकृतिगणोयं। संहितायां
६।१।७२। इत्यधिकृत्य। छे च ६।१।७३ ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात्संहितायाम्। चुत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेन दः ततश्च त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वे
श्चुत्वेन जः। तस्य चर्त्वेन चः। चुत्वस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न। शिवच्छाया। स्वच्छाया। आङ्माङोश्च ६।१।७४। एतयोश्छे परे तुक् स्या
त्पदान्ताद्वेति विकल्पापवादः। आच्छादयति। माच्छिदत्। दीर्घात् ६।१।७५ दीर्घाच्छे परे तुक् स्यात्। दीर्घस्याप्यनुकृतं तु छस्यासेनासु
राच्छायेति ज्ञापकात्। चेच्छिद्यते। पदान्ताद्वा ६।१।७६ दीर्घात्पदान्ताच्छे परे तुग्वा स्यात्। लक्ष्मीछाया। लक्ष्मीच्छाया इति हल्सन्धिः ॥

लोपः। सर्पिष्कुंडिकेति। नित्यं समास इत्येव सिद्धे इह पाठस्य प्रयोजनमसमासेप्यपेक्षाविरहेपि षत्वार्थं इत्यादिवक्ष्यति। संहितायामित्यधिकृत्येति। एतच्च इको
यणचीत्यत्र वक्तव्यमपि सूत्रक्रमानुरोधेनात्रोक्तं। छे च। छकारोपरि अकार उच्चारणार्थः विदिभिदिच्छिदेरिति निर्देशात्तेन विच्छिन्नमित्यादि सिद्धं। ह्रस्वस्ये
ति। एतच्च ह्रस्वस्य पिति कृतीत्यतोनुवर्त्तते तुक् च। असेनासुरेति। यदि हि छस्य तुक् स्यात्तर्हि छस्य चर्त्वे सति च द्वयं स्यात्। सन्निपातपरिभाषया चेत्वाप्रवृत्तौ तु। छकारोप
रि चकारः श्रूयेतेति भावः। पदान्ताद्वा। प्रकृतेन दीर्घेण पदविशेषणात्तदंतविधिलाभेनेष्टसिद्धावपि तद्ग्रह ॥ ॥ ॥

रणपरांतस्यैवतुग्यथास्यात्यदस्यमाभूदित्येतदर्थाअन्यथापदविधित्वात्समर्थेयंरिभाषोपस्थितौसमर्थेषुलक्ष्मीच्छायादिष्वेवस्यात्तिष्ठतुकुमारी कुत्रेहरदेवदत्तेत्य
त्रनस्यादसामर्थ्यादेवनपदांताद्वोरितिसूत्रेपदांताद्वोरितिवक्तव्येतयहणादुष्टाःषट्संतस्वय ---इत्यत्राविष्कृत्वनिषेधार्थमित्याहुः॥ इतिहल्संधिः॥ ः॥विष्णु
स्त्रातेतिप्रातिपदिकात्स्वोजसमोडिति सुप्रत्ययेतस्यरुत्वेखरवसानयोरितिविसर्गेचकृतेविसर्जनीयस्येतिसः अस्यचरुत्वंनाशंक्यं।रुत्वेप्रतिविसर्जनीयसत्व
स्यासिद्धत्वात्।शर्परेविसर्जनीयः।शर्परइतिचहुग्रीहिरनुवर्तमानश्चखरअन्यपदार्थः।सत्वादेरयमपवादः।यदिहशर्परेनेत्येवोच्येत तर्हिप्रकृतेसत्वेनिषि
द्धेपकुघोः५कः५पोस्यातेा॥ वासःक्षोममङ्गिःस्यातमित्यादौविसर्जनीयवचनात्तुविकारमात्रेवाध्यतेइत्याशयेनाहानत्वन्यदितिातदेवस्फुटयति।इहेतिसोप

विसर्जनीयस्यसः।विष्णुस्त्राता॥शर्परेविसर्जनीयः८।३।३५ शर्परेखरिविसर्जनीयस्यविसर्जनीयोनत्वन्यतःकःत्सरुःघनाघनःक्षोभणाः
इहपथामर्थेसत्वंजिह्वामूलीयश्चनावाशरि८।३।३६शरिपरेविसर्जनीयस्यविसर्जनीयएववास्यात्।हरिःशेतेाहरिश्शेते।खर्परेशरिवा
विसर्गलोपोवक्तव्यः॥रामस्यातेा।रामःस्यातेा।हरिस्फुरतिेा।हरिःस्फुरतिेा।पक्षेविसर्गेसत्वेचत्रैरूप्यम्।कुघोः५कः५पोश्चाकः५करोतिेा
विसर्गलोपोवक्तव्यः॥रामस्यातेा।रामःस्यातेा।हरिस्फुरतिेा।हरिःस्फुरतिेा।पक्षेविसर्गेसत्वेचत्रैरूप्यम्।कुघोः५कः५पोश्चाकः५करोतिेा
कःकरोतिेा।कः५खनतिेा।कःखनतिेा।कः५पचतिेा।कःपचतिेासोपदादेा८।३।३८विसर्जनीयस्यसःस्यादपदाद्योःकुघोःपरयोःपाशकल्प
कःकरोतिेा।कः५खनतिेा।कःखनतिेा।कः५पचतिेा।कःपचतिेासोपदादेा८।३।३८विसर्जनीयस्यसःस्यादपदाद्योःकुघोःपरयोःपाशकल्प
ककाम्येष्विितिवाच्यम्।पयस्याशेायशस्कल्यम्।यशस्कम्।यशस्काम्यति।अनव्ययस्येतिवाच्यम्॥प्रातःकल्यम्।काम्येरोरेवेतिवाच्यम्॥नेहा
ककाम्येष्विितिवाच्यम्।पयस्याशेायशस्कल्यम्।यशस्कम्।यशस्काम्यति।अनव्ययस्येतिवाच्यम्॥प्रातःकल्यम्।काम्येरोरेवेतिवाच्यम्॥नेहा
गीःकाम्यति॥

दादेाअपदाद्योरितिसूत्रेव्यत्ययेनएकवचनंायदिनुविसर्जनीयस्यसःशर्परेविसर्जनीयरत्यत्रमंडूकप्लुत्यानुवर्तिनोयःखरसइहाप्यनु
वर्त्यविशेष्यतेअपदादेाखरीतियथाश्रुतेसाधुःपरंतुपुनर्मंडूकप्लुत्यानुवर्तनेक्लेशइतिभावःअन्येत्वाहुःपुनर्मंडूकप्लुतिंविनाप्यनुवर्तितुंशक्यःवाशरीत्यत्रशरा
खरंविशेष्यशरंरूपेखरीतिव्याख्यानंकुघोरितिसूत्रेकुघोःखरीतिव्याख्यानेचस्त्यभावादिति।पयस्याशमिति।याच्ञेवाशप्।ईषदसमाप्तौकल्पप्।अशातेः
क्तास्तितइतिकः।काम्यचेतिकाम्यच्।पाशकल्पककाम्येष्विितिवृत्तिः।संभवप्रदर्शनमेतत्।ननुपरिगणनमन्यस्यासंभवात्।प्रातःकल्यमिति।अधिकरणशक्ति
प्रधानस्यापिप्रातःशब्दस्येहवृत्तिविषयेशक्तिमत्परत्वंदोषाभूत्।महःदिवाभूतारात्रिरितिवत्॥गीःकाम्यतीति॥ नचसत्वनिषेधेपीहरणःषत्वंस्यादि

तिवाच्यो॰ तत्रापिकाम्येरेरेवेत्यस्यानुवृत्तेरयदित्तदृणाःवइत्यत्रैवेदंपदमेवेततहिंयत्वमात्रप्रतिषेधेपिपूर्वेणासत्वेस्यात्॥ ॐ॥ऋणाःवाःसोपदादावित्यस्यापवादःउरः प्रभृत्यइतिवृत्तालनपूरणायोः॥ ॥भ्राजभासेत्यादिनाक्विप्रातदंताज्जसंजसंतताःसुटीकर्तुपूःपुरावित्युपन्यस्तरुदुदुपधस्याइदितिकिंगीःकरोतिाइःकरो तिाइहइदुतोउपधेयस्यसमुदायस्यतस्यावयवोयोविसर्गइतिवैयधिकरणेनसंबंधःअप्रत्ययस्येतितुअप्रत्ययोयोविसर्गइतिसंबध्यतेाऽसंभवतिसामानाधि करणेवैयधिकरणेस्यान्याय्यत्वात्॥नचविसर्गस्यप्रत्ययत्वमप्रसिद्धमितिवाच्याअग्निःकरोतीत्यादौस्यानिवद्भावेनततप्रसिद्धेःनचातिदेशप्रतिषि पाद्योअसिद्धत्वंशंक्यंाअप्रत्ययस्येतिनिषेधेनैवसिद्धत्वज्ञापनात्॥अतएवअग्निरित्यादौरोविसर्गःसिध्यतिाअन्यथाअपदांतत्वान्नस्यात्॥विसर्गविधिसुऊ

रणाःषःचाशाइएइरणाःपरस्यविसर्गस्यषकारस्यात्पूर्वविषयेासर्पिष्पाशंासर्पिष्कंमाससर्पिष्कंसर्पिष्कास्यतिानमस्पुरसोर्गत्योःगाःशाःथ॰॥ग तिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्यसःस्यात्कुधोःपरयोर्नमस्करोतिसाक्षात्प्रभृतित्वात्कृत्रोयोगविभागागतिसंज्ञातदभावेनमःकरोतिपुरोऽ व्ययमितिनित्यङ्गतिसंज्ञापरस्करोतिाअगतित्वान्नेहापूःपुरोापुरःप्रभृत्याःरुदुदुपधस्यचाऽप्रत्ययस्यगाःशाःथ१॥रुकारोकारोपधस्याऽप्रत्य यस्यविसर्गस्यषःस्यात्कुप्वोःनिष्प्रत्यूहंआविष्कृतमादुष्कृतमाअप्रत्यस्किंाअग्निःकरोतिावायुःकरोतिाएकादेशशास्त्रनिमित्तकस्यनषत्व म्।कस्कादिषुभ्रातृष्वसृपदस्यपाठात्तेनेहनामानुःकृपामुहुसःप्रतिषेधःमुहुःकामातिरसोऽन्यतरस्याःदाःशाःथ२॥तिरसःसोवास्यात् कुधोःातिरस्कर्तातिरःकर्ता॥

नरित्यादौचरितार्थंःज्ञापकंचविशेषापेक्षातेनाचःपरस्मिन्निति त्रिपाद्यांनप्रवर्त्तते। एवंचरुत्वेत्रासिद्धेनस्यानिवदितिसि द्धांतःउक्तयुक्तिमूलकोनन्वा चनिकृतिमनोरमायांस्थितोाअत्रवदंतिअप्रत्ययस्येत्यत्रप्रत्ययस्ययोविसर्जनीयोनभवतीत्यार्थएवआकरेस्थितइतिाअप्रत्ययोयो सर्गइतिसामानाधिकरण्येनान्वयोनयुक्तःासर्पिष्करोतीत्यत्रऽसुसोरित्यसामर्थ्यइतिवेकल्पिकत्वप्रवृत्तावितिछनुसर्पिः पिवत्तमुदकमित्यत्रऽदुदुपधस्येत्य नित्यंवत्वप्रसंगात्॥नचाकरमतेष्णादीनामव्युत्पत्त्याश्रयणीयतयास्वीकारादिष्टापत्तिरितिवाच्यंाव्युत्पत्त्याश्रयणेदोषतादवस्थ्यात्॥ऽसुसोरित्यत्रसर्पिष्करो तीत्युदाहरणेनव्युत्पत्तिपक्षस्यैववार्तिककारेणास्वीकृतत्वानुमानात्॥अन्यथाऽदुदुपधस्येत्यनेनैवव्युत्पत्त्यव्युत्पत्तिपक्षभेदेनषत्वविकल्पसिद्धेस्तदुदाहरण

निमित्त

सू॰ २८

स्यासंगतिप्रसंगात्। किंचातिष्ठतुसर्पिरित्यादाविदुदुपधस्येतिषत्वस्येष्टेकस्कादिषुसर्पिष्कुंडिकाशब्दोऽसमासेव्यपेक्षाविरहेपिषत्वार्थंरतिसमूलग्रंथविरो
धश्चेति। अत्रकेचित्। इदुद्भ्यामप्रत्ययस्येतिवक्तव्येइदुदुपधस्येतिग्रहणंनित्ययंइदुदुपधस्तस्यैवविसर्गस्यषत्वंयथास्यात्। कविभिःकृतमित्यादौमाभूदित्येवमर्थमि
तिचेत्। अत्रोच्यते। इदुद्भ्यामित्यत्रविसर्गस्यषत्वंनास्तिरमैरित्यादौतदभावात्। इतितन्नाभ्रिःकरोतीतिनिषेधोदाहरणास्संगत्यापत्तेः। देवइत्यादौअकारोपधत्वात्प्रियचतावइ
त्यादौवकारोपधत्वेनचतुष्कपालइत्यादौषत्वानापत्तेश्चेतियत्किंचिदेतत्। अन्येतुप्रत्ययस्ययोविसर्जनीयोनभवतिइत्यादिव्याख्यानेनतूक्तोदाहरणोषत्वस्याप्रवृत्ते
रुपधस्येत्येतत्सुत्यजमित्याहुः। स्यादेतत्। अप्रत्ययग्रहणमेवस्थानिवत्सूत्रंप्रतित्रिपादीसिद्धेत्यत्रज्ञापकमित्युक्तं। तदिदंवैय्यधिकरण्येनान्वयमभ्युपगच्छतोन
सिद्धेदत्राहुः। नमुनेत्यत्रनेतियोगंविभज्यस्थानिवत्सूत्रंप्रतित्रिपादीनासिद्धेतिव्याख्यायतेप्रत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशाश्चेहानुकूलाः। योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थं
त्वादत्रचःपरस्मिन्निति सूत्रंप्रतित्वसिद्धेवात्। तत्रश्चर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति सिद्धंतोयुक्तिमूलकइत्यादिसर्वंसंगच्छतइति। अप्रत्ययोयोविसर्गइतिसामा ना
धिकरण्यपक्षेमातुःकृपेत्यादाविदुदुपधस्येतिषत्वमाशंक्याह। एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्येति मातुरित्यत्रहिकृतउदितिएकादेशशास्त्रविसर्गंप्रतिपरंपरया
प्रयोजकोऽआकारेतुएकादेशनिमित्तादितिप्रचुरःपाठःतत्रएकादेशःएकादेशशास्त्रंतन्निमित्तंयस्यउकारस्यतस्मादित्यर्थः। नन्वेवंमप्रत्ययस्येत्यत्रसामानाधिकरण्य
पक्षोप्याकरसंमतइतिचेदत्राहुः। प्रत्येकंसंयोगसंज्ञेति पक्षआकरसंमतोपिमयानिष्प्रयोजनस्तथायमपिवैय्यधिकरण्यपक्षस्त्ववश्यकएवान्यथातिष्ठ
तुसर्विःपिवत्वमुदकमित्याद्यसिद्ध्यापत्तेरितिभ्रान्तुष्वत्रपाठादिति। ननुषत्वतुकोरसिद्धइत्येकादेशशास्त्रस्यासिद्धत्वात्षत्वमात्रौविध्यर्थंरवत्तत्रपाठेन।
ज्ञापनार्थमितिवाच्यं। षत्वेतुकिंचकर्त्तव्येपदांतपदाद्योःसतोरेवैकादेशोऽसिद्ध इतिसिद्धौतात्। अन्यथाशकहूषित्यत्रापिषत्वेनस्यात्। शकान्हूयतीत्यत्रादे
त्वनिषेधःसिद्ध्यतिनतुशकहूषित्यत्रा एवंचभ्रातुष्वत्रत्यत्रापिषत्वंतुकोरित्येकादेशशास्त्रमसिद्धेनभवतीत्युक्तज्ञापकंसुस्थमेवानतूक्तज्ञापकात्शकहू
षित्यत्रापिमातुःकृपेत्य त्रैवषत्वंनस्यात्। मैवं। तुल्यजातीयस्यज्ञापकात्। तत्रश्चतुल्यजातीयग्रकुघोरितिदिक्॥ ॥ ॥ ॥

द्विस्त्रिश्चतुरिति।इहद्वित्रिभ्यांसुजन्ताभ्यांसाहचर्योच्चतुःशब्देपिसुजंतएवग्रहीष्यते।कृत्वोर्थग्रहणंतुसाहचर्येणसर्वत्रव्यवस्थापकमित्यत्रज्ञापकेतेनदीर्घो
वेवीटामित्यत्रधातुसाहचर्येप्यागमस्येहग्रहणं॥चतुष्कपालइति।चतुर्षुकपालेषुसंस्कृतइत्यर्थेसंस्कृतंभक्षाइत्यणः द्विगोर्लुगनपत्यइतिलुक्।अत्रमनोरमा
यामिदुदुपधस्येतिनित्येषइत्युक्तं।एवंचद्वितेत्रितमितिचतुःपंचाशदितिसिद्धमूलंयथप्रयोगश्चिंत्यः।चतुष्कपालवत्तत्रापिनित्यतयाषत्वप्रवृत्तेरतःषत्वनिवारणा
याप्रत्ययस्येत्यत्रप्रत्ययस्ययोविसर्जनीयोनभवतीत्यर्थएवस्वीकर्तव्यः।चतुष्कपालइत्यत्रापितुकस्कादिराकृतिगणत्वात् षत्वप्रवृत्तिरित्याहुःव्यपेक्षाविरहे

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे।८।३।४२।कृत्वोर्थेवर्तमानानामेषांविसर्गस्यषकारोवास्यात्कृत्वोः।द्विष्करोति।द्विःकरोतित्यादिकृत्वोर्थेकिम्।च
तुष्कपालः।इसुसोःसामर्थ्ये।८।३।४४।एतयोर्विसर्गस्यषस्याद्वाकृत्वोः।सर्पिष्करोति।सर्पिःकरोति।धनुष्करोति।धनुःकरोति।सामर्थ्यमिहव्य
पेक्षा।सामर्थ्येकिं तिष्ठन्सर्पिःपिबत्यदकम्।नित्यंसमासेऽनुत्तरपदस्थस्य।८।३।४५।इसुसोर्विसर्गस्याऽनुत्तरपदस्थस्यसमासेनित्यंषस्या
त्कुत्वोःपरयोःसर्पिष्कुण्डिका।अनुत्तरपदस्थस्यकिं।परमसर्पिःकुण्डिका।कस्कादिषुसर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासेव्यपेक्षाविरहेपिष
त्वार्थः।व्यपेक्षायांनित्यार्थश्च।अतःकृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीषुनव्ययस्य।८।३।४६।अकारादुत्तरस्यानव्ययस्यविसर्गस्यसमासे
नित्यंसकारादेशस्यात्करोत्यादिषुपरेषुनतूत्तरपदस्थस्य।अयस्कारः।अयस्कामः।अयस्कंसः।अयस्कुम्भः।अयस्कांस्यं।अयस्सहिताकु
ण्डिकाअयस्कुण्डिका।अयस्करीअतः किं।गीःकारः।अनव्ययस्यकिं।स्वःकामः।समासेकिं।यशःकरोति।अनुत्तरपदस्थस्यकिं।परमयशःकारः
अधःशिरसीपदे।८।३।४७।एतयोर्विसर्गस्यसादेशस्यात्पदशब्देपरे।अधस्पदं।शिरस्पदं।समासइत्येवाअधःपदंशिरःपदंअनुत्तरप
दस्यस्येत्येवपरमशिरःपदंकस्कादिषुचभास्करः॥ इतिविसर्गसंधिः॥ ९९ पीतिातिष्ठन्सर्पिष्कुंडिकामानयेत्यादावित्यर्थःव्यपेक्षाया

मितिइदंसर्पिष्कुंडिकायाइत्यत्रेत्यर्थः।अत्रसर्पिरित्यसमस्तंपदमितिवोध्यंसमासेऽनित्यंसमासइत्यनेनसिद्धेःसमासाभावमेवज्ञापयितुमिदमितिसर्पिर्वशे
षणमुक्तं।नित्यार्थश्चेति।अयंभावः।असमासेव्यपेक्षाविरहेअत्यंता प्राप्तौनित्यतयाषत्वार्थःपाठः।व्यपेक्षायांत्वसमासेऽसुसोरितिविकल्पेनप्राप्तौनित्या

अयःसहितेति।नत्वयसोविकारःजानपदेतिङीष्प्रसंगात्।अयस्करीतिअयस्कारीतिवा।अधःशिरसीएतयोरिति।सूत्रेतुषष्ठ्याःस्थानेप्रथमावोध्या।अधस्यदमितिपदस्याधरादिविग्रहःमपूरेव्यसकादित्वात्समासः।शिरस्यदमितिषष्ठीसमासः॥ इतिविसर्गसंधिः॥ॐ॥शिवरत्यस्यावसानेविसर्गस्तस्याच्येरत्यनेनसममिव्याहारेरस्याभावाद्रुत्वंकर्तुंयस्यादित्याशंकायामाह॥स्वोजसमोडित्यादिनेति।एवंचात्रमूलभूतएवसुरस्तीतिरुत्वादिकंस्यादेवाविसर्गोस्त्विहनभवतिखरवसानाभावात्॥भाविन्यवसानभंगेअङ्गतच्यूहपरिभाषयाअर्च्यपदसमभिव्याहारात्पूर्वमपिनभवतीतिवोध्या॥ससजुषोरुः।पदस्येत्यनुवृत्तंससजुर्भ्योविशेष्यतेविशेषणानतदंतविधिःनचससजुःशब्दाशेग्रहणवतापातिपदिकेनतदंतविधिर्नेतिनिषेधःशंक्यःतस्यप्रत्ययविधिविषयकत्वात्।सांतसजुषशब्दांतंचयत्यदंतस्यरुःस्यात्सचालोत्यस्याएवस्थितेफलितमाह।पदांतस्यससस्येति।सजुषशब्दस्येति।तदंतस्यपदस्येत्यर्थः।तेनसजुषोसजुषस्त्रापिनातिव्याप्तिः।नचससजुरित्यत्राव्याप्तिःव्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेतिनिषेधादितिवाच्यं।तस्यापिप्रत्ययविधिविषयकत्वात्।अतएवव्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेतिग्रहणवतेतिचपरिभाषाद्वयमपिप्रत्ययविधिविषयकमितिदिवउत्सूत्रेहरदत्तेनोक्तं।कैयटहरदत्ताभ्यामितिनमनोरमायांस्थितं।तत्रकैयटेनानुक्तत्वात्कैयटग्रहणंप्रमादपतितमितिनव्याः।केचित्तुदिवउत्सूत्रेयस्मिन्निति।बहुव्रीहिरयंसूत्रसमुदायश्चान्यपदार्थः।तथाचदिवउत्सूत्रशब्देनऽद्रेचेतिसूत्रस्यापिक्रोडीकरणात्तत्रकैयटेनोक्तत्वान्नोक्तदोषइतिकुक्कविरतिवतल्लोशेनमनोरमायोजयंतिायत्वस्यासिद्धत्वादुत्वेकृतेपित्तस्यस्थानिवत्त्वेनरुत्वाद्यत्वस्यादित्याशंकायामाह।यत्वस्यापवादइतिउत्वविधेःसामर्थ्यादिति।नचातोरोरप्लुतादितिसूत्रेपरित्यज्यरोःसुपीतिसूत्रानंतरंअतउरतीत्येवलाघवादुच्यतांकिमनेनसामर्थ्याश्रयणप्रयासेनेतिवाच्यं।तथाहिसतिउत्वस्यासिद्धतयाशिवाच्येइत्यादावाहुणस्याप्रवृत्तिप्रसंग

स्वोजसमोडितिसुप्रत्ययेशिवस्अर्च्यइतिस्थिते।ससजुषोरुः।ससजुषशब्दस्यचरुस्यात्।जश्तापवादः।अतोरोरप्लुतादप्लुते।८।१।११३अप्लुतादतःपरस्यरोरुःस्यादप्लुतेऽति।भोभगोअघोअपूर्वस्यायत्वस्याऽपवादः।उत्वम्प्रतिरुत्वस्याऽसिद्धत्वन्नुनभवति।रुत्वमनूद्योत्वविधेस्सामर्थ्यात्॥

प्रथमयोः। अत्र प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीययोः समुदायेगौणः द्विवचनेनतु समुदाय्यपेक्षया। अकोयणाचीत्यतोऽचीत्यकः सवर्णेदीर्घइत्यतोऽकोदीर्घइत्येकः
पूर्वपरयोरितिसूत्रेचानुवर्त्ततइत्याशयेनव्याचष्टेअकः प्रथमाद्वितीययोरचीत्यादिना। अचिकिंरामः। अकः किंगावौ। नावौ। प्रथमयोः किंवृक्षौ। न्नसौ। यद्यपी
दंनादिचीत्यनेनैवसिध्यति। तथापिहरीइत्यत्रेवहर्योरित्यत्रापिपूर्वसवर्णदीर्घः स्यात् तद्वारणाय प्रथमयोरित्युक्तमितिदिक्। पूर्वग्रहणंकिं। अग्नीइत्यत्र
यस्येपरसवर्णोमाभूत्। दीर्घग्रहणंकिं। त्रिमात्रेस्थानिनित्रिमात्रोमाभूत्। आद्गुणइतिअपवादेनिषिद्धेपुनरुत्सर्गस्यस्थितिरितिन्यायादितिभावः अत्रमिथो

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः। ६।१।१०२। अकः प्रथमाद्वितीययोरचिपरेपूर्वसवर्णदीर्घएकादेशस्यात्। इतिप्राप्ते॥ नादिचि। ६।१।१०४। अवर्णोदिचि
परेनपूर्वसवर्णदीर्घः। आद्गुणः। ६।१।८७। अवर्णइवर्णेएओ। शिवेन्द्रः। अतइतिपरः किम्। देवाअत्रेतिपरः किंप्यागन्ता। अश्रुताकिम्
एहिसुश्रोतइत्रस्त्राहि। श्रुतस्याऽसिद्धत्वादतः परोयम्। अश्रुतादितिविशेषणंतुतत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वम् तपरकरणास्यतुनसामर्थ्यंदी
र्घनिवृत्त्याचरितार्थत्वात्। अश्रुतइतिकिम् तिष्ठतुपचभाग्निदत्तागुरोरनृतइतिश्रुतः। हशिच। ६।१।११४। अश्रुतादतः परस्यरोरुत्स्याद्धशि। शि
वोवन्द्यः। रोरित्युकारानुबन्धग्रहणान्नेह। प्रातरत्र। धातर्गच्छ। देवास्त्रहइतिस्थितेरुत्वम्। भोभगोअघोअपूर्वस्ययोऽशि। ८।३।१७। एत
त्पूर्वस्यरोर्यादेशस्यादशिपरे। अमन्धिस्सौत्रः। लोपशाकल्यस्य। देवाइह। देवायिह अशिकिम्। देवास्त्रातः। यद्यपीहयत्वस्याऽसिद्ध
त्वाद्विसर्गोलभ्यतेतथापिविसर्गस्यस्थानिवद्भावेनरुत्वंस्यात्। नह्ययमल्विधिः। रोरितिसमुदायरूपाश्रयणात्। भोस्। भगोस्। अ
घोस्। इतिसकारान्तानिपाताः। तेषांरोर्यत्वेकृते॥ ९९ ओनदेतोसदित्यादिलिंगात्तद्विनादिचीतिपूर्वसवर्णदीर्घनिषिद्धेपुनरुत्सर्गस्यदृढैः प्रत्यै

वसिध्यतिनान्यथेतिानन्वेवंनांतः पादमन्यपरइतिपाठेसुजातेअभ्यस्तृतोऽपप्रयंतोअध्वरमित्यादावेडः पदांतादतीतिपूर्वरूपमेवहितेननिषिध्यतेातस्मिंश्च रामः ३०
निषिद्धेएचोयवायावइत्युत्सर्गोपिप्रवर्त्ततामेवावाधकेनिषिद्धेबाध्यमपिक्वचिन्नेतिस्वीकारात्तत्सिद्धेः॥ भोभगोअघोसंधिःसौत्रइतिसूत्रेकृतःसौत्रःकृतलक्ष्यत्य
ण। भगोअघोशब्दयोरोकारस्याकारस्यचपूर्वरूपंसौत्रत्वान्नेत्यर्थः यदिनुभोस्भगोस्अघोस्इतिसांतरं तंवानुकृत्यभोइत्यादीनांत्रयाणांअलोत्यस्य॥ ॥

पःस्यात्अपूर्वस्यरोश्रितिच्याख्यायतेतर्हिअसंविन्न्याप्यएवेतिवोध्यानन्नुरोरुकारस्यानुवंधत्वाद्रेफमात्रेविसर्गस्यानितयाचभनल्लियाविति स्यानिवद्भावोन स्यादित्याशंक्याहानल्यपमितिायथाअग्रहीदित्यत्रग्रहोलिटिदीर्घस्यस्थानिवद्भावेनरदृत्वान्न रटईतीतिप्रवर्ततेतएवमिहापिविसर्गस्यरुत्वाच्चत्वंप्रवर्त्ततेतिभावः। यद्यपिरोरीत्यतोरदृत्यनुवर्त्तयेरोर्योरेकः तस्यादेश इतिव्याख्यानेअयमत्रविधिरेवंतथापिउत्तरार्थंकर्त्तव्यमश्रियहणंरदृत्यस्यानुवृत्तिर्माभूदितिवारणार्थमिहेच स्तुतोनिपातादृत्तिःभोभगोरतिसूत्रेनिर्दिष्टाश्चादेराकृतिगणत्वान्नत्रवोध्याः।यदित्तविभाषाभवद्भगवदघवतामोचावस्येतिवार्त्तिकेनएषांरुःस्यात्।अवस्योका रोवासंबुद्धावित्यर्थकेननिष्पन्नाएवभोःशब्दाद्योगृत्येरन्नतएवसूत्रेएकवचनमात्रेभोहरेरित्यादिसिद्धावपिभोहरिहरेभोगंगेरित्यादिनसिद्ध्येत्तस्माद्विभाषा भवदितिवार्तिकेनावश्यमाश्रयणीयमितिभावः।मनोरमायांतुभाष्यस्वरसेत्यानुविभाषेतिवार्तिकमारभ्यव्यमेवेत्युक्तंतथाहिहेभगवन्नितिवत्हेभोरिति प्रयोगस्यापीष्टत्वान्नत्रस्यचवा र्तिकारंभएवसिद्धेःस्युःपाठ्याइंगहैहेभोरित्यमरोक्तानांतुसंबोधनार्थानांनिपातानांसहप्रयोगायोगात्।।किंच।।अत्रभवान्हरिःतत्रभवान्ततोभवानितिवत्तत्रभोरित्याद्यपिवार्तिकेसत्यवसिध्यतिरत्तराभ्योपिदृश्यंतेरतिसर्वविभक्तेंतात्तत्रसोभवदादियोगएवेष्टत्वात्।किंचाआमंत्रितंपूर्व मविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्भावश्चेत्यादिसिध्यतिनान्यथा।भोहरिहरावित्यादिसिद्ध्येभोरितिनिपातोप्यवश्यमभ्युपगंतव्यः।यदित्तभगोअघोरतिप्रामाणिकौतर्हिस्तोनामवार्तिकेनूक्तप्रयोजनायस्वीकर्त्तव्यमेवेतिदिक्।स्यादेतत्।निपातानामभ्युपगमेयत्वविधौतएवगृह्यन्तेप्रतिपदोक्तत्वान्नतुसंबुद्ध्यंताःलाक्षणिकत्वादितिचेन्नैवंस्वरितेनाधिकारइत्यत्राधिकारोधिकारइतिव्याख्यानमाश्रित्यलक्ष्यानुरोधेनस्वरितत्वमाश्रित्यामयग्रहणान्नलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाअनित्यत्वाच्चअनित्यत्वेलिंगंभुवश्चमहाव्याहृतेरितिसूत्रेमहाव्याहृतिग्रहणंयावत्पुरितिसूत्रेनिपातग्रहणंचानर्थकंस्यात्लाक्षणिकानामपिग्रहणेविभोरिदंसुप्रभागौर्यस्यसुप्रभगुःतस्यसुप्रभगोरिदंरघोरिदंरत्यत्रापियत्वापत्तिरितिवाच्यं।परस्परसाहचर्येणनिपातानांवार्तिकोक्तानांचग्रहणेप्यन्येषामग्रहणात्साहचर्यंत्वेषांसंबोधनार्थेरतिवोध्यं।भोरित्यादीनांत्रयाणामलोत्यस्यपःस्यादितिव्याख्यानेनअर्थवद्ग्रहणपरिभाषयानातिप्रसंगःनचाजहत्स्वार्थावृत्तिरितियस्यविभोरिदंप्रभोरिदमित्यत्रभोःइत्येकदेशस्यअर्थोस्तीतिशंक्यंजहत्स्वार्थावृत्तिरितिमुख्यपक्षेतदभावादितिदिक्।

ओर्लघ्वकारयकारयोरिति भोभगोअघोअप्रथैषोरित्यर्थः। लघुप्रयत्नतरः लघूच्चारणात्तरः सचांतरतम्याद्ह्रस्वः यस्ययस्त्याद्वयानिति विधानसामर्थ्यात्
लघुप्रयत्नतरस्यनभवतीत्याशयेनाह अलघुप्रयत्नस्येति। भोयच्युतेतिएवंभगोयच्युताअघोयच्युतावकारस्योदाहरणंतुअसावादित्यः। एतच्चकाशिकायांस्पष्ट
उत्तरार्थंपदग्रहणमिति। वस्तुतस्तूत्तरत्रापिनोपयुज्यतेपदस्येत्यनुवृत्त्यैवनिर्वाहात्। उञिचपदइत्यतः पदइत्यनुवर्त्यभजादेःपदस्येतिव्याख्यानात्परमद
ङिनावित्यादौङसुएनेतिप्राचांव्याख्यानस्यङसोह्रस्वात्सीतिसूत्रेमनोरमायांनिरस्तत्वाच्चानुवृत्तेर्हलादौपदइतिव्याख्यानलाभात्। ह
क्ष्वभ्योह्रक्ष्वभिरित्यत्रवस्यनित्यंलोपोनभवति। किंतुलोपःशाकल्यस्येतिवैकल्पिकएवलोपइत्यस्मिन्पदग्रहणस्यप्रयोजनमितिचेन्मैवं। हलिसर्वेषामि

ओर्लघुप्रयत्नतरश्शाकटायनस्य ८।३।१९ पदान्तपूर्वकारयकारयोर्लघूच्चारणोवयोवास्तोऽशिपरेयस्योच्चारणेजिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां
शैथिल्यंभवतिसलघूच्चारणः। ओतोगार्ग्यस्य ८।३।२० ओकारात्परस्यपदान्तस्याऽलघुप्रयत्नस्ययकारस्यनित्यंलोपस्स्यात्। गार्ग्यग्रहणम्पू
जार्थम्। भोअच्युतालघुप्रयत्नपक्षेभोयच्युता पदान्तस्यकिम्। तोयम्। उञिचपदे ८।३।२१ अवर्णपूर्वगोःपदान्तयोर्यवयोर्वालोपउञिपरे।
सउएकाग्निः। पदकिम्। तत्त्रयुतम्। वेत्रस्सम्प्रसारणेरूपंयदितुप्रतिपदोक्तोनिपातउञितिदृश्यते। तर्हिउत्तरार्थम्पदग्रहणम्। हलिसर्वेषाम्।
८।३।२२ भोभगोअघोअप्रथैषांसलघ्वऽलघूच्चारणास्ययकारस्यलोपस्स्याद्धलिसर्वेषांमतेना भोदेवाः भोलक्ष्मि। भोविद्वन्। भगोनमस्ते।
अघोयाहि। देवानम्याः। देवायान्ति। हलिकिम्। देवायिह॥ ९९ त्यत्रवस्यानुवर्तितत्वात्। किंचमाभ्यांमामित्यत्रभ्यामादेरुपरतोयस्यविकल्पेनैव

भवन्मतेलोपःस्यात्तत्रहलिसर्वेषामित्यस्याप्रवृत्तेः। नचेष्टापत्तिः। भाष्यकारैर्दंडिनेत्यत्रऽमुङ्ग्रहणात्रऽमोह्रस्वादचीत्यत्रानुवृत्त्यर्थंपदग्रहणमित्युक्तत्वात्। नचतदे
वप्रयोजनमस्तिवाच्यंह्रस्वात्परोयोऽमित्तदंतंयत्पदंतस्मात्परस्यानेनदंडिनेत्यत्रऽमुडितिव्याख्यानेनदंडिनेत्यत्रऽमुटःप्रसक्तभावात्। हलिसर्वेषांयकारस्येतिवक्ता
रमुनानुवर्तते। भोभगोअघोअप्रथैस्यासंभवात्। अप्रथैसुयद्यपिसंभवतिरुक्ष्वक्रोतीतितथापितत्रलोपाप्रसंगः। अरीत्यनुवर्त्यीशाहलोविशेषणात्। रुक्ष्वह्
स्तीत्यादिलनभिधानाद्रुक्षित्याहुः। गव्यमित्यत्रतुपरांतत्वेनास्तिगव्यूतिरित्यत्रवकारश्लेषान्नवलोपइत्युक्तं॥ ॥

देत्वानम्यादीति।अत्रलोपोव्योर्वलीतिनप्रवर्ततेतेतंप्रतियत्वस्यासिद्धत्वात्॥हलिकिं।देवायिहेति।उत्तरार्थमावश्यकंहलीतिग्रहणमिहैवकृतंतेनलोपःशाकल्यस्ये
त्यस्यास्यचविषयविभागोवक्ष्यतीतिभावः॥ॐ॥येसुपि।असुपीतियदिपुंसःस्यात्ततःसुप्सदृशेप्रत्ययएवस्याद्दर्पेतीत्यादौनत्वहमीतीत्यादावपितस्मात्प
सज्यप्रतिषेधएवेत्याचक्षतेनतुसुपीति।अहरहरिति।नित्यवीप्सयोरितिद्वित्वेनचात्रेफादेशस्यासिद्धत्वात्पूर्वेनलोपेअकारस्यैवरेफःस्यादितिवाच्यंअह
न्नित्यावर्त्तेरफेनलोपाभावंनिपात्यद्वितीयेनरुविधेयरत्वहन्नितिसूत्रेवक्ष्यमाणयारुत्वापवादस्यापिरेफादेशस्यनकारस्यानिकृत्वलाभात्।अहोरात्रइ
तित्यावर्त्तेरफेनलोपाभावंनिपात्यद्वितीयेनरुविधेयरत्यहन्नितिसूत्रेवक्ष्यमाणयारुत्वापवादस्यापिरेफादेशस्यनकारस्यानिकृत्वलाभात्।अहोरात्रइ
तिअहःसर्वैकदेशेत्यादिनासमासांतोवक्ष्यते।रात्राह्नाहाःपुंसीतिपुंस्त्वंअहोरथंतरमितिरथंतरसाम तेनाह्नःसमाहारद्व्यहःष्टथक्पदत्वंवा।अहरादीनामि

रोऽसुपि।८।२।६९।अहोरेफादेशस्याद्असुपिरोरपवादः।अहरहः।अहर्गणः।असुपिकिम्।अहोभ्याम्।अत्राह्नादेशस्य रुत्वम्।रूपरात्रिरथ
न्तरेषुरुत्वम्वाच्यम्॥अहोरूपंगतमहोरात्रिरेषा।एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्।अहोरात्रः।अहोरथन्तरम्।अहरादीनाम्यत्यादिषुवारे
फःविसर्गोपवादः।अहर्ग्येतिः।गीर्ग्येतिः।धूर्ग्येतिः।पक्षेविसर्गीयश्चानीयोः॥रोरि॥८।३।१४ रेफस्यरेफेपरेलोपस्यात् ह्रस्वेपूर्वस्यदीर्घो
ऽणः।८।३।१११।ढरेफौलोपयतीतितथातस्मिन्वर्णेअर्थोडुकाररेफात्मकेपरेपूर्वस्याऽणोदीर्घस्यात्।पुनारमेताहरीरम्यःशम्भूराजते॥
अरणःकिम्।नृढुःवृढुःवृढुःवृहूहिंसायाम्।वृहूउद्यमनेऽप्येतयोर्ग्रहणमुत्तरपदेपिपूर्वमात्रस्यैवदीर्घार्थम्।अजर्घाःलीढुःमनस्रथस्त्य
त्रुत्वेकृतेहशिचेत्युत्वेरोरीतिलोपेचप्राप्ते॥ ॥ तिउभयत्राप्यादिशब्दःप्रकारेतेनस्ववैस्कारथिनःकविःकाव्येनासत्वेनाऽत्यादिग्राह्यःविसर्गीयवाद्र
तिमोराजिवद्रेफस्यरेफोविधीयतेविकारनिवृत्त्यर्थमितिभावः॥द्वलोपेऽत्यकारउच्चारणार्थःढश्चरश्चद्वौतोलोपयतीतिद्वलोपःणिजंतात्कर्मण्यणिऽपपदस
मासःनृढोवृढइतिऽदित्वेनवेड्विकल्पाच्चस्यविभाषेतिनिषायांनेड्ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाःप्राग्वादृढइतिप्रत्युदाहृतंतदसत् तत्रढलोपस्यैवाभावात्।दृढस्थूल
बलयोरितिसूत्रेणादिदृहेर्नकारहकारयोर्लोपःतकारस्यढत्वंचनिपात्यतेनत्वसिद्धोऽस्यढत्वस्यऽहप्रवृत्तिःदोदधीतोरितिघत्वेनवाधात्। नचेड्भावोढत्वं
नलोपश्चनिपात्यतांधत्वष्टुत्वढलोपासुभविष्यंत्येवेतिवाच्यंतथासतिपरिऽढ्ढ्येत्यत्रल्यपिलघूपधगुणोदितिरोरयादेशोनस्यात्॥ ॥ ॥

परिदृढीकन्येत्यत्रस्तोमनुष्यजातेरितिङीषंबाधित्वाअणिञोरितिष्यञ्स्यात्दृढलोपस्यासिद्धत्वेनगुरूपोत्तमत्वादित्याकरेस्थितंतन्नुपरिदृढप्येत्यत्रल्यवादेशःकथंभवेत्यावत्तापरिदृढमाचष्टइतिणिनिर्कृतेत्काप्रत्ययेचत्कोतएवपरेरंतभावात्समासाभावःइतिचेत्।अत्रकेयटःसंग्रामयतेरवसोपसर्गात्प्रत्ययोत्पत्तिर्नान्यस्मादितिनियमात्परिशब्दंपूर्वमुक्त्यादृढशब्दादेवणिच्क्रियतेणिजंतस्यधातुत्वात्तत्काप्रत्ययेकृतेपरेःक्तोतनञ्दृतेनसमासइतिसिद्धोल्यवादेशः॥१॥विश्वबन्धावाढ्यभावइति।ननुपूर्वस्येतिव्यर्थंसप्तमीनिर्देशादेवतत्त्वाभादतआहापूर्वग्रहणमित्यादिढ्लोपेपूर्वस्येतिसूत्रेसोत्तरपदाधिकारस्थत्वादुत्तरपदस्थयोरेवढ्रेफयोःपरतोदीर्घःस्यान्ननुलीढःअजघीरित्यत्रेतिभावःयद्यप्यसंभवादेवानुत्तरपदस्थढकारेदीर्घोभवेत्तथाप्यजघीरित्यत्रदीर्घोनस्यादितिज्ञेयोवक्ष्यतेसुउत्तरपद

विप्रतिषेधेपरङ्कार्यम्॥१।४।२॥तुल्यबलविरोधेपरङ्कार्यंस्यात्।इतिलोपेप्राप्तेपूर्वत्वासिद्धमितिरीत्यास्यासिद्धत्वादत्रमेवामनोरथंनतरोःसुलोपोकोरनञ्समासेहलि॥८।२।१३२॥अककारयोरेतन्तरोर्यःसुस्तस्यलोपस्याद्धलिनतुनञ्समासेएवविष्णुःसशम्भुःअकोःकिमाएषकोरुद्रःअनञ्समासेकिमाअसश्शिवःहलिकिमाएषोत्रासोऽचिलोपेचेत्यादपूरणमाद्धि॥१।१३४॥सइत्येतस्यसोर्लोपस्यादचिपादस्त्रेचोपसत्येवपूर्यतासेमामविड्डिप्रभृतिमाद्दृक्रक्षादस्वगृत्यतइतिवामनःअविशेषाद्धलोकपादोपीत्यपरेसेषदाशरथीरामःलोपेचेदितिकिमासदत्सेतिासएवमुत्कासत्येवेत्यवधारणान्नस्यच्छन्दसिबहुलमितिपूर्वसूत्राद्बहुलग्रहणाऽनुवृत्त्यासभ्यतेतेनेहनासोहमाजन्मशुद्धानां॥ इतिस्वादिसन्धिः॥ ९९

सुसमासचरमावयवेरूढत्वात्तनारमतइत्यादावपिनस्यात्।किंतुनीरक्तंदूरक्तंइत्यादावेवस्यादितितत्वंलीढइतिलिहआस्वादनेक्तःढत्वधत्वेषुत्वढलोपाःद्रहढलोपंप्रतिषुत्वनासिद्धढकारेपरतोलोपविधिसामर्थ्योदतएवढोढेलोपइत्यस्यपदाधिकारस्थत्वेप्यपदांतस्यढलोपोभवतिअजघीरितिगूधुअभिकांक्षायांगुरुलुकिद्भिन्नेभ्यासस्यरुकालडःसिपिशच्लुकिसिपईडभावपक्षेलघूपधगुणोरपरःरुतश्चेतीकारलोपेहल्ङ्यादिलोपःषष्ठभावःजघ्वादश्चेतिरुत्वषत्वेअजघीरितिस्थितेरीतिरेफलोपेअनेनदीर्घःअत्रेयंसुगमव्याख्याढ्लोपेपूर्वस्यदीर्घोणःलीढुःनीरक्तंदूरक्तं।दिअणःकिंनृढःचढःपूर्वग्रहणमुत्तरपदेपिपूर्वमात्रस्यदीर्घोयथाअजघीःपनारमतोहरीरम्यःशंभूराजतरतिः॥ॐ॥विप्रतिषेधेविप्रतिषेधात्विधिशास्त्रेमांगल्येचविघ्न

द्वाधातोर्घञ्।उपसर्गात्सुनो तीतिषत्वंउपसर्गवशाच्चविरोधार्थकत्वंकार्यमितिअर्हेकृत्यतृचश्चेत्यर्हार्थेकृत्यप्रत्ययःतेनतुल्यबलविरो धइतिपर्यवसानादतुल्य
बलेषूत्सर्गोपवादनित्यान्तरंगबहिरंगविधिषुनेदंप्रवर्तते।नित्यपवादादीनांसन्निधावुत्सर्गादीनांकृत्यर्हत्वंतैर्वाधित्तत्वात्ततन्नित्यमावश्यकत्वाद्बाधकमंतरंगं
तुलाघवादपवादसूत्रवचनप्रामाण्यात्तद्भिन्नसूत्रप्रकृतसूत्रस्यविषयःअतएवपरनित्यान्तरंगापवादानामुत्तरोत्तरबलीयस्त्वंतोयद्यतुल्यबलेष्वपिपरमेवस्यात्त
न्नोपपद्येताऽतोव्याचष्टेतुल्यबलविरोधइतिजातौपदार्थेविध्यर्थमिदंसूत्रंवृक्षेषुवृक्षाभ्यामित्यत्रहिलच्यावकाशयोरेत्वदीर्घत्वशास्त्रयोर्वृक्षेभ्यइत्यत्रजस्भ
त्प्रसंगेविनिगमकाभावादप्रतिपत्तिरेवस्यात्।तदुक्तंअप्रतिपत्तिर्वाउभयोस्तुल्यबलत्वादिति तत्रास्माद्वचनात्परस्मिन्कृतेयदिदृश्वैस्यापिनिमित्तमस्तितर्हितद
पिभवतियथामिथकीत्यत्रपरत्वाद्धिभावेकृतेप्यकच्।तदुच्यतेपुनःप्रसंगविज्ञानात्सिद्धमितिव्यर्थोतुपदार्थेतत्तच्छक्तिविषयकयोर्लक्षणयोरन्यत्रचरितार्थ
त्वासंभवात्तत्तत्स्थानीयरामिवपत्योयेणप्रवृत्तौनियमार्थमिदंसूत्रंविप्रतिषेधेपरमेवस्यान्नतुदृश्वैमितिएतल्लक्षणारंभाच्चतत्रतत्रदृश्वैस्यानारंभोऽनुमीयते।
तथाचऋहत्तात्त्वमित्यत्रपरत्वात्तातङिकृतेस्थानिवद्भावेनहुश्नुस्नुभ्यइतियित्वंनभवतितदुच्यतेासकृद्गतौविप्रतिषेधेयद्बाधितंतद्बाधितमेवेतिलक्षणाद्रोभा
द्यवस्थाप्यमेतन्नद्यमपित्तत्रविधिपक्षेनूत्वेरेफलोपेचप्राप्तेरिति पाठ्यानियमार्थमितिपक्षेपरमेवकार्यस्यादित्येवकारोव्याहतेर्व्यर्थोवृत्तौउत्वमेवेतिसिद्धासि
द्धयोरतुल्यबलत्वेनविप्रतिषेधेपरमित्यस्याप्रवृत्तौनिष्प्रतिपक्षत्वादुत्वमेवभवतीत्यर्थः।तदुक्तंदृश्वैत्रासिद्धेनास्तिविप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति।एतेनविभ
क्तिकार्यप्राक्पश्चाद्बलमत्वइतिवक्ष्यमाणंयद्योच्याख्यातः।एतत्तदोःअत्रत्यदाद्यत्वमेकादेशश्चनकृतःसोत्रत्वात्।प्रकृतिवदनुकरणमितिवैकल्पिकातिदेशा
द्वाएवंचवृत्तावप्येतत्तदोरितिप्रयोगःसाधुःहल्ङ्याब्भ्यइत्यस्यानंतरमेवेदंलोपवायनकृतं संहिताधिकारेपजीवनादित्याहुः।सूत्रेसुइतिपृथक्पदंलुप्त
ष्ठीकमित्याहुः।एतत्तदोर्यस्सुरितिएतत्तदर्थगतसंख्याभिधायीयःसुस्तस्येत्यर्थः।एतत्तदोर्विहितइतिव्याख्यानेतुपरमसद्दातिपरमेवददातीत्यादौसुलोपो
नस्यात्।एतत्तदोःपरइतिव्याख्यानेतुनसंभवतिएतत्तद्भ्यामितिपंचम्यभावात्।एतत्तदोरवयवइतितुनसंभवत्येवसोः प्रत्ययत्वात्तस्मादर्थद्वारकसंबंधस्य
वाश्रितःतदाश्रयणेलिंगेतुअनञ्समासइतिवोध्यंएतत्तदोःकिंयोददातिअकोःकिमितिसाकच्कयोःशब्दांतरत्वादप्रसंगइतिप्रश्नःएवकइतिअकोरिति

तिषेधएवतन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेनगृह्यतइतिपरिभाषांज्ञापयतीतिभावःसोचिलोऽचीतिविस्पष्टार्थमितिरक्तौस्थितोऽसइतितच्छब्दस्यप्रथमैकवचनांतस्यानु
त· कारणंलुप्तषष्ठीकमित्याहसइत्यस्येतिवहुलग्रहणेतिऽअतएवलोपेविनापादइरणेपिक्ङिद्भवतिसास्माअरमितिअत्रवदतियेनसोहमाजन्मशुद्धानामित्यादि
३३ सिध्यर्थंपादश्चेत्योयेसत्येवप्रयोगेतेतिसावधारणाव्याचख्युस्तेषांसास्मान्अरमित्यादोसुलोपानापत्तिःअत्रहिसःअस्मेइतिछेदःवहुलग्रहणानुवृत्त्यातदपपाद
नेनसोहमाजन्मेत्याद्येवतथाउपपद्यतेकिमवधारणेनेति॥*॥ इतिस्वादिसंधिः ॥ ॥अर्थवदधातुरप्रत्ययःप्रातिपदिकम्॥१।२।४५॥धातुरप्रत्ययःप्रत्ययांतश्चेतिसूत्रेतत्रादिनोभयंविवक्षितमितिभा
वःअर्थवदितिनपुंसकनिर्देशस्यानुशणांविशेष्यमध्याहरतिशब्दस्वरूपमितिअधातुरप्रत्ययइतिपञ्चम्यंगनिर्देशस्यपरस्पञ्चम्यंगइहद्वंद्वेतत्पुरुषेरित्युत्तरलिंगवत्त्वाद्वो
ध्यइत्याहुःयदितुधातुभिन्नमित्यर्थेपरित्यज्यारोपितोधातुरधातुरितिव्याख्यायतेतदानपुंसकत्वप्राप्तिर्नकेवलानामितिज्ञेयंअर्थवदितिकिंधनवनमित्यादौप्रति
वर्णंसंज्ञामाभूत्।तस्यांचसत्यांस्वादयःस्युःननुसंख्याकर्मादेरभावान्नभविष्यंतीतिचेन्नाएकवचनमत्सर्गतःकरिष्यतइतिसिद्धान्तान्नहंफडादिभ्यश्चेतीरत्वा

अर्थवदधातुरप्रत्ययःप्रातिपदिकम्॥१।२।४५॥धातुरप्रत्ययःप्रत्ययांतश्चवर्जयित्वाऽर्थवच्छब्दस्वरूपंप्रातिपदिकसंज्ञंस्यात्॥ ॥

तानचार्थवद्ग्रहणापरिभाषया अनर्थकेनस्यादितिवाच्यंतस्याःविशिष्टरूपोपादानविषयत्वात्।प्राग्दोढ्रत्यत्रगुडढ्रइतिविशिष्टरूपमुपात्तमितिकृत्वत्वेतैक
शस्यानर्थकस्योढशब्दस्यग्रहणेनेत्युक्तौनत्वत्रतयाविशेषरूपस्योपादानमस्ति।यद्यप्यधातुरित्यादिपर्युदासेनार्थवत्त्वलभ्यतेतथाप्युत्तरार्थमर्थवद्ग्रहणंस्य
षष्ठप्रतिपत्तयेऽहेवक्तव्यंतानचैकाजह्विर्वचनन्यायेनसमुदायस्यैवसंज्ञास्यात्।नावयवानामित्यर्थेवद्ग्रहणंव्यर्थमितिशंक्यंसमुदायेह्यरूढौअवयवाअपिह्यरूढाअव
यवेतिचक्षःप्रचलनूसहावयवैःप्रचलतीतिन्यायात्।रूढसमुदायेप्रवृत्ततयाप्रातिपदिकसंज्ञयानावयवानांतत्कार्यंसिद्धिरितिवैषम्यात्।अतएवयत्रवहवोहल: राम
श्लिष्टास्तत्रह्योर्वहूनांचाविशेषेणसंयोगसंज्ञेतिसिद्धांतःसंगच्छतेअन्यथात्वदपन्यस्तन्यायेनसमुदायएवसंयोगसंज्ञाप्रवर्त्तेत।अत्रकेचित्।धनंवनमित्या ३३
प्रतिवर्णंसत्यामपिसंज्ञायांसत्त्वंपिसादिषुनक्षतिःहलन्त्यादिनासुलोपात्।नचनलोपोधस्यजश्त्वचस्यादितिशंक्यं।धातुपाठेधनवनेत्युच्चारणसामर्थ्यात्
प्रवृत्तेरित्याहुस्तदसत्।अकारात्सोरुत्यत्तौरुत्वप्रवृत्तेःयद्यपिसमुदितप्रातिपदिकस्यावयवत्वेनसुपोलुकिरुत्वेनभवेत्तथापिविकीर्षतिविघ्नइत्यादौरेफघकार

त्याख्यानमयुक्तमिति यदि वाऽऽकारप्रश्लेषेणैवतल्लिंगमित्यादिढत्वाभ्युपगमे सूत्रा क्षरेरेवेदंसिद्ध्यतीत्युच्येततर्हिअप्रत्ययेत्येतदभ्युपगम्यप्रत्ययपर्युदा
सेसातिग्रहणंलिंगं प्रत्ययांतपर्युदासेनतद्धितग्रहणमित्यप्रत्ययग्रहणमेवावर्त्यव्याख्यायतांकिमनयाकुरुकुल्येतिसिद्धेनत्रद्
योपादानमप्रत्ययस्यस्वरूपनिर्णयोकर्त्तव्यः।महासंज्ञाकरणंश्रुत्यनुरोधात्।तथाचार्थवशेनपठ्यते।कोधातुःकिंप्रातिपदिकंवोप्रत्ययइतिदित्यादीन्यव्युत्पन्ना
नीहोदाहरणं।अव्युत्पत्तिपक्षस्यचेदमेवज्ञापकमितिप्राचःवस्तुतस्तुव्युत्पत्तिपक्षेबहुयटबहुत्वाद्यर्थंसूत्रमितिनव्याः।नचैवंबहुचूर्वःप्रातिपदिकमित्ये
वसूत्र्यतामितिवाच्यं।मूलकेनोपदंशमित्यादौरूढदंतत्वेनातिप्रसंगात्।गतिकारकपूर्वस्यापिरूढदंतत्वात्।नचसमासग्रहणंनियमार्थमितिनिस्तारः।अर्थ
वत्सूत्रारंभेविनासमासग्रहणस्यनियमार्थत्वायोगात्॥ॐ॥कृत्तद्धितसमासाश्च।अर्थवदित्यनुवर्त्ततेतत्सामर्थ्यात्तदंतविधिः।ननुयद्यर्थवत्तापारमार्थिकीवि

कृत्तद्धितसमासाश्च १।२।४६। कृत्तद्धितान्तोसमासश्चप्रातिपदिकसंज्ञास्युः।पूर्वसूत्रेणासिद्धेसमासग्रहणान्नियमार्थ
मायत्नसङ्घातेपूर्वोभागःपदन्तस्यचेद्भवतितर्हिसमासस्येवेति।तेनवाक्यस्यन॥प्रत्ययः।३।१।१। आपञ्चमपरिसमाप्तेरधि
कारोयम्।परश्च३।१।२अयमपितथा॥ ९९ वक्ष्यतेसापदस्यवाक्यस्यवाअस्तिननुकृत्तद्धितोतस्ययदितुप्रक्रियादशायांयाकाङ्क्षितासा
विवक्ष्यतेतर्हिकृत्तद्धितयोरपिसाअस्तीतिकथमर्थवद्ग्रहणानुवृत्त्यातदंतग्रहणमितिचेदत्राहुः।अतएवार्थवद्ग्रहणंसामर्थ्यमुक्तंप्रत्ययांतेनत्येका
र्थीभूतेनप्रतीयमानोर्थईहगृह्यते।तस्मिंलोकिकार्थंप्रतिप्रत्यासन्नतरत्वात्मतुपःप्राशस्त्यपरतयातस्मिंश्चवग्रहणादतएवतदुपादानंसा र्थकंपूर्वसूत्रेभ
धातुरितिपर्युदासवलेनापितच्चाभसंभवादिति।तदेतत्सकलमभिप्रेत्याहाकृत्तद्धितोतात्विति।लिदाधुकृत्यादावधातुरितिकर्त्तर्योगवइत्यादौअप्रत्ययो
तमितिपर्युदासेप्राप्तेकृत्तद्धितेत्यारंभः नियमार्थमिति।नचप्रत्ययांतत्वेनपर्युदासेप्राप्तेविध्यर्थमस्तितिशंक्यंवाक्यस्याप्रत्ययांतत्वात्।प्रत्ययग्रहणंयस्मात्सा राम·
हितस्तदादेरेवग्रहणात्।नचैवमपिअनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमाभावाद्राजकुमारीत्यादौङीबंतेविध्यर्थमस्तितिवाच्यं।अंतरंगानपिविधीन्बहिरं ३४
लुग्बाधतेइतिलुग्विषयेहलङ्यादिलोपाप्रवृत्त्याश्रूयमाणएवसुपिसमासप्रवृत्तेः।तत्रचकुमारीशब्दस्यसुबंतत्वेपि ॥ ॥ ॥ ॥

राजकुमारीशब्दस्यातथात्वात्प्रत्ययांतत्वेनप्रवृत्तायाःसंज्ञायाएकदेशविकृतन्यायेनविभक्तिलुक्यपिसुलभत्वात्।अतएवगोमत्प्रियस्त्यादौनुमादयोनलुक्
प्रागंतरंगस्यहल्ङ्यादिलोपस्यप्रवृत्तौउस्यैवेतिदिक्।नियमशरीरमाहायत्रसंघातइतिनियमश्चात्रसज्ञातीयापेक्षस्त्याह।पूर्वोभागःपदमितिषड्विधेपि
समासेपूर्वभागस्यपदत्वाव्यभिचाराद्भवत्यंसज्ञातीयःपूर्वोभागइत्युपलक्षणाउत्तरतसुप्रत्ययोनेत्यपिबोध्यंअन्यथाजन्मवानित्यादौसंज्ञानस्यात्स्वादिषि
त्यनेनपूर्वभागस्यपदत्वात्।नचतद्धितग्रहणसामर्थ्यात्तत्रस्यादेवेतिवाच्यंतद्धितग्रहणस्यभानवइत्यादौकृतार्थत्वात्तत्रहिपूर्वभागस्यभत्वेनतुपदत्वेनचैव
मयमियानित्यादिसमुदायस्यप्रातिपदिकत्वेस्यादेवपूर्वभागस्ययदलेप्युत्तरस्यप्रत्ययत्वाद्नेननियमेनवारयितुमशक्यत्वादितिवाच्यं।उत्तरसुप्रत्ययोनेत्यत्र
त्तद्धितप्रत्ययोनेतिव्याख्यानात्।पूर्वोभागःपदमितिकिंवहुव्रीहिसमासस्यप्रातिपदिकसंज्ञायथास्यात्।।तेनवहुपटवइत्यत्रउपोत्तमोदात्तत्वेसिध्यति।प्रथ
मजसोलुकिचितःसप्रकृतेर्वहुकाजर्थमितिचित्स्वरेकृतेपुनर्जसउत्पत्तेः।प्रातिपदिकसंज्ञायामसत्यांतुजसवोदात्तःस्यात् पक्षेप्रकृतिप्रत्ययभावानाऽऽपन्नस
यातस्यचेङ्गवतितर्हिसमासस्थेवेतिनियमार्थं समासग्रहणंतेनगवित्त्यत्रमाहेत्यादौनातिप्रसंगइतिदिक्।नियमफलमाह।तेनवाक्यस्थेनेतिगामभ्याजशु
क्षामित्यादिवाक्यस्थनभवतीत्यर्थः।सत्यांहिसंज्ञायांसुपलुक्स्यात्।नचैवमपिमूलकेनोपदंशमुक्तेरित्यादिवाक्यस्यसंज्ञाङ्वीराक्रूहणोगतिकारकपूर्वे
स्यापिग्रहणादितिचेन्मैवंसमासग्रहणाद्धितनियमेनपरत्वाद्धाधात्। एवंचकृत्तद्धितेतिसूत्रेक्रूहणापरिभाषानिष्फलत्वान्नोपतिष्ठतेतस्याश्चपरिभाषा
यांव्यावक्रोशीव्यावहासीत्यत्रावकाशःतत्रहिकर्मव्यतिहारेणाचस्त्रियामितिधातोर्णिचिकृतेगतिपूर्वस्यणिजंतत्वात्तस्माच्चःस्त्रियामित्यत्रिसत्युपसर्गाकारस्या
दिरुद्धिस्वरोभवत्तःक्रूहणाकारकपूर्वस्याप्युदाहरणमवतेर्नेनकलस्थितमित्यादिस्फुटीभविष्यतिचकारोनुक्तसमुच्चयार्थः।तेननिपातस्यानर्थक
स्यप्रातिपदिकसंज्ञावक्तव्येतिवार्तिकंगतार्थं।येषांद्योत्योप्यर्थोनास्तितदर्थमिदं।अवयतिअनुकरणेसुतअनुकार्येणसहाभेदविवक्षायामर्थवत्ता
भावादेवनप्रातिपदिकत्वंभूसत्तायामितियथाभेदविवक्षायांतुसंज्ञास्यादेव भुवोवगितियथा।अधिकारोयमिति।प्रत्ययशब्दःसंज्ञात्वेनाधिक्रियतइ

ङ्याप्प्रातिपदिकात्॥समाहारद्वंद्वादिकवचनं॥डीतिङीषौनासामान्यग्रहणंआविति चटापौ॥आयंचमसमासेरिति॥ननुघकालतनेषितिज्ञापकात्सुवंतान्तङितोत्पत्तिरित्यभ्युपगतेःकिमर्थमुङितेषुप्रातिपदिकाधिकारइतिचेदत्राहुः॥असतित्वधिकारेऽतइत्यत्रातइत्येतत्सुवंतस्यैवविशेषणंस्यात्॥ततश्चदक्षस्यापत्यमित्यत्रैवञ्स्यान्नतुदक्षयोर्दक्षाणामित्यत्रा॥किंचावृद्धाच्छइत्यत्रवृद्धमित्येतत्सुवंतविशेषणंमाभूत्॥अन्यथाजानंतीतिज्ञाःइगुपधेतिकः॥ज्ञानामयमित्यत्रसुवंतस्यवृद्धत्वान्नञ्स्यात्॥प्रातिपदिकाधिकारेतुवृद्धंयत्प्रातिपदिकंतत्रकृतिकात्सुवंतान्नञ्इत्यर्थलाभादिहप्रातिपदिकस्यावृद्धत्वाच्छोनभवति॥किंतुअशोवभवति॥शब्दकौस्तुभेत्वसत्यस्मिन्नधिकारेवाक्यादपिकप्रत्ययादयःस्युः॥ततोविशिष्टस्यप्रातिपदिकतपासकलसुब्लोपेस्यष्टमवानिष्टमितिस्थिता॥लिंगविशिष्टस्येति॥लिंगबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः॥परिभाषायाःप्रयोजनंस्वभूः॥प्रत्ययांतत्वेनाप्रातिपदिकत्वेपिङ्

ङ्याप्प्रातिपदिकात्॥४।१।१॥ङ्यन्तादावन्तात्प्रातिपदिकाच्चेत्यपञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः॥प्रातिपदिकग्रहणंलिङ्गविशिष्टस्यापिग्रहणमित्येवमिहेङ्ङ्याप्ग्रहणंङ्यावन्तान्तङितोत्पत्तिर्यथास्यात्॥ङ्याव्भ्याम्प्राङ्ङ्याभूदित्येवमर्थम्॥स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याभ्यस्ङसिभ्याभ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्॥४।१।२॥ङ्यन्तादावन्तात्प्रातिपदिकाच्चपरेस्वादयःप्रत्ययास्स्युःसुङसोरुकारेकारौजशटङपाश्चेतः॥

हस्वादपः॥नचश्वशुरःश्वश्रूरितिनिर्देशादेवस्वादिसिद्धिरितिवाच्यं॥निर्देशस्यशब्दपरत्वात्॥विपराभ्योजेरुङ्॥पैरतिवत्॥किंचकुमारीमाचष्टेकुमारयतिणाविष्वदितिटिलोपः॥एवंयामिन्यश्वाचरतियामिनयतीत्यत्राचारेक्विचपिफलं॥ङ्याव्भ्योप्रागितितेनएनिकाआर्यकाचसिध्यति॥तथाहिनस्यामिवचनइतिज्ञापयिष्यमाणोऽत्यंतःस्वार्थिकःकन्॥एतौयंशब्दाभ्योङ्यापौवाधेततस्तश्चएतिकाआर्यिकेत्येवरूपंस्यात्॥ङ्याप्ग्रहणंसामर्थ्यान्नुडिचेतीत्वनिएनिकेत्येपिसिध्यति॥वर्णोदनुदात्तादित्यस्यैवैकल्पिकत्वात्॥आवंतात्कनिऽदीर्घाच्चामातः॥स्थानइतीत्वविकल्पादार्यकाआर्यिकेतिरूपद्वयंसिध्यति॥वसुतस्सुङ्याप्ग्रहणंमासुघकालतनेषित्यत्रविधानसामर्थ्यात्सुवंतान्तङितोत्पत्तिरितिहिनिष्कर्षः॥तथाचसुपःप्रागेवङ्यापोप्रवर्त्तंतेतिस्वार्थेद्रव्यलिंगसंख्याकारकप्रयुक्तकार्योणांक्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयं॥स्वौजसमौट्॥समाहारेद्वंद्वः॥सुङसोरिति॥सोरुकारेऽवर्णस्यसावित्यत्रविशेषणार्थः॥अमी॥

त्युक्तेर्हि असकारादावित्यर्थः स्यात्। तथा च वाजमवेत्यिति न सिध्येत्। ङसेरिकारष्टाङसिङसांङसिङ्योस्मात्सिनावित्येतदर्थः। जश्शसोर्जकारशकारौ जसः
शीतस्माच्छसोनरत्यनयोर्विषयविभागार्थौ। अन्यतरस्यनिरनुबन्धकत्वमेवास्त्विति चेन्न। जसोजकारभावे ओरित्यस्याभावस्यात्। ततश्च प्रत्ययस्यवकारोत
न्तासंभाव्येत एवंशसः शकारभावे ओर्योडित्वंसंभाव्येत। तथा चतेनजसीत्यादौ टिलोपः स्यात्। अथवालिहावित्यादौडित्वसामर्थ्यादस्यापिटेर्लोपःसंभाव्येत।
औटष्टकारःसुडितिप्रत्याहारार्थः। टाटकारस्तुटाङसिङसाह्यितीयार्थोयेनेतिविशेषणार्थः। एतेनआदिरित्येनेतिसूत्रेकाशिकाकारेणयदुक्तंमत्येनेतिकिंसुडि
तितृतीयैकवचनावयवेनमाभूदितितत्यागः। औटष्टकारस्यानन्यार्थतयातेनैवसंभवात्। प्रत्यासत्तेश्चाअतएवशब्देकौसुमेतन्नान्यदेवप्रयोजनमुक्तंमध्यमेनेतास
हितआदिरुक्तइत्तेरेषामपिग्राहकोमाभूदित्येत्येनेतिग्रहणम्। अन्त्येनेतासहितोमध्यमःपूर्वेषामपिमाभूदित्यादिग्रहणमिति। अस्मिन्पक्षेचार्थमनसिनिधायआद्यंता

विभक्तिश्च ।१।४।१०४। सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः। तत्र सुऔजसित्यादीनां सप्तानां त्रिकाणां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्ताभिरिहा
पि व्यवहारः। सुपः ।१।४।१०३। सुपस्त्रीणि त्रिणि वचनानि एकशएकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः। व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ।१।४।
।२२। द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः ॥ ९९ भ्यामवयवाभ्यामवयवीसमुदायआक्षिप्येतइतिनिरूष्टमुक्तंप्राक्काप्रकृतमनुसरामः। ङेप्रभृतीनांङकारोयेडितेरा
।२२। द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः ॥ ९९ भ्यामवयवाभ्यामवयवीसमुदायआक्षिप्येतइतिनिरूष्टमुक्तंप्राक्काप्रकृतमनुसरामः। ङेप्रभृतीनांङकारोयेडितेरा
मितिविशेषणार्थः। सुपःपकारस्तुप्रत्याहारार्थः॥ ॥ ॥विभक्तिश्चातिङः स्त्रीणित्रीणीत्यतस्तिङ्ग्रहणंव्यवहितमपिस्वरितत्ववलादनुवर्ततेतेनसुपश्चतिङश्च सं
निहितमित्यभिप्रेत्याहसुप्तिङाविति। तिङोविभक्तिसंज्ञायाः प्रयोजनेनविभक्तीस्तस्माः इति। सुपांतत्पदाद्यत्वादिकमपि चकारःपुरुषवचनसंज्ञाभ्यांसमा
वेशार्थः। अन्यथाएकसंज्ञाधिकारादेकवचनादिसंज्ञाभिःसहवचनद्वयप्रामाण्यात्पर्यायःस्यात्। ततश्चरामेभ्यःनमामश्त्यादेर्बहुवचनसंज्ञायश्चेविभक्तित्वा
भावात्तस्यैतत्संज्ञास्यात्। इहापीति। अस्मिन्नपितेत्वेप्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणेत्यादेरित्यर्थः। सुपः। अत्रतिङ स्त्रीणित्रीणीतिसूत्रात्त्रीणित्रीणीतिपदंता
न्येकवचनेतिसूत्रेचतानीतिपदंविहायानुवर्ततइत्याचष्टेसुपस्त्रीणित्रीणीत्यादिना। एकशइति। एकैकमित्यर्थः। संख्येकवचनाच्चेतिवीप्सायांप्रथमांता
च्छसा। द्वेकयोः। इहद्वेकशइतिसंख्यायाएवेत्यभिप्रेत्याह। द्वित्वैकत्वयोरिति। संख्येयपरत्वेनबहुवचनस्यादितिभावः ॥ ॥ ॥

बहुषु बहुवचनम्।१।४।२१ बहुत्वेऽर्थे तत्स्यात्। रुत्वविसर्गौ। रामः। सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ।१।२।६४ एकविभक्तौ यानि सरूपाणि तेव दृश्यन्ते तेषामेकः एव शिष्यते। प्रथमयोः पूर्वसवर्णः। नादिचि। वृद्धिरेचि। रामौ ॥

स्वउद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रांतेवर्णोपदेशादावपिप्रवृत्तेरवश्यकत्वात्। स्यादेतत्। सरूपाणामेकएकविभक्तौरत्येवसूत्रमस्तुकिमनेननशेषग्रहणेनाअत्राहुः।
तथाहिसतिसरूपाणांस्थानेएकोतरतमआदेशोभवतीत्यर्थः स्यात्तथाचाश्वश्वाश्वेत्यत्रोदात्तद्वयवतःस्थानेउदात्तद्वयवानादेशः।तथाअनुदात्तद्वयवतःस्था
नेअनुदात्तद्वयवानादेशःप्रसज्येतेति।एकविभक्तौयानीति।विभक्तिःसारूप्येउपलक्षणत्वेकशेषेनिमित्तं।एवंचानैमित्तिकत्वेनांतरंगोयमेकशेषः सुब्लुप्तेप्रा
गेवप्रवर्तेत।यद्येतन्नारभ्येततर्हिप्रत्येकंविभक्तिःस्यात्द्वंद्वश्चप्रवर्तेत।आरभ्यतेचैकशेषेऽनेकसुबंतविरहात्द्वंद्वप्राप्तिरेवनास्तीतिभावः।ननुसुब्लुप्तेःप्रागे
कशेषप्रवृत्तौशिष्यमाणायत्प्राप्तिपदिकांतदेकमेवार्थवोधपत्नीतिद्विवचनाद्यनुत्पत्तौरामौरामाइत्यादिनसिध्येत्।नैषदोषः।शिष्यमाणास्यलुप्यमानार्थाभि
धायित्वात्।अतएवोक्तत्वाद्विनसमासैकशेषेत्येकशेषोवृत्तिषुगण्यते।परार्थाभिधानंहिवृत्तिः।अतएवचलुप्तेपिप्रत्ययेलिङ्युक्तइत्यादौकर्तापत्नीयतइतिदि
क्सरूपाण्येवेति। एतच्चउत्तरसूत्रस्थस्यैवकारस्यइहानुकर्षणाल्लभ्यते।अत्रचएकस्यामपिविभक्तौपरतःविरूपाणिनदृष्टानीतिपर्यवसन्नोर्थोनमातृशब्द
योर्जननीवाचिपरिछेदकत्वाचिनोर्नैकशेषःमातृभ्यांमातृभिरित्यादौसारूप्येपिओजसादिषुवैरूप्यात्।नन्वेवंमयःयोनयतिदेवदेवेत्यादावतिप्रसंगःस्यादेवेति
चेदुच्यते।सहविवक्षायामेवएकशेषःप्रवर्तेतेऽतरेतरयोगद्वंद्वस्यविषयस्तियावत्।यत्रत्वनेकस्यार्थस्यमिलितस्यइतरान्वयःसतथाभूतोविषयःइदंचइदि
तोनुमधातोरितिलिंगाच्चभ्यतेन्यायाच्चातथाहियश्शिष्यतेसलुप्यमानार्थाभिधायीतिस्थितेश्रूयमाणैकशब्दोपस्थितंसर्वमविशेषादेकरूपेरोवान्वेतुम
र्हतिायद्वातिष्यसनर्वस्वोरितिसूत्रात्द्वंद्वेइत्यनुवर्त्यद्वंद्वेप्रसक्तसतिइतिव्याख्येयं।नतुद्वंद्वेसतीतिापथानोपथानइत्यादौकर्तृकर्तृरब्धूरित्यादिनासमासो
त्तापत्तेःकरोकरइत्यादौद्वंद्वश्चप्राणितूर्येत्यादिनाएकवद्भावापत्तेश्चेतिदिक्।सूत्रेशेषशब्दःकर्मसाधनइत्याहाएकएवशिष्यतइतिअसत्येकग्रहणेद्विवद्वोरपि
शेषःस्यादित्येकग्रहणान्नचैवमप्येकविभक्तावित्यत्रएकग्रहणंव्यर्थमितिशंक्यंाएकस्यामपिविभक्तौपरतःविरूपाणिनदृष्टानीत्यर्थेलाभायतस्यावश्यकत्वा
न्विंचास्वसाचस्वसारोचेत्यादौविभक्तौपरतःपूर्वभागयोर्वैरूप्यदर्शनात्स्वसारइत्येकशेषस्तत्रनस्यात्।।तथास्वसरिचस्वस्रोश्चेत्यत्रवैरूप्यदर्शनात्स्वसृस्वि

तिनस्यात्किंतुकमलोकमलरत्यादिवेवस्यात्।ऋतेत्वेकग्रहणेनायंदोषःप्रसज्यते।एकविभक्तौपरतश्चैवंत्वेरूप्यादर्शनात्।यदातुविभक्तावित्यत्रैकत्वं विवक्षितंतदात्वत्रएकग्रहणमित्युच्यतेतर्हिस्यष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवास्तिनिकोचित्।अन्येत्वाहुःएकग्रहणमेकैकविभक्तावितिअर्थलाभार्थं॥तथाचसकलविभक्तावित्यर्थलाभादेवकाएकवर्णविनेवसिद्धमिष्टमितिदिक्।एकस्यद्वौचद्वौचेत्यादावेकशेषोनभवत्यनभिधानात्।द्वेद्वेप्यत्रानभिधानेनैववारणीयः उत्सर्गतःसंख्याशब्देष्वेवमेवाविंशत्यादौत्वेकशेषस्टएवेतिबोध्यं॥ ॥ चुटू॥आदिर्ञिटुडवःत्यतआदिःषःप्रत्ययस्येत्यतःप्रत्ययस्येतिचानुवर्त्ततेतदाहाप्रत्ययाद्यावितिप्रत्ययादिपरावितिकिंवाचाटःतेनक्तिश्चुत्वचणपावित्यत्रप्रत्ययादीपकारेलुप्तनिर्दिष्टस्तेनचस्नेत्संज्ञेतिवक्ष्यति॥नविभक्तौहलंत्य

चुटू॥१।३।७॥प्रत्ययाद्यौचुटूतौस्तःऽइतिजस्यऽत्संज्ञानविभक्तौतुस्माः॥१।३।४ विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकाराऽतोनस्युः॥ऽतिसकारस्यनेत्वा।अतोगुणेर्ह॥१।१।२ अपेदान्तादकाराद्गुणेपरतःपररूपमेकादेशस्यात्।ऽतिप्राप्तेपरत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः॥अतोगुणाऽतिहिपरस्तादपवादाभनन्तरान्विधीन्बाधतेनोत्तरानितिन्यायेनाकःसवर्णदीर्घऽत्यस्यैवापवादेनतुप्रथमयोरित्यस्यापि॥रामाः॥एकवचनंसम्बुद्धिः।२।३।४९॥सम्बोधनेप्रथमायाएकवचनंसम्बुद्धिसंज्ञंस्यात्॥ ९९

मितीत्संज्ञाप्राप्तौनिषेधारंभः।ऽतऽत्यस्योदाहरणंरामात्पचेरन्।मकारस्यतुरामम।अङ्राष्ट्रांविभक्तौकिं।अचोयत।उर्णायायुस्तथादिभ्यःस्नम्।एतेषंत्यस्येत्संज्ञायास्यात्।ऽदमस्यमुरित्यत्रमकारपरित्राणार्थमुकारेणुवंधासंज्ञनादनित्योयमितिज्ञायतेअन्यथाप्रोक्ष्यिशोविभक्तिरितिथमोविभक्तित्वादानीमोमकारस्यकानेनैवसूत्रेणोत्वनिषेधसिद्धेःकिंतेनेति।तेनकिमोत्केतिसिद्धाएकवचनंसंबुद्धिरित्येवसवर्चा।नचसप्तमीबहुवचनेतिप्रसंगः।संबोधनेप्रथमेत्यधिकारादेवतद्भावादिति।नच्याःअत्रच्याचरक्युःसुःसंबुद्धिरितिवाच्येएकवचनग्रहणमेकोर्थउच्यतेयेनतावन्मात्रस्यप्रत्ययस्यसंज्ञार्थंअन्यथासामंत्रितमितिपूर्वसूत्रेतदंतस्यामंत्रितसंज्ञाऽतेतिप्रक्रियाभेदायऽयमपिसंज्ञातदंतस्येवस्यादिति॥ ॥

एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः। यद्यत्रह्रस्वलक्ष्यावभ्यरत्यतोहलमन्तवर्त्यएङन्ताङ्गस्यान्ताच्चोगात्परस्याःसंबुद्धेर्लोपइतिव्याख्यायेताहलन्तत्वावपिअंगात्परयासंबुद्धिः
।तस्याःयद्यलितिवाउभयथापिहेलक्ष्मानेतिनसिध्येत्।लोपात्परत्वात्तोरतोमिपूर्वत्वेचह्रस्वतेएकादेशस्यपरादित्वाद्धेह्रस्वांतात्परत्वाभावात्पूर्वांतवद्भावेअमएवा
भावादमयतआश्रयणेनतान्तादित्यादिनाचेदित्येतेना।संबुध्यक्षिप्तस्येतितदंतस्यैवसंज्ञाऽभ्युपगमेनसंबुद्धा।अंगमक्षे
नुनशक्यतेइतिवोध्यं॥ह्रस्वात्परत्वेनास्तीतितथाचसूत्रेएङ्ग्रहणमावश्यकमितिभावः।किंचाऽमोकिमाचामयसेनचस्तुषेइतिश्रीहर्षप्रयोगेसइतिषष्ठ्यकप
दंसलक्ष्मीकेहेदमयतीत्यर्थइतिनिगरणाचलनार्थेभ्यश्चेतिसूत्रेमनोरमायांव्युत्पादितंततश्चतत्रापिसंबुद्धिलोपार्थंएङ्ग्रहणमावश्यकमेव॥स्यादेतत्।ए
ङ्ग्रहणास्यसइत्यत्रसावकाशत्वाद्धेहरेइत्यादौसंबुद्धिलोपोनस्यात्।सन्निपातपरिभाषाविरोधात्।तथाह्रस्वग्रहणास्यापिहेरमेत्यत्रसावकाशत्वाद्धेगौरिङ्

एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः॥१॥९९।एङन्ताङ्ह्रस्वान्नाच्चाङ्गाद्धुप्तेसंबुद्धेश्चेत्।संबुद्ध्याक्षिप्तस्याङ्गस्यैङ्ह्रस्वाभ्यांविशेषणान्नेहाहेकतरत्कु
लेतिहेरमाहेरमोहेरमाःएङ्ग्रहणाद्धिमाहेहरेहेविष्णोअत्रहियरत्वान्नित्यत्वाच्चसंबुद्धिर्गुणोह्रस्वात्परत्वन्नास्ति॥अमिपू
र्वः॥६।१।९९॥अकोम्यचियरतःपूर्वरूपमेकादेशस्स्यात्।रामारामौ॥ त्यादौपरत्वाद्धलक्ष्यादिलोपंबाधित्वाअंवार्थनयोरितिह्रस्वेकृतेसंबु

द्धिलोपोनस्यात्। लक्ष्मीशब्देनहलक्ष्यादिलोपस्याप्यभावात् हेलक्ष्मिरत्यत्रसुतर्णसंबुद्धिलोपोनस्यात्॥सत्यंगुणात्संबुद्धेरितिवक्तव्येएङ्ह्रस्वग्रह
णसामर्थ्यात्सन्निपातपरिभाषावाधित्वापिसंबुद्धिलोपःप्रवर्तेतइतिदिक्।अमिपूर्वः।प्रथमयोरितिपूर्वसवर्णदीर्घप्राप्तेरयमारंभः।इकोयणचीत्यतोअं
चीत्यनुवर्ततेतेनेतदाहाअम्यचीति।अमिपोक्तस्मिन्अमोऽवयवेअचीतियावत्।तेनमकारसहितस्यपूर्वरूपंनेतिस्थितेमनोरमायां।एवमक्षाद्वहिन्यामि
त्यादावपि।उहिन्यांयोक्तस्मिन्इत्यादिवोध्यंपदास्वैरिवाक्येत्यादिनिर्देशाश्च अस्मिन्व्याख्यानेलिंगमित्यपिस्थितं। कथंतर्हिकाशिकादावमिपरतह्र
स्वादावपि।उहिन्यांयोऽक्तस्मिन्इत्यादिवोध्यंपदास्वैरिवाक्येत्यादिनिर्देशाश्च अस्मिन्व्याख्यानेलिंगमित्यपिस्थितं। कथंतर्हिकाशिकादावमिपरतह्र
त्यादावपि।उहिन्यांयोऽक्तस्मिन्इत्यादिवोध्यंपदास्वैरिवाक्येत्यादिनिर्देशाश्च अस्मिन्व्याख्यानेलिंगमित्यपिस्थितं। कथंतर्हिकाशिकादावमिपरतह्र
त्येवोक्तंनत्वम्यचीतिचेदत्राहुः।तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्यत्यादेरेवादेशइतिनिर्णीतेएकः पूर्वपरयोरित्यादेशः पूर्वपरयोर्वर्णयोरेवभविष्यतीत्या
शयेननोक्तमिति॥

।आदिर्ञिटुडवइत्यतआदिरनुवर्ततेषः प्रत्ययस्येत्यतः प्रत्ययस्येति।अतद्धितइतिपर्युदासाद्धालभ्यतइत्याह।प्रत्ययाद्याइति।लश्वशाश्वकुश्चेतिसमाहा
रद्वंद्वेलशक्तिनपुंसकात्।तदितरेतरयोगद्वंद्वेनविवृणोति।लशकवर्गाइति।अतद्धितइतिकिं।प्राणिरयादातइतिलच्।चूडालःलोमादिभ्यःशःलोमशःअ
त्रप्रयोजनाभावादेवनेत्संज्ञेतिनेदंप्रत्युदाहरणमितिनव्याः।कर्णीललाटेतिभुवार्थेकन्।कर्णिका।सत्यांहीत्संज्ञायांकितिचेतिवृद्धिःस्यात्प्रत्ययाद्याइतिकि
॥जल्पभिक्षेतिटुः षाकन्वरकः।अत्रकितिचेतिगुणोनस्यात्॥तस्माच्छसोतच्छब्देनसन्निहितःश्वेसवर्णादीर्घःपरामृश्यते।दीर्घमात्रपरामर्शेतुए
तान्गुणःपश्येत्यत्रापिनत्वप्रसंगात्।शसुरित्यवयवषष्ठीसचावयवःपरत्वेनविशेष्यतेश्वेसवर्णादीर्घात्यरस्यशसोवयवस्येति।तदेतदाहपरोयःशसःसका
रइतिपरोयःशसितिनव्याख्यातं।क्षेतेश्वे ——सवर्णादीर्घेततःपरस्यशसोऽसंभवात्।अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपीतिनिर्देशाद्यवहितस्यापीतिवचनमि

लशक्वाऽतद्धितेऽ।३।८।तद्धितवर्जेप्रत्ययाद्यालशकवर्गाइतस्स्युः।इतिशसऽशसेत्संज्ञा।तस्माच्छसोनःपुंसि।६।१।९३।श्वेसवर्णादीर्घोत्य
रोयःशसस्सकारस्तस्यनस्यात्पुंसि।अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि।८।४।२।।अट्कवर्गपवर्गआङ्नुम्एतैव्येयेषांसम्भवमिलितैश्चव्यवया
नेपिरेषाभ्याम्यरस्यनस्यणस्यात्समानपदेपदव्यवायेपीतिनिषेधस्याधितुमाङ्ग्रहणमानुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थमातश्चाकर्तृशा
कयम्।अयोगवाहानामदृश्यदेशस्योक्तत्वात्॥ इतिणत्वेप्राप्तेपदान्तस्य।८।४।३७ पदान्तस्यनस्यणत्वन्नस्यात्।रामान्॥ ॥ ॥

।तत्रसर्वैर्व्यवायोऽसंभवी।एकैकमात्रव्यवायइत्यपिनार्थः।क्षुभ्नादिषुक्षुभ्नाऽसामर्थ्यात्सरूपाणामित्यादिनिर्देशाच्चेतिअभिप्रेत्याह।व्यस्तेर्येषांसंभवंमि
लितैश्चेति।नन्वेवंकृत्स्नैकात्स्न्यमित्यादावडादिव्यवधानाभावाण्णत्वाभावेष्टेरेनेत्यादावड्व्यवधानादिति प्रसंगः।नचअडादिभिरेवव्यवधानइतिनि
यमः।अप्राप्तेविधिरयमित्यङ्गीकारात्।सत्यांयोगविभागोत्रबोध्यः।व्यवायेपीत्यकोयोगोविध्यर्थः।अट्कुप्वाङ्नुमित्यन्योनियमार्थः।क्वाङ्सोमिसीलुक्।भवयोग राम॰
विभागंविनापिनिर्वाहःसुकरइतिनव्याः।तथाहि।अट्कुप्वाङ्नुमित्यत्रवर्त्ततेयंचमीश्रुत्यातस्मादित्यत्तरस्येतिपरिभाषोपतिष्ठते।उभयस्थितापि ३८
सावचनप्रामाण्यादडादिव्यवायेनप्रवर्त्तते।तदन्यव्यवायेतुप्रवर्तितएव॥

अतएवयेनानाव्यवधानेतेनव्यवहितेपिवचनप्रामाण्यादेकवर्णोव्यवहितस्येवङ्कोगणोनन्नभिनतीत्यादावनेकव्यवहितस्यैकरतिर्गुणःतलघूपधस्येतिसूत्रेवक्ष्यति
एवंचयत्रादाद्यभिरेवव्यवधानेरामेणेत्यादौतत्रभवत्येवणत्वंयत्रत्वदाद्यभिन्नेनव्यवधानमादृशेनेत्यादौतत्रनभवतितस्मादितिपरिभाषापाजागरूकत्वात्।निषे
धेनाधिनुमितिातेनपर्योणाङ्कमित्यत्रउपसर्गादसमासेपीतिणत्वंसित्यतीतिभावःउपलक्षणाद्येनुम्स्थानिकस्यस्वाभाविकस्यवानुस्वारमात्रस्योपलक्षणा
र्थेनुम्ग्रहणमित्यर्थःतेनवृहिवृहोरित्वान्नुमतस्यानुस्वारःवृंहणंतृंहणंउभयत्रापिणत्वंसिद्धंअयोगवाहानामितिअविद्यमा
नोयोगःप्रत्याहारेणसंबंधोयेषांतेअयोगाःअनुपदिष्टत्वादुपदिष्टैरगृहीतत्वाच्चप्रत्याहारसंबंधशून्यानित्यर्थःवाहयंतिनिर्वाहयंतिप्रयोगमितिचाहाः।
अयोगाश्चतेवाहाश्चअयोगवाहाःअनुपदिष्टत्वेउपदिष्टैरगृहीतत्वेचसतिश्रूयमाणाइत्यर्थःअङ्स्थितिनिष्कंपिस्वकारोयंरीतितेनपयःस्थित्यादाविणाःपरस्येति
षत्वेनभवतिअतएवोक्तंप्राक्अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीयपरानामकारोयंरीतिणत्वेनस्यादितिानभाभूदूकमिगमीत्यत्तोनेत्यनुवर्ततइतिभावः॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गम्१।४।१३।यःप्रत्ययोयस्मात्क्रियतेतदादिशब्दरूपन्तस्मिन्प्रत्ययेपरेऽङ्गसंज्ञंस्यात्।भवामिभविष्यामी
त्यादौविकरणविशिष्टस्याऽङ्गसंज्ञार्थेन्तग्रहणम्।विधिरितिकिम्।स्त्रीईयतीप्रत्ययेकिम्।प्रत्ययविशिष्टस्यततोप्यधिकस्यवामाभू
त्।अङ्गस्यदृ४।१इत्यधिकृत्य॥९९॥ॐ॥यस्मात्॥तदादीति।ततप्रकृतिरूपमादिर्यस्यशब्दरूपस्येतिवहुव्रीहिः।ननुयस्मात्प्रत्ययविधिस्तदंगमि
त्येवास्तुकिमादिग्रहणेनेत्यतआह।भवामीत्यादिप्रकृतिमात्रस्यनुव्यपदेशिवद्भावेनतन्नादित्वादंगत्वंतेनकर्तीकारकइत्याद्यपिसिद्ध्यतीतिभावःअंगसंज्ञा
र्थमितिा।अन्यथाअतोदीर्घोयञीतिदीर्घोनस्यादितिभावःनचांरंभसामर्थ्यादेवदीर्घःस्यादितिवाच्यंापयगतौावयगतौाआभ्यांयङ्लुकिपापामिपायावः।वा
मीवावामः।इत्यादौचरितार्थत्वात्।स्त्रीईयतीति।इदमःपरिमाणेवतुप्।।किंसिदंभ्यांवाघइतिघस्तस्येदमादेशः।इदंकिमोरीशीइशावितिइशोलो
पःउगितश्चेतिङीप्।सत्यांहिसंज्ञायांस्त्रीशब्दस्ययस्येतिचेतिलोपःस्यात्।नचेशोलोपस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वान्नातिप्रसंगइतिवाच्यंप्राग्भादसि
द्धत्वमितिपक्षाभ्युपगमादनित्यत्वाद्वेतिव्याख्यातारः॥

नद्यां स्त्रीअपश्यतीत्यत्र स्त्रीशब्दस्य स्त्रियाइति इयङ् स्यात्। अकारादमिश्रतेअमि पूर्वरूपैकादेशस्य यरादिवङ्भावेन प्रत्ययत्वात्। अतस्तेर्ङेप्रत्ययेटिलोपेचसत्यकारस्य सतएवप्रत्ययत्वाच्च। विधियग्रहणोक्ततेतुनायंदोषः प्रसज्यते। अम्प्रत्ययस्यअकारादप्रत्ययस्यचाततेर्विहितत्वेपिस्त्रीशब्दादविधानात्स्यादेतत्। वनुयोऽमप्रत्ययस्यचस्त्रीशब्दादविधानेपिसोविधिरस्त्येवेतिनदोषस्तादवस्थ्यमितिचेन्मैवं। सन्निधानबलेनयस्मात्यः प्रत्ययोविहितः तस्मिन्ननंगमितिव्याख्यानात्। प्रत्ययेकिमितितदादिरूपंकियदित्यपेक्षायांयस्मात्प्रयइतिप्रत्ययस्यश्रुतत्वात्प्रत्ययपर्यंतमेवांगंभविष्यतीतिमत्वाप्रश्नः। प्रत्ययस्यश्रुतत्वेपिप्रत्ययविशिष्टस्येत्यादितोप्यधिकंवानिरवधिकमंगंस्यात्तदादिरित्यस्यार्थेनिर्णीयेप्रत्ययश्रवणास्योपक्षणादित्याशयेनव्याचष्टेप्रत्ययविशिष्टस्येत्यादिना। प्रत्ययविशिष्टस्येतिकिंचवक्ष्यति। अत्रविशिष्टस्यांगसंज्ञायामुरित्यादेशस्यपरनिमित्तत्वालाभादचः परस्मिन्निति स्थानिवत्वाप्रत्ययानसंप्रसारणाइतिनिषेधाभावादम्यासस्यपुनरपिसंप्रसारणंप्रवर्त्तेतेति। तथाभ्वर्थैरभ्यर्थैमित्यत्रचिश्रुधातुभ्रुवामितिइयङ्चडौस्यातामुक्तरीत्याअचीत्यनेनाजादौप्रत्ययइत्यनुवृत्तेर्लाभात्ततोधिकस्यांटाड्सिड्सामिनात्स्याः। ७।१।१२। अकारान्तादङ्गादृदीनाङ्भादिनादयआदेशास्युर्णात्वारमेणा॥ सुपिच। ७।३।१०२। यञादोसुपिपरेअतोङ्गस्यदीर्घस्यात्। रामाभ्याम्। अतोभिसऐस्। ७।१।९। अकारान्तादङ्गाद्भिसेऐस्स्यात्। अनेकान्त्वात्सर्वादेशः। रामैः ॥ ॥ ॥

गसंज्ञायांतुदेवदत्तओदनमपाक्षीदित्यत्रदेवशब्दात्प्रागडागमःस्यादेवदत्तशब्दात्तुप्रत्ययस्यविहितत्वेनलुडः प्राग्वर्तिसमुदायस्यांगत्वात्। द्वितीयप्रत्ययग्रहणोक्तेतु नकोपिदोषः प्रसज्यते। अन्येतुयस्माच्चङादिविधिः प्रत्यासत्त्यात्तस्यैवांगस्याडागमः स्यादितिततोप्यधिकस्येत्येतदनास्थयोक्तं किंतुएतत्सापिविशिष्टस्यांगत्वेयद्दर्शनंतदेवेत्याहुः॥ ॥ टाङसिङसामिनात्स्याइत्यस्मादनुवृत्तेनअतइत्यनेनसामान्याधिकरण्येनविशेषणादंगस्येत्यधिकृतंषष्ठ्यंतमपिपंचम्याविपरिणम्यतेविशेषणेनतदंतविधिस्तदाह। अकारांतादंगादिति। सुपिचायमीत्यनुवर्त्तते। अल्ग्रहणात्तदादिविधिरित्याह। यञादोसुपीतियत्रिकिं। रामः। अतइतिकिं। अग्निभ्यां। अतोभिसऐस्। ननुऐस इत्येवास्तुनचातोगुणइतिपररूपापत्तिः। ऐकारोच्चारणंवैयर्थ्यापत्तेः। अन्यथाऽसमेवविदध्यादितिचेत्सत्यं। एदैतोर्हि मात्रत्वाविशेषेणगौरवाभावात्। बहुलंछंदसीत्यत्रअनतोपिभवति। नचैरितिकाशिकोदाहृतप्रयोगस्यैस्करणंविनाअनिर्वाहाच्चाकेचिदैस्करणंनिर्जरसेरित्येकारश्रवणार्थमितिव्याचक्ष्युः। तच्चिंत्यं। सन्नियातपरिभाषयाजरसादेशप्रवृत्तेर्निर्जरैरित्येवमाप्ये सिद्धातित्वात् ॥ ॥ ॥

ङिर्यः।इदितिचतुर्थ्येकवचनस्यग्रहणानसप्तम्येकवचनस्यव्याख्यानात्।अतएवङेरामित्यत्रास्यग्रहणं।समानाधिकरणेस्त्रियांरित्यादिनिर्देशाच्चस्थानिवद्भावेनेति।आ
देशालाश्रयविधौस्थानिवत्वनिषेधाभावादितिभावः।सुपिचेतिदीर्घइति।नचपरत्वादङृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घोस्त्रियांकिंतत्रायङ्यिङ्नीत्यतःङिन्नीत्य
देशालाश्रयविधौस्थानिवत्वनिषेधाभावादितिभावः।सुपिचेतिदीर्घइति।नचपरत्वादङृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घोस्त्रियांकिंतत्रायङ्यिङ्नीत्यतःङिन्नीत्य
नुवर्तनादन्यथाऽरूयेत्यत्रापिदीर्घःस्यात्।ऊरुशब्दात्परस्यटाइत्यस्यसुपांसुलुगितियादेशःएतच्चकाशिकायांस्थं।यद्यपिङेर्यीदेशस्यङित्त्वमस्तिनत्वपीतिज्ञा
पकेनाजनुबंधकार्येषल्विधावपिस्थानिवत्वाभ्युपगमात्तथापिशानचःशित्वेनलिंगेनक्वचिदनुबंधकार्येष्वस्थानिवत्वानभ्युपगमादेशेङित्त्वेनेत्यभ्युपेत्यदंविरोधाभा
वात्परत्वमत्राकिंचित्करमित्यनादरेणावाअङृत्सार्वधातुकेतिदीर्घोनोक्तइतिस्थितस्यगतिमाहुः।ननुज्यादादीयसइतिज्यशब्दात्परस्यईयसआकारविधानमंगत्व
न्नपरिभाषायालिंगंअन्यथावह्नोर्लोपइत्यतोनुवर्त्यलोपमेवविदध्यादाकारंननविदध्यात्।अङृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घंज्यायानितिरूपसिद्धेरितिभाव्येस्थितं।

ङेर्य्यः।७।१।१२।अतोङ्गात्परस्यङेरित्यस्यादेशस्यात्।रामायाऽहस्थानिवद्भावेनयादेशस्यसुप्त्वात्सुपिचेतिदीर्घः।सन्निपातलक्षणोविधिरनि
मित्तंतद्विघातस्येतिपरिभाषातुनेहप्रवर्त्तते।कष्टायक्रमणाइतिनिर्देशेनतस्याअनित्यत्वज्ञापनात्।रामाभ्यां।बहुवचनेझल्येत्।७।३।१०२
।झलादौबहुवचनेसुपिपरेअतोङ्गस्यएकारस्यात्।रामेभ्यः।बहुवचनेकिंरामः।रामस्य।कलिकिंरामाणां।सुपिकिंपचध्वंजश्त्वे ॥ ॥

न्नदिरांनीविरुध्येतान्ङिन्नीत्यनुवृत्तौतुज्यायानित्यत्राङृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घःप्रवृत्तेःतथाचाङृदितिसूत्रेङिन्नीतिनानुवर्त्तनीयं।ऊरुयाद्यण्येत्यत्रदीर्घाभावःस्त्रीदपि
रत्येवाभ्युपेयइतिचेत्।अत्राहुःज्ञाजनोर्जेत्याकारग्रहणमुक्तपरिभाषालिंगं।अन्यथाजमेवविदध्यात्।अतोदीर्घोयञीतिजायतेजानातीत्यादौदीर्घसिद्धेरित्यपि
भाव्येस्थितंतज्ज्ञापकमङृदित्यत्रङिन्नीत्यनुवृत्तावपिसंगच्छते।एवंचसतिज्यादादित्याकारग्रहणंलिंगमितिनुभाष्यप्रौढिवादमात्रमस्तु।सन्निपातेति।सन्निपा
तःसंश्लेषःलक्षणंनिमित्तंयस्यससन्निपातलक्षणःतेसन्निपातेविहंतीतितद्विघातःकर्मण्यणाकृत्वतत्वे।उपजीव्यविघातकविधेर्निमित्तंनभवतीत्यर्थः ॥रामः
रामस्येत्यत्रसन्निपातपरिभाषयाप्येत्वंसुपरिहरंतथाप्यदःसर्वेषामितिनिर्देशादेत्वविधौसन्निपातपरिभाषानप्रवर्त्ततइत्याशयेनोक्तमितिस्थितस्यगतिःस
॥ मर्थनीयाजञ्श्त्वं ॥ कविधिःस्त्रीपंजी२ ॥

वावसानइति।अत्राहुःजस्त्वेकृतेअवसानेचर्त्वमितिनमंतव्यंकिंतुयेननाप्राप्तिन्यायेनअवसानेचर्त्वस्यजश्त्वापवादत्वाच्चर्त्वाभावपक्षेजश्त्वमितियोज्यंद्वित्वइति।
अनचिचेत्यनेनअनचीतिप्रसज्यप्रतिषेधइतिप्रागेवोक्तोयंपर्युदासाभ्युपगमेनुरहद्वित्वेनस्थानातादेशआरभ्यतइति।वत्स्यतीत्यादौचर्त्वेनतकारेनलभ्यतइति
सस्याङ्गेथातुकरित्यनेननकारस्यतकारोविधीयतइत्यर्थः।ह्रस्वनद्यापोनुडित्यत्रह्रस्वनद्यापोऽंगस्येत्यनुवर्ततेतांतुचपंचम्यंतेनसामानाधिकरण्यात्अंगादितिविपरिणम्यह्रस्वादि
मिविशेष्यतेविशेषणेननदंतविधिरित्याशयेनाहह्रस्वांतादितिएतेनह्रस्वनद्यापइतिपंचमीनतुषष्ठीतिस्फोटितोक्तापकंत्वनामीति।नहिप्रकृत्यागमत्वेअंग
संज्ञानिमित्तंनामसंभवति।एवंचानयापंचम्यानद्यायैतयातस्मादित्युत्तरस्येतिपरिभाषोपस्थित्याआमिसर्वनाम्नःसुडित्यतोनुडृतनामीतिसप्तम्यंतंषष्ठ्यंति
परिणम्यतेआमीतिसप्तम्याखेत्यत्रचरिताथैत्वादित्यभिप्रेत्याहआमोनुडागमःस्यादिति।अत्रनद्याःनुडितियोगविभज्यागात्परस्यामोनुडित्युत्सर्गे

वावसानेऽ॥४॥पदे।अवसानेऽर्थेचरोवास्युःरामात्।रामाद्द्वित्वेरूपचतुष्टयंरामाभ्यांरामेभ्यःरामस्यास्यद्वित्वपक्षेखरिचेतिचर्त्वेप्यं
तरतम्यात्सस्यसएवानतुतकारःअत्यप्राणतयाप्रयत्नभेदात्।अतएवसःसीतितादेशआरभ्यते।ओसिच॥७।१।१४।ओसिपरेअतोङ्गस्यस
कारस्यात्।रामयोःह्रस्वनद्यापोनुट्॥७।१।५४।ह्रस्वान्नान्नद्यन्तात्सावन्ताच्चाङ्गात्परस्यामोनुडागमस्यात्॥ << विधिंकृत्वानद्यायइत्येवनरी
घोनात्परस्यामोनुट्चेद्भवतितर्हिनद्यापएवेतिनियमविधिंव्याख्यायह्रस्वग्रहणंप्रत्याख्येयंनचैवंलिहोदुहामित्यादौअतिप्रसंगइतिवाच्यंहलंताच्चेद्भवतिन
हिसद्द्वतुभ्यएवेतिनियमाभ्युपगमात्नाध्वेस्वनड्वाहौकतिपयचतुरोनुजिकंचोझलामित्यादिनिर्देशाच्चानस्मात्ह्रस्वग्रहणंप्रत्याख्यानेनकोपिदोषइत्याहुः।अ
त्रवदंतिनुडितिपृथक्योगेकृतेसतिडेरामिकृतेपरमप्याटंबाधित्वाअंतरंगत्वात्रामोनुट्स्यात्ततोयाचपरत्वादाटानुट्नाध्यतइतिवक्ष्यमाणायेनआटिकृतेसकृ
द्गतिन्यायात्तद्वेतिभाष्यग्रंथेनच विरोधःस्यात्।यद्यपिनियमसूत्राणांविधिमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षेडेरामिकृतेतस्यानद्यापरत्वेनैवनुडागमेप्रसज्यमाने रामः
आणनद्याइत्यनेनसवाध्यतइतिपरत्वादाटानुट्नाध्यतेइत्यादिग्रंथःसंगच्छतेतथापिनियमसूत्राणांनिषेधमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षेपरमपिआटंबाधित्वा, ४०
अंतरंगत्वान्नुट्स्यादेवाकिंचानद्यापइत्यत्रनद्यायःपर॥ ॥ ॥

स्यामोनुडेवस्यान्नान्यदित्यर्थः स्यातथाचगौर्यारमायांसर्वीसांसर्वस्यामितिनसिद्ध्येत्तासुडागमस्यपुंसिआङ्याङ्स्याडागमानांनुडिदंत्तरेचरितार्थत्वात् अपिचगौर्यामित्यादौडेरामिकृतेनुटंवाधित्वाप्राप्तमाटंवाधित्वानदीग्रहणाएवंरमायांसर्वीसांसर्वस्यामित्यादौप्राप्तयाटसुटंचवाधित्वाआप्ग्रहणामितिनचापएतद्विध्यर्थमेवस्यान्नियमार्थौततश्चविश्वपांवातप्रम्यामित्यादौनुट्दुवीरण्वानद्यामनुपभाषायांसदवसःश्रुवःसर्वीसांप्रायदर्शनेतदस्यांप्रहरणामित्यादिनिर्देशात् शरणीकृत्यविध्यर्थतापादनस्यनुडेवेतिप्राप्तंनियमस्यनिवारणेनुप्रतिपत्तिगौरवंअपित्वाआकारांतादीकारांतादूकारांताच्चेद्भवति तर्हिनचापएवेतिनियमस्यापिसंभवात्। विश्वपांवातप्रम्याखलप्वामित्यादौनुडागमाभावेपिगवामित्यादौनुट्स्यात्।नचङेंदसिगोःपदांतइत्यारंभात् लोकेगोशब्दात्यरस्यामोनुडनभवेदितिवाच्यंपदांतेगोशब्दात्यरस्यामोनुट्चेत्तच्छुद्धस्येवेतिनियमेनलोकेपादांतेगोनामितिप्रयोगस्याभावेप्यपादांतेतस्यानिवार्यत्वापत्तेः।रायांग्लावांनावामित्यादौदुर्निवीरत्वाच्चायदिनदीघौत्यरस्यओमोनुट्चेदित्यादिनियमेगोःपादांतइतिसूत्रंविध्यर्थंभवेत्।आकारांतादिभ्यःपरस्यामोनुट्चेदित्यादिनियमेनु

नामिर्द्वाश्नामिपरेऽजन्ताङ्गस्यदीर्घस्यात्।रामारणा।।सुपिचेतिदीर्घोयद्यपिपरस्तथापीहनप्रवर्त्ततेसन्निपातपरिभाषाविरोधात् नामीत्यनेनत्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषावाध्यतेरामेरामयोः।।सुपिस्त्वेकृते।।अपदान्तस्यमूर्द्धन्यः।८।३।५९।आपादपरिसमाप्तेरधिकारोयं।।

नियमार्थंस्यान्नत्रविधिनियमयोर्विधिरेवज्यायानितिन्यायानुसंधानेनदीर्घांतात्परस्यामोनुट्चेदित्यादिनियमएवस्वीक्रियतइत्युच्यतेतथापिपुनःप्रतिपत्तिगौरवमस्त्येवतस्मात् ह्रस्वग्रहणाप्रत्याख्यानस्यातिक्लेशसाध्यत्वाद्यथाश्रुतमेवरमणीयमिति।। ॐ ।।नामि ह्रलोपइत्यतोदीर्घइत्यनुवर्त्ततेदीर्घश्रुत्योपस्थितेनाचइत्यनेनांगस्येति विशेष्यतेविशेषणेनचतदंतविधिः।तदेतदाहाअजंतांगस्येत्यादिअर्थेवद्ग्रहणपरिभाष्यानामितिनुट्सहितएवाम्गृह्यतेतेनपामनामंगनामित्यादौनभवति।तत्रहिपामादिलक्षणेनप्रत्ययेसतिद्वितीयैकवचनेचकृतेत्रयाणामपिप्रत्यानांप्रत्येकमर्थवत्त्वेपिनामितिसमुदायस्यानर्थकत्वात्।यद्यपिनलोपस्यासिद्धत्वात्अनेनपामनामित्यत्रदीर्घःसुपरिहरस्तथापिनोपधापाइत्यनेननुस्यादेवेतिवोध्यंनुडीतिनुनसूत्रितंभूत्रःकिन्तुइच्चेत्यौणादिकंगत्प्रत्ययांतेभृंगशब्देमाभूदिति।स्यादेतत्।नडागमस्याम् भक्तत्वादाम्ग्रहणेनसनकारोप्याम्गृह्येतइति।आमीत्येवसूत्रमस्तु।नचामीतिदीर्घस्यकृता

गित्वेननित्यत्वात्यरमपिनुटंवाधित्वाअग्रीनामिंदूनामित्यत्रदीर्घेकृतेह्रस्वाश्रयोनुट्नभवेदितिवाच्यं।ह्रस्वांतान्नुडितिवचनसामर्थ्यात् कृतेपिदी
र्घेगत्याश्रयेणोतत्प्रवृत्तेः।नापिनतिस्चतस्रितिनिषधात्तिस्रणामित्यत्रह्रस्वांतान्नुडितिवचनायप्रयोजनमस्तीतिवाच्यं।चतस्रणामित्यत्रषट्चतुर्भ्य
स्त्यनेनैवनुट्सिद्धेःह्रस्वनद्यापश्रितिसूत्रेत्रेस्त्रयश्रत्यत्रःत्रेरित्यनुवर्त्यविशब्दात्परस्यामोनुडितिवाक्यान्नातिस्रणामित्यत्रापितस्सिद्धेः।यद्यपित्रणामि
त्यत्रप्रयोजनमस्तितथापिनैकमुदाहरणंह्रस्वश्रहणंप्रयोजयति।अन्यथानद्यापःश्रेत्येववदेत्।तस्माद्गमीत्यक्तौनकिंचिद्बाधकमस्तिश्रेत्यामःसनकारस्यग्र
हणमनर्थकमितिचेदत्रोच्यते।उत्तरार्थंसनकारंग्रहणंकर्त्तव्यंनोपधायाश्रितिदीर्घोनामियथास्यात्।चर्मणांवर्मणामित्यत्रमाभूदिति।तदुक्तंवार्तिककृता।ना
मिदीर्घआमिचेत्स्यात्कृतेदीर्घेननुट्भवेन्।वचनाद्यत्रतन्नास्तिनोपधायाश्चवर्मणामिति।अत्रवदंति।वचनाद्भूतपूर्वगत्याश्रयेणातत्प्रवृत्तिरित्येतच्चिंत्यं।
गौरणत्वेषट्चतुर्भ्यश्चेतिनुट्योप्रवृत्त्याप्रियचतस्रणामित्यत्रनुट्यर्थंह्रस्वचनस्यचरितार्थत्वेनसामर्थ्योपक्षयात्।तत्रहिनुमचिरेतिरादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेननुडि
ष्यत्तइतितद्युक्तं।क्रन्नद्यापश्रितिसूत्रितेपिकरदंतान्नुट्सिद्ध्यत्येवेतिह्रस्वग्रहणस्यसामर्थ्योनुपक्षीणत्वादितिदिक्।परिभाषाविरोधादितिकृताकृतप्रसंगित्वेन
नामीतिदीर्घस्यनित्यत्वात्परोपिसुपिचेतिदीर्घोनप्रवर्तेतश्रितिनोक्तं।शब्दांतरस्यप्राप्नुवन्विधिरनित्योभवतिश्रितिनामीतिदीर्घस्याप्यनित्यत्वात्।आरंभसामर्थ्यो
दितिसुपिचेत्यस्यननसामर्थ्यात्।रामाभ्यामित्यादौसावकाशत्वादितिभावः।ननुकर्तीनामित्यत्रपरत्वात्षट्चतुर्भ्यश्चेतिनुडिनामितिदीर्घःसन्निपातपरिभाषाम्बा
धित्वेवप्रवर्त्तेतश्रित्या रंभसामर्थ्यस्योपक्षयान्नामीतिसूत्रमपिरामाणामित्यत्रसन्निपातपरिभाषयानप्रवर्त्तेतेतथाचाचार्योणामितिनिर्देशोनोक्तपरिभाषा
यामनित्यत्वमाश्रित्यसुपिचेतिदीर्घएवपरत्वात्प्रवर्तेतामितिचेत्।अत्रकेचित्समाधयंतिःचतुर्थ्रहणसाहचर्यान्नहलंतषट्संज्ञकादेवपरस्यामःषट्संज्ञाश्र
योनुट्भवतिननुकतिशब्दात्परस्यामःतथाचकतीनामित्यत्रह्रस्वाश्रयएवनुडित्यारंभसामर्थ्येनोपेक्षणीयमितितदयरेनक्षमंतेरेफोयथाहल्संज्ञकस्तथा
अम्संज्ञकोपिभवतीत्यमंतषट्संज्ञकादेवपरस्यामःषट्संज्ञाश्रयोनुट्भवतिननुवकारंतात्परस्येतिवक्तुंशक्यतयाषण्णामि त्यत्रनुडभावप्रसंगात् तस्मादिह

राम॰
४९

साहचर्यंनग्राह्यमेवा।अन्येनुषट्चतुर्भ्यश्रितिवहुवचननिर्देशादर्थपरोयंनिर्देशस्तथाचार्थप्राधान्येयत्रतत्रैवषट्संज्ञाश्रयोनुट्भवतिननुप्रियपंचाप्रियष

षांङित्यादौ इति सिद्धान्तात् बहिरंगः षट्संज्ञाश्रयो नुट् । तथा चांतरंगत्वात् क्तीनामित्यत्र ह्रस्वाश्रय एव नुडिति नामीति दीर्घः सन्निपातपरिभाषांवाधित्वैव प्रवर्त
ते ततश्चारंभसामर्थ्यादिति मूलोक्तं यथ्यनकाप्यनुपपत्तिरिति समादधुः । इतरेतु आरंभसामर्थ्यादित्यस्यायमर्थः । नतिस्तन्तस्तितिनिषेधारंभसामर्थ्यादि
ति । तिरणामित्यत्र ह्रस्वांतलक्षणो नुडिह तेनामीति दीर्घप्रवृत्तौ हि नतिस्तितिनिषेध आरभ्यते । सन्निपातपरिभाषया दीर्घप्रवृत्तौ तु किमनेन निषेधेनातोऽज्ञायतेना
मीति दीर्घः सन्निपातपरिभाषांवाधत इति ये तु ह्रस्वनद्यापश्चत्यत्र ह्रस्वग्रहणं प्रत्याख्यायते तेस्तुनामीति दीर्घे आरंभसामर्थ्येनाश्रयणीयमेवा अपदान्तस्य षत्वे
वसिड्डे मूर्धन्यग्रहणमिणः षीध्वमिति ढत्वार्थं चक्रुढ्वा अकृढ्वं ॥ ॐ ॥ इण्कोः ॥ समाहारद्वंद्वेसौ त्रपुंस्त्वं कोः किंगवाङ्गवाङ्षाआदेशप्रत्ययोः प्रत्यय
शब्दः प्रत्ययावयवैलाक्षणिकः हलिसर्वेषामिति निर्देशात्सात्यदाद्योरित्यत्र सातिग्रहणाच्च लिंगादित्याशयेनव्याचष्टे आदेशः प्रत्ययावयवश्चेति । यदिनु भा

इण्कोः ८।३।५७ इत्यधिकृत्य आदेशप्रत्ययोः ८।३।५९ सहेः साढः सः ८।३।५६ इति षत्वं तस्यन्तम्पदमनुवर्तते । इण्कवर्गाभ्यां परस्या
ऽपदान्तस्यादेशस्य प्रत्ययावयवस्य च यः सकारस्तस्य मूर्धन्यादेशस्यात् । विवृताघोषस्य सस्य तादृशएव षः । रामेषु । इण्कोः किं रामस्य ।
आदेशप्रत्ययोः किं । सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । अपदान्तस्य किं । हरिस्तत्र । एवं कृष्णमकुन्दादयः ॥ ॐ देशावयवोक्त्येतत्तर्हि तरणामित्यादौ

दोषः यद्यपि सकारेच्चारणसामर्थ्यात्तत्र षत्वेन स्यात्तथापि विसंविसंमुसलंमुसलमित्यादौ षत्वं दुर्वारं स्यात् । आदेशिकहि वचनस्यादेशरूपत्वात् । यदिनु प्र
त्ययोयः सकार इति पृथक्त्येतत्तर्हि रामेषुकरिष्यतीत्यादौ न स्यात् किंतु इद्वोमावक्षदित्यादावेव स्यात् । इहमनोरमायामेकापि षष्ठी विषयमेदात्भिद्यते इत्युक्ता सह वि
वक्षाभावेपि सौत्रत्वान्नेह तथोक्तं तत्तु प्रत्ययशब्देलक्षणामनंगीकृत्य यथाश्रुताभिप्रायेणोक्तमिति वोध्यं । विवृता घोषस्येति विवृतस्य सस्य तादृशएवेत्युक्त
ऋकारेऽतिप्रसंगस्तद्वारणायाघोषस्येति । अघोषस्येत्येतावदुच्यमानेठकारेतिप्रसंगः तद्वारणायोभयमुपात्तं । तादृशएव षः इति । तादृशएव षादेशो भवतिनान्यइ
त्यर्थः । नतुदधिसेचौ दधिसेचइत्यादौ प्राक्सुवुत्पत्तेः समासेषत्वंवारयितुं ॥ पदादादिरिति पंचमीसमासो भाष्येउक्तस्तत्रश्रुतेपि सात्यदाद्योरिति निषेधः क
रिष्यतीत्यादौ षत्वविधेः सावकाशत्वादिति चेन्मैवं । स्वादिष्विति यापदसंज्ञा तामाश्रित्योक्तनिषेधो नप्रवर्त्ततेइति सातिग्रहणं नज्ञापितत्वात् ॥ ॥

रामस्येति॥ टाङसिङसामिनात्स्याः इति वक्तव्ये सकारोच्चारणसामर्थ्यात्षत्वं न भवेन्नडादिषु अमुष्येति निपातनात्ततः फणादौ आमुष्यायणेत्यादि वार्तिकनिर्देशा
च्च अमुष्येत्यत्र षत्वं भवेत् तर्हि विष्णुपासित्यादि प्रत्युदाहर्तव्यं न च तत्रापि सुपि विति वक्तव्ये सुविति सकारोच्चारणसामर्थ्यादेव न भवेदिति शक्यं लिट्सुप्र
शान्सु इत्यत्र डः सि धुट् न श्चेति धुटः प्रवृत्तये सकारोच्चारणस्यावश्यं स्वीकर्तव्यत्वादिति दिक्॥ ॥ सर्वादीनि इति॥ तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः अयं भेदः
सर्वेषामिति लिङ्गात् आदिशब्दोऽत्रावयववाची सर्व आदिरवयवो येषां तानीति विग्रहः। उद्भूतावयवभेदः समुदायः समुदायः समासार्थ इति बहुवचनं। त
स्य समुदायस्य गुणपक्षस्य प्रयोगाभावादानर्थक्यात्तदङ्गेष्विति न्यायेन तदवयवेषु प्रवर्तमानो सर्वनामसंज्ञा अविशेषात्सर्वशब्देऽपि प्रवर्तत इति युक्तं तद्गुणसं
विज्ञानत्वं तस्यान्यपदार्थस्य गुणाः वर्त्तिपदार्थरूपाणि विशेषणानि तेषां कार्यान्वयितया संविज्ञानं यत्र स तद्गुणसंविज्ञान इत्यक्षरार्थः। लोकवेदयो रूप—
संयोगसमवायान्यतरसंबंधे लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति लंबकर्णमानयेत्यादौ तद्गुणसंविज्ञानत्वमेव। स्वस्वामिभावसंबंधे त्वतद्गुणसंविज्ञानत्वं चित्रगु

सर्वादीनि सर्वनामानि १।१।२७ सर्वादीनि शब्दरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः। तदन्तस्यापीयं संज्ञा। द्वन्द्वे चेति ज्ञापकात्। तेन परमसर्वत्रे
ति त्रल्। परमभवकानित्यत्राकच्च सिद्ध्यति॥ १९

मानयेत्यादौ। ननु सर्वनामानीत्यत्र पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं कस्मान्न भवति। सोऽत्र त्वानेति
चेद्धोके सर्वणामशब्दस्य साधुत्वापत्त्या सर्वनामसंज्ञानि स्युरित्युक्तरूपस्य साधुत्वापत्तेरिति चेन्मैवं। निपातनात् णत्वं नेति भाष्योक्तव्याख्याश्रयणादि
ष्टसिद्धेः। अत्र भाष्यानुसाराद्बाधकान्येव निपातनानि भवन्तीति पक्ष आश्रितः। अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीति पक्षस्तु विभाषा फाल्गुनीति सूत्रे श्रव
णाच्छब्दे निपातितेऽपि श्रावणीति प्रयोगोऽपि साधुरित्येवमर्थमाश्रयिष्यते। विशेषणानां गुणाविशेष्यमध्याहरति। शब्दरूपाणीति॥ द्वन्द्वे चेति। सहि नि
षेधः समुदायस्यैव नत्ववयवानामिति बध्यति। न च तदन्तविधिं विना समुदाये संज्ञाप्रसक्तिरस्तीति भावः। नन्वङ्गाधिकारे तदन्तविधिनैव परमसर्वस्मा इ
त्यादौ स्मायादिसिद्धेस्तदन्तसंज्ञायाः किं फलमित्यत आह। तेनेति। नन्वेहापि प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः। सर्वनाम्नात हि॥ ॥
॥

शेषणेतदंतविधिर्भवतीतिवाच्यं।समासप्रत्ययविधौप्रतिषेधस्योक्तत्वादितिभावः।अकच्चेतिचकारात्परमसर्वेतरत्यत्रतसिल्॥ॐ॥जसःशी।दीर्घीच्चारण
मुत्तरार्थंवारिणीमधुनी।अनेकाल्त्वादितिनतुशित्वादितिभावः।टित्यत्रोपदेशकालएवक्तकारस्येत्संज्ञाशीभावस्यतुसर्वादेशत्वा
नंतरस्यानिवर्त्तनप्रत्ययत्वेलब्धेलशक्तद्धितइतिप्रत्ययादेशस्येत्संज्ञेतिदृष्टांतदार्ष्टीतिकयोर्वैशम्यमितिभावः।अवर्णोंतादितिअवर्णोंतादङ्गात्परस्यत्यर्थस्ते

जसःशी ७।१।१७अदन्तात्सर्वनाम्नःपरस्यजसःशीस्यात्।अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः।नचाऽवर्णान्तत्वादावित्यनाऽनुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति
वाच्यं।सर्वादेशत्वात्प्राग्टित्संज्ञायाएवाऽभावात्।सर्वेसर्वनाम्नःस्मै ७।१।१४अतस्सर्वनाम्नोऽङेरित्यस्यस्मेस्यात्।सर्वस्मैऽसिङ्योःस्मात्स्मिनौ ७।
१।१५।अतस्सर्वनाम्नोऽसिङ्योरेतौस्तः।सर्वस्मात्।आमिसर्वनाम्नस्सुट् ७।१।५२।अवर्णान्तात्सर्वनाम्नोविहितस्यामःसुडागमस्स्यात्।एत्वषत्वे।
सर्वेषां।सर्वस्मिन्।शेषंरामवत्।एवंविश्वादयोप्यदन्ताः।सर्वादयश्चयच्चविशत्।सर्वविश्वउभउभयडतरडतमअन्यअन्यतरइतरत्वत्वनेम
समसिमापूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणिव्यवस्थायामसंज्ञायां।स्वमज्ञातिधनाख्यायां।अन्तरम्बहिर्योगोपसंव्यानयोः।त्यदादीनि।
तद्इदमअदसएकद्वियुष्मद्अस्मद्भवतुकिम्इति।उभशब्दोद्वित्वविशिष्टस्यवाचकः।अतएवनित्यंद्विवचनान्तःतस्येहपाठस्तुउभका
वित्यकजर्थः।नचकप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः॥द्विवचनपरत्वाभावेनोभयतउभयत्रेत्यादाविवायंचप्रसङ्गात्।तदर्थं।उभयोन्यत्रेति।अन्यत्रेतिद्वि
वचनपरत्वाभावे।उभयशब्दस्यद्विवचनान्तस्तीतिकैयटः।अस्तीतिहरदत्तः।तस्माज्जस्यजादेशस्यस्थानिवद्भावेनतयप्रत्ययान्ततयाप्र
यमचरमेतिविकल्प्येप्राप्तेविभक्तिनिरपेक्षत्वेनाऽन्तरङ्गत्वान्नित्यैवसंज्ञाभवतिउभये॥ ९९ नयेषांतेषामित्यादौनाव्यान्निःसर्वनाम्नोविहितस्येति।
सर्वनाम्नःपरस्येतितुनोक्तौवर्णाश्रमेतरेणामित्यत्रसुट्प्रसंगात्।इदंहेत्यनेनसमुदायस्यसर्वनामसंज्ञानिषेधेप्यवयवस्यानिषेधात्।विहितविशेषणत्वाच्चयेषां
मणेतुदक्षिणोत्तरपूर्वीणामितिभाष्यकारप्रयोगएवाआमइतिसर्वनाम्नइतिपंचम्यानिरवकाशतयाआमीतिसप्तम्यास्त्वेस्वपरत्युत्तरसूत्रेकृताथीयाषष्ठीप्रकाल्प्यत
इतिभावःपंचत्रिंशदितिपंचचत्रिंशच्चेतिद्वंद्वःपंचाधिकास्त्रिंशदितितत्पुरुषोवा।नचसंख्यायातत्पुरुषस्येतिवक्ष्यमाणावार्तिकेनसमासांतोडच्स्यादितिवाच्यं

न्यत्राधिकलोपादित्युक्तत्वात्। ननु सर्वैर्योगे नामसर्वनामेत्यन्यत्वात्संज्ञायाः सर्वनिमित्तत्वादप्रसङ्गेनोभनिमित्तेति नान्येऽतिकिमनेन पञ्चविंशादितिपरिगणनेन सर्वादीनिऽतिसूत्रेणवामेवोपरिगणनाभावेऽपि सूत्रस्यसमस्तादिशतिप्रसंगात्। एवं च पञ्चविंशतेरन्याकानिसर्वादीन्येनसर्वनामसंज्ञकानि नान्यानीतिनियमायह वादीनिऽतिसूत्रमप्यावश्यकं। नत्वनासिकसंज्ञासूत्रमिवमेदप्रयोजनमितिचोध्यं। पूर्वपरान्यनस्यायामसंज्ञायांयानिऽतीपरान्यदक्षिणोत्तरापराधरणिता निसर्वादिगणसन्निविष्टानिनान्यानीत्यर्थः। सर्वनामसंज्ञानुवादीनिसर्वनामानीत्यनेनैवसिध्यतिऽएवमुत्तरसूत्रेऽपिचोध्यं। अतएवेतिऽद्वयोर्द्विवचनस्ये वमुक्तत्वादितिभावः। नित्यंद्विवचनोतरऽतिसर्वादिद्विवचनोतरत्वर्थः। नचैवंउभादिदक्षोनित्यंउभसर्वनामत्वेकोर्थऽतिसूत्रकारभाष्यकारप्रयोगोविरुध्यत ऽतिशंक्यं। अर्थपरस्यैवनित्यंद्विवचनोततानन्तरूपानुकरणपरस्येत्यभ्युपगमात्। उभयसर्वादिरुभशब्दोन्यर्थः। सर्वनामकार्योणास्मायादीनांद्विवचने ऽभावात्। नचसर्वनाम्नस्तृतीयाचेतिसूत्रेणोभाभ्यांहेतुभ्यांउभयोर्हेतोरितिषष्ठीतृतीयासिद्धिरुक्तत्वमितिनाच्यं। निमित्तकारणहेतुप्रसंगेसंप्रायदर्शनमिति वार्तिकेनैवगतार्थत्वात्। नचवृत्तिकृतासर्वनाम्नस्तृतीयाचेतिसूत्रेपठितत्वादिदमपिवार्तिकंसर्वनाम्नएवसर्वनिमित्तप्रापकंनान्यस्येतिनाच्यं। भाष्येदृतामिति सूत्रेतद्वार्तिकस्यपठितत्वादतएवान्येनकारणेनवृत्तिमन्यस्कारणास्येत्युदाहृतंतदप्रदर्शनेत्याशंक्याहानन्येऽस्यपरस्मिंनितिनञ्कप्रत्ययेनापीष्टसिद्धेःकिमने नञकजर्थपाठेनानचकाकचोःस्त्रेरविशेषोस्तीतिनाच्यं। प्रत्ययस्त्रेरणाचित्स्त्रेरणानामेतादात्तेनिशेषाभानादित्याशंक्याहानञेतिउभशब्दस्यद्विवचनपर त्वेऽभकजित्यत्रप्रत्ययोनविहितेःप्राक्जायमानत्वात्तन्मध्यपतितस्यतद्ग्रहणेनयुक्तत्वात्। कप्रत्ययस्तुविहित्येनप्रातिपदिकात्परत्वेनायमानत्वादित्याशयेन ह द्विवचनपरत्वाभावेनेतिऽभयत्रप्रसंगादितिऽउभशब्दात्रतसोः परतःस्वार्थेयथाभयत्रभवतितथाकप्रत्ययेसतिस्यादितिभावः। यद्यपिस्वार्थेभवच्छब्दो तेपिदुर्लभस्तथाप्युभादुदात्तरतिसूत्रेनित्यमितियोगविभागात्सुलभएवातथाद्विऽउभादुदात्तःऽइतिसूत्रेतिनानुवर्ततेतेभस्तरितत्वात्। अथप वचनंसंख्यावाचिनऽउभशब्दादवयवित्यर्थेभयट्स्यात्। ऽउभयोमतिःऽउभयंगणःततोनित्यंऽउभशब्दात्रतिविषयेनित्यमयट्स्यात्स्वार्थेतिनऽउभय तःऽउभयत्रऽउभयपक्षविनीतनिद्रत्यादिसिद्धानन्वेवमकचित्रतेप्ययट्दर्शनंरूढिनियमेस्वार्थेनित्यमयजितिलपेयोक्तत्वादिति ॥ ॥ ॥

चेदेवंतर्हियोगविभागस्येष्टसिध्यर्थंतयाऽभीसाभ्यासस्येतिनिर्देशेनचयत्रद्विवचनंनश्रूयतेतत्रैवामिमित्याख्यायतेननुवृत्तिविषयइतिनदोषःतदुक्तमितिवा
र्त्तिककृतेतिशेषःउभयोन्यत्रेतिऽभयेतियःस्वार्थिकापजातःसःअन्यत्रप्रयुज्यतेननुद्विवचनेयरत्वइत्यर्थःनचउभावित्यादौद्विवचनयरत्वंइरुपपादंउभयतःआम्त्र
यणोऽन्तादिवद्भावविरहादितिवाच्योऽभशब्दादुत्पन्नेद्विवचनेलुकानापहतेयत्रततोन्यत्रायजितिविवक्षितोर्थइतिमनोरमायामुक्तत्वात्।एवंचसर्वादिषूभशब्द
पाठोऽकजर्थइति।स्थितेाभाष्येनुकप्रत्ययस्यस्वार्थिकत्वेनस्वार्थाभिधानसमर्थत्वादुभशब्दात्परस्यद्विवचनपरत्वमस्तीत्याश्रित्योभशब्दपाठःसर्वादिगणेप्रत्या
ख्यातःमनोरमायांतुभाष्येप्रत्याख्यानंप्रौढिवादमात्रेणत्रिमस्येवद्विवचनस्येहगृहीतमुचितत्वादन्यथाततसिलादावतिप्रसंगत्वादित्यादिस्थितौऽभयशब्द

डतरडतमौप्रत्ययौ।यद्यपिसंज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदन्तग्रहणान्नास्तिसुप्तिङन्तमितिज्ञापकात्तथापीहतदन्तग्रहणंकेवलयोःसंज्ञायाः
प्रयोजनाभावात्।अन्यतरशब्दात्स्वमोर्व्युत्पन्नौ।स्वभावाद्विवहविषयेनिर्द्धारणेवर्त्तेते।तत्राऽन्यतमशब्दस्यगणेपाठाभावान्नसंज्ञात्वंत्व
इतिह्रावप्यदन्तावन्यपर्यायौ।एकउदात्तोऽपरोऽनुदात्तइत्येकेाएकस्तान्तइत्यपरे।समस्तवैपर्यायेणत्वल्पपर्यायस्नेहगृह्यते।
यथासंख्यमनुदेशःसमानामितिज्ञापकात्।अन्तरंबहिर्योगेतिगणसूत्रेपुरीतिवक्तव्येअन्तरायांपुरिपूर्वपरावरदक्षिणोत्तरादपरादधरा
णीव्यवस्थायामसंज्ञायां।१।१।३४।एतेषांव्यवस्थायामसंज्ञायांसर्वनामसंज्ञागणपाठात्सर्वत्रयाप्राप्तासाजसिचास्यात्।पूर्वेपूर्वीःस्वाभिधे
यापेक्षाऽवधिनियमोव्यवस्थाव्यवस्थायांकिंदक्षिणागायकाःकुशलाइत्यर्थेःअसंज्ञायांकिंउत्तराःकुरवः॥ ९९ स्येति।उभोभवयवोयस्यउ

भयऽउभादुदात्तोनित्यमितितयपोऽयंचान्नास्तीति।अनभिधानादितिभावः।तथाचोभयशब्दस्यद्विवचनान्तत्वादसर्वविभक्तित्वेनअव्ययत्वप्राप्तेर्नद्वितश्चा
सर्वविभक्तिरितिसूत्रेऽनुवृत्तद्धितानांग्रहणंचपाठेरतिभाष्येकैयटेनावतारितेाअस्तीतिपचतिकल्प्यापचतिरूपमित्यादिवारणेनपाठस्योपक्षीणत्वादनभिधा
नेप्रमाणेनास्तीतिभावः।तस्मादितिऽउभयशब्दादित्यर्थः।तयप्प्रत्ययोततयेतिऽउभयशब्दस्येतिशेषःयदिहूभयशब्दादयच्स्यतेत्रःनततयपआदेशइतिनि
ष्कर्षःस्त्रीक्रियतेतदात्रप्रथमचरमतयेतिवैकल्पिकप्राग्दीव्यतीयेवेतिवोध्यानित्येवेतिऽउभयाअभिनीरतिनुच्छादसत्वाद्वोध्यं॥ ॐ ॥डतरडतमाविति।किंयत्तदोनि

वावहूनांजातिपरिप्रश्नेऽतमच्।।एकाच्चप्राचामितिविहितो।अन्युत्पन्नाविति।एतच्चयस्यशायंकौयटेस्यष्टाएकेरतिकाशिकाकारः।एतत्वमन्येरत्युदा
त्तस्यउतत्वःपश्यन्नित्यनुदात्तस्यचदर्शनादितिभावः।एकरति।प्रथमरत्यर्थः।संहितपापाठेतोतत्सस्याणुटत्वेलरिति ॥तोतस्क्षेत्तव्यः।अन्यथाएकश्रुत्यासक
देवपठेतानचतांतेविप्रतिपत्तव्यात्वत्तत्वसमसिमेत्यनुच्चानीतिफिट्सूत्रात्तायाचरुद्मंत्रःरुरीरुत्वरुभवतिसूतउत्वदितिजयदेवोपिप्रायुक्तात्वदथरम
धुरमधूनिपिवंतमितिात्वतोऽन्यस्याधरइतिविग्रहोननुतवाधरइति।पश्यसिदिशिदिशिरहसिभवंतमितिपूर्ववाक्येनसहानन्वयापत्तेःसमइति।तथाचश्रूय
ते।मानोटकायनश्चेसमसेसेऽतोसमासिन्नित्यादिसिमःकृत्स्नेचशक्तेचस्यान्मर्यादावचद्योःगणसूत्रइति।यद्यपिभाष्येऽष्टाध्यायीस्थसूत्रेऽप्रीतिवक्तव्यमि
तिवार्तिकंपठितंतथापितद्गणसूत्रस्थेवशेषोननुजसिविभाषाविधायकस्याअतइत्यधिकृत्यजसः शीविधानादावेतात्पर्यभावात्।अंतरयामितिप्राकारादा
ख्यायांतदंतवर्तिन्योवेत्यर्थः।लिंगविशिष्टपरिभाषयाएकादेशस्यपूर्वांतत्वेनग्रहणाद्वासर्वनामतायाःप्राप्तिर्वोध्या।त्यदादइतोउक्तपरामर्शकोऽतत्वा
च्यच्छंदसइतिगणरत्नकारोक्तिर्नोदंत्याःस्यच्छंदसिबहुलमितिसूत्रेछंदोग्रहणावैयर्थ्यापत्तेःएकइतिएकोन्यार्थेप्रधानेचप्रथमैकवचनेतथा।साधार
णेसमानेऽल्पेसख्यायांचप्रयुज्यतेइत्यंसर्वादिगणोव्याख्यायेदानींतदंतर्गतत्रिसूत्रीसमानाकारमष्टाध्यायीस्थांत्रिसूत्रींव्याचष्टेपूर्वापरेत्यादिनास्वाभिवे
येति।स्वस्यपूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियमइत्यर्थः।अपेक्षतइत्यपेक्षःकर्मणिघञ्।कथंतर्हिदिशःसपत्नीभवदक्षिणास्याइति।अवाहुः
।अस्त्येवाचापिव्यवस्थाप्रसिद्धत्वान्नावधिवाचीशब्दःप्रयुज्यतेनचसंज्ञात्वान्निषेधः।आधुनिकसंकेतोहिसंज्ञानचदिक्षुसाऽस्तीतिदिक्षुनिरंतनःकुरु
क्षेत्राधुनिकाःसंकेतइत्यचतुर्व्याख्यातृवचनमेवप्रमाणं।एतेनविश्वेषांदेवानामितिव्याख्यानंवेदेप्रसिद्धत्वादेवगणविशेषेविश्वशब्दस्याधुनिकसंकेतताभाव
नादक्षिणागाथकाइतिगाथकन्निितिशिल्पिनिथकन्रहासुकस्मात्कुशलाइत्यवध्यन्वयसंभवेपितान्नियमोनास्तीतिभावः।एवमधरेतोवृत्तरागः।उत्तरेप्रत्यु
त्तरेचशक्तइत्यपिप्रत्युदाहर्तव्यं।उत्तरःकुरवइति।सुमेरुमवधिमंयेस्यकुरुषूत्तरशब्दोवर्ततेइत्यसौहव्यवस्था।किंत्वाधुनिकसंकेतोयमित्याहुः।।।
॥

॥

स्वमज्ञेति। आत्मा॰त्मीयज्ञातिधनवाची स्वशब्दस्तत्र ज्ञातिधनयोः पर्युदासादात्मात्मीयौ परिशिष्टावित्याशयेन व्याचष्टे। आत्मीया इत्यर्थः। आत्मान इति वा। येत्वाहुः। आत्मनि
स्वशब्दो नपुंसकस्तेन स्वे स्वा इत्युदाहरणं तत्रायुक्तमिति तन्न। भसात्। स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वो स्त्रियां धन इत्यमरसिंहोक्तेरात्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंस्त्वात्। न च
स्वो ज्ञातावित्यमरकोशे आत्मनीत्यस्य स्वमित्युत्तरेणान्वयादात्मवाची स्वशब्दो नपुंसक एवेति वाच्यं स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीये स्त्रियां धन इति मेदिनीको

स्वमज्ञातिधनाख्यायां १।१।३५। ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य याप्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात्। स्वे स्वाः। आत्मीया इत्यर्थः। आत्मान इति वा। ज्ञा
तिधनवाचिनस्तु स्वाः। ज्ञातयो॰र्था वा। अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः १।१।३६। बाह्ये परिधानीये चार्थे॰न्तरशब्दस्य याप्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्या
त्। अन्तरे। अन्तरा वा गृहाः। बाह्या इत्यर्थः। अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः। परिधानीया इत्यर्थः। पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ७।१।१६। एभ्यो ङसिङ्योः
स्मात्स्मिनौ वा स्तः। । पूर्वस्मात्। पूर्वात्। पूर्वस्मिन्। पूर्वे। एवम्परादीनामपि। शेषं सर्ववत्। एकशब्दः संख्यायां नित्यैकवचनान्तः। न बहु
व्रीहौ १।१।२९। बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात्। त्वकम्पिता यस्य सः त्वत्कपितृकः। अहकम्पिता यस्य स मत्कपितृकः। इह समासा
त्प्रागेवा॰लौकिके प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते। अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्य इव तत्राप्यकच् प्रवर्त्तेत स च समासेपि श्रूयेत। अ
तिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानिति वत्। भाष्यकारस्तु त्वकत्पितृको मकत्पितृक इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रं प्रत्याचख्यौ। यथोत्तरं मु
नीनां प्रामाण्यं। संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः। महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे सन्निवेशात्। अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यं
च तेषां न भवति। सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि। अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वस्तस्मै अतिसर्वाय। अतिकतरं कुलं। अतितत् ॥ ॥ ॥

शविरोधेनात्मनीति पूर्वान्वयि न तूत्तरान्वयीति व्याख्यानमुचितत्वात्। किंच। विभाषा जसीति प्रकरणे स्वमात्मीय इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशं कुर्वन् सूत्रकारो
प्यात्मवाचिस्वशब्दस्य पुंस्त्वे प्रमाणं। तस्मात्स्वे स्वा इत्यस्य आत्मान इति विवरणं सम्यगेवेति स्थितं। ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति। ताच्छील्येन णिनिना ज्ञातिधन
योरप्यात्मीयत्वं पुरस्कृत्य प्रवृत्तौ सर्वनामता स्यादेवेति ध्वनयति। एतदर्थमेव हि सूत्रे आख्याग्रहणं कृतं स्वमात्मीयाख्यायामिति वक्तव्ये ज्ञातिधनयोः ॥ ५७ ॥

तृतीयासमासे।अत्रविभाषादिक्समासेऽत्यन्तःसमासऽत्यनुवर्तमानेऽनःसमासग्रहणंगौणार्थस्यापिसंग्रहार्थमित्यभिप्रेत्याह।तृतीयासमासार्थेति।ऽहऽ
र्वं सदृशेतिविहितःसमासोऽत्यन्तंप्रतिपदोक्तत्वात्।नञ्कर्तृकरणेतिसमासः।तेनत्वयकोक्तमित्यत्रनिषेधोनभवति।ओकारसकारभकारादीसुपीतिव्यवस्था
पयिष्यमाणत्वाद्दिहसुपश्चेः।आगकच्।समुदायस्येति।तत्रैवंहंहस्यमख्यत्वात् नचहंहेयानिसर्वादीनीतिसर्वधःकारकार्णाक्रिययैवान्वयात्।नचहंहेवि
मानानियानीतिसंबंधः।विद्यतिक्रियाध्याहारेगौरवान्निषेध्यायाः भवतिक्रियायाएवप्राधान्येनतदन्वयसैवन्याय्यत्वाच्चेतिभावः।सुऽप्रसंगऽइति।नचहंहे
चेतिनिषेधसामर्थ्याद्गौणाश्रमेतरेणामित्यादौसुऽनप्रसज्यतऽइतिवाच्यं।अनंगस्यत्रतसिलादेर्व्याकृत्यातत्सामर्थ्यस्योपक्षीणा त्वात्।जसाधारमितिशीभा

तृतीयासमासे।९।१।३०।अत्रसर्वनामतानस्यात्।मासपूर्वीयातृतीयासमासार्थवाक्येपिनामासेनपूर्वीयाहन्हेवा।९।१।३३।हन्हेउक्तासंज्ञाना
वर्णाश्रमेतरेणासमुदायस्याऽयंनिषेधोनत्ववयवानां।नचैवंनञ्दन्तविधिनासुऽप्रसङ्गः।सर्वनाम्नोविहितस्यामःसुडितिव्याख्यातत्वात्।
विभाषाजसि।९।१।३२।जसाधारयत्कार्यंशीभावाख्यन्नत्रकर्तव्येहन्हेउक्तासंज्ञावास्यात्।वर्णाश्रमेतरेवर्णाश्रमेतरःशीभावप्रत्येवविभाषे
त्युक्तोअतोनाकच्।किंतुकाप्रत्ययएववर्णाश्रमेतरकाः।प्रथमचरमतयाल्पार्द्वकतिपयेनेमाश्च।९।१।३३।एतेजसःकार्यम्प्रत्यक्तासंज्ञावास्युःप्र
थमेप्रथमाःइत्यादिशेषेणमवत्।तयप्रत्ययस्ततस्तदन्ताग्राह्याःहितयेहितयाःशेषेणमवत्।नेमेनेमाःशेषंसर्ववत्।विभाषाप्रकरणेतीयस्य
ङिन्तरूपसंख्यानं।द्वितीयस्मैद्वितीयायेत्यादि।एवन्तृतीयः।अर्थवद्ग्रहणान्नेहापदजातीयाय॥ ९ वेनजस्यपहृतेष्वौपचारिकमाधारत्वमत्र वो

ध्यं।।यद्वाजसऽर्जसिःतस्मिन्सोत्रःसप्तम्याबुक्ऽत्यर्थेतोव्याचष्टेजसाधारमितिअन्यथासत्यकचिजसःशीत्यस्यप्रवृत्तौवर्णाश्रमेतरकेऽत्यपिरूपसिद्धेरिति।भावःय
दाअज्ञातःक्तस्तिोवाऽतरःऽतरकःऽत्यकचकृत्वावर्णाश्चआश्रमश्चऽतरकश्चेतिद्वंद्वःक्रियेततदारूपद्वयंस्यादेवापरऽतरशब्देनद्वंद्वंकृत्वाअज्ञातावर्णाश्रमेतरा
ऽत्यज्ञाताद्यर्थेयोगोयदाकीयतेतदावर्णाश्रमेतरकाऽत्येकमेवरूपंसाधितिवेध्यंननुद्वंद्वावयवस्येतरशब्दस्यापिअकचाद्वीरःअवयवस्यसर्वनामतानपायात्।
द्वंद्वेचेत्यनेनहिसमुदायस्यनिषेधोनत्ववयवानामित्युक्तमितिचेत्अत्राहुःसिद्धंतेहिजहत्स्वार्थावृत्तिपक्षोमुख्यरूपसिद्धेरवयवानांनिरर्थकत्वादज्ञाताद्यर्थ

चःप्राप्तिरवनास्तियेसुद्वेद्वेचेतिचकारेणावयवेषविसंज्ञानिषिध्यतेइत्युच्यतेतेषांअजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षाभ्युपगमेपिनदोषइतिप्रथमचरमनेमशब्दस्यनित्यं प्राप्तेअन्येषामप्राप्तेचायमारंभःतयःप्रत्ययइतिसंख्यायाअवयवेतयविधिविहितःतीयस्येतिद्वितीयःतेःसंप्रसारणंचेतिविहितस्यापट्जातीयायेति। प्रकारवचनेजातीयर्॥ ॥ ॥जरायाजरायअष्टनआविभक्तावित्यतोविभक्तावित्यनुवर्त्यअचिरकृतइत्यतोऽनुवृत्तेनाचीत्यनेनविशेष्यतेविशेषणेनेहतदादि विधिःयस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणेइत्यस्यतदंतविधेरपवादत्वादित्याशयेनाहाअजादौविभक्तावितिाअजादौकिंाजराभ्यांाजराभिःविभक्तावितिकिंाजरा, यादेजारानचजरायाअसुडेःवास्तितिवाच्यंाजराशब्दात्तत्करोतीतिणिचिणाविष्ठवदितिटिलोपेततःक्विपिणिलोपेचैकदेशविकृतस्यानन्यत्वाज्जरित्यस्य जराशब्दत्वादसुडिःडित्त्वेत्यस्यप्रवृत्त्याजसौजसइतिरूपापत्तेःइष्यतेत्वत्रापिजरसौजरसइतिानचणिलोपस्यस्थानिवद्भावाद्विभक्तिपरत्वाभावेनजरसावि

जरायाजरसऽन्यतरस्यां ७।२।९९।जराशब्दस्यजरसादेशोवास्यादजादौविभक्तौ।पदाङ्गाधिकारेतस्यतदन्तस्यचाअनेकालत्वात्सर्वादेशेप्राप्तेनि र्दिश्यमानस्यादेशाभवन्ति।एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्जरशब्दस्यजरसानिर्ज्जरसोनिर्ज्जरसःइनादीनवाधित्वापरत्वाज्जरसानिर्ज रसानिर्ज्जरसेनिर्ज्जरसःपक्षेहल्ादेर्गुणमवतारुत्तिरुतातुदृवेविप्रतिषेधेनइनातोःकृतयोःसन्निपातपरिभाषायाअनित्यत्वमाश्रित्यजरसि कृतेनिर्ज्जरसिननिर्ज्जरसादितिरूपेनतुनिर्ज्जरसानिर्ज्जरसइतिकेचिदित्युक्तंतथाभिसिनिर्ज्जरसैरितिरूपान्तरमुक्तंतदनुसारिभिश्चषष्ठ्ये कवचनेनिर्ज्जरस्येत्येवरूपमितिस्वीकृतमेतच्चभाष्यविरुद्धं ॥ ९९ त्यादिनसिध्यतीतिशंक्याह्रौलुप्तनस्यानिवदितिनिषेधात्।यद्यपिह्रौलुप्तनस्या निवदितिकाचित्कंतथापीहतदाश्रयेणजरसितिगुणोदेशकरणमेवमानमित्यवधेयंापदंगाधिकारइतिापरिभाषेयंयेनविधिरित्यस्यप्रपंचभूता।अतएवम नोरमायांपदमंगंचविशेष्यंविशेषणंनचतदंतविधिरित्युक्तंाविशेष्यमितुप्रायेणेतिवोध्यं।तेनास्त्रीपीनइतिसूत्रेअंगावयवोयोनितिवक्ष्यमाणंयेयःसंगच्छ तेाअत्रनच्याःनन्वाकरेतस्यतदंतस्यपदस्यचेतिप्रत्ुरःपाठःतदंतस्येतिपाठेतुवहुच्दृवेकेषुपदंगाधिकारकार्येणिप्रवर्त्तेरन्नित्याशंक्यसमादधुः। नमिधानात्पदंगाधिकारकार्येणिवहुच्दृवेकेषुनप्रवर्त्तंतइत्याशयेनफलितार्थकथनपरत॥ ॥ ॥ ।

यातदुत्तरपदस्येतिपठितंनत्विदमपूर्वंवचनमिति।सोपसर्गस्यसर्वस्यस्थानेजरसादेशमाशंक्याहानिर्दिश्येतिानन्वतदंतविधिनापिजरशब्दांतयदंगंतत्रैव
निर्दिश्यमानजरशब्देजरसादेशेनभवितव्यंनत्वत्रेत्यतआहाएकदेशविकृतस्येति।पदाधिकारेपितदंतविधावुदाहरणंतदंतस्यापिरुत्वरत्वेदीर्घोहोनिदाघ
इत्यादिवक्ष्यति।अनुगुत्तरपदइत्ययमुत्तरपदाधिकारोयिपदाधिकारग्रहणेनगृह्यतेतत्फलंनुतत्रैवस्फुटीकरिष्यते।पक्षेइतिजरसादेशाभावेतृदनुसारि
मिरिति।येतुनिर्जरसिनेत्यादिव्याचक्षतेतन्मतानुसारिभिरित्यर्थः।निर्जरस्येत्येवेति।पूर्वविप्रतिषेधेनस्यादेशकृतेजरसादेशोनप्रवर्त्ततइत्येकमेवरूपमि
तितेषामाशयः।अतएववीतजन्मजरसःपरंब्रह्मेति ब्रह्मणःपदमितिभारविप्रयोगमसमंजसंमत्वावीतजन्मरजसइतिपठनीयमितितैरुक्तं।एतच्चेतिभाष्य
कृत्ताहिटाडःसीतिसूत्रेइनाऽऽतोप्रत्यस्यायनादेशमदादेशंचविधायनादेशेपरेएत्वंआडिःचापइत्यत्राडिःचेतियोगंविभज्यसाधितंतयाचनिर्जरसिन

पद्दन्नोमास्हन्निशऽस्न्यूषन्दोषन्यकृत्रक्कन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ६।१।६३।पादंदन्तनासिकामासंहृदयनिशाअस्ग्यूषदोष
यकृत्शकृत्उदकआस्यएषांपदादयआदेशाःस्युःशसादौवा।यत्तुआसनशब्दस्यआसन्नादेशइतिकाशिकायामुक्तंत्रामादिकं॥
पादः।पादौ।पादाः।पादं।पादौ।पदः।पादान्।पादैन।पद्भ्याइत्यादि।।

निर्जरसादित्येतद्भाष्यविरुद्धमितिस्पष्टमेवानचनादेशकृतेहलिलो
पप्रवृत्त्याअनेनेत्येतन्नसिध्यतीतिशंक्यानशब्देपरतोविशिष्यानादेशविधानात्।तथाहिअनाप्यकृत्यत्रअनापीतिपदच्छेदःनपुंसकत्वात्सौलुकि
नलोपः।नापीतिसमाहारद्वंद्वात्सप्तम्येकवचनेनचङेरदादेशकृतेपररूपंस्यादित्यपिशंक्यंअकारोच्चारणसामर्थ्यादीर्घसंभवात्।तथाजरयाजरसन्य
तरस्यामित्यस्मिन्नेवसूत्रेभाष्येउक्तमतिजरैरितिभवितव्यंसन्निपातपरिभाषयेति।ततश्चनिर्जरसैरित्यपिभाष्यविरुद्धमेवास्तेनातोभिसइतिसूत्रेएसिति
वक्तव्येऽस्करणंनिर्जरसैरितिरूपार्थमितिकेषांचिच्चाख्यानंप्रामादिकमितिस्पष्टमेव॥ ॥ पद्दन्नो॥शसादौवेतिअजादावस्यचङ्यपधस्येत्यतअन्य
तरस्यामित्यनुवर्त्ततइतिभावः।अत्रशस्प्रभृतयोनिमित्ततयोपात्तास्तेचपदाद्यादेशानरूपान्प्रकृतिविशेषान्आक्षिपंतीत्याह।पादंदंतेति॥ ॥ ॥

यद्यपि शीर्षच्छंदसीत्यतः छंदसीतिअनुवर्तेतेतथापिभाषायामपिचाचित्यदादयोभवंतिमासच्छंदसीतिवार्तिकेछंदोग्रहणासामर्थ्यादितिवक्ष्यति॥प्रामादिकमि
तिततथाहिआस्तोदृक्स्यवर्तिकामितिमंत्रेमुखादित्यर्थः ओचित्यात्तादृक्स्यचित्वर्तिकामंतरेस्यादितिमंत्रांतरसंवादाच्चातथाहिच्याश्चुच्छानमासनीतिमंत्रे
तिततथाहिआस्तोदृक्स्यवर्तिकामितिमंत्रेमुखादित्यर्थः ओचित्यात्तादृक्स्यचित्वर्तिकामंतरेस्यादितिमंत्रांतरसंवादाच्चातथाहिच्याश्चुच्छानमासनीतिमंत्रे
मुखेइत्यर्थः एवमासन्यंप्राणामूचुरित्यादिबोध्यं॥ॐ॥सुडनपुंसकस्यासुडस्त्रीपुंसयोरितिवक्तव्येअनपुंसकस्येतिवचनंज्ञापकंप्रसज्यप्रतिषेधेपिनञ्समा
सोस्तीतिकैयटः तेनअसूर्यंपश्यानिमुखानीत्यादिसिद्धं स्वादिष्वसर्वनामसुत्रसंज्ञमीवहुवचनमितिनशंक्यं किंत्वसर्वनामस्थानइतिपर्युदासात्यथैकव
च्चनमेवासुपीत्येवसिद्धेआदिग्रहणमधिकपरिग्रहार्थमित्याशयेनाहाकप्रत्ययावधिष्विति॥नन्वेवंराजेत्यत्रनलोपोनस्यात्प्रत्ययलक्षणेनसर्वनामस्थानपर
त्वमेवासुपीत्येवसिद्धेआदिग्रहणमधिकपरिग्रहार्थमित्याशयेनाहाकप्रत्ययावधिष्विति॥नन्वेवंराजेत्यत्रनलोपोनस्यात्प्रत्ययलक्षणेनसर्वनामस्थानपर
तयापदत्वाभावात् नैवदोषःसोपरतःस्वादिष्वित्येननपदत्वासंभवेपिसुप्तिविशिष्टस्यसुप्तिङंतमितिपदसंज्ञायांहल्ङ्यादिनासुलोपेएकदेशविकृतन्यायेननका

सुडनपुंसकस्य१।१।४३।सुट्प्रत्याहारःस्वादिपञ्चवचनानिसर्वनामस्थानसंज्ञानिस्युरक्लीवस्यास्वादिषुसर्वनामस्थाने।१।४।१७।कप्रत्यय
यावधिषुस्वादिषुसर्वनामस्थानेषुपरतःपूर्वम्यदसंज्ञंस्यात्।यचिभं१।४।१८ यकारादिषुञ्जादिषुचकप्रत्ययावधिषुस्वादिषुसर्वनामस्थानेषु
परतःपूर्वम्भसंज्ञंस्यात्॥आकडारादेकासंज्ञा१।४।१ इतउर्ध्वंङ्ङसिङसोरित्यतःप्रागेकस्यैकैवसंज्ञाज्ञेयायापरञ्चवक्ष्यामीतिनस
सादावचिभसंज्ञैवनपदत्वम्।अतोजश्त्वन्नादतःदताजश्त्वदर्थमित्यादिःमासःमासाभ्यामित्यत्ररुत्वेयत्वेचयलोपःमाभ्यांमाभिरि
त्यादि॥

शंतस्यपदत्वात्।यदिस्वादिषितियोगेनस्वादिषुपरेषुपूर्वेपदंभवतीतिपूर्वस्यपदसंज्ञाविधाययचिभमित्यत्रयचीतिछित्वायज्ञादौसर्वना
मस्थानेपरतःपूर्वपदंनेतिनिषिध्यतेतदाओजसादिषुपदसंज्ञाभावेपिसोपरतःपदत्वसंभवात्राजेत्यादौनलोपेकार्येनकाप्यनुपपत्तिःयचिभंयचीत्यत्रग्रहणो
नसप्तमीनिर्देशात्तदादिविधिरित्याहायकारादित्यादियकारादिषुकिंगार्ग्यःवात्स्यःगर्गादिभ्योयञियस्येतिचेत्यकारलोपोयथास्यात्।भसर्वनामस्थानेषुकिंस
पादोसुपादः।विद्वांसौविद्वांसःदित्यवाहोदित्यवाह इत्यादौपादःपत्वसोःसंप्रसारणेवाहऊठइत्यादयोमाभूवन्निति॥आकडारादित्रहप्राक्कडारात्समासइत्यस्या

वधित्वंच्यानिन्यायात्तत्पुरुषोद्विगुश्चेतिलिंगाच्चसंज्ञार्थ॥

समावेशार्थमेतत्चकारस्तदाहाकडारः कर्मधारय इत्यतइति।एकस्यैवौचसंज्ञेति।उभयोःसावकाशत्वेविप्रतिषेधेपरमितिपरेवृत्त्यतेनिरवकाशत्वेतुसैवातत्पर
स्याउदाहरणंधनुषाविध्यतीति।अत्रशरस्यसंप्रत्ययधिभूतस्यैवधनुषोव्यधनंप्रतिसाधकत्वमित्युभयप्रसंगेपरत्वात्करणसंज्ञाअपादानसंज्ञाबाधतेनि
रवकाशायाःप्रत्यैस्यास्तूदाहरणंभवतस्तक्रकौडीनोभवदीयइति।अत्रहिसितिचेतिपदसंज्ञापरमपिभसंज्ञाबाधतेनिरवकाशत्वात्तेनतकारस्यजश्त्वंभवति।
प्रश्नतेतुपराअनवकाशाभसंज्ञापदसंज्ञेबाधतइतिशसादावचिसेवगृहीतेघचितेत्याशयेनाहायापरेत्यादियलोपइतिहलिसर्वेषामित्यनेनलोपोव्योर्वली
तितुनप्रवर्त्तते॥यत्वस्यासिद्धत्वात्॥ ॐ ॥ अद्धोपोनः॥भस्येत्येनाधिप्रत्ययविशेषःअंगेचेतिहयमनोविशेषणंअन्तअकारस्येत्यभिप्रेत्यव्याचष्टे॥
अंगावयवइत्यादि।अन्नंतस्यभस्यांगस्याकारस्यलोपःस्यादितिप्राचांव्याख्यानेतदृणोत्यादौतकारोकारस्यापिलोपःस्यात्भस्यांगस्यानोकारस्येतिव्याख्या

अद्धोपोऽनः।६।४।१३४।अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयञादिस्वादिपरोयोऽन्तस्याकारस्यलोपस्यात्॥

नेतुअनसामनसेत्यादौस्यात्तेनाऽच्त्यादिनाअन्तस्यभस्यांगस्यानो कारस्येतिव्याख्यानेपिअनस्तृणोत्यादावतिव्याप्तिरेवेतिभावःसूत्रेतपरकरणं
नञ् समासभ्रमनिवारणायकृतमित्येके॥ननुप्राणितिप्राणतइत्यादिप्रत्ययेप्राणःप्राणेत्यादावतिव्याप्तिरितिरात्वस्यासिद्धतयाअतिप्रसंगःस्यादितिताद
रणायैवतपरकरणमस्तितिचेन्मैवंसवर्णदीर्घेकृतेअनएवतत्वसत्वात्।नचवाणीदंगवलीयइतिसवर्णदीर्घात्प्रागेवलोपःप्रवर्ततइति।अस्त्येवानरूप
मितिवाच्यंतथाहिसतिव्यावर्त्यत्वाभेनतपरकरणंवेयर्थ्यंस्यात्तदवस्थत्वात्।चस्तुनोवाणीपरिभाषेहनप्रवर्तेतेयगयत्प्रश्नावेववाणीदंगस्यवलीय
स्त्वात्।क्विप्यन्नासिकस्येतिदीर्घसवर्णदीर्घात्प्रागपिअनोअभावाच्चात्तस्मात्भ्रमनिरासार्थमेवतपरकरणंनतुप्राणइत्यादावनोकारलोपवारणार्थमि
तितेषामाशयः॥चस्तुतस्तु एकदेशविकृतन्यायेनभवत्येवतत्रातिप्रसंगइतितपरकरणमत्राचरयर्थमेवेतिनव्याः ॥ ॥

रषाभ्यांनोणः॥अत्रापदांतस्यमूर्द्धन्यइत्यनुवर्त्तणाग्रहणंपदांतस्येतिसूत्रेचभाष्येप्रत्याख्यातं।समानपदेऽति।निमित्तनिमित्तिनोरयदस्थत्वासंभवात्।पदेऽत्तीयतेवसामर्थ्यादेकपदत्वेलब्धेसमानग्रहणंयत्समानमेवपदंनिमित्तवत्पदभिन्नपदत्वाभाववदितियावत्।तत्रयथास्यादित्येतदर्थं।तेनसमासेरामनामगंधवेगानमित्यादौनभवति।तत्रहिनकारस्यैकपदवृत्तित्वेपिनिमित्तवत्पदभिन्नपदस्थत्वात्।भवतिहि पूषाइत्यादौरात्वेनिमित्तवत्पदभिन्नपदत्वाभाववद्वृत्तित्वान्नकारस्यमानभोगीराइत्यादावपिनस्यणत्वंभवत्येवाप्रत्ययवृत्तित्वेपिनिमित्तवत्पदभिन्नपदवृत्तित्वाभावात्। एतेनसमानग्रहणमखंडपदत्वाभार्थमितिव्याख्यायरामनामेत्यादावतिप्रसंगेनिवारितेपिमानभोगीराइत्यादावव्याप्तिःस्यादेवेतिकेषांचिदुक्तिः परास्ता।उक्तरीत्यात्वव्याप्तिशंकायानिरस्तत्वात्। यूषाइतियूषेमंडः।मुद्गामलकयूषस्तुभैरवीदीपनपाचनइतिदर्शनात्॥इवर्त्तासिद्धेनस्थानिवदिति।एतच्चन्यायसिद्धत्वेनतत्रत्येकर्त्तव्येअचःपरस्मिन्नितिदेशस्याप्रवृत्तेः।तस्येति।तस्यइवर्त्तासिद्धेनेत्यस्यतथाचस्थलत्रयेस्थानिवद्भावोवक्तव्यइत्यर्थः।संयोगादिर्लोपे॥चक्रपत्रारहाचः

रषाभ्यान्नोणःसमानपदे८।४।१ एकपदस्थाभ्यांरेफषकाराभ्याम्परस्यनस्यणःस्यात्। यूष्णः।यूष्णा।इवर्त्तेस्मादपिविधौस्थानिवद्भावइतियक्षेत्वअड्व्यवायइत्येवाऽत्रणत्वे।इवर्त्तासिद्धेनस्थानिवदितितुरहनास्ति तस्यदोषःसंयोगादिर्लोपत्वरणत्वेष्विति निषेधात्॥ परस्मिन्नितियणादेशस्यस्थानिवत्वान्नकारस्यरितिकलोपोनालत्वे।निगाल्यते।अत्रणिलोपस्यस्थानिवत्वादचिविभावेतिलत्वं।णत्वे।माधवपनी।रहयस्येतिचेत्यच्योपस्यस्थानिवत्वेननकारस्यप्रातिपदिकांतत्वाभावान्नत्वेन नतुगर्गभगिनीत्यत्रेवमाधवपनीत्यत्रापिणत्वप्राप्तिर्नास्त्येव।उत्तरपदेयत्प्रातिपदिकंतदंतस्येतिवक्ष्यमाणात्वात्।अत्राहुः।सायनेऽतेतित्सुदंतेनसमासेपश्चान्ङीपियस्येतिचेति अत्रोपेऽतेनकारस्योत्तरपदांतत्वाभावान्नत्वप्राप्तिरस्त्येवेति।स्यादेतन्। यूषाइत्यादौरषाभ्यामित्यस्यनोपयोगःस्फुत्वेनैवरूपसिद्धेः।अतएवषग्रहणमुत्तरार्थमित्याकरस्थितंरतिचेदुच्यते।उत्तरार्थंतयापीहषग्रहणंस्थितंततश्चप्रुषाःउषाणीत्यादौरभ्यामितिणत्वस्यप्रवृत्तिःकेनवार्यतांस्फुत्वेनेतिचेन्नातस्यासिद्धत्वात्।नचवचनप्रामाण्यात्सिद्धत्वंशंक्यंपुषुः।उदितिःषष्ठइत्यादौचरितार्थत्वात्।नस्यषयोगेणइत्यंशेऽचरितार्थइतिचेन्नातस्यपृथगजनेकेरहषात्परस्येत्यत्रिरचरितार्थेत्यस्यापितुल्यत्वाच्चैवमप्युत्तरार्थंषग्रहणमित्याकरोविरु ॥ ॥

ध्यतरतिचेन्नाभाकरेहीहषग्रहणंविनाऽपणातीत्यादिलक्ष्यस्यासिद्धिर्नास्तीत्येतावदभिप्रेतंनतुपणातीत्यादौरषाभ्यामित्यसाप्रवृत्तिरिति॥ऽ॥नलोपःप्राति
पदिकान्तस्यालुप्तषष्ठीकेरतिसौवत्वात्नतुषष्ठीतत्पुरुषयोःपूर्वपदेसापेक्षत्वेसमासासंभवात्प्रातिपदिकस्यपदविशेषणत्वाच्चेतिभावःतदंतस्येतिषष्ठी
तत्पुरुषोयोंतस्यप्रातिपदिकसंज्ञकपदस्यअंतोनकारस्तस्येत्यर्थः।यदितुप्रातिपदिकेनेत्यनेनापिपदंविशेष्यतेतदाविशेषणेनतदंतविधौसोत्रमंतग्रहणंश
क्यमकर्तुमितिमनोरमायांस्थितंप्रातिपदिकेतिकिंअहनायदमितिकिंराज्ञोराजानःविभाषाङिश्योःशीतिनपुंसकाच्चेति विहितोगृह्यतेनतुजशसाशिः
तत्तिन्भत्ताणंभत्तामस्येत्यनेनासर्वनामस्थानस्येवयजादिसूत्रेपात्तदेतदाहाअसर्वनामस्थानेत्यादिककुद्दोषणीरतिककुद्दोषणीरतिछेदःएकपदत्वे
वा
नलोपःप्रातिपदिकान्तस्या८।२।७नेतिप्रातिपदिकेतिचलुप्तषष्ठीकेपदेप्रातिपदिकसंज्ञकंयत्पदंतदंतस्यनकारस्यलोपस्स्यात्नलोपस्या
ऽसिद्धत्वादीर्घत्वमेत्वमैस्त्वञ्चनायूषभ्यांयूषभिःयूषभ्यःरत्यादिविभाषाङिश्योः८।४।१४८।अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिसादि
परोयोऽनंतस्याऽकारस्यलोपोवास्यात्ङिश्योःपरयोःयूष्णियूषणिापक्षेरामवत्पदन्तिसूत्रेप्रभृतिग्रहणम्प्रकारार्थंतथाचौडः
ष्यामपिदोषन्नादेशोभाष्येककुद्दोषणीत्युदाहृतःतेनपदंध्रिश्वरणोऽस्त्रियांखान्तेहन्मानसम्मनरतिसङ्ज्ञेतिआसन्यंम्प्राणामूत्तुरि
तिचाआस्येभवःआसन्यःदोषशब्दस्यनपुंसकत्वमप्यतएवभाष्यात्तेनदक्षिणान्दोर्निशाचरतिसङ्ज्ञेतिभुजवाहूप्रवेष्टोदोरितिसाह
चर्योत्पुंस्त्वमपिदोषन्नस्यतथाविधस्यभजतरतिाह्योरह्नोर्भवोह्यहूः॥ ॥ त्वनुपपत्तिरन्नपदमेववक्ष्यतेआसन्यमितियेचाभावकर्मणोरितिप्रक्ष

तिभावान्नस्तद्धितरतिटिलोपोनाअतएवेतिकक्षद्दोषणीरतिभाष्यप्रयोगादेवेत्यर्थःयद्यपिककुच्चेत्यतोयोगविभागात्समाहारःककुद्दोःककुद्दोश्चककुद्दोश्चककुद्दोषणीत्येकशेषेकृतेभाष्यंश
ोज्यमितिरोःशब्दस्यनपुंसकत्वेनेदंप्रमाणंतथापिककुदित्यस्यएथक्पदत्वमेवन्याय्यंअन्यथावाहूोर्द्वैलेलब्धेपिककुदएकत्वंनलभ्यतेरतिभावःतमुपाद्रवदुग्यम्दक्षिणोदोर्निशा
चरतिरुग्नत्वदक्षिणोदोरुच्यम्तमुपाद्रवदित्यन्वयःदोषंतस्येतिअयंचश्रीहर्षप्रयोगःदोषंहस्तंदूषणंचभजतःचापस्येतिसंबंधःद्वयोरन्होर्भवरतिातद्धितार्थेतिसमासःराज्ञाहः

अन्हःसायश्चेत्यते घित्रिअवसानवचनःसायशब्दःसंख्याविसायेतिज्ञायकादेकदेशिसमासः॥इत्यदन्ताः॥ विश्वपाश्चेति। विश्वंपातिरक्षतीतिविश्वेपारक्षणाश्चेत्य स्मादौणादिकउपसर्गेकश्चेतिकंवाधित्वाआतोमनिनिक्वनिब्वनिपश्चेतिचकाराद्विजितिव्याख्यातारः। इहछंदस्यातोमनिनिनिविचलोकेत्वन्येभ्योपिदृश्यंतइतिअनेनेतिवि वेकःदीर्घाज्जसिचाचकारादिचीत्यनुवर्त्ततेनेतिचवर्त्ततेतदाहादीर्घाज्जसिश्चिचेति। सूत्रेचकारभावेह्रस्वाकारादिचिदीर्घाकारस्यजसीत्यवस्थासंभाव्येतेति

संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याऽहनऽन्यतरस्यांऽडौ।दी३।१९०॥संख्यादिपूर्वस्याह्नस्याऽहनादेशोवास्यादऽडौ।द्व्यह्नीद्व्यहनीद्व्यह्नोविगतमहःव्य ह्नःव्यह्नीव्यहनीव्यह्नोअह्नःसायःसायाह्नःसायाह्नीसायाह्नेसायाह्नेइत्यदन्ताः।विश्वपाः।दीर्घाज्जसिच दी१।१९५।दीर्घाज्जसि इ चिचपरेप्रथमयोःपूर्वसवर्णोदीर्घोनस्यात्।चकारोविश्वपोसवर्णोदीर्घः।विश्वपाःयद्यपीहओऽिनादिचीत्येवसिद्धंजसितुसत्यपिपूर्वस वर्णदीर्घेक्षतिर्नास्तितथापिगौर्यौगौर्यइत्याद्यर्थंसूत्रमिहापिन्याय्यत्वादुपन्यस्तं।आतोधातोः दी४।१९०आकारान्तोयोधातुस्तदन्तस्यभ स्याऽङ्गस्यलोपस्यात् अलोन्त्यस्यविश्वपःविश्वपाविश्वपाभ्यामित्यादिएवंशङ्ख्यादयःधातोः किंहाहानाशासवर्णदीर्घःहाहाड्डेःह ड्ढिःहोहेाऽसिऽसोर्दीर्घःहाहाः राओसिचड्ढिःहाहोःऽसोआङुणाःहाहेाशेषंविश्वपावत्।आतश्चेतियोगविभागाद्धातोरप्याऽऽकारलोपःक्वचित्।तत्रकःअग्नेःइत्यादन्ताःहरिःप्रथमयोःपूर्वसवर्णःहरीजसिचा७।३।१०९।ह्रस्वान्तस्याऽङ्गस्यगुणास्याज्जसिपरेह्रयःह्रस्यगुणाः। ७।३।१०८।ह्रस्यगुणाःस्यात्सम्बुद्धौएङ्ह्रस्वादितिसम्बुद्धिलोपःहेहरेहरिंहरीहरीनाशेषोघ्यऽसखि।१।४।७।अनदीसंज्ञोह्रस्वोयाविच र्णोवर्णोतदन्तंसखिवर्जंघिसंज्ञंस्यात्।शेषःकिमत्रैकसंज्ञाधिकारात्सिद्धेशेषग्रहणंस्पष्टार्थंह्रस्वोकिंवातप्रभ्रेयूकिंमात्रे॥ ॥

भावःइत्याद्यर्थमिति।ननुपूर्वाख्योल्लादिभ्यइतिनिर्देशादिकप्रत्याहारअचप्रत्याहारयोरेवनिरूढलक्षणेतिव्याख्यायतांतथाचदीर्घस्याच्त्वाभावाद्धोर्यीवित्यादौपूर्व सवर्णदीर्घोनप्राप्नोतीतिकिमनेननिषेधेनेतिचेन्नैवं।अस्यादेवनिषेधात्ज्ञापकादिगजिनेषुप्रत्याहारेषुलक्षणास्वीकियतेअन्यथागौरीत्यादौशसिपरतःपूर्वसव र्णदीर्घोनस्यात्किंचाउपाङ्गेतीत्यादौउरण्रपरःनेषादकर्षेकः इत्यादाविसुसुगितिठस्थकादेशः।अमीषामित्यादौरणःपरस्यसस्यषत्वंचनसिद्ध्यतीतिदिक्।प्रथमयोशि।

तिसूत्रानेनरदीर्घाच्छसीत्येवमुक्तंदीर्घाच्छ्येवपूर्वसवर्णदीर्घइतितस्यार्थः।एवंचचकारोनकर्त्तव्योनेतिचनानुवर्त्तनीयमितिमहच्चाघवमित्येके।शसिदीर्घादे-
वेतिविपरीतनियमवारणायन्वन्येकानामेडितेइतिनिर्देशाश्रयणात्प्रतिपत्तिगौरवंस्यादितियथान्यासमेवाश्रयइत्यन्ये।हाहानिति।गंधर्वविशेषवाचकमव्यु
त्पन्नंप्रातिपदिकमिदं।हाहाहूहूश्चेत्यमरः।केचित्तुअकारोवासुदेवस्तेनसहवर्त्ततइतिसात्तानसानितिप्रत्युदाहरंति।त्कोः।ज्ञःयद्यपित्कोल्प
ष्ज्ञःज्ञानश्लोकमश्नुत्कीतिनिर्देशादेतत्सूत्रेषातोलोपःसिध्यतितथापित्कोल्पभवतिश्नःज्ञानज्ञभवतीतिव्याख्यानवाक्येषसाधुत्वसंख्यावारणायेदमुक्तं।
इत्युदाहृतं।सूत्रेशेषपदस्यप्रयोजनमाह।अनदीसंज्ञाविति।पूरुस्त्रीत्याख्यात्यतःयूडितिहखश्चेतिभतःहखइत्यनुवर्त्ततेततदाह।हस्वोयावित्यादिमत्येइति।
नदीसंज्ञापक्षेघिसंज्ञायांसत्यामाणनंचाइत्याडागमेघेडितीतिगणेअयादेशेचमतेयेइतिस्यादितिभावः॥※॥आङोनाऽस्त्रियां।७।३।१२०।घेःपरस्याऽऽङोनास्यादस्त्रियां।आङितियासंज्ञाप्राच्यां।हरिणाअस्त्रियामित्यर्थः।घेर्ङितिं।७।३।१११।घिसंज्ञस्य
ङितिसुपिगुणस्यात्।हरयेघेःकिंसख्येङितिकिं।हरिभ्यांसुपिकिंपट्वीघेर्ङितीतिगणेचतोङसिङसोश्चेति।१।१।२०।एङोङसिङसोर
तिपरेपूर्वरूपमेकादेशस्यात्।हरेःहर्य्योःहरीणांअच्चघेः।७।३।११९।इदुद्भ्यामुत्तरस्यैङेरात्यात्घेरन्तादेशश्चाऽकारःहरौहर्य्योः।
हरिषुएवंश्रीपत्यग्निरविकव्यादयः॥

यथास्यात्।नचनुमारूपसिद्धिःमुत्वस्यासिद्धत्वादिकोचीतिनुमोऽप्रवृत्तेः।नादेशेनुनासिद्धत्वं।नमनेइतिनिषे
धात्।नचनमुनेइतिनिषेधोनुम्येवकिंनस्यात्।नइत्यकारस्यापिचक्षितत्वादितिवाच्यं।अमुनाघटेनेत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः।अमुष्मैकुलायेत्यादौनुमप्रसंगाच्चानचतत्रस्थाया
देशेसतिनुमोऽप्रवृत्तिरितिशंक्यंस्थायादेशोवाधित्वापरत्वान्नुमःप्रवृत्तेः।प्राचामिति।आचार्याणामितिशेषःङसिङसोश्चेत्यत्रङसिङसोर्ग्रहणंनवपितयोर्यथासं
ख्यंनाअस्त्रियामित्यतश्चात्रस्यानुवृत्तेरस्यपूर्वनिपातकरणात्स्त्रियांतुनेत्यर्थः।इदुद्भ्यांपरस्यैङेरात्यादितिघेरुत्तरपदस्येतिप्राच्याख्यातमिहनुनोक्तं।सूत्रेघेरित्यस्यषष्ठ्यंतत्वात्तेनात्रत्यादौचप्रमाणाभावात्।ओदि-

अश्नुतेर्ड्वुन्चयन्नूञ्चलदृतेर्नोत्तं अश्नोतेर्ड्वुन्रुट्चेतिदयुक्तम् टित्वाट्टिलोपेसतिधातोरन्त्यवर्णप्रसङ्गात् न चटिलोपाभावेनिपात्यतेऽतिवाच्यम् तथासतिटित्वोत्प्रेक्षणस्यनिष्फलत्वापत्तेरितिदिक् जनेःजनीप्रादुर्भावे अस्मादन्त्यलोपश्चजयालग्नकचे मूलेमांस्यात्प्रक्षेपुनर्जीरितिमेदिनी जंघेतिजनेरच् प्रत्ययेसति अजाद्यतरदितिटाप्हनोःदेहावयवेवाच्येहनेरच्प्रत्ययःस्यात्हित्वञ्चधातोः अभ्यासकार्ये अभ्यासाच्चेतिकुत्वम् अमरोक्तिमात्र पश्चान्नितम्बःस्त्रीकट्यांक्लीबेनुजघनम्पुरः क्लिशेःक्लिशूविबाधनेऽस्मादन्स्यात् केशःस्यात्संयमिवरुणेहीवेरेकुरुडलेपिचेतिमेदिनी फलेःफलनिष्पत्तौ पलितंजरसाशैल्यमित्यमरः पलितंशैलजेतापेकेशपाकेचकर्दमेइतिमेदिनी कृञादिभ्यःडुकृञ्करणेकारकःकामरडलुक

अश्नादयश्च अश्रुनयनजलम् जनेर्नलोपश्च जघा अचतस्यजङ्घच् तस्यजनेःजंघादेशःस्यादच्च जङ्घाहन्तेःशरीरावयवेहेच्चजघने पश्चान्नितम्बःस्त्रीकट्यांक्लीबेनुजघनम्पुरः क्लिशेरन्लोपश्चलकारस्यलोपः केशःफलेरितजादेश्चयः पलितम् कृञादिभ्यःसंज्ञायांवुन् करकः करका कटकः नरकम्नरकः नारकोपिचेतिद्विरूपकोशः सरकंगगनंकोरकःकोरकश्चचीकयतेरायन्नविपर्ययश्च कीचकोवंशभेदःपचिमच्योरिच्चोपधायाःयेचकःमेचकः ॥

रकाद्दृषिपाषाणःकटेवर्षावरणयोः कटकोवलयेसानौःकुन्शिल्पिसंज्ञयोरिति कुनाय्ययंसिद्धस्तथाच्चगणभाजर्हेवचुनिउदाहार्यागणनिषेधभाजस्तुकुनि उदासीनास्तुयत्रकुत्रचिदितिभावःन्नयेस्यान्नारकस्तुनरकोनिरयोदुर्गतिःस्त्रियामित्यमरः नरकःपुंसिनिरयेदेवानांप्रभेदयोरितिमेदिनी उदयनाचार्यास्तुनचनरकान्येवसन्तीतिक्लीबंप्रयुंजतेतन्निर्मूलमित्याहुः स्वर्गतौसरकोऽस्त्रीशीधुपात्रेशीधुपानेस्तुशीधुनोरितिमेदिनी कुशद्दे कोरकोऽस्त्रीकुड्मलेस्यात्कक्कोलकृणालयोरितिमेदिनी विचकारकोरकानीतिमाघः कोरकःपुमानित्यमरोक्तिस्तुनादर्तव्येत्याहुः अपचरकादेयोपिदृहेवचोध्याःचीकयतेः चिकआमन्त्रणेचीकचच्चुरादिः अस्याद्यन्तविपर्ययः पचिमच्योरित्वचानुपदंवृत्स्यमाणंवाहुलकाद्वलभ्यम्बोध्यम् कीचकोदत्यभिद्वाताहतसस्वनवंशयोरितिमेदिनी डुपचष्पाकेउलूकेकरिणःउच्चमूलोपान्तेचयेचकइत्यमरः पेचकोगज

गति गतौ कारके चोपपदेऽसिस्स्यात् तपसन्तापे विद्ज्ञाने विद्लाभे चन्द्रे चंद्रं रजतममृतञ्चतदिवमीयते असौ चन्द्रमाऽतिहरदत्तः सचडिति डित्वाट्टेलोपे चन्द्रमसौ चन्द्रमसङ्त्यादिसिध्यति वयसिड्धात् धारणे आङ्पूर्वस्य उपपदेऽसिः स्यात्सचडित् पयोधाऽति पयः शब्दे उपपदेड्धाञः पूर्ववत् पुरसिच पुरः शब्दे उपपदे पूर्ववत् उरोधासुपुरोहितऽत्यमरः रौतेरिति रुशब्दे पुरूरवाबुधसुतोराजर्षिश्च पुरूरवाऽत्यमरः चक्षेः चक्षिङ्-व्यक्तायांवाचि अस्मादसिरपि त्सचवहुलम् शित् शित्त्वात्सार्वधातुकसंज्ञायांख्यात्रनृचक्षाःराक्षसः शित्त्वाभावपक्षेतुख्यात्राऽदेशः प्रख्याः प्रजापतिः उषः उषदाहे ऽस्मादसिस्स्यात्सच कित् उषः प्रभातम् दशपाद्यान्तुवसः किदितिपठ वसतिरूर्यणसहेति उषाः देवताविशेषः अपोभीतिसूत्रे उषसश्चेष्यतेऽतिवातिकं ससमुपाड्भिरित्युदाह

गति कारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च असिः स्यात् सुतपाः जानवेदाः गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेसति शेषस्यानुदात्तत्वेप्राप्तेतदपवादार्थमिदम् चन्द्रेमोडित् चन्द्रोपपदान्माङोऽसिः स्यात्सचडित् चन्द्रमाः चयसिधात्रः चयोधारुरुणाः पयसिच पयोधाः समुद्रोमेघश्च पुरसिच पुरोधाः उरूरवाः पुरुशब्दस्यदीर्घोरौतेरसिश्चनिपात्यते चक्षेर्बहुलंशिच्च नृचक्षाःउषः कित् उषः श्मेरुनसिः सप्तार्चिर्दसुनाः अङ्गतेरसिः इरुडागमश्च अङ्गिराः सर्तेरप्यूणादसिः अपराः प्रायेणार्यंभूम्नि अप्सरसः विदि भुजिभ्यामिविश्वे विश्ववेदाः विश्वभोजाः वशेः कनसिः सम्प्रसारणं उशनाः ॥

॥ णम् विहरणवङ्निहेरदत्तादिभिरपपाठन्पुरस्कृतः दमेः दमउपशमेसप्तार्चिर्दसुनाः शुक्रऽत्यमरः पक्षेऽन्येषामपिदृश्यतेऽतिदीर्घः जुहोदमूनाः दमूनसंगृहपतिंवरेण्यम् दशपाद्यान्तुदमेरूनसिरितिसूत्रेएवदीर्घः पठ्यतेतन्मतेबाहुलकाद्भ्रसोवोध्यः अङ्गिराः अगिर्गत्यर्थः अङ्गिरोवृक्षविभेदःसर्तेरिति सृगतोः प्रायेणेति स्त्रियांबहुष्वप्सरसस्यादेकत्वेऽप्सराऽतिशब्दा दीवः अप्सरस्वप्सराः प्रोक्ताः सुमनाः सुमनस्सुचेतिहिरूपकोशः एकाप्सरः प्रार्थितयोर्विवादऽतिरघुः विदि विद्ज्ञाने भुजपालनाभ्यवहारयोः आभ्यांविश्व शब्देउपपदेऽसिस्स्यात्॥ शब्दस्वरूपपरत्वाद्विश्वेऽत्यत्रस्त्रिन्नादेशोनद्यते ॥ ॥ ॥ ॥

तनोतेः तनुविस्तारेऽस्मात् डउः प्रत्ययस्तस्यसन्वद्भावात् द्वित्वमभ्यासस्येत्वञ्चडित्वादिलोपः पृथग्ग्रहणसामर्थ्यादुणोन तितउः चालिनीसक्तुमिवतितउ नापनन्नोयत्रधीरमनसावाचमक्रततितउः परिपवनेभवतीति पस्यशायाम्भाष्यम् चालिनीतितउः उमानित्यमरः चालनेतितउन्सक्तुमिति कोशान्तरम् सा ह्वासक्तुहिंगुतितउरित्युन्नंसकवर्गेत्रिकाण्डशेषः अर्भकः एतेनिपात्यन्तेनिपातनप्रकारमेवाह ऋधुवृद्धावित्यादि प्रथेरिति प्रथप्रख्याने पापानेपिवति स्तनादिकमितिपाकः पोतः पाकोर्भकोडिम्भः पृथुकः शावकः शिशुरित्यमरः अर्भकः कथितोवालेभूर्खेपिचकृशेपिच पृथुकः संसिचिपटेशिशौस्यादभिधेयव त् पाकः परिणतौशिशौकेशस्यजरसाशैथिल्येस्यात्यादौपचनेपिचेतिमेदिनी अवद्य एतेकृत्सितेनिपात्यन्तेवदव्यक्तायांवाचि अवरक्षणादौ ऋगतौरि

तनोतेर्डउः सन्वच्चतितउः पंसिक्लीबेच अर्भकपृथुकपाकावयसि ऋधुवृद्धौ अतोऽनभकारस्यान्तारेशः प्रथेःकुकन्सम्प्रसारणाञ्चपिब तेः कन् अवद्यावमाधमार्वरेफाः कुत्सितेवदेर्नञियत् अवद्यं अवतरमः वस्यपस्येथः अवमः अधमः अर्तेर्चन् अर्वा रिफतेस्तोदादि कादेः रेफः लीरीङोर्हस्वः उद्भवतेश्लेषणेकुत्सनयोः तेरौप्रत्ययौक्रमात्लोधातोर्ह्रस्वः प्रत्ययस्यपुट् लिप्तंश्लिष्टंरिप्रंकुत्सितं क्लिशे रीच्चोपधायाः कन्लोपश्चलोनाम्च क्लिशेः कन्स्यात् उपधायाऽत्वंलस्यलोपोनामागमश्च कीनाशःयमः कित्वफलञ्चिन्त्यम् अश्नो तेराशुकर्म्मणिवरङ्च चकाराद्उपधायाईत्वम्॥ ॥

फकत्यनयङ्निंदाहिंसादानेषुनिकृष्टप्रतिकृष्टावेरफायाप्यावमाधमाऽत्यमरः कुत्सयकुत्सि तावद्यखेटगत्यणिकाःसमाऽरतिं चञ्जघमःस्याज्जर्घेऽनेपीतिमेदिनी अर्वाजुरङ्गमेपंसिकुत्सितेवाच्यलिङ्गः कःरेफोरवर्णेपंसिस्यात्कुत्सितेपनरन्यवदितिव मेदिनी लीङ्रीङोःलीङ्श्लेषणेरीङ् श्रवणे क्रमादिति श्लेषणेवाच्येतप्रत्ययःकुत्सितेवाच्येरप्रत्ययऽत्यर्थः लिप्तंविषाक्तेभुक्तेचवाच्यवत्स्याद्विलेपितेरिति विश्वः क्लिशेः क्लिशूविबाधनेनामागमश्च प्रत्ययस्येतिशेषः चिन्त्यमिति ईत्वविधानसामर्थ्यादेवगुणाभावसिद्धेरितिभावः कीनाशः कर्षकः सुद्रोपांशुधू लिषुवाच्यवत् यमेनाऽतिमेदिनी अश्नोतेः अश्व्याप्तौ अस्माद्वरट्स्यात् आशुकर्मवरट्नादिक्रियायस्तस्मिन्वाच्येशीघ्रदातरीत्यर्थः ॥ ॥

लाङ्गूलमूलोपानेचकौशिकइतिमेदिनी· मेचकशुचिकल्काने· मेचकशुमयूरस्यचन्द्रकेश्यामलेपुमान्· तनुक्तेवाच्यवत्क्लीवंस्तोत्रेऽनान्धकारयोरितिमेदिनी॥
॥ जनेः जनजननेजनीप्रादुर्भावेवा· जठरः कठिनेपिस्यादित्यमरः जठरोनस्त्रियांकुक्षौवृद्धकर्कटयोः स्त्रिषितिमेदिनीवचि चचपरिभाषणे मनज्ञाने आभ्यामरप्रत्ययःस्यात्सचचित्· ठस्थान्नादेशः वठरःकुक्कुटेवेटशठेचेतिमेदिनी ऊर्जिदविसरणेऽस्माद्दूर्ज्यपपदेऽलचौप्रत्ययौस्तः कृदरदरश्च कृसृभृवृतद्व्ययपूर्वेकृणातिप्रकृतिकालजन्यानिपात्यन्ते· हंतेः हनहिंसागत्योः क्रमिक्रमुपादविक्षेपेगम्लृगतौः क्षमूष्सहने एभ्यस्नुस्यादेर्योद्वृद्धिश्च हर्यतेः हर्यगतिकान्त्योः हिरण्ये

जनेररक्षच्जठरं वचिमनिभ्याञ्चिच वठरोमूर्खेः मठरोमुनिश्रोणठयोः विदादित्वान्माठरः गर्गादित्वान्माठर्यः ऊर्ज्जिदृणातेरलचौपूर्वपदान्त्यलोपश्च ऊर्दरः शूररक्षसोः कृदरदरयश्च कृदरः कूष्मलः मृदरम्बिलंमृदरःसभ्यः हन्तेर्युन्नाचन्तयोर्घत्वततेघातनोमारकः क्रमिगमिक्षमिभ्यस्नुन्वृद्धिश्च क्रान्तुः पक्षी गान्तुः पथिकः क्षानुर्म्मशकः हर्य्यतेः कन्यन्हिरच् कन्यन्प्रत्ययःहिरजादेशः हिरण्यं कृञःपासः कर्य्यासः विल्वादित्वात्कार्य्यासंबर्त्तजनेसुरश्च जर्तुः हरीयोनिश्च ऊर्णोतेर्ऽउर्णादधातेर्यत्नुङ्च धान्यं जीर्य्यतेः क्रिन्रश्चवः जिह्रिःस्यात्कालपक्षिणोः बाहुलकाद्डलिचेतिदीर्घोन मन्यतेर्यलोपोमश्चापनुट्डालः मन्यतेरलप्रत्ययःस्यान्नस्यापनुडागमोधातोर्यलोपोमकारश्चान्त्यस्य ममापतालोविषये ऋजेः कीकन् ऋजीकइन्द्रोधूमश्च ॥ ॥

रेतसिड्वेणातकुम्भवराटयोः अक्षयेमानभेदेस्यादक्षणेचनपुंसकमितिमेदिनी· क्षत्रुडुक्षत्र· करणेजनेःत्रइत्यविभक्तिकंजनेसुप्रत्ययोरेफश्चान्तादेशःस्यात् ऊर्णोतेःडर्णिच् आच्छादनेऽस्मात्डःस्यात्डित्वाट्टिलोपःटाप् ऊर्णोमेषादिलोम्निस्यादावर्तेचान्तराभ्रुवोरित्यमरः भ्रुवोर्मध्येयआवर्तस्तत्रेत्यर्थेअन्तरन्तरेणेतिद्वितीया· ध्यातेःडुधाञ्धारणादौअस्माद्यत् प्रत्ययःस्यात्तस्यनुडागमश्चधान्यंव्रीहिषुधान्याकेइतिमेदिनी· जीर्य्यतेःऋवयोहानावस्मात्क्रिन्स्यात् ऋतइद्धातोःरपरत्वम्· रेफस्यवकारादेशः मन्यतेः प्रत्यवन्धने· अन्त्यस्येति· वकारस्येत्यर्थः ऋजेः ऋजगतौ॥ ॥ ॥ ॥

त्येवमुवचम् मङ्गेः उखउखीत्यादिरण्डकेगत्यर्थकोमगिः पठ्यतेकल्याणंमङ्गलंशुभंमङ्गलोग्रहभेदःमङ्गलासितदूर्वायामुमायांवसिभूमिजेनपुंसकन्तुकल्याणो
सुवीर्यैरक्षरोपिचेतिमेदिनीभावेष्यञिमाङ्गल्यम् तत्रसाधुरितियत्मङ्गल्यःस्यात्रायमाणाश्वत्थविल्वमसूरकेस्त्रियांशम्यामथःउष्ण्यामिसिमुक्तवसासुच
रोचनायामथोदग्निकोवंशिचकरेत्रिषितिमेदिनी॥ ॐ॥ इत्युणादिषुपञ्चमःपादः॥उणादिप्रत्ययाःसन्तिपादोत्तरशतत्रयम् तेषांविवेचनत्वत्रज्ञानेन्द्रसा
मिभिःकृतम् १ प्राचांजुकतिपयानामेवोणादीनामुपन्यासःकृतोनतुसर्वेषांसोप्युपन्यासोऽनेकप्रघट्टकतयाकृतःकिन्तुविच्छिद्येतिस्पष्टम् तत्रापिकेचित्प्रमा
दमनोरमायांप्रदर्शितास्तेषेवकांश्चित्प्रमादान्दर्शयामःभजोण्विरितिण्विप्रकरणेऽन्दसिसहःवहश्चेत्युपन्यस्यपरोव्रजेःषःपदान्तरितिण्विस्तेनेवषःपरिव्राडि
त्यर्थेहिप्राचोग्रन्थस्तद्व्याख्यायांतत्पौत्रेणापञ्चपाद्युणादिसूत्रेरुदम्यमुते रत्नकंतद्उभयमपिप्रामादिकम् किंचचीतिकिंच्छीघ्रौहिप्रकम्यपरोव्रजेरितिसूत्रस्थपा

चरेश्चाचरमःमङ्गेरलच्॥मङ्गलोरत्नुणादौपञ्चमःपादः॥उणादयोबहुलम्॥३॥१॥एतेवर्त्तमानेसंज्ञायाञ्चबहुलंस्युःकेचि
दविहिताअप्यूह्याः॥संज्ञासुधातुरूपाणिप्रत्ययाश्चनतःपरेकार्य्यादिद्याद्नूवन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु॥ ॥ गात् अस्मिन्नंशेपञ्चपादीद्

शपाद्योरेकवाक्यत्वात् यदपिभनर्त्तिचक्षिङ्वपतिपिजनियजेरुसरसृतिपठितं तदप्यनाकरम् तथाहिजनेरुसिःअर्त्तिहूवपियजितनिधनितपिभ्योनित् ए
तेर्णिच्चचक्षेःशिच्चेतिसर्वसम्मतःपाठःतथूंवितस्वेवपुयोवपष्टरमित्यादिमत्रेषुआद्युदात्ततायाअनुकूलश्चवेदभाष्येएवमेवस्थितम् इत्यादयोद्वितीयपादेप्रमा
दाःतृतीयपादेपिस्तनिदूषिपूषिगदिहदिभ्योरोरित्नुचिनिप्राचापठितंतत्रइषीहदीकेषामपिवृत्तिकृतांग्रन्थेनपठितो दूषयितुःहृदयितुरितिप्रयोगोपिआर्ष
रेनदृष्टःस्तनिहृषिषविषमदिगदिमदिभ्य इतिहिपञ्चपादीपाठः शुषिगन्धिमदिजनिनमिभ्य इतिदशपाद्यामधिकं पठितमित्यन्यदेतत् यदपिशुदस्रिस्पृहिगृहि
पृच्छृभ्यआप्य इतिपठित्वादण्यःजण्यइतिप्राचोक्तंतदपिनदृष्टग्रहणस्याकरणारूढत्वात् इत्यादयस्तृतीयपादेप्रमादाः॥यदपिकृग्वृस्तृजाग्रभ्यक्विन् कौ
विः गीर्विः स्तीर्विरितिप्राचोक्तंतदपिलिपिभ्रमैयुक्तमेव कृविक्षेपेग्रहनिगरणेस्तृञ्आच्छादनेइतिप्राचोग्रन्थस्विदएवतामुक्तिरपिमूलाशुद्धेवाशुद्धाःकृग्रस्तृ

ईश्वरइति·स्त्रियान्तुटित्वान्ङीप्ईश्वरीप्रत्ययस्वरेणाद्युदात्ता ईशः वनिपिवनोरचेतिऽनिप्रत्ययोसुधातुस्वरेणाद्युदात्ता उपोगलक्षणेऽधिअनोदात्ता·स्येशभासपिसकसश्रितिवरचितदन्ताद्वा पिईश्वरेतिविवेकः ईश्वरोमन्मथेशम्भोनाद्येस्वामिनिवाच्यवत् ईश्वरीचेश्वरीमायामितिमेदिनी· ईश्वराउमायामितिछेदः ईश्वरः शंकरेधीशेतत्पत्न्यामीश्वरीश्वराइतिवोपालितः विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाइतिभारविः दशपाद्यानुसूत्रान्तरमपि·हन्तेरन्घञ्च हनहिंसागत्योरस्माद्गन्त्ययः स्यात् घञ्चान्तादेशः हन्यतेगम्यतेऽतिथिमिरितिघरः गृहम् चेतेः चेतेयाचनेऽस्माद्रन्स्याद्कारउच्चारणार्थः चतुरनडुहोरामुदात्तइत्याम् प्राप्तेः अतसातत्यगमनेप्रपूर्वादस्माद्रन्स्यात् रेफाद्कारउच्चारणार्थः स्वरादिपाठाद्व्ययत्वम् अमेः अमगतिसम्मतिषुअस्माद्रन्स्यात्तस्यडागमश्चअन्तः

ईश्वरः चेतेरुरन्॥ चत्वारः प्रातेररन्॥ प्रातः अमेस्तुङ्॥ अन्तर्मध्यम्। दहेर्गोलोपोदश्चनः गप्रत्ययोधातोरन्त्यस्यलोपोदकारस्यनकारः नगः सिचेः संज्ञायांहनुमोकश्च॥ सिञ्चतेः कप्रत्ययोहकारादेशोनुमचस्यात्सिंहः व्याङिघ्रातेश्चजातौ। कप्रत्ययःस्यात्व्याघ्रः हन्तेरचुरच्च॥ घोरम्॥ क्षमेरुपधालोपश्च॥ चादच्। स्मातरतेर्ङ्याश्रयः त्रीन्ग्रहेरनिग्रहणेः ङीष्। ग्रहणीव्याधिभेदः प्रथेरमच्प्रथमः॥

शश्वोपिप्रातः शश्वत् अव्ययम् दहेः दहमस्मीकरणे नगोमहीरुहेशैलेभास्करेपवनाशनेरतिमेदिनी· सिचेः विचक्षरणे हकारादेशइति धातोरन्त्यस्येत्यर्थः सिंहः कण्ठोरवेराशौसत्तमेचोत्तरस्थितः सिंहीस्युद्दन्त्योः स्याद्दासकेराहुमातरीतिविश्वः व्याङिघ्रागन्धोपादानेऽस्माज्जातौवाच्यायांकः स्यात् कित्त्वादातोर्लोपः व्याघ्रः स्यात्सिंहीलेरजौ रण्डकरञ्जयोः श्रेष्ठेनराङ्गतस्थकाणकायांयोषितीतिमेदिनी·हनोः हन्तेरस्याद्धातोर्घुरादेशश्च घोरंभीमेहरइतिविश्वः क्षमेः क्षमूष्सहनेक्षमावनिर्मेदिनीमहीत्य — च — मरः तर

नेः तॄप्लवनतरणयोरस्मात्ड्रिः स्यात्डित्त्वात्टिलोपः ग्रहेः ग्रहउपादानेः ङीषितिकादिकारादित्वनेनग्रहिणीरुक्प्रवाहिकेत्यमरः प्रथेः प्रथप्रख्याने·प्रथमस्तुभवेदादौप्रधानेपिचवाच्यवदितिमेदिनी· प्रथमचरमेतिवैकल्पिकसर्वनामत्वात्प्रेजसः शीभावः प्रथमेप्रथमाः चरेश्चरगतिभक्षणयोरस्मादमच्स्यात् चरमेचरमाः

भूतेपिदृश्यन्ते नन्वेवंवर्तमानग्रहणाच्चोणादयोबहुलमित्यत्रनानुवर्त्यंताम् एतच्चोत्तरसूत्रेत्यज्यताम् अविशेषेणकालत्रयेपिप्रत्ययलाभादितिचेदाहुः
बाहुल्येनवर्तमानेभवन्ति भूतभविष्यतोस्तुक्वचिदेवेतिविवेकप्रदर्शनायेदमिति भविष्यतिगम्यादयइति गमिष्यतीतिगमीत्यादि आगमिष्यतीति आगामीग
मिरित्यादि णिदित्याङ् पूर्वस्यतुणित्वाद्युपधावृद्धिः भीमोभीष्मइति भियोहेतुभयेषुगितिमप्रत्ययसन्नियोगेनवैकल्पिकः षुक्प्रस्कन्दत्यस्मादितिप्रस्कन्दनः
अपादानेल्युट्प्ररक्षत्यस्मादितिप्ररक्षः पचाद्यच् मुह्यत्यस्मादितिमूर्खः मुहेःखोमूर्च स्खलत्यस्मादितिस्खलतिर्निष्कोशशिराइतिप्राग्वत् ताभ्यामितीति ता
भ्यामित्यनुकौजसन्निहितापादानस्यैवपरामर्शादपादानादन्यत्रेत्यर्थः स्यादितिभावः ततोसाविततनोतेः कर्तरिल्युः अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः असौ

भूतेऽपिदृश्यन्ते।३।३।२।भविष्यतिगम्यादयः।३।३।३।दाशगोघ्नोस्सम्प्रदाने।३।४।७३॥एतोस्सम्प्रदानेकारकेनिपात्येतोदा शन्तिसेदाशः।गो
घ्नन्तिसेगोघ्नः।तिथिर्भीमादयोपादाने।३।४।७४॥भीमः।भीष्मः।प्रस्कन्दनः।प्ररक्षः।मूर्खः।स्खलनिः।ताभ्यामन्यत्रोणादयः।३।४।७५॥
सम्प्रदानपरामर्शार्थन्ताभ्यामितिततोसौभवतितनुः।वृत्तन्तादिवर्म्माचरितन्तादिनिश्चर्म्मा।तुमुन्ण्वुलोक्रियायामिक्यार्थायाम्।३।३।१०
क्रियार्थायांक्रियायामुपपदेभविष्यत्यर्थेधातोरेतोस्तुमान्नित्वादव्ययत्वम्।कृष्णंद्रष्टुंयातिकृष्णन्दर्शकोयातिअत्रवासरूपेणतज्जादयोनप

ततोभवतिविस्तृतोभवतीत्यर्थेतनोतेस्तुन् वृत्तमिति गमनादिनानिष्पन्नंयत्तद्वर्मवृत्तेःकर्मणिमनिन् अयनंवर्त्ममार्गस्तत्परः तुमुन्ण्वुलोः क्रियार्थेप्रयोजनेयस्या
सौक्रियार्थीतस्यां अत्रेदम्बोध्यम् तुमुन्ण्वुलोः कृत्वाविशेषेपि अव्ययकृतोभावइतिवचनाद्धेतुमुन् ण्वुलन्तकर्तरि क्रियायामितिनिर्देशात्तद्वाचकस्ययानी
त्यादेस्तत्रोपपदसमभीष्यमित्युपपदत्वमिति कृष्णंद्रष्टुमिति कृष्णकर्मकंयद्विष्यद्दर्शनंतत्प्रयोजकंयानमित्यर्थः कृष्णंदर्शकइति कृष्णकर्मकभविष्यद्दर्श
नकर्तृकर्तृकंदर्शनप्रयोजकत्वंयानमित्यर्थः क्रियायांकिम् भिक्षिष्येत्यत्रजटाः स्रहमिक्षार्थोजयाः ताश्चद्रव्यंनतुक्रियामिक्षितुंजटाइतिप्रयोगसुधारयतीत्या ध्याहारेणासमर्थनीयः क्रियार्थायांकिम् धावन्तंत्वेपतिष्यति दण्डः अत्रयावत्तइतिक्रियानत्वसोदण्डपातनार्थो यावन्तुदण्डपतनेहेतुर्भवतिनतूद्देश्य

जागृभ्यः क्विन्निति हि पाठः उणादिवृत्तिकृतां माधवादीनां च्वसम्मतः जीर्विः पशुः शीर्विर्हिंस्रः स्त्रीर्विरध्वर्युरिति तन्त्रन्थेषूपपादितं स्फूर्त्यत्पस्दीर्घान्त
त्वस्वर्हिस्फूर्तस्द्धातोरितीत्वेलभ्यतेनन्तुह्स्नान्तत्वेपितस्माद्यथाकरमेवहिगृहीतमुचितमितिदिक् यदपिप्राचोक्तौ ग्लाज्याहात्वरिभ्योनिरितितदप्यनाकरम्
आकरेहिवीज्याज्वरिभ्योनिरितिपठित्वासूत्रद्वयानन्तरम्वहिश्रीतिसूत्रेग्लाहात्वरिभ्योनिदितिसूत्रितत्वात् नूर्णिःरथःसदानवरत्यादावाद्युदात्तदर्शनाच्च न
चस्त्रियांक्तिन्नित्यधिकारस्थंवार्तिकमेवेदंप्राचोदाहृतंननूणादिसूत्रस्थमितिवाच्यमेवमपित्वरतेःपाठस्यानुचितत्वात् नत्वसौवार्तिकेऽस्त्रीतिदिक् एवंसंख्या
नेस्यायतेर्ड्टदित्यपिप्राचोदाहरणमनाकरम् स्यानेर्ड्टिदित्येवसूत्रस्याकरेपञ्चपाद्यांदशपाद्याञ्चोपलम्भात् संख्यानेस्यायतेर्ड्टदस्त्रीसूत्रेःसप्तसवेसुमानितिभा
ष्येश्लोकपाठो ——— ननुसूत्रपाठस्यतथात्वंदृश्यते एवंतन्त्रन्यव्याख्यात्रणामपिप्रमादाद्गत्याः तद्यथापाणिन्यादिमुनीनितिव्याचख्यारोरुक्तमनेरुक्तोप
ध्यायादितिनह्येवंविधेसूत्रेपञ्चपाद्यांदशपाद्यांवास्तिअतस्त्यनुवर्तमानेमनेरुक्तेत्येवसूत्रितत्वादितिदिक् इतिचतुर्थपादेप्राचःप्रमादाः॥ ॥उणादयोबहुल
म्॥ ॥ वर्तमानेलडित्यतोवर्तमानग्रहणंपुवःसंज्ञायामित्यतःसंज्ञाग्रहणाच्चानुवर्ततेतदाह एतेऽदिति अत्रहिसूत्रेधातोःप्रत्ययःस्फदतिडितिचानुवर्त
ते तेनस्फावापाजिमीत्यादिनाविहितानामष्टाध्यायीबहिर्भूतानामप्युणादीनांप्रत्ययसंज्ञास्फत्संज्ञाचसिध्यति तथाचौणादिप्रत्ययाःसर्वेधातोःपरत्रकृतीरि
ऊदितिकात्रैर्थेभवन्ति उणादिप्रत्ययान्तस्यस्फत्तद्धितेतिप्रातिपदिकसंज्ञायांस्वाद्युत्पत्तिरित्यादिसर्वमपीहसिध्यति अपरिपूर्णानामुणादीनांपरिपूर्णार्थेचहु
लग्रहणांतस्यफलमाह केचिदविहिताअपीतिहृतेरुलञ्चिहितःसन्नशंकेरपिभवति शंकुलेतिप्रयोगदर्शनात्किञ्चफिडफिड्डप्रत्ययोकुत्रापिनविहितोऽर्ते
रुत्येतेऋफिडःऋफिड्डइतितयोःकित्त्वञ्चकल्प्यते तथाषण्डइत्यत्रसत्वाभावश्चेत्यादि संज्ञास्विति अनादिसंज्ञास्वेवननुसर्वोक्तित्याहुःहृषेरुलजितिप्रत्ययंद
स्त्वाशंकिःप्रकृतिरूत्यतेतेनशंकुलेतिसिद्ध्म्।ऋगतावित्यादिभ्यःफिडफिड्डादिप्रत्ययागृत्यन्ते कार्यीहि च्यादिति ऋफिडइत्यादौगुणाप्रतिषेधादिकार्यानु
रोधादनुबन्धकल्पनादिकंविद्यात् अनूबन्धमित्यत्रोपसर्गस्यघञीतिदीर्घः एतद्गणादिषुशास्त्रेशासितव्यमित्यर्थः ॥ ॥ ॥

भोक्तुं घटतेऽत्यत्रतु भोक्तुमर्हतीतियोग्यता आरभतेभोक्तुमित्यत्रभोक्तुंप्रक्रमते उत्सहतेऽतिभुजेरद्यावस्थालभतेऽत्यत्राप्त्या स्थानमस्तिभोक्तुमित्यादौतुसम्भव
मात्रे पर्यासोभोक्तुमिति भोक्तुंसमर्थऽत्यर्थः उपलक्षणार्थमिति तस्यफलमाह अनेहाऽतिकालोदिशोप्यनेहापीत्यमरः तेनेहनेति अनुवादेनभवतीत्यर्थः
यागायेति यजुमित्यर्थः तुमर्थाच्चभाववचनादितिचतुर्थी एवुलोपवादऽति अव्ययकृतोभावऽतिभावेविहितत्वात्तुमुनः प्राप्तिरेवनासीतिभावः ॥ ॥ पदरुज
पद्यतेसाविति करणस्यकर्तृविवक्षाऽत्रवोध्या पद्यते गच्छतियेनेतिफलितोऽर्थः स्थिरे सर्त्तीरति भ्वादेर्ज्ञीत्यादेश्चग्रहणं स्थिरग्रहणंप्रत्ययार्थस्यकर्तृविशे

पदरुजविशस्पृशोघञ् ३।३।१९ भविष्यतीति निवृत्तम् पद्यतेऽसौपादः रुजतीतिरोगः विशतीतिवेशः स्पृशतीतिस्पर्शः स्थिरे ३।
३।१७ सदऽतिलुप्तविभक्तिकंसर्त्तेः स्थिरेकर्त्तरिघञ्स्यात् सरतिकालान्तरमितिसारः व्याधिमत्स्यबलेषुचेतिवाच्यं अतीसारोव्याधिः
अन्तर्भावितण्यर्थोवासरतिः रुधिरादिकमतिशयेनसारयतीत्यर्थः विसारोमत्स्यः सारोबलेदृढांशेच भावे ३।३।१९ सिद्धावस्थापन्नेधा
त्वर्थेवाच्यधातोर्घञ्स्यात् पाकः पाकौ स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ३।१।४७ अनयोरेवआत्वंस्याद्घञिस्फारःस्फालः उपसर्गस्यघञ्जीतिदी
र्घः परीहारः ऋकःकाशे काशे उत्तरपदेऽग्नन्तस्यैवप्रादेर्दीर्घः नीकाशः अनूकाशः ऋकःकिं प्रकाशः नोदात्तोपदेशेतिनवृद्धिः शमःआ
चमादेस्तु आचामः कामःवामः विश्रामऽतित्वपाणिनीयं स्यदोजवे घञ ४।२९ स्यन्देर्घञिनलोपोवृद्ध्यभावश्चनिपात्यते स्यदोवेगःअ

॥ न्यत्रस्यन्दः ॥

वर्णनन्तूपपदमितिध्वनयन्नाह स्थिरेकर्त्तरीति अर्द्देर्जीदिष्वसारशब्दपाठोत्तमानम् व्याधीत्यादि अस्थिरार्थमिदंवचनन्तेन विसारोम
त्स्यऽत्यत्रविविधंसंगच्छतेऽतीसारऽति उपसर्गस्यघञीतिदीर्घः सारोबलमिति अत्रापिसृधातुरन्तर्भावितण्यर्थः सारयतिचेष्टयतीत्यर्थोनुरोधात् बलवानेवहि
सृते सिद्धावस्थापन्नऽति पचतीत्यादौतुसाध्यावस्थापन्नोधात्वर्थऽतिभावः आचमेति नोदात्तेतिसूत्रेअनाचमेरित्युक्तत्वादितिभावः तत्रैवसूत्रेऽनाचमि
कमिवमीनामितिवार्त्तिकाद्वृद्धिनिषेधोनेत्याहुः कामोवामऽति अपाणिनीयमिति अमेरुदात्तोपदेशत्वात् घञिवृद्धेर्दुर्लभत्वात् ॥ ९ ॥

समानकर्तृकेषु अक्रियार्थैति भोक्तुमिच्छतीत्यत्रभोजनविषयिणीच्छेतिप्रतीयतेनतुभोजनार्थेच्छेति अतःसूत्रेणाप्राप्तिरितिभावःसूत्रस्थसमानशब्दएकतात्त्व
नरत्याह एककर्तृकेष्विति एकेतिकिम् पुत्रस्यपठनमिच्छति पुत्रस्येतिकर्तरिषष्ठी पुत्रकर्तृकंपठनमित्यर्थः इहसूत्रेसमानकर्तृकेतिपदाभावेपुत्रस्यपठितुमि
च्छतीतिप्रयोगःस्यात् देवदत्तमुज्जानमिच्छतीतिकाशिका अत्रकाशिकायामुक्तम् इच्छन्करोतीत्यत्रानभिधानान्नेति अत्रनिष्कर्षमाहुःउक्तविषयेइच्छन्का
र्षीमितिप्रयोगाभावेपि इच्छन्कर्तृगच्छतीत्यादौतुतुमुन्एवलाविति सूत्रेणास्यादितितच्चिन्त्यम् करोतीत्यर्थेतुमुनःप्राप्तेरेवाभावात् तस्यभावार्थकत्वात् इ

समानकर्तृकेषुतुमुन् ३।३। १५८ अक्रियार्थोपपदार्थमेतत् इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषुधातोस्तुमुन्स्यात् इच्छतिभोक्तुम् वष्टिवा
ञ्छतिवा शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थैषुतुमुन् ३।४। ६५ एषूपपदेषुधातोस्तुमुन्स्यात् शक्नोतिभोक्तुम्। एवन्धृष्णो
तीत्यादौ अर्थग्रहणमस्तिनैवसम्बध्यते अनन्तरत्वात् अस्तिभवतिविद्यतेवाभोक्तुम् पर्य्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ३।४। ६६॥ पर्य्याप्तिः
पूर्णता तद्वाचिषुसामर्थ्यवचनेषूपपदेषुतुमुन्स्यात् पर्य्याप्तोभोक्तुंप्रवीणःकुशलःपटुरित्यादि पर्य्याप्तिवचनेषुकिम् अलंभुक्त्वा
अलमर्थेषुकिम् प्रभुर्भोक्तुं प्रभूततेहगम्यतेनतुभोक्तुःसामर्थ्यम् कालसमयवेलासुतुमुन् ३।३।१६७। पर्य्यायोपादानमर्थोपल
क्षणार्थं कालार्थेषूपपदेषुतुमुन्स्यात् कालःसमयोवेला अनेहावाभोक्तुम् प्रेषादिग्रहणमिहानुवर्त्ततेतेनेहनभूतानिकालःपचती
तिवाती भावववचनाश्च ३।३।११ भावेत्यधिकृत्यवक्ष्यमाणाघञादयःक्रियार्थायांक्रियायामभिधेयायुःणाश्चस्युः णाययातिश्रण कर्म्मण्णिच।
३।३।१२ कर्म्मण्युपपदेक्रियार्थायांक्रियायाण्वुल्स्यात् एवुलोपवादःकारकलावोव्रजति परत्वादयकादीन्बाधते कम्बलदायोव्रजति ॥

हचलयाकर्तृप्रतीतेःकिञ्चेच्छन्कर्तृमितिप्रयोगोनेष्यतेइतिरिक्तंवचःकर्तृमिच्छन्निितिप्रयोगस्यसकलसम्मतत्वात् पदानुपूर्व्याश्चाहरणाच्चपात्रमाहरेत्यादाविव
स्वेच्छायत्नत्वात् विस्तरस्त्विहमनोरमादावनुसन्धेयः वष्टीतिवशकान्तौ कान्तिरिच्छेतिवत् शधातुरपीच्छार्थकःशकधृषेत्यमप्यक्रियार्थोपपदार्थं आरम्भः भो
क्तुंशक्नोति धृष्णोतिजानातिरत्यत्रहिभुज्यर्थोविषयतयासम्बध्यतेनैपुण्यञ्चगम्यते ग्लायतिभोक्तुमित्यत्रभोजनविषयिण्यशक्तिर्गम्यते ॥

वित्रङ्भ्यामुत्तरस्येङ इति क्रमसंबन्धस्त्यागयोगाच्चायत्नाच्चख्युः। अदितितपरत्वेनोद्धावित्यादावत्वेनेतेस्त्रियांयाप्माभूदित्येतदर्थमितिचिन्त्यं।तपरग्रहणा
द्धियासहदीर्घोमाभूत्ताप्तस्यादेव लक्षणाद्दयवायेमानाभावात्।अतएवकृन्मेजेतरतिसूत्रेभाष्यादौसन्निपातपरिभाषयापङ्क्तावित्यत्रटाप्नेत्युक्तं।
रापोव्यवधानेत्यानंतर्यविघातःस्यादितितपरकरणाद्भावभावेतुसन्निपातपरिभाषोपन्यासस्तत्रविरुध्यते।यदपिच्याचख्युः।ओतस्तुकारःस्वरितार्थमिति
तदपिनास्तीर्णबर्हिषिसमिधानेअग्नावित्यादौस्वरितत्वादर्शनात्।नविभक्तावितिसूत्रेङेरौतस्तुतकारउच्चारणार्थोनेत्संज्ञकइतिस्वयमेवोक्तत्वाच्चातस्मादभ
यत्रतपरकरणमुच्चारणार्थमेवेतिमनोरमायांस्थितं॥ ॐ ॥अनङ्सौ।नकारादकारउच्चारणार्थः।अंसंवृत्यावितिपर्युदासात्सावितिप्रथमैकवचनंगृह्यतेन
यत्रतपरकरणमुच्चारणार्थमेवेतिमनोरमायांस्थितं॥ ॐ ॥अनङ्सौ।नकारादकारउच्चारणार्थः।अंसंवृत्यावितिपर्युदासात्सावितिप्रथमैकवचनंगृह्यतेन
नुसन्नमीवहुवचनांसोर्डित्येवसिद्धेअनङ्विधानमन्योपिस्यादितिज्ञापनार्थोतेनउशनसःसंबुद्धावनङ्सिद्ध्यतीतिप्राचःयद्यपिसोर्डित्युक्तेरुशनेत्युक्त

अनङ्सौ।७।१।९३।सख्युरङ्स्याङ्नडाङ्दीर्घश्चास्यादसम्बुद्धौसौपरेडिच्चेत्यन्तादेशःअलोन्त्यात्पूर्वउपधा।१।१।६५।अन्त्यादलः पूर्ववर्णो
उपधासंज्ञस्यात्।सर्वनामस्थानेचाऽसम्बुद्धौ।६।४।८।नानान्तस्योपधायादीर्घस्यादसम्बुद्धौसर्वनामस्थानेपरे॥ ॥रसूत्रेणापिडास्यात्।ततश्च

उशनेत्यत्रसर्वनामस्थानेचासंबुद्धावितिदीर्घःस्यात्।उरुदंसेत्यत्रतुसौतमहतरतिस्यात्।तथापिसंज्ञापूर्वकत्वेनेरनित्यत्वात्।अंगवृत्तपरिभाषयावातत्समाधेयमितितेषामाशयः।अलोंत्यात्पूर्वोअलरतिपंचमीअंत्यादित्यनेनविशेष्यतरत्याह।अंत्यादलरति।अलः किंशिशृः शिशृवानित्यादौअंत्यात्सेघातात्पूर्वस्यशकारस्यमा
भूत्।सत्यांहीत्संज्ञायांशासस्तदङ्हल्लोरितिशस्येत्वंस्यात्।नन्वेवमप्यंत्यादलःपूर्वस्यसंघातस्योपधासंज्ञायांशिशृइत्यादौशकारविशिष्टस्याकारस्यरत्वेस्यादि
त्यतिप्रसंगदोषस्तदवस्थएवेतिचेदुच्यते।तथाहि।लोकेअमीषांत्रयाणांनामंत्यात्पूर्वआनीयतामित्युक्तेयथाजातीयकोंत्यात्पूर्वआनीयतेतथाअत्राप्यंत्योऽ
लात्मकरतितत्पूर्वोप्यलेवशृत्यतेतदेतदाह।पूर्ववर्णोरतिः।अत्रभचोंत्यादिरित्येवअलरतिनिर्धारणेषष्ठीत्यपिसूचमितिकेचिदाहुःअलांमध्येयोंत्यस्तस्मात्पू

वर्णोउपधासंज्ञःस्यात्रतिव्याख्यायाअपिसंभवदुक्तिकत्वात्।सर्वनामस्थानेनोपधायारतिसूत्रेह्रस्वोपसूत्रादीर्घग्रहणंचानुवर्ततेतेरत्याशयेनाह।नातस्येत्यादि।

यदित्यधुर्यान्विश्रामयेत्यादिवण्णिचिवृद्धिमाश्रित्यणिजन्तादेरच् क्रियतेतदारूपंसिध्यति नचणौच्यपिवृद्धिनिषेधः शंक्यः नोदात्तेत्यत्रकृतीत्यनुवृत्त्याणि
चिनिषेधाभावात् नचैवमपिमित्तांहस्वइतिह्रस्वः स्यादितिशंक्यम् वेत्यनुवर्त्यव्यवस्थितविभाषाश्रयणेनह्रस्वाभावसिद्धेः परन्तुणिजन्तकल्पनायामर्थोभिद्य
तेरतिभा वः चस्तुतस्तुनिवृत्तप्रेषणाद्भातोः प्राक्तेर्ण्यणिजिति विवक्षायान्तुनदोषस्तत्यवधेयम् एवञ्चरोगीचिरप्रवासीयुरन्नभोजी परावसथशायीयजीवति
तन्मरणंमन्मरणंसोस्यविश्रामस्त्यादिकविप्रयोगाःसाधवएवेतिवोध्यम् ॥ ॥ अवोदे अवोदइति उन्दीक्लेदनेऽवपूर्वेः घञ्निलोपोनिपात्यते एधइति इन्धे
र्घञ्निलोपोगुणश्चनिपात्यते नधातुलोपइतिनिषेधात्प्राप्ते गुणस्यनिपातनमितिज्ञेयम् ओद्मइति उन्देरौणादिकेमन्त्रत्ययेनलोपोगुणश्चात्वंनिपात्यते

अवोदेधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः ६।४।२९ अवोदः अवक्लेदनम् एधस्त्यधनम् औद्मः उन्दनम् अन्येनैलोपोवृद्ध्यभावश्च अकर्त्तरिच
कारकेसंज्ञायाम् ३।३।१९ कर्त्तरिभ्येकारकेघञ्स्यात् घञ्निचभावकरणयोः रञ्जेर्नलोपःस्यात् रागः अनयोःकिम्रज्यत्यस्मिन्रङ्गः
प्रास्यते इतिप्रासः संज्ञायामिति प्रायिकम् कोभवतालाभोलब्धःइतउत्तरम्भावेअकर्त्तरिकारकेइतिकृत्यल्युटोबहुलमितियावद्द्रव्यमप्य
नुवर्त्तते । परिमाणाख्यायांसर्वेभ्यः ३।३।२० घञ्अजपोवीधनार्थमिदम् एकस्तण्डुलनिचायःद्वौभूर्पनिष्पावौ ॥ ॥ अन्येरिति अपूर्वेस्महि

मपूर्वस्यचघञ्निपात्यते इतिवोध्यम् प्रायिकमिति सर्वात्मनासंज्ञायहणात्त्यागेऽपितः कटइत्यत्रकारः कटइतिस्यादितिभावःभाष्येत्वनभिधानमाश्रित्यप्रत्या
ख्यातम् परिमाणाख्यायाम् सर्वेभ्योधानुभ्यः परिमाणेपरिच्छित्तिः आख्यानमाख्याउक्तिः परिच्छित्तेरुक्तौसत्यामित्यर्थः कस्यपुनःपरिच्छित्तिरितिचेत्प्रत्ययार्थस्ये
त्युच्यते आख्यायहणंरूढिनिरासार्थंतेनपरिमाणायहणेनसंख्याचगृह्यते सर्वेभ्यःकिमन्यथापुरस्तादपवादन्यायेनात्रमेवघञ्वाधेतनत्वयम् तण्डुलनिचाय
इतिनिचीयतेरणौक्रियतेइतिनिचायः अत्रराश्येकत्वेनसमुदायिनांपरिच्छित्तिरर्थाद्गम्यते एरजित्यत्रिप्राप्ते घञ्निष्पूयतेशोध्यते तथाचपनयेननयस्तण्डुला
दिःस्निष्पावः ऋदोरवित्यपिप्राप्ते घञ्भूर्यरोति करणेतृतीयांतस्यकर्त्तृकरणेकृतावहुलमितिसमासः अत्रभूर्पसंख्ययातण्डुलादेरपिपरिच्छित्तिःभूर्पद्वित्व

न्तु आर्थिकेनतृशब्देनिष्यावग न्तद्वित्वंतृशब्दंयद्यप्यत्रनिरभ्योःपूल्वोरितिघञ्लभ्यते तथापिसर्वग्रहणा चलाद्नेनायिमवितुमर्हतीतिभावः अप्रत्ययस्यमुख्यो
साहरणमाह॥ ॥ द्वौकारावितिः॥ ऋविशेषेकर्मणिघञ्शूर्पादिनाविशिष्टोधान्यादिराशिःकारः इहप्रकृत्याश्रयएवापवादोनत्वर्थाश्रयः सर्वेभ्यइति

द्वौकारौ दारजारौकर्त्तरिणिलुङ्कादारयन्तीतिदाराः जारयन्तीतिजाराः इङश्चः ।३।२१ घञ्अ चोपेवादः उपेत्यअस्मादधीयतेउपाध्यायः
अपादानेस्त्रियामुपसंख्यानन्तदन्ताच्चाबङीष् उपाध्याया उपाध्यायी शृवायुवर्णानिवृत्तेषु शृदृत्यविभक्तिकोनिर्देशः शारेवायुः कार
रोघञ् शारोवर्षः चित्रीकरणमिहधात्वर्थः निव्रियते आवृयतेऽनेनेतिनिवृत्तमावरणं वाहुलकात्करणोक्तः गोरिवाकृतनीशारः
प्रायेणाशिशिरेकृशः अकृतप्रावरणइत्यर्थः उपसर्गोरुवः ३।३।२२ घञ्संरावः उपसर्गोकिम्रवः अभिनिस्तनः शब्दसंज्ञायाम्८।३।
९९ अस्मात्स्तनःसस्यमूर्ध्न्यः अभिनिष्टानोवर्णः शब्दसंज्ञायाङ्किम् अभिनिःस्तनतिमृदङ्गःसमियुङ्डुवः ३।३।२३ समूयतेमि
श्रीक्रियतेगडादिभिरितिसंघावः पिष्टविकारोऽपूपविशेषः सन्द्रावः सन्दावः स्त्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ३।३।२४ आयः नायः भावः अ
उपसर्गेकिम् प्रश्रयः प्रणायः प्रभवः कथम्प्रभावोरत्नइतिप्रकृष्टोभावइति प्रादिसमासः कथंराज्ञोनयइतिवाहुलकात्वौसुश्रुवः
३।३।२५। विस्रावः विस्रावः वौकिं स्रवः स्रवः अवोदोर्नियः ३।३।२६ अवनायः अधोनयनम् उन्नायः उद्धूनयनं कथमुन्नयःउ
न्नेष्येतिवाहुलकात्प्रेङ्नुस्नुवः ३।३।२७ प्रद्रावःप्रस्रावः प्रस्रावः प्रेङतिकिम् द्रवः स्रवः स्रवः निरभ्योः पूल्वोः ३।३।२८ निष्पूयते
शूर्प्यादिभिरितिनिष्पावोधान्यविशेषः अभिलावःनिरभ्योःकिम् पवःलवःउन्योर्ग्रः ३।३।२९ उद्गारः निगारःउन्योः किम् गरःकृधा
न्ये ३।३।३० कृञ्इत्यस्माद्धान्यविषयकादुन्योघञ्स्यात् उत्कारोनिकारोधान्यस्यविशेषइत्यर्थः धान्येकिं भिक्षोत्कारःपुण्यनिकरः॥

पञ्चमीनिर्देशेनतथैवावगमात्तेनायं प्रकृत्याश्रयोघञ्क्तिनोऽपवादोनभवति एकानिलोक्षितिः ॥ ॥

उत्पूर्वकाच्छ्यतेः कर्मणिभावेक्तिन् ऊर्ध्वीकृतोराशीकृतइत्यर्थः तदेतत्सूचयितुमुक्तम् अजपोरपवादइतितयोरपिप्रकृत्याश्रयत्वादपवाद्यापवादयोः समानविष
योचित्यात् स्त्रियांक्तिन् त्वर्थाश्रयइतिदिक् दारजारावितिअकर्तरिकारकेइत्यधिकारादोरवित्यस्य घञपवादत्वाच्चकर्तरिघञर्थमिदंवचनम् णिलुक्तेति चात्
घञ्लोपेहिसतिघञाश्रयाद्वृद्धिर्नस्याण्णिलोपस्यस्थानिवद्भावेनव्यवधानात् नचणिञ्निमित्तावृद्धिरस्तितिवाच्यम् जारशब्देमितांह्रस्वइतिह्रस्वापत्तेः जनीज्ञषि
ति ज्ञधातोरेर्णौमित्त्वात् लुकिसतितस्यपरनिमित्तत्वाभावेन क्ङितीतिकौलुप्तस्यनिषेधेनवास्थानिवत्वाभावाज्जारइति रूपंसिध्यतीतिभावः एतेनशीयतेयै
धिकारादूर्ध्वंवासरूपविधेरनङ्गीकारादपवादोप्यचकरणाधिकरणयोरितिल्युटावाधादिहदुर्लभइत्यन्यदेतत् उपेत्येति गरुत्समीपमेत्येत्यर्थः अपादाने
स्तेदारः जीर्यतेऽनेनेतिजारइत्यण्यन्ताभ्यामेवकरणेघञ्स्तुकिमनेनवचनेनेतिकेषांचिदुक्तिः परास्ता ऋदोरवित्यपवादविषयेउत्सर्गस्यघञोदुर्लभत्वात् स्म

यज्ञेसमिस्तुवः ३।३।२१ समेत्यस्तुवन्तियस्मिन्देशेछन्दोगाः सदेशः संस्तावः यज्ञेकिम् संस्तवः परिचयः प्रेस्रोऽयज्ञे ३।३।२२ अ
यज्ञेइतिकेदः यज्ञेइतिप्रकृतत्वात् प्रस्तारः अयज्ञेकिम् वर्हिषः प्रस्तरेमुष्टिविशेषः प्रथनेवावशब्दे ३।३।२३ विपूर्वात्स्तृणातेर्घ
ञस्यादशब्दविषयेप्रथने पटस्यविस्तारः प्रथनेकिम् तृणाविस्तरः अशब्देकिम् ग्रन्थविस्तरः छन्दोनाम्निच ३।३।२४ स्तृइत्य
नुवर्त्तते विशेषःयद्यच्छन्दःविस्तीर्य्यन्तेस्मिन्नक्षराणीत्यधिकरणेघञ् ततःकर्म्मधारयः ॥ ॥ ॥

इति उपस्तादपवादन्यायेनइङःश्वेत्यस्याचएवापवादत्वात्स्त्रियांक्तिन् स्यादितितद्ग्रहणायायमारम्भःघञनुक्रमणमज्ञयोर्विषयइतिवचनात्स्त्रियांघ
ञनस्यादितिस्त्रियांग्रहणम् उपाध्यायेति यास्वयमध्यायतितस्यामिदंरूपह्रयम् संयोगेतुडीषेवाऽऽनुगागमश्चापास्किरित्युक्तम् करणेकारकेति वृञ्वरणर
त्यस्मादित्यर्थः नीशारइति उपसर्गस्यघञीतिदीर्घः ननुप्रदक्षिणप्रसव्यगामिनांशाराणामितिकथंप्रयोगः वायुवरोत्त्यर्थपरिगणनादितिचेदत्राहुः अतएवत्वा
र्तिकप्रयोगादक्षेष्वपिष्टरणातेर्घञ् स्वरइति ऋदोरवित्यप् राज्ञोनयइति रीङ्प्रायणेरित्यस्मादच् ॥ ॥ यज्ञेसमिअधिकरणेल्युटोऽपवादोयंघञ् ॥ ९

कून्दो शब्दविषयत्वात्पूर्वेणाप्राप्तेवचनमेकेचित्तुप्रस्तारंपंक्तिरित्यादिप्रयोगानुरोधेनात्रवावितिनानुवर्त्तयन्ति॥ ॐ॥ उदिग्रहः भावादोघञ्स्यात् ग्रहवृदृशृतिप्रा
प्स्यापोपवादः परिन्यो अक्षादिभिःक्रीडनेद्यूतेयथाप्राप्तकरणमभ्रेषः यणवत् अत्रव्याचख्युः हिंपरिग्रहणमिहव्यर्थंसकृदेवकर्त्तुं शक्यम् तथाहि पौनि

कून्दोनाम्निच ८।३।९४ विपूर्वात्स्तृणातेर्घञ्नास्यसस्यषत्वंस्याच्कून्दोनाम्निइतिषत्वं ॐ उदिग्रहः ३।३।५५ उद्ग्राहःसमिमुष्टौ ३।३
३९ मत्स्यसंग्राहःमुष्टौकिम् द्रव्यस्यसंग्रहः परिन्योर्नीणोद्यूताभ्रेषयोः ३।३।३७ परिपूर्वान्नयतेर्निपूर्वादिणश्चघञ्स्यात् क्रमेणाद्यूतेऽ
भ्रेषेचविषये परिणायेनशारान्हन्ति समन्तान्नयनेनेत्यर्थः एषोऽन्यायः उचितमित्यर्थः द्यूताभ्रेषयोः किम् परिणायोविवाहः न्ययो
नाशः परावनुपात्ययऽणः ३।३।३८ क्रमप्राप्तस्य अनतिपातोऽनुपात्ययस्तवपर्य्यायः अनुपात्त्ये किम् कालस्यपर्य्ययः अतिपात
इत्यर्थः व्युपयोः शेतेः पर्य्याये ३।३।३९ तवविशायः राज्ञोपशायः पर्य्यायेकिम् विशयः संशयः उपशयः समीपशयनम् हस्तादा
नेचेरस्तेये ३।३।४० हस्तादानइत्यनेनप्रत्यासत्तिरादेयस्यलक्ष्यते पुष्पप्रचायः हस्तादाने किम् वृक्षाग्रस्थानांफलानांयत्पुष्पप्रचय
ङ्करोति अस्तेयेकिम्पुष्पप्रचयश्चौर्य्येण निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्चकः ३।३।४१ एधिचिनोतेर्घञ्आदेश्चकारःउपस
माधानंराशीकरणं तत्त्वधात्वर्थः अन्येप्रत्ययार्थस्यकारकस्योपाधिभूताः निवासे काशीनिकायः चितौ आकायमग्निश्चित्वीनश
रीरे चीयतेऽस्मिन्नस्थ्यादिकमितिकायःसमूहे गोमयनिकायः एधिकिं चयः चःकरणवत्तत्त्वे आदेरित्युक्तिर्यङ्लुक्यादेरेवय
ष्यास्यादिति गोमयानान्निकेचायः पुनःपुनःराशीकरणमित्यर्थः सङ्घे चानौत्तराधर्य्ये ३।३।४२ चेर्घञ् आदेश्चकः भिक्षुनिकायः
प्राणिनांसमूहःसङ्घः अनौत्तराधर्य्येकिम् सूकरनिचयःसङ्घेकिम् ज्ञानकर्म्मसमुच्चयः॥ ९९ योचूते ऽणोनुपात्त्ये नावम्रेषे ऽहऽणऽत्य

पर्यायग्रहणपुनर्विधानार्थेतेनात्राभिविधिविवक्षायांपरमपि· अभिविधौभावइत्युणिति इत्युणंताधित्वाऽयमेवघञ्भवतीति· आकायमिति· आगीयतेऽस्मिन्नित्याकायः अधिकरणेघञ्· अग्निस्थलविशेषं चिन्वीतचयनेननिष्पादयेदितिश्रुत्यर्थः संघेचानोत्तरपदलोपोभवतीत्तरपदलोपेसतिसंघशब्दस्यसंघेति· स्तनपानार्थमुत्तरपदभावेनसूत्रकारःशेरतेतदैतत्प्रत्युदाहरणम्· यदाऽत्रभिक्षुवत्स्थकूटघणेनाचतिस्तनेतदाभवत्येवघनिहापि॥ ॥ कर्मव्यतिहारेणाच्स्त्रियाम्· कर्मव्यतिहारःक्रियाव्यतिहारःपरस्परकरणमितियावत्तत्रवर्तमानाद्धातोरित्यर्थः भावेणजिति· कर्तृचजीतेकारकेनभवत्यनभिधानादित्याहुःभावाणिति· पाणीयत्तदुपस्यमाकरविशेषात्· णचस्त्रिअनेनणजि तिच— कोऽत्रविशेषणार्थइतिध्वनितम्· व्यतिपाकोवर्तते· ऐच्छेति· नच्याभ्यामितिप्रसज्यनिषेधान्नादिरिति· ह्रस्वेति· णचस्तद्धितत्वाभावेप्यत्रस्तद्धितत्वादितिभावः ह्रस्वहरोगतिकारकपूर्वेणेतिपरिभाषयासोपसर्गधातोर्णिजन्तलाक्षणोऽनित्यप्रयुक्तादितिद्रष्टव्यम्

कर्म्मव्यतिहारेणाच्स्त्रियाम् ३।३।४३ स्त्रीलिङ्गेभावेणाच्॥णाचःस्त्रियामन्यत्रकर्म्मव्यतिहारे ७।३।५८ अत्रऐच्छेत्यनुवर्त्तते व्यावक्रोशीत्यत्र क्रोशीत्यत्र हासीअभिविधौभावइत्युण् ३।३।४४ अणिञुणःआदिर्द्धिःस्त्रियांणिच्चतेतेः॥ सोत्साहंयेनोत्साहयतिव्यावक्रोशतिस्तुत्याहुर्नेहसनेस्यादेतत्स्त्रियांक्तिन्नितिप्रकरणएवायंणञ्जिर्ज्ञेयः एवञ्चस्त्रियामितिनकर्त्तव्यमितिलाघवमितिचेन्मैवं स्त्रियामित्यधिकारेनासरूपविधिनिषेधपरंतद्व्यतेतुन्यावक्रुष्टिरितिस्त्रियांक्तिन्नपिचपदविषयेकचिदिष्यतेव्यावचोरी· ह्रस्वाएवसञ्ज्ञेयेतियुक्तप्रायंन्यत्स्त्रीत्यत्रगौरादिङीषन्तस्यैवग्रहणंप्रत्ययग्रहणेसामान्यविशेषयोर्विशेषस्यैवग्रहणादितिन्यायेनैवेष्यतेन तुणच्व्यतिसाव्यतिहासैषाव्यवस्थान्यायतोदुर्लभापिवाहृत्कात्स्वीकार्या· अभिविधौ· अभिविधौकिंसंज्ञानंन्यासरूपेणभवत्यनभवतिवाभिधानं ग्रहणात्· नचकार्हेभिन्नकारकनिवृत्तेभावग्रहणमितिवाच्यम्· इत्सूत्रस्थणिकाभाष्येणोप्रवृत्तेः ल्युडादयोसमानेधात्वर्थेसंज्ञिनामितिन्यायाच्चनाभ्यन्तरत्वाकरःअणिञुणःअनेनेञुणोणान्तवन्धोविशेषणार्थेरतिध्वनितम्· संज्ञाणिणमिति· समन्तान्कृञ्रत्नार्थः संज्ञोऽभिधिधोतनं· पूर्वेतस्मादितिकारणेऽणस्तद्धितत्वादादिर्द्धिः स्त्रियांणिरत्यनपत्यइत्यनपत्याणिरनःप्रकृतिभावान्नस्तद्धितइतिटिलोपेननोननिवृत्तिः· स्वमावतश्चेन्मणिञुणन्तान्मर्षणम्॥ ॥

आक्रोशेऽवग्रहस्तदित्यप्राप्तेऽयमारम्भः अवग्रहः पदस्येति क्रोशविशेषस्त्यर्थः निग्रहो निरोधः प्रेलिप्सायाम् लिप्सायांकिंदेवदत्तस्यप्रग्रहः प्रकृष्टोविनिवेशइत्यर्थः
पात्रप्रग्राहेणेति भिक्षायात्रोपादानेन पात्रंगृहीत्वेतियावत् नौरः नौउपपरेस्त्रीभावोदीर्घत्वान्न निवारकन्येति ग्रहस्तदित्यादिनाकर्मण्यप्यनुस्त्रीत्वविशिष्टेकर्मणि
णिपरत्वात् क्तिनाभाव्यम् अजक्ष्यांस्त्रीखलनादित्युक्तेरतआहक्तिन्विषयेयीति एवंचप्रायेणभावार्थएवघञजर्थेतुः पुंसीतिद्रष्टव्यं रश्मौच रथादियुक्तानां
अश्वानांसंयमनार्थीरज्जुः रश्मिः तस्यामभिधेयायांप्रेउपपदेग्रहेर्घञ्वास्याङ्गवादौ ऽहद्दिः क्तस्तोग्रहिरुपात्तःसकृदेवतत्रवक्तुंशक्यम् तथाहि उदियहःसमि

आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः ३।३।४५ अवनिएतयोर्ग्रहेर्घञ्स्यात्शापे अवग्राहस्तेभूयात् अभिभवइत्यर्थः निग्राहस्तेभूयात् वाधइत्यर्थः आ
क्रोशेकिम् अवग्रहःपदस्य निग्रहश्चोरस्य प्रेलिप्सायाम् ३।३।४६ पात्रप्रग्राहेणाचरतिभिक्षुः॥परौयज्ञे ३।३।४७ उत्तरपरिग्राहःस्पर्धे
नवेदेःस्वीकरणं॥नौरधान्ये ३।३।४८ हरतिलुप्तपञ्चमीकम्नीवारः धान्येकिम् निवारकन्या क्तिन्विषयेपिवाहुलकात्प्रग्रहणेनेतिव
त् उदिश्रयतियौतिद्रुवः ३।३।४९ उच्छ्रायःउद्यावःउत्यावःउद्गावः कथम्यतनान्ताःसमुच्छ्रयाइतिवाहुलकात् विभाषाडिरुद्भ्यो
३।३।५० आरावःआरवःआस्रावःआस्रवःअवेग्रहोवर्षप्रतिवन्धे ३।३।५१ विभाषेतिवर्त्तते अवग्रहः अवग्राहः वर्षप्रतिवन्धेकिम्
अवग्रहःपदस्य प्रेवणिजाम् ३।३।५२ प्रेग्रहेर्घञ्वावणिजांसम्बन्धिचेत्प्रत्ययार्थः तुलासूत्रमितियावत् तुलाप्रग्राहेणाचरतितुलाप्र
ग्रहेण रश्मौच ३।३।५३ प्रग्रहः प्रग्राहः वृणोतेराच्छादने ३।३।५४ विभाषाप्रवृत्तेव प्रवारः प्रवरः परौभुवोऽवज्ञाने ३।३।५५ परि
भावः परिभवः अवज्ञानेकिम् सचेतोभवनम्परिभवः एरच् ३।३।५६ चयःजयः भयादीनामुपसंख्यानम् नपुंसकेक्तादिनिवृत्त्यर्थ

मुद्यौ आक्रोशेवन्योःप्रेलिप्सायांपरौयज्ञे अवेर्वर्षप्रतिवन्धेविभाषाप्रेवणिजामित्यादि परौभुवोऽवज्ञाने रूपस्यानन्तरम् आडिरुद्भ्योरित्यनुवर्तते तथाचनक्रत ९४
मित्येव वृणोतेः प्रावारइति उपसर्गस्यघञ्यमनुष्येवहुलमित्युपसर्गस्यदीर्घः आच्छादनेकिंप्रवरोगोःप्रशस्यइत्यर्थः॥परिभावः अनादरः ॥

परिभवः परीभावस्तिरस्क्रियेत्यमरः परत्वाद्धित्वाल्लुपौ प्राप्तौ तथाच पूर्वविप्रतिषेधोयंफलितः एवञ्चवासरूपन्यायोत्रनप्रवर्तेतेअनश्चपवादत्वादितिभावःवर्षमिति वृषमोवर्षणादितिभाष्यप्रयोगात्तुल्पडपिवर्षणम्।१॥ ॥ऋदोरप्॥ऋच्चउच्चतयोःसमाहारेसोवेपुंस्कम्ऋदोरित्यर्थेनतकारःकिंतर्हिदकारःनिरनुबन्धोपूल्वोरित्य

ऋदोरप्॥३।३।५७॥ऋवर्णान्नाङ्उवर्णान्नादप् करःगरः शरःयवःलवःस्तवःपवःवृक्षासनयोर्विष्टरः८।३। एऽअनयोर्विपूर्वेस्यस्त्रःषत्वं निपात्यते विष्टरोवृक्षआसनञ्च वृक्षेतिकिम् वाक्यस्यविस्तरःग्रहवृदृनिश्चिगमश्च३।३।५८ अश्यात् घञ्चोरपवादःग्रहःवरःदरःनि श्चयःगमःवशिरण्योरुपसंख्यानम् वशःरणः घञर्थेकविधामम् प्रस्थः विघ्नः हित्वप्रकरणेकृञादीनामितिवक्तव्यम् चक्रेचिक्षिदे चक्षसःउपसर्गोऽदःऽ३।३।५९ अश्यात् घञपोश्च अदेर्घस्लृस्यात् घञिअपिचप्रघसःविघसःउपसर्गोकिं घासःनोणाच३।३।६०नोउपप देअदेर्घसिःस्यादप्चन्यादःनिघसःव्यथजपोरनुपसर्गे३।३।६१ अश्यात् व्यधःजपःउपसर्गेतु आव्याधःउपजापःस्वनहसोर्वा३।३। ६२ अप्।पक्षेघञ् स्वनः स्वानःहसःहासः अनुपसर्गेइत्येवप्रस्वानःप्रहासःयमःसमुपनिविषुच३।३। ६३ एषअनुपसर्गेच यमेर न्वा संयमःसंयामःउपयमःउपयामः नियमः नियामः वियमः वियामः यमः यामः नोगदनदपठस्वनः ३।३। ६४ अन्नास्यात् निग दःनिगादः निनदः निनादःनिपठः निपाठः निस्वनः निस्वानः क्वणोवीणायान्त्व३।३। ६५ नावनुपसर्गेचवीणाविषयाच्चक्वणतेर न्नास्यात्वीणाग्रहणंप्राच्यर्थम् निक्वाणः निक्वाणः क्वाणः क्वाणः वीणायान्तु प्रक्वाणः प्रक्वाणः नित्यम्पराः परिमाणो३।३। ६६ अश्या त् मूलकपणाः शाकपणाः व्यवहारार्थंमूलकादीनाम्परिमितोमुष्टिर्विध्यतेसोस्यविषयः परिमाणेकिं पाणाः॥ पवादतयाघञ्विधानाज्ज्ञापकाद्दी

घीनादप्युदाहरति लवःपवइति घञ्चोरपवादइति नि श्चयइत्यत्राचःप्राप्तिरन्यत्रघञरतिविवेकःहस्वादेनतुप्रपूर्वकाच्चिनोतेर्घञुदाहृतः वशिरण्योरिति घञिशा स्त्रेवचनम् वशनंवशःरणेतिशब्दंकुर्वन्त्यस्मिन्नितिरणः संग्रामः व्यथतेविशेषेणभस्यतेरितिविघसः वैश्वदेवशिष्टमन्नम् शय्यंवालतृणंघासइत्यमरः उपजा।

यजयाचभावेऽकर्तरिकारकेचेतिवर्तते अतएवयज्ञेनयज्ञमयजन्तदेवाइत्यत्रइज्यतेयज्ञइतिव्याचक्षते विश्नइति क्नुयोःशूडनुनासिकेचेतिशःउपसर्गेप्रथिरित्यादि
किलाद्यतोलोपः अन्तर्धिरिति अन्तः शब्दस्याङ्किविधीतिवार्तिकादुपसर्गत्वम् उपाधीयतेऽनेनेति एतेनउपसमीपेस्वधर्ममादधातीत्युपाधिः बाहुलकात्कर्तरि
किरितिमाधवादिग्न्योनादर्त्तव्यइतिध्वनितम् विधाताविश्वसृड्विधिरित्यत्रापिकर्तरिमाभूत् किंकिन्तुविधविधानेइत्यस्मादिगुधभ्यांक्तिदितीनिरूपसिद्धेःस्त्रियां
क्तिन् घञोपवादइति यत्नप्रक्रियाग्रन्थेव्याचक्षाणा आहुः भाष्येत्वधिकःकारोऽधिकारइति घञ्युदाहरणतइदमसात् नहितत्रस्त्रीत्वविशिष्टोभावोऽर्थः कि

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षोनङ्।३।९०यज्ञः याञ्ञा यत्नः विश्नः प्रश्नः प्रश्नेचासन्नेतिज्ञापकान्नसम्प्रसारणादि।तन्नुविश्नइत्यत्रगुणनि
षेधायरक्षाःस्वपोनन्।३।९१स्वप्नःउपसर्गेघोःकिः।३।९२प्रधिः अन्तर्हिः उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधिःकर्मण्यधिकरणेच।३।९३कर्म
ण्युपपदेघोःकिःस्यादधिकरणेर्थेजलानिधीयन्तेअस्मिन्नितिजलधिः स्त्रियांक्तिन्।३।९४स्त्रीलिङ्गेभावादौक्तिन्स्याङ्ङीपवादः अ
जपौनुपरत्वाद्धातेः क्तिः चितिः स्तुतिः स्फायीस्फातिः स्फीतिःकामरतिःप्रामादिकम् क्तान्ताद्भावेर्थेणिविश्चरतिवासमाधेयम् श्रू
यजीषिस्तुभ्यःकरणेश्रूयतेऽनयाश्रुतिः यजेरिषेश्चऋषिः स्तुतिः ऋत्व्यादिभ्यःक्तिन्निष्ठावद्वाच्यः तेननत्वं कीर्तिः गीर्तिः लूनिः धूनिः पूनिः

नुपुंस्त्वविशिष्टइतिध्येयम् अजपौत्विति तयोरवकाशःचयःलवःक्तिनोऽवकाशःकृतिःहृतिः चिनोतिस्तौतिभ्यान्तुस्त्रियामुभयप्रसङ्गेपरत्वात् क्तिन्नित्यर्थः ग्रा
मादिकमिति स्फायःस्फीनिष्ठायामितिनिष्ठायामेवस्फीभावविधानादितिभावःश्रुयजीति परत्वात्करणाधिकरणयोश्चेति ल्युटिप्राप्तेवचनम् श्रुतिःश्रोत्रम् य
जेरितियजेःक्तिनिवचिस्वपीतिसम्प्रसारणे ब्रश्चभ्रस्जेतिषत्वेऽष्टिरितिरूपम् इज्यतेऽनयेतिविग्रहः एवमिष्यतेऽनयाऽष्टिः स्तूयतेऽनयास्तुतिरितेननत्वमितिकी ९६
॥ णिरित्यादेरदाभ्यामित्यनेननत्वम् लूनिरित्यादौतुल्यादिभ्यइत्यनेनेतिविवेकः॥ ॥

ल्हादऽइति·ल्हादो निष्ठायामित्यत्रेत्यर्थः·चूर्तिरितितिचेतिचरफलोरुत्वेवोरुपधायादीर्घः·चायतेः·चाष्टूजानिशामनयोः·क्तिन्नपीति·अस्त्रियामितिप्रतिषेधेनस्त्रि
यांवासरूपविधेरभावादिड्मुक्तम्·अङोऽपवादऽइति·पुरस्तादपवादन्यायेनस्यादिभ्यआतश्चोपसर्गेऽइति·पचेस्तुषिङ्किदादिभ्यऽइतिप्राप्तस्याङोऽपवादोनतुएवुल्तृचोरि
तिभावः·खलिञोस्तुपरत्वाङ्ग्वतएव कीत्वंस्यापिकांकीत्वंस्यापिमितिभाष्यकारप्रयोगात्·प्रस्थितिरिति·ग्रतिस्य तिमास्थामित्यातऽइत्वम्·सङ्गीतिरिति·ग्रुमास्थेत्यादि
नाऽईत्वम्·उदात्तऽइतीति·मन्त्रेवृषेतिसूत्रादनुवर्ततेऽइत्यर्थः·एवञ्चक्तिनंतस्याद्युदात्तत्वेप्राप्ते·ऊतियूतीत्यादयोन्तोदात्ताऽइतिपर्यवसन्नोर्थः·ईत्वाभावऽइति·ग्रतिस्थ

ल्हादऽइतियोगविभागात्क्तिनिहस्वःप्रल्हन्निःतिचाचूर्तिः।फुल्लतिः।चायतेः·क्तिनिचिभावोवाच्यः।अपचित्तिः।सम्यदादिभ्यः क्विप्।।सम्यत्।
विपत्।क्तिन्नपीष्यते।सम्यत्तिः।विपत्तिः।।स्थागापापचोभावे।३।३।९५।।क्तिन्स्यादङोपवादः।प्रस्थितिः।उपस्थितिः।सङ्गीतिः।सम्पीतिः।यत्तिः।
कथमवस्थासंस्थेति।व्यवस्थायामिति ज्ञापकात्।ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च।३।३।९७।।अवतेर्ज्वरत्वरेत्यूठ्ङुत्तिः।स्वरार्थवचनं।उदा
त्तऽइतिहिवन्नेतेः।यूतिः।जूतिः।अनयोर्दीर्घत्वञ्चनिपात्यते।स्यतेः।सातिः।ग्रतिस्थतिमास्थेतीत्वम्मा नंऽइत्वाभावोनिपात्यते।मनोतेर्वा।।जनसनेः
त्यात्वेकृतेस्वरार्थेनिपातनं।हन्तेर्हनोतेर्वेहेतिः।कीर्तिः।व्रजयजोर्भावेक्यप्।३।३।९८।।व्रज्या।इज्या।संज्ञायांसमजनिषदनिपतमनविदरु
ऋशीङ्भृञ्भिणाः।३।३।९९।।समजादिभ्यः स्त्रियाम्भावादौक्यप्यात्सचोदात्तः संज्ञायां।अजेः क्यपिवीभावोनेतिवाच्यः।समजेतिअस्यामिति
समज्या।सभा।।निषीदन्त्यस्यान्निषद्याआपणाः।निपतन्त्यस्यामितिनिपत्यायिल्लाभूमिः।मन्यतेऽनयेतिमन्यागलपार्श्वेशिराविदन्त्यन
याविद्या।सुत्याअभिषवः।शय्या।भृत्या।ईयतेऽनयाऽत्याशिविका।। ।।

तीतिप्राप्तस्याभावऽइत्यर्थः·हन्तेरिति·नकारस्येत्वंहिनोतेस्तुणाऽइतिवोध्यम्·
कीर्तिरिति·कीर्त्यतेऽर्थोऽस्मिन्नेतिग्रुचिप्राप्तेक्तिन्निपात्यते·उदात्तत्वञ्चतौसुतेकीर्तिव्रजयजोऽउदात्तऽइत्येवपित्करणान्नूत्तरत्वनुगर्थम्·गलपार्श्वेति·तयाहिनुद्दोरा
यतेऽइतिभावः·शेरतेऽस्यामितिशय्या·भरणंभृत्याजीविका·कुमारभृत्याकुशलैरधिष्ठितऽइतिरघुः·संज्ञायांकिंयतिः·स्मृतिः·आसुतिः ।। ।। ।।

तथाचव्यवहृतम् मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चकर्मणिभृतो रज्ञः क्यप्यासुतीत्यादिएतेनमतिबुद्धेत्यादिसूत्रप्रयोगादेवमतिभृतीत्यादीनांसाधुत्वमितिदर्यादयुक्तिःप्रत्युक्ता॥ ॥ क्रियेति यदाभावकर्मणोः शःतदासार्वधातुकेयक्रिङ्णयल्लिङ्स्विति रिङादेशः अन्यत्रतुयगभावेयिशेपरतोरिङादेशेक्तेरयडि सतिरूपंतुल्यं इच्छाइत्येभावइतिनत्वकर्त्तरिकारकेपीत्यर्थः अतएवकरणेऽर्थेरय्यतेऽनयाइष्टिरितिप्रागुक्तम् यकारनिवृत्तिरितिहलादिशेषस्तुनास्तिषाष्ठद्वित्वेधातुद्वित्वे

कृत्रः ष्ट्राच्चा३।३।९००॥ कृत्रइतियोगविभागः। कृत्रः क्यप्यात्। कृत्या। शच्चाचात्क्तिन्। क्रिया। कृतिः। इच्छा।३।३।९०१ इत्येभावेशः। यगभावश्चनिपात्यते। इच्छा। परिचर्य्या परिसर्य्या मृगयाटाद्यानामुपसंख्यानम्॥ शेयच्चनिपात्यते। परिचर्य्या पूजा। परिसर्य्या परिसरणं। अत्रगुणोपि। मृगअन्वेषणेचुरादावदन्तः अतोलोपाभावोपिशेयकिणिलोपः। मृगया। अटतेः शेयकित्यण्च्वेरयङ्स्यद्वित्वं पूर्वभागेयकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च। अयय्या। जागर्तेरकारोवा॥ पश्येशः जागरा जागर्य्या। अप्रत्ययात्।३।३।९०२॥ प्रत्ययान्तेभ्योधातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययःस्यात्। चिकीर्षा। पुत्रकाम्या। गरोश्चहलः।३।३।९०३॥ गुरुमतोहलन्तात्स्त्रियामकारःस्यात्। ईहा। ऊहा। गरोः किम्। भक्तिः। हलः किम्। मानीतिः। निष्ठायांसेटइतिवक्तव्यं॥ नेहा आप्तिः। तितुत्रेतिनेट्। दीप्तिः। तितुत्रेष्वग्रहादीनामितिवाच्यं॥ निगृहीतिः॥ निपतितिः। विड्भिदादिभ्योऽङ्।३।३।९०४॥ षिद्भ्योभिदादिभ्यश्चस्त्रियामङ्। इच्छा। ऋदृशोङि गुणः। जरा। त्रपूष्। त्रपा। भिदा। विदारणा एवायम्। भित्तिरन्या। छिदा। मृजा। ऋपेः सम्प्रसारणाच्च॥ ऋपा॥ ॥

वाभ्यासंज्ञास्वीकारात् इहचतदुभयाभावादितिभावः अटाट्येति यदातु अटतेर्यङन्तादप्रत्ययादित्यकारस्तदाऽलोपेयस्यहलइतियलोपेऽटाटेतिरूपंवोध्यम् द्वित्वेहलादिशेषेसतिदीर्घोऽकितइत्यभ्यासस्यदीर्घप्रवृत्तेः जागर्तेरिति शेषरतःसार्वधातुकेयकृजाग्रोविचिप्तिगुणः गरोश्च धातोरित्यनुवृत्त्याह लघ्वति धातोर्विशेषणात्तदन्तविधौहलन्तोधातुर्लभ्यते नचायंगुरुरितिसम्भवति अज्विधयोहिगुरुः अतोमत्वर्थीलक्षणेनतदाह गुरुमतइति ननुविपरीतमनुशासनंवर्णान्नहलन्तइति तादृशस्यापिधातोरीक्षीक्षित्यादेः सत्त्वादितिचेन्मैव

अवृक्तएकाल। असहायवाच्यनैकशब्दः संख्यावाचीवा। नचसंख्यावाचित्वेअमेत्सीदित्यत्रहलंतात्परस्यसिचोऽवृक्तत्वाल्लोपःस्यादितिवाच्यं। विभक्तिसाहचर्याद्वि
भक्तेरेवलोपइतिव्याख्यानात्। एकालितिकिं। जायृविःवेरवृक्तस्येतिलोपोनारद्मेवैकग्रहणंवर्णग्रहणंजातिग्रहणंज्ञापयतिरत्यभ्युपगम्यनिपातएकाजना
ङि त्यत्रएकाच्ग्रहणंत्यक्तुमवोचाम। हलञ्याब्भ्योदीर्घादित्येतत्ङ्याप्रातिपदिकाद्धलोऽसंभवादित्याह। दीर्घाद्याविति। नत्विदंविहितविशेषणंप्रमाणा
भावात्। यासाकारत्यादावव्याप्तेश्च नचतत्रहलंतात्द्विहितत्वेननिर्वाहः। यःसरत्यादावतिव्याप्तेः। कर्त्तासरेत्यादावव्याप्तेश्च। यद्यपित्यदाद्यत्वविधौविभक्तावित्य
स्यविषयसप्तमीत्वेस्त्रीक्तेतयासेत्यादौनोक्तदोषः। सुविभक्तेरवंतात्द्विहितत्वस्यसंभवात्। तथाअनङ्विधौसावित्यस्यविषयसप्तमीत्वेकर्तासरेत्यादावपिनदो
षः। हलंतात्द्विहितत्वस्यसोःसंभवात्। तथापिवहश्रयसीत्यत्रव्याप्तिप्रसंगस्तिभावः। हलितिसप्तम्यंतमित्येवंरूपत्वेएकदेशविकृतन्यायेनवोध्यं। लुप्यतइ
त्यनुवर्तते। तेनहलंतात्द्विहितत्वस्यसोःसंभवात्। तथापिवहश्रयसीत्यत्रव्याप्तिप्रसंगस्तिभावः। हलितिसप्तम्यंतमित्येवंरूपत्वेएकदेशविकृतन्यायेनवोध्यं। लुप्यतइ

अवृक्तएकालप्रत्ययः।५।३।४९। एकालप्रत्ययोयःसोऽवृक्तसंज्ञस्यात्। हलञ्याब्भ्योदीर्घात्सुतिस्यपृक्तंहल्।६।१।६८। हलन्ताल्लक्षण्यदीर्घो
योङ्याप्पोतदन्नाच्चपरंसुतिसीत्येतदवृक्तंहललुप्यते। हलञ्याब्भ्यः किंग्रामणीः। दीर्घात्किं। निष्कौशाम्बिः। अतिखट्वः। सुतिसीतिकिं। अभे
त्सीत्। तिपासहचरितस्यग्रहणात्सिचोग्रहणान्नास्ति। अवृक्तमितिकिं। विभर्त्तिहल्किं। विभेदाप्रथमहल्किम्। राजानलोपोनस्यात्। स
योगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वात्। सख्याहेसखे ॥ ९९ तिायद्यपिद्हलोपोव्योर्वलीत्यतोलोपइत्यनुवर्त्ततेतच्चतत्रभावसाधनंतथापीहकर्मसाधनं
। हलितिप्रथमांतेनसामानाधिकरण्यादितिभावः। निष्कौशांविरतिखट्वइतिात्रादिसमासेगोस्त्रियोरितिह्रस्वः। नन्विहसमस्तस्याब्यावंतत्वेनास्तिनचस्त्रीप्र
त्ययेतदादिनियमोनास्तीतिवाच्यं। अजयसर्जनेहितथारहनूपसर्जनत्वात्तदादिनियमोऽस्त्येवान्यथाअतिकारीषगंध्यपत्रइत्यत्रष्ठंतपूर्वपरलक्षणा
संप्रसारणप्रसंगात्। सत्यांतथाप्युत्तरपदस्याब्यावंतत्वेनसोक्तेःपरत्वात्तपायादीर्घग्रहणाभावेसुलोपःस्यादेवानहीदंब्याप्यग्रहणंविहितविशेषणमित्या
धुनेवोक्तत्वात्। स्यादेतत्। गंगामात्मनइच्छतिगंगीयतितत्। क्विपाअच्लोपेयलोपेचगंगीः। इहईकारस्यस्थानिवद्भावेनाप्त्वादीर्घत्वाच्चातिव्याप्तिः। नचाच्लो
पस्यस्थानिवत्वात्सोरायःपरत्वेनेतिशंक्यं। क्रौडुमेनस्थानिवदितिनिषेधादितिचेन्मैवं। ङीरीभ्याआप्रइति ॥ ॥ ॥ ॥

दक्षिणो धातोर्निर्देशोनुकरणम् बहुलमित्यनुवृत्तेः क्वचिन्नगमिष्किद्यः सन् भुवोवुक्लुङ्लिटो पचतिरिति उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यति धायतेः सम्प्र
सारणाच्चेत्यादिनिर्देशादकर्त्रादिवाचिन्यपिसार्वधातुकेपरेशवादयः एवम्भावकर्मवाचिन्यपिसर्वधातुकेक्वचिद्युक्विभाषालीयतेरिति यथातत्रहिलीलीङोर्य
कानिर्देशोनङ्श्यनेत्युक्तम् यत्तुप्राचाक्षिप्तयःशित्करणासामर्थ्याच्छ्वादयस्त्युक्तम् तन्नपिवतिग्लायतिरित्यादौपिवादेशप्रवृत्त्याआत्वनिवृत्त्याचशित्वस्य
चरित्वार्थित्वात्॥ ॐ॥वर्णादिति वर्णानुकरणादित्यर्थः ननुवर्णाद्ध्वार्थमाणादिति तथाहिसत्यकारस्त्यादावेवस्यान्नतुककारस्त्यादौअत्रहिसंघात
स्योच्चारणात् अनुकार्यसिद्धवर्णमात्रंअकारस्योच्चारणार्थत्वात् कथंतर्हिसमुच्चयार्थश्चकारः एवकारोऽन्यनिवृत्त्यर्थस्त्यादिप्रयोगाइतिचेदाहुःक्वचित्सं

वर्णात्कारः॥ निर्देशेस्त्येव। अकारःककारःणादिफः॥ रेफः। मत्वर्थाच्छः॥ बहुलवचनादकारलोपः। मत्वर्थीयः॥ इणजादिभ्यः।
॥ आजिः। आतिः। इञ्वपादिभ्यः॥ वापिः। वासिः। स्वरेभेदः। इकृषादिभ्यः॥ कृषिः। गिरिः ॥ ॥ ॥

धातादपिभवतिउचैस्तरांवावषट्कारइतिसूत्रनिर्देशात् सर्वेचकाराःप्रत्याख्यायन्तेभाष्यप्रयोगाद्बहुलवचनाच्चेति इहकारप्रत्ययस्यधातोरविहितत्वेपिधा
त्वधिकारस्थत्वात्तत्सञ्ज्ञा तेनकृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् प्रयोजनाभावान्नककारस्येत्सञ्ज्ञा आर्द्धधातुकत्वाभावादिडागमोन अस्यचावित्यादौनकारस्य
त्यथाभावोबाहुलकादेव शादिफःवासरूपविधिनाकारोपि तेनरकारादीनिनामानिसृएवतोममपावंतीत्यादिप्रयोगःसाधुरेवअकारलोपइति अतोहितपर
त्वादभत्वाच्चयस्येतिलोपस्याप्राप्तिरितिभावःकृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वमिहपूर्ववद्वोध्यम् तस्मेमत्वर्थेइत्यत्रबाहुलकाच्छोन शोषिकान्मनुवर्थीयादित्यत्रनु
बाहुलकादेवमनुवर्थेशश्चाच्छःअन्येनुनैतत्कृदन्तंमत्वर्थमवइतिविगृह्यगहादित्वाच्छप्रत्ययेतद्धितान्तमेवेत्याहुः इणजाधात्वर्थनिर्देशोप्राप्तस्यएवलोऽ
॥ पवादोऽयम् एवमग्रेपि आजिरिति बाहुलकादजेर्वीभावोन ॥ ॥

चेष्टायामनध्वनि· आशंसायांभूतवच्चेतिनिर्देशेनविपरीतशंकायाअप्रवृत्तेः सिद्धिः॥ कथंतर्हिमुखाङ्गमन्धलब्धेरितिमाघः नेस्रोपलब्धिरित्यमरश्चसित्वादडि·लभे
त्येवत्युचितम्· सत्यम्·अनर्थकासुप्रतिवर्णमनुपलब्धेरितिभाष्यप्रयोगाद्धलकाद्धातिन्नपिबोध्यः विस्तरस्त्विहमनोरमायांबोध्यः मिदेति·एवमादयोदन्ताः समु
दायाएवगणेपठ्यन्तेतत्रयेप्रकृति भागमिदछिदरत्यादयस्तेआदिशब्देनसूत्रेनिर्दिष्टागणोविशिष्टपाठसुलोकप्रसिद्ध्यर्थविशेषस्यक्वचिदलक्षणिककार्यस्य
संग्रहार्थः मित्तिरन्येति·मिद्यतइतिमित्तिः कुड्यम्·छिदेति·द्वैधीकरणएवायःअन्यत्रतुछित्तिश्छिद्रम्·मृजेति·मृजूशुद्धौ·अस्यासित्वाङ्गिदादीपाठः॥ ॐ॥वि
न्तिपूजिः चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः तेनतोलयतेतुलेतिहरदत्तः अतएवतुलोपदाशेहतिदन्तवाससेतिनैषधश्चदाह·युचोऽपवादइति·एषामग्रेवक्ष्यमाण

चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च॥३॥१०५॥अङ्स्याद्युचोपवादः॥चिन्ता॥इज्याकथाकुम्बाचर्चा॥आतश्चोपसर्गे॥३॥१०६॥अङ्स्या
त्तिनोपवादः॥प्रदा॥उपदा॥अदन्तरोरुपसर्गेवहतिः॥अङ्हा॥अनङ्हौ॥उपसर्गेघोः किरित्यनेनकिः॥अन्तर्हिः॥एषामग्रेऽन्योयुच्॥३॥
१०७॥अकारस्यापवादः॥कारणा॥हारणा॥आसना॥अन्यना॥घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेतिवाच्यं॥घट्टना॥वन्दना॥वेदना॥इषेरनिच्छार्थ
स्य॥अन्वेषणा॥परेस्त्री॥पर्येषणा॥परीप्सिः॥रोगाख्यायांण्वुल्बहुलम्॥३॥१०८॥प्रच्छ्दिका॥प्रवाहिका॥विचर्चिका॥क्वचिन्नाप्रीतिः
॥धात्वर्थनिर्देशेण्वुल्वक्तव्यः॥आसिका॥शायिका॥इक्ष्मिपोर्धातुनिर्देशे॥पचिः पचतिः॥ << स्येत्यर्थः॥आसनेतिआस्यतेऽस्यामितिविग्रहः

ऋहलोर्ण्यदितिण्यत्प्रत्ययेत्वास्या·नचस्त्रीप्रत्ययेवासरूपविधिर्नेतिशंक्यम्·अपवादस्यण्वःस्त्रीप्रकरणस्थत्वेपि·उत्सर्गस्यण्यतस्तद्भावात्·घट्टिवन्दि॥
विदिस्त्रीभ्योर्थोगृत्यतेत्तानार्थस्यतुसम्बित्तिः इषेरिति·अनिच्छार्थस्यतुइच्छार्थस्यत्विषेरिच्छेत्यनेनाणावात्मनेपदेबहुलंण्वुल्स्यात्प्रत्ययान्तेचेरोगस्यसंज्ञात्ति
न्तादीनामपवादः॥प्रच्छदिकेति·छर्दवमने·प्रवाहिकेति·प्रवाहयतिःमुहुर्मुहुःप्रवर्तयतीतिप्रवाहिकायूहणी·विचर्चिकेति·चर्चअध्ययनेप्रत्ययोपसर्गाभ्यांरोगप्रतीतिः
षामपामाविचर्चिकोत्यमरः शिरोऽर्तिरितिशिरःपीडा अदहिंसायाम्·तिनुचेतिनेट्·धात्वर्थनिर्देशइति·क्रियानिर्देशइत्यर्थः आसिका·शायिकेति·आसनंशयनमिदं

शेषत्वविवक्षामाश्रित्यवार्त्तिकमिदमुक्तमाख्यात माकरेऽतिचेत्तर्हितत्प्रामाण्यात्प्रायेणशेषत्वविवक्षैवेत्यस्तु तथाचघटंहतमित्यादिनप्रसज्यतेएवक्तचिद्वि
शेषापिदृश्यते भ्वान्तेदेशमनेकाङ्गविषमभितिदिक्॥ ॥ ॥कर्मणिच कर्तरितिकर्मणिषष्ठी उभयप्राप्तौकर्मणीतिनियमार्थेनेतितृतीयातदाह येनस्प्रश्यमानस्यक

कर्म्मणिचयेनसंस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् ३।३।११८ येनस्प्रश्यमानस्यकर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यतेतस्मिन्कर्म्मण्युपपदेल्युट्स्यात् शेषेण
सिद्धेनित्यसमासार्थेवचनम् यवःपानंसुखम् कर्त्तरीतिकिम् ग्रामेःस्नापनंसुखम् नेहगुरुः कर्त्ताकिन्तुकर्म्मवा योरा४।५७अनेवीवास्यात्यो
प्रवयणं प्राजनं करणाधिकरणयोश्च ३।३।११७ ल्युट्स्यात् रथप्रवहश्चनकुठारःगोदोहनीस्थाली खलःप्राक्करणाधिकरणयोरित्यधिकारः
अन्तरदेशे अन्तःशब्दाद्धतेर्न्नस्यणःस्यात् अन्तर्हणनं देशेतअन्तर्हननोदेशः अन्तर्वसेत्येव अन्तर्गतिरितिपरः किम् अन्तरयानि अ
यनञ्चअयननस्यणोऽन्तःशब्दात्यरस्य अन्तरयणम् भदेशइत्येव अन्तरयनोदेशः यंसिसंज्ञायाङ्कुःप्रायेण ३।३।११८ ऋदेर्घेह्युपस
र्गास्यद्विप्रभृत्युपसर्गोहीनस्यऋदेर्हिस्यःस्याद्वेपरेदन्ताश्छायन्तेऽनेनदन्तऋदः आकुर्वन्त्यस्मिन् आकरःगोचरसञ्चरवहव्रजव्यजाप
णनिगमाश्च ३।३।११९ घान्तानिपात्यन्तेहलश्चेतिवस्प्रमाणस्यघञोपवादः गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरोदेशः सञ्चरन्तेऽनेनसञ्चरोमा
र्गः वहन्त्यनेनवहःस्कन्धः व्रजःव्यजस्तालवृन्तं निपातनाद्दीर्घोन आपणःपण्यस्थानं निगच्छन्त्यनेननिगमश्छन्दः चात्कषः निक
षः अवेतृस्तोर्घञ्च ३।३।१२० अवतारः कूपादेः अवस्तारोजवनिका हलश्च ३।३।१२१ हलन्ताद्घञ्स्यात् घापवादः रमन्तेयोगिनोऽस्मि
न्नितिरामः अपमृज्यतेऽनेनव्याध्यादिरित्यपामार्गः विमार्गःसमूहनी अध्यायन्त्यायोद्यावसंहाराश्च ३।३।१२२ अधीयतेऽस्मिन् अध्यायः
नियन्तिउद्युवन्त्यस्मिंस्तेहरन्त्यनेनेतिविग्रहः॥ ॥ र्गुरिति ल्युट्स्यादिति नपुंसकेभावेक्तिबोध्यम् अतएवाह शेषेणेति ल्युट्येत्यनेनेत्यर्थः नेहेति
नकर्त्तरीत्यपिस्नापने नगुरुः कर्त्ताकिन्तुशिष्यइत्यर्थः शरीरग्रहणंकिंपुत्रस्यपरिष्वञ्जनेसुखं मानसीप्रीतिरवकरणाधिकरणयोर्यैननाप्राप्तिन्यायेनघञोऽपवादोयम

संज्ञायाम् अधिकारोऽयमारभ्यते उद्दालकः श्लेष्मान्तकः तस्य पुष्पाणि भज्यन्तेऽस्यां क्रियायां सा तथा भञ्जनं भञ्जिका भावे ण्वुल् उद्दालकपुष्पाणां भञ्जिकेत्य
न्ये सूत्रे आख्यानशब्दस्याल्पाच्तरत्वेन पूर्वं निपाते व्याख्यानस्य प्रश्न पूर्वकतया ऽर्थितः प्राप्तक्रममनुसृत्य व्याचष्टे परिप्रश्ने आख्याने चेति परिपाटीति पटगतौप
रिपूर्वः ण्यजादिभ्यस्तीण् कृदिकारादिति ङीष् आक्रोशे आक्रोशः शापः नपुंसकेभावेक्तः ननुतयोरेवकृत्यक्तखलर्थाः इतिलिङ्गत्रयसाधारण्येनभावकर्मणोः
रिपूर्वः ण्यजादिभ्यस्तीण् कृदिकारादिति ङीष् आक्रोशे आक्रोशः शापः नपुंसकेभावेक्तः ननुतयोरेवकृत्यक्तखलर्थाः इतिलिङ्गत्रयसाधारण्येनभावकर्मणोः
कृत्यादिविधानात्तेनैवनपुंसकेभावेक्तः सिध्यतिकिमनेननपुनर्विधानेनेतिचेदत्राहुः भूतेकृत्यधिकृत्यनिषेधेति सूत्रेणविहितस्यक्तस्यभावोऽर्थस्तयोरेवेतिसूत्रे
कृत्यादिविधानात्तेनैवनपुंसकेभावेक्तः सिध्यतिकिमनेननपुनर्विधानेनेतिचेदत्राहुः भूतेकृत्यधिकृत्यनिषेधेति सूत्रेणविहितस्यक्तस्यभावोऽर्थस्तयोरेवेतिसूत्रे

संज्ञायाम् ३।३।९०९ अत्रधातोरेवुल् उद्दालकपुष्पभञ्जिका विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च ३।३।११० परिप्रश्ने आख्याने चगम्ये इञ्प्रत्या
ख्यानेण्वुल् विभाषोक्तोऽप्यथाप्राप्तमन्येपि कौत्वंकारिंकारिकांक्रियांकृत्वाकृतिंवाऽकार्षीः सर्वांकारिंकारिकांक्रियांकृत्वाकृतिंवाऽकार्षं ए
वंगणिंगणिकांगणानां पाचिंपाचिकांपचांपक्तिम् पर्य्यायाहर्णोत्यक्तिषुण्कच् ३।३।११९ पर्य्यायः परिपाटीक्रमः अर्हणामर्हः योग्यता पर्यो
यादिषुद्योत्येषुएवुच्वास्यात् भवत् आसिका शायिका अग्रगामिका भवानिक्षुभक्षिकामर्हति अर्हणे इक्षुभक्षिकांमेधारयति उत्पत्तौ इ
क्षुभक्षिकाउदपादि आक्रोशेनञ्यनिः ३।३।११२ विभाषेतिनिवृत्तं नञ्निउपपदेऽनिःस्यादाक्रोशे अजीवनिर्लोशःउभूयात् अप्रयाणिः कृ
त्यल्युटोबहुलं ३।३।११३ भावेऽकर्त्तरिचकारकेसंज्ञायामितिचनिवृत्तं राज्ञाभुज्यन्तेराजभोजनाःशालयः नपुंसकेभावेक्तः ३।३।११४ ल्युइ
३।३।११५ हसिते हसने योगविभागउत्तरार्थः ॥

ण्वुल्विहितः अनेननुकालसामान्येनपुंसकेभावेक्तोविधीयते एवञ्चस्वविषयेपरत्वात् घञ्जपोबाध
कइति परिशेषात्तेषांपुंविषयत्वंसिध्यति किञ्चरहभावेचाकर्मकेभ्योप्ययंभवति घञादिवत् गतैतिरस्त्रीनमनूरुसारथेरित्यादिर्
शीनात् तथाचनास्त्यत्रशंकेति नन्वेवंतद्योगेकर्मणिद्वितीयास्यात् कृद्योगलक्षणषष्ठ्यानलोकेतिनिषेधादेवञ्चघटेतेतदसंभिन्नमित्यादिप्रसज्येत अनूरुसा
रथेरित्यत्रतुकर्त्तरितृतीयानापाद्यते काकषष्ठ्यानिषेधेपिशेषत्वविवक्षयाषष्ठीति समाधानसम्भवात् इतिचेन्मैवम्नपुंसकेभावेक्तस्ययोगेषष्ठ्याउपसंख्यात

ईषत्कार्यमल्पंकार्यमित्यर्थः खलितिलकारः खरार्थेः खित्करणात्तरत्नमर्थेम् निमिमीति मिनातिमिनोतिदीङ्ल्यपिचविभाषालीयतेरिति प्राप्तंनिषिध्यते नि
मयङित्यादिसरक् ॥ ॥ उपसर्गात्खल्घञोः लेभेश्चेत्यनेनैवसिद्धेनियमार्थमिदमित्याह उपसर्गादेवेति यदास्वतीतिसुः पूजायाम् अतिरति क्रमणेचेतितयोः
कर्मप्रवचनीयसंज्ञकत्वेकर्मणोः चकारः सन्नियोगार्थः यदाकर्तृकर्मणोरीषदादीनांचयुगपत्प्रयोगस्तदैवप्रत्ययोयथास्यात् नचकर्तृकर्मणोः प्रत्ययार्थत्वमेवा

उपसर्गात्खल्घञोः ७।१।६७ उपसर्गादेवलभेर्नुम्स्यात् ईषल्लभः दुःप्रलभः सुप्रलभः उपलभः उपसर्गात्किम् ईषल्लभः
लाभः नसुदुर्भ्यांकेवलाभ्याम् ७।१।६८ उपसर्गान्तररहिताभ्यांसुदुर्भ्यांलभेर्नुम्स्यात् खल्घञोः सुलभेदुर्लभम् केवलाभ्यांकिम् सु
प्रलभः अतिदुर्लभः कथन्तर्हि अतिसुलभमतिदुर्लभमिति यदास्वतीकर्मप्रवचनीयौतदाभविष्यति कर्तृकर्मणोश्चभूकृञोः ३।३
१२७ कर्तृकर्मणोरीषदादिषुचभूकृञोः खल्स्यात्यथासंख्यंनेष्यते कर्तृकर्मणीचधातोरर्थेनानेनप्रयोज्येईषदादयसुक्तान्तः प्राक् क्त व
र्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयोरितिवाच्यम् खित्वान्नुम् अनाढ्येनाढ्येनदुःखेनभूयतेदुराढ्यम्भवम् ईषदाढ्यम्भवम् स्वाढ्यम्भवम् ईषदाढ्य
ङ्करः दुराढ्यङ्करः स्वाढ्यङ्करश्च्व्यर्थयोः किम्आढ्येनसुभूयते आतोयुच् ३।३।१२८ खलोपवादः ईषत्यानःसोमोभवता दुःपानःसुपानः
भाषायांशासियुधिदृशिगमिमृषिभ्योयुज्वाच्यः दुःशासनः दुर्योधनइत्यादि षात्पदान्तात् ८।४।३५ नस्यणोन निष्पाने सर्पिष्पाने
षात्किं निर्णयः पदान्तात्किं पुष्णाति पदे अन्तः पदान्तोयमितिसप्तमीसमासोयम्तेनेहन सुसर्पिष्केण आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः
३।३।१७० आवश्यङ्कारी शतन्दायी कृत्याश्च ३।३।१७१ आवश्यकाधमर्ण्ययोरित्येव आवश्यंहरिः सेव्यः शतन्देयं ॥ ६ ॥

सुननूपपदत्वमितिवाच्यम् ईषदादीनामेवोपपदत्वेनुखलः खित्त्वस्यैवेयर्थ्योपपत्तेः सुमर्थेहितत्सुम् चानव्ययस्यविधीयते तस्मात्कर्तृकर्मणोरितिउपपदत्वमे
वतदेतदाह ईषदादिषुचेति कर्तृकर्मणीहेभूकृञोचद्योतयोर्यथासंख्यंप्राप्तम् स्वीकृतञ्चकाशिकाकृतान्यासकारहरदत्तादिभिश्च ॥ ॥ ॥

उक्तंहि अजवृभ्यांस्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनोविप्रतिषेधेनेति इध्मेति इध्मानिप्रच्छ्यन्तेपेन गौदित्यतेपस्यामितिविग्रहः आकुर्वन्तीतिएत्यकुर्वन्त्यस्मिन्व्यवहारमित्याकरः उत्पत्तिस्थानम् अवे अवेउपपदेनरुभ्यांकरणाधिकरणयोः पुंसिसंज्ञायांघञ्स्यात् घस्यायवादः॥ ॥ अवहारेत्यादि वृत्तिकारस्त्वाधारावापशब्दौसूत्रे प्रक्षिप्यचकारेणावहारशब्दंसंजग्राह तदसम्बद्धमितिस्यश्मेवउदकोहलश्चेत्येवसिद्धेउदकप्रतिषेधार्थमिदम् उदकोदञ्चनइति पुंसिसञ्ज्ञायामितियेप्राप्तेघञ्विहितउदकेतुघञ्निप्रतिषिद्धेघएवस्यान्नतल्युडितिचेन्नैवम् प्रतिषेधसामर्थ्यात् घस्याप्यप्रवृत्तेः नहिरूढेघञ्निवारूपेविशेषोस्ति नचखरेविशेषःयेसतिरूढ्युत्तरप

अवहाराधारावापानामुपसंख्यानम् उदङ्कोऽनुदके ३।३।१२३ उत्पूर्वादञ्चतेर्घञ्स्यात् नतूदके घृतमुदच्यतेऽस्मिन्निति घृतोदङ्कः चर्ममयमाधारम् अनुदकेकिं उदकोदञ्चनः जालमानायः ३।३।१२४ आनीयन्तेमत्स्यादयोऽनेनेत्यानायः जालमितिकिम् आनयनः खनोघञ ३।३।१२५ चाङ्कृञ् आखनः आखानः घित्करणमन्यतोप्ययमितिज्ञापनार्थम् तेनभगः पदमित्यादि खनेर्डरञ्कञ्कवकावाच्याः आखः आखरः आखनिकः आखनिकवकः एतेखनित्रवचनाः ईषदुःसुषुकृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषुखल ३।३।१२६ करणाधिकरणयोरितिनिवृत्तम् एषुदुःखसुखार्थेषूपपदेषुखल्स्यात् तयोरेवेतिभावेकर्म्मणिचकृच्छ्रेदुष्करःकरोभवता अकृच्छ्रेईषत्करःसुकरःनिमीलियांखल्चोरात्त्वन्नेतिवाच्यम् ईषन्निमयः दुष्प्रमयःसुविलयः।निमयः मयः लयः ॥ ९९ दप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तता घञ्यपिथाथादिस्वरेणान्तथैवेति जालमा॥जलथान्येज्वलितिकसन्तेभ्योणइतिणप्रत्ययेजालशब्दः सिद्धःतेनजालशब्दोत्रनिपात्यतइति नभ्रमितव्यम् खनोघित्करणमिति आखनइत्यादौचज्ञोरितिकुत्त्वस्यप्रसक्त्यभावादितिभावः भगः पदमिति ननुपदमित्यत्रघस्यकिंप्रयोजनमितिचेत्राहुःकरणाधिकरणयोःपुंसिसञ्ज्ञायामितियदिघःस्यात्तदायदमितिनपंसकंनस्यादनेनचेत् घोभवतितदात्त्विष्टसिद्धिरिति एतेइति आखनादयः षडित्यर्थः ईषदुःसुषु कृच्छ्रामान्योक्तावपियोग्यत्वावलाद्विशेषयाप्यविषयविभागोलभ्यते उरितिकृच्छ्रार्थेइतरौत्वकृच्छ्रार्थइतितदेतदर्शयति कृच्छ्रेदुष्करइत्यादिनाभवतेति नलोकेतियत्नोनिषेधात्कर्त्तरितृतीयाकृच्छ्रेत्यादिकिं

पूजार्थमिति॰ ननुविकल्पार्थमेवास्तु॰ अलंरुदित्वाअलंरोदनेनेतिरूपद्वयसिद्ध्यर्थमितिचेन्मैवम्॰ वासरूपन्यायेनैतत्सिद्धेः॰ नचक्त्वाल्युटुनमुन्॰ खलर्थेषुवासरू
पविधिर्नेतिसिद्धान्ताल्ल्युटिवासरूपन्यायोनास्तीतिवाच्यम्॰ क्त्वाल्युडादयोऽपवादभूताः॰ स्वार्थेनित्यनार्थते॰ इतिहितस्यनिष्कृष्टोऽर्थः॰ इहतुल्युटोऽपवादः॰ क्तेति
वैषम्यात्॰ ननुप्रेषादिषुकृत्याश्चेतिवचनेनस्त्र्यधिकारादूर्ध्वंवासरूपविधिर्नावश्यमस्तीतिक्त्वापितमितिचेत्किंततः॰ ज्ञापकसिद्धन्नसर्वत्रेतीष्टान्तरोधेनतदभ्यु प
गमेवाधकाभावात्॰ अलंदत्वेति॰ अपावेनदेयमितिफलितोऽर्थः॥ ※ ॥उदीचाम्॰ व्यतिहारेव्यतिक्रमःभेदः॰ कृताक्त्वस्यमाङ्॰ इतिनिर्देशोनानुबन्धकृतमनेजन्तत्व
मितिपरिभाषांज्ञापयति॰ तेनघसंज्ञायांदेपोष्पदाविति॰ पर्युदासः॰ सिध्यतिअपमित्येति॰ समासेऽनञ्पूर्वइतिवक्ष्यमाणोनञ्क्त्वोल्यपिनकृ॰ याचित्वाप्रणिदायेत्यर्थः

उदीचामाङोव्यतीहारे॥३।४।९९॥व्यतीहारेऽर्थेमाङःक्त्वास्यात्॰ अपूर्वकालार्थमिदम्॰ मयतेरिदन्यतरस्याम्॥६।४।७०॥मेङः इकारोन्तादे
शःस्याद्वाल्यपि॰ अपमित्ययाचते॰ अपमाय उदीचांग्रहणाद्यथाप्राप्तमपि॰ यावित्वा अपमयते॰ परावरयोगेचा॥३।४।२०॥परेरणापूर्वस्यावरे
णापरस्ययोगेगम्येधातोःक्त्वास्यात्॰ अप्राप्यनदीम्पर्वतः॰ परनदीयोगोत्रपर्वतस्॰ अतिक्रम्यपर्वतंस्थितानदीअवरपर्वतयोगोत्रनद्याः॰ समानकर्तृ
कयोःपूर्वकालेवा॥३।४।२१॥समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोःपूर्वकालेविद्यमानाद्धातोः॰ क्त्वास्यात्॰ क्त्वाजुअव्ययकृतोभावे॰ भुक्त्वाव्रजति॰ दित्व
प्रतन्त्रमास्नात्वाभुक्त्वापीत्वाव्रजति॰ अनुदात्तेत्यनुनासिकलोपः॰ विश्रुन्नत्वास्रोति॰ स्वरत्यादेश्चुकः॰ कितीतिनित्यमिडभावः॰ पूर्वविप्रतिषेधेन॰

परावरअप्राप्येति॰ दक्षिणादेशस्थानांगङ्गामप्राप्यविन्ध्यः॰ गङ्गाप्राप्तिविरहविशिष्टदेशस्थोविन्ध्यइत्यर्थः॰ अत्रविन्ध्यात्परागङ्गेति स्नात्वास्रुत्वाधूत्वा॰
गम्यते॰ अतिक्रम्येति॰ दक्षिणादेशस्थानामेवायमपिप्रयोगः॰ अत्रहिगङ्गायाः॰ पूर्वोविन्ध्यइतिगम्यते॰ इहत्रिसूत्र्योक्त्याप्रत्ययस्वभावमात्रार्थत्वेपिविशेषणविशेष्य
संसर्गाभिधानादितिनास्तिवैयर्थ्यमितिदिक्॰ समानकर्तृकयोरेवसम्भवतीत्याशयेनाह॰ धात्वर्थयोरिति॰ निर्धारणेषष्ठीसप्तम्यौवा
धात्वर्थयोर्मध्येपूर्वकालोयस्यधात्वर्थस्तत्सम्बन्धिविद्यमानादित्यर्थः॰ एवञ्चनिर्द्धारणेविभक्तिरेवपूर्वकालइत्यस्यवहीहित्वद्योतकेतिफलितम्॰ क्त्वास्यादिति॰ ९०९
सचभावेअव्ययकृतइतिवचनात्॰ भावोपियत्रादाविवनेहसिद्धावस्थः॰ किंतुसाध्यावस्थः॰ सचधातुनैवलभ्यः॰ क्त्वाप्रकृत्यर्थभूताक्रियाचक्रियान्तरंप्रतिविशेषण

प्राचापितथैवोक्तम् तन्नाख्यातमिश्रानुमोदितम् तत्सर्वत्रानादरणीयम् यथासंख्यं सूत्रस्थभाष्यविरोधादितिध्वनयन्नाह यथासंख्येनेष्यतइति ननूपपदयोर्मध्येपूर्वोप
रीभावव्यवस्थानसिध्यतिभूक्रञोरव्यवहितत्वकर्तृकर्मणोरेवेष्यते नत्वीषदादीनाम् एवञ्चकथमत्रेष्टव्यवस्थासिध्यतीतिचेदाहुः बहुलग्रहणानुरत्याद्युराढ्यंभ
वइतिभाष्योदाहरणाच्चेष्टव्यवस्थासिध्यतीतितदेतदभिप्रेत्याह कर्तृकर्मणीतिभवतेःकर्तर्युदाहरति अनाढ्येनाढ्येनेति कर्मणित्वनाढ्यआढ्योभूयतइतिवि
वक्षतिभाष्योदाहरणाच्चेष्टव्यवस्थासिध्यतीतितदेतदभिप्रेत्याह कर्तृकर्मणीतिभवतेःकर्तर्युदाहरति अनाढ्येनाढ्येनेति कर्मणित्वनाढ्यआढ्योभूयतइतिवि
ग्रहःभाव्यतेइतितदर्थः एवमग्रेपिविग्रहइयमुन्नेयम् अनाढ्येनाढ्येनस्वयमेवक्रियते अनाढ्यःआढ्यःक्रियतइत्यादीति आदिशब्देनदुर्दर्शनःदुर्धर्षणाः
दुर्मर्षणाः॥ ॐ ॥क्तिच्क्तौ क्तिचश्चकारोनक्तिचीतिविशेषणार्थः नक्तावित्युक्तेहिक्तिनोपिग्रहणंस्यादितिप्राञ्चःतन्न एकानुबन्धपरिभाषयैवक्तिनोव्याहृतिसिद्धे

क्तिच्क्तौचसंज्ञायां।३।३।९७४॥धातोःक्तिच्क्तञ्स्यादाशिषिसंज्ञायांगम्यतेयेतिनेड्भवतान्भूतिः।नक्तिचिदीर्घश्चाच्।४।३९॥अनिटांव
नतितनोत्यादीनाञ्चदीर्घोनुनासिकलोपोनस्तःक्तिचिपरोयन्निःरन्निःवन्निःतन्निःसनःक्तिचिलोपश्चास्याऽन्यतरस्यांम्।८।४५॥
सनोतेःक्तिचिअन्तेम्वास्याच्चोपश्चवा।सनुतात्सातिः।सतिःसन्तिःदेवाएनन्देयासुःदेवदत्तःअलङ्कृल्वोःप्रतिषेधयोःप्राचांक्त्वा।
३।४।१८॥प्रतिषेधार्थयोरलङ्कृल्वोरुपपदयोःक्त्वास्यात्प्राचांग्रहणम्पूजार्थम्।अमैवाव्ययेनेतिनियमोनोपपदसमासःदोदद्घोः।अ
लंदत्वाघमास्थापीत्वाखलु॥अलङ्कृल्वोःकिम्।माकार्षीत्।प्रतिषेधयोःकिम्।अलङ्कारः॥ ॥ इतिहरदत्तःयन्नवदन्तितिनुत्रेत्यत्रशमान्यग्र

हणार्थश्चकारःअन्यथाएकानुबन्धत्वादस्यैवग्रहणंस्यान्नक्तिनइतितद्रमशात्तिनुत्रेतिसूत्रेऽनुबन्धविशिष्टरूपानुच्चारणेनैकानुबन्धपरिभाषायाउक्तिरसम्भव
स्यैवाभावात् एतेनतिनुत्रेतिसूत्रेएकानुबन्धत्वात्तिवेवगृह्यतेयेतनत्वंक्तिच् ततश्चरेदितीति रूपन्नस्यादितिशंकाप्यपास्ताभूतिरितियत्चपीहपरत्वात्श्नुकः कितीत्ये
वेडनिषेधोन्याय्यस्तथापिवन्तितन्योरितिनिषेधार्थमावश्यकत्वात्फलेविशेषाभावाच्चतिनुत्रेत्युपन्यस्तम् दीर्घोनुनासिकेति अनुनासिकस्यक्किझलोरितिदीर्घस्यानु
दात्तोपदेशत्वादिनानुनासिकलोपस्यचप्राप्तिरितिबोध्यम् यन्तिरित्यादि यमउपरमेरमक्रीडायाम् वनुयाचने तनुविस्तारेअलंखल्वोः ।

तथाचात्रस्थानिवत्त्वाभावाणेरयादेशोभवत्येव निष्ठायांसेटीत्यस्यानित्यत्वज्ञापकत्वंत्वचः परस्मिन्निति सूत्रेएवास्माभिरुपपादितमितिनात्रोपपाद्यते प्रणम्येति अमन्तत्वान्मित्वेमितांह्रस्वः प्रवेमिदेप्येति मिदेर्घञ्नाह्मिद्येत्यस्माण्णिच्यल्लोपेयस्यहलइतियलोपःननुह्रस्वयलोपाल्लोपानाप्राप्तीयत्वेनासिद्धत्वाल्लघुपूर्वकत्वाण्णित्वेणिर्नास्तीतिकथमिहणेरयादेशःस्यादितिचेन्मैवम् असिद्धवदत्राभादित्यत्रसमानाश्रयेतस्मिन्कर्त्तव्येतदसिद्धंस्यादितिहिव्याख्यातंतेनात्राशंकेवनास्ति ह्रस्वादपोहिणोणेरयादेशस्तुल्यपिपरतइतिव्याश्रयत्वात्॥ ॐ ॥ विभाषापः आप्नोतेरिति यद्यपीडेणिचि परतः क्रीङ्जीनांणाविति आत्वेऽर्तिह्री

विभाषापः ६।४।५७ आप्नोतेर्णेरयादेशोवास्यात्ल्यपि प्रापय्य प्राप्य स्त्रियः ६।४।५९ स्त्रियोल्यपिदीर्घःस्यात् प्रस्त्रीय ल्यपिच ६।१।४१ वेत्रोल्यपिसम्प्रसारणान्नस्यात् प्रवाय ज्यश्च ६।१।४२ प्रज्याय व्यश्च ६।१।४३ उपव्याय विभाषापरेः ६।१।४४ परेर्व्यञोवासम्प्रसारणंस्यात्ल्यपि तुकम्वायित्वा परत्वात्हलइतिदीर्घः परिवीय पस्त्याय कथंमुखंव्यादायस्वपितिनेत्रेनिमील्यहसन्तीति व्यादानसम्मीलनोत्तरकालेपिस्वापहासयोरनुवृत्तेःतदंशविवक्षयाभविष्यति आभीक्ष्ण्येणमुल्च ३।४।२२ पौनःपुन्येद्योत्ये पूर्वैर्विषयेणमुल्स्यात्क्त्वाच। हित्वंस्मारंस्मारंनमतिशिवं स्मृत्वा स्मृत्वा पायंपायंभोजंभोजंआवंआवंविक्रामुल्परेरणोवादीर्घः गामंगामं गमंगमं। विभाषाविक्रामुल्परेरितिनुम्वा लम्भं लम्भं लाभं लाभं व्यवस्थितविभाषयाउपसर्गस्यनित्यंनुम् प्रलम्भंप्रलम्भम् जाग्रोविचिण्णितिगुणः जागरंजागरम् ण्यन्तस्याप्येवम्॥

त्यादिनापुकि आवितिशब्दोऽस्तितयापितस्यनेहयहणात्साणिकत्वादितिभावःप्राप्तेति एतेनायमपोगिवभूवथपातकैर्भेमिमवाप्यदिवःखलुपात्यतेइतिश्रीहर्षप्रयोगोव्याख्यातःअवाप्येत्यस्यावापय्येत्यर्थेसम्भवात् एतेनतत्रानर्थीवितण्यर्थेतेति क्लेशमनुभवन्नःपरस्मात्ल्यप्स्थानिनाकित्त्वाद्दचिस्वपीतिप्राप्तंसम्प्रसारणंनिषेधयितुमाह ल्यपिचेति ज्यश्चसम्प्रसारणान्नस्यात् एवंव्यश्चेत्यत्रापि व्याख्येयम् कथमिति ल्यपादेशस्यस्थानिभूतक्त्वाप्रत्ययोदुर्लभः नहिधौपूर्वकालेइत्युक्तेः नचेहतदस्तिपूर्वंत्यसोस्वपितिपश्चान्मुखंव्यादत्ते यदेवहसतितदेव नेत्रेसम्मीलयति तथाचक्त्वाप्रत्ययस्यदुर्लभत्वा

धातुसम्बन्धाधिकारात् संसर्गश्चेहसामानाधिकरण्येऽत्तेरिकालत्वेचतत्रसंसर्गविशेषतात्पर्यग्राहकाःक्त्वाणमुलादयःअत्रचसमानकर्तृकयोरितिसूत्रंशेनसामानाधिकरण्यमुपनिबद्धम् धातूपात्तव्यापाराश्रयस्यकर्तृतयातथापर्यवसानादितिदिक्।ह्वित्वमिति नन्वमीषान्त्रयाणांपूर्वमानयेत्यत्तेर्मध्यमोनानीयतेतत्रेहापिवहक्रियासमभिव्याहारेमध्यमक्रियावाचकात्क्त्वा प्रत्ययोनस्यादितिचेत्सत्यंहोप्याख्यातवाच्या ——— क्रियाप्रधानम् तात्पर्यतस्तात्पर्यतोपस्थिताःक्रियाःसर्वाएवविशेषणम् ननुतासांपरस्परसम्बन्धःगुणानात्वपरार्थत्वादिति न्यायात् अतएवस्नात्वापीत्वाभुक्त्वाव्रजतीत्याद्यनियमेनप्रयुज्यतेइतिस्वरतिसूत्रेत्यादिनाविकल्पेप्राप्तेनित्यार्थमाह स्वरत्यादेरिति॥ ॥ ॥ क्लिस्कन्दिस्कन्दिर्गतिशोषणयोःइरइत्संज्ञेतिवार्तिकादिकारमात्रस्येत्संज्ञानेत्यनिदितामितिपर्युदासोऽत्रनप्रवर्त्ततइतिस्कन्दिग्रहणम् स्कन्त्वेति एकाचइतिनेट् मृडमृद्गृडसृवने मृदक्षोदे गधपारवेसृने गधरोवेचकुषनिष्कुषे क्लिशूहिंसायांदि

क्लिस्कन्दिस्यन्दोः।६।४।३१॥एतयोर्नलोपोनस्यात्क्लिपरेस्कन्त्वाऊदित्वादिड्वा।स्यंदित्वानक्त्वासेट्।१।२।१८॥सेट्क्त्वाकिन्नस्यात्।प्रायित्वासेट्किम्।कृत्वामृडमृद्गधकुषक्लिशवदवसःक्त्वा।१।२।१७॥एभ्यःसेट्क्त्वाकित्।मृदित्वाक्लिशःक्त्वेतिवेट्।क्लिशित्वाक्लिष्ट्वाऊदित्वाऽधित्वारुदविदेतिकित्त्वंरुदित्वाविदित्वामुषित्वागृहीत्वानोपधात्यफान्ताद्वा।१।२।२३॥सेट्क्त्वाकित्स्याद्वा।श्रथित्वाश्रन्थित्वागुफित्वागुम्फित्वानोपधात्किम्।कोथित्वारेफित्वावञ्चित्वालुञ्चित्वाऋतश्च।१।२।२४॥सेट्क्त्वाकिद्वा।वचित्वावञ्चित्वालुचित्वालुञ्चित्वाऋतित्वाअर्तित्वा॥

वादिःक्लिशूविवाधनेक्र्यादिःवदव्यक्तायांवाचि वसनिवासे किदिति असंयोगाल्लिट्किदित्यतःकिदित्यनुवर्त्ततेइतिभावःउदित्वेति यजादित्वात्सम्प्रसारणम् उषित्वेति वसतिक्षुधोरित्योट्यजादित्वात्सम्प्रसारणम् षासिवसीतिषःग्रहीत्वेति ग्रहिज्येतिसम्प्रसारणम् ग्रहोलिटीतिदीर्घःनोपधात्यअन्तग्रहणंस्वरार्थम् यफादित्यत्रोपधातोरेवक्त्वाप्रत्ययविधानाद्विशेषसन्निधानेनतदन्तविधिनाथफान्तादितिलाभात् कोथित्वारेफित्वेति कुथपूतीभावेरिफकत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु इहरलोर्द्वयुपधादितिविकल्पोपिनभवतिनोपधग्रहणसामर्थ्यात् वचित्वेति वंचुप्रलम्भने लुचित्वेति लुञ्चअपनयने ऋतित्वेति ऋतिःसौत्रोधातुर्याचणार्थकःतस्माद्धातुकविषये ऋतेरीयङित्यस्यैवैकल्पिकत्वात्तदभावेकित्त्वमनेनविकल्प्यते॥ ॥ ॥

श्लिष्यदीर्घग्रहणास्यप्रत्याख्यातत्वेनप्रकृतेआकाररूपस्यआपोऽभावाद्गुणाप्तिप्रसंगाभावात्।निष्कोशांनीयतेःक्विपिनिष्कोशांनीरितिभवत्येवाईकाररूपई
वंतत्वेनसुलोपप्रवृत्तेःअष्टकंकिंविभर्तीतिाईंचप्रत्युदाहरणंचिंत्यंाविशिष्टस्याहल्लोपात्।सुतिसीनांहलितिक्विंव्याख्यायमतिप्रसंगापादनस्यानुचि
तत्वात्।यज्ञव्याचख्युःसुरांसुनोतीतिसुरासुनुतमाचष्टेसुरासयतितनुतःक्विप्सुराःसुरासोसुरासःइहसुनोतेरवयवस्यस्यलोपेव्यावर्तयितुमष्टकग्रहणं
रितिनदोषिचिंत्यंापरस्यरसाहचर्येणसुतिसीनांविभक्तीनामेवग्रहणात्।अन्यथासिचोलोपापत्तेरुक्तत्वात्।प्रत्ययाप्रत्ययोःप्रत्ययस्यैवग्रहणाच्चापत्तुतित्
स्वरितमितिसूत्रेवैयटेनोक्तंनकचिदियंपरिभाषाभाष्यकारिकाकाराभ्यामाश्रितेतितद्भसात्।भंगस्येतिसूत्रेभाष्योदीतस्यःपरितलात्स्वयमपितत्रव्याख्या
तत्वाच्चासंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वात्रतिानसंयोगांतलोपोनासिद्धःनहिःसंवृत्योरितिसूत्रेसंवृद्धिग्रहणात्तज्ज्ञापकात्नचैवंगोमानित्यादावपिनलोपा
पत्तिःज्ञापकस्यविशेषविषयत्वात्।यत्रहिनकारविभक्तोरानंतर्यंतत्रैवसिद्धंव्याख्यानात्।यत्त्वाहुःहेत्रस्त्रीन्निितिनपुंसकार्थत्वान्नेतज्ज्ञापकमितितन्न
लुकालुप्तेप्रत्ययलक्षणाभावात्संवृद्धेनपुंसकानामित्यस्यावश्यकत्वाच्चासंवृद्धिग्रहणस्यनपुंसकविषयत्वासंभवेनोक्तज्ञापकस्यसुस्थत्वात्।तस्मान्नलो
पोनप्रयोजनमितिचेदिहतर्हिअभितोअत्रेत्यत्रोरुत्वंनस्यात्।सिपिदश्रेतिरुत्वेविभक्तिसकारस्यसंयोगांतलोपेतस्यासिद्धत्वात्तथाअविभर्मवान्।अजाग
र्भवानित्यत्रतिलोपोनस्यात्।रात्सस्येतिनियमात्।तदुक्तंसंयोगांतस्यलोपेहिनलोपादिर्नसिध्यति।एतन्नेनेवलोपःस्याद्धलस्तस्माद्विधीयतेरितिानलोपादि
रित्यादिशब्देनोत्वंसृत्यतेाअत्रेदमवधेयंाऽन्यापग्रहणंसोरेवविशेषणंानतुतिसोःाव्याख्यानात्।तेनमालेवाचरत्।भमालात्।गंगेवाचरत्।अगंगात्।रत्यत्र
नातिप्रसंगस्तथाचहलंतात्परंसुतिसीत्येतदष्टकंहल्लुप्यतेदीर्घोयोऽन्यापेतदंतात्परंसुतिसीत्येतदष्टकंहल्लुप्यतेरितिव्याख्यातोर्थःपर्यवसन्नःायत्तु
व्याचख्युःऽन्यापभ्योतिस्योरसंभवएवेतिातत्रऽयंतादसंभवरतिसत्यांभावेतात्तुभावारकिंवंतात्त्वरःसिपिसिपोस्तएवाअगंगात्।अगंगारतियथाान
चशपाव्यवधानांएकादेशस्यश्वोतत्वेनग्रहणात्।नचस्यानिचद्भावःअश्वैविधित्वात्।अन्येत्वाहुःऽन्यापग्रहणंअसंभवादेवतिसोर्विशेषणंनभ
वतीतियदुक्तंतत्सम्यगेवानचअगंगादंगादित्यत्रसंभवोस्तीत्युक्तमितिवाच्यंातत्रस्यानिभूतस्यरूपःश्वैस्मान्निमित्तभू ॥ ॥ ॥

प्रश्नस्तिरेवनास्तीतिप्रश्नः समाधत्तेव्यादानेत्यादिना· एतेनेश्वरःसर्वेव्याप्य वर्ततेत्तात्वातिष्ठतीत्यादिव्याख्यातम्· श्रीशैलशिखरंदृष्ट्वापुनर्जन्मनविद्यते·इत्यादौतुसमानाक
र्तृकतानिवीहार्थेस्थितस्येत्यादिप यासम्भवमध्याहार्य्यं· आभीक्ष्ण्णमुल्च·ननुवासरूपन्यायेनक्त्वाप्रत्ययो भविष्यतीति चयहणमिहव्यर्थमितिचेन्मैवम्·उक्तन्यायस्य
कारेतुलडादिरपीहप्रवर्त्ततनचेष्टायतिः विभाषाग्रेरितिवक्ष्यमाणसूत्रस्थविभाषाग्रहणस्यवैयर्थ्यप्रसङ्गात्·तत्रहित्क्त्वाणमुलोर्विभाषायहणेनलडादिसमावेशार्थंवि
कल्प्यते·यद्यपिवासरूपन्यायेनैवलडादिः सिध्यतितथापिणमुलासंहेवक्त्वाप्रत्ययो यत्रविधीयतेतत्रवासरूपविधिर्नेप्रवर्ततइतिज्ञापनार्थंविभाषायहणंतत्फलंतुआ
भीक्ष्ण्येणमुल्चेत्यत्रलडाद्यप्रवृत्तिः ततश्चचकारेणैवक्त्वाप्रत्ययोलभ्यत इतिनास्त्येवतस्यवैयर्थ्यंकिञ्चवासरूपविधिनैवक्त्वालडाद्योः स्वीकारेतुनयद्यनाकांक्षइत्य
त्क्त्वाप्रत्ययवत् लडादिरपिनिषिध्येत·तथाचयदयंभुंक्तेततः पठतीत्युदाहरणान्नस्यात्·सिद्धानेत्वाभीक्ष्ण्येणमुल्चेतिविशेषविहितयोः क्त्वाणमुलोरेवनिषेधा

**नयद्यनाकांक्ष्ये ३।४।२३ यक्छ्वेऽपपदे पूर्वकालेपत्न्यामन्त्रे यत्रपूर्वोत्तरेक्रियेतद्वाक्यमपरंनाकांक्षतेचेत् यदयंभुंक्तेततः पठतिइह
त्क्त्वाणमुलौन अनाकांक्ष्येकिम् यदयंभुङ्क्तेव्रजतितततोधीते विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ३।४।२४ आभीक्ष्ण्येइतिनानुवर्त्तते एषूपपदेषु
समानकर्त्तृकयोः पूर्वकालेक्त्वाणमुलौवास्तः अग्रेभोजंव्रजति अग्रेभुक्त्वा प्रथममभोजम् प्रथममभुक्त्वा पूर्वमभोजम् पूर्वमभुक्त्वापक्षेल
डादयः अग्रेभुङ्क्तेततोव्रजति आभीक्ष्ण्येतु पूर्वेविप्रतिषेधेननित्यमेवविधिः अग्रेभोजमभोजंव्रजति भुक्त्वाभुक्त्वा कर्म्मण्याक्रोशेकञः
खमुञ् ३।४।२५ कर्म्मण्युपपदेआक्रोशेगम्ये चोरङ्कारमाक्रोशति करोतिरुच्चारणेचोरशब्दमुच्चार्य्येत्यर्थः ॥ ‹‹ त्क्त्वासामान्यविहितलडादिर्भवत्ये

वेति·नास्त्येवानुपपत्तिरितिदिक्·पूर्वविषयइति·समानकर्त्तृकयोःपूर्वकालइत्यर्थे·पायंपायमिति·आनोमुक्·वादीर्घइति·गमेर्ण्यन्ताण्णमुलिमित्तोह्रस्वइतिह्रस्वेचक्ष
तेर्वादीर्घइत्यर्थः ण्यन्तस्यापीति·यत्तुप्राचाण्यन्तजागर्तेश्चिण्णमुलोर्वृद्धिरिति·मतमुपन्यस्यतदपाणिनीयमितिभावः॥ ॥ नयदि अनाकाङ्क्षइति·पचाद्यच
तेर्वादीर्घइत्यर्थः ण्यन्तस्यापीति·यत्तुप्राचाण्यन्तजागर्तेश्चिण्णमुलोर्वा वृद्धिरिति·मतमुपन्यस्यतदपाणिनीयमितिभावः॥ ॥ नयदि अनाकाङ्क्षइति·पचाद्यच
नोतनञ्समासस्तदृशंयति·नाकांक्षतेचेदिति·इहेति नन्वेवमनन्तरस्येतिन्यायात्·णमुल्माभूत्·क्त्वातुसमानकर्त्तृकयोरितिसूत्रान्नेरणस्यादेवेतिचेदत्राहुः पूर्वका
लेयत्यानोति·तन्नेतिव्याख्यानात्·क्त्वाप्रत्ययोपिनभवतीति·विभाषाग्रेपद्यप्यग्रशब्दोदेशविशेषवचनोप्यस्ति प्रभोरग्रेभुंक्ते इत्यादिप्रयोगान्तथा पौहकालविशेषवाच्ये

वगृह्यते प्रथमशब्दसाहचर्य्यात् प्रथमभुक्ते इत्यादौ तु कालएव प्रतीयते अग्रे इति सप्तम्यन्तस्यानुकरणं प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्यैवैकल्पिकत्वादिभक्तेर्लुङ् कृतः अस्य वामीयमितिवत् अग्रेभोजमिति अग्रेवाच्य येनेतिनियमाच्चस्तमेवेदं नत्वत्रोपपदसमासः नन्वग्रे प्रथमपूर्वशब्दैः पूर्वकालत्वमुच्यते इतिकथमिह क्तान्तमुत्तरं स्यात्तामितिचेदत्राहुः अन्येभ्योभोक्तृभ्यः पूर्वंभुक्त्वाव्रजतीतिहिवाक्यार्थस्तत्राग्रेप्रभृतिभिर्भोक्तृपेक्षयापूर्वत्वमुच्यतेचेदत्रापि अन्येभ्योभोक्तृभ्यः पूर्वंव्रजतीति व्रजनापेक्षयापूर्वत्वंतुक्तांणमुल्भ्यांद्योत्यतइत्याशङ्क्य वाचनास्तीति नित्यमेवविधिरिति अग्रेभुङ्क्ते इत्येवंलडादिर्नप्रयुज्यतइतिभावः॥ ॥स्वादुमिस्वादुमीत्यर्थेग्रहणंव्याख्यानात्तदाह स्वादूर्थेष्विति मान्तत्वमिति नन्वसौरीत्येवसूत्रमनुमास्त्रणमुल्खञौ वानुवर्त्येतां अरुर्द्विषदिति सुम्भविष्यति

स्वादुमिणमुल् ३।४।२६ स्वादूर्थेषु कृञोणमुल् स्यादेककर्तृकयोः पूर्वकाले पूर्वपदस्यमान्तत्वन्निपात्यते अस्वादीस्वादीं कृत्वाभुङ्क्ते स्वादुङ्कारम्भुङ्क्ते सम्य न्नङ्कारं लवणंकारं सम्यन्नलवणशब्दौस्वादुपर्य्यायौ वासरूपेणात्कापि स्वादुंकृत्वाभुङ्क्ते अन्यथैवङ्क्यमित्यसु सिद्धाप्रयोगश्चैत् ३।४।२७ एषुकृञोणमुल्स्यात् सिद्धः अप्रयोगोऽस्यएवंभूतश्चेत्कृञ्व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्हइत्यर्थः अन्यथाकारम् एवङ्कारंकथङ्कारम् इत्थंकारम्भुङ्क्ते इत्थंभुङ्क्ते इत्यर्थः सिद्धेतिकिम् शिरोन्यथाकृत्वाभुङ्क्ते यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ३।४।२८ कृञः सिद्धाप्रयोगइत्येव असूयायाप्रतिवचने ॥ ॥ ९५ एवञ्चनि पातनमिनापिमान्तत्वंसिध्यतीति महच्चायवमितिचेन्नैवम् च्व्यन्तस्यमुम् नस्यादनव्ययस्येतिवचनात्तदन्तश्चस्वादुंकारमित्यत्र च्वौचेतिदीर्घः स्यात् संपन्नेकारमित्यादिषुसच्चावितीत्वंस्यात् किञ्चास्तिपाम्वोतोगुणवचनादितिदीर्घस्वादीकारमितिस्यात् अतोऽत्रस्वादुमीतिरूपन्निपात्यते ततश्चानज नात्वान्नेत्वदीर्घौनवाङीषः निपातनमिहभावप्रत्ययमात्रविषयकंतेनस्वादुंकृत्वेत्यपिसिध्यति स्यादेतत् उक्तदोषपरिहारायस्वादुमीत्येवसूत्रमङ्गीकियतांणमुल्तुत्यज्यतांकृञः खमुञिकृतेपिस्वादुंकारमित्यादिषुरूपसिद्धिरितिचेन्नैवम् तथासत्युत्तरसूत्रेषुसन्निहितत्वात् खमुञेवानुवर्त्तेतइतिकन्यादर्शेब्राह्मणवेदमित्यादिषुश्वेतपदस्यमुमागमः स्यादितिदिक् च्व्यर्थत्वादिति निरा॰योजनत्वादित्यर्थः

तदेतद्दर्शयति इत्यंभुक्त इत्यर्थ इति इह शाब्दबोधे विशेषसत्त्वेपि फलितार्थकथनपरतया कारमितिणमुलन्तस्यनिष्फलत्वमुक्तमनतिप्रयोजनत्वात् विस्तरस्तु
मनोरमादावनुसन्धेयः शिरोन्यथेति इह शिरोऽन्यथाशब्दाभ्यां कृत्वोदनादिकंभुक्त इत्यर्थलाभायकरोतेः प्रयोगआवश्यकः तदभावेतुभुक्तिक्रियागतएवप्रकारोगम्य
तेनतुशिरसोऽन्यथाकरणम् अतः करोतेः प्रयोगार्हत्वमस्तीतिणमुलन्तः करोतिरिहनप्रयुज्यतइतिभावः ॥ ॥ यथाकारमिति प्रकृतनर्हसन्यदिष्टञ्छति
तदेदमुत्तरम् अत्रापिवासरूपन्यायेनपक्षेत्क्याप्रत्ययोवोध्यः कन्यादर्शमिति अत्रदर्शनविषयीभूतानांसर्वीसांकन्यानांवाक्यार्थेअन्वयात्साकल्यम्बोध्यम्
सर्वीइति दर्शनविषयीभूताः सर्वीइत्यर्थः अतिशयप्रतिपादनपरमेतत् ब्राह्मणोवेदमिति विदज्ञाने विज्ञलाभे विदविचारणेइति धात्वर्थीन्ययीलो

यथाकारमहंभोस्ये तथाकारम्भोस्येकिन्तावानेनकर्म्मणादृशिविदोःसाकल्ये ३।४।२९ कर्म्मण्युपपदेणमुल्स्यात् कन्यादर्शंवरयति
सर्वीःकन्याइत्यर्थः ब्राह्मणावेदम्भोजयति यंयंब्राह्मणाज्जानातिलभतेविचारयतिवातंसर्वम्भोजयतीत्यर्थः यावतिविन्दजीवोः ३।४।३०
यावद्वेदम्भुङ्क्ते यावद्भक्षंतावदित्यर्थः यावज्जीवमधीते चर्म्मोदरयोःपूरेः ३।४।३१ कर्म्मणीत्येवचर्म्मपूरंस्तृणातिउदरपूरंभुङ्क्ते च
र्षप्रमाणऊलोपश्चास्याऽन्यतरस्याम् ३।४।३२ कर्म्मण्युपपदेपूरेर्मुल्स्याद्वाकारलोपश्चवासमुदायेनवर्षप्रमाणोगम्ये गोष्पदपूरं
दृशेदेवः गोष्पदंनदृशेदेवः अस्येतिकिम् उपपदस्यमाभूत् मूषिकाविलंप्रम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

च्याचष्टे जानातीत्यादि सप्तार्थस्यविदेरनेकार्थत्वान्नेहग्रहणमितिभावः यावतिविन्द विदेर्लाभार्थस्यानुकरणं तस्यहि विन्दतीत्यादौशमु चारीनामितिनुमस्ति यावद्भक्षंतइति असाकल्यमनेनदर्शयति साकल्येहिकर्मणिदृशिविदोरित्यनेनैवसिद्धम् चर्मादिकर्मणीत्येवेति एवञ्चपूरेरिति एय
नास्यनिर्देशोनतुकेवलस्य इकक्षिपेति इकानिर्देशः तस्याकर्मकत्वादितिभावः चर्मपूरमित्यादि चर्मपूरयित्वा ॥उदरंपूरयित्वाऽदरपूरणाविशि
ष्टाभुजि क्रियेत्यर्थः इहपूर्वकालेइतिनसम्बध्यतेऽसम्भवादप्रतीतेश्च एवमन्यत्रापियथासम्भवम्बोध्यम् ॥ ॥ ॥ ॥

सृमितिभावः एतच्चमनोरमायुन्यासानुसारेणोक्तम् अत्रकेचित् नन्वेवमुपदंशःकर्मणीत्येवसूत्रमस्तु अथवोपदंशइत्येवास्तूपमानेकर्मणीत्यतःकर्मणीत्य
नुवर्त्यकर्मण्युपपदेउपपूर्वकादंशेर्णमुलितिव्याख्यायतांकिमनयाकुसृष्ट्येति नचैवंकर्मण्युपपदेनित्यसमासःस्यादितिवाच्यम् करणेइत्युक्तोप्युक्तदोषस्य
तुल्यत्वात् नचतृतीयाप्रभृतीनीति सूत्रेकरणप्रभृतीनीत्युक्तेनास्येवदोषः करणेहनइत्यारभ्यविकल्पइतिसन्देहवारणायव्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिर्नहि
सन्देहादलक्षणमितिपरिभाषास्वीकारादितिवाच्यम् तृतीयाप्रभृतीतिसूत्रेकर्मणिप्रभृतीत्युक्तेपिदोषाभावात् कर्मण्याक्रोशेकृञः खमुञ्कर्मणिदृशिविदो
रित्यारभ्यविकल्पइतिसन्देहस्यव्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिरितिपरिभाषयावारयितुंशक्यत्वात् तस्मादुपदंशःकरणेइत्येवब्रूयात् इतिमनोरमाचिन्त्येत्या

दंशदाडम् समानकर्मकारणामितिकिम् दण्डेनचोरमाहत्यगाःकालयति सप्तम्याश्चोपपीडरुधकर्षः ३।४।४९उपपूर्वेभ्यःपीडा
दिभ्यः सप्तम्यलोपश्चोपपदेगमुल्स्यात् पार्श्वेपपीडंशेते पार्श्वयोरुपपीडम् पार्श्वाभ्यांमुपपीडं व्रजोपरोधंगाः स्थापय
ति व्रजेनव्रजे उपरोधम्वा पाणेयुपकर्षन्यानाः संगृह्णाति पाणाउपकर्षं पाणिनोपकर्षं ॥ ॥ ॥

दुःखमुत्तमुत्कर्मणीत्यादीन्यन्यतरस्यामित्युक्तौ उपमानेकर्मणिचेत्यतः कर्मणीत्यनुवर्त्यउपदंशइत्येवसूत्रमितिस्वीकारपक्षेकषादिषुयथाविध्यनुप्रयोगोपि
विकल्पेनस्यात् मण्डूकप्लुत्याश्रयणान्वगतिकगतिः उपदंशःकर्मणीतिसूत्रस्वीकारपक्षेपिमूलकोपदंशमितिसमासस्यैवैकल्पिकत्वात्समासाभावपक्षे
लकमुपदंशमितिवाक्यंस्यादिष्यतेतुमूलकेनोपदंशमितिकरणेप्रभृतीनीतिमनोरमोक्तौतुसमासाभाव पक्षेमूलकेनोपदंशमितिसिध्यत्येवकरणेतृती
यायाः प्रवृत्तेरितिदिक् कालयतीतिकालविक्षेपेचुरादिःप्रेरयतीत्यर्थः॥ ※ ॥ दण्डताडमिति तडआघाते अयमपिचुरादिरेव सप्तम्याश्चोपपूर्वेभ्य इति सूत्रेपीडादीनांसमाहारद्वन्द्वंकृत्वा उपपूर्वःपीडरुधकर्षतीत्युत्तरपदलोपीसमासइतिभावः रुहसोर्नपुंसंलंपञ्चम्यर्थे ॥ ॥ ॥

प्रथमेतिनेयंकर्षेतिशपानिर्देशःकृषविलेखनेइत्यस्यगणसहितस्योच्चारणात्तत्कालेनुदात्तेर्युदासःयद्यपिविलेखनएवसोपियज्यते तथापिक्षेत्रविषयकविलेखनएवसप्रयुज्यते पञ्चभिर्हलैःकर्षतीतिदर्शनात् एवञ्चतौदादिकात्कृषेःक्त्राप्रत्ययएवभवति क्षेत्रेउपसृष्टहलेनोपसृष्टेति न त्विहणमुलितिस्थितमाकरे ॥ ॐ ॥समासतौ ।केशग्राहमिति केशेषुग्रहणमभवतावामाभूत् सन्निकर्षप्रतिपादनपरमेतत् ङ्झङ्गुलोत्कर्षमिति ङ्झोरङ्गुलोः समाहारोङ्झङ्गुलंतत्पुरुषस्याङ्गुलेःसंख्याव्ययादेरित्यच्समासान्तःङ्झङ्गुलेनोत्कृष्यपरिच्छिद्येत्यर्थःस्वल्पःखण्डःखण्डिकाह्रस्वःखण्डःखण्डिकेतिमनो

समासतौ ३।४।५० तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल्स्यात्सन्निकर्षेगम्यमाने केशेग्राहंयुध्यन्ते केशेषुगृहीत्वा हस्तेग्राहं हस्तेनगृहीत्वाप्रमाणेच ३।४।५१ तृतीयासप्तम्योरित्येवङ्ग्रहणिकाङ्क्विनत्ति ङ्झङ्गुलेनङ्झङ्गुलेवोत्कर्षम् अपादानेपरीप्सायाम् ३।४।५२ परीप्सात्वरायाम्योत्यायन्धावतिद्वितीयायाच्च ३।४।५३। परीप्सायामित्येव ॥ ९ ॥ ९ ॥

रमाणमुक्तम् यद्यपिहस्तशब्दोवामनपर्यायतयाचेतनेष्वेवप्रायेणप्रयुज्यते अल्पेहस्वेइतिपृथक्सूत्रस्मारस्यात् तथापिह्रस्वदीर्घत्वादिनिर्देशात्सेतनेष्वपिक्वचिद्भवतीत्याहुःद्वितीयापरीप्सायामित्येवेति कथन्तर्ह्यनुदात्तंपदमेकवर्जमिति नत्यत्रत्वरागम्यते अत्राहुःअस्माद्धिपरिभाषायांत्वरावित्वस्मितातेनायमर्थःउदात्तःस्वरितोवायत्रविधीयते तत्रतत्समकालमेवैकमचंवर्जयित्वापरिशिष्टमनुदात्तंकर्तव्यंनविलम्बितव्यमिति ॥ ९ ॥

यष्टिग्राहमित्यादि एवं खलु युद्धायत्वरन्तोपदास्यन्तंयष्ट्यादिकमपिगृहीत्वाधावन्तिनायुधंप्रतीक्ष्यन्तइतिभारविः अस्यपगोरमिति आसिमुद्यम्येत्यर्थेऽउपपदसंज्ञा

यष्टिग्राहंयुध्यन्तोलोष्टग्राहंअपगोरणमुलिाघ।२।५३।गरीउद्यमनेइत्यस्येचोवाआत्त्वासमुलिाअस्यपगोरंयुध्यन्तोअस्यपगारंस्वाङ्गेऽअधुवे।३।४।५४॥द्वितीयायामित्येवाअधुवेस्वाङ्गेद्वितीयान्तेधातोर्णमुल्भ्रूविक्षेपंकथयतिभ्रुवंविक्षेपंअधुवेकिम्शिरउत्क्षिप्यायेनविना नजीवनन्नाङ्गंवापरिक्षिप्यमानेचा३।४।५५॥सर्वतोविवाध्यमानेस्वाङ्गेद्वितीयान्तेणमुल्स्यात्उरःप्रतियेयुध्यन्तोक्षत्तस्मरःपीडयन्त इत्यर्थःउरोविदारम्यतिचस्करेनखैः।ध्रुवार्थमिदम्।विशिपतिपदिस्कन्दोव्याप्यमानासेव्यमानयोः।३।४।५६॥द्वितीयायामित्येवाद्वितीयान्तेउपप देविश्यादिभ्योणमुल्स्याद्व्याप्यमानेआसेव्यमानेचार्थेगम्यागेहादिद्व्याणांविश्यादिक्रियाभिःसाकल्येनसम्बन्धोव्याप्तिःक्रियायाःपौनःपुन्यमासे वाानित्यवीप्सयोरितिहित्वंतुनभवतिसमासेनैवस्वभावतस्तयोरुक्तत्वात्।यद्यप्यभीक्ष्ण्ये णमुलुक्तएवतथापिउपपदसंज्ञार्थमासेवायामिहपुन र्विधिःगेहानुप्रवेशमास्तेगेहङ्गेहमनुप्रवेशंगेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशंएवङ्गेहानुप्रपातंगेहानुप्रपातंगेहानुस्कंदंअसमासेनुगेहस्यणमु लन्तस्यचपर्यायेणाहित्वंअस्यतिवृषोःक्रियान्तरेकालेषु।३।४।५७॥क्रियामन्तरयतिव्यवधत्तइतिक्रियान्तरंतस्मिन्द्योत्यर्थेवर्त्तमानादस्य तेस्तथ्यतेश्चकालवाचिषुद्वितीयान्तेषुउपपदेषुणमुल्स्यात्।द्यहात्यसंगःपायपतिद्यहमत्यासंद्यहन्तंपेद्यहन्तंपेर्षेअत्यसनेनतर्षेणन चगवाम्यानक्रियाव्यवधीयतेअद्यपाययित्वाद्यहमतिक्राम्ययनःपाययतीत्यर्थेनाम्न्यादिशिग्रहोः।३।४।५८॥द्वितीयायामित्येवानामादे र्थमितिविशिपतीतिसूत्रेद्वितीयायामित्यनुवर्तनान्नदन्तस्योपपदसंज्ञार्थमित्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ शमाचेष्टानामग्राहमाह्वयति॥

अव्ययेऽयथेति नयथाभिप्रेतं तथाख्यानइत्यर्थः प्रियस्थस्थैर्येऽप्रियस्यनीचैः कथनंयथाभिप्रेताख्यानम् तद्विपरीताख्यानेइतियावत् नचप्रियाख्यानेइत्येवकुतोनोक्तमिति चेदत्राहुः प्रियस्यनीचैः कथनमपिप्रियाख्यानमेव नत्वप्रियाख्यानमिति नीचैः कृत्यनीचैः कारंप्रियंब्रूतेइतिप्रयोगोनस्यात् अप्रियस्यनीचैः कथनमप्यप्रियाख्यानमितिनीचैः कृत्यनीचैः कारमप्रियं ब्रूतइतिप्रयोगोपिस्यादित्ययथाभिप्रेताख्यानेइत्युक्तमिति तिर्यक्कृत्वेति अतृजन्तत्वादग्रतः स्थितंपार्श्वतः कृत्वागतइत्यर्थः स्वाङ्गे॥तरूप्रत्ययोयस्यात्तस्मात्त्ययस्तस्मिन्स्वाङ्गेउपपदेइत्येवं प्रत्ययग्रहणपरिभाषयातस्मात्ययान्तेस्वाङ्गेइत्यन्ये तस्त्वासौप्रत्ययश्चेतिकर्मधारयःतस्य

अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्यानेकृञः क्त्वाणमुलौ।३।४।९९॥अयथाभिप्रेताख्यानन्नामअप्रियस्योचैः प्रियस्यनीचैः कथनेउचैः कृत्याउचैः कृत्वाउचैः कारमप्रियमाचष्टेनीचैः कृत्यानिचैः कृत्वानीचैः कारंप्रियंब्रूतेतिण्येच्ययवर्गे।३।४।९०॥तिर्यक्शब्देउपपदेकृञः क्त्वाणमुलौस्तः समानेगम्यायाम्।तिर्यक्कृत्यगतः।तिर्यक्कारंसमाप्यगतइत्यर्थः।अयवर्गेकिं।तिर्यक्कृत्वाकाष्ठङ्गतःस्वाङ्गेतस्मात्ययेकृभ्वोः।३।४।९१॥सुखतःकृत्यगतः।सुखतःकृत्वासुखतःकारमासुखतोभूयासुखतोभूत्वासुखतोभावम्।नाधार्थप्रत्ययेच्च्यर्थे।३।४।९२॥नाधार्थप्रत्ययान्तेच्च्यर्थविषयेउपपदेकृभ्वोःक्त्वाणमुलौस्तःअनानानाकृत्वानानाकृत्यानानाकारंविनाकृत्याविनाकृत्वाविनाकारंनानाभूयानानाभूत्वानानाभावंअनेकंद्रव्यमेकंभूत्वा॥

त्ययेपरतोयत्स्वाङ्गन्तस्मिन्नुपपदइतिपूर्वंतत्रयद्यपिस्वाङ्गमात्रन्नोपपदन्तथापितस्मिन्नित्येतत्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायपरमितिवोध्यम् सुखतःकारंसुखतोभूयेति क्त्वाणमुलोःकृभ्वोश्चयथासंख्यंनेष्यतेइतिभावः सुखतइत्यत्राद्यादित्वात्प्रथम्यर्थेतसिः प्रत्ययग्रहणंकिम् सुखेतस्यतिसुखतः तसुउपस्पर्शेक्विप्धातुत्वादिहात्वंसंतस्येतिदीर्घोन सुखतःकृत्वागत इतिकाशिकादौस्थितं वस्तुतस्तुप्रत्ययाप्रत्ययपरिभाषयेवेष्टसिद्धेः प्रत्ययग्रहणंसुत्यजम् नाधार्थे नार्थौविनञ्यामितिविहितोननञोधार्थोद्व्योश्चथमुक्तिथमुक्तादयःसंख्यायाविधार्थेधाइतिधाप्र

एकधाभूयेत्यादि॰ एवंद्वैधंकृत्यत्रैधंभूयद्वैधमभावमित्युदाहर्तव्यम्॰ ननुनानाञौप्रत्ययौधाचप्रत्ययःधमञादिविधौञएकाद्धोधमञन्यतरस्यामित्येतो
धरत्यनुवर्त्यतेषामादेशत्वाश्रयणेपिस्थानिवद्भावेनधमुञादिर्धाप्रत्ययोभवतीतिकिमर्थंप्रत्ययग्रहणमित्याक्षिपति॰प्रत्ययग्रहणमिति॰यद्यप्युक्तरीत्या
धाग्रहणेनधमुञादेर्ग्रहणंसम्भवतीत्यर्थंग्रहणमिहव्यर्थम्॰ तथापिधमुञन्तात्स्वार्थेडदर्शनमितिडप्रत्ययान्तसंग्रहार्थंग्रहणं॰ अर्थग्रहणंतत्फलन्तुद्वैधी
कृत्येत्यादिप्रयोगःतूष्णींमितिकृञोनिवृत्त्यर्थंतूष्णींग्रहणम्॰ अन्वच्यानन्विहाचरत्यकारलोपेचाविति पूर्वस्यागोदीर्घंऊचीरितिनिर्देशःसुचितम्॰ सु

एकधाभूय।एकधाभूत्वा।एकधाभावं।एकधाकृत्वा एकधाकृत्वा।एकधाकारं।प्रत्ययग्रहणङ्किं।हिरुकृत्वा।पृथग्भूत्वातूष्णींमिभुवः
।३।४।८३॥तूष्णींशब्देभुवःक्त्वाणमुलोस्तःतूष्णींभूय।तूष्णींभूत्वा।तूष्णींभावं।अन्वच्यानुलोम्ये।३।४।८४॥अन्वक्शब्देउपपदेभुवः
क्त्वाणमुलोस्तआनुकूल्येगम्यमाने अन्वग्भूयआस्ते अन्वग्भूत्वा अन्वग्भावं अयतःपार्श्वतःपृष्ठतोवाऽनुकूलोभूत्वा आस्तइत्यर्थः
आनुलोम्येकिं अन्वग्भूत्वातिष्ठति॥

॥

प्रागपागिति सूत्रेप्रतीचोपदितिवत्॰ एवंतिर्यच्यपवर्गेरतिसूत्रेपितिरश्चीत्येवनिर्देशःसुचितमिति
चेदत्रकेचित्॰ शास्त्रोक्तंकार्यमर्थंचदेवभवति अर्थश्चलोकेप्रसिद्धएवगृह्यते॰ अभिव्यक्तपदार्थायेस्वतन्त्रालौकिकश्रुताः शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यइ
तिन्यायात्॰ अतोनुकरणेनमविष्यतीत्यन्वचीतिसम्यगेवेति॰ तच्चिन्त्यम॰ एवन्तर्हिसिपोदीर्घादित्यादावियङादिकन्नस्यात्॰ प्रतीचोयदित्यपिनसिध्ये
दिति॰ वस्तुतस्तुप्रकृतिवदनुकरणमित्यस्यवैकल्पिकत्वादन्वचीत्यादिनिर्देशेनदोषः॰ वैकल्पिकत्वञ्चयन्नदेतेभ्य इतिसूत्रेत्यदाद्यत्वस्यवारणादेक

॥

॥ ॥

शेषाभावदर्शनाच्चनिर्णीयतइतिप्रागेवप्रपञ्चितम् अयतइत्यादिस्त्वक् शब्दस्यानुकल्पमात्रेविश्रान्तेर्देशविशेषवाचित्वेनियमेनेतिध्वनयितुमिदम्
॥ ※ ॥ पृष्ठतोभूत्वेत्यर्थइति इहात्वक्शब्देनानुकूलोऽननुकूलोवेतिनस्पष्यतेतस्यदेशविशेषमात्रेपर्यवसानात् प्रमाणान्तरेणक्वचिदनुकूलालाभे

पृष्ठतोभूत्वेत्यर्थः इत्यंलौकिकशब्दानान्दिङ्मात्रमिहदर्शितं विस्तरस्तुयथाशास्त्रन्दर्शितः शब्दकौस्तुभे भट्टोजिदीक्षितकृतिःसै
षासिद्धान्तकौमुदी प्रीत्येभूयाद्भगवतोभवानीविश्वनाथयोः श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायांसिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्द्धं समाप्तं ॥

पि अन्वक् च्छब्दस्यतत्समर्पणे व्यापाराभावाण्णमुल्न किन्तुत्वैवभवतीतिव्यवस्थावोध्या इतिश्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवामनेन्द्रस्वामि
चरणसेवकज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतायांसिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायांशब्दान्तंसमाप्तम् ॥ ॥ ॥

॥ ॥

॥ इति कल्पसूत्रं समाप्तं ॥

तादापः परयोस्तिस्योर्लोपे कर्तव्ये स्थानिवद्भावेन शपाव्यवधानात्तिस्योर्लोपस्याप्रसक्तेः। नच फलाभावात्यं चमीसमासपक्षोनक्षीक्रियते इत्यपिवाच्यं। तत्प्रयोजनस्यप्रागेवप्रदर्शितत्वादिति। सखेति। समानंख्यायतेजनैरितिसखाडिच्चपलोपरतिचानवर्तमानेसमानेख्यः सचोदात्तइतिख्याइत्यस्मादिण्। स मानशब्दस्योदात्तःस्वभावश्चानचेहसुविभक्तिसन्नियोगेनसखिशब्दस्यानडिऋतेसन्निपातपरिभाषयाहल्ङ्ग्याविति सुलोपोनभवतीतिशंक्यंसतंत्रःकर्तव्यादिनिर्देशेनानडेनकारमाश्रित्यसुलोपेकर्तव्येतत्परिभाषायाअप्रवृत्तेः॥ ॥ सख्युरसंबुद्धौ॥ ऋहृतोत्सर्वनामस्थानइत्यतःसर्वनामस्थानइत्यनुवर्ततेतदसंबुद्धावित्यनेनविशेष्यतेगोतोणिदिसूत्राणिणिदित्यनुवृत्तंतत्सामानाधिकरण्येनसप्तम्याःप्रथमाकल्प्यतइत्याहासंबुद्धिवर्जेसर्वनामस्थानमिति। सख्युरसंबुद्धिरित्येवसूत्रयितुंयुक्तं इतिमनोरमायांस्थितंतनुसखेत्यत्रोपधादीर्घवाधित्वापरत्वादतउपधायाइतिवृद्धाभाव्यंसोणित्वादितिचेत्अत्राहुःऋताऋतप्र

सख्युरसम्बुद्धौ ७।१।९२॥ सख्युरङ्गात्परंसम्बुद्धिवर्जंसर्वनामस्थानंणिद्वत्स्यात्। अचोञ्णिति॥ ७।२।११५॥ञ्णितिणितिचपरेजनाऽङ्गस्यवृद्धिस्स्यात्। सखायौ। सखायः। सखायं। सखायौ। घिसंज्ञाऽभावान्नतत्कार्य्यं। सख्या। सख्यौ॥ ख्यत्या ात्यरस्य॥ ६।१।१९२॥ खितिशब्दाभ्यांखीतीशब्दाभ्यांऋतयणादेशाभ्यामयरस्यडसिडसोरतउत्स्यात्। सख्युः। सख्युः॥ ९९ संज्ञित्वमात्रेणापिनित्यत्वस्वीकारात्। अंतरंगत्वाच्चसुरेत्यत्रवृद्धिर्बाधित्वासर्वनामस्थानेचासंबुद्धावित्युपधादीर्घंगौवभवितव्यं। सख्युरसंबुद्धा इतिणिद्ग्रहणंवसुपजीव्यात्रप्रवर्तमानस्यातउपधायाइत्यस्यवहिरंगत्वादितिअचोञ्णितिवृजेर्वृद्धिरित्यतोवृद्धिरित्यनुवर्ततेतेअंगस्येतिचानुवृत्तंअचाविशिष्यतेविशेषणेनतदंतविधिरित्याशयेनाच्चेत्अजतादङ्ग्स्येतिव्यत्यात्पंचमीनिर्देशादेवपरस्येतिलब्धेपरस्येतिग्रहणंएकः पूर्वपरयोरितिनिवृत्तमिहनाधिक्रियतेइतिध्वननार्थोरव्यश्चत्यश्चेतिसमाहारद्वंद्वेव्यत्येतत्रखिखीशब्दयोः ऋतयणादेशयोःअवयवयोरव्येतिएवंतितीशब्दयोस्त्येतिउभयत्राप्यकारउच्चारणार्थोनतुसख्यापत्यादिशब्दैकदेशानुकरणमिदंसख्युर्यःपत्युर्नः। संख्यायाःसंवत्सरसंख्यस्यचआपत्यस्यचेत्यादिनिर्देशादित्यभिप्रेत्याहाखितिशब्दाभ्यामिति। एवंचयत्रयणप्रवृत्तिः तत्रैवोत्वंनत्वंतिसखेरित्यादौनचैवंयणानिर्देशस्योक्तप्रयोजनत्वात्ह्रस्वांतयोरेवग्रहणंस्यान्नतुदीर्घांतयोरितिशंक्यं। निर्देशस्यह्रस्वदीर्घसाधारणत्वाच्छास्त्रस्यबहुविषयत्वसंभवेतत्संकोचस्यान्याय्यत्वाच्चेतिभावः॥ ॥

॥श्रीगणेशायनमः॥सिंदूरेणविराजितंविनयनंदिक्संख्यदोर्भिर्युतं॥भक्तानुग्रहकारकंप्रमदयास्त्रिशृंसदानंदनंश्रद्धाविंशतिवर्णकेश्वसततंयंचिंतयंतेजनाःतं
देवंगणपंस्मरामिसततंतंचंद्रार्कचूडंविभुं १ यस्तर्कादिसमस्ततंत्रकमलव्राते प्रसादेषिवप्रत्यक्षःप्रमितःपरःकिरणवानन्वर्थगोवर्द्धनः सोयंपंडितमंडलोद्भ
टरटत्वाहीद्रवृंदाग्रणीः श्रीरामांघ्रिनिषेवकःसमजनिश्रीमौनिगोवर्द्धनः २ रघुनाथपदारविंदसेवावशतस्तस्यबभूवनंदनः रघुनाथइतीज्यनामगम्यो
रघुनाथांघ्रिनिसेवकःसुधीः ३ बभूवुस्तस्यचत्वारस्तनयास्सुनयायुधाः महादेवाभिधःश्रेष्ठोमहाभाष्यसुभाषितः ४ रामकृष्णोद्वितीयोसौरामकृष्णांघ्रिसेव
कः तृतीयोजयकृष्णोस्मिश्रीकृष्णानामसूनवः ५ श्रीमत्सिद्धांतकौमुद्याःस्वरवैदिकखंडयोः नत्वामुनित्रयंहृद्यांटीकांकुर्वेसुबोधिनीं ६ सुशब्दव्रातश्रीकुसुदव
नविद्योतनकरीसदासद्युत्पत्तिप्रसरणपरानंदनकरीकुशब्ध्वांतस्यप्रशमभमिविध्वंसनकरीकृतिर्भूयादेवायुधजनमनःश्रीगणचरी ७ इयंताप्रबंधेनलौ
किकेषुशब्देष्वन्याख्यातेषुपिवैदिकान्याख्यानमवशिष्यतेः नचेदिदमप्रयोजनंरक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनमित्तिवदताभाष्यकारेणवेदरक्षाध्या
करणारंभप्रयोजनत्वेनमुख्य तयाभिधानात् ब्राह्मणेननिःकारणः षडंगो वेदोध्येयोज्ञेयश्चेतिवेदार्थज्ञानोपायतयावेदांगत्वेनैवव्याकरणाध्ययनविधानाच्च
नन्वेवमपिवैदिकशब्दानांलौकिकशब्दाभिन्नत्वात्तदनुशासनेनैवसिद्धेकिमर्थंतेषामनुशासनमितिचेन्नलौकिकशब्देभ्योभिन्नाअपिवैदिकशब्दाःसं
ज्ञि तद्यथात्मनादेवेषुमध्वाजमारभृण्णामित्तेइत्यादयोवेदेदृश्यंते लोकेतुत्वात्मनाजहारभृण्हामीत्यादयः अतएवभाष्यकारेलौकिकेभ्योवैदिकाइदे रामः
नव्यपदिशति अथशब्दानुशासनंकेषांशब्दानांलौकिकानांवैदिकानांचेतीतितेषामाख्यानमावश्यकमितिमनसिविभाव्याह ॥ ६ ॥ १

॥ अथ वैद्यकीयारम्भः ॥

अस्मादात्तोनुपसर्गेकेऽतिकः वहुलस्यभावोवाहुलकं मनोज्ञादित्वाडुञ् वृष वृषणित्येतद्भ्यां स्वयोश्वपरतोभंस्यात् निपातनान्येतानि छंदोविषयाणीतिकौ यटः वृषण्वसुरिति लोकेवृषवसुः वृषाश्वः नलोपः प्रातिपदिकांतस्येत्यनेन अतएवेति भत्वादेवेत्यर्थः अनेगत्वादिति अद्योपोनदित्यत्रांग स्येत्यधिकारात् ३॥ ※ ॥अयस्मयादीनि आनंतर्यात्प्रत्ययसंज्ञाद्वारेणैवनिपातनेप्राप्तमित्याह संज्ञाद्वयमिति नन्वनन्तरस्येतिन्यायेनाधित्वोभयसंज्ञाविधाने किंप्रमाणमित्याशंक्याह तथाचवार्तिकमिति कुत्वमितिचोः कुरित्यनेन जश्त्वाभावइतिभलांजशांतइतिप्राप्तस्य चश्चांतेतिअयस्मयादिषुचश्चांतेत्यादयः

अयस्मयादीनिच्छंदसि।५।४।२० एतानिछन्दसिसाधूनि। भयदसंज्ञाधिकारादयथायोगंसंज्ञाद्वयंवोध्यं। तथाचवार्तिकम्॥उभयसंज्ञान्यपी तिवक्तव्यमिति॥ससुदायासत्रश्चांतागरोनापदत्वात्कुत्वाभत्वाज्जश्त्वाभावःजश्त्वविधानाथोयाः पदसंज्ञायाभत्वसामर्थ्येनवाधात्तेनेह हिन्वेत्यपिवाजिनेषु। अत्रपदत्वात्जश्त्वम्।भत्वात्कुत्वाभावः॥तेप्राग्धातोः॥ छन्दसिपरेऽपि१।४।८१व्यवहिताश्च१।४।८२हरिभ्यांयात्यो कश्रा। आमन्द्रेरिन्द्रहरिभिर्याहि॥ इन्धिभवतिभ्याञ्च। आभ्याभ्यरोलिट्किन्। समीधेदस्युहन्नमम्।पुत्रईधेअथर्वणःबभूवाददत्यो ख्यातम्। इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवोवुकोनित्यत्वात्ताभ्यांलिटः किद्वचनानर्थक्यमितिः इतिप्रथमोऽध्यायः॥

समुदायाएववोध्याः तेनजश्त्व म स्तुकुत्वंमाभूदितिवेपरीत्येनप्रसज्येतेतिवोध्यम् नैनमिति वाचामिनाप्रभवस्तेषध्येनंविद्धांसंनाहिन्वंतिविवदिंतेनगछंतीत्यर्थः तेप्राक्व्याख्यातम् अस्या पवादमाह छंदसीत्यादि गत्युपसर्गसंज्ञकाश्छंदसिपरेप्रयोक्तव्याः॥५ अपिशब्दात्पूर्वेव्यवहिता अपिगत्युपसर्गसंज्ञकाः प्रयोक्तव्याः सूत्रद्वयस्योदाह णेआह हरिभ्यामित्यादि आयाहीति आनेतिप्रागित्यत्रसंज्ञानियमयत्नोभाष्येउक्तः तेरत्यनेनप्रादीनुपेत्येतत्पर्यंतान्स्वरूपेणापराम्रश्यधात्वोः प्राक्प्रयु क्तानामेषांपूर्वसूत्रैकवाक्यतयासंज्ञाविधानात् अस्मिंश्चपक्षेछंदसिपरेपिव्यवहिताश्चेतिसूत्रद्वयेनकर्त्तव्यम् इंधिरंधीत्युच्चारणार्थंनदकारेणेति। रम २

छन्दसीत्यादि॥ ॥पुनर्वसुशब्देनोद्भूतावयवस्यन्योतिः समुदायस्याभिधानाद्द्वयोर्द्विचनेप्राप्तेएकवचनंविधीयतेतदाह॥द्वयोरित्यादि वास्यादिति।द्वयोरेकवच
नंवास्यादितिजात्याख्यायामित्यतः अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तनात् लोकेतिति गोगताविवदिवःपुनर्वसूइत्यादेः॥विशाख प्राग्वदितिद्वयोरेकवचनंवास्यादित्यर्थः
॥विशाखेति अमरस्तुविशाखेतिप्रयुंजानोद्विवचननियमनेऊति सूत्रंतूदासीनं २ षष्ठीयुक्तश्छंदसिवा पतिःसमासएवेत्यतःपतिरितिवर्त्तते पतिःसमासए
वेतिनियमादसमासेनप्राप्तोतीतिवचनमारभ्यते पतिनेति द्वित्वादाङोनेतिनाभावः षष्ठीतिकिम् मयापत्याजरद्दृष्टिर्यस्याः छंदसीतिकिम् ग्रामस्यपत्येयो

॥ॐ॥श्रीगणेशायनमः॥छन्दसिपुनर्वस्वोरेकवचनम् १।२।६१ द्वयोरेकवचनंवास्यात्। ।पुनर्वसुर्नक्षत्रम्।पुनर्वसूवा।लोकेतुद्विव
चनमेव॥विशाखयोश्च १।२।६२ प्राग्वत्।विशाखानक्षत्रे।विशाखे॥ षष्ठीयुक्तश्छन्दसिवा १।२।६ षष्ठ्यन्तेनयुक्तः पतिशब्दश्छन्दसि
विसंज्ञोवास्यात्।स्वेनस्यपति नावयम्।इहवेतियोगंविभज्यछन्दसीत्यनुवर्त्तते।तेनसर्वेविधयश्छन्दसिवैकल्पिकाः।बहुलञ्छन्दसी
त्यादिरस्यैवप्रपञ्चः।यचिभम्॥ नभोगिरोमनुषाम्बत्युपसंख्यानम्॥नभसातुल्यन्नभस्वत्।भत्वात्रुत्वाभावः।अङ्गिरस्वदङ्गिरः।मनु
षदग्नेजनेरुसीतिविहितउसिप्रत्ययोमनेरपिवाहुलकात्॥वृषन्वेस्वप्नययोः।वृषन्वर्धेकेवसुयस्यसःवृषण्वसुः।ह षाभ्रस्योयस्यवृ
षण्वस्यः।इहान्तवर्त्तिनोविभक्तिमाश्रित्यपदत्वेसतिनलोपःप्राप्तोभत्वाद्भाभ्यंते।अतएवपदान्तस्येतिणत्वनिषेधोपिन।अह्नोपोनइत्य
ह्नोपोनअनङ्गत्वात्॥

गंविभज्येति षष्ठीयुक्तश्छंदसीतिउक्तएवार्थः ततोवाछंदसीति निवर्त्तते यावदिहशास्त्रेकार्यंतच्छंदसिवाभवति तदाहते
नेत्यादिनानभोगिरे नभस्त्रंगिरस्मनुषएषांवर्त्तिपरेभत्वंवक्तव्यमित्यर्थः नभस्वदिति तेनतुल्यमितिवतिः भत्वफलमाहरुत्वाभावइतिससजुषोरि
ति प्राप्तस्यतत्रहिपदस्येत्यनुवर्त्तते अंगिरसातुल्यमंगिरस्वत् अत्रापिदेहलीदीपकन्यायेनरुत्वाभावइतिसंबध्यते मनुषदिति मनुषातुल्यम् अत्रभ
त्वादादेशप्रत्यययोरितिषः पदसंज्ञायान्नुरुत्वंस्यात्ननुषत्वंअपदान्तस्येतिवचनात् बाहुलकादिति बहूनर्थान्लातीतिबहुलम् लाआदाने ॥

वहुलमग्रहणाच्चन्द्रमसेरुन्मोरात्रेरित्यादौ षष्ठ्यभावः ९१ ॐ ॥ यजेर्धातोः करणेकारके छन्दसि विषयेवहुलंषष्ठी स्यात् ९२ वहुलंग्रहणाज्जागृधीत्यतः ग्रहइतिलुङ्सनोरि
त्यतः घस्लृरितिच ग्रहोवहुलंघस्लादेशः स्यात् छन्दसिघस्लामिति ग्रहेर्लुङि रूपम् ग्रहभावश्च वहुलंछन्दसिनमाङ्योगश्चत्यनेन नञ्चिदलुङ्सनोरित्यनेनसिचूमि
त्यादिकोदाहरणांतरमाह स घिरिति ग्रहनंघिः ग्रहेः क्ङितिघस्लादेशेघसिभसोर्हलिचेत्युपधालोपेझलोझलीतिसलोपः झषस्तथोरिति धत्वम् धस्यजश्त्वम्
नचजश्त्वेकर्तव्येऽलोपस्यस्थानिवत्वं नपदांतेतिसूत्रेणजस्त्वतन्निषेधात् ततः समानशब्देनसमासेकृतेसमानस्यछन्दस्यमूर्ध्वप्रभृत्युदर्केषितिसूत्रेणसमानस्यस
९९ हेमंतशिशिरा परवल्लिंगंद्वंद्वतत्पुरुषयोरितिप्राप्तम् ग्रहोरात्रेरति ग्रहश्चरात्रिश्चेतिद्वंद्वेकृतेऽहः सर्वैकदेशेत्यनेनसमासांतो ग्रच् यस्येतिचेतीकारलोपः रा

यजेश्चकरणे २।३।९३ इह छन्दसिबहुलंषष्ठी। घृतस्यघृतेनवायजते॥बहुलञ्छन्दसि २।४।३९ ग्रहोघस्लादेशः स्यात्। घस्लान्नूनम्। लु
ङि मन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक्। ग्रहभावः। सग्धिश्चमे॥हेमन्तशिशिरावहोरात्रेचच्छन्दसि २।४।४८ द्वन्द्वः पूर्ववल्लिङ्गः। हेमन्तश्चशिशिरश्चेहम
न्तशिशिरौ। ग्रहोरात्रौ। ग्रादिप्रभृतिभ्यः शपः॥बहुलञ्छन्दसि २।४।७३ वृत्रंहनतिवृत्रहा। ग्रहिः शयतउपपदे क्विप्। ग्रत्रलुङ्नाग्रादि
मिन्नेऽपिक्वचिल्लुक्। त्राध्वनोदेवाः। जुहोत्यादिभ्यः श्लुः॥बहुलञ्छन्दसि २।४।७५ दातिप्रियाणिचिद्वसु। ग्रन्यत्रापि। पूर्णोविवष्टि ॥

त्राह्नाहाः पुंसीतिप्राप्तम् क्लित्वमतंत्रं ग्रहोरात्राणिविदधत् छंदसिकिंऽहेमंतशिशिरे ग्रहोरात्रौ यद्यपिपाठक्रमेणोदंबहुलंछंदसीति घस्लादेशविधायकसू
त्रमूर्ध्वं व्याख्यातुंयुक्तं० तथापिव्यत्ययोबहुलमितिवक्ष्यमाणेनलिंगव्यत्ययविधायकेनगतार्थमिति ध्वनयितुंतद्व्याख्यातं ९२ वहुलंछंदसिवहुलंश म०
पोलुक्स्यात् ग्रादिप्रभृतिभ्यरत्युक्तं ततोनभवतितथैवोदाहरति वृत्रंहनतीत्यादि हंतिशेतेरतिलोके त्राध्वमिति त्रैङ् पालने ग्रादेश्चउपदेशेशितीत्यात्वे त्रायं ३
ध्वमितिलोके दातीति ददातीतिलोके ग्रन्यत्रापीति जुहोत्यादिभिन्नेपिश्नुर्भवतीतिशेषः विवष्टीतिवशकांतौ ग्रदादिःश्लाविति द्वित्वे भ्रज्ञामिन् वहुलंछं

र्दृशःसुडिति थोरितिवत् ननुङ्क्तिपाविति ङ्कानलोपापत्तेः असंयोगादित्यतः लिङ्किदित्यनुवर्त्ततेतदाह लिङ्किदिति त्रिरेथीदीप्नौ लिटः कित्वादनिदितामिति नलो
पः संयोगात्परत्वात्पूर्वेणाप्राप्तौ वचनं वभूवेति कित्त्वाद्गुणभावे भुवोवुगितिवुक् अत्रापित्वात्पूर्वेणाप्राप्तौ वचनं ङ्कमिति रेथीत्तिसूत्रम् छन्दोविषयत्वादिति अयमभि
प्रायः रेथेर्भीषायामिजादेश्चेत्यभाव्यं छन्दसिजुश्रमेत्रेतिप्रतिषेधात् यद्यप्याम् नास्तितथापिछन्दस्युभयथेतिलिटः सार्वधातुकत्वेङित्त्वात्समीधेरतिनलोपः श्रम
प्रायःरेथेर्भीषायामिजादेश्चेत्यभाव्यं छन्दसिजुश्रमेत्रेतिप्रतिषेधात् यद्यप्याम् नास्तितथापिछन्दस्युभयथेतिलिटः सार्वधातुकत्वेङित्त्वात्समीधेरतिनलोपः श्रम
भावस्त्वार्थधातुकत्वात् छन्दसिदृष्टानुविधानात् क्वोनित्यत्वादिति यरनित्येतिपरिभाषयापण्णित्यस्यवलीयस्त्वात् कृत्ताद्धातप्रसंगित्वेननित्यत्वात् ६॥ ॥इतिप्रथ
मोध्यायः॥ ❀ ॥ तृतीयाकर्मणि द्वितीयेत्यतःकर्मणीतिवर्त्तते द्वितीयायांप्राप्तायांतृतीयाविधीयते चशब्दात्सापिभवतितदाह कर्मणीति यवाग्वेति अत्रयवागूशब्दा

तृतीयाच हो ऽछन्दसि २।३।२ जुहोतेः कर्म्मणि तृतीयास्यात् द्वितीयाचायवाग्वाग्निहोत्रंजुहोति। अग्निहोत्रशब्दोऽत्रहविषिवर्त्तते।यस्याग्नि
होत्रमधिश्रित्तमग्नेध्यमायत्यैतेत्यादिप्रयोगदर्शनात्। अग्नयेहूयतइतिव्युत्पत्तेश्चायवाग्वाख्यंहविर्देवतोद्देशेनत्यक्त्वाप्रक्षि पतीत्यर्थः॥ द्वि
तीयाब्राह्मणो २।३।६० ब्राह्मणाविषयेप्रयोगेदिवस्तदर्थस्यकर्म्मणिद्वितीयास्यात्।षष्ठ्यपवादः।गामस्यतदहःसभायांदीव्येयुः॥चतुर्थ्य
र्थैबहुलंछन्दसि २।३।६२ षष्ठीस्यात्।उरुषमृगश्चन्द्रमसोगोधाकालकादार्वीघाटस्तेवनस्पतीनामावनस्पतिभ्यइत्यर्थः।षष्ठ्यर्थैचतुर्थीति
वाच्यंयाखर्वैणापिवतितस्यैखर्वः॥

तृतीया अग्निहोत्रशब्दाच्चद्वितीया अग्निहोत्रशब्दोहविर्वाचकः जुहोतिश्चप्रक्षेपणार्थः यवाग्वभिन्नंहविरग्नौप्रक्षिपतीत्य
र्थस्तदाह यवाग्वाख्यमित्यादिभिन्नविभक्त्यवरुद्धत्वेपिभिन्नार्थकविभक्त्यनवरुद्धत्वान्नाभाथियोरमेदान्वयःभाष्येचैतत्सूत्रेप्रत्याख्यातेअग्निहोत्रशब्दोत्यग्नावपिवर्त्ततेयस्य
अग्निहोत्रेप्रज्वलितमग्निंदर्शनात् हूयतेअस्मिन्नितिश्रुत्यत्तेश्च तद्यदायवागूशब्दात्तृतीयातदाग्निहोत्रशब्दोत्यग्नौवर्त्तते जुहोतिश्चप्रीणनेयवाग्वाग्निंप्रीणयतीत्यर्थः
यदायवागूशब्दाद्द्वितीयातदाग्निहोत्रशब्दोहविषिवर्त्ततेजुहोतिश्चप्रक्षेपणेयवाग्वाख्यंहविर्देवंप्रक्षिपतीत्यर्थः ७।द्वितीयादिवस्तदर्थस्येति वर्त्ततेतदाह
ब्राह्मणेत्यादिसोपसर्गस्यछन्दसिविभाषोपसर्गइत्यनेनव्यवस्थितविभाषयापिसिद्धेनिरुपसर्गोयंआरंभःषष्ठ्यपवादइतिदिवस्तदर्थस्येतिप्राप्तायाः ८ चतुर्थ्यर्थी

रस्यानिपात्यन्ते षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु जनीशादृभीवे रमक्रीडायांएभ्यएभ्योलुङि आम्प्रत्ययोनिपात्यते चित्रचयनेभ्यश्चादस्मादाम्प्रत्ययेहिवेचनंकुत्वं च अकरतिप्रत्येकंसंबध्यतेतदाह आद्येषिति अकरतिरुन्धोलुङितिपिच्छेर्मन्त्रे घसेत्यादिनालुक्तियोहल ङ्यादिलोपः सादयामकरतिआमडतिलुङोलुक् अभ्यदसीषददिति सदेर्ण्यन्तात्छ्लुङि चङि णेश्चङ्युपधायाडतिहृसृ चङीतिहिर्वचनंहलादिः शेषः सन्वल्लघुनीति सन्वद्भावेसन्यतडतीत्वंलघोर्दीर्घः लोकडतिवेरपृक्तेमिदंवोध्यम् विदांकुर्वन्त्वित्तिरुत्वादन्यत्तरस्यांग्रहणान्नेडृत्तेः यावयामिति पवेत्तेःउनातेर्वीण्यन्तादाशीर्लिङ्याम् क्रियादित्यनुप्रयोगश्चक्रियादिति करोत्तेराशीर्लिङि रूपम् लिङाशिषीत्यार्द्धधातुकत्वाद्विकरणाभावः रिङ्शयगितिरिङ् विदामक्रन्निति विदेर्लुङि आमणाभावःलुङ्लङ्लुङ्क्षु नकरोत्यनुप्रयोगश्च ॥ ॥ गुपेः आम्प्रत्ययाभावस्थलेएवेदंसूत्रंकेवलस्योच्चारणात् अजूगुपतमितिगुपूरक्षणेतस्यस्थमिपामितिथसस्तम् तजादीनांदीर्घोऽभ्यासस्येत्यभ्यासस्यदीर्घः अगोपमितिऊ

गुपेश्छन्दसि ३।१।५०॥ लेश्वङ्गाग्रहानजूगुपतंयुवं अगोपमित्यर्थे॥ नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ३।१।५१॥ लेश्वङ्नामात्वायतोजिनुःकाममूनयीःमात्वाग्निर्ध्वनयीत्॥ ऋभृदृरुहिभ्यश्छन्दसि ३।१।५९॥ लेरङ्वाऽदन्तेभ्योकरन्नमःअमरत्अदरत्अत्सानोःसानुमारुहत्॥

दित्वादिडभावेवदन्नजेतिवृद्धिः स्नोश्नसीतिसिचोलोपः ऽदपसेअगोपिष्टम् आम्प्रत्ययेऽअगोपायिष्टम् इत्थंचत्वारिछन्दसिलोकेतुचदंचजयित्वात्रीण्येवेति विवेकः ॥ नोनयतिऊनपरिहाणेध्वनशब्देरलप्रेरणे अर्दृगतौयाचनेच एभ्योएंपत्तेभ्यश्लेर्णिश्रीतिप्राप्तश्लुडादेशोनेत्यर्थः तत्रोनयत्येलतीत्वरतीत्यनयतिरपिचुरादिरदंतोघटादिर्नान्तश्चअर्दयतिस्तुहेतुमत्स्वेतः ऊनयीरिति मध्यमपुरुषैकवचनम् नमाङ्योगइतिआडप्रतिषेधः इदमिंद्रंप्रतिसव्यस्यक्रतेर्वेचनम् त्वापतस्त्वामिच्छतः जरितुःस्तोतुःममकाममभिलाषमाऊनयीःऊनंमाकार्षीरित्यर्थः त्रीणनदितिभाषायाम् ध्वनयीदिति तिपनमाङ्योगइत्यडप्रतिषेधःभाषायांतुघटादेरदिध्वनत् चुरादेरदध्वनत् ऐलयीत् आर्दयीत् आर्दिदत् ऐलिलदितिलोके ऋभृदृ ञिक्षुडीत्यतःञिरिति अस्यतिवक्तीत्यतोडितिरितोवेत्यतोवेत्यनुवर्त्ततेतदाह ञेरित्यादि अकरमिति डुकृञ्करणेमिप् अडिःकृतेऋदृशोऽनिगंणः अमरदिति मृङ् प्राणत्यागेव्यत्ययेनपरस्मैपदम् अदरदिति।

दसीतिसूत्रेणाभ्यासस्येकारः व्रश्चेत्तिषत्वंष्टुत्वं॥ ॥ मंत्रेघस् घस्अत्तेरादेशः हूरः हूर्तौटिल्येअस्यङ्ग्रहणानुकरणंहूरेतिअकारस्तूच्चारणार्थःणशत्रदर्शने वृञ्वरणे वृङ् संभक्तौदहभस्मीकरणे आत् आकारांताः प्राङ्पूरणेत्यादयः कृञीवर्जनेडुकृञ्करणे गम्लृगतौ जनीप्रादुर्भावे अक्षन्निति अत्तेर्लुङिसिचिघस्लादेशस्येति लुङ् स्नोरितिविहितस्य मा हूरिति माङि उपपदेहूरत्तेःलुङितिप् रुत्तश्चेतीकारलोपः च्लेर्लुकिकृतेसार्वधातुकेतिगुणेकृतेरपरत्वेहल्ङ्याविति लोपः प्रणगिति प्रपूर्वान्नयतेर्लुङ् हल्ङ्याविति लोपः उपसर्गादसमासेपीतिणत्वं मर्त्यस्येतिमकारेऽनुनासिकपरेयरोऽनुनासिकइतिडः कुत्वमितिपक्षेव्रश्चेति ष

मन्त्रेघसेह्वरणशवृदहाङ्कृच्छ्रुगमिजनिभ्योलेः२।४।८० एभ्योलेर्लुक्स्यान्मन्त्रेऽक्षन्नमीमदन्तहिघस्लादेशस्यगमहनेत्युपधालोपेशासिवसीतिषः।माह्वर्मित्रस्यधूर्तिःप्रणाङ्मर्त्यस्यानशेवेतिकुत्वंसुरुचोवेनआवःमानआधक्।आदित्याकारान्तग्रहणं।आप्राद्यावाष्टथिवी।परावग्मारभध्यथा।अक्रन्नुषासःत्वेरयिञ्जारुवांसोअनुग्मन्मन्त्रग्रहणंब्राह्मणास्याप्युपलक्षणं अत्तवाअस्यदन्ताः।विभाषानुवृत्तेर्नेहानताअशृन्नन्नजनिष्टहिषः॥ इतिद्वितीयोध्यायः॥ अभ्युत्सादयाम्प्रजनयाम्यिकंपारमयामकं पावयाक्रियाद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि।३।१।४२आद्येषुचतुर्षुलुङि आमअकरत्यनुप्रयोगश्च। अभ्युत्सादयामकं। अभ्युदसीषददितिलोकेप्रजनयामकं। प्राजीजनदित्यर्थः।चिकयामकं अचैषीदित्यर्थेचिनोतेराम्ह्रिर्वचनंकुत्वंचारमयामकं। अरीरमत्पावयाक्रियात्पाव्यादितिलोकेविदामक्रन्नवेदिषुः ॥

लेननडितिरूपंवोध्यम् आवृतिच्छोरुपं आधगिति आङ्पूर्वोदहेर्लुङ्दादेर्धातोरिति घः एकाचोवशोभष्भावः आप्राङिति आङ्पूर्वोत्पाधातोःसिप्रुत्वयत्वेचयलोपः परावर्गिति परापूर्वाद्गजेस्तिप् उपधागुणेचोःकुरितिकुत्वे अक्रन्निति रेडित्त्वाद्गुणाभावेयण् अनुग्मन्निति अनुपूर्वोद्गमेर्ह्रिगमहनेत्युपधालोपः ननुमंत्रशब्दःसंहितायांरूढइति अत्तेत्यादेर्ब्राह्मणप्रयोगेलुङन्तप्राप्नोतीत्याशंक्याह मंत्रग्रहणमित्यादि अत्तेतिगमहनेत्युपधालोपः ब्राह्मणप्रयोगोयंमंत्रेतिकिं अघसत् अघसीत् अनशत् अवारीत् अधाक्षीत् अप्रासीः अवजीत् अक्रार्षीत् अगमत् अजनिअजनिष्ट॥ इतिद्वितीयोध्यायः॥ अभ्युत्सादयाम् अभ्युत्सादयामित्यादयश्छंदसि विषयेऽन्यत

छन्दसि वहमर्षणे भजोण्विरितिवर्तते तदाह ण्विःस्यादिति॥ननुतर्हिसाहंपुरोधायेति लोकेप्रयोगादृश्यन्तेतेषांकागतिरिति चेत्णिजंतादिच्वोध्यः शृतनाषाडिति सहेःसाडःसऽइति षत्वम्॥२१॥वहःप्राग्वदितिण्विःस्यादित्यर्थः॥२२॥हव्येश्नतशब्दोमध्यमवाचीहव्यशब्देउपपदेवहेर्ण्विट्स्यात् पादमध्येचेन्नपदांतेऽतिफलितोर्थः हव्यवाल्ग्निरिति॥अत्रडस्यलःहूयोश्वास्यस्वरयोर्मध्यमेत्त्वंपद्यते सडकारोलकारऽइतिप्रातिशाख्येविहितः॥जनसनखनक्रमगमोविट्॥जनसनजनादिभ्योधातुभ्यश्छंदसिविट्स्यात्॥अग्रेगाऽइति हलदंतादितिसन्नम्यलुक्॥मंत्रेश्वेतवहो श्वेतादिष्टवेभ्योवहादिभ्योण्विन्स्यात् अस्राक्षणिकंकार्यार्थंनिपात्तनम् श्वेतशब्देकर्तृवाचिन्युपपदेवहेःकर्मणिकारकेण्विन्प्रत्ययःउक्थेक

छन्दसिसहः॥२।१।६३॥ण्विःस्यात्॥शृतनाषाट्॥वहश्च॥३।२।६४॥प्राग्वत्॥दित्यवाट्॥योगविभागउत्तरार्थः॥कव्यपुरीषपुरीष्येषुण्युट्॥३।२।६५॥एषुवेहेर्ण्युट्स्याच्छन्दसि॥कव्यवाहनः पुरीषवाहनः॥पुरीष्यवाहनः॥हव्येऽनन्तःपादं॥३।२।६६॥अग्निश्चहव्यवाहनः॥पादमध्येतुवहश्चेतिण्विरेवहव्यवाल्ग्निरजरःपितानः॥जनसनखनक्रमगमोविट्॥३।२।६७॥विडुनोरित्यात्वम्॥अज्जाः॥गोजाः॥गोषाइन्दोनृषाअसि॥सनोतेरनऽइति षत्वंडऽयंश्ये॥भिर्विस्खारुजन्॥आदधिकाः शवसायञ्चकृषीः॥अग्रेगाः॥मन्त्रेश्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशोण्विन्॥३।२।७१॥श्वेतवाहादीनाऽऽसदस्येतिवक्तव्यं॥यत्रपदत्वमाविवक्षितंत्रण्विनोपवादोऽस्तुकव्यऽइत्यर्थः॥श्वेतवाः॥श्वेतवाहौ॥श्वेतवाहः॥उक्थानिउक्थ्येवोशंसति॥उक्थशायजमानः॥उक्थशासौ॥उक्थशासः॥पुरोदाश्यतेदीयतेपुरोडाः॥अवेयजः॥३।२।७२॥अवयाः॥अवयाजौ॥अवयाजः॥अवयाःश्वेतवाःपुरोडाश्च॥३।२।६७॥एतेसमुदायोक्ततदीर्घानिपात्यन्ते॥चादुक्थशाः॥

मणिकरणेचोपपदेशंसतेःप्रत्ययःनलोपश्चपुरःपूर्वस्यदाशदानेऽइत्यादेऽत्वंकर्मणिचप्रत्ययःऽस्यदस्येतिपदस्येतिप्रत्येकमभिसंबध्यते भाविपदत्वाश्रयणेनचेदमुच्यतेतदाह यत्रपदत्वंभावीतिऽसंतस्येत्यर्थः॥श्वेतवाऽइति श्वेताएवंतंवहन्तिश्वेतवाऽइन्द्रः॥अत्वसंतस्येतिदीर्घः॥उक्थशासाविति नलोपेकृतेऽन्तउपधायाऽइतिवृद्धिः॥अवेयोगविभागउत्तरार्थंःपुरोडाशावयजोण्विन्ऽइत्येकयोगेश्वेतवहादीनामपुत्तरपदानुवृत्तिःस्यात् यजेश्चावश्वेस्वेवानुवृत्तिःस्यात्केवलस्यैवेष्यतेऽति॥अवयाः

दृविदारणे अरुहदिति रुहबीजजन्मनिप्रादुर्भावेचलोकेतुअकार्षीत् अभूत अदारीत् अरुक्षत्॥ॐ॥ छंदसि निष्टर्क्योदयः शब्दाश्छंदसि निपात्यंतेइति क्य
पिप्राप्नइति ऋदुपधाच्चेतिस्त्रेण आपृच्छ्यमिति प्रच्छीप्सायाम् ग्रहिज्येतिसंप्रसारणे प्रतिषीव्येति विवुतन्तुसंतानेहलिचेतिदीर्घः उपचाप्यपृडमितिउपचा
प्यंचतत्पृडंचेतिकर्मधारयः हिरण्यइति हिरण्येऽभिधेयेइत्यर्थः॥ छंदसिएभ्यइतिवनषणसंभक्तौरक्षपालनेमंथविलोडनेएभ्यइत्यर्थः स्तंवशकृतोरिन्

छन्दसिनिष्टर्क्योदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्य्यस्तर्य्याध्वर्य्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्तावोपचाप्यपृडा
नि३।१।१२३ क्तान्तेन्निसपूर्वीत्क्यपिप्राप्नेएयत्। आद्यन्तयोर्विपर्य्यासः निसःसत्वञ्च।निष्टर्क्यन्त्विन्वीतपशुकामः। देवशब्देउपपदेहूय
तेर्ज्जुहोतेर्वीक्यपूदीर्घश्चास्यइत्तेवाउदेवहूये। प्रउत् आभ्यान्नयतेःक्यप्। प्रणीयः।उन्नीयः।उत्पूर्वीच्छिषेःक्यप्।उच्छिष्यः।मृङ्स्तृन्
ध्वृएभ्योयत्। मर्य्यः।स्तर्य्या।स्त्रियामेवायंध्वर्य्यः।खनेर्य्यत्रएयतौ।खन्यः।खान्यः।यजेर्य्यः।शुन्धध्यन्दैव्यायकर्म्मणोदेवयज्यायै। आङ्
पूर्वीत्पृच्छेःक्यप्। आपृच्छ्यंयरुणावाज्यमिति। सीव्यतेःक्यपत्वंच।प्रतिषीव्यः।ब्रह्मणिवेदएयत्।ब्रह्मवाद्यम्।लोकेतुवदः सुपिक्यप्
चेतिक्यप्यतौ।भवतेःस्तौतेश्चएयत्।भाव्यः।स्ताव्यः।उपपूर्वीच्चिनोतेर्एयत्आयादेशश्चपृडेउत्तरपदे।उपचाप्यपृडम्॥हिरण्यइतिवक्त
व्यं।उपचेयपृडमेवान्यत्।मृडसुखनेपृडचेत्यस्मादिगुपधलक्षणाःकः॥ छन्दसिवनसनरक्षिमथाम्३।२।२७ एभ्यःकर्म्मेएपपदेस्त्रन्
स्यात्।ब्रह्मवनित्वा।क्षत्रवनिं।उतनोगोषणिन्धियम्। येपथाम्यथिरक्षयः।चत्तरक्षोपथिरक्षी।हविर्म्मथीनामभि॥ त्यतः इन्निति वर्त्तेतेतदाह

इन्स्यादिति वनषण संभक्ता विति म्वादिगणेनसहनिर्दिश्योरेवग्रहणंनतुचनुयाचने षण दानेइतिनादिकयोः सानुबंधकत्वात् ब्रह्मवनिमिति ब्रह्मवनन्निक्षंवनं
नतिगांसनतीति विवक्षायामिन् तदंतात् ङीषि येकवचनंसुपामादित्वात्सत्वम् पथिरक्षयइतिपंथानंरक्षयंतीतिविग्रहः पथिरक्षीति पंथानंरक्षतइतिविग्रहःहविर्मंथतइति

औत्। एतच्चसूत्रेनदीसंज्ञकेषुद्दड्ड्यामिति पूर्वसूत्रेणावाध्यतेधिसंज्ञकेषुचघेरितिउत्तरसूत्रेणातस्मात्संज्ञाद्वयशून्योस्यविषयःनचतादृशउकारोस्तीत्य
तआहाऽकारानुवृत्तिरिति। प्राचांतुघिनदीसंज्ञकाभ्यामिड्ड्यापरस्येत्युक्तंतदस्तानादृशस्योकारस्याप्रसिद्धेः।सुसखेतिप्रादिसमासेराजाहःसखिभ्यष्टच्
चोनपूजनादितिनिषेधः।शेषोध्यसखीत्यत्रासखीतिनायंप्रसज्यप्रतिषेधः।असमर्थसमासादिदोषापत्तेः।किंतुपर्युदासएवेतिसुसखीत्यस्यसखिशब्दभिन्न
त्वातद्धिसंज्ञास्यादेवानत्वसमुदायस्यसखिशब्दभिन्नत्वेपिसखिशब्दांतभिन्नत्वंनेति कथमसखीतिनिषेधाप्रवृत्तिरितिशंक्यं।विशेष्यसन्निधानादसखीत्य
त्रयेनविधिस्तदंतस्येत्यस्यप्रवृत्तेस्तदंतत्सकलमभिप्रेत्याहासमुदायस्येत्यादि।एवमतिसखेत्यत्रापिसमासांतनिषेधादिकंबोध्यं।गौणत्वेपीतिअतिदभ्रेत्या

औत्।७।३।९९८।इद्दड्ड्याम्यरम्पडेरौत्स्यात्।उकाराऽनुवृत्तिरुत्तरार्था।सख्यौ।शेषंहरिवत्।शोभनस्सखासुसखा।सुसखायौ।सुसखायः।अनड्-
णिद्दड्ड्यांवयोराङ्त्वात्तदन्तेपिप्रवृत्तिः।समुदायस्यसखिरूपत्वाऽभावादसखीतिनिषेधाऽप्रवृत्तेर्घिसंज्ञा।सुसखिना।सुसखिभ्यां।ङसिङ्-सोर्गुणोकृ
तेऽतायणादेशत्वाऽभावात्ख्यत्यादित्युत्वन्ना।सुसखेः।सुसखौ।इत्यादिरेवमतिशयितःसखा।अतिसखा।परमःसखायस्येतिविग्रहे।परमसखा
।परमसखायावित्यादि।गौणत्वेऽप्यनङ्णित्वेप्रवर्त्ततेसखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः।लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाअनित्यत्वान्नटच्।हरिवत्।
ङहाऽनङ्णित्वेनभवतःगोस्त्रियोरितिह्रस्वत्वेनसखिशब्दस्यलाक्षणिकत्वात्।लक्षणाप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्यैवग्रहणात्॥

दावस्थ्यायनङ्दितिभावः।तथाचयेनविधिरितिसूत्रेपरमसखायाविति वहुव्रीहिस्त्यरुषेहिटचाभाव्यमितिकैयटः।तथाद्वितीयाश्रितेतिसूत्रेसोम्
सखेतिप्रतीकमुपादायवहुव्रीहित्वान्नसमासांतऋतिसएवाह।भनच्युशोवरुणरुद्रसखा।आग्नेयोहिमरुत्सखा।तौत्रेसोमंपिवतिगोसखायमित्यादिप्रयो
गाश्चैवमेवसंगच्छंते।तत्रवहुव्रीहिप्रयुक्तस्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यदर्शनेनगोरित्वात्।एतेनधिसंज्ञासूत्रेशोभनःसखाअस्यसुसखिरित्युदाहरंतोहरदत्त
न्यासकारोतदनुगामिनश्चान्येऽपेक्ष्याः।अनित्यत्वादिति।शक्तिर्लांगलांकुशेतिवार्तिकेघटघटीग्रहणमत्रलिंगं ॥ ॥ ॥

श्वेतवा ननुमंत्रेश्वेतवहेत्यादिनाऽसिद्धत्वेसावत्वसंतस्येतिदीर्घरुत्वेचश्वेतवारुत्यादिसिद्धेनार्थोनेनयोगेनेत्याशंक्याह एतेसंबुद्धाविति संबुद्धेर्हिश्वत्वसंतस्येतिनप्राप्नोतित्र
त्रासंबुद्धावित्यनुवर्त्तनात्॥ ॥ विजुपेननुछंदसीतिव्यर्थंमंत्रेइत्यनुवृत्तेरेवभाषायांनभविष्यतीतिचेत्सत्यम् ब्राह्मणसंग्रहार्थंछंदोग्रहणं मंत्रव्यतिरिक्तोवेदभागोब्राह्मणं
त्रासंबुद्धावित्यनुवर्त्तनात्॥ ॥ विजुपेननुछंदसीतिव्यर्थंमंत्रेइत्यनुवृत्तेरेवभाषायांनभविष्यतीतिचेत्सत्यम् ब्राह्मणसंग्रहार्थंछंदोग्रहणं मंत्रव्यतिरिक्तोवेदभागोब्राह्मणं
तद्युक्तं तच्चोदकेषुमंत्राख्याशेषेब्राह्मणशब्दः सुधीवासुपीवेतिघुमास्थेतीत्वं कीलालपारिति कीलालंजलम् पयःकीलालममृतंजीवनंभुवनंवनमित्यमरः तत्पिबतीतिपा
तद्युक्तं तच्चोदकेषुमंत्राख्याशेषेब्राह्मणशब्दः सुधीवासुपीवेतिघुमास्थेतीत्वं कीलालपारिति कीलालंजलम् पयःकीलालममृतंजीवनंभुवनंवनमित्यमरः तत्पिबतीतिपा
यानेविच्उपपदेतरेयीति ब्रह्मभ्रूणवृत्रभिन्नेषपीत्यर्थःश्रातताइतिणलुत्तमोवेतिणित्वपक्षेवृद्धिःअरिरिवानिति रादानेलिटःक्वसुःवस्वेकाजाद्वसामित्याद्यत्वादिद्ततोन
यानेविच्उपपदेतरेयीति ब्रह्मभ्रूणवृत्रभिन्नेषपीत्यर्थःश्रातताइतिणलुत्तमोवेतिणित्वपक्षेवृद्धिःअरिरिवानिति रादानेलिटःक्वसुःवस्वेकाजाद्वसामित्याद्यत्वादिद्ततोन

विजुपेछन्दसि३।२।७३ उपेऽउपपदेयजेर्विच्।उपयट्।श्रातोमनिन्क्वनिब्वनिपश्च३।२।७४ सुप्युपसर्गेचोपपदेश्रादन्तेभ्योधातुभ्यश्छन्दसिविष्
येमनिनादयस्त्वयःप्रत्ययाःस्युःचाद्विच्।सुदामा।सुधीवा।सुपीवा।भूरिदावा।शृतपावा।विच्।कीलालपाः॥बहुलंछन्दसि३।२।८८उपपदान्नारे
पिहन्तेवहुलंछिप्स्यात्।मात्तृहा।पितृहा॥छन्दसिलिट३।२।९५॥भूतसामान्ये।श्रहंद्यावापृथिवीश्राततान॥लिटःकानज्वा३।२।९६क्वसुश्च।
३।२।९७छन्दसिलिटःकानच्क्वसूवास्तांचक्राणा।वृत्रंहिंकुंदसिपरिक्ष्यामपिक्यच्वक्तव्यः॥योनोश्रेयेश्रस्विंश्रघायुः॥क्याच्छन्दसि३।२।९७०
३।२।९७छन्दसिलिटःकानच्क्वसूवास्तांचक्राणा।वृत्रंहिंकुंदसिपरिक्ष्यामपिक्यच्वक्तव्यः॥योनोश्रेयेश्रस्विंश्रघायुः॥क्याच्छन्दसि३।२।९७०
।उप्रत्ययःस्यात्।श्रघायुः।एरजधिकारेजवसवोछन्दसिवाच्यो॥जवेयामिमूनः।उर्वोमेजवःदेवस्यसवितुःसवे॥मन्त्रेवृषेषपचमनविदभूवीराउदा
।उप्रत्ययःस्यात्।श्रघायुः।एरजधिकारेजवसवोछन्दसिवाच्यो॥जवेयामिमूनः।उर्वोमेजवःदेवस्यसवितुःसवे॥मन्त्रेवृषेषपचमनविदभूवीराउदा
नः३।३।९८वृषादिभ्यश्चित्।स्यात्स्वोदात्तःवृष्टिन्दिवः।सुम्नमिषेपोपचात्यक्तीरुताइयनेनव्यसीमतिः।विन्तिःभूतिःश्रयश्रायाहिवीतयेगृणतोस्मो
नः३।३।९८वृषादिभ्यश्चित्।स्यात्स्वोदात्तःवृष्टिन्दिवः।सुम्नमिषेपोपचात्यक्तीरुताइयनेनव्यसीमतिः।विन्तिःभूतिःश्रयश्रायाहिवीतयेगृणतोस्मो
भयासः॥

न्समासः दीर्घादटीतिवक्ष्यमाणेननसरुत्वं श्रातोटिनित्यमित्तिरेः पूर्वस्यातोनित्यमनुनासिकः प्रसंगादघायुशब्देसुत्यादयित्तुमाह॥ ॥छंदसीतिसुपश्चात्मनस्त्ये
न्समासः दीर्घादटीतिवक्ष्यमाणेननसरुत्वं श्रातोटिनित्यमित्तिरेः पूर्वस्यातोनित्यमनुनासिकः प्रसंगादघायुशब्देसुत्यादयित्तुमाह॥ ॥छंदसीतिसुपश्चात्मनस्त्ये
त्रश्चात्मनइतिविशेषणात्त्यरेछायांनप्राप्नोतीतिवचनम्॥ क्याच्छन्दसि सनाशंसभिक्ष उरित्यत्तउरितिवर्त्ततेक्याजन्ताद्धातोरुःस्याच्छन्दसिश्रघायुरिति परस्याघमिच्छतीत्यर्थेक्यच्श्र
श्राघस्यादितिवक्ष्यमाणेनाकारादेशःतदन्ताद्प्रत्ययःजवसवाविति जुइतिशेचोधातुःजूङ्प्राणिगर्भविमोचनेषुप्रसवैश्वर्ययोरितिश्राभ्यांऋदोरवितिचपित्प्राप्तेऽज्विधीयतेस्वरेभेदः

प्रत्ये वृषेषस्त्रियांक्तिन्नित्यतः क्तिन्निति वर्त्तते वीरादति पंचम्यर्थे प्रथमान्तदाह वृषादिभ्यश्चेति वृषुसेचने रक्षणेश्चेति वृषुइच्छायां चतुर्थ्यर्थे कवचनमप्तिरितिमनसा नेक्तिन् अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः क्तिरिति विदप्सत्तायाम् कित्त्वान्नलघूपधगुणः वीतयेइति वीगतिव्याप्तिप्रजननकान्त्यसनखादनेषु गतावितिगतौ॥ ॥ छन्दसिलुङ्लङ्लिटः उदाहरणेषुधातुसंबंधोमृग्यः आगमइति गम्लृगतौ उषादीतिलृदित्वादङ् अकरमिति डुकृञ्करणे हेर्मिभ्यश्छन्दसि श्लुरित्यङ्लुक् अदर्शीतिगणान्यृणीतेतिक्र्यादिभ्यः श्नाइहल्यघोरितीत्वम् इत्तश्च लेटोडाटावित्यत्तः लेटइतिवेतोन्यत्रेत्यतोवेतिचानुवर्त्ततेतदाह॥ ॥ लेटइत्यादि लेटोऽागमोस्तइति तोचप

छन्दसिलुङ्लङ्लिटः॥३।४।६॥धात्वर्थानांसम्बन्धेसर्व्वकालेषेतेवास्युःपक्षेयथास्वम्प्रत्ययाः।लुङिदेवोदेवभिरागमन्तालोऽर्थेलुङ्।इन्द्रोभ्यो करन्नमःलङ्।अग्निमद्यहोतारमवृणीतायंयजमानः।लिट्।अद्यममार।अद्यम्रियतइत्यर्थः॥लिङर्थेलेट्॥३।४।७॥विध्यादिहेतुमद्भावादेचथा तोर्लेट्स्याच्छन्दसि॥सिब्बहुलंलेटि॥३।१।३४॥इत्तश्चलोपःपरस्मैपदेषु॥३।४।९७॥लेटस्तिङामितोलोपोवास्यात्परस्मैपदेषु॥लेटोऽडाटौ॥३।४।९४॥ लेटःअडाट्।एतावागमौस्तस्तोचवितौ॥सिब्बहुलंलेटि॥इत्तश्च॥ ॥वृद्भिःप्रणाआयूंषितारिषत्सुपशस्स्करतिजोषिषद्भिःआसाविषद्शीसा नायसिप्इत्लोपस्यचाभावोपतातिद्युतत्प्रियस्रूर्ण्योप्रियोभत्राभवाति॥सउत्तमस्य॥३।४।९८॥लेडुत्तमसकारस्यवालोपःस्यात्।करवाव॥ क= रवावःटेरेत्वे॥आतऐलेटआकारस्यऐःस्यात्।सुप्तिमिःसुप्रयसामादयैते।आतामित्याकारस्यैकारः।विधिसामर्थ्यादाटऐत्वन्नान्यथा ८

र्यायेणनयोगपद्येन अङ्विधिसामर्थ्यात् अन्यथासवर्णदीर्घेकृतोविशेषाभावात् आडुत्तमस्येतिसत्त्वान्मङ्कुत्वा ॥ हिरेटमेचविदध्यात्।योयज्ञातियज्ञात्" पिच्चेत्यनुवर्त्ततेइत्याशयेनाह तोचपितावितिं तत्फलंतुविक्रंदसीउर्वरासुव्रतेतेइत्यादिषुगुणः॥ ० ॥ वृद्भिरिति अचोञ्णितीत्यनेन तारिषदिति ऋदुपधनत्वरण रम· योःतिपरकारस्योपःसिप्इद्जोषिषदिति जुषीप्रीतिसेवनयोः अनुदात्तेत् व्यत्ययेनपरस्मैपदम् असाविषदिति आङ्पूर्वात्षदप्रसवैश्वर्ययोरित्यस्मात्लेट्पतातीतिपत्लृपत्तनेतिप् आडागमः करवावेति डुकृञोलेटोवस्तनादिडुकृञ्भ्यइतिउगणःरपरःलेटोडाटावित्यादत्तस्यपित्वेनाङित्वाद्विकरणस्यगुणःअतउत्सार्वधा ६

नुकरत्सुत्वाभावश्च मदीहर्षेणिच् तदंशाल्लेट् आतामिङ्ते आह टेरेत्वमिति टित आत्मनेपदानामित्यनेन आकारस्येति प्रथमस्येत्यर्थः द्वितीयस्य टित आत्मनेपदानामित्यनेनैत्वमेव नित्यत्वात् नच शप्श्यनोर्नित्यत्वं कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेणकचिन्नित्यताश्रयणात् उत्तरसूत्रेऽन्यत्रेतिलिङ्गाच्च आट एत्वन्नेत्युक्तं तस्य फलमाह यजातिपजातिरति यजदेवपूजासंगतिकरणदानेषु लेटआडागमः ३५ ॥ ॥ वैतोऽन्यत्र किमपेक्ष्येत्याकांक्षायां पूर्वसूत्रविषयादितिलभ्येतस्मिन्निधानात् तदाह आत इत्यादि ईशेऽतीति ईशऐश्वर्ये उत्तमैकवचनमिङ्गतश्चलोपोनास्तिपरस्मैपदेषु इत्युक्तेः टेरेत्वेतस्येः गृह्णातीति ग्रहेः कर्मणिलेट् इः तस्यादागमः यक्ग्रहिज्येतिसंप्रसारणंटेरेत्वं पूर्ववदेत्वम् पणबन्धइति यदिमेभवानिदंकुर्यात्तर्हीदमहंदास्यामीति समयकरणंपणबंधः आशंकासंभावनाअहमेवेतिविशेषविजयेच्छैः

वैतोऽन्यत्र ३।४।९९ लेटएकारस्येः स्याद्धात्वात्तेऽइत्यस्यविषयभिन्नापशूनामीशेग्रहागृह्णातीत्यत्रान्यत्रकिमसुप्रयसामादयेतेत्यादावुपसर्गादप्रशङ्कायोश्च ३।४।८० पणबन्धेआशङ्कायाञ्चलेट्स्यात् अहमेवपशूनामीशेनेज्जिह्मायन्तोनरकमयतामाहलःशानज्झौ ॥ छन्दसिशायजपि ३।१।८४ अपिशब्दाच्छानचोहृग्रहोर्भश्छन्दसीतिहस्यभः गृभायजिह्वयामधुवधानदेवसवितःश्रुतिरितामितिवभातेर्नलोपः गृभ्णामितेमध्याजभार ॥ व्यत्ययोबहुलम् ३।१।८५ विकरणानांबहुलंव्यत्ययःस्यात्छन्दसिआर्धधातुकस्यमेदतामितीतिप्राप्ते जरसामरतेपतिःम्रियतइतिप्राप्ते इन्द्रोवस्तेनेषतानयतेर्लोट्शपिपोद्वौविकरणौ इन्द्रेणयुजातरुषेमरुत्वतेतरेमत्यर्थःतरतेर्विध्यादौलिङ्युसिप्शप्प्राप्तौत्तस्यरुद्रस्येदम्वचनम् पशवःसंसारिणःनेदिति इच्छब्दआशंकांद्योतयति जिह्माचरणेननरकपातःसमाभूदित्यर्थः पता ॥ चैतित्रयोविकरणाः ॥ मेतिसउत्तमस्येतिसलोपः छंदसिशायछंदसिश्नःशायजप्यादेशःस्याद्वौपरे गृभायेति ग्रहउपादानेलोटः सेर्हिः क्रादिभ्यःश्नाग्रहिज्येतिसंप्रसारणमवधानेतिवेधबंधने श्नातोहरितिलुक् प्रसंगात् हृग्रहोर्भश्छंदसीत्यस्योदाहरणमाह गृभ्णामितिजभारेतिहृञ्हरणे लिटोणलिचद्वौहस्यभः गृह्णामिजहारेत्यर्थः ३८ भेदतीतिभिदिर्विदारणेधादिकः श्नमिप्राप्तेशप् म्रियतइति मृङ्प्राणत्यागेतुदादिभ्यइतिशेकृतेरिङ्शायग्लिङ्क्षिष्विति रिङादेशःश्यङ्भेषत्विति नयत्वित्यर्थः द्वौविकरणाविति तत्र

सिकौ
वे सु
७

सिप्नुवाहुलकात् एतेनसेमामविड्डिरित्यादिव्याख्यातम् अवरक्षेत्रस्माच्चोटिशपिप्राप्तेवाहुलकात्सिप् हुस्नभ्योहेर्धिः यत्वंधुत्वम् जश्त्वम् तरुषेमेति तरुषमसिति
जातेयासुद्लिङ्-स्सलोपोऽनत्यस्यनित्यंडितः अतोयेयःलोपोव्योर्वलि आद्गुणः अत्रोप्रत्ययांतस्यसिपेप्रत्यङ्गत्वात्सार्वधातुकेतिगुणःप्राप्तः सिचंतस्यशपिलघू
पधगुणश्चप्राप्तोवाहुलकान्नभवति॥ ॐ ॥सुप्तिङिति शास्त्रकृत्याणिनिरवार्यएवांसुप्रभृतीनांव्यत्ययमिच्छति स्रोपितयाविधोव्यत्ययोवाहुलकेनसिध्यति। व
हुलस्यभावोवाहुलकंमनोज्ञादित्वाद्युञ् तत्सुनर्वहुलशब्दस्यप्रवृत्तिनिमित्तम् बहूर्थादानत्वेचशब्दोहेतौयस्मादेवमुक्तप्रकारेव्यत्ययोवहुलग्रहणेनैवसिध्य

सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणांकालहलच्स्वरकर्तृयङाञ्चाव्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषांसोपिचसिध्यतिबाहुलकेना॥१॥धुरिदक्षिणायाःदक्षि
णास्यामितिप्राप्तेचषालंयेत्रस्यूयायतक्षतीतक्षन्तीतिप्राप्तेउपग्रहःपरस्मैपदात्मनेपदेब्रह्मचारिणमिच्छतेरिच्छतीतिप्राप्तेप्रतीपमन्यऊ
र्ध्वंयुध्यतिपध्यतइतिप्राप्तेमधोस्तृणात्वासतेमधुनरतिप्राप्तेनरःउरुषःअधासवीरैर्दशभिर्विपूयाःविपूयोदितिप्राप्तेकालःकालवाचीप्रत्य
यःअचोऽग्नीनाधास्यमानेनाद्युत्तोविषयेलृट्वातमसोगाअदुक्षतांअधुक्षदितिप्राप्तेमित्रवयच्चस्वरयःमित्रावयमितिप्राप्तेस्वरव्यत्ययस्तुच
स्यते। कर्तृशब्दःकारकमात्रपरःतथाचतद्धितानांव्यत्ययःअन्नादायाअण्विषयेचाअवग्रहेविशेषःयङोयशब्दादारभ्य
लिङ्याशिष्यङितिङःकारेणप्रत्याहारःतेषांव्यत्ययोभेदतीत्यादिरुक्तएव॥ तित्तस्माद्बहुलग्रहणंकृत्तमित्यर्थःविपूयाइति यूमिश्रणेविश्वेआशि

षिलिङ्-आधास्यमानेनेतिआङ्-पूर्वाद्धाधातोर्लृटःसद्देत्यनेनशानजादेशःस्यतासीरितिस्यःआनेमुगितिमुक्मित्रवयमितिदीर्घस्यह्रस्वव्यत्ययःस्वरव्यत्ययस्तिगि
वामिवश्रियसेइत्यत्रजसमर्थेइत्यनेन कृसेनिकृतेन्नित्यादिरित्यादुदात्तेप्राप्तेव्यत्ययेनमध्योदात्ततां कृत्तद्धितानामितितेनदीव्यतीत्यादौविधीयमानानांठगादीनां ७ राम
देवताद्वंद्वेतिकर्मत्वादेवमुक्तम् नात्रहकारकवाचित्वेप्याग्रहःकृत्तद्धितमात्रेतात्पर्यात्तथाचकिमोविहितोऽतिर्यच्छब्दादपिभवति त्वंवेत्ययतितेजातवेदःविश्वेदेवा
सोमरुतोपतिष्कृतअन्नादायेतिअन्नमत्तीत्यन्नादस्तस्मैअन्नेकर्मण्युपपदेदेःकर्मण्यणिप्राप्तेऽचअवग्रहइतिअणिकृतेअन्नआदायेतिअविगृअन्नअदायेतिभा

वोचेमेति वचेणशीर्लिङोमस्त्रङ्वचउम्यासुट्छन्दस्यभयथेतिलिङः सार्वधातुकसंज्ञाप्यस्तिनेनयासुट्इयादेशःवलिलोपः४० आदृपरार्ध्यप्रयुज्यमानाःशब्दाव
ति मंतरेणापिवत्यर्थंगमयंतिगौर्वाह्नीकइतिवदित्याशयेनाह लिङ्वदिति किंकिनोमवतःलिङ्प्रत्ययस्यभवन्तीत्ययमर्थस्तुनभवतितथाहिसत्तिलिङ्किंकिनङ्
त्येवब्रूयात् चस्मिन्निति भृञ् अस्मात् किं लिङ्ङ्वावाद्वित्वं किंकिनोः स्यानेतिवादयस्तुनलिङ्वदित्यतिदेशेनस्वरूपावार्धनैवकार्यातिदेशात् नलोकाव्ययेतिषष्ठीनिषे
धे वचशब्दाद्वितीयाजग्मिरितिगमहनेत्युपधालोपःजघ्निरितिहोहंतेरितिकुत्वंजघ्निरितिश्नुत्वंजघ्नोरीः ननुलिङ्वङ्भावेसत्यसंयोगाल्लिट्किदित्येवसिद्धेकित्वक

लिङ्याशिष्यङ्ग्रा१९८ आशिर्लिङि परेधातोरङ्स्याच्छन्दसिवचउम्मन्त्रम्वोचेमाग्नयेदृशेरग्वक्तव्यः।पितरन्त्वदृशेयम्मातरन्त्वाग्रडि
नुन्नदृशेऽडीतिगणः स्यात्।छन्दस्युभयथा१४१९७ धात्वधिकारेउक्तःप्रत्ययःसार्वधातुकार्द्धधातुकोभयसंज्ञःस्यात्।वङ्क्तुत्वासुक्तुतयःवङ्
ङ्यंतित्यर्थः आङ्धातुकत्वात्तिबिलोपःविश्तृण्विरेःसार्वधातुकत्वात्सुःशृभावश्चाहश्रुवोरितियण्।।आदृगमहनजनःकिंकिनोलिङ्१४१९७
।आदन्नादृवर्णान्ताद्गमादेश्चकिंकिनोस्तस्तोःचलिङ्वत्तावग्निर्वैत्र्यापपिःसोमादद्रिगाःजग्मिर्यावाजग्निर्दूत्यमग्निर्यावाजग्निःलिङ्वङ्भावादेवसि
द्धेऋच्छत्यृतामितिगणावाधनार्थंकित्त्वंबहुलंछन्दसीत्यत्वात्तनुरिगजगुरिगितुमर्थेसेसेनसेऽसेनक्सेसेकसेनध्यैअध्यैन्---कध्यैकध्यैनश
ध्यैशध्यैनतवैतवेङ्तवेनः१४१९८सेावसेरायःसेन्यातावामेषोअसेाशरदोजीवसेधाःअसेनित्याद्युदात्तःवसेःप्रेषेाकसेनागवामिवश्रियसे
।।अध्यैअध्यैनाजठरम्पृणाध्यैापसेआद्युदात्तोकध्यैकध्यैनाआहवध्यैापसेनिस्वरःशध्यैाराधसःसहमादयध्यै।।शध्यैनावायवेपिवध्यैतवै
रणमनर्थकमित्याशयेनाहलिङ्वङ्भावादिति असंयोगाल्लिट्किदितिकित्त्वंसिद्धमितिभावःआदितिमुखसुखार्थोदकारो दातवागतवेङ्सूतवेतवेनाकृतवे।।
ननुत्तकारःतेनतात्यत्वाभावाद्दीर्घस्यापिऋकारस्ययग्रहणान्नदाहतनुरिजेगरिरितित्दन्नवनत्तरणयोःग्दनिगरणेआभ्यांकिंद्वित्वात्यत्वाङ्हलेछन्दसीत्युत्वेप्रा
प्तेद्विर्वचनेचीतिनिषेधाङ्त्वाभावेद्वित्वम् उरदत्त्वम् उत्तरस्योत्त्वं ४९ तुमर्थेतुमुनोऽर्थेसुमर्थोभावःननुकर्त्तारिक्रदितिवचनात्कर्त्तरितुमुनोविधानात्कर्त्रर्थभावो।

र्थ इति चेच्छृणु अव्ययकृतो भावे इति वचनान्नुमो भावे विधानात् नुमर्थे पञ्चदशप्रत्ययाः भवंति वक्षे इति वचः सेकृत्वघत्वं कषसंयोगेक्षः एक्षे इति क्षणो गणः नक्षो रोञ्नित्यादिर्नित्यमित्यादुदात्तार्थः प्रेक्षे इति क्षणः सेकित्त्वादृगुणे आद्गुणः श्रियसे इति श्रयङ् नित्त्वादाद्युदात्तः रहमंत्रे मध्योदात्तः पठ्यते तत्र बाहुलकात्प्रत्ययस्य रोवोध्यः आहुवध्ये इति ह्वेञो हेतेरुवङ् मादयध्ये इति मदीहर्षेण्यन्ताच्छ्यै प्रत्ययः तस्य भाववाचिसार्वधातुकत्वात्सार्वधातुके यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् गुणायादेशौ पिवध्ये इति अत्रापि यकः प्रसंगे व्यत्ययेन शप् पा प्रेति पिबादेशः दातवा इति दाप् दाने तस्य वा आदेशो लोपः शाकल्यस्येति यलोपः सूत्रत्वेन इतिशब्दत्वान्न गुणः कर्तव्य इति कृञो गुणः कर्तुमित्यर्थः ॥ ॥ प्रये प्रश्वी द्यातेः कैप्रत्ययः रुहे रिथेनञ्पूर्वाच्च्यै श्वदृशे योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः दृशेः ख्यातेश्च के प्रत्ययः कित्त्वाद्दृशेन

प्रये रोहिष्ये अव्ययिष्ये ॥३।४।९०॥ एतेनुमर्थे निपात्यन्ते प्रयातुं रोढुं अव्ययितुमित्यर्थः ॥ दृशे विख्ये च ॥३।४।९१॥ द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः ॥ शकि णमुल्कमुलौ ॥३।४।९२॥ शक्नोतावुपपदेनुमर्थे एतौ स्तः विभाजन्ना शकत् अपलुपन्ना शकत् विभक्तुमपलोतुमित्यर्थः ॥ ईश्वरेतोसुन्कसुनौ ॥३।४।९३॥ ईश्वरे विचरितो ॥ ईश्वरे विलिस्वः विचरितुं विलेखितुमित्यर्थः ॥ कृत्या र्थेतवैकेन्केन्यत्वनः ॥३।४।९४॥ नमस्कृतवे अवगाहे दिदृक्षेण्यः भूर्यस्य कृत्त्वम् ॥ अवचक्षे च ॥३।४।९५॥ रिषणा नावचक्षे अवख्यातव्यमित्यर्थः ॥ गुणः ख्यातेरलोपश्च विभाजमिति विश्वीङ्जतेर्णमुलि लोपादत

उपधाया इति वृद्धिः अपलुपन्निति लुपलृछदेर्नेकित्त्वाद्गुणाभावः ईश्वरे ईश्वरशब्देउपपदेधातोस्तोसुन्कसुनौ स्तस्छन्दसि विचरितोरिति चरगतावित्त्वं विलिखइति लिखविलेखनेकित्त्वान्न गुणः त्वातोसुन्कसुनइत्यव्ययत्वादव्ययादाप्सुपइति विभक्तेर्लुक् नलुमतेति निषेधादत्वसन्नस्येतिदीर्घो न कृत्यार्थेकृत्यानामर्थीभावकर्मणोतयोरेवेति कृत्यानामर्थीभावकर्मणो विधानात् नञ्त्रएतेप्रत्ययाः स्युः यद्यपि कृत्यानामर्थीभव्यगेयेत्यादौ कर्तीपि दृश्यते तथापि नतत्र कृत्यत्वेन किंतर्हि स्वरूपेण कृत्यतया विधानेनुभावकर्मणोरेवेति भावः नमस्कृतवे इति नमस्कृतव्यमित्यर्थः अवगाहे इति गाहू विलोडने दिदृक्षेण्य इति दृशेः सन्नंतात्कैन्यः अतो लोपः कर्त्वमिति कृत्रः त्वन् कृत्यमित्यर्थः यद्यपि नुमर्थे सेसेनित्येनेनुमर्थे तवै विहितस्तथापि भावमिन्नेपि कर्मकारकेतवै यथा स्यादि

त्येवमर्थम् अवचक्षे अवपूर्वाच्चक्षिङ् ख्ञ्प्रत्ययो निपात्यते शित्त्वात्सार्वधातुकत्वेतेनख्यात्रादेशो न॥ ॐ ॥भावलक्षणेकृत्यार्थेऽतिनिश्चत्तम् तुमर्थेऽतिवर्त्तते प्रकृत्यर्थविशेषणंभावलक्षणग्रहणं भावोलक्ष्यतेयेनतस्मिन्नर्थेवर्त्तमानेभ्यःस्यादिभ्योधातुभ्यस्तुमर्थेतोसुन्स्याच्छन्दसि संस्थानादीनामवधित्वेनलक्षणंभावः आसमाप्तेरिति संश्चर्वोहितिस्थितिः समाप्तौरूढःसंतिसुते पिंडपितृयज्ञरत्यादौतथादर्शनात् आतमितोरिति तमुग्लानौ स्पृपितृदोःसुन्भृगतौ उतदिरहिंसानादरयोः आसमाप्तेरिति संश्चर्वोहितिस्थितिः समाप्तौरूढःसंतिसुते पिंडपितृयज्ञरत्यादौतथादर्शनात् आतमितोरिति तमुग्लानौ स्पृपितृदोःसुन्भृगतौ उतदिरहिंसानादरयोः भावलक्षणेऽर्थेवर्तमानयोस्पृपितृदोसुमर्थेकसुन् विस्पष्टमिति गमनादित्यर्थः॥इतितृतीयाध्यायस्यद्वितीयःपादः॥ रात्रेश्चाजसौ नजसिञ्जसिस्तस्मिन्रकारउच्चारणार्थःश्नाहौप्रभृतादि

भावलक्षणेऽर्थेवर्तमानयोस्पृपितृदोसुमर्थेकसुन् विस्पष्टमिति गमनादित्यर्थः॥इतितृतीयाध्यायस्यद्वितीयःपादः॥ रात्रेश्चाजसौ नजसिञ्जसिस्तस्मिन्रकारउच्चारणार्थःश्नाहौप्रभृतादि

भावलक्षणेस्थेणकृञ्वदिचरिहृतमिजनिभ्यस्तोसुन्॥३।४।९८॥आसंस्थातोःसीदन्तीत्यर्थेःउदेतोःस्रुपकर्तोःप्रवदितोःप्रचरितोःहेतोःआतमितोःक्लमविजनितोःसम्भवामःस्पृपितृदोःकसुन्॥३।४।९९॥भावलक्षणेऽर्थेवाऽपराकूरस्यविस्पष्टेविरपृशिनापुराजनभ्यआतदः॥ इतितृतीयोध्यायः॥ ६॥रात्रेश्चाऽजसौ॥४।१।३९॥रात्रिशब्दाङीप्स्यात्अजसिविषयेछन्दसिरान्नीव्यख्यदायती॥लोकेतुरात्रिकारात्रिकेतिङीष्यन्तोदात्तः॥नित्यञ्छन्दसि॥४।१।४९॥वह्वादिभ्यश्छन्दसिविषयेनित्यंङीष्वह्वीषुहित्वा॥नित्यग्रहणमुत्तरार्थम्॥भुवश्चा४।१।५०॥ङीष्स्यात्छन्दसिविभ्वीप्रभ्वीविप्रसंभ्यऽतिङुप्रत्ययान्तसूत्रेऽनुक्रियतेउतरत्यनुवृत्तेःउवङादेशमुत्वंचसमुच्चयान्छन्दसिलिङ्गाङीषोलित्त्वमानुगागमःलित्स्वरःरथीरभून्मुद्गलानी॥

भ्यऽतिवत् छन्दसीतिननुतिमिरपैरवर्णितारात्र्यऽतिप्रयोगोनस्यात् छंदसीत्युच्यतेनचेदंछन्दःअजसाविति निषेधाच्चकिंचवेदेपिरात्र्यऽतिप्रयोगोनस्यात् इत्याशंक्याहलोकेत्विति नुशब्दोवुक्तसमुच्चयार्थःलोकेजसिवेदेचेत्यर्थः रात्रिकारात्रिकेति रणदिभ्यांत्रिविति स्युत्पत्तिपक्षेरात्रिकारात्रनःअस्युत्पत्तिपक्षेतुसर्वंतोक्तिन्यर्थेतिङीष्वोध्यःनित्यम् वह्वादिभ्यश्चेतिवर्त्तते अन्यतोङीषितित्वतआह वह्वादिभ्यऽति ननुआरंभसामर्थ्यादेवनित्यत्वेसिद्धेनित्यग्रहणंव्यर्थमित्याशंक्याहनित्यग्रहणमुत्तरार्थमिति॥भूवःविभ्वीऽरिति विप्रसंभ्योङ्वसंज्ञायामित्यतोङुप्रत्ययान्तान्ङीष् नुस्वंयेभूरत्रापिस्यादित्याशंक्याहङुप्रत्ययान्तेति ननुङुप्रत्ययान्तानुकरणेप्रमाणंकिमत्तत्राहउतरत्यनुवृत्तेरिति वोतोगुणवचनादितिसूत्रात् ननुतर्हिङुप्रत्ययान्तस्यैवङीतिगुणोक्तेर्भरि

तनिर्देशः प्राप्नोतितदाह उवङादेशस्तु सोत्रस्ति सुन्वला इन्द्रवरुणेतिस्वरस्थेवार्तिकमिदम् लित्स्वरइति लितीत्यानुगागमस्योदात्तत्वम् ॥ ॐ ॥ दीर्घजिह्वी दीर्घजि
ह्वीतिनिपात्यतेऽन्दसि अप्राप्तोऽयमिति स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादिति नप्राप्नोतितत्रत्यसंयोगोपधादिति प्रतिषेधात् कङ्कू ऊङ् तइत्यतऊङितिवर्तते कङ्कशब्दात्कमराऽल्लुग्
व्याच्चस्त्रियामूङ् स्याच्छन्दसि गगुलुमधु एषाव्यत्ययेनच्छन्दसिस्त्रीत्वम् पतपालुशब्दस्यहिरुहीत्यादिनाऽऽलुजन्तः अव्ययाच्याख्यातमपित्यनुवृत्तिप्रदर्श
नार्थस्मारितम् आविष्क्रियेति अव्ययात्यित्यत्रामेहकृतसिद्धेभ्यइति नियमादप्राप्तः शैषिकस्यविधीयते आविष्क्रइति आविर्भूतमाविष्कम् हस्वान्नादाविति

दीर्घजिह्वीचच्छन्दसि।४।१।५९।संयोगोपधत्वादप्राप्तोऽयंविधीयते।आसुरीवेदीर्घजीह्वीदेवानांयज्ञवाट्॥कङ्कुकमराऽल्लोपश्छन्दसि।४।१।७१।
ऊङ्स्यात्।कङ्कूश्चवैकमराऽल्लुः।गगूलुमधुजतुपतयालूनामितिवक्तव्यं॥गगूलूःमधूःजतूःपतयालूः॥अव्ययात्यप्आविष्क्रियस्योपसंख्या
नञ्छन्दसि॥आविष्कोवर्हते॥छन्दसिठञ्।४।३।१९।वर्षाभ्यःठक्प्रावृषःस्वरेभेदःवार्षिकं॥वसन्ताच्च।४।३।२०।ठञ्स्यात्छन्दसिवासन्तिकं॥
हेमन्ताच्च।४।३।२१।छन्दसिठञ्हैमन्तिकमायोगविभागउत्तरार्थः॥शौनकादिभ्यश्छन्दसि।४।३।१०६।णिनि प्रोक्ते।कठाणोरपवादः।शौनकेनप्रो
क्तमधीयते शौनकिनः।वाजसनेयिनःछन्दसिकिम्।शौनकीयाशिक्षा॥द्यच्छन्दसि।४।३।१५०।विकारेवामयट्स्यात्।शरमयम्बर्हिःयस्यपर्ण
मयीजुहूः॥नोत्वदुङ्बिल्वात्।४।३।१५१।उत्वान्।उकारवान्।मौञ्जेशिक्यावङ्द्यच्चर्मतस्यविकारोवाङ्वीरज्जुःवैल्वोभूषःसभायायः॥

षत्वम् तकारस्य ठ

त्वम् ठकोपवादइति चर्षाभ्यष्ठगितिप्राप्तस्य ननुठकठञोःकोविशेषस्तत्राह स्वरेभेदइतिठञिकृतोञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वंठकितुसतिकितइत्यनेनोत्तोदात्तत्वं
स्यादितिभावः।वार्षिकमिति ठस्येकःउत्तरार्थइति सर्वत्रास्यतलोपश्चेत्येतदर्थंतत्रत्यस्यैवानुवृत्तिर्यथास्यात् वसन्तस्यमाभूत् शौनककाश्यपकौशिकाभ्यांणि राम·
णिरितिवर्तते।तदाहणिनिरितिप्रोक्तइति तेनप्रोक्तमित्यत्रास्मिन्नर्थे शौनकीयेति वृद्धाच्छःद्यचःमयड्वैतयोर्भाषायामित्युक्तेर्वेदेप्राप्तोविधीयते नोत्वत उकारवतः प्रातिपदि ए
कात्कङ्कुर्बिल्वशब्दाभ्यांचमयएनस्यात् द्यच्छन्दसीतिप्राप्तःप्रतिषिध्यते मौञ्जमितिमुञ्जशब्दादौत्सर्गिकोणवार्धीति वर्ङ्शब्दादौत्सर्गिकोण् टिड्ढाणञ्द्वय ॥

ढम्छन्दसि सप्तम्यन्तात्समाशब्दात्ढः साध्वर्थे अणादीनांचेति तत्रभवरतिप्राप्तानाम् पाथोनदीभ्यां सप्तम्यंताभ्यामाभ्यांभवार्थेऽण्स्यात् पाथसीति पाथोजलम्
कवंधमुदकंपाथरत्यमरान् पाथोन्तरिक्षरतिवृत्तिः वैशंतीभ्यरति विशेरीच्वेशन्तःपल्वलम्तत्रभवाश्चापःवैशन्त्यःसगर्भसयूथस्यर्तिगृभ्यांभवगिरति गीर्यतेवा
गर्भःसुताभवेत्यस्मिन्नितियूथम् तिथपृष्ठयूथयूथप्रोथारतिथकत्रत्यत्रान्तोनिपातितः दीर्घोपिनिपातनादेव कर्मधारयारति समानश्चासौगर्भश्च तत्रभवसगर्भ्य

ढम्छन्दसि।४।४।१०९।सप्तम्यन्ताद्भवार्थेयत्।मेघ्यायत्वविद्युत्यायत्वायथायथंशैषिकाणामणादीनाञ्चा
दीनामपवादोयंयत्।पक्षेतेऽपिभवन्ति।सर्वविधीनाञ्छन्दसिवैकल्पिकत्वात्।तद्यथा।मुंजवान्नामपर्वतः।तत्रभवः।मौंजवतः।सोमस्येवमौ
जवतस्यभक्षः।आचतुर्थसमाप्तेश्छन्दोधिकारः॥पाथोनदीभ्यांड्यण्।४।४।११९।तमुत्वापाथ्योवृषा।चनोदधीतनाद्योगिरेभ्यःपाथसिभवः पा
थ्यः।नद्याम्भवोनाद्यः॥वैशन्तहितवद्ब्राह्मण।४।४।११२।भवेवैशन्तीभ्यःस्वाहेहेमवतीभ्यःस्वाहा॥स्रोतसोविभाषाड्यत्ड्यौ।४।४।११३।पक्षे
यत्।ड्यत्ड्यौसुस्वरेभेदःस्रोतसिभवःस्रोत्यःस्रोतस्यः॥सगर्भसयूथसनुताद्यत्।४।४।११४।अनुभ्रातासगर्भ्यः।अनुसखासयूथ्यः।यो
नःसनुत्यःउतवाजिघत्नुःनुतिर्नुतानपुंसकेभावेक्तः।सगर्भादयस्त्रयोपिकर्मधारयाःसमानस्यछन्दसीतिसः ततोभवार्थेयत्।यतोपवादः।तुग्रा
दूना।४।४।११५।भवेर्ण्यः।पक्षेयदपि।श्रवःशमकृषमंतुग्र्यासितिवह्वचाःनुग्रियासितिशाखान्तरेधनाकाशयज्ञवरिस्तेषुनुग्रशब्दस्तिवृत्तिः
॥श्रेण्यादयत्।४।४।११६।घस्कौचा४।४।११७।चायत्।श्रेण्यभवोऽण्यः॥श्रियःश्रीयः॥समुद्राभ्राद्वः।४।४।११८।समुद्रियाश्चसरस्सोमनीषि
णानानदतोश्रियस्येवघोषाः॥वर्हिषिदत्तौ।४।४।११९।प्राग्धिताद्यदित्येवावर्हिष्येषुनिधिषुप्रियेषु॥ इतिविग्रहंयत्तोपवादइति भवेच्छन्द

सीतिप्राप्तस्य अश्वायत्।भवेच्छंदसीत्येवसिद्धे घादिभिर्वीधामाभूदितियद्विधीयते समुद्रासमुंदतीतिसमुद्रः स्फायितञ्चीत्तिरक् अपोविभर्तिरत्यभ्रम् मू
लविभुजादित्वात्कः अभ्रसमुद्रादितिवक्तव्येसमुद्राभ्रस्यशक्तिः पूर्वनिपातस्यानित्यत्वज्ञापनार्थो वर्हिषि तत्रभवरतिनिवृत्त वर्हिःशब्दस्तामित्यर्थे

यत्प्रत्ययोभवति वर्हिषेचिति चेहतेर्नलोपश्चेतीस्प्रत्ययः वर्हिस्तस्मायत् ॥ ॥ दूतस्य दूतशब्दात्षष्ठीसमर्थाद्भागेकर्मणिचाभिधेयेयत्प्रत्ययः स्यात् भागेतस्येद मित्यणिप्राप्तेवचनम् कर्मणिनुदूतवणिग्भ्यांचेत्यौपसंख्यानिकेये दूत्यमित्यादिदूतस्यभागोदूत्यः कर्मदूत्यम् रक्षोयात्नां षष्ठीबहुवचनीताभ्यांरक्षसयातु श ब्दाभ्यांहननीत्यस्मिन्नर्थेयत्स्यात् रक्षेरसुनिरक्षः कमितनिमनीत्यादिनायातेसुन् यातुशब्दोरक्षः शब्दपर्यायः नचविरूपाणामपिसमानामित्येकशेषःस्यादितिवा च्यम् बहूर्थोभिधायिस्वरूपवचनेनसूत्रभिन्नार्थेत्वात् रक्षस्येति हन्यतेनयासाहननीरक्षसो एवंयातव्या बहुवचनंस्तुतिवैशिष्ट्यज्ञापनाय बहूनांरक्षसांहननेहि स्तुतिः प्रतीयतेरेवतीजगती प्रशंसनेप्रशस्यं प्रपूर्वीच्छ्रुस्तुत्तावित्यस्माद्भावेक्यप् तदाह प्रशंसनेरेति रयिरस्यास्तीतिरेवती रयिशब्दान्मतुप् ऊदसोरइतिवत्व म् रयेर्मतौबहुलमितिसंप्रसारणं अगित्वान्ङीप् नश्चेगोरादित्वान्ङीष् जगच्छब्दाद्दूतीमानेरत्यनेनशत्रचङ्गावादुगितश्चेतिङीप् हविषेहिताहविष्या अगवादि

दूतस्यभागकर्म्मणी॥४।४।१२९॥भागोंशः।दूत्यं॥रक्षोयातूनांहननी॥४।४।१२९॥यातेश्चयेरक्षस्यातून्॥रेवतीजगतीहविष्याभ्यःप्रशस्ये॥४।४।१३२

प्रशंसनेयत्स्यात्रेवत्यादीनाम्प्रशंसनेरेवत्यंजगत्यंहविष्यं॥असुरस्यस्वम्॥४।४।१३३॥असुर्य्यन्देवेमिथोयिविश्वे॥मायायामण्॥४।४।१३४॥मा

सुरीमायां॥तद्धानासामुपधानोमन्त्रऋतीष्टकासुलुक्चमतोः॥४।४।१३५॥वर्चेसानुपधानोमन्त्रआसामिष्टकानांवर्चेस्याऋतव्याः॥

त्वाद्यत् तासांप्रशं सनंहविष्यंयस्येतिलोपश्चेतेर्हलोयमीयमीतियलोपः असुरस्यस्वं असुरशब्दात्यष्ठीसमर्थात्स्वमित्येतस्मिन्नर्थेयत्स्यात् असुर्यमितिनसुरोऽसुरः सुरप्रतिपक्षी अथवा असेरुरच् असतीत्यस्यतेवाऽसुरः तस्यस्वमसुर्यम् मायायामण् मीयतेऽनयेतिमायाऽसदर्थप्रकाशनशक्तिः भाडःश्रोणादिकोयं तस्यांवाच्यायामसुरशब्दाण् स्यात्पूर्वसूत्रापवादः आसुरीति टिड्ढाणञ्इतिङीष् तद्धानासा मलन्तात्प्रथमासमर्थादासामितिषष्ठ्यर्थेयत्स्यात् तत्प्रथमासमर्थमुपधानोमंत्रश्चेत्सभवति यत्तदासामितिनि र्दिश्यमिष्टकाश्चेत्ताः भवन्तिमतोश्च लुक्वर्चस्वानितिवर्चः शब्दोयस्मिन्मंत्रेस्तिसवर्चस्वान् कंभेष्टकोपधानमंत्रः भूतेचस्थभव्यंचस्थ देवस्यवःसवितुःप्रसवइत्यादिकः उ पधीयतेऽनेनेत्युपधानं चयनंरचनमित्यर्थः ऋतव्या इतिऋतुशब्दोयस्मिन्मंत्रेस्तिसऋतुमान् सचमधुश्चमाधवश्चेत्यादिकः ऋतुमानुपधानोमंत्रआसामिष्टकानामृ

पतिः समासएवाएवकारइष्टोऽवधारणार्थः।अन्यथाहिसमासेपतिरेवेतिनियमःसंभाव्येततत्तत्रमहाकविनेत्यादिप्रयोगोनसिध्येत्।अनल्विधौधात्वादेरित्यादिज्ञा
पकानुसरणान्नप्रतिपत्तिगौरवंस्यादितिभावः।पत्येत्यादिनन्वेवंशेषाघ्यसखिपतीत्येवोच्यतांकिमनेनपतिःसमासएवेतिसूत्रेणेतिचेन्नासमुदायस्यपतिरूपता
भावेनबहुव्रीहिपूर्वकपतिशब्दस्यापिधिसंज्ञास्यात्ततश्चसुसखिनेत्यादिवद्बहुपतिनेत्यादिप्रसज्येतइष्यतेतुबहुपत्येत्यादिनापिसखिपतीसमासएवेत्येवरूपता
मितिशंक्यबहुपत्येत्यादिवद्बहुसख्येत्याद्यापत्तेरिष्यतेतुबहुसखिनेत्यादिअथकथंसीतायाःपतयेनमइतिनघेर्मृतेप्रव्रज्जितेक्वीवेचपतितेपत्तावितिपरिशे
रश्चाअत्राहुःपतिरित्याख्यातःपतिस्तत्करोतितदाचष्टइतिणिचिटिलोपेअचइरित्यौणादिकइप्रत्ययेणेरनिटीतिणिलोपेचनिष्पन्नोयंपतिशब्दःपतिःसमासएवे
त्यत्रनगृह्यतेलाक्षणिकत्वान्नइतिएतेनकृष्णस्यसखिरर्जुनइतिभारतंसखिनावानरेंद्रेणेतिरामायणंचव्याख्यातंकतिशब्दइतिकासंख्यायेयंतेकतिकिम

पतिः समासएवा१।४।८पतिशब्दःसमासएवधिसंज्ञःस्यात्पत्यापत्येपत्युःङेपत्यौशेषेहरिवत्।समासेनाभूपतिनाभूपतयेकतिशब्दोनित्यंब
हुवचनान्तःबहुगणवतुडतिसंख्या१।१।२३एतेसंख्यासंज्ञास्युःडतिच१।१।२२।डत्यन्तासंख्याषट्संज्ञास्यात्।प्रत्ययस्यलुक्श्लुलुपः१।१।६१
लुक्श्लुलुप्एतैश्शब्दैःकृतेप्रत्ययादर्शनंकथमात्ततत्संज्ञंस्यात् ॥ ९९ संख्यापरिमाणेडतिचेतिडतौडित्वाट्टिलोपः।बहुगणवतुबहुगणोप्रातिपदिके

संख्यावाचकेगृह्येतेनतुसंघेवैपुल्यवाचकेअपिसंख्यायतेअनयेत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्।अतएवडतिरपिकिमःसंख्यापरिमाणेडतिचेतिविहितस्तद्धितएवगृ
ह्यतेवतुसाहचर्यात्चानतुपातेऽतिःयद्यपिसंज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेनतदंतग्रहणंनास्तितथापीहबहुडत्योःकेवलयोःसंज्ञाविधौफलाभावादन्वर्थतावलाच्चतदंत
योरेवसंज्ञाप्रवर्ततेसाहचर्यनिर्देशस्तुज्ञापकोबहुसतिरित्यादावतिप्रसंगशंकानिरासकइतिमित्याहुःनचैवंसंख्याकार्येषुकृत्वसुजादिषुकृत्रिमसंख्यायाएवग्र
हणंस्यात्तत्रत्वकृत्रिमायाइतिपंचकृत्वइत्यादिनासिध्येत्।कृत्रिमाकृत्रिमयोःकृत्रिमेकार्यंसंप्रत्ययादितिवाच्यंसंख्याया अतिशदंतायाःकतिपत्यत्रतिशदंतप
र्युदासबलेनसंख्याकार्येषुकृत्रिमाकृत्रिमन्यायाप्रवृत्तेःनन्वेवंभूरिशब्दात्कृत्वसुच्प्रत्ययइतिचेत्अत्राहुःअनियतसंख्यावाचिनोचेत्संख्याकार्यस्यान्तर्हिबहु
गणायोरेवेत्येवंभूतनियमफलकसंख्याविज्ञानान्नास्तिप्रसंगइतिडतिचषांतासषडित्यतःषडित्य नुवर्ततेसंख्येतिचप्रकृतेडतीत्यनेनविशेष्यतेतदाह।

मतुविहितस्तस्मिन्नर्थेप्रथमान्ताद्यत्स्यात् मासतन्वोरभिधेययोः ननुप्रथमासमर्थेमितिकस्मादागतमितिचेन्मत्वर्थग्रहणादित्येवेहऋषिचमितनिधनिसर्जिख
र्जिभ्यऊरितिऊकारान्तस्तनूशब्दःसूत्रेनिर्दिष्टःननुभृशीङ्तृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्यऊरित्युकारान्तःङ्ङ्घिरितिपूर्वनिपातप्रसंगात्॥॥ओजस्यूरिति ओ
जोयस्यौयस्यावाअस्तीत्योजस्या मधोःमधुशब्दान्मत्वर्थेञःस्याच्चाद्यत् मधव्यारिति ओर्गुणःवान्तोयीति अवादेशःओजसोहःओजःशब्दान्मत्वर्थेयत्वेसोऽह
न्यभिधेये ननुयङ्ग्रहणाद्यर्थम् खश्चेत्येवास्तितिचेन्नैवम् खश्चेत्युच्यमानेनन्तरसूत्रविहितस्यञमात्रस्यसमुच्चयोविज्ञायेततस्माद्यङ्ग्रहणम् वेशोयशःवेशश्च

ओजस्यातनूः॥मधोर्ञेच॥४।४।१२९।माधवःमधव्यः॥ओजसोऽहनियत्खौ॥४।४।१३०।ओजस्यमहः॥ओजसीनंवा॥वेशोयशआदेर्भगाद्यल्खौ
॥४।४।१३१।१३२।यथासंख्यनेष्यते।वेशोबलन्तदेवभगइतिकर्म्मधारयःवेशोभग्यःवेशोभगीनःयशोभग्यःयशोभगीनः॥पूर्वैःकृतमिनि
यौच॥४।४।१३३।गम्भीरेभिःपथिभिःपूर्विणेभिरेतेपन्थांसवितःपूर्व्यासः॥अद्भिःसंस्कृतम्॥४।४।१३४।यस्येदमप्येहवि॥सहस्रेणसम्मितोयः
॥४।४।१३५।सहस्रियासोअपान्नार्म्मयःसहस्रेणतुल्यइत्यर्थः॥मतौच॥४।४।१३६।सहस्रशब्दात्मत्वर्थेघःस्यात्।सहस्रमस्यास्तीतिसहस्रियः॥सो
ममहेतियः॥४।४।१३७।सोम्योब्राह्मणःयज्ञार्हइत्यर्थः॥मयेच॥४।४।१३८।सोमशब्दाद्यःस्यान्मयडर्थेसोम्यंमधुसोममयमित्यर्थः॥ परश्चवेशोयशसी

तेआदोयस्यतस्मादेशोयशआदेर्भगात्प्राप्तिपदिकाद्यत्स्योसोमत्वर्थे लकारःस्वरार्थःपूर्विणेभिरितिपूर्वैःकृताःपूर्विणाःतैरेवंपूर्व्यासःपूर्वीणःअद्भिःतृतीया
न्तादृशब्दात्संस्कृतमित्यर्थेयत्स्यात् सहस्रेणतृतीयान्तात्सहस्रशब्दात्संमितमित्येतस्मिन्नर्थेघस्यात् संमितःसदृशस्तुल्यइत्यर्थःसहस्रियाइतिसहस्रेणसं रात्र.
मिताःसहस्रियाःयस्येतिचेत्यकारलोपःसमितावितिपाठान्तरम् मतौतपःसहस्राभ्यांविनीनीत्यस्यापवादःसोममर्हतिद्वितीयान्तात्सोमशब्दादर्हतीत्यस्मिन्न १९
र्थेयःस्यात्सोम्यइतिसोममर्हतीतिसोम्यःमयेच आगतविकारावयवप्रकृतामयडर्थेतत्रागतेपंचमीसमर्थेविभक्तिःविकारावयवयोःषष्ठीप्रकृतवचनेप्रथमा-

व्याः तद्धानितिकिम् मंत्रादेवसमुदायान्माभूदितिकाशिका अत्रहरदत्तः नतुतद्धानित्यस्मिन्नतिसमर्थानोप्रथमाद्देतिवचनादासामितिप्रथमानिर्दिष्टात्वप्यन्तादिष्टका
मिधायिनःउपधानमंत्रेप्रत्ययः स्यादितिवाक्यार्थःस्यात् तथाचसमुदायान्नप्राप्नोतीतिचेत्सत्यम् आसामितिप्रथमंनकरिष्यतइतिमत्वाप्रश्नप्रतिवचनेनतत्रोपधानोमंत्रआ
सामिष्टकासुलुक्कमतोरितियोगःकरिष्यते तथाच तद्धानित्यस्याभावेभूतंचस्यभव्यंचस्थित्यर्थमुपधानोमंत्रआसामिष्टकानामितिवाक्यंस्यात् तथाचेतिनापराभृष्टान्मंत्र
समुदायादेवप्रत्ययःप्राप्नोतीतिभावःउपधानइतिकिम् चचैस्वदमिमंत्रणमासामित्यत्रमाभूत् शिवेनमाचक्षुषेत्यनुवाकःकुंभेष्टकाभिमंत्रणेविनियुक्तः मंत्रइतिकिम् अंगु
लिमानुपधानोहस्तआसामित्यत्रमाभूत् इष्टकास्वितिकिम् चचैस्वानुपधानआसांशर्करणामित्यत्रमाभूत् इतिकरणंनियमार्थम् अनेकपदसंभवेकेनचिदेवपदेनतद्धान्मं
त्रोपलक्ष्येनसर्वेणमनुग्रहणमुत्तरार्थम् अग्निमानित्यत्रमनुपएवलुक्यथास्यात् इनेर्माभूत् रहनुमत्वेनात्रत्यपविधानान्नस्यैवलुग्भविष्यति ॥ ॥ अग्निमान् अग्नि

अग्निमानण्।४।४।१२६। आग्निनीरुपदधातीति।वयस्यासुमूर्ध्नोमनुप्।४।४।१२७ तद्धानासामितिसूत्रंसर्वमनुवर्तते।मनोरितिपदमावर्त्यपञ्चम्य
न्तोवोध्यम्।मनुवन्नोयोमूर्द्धशब्दस्ततोमनुष्यात्प्रथमस्यमनोर्लुक्चावयश्शब्दवन्मन्त्रोपधेयास्विष्टकासुायस्मिन्मन्त्रेमूर्द्धवयःशब्दोस्तेनोप
धेयासु।मूर्द्धन्वतीरुपदधातीतिप्रयोगः।।मत्वर्थीयसनन्वोः।४।४।१२८।नभोभ्रांतदस्मिन्नस्तीतिनभस्योमासः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अग्निमानण्।४।४।१२६। आग्निनीरुपदधातीति।वयस्यासुमूर्ध्नोमनुप्।४।४।१२७ तद्धानासामितिसूत्रंसर्वमनुवर्तते।मनोरितिपदमावर्त्यपञ्चम्य
न्तोवोध्यम्।मनुवन्नोयोमूर्द्धशब्दस्ततोमनुष्यात्प्रथमस्यमनोर्लुक्चावयश्शब्दवन्मन्त्रोपधेयास्विष्टकासुायस्मिन्मन्त्रेमूर्द्धवयःशब्दोस्तेनोप
धेयासु।मूर्द्धन्वतीरुपदधातीतिप्रयोगः।।मत्वर्थीयसनन्वोः।४।४।१२८।नभोभ्रांतदस्मिन्नस्तीतिनभस्योमासः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सादन्यमिति सदनेगृहमर्हतीतिसादन्यः अन्येषामपीतिदीर्घः विदथ्यमिति विदथेयज्ञस्तमर्हतीत्यर्थः इहत्सरीयइति इहत्सरेणनिर्वृतः इहत्सरमधीष्टोभृतोभृतोभावीवाइहत्सरीयः इहत्सरेदावत्सरस्तद्वौपञ्चवर्षेयुगेद्व्योर्वर्षयोः संज्ञेएवंसंवत्सरपरिवत्सरशब्दावपि सम्परिपूर्वौ सम्परिपूर्वौइहत्सरान्नात्प्रातिपदिकाच्छन्दसिविषयेनिर्वृतादिष्वर्थेयुक्तःस्याच्चाच्छन्दसिघस्समयस्तदस्मप्राप्तमितिक्रतोरणित्यतःक्रतोरितिचानुवर्त्तते तदाहक्रतुशब्दादित्यादिक्रत्वियइति सिद्धिश्चेतिपरत्वेनभत्वेनिरस्तेत्रीर्णादतिगुणाभावेयण् उपसर्गात् इहधातुशब्देनधातुवाच्याक्रियालक्ष्यते स्वार्थेप्रयोजनेयस्यसाधनस्यतस्मिन्वर्त्तमानादित्यर्थः

सादन्यंविदथ्यम्॥वत्सरान्नाच्छन्दसि॥५।१।९१॥निर्वृतादिष्वर्थेषुइहत्सरीयः॥सम्परिपूर्वात्त्वच॥५।१।९२॥चाच्छन्दसिसम्वत्सरीणः॥सम्वत्सरीयः॥परिवत्सरीणः॥परीवत्सरीयः॥छन्दसिघस्॥५।१।९३॥क्रतुशब्दात्तदस्यप्राप्तमित्यर्थेभागक्रत्वियः॥उपसर्गाच्छन्दसिधात्वर्थे॥५।१।९४॥धात्वर्थेविशिष्टेसाधनेवर्त्तमानात्स्वार्थेवतिःस्यात्॥यइहतोनिवृतः॥उद्गतान्निर्गतानित्यर्थः॥षट्चछन्दसि॥५।२।५०॥नान्तादसंख्यादेःपरस्यडटः षट्स्थान्नड्डापञ्चथम्॥पञ्चमम्॥छन्दसिपरिपन्थिपरिपरिणौपर्य्यवस्थातरि॥५।२।९९॥अपत्यम्परिपन्थिनम्॥मात्वापरिपरिणोविदन्॥बहुलञ्छन्दसि॥५।२।१२२॥मत्वर्थेविनिःस्यात्॥अशवी छन्दोविन्प्रकरणेऽस्मिन्नेवलाङ्गयोमयरुजाहृद्यानोदीर्घश्चेतिवक्तव्यमितिदीर्घः॥मेहिष्ठमुभयाविनंसुनमस्राव्यचरत्॥छन्दसीवनिपौचवक्तव्यौ॥इरथीरभूत्॥सुमङ्गलीरियम्वधूः॥मयवानमीमहे॥ सादाह धात्वर्थेविशिष्टइतिउपसर्गाश्चपुनरेवमात्मकाःयद्धातुस्तायांक्रियायांतामेवविशिंषन्ति यथाआगच्छति यत्रतुनश्रूयतेतत्रक्रियाविशिष्टसाधनमाहुःयथानिकोशात्खिःयथावेतत्रक्रियापदंनश्रूयतेतत्रैवमथास्यादित्येवमर्थेधात्वर्थइत्युक्तम् यद्चतस्यपूरणेइत्यतःडडितिनान्तादसंख्यादेरितिचतदाह नान्तादित्यादि पंचथमिति पञ्चानांपूरणमित्यस्मिन्नर्थेडटि कृतेतस्यथडागमःछन्दसिपरिपंथिन्परिपरिन्एतौनिपात्येते छन्दसिपर्य्यवस्थातरिताच्चेपर्य्यवस्थातप्रतिपक्षःसपत्नइत्युच्यतेनिपातनेचात्रपर्य्यवस्थातृशब्दात्सार्थेइतिप्रत्ययोऽवस्थातृशब्दस्यपन्थिपरिणतावादेशोचनिपात्येते बहुलम्॥ ॥अस्मायामेधास्रजोविनिरितिवर्त्ततेतदाह विनिःस्यादितिः अश्वावीतीअश्वोऽस्यन्

मधोर्यः स्यादिति कृत्तिकास्वयदेवानुवर्तनीयमिति नक्षत्रात् स्वार्थे ठक् समूहे वा तेनाऽनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे प्रत्ययउत्पद्यत इत्यर्थः सर्वेभ्यो नक्षत्रात् सर्वेश
ब्दाद्देवशब्दाच्चेति लुक् स्नात् शिवशम करशब्दसामानाधिकरण्यात् शिवशमरिष्टस्येत्युभयप्राप्तौ कर्मणीति षष्ठी॥ ॥इति वैदिककाण्डे चतुर्थोऽध्यायः॥ सप्तनोत्र स
प्तन्शब्दाद्वस्याच्छन्दसि सप्तानीति सप्तन्शब्दाद्विनस्तद्धितश्चिटिलोपेतद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायांजस्जश्शसोःशिनंसकस्येतिनुम्उपधादीर्घःशेन्शतोः
डित्करणाद्नस्टिलोपार्थम् पञ्चदशिनइति पञ्चदशाहानि परिमाणमेषामिति डिनिःटिलोपः एतेनविंशिनोव्याख्याताःविंशिनोऽङ्गिरस्वदिति विंशतिर्गौवाणि परि

मधोः॥४॥४॥१३९॥मधुशब्दान्मयडर्थेयत्स्यात्मधव्यःमधुमयइत्यर्थः॥वसोःसमूहेचा४॥४॥१४०॥चान्मयडर्थेमत्वसव्यःअक्षरसमूहेछन्दस
उपसंख्यानम्॥छन्दःशब्दादक्षरसमूहेवर्त्तमानात्स्वार्थेयदित्यर्थः॥त्रीश्रावयेतिचतुरक्षरंश्रुस्त्रीवडितिचतुरक्षरंयेयजामहइतिपञ्चाक्षरं
यजेतिद्व्यक्षरंद्व्यक्षरोवषट्कारःएषवैसप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः॥नक्षत्राड्ढः४॥४॥१४१॥स्वार्थेनक्षत्रियेभ्यःस्वाहा॥सर्वदेवात्तातिल्ला४॥४॥१४२॥
स्वार्थेसवितानःसुवतसर्वतातिंप्रदक्षिणंदेवतातिमुराणाः॥शिवशमरिष्टस्यकरे४॥४॥१४३॥करोतीतिकरःपचाद्यच्॥शिवङ्करोतीतिशिवताति
यामिःशन्तातीभवथोददाशुषेअथोअरिष्टतातयेभावेचा४॥४॥१४४॥शिवादिभ्योभावेतातिःस्याच्छन्दसिशिवस्यभावःशिवतातिःशन्तातिः
अरिष्टतातिः॥इतिचतुर्थोऽध्यायः॥सप्तनोऽञ्छन्दसि५॥२॥६३॥तदस्यपरिमाणमितिवर्गइतिचासप्तसप्तानिअस्यजत्॥शन्शतोर्डिनिश्छन्दसि॥
तदस्यपरिमाणमित्यर्थेवाच्यः॥पञ्चदशिनोऽङ्गिरसःयस्मदस्मदोःसादृश्येवतुच्वाच्यः॥
त्वावतःपुरुत्वसोनत्वावोअन्यःयज्ञेविप्रस्यमावतः॥छन्दसिचा५॥२॥६७॥प्रातिपदिकमात्रात्तदर्हतीतियत्॥ माणमेषामितिविंशतेर्डिनिलोपेकृतेयस्येतिलोपः आंगिरस्॥अयास्यगार्ग्यगौतमऋत्यादिप्रवरभेदभिन्नानि विंशतिरवान्तरगोत्राणिपरिमाणमेषामित्यर्थः त्वाव
न्नइति त्वमिवत्वावान् तस्यत्वावतः अहमिवेतिमावान् तस्यमावतः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्व मादेशोआसर्वनाम्नऋत्यात्वम् ॥ ६ ॥ ॥

ख्याव्ययत्वेसुपोलुक् अत्रोदितकरणमिचएकाचोऽभ्यत्ययवच्चेत्यत्रास्यग्रहणंमाभूत् यदिस्यान्नहि अत्रापियदृष्टंकार्यंतदप्यतिदिश्येत न तत्रकोदोषः दृहस्त्रि
र्यंमन्यमानःयस्येतिलोपःप्राप्नोति॥ ॐ॥अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसिपूर्वसवर्णदीर्घत्वंभवतिदेवछन्दसानीतिवहुप्रजाःवहुप्रजाइतिनिपात्यते
छन्दसिवहुप्रजाइतिवक्तव्यंप्रजायस्येतिवहुव्रीहिःअस्मिंश्चप्रत्ययःयस्येतिचेत्यकारलोपःअत्वसंतस्येतिदीर्घःसत्वविसर्गौ छंदसिचवयसिदंतस्यदतइत्येतदंत
स्यदतइत्यनुवर्त्ततेतदाह दन्तस्यदतइति उभयतोदन्तायस्येतिविग्रहःहतमातारात्रिनशतश्चेतिनित्यंकपप्राप्तःइतिसुन्यायेपंचमोऽध्यायः
जागारेतिजागृनिद्राक्षये लिटिप्रथमपुरुषैकवचनम् दाशृतिडुदात्तदाने लट्शपःश्लुःस्नाविनिनित्यद्वित्वेप्राप्तेविकल्पःनूनुजानइतिनुजेर्लिदंतस्यकानजा

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि॥५।४।१०३॥तत्पुरुषाद्दच्स्यात्समासान्तः।ब्रह्मसाममभवतिदेवछन्दसानि॥वहुप्रजाश्छन्दसि॥५।४।१२३॥वहुप्रजा
निर्ऋतिमाविवेश॥छन्दसिच॥५।४।१२४॥दन्तस्यदतःस्याद्वहुव्रीहौउभयतोदंतःप्रतियहृक्तानि॥॥अनःछन्दसि॥५।४।१२८॥॥दन्ताद्वहुव्रीहेर्नकप्
हतामातायस्यहतमाताः॥ ॥इतिपञ्चमोऽध्यायः॥ ॥एकाचोद्वेछन्दसिवेतिवक्तव्यम्॥यैाजागारदितिप्रियाणि॥नुजादीनान्दीर्घोऽभ्यासस्यादेः॥
॥नुजादिरनृतिगणःप्रभरान्नुजानःसूर्य्येमामहानंदाधारयःपृथिवीम्॥सनृतावा॥बहुलञ्छन्दसि॥६।१।३४॥ह्वःसम्प्रसारणंस्यात्॥इन्द्रमाहु
वहूतये॥॥क्वचित्तेरुत्तरपदादिलोपश्चछन्दसि॥॥क्वचशब्देपरेत्रेः सम्प्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपश्चेतिवक्तव्यम्॥॥तृचसृकोछंदसिक्विन्प्रत्ययो
नि॥॥रयेर्म्मतौवहुलम्॥रेवान्॥रयिमान्पुष्टिवर्द्धनः॥ देशः मामहानमिति महपूजायांकानच् नृतावेतिनुःसौत्रोधातुःतस्माल्लिट् वहुलंछन्दसिहूः
संप्रसारणमितिवर्त्ततेतदाहहूःसंप्रसारणंस्यादिति आहुवेरति आङ्पूर्वोहेर्लोलडात्मनेपदोत्तमैकवचनम् वहुलंछंदसीतिशपोलुक्किंकृतेसंप्रसारण राम॰
मुवङादेशश्च॥तृचसृकमितितिस्रःऋचोयस्मिन्नृचंत्रिकंसूक्तंव्यूः पथामानसेइतिसमासान्तोऽचः रयेर्मतौ रयिशब्दस्यमतौपरतःसम्प्रसारणंस्याच्छन्द १३
सिरेवानितिछन्दसीरइतिवत्वम् रयिमानितिवहुलग्रहणात्संप्रसारणवत्वयोरभावः॥ ६ ॥ ॐ ॥ ॥

मानुषीरिति प्रथमावहुवचनम् मनोर्जाता वन्यतोषुञ्चेति ञ्यन् मनोषुगागमः सूत्रद्वयेऽपि ञ्यमिपूर्वैः संप्रसारणाच्चेत्यत्र वाक्यभेदेनेति ञ्यकः ञ्यमिपूर्वरूपंवास्याच्छंदसि तथासंप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपंवास्याच्छंदसितदाहृतेनेति शम्यस्त्रेतिविकल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वरूपत्वाभावे पूर्वसवर्णदीर्घोपि न भवति तयोरत्र विशेषाभावादितियणादेशएव भवति यज्यमानऽइति यजेर्लटः शानच्सार्वधातुकेतियक् ञ्नेमुगिनिमुक्त्यहिज्येतिसंप्रसारणं पूर्वरूपस्यैवैकाल्पिकत्वादभावेयणयातेऽइति यानीत्यर्थः यच्छब्दात्यरस्येर्लोपश्चेतप्रत्ययलक्षणोनत्यदादीनामऽइति ञ्लेनपुंसकस्यझलचेऽइतिलुम् सर्वनामस्थानेचेतिदीर्घोन्लोपः तातानीत्यर्थः पूर्ववत् भव्यप्रवय्ये विभेतेः प्रपूर्वस्यवीऽत्येतस्ययतिप्रत्ययेपरतश्छन्दसिविषयेयादेशोनिपात्यते भव्यऽइतिकृत्यल्युटऽइतिञ्पादानेयत्हवय्याऽइति ञ्कार

मानुषीरीलतेविशःउत्तरसूत्रद्वयेऽपीदंवाक्यभेदेनसम्बध्यतेतेनाभिपूर्वत्वंवास्यात्।शमीञ्चाशम्यञ्चासूर्म्येसूर्म्यांचासम्प्रसारणाच्चेतिपूर्वरूपमपिवाइज्यमानःयज्यमानः॥शेश्छंदसिबहुलम्।६।१।७०।लोपःस्यात्।यातेगात्राणाम्। तातापिराडानाम्॥एमन्नादिषुछंदसिपररूपंवक्तव्यम्॥ञ्पांत्वेमन्।ञ्पांत्वोह्मन्॥भव्यप्रवय्येचछन्दसि।६।१।८३।विभेत्यस्मादितिभव्यः।वेत्तेःप्रवय्याऽइतिस्त्रियामेवनिपातनम्।प्रवेयमित्यन्यत्रा छंदसिकिम्।भेयम्।प्रवेयम्॥हृदय्याउपसंख्यानम्॥हृदेभवाहृदय्याञ्पः।भवेछन्दसियत्॥प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे।६।१।११५।ऋकपादमध्यस्यएङ्प्रकृत्यास्यात्ञ्तिपरेननुवकारयकारेऽउपप्रयन्तोञ्ध्वरम्।सुजाते ञ्श्वसूनृते।ञ्नन्तःपादमितिकिम्।एतास्यादेशः प्रकृत्या॥पादस्यमध्येऽत्यन्तःपादमित्यव्ययीभावःञ्नन्तरित्यव्ययमधिकरणशक्तिप्रधानंमध्यम्।सएतेचेन्नि।ञ्व्यपरेकिम्।तेऽब्रुवन्॥

चेष्टपादश्चेहऋकपादएवगृह्यतेनस्वोकस्यवाछंदसीत्यतोमंडूकप्लुत्याछंदसीतिवर्त्ततेतेनास्यचेदिकत्वंसंपद्यतएत्यादेशेनाहऋकपादमध्यस्यऽइतिएङः पदांतादतीतिसूत्रादेङ्ऽइतिपंचम्यन्तमनुवर्त्तंप्रथमयाविपरिणम्यतेऽन्यस्यकार्यिणोऽसम्भवात् ऽत्यभिनेत्याह एङ्प्रकृत्येति संधिरूपंविकारंनयतीत्यर्थः उपप्रयन्तोञ्ध्वरमितिएङःपदांतादतीतिप्राप्तम् ञ्तःपादेकिमितिऋचीत्येवकिंनोक्तमित्यर्थः॥एतेचेतीति कपामतीकृतएतासएतेचेतिशुभ्रदर्शनोवत्सस्याऽइति

चायःकीचायतेर्बहुलंकीत्ययमादेशःस्याच्छन्दसिचिक्युरिति कुहोश्चुरितिचुःनिचाय्येतिचाष्टम्यांनिशामनयोःअस्मात्काशतिस्मासेसमासेनन्मूर्धन्योल्यविति ल्यबादेशःस्यर्धेलेड्याथामिति द्विर्वचनेरेफस्यसंप्रसारणमकारलोपश्चनिपातनात्अस्यर्धेथामितिभाषायाम्अपरेतुअपृक्तस्यस्यर्धेलेड्याथामिसंप्रसारणमलोपश्चनिपातनात्बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडागमाभावःतन्मतेप्रत्युदाहरणमपास्यैथामितिभाषायाम्अत्रैरहैश्चेति संप्रसारणमलोपश्चनिपातनात्ततोद्विर्वचनमुरदत्वमतआदेरितिदीर्घत्वम्तस्मान्नुड्द्विहल्यडागमःआनचुरानहुरितिभाषायाम्च्युडोलिटीतिअभ्यासस्यसंप्रसारणमनिट्त्वंचनिपातनात्चुच्युविषेतिभाषायामत्यजेर्णलीतित्यजवयोहानौअभ्यासस्यसंप्रसारणंनियात्यतेततआजेतिभाषायाम्आताऽतिश्रीञ्पाकेरित्यस्यनिष्ठायांआभावःश्रिताऽतिततस्यैवश्रीणा

चायःकी।६।१।३५।नाभ्यस्तिचक्युः।निचिक्युरन्यैलिटिउसिरूपंबहुलग्रहणानुवृत्तेर्नेह।अग्निर्ज्योतिर्निचाय्या।अपस्यैथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्रातास्रितमाशीराशीर्दुः।६।१।३६।एतेछन्दसिनिपात्यन्तेइन्द्रश्चविस्रोयदपस्यैथामास्यैर्ह्वदिआथामाश्वक्रमानृचुःवसून्यानृहुःअत्रैरहैश्चलिट्युसिचिच्युषेचुडोलिटिथासिायत्तित्याजात्यजेर्णलिआताःसइन्द्रसोमाःस्रितानोग्रहाःश्रीञ्पाकेनिष्ठायाम्।नाशीरदुदुह्वेमध्यतआशीर्तः।श्रीञएवक्विपिनिष्ठायाञ्च।खिदेश्छन्दसि।६।१।५२।खिदेर्दैन्येअस्यैवआस्यातःखिदादाखिखेदेत्यर्थेगशीर्वंछन्दसि।६।१।६०।शिरःशब्दस्यशीर्षन्स्यात्शीर्ष्णोजगतः।वाऽछन्दसि।६।१।९९।दीर्घाज्जसिरचिपूर्वसवर्णदीर्घोवास्यात्वाराहीवाराह्यौ।

तेर्ह्यस्त्वंचआशिरमिति आङ्पूर्वस्यश्रीणातेःक्विपधातोःशिरआदेशःतस्माद्विभक्तेरितिश्निःआङ्पूर्वस्यशिरस्यादेशःनिष्ठायाश्चनत्वाभावोनिपातनात्हलिचेतिदीर्घःखिदेश्छन्दसि आदेच्चउपदेशेऽशत्यतआदितिएजितिचवर्त्ततेविभाषालीयतेरित्यतोविभाषेतिचतदाहआद्यास्यादितिचखादेतिव्यत्ययेनपरस्मैपदम्शीर्ष्णइतिअच्लोपोनशत्यच्लोपःस्थाभ्यामितिणित्वम्पूर्वस्मादपिविधेस्थानिवद्भावइतिपस्येतअड्कुघाडित्यनेनवाछन्दसिनादिचिदीर्घाज्जसिचेतिचवर्त्ततेतदाहदीर्घादित्यादिवाराहीइतिवराहस्यविकारइतिअवयवेचप्राण्योषधिवृक्षेभ्यइतिमाणिरजतादिभ्योऽञ्ङीप्द्विवचनेपूर्वसवर्णदीर्घःपूर्वसवर्णभावेयणादे

नातच्छेनङ्इतिशब्दार्थमाचष्टे तस्यागशब्दस्यआदिस्तदादिस्तद्रूपोयअकारस्तस्मिन्परेपूर्वोयएङ्सइत्यर्थः नन्वत्रचकारः किमर्थइतिचेच्छृणुअसतिचकारेऽगश॰
ब्दस्यैवेङ्तरादावतिपरतःप्रकृत्याभवतीत्यर्थः स्यान्नतश्चैवमेङेअङीव्यदित्यत्रनस्यात् सतितुतस्मिन्नगशब्दस्ययएङ्यत्रकुत्रचिदतिप्रकृत्या
भवतितदादौचातिपरतोयःकश्चिदेङ्सप्रकृत्याभवतीत्ययमर्थोभवति तेनअङेअङेअङीव्यत् प्राणोअङेइत्यभयत्रापिभवति॥※॥अनुदात्तेचकुधपरेकुधोपरोयस्मा
त्सतयोक्तःकवर्गधकारेति धकारेअकारउच्चारणार्थः अग्निरिति अग्निशब्दोअङेगौर्निनलोपश्चेतिनिप्रत्ययोतोऽतोदात्तःआद्युदा
त्तइति ऋत्व्येंद्रायेत्यादिनोणादिसूत्रेणानिपातितः आङोआङितिङिद्विशिष्टआकारोगुत्यनेयईश्वरर्थेक्रियायेगेमर्यादाभिविधोचयः एतमातेङितेविद्याह्वय

अनुदात्तेचकुधपरेऽ॰१।१२०॥कवर्गोधकारपरेअनुदात्तेऽतिपरेएङ्प्रकृत्यायज्ञुषिअयंसोऽग्निःअयंसोअध्वरः।अनुदात्तेकिम्।अधोऽ
ग्नेरुद्रेअथशब्दआद्युदात्तःकुधपरेकिम्।सोऽयमग्निमन्तः॥अवपथासिचाऽ॰१।१२१॥अनुदात्तेअकारादौअवपथाःशब्देपरेयज्ञुषिए
ङ्प्रकृत्यात्रीरुद्रेभ्योअवपथाःवपेस्थासिलडितिङुःतिङइत्यनुदात्तत्वम्।अनुदात्तेकिम्।यदुद्रेभ्योऽवपथाः।निपातेर्य्यद्योतिनिघातोन॥
आङोऽनुनासिकश्छन्दसिऽ॰१।१२२॥आङोऽचिपरेऽनुनासिकःस्यात्सचप्रकृत्या।अत्रओंअपःगभीरओंउयपत्ते॥ईषाअक्षादीनाञ्छन्द
सिप्रकृतिभावोवक्तव्यः।ईषाअक्षोहिरण्ययः।ज्याइयम्।पूषाअविष्ट॥स्यश्छन्दसिबहुलमाऽ॰१।१२३॥स्इत्यस्यसोर्लोपःस्याद्बलिएष
स्यभानुः।हृस्वात्सान्त्रोत्तरपदेमन्त्रेऽ॰१।१२५॥हृस्वात्परस्यसान्द्रशब्दस्योत्तरपदस्यसुडागमःस्यान्मन्त्रेहरिश्चन्द्रोगरुत्मणःसुश्चन्द्रदस्म॥

स्मरणयोरडिदित्यनेनलक्षितःयद्यपिअभ्रओंअपरत्यत्रआकारेनईश्वरर्थादिच्चतुर्थ्यर्थेतसिःसप्तम्यर्थेयोतकत्वात्ततथापिवाक्यस्मरणयोरडिदित्येवेत्यर्थेम॰
अन्यत्रसर्वत्राङ्डिद्वेदितव्यः एवंत्तावद्भाष्येस्थितम् अभ्रओंअपरइति सप्तम्यर्थेयोतकोऽत्राङ्उपदेशेऽजनुनासिकइतीत्संज्ञातन्तउपदेशग्रहणात्तस्यःछन्दसिस्यइ
तित्यदित्येतस्यप्रथमांतस्यानुकरणम् सुपांसुलुगितिलुप्तषष्ठीकम् एषस्येति एतदस्यदश्चत्यादाचत्वेतदोःसःसावितिसः एतदस्यदश्चपरस्यसोःएतत्तदोःसुलोप

अत्रएतेरतिपादस्यान्तेएङस्तिअकश्चपरस्मपादस्यादावितितन्त्रिमित्तिनिमित्तयोःपाद्मध्यस्थत्वमिति सत्यपित्रकृतिभावः॥ॐ॥अव्यात्एषामनुकरणा
त्लासुवन्तेनसमासःअवरक्षणेआशीर्लिङ्-अवद्यादितिपञ्चम्येकवचनान्तम्अवक्रमुरित्यवर्वैस्यकमेलिप्युसिद्धिर्वचनप्रकरणेछन्दसिवाचनमितिद्वि
र्वचनाभावेरूपम् केचित्तुअवचक्रमुरितिस्वेच्छयाहृर्वैचनंयेपठंतितेषामुदाहरणंमृग्यम् वहृत्वास्तावदवक्रमुरित्यधीयतेअत्रनेतिवृङ्-वृञोर्मत्रेघसेति
लेर्लुक्आत्मनेपदेषितिझस्यादादेशःअयमितिरुदमःसोदोय्युसिअवतेर्लोट्अवन्तुअवस्युरितिअवेरसुन्औणादिकःततःक्यचक्याछन्दसीत्युय
ज्ञुष्पुरःउरोऽन्तरिक्षमितिनन्वत्रप्रकृत्यान्तःपादरूत्यनेनैवसिद्धेव्यर्थोऽयंयोगइत्याशंक्याह यज्ञषिपादाभावादित्यादिआपोजुषाणोआपोरित्यादौनिपृथक्पृ

अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवंत्ववस्युषुचा॥६।१।११६॥एषुचयरेप्यतिएङ्प्रकृत्यावसुमिन्नोअव्यात्।मित्रमहोअवद्यात्।माशिवासो
अवक्रमुः।तेनोअव्रत शतधारोअयंमणिःतेनोअवन्तु।कुशिकासोअवस्यवःयद्यपिवहृचैस्तेनोऽवन्तुरथमृः सोऽयमागात्तेरणेभि
रित्यादौप्रकृतिभावोनक्रियतेतथापिबाहुलकात्समाधेयम्।प्रातिशाख्येतुवाचनिकएवायमर्थः॥यज्ञष्पुरः॥६।१।११७॥उरःशब्दएङन्तो
तिप्रकृत्यायज्ञषिउरोअन्तरिक्षम्। यज्ञषिपादाभावादनन्तःपादार्थंवचनम्॥आपोजुषाणोवृष्टोवर्षिष्ठेम्बेम्बालेऽम्बिकेऽम्बा॥६।१।११८॥
यज्ञषिअतिप्रकृत्या।आपोअस्मान्मातरःशुजषाणोअग्निरन्यस्मृष्टोअग्नेभ्यामावर्षिष्ठेअधिनाकेअम्बे।अम्बाले।अम्बिकेअस्मादेववच
नादम्बार्थेति ह्रस्वेना॥अङ्गेत्यादौच॥६।१।११९॥अङ्गशब्देयएङ्नदादौचअकारेयएङ्पूर्वःसोऽतिप्रकृत्यायज्ञषिःप्राणोअङ्गेअङ्गेअरी

दान्यनुकरणानिविभक्तिरनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वान्नभवतिसुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुग्वाअंबिकेपूर्वइत्येतदप्यनुकरणमेवतत्रप्रथमंजसंतम
नुकरणम्द्वितीयंस्वंतंतृतीयमशंतंचतुर्थेऽम्बालेतिरेसंबुध्यन्तेआपोजुषाणोवृष्टोवर्षिष्ठेइत्येतेशब्दाःअंबिकेशब्दात्पूर्वोयोअंबेअंबालेशब्दौतौचेते अतिप
रतःप्रकृत्यास्युःअंगइत्यादौचअंगशब्देयएङितिप्रकृत्याभवतीतिवक्ष्यमाणोनसम्बन्धःनदादौअकारेयएङ्पूर्वइतिअत्रापिपूर्ववत्संबंधःअतिक्रांतपरामर्शि।

ऽत्यंतासंख्येतिासंख्येतिकिंपतमःप्रत्ययस्यलुक्श्लुलुपःअदर्शनंलोपइत्यनेनोनुवृत्तस्यादर्शनस्यानेकसंज्ञाकरणसामर्थ्यात्तेनाद्याश्रित्यतद्धावितसंज्ञाऽह वि
ज्ञायतेतेनसंज्ञासंकरेत्रनभवतितदेतदाहालुक्श्लुलुपशब्दैरित्यादिासतिनुसंज्ञासंकरेहंतीत्यत्रशवलुकिश्लावितिद्विर्त्वंस्यात्जुहोतीत्यत्रश्लोासतिउतोच
द्विर्लुकिहलिरितिचद्विर्ःस्यात्नचतत्रअभ्यस्तस्यनेत्यनुवृत्तेर्योयोतिनोनोतीत्यादाविवद्विर्नभविष्यतीतिवाच्यंासंज्ञासंकरपक्षेतदनुवृत्त्यसंभवात् अन्यथा
सूत्रस्यनिर्विषयत्वापत्तेःनचयोतीत्यादिरवकाशःासंज्ञासंकरेतत्रापिद्वित्वस्यदुर्वारत्वादितिभावःपलेलुक्ाजहोत्यादिभ्यःश्नुःजनपदेलुवित्यादिविधिप्रदे
शेषुसूत्रशाटकवद्वाविसंज्ञाविज्ञानान्नान्योन्याश्रयः॥ः षड्भ्योलुक्ासर्वनाम्नःस्मैरितिवत्षडोलुगितिवक्तव्येवहुवचननिर्देशोभत्रार्थेप्राधान्यसूचनार्थःद्धत्रिमा
कृत्रिमन्यायेनस्वरूपनिरूपसिद्धेस्तेनषडर्थगतसंख्याभिधायिनोरेवजश्शसोर्लुगित्यर्थेपर्यवसानात्प्रियपंचानरत्यादौनातिप्रसंगःजश्शसोःशिरित्यतोभनु

षड्भ्योलुक्।७।१।२२षड्भ्यःपरयोर्जश्शसोर्लुक्स्यात्।प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणं१।१।६२प्रत्ययेलुप्तेपितद्धाश्रितंकार्य्यंस्यात्।इतिजस्सिचे
तिगुणेप्राप्ते ॥

वर्तेनादाहाजश्शसोर्लुक्स्यादितिाप्रत्ययलोपे विशेषविहिताअपिलुगादिसंज्ञालोपसंज्ञानबाधंतेाएकसंज्ञाधिकारादन्यत्रसं
ज्ञानांबाध्यबाधकभावानेगीकाणदितिभावःास्यानिवत्सूत्रेणासिद्धेनियमार्थमिदंसूत्रंाप्रत्ययस्यासाधारणरूपंयत्रप्रयोजकंतदेवकार्य्येप्रत्ययलोपेसतिभव
तिनतुप्रत्ययाप्रत्ययसाधारणमितितेनशोभनादृषदोयस्यसृदृषत्प्रासादइत्यत्रनत्रसुभ्यामित्यतोदात्तांवाधित्वासोर्मनसीअलोमोषसीरित्युत्तरपदादुदा
त्तत्वमत्वसंतस्येतिदीर्घश्चनभवतियद्ययत्रप्रत्ययःप्राधान्येनाश्रीयतेतत्रास्विथावपिविध्यर्थमिदंतेनभत्रणेडित्यत्रहल्लोपोपितिसार्वधातुकेविहितर्
मलुप्तेपितस्मिन्नभवतिावर्णाश्रयेणास्तिप्रत्ययलक्षणमितितुचरणेप्राधान्यविषयकंतेनगवेहितंगोहितमित्यत्रअनादेशेनायद्यपीदंयस्मद्धयंआकारारूढंतथापिनियमपक्षएवप्रवर्तइतियड्लुगंतेमनोरमायांस्थितंास्यादेतन्नसूत्रस्याचरितार्थकत्वेपिप्रत्ययलोपेतत्तल्लक्षणमित्येवसूत्र्यतांकिमनेनद्वितीयप्रत्ययग्रहणेना
अत्राहुःाप्रत्ययस्यासाधारणरूपंयत्रेत्यादिलाभायद्वितीयप्रत्ययग्रहणमिति ॥

सहेः त्वा प्रत्ययऽति पक्षेत्वा प्रत्ययस्य ध्येआदेशश्च निपात्यते साढ्येसहेः त्वा प्रत्ययस्य ध्येहोढः ढ्रुलंढोढेलोपः ढ्रलोपेति दीर्घः साढ्वाऽति ढत्वादिर्ढ्रवत् नृनि॰ तीयमिति नृचित्वनोदात्तस्यात्तथाभूत्स्वरेतिमंत्रेसाहेत्यादुदात्तंपठ्यते तन्नसंगच्छेतेतिभावः सूत्रेऽतिशब्दः प्रकारार्थंतेननिष्ठायामपिनिपातनमित्याध्यम् आषा ग्नेवृषभःद्यावाऽतिअस्यआचार्यस्यद्यावः स्वरयोर्मध्यमैत्यडकारोलकारतांसंपद्यते डुमणासंप्रयुक्तःडकारःलकारतामेतीत्यन्वयः अष्टापदीति अष्टौपादाअस्याऽति व हुव्रीहौसंख्यासुपूर्वस्येतिपादस्यलोपेकृतेपादोऽन्यतरस्यामितिङीप् मंत्रेसोमसोमअप्वऽद्रियविश्वदेव्यएषांमनुष्यत्वयेपरेदीर्घः स्यान्मंत्रेओषधेश्चनत्वर्क्षा

सहेत्वाप्रत्ययेऽग्नेर्द्यंनृनिनृतीयंनिपात्यते। मरुद्भिरुग्रःपृतनासुसाढा॥ऋचोर्म्मध्यस्यस्यडस्यलःढस्यल्हश्चप्रातिशाख्येविहितः। आ हहि द्यावास्यस्वरयोर्म्मध्यमेत्यसम्पद्यतेसडकारोलकारःल्हकारतामेतिसएवचासद्ढकारःसन्नूष्मणासम्प्रयुक्तऽति॥छन्दसिचा ऽपृनत्रात्वंसादुत्तरपदेः। अष्टापदी॥मन्त्रेसोमाऽश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्यमतौ। ६।३।१३१।दीर्घःस्यान्मन्त्रेऽश्वावतीसोमावतीऽन्द्रियावान्मदिन्त मः। विश्वकर्म्मणाविश्वदेव्यावता॥ओषधेश्चविभक्तावप्रथमायाम्। ६।३।१३२।दीर्घःस्यान्मन्त्रेयदोषधीभ्यःऽदधाओषधीषु॥ऋचित्नुघमशुतद्रुकोरुष्याणाम्। ६।३।१३३।दीर्घःस्यात्।ऋतूनरन्द्रानूमर्तेः। उतवाघास्यालात्।मरुणोमन्तमीमहेभरताजात्तवेदसम्।तडिति पादेशस्यडित्त्वपक्षेग्रहणम्।तेनेहनाश्रणोतयावाराणः।कूमनाः।ऋतेभद्रायत्रानश्चक्राउरुष्याणाः॥

कारादत्तिनऽतिङीषागतार्थता अ

न्नोदात्ततापत्तेःऽस्यतेत्वाद्युदात्तोलघावंतऽतिफिट्सूत्रात्त्वित्नुघऽति स्वरूपग्रहणंनतरप्तमपोम्छंदसिघशब्दस्यैवदीर्घदर्शनात् ऊतवेतिभार्यायाःभ्राताश्वशुरः ततःपञ्चमीभरतेतिलोपेमध्यमपुरुषबहुवचनस्यथसस्यलोपेलङ्वदित्यतिदेशात्तस्यस्थानेतादेशस्तस्यस्थमिपामित्यनेन श्रणोतेति तप्तनप्तनथनाश्चेतितवादेशः अत्रपित्वाङित्त्वंनास्ति उरुष्याणाऽति उरुष्येति कंड्वादियगंतोरक्षणार्थंलोटःसेर्हिःअतोहेरितिलुक् नऽत्यस्यनश्चधातुस्थोरुषुभ्यऽतिणत्वम्॥ ६॥

दीनियमादिडागमःप्राप्नोति नचरेभावस्यवैयर्थ्यम् ह्रस्वप्रभृतिस्वित्यत्वचरितार्थत्वादतआह अत्रेति कथंपुनर्लोकाणिकसेरेशब्दस्यरेभावोभवतितत्राह॥ ॐ ॥
दर्थेचेतिद्विवचननिर्देशाल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानप्रवृत्तिरितिभावःतन्वादीनांतन्वादीनांबहुलमियङुवङौदेशस्यात्छन्दसि तनुवमितिअथातुत्वादप्राप्त
वङ्विधीयतेतन्वमितिवाछन्दसीत्यमिपूर्वत्वाभावेयण् त्र्यम्बकमितित्रीणिअम्बकानिनेत्राणियस्यासोत्र्यम्बकोरुद्रःवित्तनिरेरिति तनुविस्तारेरलिटःप्रथमपुरुष
बहुवचनं अत्राद्योपस्यासिद्धत्वेपिअतएकहल्मध्यइतिएत्वाभ्यासलोपौनलोपविधानसामर्थ्यात् पप्रिमेतिपल्पूपतनेलिटोमसो मस्यरुवितेनिरेपेतिमेतिभाषा
यांघसिभसोरनयोरुपधालोपःस्याद्धलादावजादौचकृतिसम्धिरिति अदेःक्तिन्बहुलंछन्दसीतिघस्लादेशेउपधालोपेचक्षतेश्छोश्छलीतिसलोपश्छकारस्यधत्वं

तदर्थंसूत्रेद्विवचनान्तनिर्देशंरयोरिति॥छन्दस्युभयथा॥६।४।८६।भूसुधियोर्य्यण्स्यादियङुवङौचावनेषुचित्रेभ्वाविभुर्वंवा।सुध्योर्न
च्यमग्रेःसुधियोवा॥तन्वादीनांछन्दसिबहुलम्॥तन्वंपुषेमातनुर्वंवा।त्र्यम्बकंत्रियम्बकम्॥तनिपत्योश्छन्दसि॥६।४।९।एतयोरुपधालो
पःकृतिप्रत्ययेवित्तनिरेकवयःशकुनाऽवपन्निमा॥घसिभसोर्हलि॥६।४।१००।सग्धिश्चेमावब्र्यांतेहरीधानाः॥हुश्नुवृकृभ्यश्छन्दसि॥६।४।१०२।शृणुधीहवमाशृणुधीगिरःरायस्पूर्धिउरणाऽरुधिःत्रपाद्धि॥वाछन्दसि॥६।४।८८।हिरपिद्वाश्वडिनश्च॥६।४।१०३।हेर्धिःसा
तारन्धिरमेर्व्यत्ययेनपरस्मैपदम्।शपःश्लुरभ्यासदीर्घश्चात्रसेप्रयन्धियुयोधिजातवेदः॥ अस्यजश्त्वंततःसमानाग्निःसग्धिरितिसमासेकृतेसमानस्यछन्द

सिपूर्वेप्रभृत्यर्थेचेतिसूत्रेणसमानस्यसभावमिति भसेर्लोटिनोश्लुःपरनित्यमपुपधालोपंवाधित्वाबाहुलकात्प्रथमंश्लावितिद्वित्वम् ततउपधालोपसलोपधत्वजश्त्वा
दीन्यानि शृणुएण्योर्हेर्धिःस्यात् शृधीति बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् अन्येषामपीतिदीर्घत्वम् शृणुधीति शृवःशृभावश्चविधानसामर्थ्यात् उतश्चप्र
त्ययादितिनहेर्लुक्दीर्घःपूर्ववत् धृधीति धृपालनेशपोलुक्उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः उरुणास्रुधीति नश्चधातुस्थोरुषुभ्यइतिणत्वम् कःकरदित्या
देनाविसर्जनीयस्यसत्वम् अपाद्यधीतिदीर्घःपूर्ववत् अभ्यासस्यदीर्घश्चेतिनुजादित्वादितिभावः रारंधीत्यत्रानुदात्तोपदेशेत्यादिनामलोपोनहेरङित्त्वात् ॥ ॥

सुपांसुपःस्थानेसुलुक्पूर्वसवर्णाआआत् शेयाडाड्यायाच्आल्एतेआदेशाःस्युःछन्दसिपन्थाऋतिच्युत्यर्थोबहुलमित्येवसिद्धमिदमुक्तंहितत्रसुप्तिङ्पयहेत्यादितसैवार्थं प्रपञ्चःधीतीत्यादि धीतीमतीसुस्तुतीशब्देभ्यस्तृतीयैकवचनस्यपूर्वसवर्णदीर्घत्वंदिविस्थशाविति प्राप्ते आऋतिअनेनादित्यत्राकारेणापि प्रश्लिष्यतऋतिदर्शितम्नताद्रिति नतशब्दादम्तस्यादादेशःनविभक्तौतुऋतीत्संज्ञाप्रतिषेधःयादेवेत्यादियत्तच्छब्दादम्नस्यात्युष्मेऋतियुष्मदःसप्तमीबहुवचनस्येशआदेशःशेषेलोपःअस्मेऋन्द्रेति शेऋतिप्रकृत्यत्वादयादेशाभावःनाभाऋति डित्वाट्टिलोपःताअनुष्ठेयेति षड्विंशतिऋस्यवैकयऋति प्रकाम्यऋदमध्यर्यैप्रेषे

सुपांसुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजाऽऽल्ः।७।१।३९।ऋजवःसन्तुपन्थाःपन्थानऋतिप्राप्तेसुः॥परमेव्योमन्व्योमनिऋतिप्राप्तेङेर्लुक्धीतीमतीसुस्तुतीधीत्यामत्यासुस्तुत्येतिप्राप्तेपूर्वसवर्णदीर्घःयासुरथारथीतमाःदिविस्थशाअस्त्रिनायोसुरथोदिविस्थशावित्यादिप्राप्तेआनताद्भ्राह्मणामानतमितिप्राप्तेआतायादेवविघ्नतात्वायमितिप्राप्तेआतायादेवविघ्नतात्वानयुष्मेवाजबन्धवःअस्मेऋन्द्राबृहस्पतीयुष्मासुअस्मभ्यऋतिप्राप्तेशेउरुयाथस्तुयाउरुणाथस्तुनेतिशेषेणानाभापृथिव्याःनाभाविति प्राप्तेडाताअनुष्ठ्योच्चावयतात्अनुष्ठानमनुष्ठाच्यवस्यावदङ्गआङेड्यासाधुयासाध्विति प्राप्तेयाचावसन्तायजेतावसन्तेऋति प्राप्तेआल्ऋयाडियाजीकारणाम्उपसंख्यानम्॥उर्वियादार्वियाउरुणादारुणेति प्राप्तेऋया। ९९ पठितैताःवैकीःअनुष्ठ्याःअनुष्ठानेनअनुक्रमेणागणनयागणयित्वाऽऽवयतात्भवान्विशस्तंकरोतुपृथक्करोतुभवानित्यर्थेःअनुष्ठानमनुष्ठेतिअनुपूर्वात्तिष्ठतेरङ्प्रत्ययेयेकवचनस्यड्यादेशेडित्वाट्टिलोपःनन्वनुपूर्वात्तिष्ठतेरात्मनेपदेनैवभवितव्यमागापपचोभावेऋतिक्तिनाभाव्यमितिचेत्सत्यम् पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरेतिसूत्रेव्यवस्थायामितिनिर्देशाद्डःपिसामान्यापेक्षज्ञापकाश्रयणात् तदेतद्ग्रामण्यनयतिव्यवस्थावदिति साधुऋतिप्राप्तेऋति सोर्लुकिप्राप्तेऋत्यर्थेःवसन्तेऋतिप्राप्तेआल्ऋति पूर्वसवर्णेनअतोगुणेऋतिस्यात् उर्वियेतिउरुशब्दात्पूर्तीयैकवचनस्येयादेशः ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥

सुक्षेत्रियेतिसुक्षेत्रिन्शब्दात्तृतीयैकवचनस्याडियाजादेशः डित्वाट्टिलोपः बाहुनेतिप्राप्तेरुतिकाशिकायांतुप्रबाहुनेतिप्राप्तेरुक्तंतत्समासभ्रमादित्यवधेयम्प्रेतिहिनसमस्तेष्वकृ
स्वरसंज्ञानात्पदकारोर्विधिर्ज्ञेयपाठाच्चअतः आख्यातान्वयीतिध्येयम्स्वप्नेयेतिअयावोऽकारःसुप्तिचेतिदीर्घनिवृत्त्यर्थः अतोगुणइतिपररूपम्नावयेतिनौशब्दाट्टाङ्यार्
रित्स्वरइतिरीतिसूत्रेणा अमोअमइतिमिवादेशोवृत्त्वेतेनद्वितीयैकवचनंछन्दसिदृष्टानुविधानात्तदेतदाह मिवादेशस्येतिशित्त्वात्सर्वादेशइतिशित्करणाभावेतुअलो
न्त्यस्येतिमकारस्यस्यात् आदेःपरस्येतिजनपञ्चमीनिर्देशाभावात् नचमकारस्यमकारवचनेप्रयोजनाभावात्सर्वादेशोभविष्यतीतिवाच्यम् मकारस्यमकारवचनमनु

सुक्षेत्रियासुक्षेत्रिणेतिप्राप्तेडियाच्वृतिन्नशुक्रसरसीशयानम्डेरीकारइत्याहुःतन्नाद्युदात्तेपदेप्राप्तेव्यत्ययेनान्तोदात्तताविवक्षितसुडीषन्नात्डे·
र्लुक्डेरीकारादेशस्यतूदाहरणान्नरंमृग्यम्आडऽयाजऽयाणमुपसंख्यानम्॥प्रवाहवासिस्तम्बाहुनेतिप्राप्तेआडादेशःघेर्ङितीतिगुणाःस्वप्नया।
स्वप्नेनेतिप्राप्तेअयाचास्तनःसिन्धुमिवनावयानावेतिप्राप्तेअयारादित्स्वरः॥अमोमश्॥७।१।४०।मिवादेशस्यामोमश्स्यात्अकारउच्चारणा
र्थः।शित्त्वात्सर्वादेशःअस्मिंसिचरतिरुद्रावधीवृत्रम्अवधिषमितिप्राप्ते॥लोपस्तआत्मनेपदेषु।७।१।४१॥छन्दसिदेवाअदुहन्अदुहतेति
प्राप्तेदक्षिणातःशये।शेतेरितिप्राप्तेआत्मेतिकिम्।उत्सन्दुहन्ति॥ध्वमोध्वात्।७।१।४२।अन्तरेवोष्माणंवारयध्वात्।वारयध्वमितिप्राप्ते॥यज
ध्वैनमितिच।७।१।४३।एनमिन्यरेध्वमोऽन्तलोपेनिपात्यतेतायजध्वैनम्प्रियमेधाःवकारस्ययकारोनिपात्यतइतिवृत्तिकारोक्तिःप्रामादिकी ॥

स्वारनिवृत्त्यर्थंस्यात्मोराजिसमःक्वावित्यत्रयथावधीमिति हेतेर्लुङ्हनोवधलिङिलुङिचेतिवधादेशःक्षेःसिच्वृद्धतस्यस्यइतिमिपोऽम्भावःतस्यमश्अस्तिसिचइ
तिमस्यापृक्तस्येट्टीतिसिचोलोपःएषर्णादीर्घत्वंबहुलंछन्दसीत्यडभावःलोपस्त॥आत्मनेपदेषुयस्तकारस्तस्यछन्दसिविषयेलोपःस्यात्अदुहेतिदुहेर्लङ्आ
त्मनेपदेषनन्तइतिझस्यादादेशःबहुलंछन्दसीतिरुट्तकारस्यलोपेदुहोर्धकारयोर्होढःइतिपररूपं शयेइतिशेतेरित्यत्रतलोपेशतेऽादेशःध्वमो॥ध्वमो
ध्वादित्यादेशःस्याच्छन्दसि चारयध्वादितिचुरादेर्णिचिलोट्यज॥वृत्तिकारस्तुयजध्वैनमितिपाठंज्ञात्वावकारस्ययकारश्चनिपात्यतइत्याह तदसङ्गतिव

सिकौ
वै·
१९

कारस्येत्यादिप्रामादिकीतिलस्येवकारपाठस्यनिर्विचारत्वात् वेदभाष्येपिप्रकृतसूत्रस्यमलोपमात्रपरतोक्तेश्चेतिभावः ॥७॥ ॥तस्यमध्यमपुरुषबहुवचनस्येति
प्रथमपुरुषैकवचनस्यतुनग्रहणम् छन्दसिदृष्टानुविधानात् दृष्टोत्तराभ्यांवहुवचनाभ्यांसाहचर्य्याच्च रुणतादिति रुधिहिंसाकरणयोश्चधिन्विरुणद्धोस्वेत्यु
प्रत्ययःवकारस्यचाकारः अतौलोपःगमयतादिति गमेर्णिच्जनीजृधिति अमंतलान्मित्संज्ञायांमितांह्रस्वःलोड्मध्यमपुरुषबहुवचनस्यतादेशःतप्रत्ययः तस्य
स्थानेऽतेआदेशाःस्नुःशृणोतेतिश्नुश्रवणे श्नुवःशृचेतिश्नुप्रत्ययःशृभावश्चपिलेनाडित्वाद्गुणःश्नुनोतनेतिषुञ्अभिषवेस्वादिभ्यःश्नुःतस्यस्तनप्रदधातनेतिअ
त्राप्यडित्वात् श्नाभ्यस्तयोरित्याकारलोपाभावः ऋदंतोअंगस्यसंज्ञयवचनः ऋदंतःतपरकरणमसंदेहार्थम् तयाचायमर्थःएमस्त्वयेशब्द

तस्यतात्॥७।१।४४॥मध्यमपुरुषबहुवचनस्यस्थानेतात्स्यात्।गात्रमस्यनूनंकृणुतात्।कृणुतेतिप्राप्तेःसृप्येच्छुगोमयतात्।गमयतेतिप्रा
प्तेः॥तप्तनप्तनथनाश्च॥७।१।४५॥तस्येत्येवाशृणोतेयाचाणःशृणुतेतिप्राप्तेःतपासुनोतेतनापचतनत्रस्वाहसोरधातनद्रविणाच्चित्रमस्मेःतप्तन
प्तमरुतस्तज्जुजुष्टनाजुषध्वमितिप्राप्तेःव्यत्ययेनपरस्मैपदेश्नुश्चाविश्वेदेवासोमरुतोमतिमुनाःयत्सख्याकाःस्येत्यर्थेःयच्छ्रुष्टाच्छंदसोड
तिःत्रस्तेस्तस्यथनादेशःगाद्रन्तोमसि॥७।१।४६॥मसीत्यविभक्तिकोनिर्देशःरकारउच्चारणार्थःमस्इत्ययमिकारस्वरूपनिरूपकावयवविशि
ष्टःस्यात्।मसइणागमःस्यादितियावत्॥नमोभरन्तएमसित्वमस्माकन्तवस्मसिरश्मस्मइतिप्राप्ते॥क्लोयक्॥७।१।४७॥दिवंसुपर्णोगत्वाय ॥

इकारान्तोभवति मसःसकारंतस्यइणागमोभवतिशचतस्यान्तोभवतीत्यर्थेसरेतदाह मसइत्ययमिति तत्रयदिसकारेएमर्दनरकारंतत्वमभिप्रेतंस्यात्तर्हिमसइ
स्थितिवाच्यंस्यात् तस्मात्स्वस्थितएवसकारेइकारउपसंजनीयःअंतग्रहणाच्चतन्नहणेनश्चत्यते ततश्चटिलकित्वादेरागमलिंगस्यामावेप्यर्थीरागमोयंसंपद्यते तदे एम·
तदुध्वनयन्नाह मसइणागमःस्यादिति एवंचमसइगितिवक्तव्यंप्रत्याहारसंदेहप्रसंगात्तयानोक्तम् एमसीतिइणगतौमसन्तस्यइकारःअन्तावयवःमसीति १९
अस्तेर्मस् असोरल्लोपःत्लोयक्तत्कारत्यस्ययगागमःस्याच्छंदसिगत्वायेतिगमेःत्का अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपःत्कारत्यस्ययगागमः ॥ ९ ॥

ऽस्थीनत्क्वाप्रत्ययस्येति यजेःपरस्येतिशेषःऽस्थीनमिति यजेःक्वावित्वपीतिसंप्रसारणम्।त्रश्चेतिषत्वम्।क्तित्वमाकारस्येनमादेशःपीत्वेतिपिबतेःक्त्वाप्रत्ययः
मास्थितीत्वमाज्जसेरसुगिति पूर्वसवर्णदीर्घौचार्यानुरोधेननिर्देशःदेवासऽइतिअसुकिःसकारस्यश्चुत्वेनशकारस्यविसर्गःश्रीणामितिअस्यवामीतिनि
दीत्वविकल्पान्नदीत्वाभावेउदाहरणमिदम्बोध्यम्।नदीत्वपक्षेतुह्रस्वनद्यापोनुडितिअनेनैवसिद्धम्।सूत्रग्रामणीनामितिसूत्राश्वग्रामण्यश्चेतीतरेतरयोगः
गोःपादेइत्येतस्मादुत्तरस्यामोनुडागमःस्यात्यादन्तेपरश्चेद्दकारूपादेशदृश्यतेऽन्दसीत्यधिकारात्।ऊन्दस्यूदसिचेत्येवसिद्धेऽपिदृश्यतइत्येतत्सर्वोपाधि

ऽस्थीनमितिच।७।१।४९।क्वाप्रत्ययस्यईनम्।अन्तादेशोनिपात्यते।ऽस्थीनंदेवानाऽस्थूऽइतिप्राप्ते॥स्तात्व्याऽयस्था।७।१।४९।आदिशब्दः
प्रकारार्थः।आकारस्यईकारोनिपात्यते।स्त्रिन्नस्त्रीमलादिवापीत्वीसोमस्यवाऽधेःस्तात्वापीत्वेतिप्राप्ते॥आज्जसेरसुक्।७।१।५०।अव
र्णोन्ताद्ङात्यरस्यजसोऽसुक्स्यात्।देवासःब्राह्मणासः।श्रीग्रामण्योर्ऽछन्दसि।७।१।५१।श्रीग्रामण्योरुदाहरणमूह्यम्।सू
त्रग्रामणीनाम्।गोःपादान्ते।७।१।५७।विभाषाहित्वागोपतिंशूरगोनाम्।पादान्तेकिम्।गवांशताऽक्षय्यामेषुःपादान्तेऽपिक्वचिन्नाऽछन्दसिसर्व
षामेवकल्पिकत्वान्।विराजऽइतिऽकारान्तोपतिऽकारान्तम्।ऊन्दस्यपिदृश्यते।७।१।७९।अस्थ्यादीनामनङ्।इन्द्रोदधीचोऽस्थभिः।ईच्चद्विवचने।७।१।७७
।अस्थ्यादीनामित्येवाऽस्थीभ्यांनेत्यासिकाभ्याम्।दृक्स्वस्तवसाञ्छन्दसि।७।१।८३।एषांनुमस्यात्सौ।कीदृङिन्द्रः।स्वानास्वत
वान्॥उदोष्ठ्यपूर्वस्य॥बहुलञ्छन्दसि।७।१।१०३॥ ९९ व्यभिचारार्थम्।अन्यथाआरंभसामर्थ्यात्कस्यचिदेवव्यभिचारःसंभाव्येतटादावपीत्युक्तेहत्वा

यावपिभवति।अस्थभिःविभक्तावित्युक्तमविभक्तावपिभवति।अस्थन्वेतपरनस्याविभक्तिअस्थन्वेतमित्यत्रास्थिशब्दान्नतृप्अनडुदृक्षेतेःनोनुडितिमनुपोनुडभ
नडोन्तकारलोपःदृक्।आक्षीनयोर्नुमसावनडुहऽत्यत्रोनुमसावित्यनुवर्त्ततेतदाहनुमस्यादितिकीदृङिन्द्रऽइतिकिमशब्देउपपदेत्यदादिसदृशोनालोचनेकचेतिदृशेः
क्विन्ऽदृक्किमोरीऽकीतिकिमःकीआदेशःनुमसंयोगोतस्यलोपःक्विन्प्रत्ययस्येतिकुत्वेननस्यङः ङःमोहस्वादचीतिङुऽह्स्वावितिअवतेरसुनसुङुअवोयस्येतिविग्रहः

स्ववःशब्दान्नुमिकृतेसांतमहतेतिशैघः संयोगांतत्वोपःतस्यासिद्धत्वान्नलोपोन स्तवानितिधातुःसोत्रोरङ्यर्थःततोऽसुन्स्तवोवृद्धिर्यस्येतिविग्रहःश्रातनुरि
रितितरतेरदृगमेतिकिन्प्रत्ययःउलंतस्यद्विर्वचनेऽचीतिस्थानिवद्भावान्नहत्येतस्यद्विर्वचनेउरलम्ऋहूरेःश्रीदितोनिष्ठायामित्यतोनिष्ठायामितिवर्त्ततेतदाहनि
ष्ठायामितिअहुतमितिनहुतमहुतम् अपरिहृताःऋन्दसिबहुवचनांतस्यैवप्रयोगदर्शनाद्बहुवचनांतस्यनिर्देशःसोमेरुद्रणाविति हूरुत्यादेशस्याभावोपिबोध्यः
यसित्रसुअदने स्कंभुस्तंभुरेभनार्थौसौत्रौ चतेयाचने कसगतौ शसुहिंसायाम् शंसुस्तुतौ शासुअनुशिष्टौ नृस्तवनतरणायोःवहःसंभक्तौ दृज्वरीज्वलदीप्तौक्षर

ततुरिःगुहूरेश्छंदसि७।२।३९हूरेर्निष्ठायांहुश्रादेशःस्यात्।अहुतमसिहविर्धानम्॥अपरिहृताश्च७।२।३८हूरेर्णाप्राप्तस्यादेशस्याभावो
निपात्यते।अपरिहृताःसन्नुयामराजम्॥सोमे हरितः७।२।३९हरयङ्गणेनिपात्येते।मानःसोमोहरितः॥त्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्त
विकस्तावित्रसुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसुपलसुदलसुटलसुस्फुरुस्फुलुबुस्फुरुस्फुलुबुक्लिशिरितिवमित्यमितीतिच।७।२।४ अस्मादृशनिपात्यन्तेतत्रत्रसुस्क
म्भुस्तम्भुएषामुदित्वान्निष्ठायामिट्प्रतिषेधेप्राप्तेऽयंनिपात्यते।एवंवशनीभिर्मैसितामभुक्तमा।विस्कभितेत्रजरेयेनस्तस्तभितमास्त्येनोत्त
भितामूमिःस्तभितेत्येवसिद्धेऽत्रस्तेस्यपनर्निपातनमन्योपसर्गपूर्वस्यमाभूदितिचतेयाचनेकसगतौ।आभ्याङ्क्तःस्येडभावश्चनाहतश्च
नामुतः॥विभाहस्यावमश्विनाविकस्तमाउत्तानायाहृदयंयदिक्तम्॥ ९९ संचलनेशमूषसहनेऽनमस्तद्विरोअमगत्यादिषुअष्टादशेति स्मितः ॥

पाठपक्षेतुएकोनविंशतिःउदित्वान्निष्ठायामिट्प्रतिषेधेप्राप्तेऽति उदितोवेतिलाघवेद्वाप्राप्तस्यविभाषेतिनिषेधेप्राप्तेऽत्यर्थेःविस्कभितेऽति अनिदितामितिन ॥
त्तोपःवेःस्कभ्नातेर्नित्यमितिषत्वम् उत्तभितेति उदःस्थास्तम्भोरितिपूर्वसवर्णोःसकारस्यथकारःतस्यश्चुत्वेशरिसतरीऽतिलोपःअन्योपसर्गपूर्वस्यमाभूदितिम ॥ राम
दिस्यात् उत्तभितयहणंव्यर्थंस्यात् चत्तावेति चतशब्दाद्विजन्तात्सहआदुणःनिपातेनसहएकीकृत्यक्तेदत्वेषत्वेकारणेसंप्रदायसिद्धःभूयामोऽतिमंत्रेभू ॥ २९
यामोऽतियथा अश्वस्याविशस्तेतिअन्येषामपीतिपूर्वपदस्यदीर्घः ॥ ९ ॥ ९ ॥ ॥

नलुमतांगस्यालुमतेतिकिंकार्यतेहार्यते।अत्रणोरनियीतिणिलोपेपिणिजपेक्षयाद्वृद्धिर्भवत्येवाअंगस्येतिकिंपंचसप्तकतीत्यादौप्रत्ययांतकार्यंसुमिङंतमितिप
दसंज्ञायथास्यात्।अस्मदिति।प्राचात्वव्ययास्मदितिपठितंतत्रअव्ययेत्युपस्थितेसदृशंत्रिषुश्रुतेर्लिंगत्रयान्वयपरत्वेनअव्ययानामलिंगत्वात्।अव्ययीभावस्य

नलुमताङ्गस्य।१।१।६३।लुक्श्लुलुपएतेलुमन्ताःलुमताशब्देनलुप्तेनिमित्तमङ्गकार्य्यंनस्यात्।कति२।कतिभिः।कतिभ्यः२।कतीनां।क
तिषुयुष्मदस्मद्षट्संज्ञास्त्रिषुसरूपाः।त्रिशब्दोनित्यंबहुवचनान्तःत्रयःत्रीन्।त्रिभिः।त्रिभ्यः।त्रेस्त्रयः।७।१।५३।त्रिशदादेशस्यया
दामित्रयाणां।परमत्रयाणां।गौणत्वेतुनेतिकेचित्।प्रियत्रीणांवस्तुतस्तुप्रियत्रयाणां।त्रिषुद्विशब्दोनित्यंद्विवचनान्तःत्यदादीनामः७
।२।१०२।एषामकारेन्तादेशस्याद्विभक्तौ।द्विपर्य्यन्तानामेवेष्टिः।द्वौ२।द्वाभ्यांशद्वयोः२।द्विपर्य्यन्तानामितिकिंभवान्।भवन्तौ।भवन्तः।संज्ञा
यामुपसर्ज्जनत्वेचनात्वम्।संख्येचन्तर्गणाकार्य्यत्वात्।द्विनीमकश्चित्।द्विः।द्वौद्वयः।द्वावतिक्रान्तोऽतिद्विः।हरिवत्।प्राधान्येतुपरमद्वौ।इत्यादि।उ
औडुलोमिः।औडुलोमी।उडुलोमाः।लोम्नोऽपत्येषुबहुषुकारेवक्तव्यः।वाह्वादीत्रोऽपवादः।औडुलोमिं।औडुलोमी।उडुलोमान्।ऋतोदन्ताःवातप्र
मीरितिउणादिसूत्रेणामाङ ईप्रत्ययःकित्।वातंप्रमिमीतेऽतिवातप्रमीः।दीर्घाज्जसिचवातप्रम्योवातप्रम्यः।हेवातप्रमीः।अमिसर्वेःवातप्रमी
म्योवातप्रमीन्।वातप्रम्या।वातप्रमीभ्यांशवातप्रम्ये।वातप्रम्यः२।वातप्रम्योः२।वातप्रम्यां।दीर्घत्वान्नतुह्रस्वोतुसवर्णदीर्घः।वातप्रमी।वातप्रमीषुए
वंययीपप्पाद्यः।यान्त्यनेनेतिययीमीर्गः।पातिलोकमितिपपीः।सूर्यः।यापोः किद्वेचेतिईप्रत्ययः।क्विबन्तवातप्रमीशब्दस्यतुअमिशसिङौचवि
शेषः।वातप्रम्यं वातप्रम्यः।वातप्रम्याः।एरनेकाचइतिवक्ष्यमाणोयणादेशःवातप्रम्यौ।वातप्रम्यः।वातप्रम्याः।एरनेकाचइतिवक्ष्यमाणोयणादेशःवेद्यश्रेयसीदीर्घऊन्नत्वाद्ध्रस्वाविः

तुवचनात्क्लीवत्वेपिलिंगांतरभावाच्चात्रिशब्दइतिनरेर्इन्डित्वाट्टिलोपः।त्रेस्त्रयः।त्रेरितिषष्ठीनतुपंचमी।त्रयस्त्यदेतेनतुसांतेनिजांत्रयाणामितिनिर्देशादित्य
मिप्रेत्याह।त्रिशब्दस्यत्रयादेशइति।ननुनिजांत्रयाणामितिनिपातनादेवत्रयादेशेसिद्धेकिमनेननसूत्रेणेतिचेन्मैवं।अबाधकान्यपिनिपातनानिभवंतीत्यनेनन्यायना

मीनातेः घादीनां ह्रस्वस्त्यतोर्ह्रस्वश्चिति ह्रस्वश्चि प्रमीणन्तीति हिनुमीनेति णत्वम् आरदमिति अस्तेर्लङ्तिप् आडजादीनामित्याट्शपोलुक् अलिसि चस्तीडभावेअष्टन्त्वात्ढत्वम्ढलञ्ञादिलोपः रुत्वविसर्गौ संहितायाञ्च मोभगोरतिरेफैलम् खोपः शाकल्पस्येतियत्वोपः जसादिषितिआदिशब्दःप्रकारेतेनश्वेयोगनिर्दिष्टानामपियहणम् शतऋत्वश्चि-जसिचेतिगुणाभावपक्षेप्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घौपिवाऊन्त्सीतिवचनात्सवर्णमवतीतिमणादेशःप्रवर्त्तते पक्षेरतिघेर्ङितीत्य

मीनातेर्निगमे।७३।८०।शिति ह्रस्वः।प्रमिणन्ति व्रतानि।लोके प्रमीणाति।।अस्तिसिचोऽपृक्ते।बहुलञ्छन्दसि।७३।९७।सर्वमारदमाह्रस्वस्यगुणः।जसिचाजसादिषुछन्दसिवावचनम्।आङ्गोचङ्युपधायाः।।अथाशतऋतवोयुयम्।शतऋतवःपक्षेनृभ्योपत्यागवेयशवेनाभ्यस्तस्यवीतिनिषेधेबहुलञ्छन्दसीतिवक्तव्यम्।।आनुपसर्जनोमत्।।नित्यंछन्दसि।७४।८।छन्दसिविषयेचङ्युपधायाह्रस्वोनित्यमाश्वीरशतानञ्छन्दस्यपत्रस्य।७४।३१।पत्रभिन्नस्यादन्तस्यकचिदैत्वदीर्घौनामित्रमुः।क्वाच्छन्दसीतिउः।अपत्रस्यकिम्।पत्नीयन्तःसुदानवः।।अपत्रादीनामितिवाच्यम्।।जनीयन्तोत्यग्रवः।जनमिछन्तइत्यर्थः।।दुरस्युरेविषस्युरेषण्यतिरिषण्यति।७४।३३।एतेक्वचिन्निपात्यन्तेभाषायामुप्रत्ययाभावात्।दुरीयति।इविणीयति।रिषीयति।रिरीयति।।अम्बाघस्यात्।७४।३७।अम्बअघएतयोःक्वचिदात्स्याच्छन्दसिअम्बायन्तोमघवन्।मात्वाहकाम्बायवः।नञ्छन्दसीतिनिषेधोनञ्त्वमात्रस्यकिन्तुदीर्घस्यापीति।अत्रेदमेवस्त्रंज्ञापकम्।।देवसुम्नयोर्यजुषिकाठके।७४।३८।त्वनयोःक्वचिदात्स्याद्यजुषिकाठशाखायाम्।देवायन्तोयजमानाः।सुम्नायन्तोहवामहेरहूयजुःशब्दोनमन्त्रमात्रपरःकिन्तुवेदोपलक्षकः।तेनऋग्गात्मकेऽपिमन्त्रेयजुर्वेदस्येभवति।किञ्चाऋग्वेदेपिभवति।सचेन्मन्त्रोयजुषिकाठशाखायांदृश्यःयजुषीतिकिम्।।

स्याभावेयणादेशोमदिति जुषीप्रीतिसेवनयोःलेट्यन्त्ययेनपरसेपदमुतिपरतश्चलोपःपरसेपदेषुलेरीडागमेत्यट्त्यप्येनशपःश्लुःदिवेवनन्नञ्छन्दसिरहयद्यानन्तर्यादीत्वमात्रंप्रतिषिध्येतत हि अरुर्त्तसर्वेतिदीर्घःस्यात् अपवादेपनरुत्सर्गस्थितेःभताभाह्रस्वदीर्घौनेतिक्वचिदुक्तत्वेतिन्यायानादितिभावःअत्रचरूपः

निपातनंबहुत्वापेक्षमिति तेनछंदसःप्रयोगएववचनांतोऽपुदाहृतइतिभावःततोऽीषाइति त्रन्त्रेभ्यइतिविहितेनबभूथानिगमोवेदःएवांवेदइडभावोनिपात्य
ते वृजःक्रादिसूत्रेणोडभावेसिद्धेनिगमएवेतिनियमार्थंनिपातनमेतदाह भाषायांतुववरिथेति सनिंससनिर्वीत्सनेतेःसनोतेर्वीसनिंससनिर्वांसमितिनिपा
त्यते क्वसोरिडिति नेड्वशिकृतीतिनिषेधेप्राप्तेनिपातनम् पावकाइति पुनातेःपावयतेर्वाएवुल्टाय् दधातेर्लेर्दतिपञ्चा

निपातनंबहुत्वापेक्षंसूत्रेबहुवचनंविकल्पार्थमितितेनैकवचनान्तोऽपिप्रयोगःसाधुरेव। शसुशंसुशासुएभ्यस्तुक्तइडभावः।एकस्तुष्टुरश्वस्या
विशस्ता।श्रावयाभउतशंस्ता। प्रशास्तापोता।तरुतेर्वृङ्वृञोश्चतुचउऊउदितावागमौनिपात्येते।तरुतारंरथानाम्।तरुतारम्।वरुतारम्।
वरूतारम्।वरूत्रीभिःसुशरणोनोअस्तु।अत्रङीवनानिपातनम्प्रयुज्वार्थम्।वरूत्रशब्दोहिनिपातितः।ततोऽीषागतार्थत्वात्।उज्ज्वलादि
भ्यश्चतुर्भ्यःशयङ्कारादेशोनिपात्यते।।ज्वलदीप्तौ।क्षरसंचलने।ष्वमउन्निरणे।श्रमगत्यादिषु।ऋहक्षरिन्नीत्यस्याननारंक्षमितीत्यपि
केचित्पठन्ति। तत्रक्षमूषसहनेऽतिधातुर्बोध्यः।भाषायान्तुग्रस्तक्लथस्तव्योतब्यचतितविकसिताः। विशसिताःशंसिता।शासिताःतरी
तारितावरीतावरिता।उज्ज्वलति।क्षरतिपाठान्नारेक्षमति।वमति।श्रमति।।बभूथाऽततन्थजगृभ्मववर्थेतिनिगमो।शर्दृधाविद्धातु
मुत्संयतआबभूथायेनानारिक्षमुच्चीततन्थाजगृभ्मातेदक्षिणामिन्द्रहस्तमात्वेज्योतिषावितनोबवर्थाभाषायांतुबबभूविथाआतेनिथा।
जगृहिमाववरिथेति।सनिंससनिर्वांसम्।७।२।६९ सनिमित्येतत्सूत्रीत्सनतेःसनोतेर्वाकोरिट्।एत्वाभ्यासलोपाभावश्चनिपात्यते।।पाव
कादीनाञ्छन्दसिप्रत्ययस्थात्कादित्वन्नेतिवाच्यम्।।हिरण्यवर्णाःशुचयःपावकाः।घोर्लोपोलेटिवा।७।३।७८दधद्रत्नानिदाशुषेसोमो
ददद्गन्धर्वायादभिरण्येददात्।।

वितिद्वित्वम्दधातिरितिस्थिते आकारलोपःलेटोडाटावित्यडागमःरुतश्चलोपःपरस्मैपदेषितीकारलो
पःदाशुषेयजमानायरत्नानिदधत्दधादित्यर्थः ददतेरूपम् लोपाभावेउदाहरणमाह ददादिति ॥ ६ ॥ ॥

नमउरुषेकवचनेदधातेरिलंनिपात्यते।तदाह आशीर्लिङीतिमाङ्गिरिति पद्नोमासस्तिमासश्चस्यमास्आदेशः॥ॐ॥नकवतेरिति अनुवृत्यर्थंउपन्यासःकरोति

नकवतेर्य्यङि॰॥कृवेश्छन्दसि॥७।४।६४॥यङि॰अभ्यासस्यचुत्वन्नाकरीकृष्यते॥दाधर्तिदर्द्धर्तिदर्द्धर्षिवोभूनेतितेऽत्यर्थाऽपनीफणत्तस्य निष्पदत्कस्किलनिक्नदद्भरिभ्रद्विध्यतोदविद्युतत्तरित्रतःसरीसृपतेवरीवृजन्मर्मृज्याऽगनीगन्तीतिच॥७।४।६५॥एतेऽष्टादशनिपात्यन्ते।आद्या स्त्रयःधृङेधारयतेर्द्वौ।भवतेर्य्यङ्लुगन्तस्यगुणाभावःतेनभायायंगुणोत्वभ्यते।तिजेर्य्यङ्लुगन्तात्रङ्रेयतेर्लिटिहलादिःशेषापवादोरेफः स्यलत्वंरुत्वाभावश्चनिपात्यते।अत्यर्षियुध्मंखजकृत्सुरन्दरासिपानिर्देशोनतन्त्वमाअत्तर्तिदक्षउताफणतेरङ्श्वेस्ययङ्लुगन्तस्यशतरिअभ्यासस्यनीगागमोनिपात्यते।अन्यापनीफणत्।स्यन्देःसम्पूर्व्वस्ययङ्लुकिशतरिअभ्यासस्यनिक्।धातुसकारस्यषत्वम्।कृतेर्य्यङ्लुगन्तस्याभ्यासस्यचुत्वाभावःकरिक्रत्।कन्देर्लुङिच्लेरङ्द्विर्व्वचनेअभ्यासस्यचुत्वाभावोनिगागमश्चाकनिक्रदज्जनुषमाअक्रन्दीदित्यर्थः।विभर्तेर भ्यासस्यजश्त्वाभावःरिगागमश्चयोभूरिभ्रदोषधीषु॥ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्यशतरिअभ्यासस्यविगागमःधातोर्ऋकारलोपश्चादविध्यतोरश्मयःसूर्य्ये स्याद्युतेरभ्यासस्यसम्प्रसारणाभावोऽत्वंविगागमश्चादविद्युतद्दीद्यच्छोशुचानःतरतेःशतरिश्नोअभ्यासस्यरिगागमःसहोर्जातस्तितःसूपेः शतरिश्नोद्वितीयैकवचनेरीगागमोऽभ्यासस्यऋजेःशतरिस्नावभ्यासस्यरीक्।मृजेर्लिटिणल्अभ्यासस्यरुक्।धातोश्चसुक्।गमेरङ्पूर्वस्य लटिम्लावभ्यासस्यचुत्वाभावोनीगागमश्चवस्यन्तीवेदागनीगन्तिकर्णी॥ससूवेतिनिगमे॥७।४।७४॥सूतेर्लिटिपरस्मैपदंवुगागमोऽभ्यास स्यचात्वन्निपात्यते।शृष्टिःससूवस्यविरम्।सुषुवरतिभाषायाम्॥बहुलंछन्दसि॥७।४।७५॥अभ्यासस्यइकारःस्याच्छन्दसिपूर्णाम्विवष्टिवशेरे

व्यतरतिरुयिकोचल्लुकीतिरीगागमःलोकेतुचरीकृष्यतेकृषीवलःयङन्तिधङनवस्यनेधारयतेर्वेतिसएवरण्यन्तःतत्रदाधर्त्तीत्यत्रधारयतेःशपःश्लोरीलुक्अभ्यासस्य

गीर्वीनितिर्वीरुपधामादीर्घरकरतिदीर्घः।अक्षण्वन्तरतिः।अक्षिशब्दान्मतुप्।अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः।ऊदनोर्देशेऽसिद्धत्वात्संबुद्धेनलोपेभूतपूर्वगत्यानुदात्तत्वेनानुदात्तयदिपरादिसूत्रेणकियतेतस्यमतुप्ग्रहणेनग्रहणान्मादुपधायारतिवत्वंस्यात्मतुप्मस्यतुनस्यात्तुटाव्यवधानात्।यत्रितुर्खीतोनुट्यतेतोर्हणत्वेनस्यात्।यदंतस्येति निषेधादितिचेत्सत्यम्।नुटोऽसिद्धत्वान्नोक्तदोषः।नन्वेवमवग्रहेदोषःस्यात्।अक्षणितिणांतेत्यवशब्दति अक्षेत्यकारांतमवशब्दमुचितमितिचेत्सत्यम्।नलक्षणेनपदकारेणतदृत्यापदकारेनीमत्वलक्षणमतुवर्तनीयंतस्माद्यथालक्षणेपदंकर्तव्यमितिमहाभाष्येस्थितमकिंचैयिवांसमित्यादौपदत्वेविनापिअवग्रहःक्रियतेऽर्वभिरश्विनेत्यादौसत्यपिपदत्वेनक्रियतइतिघसेतितरप्तमपोरित्यर्थेतरप्तमपोर्घसंज्ञाविधानात्।सुपथिंतरतिः।सुपथिन्शब्दात्।द्वितीयाबहुवचनविभक्तेरुपदेशेतरप्तमपोनुट्स्यात्।भूरिदात्रतिः।भूरिदात्रःपरस्यघस्यनुट्वाच्यइत्यर्थः।भूरिदावत्तरतिः।आतो

गीर्वीनाःअनोनुट्।८।२।९८।अन्नन्तान्मतोर्नुट्स्यात्।अक्षण्वन्तःकर्णीवन्तः।अस्थन्वन्तंयदनस्था॥नाङ्घस्य।८।२।९७।नान्तात्परस्यघस्यनुट्।सुपथिन्तरः।भूरिदात्रंनृचक्षाः।भूरिदावत्तरोजनः।ईक्षथिनः॥रथीतमंरथीनाम्।नसत्तनिषत्ताऽनुत्तप्रतूर्तसूर्तीनिछन्दसि।८।२।६९।सादेर्नञ्पूर्वान्निष्ठान्तस्यनत्वाभावोनिपात्यते।नसत्तमन्नसा।निषत्तमस्यचरतः।असन्नेनिषत्तमिति प्राप्ते।उदेनेनपूर्वस्यानुत्तम्।प्रतूर्तमितित्वरतेः।तूर्वीत्यस्यवा।सूर्तमितिसरत्यस्यासूर्तमितिगरीरित्यस्य॥ मनिनित्यादिनादाधातोर्वनिप्तदंतान्तरप्नलोपः।प्रातिपदिकांतस्येतिनलोपःतुडागमःईक्षथीनरतिः।रथिनरकारांतादेशेघिपरेरथीतरतिरथशब्दादतरतिनिहनावितिमत्वर्थीयरनिःतदंतान्तरप्नकारलोपेकृतेऽकारस्येकारादेशः यदितुनकारलोपापवादोनकारस्थानेऽकारोऽपि धीयतेतदातस्यासिद्धत्वादेकादेशोनस्यात्।रथीतममिति।रहपदकारांतहस्वांतमवशब्दति।अन्येषामपीति।अन्येषामपीतिसंहितायांदीर्घरतितदाशयेनसत्तारतानिछन्दसिविषयेनिपात्यतेनत्वाभावइति।रत्वाभ्यामितिप्राप्तस्यानिषत्तमिति।सदिरप्रतेरिति षत्वमाअनुत्तममिति।अनुत्तमितिभाषायांएतन्निपातनारंभसामर्थ्याद्भाषायांनुडविधेरत्रेतिविकल्पेनेत्याहुः।प्रतूर्तमितिः।यदात्वरतेरुदाञ्चरत्वरेत्यादिनाऊठ्यदानुर्वी हिंसायामित्यस्यतदाख्योपधारुरित्यस्येतिनिपातनादुत्वंरपरत्वंतूरणंपरइत्येवसिद्धंकार्यकं ॥ ॥

र्घत्वञ्चनिपात्यते धञोवाशेप्राप्तेव्यत्ययेनशप् तत्रस्नावभ्यासस्यदीर्घत्वंच अत्रपरस्मैपदमपिनिपात्यतस्यैवयङ्लुक्यभ्यासस्यगुणाद्यर्थवादकंदीर्घत्वंनिपात्य
तइति दर्धर्त्तीत्यत्रयङ्लुक्पक्षेराधर्त्तीतिनिपातनेनप्राप्तस्यदीर्घस्याभावोनिपात्यते रुग्रिकौचलुकिऋतश्चेत्येवरुक्सिद्धःस्रुपक्षेतुरुगपिनिपात्यःदर्धर्त्ती
त्यत्रयङ्लुक्पक्षेनकिंचिन्निपातनं किंतुम्लावेव भवतेर्यङ्लुगन्तात्स्नोर्गुणाभावइति नतुभूसुवोस्तिङीत्येवगुणनिषेधेसिद्धेनिपातनमनर्थकमितिचेत्सत्यम्
ज्ञापकार्थंतर्हिनिपातनम् एतज्ज्ञापयति अन्यत्रयङ्लुगन्तस्यगुणप्रतिषेधोनभवतीति तेनवोभवीत्यत्रभाषायांगुणनिषेधःसिद्धस्तदेतदाह तेनभाषायामितिति
जेर्यङ्लुक्यात्मनेपदंनिपात्यते तदाहजेरिति ऋगेतोलटिसिपिम्ब्लोरितिद्वित्वम् अभ्यासस्यहलादिःशेषापवादोरेफस्यलत्वन्निपात्यते अर्त्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यास
स्यप्राप्तस्येत्वस्याभावोनिपात्यते तदाह ऋगेतीरिति करोतेर्यङ्लुगन्तस्यशतरिअभ्यासस्यचुत्वाभावोनिपात्यतेऋतश्चेतिरिगागमस्तदाह करोतेरिति चुत्वाभावइति

प्रसमुपोदःपादपूरणे।८।२।६। एषांहेस्तःपादपूरणेप्रप्रायमग्निःसंसमिद्युवसेऽउपोपमेपरामृशाकिन्नोदुदुहर्षसे॥ छन्दसीरः८।२।१५॥
इवर्णान्नाम्रेफान्नाच्चपरस्यमतोर्म्मस्यवःस्यात्।हरिवतेहर्य्यर्श्वाय॥

कुहोश्चुरितिप्राप्तस्यविभर्त्तेर्यङ्लुगंतस्यशतरिअभ्यासस्यजश्त्वाभावोनि
पात्यते तदाह विभर्त्तीरिति जश्त्वाभावइति अभ्यासेचर्चेतिप्राप्तस्यद्विध्वतरइति ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्यशतरिरूपम् नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुम्प्रतिषेधःद्युतेर्यङ्लुग
न्तस्यशतरिअभ्यासस्यसंप्रसारणाभावोऽत्वंच नि—पात्यतेतदाह द्युतेरिति सम्प्रसारणाभावइति द्युतिस्वाप्योःसंप्रसारणमितिप्राप्तस्यसम्प्रसारणमितिनिगमेदाधर्त्ती
ष्ट्वेतत्पठितव्यम् विवक्षीति वशकानौ लटितिपिशपःश्लोर्द्वित्वम् अभ्यासस्येत्वं व्रश्चेतिषत्वम् ष्टुत्वम्॥इति सप्तमोऽध्यायः समाप्तः॥॥प्रसमुपोदःपादपूरणे समा
ह्यैतत्पठितव्यम् विवक्षीति वशकानौ लटितिपिशपःश्लोर्द्वित्वम् अभ्यासस्येत्वं व्रश्चेतिषत्वम् ष्टुत्वम्॥इति सप्तमोऽध्यायः समाप्तः॥॥प्रसमुपोदःपादपूरणे समा
हारद्वन्द्वःसमासान्तविधेरनित्यत्वाद्वन्द्वाच्च दषहान्ताद्विति नटच्।प्रप्रायमग्निरिति।नात्रद्विर्वचनस्यकिंचिद्योत्यंकवलंपादपूरणमेवकार्यमनर्थकंवैवंविधस्यभाषायांप्रयोगो
स्तीतिसामर्थ्याच्छन्दस्येवेदंविधानमित्याहुः॥ छंदसीरः॥हरिवतेरिति।हर्योविद्यंतेयस्येतिहरिवान्तस्यो।हरिशब्दान्मतुप्मकारस्यवकारः॥ ६॥

अनाः किमिति इतरोपि विदितमिप्रायमाह याज्यानामृचामिति याज्यानामन्त्राणां यत्र यावंति वाक्यानि तेषां सर्वेषांटेः लुतः प्राप्नोति सकृत्तत्सर्वेषां तेनार्थमंतग्रहणमिति भावः अग्नीत्प्रेषणोपरस्य च अग्नीधः प्रेषणमग्नीत्प्रेषणं तस्मिन्नाह अग्नीधः प्रेषणादिति विभाषाष्टष्ठप्रतिवचने विभाषाहेः लुतो भवति निगृह्यानि गृह्येतिल्यबंते स्वमतात्प्रच्यवनं निग्रहः तस्यैवस्वमतस्यैवं किलत्वं निरूपयति कर्मात्येतिशब्देन प्रतिपादनमनुप्रयोगः तत्र यद्वाक्यं तदाह अत्र यद्वाक्यमिति निगृह्यानुयोगेयद्वाक्यमित्यर्थः अद्यामावास्ये त्येवंकेन चित्प्रतिज्ञातं तमुपपत्तिभिर्निगृह्य साध्यरूपमनुसंधत्ते अद्यामावास्येति आत्येति तदेवविवृणोति अमावास्येत्येव

अनाः किमा॥याज्यानामृचांवाक्यसमुदायरूपाणांप्रतिवाक्यंटेः स्यात्सर्वान्तस्यचेष्यते॥ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडाऽऽवहानामादेः।८।२।९१।एषामा
देः लुतोयज्ञकर्म्मणि॥अग्नयेऽनुब्रूहि।अग्नयेगोमयानिप्रेष्य।अस्तुश्रौषट्सोमस्याग्नेर्वीहीवो३षट्।अग्निमा३वह॥अग्नीत्प्रेषणोपरस्यच।८
।२।९२।अग्नीधःप्रेषणोदेः लुतस्तस्मात्परस्यच।श्रोऽश्रावय॥विभाषाष्टष्टप्रतिवचनेहेः।८।२।९३।लुतः।अकार्षीःकटंअकार्षंहि३।अका
र्षंहि॥ष्टष्टेति किमाकटंकरिष्यतिहिहेः किमाकरोमिनन्वु॥निगृह्यानुयोगेन।८।२।९४।अत्रयद्वाक्यन्तस्यटेः लुतोवा।अद्यामावास्येत्यात्य३द्य
मावास्येत्येवंवादिनंयुक्तयास्वमतात्प्रच्याव्यएवमनुयुज्यते॥आम्रेडितम्भर्त्सने।८।२।९५।दध्योदध्योऽघातयिष्यामित्यामाम्रेडितयहणाद्वि
रुक्तोपलक्षणमात्रोरश्वोरा३श्वः युक्तानिडाऽऽकांक्षम्।८।२।९६।अङ्गेत्यनेनयुक्तानिङ्न्तस्यवचने।अङ्गकूजश्रद्धानीश्वासयसिजाल्म तिङ्

मित्यादिदध्योदध्योऽतिवाक्यादेरामंत्रितस्येत्यादिनाद्विर्वचने ननुद्विरुक्तसमुदायेपरभागस्यैवलुतःप्राप्नोतिनतुपूर्वस्यतस्यपरमाम्रेडितमितिपरभागस्यैवामेडि
संज्ञाविधानात्दृश्यतेदध्योरपीत्याहआम्रेडितग्रहणमित्यादि द्विरुक्तोपलक्षणार्थमिति द्विरुक्तसमुदायेभागद्वयोपलक्षणार्थमित्यर्थः एतच्चाम्रेडितस्यभ
नेनित्यसंभवाच्चभ्यते अंगयुक्तेआकांक्षतीत्याकांक्षापदाच्चतिङंतमितिआकांक्षतिङंतमित्यर्थः अंगकूजश्रदितिअंगशब्दोऽमर्षकूजअव्यक्तेलोरामध्यमपुरुषैक

लपक्षाश्रयणेनपरिभाषाणामसिद्धत्वप्रकरणेऽपिप्रवृत्तेः।यूर्णमिति।यूर्णमितिभाषायां॥※॥अम्राउभयथेतिव्याचष्टेऽरुर्वीरेफोवेति।ससजुषोरुरितिनित्यरुत्वेप्राप्तेप
क्षेरेफादेशार्थमिदम्।अम्रस्शब्दस्येवदर्थेअम्ररस्तमितमिति यथा।अवोरक्षणम्।अम्रएवेति।यदारुत्वंतदाभोभगोऽघोरोर्यत्वंलोपःशाकल्यस्येतिलोपःभुवश्चमहाव्याह्
तेर्भुवस्त्वित्येतस्यछंदस्यविषयेरुर्वीरेफोवातिस्रोमहाव्याहृतयःपृथिव्यंतरिक्षस्वर्गोणांवाचिकाःरहृतमध्यमायायहणंमहाव्याहृतेरितिकिंभुवोविश्वेषुभुवनेषुति
ङंतमेतद्भुवतेश्छंदस्यलुङ्लङ्लिट्स्तिवर्तमानेलट्सिप्शयिशृणाभावेश्छंदसःबहुलंछंदस्यमाङ्योगेपीत्यडभावःलाक्षणिकत्वादेवास्ययहणेसिद्धेमहाव्या
हृतिग्रहणमस्याःपरिभाषायाअनित्यत्वज्ञापनार्थंतेनकापयतीत्यादौयुक्सिध्यति भुवस्तीति भुवस्त्येतदव्ययमंतरिक्षवाचीमहाव्याहृतिःश्रोमश्चभ्यादानमारंभसाह

अम्ररुधरवरित्युभयथाछन्दसि॥८।२।७०॥रुर्वीरेफोवाऽम्रएवाऽम्ररेवाऽुभएवाऽुधरेवाऽवएवाऽवरेवा॥भुवश्चमहाव्याहृतेः॥८।२।७१॥भुव
स्तीभुवस्तीति॥श्रोमभ्यादाने॥८।२।८७॥श्रोंशब्दस्यश्रुतःस्यात्प्रारम्भेश्रोम्३ऽग्निमीलेपुरोहितम्।श्रभ्यादानेकिम्।श्रोमित्येकाक्षरम्॥येयज्ञक
र्म्मणि॥८।२।८८॥ये३यजामहेयज्ञेतिकिम्।येयजामहे॥प्रणवष्टेः॥८।२।८९॥यज्ञकर्म्मणिष्टेरोमित्यादेशःस्यात्।अपांरेतांसिजिन्वतोम्३ष्टेःकि
म्।हलन्तोऽन्त्यस्यमाभूत्।याज्यान्तः॥८।२।९०॥येयाज्यान्तामन्त्रास्तेषामन्त्यस्यष्टेःप्लुतोयज्ञकर्म्मणि।जिह्वामग्नेचरूपेहव्यवाहाम्३॥

श्रारंभइतिश्रत्रप्लुतश्रुत्याच्चपरिभाषोपस्थानादचएवप्लुतः मकारस्त्वर्धमात्रःइतिसमुदायोऽर्धतृतीयमात्रःसंपद्यतेयेयज्ञेयइत्येतस्ययज्ञकर्मणिप्लुतोभवतिप्रणवःयज्ञक
र्मणीतिवर्त्ततेयज्ञकर्मणिष्टेःप्रणवादेशःस्यात्तदाहयज्ञकर्मणीत्यादिजिन्वतोमितिजिविःप्रीणनार्थःलट्तिपष्टेःप्रणवादेशःष्टेःकिमिति वाक्यस्यष्टेरित्यतःष्टेरित्यनुवर्तमा
नेपुनष्टेग्रहणंकिमर्थमितिप्रश्नःअसतिहिष्टेयग्रहणेऽग्नीत्येतिवचनादृर्योत्योल्लक्षणोकारःस्यात्तस्मात्सर्वादेशार्थंष्टेयग्रहणमित्याहहलंतेत्यस्यमाभूदितिअजंतेविरोधा
भावाद्धलंतेरित्युक्तंयाज्यांतःयेयाज्यानामंमंत्राइतियाज्याकांडेयदर्थंतेयेमंत्राःयाज्यानुवाक्याकांडमितिस्मारयंतेप्रकरणेयेमंत्रारत्यर्थःतेषामितिमंत्राणामित्यर्थःतासां
मितिपाठेतासांयाज्यानांरहेदंमंतग्रहणंष्टेरित्यस्यनिवर्तकंवास्याद्विशेषणंवाआद्येऽचांतेविशेषिते अजंतायाएवयाज्यायाःप्लुतःस्यात्पक्षांतरेत्वंतग्रहणमनर्थकंष्टेर्

याज्यांतेयाज्यांतइतिप्लुतःविष्णुभूतेइतिनान्विदंपरिगणानस्योदाहरणमयुक्तं यावतासूत्रेएवादूराद्धूतइत्युच्यतेअतआह अदूराद्धूतइतिनवक्तव्यमितिअन्यार्थमवश्यंक
र्तव्येपरिगणानेतेनैवसिद्धत्वात्अदूराद्धूतइतिनवक्तव्यं॥ भद्रंकरोषिगोइतिअत्रासर्वनामस्थानइतिप्रतिषेधात्सोपरतःप्लुतपदंनभवतिरोभनेमालेइतिईदूदेदिति
प्रगृह्यसंज्ञाआमंत्रितेतिअप्राप्तेएवप्लुतेवचनंअग्नाइदितिअग्निशब्दस्यसंबुद्धौरूपंसामंत्रितमितिआमंत्रितसंज्ञातयोर्धीनान्विदंव्यर्थइकोयणचीत्यनेनैवसि
द्धमतआह इदुतोरसिद्धत्वादिति ननुसिद्धःप्लुतःस्वरसंधिषुकथंस्यादेतप्लुतप्रगृह्याश्चीतिप्रकृतिभावविधानात् यस्यहिविकारःप्राप्नोतिनस्यप्रकृतिभावोविधेयः
प्लुतस्यासिद्धत्वेनतस्यस्वरसंध्यारव्योविकारःप्राप्नोतिअतप्लुतःसिद्धःकिमायातमिदुतोःउच्यतेप्लुतप्रकरणेयत्कार्यंतत्स्वरसंधिषुसिद्धमितिसामान्येनज्ञापकमा

भद्रङ्करोषिगोइति।अप्रगृह्यस्यकिमाशोभनेमालेइति।आमन्त्रितेऊङ्सिप्लुतविकारेऽयंवक्तव्यः।अग्नाइपत्नीवातयोर्धीवविसंहितायां
मा।८।२।९०इदुतोर्य्यकारवकारौस्तोऽचिसंहितायांअग्नइयाशापटइताशाअग्नइयिन्द्रमापटइदकमाअविकिमग्नाइवरुणोसंहितायां
ङिमाअग्नाइइन्द्रःसंहितायामित्यध्यायसमाप्तेरधिकारःइदुतोरसिद्धत्वादयमारम्भःस्वरसंधीदीर्घत्वस्यशाकलस्यवानिरुत्यर्थम्।
यवयोरसिद्धत्वात्।उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोऽनुदात्तस्येत्यस्यवाधनार्थोवा॥ ९९ अग्नियन्तेततश्चेदुतोरपिसिद्धत्वात्सिद्धएवयणादेशोऽतआ

हसवर्णेदीर्घत्वस्येतियदीदंनोच्येतअग्नाइइन्द्रंपटाइउदकमित्यत्रषाष्ठिकंयणादेशंबाधित्वासवर्णदीर्घःस्यात्अग्नाइयाशेत्यादौचइकोसवर्णेशाकल्यस्येतिप्रकृतिभा
वःस्यात्तद्बाधनार्थमिदंवक्तव्यमेवननुचतन्निवृत्तेयंत्नोतरमस्तिकिंपुनरत्रप्लुतग्रहणेनसिद्धेयंयणादेशोवक्तव्यःसवर्णदीर्घनिवृत्यर्थंशाकलनिवृत्यर्थंचतच्चावश्यंवक्त
व्यंयत्रप्लुतप्रगृह्यैःनवप्लुतविकारःभोइइंद्रेभोइयिंद्रंगायतीतिभोशब्दस्यक्रोदसःप्लुतःततःपरस्यैकारस्यनिपातनात् प्रकृतिभावेप्राप्तेतंबाधित्वायणादेशःतदेवंतस्या एम. २९
वश्यंकर्तव्यत्वेनैवयणासिद्धेऽतआह यवयोरितितत्याचोक्तवृत्तिरुक्तावाकिंतुयणाभवतीहनसिद्धयाविदुतोर्यदयंविदधातितोचममस्वरसंधिषुसिद्धोशाकलदीर्घवि
धीतुनिवर्त्योऽकृत्वयदाभवतिप्लुतप्रगृह्यैस्तस्ययणाविदधात्यपाचंतेनतयोश्चनशाकलदीर्घायणास्वरस्यबाधनमेवतुहेतुःअयमर्थःइकोयणाचीतियणादेशोनकिंरूपं

वचनेऽस्यसिजाल्मेति कूजनफलमस्मिन्नेवक्षरेऽस्यसीत्यर्थः॥ ॥ अंगदेवदत्तेति अंगशब्दोऽनुनयेअंगदेवदत्तेत्येकंवाक्यं एतच्चमिथ्यावदस्येतदर्थेक्षते विचार्यमाणानांकोटिद्वयस्थग्विज्ञानंविचारइतिकथ्यते विचार्यमाणास्तत्त्वज्ञानविषयीभूतउच्यते इहतुविचार्यमाणाविषयत्वाद्यवागनिविचार्यमाणानिगृह्यन्ते सप्रत्येकवचनंतस्यगृहेइत्यस्यएवोप्रथ्यस्येतिश्रुतविकारःपूर्वेणपूर्वेणोवसिद्धेनियमार्थमिदंतुशब्दस्यस्तिष्टतोवधारणार्थःयथैवंविज्ञायेतपूर्वमेवश्रुतइतिमै वंविज्ञापिपूर्वेभाषायामेवेति उदाहरणेतुशब्दोविप्रतिपत्तेर्व्यतिपत्तिप्रतिश्रवप्रतिश्रवणार्थमाह अभ्युपगमेत्यादि अंगीकारइत्यर्थः प्रतिज्ञानेइति अत्रोभयत्रापिगतिसमासः

अङ्ग देवदत्तमिथ्यावदसि आकांक्षंकिम् अङ्ग पच नैतदपरमाकांक्षतिमर्त्सनइत्येव अङ्गाधीष्वभक्तान्वदास्यामि॥विचार्य्यमाणा नाम्॥८।२।९७॥वाक्यानाटेःश्रुतंहोतव्यंदीक्षितस्यगृहाइतिनहोतव्यइमितिहोतव्यन्होतव्यमितिविचार्य्यते॥प्रमाणेचैवंश्रुतत्वपरीक्षणं विचारणं॥पूर्वेत्वनुभाषायाम्॥८।२।९८॥विचार्य्यमाणानांपूर्वमेवश्रवणे॥अहिंसुरज्जुर्नेतिप्रयोगापेक्षत्वंपूर्वत्वम्॥इहभाषायहणात्पूर्वयोगश्छन्दसीतिज्ञायते॥प्रतिश्रवणेच॥८।२।९९॥वाक्यस्यटेःश्रुतेऽभ्युपगमेप्रतिज्ञानेश्रवणाभिमुख्येच गांमेदेहिभोःइहन्तेददामिइतिनित्यशब्दोभवितुमर्हतिइदन्तकिमात्थ॥अनुदात्तेप्रश्नान्ताभिपूजितयोः॥८।२।१००॥अनुदात्तःश्रुतःस्यात्दूराद्धूताद्दिषुसिद्धस्यश्रुतस्याज्ञा न्तत्वमात्रमनेनविधीयते॥ ॥ अर्थद्वयेपिप्रतिपूर्वेपूरणोतिःप्रसिद्धःआभिमुख्येचेति अत्रलक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्यइत्यव्ययीभावःदन्तकिमात्थइति किंब्रूषेइत्येवपृच्छ्यतेअत्रश्रवणाभिमुख्येगम्यते अनुदात्तेप्रश्नान्तेप्रश्नवाक्येयच्चसंप्रयुज्यतेसप्रश्नान्तःनानेनश्रुतोविधीयतेकिंतुदूराद्धूतादिषुविहितस्यश्रुतस्योदात्तत्वेप्राप्तेप्रश्नान्ताभिपूजितयोरनुदात्तत्वंगुणमात्रंविधीयतेतदाह दूराद्धूतादिषिति तत्रैषांवचनंव्यक्तिःप्रश्नान्तेअभिपूजितेचयःश्रुतःसोनुदात्तोभवतीतितत्राभिपूजितेदूराद्धूतेचेतिश्रुतइतिरत्नत्वंनित्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति ॥ ॥ ॥

तेनपुराणनमितिसिद्ध्यति।अन्यथापुराणप्रोक्तेष्वपिनिपातनात्एतद्ध्येतत्रेरयङ्लुग्लुग्वचनसूत्रितोऽतत्करोतिआचष्टेवेत्यर्थेतत्करोतीत्यादिनाणिचिततः किपिप्रकृत्यैकाच्इतिप्रकृतिभावाद्टिलोपाभावेद्वित्वस्यपितीतिनुकिचित्ततोबहुत्वविवक्षायामामिरुतेत्रेरयङ्लुग्लुग्वचनाणामितिरूपासिद्धेः।नचवाणीदंगवलीयइतिनुकःप्रागेवायंस्यादितिशंक्यंयगपत्प्रवृत्तावेवांगस्यबलीयस्त्वात्केचिदितित्रेःसंबंधिन्यामीतिविज्ञानान्नौरोत्रयादेशोनभवतीतितेषामाशयःवस्तुतस्तिअर्थप्राधान्यवोधकस्यबहुवचनस्याभावान्नौरात्रेपित्रयादेशोन्याय्यः।प्रियास्मैत्यादानस्याद्यनङ्दितिभावःत्युदादीनामः।अपृनआवित्यतोनुवर्तनाद्हाविभक्ताविति।विभक्ताविविकिम्।तद्यद्सोर्लुकालुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणेन द्विपर्यंतानांकिमितिःयत्मदस्मज्जुष्योरिरुभावेपिदोषोनास्तिःआत्वयत्वलोपैर्विशेषविहितैरात्वस्यबाधनात्ततथाकिम्शब्देपिनदोषः।किमःकादेशस्यविशिष्यविधानादितिप्रश्नः।भवानितिःभवत्सुरितिस्थितेतकारस्थानेअतेकृतेअतोगुणेरितिपररूपेउगिदचामितिनुमिसतिसर्वनामस्थानरत्वनेनदीर्घेसुलोपेनलोपेचसतिभवा रितिरूपंस्यादितिभावः।भवंताविति।पूर्ववत्तकारस्यात्वेपररूपेनुमिशीर्घेचभवानाविरूपंस्यादितिभावः।उड्नीवलोमानियस्यतस्यापत्यंऔडुलोमिः।स्त्रीप्यवादरितिःतथाचबहुत्वेअकारांतोयंउडुलोमशब्दः सऔडुलोमिशब्दादन्यएवतस्यचरुकारांतेषुव्युत्पादनंप्रासंगिकमितिवोध्यं॥ ॥ रतिरदंताः॥ ॥ किंदिति नेनआतोलोपइटिचेत्यालोप रतिभावः॥ क्विचैतन्नात्तप्रमीरतिमाङ्धातोःक्विपिईत्वमवकारोवितिनिषेधादीत्वंनेतिशंकायांमीनातेरेवक्विप्त्वोध्यः॥यद्वा॥रंप्रत्ययांतत्वात्तप्रमीशब्दादाचारक्विपेतात्कर्तरिक्विप्वोध्यः।बहुश्रेयस्यरतिःप्रशस्यस्यश्रादितीयसुनिश्रादेशःउगितश्चेतिङीष्।बहुश्रेयसीतिःस्त्रियाः पुंवदितिपुंवद्भावः।ईयसश्चेतिनकप्नाप्युपसर्जनहृस्वःईयसोबहुत्रीहौनेतिनिषेधात्॥ ॥ १४

प्रसिध्यति यतोऽयमाचार्यः इदुतोर्ध्रौ विदधातीति चेद् ईदूतौ स्वरसंधिषु सिद्धौ ममेति सूत्रकारेणोकीभूतस्य वचने एवं चोदिते परिहरति शाकलदीर्घविधौ तु निवर्त्याविति शाक
लस्येदं शाकलं करणवादिभ्योगो नेरत्यणा पुनश्चोद्यति इक् चयद्रेति वार्त्तिककारोपि इकः ऋतः इवे स्य यणं विदधाति स च प्रकृतिभावस्यैव शाकलदीर्घविध्योरपि अपवादः ततश्चै
नैव यणा एतयोरपि इदुतोः शाकलदीर्घो न भविष्यत इति नाथ्यं एतेन परिहरति यणास्वरेति यणास्वरबाधनार्थमेव हेतुः सूत्रारंभस्येति॥ ॥ मतुश्चानुबंधपरित्यागेन सकारां
तस्य वस इत्यस्य मतुपा सह द्वंद्वः अल्पाच्तरस्यापि सौत्रः परनिपातः मरुत्व इति मरुतोऽयस्य संज्ञीति मतुप् रुत्व इति वत्वं ते सौमत्वर्थ इति भत्वाज्जश्त्वं न हरिवो मेदिन

मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि। ८।३।१। रु इत्यविभक्तिको निर्देशः। मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च रुः स्यात्। अलोऽन्त्यस्येति परिभाषया नकारस्य इन्द्र
मरुत्व इह पाहि सोमम्। हरिवो मेदिनं त्वा। छन्दसीरइति वत्त्वम्॥ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च। ६।१।१२। एते क्वसन्ता निपात्यन्ते। मीढ्वस्तोकाय त
नयाय॥ वनउपसंख्यानम्॥ क्वनिब्वनिपोः सामान्यग्रहणम्। अनुबन्धपरिभाषा तु नोपतिष्ठते। अनुबन्धस्येहानिर्देशात्। यस्त्वा यते वसुनाप्र
तरित्वः॥ इणः क्वनिप्॥ उभयथर्क्षु। ८।३।८। अम्परे छवि नकारस्य रुर्वा। पशूंस्तांश्चके॥ दीर्घादटि समानपादे। ८।३।९। दीर्घान्नकारस्य रुर्वा
स्यादटि तौ चेन्नाटौ एकपादस्थौ स्याताम्॥ देवाँ अच्छा सुमती। महाँ इन्द्रो य ओजसा। उभयथेत्यनुवृत्तेर्नेह। आदित्यान्याचिषामहे॥

मिति हर्योर्विद्यते यस्येति मतुप् हरिवन्धु व्यासं तु ध्येकवचने उगित्वामिति नुम् हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे च कृते नकारस्य रुः संयोगान्तलोपो रुत्वे सिद्धो वक्तव्य इ
ति वचनाद्भ्रशिचेत्युत्वं प्रसंगादाहदाश्वानिति क्वनिप् वनिपोः सामान्येन ग्रहणमिति अनुबंधनिर्देशात्तदनुबंधकपरिभाषायाः अनुपस्थानात् क्वनिपोपि ग्रहणं प्रातरि
त्वरिति प्रातरेतीतिकृत्यन्येभ्योपि दृश्यते इति क्वनिप् ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् तदाह इणः क्वनिब्वितिउभयथान्ये ऋच्यप्रशानितिवर्तते तेनैव नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनं प
शूंस्तांश्चके इति पशून्तानिति स्थिते नस्य रुः पूर्वेणानुनासिक इति वानुनासिकः अत्रत्वातोऽटि नित्यमित्यनुनासिकः रेफस्य विसर्गः तस्य विसर्जनीयस्येति सः दीर्घाद

टिस्मानयदेकपर्यायस्यमानशब्दस्यादाह तौचेन्नायवेकपादस्याविति नोपेनकारश्चेदेवोञ्चच्छामहोंद्रोऽतिदेवान्ञच्छामहानितिनस्युः॥ॐ॥आतोटिनित्य
मितिनित्यमनुनासिकःनेहेति एतेनमहान्हिसऽतिवहूचानांपाठोपिव्याख्यातःआकरेणमहोंहीत्यादाहतंनच्छासंतरेञ्चेवरणीयं एवंचेति विकल्पसेवव्यवस्थितत
यापक्षेतसूत्रत्यागेनमहच्छायवंसूत्रारंभेतुव्यत्ययोपिशरणीकरणीयऽतिमहान्क्रोञ्चऽतिभावःस्यतवान्पायोस्यतवानित्येतस्यनकारस्यरुवीपायुशब्देपरेस्यतवा

आतोऽटिनित्यम्।८।३।३।अटिपरतःरोः पूर्वस्यातःस्थानेनित्यमनुनासिकःमहोंरन्द्रःतेतिरीयाणुञ्चनुस्वारमधीयतेतत्रऋन्दसोव्यत्ययइ
तिप्राञ्चःएवञ्चसूत्रस्यफलञ्चिन्त्यम्॥स्यतवान्पायो।८।३।९१।रुचीभुवस्तस्यस्यतवौऽपायुरग्नेः॥ऋन्दसिवाऽप्राग्रेडितयोः।८।३।४९।विसर्गो
स्यसोवास्यात्।कुवोःप्रशब्दमाग्रेडितञ्चवर्जयित्वा।अग्नेर्वातऋतस्कविःगिरिर्नविश्वतस्पृथुःनेहावसुनःपूर्व्यःपतिंञ्चअग्नेत्यादिकिम्।अ
ग्निःप्रविद्वान्।पुरुषः पुरुषः॥कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः।८।३।५०।विसर्गोस्यसःस्यात्।प्रदिवोञ्चयस्कायथानोवस्यसस्कृधत्।सुपेश
सस्करति।उरुनस्कृधि।सोमन्नचारुम्मघवत्सुनस्कृतम्।अनदितेरितिकिम्।यथानोअदितिःकरत्॥पञ्चम्याःपरावध्यर्थे।८।३।५१।पञ्च
मीविसर्गीस्यसःस्याद्परिभावार्थेपरिशब्देपरतः।दिवस्परिप्रथमंजज्ञेञ्चअध्यर्थेकिम्।दिवष्पथिव्याः पर्य्यौजः॥पातौचबहुलम्।८।३।
५२।पञ्चम्याऽत्येवास्तेर्य्योनोदिवस्यात्॥षष्ठ्याःपतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु।८।३।५३।वाचस्पतिंविश्वकर्म्मणम्।दिवस्पुत्रायसूर्य्यो
यादिवस्परुंमन्दमानः।तमसस्पारमस्यापरीतत्।लस्यदे।दिवस्पृथिव्याःरायस्पोषंयजमानेषु॥इडायावा।८।३।५४।पतिपुत्रादि
षुपरेष्वडायास्यत्रः।इडायाः पुत्रः।इडायास्पदे।इडायाः पदे॥ ॥ इतिनवद्वौसौत्रौधातुःनतोऽसुन्स्यंतवोयस्सौस्यतवान्दक्षस्यवःस्यतवसो

ऋन्दसीतिनुम्पुरुषः पुरुषऽति वीप्सायांहिर्वचनं कःकरत्करतिति रुत्रोलुङ्मंत्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक्तिपिगणः हल्ड्यादिलोपः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्य
डभावःकरतिति रुत्रएचलङ्छन्दसीतिच्लेरङ्ऋदशोऽनिगणः करतीति लट्व्यत्ययेनशप्कृधीतिलोट्सेर्हिःसुष्टणष्टकृभ्यश्छंद

सीतिहेर्धिरादेशः क्षात्रत्वेति क्षत्रत्वमेवकः पर्योजरति अत्रपरिःसर्वतोभावे पातौचक्रावित्यत्पतेपताविति धातुनिर्देशरति अन्येनूदाहरणापपीलोचनयालोड
नानुकरणमन्यंते षष्ठ्याःचाचस्यतिमिति तत्सरुवेक्षति बहुलमिति षष्ठ्यलुक् ॥ ॐ ॥ निस्सत्पतात्रासेवनयोनःपुन्यत्तनोन्यस्मिन्नित्यर्थः सुषमत्तनतसु
ष्वितिसकारंतानुकरणात् परस्यसुप्सकारस्यनुम् विसर्जनीयशर्व्यचायेपीतिषत्वम् हस्वात्तादावित्यतःतादावितिवर्तमानेतदाहृतकारादिष्विति एतसुषद

निसस्तपतावङ्नासेवनेनिसःसकारस्यमूर्द्धन्यःस्यात्। निष्टंरक्षोनिष्टतात्रयतयः। अनासेवनेकिंनिस्तपतिःपुनःपुनस्तपतीत्यर्थः॥
सुषमत्तनतसुषन्तःपादम्।८।३।९३।पादमध्यस्थस्यसस्यमूर्द्धन्यःस्यात्तकारादिषेषुपरेषुसुषमदादेशाःत्वंत्वातेतवाःत्विमिष्टन्देवसवितः।
तेमिष्टा।आमिष्टेअप्सुग्रेसधिष्ठवाअग्निष्टहिष्वम्।द्यावापृथिवीनिष्टतसुः।अन्तःपादंकिम्।तदग्निस्तदर्म्यमा।यन्मआत्मनोनिन्दाभू
दग्निस्तत्पुनराहजातवेदाविचर्षणिः।अत्राग्निरितिपूर्वपादस्यान्तोनतमध्यः।यजुष्येकेषाम्।८।३।९०४।सुषमत्तनतसुषुपरतःसस्यमू
र्द्धन्योवा।अर्चिभिष्टम्।अग्निष्टेग्यम्।अर्चिभिष्टतसुःपक्षेअर्चिस्त्वमित्यादि।स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि।८।३।९०५।नृभिस्तुतस्यानृभिस्तुत
स्यगोष्टोमम्।गोस्तोमम्।पूर्वपदात्।८।३।९०६।पूर्वपदस्यान्निमित्तात्परस्यसस्यषोवा।यदिन्द्रा
ग्नीदिविष्ठःसुवोहिस्यःस्वप्नीतौ।सुत्रः।८।३।९०७।पूर्वपदस्यान्निमित्तात्परस्यसुजोनिपातस्यसस्यषः।ऊर्द्धऊषणाः।अभीषुणाः ॥

एवविशेषणेनेतरयोरव्यभिचारात् त्वंत्वातेतवाइति एतेषामेवसंभवइत्यर्थःस्तुतस्तोमयोःएतयोःपरतःसस्यषत्वंस्यात् पूर्वपदादित्येवसि द्धइति पूर्वपदंपूर्वप
दमितिसामान्यतआश्रियतेनतुसमासावयवएवेतिवाक्येपितेनैवसिद्धंषत्वमितिभावःततश्चस्तुतस्तोमग्रहणंप्रपंचार्थंछंदोग्रहणंतूत्तरार्थंकर्तव्यमेवउ
सुषाइत्यादिरुक्सुत्रीतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वंनसइत्यादेशस्यनश्चधातुस्थोरुभ्यइतिणत्वं ॥ ॥

सनोतेरनः अन्नेतस्यसनोतेः सस्यषः स्यात् गोषाइति जनसनखनक्रमगमोविट्विड्नोरित्यात्वं गोसनिरिति छन्दसिवनिसनिरप्रिमथामितीन्प्रत्ययः निव्यभि
भ्योनरपरेत्यनोनेतिवर्तमाने तत्रनिषेधविकल्पेविधिविकल्पएवफलतीत्याह मूर्द्धन्योवास्यादिति अभ्यष्टौदिति उतोवृद्धिर्लुकिहलीतिवृद्धिः कुरस्एदव अवशृ
ण्वतेविच्छिद्यपठ्यतेऽत्यवग्रहः ऋच्चासावग्रहश्चऋत्वग्रहस्तस्मात् नृमणाइत्यादीति अत्रसंहिताधिकारात्संहिताकालएवएतेषांणत्वंपदकालेवावग्रहः क्रि
यते तेनावग्रहयोग्यत्वात्पदकारोवग्रहऋत्युक्तः ननुतद्ग्रापन्नः अत्रहि नृमनाऽतिपदकालेवदृश्यतेनश्चधातुस्थानिमित्तादुत्तस्यऽरुराव्यात्सुराव्याच्चपरस्यनस्

सनोतेरनः।८।३।१०८।गोषाइन्दोनृषाअसि।अनः किम्।गोसनिः।।सहेः पृतनर्ताभ्याञ्च।८।३।१०९।पृतनाषाहमृक्तताषाहम्।चात्।ऋ
तीषाहम्।।निव्यभिभ्योऽड्व्यवायेवाछन्दसि।८।३।११०।सस्यमूर्द्धन्यः।न्यषीदत्।न्यसीदत्।व्यषीदत्।व्यसीदत्।अभ्यषौत्।अभ्यस्तौत्।।
छन्दस्यदवग्रहात्।८।४।२९।ऋकारान्नादवग्रहात्परस्यनस्यणः।नृमणाः।पितृपाणम्।।नश्चधातुस्थोरुषुभ्यः।८।४।२७।धातुस्थात्।
अभिरक्षाणः।शिक्षाणोस्मिन्।ऊरुणास्कृधि।अभीषुणः।मोषुणः।।इत्यृग्मोध्यायः।। ।। इति कौमुद्यांवैदिकप्रकरणंसमाप्तम्।। ।।

ऋत्येतस्याः स्यात् धातोरिति षत्वेतिधातुस्थोरेफः षकारस्यऽरुरितिसकारस्यग्रहणंषुग्रहणेकृतषत्वस्यसुत्रोग्रहणंनसप्तमीबहुवचनस्येनेनेत्रोधर्तीगृहेष्वनऽत्यादौ
न नसितिनासिका देशस्यनसादेशस्यचसामान्येनग्रहणंरक्षाणाऽतिरक्षेतिलोटोमध्यमपुरुषैकवचनंतच्चोतस्मिङ ऽतिदीर्घऊरुणास्कृधीतिछन्दोलोट्से हिः सुश्रृणु पृक्षृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिः कःकरदित्यादिनाविसर्जनीयस्यसत्वं अभीषुणाऽति रक्षःसुन्वीतिदीर्घः एवमूषुणाऽत्यत्रापिसर्वत्रोदाहरणेअसमाप्तेश्चौनसऽतिश्रीमन्नीलकुलतिलकायमानगोवर्द्धनभट्टात्मजरघुनाथभट्टात्मजेनजयकृष्णेनरुद्धायांसिद्धांतकौमुदीव्याख्यायांवैदिकखंडंसमाप्तिमगमत्।।

श्रीगणेशायनमः॥ ॥अनुदात्तंपदं परिभाषेयमिति नाधिकारोऽस्वरितत्वात् आद्युदात्तश्च समानोदरेशयितश्चोदात्तस्त्वादीनामसंग्रहश्चस्यात्परिभाषापाल्लि
गापेक्षायामाह स्वरविधीति सूत्रेऽनुदात्तशब्दोऽयं आद्यर्जतः पदस्यमानाधिकरणात् अत्रानुदात्तस्यक्रियमाणत्वात् तद्धिन्नउदात्तः स्वरितोवाबध्यतेतत्याह तमे
कमिति यत्तदोर्नित्यसंबंधायस्योदात्तस्वरितविधानंतस्यैवबर्जनं एकग्रहणंविधीयमानस्योपलक्षणं तेनतवैचलक्षश्चयुगपदितिद्वयोर्वर्जनं इंद्राबृहस्पतीत्यत्रदेवता
द्वंद्वेचेतिसूत्रेणपरद्वयस्यापिप्रकृतिस्वरेविधेयेत्रयाणांवर्जनं बृहस्पतिशब्दोहिवनस्पत्यादित्वादाद्युदात्तइतिस्थितं गोपायतमितिगुपरत्वस्यधातोरित्संज्ञोदा
त्तः ततआद्युदात्तश्चेतिप्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः ततःसनाद्यंताइतिधातुसंज्ञायांधातोरितियकारोकारउदात्तः सचप्राग्युक्तयोरुदात्तयोः सतोःपश्चात्प्र
वृत्तत्वात्सतिशिष्टः अतोबलवान् तस्मादुदात्तोसुप्तितावित्यनेनानुदात्तेनशवकारेणसहानोगणइतिपररूपेसतेएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः यस्मात्तमादेशः

श्रीगणेशायनमः॥अथस्वरप्रकरणम्॥अनुदात्तम्पदमेकवर्जम् ८।१।१५८ परिभाषेयंस्वरविधिविषया यस्मिन्देयस्योदात्तःस्वरितोवा
विधीयतेतमेकमेवंवर्जयित्वाशेषन्तत्पदमनुदात्ताच्चंस्यात् गोपायतन्नः अत्रसनाद्यन्ताइतिधातुत्वेधातुस्वरेण यकारकारउदात्तः
शिष्टमनुदात्तं सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइतिवाच्यम् तेनोक्तोदाहरणेयंधातुस्वरः आद्यस्यप्रत्ययस्वरश्चनशिष्यते ॥

तस्यतास्मनुदात्तेङितिदुदुपदेशादित्यनेनाद्युदात्तत्वं तस्यउदात्तादनुदात्तस्येतिस्वरितःनन्वत्रतमितिस्वरितमाश्रित्यानुदात्तं पदमितिपरिभाषयाशे
षनिघातःस्यादितिचेन्मैवं यथोद्देशपक्षाश्रयणेयंपरिभाषात्रिपाद्यांनप्रवर्त्ततइत्यत्रज्ञापकंतन्यतस्तित्स्वंयतोनावइतिचसतिशिष्टेति योहियस्मिन्सतिशिष्यतेस
शिष्टःतस्यबाधकोभवतीत्यर्थः एतच्चसतिशिष्टस्यबाधकत्वंन्यायसिद्धंतथाहिउदात्तस्वरितविधिमिरेकवाक्यतामापन्नमाऽनयाशेषनिघातःक्रियते तत्रोत्सर्गेणाप
वादस्यबाधकमायाप्राप्तिस्तत्राणाउपस्थाने पूर्वीप्रवृत्तिर्वीप्यतेतद्यथा औपगवत्वमित्यत्राणप्रत्ययेत्वप्रत्ययेचआद्युदात्तश्चेतिप्रवर्त्तमानंसत्स्वेवप्रथमप्रवृत्तिंबाधते
द्वितीयप्रवृत्यालक्ष्यंपरिनिष्ठापयतीतिदिक्नन्वयदिसतिशिष्टःस्वरोबलीयस्तर्हिसतिशिष्टत्वाद्विकरणस्वरोपिबलीयःस्यात्तथाचश्रीणीतइत्यादिमध्योदात्तपद

अन्यत्रेति सतिशिष्टेपिविकरणस्वरःप्रत्ययस्वरेनवाधेतइत्यर्थः अत्रचज्ञापकंतासेःपरस्यलसार्वधातुकस्यानुदात्तविधाने तथाहि यद्यपिलावस्थायांतासिर्विधीयतेत थापिलकारमात्रोपक्षत्वादंतरंगेषुपरेषुचलादेशेषुकृतेषुपश्चात्तासिरितिनत्सरस्मृतिशिष्टत्वात् शेषनिघातेनैवसिद्धेरनर्थकंतत्स्यात् गृणीतइति अन्तोदात्तपदंभ वतिनुयत्रोदात्तलोपइत्यत्रमानेकथमंत्यस्यप्रसंगः नहिनाडदात्तलोपस्यनिमित्तमितिचेत्तर्हि आदेरपिनप्राप्नोति तस्मात्पुदात्तलोपंप्रत्यनिमित्तत्वात् कस्यचीत्य जादौप्रत्ययेविधानात् तस्माद्यत्रप्रत्ययउदात्तलोपस्तत्संबंधिनोऽनुदात्तस्योदात्तोभवतीतिसूत्रार्थेनाताधिकाराद्यत्स्यप्रसंगः यदिनिमित्तत्वानादरेणायत्रानुदात्ते परत उदात्तलोपस्तस्योदात्तोभवतीतिसूत्रार्थस्तदानुदात्तसेतिनवक्तव्यं अंत्यस्यप्रसंगाभावात् नचमाहिष्वास्तामित्यत्रतिङ्तिङ इतिनिघातःस्यादितिवाच्यम् चेतिनिषेधात् उदात्तनिवृत्तीतिऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्यांचत्यकारस्याचइतिलोपेसति अनुदात्तस्यचेतिसूत्रेणोदात्तःप्राप्नोतिस्यायमपवादइत्यर्थः।

अन्यत्रेतिकिम् यज्ञंयज्ञमभिरक्षेगृणीतः अत्रसतिशिष्टोऽपिश्नारत्यस्यस्वरेनशिष्यतेकिन्नुतसएव अनुदात्तस्यचयत्रोदात्तलोपः ६।१।१६१ यस्मिन्ननुदात्तेपरेउदात्तोलुप्यतेतस्योदात्तःस्यात् देवींवाचम् अत्रङीबुदात्तःचौ ६।१।२२२ लुप्ताकारेऽञ्चतौपरेपूर्वस्यान्तउदात्तःस्यात् उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादःदेवद्रीचींनयतदेवयन्तः॥ ९९ ङात्मनेपदमातांश्लसुपथेतिक्ष्नेःक्सःआतामित्यस्तास्यनुदात्तेङिदुदुपदेशादितिलसार्व धातुकानुदात्तत्वं क्सः प्रत्ययस्वरेणोदात्तःकस्यचीत्यकारलोपः अत्रकंर्षीत्वतोघञ्तोतउदात्तइत्यतःअंतइत्यधिकाराद्यत्स्योदात्तत्वंस्यात् सतित्वस्मिन्नादेर्भ

देवश्रीचीमिति देवअच्इतिस्थितेविष्वग्देवयोरितिदेवशब्स्याद्भिश्रादेशः उगितश्चेतिङीप् अचइत्यंचतेरकारलोपः चाविति दीर्घत्वं श्रीतीकारउदात्तःततःपरस्यो
दात्तादनुदात्तस्यस्वरितइतिस्वरितत्वं॥ ॐ॥अनङितइति चौयःस्वरःसतङितेपरतोनभवतीत्यर्थः अन्यथादेवश्रीचीमित्यादौययोर्दात्तनिवृत्तिस्वरं बाधतेतथा
दाधीचइत्यादौप्रत्ययस्वरमपिसतिशिष्टस्वरोबाधेत तस्मादनङितइतिवक्तव्यं अस्मिंश्चसति उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यायमपवादइतिफलितं दाधीचइति ऋधिअच्
अणइतिस्थितेऽणस्वर उदात्तत्वेकृतेऽचइत्यकारलोपः ततःसतिशिष्टत्वाच्चाविति स्वरःप्राप्तोनिषिध्यते तथाचाणप्रत्ययस्वरएवात्रे
ति अत्र ग्रहत्यादिसामंत्रितमित्येनेनामंत्रितत्वं प्रागुक्तयाषष्ठ्येति आमंत्रितस्यचेत्यस्य इममग्रइति मेशब्दात्परत्वमाश्रित्यगंगेप्रभृतीनांत्रयाणामनुदात्तःस्वपद

अनङितइतिवाच्यम् दाधीचः माधूचः प्रत्ययस्वरएवात्र आमन्त्रितस्यच ८।१।१९८आमन्त्रितविभक्तयन्तस्यादिरुदात्तःस्यात् अग्न
इन्द्रवरुणामित्रदेवाः आमन्त्रितस्यच ८।१।१९ पदात्परस्यापादादिस्थितस्यामन्त्रितस्यसर्वस्यानुदात्तःस्यात् प्रागुक्तस्यषाष्ठस्याप
वादोऽयमाष्टमिकः इममेगङ्गेयमुनेसरस्वति अपादादौकिम् शुतुद्रिस्तोमम् आमन्त्रितम्पूर्वेमविद्यमानवत् अग्नइन्द्र अत्रेन्द्रादौ
नानिघातोन पूर्वस्माविद्यमानत्वेनपदात्परत्वाभावात् नामन्त्रितेसमानाधिकरणेसामान्यवचनम् समानाधिकरणेआमन्त्रितेप
रेविशेष्यंपूर्वमविद्यमानवन्न अग्नेतेजस्विन् अग्नेत्रातःसामान्यवचनंकिम् पर्य्यायेषुमाभूत् अग्नेदेविसरस्वति॥ ॥पादेऽसएवसंहि

तायांनुस्वरितात्संहितायामनुदात्तानामितिवक्ष्यमाणाप्रचयापरपर्यायाएकश्रुतिःप्रवर्त्तेतेशुतुद्रीति षाष्ठेनामंत्रितस्यचेत्यनेनाद्युदात्तःआमंत्रितंपूर्वेअग्नइन्द्रेतिसर्वो
णिषोषुनाद्युदात्तानि निघातोनेति आष्टमिकेनेतिभावः नामंत्रितेऽत्रोत्तरसूत्रस्थंसामान्यवचनमत्रसंबंधनीयमितिभाष्यंतद्व्याचष्टे विशेष्यमिति विशेष्यसमर्पक
मित्यर्थः कश्चिन्नामंत्रितेसमानाधिकरणेसामान्यवचनमितिपाठः सतृत्यनुरोधेनेतिज्ञेयं अग्नेतेजस्विन्नित्यादि अग्नेरित्यस्याविद्यमानत्वा तेजस्विन्नित्यस्यत्रात्र
रित्यस्यचाष्टमिकनिघातः अग्ने देविसरस्वतीतिनैत्तिरीयकेब्राह्मणेसहस्रमतींप्रकृत्यइडेरेतेदिनेसरस्वतिप्रियेप्रेयसिमहिविश्रुति एतानितेअग्नियेनामानिवृत्तौत

इडेकाव्येविहव्येरतिपाठःस्तृणाखांतरेद्रष्ट्यःसमानाधिकरणग्रहणंपाणिनिमतेऽग्नेरेवरुणादित्यादेव्यधिकरणनिवृत्त्यर्थं भाष्यकृन्मतेविस्पष्टार्थंसामान्यव
चनापेक्षत्वात्तत्रसामानाधिकरण्यस्यावश्यंस्थितत्वात्॥ ॐ ॥सामान्यवहुवचनमिति पूर्वनिषेधस्यास्यविकल्पस्यचविषयविभागार्थंदेवीःषडिति अत्रदेवीरित्या
मन्त्रितेनाविद्यमानवत् तेनषडित्यस्यनिघातः शरण्याइति शरणंरक्षित्रत्वेनत्रसाधवःशरण्याः तत्रसाधुरितियत् द्वितीयस्येति षष्ठ्यर्थशब्दस्यशरण्यशब्दस्यचेत्यर्थः
वामंत्रिते परस्यांगवदिति तस्यैवपरस्यामंत्रितस्यांगवदेकदेशवद्भवतितद्ग्रहणानर्थक्यतदर्थः षष्ठ्यामंत्रित अत्रषष्ठीशब्देनषष्ठ्यर्थोविभक्तिरुच्यते तेनगोषुस्वा

सामान्यवचनंविभाषितंविशेषवचने ८।१।७४ अत्रभाष्यकृतावहुवचनमितिपूरितम् सामान्यवचनमितिचपूर्वसूत्रेयोजितम् आमन्त्रि
तान्तेविशेषणेपरे पूर्वमेवहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा देवीःषडुर्वीरुरुनःकरोत अत्रदेवीनांविशेषणंषडिति देवाःशरण्याः रहद्विती
यस्यनिघातोवैकल्पिकः सुवामन्त्रितेपराङ्गवत्स्वरे २।१।२। सुवन्तमामन्त्रितेपरेपरस्याङ्गवत्स्यात्स्वरेकर्त्तव्ये द्रवत्याणीशुभस्पती शुभ
रतिशुभेःक्विवन्तात्षष्ठ्यन्तान्तस्यपरशीरनुप्रवेशेषाश्विकमामन्त्रितादुदात्तत्वम् नचाष्टमिकोनिघातःशङ्क्यः पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमा
नत्वेनपादादित्वात् यत्तेदिवोदुहितर्मर्तभोजनम् रहदिवःशब्दस्याष्टमिकोनिघातः परशनारश्चन् षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनमषष्ठ्य
न्तमामन्त्रितान्तंप्रतियत्कारकन्तद्वाचकञ्चेतियरिगणनंकर्त्तव्यमित्यर्थः तेनेहन अयमग्नेजरिता एतेनाग्नेर्ब्रह्मणा समर्थादुदात्तात्परा
सिद्धम् पूर्वाङ्गवच्चेतिवक्तव्यम् आतेपितर्म्मरुताम् प्रतित्वादुहितर्दिवः अव्ययानान्न उच्चैरधीयान॥ (१ मित्रेत्यत्रापियरांगवद्भावःसिध्यति

परशनारश्चन्निति आङ्परयोःखनिभ्यांडिचेतिकुप्रत्ययांतोंतोदात्तः षष्ठ्यन्तेआमंत्रितांतेप्रति यात्कारकमिति मयप्यामंत्रितस्यद्रव्यवचनत्वान्नकारको
वेशात्तथापि आमंत्रितंतत्पाथातुवाच्याक्रियातस्यास्तदपेक्षास्तीतितत्कारकमित्यर्थः पितर्मरुतामिति अत्रमरुतामितिपरंपूर्वस्यपितरित्यस्यांगवद्भवति पितरि रुम-
त्यामंत्रितनिघातेनानुदात्तेततः परंमरुतामित्येतदप्यनुदात्तमेवभवतीत्यर्थः अव्ययानानेति तेनोच्चैरधीयानेत्यत्रामंत्रितस्येत्यनुदात्तत्वेन नचनिषेधवैयर्थ्यं २

निपाता आद्युदात्तारत्याद्युदात्तत्वस्यानिवारणादितिवाच्यंस्वरादिष्वंतोदात्तयोरुच्चैर्नीचैःशब्दयोःपाठात्॥ ॥ ॥अव्ययीभावस्य त्विति अव्ययीभावश्चेति अव्ययी
भावस्याव्ययसंज्ञास्त्रेलुङ्सुखस्रोपचारादितिगणनादन्यत्राव्ययसंज्ञाभावेनाव्ययानांनेतिनिषेधोनप्रवर्त्ततइतिभावः उपाग्त्यधीयानेति पर्यंगवङ्गावेनामंत्रितस्य
त्वाद्युदात्तत्वं अभ्यभीति अभिशब्दउपसर्गोऽभिवर्जमित्याद्युदात्तनिषेधात् किट्स्वरेणांतोदात्तःतस्यनित्यवीप्सयोरितिद्वित्वंतस्यपरमाम्रेडितेअनुदात्तेचेतिप
रस्यानुदात्तत्वं तस्मिन्नेवपरेऽकारस्योदात्तस्ययणिकृतेउदात्तयणःपरत्वाद्यकारकारात्स्वरितःखलपूशब्दःकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तःतस्मात्रोःसुपीति
यण् सउदात्तयण् ततःपरोहिप्रत्ययःसुप्त्वादनुदात्तःतस्यानेनस्वरितःउदात्तयणोहल्पूर्वादित्युदात्त त्वंतुन नोङ्धात्वोरितिनिषेधात् तस्यचस्वरितेकारस्ययणि
ततःपरस्याशाशब्दाकारस्यानेनैवस्वरितःआशाशब्दोहि आशायाअदिगाख्यायांचेत्यंतोदात्तत्वादनुदात्तादिः अस्येति आशाशब्दप्रथमाकारस्यानिकस्येत्यर्थः

अव्ययीभावस्यत्विष्यते उपाग्त्यधीयान उदात्तस्वरितयोर्य्यणःस्वरितोऽनुदात्तस्य ८।२।४।उदात्तस्थानेस्वरितस्थानेचयोयण्ततःपरस्या
नुदात्तस्यस्वरितःस्यात् अभ्यभिहि स्वरितस्ययणः खलप्व्याशा अस्यस्वरितस्यैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्छेषनिघातोन एकादेशउदात्ते
नोदात्तः ८।२।५ उदात्तेनसहैकादेशउदात्तःस्यात्वोश्चाकावरम्मरुतः॥ ॥ शेषेति आशाशब्दस्यनिघातोनेत्यर्थः ननुयणादेशंप्रतिस्वरितस्या

सिद्धत्वात्स्थानिन्येवयण् प्रवृत्तःयथाश्रोजढदित्यत्रहृतशब्देद्वित्वेप्रवर्त्ततेनतुढशब्देनचस्वरितयणः परस्येत्याश्रयणात्सिद्धत्वंशंक्यंतथासतिउदात्तादनुदात्तो
स्यस्वरितइत्यनेनयत्स्वरितःक्रियतेतत्रापित्यसिद्धत्वेनस्यात् नचेष्टापत्तिःलस्यविरोधात् प्रत्यग्निरुषसामग्र्म मरुव्दित्यादौस्वरितादर्शनात् नचनोदात्तस्वरि
तोदयमितिनिषेधःशंक्यःअनंतरस्येतिन्यायेनोदात्तादनुदात्तस्येतियत्रप्राप्तिस्तन्मात्रस्यनिषेधात् अन्यथाखलप्व्याशान्याअग्निर्यीस्याअस्मानित्यादावपिनि
षेधापत्तिरितिचेत् अत्राहुर्भाष्यकाराःयोगविभागःकरिष्यतेउदात्तयणःपरस्यानुदात्तस्यस्वरितोभवति ततःस्वरितयणःउदात्तयणइत्यनुवर्त्तते तेउदात्तयणइ
त्येवंयोऽभिनिर्दृष्टःस्वरितस्तयणःपरस्यानुदात्तस्यस्वरितःस्यादित्यर्थः एवंचास्येवाश्रयात्सिद्धत्वेनान्यस्य एकादेशइति उदात्तयोरेवस्थानित्वे श्रांतस्तम्यादे

स्व॰ सि॰ कौ॰ ती॰ त॰ ३

वसिङ्ग्रन्यतरस्यानुदात्तत्वेस्वरितत्वेवाश्रोतस्तम्यात्स्वरितेप्राप्तेविधिरयमितिध्वनयन्नुदाहरणाद्वयमाह कवोष्वारत्यादि बहुवचनस्यवस्त्रसावित्यत्रानुदात्तंसर्वे
मपादादावित्यधिकारादङ्स् अनुदात्तः अशेश्चतिति च्युत्याद नादश्शब्दश्चाद्युदात्तःवसोरुत्वेउत्वेएडःपरंतादतीतिप्रश्लेरूपे कोति किमोत् कातीतिकिमःकादेशः
तित्स्वरिते अवरशब्दःसांगशिरामदंतानामित्युदात्तःतयोर्दीर्घउदात्तः॥ ॐ ॥ स्वरितोवादमित्यादि विशब्दोनिपातत्वादाद्युदात्तः इदंशब्दःफिट्स्वरेणांतोदात्तः
योरेकादेशःस्वरितः दिविशब्देउडिदंपदादितिविभक्तिरुदात्ता ईयतेरङ्गतौदिवादिः तिङुतिङःइतिनिहतम् अत्रैकादेशउदात्तः इकारयोःस्वरितइति ह्रस्वेकार
योरेवेत्यर्थःदीर्घप्रवेशेत्विति दिवीयतइत्यत्रउदात्तइति एकादेशउदात्तइत्यनेन ईयतेचबहुवचनोच्यवस्थोक्ता अन्येषामपितदीयप्रातिशाख्यानुसारेणात्रेया ३

स्वरितोवाऽनुदात्तेपदादौ ८।२।६ अनुदात्तेपदादौपरेउदात्तेनसहैकादेशःस्वरितोवास्यात् पक्षेप्रश्लेसूत्रेणोदात्तः वी३दंज्योतिर्हृदयेअ
स्मञ्श्लोकोदिवीयते व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोःस्वरितःदीर्घप्रवेशेतूदात्तः किञ्चएडःपदान्तादितिप्रश्लेरूपेस्वरितएवतेऽवदन् सो
३यमागात् उत्तरत्रप्रातिशाख्ये इकारयोश्चप्रश्लेवेक्षेप्राप्तिनिहतेषुचेति उदात्तादनुदात्तस्यस्वरितः ८।४।६६ उदात्तात्परस्यानुदात्तस्यस्व
रितःस्यात् अग्निमीले अस्याप्यसिद्धत्वाच्छेषनिघातोन ॥

ति

वैरूपेइतितेवदन्नित्यादौ तेइतितच्छब्दःफिट्स्वरेणांतोदात्तःजसःसुब्लादनुदात्तोसुप्ति
तावित्यनुदात्तःतयोरेकादेशउदात्तः अवदन्नितिवदेर्लङिप्रथमपुरुषबहुवचनेतेरित्यतिङंतात्परस्यतस्यतिङुतिङइतिनिघातः सोयमिति सइतितच्छब्दस्यप्र
थमैकवचनेतच्छब्दःफिट्स्वरेणांतोदात्तःसुरसुब्लादनुदात्तःतस्यरुत्वेउत्वेएडोचरुतेएकादेशेनोकारउदात्तः अयमितीदमःप्रथमैकवचनेफिट्स्वरेणांतोदा
त्तेतयोरेडःपदान्तादितिप्रश्लेरूपेओकारःस्वरितः इकारयोश्चप्रश्लेवक्षेइति ह्रस्वयोरिकारयोःसवर्णेदीर्घे ह्रस्वयोर्यत्रसवर्णदीर्घःसप्रश्लेवरत्युच्यते उदात्तस्वरितस्था
नेयोयणसंक्षेप्रःसंधिःमत्रएडःपदांतादितिसअभिनिहतसंधिरुच्यते तेषुस्वरितःस्वीक्रियतइत्यर्थःवीदंज्योतिः अभ्यग्निहितेवदन्नितिक्रमेणोदाहरणानि ३
उदात्तादनुदात्तस्य अत्रतयोर्ग्वावचीत्यतः संहितायामित्यनुवर्तनेतेनपदकोलेऽनुदात्तमेव अग्निमीलेइति अग्निशब्दःफिट्स्वरेणप्रत्ययस्वरेणवांतोदात्तेअग्नु

यूस्त्र्याख्यौ॥ ईश्चऊश्च पूर्व्याख्यानादीर्घयोरेवग्रहणं। अविभक्तिकोयंनिर्देशइत्येके। दीर्घाज्जसिचेतिनिषेधस्यवाकंदसीतिपाक्षिकत्वात्प्रथमयोःपूर्वसवर्णदी
र्घइत्यन्ये। इहप्रत्ययस्यैवग्रहणमितिपरिभाषानोपतिष्ठतेनेयङुवङ्स्थानावस्त्रीतिनिषेधाच्चिंगात्तेनप्रध्येप्रध्याइत्यादौनदीकार्यस्यादेवास्त्रियंआचक्षाणे
स्त्र्याख्यौ॥ मूलविभुजादित्वात्कःचक्षिङःख्याञ्आतोलोपइटिचेत्यालोपः। ईद्दंतावितिं। इहवर्णयोरेवसंज्ञेत्यपिपक्षेस्त्रियांआच्छीनद्योरितिसूत्रस्थस्त्रियांग्रहणा
स्त्र्याख्यत्वेनङसादिषुसतः तेचीलक्ष्मीरित्यादौतस्त्रीवाचकत्वंपूर्णसमुदायेघटकत्वेनप्रवेशात्। तेननद्यंतादिव्यवहारेनविरुध्यते। एवंशेषोध्यसखीत्यत्रापिस्व
र्णीवर्णयोरेवपिसंज्ञेतिपक्षेप्यस्त्रीतिवोध्यं। तेननद्यंताजायंतयोर्घ्यंतपरमितिव्यवहारःसंगच्छते। वर्णसंज्ञापक्षेअसखीत्यस्यसखिभिन्नस्यावयवस्त्र्यर्थोनतु
सखिशब्दावयवंवर्जयित्वेति। तेनसमुदायस्यसखिशब्दभिन्नत्वादतिसखिनेत्यादिनिषेधमित्यवधेयं॥ स्त्रियामित्येववक्तव्येआख्याग्रहणंनित्यस्त्रीत्वलाभार्थं

यूस्त्र्याऽऽख्यौनदी॥१।४।३॥ ईद्दूदन्तौनित्यस्त्रीलिङ्गौनदीसंज्ञौस्तः। प्रथमलिङ्गग्रहणाच्च॥ पूर्वस्त्र्याख्यस्योपसर्जनत्वेपिनदीत्वम्वक्तव्यमित्य
र्थः। अम्वार्थनद्योर्ह्रस्वः॥७।३।९७॥ अम्वार्थानान्नद्यन्तानांचह्रस्वःसम्बुद्धौहेवहुश्रेयसि। शसिवहुश्रेयसीन्॥ आण्नद्याः। नद्यन्तात्परेषांडि
नामांडागमस्स्यात्। आटश्चा॥१।१।५४॥ आटोऽचिपरेवृद्धिरेकादेशस्स्यात्। वहुश्रेयस्यैवहुश्रेयस्याः। नद्यन्तात्परस्यानुट्। वहुश्रेयसीनां॥ ॥

इत्याशयेनाह। नित्यस्त्रीलिंगाविति। यूकिमात्रेस्त्र्याख्याविति किं। ग्रामण्ये। पूर्वेमिति। ऋतोः प्रागित्यर्थः। संज्ञायांपृथोर्देशंप्रवृत्तौन्याय सिद्धमिदंकार्यकालपक्षे
नुवाचनिकमित्याहुः। वर्णसंज्ञापक्षाश्रयेणाह। नद्यंतानामिति। हेवहुश्रेयसीति। अत्रह्रस्वविधानसामर्थ्याद्गुणोनप्रवर्तते। अन्यथाअंवार्थनद्योर्गुणइत्येवब्रूयात्। नन्व
लाघवाभावःशंक्यः। ह्रस्वग्रहणेमात्राधिक्यात्। ह्रस्वस्यगुणइत्युत्तरसूत्रेगुणग्रहणात्। अन्यत्रतुतेपिह्रस्वेयदिगुणःस्यात्तर्हीवार्थो
नाह्रस्वइत्युक्तानदीह्रस्वयोर्गुणइत्येवब्रूयादित्याहुः। तत्रपदलाघवाभावेपिप्रक्रियालाघवमस्तिपरंतुजसिचेत्यत्रह्रस्वस्येत्येकदेशानुवृत्तौलोपोनदीति वोध्यं॥ आ
णनद्याः। अणन्नद्याइत्येवसुवचंविधानसामर्थ्यादतोगुणइत्यस्याप्रवृत्तौयथायथंवृद्धिसवर्णदीर्घाभ्यांवहुश्रेयस्यैवहुश्रेयस्याइत्यादिरूपसिद्धेः। ननुपरत्वादाद्या
दृत्वाध्यतइत्युत्तरंयथपर्यालोचनयाडेरामिवृत्तेतस्यनडागमनिवारणार्थमङ्विधानावश्यकत्वात्सामर्थ्यमपक्षीणमितिचेन्। एवंतर्हिह्रस्वनद्यापइत्यनंतरंङेर्नी॥

दूरत्वंयावतिदेशेप्रकृतिप्रयत्नोच्चारितंसंवोध्यमानेननश्रूयतेकिंत्वधिकं प्रयत्नमपेक्षतेतत्संबुद्धेर्दूरंभवति एकश्रुतिरिति उदात्तादीनांस्वराणामविभागेनावस्थान मेकश्रुतिः आगच्छेत्यादि दूरादूतेचेतिवाक्यस्थेटःप्लुतउदात्तः प्रत्युदाहरणेत्वेवंयमेवभवति तत्राङ्उपसर्गोऽभिवर्जमित्याद्युदात्तः गच्छेतिटेःतस्यनिघातः भोशब्दो निपाताश्चाद्युदात्ताइत्याद्युदात्तः शेषस्यामंत्रितनिघातः ॥ ॐ ॥यज्ञत्रैस्वर्येणवेदेमंत्राःपाठ्यंतेतेषांयज्ञक्रियायामपितथैवप्रयोगेप्राप्तेएकश्रुतिर्विधीयते मंत्रइति एत च्चाजपेतिपर्यंदा सान्नभ्यतेतेनोहादिषुनश्रुतएवस्वाहेंद्रशत्रुवर्द्धेस्वेतिसमासांतोदात्तत्वेकर्त्तव्ये आद्युदात्तश्चयशक्तमितिप्रसिद्धिःजपादीनांतिजपसंस्मरणमानीत्य र्थः अग्निर्मूर्द्धेति अग्निर्मूर्द्धादिवःककुत्पतिःपृथिव्याअयं अपांरेतांसिजिन्वतो २ अग्नेर्निर्नेलोपश्चेतिअग्निशब्दःप्रत्ययस्वरेणाकिद्स्वरेणवांतोदात्तः मूर्द्धावंधनेकनि न्युवृधिनक्षिराजिधन्वीत्यनःकनिन् वर्त्तमानेश्वन्नुक्षन्पूषन्नित्यत्रमूर्द्धन्शब्दःकनिन्प्रत्ययांतोऽन्तोदांतोनिपातितः दिवशब्दात्यरस्यषष्ठ्येकवचनस्यउडिदंपदा

यज्ञकर्म्मण्यजपन्यूङ्खसामसु १।२ ३४ यज्ञक्रियायांमन्त्रएकश्रुतिःस्याज्जपादीन्वर्ज्जयित्वा अग्निर्मूर्द्धादिवःककुत् यज्ञेतिकिम् स्वाध्या यकालेत्वेस्वर्यमेव अजपेतिकिम् ममाग्नेवर्चोविहवेष्वस्तु जपोनामउपांशुप्रयोगः यथाजलेनिमग्नस्य न्यूङ्खानामषोडशऋकाराः गीतिषु समाख्या उच्चैस्तरांवावषट्कारः १।२।३५ यज्ञकर्म्मणिवौषट्शब्दउच्चैस्तरांवास्यादेकश्रुतिर्वा ॥ २ ॥ ० ॥ ॥

दित्युदात्तत्वं ककुब्वदःप्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तःपातेर्डतिःपतिशब्दःप्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तःप्रथेःपिवन्संप्रसारणंचवित्वान्ङीषष्ठ्येकवचनस्योदात्तयणोहल्पूर्वो दित्युदात्तत्वं रुद्रमशब्दःप्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः आङ्पूर्वोक्तिप्रहस्वश्चउडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वं रीङ्ऋजिभ्योनुट्डेत्यसुन्प्रत्ययः नित्स्वरेणाद्युदात्तोरेतःश ब्दःजेन्वतीतिजिन्व तेःप्रीणनार्थस्यतिपितिङुतिङःसतिनिघातःप्रणवष्टेरितिप्रयोगकालेप्रणवःममेत्यादिष्वस्मदस्मदोङेःसोत्याद्युदात्तत्वं अग्नेशब्दस्यामंत्रितनिघा तः वर्चःशब्दोऽसुन्प्रत्ययांतःविश्वेतिनूयतेर्डुःसंप्रसारणंचेत्यप्रत्ययेयाथादिस्वरेणांतोदात्तत्वं उच्चैस्तराम् वषट्शब्देनात्रवौषट्शब्दोलक्ष्यतेसमानार्थत्वात्हावः पिहितोदेवतासंप्रदानकस्यदानस्यद्योत्तकोनन्वेवंप्रतिपत्तिलाघवार्थंवौषट्शब्दएवकुतोनोक्तइतिचेत्विचित्राहिसूत्रस्यवृत्तिः पाणिनेःकचिदक्षरलाघवमाश्री

स्मादनुदात्तः अग्निपूर्वेरिति एकादेशउदात्तः ईलेरितिनईडसुतौलटि उत्तमपुरुषैकवचनम् ह्रस्वोश्वास्यस्वरयोर्मध्यमेत्यसंयतेसऽकारोलकारइतिवक्ष्यमाणेनप्रातिशा
ख्येनऽस्यलःतिङ्ङितिङ इतिनिहते ईकारस्यस्वरितः नचमकारेणाव्यवधानं स्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवदितिपरिभाषणात् एवंसर्वत्रज्ञेयं ननुतित्स्वरितमित्यस्यानं
तरमिदंवक्तव्यं एवंचस्वरितग्रहणानर्थक्यंभवतीत्याशंक्याह अस्योति यदितत्रक्रियेत अनुदात्तपदमेकवर्जमित्येतत्प्रवर्त्ततेतदपकरणेनप्रवर्त्ततेत्वरितस्यासिद्धत्वा
त्तेनहयोरप्युदात्तस्वरितयोः श्रवणसिद्धेः ॥ तमीशानासइति तमितिच्छेदस्यद्वितीयैकवचनमंतोदात्तम् ईशानशब्दाज्जसिआज्जसेरसुगित्यसुगागमेऋतोरूपं
ईशेऽस्यैर्यस्माच्छानच्चित्त्वादंतोदात्तः जसःसुत्वादनुदात्तत्वेईकारस्यसकारेकारस्यचस्वरितत्वं नोदात्त उदात्तस्वरितोदयोपस्मादितिबहुव्रीहिःउदयशब्दःपर
शब्देनसमानार्थः प्रातिशाख्येषुप्रसिद्धःलाघवार्थंपरशब्देप्रयोक्तव्येमंगलार्थमुदयशब्दः प्रयुक्तः तथाचोक्तं भाष्येमंगलादीनिमंगलमध्यानिमंगलांतानि शास्त्राणि

तमीशानासः नोदात्तस्वरितोदयमगाग्र्यकाश्यपगालवानाम् ८।४।६७ उदात्तपरःस्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितोनस्यात् गार्ग्यादिमतेनुस्वा
देव प्रयआरुः वोऽप्वाः३क्षा३भीशवः एकश्रुतिर्दूरात्सम्बुद्धौ १।२।३३ दूरात्सम्बोधनेवाक्यमेकश्रुतिःस्यात् त्रैस्वर्य्यापवादः आगच्छभोमा
णावक ॥ ॥

प्रथंतेवीरुरुषाणिभवंत्याऽम्नात्रुरुषाणिच — रहादोवद्दिशब्दोमध्येशिवशब्दः शिवशमरिष्टस्यकरइति अंतेचायमुदयशब्दः
तिपाणिनीयेमंगलेक्षते प्रथआरुरिति येरितिमच्छब्दस्यप्रथमावहवचनेफिट्स्वरेणांतोदात्ते आरुरिति अर्तेर्लिटिप्रथमपुरुषबहुवचनेझिःतस्यपरस्मैपदाना
मित्यस् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः नचतिङुतिङ इतिनिघातेशंक्यः यङ्लुगंतान्नित्यमितिनिषेधात् आकारस्योदात्तस्वरितपरस्येतिवक्ष्यमाणेनसन्नतरादेशः वोप्वाः को
ति अत्रोपिश्चेत्याकारस्यसन्नतरः क्रोतिकिमोत्तित्स्वरितएकश्रुति संबोधनंसंबुद्धिरित्यनेनान्वर्थंयस्यसंबुद्धिशब्दस्यग्रहणंनएकवचनंसंबुद्धिरितिपरिभाषि
कस्यसतिजनस्यग्रहणं आगच्छतेदेवाब्राह्मणारित्यत्रनस्यात्तदाह दूरात्संबोधनेइति अन्वर्थग्रहणंचदूरादित्यनेनसंबोधनस्यात्रम्यतेनत्यामंत्रितविभक्तेः दूरत्वमदू
रत्वंचसंभवति संबोधनस्यक्रियारूपत्वादपादानत्वादिति विशेषणासंभवः दूरत्वंनदेशरूपमाश्रीयतेअनवस्थितत्वात् किंतर्हिसंबोधनक्रियापेक्षया

देवब्रह्मणो सुब्रह्मण्यायामेवदेवाब्रह्माणइति पठ्यतेतत्रपूर्वेणस्वरितस्योदात्तेप्राप्तेऽनेनानुदात्तोविधीयतेदेवाब्रह्माणइतिदेवब्रह्मणोर्वैयधिकरण्येपदद्वयोरप्यनुदात्तत्वेततःपरस्या
नुदात्तस्यस्वरितःतस्यानेनानुदात्तः आमंत्रितनिघातस्तूत्तरस्यनश्वौमंत्रितादिद्यमानत्वेनपदात्परत्वाभावात्तयाश्रामानाधिकरण्यंतदाविभावितंविशेषवचनेनेतिपूर्वस्यपक्षेविद्य
मानत्वात्पदात्परत्वात्ब्रह्माणइत्यस्यनिघातोपिभवति अस्मिन्यक्षेदेवशब्देव शब्दस्यैवानेनानुदात्तत्वंविधेयमब्रह्मग्रहणात्तुनकर्त्तव्यम्स्वरितं अनुदात्तानामितिजातोवहुव
चनम् तेनैकस्यद्वयोर्वहूनांचभवति एकस्यपचतिद्वयोःअग्निमीलेपुरोहितं वहूनांतुमूलएवदर्शितं इमंमेइति इदमशब्दःप्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः विभक्तिरनुदात्तात्परा
चनम् तेनैकस्यद्वयोर्वहूनांचभवति एकस्यपचतिद्वयोःअग्निमीलेपुरोहितं वहूनांतुमूलएवदर्शितं इमंमेइति इदमशब्दःप्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः विभक्तिरनुदात्तात्परा
द्यत्वेऽमिपूर्वः एकादशउदात्तःमेइत्यनुदात्तेअनुदात्तेसर्वमपादादावित्यधिकारात्तस्योदात्तादनुदात्तस्यस्वरितःतस्मात्परेसंभंगेप्रभृतीनामनुदात्तानामेकश्रुतिःसर्वेषांतेआमंत्रि
तनिघातानुदात्ताःननुमेइत्यस्यस्वरितस्योदात्तविधायकंत्रिपादीस्थत्वादसिद्धत्वंस्यात् नचस्वरितादित्याश्रयात्सिद्धमेवःसुन्नेत्यादौचरितायैत्यादितिचेन्मैवम्तस्यादित्व

देवब्राह्मणोऽनुदात्तः ।१।२।३८ अनयोःस्वरितस्यानुदात्तःस्यात् सुब्रह्मण्यायाम् देवाब्रह्माणाश्चागच्छत स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ।१।२
।३९ स्वरितात्परेषामनुदात्तानांसंहितायामेकश्रुतिःस्यात् इमंमेगङ्गेयमुनेसरस्वति शुतुद्रिस्तोमंसचतापरुष्ण्यासीयेशृणुह्यासुषोमया ।१।२।४० उदात्तस्वरितयोःपरेण य
स्मात्तस्यानुदात्तस्यानुदात्ततरःस्यात्सरस्वतिशुतुद्रि।।व्यचक्षयत्स्वःतस्यपरमाम्रेडितम्अनुदात्तञ्च ।१।३।हिरुक्तस्यपरंरूपमनुदात्तेस्यात्। दिवेदिवेइतिसाधारणास्वराः

त्यारभ्यनवसूत्र्याःस्वस्थानादुत्कृष्यशास्त्रांतेभाष्यवार्त्तिकयोर्निवेशात्तनसुब्रह्मण्यायामितिसूत्रेस्वरितस्यनुदात्तइतिवक्तव्यमेवकार्यो
त्कर्षस्यज्ञापितत्वाच्चनसुब्रह्मण्योमितिसिद्धःस्वरितोस्तीतिवाच्यं तत्रएकादेशउदात्तेनेतिसूत्रप्रवृत्तेरावश्यकत्वात् तत्रत्यानुदात्तग्रहणानानुवर्त्तेउदात्तस्यनशब्देनतोचे
रर्थेउच्यते तेनत्वनुदात्तत्वंलभ्यतेइत्याहअनुदात्ततरइतिप्रकर्षस्तन्यानुदात्तायेशःसरस्वतीत्यादिअत्रमेशब्दमाश्रित्यसरस्वतीत्यस्यामंत्रितनिघातःशुतुद्रिशब्दस्यनुनपा
दादित्वात् आमंत्रितस्येतिषाष्ठेनशुतुद्रीत्यस्योदात्तेप्रथममक्षरंतस्मिन्परेपूर्वस्यसरस्वतीकारस्यसन्नतरःव्यचक्षयत्स्वइति·चीतिउपसर्गेत्वादाद्युदात्तःततःपरस्याच
क्षयदितितिङ्तिङइतिनिघातःस्वरितेन्यइङ्स्वरौस्वरिताविति स्वरितःतस्मिन्यरेयकारोकारस्यसन्नतरःसाधारणा स्वराइति एकस्मिन्यदेपदद्वयेपिचवर्त्तमानात्साधा
रणंआनुदात्तश्चेत्यादिर्नित्यमित्यादयस्तुएकस्मिन्नेवपदेवर्त्तमानान्नसाधारणाः। प्रकृतिर्द्विधाधातुः। प्रातिपदिकंचातत्रधातुस्वरानाह ।। ६ ।।

यतेकचित्प्रतिपत्तिलाघवमितिनन्वचष्टकारदत्यत्रकारप्रत्ययोनस्यात्वर्णनिर्देशोहिसविहितइतिचेत्सत्यंएतदेवज्ञापयतिसमुदायादपिकारप्रत्ययोभवतीतितेनए
वकारइत्यादिसिद्धम्उञैःशब्दोधिकरणप्रधानोपितहिशिष्टभवनक्रियायांवर्ततेतेनक्रियाप्रकर्षेदाम्प्रत्ययउदात्तएभवतीतिफलितोर्थः ब्रूहिथप्रेष्येतिसूत्रेणवो
वृट्शब्दस्यादेःसुतउदात्तोविहितःतदपेक्षयायमुदात्ततरोन्त्यस्यविधीयतेअन्येत्वस्यार्थिकस्वरंवित्त्याहुः ॥ ॐ ॥ १ विभाषावाग्रहणेउवर्तमानेविभाषाग्रहणंअकृच्छ्रीतिषट्
च्छ्रेदनतंत्रादिनाभाषायामपिविधानार्थंअतएवश्वेतोधावतिअलंउशनांपातेतिव्यर्थंवाक्यमितिपस्पशंतेभाष्यंतत्रश्वेतिप्रातिपदिकस्वरेणतोदात्तेरतइतिइंशब्दान्तसिलऊ
ङिदित्यनेनश्वेतरतिवर्णोनांतणोत्यादुदात्तेप्राप्तेष्टतादित्वादन्तोदात्तम् अलंशब्दोनिपातत्वादाद्युदात्तःउशब्दःप्रातिपदिकस्वरेणतोदात्तःअलंउशब्दःफिट्स्वरेणतोदात्तः
तत्रभाषायांयद्येकश्रुतिर्नस्यान्नहिस्वरमेदेकथमेकवाक्यंव्यर्थंस्यात् नसुब्रह्मण्यास्वेनिगदेइतिअयादवैधेगदिर्वर्तते यथागच्छमितिनिःशब्दःप्रकर्षेउच्चैरादवंधंयजगत्म

विभाषाछन्दसि १।२।३६ छन्दसिविभाषाएकश्रुतिःस्यात् व्यवस्थितविभाषेयम् संहितायान्त्रैस्वर्यम् ब्राह्मणेएकश्रुतिर्वेदेचानाम्अन्येषाम
पियथासम्प्रदायंव्यवस्थानसुब्रह्मण्यायांस्वरितस्यतदातः १।२।३७ सुब्रह्मण्याख्येनिगदेयज्ञकर्म्मणीतिविभाषा छन्दसीतिचप्राप्ताएकश्रु
तिर्नस्यात्स्वरितस्योदात्तश्चस्यात् सुब्रह्मण्योम् सुब्रह्मणोसाधुरितियत् ॥ असावित्यन्तः ॥ अस्मिन्नेवनिगदेप्रथमान्तस्यान्तउदात्तःस्यात् गा
र्ग्योयजते त्रित्वात्प्राप्तआद्युदात्तोऽनेनवाध्यते अमुष्येत्यन्तः षष्ठ्यन्तस्यापिप्राग्वत् दाक्षेःपिताजते स्यान्नस्योपोत्तमञ्च चारन्तस्तेनह्रस्वो
दातो गार्ग्यस्यपित्तायजते वानामधेयस्य स्यान्तस्यनामधेयस्यउपोत्तममुदात्तंवास्यात् देवदत्तस्यपितायजते ॥ ॐ ॥ ॥ कंयन्मंत्रवाक्यंपठ्यतेसनि
गदःनितरांगच्यतइतिकर्मणिनोगदनदेत्यप् तस्यचसुब्रह्मण्याशब्दोपलक्षितत्वात् सुब्रह्मण्याशब्दोऽपरित्यक्तस्त्रीलिंगएवनिगदविशेषस्यनाम सुब्रह्मण्योमितितत्र
साधुरितियत् तित्स्वरितंयतोनावश्यनिगन तत्रचश्वरत्यनुवृत्तेःटापासंहैकादेशःस्यानेतरतमुरतिस्वरितःततोनिपातत्वादाद्युदात्तेनओमश्वेनओमाऽश्वेत्युदात्तस्वरित
योरेकादेशःस्वरितएवेतिहरदत्तादयः असाविति प्रथमांतस्योपलक्षणांतराह प्रथमांतस्येति गार्ग्येइति गर्ग्यादिभ्योयञ् अमुष्येतिषष्ठ्यंतस्योपलक्षणं दाक्षेरिति दक्षश
दादपत्येऽतइञ् अत्रापित्रित्स्वरःप्राप्तःस्यांतस्येति स्वेतिरूपंविवक्षितं स्वैवार्तिकारंभात्स्वशब्दांतस्योपोत्तममंत्यश्चोभयमुदात्तंभवति ॥ ॐ ॥ ॥ ॥

त्त्यादि अन्यथाहिणास्त्रीयेनुदात्तेऽत्यमाणेमाहिस्मद्यादित्यत्रनित्यत्वादंतरंगत्वाद्धरकारलोपेकृते आद्युदात्तत्वेनस्यात्बहुव्रीहौविज्ञानेनभवतिहिशब्दोहिवे
तिनिघातनिषेधार्थः ॥※॥ भीह्री आद्युदात्तस्यापवादोयं अत्रमदिर्दिवादिः दरिद्राजागरादी अन्येनुच्चहोत्यादयः उदाहरणानि विभेति जिहेति विभर्त्ति भृ
ञामित्यभ्यासस्येत्वं ममत्लिति मंदेर्लोट् बहुलंछंदसीतिशपःश्लुःजजनत् दधनदिति जनजननेधनधान्ये आभ्यांलेट्तिप्तस्थेतीकारलोपःलेटोडाटावित्य
ट् दरिद्रातिजागर्त्ति पितिकिं दरिद्रति अत्रयरत्वादाकारलोपेकृतेऽकारस्योदात्तत्वंमाभूत् ननुपूर्वंग्रहणंव्यर्थंप्रत्ययोपीतीत्येवोक्तेतस्मिन्नितिनिर्दिष्टेऽतिपूर्वस्ये
व भविष्यतिनच्चपितःपूर्वमेवकार्यंभाग्यथास्यात् पिदंतंमाभूदित्येवमर्थंतदितिवाच्यंकथंपुनःसप्तमीनिर्देशेतदंतस्यप्रसंगः एतदेवज्ञापयतिसौवर्यःसप्तम्यस्तदं
तसप्तम्यरितेनोपोत्तमंरितिरित्प्रत्ययांतेउपोत्तमंभवतिचद्यन्यतरस्यांचडंतस्येत्यर्थोननुरितिपरतश्चडिःपरतश्चरितिनन्वेवंचतुरःशसीत्यत्रापिशसंतस्यप्रा

भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरांप्रत्ययात्पूर्वंम्पिति ६।१।१९२ भीप्रभृतीनामभ्यस्तानांपितिलसार्वधातुकेपरेप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं
स्यात् योऽग्निर्होत्रंजुहोति ममत्तुनःपरिज्मा मातायद्वीरंदधनत् जागर्वित्यमिति ६।१।१९३ प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम् चिकीर्षं कःआ
दिर्णमुल्यन्यतरस्याम् ६।१।१९४ अभ्यस्तानामादिरुदात्तोवाणमुलियरे लोलूयंलोलूयं पश्चेलित्स्वरः ॥ ६ ॥ ॥

त्रोतिशसयहणसामर्थ्यान्नभविष्यति यदिहिचतुरःशसीत्यनेनशसउदात्तत्वमिष्टंस्यात्ततउदिदंपदादित्यस्यानेतरंचतुरश्चेत्येवब्रूयात् तत्रासर्वनामस्थानग्रहणानु
वृत्त्याषट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरितिहलादेरुदात्तविधानाच्चशसएवभविष्यति लिति पूर्वंसन्नात्प्रत्ययात्पूर्वमितिवर्ततेतदाहप्रत्ययात्पूर्वमितितेनस्वरविधौसन्नप्रत्यया
दंतत्वज्ञापनात् लिदंतस्यस्वरेनशंकनीयः चिकीर्षकइति चिकीर्षतिसन्नंतान्नुल्लत्साकादेशःसनोऽतोलोपःककारेकारउदात्तःनचाद्योपस्यस्थानिवत्त्वं स्वरवि
धौतन्निषेधात् कश्चित्त्वस्याकेभौरिकिविधंऐषुकारिभक्तमितिदृश्यते तत्रभौरिक्याद्येषुकार्यादिभ्योविधल्भक्तलाविति विषयोदेशइत्यस्मिन्नर्थेयथाक्रमंभौरि
किशब्दोदेषुकारिशब्दाच्चविधल्भक्तलौज्ञेयौ आदिर्णमुलि अभ्यस्तानामिति यद्यपिलोलूयंलोलूयमितिप्रतीकमुपादायैकाक्षरधातुग्रहणंलित्स्वरस्यास्यचवि

धातोरिति कर्षात्वतः अतउदात्तस्त्यनुवर्तते तदाह अतउदात्तइति गोपायेति यकारकारयोरुदात्तत्वेतमित्यस्तास्यनुदात्ते दित्यनुदात्तत्वेउदात्तादनुदात्तस्येति
स्वरितः वहवचनस्यवस्त्रसाविति नसादेशस्यस्वरितात्संहितायामिति प्रचयापरपर्यायाएकश्रुतिः असीति असेःसिप्तासस्योरितिसलोपः अकारस्योदात्तत्वं ततःपरस्य
स्वरितः सत्यशब्देसकारस्योदात्तस्वरितयरस्येत्यनुदात्तत्वादेशः स्वपादिभ्यस्यनुदात्तेदित्यतः लसावेधातुकमित्यनुवर्तते तच्चनिटीतिसंबंधादिहसन्नम्यंतस्य प
ध्यतेतदाह अनिट्यजादावित्यादि अदाद्यंतर्गणइति आगणाताइतिभावः हिंसंतीति हिसिहिंसायांरुधादिः श्नान्नलोपः श्नसोरल्लोपः क्ङित्येवेष्यतइति रुत्यात
धातोः ६।१।१६२ अन्तोदात्तः स्यात् गोपायतन्त्रः असिसत्यः स्वपादिहिंसामच्यनिटि ६।१।१९८ स्वपादीनांहिंसेश्चानिट्यजादौलसा
र्वधातुकेपरेआदिरुदात्तोवास्यात् स्वपादिरदाद्यन्तर्गणाः स्वपन्ति २ श्वसन्ति २ हिंसन्ति २ पक्षेप्रत्ययस्वरेणमध्योदात्तता क्ङित्येवेष्म
ते नेह स्वपानि हिनसानि अभ्यस्तानामादिः ६।१।१८९ अनिट्यजादौलसार्वधातुकेपरेअभ्यस्तानामादिरुदात्तः ददतिप्रयावसु
परत्वाच्चित्स्वरमयंवाधतेदधानाइन्द्रेअनुदात्तेच ६।१।१९० अविद्यमानोदात्तेलसार्वधातुकेपरेऽभ्यस्तानामादिरुदात्तः दधासिरत्नंद्र
विणाञ्चदाशुषे

स्वपादीत्यत्रैतदभावेधातुस्वरेणाद्युदात्तत्वमेवेतिविशेषाभावादयंविधिर्नप्रवर्तीतेतत्साहचर्याद्धिनसानीत्यत्राप्ययंनप्रवर्तिष्यतइ
तिचत्तिकारशयंकल्पयंति हिनसानीतिअत्रश्नमस्तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेनगृह्यतइतिन्यायात् धातुग्रहणेनकारकाकारउदात्तः ततःपरस्यस्वरितत्वं अनि
टिकिं खपितःरुदादिभ्यःसार्वधातुकस्तीट् अभ्यस्तानां आदिः सिचोन्यतरस्यामित्यतः आदिरितिवर्त्तमानेऽनादिग्रहणं नित्यार्थं अन्यथाऽऽदिग्रहणमे
वङ्मन्यतरस्योग्रहणमनुवर्त्तते अचिकिंदद्यात् अनिटिकिं जक्षिथ येददतीति डुदाञ्दाने लटिमिःतस्या दभ्यस्तादित्यादेशः श्नाभ्यस्तयोरित्यालोपःचि
त्स्वरमिति चित्तास्त्यनेनविहितमनोदात्तस्वरमित्यर्थः दधानेति लटः शानजादेशः अनुदात्तेच नविद्यतेऽदात्तोयस्मिन्निति बहुव्रीहिस्तदाह अविद्यमानो

त्यानृतसोमत्वर्थेऽतिभत्वाज्ज्ञस्त्वाभावः कर्षश्चात्वांश्चेतिसमाहारद्वंद्वः कर्षऽतिशवंतस्यानुकरणेनयञंतस्यतदाह शयानिर्देशादिति पाकऽतिपचेर्घञ्चजोरि
तिकुत्वंकालविशेषऽतिक्षत्तद्वापरादौ भक्षशब्दऽति भक्षभुदनेचुरादिः अनित्यण्यंतताश्चुशदयऽतियदाणिच् नास्तित्तदाघञ्ण्यंतताज्ण्वुल्ऽत्यचिसिद्धं ण्वुलण्यं
तानामितिजनासीत्याहः उत्तमशम्बत्तमाविति तमवंतावंतौ तेनऽत्यप्रकर्षविवक्षायामामभावः पित्वादनुदात्तत्वेप्राप्तेपाठः ॥ ॥ चतुरः चतेरुरन्नित्वा
त्तानामितिजनासीत्याहः उत्तमशम्बत्तमाविति तमवंतावंतौ तेनऽत्यप्रकर्षविवक्षायामामभावः पित्वादनुदात्तत्वेप्राप्तेपाठः ॥ ॥ चतुरः चतेरुरन्नित्वा
सुदात्तत्वेप्राप्तेऽतोदात्तार्थमिदं नचुचतस्त्रःपश्येत्यत्रचतसृऽअसऽतिस्थितेपरत्वादविरुक्तऽतिरेफादेशेतकारस्योदात्तत्वेप्राप्तेति अतआहअविरऽति

चतुरःशसि ६।१।१६७ चतुरोऽन्तउदात्तःशसिपरे चतुरःकल्ल्यपन्तः अविरऽतिरादेशस्यपूर्वविधौस्थानिवत्त्वान्नेह चतस्त्रःपश्यच
तेरुरन् नित्वादाद्युदात्तता ऋल्युपोत्तमम् ६।१।१९० षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिर्विभक्तिस्तस्यन्तेपदेउपोत्तममुदात्तंस्यात् अध्वर्युभिःपञ्चभिः
नवभिर्वाजैर्न्नेचतीच सप्तभ्योजायमानः आदशभिर्विवस्वतःउपोत्तमंकिम् आषड्भिर्हूयमानः विश्वेदेवैस्त्रिभिःऋलिकिम् नावानोन
वतीनाम् विभाषाभाषायाम् ६।१।१९१ उक्तविषये सर्वस्यसुपि ६।१।१९१ सुपिपरेसर्वशब्दस्यादिरुदात्तःस्यात् सर्वेनन्दन्तियशसा
स्त्रित्यादिर्न्नित्यम् ६।१।१९७ त्रिदन्तस्यनिदन्तस्यचादिरुदात्तःस्यात् यस्मिन्विधानिपौंस्याउंसःकर्म्मणिन्याङ्क्षरणादित्वात्ष्यञ्न्स
तेरधिष्ठनश्चनः चायतेरसुन् चायेरन्नेहस्वश्चेतिचकारादसुनोनुडागमश्च ॥ ९९ निवत्त्वादितिनचस्वरविधौस्थानिवत्तनिषेधः स्वरदीर्घय

लोपेषुलोपाजादेशएवनस्थानिवदितिनियमात् ऋल्युपोत्तमं षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरित्यस्यापवादः पंचभिरित्यादि पंचनवसप्तदशशब्दाःकनिनंताःआष
ड्भिरितिषष्शब्दःफिट्स्वरेणांतोदात्तःतनोतेर्ड्डिःत्रिःअयमपिफिट्स्वरेणप्रत्ययस्वरेणवांतोदात्तःउभयत्रापिषट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरितिविभक्तेरुदात्तत्वं न
वानामिति अत्रापिविभक्तिरुदात्ता विभाषा उक्तविषयइति षट्त्रिचतुर्भ्यःपरयाऋलादिर्विभक्तिस्तदंतस्योपोत्तमंभाषायामुदात्तंवास्यात् पंचभिःसप्तभिःति
स्रृभिःचतुर्भिःपक्षेषट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरित्यंतोदात्तानि सर्वस्य सर्वशब्दःउक्तादिष्वंतोदात्तोनिपातितः सर्वस्यविकारःसार्वइत्यत्रानुदात्तादेरञित्य

म्मनुष्यइति क्विप् नन्वप्रत्ययलक्षणेनानित्यात् ङित्त्वादिनित्यमित्येवसिद्धमत आह एतदेवेति निष्ठादत्तइतिदत्तेनःनःदोदद्धोरितिदधादेशः चिंतितइति चिंतिस्मृ
त्यांचुरादिःक्तांतेहतमिति प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तावेतौ असंज्ञार्थमिति संज्ञायांतुनिष्ठाचद्यजनादित्येवसिद्धं शुष्कमिति शुषेःकःतस्यशुषःकरतिकोदेशः॥ ॥
आशितःकर्त्तेवाचीति आङ्पूर्वादशभोजनेऽस्मात्कर्त्तरिक्तोनियात्यते अपरआह कर्त्तेत्यनेनभूतपूर्वगत्याअणोकर्त्तोणौकर्मीभूतएवविवक्षितःतथाचाशेरप्येत
स्यप्रयोज्यकर्त्तरिगतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थैतिकर्मसंज्ञकेनिष्ठायामाशितइतिरूपमिति रिक्तइति रिचिविरेचने संज्ञायामित्यादिनिष्ठावद्यजनादित्यस्यावकाशःदतः

आशितःकर्त्ता ६।१।२०७ कर्त्तेवाचीआशितशब्दआद्युदात्तःस्यात् घञन्तिष्क्वालआशितम् रिक्तेविभाषा ६।१।२०८ रिक्तशब्देवादिरुदात्तः
रिक्तः संज्ञायान्तुनिष्ठावद्यजनादितिनित्यमाद्युदात्तत्वम्पूर्वविप्रतिषेधेनजुष्टार्पितेचच्छन्दसि ६।१।२०९ आद्युदात्तेवास्तः नित्यम्
न्त्रे ६।१।२१० एतत्सूत्रेशक्यमकर्त्तुम् जुष्टोदमूनाः बलरआहुरर्पितमित्यादेः पूर्वेणैवसिद्धेः छन्दसियाठस्यव्यवस्थितत्वयाविपरीतायथा
दनायोगात् अर्पिताःषष्ठिर्न्नीचलाचलासइत्यत्रान्तोदात्तदर्शनाच्चयुष्मदस्मदोर्ङसि ६।१।२११ आदिरुदात्तःस्यात् नहिषस्तवनोममङ
यिच ६।१।२१२ जुभ्यंहिन्वानःमह्यंवातःपचताम् यतोऽनावः ६।१।२१३ यत्प्रत्ययान्तस्यव्यचः आदिरुदात्तोनावम्विना युज्जन्त्यस्य
काम्या कमेर्णिङन्तादचोयत् ॥ ९९ गुप्तः अस्यत्ववकाशः असंज्ञायांरिक्तोयदइतिसंज्ञायामुभयप्रसंगेपूर्वविप्रतिषेधःरिक्तोनामकश्चित्जुष्टार्पि

ते जुष्टःअर्पितइत्येतेशब्दरूपेछंदसिविषये आद्युदात्तेवास्तःजुषीप्रीतिसेवनयोःनःक्तीदितोनिष्ठायामितीट्प्रतिषेधःजुष्टःअर्त्तेर्णिच् अर्तीत्यादिनाप्र
कृ अर्पितः नित्यं जुष्टार्पितेशब्दरूपेमंत्रविषयेनित्यमाद्युदात्तेस्तःपूर्वेणैवसिद्धेरिति नन्वपक्षेतोदात्तत्वमपिप्राप्नोतीत्याशंक्याह छंदसीत्यादिनकेवलंगतार्थ
र्थत्वमात्रेकिंत्वारभ्यमाणेसूत्रेदोषाभ्यस्तीत्याह अर्पिताःषष्ठिरित्यादिना युष्मदस्मदोःयुष्मत्तत्वतभ्यांमदिगतिमदिक् प्रत्ययांतावेतौदात्तौ ममेति युष्मदस्मद्भ्यां
ङःसोशत्तवममौङसीति मपर्यंतस्यममादेशःशेषलोपः अतोगुणइतिपररूपत्वे एकादेशउदात्तेनोदात्तइतिविभक्तेरुदात्तत्वेप्राप्तेरुदुच्यते ङयिच ॥

नुदात्तलक्षणोऽन्ययथास्यात् श्रवणंतु सर्ववाद्युदात्तस्यैवप्रत्ययलक्षणोनापिसर्वस्वरस्येष्यमाणत्वात् ञ्नित्यादिर्भीह्रीतिसूत्रेऽर्वग्रहणेनसोवर्ण्यःसप्तम्यसप्तदं
तसप्तम्यर्थतिज्ञापितत्वात्तदंतसप्तमीयमित्याह ञिदंतस्येति ॥ ॥ पथिमथोःगमेरिनिःउथःकितमथःपतेस्थेचेतीनिप्रत्यायांतावेतावंतोदात्तौ मंथःकिता
पथालोपःपंथाइतिपथिमथ्यभक्षामात् थोन्थ्यःपथइति भस्यटेर्लोपःउदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति श्रनुदात्तस्यचयत्रोदात्तलोपइतिविभक्तिरुदात्ता स्तवाउर ते
ददातेःक्रत्यार्थेतवैकेन्केन्यत्वत्तइतितवैप्रत्ययःऐकारस्यापादेशःलोपःशाकल्यस्येतियलोपःयुगयञ्हणंपर्यायनिवृत्त्यर्थं श्रन्यथाएकवर्जमितिवचनार्थो

पथिमथोः सर्वनामस्थाने ६।१।१९९ आदिरुदात्तःस्यात् श्रयम्यन्थाःसर्वनाम स्थानेकिम् ज्योतिष्मतःपथोरक्ष उदात्तनिवृत्तिस्व
रेणान्तोदात्तंपदम् श्रन्तश्चतवैयुगपत् ६।१।२०० तवैप्रत्ययान्तस्याद्यन्तौयुगपदाद्युदात्तौस्तः हर्वसेदात्तवाउ ॥ क्षयोनिवासे ६।१
।२०१ आद्युदात्तःस्यात् क्षेक्षयेशुचिव्रत एरजन्तःजयःकरणम् ६।१।२०२ करणवाचीजयशब्दआद्युदात्तःस्यात् जयत्यनेनजयोऽ
श्वःवृषादीनाञ्च ६।१।२०३ आदिरुदात्तः आकृतिगणोऽयम् वाजेभिर्वाजिनीवती इन्द्रवाणीः संज्ञायामुपमानम् ६।१।२०४ उपमान
शब्दःसंज्ञायामाद्युदात्तः चञ्चेवचञ्चावानोऽत्रलुप् एतदेवज्ञापयतिकचित्स्वरविधौप्रत्ययलक्षणेनेति संज्ञायांकिम् अग्निमीणाव
कः उपमानेकिम् चैत्रः निष्ठावत् ह्यजनात् ६।१।२०५ निष्ठान्तस्यव्यचःसंज्ञायामादिरुदात्तोनत्वाकारःदत्तःव्यचकिम् चिन्तितः
श्रनाकिम्त्रातःसंज्ञायामित्यनुवर्त्तनेनेह कृतम् हतौ शुष्काथशौ ६।१।२०६ एतावाद्युदात्तौस्तः श्रसंज्ञार्थमिदम् श्रतःसन्नशुष्कम् ॥

गपद्यंनस्यात् क्षयोनिवासे निवासेभिधेयेक्षयशब्दआद्युदात्तःक्षेक्षयेइति क्षिनिवासगत्योःक्षयंतिनिवसंतियस्मिन्नित्यधिकरणेऽसिसंज्ञायामितिघःनिवासे
किंव्याधेःक्षयःक्षिक्षयेएरत्वं कर्त्तरिषष्ठीजयःजयोऽस्यइतिऽसीतिकरणेघःकरणेकिंजयोब्राह्मणानांभावेएरत्वं वृषादीनांवृषुसेचनेइत्यधलक्षणःकःवाजेभिरि
ति वजेर्घञ्कर्षात्वतोलोपइत्यतोदात्तेप्राप्ते ऋवादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः संज्ञायांचंचेतिउपमानशब्दोयमुभयमेयस्यसंज्ञा कनोलुविति स्वेप्रतिकृतावितिकनोलु

न्येवसूत्र्यते॥आमीत्यनुवर्त्याङे॰रामोनुदात्तेत्यर्थलाभात्तदन्तस्यादेशेनद्यादिविधानसामर्थ्यादतोगुणादितिनप्रवर्तततदितिदिक्॥आटश्चायद्यपिरहड॰यिदद्धिरेचीत्येवसि
ङ्ङेङसिङसोङे॰रामिचसवर्णदीर्घेणतथोर्येदित्याद्यर्थंसूत्रमिहापिन्याय्यत्वादपन्यस्तंअजादीनामटासिद्धमाङादीनामितिसूत्रंमास्तिनिवृत्तोवार्तिककार
स्यमतेनुअटश्चेत्येवसूत्रमितिवोध्यं॥ ॐ॥ङे॰रामाङे॰रितिसप्तम्येकवचनस्यग्रहणंसमानाधिकरणेस्त्रियामित्यादिनिर्देशात्॥आटानुवृत्त्वाध्यतइतिआदिक्रते
नुपपनेप्रवर्त्तते॥सकृद्गतौविनिन्यायान्नयणादितिभावः॥नसुलोपइतिलक्षेमुद्रचेत्यौणादिकैरप्रत्ययैतोलक्ष्मीशब्दःस्त्यपसर्जनहस्वोपिनेतिवोध्यं॥कुमारीति
यद्यपिक्विचर्थेप्रतिङ्ग्यतस्योपसर्जनत्वाद्ध्रस्वत्वंप्राप्नोतथापिगौरित्यत्रङ्क्तिमोपसर्जनत्वंगृह्यतेनत्वप्रधानरूपमितिनात्रहृस्वःप्रवर्तते॥अतएवहरीत॥
क्याःफलानिहरीतक्यःइत्यत्रापिह्रस्वोनभवति॥लुक्तद्धितलुकीत्यत्रत्वप्रधानरूपमुपसर्जनमेवगृह्यतेनतुङ्क्तिमोपसर्जनमसम्भवादितिवक्ष्यामः॥अचिश्नुधातु

ङे॰रामघाम्नीभ्यः॥७।३।११८॥नद्यन्तादावन्तान्नीशब्दाच्चङे॰रामस्यात्॥इहपरत्वादाटानुवृत्त्वाध्यतोवहुश्रेयस्यांशेषमीप्रत्ययान्तवातप्रमीवत्॥
अङ्यन्तत्वान्नसुलोपः॥अतिलक्ष्मीः॥शेषम्वहुश्रेयसीवत्॥कुमारीमिच्छन्कुमारीवाचरन्ब्राह्मणःकुमारीक्यजन्तादाचारकिवन्ताद्वाकर्तरि
क्विप्॥हल्ङ्ग्यादितिसुलोपः॥अचिश्नुधातुभ्रुवांघोरियङुवङौ॥६।४।७७॥श्नुप्रत्ययान्तस्यस्वरादेर्णिवर्णान्तधातोर्भ्वादेरित्यस्याङ्गस्येयङुवङौस्तोज्ञा
दौप्रत्ययेपरेइङ्चेत्यन्तादेशः॥आन्तरतम्यादेरियङ्॰ओरुवङ्॥इतीयङि॰प्राप्ते॥ ॐ मेश्नुरितिङप्रत्ययांतत्वाङ्गशब्दस्यधातोःपृथक्ग्रहणंअ

न्येत्वाहुःगमःकावित्यत्रङुङ्चगमादीनामितिवक्तव्यमितिवार्त्तिकादनुनासिकलोपेउङादेशेकृतेनिष्पन्नोयंभ्वादेःशब्दःतथाचधातुग्रहणेनैवसिद्धेभ्वादिग्रहणंनिर
र्थकमितिश्नुरितिवक्तव्येत्वेरितिगुरुनिर्देशश्नुप्रत्याहारःपरेरोवर्णकारेणगृह्यतेतरतिक्षापनार्थेःइहव्योरितिधातोरेवविशेषणंनतुश्नुभ्वोरव्यभिचारादित्याह
स्वरादेर्वर्णान्तधातोरिति॥श्नुधातुश्नुवामिवर्णोवर्णोयोरितिव्याख्यानेनुरियङु॰वङोर्ङि॰ल्लक्ष्यर्थस्यद्वैप्यधिकरण्यंचप्रसज्येतेतिभावः॥ननुसामानाधिकरण्यमयक्षेपि
ङि॰त्वक्ष्यर्थेनिर्दिश्यमानस्यादेशाभवंतीतिस्वरादेर्वर्णान्तधातोःसर्वादेशत्वनिवृत्तिसंभवादितिचेन्नाश्नुभ्वोरपिनिर्दिश्यमानत्वेनसर्वादेशत्वप्रसंगात्॥उरु

योगविभागोयथासंख्यनिवृत्त्यर्थः जभ्यमत्योमिति डे प्रथमयोरम् जभ्यमत्योऽ यियतः तित्स्वरितमित्यस्यापवादः निघाचद्भजनादित्यतोद्भजतुवर्ततेतदाहद्भव
रति अत्रानावश्यतिनिषेधोज्ञापयतिस्वरविधौव्यंजनमविद्यमानवदिति अन्यथायश्चादिनैकारोनासोस्वरयोग्यः यश्चस्वरयोग्यश्चाकारोनासावादिरितिप्रतिषेधो
नर्थकः स्यात् अनावः किंनावातार्यनाव्ये नौवयोधर्मेतियत् द्यच् किंविकी र्व्यउभयत्रापितित्स्वरः ॥ ईडवंद ईडस्तुतौ वदिभ्यमिवादनस्तुत्योः वृद्भ्यःसंभक्तौ श
सुस्तुतौ दुहप्रपूरणे रायतोद्यउवंधकत्वाद्यत् ग्रहणेनग्रहणेनप्राप्नोतीतिवचने ईड्यइति ऋहलोरितिण्यत् वार्यमिति नन्वत्रएतिस्तुशास्त्रित्यादिनाविशेष
विहितेनकर्मणाभाव्यमिति चेत्सत्यं कर्त्रविधौहत्रएवग्रहणंनास्तिमूलएवस्यष्टं विभाषावेणुशब्दोनित्स्वरेणनित्यमाद्युदात्तः प्राप्तः स्त्रीणित्यनुवर्तमानेऽपि

ईडवन्दवृशंसदुहांरायतः ६।१।२१४ एषांरायदन्तानामादिरुदात्तः ईड्योनूतनैरुत्त आजुह्वानईड्योवन्द्यश्च श्रेष्ठन्योधेहिवार्य्यम् उ
क्थमिन्द्रायशंस्यम् विभाषावेण्विन्द्धानयोः ६।१।२१५ आदिरुदात्तोवा इन्द्धानोऽग्निम् त्यागरागहसिकुहस्वङ्क्रियानाम् ६।१।२१६
आदिरुदात्तोवा आद्यास्त्रयोघृतनाः त्रयः पचाद्यजनाः मतोऽपूर्वमात्सञ्ज्ञायांस्त्रियाम् ६।१।२१७ मतोः पूर्वमाकारउदात्तःस्त्री ना
म्नि उदुम्बरावती शरावती अन्नोऽवत्याः ६।१।२२० अवतीशब्दस्यान्तउदात्तः वेत्रवती स्त्रीयःपित्वादनुदात्तत्वंप्राप्तम् ॥ ईवत्याः ६।१।
२२१ ईवत्यन्तस्यापिप्राग्वत् अहीवतीमुनीवती अथफिट्सूत्राणि ॥ ॥ ध्योनिच्चेतिक्युत्यादनात् रंधानशब्दोयदिचानशंतस्तदाचित्वादंतो

दात्तः यदाशानजंतस्तदालसार्वधातुकानुदात्तत्वेकृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाम ध्योदात्तः अमोरल्लोपरतिउदात्तस्यञ्मोऽकारस्यलोपात् सर्वथाप्यप्राप्तमा
द्युदात्तत्वं पक्षेविधीयते त्यागरागत्यजहानौचजोरितिकुत्वंरंजरागे घञिचभावेतिनलोपः हसेहस्ने एषांयक्षेकर्षात्वतोघञोंतउदात्तइतिभवतिनञ
पचाद्यजंता इतिकुहविस्मापने स्वङ्अस्मयग्भावणे चौरादिकावदंतौ ऋथहिंसार्थौ अत्रप्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वंयक्षेभवति मतोःमतोः पूर्वआकारइति
आर्धर्व्याख्यानमेतत्सूत्रेनशब्दस्वरूपाख्यानपुंसकनिर्देशः केचित्तुसूत्रेपूर्वशब्दंप्रक्षिंगमेवपठंति शरावतीति चात्रर्थिकोनद्यांमतुप्मादुपधायाश्चेतिवत्व

मतौवहूचोनजिरादीनां शणादीनांचेतिदीर्घत्वंवेत्रवतीति मतुप्वत्वं नचात्रवत्वस्यासिद्धत्वाद्वतीशब्दोयंनभवतीतिशंक्यं तस्याश्रयासिद्धत्वेनासिद्धत्वाभा
वात्श्रवत्याख्यातिनिर्देशादिहनभवति राजवतीति स्वरविधौव्यंजनस्याविद्यमानत्वान्नायमवतीशब्दःग्रहीवतीति प्रवेव दीर्घःसंज्ञायामितिवत्त्वोश्रयफिट्सूत्रा
णि॥*॥ फिषोन्तउदात्तः फिडितिपूर्वाचार्यप्रसिद्ध्याप्रातिपदिकमुच्यतेतदाह प्रातिपदिकं फिडिति ननुकथमपाणिनीयानिसूत्राण्येषु पन्यस्यतेपाणिनीयसूत्रैर्यः
स्वरस्त्रायातिसएवप्रमाणं तथाचशताच्चदन्यतावशतेरिति सूत्रेकेयटःनियतेकालाश्रस्मृतयोव्यवस्याहेतवश्तिमुनित्रयमतेनाद्यत्वेसाध्वसाधुप्रविभागश्तिने

फिषोऽन्तउदात्तः प्रातिपदिकम्फिड्तस्यान्तउदात्तःस्यात् उच्चैःवृक्षःपाटलापालङ्कावासागरार्थोनाम् एतदर्थानामन्तउदात्तः पाटलाप
लेरुहामुरूपापाकलेतिपर्य्यायाःलघावन्तरतिप्राप्ते अपालङ्क्यांविधातआरेवतआरग्वधेतिपर्य्यायाःअस्वाद्योः प्राताउनर्वनन्तानामा
द्युदात्तप्राप्ते सागरःसमुद्रः गेहार्थानामस्त्रियाम् गेहम् नविषयस्येतिप्राप्ते अस्त्रियांकिम् शालाआद्युदात्तोऽयम् ऋहेवपर्य्युदासाज्ञाप
कात् गदस्यच अन्तउदात्तःस्यान्नतुस्त्रियाम् गदम् अस्त्रियांकिम् आन्त्रेभ्यस्तेगदाभ्यः स्वाङ्गशिराम्दन्तानामित्यन्तरङ्गमाद्युदात्त
त्वम् ततष्टाप् ध्यश्वस्यस्त्रीविषयस्यधकारयकारश्वौगोऽन्त्योऽच्सउदात्तः अनार्धी स्त्रीविषयवर्त्तीनाम्नामितिप्राप्ते क्रीया माया
जाया यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमित्याद्युदात्तत्वेप्राप्ते स्त्रीतिकिम् वाच्यम् यञन्तत्वादाद्युदात्तम् विषयग्रहणंकिम् इभ्याःस्त्रिया यतोना
वइत्याद्युदात्तइभ्यशब्दः स्त्रियशब्दस्तुयान्तस्यान्त्यात्पूर्वमितिमध्योदात्तः॥ << तत्रअपाणिनीयान्यपिफिट्सूत्राणिपाणिनीयैराश्रीयंतेभा

ष्यात् ज्ञापकात् तथाचाद्युदात्तश्चेतिसूत्रेभाष्यंप्रातिपदिकस्यचोतरतिप्रकृतेरंतोदात्तत्वेशास्तीति तथातस्मिन्नेवसूत्रेप्रत्ययाद्युदात्तत्वस्यावकाशःयत्रानुदा
त्ताप्रकृतिः समत्वंसिमत्वमिति नहिफिषोन्तउदात्तःत्वतत्वसमशिमेत्यादिफिट्सूत्राश्रयणंविनाप्रकृतेरंतोदात्तत्वंसर्वानुदात्तत्वंचसंभवतीतिदिक् पाट पाट
लेत्यादयओषधिविशेषस्यवाचकाःलघावन्तरतिप्राप्त रतिरंदपूर्वेण पेरणचसंवध्यते यमीपारतिचरुविशेषस्यवाचकाःसागरसमुद्रयोर्लघावन्तरतिप्राप्ते

गेहगेहार्थीनामंतउदात्तःस्यात्स्त्रियांतु गुदश्चेगेहार्थमिदं ध्यपूर्वं धकारेति नित्यस्त्रीलिंगस्येतिशेषःप्राप्तेरित्यर्थः यत्रंतत्वादितिवहिष
ष्टिलोपोयञ्चेतिवचनात् यतोनावरति इभमर्हतीतिदंडादित्वाच्च यांतस्यांत्यादिति स्त्रात्रादयरतिप्रत्ययस्वरेणापीतिवावोध्यम्॥ ॥खान्तस्याश्वमश्चयो
तौआदीयस्यसश्मादिःनश्मादिरश्मादिःतस्यशकारमकारादिभिन्नस्यखशब्दस्यांतोदात्तःस्यात्शीङः खोनिङ्खश्चेत्यादि ननुवहूनांदिसुखकोसुशीङोङ्ख

खान्तस्याश्मादेः नखम् उखा मुखम् दुःखम् नखस्यस्वाङ्गशिरामित्यादुदात्तेप्राप्ते उखानामभारडविशेषः तस्यकृत्रिमत्वात्खण्वर्णोवृत्रि
मारव्याचेत्युवर्णोस्यादात्तेप्राप्ते मुखदुःखयोर्नविषयस्येतिप्राप्ते अश्मादेः किम् शिखा मुखम् मुखस्यस्वाङ्गशिरामितिनविषयस्येतिवा
आद्युदात्तत्वम् शिखायास्तुशीङः खोनिङ्खश्चेतिउणादिसुनित्वोक्तेः अन्तरङ्गत्वाङ्डाप्प्रागेवस्वाङ्गशिरामितिवावोध्यम् हिंसुचत्सरतिशस्या
न्तानाम् एषामन्तउदात्तःस्यात् अतिशयेनबहुलोवेहिंसुःनित्वादाद्युदात्तेप्राप्ते वेहिंसुरभ्यैःसुकृतारथेनयद्बहिंसुन्नातिविभेसुरारुरुत्यादौ
व्यत्ययादाद्युदात्तः सम्वत्सरः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्रवाध्यतेत्याहुःसप्ततिः अशीतिः लघावन्तरतिप्राप्ते चत्वारिंशत् रहापिप्रा
ग्वत् अभ्यूरवीनांप्रभृत्यस्यामो ॥ अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्रवाध्यतेत्याहुः यथादिसूत्रेणागतार्थमेतत् दक्षिणास्यसाधौ अन्तउदा
त्तःस्यात् साधुवाचित्त्वाभावेतव्यवस्थायांसर्वनामतयास्वाङ्गशिरामित्यादुदात्तः अर्थान्तरेतुलघावन्तरतिगुरुरुदात्तःदक्षिणासरलोदारय
रज्जुन्दानुवर्त्तिचिंतिकोशःस्वाङ्गाख्यायामादिर्वा रहदक्षिणास्याद्यन्तौपर्य्यायेणोदात्तौस्तः दक्षिणोवाहुः आख्याग्रहणंकिम् प्रत्यङ्मुख
मासीनस्यवामपार्णिर्दक्षिणोभवति॥ ९९—श्वेत्येवयऋते महेःखोमूर्वेत्यतःखोनुवर्त्तते हस्वविधानसामर्थ्यादुणाभावरति स्वयमप्युणादिष्वेवमेवोक्तं तस्मादु

वीपरविरुद्धोयंयत्न्यरत्यसरसादाह अन्तरङ्गत्वादित्यादि हिंसुएषामितिहिंसुचत्सरतिशत्यएतदन्तानामित्यर्थः वेहिंसुरति चहुलशब्दादतिशायनेतमविष्ठनाविति ष्ठन्
त्रियस्थिरस्थिरेत्यनेनबहुलस्यवेहिरादेशः परिवत्सरइति केचित्तु संवत्सरइतिपाठस्तत्रदसेश्चसंपूर्वीच्चिदितिसरप्रत्ययस्यचित्त्वादपिशिङ्गेःसप्ततिरित्यादि पंक्तिवि

शतित्रिंशदित्यत्रत्युत्पादिताएते प्राग्वदिति लघावन्तरतिप्राप्तस्त्यर्थेदक्षिणासः चस्यान्तउदात्तः प्रतीणयेर्थेनीणायोदक्षिणः प्रतीणस्त्यर्थः ॥७॥छन्दसि दक्षिणासाद्यन्तौपर्यायेणोदात्तौस्यातांवेदे कृष्णस्य चसान्तउदात्तश्छंदसि नतुमृगाख्यायां एकैरिति तन्मतेऽस्मिन्सूत्रेनामधेयस्येत्यनुवर्त्ततेवचनविपरिणामेनान

छन्दसिच असाङ्गार्थमिदम् दक्षिणाः रहपर्य्यायेणाद्यन्तावुदात्तौ कृष्णस्यामृगाख्यायेत् अन्तउदात्तः वर्णानान्नोत्याद्युदात्तेप्राप्ते अन्तोदात्तोविधीयते कृष्णानांत्रीहीणाम् कृष्णोनोनावृषभः मृगाख्यायान्तु कृष्णोएवैवानामधेयस्य कृष्णस्येत्येव अयंवाकृष्णोऽग्निना कृष्णरूपिः शुक्लगोरयोरादिः नित्यमुदात्तःस्यादित्येवोवेत्यनुवर्त्ततेरतिनुयुक्तम् सरेगोरोयथापिनेत्यत्रान्तोदात्तदर्शनात् अङ्गुस्तोदकवकवशानांछन्दस्यन्तः अङ्गुस्थस्यसाङ्गानामकुर्वादीनामितिद्वितीयस्योदात्तत्वेप्राप्तेऽन्तोदात्तार्थेआरम्भः वशायहरणनियमार्थेछन्दस्येवेति तेनलोके आद्युदात्ततेत्याहुः पृषस्यच छन्दस्यन्तउदात्तः स्याद्भाषायाम् पृषम् अन्नेनस्यतृणाख्यायेत् उनर्वन्नन्तानामित्याद्युदात्तस्यायवादः अप्यैस्यसाम्याख्यायेत् यान्नस्यान्त्यात्पूर्वमितियतोनावृतिवाद्युदात्तेप्राप्तेवचनम् आशायाअदिगाख्यायेत् दिगाख्यायाम्बृत्यर्थमिदम् अतएवज्ञापकाद्दिक्पर्य्यायस्याद्युदात्तता इन्द्राग्नीभ्यस्यरि नक्षत्राणामाविषयाणाम् अन्तउदात्तःस्यात् अश्लेषाऽनुराधादीनांलघावन्तरतिप्राप्ते ज्येष्ठाश्विष्ठाथनिष्ठानामिष्ठन्नन्तत्वेनाद्युदात्तेप्राप्तेवचनम् नक्षत्रेस्वातिकाख्यायेत् अन्तउदात्तोन स्वातिकान्नक्षत्रम् कैनिनुकृष्वोयआपन्नहिषयाणामितिव्याख्यायआर्यिकावहुलिकारत्यन्ताप्यन्तोदात्तोनेत्याहुः घृतादीनाञ्च अन्तउदात्तःघृतेमिमिसे आकृतिगणोऽयम् ज्येष्ठकनिष्ठयोर्चयसि अन्तउदात्तःस्यात् ज्येष्ठश्चाहश्चमसाकनिष्ठश्चाहश्चतुरः वयसिकिम् ज्येष्ठःश्रेष्ठःकनिष्ठोऽल्पिष्ठः रहनिन्नादाद्युदात्तएव विन्मतिष्वयोःस्वरितोवा अनयोरन्तस्वरितोवास्यात् पक्षेउदात्तः ॥ ९९ यन्नामधेययोःशुक्लगोरयोरादिरुदात्त

नांकुपूर्वमित्याद्युदात्तेप्राप्तेऽतिवोध्यम्-वाभाषायां दृष्ठमिति-पक्षेसाङ्गशिटामित्याद्युदात्तत्वम्-अर्जुनस्य-अन्तउदात्तस्तृणाख्यायाम्-तृणाख्यायांकिम्-अर्जुनोवृ
क्षः-उनर्वन्नन्नानामित्याद्युदात्तः-अर्यस्य-अन्तउदात्तः स्वाम्याख्यायाम्-अर्यःस्वामिवैश्ययोरितिनिपातितोयमर्यशब्दः-आशया-अदिगाख्यायामाशाशब्दआद्यु
दात्तःस्यात्-ज्येष्ठेत्यादि-प्रशस्यस्यश्रः-ज्यचेतिप्रशस्य शब्दादिष्ठनिज्यादेशः-श्रवणंश्रवः-श्रोस्यस्याःसाश्रववतीधनेविंशतेश्रवाःसाधनवतीअतिशयिताश्रववतीधनव
तीश्रविष्ठाधनिष्ठाश्रनिविन्मतोर्लुगितिमतुपोलुक्-आद्युदात्तेप्राप्तइति-त्रित्यादिरित्यनेनक्तिनिति-लघावन्तइतिआद्युदात्तत्वे-घृतमितिनविषयसेतिप्राप्ते-ज्येष्ठइति-उदा
हरणेवृद्धशब्दस्यवृद्धस्यचेतीष्ठनिज्यादेशः-युवाल्पयोःकनन्यतरस्यामितियवन्शब्दस्यकनादेशः-अन्त्युदाहरणेप्रशस्यस्यश्रः-ज्यचेतिप्रशस्यशब्दस्यज्यादेशः-अ

इतिफिट्सूत्रेषुप्रथमःपादः॥※॥अथादिःप्राक्शकटेःअधिकारोऽयम् शकटिशकट्योरितियावत् ह्रस्वान्तस्यस्त्रीविषयस्य आदिरुदात्तः
स्यात्॥वलिः तनुःनविषयस्यानिसन्तस्य वनेनवायःरसन्तस्यनसर्पिः नपुंसकम् तृणधान्यानांचव्यषाम्व्यचामित्यर्थः-कुशाः काशाः
माषाः तिलाःवह्वचान्तगोधूमाःन्रःसंख्यायाःपञ्चचतस्रः स्वाङ्गशिटामदन्तानाम् शिट्सर्वनामकर्णाभ्यांचुचुकादधि ओष्ठाविवमधुवि
स्रोविहायाः प्राणिनांकुपूर्वम् कवर्गीत्पूर्वंआदिरुदात्तः काकःवृकःशुकेषुमे प्राणिनांकिं क्षिरंसर्पिर्मेभूदकम् स्वयुवरोगेवृत्रिमाख्याचे
त् खयियरे उवर्णमुदात्तंस्यात् कन्दुकः॥ ल्यस्यकन्नित्त्वादिति-तथाचनित्स्वरापवादोयंयोगःपक्षेउदात्तइति उदात्तस्त्यन्तवृत्तेः॥※॥इतिप्र

थमःपादः १॥※॥नविषयस्य-रसन्तवर्जितस्यनित्यनपुंसकस्यादिरुदात्तःस्यात् सर्पिरिति-अर्विश्चीत्यादिनाइषिःतृणतृणवाचिनोधान्यवाचिनोचव्यवामादिरु
दात्तःस्यात्अधितिअत्रःप्राचोसंज्ञानदाह-व्यचामित्यर्थइति-गोधूमाइति-लघावन्तइतिमध्योदात्तता-न्रःसं-नकारेरर्णातायाःसंख्यायाआदिरुदात्तःस्यात्-चतस्रःपा
लइति-चत्वारइत्यात्वाम्स्वरेणभाव्यम्-चतसृत्यत्रचतुरःशसीति-चतुर्भिरित्यत्रभस्युपोत्तमामितिचतृणामित्यत्रमट्त्रिचतुर्भ्यइत्यनेनेतिसमासउदाहृतःरगन्तकाल
कपालभगालेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तोयम् स्वाङ्गशिटांस्वाङ्गवाचिनामदन्तानांसर्वनाम्नामादिरुदात्तःस्यात्-उदकमिति-कन्दसि-अङ्गुलेर्दलवलशनाति

उनर्वे॰उनक्त्वन्॰एतदन्तानामादिरुदात्तःस्यात्॰हस्वान्तस्य॰ऋक्तिम्॰ऋक्षस्य॰अदेवनस्याक्षस्यादिरुदात्तः॰अर्द्दस्य॰समद्योतनेऽर्द्दशब्दस्यादिरुदात्तः
ग्रामादीनांचआदिरुदात्तःलुवन्तस्य॰उपमेयवाचिनोलुवन्तस्यादिरुदात्तश्चेत्वेति॰स्वेप्रतिकृतावितिविहितस्यलुप्तस्वार्थिकनोलुप्लुवन्तस्यकिम्अग्निर्माणवकःनट
स्यपूर्वेणप्राप्तमाद्युदात्तत्वंनिषिध्यते॰अत्रवृक्षपर्वतविशेषग्रहणात्वृक्षस्वार्थेवृक्षःपर्वतः॰अत्रपूर्वेणाद्युदात्तत्वंभवत्येवराजविशेषस्य॰लुवन्तस्योपमेयनामधेयस्य

उनर्वेन्नंतानांउनवरुणोवारिणोदस्मन्त्सरसारन्त्वाहरणोवेवनपीवानंमेघम्वर्णानानरणातिनितान्तानाम्॰आदिरुदात्तःएतःहरिणाः शितिःपृ
श्निःहरित्॰हस्वान्तस्य॰हस्वमृताच्छीलेऽरद्धर्व्यहस्वान्तस्यादिर्भूतंहस्वमुदात्तंस्यात्॰मुनिः॰अक्षस्यादेवनस्य॰आदिरुदात्तः॰तस्यनाक्षःदेवने
नु॰अक्षेर्म्मादीच्यः॰अर्द्दस्यासमद्योतने॰अर्द्दीग्रामस्यसमाःशकेतु॰अर्द्दविष्यल्याःपीतद्रुर्थीनाम्॰आदिरुदात्तःपीतद्रुःसरलःग्रामादीनाञ्च
ग्रामःसोमःयामः लुवन्तस्योपमेयनामधेयस्य चञ्चेवचञ्चा स्किगन्तस्येतिपाठान्तरम्॰स्किगितिलुपःप्राचांसंज्ञा॰नवृक्षपर्वतविशेषव्याघ्र
सिंहमहिषाणाम्॰एषामुपमेयनाम्नामादिरुदात्तोन तालस्वतालः॰मेरुरिवमेरुः॰व्याघ्रः सिंहः॰महिषः॰राजविशेषस्ययमन्वाचेत्॰यमन्वाह।
ङः॰आङ्॰उदाहरणम्॰अङ्गाःप्रत्युदाहरणम्॰लघावन्तेद्रवोश्वबह्वोगुरुः॰अन्तेलघौद्रवोश्वलघ्वोःसतोर्वह्वच्कस्यगुरुरुदात्तः॰कल्याणः
कोलाहलःस्त्रीविषयवर्णासुपूर्वाणाम्॰एषान्नपुंसकानामाद्युदात्तः॰स्त्रीविषयः॰मल्लिका वर्षाः॰श्येनी हरिणी॰अस्तुशब्दात्पूर्वोऽस्येषान्तेअस्तु
पूर्वोऽतरस्तुः॰शकुनीनाञ्चलघुपूर्वम्॰पूर्वेलघुरुदात्तंस्यात्॰कुक्कुटःतित्तिरिः॥ ९९ जविशेषस्याद्युदात्तःयमन्वाचेन्नामधेयंभवति॰पूर्वेणोक्तेनि

यमार्थमिदं॰राजविशेषस्येत्यहुःफिट्सूत्रेणोक्तस्यवेदंराजविशेषस्येतिनियमोदर्शितः॰आङ्॰इति॰आङ्॰स्वायमाङ्॰लघावन्ते॰द्रवाःदिरितिनसंबध्य
तेतेन नादेरपिगुरुरुदात्तः॰अतएववृषाकपिशब्दस्यगुरुरुदात्तइतिवृषाकप्यग्नीतिसूत्रेवृत्त्यादिग्रन्थेषुविभावितम्॰नचगुरूणामप्येषआदिरित्यर्थोस्तिवाच्यम्॰अन्य
तोऽपीतिसूत्रेसारङ्गकल्मायशबलोलघावन्तरत्यादिनामध्योदात्तविधिरुदात्तग्रन्थनिरोधादित्याहुःकल्याणइति॰पर्यायेणादिमध्यावुदात्तौ॰शकुनीनां॰पक्षिणांविशे ९९

पूर्वमिति अन्त्यात्पूर्वमित्यर्थः अन्त्याप्यादिरिति नसंबध्यते पूर्वग्रहणात् कुक्कुटेत्यादि मध्योदात्तावेतौ ॥ ॥ नर्तृ ऋत्वचिनोप्राणिवाचिनोचयथालक्षणाप्राप्त
मुदात्तत्वेन धान्यनामधान्यवाचिनोवृद्धकशब्दांतानामषशब्दान्तानांचादिरुदात्तः श्यामाकः मासाइति अत्रोशीनारेत्यनेननृणधान्यानामित्यनेनचाद्युदात्तत्वं सिद्धं
त्वात् नैषादकाजमाषाइत्युदाहर्तव्यम् फिट्सूत्रेचशब्देनपठितःवृद्धौशुरुदात्तइतिव्याख्यानेनत्वादिरुदात्तइतिनैषादकाःकालाशाइत्युदाहृतंच यत्तु धान्यानामिति
किं श्यामाकाइत्युदाहृतं तन्नं श्यामाकेधान्यत्वाभावश्चिन्त्यः जनपदाजनपदवाचिनामजन्तानामादिरुदात्तः स्यात् केकयइति अत्रपरत्वायान्त्यात्पूर्वमितिस्वरेणबाध्य

नर्तृप्राण्याख्यायाम् यथालक्षणंप्राप्तमुदात्तत्वन्न वसन्ताः कृकलासः धान्यानाञ्चवृद्धशान्तानाम् आदिरुदात्तः कानानाम् श्यामाकाः षान्ता
नाम् माषाः जनपदशब्दानामषान्तानाम् केकयः हयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्ववाहयितिहलःसंज्ञा पललम् शललम् हयादीनांकि
म् एकलः असंयुक्तेतिकिम् मल्लः रगन्तानाञ्च द्वयेषाम् आदिरुदात्तः कपिः ॥ ॥ इतिद्वितीयःपादः ॥ ॥ अथद्वितीयेप्राग्रीषात् ईषान्त
स्यहलादेरित्यतःप्राक् द्वितीयाधिकारः व्यचोप्राङ्मकरात् मकरवरूढेत्यतःप्राक्व्यचामित्यधिकारः स्वाङ्गानामकुर्चादीनामकवर्गेरफवका
रादीनिवर्ज्जयित्वाव्यचांस्वाङ्गानांद्वितीयमुदात्तं ललाटम् कुर्चादीनान्तु कपोलः रसना वदनम् मादीनाञ्च मलयःमकरः शादीनांशाकाना
म् शीतन्या शतपुषा पान्तानांगर्च्चादीनाम् यादयः आतपः लघ्वादीनान्तु अनूपम् व्यचांतु नीपम् ॥ ॥ मतः अङ्गवङ्गाइत्युदाहर्तव्यमितिव
दन्ति हयादीनां हलादीनामसंयोगपूर्वोयोलशब्दस्तदन्तानामादिरुदात्तः त्रैत्यात्पूर्वेवा केचित्तु अनजनपदानामित्यनुवर्त्तयन्ति पंचालाःकोशलाइत्युदाहृत्यपला
लमितिप्रत्युदाहरन्तिच रगं अत्रापि जनपदानामित्यनुवर्त्तयन्त्यैदयइत्युदाहृतेऋषिरितिप्रत्युदाहृतं अक्षेमीरीयःऋषिमित् ऋमस्वेत्यनऋषिशब्दस्यान्तोदा
त्तत्वात् ॥ इतिद्वितीयःपादः ॥ कपोलइति लघावन्तइतिमध्योदात्तत्वम् रसनावदनमिति स्वाङ्गशिरामित्यायुदात्तत्वम् मादीं मलयःमकरइति अनयोर्मकखरू
ढेतियान्तस्यात्यात्पूर्वमितिविशिष्यस्वरविधानान्महेन्द्रइत्युदाहर्तव्यम् शादीनांशा शकारादीनांशाकवाचिनोव्यचांद्वितीयमुदात्तंस्यात् केचित्तु सादीनामितियठि

त्वासर्वनाम्न्युदाहरन्ति पांतानाम् यशब्दान्तानां शर्वादीनां च चोदात्तं स्यात् अन्ये अनोरप्रधानकनीयसीत्यनेनोदात्तत्वम् नीयेनेऽनिधानस्यनेनेत्याहुः॥
ऽ॥ युतान्युत अनि अणिएतदन्तानां च चोदात्तं स्यात् इत्यादीति आदिशब्देनपाशवत्तवितस्तारज्जु आर्जिद्राक्षाकलोमाकाष्ठायेष्टाःकाशीनामितिव
त्तत्वेनुडभावश्चार्षः छन्दसि छन्दसिमकरादीनामन्येषांचादिर्द्वितीयंवोदात्तं काश्यपः कर्दमःकुलटा उदकगांधारिःसुगन्धि आदिरिति सुगन्धितेजनशब्दस्य
नपः फलान्तानाम् नपुनपुंसकम् नपः किम् दासीफलोदक्षःयान्तस्य यशब्दान्तस्यान्त्यात्पूर्वमुदात्तं स्यात् यान्तस्य केचित्तु आन्तस्यचनालघूनीतिपठित्वाश्च

युतान्यरायन्तानाम् युत अयुतम् अनि धमनिः अणिवि पणिः मकरवरूढपारेवतवितस्तेष्वाजिद्राक्षाकुलोमाकाष्ठायेष्टाकाशीना
मादिर्वा एषामादिर्द्वितीयोवोदात्तः मकरःवरूढइत्यादि छन्दसिच अमनाराय्यारम्भःस्यात्सारादादिर्द्वितीयंचोदात्तंज्ञेयम् कर्दमादी
नाञ्च आदिर्द्वितीयम्वोदात्तम् सुगन्धितेजनस्यतेवा आदिर्द्वितीयन्तेशब्दस्येतित्रयः पर्य्यायेणोदात्ताः सुगन्धितेजनाः नपःफलान्तानाम्।
आदिर्द्वितीयश्चोदात्तम् राजादनफलम् यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमुदात्तं स्यात् कुलायः यान्तस्यचनालघुनी नाशब्दोलघुचउदात्तेस्तः स्नाथासभा शिंशुमारो
दुम्बरवल्मीवर्द्धीक्षारशरूरवसाञ्च अन्त्यात्पूर्वमुदात्तंद्वितीयम्वा साङ्काश्यकाम्पिल्यनासिक्यदार्वीघाटानाम् द्वितीयमुदात्तंवा ईषान्तस्य
हलादेरादिर्वा हलीषा लाङ्गलीषा उशीरदाशेरकयालपलालशैवालश्यामाकशरीरशरावहृदयहिरण्यारण्या पत्न्यदेवरणाम् एषामादि
रुदात्तःस्यात् महिष्यषाढयोर्ङ्याप्येषकारव्याचेत् आदिरुदात्तः महिषीजाया अषाढाउपधाति॥ऽ॥ ९९ कारान्तस्यनाशब्दस्यचलघुनीअन्त्या

त्पूर्वेउदात्तेस्तइतिव्याख्यायनानादिवासुधास्युदाजहुः शिंशुमारःशिंशुमारइतिपाठान्तरम् उश्चारःउशीरइतिपाठान्तरं सांकाश्यःसांकाश्यकापिल्यशब्दो
वुञ्छणेतिणयानौ दार्वीघाटशब्दोदारुवाहनोर्णतस्यचटःसंज्ञायामित्यण्प्रत्ययान्तः ईषान्तस्यईषांतस्यहलादेरादिरुदात्तोवास्यात् उशीरः अत्रश्यामाकयह
णंचिन्त्यं धान्यानांचनडङ्कांतानामित्यनेनैवसिद्धत्वात् उदमेवज्ञापयतिमूलेधान्यानामित्यत्रश्यामाकस्योदाहृतम् देवस्यहणमपिचिन्त्यम् लघावन्तइत्यने
नसिद्धत्वात् हृदयग्रहणंसांगानामकुर्वादीनामितिद्वितीयस्योदात्तत्ववाधितुमन्येषांलघावन्तइतिप्राप्तेक्तनेः महिष्यः एतयोरादिरुदात्तः स्यात् यथास

र्तितृतीयः त्वत्व एतानि सर्वाण्युदात्तानि सिमस्य सिमशब्दस्याथर्ववेदेऽप्युदात्तः उपसर्गोश्चाभि अभिशब्दं वर्जयित्वाऽपसर्गोश्चाद्युदात्ताः सुःमथेति मथाशब्दः पारा

र्तितृतीयः पादः शकटिशकट्योरक्षरमक्षरंपर्य्यायेण उदात्ते शकटिः३ शकटी३ गोषजस्य ब्राह्मणानामभेदस्य अक्षरमक्षरम्पर्य्यायेणोदा

त्तौगोषजः ब्राह्मणः अन्यत्रगोषजः पशुः कटुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः पारावतस्योपोत्तमवर्ज्जम् शेषंकर्मणोदात्तं पारावतः भूमञ्जानु

मुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकानाम् भूञ्जस्थानां एषाञ्चूतर्षीन्धूप्रभृतीम्श्चूतरोवर्जयित्वा शिष्टानिकर्मणोदात्तानि भूमञ्जानुः मुञ्जकेशः

कालवालः स्थालीपाकः कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि कपिकेशः हरिकेशः४ न्यङ्स्वरौस्वरितौ स्यष्टम् न्यङुक्ता नाव्यवक्षयत्स्वः न्यङ्व्यल्का

शयोरादिः स्वरितःस्यात् तिल्यशिक्यकाश्मर्य्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः स्वरितःस्यात् तिलानामभवनंक्षेत्रेतिल्यम् यतोनावरतिप्रा

प्तोविल्वभक्ष्यवीर्य्याणिछन्दसि अन्तःस्वरितानि त्वत्वसमसिमेत्यनुक्तानिसर्वाणिरुत्वत उत्वःपश्यन् नमन्तामन्यकेसमेसिमसेसिमस्याथर्व

णोऽन्तउदात्तः आथर्वणइतिप्रायिकम् तत्रदृश्येत्येवम्यस्यवा तेनवासत्तनुतेसिमसेरत्यृग्वेदेऽपिभवत्येव निपाताश्चाद्युदात्ताः स्वाहा उप

सर्गोश्चाभिवर्ज्जं एवादीनामन्तः एवमादीनामितिपाठान्तरम् एव एवम् नूनम् सह तेषुत्तरसूरिभिःसह षष्ठस्यतृतीयेसहस्यसइतिप्रकरणेसह

शब्दश्चाद्युदात्तइतिप्राच्यैरचिन्त्यमवाचादीनामुभावुदात्तौ उभौग्रहणमनुदात्तेपदमेकवर्ज्जमित्यस्यवाधाय चादयोऽनुदात्ताःस्युरुक्तम् यथेति

पादेन तन्नमिमृभवोयथा पादेनेकम् यथानोऽग्निरितिःकरत् प्रकाशादिद्विरुक्तौपरस्यानुदात्तःषदुपदुः शेषंसर्वमनुदात्तम् शेषंनित्यादिद्वि

रुक्तस्यपरमित्यर्थः प्रप्रायम् दिवेदिवे इतिशान्तवाचार्य्यप्रणीतेषुपिङ्गलसूत्रेषुतृतीयः पादः ॐ आद्युदात्तश्च ३।१।३। प्रत्ययश्चाद्युदात्तःस्यात्

अग्निःकर्त्तव्यम् अनुदात्तौसुप्पितौ ३।१।४। पूर्वेस्यावादः यज्ञस्य नयोर्युञ्छतिशपतिपोरनुदात्तत्वेस्वरितप्रचयौ ॥ ९९ नोऽनुदात्तःस्यात् प्रकार

दिःप्रकारेणावचनस्येत्यादिद्वित्वेपदस्यान्तोदात्तःस्यात् षदुपदुरिति ननुकर्मधारयवदुत्तरेखितिकर्मधारयवद्भावादेवसमासस्येत्यन्तोदात्तत्वेसिद्धेव्यर्थमिद

मितिवाच्यं तस्यपाणिनीयात्पूर्वप्रवृत्तत्वेनादोषात् शेषं प्रकारादिद्वित्वादन्यस्मिन्द्वित्वेपरंसर्वमनुदात्तंस्यात् ॥ इतिचतुर्थः ॥ अथप्रत्ययस्वरः अग्निरिति अङ्गे
नैलोपश्चेत्तिनिप्रत्ययः कर्तव्यमिति तव्यप्रत्ययः तव्यतस्तुत्तित्वात्स्वरितोवक्ष्यते नचतव्यस्याप्यनुदात्तत्वेउदात्तादनुदात्तस्येतिस्वरितोभवत्येवेतिचेत्सत्यम् किंत्वयम
सिद्धंतित्स्वरस्तुसिद्धइतिप्रवृत्त्यप्रवृत्तिभ्यांमहान्विशेषः तव्यतस्तित्त्वमेवशेषनिघातपरिभाषायायथोद्देशप्रवृत्तौज्ञापकमितिध्येयम् युच्छ्रुतौति युच्छ्रप्रमादे धातोरि
त्यंतोदात्तः ततः परः शतुदात्तादनुदात्तस्येतिस्वरितः स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामितितिथः प्रचयः ॥ ॥ ॥ चितः सप्रकृतेरिति नन्विदंकथंलभ्यमितिचेच्छृ
ण् चितइत्यवयवादेषाषष्ठीनकार्यिणः विद्योवयवस्तस्यसंबंधीयः समुदायःस्वकार्यी अथवाचिदस्मात्सिचितः अर्शआदेराकृतिगणत्वादच्प्रत्ययः षष्ठ्यर्थेप्र

चितः ई।१।१९३ अन्तउदात्तः स्यात् चितः सप्रकृतेर्बहुव्रीहेरन्तउदात्तोवाच्यइत्यर्थः नमन्तामन्यु
केसमे यकेसरस्तति तकत्सुते तद्धितस्य ई।१।१९४ चितस्तद्धितस्यान्तउदात्तः पूर्वेणासिद्धेनित्स्वरबाधनार्थमिदम् कौज्जायनाः कितः ई।१।१९५
प् कितस्तद्धितस्यान्तउदात्तः यदाग्नेयः तिसृभ्योजसः ई।१।१९६ अन्तउदात्तः तिस्रोद्यावः सवितुः सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ई।१।१९७ सा
वितिसप्तमीबहुवचनम् तत्रयएकाचस्ततः परात्तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता वाचाविरूपः सोकिम् राज्ञेत्यादौएकाचोऽपिराजशब्दात्परस्यसाभू
त् राज्ञोनुतेा विधत्तेराजनित्वात्तृतीयादिः किम् नद्दश्यवाचम् ॥ ॥ ॥ यमातेनविहृतःसमुदायस्येत्यर्थः अत्रचलिंगमकचश्चित्करणा न्यथातस्यैका

चप्यादनर्थकंतत्स्यात् अन्यकेरिति अव्ययसर्वनाम्नामित्यकचतंतः परादिरुदात्ता एवंयकेतकदित्यत्रापिपत्तेश्च बहुवचनादकच् बहुवउदाहरणानुबहुषष्ठवरत्यादिसेयं ज्ञि
त्स्वरबाधनार्थमिति चकारोत्रातच्कोरस्त्रियामितिविशेषणेचरितार्थः अकारोकृद्धेतवासत्यस्मिन्परत्वात्तित्स्वरः स्यात्इतिभावः कौज्जायनाइति कुज्जस्यापत्यं
निवहूनि गोत्रेकुज्जादिभ्यश्चेत्रातच्कोरस्त्रियामितिजःजादयस्तद्राजाः तद्राजस्यबहुषुलुक् आग्नेयइति अग्नेढक् तिसृ अर्थगतेबहुत्वशब्दआरोप्यव
हुवचननिर्देशः तिसृभ्यः परस्यजसोनुदात्तः स्यात्तिस्वरति अन्तोदात्तत्रिशब्दस्यस्थानेतिसृआदेशः स्थानिवद्भावादन्तोदात्तः अनुदात्तोसुप्तितितिजसनुदात्तः

रनेकाच्।इणोयणित्यतोयण्इतिवर्त्तते।अचिश्नुधातुभ्रुवांयोरियङुवङौलिटि।इतिसूत्रादिहधातुरेवअनुवर्त्ततेनतुश्नुभ्रुवौ।तयोरियङुवङौसंभवात्।धातुग्रहणंचाङ्त्योभयोर्विशेषणंसंयोग
स्यागस्यचेतिव्याचष्टे।धात्ववयवसंयोगेत्यादि।तत्रधातुनासंयोगस्यविशेषणादिहयण्।उन्त्योउन्त्यःहरिःहरीन्इत्यादिसिध्यर्थंतुधातुनाअंगंविशेष्यते।अन्त्य
स्यांगस्यचेतिव्याचष्टे।धात्ववयवसंयोगेत्यादि।तत्रधातुनासंयोगस्यविशेषणादिहयण्।उन्त्योउन्त्यःहरिःहरीन्इत्यादिसिध्यर्थंतुधातुनाअंगंविशेष्यते।अन्त्य
ष्याप्रध्यैप्रध्यइत्यादुविवप्पूर्वरूपंपूर्वसवर्णदीर्घेचवाधित्वायण्स्यात्।धात्ववयवसंयोगपूर्वोनभवतियश्वर्णस्तदंतत्वादंगस्याप्रधीरितिप्रध्यायतीतिप्रधीः।
ध्यायतेःसंप्रसारणेचेतिक्विपिसंप्रसारणेपूर्वरूपेचहलइतिदीर्घेःयदातुप्रकृष्टाधीर्बुद्धिर्येषांतेप्रधियइत्यत्रतदाधीशब्दस्यनित्यस्त्रीत्वात्प्रथमलिंगग्रहणंचेतिनि

इरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य६।४।८२।धात्ववयवसंयोगपूर्वोनभवतियश्वर्णस्तदन्तोयोधातुस्तदन्तस्याऽनेकाचोऽङ्गस्ययण्स्याद्ङौप्रत्ययेपरे।
इतियण्।कुमार्य्यौ।कुमार्य्यः।हेकुमारि।अमिशसिचाकुमार्य्यौ।कुमार्य्यः।कुमार्य्यो।कुमार्य्यौ।कुमार्य्याः।कुमारीणां।कुमार्य्यां।प्रधीः।प्रध्यौ।प्रध्यः।प्र
ध्यां।प्रध्यः।उन्नयतीत्युन्नीः।धातुनासंयोगस्यविशेषणादिहस्यादेवयण्।उन्त्यौ।उन्त्यः।हेउन्नीः।उन्त्यांडे।रम्।उन्त्यांएवंग्रामणीःअनेकाचःकिं।
नीः।नियौ।नियः।अमिशसिचपरत्वादियङ्।नियां।नियः।डे।रम्।नियां।असंयोगपूर्वस्यकिं।सुस्त्रियौ।यदक्रियौ।गतिकारकेतरपूर्वपदस्ययण्नेष्य
ते।सुद्धियौ।परमधियौ।कथन्तर्हिदुधियौवृश्चिकमियेत्यादि।उच्यते।दुःस्थिताधीर्यस्यामितिविग्रहेदुरित्यस्यधीशब्दस्प्रतिगतित्वमेवनास्ति।
यत्क्रियायुक्ताःप्रादयस्तस्प्रत्येवगत्युपसर्गसंज्ञा।वृश्चिकशब्दस्यतुद्विकृतमपादानत्वन्नेहविवक्षितं।वृश्चिकसम्बन्धिनीभिःवृश्चिकभीरित्य

त्यस्त्रीलिंगातिदेशेयथासंभवंनदीकार्यंबोध्यं।प्रथमलिंगग्रहणंचेतिवार्तिकस्यप्रथमलिंगंगृहीत्वायूस्त्र्याख्यावित्यनेननदीत्वंवक्तव्यं ॥ तरपदलोपोवा॥
मित्यर्थात्।एरनेकाचइतियण्विषयत्वेननेयङुवङितिनिषेधस्याप्रवृत्तेश्चेत्येके।अन्येत्वाहुः।एवंतर्हियथोद्देशंप्रवृत्तौन्यायसिद्धमिदमितिमनोरमायांयोविरुध्येत।
यथोद्देशपक्षेपिप्रधीशब्दाद्यर्थंतयावचनस्यावश्यकत्वात्।मूलेहिउपसर्जनत्वेपिनदीत्वंवक्तव्यमित्युक्तं।नतुनित्यस्त्रीत्वमितितस्मात्प्रथमलिंगग्रहणमित्यने
नलिंगप्रयुक्तंयन्नदीत्वंवृत्तेःप्राक्स्थितंतदाहातिदिश्यते।धीशब्देतुनेयङुवङितिनिषेधेननदीत्वाभावान्नास्त्येवप्रधीशब्देनदीत्वातिदेशइतिङितिह्रस्वश्चेति
वैकल्पिकनदीत्वमपीहनातिदिश्यते।प्रथमलिंगेतिवचनंयथोद्देशन्यायसिद्धमितिग्रथान्तु ॥ ॥

स्यादिग्रहणार्थमिति· शासादिग्रहणं तु नञ्तं नपुंसके शासिमा भूत् सुदिग्धयास्या इति· ऊडिदं· अत्रैकाच इति वर्तते· अन्तोदात्तादिति च· एकाजन्तोदात्तेभ्यः परा सर्वनामस्था
न भक्तिरुदात्ता स्यात् प्रष्ठौहइति· छन्दसि सहः वहश्चेति ण्विः वाहऊठ् उपपदसमासेन प्रष्ठवाहशब्दो गतिकारकोपपदात्कृदित्यन्तोदात्तः अत्र प्रष्ठौहशब्दस्यानेकाच्त्वे
पि ऊठ् शब्दस्यैकाच्त्वमेव ऊठुपधाग्रहणमिति उपधाभूत ऊठ् शब्दात् तेन त्वं त्यर इत्यर्थः पंचमीनिर्देशात्परस्यैव ग्रहणे प्राप्ते वचनं· तेनाक्षद्यूरित्यादौ विभक्तिराद्युदात्तत्वं
न· अत्र हि अक्षैर्दीव्यतीति क्विप् अन्तरंगत्वादूठ् परा उपपदसमासत्वात् कृत्स्वरेणान्तोदात्तोयम्· अन्वादेशेनेति· अत एव सावेकाच इत्यपि स्वरेण· यदि स्यात्तर्हि हान्तो
दात्ताधिकारो व्यर्थः स्यात् प्रतेवभ्रूइति भिन्नात्मकं अन्वादेशप्रदर्शनार्थमाभ्यामित्यन्तोक्तामाभ्यामिति· अत्र पूर्वार्द्ध चैव भ्रुशब्देनोक्तयोरिहेदमा परामर्शोप्यन्वादेशोस्त्येव
अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रं नत्विदमा कथितस्येदमैवानुकथनमिति भाष्योक्तेः षट्पदादय इति· न तु ततः परे· एकाच इत्यनुवृत्तेः॥ ॥अष्टनो दीर्घात् अष्टनः पर

अष्टनो दीर्घात् ६।१।१७२ शासादिर्विभक्तिरुदात्ता अष्टाभिः ईशाभिः शतुरनुमो नद्यजादी ६।१।१७३ अनुमः परः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्
नदी अजादिश्च शासादिर्विभक्तिरुदात्ता स्यात् अच्छा रवं प्रथमं जानती कृणवते अन्तोदात्तात्किम् दधती अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तः अ
नुमः किम् तुदन्ती एकादेशोऽत्र उदात्तः अदुपदेशात्परत्वाल्लसार्वधातुक इति निघातः॥ १९. सर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ताऽऽत्युपोत्तममित्य
स्यापवादः अष्टन्शब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः तेन उत्तरार्थमनुवर्तमानस्यांतोदात्तादित्यस्येहापि नान्वयः दीर्घात्किम् अष्टभिः इह झल्युपोत्तममिति स्वरः ननु चात्राप्य
ष्टन आ विभक्तौ इत्यनेन भवितव्यम्· तद्विधौ विकल्पस्याभावादिति चेत्सत्यम्· इदमेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्वविकल्पं ज्ञापयति· नित्यत्वात्तेन्यावर्त्याभावाद्दीर्घग्रहणम
नर्थकं स्यात्· कृतात्वस्य षट्संज्ञां च ज्ञापयति अन्यथा त्वात्वपक्षे सावकाशोष्टनः स्वरः परत्वादनात्वपक्षे षट्स्वरेण बाधिष्यतेइति किं दीर्घग्रहणेन· जानतीति· ज्ञाजनोर्जे
जादेशः श्नाभ्यस्तयोरातः इति श्नाकारलोपः अत्र प्रत्ययस्वरेण शत्रन्तमन्तोदात्तं· कृणवत इति· धिन्वि कृण्व्योरच्च· तुदन्तीति· तुदादित्वाच्छः आच्छीनद्योर्नुम् इति नुम् प्रत्युदा
हरणोद्यङ्ग· विकलतां परिहरति· एकादेशोत्रोदात्त इति तुदन्तीत्यत्र शे कृते तस्मात्परस्य शतुरदुपदेशात्परत्वात्तास्यनुदात्तेतिनिघाते एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्व
म् अस्मिन्कर्तव्ये तस्यासिद्धत्वम् नास्ति· अनुम इति प्रतिषेधाज्ज्ञापकात्· न ह्येकादेशस्वरेण विना शत्रन्तं सनुम्कमन्तोदात्तं भवति॥ ॥· ॐ ॥ ॥

अविस्कृतस्तिरेकादेशेकृते उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितत्वेप्राप्तमनेनबाध्यते सप्तमीबहुवचनमिति नप्रथमैकवचने व्याख्यानात् राज्ञेति सावित्येतस्मि
न्नसति एकाचःपरात्तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवतीत्यर्थो भवति भवतिचायमस्तोपेकृतेएकाच् राजदृति राजशब्दःआद्युदात्तःकनिन्युवृषितक्षिराजिधनिद्यु
प्रतिदिवशतिकतिनवतिवृत्वाः ॥ अनोदात्ता एकाचस्तिवर्तेतृतीयादिर्विभक्तिरितिचनित्यशब्दस्वर्यते तेननित्याधिकारगतिर्भवतीत्याहुःनित्याधिकारेत्यादि
अनित्यसमासेकिम् अग्निचिता अग्नौचेरितिकिप्रत्ययःउपपदसमासःगतिकारकोपपदात्प्राप्तिरुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाचिच्छब्दउदात्तःअधिकारग्रहणंकिम्

अनोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ६।१।१६९ नित्याधिकारविहितसमासादन्यत्रयदुत्तरपदमनोदात्तमेकाच् ततःपरानृतीया
दिर्विभक्तिरनोदात्तावास्यात् परमवाचा अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ६।१।१७० अञ्चेःपराविभक्तिरुदात्ता स्यादचीच्चाविति पूर्वपदा
नोदात्तत्वेप्राप्ते तृतीयादिरित्यनुवर्तमानेऽसर्वनामस्थानग्रहणंशस्यन्यग्रहार्थम् प्रतीचोबाहून् ऊडिदम्पदाद्यप्पुभ्रुभ्यः ६।१।१७१ एभ्योऽस
र्वनामस्थानम्विभक्तिरुदात्ता प्रष्ठोहः प्रष्ठोहा ऊठ्युपधाग्रहणंकर्तव्यम् रहमाभूत् अक्ष्णुवा अक्ष्णुवे रदम् एभिर्नेभिर्नेतमः अन्वादेशेन
अनोदात्तादित्यनुवृत्तेःनचतत्रानोदात्तताप्यस्तीतिवाच्यम् रदोत्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादावितिसूत्रेणानुदात्तस्य अशोविधानात् प्रतेवभ्रू
माभ्याङ्गा अनु पद्न्नोमासहन्निशऋतिषट्पदादयः पद्भ्यांभूमिः दद्भिर्न्नेजिह्वाजायतेमासिमासि मनश्चन्मेहृदआ अप् अपोफेनेनपम्
अभ्रातेवपुंसः रैरणावयम् रायोधर्तीदिव् दिवेदिवे ॥ ९९ वियद्ग्रहाभावमात्रेणायोनित्यसमासस्तत्रपर्युदासोमाभूत् अवाचान्नास्यशोन बहुव्रीहौनञ्सु
भ्यामित्यनोदात्तत्वम् अत्रविभक्तौवैकल्पिकउदात्तोभवत्येव अनोदात्तात्किम् अवाचान्नञ्समासोयम् ननुबहुव्रीहिःतेननञ्सुभ्यामित्यनोदात्तत्वेनभवति किंत्व
व्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरएवभवतीत्यर्थः उत्तरपदग्रहणंतुएकाच्त्वेनोत्तरपदविशेषणंस्यात् अन्यथासमासविशेषणंस्यात् तथाचसुनःऊर्कश्वःश्वोजरत्यादिवायंविधिःस्यात्
एकाच्किम् राजदृषदा षष्ठीसमासात्टा पृदधीचरति दध्यंचतीति क्विगादिनाकिन् अनिदितामितिनलोपःचाविति दीर्घत्वम् अत्रचाविति पूर्वपदान्तोदात्तत्वंप्राप्तम

ङ्याव्यहल्स्वरप्राप्ताविति भाष्योक्तेरिति भावः रेवानिति रयिरस्यास्तीतिमतुप् रयेर्मतौ बहुलमितिसंप्रसारणपूर्वरूपत्वं व्याडुणः ततोहस्वाभाववद्वचनम्॥ ङ्याव्यहल्स्वरप्राप्ताविति भाष्योक्तेरिति भावः रेवानिति रयिरस्यास्तीतिमतुप् रयेर्मतौ बहुलमितिसंप्रसारणपूर्वरूपत्वं व्याडुणः ततोहस्वाभाववद्वचनम्॥ नामन्यतरस्यामिति मतुपियोहस्वस्तदन्तादन्तोदात्तात्परोनामुदात्तोवा चेतन्तीसुमतीनाम् ङ्याश्छन्दसि ई।१।१७७ मतुपियोहस्वस्तदन्तादन्तोदात्तात्परोनामुदात्तोवा चेतन्तीसुमतीनाम् ङ्याश्छन्दसि ई।१।१७७ ङ्याःपरोनामुदात्तोवादेवसेनानामभिभञ्जतीनाम् वेत्युक्तेर्नेह जयंतीनामरुतोयन्तु षड्त्रिचतुर्भ्योहलादिः ई।१।१७९ एभ्योहलादिर्विभक्तिरुदात्ता षड्त्रिभ्यमानः त्रिभिश्चन्देव नगोभ्यस्तावसोरउद्गुदक्षुद्भ्यः ई।१।१८२ एभ्यःप्राग्यान्न गवांशता गोभ्योगात्सुनश्चिच्छेपम् सौप्रथमैकवचने ऽवर्णान्तात् तेभ्योसुम्नेषाम्याहिसुधीहवम्॥ ङ्याःसंख्यायाःस्त्रियुदात्तत्वात्कतर्हिस्यात् सप्तानामष्टानां सप्ताष्टशब्दोयुतादित्वादन्तोदात्तौ हलादिःकिंचतस्रःपश्य यथेतदिहहलादिग्रहणास्व्यावर्त्ततया चतुरःशसीत्यत्रैवावोचाम नगोसाविति यदिसप्तमीबहुवचनग्रहणंस्यात् तेभ्यःकेभ्यःस्यत्रनस्यात् तत्किंशब्दोः सप्तमीबहुवचनेपरतःत्यदाद्यत्वेसतेबहुवचनेमल्येदित्येत्वविधानात्तेषुकेषुस्त्रियांवर्णोतलाभावात्ताभिर्याभिरित्यादावेवस्यात्तासुयासित्यत्रा वर्णान्तत्वात्तस्मात्प्रथमैकवचनमित्याह सौप्रथमैकवचनइति अनन्तरप्रतिषेधस्यासंभवात्सिकस्वरस्यप्रतिषेधोविज्ञायतेइत्याह प्राग्यक्तेनेति एवंचवीरवत्तमंमित्य त्रहस्वत्वंभ्यांमतुवितिनभवति स्फायितंचीत्यादिनारकिंश्रितोदात्तोवीरशब्दःगोभ्यइतिसावेकाचइतिप्राप्ते सुनश्चिच्छेपमिति अत्रचिदितियदसंहितापाठेबाहुलका त् सुनःशेपशब्दस्यमध्येप्रक्षिप्यते यदाकालेनसुनःशेपंचिदितिपठ्यते शेपपुच्छलांगूलेसुसुनइत्यलक् वनस्पत्यादिलाद्भयंयदप्रकृतिस्वरः सुनशब्दो

राम· १५

उदात्तयणो उदात्तस्वरितयोर्यण्स्वरितोनुदात्त स्येतिप्राप्तेक्वनं चोदयित्नीनेत्रीसवित्रेरति नृजन्ताएतेचित्रत्यन्तोदात्ताः हल्पूर्वादिति किमर्वहुतितवान्नाह्मणा स्त्री लिंगोपादानंनाभावनिवृत्त्यर्थम् तनोतिईउस्नन्चेतिउः चालनीतितउः उमान् वहोर्नञ्चदुत्तरपदभूम्नीतिवहुव्रीहिरन्तोदात्तः तन्तोदात्तस्वरितयोरितिविभक्तेःस्वरितत्वं अस्मिन्सूत्रेनकारग्रहणंकर्त्तव्यं उदात्तस्थानेयोनकारस्तोपिपरस्थानद्याउदात्तत्वंवक्तव्यमित्यर्थः तेनवाचंपतिः वाक्पत्नीतिसिद्धम् अत्रहिपत्यावैश्वर्यइति पूर्वपद प्रकृतिस्वरस्य नभूताक्रचिदिधिषीतिप्रतिषेधात्समासान्तोदात्तत्वे विभाषासपूर्वस्येतिनकारेनान्त त्वाङीप् अनेनोदात्तः नोङ् शसादयइति यद्यपि पूर्वसूत्रेनय जादीत्यनुवर्त्ततेतथापिऊङ्धात्वोर्यणः परानदीनसंभवतीति नानुवर्त्तिता ब्रह्मबंधेति ऊङ्प्रत्ययस्वरेणोदात्तः तेनसहयएकादेशःसोप्युदात्तः तस्मात्परस्योदा त्तत्वेप्रतिषिद्धेउदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येतिविभक्तिः स्वरिता सुभ्वेरति क्विबन्तस्यहोदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तस्य ओःसुपीतियण् अद्धिमानिति उदात्तयणोहल्पूर्वात् ६।१।१७४ उदात्तस्थानेयोयण्हल्पूर्वस्तस्मात्परानदीशसादिर्विभक्तिरुदात्तास्यात् चोदयित्नीसूनृतानाम् एषानेत्री ऋतोदेवायकृण्वतेसवित्रेनोङ्धात्वोः ६।१।१७५ अनयोर्यणः परेशसादयउदात्तास्युः ब्रह्मबंधा सेत्यग्निःसुभ्वे हुस्वनुड्भ्यांमतुप् ६।१।१७६ हुस्वान्नादन्तोदात्तान्नुट्चपरोमतुवुदात्तःयोअद्धिमानुदनिमान्दर्शनुटः अस्रग्रवन्तःकरीषवन्तः सख्यायः अन्तोदात्तात्किम्मात्त्वाविददि षुमान् स्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवदित्येतदत्रनमरुत्वो इंद्रनियुत्वान्वायवागहिरेशदाचरेवोरद्रेवतः ॥ ॥ आपोदीर्यतेस्मिन्निति कर्त्तर्यधिकरणेचेतिकिं उदनिशब्दोव्युत्पन्नः अस्यघृतादित्वादन्तोदात्तत्वंवोथम् अन्यथाप्रत्ययापत्तानामितिद्वितीयस्योदात्तत्वंप्रसज्येत मतुवसोरुःसंबुद्धेछंद सीतिरुः आतोटिनित्यमित्यनुनासिकः अक्षण्वंतरति अक्षिशब्दान्मतुप् अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनडुदात्तइतिछंदस्यपिदृश्यत इत्यनड् अनोनुडित्यस्यासिद्ध त्वात्पूर्वनलोपः ततोभूतपूर्वगत्यामतुपोनुट् मादुपधायाइतिवत्वंरुत्वंखरीति धान्येनिदित्यधिकारेदृश्यः किं चेतिउप्रत्ययान्ना द्युदात्तः रक्षुशब्दःतस्मात्परोमतु वनुदात्तएव ननुमरुतोस्संतीतिमरुत्वान् अत्रमतुवुदात्तत्वंप्राप्नोति मृत्योरुतिरित्युतिप्रत्ययेप्रत्ययस्वरेणमरुच्छब्दस्यान्तोदात्तत्वात् नचृतकारेणायव धानंस्वरविधौव्यंजनस्याविद्यमानत्वात् अतआह खरविधाविति नेष्यतइति समासस्येतिसूत्रेमरुत्वानित्यत्रहस्वनुड्भ्यांमतुविति स्वरः प्राप्नोतीतिदोषमु

तोऽिन्दुपदेशादकारोतोपदेशाच्चपरलसार्वधातुकमनुदात्तंस्यात् हिङ्ग्रेवर्जयित्वा कर्तेत्यादि लुटः प्रथमशपुरुषस्यडारैरसः एकवचनेऽिल्त्वाद्दिलोपः इतश्चेति सलोपः
।सश्चत्यत्रादादित्वाच्छ्योलुक् ङिजरति अस्याणुपदेशविशेषणान्नह शृणातेजरितृहेवम् अत्रशुरतिदेशेनङित्त्वनस्यतमिति चनोन्नतदात्मनश्छत्तमित्यर्थः क्य
च लोट्यसस्तशप्सचानुवंधस्यानेकांतत्वाद्दुपदेशः चित्स्वरोयोति चित्स्वरस्यावकाशः चलनः चलनशब्दार्थोदकमेकाशुच् अस्यावकाशः आलेरित्यादौवर्द्धमान
मित्यत्रत्वयेनिघातश्चित्स्वरेणार्धतेपरत्वादितिभावः वर्द्धमानमिति वृधुदृहो लटःशानच् शप् आनेमुगितिमुक्ननचात्रमुकाव्यवधानम् यद्यकारस्यागमोमुक्तदाको
रोपदेशात् परलसार्वधातुकमितिसिद्धोनिघातः स्वावयवेनव्यवधानाभावात् यद्यकारान्तस्यागमस्यभक्तोमुक्तदाद्युपदेशत्वसार्वधातुकमात्रापेक्षत्वादन्तरंगस्व
रप्रत्यकारान्तविशेषागमप्रत्ययापेक्षस्यबहिरङ्गस्यमुकोऽसिद्धत्वात्सिद्धोनिघातः हतरिति अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपेक्षेसत्यकारोन्तात्परलसार्वधातुकभव

**थलिचसेटीडन्तोवा ६।१।१९६ सेटिथलन्तेपदेऽनुदात्तः अन्तोवाऽादिर्वास्यात् यदानेतेत्रयः तदालितीतिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तंस्यात् लुलवि
थअत्रचत्वारोपिपर्य्यायेणोदात्ताः उपोत्तमरिति ६।१।२१७ रित्प्रत्ययान्तस्योपोत्तममुदात्तंस्यात् यदाहवनीये ॥ ॐ ॥ इतिप्रत्ययस्वराः ॥ ॐ ॥**

तितथाणुपदेशग्रहणान्नभवति नहिहन्तिरदंतउपदिश्यते कतीह पचमानाइति ताङ्डीत्यवयोवचनशक्तिषुचानश् कचित्तकतीहनिघ्नानाइति दृश्यतेतत्रा
निघ्नशब्दादाचारक्विवन्तात्क्विप्सोमुगभावः तत्रतस्यादिभ्यः परत्वाभावाच्चिंत्यं शिश्येइति एरनेकाचइतियणादेशः लिङ्चेत्यार्द्धधातुकमेतत् यदधीत
इति यच्छब्दप्रयोगोनिपातैर्यद्यदिहन्तीतिनिघातप्रतिषेधार्थः अत्रप्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव विदविचारणेरुदीदीप्तौ क्षिदैदेन्येइतित्रयोनुदात्तेतःतेभ्यःपरस्यसा
र्वधातुकस्यानुदात्तत्वेप्राप्तेआहविदीत्यादिएभ्यः परस्यलसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वेनेतिवक्तव्यमित्यर्थः यासिसमिति यासयोलुङ्यसस्तेष्विलुङिच्लेःसि राम॰
यमरमनमातामितीट्सकोवहलंछंदस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः इदमाद्युदात्तत्वाभावेउदाहरणम् आद्युदात्तत्वेनूदाहरणान्तरमन्वेष्यम्॥ ॐ ॥ थलि आदि १६
मल्यन्यतरस्यामित्यतोन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तमानेवाग्रहणंकार्यविकल्पार्थम् अन्यतरस्यांग्रहणंनकार्यविकल्पस्यसिद्धत्वात् तेनेडादयः पर्यायेणकार्यं

तेभ्यः तेषामित्यत्रच सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्तः स्यादिति प्राप्तं प्रतिषिध्यते राडिति क्विबन्तः राजा अडिति अञ्चतिः क्विबन्तः तस्य सनकारस्य ग्रहणविषयावधारणार्थं यत्नलोपोनास्ति तत्रैव प्रतिषेधोयथास्यात् प्राञ्चौ प्राञ्चे प्राञ्चेः पूजायामिति प्रतिषिध्यते नलोपः अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानेऽतिप्राप्तं निषिध्यते गतौ तुविभक्तावुदात्तः स्यादेव प्राचा प्राचे ऊडिति क्विबंतः ऊङ्चा ऊङ्चौटिल्याल्पीभावयोः ऋत्विगित्यादिना क्विन् तत्रैव सूत्रेऽनूङ्चेति नियातनान्नलोपाभावः ऊङ्ता करोतिः ऊङ्तातिर्वा क्विबन्तः ऊङ्ता ऊङ्ते ॥ ॥ दिवो झलादिरिति नन्वसतिसप्तमीनिर्देशेकथंपुनरत्रतदादिविधिः केवलझलात्मिकायाविभक्तेरभावादेवतदादिविधिः ननुतर्हितदं

दिवोझल् ६।१।१८३ दिवःपरस्यझलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता द्युभिरक्षुभिः झलितिकिम् उपत्वाग्ने दिवेदिवे ऋचान्यतरस्याम् ६।१।१८४ ॥

नुःपरस्यझलादिर्विभक्तिर्वोदात्तोनृभिर्यैर्यमानः तित्स्वरितम् ६।१।१८५ निगदव्याख्यातम् क्वचूनम् तास्यनुदात्तेङिदुपदेशाल्लसार्वधातुकम

नुदात्तम ङिच्चेङोः ६।१।१८६ अस्मात्त्यरंलसार्वधातुकमनुदात्तंस्यात् तासि कर्त्तारौ कर्त्तारोः प्रत्ययस्वरयवोरेव्यम् अनुदात्तेत् यआस्ते

ङितः अभिचष्टेऽनृतेभिः अङुपदेशात् उरुभुजाचनस्यतम् चित्स्वरोऽप्यनेनबाध्यते वर्द्धमानंस्वेदमे तास्यादिभ्यः किम् अभिवृधेऽग्नीतः

भ्योनेतिवक्तव्यम् इन्धेराजा एतच्चानुदात्तस्यचयत्रेतिसूत्रेभाष्येस्थितम् आदिःसिचोऽन्यतरस्याम् ६।१।१८७ सिजंतस्यादिरुदात्तो वा यासिसम्बर्तिरस्त्रिनो॥

तविधिरस्तु कापुनर्झलन्ताविभक्तिः शसादिःसकारान्तारतिचेत्सत्त्यम् षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरित्यतः आदिरितिवर्त्तते दिवःपरा

विभक्तिर्नोदात्तोभवति कीदृशीयस्याझलादिरिति द्युभिरिति सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्तः स्यादिति तित्स्वरितं निगदव्याख्यातमिति उच्चारणेनैवव्याख्यातमित्यर्थः कोति किमोनृ तित्स्वरितं क्वातीतिकिमः क्वादेशः तास्यनु तास्यादीनांसमाहारद्वंद्वः उपदेशग्रहणंसंभ

वव्यभिचाराभ्यांङिद्भ्यांसंवद्धतेनतुतास्यनुदात्तेङ्यादिति कर्मधारयः उपदिश्यतइत्युपदेशः तस्याकारेणङि नाचविशेषणात्तदंतविधिः तथाचसूत्रार्थंतासेरनुदात्ते

णोति. कृग्दृशृकॄभ्यः क्विप्योणादिकः. सचकित. भुजे. किंचेत्यतः किंदित्यनुवर्तनात् नेनकिरिगिरिशब्दोप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो. मन्द्यत्सखमिति. मदिस्तुत्यादिषुएयन्तात्क्वटः शत्रादेशः तस्यच्छन्दस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वेनशवभावात्तास्यनुदात्तेन्ङि. दद्यपदेशादितिनिघातोनअतः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव णेरनिटीतिणिलोपस्तुनंतप्रतिसार्वधातुकत्वाश्रयणात्. नचवेपरीत्यमापादनीयं छंदसिदृष्टानुविधानात्. इत्थंमंदयच्छब्दोऽन्तोदात्तः शस्त्रीश्यामेति. उपमानानिसामान्यवचनैरितिसमासः शस्त्रीशब्दोगौरादिर्ङीषन्तोदात्तः अव्यये. नियातत्वादेवसिद्धेनञ्ग्रहणमकरणिरित्यादौपरस्यापिकृत्स्वरस्यबाधनार्थम् अकरणिरित्यादावकारणेनञ्यनिरित्यनिः किंचतिस्रइत्यत्रतिसृभ्योजसइतिसृतिशिष्टोपिविभक्तिस्वरेणबाध्यते. अपिच चत्वारःअनड्वाहइत्यत्रसृतिशिष्टोयाम् स्वरेबाध्यते. न अव्यथीत्यत्रजिदृक्षीत्यादिनाधातुनासमासंनिपात्यइनिःक्रियतेतस्यापिस्वरस्यबाधनार्थंकुग्रहणंचादिषुपाठाभावात्. स्त्रात्वेति. मयूरव्यंसकादिरयम्. नन्वयंन

वर्सोवर्सोभ्वनेते ६। २३। वर्णवाचिन्युत्तरपदेऽन्तवर्ज्जितेवर्णवाचिपूर्वपदप्रकृत्यातत्पुरुषे कृष्णसारङ्गः लोहितकल्माषः कृष्ण शब्दोनञ्प्रत्ययान्तः लोहित शब्दश्चतन्नन्तः वर्णः किम् परमकृष्णः वर्णेषुकिम् कृष्णतिलाः अन्तेतिकिम्। कृष्णेतरः ॥ ० ॥

त्रैवान्तोदात्तोनिपात्यतामितिचेन्न सामिकृतंस्वयंधौतमित्यादिवारणायपरिगणनस्यावश्यकत्वात्. अन्यथातत्रापिपूर्वपदप्रकृतिस्वरःस्यात् इष्यतेतुसमासस्येत्यन्तोदात्तःसामिकृतमित्यादौसामिस्वयंकृतेनेतिसमासः मुहूर्त्तीसुखमितिकालाध्वनोरितिद्वितीयाअत्यंतसंयोगेचेतिसमासः मुहूर्त्तीशब्दःपृषोदरादिरन्तोदात्तःभोज्योष्णमितिकृत्यतुल्याख्याअजितिसमासःभोज्यशब्दोण्यदन्तः तित्स्वरितमितिस्वरितान्तः ॥ ॥ वर्णोवर्णे. अत्रणनञितिप्रतिषेधाद्बहुवचननिर्देशाच्चउत्तरपदेस्वरूपग्रहणं नतत्साह चर्णात्पूर्वपदेपिस्वरूपग्रहणंनतदाह. वर्णवाचिनीत्यादिकृष्णशब्दोनञ्प्रत्ययान्तःशतिवृषेवर्णीरतिविहितोयोनकृतदन्तइत्यर्थः कृष्णशब्दःकृष्णस्यामृगास्याचेदित्यंतोदात्तोवेदेभाषायांतुवर्णानांतणंतिनिता न्तानामित्याद्युदात्तः इतन्नेतरति. रुहेरश्लोवाशतिइतन्नन्त्यपान्तोनित्स्वरेणाद्युदात्तः कृष्णतिलाइति. वर्णोवर्णेनेतिप्रतिपदोक्तःसमासइहदृश्यतेतेनैवसिद्धेवर्णग्रहणंचिंत्यप्रयोजनम् ॥

सिद्धत्वात् तेनेहाद्यः पर्यायेणकार्ये प्रतिपद्यन्ते ननुतवैवांतश्चयुगपदित्यादौयुगपद्ग्रहणादेवाऽन्यत्रपर्यायः सिद्धः सत्यम् आदेरपिप्राप्त्यर्थंवाग्रहणम् अन्यथाश्रुतयो
रिष्टनायोरेवकार्यित्वेविकल्प्येत सेटीतिकिम् यथाथलिसरः नन्विड्ग्रहणात्सेडेवथलत्गृह्येतइतिचेत्सत्यं इड्ग्रहणानुपदेशागमः क्रियतेतदान्तार्थंस्यात् यथा
कर्तृः क्यङ् सलोपश्चेत्यत्रसः ततश्चयथालुलविषेत्यादौचणौयर्थायेणोदात्तविधानेयर्थेत्यादौचणर्थाभावेयर्थायेणोदात्तत्वंभवति एवमिडभावेपिस्यादित्यर्थः आ
हवनीयइति वाहुलकादधिकरणेऽनीयरप्रीणानार्थोक्तर्मणिवातंतोगतिसमासेऽनुत्तरपदप्रकृतिस्वरः॥ ※ ॥ इतिप्रत्ययस्वराः॥ ※ ॥ समासस्य यन्नश्रियमिति स
प्तीतत्पुरुषः श्रीशब्दस्यैकारस्योदात्तेकृतेऽन्तरतम्यादियङुदात्तः वहुव्रीहौ इड्गादात्तस्वरितग्रहणमनुवर्त्तमानंतद्वृत्तिवर्त्तते पूर्वपदसामानाधिकरण्यात्सूत्रे प्र

समासस्य ६।१।२२३ अन्तउदात्तःस्यात् यन्नश्रियम् वहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदम् ६।२।१।उदात्तस्वरितयोर्यिपूर्वपदम्प्रकृत्यास्यात् सत्यश्रि
त्रश्रवस्तमः उदात्तेत्यादिकिम् सचौनदात्तेपूर्वपदेसमासान्तोदात्तत्वमेवयथास्यात् समपादः तत्पुरुषेतुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्य
यद्वितीयाकृत्याः ६।२।२।सप्तमीतेपूर्वपदभूतात्तत्पुरुषेप्रकृत्या तुल्यश्वेतः कृत्यतुल्याख्याअजात्येतितत्पुरुषः।किरिणाकाराः किरिकाराः
पतयन्मंदयत्सखम् मदयतिमादके इन्द्रेसखेतिसप्तमीतत्पुरुषः शस्त्रीश्यामा अव्ययेनञ्कुनिपातानाम् अयज्ञोवाएषः परिगणनं
ङिम् स्नात्वाकालकः मुहूर्त्तेसुखम् भोज्याश्मम्॥ ९९ कृत्येतावदुक्तेपिस्वरप्रकरणात्प्रकृतिस्वरेणैवप्रकृतिभावोविज्ञायतेपूर्वपदस्यप्रकृतिभावस्तात्स्थ

योरुदात्तस्वरितयोः प्रकृतिभावइत्याशयेनाह उदात्तस्वरितयोर्गुणेकृत्याशयेनाह उदात्तस्वरितयोर्गुणेकृत्याशयेनाह उदात्तस्वरितयोः प्रकृतिभावइत्याशयेनाह
णान्तोदात्तः ततःपरस्योदात्तादनुदात्त स्येति स्वरितः ततः परस्यस्वरितात्संहितायामनुदात्तानामितिप्रचयः समपादइति त्वत्वसमसिमेत्यनुज्ञानीतिमध्योदात्तः श
मशब्दः पादशब्देऽपादीनांचेत्याद्युदात्तः अत्रसमासांतोदात्तत्वमेव तुल्यश्वेतइति नौवयोधर्मविषेतियतियतोनावइत्याद्युदात्तस्तुल्यशब्दः सदृक्श्वेतः सदृश
श्वेतइति समानान्यश्चेतिकिन्नन्तः सदृक्शब्दः गतिकारकोपपदात्कृदितिकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः एवंसदृशशब्दः कञ्जन्तोमध्योदात्तः किरि

सिद्धेः प्रतिबंधिजायते कृच्छ्रयोगिवा कृच्छ्रेदुःखेत्तयोगिवाकार्यसिद्धेः प्रतिबंधिजायते मूत्रकृच्छ्रमिति षष्ठीसमासः पदेपदेशे अयदेशोव्याजः व्याजो यदेशोत्त
स्यैचेत्य मरात्तदाहच्याजवाचिनीति उच्चारपदेनेति उच्चारःपरीषक्रिया विसृयदमिति षष्ठीसमासः ॥ः॥ निवाते॥निवातशब्देपरेवात्तत्राणवाचिनीति वात्तत्रा
णार्थेनिवातशब्दे परेदत्यर्थः वातस्याभावोनिवातमित्यव्ययीभावः निरुद्धोवातोऽस्मिन्नितिवहव्रीहिर्वा तत्रकुड्यादयोवर्त्तमानासमानाधिकरणानिवातशब्दैसम
स्यंतेकुटीएवनिवातंकुटीनिवातंकुड्यएवनिवातंकुड्यनिवातं ड्यगन्तश्चेति कवतोर्ड्यकुडकारस्यैत्संज्ञानभवतिगुणप्रतिषेधार्थात्ककारानुबंधात् यगंतत्रत्यन्येरति

निवातेवात्तत्राणो ई।२।८ निवातशब्देपरेवात्तत्राणवाचिनितत्पुरुषे पूर्वेम्यदम्प्रकृत्या कुटीनिवातम् कुड्यनिवातम् कुटीशब्दोगौरादिर्डी
षन्तःकुड्यशब्दोड्यगन्तः यगन्तइत्यन्ये वात्तत्राणोकिम् राज्ञनिवातेवसति निवातशब्दोरूढःपार्श्वे शारदेऽन्नार्तवे ई।२।९ ऋतोभवमार्त्त
वम् तदन्यवाचिनिशारदशब्देपरेतत्पुरुषे पूर्वेपदम्प्रकृतिस्वरंस्यात् रज्जुशारदम् शारदशब्दोनूतनार्थः तस्यास्वपदविग्रहः।रज्ज्ञोः
सद्यउद्धृतम् रज्जुशब्दःस्नेरसुम्चेत्याद्युदात्तोव्युत्पादितः ऋानार्तवेकिम् उत्तमशारदम् अध्वर्युकषायपोज्ञोतो ई।२।१० एतयोःपर
तोजातिवाचिनितत्पुरुषे पूर्वेपदम्प्रकृतिस्वरम् कठाध्वर्युः दौवारिककषायम् कठशब्दःपचाद्यजन्तः तस्माद्देशाम्यायनाञ्ञेवासिभ्यश्चेति
णिनेः कठचरकाच्छ्रुगिनिलुक् ह्यारेनियुक्तइतिठक्यन्तोदात्तःजातौकिम् परमाध्वर्युः॥ ९९ तेतुकवतेर्ड्यन्तिसूत्रमधीयते शारदे नूतनार्थइति ऋ
त्युत्पन्नइत्यर्थः रज्जोःसद्यउद्धृते रज्जुवद्यात्राधारेरज्जुशब्दःइदानीमेवकूपादुद्धृतेनूतनंजलमित्यर्थः स्नेरसुम्चेति स्नन्दे सलोपश्चेत्यतःसलोपइतिवर्त्तते भृ
मृशीङित्यतःउरिति धान्येनिदित्यतोनिदिति स्नेरुरुःस्यात्सचनित् धातोरसुगागमःसलोपश्चेत्यर्थः तत्रस्नेरंत्यादचःपरेऽसुमिसलोपयणादेशेऽसुस्कारस्यजस्ले
ज्जुरितिभवति आद्युदात्तइति प्रत्ययस्यनित्त्वान्नित्स्वरेण उत्तमशारदमिति शरदिऋतौभवशारदम् अध्व कठाध्यर्युरिति अध्वरंयज्ञंयातीत्यध्वर्युःकृत्वि
ग्विशेषः कठेनप्रोक्तंछंदोधीतेकठः कठशब्दादस्याताणिनिप्रत्ययः तस्यलुक्अध्येतृणासुप्रोक्तात्छुगितिलुक्इतिलुक्विशेषणसमासोयम्दौवारिककषायइति

गाधं अरित्रगाधमिति अरित्रंनौकास्तंतस्यगाधंस्थश्यमानंतलं गाध्यतइतिगाधं गाधप्रतिष्ठायांकर्मणिघञ् अर्द्धर्चादित्वात्कीवत्वम् गोलवणमिति षष्ठीसमा
स:गोशब्दोगमेर्डोरितिडोप्रत्ययांतोनोदात्तस्त्रान्तइति अर्तिलूधूसूखनसहचरइतिविहितःमध्योदात्तइति प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तापरिच्छेदमात्रमितियत्तायाःपरिच्छित्ति
रियत्तापरिच्छेदःक्रियाशब्दोऽत्रप्रमाणशब्दोपलक्षणतेनपुनरयामममात्रेरूढइत्यर्थः दायाद्यं दातव्योदायोंशःदायमादत्तेदायादः मूलविभुजादित्वात्कःदायादस्यभावोदा
याद्यं दायस्यदानंतत्संबंधोवाऽहन्नुलक्षणायाआदीयमानेदायएवदायाद्यशब्दोवर्त्तते दायादशब्देपरेदायाद्यवाचिपूर्वपदप्रकृतिस्वरःस्यात् क्युप्रत्ययान्तइति

गाधलवणयोःप्रमाणे ६।२।४ एतयोरुत्तरपदयोःप्रमाणवाचिनिमित्तपुरुषेपूर्वपदम्प्रकृत्यास्यात् अरित्रगाधमुदकम् तत्प्रमाणमित्यर्थःगो
लवणम् यावद्वेदीयतेतावदित्यर्थः अरित्रशब्दस्त्रान्तोमध्योदात्तःप्रमाणमियत्तापरिच्छेदमात्रे नपुनरयाममेव प्रमाणेकिम् परमगाध
धम् दायाद्यन्दायादे। ६।२।५ तत्पुरुषेप्रकृत्या धनदायादः धनशब्दःक्युप्रत्ययान्तःप्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः दायाद्यङ्किम् परमदायादः
प्रतिबन्धिचिरकृच्छ्रयोः ६।२।६ प्रतिबन्धवाचिपूर्वपदम्प्रकृत्याएतयोःपरतस्तत्पुरुषे गमनचिरम् व्याहरणाकृच्छ्रं गमनङ्कारणावि
कलतयाचिरकालभाविकृच्छ्रयोगिवाप्रतिबन्धिजायते प्रतिबन्धिकिम् मूत्रकृच्छ्रम् पदेऽपदेशे ६।२।७ व्याजवाचिनिपदशब्दउत्तरपदे
पूर्वपदम्प्रकृत्यातत्पुरुषे मूत्रपदेनप्रस्थितः उच्चारयदेनमूत्रशब्दोघञन्तउच्चारशब्दोघञन्तस्थाथादिस्वरेणान्तोदात्तःअपदेशेकिम् वि
स्मृपदं ॥ ।

कृपृवृजिमंदिनिधान्नःक्युरितिविहितःपरमदायादइति अत्रसमासान्तोदात्तत्वमेव प्रतिबन्धि कार्यसिद्धिंप्रतिबध्नातीतिप्रतिबंधि आवश्यके
णिनिःगमनचिरव्याहरणाकृच्छ्रमिति गमनव्याहरणशब्दोल्युडन्तौ तयोर्लित्स्वरः अत्रविशेषणसमासःननुसामानाधिकरण्येसतिविशेषणसमासोभवति नचेह
तदस्तिगमनशब्दस्यगतिवाचित्वाच्चिरशब्दस्यकालवाचित्वात् नैषदोषः चिरकालवाचिनिगमनेऽत्रचिरशब्दोवर्त्तते गमनमत्रविशेष्यंतद्विशेषणेतचिरकृच्छ्रेतत्र
विशेष्यस्यपूर्वनिपातनार्थमयूरव्यंसकादित्वमप्येष्टव्यं पूर्वपदस्यप्रतिबंधिवाचित्वमुपपादयति गमनमित्यादि कारणवैकल्याद्धिचिरकालभाविगमनंकार्ये

सदृश सादृश्यवाचिनितत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृत्या एतयोरुत्तर पदयो पित्सदृशशब्दानुणादिलक्षणो नित्स्वरेणान्तोदात्तौ नञ्तत्पुरुषे सदृशसमोनार्थेतितृतीया
यासमासेऽनञ्तेतत्पुरुषेतुल्यार्थैरित्येवसिद्धम् नचतुल्यार्थयोगेषष्ठ्याअपिविहितत्वेनषष्ठीसमासार्थमिदमितिवाच्यम् तत्रानभिधानात्षष्ठीसमासोनेत्यपिसुक्तत्वादि
तिचेन्नैवम् अलुक्समासानुरोधेनषष्ठीसमाससंस्वीकारस्यावश्यकत्वात् नचयो दास्याः सदृशोऽषष्ठ्याःसदृशइति षष्ठ्याआक्रोशेइत्यलुक् दासीशब्दोदंसेरोनञ्आ
देशे प्रत्ययःनकारस्यचाकारः प्रत्ययस्वरेणादासशब्दउदात्तः टित्त्वान्ङीप्यस्येतिलोपः अनुदात्तस्चयत्रेतिङीपउदात्तत्वे दृषलशब्दाज्जातिलक्षणोङीष्उभ

सदृशप्रतिरूपयोःसादृश्ये ६।२।९९ अनयोःपूर्वमप्रकृत्या पित्सदृशः सादृश्येकिम् परमसदृशः समासार्थोऽन्यपूज्यमानतासादृश्यम्। द्वि
गोःप्रमाणे च।२।९२ द्विगावुत्तरपदेप्रमाणवाचिनितत्पुरुषेपूर्वपदमप्रकृतिस्वरम् प्राच्यसप्तसमः सप्तसमाःप्रमाणमस्य प्रमाणेद्विगोर्नित्यमि
तिमात्रचोलुक् प्राच्यशब्दश्चायुदात्तः प्राच्यश्चासौसप्तसमश्चप्राच्यसप्तसमः द्विगोकिम् त्रीहिप्रस्थःप्रमाणेकिम् परमसप्तसमःगन्तव्यप
थंवाणिजे ६।२।९३ वाणिजशब्दे परेतत्पुरुषेगन्तव्यवाचिपथयवाचिचपूर्वपदमप्रकृतिस्वरम् भद्रवाणिजःगोवाणिजःसप्तमीसमासः
भद्रशब्दोरक्प्रत्ययान्तःगन्तव्यमितिकिम् परमवाणिजः मात्रोपज्ञोपक्रमच्छायेनपुंसके ६।२।९४ मात्रादिषुपरतोनपुंसकवाचिनित
त्पुरुषेतथा भिक्षायाजुत्पन्नप्रमाणंभिक्षामात्रे भिक्षाशब्दोगुरोश्चहलश्चित्यप्रत्ययान्तः पाणिन्युपज्ञम् पाणिनिशब्दोऽन्तोदात्तः॥ ६ ॥

यत्राप्युदात्तपरोहलन्पूर्वोदितिविभक्तिरुदात्तानन्येवंतृतीयासमासविधायकेपूर्वसदृशेतिसूत्रेसदृशग्रहणंमासुसर्वत्रषष्ठीसमासोऽनुवर्ततेचेन्नैवम् यत्रषष्ठ्यर्थोनास्तितदर्थे
सदृशग्रहणं विद्यायासदृशोविद्यासदृशइति अन्योदेवदत्तादित्रप्रतियोगी प्राच्यशब्दश्चायुदात्तइति स्त्रुघ्नागपागुदक्प्रतीचोयदिति यदन्तत्वाच्चतो नावइत्यायुदात्तः य
रमसप्तसममिति सप्तानांसमानांसमाहारः सप्तसमं समाहारद्विगुः पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः गंतव्यपथयम् वणिगेववाणिजः प्रज्ञादित्वाट्ण् मद्रवाणिजइति मद्रेषु
गत्वाव्यवहरतीत्यर्थः गोवाणिजइति गमेर्डोऽन्तोदात्तोयम् सप्तमीसमासइति सप्तमीतियोगविभागात् मद्रवाणिजेत्यत्रषष्ठीसमासः रक्प्रत्ययोतइतिः स्कायिनं

ातिविहितोरक्तादन्तादित्यर्थः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तोयम् मात्रोनयेति· पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यादित्यर्थः भिक्षाशब्दोऽप्रत्ययान्तोदात्तः मात्रशब्दस्तुतुल्यपर्यायोदृतिविप
यतुल्यप्रमाणोवर्ततेभिक्षायास्तुल्यप्रमाणमित्यस्यपदविग्रहः षष्ठीतत्पुरुषःतदाह भिक्षायाइति पारिशेष्यमत्रामिति उपज्ञायतइतिउपज्ञः आतश्चोपसर्गेकर्मण्यङ्
ाणिनिशब्दस्तत्तत्कादाद्युक्तःतस्यउपज्ञाइतिषष्ठीसमासः उपज्ञोपक्रमंतदाद्याचिख्यासायामितिनपुंसकता॥ ॥ नन्दोपक्रममिति· षष्ठीसमासः अत्रापिपूर्व
न्नपुंसकता उपक्रम्यतेइतिकर्मणिघञ् नोदात्तोपदेशस्येतिवृद्धिप्रतिषेधः ऋच्छायमिति· ऋणंकायतेतितत्पुरुषः कामावाहुल्यरतिनपुंसकता ऋणैःकिंचित्यु
प्रत्ययान्तऋणः तत्रनिदर्शकारणादाद्युदात्तस्तदाह· ऋणशब्दइति गमनमुखमिति समानाधिकरणसमासोमयूरव्यंसकादिर्वा· लित्स्वरइति गमनशब्दोल्पउन्नःलि

नन्दोपक्रमम् नन्दशब्दःपचाद्यजन्तः ऋणच्छायम् ऋणशब्दआद्युदात्तःनित्त्वात् नपुंसके किम् कृच्छ्राच्छाया सुखप्रिययोर्हिते ई।२।१५एत
योःपरयोर्हितवाचिनितत्पुरुषेतथा गमनसुखंम्गमनप्रिय म् गमनशब्देनित्स्वरःहितेकिम्परम सुखम् प्रीतौच। ई।२।१६ प्रीतौगम्यायां
म्प्रागुक्तम् ब्राह्मणसुखंपायसम् क्षत्रप्रियोऽनध्यायः ब्राह्मणक्षत्रशब्दौप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ प्रीतौकिम् राजसुखम् संस्वामिनि ई।२
१७ स्वामिशब्देपरेस्ववाचिनिपूर्वपदान्तया गोस्वामी स्वङ्किम् परमस्वामी पत्यौवैश्यैर्य ई।२।१८ऋमूनागृहपतिरेमेनभूवाक्षिदिथिषु·
ई।२।१९ पतिशब्देपरेऽस्वाम्यैर्यवाचिनितत्पुरुषेनेतानिप्रकृत्या भुवःपतिःभूपतिः वाक्पतिः चित्पतिः दिधिषूपतिः॥ ९ ॥ ९ ॥

तिसूत्रेणाद्युदात्तःप्राग्वत्कामिति·सुखप्रिययोःपरयो स्तत्पुरुषेपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यादित्यर्थः योगविभागोयथासंख्यनिवृत्त्यर्थः नन्वसुखप्रिययोरित्येतावत्पूर्वसू
त्रंकृत्वाहितेचेतिवक्तव्यं· तत्रायेसूत्रेसुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारादेवप्रीतौगम्यमानायांभविष्यतीतिचेत्सत्यम्प्रीतिग्रहणंतदतिशयप्रतिपत्त्यर्थम् ब्राह्मणक्षत्र राम·
व्याविति· ब्रह्मणोऽपत्यमित्यण् ब्राह्मोजातावितिजातौ टिलोपाभावेऽञ्चितिप्रकृतिभावः क्षत्रशब्दः क्षत्रादिभ्योणइतिणप्रत्ययान्तः पत्या·ऐश्वर्यार्थेपतिशब्दे १९
परेपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यात् तत्पुरुषे· गृहपतिरिति· षष्ठीसमासः गेहेकइतिकप्रत्ययान्तोगृहशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः नभू· भ्वादीनांसमाहारद्वंद्वेनपुंस

कत्वेऽसत्त्वम् एतानीति भूवाक्चिद्दिधिषूणतानीत्यर्थः नप्रकृत्येति पूर्वेणप्राप्तः प्रतिषिध्यते भूपतिरित्यादि षष्ठीसमासाएते तत्रभवाद्यस्वयः क्विबन्ताः दि
षूणद्वोऽन्दूदमूजम्बूकफेलूकर्कधूदिधिषूश्चपूप्रत्ययान्तोनियतितः सर्वेष्यन्तोदात्ताः ॥ ※ ॥ वाभु उक्तविषयेऽतिऐश्वर्येवाचिनियतिशब्देपरेभुवनशब्दः पूर्वपद
प्रकृतिस्वरंस्यात् पत्यावैश्वर्येऽति प्राग्वैकल्पोयम् भुवनपतिरिति भुवनशब्दःक्युन्त्रत्ययान्तोनित्स्वरेणाद्युदात्तः आशंकावाध आशंकावाधनेदीयस्सुत्तर
पदेषुसम्भावनवाचिनित्त्वरुपेपूर्वपदंप्रकृतिस्वरंस्यात् शक्तिशंकायांवाधलोडनेआङ्पूर्वोभ्यांकर्मणिघञ्अतिशयेनान्तिकंनेदीयःदूयारन्तिकयोर्मध्येएक
स्मातिशयविवक्षायामीयसुनि अन्तिकबाढयोरितिनेदादेशः गमनाशंकादयोविशेषणसमासाः मयूरव्यंसकादयोवा अस्तित्वाध्यवसायइति अस्तित्वनिश्च

वाभुवनम् ६।२।२० उक्तविषये भुवनपतिः भूसूधूभ्रस्जिभ्यइतिक्युन्नन्तोभुवनशब्दः आशङ्काऽऽवाधनेदीयस्सुसम्भावने ६।२।२१।
अस्तित्वाध्यवसायःसम्भावनम् गमनाशङ्कःमस्ति गमनावाधम् गमननेदीयः गमनमाशङ्क्यते आवाध्यते निकटतरमितिवासम्भाव्य
ते।सम्भावनेकिम् परमनेदीयः पूर्वेभूतपूर्वे ६।२।२२ आढ्यपूर्वः पूर्वेशब्दोवृत्तिविषयेभूतपूर्ववर्त्तीते भूतपूर्वेकिम्परमपूर्वेःसविधस
नीडसमर्य्यादसवेशसंदेशेषुसामीप्ये ६।२।२३ एषुपूर्वेप्रकृत्यामद्रसविधं गान्धारसनीडम् काश्मीरसमर्य्यादम् मद्रसवेशम् मद्रसंदेश
म् सामीप्येकिम् सहमर्य्यादयासमर्य्यादंक्षेत्रम् क्षेत्रसमर्य्यादम् ॥ ९९ यः गमनाशंकमिति पूर्वेयदानिब्युडंतानितत्रलित्स्वरःगमनेशंक्यतइत्या
दि संभाव्यतइत्यस्यप्रत्येकमन्वयःगमनमाशंक्यतेइतिसंभाव्यते गमनमावाध्यतइतिसंभाव्यते गमननिकटतरमितिवासंभाव्यते पूर्वेभूतपूर्वे भूतपूर्वार्थेपू
र्वशब्दपरेपूर्वेयदेप्रकृतिस्वरंस्यात् आढ्योभूतपूर्वइतियः पूर्वमाढ्यआसीत्सएवमुच्यते आढ्यपूर्वइति अत्रविशेषणसमासोमयूरव्यंसकादिवा आढ्यश
ब्दःआङ्पूर्वोढ्यायतेर्घञन्तार्थेकविधानमितिकर्मणिकः आतोलोपः पृषोदरादित्वाद्ढ्यस्यढः याथादिस्वरेणान्तोदात्तः परमपूर्वइति परमश्चासौपूर्वश्चेतियोपंवा
क्यः आङ्पूर्वोढ्यायतेर्घञन्तार्थेकविधानमितिकर्मणिकः आतोलोपः पृषोदरादित्वाद्ढ्यस्यढः याथादिस्वरेणान्तोदात्तः परमपूर्वइति परमश्चासौपूर्वश्चेतियोपंवा
क्यार्थः दृश्यमानलक्षणाश्चास्मिन्निहप्रत्युदाहरणोसमासः परमश्चासौभूतपूर्वश्चेतिविग्रहेतूदाहरणमेवसविध सामीप्यार्थेषुसविधादिषूत्तरपदेषुपूर्वपद

प्रकृत्यातत्पुरुषे मद्रस्यविधमिति सर्वेत्रोदाहरणेषष्ठीसमासः मद्रः रगन्तेनोदात्तः गोधारिःकर्दमादीनांचेत्याद्युदात्तोमध्योदात्तोवा कश्मीरोलघावनेरितिमध्यो
दात्तः सविधादीनांसहविधयाऽत्येवमादिकाद्युत्पत्तिरेवकेवलं समीपवाचिनस्तेनेसमुदायाः मद्रादीनांसविधंसमीपमित्यर्थः समयीदमिति वोयसञ्जनस्येतिस
हस्यसादेशः चेत्रसमयीदमिति षष्ठीसमासः सविधादिषुकिम् मद्रसमीपम्॥ ॐ ॥ विस्पष्टा गुणवचनेषुपरेषुनिस्पष्टादीनि पूर्वेपदानिप्रकृत्यास्युः विस्प
ष्टकटुकमिति स्पशबाधनस्पर्शनयोरित्यस्यण्यन्तस्यनिष्ठायांवादान्तशांतेतिस्यष्टशब्दोनिपातितः तस्यवीशब्देनगतिसमासः विस्पष्टकटुकमितिविग्रहः वि
स्पष्टादीनिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणानिनद्रव्यस्य कटुकादिशब्देर्गुणवद्द्रव्यमभिधीयतेऽतिसामानाधिकरण्याभावात्कर्मधारयाभावेसुप्सुपेतिसमासः

विस्पष्टादीनिगुणवचनेषु ६।२।२४ विस्पष्टकटुकम् विस्पष्टशब्दोगतिरनन्तरऽत्याद्युदात्तः विस्पष्टेतिकिम् परमलवणाम् गुणेतिकिम्
विस्पष्टब्राह्मणाः विस्पष्ट विचित्र व्यक्त सम्यन्न परिऽत कुशल चपल निपुण अज्याऽवमकन्यापवत्सुभावेकर्मधारये ६।२।२५ अज्यऽव
मकन्नित्यादेशवतिपायवाचिनिचोत्तरपदेभावना चिपूर्वेपदंप्रकृत्या गमनश्रेष्ठम् गमनज्यायः गमनावमम् गमनकनिष्ठम् गमनपापिष्ठ
म् श्रेतिकिम्गमनशोभनम्भावेकिम् गम्यतेनेनेतिगमनं गमनश्रेयोगमनश्रेयः केतिकिम् षष्ठीसमासेमाभूत्॥ ॐ विचित्रेति चित्रवित्री

करणेचणादिरणंतादेरत्र विषेषेणचित्रंविचित्रंमादिसमासः तत्पुरुषेतुल्यार्थैत्यव्ययपूर्वेपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः चितीसंज्ञानेनिष्ठा विगतंचित्रमस्यइतिविचि
त्रबहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वेपदमित्याद्युदात्तः अजूव्यक्तमादिषुतस्यविपूर्वस्यनिष्ठायांगतिस्वरेउदात्तस्वरितयोरितिस्वरितादिःपदेकर्तरिक्तः थाथादिस्वरेणांतोदा
त्तोगतिस्वरेणनकर्मणीतितत्रवर्त्तते अयंकर्तरिक्तः फलिपाटिनमिमनिजनांक्वुक्वृपटिनाकिभतश्चेत्युप्रत्ययान्तः यङ्शब्दःतत्रनित्यमिकारादाद्युदात्तःपडि राम-
गतौक्तःप्रत्ययस्वरः उणादिरत्नोनपणव्यवहारेणतौचञ्चमंताडुःपंडाडहिःसासंजोताऽस्येतितारकादित्वादितच्प्रत्ययएवमुक्तम् कुशान्लातीतिकुशलः आतोनुप २०
सर्गइतिकःकृत्स्वरेणांतोदात्तः चपमंदायांगतौ अस्माच्चपरश्चोपधायाऽतिकलप्रत्ययः तत्रचृषादिभ्यश्चित्यतश्चितिचर्त्तेनादौदात्तः सुपाकर्मणिशुभेऽण्

गोलुगनपत्यश्त्यणोलुक् पंचाभ्यश्इति पंचभिरश्वैः क्रीतः पंचाभ्यः आर्हीयश्लुक् तस्य अद्भ्यईतिलुक् बहू बहुशब्दः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वाद्गंतादिवृत्तरपदेषुद्विगौ १पूर्वणानित्येप्राप्तेविकल्पः बहुशब्दोंतोदात्त इति वहिवृद्धौ अस्माच्छ्रियंवत्योर्नलोपश्चेतिकुप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः पत्येसमासांतोदात्तत्वम् पूर्ववद्ध्रियहप्रत्ययलुक्प्रत्ययुदाहरणानियोजनीयानि ॥※॥ दिष्टिदिष्टिवितस्तीप्रमाणेतेनात्रमात्रचोलुक् अत्रापिपत्येंतोदात्तत्वेनोभ्यम् सप्तमी शप इतिवुञ्छणादिषुसंकाशादिभ्योणयःश्नञ्नञ्इति मस्त्रिगमिनमिहनिविप्रपणांवृद्धिश्चेतिश्नञ् संयोगादिलोपः नञ्चेतिषत्वेनित्त्वादाद्युदात्तः अन्तोदात्तइति ऋत्र्यःकोद्वेचेतिकप्रत्ययः

दिष्टिवितस्त्योश्च ६।३।३९ एतयोःपरतःपूर्वपदंप्रकृत्यावाद्विगौ पञ्चदिष्टिःरपञ्चवितस्तिः २सप्तमीसिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् ६।३।४२ अकालवाचिसप्तम्यन्तम्प्रकृत्यासिद्धादिषु संकाश्यसिद्धः साङ्काश्येतिणयन्तः आतपशुष्कः भ्राष्टपक्वः भ्राष्टेतिश्नञन्तः चक्रबन्धः चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः अकालात्किम् पूर्वाह्णसिद्धः कृत्स्वरेणाधिकृतःसप्तमीस्वरःप्रतिप्रसूयते परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाऽहोरात्रावयवेषु ६।३।३३ एतेप्रकृत्यावर्ज्यमानवाचिनिअहोरात्रावयववाचिनिचोत्तरपदेपरित्रिगर्ते वृष्टोदेवः प्रतिपूर्वाह्णम् प्रत्यपररात्रम् उपपूर्वरात्रं अपत्रिगर्तम् उपसर्गाआद्युदात्ताः बहुव्रीहितत्पुरुषयोःसिद्धत्वादव्ययीभावार्थमिदम् अपपरीरेववर्ज्यमानोत्तरपदम् तयोरेववर्ज्यमानार्थत्वात् अहोरात्रावयवाअपिवर्ज्यमानाएवतयोर्भवन्ति वर्ज्यंतिकिम् अग्निष्टोमाति राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्यकृच्छ्रिषु ६।३।३४ राजन्यवाचिनोबहुवचनान्तानामन्धकवृष्णिषुवर्त्तमानेद्वन्द्वेपूर्वपदंप्रकृत्या ॥ ९९

नःप्रत्ययस्वरेणयाद्यादिस्वरेणकाधितःसप्तमीस्वरइति सिद्धशुष्कपक्वानांक्तान्तत्वात्बंधस्यघञंतत्वात्याद्यादिस्वरेणतत्पुरुषेतुल्यार्थेत्यादिनासप्तम्यन्तस्यप्रकृतिभावःसपरत्वाद्धाधितस्तेनपूर्वविधीयते क्वचित्तुकृत्स्वरेणाधितइति पाठःतत्रकृदंतस्ययःस्वरस्याद्यादिलक्षणस्तेनेत्यर्थः परिप्रत्यु परिप्रत्युप एतेप्रकृत्यास्युःपरित्रिगर्तेतिमिति त्रिगर्तेवर्जयित्वेत्यर्थः अपपरीवर्जनेऽर्थेकर्मप्रवचनीयसंज्ञा पंचम्यास्तसिल्परिभिरितिपंचमी अपपरिबहिरंचवः पंचम्याइत्यव्ययीभावः प्रतिपूर्वाह्णमिति अण्हः पूर्वोभागः पूर्वाह्णः अह्नोह्नएतेभ्यइत्यह्नादेशः

अहोरंतादितिणत्वं पूर्वोह्णेऽनेति लक्षणेनाभिप्रतीत्यादिना सामीप्येऽव्ययीभावः उपपूर्वेरा
त्रमिति रात्रेः पूर्वोभागः पूर्वरात्रः अहः सर्वैकदेशेत्यच् रात्रा ह्राहाः इतिपुंस्त्वम् पूर्वरात्रस्य समीपमुपपूर्वरात्रं उपसर्गा आद्युदात्तानि पूर्वपदानि सिद्धत्वादिति बहुव्री
होप्रकृत्यापूर्वपदस्यात्वमुरुषेतल्यार्थेतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्यारत्यनेन ननुकिमनुकारणं अपपर्योरेव वर्ज्यमानउदाहरणेनेतरयोस्तत्राह अपपर्यो
रिति तेनत्रिगर्तेवर्जयित्वेत्यर्थेउपत्रिगर्तंप्रतित्रिगर्तमितिनभवति ननुपूर्वोह्णंपूर्वरात्रंवर्जयित्वेत्यर्थेअपपूर्वोह्णंपरिपूर्वोह्णं अपपूर्वरात्रंपरिपूर्वरात्रमितिअ
होरात्रावयवावा अपपर्योः कस्मान्नोदाहियंते इत्याशंक्याह अहोरात्रावयवाइति वर्ज्यमानाइति वर्ज्यमानग्रहणेनैवसिद्धत्वात्नपृथगुदाहृताइत्यर्थः वर्ज्यंतिकि
मिति वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु किं अग्निंप्रतीति लक्षणेनाभिप्रतीत्यव्ययीभावः ॥ ※ ॥ श्वाफल्कचैत्रकाइति श्वफल्कचैत्रकाभ्यामपत्येषु शिनिराद्युदात्तइ

श्वाफल्कचैत्रकाः शिनिवासुदेवाः शिनिराद्युदात्तोलक्षणापातदपत्येवर्तते राजन्येतिकिम् द्वैप्यभैमायनाः द्वीपेभवोद्वैप्याः भैमेरपत्यं
सुवाभैमायनः अन्धकवृष्ण्यणेतेनतुराजन्याः राजन्यग्रहणमिहाभिषिक्तवंश्यानांक्षत्रियाणांग्रहणार्थम् नैतेतया बहुवचनङ्किमास
ङ्कुर्मणावासुदेवौ द्वन्द्वेकिम् वृष्णीनांकुमाराः वृष्णिकुमाराः अन्धकवृष्णिषुकिम् कुरुपञ्चालाः संख्यादेराद्यः संख्यावाचिपूर्वपदम्प्रकृ
त्याद्वन्द्वे द्वादश त्रयोदश त्रैस्त्रयसादेशोनोदात्तोनिपात्यते ॥ <<

ति वहिश्रिश्रुयु द्रुस्रुहाङ्त्वरिभ्योनिदितिसूत्रेणवाहुलकाच्छीऽपिनिःतस्यनित्त्वं
ह्रस्वत्वंचेति द्वैप्याइति द्वीपादनुसमुद्रंपञ्च भैमेरपत्यमितिभीमस्यापत्यमतञ्ञतदन्ताद्वाञ्छः ननुचराद्योपत्येजातियग्रहणमितिवचनाद्राजन्यशब्दःक्षत्रियजा
तिवचनः ततश्चद्वैप्यभैमायनाइत्यपङ्क्तिप्रत्युदाहरणंतेषामपिक्षत्रियत्वादतआह राजन्यग्रहणमित्यादि अन्धकवृष्णीनांक्षत्रियत्वाव्यभिचाराद्राजन्यग्रह
णमुक्तविशेषपरियहार्थमितिभावः एकादशेति संख्यामात्रल्पीयस्याइत्येकशब्दस्यपूर्वनिपातः आन्महतइत्यत्रआदितियोगविभागात्प्रागेकादशभ्यइतिनि
र्देशाद्वाआत्वम् इणभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यःकनितिनित्वादेकशब्दआद्युदात्तः द्वादशेतिद्विषदनः संख्यायाइत्यात्वम् त्रयोदशेति त्रैस्त्रयसइतित्रयसादेशः

अन्तोदात्तोनिपात्यतइति इदंकाशिकानुरोधेनोक्तम् वस्तुतस्तुत्रयोदशचमेइतिलक्ष्यानुरोधादाद्युदात्तोनिपात्यतइतिबोध्यम्॥ॐ॥ आचार्योपसर्जनः आचार्यःउपसर्जनंयस्य आचार्योपसर्जनः अन्तेवासीति अन्तेवसतीत्यन्तेवासी शयवासवासिष्वकालादितिसप्तम्याअलुक्सत्वेषष्ठीबहुवचनस्य स्थानेप्रथमैकवचनेतदाह आचार्योपसर्जनान्तेवासिनाइद्वद्वइति पाणिनीयरीढीयाइति रूढाच्छ्रौढिशब्दादित्रश्चेत्यण्न नच्चःप्राच्यभरतेष्वितिनिषेधात् द्वंद्वविशेषणार्थमिति नत्वत्रेचासिविशेषणार्थंतस्य आचार्योपसर्जनत्वाच्यभिचारात् किमर्थंपुनर्द्वंद्वविशेषणंविज्ञायतइत्याहसकलोद्वंद्वइत्यादि छान्दसतिछन्दोधीतइत्यण् श्रोत्रियश्छन्दोधीतइतिवनतत्रवायहणानुवृत्तेः आपिशलपाणिनीयेइति आपिशलस्यापत्यमापिशलिराचार्यःतेनप्रोक्तमापिशलमित्रञ्चेत्यण्पाणिनिनाप्रोक्तंपाणिनीयंरूढ्या

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ई।२।३९ आचार्योपसर्जनान्तेवासिनाद्वन्द्वेपूर्वपदंप्रकृत्या पाणिनीयरौढीयाः च्छ्वोः शूडनुनासिकेचेतौ आचार्योपसर्जनग्रहणाद्वन्द्वविशेषणम् सकलोद्वन्द्वआचार्योपसर्जनोयथाविज्ञायेततेनेहन पाणिनीयदेवदत्तौ आचार्योतिकिम् छान्दसवैयाकरणाःअन्तेवासीतिकिम् आपिशलपाणिनीयेशास्त्रेकार्तकौजपादयश्च। ई।२।४० एकाद्वंद्वेपूर्वपदंप्रकृत्या कार्तकौजपो कृतस्येदंकृजपस्येदमित्यसान्तावेतौ सावर्णिमाण्डुकेयौ महान्त्रीत्यपराह्णगृष्ठीषासजावालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ई।२।४१ महच्छब्दंप्रकृत्यान्त्रीत्यादिषुदशसु महान्त्रीहिःमहापराह्णंमहागृष्टिः महेष्वासः महऋग्वेदोनोदात्तः सन्महदितिप्रतिपदोक्तसमासएवायंस्वरः

च्छ्वोः आपिशलेचपाणिनीयेचआपिशलपाणिनीये कार्त कुर्भूमितत्रजाताःकुजाःतान्यातीतिकुजपः कृतकुजपा नेहमहतोन्त्रीहिर्म्महद्ग्रीहिः॥

ष्यामपत्येक्ष्यण् सावर्णिस्त्रिनाःमांडूकेयश्चोढक्कमण्डूकादितिढगन्तःमहान्त्रीहिरिति आन्महतइत्यात्त्वम् महेष्वासइत्यादीति अत्रेकारःस्वरितोवानुदात्तेपदादाविति स्वरितोवा आदिपदेनमहाजावालःमहाभारःमहाभारतःमहाहैलिहिलःमहारौरवः महाप्रवृद्धः महऋग्वेदोनोदात्तोतिवर्त्तमानेऽथसन्महदित्यत्रतथानिपातनात् सन्महदिति एतच्चलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयालभ्यते नतुप्रवृद्धग्रहणमनर्थकंकर्मधारयेनित्येतिवक्तव्यमाशङ्क्यनेवसिद्ध्यात् रूढ्यर्थेगतिकार

कपूर्वस्यापि ग्रहणमिति प्रकृच्छब्दस्यकान्तत्वादिति चेन्न कर्मधारयेनिष्ठेत्यत्रापि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाष्यात्तानेनप्रतिपदोक्तोयः समासः श्रेण्यादिस्तस्यैवय
हणमित्यर्थः ॥ सुल्लक सुल्लकमहच्छब्दौ पूर्वपदेप्रकृतिस्वरौस्तः वैश्वदेवशब्दपरे सुल्लमिति आतोनुपसर्गकः कोलीतिपरसवर्णः उष्ट्रः उष्ट्रः पूर्वपदंप्र
कृतिस्वरंस्यात्साक्षिवाम्योपरतः उषेः ष्ट्रनिति उषदाहे अस्मात्ष्ट्रनितिवर्तमाने उषिखनिभ्योकिरिति च्युत्यादितत्वात् गौः सादः गोशब्दः पूर्वपदंप्रकृत्यासादादिषुत्त
रपदेषु गोसादइत्यादि संदेर्घत्रं तदन्तेनषष्ठीसमासः अथवागांसादयतीतिगोसादः सदेर्ण्यन्तात्कर्मण्यण् तस्मादेवणिनिः गोसादी तत्रसादसादिनोः कृत्स्वरस्या

सुल्लकश्चवैश्वदेवे ६।२।३९ चान्महान् सुल्लकंवैश्वदेवं महावैश्वदेवं सुधंलातीतिसुल्लः तस्माद्ज्ञातादिषुकेऽन्तोदात्तः उष्ट्रस्यादिवा
म्योः ६।२।४० उष्ट्रसादिः उष्ट्रवामिः उषेः ष्ट्रनिउष्ट्रशब्दश्चाद्युदात्तः गौःसादसादिसारथिषु ६।२।४९ गोसादः गोसादिः गोसारथिः॥ कुरु
गाहपत्तारिक्तगुर्वृसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवोतैतिलकाडूःपरायकम्बलोदासीभारणाश्च ६।२।४२ एषांसप्तानांसमासानान्दासी
भारादेश्चपूर्वपदंप्रकृत्या कुरुणाङ्गार्हपतंकुरुगार्हपतं उप्रत्ययान्तःकुरुः कृजोरितिवाच्यम् रजिगार्हपतम् रजिराद्युदात्तः रिक्तोगुरुः रि
क्तगुरुः रिक्तोविभाषेतिरिक्तशब्दश्चाद्युदात्तः असूताजरतीअसूतजरती अश्लीलादृढरूपाअश्लीलदृढरूपा अश्लीलशब्दोनत्रसमासत्वा
दाद्युदात्तः श्रीर्यस्यास्तितत्श्रीलं सिध्मादित्वाल्लच् कपिलकादित्वाल्लत्वं पारेवडवेवपारेवडवा निपातनादिवार्थेसमासोविभक्त्य लोप
श्च पारशब्दोघृतादित्वादन्तोदात्तः तैतिलानाकडूः तैत्तिलकडूः तित्तिलिनोऽपत्यंक्षत्रोवाऽत्यणन्तः परायशब्दोपदन्तत्वादाद्युदात्तः परायः कम्बलः ॥

पदादऽत्यर्थः सारथेसमासस्वरस्य कुरु ऽहपरायकम्बलांताःसप्तसमासाः तत्रादिनोर्द्वयोःषष्ठ्याःसोत्रोलुक् ऽतरेषांपंचानांषष्ठ्याःस्थानेप्र
थमैकवचनंतदाह एषामिति दासीभारणामिति बहुवचननिर्देशादार्थोवगम्यते तदाहदासीभारादिरिति उप्रत्ययान्तऽति कृजोरूञ्चेतिच्युत्यादितत्वात्
त्ययस्वरेणांतोदात्तोयम् आद्युदात्तऽति वृजीवर्जने ऽणपधात्किदितीनन्तत्वात् फिषस्तऽगन्तानांचछषामित्यादिर्हितीयोवोदात्तः एवंकुरुरपि रिक्तगुरोदर्श

स्वयंकर्मधारयाः असृक्तजरती अस्त्रीलदृढरूपेति अस्त्राऽस्त्रीलशब्दौ नञ्समासत्वादाद्युदात्तौ श्रीर्यस्यास्तीति श्रीशब्दो लावण्यवचनः कपिलकादित्वात्तत्वमिति रूपोरोलदित्यत्र ककपिलकादीनामुपसंख्यानात्तत्वम् लावण्यरहिताप्रियङ्गुत्वादीनामभावात्संस्थानमात्रेणदृढेत्यर्थः पारेवडवेति पारेमध्येदित्यव्ययीभावसमासतयासति सप्तम्यादीर्घनिर्देशोऽयुक्तः स्यात् वडवायाः पारस्थसंभवाच्च तिलिलिनोऽण्यमिति तिलाः सन्त्यस्मिन्निति तिलीतिलशब्दान्मत्वर्थीयइनिः टिलोपः पूर्वपदादित्वान्नशब्दस्यद्वित्वम् अत्रयदाऽण्यत्येऽण्तदानस्तद्धितइतिटिलोपः यदातुऋत्वेत्तदानीमिनण्यनपत्यइतिप्रकृतिभावेप्रोन्नान्तस्यटिलोपेसत्रह्मचारी

संज्ञायामितिवक्तव्यम् अन्यत्रसमासान्तोदात्तत्वमेव प्रतिपदोक्तेसमासेऽकृत्याऽइत्येषस्वरोविहितः दास्याभारोदासीभारः देवहूतिः यस्यतत्पुरुषस्यश्वेवपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यतेनविशिष्यवचनेविहितंससर्वोपिदासीभारादिरुदहृत्यः सवाएषपुरन्ध्यांपुरंशरीरन्त्रियतेऽस्यामितिकर्मणिअधिकरणेचेतिकिप्रत्ययः अलुक्कृन्दसः नञ्विषयस्येत्याद्युदात्तः उरशब्दः चतुर्थीतदर्थे ई।२।४३ चतुर्थ्यन्तार्थेयपत्तद्धाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्तम्प्रकृत्या यूपायदारुयूपदारुअर्थे ई।२।४४ अर्थेपरेचतुर्थ्यन्तम्प्रकृत्या देवार्थम्त्वेच ई।२।४५ क्तान्तोपरेचतुर्थ्यन्तम्प्रकृत्या गोहितम् कर्मधारयेऽनिष्ठा ई।२।४६ क्तान्तोपरेऽर्वमनिष्ठान्तम्प्रकृत्या श्रोणिकृताः श्रोणिशब्दआद्युदात्तः प्रगकृताः प्रगशब्दोऽन्तोदात्तः कर्मधारयेकिम् श्रोणाकृतेश्रोणिकृतम् अनिष्ठाकिम् कृताकृतम् ॥ ९९ त्यनेनटिलोपःपण्यशब्दइति अवद्यपण्येतियदन्तोयतोनावइत्याद्युदात्तः॥

॥ संज्ञायामिति नियतप्रमाणकस्यनियतमूल्यस्यकंचलस्यैषासंज्ञा समासान्तोदात्तत्वमेवेति ननुपण्यशब्दस्यकृत्यप्रत्ययांततत्वात्तत्पुरुषेतुल्यार्थैत्यादिनाऽर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्यमत्तआहप्रतिपदोक्तेहीति कृत्यतुल्याख्याअजात्येतिपःकृत्यसमासः अर्थेनविशेषणंविशेष्येणेतिसामान्यलक्षणाविहितः कंवलशब्दस्यजातिवचनत्वात् नचकृत्यतुल्याख्याअजात्येत्यस्यैवेयर्थ्यंशंक्यं तद्विगुणक्रियावाचिनोरनियमेनऽर्वेनियातप्रसंगेकृत्यानास्यऽर्वेनिपातार्थंवचनेनतुजातिनिषेधार्थंअजात्येतिवचनेन्यायसिद्धार्थानुवादएवेतिस्थितम् दासीभारइति दंसेरोनञ्चेतिटःटिलान्डीष्उदात्तनिवृत्तिस्वरेणदासीशब्दआद्युदात्तः देवहूतिरिति देव

एरनेकाचइत्यनेनानचीतवेतिनोविभक्तिमाश्रित्यसखीशब्दस्यपदत्वान्नपदीतेतिनिषेधेनअल्लोपोनस्थानिवदितिवाच्यं नःक्यङितिनिषेधेनकचिन्नांतस्यैवपर
त्वादतआह।क्रौलुप्तमितिनपुंसकेभावेक्तः।क्रौलोपइत्यर्थः।इदंसर्वकुमारीमिच्छन्कुमारीत्यत्रापिवोध्यं।क्रौलुप्तमित्येतत्कथंचित्क्रौविधिप्रतिनस्थानिवदित्य
भ्युपगमात्।अन्यथावेभिदिब्राह्मणकुलानीतिहलंतनपुंसकेवक्ष्यमाणोनसंगच्छेत।वेभिर्यतेःक्विपिअल्लोपेयलोपेचक्रौलुप्तत्वेनाल्लोपस्यस्थानिवत्वाभावे न
लेतत्लक्षणम् प्रसंगात्।क्रौविधिंप्रतिनस्थानिवदित्यस्योदाहरणंलवमाचक्षाणोलौगअत्राणिचियस्थिलोपःपश्चक्रौणिलोपःतदुभयंक्लौःशूडितिवकारस्यक्वि
निमित्तेउठिकर्तव्येनस्थानिवत्।एत्येधत्यूठ्सुतिसृहृदृ।अत्रेदमवधेयं।नपदीतेतिसूत्रेक्विलुगपधात्वचइत्परनिर्ह्रीसकृत्वेपूपसंख्यानमितिवार्तिकमस्ति
तदेकदेशानुवादोयं।क्रौलुप्तमित्यादीतिलुकालुप्तंनस्थानिवदित्यादीनामप्युदाहरणान्यत्रोच्यंते।पंचभिःपद्वीभिःक्रीतःपंचपद्वःआहीदतिठकृतस्या
ध्यर्धपूर्वेतिलुकालुकृतद्धितलुकीतिङीषोलुक्।तस्यलुकालुप्तत्वेनस्थानिवत्वाभावात् अत्रयणादेशोनभवति।नचङीषोलुकःपरनिमित्तकत्वाभावात्स्था
निवत्वेनभवेदितिशंक्यंङीषोलुकंप्रतिस्थानिद्वारातद्धितलुकः परत्वस्वीकाराद्वा।।बुद्धिपरिकल्पितंपौर्वापर्यमभावेप्यस्तीतिनात्रानुपपत्तिः।नचअ
ढेतद्धितेविवक्षितेभस्याढेतद्धितइतिपुंवद्भावाद्वृत्तनिषेधंविनैवेदृसिद्धिरित्यपिशंक्यंयत्रभाविभत्वंतत्रैवपुंवद्भावः।इहतुलुकिभत्वाभावात्कुतःपुंव
द्भावइतिकैयटेनोक्तत्वात्।तथापंचेंद्राण्योदेवताअस्यपंचेंद्रःसास्यदेवतेत्यण्।ह्रिगोर्लुगनपत्यइतिलुक्।ततोङीषोलुकितस्यस्थानिवत्वाभावात्ङीषस्
न्नियुक्तआनङ्नभ्यूपते।पुंवद्भावस्यात्रशंकापिनास्ति।इंद्रेइंद्रत्वमिंद्राण्यामिंद्रस्त्रीत्वमितिप्रवृत्तिनिमित्तभेदेभाषितपुंस्कत्वस्यानभ्युपगमात्।येतुनपदीते
तिसूत्रेवइतिरेकारप्रश्लेषंकुर्वंतितेषामिहलुग्ग्रहणंनकार्यं।उपधात्वेकर्तव्येनस्थानिवत्तेनपरिखाशब्दाच्चातुरर्थिकेअणिकृतेवृद्धारकेकांतइत्यादि
नापारिखशब्दात्खोपधलक्षणेकप्रत्ययेपारिखीयःसिध्यति।अन्यथाउपधासंज्ञायाःपूर्वविधित्वेनतस्यांकर्तव्यायांआलोपःस्थानिवत्स्यात्।नन्वेवंपटपतीत्या
दौचृद्भिःस्यादितिचेन्नायत्रोपधासंज्ञामुपजीव्यप्रत्ययोविहितस्तत्रैवायंनिषेधइतिभाष्येस्थितत्वात्।तत्रचइत्परनिर्ह्रीसग्रहणमेवज्ञापकंचद्विपरेयोर्हलः
सचइत्परनिर्ह्रीसस्तत्रनस्थानिवत्।वादितवेतप्रयोजितवानवीवदद्वीणांपरि॥

इति रेरेर्णिलुञ्चेति विहितः महाराजहतइति राजाहःसखिभ्यष्टजिति टजन्तोमहाराजशब्दोनोदात्तः रथेनयातइति गत्यर्थात्वात्कर्तरिक्तः पुरोहितमिति पूर्वो
धरावराणामसिपुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययांतःप्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः पुरःशब्दः अत्रसमासांतोदात्तत्वम् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ऋतस्वर इत्यादिस्वर
इत्येतेषुप्राप्तेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरोभवति अभ्युद्धृतइति उद्धृतशब्दस्योच्चैर्नसमासेपुरोहितमित्यत्रेवगतिस्वरेणाद्युदात्तउद्धृतशब्दस्तस्यपुनरभिशब्दे
नसमासः तस्य कृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापियग्रहणमितिपरिभाषयाउद्धृतशब्दः क्तान्तउत्तरपदेएवंसमासांतोदात्तत्वेप्राप्तेतद्धकाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर
त्वेतदपवादेकृत्स्वरेतदपवादस्याथादिस्वरः प्राप्नोतीत्यभेरयंस्वरःस्यात्सानन्तर्यग्रहणेनवायंते नन्वनंतरग्रहणेनाप्यसौदुर्वीरःकृद्ग्रहणपरिभाषयाउ
द्धृतशब्दस्यक्तान्तत्वेऽभेस्तदानंतर्यमस्त्वादितिचेन्नैवम् अनन्तरग्रहणासामर्थ्यादिधातोरनंतरागतिराश्रीयते अभिश्चनतथा नन्वेवंमाभूदभेःस्वरइतिसिद्धि
मुक्तंयम् अभ्युद्धृतशब्देहिउच्चैःशब्दस्यस्वरइष्यतेसंसृष्टंधनमुभयंसमाकृतमितिमंत्रेसमाकृतशब्देआडः स्वरदर्शनात् नचासौप्रकृतसूत्रेणसिध्यति प्रथ
मसमासेतत्रकृतावपिद्वितीयसमासेथाथादिस्वरस्यप्राप्तेरुक्तत्वात् नचतेवाधित्वागतिस्वरः प्रवर्तेतइतिवाच्यम् द्वितीयसमासेउदः पूर्वपदत्वाभावात् अत्रो
च्यते धातोरनन्तरइतिव्याख्यानादेवपूर्वपदत्वेविनापिस्वरोयंप्रवर्तेते नहिक्तप्रकृतिभूतेधातुंप्रतिपूर्वपदत्वंगतेःसंभवति तस्मादभ्युद्धृतसमाकृतमितितावत्सु
स्थम् ननुदूरादागतइत्यादौकारकपूर्वेपिगतिस्वरःस्यात् इष्यतेतुथाथादिस्वरः अतआहकारकपूर्वेति अयंभावः अनंतरशब्दोयमनन्तरमपेक्ष्यप्रवर्त्ते
तेतत्रचानंतरोगतिरित्युक्तेअनन्तरोपिसन्निधानाद्गतिरेवप्रतीयते ततश्चापूर्वपदार्थमप्यनन्तरग्रहणंगतिद्वयसमवधाने एवानंतरस्यप्रकृतिस्वरत्वंप्राप्यत
इति दूरादागतादीनदोषइति अथवाकारकादुत्तस्यतपोरितिसूत्रेकारकादितियोगोदिभज्यते क्तग्रहणंगतिग्रहणंचानुवर्त्ततेकारकात्परःक्तान्तोसगतिकमु
रपदमन्तोदात्तेस्यादित्यर्थः तत्र दूरादृतइत्यादौयाथादिसूत्रेणैवसिद्धत्वात् दूरादागतइत्यादौगतिरनंतरइत्यस्यवाधनार्थमेवेदंसूत्रमितिदिक् दूरादा
इति स्तोकांतिकेतिसमासः पंचम्याःस्तोकादिभ्यइत्यलुक् प्रभूताविति क्तिनयं प्रजल्पाकइति जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् आगंतुरिति सितनि
गमिमन्यविधान्यक्षुशिभ्यस्तुन् ननुकृतीतिव्यर्थम् तथाहि गतेरयंस्वरोविधीयते गतिसंज्ञाचधातुमाक्षिपति सचप्रत्ययविशिष्टएवप्रयोगार्हः

पचाद्यजन्तः यस्मात्पुरुषस्येत्यादिः एतेनदासीभारादेराकृतिगणत्वं दर्शितम् चतुर्थी तस्मैइदंतदर्थे तच्छब्देनचतुर्थ्यंतस्यार्थउच्यतेतदाह चतुर्थ्यंतार्थीयय
ति यूपदारवीति निदितिदीर्घश्चेत्यनुवर्त्तमानेकुसुभ्यांचेतिपः नित्त्वादाद्युदात्तोयूपशब्दः देवार्थमिति देवपत्राद्यजन्तः गोहितमिति चतुर्थीवाशिष्येत्यादिनाच
तुर्थी आद्युदात्तइति श्रिञ्सेवायाम् वहिश्रिश्रुयुद्रुस्रुभ्यस्तिप्तिसिभ्योनिदितिनिप्रत्ययस्यनित्त्वादाद्युदात्तः शूगशब्दइति शुदिभ्योर्गोवाहुलकात्सौपिगक्कृताक्क
तमिति क्तेननञ्विशिष्टेनानञ्तिसमासः अनिष्ठेत्यनुच्यमानेरैहेवस्यात् श्रेराद्यादिसमासापेक्षयाक्तेननञ्विशिष्टेनेतिसमासस्यप्रतिपदोक्तत्वादितिहरदत्तः

अहीनेद्वितीया ६।२।४७ अहीनवाचिनिसमासेक्तान्तेपरेद्वितीयान्तंप्रकृत्या कष्टश्रितः ग्रामगतः कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः ग्रामशब्दोनित्स्व
रेण अहीनेकिम् कान्तारातीतः अनुपसर्गादितिवक्तव्यम् नेहसुखप्राप्तः याथेत्यस्यायवादोऽयम् नृतीयाकर्म्मणि ६।२।४८ कर्म्मवाच
केक्तान्तेपरेनृतीयान्तम्प्रकृत्या रुद्रहतः महाराजहतः रुद्रोरुगंतः कर्म्मणिकिम् रथेनायातोरथयातः गतिरनन्तरः ६।२।४९ कर्म्मार्थक्ता
न्तेपरेऽव्यवहितोगतिःप्रकृत्याथेत्यस्यापवादः पुरोहितम् अनन्तरःकिम्अभ्युद्धृतः कारकपूर्वपदस्यतुसतिशिष्टस्याथादिस्वरएव दूरादा
गतः तादौचनिति कृत्यऽतौ ६।२।५० तकारादौनितितुशब्दवर्ज्जितेकृतिपरेऽनन्तरोगतिःप्रकृत्या अग्रेरायोद्यतमस्यप्रभृतौ सङ्गतिर्गोः कृ
त्स्वरापवादः तादौकिम् प्रजल्प्याकः निति किम् प्रकर्त्ता नृजन्तः अतोकिम् आगन्तुः ॥ ९९ ॥ ॥ अहीने हीनेत्यक्तेनहीनमहीने अहीनवाचिसमा
सइति पूर्वपदद्वारेणसमासस्याहीनवाचित्वम् कष्टश्रितइति द्वितीयाश्रितेतिसमासः कष्टशब्दइति क्तान्तत्वात् ग्रामशब्दइति ग्रसरोचेतिमनिप्रत्ययान्तआ
द्युदात्तः अनुपसर्गादितिवक्तव्यमिति सूत्रेऽहीनग्रहणमपनीयानुपसर्गग्रहणंकर्त्तव्यंव्यापकत्वादित्यर्थः याथेत्यस्यापवादइति तथाचप्रत्युदाहरणेयाथादिस्व
रइतिभावः नृतीया त्वोताइति त्वयाऽऊताः रक्षिताःत्वोतासः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशेदकारलोपश्छांदसः अवतेः क्तः ज्वरत्वरेत्यूठ्यवङोः
ठ्सिति तृज्विरिडागमस्यचाभावश्छांदसः तदन्ताज्जसआज्जसेरसुगित्यसुगागमः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेएकादेशउदात्तेनोदात्तः ततः स्वरितप्रचयोरुगन्त ॥

भावेसमासोतोदात्तत्वम् ईषद्ऽइति ईषदुःसुषुकृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषुखच् कृत्स्वरेणैवभवतीति परत्वात् अथवाईषदुणावचनेनेतिप्रतिपदोक्तसमासग्रहणाद्उपपदसमासेऽप्यस्याप्रवृत्तिरिति हैसुवर्णोइति पंचकृष्णलकोमाषस्तेसुवर्णाःसुवर्णोऽश पलेसुवर्णाश्चत्वारइति द्विसुवर्णामिति यस्ये समासस्वरःबहुव्रीहावपीति अत्रत्युरुषाधिकाराभावात्॥ ॥१॥ प्रथमो अचिरोपसंपत्तिरचिरोपसंश्लेषः अभिनवत्वमित्यर्थः तदाह अभिनवत्वइति अचीतिकिमिति अचिरोपसंपत्ताविति किमर्थमित्यर्थः प्रथमवैयाकरणइति वैयाकरणानामाद्यःमुख्योवायः प्रथमवैयाकरणशब्दःनित्यमंतोदात्तएव कर्तरि एतौश्चैपदभूतौकर्मधारयेप्रकृ

प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ ६।२।५८ प्रथमशब्दोवाप्रकृत्याऽभिनवत्वे प्रथमवैयाकरणः २ सम्प्रतिव्याकरणमध्येनंप्रवृत्तइत्यर्थः प्रथमशब्दः प्रथमजन्तः अचिरेतिकिम् प्रथमोवैयाकरणः कतरकतमोकर्मधारये ६।२।५७ वाप्रकृत्या कतरकठः २ कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम् इहतुप्रतिपदोक्तत्वादेवसिद्धम् आर्य्योब्राह्मणकुमारयोः ६।२।५८ आर्य्यकुमारः २ आर्य्यब्राह्मणः २ आर्य्योराजदन्तत्वादन्तस्वरितः आर्य्यःकिम् परमब्राह्मणः ब्राह्मणादीतिकिम् आर्य्यस्त्रियःकर्मधारयइत्येव राजाच ६।२।५९ ब्राह्मणकुमारयोः परतोवाप्रकृत्याकर्मधारयेराजब्राह्मणः २ राजकुमारः २ योगविभागउत्तरार्थः षष्ठीप्रत्येनसि ६।२।६० षष्ठ्यन्तोराजाप्रत्येनसिपरेवाप्रकृत्या राजप्रत्येनाः २। षष्ठीकिम् अन्यत्रनञ्तेनित्यार्थे ६।२।६१ क्तान्तेपरेनित्यार्थेसमासेश्चैवाप्रकृत्या नित्यप्रहसितः २ कालाइतिद्वितीयासमासोऽयम् नित्यशब्दस्यवन्तआद्युदात्तः हसितइतियाद्यन्तोदात्तः नित्याऽर्थेकिम् मुहूर्तंप्रहसितः॥ ॥तिस्वरेणास्यात्तोकतरकतमोऽतरडतमयोश्चित्वान्तोदात्तौ इहत्वित्यादि कतरकतमोर्जातिपरिप्रश्नइतिप्रतिपदोक्तोयःसमासस्तस्यैवग्रहणं सचकर्मधारयएवतस्मान्नेहार्थःकर्मधारयग्रहणेनेतिभावः आर्योब्राह्मण ब्राह्मणकुमारयोरुत्तरपदयोरार्थैः श्चैपदप्रकृतिस्वरेणास्यात्कर्मधारये स्वरितान्तइति तित्स्वरितमित्यनेन ब्राह्मणेतिकिमिति ब्राह्मणकुमारयो रिति किमर्थमित्यर्थः राजब्राह्मणइति राजशब्दोब्राह्मणेनाङ्गर्थेनैतदितिसामानाधिकरण्यात्कर्मधारयः राजशब्दः कनिन्प्रत्ययांतत्वादाद्युदात्तः उत्तरार्थइति।

थातोश्चङ्येप्रत्ययात्तिङः ङित्तश्च तेनतिङ ओपूर्वयत्वासंभवात् कृदन्तएवभविष्यतीति चेत्सत्यम् ऊऊहणंकृत्संज्ञाप्रवृत्तिकालोपलक्षणार्थंतेनकृदपदेशेतादि
त्वलाभात्प्रलपितेत्यादिसिद्धिः स्वरप्रक्रियावेलायांतादित्वाभावेपिपूर्वंतत्सत्त्वात् आदिग्रहणंशक्यमकर्त्तुम् यस्मिन्विधिरित्येवसिद्धेः॥ ॥ तवैचा॥ अन्त
उदात्तइति कथंपुनरन्तरेणोदात्तग्रहणमुदात्तोभवतीत्ययमर्थोलभ्यते शृणुप्रकृत्येतिवर्त्तते तेनैवमभिसंबंधः क्रियते तवैप्रत्ययांतस्ययः प्रकृत्याश्रयःस
रः प्राप्नोतीतस्यभवतीतिसचोदात्तएवेतियुगपद्ग्रहणंयथोपनिवृत्त्यर्थम् अन्वेतवाउदिति उपसर्गोश्चाभिवर्जमित्यनुवाद्युदात्तः अनिगंतोंचतौ परंचदिति क्य

तवैचान्तश्चयुगपत् ६।२।५९ तवैप्रत्ययान्तस्यान्तउदात्तोगतिश्चानन्तरः प्रकृत्यायुगपच्चेतदुभयंस्यात् अन्वेतवाउ कृत्स्वरप्रवादः अ
निगन्तोञ्चतौवप्रत्यये ६।२।५२ अनिगन्तोगतिर्वप्रत्ययान्तोञ्चतौपरेप्रकृत्या येपराञ्चस्तान् अनिगन्तइतिकिम् प्रत्यञ्चोयज्ञ उत्स्वरात्य
रत्वादयमेव जहिकृष्टानिकृणहीपरश्चः वप्रत्ययेकिम् उदञ्चनम् न्यङ्धीच ६।२।५३ वप्रत्ययान्तेञ्चतावगन्तावपिन्यधीप्रकृत्यान
डुत्तानः उदात्तस्वरितयोर्य्यणाइति अञ्चतेरकारः स्वरितः अध्यङ् ईषदन्यतरस्याम् ६।२।५४ ईषत्कादारः २ईषदित्ययमन्तोदात्तः ईष
द्वेदूत्यादौकृत्स्वरएव हिरण्ययपरिमाणान्धने ६।२।५५ सुवर्णेपरिमाणावाचिपूर्वेम्यदंवाप्रकृत्याधने हेसुवर्णेपरिमाणमस्येतिहिसु
वर्णम् तदेवधनंहिसुवर्णंधनं २ बहुव्रीहावपिपरत्वाद्विकल्पएव हिरण्यंकिम् प्रस्थधनम् परिमाणंकिम् काञ्चनधनम् धनेकिम् निष्कमा

त्विगित्यादिनाक्विन् संज्ञकारमात्रंककारादीनामनुबंधत्वात् उगित्त्वामितिनम् पराशब्दश्चानुदात्तः प्रत्ययेचेति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः परत्वादिति चुस्वरस्या
काशःदधीचा यत्रगतिर्नास्ति अनिगंतस्वरस्यावकाशः परांचः परांचस्त्यादावभयप्रसंगेपरत्वादनिगंतस्वरएवभवति नचायंयज्ञोविप्रतिषेधः चुस्वरःस्ति
रोहः भसंज्ञायामञ्चोयेचकृतेप्राप्तत्वात्सत्यम् नायंविप्रतिषेधः किंतर्हिरुधिरेव चोरनिगंतोंचतावप्रत्ययस्येवस्वरस्यप्तरितिहरदत्तः इहापि मूलेपरत्वादित्य
स्येकृत्वादित्यर्थः न्यधीच अत्रापिचुस्वरएवकृत्स्वरापवादोयोगो ईषदन्य ईषच्छब्दः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात् आन्तोदात्तइति ॥ फिट्स्वरेण एतद्

मकुलेवापरंपरणायाऽतःसदाचारेधर्मेस्तस्माद्नयेतेधर्म्यम्·धर्मंपथ्यर्थेतियत्·तेनचप्राप्यमित्यर्थेनौवयोधर्मेत्यादिनायत्·आचारवशादवश्यंकर्त्तव्यमित्यर्थः हारि
रायुदाहरणान्याहयाज्ञिकाप्रेति·षष्ठीसमासःकर्मकरवर्द्धितकइति·वर्द्धितकोनाममूलेस्थूलोऽग्रेसूक्ष्मः·ओदनपिंडःसःकर्मकरायदीयतेअन्यथाकर्मनकुर्या
दितिनत्वयंधर्मःवाऽवहरणमिति·क्वचिदयमाचारःबीजनिवेकानंतरंवाऽवायशरीरसुखार्थंयोग्यमन्नादिदातव्यंयदीयतेतद्धाऽवहरणमित्युच्यते·अत्रास्मिन्स
रेनिविद्धेऽत्तरस्वरेप्राप्तेऽनोभावकर्मवचनेऽत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्·ननुपरत्वादेवायं स्वरोभविष्यतिकिंप्रतिषेधेनेत्यतआह·परोयीति·युक्तवानिनीति·युक्तःकर्त्तव्ये
तत्परः तद्धाचिनीत्यर्थः गोवत्सवः वत्सवादयःशब्दागवादीनांपालकवचनाः॥ ॥ विभाषा·अध्यक्षशब्देपरेऽर्वपदमाद्युदात्तंवास्यात्·अध्यक्षशब्दोपि

विभाषाऽध्यक्षे ६।२।६७।गवाध्यक्षः२पापञ्चशिल्पिनि ६।२।६८ पापनापितः पापाणकेऽतिप्रतिपदोक्तस्येवग्रहणात्षष्ठीसमासेन
गोत्राऽन्तेवासिमाणवब्राह्मणोक्षेपे ६।२।६९ भार्य्यासौश्रुतःसुश्रुतोपत्यस्यभार्य्याप्रधानतयाक्षेपः अन्तेवासी कुमारीदाक्षाः ओदन
पाणिनीयाःकुमार्य्यादिलाभकामायदाक्ष्यादिभिःप्रोक्तानिशास्त्राण्ययधीयन्तेतएवक्षिप्यन्ते भिक्षामाणवः भिक्षांलप्स्येहमितिमाणवः।
भयब्राह्मणाः भयेनब्राह्मणाः सम्यचते गोत्रादिकिम् दासीश्रेत्रियः क्षेपेकिम् परमब्राह्मणाः अङ्गानिमैरेये ६।२।७० मद्यविशेषो
मैरेयः मधुमैरेयः मधुविकारस्यमद्यस्य मद्यम् अङ्गानिकिम् परममैरेयः मैरेयेकिमाप्तोप्यासवः॥ ९९ समासेऽनञ्पूर्वेक्त्वाल्यपोः पूर्वपदमाद्युदात्तंवास्यात्·अनञ्पूर्वेक्त्वाल्यपोः पापं·पापमितिस्वरूपग्रहणाच्छिल्पिनीत्यर्थेग्रहणाच्याख्यानात्शिल्पिवाचिनिपरेपापशब्दः पूर्वपदमाद्युदात्तंवास्यात्गोत्रान्तेवासिगोत्रवाचिनिअन्तेवासिवा
चिनिचोत्तरपदेमाणवब्राह्मणयोश्चपरतःक्षेपवाचिनिसमासेपूर्वपदमाद्युदात्तंस्यात्·भार्यासौश्रुतइति·सुष्ठुशृणातीतिसुश्रुतःतस्यापत्यंसौश्रुतःभार्याप्रधानतये
तिभार्याप्रधानःसौश्रुतइतिशाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपिसमासइतिदर्शयति·दक्षेणप्रोक्तंदाक्षंतदधीतेदाक्षःकुमार्यादिलाभकामइति·तत्प्रोक्तेग्रंथेश्रद्धाया
मसत्यामपिकुमार्यादिलाभकामःसंस्तत्रप्रवर्त्ततेततएवक्षिप्यन्ते·पूर्ववत्समासः भयब्राह्मणइति·हृतौयेतियोगविभागात्समासःयोऽब्राह्मणः सन्राजदंडादिभ
येनब्राह्मणाचारंकरोतिसएवमुच्यते·अंगानि·अंगमारभकं बहुवचनंस्वरूपविधिनिरासार्थम्·मैरेयशब्देउत्तरपदेतदर्थारंभकवाचीनिपूर्वपदान्याद्युदात्ता

उत्तरोविधिः राजशब्दस्यैवयथास्यादार्यशब्दस्यमाभूत् यथासंख्याभावोपिपृथग्योगकरणस्यप्रयोजनंज्ञेयम् राजप्रत्येनाऽति प्रतिगतमेनः पापंयस्यप्रत्येनाः रा
ज्ञःप्रत्येनाः अन्यत्रनेति राजाचासौप्रत्येनाश्चराजप्रत्येनाऽत्यत्र द्वितीयासमासेयमिति द्वितीयापुनरत्यंतसंयोगे अथवाऽकर्मकधातुभियोगेदेशःकालोभावो
गंतव्योध्वाचकर्मसंज्ञकऽतिवाच्यम् त्यवन्नऽति त्यत्रेर्भुवेरतित्यप् सहूर्त्तेप्रहसितऽति थाथादिस्वरः समासस्वरस्यद्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरोवाधकस्तस्य

ग्रामःशिल्पिनि ई।२।ई२वाप्रकृत्या ग्रामनापितः २ग्रामशब्दश्चाद्युदात्तः ग्रामःकिम् परमनापितः शिल्पिनिकिम् ग्रामरक्ष्या राजाच
प्रशंसायाम् ई।२।ई३शिल्पिवाचिनिपरेप्रशंसार्थेराजपदंवाप्रकृत्या राजनापितः २राजकुलालः २ प्रशंसायाङ्किम् राज नापितः शि
ल्पिनिकिम् राजहस्ती आदिरुदात्तः ई।२।ई४अधिकारोऽयम् सप्तमीहारिणीधर्म्येऽहरणे ई।२।ई५ सप्तम्यन्तंहारिवाचित्वाद्युदात्तं
धर्म्यपरे देयंयःस्वीकरोतिसहारीत्युच्यते धर्म्यमित्याचारनियतंदेयम् मुकुटेकार्षापणम् हलेद्विपदिका संज्ञायामितिसप्तमीसमासः।
कारनाम्निचेत्यलक् याज्ञिकाश्चवैयाकरणाहस्ती क्वचिदप्याचारः मुकुटादिषुकार्षापणादिरात्तव्यं याज्ञिकादीनांत्वप्यादिरिति धर्म्ये
तिकिम् स्तम्बेरमः अहरणेकिम् वाडवहरणम् वडवायाश्चयंवाडवः तस्यवीजनिषेकादुत्तरकालंशरीरपुष्ट्यर्थंयदीयतेतद्धरणमित्यु
च्यतेयेऽपिकृत्स्वरोहारिस्वरेणावाध्यतइत्यहरणइतिनिषेधेनज्ञाप्यते तेनवाडवहार्य्यमितिहारिस्वरः सिद्ध्यति युक्तेच ई।२।ई६युक्त
वाचिनिसमासेपूर्वमाद्युदात्तम् गोवत्सवः कर्त्तव्येतत्परेयुक्तः॥ ९९ थादिस्वरःतस्यापिपाक्षिकोपवादोयं॥※॥ ग्रामः ग्रामऽतिस्वरूपग्रहणंशिल्पि

न्यर्थग्रहणं ग्रामशब्दः पूर्वपदप्रकृतिस्वरंवास्याच्छिल्पिवाचिन्युत्तरपदेग्रामनापितऽति षष्ठीसमासः आद्युदात्तऽति असेरचेतिमनिन्नित्त्वादाद्युदात्तः राज्ञ
नापितऽति कर्मधारयेराजगुणाध्यारोपेणोत्तरपदार्थस्यप्रशंसावष्ठीसमासेचराजयोग्यत्वतयातस्यप्रशंसा सहिकर्मणिप्रवीणत्वाद्राज्ञानेप्रतियोग्योभवति राज्ञार्थे
मित्युक्तेप्रशंसागम्यतेआदिरुदात्तः पूर्वपदमित्यस्येहार्थोत्तलक्षणविपरिणामः सर्वत्रचात्रप्रकरणेपूर्वपदविषयेषष्ठ्यर्थेप्रथमा सप्तमी हारीत्यावश्यकेणिनिःजनपदेग्रा

अणिनियुक्ते यञिरयोगेऽत्यस्यनियुक्तऽतिरूपम् नियुक्तः अधिकृतः सचकस्मिंश्चित्कर्तव्येतत्परोनभवतीतिनियुक्तऽत्यनेनसिद्ध्यति युक्तऽतिसूत्रेहियुजसमाधौ दिवादिरात्मनेपदीगृह्यते समाधिस्तत्परता अत्रगोधादिकस्यस्वरिते तोग्रहणंयोगः संबंधमात्रे ऋत्वधारऽति कर्मण्यण् शिल्पि नियुक्तेचेत्येवसिद्धेऽञः प्र तिषेधार्थंवचनं तंतुवायऽति ह्वावामश्चेत्यण् आतोयुक् संज्ञायाम् संज्ञायांविषयेऽणंतेउत्तरपदेपूर्वेपदमाद्युदात्तंस्यात् सचेदणृञ्नानभवति गोतंति गोतं तियवशब्दाआद्युदात्ताः स्युःपालशब्देपरे गोपालऽति गोपालयतीतिविग्रहः तंतिपालऽति तनुविस्तारेक्तिन् तंतिर्वित्सानोबंधनरज्जुः णिनिः णिन्तेउत्तरपदे

अणिनियुक्ते ६।२।७५ अस्मन्तेपरेनियुक्तवाचिनिसमासेपूर्वमाद्युदात्तम् ऋत्वधारः नियुक्तेकिम् कारुडलावः शिल्पिनिचाञ्ञः ६। २।७६ शिल्पिवाचिनिसमासे अस्मन्तेपरेपूर्वमाद्युदात्तंसचेदणञ्परोनभवति तन्तुवायः शिल्पिनिकिम् कारुडलावः अञ्ञः किं मुकुम्भकारः संज्ञायाञ्च ६।२।७७ अस्मन्तेपरेतन्तुवायोनामऋमिः अञ्ञऽत्येव रथकारोनामब्राह्मणाः गोतन्तियवम्लेच ६।२।७८ गोपालः तन्तिपालः यवपालः अनियुक्तार्थोयोगः गोऽतिकिम् वत्सपालः पालेतिकिम् गोरक्षः णिनि ६।२।७९ तुल्यहारीउपमानेश च्चार्थेप्रकृतावेव ६।२।८० उपमानवाचिपूर्वंणिन्यन्तेपरे आद्युदात्तम् उष्ट्रक्षीरी श्वांक्षरवी उपमानग्रहणमस्यपूर्वस्यो गस्यचविषय विभागार्थम् शब्दार्थेप्रकृतौकिम् हकवर्ची प्रकृतिग्रहणंकिम् प्रकृतिरेवयत्रोपसर्गनिरपेक्षाशब्दार्थीतत्रैवयथास्यात् उष्ट्रमाभूत्ग

ईभोच्चारी ॥

पूर्वेपदमाद्युदात्तंस्यात् उपमाने उष्ट्रक्षीरीत्यादि कर्तर्युपमानऽतिणिनिः शब्दार्थप्रकृतौकिमिति सूत्रंकिमर्थमित्यर्थः हकवर्चीति ऋ त्स्वरएवभवति प्रकृतिरेवेत्यादि अस्तिप्रकृतिग्रहणेशब्दार्थोत्यरोणिनिस्तदन्तेउत्तरपदेऽत्यर्थोविज्ञायेत तथाचयत्रापिधात्वपसर्गसमुदायाच्छब्दार्थोत्य रोणिनिस्तत्रापिस्यात् ऋद्धहरोगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमितिपरिभाषयाणिन्नन्तोत्तरपदत्वानपायात् प्रकृतिग्रहणंतुनभवतियोत्रधातुर्नासौशब्दा र्थः यश्चशब्दार्थोधात्वपसर्गसमुदायोनतत्रोणिनिर्विहितइतिभावः एवंकिं शब्दार्थप्रकृतौउपमानमेवत्येवनियमोमाभूत् ॥ ॥

भिक्षुः मद्यविशेषरति सुराव्यतिरिक्तं मद्यमैरेयमित्यर्थः ॥ ॥ भक्ताख्या अन्नवाचिपूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्तदर्थेषूत्तरपदेषु अत्रबहुवचननिर्देशादेवसरूपविधि
निरासेसिद्धे आख्याग्रहणं भक्ष्यविशेषवाचिनोभिक्षादीनोग्रहणार्थं अन्यथापर्यायाणामेवान्नादीनांग्रहणंस्यात् भिक्षाकंसादयः षष्ठीसमासाः तादर्थ्येचतुर्थी
समासस्तुनभवति प्रकृतिविकारएवतत्स्येष्टत्वात् बहुव्रीहिरिति तत्पुरुषस्त्वेदन्तोदात्तः गोविडालउपमानशब्देप्रत्येकंसंबंधादेकवचनं गवादिरूपमानवा
चिपूर्वोत्तरपदेषुपूर्वपदमाद्युदात्तंस्यात् धान्यगवइति अत्रोपमितसमासेगोरतद्धितलुकीतिटच् अत्रश्वेपदाद्युदात्तविधानसामर्थ्यादृच्श्वित्स्वरोवाध्यते उप

भक्ताख्यास्तदर्थेषु ६।२।७१ भक्तमन्नंभिक्षा कंसःभाजीकंसः भिक्षादयोऽन्नविशेषाः भक्ताख्याकिम् समाशशालयः समशनंसमाश
इतिक्रियामात्रमुच्यते तदर्थेषुकिम् भिक्षाप्रियः बहुव्रीहिरयमत्रपूर्वपदमन्तोदात्तम् गोविडालसिंहसैन्धवेषूपमाने ६।२।७२ धान्यगवः
गोविडालः नृसिंहः सक्तुसैन्धवः धान्यंगौरिवेति विग्रहः व्याघ्रादिः गवाकृत्यासन्निवेशितन्यायेनधान्यगदशब्देनोच्यतेउपमानेकिम्
परमसिंहः अकेजीविकार्थे ६।२।७३ दन्तलेखकः यस्यदन्तलेखनेनजीविका नित्यक्रीडेतिसमासः अकेकिम् रमणीयकर्त्री जीविका
र्थंकिम् इक्षुभक्षिकामेधारयसिप्राचांक्रीडायाम् ६।२।७४ प्राग्देशवासिनांयाक्रीडातद्धितनिसमासे अकप्रत्ययान्तेपरेपूर्वेमाद्युदात्तं
स्यात् उद्दालकपुष्पभञ्जिका संज्ञायामितिण्वुल् प्राचांकिम् जीवपुत्रप्रचायिका ईषमुदीचांक्रीडा क्रीडायांकिम् तत्पुष्पप्रचायिका
॥ षष्ठ्योयेण्वुल् ॥

मानार्थोयोयत्रोदाहरणंयथासंभवतिसतथायोजयितव्यः तत्रदिङ्मात्रंदर्शयतिग वाकृत्येत्यादि आकृतिः संस्थाने संनि
वेशितव्यवस्थापितएवमन्यत्रापि यत्किंचित्सादृश्ययोजयितव्यं अके जीविकार्थवाचिनिसमासेअकप्रत्ययान्तेउत्तरयदेपूर्वपदमाद्युदात्तंस्यात् दंत
लेखकइति एवुल्तृचाविति ण्वुल् प्राचांप्राचांक्रीडायामिति सुतयोरेवान्वयसंभवान्मतेनेत्यध्याहारोनयुज्यतेइतितत्राह प्राग्देशवर्त्तिनांयाक्रीडेति अ
जीविकार्थमिदं उद्दालकपुष्पभंजिकेति नित्यक्रीडेतिसमासः ॥ ॥

त्युरुषेशालायामित्यर्थेच तत्पूर्वविप्रतिषेधादयमेवभवतीतिवामनहरदत्तौ अस्थे मालादीनांचेतिवचनाद्वृद्धमिति केदःकर्क्यादिप्रतिषेधस्तुनामधेया र्थैःस्यात् वानामधेयस्य वृद्धसंज्ञावक्तव्येति अकेतिकिमिति अकर्क्यादीनांकिमित्यर्थः ॥ ॥ माला अस्थेपरेमालादीनामादिरुदात्तःस्यात् शोणा प्रस्थवत् इति ण्ड्प्राचांदेशेरतिशोणशब्दस्यवृद्धत्वम् अम महन्नवचजितंपूर्वपदमिति महद्वर्जितंनववर्जितंचेतिप्रत्येकंसंबंधः महानगरमिति आन्महतः

मालादीनाञ्च। ६।२।९८ वृद्ध्यर्थमिदम् माला प्रस्थः शोणा प्रस्थः अमहन्नवन्नगरेऽनुदीचाम् ६।२।९९ नगरेपरेमहन्नववर्जितंपूर्वमा द्युदात्तंस्यात् तच्चेदुदीचान्न ब्रह्मनगरम् अमेतिकिम् महानगरम् नवनगरम् अनुदीचांकिम् कार्त्तिकनगरम् अर्म्मे चाऽवर्णेव्यच्व्यच् ६।२। ९० अर्म्मेपरेव्यच्व्यच् पूर्वमवर्णान्तमाद्युदात्तम् शृङ्गार्म्मम् कुक्कुटार्म्मम् अवर्णेकिम् वृहदर्म्मेव्यच्व्यच्किम् कपिञ्जलार्म्मम् अमहत्ति त्येवमहार्म्मम् नवार्म्मम् नभूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकंजलम् ६।२।९१ अर्म्मेपरेनेतान्याद्युदात्तानि भूतार्म्मम् अधिकार्म्मम् सञ्जीवा र्म्म मद्राश्मग्रहणंसङ्घातविगृहीतार्थम् मद्रार्म्मम् अश्मार्म्मम् मद्राश्मार्म्मम् कञ्जलार्म्मम् आद्युदात्तप्रकरणेदिवोदासादीनांऊन्द सुपसंख्यानम् दिवोदासायदाशुषे अन्तः ६।२।९२ अधिकारोऽयम् प्रागुत्तरपदादिग्रहणात् सर्वेगणा कात्स्न्र्ये ६।२।९३ सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम् सर्वेश्वेतः सर्वमहान् सर्वेकिम् परमश्वेतः आश्रयव्याप्त्यापरमत्वं श्वेतस्येतिगुणाकात्स्न्र्ये वर्त्ततेगुणेतिकिम् सर्वसौ वर्णेः कात्स्न्र्येकिम् सर्वेषांश्वेतनरः सर्वश्वेतः संज्ञायाङ्गिरिनिकाययोः ६।२।९४ एतयोःपरतःपूर्वमन्तोदात्तं अञ्जनागिरिःमौंडनिकायः ९९ संज्ञायांकिम् परमगिरिः ब्राह्मणनिकायः ॥ ९

समानाधिकरणेतिमहतआत्वेसतेऽवर्णान्तत्वादस्तिप्राप्तिः नवार्मेमिति नवशब्दःप्रत्ययश्च नोकारान्तःसंघातविगृहीतार्थमिति मद्र शब्दस्यैकवलस्यमद्राश्मशब्दस्यसंघातस्यचप्रतिषेधार्थः मद्राश्मार्ममिति अनोश्माय सरसांजातिसंज्ञयोरिति समासांतेसतेअवर्णान्तमेतत् तदेवमद्रार्मे मद्राश्मार्ममितिहैएचोदाहरणे प्रायेणत्वश्मामेमितितृतीयमप्युदाहरणंयद्यतेतदत्यन्तरोधाद्उक्तम् अश्म

वादकेनाअत्रप्रथमणिलोपस्यस्थानिवत्वादाकारेनुपधेतिणेोचदीत्युपधाहस्वेनप्राप्नोतिणिसामान्यग्रहणादेतत्सिद्धमितिचेत्तर्ह्यन्यदुदाहर्त्तव्यंवारिआख्य दी
वरत्वानचाग्लोपीतिनिषेधः शंक्यः परत्वाद्धेर्लुक्सत्यांटिलोपस्यभ्युपगमेनाग्लोपित्वाभावात्अतएवमुडभिश्चेतिसूत्रेहलिकल्योर्हलकलेत्यर्दतनिपातनंसार्थ
कोकुत्वेनस्थानिवत्वाअर्चयतेरर्कःऋदाधारार्चिकलिभ्यइतिकःपाचयतेः पाक्तिःऽहचोःकुरितिकुत्वेणिलोपोनस्थानिवत्वात्तिकेलिन्किचङ्परनिर्द्देशेप
धानोयहणमावश्यकंलुकइकारप्रश्लेषेणगतार्थत्वात्कुत्वस्यपूर्वत्रासिद्धीयत्वाच्चत्यवधेर्याचजोरितिकुत्वेवाउदाहरणमन्वेषणीयं।सस्वरइति तेनसहेति
वहुव्रीहौवोपसर्जनस्येतिसभावःसखीरित्यादिसुपआत्मनःक्यचीत्यचिचेतीत्वेदीर्घस्यापीति।एतदर्थंकृतयणादेशइतिभावःनन्वभिसखेर्भूपतेरितिपु
णाविषयंव्यावर्त्तयितुंयणानिर्द्देशइतिचेत्अस्त्येवंतथापिदीर्घप्रवृत्तिः केनवार्यतेनहिहस्वेयणाभाव्यंनदीर्घेचित्यत्रप्रमाणमस्ति।सौत्रस्यविकल्पनिर्द्दे
शस्याप्याप्नुतिव्याप्नुभयचारकत्वेसारवत्वलाभेनतथैवौचित्याद्वाप्यारूढत्वाच्चालूनमितिवल्लादिभ्यइतिनिष्ठानत्वंक्षामइतिक्षामोमदतिमः।प्रलीनमितिम

तृज्वत्क्रोष्टुः।७।१।९५। क्रोष्टुस्तृजन्तेनतुल्यंवर्त्तते।असम्बुद्धौसर्वनामस्थानेपरेक्रोष्टुशब्दस्यस्थानेक्रोष्टराद्यादेशउपदेक्ष्यत्यर्थः॥ ॥

अस्योन्यतरस्यामितिमः।स्यःपूर्वस्येतिसंप्रसारणं।सुकीरिति।सुष्ठुःकरतिनिष्ठातस्यकः।पक्कीरिति।पचोवरतिवः।दृयदिरितिसंप्रसारणपूर्वत्वादिवर्णस्यप
णेतिभावः॥ इतिईदंताः॥ हरिवदिति।तदस्मात्प्रत्ययार्थः॥ तृज्वत्क्रोष्टुः।क्रुशआह्वानेरोदनेचेत्यस्मात्तितिनिगमिमसिसच्यविधान्नुशिभ्यस्तुन्नु
तितुन्प्रत्ययेक्रोष्टुशब्दस्तुचितुक्रोष्टृशब्दःह्रावपिशृगालवचनोतत्राविशेषेणदृयः प्रयोगशास्त्रे सर्वनामस्थानेत्विषोचतृजंतएवतृतीयादावच्चुभयमन्यत्र
तुन्नंतएवेतिनियमार्थंत्रिस्त्रीआरभ्यतेक्रोष्टरितितुन्नंतात्प्रथमा।तृज्वदितितृतीयांतादतिः निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यरूपविषयत्वेनातिदेशस्या
नेकविधत्वेपिप्राधान्यादिहरूपमेवातिदिश्यते।तच्चनपित्रादेर्यस्यकस्यचिल्लिंगस्यक्रोरेवउपस्थितत्वात्।अर्थतआतंत्रीचेत्यभिप्रेत्यफलितमाहक्रोष्टुशब्दस्या
नेक्रोष्टृशब्दइतिनिमित्तातिदेशोयथा।चिकीर्षतिः चिकीर्षतेःअत्रसन्नंतस्यपूर्वनंतसनइत्यनेनत्रिलातिदेशकर्त्रभिप्रायेआत्मनेपदंसिध्यतिनतुकार्यातिदे
शेनाप्येतद्गतार्थमितिचेत्।अत्राहुःनिमित्तप्रतिसंधानपूर्वनैकत्वात्तस्येतिनिमित्तातिदेशः पृथग्लक्षणइतिव्यपदे शातिदेशोयथा।आद्यंतवदेकस्मिन्नित्यने

शब्दस्याऽनकारान्तत्वम् नचनलोपेसतीऽवर्णान्तत्वम् स्वरविधौनलोपस्यासिद्धत्वात् अपरेतमद्राश्मग्रहणंसंघातविशेषगृहीतार्थमित्यस्यभाष्येऽदर्शनादसंगतमेतदिति
हुः दिवोदासायेति दिवश्चदासेऽतिषष्ठ्या अलुक् अन्तःअत्रापिप्रकरणेऽर्धपदविषयाप्रथमाषष्ठ्यर्थेवेदितव्या संर्वगुण गुणकात्स्न्यैवर्त्तमानः सर्वश्वेतोदात्तःय
त्रगुणान्तरस्याभावस्तत्रगुणकात्स्न्यैभवति सर्वश्वेतइति पूर्वकालैकेत्यादिनाकर्मधारयः अत्रशौक्ल्येनगुणेनसर्वोवयवानांव्याप्तिर्गम्यते आश्रयव्याप्तिः।
नतूज्वलत्वेन सर्वेशौवर्णइति विकारविषयमात्रेकात्स्न्यै सर्वश्वेतइति गुणात्त रेणतरलोपश्चेतिसमासःतरप्रत्ययलोपश्च कात्स्न्यैकमितिगुणवाचिन्युत्तरपदसर्व
शब्दस्तत्कात्स्न्यैनव्यभिचरतीतिप्रश्नः अयंनियमःकर्मधारयेनषष्ठीसमासइत्याहसर्वेषामिति गुणिकात्स्न्यैवर्त्तमानोनगुणकात्स्न्यैसर्वेषामितिगुणसंबंधेषष्ठीप
टस्यशौक्ल्यमितिवक्तुशक्यावाचिनएवप्रत्ययःसर्वेषांयदानाऽव्यांतरधारश्वेतगुणायेक्ष्यासातिशयःश्वेतोगुणइत्यर्थःयदातुप्रतिपदोक्तत्वात्पूर्वकालैकेतिसमा

कुमार्य्यावयसि ६।२।४५ पूर्वपदमन्तोदात्तम् वृद्धकुमारीकुमारीशब्दःपुंसासहासम्प्रयोगमात्रप्रवृत्तिनिमित्तमुपादा
य प्रयुक्तोवृद्धादिभिःसमानाधिकरणैः तत्रवयसहगृह्यतेनकुमारत्वमेव वयसिकिम् परमकुमारी ॥ ६॥

ह्यतेतदाकात्स्न्यैग्रहणंमासु अंजनागिरिरितिवनगिर्योःसंज्ञायामितिदीर्घः॥ ॥ ॥कुमार्यो कुमारीशब्देपरेपूर्वपदमन्तोदात्तंस्याद्वयसिचोत्ये वृद्धकुमारीति
विशेषणसमासःपुंवत्कर्मधारयेतिपुंवद्भावः नचुकुमारीशब्दःप्रथमेवयसिवर्त्ततेतथाचवयसिप्रथमेरत्यनेनङीत्रविहितःतस्यकथंवयसोविनावृद्धेन
सामानाधिकरण्यमतआहकुमारीत्यादि कुमारीशब्देह्यंप्रवृत्तिनिमित्तंप्रथमंवयः पुंसासहासंप्रयोगश्चतत्राद्यमर्थंत्यक्त्वाद्वितीयमात्रेवर्त्तते तदावृद्धादिसामाना
धिकरण्यंभवति तदाहतत्रेति शब्दातगभिधेयमित्यर्थः नकुमारत्वमेवेति यदेतत्कुमारीशब्दस्यप्रवृत्तिनिमित्तंतद्योनगृह्यतइत्यर्थः एतत्रवयोग्रहणासाम
र्थ्यात्लभ्यते अन्यथाकुमारीशब्दप्रयोगेनियोगतःप्रथमंवयोगम्यतइत्यनर्थकंस्यात् ननुतर्हिङीरपिनस्यादितिचेच्छृणु पूर्वंहिप्रथमंवयः प्रवृत्तिनिमित्तं
रूत्वाङीप्रकृत्तःसोनन्तरंगोवृद्धादिसामानाधिकरण्येपिननिवर्त्ततेपरमकुमारीति अत्रकुमारत्वमेवगम्यतेनवयोन्तरमितिभवतिप्रत्युदाहरणं ॥ ६॥

उदके॰केवले ई।२।९९ अकेवलमिश्रंतद्वाचि निसमासेउदकेपरेपूर्वमन्तोदात्तम् गुडोदकम् स्वरेरुतेऽचएकादेशः स्वरितोवाऽनुदात्तेप
दादाविति पक्षेस्वरितः अकेवलेकिम् शीतोदकम् द्विगोरुक्तौ ई।२।९७ द्विगावुत्तरपदेक्तवाचि निसमासेपूर्वमन्तोदात्तम् गवांत्रिरा
त्रंद्विगोकिम् अतिरात्रः क्तौकिम् विल्वहोमस्यसप्तरात्रोविल्वसप्तरात्रः सभायान्नपुंसके ई।२।९८ सभायाम्यदुतानपुंसकलिङ्गे समा
सेपूर्वमन्तोदात्तम् गोपालसभम् स्त्रीसभम् सभायांकिम् ब्राह्मणसेनम् नपुंसकेकिम् राजसभा प्रतिपदोक्तानपुंसकग्रहणान्नेहरम
णीयसभम् ब्राह्मणकुलम् पुरेप्राचाम् ई।२।९९ देवदत्तपुरम् नान्दीपुरम् प्राचांकिम् शिवपुरम् अरिष्टगोडपूर्वेच ई।२।१०० पुरे
परे अरिष्टगोडपूर्वसमासेपूर्वमन्तोदात्तम् अरिष्टपुरम् गोडपुरम् पूर्वग्रहणांकिम् इहापियथास्यात् अरिष्टश्रितपुरम्गौडभृत्यपु=
रम् नहास्तिनफलकमार्दीयाः ई।२।१०१ पुरेपरेनेतान्यन्तोदात्तानि हास्तिनपुरम् फलकपुरम् मार्दीयपुरम् मृदेरयत्यमितिभ्रादित्वाड्ढक
कू कुसूलकूपकुम्भशालम्बिले ई।२।१०२ एतान्यन्तोदात्तानि बिलेपरे कुसूलबिलं कूपबिलम् कुम्भबिलम् शालबिलम् कुसूलादिकिम्

शालाचेतिस्त्रीवत्तम् प्रतिपरोक्तेति सभाराजेत्यादिविहितं रमणीयसभमिति रमणीयासभायस्येतिबहुव्रीहिः अत्रामिधेयवशात्ने सर्प्पबिलम् बिलेतिकिम् कुसू
पुंसकत्वेनप्रतिपरोक्तम् पुरेप्राचां पुरशब्देपरेप्राचांदेशेपूर्वपदमन्तोदात्तंस्यात् अरिष्टपूर्वग्रहणांकिमिति अरिष्टगोडयोरितिवक्तव्यमितिप्रश्नः इहापियथास्यात्
ति पूर्वग्रहणाद्धि सतिबहुव्रीहिर्लभ्यते अरिष्टगोडौपूर्वौयस्मिन्समासइतितेनारिष्टश्रितपुरंगौडभृत्यपुरमित्यत्रापिपूर्वपदमन्तोदात्तंभवति असतितुपूर्वग्रहणो

तभृत्यशब्दाभ्यां व्यवहितत्वाच्चारिशृगोऽयोस्तावन्नस्यात् समुदाययोश्च सूत्रेऽनुपात्तत्वात् नहास्ति पुरेप्राचामितिप्राप्तः प्रतिषिद्ध्यते मार्दयपुरमिति ढेलोपोऽकद्भाङ
स्युकारलोपः ॥ ॐ ॥ दिक्शब्दा दिक्शब्दाः पूर्वपदानि अनोदात्तानिस्युर्ग्रामादिषूत्तरपदेषुचानराटेस्वरूपग्रहणमित्तरेश्वर्थग्रहणं पूर्वेषुकामशमी अपरकृष्ण
मृत्तिकेति दिक्संख्येसंज्ञायामितिसमासः पूर्वपंचालाइति समुदायेषुहि प्रवृत्ताः शब्दाअवयवेष्वपिवर्तन्तइति पंचालैकदेशेपंचालशब्दः ततः पूर्वशब्देनसामा
नाधिकरण्यात् पूर्वापरप्रथमेत्यादिनाकर्मधारयः पूर्वयायातमिति ययातिमधिकृत्यकृतोग्रंथइत्यणिलोपेयाययातशब्दस्यिङ् शब्दग्रहणमित्यादि दिशिदृष्टः शब्दइ
त्युत्तरपदलोपीसमासस्तेनकालवाचिनोपिग्रहणात्पूर्वयायातमित्यादावपिभवति आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनोविशेषणंसप्तम्यर्थे

दिक्छब्दाग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ६।२।९९३ दिक्छब्दाअनोदात्ताभवन्त्येषु पूर्वेषुकामशमी अपरकृष्णमृत्तिका जनपद पूर्व
पञ्चालाः आख्यान पूर्वयायातम् पूर्वचानराटम् शब्दग्रहणंकालवाचिनोऽपिदिक्छब्दस्यपरिग्रहार्थम् आचार्योपसर्जनश्चान्तेवा
सिनि ६।२।९९४ आचार्योपसर्जनोन्तेवासिनिपरेदिक्छब्दाअनोदात्ताभवन्ति पूर्वपाणिनीयाः आचार्येतिकिम् पूर्वोऽन्तेवासी अन्ते
वासिनिकिम् पूर्वपाणिनीयंशास्त्रम् उत्तरपदवृद्धौसर्वञ्च ६।२।९९५ उत्तरपदस्येत्यधिकृत्यमावृद्धिर्विहितातद्धित्युत्तरपदेपरेसर्वशब्दो
दिक्शब्दाश्चानोदात्ताभवन्ति सर्वेपाञ्चालकः अपरपाञ्चालकः अधिकारग्रहणंकिम् सर्वभासः सर्वकारकः ॥ ९ ॥ ॥

प्रथमातदाह आचार्योपसर्जनोन्तेवासिनीति आचार्यउपसर्जनोनयस्यसआचार्योपसर्जनः सचासावंतेवासीचतद्धाविनि पूर्वपाणिनीयाइति पूर्वोपरप्रथमेति
समासः पाणिनस्ऽदंवाः पाणिनीयाः अन्तेवासिनः प्रधानमाचार्यस्तूपसर्जनं पूर्वपाणिनीयं शास्त्रमिति पूर्वेचिरंतनमित्यर्थः उत्तरपदवृद्धौ अत्रवृद्धावित्येताव
तैववृद्धिमदुत्तरपदपरियहेसिद्धे उत्तरपदग्रहणात्तदधिकारेलक्ष्यते उत्तरपदशब्दस्यस्वरितत्वादिद्धाधिकारप्रतिपत्तिरित्याशयेनाह उत्तरस्यपदस्येत्यादि सर्वपा
चालकइत्यादि सप्तवीद्वैदिक्शब्दस्येतित्तदंतविधौअवृद्धादपिबहुवचनविषयादितिवुञ् सुसर्वादीन्जनपदस्यदिशोमद्राणामित्युत्तरपदवृद्धिः वृद्धिशब्देन

यावद्धिर्विहितात्तदन्तस्योत्तरपदस्योच्यमानेपिननिर्वाहस्त्याह· सर्वकारकइति ॥ः॥ वहुव्रीहौ संज्ञायामिति वहुव्रीहेर्विशेषणान्नविश्वशब्दस्य·विश्वकर्मेति विशेः क्विन् नित्त्वादाद्युदात्तो विश्वशब्दः उदरा एषूत्तरपदेषु वहुव्रीहौसंज्ञायांपूर्वपदमन्तोदात्तंस्यात्· अयमपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवादः चृकशब्दः प्राणिनांकुपूर्वाणामित्याद्युदात्तः चृकस्येवोदरमस्यचृकोदरः हर्यश्वइति·हरतेः सर्वधातुभ्यइतिइन्· आद्युदात्तोहरिशब्दः हरिरश्वोस्यहर्यश्वः यणिकृते उदात्तस्वरितयोरितिस्वरितः महेषुरिति· महच्छब्दोन्तोदात्तोवर्तमानेपवन्महदित्यत्रतथानिपातनात् तथाचपूर्वपदप्रकृतिस्वरोवसिद्धेसतित्वन्यार्थेभा रम्भेपवादत्वादनेनैवान्तोदात्तत्वम्· उदाहरणान्तरमुवर्णपुंस्केषुरितिज्ञेयम्सुसुवर्णोयेषांतेसुवर्णाः नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वे·सुवर्णा·पुंस्कायेषान्तेवहु

वहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायाम् ६।२।१०६ वहुव्रीहौविश्वशब्दः पूर्वपदभूतःसंज्ञायामन्तोदात्तः स्यात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणप्राप्तस्याद्युदा त्तस्यापवादः विश्वकर्मा विश्वदेवः आविश्वदेवंसत्यनिम् वहुव्रीहौकिम् विश्वेचतेदेवाश्चविश्वदेवाः संज्ञायांकिम् विश्वेदेवः प्रागव्ययी भावाद्वहुव्रीत्यधिकारः उदराऽश्वेषुषु ६।२।१०७ चषोदरः हर्यश्वः महेषुः क्षेपे ६।२।१०८ उदराश्वेषुषुपूर्वमन्तोदात्तंवहुव्रीहौनिन्दा याम् घटोदरः कडुकाश्वः चलाचलेषुः अनुदरइत्यत्रतुनञ्सुभ्यामितिभवतिविप्रतिषेधेन नदीवन्धुनि ६।२।१०९ वन्धुशब्देपरेन चान्तोपूर्वमन्तोदात्तंवहुव्रीहौ गार्गीवन्धुः नदीकिम् ब्रह्मवन्धुः ब्रह्मशब्दआद्युदात्तः वन्धुनिकिम् गौरीपुत्रः ॥ ॥ ६ ॥

व्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणमध्योदात्तत्वंपुनरिषुशब्देनवहुव्रीहौपूर्वपदमन्तोदात्तम्· एकादेशस्वरितोवाऽनुदात्तेपदादाविति पक्षेस्वरितः घटोदरइति· घटश्च पचाद्यजन्तः कडुशब्दात्संज्ञायांकन्· चरिचलिपतिवदीनांवाद्वित्वमच्याऋाभ्यांसस्यतिपचाद्यजन्तोचलाचलशब्दः अनुदरइत्यादिः अस्यावकाशः घटोद रः नञ्सुभ्यामित्यस्यावकाशः अयशाः सुयशाः एवंस्थितेविप्रतिषेधः नदीवंधुनीति· शब्दस्वरूपापेक्षयानपुंसकनिर्देशः गार्गीवंधुरिति· गर्गादिभ्योयञिति यञन्ताद्गर्गशब्दाच्चस्त्रियांङीप्· गार्गी· ञित्स्वरेणाद्युदात्तः ब्रह्मवंधूरिति रूढेर्नोच्चैतिनकारस्याकारादेशोमनिन्प्रत्ययश्चेतिमनिनंतो ब्रह्मशब्दो नित्स्वरे

णाद्युदात्तः तदाहत्रेत्यादि गार्गीप्रियेति अत्रश्वेपदप्रकृतिस्वरत्व ।॥ । निष्ठोपसर्ग उपसर्गपूर्वनिष्ठान्तश्वेपदमन्तोदात्तंप्रधीतपादइति धावुगतिशुद्धो
क्तःक्विः भूतिपूर्व इत्येधत्पूर्वेतिवृद्धिः प्रधीतशब्दोगतिस्वरेणाद्युदात्तः प्रसेवकमुखइति रवुलन्तःप्रसेवकशब्दःदृढादित्वात्प्रकृतिस्वरेणालित्वान्मध्योदात्तः शु
ष्कमुखइति शुष्कश्चेतिशुष्कशब्दआद्युदात्तःउत्तरपदादिः उत्तरपदेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः शुष्कमुखः कर्णी आद्युदात्तइति सिद्धार्थकायनमेतत् उत्तरपदस्यक
र्णीशब्दस्यादिरुदात्तइत्यक्षरार्थः एवंचास्मिन्प्रकरणेकर्णीइत्यादौवक्ष्यमाणंप्रथमेतिज्ञेयम् शंकुकर्णेइति शंकुः कर्णेयस्येतिविग्रहःसप्तमीविशेषणइतिसप्तमन्ता

निष्ठोपसर्गे पूर्वमन्यतरस्याम् ६।२।१९० निष्ठान्तम्पूर्वपदमन्तोदात्तंवा प्रधीतपादः २ निष्ठाकिम् प्रसेवैकमुखः उपसर्गात्पूर्वं किम्।
शुष्कमुखः उत्तरपदाऽऽदिः ६।२।१९१ उत्तरपदाधिकारआपादान्तं आद्यधिकारस्तुप्रकृत्या भगालमित्यवृधिकः कर्णीवर्णलक्ष
णात् ६।२।१९२ वर्णीवाविनोलक्षणावाविनश्चपरःकर्णीशब्दआद्युदात्तोवहुव्रीहौ शुक्लकर्णीः शङ्कुकर्णीः कर्णीः किम् श्वेतपादः वर्णी
लक्षणात्किम् शोभनकर्णीः संज्ञोपम्ययोश्च ६।२।१९३ कर्णीआद्युदात्तः मणिकर्णीः औपम्ये गोकर्णीः कराठपृष्ठग्रीवाजङ्घ च ६।
२।१९४ संज्ञोपम्ययोश्चेहुव्रीहौ शितिकराठः कराठपृष्ठः सुग्रीवः नाडीजङ्घः औपम्ये खरकराठः गोपृष्ठः अश्वग्रीवः गोजङ्घः शृङ्ग
मवस्थायाञ्च ६।२।१९५ शृङ्गशब्दोवस्थायांसंज्ञोपम्ययोश्चाद्युदात्तोवहुव्रीहौ उद्गतशृङ्गः व्यूढोलशृङ्गः अत्रशृङ्गोद्गमनादिकृतो
गवादेर्वयोविशेषोऽवस्था संज्ञायाम् ऋष्यशृङ्गः उपमायाम् मेषशृङ्गः अवस्थेतिकिम् स्थूलशृङ्गः ॥ ९९ स्यपूर्वेनिपातेप्राप्तेगङ्गादेःपरा

सप्तमीतिपरनिपातः कर्णीलक्षणस्येतिदीर्घः पशूनांविभागज्ञानार्थंशंकुप्रतिरूपकंकर्णादिषुयच्चिह्नंक्रियतेतदिहलक्षणंरूप्यते रूपयवर्णग्रहणात् अन्यथाव
र्णीनापिलक्ष्यमाणत्वादनर्थकंकृतंस्यात् श्वेतपादइति स्थितावर्णी यथाच शोभनकर्णीरितिशुभशोभार्थे अनुदात्तेतश्चहलादेरितियच् प्रत्युदाहरणेसर्वत्रपू
र्वपदप्रकृतिस्वरएवभवति संज्ञोपम्य संज्ञायामोपम्येचयोवहुव्रीहिस्तत्रकर्णीशब्दउत्तरपदमाद्युदात्तःस्यात् कंठपृष्ठकंठादीनांसमाहारद्वंद्वेनपुंसकहस्वत्वे कंठा

दीन्युत्तरपदानिसंज्ञौपम्ययोराद्युदात्तानिस्युर्बहुव्रीहौ· कंउष्टोस्रांगाशिरामित्याद्युदात्तौ· ग्रीवाजंघयोःस्रांगत्वेप्यदंतत्वाभावादंतोदात्तत्वम्· सुग्रीवस्यत्वपरत्वान्नञ्सु
भ्यामित्यन्तोदात्तत्वेनभाव्यम्· अस्यतुदशग्रीवादिरवकाशः यदितुनेष्यतेतर्हिचकारस्यैवविधेःसमुच्चयार्थस्यैतिव्याख्येयः नाडीजंघइति· नाड्याकारंजंघेयस्यसनाडी
जंघः॥ ॐ ॥ नञ्रोजरःनञ्सुभ्यामित्यस्यापवादःजरणंजरःऋदोरप्· मरणंमरः अमरम् अस्मादेवनिपातनादप्· त्रिमिदालेहने· अमित्रिदिमिशसिभ्यःक्रःमृडो
नपुंसकेभावेक्तः स्त्रेत्रः· शब्दपरत्वात्पुंस्त्वम्· जेतिकिमिति· जरमरमित्रमृतयहणंकिमर्थमित्यर्थः· अशत्रुरिति· नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्· सोमेन·

नञ्रोजरमरमित्रमृताः ६।२।११६ नञ्रःपरएतेआद्युदात्तावहुव्रीहौ नमेजराअजरम् अमरम् अमित्रमदय अवोदेवेष्वमृतम् नञ्रः
किम् ब्राह्मणामित्रः जेतिकिम् अशत्रुः सोमेनऽसोअलोमोषसी ६।२।११७ सोः परलोमोषसीवर्त्तयित्तामन्नामसन्नाद्युदात्तस्यात्
नञ्सुभ्यामित्यस्यापवादः सुकर्म्माणासुयुजःसनोवस्पदनिमानःसुब्रह्माशिवापशुभ्यःसुमनाःसुवर्चाःसुपेशस्करति सोः किम् कृ
तकर्म्मा मनसीकिम् सुराजा अलोमोषसीकिम् सुलोमा सूषा कपिनुपरत्वात्कपिपूर्वमितिभवति सुकर्म्मकः सुस्रोतसः कृत्वाऽट्यश्च
६।२।११८ सोःपरेआद्युदात्ताःस्युःसुकतुःसुप्रतीकासुहव्यःसुप्रनूर्तिमनेहसम् आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसि ६।२।११९ यदाद्युदात्तंद्व्यच्
तत्सोरुत्तरम्बहुव्रीहावाद्युदात्तं अधास्मभ्यं सुरथा आतिथिग्वेनिस्वरेणाश्वरथावाद्युदात्तौ आद्युदात्तंकिम् यासुवाहःद्व्यच्किम्
सुरथस्त्सुहिरण्यः हिरण्यशब्दस्त्र्यच्॥ ॐ मन्चअस्चमनसी·सुकर्मीणइत्यादि· यद्यपिआद्युदात्तंद्व्यचः छन्दसीत्येनसिद्धमिदंतथापिसुप्र

मेत्यादिबहुजर्थमच्छन्दोर्थंचसूत्रमितिबोध्यम्·सुप्रथिमेत्यत्रपृथ्वादिभ्यइमनिच्· रक्तेतादृत्वादेर्लोपइतिरादेशः·सुराजेति·राजशब्दात्क्विन्प्रत्ययस्यकुरिति तुहोरिति तृलोपः· रुम·
निन्प्रत्ययान्तःलुनातेर्मनिन्·लोमउषदाहे·मिथुनेऽसिरितिवर्त्तमानेउषःकिन्उषःकपित्विति·अस्यावकाशःसुकर्मीकपिपूर्वमित्यस्यावकाशःअपवकारएवस्थिते विप्रतिषे ३१
धेःआद्युदात्तम्· नञ्सुभ्यामित्यस्यापवादः अश्वसिवत्यटिकणिखटीतिकनन्तोऽश्वशब्दःहनिकुशिनिरमिकाशिभ्यःक्थन्रतिक्थनन्तोरथशब्दस्तदाहनित्यरथेति·

सुवाहुरिति· अर्जिदृशिकम्यमिपशिवाधेतिकु प्रत्ययांतोवाहु शब्दःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तःसुहिरण्यरिति· हर्य्यतेःकन्यन्हिरचेतिकन्यन्तोहिरण्यशब्दश्चाद्युदात्त
स्त्यच्॥ ॥ वीरवीर्यौ·वीरविक्रान्तोच्चुरादिरन्तपचाद्यचिवीरःअचोयत्·वीर्यंसाधुरितिप्राग्दीव्यतीयोवायत्·वीर्यंःतत्रेत्यादि·कर्यंपुनरेतज्ज्ञापकमित्याह·तत्र
हिसतीति·कूलतीरइति·एतान्युत्तरपदान्याद्युदात्तानिसुरव्ययीभावे·सुषममित्यादौसुविनिर्दिभ्यःसुपिसूतिसमाइतिषत्वम् तस्यासिद्धत्वात्समशब्द एवायम्
तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेतदिति·तेनाव्ययीभावसंज्ञा·कंसमन्थः·एतान्युत्तरपदानिद्विगावाद्युदात्तानिसुः द्विकंसइति·ङाभ्यांकंसाभ्यांक्रीतइतितद्धितार्थसमासः·कंसाट्टि

वीरवीर्य्यौच ६।२।१२० सोःयरोवहुव्रीहौऽन्दस्याद्युदात्तौ सुवीरेणारयिणा सुवीर्य्यस्यगोमतः वीर्य्यशब्दोयत्प्रत्ययान्तः तत्रयतोनाव
इत्याद्युदात्तत्वन्नेतिवीर्य्यग्रहणंज्ञापकम् तत्रहिसतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंस्यात् कूलतीरतूलमूलशालाक्षसमम्अव्ययीभावे ६।२।१२१ उपकूल
मउपतीरम् उपतूलम्उपमूलम् उपशालम्उपाक्षम् सुषमम् निःषमम् तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते कूलादिग्रहणंकिम् उपकुम्भम् अव्ययीभा
वेकिम् परमकूलम् कंसमन्थश्चूर्य्ययाय्यकारांद्विगौ ६।२।१२२ द्विकंसःद्विमन्थःद्विशूर्य्यः द्विपाय्यम् द्विकारांद्विगौकिम् परमकं
सः तत्पुरुषेशालायांनपुंसके ६।२।१२३ शालाशब्दान्नोतत्पुरुषेनपुंसकलिङ्गे· उत्तरपदमाद्युदात्तम् ब्राह्मणशालम् तत्पुरुषेकिमदृढ
शालम् ब्राह्मणकुलम् शालायांकिम् ब्राह्मणासेनेनपुंसकेकिम् ब्राह्मणशाला कन्याच ६।२।१२४ तत्पुरुषेनपुंसकलिङ्गे कन्याशब्द
उत्तरपदमाद्युदात्तम् सौशमिकन्यम् आह्वरकन्यम् नपुंसकेकिम् दाक्षिकन्या॥ ॥ ठन्निति टिठन् तस्याञ्जेर्द्विपूर्वेतिलुक्·द्विमंथाइति·आ

हीदगोपुच्छेत्यादिनाठक्·शेषंपूर्ववत्·द्विसूर्पइति·शूर्पादञन्यतरस्याम्·द्विपाप्यमिति·पाप्यसानाप्येत्यादिनापाप्यशब्दःपरिमाणवाचीनिपातितःतत्रप्राग्व
हतेष्ठक्·द्विकांडमिति·द्वेकांडेप्रमाणमस्यप्रमाणेद्व्यसज्नित्यादिनामात्रच्·प्रमाणेलोद्विगोर्नित्यमितिलुक्·ब्राह्मणशालमिति·विभाषासेनासुराच्छायेतिनपुं
सकलिंगता·दृढशालमिति· बहुव्रीहिरयंतत्रपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंभवति· पूर्वपदंचनिष्ठान्तत्वादन्तोदात्तं·ननुचात्रलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषये

वनमविष्यति· सत्यम्· उत्तरार्थमावश्यकंतत्पुरुषग्रहणमिहैवक्रियतेपरिभाषानाश्रयणाय सौशमिकंथमिति·शोभनःशमोस्यसुशमस्तस्यापत्यंसौशमिस्त
स्यकंथासौशमिकंथम् संज्ञायांकंथोशीनरेष्विति नपुंसकत्वम् त्राहूरकंथमिति·आङ्·पूर्वात्हूयतेरतश्चोपसर्गस्येतिकः॥ ॥ आदिश्चिहणादीनां· क्विनोतेः
क्विप्·चित्·हन्तेः पचाद्यच्·हनःचिहणादिति निपातनात्तलोपोणत्वंच मलमत्तधारणे आभ्यांरः निपातनात्लस्यदत्वंमंदरः आदिरितिवर्त्तमानस्य पूर्वत्रस्या
दिग्रहणमुत्तरपदामिसंबद्धम्· हन्तु चिहणादीनांपूर्वपदानामाद्युदात्तत्वमिष्यते तदर्थंपुनरादिग्रहणंकर्त्तव्यम्·पुत्रचेलमिति·चेलंवस्त्रंतद्वच्छमित्य

आदिश्चिहणादीनाम् ६।२।१२५ कन्यानेतत्पुरुषेनपुंसकलिङ्गे·चिहणादीनामादिरुदात्तः चिहणाकन्यम् मन्दरकन्यम् आदिरितिव
र्तमानेपुनर्ग्रहणं पूर्वपदस्याद्युदात्तार्थम् चेलखेटकटुक काण्डगर्हायाम् ६।२।१२६ चेलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि पुत्रचेलम् नगरखेटम्
दधिकटुकम् प्रजाकाण्डम् चेलादिस्तदर्थेनपुत्रादीनाङ्ङीब्याघ्रादित्वात्समासः गर्हायांकिम् परमचेलम् चीरमुपमानम् ६।२।१२७
वस्त्रचीरमिववस्त्रचीरम् कम्बलचीरम् उपमानेकिम् परमचीरम् पललसूपशाकमिश्रे ६।२।१२८ घृतपललम् घृतसूपम् घृतशा
कम् भक्ष्येणामिश्रीकरणमितिसमासः मिश्रेतिकिम् परमपललम् कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् ६।२।१२९ आद्युदात्तास्तत्पुरुषेदा
क्षिकूले शीर्षिडलसूदम् दाक्षायणस्थली दाक्षिकर्षेः ग्रामसंज्ञाएताः संज्ञायांकिम् परमकूलम् अकर्म्मधारयेराज्यम् ६।२।१३० कर्म्म
धारयवर्जितेतत्पुरुषेराज्यमुत्तरपदमाद्युदात्तं ब्राह्मणराज्यम् अकेतिकिं परमराज्यं चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरःपूर्वविप्रतिषेधेनकुचे

लः नगरखेटमिति·खेटमितितृणानामतद्दुर्बलःदधिकटुकमिति· कटुगतत्वाङ्· तद्गतत्वाङ्· प्रजाकाण्डमिति·काण्डमितिशरनामसयथासत्वरपीडा
करःएवम्भूतम् व्याघ्रादिभिरितिसमासः चीर·उपमानवाचिचीरशब्दउत्तरपदमाद्युदात्तस्यात्तत्पुरुषे·वस्त्रचीरमिति·पूर्ववव्याघ्रादिसमासः पललसूपय
ललादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानिस्युर्मिश्रेतत्पुरुषे·घृतपललमित्यादि घृतेनमिश्रंपललमितिविग्रहः पललंमांसम्·पललंक्रव्यमामिषमित्यमरः कूलसूदःएता

न्याद्युदात्तानिस्युःसंज्ञायां · दाक्षायणस्थलीति · प्रातिपदिकग्रहणेलिंगविशिष्टस्यापिग्रहणमितिस्थलीशब्दोष्टत्व्यते · जानपदकुंडेत्यनेनङीष् · चेलराज्यादिस्वरादिति
दिशब्देनवर्ग्यादिस्वरपरिग्रहः · चेलराज्यादिस्वरस्यावकाशोभार्याचेलंब्राह्मणराज्यम् · तत्पुरुषेतुल्यार्थैत्यादिनाविहितस्याव्ययस्वरस्यावकाशोनिष्कौशांबिः कुचेलैः
राज्यमित्यत्रोभयप्रसंगेपूर्वप्रतिषेधः ॥ ॐ ॥ वर्ग्यो वर्ग्यादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानिस्युरकर्मधारयेतत्पुरुषे · येदिगादिषवर्गादयः पञ्चन्तेतएवेहयत्रत्यत्रयात्तावं
र्ग्यादयोष्टत्यत्रेवर्गादिपाठाभावात्तदाह · वर्ग्यादिर्दिगाद्यन्तर्गणइति · कौनटिमातुलइति · कुनटस्यापत्यंकौनटिः तस्यमातुलः · आख्यायग्रहणादिति आख्यायग्रह

वर्ग्यादयश्च ६।२।१३१ अर्जुनवर्ग्यः वासुदेवपञ्चः अकर्मधारयइत्येव परमवर्ग्यः वर्ग्यादिर्दिगाद्यन्तर्गणः उत्रः पुंभ्यः ६।२।१३२ पुं
भ्रूद्भ्यः परः उत्रशब्दआद्युदात्तस्तत्पुरुषे दाक्षिकिपुत्रः माहिषपुत्रः पुत्रः किंकौनटिमातुलः पुंभ्यः किं दाक्षीपुत्रः नाचार्य्यराजर्त्विक्संयुक्त
ज्ञात्याख्येभ्यः ६।२।१३३ एभ्यः पत्नीनाद्युदात्तः आख्याग्रहणात्पूर्व्यायाणान्तद्विशेषाणाञ्चग्रहणं आचार्य्यपत्नीः उपाध्यायपत्नीः शाकटायनपत्नीः =
राजपत्नीः ईश्वरपत्नीः नन्दपत्नीः ऋत्विक्पत्नीः याजकपत्नीः होतृपत्नीः संयुक्ताःसम्बन्धिनः श्यालपत्नीः ज्ञातयोमातापितृसम्बन्धेनवास्त्रियः
ज्ञातिपत्नीःभ्रातृपत्नीः चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ६।२।१३४ एतानिप्राणिभिन्नषष्ठ्यन्तात्परायाद्युदात्तानितत्पुरुषे मुद्गचूर्णी अपेतिकिम्
मत्स्यचूर्णीम् षड्कारांडादीनि ६।२।१३५ अप्राणिषष्ठ्याआद्युदात्तानि दर्भेकारांडदर्भचीरंतिलपललम् मुद्गसूपः मूलकशाकम् नदीकूलेप्र
म् षड्किंराजसूदः अपेतिकिं दत्तकारांडकुरांडम्वनम् ६।२।१३६ कुरांडमाद्युदात्तंवनवाचिनितत्पुरुषे दर्भकुरांडकुरांडशब्दोत्रसादृश्ये वनेक्

णमाचार्यादिभिःप्रत्येकंसंबध्यते · होतुः उत्रइति · ऋतोविद्यायोनिसंबंधेभ्यइतिषष्ठ्या अलुक् · भ्रातुश्चुत्रइति · कास्कादिपाठात्सत्वम् · चूर्णी · चूर्णसंकोचे · पचाद्यच्
षष्ठ्याः अप्राणिभ्यः परायाषष्ठीत्तदन्तात्परायाणिषड्कांडादीन्याद्युदात्तानिस्युः चेलखेटकटुककांडमितिकांडशब्दादारभ्यकूलसूदस्थलकर्षीःसंज्ञायामितिकूलान्तानि
कांडचीरपललसूपशाककूलएतानिकांडादीनि · तत्रकांडंगर्हीयामित्युक्तमगर्हीयाम विभवतीति · चीरमुपमानमित्युक्तमनुपमानेपिभवति · पललसूपशाकमिश्रेस्त्रि

लमभिव्याप्तिपि भवति कूलेसंज्ञायामित्यतमसंज्ञायामयि भवति अग्रेतिकिमिति अग्राणिवस्त्रा इतिकिमर्थमित्यर्थः कृत्कुराटमिति मृद्भाजनविशेषइत्यर्थः ॥ ॐ ॥ प्र
कृत्या भगालमित्यर्थग्रहणंतदाह भगालवाचीति अत्रव्याख्यानमेवशरणम् मध्योदात्तास्लेते इति लघावन्तेद्व्योश्चेतिसूत्रात् शितेःशितः परेनित्यावहुचंभ
सत् शब्दवर्जितं वहुव्रीहौप्रकृतिस्वरस्स्यात् असशब्द इति असेःसन् असःदर्शनीयपादइति वहुव्रीहौप्रकृत्येतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः दर्शनीयशब्दोनीयरेप्रत्ययान्तः
उपोत्तमंरितीत्युपोत्तमोदात्तः शितिराद्युदात्तइतिः वर्णोनातणतिनितांतानामितिसूत्रेण गतिका शितेर्नित्यावहुजित्यतोवहुव्रीहिग्रहणानानुवर्त्ततेऽस्वरितत्वात्
किंतुतत्पुरुषेशाला यामित्यतोव्यवहितमपितत्पुरुषग्रहणमनुवर्त्ततेतदाह तत्पुरुषेइति प्रकारकइतिः कुगतीतिसमासः स्वित्स्वरेणपूर्वेप्रत्ययाद्युदात्तम् कृवाहि

प्रकृत्याभगालम् ६।२।१३७ भगालवाद्युत्तरपदन्तत्पुरुषेप्रकृत्या कुम्भीभगालम् कुम्भीनदालम् कुम्भीपालं मध्योदात्तारण्ये प्रकृत्येत्य
धिकृतमन्तइतियावत् शितेर्नित्याऽवहुच्चहुव्रीहावऽभसत् ६।२।१३८ शितेःपरेनित्यावहुच्चकम्प्रकृत्या शितिपादः शित्यंसःपादशब्दो
वृषादित्त्वादाद्युदात्तः असशब्दः प्रत्ययस्यनित्त्वात् शितेःकिम् दर्शनीयपादः असमसत्किम् शितिभसत् शितिराद्युदात्तः पूर्वपदप्रकृति
स्वरापवादोयोगः गतिकारकोपपदात्कृत् ६।२।१३९ एभ्यःकृदन्तम्प्रकृतिस्वरंस्यात्तत्पुरुषेप्रकारकः प्रहरणम् रथप्रत्रश्चनःउपपदात्
उच्चैःकारम् रथेत्करःगतीतिकिम्देवस्यकारकः शेषेषष्ठीकृद्ग्रहणंस्पष्टार्थम् प्रयचतितरामित्यत्रतरवाद्यन्तेनसमासेकृतेत्रामत्तस्
तिशिष्टत्वादामस्वरोभवतीत्येके प्रयचतिदेश्यार्थंतुकृद्ग्रहणमित्यन्ये ॥ ९९ सेति हन्वहतीतिविग्रहः वसेर्णीत्यतोणीदित्यनुवृत्तेरसनोणित्त

दुपधाच्छिः नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तरथप्रत्रश्चनइति प्रवश्चतेर्येनेतिकरणेल्युट् कर्मषष्ठ्यन्तेनरथशब्देनसमासः अत्रगतिप्रयतोकृत्स्वरेकृतेकारकप्र
त्ययः कृत्स्वरः उच्चैःकारमिति अव्ययययथाभिप्रेतेतिणमुलन्तत्रहिउच्चैरित्युपपदंदृश्यतेकरइतिरेषदुःसुषुकृञ्इतिखलुउभयथापित्स्वरः शेषलक्षणाषष्ठीति रामः
नकर्मलक्षणा तथासतिकारकमेवदेवदत्तःस्यात् तृजकाभ्यांकर्त्तरीतिसमासप्रतिषेधश्चस्यात् अत्र तृकृद्ग्रहणंकिमर्थं निर्गतः कोशांव्याः निष्कोशांविरित्यत्र ३३
माभूत् नेतदस्ति यक्रियायुक्ताः प्रादयस्तेप्रत्येवगत्युपसर्गसंज्ञाभवंति नचकोशांवी शब्दप्रतिक्रियायोगः कारकंचक्रियायामेवसंभवति उपपदमपिधात्वधि

नकर्तव्यमित्यादौ सावकाशप्रत्ययाद्युदात्तत्वफलकआदित्वव्यपदेशौपगवादावतिदिश्यते। तादात्म्यातिदेशो यथा। सुवामंत्रिते पराङ्गवत्स्वरे इत्यनेनङ्वत्या
णौ शुभस्पतीत्यत्र शुभशब्दस्य पराङ्गवत्वेसतिषाष्ठिकेनामंत्रितस्येत्यनेनशकारादकारस्याद्युदात्तत्वंसिध्यतीशास्त्रातिदेशो यथा। काले भ्यो भववत् इत्यनेनकालवा
चिभ्यस्तत्रभववित्यधिकारेयत्तशास्त्रंतत्सास्यदेवतेत्यर्थेअतिदिश्यतेतेनमासिकंप्रावृषेण्यमित्यत्रयथाविहितंकालाट्ठञ्प्रावृषएण्यइतिसिध्यतिकार्यातिदेशस्तु
हप्रकृतिप्रत्ययादीनांसाकल्येस्यात्। कार्यातिदेशो यथागोतोणित्गोः गावौगावः। अत्रणित्कार्यंवृद्धिरतिदिश्यते प्राधान्यात्। केचित्तुनिमित्तातिदेशंगोतोणिदित्युदा
हरंतितन्मतेकार्यातिदेशस्यकर्मवत्कर्मणास्यानिवदादेश इत्याद्युदाहर्तव्यं। रूपातिदेशो यथा। चंतडीचासौ चंदारिकाचचांतडीरूपचंदारिका। अत्रचंतडीशब्देन

ऋतोऽङि सर्वनामस्थानयोः ७।३।११०। ङौ सर्वनामस्थानेचपरेऋदन्ताङ्गस्यगुणस्यात्। रतिप्राप्ते। ऋदशनस्युरुदंसोऽनेहसाञ्च ७।१।९४।
ऋदन्तानामशनसादीनाञ्चाङ्नड्स्यादसम्बुद्धौसौपरे। अमृन्नृचस्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणां ६।४।११। अवादीनामुपधाया
दीर्घस्यादसम्बुद्धौसर्वनामस्थानेपरेनभ्रादिग्रहणंच्युत्पत्तिपक्षेनियमार्थं। तेनपितृभ्रातृप्रभृतीनान्न। उङ्ताशब्दस्यभवत्येवासमर्थत्वेउ
ङ्ताररतिभाष्यप्रयोगात्। कोष्टा। कोष्टारौ। कोष्टारः। कोष्टारं। कोष्टारौ। कोष्टॄन्। विभाषातृतीयादिष्वचि। ७।१।९७। अजादिषुतृतीयादिष्वृतो
वीत्यनुवर्त्यकोष्टुः। कोष्टे॥

श

त्कर्मधारयेत्यनेनर्षेवाचक वातंड्यशब्दरूपमतिदिश्यते। इहमनोरमायामतिदेशस्यषड्विधत्वप्रतिपादनेअन्येनकार्यरूपनिमित्तार्थेशास्त्रतादात्म्यशब्दितान्व्यपदेशञ्चसंप्रे
त्य नतिदेशान्नचस्तेरतिसन्नविधत्वमाहुः अर्थातिदेशस्योदाहरणंतुगार्गीचगार्ग्यायणीचगर्गोः अत्रस्त्रीप्रत्ययेचेत्यनेनगोत्रप्रत्ययांतस्त्रीवाचकस्यङ्यो यूनीत्येक
शेषेसतिस्त्र्यर्थेस्त्र्यर्थेसमर्थोतिदिश्यते तेनस्त्रियामपत्यलक्षणवृद्धित्वेयञञोश्चेतिलुक्सिध्यति॥ ॐ॥ ऋतोऽिङसर्वनामस्थानयोरुकारेणऋकारंतेगुणंनिवारणायतप
रकरणमितिवोध्यं। अपरे। तुरिष्ठेमेयस्सिंतिचेत्यत्रेवसिद्धेतन्नत्वोर्भेदेनोपादानंचाचित्सामान्योक्तावपिविशेषएवदृश्यतेरतिज्ञापनार्थमितिनकोपपन्न
मारभ्यत्रसामान्योक्तावप्यकतद्धितयोरेवकोष्टुरित्युक्तं। नकमात्रंतेनेयङ्ग्रहेवक्ष्यतिकोपधप्रतिषेधेनतद्धितउग्रहणमितितदुपपन्नंभवतीत्येके॥अन्येत्वाहुः

त्योरितिसुट्तलोपो शार्ङ्ग रवादित्वादाद्युदात्तइति शार्ङ्गरवादित्वान्ङीनिङृतेनित्वादाद्युदात्तत्वमित्यर्थः शचीपतिरिति एतेषष्ठीसमासाः तनूनपादिति ऋषिचमितनिधनिसृजिस्वर्जिभ्यऊरितिऊप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तोपितनूशब्दोत्राद्युदात्तोनिपात्यते नपातयतीतिनपात् नभ्राण्णपान्नवेदानडितिसूत्रे आद्युदात्तोनपाच्छब्दोनिपात्यते तन्वानपादितिविग्रहः नराशंसमिति नराएनंशंसन्तीत्यर्थः नृनये ऋदोरप् शंसेः कर्मणिघञ् ह्वावप्याद्युदात्तो अन्येषामपीतिदीर्घः शुनःशेपमिति शुनइवशेपोस्येतिबहुव्रीहिः शेपश्छ्लाशूलेषशुनः संज्ञायामित्यजुरुषेष्याः श्वन्शब्दःप्रोतिपदिकस्वरेणशेपशब्दःस्वाङ्गशिशामदतानामित्याद्युदात्तो इन्द्रावरुणाविति इन्द्रशब्दत्रत्रेन्द्राग्नीतिरनेतः वरुणशब्दःऋदृदरिभ्यउनित्यनन्तःउभौआद्युदात्तौ॥

देवताद्वन्द्वे च ६।२।१४१ उभेयुगपत्प्रकृत्यास्तां आपइन्द्रावरुणौ इन्द्राबृहस्पतीवयम् देवताकिम् त्रक्षन्यग्रोधौ द्वंद्वेकिम् अग्निशोमः नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु ६।२।१४२ पृथिव्यादिवर्ज्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदेप्रागक्तान्त इन्द्राग्निभ्यांकंवषणाः अपृथिव्यादौकिम् द्यावापृथिवीजनयन् आद्युदात्तोद्यावानियात्यते पृथिवीत्यन्तोदात्तः रुद्रसोमौ रोदेस्सिलुक्तिरगन्तो रुद्रः इन्द्रापूषणौ स्वन्नुसनपूषन्निति पूषा त्रन्तोदात्तोनिपात्यते उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणंयथास्यात् द्वंद्वविशेषणंमाभूत् अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् अन्तः ६।२।१४३ अधिकारोऽयम्॥ ः ॥ ६ ॥

॥ ॐ ॥ देवताद्वंद्वे चेतिपूर्वपदस्यानङ् इन्द्राबृहस्पतीति बृहस्पतिशब्दे वनसत्यादित्वात् ह्वावाद्युदात्तौ तेनेंद्राबृहस्पतीत्यत्रत्रयआद्युदात्ताः अग्निशोमइति अग्नेरुत्तोमसोमाइतिषत्वम् इन्द्राग्निभ्यामिति अग्निशब्दोऽङ्गेर्निनेलोपश्चेतिनिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः पृथिवीत्यन्तोदात्तइति ङीषप्रत्ययान्तत्वात् सोमारुद्राविति अर्त्तिसु सहसध्वितिमनेतत्वादाद्युदात्तः सोमशब्दःउत्तरपदग्रहणमित्यादि अन्यथास्मिन्नकरणेद्वन्द्वःसप्तम्यानिर्दिष्टःनोत्तरपदे तत्रानुदात्तादाविति सप्तम्यन्तंद्वंद्वस्यविशेषणंस्यात् ततश्चेंद्रासूर्यौवित्यादौप्रतिषेधःस्यात् चन्द्रशब्दोरगन्तत्वादन्तोदात्तः सूर्यशब्दःराजसूयसू

कारेसप्तमी निर्दिष्टं प्रत्ययनिमित्तमुच्यते तदेवंगत्यादिभिरपिक्रियावाच्युत्तरपदमाक्षिप्यते धात्वोश्चक्रियावाचित्वंतस्माच्चङ्ये प्रत्ययाः कृतस्तिङश्च तत्रति
ङंतेनसमासाभावात्कृदंतमेवसंभवतिअनुव्यचलदित्यत्रनगतिस्तनिबंधनःसमासःकिंतर्हिसुबंतेनयोगविभागात्समासःतस्मान्नार्थःकृद्ग्रहणेनेत्यतआह कृद्ग्र
हणंविस्पष्टार्थमिति यएवंप्रतिवक्तुमसमर्थस्तंप्रतिविस्पष्टार्थंक्रियतेइत्यर्थः ननुविस्पष्टार्थमपिक्रियमाणेकृद्ग्रहणे आमन्तेनप्राप्नोति प्रपचतितरामिति
ततश्चसमासस्वरेबाधित्वाऽव्ययस्वरएवस्यादतआह प्रपचतितरमित्यादि इत्येकरूपस्यकृद्ग्रहणंविस्पष्टार्थमित्यादिनाकृत्तेनसंबंधः तदयमर्थःकृद्ग्रहणं
विस्पष्टार्थं आमन्तेचदोषाभावइतिकेचिदाचार्याव्याचक्षतेइति प्रपचतिदेश्यार्थमिति आदिशब्देनप्रपचतिकटंप्रपचतिदेशीयः प्रपचतिरूपमित्येते
षांत्रयाणांग्रहणं प्रपचतिदेश्यादेश्चार्थः प्रयोजनंयस्यतत्तथोक्तं अयमभिप्रायः नविस्पष्टार्थंकृद्ग्रहणंअपितुप्रपचतिदेश्यादीयत्रसतिहिस्वरान्तरं

उभेवनस्पत्यादिषुयुगपत् ६।२।१४० एषुपूर्वोत्तरपदेशुगपत्प्रकृत्या वनस्पतिंवनआरुहस्पतिंयः बृहन्ऋव्रोऽत्राद्युदात्तोनिपात्य तेहवीषाशचीपतिम् शाङ्गरवादित्वादाद्युदात्तः शचीशब्दःशचीभिर्नेइतिदर्शनात् तनूनपात् नराशंस्वाजिनम् निपातनाद्दीर्घः शुनःशेफम् ॥

नास्तित्रापिस्वरोमाभूदव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरएवयथास्यादित्येवंप्रयोजनमाहुःअत्रहरदत्तःइदंतुवक्तव्यं प्रपचतितरा
मित्यादौत्तरबंतेनसमासेपश्चादाम् भवन्प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाप्चतितरस्येवघांतत्वात्तत्तएवस्यात् तत्रकोदोषःसोयसर्गस्यघांतस्यैकपद्याभावाद्ग
म् प्रपचतितरांदेवदत्तेत्यादावामएकांतरमामंत्रितमनंतिकरत्येवविभिर्नेस्याद्देशेनिघातश्चप्रशब्दस्यनस्याङ्गिनपदत्वात्तस्मात्प्रशब्दस्यामंतेनस
मासोगतीकर्तव्योनतरबंतेनतत्तत्समासत्वात्समुदायस्यप्रातियदिकत्वेविभक्तौवैकपद्यंभवति स्वरेतदोषप्रसंगात्कृद्ग्रहणमित्यत्रव्यमितिभाष्येस्थितम्
प्रपचतिदेश्यादीकागतिरिति नविघ्नः ॥ ॐ ॥ उभे वनस्पतिमिति वनशब्दोनद्विषयस्यानिसंतस्यैत्याद्युदात्तः पतिशब्दोपिपातेर्डतिरितिडतिप्रत्ययो
नाःप्रत्ययःस्वरेणापरस्करादित्वात्सुट् ॥ बृहस्पतिमिति वर्तमाने पृषन्महदिति अतिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तोप्यत्राद्युदात्तोनिपात्यते तद्बृहतोःकरप

संज्ञार्थोयमारभ्यते संज्ञायांगतिसंज्ञायामनाचितादीनामित्येवसिद्धम् ॥ ॐ ॥ कारकादृत्तश्रुतयोरेवाशिषि ई२।९४८ संज्ञायामन्त उदात्तः विभुश्रुतः कारकात्किं संज्ञातोरामायणः दत्तश्रुतयोः किम् देवपालितः ॥ अस्मान्नियमादत्तसंज्ञायामनेतिनृतीयाकर्म्मणीतिनुभवति एवकिम् कारकावधारणंयथास्यात् दत्तश्रुतावधारणंमाभूत् अकारका दपिदत्तश्रुतयोरन्तउदात्तोभवतिसंश्रुतः आशिषिकिंदेवैःखातादेवखोता आशिष्येवेत्येवमनेनेदानियमः तेनानाहृतोनदतिदेवदत्तइत्य त्रनशङ्क्यविशेषस्यसंज्ञेयं तृतीयाकर्म्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेवभवतिइत्यम्भूतेनकृतमितिच ई२।९४९ इत्यम्भूतेनकृतमित्येत स्मिन्नर्थेयः समासः तत्रकान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तंस्यात् सुप्तप्रलपितं प्रमत्तगीतम् कृतमितिक्रियासामान्येकरोतिर्नीभूताद्भावेएव तेनप्रलपितादयपिकृत्तम्भवति तृतीयाकर्म्मणीत्यस्यापवादः ॥ ९ रभ्यमाणोऽन्तरेणाप्येवकारंनियमार्थोभविष्यतीतिप्रश्नःकारकावधारणमित्यादिभ

स्तिस्येवकारेविपरीतनियमोपिस्यात् कारकादेवदत्तश्रुतयोरितिएवंचकारकादृत्तश्रुतयो र्नस्यात् इष्यतेच तथाकारकस्यानियतत्वादेवपालितइत्यादावन्तोदा त्तः अतःकारकावधारणंय थास्यादृत्तश्रुतावधारणंमाभूदित्येवमर्थमेवकारग्रहणमित्यर्थः देवखोतेति तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः इत्थं इत्थंभूतेनकृ तमित्येतस्मिन्नर्थइति इत्थंप्रकारमात्रइत्थंभूतस्तेनकृतमित्यर्थे सुप्तप्रलपितमित्यादि कथमेतान्युदाहरणानियावताकृतमित्युच्यते नचप्रलपितानीतिकृतानि अभूतप्राडभीवएवहिकरोतिर्वर्त्ततेततश्च सुप्तकृतंसुप्तभावितम् उन्मत्तभावितमित्यादिकमेणोदाहर्त्तव्यमित्यतआहकृतमितीति कृतिसामान्येकरोतिर्वर्त्ततइति

विधिप्रतिषेधयोरित्यादि अन्यथा विधिप्रतिषे
र्येति यदन्तत्वाद्यतो नावइत्याद्युदात्तः उत्तरपदग्रहणं तस्यैव श्रुतस्यानुदात्तादावित्येतद्विशेषणं भवति अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोरित्यादि अन्यथा विधिप्रतिषे
धयोः समानविषयत्वाद्विकल्पः प्रसज्येत इह पृथिव्यादिप्रतिषेधो ज्ञापयति स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति तेनाग्निमील इत्यादौ स्वरितः सिद्ध्यति ॥ ३ ॥ थाऽथ
प्रभृथस्येति हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् अवेभृञ इति क्थन् नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते आवसथ इति उपसर्गे वसेरित्यथप्रत्ययान्तः पुरुष्टुत इति कर्मणि क्तः उ
प्रभृथस्येति हनिकुषिनिरमिकाशिभ्यः क्थन् अवेभृञ इति क्थन् नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते आवसथ इति उपसर्गे वसेरित्यथप्रत्ययान्तः एरच् नञ्क्षयशब्दस्यान्त
स्थिति तृतीयातत्पुरुषे तृतीया कर्मणीति सूत्रेण कर्मणि क्तान्ते उत्तरपदे तृतीयान्तस्य पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः स्यादिति भावः प्रक्षय इति एरच् प्रलवित्र इति आर्तिलू
त्यपान्तत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैवान्तोदात्तत्वं सिद्धमिति वाच्यम् क्षयो निवास इति क्षयशब्दस्याद्युदात्तत्वात् प्रलव इति ऋदोरप् प्रलवित्र इति आर्तिलू

थाऽथघञ्क्ताऽज ऽवित्रकाणाम् ६।२।१४४ थ अथ घञ् क्त अच् अप् इत्र क एतदन्तानाम् इति कारकोपपदात्परेषामन्त उदात्तः प्रभृथ
स्थायोः आवसथः घञ् प्रभेदः क्त धर्तो वज्री पुरुष्टुतः पुरुषु बहुप्रदेशेषु स्तुत इति विग्रहः अच् प्रक्षयः अप् प्रलवः इत्र प्रलवित्रं कणेच
षःमूलविभुजादित्वात्कः गतिकारकोपपदादित्येव सुस्तुतम्भवता सूपमानात्क्तः ६।२।१४५ सोपमानाच्च परं क्तान्तमन्तोदात्तम् अत
स्ययोनोसुकृतस्य शशप्लुतः संज्ञायामनाचितादीनाम् ६।२।१४६ गतिकारकोपपदात् क्तान्तमन्तोदात्तमाचितादीन्वर्जयित्वा उपहूतः
शाकल्यः परिजग्धः अनेति किम् आचितं आस्थापितम् प्रवृद्धादीनाञ्च ६।२।१४७ एषां क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं प्रवृद्धः प्रयुक्तः आस
ज्ञार्थोऽयमारम्भः आकृतिगणोऽयं ॥

धूस्त्वनसहचर इत्र गोवृष इति गां वर्षति इति विग्रहः वृषु सेचने वृषादीनां चेत्याद्युदात्तोऽयम् सुस्तुतमिति
सुः पूजायामिति कर्मप्रवचनीयः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव सूप सुकृतस्येति गतिरनन्तर इति प्राप्ते शशप्लुतमिति शश इव प्लुतमिति विग्रहः तृतीया
कर्मणीति प्राप्तम् उपहूत इति ह्वेञो निष्ठायां यजादित्वात्सम्प्रसारणम् परिजग्ध इति अदो जग्धादेशः उभयत्र गतिरनन्तर इति प्राप्तम् अनेति किमिति अ
नाचितादीनामिति किमर्थमित्यर्थः आचितमित्यादि चिञ् चयने ष्ठा गतिनिवृत्तौ णिजन्ता आभ्यां कर्तरि क्तः प्रवृद्धः प्रयुक्त इति वृधु वृद्धौ युजिर् योगे अ

त्तदर्थानामन्येषांग्रहणंनस्यादत आह॰ ऊनशब्देनेति॰ अर्थनिर्देशार्थंतत्तुव्याख्यानादवसेयम्॥ ॐ॥ मिश्रश्चतृतीयान्तात्त्वरमनुपसर्गेमिश्रमन्योदात्तंस्याद्

मिश्रश्चाऽनुपसर्गोमसन्धौ ६।२।१५४ पणावन्धेनैकार्थ्यसन्धिः तिलमिश्राः सर्पिर्मिश्राः मिश्रङ्किं गुडधानाः अनुप सर्गोकिं तिलसंमिश्राः मिश्रग्रहणोसोपसर्गोग्रहणास्येदमेवज्ञापकं असन्धोकिं ब्राह्मणमिश्रोराजा ब्राह्मणोः सहसंहितऐकार्थ्यमापन्नः नञोगुणप्रतिषेधेसम्याद्यर्हहिताऽलमर्थास्तद्धिताः ६।२।१५५ सम्यादाद्यर्थैतद्धितान्तानञोगुणप्रतिषेधेवर्तमानात्त्वरेऽन्तोदात्ताः कर्णवेष्टकाभ्यांसम्यादितंकार्णवेष्टकिकं नकार्णवेष्टकिकमकार्णवेष्टकिकं केदमर्हतिकैदिकः नकैदिकोऽकैदिकः नवत्सेभ्योहितोऽवात्सीयः नसन्तापायप्रभवति असान्तापिकः नञःकिं गार्दभरथमर्हतिगार्दभरथिकः विगार्दभरथिकः गुणप्रतिषेधेकिं गार्दभरथिकादन्योऽगार्दभरथिकः गुणोहितद्धितार्थप्रवृत्तिनिमित्तंसम्यादितत्वाद्युच्यते तत्प्रतिषेधोयत्रोच्यतेतत्रायंविधिः कर्णवेष्टकाभ्यान्नसम्यादि सुखमिति संयेति किं पाणिनीयमधीतेपाणिनीयः नपाणिनीयअपाणिनीयः तद्धितःकिं वोढुमर्हतिवोढा नवोढाऽवोढा ययतोश्चाऽतदर्थे ६।२।१५६ ययतोर्णेतद्धितौतदन्तस्योत्तरपदस्यनञोगुणप्रतिषेधविषयात्त्वरस्यानुदात्तःस्यात् पाषाणांसमूहः पाश्या नपाश्या अपाश्या अदन्तं अतदर्थेकिं अपाश्यंतद्धितः किं अदेयं गुणप्रतिषेधेकिं दन्त्यादन्यद्दन्त्यं तदनुबन्धग्रहणेनातदनुबन्धकस्येति नेह अवामदेव्यम् अचकावऽशक्तौ ६।२।१५७ अजन्तादकान्तश्चनञः परमन्तोदात्तमशक्तौगम्यायां अपचः पक्तुन्नशक्तः अविलिखः अशक्तौकिं अपचोरीक्षितः गुणप्रतिषेधेइत्येव अन्योऽयंपचादयचः आक्रोशेच ६।२।१५८॥ नञः परावच्कावन्तोदात्तावाक्रोशे॥ ॥

संधौ॰ अयमपितत्पुरुषेतुल्यार्थेत्यस्यापवादःपणावंधेनैकार्थ्यमिति॰पणबंधः परिभाषणं॰यदिमेभवानिदंकुर्यादहमपिभवतःकरिष्यामीत्येवंरूपं॰तिलमिश्राइति॥

ततश्चयथाक्रियावचनोधातुःक्रियायांक्रियार्थायामित्यादौविशेषाणामपिग्रहणंभवतितद्वदत्रापि॰ननुसुप्रप्रलपितमित्यादौकारकादितियोगविभागेनैवसिद्धमित्याशंक्याह तृतीयेति॰तस्यतयो र्गविभागोनबाधकःतस्यनिर्विषयत्वंस्यात्॰ अभूतप्रादुर्भावोनिष्पादनमभूतप्रादुर्भवति॥॥ अनोःगतिकारकोपपदात्कृदित्यस्यापवादः पयःपानमिति॰कर्मणिचयेनेतिकर्मण्युपपदेभावेल्युट्उपपदसमासःराजभोजनाशंते॰कृत्यल्युटोबहुलमितिकर्मणिल्युट्कर्तरिषष्ठीसमासःमन्क्तिन्॰कृत्स्वरापवादःक्रीतेतृतीयाकर्मणीत्यस्य॰रथवर्त्मेतिहृतेरधिकरणेमनिन्कर्तरिषष्ठ्यासमासः॰पाणिनिशंतिरिति॰कर्मणिक्तिन्पूर्ववत्समासः॰कृन्दोव्या

अनोभावकर्म्मवचनः ई।२।५५॰कारकात्परमनप्रत्ययान्तम्भाववचनंकर्म्मवचनञ्चान्तोदात्तम् पयःपानंसुखम् राजभोजनाःशालयःअनः किम् हस्तादायः भेतिकिम् दन्तधावनं करणेल्युट् कारकात्किं निदर्शने मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ई।२।५५१कारकात्परणिण्एताल्लुत्तरपदान्यन्तोदात्तानितत्पुरुषे कृत्स्वरापवादः रथवर्त्मे पाणिनिशंतिः कृन्दोव्याख्यानं राजशयनं राजासनं अश्वस्थानं ब्राह्मणायाजकः गोक्रीतः कारकात्किं प्रभूतौसङ्गतिं अत्रतादौचनिं तीतिस्वरःसप्तम्याःपरायम्ई।२।५५२अनोदात्तं अध्ययनपरायं नत्पुरुषतुल्यार्थैरतिप्राप्तं सप्तम्याःकिं वेदेनपरायं वेदपरायम् अनार्थकलहंतृतीयायाः ई।२।५५३ मासेनमासविकलम् वाक्कलहः तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयम्अत्रकेचिदर्थरतिस्वरूपग्रहणमिच्छन्ति धान्यार्थःअनशब्देनत्वर्थीनिर्देशार्थेनतदर्थानांग्रहणमितिप्रतिपदोक्तत्वा देवसिद्धेतृतीयाग्रहणंस्पष्टार्थं॥॥

ख्यानमिति॰व्याख्यानमितिकरणेल्युट्॰शयनासनस्थानेष्वधिकरणेल्युट्॰ब्राह्मणायाजकइतियाजकादिभिश्चेतिसूत्रेषष्ठीसमासार्थेयेयाजकादयस्तएवगृह्यन्ते॰प्रभूतौसंगतिमिति॰तादौचनितिकृत्यतावितिदृर्वपदप्रकृतिस्वरएवात्रभवति॰सप्तम्याःसप्तम्यंतात्परंपरायमित्येतदुत्तरपदमंतोदात्तंस्यात्तत्पुरुषे॰अध्ययनपरायमिति॰अध्ययनेपरायमितिविग्रहः॰सप्तमीतियोगविभागात्समासः॰अनार्थे॰तृतीयान्तात्परायणिअनार्थोनिकलहश्चएतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानिस्युःउदाहरणेषूर्वसदृशेत्यादिनातृतीयासमासः॰केचित्त्वित्यादिनत्वेवमूनशब्दस्यापिस्वरूपस्यग्रहणंप्रसज्येततत्तश्च

अपचोजाल्मरिति· पक्तुंशक्तोपिपक्तुमयंनशक्नौतीत्यनेनप्रकारेणाक्षिप्यतेतदाह· पक्तुमित्यादि· अदेवदत्तेरिति· देवदत्तःसन्यस्तात्कर्मनकरोतिसएवमाक्षिप्य
ते· अनागामुकरिति· लघपतपदेत्यकञ्· अनलंकरिष्णुरिति· अलंकृञ्निराकृभ्योष्णुच्· इकारादेर्विधानसामर्थ्यादिति· भवतेरुदात्तत्वात्ततः परस्यखिष्णुचुरुटे
वैकारादित्वेसिद्धेइकारादेर्विधानमिहसामान्यग्रहणार्थमेवेतिभावः· अनाढ्यंभवेविष्णुरिति· भुवःखिष्णुच्खुकञौविति खिष्णुच्· अचारुरिति· हसनीति।

अपचोजाल्मः पक्तुन्नशक्नोतीत्येवमाक्षिप्यते अविक्षियः संज्ञायाम् ६।२।१५९ नञः परमनोदात्तंसंज्ञायामाक्षिप्ते अदेवदत्तः कृत्यो
क्ष्णुच्चार्चोदयश्च ६।२।१६० नञः परेऽनोदात्ताःस्युःअकर्त्तव्यः उक् अनागामुकः ष्णुच् अनलङ्करिष्णुः ष्णुजग्रहणाखिष्णुचो
ह्यनुवन्धकस्यापिग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्यात् अनाढ्यम्भविष्णुः चार्चादिः अचारुः असाधुः राजाह्नोश्छन्दसि अराजा अ
नहः भाषायान्नञः स्वरएव विभाषात्तृन्नञ्नतीक्ष्णशुचिषु ६।२।१६१ तृन् अकर्त्तारं अन्न अनन्नम् अतीक्ष्णम् अशुचियस्याव्य
यस्वरः बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने ६।२।१६२ एभ्योऽनयोरन्तउदात्तः इदम्प्रथमंयस्यसइदंप्रथमः एतद्वृत्ती
यः तत्यच्चमः बहुव्रीहौकिं अनेनप्रथमइदंप्रथमः तृतीयेतियोगविभागात्समासः इदमेतत्तद्भ्यःकिम् यत्प्रथमः प्रथमपूरणयोः =
किम् तानिबहून्यस्यतद्बहुः क्रियागणनेकिं अयम्प्रथमः प्रधानंयेषान्तेइदम्प्रथमाः द्रव्यगणनमिदम् गणनेकिं अयंप्रथमोयेषान्तेइ
दम्प्रथमाः इदम्प्रधानाइत्यर्थः उत्तरपदस्यकार्यित्वात्कापिपूर्वमनोदात्ते इदम्प्रथमकः बहुव्रीहावित्यधिकारःवनेसमासइत्यतःप्राग्वो

चरेरुणः असाधुरिति· साध्नोतेः ऋवापाजीत्यण्· राजान्होःचार्वीत्यंतर्गणसूत्रे· नञः परयोरेतयोश्छंदसिअनोदात्त त्वम्· अराजेति· नञस्तत्पुरुषादिति समासो राम·
तनिषेधः विभाषात्तृन् नञउत्तरपदान्येतान्येतोदात्तानिस्युस्तत्पुरुषे· बहुव्रीहाविदं एभ्यइत्यादि· इदमेतत्तद्भ्यः अनयोः प्रथमपूरणयो· इदंप्रथमंय ३७
स्येतिनिगमनंभोजनंवा· अनेनप्रथमइदंप्रथमइति· तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरएवभवति· यत्प्रथमइति· यत्प्रथमंगमनं यस्यसयत्प्रथमः इदंप्रथ।

पूर्वसदृशसमोनार्थतिसमासः तिलसंमिश्रा इति कथंपुनर्मिश्रशब्दस्यविं धीयमानेसंमिश्रशब्दस्यप्राप्नोतिकथंचमिश्रशब्देनोच्यमानःसमासःसोपसर्गेणाल
भ्येतेऽतआह मिश्रयहणेत्यादि तेनमिश्रग्रहणेरिति विधीयमानःसमासःसोपसर्गेणापिसिद्धःब्राह्मणमिश्रइति यदिमेभवन्तःकार्यंकुर्युस्तरांहभवतामुपका
रंकरिष्यामीत्येवंरूपेणपरावंधेनकृत्वाब्राह्मणैः सहमिलितइत्यर्थः अपरेतुस्वरूपभेदग्रहणंसंधिः ब्राह्मणामिश्रइत्यत्रब्राह्मणैनैकीभावेपिराजास्वरूपेणा
वृत्यते गुडमिश्रइत्यत्रगुडेनैकीभूतस्यस्वरूपभेदोनवृत्यतेइत्याहुः नत्रोगुणः कार्णवेश्वकिकमिति संपादिनीतिप्राग्वतेष्ठञ् क्रैदिकइति क्रैदादिभ्योति
त्यमितिठक् वत्तीयइति तस्मैहितमितिछः सांतापिकइति तस्मैप्रभवतिसंतापादिभ्यइति ढञ् नञ्इतिकिमिति प्रतिषेधोप्रायेणनञएववृत्तिदर्शनात्य
श्चः विगार्दभरथिकइति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरएवात्रभवति गार्दभरथिकादन्यइति उदाहरणादस्यविशेषदर्शयितुंगुणप्रतिषेधइतिसूत्रावय
वेव्याचष्टे गुणइति तद्धितार्थेप्रवृत्तिनिमित्तमिति तद्धितार्थः संपाद्यादितस्ययत् प्रवृत्तिनिमित्तंसंपादित्वादीति आदिशब्देनतदर्हत्वादेः
ग्रहणंसगुणइत्युच्यते उक्तोहि संसर्गभेदकंयच्चस्व्यापारंप्रतीयते गुणत्वंयस्तंत्रत्वात्तस्यशास्त्रेउदाहृतमिति वोढेति अर्हकृत्यतृचश्चेति तृच्प्र
त्वढत्वक्षुत्वढलोपेषुसहिवहोरोदवर्णस्योत्वेपाश्येति समूहेपाशादिभ्योयः अदन्त्यमिति शरीरावयवाच्चेतियत् अपाद्यमिति पादार्घाभ्यांचेतिय
त् अर्हेयमिति दादाने अर्हार्थे अचोयत् ईद्यतीत्वेगुणः अवामदेव्यमिति वामदेवेनदृष्टमित्यर्थेवामदेवात् ञ्यङ्ड्यावितिड्यः अपचइति पच
चाद्यच् अविलिखइति इगुपधेतिकः कृत्योकेष्वुच्चार्वादयश्चेतिवक्ष्यमाणैः कृत्योकेष्वभिःसाहचर्यादस्कयोः कृतोरिहग्रहणंतेनकृद्ग्रहण
परिभाषयाविलिखशब्दस्यकान्तत्वम् अपचोदीक्षितइति दीक्षितः शास्त्रविरोधान्नपचतिनत्वशास्त्रत्वेन ॥ ६ ॥ ६ ॥

पोमुखशब्दोंतोदात्तोनस्यात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्रेति एवूदाहरणेमुखबहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदमितिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तंपूर्वपदंतथाहि उदीचैर्देहि
उदीचैः अनिगंतोचतावप्रत्ययइति प्रशब्दउदात्तः ततएकादेशस्वरेणप्राङ्शब्दउदात्तः गमेर्डोगोः वर्त्तमानेपृषदित्यादिनामहच्छब्दउदात्तोनिपातितःस्थूलशब्द
ऋज्रेन्द्रेत्यादावन्तोदात्तोनिपातितः ॥ ॥ मुषेःक्तिच् मुष्टिः प्रथिम्रदिभ्रस्जांसंप्रसारणंसलोपश्चेतिक्तिप्रत्ययःक्तस्यवदीत्यादिनासःवत्सःउपमानलक्षणोविकल्पः
रतिनिष्ठोपमानादितिप्राप्तःवाध्यतइति अस्यप्रतिषेधस्यावकाशोयत्रगवाद्युपमानेनभवतिगौर्मुखमिवयस्यसः वत्सोमुखमिवयस्येतिसर्वत्रात्रगवाद्युपमेयेनो
पमानेउत्तरस्यविकल्पस्यावकाशःयत्रगवादिपूर्वपदंनभवति सिंहमुखःगवादावुपमानेउभयप्रसंगोऽयमेवभवतिपूर्वविप्रतिषेधेन सिंहमुखइति पक्षेपूर्व

मुष्टिमुखः पृथुमुखः वत्समुखः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेत्वगोमुष्टिवत्सपूर्वपदस्योपमानलक्षणोपिविकल्पोऽनेनबाध्यते निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ६।२।१९९ निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्चपरमुखसञ्ज्ञंवाऽन्तोदात्तंबहुव्रीहौ प्रक्षालितमुखः पक्षेनिष्ठोपसर्गेति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनगतिस्वरोपिभवति उपमाने सिंहमुखः जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः ६।२।१७० शारङ्गजग्धः मासजातः सुखजातः दुःखजातः जातिकालेतिकिम् पुरजातः अनाच्छादनात्किम् वस्त्रकृतः अकृतेतिकिं कुराडकृतः कुराडमितः कुराडप्रतिपन्नः अस्माज्ज्ञापकान्निष्ठान्तस्यपरनिपातः वाजातेः ६।२।१७१ जातिकालसुखादिभ्यःपरो

जातशब्दोवान्तोदात्तः दन्तजातः मासजातः ॥

पदप्रकृतिस्वरःहिंसेःपचाद्यचिसिंहः पृषोदरादित्वादाद्यंतविपर्ययः जातिकाल जात्यादिभ्यःपरं
क्तान्तमन्तोदात्तंस्यात् बहुव्रीहौकृतादीन्वर्जयित्वाआच्छादनवाचकात्परंचेन्न सारंगजग्धइति सारंगः पक्षिविशेषःसज्ञायोमस्तोयेनेतिविग्रहः प्रत्युदाहरणेसर्वत्रपूर्वपदप्रकृतिस्वरः तत्रउपशब्दोंतोदात्तः वेसंश्रन् वस्त्रशब्दआद्युदात्तः कुंडशब्दोनविषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः ननूदाहरणेषुप्रत्युदाहरणेषुच निष्ठेतिनिष्ठा तस्यपूर्वनिपातः प्राप्नोतितत्राहास्माज्ज्ञापकादिति इदमेवमनसिविभाव्योक्तंजातिकालसुखादिभ्यः परानिष्ठावाच्येति दंतजातइति ।

नाऽत्यर्थऽति· अनेनप्रथानवचनः प्रथमशब्दोनत्वेकसंख्यावचनऽतिदर्शितं तेनात्रगणनाभावउक्तः उत्तरपदस्येत्यादि·ऽहसमासस्येतिप्रकृते·उत्तरपदादिरित्यतः प्रभृतिउत्तरपदस्येतिचतंत्रेऽहोत्तरपदंकार्यित्वेनाश्रीयतेतेनयदाकदुत्तरपदेतदाकापिपरतोयत्पूर्वंप्रथमेतितत्· अन्तोदात्तंभवतिनतुकर्वंतकप्रत्ययोहिसमासस्यैवान्तोनोत्तरपदस्यउत्तरपदावयवः समासान्ताऽतियष्टेपिप्रथमपूरणयोरिति विशिष्टरूपग्रहणात् कपस्तत्राऽनन्तर्भावाद्पात्तयोरेवस्वरः ॥ ॥ संख्यायाः संख्यायाः परस्तनशब्दोंतोदात्तः स्यात् दर्शनीयस्तनेति· पूर्वंपदप्रकृतिस्वरः दर्शनीयशब्दोऽनीयर्प्रत्ययान्तःरित्स्वरः विभाषा· पूर्वसूत्रोक्तंच्छदसिवास्यात् द्विस्तनीमिति अन्तोदात्तत्वंस्तंगाच्चोपसर्जनाद्ऽतिऽीष् चतुस्तनामिति·पूर्वंपदप्रकृतिस्वरेणाचतेरुरनिति चतुर्शब्दस्यनित्वादाद्युदात्तत्व

संख्यायास्तनः ऽ।२।१९ऽ३ बहुव्रीहावन्तोदात्तः द्विस्तना चतुस्तना संख्यायाः किं दर्शनीयस्तना स्तनः किम् द्विशिराः विभाषाच्छन्दसि ऽ।२।१९ऽ४ द्विस्तनंकरोति संज्ञायांमित्राजिनयोः ऽ।२।१९ऽ५ देवमित्रः ऋष्माजिनम् संज्ञायांकिं प्रियमित्रः ऋषिप्रतिषेधो मित्रे विश्वामित्रऋषिः व्यवायिनोऽन्तरम् ऽ।२।१९ऽऽ व्यवधानवाचकात्परमन्तोदात्तम् वस्त्रमन्तरंव्यवधायिकंयस्य सवस्त्रान्तरम् व्यवधायिनः किम् आत्मान्तरम् स्वभावान्यऽत्यर्थः मुखंस्राङ्गम् ऽ।२।१९ऽ७ गोरमुखः स्राङ्गङ्किम् दीर्घमुखाशाला नाऽव्यपदिक्कच्चऽगोमहत् स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ऽ।२।१९ऽ८ उच्चैर्मुखःप्राङ्मुखःगोमुखःमहामुखः स्थूलमुखः ।

म्· अन्तोदात्तत्वाभावात्स्तंगादितिऽीत्र संज्ञायांमित्रा· एतयोरुत्तरपदयोरन्तउदात्तः स्याद्बहुव्रीहौसंज्ञायाम्· विश्वामित्रऽति· मित्रेचर्षीवितिदीर्घः अत्रबहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिवाधित्वायरत्वादनेनान्तोदात्तत्वंप्राप्तंप्रतिविध्यतेऽन्तोबहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामित्यन्तोदात्तत्वंभवति· व्यवायि· उदाहरणेव्यवधानवाचिनोऽन्तरशब्दान्तात्करोतीतिणिविपचाच्च· प्रत्युदाहरणेत्वन्यवाच्यन्तरशब्दः मुखम्· स्तंगंमुखमुत्तरपदमन्तोदात्तंबहुव्रीहौ· दीर्घमुखाशालेति· मुखशब्देनात्रद्वारप्रदेशः शालापाऽच्यते·स्तंगमऽवादिलक्षणामिहगृह्यते· नतुखमंगंस्तंगमितिव्युत्पत्तिलभ्यम् अन्यथाऽत्रापिस्यादितिभावः नाव्यय· एभ्यः।

अपृक्तइत्येववक्तव्येतन्नजितिभेदेनोपादानमवेणसूत्र्याकृतये।यद्यप्यर्थवत्परिभाषयातन्निवृत्तिःसिध्यतितथापितस्याःपरिभाषायाःअनित्यत्वज्ञापनायतयोःश्रुत्यु
पादानंतेनअनिनस्मनुग्रहणान्यर्थवताचानर्थकेनचतदंतविधिप्रयोजयंतिरितिसिद्धमिति।व्युत्पत्तिपक्षेतूत्तंतत्वात्तृजंतत्वाद्वासिद्धेनपूत्रादिग्रहणंव्यर्थमित्यत
आहानियमार्थमिति।औणादिकानामन्येषांसंज्ञाशब्दानामाभूदित्येतदर्थमित्यर्थः।धातुशब्दस्तौणादिकइनभवतिइतिततोदीर्घोभवत्येवधातारौ।धातारःअ
व्युत्पत्तिपक्षेतुनम्रादिग्रहणंविध्यर्थमिति।पितृभ्रातृप्रभृतीनांदीर्घशंकैवनास्तीतिवोर्थ्यतेनेति।पितरौ।पितरः।भ्रातरौ।भ्रातरः।रत्यादौदीर्घेनित्यर्थः।क्रोष्टेति।
अनङ्हल्ङ्याद्भिोपात्परत्वादपथादीर्घः।सर्वनामस्थानेचेत्यनेनयद्यपिलभ्यतेतथापिपरत्वादृत्तन्नित्येवन्याय्यः।ऋतेष्पनङिएकादेशविधितत्सानन्यत्वेन

ऋतउत्।६।१।९१।ऋदन्तात्डःसिङसोरतिपरेउकारएकादेशस्स्यात्। परत्वात्सस्यापवादात्।४।रेफात्संयोगान्तस्यसस्यैवलोपोनान्यस्य
रेफस्यविसर्गीयःक्रोष्टुः।आमिपरत्वान्नज्वद्भावेप्राप्तेनुमचिरत्नज्वद्भावेभ्योनुट्स्यैविप्रतिषेधेन।।क्रोष्टूनां।क्रोष्टरि।क्रोष्टोः।पक्षेहलादौचश
मभवत्।रत्यृदंताः।हूहूः।हूहौ।हूह्वः।हूहूं।हूह्वो।हूहूनित्यादि।अतिचमूशब्देतुनदीकार्य्यमित्विशेषः।शेषंतुक्रोष्टुवत्तवातप्रमीवत्।हेअतिचमूः।अति
चम्वौ।अतिचम्वाः।अतिचमूनां।अतिचम्वां।खलपूः॥ ९९

तृच्चत्वात्।अन्यथाग्रणीरृतेपिक्रोष्टरावित्यादौरीर्घोनस्यादितिभावः।विभाषातायस्मिन्विधिस्तदादाविति।तदादिविधिरित्याह।अजादिषिति॥ ॐ ॥ऋतउत् ऋकारात्रकारयोरेकादेशोसतिहस्वएवउकारःस्यान्नतुदीर्घइत्येतदर्थंकेनतपरकरणेनभाव्यमानोऽण्कचित्सवर्णान्नगृह्णातीतिज्ञाप्यतेतेनयवलेपरेहकारेमस्यविधीयमानायवला अनुनासिकाभवंतिरात्सस्यसंयोगांतस्यलोपस्त्यनेनेवसिद्धेनियमार्थमिदमित्याह।सस्यैवेतिनान्यस्येति।उक्रोपरिमाङ्इत्यादौरेफात्संयोगांतस्यलोपोनेत्यर्थः।एवसस्यैतिविपरीतनियमोऽत्रनभवति।उरःप्रभृतिषुरा
तसंयोगांतलोपस्यउमानित्यस्यदर्शनात्।परत्वादिति।नचनुडित्यरतिवाच्यंह्रस्वाद्भावेऽतेसन्निपातपरिभाषयानुटोऽप्रवृत्तेश्चरितार्थत्वात्।रतिगावःअमचिरेति।
वारणांतिसृणांक्रोष्टूनामितिक्रमेणोदाहरणानिनानुरेणास्त्रिविषयेप्राप्तसर्वबाध्यंबाध्यसामान्यचिं ॥ ॥

पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः दंतशब्दः खांगशिरामदंता नामित्याद्युदात्तः मासशब्दो ग्रामादीनांचेत्याद्युदात्तः॥ ॥ नञ्सु नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदमन्तोदात्तंस्यात् सभा
सान्ताऽत्तरपदावयवा तेनान्तश्चरत्यन्तर्क्यूरित्यपि अकारस्योदात्तत्वंभवति समासावयवाः समासांताइतिपक्षेतु अस्मिन्सूत्रेसमासस्यैवकार्यित्वमाश्रीयतेनोत्त
रपदस्यकापिपूर्वेमिति ज्ञापकात् यद्यनेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तः स्यात्ततोऽकुमारीकरत्यादावनेनैव सिद्धत्वात्कापिपूर्वेमित्यवाच्यस्यात् कापिश्वेपूर्वेसाकपएवो
दात्तत्वप्राप्तेस्ततः श्वेसोदात्तत्वंविधीयते ह्रस्वान्तेत्यात्पूर्वेमितिवचनाद्दिहदीर्घान्ता एवोदाहृताः उदाहरणानपृते श्वेतिकप् ह्रस्वान्ते ह्रस्वःअन्तोयस्यतद्दिह्रस्वान्त
मितिबहुव्रीहेरन्यपदार्थमुत्तरपदसमासोवाऽट्यत्तरत्याशयेनाह उत्तरपदसमासेवेति अत्रकापिपरइति सामान्यवचनात्तद्दिहान्तमुत्तरपदंसमासोवाऽट्यते

नञ्सुभ्याम् ६।२।१७२ बहुव्रीहावुत्तरपदमन्तोदात्तं अव्रीहिःसुमाषःकापिपूर्वम् ६।२।१७३ नञ्सुभ्यामुत्तरम्पूर्वमुदात्तङ्कापिपरे
अव्रह्मबन्धूकःसुकुमारीकः ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् ६।२।१७४ ह्रस्वान्तेऽउत्तरपदेसमासेचान्त्यात्पूर्वमुदात्तंनञ्सुभ्यांबहुव्रीहौ अव्रीहि
कः सुमाषकः पूर्वमित्यनुवर्त्तते पुनःपूर्वग्रहणंप्रवृत्तिभेदेननियमार्थं ह्रस्वान्तेत्यादेवपूर्वमुदात्तंनकापिपूर्वमिति अत्रकः कवन्तस्यै
वान्तोदात्तत्वम् बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ६।२।१७५ उत्तरपदार्थेबहुत्वेवाचिनोबहोःपरस्यपदस्यनञ्ःपरस्येवस्वरःस्यात् बहुव्री
हिकः बहुमित्रकः उत्तरपदेतिकिं बहुषुमानोस्यसबहुमानः॥ ॥ नन्पूर्वेग्रहणमनर्थकं कापिपूर्वेमित्यनुवृत्तेरतआह पूर्वमित्यनुवर्त्तमानस्ति

प्रवृत्तिभेदेनवाक्यभेदेनतत्रैकेनवाक्येनह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वस्योदात्तत्वंविधीयते द्वितीयेनतुनियम्यते ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेवपूर्वमुदात्तंभवतिनकापिपूर्वमिति तेन
किंसिद्धमत आह कवन्तस्यैवान्तोदात्तत्वमिति नास्तिज्ञायस्यत्रज्ञकः अत्रयद्येवंनियमोनस्यात्तर्हि एतस्याभावेकापिपूर्वमित्यमेवस्वरः स्यात् अस्मिंस्तुनिय
मेसतिनभवति नञ्सुभ्यामितिकवन्तस्यैवभवति बहोर्नञ् नञ्इवनञ्वत् अस्मादेवनिपातनात्त्वेचमीसमर्थाद्विहितः बहूनांभावोभूमा बहो लोपोभूचबहोः
उत्तरपदशब्देनतदर्थोगृह्यते स्वरूपेणोत्तरपदस्यबहुत्वासंभवात् तदाह उत्तरपदार्थेबहुत्वे ति बहुव्रीहिकरत्यादि ह्रस्वान्तेत्यात्पूर्वमिति स्वरः बहुमानइति

पूर्वपदप्रकृतिस्वरः बहुव्रीहौ ॥ ॐ ॥ नगुणा अवयववाचिनोबहोः परेऽति· अवयववाचिनऽतिगणादीनांविशेषणं· उपस· खांगंप्रतिक्रियायोगा भावाद्उपसर्गग्रहणंप्राद्युपलक्षणं· प्रादेरुत्तरंध्रुवंखांगवाचिपशुवर्जितमन्तोदात्तंस्यात्बहुव्रीहौ· प्रत्युदाहरणेपूर्वपदप्रकृतिस्वरः दर्शनीयशब्दोऽनीऽयरप्रत्ययान्तःरित्स्वरः उद्गाहुरिति· क्रोशतीतिशेषः अत्रक्रोशनसमयएवोद्गाहनंसर्वदैवेत्यध्रुवम्· वनंसमासे· बहुव्रीहावित्यस्यनिवृत्त्यर्थंसमासग्रहणं· प्रचणऽति· बहुव्रीहौतत्पुरुषेचपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्तेप्रनिरंतऽतिणात्त्वम्· अन्तःअन्तरशब्दात्यंचेम्याङ्क्षादसोलुक्तद्दाह· अस्मात्पर

नगुणादयोवयवाः ६।२।१७८। अवयववाचिनोबहोः परेगुणादयोनान्तोदात्ताः बहुव्रीहौ बहुगुणारज्जुः बहुसंपदं बहुध्यायः गुणादिरकृतिगणाः अवयवाः किं बहुगुणोद्विजः अध्ययनश्रुतसदाचारादयोगुणाः उपसर्गात्खाङ्गध्रुवमप्यृक् ६।२।१७७ प्रवृद्धः प्रललाटःध्रुवमेकरूपं उपसर्गात्किम् दर्शनीययष्टिः खाङ्गङ्किंप्रशाखोवृक्षः ध्रुवङ्किं उद्गाहुः अपशुकिं विपशुः वनंसमासे ६।२।१७८ समासमात्रेउपसर्गादुत्तरंयदवनमन्तोदात्तं तस्यैदिमेप्रवरो अन्तः ६।२।१७९ अस्मात्परम्वनमन्तोदात्तं अन्तर्घरणौ देशः अनुपसर्गोर्थमिदम् अन्तश्च ६।२।१८० उपसर्गादन्तःशब्दोन्तोदात्तः पर्य्यन्तःसमन्तः ननिविभ्याम् ६।२।१८१ न्यन्तः। व्यन्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेयणिचक्तेउदात्तस्वरितयोर्य्यणऽतिस्वरितः परेरभितोभाविमण्डलम् ६।२।१८२ परेः परमभितउभयतोभावोयस्यास्तितत्कूलादिमण्डलंचान्तोदात्तं परिकूलं परिमण्डलं ॥ ९९

मिति· अन्तःशब्दात्परमित्यर्थः अन्तर्वणऽति· अत्रापितेनैवणात्त्वम्· अनुपसर्गोर्थमिति· उपसर्गेनुपूर्वेणोवसिद्धम्· ननिविभ्यो। निविभ्या मुत्तरोऽन्तःशब्दोनान्तोदात्तः स्यात्· पूर्वपदप्रकृतिस्वरऽति· बहुव्रीहिसमासेबहुव्रीहौप्रकृत्येतितत्पुरुषेतत्पुरुषेतुल्यार्थेत्यनेन परेरभितः परेरुत्तरोभिशब्दोभाववाचिमंडलंचान्तोदात्तंस्यात् अभितोभावीत्यस्यार्थमाह· अभितोभावोऽस्यामीति अथवाअभितः उभयतोभवतिनद्यादेकूलादिकमित्यभितोभावीसुप्यजातावितिणिनिः परिकूलमिति· बहुव्रीहिः प्रादिसमासोऽव्ययीभावोवा तत्रबहुव्रीहौतत्पु

रूपेचपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्तेऽव्ययीभावेतुपरिप्रत्युपापेतिकूलतीरेतिचप्राप्ते परितःकूलमस्यपरिगतंकूलमितिकूलात्कूलं वर्जयित्वेत्यर्थेऽति उत्कास्याभावेऽविग्रे
हः॥ ॥ प्रादः प्रादुत्तरमस्यांगवाचिसंज्ञायामन्तोदात्तंस्यात् प्रगृह्यमिति प्रादिसमासः बहुव्रीहिर्वा प्रपूर्वमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः निरुदकमित्यादि निर्गत
मुदकंयस्मादितिबहुव्रीहिः निर्गतमुदकमितिप्रादिसमासोवा उदकस्याभावइत्यव्ययीभावेतुसमासांतोदात्तत्वेनैवसिद्धम् अभे अभेरुत्तरपदमुखमन्तोदात्तंस्या
न्नउपसर्गोत्स्यांगमितीति मुखंस्यांगमितिनञभवतिनाव्ययं यदिकृच्छ्रेतिनिषेधात् अपाच्च अपादुत्तरमुखमन्तोदात्तंस्यात्समासे अपमुखमिति प्रादिसमासेव
हुव्रीहौचपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्तेमुखंचजयित्वेत्यव्ययीभावेयिपरिप्रत्युपावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्विति प्राप्तेऽयमारंभः उत्तरार्थइति उत्तरत्रअपादित्यस्यैवानुवृ

प्रादऽस्याङ्गसंज्ञायाम् ६।२।१८३ प्रगृह्यं असाङ्गङ्किं प्रपदं निरुदकादीनिच ६।२।१८४ अन्तोदात्तानिनिरुदकम् निरुपलम् अभेर्मुख
म् ६।२।१८५ अभिमुखम् उपसर्गोत्साङ्गमितिसिद्धेबहुव्रीत्यर्थमध्रुवार्थमस्याङ्गार्थञ्च अभिमुखशाला अपाच्च ६।२।१८६ अप
मुखं योगविभागउत्तरार्थः स्फिगपूतवीणाऽञ्जाध्वकुक्षिसीरनामनामच ६।२।१८७ अपादिमान्यन्तोदात्तानि अपस्फिगम् अपपू
तं अपवीणम् अञ्जस अपाञ्जः अध्वन् अपाध्वा उपसर्गोदध्वनइत्यस्याभावेऽदं एतदेवज्ञापकंसमासान्ता नित्यत्वे अप
कुक्षिः सीरनाम अपसीरम् अपहलं अपनामस्फिगपूतवीणाकुक्षिग्रहणमबहुव्रीत्यर्थमस्याङ्गार्थञ्च ॥ ६ ॥ ॥

क्तिर्यथास्यात् अभेर्मा भूत् स्फिगपूत नामग्रहणंसीरेणैवसंबध्यतेनस्फिगादिभिःस्फिगपूतकुक्षीणांपृथग्ग्रहणादितिहरदत्तःतेनस्फिगपूतकुक्षयःपर्यायाइति
निश्चीयते उपसर्गोदध्वनइत्यस्याभावइति उपसर्गोदध्वनइदंसमासांताच्चत्ययविधायकंतदभावेतासिन्नस्तिचेत्यत्ययस्यचित्त्वादेवसिद्धम् ननूपसर्गोदध्व
नइत्यनेननित्योच्चविधीयतेतत्कथमुक्तमित्यस्याभावइतीत्यत्राह एतदेवज्ञापकमिति यदिहिनित्यःसमासान्तःस्यात् अध्वग्रहणमिहानर्थकंस्यात्
अच्प्रत्ययस्यचित्त्वादंतोदात्तस्यसिद्धत्वात् कृतेतुअध्वग्रहणंज्ञापयति समासांता अनित्याइति स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमिति यदात्वेतानिस्त्रांगवाची

निश्चवाणिच्भवंतिवक्तीहिश्चरूमासस्नादोयसर्गोत्सांगमित्येवसिद्धम् ॥ ॐ ॥ अधे अधेरुत्तरमुपरिस्थेवाचिश्चनोदात्तंस्यात् उपरितिष्ठतीत्युपरिस्थं सुपि
स्थइतिकः तदेतद्दर्शयति दंतस्योपरीति अधिकरणमिति अधिक्रियतेऽस्मिन्नित्यधिकरणंनेतदुपरिस्थवाचिविशेषणं स्थवाची अत्रकडुत्तरपदप्रकृति
स्वरेणाककारउदात्तः अनुमेषइति उत्तरपदार्थस्याप्राधान्यंदर्शयति श्वेवपदार्थप्रधानः प्रादिसमासोयमिति प्रधानार्थंचकनीयोग्रहणमिति अन्यत्रा

अधेरुपरिस्थम् ई।२।१९८ अध्यारूढोदन्तोऽधिदन्तः दन्तस्योपरिजातोदन्तः उपरिस्थङ्किं अधिकरणं अनोरप्रधानकनीयसी
ई।२।१९९ अनोः परमप्रधानवाचिकनीयश्चान्तोदात्तं अनुगतोज्येष्ठमनुज्येष्ठं श्वेवपदार्थप्रधानः प्रादिसमासः अनुगतःकनीयान
नुकनीयान् उत्तरपदार्थप्रधानः प्रधानार्थंचकनीयोग्रहणं अप्रेतिकिम् अनुगतोज्येष्ठोनुज्येष्ठः पुरुषश्चाऽन्वादिष्टः ई।२।१९०
अनोःपरोऽन्वादिष्टवाचीपुरुषोऽन्तोदात्तः अन्वादिष्टः पुरुषोनुपुरुषः अन्वादिष्टःकिं अनुगतःपुरुषोऽनुपुरुषः अतेरकृत्यदे ई।२
१९१ अतेःपरमकृदन्तमप्यदशब्दश्चान्तोदात्तः अत्यङ्कुशोनागः अतिपदागायत्री अकृत्यदेकिं अतिकारः अतेर्ङीनुलोपश्चेतिवाच्यम् इह
माभूत् शोभनोगार्ग्योऽतिगार्ग्यः इहचस्यात् अतिक्रान्तःकारुकमतिकारुकः नेरऽनिधाने ई।२।१९२। निधानमप्रकाशनं ततोन्यद
निधानम्प्रकाशनमित्यर्थः निमूलं न्यक्षम् अनिधानेकिम् निहितोदराडोनिदराडः प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे ई।२।१९३ प्रतेःपरेश्वा
दयोऽन्तोदात्ताः प्रतिगतोंशुः प्रत्यंशुः प्रतिजनः प्रतिराजा समासान्तस्यानित्यत्वान्नटच् उपाव्यञ्जिनमङ्गोरादयः ई।२।१९४ उपा
त्यरंयत्व्यच्कमजिनञ्चान्तोदात्तन्नात्पुरुषेगोरादीन्वर्जयित्वा उपदेवः उपेन्द्रः उपाजिनं अगोरादयःकिम् उपगोरः उपतैषः तत्पु
रुषेकिम् उपगतःसोमोस्मसउपसोमः

प्रधानग्रहणेनैवसिद्धत्वात् अनुगतोज्येष्ठइति विग्रहविशेषेणप्रधानवाचित्वंज्येष्ठशब्दस्यदर्शयति पुरु
षअन्वादिष्टइति अनुपश्चादादिष्टः कथितः कस्मिंश्चित्कथितेयोन्यःकथ्यतेसअन्वादिष्टइत्यर्थः अतेरकृत्यदे अकृच्चपदेचअकृत्यदेतदाह अकृदंतपदशब्द

अति अत्यंकुशः इति अंकुशमतिक्रांतः इति विग्रहः अतिकारकः इति शोभनं कारकं पूजार्थीयमति अतेर्भीनुलोपः इति अत्यंकुशादौ वृत्तिविषयेऽति शब्दोऽतिक्रां
न्तार्थे वृत्तिरिति क्रमेरप्रयोगएवधातुलोपः अतिगाम्यति यथान्यासेत्त्वाभावेऽपि प्राप्नोतिगाम्यशब्दस्यादंतत्वात् तस्मादव्याप्तिव्याप्तिपरिहारार्थमङ्गत्यङ्ग्रहणं
तदपनीयधातुलोपइतिवक्तव्यमित्यर्थः नेरनि निशब्दादुत्तरपदमन्नोदात्तंस्यादनिधानेर्थे निमूलमिति निर्गतंमूलमस्यनिर्गतंवामूलंनिर्मूलं निर्देड इति निश
ब्दोनिधानार्थेवर्त्तते कथंपुनर्निशब्दस्यायमर्थइतिचेच्छृणु प्रादयोहिवृत्तिविषयेसंकीर्यसाधनमाहुःसमासांतस्यानित्यत्वादिति ह्रहराजन्शब्दस्यायएव

सोरवक्षेपणे ॥ ११९५ सुप्रत्यवसितःसुस्त्रपूजायामेव वाक्यार्थस्त्वनिन्दाश्रूसूयायांतथाभिधानात् सोः किम् कुत्राह्लराः अवक्षे
पणेकिम् सुवृषणाम् विभाषोत्यच्छे ॥ ११९६ उत्क्रान्तःपुच्छान्तउत्यच्छः २ यदातुपुच्छमुदस्यतिउत्यच्छयते एरच् उत्यच्छस्त
दाद्यादिस्वरेणानित्यमन्नोदात्तत्वेप्राप्तेविकल्पोऽयम् सेयमुभयत्रविभाषा तत्पुरुषेकिम् उदस्तम्पुच्छेयेनसउत्यच्छः द्वित्रिभ्यांपा
दाद्यादिस्वरेणानित्यमन्नोदात्तत्वेप्राप्तेविकल्पोऽयम् सेयमुभयत्रविभाषा तत्पुरुषेकिम् उदस्तम्पुच्छेयेनसउत्यच्छः द्वित्रिभ्यांपा
दन्मूर्द्धसुबहुव्रीहौ ॥ ११९७ आभ्यांपरेष्वन्नोदात्तोवा द्वियाच्चतुष्याच्चरथाय त्रिपादूर्ध्वेद्विदन् त्रिमूर्द्धानंसप्तरश्मिंमूर्द्धन्नित्य
दन्मूर्द्धसुबहुव्रीहौ ॥ ११९७ आभ्यांपरेष्वन्नोदात्तोवा द्वियाच्चतुष्याच्चरथाय त्रिपादूर्ध्वेद्विदन् त्रिमूर्द्धानंसप्तरश्मिंमूर्द्धन्नित्य
कृतसमासान्तएवमूर्द्धशब्दः तस्येतत्प्रयोजनमसत्यपिसमासान्तेअन्नोदात्तत्वंयथास्यात् एतदेवज्ञापकमनित्यःसमासान्तोभवतीं
ति यद्यपिचसमासान्तः क्रियतेतथापिबहुव्रीहिकार्यसिद्धार्थंतदेकदेशत्वाच्चसमासान्तोदात्तत्वंपक्षेभवत्येव द्विमूर्द्धः २ त्रिमूर्द्धः २ द्वित्रि
भ्यांकिम् कल्याणमूर्द्धी बहुव्रीहौकिं द्व्यामूर्द्धीद्विमूर्द्धी ॥ ११ ज्ञापयति समासान्ता अनित्याइति अन्यथाराजाहःसखिभ्यष्टजितिटचश्चित्त्वादे

वसिद्धंस्यात् ॥ ॥ सोरव सोरुत्तरपदंनिंदायामन्नोदात्तंस्यात्तत्पुरुषे सुप्रत्यवसितइतिसुः पूजायामितिसमासः
तेनसुप्रत्यवसितेत्यादिविधिर्नेशंकनीयः ननुयदिसुशब्दोऽत्रपूजायांवर्त्ततेकथंतर्हिक्षेपेगम्यतइत्याह वाक्यार्थस्त्विति कथमित्याह असूययेति यः
खल्वनर्थेउपस्थितेसुखायमानआस्तेतत्प्रत्यवमुक्तोक्षेपेगम्यते विभाषोत् उच्छ्वात्परःपुच्छशब्दः अन्नोदात्तोवास्यात्तत्पुरुषे सेयमुभयत्रविभाषेति ।

आद्यायांतुच्युत्पन्नो अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणवाधितत्वात्समासस्यांतोदात्तत्व मप्राप्तम् द्वितीयायांतुच्युत्पत्तौयाथादिस्वरेणनित्यमन्तोदात्तत्वंप्राप्नमितिऋ
लोभयत्रविभाषा द्विवचनेभ्यः पादिति ऋताकारलोपोपपद्यते दादिति ऋतदादेशोदंतशब्दस्याभ्यामिति द्विवचनेभ्यांद्विपादिति द्वौपादौयस्येति द्विपात्संख्यासुपू
वस्येतिपादशब्दस्याकारलोपः द्विदन्निति चयसिदंतस्यदत् मूर्द्धन्नित्यत्रऋतसमासांतएवमूर्द्धन्शब्दइति एतच्चमूर्द्धस्विति निर्देशादेवावसीयते अन्यथा
मूर्द्धेष्विति निर्देश्यस्यात् किमर्थंपुनरृकृतसमासांतएवनिर्दिश्यत्यतआहतस्येतियच्चऋतसमासांतस्योपादानं तद्धियदासमासांतः क्रियते तदानप्राप्नोति
स्याशब्दान्तरत्वादित्यतआहयदायीति इहहिबहुव्रीहिः कार्यित्वेनोपात्तोनमूर्द्धन्मूर्द्धन्शब्दःतदेकदेशत्वाच्चेति तस्यबहुव्रीहेरेकदेशः समासान्तस्तस्मा
वस्तत्संतस्मादितिसएवार्थः तदेकदेशित्वादिति पाठेतुसबहुव्रीहिरेकदेशी अवयवीयस्यसतदेकदेशीसमासांतस्तद्भावः सत्संतस्मादितिसएवार्थः तदेवव

सक्थ्न्वाऽक्रान्तात् ई।२।१९८ गौरसक्थः अश्वासक्थः अक्रान्तात्किम् चक्रसक्थः समासान्तस्यचश्चित्वान्नित्यमेवान्तोदात्तत्व
मभवति पराद्यस्कन्दसिबहुलम् ई।२।१९९ स्कन्दसिपरस्यसक्थशब्दस्यादिरुदात्तोवा अन्यत्रसक्थमालभेत अत्रवार्तिकम्॥ पराद्यै
श्चपरान्तश्चपूर्वान्तश्चापिदृश्यते पूर्वोदयश्चदृश्यतेव्यत्ययोबहुलन्नातश्चितिपराद्यैर्जविजाताउरुक्षया परान्तः नियतमुष्टिहत्येयायस्त्रि
चक्रःपूर्वान्तः विष्वायुर्द्वेहि॥ ॥ इतिसमासस्वराः॥ ॥ ॥ ९९ बहुव्रीहेः कार्यित्वात्तदेकदेशत्वाच्चसमासांतस्येतियदासमासांतः क्रियतेतदाप्ययंविधि

र्भवत्येव द्विमूर्द्धेति द्विविभ्यांषमूर्द्धेतिषः कल्याण मूर्द्धेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरएवात्रभवति कल्याणशब्दोलघावन्तइत्यादिनामथोदात्तः॥ ॥ सक्थ्नु
च वहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोरितिषजन्तः सक्थशब्दउत्तरपदमन्तोदात्तेवास्यात् सचेत्कशब्दांतात्य रोनभवति चित्वान्नित्यमन्तोदात्तत्वेप्राप्तेऽयंविकल्प्यते गौ
रसक्थइति पक्षेपूर्वपदप्रकृतिस्वरः शुक्लगौरसोणादिरितिगौरस्याद्यन्नादुदात्तोतेनात्रत्रेस्वर्यं अश्वासक्थइति कृत्यसृभ्योक्त्रःस्त्रियेरङ्वोपधायादिति
रसक्थइति पक्षेपूर्वपदप्रकृतिस्वरः शुक्लगौरसोणादिरितिगौरस्याद्यन्नादुदात्तोतेनात्रत्रेस्वर्यं अश्वासक्थइति कृत्यसृभ्योक्त्रःस्त्रियेरङ्वोपधायादिति
अश्वासशब्दोतोदात्तः सचश्चित्वादिति एतेनचित्स्वरस्यापवादःप्राप्तविभाषेयमितिदर्शयति पराद्यैस्कन्दसि परशब्देनात्रसक्थशब्दएवतस्यैवपूर्वपदत्वे
सन्निहितत्वात्तदाह परस्यसक्थशब्दस्येति ननुतर्हिपरग्रहणमनर्थकंप्रकृतोहिसक्थशब्दोनुवर्त्तते नेतदस्ति बहुव्रीहेरपिप्रकृतत्वात्तस्याप्युदात्तत्वशंकेतविभाषा

त्युच्छ्रित्यतोविभाषेतिचतीमानेबहुलग्रहणंबहूर्थग्रदर्शनार्थं वहुलग्रहणस्यार्थश्लोकेनदर्शयति परादिश्चेति उरुक्षयेति उरूणांक्षयोनिवासइतिविग्रहः क्षयोनिवासइतिक्षयशब्दआद्युदात्तः समासस्येत्यंतोदात्तवाधित्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वप्राप्तेतत्याथादिस्वरेणवाधितेअतोवाबहुल केनोत्तरपदाद्युदात्तत्वेणत्वक्षिनिवासगत्योरितिधातोर्बहुलकाद्धिकरणेएरजितिमाधवेनोक्तंवस्तुतस्तुघप्रत्ययान्तःक्षयशब्दइतिहरदत्तोक्तरीत्याथाथा दिस्वरस्येहाप्राप्तौ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैवसिद्धे परादिश्चेत्यसोदाहरणंतुचोदयित्वासूत्रतानामितिवोध्यम् ऊनयरिहारेण चुरादिण्यन्तःणिच्किंप सुदिस्वरस्येहाप्राप्तौ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैवसिद्धे परादिश्चेत्यसोदाहरणंतुचोदयित्वासूत्रतानामितिवोध्यम् ऊनयरिहारेण चुरादिण्यन्तःणिच्किंप सु तरामूनयत्यप्रियमितिसून् तदन्तंचसूत्रंतत् अयस्मयादीनीतिभत्वान्नलोपेन मुष्टिहत्येति मुष्ट्याहननंमुष्टिहत्या हनस्तोचेतिसुचन्तेउपपदेक्यप् कृदु त्तरपदप्रकृतिस्वरेत्रप्राप्तः त्रिचक्रइति बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरःप्राप्तः।।विश्वायुरितिविश्वमायुर्येस्मिन्नितिबहुव्रीहिः विश्वशब्दःकृत्प्रत्ययांतःपूर्व त्तरपदप्रकृतिस्वरेत्रप्राप्तः त्रिचक्रइति बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरःप्राप्तः।।विश्वायुरितिविश्वमायुर्येस्मिन्नितिबहुव्रीहिः विश्वशब्दःकृत्प्रत्ययांतःपूर्व पदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तःप्राप्तः।। ※ ।। इतिस्वरसुबोधिन्यांसमासस्वरप्रकरणंसमाप्तम्।। ※ ।। तिङो पचतिगोत्रमिति गोत्रेकुलेपीडयतीत्यर्थः एव

तिङोगोत्रादीनिकुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ८।१।२७ तिङन्तात्परादेर्गोत्रादीन्यनुदात्तान्येतयोः पचतिगोत्रे पचतिपचतिगोत्रं एवंप्रवचनप्रह सनप्रकथनप्रत्यापनादयःकुत्सनाभीक्ष्ण्ययग्रहणम्पाठविशेषणम् तेनान्यत्रापिगोत्रादिग्रहणेकुत्सनादावेवकार्ष्येज्ञेयं गोत्रादी निकिम् पचतिपापम्कुत्सेतिकिम्।खनतिगोत्रंसमेत्यकूपं।। ९९ हिकुत्साभवति आभीक्ष्ण्येउदाहरणमाह पचतिपचतिगोत्रमिति अनेकार्थ त्वात्यचिःकरोत्यर्थेवर्त्तते विवाहादौगोत्रेउनःउनःसुखीकरोतीत्यर्थः नित्यवीप्सयोरितिद्वित्वम् ननुकिंकुत्सनाभीक्ष्ण्ययग्रहणंगोत्रादीनांपाठविशेषणमेतयो रर्थयोर्गोत्रादीनिभवन्ति तानिचतिङः परणयनुदात्तानिभवंति आहोस्विदनुदात्तविशेषणंतिङः परणिगोत्रादीन्यनुदात्तानिभवंत्येतयोरर्थयोरितिअस्मि न्विचारेनिर्णयमाहकुत्सनाभीक्ष्ण्ययग्रहणमिति अयंचार्थोयोगविभागाल्लभ्यतेतिङोगोत्रादीनीत्येकोयोगोऽनुदात्तविधानार्थःकुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरितिद्वितीयोयोगःगोत्रादीनीत्येवपरिभाषेयं रहशास्त्रेगोत्रादीनिकुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाण्येवग्राह्याणीतेनकिंसिद्धंभवतीत्यत्रआहतेनेति अन्यत्रापीति त्रनचिद्वि गोत्रादित्रिद्वित्तोभ्रेडितेष्वगतेरित्यत्र पचतियापमिति क्रियाविशेषणम् खनतिगोत्रंसमेत्यकूपमिति गोत्रंकुलंसमुदितंभूत्वाकूपंखनतीत्यर्थः ।। ।।

तिङुः अनुदात्तसर्वमितिवर्ततेतदाहनिहन्यतइति· सर्वानुदात्तताविधातइतिवैयाकरणानांव्यवहारः अतिङइतिकिमुपचतिभवति·एककर्तृकापचिक्रियाभवतीत्यर्थः·नन्वतिङ्ग्रहणंव्यर्थंसमानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशाइत्युक्तत्वात्·एकस्मिंश्चवाक्येतिङन्तद्वयाभावादितिचेत्सत्यम्·सूत्रकारेणसमानवाक्यापिकात्यायनेनकृतइत्यतिङ्ग्रहणमकारि·भाष्येतुअतिङ्ग्रहणंप्रत्याख्यातेनलुङ्लङ्क्ष्वडुदात्तः·स्वःकर्त्तीस्वःकर्त्तीराविति·तासेःपरस्यलसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वेकृतेतासिरुदात्तः·एकवचनेद्विर्लोपेकृतेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणडाउदात्तः निपातैः यदित्यादीनायत्रेत्यनानाङ्क्ष्वेतृतीयायाःसोचोलुक्कृतनञुक्तशब्देनसमासः निपातैरितिविशेषणस्यानन्वयापत्तेरुक्तदाह एतैर्निपातैरिति· यत्यदिहन्नकुवित्नेत्तच्चणकच्चित्यत्रएतैरित्यर्थः यच्चदार्थेचहेतौचविचारेयदिचेच्चणः

तिङुः॰तिङः ८।१।२८अतिङ्न्नात्यदात्यरन्तिङ्न्नंनिहन्यते अग्निमीले नलुङ ८।१।२९ लुङ्न्न्नन्निहन्यते स्वःकर्त्तीनिपातैर्य्यच्चदिहन्नकुवित्नेच्चणकच्चिद्यत्रयुक्तम् ८।१।३० एतैर्निपातैर्युक्तन्निहन्यते यदग्नेस्यामहं त्वम् युवंयदिकृथःकुविदङ्गआसन्नत्रचिन्तिमिस्वक्षमाकच्चित् उतासोयत्रपितरोभवन्ति नहप्रत्यारम्भे ८।१।३१ नहेत्येनेनयुक्तन्तिङन्नानुदात्तम् प्रतिषेधयुक्तआरम्भःप्रत्यारम्भः नहभोस्यसे प्रत्यारम्भे किं नहवैतस्मिन्लोकेदक्षिणामिच्छति सत्यम्प्रश्ने ८।१।३२ सत्ययुक्तन्तिङन्नेनानुदात्तंप्रश्नेसत्यं भोस्यसे प्रश्ने किम् सत्यमङ्गउतवयमिन्द्रंस्तवाम ॥ ० ॥

हतहर्षेनुकंपायांवाक्यारम्भविषादयोः कच्चित्प्रश्नेनेतनिषेधप्रशंसायांकुवित्स्मृतं यत्रेत्याधोरे·
तत्रमूलेकुविदुदाहृतः अन्येप्यूह्याः तत्रग्रहणंसाक्षात्तंवेधप्रतिपादनार्थं यदग्नेस्यामिति· स्वस्तेलिङन्तम्·चक्षमाकच्चिदिति·चक्षमेतिलिङ्प्रत्ययस्वरेणतोदात्तंकच्चिदर्थंनिपातसमुदायः पदकालेकृतचिदितिविच्छिद्यपागत· निपातैः किम्·यत्कूजतिशकटम्· एतीतियत्·इणः शतरिरूपम्·इणोयणितियणः ननुप्रतिपदोक्तत्वात् यदादिभिःसाहचर्याच्चनिपातस्यैवयच्छब्दस्यग्रहणंस्यादितिचेत्सत्यम्· एतदेवज्ञापयति·अस्मिन्प्रकरणेनेदमुभयमव्यवस्थापकमिति·तेनयावद्यथाभ्यामित्यत्रयत्तदेतेभ्यःपरिमाणेवतुबितिवुत्यादितस्यापिलाक्षणिकस्यनिपातस्यापिग्रहणंभवति·यावत्स्तोतृभ्योरदोगृ

णानाऽति· अत्रारद्दत्यद्स्वरेणानुदात्तम्· सुक्तायहरणेकिम· अन्यान्वितेमाभूत· यत्रकचेतमनोदक्षेदधसऽत्तरमिहयत्रेत्यस्योत्तरमित्यनेनसाक्षात्सवेधः दधाऽरणेः अनुदात्तेत· नहः प्रत्यानहश्चेतिनिपातसमुदायोनिषेधेवर्त्तते· नहमोस्यश्नुते· अदुपदेशात्परत्वात्सरत्यस्यनिघातःस्मप्रत्ययस्वरेणमध्योदात्तपदम्· पूर्वमुक्तेत्युक्तेपुनःकोधेनापहासेनवापुनःपुनःप्रतिषेधश्चोद्यतेभोजनेकरिष्यसिसएवमुच्यते· नहवेतस्मिन्निति· तस्मिनशब्दःकिट्स्वरेणानुदात्तःलोकशब्दःपचाद्यजन्तत्वादन्तोदात्तः दक्षिणशब्दःस्वागशिटामदंतानामितिशिट्लादनुदात्तःसत्यमोस्यसऽति· मध्योदात्तम्॥ ॥ अंगा प्रातिलोम्येप्रतिकूलकारित्वंततोन्यदमिमतकारित्व मप्रातिलोम्ये· एवंचानुलोम्यऽतिवक्तव्यम· अंगशब्दउदाहरणेनुज्ञायांप्रत्युदाहरणेत्वमर्षे· अङ्गकुर्वितिकरोतेर्लोएमध्यमपूरुषैकवचनेसि

अङ्गाऽप्रातिलोम्ये८।१।३३ अङ्गेत्यनेनयुक्तान्तिङन्तान्नानुदात्तं अङ्गकुरु अप्रातिलोम्येकिं अङ्गकूजसिदृषलदद्दानीन्तास्यसिजात्म अनभिप्रेतमसौकुर्वन्प्रतिलोमोभवति हिच ८।१।३४ हियुक्तान्तिङन्तान्नानुदात्तम् आहिष्मानर्यमहं आहिरुक्तम् कुन्दस्यऽनेकमपिसाकाङ्क्षम्।८।१।३५ हीत्यनेनयुक्तंसाकांक्षमनेकमपिनानुदात्तं अनृतंहिमतोवदति पाप्मानंचैनंपुनाति तिङन्तद्वयमपिननिहन्यते यावद्यथाभ्याम् ८।१।३६ आभ्यांयोगेतिङन्तान्नानुदात्तं यथावित्कारवमावंत॥

॥ ए तस्यसेत्यपिचेतिहिरादेशःतनादिकात्र्भ्यःसार्वधातुकेतिकरोतेर्ग्रहणात्र तउत्सार्वधातुके· उत्तश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वादितिहेलिक्कुर्वित्युप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तंहिच· अत्रापिप्रातिलोम्यऽतिसंबध्यते· आहिष्मेति· स्मशब्दोनिपातोपिचादित्वादनुदात्तः दीर्घत्वंवत्वंचछंदसिप्रातिलोम्येनहि कूजवृषल· उदाहरणेहिशब्दावधारणेहेतौवासचप्रत्युदाहरणेत्वमर्षे· कुंदस्य अनेकमपीति· अपिशब्दादेकं तत्रानेकमुदाहरति· अनृतंहीति· हियंतरत्यर्थे यस्मादयंमंत्रोनृतंवदतितंतःपाप्मा पापमेनंपुनाति· अनृतवदनदोषेणायज्यंतरति तात्पर्यार्थः एकस्योदाहरणम्· अग्निर्हि पूर्वमुदजप्रतमिन्द्रोनूदयन्· अत्रएकमजमित्यनुदात्तम· परंनिहतम· अत्रहेतुहेतुमद्भावस्योक्तोहिरित्यनेकमपितिङन्तोहिसक्तंभवति· अत्रपूर्वेणसर्वस्यनिघातप्रतिषेधेप्राप्तेक्वचिदनेकस्यक्वचिदेकस्यस्यादितिवचनेतत्रकुंदस्यदृष्टानुविधानाद्यथाप्रयोगंव्यवस्था

यावद्यथाऽयंतृतीयापंचमीत्याह॰ आभ्यांयुक्तमिति॰ तेनपरभूतयोरपिभवति॰देवदत्तः पचतियावदिति॰यावच्छब्दोनिपातश्चानिपातश्चयदीत्यत्र
ज्ञापितत्वात्॰ आद्यःसाकल्येद्वितीयःपरिमाणेपाणिकोवतुप्रत्ययान्तः॰यथाशब्दोयोग्यतादिषु॰यावत्तमिति॰ यवत्तेलौकिकमध्यमपुरुषद्विवचनेम्॰यावच्छब्दो
दाहरणंतु॰यावद्भुंक्तेदेवदत्तःपचतियावदिति॰ यावत्स्तोतृभ्योऽदोगुणानारंभि॰रविलेखनेलङि॰सिपि॰अट्॰ अट्स्वरेणाद्युदात्तं॰॥ ॐ ॥ पूजायांनानु
दात्तमिति॰ अनुदात्तएवभवतीत्यर्थः॰ यावद्देवदत्तइति॰ पूर्वेणात्रनिघातप्रतिषेधोव्यर्थायेदिभवति॰उपसर्गेणेतिनियमाद्व्यक्तिप्रसंगाभावेऽनंतरग्रहणंश
क्यमकर्तुं॰ उपसर्गेयावद्यथाभ्यांयुक्तमनंतरमुपसर्गेणाव्यवहितंतिङंतंपूजायांविषयेनानुदात्तं स्यात्॰ अनंतरमित्येवेति॰ नचानन्तर्यंसोपसर्गस्यनतिङं॰

पूजायान्नानन्तरम् ८।१।६७ यावद्यथाभ्यांयुक्तंतिङन्नम्पूजायान्नानुदात्तं यावत्पचतिशोभनम् यथापचतिशोभनं पूजायांकिंयावद्भुङ्क्ते
अनन्तरङ्किंयावद्देवदत्तःपचतिशोभनं पूर्वेणात्रनिघातःप्रतिषिध्यते उपसर्गेव्ययेतच्च ८।१।३८ पूर्वेणानन्तरमित्युक्तंउपसर्गेव्य
वधानार्थंवचनम् यावत्पचतिशोभनम् अनन्तरमित्येव यावद्देवदत्तःपचतिशोभनम् तुपश्यपश्यताहेः पूजायाम् ८।१।३९।
एभिर्युक्तंतिङन्नानिहन्यतेपूजायाम् आदहस्वेमामनुष्वनगौर्मित्त्वमेरिरे अहोच ८।१।४० एतद्योगेनानुदात्तं पूजायाम् अहोकटङ्क
रिष्यतिपचतिशोभनम्॥

न्तमात्रस्य प्रपचतीति प्रणन्द्राद्युदात्तः तुपश्यःतुप्रभृतीनि पूजाविषयाणि॰ उदाहरणानितुमाणवकोभुंक्ते॰ पश्यमाणव
कोभुंक्ते॰ माणवकस्तुभुंक्तइति॰ आश्चर्येतुशब्दइति॰ भोजनस्यपूजागम्यते॰ एवमन्यत्रापि॰पूजायांकिम्॰ पश्यमृगोधावति॰ तत्तत्कथनमेतत्॰ ननुपूजायांनान
न्तरमित्यतः पूजागामिति चेत्तिङ्मानेपूजायग्रहणंव्यर्थमिति चेन्नैवम्॰ पूजायग्रहणंनिघातप्रतिषेधार्थं॰ तद्हिपूजायग्रहणंप्रतिषेधस्यप्रतिषेधेनसंबद्धम्॰ तत्त्व राम॰ ४३
तश्चैतदनुवृत्तौविहापिनलुडित्यादिकेविषयेप्रतिषेधस्यप्रतिषेधः स्यात्॰ माभूदेवंनिघातस्यैवयथास्यादित्येतदर्थंपूजायग्रहणं॰ किंचानन्तरमित्येवंतद्भू
न॰ ग्रहत्वविशेषेणेष्यते॰ अहोच॰ अहोदेवदत्तः पचतिशोभनमित्युदाहरणम्॰ इदमर्थंयोगकरणमुत्तरार्थम्॰ उत्तरोयोग अहोयोगएवयथास्यात्तुप्रभृतिषियोग

ताश्रयणात्। अतएवगुणादीर्घोत्वानामपवादइतिवक्ष्यतितथाचाविशेषान्नडप्यनेनवाध्यतइतिकथमिहविप्रतिषेधः। उत्सर्गापवादयोस्तदयोगादितिचेत्। अत्रा
हुः। अतएवतदंशेविप्रतिषेधं दृष्ट्वेत्यनतिसृचतसृइतिचापकान्नडितिभाष्यकृतोक्तं। एवंचनमनूङ्झावाभ्यामित्येवसुवचमितिइत्यदंताः। हहूरितिगंधर्वविशे
षनामकमव्युत्पन्नंप्रातिपदिकमिदं। हह्वावितिदीर्घोच्चेतिचेतिपूर्वसवर्णदीर्घनिषेधेसतीकरतियणादेशेअतिचमूशब्देत्यतिप्रथमलिंगग्रहणाच्चेत्युक्तेःतथाचैव
मतिचम्वादयइतिप्राचोक्तंनादरेणेत्यभिप्रायः। खलपूरितिखलंपूनातीतिपूञः क्विप्॥ ॐ॥ओःसुपि॥इणोयणित्यतोयण्। एरनेकाचइतिसूत्रेचसर्वमनु

ओःसुपि।६।४।८३। धात्ववयवसंयोगपूर्वोनभवतियउवर्णोस्तदन्तोयोधातुस्तदन्तस्याऽनेकाचोऽङ्गस्ययण्स्याद्अजादौसुपिागतिकारकेतरपूर्वप
दस्ययणनेष्यते। खलघ्वोः। खलप्वइत्यादि। एवंसत्वादयः। अनेकाचः किंलूःलुवोलुवः धात्ववयवेतिकिमूउच्चूःउच्चुवोउच्चुवः असंयो
गपूर्वस्यकिमाकटमूः कटमुवौकटमुवः। गतीत्यादिकिमापरमलुवौसुपिकिमालुलुवुः। स्वभूःनभूसुधियोः। स्वभुवौस्वभुवः। वर्षाभ्वश्च।६।
४।८४। अस्योवर्णस्ययण्स्याद्विसुपिावर्षाभ्वोवर्षाभ्वः। दृंभतीतिदृम्भूः। अन्दूदम्भूजम्भूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूरित्यणादिसूत्रेणाव्युत्पादितः। दृंभ्वौ
दृंभ्वः। दृम्भूः। दृभ्वौ। दृंभूनाशेहूहूवतादन्निति। नान्तोहिंसार्थैर्व्ययेभुवः क्विप्। दृन्भूः। दृन्करणेनः पूर्वस्यभुवोयण्वक्तव्यः। दृन्भ्वौ। दृन्भ्वः
खलपूवत्। कारम्भौ। कारम्भवः। दीर्घयोरेवकारः। स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण्। कारम्भौ। कारम्भवः। एनम्भूर्यौगिकः पुंसिएनभ्वौ। इत्यादि। दृग्भूकारभू
शब्दौस्वयंभूवत्। इत्यूदन्ताः। धाताहेयातोधातारौ। धातारः। ऋवर्णान्नस्ययण्त्ववाच्यः। धातृणाः। इत्यादि। एवंनप्रादयः। उक्ताःतारौ। पितृ। व्युत्प
त्तिपक्षेपिनप्रादिग्रहणास्यनियमार्थत्वान्नदीर्घः। पितरौ। पितरः। पितरम्। पितरौ। शेषंधातृवत्। एवंज्ञामातृभ्रातृादयः। नृ। नरौनरः। हेनः॥

वर्ततेः। स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणां। ओरित्यकारस्यकार्यिणोनिर्देशात्। अचिश्नुधातुभ्रुवांयोरियङुवङौ। इतिसूत्राद्धातुः। एरनेकाचइत्यत्रैवसंबध्यतेइत्याशयेनव्याचष्टे। धात्ववयवसंयोगेत्यादि। वर्षा
भ्वोवर्षाभ्वइति। अत्रस्कोयणाचीतियणंवाधित्वाप्रथमयोरितिपूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्तः। तस्यदीर्घोच्चेतिनिषेधेएनइतियणादेशप्रसक्तौअचिश्नुधातुभ्रुवांयि
त्यवदंतत्ववाधित्वाओःसुपीतियण्तस्यनभूसुधियोरितिनिषेधेनरूपवद्देशस्यप्रसक्तौवर्षाभ्वश्चेतियणितिबोध्यं। एवमन्यत्राप्युत्सर्गापवादवि ॥ ॥

षे

उभयत्रापि निषेधेन भाव्यमिति। अत्रहरदत्तः येत्वाहुः ऽर्वे किंयुक्तमिति तेमन्यंते। त्रसुङ्न्योः संशयविषयत्वं किंशब्देनतु श्रुतकिंपाविषयएवप्रश्नोद्योत्यते। किंयोतरविषय स्तुप्रश्नः आहोस्विदित्यनेन किंयाप्रश्नइतिचोच्यतेतत्तस्मात्तस्यैवनिघातप्रतिषेधइति। प्रश्नेकिम्। किंदेवदत्तः पठति। सेपेकिंशब्दः क्वचित्पुनस्तकेकिमधीयतइतिमत्युदा हरणादृश्यतेतन्नादर्तव्यंसोपसृष्टत्वात्॥ ॥ लोपे। किंकियाप्रश्नेति। सूत्रमनुवर्त्तते। तथाचायमर्थः क्रियाप्रश्नेयः किंशब्दः तस्यलोपेतदर्थेनयुक्तमनुपसर्गम प्रतिषिद्धंचतिङ्तंवानुदात्तंस्यात्। सूत्रेणकिमोलोपस्याविधानाद्यप्रकरणादिनागम्यमानार्थत्वात्प्रयोगएवलोपोविवक्षितः दत्तःपचति। आहोस्वित्पठतीति। अत्रपक्षेनिघातः पक्षेधातुस्वरेणानुदात्तता। किंशब्दप्रयोगादप्राप्तविभाषेयम्। यद्वातस्याप्रयोगेपि अर्थेनयोगात्प्राप्तविभाषा। ऽर्वेसूत्रस्थानिप्रत्युदाहरणानिकिं

लोपेविभाषा८।१।४५। किमोप्रयोगेऽनुक्तंवादेवदत्तः पचत्याहोस्वित्पठति। एहिमन्येप्रहासेलृट८।१।४६। एहिमन्येऽर्थेनयुक्तंलृडन्तन्नानुदा त्तंक्रीडायाम्। एहिमन्येभक्तम्भोक्ष्यसेभुक्तन्नात्त्वंतिथिभिः प्रहासेकिम्। एहिमन्यसेओदनम्भोक्ष्येसुखंमन्यसे गत्यर्थलोटाल्लृडित्यनेने वसिद्धेनियमार्थोयमारम्भः। एहिमन्येयुक्ते प्रहासएवनान्यत्र। एहिमन्यसेओदनम्भोक्ष्ये जात्वपूर्वे८।१।४७। अविद्यमानमपूर्वंविजानातीतेनयुक्तन्तिङन्तन्नानुदात्तं जातुभोक्ष्यसे अपूर्वेङ्किम् कदाजातुकरिष्यसि॥

शब्देत्युक्तान्नयोजनीयानि। एहि एहिमन्यइत्यनेनयुक्तमितिसमु दायाभिप्रायमेकवचने। अन्यथाआख्यातेद्वे आङ्चापरइतिबहुवचन प्रसंगः। एहिमन्येभक्तंभोक्ष्यसइति। मन्यसेभोक्ष्येइत्यर्थेप्रहासेचमन्योपपदेइत्यादिना न्येभोक्ष्यसइतिपुरुषव्यत्ययः। इदंचवृत्तिकारमतरीत्याप्रत्युदाहरणं तन्मतेउत्तमोपादानस्यात्तत्रत्वात्। भाष्येतुएहिमन्येरथेनयास्यसीतिप्रत्युदाहृतम्। तत्रायमर्थः त्वरथेनयास्यसीत्यहंमन्यइतीति। गत्यर्थलो ट्इत्येवसिद्धइति आङ्पूर्वादिणोलोट्सिपोहिः। अत्रएहीत्यस्यगत्यर्थत्वात्गत्यर्थलोटेतिसिद्धमित्यर्थः। एहीत्यत्रआ ङः परत्वादिहीत्यत्रनिपातः। मन्यइति। मनज्ञानेअत्रज्ञानेनउपन्नन्तत्वादाद्युदात्तत्वम्। तास्यनुदात्तेदिति आङ्पदेशात्परत्वादिडनुदात्तः जात्वअपूर्वमित्येतज्जानुशब्द स्येवविशेषणंनतिङन्तस्य। आहोउताहोइतिसूत्रेअनंतरग्रहणाज्ज्ञापकात्। अन्यथातत्रापिअपूर्वमित्यनुवृत्तेरेवकेवलतिङ तस्यानर्थंलभ्यतेइतिकिंतेन। ननुशे

शेषे पूर्वेऽजायामित्युक्तत्वात्ततोन्यः शेषस्त्याहाऽपूजायामिति अहोकटंकरिष्यतीति पक्षेऽस्यप्रत्ययस्वरः अनाश्चर्यभूतमेववस्तुआसूयया आश्चर्यवत्प्रतिपाद्यते
नपूजना शेषयहणंस्पष्टार्थं योगविभागस्तुमय्यादिति तत्रयावत्परेति भविष्यतिलट् विद्योतनाद्वाध्ययनेधर्मशास्त्रप्रतिषिद्धं अतस्तद्वपन्यासेनत्वरिता
मधीष्वेतिगम्यते पक्षेद्योततइतिधातुस्वरेणाद्युदात्तं तास्वनुदात्तेतिलसावेधातुकनिघातः नेतेनस्मपुराधीयतइति।लट्स्मेइतिभूतेलट् अत्रभूतस्याध्य
यनस्यचिरकालप्रवृत्तत्वंगम्यतेनत्वरा नन्वि किंचित्कर्तुंस्वयमेवोद्यतस्य एवंक्रियतामित्यभ्युपगमोनुज्ञातस्याः एषणाप्रार्थनाऽनुज्ञेषणाऽनुज्ञाप्रार्थ

शेषेविभाषा ८।१।४९ अहोरित्यनेनयुक्तान्निङ्नांवानुदात्तमपूजायाम् अहोकटङ्करिष्यति पुराचपरीप्सायाम् ८।१।४२ पुरेत्यनेनयु
क्तश्चानुदात्तेत्वरायाम् अधीष्वमाणवकपुराविद्योततेविद्युत् निकटागामिन्यत्रपुराशब्दः परीप्सायांकिंनतेनस्मपुराधीयतेविरती
तेत्रपुरानन्वित्यनुज्ञैषणायाम् ८।१।४३ ननुरित्यनेनयुक्तान्निङ्नांनानुदात्तमनुप्रार्थनायां ननुगच्छामिभोः अनुजानीहिमाङ्क्षीन्नामि
त्यर्थः अन्विति किं अकार्षीः कटन्त्वंननुकरोमि पृष्ठप्रतिवचनमेतत् किङ्क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गोमप्रतिषिद्धम् ८।१।४४ किंयाप्रश्नेव
त्यर्थः अन्विति किं अकार्षीः कटन्त्वंननुकरोमि पृष्ठप्रतिवचनमेतत् किङ्क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गोमप्रतिषिद्धम् ८।१।४४ किंयाप्रश्नेव
र्तमानेनकिंशब्देनयुक्तान्निङ्नान्नानुदात्तम् किंहिञ्जःपचत्याहोस्विद्भुञ्जीत क्रियेतिकिम् साधनप्रश्नेमाभूत् किमभक्षंपचत्यपूपा
न्वा प्रश्नेकिं किमधीतेक्षेपोयम् अनुपसर्गङ्किम् किंप्रपचतिउतप्रकरोति अप्रतिषिद्धङ्किम् किंहिञ्जोनपचति ॥ ९ ॥

नेत्यर्थः तदाह अनुज्ञाप्रार्थनायामिति उदाहरणेवर्तमानसामीप्येलट्प्रत्युदाहरणेननोपृष्ठप्रतिवचनेइतिभूतेलट् अन्विति किमिति अनुज्ञैषणायामि
तिकिंमित्यर्थः अंगप्रातिलोम्यइत्यादिवदिति करणविनापिसिद्धेएकनिपातोयमितिप्रद शैनार्थमितिशब्दः अन्यथाह्योर्निपातयोर्हणंसंभाव्येत किं
क्रिया अप्रतिषिद्धमिति अप्रतिषिद्धार्थमित्यर्थः किंहिञ्जः पचति आहोस्विद्भुञ्जीतीति आहोस्विदेकोनिपातआद्युदात्तः अत्रकेचित् पूर्वंकिंसुकृतन्न
निह्न्यतेउत्तरंतुनकिंयुक्तामितिनिह्न्यतएवेति अन्येतुयद्यप्येकस्याख्यातस्यसमीपेकिंशब्दः श्रूयते तथापि सर्वस्यसंशयविषयस्यतेनयोगइति

शब्दोवर्त्ततेतत्सर्वंगृह्यतेतर्हि किमोयः किंतणमित्यादेरपिप्रसंगः स्यादितिमत्वापरिसंचष्टे विभक्त्यन्तमित्यादिशेषेवि अनंतरायेसंशेषत्वमित्याह व्यवहितमितिप चमीतिपक्षेधातुस्वरेणाद्युदात्तम् गत्यर्थ गतिरर्थोयेषामितिविग्रहः गत्यर्थलोटायुक्तमितियोगःपुनरर्थद्वारकोनिमित्तनिमित्ती भावःलोडंतवाच्यंहिनिमित्तंल ङंतवाच्यस्यनचेत्कारकंसर्वान्यदित्यस्यव्याख्यानमाह यत्रैवकारकेलोडित्यादि कर्त्तरिकर्मणिवा आगच्छदेवदत्तग्रामंद्रक्ष्यसेनमिति आङुपसर्गः गच्छदेव दत्तशब्दयोःपदात्यरत्वान्निघातः ग्रामशब्दोग्रसेराचेतिमनंत आद्युदात्तःद्रक्ष्यसीति प्रत्ययस्वरेणामध्योदात्तम् उत्त्यन्तादेवदत्तेनशालयोरामेणभोक्ष्यन्तइति वहेःप्रापणार्थत्वेपिगतिर्गम्यतइतिगत्यर्थत्वम् उत्त्यंतामित्यत्रदेवदत्तरामयोःकर्त्रोर्भेदेपिलकारवाच्यस्यशालेःकर्मणःअभेदात् आगच्छेरिति लिङर्थेन लोदृद्रक्ष्यसीतिवर्त्तमानसामीप्येलट् आगच्छदेवग्रामंपित्राते आदनंभोक्ष्यतइति कारकशब्दोनसूत्रेकारकव्यक्तिरेवाश्रीयतेतेनकर्तृत्वाभेदेपिव्यक्तिभेदा

विभाषितंसोपसर्गमनुत्तमम् ८।१।५२ लोऽन्तङ्गत्यर्थलोटायुक्तेतिङन्तेवानुदात्ते आगच्छदेवग्राममप्रविश सोपसर्गेकिम् आग च्छदेवग्राममप्यश अनुत्तमंकिम् आगच्छानिदेवग्राममप्रशासानि ॥ : ॥

त्कारकभेदःत्वंचाहंद्रक्ष्यावएनमिति अक्रियमाणेसर्वग्रहणेयत्र वाच्यंनभियतेतत्रैवभवितव्यमिहचभियतेवाच्यम् एकत्रैकमन्यत्रद्वयमितिनिघातप्रतिषेधोनस्यात् क्रियमाणेतुसर्वग्रहणेलोङ्वाच्यकारकापेक्षयालृङ्वा च्यकारकाधिक्येपिनिघातः प्रतिषेधः सिद्धःलोङ्लृङ्ग्रहणविहागगत्यर्थलोटेतिसंपूर्णेसूत्रमनुवर्त्ततेतदाहगत्यर्थेत्यादि आगच्छेतिगत्यर्थलोटायुक्तेपरेपिति न निहतेगच्छेतितिनिहतमेव योगविभागउत्तरार्थइति उत्तरेविकल्पोलोटएवयथास्यात् लृरोमाभूत् इति ॥ ॥ ॥विभाषिते ङ्वर्सूत्रेसर्वमनुवर्त्ततेप्राग्विभाषाचेयम् गत्यर्थलोटायुक्तेलोऽन्तेसोपसर्गेमत्तमभिन्नेविभाषानानुदात्तेस्यात् नचेत्कारकंसर्वान्यत् सोपसर्गेमिति उपसर्गेणसह उपसर्गेविद्यमानइत्यर्थः सहशब्दोविद्य मानार्थोनतुल्ययोगेनत्युपसर्गस्यनिघातप्रसंगोस्ति आगच्छदेवग्राममप्रविशेति अत्रविशेति पक्षेनिहतंपक्षेशप्रत्ययस्वरेणानुदात्तं यदानुदात्तंतदातिङि चोदात्तवतीतिगतेर्निघातः पश्यप्रशासानीति उभयत्रापिङ्वैरणनित्यमेवनिघातः प्रत्युदाहरणानिङ्वैरसूत्रोक्तान्येव प्रशब्दङ्वीणियोज्यानि ॥

विभाषावक्ष्यति तत्रशेषप्रक्रम्यार्थंतत्स्यात् शेषेविभाषा कश्चशेषः सान्तरंशेषइति अनन्तरेणाप्यनन्तरग्रहणंप्रक्रम्यः शेषःकथम् अपूर्वमितिप्रकृतंसपूर्वः शेषइतितदेतत्सकलमभिप्रेत्याह अविद्यमानपूर्वंयज्जात्विति जातुभोक्ष्यसइति अनुपदेशात्परत्वात्सेरित्यस्यनिघातः मध्योदात्तंपदं जातुशब्दोनिपातत्वादाद्यु

किंवृत्तञ्चविद्वत्तरम् ८।१।४८ अविद्यमानपूर्वंविद्वत्तरंयत्किंवृत्तेनयुक्तन्तिङन्तन्नानुदात्तम् विभक्त्यन्तोऽतरडतमान्तङ्किमोरूपङ्किंवृत्तम् कश्चिद्भुङ्क्ते कतरश्चित् कतमश्चिद्वा विद्वत्तरङ्किम् कोभुङ्क्ते अपूर्वमित्येव रामः किञ्चित्यद्यति आहोउताहोचाऽनन्तरम् ८।१।४९ आहोउताहो इत्याभ्यामपूर्वाभ्यांयुक्तन्तिङन्तन्नानुदात्तम् आहोउताहोवाभुङ्क्ते अनन्तरमित्येव शेषेविभाषावक्ष्यति अपूर्वंतिकिम् देवआहोभुङ्क्ते शेषेविभाषा ८।१।५० आभ्यांयुक्तंव्यवहितन्तिङन्नानुदात्तं आहोदेवः पचति गत्यर्थलोटालृटश्चेत्कारकंसर्वान्यत् ८।१।५१ गत्यर्थानांलोटायुक्तन्तिङन्नान्नानुदात्तं यत्रैवकारकोलोट्टत्रैवलडपिचेत् आगच्छदेवग्रामंद्रक्ष्यसि उत्क्यन्तान्देवदत्तेनशालयोरमेणाभोक्ष्यन्ते गत्यर्थंकिम् पचदेवओदनंभोक्ष्यसेऽन्नं लोटाकिम् आगच्छैदेवग्रामन्द्रक्ष्यस्येनम् लृडकिम् आगच्छदेवग्रामम्यश्यस्येनं नचेदितिकिम् आगच्छदेवग्रामंपित्वातेओदनम्भोक्ष्यते सर्वंकिम् आगच्छदेवग्रामंत्वञ्चाहञ्चद्रक्ष्यावएनमित्यत्रापिनिघातनिषेधोयथास्यात् यत्तोऽन्नेस्यकारकन्तच्चान्यच्चलडन्तंनोच्यते लोङ् ८।१।५२ लोडन्तङ्गत्यर्थलोटायुक्तन्नानुदात्तम् आगच्छदेवग्रामम्यश्प गत्यर्थेतिकिम् पचदेवौदनंभुङ्क्ष्वेनम् लोट्किम् आगच्छदेवग्रामम्यश्यसि नचेत्कारकंसर्वान्यदित्येव आगच्छदेवग्रामम्यश्यत्वेनंरामः सर्वंग्रहणात्त्विहस्यादेव आगच्छदेवग्रामंत्वञ्चाहञ्चपश्यावः योगविभागउत्तरार्थः ॥

दात्तः कंदंजानुकरिष्यसीति कटशब्दःफिट्त्वादन्तोदात्तः ॥ ॥ किंवृत्तं वृत्तमित्यधिकरणेक्तः किंवृत्तेकिंवृत्तं अधिकरणवाचिनश्चेतिकर्तरिषष्ठी अधिकरणवाचिनाचेतिसमासनिषेधप्राप्तेऽस्मादेवनियमात्समासः इहजात्वपूर्वमित्यतोऽपूर्वमितिवर्तते तच्चाचष्टे अविद्यमानपूर्वमिति यदियत्रकिं

रहापि गोत्रादयः कृत्स्नाभीक्ष्ण्ययोरेवगृह्यन्त इतिडोगोत्रादीत्यनेनैवोक्तम् पचतिकल्पयतीति अत्रानुदात्तएवतङ्डितोग्रात्यः अन्यत्रतङ्डितस्वरेणातिङन्तस्वरेण बाध्यते अयंपचतिर्देवयज्ञः ॥ ॥ चादिषुच नचवाहाहैवयुपरेषु इतिसूत्रेनिर्दिष्टाश्चादयोत्रगृह्यन्तेसंनिकृष्टत्वात् ननुचादयोसत्त्वइतिसूत्रनिर्दिष्टाविप्रकृष्टत्वात्तदेतदाह चवाहाहैवयुपरेष्विति पचतिश्चखादतिचेति उभयत्रखादतीत्यस्यनिघातप्रसंगएवनास्तिनानावाक्यत्वात् चवायोगोहिसमुच्चयेविकल्पेवासतिभवति सचानेकस्यधर्मइतिकृत्वोदाहरणम् चवा प्रथमेतिस्त्रीलिंगस्यनिर्वाहमाह प्रथमातिङि भक्तिरिति प्रथममुच्चारितातिङि भक्तिरित्यर्थः अगतेरिति

चादिषुच ८।१।५८ चवाहाहैवेषुपरेषुतिङ नान्नानुदात्तं देवः पचतिश्चखादतिच अगतेरित्येवदेव प्रपचतिच प्रखादतिच प्रथमस्यच वायोगइतिनिघातः प्रतिषिध्यतेद्वितीयस्तुनिहन्यतएव चवायोगे प्रथमा ८।१।५९ चवेत्याभ्यांयोगेप्रथमातिङि भक्तिर्नानुदात्ता गा श्चचारयति वीणांच वादयति इतोवसतिमोमहे उत्तरवाक्ययोरनुषङ्गनीयस्तिङन्तापेक्षयेयं प्राथमिकी योगे किं पूर्वभूतयोरर्थियोगेनिघातार्थंप्रथमाग्रहणंद्वितीयोदस्तिङन्तस्यमाभूत् इतिक्रियायाम् ८।१।६० हयुक्ताप्रथमातिङ विभक्तिर्नानुदात्ताधर्मेव्यतिक्रमे स्वयंहरथेनयाति ३।उपाध्यायम्यदातिङ्गमयति क्रियायांशीरितिसुतः अहेतिविनियोगेच ८।१।६१ अहयुक्ताप्रथमातिङि भक्तिर्नानुदात्तानानाप्र योजनेनियोगेक्रियायाम्चत्वमहग्रामङ्गच्छत्वमहरथेनारण्यंगच्छ क्रियायांस्वयमहरथेनयाति ३।उपाध्याय म्यदातिन्नयति

प्रथमसूत्रे चानुकृष्टत्वादिहनानुवर्त्तते उत्तरवाक्ययोरिति देवोवापार्थिवादधि इंद्रंमहोवारसाज इत्येतयोरित्यर्थः ननुसुप्त स्येचतिङंतस्योत्तरत्रानुषङ्गःतत्कथंप्राथम्यमितिचेत् अनुषक्तस्याप्योपाधिकंभेदंपुरस्कृत्यप्राथम्याश्रयणेननिघातनिषेधस्यछंदसिबहुशोदृष्टत्वात् एतच्चेह वमंत्रे नियमेनसृष्टिहत्यर्थेतिचमंत्रेवेदभाष्येस्पष्टम् हेति स्वयंहरथेनयातीति उपाध्यायेयदातौगच्छतिसतिशिष्यस्यरथेनगमनंप्रतिविङ्मित्याचारभेदः अहेति अनेकस्मिन्प्रयोजनेप्रेषणं विनियोगस्तदाहनानाप्रयोजनेनियोगइति अनेकप्रयोजनोनियोगःप्रेषणमुदाहरणंपूर्वत्रप्रेषेसुतउत्तरत्रक्रियायाम् ॥

हेतच्च पूर्वसूत्रमनुवर्त्ततेलोङ्ग्रहणाच्चतदाह हन्तेत्यनेनेत्यादि प्राप्तविभाषेयं निपातैर्यद्यदीतिनिघातनिषेधस्यसिद्धत्वात् प्रभुनजावहाइति भुजेर्लोट् भुजोनवने
त्यात्मनेपदंवहिटेरित्वेश्नम् आडुत्तमस्यपिच्च एतेऽनुदात्तेत्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वं विकरणास्वरः आमः प्रतिरूपतीत्यन्तरेव्यवधायकं एकमन्तरंयस्यतदेका
न्तरम् उदाहरणोनिघातप्रतिषिद्धेषाष्ठमानुदात्तत्वम् अनन्तिकइतिकिमिति अत्रकेचिदनतिकंदूरंतस्यैवसामर्थ्यादेकश्रुतेर्निघातस्यचप्रतिषेधःयदितिनिघातमात्रनि
षेधोयंतदानिघातस्यैकश्रुत्यावाधितत्वादिदंसूत्रंव्यर्थमितिसामर्थ्यादेवचैतन्निषेधंप्रतिएकश्रुतेरसिद्धत्वाभावःश्रुतोदात्तस्यनप्रतिषिध्यतइत्याहुःअपरेतुअन

हन्तच ८।१।५४ हन्तेत्यनेनयुक्तमनुक्तमलोङन्तंवानुदात्तम् हन्ताप्रविश २ सोयमगोमित्येव हन्ताकुरु निपातैर्य्यदितिनिघातप्रतिषेधः। आ
मन्त्रितमङ्गम् हन्ताप्रभुञ्जावहै आमेकान्तरमामन्त्रितमङनन्तिके ८।१।५५ आमः परमेकपदान्तरितमामन्त्रितन्नानुदात्तं आमपचसिदन्ता
३।एकान्तरङ्गम् आमप्रपचसिदन्ता ३।आमन्त्रितङ्गम् आमपचतिदत्तः अनन्तिकेकिम् आमपचसिदत्तः यद्धितुपरश्छन्दसि ८।१
।५६ तिङन्तन्नानुदात्तंउदसृजोयदङ्गिरः उशन्तिहि आख्यासामिगते निपातैर्य्यदितिहिचेतितुपश्येतिचसिद्धेनियमार्थमिदं एतैरेव
परभूतैर्योगेनान्यैरिति जायस्वारोहावेहि एहीतिगत्यर्थलोटायुक्तस्यलोडन्तस्यनिघातोभवति चनचिदिवगोत्रादितद्धिताऽऽम्रेडिते
ष्वगतेः ८।१।५७ एषुषट्सुपरतस्तिङन्तन्नानुदात्तंदेवः पचतिचन देवःपचतिचित् देवःपचतीवदेवः पचतिगोत्रम् देवःपचतिकत्थ
म् देवःपचतिपचति अगतेः किंदेवऽप्रपचतिचन॥ ९ नतिकइत्यनेनयन्नदूरंनचसंनिकृष्टंतदुच्यतेनदूरमेव अन्यथादूरमित्येववदेत्ततेनासन्ने

कश्रुतेः प्राप्तिरेवनास्ति अदूरत्वात्तुतोदात्तोपिनोदात्तंस्यादिति यद्धितु उदसृजदिति उदादेः सृजेर्लङि सिप्यट् उशंतिहीति वशकांतौ अदादिर्लटि झेनाः गृह्या
दित्वात्त्रसारणम् नान्येरितिन्यदिहनेत्यादिभिरित्यर्थः जायस्वारोहावेहीति रुहेर्लोट्वसश्च आडुत्तमस्यपिच्च लोटोलङ्वदितिलङ्वद्भावान्निघातः एहि
तिसृलोपः आङ्पूर्वादिणोर्लोट्सियोर्हिः एहि तेनपरभूतेनयुक्तस्यरोहावेत्यस्यलोडेतिप्राप्तोनिघातप्रतिषेधोनियमान्निवर्त्यते तेनस्वशब्दाश्रयोनिघातो
भवति स्वाशब्देरोरितिलोपः ढ्रलोपइतिदीर्घः स्वारोहावेतिपाठेनछांदसत्वाद्वचनम्॥ चनचि एष्विति चनचिदिवगोत्रादितद्धित आम्रेडितएष्वित्यर्थः।

साधारणेसमानेऽल्पेसंख्यायांचप्रयुज्यतेऽति नन्वसाहचर्यादन्यार्थैकएवैकशब्दोग्रहीष्यतऽतिचेत्सत्यम् नसाहचर्यमत्रप्रकरणेव्यवस्थापकमिति निपातेष्वचरि
हन्तीत्यत्रैवावोचाम यद्वा यदञ्चिति यदञ्चतीतिक्विन्विच्योरेवयोश्चेतिटेरित्यादेशः कथंपुनः पंचमीनिर्देशेसतियदञ्चः चाप्वीतिरित्यादौव्यवधानेभवत्यत
आह अत्रव्यवहितेकार्यमिष्यतऽति अत्रचज्ञापकमुत्तरसूत्रेमूलएवसुदीभविष्यति ॥७॥ ॥ऊजनात् काष्ठादिभ्यऽति उत्तरसूत्रेतिङ्ग्रहणादिदंसुबन्तविषयकम् काष्ठाध्यापकऽति काष्ठादयोऽनुपपदाःसंतःऊ
चनस्थानएकवचनमितिव्याचष्टे ऊजनेभ्यः काष्ठादिभ्यऽति उत्तरसूत्रेतिङ्ग्रहणादिदंसुबन्तविषयकम् काष्ठाध्यापकऽति काष्ठादयोऽनुपपदाःसंतःऊ
जनवचनाभवंति समासविषयकंसूत्रमिदं उदाहरणेमयूरव्यंसकादित्वात्समासः मलोपश्चवक्तव्यऽति दारुणामध्यापकऽतिसमासेकृतेविभक्तेर्लुकिस्याथ

ऊजनात्ऊर्जितमनुदात्तंकाष्ठादिभ्यः ८।१।६७ ऊजनेभ्यःकाष्ठादिभ्यःऊर्जितवचनमनुदात्तम् काष्ठाध्यापकः मलोपश्चवक्तव्यः दारुणाध्या
पकः अज्ञाताध्यापकः समासान्तोदात्तत्वापवादएतत्समासेऽष्यते नेह दारुणामध्यापकऽतिवृत्तिमतम् ऊजनादित्येवऊर्जितग्रहणेसिद्धेऊ
र्जितग्रहणमनन्तरऊर्जितलाभार्थं एतदेवज्ञापकमत्रप्रकरणेपञ्चमीनिर्देशेपिनानन्तर्यमाश्रीयतेऽति सगतिरपितिङ् ८।१।७१ ऊ
र्जनेभ्यःकाष्ठादिभ्यस्तिङन्तमूर्जितमनुदात्तं यत्काष्ठंभ्रम्मपचति तिङुतिङ ऽतिनिघातस्यनिषातेर्ग्यंदितिनिषेधेप्राप्तेविधिरयम् स
गतिग्रहणाच्चगतिरपिनिहन्यते गतिग्रहणेउपसर्गोग्रहणमिष्यते ॥ ७ ॥ नेह यत्काष्ठाः अङ्गीकरोति ॥ ९९ विकीमकारनिवृत्तिरित्यने।

वचनेनान्वाख्यायतेऽतिवृत्तिन्यासकारयोर्मतंतदेतदाह ऽतिवृत्तिमतमिति भाष्यवार्तिकेकैयटादयस्तु असमासएवक्रियाविशेषणीभूतानांदारुणामित्यादीना
मसमासएवास्यसूत्रस्यप्रवृत्तिमिच्छंतिमयूरव्यंसकादित्वेनास्तिप्रमाणं हरदत्तोप्याह यदिसमासेएवेदमभिमतमभविष्यत्तदासमासस्त्येवावक्ष्यत् युक्तंचैतत् न
ल्वत्रसमासाधिकारोस्तियेनसमासःस्यात् अस्मिन्यत्रेमलोपवचनेचसार्थकं ऊजनादित्येवऊर्जितपरिग्रहेसिद्धऽति ऊजनस्यऊर्जितापेक्षत्वादितिभावः अनंतर राम.
ऊर्जितलाभार्थमिति ऊजनात्ऊर्जितमितिसूत्रेसामान्यगतमानंतर्यविशेषणंवित्तायतऽतिभावःकथंपुनःपंचमीनिर्देशेव्यवहितस्यप्रसंगऽत्याह एतदेवेति ज्ञापकफलंतुप ४७
॥

चाहलोपः अवधारणार्थएवशब्दप्रयोगेसतिप्रथमंतिङन्तेनानुदात्तम् सूत्रेणचाहलोपस्याविधानात् अर्थप्रकरणादिनागम्यमानार्थत्वात्प्रयोगएवलोपो
विवक्षितःचशब्दःसमुच्चयार्थःहशब्दःकेवलार्थःसमानकर्तृकेचलोपः नानाकर्तृकेऽहलोपःउदाहरणेचलोपंदर्शयति ग्राममरण्यंचेति केवलोभोक्ष्यतइति अनवक्लृप्ता
प्तावयमेवशब्दःएवंचानियोगइतिपररूपम् चादिवाजेष्विति अवेतिविङन्तेहनिघातःनिघाताभावस्तूदाहरणान्तरमृग्यम् ननुपूर्वसूत्रेसमानकर्तृकेचलोप
इत्युक्तम् इहतुकर्तृभेदात् कथंचलोपइतिचेत् अवधारणार्थएवशब्दप्रयोगेसमानकर्तृकेचलोपइतिनियमोनतुसर्वत्रेत्यस्यात्रचलोपः व्रीहिभिर्यजेतेतिःपक्षे

चाहलोपएवेत्यवधारणम् ८।१।६२ चअहएतयोर्लोपेप्रथमातिङि भक्तिर्न्नानुदात्ता देवएवग्रामङ्गच्छतु देवएवारण्यङ्गच्छतु ग्राम
मरण्यञ्चगच्छत्वित्यर्थः देवएवग्रामङ्गच्छतु रामएवारण्यङ्गच्छतु ग्रामङ्केवलमरण्यङ्केवलङ्गच्छत्वित्यर्थः इहाहलोपः सचकेव
लार्थः अवधारणङ्किम् देवकेवभोक्ष्यसे नकञ्चिदित्यर्थः अनवक्लृप्तावेव चादिलोपेविभाषा ८।१।६३ चवाहहैवानोलोपेप्रथमा
तिङि भक्तिर्न्नानुदात्ता चलोपे शुक्लाव्रीहयोभवन्ति श्वेताग्राम्याप्यहन्तिवालोपे व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेत वैवावेतिचछन्दसि
८।१।६४ अहैवैदेवानामासीत् अयंवावहस्त्रआसीत् एकान्याभ्यांसमर्थाभ्याम् ८।१।६५ आभ्यांयुक्तम्प्रथमातिङि भक्तिर्नानुदात्ता
छन्दसि अजामेकाञ्जिन्वति प्रजामेकोरक्षति तयोरन्यः पिप्पलंस्वाद्वत्ति समर्थाभ्यांकिं एकोदेवानुपातिष्ठत् एकइतिसंख्यापर
न्नान्यार्थं यद्वृत्तान्तिम् ८।१।६६ यत्रपदेयच्छब्दस्ततःपरन्तिङन्तंनानुदात्तंयोभुङ्क्तेपदञ्चेद्वायुर्वाति अत्रच्यवहितेकार्य्यमिष्यते॥

निहतं पक्षेआद्युदात्तं द्वितीयंतुनिहतमेव एवंशेषेष्वपियथादर्शनमुदाहरणम् वैवाव आभ्यांसमर्थाभ्यांप्रथमंतिङन्तमनुदात्तंवास्यात् छन्दसि वेस्कुर्यार्थक्षमा
यांचवावप्रसिद्धौस्कुर्यार्थेच एकान्या समोतुल्यावर्थोययोस्तौसमर्थौशकंध्वादित्वात्पररूपम् जिन्वतीति जिविःप्रीणनार्थः इदित्त्वान्नुम्लट् तिप् शप् अ
यांचवावप्रसिद्धौस्कुर्यार्थेच एकान्या समोतुल्यावर्थोययोस्तौसमर्थौशकंध्वादित्वात्पररूपम् जिन्वतीति जिविःप्रीणनार्थः इदित्त्वान्नुम्लट् तिप् शप् अ
जामेकांरक्षतीति अन्यांप्रीणयति अन्यांरक्षतीत्यर्थः एकइतिसंख्यापरमिति एकशब्दस्यानेकार्थत्वात् तथाचोक्तम् एकोन्यार्थेप्रधानेचप्रथमेकेवलेतथा

इतिवचनात्स्वसंवन्धिनमाक्षिपतीतिक्रियावाचिन्येवोदात्तवतिभविष्यति॰ नचकृदन्तेऽतिप्रसंगःतत्रकृत्स्वरथाधादिस्वरगतिस्वरेष्वतिव्याप्ते धोषनिघातेनगतिनि
हन्यतएवतस्मान्नार्थ॰तिङ्ग्रहणेनेत्याशंक्याह॰तिङ्ग्रहणमिति॰परिमाणमियत्ता॰परिमाणार्थत्वमेवस्पष्टयति॰अन्यथाहीति॰अक्रियमाणेतिङ॰ग्रहणेधातुरेवकि
यावाचित्वाङ्गतिसंज्ञानिमित्तमिति॰तत्रैवोदात्तवतिनिघातः स्यात्नप्रत्ययेतिङ॰ग्रहणेकृतेतुयंधातुंप्रतिगतिस्त्वेतद्वयंतिङ॰न्तेउदात्तवतिपरेरूप्यर्थोज्ञायते॰
नेनयत्प्रकरोतीत्यादौधातोः शेषनिघातेनानुदात्तत्वेयितिङ॰न्तस्यउप्रत्ययस्वरेणमध्योदात्तत्वाद्गतेर्निघातःसिद्धइत्याहुः प्रपचतीति॰तिङ्तिङः॰इतिनिघातः
॥ ॐ ॥ इतिश्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानश्रीगोवर्द्धनभट्टात्मजरघुनाथात्मजेनजयकृष्णेनकृतायांसिद्धांतकौमुदीव्याख्यायांतिङंतस्वरप्रकरणंसमाप्तम्॥

अथवैदिकवाक्येषुस्वरसञ्चारप्रकारःकथ्यते अग्निमीलेइतिप्रथमाऋक्तत्राग्निशब्दोऽव्युत्पत्तिपक्षेकिंषेइत्यन्तोदात्तइतिमाधवःचलुतसुशृताद्दि
त्वादन्तोदात्तः व्युत्पत्तौतुनिप्रत्ययस्वरेणअग्रसुत्वादनुदात्तः अग्रिपूर्वइत्येकादेशउदात्तेनेत्युदात्तः ईलेतिङ्ग्रहणेतिङ॰इतिनिघातः संहितायांत्वदात्तादनु
दात्तस्येतीकारःस्वरितःस्वरितात्संहितायामितिलेइत्यस्यप्रचयापरपर्यायएकश्रुतिःपुरःशब्दोन्तोदात्तः पूर्वोधरावरणाभ्यामित्यसिप्रत्ययस्वरेण
हितशब्दोपिधान्तोनिष्ठायान्दधातेर्हिरितिक्तस्यादेशेप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तःपुरोव्ययमितिगतिसंज्ञायांकुगतीतिसमासेसमासान्तोदात्तेतत्पुरु
ल्यार्थेत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेगतिकारकोपपदात्कृदितिकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेथाधादिस्वरेचपूर्वपूर्वापमेर्दनप्राप्तेगतिरनन्तरइति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरःपुरःशब्दोकारस्यसंहितायाम्प्रचयप्राप्तेउदात्तस्वरितपरस्यसन्नतरइत्यनुदात्ततरः यज्ञस्यनडःप्रत्ययस्वरः
विभक्तेःसुत्वादनुदात्तत्वेस्वरितत्वं देवःपचाद्यच्फिडस्वरेणाप्रत्ययस्वरेणाचित्स्वरेणावान्तोदातः ऋत्विक्छब्दः कृदुत्तरपदप्रकृति
स्वरेणान्तोदात्तः होत्रशब्दस्तत्रत्रप्रत्ययान्तोनित्स्वरेणाद्युदात्तः रत्नशब्दोनविषयस्येत्याद्युदात्तः रत्नादिर्धातीतिरत्नधाः समासस्वरे

हृत्तान्नित्यमित्युक्तम् सगतिः यत्काष्ठंपचतीति येमलोपश्चेत्यनेनवाक्येनमलोपमाहस्तेपितिङन्तेपरतोनैवलोपमिच्छन्ति सगतियहणान्नगतिरपिनिहन्यतइतिनि
त्यमेगत्रसहशब्दः यत्रतुल्ययोगेसहशब्दस्तत्रहूयोरपिकार्ययोगोभवति तद्यथासपुत्रोभोज्यतामित्युक्तेपुत्रोपिभोज्यते अपियहणंयत्रगतिर्नेष्यतेतत्र
केवलस्यापितिङन्तस्ययथास्यात् गतिप्रयोगेतुहूयोः संहत्यैवभवतितिङ्ग्रहणपूर्वयोगस्यातिङ्विषयत्वज्ञापनार्थम् ॥ ॥ कुत्सने पदादितिनिवृत्तम् पचति
क्लिश्नातीति कथमत्रसमानवाक्यत्वस्यसामर्थ्यस्यवाभावादेवाप्राप्तेः सुपीतिस्थाद्यर्थम् कर्तुःकुत्सनेमाभूत् पचतिभूतिर्ईश्वरइति कर्तृत्वमात्रेकुत्स्यते अस्येदम
युक्तमिति क्रियानुशोभनेव भूतिश्चानुबंधइति चकारानुबंधइत्यर्थः तिबन्तभूतिशब्दश्चाद्युदात्तः वशोलिविंतिप् बाहुलकात्सूत्रोपिभवतितस्मादेवगुणाभावः

कुत्सनेऽसुप्यगोत्रादौ ८।१।६९। कुत्सनेचसुबंतेपरेसगतिर्गतिरपितिङनुदात्तः पचतिभूति प्रपचतिभूति पचतिमिथ्याकुत्सनेकि
म् प्रपचतिशोभनंसुपिकिंप् पचतिक्लिश्नाति अगोत्रादौकिम् पचति गोत्रमकियाकुत्सनइतिवाच्यम् कर्तुःकुत्सनेमाभूत् पचतिभू
तिर्ईश्वरइतिः भूतिश्चानुबन्धइतिवाच्यम् तेनायञ्चकारानुबन्धत्वादंतोदात्तः वावहूर्थमनुदात्तमितिवाच्यम् पचन्तिभूति गतिर्गो
त्रौ च।१।७० अनुदात्तः अभ्युद्धरति गतिः किमुदात्तः पचति गतौकिम् आमंद्रैरिन्द्रहरिभिर्याहिमयूररोमभिः तिङिचोदात्तवति च
।१।७१ गतिरनुदात्तः यत्रपचति तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिभाषार्थम् अन्यथाहियंप्रतिगतिस्तत्रधातावेवोदात्तवतिस्यात् प्रत्ये
नस्यात् उदात्तवति किं प्रपचतिाः॥ इतितिङन्तस्वराः ॥

नस्यनियातनिमित्तस्यांतोदात्तत्वंयथास्यादितिचित्वमुपसंख्यायते वावहूर्थमिति वे
हुवचनोतेतिङन्तोवानुदात्तः स्यात् यदातिङन्तस्यनियातस्तदाभूतिरन्तोदात्तः अन्यदालाद्युदात्तः आमन्द्रैरिति अत्रयाहीत्येतत्प्रतिक्रियायोगादाङित्येषगतिः तिं
ङिउदात्तवति तिङन्तोपरेगतिर्निहन्यते निपाताश्चाद्युदात्तास्त्यस्यापवादः यत्रपचतीति निपातैर्यद्यदीतिनियातप्रतिषेधात्तिङन्तमुदात्तवत् ननुतिङग्रहणव्यर्थं
म् नचतिङन्तेयथास्यात् मंद्रशब्देमाभूत् आमन्द्रैरिन्द्रहरिभिर्याहीतिमंद्रशब्दोरक्त्यन्तोऽन्तोदात्तइतिवाच्यम् यक्रियायुक्ताःशब्दास्तत्प्रत्येवगत्युपसर्गसंज्ञा

णाङ्कडुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणवान्तोदात्तःतमपःपित्वादनुदात्तत्वेस्वरितप्रचयावित्यादियथाशास्त्रमुन्नेयम् इत्यंवैदिकशब्दानांदिङ्मात्रमिहदर्शितम् तदस्तुप्रीतयेश्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः ॥९॥ ※ ॥ इतिसिद्धान्तकौमुद्यांश्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायांवैदिकप्रक्रिया शुभमस्तु ॥ ※ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ लिङ्गम् ॥ ※ ॥ स्त्री ॥ ※ ॥ अधिकारसूत्रेएते ऋकारान्तामातृदुहितृस्वसृयोतृनान्दारः ऋकारान्ताएतेपञ्चैवस्त्रीलिङ्गाः स्वस्रादिकस्यैवङीन्निषेधेनकर्त्रीत्यादेर्ङीपाऽकारान्तत्वात् तिस्रश्चतस्रोऽनुस्त्रियामादेशतयाविधानेपिप्रकृत्योस्त्रिचतुरोर्ऋदन्तत्वाभावात् स्वसूप्रत्ययान्तोधातुः ※ अनिप्रत्ययान्तउत्ययान्तश्चधातुःस्त्रियांस्यात् अवनिःचमूः प्रत्ययग्रहणंकिम् देवयतेःक्विप्च्वौःविशेष्यलिङ्गः अशनिभरणपरशवःपुंसिच स्यमयंवाअशनिःमिन्यन्तःमिप्रत्ययान्तोनिप्रत्ययान्तश्चधातुःस्त्रियांस्यात् भूमिःग्लातिःवह्निरुक्षपवयःपेसिपूर्वस्यापवादःश्रोणायन्यूम्नयःपुंसिच स्यमयंवाश्रोणिःक्तिन्नन्तःस्पष्टम् कृतिरित्यादिरीकारान्तश्चरीप्रत्ययान्तःस्त्रीस्यात् लक्ष्मीःरीवेतश्च ※ रीवेतंचप्रातिपदिकंस्त्रीस्यात् देवीकुरुचरीत्यादिऊवन्तश्चकुरूःविद्या ख्यन्तमेकाक्षरम् श्रीःभूःएकाक्षरेकिम् धेनुश्रीःविंशत्यादिरानवतेःस्त्रियांविंशतिःत्रिंशत् चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टिःसप्ततिःअशीतिःनवतिःदुन्दुभिरक्षेषुस्त्रियांदुन्दुभिःअक्षेषुकिम् अयंदुन्दुभिर्वाद्यविशेषोऽसुरोवेत्यर्थः नाभिरक्षत्रिये स्त्रियन्नाभिः उभावन्यत्रपुंसि दुन्दुभिर्नाभिश्चोक्तविषयादन्यत्रपुंसिस्तः नाभिःक्षत्रियःकथन्तर्हिसमुद्गसत्यङ्गजपत्रकोमलेरुपाहितश्रीरेषुपनीविनाभिभिरितिभारविः उच्यते दृढाभक्तिरित्यादाविवकोमलैरितिसामान्येनपुंसकंवोध्यम् वस्तुतस्तु लिङ्गमशिष्यंलोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येतिभाष्यात्तु। स्त्रमपीहसाधु अतएव नाभिर्मुख्येनपेचक्रमध्यक्षत्रिययोःउभान् द्वयोःप्राणिप्रतीकेस्यात्स्त्रियाङ्कस्तूरिकामदइतिमेदिनिः रभसोप्याह मुख्यराड्क्षत्रियेनाभिःपुंसिप्राणपङ्केद्वयोःचक्रमध्येप्रधानेचस्त्रियाङ्कस्तूरिकामदइति एवमवविधेन्यत्रापिबोध्यं तत्रान्तः अयंस्त्रियो

स्यात् शुक्लस्यभावः शुक्लता ब्राह्मणास्यकर्म्मब्राह्मणता ग्रामस्यसमूहोग्रामता देवएवदेवता भूमिविद्युत्सरिच्चतावनिताभिधानानि भूमिर्भूःभवे
द्युत्सौदामनी सरिन्निम्नगा लतावल्ली वनितायोषित् यादोनपुंसकम् यादःशब्दःसरिद्वाचकोपिक्लीवंस्यात् भाःस्त्रुक्स्त्रगदिग्लिंगयानहःएतेस्त्रि
यांस्युः रयंभाःइत्यादि स्थूणोर्णानपुंसकेच एतेस्त्रीयांक्लीवेचस्तः स्थूणा स्थूणं ऊर्णा ऊर्णं तत्स्थूणाकाष्ठामयीद्विवर्णिका ऊर्णा मेषादिलोम
गृहशशाभ्यांक्लीवे नियमार्थमिदम् गृहशशपूर्वे स्थूणोर्णे यथासंख्यन्नपुंसकेस्तःगृहस्थूणा शशोर्णाशशलोमनीत्यमरः प्रावृड्विप्रुड्रुरुट्तुट्
ट्त्विषः एतेस्त्रियांस्युः दर्विविदिवेदिखनिशान्यस्त्रियांशिक्ष्योषधिकट्यङ्गुलयः एतेस्त्रि यांस्युः पक्षेऽीष् दर्वी दर्विरित्यादि तिथिनाडिरु
चिविचिनालिधूलिकेकिकेलिकविराट्यादयः एतेप्राग्वत् रयन्तिथिरित्यादि अमरस्त्वाह तिथयोद्वयोरिति तथाचभारविः तस्यभुविवहुतिथा
स्त्रियथरतिस्त्रीत्वेहिवहुतिथ्यरतिस्यात् श्रीहर्षश्चनिखिलान्निशियोर्णामातिथीनिति शक्तुलिराजिकुल्यशनिवर्त्तिभ्रुकुटिवलिपङ्क्तयः
एतेपिस्त्रियांस्युः रयंशक्तुलिः प्रतिपदापद्दिपत्सम्पच्छरत्संसत्परिषद्दयःसम्विन् सुत्यन्नुत्समिधः रयम्प्रतिपदित्यादि उषाऽच्छन्ती उषाः
प्रातरधिष्ठात्रीदेवता आशीर्धूःस्त्रीद्वौरः रयमाशीरित्यादि अपुमनस्कमासिकतावर्षाणां वहुत्वञ्च अवारीनाम्यच्चानास्त्रीत्वंस्याद्वहुत्वञ्च
आपस्माःस्त्रियः सुमनसःपुष्पं सुमनामालतीजातिः देववाचीनपुंस्येव सुपर्वाणःसुमनसःवहुत्वम्मायिकम् एकाचसिकतातैलदानेऽस म
र्थेतिअर्थेवत्सूत्रेभाष्यप्रयोगात् समंसमंविजायतइत्यत्रसमायांसमायामितिभाष्याच्च विभाषाघ्राधेडितिसूत्रेआघ्रासातेसुमनसाविति वृत्तिव्या
ख्यायांहरदत्तोप्येवम् स्रक्त्वक्ज्योग्वाग्यवागूनौस्त्रिंज्रयंस्रक्त्वक्ज्योक्वाक्यवागूःनौः स्त्रिक् तटिसीमासम्बध्याः रयंतटिःसिमास
म्बध्या चुल्लिवेणिःखार्ष्यश्च स्यष्टम् तारधारज्योत्स्नादयश्च शलाकास्त्रियान्नित्यम् नित्यग्रहणमन्येषांक्वचिच्चमिचारज्ञापयति॥ ❀ ॥ राम
इतिस्त्र्यधिकारः॥ ❀ ॥ पुमान्स्त्र्यधिकारोयं घञाद्यन्तः॥ पाकःत्यागःकरःगरःभावार्थएवेदंनपुंसकत्वविशिष्टभावेक्तस्त्युड्प्रास्त्रीत्वविशि ४९

ष्टेनुक्तिन्नादिभिर्वीधेनपरिशेषात् कर्म्मोदौनुघत्राद्यन्तमपिविशेष्यलिङ्गं तथाचभाष्यं सवन्यमनुवर्तिष्यतइति घाजन्तश्च विस्तरःगोचरःवयः
जयः इत्यादि भयलिङ्गं भगपदानिनपुंसकेसुः भयंलिङ्गं भगं पदम् नङन्ताःनङ्प्रत्ययान्ताःपंसिस्यात् यज्ञः यत्तः याज्ञास्त्रि
याम् पूर्वस्यापवादः कन्तोघुः किप्रत्ययान्तोघुः पंसिस्यात् आधिः निधिः उदधिः कपन्ताः किम् दानं घुः किम् जन्निर्बीजम् इषुधिःस्त्रीच इषुधि
शब्दःस्त्रियांपुंसिच देवासुरात्मस्वर्गागिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखड्गशरयङ्गाभिधानानि एतानिपुंसिसुः देवासुराः असुराःदै
त्याः २ आत्मासेत्रज्ञः स्वर्गोनाकः २ गिरिःपर्व्वतः २ समुद्रोऽब्धिः २ नखःकररुहः २ केशशिरोरुहः २ दन्तोदशनः २ स्तनःकुचः २ भुजःदोः २
कंण्ठेगलः २ खड्गःकरवालः २ शरोमार्गणाः २ यङ्गःकर्दमइत्यादि त्रिविशेषपत्रिभुवनेनपुंसके स्यः तृतीयंविशेषंत्रिविशेषं स्वर्गोभिधानन्त
यापुंस्त्रेशाग्नेश्रयमारम्भः द्यौःस्त्रियांद्योस्त्रोस्तत्रेणोपादानमिदमुवाहूस्त्रियां चात्पुंसिवाणकांडोनपुंसकेच चात्पुंसि त्रिविशेषेत्यादिचनःस्त्रीदेवासुरत्य
यापुंस्त्रेशाग्नेश्रयमारम्भः द्यौःस्त्रियांद्योस्त्रोस्तत्रेणोपादानमिदमुवाहूस्त्रियां चात्पुंसिवाणकांडोनपुंसकेच चात्पुंसि त्रिविशेषेत्यादिचनःस्त्रीदेवासुरत्य
स्यापवादःनान्नःअयंपुंसिराजा तक्षानचचर्म्मवर्म्मादिष्वतिव्याप्तिः मनङ्च्चकौक्तरीतिनपुंसकप्रकरणेवक्ष्यमाणात्वात् ऋतुपुरुषकायोत्तरपदेमेघाभिधा
स्यापवादःनान्नःअयंपुंसिराजा तक्षानचचर्म्मवर्म्मादिष्वतिव्याप्तिः मनङ्च्चकौक्तरीतिनपुंसकप्रकरणेवक्ष्यमाणात्वात् ऋतुपुरुषकायोत्तरपदेमेघाभिधा
नानि ऋतुरध्वरः २ पुरुषोनरः २ कपोलोगण्डः २ गुल्फश्चपदः २ मेघोनीरदः २ अभ्रन्नपुंसकम् पूर्वस्यापवादः उकारान्तःअयंपुंसिस्यात्प्रभुरंशुः हनुर्हृद्विलासि
न्यांनृत्यारम्भेगदेस्त्रियां हूयोःकपोलावयवइतिमेदिनिःकरेणुरिभ्यांस्त्रीनेभेइत्यमरः एवन्नार्तीयकविशेषवचनानान्नन्तप्रकृतसूत्रस्यविषयः उक्तश्च
लिङ्गशेषविधिर्व्यापीविशेषेष्यद्यवाधितइति एवमन्यत्रापि धेनुरज्जुकुहूसरयूतनुवरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् समासेरज्जुःपुंसिच कर्कटरज्जा
कर्कटरज्जुना श्मश्रुजानुवसुस्वाहश्वशुजन्नपुन्नालूनिनपुंसके वसुचार्थेवाचि अर्थेवाचीतिकिम् वसुर्म्मधूखाग्निधनाधिपेषु मनुमधुशी
धुसानुकमराद्लूनिनपुंसकेच चात्पुंसि अयंमनुः इदम्मनु रुत्वन्नः मेरुः सेतुः दारुकसेरुजन्तवसुमस्तूनिनपुंसके रुत्वन्तइतिपुंस्त्वस्यापवादः दद्
न्दारु सक्तून्नपुंसकेच चात्पुंसि सक्तुः स्तुक् प्राग्यश्मेरकारान्तः रश्मिदिवस्त्रामिधानमितिवक्ष्यति प्रागतस्मादकारान्तइत्यधिक्रियतेकोपधः कोपधो

ऽकारान्तःपुंसिस्यात् स्तवकः कल्कः चिबुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानिनपुंसकेपूर्वसूत्रापवादःकराटकानीकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तक
तडाकनिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाराटकपिराटकचाटकदराटकपिटकतालकफलकपलाकानिनपुंसकेचचात्पुंसि श्वयङ्कराटकः इदङ्कराटकमित्यादि
ोपधःोपधोऽकारान्तःपुंसिस्यात् घटःपटःकिरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकराटलोष्ठानिनपुंसके किरीटमित्यादि कुटकूटकपटकवाटकर्पटनट
निकटकीटकयानिनपुंसकेच चात्पुंसि कुटःकुटमित्यादि णोपधःणोपधोऽकारन्तःपुंसिस्यात् गुणाः गणाः पाषाणाः ऋणालवणापरणातोरणारणोज्ञा
निनपुंसके पूर्वसूत्रापवादःकार्षापणास्वर्णसुवर्णोब्राह्मणाचरणावपणविषाणाचूर्णोत्पर्णानिनपुंसकेच चात्पुंसि योपधःरथः काष्ठपृष्ठरिक्थोक्था
निनपुंसके इदङ्काष्ठमित्यादि काष्ठादिगर्थोस्त्रियां रमाःकाष्ठाः तीर्थप्रोथयूथगाथानिनपुंसकेच चात्पुंसि श्रयंतीर्थः इदन्तीर्थनोपधःअदन्तःपुं
सि इनःफेनःजघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासनशोधनमिश्रणा नरलनिम्नचिह्नानिनपुंसके पूर्वस्यापवादः मान
यानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयानासनस्थानचन्दनालानसम्मानभवनवसनसम्भावनविभावनविमानानिनपुंसकेच चात्पुंसि श्रयंमानः
इदंमाने योपधःअदन्तःपुंसियूपःदीपःसर्पःपापरूपोडुपतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्तरीपाणिनपुंसके इदम्पामित्यादि शष्पेकृतपकु
णापद्दीपविटपानिनपुंसकेच श्रयंशूर्पः इदंशूर्पमित्यादिमोपधःस्तम्भःकुम्भःतलभंनपुंसकं पूर्वस्यापवादःजृम्भंनपुंसकेचजृम्भंजृम्भः
मोपधःसोमःभीमःरुक्मसिध्मयुग्मेध्मगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानिनपुंसके इदंरुक्मामित्यादि संग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षोमहोमोद्दामानिनपुंसकेच
चात्पुंसि श्रयंसंग्रामः इदंसंग्रामं योपधःसमयःहयःकिसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणिनपुंसकंस्यष्टेगोमयकषायमलयान्वयाव्ययानिनपुंसकेचा
गोप्रया गोमयंरोपधःक्षुरःअङ्कुरःद्वारग्रस्फारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रनारतीरदूरक्रूरंध्राध्रस्रभीरगभीरक्रूरविचित्रकेयूरकेदारोदरश

रकन्दरमन्दरपञ्जराजरजठराजिरवैरचामरपुष्करगह्वरकुटीरकुलीरचत्वरकाश्मीरतीराम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रसत्रक्षेत्रमित्रकलत्रचित्रसूत्र

वक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभलत्राक्षशास्त्रवस्त्रपत्रपात्रऋत्राणिनपुंसके इदंद्वारमित्यादि शुक्रमदेवतापाम् इदंशुक्रंरेतः चक्रवत्र्याम्यकारसाणवा
रयारक्षीरतोमरशृङ्गारभृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणिनपुंसकेच चात्युंसिचक्रः चक्रमित्यादिशेषधः वृषः वृक्षः शिरीषाजीषाम्बरीषयीयूष
पुरीषकिल्विषकल्माषाणिनपुंसके यूषकरीषमिषविषवर्षाणिनपुंसकेच चात्युंसि अयंयूषः इदंयूषमित्यादिशेषधः वत्सः वायसः महानसः पन
सविसवुससाहसानिनपुंसके चमसस्सरसनिर्य्यासोपवासकर्य्यासवासमासकासकांसमांसानिनपुंसकेच अयंचमसः इत्यादि कंसञ्चाप्राणिनि
कंसोस्त्रीपानभोजनयोः प्राणिनितु कंसोनामकश्चिद्राजा रश्मिर्दिवसाभिधानानि एतानिपुंसिस्युः रश्मिर्म्मयूखः दिवसोघस्रः दीधितिः स्त्रिया
म् पूर्वस्यापवादः दिनाहनीनपुंसके अयमप्यपवादः मानाभिधानानि एतानिपुंसिस्युःकुडवः प्रस्थः द्रोणाढकौनपुंसकेच इदंद्रोणम् अयंद्रोणः
खारीमानिकेस्त्रियाम् इयंखारी इयंमानिका दारास्तल्लाजास्तूंवहुत्वंच इमेदाराःनाड्यपजनोपपदानिव्रणाङ्गपदानि यथासंख्यं नाड्यादिषप
दानिव्रणादीनिपुंसिस्युः अयन्नाडीव्रणः अयाङ्गःजनपदः व्रणादीनामुभयलिङ्गत्वेपिक्लीवत्वनिवृत्यर्थंसूत्रे मरुज्जरुत्तरदक्षिणः अयम्मरुत्
ऋषिणशिदृतिग्रन्थिकिमिध्वनिवलिकौलिमौलिरविकविकपिमुनयः एतेपुंसिस्युः अयंऋषिः ध्वजगतमुञ्जपञ्जाः एतेपुंसिहस्तकुन्तान्तव्रातवात
दूतधूर्त्तसूतचूतमुहूर्त्तीः एतेपुंसि अमरस्तुमुहूर्तीस्त्रियामित्याह षराडमराडकरराडभरराडवरराडतराडगराडमुराडपाखराडशिखराडाः अयंषराडः वंशा
शपुरोडाशाः अयंवंशः पुरोडाश्यतेपुरोडाशः कर्म्मणिघञ् भवव्याख्यानयोः प्रकरणेपौरोडाशपुरोडाशात्खनिनिविकारप्रकरणेत्रीहेःपुरोडाशश्चतिच
निपातनात्प्रकृतसूत्रेवनिपातनाद्धादस्यडत्वम् पुरोडाशभुजामिष्टमितिमाघः हृदकन्दकुन्दवृन्दशब्दाः अयंहृदः अयंपथिमथ्यभुक्षिस्तंवनित
स्वपूगाः अयमघैः पत्त्रवपल्वलकफेरफकराहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गतरङ्गगन्धस्कन्धमरङ्गसङ्गसमुद्रपङ्क्तयः अयम्पत्त्रवरत्यादिसारथ्यतिथिकुक्षित

स्तिपाराप्यञ्जलयः एतेषुंसि अयंसारथिः इतिपुल्लिङ्गाधिकारः ॥ः ॥नपुंसकम् अधिकारोयम् भावेल्युडन्ताःहसनंभावेकिम् पचनोग्निः रथमश्व
नः कुठारः निष्ठाच भावेयानिष्ठातदन्तक्लीवंस्यात् हसितं गीतं त्वध्यौतडितौ शुक्लत्वं शौक्ल्यं व्यत्वपित्व सामर्थ्यात्यक्षेस्त्रीत्वम् चातुर्य्यम् चातुरी स
मग्रम् सामग्री औचित्यम् औचितौ कर्म्मणिचब्राह्मणादिगणावचनेभ्यः ब्राह्मणस्यकर्म्मब्राह्मण्यं यद्यढग्यगञ्रावुञ्क्ष्वाभावकर्म्मणि एतद्
नानिक्लीवानि स्तेनाद्यन्नलोपश्च स्तेयम् सख्युर्य्यः सख्यम् कपिञ्जलात्ढेढकाकपेयम् पत्यन्तपुरोहितादिभ्योयक् आधिपत्यं प्राणभृज्जातिवयोवच
नोद्गात्रादिभ्योञ् औक्षं हायनान्तयुवादिभ्योण् द्वैहायनम् द्वंद्वमनोज्ञादिभ्योवुञ् पितापुत्रकम् होत्राभ्यः छः अक्षशलाकासंख्यं अव्ययीभावः अधि
स्त्रि द्वंद्वैकत्वं पाणिपादम् अभाषायांहेमन्तशिशिरावहोरात्रेच स्यंदृं अनञ्कर्म्मधारयस्तत्पुरुषः अधिकारोयम् अनत्यैच्छायाशरच्छायं रा
जामनुष्यपूर्वसभा इनसभमित्यादि सुरासेनाच्छायाशालानिशास्त्रियाञ्च परवत् अन्यस्तत्पुरुषः परवल्लिङ्गः स्यात् रात्राह्नाहाःपुंसि अपथपु
णयाहेनपुंसके संख्यापूर्वारात्रिःत्रिरात्रं संख्यापूर्वेतिकिम् सर्वरात्रः द्विगुस्त्रियाञ्च व्यवस्थया पञ्चपूली त्रिभुवनम् इसुसन्तः हविःधनुः अर्चि
स्त्रियाञ्च इसन्तत्वेपि अर्चिस्त्रियान्नपुंसकेचस्यात् इयमिदम्वा अर्चिःऋदिःस्त्रियामेव इयंऋदिः ऋयतेऽनेनेतिऋदेश्वुरादिरायन्नादर्चिश्रुचीत्या
दिनाइसुइसन्नित्यादिनाहृस्वः पटलञ्छदिरित्यमरः तत्रपटलसाहचर्य्याच्छदिषःक्लीवतामवदन्तोऽमरव्याख्यातारउपेक्ष्याः मुखनयनलोहवनमांसरु
धिरकार्ष्मुकविवरजलहलधनान्नामिधानानि एतेषामभिधायकानि क्लीवेसुः मुखमाननम् २नयनंलोचनं २लोहंकालेवनंगहनं २मांसमामिशं २
रुधिरंरक्तं २कार्ष्मुकंशरासनं २विवरंबिलं २जलम्वारि हेलंलाङ्गलं २धनंद्रविणं २अन्नमशनं २अस्यापवादानाह त्रिसूत्र्या सीरार्थौदन्ताःपुंसि चक्षो राम
नेत्रारण्यगाण्डीवानिपुंसिच चक्षोवक्तम् नेत्रोनेत्रम् अरण्यारण्यंगाण्डीवोगाण्डीवम् अटवीस्त्रियां लोपथःकुलंकूलंस्थलंतूलोपलनालकुसू ५१

॥ ॥

तरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि अयंतूलः शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुराडलपललमृणालवालनिगलपलालविडालखिलशूलाः
पुंसिच चात्क्लीवे शीलंशीलइत्यादिशतादिःसंख्या शतं सहस्रं शतादिरितिकिम् एकोद्वौबहवःसंख्येतिकिं शतशृङ्गोनामपर्वतः शतायुतश
युताःपुंसिच अयंशतः इदंशतमित्यादि लक्षाकोटीस्त्रियां इयंलक्षा इयंकोटिःबालक्षानियुतन्त्वतदित्यमरात्क्लीवेपिलक्षे सहस्रः पुंसि ॥
सहस्रः इदंसहस्रं मन्द्यच्कोकर्त्तरि मन्प्रत्ययान्तोद्यच्कः क्लीवःस्यात् चात्क्लीवेनगुकर्त्तरि वर्मी वर्म द्यच्कःकिं अणिमामहिमाअकर्त्त
रिकिं ददातिइतिदामा ब्रह्मन्पुंसिच अयंब्रह्मा इदंब्रह्म नामरोमणीनपुंसके मन्द्यच्कइत्यस्यायम्प्रपञ्चः असन्नोद्यच्कः यशःमनः त
पःद्यच्कःकिंचंद्रमाः अप्सरास्त्रियांएताअप्सरसः प्रायेणायम्बहुवचनान्तः शत्रन्तः पत्रं कृत्रं यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावस्त्राःस्त्रियोमेवभूत्राऽमि
त्रच्छात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेत्राःपुंसि अयंभृत्रः नमित्रं अमित्रः तस्यमित्राण्यमित्रास्तेइतिमाघः स्यात्तामित्रोमित्रेचेतिच यज्ञद्विषोमित्र इति
सूत्रेहरदत्तेनोक्तम् अमेर्द्विषदित्यौणादिकइत्रच् अमेरमित्रेमित्रस्यव्यथयेदित्यादौमध्योदात्तमुचिन्त्यः नत्रसमासेप्येवं परवल्लिङ्गता
पिस्यादितिनुत्तत्रदोषान्तरमितितत्प्रकृतसूत्रापर्य्यालोचनमूलकम् स्वरदोषोद्भावनमपिनजोजरमरमित्रमृताइतिषाष्ठसूत्रास्मरणमूलका
मितिदिक् पत्रपात्रपवित्रसूत्रकृत्राःपुंसिच वलकुसुमयड्पत्तनरणाभिधानानि वलंवीर्य्ये पद्मकमलोत्पलानिपुंसिच पद्मादयः शब्दाः
कुसुमाभिधायित्वेपिहिलिङ्गाःस्युः अमरोप्याहवापुंसिपद्मन्नलिनमिति एकत्वअर्द्धर्चादिसूत्रेणपद्मन्नपुंसकमेवेतिवृत्तिग्रन्थोमतान्तरे

सा. क्र.

णमेयः आहवसंग्रामौ पुंसि आजिः स्त्रियामेव फलजातिः फलजातिवाचीशब्दो नपुंसकं स्यात् आमलकम् आम्रम् वृक्षजातिः स्त्रियामेवक्ली
वि देवेदम् हरीतकी विपञ्चगत्सकृत्कृषत् पृषत् शकृच्चकृद्दधित एतेक्लीवाः स्युः नवनीतावतानृतामृतनिमित्तवित्तपित्तव्रतरजतदत्तय
लितानि आङ्कुलिशदेवपीठकुराडङ्कदधिसक्थ्यस्थ्यास्यदाकाशकरवबीजानि एतानिक्लीवेस्युः देवंपुंसिच देवम्देवः धान्याज्यसस्य
रूप्यपरायवरण्यधृष्यहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्यशिक्यकुड्यहर्म्यतूर्य्यसैन्यानि इदन्धान्यमित्यादि चूडूवर्हदः खवडिशपिछकुडम्
वरशरवृन्दारकाणि अक्षमिन्द्रिये इन्द्रियेकिम् रथाङ्गादौमाभूत् इतिनपुंसकाधिकारः॥ ॥ स्त्रीपुंसयोः अधिकारोयं गोमणिय
क्षिमुक्षिपाटलिवस्तिशाल्मलितुटिमसिमरीचयः इयमयंवामन्युः गणवचनमुकारा
न्नपुंसकञ्च त्रिलिङ्गमित्यर्थः पडु पटुः पट्वी अपत्यार्थतद्धिते औपगवः औपगवी इतिस्त्रीपुंसाधिकारः पुन्नपुंसकयोः अधिकारो
यं घृतभूतमुक्तक्लेदितैरावतपक्तकुक्तलोहिताः अयंघृतः इदंघृतम् शृङ्गायनिदाघोद्यमशल्यदृढाः अयंशृङ्गः इदंशृङ्गम् व्रजकुञ्जकु
थकूचैप्रस्थदर्भोर्मीर्धचैदर्भीपुच्छाः अयंव्रजः इदंव्रजम् कवन्धोषधायुधान्ताः स्यष्टं दण्डमराडखराड शवसैन्धवयाश्वीकाशांकुशकुलि
शाः एतेपुन्नपुंसकयोः स्युः कुशोरामसुतेदर्भयोक्तेधीयेकुशञ्चलेइतिविश्वः शलाकावाचीतुस्त्रियां तथाचजनपदादिसूत्रेणापोविकारेङीषि
कुशी दारुणितुयावाकुशावानस्पत्याः स्थलामायातेतिश्रुतिः अतःकृकमीतिसूत्रेकुशाकर्णीखितिप्रयोगश्च चासस्त्रेच होतोत्पायन शब्दे शो

वत्वात्कुशाछन्दइति तत्रशारीरकभाष्येऽपेवं एवञ्चश्रुतिसूत्रभाष्याणामेकवाक्यत्वेस्थिते आच्छन्दइत्याइ-प्रश्नेषादिपरोभागिनीयन्यःपौ
ढिवादमात्रपरइतिविभावनीयंवङ्गश्रुतेः गृहमेहेदहपटूपटहाषादावुदकंकुदाश्च इतिपुन्नपुंसकाधिकारः ॥ ※ ॥ अवशिष्टलि
ङ्गमव्ययम् कतिषुष्यदस्मदः ङ्यन्तासंख्याशिष्टापरवत् एकःपुरुषः एकास्त्री एककुलं गुणवचनञ्च शुक्लःपटः शुक्लाशाटी शुक्लंच
स्त्रीकृत्याश्च करणाधिकरणयोरित्युद्सर्वादीनिसर्वनामानि स्वष्टार्थेयञ्त्रिसूत्री ॥ ※ ॥ इतिश्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायांपाणि
नीयलिङ्गानुशासनसूत्रवृत्तिः समाप्ता ॥ ※ ॥ संवत् १९३७ पौष्यकृष्ण ५ ॥ वार मंगर शुभम् ॥ ॥

॥ इतिसिद्धान्तकौमुदीतत्ववोधिनीटीकासंयुक्तासमाप्ता ॥

यत्वात्तुपोलुक्स्यादितिशंक्यं। अव्ययसंज्ञायाअनर्थत्वेनोपसर्जनेनतदभावात्।नचैवमपिसहस्रइतिस्थितेअतरंगत्वाद्गुणोक्तेसहेशब्दस्यसादेशएवनस्यादेकादेश
स्यपरादिवद्भावेसहशब्दाभावात्पूर्वोत्तरत्वेनतूत्तरपदत्वाभावात्उभयत्रापिप्रथमोक्तावतादिवद्भावनिषेधाच्चभसुवासहेशब्दस्यसभावस्तथापिसहस्यदंतमेवरूपंस्या
न्नतुसेइत्येदंतमितिशंक्यंनेदस्यपरस्येत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधेनपूर्वोत्तरपदयोःप्रथमेकार्येभवतितत्तएकादेशइतिसामान्यज्ञापनादित्याहुः॥ॐ॥ गोतोणित्।
१।१।२७॥ गोतोसर्वनामस्थानेइत्यतोनुवृत्तेसप्तम्यंतेसर्वनामस्थानग्रहणंप्रथमयाविपरिणम्यतेणिदित्यनेनसामाधिकरण्यात् तदाहासर्वनामस्थानमिति।णित्कार्यमु
त्पादयतीतिशेषः।णितिपरेपूर्वस्ययत्कार्यंतत्करोतीत्यर्थःगौरित्यादि।चित्रगरित्यत्रनभवति।श्रोतइतिवक्ष्यमाणत्वात्तत्तद्वितीयःशस्त्रश्रोकारांतान्नसंभवतीत्याशये

गोतोणित्।७।१।९०।गोशब्दात्परंसर्वनामस्थानंणिद्वत्।गौःगावौगावः।श्रोतोम्शसोःघ।१।१।३।श्रोकारादम् शसोर
चिपरेआकारएकादेशस्स्यात्।शसासाहचर्य्यात्सुरेवअमुत्पद्यतेनेहाअचिनवाअसुनवमागाम्।गावौगाःगवागवेगोभ्यइत्यादि।श्रो
तोणिदितिवाच्यंविहितविशेषणाच्चातेनासंध्योःसुद्यावोसुद्यावःश्रोकारान्ताद्विहितंसर्वनामस्थानमित्यर्थःव्याख्यानान्नेहाहेभानोभान
वःउःशम्भुःस्मृतोयेनसःस्मृतोःस्मृतावौस्मृतावःस्मृतामास्मृतावौस्मृताःइत्यादिःइत्योदन्ताःरायोहलि।७।२।८५।रेशब्दस्याऽऽका
रान्तादेशःस्याद्धलिविभक्तौ।अचिश्नुधातुभ्रुवांयोरियङुवङौ।१।१।४७।इयोरायःरायंरायौरायःरायारायाभ्यामित्यादिःइत्येदन्ताःग्लौःग्लावौग्लावःग्ला
वम्ग्लावौग्लावःइत्यादिःश्रोतोम्शसोरितीहनप्रवर्त्ततेऽश्रोतिमिसूत्रेणाश्रोदोतोःसावर्ण्यभावज्ञापनात्।इत्यजन्ताःपुल्लिङ्गाः॥ ॥

नाहाशसासाहचर्य्यादितिसुपीत्यनुवर्त्तनाच्चेत्यपिकाशिकायामुक्तंकैयटस्तुतद्धितोपिशसस्तीतिकथमिहसाहचर्य्यादमःसुत्वमित्याशंक्यश्रीत्यधिकारादजादि
शस्सुवेवसंभवतिनतुतद्धितइत्याहाश्रचिनवमितिचिनोतेर्लेऽगदेशस्यमियस्तस्यस्यमिपामित्यमाश्रोतोणिदितिवाच्यमितिगोतइत्यपहायश्रोतइतिवाच्यमित्य
र्थःएवंचगामित्यत्रपरत्वाद्वृद्धिःस्यादितिशंकायाअनवकाशःनिरवकाशतयाश्रोत्वेनवृद्धेरेववाधनात्।इत्योदन्ताःरायोहलिश्रसूत्रेणश्राविभक्तावित्यतश्रइति
विभक्तावितिचवर्त्ततेनेतदाहाआकारोंतादेशइति।अर्थेरेविभवाअपीत्यमरःरायिरूंदसइतिभाष्येतुचक्यजंतस्यरेशब्दस्यछांदसत्वंपरंनतुकेवलस्यापीतिवांतोयी

तिसूत्रेकैयटःसुपीत्यनुवर्त्तनाच्चेत्यपिकाशिकायामुक्तं॥

पक्षान्तरमप्याह-इत्येदंताः। ग्लोरिति। ग्लौर्मृगांकः कलानिधिरित्यमरः। एवंजनानवतीतिजनौः। ज्वरत्वरेत्यूठ्। एत्येधत्यूठ्सु इतिवृद्धिः। अव्यादेशः। जनावोजनावइत्यादिनाप्रवर्तते। तदिति। हेग्लोरित्यत्रसंबुद्धिर्लोपः। ग्लावइत्यत्रऽसिऽसोश्चेतिपूर्वरूपंचनप्रवर्तते। तदपिवोध्यं। सावर्ण्यभावज्ञापनादिति। सतिसावर्ण्येएचश्चतुर्विंशतेः संज्ञाभवतीतिवृद्धिरादेजित्येतद्वृद्धिरादेडितिपठितुंशक्यत्वादेओजितिसूत्रेच्यर्थेसत्सावर्ण्यभावंज्ञापयति। अतएवएदैतोरोदौतोश्चनमिथः सावर्ण्येऽओजितिसूत्रारंभसामर्थ्यादित्यादयणुदित्सवर्णस्येतिसूत्रएवोक्तमितिभावः। नन्वेओजितिसूत्राभावेनख्याभ्यामितिसूत्रेताभ्यामेजितिप्रत्याहारोऽयंनसिध्येत। पूर्वोक्ताभ्यामेङितीत्युक्तेऽविधीयमानस्यसवर्णाग्राहकतयावै याकरणानसौवश्चइत्यादावेदोतावेवागमौस्तोनत्वेदोतौ। ततश्चवैय्यर्थ्यभावादेओजितिसूत्रेसावर्ण्यभावेनज्ञापयतीतिचेन्मैवं। पूर्वोक्ताभ्यामेओइतिपठनेनापिइष्टसिद्धेस्तत्सूत्रवैयर्थ्यस्यतदवस्थत्वात्। स्थितस्यगतिप्रदर्शनमिदं। वस्तुतस्तुएओडितिसूत्रारंभसामर्थ्यादित्युक्तेऽतताभ्यामेजिति। अत्रानुपपत्तिर्नास्त्येवानचएओडितिसूत्राभावेऽदेङ्गुणाएडितिपररूपेणएङःपदांतादतीत्यादावेङ्प्रत्याहारःकथंसिध्येदितिवाच्यं। सतिहिसावर्ण्येऽदेङ्गुणाएचिपररूपेणएचःपदांतादतोतिपठितुंशक्यत्वादतिप्रसंगस्यराङ्यहणेपिहुल्यत्वात्। नचैवमप्येचोचतुर्णांक्रमादयादेशसिध्यर्थमेएओङ्ऐओजितिसूत्रद्वयमप्यावश्यकमितिवाच्यं। अस्यानेतत्तमइत्यनेनैवएचांक्रमादयादयः सिध्यंतीतिपूर्वमेवास्माभिः उपपादितत्वात्। यदाहिस्वरणांमूष्मणांचैवेत्यादिप्रागुक्तशिक्षावचनाच्चरोधादेर्डोविवृततरोवैचोविवृततमाविति अभ्युपगम्यतेतदातेदैतोरोदौतोश्चमिथः सावर्ण्यप्रसक्तिरेवनास्तिइतिऐओजितिएओडितिवासूत्रेणोक्तज्ञापकमितिकेचित्। विवृततरोरडेर्विवृततमत्वाभावेपिविवृततरेविवृततमेचविवृतत्वस्यसत्वात्तदादायत्नल्यप्रयत्नत्वमेडेरैचोश्चास्तीतिसावर्ण्यप्रसक्तावुक्तज्ञापकाश्रयणंसम्यगेवेत्याहुस्तदयरेनक्षमंते। तथाहिसतिह्कोगुणावृद्धीतिसूत्रस्थश्चकोस्तुभग्रंथेनसहविरोधप्रसंगात्। तत्रहिस्वरणांमूष्मणांचेत्यादिशिक्षानुरोधाच्चैतानेतेत्यादौगुणाप्रवृत्तिःस्याद्विवृततरत्वरूपवैलक्षण्यस्यसत्वादितिनशंकानिरालंबनेवस्यात्तस्मादीषद्विवृतभेदेनस्वरणांमूष्मणामिवविवृततरविवृततमभेदेनसावर्ण्याभावोऽत्रसुवचइतिदिक्॥ रत्नजे

सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च ७।३।११४। आवन्तात्सर्वनाम्नः परस्यङि॰तः स्याड्ढ्रस्वादयश्च ह्रस्वः। यायोऽपवादः। सर्वस्मै। सर्वस्याः। २। एकादेशस्य पूर्वोऽन्तत्वेन ग्रहणादामि सर्वनाम्नरतिसुट्। सर्वेसां। सर्वस्यां। सर्वयोः। सर्वासु। एवमिष्वादयश्चावन्ताः। विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ। १।१।२७। अत्र सर्वनामतावास्यात्। उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै। दिङ्मात्रान्यनालेरतिप्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणान्नेह। योत्तरसा पूर्वापस्याद्दिग्भूता सा तस्यै उत्तरपूर्वायै। बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थं। अन्तरस्यै। शालायै। वाल्यायै। इत्यर्थः। अपरीत्युक्तेर्नेह। अन्तरायै। नगर्यै। विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यां। ७।३।११५। आभ्यां ङित्तस्यात्स्यादापश्च ह्रस्वः। इदं सूत्रं न्यङ्कुशक्यमङीत्यस्य ङित्त्वसंख्यानात्। द्वितीयस्यै। द्वितीयायै। द्वितीयस्याः। द्वितीयायाः। द्वितीयस्यां। द्वितीयायां। शेषं रमावत्। एवं त्रपूजायां। अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः। हे अम्बे हे अक्के। हे अल्ले। असंयुक्तात्किडतिकासक्तेभ्यो ह्रस्वान्ह्रस्वः। हे अम्बिले हे अम्बाडे। हे अम्बिके। जराजरसौ। शीभावात्परत्वाज्जरस्। आमिनुटः परत्वाज्जरसादेशः। जरसामित्यादि। पक्षे हलादौ चरमावत्। इह पूर्वविप्रतिषेधेन शीभावे कृते सन्निपातपरिभाषया अनित्यत्वाच्च। अस्त्रियामित्यजरसीत्यपि केचिदाहुस्तन्न। मूलमाश्रयति यद्यपि जरसादेशस्यास्य निवृत्तौ चेनावन्तता आश्रित्य। ओङ आपः। आङि चापः। या डापः। ह्रस्वनद्यापः॥ ९९ नपुंसकाद्यमचश्यंचक्तव्येनानेनैव सिद्धौ विभाषा द्वितीयेति सूत्रेण नकर्तव्यमिति भावः। अंवार्थ

ह्रस्वः। अत्र अंवार्थस्य ह्रस्वयदीति वचनात्तदयुक्तस्यैवांवार्थस्य ह्रस्वो भवति नान्येषामित्याशयेन फलितमाह। असंयुक्तायेऽडलकासक्तेत्यादि। जरेति। ऋदृशोङि॰ इति गुणे रुते टाप्। शीभावात्परत्वाज्जरसित्यादि। ननु ओङ आपः ह्रस्वनद्यापो नुडित्येषा जराया इति सूत्रस्य परत्वा

रमेति। रमतेरतिरमा। रमक्रीडायामित्यस्मात्यचाद्यचिटाप्लिंगविशिष्टपरिभाषयास्वादयः। हलङ्ग्यादिलोपः। नचात्रावंतत्वादेवसाद्युत्पत्तिरस्तुप्रत्ययांतस्यापीतिपदिकत्वेपिङ्याप्योः इष्यूङ्ग्रहणादिति वाच्यं। प्रग्रहणस्यान्यार्थत्वायः प्रागेवोक्तत्वात्प्रत्याख्यातत्वात्चनङ्ग्रहणस्य शीस्यादिति। जसः शीत्यतः शीरुत्पद्यवर्तेतरतिभावः संबुद्धौचा वहुवचनेझल्येत् आडि चापरत्वतः एद्यापरत्वेनवर्तेतेतदाह आपएकारः स्यादिति। एङ्ह्रस्वादिति। नचात्रहलङ्ग्यादिनैवसुलोपोसु। प्रत्ययलक्षणन्यायेन संबुद्धौचेत्येत्त्वस्यापिप्रवृत्तिसंभवादिति शंक्यं। परत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्चाएत्वेकृतेहलङ्ग्यादिलोपस्याप्राप्तेः। स्यानिवद्भावात्पूर्वप्याकाररूपत्वाभावात्। आआवित्याकारंप्रश्लिष्यदीर्घग्रहणस्यप्रत्याख्यानात्। एङ्ह्रस्वादितिलोपस्यैवपरत्वेनन्याय्यत्वाच्चेतिभावः। आडिचकारेणाआसिचेतिप्रकृतेपरामृश्यतेङ्त्याह। आसिचपरइति। रमाभिरिति। नन्विहएकादेशस्यश्वौतत्वेनग्रहणादतोभिसऐस्इत्येस्प्राप्नोति। नचपरत्व सामर्थ्यान्नैवमिति शंक्यं। अकृतेकादेशे।

रमा। औङआपः।७।१।१८। आवन्नादङ्गात्परस्योङ ष्टिः स्यात्। औडि त्वौकारविभक्तेः संज्ञाप्राचामारमेरमाः। सम्बुद्धौचा।७।३।१०६। आएकारस्स्यात्सम्बुद्धौ। एङ्ह्रस्वादितिसम्बुद्धिलोपः। हेरमे। २हेरमाः। रमा। रमेरमाः। स्त्रीत्वान्नत्वाभावः। आडिचापः।७।३।१०५। आडिओसिचपरेआवन्नस्याङ्ग स्यएकारस्स्यात्। रमयारमाभ्यांरमाभिः। याडापः।७।३।११३। आपःपरस्यडिङ्ङसिनस्यपाडागमस्स्यात्। वृद्धिरेचि। रमायैसवर्णदीर्घः। रमायाः। रमयोः। रमाणां। रमायां। रमयोः। रमासु। एवन्दुर्गोदयः ॥ ※ ॥

॥ विप्रतिषेधाभिरित्यादेरुक्तार्थत्वादिति चेन्नैवं। अस्त्विधावंतादिवच्चेत्यस्याप्रवृत्तेः। याडापः। घेर्ङिति। नीत्यतोऽनुवर्तेङिति। तीतिसप्तम्यंतमापरत्वेपंचम्यनुरोधेन विपरिणम्यतइत्याह। ङिङ्ङसिनसीति। अनसुपिचेत्यतःसुपीत्यनुवर्तनात्सुपएवयाट्टेनअपित्सार्वधातुकस्यङित्त्वेपिमालेवाचरतोमालातइत्यादौनसादेर्नभवति। एतच्चअचः परस्मिन्नित्यत्रपूर्वस्यविधिः पूर्वेविधिः इतिषष्ठीसमासपक्षाभ्युपगमेनोक्तं। पंचमीसमासपक्षाभ्युपगमेतुशपःस्यानिवत्वेनव्यवधानात्मालातइत्यादौयाटः प्रसंगएवनास्तीत्याहुः। यङित्येववृत्तत्वेदीर्घोचारणंस्यवृत्प्रतिपत्त्यर्थं ॥ नचअतोगुणइतिपररूपापत्तिः। अकारोच्चारणसामर्थ्यादेवतद्बाधात् वृद्धिरेचीतिप्राचांतु आटश्चेत्युपन्यस्ततदपेक्षितं। याट्स्थाग्रहणस्यसमुदायानुबंधत्वेनेहआटोऽभावात् ॥ ※ ॥ ९ ॥ ॥

अतिदेशविषयेलक्षणाप्रतियदोक्तपरिभाषायाः प्रवृत्तौ अतिदेशस्येयर्थ्यायत्तेः अतोव्याचष्टेआवंतंयदंगमितिमस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेरुक्तदंतस्यग्रहणा मितिनियमादतिखट्वेति यदंगंतदावंतंनभवतियच्चावंतंखट्वेतितदंगंनभवतिइतिनात्रयाडागमप्रसक्तिरितिभावः अत्रनव्याःप्रत्ययग्रहणेतदंतग्रहणमि त्यायग्रहणेनावंतंगृह्यतेआवंतस्यांगविशेषणेत्वावंतांतग्रहणादतिखट्वायेत्यत्रेतदोषतादवस्थ्यमितियच्चुच्यतेतत्स्त्रीगेनावंतंविशेष्यतेआंगसंज्ञकंयदा वंतमितितथाचनोक्तातिप्रसंगशंकालेशइत्याहुःस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमोनेत्याशंक्याहाऽउपसर्जनेनेति अयंभावःस्त्रीप्रत्ययेचानुपसर्जनेनेत्यनुपसर्जनस्त्री प्रत्ययेतदादिनियमप्रतिषेधोवक्ष्यतेनानूपसर्जनेपिअतएवपरमकारीषगंधीपुत्रवदतिकारीषगंध्यपुत्रइत्यत्रषष्ठः संप्रसारणंपुत्रपत्योस्तत्पुरुषेइतिसंप्र सारणंनभवतिअतिकारीषगंध्यस्यहिष्ठेनतत्वाभावात्नचवहुश्रेयसीत्यत्रश्रेयसीत्युत्तरभागस्यङ्यंतत्वाद्यथाहल्ङ्यादिलोपःप्रवर्तेततथात्राप्युत्तर

ङितिह्रस्वश्च १।४।६ इयङुवङ्स्थानौस्त्रीशब्दभिन्नौनित्यस्त्रीलिंगावीदूतौहूस्वोचइवर्णोवर्णौस्त्रियांवानदीसंज्ञौस्तोङितिपरेश्चाएन द्याःमत्योःमतयोःमत्याःगमेतेःनदीत्वपक्षेश्रीदितिङेरीत्वेप्राप्तेइदुद्भ्यां ७।३।११७नदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्भ्यांपरस्यङेरामस्यानापक्षेश्चङ्घेःमत्यांमतौ।एवंश्रुतिस्मृतिसिद्धादयः ॥ ॥ << भामस्यप्यङितत्वात्संप्रसारणंस्यादेवेतिशंक्याहपूर्वपदस्यष्ठ्यङितस्यपत्योरुत्तरपदयोः संप्रसारणमित्तिष्ठ्यङःसंप्रसारणमित्यत्रैववक्ष्यमाणत्वात्।उतयोष्ठ्योनेति।धुडभावेटस्योनधुट्पक्षेतुतस्यथोनेतिविवेकःनभवतीति।जश्त्वात्मात्कुक्ष कत्वंनभवतीत्यर्थः।केचित्त्विति।परिशिष्टकारादयः।निच्शुडिति।अत्रशम्छोरीतिपक्षेऽनुत्वंचोध्यं।मांसघृतनेति।घृतनासेनानात्वेनेति।आस्त्रियामितिपर्युदा सादितिभावः॥ ॐ॥ ङितिह्रस्वश्चावामीतिसूत्रानुवर्त्तनेते।अप्राप्तविभाषेयंह्रस्वोरप्राप्तावितरयोस्तुनेयङुवङ्स्थानावितिनिषेधप्राप्तावारभ्य ईदूतोर्विशेषणान्निह्रस्वयोस्तुस्त्रियामित्येवविशेषणंनतुनित्यस्त्रीत्वपर्यंतं।अन्यथाह्रस्वश्च नि प्रभृतीनामेभयलिंगानांपटुमृदुप्रभृतीनांसर्वलिंगानांचस्त्रीत्वेपिनस्यान्नदीसंज्ञकयटमतेहितेषांनित्यस्त्रीत्वाभावान्नमतांतरेपिह्रस्वोशेनित्यग्रहणाव्यावर्त्ती लाभाच्च॥ अतएवश्रीख्याग्रहणंविहायस्त्रीशब्दमात्रंनिष्कृष्यसंबध्यतेतदेतदाह ॥ ॥ ॥

ङे·रामितिविधयोजरसादेशंवाधित्वापरत्वात्स्यादितिचेत्। अत्राहुः। आङिचापइत्येकारादेशेकृतेप्येकादेशविकृतन्यायेनजरयाइतिजरसादेशप्रसक्त्यानित्यत्वादिकारादेशंवाधित्वाजरसादेशएवभवतिनचैकारादेशोपिनित्यएवजरसादेशेकृतेपिस्थानिवत्त्वेनावेतलादाङिचापइतिप्रवृत्तेरितिवाच्यं। आकाररूपस्यैवापसर्वत्रग्रहणात्इत्यनुपदमेववक्ष्यमाणात्लात्तदप्रवृत्तेःपाद्यापइतियाडागमंतुजरसादेशोतरंगत्वाद्बाधते॥ आकाररूपापःपरस्याङितःसुपोविहितस्यायादेव

ङे·रामइतिपक्षाऽपिविधयःप्राप्ताःएवंनसतिश्रुतयाऽप्यनल्विधावित्युक्तेर्नभवन्ति। आत्आवितिप्रश्लिष्यआकाररूपस्यैवाऽऽपःसर्वत्र ग्रहणात्एवंहलङ्यादिसूत्रेऽपिआत्आपडीरेइतिप्रश्लेषादतिखट्वःनिष्कोशाम्बिरित्यादिसिद्धेर्दीर्घग्रहणम्प्रत्याख्येयंनचैवमप्यतिखट्वायेत्यत्रस्थान्यमाकारत्वंस्थानिवद्भावेनापत्वाश्रित्यायाट्स्यादितिवाच्यं। आवन्तयदङ्गन्ततःपरस्ययाङ्विधानात्उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेत्तदादिनियमात्पदन्तिनासिकायानसानसःनसानोभ्यामित्यादिपक्षेसुटिचरमावत्तानिशायाःनिश्।निशःनिशानिशात्रस्वभ्रस्जसज्जमृजयजराजभ्राजछशांषःषशर्द्भ्रस्वादीनांसप्तानांछशान्तयोश्चषकारोऽन्तादेशस्याज्झलियदन्तेचाषस्यजश्त्वेनडकारःनिड्भ्यां।निड्भिःसुपिडःसीतिपक्षेधुरच्चर्त्वेचर्त्वेस्याऽसिद्धत्वाच्चयोद्वितीयाइतिटतयोस्तुथोनानयदन्तात्ङेरितिनडुत्वंनिड्सुनिड्सुषढोःकसिःषशषसयोःषढस्यचकस्यात्सकारेपरेइतितुनभवतिजश्त्वंप्रत्यसिद्धत्वात्।केचित्तुभ्रस्वादिसूत्रेदादेर्धातोरितिसूत्राद्धातोरित्यनुवर्तनेयन्निमित्तंतन्मतेजश्त्वेनजकारोनिज्भ्यांनिज्भिःजश्त्वेश्चुत्वंचर्त्वेनिच्छुःचोःकुरितिकुत्वंनभवतिजश्त्वस्याऽसिद्धत्वात्।मांसश्तनासानूनांमांसश्दत्तनोवाच्याः॥ शसादोवाषन्तःषत्ताःषड्भ्योपक्षेसुटिचरमावत्तागोपाविश्यावत्तामतिःप्रायेणाहरिवत्तास्त्रीत्वान्नत्वाऽभावःमतीःनात्वन्नामत्या ॥ ॥

ह्वाश्रपत्वेनवहिरंगत्वात्ङेरामप्यजरसादेशोनित्यत्वाद्बाधतेनचाकाररूपावेतात्यरस्यङेरामिकृतेसन्नियातपरिभाषयाजरसादेशस्याप्रवृत्तौनतत्स्थनित्यतेतिवाच्यं।रूपमालायांजरसीत्युक्त्वादिशानुरोधादुक्तपरिभाषायास्त्रनित्यत्वाभ्युपगमेवाधकाभावादिति॰ स्त्राश्रममितिायत्रादिसुवाश्रयेतन्निमित्तकमित्यर्थीयत्रादिसुपएवयाडागमापादनात्स्वशब्देनतत्परामृश्यतेस्थानिवद्भावेनेति॥ नचैवंलाक्षणिकत्वात्कथमिहयाट्स्यादितिवाच्यं ॥ ॥ ॥

समासान्तपाविभक्तिस्तस्यांपरतःतिस्यादेशःस्त्रियाःपुंवदितिप्रियाशब्दस्यपुंवद्भावःऋदशनेत्यनङ्यद्यपिऋहजहत्स्वार्थावृत्तिपक्षेत्रिशब्दस्यनित्यंक्त्वेनस्त्रीवाचित्वंदुर्लभंतथापिभूतपूर्वगत्यास्त्रियांवृत्तिर्वोध्याउत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषइत्यादिसिद्धांतप्रवादस्यैवमेवनिर्वोत्यत्तात्।अजहत्स्वार्थावृत्तिपक्षेतुस्त्रीनिष्ठसंख्यासमर्थकयोस्त्रिचतुरोरितिविवक्षितोर्थस्तेनप्रियास्त्रयस्त्रीणिवायस्याःसाप्रियत्रिरित्यत्रप्रियत्रिशब्दस्यस्त्रियांवृत्तित्वेपिनतिस्यादेशप्रसंगःप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्येतत्सूत्रगतभाष्यग्रंथसंदर्भस्योक्तव्याख्यानेप्रमाणात्।अनित्यत्वादितिःकोचीत्यज्ञ हणमिहलिंगांतत्थाहिभ्यांभिसादिषुसत्यपिनुमिनलोपःप्राप्तिपदिकांतस्येतितल्लोपसंभवादचीतिव्यर्थोनचनडिःसंबुध्योरितिनिषेधात्संबुद्धौलोपोनसंभवतीतितत्रानिष्टवारणायाचीत्यावश्यकामितिवाच्यंसंबुद्धिश्चलुक्तानुनेतिनुमःप्राप्तेरेवतत्रदुर्लभत्वात्।नलुमतेतिनिषेधस्यानित्यत्वेनविनातत्रप्रत्ययलक्षणप्रवृत्तेःनाप्युत्तरार्थंतदितिवाच्यंउत्तरत्रैवकर्तव्येतत्राचीतिकरणस्यवैयर्थ्यात् नलुमतेतिनिषेधस्यानित्यत्वेनसंबुद्धौप्रत्ययलक्षणेनप्राप्तनुमंवारयितुंतदितिभवत्येवाञ्जहत्स्वार्थालिंगानचेदमनित्यत्वंसंबुद्धिग्रणमात्रविषयकमित्यभिनिवेशश्चांलक्ष्यानुरोधेनान्यत्रापिकुत्रचित्तदभ्युपगमेबाधकाभावात्।अतएवप्रियतिस्रप्रियचतीतिरूपद्वयमपिकैयटेनस्वीकृतं।इत्यादीतिप्रियतिस्रेप्रियतिस्रणी। प्रियतिस्रःप्रियतिस्रणाः।आमिरादेशंवाधित्वाऽवैविप्रतिषेधेननुमंतेचबाधित्वा पूर्वेविप्रतिषेधेननुट्।प्रियतिस्रणांदेरत्वेसत्यामितिविभक्तिसन्निपातलक्षणमपित्यदाद्यत्वंटाद्योनिमित्तेनयासयोरितिनिर्देशेनसन्निपातपरिभाषायात्रानित्यत्वादितिभावःअस्यंतत्वादितिकेचिदिहलक्षदिकारादितिपक्षिकंङीषमिच्छंतितन्मतेनुसुलोपःपक्षेस्यादेवा।अतएववातप्रमीश्रीलक्ष्मीतिपक्षेऽन्यतःसुराम· ६४

धवरतिरक्षितःलक्ष्मीर्लक्ष्मीहरिप्रियेतिद्विरूपकोशस्त्रीरतिःस्यात्तोऽस्मात्सुकशोरिणेरिति॥

हस्वोचरुवर्णो।वर्णोस्त्रियामिति।औत्वेप्राप्तइतिडेरामित्यपेक्षयापरत्वादितिभावः।प्राचांतुश्रीदितिसूत्रेइदुद्भ्यामचयेरितिपूर्वोत्तरसूत्रद्वयबलाल्लभ्यार्थम्
पादायधिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामितिव्याख्यातमिदुद्भ्यामितिसूत्रंचनोपन्यस्तमित्यसमंजसमेतत्॥॥त्रिचतुरोःस्त्रियांतिसृचतसृ।७।२।९९।स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौस्तोविभक्तौपरतःस्त्रियांचिसत्यतः।७।२।९९।तिसृचतसृएतयोर्ऋकार
स्यरेफादेशस्स्यादचिगुणार्घोत्वानामपवादः।तिस्रःतिसृभिःतिसृभ्यः।३।आमिनुमचिरेतिनुट्।नतिसृचतसृ।६।४।४।एतयोर्नामिदीर्घो
नस्यात्तिसृणांतिसृषु।स्त्रियामितित्रिचतुरेर्विशेषणान्नेह।प्रियास्रयस्त्रीणिवायस्यास्साप्रियत्रिःइत्यादिमतिवत्।आमिप्रियत्रयाणामितिवि
शेषः।प्रियास्तिस्रोयस्येतिविग्रहेतु।प्रियतिसृाप्रियतिस्रोप्रियतिस्रःप्रियतिस्रमित्यादिप्रियास्तिस्रोयस्यतत्कुलंप्रियत्रि स्मोलुकालुप्तत्वेनप्र
त्ययलक्षणाभावान्नतिस्रादेशः।नलुमतेतिनिषेधस्यानित्यत्वात्यत्रेप्रियत्तिसृारादेशात्पूर्वंविप्रतिषेधेननुमाप्रियतिसृणांप्रियतिसृणि।
तृतीयादिषुवक्ष्यमाणेषुम्वद्भावविकल्प्यात्त्यर्थ्योयेणनुमभावोप्रियतिस्राप्रियत्तिसृणाइत्यादिहेरत्वेसत्यापहेरद्भ्यांशदयोःशसोश।
गोर्ण्यौ।गोर्ण्यः।नदीकार्य्याहेगोरि।गौर्यौ।इत्यादिएवम्वारिणीनद्यादयः।प्रातिपदिकग्रहणेलिङ्गविशिष्टस्याऽपिग्रहणात्।नडिशिहङ्गावेचप्रा
शि नेविभक्तौलिङ्गविशिष्टाऽग्रहणेसखीसख्यौसख्यइत्यादिगौरीवत्।अड्व्यन्तत्वान्नसुलोपः।लक्ष्मीःशेषङ्गौरीवत्।एवन्नरीतन्त्र्यादयःस्त्रीहेस्त्रि।

प्रिय तिस्र आगतः प्रियतिस्रः स्मित्यत्रऋतउदित्युत्वस्येतिविवेकः यद्यपिमध्येपवादन्यायेनदीर्घोत्वयोरेवरत्वमयवादः स्यान्नतुऋतोऽङितिगुणास्यतथापि
वाध्यसामान्यचिंतामाश्रित्यस्वविषयेप्राप्तंसर्वमेवेहबाध्यतइतिभावः।त्रिचतुरोर्विशेषणादितिश्रुत्वाह्यित्रिचतुरोरित्यस्यैवस्त्रियामितिविशेषणान्नागस्य
तिभावः।प्रियतिसेतिप्रियजस्त्रिजस्इतिस्थिते।अंतरंगानपिविधीन्बहिरंगोलुग्बाधतेइत्यङतएवतिस्रादेशेसुयोलुकिकृते॥ ॥ ॥

संज्ञायामभावात्डि॰तिहुस्वश्चेत्यादिनप्रवर्त्ततेऽतिभावः।नषट्स्वस्रादिभ्यः। स्त्रियांयदुक्तंतन्नभवतीतिव्याख्यानादनंतरोङीविवक्षयाहित्तसद्भावपिनिषिध्यतेऽ
त्याशयेनाहाङीपुटावौनेतिस्वस्रादीनाङीप्राप्तःषट्संज्ञकानांतूभौस्वसातिसृऽतिनतिसृचतसृऽतिनामिदीर्घत्वप्रतिषेधात्ज्ञापकादेवङीवभावेसिद्धेस
स्वादिषुतिसृचतसृशब्दयोर्नकर्त्तव्यऽतिचेन्मैवंतऽतिसूत्रेवैयटःस्वसेतिसावसर्त्तेनाऽऽदृदृशनेत्यनङ्।ननांदातुस्वसापत्युःभार्यासुभ्रातृवर्गेस्यपातरंस्युः
परस्परंयोगीवदितिगमेडीचाङ्ङलकान्त्युत्तरपिडित्त्वाट्टिलोपःऔतोणिदितिणिद्भावाद्वृद्धिरणंवेदितियत्त्वपिपुल्लिंगएवायमर्थेरविभवाश्रीत्यम्
रोत्तोभिन्नलिंगानांनद्दृदृऽतितेनपरिभाषितत्वात्तथापिरत्वेनैरणःस्त्रीत्येकोऽतिश्रीरस्यामिनास्त्रीलिंगतायाश्रभ्वुपगमादेवमुक्तंनोग्लौवदितिग्लानुदिभ्यो
डीःडित्त्वाट्टिलोपःस्त्रियांनोस्तरणिःस्तरित्यमरःऽत्यजंताःस्त्रीलिंगाः॥ ॥ अतोमाऽतऽत्येतदधिकृत्तस्यागस्यविशेषणंस्वमोर्नपुंसकादितिचानुवर्त्तत
ऽत्याशयेनाहाऽतोगात्यादिऽअदंतादंगादित्यर्थेःस्वमोरितिऽअमोमित्यर्थेनपुंसकादितिप्राप्तस्यलुकोबाधनार्थेऽअम्स्यादितियद्यपिम्ऽत्येव

अतोऽम्।७।१।२४॥अतोऽङ्गात्क्लीवात्स्वमोरम्स्यात्।अमिपूर्वःसानेनाएङ्ह्रस्वादितिह्रस्वमात्रलोपःहेज्ञानानपुंसकाच्च।७।१।१९॥क्लीवात्परस्य

ङित्वासोर्मेऽतेसन्निपातपरिभाषयासुपिचेतिदीर्घत्वाप्रसक्त्याज्ञानमितिरूपंसिध्यति।द्वितीयेकवचनेत्वादेःपरस्येत्यका **स्योऽःशीस्यात्।भसंज्ञायां॥**

रस्यमकारऽतेश्चत्यस्यमस्यसंयोगांतलोपेसिद्धमिष्टंतथापिसंयोगांतलोपोझलऽत्यभिप्रायेणोद्व्याख्यातायत्वाहुः।अमितिपदच्छेदाकरणेऽतिजरसमितिनपि
ध्येदितिदृश्यतेतोरमिऽतेसन्निपातपरिभाषयाजरसादेशस्यप्रवृत्त्याऽतिजरमितिरूपसिद्धेवेष्यमाणत्वात्।द्वितीयेकवचनेत्वतोमितिवाधित्वापरत्वाज्जर
सिऽतेसन्निपातपरिभाषपालुकोऽप्रवृत्तावतिजरसमितिरूपसिद्धेश्रीतिदिकाज्ञानमितिऽत्रिस्त्रीनाऽस्वसृदुहितृनणांचारनाकौऽङ्गत्वद्वितेतिप्रातिपदिकत्वात्स्याद्यु
त्पत्तिः।हल्मात्रेतिहेज्ञानमुऽतिस्थितेसंबुद्धिलोपात्यरत्वादमादेशऽतेऽमिपूर्वत्वेचतस्यांतवद्भावात्ह्रस्वांतमंगंभवतीतितंतः परस्यसंबुद्धिसंबंधिनो राम॰
मकारस्यलोपऽत्यर्थेःनपुंसकाच्चाऽजसःशीऽश्रोऽङ्आपऽत्यतःशीऽश्रोऽङ्ऽतिचानुवर्त्ततेऽत्यभिप्रेत्याहाक्लीवात्परस्येत्यादि॥भसंज्ञायामितिसुडनपुंस ६६
कस्येतिपर्युदासेनऽअसर्वनामस्थानत्वादौडिऽयविभमितिप्रवर्त्ततेऽतिभावः॥

स्त्री। स्यापतेर्ड्रट्। लोपो व्योरिति यलोपः। टित्वात् ङीप्। ङ्यन्तत्वात् सुलोपः। परत्वादिति। स्त्रियाः इति इयङ् अपेक्ष्य या इत्यादेशो विनान्यत्रेति। अजादौ यः इयादेशो विहितः स उपस
र्जनत्वेऽपि सिविद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य औसादिषु चतुर्ष्वेव नत्वन्यत्र गुणनाभावादिभिः पूर्वोक्तैः बाधितत्वादित्यर्थः। इयङ् वङ् स्थानावित्यस्यैवेति। सूत्राख्याविति पर्युदा
त्तेनादिमयङ् वङ् स्थानाविति ईदूतौ विशेषणे। तेन इयङ् वङ् स्थानावीदूतावेवास्त्रीति पर्युदस्तो न तु ह्रस्वाविति भावः। श्रीरिति क्विब्वचिप्रच्छीत्यादिना क्विब्दीर्घोऽसंत

स्त्रियाः। ६।४।७९। स्त्रीशब्दस्य इयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे। स्त्रियौ। स्त्रियः। वाम्शसोः। ६।४।८०। अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात्। स्त्रीं। स्त्रियं। स्त्रि
यौ। स्त्रियः स्त्रीः। स्त्रिया। स्त्रियै स्त्रियाः २। स्त्रियोः। परत्वान्नुट्। स्त्रीणां। स्त्रियां। स्त्रियोः। स्त्रीषु। स्त्रियमतिक्रान्तः। अतिस्त्रिः। अतिस्त्रियौ। गुणनाभावोत्वत् ङिः
परत्वात्पुंसि वाध्यते। क्लीवे नुमा च स्त्रीशब्दस्य पडित्येव बाध्यते। जसि च। अतिस्त्रयः। हे अतिस्त्रे। अतिस्त्रियौ। अतिस्त्रयः। वाम्शसोः। अतिस्त्रिं।
अतिस्त्रियं। अतिस्त्रियौ। अतिस्त्रियः। अतिस्त्रीन्। अतिस्त्रिणा। घेर्ङिति। अतिस्त्रये। अतिस्त्रेः २। अतिस्त्रियोः २। अतिस्त्रीणां। अच्च घेः। अतिस्त्रौ। औत्से
कारेष्वनित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया। इयादेशोऽचि नाऽन्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्ज्जने। क्लीवे तु नुम्। अतिस्त्रि। अतिस्त्रिणी। अतिस्त्रीणि। अतिस्त्रिणा।
अतिस्त्रिणोऽड़े प्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुंवद्भावात्पक्षे प्राग्वद्रूपं। अतिस्त्रये। अतिस्त्रिणे। अतिस्त्रेः अतिस्त्रिणः। अतिस्त्रिणोः। अतिस्त्रियोरित्यादि। स्त्रि
यान्तु प्रायेणोम्वत्। शसि। अतिस्त्रीः। अतिस्त्रिया। ङिति ह्रस्वश्चेति ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः। अस्त्रीति इयङ् वङ् स्थानावित्यस्यैव पर्युदासः।
तत्सम्बद्धस्यैव चानुवृत्तेः तस्माद्दीर्घस्यैवायं निषेधो न तु ह्रस्वस्य अतिस्त्रियै अतिस्त्रये। अतिस्त्रियः २ अतिस्त्रीणां अतिस्त्रियां अतिस्त्रौ। श्रीः। श्रियौ।
श्रियः। नेयङ् वङ् स्थानावऽस्त्री। १।४।४। इयङ् वङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न तु स्त्री। हे श्रीः। श्रियौ। श्रियै श्रियै श्रियाः श्रियः। ९९ त्वाभावान्नसु

लोपः। नेयङ् वङ् स्थानावस्त्री। तिष्ठतोऽनयोरिति स्थानौ। अधिकरणे ल्युट्। इयङ् वङोः स्थानाविति षष्ठीसमासः। तथा च फलितार्थमाह। इयङ् वङोः स्थितिर्ययोरिति। स्था
नग्रहणं किं। प्रकृष्टा धीः प्रधीः। हे प्रधि। अत्र एरनेकाच इति यणा इयङोबाधनान्नेयङ् वङ् स्थानाविति निषेधो न प्रवर्त्तते। यत्रेयङ् वङो निष्पद्येते तत्रैव नदीसंज्ञाया निषेधः
यत्र त्वपवादेन बाध्येते तत्र न निषेध इत्येतदर्थं हि स्थानग्रहणं कृतं। अन्यथा नेयङ् वङोरित्येव ब्रूयात् इयङ् वङोर्निमित्तभूतौ न नदीसंज्ञकौ इत्यर्थलाभात्। अस्त्रीति

यद्यत्रभाषितःपुमान्येनशब्देनसभाषितपुंस्कःशब्दस्तिविज्ञायेततदापीलुनेत्यादावतिप्रसंगःस्यात्अतोव्याचष्टेप्रवृत्तिनिमित्तैक्यइति अयंभावःभाषितःपु
मान्यस्मिन्अर्थेतत्भाषितपुंस्कंप्रवृत्तिनिमित्तंतदस्यास्तीतिअर्शआदित्वादचितेनैकस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्तेभाषितपुंस्कंयच्छब्दस्वरूपंतल्लभ्यतइतिइकोवि
विभक्तौरत्यतोऽचीत्यनुवर्तेनादाहादादावचीतिइगंतेकिंसोमपेनकुलेनाग्निकिंग्रामणिभ्योकुलाभ्यांदादौकिंअनादिनीअनादौनितत्फलमितिपीलोःफ

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामङनङौदात्तः।७।१।७५॥एषामनङ्स्याद्वादावचिसचोदात्तः।अस्थ्नोयोनःदध्नादध्नेदध्नःदध्नोःदध्नादध्निदध
निशेषम्वारिवेतिएवमस्थिसक्थ्यक्ष्णांतदन्तस्याप्यनङ्।अतिदध्नासुधिसुधिनीसुधीनिहेसुधेहेसुधिसुधियासुधिनासुधियेसुधी
नांप्रध्नाप्रधिनामधुनामधुनीमधूनिहेमधोहेमधुएवमम्बादयःसानशब्दस्यस्नौस्नानिसानूनिप्रियकोःप्रियकोष्णेप्रियकोष्णेनीतृज्झसंज्ञावात्
वैविप्रतिषेधेननुमाप्रियकोष्णेटादौपुम्वत्यक्षेप्रियकोष्णाप्रियकोष्णेनाप्रियकोष्णेप्रियकोष्णेवोअन्यत्रतृज्झसंज्ञावात्यूवैविप्रतिषेधेननुमे
वाप्रियकोष्णेनाप्रियकोष्णेनोनुमचिरेतिनुट्प्रियकोष्णेनांसुलुसुलुनीसुलूनिसुनस्तृतासुलुनासुल्वाधातोधातृणीधात्रेधा
तोःहेधातधात्राधात्रेणाएवंत्रातृकर्त्रादयः।एचइग्घ्रस्वादेशे।१।१।४८।आदिश्यमानेषुहस्वेषुमध्येएचइग्वेवस्यात्।प्रभुप्रभुनीप्रभूनि।
प्रभुनेत्यादि।इहनपुम्वत्वायदिगन्तम्प्रभुरितिनपुंस्कत्वाऽभावात्।एवमग्नेपिप्रारिप्रारिणीप्रारीणिप्रारिणाएकदेशविकृतस्याऽ
नन्यत्वाद्ग्रामोहलीत्यालंप्रराभ्यांप्रराभिःनमचिरेतिनुट्यात्वेप्रराणामितिमाधवः।वस्नुनस्नुसन्निपातपरिभाषयानुट्यात्वन्नानामीति
दीर्घस्त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषावाधनेत्यूकोप्रारीणांसुनासुनीसुनूनिसुनाभ्यांसुनुभ्यांसुनुनेत्यादिरित्यजन्तानपुंसकलिङ्गाः॥ ॥

लंपीलुःफलेलुगितिस्त्रीत्वेऽपिलुक्प्रवृत्तिनिमित्तभेदादितिणुंलुशब्दस्यहिवृक्षत्वव्याप्यजातिर्वृक्षेप्रवृत्तिनिमित्तंफलेतुफलत्वव्याप्यजातिर्वृक्षविशेष ६९
प्रभवत्त्वंवाऽभयथापिछन्नपुंसकयोर्नैकंप्रवृत्तिनिमित्तमितिभावः॥ ॥ अस्थिदधिरक्षीचीतिनुमिप्राप्तेविधिरयंनकारउच्चारणा
र्थः।ङकारस्त्वतादेशार्थःनद्विषयस्यानिसंतस्येतिफिट्सूत्रेणाद्युदात्ताःतत्रौतस्यानुदात्तेकारस्यविधीयमानो॥ ६ ॥

यस्येति।इश्चअश्चयेतस्यतदाह।इवर्णावर्णयोरिति।ईतिचेति।चकारेणानस्त्रिदित्यत्रस्त्रिदितोऽनुकृष्यतेतदाहाईकारेतद्धितेचेति।औडःश्यामेतिविभक्त्यपेक्षया
स्त्रीलिंगनिर्देशःनेदंवचनंकर्तव्यंविभावाद्विधेयारित्यतःश्यामेतिप्रकृतेनसंयोगादित्यतोनेतिचतत्राभिसंबंधमात्रंकर्तव्यंयस्यईकारेतद्धितेचलोपोभवतिश्यांनेत्या
करःजश्शसोःजसासाहचर्यादिहशसुवेवशसएवगृह्यतेतेनेहनाकुंदशोदराति।शिसर्वनामस्थानेमहासंज्ञाकरणंपूर्वाचार्योनुरोधेनानपुंसकादितोनुमर्थातोरि
त्यतोनुमनुवर्ततेउगिदचामित्यतःसर्वनामस्थानेचअंगस्येतिचाधिकृतंतयाचसलञ्भ्योनपुंसकमंगंविशेष्यतेविशेषणेनचतदंतविधिर्भवतिइत्याह॥अ

यस्येतिचा६।४।१४८।अ स्येवर्णोवर्णयोर्लोपस्यादीकारेतद्धितेचपरे इत्यकारलोपेप्राप्ते।औडःश्याम्प्रतिषेधोवक्तव्यःज्ञाने।जश्शसोःशिः।७
१।२०।क्लीवादनयोःशिस्स्यात्।शिसर्वनामस्थानं।१।१।४२।शिरित्येतद्वक्तसंज्ञंस्यात्।नपुंसकस्यझलचः।७।१।७२।झलन्तस्याऽजन्तस्यचक्लीव
स्यनुमागमस्यात्सर्वनामस्थानेपरेऽउपधादीर्घः।ज्ञानानि।पुनस्तद्वत्।शेषंरामवत्।एवन्धनवनफलादयः।अद्ड्डतराऽऽदिभ्यःपञ्चभ्यः॥
७।१।२५।एभ्यःक्लीवेभ्यस्त्रयोरद्डादेशस्स्यात्।टेः।१।१।४३।डितिपरेभस्यटेर्लोपस्स्यात्।वावसाने।कतरत्।कतरद्।कतरे।कतरौ।
भस्येतिकिंपञ्चमःटेर्लुप्तत्वात्प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घएङ्ह्रस्वादितिसम्बुद्धिलोपश्चनभवति।हेकतरत्।पुनस्तद्वत्।शेषम्सुवत्।क
तमत्।इतरत्।अन्यत्।अन्यतरत्।अन्यतमशब्दस्यतु।अन्यतममित्येव।एकतरत्प्रतिषेधोवक्तव्यः।एकतरःसोरमादेशेकृतेसन्निपातपरि
भाषयानजरस्।अजरं।अजरसी।अजरेपरत्वाज्जरसिकृतेझलन्तत्वान्नुम्॥ ९९ लंतस्येत्यादि।अद्ड्डतरादिभ्यःपंचभ्यइतिकिंनेमंतिष्ठतिनेमंप

श्यडतरादयोडतरडतमेतरान्यान्यतरेतिसर्वादिषुपठिताः।अद्डादेशःस्यादिति।जिघृक्षितादेशस्वरूपप्रतिपादनायेकुत्वंनकृतंटेःतिविंशतेरित्यत्रोडितीत्यनुव
र्तत्तेभस्येतिचाधिकृतंतदाह।डितिपरेभस्येति।भस्यकिंपंचमः।अत्रवडटोमडागमेभत्वाभावाद्विलोपोनभवति॥किंतु पदत्वात्तनलोपएवाअदेडितिकरणास्प्रयो
जनमाहाटेर्लुप्तत्वादित्यादि।ननुपूर्वसवर्णदीर्घोभावायदादेशएवक्रियतांकिमद्डादेशेनेत्याशंक्याहाएङ्ह्रस्वादित्यादिदादेशेतुहकतरेतिस्यादितिभावः।अन्य

रयोस्तुउकारः। एकारांतस्योदाहरणांतरः स्मृतेयेनसस्मृतेः शोभनः स्मृतेर्यस्यतत्सुस्मृतीत्यादि। एतच्चपरिभाषासूत्रंमपार्थकंतथाचवार्तिककृतोक्तंसिद्धमेङः सस्यानत्वादेचौश्चेतरभूयस्त्वादिति। अस्यार्थः। शब्दपरविप्रतिषेधेनएङउत्तरागांतरतोऽउवर्णोवेवेतिसिद्धेएचोश्चेतिचकारोभिन्नक्रमः। उत्तरभूयस्त्वाच्चेतिहेतोरनंतरबोध्यः। अईमात्राश्चवर्णोस्त्रध्यईमात्राइवर्णोवर्णोयोरित्युत्तरभागाधिक्यान्मल्लग्रामादिवद्भूयसाव्यपदेशेनापिरुकारेकारेभविष्यतइतिप्रत्युक्तेति। ननुप्रकृष्टस्वर्गवत्त्वादिकंयत्प्रवृत्तिनिमित्तंतत्सुन्नपुंसकयोःसमानमितिभाषितपुंस्कत्वात्पक्षेपुंवत्भावोत्रस्यादेवेत्याशंकायामाहायदिगंतमितिएतच्चरादानेइति धातोश्चतिरिन्ब्राह्मणकुलमितिप्रक्रम्यमाधवेनस्थष्टीकृतंकथंतर्हिमधवाप्रणयासुनोवत्यध्युदाहृतइतिचेदत्राहुः। प्रकृष्टस्वर्गवत्त्वादिप्रवृत्तिनिमित्तेक्यात्सुयोशब्दोभाषितपुंस्कः सएवइदानीमिगंतस्तथाचप्रयुशब्दोविभाषितपुंस्कएवएकदेशविकृतस्यानन्यत्वादनुपुंवत्भावोभवतीतिइत्यंचपुंवत्भावः। एजंतेषुमाधवम

होढः।८।२।३१। हस्यढस्याञ्झलिपदान्तेचाहलड्यावितिसुलोपः। पदान्तत्वाद्ढस्यढः। जश्त्वचर्त्वे। लिट्। लिड्। लिहो। लिहः। लिहा। लिड्भ्यां। लिट्सु। लिट्त्सुदादर्द्धातोर्घः।८।२।३२। उपदेशेदादेर्धातोर्हस्यघस्याञ्झलिपदान्तेचा उपदेशेकिं। अधोगित्यत्रयथास्यात्। दामलिह्मात्मनश्छतिदामलित्यति। ततः किंपिदामलिट्। अत्रमाभूत्।। ९९

तेनास्तिमतांतरेत्यस्तीतिवोध्यं। प्रीतिप्रकृष्टाशयःयस्यतत्। शोभनानीर्यस्यतत्सुत्र। इत्यजंताः नपुंसकलिंगाः॥ ॐ॥ होढः। ऋलोभ्झलिपदस्यस्कोः संयोगाद्योरंतेचेत्यतोऽलीतिपदस्यातइतिचानुवर्तनेते। तदाह। झलीत्यादि। झलिपरतःपदांतेवाविद्यमानस्यहस्येत्यर्थः। लिढिति। लिहआस्वादनेक्विप्। लिट्त्सिति। ढस्यजश्त्वेनडः। तस्यखरिचेतिचर्त्वेनटः। तस्यासिद्धत्वात्चयोद्वितीयाइतिपक्षेटस्यठेनासस्यश्चुत्वेनभवति। नपदांताद्वोरितिनिषेधात्। लिट्ट्सिति। ढस्यजश्त्वेनडकारेचर्त्वस्यासिद्धत्वात्ततः। प्रागेवडः सीतिपक्षेधुडाचर्त्वेनतकारः। ततोडस्यचर्त्वेनटः। धुटश्चर्त्वस्यासिद्धत्वात्यक्षेचयोद्वितीयाइतिस्यैनाश्चुत्वेतुतकारस्यनशंक्यमेवनपदांतादितिनिषेधास्याधुनैवोक्तत्वादितिदादेर्धातोर्घः। धातोरित्याचर्त्तेः। तत्रैकमनिरिच्यमानमुपदेशकालेलक्ष्यतोत्याशयेनाह। उपदेशइति। उपदेशग्रहणस्याव्याप्तिव्याप्तिपरिहारःफलमित्याहाथधोगित्यादिना

सु॰ सि॰ कौ॰ टी॰ त॰ ७०

अत्र कैयटः। यथासंख्यसंबंधात्संप्रसारणसंज्ञाऽत्र न भवतीति। नन्वनुवादे परिभाषाणामनुपस्थानात्कथमिह यथासंख्यत्वलाभः। नन्वेवं स्थानयोगोपि न लभ्ये
तेति वाच्या षष्ठी स्थानेयोगेत्यत्र एतत्सूत्रमनुवर्त्य व्याख्यायां तच्चाभावात्। अत्राहुः। तत्राचत्वाद्याश्रयणे न संप्रसारणस्येति सूत्रे तज्ज्ञापितग्रहणाद्दुहितरमित्यत्र
हल इति संप्रसारणस्य दीर्घो न भवति। लङ्‌स्थानिकस्येटः संप्रसारणशब्देनाभावितत्वात्। नन्वेवमप्यस्य च्युवो अस्य च्युव इत्यादौ ऊठः संप्रसारणसंज्ञायां संप्रसार
णाच्चेति पूर्वरूपं स्यादिति चेत्तन्न। संप्रसारेण पूर्वत्वे समानांगग्रहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिककृतोक्तत्वात् वार्णादांगस्य बलीयस्त्वाद्वा उवङ्‌ वस्यात्। अत्र नव्याः। च्यङः सं
प्रसारणमित्यादिविधिप्रदेशेष्वेव परा इक् इति पठित्वा संप्रसारणसंज्ञासूत्रं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः। वाह ऊठ्। एत्येधत्यूठ्स्विति विशेषणार्थं ठकारो हलंत्यमि
तीत्संज्ञकः। अत्र भस्येत्यधिक्रियते। वसोः संप्रसारणमित्यतोऽनुवृत्तं संप्रसारणमूठो विशेषणं तेनालोन्त्यस्येति न भवति तदेतदाह। भस्य वाह इत्यादि। प्राचा तु

सम्प्रसारणाच्च। ६।१।१०८। सम्प्रसारणादचि पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। एत्येधत्यूठ्सु विश्वौहः। विश्वौहेत्यादि। छन्दस्येव ण्विरिति पक्षे णि
जन्ताद्विच्। चतुरनडुहोरामुदात्तः। ७।१।९८। अनयोराम् स्यात्सर्वनामस्थाने परे स चोदात्तः। सावनडुहः। ७।१।८२। अस्य नुम् स्यात्सौ परे।
आदित्यधिकारादवर्णात्परोयं नुम्। अतो विशेषविहितेनाऽपि नुमाऽऽम् न बाध्यते। आमा च नुम् न बाध्यते। सो लोपः। नुम्विधिसामर्थ्याद्द्रुत्वं खि
तिदत्वं न। संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो न। अनड्वान्। अमसम्बुद्धौ। ७।१।९९। चतुरनडुहोरम् स्यात्सम्बुद्धौ। आमोऽपवादः। हे अ
नड्वन्। अनड्वाहौ। अनड्वाहः। अनडुहः। अनडुहा ॥ ९ वाहो वाशब्दस्य संप्रसारणं स्यादित्युक्तं तच्च फलितार्थकथनपरतया कथंचिन्नेयमित्याहुः ॥
॥*॥ संप्रसारणाच्च। आमि पूर्व इत्यतः पूर्व इत्यनुवर्तते। इकोयणचीत्यतोऽचीति च एकः पूर्वपरयोरित्याक्षिप्यते तदाह। संप्रसारणादचीत्यादि। छन्दस्येव
ण्विरिति। वहश्चेति सूत्रे भजो ण्विः छन्दसि सह इत्यतो ण्विप्रत्ययस्य छन्दसीत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः। स्यादेतत्। वाह इत्येव सूत्रमस्तु संप्रसारणमेवात्र विधीयतां
तस्य लघूपधगुणो वृद्धिरेचीति वृद्धौ सिद्धं विश्वौह इत्यादि किमूढ्ग्रहणेन सत्यां एवं स्थिते क्रियमाणमूढ्ग्रहणं वहिरंगपरिभाषां ज्ञापयति तस्यां हि सत्यां जात
स्य वहिरंगस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वादंतरंगो गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितं। न च नकारांतोपपदेऽकारांतोपसर्गोपपदे च रूपे विशेषः स्यादिति कथमूढ्ग्रहणं ज्ञाप॥

एकाचो बशो झलीति निवृत्तमिति। धुग्भ्यां धुक्ष्वित्यादौ पदान्त इत्येव भष्भावसिद्धेरिति भावः। प्राचा तु प्रातिपदिकस्य तु झलि पदान्ते चेति व्याख्यातं तत्सामा दि
कमेवा। अधोक् अधेक् इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः। प्रातिपदिकग्रहणस्याप्रवृत्तत्वाच्च। ननु धातोरवयव इति वैयधिकरण्येनान्वये क्विबन्तस्य दुहे दादेरिति घत्वे झषन्त
त्वेऽपि भष्भावो न स्यात्। दुघिति समुदायस्य यः पूर्वावयवो दु इत्येकाच् तस्य झषन्तत्वाभावात्। दुघ् इत्युत्तरावयवे तु बशभावादित्यत आह। व्यपदेशिवद्भावेनेति। न
च धात्ववयवो धातुरित्येव व्यपदिश्यते। तथा च गर्भवत्ति सिध्येदिति वाच्यम्। अर्थवता हि व्यपदेशिवद्भावः। न त्वावयवोऽर्थवानिति तस्य धातुत्वव्यपदेशासंभवात्
भष्भाव इति। क्विपः प्राक् प्रवृत्तायां धातुसंज्ञायां निरपवादत्वेनावस्थितत्वात् दादेर्धातोरिति घत्वे कृते झषन्तत्वादिति भावः। धुगिति। दुहः पूर्ववत् क्विप्। वा द्रुहादि

एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः। ८।२।३७। धातोरवयवो य एकाच् झषन्तस्तदवयवस्य बशः स्थाने भष् स्यात् सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च। एका
चो धातोरिति सामानाधिकरण्येनाऽन्वये तु इह न स्यात्। गर्दभमाऽऽचष्टे गर्दभयति। ततः क्विपि णिलोपौ। गर्द्धप्। झलीति निवृत्तम्। स्ध्वोर्ग्र
हणसामर्थ्यात्तेन दुग्धं दोग्धा। व्यपदेशिवद्भावेन धात्ववयवत्वाद्भष्भावः। जश्त्वचर्त्वे। धुक्। धुग्। दुहौ। दुहः। घत्वचर्त्वे। धुक्षु। वा द्रुहमुहष्णु
हष्णिहाम्। ८।२।३३। एषां हस्य वा घः स्याज्झलि पदान्ते च। पक्षे ढः। ध्रुक्। ध्रुग्। ध्रुट्। ध्रुड्। द्रुहौ। द्रुहः। ध्रुग्भ्याम्। ध्रुड्भ्याम्। ध्रुक्षु। ध्रुट्सु। ध्रुट्त्सु। ए
वं मुह ष्णुह ष्णिह। इग्यणः सम्प्रसारणम्। १।१।४५। यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसंज्ञः स्यात्। वाह ऊठ्। ६।४।१३२। भस्य वाहः स
म्प्रसारणमूठ् स्यात्॥

हजिघांसायाम्। मुह वैचित्त्ये। ष्णुह उद्गिरणे। ष्णिह प्रीतौ। द्रुहेरीदित्वान्नित्यं प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते उभयत्र विभाषेयम्। ननु द्रुहादयो दि
वादिष्वेनेनैव क्रमेण पठ्यन्ते तत्र वा द्रुहादीनामित्येवास्तु दिवाद्यन्तर्गणस्य पुषादेरन्तर्गणो रधादिस्तदन्तर्गणो द्रुहादिरस्तु। रधादिगणसमाप्ते ष्णिह धातोरनन्तरं
वृत्करणस्य कृतत्वेनातिप्रसंगशंकाया निरवकाशत्वात्। मैवं तथा हि सति यङ्लुकि दोध्रुक् दोध्रुट् इत्यादि न सिध्येत्। निर्दिष्टं पदग्रणे नचेति निषेधात्। इग्यणः
यणः स्थाने इति। विधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाश्रयणान्नान्योन्याश्रयः। ननु यणः स्थानिकस्येकः संप्रसारणत्वे अदुहितराम् इत्यत्र लङो लकारस्य स्था
ने उत्तमपुरुषैकवचनमिट्। तस्य यण्स्थानिकत्वेन संप्रसारणसंज्ञायां सत्यां हलः इति दीर्घः स्यात्। तरपप्रतिलङ् तस्यागत्वादिति चेत् ॥ ० ॥

शोनसानुबंधकस्येतिपरिभाषयातेनास्यङुरित्यादेशेनभवति। नचतत्रांतरंगत्वाद्डेवस्यान्नतु त्रौत्वप्रसक्तिरितिवाच्यंडुदित्त्वेप्येकदेशविकृतन्यायेनदित्त्वस्यापिप्रसक्तिसंभवादितिदिक्। क्वचिदुत्तानपरकरणमिहङुभ्यामित्यादावुकारस्यसंप्रसारणात्ङलक्षतिदीर्घेप्राप्तेतन्निवारणायेत्याहुः। चत्वारश्चतस्रश्चत्यत्रान्त्यस्यनकारस्यलोपेसवर्णदीर्घेसिचतुरनडुहोरित्यामि॥ ॥ षट्चतुर्भ्यश्चाबहुवचननिर्देशादर्थस्यप्राधान्यंविवक्षितं। अथोचामःपरत्वशब्दद्वारकंतेनतदंतविधौसत्यपियरमचतुर्णामित्यादावेवंभवति नतुबहुव्रीहौतदेतद्रूपंति। गोणात्वेतुनडुद्नेभ्यतरत्यादिनाङित्त्वमितिनात्रोरहाभ्यामित्यत्रेनारोःसुपिसुपीतिनप्रत्याहारःस्वरीत्यनुवृत्तेःतेनपयोभ्यामित्यादौविभ्यर्थमेतन्नभवति। खरवसानयोरित्येवसिद्धेयमारंभोनियमार्थेमित्याहुः। रेवतिरोःसुप्येवविसर्जनीयस्यतिवियरीतनियमस्त्रिहनभवति। हलोनंतराःसंयोगस्यत्यादिनिर्देशात्। शरोचिःत्रात्रोरहाभ्यामित्यत्रोदेरतिनादिन्याक्रोशस्यतोनेति

षट्चतुर्भ्यश्च।७।१।५५। षड्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्चपरस्यामोनडागमस्स्यात्। णत्वेहित्वेचतुर्णांरोःसुपि।८।३।९८। सप्तमीबहुवचनेरेवविसर्जनीयोनान्यरेफस्यावत्त्वेषस्यहित्वेप्राप्तेःशरोऽचि।८।४।४८। अचिपरेशरोनहल्स्यात्। चतुर्षुप्रियचत्वारः। हेप्रियचत्वः। प्रियचत्वारौ। गोणात्वेनुनडेष्यते। प्रियचतुरः। प्राधान्येनस्यादेवापरमचतुर्णांकमलङ्कमलाम्बाम्राचक्षाणाःकमलाःकमलौकमलाःवत्त्वेङ्कमलम्बामोनोधातोः।८।२।९४। धातोर्मस्यनस्यात्त्वदानोनत्वस्याःसिद्धत्वान्नलोपोनाप्रशाम्यतीति प्रशान्। प्रशामौ। प्रशामः। प्रशान्भ्यामित्यादि ॥

चानुवर्ततेतदित्याहानडुदित्यनन्वसुदित्त्वमेकस्यभरोरिसवर्णइतिलोपेसिद्धमिष्टंमैवंलोपस्यैवैकल्यिकत्वेनपक्षेहलोःश्रवणप्रसंगात्। प्रियाःचत्वारश्चत्वारियस्यसप्रियचत्वाः। आगत्वात्तदंतस्यापिचतुरनडुहोरित्यामाहेप्रियचत्वरित्यत्रतुअम्संबुद्धावित्यमारंतात्। कमलाम्बामितिकमलाश्रीहरिप्रियेत्यमरः। कमलमितिनात्रकरोतितदाचष्टइतिणिचिरस्तुवद्भावाद्दिलोपः। णिजंतात्किपिरोरनिटीतिणिलोपः। एवंसलिलमाचक्षाणाः सलिलसलिलौसलिलइत्यादिवोध्यं। नन्वेवंलोपमाचक्षाणस्तोयमितोमोतोयइतियंतात्रापिसुप्साधनात्। नचवेरपृक्तस्यलोपाद्दित्त्वेविप्रतिषेधेनेतियलोपःशंक्यः। लोपोव्योर्वलीतिलोपेकर्तव्येणिलोपस्यदिलोपस्यवास्थानिवद्भावेनयकारस्यवल्यरत्वाभावादितिचेन्मैवं। नपदांतेतिसूत्रेणयलोपेस्थानिवद्भावनिषेधात्। तस्माल्लोपोव्योर्वलीति ॥ ॥

कमिति चेत्। अत्राहुः। को यदादयः। भाष्यकारेणात्र ज्ञापकबलेनैवतादृशस्थलेऽपि प्रत्ययाभावोऽनुमीयतेऽति। एतेन भुवं वहतीति भुवाट्भूहः। भूहा। प्रौहः। प्रौहेत्यादि प्र
योगाः परास्ताः। चतुरनडुहोः। इतीत्सर्वनामस्थानेऽत्यतोनुवर्त्तनादाह। सर्वनामस्थानऽति। सावनडुहः। आच्छीनद्योरित्यतोनुमनुवर्त्यहानुम्ग्रहणादिति। विशेषविहि
तेनयाशुटासामान्यविहितः सीयुडिवनुमाश्रावाध्यतामित्याशंक्यानिरुक्तेऽवर्णात्परेयमित्यादिना। उपजीव्योपजीवकयोर्विरोधाभावेनबाध्यबाधकभावो नेतिभा
वः। अमाचेति। विशेषविहितेनापीत्यनुवर्ज्यते। आमाचनुम्नबाध्यतेऽतिकेचित्यठंति। तन्नायमर्थः। बहूनडुहीत्यत्रपरत्वादामिकृतेपुनःप्रसंगविज्ञानान्नपुंसकसमूलघ
ऽतिनुम्भवत्येवनतुबाध्यतेऽति। नुमोदत्वमाशंक्याह। नुम्विधिसामर्थ्यादित्यादि। विधानसामर्थ्यात्सर्वत्राविकृतेनतुनामाभवितव्यमितिभावः। नन्वेवमनड्वौसौ।

वसुस्रंसुध्वंसनडुहान्दः। ८।२।७२। सानावस्वन्तस्यस्रंसादेश्चदस्यात्पदान्तेऽत्रनडुद्भ्यामित्यादि। सानेतिकिंविद्यानापदान्तेतिकिं। स्रस्तोध्व
स्तासहेः साऽसः। ८।३।१५। षढोःसाऽसूपस्यसहेस्सस्यमूर्द्धन्यादेशः। तुराषाट्तुराषाड्तुरासाहौ। तुरासाहः। तुराषाड्भ्यामित्यादि। तुरंसहतेरित्यर्थे
कृन्दसिसहइतिण्विः। लोकेतुसाहयतेः क्विप्। अन्येषामपीतिपूर्वपदस्यदीर्घः। दिवऔत्। ७।१।८४। दिविति प्रातिपदिकस्यौत्स्यात्सौपरेऽभ
ल्लिंधित्वेनस्यानिवत्ताऽभावाद्दल्ड्याबितिसुलोपोनासुद्यौः। सुदिवौ। सुदिवः। सुदिवंसुदिवौ। दिवउत्। ६।१।१३१। दिवोन्तादेशउकारस्स्यात्प
दान्तेसुद्युभ्यां। सुद्युभिः। चत्वारः। चतुरः। चतुर्भिः। चतुर्भ्यः। २।। ९९ त्रेत्यत्रनच्छ्वीतिरुत्वमयिनस्यादितिचेत्। अत्राहुर्भौर्म्यकाराःयंविधिंप्रत्युप

देशोनर्थकस्सविधिर्वाध्यतेयस्यनुविधेर्निमित्तमेवनासोवाध्यते। भवतिहिदस्तंप्रतिनुमोविधिरनर्थकःरुत्वंप्रतिनुनिमित्तमेवेति। अनड्वानिति। अनः शकटंव
हतीतिवियहेऽनसिवहेः क्विप्। अनसोऽश्वायत्रादित्वात्सप्रसारणं। अनडुहऽतिस्थिते। आमनुमसुलोपेषुकृतेषुसंयोगांतलोपेनहकारलोपः॥ ॥ वसुस्रं
सुध्वंसिति प्रत्ययस्तेनतदंतंग्राह्यं। ससजुषोरितिसूत्रात्सेत्यनुवर्तनेनतच्चवसोरेवविशेषणं। नतुस्रंसुध्वंसोरव्यभिचारात्। नाप्यनडुहः असंभवादित्यभिप्रेत्या
हसांतवसंतस्येति। सहेः साडःसः। सहरिति किं। सहइनवत्तेते। सडः यस्यनाम्निडशब्दोस्तियथामृडऽति। सडस्यापत्यं साडिः। ह्रीतादिवऔत्। तकारउच्चा
रणार्थः। प्रातिपदिकस्येति। अच्युत्पन्नस्यदिवेर्डिविरितिन्यासोहितत्सूत्रेणाव्युत्पन्नस्यवाग्रहणान्नतुदिवक्रीडादावितिधातोर्निरनुबंधकग्रह॥ ॥

त्याभ्यामित्यादिसिध्यतीतिकिमनाद्यंतवत्सूत्रोपन्यासेनेतिगंकंनित्यत्वाद्ङिलोपस्यस्थानिवत्त्वेनैकस्मिन्नित्यपमेयेसत्यमीदृशीनात्मप्रत्यर्थस्यव
वतिरित्यभिप्रेत्याहाद्यादिवांतश्चेतिाद्यादिवत्किंाौपगवःाअत्राणाद्यादात्तत्वंयथास्यात्ाभाव्येत्वाद्यंतवदित्यपनीयव्यपदेशिवदेकस्मिन्नितिसूत्रमूहितं
ाविशिष्टोपदेशोव्यपदेशःाप्रख्योव्यवहारःसोस्यास्तीतिव्यपदेशीशब्दस्तियावत्तेनतुल्यमेकस्मिन्नसहायेपिकार्यंस्यात्तदर्थंःतेनदयायाश्चेत्यादावेकाच्च
नेदमदसोरकोः।७।१।९९।ाअककारयोरिदमदसोर्भिस्ऐस्सनस्यात्एत्त्वंाएभिःाअत्त्वेनित्यत्वात्ङेःस्मैपश्चाद्ङिलोपःाअस्मैाआभ्यांाएभ्यःाअस्यात्
ाआभ्यांाएभ्यःाअस्याअनयोःाएषांाअस्मिन्ाअनयोःाएषाककारयोर्गेतुाअयंकाइमंकौाइमेकाइमंकाइमंकौाइमंकान्ाइमंकेनाइमंकाभ्यांाइम
कैःाइदंशोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ।२।४।३२।ाअन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदात्तोऽप्राआदेशस्यात्तृतीयादौाअश्वचनेसाकच्कार्थे।
द्वितीयौटोस्वेनः।२।४।३४।ाद्वितीयायांटौसोश्चपरतइदमेतदोरेनादेशस्यादन्वादेशेाकिंचित्लाक्ष्येम्विधातुमयात्तस्यकार्य्यान्नम्विधातुम्यत
रुपादानमन्वादेशःायथाऽनेनव्याकरणमधीतेाएनंछन्दोऽध्यापयेतिाअनयोःपवित्रंकुलंाएनयोःप्रभूतंस्वमितिाएनौाएनोएनान्ाएनेनाएनयोः
।गणायनेर्विच्।सुगण्।सगणौासुगणाःासुगण्दसासुसुगण्त्सुाक्विप्।अत्रनासिकस्यकिंजलोरितिदीर्घःासुगाण्ासुगाणौसुगाणाःासुगाण्
सुसुगाणाद्सुपरत्वाद्पधादीर्घंःहल्ङ्यादिलोपःततोनलोपःाराजानद्सम्बुद्धेाःाराजानस्यलोपोनस्यात्डौसम्बुद्धौचाहेराजन्ाडीतुछन्दे
सुदाहरणंासुपांसुलुगितिडेश्चेकोनिषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणंापरमेव्योमन्ाऽनुत्तरपदेप्रतिषेधोवक्तव्यंाचर्मणितिलाअस्यचर्मेतिलः
।ब्रह्मनिष्ठःाराजानौराजानःाराजानंाराजानौाअत्रोपोनःास्नुत्वंानचात्लोपःस्यानिवत्ाइवेत्राऽसिद्धेतन्निषेधात्ानापिवहिरङ्गतयाऽसिद्धः
यथादेशपसेषाष्ठीम्यरिभाषाम्यतिस्नुत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गाभावेपरिभाषाया अप्रवृत्तेःाजन्नौसिः।राज्ञः।राज्ञा ॥ ६ ॥
इतिद्वित्वंसिध्यतिाअन्यथाआद्यंतोपदिश्यत्वाभावान्द्वित्वंनस्यादितिदिक्॥ः ॥नेदमदसोः।भाष्येतुइदमदसोःकात्नियमार्थमिदंाइदमदसोःकादेवभिसऐसनान्य
इतिस्थितेऽनव्याख्याइदमदसोःकादिति सूत्रितेतुकाद्भिसऐसइदमदसोरेवेतिविपरीतनियमोपिसंभाव्यतातथाचपाचकैरित्यादिनसिध्येत्ाकिंतुनेदमदसोः ॥

यलोपःस्यादेवेतियोतानोक्ताःलोताःपदोतरतिप्राचातश्लीत्यप्लुतोतल्लिष्यलत्वादुपेक्ष्यःप्रणानितिशमउपशमेकिप्त्रनुनासिकस्यकीतिदीर्घः॥॥
किमःकःकायतेङिमितिङिमिप्रत्ययेनिष्पन्नःकिमशब्दः॥विभक्ताविति॥अष्टनआविभक्तावित्यतोऽनुवर्ततेतरतिभावानन्वयमदत्यैवसूत्र्यतेतेनतिमश्मिादीनो
ङिचतानामतिप्रसंगवारणायत्यदादीनामित्यनुवर्त्यत्यदादीनामिमःअःस्यादितिव्याख्यास्यतेतदाहिशब्दात्प्राक्किमशब्दस्यपाठःकर्तव्यानानर्थक्रतिनिषेधा
दलोत्यविधिर्नभविष्यतितात्किंकादेशेनेत्यतआहाअकचसहितस्यापीतिःइमोकारविधौतुसाकच्कस्यककरतिरूपंस्यादितिभावःनन्वेवंगणाकार्यत्वाभावादुपस
जनेपिस्यात्मैवांत्यदादीनामित्यनुवर्त्यत्यदादीनांकिमःरतिव्याख्यानात्इदमोमःइन्दःकमिर्नलोपश्चाइदमानदोःसःसावित्यतोनुवर्तनादाहासोपरइ

किमःकः।७।२।१०३।किमःकःस्याद्विभक्तौ।अकचसहितस्याप्ययमादेशःकाकौकेकांकौकान्।इत्यादिसर्ववत्।इदमोमः।७।२।१०८।इद
मोमस्यमस्यात्सौपरेत्यदाद्यत्वाऽपवादः।इदोऽयंपुंसि।७।२।१११।इदमइदःस्यानेऽयंस्यात्सोपुंसिसौस्त्रीपःअयंत्यदाद्यत्वम्यरूपत्व
म्त्वादश्च।७।२।११४।इदमोदस्यमस्यादिभक्तौ।इमौइमेत्यदादेःसम्बोधनेनास्तीत्युत्सर्गः।अनाप्यऽकः।७।२।११२।अककारस्येदमइ
दोऽनस्यादापिविभक्तौ।आविति।टाङित्यारभ्यसुपःपकारेणाप्रत्याहारःअनेनाहलिलोपः।७।२।११३।अककारस्येदमइदोलोपस्यादापिह
लादौनानर्थकोऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारेआद्यन्तवदेकस्मिन्।१।१।२९।एकस्मिन्क्रियमाणङ्कार्य्यमादाविवाऽन्तइवस्यात्आभ्यां।

तिइदमापंसीतिकिंइयंस्त्रीत्यदादेःसंबोधनेनास्तीतिप्रउत्तरप्रयोगादर्शनमेवात्रमूलंउत्सर्गइतितेनतदोःसःसाविति।सूत्रेअनंत्ययोरितिकिंहिसइति भाष्यं
भोअच्युतभवन्नच्युतेत्यादिप्रयोगाश्चनविरुध्यंतइतिभावः।अनाप्यकः।आविति।प्रत्याहारेणतुटाइत्यारभ्यसुपःप विभक्ताविति।विशेषणादतोव्याचष्टेटाइत्यारभ्यसुपःप व
कारेणेतिानानर्थकोलोन्त्यविधिरितिानन्वेवंविभर्त्तिपिपर्त्तिरित्यादौभृत्रामितामर्त्तिपिपर्त्त्योश्चेतीत्वंसर्वस्याभ्यासस्यस्यात्।हित्वाभावेकेवलस्यार्थत्वेपिहि
त्वेसतिसमुदायस्यैवार्थत्वादित्याशंकायामाहाअनभ्यासविकारइतिआद्यंतवत्सत्यन्यस्मिन्यस्यपूर्वोनास्तिसआदिःसत्यन्यस्मिन्यस्यपरोनास्तिसोंतइतिलोके
प्रसिद्धंतदुभयमेकस्मिन्नसहायेनसंभवतीतितत्रायंतव्यपदिश्यानिकार्योणिनस्युरतोयमतिदेशआरभ्यतेानचपरत्वात्सुपिचेतिदीर्घयश्चाङ्लिलोपेस॥ ९॥

नलोपः सुप्स्वरपूर्वत्रासिद्धमित्यनेनैवसिद्धे नियमार्थमारंभस्त्याहानान्यत्रेत्यादिनेतेनराजाश्वस्त्यादौसवर्णदीर्घैकादेशेनलोपोऽसिद्धोनभवतीतिभावः।सुविधिमुदाहरति।आत्वमित्यादिना।सुवाश्रितोविधिःसुविधिः।स्वरविधौपंचाम्यादिकंस्वरेसंज्ञायामितिसमासेनलोपस्तेअवर्णोतेऽवर्णपदजातमितिअर्भेचावर्णेऽचश्चेत्यचश्चेतिश्वेयदाद्युदात्तत्वंप्राप्तंनलोपस्यासिद्धत्वान्नभवति।संज्ञाविधौपंचेत्यत्रनलोपेऽतेपीत्यादिनास्त्रीप्रत्ययेषुवस्त्यादिअन्येतुदक्षिणस्यामुत्तरस्यांदिशीत्यादिनेत्याद्युदाहरणेअत्रनलोपस्यासिद्धत्वात्घिसंज्ञानास्तीतिह्रस्वेधीतिपूर्वविनिपातनियमोनभवतीत्याहुः।ऋतिगुविधौतुवृत्रहभ्यांत्रक्षभ्रूरोतिविहितेकिंपमाश्रित्याह्रस्वस्येतिगुरुनऋतिगुग्विधावितिकिं।वृत्रहच्छत्रेवृहस्पादेवकेचेतिगुकायद्यपिवृत्रहभ्यामित्यत्रासिद्धवहिरंगमंतरंगस्त्यनेनैवनलोपस्यासिद्धत्वंसिध्यति।

नलोपःसुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषुकृति।८।२।२॥सुप्विधौस्वरविधौसंज्ञाविधौकृतिगुग्विधौचनलोपोऽसिद्धोनान्यत्रराजाश्वस्त्यादौसवर्णदीर्घस्त्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्वञ्चनराजभ्यांराजभिःराज्ञेराजभ्यांराजभ्यःराज्ञःराज्ञोःराज्ञांराज्ञिराजनिःप्रतिदीव्यतीतिप्रतिदिवाप्रतिदिवानोःप्रतिदिवानःअस्यभविषयेऽञ्छोपेकृतेहलिचा८।२।७७॥रेफवकारान्तस्यधातोरुपधायाश्चोदीर्घस्याङ्झलिनचाऽञ्छोपस्यस्थानिवत्वन्दीर्घविधौतन्निषेधात्।वहिरङ्गपरिभाषातूक्तन्यायेननप्रवर्तते।प्रतिदीव्नःप्रतिदीव्नेत्यादियज्ञाःयज्ञांयज्ञानोःयज्ञानःनसंयोगाद्यमन्तात्८।२।२३॥चकारमकारान्तसंयोगात्परस्याऽनोऽकारस्यलोपोनस्यात्।यज्ञनःयज्ञनाःयज्ञभ्यांमित्यादि।ब्रह्मणःब्रह्मणाब्रह्मभ्यांमित्यादि॰ ॥ ॥ ॥

तथापिअस्याःपरिभाषायाअनित्यत्वज्ञापनार्थंकृतिगुक्यहणंतेनयाभ्यांस्त्यादिसिध्यतिअन्यथाविभक्ताश्रयस्यात्वस्यबहिरंगत्वेनासिद्धत्वादाप्नस्यात्।एतच्चनाजानंतर्यंचबहिरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिरित्यत्रयत्रांतरंगेणबहिरंगेवाअचोरानंतर्यमितिहरदत्तादिमतेनकेचिदुक्तौउत्तरकार्येअचआनंतर्यमितिकैयटमतेतुनात्रबहिरंगपरिभाषाप्रवर्तते।यासेत्यत्रटापत्वसन्निपातपरिभाषामपिवाधित्वानयासयोरितिनिर्देशादेवसिध्यतीतिज्ञेयं।प्रतिदिवेति।कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवश्चादीनांछन्दसीतिवक्तव्यात्कनिन्।हलिचा।वोरुपधायादीर्घइकइत्यनुवर्तते।सिपिधातोरित्यतोधातोरितिचतच्चधातुग्रहणंवोरित्यनेनविशेष्यतेविशेषणानतदंतविधिस्तदाहारेफवतोधातोरित्यादि।रेफांतस्यतुगीर्यतिपूर्यतिगीर्णःपूर्णइत्युदाहरणंधातोःकिं।रेफांतस्यपदस्यमाभूत्।अग्निंकरोतिवायुंकरोति।नन्वस्तुधातोरुवर्णतेपरेवोरित्यनेनधा

ङिसऐस्अतइत्येवसूत्रद्वयंसुवचमित्याहुःस्मापादेशात्यरत्वादनादेशःस्यादित्याशंक्यामाहानित्यत्वाङ्ङेरिति।इदमोन्वादेशोनन्विदमोनुदात्तमात्रविधाव
पिहलिलोपेनआम्पामित्यादिसमीहितरूपंसिध्यतिएनेनएनयोरित्यत्रतुविशिष्यैनादेशोविहितःकिमनेनाप्यहरोनेत्यतआहःसाकाङ्क्षार्थमिति।यद्यपीहशि
तकरणोव्यर्थेअकारस्याकारविधानसामर्थ्यादेवसर्वादेशसिद्धेरुक्तथानुदात्तत्वार्थमेवाकारविधानमित्याशंक्यास्यान्निवारणायशिक्करणमित्याहुःअअइति
प्रश्लिष्यनिर्देशेनअनेकाल्त्वादेवसर्वादेशसिद्धेःशिद्ग्रहणंत्यक्तुंशक्यमित्याकरःद्वितीयायोःसुःइदमोन्वादेशइत्यतःइदमइत्यनुवर्तते।अन्वादेशइतिच
एतदस्त्रतसोरित्यतएतदइत्यपितदाह।इदमेतदोरेनादेशइत्यादिअनुदात्तइत्यनुवर्तनादेनादेशोनुदात्तइतिज्ञेयः।कार्यविधानुमिति।अपूर्वोधयितुमि
त्यर्थः।इषदर्थेक्रियायोगेमर्यादाभिविधौचयः।एतमातंडिःतंविद्यादित्यत्रतुईषदर्थीदयोनविधीयतेकिंत्वनूद्यतेइतिनतत्रैनादेशः।एतेननतंभीरुरयंत्व
मेवतदिमंराधेगृहंप्रापयेत्यपिव्याख्यातं।भीरुत्वस्यानुवाद्यत्वेनविवक्षितत्वात्।माताःसुगणातिःक्विप्चचअनुनासिकस्यकीतिदीर्घकर्तव्येअल्लोप
णिलोपयोःस्थानिवद्भावःशक्यःदीर्घविधौतन्निषेधात्।क्वौविधिप्रतिनिषेधोबाणीतानिषेधसामर्थ्यादिति।यदानुनडिःसुंवुभ्योरित्यत्रषष्ठ्यंततामा
श्रित्यऊंतस्यसउध्यंतस्यचपदस्यलोपोनेतिव्याख्यायतेतदाप्रत्ययलक्षणंसुलभमितितदर्थेनिषेधसामर्थ्यानुसरणाल्लोपोनकर्तव्यइत्याहुःपूर्व
स्मादपिविधौस्थानिवत्वमाशंक्याह॥नचेति।षाष्ठीपरिभाषामिति।वाहऊठित्यत्रज्ञापितत्वेनतद्देशस्थत्वादितिभावः॥ ॥ ॥

॥ ग्रहणस्यसार्थकत्वात्कथमेतस्यसामान्यनियमार्थतेतिचेत्।उच्यते।अचामित्यत्रनलोपोऽविवक्षितः।तथाचपूर्वोक्तनियमार्थताभाष्यकैयटाद्युक्तासंगच्छतएव।इ
जार्थसांवर्तेऽमिसत्यपिनश्चापदान्तस्येतिसूत्रेजातिपक्षमाश्रित्यनत्वजातेरनुस्वारविधानेसमीहितरूपसिद्धेः।व्यक्तिपक्षेत्वनुस्वारस्यशर्षुपठितत्वात्अनुस्वारे
परेत्तुमोऽनुस्वारेसतिअनुस्वारवद्रूपमिष्यते।अमन्विचेतिद्वित्वेनतद्रूपस्यतवापिमतेदुर्वारत्वात्।नचभवन्मतेद्वित्वेनानुस्वारत्रयंस्यादितिशंक्यं।झरोझरीतिलोपे
ननिवारयितुंशक्यत्वात्।लोपाभावपक्षेत्रयाणांश्रवणंस्यादितिचेत्।भाष्यकैयटाद्युक्तनियमानुरोधेनतत्स्वीकारेबाधकाभावात्।इष्टानुरोधेनजातिपक्षएवा
त्राश्रयणीयः।नुमागमःस्यादिति।इदितोनुम्धातोरित्यतोनुमनुवर्ततइतिभावः।ननुकुर्वन्नित्यादाविवसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वेननांतत्वाभावाद्दीर्घत्वंनस्या
दित्याशंक्याह।इहदीर्घेकर्तव्यइति।बहुलग्रहणादिति।क्वचिदन्यदेवेत्यर्थकादित्यर्थः।बहूनर्थान्लातीतिबहुलं॥आतोनुपसर्गेइतिकर्मण्युपपदेकः।श्व
न्नुक्षन्निति।श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्द्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवन्नित्युणादिसूत्रेणेत्यर्थः।निपातनादिति।महे
हेकारस्यघकारः।अवगागमः।कनिप्रत्ययश्चेत्यस्यत्रितयस्यनिपातनादित्यर्थः।प्रत्याख्यातमाकरइति।एवंचफलभेदेनादेशस्यप्रत्याख्यानासंभवात्।आ
देशपक्षेपिदीर्घोभाष्यादिसंमतएवेतिबहुलग्रहणात्संयोगांतलोपस्यनासिद्धत्वमित्युक्तं।यत्वाहुः।मनुष्यक्षेपिछांदसत्वान्नदीर्घइत्येवभाष्याशयइति।तत्र
मतुवंतस्यछांदसत्वेमानाभावात्।उदाहृतभट्टिप्रयोगविरोधाच्चेतिदिक्।छंदसीवनिपाविति।मत्वर्थेईवनिपोस्तः।छंदसीतिवार्तिकार्थः॥सुमंगलीरियंवधूः
मघवानमीमहेइत्युदाहरिष्यतिवैदिकप्रक्रियायां।अंतोदात्तत्वितियद्यपिश्वन्नुक्षन्नित्यत्रकनिन्नंताएतेइत्युज्ज्वलदत्तादिग्रंथपर्यालोचनयाआद्युदात्तत्वंलभ्य
ते।तथापिउक्षासमुद्रोअरुणःसुपर्णः।पूषात्वेतोनयतुअग्निर्मूर्द्धादिवइत्यादौतत्सूत्रोपात्तानामुक्षादीनामंतोदात्तस्यानिर्विवाद तयाकनिप्रत्ययएवोचितइतिभावः॥

वांतस्यधातोरिति किंनुरविशेष्यतेरेफवांतस्यरकोदीर्घः स्यात्तौचरेफवकारौधातोश्चेत्अंतश्चोत्तसमीपवाचीतथाचोपधायांचेतिसूत्रंत्यनुशक्यमनेनैवमूर्द्धेतिहू
र्द्धतीत्यादिरूपसिद्धेरितिचेन्नैवंकुर्वीयतीत्यत्रातिप्रसंगःस्यात्तस्मात्वौरित्यनेनधातुरेवविशेष्यः।एतच्चाकारस्यहृायनूपधायांचेतिकौश्चिदपन्यस्तान्नादि
चैवैकारस्यानुपधात्वात्।उक्तन्यायेनेति।यथोद्देशपक्षेषाष्ठींपरिभाषांप्रतिदीर्घस्यासिद्धतयेत्यर्थः।प्रतिदीर्घइति।नमंकुर्वीमित्यत्रवौरित्यनुवर्तनाद्रेफवांतस्यैव
भस्यनिषेधइतिनदीर्घनिषेधोत्रशंक्यः।नांतस्येहभत्वात्।यज्वेतिरूपंत्वन्यज्वासुयज्वोर्द्वेनिपात्रह्मणइतिसर्वधातुभ्योमनिन्निपत्रक्म्यचेहेनोचेतिनस्यात्वि

रुनहनश्वाप्यृमणांशोः।८।४।१२।एषांशावेवोपधायादीर्घोनान्यत्रइतिनिषेधप्राप्तेःसौचाच।८।४।१३।इन्नादीनामुपधायादीर्घःस्यादसम्बुद्धौसोप
रे।वृत्रहाहेवृत्रहन्।एकाजुत्तरपदेतिणत्वंवृत्रहणौ।वृत्रहणःवृत्रहणोवृत्रहणोहोहन्तेर्ञ्णिन्नेषु।७।३।५४।ञ्णितिणितिप्रत्ययेनकारे
चपरेहन्तेर्हकारस्यकुत्वंस्यात्।हन्तेः।८।४।२२।उपसर्गोस्यान्निमित्तात्परस्यहन्तेर्नस्यणत्वंस्यात्।प्रहण्यात्।अत्यूह्यस्य।८।४।२२।हन्तेरत्पू
र्वस्यैवनस्यणत्वंनान्यस्य।प्रघ्नन्तियोगविभागसामर्थ्यादनन्तरस्यविधिर्वाप्रतिषेधोवेतिन्यायस्वाश्रित्वाएकाजुत्तरपदेतिणत्वमपिनिवर्ततेते
नकारेपरेकुत्वविधिसामर्थ्यादुह्योपोनस्यानिवत्।वृत्रघ्नः।वृत्रघ्ना।इत्यादियत्तुवृत्रघ्नइत्यादौवैकल्पिकंणत्वंप्राथवेनोक्तं।तद्भाष्यवार्त्तिक
विरुद्धं।एवंशार्ङ्गिन्यशस्विन्नर्ष्यमन्यूषन्।यशस्विन्निति।विन्प्रत्ययेरनोऽनर्थकत्वेपिरन्हन्तित्यत्रग्रहणंस्यवत्येवाअनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थ
वत्ताचानर्थकेनचतदन्तविधिंप्रयोजयन्तीतिवचनात्।अर्ष्यमिणौ।अर्ष्यमणौ।पूषणि।।९९ धानाद्भ्रस्जनशब्दोयंनिष्पन्नः।।ॐ।।रुनहनास

वेनास्थानेचासंयुद्धौरित्यनेनैवसिद्धेनियमार्थमिदंतदाहशावेवोपधायाइतिउपधादीर्घस्यायंनियमः।तेनवृत्रहायतइत्यत्राकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घोभवत्येवावृत्रह
णीत्यत्रानुनासिकस्यक्विझलोरितिदीर्घः सोपिनियमेनन्यावर्त्यतेतेनउपधादीर्घमात्रापेक्ष्यानियमविज्ञानादितिनुमनोरमायांस्थितंशावेवेतिनियमाद्दीर्घस्याप्राप्तावाहा
सौचेतिशिखोरितिवक्तव्येयोगविभागउत्तरार्थः।वृत्रहेति।वृत्रहतवान्।ब्रह्मभ्रूणेतिक्विप्प्रत्ययेहेहेस्थितिञ्णितिणितीत्येतद्धेतोर्विशेषणंनकारेइतिग्रहस्थितियथासंभवं
बोध्यंयद्वाञ्णिन्नाः सर्वेपिहस्यैवविशेषणंञ्णितिणितीत्यशेषेणनान्यव्यवधानन्यायेनहन्भ्यांव्यवधानंस्वीक्रियतेतेनयातः घातकइत्यत्रकुत्वंभवति।इहतुनभवति।

पितदाहानत्रारहितस्येत्यादिअसाविति यर्थदासेविभक्तौपरतएवस्यात्ततश्चार्वतीत्यादौनस्यादित्याशयेनाहाननुसाविति।नन्वेवमर्वप्रियरत्यासावतिप्रसंगेनअं
गेनस्यनिमित्तस्यप्रसयस्यासेपाच्चकालुप्तत्वेनात्रप्रत्ययलक्षणाभावात्तएतेनवोहेरलुप्यतसहस्रदृगवैगर्व इतिश्रीहर्षप्रयोगोव्याख्यातः।।नन्वेवंस्यानिवदादेशश्
तिसूत्रेधात्वंगग्रहणंकिमर्थं।अयमुपतिङ्पदादेशास्थानिवत्स्युरितिप्राचांग्रंथमनूद्यतत्किंपरिगणनमुदाहरणमात्रंवेतिविकल्प्यनाद्यः।अव्ययस्यांगपदाभ्यांष्ट
यंगग्रहणंवेष्यर्थ्यादितिमनोरमायांयदुक्तंतत्कथंसंगच्छेत।अव्ययस्योक्तरीत्यानंगत्वात्।नचनलुमतेत्यनेनांगकार्यनिषेधप्यंगसंज्ञायाअनिषेधान्नोक्तदोष
इतिवाच्यंप्रत्ययेपरतःपूर्वस्ययत् कार्यमांगमनोगंवात्तत्सर्वंनलुमतेत्यनेननिषिध्यतेइतियत्रोक्तंचेतिसूत्रस्थमनोरमाग्रंथपर्योलोचनयालुमताशब्देनलुप्ते
अंगसंज्ञायाअप्यस्वीकार्यत्वात्।तत्स्यापिप्रत्ययेपरतःपूर्वस्यकार्यत्वात्।यदिलुकालुप्तेप्यंगत्वंस्वीक्रियतेतदाभयंग्रंथोयविर्भक्तषणत्वस्वयोरित्यत्रवृषंवर्षं
कंधनेयस्यवृषण्वसुवृषाअश्वोयस्यवृषाश्वस्तदाहत्यभत्वादिहनलोपोनभवतिअत्रोपस्तुअंगत्वान्नेतिमूलेवैदिकप्रक्रियायांवक्ष्यमाणग्रंथेनसह
विरुध्येत।नचात्रोपोनइत्यत्रांगावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरोयोनितिव्याख्यानात्अत्रोपस्यतत्रप्राप्त्यभावादनंगत्वादितिसमाधानंव्यर्थमितिभ्रमि
तव्यं।भसंज्ञैवयजादिस्वादिपरोयोऽनितिव्याख्यानवत्वस्वयोःपरतोयोऽनितिव्याख्यानस्यापिलाभात्।तस्मात्पदात्परथगित्येवतत्रोक्तेयेअंगपदाभ्यामित्यंगग्रहणंवृथ
कृतमेवेतिचेत्।अत्राहुःनलुमतेतिसूत्रेलुमताङ्गस्येतन्निमित्तमंगस्यांगसंज्ञकस्यकार्यंनस्यादितिव्याख्यायतेतदाऽर्वणस्त्रसावित्यंगकार्योप्रवृत्तावप्यंगसंज्ञायानिर्वा ध
त्वादंगग्रहणंतत्रत्यसम्पंगेवायदात्वांगमनोगंवेत्यादिमनोरमाग्रंथस्यानंगत्वादितिमूलग्रंथस्यचस्वारस्यपर्योलोचनयालाघवादव्ययस्यांगत्वेफलाभावाच्चतदा
त्वविशेषेणाङ्गसंज्ञायाअपिनिषेधादङ्गग्रहणंतत्रभसंज्ञातमेवनचनलुमतेत्यनेनभङ्गसंज्ञानिषेधेवोरनाकावितिसूत्रस्थभाष्येकैयटाभ्यांविरोधःस्यादितिवाच्य
मतयोस्तत्रौढिवादेनप्रवृत्तत्वात्तथाचनलुमताङ्गस्येतिसिद्धांतोयंनिषिध्यतइतिमनोरमाग्रंथश्चस्वरसतःसंगच्छतइतिनन्वृधातोर्विचिगुणोचअरिरूपं
तस्मान्मनुषिअर्चतावित्यादिसेत्यतिऋदसीवनिपावितिवनिपिवेदेअर्वेतिसेत्यतिऋधातोरवस्त्रामदिपद्यतीत्यादिनावनिपितुलोकेप्यर्वेतिसेत्यति।रूढिशब्द
स्त्वयंवाजिवाहावंगभवैहयसैंधवसप्तयइत्यमरकोशात्ततश्चार्थोपिनमियतेइतिकिमनेनसूत्रेणेतिचेत्।अत्राहुःनांततांतयोःसर्वत्रप्रयोगप्राप्तेसोपरेनलुपपदेवतांत

स्यूयुव अल्लोपोनरत्यतोऽनरत्यपरुष्यचाचष्टे। अन्नंतानामिति। अन्नंतानांकिंमघवतरति। यद्यपिनस्तादेशेऽपेकदेशविकृतस्यानन्यत्वादन्नंततात्रास्त्येवतथापिविशेषणसामर्थ्यात्श्रूयमाणनकारांतस्यैवसंप्रसारणंनत्वत्रेत्याहुः। वार्तिककृतात्वाद्यादीनांसंप्रसारणेनकारांतग्रहणमनकारांतप्रतिषेधार्थमुक्तंनन्वेवमल्लोपोनरत्यल्लोपोदुर्वारइतिचेन्मैवं। भाष्यकृतापूर्वोक्तवार्तिकमत्रानुवर्त्यंअल्लोपोनः नकारांतस्यैवेतिव्याख्यातत्वात्। एतच्चऋलृक्रतिसूत्रेभाष्येस्पष्टं। एतेनबहुधीवरीराजकीयमित्यत्राप्यल्लोपाभावःसिद्धः। वनोरचराज्ञः कचेत्यादेशेकृतेनकारांतत्वाभावात्। स्त्रियांमघवतीति। मघवन्यौमघवत्यइत्यत्रलिंगविशिष्टपरिभाषयाऽगिदंचामितिङम्नशंक्यः। विभक्तौलिंगविशिष्टाग्रहणात्रत्याहुः। नसंप्रसारणे ङ्कः संप्रसारणमित्यतःसंप्रसारणमित्यनुवर्तमानेपिपुनःसंप्रसारणग्र

स्यूयुवमघोनामतद्धिते। घ४।१३३। अन्नन्तानाम्नसंज्ञकानामेषामतद्धितेपरेसम्प्रसारणंस्यात्सम्प्रसारणाच्चाङ्गाणः। मघोनः। अन्नन्तानामिति किं। मघवतः। मघवत्ता। स्त्रियांमघवती। अतद्धितेकिं। माघवनीमघोना। मघवभ्यामित्यादि। शुनः। शुना। श्वभ्यामित्यादि। युवन्शब्देवस्योत्वेकृतेनसम्प्रसारणेसम्प्रसारणं। ६।१३७। सम्प्रसारणेपरतःपूर्वस्ययणः सम्प्रसारणंस्यात्। इतियकारस्यनेत्वं। अतएवज्ञापकादन्यस्ययणः पूर्वेसम्प्रसारणं। यूनः। यूनाय्वभ्यामित्यादि। अर्वा। हेअर्वन्। अर्वणौ। अर्वणः। घ४।१३७ नञ्जारहितस्याऽर्वन्नन्तस्याऽङ्गस्यतदित्यन्तादेशस्यान्तसो। उगित्त्वान्नुम्। अर्वन्तौ। अर्वन्तः। अर्वन्तं अर्वन्तौ अर्वतः। अर्वता। —— अर्वद्भ्यामित्यादि। अनञ्जः किं अनर्वा यज्ञवत्।।

हणात्प्रदेशांतरस्थस्यूयुवमघोनामित्यपिसंप्रसारणंनिषिध्यते। तदाहाइतियकारस्यनेत्वमिति। यूनइति। ननुउकारेणाव्यवधानात्कथमत्रनिषेधः। विव्याथविव्यथेत्यादावव्यवधानेपिनिषेधस्यचरितार्थत्वात्। नचसवर्णदीर्घेकृतेनास्तिव्यवधानमितिवाच्यं। अचःपरस्मिन्निति स्थानिवत्वात्। अत्राहुः। विदेशस्थनिषेधार्थात्पुनःसंप्रसारणग्रहणादेवव्यवधानेप्यत्रनिषेधोभविष्यतीत्यदोषः। नचव्यथोलिटीतिविदेशस्थेनयकारस्यसंप्रसारणेकृतेवकारस्यतदभावायनसंप्रसारणाइति सूत्रंप्रवर्त्यपुनःसंप्रसारणग्रहणंचरितार्थमितिव्यवधानेनिषेधोनभविष्यतीतिशंक्यं। व्यथोलिटीत्येतद्वत्वादिशेषापवादस्यात्कारेस्पष्टत्वात्। उत्सर्गसदेशश्चापवादइतिपरस्यैवसंप्रसारणंभवति। नपूर्वस्येतिकैयटेनव्याख्यातत्वाच्चेति। अर्वणस्तासंज्ञोऽङ्गस्येतिवर्ततेतच्चावर्णाविशेष्यतेअनञ्जइत्यनञ्

तुनायंविधयः।यच्चः प्राचीनेष्वेवसूत्रितिवक्ष्यमाणत्वात्।पथिमथीत्यात्वंयोन्यश्चलिंगविशिष्टपरिभाषयाप्राप्तेविभक्तौलिंगविशिष्टग्रहणान्नभवति।अत्रेदंबोध्यं।पं
थानमात्मनश्छतिपथीयतितत्तः क्विप्।अच्चोपयलोपे।एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्पथिमथौत्यात्वंयोन्यः पंथाःइतोत्सर्वनामस्थानइत्यत्वंनभवति।इतइतिपर
करणात्।एरनेकाचइतियणादेशेवाधित्वापरत्वान्नित्यत्वाच्चयोन्यःसंयोगपूर्वकत्वान्नयण्।पंथियौ।पंथियः ——।पंथियंयंथियौ।अस्यटेर्लोपः।पथः।पथा।पथि
भ्यां।पथिभिरित्यादि।एवंमंथीयतेःक्विपितुमंथाः।मंथियौ।मंथियः।ऋभुक्षाः।ऋभुक्षियौ।ऋभुक्षियः।इत्यादि।एतेनइतोत्सर्वनामस्थानइत्यत्रस्थानिन्यादेशेचतप
रकरणंसुखग्रहणार्थमितिहरदत्तःप्रत्युक्तः।आदेशेतपरकरणस्यानावश्यकत्वेपिस्थानिनितुपंथियौइत्यादिसिद्ध्येतस्यावश्यकत्वात्।ननुनलोपस्यासिद्धत्वात्प
थिमथ्यृभुक्षामितिनस्यात्वेपंथाःऋभुक्षाइत्येवभवितव्यं।नतुपंथाइत्यादिरितिचेत्।अत्राहुःनलोपस्यांतरंगेतीसूत्रेमित्त्वंआत्वस्यतुबहिरंगेतीसुप्प्रत्यासत्याहि

ष्मान्ताषट्।१।२।२४॥षान्तानान्नाचसंख्याषट्संज्ञास्यात्।षड्भ्योलुक्।पञ्च।२।संख्याकिंविभुषःपामानःशतानिसहस्राणीत्यत्रसन्निपातप
रिभाषयानलुक्।सर्वनामस्थानसन्नियोतेनकृतस्यतुमस्तदविघातकत्वात्।पञ्चभिः।पञ्चभ्यः।षष्ठचतुर्भ्यश्चेतिनुट्।नोपधायाः।६।४।७।ना
न्तस्योपधायादीर्घस्यान्नामिपरेनलोपः।पञ्चानां।पञ्चसु॥परमपञ्च॥परमपञ्चानांगोत्वेतुनलुक्नटौप्रियपञ्चा।प्रियपञ्चानः।प्रियपञ्चां।एवंसप्तन्नवन्दशन्॰॥ << यत्रएकएवसुप्विभक्तिमूतःनत्रैवनलोपःसुप्स्वरेतिनलोपस्यासिद्धत्वेनान्यत्रेतिनात्रनकारस्यात्वंकिंतु
कारस्येति॥ ॥ षण्णांताषट्स्त्रीलिंगनिर्देशःसंख्यांविशेषयितुंतत्सामर्थ्यांच्चपूर्वत्रसंज्ञापरमपिसंख्याग्रहणमिहसंज्ञिपरंसंपद्यतेइत्याशयेनाहःसंख्येति।प्राचा
मुपदेशकालेषीत्तानांताचेत्यत्रकृतेपंचेत्यत्रनलोपेकृतेपीत्यादिवक्ष्यमाणस्वरेथविरुद्धंसंप्रत्यनीतत्वेपिउपदेशेनीतत्वमास्तीदितिकिमसिद्धत्वेनेतिदिक्।सन्निप
तेतिातथाउपदेशकालइतिव्याख्यानेनिष्फलमपीतिभावः।यत्त्वाहुःपरिभाषायाअनित्यत्वाच्चकृस्यादितितत्साहसमात्रं।दृष्टस्थलेप्यप्रवृत्तौपरिभाषायाअकिंचित्क
रत्वापत्तेःयदप्याहुःउपदेशग्रहणमिहकृतंसमागतमित्याशंक्यणांतेत्यंतग्रहणसामर्थ्यादेपदेशिकत्वेलभ्यतइतितदपिनासंख्येत्यस्याकर्षेणानसंज्ञिपरत्व
संपादनेनचसामर्थ्यापक्षयात्।नोपधायाःनेतिलुप्तषष्ठीकमंगस्यविशेषणंनलोपस्यासिद्धत्वान्नामीतिदी॰ ॥ ॥ ॥

इतिव्यवस्थार्थमिदंतन्त्रमत्कोऽपीतिनिरस्तीवदितियत्तुकैश्चिदुक्तंअर्वन्मघवन्शब्द्योर्दूयोरपिभाषायामसाधुत्वमेवअर्वणात्मघोनश्चनशिष्यंछंदसंहितन्तामतुबन्योर्वि
धानाच्चछंदस्यमपदर्शनादितिवार्तिकादितिन्तदापाततः।वार्तिकस्यवनिवंतमध्योदात्तपरत्वात्छंदस्येववनिविधानात्तथाचश्रीहर्षःवाहेरलुप्तसहस्त्रदृगर्वगर्वेरति
प्राप्तंतुअर्वतोऽअर्वंतौऽअर्वंतइतिव्यपदेशिवद्भावेनार्वन्नंत्तत्वात्त्रादेशःनचव्यपदेशिवद्भावेनाऽप्रातिपदिकेनेतिवाच्यंतस्यप्रत्ययविधिविषयत्वात्पथिमथिगमिरिनिरित्यत्त
रनिरितिपरमेकिरित्यतःकिरित्यनुवर्त्तमानेमंथरत्यनेननिष्पन्नोमथिन्शब्दःपतस्थचेतिनिःपथिन्ऋभुक्षःस्वगेवज्रयोगात्ततोमत्वर्थीयेनिनाऋभुक्षिन्नितिवोध्यो
नन्वस्थिदधीतिसूत्रेउदात्ततयापठितेप्यनङीषूसिद्धावनङुदात्तस्यदात्तग्रहणंगणेऽभेदकारइतिपक्षंज्ञापयतीतिनिर्विवादंतथाचतस्मिन्पक्षेसूत्रेनन्नासिकोच्चार

पथिमथ्यृभुक्षामात्॥७।१।८५॥एषामाकारोन्तादेशस्यात्सौपरे आआदिति प्रश्लेषेणशुद्धायाएवव्यक्तेर्विधानान्नानुनासिकः।रतोऽत्सर्वनामस्थाने
।७।१।८६॥पथ्यादेरिकारस्याऽकारस्यात्सर्वनामस्थानेपरेथोन्थ्यः।७।१।८७।पथिमथोस्थस्यन्थ्यादेशस्यात्सर्वनामस्थानेपरे।पन्थ्याःपन्थानौ।
पन्थानःपन्थानंपन्थानौपन्थानोभस्येर्लोपः।७।१।८८।भसंज्ञस्यपथ्यादेर्लोपस्यात्।पथःपथापथिभ्यामित्यादिएवमन्यान्ऋभुक्षाःस्त्रियान्ना
न्तलक्षणोङीपिभत्वाट्टिलोपःसुपथीनगरीअन्यृभुक्षीसेनाआत्वन्नपुंसकेनभवतिनलुमतेतिप्रत्यमलक्षणनिषेधात्सुपथिवनंसम्बुद्धौनपुं
सकान्नलोपोवावाच्यःहेसुपथिन्हेसुपथिनलोपस्सुपस्तेरितिनलोपस्याऽसिद्धत्वाद्भसंज्ञयागणोनहिवचनेभत्वाट्टिलोपःसुपथीशौसर्व
नामस्थानत्वात्सुपन्थानिपुनरपिसुपथिसुपथीसुपन्थानिसुपथासुपथेसुपथिभ्यामित्यादि॥ ९९ शेष्यांतरतम्यादनुनासिकाकारःस्यादत

आहुःआआदितिरतोत्सर्वनामआदितिवर्त्तमानेपुनरुच्चारणंकिमर्थंरतोत्यत्रसवर्णदीर्घेणाभाव्यमन्यत्रतूपधायादीर्घणेतिचेत्मैवंऋभुक्षाणमिंद्र
मित्यत्रवामदृक्षस्यनिगमइतिदीर्घविकल्पेसतिपक्षेह्रस्वश्रवणार्थमुच्चारणस्यावश्यकत्वात्।थोन्थ्यःस्थान्यादेशोद्वावप्यनङौथोन्थ्यइत्येवसिद्धेरतोत्सर्वनामस्था
नइत्येतदृभुक्षिन्नर्थंत्रयाणामनङुदात्तावपिऋभुक्षस्थानसंभवतीत्याशयेनाह।पथिमथोरितिप्रसंगादाह।स्त्रियामितिनोतलक्षणइतिनभूजनादितिनिषेधादतभू
रब्धूरित्यप्रत्ययोनेतिभावः।सुपथीतिरनःस्त्रियामितिकप्रत्ययःसमासांतविधेरनित्यत्वात्।यवारना॥ कावितिसूत्रेसुपथीतिशब्दाच्चनभूजनादितिनिषेधस्य

दीर्घीत्किं। अष्टभिः। मध्योदात्तमिदं। षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति वाधित्वाद्झल्युपोत्तममित्यस्य प्रवृत्तेः। षट्त्रिचतुर्भ्यो याभ्यां हलादिर्विभक्तिस्तदंतयोर्द्वयोरुपोत्तमम् दात्तं स्यादिति तदर्थः। ननु प्रियाष्टृभ्यां प्रियाष्टृत्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वनिवारणाय दीर्घग्रहणमिहावश्यकमिति कथमस्यात्र विकल्पज्ञापकतेति चेत्। अत्राहुः। अष्टनो दीर्घादित्यत्रोतोदात्तादित्यनुवर्त्योतोदात्तादष्टनः परेत्यादिव्याख्यानादृशामित्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वसिध्यति। धृतादित्वेनाष्टनोतोदात्तत्वात्प्रियाष्टृत्यादिवद्वृत्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वराभ्युपगमेनाष्टनोतोदात्तत्वाभावाद्विभक्तेरुदात्तत्वेन प्रवर्तते। इति दीर्घग्रहणाव्यर्थमत्र उक्तार्थज्ञापकमेवेति। अष्टानामिति। नुटः पश्चादेवसन्नियोगपरिभाषायाअनित्यत्वादात्वेनानुनासिकः प्रागिति। मनोरमायांस्थितौ। अत्रनव्याः। सन्नियोगपरिभाषयाआत्वाभावेप्यत्वनक्षतिः। नोपधायाइतिदीर्घो नलोपेपंचानांसमानामितिवद्रूपसिद्धेः। नवाष्टनोदीर्घादितिविभक्तेरुदात्तत्वमात्वविधेः प्रयोजनमिति वाच्यं। षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्यनेनैवात्तसिद्धेरिति। अष्टौ नलोपेपंचानांसमानामितिवद्रूपसिद्धेः। नवाष्टनोदीर्घादितिविभक्तेरुदात्तत्वमात्वविधेः प्रयोजनमिति वाच्यं। षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्यनेनैवात्तसिद्धेरिति। अष्टौ

ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चाञ्चां॥३॥१९॥ एभ्यः क्विन्स्यात्। अलाक्षणिकमपि किंचित्कार्य्यं निपातनात्तत्र भ्यते। निरुपपदाद्युजेः क्विन्
न कनाविति। ऋदिति ङ्॥३॥१॥ एषां सन्निहितेधात्वधिकारेति ङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात्। वेरष्टक्तस्यात्॥६॥१॥ अष्टक्तस्यवस्यलोपस्या
त्। ऋक्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात्सादयः॥ ९९ स्मादीति। नचात्रपूर्वत्रासिद्धीयेनस्यानिवदितिनिषेधः शंक्यः। तस्यदोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वेसित्यु

क्तत्वादिति दिक्। प्राधान्यएवेति। औत्सर्गिकलुग्नुराविवप्राधान्यएवभवतीति। ननुगोरात्वेअष्टाभ्यइतिवद्वचननिर्देशात्। अन्यथाहिकृतात्वानुकरणेपिस्कवच
नेनैवनिर्देशेत्। अष्टा औशीति। अष्टइतिवाएतच्चर्णांतावडितिसूत्रेभाष्यकैर्यटयोः स्थानतआदेशविधौकृतात्वनिर्देशवलेनानुमीयमानमात्वेप्राधान्यएवोक्त
मितिभावः। प्रियाष्टृइति प्रथमैकवचनं। उक्तार्थसंशब्दनार्थमिति। प्रियाष्टृराजवदिति। नांतागमइति। ङ्यंतेः क्विप्। धीतां॥ ॥ ऋत्विग्दधृक्। किंचिदिति। ऋतावप
मितिभावः। प्रियाष्टृइति प्रथमैकवचनं। उक्तार्थसंशब्दनार्थमिति। प्रियाष्टृराजवदिति। नांतागमइति। ङ्यंतेः क्विप्। धीतां॥ ॥ ऋत्विग्दधृक्। किंचिदिति। ऋतावप

पदेपजेः क्विन्। धृषोतेर्ह्रित्वमेतोदात्तत्वंचसृजेः कर्मणिक्विन्। अमागमश्चादिशेः कर्मणिक्विन्। अपूर्वोनस्निहेः क्विन्। उपसर्गोतलोपेः षत्वेचाभेचेः सुप्यपपदे
क्विन्इत्यर्थः। निरुपपदाद्युजेरिति। कुंचेरप्येवं। नलोपाभावस्त्वधिकाकनाविति। रकारस्योच्चारणार्थइतिभावः। सन्निहितइति। प्राचांतृतीयेधात्वधिको
रेइत्युक्तेः। तदसत्। धातोः कर्मणइतिसन्विधौधातुग्रहणस्योत्तरत्रानुवृत्तेरभावेनाधिकारत्वयाभावात्॥ ॥ ॥ ।

र्थीनप्रत्ययमारभ्यगौणत्वेतिवहुवचननिर्देशस्यार्थप्राधान्यार्थत्वादितिभावःप्रियेयत्रेतिजकारहयमध्येचकारः॥ ॥अष्टनआविभक्तौ॥सौत्रत्वा
दिहात्रोपोनस्रुतःकानिन्युदृषितक्षीत्यतःकानिनित्यनुवर्तमानेसप्यशभ्यांतदुत्पत्त्यनेनसप्तम्यष्टन्यष्टन्यर्थेनिष्पन्नोऽयोहलीत्युत्तरसूत्राद्धलीत्यपकृष्यतेतत्रचविभक्तौवि
शेषणमित्यभिप्रेत्याह्यष्टःहलादाविति।हलीत्यस्यानपकर्षेणतुअष्टानामितिनसिध्येत्।परत्वान्नित्यत्वाच्चनटःप्रागात्वेकृतेअनांतत्वेनषट्संज्ञाभावान्नुटोप्रवृत्तेः।नचयथो
देशपक्षेअंतरंगत्वात्प्रागेवकृतायांषट्संज्ञायांएकदेशविकृतन्यायेनकृतात्त्वेपिमुलभेत्तिवाच्यं।अल्विधौउक्तन्यायायोगात्।किंचप्रियाष्टानांप्रियाष्टानःप्रियाष्टाःप्रिया
त्याद्यपिनसिध्येत्।उक्तरीत्यातत्रापित्वप्रवृत्तेरितिवोध्यं।अष्टाभ्यओशिशित्सर्वादेशःनजभेनकालशित्सर्वस्येतिसर्वशित्ग्रहणंप्रत्यास्थायभेनकालत्वादेव

अष्टनआविभक्तौ॥७।२।८४॥अष्टनआत्वंस्याद्धलादौविभक्तौ॥अष्टाभ्यओश्॥७।१।२१॥कृताकारादष्टनःपरयोर्जस्शसोरोश्स्यात्।अष्टभ्यइति
वक्तव्येष्टतात्त्वनिर्देशोजस्शसोर्विषयेआत्वज्ञापयतिवैकल्पिकंचेदमष्टनआत्वंअष्टनोदीर्घादितिसूत्रेदीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात्।अष्टोरपरमाष्टौ।
अष्टाभिःअष्टाभ्यः२।अष्टानांअष्टासुआत्वाभावेअष्टरित्यादिपत्त्ववत्।गौणत्वेत्वात्वाऽभावेराजवत्।शसिप्रियाष्टाःइहष्टेरेस्मादपिविधावन्तोपस्य
स्थानिवद्भावान्नुष्टुत्वम्।कार्ष्यकालपक्षेवहिरङ्गस्याऽन्तोपस्याऽसिद्धत्वाद्धा।प्रियाष्टाइत्यादिजशशसोरनुनीयमानमात्वंप्राधान्यएवनतुगौणा
त्यांतेनप्रियाष्टनोहलादावेवैकल्पिकमात्वं।प्रियाष्टाभ्यांप्रियाष्टाभिःप्रियाष्टाभ्यःरप्रियाष्टासुप्रियाष्टोराजवत्सर्वेहाहावच्चापरंहलिभ
क्षभावःजश्त्वचर्त्वेभत्भद्धधोःधधःखधाभद्भ्यांभत्सु॥ ९९ सर्वादेशशसिसुवचोनचशस्येत्संज्ञायांअनेकालत्वेनास्तीतिवाच्यंतद्भूतपूर्वगत्या
श्रयणात्तन्त्रेचैवमर्थेरास्त्रसाविति।त्रादेशस्यापिसर्वादेशतास्यादितिवाच्यंशकारोच्चारणसामर्थ्यात्तत्रकारस्यागित्वायोर्थत्वेनतत्रसामर्थ्यापक्षयात्।नंचैवमोशित्या
दौशकारःश्रवणार्थएवस्यादितिशक्यं।अज्झशित्कादिष्वेहलौकिकमितिनिर्देशेनशकारस्यसंज्ञाप्रयोगमादितिदिक्।कृताकारादिति।ननुहलीत्यपकृष्यतइत्युक्तं
तत्कथंकृताकारेत्याह।अष्टभ्यइतिअष्टाभ्यइतिकृतात्त्वस्येदमनुकरणंनजलक्षणावशंपन्नमात्वंतथाहिसतिवक्ष्यमाणाज्ज्ञापकेनतस्यैवैकल्पिकतयालाघवा
र्थमष्टभ्योशित्येवब्रूयादितिभावः।रदमितिश्रुतमनुमितंचेत्यर्थः।अष्टनोदीर्घादिति।दीर्घोतादष्टनःपराअसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्तास्यात्।अष्टाभिः॥

विश्वस्यवसुराट्लोपश्चेत्यनुवर्तनादाहविश्वशब्दस्यदीर्घःस्यादितिसूत्रेत्यनुवर्ततेझलोझलीत्यतोझलीतिचासंयोगेतिलुप्तषष्ठीकेझलंताभ्यांविशेष्यतेतदाहापदांतेझलिचपरेऽतिरुलिकिंभ्रशाभृज्जतीतिभृड्क्विप्याग्रहिज्येतिसंप्रसारणंव्रश्चेतिषत्वंढुर्गितिडुर्जेवलप्राणनयोःअस्माच्छुरादिण्यंतादुर्जयतीत्यादिनाक्विपिणिलोपःसचचोकुत्वेनस्यानिवत्वापदांतविधित्वात्पूर्वंत्वासिद्धत्वाच्चारहजोतेश्चअवयाःअवयाजोअवयाजऽतिनोदाहृतोमंत्रेस्तवहोक्ष्यतिप्रकृत्यअवेयजऽतिविहितस्यखिवनस्तदपवादस्यपदांतेउपरिष्टांदसत्वेनवैदिकप्रक्रियायामेववक्तुमुचितत्वात्नतदोःसःसावनंत्ययोर्नत्यदादीनामृत्यतोऽनव

विश्वस्यवसुराटोर्दीर्घोऽशिसंयोगांतयोरित्यनुवर्तते॥८।३।९२॥विश्वशब्दस्यदीर्घस्याद्सोरादशिसंयोगांतेचपरेविश्वंवसुयस्यविश्वावसुःराडितिपदांतोपलक्षणार्थोचर्त्वमविवक्षितम्॥विश्वाराड्विश्वराजौ॥विश्वराजः॥विश्वाराड्भ्यामित्यादिसूत्रेसंयोगाद्योरंतेचाष्टा।३।९७॥पदांतेऽत्रिचपरेयःसंयोगस्तदाद्योःसकारककारयोर्लोपस्यान्नाभृड्भृड्भ्यसृक्त्वेनशःतस्यजश्त्वेनजःभृज्जौ॥भृज्जःऋत्विगित्यादिनाऋताडुपपदेयजेःकिन्किन्नंतत्वात्कुत्वंचाऋत्विक्ऋत्विग्ऋत्विजौऋत्विजःरात्सस्येतिनियमान्नसंयोगांतस्यलोपःचोःकुःडुर्गुडुर्जौडुर्जःत्यदाद्यत्वंपररूपत्वंतदोःसःसावनंत्ययोः॥७।२।१०२॥त्यदादीनांनकारदकारयोरनंत्ययोःसःस्यात्सौ॥स्यःत्यौत्येत्यांत्यौत्यानांसःतौतेपरमसःपरमतौ॥परमतेऽप्यर्थ्यंतानामित्येवानेहांत्वंनचतकारेश्चारणासामर्थ्यान्नेतिवाच्यंअतित्यमितिगौरीचरितार्थत्वात्नसंज्ञायाङ्गौरणत्वेचात्वसत्वेनात्यदात्यदौत्यदःअतित्यदाअतित्यदौअतित्यदःयःयौयेएषःएतौएतेअन्वादेशेनाएनाएनौएनान्एनेनाएनयोः २॥ ९९

तेनादाहत्यदादीनामितेत्यदादीनामितिकिंआतपःतारकःतदोरितिकिंयःअनंत्ययोःकिंहेसाअत्रपरत्वात्त्यदाद्यत्वंवाधित्वादस्यसकारेससऽतिहल्ङ्यादिनासुलोपेरुत्वविसर्गौस्यातांतथाचहेसःऽतिरूपंस्यात्॥किंचास्त्रियांसेतिरूपंनस्यात्॥यदातुअंत्यस्यसकारेजातेपिपुनःप्रसंगविज्ञानात्त्यदाद्यत्वंसकारस्यस्वीक्रियतेतदानकिंचिद्दोनिमित्तमंत्ययोरितित्यत्रोक्तंस्यादितितदोःसःसावित्यस्यानेतरेअदसोसोलोपश्चेत्यत्रादसऽतियोगंविभज्यादसएवदकारस्यसत्वेनान्यस्यदस्येतिनियमःकिंतेतदासकृद्गतावितिन्यायेनाप्यनंत्ययोरितित्यत्रोक्तंशक्यंनचैवंह्यात्मनश्चेतिद्वीयतेततःक्विपिस्वऽतिरूपंनस्यात्॥किंतुदऽतिरूपंस्यादितिफले॥

युजेरसमासेऽनिदचामित्यतः सर्वनामस्थानइत्यनुवर्तनेऽदितोऽनम्धातोरित्यतोऽनम्चेत्याशयेनाहासर्वनामस्थानेऽनम्स्यादिति।क्विन्प्रत्ययस्याक्विनःकुरित्युक्तौपिप्रत्यय
ग्रहणेऽतदंतग्रहणात्क्विन्नेतस्मिन्क्विप्रत्ययग्रहणंबहुव्रीहिविज्ञानार्थमित्याशयेनन्याचष्टेक्विन्प्रत्ययोयस्मादितिबहुव्रीत्याश्रयणाफलंतुस्रक्स्रगित्यादिसुटी
भविष्यतिसुपगितिसुपुनक्तीतिविग्रहेसत्सुद्विषेतिक्विप्तेनेहनेतिनञ्नेत्यर्थः।क्विन्प्रत्ययमनुस्यादेवक्रादिगित्यादिसूत्रेयुजीतिरुक्तानिर्देशान्नखन्निति।युज

युजेरसमासे।७।१।७१॥युजेःसर्वनामस्थानेनुम्स्याद्समासेसुलोपःसंयोगान्तस्यलोपःक्विन्प्रत्ययस्यकुःधारादेरिक्विन्प्रत्ययोयस्मान्तस्यक
वर्गोऽन्तादेशस्यात्यदान्तोनस्यकुत्वेनानुनासिकोऽकारःयङ्घनश्चापदान्तस्येतिनुमोऽन्तस्वारःपरसवर्णोनतस्याऽसिद्धत्वाच्चोःकुरितिकुत्वन्ना
युञ्जौयुञ्जःयुञ्जंयुञ्जौयुजःयुजायुग्भ्यांस्यादिअसमासेकिंचोःकुःधारादेश्चवर्गस्यकवर्गस्याऽऋलिपदान्तेवाऽतिकुत्वाक्विन्प्रत्ययस्येतिकुत्वस्याऽ
सिद्धत्वात्सुपकासुपगासुयुजौसुयुजःयुजेरितिधातुपाठपठितेकारविशिष्टस्याऽनुकरणानत्विकानिर्देशःतेनेहनयुज्यतेसमाधत्तइतियक्युज
—समाधौदेवादिकआत्मनेपदीसंयोगान्तलोपःखनाखञ्जौखञ्जःइत्यादिनाश्चेतिषत्वेजश्चत्वेराड्राड्राजोराजःराड्साराट्साएवम्बि
भ्राड्सेवृदेवेजोऽसेवेजःविश्वसृड्।ऽहयजिसृज्योःकुत्वनेतिक्वीवेवस्यतेापरिमृड्षत्वविधौराजिसाहचर्य्यात्तुभ्राज्दीप्ताविति फणादिरेवभृ
ह्यतौयसुएजृभ्राज्दीप्ताविति।तस्यकुत्वमेवाविभ्राक्।विभ्राग्भ्यामित्यादिपरोऽनञेःषःपदान्तो।परावपपदेऽनञेःक्विप्स्यादीर्घश्चपदान्तविष
येषत्वञ्चापरित्यज्यसर्वत्रजनीतिपरिव्राड्।परिव्राजौ।परिव्राजः॥ ९९ नीतिखनाखञ्जिगतिवैकल्ये।एवंविभ्राडिति।फणादिरयंविशेषेणाभ्राजतेऽ
तिविभ्राड्देवानप्यजनीतिदेवेड्।क्विपियज्यादित्वात्संप्रसारणेाभ्रुणाविश्वंसृजतीतिविश्वसृड्।क्विवंतः।क्विन्प्रत्ययोयस्मादितिबहुव्रीत्याश्रयणान्नकुत्वे
कस्मान्नभवतीत्याशंक्याहनेतिक्वीवेवस्यतेऽतिा।स्रंसुध्वंसुभ्यामितिभाष्यकारप्रयोगात्।यद्वान्नश्चादिसूत्रेसृजियज्योःपदांतेषत्वंकृत्वापवादऽतिचस्यतऽत्यर्थः।
परिमार्ष्टीतिपरिमृड्।परेर्व्रजेःक्विचित्रिष्टक्लिश्रीस्रुद्रुप्रुज्वांदीर्घोऽसंप्रसारणेचेत्यौणादिकात्त्वेसूत्रादिहक्विप्दीर्घोवनवर्तेतेातदाहाक्विप्स्यादीर्घश्चेति ॥

विश्वसृड्विश्वसृजौविश्वसृजः ६

शस्तथापिअस्मदोअहादेशार्थमिदंकिंचत्वमावितिसूत्रेणयुवां युष्मानाऽतिक्रांतोऽतित्वमितिनसिध्यतिएकार्थत्वाच्चित्वाभावाद्युष्मदस्मदो
रितिएतच्चयुष्मदस्मदोरनादेशस्यतोलभ्यतेतोशेषेउक्तादन्यःशेषःआत्वंयत्वंचप्राग्उक्तद्विषयादन्यविभक्तिरिहशेषशब्दार्थस्तदेतच्चावष्टेआत्वयत्वनिमित्तेतरेति
अत्यस्येतिअलोन्त्यपरिभाषयेतिभावःअतोऽणादितिनव्यासुत्वाहोसावित्यत्वत्वाहादेशयोस्त्वाकारउच्चारणार्थएवास्तुकिमनेननपररूपकरणप्रयासेनेत्याहुःतत्वअ
हमितिनानुयुष्मानतिक्रांतःअतित्वमित्यादौत्वाहोसावित्यस्यावकाशोस्तित्वमतिक्रांतेनातित्वस्येत्यादौत्वमावेकवचनेइत्यस्यावकाशःत्वमहमित्यत्रउभयोःप्रसंगे
त्वमावेकवचनइत्यनेनपरत्वाद्भाव्यं नैषदोषःत्वमावपिप्रबाधनेइदंविप्रतिषेधतःइतिवक्ष्यमाणत्वात्अधिकारणत्वविवक्षयेतिभाष्यदिशेषइतिविभक्तिविशे
षणंस्यात्तर्हिव्यर्थमेतत्आत्वयत्वाभ्यांविशेषविहिताभ्यांस्वविषयेलोपस्यबाधसंभवात्नचैवमंत्यलोपइतिपक्षस्यनिरालंबनतापत्तेयुष्मदस्मदोरंत्यलोपः

युवावौद्विवचने७।२।९२।हृयोरुक्तौयुष्मदस्मदोर्मपर्य्यन्तस्ययुवावौस्तोविभक्तौ।प्रथमायाश्चद्विवचनेभाषायां७।२।८८।हृहयुष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशस्स्यात्।ओडीत्येवसुवचंभाषायांकिंयुवम्वस्त्राणियुवांआवांमपर्य्यन्तस्यकिंसाकच्कस्यमाभूत्।युवकौआवकौत्वयामयेत्यत्रत्वाम्येतिमाभूत्।युवकाभ्यामावकाभ्यामितिचनसिध्येत्।यूयवयौजसि७।२।९३।एषांयूयौवयौपरमयूयापरमवयौअतियूयंअतिवयंहृशेषलोपोऽन्त्यलोपइतियक्षेजसःशीप्राप्तःअङ्गकार्य्येकृतेपुनर्नोऽङ्गकार्य्यमितिनभवतिडेःप्रथमयोरित्यत्रमकारान्तरम्प्रक्षिप्यअमम्मान्तएवावशि

स्यादितिगुंयोग्वक्तइतिवाच्यंसामआकमितिसमुदायनिर्देशेनतस्यापिपक्षस्यसत्त्वापत्तेरितिभावःअतोऽयोक्तेप्रवर्तत ॥ व्यंतेानानुविकियतइतिव्याख्यानाद्वा
इतिवार्णादांगवलीयइतिजसमानाश्रयएवभवतिनानुव्याश्रयेहृहनुशेषेलोपस्यविभक्तिनिमित्तंपररूपस्यत्वकारइतिव्याश्रयत्वमितिभावःसमानाश्रयेउदाहरणंतुकारकइत्यादिवोध्यंतत्रहियणघ्योःप्राप्तयोर्द्विरेवभवतिआगत्वानंदंतविधिरित्याहुःपरमत्वमित्यादि॥ ॥युवावौद्विवचनेऽउक्तिर्वचनंहृयोर्वचनेद्विव
चनंनतदेतदाहृहयोरुक्तावितिनचात्रलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयोर्विरोधःशंक्यःवचनग्रहणसामर्थ्यादेवतद्भावात्।अन्यथाद्विरेवत्येवब्रूयात्।अथवनभाविभक्तावित्यतोविभक्ता
वित्यधिकारात्।द्विरेवाविभक्तिरसास्यापरतरइतिव्याख्यानसंभवात्।युवंवस्त्राणीतिशेषेलोपगमपर्यंतस्यकिमितिअधिकारसूत्रेकिमर्थमितिप्रश्नःयुक्तोभाव।

अदान्नियमपक्षेनसंभवतीतिवाच्यंगौरीअत्वसत्वयोरसंभवेनहिरित्यस्यैवरूपस्यन्याय्यत्वादितिमनोरमायामुक्तत्वात्सौकिंतौतेतंतौतान्नानतोरसःसावित्येव
रूत्वमस्तुकिमनेनतदोरितिपृथग्ग्रहणेनेतिमैवंअनेषरत्यत्रनकारस्यसत्वप्रसंगात्नलोपोनञस्तस्मान्नुडचीत्यजाद्युत्तरपदस्यएषरत्यस्यनुड्विधानेनत्यदादि
रूत्वमस्तुकिमनेनतदोरितिपृथग्ग्रहणेनेतिमैवंअनेषरत्यत्रनकारस्यसत्वप्रसंगात्नलोपोनञस्तस्मान्नुडचीत्यजाद्युत्तरपदस्यएषरत्यस्यनुड्विधानेनत्यदादि
त्वर्गचत्वान्नकारस्यात्वेचसत्वेसतिनुड्विधानंव्यर्थमितिवाच्यंअनञ्षरत्यादोसावकाशत्वात्तथाचतदोरित्येवसूत्रेणतौनानतस्मान्नुडचीतिसूत्रेतस्मादितिपदंप
रित्यज्यलाघवान्नुगवीत्येवोच्यतांतथाचअजाद्युत्तरपदेपरेनञएवनुगागमइत्यनेषरत्यत्रनोक्तदोषइतिचेन्नएवंतर्हिनलोपःप्रातिपदिकांतस्येतिनलोपःस्या
त्विधानसामर्थ्यान्नभवतीतिचेदेवमपिडःमोहस्यादचीतिडःमह्यर्वारएवाततश्चतस्मान्नुडचीतिसूत्रेपंचम्यंतमावश्यकमेवाटिदनुबंधश्चेतितदोरितिसूत्रे

ङेप्रथमयोरम्॥७।१।२८॥युष्मदस्मद्भ्याम्यरस्यङेःइत्येतस्यप्रथमाद्वितीययोश्चामादेशस्स्यान्नामयप्यन्तस्य॥७।१।९१॥इत्यधिकृत्यात्वाहौसौ॥७।१।
९४॥युष्मदस्मदोर्म्यपर्यन्तस्यत्वअहइत्येतावादेशौस्तःसौपरेशेलोपः॥७।१।९७॥आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौपरतोयुष्मदस्मदोरन्त्यस्यलो
पस्यात्।अतोगुणेअमिस्त्वंत्वाअहंनानुत्वंस्त्रीअहंस्त्रीइत्यत्रत्वअम्अहअमइतिस्थितेअमिपूर्वरूपत्वपरमपिबाधित्वाऽनारङ्गत्वाट्टाप्प्रा
प्नोतिसत्यंअलिङ्गेयुष्मदस्मदीतेनस्त्रीत्वाऽभावान्नटाप्।यद्वाशेषइतिसप्तमीस्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षयातेनमपर्यन्ताच्छेषस्यअदन्
त्यस्यलोपस्यात्।सचपरोप्यन्तरङ्गेअतोगुणोक्तेप्रवर्तते।अदन्तत्वाऽभावान्नटाप्।परमत्वंपरमाहंअतित्वंअत्यहं॥०॥॥

तोरितिवक्तुमशक्यं।अनेषरत्यत्रोक्तदोषात्।अत्रकेयटादयस्तोरित्यत्रेप्यनेषरत्यत्रसत्वेनभवेत्।जडागमस्यपदद्व्याश्रितत्वेनबहिरंगत्वादंतरंगसत्वदृष्ट्याअसिद्ध
त्वादिति।उत्तरपदाधिकारस्थकार्यंबहिरंगपरिभाषाभावस्यरुचएकाचोमित्यत्रभाष्येउक्तत्वादयंकेयटश्चित्यः।गौरीचरितार्थत्वादितिगौरीहिअंतरंगणाकार्यत्वा
त्सत्वेनप्रवर्तेतेसाहौसावित्युक्तेतुअतिसमितिस्यादितिभावः।अत्वसत्वेनेतितयोःसर्वादेर्नतरंगणाकार्यत्वादितिभावःअतित्यदिति।त्यमक्तांतोअतित्यद्॥७॥॥
ङेप्रथमयोरम्॥युष्मदस्मद्भ्यांङसोश्यित्योयुष्मदस्मद्भ्यामित्यनुवर्ततेङेरितिषष्ठ्यंतंप्रथमयोरितिद्विवचनबलेनप्रथमाशब्दःप्रथमाद्वि
तीयोभयार्थकइत्याशयेनव्याचष्टेयुष्मदस्मद्भ्यांपरस्यङेरित्यस्येत्यादिनाङेःसुडोरितिसुवचेत्वाहौसौ।यद्यपियुष्मदस्मदोरेकवचनइत्येवत्वादे॥

नच्चाकारोच्चारणसामर्थ्यादेत्वनिवृत्त्याऽभ्यमऽवचरितार्थत्वात्। ऽहपुवावौद्विवचनेत्वभावेकवचनेऽतिसूत्रद्वयेपिद्विवचनैकवचनशब्दावर्थपरौनतुप्रत्ययपरौइति
व्याख्यातं तत्फलदर्शीपतिासमस्यमानरत्नादिनाद्वैकत्ववाचिनीऽति। यंचकंप्रातिपदिकार्थऽतियक्षाभिप्रायेणोदसक्तोऽस्मिंस्तुपक्षेसंख्यामात्रेपिप्रातिपदिका
र्थत्वात्। त्रिकपक्षेतुद्वैकार्थवाचिनीऽतिपाठ्यः संख्यायाविभक्त्यर्थत्वेपिसंख्येयस्यप्रातिपदिकार्थत्वानपायात्। अन्यसंख्यश्चेदितियुष्मदस्मदर्थगतसंख्येतरसंख्या
युक्तश्चेदित्यर्थः। स्तऽइति। अर्थपरत्वाश्रयणासामर्थ्यादेवभूतश्चेद्गतेरपिस्वीकारेणुवावौत्वभावपक्षेप्रत्ययपरत्वेनुनस्यातामित्यव्याप्तिः स्यादितिभावः। एवंचनृथेत्योकेपि
नणुवावौत्वमोनचेत्युक्त्वाप्रत्ययपरत्वेऽतिव्याप्तिर्ध्वनिता। एवंचाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारायेपरत्वमाश्रितमितिपालित्तानन्वेवंसुजसऽइऽस्वपियुष्मदस्मदोर्द्वयेत्वेप
वावौस्यातामेकार्थत्वेनुत्वभावित्याशंकायामाह। सुजसऽइऽसुपरतऽइतिकेतेश्रादेशाऽत्परतश्चाहोत्वाहौपूर्ववयावित्यादि। अस्तेवंत्वाहादिभिर्युवावयोर्वौधस्त्वमौजसेभ्यः
परैरेकार्थैर्वौध्येतामित्युक्तमाहात्वभावपीतिविप्रतिषेधेपरमित्यत्रपरशब्देसेष्टेत्यादितिभावः। अतिक्रामतिमामितिक्त्वामांवाअतिक्रांताविति विग्रहेऽतिएषांअतिव
यमितिक्त्वामांवाअतिक्रांताऽतिविग्रहेऽवयवेपूर्त्यांअतित्वाकमतिमाकमितिाअत्रांत्यलोपपक्षेअगऽइत्तपरिभाषयानुडागमोनिवार्यः। ह्रस्वनद्यापऽत्यत्रह्रस्वांता
द्धितस्यामोनुडितिव्याख्यानाद्धानन्वेवंभिन्नविषयत्वायसुऽोनुडपवादत्वाभावेनावर्णांतसर्वनाम्भ्योविहितस्यामोनुडेवपरत्वात्स्यात्ननुसुडागमस्तस्यैषां
केषामित्यादौसावकाशत्वादितिचेत्। अत्राहुः। त्वदादेरामिसुडितिवक्तव्येआमिसर्वनाम्नःऽतिसर्वनामग्रहणासामर्थ्याद्ह्रस्वेसर्वेषामित्यादिनिर्देशाच्चत्रवर्णांतस
र्वनामभ्योप्यामःसुडेवभवतिननुनुद्दाशस्यभृतिष्विति चविषयप्रसंगमोतेनपदादिष्वप्यामिनसुडितिाएवंचसामऽतिस्मुड्कनिर्देशेनयुष्माकंमस्माकमित्यत्रसुडा
मभावेपिनुडागमोदुर्वारऽत्याशंकायामाह। अपिनिरवकाशएवेतिवोध्यं। यत्तुवदंतिासामश्राकमित्यत्रपत्यपिसुड्ग्रहणंनस्यानिविशेषणंवाधानातथापिऽपलक्ष
णमभवतिातेनयस्यामःसुडग्रेभावीतस्यैवामःश्राकमाभवितव्यंनचैतद्दोषाल्लेसंभवतीत्याशंक्याह प्रवर्तते। तथाचश्रतित्वयांश्रतिमयामित्येवरूपंनत्वतित्वाकमतिमा
मितिातदसतःश्राकमापहृतस्यामःसुडन्वयाभावात्। श्राकमःसुड्वावीचेत्तर्हितमेवोपलक्ष्येतश्रादेशद्वारकेणापरंपरासंबंधेनस्थानिनमुपलक्षयतिचेदेवं
तर्हियुष्माकमित्यादौसुड्श्रूयेतासामऽति॥

कामिति।ननुयुवावयोःसमुदायादेशत्वेपियुवकामित्यादिसिध्यति।ओकारसकारमकारादेशेषुपिसर्वेनाम्नइेः प्रागकच्।अन्यत्रतुसर्वंतस्यटेःप्रागितिषष्ठ्यदस्मद्विषयेव्यवस्थायास्तय
कामयकेत्यादिसिद्ध्येवस्यमाणत्वात्किमनेनमयर्थेतस्येत्यधिकारेणेत्यपरितोषादाहात्वमयेत्येत्रेति।ननुत्वमादेशयोरपिसमुदायादेशत्वेत्वयेत्यादिसाधयितुंशक्यतएव।
योचीतिसूत्रंपरित्यज्यअच्येइतिसूत्रेकृतेअजादौविभक्तौपरतोऽत्यस्यएकारादेशेसत्यया देशप्रवृत्तेरितिपुनरपरितोषादाहायवकाभ्यामित्यादि।अंगकार्यमितिएतेनअंग
वृत्तेपुनर्वृत्तावविधिरितिपरिभाषाअर्थेतउपनिवद्धाअंगेअंगाधिकारेवृत्तेवर्तनेनयस्यतदंगवृत्तंशास्त्रंतस्मिन्प्रवृत्तेसतिपुनरन्यस्यांगवृत्तशास्त्रस्यप्रवृत्तौप्राप्तायांअविधि
रितितत्परिभाषायाअर्थः।एषाचपरिभाषाज्ञाजनोजैत्यनेनज्ञापिताऽउपपत्तिस्तुमनोरमातोवगंतव्या।नचैवंद्वाभ्यामित्यत्रत्यदाद्यत्वेकृतेसुपिचेतिदीर्घोनस्यादितिवाच्यं

दस्म
त्वमावेकवचने।७।२।९७।एकस्योक्तौयुष्मदस्मदोर्मपर्य्यन्तस्यत्वमौस्तोविभक्तौ।द्वितीयायाञ्च।७।२।८७युष्मदोरकारस्या
न्तात्त्वांमांयवांआवांशसोन।७।१।२८।नेत्यविभक्तिकंपदंयुष्मदस्मद्भ्यांपरस्यशसोनकारस्यादमोऽपवादःआदेःपरस्य।सं
योगान्तस्यलोपःयुष्मान्।अस्मान्।योऽचि७।२।८९।अनयोर्यकारादेशस्यादनादेशेऽजादौपरतः।त्वया।मया ॥ ॥

दमोरकस्येत्यादिनिर्देशेनउक्तपरिभाषायाअनित्यत्वज्ञापनादितिदिक्।मकारांतरमित्युपलक्षणंजसःशीत्यत्रजसःसइतिसकारंप्रश्लिष्यसांतस्यजसइतिव्याख्यानादतो
मितिसूत्रादम्ग्रहणमनुवर्त्त्यअम्अमेवेतिव्याख्यानाद्वेतिवोध्यं॥ः ॥एकस्योक्ताविति त्वमावेकत्वेइतिवक्तव्येवचनंग्रहणादयमर्थोलभ्यतइतिभावः।अविभक्तिकमि
तिं।तथाडेःप्रथमयोरिति पूर्वसूत्रेणाप्राप्तस्यामः प्रतिषेधायमितिभाष्येशंकितं।नचतथैवकिन्नस्यात्।द्वितीयायांचेत्यात्वेपूर्वसवर्णदीर्घेतसाञ्जसइतिनत्वेचेष्टसिद्धे
रितिवाच्यं।स्त्रीनपुंसकयोर्नत्वाऽप्राप्तायुष्मान्ब्राह्मणीःयुष्मान्कुलानीत्यसिद्धिप्रसंगात्।अलिंगत्वपक्षेतुयुष्मान्वाह्मणानित्यादेरप्यसिद्धिप्रसंगाच्च।योचिअचि
किंचवाभ्यांयदितुयुष्मदस्मदोरनादेशइत्यत्रयोहलीत्यतोहलीत्यनुवर्त्ततेतदेहाचीतिमास्तुपरिशेषादेवसिद्धेः ॥ ॥ ॥

तेलेष्यानुरोधेनस्थानषष्ठ्यपिस्वीक्रियतेज्ञापकात्सिद्धाअनयवषष्ठीतुनसर्वत्रस्वीक्रियतेइतिनलोपस्त्रेमनोरमायामंत्यग्रहणंत्यकुंशक्यमित्युक्तंभाष्यादौतुपदस्ये
त्यधिकृत्यस्थानयवषष्ठ्यंतत्वमभ्युपगम्यतेनतुस्थानषष्ठ्यंतत्वमेवेतिज्ञापनार्थमंतग्रहणंतेनचक्षवंतौचक्षवंतइत्यत्रमादुपधायाइतिवत्वंसिध्यतिपदावयवस्य
मनुपःसत्वात्।अन्यथापदस्येत्यस्यविशेष्यत्वेमनुपांतदंतविधौमत्वंतयत्यदंतदनयवस्यमनुपोमादुपधायाःपरस्यमस्यवत्वंभवतीत्यर्थःस्यात्।तथाचचक्षवा
नित्यत्रैवस्यात्।ननुचक्षवंतौचक्षवंतइत्यत्रेतिस्थितौपदात्।कृत्स्नेचसुप्यगोत्रादावित्यतःप्रागयमधिकारःयदितुकृत्स्नेचसुपीत्यत्रापिपदादित्यनुवर्तेततदा
नवदत्तःपचतिष्टतीत्यत्रैवनिघातःस्यान्ननुपचतिष्टतीत्यत्रअनुदात्तेसर्वमपादादौ।इदंपदत्रयमापादपरिसमाप्तेरधिकियतेषष्ठीचनुर्थीतिभाष्यान्नरमिति

श्रीशस्त्वाऽवतुमापीहृदन्तातेमेपिशर्म्मसःस्वामीतेमेपिसहरिःपातुवामपिनौविभुः॥१॥सुखम्वान्नोददात्वीशःपतिर्वोमपिनोहरिःसोव्याद्दो
नःशिवम्वोनोदधात्सख्योत्रवःसनः२पदात्परयोःकिंवाकयादौमाभूत्।त्वाम्यातुमाम्यातु।अपादादौकिंवेदेरर्थैःसम्बेधोऽस्मानक्षःसर्व
दावतु।स्यग्रहणाच्छ्यमाणाविभक्तिरुक्तयोरेवानेहाइतियुष्मत्युत्तरपदेत्रवीति।इत्यस्मत्युत्तरपदेत्रवीति।समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावुक्तव्याः एक
तिङ्वाक्यंतेनेहनाओदनम्पचतवभविष्यति।इहतुस्यादेवाशास्तीनान्नोओदनन्दास्यामीति।एतेवैनावादयआदेशाअनन्यादेशावावक्तव्याः।
अन्यादेशेतुनित्यंस्युःधातातेभक्तोस्तिधातातवभक्तोस्तीतिवाधातवस्मैतेनमइत्येवानवबाहाऽहैवयुक्तो।८।१।२०।चादिष्वचकयोगेनैतेआदेशास्युः
हरिस्त्वांमाच्चरक्षतुकथंत्वांमांवानरक्षेदित्यादि।युक्तग्रहणात्साक्षायोगेऽयंनिषेधः।परम्परासम्बन्धेतुआदेशस्यादेवहरोहरिश्चमेस्वामी॥

षष्ठीत्यस्यैवनिपातःयष्ठ्यादिविशिष्टयोरितिनानुयुष्मदस्मदोरित्युक्तत्वात्तयोरेवनावादयआदेशास्युःनचपदस्येत्यधिकारादिभक्तेतंतस्यैवपदत्वात्कथंविभ
क्तिविशिष्टयोरेवस्युरितिवाच्यंउक्तरीत्यावस्तुसादीदोषाभावेपिभ्यामादौपरतोयुष्मदस्मदोःपदत्वात्केवलयोर्नावादेशप्रसंगस्यदुर्वारत्वात्।तथाचसुखंवान्नोददात्वी
तिप्रयोगोनसंगच्छेत।नापिद्वितीयास्थयोरितिस्थग्रहणासामर्थ्याद्विभक्तिविशिष्टयोरेवआदेशाभवेयुरितिवाच्यंस्थग्रहणाच्छ्यमाणाविभक्तिवयोरेवेति
णात्तात्पर्य्येणोपस्थितत्वात्।एवंअन्नदात्तेसर्वमितिसर्वग्रहणाधिकाराच्चसर्वेसेवविभक्तिविशिष्टस्यआदेशाभवंतीतिआकरेस्पष्टत्वात्।यदितुसर्वस्यदेत्यतः
तिपदमनुवर्ततेततदासर्वग्रहणमिहत्यकुंशक्यमित्याहुःउक्तानादेशान्वचनक्रमेणोदाहरति॥ श्रीशस्त्यादिना॥

निर्देशसामर्थ्यान्नभ्रूयेतेतिचेन्नानिर्देशएवोणाद्यन्त्याचरितार्थत्वेनसामर्थ्याभावादित्यन्यत्रविस्तरः।गुणीभूतयोर्युष्मदस्मदोरेकार्थत्वेउदाहरणान्युक्तासंप्रतिद्व्यर्थवाचित्वेउदाहरति।युवामावांवाअतिक्रांतइत्यादिनाचद्व्यर्थयोस्तुउदाहरतियुष्मानस्मान्वेति॥ ॥पदस्याअयंतस्यमूर्द्धन्यइतिविरोधनिर्देशात्प्राक्पदस्येत्यधिकारःतेनराजाराजभ्यामित्यादौनलोपःप्रातिपदिकांतस्येतिनलोपःसिध्यति।ननुराजाराजानौराजानइत्यत्रांतयोगोमानयवमानित्यादौसंयोगांतलोपोनतुगोमतौपवमंतावित्यादौतयोर्नोधातोरितिनत्वंप्रशान्भ्यामित्यादौभवतिननुप्रशामौप्रशामइत्यत्राह्यंवेदेइत्यादौसोनुस्वारःप्रवर्ततेनानुगम्यतइत्यादौनचउक्तिचपदेइत्यतःपदेइत्यधिकारात्पदेपरोनुस्वारःस्यात्ननुगम्यतइत्यत्रेतिकिमिहपदस्येत्यधिकारेणोतिवाच्यंसंहितिरूपासिद्धिप्रसंगात्तस्मान्नोनुस्वारइत्यत्र
पदस्येत्यनुवर्तनीयमेवपदेइत्यस्योत्तरसूत्रेप्युपयोगोनास्तीत्युक्तंचपदेइत्यत्रावोचामहपदस्येतिसंबंधसामान्येषष्ठीसामर्थ्येवाकेषुपयोगःसंबंधविशेषेअवतिष

पदस्याट।८।१।१६।यदात्।८।१।१७।अनुदात्तंसर्वमपादादौ।८।१।१८।इत्यधिकृत्यायुष्मदस्मदोःषष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ।८।१।२०।पदात्परयोरपादादौस्थितयोरनयोःषष्ठ्यादिबहुवचनस्यवसनसौ।८।१।२१।उक्तविषयोरनयोःषष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्वसनसौस्तःवान्नावोरपवादः।तेमयावेकवचनस्य८।१।उक्तविषयोरनयोःषष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्तेमेएतौस्तःत्वामौद्वितीयायाः।८।१।२३।द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वामाएतौस्तः॥ ॥ नेक्वचित्स्थानेषष्ठीकचित्अवयवषष्ठीतिात्रसंयोगांतस्यलोपःमोनोधातोःमोनुस्वारःइत्यादौपदस्येतिस्थानषष्ठीअवयवषष्ठ्यानूक्तातिप्रसंगात्।माङ्योधामाङ्यादौत्ववयवषष्ठी।अन्यथाचस्वानित्यत्रैवमनुपोमस्ववत्संस्थानतुचस्वंतौचस्वंतइत्यत्राएतच्चानुपदमेवोपपादयिष्यते।यद्यपिषष्ठीस्थानेयोगेतिपरिभाषयापदस्येत्यत्रस्थानषष्ठ्येवलभ्यतेनतत्रावयवषष्ठीतथापिनलोपसूत्रेअंतस्येतिग्रहणान्नज्ञापकादवयवषष्ठ्यपिलभ्यतेयदिपरस्येतिस्थानषष्ठ्येवस्यात्तर्हिनांतस्यपदस्यलोपोभवन्नलोंत्यस्यस्यादितिअंतग्रहणमनर्थकंस्यात्।अवयवषष्ठ्यंगीकारेतुअंतस्येतिग्रहणंसार्थकंनांतस्यथानलोपसूत्रेप्रातिपदिकांतस्येत्यसमासनिर्देशः।प्रातिपदिकसंज्ञकस्यपदस्यअंतावयवोयोनकारस्तस्यलोपइतिसूत्रार्थइतिनत्वेवमंतस्येतिग्रहणमवयवषष्ठीत्वज्ञापनार्थमितिस्वीकारात्यदस्येत्यत्रकथंनामस्थानषष्ठीलाभःसंबंधविशेषस्यनिर्द्दीरितत्वेनस्थानषष्ठीपरिभाषायाअनुपस्थितेः

स्वामीतेमेयीति।स्वामीश्वराधिपतीतिषष्ठीसप्तम्योर्विधानादिहषष्ठी।द्विवचनांतयोरुदाहरणमाहायान्वामित्यादिना।बहुवचनांतयोस्तुसोव्याहोनइत्यादिनेत्योक्तवःस
नश्च ॥अर्हेकृत्यतृचश्चेतिण्यत्।कृत्यानांकर्तरीवेतिषष्ठी।वेदैरशेषैरितियुष्मान्रक्षतीतिविदइतिप्राचांपाठस्तूपेक्षितः।युष्मानित्यस्यपदात्यरत्वाभावादेवाप्राप्तेः।अस्मानि
त्यस्यतुपदात्यरत्वेपिसमानवाक्यस्थपदात्यरत्वाभावात्।ननुयुष्मदस्मदोःषष्ठीचतुर्थीद्वितीयानामितिसूत्र्यंतोविशेषणेनतदंतविधौषष्ठ्याचंतपोर्युष्मदस्मदोःपर्येवस्य
तिनचस्थग्रहणाभावेयुष्मदस्मदोःसंबंधिनोनांषष्ठीचतुर्थीद्वितीयानामित्यर्थःस्यादितिवाच्यंसर्वस्यपदस्येत्यनुवर्तनादंतोच्याचष्टेस्थग्रहणादितिनिष्ठतिरिहा
हानौवर्त्तेतेायथासमयेतिषत्सप्तम्यौवेतिसमर्थमाहासीरितिगम्यतेतेनषष्ठ्यादीनविज्ञहतोरेवयुष्मदस्मदोरादेशाइत्यर्थः।इतियुष्मत्तुवइतियुवयोःपुत्रोयुष्माकंपुत्रइतिवा
विग्रहः।।ननुतवपुत्रइतीतथाहिसतित्वत्पुत्रइत्येवस्यात्।एवमस्मत्पुत्रइत्यत्रापूर्त्यापदात्यरत्वंसंपादयितुमितिशब्दः।ननुराज्ञोःपुरुषोराज्ञांपुरुषइतिविग्रहेरा
जपुरुषइतिनेष्यतइतिसिद्धांतविरोधायुष्मत्युत्तोःस्मत्युत्तरइत्यत्रयवयोर्युष्माकमित्यादिविग्रहोनसंभवतीतिचेत्।अत्राहुः।यत्रवृत्तौसंख्याविशेषबोधकंप्रमाणं
नास्तितत्रैवैकत्वसंख्याश्रीपतेयथाराजपुरुषइतिनहिराजपुरुषइत्यत्रविभक्तौनिरूप्यायांराजपदार्थेद्वित्वादिप्रत्यायकंकिंचिदस्तियत्रयुवःसंख्याभेदगमकमर्थे
प्रकरणाद्यस्तिभवतितत्रद्विवचनबहुवचनयोरपिप्रवृत्तिःप्रवृत्तेत्वेकवचनांतेनविग्रहेप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतित्वमादेशप्रसंगादर्थोद्विवचनबहुवचनांतेनेतिवि
ग्रहेवृत्तिर्भविष्यतीतिअर्थःसामर्थ्यंअर्थोद्यथाभ्रुवैःक्रीतोभ्रौद्विकःनद्येकेनभ्रुवेनद्वाभ्यांवाभ्रुवाभ्यांक्रयणंसंभवतिप्रकारणाद्यथाभवद्भिरामवसरप्रदानायव
चांसिनःभवतोर्गिरामितितत्रत्यर्थःसमानवाक्यइति।देवदत्तअस्त्यर्थंदंडोदेवदत्तहरानेनेत्यत्रदंडइत्यत्रातत्पूर्ववाक्यस्थमितिसमानवाक्यस्थत्वाभावादामंत्रितनि
घातोनभवति।एकतिङितिएकंतिङंतंयत्रेतिबहुव्रीहिःननुओदनस्त्वयापक्तव्यस्तवभविष्यतीत्यत्रातिप्रसंगःपक्तव्योस्तीत्यध्याहारेणाभिन्नवाक्यतासमर्थ
नेपियश्यमृगोधावतिरित्यादावेकवाक्यत्वव्यवहारोनस्यात्।सत्यांप्रकृतौयोगित्वेनेदमुक्तंपश्यमृगइत्यादौत्वर्थैकत्वादेकंवाक्यंसाकांक्षंचेद्विभागेस्या ॥

दितस्तुनलोपाभावादग्निमत्। अग्निमेथौ। अग्निमेथ इत्यौतामः॥ ॐ॥ अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति च॥ ६।४।२४॥ हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात्क्ङिति डिति चाउगिदचामिति नुम्। संयोगान्तस्य लोपः। नुमो नकारस्य क्ङिन्मत्यय स्य कुरिति कुत्वेन ङकारः प्राङ्। अनुस्वारपरसवर्णौ। प्राञ्चौ। प्राञ्चः। प्राञ्चं। प्राञ्चौ। अचः च॥ ६।४।१३८॥ लुप्तनकार स्याञ्चतेर्मस्याकारस्य लोपः स्यात्। चौ च॥ ६।३।१३८॥ लुप्ताऽकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याऽणो दीर्घः स्यात्। प्राचः। प्राचा। प्राग्भ्यामित्यादि प्रत्यङ्। प्रत्यञ्चौ। प्रत्यञ्चः। प्रत्यञ्चं। प्रत्यञ्चौ। अचरतिलोपस्य विषयेऽन्तरङ्गेऽपि यण् न प्रवर्त्तते। अकृतव्यूहा इति परिभाषया। प्रतीचः। प्रतीचा। अमुमञ्चतीति विग्रहे। अदस्। अञ्च्। इति स्थिते॥ ॥

न। तत्रात्यादिनाऽञ्चत्यंतस्य मस्याञ्चतेरकारस्येति व्याख्याने प्रत्यञ्चमञ्चति प्रत्यगङ्। ततः शसादिषु प्रत्यङ्चः प्रत्यङ्चेत्यादावति प्रसंगएव। तस्माद्लोपो नेत्यत्रे वात्रापि अंगावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योञ्चतिस्तस्याकारस्य लोपः स्यादिति व्याख्येयं सुप्रागपाग्दक्प्रतीचइतिनिर्देशश्चेह व्याख्याने लिंगमित्याहुः। चौ वजारितिनिर्देशाच्च वर्णग्रहणे नभवतीत्याह। लुप्ताकारनकारेचेति। अत्राकारलोपेननकारलोपस्य सिद्धत्वान्नत्वकथनं व्यर्थमेवकिंतु लुप्ताकारेचेत्येवसुचमित्याहुः। ढ्रलोपइतिसूत्रादणो दीर्घइत्यस्यचानुवर्त्तनादाह। अणो दीर्घः स्यादिति। प्राचः। प्राचेति। प्रत्यङ्चत्यादावर्थमेवश्रयंस्वीकार्यं। तोलोपेक्तेऽनेनदीर्घोविधीयतइतिभावः। प्राग्भ्यामिति। चोः कुरितिकुत्वेननुक्ङिन्प्रत्यय स्येत्यनेनतस्यासिद्धत्वात्॥ ॥ ॥ ॥

ततोऽपीति प्रथमोतेततः परस्य युष्मच्छब्दस्यादेशः। तथा त्रायतेऽत्यस्मात्यरेस इति प्रथमोतेततः परस्यासमच्छब्दस्यादेशः॥ ॥ सामन्त्रितेसंबोधनेचेत्यतः संबोधनेऽत्यनुवर्तते। स्मृत्यनेनप्रथमानिर्दिश्यते। महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्संज्ञाविधावपितदंतग्रहणं। आमंत्रणमामंत्रितमुपचारात्तत्साधनेऽपि। विभक्त्यंतेनचामंत्र्यतेनतु केवलया विभ
क्त्येत्याशयेनाह तदंतमिति। रहेति। अग्नेतवदेवास्मानित्यत्रयुष्मदस्मदोर्नभवत्यादेशः। अग्नेनयेत्यत्रातिङ्ङितिङ इतिनतिङ्निघातः। अयङ्द्रवरुणेत्यत्रत्वामंत्रितस्यचेत्यामं
त्रितनिघातोनेतिविवेकः। सर्वेषांनिघात इति। अर्थंचनिघातः पदकालेश्रूयतेनतु संहिताकाले। स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति संहितायामेकश्रुतिविधानात्। अग्ने
स्तेजस्विन्निति। रहपदात्परत्वात्तेजस्विन्नित्यस्यामंत्रितस्यचेत्याद्यधिकनिघातः सर्वानुदात्तः सुपादिति। शोभनौपादौयस्येतिवहव्रीहिः। संख्यासुपूर्वस्येतिपादस्यातलो

सामन्त्रितं ८।१।१९ सम्बोधनेयाप्रथमातदन्तमामन्त्रितसंज्ञंस्यात्। आमन्त्रितम्पूर्वमविद्यमानवत् ८।१।७२। स्यशेअग्नेतवदेवास्मान्याहि। अग्नेनय
अग्नेऽन्द्रवरुणारहयुष्मदस्मदोरादेशस्तिङन्तनिघातआमन्त्रितनिघातश्चनस्वंदारक्षदेवनरत्यत्रतदेवेत्यस्याविद्यमानेऽङावेपितत्प्राची व
नंरक्षेत्येतदाश्रित्यादेशः। एवंरमेमेगङ्गेयमुनेरतिमन्त्रेयमुनेरत्यादिभ्यः प्राचीनामन्त्रिताविद्यमानवङ्गावेपिमेशब्देवाश्रित्यसर्वेषांनिघातः
। नामन्त्रितेसमानाधिकरणेसामान्यवचनं ८।१।७३। विशेष्यंसमानाधिकरणेविशेषणेआमन्त्रितेपरेनाविद्यमानवत्स्यात्। हरेदयालोनःपा
हिअग्नेतेजस्विन्सुपात्सुपाद्सुपादौसुपादःसुपादंसुपादौपादः पत्पद्दा४।१३०। पाच्छदानेयदङ्गमन्तदवयवस्यपाच्छब्दस्यपदादेशः
स्यात्सुपदःसुपदासुपाद्भ्यामित्यादिअग्निमन्थतिरत्यग्निमत्अग्निमद्अग्निमथौ। अग्निमथःअग्निमद्भ्यामित्यादिऋत्विगादिसूत्रेणात्वेः
सुप्यपपदेक्विन्॥

पः। पादः पत्तदवयवस्येतिएतच्चनिर्दिश्यमानस्यादेशाभवंतीतिपरिभाषयालभ्यते। इयंचपरिभाषाषष्ठीस्थानेयोगेत्यनेनज्ञापिताततो
हिअस्तेर्भूरिकौथणाचीत्यादौसामीप्यादिसंबंधप्रसंगेपिलक्ष्यानुरोधेनव्याख्यानादंतरंगत्वात्स्थानिवदादेशइतिज्ञापकाच्चस्थानेयोगत्वेसिद्धेप्राप्यमाणोनषष्ठीस्थाने
योगेत्यनेनषष्ठ्यंतमुच्चार्यमाणमेवस्थानेनयुज्यतेनतु प्रतीयमानमित्यर्थोलभ्यते। तथाचनिर्दिश्यमानस्यादेशाभवंतीतिसिद्धेअलोत्यस्यादेःपरस्येतियोगोतुआरंभ
सामर्थ्यान्निर्दिश्यमानपरिभाषायावाध कौतेनयमःखय्यमपरेउदः स्थास्तंभोरित्यादौनदोषइतिदिक्॥ दीताः॥ अग्निमदिति। मघ्नातेर्मथतेश्चिक्विपिएतद्रूपं॥

अन्यत्रेति।अतःऋकमीत्यादौतेनेति।अन्यथानित्यंसमासस्त्यन्तोऽनुवृत्तेनसमासग्रहणेनोत्तरपदस्यापेक्षादतःऋकमीतिकथंलभ्यतइत्याशङ्क्योत्तरपदकएवायस्त्यादौसत्वंस्यान्नत्वंतोत्तरपदकेऽयस्कारइत्यत्रेतिभावः॥ऋ॥उदईत्।अचइत्यस्यापवादःरहअचइत्यनुवर्ततेतेभ्येतिचातदाहाउच्छब्दात्परस्यलुप्तनकार स्येत्यादिभ्यतिकिंउदंचौ।उदंचःउद्भ्यांलुप्तनकारस्येतिकिं।पूजायांउदंचःउदंचेतिपथास्यादितिसमःसमिसमीत्यविभक्तिकोनिर्देशःएवंतिरसस्तिरी त्यपिसंगतमंचतीतिसम्यक्।समीचइतिअचोपेक्षावितिदीर्घः।सहमंचतीतिसध्रङ्।भविषयेअचोपदीर्घोसध्रीचइत्यादितिरसःनविद्यतेलोपोयस्यसःअलोपः

उदईत्।८।४।९३९॥उच्छब्दात्परस्यलुप्तनकारस्याञ्चतेर्धस्याऽकारस्यईत्स्यात्।उदीचः।उदीचा।उद्भ्यामित्यादि।समःसमि।८।३।९३॥अप्रत्य यान्तेऽञ्चतौपरेसम्यङ्।सम्यञ्चौ।सम्यञ्चः।समीचः।समीचा।सहस्यसधिः।८।३।९५॥अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौपरेसध्र्यङ्।तिरसस्तिर्यलोपे।८। ३।९४॥अलुप्ताऽकारेऽञ्चतावप्रत्ययान्तेपरेतिरसस्तिर्यादेशस्स्यात्।तिर्यङ्।तिर्यञ्चौ।तिर्यञ्चः।तिर्यञ्चौ।तिरश्चः।तिरश्चा।तिर्यग्भ्या मित्यादि।नाञ्चेःपूजायां।८।४।२।पूजार्थस्याञ्चतेरुपधायानस्यलोपोनस्यात्।अलुप्तनकारत्वान्नत्वम्।प्राङ्।प्राञ्चौ।प्राञ्चः।नलोपाऽभावा दित्यादि।नाञ्चेःपूजायां।८।४।२।पूजार्थस्याञ्चतेरुपधायानस्यलोपोनस्यात्।अलुप्तनकारत्वान्नत्वम्।प्राङ्।प्राञ्चौ।प्राञ्चः।नलोपाऽभावा दित्यादि।अस्यकृत्विगादिनानलोपाभावेऽपिनिपात्यतेऽकृङ्।अकृञ्चौ।अकृञ्चः।अकृङ्भ्यामित्यादि।चोकुःपयोमुक्।पयोमुग्।पयोमुचौ।पयोमुचः।व्रश्चेतिषत्वंस्कोरितिसलोपः।जश्त्व वेऽपिनिपात्यतेऽकुङ्।अकुञ्चौ।अकुञ्चः।अकुङ्भ्यामित्यादि।चोकुःपयोमुक्।पयोमुग्।पयोमुचौ।पयोमुचः।व्रश्चेतिषत्वंस्कोरितिसलोपः।जश्त्वच सुत्वे।सुचङ्।सुचञ्चौ।सुचञ्चः।सुचङ्भ्यामित्यादि।महत्पूजायांवर्तमानेषन्महच्छब्दस्यनुगागमश्चनिपात्यतेशतृवच्चैषाऽङ्गंस्या त्।उगित्त्वान्नुम्।सान्तमहतइतिदीर्घः।मत्वेतेपूज्यतेमहान्।महान्तौ।महान्तः।हेमहन्।महतः।महता।महद्भ्यामित्यादि॥ ॥ ॥

इतिवह्रीहिःअंचतावित्यत्रवर्तमानमन्यपदार्थेःअवयवद्वारकश्चलोपःसमुदायेउपचर्यतइत्यभिप्रेत्याहाअलुप्ताकारइत्यादिअकारलोपेसतीतिनोक्तंव्याख्या त्।वप्रत्ययेतेकिंतिरेंचनमित्यादौमाभूदितिरश्चइति।लुप्ताकारत्वात्तिर्यादेशाभावेसस्यश्चुत्वेनशःनचाञ्चोपसर्जनस्यानित्वात्।श्चुत्वंनस्यादितिवाच्यंऽसि द्धेतद्भावात्पदान्तविधित्वाच्चानोचेःनुमेचसिद्धेप्राचःप्राचेत्यादौनुमोभावेपिनकारःश्रवणार्थःप्राङिति॥

विषगेदेवयोश्चाचकारेणाप्सिर्वनाम्नश्चेत्यतःसर्वनाम्नइतिलभ्यतेइत्याहाअनयोःसर्वनाम्नश्चेताअप्रत्ययांतोऽच्वताविताअविद्यमानःप्रत्ययोऽप्रत्ययःकिनक्विवादिः।
अंचतौवप्रत्ययइतिपाठेतुचप्रत्ययांतेचताविताव्याख्येयंविषगंचतीतिविषग्इदेवयोस्तूदाहरणंविषगंचतीतिविषग्इदेवयोंचतीतिदेवग्इतिवाध्यंअदसोऽसेःअसेरितिइ
कारउच्चारणार्थस्तदाहाअदसोऽसांतस्येताअसांतस्येतिकिंअमुमात्मनश्छतिअदस्तादात्परस्यकिंअमुयाअमुयोरित्यत्रोत्वयकारस्यमात्रहस्वव्यंजनयो
रितिव्यंजनसहितह्रस्वऐषत्सदृशोदीर्घसुविसदृशइतिभावःप्रांचस्तुह्रस्वदीर्घयोःसमाहारद्वंद्वमङ्गीकृत्यैवविधीयमानोप्यण्कचित्सवर्णानगृह्णातीतिस्वीकृत्य

विषगेदेवयोश्चेटेरग्श्चेत्तावप्रत्ययोघात्परोअनयोस्सर्वनाम्नश्चेटेरग्रादेशस्स्यादप्रत्ययानेोऽच्वतौपरोअदड्डिअच्इतिस्थितेयणाअदसोऽसे
र्दादुदोमःपरश्चेत्तोऽदसोऽसान्तस्यादात्परस्यउदूतौस्तोदस्यमश्चाउदितिह्रस्वदीर्घयोस्समाहारद्वंद्वःआन्तरतम्याद्ह्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वोदीर्घस्य
चदीर्घःअमुमुयड्ःअमुमुयञ्चौअमुमुयञ्चःअमुमुयञ्चंअमुमुयञ्चौअमुमुईचःअमुमुईचाअमुमुयगभ्यामित्यादिमुत्वस्याऽसिद्धत्वान्नय
णाअन्त्यवाधेऽन्त्यसदेशस्येतिपरिभाषामाश्रित्यपरस्यैवमुत्वम्वदंतोमतेोअदमुयड्ःअःसकारस्यस्थानेयस्यसःअसिरितिव्याख्यानात्।
त्यदाद्यत्वविषयएवमुत्वंनान्यत्रेतिपक्षेअदड्डइ्ःउक्तोच्चाअदसोऽद्रेःपृथङ्मुत्वंकेचिदिच्छन्तिलत्ववतांकेचिदन्यसदेशस्यनेत्येकेऽसे
र्हिदृश्यतइतिविषगेदेवयोःकिंअप्याचीाअच्चतौकिंविषुपक्काअप्रत्ययेकिंविषगच्चनाअप्रत्ययग्रहणंज्ञापयतिअन्यत्रधातुग्रहणेतदादि
विधिरितितेनाऽयस्कारःअतःकृकमीतिसःउदड्ःउदञ्चौउदञ्चःशसादावचि॥ ९९ आंतरतम्यात्ह्रस्वव्यंजनयोर्ह्रस्वःदीर्घस्यदीर्घः इतिव्याच

क्षतेअंत्यवाधइतिसूत्रेअदसइतिनावयववष्ठीकिंतुस्थानेषष्ठीएवंहिअलोंत्यपरिभाषोपतिष्ठते तथाचअदसोयोंत्यःसदात्परोनभवतिदात्परोयःसअदसोंत्योन
भवतीत्येवमंत्यवाधेत्यसमीपस्यभवतीतितेषामाशयःउक्तोचेतिषात्तिकज्ञातेतिशेषःएवंचअमुड्डइ्इतिकेषांचिदुदाहरणंमाव्याख्यातृत्वादुपेक्ष्यमितिभावः।
लत्ववदितिचलीकृप्यतइत्यत्रकृपोरोलइत्यभयोर्यथालत्वंतथेत्यर्थःनन्वप्रत्ययग्रहणाभावेप्युत्तरपदाधिकारस्थत्वाद्विषग्इदेवग्इत्यत्रत्यउत्तरप
देशेवाग्रादेशःस्यान्नतुविषगंचनमित्यत्रातोव्याचष्टेअप्रत्ययग्रहणंज्ञापयतीति ॥ ॥ ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः। व्यवहितोपि नुमेवात्र निषिध्यते। अन्येषामप्रसक्तेरित्यभिप्रेत्याह। नुम्रहणादिति। ददतीति दत्तादानोलटः शत्रादेशः शपः श्लुः श्लाविति द्वित्वे अभ्यासस्य हस्वः। झाभ्यस्तयोरातः इत्यालोपः। जक्षित्यादयः षट्। जक्षितिष्टथकृपदेरितिशब्देन जक्षिरेव परामृश्यते। इतिभादिर्येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिस्तेन दत्तादाहाः षट् धातवोन्येरिति। तेनाताः गोपायतीति गुपधकिपिवक्षितेभ्यादयभादेर्धातोर्के चेति वेकल्पिकत्वात्। दिहादयः प्रत्ययाभावः। आयप्रत्ययपक्षे तु लोपयलोपेचगोपाइतिरूपं वोध्यं। पाताः। त्यदादिषु कञ्चेतस्यनुदाहरणात्। तादृशीयादृशइत्यादिनेत्र नोक्तं हलेतेषामुपयोगात्। अनालोचनेकिं। तंपश्यतीतितद्दृशीः। कर्मण्यणितादृ

नाभ्यस्ताच्छतुः। ७।१।७८। अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम्नस्यात्। ददत्। ददद्भ्यां। ददतः। जक्षित्यादयः षट्। चा। षड्भातवोन्ये जक्षितिश्चसप्तमएतेभ्यस्तसंज्ञाः स्युः। जक्षत्। जक्षद्भ्यां। जक्षतः। एवञ्जाग्रत्। दरिद्रत्। शासत्। चकासत्। दीधीवेवीटिल्वेः पिब्रान्त्सखत्यर्थेनपरस्मैपदं। दीध्यत्। वेव्यत्। गुपगुवगुपौगुपःगुच्भ्यामित्यादि। त्यदादिषुदृशोनालोचनेकञ्चेति। त्यदादिषूपपदेज्ञानार्थादृशेर्ङ्योः कञ्स्याच्चात्किन्। आसर्वनाम्नः। ङिति। ७।१।५२। सर्वनाम्नआकारेन्तादेशस्यादृगदृशवतुषुकृत्स्याः सिद्धत्वाद्दृश्वेतिषः। तस्यजश्त्वेनदस्यकुत्वेनगः। तस्यचर्त्वेनपक्षेकः। तादृक्। तादृग्। तादृशः। तत्वाऽपवादत्वात्कुत्वेनखकारइतिकेयटहरदत्तादिमतेतुचर्त्वाभावपक्षेखएवश्रूयते। नतुगः। जश्त्वप्रतिकुत्वस्याः सिद्धत्वादिगादिभ्योयदितिनिर्देशान्नाः सिद्धत्वमितिवावोध्यं। त्रश्चेतिषत्वं। जश्त्वचर्त्वे। विट्। विड्विशौ। विशः। विशं। नशेर्वा। ८।२।६३। नशेः कवर्गोन्तादेशोवास्यात्यदान्तोनक्। नगौ। नट्। नड्। नशौ। नशः। नग्भ्यान्नड्भ्यामित्यादि॥

शादयस्तु रूढिशब्दत्वादसत्यप्यवयवार्थेनत्वत्यादयोतो। अतएवभक्षानार्थाद्दृशेरितिसंगच्छते। भाष्येतुकर्मकर्तरिव्युत्पत्तिर्दर्शितातमिवेमंपश्यंतिजनाः सदृशंपश्यतिज्ञानविषयोभवतीत्यर्थादज्ञानार्थोदितितुसंगच्छते। तत्रदृशेर्ज्ञानविषयत्वापत्तिमात्रवृत्तित्वेपिविषयीकरणावृत्तित्वान्नअकारांतादेशइति। अकारादेशेसतित्वतोगुणाःस्युर्नचाकारोच्चारणसामर्थ्यादीर्घस्यादेवेतिवाच्यं। अकारस्याविधेर्हलएवश्रवणप्रसंगात्। विड्विशाविति। विशप्रवेशनेइत्यस्मात्क्विप्। नशेर्वीकेचिदिहश्लीत्यनुवर्त्यश्लिपशीतिचेतिव्याचक्षतेतन्ननष्टमित्यादावतिप्रसंगात्

प्रकर्षेणाञ्चतीति पूजयतीति पूजार्थादञ्चेः क्विन्।।प्राङ् स्विति।ङ्योः कुक्टुगिति वा कुक्।चयोद्वितीयादिति पक्षे खकारोऽध्यः।एवमिति।शसादिषु प्रत्यञ्चः।प्रत्यङ्भ्यां भ्
मुम्पञ्चमुमुयङ्भ्यां।उदञ्चः।उदङ्भ्यामित्यादि।क्तेर्यमुञ्चतीति कुङ्।सलोपइति।श्रुतत्वस्यासिद्धत्वादिति भावः।सुष्ठुचश्चतीति सुचृङ्।किपियहिज्येतिसंप्रसारणं।सुचृ
दृत्विति।चत्वेसतीसिद्धत्वात्पूर्वेडः सीतिवाधुदात्तश्चेत्यादिनाधातुस्वरेण।निपात्यतइति।पृषुसेचने।चृहचृङौ।अत्रगुणाभावः।महेः कर्मणिक्यप्।अतएवमत्यन्तेपूज्यतेसमहानिति
व्याचष्टेगमेस्तुजगादेशः।चत्वारोप्यतिप्रत्ययांताः।एतच्चउणादिषुस्फुटीकरिष्यते।।*।।अत्वसंतस्यचाधातोः।।ढ्रलोपस्त्रादीर्घस्यात्उपधायाश्चत्युपधाग्रहणस्यचा
नुवर्तनादाहाउपधायादीर्घः स्यादिति।इहअधातोरितियोगोविभज्यतेतत्सामर्थ्यादनंतरस्यासंतस्यैवप्रतिषेधः नात्वतस्येतिकैयटस्तदयुक्तमेतद्दर्शयति।धातुभिन्नासं

अत्वसन्तस्यचाऽधातोः।८।२।४७।अत्वन्तस्योपधायादीर्घस्याङ्गावयवभिन्नाऽसन्तस्यचाऽसम्बुद्धौसौपरेपरन्नित्यञ्चतुमम्वाधित्वावचनसाम
र्थ्यादसंबुद्धौदीर्घः।तेनोक्षाधीमान्।धीमन्नौ।धीमन्तः।हेधीमन्।शसादौमहद्वत्।धातोरप्यत्वन्तस्यदीर्घः।गोमन्तमिच्छतिगोमानिवाचरतिवाक्य
जन्नादाचारक्विवन्नाङ्क्तेरिक्विप्।उगिदचामितिसूत्रेणजुग्रहणान्नियमार्थोधातोश्चेङ्गित्कार्यनर्त्यञ्चतेरेवेति।तेनस्रक्त्वत्यादीनाभ
धातोरितिनुअधातुभूतपूर्वस्याऽपिनुमर्थोगोमान्।गोमन्नौ।गोमन्तः।इत्यादिभातेर्डवतुः।भवान्।भवन्नौ।भवन्तः।शत्रन्तस्यत्वन्तत्वाऽभावान्न
दीर्घः।भवतीतिभवन्।उभेअभ्यस्ताः।८।१।४।षाष्ठद्वित्वप्रकरणेयेद्विर्हितेतेउभेसमुदितेऽभ्यस्तसंज्ञेस्तः।।

<< तस्यचेतिधात्ववयवभिन्नोयोऽ
स्तदंतस्येत्यर्थः।तेनउखास्रत्पर्णीध्वदित्यादिसिद्धंधातुभिन्नोयोसंतस्तस्येत्याख्यायोउखास्रत्पर्णीध्वदित्यत्रसिद्धोतेर्दीर्घोभावेप्यत्रतुस्यादेवेतिदिक्।अत्रसर्व
नामस्थानेचेतिसूत्रादसंबुद्धौवित्यत्वन्नतेसौचेत्यतः सावितिचनदाहाःअसंबुद्धौसौपरइति।अतेतत्वाभावादितिऽअनुवृत्युकारानुबंधस्यानुकरणाच्छत्रंतस्यनभवती
नामस्थानेचेतिसूत्रादसंबुद्धावित्यत्वन्नतेसौचेत्यतः सावितिचनदाहाःअसंबुद्धौसौपरइति।अतेतत्वाभावादितिऽअनुवृत्युकारानुबंधस्यानुकरणाच्छत्रंतस्यनभवती
त्यर्थः।उभेशब्दरूपापेक्षयानपुंसकनिर्देशः।षाष्ठद्वित्वेतिऽअनंतरस्यविधिर्वाभवतिप्रतिषेधोवेतिन्यायादितिभावः।द्वेइत्यनुवृत्त्यैवसिद्धेउभेग्रहणंसमुदायप्रति
त्यर्थमितिव्याचष्टेउभेसमुदितेइति।अन्यथानेनिजतीत्यत्रअभ्यस्तानामादिरित्याद्यु दात्तत्वंप्रत्येकंपर्यायेणस्यात्' ।।

उम्विसर्जनीयाऽण्कोरितिपंचमीनिर्देशाव्यवहितस्याप्रातौवचनंसुत्वेनपूर्वस्येति।सनःस्यरुत्वविसर्गयोःकृतयोर्वाशरीतिविकल्पात्पक्षेसकारस्तेनशर्य
वायेसुपःस्यषत्वंपूर्वस्यसुत्वेनत्वादेशप्रत्यययोरितिषः।अपदांतस्येतिनिषेधादितिभावः।एवंस्थितेशर्ग्रहणंननप्रयोजनंकिंतुनुम्विसर्जनीयस्यव्यवायेपीत्ये

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि।८।३।८७।एतैःप्रत्येकंव्यवधानेऽपिइण्कुभ्याम्परस्यसस्यमूर्द्धन्यादेशःस्यात्।सुत्वेनपूर्वस्यषत्वम्। "पिपठीःषु
पिपठीष्षुप्रत्येकमितिव्याख्यानादनेकव्यवधानेषत्वम्।निंस्वा।निंस्सेऽत्रुम्ग्रहणान्नुम्स्थानिकाऽनुस्वारोपलक्षणार्थमितिव्याख्यानात्तेनेहना
सुहिनसुःसुंसुःअतएवनशर्ग्रहणंनगतार्थतायांसत्यांसिलोपेविसर्गः।चिकीर्षोः।चिकीर्षोः।चिकीर्षेः।रोःसुपीतिनिषेधान्नविसर्गः।चिकीर्षंदमे
र्ऽसित्यसामर्थ्यादिलोपःषत्वस्याऽसिद्धत्वाद्रुत्वविसर्गौ।दोः।दोषोः।दोषः।पद्दन्नितिवादोषनदोषः।दोष्णः।दोष्णा।दोषा।विश्प्रवेशेनासन्नन्नात्
क्विपषत्वस्याऽसिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः।ज्रश्चेतिषः।जश्त्वचर्त्वे।विविड्।विविड्।विविक्षौ।विविक्षुःक्षोरितिकलोपः।तट्।तड्।तक्षौ।तक्षः
गोरट्।गोरड्।गोरक्षौ।गोरक्षः।तक्षिरक्षिभ्यांण्यन्ताभ्यांक्विपिनक्षोरितिनप्रवर्त्ततेतोणिलोपस्यस्थानिवद्भावात्।पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदिति
नदृहनास्तिनस्यदोषःसंयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वितिनिषिद्धं।तस्मात्संयोगान्तलोपएवतक्।तगोरक्।गोरग्।क्षोरितिकलोपःप्रतिकृत्व
स्याऽसिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः।पियक्।पिपग्।एवम्विवक्।दिधक्।पिसग्तौ।सुक्षुपेसन्तीतिसुपीः।सुपिसौ।सुपिसः।सुपिसा।सुपीभ्यां।सुपीभ्यः।सुपीषु।एवंसुत्रुःनुसखएनेविद्वान्।विद्वांसौ।विद्वांसः।हेविद्वन्।विद्वांसा।विद्वांसौ वसोःसम्प्रसारणं।८।४।१३१।वसन्तस्यभस्यसम्प्रसारणं
स्यात्।पूर्वरूपत्वंषत्वम्।विदुषः।विदुषा।वसुस्रंसितिदत्वम्।विद्वद्भ्यामित्यादि।सेदिवान्।सेदिवांसौ।सेदिवांसः।अन्तरङ्गोपीडागमःसम्प्रसारणावि
षयेनप्रवर्त्ततेतेअक्षतन्यूहाऽतिपरिभाषया।सेदुषः।सेदुषा।सेदिवद्भ्यामित्यादि।सान्तमहतइत्यत्रसान्तसंयोगोऽपिप्रातिपदिकस्येवगृह्यतेन
तुधातोः।महच्छब्दस्याहच्पर्य्यन्त।सुहृद्दिनस्नीति।सुहृन्।सुहृदौसुहृदः।सुहृद्भ्यां।सुहृत्सुसुहृद्भ्यां।सुहृत्सुधत्धद्ध्वसोध्वमोध्वद्ध्वाएवंसखन्।। राम ८८
सूत्रंशक्तमित्येकेउम्शर्व्यवायेपीत्येवशक्तंसूत्रयितुंशर्ग्रहणंविसर्जनीयस्यलाभादित्यन्येनिंस्वेति।आद्यसकारस्यप्रत्येकंव्यवधानेयिभादे।। ॥ ॥

स्थशोनुदकेक्विन्।ककारोच्चारणाभावार्थः।नकारस्तुक्विन्प्रत्ययस्यकुरितिविशेषणार्थः।वस्तुतस्तुच्यर्थएवसःक्विन्प्रत्ययस्यकुरित्यत्रोपितद्वत्वंधपरिभाषया
क्विन्वंतस्यकुत्वाप्रसक्तेः।नचाद्युदात्तत्वप्रयोजनेक्विनः प्रत्ययानामेकाच्त्वाद्धातुस्वरेणापितसिद्धेः।दृशिग्रत्यत्रवर्तोदात्तत्वनिपातनादाद्युदात्तत्वेनापेक्षितमेवे
तिवाच्यं।अत्रसुपीत्यनुवर्ततेकर्मण्यितिचानुवृत्तमित्याशयेनाहः।अनुदकेसुप्युपपदेदृशेरितिघृतस्थगितिघृतंघृतेनवास्यशतीतिविग्रहः।अनुदकेक्विोउदकंस्पृशतीति
उदकस्पर्शोनिषेधसामर्थ्यादिहक्विवपिनभवतीतिसिद्धेहिसतिक्विन्प्रत्ययोयस्मादितिवहुव्रीह्याश्रयणेनकुत्वस्यावर्जनीयतयाअनुदकइतिनिषेधस्यफ

स्पृशोऽनुदकेक्विन्।३।२।५८।।अनुदकेसुप्युपपदेस्पृशेः।क्विन्स्यात्।घृतस्पृक्।घृतस्पृग्।घृतस्पृशौ।घृतस्पृशः।क्विन्प्रत्ययोयस्मादितिव
ह्याश्रयणात्।क्विप्रकृतेर्णिगन्तषडगकाः प्राग्वत्।त्रिषुप्राग्लभ्ये।।अस्मोदत्विगादिनाक्विन्।द्वित्वमन्तोदात्तत्वञ्चनिपात्यतेऽकृत्वा
तूर्त्वञ्जस्त्वेनडःगःकःशश्चोतीति।दधक्।दधृग्दधृषौदधृषः।दधृग्भ्यामित्यादिरत्नानिमुञ्चातीतिरत्नमुद्।रत्नमुड्।रत्नमुषौ।रत्नमुषः।ष
ड्भ्योलुक्।षट्षड्भ्यां।षड्भिः।षड्भ्यः।।षट्चतुर्भ्यश्चेतिनुट्।अनामिति पर्युदासान्नस्नुत्वनिषेधः।।षरोनुनासिकइतिविकल्प्यम्बाधित्वाप्रत्य
येनित्यमितिनित्यवचनान्नित्यमनुनासिकः।षण्णां।षट्सुषट्सुतदन्तविधिःपरमषट्।परमषण्णां।गौरादित्वान्ङीप्।षण्णाम्।षण्णां।ऋत्व
म्प्रतिषत्वस्याऽसिद्धत्वात्सज्जुषोरुरितिरुत्वं।।र्वोरुपधायादीर्घइकः।८।२।७६।।रेफवान्तस्योपधायाइकोदीर्घस्यात्यदादौ।पियतीः।
पिपठिषौ।पिपठिषः।पिपठीभ्यां।चाशरीतिवाविसर्जनीयः।।

लाभावात्।केचित्तूदकस्थइतिप्रत्युदाहरंतिनिषेधसामर्थ्यात्कुत्वंमास्तुक्विप्स्यादे
वेतितेषामाशयः।शांताःगोरादित्वेत्विति।षड्भ्योलुक्षट्चतुर्भ्यश्चेतिबहुवचननिर्देशात्षडर्थप्राधान्येएवबहुगणटीभवतेरतिभावः।पिपठिषतेः क्विप्यतोलोपेदंतत्वा
त्स्वाद्युत्पत्तौपिपठिष्सुरितिस्थितेसोर्हल्ङ्यादिलोपेप्रत्ययलक्षणेनपदांतत्वात्सस्यरुभवेतिनचरुत्वेकर्तव्येअत्रोपस्थानिवत्वेशंक्यासिद्धेतनिषेधात्।।

सोऽसुङ्ङतोत्सर्वनामस्थानऽत्यनुवर्तनादाहासर्वनामस्थानऽति।विवक्षितऽति।तेनपरमपुमानित्यत्रपरत्वादसुङ्·क्ङतेसमासोतोदात्तत्वंभवदसुङ·एवअकारस्यभव
।परस्तन्मात्रोनेतत्सिध्यत।सर्वनामस्थानोत्यत्रः प्रागेवसमशब्दोकारस्यादात्तत्वेक्ङतेसंप्रसारणधर्मणोहल·स्थानेतद्धर्मणोनुदात्तस्यैवादेशस्यप्रसंगात।नचोकारस्यक्ङ
तोपिस्वरोनेत्यत्वान्निवर्तयिष्यतेअसुङ·श्चात्यत्वात्करिष्यतऽतिवाच्यं।अंतरंगेस्वरेकर्तव्येवहिरंगस्यासुङोसिद्धत्वादितिभावः।वस्तुतस्तु अङ्कृतान्यूहपरिभाषायाअंतर
गपरिभाषापवादत्वात्परस्तन्मात्रोपिसूपपादः।एतच्चमनोरमायांस्पष्टंद्रुन्नऽतियद्यप्युणादिषुपातेरुम्सुन्निति।वक्ष्यति।तथापिपाठांतरमनुसृत्यात्रोक्तमितिवो

पुंसोऽसुङ्।७।१।८९।सर्वनामस्थानेविवक्षितेपुंसोसुङ्·स्यात।उकारउच्चारणार्थः।बहुपुंसीऽत्यत्रउगितश्चेतिङीवर्थेक्ङतेनद्रोडुम्सुन्निति।प्रत्यय
स्योगित्त्वेनैवनुम्सिद्धेः।उपमानाद्देपमनाउपमासोउपमासःउपंसःउपंसाउपंभ्योउपमिःउपंसुक्रुदृशनेत्यनङ्।उशनाउशनसौउशनसः।अस्यसम्बु
द्धौवाऽनङ्·नलोपश्चवावाच्यः।हेउशनन्हेउशनाहेउशनः।उशनोभ्यामित्यादि।अनेहाअनेहसौअनेहसःहेऽनेहः।अनेहोभ्यामित्यादि।वेधाः।
वेधसौवेधसःहेवेधःवेधोभ्यामित्यादि।अथातोरित्युक्तेर्नदीर्घः।सुश्चुवस्तोसुवःसुवसौसुवसः।पिण्डंग्रसतेपिण्डग्रः।पिण्डग्लःग्रसुग्लसुअ
दनेअदसऔसुलोपश्च।७।२।१०७।अदसऔकारोऽन्तादेशस्यात्सौपरेसुलोपश्चातदोस्तस्यासाविति।दस्यसः।असौऔत्वप्रतिषेधस्यकाच्
कस्यवावक्तव्यस्यादुत्वच्च।।प्रतिषेधसन्नियोगशिष्टमत्वन्नदभावेनप्रवर्तते।।असुकौअसुकःत्यदाद्यत्वम्परूपम्वृद्धिःअदसोसेरितिमत्वोत्वेअ

मूलसंशोधनानुसारः

ध्यांहेपमन्निति।असंबुद्धावित्युक्तेः सांतेतिनदीर्घः।पुंस्त्रिति।संयोगांतलोपेमोनुस्वारःनुम्स्थानिकस्यैवानुस्वारस्योपलक्षणान्नुम्विसर्ज
नीयेतिनषत्वं।उशनेति।वशेःकनसिंग्रहिज्येतिसंप्रसारणं।अस्यसंबुद्धाविति।एतच्चवाचनिकंहरदत्तादयस्त्वाहुःसोऽईतिवाच्येअनङ्·सावितिवचनेनकनिदनङ·एवश्व
णस्यज्ञापितत्वादेतत्सिद्धमिति।यद्यपिसोर्डेरुतेरित्वसामर्थ्यादिलोपेसर्वनामस्थानेचासंबुद्धाविति दीर्घउशनेत्यनिष्टरूपंप्रसज्येतततथाप्यंगवृत्तपरिभाषयादीर्घोनिति
कृत्वाज्ञापकत्वंसंगच्छतऽतिनेषामाशयः।अनेहावेधाऽति।असुञ्अकरणोनञिहनएहच्विधाञोवेधचेतिक्युनादनादसंतत्वेनदीर्घः।अनेहाकालःवेधाविप्रसङ्गेअस

शप्रत्ययावयवत्वाभावात्षत्वेनभवति।नचात्रादेशप्रत्यययोरित्यनुवृत्त्यभावान्नुम्विसर्जनीयेत्यनेनधातुसकारस्यषत्वंस्यादितिवाच्यंतस्यसातेत्येणविधायकत्वान्नंगीकारात्।अपदांतस्यमूर्द्धन्यःइएकोरितिवत्तुम्विसर्जनीयश्चरित्यस्याप्यधिकारसूत्रत्वात्।कर्तुमिच्छतिचिकीर्षतिचिकीर्षतेःक्विप्प्रत्ययः।चिकीःएकाचउपदेशइतिसनियहणंहोश्चेतिवासनइडभावेइकोझलितिकित्वान्नुणाभावेअस्यसनगमांसनीतिदीर्घेऋतइत्तीत्वेरपरत्वंततोद्वित्वेहलादिःशेषःकुहोश्चुःअन्तोपःसोर्हल्ड्यादिलोपेपरांतत्वान्नुंवीरुपधायाश्चेतिदीर्घःनदीरितिदाम्यतीतिदीःसंयोगांतलोपश्चेति।नचास्मिन्कर्तव्येबहिरंगत्वेनातोलोपस्यासिद्धत्वंशंक्यंबहिर्निमित्तापेक्षपदसंज्ञासापेक्षत्वेनसंयोगांतलोपस्यैववहिरंगत्वादितिदिक्विचिडितिविशेःसनएकाचइतीण्निषेधेहलंताच्चेतिकित्वान्नुणाभावःद्वित्वाभ्यासकार्यं।तडितितक्षत्वक्षतनूकरणेइत्यस्मात्।क्विपंगारक्षतीतिगोरक्षाकर्मण्युपपदेवासरूपन्यायेनक्विप्।कुत्वस्यासिद्धत्वादितिःइतरथास्कोरितिकलोपःस्यादितिभावःपिपगितिपक्तुमिच्छतिपिपक्षावक्तुमिच्छतिविवक्षादेरितिघःएकाचोवशइतिभषभावःदेग्धुमिच्छतिदिधक्षाघातोःसुनूरितिसुकृतोसतीतिसुनूःवेत्तीतिविद्वान्।विदेःशतुर्वसुःअदादित्वाच्छपोलुक्।सार्वधातुकमपिदितिङित्वान्नोपधागुणःउगित्वान्नुम्।सांतमहतइतिदीर्घःसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपेनाचसोःप्रत्ययग्रहणांतदंतग्रहणमित्याहाचसंतस्येति।सेदिवांसितिभाषायांसदवसश्रुवइतिलिटःक्वसुःलिटिधातोरितिद्वित्वंहलादिःशेषः अतएकहल्——मध्येइत्येत्वाभ्यासलोपोवस्वेकाजाद्वसामितीट्नुम्।सांतेतिदीर्घःसेदुषइतिनत्वतदनुबंधकग्रहणान्नातदनुबंधकस्येति परिभाषयाविदेःशतुर्वसुरित्यस्यैवसोःसंप्रसारणंयङ्लुकनत्वंचसोःसत्यं।वसोरुकारानुबंधकरणंक्वसोःसामान्यग्रहणार्थं।उगित्वस्यस्थानिवद्भावेनायिसिद्धेःइहगमिप्रभृतिभ्यःक्वसुर्नोदाहृतःछांदसत्वात्।अतएववेदिकप्रक्रियायांतस्थिवान्जग्मिवान्इत्याद्युदाहर्तव्यंनात्रेत्याहुःकवयस्तुप्रयुंजन्ते।श्रेयांसिसर्वाण्यधि जग्मुषस्तेततस्थिवांसंनगरोपकंठेइत्यादि।अत्रवदंतिछांदसाअप्येतेपदन्नादयश्वक्वचित्भाषायांभवंति।मासम्छंदसीत्यस्यसामान्यापेक्षज्ञापकत्वाश्रयणात्कथंचित्समाधेयमिति।सुहिनिति।संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वान्नोपधादीर्घः।सुहिन्त्सितिनश्चेतिसस्यवाधुट्।ध्वंसतइतिध्वत्।स्त्रंसध्वंसुअवस्रंसनेध्वंसुगतौचेत्याभ्यांक्विप्।अनिदितामितिनलोपः।वसुस्रंसिनिदत्वं॥

न्वेवमपि क्ङिते नाभावेऽपि चेति दीर्घः स्यात् दीर्घप्रतिषेधस्य सिद्धत्वादतआह ङिते चेति। एतच्चेत्यस्यार्थस्य लाभ्यते। एकत्र विधेयसन्नियमपरत्वेन सूत्रस्य नमीत्याश्रयणा
त्। नन्वेतत्सूत्रं ङिते चेति व्यर्थं सन्निपातपरिभाषयापि चेति दीर्घस्य समाधेयत्वात्। नन्वधुनेति वदधुनेत्येवोच्यतां किमनेन। सिद्धत्वनिषेधेनेति चेत्। आहुः नमु
नेत्युक्तिर्नेतियोगविभागार्थातेन रमः रमेभ्यस्त्यादि सिध्यतीत्यन्यथा हि रेरसिद्धत्वया उकारस्येत्संज्ञालोपौ कर्यात्। तौ। न चानुचानुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञा
लोपौ प्रतिरूत्वेनासिद्धमितिवाच्यं। तरूमूलदेवरुहीत्यादौ हशि चेत्यस्याप्रवृत्तेर्यतोरित्यत्रानुनासिकस्यैवनिर्देशेनतत्रैवचरितार्थत्वात्। एवं चस्यानिवृत्तस्या
पिप्रवृत्तौ पदत्वाद्विसर्गोलभ्यतेऽत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशाच्च हलिंगमितिदिक्। अतिहलंतात्पुंल्लिंगाः ॥ ॐ ॥ नहोधः॥ दरत्येवनुनोऽतोऽतथाहि स्तिनद्भिस्त्य
त्तरस्माभ्यामितिनत्वस्यानार्धधातुकस्यतथोरितिचनस्यात्। नहोढ्रस्येतिहोढरत्यनोऽन्तरंगत्वेनोत्वस्येत्यनेनवाढ्रस्यैवादेशस्येतिभावः। ऋलोऽन्त्यपदस्यसंयोगादयो

नहोधः॥ ८।२।३४॥ नहोढ्रस्य धस्याऽन्त्यलिपदान्तेचोपानत्। उपानद्। उपानहौ। उपानहः। उपानद्भ्यां। उपानत्सु। उत्स्वीत्। स्निह्प्रीतावित्यस्माद्
त्विगादिनाक्विन्निपातनान्नलोपश्चेति क्विन्नन्तत्वात्कुत्वेनह्स्य धः। जश्त्वचर्त्वे। उस्निक्। उस्निग्। उस्निहौ। उस्निहः। उस्निग्भ्याम्। उस्निक्षु। द्यौः
। दिवौ। दिवः। द्युषु। गीः। गिरौ। गिरः। एवं पूः। चतुरश्चतसृभ्यादेशः। चतसृभ्यः। चतसृणां। किमः कादेशेऽपि। का। कौ। काः। सर्ववत् ॥ ॥

नेचेत्यतोऽन्त्यपदांतग्रहणान्यत्रवर्तेतेतदाह। ऋलीत्यादि। ऋलिपरतः पदांते वाविद्यमानस्येत्यर्थः। उपानदिति। उपपूर्वान्नहेः संपदादित्वात्क्विप्। नहिवृतीतिपूर्वप
स्यदीर्घः। सोर्हल्ङ्यादिलोपेषत्वेजश्त्वचर्त्वेभत्वेदंवोधा। सुबुभनड्वाहौयस्मिंतिवहुव्रीहौसत्यनड्वानितिपूर्ववदेवरूपं। केचित्तुगौरादिङीषंकृत्वास्वनड्वाहौरत्यत्र
ह्रस्वंतदसत्। अनुपसर्जनाधिकारविरोधात्। गौरितिग्दनिगरणोगृशब्देत्यस्माद्वाक्विप्। ऋतश्चेतीत्वे परत्वाद्वोरुपधायादीर्घइतिदीर्घः। इरितिधृपाल
इरणयोः। उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्यत्वंचतस्र इति। रुत्वंचतुरनडुहोरित्यामभवति। परत्वादामंवाधित्वाचतस्रादेशेकृतेसवर्णदीर्घत्वेनयनस्यास्याप्रवृत्तेश्चतसृणामिति।
नतिसचतस्रितिनदीर्घः। सर्ववदिति। तेनतुल्यमितिवतिसर्वनाम्नोवृत्तिमात्रइतिपंवद्भावः ॥

द्यौरितिदिवऔदितिऔत्वं३

वित्यतः सावित्यनुवर्तते तेनेतदाह। ओकारांतादेशः स्यात्सोपरश्चेदिति। नन्वदसुरिति पंचम्येवास्तु ततः परस्य सोरेवोकारो विधीयतां त्यदाद्यत्वेन असाविति रूपं सिध्यति। किंसु लोपविधानेनानवस्थेरेमदः। उदात्तेनसहैकादेशे ओकारस्योदात्तत्वात्। मैवं। असकौस्त्रीत्यत्रटापि प्रत्ययस्यादितीत्वप्रसंगात्। असुकइति। औत्वाभावेत्यदाद्यत्वंसाङ् त्वस्त्रियोतु असुकाअमुकइत्यमुकीरिति चप्रयोगोऽसाधुरेवा। एवममुकशर्मेत्यादिरपि। अदकः शर्मेत्यादेरवन्याय्यत्वात्॥ ॥ एतरेद्वहुवचने॥ पारिभाषिकस्यबहुववन स्यग्रहणं अमीभिरित्यादिसिद्धावपिजासिअमीरितिनसिध्येत्। नत्यत्रएकारस्यबहुवचनपरतास्ति अतोव्याचष्टे॥ बहुर्थौक्तौ विति। विभक्तिकार्यंप्राग्विति। त्यदादीनाम त्यादिसर्वादसन्नाध्यायीप्रत्यदसोसेरितिनैषादिकणास्त्रस्यासिद्धत्वा दाकृतेस्तुविभक्तिकार्यंसोस्तत्वात् उत्वमत्वयोरप्रवृत्तेश्चेतिभावः। यदितुसर्वत्रासिद्धमित्यत्रकार्यासि द्धत्वमिष्येततर्हि अमूअमुमित्यादिनसिध्येत्। त्यदाद्यत्वेपररूपात्प्रागेवउत्वमत्वयोः कृतयोः पश्चान्मुल्कार्यस्यासिद्धतयाअतोगुणइतिपररूपेअमोइत्यादिरूपसिद्धि

एतरेद्वहुवचने॥ ८।२।८१॥ अदसोदात्तात्परस्यैतरित्यादेरस्यचमोवह्वर्थौक्तौ। अमी। पूर्वत्रासिद्धमितिविभक्तिकार्य्यमप्राक्पश्चादुत्वमत्वे। अमुम्अमू ।अमून्। मुत्वेकृतेधिसंज्ञायान्नाभावः। नमुनो॥ ८।२।८३॥ नाभावेकृतेचेयंकृतेचमुभावोनाऽसिद्धस्यात्। अमुना। अमूभ्यां॥ अमीभिः अमुष्मै। अमीभ्यः ।अमुष्मात्। अमुष्य॥ अमुयोः॥ अमीषां। अमुष्मिन्॥ अमीषु॥ ॥ इतिहलन्ताः उदिङ्गाः ॥ ॥ ॥ ॥

प्रसंगात्। किंचाचर्मवस्तेचर्मवः। सुष्ठुवस्तेसुवः। अत्रपरत्वात्स्कोरितिसलोपेतस्यासिद्धत्वाद्धलङ्ग्रादिलोपेऽपिउक्तरूपेणसिध्यतीतिकार्यासिद्धिपक्षोहेयएव। अत्रवदंति। सुपाद्सन्नाध्याय्यांविहितंकार्यंप्रतित्रिपाद्यांविहितमसिद्धमितिप्रक्रियायंयोक्तकार्यासिद्धिपक्षेमनोरथः अमुमित्यादिनसिध्येदितिकेचित्तन्नाप्रक्रियाप्रंथो क्तौहिकार्यंप्रतिकार्यंकर्तव्ये असिद्धंस्यादेवमेवनजातमित्यर्थः। शास्त्रासिद्धत्वेप्यमेवफलितोर्थः। तदुक्तंकैयटेनायच्छास्त्रमचारितंतस्यासिद्धत्वमशंक्यंकर्तुमित्यसि द्धवचनातिदेशआश्रीयतइति। तथाचातिदेशेनकार्योप्रवर्तमानत्वरूपोऽसिद्धधर्मः शास्त्रेतिदिश्यमानः कार्योसिद्धत्वएवफलतीति। एवंचमनोरथस्तूत्पन्नउच्यतेकर्तव्यइति फलोपस्यपूर्वमेवाप्रवृत्तेरेरूत्वस्याप्रतीघातान्मनोरथसिद्धिरप्रत्यूहा। तथाअमुमित्यादिसिद्धिरितिकार्यासिद्धिपक्षेनकाप्यनुपपत्तिरिति। नमुनोनेतिविषम सन्नमीत्याहनाभावेकृतेन्यइति। अन्यथाघेःपरत्वाभावान्नाभावोनस्यादितिभावः ॥

ष्टेतेनसुधियोसुधियइत्यत्रोत्तरपदत्वात्पक्षेशाकपार्थिवादिवत्प्रसंगइत्याशंक्यापरस्याउक्तरीत्याप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्उत्तरपदत्वेकोराजपुरुषइत्यादौनलोपो
यथास्यात्पश्यतिदधीत्यादावपिदधिशब्दस्यपदत्वेप्रत्ययलक्षणंभवत्येवाउत्तरपदस्यसमासानयनेरूढत्वात्सक्तिसेचावितिसिचतृतिसेचोऽन्येभ्यो
पिदृश्यंतइतिक्विप्दधःसेचावितिषष्ठीसमासःउपपदसमासेतुप्राक्सुबुत्पत्तेःसमासविधानात्सेचशब्दस्यपदसंज्ञानास्तीतिपदादित्वंसकारस्यनस्या
न्नान्त्वेवमुपपदसमासेषत्वंदुर्वारमितिचेत्अत्राहकेप्यटःअनभिधानात्तोपपदाद्विजभावःदधिसेचावितिप्रयोगाभावात्वस्तुतस्तुपदादादिःपदादिरि
तिपक्षेतूपपदसमासेषित्वंसुपरिहरोऽन्वादेशइतिअन्येवेवंविधीयतेनत्वौदृशसादिषुफलाभावात्सभोनेपुंसकादित्यत्रोक्तानुप्रत्वेपिप्रत्यगलक्षणपि
हप्रवर्ततेवचनसामर्थ्यादित्याहुःवस्तुतस्तुद्वितीयाटोस्यांतिसूत्रएवएनइहकर्तव्यःएनाएनोएएनानित्यादित्युत्तरार्थत्वेनसिद्धेःक्रीवेअमिशसोरनुप्रत्वेपितका
रोच्चारणसामर्थ्यादेनादेशःनचैवमेतत्क्रितमित्यत्राप्येनादेशापत्तिःद्वितीयाश्रितेतिसमासेकृतेसुपोलुकिद्वितीयादिविभक्तिपरत्वाभावात्नचतत्कारोच्चा
रणसामर्थ्यादेनादेशइत्यत्रकमितिवाच्यंएकंपदाश्रयत्वेनांतरंगेसमोलुकिचरितार्थत्वेनबहिरंगेसामासिकेलुकितदप्रवृत्तिरितिमनोरमायांस्थितं नत्वसौ
रतिरहविभाषाडिश्योरित्यत्रोपोनसंयोगाद्यंतादितिनिषेधात्रोसुपिअहर्भीतीतिअहन्नितिरुत्वेरुतेतुहशिचेत्युत्वप्रवृत्त्याअहोभीतीतिस्यादितिभा
वःनलोपाभावंनिपात्येतिअहन्नित्यत्रनकारांतरंप्रक्षिप्यनांतस्यअहन्शब्दस्यरुरितिन्यायेनयिपिरुत्वरत्वयोर्नकारस्यानिरुत्वंसेत्स्यतीतिरोध्यांतदंतस्या
पीतिपदाधिकारत्वादितिभावःनचात्रप्रत्ययलक्षणन्यायेनअंतर्वर्तिनीविभक्तिमाश्रित्यसमासेकदेशस्याप्यहन्शब्दस्यपदत्वादुत्वंस्यादेवकिमनेनतदंतवि
ध्याश्रयणेनेतिशंक्योउत्तरपदत्वेचापदादिविधाविति प्रतिषेधेनप्रत्ययलक्षणप्रवृत्तेःतस्यासिद्धत्वादितिअत्रकेचिद्यूहयरिभाषयापरोपिदीर्घोहल्ङ्यादिलोपात्पूर्वेनरुत्वात्सेवमपिनदी
र्घःपरिभाषयेतिभावःसंबुद्धेत्तिसुपोत्रहल्ङ्यादिलोपादसंबुद्धेरित्युत्तेर्दीर्घाभावेरुत्वेहशिचेत्युत्वेत्राद्गुणाच्चेतीतिरुत्वयहशोर्नर्थक्यात्पियहणात्तदीर्घेरतिभावःपरांतकुल
मितिक्विप्त्ययसेत्प्स्यासिद्धत्वात्तत्रश्चेतिघत्वेकुत्वमित्यर्थःषत्वंतुसएवमित्यादौसानकाशमितिभावःसन्निदशोरितिसूत्रेरतिएतत्सोपलक्षणंतेनदृशेर्दृक्षिरितिसूत्रेपितत्प्रयोगात्रज्जुस्त
ङ्गामितिनन्वभ्यांप्रत्ययोत्रलादिरितभवतीतिसृजिदृशोरित्यागमःस्यात्मैवंधातोःसरूपग्रहणेतत्प्रत्ययेकार्यविज्ञानात्नन्वेवमपिभवतातसचउपसर्गेतिवैकल्पिकःप्राप्नोति
द्विधोधातोःसरूपेणाउपादानादितिशंक्यंधातोरुच्यमानंकार्यंतत्प्रत्ययएवेतिपरिष्कारात्एवंचप्रसद्भ्योप्रसरतिरित्यादौनायंदोषःप्रसज्यतेएतच्चभ्रजेर्ढ्रिरितिसूत्रेभाष्ये

यःसौ।यत्वमिदंस्त्रियामेवपरिशेषात्।इदोयसीति।संस्ययवचनात्क्लीवेसोर्लुकालुप्तत्वाच्चाएवमिति।सातेताताःपाये।याःएषाएतेएताःइत्यादीत्यर्थः।वागिति।
वचेःकिच्चीत्यादिनाक्विप्दीर्घोत्संप्रसारणंचाचोःकुःअपृक्तइतिआप्रातेर्हलन्तश्चेतिहलश्चकारात्क्विप्अचउपसर्गात्तइत्यतोऽनुवर्तनादाहातकारःस्यादितिदि
र्गितिक्विन्नतत्वात्कुत्वंयडगकाःप्राग्वदूह्याःअन्यत्रापीतिोत्यदाद्युपपदत्वाभावेपीत्यर्थः।त्विषदीप्तावित्यस्मात्क्विप्।जश्त्वचर्त्वेसज्वरितिःजश्चीप्रीति

यस्सौ।७।२।१०१।इदमोदस्ययस्यात्सौ।इदोमः।इयंत्यदाद्यत्वएटापादश्चेतिमः।इमेइमाः।इमं।इमे।इमाः।अनयाहलिलोपः।आभ्याम्।इ
आभिः।अस्यैअस्याः।अनयोः।आसांअस्यां।आसुअन्वादेशेनोएनेएनाः।एनयाएनयोः।ऋत्विगादिनासृजेःक्विन्।अमागमश्चेति
पातितः।स्रक्।स्रग्।स्रजौ।स्रजः।स्रग्भ्यां।स्रक्षु।त्यदाद्यत्वएटापास्यात्येत्याः।एवन्तद्यद्एतद्।वाक्।वाग्।वाचौ।वाचः।वाग्भ्यां।वा
क्षु।अप्शब्दोनित्यंबहुवचनान्तः।अप्नृन्नितिदीर्घः।आपः।अपः।अपोभि।७।४।४८।अपस्तकारस्याङ्गादौप्रत्ययेपरेअङ्गिःअङ्ग्यः।
अपां।अप्सु।दिक्।दिग्।दिशौ।दिशः।दिग्भ्यां।दिक्षु।त्यदादिर्दृशेःक्विन्विधानादन्यत्रापिकुत्वंदृक्।दृग्।दृशौ।दृशः।त्विट्।त्विड्।त्वि
षौ।त्विषः।त्विड्भ्यां।त्विट्सु।त्विट्त्सु।सहजुषतेरितिसजूः।सजुषौ।सजुषः।सजूर्भ्यां।सजूर्भ्यः।सजूःसु।षत्वस्यासिद्धत्वाद्धुत्वंआशीः।आशि
षौ।आशिषः।आशीर्भ्यां।असौ।त्यदाद्यत्वटापौडःसी।उत्वमत्वेअमूः।अमूः।अमूम्।अमूः।अमुया।अमूर्भ्यां।अमूभिः।अमुष्यै।अमू
र्भ्यां।अमूभ्यः।अमुष्याः।अमुयोः।अमूषां।अमूष्यां।अमूषु। इतिहलन्ताःस्त्रीलिङ्गाः ।।

आशीष्षु ४

सेवनयोरित्यस्मात्क्विप्।ससजुषोरितिषस्य
रुत्वंवीरितिदीर्घः।आशिषावितिआशासःक्वाउपसंख्यानमित्युपधायाश्चेत्वं।शासिवसीतिषत्वं।असाविति।अदसत्यदाद्यत्वंपररूपत्वंटापाएकादेशस्यपूर्वो
त्तत्वेनग्रहणात्।अदसऔसुलोपश्चातोरितिसत्वमित्येकेाअन्येतुपरत्वादिशेषविधेश्चपूर्वमोत्वंततोत्रनात्वंटापावित्याहुः।। इतिहलंताः स्त्रीलिंगाः ॥※॥

अर्थभेदेनरूपभेदमाश्रित्यतथोक्तमितिायस्मामाधिक्यंशंक्यमितिानवसुमध्येककारस्यानेपाक्षिकरवकारप्रवृत्यारूपषट्काधिक्येनशंक्यमित्यर्थः।त्वत्वेस्यासिद्धत्वादितिातथाचशास्त्रदृष्ट्याककारेणास्त्येवकिंतुगकारएवास्तीतिभावः।तस्यासिद्धत्वादितिाऽऽकोऽसिद्धत्वादित्यर्थः।चद्वैतएनेतिाएनेचत्रयाणामाधिक्यसं
भवात्सुषिद्वादशरूपाणिभवंतीतिसंकलनयाद्वादशाधिकशततमेतानतनवाधिकशततमितिभावः।अभ्याक्षिभूतानीतिासप्तविंशत्यधिकापंचशतीत्यर्थः।सोनकाना
मंत्यस्यद्वित्वेअष्टावशाऔडिःचतुर्णांमध्येप्रजाथोनोत्रयाणांत्रद्वित्वेसप्ताअणोप्रवृत्य ——रत्यत्रनासिकस्तुनास्तिप्रवृत्यत्वात्तासिन्द्वित्वस्यानासिकस्यचवि
कल्पात्द्वादशसंकलनयासप्तत्रिंशतारएवंद्वितीयायामपिविभक्तौसप्तत्रिंशतानथाचसंकलनयाचतुःसप्ततिःटायोंचतुर्णांमध्येप्रजाथोनोत्रयाणांत्रद्वित्वेस
प्ततेषांचसप्तानामनुनासिकविकल्पेचतुर्दशसंकलनयाअष्टाशीतिभ्यामिषट्सुरूपेषुभात्पूर्वस्यद्वित्वेद्वादशतेषांद्वादशानामपियणोमयस्तियद्वित्वेचतुर्वि
शतिःतेषामपिमकारस्यद्वित्वेऽष्टचत्वारिंशतासंकलनयाषट्त्रिंशदधिकंशतंाभिसिचतुर्विंशतिःभात्पूर्वस्यविसर्गस्यचद्वित्वात्संकलनयाषष्ट्युत्तरशतंाऽपिचतुर्णां
मध्येप्रजाथोनोत्रयाणांत्रद्वित्वेसप्तअनुनासिकस्तुनास्तिाएकारस्यानणत्वात्संकलनयासप्तोत्तरषष्ट्यधिकंशतंाभ्यामिप्राग्वदेवाष्टचत्वारिंशतातथैवभ्यसि
भात्पूर्वस्यचविसर्गेयोश्चद्वित्वात्संकलनयात्रिषष्ट्यधिकंशतद्वयंाऽसोचतुर्णांमध्येत्रद्वित्वेसप्ततेषांतुसप्तानांविसर्गद्वित्वेचतुर्दशासंकलनयासप्तोत्तरस
प्तत्यधिकंशतद्वयाभ्यांभ्यसोःप्राग्वदेवप्रत्येकमष्टचत्वारिंशतासंकलनयात्रिसप्तत्यधिकंशततयंाऽसाविवऽस्ओस्आमऽओस्इत्यत्रापिप्रत्येकंचतुर्दश
चतुर्षुरूपेषुमध्येत्रद्वित्वेसप्तानामप्यंत्यस्यद्वित्वात्ऽौतुसप्तानामप्यंत्यस्यणोप्रवृत्यस्येतिवैकल्पिकानुनासिकप्रवृत्तेःसंकलनयात्रिचत्वारिंशदधिकंशतच
तुष्टयंासुपिगत्यर्थेत्रयाणांकद्वित्वेषट्तेषांतुखयःशरइतियद्वित्वेद्वादशऽकारस्यानुनासिकेचतुर्विंशतिःसंकलनयासप्तोत्तरषष्ट्यधिकंशतचतुष्टयंाप्रजा = शम·
थोंत्रुकुगभावेत्रयाणांऽकारद्वित्वेऽनुनासिकेचद्वादशकुकपक्षेतुचयोद्वितीयादेशेषड्वर्णाऽयंयोद्वित्वेऽनुनासिकेचअष्टचत्वारिंशत्संकलनयासप्तविंशत्य९३
धिकापंचशतीत्यर्थेःतिरश्चीरितिभत्वादचरत्यत्रोपःअनोपेरतिवचनात्रियांदेशाभावः।रदितिाऽत्रिगेप्ययंचत्वारिंशतेतिाऋदशनेत्यनङ्।शतप्रत्ययष्टि

रावेवस्यातांसत्यांवस्तुगत्याधातोरेवोच्यमानेकार्यमियङादिकंनभवतिकिंतुअंगस्योच्यमानमितिवैषम्यात्।कृत्वापवादइतिसत्सूत्रेसृजमृजयजेतिविशिष्यग्रहणा
दितिभावः १।अस्रक्शब्दस्त्रितिरणत्वक्षीरस्वामिनंयेस्यशंकाऋजप्रत्ययेवोध्यइतियद्यप्यस्मिन्यङेस्वरेभियतेतथापिलोकेस्वरसानादरादृदेतुवाहुलकादिष्टस्वरःसिध्यती
तिभावःवहूनीतिःइदंअंत्यादितिचवाचनिकांतथाचवार्तिकंवहूर्जिप्रतिषेधःअंत्यात्पूर्वेनुममेकेइतिभाष्येतुभवःपरोगोस्रक्तदेतस्यनुमित्याश्रित्यप्रथमवार्तिकंप्रत्या
ख्यातंएवंचउन्नर्जिरित्यत्रनुमदुर्लभःकिंचाउदीमानेक्रीडायांचागहैगर्हायामित्यादीनांक्रियावतांभाष्यमतेनुमानभाव्यमेवेतिवोध्यंअस्रोपस्यस्थानित्वादि
तिकौलुप्तंनस्थानिवदितिनुनेहाश्रीयतेतस्यकाचित्कत्वात्।कौविधिप्रतिनस्थानिवदित्यस्यैवसार्वत्रिकत्वादितिभावःजायतेनवसोतथाऽग्निनवभ्यांमि
सभ्यसंसंगमेषट्संख्यानिनवैवसुप्यथजसित्रीण्येवतद्दृच्छसिचत्वार्यन्यवचस्सुकस्यविद्यधाःशब्दस्यरूपाणितज्ज्ञानेनप्रतिभासितेन्निगदितेषाएमासि
कोत्रावधिरितिनरपतिसभायांकश्चित्केनचित्प्राचीनेनऋतस्यासीद्यस्प्राचीनैरेवंपंडितैःकेश्चिद्वाक्शब्दस्येत्यादिनाविभावयेत्यंतेनश्लोकद्वयेनसमाधानमु
क्तंतदेवश्लोकद्वयंप्रकृतोपयोगादाहागवाक्शब्दस्यरूपाणीतिःअंचतेर्गतौनलोपःपूजायांतुनेत्याशयेनाहाअर्चोगतिभेदतइतिःआद्यादित्वात्तसिःपूजार्थंग
त्यर्थभेदेनअसंध्यवङादिभिर्नवाधिकशतंरूपाणिवोध्यानीत्यर्थःउक्तसंख्यामेवव्यवस्थापयतिस्वस्मुप्सुवेतिःप्रत्येकमितिशेषःएवमग्रेपिषट्त्रीणिचत्वा
रीत्यत्रापिवोध्यारूपाणीतिःसंकलनयानवाधिकशतंरूपाणीत्यर्थःइहचयोद्वितीयाइतिवार्तिकमनाश्रित्यनवाधिकशतमित्युक्तमितिवोध्यंतदाश्रयणेतुत्री
णिरूपाणिवक्ष्यंतइत्यत्रपदमेववक्ष्यमाणत्वात्।२ इत्यादीतिःआदिशब्देनान्यान्यपित्तेयानिनद्यथागवाग्भिःगोअग्भिःगोभ्यःगवाड्भ्यंगोअड्भ्यःगोड्भ्यःउ.सोगोत्वःगावोचःगोअंचःगोंचः।
ड्भ्यांउ.पिगोचेगवांचेगोअच्चेगोच्चेभ्यामिप्राग्वत्भ्यसिःगवागभ्यःगोअग्भ्यःगोभ्यःगवाड्भ्यःगोअड्भ्यःगोड्भ्यःउ.सोगोत्वःगावोचःगोअंचःगोंचः।आमिगोचांगवांचांगोअंचांगोंचांडौतुगोचिःगवांचिःगोअंचिःगोंचिःओ
भ्यामिभ्यसिचप्राग्वताऽसिंचभ्येकवचनवताओसिःगोचोःगवांचोःगोअंचोःगोंचोःआमिःगोचांगवांचांगोअंचांगोंचांडौतुगोचिःगवांचिःगोअंचिःगोंचिःओ
सिप्राग्वतासुपितुगवाड्सुःगवाड्सुःगोअड्सुःगोअड्सुःगोड्सुःगोड्सुःगवासुःगोअड्सुःगोसुःनतुभ्यामत्रयेभ्यसड्ढयेऽसिऽसोरोसड्ढयेचसमानरूपत्वात्
॥

कथमिहनवाधिकशतमित्युक्तमितिचेत्।अत्राहुः ॥

आदिशब्देनसर्पिरर्चिरादयोग्राह्याः।सुउमासीतिउसोअसुडितिसूत्रेसुटीतिव्याचक्षाणास्प्राचोमतेजसीशब्दसिद्धावयिशसिनेतस्मिध्येत्।ओडिचातिप्रसंगःस्तोत्स
वैनामस्थानइत्यतोनुवृत्तिंपर्यालोच्यसर्वनामस्थानइतियथाश्रुतंनुवर्तोनुसर्वेशब्दसिद्धिः॥इतिहलंताःनपुंसकलिंगाःसमाप्ताः॥ स्वरादिनिपातमव्ययं।स्वरादयश्चनिपा
ताश्चेतिसमाहारद्वंद्वः।ननुचादिष्वेवस्वरादीन्पठित्वाप्रकृतसूत्रेपरित्यज्यतद्धितश्चासर्वेत्यादिसूत्रचतुष्टयमपिचादयोऽसत्वइत्यस्मात्ऊर्ध्वंकृताव्ययप्रदेशेषुनि
पातशब्देनैवव्यवह्रियतामितिचेन्नास्तिवाचयतिसंपश्यतिसंपततीत्यादौकर्मादिकारकयोगेनसत्ववाचकत्वात्तेषांनिपातसंज्ञानापत्तेःचादीनांत्वसत्ववा

स्वरादिनिपातमव्ययं।१।१।३७॥स्वरादयोनिपाताश्चाव्ययसंज्ञास्युः।स्वरअन्तरप्रातरपनरसनुतरउच्चैसनीचैसशनैसक्तरधक्तरतेपुनप
नआरात्पृथक्त्वसम्यस्सदिवारात्रौसायंचिरंमनाक्दूरंबतजोषंतूष्णींवहिस्अवस्समयानिकषास्वयंवृथानक्तंनञ्हेतौस्म्रामद्रासामिव
त।ब्राह्मणावत्क्षत्रियवत्सनाउपधासनत्सनात्तिरसअन्तराअन्तरेणाज्योक्कंशंसहसाविनानानास्तिस्वधाअलंवषट्श्रौषट्वौषट्अन्य
त्अस्तिउपांशुक्षमाविहायसादोषामृषामिथ्यामृषाप्रामिथोमिथस्प्रायस्मृद्धस्प्रवाहुकंप्रवाहिकाआप्यंहलंआभीक्ष्णंसाकंसार्द्धंनमस्हि
रुक्धिक्अथअम्आम्प्रताम्प्रशान्प्रतान्मामाङ्आकृतिगणोयंचवाहंअहएवंवृनंशश्वत्मुगपत्भूयस्कृपत्कृवित्सूपत्नेत्चेत्
त्चणकच्चित्यत्रतत्रनहहन्तमाकिंमाकींनकिंनकींआकींमाङ्नञ्यावत्तावत्त्वैद्वैरेश्रौषट्वौषट्स्वाहास्वधावषट्नमतथाहिखलुकिल
अथसुरुस्मआदहउपसर्गस्वरविभक्तिप्रतिरूपकाश्चअवदत्तंअहंयुःअस्तिक्षीराअआरेउऊरेएओओपशुशुकम् यथाकथाचप्पाट्पाट्अ
ङ्गहेहेभोःअयेद्यविषएकपदेशतोआतःचादिरप्याकृतिगणाः॥

<< चिनामेवनिपातसंज्ञानतुसत्ववाचिनांस्वरादीनांतुसत्ववाचिनामसत्ववाचिनांचाव्य
यसंज्ञेष्यतइतिव्यवस्थानापत्तेश्चअथप्रागीष्वरान्निपाताःस्वरादीनिचादयोऽसत्वइतिसूत्र्यतां।तथाहिसतिस्वरादीनांसत्ववचनानामपिनिपातसंज्ञासेत्स्यतीतिचेन्नाए
वंहि निपातएकाजनाङितिप्रगृह्यसंज्ञास्वरादीनामप्येकाचांप्रसज्येतासोहिस्वरादिश्चकिमोत्दक्षिणादाजित्यादावेकाचोतद्धितोकन्प्रभृतयएकाचःकृत्प्रत्ययाः॥॥

आच्छीनद्योर्नुम्।७।१।८०।अवर्णान्नादङ्गात्परयोरशसोरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्यनुम्वास्याच्छीनद्योःपरतः।नुदन्तो।नुदन्तौ।नुदन्तिः।भात्।भान्तौ।भान्तिः।पचन्।शपश्यनोर्नित्यं।७।१।८१।शपश्यनोरवयवस्तदन्तस्यनुम्स्याच्छीनद्योःपरतः।पचन्तौ।पचन्तिः।दीव्यत्।दीव्यन्तौ।दीव्यन्तिः।स्वप्।स्वपौ।स्वपिः।नित्यान्यङादिपिनुमः।प्राक्।अम्नित्यादिर्घः।प्रतिपदोक्तत्वात्।स्वाम्यिः।निरवकाशत्वम्प्रतिपदोक्तत्वमितिपक्षेनप्रकृतेस्तद्विरहान्नुमेवास्वम्यिः।सुपाः।अयोभिः।स्वङ्ग्यां।स्वङ्गिः।अर्तीत्यादिनाधनेरुत्वंधनः।धनुषौ।सान्तेतिदीर्घः।नुम्विसर्जनीयेतिषत्वं।धनूंषिधनुषा।धनुर्भ्यांएवञ्चसुर्हविराद्यः।पिपठिषतेः।क्विप्वौरितिदीर्घः।पिपठीः।पिपठिषौ।अच्चोपस्यस्थानिवत्वाज्झलन्तलक्षणोनुम्नस्वियोस्थानिवत्वाऽभावादजन्तलक्षणोऽपिनुम्न।पिपठिषि।पियठीर्भ्यांमित्यादिपयः।पयसी।पयांसि।पयसापयोभ्यामित्यादिसुपुम्।सुपंसी।सुपांसि।अदः

विभक्तिकार्य्ये।उत्वमत्वे।अमूः।अमूनि।शेषंषण्ववत्॥ ॥ इतिहलन्तानपुंसकलिङ्गाः ॥ ॥

॥ स्पष्टम्॥ अथाव्ययानि॥ स्वञ्चतिनुम्वोध्यः।स्वञ्चितिः।शोभनाआपोयस्मिन्सरसीतिबहुव्रीहिः।ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षेतिसमासांतेप्राप्तेनऋज्वादिनिषेधःच्व्यंतरुपसर्गेभ्यइतिरन्नभवतीतत्रापरतिक्षतसमासांतस्यानुकरणमितिवक्ष्यमाणत्वात्।निरवकाशत्वंप्रतिपदोक्तत्वमिति।अयंभवपक्षःप्रबलइतिज्ञदिरुपधिवलेर्ढ्रञ्।इतिसूत्रेमनोरमायांस्थितंधनेरुसिजनेरुसिरित्यनोरुसिरित्यनुवर्तमानेऽर्तिहृधृपॄजिनिधनितपिभ्योनिदित्योणादिकेनेत्यर्थः।धनुर्भ्योमितिबहुवचनंरेफांतस्याधातुत्वात्।एवमितिचक्षेःशिच्चाचाङ्घसिः।चक्षुः।अर्चिभुविहृधृपीत्यादि

प्रवाहुकमितिसमानकालेऽुर्ध्वार्थेच प्रवाहिकेतिपाठांतरं।आर्यहलमितिवलात्कारे।शाकटायनस्तु।आर्येतिप्रतिषेधे।हलमितिप्रतिषेधविवादयोरित्याह।
आभीक्ष्ण्यमितिपौनःपुन्येसाकंसार्द्धमेतोसहार्थेनमस्ततोऽहिरूक्वर्जनेऽधिर्ग्रहाभर्त्सनयोः।इतऊर्ध्वंतसिलादयस्तद्धितएथाच्पर्यंताःशस्तसीकृत्यसुच्
सुच्आस्थालोच्यर्थाश्चेति।प्राचीनग्रामपाठेस्तीतिवोर्ध्वंतसिलादीत्यादेरयमर्थः।पंचम्यास्तसिलित्यारभ्यएथाच्चेत्येतदंतैःसूत्रैरुक्तायेतद्धितास्तदंताःस्वरा
दिषुवोढव्याः।तथाचह्वल्यार्थीच्छस्प्रतियोगेपंचम्यास्तसिः।तेनैकदिक्कातसिश्चेत्ययमपितसिः।क्रियाभ्यावृत्तिगणनेकृत्वसुच्द्वित्रिचतुर्भ्यःसुच्।रणआ
सिरित्यणादिसूत्रेणविहितआसिः।प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थालछंदसिसंपदयकर्तरिचिः।विभाषासातिकार्त्स्न्येदेयेत्राचेत्येतदंताअपिग्राह्याइति।अस्शेभ्योऽल्ये
च।आमअंगीकारे।अमत्वछंदसि।किमेत्तिङव्ययेतिकाप्रत्ययादिभिश्चविहिताअपिअमोमोगृह्येतेऽत्येकोप्रतनयप्रतरांयाचतरांकारयामासाप्रताम्ग्ला
नौ।प्रशान्समानार्थौ।प्रतान्विस्तारे।मामाङ्एतौनिषेधार्शंकयोः।आक्षेपेगणाइतीतेनान्येपिज्ञेयाः।तथाहि।कामंस्वाछंदेप्रकाममित्यतिशये।भूयइतिपु
नरर्थौ।सांप्रतमितिन्याय्ये।परमितिकिंत्वर्थौ।साक्षात्प्रत्यक्षेसाचीतितिर्यगर्थौ।सत्यमित्यङ्गीकारे।मंक्षुआशुएतौशैघ्ये।संवत्वर्षेअवश्यंनिश्चये।उषेतिरा
त्रौ।ओमित्यंगीकारेब्रह्मणिचाभूरितिशब्दिव्यं।अवरत्यंतरिक्षे।स्वदितिस्वगितितरसाएतेशैघ्ये।सुकुप्रशंसायां।दक्षुनिकृष्टेसुःपूजायांकुरितिकुत्सितेषदर्थ
योः।अंजसेतितत्त्वशीघ्रार्थयोः।मिथ्याइतिह्वाित्यर्थौ।अलमितिविनाशेऽस्थानेऽतियुक्तेवरमितिईषदुत्कर्षे।सुदिशुक्लपक्षेवदिकृष्णपक्षेऽत्यादिचादीनु
दाहरतिचेत्यादिनाचेतिसमुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारेषावास्याद्विकल्पोपमयोरित्यर्थेपिसमुच्चयेहेतिप्रसिद्धौ।अहेतिपूजायां।एवेत्यवधारणे।
अनवक्लृप्तौचाएवमित्युक्तपरामर्शे।नूनमितिनिश्चयेतर्केचाशस्यदितिपौनःपुन्येनित्येसहार्थेचाऽगपदित्येककालेभूयस्त्वेनरर्थे।आधिक्येचकूपदिति
प्रश्नेप्रशंसायांचाकुविदितिभूयर्थेप्रशंसायांचानेदितिशंकायांप्रतिषेधविचारसमुच्चयेषुचाचेदितियदर्थौचरणाअपंचेदर्थेणानुबंधस्तुनिपातेयेद्यदिहं राम
न्कुविन्नेच्चेच्चणितिविशेषणार्थः।समुच्चयादौत्वननुबंधकः।कच्चिदितीषत्प्रश्नेयत्रेतिअनवक्लृप्त्यमर्षगर्हास्वर्थेषुनावकल्प्यामिनमर्षेयेगर्हेआश्च ९५
र्येवायत्रभवान्वृषलंयाजयेत्।नहेतिप्रत्यारंभेहंतेतिहर्षविषादेअनुकंपायांवाक्यारंभेच।माकिंमाकीनकिरितित्र· ॥ ॥ ॥

प्राश्च संतिातसिलादिस्तद्धितएधाच्यर्थेतऽतिसूत्रस्यकृन्मकारसंध्यक्षरांतऽतिसूत्रस्यचस्वरादिगणायठितत्वात्पद्यप्यत्रमूलेस्वरादिषुगणासूत्रद्वयमिदंनपठि
तंतथापिप्राचांपाठेत्वस्तीत्यनुपदमेवस्फुटीकरिष्यते।।स्वरादीनुदाहरतिस्वरित्यादिना।स्वरितिस्वर्गेपरलोकेचाऽतरितिमध्येप्रातरितिप्रत्यूषेऽनरित्यप्रथमे
विशेषेचासत्ततरित्यंतद्दीनेस्वराद्याःपंचरेफांताःतेनस्वर्योतिप्रातरत्येत्यादाववत्वंनभवति।सांतत्वेहिस्यादेवदोषः।उच्चैसमहति।नीचैसअल्पेशनैसक्रियां
मांद्येऽधक्रसत्येपि।वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेषित्यन्येऽतेवर्जनेऽपगपदित्येककालेआरात्दूरसमीपयोः।पृथक्भिन्नात्यसअर्थे तेऽन्हिाह्नोऽन्हाग
तेऽन्हिाह्निवाह्निवसे।।रात्रावितिनिशिासायमितिनिशासुखेचिरमितिबहुकालेमनाक्ईषत्समावत्यांजोषंसुखेमौनेचानूच्यांमितिमौनेावहिस्अवसऽमौना
ह्येासमयेतिसमीपेमध्येचानिकषेत्यंतिकेस्वयमितिआत्मनेत्यर्थेाहृथेतिव्यर्थेानक्तमितिरात्रौानञ्ऽतिनिषेधेहेत्वावितिनिमित्ते।ऽद्धेतिपाकाग्र्येाअद्धेतिसु
यावधारणयोःतत्वातिशययोरित्यन्येासामीत्यर्द्धज्ञणेषितयोःवत्तेनतुल्यमित्यादिभिर्विहितोयोवतिप्रत्ययःसऽहशृत्यतेतत्दाहाब्राह्मणवत्ासत्रियवत्
ऽतिप्रत्ययमात्रस्यसंज्ञाप्रयोजनाभावात्प्रत्ययांतमुदाहरंतायस्तुउपसर्गोच्छंदसिधात्वर्थेविहितःसऽहनगृह्यतेायदुद्धृतोनिवतोपासीत्यत्रसत्वधर्मस्यलिंगस्
ख्यान्वयस्यदर्शनात्।अत्रवदंतिातद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यत्रतसिवतीऽतिवतिप्रत्ययोपिपरिगण्यतेातच्चनकर्तव्यंास्वरादिपाठेनैवगतार्थत्वात्।स्वरादिषु
वावदितिनपठनीयमितिासन्नासनत्सनात्एतेनित्येउपचेतिभेदेतिरस्अंतर्द्धौातिर्यगर्थेपरिभवेचाऽतरेतिमध्येविनार्थेचाऽतरेणेतिवर्जनेनाज्यागितिवा
लभूयस्त्वेप्रश्नेशीघ्रार्थेसंप्रत्यर्थेचाकमितिवारिमूर्द्धेनिंदासुखेषाशमितिसुखेासहसेत्याकस्मिकाविमर्शेयोः।विनेतिवर्जनेनानानेत्यनेकविनार्थयोःस्व
स्तीतिमंगलेासुधापितृदानेऽलंभूषणपर्याप्तिशक्तिवारणानिषेधेषुवषट्वौषट्श्रौषट्एतेहविर्दानेअन्यदित्यन्यार्थेाअस्तीतिसत्तायांाऽर्थाऽस्तित्यप्रकाशो
च्चारणरहस्ययोःस्मेतिस्मांतोविहायसेतिवियदर्थेादोषेतिरात्रौामृषामिथ्येत्येतोवितथेाऽमुष्मैतिव्यर्थेाऽतऊर्ध्वेत्क्तांतोसुन्कसुनःकृन्मकारसंध्यक्षरांतःअ
व्ययीभावश्चेतिगणासूत्रत्रयंअष्टाध्यायीस्थत्रिसूत्र्यासमानार्थकमिहनपठितंचेदपिप्राचीनगणापाठेनदर्शीतिवोध्यंवैयर्थ्यंतुपरिहरिष्यतेाऽरेत्यविर
तेचिरातीतेभविष्यदासन्नेचामिथोमिथसएतोरहःसहार्थयोःप्रायसितिवाहुल्येाऽहुरितिऽनर्थेा।

शंवदभंतःकरणेआभिमुख्येचावपादृदृरणेऽर्थेचादिष्टेत्यानंदेचटुचाटुप्रियेवाक्येऽहमितिभर्त्सनेऽस्वेतिसादृश्येअद्यत्वेऽतिरदानीमित्यर्थेऽत्यादिअत्र स्वरादिचाद्योगणतिगणत्वाविशेषेपियंनिपातस्वरेष्वस्तेचादिषुअन्येतुस्वरादिषुस्वरेष्वयमाजलूभयत्रवोध्याः॥ॐ॥ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः॥सर्वेति।वचन त्रयात्मिकेत्यर्थःनोत्पद्यतइति।किंतेकवचनमेवोत्पद्यतइतिभावःतद्धितःकिंएकःद्वौत्रयःअसर्वेत्यादिकिंओपगवःनतुपंचालाःगोदेवदत्तःइत्यादाव पिप्रसंगःनचबहुव्योगप्रख्यानादितिवदतांनेषांतद्धितांतत्वमंगीकृतमितिनातिप्रसंगइतिवाच्यंएवमपिपचतिकल्प्यंपचतिरूपमित्यादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादि त्याशंक्याहापरिगणनंकर्तव्यमिति।तसिलादयइति।पंचम्यास्तसिलितिविहितोयस्तसिलतदादयोयाप्येपाशवितिविहितपाशप्रत्ययपर्यंताइत्यर्थःशसप्रभृ तयइतिवहुलंपार्थादितिविहितोयःशसतदादयःसमासांताइतिसूत्रपर्यंताःकृत्तद्धितासमासाइतिसंख्यायाःक्रियाभ्यावृत्तिगणनेकृत्वसुजितिविहिताःकृत्वसुजादय

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः॥१॥१॥३८॥यस्मात्सर्वाविभक्तिर्नोत्पद्यतेसतद्धितान्तोप्यव्ययंस्यात्।परिगणनंकर्तव्यंतसिलादयःप्राक्पाशपःश सप्रभृतयःप्राक्समासान्तेभ्यःअमाआमःकृत्वोर्थाःतसिचतीनानात्राविति।तेनेहनापचतिकल्प्यंपचतिरूपंसंज्ञत्वात्॥१॥३९॥कृत्वो मान्तएजन्तश्चतदन्तमप्यव्ययंस्यात्।स्मारंस्मारंजीवसेपिवध्यैत्कातोसुन्कसुनः॥१॥१४०॥एतदन्तमव्ययंस्यात्।कृत्वा।उदेतोःविसृपः॥

सृपःतसिचतीतिनचतसेःपरिगणनंव्यर्थंशसप्रभृतित्वादेवप्रतियोगेपंचम्यास्तसिरित्यस्यलाभादितिवाच्यंतेनैकदिक्कतसिश्चेत्येतदर्थंतथातस्यावश्य कृत्वात्तेनतुल्यमितिवतिःनानात्राविति।विनञ्भ्यांनानात्रौनसहेतिविहितौपचतिकल्प्यमिति।अव्ययसंज्ञायांहिसत्यांसुपोलुक्स्यादितिभावःकृन्मेजं तःअत्रमेजंतइत्येतच्छ्रुतत्वात्कृतएवविशेषणंनतेकृदंतस्यास्तुतस्याअन्यथाप्रतामोप्रतामःलवमाचष्टेगोकिंपितिनोपेक्ष्यस्थिरद्वौलोःअत्रापिप्रसज्ये तेतिभावःभवतित्येतत्प्रत्ययलक्षणेनकृदंतमेजंतंचश्रूयतेइतितदाहःस्मारंस्मारमितिस्मरतेरभीक्ष्ण्येणसुलन्तेचेतिणमुलन्तादिंरं पत्वंनित्यवीप्सयोरितिद्वित्वंजीवसइतितुमर्थेसेसेनित्यसेप्रत्ययःपिवध्यैइतितुमर्थेध्यैप्रत्ययःपाघ्रेतिपिवादेशःयेनविधिस्तदंतस्येत्यनेनैवसिद्धेसू

योपिवर्जने।माङ्‌नञौस्वरादिसूत्रौ।इहपाठस्तुनिपातत्वार्थस्तेनाच्छुदात्तत्वंफलंसिध्यतीतिकेचित्।तदसत्।फिट्स्वरेणापीष्टसिद्धेः।अन्येत्वाहुःसत्ववच
नानामप्यव्ययसंज्ञार्थंस्वरादिपाठइति।तदप्यसत्।लक्ष्मीवाचकस्यापिमाशब्दस्याव्ययत्वापत्तेः।तस्मादुभयत्रपाठश्चिंत्यप्रयोजनः।यावत्तावदेतौसाकल्याव
धिमानावधारणेषु।साकल्ये।यावत्कार्यंतावत्कृतंअवधौ।यावद्गंतव्यंतावत्तिष्ठ।माने।यावद्दत्तंतावद्भुक्तं।अवधारणे।यावदमत्रंतावद्ब्राह्मणानामंत्रयस्वेति।विशेषवि
तर्कयोः।हेवितर्कोन्वैइतिपाठांतरं।रैदानेअनादरेच।रैकरोतिददातीत्यर्थः।त्वंरैकिंकरिष्यसि।श्रौषट्वौषट्एतौहविर्दाने।स्वाहादेवताभ्योदाने।स्वधेतिपि
तृभ्यः।श्रौषडादीनामनेकाचामुभयत्रपाठःस्वरभेदार्थः।तुमितितुंकारे।यरुंतुंकृत्यहुंकृत्य।तथाहीतिनिदर्शने।खलुइतिनिषेधवाक्यालंकारनिश्चयेषु।कि
लेतिवार्त्तायामलीकेच।अथेतिमंगलानंतरारंभप्रश्नकार्त्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु।अयंस्वरादावपितेनमंगलवाचकस्यसत्वार्थत्वेप्यव्ययत्वंसिध्यति।अत्रहि
अतएवश्रीहर्षः।उदस्यकुंभीरथशातकुंभजाश्चतुष्कचारुत्विषिवेदिकोदरे।यथाकुलाचारमथावनींद्रजांपुरंध्रिवर्गःस्नपयांबभूवतामिति।अत्रहि
अथस्नपयांबभूवेत्यस्यमंगलंस्नपनंचकारेत्यर्थः।निपातस्तुस्वरूपेणैवमंगलंमृदंगध्वनिवत्।सुष्ठुस्वरभेदार्थःपाठः।स्मेत्यतीतपादपूरणेच।आदहेत्यु
पक्रमहिंसाकुत्सनेषु।आदहस्वधामन्नित्यत्रतुपदकारा।आदितिपृथक्पदंपठंति।अवदत्तमिति।इहअवस्यानुपसर्गत्वाद्दस्तउपसर्गात्तइतिनभवति।अहमिति
सुबंतप्रतिरूपकमहंकारे।एवंगयेकेनविनीतौवामितियुवामित्यर्थः।सुबंतप्रतिरूपकम्‌व्ययं।अस्तीतितुतिङंतप्रतिरूपकं।एवंत्वामस्मिवच्मीत्यत्रास्मी
त्यहमर्थेतिङंतप्रतिरूपकं।आहेत्यवाचेत्यर्थे।आसेतिबभूवेत्यर्थेइत्यादिवोध्यं।अहंयुसितिअहंशुभमोर्युस्।यादितुत्वाहोसावितिमपर्यंतस्याहादे
शेशेषलोपेचकृतेनिष्पन्नोयोहशब्दस्तस्माद्युस्प्रत्ययःक्रियेततर्हिसुपोलुकिअस्मद्युसितिस्थितेमदीयइत्यत्रेवमपर्यंतस्यमादेशेसतिमद्युरितिस्यादिति
भावः।भस्तिस्त्रीरितितिङंतत्वेतुबहुव्रीहिसमासोयंनोपपद्यतइतिभावः।अइतिसंबोधनेऽधिक्षेपेनिषेधेच।आइतिवाक्यस्मरणयोः।इसंबोधनजुगुप्साविस्म
येषु।ईउऊएऐओऔसंबोधने।पशुसम्यगर्थे।पशुमन्यमानाः।शुकंशीघ्रे।यथाकथाचेत्यनादरे पाट्प्रभृतयःसप्तसंबोधने।चेतिहिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु।विगुनाना
र्थाएकपदेइत्यकस्मादित्यर्थे।प्रत्कुत्सायां।आतइतिइतोपीत्यर्थे।आइतिगणइति।तच्चथापत्तदितिहेतौ।आहोस्विद्विकल्पे।सामिसर्वतोभावे।धुकंअतिशये।अनकेवि

॥५६

नोयीषाभावश्चेतिसूत्रद्वयंतुस्वरूपेणोवपत्यतइतिअत्राहुःउनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थीतेनप्राग्ऋक्लृप्तंसुखस्वरेपचारइतिपरिगणनेलभ्यतेउरसूर्योस्यो
देवतोरधेयःउरसूकुरस्विसर्पीविरप्शमित्यादिसिद्धयेनलोकाव्ययेत्यत्राव्ययप्रतिषेधेतोसुन्कसुनोरप्रतिषेधइतिवक्ष्यतेतदप्यनेनैवलभ्यतेइतिअव्ययादा
सुपःएयश्चियामैतिसूत्राच्चगत्रानवनैतइत्याह।लुक्स्यादितिअव्ययमितिमहासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थंनव्येतिविधेविकारेनगच्छतिसत्त्व
धर्मान्लिंगसंख्यादीन्नगृह्णातीतियावत्तेनात्यन्तचैसौअत्यन्तचैसइत्यादितिसिद्धंअतिक्रांतप्रधानत्वेनसत्वधर्मपरित्यहाद्व्ययसंज्ञायाअत्राभावात्तेनन्वेवम
प्युच्चैःशब्दस्याव्ययत्वानपायात्सुपोलुक्कदुर्वारइत्यतआहाविहितविशेषणादितिअत्युच्चैसावितिनन्वत्यादयःक्रांताद्यर्थेद्वितीयांतेनसमस्यतेउच्चैःशब्द
स्त्वधिकरणशक्तिप्रधानइतिकर्मत्वायोगान्नतस्यद्वितीयोयुक्तातासत्यांशक्तिप्रधानान्यपिकानिचिद्व्ययानिवृत्तिविषयेशक्तिमत्प्रधानानिकानिचित्भवंतिाय
थादोषामन्यमहरहर्दिवामन्यारात्रिरितितत्रप्रक्रियादर्शनायमुच्चैःशब्दस्यद्वितीयांतत्वंसंभवतीतिदिक्कानुस्वरादिषुउच्चैःशब्दःपठ्यतेतत्रकथंतदंतस्य
प्रसंगइतिचेन्नाअन्वर्थेसंज्ञायैवतदंतविधेरभिप्रायनात्।अन्यथाउपसर्जनेनप्रसंगभावेननिवृत्यर्थोयाअन्वर्थसंज्ञायावेष्यत्योपपत्तेःतेनपरमस्यःपरमो
च्चैरित्यादौसत्वधर्मापरिग्रहाद्व्ययत्वंसिद्धंतदेतदाहअव्ययसंज्ञायांयद्यपीत्यादिाअव्ययादापोलुग्वचनानर्थक्यंलिंगाभावादितिवार्तिकंमनसिनिधाया
हाआवश्यहणाव्यर्थमिति।स्त्रस्योक्तिसंभवस्तुस्त्रियामितिसूत्रेस्त्रीसमानाधिकरणादितियसंगृह्यैवेतिवोध्यःसचनस्थितःभूतमियंत्राक्षरीत्यादावतिव्याप्तेः
यदितुआमइतिसूत्रानंतरंसुपोधातुप्रातिपदिकयोःअव्ययादितिसूत्र्यतेतदासुपश्चहरणमपिव्यर्थंसुपश्चत्यनुवृत्तिसंभवादितिनव्याःअलिंगत्वेआयचरणप्रणवावि
द्यागतश्रुतिविरोधमाशंक्याहासदृशमितिाएतेषुयन्नव्येतिकिंतुसदृशंएकप्रकारंतदव्ययमितियोजनाायद्वायस्मान्नव्येतितदव्ययंालिंगकारकेतिविभक्तिव
चनशब्दोसंख्याकारकपरविभावःयद्यप्यव्ययीभावस्यलिंगसंख्याकारकयोगोस्तितथापिवचनाद्व्ययत्वंाअव्ययविशेषेकार्योतरमाहावष्टीतिभागुरि राम॰
राचार्यैःआपंचैवेतिावष्टीत्यनुषज्यतेायथावाचेतिपरिगणनमिदमित्येकाअन्येतूदाहरणमात्रमित्याहुःवगाहइतिअपिनासाहचर्यादादिरेवाकारोनुष्यतेनां ९७
त्यइतिभावः॥ इत्यव्ययानि॥

नोयीपाभावश्चेतिसूत्रद्वयंतुस्वरूपेणोक्तप्रत्ययतइतिअत्राहुः।उनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थंतेनप्राग्लुकोलङ्मखस्वरोपचारइतिपरिगणनेलभ्यतेऽएसर्सासो
देवतोराधेयंऽएराकूरस्यविसपीविरप्शमित्यादिसिद्ध्येनलोकाव्ययेत्यत्राव्ययप्रतिषेधेतोसुन्कसुनोरप्रतिषेधइतिवक्ष्यतेतदप्यनेनैवलभ्यतेइतिअव्ययादा
सुपोऽण्यस्त्रियामितिसूत्राच्छगत्राजवतेतइत्याह।लुक्स्यादितिअव्ययमितिमहासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं।नव्येतिविधेर्विकारेनगच्छतिसत्त्व
धर्मानलिंगसंख्यादीन्नगृह्णातीतियावत्तेनात्यन्तंचैसौ।अत्यन्तंचैसइत्यादिसिद्ध्याअतिक्रांतप्रधानत्वेनसत्त्वधर्मपरिग्रहाद्व्ययसंज्ञायाअत्राभावात्तेनव्यवभ
ण्यन्तंचैःशब्दस्याव्ययत्वानपायात्सुपोलुक्कुर्वारइत्यतआहाविहितविशेषणादितिअत्यन्तंचैसावितिनन्वत्यादयःक्रांताद्यर्थेद्वितीयांतेनसमस्यतेऽन्तंचैःशब्द
स्याधिकरणशक्तिप्रधानइतिकर्मत्वायोगान्नतस्यद्वितीयांततासत्यांशक्तिप्रधान्यपिकानिचिद्व्ययानिवृत्तिविषयेशक्तिमत्प्रधानानिकानिचित्भवंतिय
थाद्योषामन्यमहःदिवामन्यारात्रिरितितत्रतत्रप्रक्रियादर्शनायअन्तंचैःशब्दस्यद्वितीयांतत्वेसंभवतीतिदिक्कानन्तस्वरादिषुअन्तंचैःशब्दःपठ्यतेतत्रकथंतदंतस्य
प्रसंगइतिचेन्नाअन्वर्थसंज्ञयैवतदंतविधेरभिज्ञापनात्।अन्यथाऽपसर्जनेनप्रसंगभावेनतन्निवृत्त्यर्थोयोअन्वर्थसंज्ञायावैयर्थ्योपत्तेः।तेनपरमसःपरमो
च्चैरित्यादौसत्त्वधर्मापरिग्रहाद्व्ययत्वंसिद्धंतदेतदाहअव्ययसंज्ञायांयद्यपीत्यादि।अव्ययादाप्पोलुग्वचनानर्थक्यंलिंगाभावादितिवार्तिकंमनसिनिधाया
हाआवग्रहणाव्ययेमितिसूत्रस्योक्तिसंभवस्तुस्त्रियामितिसूत्रेस्त्रीसमानाधिकरणादितिपक्षंगृहीत्वेतिवोध्यः।सचनास्तितःभूतमियंनाम्नरणीत्यादावतिव्याप्तेः।
यदितुआमद्रितिसूत्रानंतरंसुपोधातुप्रातिपदिकयोरव्ययादितिसूत्र्यतेतदासुचग्रहणमपिव्यर्थंसुपश्त्यनुवृत्तिसंभवादितिनव्याः।अलिंगत्वेआयचैरणप्रणवावि
द्यागतश्रुतिविरोधमाशंक्याहासदृशमितिएतेषुयन्नव्येतिकिंतुसदृशंएकप्रकारंतदव्ययमितियोजनाययद्यायस्मान्नव्येतितदव्ययंलिंगकारकेतिविभक्तिव
चनशब्दोसंख्याकारकपरावितिभावःयद्यप्यव्ययीभावस्यलिंगसंख्याकारकयोगोस्तितथापिवचनाद्व्ययत्वंअव्ययविशेषकार्यंतस्माहावष्टीतिभागुरि
राचार्यः।आपंचैवेतिावष्टीत्यनुषज्यतेयथावाचेतिपरिगणानमिदमित्येकेअन्येतूदाहरणमात्रमित्याहुःावगाहइतिअपिनासाहचर्यादादिरेवाकारोलुप्यतेनां
त्यइतिभावः॥ इत्यव्ययानि॥

स्तु लौकिकपुंस्त्वविशिष्टेऽपि स्त्रीयेपुंस्त्वेशक्ताः लौकिक··· स्त्रीत्वविशिष्टेचशास्त्रीयस्त्रीत्वेकथमन्यथाकुमारीकुमारत्यादयः प्रयोगाव्यवतिष्ठेरन्नाकरेणरिभ्यो
स्त्रीत्वभेदस्यमरस्याप्ययमेवार्थः नन्वेवंपशुनेतिपुंस्त्वविवक्षितमितिमीमांसकोद्वेषःकथंयोज्यः पारिभाषिकस्याप्यानुलोमतयातद्विवक्षायामकिंचित्करत्वात्
लौकिकस्यतल्लिंगस्यपशुशब्दादप्रतीतेरितिचेत्अत्राहुः छागोनामंत्रनरोदितियद्यप्यधिकरणान्यथेनपुंस्त्वस्यनियमोवोध्यश्छागशब्दस्यलौकिकपुंस्त्वविशि
ष्टपरिभाषिकेशक्तत्वादितितच्चजातित्रयमित्येकेऽतोनहरिणास्त्रीजातयएवेतानेर्यानित्समवस्थिताः अविरुद्धानिरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिःमाष्येत्
प्रकारांतरमुक्तं संस्त्यानप्रसवोलिंगमास्येपोस्वरूपंततः संस्त्यानेस्त्यायतेर्दृढस्त्रीस्रुतेःसप्प्रसवेपमानात्उभयोरंतरंपचुतदभावेनपुंसकमितिभास्यायमर्थः
संस्त्यानंस्त्रीसत्वरजस्तमोलक्षणानांगुणानामपचयः प्रसवोगुणानामुपचयः सप्पुमान्स्रुतेर्द्वौतोः सप्सकारस्यषकारादेशइत्यर्थः ओरणादिकोमसुन्प्रत्य
योहस्वश्चबाहुलकादितिकैयटः सदृङ्गेऽम्भुन्निति माधवः ततोरुपचयापचययोरभावेसतियदुभयोरंतरंसदृशंतन्नपुंसकेनभ्राण्नपादितिनिपातनादितिभावः
तथाचस्थितिमात्रेनपुंसकं अतएवाविभोवतिरोभावयोरपिस्थितिसामान्यविवक्षासंभवान्नपुंसकं लिंगसर्वनामेतिसिद्धांतः स्त्रीपुमान्नपुंसकमितिशब्दाश्च
क्तादिशब्दवद्धर्मिणिचवर्तंतेतोस्वरूपंततस्तिवैप्याकरणा सिद्धांततस्त्वर्थः स्रुतोतोयमसिद्धांतादित्यमरः पंचानांजीतिःपंचानामजानांसमाहारस्तितद्धितार्थेत्या
दिनाद्विगुः अकारांतोत्तरपदस्तिस्त्रीलिंगोरितिङीपानचात्रप्रत्ययविधौतदंतविधिविरहादेवङीपोप्रवृत्तौङीवेचस्यादितिनाच्यै अभहत्सर्वंयहणेनभनपस्
जैनाधिकारेणचस्त्रीप्रत्ययेषुतदंतविधिज्ञापनाट्टाप्प्रभृतेः सत्वात्समासार्थसमाहारनिष्ठमितिनन्वजहत्स्वार्थोयंकृतोसमाहारेप्यजाद्यर्थएवेतिचेत्मैवंत
थापितस्पदांतरसमभिव्याहारेपेक्षयावहिरंगत्वात्टाद्विधेस्तंतरंगेनचरितार्थत्वात्कथंतर्हिपरमाजेतिचेत्प्रागुत्पन्नस्यैवटापस्तत्रश्रवणात्अत्यजानिर
जेत्यत्रतुभवंतंप्रत्युक्तश्चित्यत्वेहिनचपंचाजीत्यत्रापितथास्थितिरास्त्र्यै द्विगोरितिङीपावाधितत्वात्चटकेतिनवात्र प्रत्ययस्या दितीकारःश्रूयतेचटका
यारमितिलिंगादिहेचनिपातनाद्धेतदप्रवृत्तेः एवंचक्षिपकादिषुनटकेतिपठनंनातीवारूपकमितिनव्याः मूषिकेतिवृद्धिरूपोःकिकान्नित्यधिकारेसुषेर्दीर्घश्च
तिकिकनिरुकारमध्यामूषिकाशब्दःयस्तुमूषस्तेयइतिदीर्घोपधात्संज्ञायांकुनिमूषकशब्दोमाधवेनोक्तस्तोप्ययंटाप् प्रत्ययस्यादितीत्वंतुविशेषः केचित्तुकुनं

अजाद्यतः।अज शब्दः आदिर्यस्येतिबहुव्रीहिः।अच्आदिर्यस्येतिनार्थः।ऋचीतिनिर्देशात्।गणपाठसामर्थ्याच्चाअदितिनस्वरूपग्रहणंसंख्यायाइतिलिं।
गात्अजादिभिः पृथक्पाठसामर्थ्याच्चरङ्ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकारेक्ङ्याबोनसंबध्येते।इहेवतयोर्विधेयत्वात्।अपितुप्रातिपदिकमेवातच्चाकारेणावि
शिष्यतेविशेषणानचनेदंतत्वलाभः।ततश्चाजादीनामकारांतस्यचेति।सूत्रेभतइतियष्ठीतदर्थेश्वाच्यवाचकभावः।स्त्रियामितिनुधर्मप्रधानोनिर्देशस्त्रियां
शब्देनाहावाच्यंयत्स्त्रीत्वमितिएतच्चलिंगंप्रातिपदिकार्थइतिपक्षाभिप्रायेणोक्तं।कस्माद्भवतीत्याकांक्षायांसन्निधानादजादिभ्योऽकारांताच्चेतिवोध्यं।ङीरा
णीत्यत्रकस्मादचिपरइत्याकांक्षायामिकइतियथाटापः पकारःस्वरार्थः।ओङ आपः।आङिचापः।याडापःइत्यादौसामान्यग्रहणार्थेश्चतदविघातार्थश्चकारः

अजाद्यतष्टाप्।४।१।४।अजादीनामकारान्तस्यचवाच्यंयत्स्त्रीत्वंतत्रद्योत्येटाप्स्यात्।अजायुक्तिर्ङीषोऽपिश्चवाधनायाअजाअतःखट्वाअजादिभिः
स्त्रीत्वस्यविशेषणान्नेहाप्चाङीषोअत्रहिसमासार्थसमाहारनिष्ठंस्त्रीत्वंअजोएडकाअश्वाचटकामूषिकाएकजातिलक्षणाङीषप्राप्तः
वाला।वत्साहोडामन्दाविलाताएषुवयसिप्रथमइतिङीषप्राप्तः।सम्भस्त्राजिनशणापिण्डेभ्यःफलात्।स्फलाभस्त्रफलाड्याप्योरितिह्रस्वः
सदक्काण्डप्रान्तशतेकेभ्यःउष्यात्।सत्यष्याप्राक्पष्याप्रत्यक्पष्याभ्रूद्राचाऽमहत्स्त्रीजातिःसंयोगेतुभ्रूद्वी।अमहत्पूर्वोकिंमहाभ्रूद्वी।
कुच्चोऽस्त्रिहाद्देवविशाज्येष्ठाकनिष्ठामध्यमेतिसंयोगेऽपिकोकिलाजातावपिमूलान्नत्रः।अमूलाचरन्नेभ्योऽपिप्।कर्त्रीदंडिनी।

आवित्सतेहितदन्तवंधपरिभाषयाओङ आपइत्यादावयमेवशूत्येतडाप्चायोनुग्रहणंनस्यात्।नन्वतइत्येवसिद्धेअजादिग्रहणंव्यर्थं।नचकुंचाऽशिहेत्यादिषह
लंतत्वादप्राप्तेविध्यर्थंतदितिवाच्यंतथासतिकुंचेत्यादिरेवशूत्येतनन्वजादिरतोव्याचष्टे।अजायुक्तिर्ङीषोऽपिश्चेति।खट्वेति।खट्काक्षायांअशूप्रुषिलटिखटि
कणिविशिभ्यःक्विन्।ननचचेतनानांखट्वादिशब्दानांकथंलिंगव्यवस्थेतिचेत्।उच्यते।लोकप्रसिद्धंस्तनाद्यवयवसंस्थानविशेषात्मकंलिंगंनव्याकरणेआश्री
यतेरात्रानित्यादौनत्वाभावप्रसंगात्।ततश्चस्त्रीतटमित्यादौयथायथंलिंगत्रितयनिर्वचनकार्याणामसिद्धिप्रसंगाच्चकिंतुपारिभाषिकमेवलिंगत्रयंतच्चकेवलान्नियो
अयमर्थइयंव्यक्तिरिदंवस्त्वितिशब्दानांसर्वत्रप्रतिबद्धप्रसरत्वात्।तत्रकश्चिच्छब्दएकस्मिंल्लिंगेशक्तःकश्चित्द्वयोःकश्चित्त्रिषुरितिलिंगानुशासनतादिभ्योनिर्णी

कंप्रत्ययश्चेतिद्विविधंसंभवति।आद्येउगिदंतोभवंतीमहांतंचातिक्रांताअतिमहतीत्युदाहरणंसर्वादिगणोभवतुरितिपाठाङ्ङवच्छब्दस्योगित्त्वव्ययदेशः महच्छब्दस्यतुशतृवद्भावान्नान्चेवेव्यपदेशिवत्भावोऽप्रातिपदिकेनेतिनिषेधात्केवलाभ्योभवन्महच्छब्दाभ्यांङीप्नस्यादितिवाच्यंप्रातिपदिकप्रातिपदिकसाधारणेनशब्दमात्रमित्यर्थाभिधेयमितिउक्तनिषेधाप्रवृत्तेरित्याशयेनोदाहरतिभवंतीइति।द्वितीयमुगिदंतमुदाहरतिपचंतीइतिपचेर्लटःशानजादेशेतुदिगणीयदिसर्वादिगणोभवतुरितिउगित्त्वंप्रतिषेधःसभातेरुक्तुरितिक्युप्रत्ययेनोदाहरणंभवत्येवाशानजंतान्नभवतेर्ङीपिशपश्यनोरितिनित्योनुम्। भवंतीउखास्रदित्यादिउखायाःस्रंसतेपरोभ्योभ्यंसतेःस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकुंसुकुंसितिरत्वं॥ ॥ वनोरच्वाविन्निति प्रत्ययेनतदंतंप्रातिपदिकंगृह्यतेवन्नं

वनोरच्वा।४।१।७।वन्नन्नांतदन्ताच्चप्रातिपदिकात्स्त्रियांङीप्स्यात्।रश्चाऽन्तादेशः।वन्निति।ङ्निप्क्तिनिप्वनिपांसामान्यग्रहणं।प्रत्ययग्रहणंयस्मात्सविहितस्तदादेस्तदन्तस्यग्रहणंतेनप्रातिपदिकविशेषणान्नदन्ताऽन्तमपिलभ्यते।सुत्वानमतिक्रान्ताअतिसुत्वीअतिभीवरीरात्रीवरी। वनोनहशतिवक्तव्यंहशन्ताद्धातोर्विहितोयोवनंतदंतान्नदन्तान्ताच्चप्रातियदिकान्ङीप्रत्ययेनेत्यर्थःओण्टअपनयनेवनिप्।विङ्वनोरित्यात्वं। अवावात्राह्मणीराजयुध्वावहुश्रीर्होवावहुधीवरीवहुधीवापशेरवव्यस्यतेपादोऽन्यतरस्यां।४।१८।पाच्छ्वःशतसमासान्तस्तदन्तात्प्रातिपदिका

तङीवद्वासात्।द्विपरीद्विपा

तेनत्वधिकृतप्रातिपदिकविशेषणान्नदंतविधिरित्याशयेनाहावन्नंतान्नदंताच्चेतियेनविधिस्तदंतस्येत्यत्रसंरूपमितिसूत्रात्स्वमितिअतएव त्यस्वस्यचेतिन्याख्यानाद्उभयंलभ्यतइतिभावःयदितुवन्नंतमेवव्यपदेशिवत्भावेनवन्नंतांतमितिउच्यतेतर्हियेनविधिरित्यत्रस्वमित्यनुवर्त्यस्वस्यचेतिन्याख्येयंनचाव्ययदेशिवत्भावोऽप्रातिपदिकेनेतिनिषेधःशंक्यःतस्यप्रत्ययमात्रविधिविषयत्वात्।वन्नंतस्यचसुतःप्रातिपदिकत्वेपिसूत्रेगृहीतस्यवनइत्यस्यप्रातिपदिकत्वाभावाच्च। हुःसामान्यग्रहणमिति।सूत्रेवनइत्यनुवंधरहितस्यग्रहणात्तदनुवंधपरिभाषानोपतिष्ठतइतिभावःवनग्रहोवन्नंतेवन्नंतांतेचकर्थलभ्यतइत्याशंकायामाहाप्रत्ययग्र हणेइत्यादितेनेतिवन्नंतेत्यर्थःतदंतांतमपिलभ्यतइति।स्त्रियामित्यधिकारेग्रहणवतांप्रातिपदिकेनेतिनिषेधोनप्रवर्ततेऽमहत्पूर्वेत्यादिज्ञापकादितिभावः।अन्येत्वाहुः।

लक्षणाङीषबाधनार्थत्वात्संज्ञायाश्च जातित्वात्तथाचादंतत्वादेव कुत्वं नाङ्टाप्सिध्यतीत्याहुस्तच्चिंत्यं। व्याघ्रीत्यादिवत्संज्ञात्वेपि जातित्वानपायात्। भस्त्रफलेति। भस्त्रे
वृफलानि यस्याः इति विग्रहः। ऋयोरिति। एतच्चेफलनिष्पन्नाविति धातोर्माधवग्रंथेस्थितं। पाककरीत्यत्र भाष्येतु दीर्घएवदृश्यते। सदृक्षीडृतिसन्नाक्षीरितिपाठानार्
न्तेव्यरतिध्वनयन्नुदाहरति। प्रत्यकपश्येति। अत्रन्यासंभवेत्यादिवचनद्वयंमूलान्नजरतिवक्ष्यमाणंचपाककरीत्यनेनमाप्तस्यङीवो निषेधार्थोनैवसूत्रेभाष्येप
ठितमपिफलेविशेषाभावादिदेवग्रंथकारैः पठितानचेतावताऽज्ञायंतर्गणसूत्राणीतिभ्रमःकार्यस्यथात्वेमानाभावात्किंतुवार्तिकान्येवेमानीत्याहुः। भूब्रह्मचेति। भूब्रह्मशब्दौ
पशुत्वादयतिजातिश्चेत्। महत्पूर्वस्तुनजातिश्चेदितीहापिसंबध्यते। तेनमहतीभूब्रह्ममहाभूब्रह्मेतिभवत्येवसंयोगेत्विति। संयोगश्चरूपत्वरूपएवेतिननियमः। किंतुजन्यजनकभा
वोपिदृश्यते। तथाचस्मृतिः। वैश्याशूद्रोसुराजन्यान्माहिष्योग्रौसुतौस्मृताविति। महाभूद्रीति। आभीरीतुमहाभूद्रीजातिर्युगयोः समेत्यमरः। इहामहत्पूर्वेतिव्यर्थं। महा

उगितश्च॥४।१।६॥ उगिदन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियांङीप्स्यात्। भवन्ती। पचन्ती। शपश्यनोरितिनुम्। उगिच्चामितिसूत्रेऽचग्रहणंनथातोश्चेदुगित्कार्थं
नर्त्यृच्छतेरेवेतिनियम्यते। तेनेहनाऽस्ति। क्विप्। अतिदिताम्। इतिनलोपः। पर्णध्वत्। अर्च्चतेस्तुस्यादेवा। प्राची। प्रतीची॥ ॥ ॥

भूद्रशब्दोहिसमुदितएवाभीरत्वजातौवर्तते। तत्रावयवस्यानर्थकत्वाभावेनङापःप्रसक्त्यभावात्। नचतदंतविधिज्ञापनायतदितिवाच्यं। अ
नुपसर्जनाधिकारेणोपसर्जनादंतविधिज्ञापनादिति दिक्। अत्रन्यासः। शूद्राचेत्यादिवचनमजाद्यतरतिसूत्रस्थंवार्तिकमेवनत्विदंगणसूत्रमित्याहुः। ऊंचेत्यादित्रयोऽमीहलंताःत्र्यो
को भाष्येतु ऊंचानाऽऽलभेताऽणिहकंकुभावित्यादिप्रयोगमुदाहृत्याऽदंताअपिस्वीकृताः। पचाद्यचाऽगपथलक्षणेनकप्रत्ययेनयथासंभवमदंतत्वात्। पुंयोगेपीतियदाऽस्मै
ष्वादयः प्रथमजातादौवर्ततेतदाअदंतत्वादेवङाप्सिद्धः। यदातुज्येष्ठस्यस्त्रीत्वादिविवक्षातदापुंयोगलक्षणोङीष्प्राप्तःसोप्यनेनबाध्यतइतिसूचयितुमपिशब्दः। मूलान्नजयं
नञ्रः किं। शतमूली। अमूलेति। ओषधिजातिरियं॥ ॥ उगितश्च। उगिच्छब्देनप्रातिपदिकं विशेष्यतेविशेषणंतदंतविधिः। नचप्रत्ययविधौप्रतिषेधः। शंक्यः। अनुपस
र्जनादित्यनेनास्त्रीप्रत्ययेयत्तदंतविधिरस्तीतिज्ञापनाद्गिद्ग्रहणंचजोमितियेनविधिरितिसूत्रएवोक्त्वाचेत्याशयेनाह। उगिदंतादिति। तत्रोगित्प्रातिपदि॥

स्यानवश्यार्थव्यत्यात्तथाचानेनङीपिनिषिद्धेतत्संनियोगेनप्राप्तोवनोरचेतियोरेफः सोपिदुर्लभएवेतिवनोनहशरतिवार्तिकमबहुव्रीत्यर्थमितिफल्गितंबहुयज्वानाविति।नसंयोगादितिनिषेधान्नायमुपधालोपीतेनाबअनउपधालोपिनरतिवक्ष्यमाणविकल्पोनप्रवर्तते॥ ९९ ॥ डाबुभाभ्यांउभाभ्यांग्रहणंव्यर्थमन्नेतान्नंतयोरनुवृत्त्यैवतत्फलसिद्धेरित्येकोऽभयोरप्यनुवृत्तिसूचनायतद्ग्रहणमावश्यकमन्यथासन्निहितस्यान्नंतस्यैवानुवृत्तिरितिशंकास्यादित्यन्योननुनियमोयोवचनसामर्थ्यात्यर्थोयःसिध्यतितत्किमन्यतरस्यांग्रहणेनासत्यंअन्यतरस्यामितियोगोविभज्यतेतत्रमनरतिनिवृत्तेअनोबहुव्रीहेर्डीवास्यात्पूर्वेणोवडापिसिद्धेपुनर्विधानमिदंक्रन्नेभ्यरतिङीषासहविकल्पार्थंअनउपधालोपिनरतिसूत्रंतुनियमार्थंअनोयोसौविकल्पःसउपधालोपिनएवेतिएवंचबहुधीवर्योबहुधीवानोबहुधीवेत्युक्तरूपत्रयेसिद्धमितिबहुव्रीहेर्वेत्येतन्नाश्रयेवचनमितिवोध्यंउपधालोपिनएवेतिनियमात्तुसुपर्वीचारूपर्वीरत्यादावउपधालोपिनिङीष्नभवतिकिंतु

डाबुभाभ्यामन्यतरस्यां॥४।१।१३॥सूत्रंबहुयोपात्ताभ्याएडाबुवास्यात्।सीमासीमेासीमानोदामादामानोदामोनपुंसिदामेत्यमरःबहुयज्वा।बहुयज्वानौ।बहुयज्वेअनउपधालोपिनोऽन्यतरस्यां॥४।१।१४॥अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनोवाङीप्स्यात्।पक्षेडाप्ङीभ्निषेधौ।बहुराजी।बहुराज्ञीबहुराजानौ॥ ९९

डाप्निषेधावेवभवतः।अयंचयोगविभागोऽवश्यमभ्युपेयः।अन्यथाबहुभीवरीत्यत्रप्रकरणांतरस्थेनअनउपधालोपिनरतिवक्ष्यमाणोनपाक्षिकेङीपिक्रन्नेभ्यरतिप्राप्तङीषमनूद्यतत्संनियोगेनहिविधीयमानोयोवनोरचेतिरेफःसनसिध्येतानउचनोरचेतिसूत्रमेवङीप्रोविधत्तामितिचेन्नउभयविधोगौरवात्।किंचाउभयविधायकत्वेप्यनोबहुव्रीहेरित्यनेनङीपिनिषिद्धेरोपिदुर्लभःसन्नियोगशिष्टत्वात्।भाष्येतुअनोबहुव्रीहेरित्यस्यानंतरंउपधालोपिनोवेतिसूत्रमस्तुअनउपधेत्यादिप्रदेशांतरस्थंसूत्रंडाप्सूत्रेअन्यतरस्यांग्रहणाच्चमास्तित्युक्तंअनउपधा।बहुव्रीहेरूधसोङीवित्यतोबहुव्रीहिग्रहणंसंख्याव्ययपादेङीवित्येतोङीप्चानुवर्ततेतदनुवृत्त्याशयेनाहअन्नंतादित्यादिनियमार्थमिदमित्युक्तं।नचैवंपूर्वेणोवविकल्पसिद्धाविहान्यतरस्यांग्रहणंव्यर्थमितिवाच्यं।अस्तित्यन्यतरस्यांग्रहणंनित्यार्थंविधिरेवायंस्यान्नतुनियमइति॥ ॥ ॥ ॥

स्त्रेगृहीतस्यवनरत्यस्यप्रातिपदिकत्वेनास्तीत्यकृत्वात्ग्रहणवतेतिनिषेधर्शकैवनास्तीतिसुत्वानमितिसुपजोङ्गेनिपाअत्यादयःक्रांताद्यर्थेरतिसमासः।अतिधीवरी
ति दर्थातरन्येभ्योविदृश्यतेरतिक्तनिपाद्घुमास्थेतीत्वंभाष्येनध्यायतेःक्तनिविसंप्रसारणमितिस्थितोनस्यरेफादेशेक्तेष्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादङ्गोपोनरतिप्राप्तो
ति। अनोनकारांतविशेषणान्नभवतीतिञ्यङयवमघोनामित्यत्रैवव्युत्पादितोशर्वरीतिश्धातोरन्येभ्योपीत्यनेनेवनिपत्यगोरुतेरपरत्वेहशंतात्परत्वेपिहशं
त्ताद्विहितत्वाभावात्ङीन्नयोरत्रनिषेधोनावनोनहशइति अवहुव्रीत्यर्थोयमारंभःवहुयज्वेत्यादौत्वनोवहुव्रीहेरितिङीपिनिषिद्धेरफस्याप्यप्रवृत्तेःराजसुध्वेतिरा
जानंयोधितवतीराजनिषधिकृञ्भ्यरतिङ्वनिपावहुव्रीहौवेतिअन्यतरस्यामितियोगविभागादिदंलभ्यतेतत्पूर्ववचनमितिवक्ष्यतेावहुधीवरीतिावहवोधीवानोय
स्यानगर्यामितिविग्रहःपक्षेडाविति।डाबुभाभ्यामितिसूत्रेणातथाचद्विवचनेवहुधीवर्योवहुधीवानौवहुधीवेरतिरूपत्रयंभवतीतिभावःद्विपादितिद्वौपादौपस्या

यावृचि।४।१।९९।ऋचिवाच्यायांपादन्नाड्यस्यात्।द्विपदाऋक्।एकपदानषट्स्वस्रादिभ्यःपञ्चाचतस्रःपञ्चेत्यत्रनलोपेशतेऽपिङ्गान्ता
षड्रितिषट्संज्ञाभ्रतिनलोपःसुप्स्वरेतिनलोपस्याऽसिद्धत्वान्नषट्स्वस्रादिभ्यइतिनट्याम्नदीः।४।१।९९।मन्नन्नान्नडीप्।सीमासीमानौ।
अनोवहुव्रीहेः।४।१।९२।अन्नन्ताद्वहुव्रीहेर्ङीप्।वहुयज्वा।वहुयज्वानौ॥ इतिवहुव्रीहौसंख्यासुपूर्वेस्वेतियादशब्दस्यांतलोपः॥

ऋविभक्त्यंतपादःपूर्त॥॥टाङसिङसामिनात्स्याःपोपवादः॥यद्यपिपदंव्यवस्थितवाणास्थानलक्ष्मोग्निवस्तुचितिकोशात्पादःसमानार्थकःपद्यश्चेतीति
तेनैवद्विपदोएकपदेतिरूपंसिध्यतितथापिऋचिवाच्यायांद्विपदीद्विपादितिप्रयोगनिवृत्तयेसूत्रारंभोयमावश्यकः।असिद्धत्वादितिएतच्चासिद्धत्वोपवर्णने
कार्यकालेपक्षेएवोपयुज्यतेनतुयथोद्देशपक्षेसंज्ञायाःसर्वार्थत्वेनतस्याःसनरयेक्षाभावात्नचपंचन्निति।नोतस्यकृतायामपिसंज्ञायांपंचेत्यादतस्य
नस्नतेतिशंक्यंएकदेशविकृतस्यानन्यत्वादित्याहुःतदसत्।एकदेशविकृतस्योपसंख्यानेहिस्थानिवद्भावोनास्त्विथावित्यत्रयस्नतेतच्चास्त्विथोनप्रवर्तएवे
तियथोद्देशपक्षेप्यसिद्धत्ववर्णनस्ययुक्तत्वात्।नडीविति।पूर्वसूत्रान्नेत्यनुवर्ततइतिभावः॥ ॥ अनोवहुव्रीहेः।ननुराजसुध्वेत्यादिसिद्धेअवश्यवक्तव्येन
वनोनहशइत्यनेनैवसिद्धेः किमनेनसूत्रेणामैवंअन्नंताद्वहुव्रीहेर्ङीवुभाभ्यामितिङावित्यानार्थमेतत्सूत्रं॥ ॥

अनूद्यमानविशेषणोपरिभाषानोपतिष्ठतइत्येतदुदीचामातइतिसूत्रस्यस्थानेग्रहणेनज्ञापयिष्यतोमयसुपइतिपर्युदासःस्यात्।तर्हिबहुपरिव्राजकेत्यत्रापिस्यादेवउत्तरपदस्यसुवंतत्वेपिसमुदायस्यासुवंतत्वात्ततःपरश्चाविति।तेनात्रापिप्रसज्यप्रतिषेधइत्याह।सञ्ज्ञायांसुपःपरेनचेदितिसुवंतात्परोनचेदित्यर्थः।सर्विकेतिअव्ययसर्वनाम्नामित्यज्ञाताद्यैअकच्।काकिकेतिकरोतेर्वुल्।णित्वात्वृद्धिः।नोकेतिनोशब्दात्स्वार्थेकः।ततश्चापिशकेतिशक्नोतीतिविग्रहःपचाद्यचितनश्चापिबहुपरिव्राजकेतिापरिपूर्वात्व्रजेर्ण्विल्।बहवःपरिव्राजकायस्यामितिबहुव्रीहौतदवयवस्यसुपोलुकिकृतेपिप्रत्ययलक्षणेनोत्तरपदस्यसुवंतत्वाट्टापःसुवंतात्परत्वमस्तीतिइत्वमत्वनभवति।नदनेतिनंदिग्रहेतिल्युःवक्तव्यस्तुनसुब्ग्रहणेप्रत्ययस्येकीतिसप्तमीनिर्देशमेवकृत्वाङ्यैस्येतियग्रहणंसुत्यजमित्याहुःङ्यैस्यकिमिति॥अर्थादेवेदंलभ्यतेटावेकादेशेकृतेपरत्वाद्ङसाकारभावादितिप्रश्नःइतरोनिर्दिष्टपरिभाषयाकात्ङ्यैस्येतिनलभ्यतेकिंतुटावेकादेशंवाधित्वाकात्परस्येवाकारस्य

१उदीचामातःस्थानेयकपूर्वायाः।७।३।४९॥यकपूर्वस्यस्त्रीप्रत्ययाकारस्यस्थानेयोऽकारस्तस्यकात्पूर्वस्येद्वास्यादापिपरेकेणाइतिह्रस्वः। आर्यका।आर्यिका।चटकका।चटकिका।आतःकिंसाङ्काश्येभवासाङ्काश्यिकायकेति किं।अश्विका।स्त्रीप्रत्ययेतिकिं।शुभंयातीतिशुभयाः।अज्ञाताशुभंयाः॥शुभंयिका॥यात्वन्तयकोस्तुनित्यं॥सुनयिका॥सुपाकिका॥ ९९

स्यादित्याशयेनाहापरस्येत्यादिकदुकेतिकदुरत्र

कदुरसवतिअज्ञाताद्योकः।राकेतिऋदाधारार्चिकलिभ्यःकोवाबहुलकादित्संज्ञाभावःसंज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्केणाइतिह्रस्वेनामामकनरकयोरितिकस्यप्रत्ययस्थत्वाभावादत्रात्वेचचनेमामिकेतिममेयंमामिकाःयुष्मदस्मदोरन्यतरस्यांखञ्चेत्यणातवकममकावेकवचनइतिममकादेशःआदिवृद्धिःकेवलमामकेत्यादिनासंज्ञाछंदसोरेवेतिनियमान्नडीपानरिकेतिकेशब्देआदेचउपदेशइत्यात्वेआतोनुपसर्गकः॥आतोलोपइटिचेत्यालोपःटापूर्वेत्वेत्यकत्यपोश्च।उपसंख्यानमित्यनुवर्त्तेउदीचामातइतिविकल्पापवादःदाक्षिणात्यिकेति।दक्षिणास्यामदूरेदक्षिणा।दक्षिणादाचादक्षिणाभवेतिविग्रहेदक्षिणापश्चात्परस्यस्यकाकितिचेत्यादिवृद्धिः।यपानतोअज्ञाताद्यैकः।केणाइतिह्रस्वः।टापःप्राच्यादक्षिणास्यादिशिभवेतिविगृहीतेतत्रमनोरमायांदर्शितोत्यत्रिअव्ययसाहचर्यादजंतस्यैवदक्षिणाशब्दस्यग्रहणात्अन्यथासर्वनाम्नोऽतिमात्रेऽवद्राकापतेश्चेतिह्रस्वत्वेकेतिअव्ययात्यप्।नपासयोःप्रत्ययस्यादि॰

प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्याकारादित्यकारउच्चारणार्थः व्यंजनमात्रंविवक्षितं। अन्यथाएतिकाश्चरतीत्यादावकचिदित्वेनस्यात्। तत्रहिअकारविशिष्टककारस्यप्रत्ययस्यत्वाभावा
त्। नचाकच्यपिअकारांतककारएवप्रत्ययस्योभवत्। अतोगुणाइतिपररूपेसत्येतिकाइत्यादिरूपसिद्धेरितिवाच्यं।पचतकीत्यादिवर्त्स्यमाणरूपासिद्धिप्रसंगादित्याशयेना
ह।ककाराइतिवर्णनिर्देशेकारप्रत्ययोविहितः। क्वचित्सुदायात्प्रयोगस्तुउच्चैस्तरांवावषट्कारइत्यादिनिर्देश रूपयत्नसाध्यइतिभावः। आपिपरइतिएतच्चाकार
हाकाराइतिवर्णनिर्देशेकारप्रत्ययोविहितः। क्वचित्सुदायात्प्रयोगस्तुउच्चैस्तरांवावषट्कारइत्यादिनिर्देश रूपयत्नसाध्यइतिभावः। आपिपरइतिएतच्चाकार
विशेषणात्तत्सामर्थ्यात्ककाराकाराभ्यांव्यवायेपिभवति। ननुपुत्रकाम्यारथकट्येत्यादौत्रिचनुरादिभ्यवायोऽतएवसर्विकेत्यादावाद्याकारस्यनभवतितदेतदुक्तम्

प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्याऽतइदाऽऽप्यऽसुपः।७।३।४४॥ प्रत्ययस्यात्ककारात्पूर्वस्याऽकारस्येकारस्यादापिपरेस्त्रीप्सुपःपरेनचेत्सर्विकाका
रिका। अतःकिंनौकाप्रत्ययस्यात्किंशक्नोतीतिशकी। असुपःकिंवहुपरिव्राजकानगरीकात्किंनन्दनापूर्वस्यकिंपरस्यमाभूत्काटुका।
तपरःकिंराकाआपिकिंकारकःमामकनरकयोरुपसंख्यानंमामिकानरान्कायतीतिनरिकात्यकत्यपोश्वादक्षिणात्यिकाइहत्यिका।
नयासयोः।७।३।४५॥यत्नदोरस्यैत्रस्यात्तयकासकायकोतकोत्यकनश्वनिषेधः। अधित्यकाउपत्यकाआशिषिउनश्चना।जीवकाभ
वकाउत्तरपदलोपेना।देवदत्तिकादेवकाक्षिपकादीनाञ्चा। क्षिपकाध्रुवकाकन्यकाचटकातारकाज्योतिषि। अन्यत्रतारिकाव
र्णिकातान्तेवाअन्यत्रवर्णिकावर्त्तिकाशकुनौप्राचां। उदिचान्वृत्तिकाअष्टकायितेदेवत्ये। अष्टिकान्या।सूतकाप्रत्रिकाचन्द्रिकाणा
मेवितिवक्तव्यं। इहवाअइतिछेदःकात्पूर्वस्यवाऽकारादेशइत्यर्थः।तेनप्रत्रिकाशब्देऽनइवर्णीस्वयम्भेऽकारः। अन्यत्रेत्त्ववाधनार्थमकारस्ये
वयम्भेऽकारः।सूतिका।सूतकेत्यादि॥ ‹‹ कारस्यैकारःस्यादापिपरतइति।यदिहआयीतिककारविशेषणंस्यात्तर्हिरथकट्येत्यादावतिप्रसंगः।व्यव

हितस्यापिपरत्वानपायात्।नचनिर्दिष्टपरिभाषयानिस्तारः। अनुवादेपरिभाषाणामनुपस्थितेः।नचापीत्यस्याकारविशेषणात्वेपितद्दोषतादवस्थ्यमितिवाच्यं
अनुवादेपरिभाषाणामित्यस्यानूद्यमानविशेषणेषित्यर्थाभ्युपगमात्।काकात्पूर्वस्यातइदित्यत्रहिअतइत्यनूद्येत्वविधानादनुवाद्यत्वमेवातइत्यस्यनतुअनूद्यमा
नविशेषणात्वं।काकादित्यस्यत्वनूद्यमानविशेषणत्वंस्यादेवेतिनतत्रनिर्दिष्टपरिभाषोपतिष्ठतेइतिवैषम्यात्॥ ॥ ॥ ॥

वर्तयतीतिवर्तिका। शकुनावेववाच्येऽयंविकल्पः। अन्यत्रतुनित्यमेवेत्वमितिवोध्यं। ऋक्षेतिपितरश्चताः देवताश्चपितृदेवताः। तदर्थंकर्मपितृदेवत्यंऋक्षेवं
तांतात्तदर्थ्ययत् ऋक्षेतिवाह्मणायसंज्ञासाऋक्षा। ऋक्षशिभ्योतकन्। ऋक्षिकान्येति। ऋक्षेपरिमाणमस्याःसंख्यायाऋतिशदंतायाः कन्। ऋतकेति। ऋतशब्दा
त्स्वार्थेकन्। वृंदमस्यास्तीतिमत्वर्थी। शृंगवृंदाभ्यामित्यारकन्। देवतावाचिवृंदारकशब्दस्यपुंल्लिंगत्वेपिरूपिमुख्यवाचिनोःस्त्रीलिंगत्वसंभवत्येवा। अतएव
त्रिषूत्तरेरत्युपक्रम्यवृंदारकोरूपिमुख्यावित्यमरेणोक्तं। १ उदीचांयकोपूर्वीयस्याःसाऽर्थेगतेस्त्रीत्वमाकारेऽरोप्ययकपूर्वीयाऽतिस्त्रीलिंगनिर्देशस्ते
नस्त्रीप्रत्ययोलभ्यतऽत्याहास्त्रीप्रत्ययाकारस्येति। अत्रनयास्योरित्येतेनेतिवर्त्तते। यकपूर्वस्यस्त्रीप्रत्ययाकारस्यस्थानेयाकारस्तास्यकात्पूर्वस्योदीचां
मतेऽत्वंनेत्यर्थः। एवंस्थितेफलितमाहाऽह्वास्यादिति। एवमग्रेप्यूह्यं। षष्ठीस्थानेयोगेत्यनेनेवलभ्येसूत्रेस्थानग्रहणमनूद्यमानविशेषणोपपरिभाषा
नोपतिष्ठतऽतिज्ञापनार्थं। फलंतुवृद्धसंज्ञायामिक्यरिभाषानुपस्थानाच्छालीयादिसिद्धिः। यदितुतत्रैकपरिभाषोपतिष्ठेततदाश्रीयगवीयऽत्यादावेववृ
द्धाच्छः स्यात्नतुशालीयोमालीयऽत्यादौ। तत्रत्याकारवृद्धेरिकस्थानिकत्वाभावात्। तथाऽतोगुणेऽत्यत्रैकपरिभाषोपस्थितौएधेधेयजेऽत्यादावेव
पररूपंस्यात्। टितआत्मनेपदानामिति टएत्वेकृतेइकस्थानिकत्वादेकारगुणस्यभवतिपचेतीत्यादौतुनस्यात्। तत्रैकस्थानिकत्वाभावादकारगुणस्ये
त्यपिवोध्यं। नव्याश्चवृद्धाच्छ्वाधित्वाऽण्टगयनादिभ्यऽत्यणप्रत्ययोयथास्यादित्येतदर्थंमृगयनादिगणोव्याकरणशब्दःपठ्यतेायच्चनूद्यमानविशे
षणोपपरिभाषाउपतिष्ठेरन्नातहितत्पठनंव्यर्थंस्यात्। आकारवृद्धेरिकस्थानिकत्वाभावेनवृद्धसंज्ञायाअभावात् ऊस्याप्रवृत्तेः। तथाचतस्मादेवपाठादुक्ता
र्थज्ञापनसंभवेस्थानेयग्रहणमिहस्पष्टार्थमित्याहुः। सांकाश्येकेतिसंकाशेननिवृत्तंनगरंसांकाश्यंवृद्धाच्छ्रवणादिसूत्रेणसंकाशादिभ्योणेयः। ततोभवार्थेयन्न
पधाहुच्छ्राऽकादेशः। सचसांकाश्यभवास्त्रियमाहेति। तदकारस्यापिवैकल्पिकमित्वंस्यात्। तस्मादतेरत्युक्तौ। अत्रनदंति। यस्यायमकारोनाकारस्थानिकः ए
वंस्त्रीप्रत्ययस्थानिकोपिनेतिज्ञापनंविकल्पमेतत्। अकेतिसमुदायस्यस्त्रीवाचकउञ्स्थानिकत्वेप्यकारमात्रस्यातथात्वात्। तस्मादतइतिस्पष्टार्थमेवेति। शुभं
यादति। अन्येभ्योपि दृश्यतइतिविच्। शुभमितिमांतोनिपातः। सुनयिकेति। सुशुनयोयस्याः सुनयातत्तः कः। कोरुहस्वः। एवंसुकुयाकोयः ॥ ॥

प्राप्तनिषेधोयमारभ्यते नियन्तद्योरुपलक्षणमित्याशयेनाह यन्तद्योरिति यकारककोतीत्यादाद्यत्वेऽपास्तरूपस्याविवक्षायांफलमाह यकीतकामि
तीत्यादि यद्यपि नयन्तद्योरित्येवसूत्रयितुमुचितंतथापि संन्निपातपरिभाषायाश्चनित्यत्वज्ञापनार्थंनयासयोरित्युक्तामित्याहुः वस्तुतस्तुनयन्तद्योरित्युक्तोप्यनित्यत्वं
सिध्यत्येव॥ अन्यथा अनयोरकारस्याप्यरत्वंदुर्लभमितिकिमनेननिषेधेनेतिचेत्यकन्श्चनिषेधइतिनन्वमृदस्तिकन्निति वत् प्रक्रियालाघवापत्तिकन्निति व
त्तव्येत्यकन्नित्यकारनिर्देशसामर्थ्यादित्याभावेसिद्धेकिमनेननिषेधवचनेनामैवंपंचभिरुपत्यकामिःक्रीतःपंचोपत्यकरत्यादौतसितस्तुकिस्त्रीप्रत्ययस्यापिलु
किअकारस्यश्रवणार्थत्वान्नस्यात्यिकन्नित्युक्तेहिपंचोपत्यिकरतिस्यात्इष्यतेतुपंचोपत्यकरतितस्मादावश्यकमेवनिषेधवचनंमृदस्तिकन्नित्यत्रापिरकारोश्रा
रणंतद्धितलुकिश्रवणार्थंनन्वप्रक्रियालाघवार्थं॥ अन्यथापंचभिःमृत्तिकाभिःक्रीतरत्याहीदेतिठकोश्रध्यर्द्धेतिलुकिकृतेलुप्तद्धितलुकीतिटापोलुकिनि
मित्ताभावात् प्रत्ययस्यादितीत्वंनस्यात्पंचमृत्तिकरत्यत्रानचलुकःप्रागेवश्रुतरंगत्वात् प्रत्ययस्यादितीत्वंसिध्यत्येवेतिवाच्यं॥ श्रुतरंगानपिविधीन् बहिरं
गोलुक्बाधतइतिश्रभ्युपगमात्॥ अतएवसनीसंसतइत्यादौनलोपाभावःसिद्ध्यतिपंचभिःखट्वाभिःक्रीतःपंचखट्वइत्यादौटापासहएकादेशोपिनभवति॥
अन्यथाएकादेशस्यादिवद्भावाट्टापयहणेनयहणाच्चलुप्तद्धितलुकी त्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्यलुकिकृतेश्रकारस्यश्रवणंनस्यात्॥ एतच्चभाष्यकैयटयोःस्प
ष्टं॥ उपत्यकेति॥ उपाधिभ्यांत्यकन्नासन्नारूढयोः॥ आशिषीति॥ आशीरर्थेविहितस्यउनप्रत्ययस्यातइत्वेनभवतीतिवक्तव्यमित्यर्थः॥ जीवकाभवकेति॥ जीव
तादित्यर्थेजीवतिभवतिभ्यामाशिषिउनतस्याकादेशेटापिदेवकेतिदेवदत्तशब्दात्स्वार्थिकः कां॥ अनजादौविभाषालोपोवक्तव्यइतिप्रागिवीयेषुवक्ष्य
माणात्तद्धितीयादचऊर्ध्वस्यदत्तशब्दस्यलोपः॥ देवदत्तिकाशब्दस्योपन्यासस्तुदत्तलोपमभिव्यक्तंतद्भावेइत्वनिषेधाभावंचदर्शयितुं॥ क्षिपकादीनांचे
तिनेत्यनुषज्यतेक्षिपकेत्यादि॥ क्षिपेरिगुपधलक्षणाकः॥ एवंध्रुवस्थैर्येत्यस्मादपिकः॥ यद्वाध्रुवतिस्थैर्येधोः॥ पचाद्यच्॥ कुटादित्वाङ्ङित्त्वेनगुणाभावे
तिनेत्यनुषज्यतेक्षिपकेत्यादि॥ क्षिपेरिगुपधलक्षणाकः॥ एवंध्रुवस्थैर्येत्यस्मादपिकः॥ यद्वाध्रुवतिस्थैर्येधोः॥ पचाद्यच्॥ कुटादित्वाङ्ङित्त्वेनगुणाभावे
उवङादेशेटभेदने॥ पचाद्यच्॥ ततनष्टाप्॥ श्रज्ञातादौकःकेणइतिह्रस्वः॥ पुनष्टाप्॥ तरतेर्णुल्॥ श्रकादेशः॥ नक्षत्रेनेवकनीनिकाचज्योतिःवर्णीकेतिप्रावारवि
शेषेवर्णीवर्णक्रियाविस्मारणवचनेवितिचौणादिकात्एवुल्॥ तंतनीविकारःस्तोतवे॥ अन्यत्रवर्णीकेतिग्रंथविशेषस्यव्याख्यास्तोत्रकर्त्रीच॥ वर्तकेति॥

ख्यादेवङीविति वक्ष्यते। अन्येतु ढादय एव प्रत्ययाः ठिदिति तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणोक्तेर्नटित्यत्र प्रातिपदिकं ढाद्यन्तं चयत्प्रातिपदिकमित्यर्थः। टित्वं तु प्रातिपदिकस्य कुचित्प्रत्ययस्य कुत्रचित्स्वतः कुचित्प्रकृतिस्थं भवत्यवयवधर्मस्य समुदाये उपचारात्तत्र आद्यस्योदाहरणं कुरुचरीति। द्वितीयस्योदाहरणं नदङिति। पचादिषु टितोऽस्यागतत्वात्तत एव टित्वात्तीर्यते तु भेटश्छित्वात्स्त्रीत्वं यीतिकृदन्तेऽवदाहरिष्यतीत्याहुः। कुरुचरीति। कुरुषु चरतीत्यधिकरणोपपदे चरेष्टेति कर्तरि टिः। उपसर्जनत्वान्नेह। तिचहवः कुरुचराः यस्यां सावङ्कुरुचरेति बहुव्रीहिरन्यपदार्थप्रधानस्तथा च टिदन्तस्योपसर्जनत्वान्ङीत्रित्यर्थः। वक्ष्यमाणेति। ब्रूञोलृटि लृटः सद्वेतिणनच्। ब्रुवो वचिरिति वच्यादेशः। वचपरिभाषणोरत्यस्मात्कर्मणि वाल्लृटः शानच्। अस्यतासीति स्यः। कुत्वषत्वे श्नानेमुगिति मुग्। टित्वाद्ङीत्वाच्चेति। स्यानिवङ्भावेनेत्यर्थः। नचाल्विधित्वात्कथमिह स्यानिवङ्भावः शंक्यानल्यपीति ज्ञापकादनुबन्धकार्येषु नल्विधाविति निषेधस्याप्रवृत्तेः। अत एव वरमाणामित्यादौ परत्वात् ङेरमिरुक्तेस्यानिवत्भावेनामोडित्वाद्याडापरत्वियाडागमः सिध्यति। ज्ञापकान्नभवतीति। लिङ्देशपरस्मैपदानां स्यानिवङ्भावेनेवडित्वलाभात्तदागमस्य यासुटोरिति त्वव्यर्थसत्त्वाश्रयानुबन्धकार्यमादेशानांनेति सामान्यतो ज्ञापयतीति भावः। पिचडित्त्रेत्यदादिगणोक्तस्यमाणात्त्रादिषु पदेशिकेन पित्त्वेनातिदेशिकं डित्त्वं वाध्यतेरतियासुटोडित्त्वस्यैवेय्यर्थ्यभावान्नतत्ज्ञापयतीति शंकमानं प्रत्याह। श्नःशानचः शित्त्वेनेत्यादि। सोपर्णीयेति। कद्रूश्चवैसुपर्णीरतिश्रुतिः। सुपर्णीश्चाद्यपत्न्यर्थस्त्रीभ्यो ढक्। आयनेयीत्येयादेशः। नन्वत्रनिरनुबन्धपरिभाषयाशिलायाढः घश्चतत्रसाधुरित्यपिकारेसभायायः ढश्छन्दसीतिविहितस्तयोरेवढग्रहणेनभवितव्यंनतु ढकः। सत्यंशिलाया ढस्यस्वभावान्नपुंसकएवप्रवृत्तेः स्त्रियामसंभवात्सभाया ढस्यचसभेयीतिस्त्रियांङीरसिप्रयोगदर्शनादन्यस्यहिनिरनुबन्धस्यासंभवादगत्यासानुबन्धकोगृह्यते। ऐंद्रीति। इंद्रोदेवतास्याः साऽस्यदेवतेत्यणा इंद्रस्येयमितिवाविग्रहस्तस्येदमित्यणा। अत्रच्याचक्षतेलुगित्यग्रहणेगतिकारकपूर्वस्येत्यस्याप्रवृत्यभावेपि अस्मत्तस्यप्रातिपदिकविशेषणात्तदंतात्तमपि गृह्यतइतिकुंभकारशब्दान्ङीप्स्यादेवात्रस्नुवाकारशब्दादेवङीप्। तथापिकुंभकारीतितपंसिस्त्रियेवानचकारशब्दान्ङीपितदंतात्स्त्रीभ्योढगितिढक्प्रत्ययेकौंभकारेयोनसिध्येदितिवाच्यं। अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमाभावात्तस्मिन्ङापिनियमाभावेकारीशब्दौक्तदाचित्ढकिकुंभकारेयइतिरूपंस्यादितिशंक्यं। असमर्थः पद विधिरितिवक्ष्यमाणेनासमर्थीतद्धितानुत्पत्तेरिति मनोरमायां। तद्ग्रहसूत्रेअनेकेवानंपतत्रअनुपसर्जनमराया॥ १०४

भस्त्रैवेतिवैकल्पिकमित्वमितिकेषांचित्व्याख्यानेनादर्तव्यमितिभावः।वस्तुतोहंसतनाविति श्लोकेकेचिकायामितिप्रयोगोऽसाधुरेव।आत्मीयायांस्वशब्दस्यसर्वे
नामत्वात्स्याडागमप्रवृत्तेरितिनव्याः।प्रत्युदाहरणानिउक्तानिउदाहरणान्याह।निर्भस्त्रिकेत्यादि।निष्क्रांताभस्त्रायाःनिर्भस्त्रानिरादयश्चांताद्यर्थेपंचम्येतिस
मासः।उपसर्जनह्रस्वइष्यतेततोऽस्त्रातादीकः।केषांइतिह्रस्वःपुनष्टाप्सूत्रेणेतिविवक्षितनिर्देशोविवक्षितविषयोनत्वयास्योरितिवद्यत्रलक्षणमित्यभिप्रे

२ भस्त्रैषाजाताद्वास्वानञ्पूर्वाणामपि।७।३।४७।स्त्रियन्तेलुप्तषष्ठीकम्पदंएषामतद्वास्यात्।तदन्तविधिनैवसिद्धेनञ्पूर्वाणामयीतिस्प
ष्टार्थंभस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थं।अन्यस्यतूत्तरसूत्रेणसिद्धं।एषाद्वाएतयोस्तुसपूर्वयोर्नैत्वं।अनुत्तरपदेत्रिनीभिभक्तिमाश्रित्याऽसुपरतिनि
षेधात्।अनेयका।परमेषका।अद्वको।परमद्वकोस्वशब्दग्रहणंसंज्ञोपसर्जनार्थं।इहहिआतःस्थानेऽत्यनुवृत्तंस्वशब्दस्यातोविशेषणंन
तुद्वैषयोरसम्भवात्।नाप्यन्येषामव्यभिचारात्स्वशब्दस्तूपसर्जनमात्मीयवाची अकृजहेः।अर्थान्तरेतुनस्त्री।संज्ञोपसर्जनीभूतस्तुकृ
त्प्रत्ययान्तत्वाद्भवत्युदाहरणं।एवञ्चात्मीयायांस्विका।परमस्विकेतिनित्यमेवेत्व।निर्भस्विका।निर्भस्त्रका।एषका।एषिका।ऋतषत्वनि
र्देशान्नेहविकल्पः।एतिको।एतिकाः।अजका।अजिका।ऋका।ऋिका।द्विको।द्वकोनिःस्विका।निःस्वका।अभाषितपुंस्काच्च।७।३।४८।एत
स्माद्धिहितस्यातःस्थानेऽतद्वास्यात्।गङ्गका।गङ्गिका।वहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वाततोविहितस्यनित्यं।अज्ञाताऽखड्वा।अखड्विका।शेषि
केकपितुविकल्प्यएव।आदाचार्याणां।७।३।४९।पूर्वसूत्रविषयेऽद्वास्यात्।गङ्गाका।उक्तापुंस्कात्तुशुभ्रिका।अनुपसर्जनात्।४।१।१४॥
अधिकारोऽयंयूनस्तिरित्यभिव्याप्य।अयमेवस्त्रीप्रत्ययेषुतदन्तविधिंज्ञापयति॥ ९९ त्याहाऽक्तषत्वनिर्देशादितिऽहअज्ञातेतिस्त्रीलिंगनिर्देशाद्ज्ञा

दयःस्त्री लिंगाएवपृत्त्यर्थतेतेनेहविकल्पोनाशुभ्रोऽजोयस्याःशुभ्राजिकाजानातीतिज्ञःऽज्ञयधेतिकः।प्रियोज्ञोयस्याःसाप्रियज्ञिकेतिनिःस्वकेतिनिष्क्रांतेतिवि
ग्रहेनत्विहस्विकस्याःनिष्क्रांतेतितथात्वेत्युपसर्जनेपिनिस्विकेत्येकमेवरूपंस्यात्।भ्रातःस्थानिकाकारस्यहुर्लभत्वेनप्रकृतसूत्रविषयत्वात्।अभाषितादितिनि
त्यस्त्रीलिंगादित्यर्थः।विहितविशेषणतयाव्याख्यानस्यफलमाह।वहुव्रीहेरितिततोविहितस्यनित्यमिति। अविद्यमानाखड्वायस्याःसाअखड्वेत्यत्रशेषाद्विभाषेतिसमा

भस्त्रैषेतिवैकल्पिकमित्वमितिकेचित्व्याख्यानेनादर्तव्यमितिभावः।वस्तुतोऽसंज्ञतनाविति स्त्रीकेत्विकायामितिप्रयोगोऽसाधुरेव।आत्मीयायांस्वशब्दस्यसर्व
नामत्वात्स्याडागमप्रवृत्तेरितिनव्याः।प्रत्युदाहरणानिउक्तानिउदाहरणान्याह।निर्भस्त्रिकेत्यादि।निष्क्रांताभस्त्रायाःनिर्भस्त्रानिरादयःक्रांताद्यर्थेपंचम्यतिस
मासः।उपसर्जनह्रस्वस्यापवादोऽकः।केराऽतिह्रस्वः।उनष्टापःसूत्रेणेतिविकृतनिर्देशोविवक्षितविषयोनत्वयासयोरितिवद्गपलक्षणमित्यभिप्रे

त्याह।अतएवसूत्रेऽजाग्रहणमुपसर्जनाद्यर्थं।अन्यथाऽतन्त्रसूत्रेणसिद्धं।एषाह्यतयोस्सुसदृक्षयोर्नेत्वं।अन्तश्चेतिनीमिभक्तिमाश्रित्याऽसुपऽतिनि
र्देशान्नेहविकल्प्यः।एतिकोएतिकाः।अजकाअजिकाऽजकाऽस्त्रिकाऽद्विकोऽद्वकोनिःस्विकानिःस्वकाः।अभाषितपुंस्काच्च।७।३।४८।।एत
स्माद्धितस्यातःस्यानेऽतऽद्वास्यात्।गङ्गकाः।गङ्गिकाः।वहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वाततोविहितस्यनित्यं।अज्ञाताअखड्वाअखड्विकाशेषि
केकपितुविकल्प्यएव।।आदाचार्य्याणां।७।३।४९।।पूर्वसूत्रविषयेआद्यास्यात्।गङ्गाकाः।उक्तापुंस्कात्तुशुभ्रिकाअनुपसर्जनात्।४।१।१४।।
अधिकारोऽयंयूनस्तिरित्यभिव्याप्य।।अयमेवस्त्रीप्रत्ययेषुतदन्तविधिंज्ञापयति।। ९९ त्याह।अतएवसूत्रेऽजाग्रहणमुपसर्जनाद्यर्थं।अन्यथाऽतन्त्रसूत्रेणसिद्धं।एषाह्यतयोर्नेत्वं।अन्तश्चेतिनीमिभक्तिमाश्रित्याऽसुपऽतिनि

दयःस्त्री लिंगाएवगृह्यंतेतेनेहविकल्पोनाशुभ्रोऽजोयस्याःशुभ्राजिकाजानातीतिज्ञःऽजुपधेतिकः।प्रियोज्ञोयस्याःसाप्रियज्ञिकेति।निःस्वकेति।तस्याःनिष्क्रांतेतिवि
ग्रहेनत्विहस्त्रिकस्याःनिष्क्रांतेतितथात्वेत्युपसर्जनेपिनिस्त्रिकेत्येकमेवरूपंस्यात्।आतःस्यानिकाकारस्यदुर्लभत्वेनप्रकृतसूत्रविषयत्वात्।अभाषितादितिनि
त्यस्त्रीलिंगादित्यर्थः।विहितविशेषणतयाव्याख्यानस्यफलमाह।वहुव्रीहेरितितातोविहितस्यनित्यमिति।अविद्यमानाखड्वायस्याःसाअखड्वेत्यत्रशेषाद्विभाषेतिस

स्याः सा२ भस्त्रेषा।लुप्तषष्ठीकमिति।केचिदिहस्वाइतिछित्वाषष्ठ्याः स्थानेसौत्रत्वाद्ध्यत्ययेनजसिति व्याचक्षते।प्रत्ययस्यादित्यतोनुवर्तनादाह।अतइह्यास्यादिति॥
ननु॥नञ्पूर्वाणामपीत्यपिशब्देनकेवलानांसंग्रहःकिंयतेनतुनञ्भिन्नस्त्रीणामपि।तथाचनिर्भस्त्रिकेत्यादिनसिध्येदतस्तदंतविधिरवश्यकइत्याशयेनाह।
तदंतविधिनेवेत्यादिश्लोकमागत्यादितिभावः।एवंचनञ्स्त्रीणामित्यस्यनियमार्थत्वशंकानिरस्तानिर्भस्त्रिकेत्यादावव्याप्तिप्रसंगात्।अन्यस्यत्विति।अनुपसर्ज
नस्यत्वभाषितपुंस्काच्चेत्यनेनसिद्धमित्यर्थः।एतयोस्त्रिति।भस्त्राजाक्षास्वानांतुसस्त्रीणामपिस्त्वंभवत्येवातत्रटापःपरत्वेनसुपःपरत्वाभावादसुपरतिनिषे
धाप्रवृत्तेरितिभावः।सस्त्रैयोरिति।स्त्रीत्वयवसहितयोर्विद्यमानस्त्रैपदयोरितियावत्।अंतवर्तिनीमित्यादिनासुएतस्यसुरितिस्थितेअकचिश्नुतेअकचःप्रागेव
वानञ्तत्पुरुषेश्नुतेअंतरंगानपीतिन्यायेनत्यदाद्यत्वेपररूपेचश्नुतेततश्टापासचआद्यसु
पः।पररतिभावः।अनेषकेति।अज्ञाताएषाएषकानएषकाअनेषका।अज्ञाताअनेषाअनेषकेतिवालौकिकविग्रहोत्रबोध्यः।एवमग्रेप्यूह्यास्वशब्दस्या
तोविशेषणमिति॥यद्यपिहरदत्तग्रंथेअत्रातःस्थानइत्येतत्स्वशब्दस्यविशेषणमित्युक्तं तथापितत्रस्वशब्देत्यनंतरमतइतिविशेषोबोध्य इतिभावः।
अर्थीतरेत्विति।आत्मज्ञातिधनेष्वित्यर्थः।नित्यमेवेति।सिकेत्यादावकचिश्नुतेअतःस्थानिकोअकारोदुर्लभइतिप्रकृतसूत्रस्याविषयत्वात्तत्ययस्यादि
तिनित्येत्वप्रवृत्तेः।एवंचहंसंतनोसन्निहितेचरंतंमुनेर्मनोवृत्तिरित्यस्यकाणामिति श्रीहर्षश्लोके॥ ※ ॥ ॥ ॥

वृत्तिकृतात्रत्यंरच्युनग्रहणंसूत्रेप्रक्षिप्यकारएल्युनामितिपठितं तच्चभाष्यविरुद्धमित्युत्तरत्रस्फुटीभविष्यति।स्त्रैणीपौंस्नीतिस्त्रीपुंसाभ्यामितिनञ्स्नञौशक्तिकीतिशक्तिःप्रहरणमस्याःशक्तियष्ट्योरीकक्।आढ्यंकरणीतिआढ्यःक्रियतेअनयेत्यर्थेआढ्यसुभगेत्यादिनाकृत्रःख्युनाम्युचोरित्यनादेशः।अरुर्द्विषदितिमुम्।तरुणीतलुनीतितरुणातलुनयोर्गौणादिषुपाठात्ङीष्ङीषोःपर्यायोवोध्यःस्वरेविशेषःकृदारिभ्यउरन्त्रोरश्लोवेतितरुणातलुनयोरुरन्प्रत्ययांतत्वेननित्वादाद्युदात्तताऽसैवङीपिङीवित्यंतोदात्ततेति॥ॐ॥ यञश्चायोगविभागउत्तरार्थः।प्राचांष्फस्तद्धितइत्यत्रयञएवानुवृत्तिर्येयास्यात्।हलस्तद्धितस्याहलन्तिपंचमीयस्येतिचेतिसूत्रादीनीत्यनुवर्ततेतानस्तद्धितइत्यतस्तद्धितइतिनानुवर्तिष्यतेआपत्यस्यचेयञन्तरसूत्रेपुनस्तद्धितग्रहणान्नदाह।हलउत्तरस्येत्यादितद्धितइत्यनुवृत्तौत्विहापिस्यात्।सांकाश्यकः।कांपिल्यकः।सांकाशादिभ्योण्यःततोधन्वयोपधादितिवुञ्।उपधाभूतस्येतिकिंप्रत्ययउपधायाइत्यनुवर्ततेतदितिभावः।ननुय

यञश्चाऽ४।१।१८॥यञन्तात्स्त्रियाङीप्स्यात्।अकारलोपेकृतेहलस्तद्धितस्याऽ४।१।१५॥हलउत्तरस्यतद्धितयकारस्योपधाभूतस्यलोपस्स्यादितिपरेगार्गी।अनपत्याधिकारस्यान्नङीपाह्रीपेभवाद्रैप्या।अधिकारग्रहणान्नेहदेवस्याऽपत्यन्दैव्या।देवाद्यञञाविति।हियञ्प्राग्दीव्यतीयोनत्वपत्याधिकारपठितः॥प्राचांष्फस्तद्धितः।४।१।१७॥यञन्नात्ष्फोवास्यात्स्त्रियांसचतद्धितः॥

यंकारस्यईकारपरत्वमस्त्वेवकिमुपधाग्रहणानुवृत्त्या।नचअचोपस्यस्यानिवद्भावः।यलोपेतन्निषेधात्।अत्राहुःयलोपेकर्तव्येअचोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादुपधाग्रहणाच्चवृत्तिरस्युपगंतव्येति।अन्येत्वाहुःस्त्रारंभसामर्थ्यादचोपस्यासिद्धत्वेनभवतितथाचोपधाग्रहणंविनापिनात्रक्षतिः।एवंचसूर्येतिष्येतिसूत्रेपुपधाग्रहणंत्यक्तुंशक्यमुक्तयुक्तेरितिगार्गीति।गोत्रप्रत्ययांतस्यजातित्वेपियोपधत्वादत्रजातेरितिङीप्नभवति।तथाचाद्युदात्तमेवेदंगदंअनपत्याधिकारेतियद्यपि।पत्यग्रहणंकर्तव्यमित्येववार्तिककृतापिअपत्याधिकारविहितपरंतत्तादृशंअगर्गादियञेचनतुदेवाद्यमानस्यअपत्याधिकारात्॥प्रागेवपाठात्।अतएवभाष्यकृताप्यत्रकञ्कारपोऽञञश्चेतिगर्गादिभ्योयञित्यत्राऽञञइतिचञ्कारःप्रश्लिष्टःस्वंयञयाश्चेतिसूत्रेपियस्कादिभ्योगोत्रेअपत्रोश्चेत्यकारःप्रश्लिष्टः।एतच्चमनोरमाग्रंथानुरोधेनोक्तं।नच्यालुञ्अधिकारग्रहणमिहानर्थकंयथाश्रुतवार्तिकेनेवङीपिभवाद्रैप्येतिरूपसिद्धेः।नचदेवस्यापत्यंस्त्रीदैव्येतिरूपासिद्धिः

कारस्तदंताद्दितिव्याख्यानान्नेह। आपिशलमधीतेऽआपिशलाद्ब्राह्मणीति। अत्रहिप्रोक्तार्थयोगाश्रूयमाणास्सउपसर्जनंनायंतुप्रधानोऽप्यर्थेत्रणाप्रोक्ताद्युगितिसलुप्तः।
वर्णप्राधान्यान्न प्रत्ययलक्षणमतष्टाबेवभवतीतिस्थितंनन्वेवमापिशलेतिरूपसिध्यर्थेऽनुपसर्जनग्रहणस्यावश्यकत्वेनसामर्थ्योपक्षयात्कथमेतत्स्यादंतवि
धित्तापकतेतिचेदत्राहुः।स्वरितत्वप्रतिज्ञयाऽधिकारोयमित्यधिकारत्वान्नत्रयणाद्नुपसर्जनग्रहणस्यज्ञापकत्वंसंभवत्येवेति।औत्सीतिऽउत्संभवाउत्सादिभ्योऽ
न् नन्वनेनैवसिद्धेशार्ङ्गरवाद्यञ्नञ्त्यत्रात्रग्रहणंव्यर्थोऽअत्रेतस्माद्युदात्तत्वेनङीष्प्रतीतेः।स्वरेविशेषाभावात्।।मैवंऽउत्सस्यापत्यंस्त्रीऽौत्सीत्यत्रऽअनंतलक्षणोङीषेवा
त् नन्वनेनैवसिद्धेशार्ङ्गरवाद्यञ्नञ्त्यत्रात्रग्रहणंव्यर्थोऽअत्रेतस्माद्युदात्तत्वेनङीष्प्रतीतेः।स्वरेविशेषाभावात्।।मैवंऽउत्सस्यापत्यंस्त्रीऽौत्सीत्यत्रऽअनंतलक्षणोङीषेवा
धित्वापरत्वाज्ज्ञातिलक्षणोङीविप्राप्नेतद्बाधनार्थेतस्यावश्यकत्वात्।।नचैवंशार्ङ्गरवाद्यञ्नञ्त्यत्रङीनासिद्धमिदंरूपमित्यञ्ग्रहणमिहनकर्तव्यमितिवाच्यं।तत्रजाते
रित्यनुवृत्तेः।अन्यथाशार्ङ्गरवस्यस्त्रीशार्ङ्गरवीऽौत्सस्यस्त्रीऽौत्सीत्यादौपुंयोगेपियरत्वान्ङीनस्यान्नतुङीषोऽस्यतेतुपुंयोगेङीषेवातस्मात् भवाद्यर्थस्यजातित्वेनाप
रिभाषणाङ्गवाद्यर्थङीवर्थमिहाप्यञ्ग्रहणमावश्यकमेवेतिदिक्।।ऊरुद्वयमितिमात्रेचश्वकारेणप्रत्याहारेगृह्यतेतदादघ्नमात्रञ्ग्रहणमिहाकर्त्तृशंकायांपंचत्तयीति।पंचत्रवयवाऽस्याः संख्यायाऽवयवेतयप्।आक्षिकी
न्निितिवद्वयसञ्जितिमात्रचश्वकारेणप्रत्याहारेगृह्यतेतदादघ्नमात्रञ्ग्रहणमिहाकर्त्तृशंकायांपंचत्तयीति।पंचत्रवयवाऽस्याः संख्यायाऽवयवेतयप्।आक्षिकी
तिातेनदीव्यतीतिठक्।लावणिकीतिलवणंपण्यमस्याःलवणाट्ठञ्ठक्ठञौर्भदेनोपादानेऽन्निवृत्त्यर्थौ।तेनेहनदंडोऽस्यस्याः दंडिका।अतइनीतिठन्।अ
तएवञ्जिठणोयिनङीपाकाशिषुभवाकाशिकाकाश्यादिभ्यष्ठञ्जिठौयादृशीतित्यदादिषुदृशइतिकञ्।आसवेनाम्नस्त्याकारःऽत्वरीति।एतितच्छीलाऽरण्
नशञ्जिसर्तिभ्यः क्वरपूहस्यपितिकृतिकृत्।क्वरपोव्यत्ययानुवंधोपादानंस्यष्टार्थं।एकेनैववरचोव्याकृतिसिद्धेः।विन्यस्तमंगलमहौषधिरीश्वरापारतिभार
विः।तत्रस्थेशभासेतिवरच्।ईश्वरीतिनुत्रेधापुंयोगलक्षणोङीष्यंतोदात्तमेकंऽईच्चोपधायाऽन्यत्तुवृतौ।अश्नोतेरशुकर्मणिवरडित्योर्णादिकेवरटिटित्वान्ङीपि
मध्योदात्तमपरंऽईशः क्वनिपिवनिपिवाडीत्रयोरादुदात्तमन्यत्।।तच्छीलिकेति।अर्यंभावः।शीलेऊत्रादिभ्योणऽतिर्णोणस्तस्मिन्नराकार्यं भवतिकार्मस्ताच्छी
मध्योदात्तमपरंऽईशः क्वनिपिवनिपिवाडीत्रयोरादुदात्तमन्यत्।।तच्छीलिकेति।अर्यंभावः।शीलेऊत्रादिभ्योणऽतिर्णोणस्तस्मिन्नराकार्यं भवतिकार्मस्ताच्छी
त्यऽतिज्ञापकात्।।तच्चहि।अन्नित्यणिविहितंप्रकृतिभावंबाधितुंटिलोपोनिपात्यतेयदितुणप्रत्ययेऽणकार्यंनस्यात्।।तर्हिकिंतेनतच्छीलिकेएवञ्णकार्यज्ञापनान्नेह
त्यऽतिज्ञापकात्।।तच्चहि।अन्नित्यणिविहितंप्रकृतिभावंबाधितुंटिलोपोनिपात्यतेयदितुणप्रत्ययेऽणकार्यंनस्यात्।।तर्हिकिंतेनतच्छीलिकेएवञ्णकार्यज्ञापनान्नेह
दंडःप्रहरणमस्यांक्रीडायांऽदंडा।तदस्यांप्रहरणमितिणः।ऊत्रादिभ्योऽणित्येवसूत्रमस्तुकिमनयाकुरुष्वेतितुवहवः।चौरेति।चुरशीलमस्याः।नञ्स्तञ्

॥ ॥

घञादिषुनुचजोःकुधिरण्यतोरित्यादिनिर्देशेनरुत्संज्ञ यामाव्यमित्यादेशाभावःशमेढेःशंढरित्येवमादीनामेतेऽआदेशानभवंतिउणादयोबहुलमितिबहुलवचनादिति दिक्शब्दमादितिफाऽआयनाढाण्यास्वारैनाञ्छरैण्यघाऽरण्यारत्यर्थंःस्त्रियामेव स्फप्रत्ययविधानादत्रस्त्रीत्वेनस्यादित्याशंक्याह।यत्तसामर्थ्यादितिएकमेवस्त्रीत्वमुभा भ्योऽप्युच्यतइतिभावःसर्वत्रयहणमुत्तरसूत्रादिहापकृष्यतेवाधकवाधनार्थंतेनाऽत्याचेतिवक्ष्यमाणोपरमपिचापंवाधित्वाप्राचांमतेऽआवश्यकत्वाद्यथाऽप्रत्ययविधिस्तूदीचांमतेशवकाशत्वात्।आवश्यायनीएवंसाऽत्रऽआविषयेपिप्राचांप्यएवशार्कराक्ष्यायणीतियथा।सर्वत्रसर्वेषांमतऽत्यर्थंसूत्रेतत्फलितमाहानित्यंष्फःस्यादिति।ननुवारंवारमसामर्थ्यान्नित्यत्वेसिद्धेसर्वत्रयहणंव्यर्थमितिचेदत्राहुः।पूर्वसूत्रेवाधकवाधनोपयुक्तस्यतस्येहस्यशास्त्रार्थमभ्युपगमान्नवैव्यर्थ्यमितियत्रऽत्यनुवर्तनादा हायनेभ्यऽइतिलोहितादिगर्गोऽयंतर्गणऽइतिभावःलोहित्यायनीतिशशित्यायनीवाभ्राऽत्र्यायणीऽइत्यादयोपिज्ञेयाःननुगर्गादीकतकएवशकलेतिपठ्यतेतथावशकल्याय नीतिरूपंनसिध्येत्तायदितुलोहितादिकार्योर्थेकतशब्दात्यागेवशकलशब्दःपठ्येततर्हिशाकल्यस्यऋत्वाःशाकलाऽत्यत्रकएवादिभ्योगोत्रेऽतिकएवादिकार्येऽणान सिध्येत्।।उच्यतेकतकएवशकलेतिगणपाठेकएवशब्दात् पूर्वंशकलशब्दःपठितव्यः।।कंतेतेभ्यऽत्यत्रकतस्यांतःकतनःकंतोंतोयेषांतेकंतंताःशकंभ्यादि त्वात्परूपंकंतंतश्चकंतंताश्चेतिबहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषोभ्युपेयस्तथाकएवादिभ्यऽत्यत्रापिकएवस्यादिःकएवादिःकएवऽआदिर्येषामितिबहुव्रीहि तत् उरुषयोरेकशेषस्तथाचसर्वेषसिद्धिरितिकौरव्याद्यापुड्डीषोरितियोयधत्वेनजातेरितिङीषःप्राप्त्यभावात्कौरव्यशब्दाद्दाप्मांडूकाच्छुड्डीषितिभावःयद्य पीहटाप्डीषोरितिपाठःप्रायेणादृश्यते।तथापितत्रडीवितिलेखकप्रमादएवापारिभाषिकस्यपौत्रप्रभृतिगोत्रस्यैवजातित्वान्ङीषःप्राप्तिर्नेतिमतांतन्नभिप्रायेण वातेयोक्तमितिनोध्यौकौरव्यसाहचर्यान्मांडूकशब्दोप्यपत्यप्रत्ययांतएवहरत्येते।ननुतस्येदमित्यणांतस्तेनपरयासोकूपमांडूकितवेतिभट्टिप्रयोगःसिद्ध्यतत्र हिमंडूकस्येयंभार्येतिविवक्षयातस्येदमित्यण्॥ ॥

शंक्याऽयञश्चेतिभाष्यकारीयनिरूपणान्नद्वितः।नहिदेवाद्यञन्तादित्यत्रायञेत्यकारः प्र श्लेषुंशक्यते। किंचऽग्रिकाकारग्रहणेऽग्निजित्तोऽपत्यंस्त्रीत्यर्णातात्स्वार्थे
अग्निजिद्विदभृदित्यादिनायञिआग्निजितीतिरूपंनसिध्येत्सुमद्रणोयञित्यकारप्रश्लेषेणाभाष्यकारीत्यापी—हङीपःसंभवादित्याहुः।स्यादेतत्।अकारंप्रश्लिष्यगार्गी
दिभ्योपत्यिकृतोगार्ग्येरितिरूपंनसिध्येत्।मैवं।वार्त्तिकप्रत्याख्यानायभाष्यकृताऽकारप्रश्लेषकृतेपितस्यैसंज्ञत्वेनलुप्तत्वादिदंसिद्धेःएवंचकारग्रहणमितिपाठःचकारो
ऽयञश्चेतिभाष्यविरुद्धइतिस्यादेवाप्राचांष्फस्तद्धितः।नद्धितग्रहणंष्फप्रत्ययांतस्यप्रातिपदिकसंज्ञार्थंतेनबिडौरेतिङीष्सिध्यति।ननुप्रातिपदिकसंज्ञाविनापिवि
त्कारणासामर्थ्यादेवङीष्भविष्यतिकिमनेननद्धितग्रहणेनानचयञंतेयस्येतिचेन्नलोपार्थंतदितिवाच्यंस्वरणादीर्घेणापिरूपसिद्धेर्लोपस्यानावश्यकत्वात्।एवंतर्हि
नद्धितग्रहणाद्यञंताद्यिङ्कृत्तिद्धितष्फोभवतीतिज्ञापनार्थंतेनाश्वसुरेरूपसंख्यानमितिवक्ष्यमाणंसिध्यति॥७॥षः प्रत्ययस्याऽऽदिर्ञिटुडवित्यत्राऽऽदिरित्यनुवर्तते तत्र

षः प्रत्ययस्य।५।१।२८।प्रत्ययस्यादिःषडित्यात्।आयनेयीनीयियःफढखछघाम्प्रत्ययादीनां।७।१।२।प्रत्ययादिभूतानाम्फादीनांक्रमादायन्ना
दयआदेशास्स्युस्तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वं।षित्त्वसामर्थ्यात्ष्फेणांतेऽपिस्त्रीत्वेविङौरेतिवक्ष्यमाणोङीष्।गार्ग्यायणीःसर्वत्रलोहि
तादिकतन्तेभ्यः।४।१।९०।लोहितादिभ्यःकतशान्तेभ्योयञन्तेभ्योनित्यंष्फस्स्यात्।लौहित्यायनी।कात्यायनी।कौरव्यमाण्डूकाभ्याञ्च।४।१।९१।
आभ्यांष्फस्स्यात्।ऋमेणाटाप्ङीषोरपवादः।कुर्वादिभ्योण्यः।कौरव्यापत्यंकौरव्यमाण्डूकादित्यण्।माण्डूकायनी।आसुरेरूपसंख्यानं।आसुरायणी

त्यभिप्रेत्याहप्रत्ययस्यादिरिति।प्रत्ययस्यकिं।षोऽशषकउत्वमित्यत्रउयदेशस्योपधकारःएतच्चकौस्तुभेस्थितं।आदिःकिं।अविषःमहिषःअविमद्गोधिषच्।नन्वत्रप्रयो
जनाभावादेवषकारस्येत्संज्ञानभविष्यतिटित्त्वादेवञ्विषीमहिषीतिरूपसिद्धेःनचषस्ङीष्यनोदात्तःप्रयोजनमितिवाच्यंऽनुदात्तस्यचयत्रोदात्तलोपस्यस्थानिवत्त्वेन
णित्वेतःपरस्यङीषोप्युदात्तत्वात्।अत्राहुःविनिगमनाभावेनषस्येटकारस्यापिश्रवणंस्यात्।तथाचषित्वान्ङीष्यविषीत्यादिरूपसिद्धिःस्यात्।अतःषकारस्येवश्रवणंभवतुमा
कदाचिट्टकारस्यश्रवणंभूदित्येतदर्थमादिग्रहणमनुवर्ततइति।आमनेऽआयनीनोनीकारस्यनेत्वंफिनोनित्करणासामर्थ्यात्फकारा—धकारउच्चारणार्थः।ते
नढक्फिनादीनामादेशःसिध्यति।आदिग्रहणंकिं।ऊरुदघ्नमित्यादौमाभूत्प्रत्ययेतिकिं।धातोरादीनांमाभूत्।फक्कतिढौकते।खनति।क्षादयति।घूर्णते।

गिति चेत्। अत्राहुः। ठक्कोयोकारश्चेति व्याख्यानात्। ठगंतलक्षणोऽडीञ्चेति। द्विविस्तेति। सुवर्णो विंशतिर्हेम्नो क्षेश्चेत्यमरः। आचितोदशभारः स्युः। द्विकंचल्येति। द्वाभ्यां कंवलाभ्यां क्रीता। कंवल्यमूर्णोपलशतंकंचलाच्चसंज्ञायामितियत्। ततः क्रीतार्थस्यठञोलुक्। व्याढकौ क्रीतिः। द्वावाढकौ पचतीतिविग्रहे व्याढकाचितपात्रात्खोन्यतरस्यां द्विगोश्चेतिखठञोर्विहितौताभ्यांसंज्ञेप्राग्वतीयसूत्रात्स्याध्र्ङेतिलुक्। एतेनव्याचिता व्याख्याता। स्यादेतत्। कांडांतादित्युत्तरसूत्रेपरितः सर्वतोयेनमीयते। तत्परिमाणमाढककुडवादि। नतुपरिच्छेदकमात्रं। तिमनोरमायांस्थितं। तथाचापरिमाणत्वादेवसिद्धेविस्तादिग्रहणमिहव्यर्थंस्यात्। अत्राहुः। उन्मानसंज्ञेषेविस्तादीनामेवेतिनियमार्थंतत्ग्रहणं। तेनद्विकार्षापणीव्यक्षीत्यादिसिध्यतीति। कांडांतात्षोडशहस्तप्रमाणोदंडः कांडः। यद्यपिविशेषणेनतदंतविधिसिद्धस्तथाप्यसत्यंतग्रहणेक्षेत्रेरूढत्वात्कांडस्यैवविशेषणंस्यान्नतुकांडांतस्यातत्रश्चाभ्यां कांडाभ्यां कांडप्रमिताभ्यांक्षेत्राभ्यांक्रीतादिकांडीवडवेत्यत्रनिषेधः स्यात्। अहत्तनिषेधोनस्यात्। द्विकांडाक्षेत्रभक्तिरिति। अत्रहिकांडप्रमाणोवर्तेतेकांडांतस्तुक्षेत्रेअतोंतग्रहणंकृतं। अहद्विगोरित्युत्तरपदेतेनतुतद्धितलुकीतिचतदाहद्विगुस्तुनडीवित्यादि। मात्रचरति। द्व्यसचोलुगितिप्राचोक्तंनादर्तव्यं। प्रथमश्चद्वितीयश्चऊह्यमानेमतौमेमेतिसिद्धांतादितिभावः। द्विकांडीरज्जुरिति। द्विकांडेप्रमाणमस्याः पूर्ववत्तद्धितलुक्। द्विगोरितिङीषानन्विहापरिमाणांतादितिपूर्वेणानिषेधः स्यात्। कांडशब्दस्यायामपरत्वात्रपरिमाणार्थत्वात्परितः सर्वतः। आरोहतः परिणाहतश्चयेनमीयते। तद्विपरिमाणं। आढककुडवादि। नतुयथाकथंचित्परिच्छेदकमात्रंयदाहुः। ऊर्ध्वमानेकिलोन्मानंपरिमाणंतुसर्वतः। आयामस्तुप्रमाणंस्यात्संख्यावात्यातुसर्वतइति। अतएवद्विहस्तामितिरित्यत्रङीष्नभवतीतिचेत्। अत्राहुः। नियमार्थमिदंक्षेत्रएवनियमोयथास्यादिति। तथाचद्विकांडीरज्जुरित्यत्रङीवेवसूत्रारंभफलमिति। पुरुषात्प्रमाणेऽपरिमाणांतत्वान्नियमेप्राप्तेविकल्पार्थंवचनं। पुरुषशब्दोयद्यपिलोकेज्ञातिवचनस्तथापिद्व्योपुरुषोप्रमाणमस्यरतिवाकेप्रमाणशब्दसामानाधिकरण्यात्प्रमाणेवर्ततएवान्यतोतुशब्दशक्तिस्वाभाव्यादेवातथाचशुल्वसूत्रं पंचारत्निःपुरुषइति। द्विपुरुषीति। अत्रप्रमाणेलोद्विगोर्नित्यमितिह्रस्यसचोलुगितिन्यासकारः। नन्विहतद्धितलुग्नलभः। पुरुषशब्दस्यप्रमाणवाचित्वाभावेनप्रमाणेलरतिश्लोकवार्तिकस्याप्रवृत्तेः। योहिरामादिवत्प्रमाणत्वेनप्रसिद्धस्तेनैवतत्प्रवर्ततेनतुपुरुषशब्देपि। अन्यथापुरुषह्रस्यसमित्यत्रापिलुक्स्यात्। ॥ राम॰ १२७

वयसि कालकृता शरीरावस्थावयः यस्त्वर्थप्रकरणादिकमनपेक्ष्य श्रवणमात्रेण वयः प्रतिपादयति स वयोवाचीत्युच्यते। अतरंगत्वात्तेनेह नाऽज्ञानशयालोहितपादा इह प्रकरणादिनावयसः प्रतीतावपि शब्दादप्रवृत्तेः। अवाला पिहि व्याख्यादिवृत्तानाशेते अलक्तकेन चरक्तचरणा भवति प्रथमे ति किं। वृद्धा कुमारीति। प्रथमवयोवच नएवायं शब्दो नत्वनूढत्वप्रयुक्तः। पुंस्यपि कुमार इति प्रयोगात। वृद्धकुमारीति गौणः प्रयोगः। वयस्यचरमइति। यौवनेन प्रथमवयः किंतु द्वितीयेइति वार्तिकारंभः उपचया पचयलक्षणोद्वेएववयसीइति पक्षेयौवनस्यापि प्राथम्यात्सूत्रेणोवसिध्यतीतिवाच्यावयसिचत्वारिंशत्येकेयइहः। आद्येवयसिनाधीतेद्वितीयेनार्जितेधनेतृतीये

वयसिप्रथमे।४।१।२०।प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात्स्त्रियांङीप्स्यात्।कुमारी वयस्यचरमइतिवाच्यं।वधूटी।चिरण्टी।वधूरचिरण्टशब्दौयौवन
वाचिनो।अतः किंशिशुः कन्यायाना कन्यायाः कनीनचेतिनिर्देशात्।द्विगोः।४।१।२१।अदन्ताद्विगोर्ङीप्स्यात्।त्रिलोकी।अजादित्वात्त्रिफला।
ऋनीकासेनाऽपरिमाणाविस्ताचितकम्बल्येभ्योनतद्धितलुकि।४।१।२२।अपरिमाणान्ताद्विस्ताद्यन्ताच्चद्विगोर्ङीप्नस्यात्तद्धितलुकिसति।
पञ्चभिरश्वैःक्रीता।पञ्चाश्वा।आर्हीयष्ठका।अध्यर्धैतिलुकाद्वौविस्तीपचतिद्विस्ताद्याचिता।द्विकम्बल्यापरिमाणाद्याढकीतद्धित
लुकिकिं।समाहारेपञ्चाश्वीकाण्डान्तात्क्षेत्रे।४।१।२३।क्षेत्रेयःकाण्डान्तोद्विगुस्तेतानङीप्तद्धितलुकि।द्वेकाण्डेप्रमाणमस्याःद्विकाण्डाक्षेत्र
भक्तिः।प्रमाणोद्व्यसज्जितिविहितस्यमात्रचःप्रमाणोलोद्विगोर्नित्यमितिलुकासेत्रेकिंद्विकाण्डीरज्जुः।उरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्यां।४।१।२४।प्रमा
णेयःउरुषस्तदन्ताद्विगोर्ङीब्वास्यात्तद्धितलुकि।द्वौउरुषौप्रमाणमस्यास्साद्विपुरुषीद्विपुरुषावापरिखा॥ ९९ नूनंतस्तंभंचनुर्यैकिंकरिष्यसीति ९।

त्रीणीत्यन्योयदाहः। पितारक्षतिकौमारेभर्तारक्षतियौवने। उचस्तुस्थाविरेभावेनस्त्रीस्वातंत्र्यमर्हतिइति ९ त्रिलोकीतित्रयाणांलोकानांसमाहारेतद्धितार्थेद्विगुः अ
कारांतोत्तरपदोद्विगुरितिस्त्रीत्वात्त्रिफलेति। अत्रद्विगोरितिङीप्प्राप्नोतिननुयाककरीतिङीषातत्रेजातेरित्यनुवृत्तेः। अनीकेतित्र्यनीकमग्रता।त्रयाणामनीकानांस
माहारः। अजादेराकृतिगणत्वाद्वेतिव्यनीकाधिकरणेमीमांसकाः पंचास्येति। नन्वत्रद्विगोरितिङीप्माभूत्। उगंतत्वान्नुस्यादेवानचापरिमाणेतिनिषेधस्यनिर
चकाशनेतिवाच्यं। पंचानामजानांनिमित्तंधनपतिसंयुक्तिः पंचाजापंचौष्ट्रेत्यादौसावकाशत्वात्। तत्रद्विगोश्चोसंख्येतियत्प्रत्ययस्याध्यर्धपूर्वेत्यादिनालु

त्युपसंख्यानादिति। नन्विहैवलाघवार्थंबहुव्रीहेरूधसोऽङीषनश्चेतिसूत्र्यतां। अनड्चेतिवा।समासांतेषुऊधसोनडित्यत्रकाधनुषोनडित्येवपठ्यतां।भवांकवभावे सावकाशस्यास्यपक्षेकपोवाधायत्नेगसिद्धोतेनअनडः समासांततयाशेषत्वमेवेहनास्तीतिनकपासंख्याव्ययादाद्यग्रहणात्यदांतख्यवधानेपिस्यादेव।द्विविधो ह्रीादामबहुव्रीहिविशेषणात्वादेवसिद्धेअंतग्रहणंस्यष्प्रतिपत्त्यर्थं।संख्यादेरितिसमासनिर्देशेपिस्वरितत्ववत्तादेकदेशएवानुवर्ततइतिभावःअनडुच्चेरि तिभाष्यकृतानडनुवर्तितत्वादितिभावः।एवंचोद्दामेत्यत्रदामहायनांतात्त्वेत्यस्या प्रवृत्याङ्ङीप्निषेधेषुप्राप्तेषुबहुराज्ञीवद्रूपत्वंभवत्यतोव्याचष्टे।

नित्यंसंज्ञाछन्दसोः।४।१।२०।। अन्वन्ताबहुव्रीहेरूधालोपिनोङीषासुराज्ञीनामनगरी।अन्यत्रश्वेरणाविकल्प्यएवावेदेशतमूर्भीकेवलमाम कभागधेयपापाऽपरसमानाऽऽर्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च।४।१।२१।।एभ्योनवभ्योनित्यंङीष्स्यात्संज्ञाछन्दसोः।अथोतइन्द्रकेवलीविशः।मा भागधेयी।पापी।अपरी।समानी।आर्यकृती।सुमङ्गली।भेषजी।अन्यत्रकेवलाइत्यादिमामकग्रहणान्नित्यमार्थं।अणंतत्वादेवसिद्धेःतेनलोकेऽ संज्ञायांमामिका।अन्तर्वत्यतिवत्योर्नुक्।४।१।२२।।एतयोःस्त्रियान्नुक्स्यात्।ऋन्नेभ्योङीप्।गर्भिण्याङ्गीवङ्गतेकायान्वप्रकृतिभागोनिपा त्येते।तत्राऽन्तरस्यस्याङ्गभूतेविग्रहे अन्नशब्दस्याऽधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्तिसामानाधिकरण्याऽभावादप्राप्तोमतुप्निपात्य तेाप्रतिवत्नीत्यत्रनुवत्वन्निपात्यते।अन्तेवत्नी।पतिवत्नी।प्रत्युदाहरणान्तुअन्तरस्त्यस्यांशालायाङ्डःपतिमती।पृथिवी।पत्युर्नोयज्ञसंयो गे।४।१।३३।।पतिशब्दस्यनकारादेशस्स्याद्यज्ञेनसम्बन्धे।वसिरूपस्यपत्नीतत्कर्तृकयज्ञस्यफलभोक्त्रीत्यर्थेःदम्पत्योस्सहाऽधिकारात्।।

ङाप्निषेधावपीति।।※।।नित्यंसंज्ञाछन्दसोः अनउपधालोपिनइतिविकल्पस्यापवादः।आरंभसामर्थ्यात्सिद्धेपिनित्यग्रहणमत्रत्रविकल्पा नुवृत्तिसूचनायकृतमित्याहुः।शतमूर्भीतिउहपंचदाश्रीतिकचिन्नपाठः।।सचायुक्तः।दामहायनांतात्त्वेत्यनेनैवसिद्धत्वात्।केवलाछंदसिमामकीतन्नामित्रावरुणयोर्भागधे यीतन्वःसंनुपापीः।उतापरीभ्यःसमानीवआकूतिः।आर्यकृतीसुमंगलीसुमंगलीरियंवधूरित्यत्रतुछंदसीवनिपाविति मत्वर्थेईप्रत्ययोवोध्यःशिवारुद्रस्य भेषजी।अन्यत्रकेवलेत्यादीति।मामकनरकयोरुपसंख्यानादित्वंमामिका।भागशब्दात्यत्त्रिगात्स्वार्थेधेयप्रत्ययः।स्वार्थिकाःक्वचित् प्रकृति ॥

नचैवंद्वयसच्दग्रचावपिनास्मात्स्याताामितिवाच्यं।ऊर्ध्वमानेमतौममेतिवचनात्।एवंपुरुषात्प्रमाणेइतिवैकल्पिकस्यापिङीषः सामर्थ्यादेवप्रवृत्तिः।किंतुतद्धि
तलुगेवद्दुर्लभइतिचेदत्राहुः।अस्तिहप्रमाणेलक्षत्यस्याप्रवृत्तिस्तथापिसुलभएवलुकापुरुषात्प्रमाणइतिसूत्रेहिद्विगोस्तद्धितलुकीत्यनुवर्ततेतेनतत्सामर्थ्यात्तुग
प्याक्षिप्यतइतिसुवचत्वादिति।प्रमाणेकिंहाभ्यांपुरुषाभ्यांकीनाद्विपुरुषगोः।तद्धितलुकीत्येवासमाहारेपंचपुरुषीनान्विहपुरुषशब्दःप्रमाणेनवर्ततेतेनांगवि
कलमेतद्वृत्तिचेदत्राहुः प्रमाणार्थस्तीनामेवपुरुषाणामत्रासमाहारान्द्व्यंगविकलतातताश्चतद्धितलुकीत्यनुक्तोपंचपुरुषशब्दाद्विकल्पःस्यादिष्यतेतद्विगो
रितिनित्यंङीविति ॥ ॐ ॥ऊधसोनङ्।नादेशेनैवसिद्धेऽनङ्करणंधनुषश्चेत्युत्तरार्थं।अन्यथाशार्ङ्गधन्वेतिनसिध्येत्।इत्याहुः।वस्तुतस्तुऽहोर्यमप्यावश्यकमेव

ऊधसोऽनङ्।५।४।१३१॥ऊधोन्तस्यबहुव्रीहेरनङादेशस्स्यात्स्त्रियां॥इत्यनडि·कृतेऽपिङीप्निषेधेषुप्राप्तेषु॥बहुव्रीहेरूधसोङीष्।४।१।२५॥
ऊधोन्ताद्बहुव्रीहेर्ङीषस्यात्स्त्रियां।कुरुणीभौ।स्त्रियांकिं।कुरुणीधौवैनकं॥ऋहाऽनडपिनातद्धितेस्त्रियामित्युपसंख्यानात्।संख्याऽव्ययादेर्ङीप्।
४।१।२६॥ङीषोऽपवादः।द्व्यूधौ।अतृधौ।बहुव्रीहेरित्येवऊधोऽतिक्रान्ताअत्यूधाः।दामहायनान्ताच्च।४।१।२७॥संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्ताङ्
यनान्ताच्चङीप्स्यात्।दामान्तेऽपिप्रतिषेधयोःप्राप्तयोःहायनान्तेतुपिप्राप्तेवचनंद्विदाम्नी।अव्ययग्रहणाऽननुवृत्तेरुदामावद्वित्पत्रङाद्नि
षेधावपिपक्षेस्तः।द्विहायनीवाख्या।त्रिचतुर्भ्योहायनस्यणात्वंवाच्यं।वयोवाचकस्यैवहायनस्यङीप्णत्वञ्चेष्यते।त्रिहायणी।चतुर्हायणी।
वयसोऽन्यत्र।द्विहायना।त्रिहायना।चतुर्हायनाशाला ॥ ॐअन्यथाऽनोलाक्षणिकत्वेनअङ्गोपाप्रसंगादित्यन्ये।ऋहबहुव्री हौसक्थ्यक्ष्णोरित्यतोबहुव्री

हावित्यनुवर्ततेतेनोधोंतस्यबहुव्रीहेरिति।समासांतप्रकरणस्थत्वेप्यनङोनप्रत्ययत्वेऽन्यथाङित्वेवैय्यर्थ्यापत्तेरितिशंकरः।वस्तुतस्तुप्रकृत्यवयवत्वेप्यादेशत्व
मविरुद्धं।कुंडोघ्नीत्यत्रङीविशिष्टेस्वरेपिविशेषाभावादितिवोध्यं स्त्रियामितिउपसंख्यानाल्लभ्यमानत्।डापङीभ्निषेधेषितिडाबुभाभ्यामितिवैकल्पिकोडापाश्रयउप
थालोपिनान्यतरस्यामितिविकल्पेनङीपाश्रयोबहुव्रीहेरित्यनेनऋन्नेभ्यइतिप्राप्तस्यङीषोनिषेधइतिविवेकः।ङीषस्यादिति।प्रकृतोङीवेवतुनविहितः।स्वरेविशेषा
नाकुंडोघ्नीतिकुंडमिवऊधोयस्याःसावबहुव्रीहेः किंप्राप्तऊधःप्राप्तोधाःप्राप्तायन्नेचेतिसमासःधेनुकमितिश्चित्तहस्तीतिसमूहार्थेठक्।ऋक्षुमुत्कांतात्कःस्त्रियामि

हस्त्रीत्वं तथा चैतेत्रिरीयेनपुंसकेपि प्रयुज्यते। अन्यैस्त्राज्यानामयि पतितन्मात्वमितिव्यस्तेकथमिति। प्राचान्तु समस्तेप्युपचारइत्युक्तंतद्दृष्टेवेतिभावः। नित्यंसपत्न्यादिष्वाश्रंभसामर्थ्यादेवसिद्धेनित्यग्रहणंस्पष्टार्थं। निपात्यतइति। इहगणे। समानाएकवीरस्त्रातृपुत्रेतिसमानादयएवपठ्यंतेततश्चसमानादिषितिवक्तव्येसपत्न्यादिषित्युक्तिः स्वभावनिपातनार्थेतिभावः। सपत्न्यादिषुबहुत्रीहिराश्रीयतइत्याशयेनाह। समानःपतिर्यस्याः सेति। इतक्तोरेचाएकारश्चादेशोनतु प्रत्ययः। उत्तरसूत्रेउदात्तग्रहणात्नत्विति। अन्यथालघावंतइतिमध्योदात्तौदृष्टाकपिशब्दउदात्तत्वंप्रयोजयतीति। अग्न्यादिषुत्रिषुस्थानेतरत्तमइत्येवसिद्धमिति वृत्त्यादिग्रंथाविरुध्येरन्निति भावः। उदात्तेकारइति। भृस्तृस्निहीत्यादिनामनेरुप्रत्ययविधौयान्यैनित्यधिकारान्मनुशब्दआद्युदात्तः। समासनिर्देशेनएतद्व

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तोनः। ४।१।३९॥ वर्णवाचीयोनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्ङीप्स्यात्तकारस्यनकारादेश श्चएताः। एनीरोहिताः। रोहिणीः। वर्णानात्तेतिनित्तात्तानामितिकिम्। सूत्रेणाद्युदात्तः। न्येरण्याशलल्येतिगृत्र्यां। त्रीण्येतान्यस्याइतिबहुव्रीहिः अनुदात्तात्किं। श्वेताः। घृतादीनाञ्चेत्यन्तोदात्तोयं। अतइत्येवाशितिः स्त्री। पिशङ्गादपसंख्यानं। पिशङ्गी पिशङ्गाश्चसितपलितयोर्नञ्चसिताः पलिताश्छन्दसिङ्गमेकेषां। असिक्नी। पलिक्नी। अवदातशब्दस्तुनवर्णोवाचीकिन्तुविशुद्धवाची। तेनश्वदातादित्येवाश्नुतोङीषः। ४।१। ४०॥ तोपधभिन्नाद्वर्णोवाविनोऽनुदात्तान्नात्प्रातिपदिकात्स्त्रियांङीम्स्यात्। कल्माषी। सारङ्गी। लघावन्तेद्व्योश्चबह्वोगुरुरितिमध्योदात्तो

र्णीयतिउदात्तइत्यनुवर्तमानंसंबंधानुवृत्तेरेकारेणोवसंवध्यतेनत्वोकारेणापीतिततश्चैकारौकाराभ्यांवृद्धिरेचिपरूपमेकादेशउदात्तोस्तइतिप्राचो ऽचेतो। अनुदात्तान्तात्किं। शमाकः ङीषितिउदात्तइत्यनुवर्तमानंसंबंधानुवृत्तेरेकारेणोवसंवध्यतेनत्वोकारेणापीतिततश्चैकारौकाराभ्यांवृद्धिरेचिपरूपमेकादेशउदात्तोस्तइतिप्राचो वृत्तिपदमंजर्यादिविरोधादुपेक्ष्यमितिभावः। मनापीति। मध्योदात्तमिदं। इतरत्यदद्वयमाद्युदात्तं। एताकर्वुरा॥ * ॥ वर्णानामिति। एनः। शोणः। शितिः। दृश्निः। दृदितिक्रमेणोदाहरणानि। आद्युदात्तइति। अनुदात्तेपदमेकवर्जमितिशेषनिघातेनानुदात्तांतएतशब्दइतिभावः। त्रैण्येति। अत्रैतशब्दस्योपसर्जनत्वेपित देतत्समासस्यानुपसर्जनत्वमितिभावः। पूर्वपदात्संज्ञायामितिणत्वं। गृत्र्यामितिगृहग्रहणंऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेरितिकप्। त्रीण्येतान्यस्याइति। ननुचित्रंकि मीरंकल्माषशबलैताश्चकर्वुरेइतिचित्रपर्यायएतशब्दः। तथाचशलल्यांचित्रत्वयाभावादर्थासंगतिरित्याशंक्यकेचिदिहव्याचक्षतेएतशब्दोत्रएतावयवप्र

तोलिंगवचनान्यतिवर्तंतइतिस्त्रीत्वाभागधेया।अभेदोपचारात्तद्वतिवर्तमानःपापशब्दोविशेष्यनिघ्नःपापाअपराःसमानाआर्यराकृतेतिप्राक्सुबुत्पत्तेःकृदंतेन
समासःटापआर्यकृताभिषजइत्यभिधेयैरिआदिरूढे रूपवादोऽस्मादेवनिपातनादेकारःसंज्ञाछंदसोरितिनियमादन्यत्रभेषजाप्रत्युदाहरणंत्विति।अतएवतीप
तीवतीतिप्राचोक्तंप्रत्युदाहरणमयुक्तमितिभावःआद्येअस्मिन्सामानाधिकरण्याभावान्मनुषीसंभवात्।द्वितीयेतुवत्वासंभवादितिभावः॥॥विभाषासपूर्वस्या

विभाषासपूर्वस्य।४।१।३४॥पतिशब्दान्तस्यसपूर्वस्यप्रातिपदिकस्यनोवास्यात्।गृहस्यपतिः।गृहपतिः।गृहपत्नी।अनुपसर्जनस्येतीहोत्तरार्थे
मनुवृत्तमपिनपत्युर्विशेषणं।किन्तुतदन्तस्येतेनबहुव्रीहावपिवृढपत्नी।दृढपतिः।वृषलपत्नी।वृषलपतिः।अथवृषलस्यपत्नीतिव्यस्तेक
थमितिचेत्।पत्नीवपत्नीत्युपचारात्।यद्वा।आचारक्विबन्तात्तरिक्विप्।अस्मिंश्चपक्षेपतिर्यो।पतिर्यः।इतीयङ्विषयेविशेषः।सपूर्वस्य
किंगवाम्यतिःस्त्री।नित्यंसपत्न्यादिषु।४।१।३५॥इवैविकल्प्याऽपवादः।समानस्यसभावोऽपिनिपात्यतेसमानःपतिर्यस्यास्सासपत्नीएक
पत्नी।वीरपत्नी।पूतक्रतोरैच।४।१।३६॥अस्यस्त्रियामैआदेशोङीषश्चरश्मन्त्रिसूत्रीपुंयोगएवेष्यते।पूतक्रतोःस्त्री।पूतक्रतायी।मयातुक्रत
पूतवःपूताःक्रतवोयस्यासावृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः।४।१।३७॥एषामुदात्तऐआदेशस्स्यात्ङीषश्चावृषाकपेःस्त्रीवृषाकपायी।हरवि
स्मूवृषाकपीरित्यमरःवृषाकपायीश्रीगौर्योवितिच॥अन्यामी।कुसितायी।कुसिदायी।कुसिदशब्दोऽस्मध्योनतुदीर्घमध्यःमनोरौवा।
४।१।३८॥मनुशब्दस्यौकारादेशस्स्याद्दात्तेकारश्चवाताभ्यांसन्नियोगशिष्टोङीषश्चामनोःस्त्रीमनावीमनायी।मनुः॥ ॥अप्राप्तविभाषेयंत्रय

ज्ञसंयोगत्वात्।पूर्वेणसहितःसपूर्वस्तस्यायस्यसमुदायस्यपूर्वावयवोविद्यतेतस्येत्यर्थः।सचसमुदायःपतिशब्देनभवतीतिपतिशब्देनतदंतविधिरित्याहापतिशब्दांत
स्येतिननुपत्युरितिप्रातिपदिकविशेषणेनतदंतलाभात्यत्यंतस्येत्येवास्तुकिमनेनसपूर्वग्रहणेनात्राहुःकेवलपतिशब्दस्यापिव्यपदेशिवद्भावेनपत्यंतत्वादति
प्रसंगःस्यात्तद्वारणायसपूर्वग्रहणमिति।अत्रपूर्वशब्दःपूर्वावयवपरइतिन्यायेनपत्युदाहरति।गवांपतिःस्त्रीति।पातीतिपतिरितिक्रियाशब्दस्यत्रिलिंगत्वादि

सूर्यतिष्या अत्रभस्येत्यनुवर्त्तमानमपिनसंबध्यते। विषयपरिगणनेनैवातिप्रसंगनिवारणात्। मत्स्यस्यङ्ग्यामिति। नेहमत्स्यस्येदमात्स्यं। ऊहेचङ्ग्यां चेति। सूरीयः। सूरी। आग
स्त्रीयः। आगस्ती। नेहा। सौर्यैचङ्ग्यागस्त्यानक्षत्राणीति। नक्षत्रसंबंधीयोगेनक्षत्रेणयुक्तः कालइतिसंबिधेवेलायुतनक्षत्रेभ्योणितिचविहितस्तस्मिन्नित्यर्थः। तत्रतिष्य
स्त्रीयः। आगस्ती। नेहा। सौर्यैचङ्ग्यागस्त्यानक्षत्राणीति। नक्षत्रसंबंधीयोगेनक्षत्रेणयुक्तः कालइतिसंबिधेवेलायुतनक्षत्रेभ्योणितिचविहितस्तस्मिन्नित्यर्थः। तत्रतिष्य
स्यलोपोनियम्यतेऽष्यस्यतु अप्राप्तोविधीयतेतिष्येणयुक्तः कालस्तैषः। पुष्येणयुक्तः पौषः। तथातिष्येभवस्तैषः। पुष्येभवः पौषः। नेहा। तिष्यस्यायंतैष्यः। मत्सीति।

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानांयउपधायाश्च॥४।१४९॥ अङ्ग्यस्योपधायायस्यलोपस्यात्सचेद्यः सूर्यश्चवयवः। मत्स्यस्यङ्ग्यां। सूर्यागस्त्ययोश्छे च
ङ्याच्चातिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणियलोपइतिवाच्यं। मत्सी। मातरिषिच्चेतिषिलादेवसिद्धे गौरादिषुमातामही शब्दपाठादनित्यः षित्ङीष्। दंष्ट्रा
। जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराच्छत्यमत्रावपनात्रात्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनाज्योविकारमैथुने
च्छाकेशवेशेषु। ४।१४२॥ एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमाद्भत्वादिष्वर्थेषुङीष्स्यात्। जानपदी वृत्तिश्चेत्। अन्यातुजानपदी। उत्सादित्वा
दञन्तत्वेनहिङ्ङीतिङीष्यातुदात्तः। कुण्डी। अमत्रञ्चेत्। कुण्डान्या। कुण्डिदाहे। गोरीश्चहलस्त्यप्रत्ययः। यस्तुअमूतेजारजः कुण्डइतिमनुष्य
जातिवचनस्तंजातिलक्षणाङीष्भवत्येवा। अमत्रेहिस्त्रीविषयत्वादप्राप्तोङीषिधीयते। ननुनियम्यते। गोणी। आवपनञ्चेत्। गोणान्या
स्थली। अश्वत्रिमाचेत्। स्थलान्या। भाजी। श्राणाचेत्। भाजान्या। नागी स्थूलाचेत्। नागान्या। गजवाचीनागशब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्रप्र
युक्तउदाहरणं। सख्येवाचीतुदैर्घ्यगुणयोगादन्यत्रप्रयुक्तः प्रत्युदाहरणं। कालीवर्णेश्वेता। कालान्या। नीली। अनाच्छादनञ्चेत्। नीलान्या। नील्या
रक्ताशाटीत्यर्थः। नील्या। अन्वक्तंकथंत्यत्र। अनाच्छादनेपिनसर्वत्र किन्तुनीलादोषधौ। नीली। प्राणिनिच। नीलीगौः। संज्ञायाम्वा। नीलो
नीला। कुशी। अयोविकारश्चेत्। कुशान्या। कामुकी मैथुनेच्छाचेत्। कामुकान्या। कबरीकेशानांसन्निवेशविशेषः। कबरान्या। चित्रेत्यर्थः॥

योपधत्वाज्जातेरस्त्रीविषयादित्यप्राप्तेगौरादिपाठाङ्ङीष्। मातरिषिच्चेति। पितृव्यमातृलमातामहेतिस्त्रस्थमिदंवचनेतुचपितामहीतिरूपसिध्यर्थमवश्यंवक्तव्यमि
तिनवार्तिकस्यचेष्यर्थंयेतुपितामहशब्दमपिगौरादिषुपठंतितन्मतेवचनमिदंस्वरसतोनसंगच्छते। यदितुअनित्यत्वज्ञापन मेववचनस्यफलमितिब्रूषेतर्हि

मपिगुणविषयेनपुंसकप्रयोगोनसंगच्छते।गुणेशुक्लादयःपुंसिरत्युक्तेरितिवाच्यं।एतानिएतावयवाधिकरणानीतिव्याख्यायागणिलिंगपरत्वादेतशब्दस्यनपुंसकत्वमप्युपपद्यते।रतिपिशंगादितिलघावंतरतिपिशंगशब्दस्यमध्यादन्तत्वादन्यतोङीषितिङीषिप्राप्तेङीरुपसंख्यायतेऽस्त्रेविशेषःङ्गामेकरतिश्चसितपलितयोस्तकारस्यवर्णादन्तादितिनकारेप्राप्तेतेवाधित्वातकारस्यानेङ्गमादेशंतत्संनियोगेनङीपंचेच्छंत्येकेआचार्यारत्यर्थः।अत्रछंदस्येकेरत्यन्वयात्भाषायांक्वोभवत्येवाछंदस्येवेकेरछंत्यन्येतुभाषायामपीत्यर्थंयर्थंवसानात्।अन्यथाएकग्रहणंभाष्यकारोनकुर्यान्नहिछंदसिपलिक्नीरिण्वतयरित्यादिप्रयोगेषुकश्चिद्विप्रतिपद्यते।एवंचगतौगणसूत्रेणमसिक्निकानामितिप्रयोगोनानुपपन्नः।विशुद्धवाचीतिदेयशोधनरत्युक्तेः।अमरेणतुविशुद्धत्वसाधर्म्यादवदातःसितोगौररित्युक्तमितिभावः।लघावंतरतिरित्यत्रैतेनामएकस्मिन्लघौहयोश्चलघ्वोःपरतःवल्गुवोवल्गुत्वकस्यगुरुत्वात्तस्यात्रित्यचःप्राचांसंज्ञाकरणेत्यादिकरणेस्त्रेतिनप्रत्ययेकपेस्त्रेतिसोत्राद्धातोरेणादिकेरलविचल्गुणाकपिलावंतोदान्तौ॥ ॥ विड्गौरादिभ्यश्च॥४।१।४१॥ विड्भ्योगौरादिभ्यश्चङीष्स्यात्।नर्त्तकीगौरीअनड्ही।अनड्वाही।पिप्पल्यादयश्च।आकृतिगणोयं ॥ ॥

स्याड्डिःगौचरितार्थत्वात्त्रेत्यत्रतुनङीषंमृजेःक्ति्वमनार्षेभिदादौमृजेतिपाठादित्याहुःमृजेःशित्वादेवाङ्भिदादौमृजेतिपाठस्यनार्षत्वमन्येगौरीतिगौरशब्दस्यवर्णवाचित्वेपिप्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तत्वादन्यतोङीषितिङीषानप्राप्नोतीतिरहगणेपाठंःअनड्वाहीअनड्हीतिअनकारेतत्वाज्जातिलक्षणास्यसंयोगलक्षणास्यवाङीषोऽप्राप्तयागणेस्मिन्पठ्यतेःप्रत्ययसहितपाठस्तुङीषिपरेआम्विकल्पार्थंःगौरमत्स्यमनुष्यमृगागवयाहयासुकयगौतमाअनड्वाहीअनड्हीतरुणातलुनाअनड्पिप्पल्यादयश्चापिप्पलीहरीतकीकोशातकीपृथिवीमातामहीत्यादिःयत्तुप्राचाम्नद्यांवित्यत्रशनीत्युदाहृतंतत्तुगौरादिगणेअनशब्दपाठादर्शनप्रयुक्तमित्याहुः।अत्रकेचिन्नित्यस्त्रीत्वाज्जातेरस्त्रीविषयादित्यप्राप्तेङीषिपिप्पल्यादयोगौरादिवपठ्यंतेङीषंतपाठस्तुचिंत्यप्रयोजनःनचपिप्पलीभार्यायस्यसपिप्पलीभार्यइत्यादौपुंवत्भावंबाधित्वाङीषःश्रवणंयथास्यादित्येतदर्थंस्त्रइतिवाच्यंभाषितपुंस्कत्वाभावादेवपुंवत्भावनिषेधसिद्धेःकिंच।अवांतरगणात्वाभ्युपगमेपिपिप्पल्यादेर्न्यूर्थंएवानचैवंजातीयकारेचित्रारेवतीरोहिणीभ्यःस्त्रियामुपसंख्यानमित्यत्रपिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात्यत्नङीषितिवक्ष्यमाणंयथोविरुध्यतइतिवाच्यंगौरादे

पृथग्जातिषुदृश्यतइति। गोत्वंहिद्रव्यत्वावांतरनानाजातिषुनदृश्यतेागणासुदृश्यते। यथाऋत्रेदृष्टानीलतानृणादिषुपिदृश्यते। एतेनदूर्वोर्द्वेनसकलजातेर्व्यव
च्छेदः। एवंतर्हिकर्मद्रव्येवर्तेतेततोऽपैतिपृथग्जातिषुदृश्यतेचेतितत्रातिव्याप्तिरतआह। आधेयस्याक्रियाजन्येतिउत्पाद्याऽनुत्पाद्याद्यर्थः। उत्पाद्योयथाघ
टादेः पाकजोरूपादिः। अक्रियाजअनुत्पाद्यः। सयथाआकाशादेर्महत्वादिः। क्रियानुसर्वाप्युत्पाद्यैवनानित्येतितस्याद्वैविध्याभावाद्गुणत्वाभावः। एवमपिद्रव्य
स्यगुणत्वंप्राप्नोति। अवयविद्रव्यंहिअवयवद्रव्येषुनिविशतेाऽसमवायिकारणसंयोगानिवृत्तौविनाशात्ततोपैतिभिन्नजातीयेषुचहस्तयादादिषुदृश्यतेद्विविधं
चभवति। नित्यानित्यभेदेननिरवयवस्याऽत्मपरमाण्वादेर्नित्यत्वादवयविद्रव्यस्यनुघटादेरनित्यत्वादतआह॥ असत्प्रत्ययेतिरिति। अद्रव्यस्वभावइत्यर्थः।
पतिवरेति। एवंचपाणिग्रहणेत्कंठाभिधायित्वाद्गुणवचनोयमितिभावः। वह्वादिभ्यश्चेवहुशब्दस्यगुणवाचित्वात्तदूर्वेणसिद्धेऽप्युत्तरार्थंग्रहणंनित्यं
च्छंदसीत्युत्तरसूत्रेणवहुशब्दादपिछंदसिनित्यंयथास्यादिति। वसुतस्तुवहुशब्दोनित्यंछंदसीतिसूत्रेचव्यर्थमेवसर्वविकल्पानांछंदसिव्यवस्थितत्वा
त्। गणसूत्रमाह। ऋदिकारादितिसर्वेतोक्तिर्नार्थादित्यपिगणसूत्रमेवव्यवस्थितविभाषात्वादिहनासुगंथिः। प्रियपतिवैश्याऽजननिरितिचाक्रोशेन
ज्यनिरितिजनेरनिप्रत्ययः। वहुश्चान्यान्यपिगणसूत्राणिसंतिशक्तिःशस्त्रेशक्तिः। शक्तीशस्त्रेकिंशक्तिःसामर्थ्येशक्तिशस्त्रीतिपाठेतुशब्दूयांशस्त्रिंश
स्त्री। इतःप्राण्यंगात्धमनिःधमनी। चंद्रभागान्नद्यांचंद्रभागी। चंद्रभागा। अहन्शब्दोत्रपठ्यतेासामर्थ्यान्नदंतवह्नीहिरुदाहार्यः। अत्रउपसर्जनाधिका
रात्धश्चादीर्घान्हीप्राद्वहुपक्षेडाप्ङीन्निषेधः। वह्वापद्भूतिः। यष्टिविकटाविशालाकल्याणीसुरासुराचंद्राकृपाणाअहन्॥ इत्यादि॥ ॥ ॥ ॥

षिद्भ्यो रक्तिसूत्रे एवानित्यधिकरणोक्तिर्वक्तव्या किमनेनवक्तमार्गणेति दिक् दृश्यतेऽनेनेति दृक्शादाम्नीशसित्यादिना करणेऽन्। जानपदीति। जानपदेभवा। वृत्तिश्चेदिति। वर्तनेऽनयेति वृत्तिर्जीविका। कुंडीति। अस्त्रीकमंडलुः कुंडीत्यमरः। कुंडाऽन्येति। क्रियाशब्दोऽयं। अतएवाह। कुंडिदाहरत्यादि। यस्तु घटयर्षीयः कुंडशब्दः स्तनप्रत्युदाहरणोपि ठरस्थाल्युखाकुंडमिति। तस्यनपुंसकत्वात्। अग्न्यालयादिपर्यायोपि कुंडशब्दोनपुंसकलिंगेनियतः। कुंडमग्न्यालयेमानभेदेदेवजलाशये इति मेदिनीकोशात्। आवपनेचेदिति। आङ्पूर्वाद्वपेरधिकरणोत्युदाहरणेप्यये तेनिक्षिप्यतेधान्ययस्मिन्। गोरणान्येति। यस्यापादक्रिकेनाम। अकृत्रिमेति। यथासैषास्थलीयत्रविचिन्वतात्वामिति। स्थलान्येति। कृत्रिमाऽपरुषेणासंस्कृता। आरणापक्वा। अयोविकारइति। फालइतिप्रसिद्धाकुशान्येति। कुंदोगाः स्तोत्रीयाः गणानार्थोनोदुंबरान्शंकूश्चकुशाइतिव्यवहरंति। अतः कृकमीतिसूत्रेप्रसिद्धएवायं। कामुकान्येति। मैथुनादन्यत्रधनादिकंकामयितुंयस्याः शीलमेत्यर्थः। लषयतेत्युकञ्॥ ॥ शोरणात्।

शोरणात्प्राचां॥४।१।४३॥ शोरणी। शोरणा। वोतोगुणवचनात्॥४।१।४४॥ उदन्वानुदपानवाचिनोवाङीष्स्यात्। मृद्वी। मृदुः। उतः किं। शुचिः। गुणो तिकिं। आखुः। खरुसंयोगोपधान्नावरुः। पतिंवरा कन्या। पाण्डुः। वर्ष्वादिभ्यश्च॥४।१।४५॥ एभ्योवाङीष्वर्ष्वा। वर्ष्वुः॥ कृदिकारादक्तिनः। रात्रिः। रात्री॥ सर्वेतोक्तिन्नर्थीदित्येके॥ शकटी। शकटिः। अक्तिन्नर्थोकिं। अजननिः क्तिन्नन्तत्वादप्राप्तेविधेर्यमयं। ऋतिशब्दोगुणोपश्यते॥ हिमकाषिहतिषुचेतिपङ्क्तावः॥ ॥ शोणःकोकनदश्छविरितिकोशाच्छोणशब्दस्यवर्णेवाचित्वात्। वर्णानांतरोत्यादुदात्ततयाऽन्यतोङीषिसिद्धेपिप्राचांमेवङीषन्येषामितिनियमार्थमिदं। वोतोगुणवचनात्गुणोनामनेहाऽदेर्द्रव्यरूपगउतइतिविशेषणाद्दचनग्रहणाच्चानापिविशेषणान्नमिदंश्वाखुर्द्रव्यमित्यादावतिप्रसंगादितिचेत्। अत्राहुः संज्ञाजातिक्रियाशब्दान्हित्वाऽन्येगुणावाचिनः। चतुष्टयीशब्दानांप्रवृत्तिरित्याकरग्रंथनिष्कर्षादेवनिर्णीयइति॥ भाष्येतुसत्वेनिविशतेयेतिपृथग्जातिभ्यइत्यते। आधेयश्चक्रियाजश्चसोऽसत्वप्रवृत्तिर्गुणइतिस्थितेः। सत्वंद्रव्यं। सत्वएवनिविशतइतिसावधारणव्याख्येयं। एतेनसत्ताव्यावर्त्ययेनोसाहिनकेवलद्रव्येवर्ततेकिंतुद्रव्यगुणकर्मसु। नतुद्रव्यएवद्रव्यत्ववर्ततइतितत्रातिव्याप्तिरतआह। अपैतीति। अपगच्छतीत्यर्थः। अर्थात्सत्वादेवायथापीततायांजातायांफलादेर्नीलता। अपेति। नैवंद्रव्यत्वंद्रव्यादपेति। एवमपिगोत्वंगोषु वर्ततेऽश्वादेश्चापेतितत्रातिव्याप्तिरतआ-

नचरितार्थत्वात्।पतुर्नेऽतिवदादेशेकर्तव्येऽागमलिंगककारोच्चारणासामर्थ्यादेवत्रस्त्रोपोनभविष्यतीतिचेन्नासर्वेशब्देककारस्यचरितार्थ्यात्।नहितत्रलो
पोस्ति।नसंयोगादितिनिषेधात्।तस्मात् ककाराकारयोःसामर्थ्यविरहेपररूपबाधनार्थंदीर्घोच्चारणमावश्यकमिति।केचित्तुनकिंकृतेलाक्षणिकत्वादस्त्रोपो
नस्त्यस्याप्रवृत्यासवर्णादीर्घएवत्रनकिंकृतेभविष्यत्यकारोच्चारणासामर्थ्यात्।एवंसत्यानगितिदीर्घोच्चारणासामर्थ्यात्।त्रात्रनगितिपदंविभज्यते।तत्रेंद्रा
दीनामनुकौवसिद्धेऽाकारादेशविधानसामर्थ्यात्कचिदन्यतोपिविधानमत्रमीयतेतेनत्रह्मणाःस्त्रीत्रह्मणीतिसिध्यतीत्याहुः।अत्रनव्याः।अस्तुउक्तरीत्यादी
र्घोच्चारणमन्यतोविधानार्थमेवपरंतुत्रात्रनगितिपदंविभज्यनकारस्याकारादेशेकृतेदीर्घग्रहणासामर्थ्यादनजंतस्याप्यनकिंत्रह्मणीतिसिध्यतीतिनव्या
ख्येयं।उभयविधौवाक्यभेदापत्तेःकिंतुइंद्रमाचक्षाणाःइंद्रः तत्करोतितदाचष्टेइतिण्यंतात्क्विपातस्यइंद्रः स्त्रीइंद्राणीतिसिध्यतीत्येवव्याख्येयं।।दीर्घोच्चारणा
सामर्थ्यादतइत्यधिकारोऽनुपसर्जनाधिकारस्त्रवाध्यतइतिसूत्रचत्वात्।नचोभयबाधाभ्युपगमापेक्षयाऽतइत्यधिकारबाधमात्राभ्युपगमेनत्रह्मणःस्त्रीत्रह्मा
णीतिरूपसिद्ध्येऽाकारादेशोनकृचभवतीत्येवव्यास्यायतामितिवाच्यंवाक्यभेदापेक्षयाऽउभयबाधनगौरवस्यसुसहत्वात्।एवंचत्रह्मणामानयतिजीव य
तीत्यादिरूप्यमाणार्थयोपिस्त्रस्तःसंगच्छतइत्याहुःहिमानीति।।महत्त्वयोगेहिमारण्ययोःस्त्रीत्वेदृष्टीयवोयवानीति।जात्यंतरमेवानेनाभिधीयतेऽयमेव
चास्यदोषायस्माद्धियवत्त्वजातेरभावेपितदाकारानुकृतिःयवनानीतितिस्येदमित्यणोवाधकोङीष्।वाङीष्वाच्यइतिइदंचइऽश्चेतिघञ्विधायकसूत्रस्थेवा
र्तिकोवक्ष्यतिचतत्रऽपादानेस्त्रियामुपसंख्यानंततदंताच्चवाङीषितिरउपाध्यायीउपाध्यायेतिउपेत्यऽस्याऽधीयतइतिविग्रहःस्वार्थइतिायदिनुसंयोगएवा
यंविधिःस्यात्शूद्रापिक्षत्रियस्यभार्याक्षत्रियाणीस्यात्।ब्राह्मणाभार्याचक्षत्रियाक्षत्रियाणीनस्यादितिभावःवैश्यावेत्यर्थइति।ऽर्यःस्वामिवैश्ययोरित्यर्थद्वये
निपातनादितिभावः।त्रत्रामरस्यसंग्रहः।ऽार्योगणिस्वयमर्योस्यात्क्षत्रियाक्षत्रियाण्यपिउपाध्यायाप्युपाध्यायीस्यादाचार्योपिचस्वतः।ऽाचार्योनीतसंयोगेस्या रम॰
दर्यीक्षत्रियोतथाउपाध्यायान्युपाध्यायीतिःकथमितिःसूत्रेत्रह्मन्शब्दस्याग्रहणादानगतुपपन्नएवइतिप्रश्नःउत्तरंतुत्रह्मणामानयतीत्यादिरण्यंतादनप्राण ११२
नइत्यस्मात्कर्मण्यणिशेषेनिटीतिणिलोपेटिड्ढाणिति ङीपिपूर्वेपदात्संज्ञायामितिणत्वेचत्रह्मणीतिरूपसिद्धेरितिभावः ॥ ॥ ॥

पुंयोगादाख्यायां।४।१।४८।यापुमाख्यापुंयोगात्स्त्रियांवर्त्ततेततोऽीष्स्यात्।गोपस्यस्त्रीगोपी।पालकान्नान्ना।गोपालिका।अश्वपालिकासूर्य्यो
देवतायाश्चाच्चाच्यः।सूर्य्यस्यस्त्रीदेवता।सूर्य्यीदेवतायाङ्कीं।सूरीकुन्ती।मानुषीयाइन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमाऽरण्ययवयवनमातु
लाचार्य्याणामानुक्।४।१।४९।एषामानुगागमस्यात्ङीषश्चेन्द्रादीनांषसाम्मातुलाचार्य्ययोश्चपुंयोगएवेष्यते।तत्रङीषिसिद्धेआनुगाग
ममात्मम्बिधीयते।इतरेषाञ्चनुर्णामुभयंइन्द्राणी।हिमाऽरण्ययोर्महत्वे।महद्धिमाहिमानी।अरण्यानी।यवाद्दोषे।दुष्टोयवोयवानी।यव
नाद्विप्यां।यवनानीलिपिर्य्यवनानी।मातुलोपाध्यायोरनुक्वा।मातुलानी।मातुली।उपाध्यायानी।उपाध्यायी।यानुस्वयमेताध्यापि
का।तत्रवाङीषवाच्यः।उपाध्यीउपाध्याया।आचार्य्यादणत्वञ्च।आचार्य्यस्यस्त्री।आचार्य्यानी।पुंयोगइत्येवआचार्य्याःस्वयंव्याख्यात्री।
अर्य्यस्त्रियाम्स्वास्वार्थे।अर्य्यानी।अर्य्यास्वामिनीवैश्यावेत्यर्थः।स्त्रियांणी।स्त्रियाःपुंयोगेनु।अर्य्यी।स्त्रियोकथन्नुह्मणीतिनु
ह्मणामानयतिजीवयतीतिकर्म्मण्यण्।। ९९ लिदासःकैकेयिकामाःफलितास्तेवेति।एतेनदेवकीव्याख्याता।पुंयोगात्किंदेवदत्ताश्रयेहिसंज्ञाशब्दः
स्वभावात्स्त्रियमाहनपुंवाचकशब्दयोगात्।आख्यायांकिंप्रसूताश्रयेहिजातप्रसवामाहसचप्रसवोगर्भधारणाद्वारणपुंयोगनिमित्तकस्त्रीहपुंयोगःकिंन
नापपुंसोवाचकस्तिनङीषासूर्य्यीदेवतायामितिङीषोपवादः।सूरीतिसूर्यतिष्येतियलोपेआनुगिति।ननुह्रस्वादिरेवलाघवादनुगवक्तव्यःकिमनेनदीर्घोच्चा
रणेनाश्चनाहुः।अत्रकिंरूपंतेअत्रोगुणाश्रितपररूपंस्यात्तानचाकारेचारणासामर्थ्यादीर्घोभविष्यतिअन्यथाहिनकमेवकुर्यादितिवाच्यंअत्रोपोनस्त्यस्यबाधे

निष्ठेति पूर्वनिपाते प्राप्ते जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्येति परनिपातः । बहुक्तेति । बहूनि क्तानि यया सा जातक्तेति विग्रहे क्तान्तादित्यादिवत् बहुव्रीहेरुदात्तादित्येव सिद्धे श्रुतग्रहणं नित्यत्वप्रतिपत्त्यर्थं वा जातरतिरित्येवेकल्पिकउदात्तो नञ्नित्यरतिभावः । पाणिगृहीतीति यस्याः पाणिरग्निसाक्षिकं गृह्यतेऽनेनेत्यस्यां वाच्यायां पाणिगृहीतशब्दान्ङीषुक्तव्य इत्यर्थः । अन्येति । कौतुकादिना पाणिगृहीतो यस्याः दास्यादेः सा पाणिगृहीता । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते इति । एतेन विकल्पोऽप्ययं जातिपूर्वोदेवेति ध्वनितो । कथं तर्हि पुत्रहतीत्यत्र श्रस्वांगपूर्वपदादिति वाङ्विधिरिति कैय्यटः । पुत्रशब्दस्य जातिवाचकत्वादन्यथा पुत्रादिनीत्यत्र सुप्यजातावितिणिनिर्न स्यात् । यदित्वदनमादः सोऽस्यास्तीति श्रादिनी पुत्राणामादिनीति विगृह्य कथंचित्साधितेऽपि जातिकालसुखादिभ्यइत्येतोदाहरणविधायकसूत्रेजातेः किंपुत्रजातइतिवक्ष्यमाणमूलग्रंथोविरुध्यतएवेति चेदुच्यते । प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्भुवो । श्रसत्त्वलिंगो वक्ष्यमाणो जातिं कवयो विदुः १ इति भाष्येलक्षणांतरमुक्तं सत्त्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यामाविर्भावतिरोभावौ याप्राप्नोति या चद्रव्यभाविनीत्यर्थः । गुणो युगपद्द्रव्येण संबध्यते वक्ष्यमाणो सर्वव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः तां जातिमित्यादिकैय्यटेनव्याख्यातं । एवंचपुत्रत्वस्यापि द्रव्यभावित्वेनोक्तलक्षणलक्षितत्वात् जातिवाचकएवपुत्रशब्दइत्यस्वांगेतिवाङ्विधिर्व्यर्थस्तत्र न विरुध्यते । श्राकृतिग्रहणाज्जातिरित्यादिप्रत्याख्यपक्षाश्रयेणानुपुत्रत्वस्य स्वजातित्वाज्ज्ञातेः किंपुत्रजातइतिव्यर्थोपि संगच्छतइति दिक् । केचिद्वोचीनासनुपुत्रहतीपुत्रजग्ध्यित्यत्रक्तादल्पाख्यायामित्यनेनङीषमाहुः । सुरापीतीति । पीतासुरायया सा । जातिकालेतिसूत्रवार्तिकाभ्यां निष्ठायाश्चेतोदात्तत्वपरनिपातौ । बहुक्तेति । बहुव्रीहिस्वरेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरेशेषनिघाते बहुक्तेश्चानुदात्तोतोयंस्वांगाच्चेति । इहबहुव्रीहिरितिनानुवर्तनेनेतिध्वनयन्नुदाहरति । श्रतिकेशीति । शिखेति । शीडः खोहस्वश्चेतिहस्वस्तदंताट्टाप् । श्रन्यथाटापंवाधित्वाङीष्स्यादितिभावः । केचित्तुशिखेत्यपिप्रत्युदाहरंति । नचैत्यादावंतेनसमासेश्रनदंतत्वेनङीषः प्राप्तिभावात् । नचटापः प्रागेवकृदंतेनैवसमासादनदंतत्वमस्तीतिवाच्यं तथाहिसतिशोभनाशिखासुशिखेत्यर्थेस्त्रीत्वाभावादितिनव्याः । यच्चत्र स्वमंगमृत्येनचहिंसुसखाशालेत्यत्रापिस्यात् । सुखस्यशालांगत्वात् । सुकेशीरथ्येत्यत्रनस्यात् । केशानांरथ्यांगत्वाभावात् । श्रतोऽव्याप्तिव्याप्तिपरिहारार्थमाह ॥ ॥ ॥

क्रीतात। इह प्रकरणेऽतइत्यनुवर्तते प्रातिपदिकादितिचतदाह। अदंतादिति। प्रातिपदिकादितिशेषः। वस्त्रक्रीतीतिति। वस्त्रमिस्क्रीतइतिस्थितेप्राक्सुबुत्पत्तेः कर्तृकरणेति
समासेऽदंतत्वाऽभावाच्चिन्नेति। कर्तृकरणेऽतावहुलमितिवहुलग्रहणान्नगतिकारकोपपदेतिवक्ष्यमाणास्यक्वचिदप्रवृत्तौसुबंतेनसमासः। तत्रसुपः प्रागेवांतरंग
त्वाद्वा। ततोऽदंतत्वाभावान्ङीषिति। भावः करणेपूर्वादितिकिंगवाक्रीता। अश्वेनक्रीतेत्यादिविग्रहोमाभूत्। पूर्वशब्दोत्ययवचनः समासप्रातिपदिकेचान्य
पदार्थेः करणेपूर्वंयस्मिन् प्रातिपदिकेतदेकरणेपूर्वंतस्मादित्यर्थः। कादलंपाख्यायां। अत्रव्याचख्युः। अल्पाख्यायामितिसमुदायोपाधिः। अल्पेरश्लिष्टा
अश्लिष्टीकृतग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमितिसमुदायस्यापिक्तांतत्वान्ङीषायद्यपिपूर्वपदार्थेसत्र्यभ्राणामेवअल्पत्वंगम्यतेतथापितदल्पत्वेसति।

क्रीतात्करणपूर्वात्। ४।१।५०। क्रीतान्नादंतात्करणादंस्त्रियांङीष्स्यात्। वस्त्रक्रीती। क्वचिन्नाधनक्रीता। कादल्पाख्यायां। ४।१।५१। करणा
दंक्तान्नादंतात्स्त्रियांङीष्स्यादल्पत्वेयोत्पे। अश्लिष्टीद्योः। बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्। ४।१।५२। बहुव्रीहेरंक्तान्नादंतोदात्तादंतात्स्त्रियां
ङीष्स्यात्। जातिपूर्वादितिवक्तव्यं। तेनबहुनन्त्रसुकालसुखादिपूर्वान्नञउरुभिन्नी। नेहबहुक्रीता। जातान्तान्नादंतजाता। पाणिगृहीतीभार्यो
यां। पाणिगृहीताऽन्या। असाङ्गपूर्वपदाद्वा। ४।१।५३। पूर्वेणानित्येप्राप्तेविकल्प्योऽयं। सुरापीतीसुरापीता। अन्तोदात्तात्किं। वस्त्रच्छन्ना। अनाङ्गा
दनादित्युदात्तनिषेधः। अतएवपूर्वेणाऽपिनङीष्। स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्। ४।१।५४। असंयोगोपधमुपसर्जनंयत्स्वाङ्गंन्त
स्तादंतात्प्रातिपदिकाद्वाङीष्। केशानतिक्रान्ता। अतिकेशी। अतिकेशा। चन्द्रमुखी। चन्द्रमुखा। संयोगोपधात्तुसुग लुक्। उपसर्जनात्किं
। शिखा। शोभनाशिखा। सुशिखा॥ ॥ ९९ तद्धितेपुनस्याप्यल्पत्वमवश्यंभवतीतिसमुदायोपाधित्वमल्पत्वस्यसंगच्छतइतितेनबह्वीति। अयंभा
वः। बह्वोनञ्स्वसृदुहितृपदभूम्निनञ्सुभ्योजातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात्तोकृतमि तप्रतिपन्नाऽतिथ्यंतोदात्तविधायकानिनञ्जातिपूर्वादित्युक्तेवस्त्रादिश
वैकस्यार्थाच्छुदासइतिसुखादिपूर्वान्नेति। सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायामित्यत्रयेपठिताःसुखदुःखरुच्छादयस्तेचगृह्यंतेसुखयातीदुःखयातीसुखंदुःखंवापातंप्रा
प्नमनयेतिविग्रहः। असांगपूर्वपदाद्वेतिविकल्पस्यवक्ष्यमाणत्वादिहसांगपूर्वपदएवोदाहरणमाह। ऊरुभिन्नीतिभिन्नो ऊरुरस्यास्तिबहुव्रीहौभिन्नशब्दस्य

रानितिन्यापादित्यर्थः।उरःक्रोडेतिस्त्रीलिंगोयमितिहरदत्तादयः।तत्रोपसर्जनह्रस्वत्वेकृतेअदंतत्वान्ङीषः प्राप्तिः।अमरमुकुटनाक्रोडभुजांतरमित्याहरत्नपतिस्तु पुल्लिंगतामाहागरोचक्रोडेतिप्रातिपदिकमात्रंपठ्यतेनतुटावंतमितिगणरत्नमहोदधिकारःएवंचाऽविशेषात्त्रिलिंगत्वेप्युदाहरणंवोध्यंमाधवस्तुतदादिगणोक्तड निमज्जनइतिधातावाहक्रोडः।घञ्।क्रोडाअश्वानामुरःटावंतोयंस्वभावतोविशेषविषयः।क्रोडादिषुटावंतमात्रस्यपाठात्भुजांतरमात्रवचनस्यक्रोडशब्दस्यबहुत्री हौस्वांगलक्षणेङीषविकल्पोभवत्येवाकल्याणाक्रोडाकल्याणाक्रोडीमयूरीतिकेशैःसहवर्ततेतदितिसकेशाअविद्यमानाःकेशाःपस्याःसाअकेशा।शूर्पेणखतिःस्व पदात्संज्ञायामितिणत्वंयदानुशूर्पवन्नखानियस्याइतियोगमात्रंविवक्ष्यतेनतुसंज्ञातोऽसंज्ञातोन्ङीष्निषेधोनवाणत्वंतेनराक्षस्यपियोगरूढ्याशूर्पनखी

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्।४।१।६३॥जातिवाचियन्नचस्त्रियांनियतमयोपधंततः स्त्रियांङीष्स्यात्।आकृतिग्रहणाजातिः।अनुगतसंस्थान वयंग्येत्यर्थः।ततश्चिह्नानाञ्चनसर्वभाक्।सकृदाख्यातनिर्ग्राह्यात्।असर्वलिङ्गत्वेसत्येकस्यांव्यक्तौकथनाद्भेदान्तरेकथनम्विना।पिशुनग्रहा जातिरितिलक्षणान्नरावृषलीसत्यन्नङ्।शुल्का।सकृदित्यादिकिंदेवदत्ता।गोत्रञ्चचरणैस्सह॥अपत्यप्रत्ययान्तःशाखाद्यैकदेशवाचीचशब्दो जातिकार्य्यंलभतइत्यर्थः।औपगवी।कठी।चहृची।ब्राह्मणीत्यत्रनुशाङ्कस्वादिपाठान्ङीष्वाध्यते।जातेः किंमुण्डा।अस्त्रीविषयात्किंवलाका।अयोपधात्किंक्षत्रिया।योपधप्रतिषेधेहयगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः।हयी।गवयी।मुकयी।हलन्तलक्षितस्येतियत्रोपः। मनुषी।मत्स्यस्यऽन्यां॥मत्स्री॥ ९९ तिभवतीत्याहुःङीषोऽङीवादेशइति।अन्यतोऽङीवित्यतोऽङीवित्यनुवर्तते।दिक्पूर्वपदादितिपंचम्याऽङीतिप्रथमा यास्त्रीकल्प्यतेइतिभावःयदिनुस्तर्हितोऽङीप्स्यात्तर्हिप्रागुल्कात्प्राक्क्रोडेत्यत्रापिप्रसज्येत।स्त्रीक्तासंयोगोपधादित्यस्यनिषेधानाश्वाऽश्वतरीप्रतिपत्तिर्गोरथमि तिभावः।वाहः।ण्विप्रत्ययांतस्यबहेरुकरणमिदं बह्व्यश्वेत्यनेनकर्मण्युपपदेऽबहेर्ण्विप्रत्ययविधानात्केवलस्यसंभवोनास्तीतिसामर्थ्यान्नदंतविधिरित्यभि प्रेत्याह।वाहंतादितिनङीविति।अस्वरितत्वादितिभावः।दित्योहीति।ङीषिसंज्ञायांवाहऊठ्संप्रसारणाच्चेतिपूर्वरूपेएत्येधत्यूठ्सितिवृद्धिःसख्यशिश्वीतिसखि शब्दादपिशिशुशब्दाच्चङीष्निपात्यते।नविद्यतेशिश्वर्यस्याःसाअशिश्वीभावायांकिंसखासन्नपदीभव॥॥जातेरस्त्रीजात्यास्ववाचकशब्दोल॥ ॥

सांगत्रिषेति।मूर्तिमदिति।स्पर्शवत्द्रव्यपरिमाणंमूर्त्तिः।प्राणीति।सुखनासिकासंचारीवायुःप्राणः।सुसुखाशालेति। एवंचफलसुखीकारणसुखीचानवस्थेत्या
दिप्रयोगः।प्रामादिकादितिभावः।प्रतिमादिगतस्तनस्यप्राणिन्यदृष्टत्वात्स्वांगत्वेनप्रोक्षतीतिनतीयलक्षणमाह।तेनचेदिति।येनांगेनप्राणिरूपंवस्तुयथास्यात्

स्वाङ्गंत्रिधा।अद्रवन्मूर्त्तिमत्स्वाङ्गम्प्राणिस्थमविकारजं।सुखेदाद्रवत्वात्सुज्ञानाअमूर्त्तेत्वात्सुसुखाशालाअप्राणिस्थत्वात्सुशोफाविका
रजत्वात्अतस्थन्तत्रदृष्ट्वासुकेशीसुकेशावारभ्याअप्राणिस्थस्याऽपिप्राणिनिदृष्टत्वात्।तेनचेन्नतथायतासुस्तनीसुस्तनावाप्रति
माअप्राणिवत्प्राणिसदृशेस्थितत्वात्।नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च।४।१५१।एभ्योवाङीष्स्यात्आद्ययोर्बहुत्वलक्षणोनिषेधो
वाध्यतेपरत्वादपवादन्यायात्।श्रोष्ठादीनाम्पञ्चानान्तु असंयोगोपधादितिपर्युदासेप्राप्तेवचनंमध्यपवादन्यायात्।सहनेज्जलक्षणस्तुप्रतिषे
धःपरत्वादस्यबाधकः।तुङ्गनासिकीतुङ्गनासिका।इत्यादिनेहासहनासिकाअनासिकाअत्रवृत्तिःअङ्गगात्रकण्ठेभ्योवक्तव्यंस्वङ्गी।स्वङ्गत्यादि। मिर्
एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थेनचकारेणसंग्रह्यमितिकेचित्।भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणमितिप्रामाणिकाः।अत्रवार्त्तिकानि।उक्ताच्चासुपक्षीसुपक्षाकवर
मणिविषशरेभ्योनित्यं।।कवरश्चित्रंपक्षंयस्यास्साकवरपक्षीमयूरीइत्यादि।उपमानात्यक्षाच्चपक्षाच्चानित्यमित्येवाउलूकपक्षीशालाउलूकपक्षी
सेनानक्रोडादिबहुचः।४।१५२।क्रोडादेर्बहुचश्चस्वांगान्नङीष्।कल्याणाक्रोडाअस्यानामुरःक्रोडाआकृतिगणोऽयंसुजघनासहनज्विद्य
मानपूर्वाच्च।४।१५७।सहेत्यादिनिकपश्चोन्नङीष्।सकेशाअकेशाविद्यमाननासिकानखमुखात्संज्ञायां।४।१५८।ङीषनस्यात्शूर्प्पणखा।
गोरमुखासंज्ञायांकिंनाम्नखीकन्यादिगपूर्वपदान्ङीष्।४।१५९।दिक्पूर्वपदात्संज्ञायान्नात्मातिपदिकात्परस्ङीषोङीवादेशस्यात्प्राङ्
मुखीआद्युदात्तम्पदंवाहनात्।४।१६१।वाहनान्नात्मातिपदिकात्ङीषस्यात्ङीषेवाऽनुबन्धेतेनङीष्।दित्यवाट्चमोदित्योहीचमेसख्यशिश्वीतिभो
षायां।४।१६२।इतिशब्दंप्रकारेभाषायोमित्यस्याऽनन्तरंद्रष्टव्यंऋन्दस्यपिक्वचित्।सखीआशिश्वीआयेनवोधुनयन्तामशिश्वी ॥ ॥ तेन

तेनतत्सदृशेनांगेनतत्अप्राणिरूपंवस्तुतयाप्राणिचयुक्तंचेत्तदप्यप्राणिनिदृष्टंस्वांगमित्यर्थः।मध्येऽपवादेति।मध्येऽपवादाःपूर्वान्विधीन्बाधंतेनोत्त

यद्वामानामाधिगीषृतहृद्यत्वान्नाच्छद्यंभविष्यतियथाऽन्यधीयानेपिमाणवकोब्राह्मणीत्यत्रेति।एवंचप्राचोऽङीषुदाहरणंप्रामादिकमितिभावः।मुंडेति।मुंडगु
णयोगान्मुंडा।वल्लाकाविसकंटिका।क्षत्रियेति।क्षत्राद्धरत्यपत्येविधानाज्जोत्वलक्षणालिंगान्नोचनसर्वेत्यादिलक्षणावाजातिः।योपधप्रतिषेधस्त्यादिगौरादिषुग
चयादयस्त्रानीतनेःप्रक्षिप्तास्त्यस्मादेववार्तिकाद्विज्ञायतइतिकैयटादयः॥३॥पाककर्णीजातेरित्यनुवृत्तेर्नेह।बहुपुष्पाबहुफलाशाखाएवंहिसर्वत्रोक्तसिद्धे
किमनेनसूत्रेणोत्पाद्यंक्याहास्त्रीविषयादपीति।स्तोमनुष्याद्स्तः किंविद्दरद्विट्शब्दात्क्षत्रियादस्त्रियत्रादरच्छ्वाद्यन्त्यञ्मगधेत्यणोतयोरतश्चेतिलुक्।
यस्तुवैश्यपर्यायोविट्शब्दःसोपिप्रत्युदाहरणमित्याहुःदाक्षीति।अतइत्रगोत्वलक्षणाजातिः।अदंतत्वाभावादप्राप्तोऽङीषविधीयते।योपधादपीतिजातेरित्य

पाककर्णीपर्णीपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाच्च।४।१।६४॥पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनःस्त्रीविषयादपिङीष्स्यात्।ओदनपाकी।शङ्कुकर्णी
णालपर्णी।शङ्खपुष्पी।दासीफली।दर्भमूली।गोवाली।ओषधिविशेषेरूढाएते।स्तोमनुष्यजातेः।४।१।६५।ङीष्स्यात् दाक्षी।योपधादपि॥
उदमेयस्याऽपत्ये॥औदमेयी।मनुष्येति किं।तित्तिरिः।ऊडुतः।४।१।६६॥ऊकारान्नादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनःस्त्रियामूङ्स्यात्कुरूः।
कुर्वादिभ्योण्यः।तस्यस्त्रियामवन्नीत्यादिनालुक्।अयोपधात्किं।अध्वर्युः।अप्राणिजातेश्चारज्वादीनामुपसंख्यानं॥रज्वादिपर्युदासा
दुवर्णान्तेभ्यएवाश्लाघाकर्केभ्याअनयोर्दीर्घान्तत्वंविनोङ्भावोरितिविभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधश्चऊडःफलेप्राणिजातेस्तुःकृकवाकुः।
रज्वादेस्तुःरज्जुःहनुःवाह्वन्तात्संज्ञायां।४।१।६७॥स्त्रियामूङ्स्यात्।भद्रवाहूःसंज्ञायाङ्किंकृतवाहुः॥ ९९ नुवर्तीमानेपुनर्जातिग्रहणादि

तिभावः।उदमेयस्येति।उदकंमेयंयस्यउदमेयः।उदकस्योदःसंज्ञायामित्युदादेशः।रज्नउपसंख्यानं।अजात्यर्थोसौतंगमी।निर्देशाद्यर्थेचतत्रछगादिसूत्रेण
सुतंगमादिभ्यश्चान्यायमित्रातोजातिः ऊडुतःऽकारेनोङ्भावोरितिविशेषणार्थः।अन्यथायवाग्वायवाग्वैइत्यत्रापिसुनिषेधःस्यात्।दीर्घोच्चारणंतु रामः
श्वश्रूशब्दार्थमन्यत्रसवर्णादीर्घेणापिसिद्धेः।कुरूरितिलिंगविशिष्टपरिभाषयासादयः। अत्रव्याचक्षते।यद्येकादेशस्यश्रवीतत्वेनग्रहणात्सादयइतिव्या ११५
ख्यायतेनहिकोडेकुड्योइत्यादावपिएकवचनमुत्सर्गतइतिसुःप्रवर्तेततद्वारणायअत्रप्रत्ययइतिप्रसज्यप्रतिषेधाभ्युपगमेनप्रकृतेदोषःश्वश्रूरित्यत्रएकादेशा

स्पते अर्थैकार्थीसंभवात्स्वरूपंतनगृह्यते। अस्त्रीविषयत्वादित्यादैर्वैय्यर्थ्यापत्तेरित्याशंयेनाहाजातिवाचियदितिआकृतिग्रहणेति। ग्रहणमितिकरणेल्युट्सा
मान्येनपुंसकंआकृतिर्ग्रहणंयस्याइतिबहुव्रीहिस्तदेतत्फलितमाह। अनुगतसंस्थानेत्यादिरुषलेब्राह्मणादिव्यावृत्तसंस्थानाभावादव्याप्तिरितिलक्षणांतर
माह। लिंगानांचेत्यादिचकारोभिन्नक्रमः निर्ग्रीत्येत्यस्यानंतरंवोध्यः। लिंगानामितिकर्मणिषष्ठीनसर्वेभाक्सर्वाणिलिंगानिनभजंतीत्यर्थः। सर्वशब्दस्यलिंगा
पेक्षत्वेपिगमकत्वाद्भजोण्विःसमासश्चभवत्येवेतिनात्रसामर्थ्याभावःशंक्यःवृषलीति। एकस्याहिव्यक्तौवृषलत्वेकथितेतदपत्यतत्सहोदरा दीकथनंविना
पितस्यसुग्रहत्वादितिभावः देवदत्तेतिनन्वत्रपरिमाणभेदेनद्रव्यभेदाभ्युपगमेस्यादेवातिप्रसंगः। एकस्याव्यक्तौदेवदत्तत्वेकथितेव्यक्त्यंतरेकथनं विनापित
स्यसुग्रहत्वान्नभेदेपरिमाणभेदेनद्रव्यभेदस्याप्रामाणिकैरनभ्युपगमात्। अभ्युपगमेवासमानकालतयाव्यक्त्यंतरस्यविशेषणात्तथाचयस्याव्यक्तौदेवदत्त
त्वंकथ्यतेतत्समकालमन्यादेवदत्तव्यक्तिरप्रसिद्धेतिनदेवदत्तत्वंजातिः। वृषलत्वादिस्तुभवत्येवतदीयपित्रादिस्तुतस्यसुग्रहत्वादितिदिक्। उक्तलक्ष
णाद्ढ्याञ्नाकौंतत्वान्नतीयंलक्षणमाह। गोत्रंचचरणैः सहेति। अपत्याधिकारादन्यचलौकिकंगोत्रंचरणाःशास्त्राध्येतातदेतत्फलितमाह। अपत्यप्रत्ययो
तरत्वादि। अत्रच्याचरव्युत्पादनायनंवहुचमिदमितिनपुंसकप्रयोगदर्शनात्सर्वलिंगोगोत्रचरणैरुक्तः। अतः पृथक्लक्षणंकृतंतेनात्रलिंगानांचनसर्वेभागि
तिद्वितीयलक्षणेनगतार्थतानशंक्येति। औपगवीति। असंतलक्षणोंडीपंपरत्वादयंवाधते। एवंचापत्याधिकारेत्रौपगवीतिप्रतीकमुपादायदिढ्वाणञित्या
दिनाङीविधित्याचक्षाणाउपेक्ष्याइतिभावः। केचित्तु अपत्याधिकारादुत्तरत्रैवलौकिकगोत्रंगोत्रशब्देनगृह्यतेनान्यत्रपारिभाषिकगोत्रप्रत्ययोतएवजातिकार्यं
लभतेनत्वपत्यप्रत्ययांतः। गोत्रंचचरणैः सहेतिवचनस्यापत्याधिकारात्प्रत्वेभावित्वान्नातथाचापत्यार्थेत्रौपगवीतिङीवंतरूपंप्राचामुक्तिस्साम्यगेचेत्याहुः।
कठीति। कंठेनप्रोक्तमधीयानावाकलापिवैशंपायनांतेवासिभ्यश्चेतिवैशंपायनांतेवासित्वाण्णिनिस्यकठचरकाच्छगितिलुक्। अध्येत्रणास्मृतेत्युक्तेरुपसर्जनेन
नावहुत्वीतिवद्भावः। ऋचोऽध्येतव्यायपासेतिवहुव्रीहिः। अनृचचबहुचावध्येतर्यैवेतिवचनादकूपारेतिञप्रत्ययः समासांतःयस्यपिस्त्रीणामध्या॥
यनंप्रतिषिद्धंतथापिपराकल्प्येत्येतदासीत्तदाहयमः। पराकल्प्येषुनारीणांमौंजीबंधनमिष्यते। अध्यापनंचवेदानांसावित्रीवचनंतथेति ९ ।

पिप्रामाणिकमेवाशफाविवर्जभुराणेतिश्रुतेः। शफः खुरेगवादीनांमूलेविटपिनामपीतिहेमचंद्रकोशाच्चावामोरूरितिवामोसुंदरोऊरूयस्याःसेतिविग्र
हः। कथंतर्हिपीवरोरुपिवतीत्यवहिणाइतिकुमारः। ऊङभावेहिपीवरोरोइतिस्यात्। ऊङश्चेहविधायकंनास्ति। अत्राहुः। संज्ञापूर्वकविधेरनित्यतयासंवृद्धिरणा
भावइतिस्थितस्यगतिरुत्तरेयेतिहितेनसहेति। समोवाहितततयेतिव्युत्पादितःसहितशब्दस्तुनेहगृह्यतेएकदेशविकृततयासन्निहितग्रहणादेवतत्सिद्धेरि
तिभावः। कमंडलुरितिचतुष्याज्जातिवाचकोयं। अतएवचतुष्याड्ढोढञित्यत्रकामंडलेयइत्युदाहरिष्यति। पात्रपर्यायस्तुनप्रत्युदाहरणंतस्यस्त्रीलिंगाभावात्।
अकंदोर्थमितिवेदेतुकदुकमंडल्वोश्छंदसीत्यनेनसंज्ञायामसंज्ञायांचऊङ्सिध्यतीतिभावः। अजोऽकारइति। अत्राअकारविशेषणंकिं। शूरसेनीजनपदशब्दा
दित्यत्रः। अतश्चेतिलुकिजातिलक्षणोत्रनडीषा॥ ॥ शार्ङ्गरवीति। शृङ्गरुशब्दादपत्येऽण्। आदिवृद्धिरेर्गुणाः। टिड्ढाणञ्इतिङीपेबाधित्वापरत्वाज्जातेरि

शार्ङ्गरवाद्यञोङीनाः॥४।१।७३॥शार्ङ्गरवादेरञोऽकारस्तदन्ताच्चजातिवाचिनोङीनस्यात्। शार्ङ्गरवी। वैदी। जातेरित्यनुवृत्तेःसंयोगेङीषेव।
नृनरयोर्वृद्धिश्चेतिगणसूत्रेनारीयङश्चाप॥४।१।७४॥यङन्तात्स्त्रियाञ्चाप्स्यात्। ञ्यङ्ग्यङोस्सामान्यग्रहणं। आम्वक्ष्माकारीषगंध्या
षाद्यत्रस्त्रापवाच्यः॥ पौतिमाष्या॥ ९९ इतिङीषिप्राप्तेङीनंविधीयते॥ शार्ङ्गरवकापटवाब्राह्मणा। गौरगुलवागौतमेत्यादिशृंगरुकपटुब्रह्मन्
गुगुलुशब्देभ्यःप्राग्दीव्यतोऽण्। गौतमशब्दस्त्रियांतः। अयंगोरादिष्वपिपठितइतियस्मेअत्रङीषपिभवतिङीषेवेतिजातेरित्यनुवृत्तौतुशार्ङ्गरवस्यस्त्री
वदस्यस्त्रीतिसंयोगविवक्षायामपिपरत्वाङ्ङीनेवस्यादितिभावः। नृनरयोरितिनृशब्दात्तत्रान्येभ्यइतिङीपिनरशब्दाज्जातिलक्षणोङीषिप्राप्तेवचनंवृद्धि
विधानार्थंचानतुनरशब्देश्वलोत्यस्यवृद्धिःस्यात्। अत्राहुः। वार्णादांगंबलीयइत्यकारस्ययस्येतिचेतिलोपेनापहारात्। अनेत्यस्यापित्रकारस्यवृद्धिर्भवतीति।
यद्वानरस्यत्रनरः। अनेनतवत्यरूपंनाचनरस्यतयोर्नृनरयोः। परस्यचप्रथमएवाकारोगृह्यतेनतुद्वितीयः। प्रश्लेषसामर्थ्यादितिवृद्धनरस्येत्यर्थवतो राम॰
ग्रहणाद्धानरशब्देनातिप्रसंगइतिवाध्यंयद्यप्यन्यतरोपादानेनापिनारीतिरूपंसिध्यतितथाप्यन्यतरस्यानिष्टरूपनिवृत्त्यर्थंद्वयोरुपादानंकथंतर्हिकिं १९६
नरीणांनरीणामित्यादिप्रयोगः॥

भावार्त्तिंगविशिष्टपरिभाषायाश्रावश्यकत्वाच्चाऽतएवरमाऽत्यत्रएकादेशस्यपूर्वीतत्वेनग्रहणात्सादयऽतिमनोरमादौनव्याख्यातमितिऽअध्वर्युरितिऽअ
ध्वर्युशाखाध्येत्रीऽअध्वर्युशाखाध्यायिवंशोऽञ्चेवेतिवार्थेऽचरणालक्षणोयंजातिःऽअध्वरेयातीतिविग्रहेमृगय्वादयश्चेत्योणादिकेनऽअध्वरशब्दस्यान्तलोपःऽया
थातोः कुप्रत्ययश्चापपूर्वदासादितियदिसूत्राद्धतऽतियृत्यतेनहिंऽअलाबादावूडःसंभवोनेतिभावःऽअलाबेत्यादिःप्रथमौतंद्वितीयांतंवानोदाहृतोवक्ष्यमाण
प्रयोजनस्यतत्रासंभवात्तानोऽधात्वोरितिऊऽधात्वोर्यणःपरेशसादयऽउदात्ता नस्युरितिसूत्रार्थः॥ः॥पंगोश्चाऽज्ञात्यर्थमिदंऽपंगशब्दोद्विगुणावाचीऽअश्व
रस्येतिऽसंयोगलक्षणोऽीषिप्रातेऽऊऽतत्सन्नियोगेनचविधीयमानोलोपःसन्निहितत्वात्ऽअतस्तेवाकारस्यनत्वादेःएतच्चवचनेऽश्वशरःअश्वेतिनिर्देशसि

पङ्गोश्च।४।१।९८॥पङ्गुःऽअश्वशरस्योकाराऽकारलोपश्चाचाऽदूऽङ्।पुंयोगलक्षणास्ऽङीषोऽपवादःऽलिङ्गविशिष्टपरिभाषयास्तादयःऽअ
श्वशूःऽउरुत्तरपदादौपम्ये।४।१।९९॥उपमानवाचिपूर्वपदमुत्तरपदंयत्प्रातिपदिकन्तस्मादूऽङ्स्यात्ऽकरभोरूः।संहितशफलक्षणावामा
देश्च।४।१।७०॥ऽअनौपम्यार्थेसूत्रेसंहितोरूःऽसेवशफोरूःऽशफोखुरौताविवसंश्लिष्टत्वादुपचारात्ऽलक्षणाशब्दादशऽआद्यचःऽलक्षणोरूः
वामोरूःसंहितसहाभ्यांऽइतिवक्तव्यं।।हितेनसहसंहितोऽऊरूयस्यास्तासंहितोरूः।सहेतेऽतिसहोऽउरूयस्यास्तासहोरूःऽयद्वाऽविद्यमान
वचनस्यसहशब्दस्यऽउवेतिशयप्रतिपादनायप्रयोगःसंज्ञायां।४।१।७२॥कडुकमराऽदल्वोःसंज्ञायांस्त्रिया मूऽङ्स्यात्ऽकडूःऽकमराऽदलूः
संज्ञायांकिं।ऽकडुःऽकमराऽदलुःऽअच्छन्दोर्थमिदंवचनं॥ ॥ ङ्यर्थकथनपरंऽअतोपिप्रथमाकारस्यलोपोनशंक्यःऽऊरुत्तरपदाऽउपमीयतेऽनयेतुपमात

स्यःभावःऽऔपम्यंऽउत्तरपदेनपूर्वपदमिहाक्षिप्यते—तदेतत्फलितमाहाऽउपमानवाचिपूर्वपदमितिऽकरभोरूरितिऽमणिवंधादाकनिर्ऽकरस्यकरभोवहि
स्तादूऽङ्रूपस्यःसाधात्रीकरभ्योकरभोपमोरूरित्यत्रतूऽङ्नाकरभशब्दस्योपमानवाचित्वेपिपूर्वपदत्वाभावात्ऽऔपम्येकिंऽचतोरूःऽउवेतादितिवक्तव्येऽउत्तरप
दग्रहणंहस्तिस्वाम्यूरूरित्यत्रमाभूदित्येवमर्थंऽअत्रहिहस्तिनश्चस्वाम्यूरूश्चस्यास्तिविग्रहःतयाचोर्वेतत्वेपिऊरुत्तरपदत्वमिहनास्तिःस्वाम्यूरुशब्दस्येवोत्तरप
दत्वात्ऽसंहिताऽसंहितादिपूर्वपदमूरुत्तरपदंयत्प्रातिपदिकंतस्मादूऽङ्स्यात्ऽशफाविति।यद्यप्यमरेणशफंक्लीवेखुरःसमानितिनपुंसकतोक्तातथापिशफश

यूनस्तिः।४।१।७७॥युवन्शब्दात्तिप्रत्ययस्यात्सचतद्धितः।लिङ्गविशिष्टपरिभाषयास्त्रियामधिकारउत्तरार्थः।युवतिः।अनुपसर्जनादि
त्येवावहवोयुवानोयस्यासावहुयुवा।युवतीतिनयोतेश्शत्रन्तान्ङीपिवोध्यं॥इतिस्त्रीप्रत्ययाः॥प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रेप्र
थमा।२।३।४९॥नियतोपस्थितिकः।प्रातिपदिकार्थः।मात्रशब्दस्यप्रत्येकंयोगः।प्रातिपदिकार्थमात्रेलिङ्गमात्राद्याधिक्येपरिमाणमात्रेसंख्यामा
त्रेचप्रथमास्यात्।उच्चैः।नीचैः।कृष्णः।स्त्रीः।ज्ञानाख्यलिङ्गानियतलिङ्गाश्चप्रातिपदिकार्थमात्रइत्यस्योदाहरणं।अनियतलिङ्गास्तुलिङ्गमात्राद्या
धिक्यस्यातटः।तटीतटंपरिमाणमात्रेद्रोणोव्रीहिः।द्रोणरूपंयत्परिमाणंतत्परिच्छिन्नोव्रीहिरित्यर्थः।प्रत्ययार्थेपरिमाणेप्रकृत्यर्थोऽभेदेनसंस
र्गेणाविशेषणं॥प्रत्ययार्थस्तुपरिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेनव्रीह्यादौविशेषणमितिविवेकः।वचनंसंख्या।एकःद्वौबहवः।इहोक्तार्थत्वाद्विभक्तेरप्रा
तौवचनं॥सम्बोधनेचा।२।३।४७॥इहप्रथमास्यात्।हेरामाकारके।१।४।२२।इत्यधिकृत्य॥ ९९ तुषवद्वावाद्यौवनमित्येव॥भिक्षादिपाठसामर्थ्यान्नपुं
वदितिवृत्तिकारोक्तिरयुक्तेतिभिक्षादिभ्योऽणित्यत्रैवोपपादयिष्यामः॥इतिस्त्रीप्रत्ययाः॥खौजसमौडित्यादिनातावत्सादयोऽप्राप्तिपदिकादर्शिताःतेषामर्थेविशेषे
व्यवस्थादर्शयितुमारभतेप्रातिपदिकार्थेत्यादिना।प्रथमादयः।सप्रत्ययंतावत्प्राचांसंज्ञाःताभिरिहापिव्यवहारःइतिखौजसमौडितिसूत्रेमूलकृतोक्तौ।कौसुभेतुइहप्रथमादय
शब्दाःसुपोत्रिकेषुवर्तन्तेसमंस्यादश्रुतत्वादितिन्यायादित्युक्तंतथाचन्यायसिद्धत्वादस्मिन्शास्त्रेप्रथमादिसंज्ञानामकरणेपिनक्षतिरितिज्ञेयंयदाहिपंचकंप्रातिपदिका
र्थइत्यत्रैवतत्तोलिंगवचनग्रहणमनर्थकंप्रातिपदिकार्थइत्येवसिद्धेःमात्रग्रहणाच्चकर्मादिव्यवच्छेदोनस्यात्प्रातिपदिकार्थादनतिरिक्तत्वा ॥

अत्राहुः नरस्यस्त्रीनरीयुंयोगलक्षणोङीषाकेचित्ताश्रनिर्दिश्यानिकत्वादिक्यरिभावोपस्थितौनृशब्दस्यैववृद्धेर्नारीतिभवतिानरशब्दस्यग्रहणंतङीनर्थमेवतत्रा
निकोवृद्ध्यभावान्नरीत्येवभवितव्यमित्याहुःातदपरेनक्षमंतेायदिङीनर्थमेवनरशब्दग्रहणंस्यात्तर्हिशाङिरवादिगणेपृथगेवपठेतावृद्धिविधायकेतन्नृणासूत्रे
ततपाठस्यवैय्यर्थ्यापत्तेरितिाषत्रशब्दोत्रगणेपठ्यतेततः स्त्रियांङीनाऽत्रीानचषत्रशब्दःकन्यायांनास्तीतिशंक्यंाआत्मजस्तनयःसूनुःसुतःपुत्रःस्त्रियांत्वमी।
आहुर्हितरंसर्वैरत्यमरोक्तेःातेनपत्रीवहंर्षहृदयतनोतिाकुर्वंत्तदुर्वीपतिपत्रिसर्वमित्यादिप्रयोगानिर्वाधाएवायत्त्वत्रहरदत्तेनोक्तंाकेवलःषत्रशब्दःस्त्रियांना
स्तीतिातदुपेक्ष्यंाउदाहृतकोशविरोधात्ासूतिकाऽत्रिकेत्यत्रस्वग्रंथविरोधाच्चाएवंचसूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्योदुहितुःषत्रङेतिकारेसत्यागदस्यैतिसूत्रस्थवा
त्तिकंव्यर्थमितिमनोरमायांस्थितंायदप्यापकारोत्रहल्ङ्यावितिसामान्यग्रहणार्थंःाचकारस्तद्विधातेनचरितार्थत्वेपिपरत्वाच्चित्स्वरःपित्स्वरंबाधते ॥

आवट्याच्च।४।१।७५॥अस्माच्चाप्स्यात्ायत्रश्चेतिङीषोऽपवादःाअवटशब्दोगर्गादिःाआवट्याातद्धिताः।४।१।७६॥आपत्यंमसमाप्तेर
धिकारोऽयं ॥

॥ ॥आवष्टेति॥आवष्टस्यापत्यंस्त्रीवृद्धेत्कोसलेतिञ्यङ्कारीषगंध्येतिाकारीषस्येवगंधोऽस्य कारीषगंधिःाउपमानाच्चेतिगंध
स्येदंतादेशःातस्यगोत्रापत्यंस्त्रीअणाअणिञोरनार्षयोरितिष्यङादेशःसचयद्यपिस्त्रियामेवविहितस्तथापिङित्करणासामर्थ्यात्तदंतादप्यर्थेषाष्षाद्यञ्
रितिाएतच्चआवट्याच्चेतिचकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्त्रभ्यतइत्याहुःापौतिमाष्येतिाशृतिमाषशब्दोगर्गादिःातद्धिताःावहुवचनमनुक्तानामपसंख्येयानांस
ग्रहार्थंामहासंज्ञाकरणातेभ्यःप्रयोगेभ्योहितास्तद्धिताःाइत्यन्वर्थलाभायातेनयथाप्रयोगमेवस्युःानन्वटाषः प्रागेवायमधिकारोस्तुकिंविधीतद्धितग्रहणा
यस्येतिलोपेऽङ्ग्रहणाचमास्तितिचेन्मैवंापट्वीमृद्वीत्यादावीर्ङायाप्रसंगातायदिन्नयस्येतिचेत्पत्रैङ्ग्रहणमेवङीषितद्धितकार्योभावेज्ञापयतीतिस्त्रीक्रियेतनतर्हि
टापःप्राक्तद्धिताधिकारेपिनकाश्चिद्दोषरतिकेचित्तच्चिंत्योकुरूस्त्र्यादौत्रीर्ङायाादितिगणप्रसंगादितिनव्याः॥

त्यादिभिर्योधितत्वेनकर्मोदीप्रत्ययमात्राच्चप्रवृत्तेःकर्मणिद्वितीयेत्यादिपुनर्मेणिद्वितीयेचकर्तुरुरणोरुक्तौपेक्षनान्यानिभक्तिरित्येवमर्थेनियमाभ्युपगमात्तनचक
मेण्येवद्वितीयाकर्तृकरणयोरेवतृतीयानान्यत्रेतिप्रत्यपनियमपक्षेप्रथमायाश्चपिकर्मोदीप्रवृत्तिर्मभवान्मात्रग्रहणमानर्थक्यमेवेतिवाच्यंप्रत्ययनियमपक्षेहिप्रा
तिपदिकार्थएवप्रथमानान्यत्रेत्यर्थपर्यवसानात्तुगोदीप्रथमायाश्चपिप्रवृत्तेःवचनग्रहणमविघ्यर्थानकेवलाप्रकृतिःप्रयोक्तव्येतिनिषेधादेवप्रथमोत्पत्तिसि
द्धेःनचैवंद्विशब्दात्बहुशब्दाच्चैकवचनंएकशब्दाद्द्विवचनमित्येवमर्थंवचनग्रहणमस्त्यारितिवाच्यंत्रान्तिकार्थकनिभक्तिप्रयोगापेक्षयाचतुरादिकविभक्तिनयोगस्य
न्याय्यत्वात्गोर्वीहीकरतिवत्द्रोणशब्दस्यतत्परिमितेरुपचारात्द्रोणोव्रीहिरित्यपिसिद्धमितिमनोरमायांपरिमाणग्रहणमपिप्रत्याख्यातंतन्नम्मिन्पक्षे
द्रोणपरिछिन्नाभिन्नोव्रीहिरित्यभेदान्वयानामार्थयोरभेदान्वयात्परिमाणप्रत्ययार्थइतिपक्षेतुद्रोणकर्मकयत्परिमाणंततपरिछिन्नोव्रीहिरितिप्रत्ययार्थेना
मार्थयोरभेदान्वयस्तुयाचफलभेदेकर्मण्यंप्रत्याख्यानमितिचेत्अत्राहुःयाद्द्रोणप्रकृतेर्नेलक्षणमिलानादत्यपरिमाणग्रहणंप्रत्याख्यातं * यतएवत्रोपगवा
दौतस्येदमित्यनेनैवाणप्रत्ययसिद्धेस्तस्यापत्यमितिसूत्रेकिमर्थमित्याक्षेपोमतथौयेनिनेनासिद्धेपरिशेषोरयस्त्यधिकारेगोदुकंनन्वादिनिरितीनिप्रत्ययवि
धानंकिमर्थमित्याक्षेपश्चवक्ष्यमाणःसंगच्छतेयदिनसर्वेनेनशब्दोपप्रकृतेर्नेलक्षणंस्त्रीकिमर्थेनेतिहिनाधनार्थंस्तंभतेदितिसमाधानस्यागोचरत्वात्कथं
मितिप्रत्ययविधानमितिसमाधानस्यचवैष्यर्थ्योपपत्तेरितिनन्वाचित्पेनकेनाप्रातिपदिकार्थेनकेनचित्त्रिकोकेनविङ्गिकेप्रातिपदिकार्थेदत्यादित्यनङ्गियते । स्ते
पक्षाःकेषामभिमताःकथंवाऽमीषामुपपत्तिरितिचेत्अत्रन्यायसूत्रस्यार्थंद्रव्यलिंगसंख्याकारकाख्यःपंचकेप्रातिपदिकार्थेदाधिमधित्यादौविनाविवि
भक्तिंप्रातिपदिकादेवतावतामर्थानांप्रतीतेःदृष्टोदृष्टाःअदृष्टंदृष्टेरोत्यादौवचपिविभक्त्यन्तेपिप्रतीयतेनदृष्टताप्रकृत्यर्थतत्रानि यौगकलेनैवोपयो
गादितिभाष्यकारोमन्यतेआदितश्चतुष्कमितिकैयटादतोपपदेसप्तमीस्यमित्यत्रनुक्तपक्षेपंचकपक्षेवाप्रातिपदिकार्थेदत्यभिधानात्आदितस्त्रिक एम॰
मितिवृत्तिकारःअन्वयव्यतिरेकाभ्यांसंख्याकारकादेर्विभक्त्यर्थत्वनिश्चयात्यद्यपिदधिमधुरित्यादौविनापिविभक्तिंसंख्याकारकंचप्रतीयतेनियतार १९९
द्धेःवृक्षादित्यादावपिनिभक्त्यर्थत्वंहीयतोनहिगौरित्यादौविनापिपत्रत्वपत्यंगम्यतइतितदपिप्रकृत्यर्थः। नचाधिभरित्यादौचांतरेणापिच ॥

त्रिकपक्षेपिलिंगग्रहणमनर्थकमेवेत्याशंक्यविवक्षितंदर्शयति।नियतोपस्थितिकरति।यस्मिन्प्रातिपदिकेउच्चारितेयस्यार्थस्यनियमेनोपस्थितिःसप्रातिपदिकार्थइत्यर्थः।शक्यइतियावत्।ननुचैवंसिंहोमाणवकइत्यादौप्रथमानस्यात्।अत्राहुः।शक्यार्थमादायप्रथमाविभक्तेरुत्पत्तौसत्यांपश्चात्पदांतरसमभिव्याहारेलक्ष्यार्थबोधेपिक्षत्यभावादिति।मात्रशब्दस्येति।तस्यचात्रावधारणमर्थः।मात्रेकात्स्न्र्येऽवधारणेरित्यमरः।प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनान्येवप्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रमित्येवकारेणास्वपदविग्रहः।समासस्तुमयूरव्यंसकादित्वाद्बोध्यः।प्रत्येकमिति।हेहौतेश्रूयमाणत्वादितिभावः।ननुवीरःपुरुषइत्यादौत्रभेदसंसर्गेस्याधिकस्यभानात्प्रथमानस्यात्।नचपूर्वीयरेत्यादिनावीरशब्दस्यसमासविधानेप्रथमोत्पत्तौलिंगमितिवाच्यं।द्वितीयाचंतानामपिवीरंपुरुषमानयेत्यादौतद्विधानस्यचरितार्थत्वादितिचेन्नासंसर्गस्यवाक्यार्थत्वेनबहिरंगत्वात्प्रथमंप्रवृत्तसंस्कारबाधानुपपत्तेः पदसंस्कारपक्षस्यैवेहाभ्युपगमात्।मात्रपदेनधर्म्याधिक्येप्रथमानभवेदपिलिंगपरिमाणग्रहणाल्लिंगाधिक्येपरिमाणाधिक्येचभवेदेवेत्याहलिंगमात्राद्याधिक्यइतियद्यपिलिंगमात्रेपरिमाणमात्रेइत्येवास्तरार्थस्तथापिप्रातिपदिकार्थंविनालिंगादिप्रतीतेरसंभवादितिततोधिक्यइत्युक्तं।।उच्चैरिति।पदत्वादिहरुत्वविसर्गौभवतः।किंचात्रस्यप्रथमांतत्वात्ग्रामउच्चैस्तवस्वंग्रामउच्चैस्तेस्वमितिसृष्टीयाइतिसूत्रेणतेमयादेशयोर्विकल्पस्यसिद्धिरपिफलोक्षणाइति।यद्यपिनीलद्रव्येऽयमनियतलिंगस्तथापिवासुदेवेभगवतिनियतपुल्लिंगइतिभावः।ज्ञानमितिभावेल्युट्।ज्ञातत्वमितिततोतलि।द्विकपक्षेनियतलिंगंनप्रकृत्यर्थस्त्रिकपक्षेतुयद्यपिप्रकृत्यर्थस्तथापितत्तल्लिंगस्यपाक्षिकोपस्थितिकत्वान्नप्रातिपदिकार्थेत्यनेनगतार्थेनाद्रोणाइति।नचेहप्रातिपदिकार्थमात्रइत्येवप्रथमास्तिवाच्यं।तथासतिपरिच्छेद्यपरिच्छेदकभावस्यसंसर्गविधयाभानायोगात्।नामार्थयोरभेदसंसर्गस्यव्युत्पन्नत्वात्।व्रीहिरितिजातावेकवचनाव्यक्तिविवक्षायांतुद्रोणौव्रीहयइतिभवत्येव।त्रभेदेनेति।नचप्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयोदुर्लभःपचतिपावकःत्रौपगवइत्यादौसर्वत्रभेदान्वयस्यैवदृष्ट्वादितिवाच्यं।देवतार्थकतद्धितादावभेदान्वयस्यदृष्ट्वात्।ऐंद्रंहविरित्यत्रहविरिंद्रदेवताकंहविरितिबोधःसर्वैरेवाभ्युपगम्यतइतिनास्तिशंकावसरइतिभावः।वचनंसंख्येति।वाच्यवाचकयोरभेदाध्यवसायेनतथैवपूर्वोचार्मीणांव्यवहारादितिभावः।अप्राणीवचनमितिसूत्रेवचनग्रहणमित्यर्थः।वस्तुतस्तुसूत्रेमात्रग्रहणंव्यर्थं।विशेषविहितेःकर्मणिद्वितीये।

तितथाप्यप्रत्ययसाहचर्येणारचएवतत्रोपादानान्नास्तिथाथादिस्वरेणातत्सिद्धिरित्याहुः।अन्वर्थाचेयंसंज्ञाकरोतीतिकारकमितितेनब्राह्मणास्यत्वंदृच्छती
त्यत्रक्रियाअनन्वयिनोनभवतिब्राह्मणोत्यत्रपुत्रविशेषणानतुक्रियान्वयीतिपयसेतिभुञ्जिक्रियांप्रतिपयसःप्रकृष्टोपकारकत्वेपिओदनएवात्रश्रेयसितमःपयसुसं
स्कारकत्वात्तत्रगौणत्यसोकेवल पयसःपानेनसंतुष्यतिकिंतुतत्संस्कृतेनोदनेनायदातुपयएवश्रेयसितममस्यभवतितदाकर्मत्वंभवत्येवपयःपिबतीतिकर्मेत्यनुवृ
त्तेविति।अधिशीङ्स्थासांकर्मेतिसूत्रात्॥ॐ॥अनभिहितेतिनतुवहुपटुरित्यादौवहुच्प्रत्ययेनोक्तार्थत्वात्कल्पवादयोमथानप्रवर्त्तन्तेतथाक्रियतेकटइत्या
दावपितिङादिभिरुक्तार्थत्वाद्द्वितीयानभवतिकिंचकटंकरोतीत्यादौसावकाशाद्द्वितीयाकृतःकटइत्यादौनिरवकाशयाप्रथमयावाधिष्यतेनचवृक्षःछिन्नइत्या
दिप्रथमायाअवकाशःतत्रापिप्रतीयमानामस्तिक्रियांप्रतिकर्मत्वेनतृतीयाप्रसंगात्।अथोच्यते।नीलमिदंनतुरक्तमित्यादौविशेषणांतरनिवृत्तितात्पर्यकेअ

अनभिहितेऽअ१।४।५१॥इत्यधिकृत्याकर्म्मणिद्वितीयाऽअ२।३।२॥अनुक्तेकर्म्मणिद्वितीयास्यात्।हरिंभजति।अभिहितेतुकर्म्मणिप्रातिपदिकार्थमा
त्रेतिप्रथमैवाअभिधानन्तुप्रायेणातिङ्कृत्तद्धितसमासैःतिङ्।हरिःसेव्यतेकृत्वाल्लक्ष्म्यासेवितःतद्धितैःशतेनक्रीतश्शत्यःशतिकःस
मासःप्राप्तआनन्दोयंसप्राप्तानन्दः।:।क्वचिन्निपातेनाभिधानंयथाविषवृक्षोऽपिसम्वर्द्ध्यस्वयञ्छेतुमसाम्प्रतंसाम्प्रतमित्यस्यहिगुप्य
तइत्यर्थः।तथायुक्तच्छानीप्सितं१।४।५०॥इप्सिततमक्रियायायुक्तमनीप्सितमपिकारकङ्कर्म्मसंज्ञंस्यात्।ग्रामङ्गच्छन्तृणंस्पृशति।ओद

नंखभक्षयन्विषमश्नाति॥

नतुक्रियायाअनावश्यकत्वात्प्रथमायाअस्त्येवावकाशइतितर्हिउभयोःसावकाशत्वेपरत्वात्प्रथमैवस्यात्।तथाच अनभिहिता
धिकारेदृश्येवेतिचेदत्राहुःसंख्याविभक्त्यर्थइतिपक्षेसूत्रारंभश्चावश्यकः।तथाहिसूत्रारंभेकर्मणिद्वितीयेत्यस्यानभिहितेकर्मणियदेकत्वंतत्र द्वितीयैकवचनं
अम् इत्यर्थः।सूत्रानारंभेचकर्मणियदेकत्वंतत्रद्वितीयैकवचनमभितिहिवाक्यार्थः।तथाच सतिकृतःकटइत्यादौतेनकर्ममात्रोक्तावपितदेकत्वस्यानुक्त राम॰
तयाअमदवीरःस्यात्।नचपरत्वात्प्रथमैवस्यादितिवाच्यंकर्तव्यःकटइत्यादौततोपिपरत्वेनकृद्योगलक्षणषष्ठीप्रसंगात्।कारकंविभक्त्यर्थइतिपक्षेतु ११९
कारकस्यैतत्प्रत्ययादिनैवोक्तत्वात्प्रातिपदिकार्थप्रवृत्तायाःप्रथमायाएकत्वादिबोधनसंभवाच्चामादिविभक्तेरप्रवृत्तावनभिहितइति'॥ ॥ ॥

त्ययं कर्तीप्रतीयतइतिभेत्तेत्यादावपिकर्त्तीप्रकृत्यर्थएवेतिमुज्यतेवक्तुं। अतस्त्रिकमेवप्रातिपदिकार्थःसंख्याकर्मादयस्तुविभक्त्यर्थाइतिलिंगंटापादिवाच्यमितिपक्षे
आदितोद्विकमेवेत्यन्योतत्रस्वार्थेविशेषणाद्रव्यंविशेष्यं।लिंगंस्त्रीत्यादिःसंख्याएकत्वादिःकारकंकर्मादिःसंबोधनेच॥ मात्रग्रहणात्तत्प्रत्याख्यानपक्षेपिप्रा
तिपदिकार्थएवप्रथमेतिनियमाद्धासंबोधनाधिक्येऽप्राप्तावस्यारंभःरहसंबोधनेप्रकृत्यर्थेप्रतिविशेष्यंक्रियांप्रतिविशेषणं।तथाचव्रजानिदेवदत्तेत्यादावेक
तिङ्वाक्यमितिवाक्यत्वेसिद्धेआमंत्रितस्यचेतिनिघातोभवति।क्रियांप्रत्यविशेषणत्वेनभिन्नवाक्यत्वान्नैतत्सिध्येत्समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्या
इतिवार्तिकात्तथाचोक्तंसंबोधनपदंयच्चतत्क्रियायांविशेषणंव्रजानिदेवदत्तेतिनिघातोनतथासतिइति। एवंचरामंमांपाहीतिवाक्यस्यरामसंबंधिसंबोधनवि
षयोमत्कर्मकंरक्षणमर्थंव्रजानिदेवदत्तेत्यत्वनुदेवदत्तसंबंधिसंबोधनविषयोमत्कर्तृकंगमनमर्थंइतिप्रथमा॥ ः ॥कर्तुरीप्सिततमंकर्मकर्तुरितिकर्मसं
ज्ञयोमत्कर्मकंरक्षणमर्थंव्रजानिदेवदत्तेत्यत्वनुदेवदत्तसंबंधिसंबोधनविषयोमत्कर्तृकंगमनमर्थंइतिप्रथमा॥ ः ॥कर्तुरीप्सिततमंकर्मकर्तुरितिकर्मसं
चवर्तमानइतिकर्तरिषष्ठीआशोतेःसन्।द्वित्वंआपृच्छप्रथामीत्।अत्रलोपोभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः।मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेतिवर्तमानेक्तः।मतिरिहेच्छाननुबुद्धिः

कर्तुरीप्सिततमङ्कर्म्म॥१।४।४९॥कर्तुःक्रिययाऽऽप्तुमिष्टतमङ्कारकङ्कर्म्मसंज्ञंस्यात्।कर्तुःकिंमाषेष्वम्बध्नातिकर्म्मणाऽऽप्सितामाषानतुक
र्तुःतमत्र्यहणंकिं।पयसाओदनंभुङ्क्तेकर्म्मेत्यनुवृत्तेोकर्म्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थं।अन्यथागेहम्प्रविशतीत्यत्रैवस्यात् ॥ ॥ ॥

पुनर्बुद्धिग्रहणात्।ततोऽतिशायनेतमविष्ठनौइत्यतिशयेतमप्।एवंचकर्त्रीऽनुमिष्यमाणतमंकर्मेत्यर्थः।कर्त्तोचधातूपात्तव्यापाराश्रयः। सचकेनानुमिच्छति
इतिकरणाकांक्षायांविशेषणीभूतेनव्यापारेणेत्यर्थोलभ्यतेतदेतदाह।क्रिययेति।उक्तप्रत्ययेनोपस्थितवर्त्तमानत्वेचेहनविवक्षितंतेनकटंकृतवान्करिष्यती
त्यादिसिद्धं।कारकमितिएतच्चकारकेत्यधिकाराल्लभ्यतेतत्रहिव्यत्ययेनप्रथमार्थेसप्तमी।प्रतिसूत्रंवाक्यभित्वाकारकसंज्ञाऽनेनविधीयतेतद्यथा।अपायेध्रुवं
कारकसंज्ञंस्यात्।ततोऽपादानेऽवधिकारकमपादानंस्यात्।पुनःकारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्याद्विशेषसंज्ञाभिःसहसमावेशसिद्धेःतेनस्तेवेरमदित्यत्राधिकारणा
त्वात्सप्तमीकारकत्वाद्गतिकारकोपपदात्कृदितिकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्चसिध्यति।अन्यथातत्पुरुषेतुल्यार्थेत्यादिनापूर्वपदप्रकृतिस्वरःस्यात्नचात्रो
पपदस्वरेणान्यथासिद्धिःशंक्यास्तवकारोयोरितिनिर्देशात्प्रातिपदिकस्योपपदत्वेपिसप्तम्यंतस्यातथात्वात्।यद्यपिदृहयाद्यादिस्वरेशोवांतोदात्तत्वंसिध्य

आनंदकर्तृकप्राप्तिकर्मीभूतस्त्यर्थः यदुक्तं प्रायेणेतितस्यफलमाह। क्वचिन्निपातेनेति। विषदृक्स्रुतिसंवर्द्धेत्यत्रोक्तमित्यत्रार्थाद्विषदृक्समितिगम्यतइतिप्रे
याऽन्यतस्त्यर्थइति एतेननिपातानांद्योतकत्वमेवेतिनियमोनास्तीतिध्वनितंतथायुक्तंतथेत्युक्तेकथंयुक्तमितिजिज्ञासायामाह। ईप्सिततमवदिति। सूत्रेचशब्दो
ऽपिशब्दार्थेवर्ततइतिध्वनयन्नाह। अनीप्सितमपीति। ईप्सितादन्यदनीप्सितमितिपर्युदासोयंतेनयदुपेक्ष्यंयच्चद्वेष्यंतदुभयमपीहगृह्यतइत्याशयेनायमु
दाहरति। ग्रामंगच्छंस्तृणंस्पृशतीति। यथास्पृश्यमानस्यगंगादेरीप्सितस्यक्रियायोगस्तज्जन्यसंयोगादिफलाधारत्वात्तथैवानीप्सितस्यतृणादेरपीतिभावः।
इहहियोगंगच्छतस्तृणस्पर्शनंनांतरीयकंतृणस्यानीप्सितत्वात्। यदातृणमपीप्सिततमंभवतितदाप्रथमैवोक्तिर्द्वेष्येप्सितंचनोपेक्षाविषयइतिदीक्षितमतं
त्यचेतनेतदसंभवात्किंतुयत्रेप्सादेषयोरभावस्तदुपेक्ष्यमितिविवक्षितं। विषमितिः। अत्रविषंहोयमप्योदनंचभुंजानोसंवंधाल्लोकानंदयएवपुरुषोत्थाथा
दिनापीड्यमानोमरणमेवश्रेयोमन्यतेतस्यविषमपीप्सितमेवा। योपिभ्रांत्याभुंक्तेतस्यापिगुडादिवद्बुध्याव्यवसीयमानंविषमीप्सितमेवाकथमन्यथाप्रवर्तेत
तस्माद्उदाहरणमयुक्तमेवेतिचेदत्राहुः यदाकश्चिन्मरणकांतरोपिवैरिणानिगृह्यमाणोविषंभुंक्तेतदेदमुदाहरणमिति। अनीप्सितग्रहणंस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं
तथायुक्तमित्यत्रभादेवेष्टसिद्धेरस्यादेतत्। धात्वर्थस्याप्यफलाश्रयंकर्मेत्येवास्तुकिमनेनकर्तुरीप्सिततममित्यादिसूत्रद्वयकथनेनेतिचेत्। अत्राहुः। अ
न्येमीणावकेवारयतीत्यत्रवारणार्थानामीप्सितइतिसूत्रेणमाणवकस्यापादानत्वंप्राप्तंतद्बाधायकर्तुरीप्सिततमंमाणवकमितिवक्तव्यमेव। एवंचद्वेष्योदासीनयोःसंय
ग्रहार्थंतथायुक्तमित्यपिश्रावश्यकमेवेति॥

सूत्रंप्रत्याख्यातमाकरेऽनाकारकंप्रातिपदिकार्थइतिपक्षेत्वनभिहितस्यद्योत्यस्यार्थस्यानथाचक्रप्रत्ययादिभिरद्योत्येकर्मणिद्वितीयेत्यादिवाक्यार्थः।तत्रापि
एकेनद्योतितेद्योतकांतरेणप्रवर्तेतस्यभ्युपगमेत्वनभिहिताधिकारेणानीवोपयुज्यतइतिदिक्।हरिंभजतीतिभजनक्रिययाहरेप्रीतेरुत्पादनप्रीतिविशिष्टत
याक्रियाव्याप्यत्वेनहरिःकर्मतद्विशिष्टंभजनंवाक्यार्थः।हरिनिष्ठप्रीत्यनुकूलएकदेवदत्तादिनिष्ठोव्यापारइतिनिष्कृष्टोर्थः।हरिःसेव्यतइत्यत्राप्ये
वमेवक्रियाप्रधानमाख्यातमितिसिद्धांतात्।धातूपस्थितक्रियातिरिक्तंप्रतिविशेष्यानुरूपंप्रतीवविशेषणमितिहितस्यार्थः।अतएवयाचकोव्रजतीतिव्र
त्यचतिव्रजतीतिनैकंवाक्यंपाककर्तृकर्तृकंगमनंहियाचकोव्रजतीत्यस्यार्थः।एककर्तृकापचिक्रियाएककर्तृकागमिक्रियेतिपचतिव्रजत्योःष्टथगेवार्थः।
एवंचप्रथमांतविशेष्यकोवोधइतिनैयायिकोद्घोषाभाष्यानुसारिभिर्नोदर्तव्यः।तन्मतेहियाककर्तोव्रजनानुकूलकृतिमानितियाचकोव्रजतीत्यस्या
र्थः।पचतिव्रजत्योस्तुपाकानुकूलाकृति व्रजत्यर्थएवंरूपेणवाक्यार्थपर्यवसानात्तस्यचभाष्यादिग्रंथविरोधात्।किंचहरिंभजतिदेवदत्तःहरिःसेव्यतेदेव
दत्तेनेत्यत्रैकरूपएवशाब्दबोधइत्युक्तोनैयायिकानांमतेनुभियतएवहरिनिष्ठप्रीत्यनुकूलकृत्याश्रयोदेवदत्तःदेवदत्तनिष्ठकृतिजन्यप्रीत्याश्रयोह
रिरित्युभयत्रभेदेनवाक्यार्थपर्यवसानात्।तस्मात्प्रथमांतविशेष्यकोबोधोभाष्यानुसारिभिर्नोदर्तव्यएवायस्कोप्याहभावप्रधानमाख्यातंसत्वप्रधा
नानिनामानीति।पश्यमृगोधावतिइत्यादौनमृगकर्तृकंगमनंदृशिक्रियायाःकर्मप्रधानेनदृशिक्रियैवाऽनूद्यसुवंतेहियथाऽनेकंतिङंतस्यविशेषणं तथा
तिङंतमप्याहुस्तिङंतस्यविशेषणमिति।नचलौकिकप्रयोगेषुतिङंतस्यतिङंतविशेषणत्वंदुर्लभमितिमंतव्यं।उशीमवस्कंदलुनीहिनंदनंदतिमाघश्लो
कस्यपर्यवस्कंदनंनंदनवनादिरूपाश्रस्तास्थ्यक्रियेत्यर्थइतिसमुच्चयेनतस्यामितिसूत्रेमूलेस्फुटीभविष्यमाणत्वात्।एवंपचतिभवतीत्यस्यपचि
क्रियाभवतीत्यर्थोभाष्यमतेवोध्यइतिदिक्।अभिहितेत्तिति।नन्वेवंपक्कमोदनंभुंक्तइत्यत्रापिद्वितीयानस्यादितिचेत्।मैवं।इहहिपचिभुजिनिरूपितेद्वेक
र्मत्वशक्तीतत्रप्रधानीभूतभुजिक्रियानिरूपितांशनाभिहितांशक्तिमादायद्वितीयोत्पत्तेः।अतएवआसनेआस्तइत्यत्रसप्तमीसंगच्छतेःल्युडधिकरणास्यो
कर्तेपितिङंतोपस्थाप्यक्रियानिरूपिताधिकरणत्वस्यानुक्तत्वात्।णित्यइतिशताच्चठन्यतावशतेइतियत्।प्राप्तानंदइति।इहगत्यर्थाकर्मकेतिकर्तरिक्तः।।

कर्मकर्तृरीप्सिततमत्वात्तद्गोरुपयमोनिमित्ततामात्रेणोपात्तानुवृत्तस्याप्यवधिभावेनेत्यपादानसंज्ञापाश्रयत्तेरनेनकर्मसंज्ञिकाभवतीतिदुत्तोहरदत्तेनयद्यपिगोर
वधिभावोविद्यतेतथाप्यविवक्षितेतस्मिन्निमित्तमात्रविवक्षायामुदाहरणोपपत्तिरिति एतेनावधिविवक्षायांगोरितिपंचम्येवेतिस्थमयदाहगोरित्येतत्पपसासंबध्यतेत
दाणोश्चदात्मक्षेत्रभवतीत्यपिवोध्यम् यज्ञप्राप्तादत्याच्यर्थरुधिप्रच्छिविभ्रूणासुजिकर्मयुक्तीहरुर्थंयचहदंडयहमुष्यिकर्मभागितिपठितंतत्रग्रहेः पाठोऽप्रामाणिकः द
त्तेरसांतुहिकर्मकत्वंयद्यपिप्रामाणिकंतथापिसंदर्भशुद्धिःतथाहिदुत्यादीन्यादींश्चेदेराख्येनपठित्वाभावकर्मप्रक्रियाशेषेलकृत्यक्तखलर्थाः किंहिकर्मकेभ्योमुख्येकर्मे
णिस्युर्गोरोवेत्याशंकायांस्वयमेवपठितेन्यादयोएर्यंतनिष्कर्मगत्यर्थामुख्यकर्मणिप्रत्ययंयांतिदुत्यादिर्गोरोऽन्येनयथारुचिरुतिएवंचदंडिमंथिभ्यामपिमुख्येस्यात् नचे
ष्टा यतिः गर्गोः शतंदंड्यतामितिभाष्यविरोधात् शतंत्वत्रप्रधानेननुगर्गाः अर्थिनश्चराजानोहिरण्येनभवंतीतिवाक्यशेषात्दंडिरत्रग्रहणार्थःननुनिग्रहार्थस्यरुत्तमश्चत
एवात्रसमुदायेवाक्यपरिसमाप्तिः गुणानुरोधेनप्रधानावृत्तेरसंभवात्तथामंथेरपिप्रधानेक्षादिष्यतेनुगोरोतथाचभारविर्येनापविद्धसलिलस्फुटनागस्मारेवासुरेर
मृतमंथनिधिर्मथेरतित्रत्रामृतंमुख्यंउद्देश्यत्वात् श्रुतनिधिरुभोगाः वलिंयाचतरति श्रत्रप्रार्थनार्थस्ययाचेर्वेसुधासुख्यकर्मतेनयुक्तोवलिर्वस्तुतोवक्रियतदवि
वक्षायामनेनकर्मभवति श्रविनीतमिति श्रनुनयार्थस्यपाचेरविनीतोमुख्यंकर्मश्रविनीतंविनयायानुनयतीत्यर्थः विनयस्यतादर्थ्यांविवक्षायामकथितंचेति कर्मसंज्ञा
तंदुलानिति निर्वर्तनार्थस्यपचेरोदनोमुख्यंकर्मश्रोदनंनिर्वर्तयतीत्यर्थः तंदुलास्तुकरणत्वाविवक्षायामकथितंकर्मश्रन्यत्वाहुःच्यर्थः पचिरितिभाष्यपर्यालोचनया
तंदुलानोदनंपचतीत्यस्यतंदुलान्क्लेदयन्नोदनंनिर्वर्तयतीत्यर्थः दुत्यादिषुपचेःपरिगणनमप्रामाणिकंभाष्यकैरुपटयोरनुक्तत्वादितिगर्गोनितिग्रहणार्थस्यदं
डेः शतंमुख्यकर्मगर्गास्त्वपादानत्वाविवक्षायामकथितंकर्मश्रजमिति श्रत्रगोर्मुख्यंकर्मश्रजंत्वधिकरणत्वाविवक्षायामकथितंचेतिकर्मभवतिएवमग्रेपूह्यम् श्रर्थ
निवेदनेति नन्वस्वरूपाश्रयात्त्वहमहमयीदमचोयमचोरेतित्तदास्त्रभाष्येषष्ठीपर्यायस्यचुटेरपिहिकर्मकात्वदर्शनादितिभावः श्रतएवस्थाणुरोसेरसुरोजभार
शरीरमित्यत्रचैवचनंमहार्थमितिभट्टिः प्राप्तेतएवंचनाथत्वादयोवहोहिकर्मकात्वेयाःस्यादेतन्यच्यर्थेनिवेदनासंज्ञातर्हिनीवह्योरन्यतरेनपठनीयः उभयोरप्येकार्थत्वा
दितिचेत्सत्यंभारंवहतिभारंनयतीत्यत्रयदिविलक्षणोर्थोनभूयतेतदाहृयमपठनीयमेवयदितुनानुभूयतेतत्तत्र्यन्यतरेनपठनीयः उभयथापिलक्ष्यस्यनिर्वाधत्वात्
श्रत्रवदंतेजयाहृतंशक्रोमित्युदाहरणमप्ययुक्तमितिमनोरमाक्तम्चिंत्यमेवसंज्ञायाश्रर्थनिवेदनत्वाद्दंडंग्रहणार्थत्वाच्चेतिवलिंभिक्षतइतिभिक्षभिक्षायामन्नाभेलो

अकथितं चेत्यकेनाकथितमित्याकांक्षायामाह। अपादानादिविशेषैरिति। अपादानं संप्रदानमधिकरणं कर्म करणं कर्ता हेतुरित्येतैर्विशेषैरित्यर्थः। अविवक्षितमिति
अपादानादिविशेषविवक्षायां तु गोर्दोग्धि पयः बलेर्याचते वसुधां व्रजेऽवरुणद्धि गामित्येवं पंचम्यादय एव भवंतीति भावः। एतेन पाणिनाकांस्यपात्र्यां दोग्धीत्यत्र
करणाधिकरणयोरतिप्रसंगः। तयोस्तु दंडेन करोति कटे तिष्ठत्यादिरवकाशो दुहादिपरिगणनादित्याक्षेपो निरस्तः। करणाधिकरणसंज्ञयोरिह विवक्षितत्वात्। अप
दिस्तु सूत्रेऽकथितशब्दोऽप्रधानपर्यायो न त्वनुक्तपर्याय इत्यभ्युपगम्यते तदा स्यादेवायमाक्षेपो न त्वन्यथा। कारकमिति। ततश्च माणवकस्य पुत्रं पृच्छतीत्यत्र ना
तिप्रसंगः। इत्याजिति। दंडदंडनिपातने चुरादिः। इह तु दंडिर्ग्रहणार्थो न तु निग्रहार्थः। प्रच्छीत्यागंतुकेनेकारेण निर्देशो न त्विकाऽग्रहिज्येति संप्रसारणप्रसंगात्।

दुह्याच्पच्दण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमन्थमुषां कर्मयु
अकथितं च। १।४।५१। अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। इत्याच्चपच्दण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमन्थमुषां कर्मयुक्‌ स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहां। १ दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा युज्यते तदेवाऽकथितं कर्मेति परिगण
नं कर्तव्यमित्यर्थः॥ गां दोग्धि पयः। बलिं याचते वसुधां। अविनीतं विनयं याचते। तण्डुलानोदनं पचति। गर्गान् शतं दण्डयति। व्रजमवरुण
द्धि गां। माणवकं पन्थानं पृच्छति। वृक्षमवचिनोति फलानि। माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा। शतं जयति देवदत्तं। सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति देवद
त्तं शतं मुष्णाति। ग्राममजां नयति हरति कर्षति वहति वा। अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा। बलिं भिक्षते वसुधां। माणवकं धर्मं भाषते। अभिधत्ते वक्तीत्या
दि। कारकं किं। माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति। अकर्मकधातुभिर्योगे देशः
कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यं॥ कुरून्स्वपिति। मासमास्ते। गोदोहमास्ते। क्रोशमास्ते॥ ९ कर्मयुगिति। कर्मणा युज्यते कर्मयुक्‌। स

त्सूद्विषेत्यादिना क्विप्। कर्मणा युज्यत इति। मुख्यकर्मणा सह क्रियया संबध्यमानं कारकमेवापादानादिविशेषैरकथितं सत् कर्मसंज्ञकं भवतीत्यर्थः। एतेन दुहादी
नां द्विकर्मकत्वं स्फोरितं। अन्ये त्वाहुः। कर्मयुगित्यत्र कर्मशब्देन क्रियोच्यत इति। तेन क्रियान्वयीत्यर्थः। परिगणनमिति। तेन नटस्य शृणोति गाथामित्यादौ नातिप्रसंग
इति भावः। इह हि गाथा कर्म न तु नटसंबंधि श्रवणं वाक्यार्थः। तेन क्रियान्वयित्वान्नटस्य कारकत्वमस्त्येव। गां दोग्धीति। पयः कर्मकं गोसंबंधि दोहनमर्थः। पयोऽत्र मुख्यं

त्येवब्रूयात्।अणोयःकर्तेतिा।अनुत्पन्नेणिचिशुद्धधातुवाच्यंक्रियांप्रतियःकर्तासएयंतधातुवाच्यंक्रियांप्रतिकर्मसंज्ञःस्यादित्यर्थः।नियमार्थमेतत्सूत्रमितिप्राचःणि
ज्यर्थेनाप्यमानस्यदिभवतितर्हिगत्यर्थादीनामेवकर्तृरितितेनपाचयतिदेवदत्तोयज्ञदत्तेनेत्यत्रप्रयोज्येकर्तरिप्रकृत्यर्थेप्रतिकर्मत्वलक्षेवनिरपनादत्तेनावस्थानात्तत्री
यासिध्यतिाउक्तंचाणकियायांस्वातंत्र्यात्प्रेषणेकर्मतांगतःानियमात्कर्मसंज्ञायाःस्वधर्मेणाभिधीयतइति।कर्तुःस्वधर्मेणातृतीययेत्यर्थः।ननुणिजर्थेप्रतिकर्म
त्वंवाधित्वाप्रकृत्यर्थेप्रतिकर्तृत्वंपरत्वादेवसिद्धेाअंतरंगत्वाच्चस्वकारकविशिष्टाहिक्रियाणिजर्थेनसंबध्यतेहेतुमतिणिज्विधानात्।कर्तृप्रयोजकस्यहेतुत्वात्।
अतएवउपजीव्यापिकर्तृसंज्ञाएवंचपरत्वादंतरंगत्वाद्उपजीव्यतयापिचप्रयोज्यस्यात्मकर्तृत्वंगत्यादेर्विधितोचितायद्यपिविधिपक्षेपिलस्यंनिर्बीधमेवतथापि
नियमसूत्रमिदमितिप्राचांग्रंथो विरुध्यतइतिचेत्।अत्राहुःणिजर्थस्यणाद्प्राधान्येपरस्कृत्यप्रधानावरोधिन्याःकर्मसंज्ञायाःप्रावल्यात्विप्रतिषेधएवनास्ती
तिपरत्वात्कर्तृत्वसिद्धिरित्येतन्नसंगच्छते।अंतरंगत्वेपिप्रधानेप्रतिनप्राबल्यंप्रयोजयतः ततश्चनियमार्थत्वोक्तिःप्राचांनिर्बीधेवेतिागत्यादिएयं
तान्क्रमेणोदाहरतिशत्रूनिति।शत्रवःस्वर्गमगच्छन्तान्श्रीहरिःस्वर्गमगमयदितिागमेरएयंतावस्थायांशत्रवःकर्तारस्तेएयंतावस्थायांकर्मत्वमभवन्स्वर्गेकर्मे
कशब्दनिष्ठयत्नमनेनदत्तःकूलोपन्निष्ठोव्यापारःश्रीहरिःमेगतिरितिवाक्यार्थः एवमन्येप्यूह्यावेदार्थमिति।स्वेस्वकीयावेदार्थमनिद्रस्तान्श्रीहरिर्वेदार्थमवेद
यत्।तथादेवाश्चमृतंश्चाश्नन्तानाशयत्।विधिंवेदमध्येततंब्रह्माणंवेदमध्यापयत्।श्रपाठयत्।सलिलेपृथ्वीश्रास्तोतांयोहरिरासयत्स्थापयतिस्मसहरिर्मेगतिरि
त्यन्वयः।नठशत्रूणामनेनकर्मत्वेहतेकर्मणाश्लिष्टतमःस्वर्गोनतुकर्तुरितिकर्तुरीप्सिततमत्वाभावात्स्वर्गस्यकर्मत्वेनस्यात्।अत्रकेचित्।गतिबुद्धीतिकर्मत्वसवहि
रंगत्वेनततःप्रथमेवधात्वर्थव्यापारप्रयुक्तंकर्मत्वंस्वर्गस्यनिर्बीधमित्यदोषइति।अन्येतुकर्तुरीप्सिततममित्यत्रकर्तृग्रहणंस्वतंत्रस्योपलक्षणंस्वातंत्र्यंचधातूपात्त
पाराश्रयत्वमेवात्रप्रयोजकसंन्निधानेपिप्रयोज्यस्यास्त्येवेतिनकाप्यनुपपत्तिः।नचस्वतंत्रेसंकेतितस्यकर्तृपदस्यतत्रैवलक्षणानसंगच्छते।एकस्मैकस्मिन्नेवा
शक्तिलक्षणोभयाभ्युपगमस्यणात्रकारसंमतत्वादितिनाच्यासंज्ञीतरान्वयहितस्वतंत्रेसंकेतितस्यसंज्ञीतरेयहितान्वयहितसाधारणेस्वतंत्रेलक्षणाभ्युपगमेवाध
।भावात्।अतएवजिधातोर्जयेशक्तिःप्रकृष्टजयेलक्षणाशक्यादन्येनरूपेणज्ञातेभवतिलक्षणेतितेनप्रजयतीत्यत्रप्रशब्दोद्योतकः प्रकृष्टजयस्तुजिधातोरि।

सांकर्मेत्यस्यनवेप्यर्थेत्रधिपूर्वीणामेषामाधारःकर्मेतिनियमार्थत्वाभ्युपगमेपिवैकुंठेवर्त्ततेइत्यादिषतिप्रसंगःस्यादेवेत्याशयेनतथेचोदाहरतिकुरूनितिगोदोहमितिनत्वेहकालत्वात्सिद्धिःलोकेकालत्वेनप्रसिद्धस्यमासादेरेवकालशब्देनग्रहणात्तेनघटमास्तेइत्यादिनभवतिजन्यमात्रंकालोपाधिरितिघटादेरपिकालत्वात्तयत्तुप्राचांत्रकर्मकथातुभिर्योगेदेशकालाध्वभावेभ्योद्वितीयेतिकेचिदित्युक्तानदीमास्तइत्युदाहृतंतदसंगतमत्यासन्नमूहःकुर्वादिरेवदेशोवृत्यतेनतुप्रदेशमात्रंतेनग्रामंस्वपितीतिनभवतीत्याकरात्त्रध्वेतिचन्यूनंअध्वानंस्वपितीत्यपिप्रसंगात्तत्तएवत्राकरेध्वागंतव्यत्वेनविशेषितःगंतव्यत्वेनप्रसिद्धोनियतपरिमाणः

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्म्माऽकर्म्मकाणामणिकर्तासणौ।१।४।५२।गत्यर्थानांशब्दकर्म्मकाणामकर्म्मकाणांचाणौयःकर्त्तासणौकर्म्मसंज्ञस्यात्।शत्रूनगमयत्स्वर्गम्वेदार्थस्यानवेदयत्।आशयच्चामृतन्देवान्वेदमध्यापयद्विधिं॥१॥आसयत्सलिलेष्टथ्वीयःसमेश्रीहरिर्गतिः॥२॥गतीत्यादिकिं।पाचयत्योदनन्देवदत्तेनाओदनंपचतिदेवदत्तोयज्ञदत्तंपचतिदेवदत्तेनयज्ञदत्तमिमंशुभ्रंगमयतिदेवदत्तेनयज्ञदत्तमिमंशुभ्रंगमयतिदेवदत्तेनयज्ञदत्तमिमंशुभ्रंनीवह्योन्नेनायतिवाहयतिवाभारम्भृत्येनानियन्तृकर्तृकस्यवहेरनिषेधःवाहयतिरथम्वाहान्सूतःआदिखादयतिखादयतिवाओदनम्बडुनाभक्षेरहिंसार्थस्यनाभक्षयत्यन्नम्बडुनाओहिंसार्थस्यकिंभक्षयतिवल्लीवद्दीन्सस्यांजल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानंजल्पयतिभाषयतिपुत्रन्यमन्देवदत्तःदृशेश्चाऽदर्शयतिहरिम्भक्तानासूत्रेज्ञानसामान्यार्थानामेवग्रहणान्नतुतद्विशेषार्थानामित्यनेनस्मार्य्यतेतेनस्मरतिजिघ्रतीत्यादीनांस्मारयतिघ्रापयतिदेवदत्तेनाशब्दायतेन्नेःशब्दापयतिदेवदत्तेनाधात्वर्थसंगृहीतकर्म्मत्वेनाऽकर्म्मकत्वात्प्राप्तिःयेषान्देशकालादिभिर्नाऽकर्म्मनसम्भवतितेभ्योऽकर्म्मकाःनत्वविवक्षितकर्म्माणोऽपितेनमासमासयतिदेवदत्तमित्यादौकर्म्मत्वम्भवतिदेवदत्तेनपाचयतीत्यादौतु॥

क्रोशादिरितित्वाख्यातंद्वितीयेत्यप्यसंगतंकर्मसंज्ञायाश्चविहितत्वात्कर्मणिलादयोनस्युरित्यास्यतेमासइत्यादिप्रयोगाभावप्रसंगात्केचित्युक्तिस्तन्मतदौर्बल्यसूचनायेतिकथंचिद्व्याख्याय पूर्वोक्तपरिहारेपिनदीमासोइत्युदाहरणास्वासंगत्यदोषस्तदवस्थएवेतिध्येयम्॥ः॥ गतिबुद्धिप्रत्यवसानेभक्षणेशब्दकर्मकाणामितिशब्दकर्मकारकंयेषांतेषा मित्यर्थःकर्मशब्दोत्रकारकपरः नतुकर्तरिकर्मव्यतिहारेइत्यत्रेवक्रियापरःसूत्रेमेकार्यसंप्रत्ययात्कर्मग्रहणासामर्थ्याच्चान्यथाहिगतिबुद्धिप्रत्यवसान

धात्वर्थसंगृहीतेति। एतेनशब्दायतिसैनिकैरिपूनितिकर्मप्रयुंजानाःपरास्ताःनत्वविवक्षितकर्मणोपीति।यथालःकर्मणिचेतिसूत्रेश्रविवक्षितकर्मणो
प्यकर्मकाश्रितिपूर्त्यंतेतथैवेहापियदिशब्देरन्तदाओदनादिकर्मणोविवक्षायांपाचयतिदेवदत्तमितिस्यात्ननुदेवदत्तेनपाचयतीति।एवंगत्यर्थाकर्मकेतिसूत्रे
ण्यविवक्षितकर्मणोऽकर्मकाश्रितिनपूर्त्यंते।दत्तवान्पक्तवान्श्रित्यर्थेदत्तःपक्तःश्रित्याद्यपत्तेःण्यन्तप्राचाश्रयकंदशब्दायह्वेत्रानेत्युक्तंतदयुक्तंश्रयतेनिषेधस्यनि
मूलत्वेनश्रणोकर्तृरूपेकर्मत्वस्यतत्रेष्टत्वात्।कंदह्वेत्रोरुशब्दक्रियत्वेपिशब्दःकर्मकारकंनेतिप्रापेरेवाभावाच्चेतिस्थितंमनोरमायांयदपिश्रयहृणातिति
कर्मत्वमुक्तंतत्रदृशिग्रहणप्रामाणिकमेवाश्रणोतेस्तुशब्दकर्मकत्वात्सिद्धांग्राहेर्द्विकर्मकत्वंयत्यप्यभिग्रहनैजनकोधनुस्तदितिभट्टिप्रयोगस्यश्रयाविवक्षायंन
र्द्विदेवदेवमद्रिंसुतायाहयिनुंशशाकेतिकालिदासप्रयोगस्यचाजगणांतयापिवहूनामसंमतमेवाश्रतएवतेधनुरभिग्रहनवोधितवान्सुतायाहयिनुमुद्यत्यने
नवोधयितुमित्येवमुक्तप्रयोगेसमर्थयांचक्रिरेनचवाध्यर्थत्वेविनापियाश्रुताःयैरेवग्राहेर्द्विकर्मकत्वमस्तितिवाच्यंतथाहिसतिजायाप्रतिग्राहितगंधमा
ल्यामित्यत्रतत्प्रत्ययेनाभिधानंप्रयोज्यकर्मीभूतधेनोःस्यात्ननुगंधमाल्यकर्मणः।एवंतेकर्तुश्चकर्मइत्युक्तेगजायाप्रेरितादिधेनुगंधमाल्येप्रतिगृह्णातीति
भवत्येवाधेनुःप्रयोज्यकर्मततश्चजायायागंधमाल्येप्रतिग्राहितामितिस्यात् प्रत्ययानभिहितत्वेनगंधमाल्यकर्मणिद्वितीयायाःप्रवृत्तेःसिद्धंतेनजाययाप्रति
ग्राहितेगंधमाल्येयेतिविग्रहः।द्विकर्मकत्वाऽभावेनगंधमाल्यस्येवतत्प्रत्ययेनाभिहितत्वात्।येयेतितृतीयातत्रिणिजर्थेप्रतिजायायाः कर्तृत्वेपिणिच्प्रवृत्त्य
र्थंप्रतिग्रहंप्रतिधेनोः कर्तृत्वादुपपद्यते। एवंचेहजायानिष्ठप्रेरणाविषयीभूतेगंधमाल्यकर्मकंयत् प्रतिग्रहणंतत्कर्त्रीभितिवृत्त्यर्थेनान्यपिधेनुकर्तृकंजा
यानिष्ठप्रेरणाविषयीभूतंयत्प्रतिग्रहणंतत्कर्मीभूतेगंधमाल्येइतिविग्रहार्थेसत्यापप्यन्यपदार्थोतर्भावेणोक्तविशेषणविशेष्यभावेवेपरीत्येनएकार्थीभावः
कल्पतइतिनाख्यातोपपत्तिरितिदिक्॥

वश्यर्थइतिनेष्यायिकोक्तिः संगच्छतेनापिकर्तृपदस्यस्वतंत्रलक्षणायांप्रमाणाभावःशंक्यःप्रधानकर्मण्याख्येयेलादीनाऽहृद्दिकर्मणांअप्रधानेदुहादीनामित्युक्तार्थंते
कर्तृश्चकर्मणइतिवदतोभाष्यकारस्यैवप्रमाणत्वात्नहिलक्षणांविनाणिजंतानांद्विकर्मकतालभ्यतेयेनणंयंतेकर्तरीतिवचनंसावकाशंस्या दित्याहुःनीवत्यो
रितिअयच्यप्यनयोःप्रापणमर्थोनगतिस्तथापिगतिरपिविशेषणीभूयप्रापणमध्येप्रविशेत्येतावन्मात्रेणाप्राप्तिमत्वाप्रतिषेधउक्तःनियंत्रितिनियंतापशुप्रेरकः
नतुसारथिरेवेतितेनवाहयतिवलीवर्दान्यवानितिसिध्यति।अस्मादेवभाष्योदाहरणात्रूढियोगमपहरतीतिन्यायोत्रनस्वीक्रियते।अनिषेधइतिप्रयोज्यः
कर्मेतिवक्तव्यमितिफलितोर्थःयेसुप्रापणगतिशब्देनगृह्यंतेयेवीनगृह्यंतेउभयेषामपीदंवचनंआवश्यकंनीवत्योर्नेतिवचनंतुयेःप्रापणगतिशब्देन
नगृह्यंतेतेषामनावश्यकमितिवोध्यंसूतइतिनियंताप्राजितायंतासूतः क्षत्ताचसारथिरित्यमरःप्रत्यवसानार्थत्वात्कर्मत्वेप्राप्तेनिषेधमाह।आदिखाद्योरि
तिअदभक्षणेलादभक्षणेप्राचांतुआदीतिपठ्यतेततुण्यंतानुकरणमितिवोध्यंआदयतीतिऽहनिगरणाचलनार्थेभ्यश्चेतिपरस्मैपदनियमोनप्रवर्ततेअ
त्तेःप्रतिषेधइतिनिषिद्धत्वात्तेनाकर्त्रभिप्रायेक्रियाफलेशेषात्कर्तरीतिपरस्मैपदंकर्त्रभिप्रायेतुणिचश्चेत्यात्मनेपदंभवत्येवेतिवोध्यंभक्षेरितिनतुग
तिबुद्धीतिसूत्रेणार्थोकर्तुरर्थोकर्मत्वंविधीयतेनतुर्थोकर्तुरितिप्राप्तेरेवाभावान्निषेधोर्थव्यर्थइतिचेत्।अत्राहुःहेतुमण्णिजंतेविधिरितिनिषेधोप्यणावित्यर्थं
सन्नियानाद्धेतुमण्णिजन्विषयएवतेनखुरादिर्णिजंतेपिभक्षयतौप्राप्तिमत्वात्तन्निषेधउपसंख्यातइतिभक्षयतीतिवलीवर्दःसस्यंभक्षंतितानभक्षयतीत्यर्थः
क्षेत्रस्थानांयवानांभक्षमाणांनांहिंसाज्ञेयातस्यामवस्थायांतेषांचेतनत्वात्जल्पतिप्रभृतीनामितिजपजल्पव्यक्तायांवाचिपुत्रोधर्मंजल्पतितंदेवदत्तोज
ल्पयतीत्यण्यंतावस्थायांपुत्रःकर्तृण्यंतावस्थायांकर्मत्रभवतातथापुत्रोधर्मंभाषतेतंभाषयतिदेवदत्तःनचजल्पतिभाषत्योःशब्दक्रियत्वेनगतिबुद्धी
तिसूत्रेणैवमिद्धेउपसंख्यानमिदंव्यर्थमितिभ्रमितव्यंशब्दकर्मणामित्यस्यशब्दःकर्मकारकंयेषामित्यर्थात्अन्यथावेदमध्यापयद्विधिमित्यादेरसिद्धिप्र
संगात् एवंपत्रोयत्किंचिद्विलपतितंविलापयतीत्याद्यप्युपसंस्मारयतीति।आध्यानार्थकस्यैवस्मरतेर्घटादयोमितइतिमित्वंनचिंतार्थकस्येतिभावःदेवद
त्तेनेतिस्मरयत्येनंवनगुल्मइत्यत्रतुणोरणावितिसूत्रेभाष्यप्रयोगादेवकर्मत्वंबोध्यंशब्दायतीतिशब्दंकरोतीत्यर्थेशब्देरित्यादिनाक्यङ्।ततोहेतुमण्णि

वनेउपवसतीति। कथंतर्हिगत्यर्थाकर्मकेतिसूत्रेहरिदिनमुपोषितस्तुदाहरणंसंगच्छतइतिचेदत्राहुः। वसेरत्रस्थितिरर्थः भोजननिवृत्तिस्त्वार्थिकीतिनदोषइति। उपपरविभक्तिमाहुःउभसर्वतसोरित्यादिना। उभसर्वयोस्तसौउभसर्वतसोर्दंतयोर्योगेद्वितीयाकार्येत्यर्थः प्रकृतिद्वित्वेनतसोरितिद्वित्वनिर्देशः। अत्रउभशब्दोद्व्यच्चनकृतः। अत्रुकरणाच्चत्वेनअसंख्यावाचित्वात्। तथाचउभशब्देनउभयशब्दोलभ्यतेकेवलात्परत्रतसिलोपःसंभवादित्येकेवसुतसुप्रकृतावधिउभशब्दाद्विहितोयस्तसतदंतमस्त्वेवेतियथाशुतंसाधुरिति। तुमनोरमायांत्वस्तिति। धिक्शब्दयोगेपिद्वितीयाकार्येत्यर्थः। अत्रप्राचः। धिगित्यविभक्तिकोनिर्देशोगवित्ययमाहेतिवत्। तत्राहुस्तन्नातयासत्यपदीतततयादृष्टांतेलोपःशाकल्यस्येवदार्ढीतिकेजश्शसोष्प्रकृतिप्रसंगात्। नचायंगकारांतएवास्त्विति शंक्यं। कस्यचिदृतिसूत्रेधिगित्युदाहरणस्यासंगतिप्रसंगात्। कस्यचिदृत्यनेनहिकांताव्ययस्यअकच्सन्नियोगेनदत्वंविधीयते। तस्माद्धिगितिविभक्त्यंतमेवयरंतुप्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेनाव्य

वनेउपवसतिउभसर्वतसोः कार्य्याधिगुपर्य्यादिषुत्रिषु॥ द्वितीयाम्रेडितान्तेषुततोऽन्यत्राऽपिदृश्यते ९उभयतःकृष्णाङ्गोपाःसर्वतःकृष्णाधिक्कृष्णाऽभक्तोउपर्य्युपरिलोकंहरिः अध्यधिलोकंअधोऽधोलोकंअभितःपरितस्समयानिकषाहाप्रतियोगेऽपिअभितःकृष्णंपरितःकृष्णंग्रामंसमयानिकषाहाकृष्णाऽभक्तोतरप्योच्यतइत्यर्थः चुभुस्निदन्नप्रतिभातिकिञ्चिदन्तराऽन्तरेणयुक्तो।२।३४। आभ्यांयोगेद्वितीयास्यात्। अन्तरात्वाम्मांहरिः। अन्तरेणाहरिन्नमस्वं॥ ९९ यत्नात्सुपोलुक्यदितिधिगित्यविभक्तिकोनिर्देशइत्येतावानेवग्रांथस्तदासम्यगेवा। अव्ययत्वात्सुपोलुकिअविभक्तिकोनिर्देशइतिवक्तुंशक्यत्वात्। उभयतःकृष्णामितिकृष्णस्यपार्श्वद्वयेपीत्यर्थः। आद्यादित्वात्तसिःषष्ठ्यर्थेद्वितीया। एवमुपपदविभक्तीसर्वत्रचोह्यं। अत्रव्याचक्षते। उभसर्वतसोरित्यत्रउभसर्वयोर्गतोपरस्परसाहचर्यात्तसिलेवृत्त्येतेनत्वाद्यादिभ्यस्तसिस्तथाचोभयतइत्यादौतसेश्चेत्यनेनतसिलादेशोऽवगंतव्यस्तेनयत्रसंज्ञायांतसेस्तसिलादेशाभावस्तत्रनद्वितीयाकिंतुषष्ठ्येवतसिलभावस्तुतसेश्चेत्यत्रकिंसर्वनामवृह्मभ्यइत्यनुवर्तनादिति। धिक्कृष्णाभक्तमितितस्यनिंद्यतइत्यर्थः। षष्ठ्यर्थेद्वितीया। सनिंद्यइत्यर्थः। प्रथमार्थेद्वितीयेत्येके। कथंधिक्मूर्खेतिसंबोधनपदस्यक्रियान्वयइतिप्रागेवोक्तत्वाधिक्शब्दयोगाभावात् द्वितीयानप्रवर्तेतइतिसंबोधनेचेतिप्रथमैवभवतीति। क्रियापदंचक्वचिच्छ्रुतंक्वचिदाक्षिप्तं। तथाचधिक्मूर्खेनिंद्याचरणमित्येतदिहकर्त्तव्यं॥

हृक्रो।हाचकाचहृकरोतयोरितिविग्रहः।हु श्वकुश्वहृक्रोरितिवाप्रथमांतेनपरिनिष्ठितविभक्त्यावाविग्रहइतिसिद्धांतात्।गतिबुद्धीत्यादीहनानुवर्ततेतेनउभ
यत्रविभाषेयं।अभ्यवपूर्वस्यहरतेर्भक्षणार्थत्वात्विकारार्थस्यकरोतेश्चाकर्मकत्वात्।गतिबुद्धीत्यादिनाश्रोणीकर्णीकर्मत्वेप्राप्तेश्रर्थांतरेस्वानयोःसकर्मकत्वा
दप्राप्तेश्रस्यारंभात् श्रप्राप्तावुदाहरणमाह।हारयतीतिहरतिकोतिवाकटंभृत्यरत्यएयंतावस्थायांकर्माऽभूत् प्राप्तेनूदाहरणं
तृणमभ्यवहारयतिसेंधवान्तृणमभ्यवहारयतिसैंधवेविकारयतिसैंधववाविकारयतिसैंधवैरितिवोध्यानन्वयदिगतिबुद्धीत्यादिरिहनानुवर्तनेततदेतदेवस्फो
त्।तत्रैवमानेनपश्यामइत्तिचेन्मैवं।नवेतिविभाषेतिसूत्रेउभयत्रविभाषासुभाष्यकृताऽस्यापिसूत्रस्यगणितत्वेनोक्तशंकायाश्रनवतारात्श्रभिवादीतिवदसंदे

हृक्रोरन्यतरस्यां।१।४।३२।हृक्रोरणोयःकर्तासणौवाकर्मसंज्ञस्यात्।हारयतिकारयतिवाभृत्यम्भृत्येनवाकटंश्रभिवादिदृशोरात्मनेपदे
वेतिवाच्यं।श्रभिवादयतेदर्शयतेदेवदत्तंभक्तेनवा।श्रधिशीङ्स्थासांकर्म्म।१।४।४६।श्रधिपूर्वाणामेषामाधारःकर्म्मस्यात्।श्रधिशेतेश्र
यितिष्ठति।श्रध्यास्तेवाविष्णुरंठहरिः।श्रभिनिविशश्च।१।४।४७।श्रभिनीत्येतत्सङ्घातस्यविशतेराधारःकर्म्मस्यात्।श्रभिनिविशतेसन्मा
र्गेपरिक्रयणेसम्प्रदानमितिसूत्रादिहमण्डूकप्लुत्याऽन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्त्यव्यवस्थितविभाषाश्रयणात्क्वचिन्नापेऽभिनिवेशःउपाऽ
न्वध्याङ्वसः।१।४।४८।उपादिपूर्वस्यवसतेराधारःकर्म्मस्यात्।उपवसति।श्रनुवसति।श्रधिवसति।श्रावसतिवाविष्णुरंठहरिः।श्रभुक्त्यर्थेस्यन।।

शवचनेनुरादिरार्थीयःश्रभिपूर्वत्वान्नमस्कारार्थत्वाच्चाभिवादयतेरप्राप्तोदृशेस्तुप्राप्तावयंविकल्पःश्रभिवदतिदेवंभक्तस्तंप्रेरयत्यन्यःश्रभिवादयतेशिष्य
श्चेत्यात्मनेपदंपरस्मैपदेतुश्रभिवादयतिदेवंभक्तोनेत्येवं।तथापश्यतिदेवोभक्तंदर्शयतेदेवंभक्तरित्यादिश्रभिनिविनेरित्याद्यनपूर्वनिपातेकर्तव्येविपरी
तोच्चारणमीदृशसंघातविवक्षार्थमित्याहासंघातपूर्वस्येतिनेहनानिविशतेयदिशूकशिखापदस्यतिक्वचिन्ना।एषर्थेभिनिविशानामितिसमर्थसूत्रस्थभाष्यप्र
योऽत्रमानमितिभावः।उपान्वाल्लुक्विकरणाद्लुक्विकरणोवलीयस्तीतिवसनिवासस्तिभोवादिकएवगृह्यतेननुवसश्राच्छादनस्त्यादादिकइतिश्रभिप्रत्यशपानि
र्देशमाहउपादिपूर्वस्यवसतेरितिावसेरश्यर्थस्यप्रतिषेधस्तिवार्तिकमर्थतोव्याचष्टेश्रभुक्त्यर्थस्यनेति।वार्त्तिकेश्रर्थशब्दोनिवृत्तिवचनःभोजननिवृत्तिवाचकस्य

कर्मप्रवचनीयाद्त्यधिरुत्येतिईश्वरात्मागितिवोध्यागुरुसंज्ञाकरणंअन्वर्थत्वाय।कर्मक्रियांप्रोक्तवेतःकर्मप्रवचनीयाःवाहुलकात्।भूतेकर्तर्यनीयरनेनसंप्रतिक्रियांनद्योतयंतीतिलभ्यते।तथाचहरिःक्रियायाद्योतकानायंसंवंधस्यतुवाचकानापिक्रियापदाक्षेपीसंवंधस्यतुभेदकइतितथाहिजपमनुप्रावर्षत्इत्यत्रअनुनानक्रियाविशेषोद्योत्यते।अनभूयतेसुखमित्यादौयथानापिक्षेपेसंवंधउच्यतेद्वितीययैवतस्योक्तत्वात्नापिप्रादेशेविपरिलिखतिविभाव्यपरिलिखतीत्यत्रविशेषेनमानक्रियेवक्रियांतरमाक्षिप्यते।कारकविभक्तिप्रसंगात्।किंतुजपसंवधिवर्षणमितिद्वितीययावगतःसंवंधोलक्ष्यलक्षणभावएवेतिअवगमात्।संवंधएवानुनाविशेषेवस्थाप्यते।क्वचित्तुक्रियागतविशेषद्योतकेपिरूढ्यासंज्ञावचनात्प्रवर्तनेतासुःपूजायामतिरतिक्रमणेचेतियथाउक्तसंज्ञारूढिःकर्मप्रवचनीयरत्यर्थीगत्युपसर्गसंज्ञापवादरूढिःननुजपमनुप्रावर्षदित्यत्रवृष्टिंप्रत्यनोर्योगाभावेनक्रियायोगाभावादेतयोःसंज्ञयोःप्राप्त्यभावात्कथंतदपवादत्वंअस्यासंज्ञायारूढितिचेत्अत्राहुःगम्यमा

कर्म्मप्रवचनीयाः।१।४।८३॥रत्यधिरुत्याअनुर्लक्षणे।१।४।८४॥लक्षणेद्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञस्यात्।गत्युपसर्गसंज्ञापवादः।कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञेहद्वितीया।२।३।८॥एतेनयोगेद्वितीयास्यात्।जपमनुप्रावर्षत्।हेतुभूतजपोपलक्षितम्वर्षणमित्यर्थः।परोऽपिहेतौतृतीयाऽनेनवाध्यतेलक्षणेत्यभूतेत्यादिनासिद्धेपुनस्संज्ञाविधानसामर्थ्यात्।तृतीयार्थे।२।३।८५॥अस्मिन्द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञस्यात्।नदीमन्ववसितासेना।नद्यासहसम्बद्धेत्यर्थः॥षित्रन्वन्धनेतः॥ ९९ ननिशमनक्रियामपेक्ष्यतयोःप्राप्तिरस्तीतिसंभावनामात्रेणामूलस्यनिर्वीजत्वात्नचैवंकर्मत्वादेवद्वितीयासिद्धेकिमनयासंज्ञयेतिवाच्यं

पस्यनिशमनप्रयुक्तहेतुत्वाख्यसंवधविवक्षायांकर्मत्वाभावेनतृतीयायांप्राप्तायांतदारंभात्।नचैवमपिजपमनुनिशम्यदेवःप्रावर्षत्इत्यर्थावगमात्ल्यब्लोपेपंचम्यपवादार्थंवेयंसंज्ञास्त्विति।वाच्यंअल्पब्लोपेहिकर्मणिअधिकरणेचपंचमीजपस्यतुकर्मत्वादिनाविवक्षाभावादितिपरापिहेतौतृतीयेत्यादिभ्यर्थभावःलक्षणेकर्मप्रवचनीयसंज्ञायाअवकाशःयोनहेतुःसूक्ष्मनुविद्योततेविद्युदितिहेतुतृतीयायाअवकाशोपनेनकुलमित्यादिजपमनुप्रावर्षदित्यत्रतुहेतुभूतेलक्षणेपरत्वात्तृतीयास्यात्।वाधित्वाअनुर्लक्षणइतिपुनःसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्द्वितीयैवभवतीतिनचतृतीयार्थइतिसूत्रेणहगतार्थतेतिशंक्यातस्यपुरस्कादपवादन्यायेनसहयुक्तेप्रधानइत्येतावत्

त्रवाधकत्वात्।सामर्थ्यादितिअतएवहेतुत्वपर्यंतमपिशाद्वोधेविषयइतिसीक्रियतेइतिभावःनदीमन्वेतिद्वितीयायासंवंधोर्थःवस्तुपवादत्वादेतद्द्वितीयायाःसंवेहसं

मूर्खसंबोध्यकनिषिद्धाचरणास्यनिंद्यतइतिवाक्यार्थः।प्रथमार्थेभिन्नयोगेद्वितीयेतिवादिनांमतमूर्खसंबोध्यकंनिषिद्धाचरणंनिंद्यमितिवाक्यार्थः।यद्यपिउपपदविभ
क्तिःकारकविभक्तिर्बलीयसीतिसंबोधनेप्रथमैवभवतिसंबोधनपदस्यकर्तृकारकत्वाभावात्तथापिसंबोधनस्यकर्तृकारकत्वेऽपिसंभवाभावान्नचदे
वप्रसीदेत्यादौवस्तुगत्यादेवएवकर्तेत्यस्यैवउक्तिसंभवइतिवाच्यंवास्तवकर्तृत्वेपिकारकविभक्तिस्वस्यश्लाघान्तःकिंचादेवत्वंभजेत्वंभजेतिभक्तारस्यादौसं
बोध्यस्यदेवस्यवास्तवमपिकर्तृत्वंनास्तीतिश्रास्तांतावत्।उपर्युपरीतिकथंतर्हिउपर्युपरिवृद्धीनांचरंतीश्चरवृद्धयइति।अत्राहुः।उपरिवृद्धीनांउत्तानवृद्धीनांउपरि
चरंतीत्यर्थः।तेनाऽग्रेद्वितत्वाभावान्नद्वितीया।यद्वाप्रतिपदोक्तस्योपर्यध्यधसःसामीप्यइतिकृतद्वित्वस्यवार्तिकेयहणादिहचवीप्सादिर्वचनत्वान्नास्तिद्विती
याप्रसक्तिरिति।अभितःपरितइतिएतच्चान्यत्रापिदृश्यतइतिपूर्वोक्तस्यैवप्रपंचभूतमितिव्याचक्ष्युः।अभितःकृष्णामिति।पर्यभिभ्यांचेतिनसिलोपसमयानिक
षाशब्दोसामीप्यवचनावव्ययो।विलंब्यलंकोनिकषाहनिष्पतिरितिचयोगेहितिखेदेनेतदाहतस्यशोच्यतेइति।चुभुक्षितमितिचुभुक्षितस्येत्यर्थः।एवप्रतिश
ब्दःक्रियाविशेषकत्वाद्उपसर्गोनतुकर्मप्रवचनीयइतेनात्रकर्मप्रवचनीययुक्तेत्यनेनगताथैतानशंक्या।अंतरांतरेणाप्रतिपदोक्तत्वान्निपातयोरेवग्रहणा
नतुटावंतततीयांतयोःपरस्परसाहचर्याच्चातयथायुरुभागंवावित्युक्तेग्रहयोरेवप्रतीतिर्नेत्वाचार्यपरम्परायोःतेनकिमनयोरंतरेणागतेनेतिसिद्धं।किमनयोर्वि
शेषणज्ञानेनेत्यर्थः।अंतरात्वांमामिति।तवममचमध्येइत्यर्थः।हरिशब्दान्नद्वितीयानभवति।अंतरंगतयाप्रथमायाएवोत्पत्तेः।अंतरेणाहरिमितिहरिंविनेत्य
र्थः।मध्येइत्यर्थेप्यंतरेणाशब्दोवर्त्तते।मृणालसूत्रामलमंतरेणास्थितश्चलच्चामरयोर्द्वयंसइतिचलच्चामरयोर्द्वयस्यमध्येइत्यर्थः।युक्तायहणान्नेहाऽंतर
त्वांमांकृष्णास्मूर्त्तिःइहकृष्णान्नद्वितीया।अंतरशब्दप्रयोगेपिअंतरेत्यनेनानन्वयात् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अतिरतिक्रमणेचाचकारेणपूजायामित्यनुकृष्यतइत्याह।पूजायांचेति।अतिक्रमणमुचितादधिकस्यानुष्ठानं।अर्थइत्येष्येकमेवोदाहरति।अतिदेवान्कृष्णइति।अन्येतूदाहरंति।अतिसिक्तमतिस्तुतमितिवहुतरंसमीचीनेवासिक्तंस्तुतंचेत्यर्थः।वहुतरार्थेअतिक्रमणेसमीचीनेपूजेतिविवेकः।अपिःपदार्थेसंभावनेपिस्यादितिसंभावनेपदार्थेविंदुःस्यादित्यर्थः।अथेकर्मप्रवचनीयत्वेफलमाहाअनुपसर्गेत्वान्नपरइतिउपसर्गसंज्ञाभावादुपसर्गप्राद्भ्यामस्तिरिणीहनप्रवर्तेतेइतिभावःसंभावनायामितिसंभाव्यतइतिसंभावनाशब्दयोर्युच्भवनक्रियासंभावनायांभवनस्यविषयत्वादाहातस्याएवेतिसंभावनायाएवेत्यर्थः।कर्तृदौर्लभ्येत्यादिकर्तृदौर्लभ्याद्भवनक्रियायादौर्लभ्यंद्योतयन्नपिशब्दोभवनक्रियावाचिनास्यादित्यनेनसंवध्यतइत्यर्थः।अवयवावयविभावइतिसर्पिरवयवीविंदुरवयवःरयमेवेतिविंदुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्ल

अतिरतिक्रमणेचा१।४।९५।।अतिक्रमणेपूजायाञ्चातिःकर्मप्रवचनीयसंज्ञस्यात्।अतिदेवान्कृष्णः।अपिःपदार्थसम्भावनाऽन्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु१।४।९६।एषुद्योत्येष्वपिरुक्तसंज्ञस्यात्।सर्पिषोऽपिस्यात्।अनुपसर्गत्वान्नपरःसम्भावनायांलिङ्गतस्याएवविषयभूतेभवनेकर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तान्दौर्लभ्यंद्योतयन्नपिशब्दस्यादित्यनेनसम्बध्यते।सर्पिषइतिषष्ठीतुअपिशब्दबलेनगम्यमानेस्विन्दोरवयवावयविभावसम्बन्धेरयमेवत्यपिशब्दस्यपदार्थद्योतकतानामाद्वितीयातुनेहप्रवर्तते।सर्पिषोविन्दुनायोगोनत्वपिनेत्युक्तत्वात्।अपिस्तुयाद्विस्मृतसम्भावनंशन्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः।अपिस्तुहि।अन्ववसर्गःकामचारानुज्ञाधिग्देवदत्तमपिस्तुयाद्दष्टलोगहीं।अपिसिञ्चअपिस्तुहिसमुच्चये।।।।

द्योतकतावेत्यर्थःद्वितीयेतिकर्मप्रवचनीययुक्तेत्यनेनविहितानत्वपिनेति।नचविंदुनायोगेतद्योतकापिशब्देनापियोगोजातएवार्थद्वारापिशब्दानांयोगस्याभ्युपगमादिति शंक्यं।अपिशब्दस्यविंदुद्योतकत्वाभावात्।कथंतर्हिविंदुप्रतीतिरितिचेत्।शृणु।अपिनाद्योत्यंभवनदौर्लभ्यमेवकर्तृदौर्लभ्यमाक्षिपतिकर्तात्विहविंदुरेवेतिसप्रतीयते।अतएवापिशब्दबलेनगम्यमानस्येत्युक्तंनत्वपिनागम्यमानस्येति।उक्तत्वादिति।उक्तप्रायत्वादित्यर्थः।अपिशब्दःस्यादित्यनेनसंवध्यतइत्युक्तेस्यादित्यस्यापिनायोगोनतु सर्पिषइत्यस्येत्यर्थपर्यवसानात्।अपिस्तुयादितित्रवारःमनसगोचरंविष्णुमपिस्तूयादितिश्रधिकोक्तिः।एतादृशस्यान्यदीयस्यवचनेसामर्थ्यमस्तीत्यत्रकिंवक्तव्यमितिभावः।रहसंभावनाद्योतकोपिशब्दःसर्वत्रतुसंभावनाविषयदौर्लभ्यद्योतकइतिमहान्भेदः।उपसर्गोत्तुनोतीत्यादिनाषत्वेनभवति।।।।।।

हीने।उत्कृष्टादेवद्वितीयानत्वपकृष्टाच्छक्तिस्वभावादित्याशयेनोदाहरति।अनुहरिमिति।उपोधिकेचाचकारेणाहीनेइत्यनुकृष्यतेतदाह।अधिकेहीनेचेति।अधिके
संज्ञाविधानेनद्वितीयार्थमित्याहसप्तमीवक्ष्यतइति।यस्मादधिकमित्यनेनेतिभावः।तस्मिन्नपिसूत्रेकर्मप्रवचनीयाइत्यनुवृत्तेरधिकेसंज्ञाविधानमावश्यकमेवेतिज्ञेयं।
उपहरिमिति।पूर्ववदुत्कृष्टादेवद्वितीया।लक्ष्मीत्याच्छक्ष्मीप्रतीति।कृक्षसंबंधियोतनमर्थः।संबंधश्चलक्ष्यलक्षणभावरूपप्रत्यादयोद्योतयंति भक्तोविष्णुप्रतीतिविष्णोर्भक्तेः
अविषयविषयिभावः प्रत्यादियोत्यः।भक्तः कंचित्प्रकारंप्राप्तइत्यर्थः।लक्ष्मीर्हरिंप्रतीतिलक्ष्मीरूपस्यभागस्यहरिणासहस्वस्वामिभावः।कृक्षंकृक्षमितिरूढ्यादिर्वच
नेमेवद्योत्यते।प्रत्यादिशब्दस्तुक्रियया संबध्यतेकर्मण्येवद्वितीयाकर्मप्रवचनीयसंज्ञयाउपसर्गसंज्ञायावाधात्वत्वेनएतदर्थमेवलक्षणादयोविषयतएवपात्तारति

हीने।२।३।२३।हीनेद्योत्येऽनुप्राग्वता।अनुहरिंसुराः।हरेर्हीनाइत्यर्थः।उपोऽधिकेच।१।४।८७।अधिकेहीनेचद्योत्येउपेत्यव्ययम्प्राक्संज्ञास्यात्।अधि
केसप्तमीवक्ष्यते।हीनेउपहरिंसुराः।लक्ष्मीत्यम्भूताख्यानभागवीप्सासुप्रतिपर्य्यनवः।१।४।९०।एषर्थेषुविषयभूतेषुप्रत्यादयउक्तसंज्ञाःस्युःलक्ष
णेवृक्षम्प्रतिपर्य्यनुवाविद्योतनेविष्णुम्प्रतिपर्य्यनुवाभागेलक्ष्मीहरिम्प्रतिपर्य्यनुवाहरेर्भागइत्यर्थेवीप्सायांवृ
क्षंवृक्षम्प्रतिपर्य्यनुवासिञ्चतिसिञ्चति।अत्रोपसर्गोत्वाऽभावान्नषत्वम्।एषुकिंपरिषिञ्चति।अभिरभागे।१।४।९१।भागवर्ज्यलक्षणादावभिरुक्तसंज्ञस्या
न्।हरिमभिवर्तते भक्तोहरिमभिदेवन्देवमभिसिञ्चति।अभागेकिं।यदत्रममामिष्यात्तद्दीयतां।अधिपरीअनर्थकौ।१।४।९२।उक्तसंज्ञौस्तःकृतोऽध्या
गच्छतिकृतःपर्य्यागच्छतिगतिसंज्ञावाधाद्गतिर्गौतावितिनिघातोनासुप्पूजायां।१।४।९४।सुसिक्तंसुस्तुतं।अनुपसर्गोत्वान्नषः।ज्ञायांकिं।
सुसिक्तंकिन्नवाऽत्रक्षेपोऽयं॥ ९९ व्याख्यातमाकोरोपंचम्यपाङ्परिभिरितिनभवति।वर्जनार्थेनायेत्यनेनसाहचर्यात्परिषिंचतीतिसर्वतःसिंचतीत्यर्थः।उपस

गीत्सुनो तीतिषत्वंममाभिष्यादितिममभागःस्यादित्यर्थः।प्राक्चसुमाममिष्यादितिप्रत्युदाहरंतितत्रमांप्राप्नुयादित्यर्थः।उपसर्गवशेनास्तेःसकर्मकत्वान्मामितिद्वितीयाश्रत्र
चममभागइत्यर्थतःपर्यवसानादभागेइतिकर्मप्रवचनीयत्वेनिषिद्धेउपसर्गप्राद्भ्यामितिषत्वंकुतोध्यागच्छतीति।रूढप्रजयतिपराभवतिरूढंप्रतिविद्योततइत्यत्र
प्रादेर्विशेषद्योतकत्ववदधिपर्योरिहविशेषद्योतकत्वाभावादानर्थक्येधात्वर्थमात्रद्योतकत्वेनत्वर्थेक्तास्येवेतिवोध्यं।।गतिर्गतावित्यत्रपरादित्यधिक्रियतइतिपरादय

मपिकरणात्मकस्तीतिसूचितोऽग्राहचावस्तुतस्तदनिर्देश्यंनहिवस्तुव्यवस्थितोऽस्त्यात्मापच्यतरत्येषाविवक्षादृश्यतेयतइतिऽत्रयंभावःकारकत्वेतव्याप्यकर्तृत्वादिषट्कंचवस्तुविशेषेविशेषणाविशेष्यभाववन्नियतोकिंतुवैवक्षिकंनहिगोःसर्वंप्रतिगोरेवनतुकंचित्प्रत्यगोरितिवद्विशेषणंसर्वंप्रतिविशेषणमेवेति वक्तुंशक्यंतथाचकयाधातुव्यक्तयाउपस्थापितेऽर्थेकिंकर्तृदिकमितिप्रश्नेप्रकृतधातुव्यक्तयुपात्तव्यापाराश्रयतयाविवक्षितःकर्ताव्यापारव्यधिकरणाफलाश्रयः कर्मीकर्तृकर्मद्वारकसंबंधेनव्यापारस्यफलस्यवाश्राश्रयोधिकरणमितिस्थितौपच्यर्थोव्यापारश्चानेकधाएवंचपचेरग्निश्रपणादुल्लावयवेनाधोयकर्षणा दितात्पर्यकत्वेतदाश्रयोदेवदत्तःकर्ताज्वलनतात्पर्यकत्वेएधाःकर्तारंतंदुलधारणादिपरत्वेस्थालीकर्त्रीऽवयवावैविभागादिपरत्वेतंदुलाःकर्त्तारःस्थाल्यापचतीत्यत्रतृतीयोपात्तव्यापाराश्रयोपिस्थालीकरणमेवनतुकर्त्रीदेवदत्तादिव्यापारस्यैवतज्ज्ञातृपात्तत्वात्तत्पात्राद्यधिकरणाद्यभिधानेतथैव योज्यःकर्तातस्मिन्नेवार्थेभक्षयतिनोपात्तप्रयोज्यःकर्मेत्यधिशीङादिभिरुपात्तैर्थैराधारःकर्मकैवलैरुपात्तैरधिकरणमित्यादिस्तेयंतेनज्ञानस्यस्व प्रकाशत्वेकर्तृकर्मविरोधइतिकेचिदुक्तिःपरास्ताःयद्धातूपात्तक्रियायांयदायस्यस्वातंत्र्यंविवक्ष्यतेतदातत्क्रियायांसकर्तायदुपात्तयाकर्तृक्रियायासा

नुमिष्टमत्वेनयद्विवक्ष्यतेतदातत्कारकंतत्क्रियायांकर्मेत्येवंशब्दविशेषोपाधिकस्यकर्तृत्वादेःप्रत्यक्षेऽशक्तिसंभवाभावात्यत्नकोटित्यरसमवेतक्रि याजन्यफलशालित्वंकर्मत्वंचेत्तदृक्षात्यर्णेपततीत्यादौस्वसमवेतक्रियाजन्यविभागादिफलशालिनिकर्तर्यतिव्याप्तभावेप्यपारानेऽतिव्याप्तिःस्यादवततश्च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वंकर्मत्वमित्येवाभ्युपगंतव्यंएवंचसतियोगंगच्छतीत्यादिसकर्मकेप्रगमनजन्यसंयोगादाविशानुरोधेनधात्वर्थतावच्छे दकत्वेभ्युपगतेपिवृक्षात्पर्णेपततीत्याद्यकर्मकेषुपतनादिजन्यविभागादौतदवच्छेदकत्वाकल्पनान्नापादानेतिव्याप्तिर्नवाग्रामंगच्छतीत्यादौकर्तर्यतिव्याप्तिः संयोगादिफलजनकीभूतधात्वर्थस्यपरसमवेतत्वविशेषणात्कर्मत्वेनाभिमतेपतद्भिन्नस्यपरशब्देनात्रविवक्षितत्वादित्याहुस्तदप्येतेनप्रत्युक्तंग्रामंगमयतिदेवद त्तमित्यादौगंतर्यव्यापेःगणिजर्थप्रेरणाजन्यप्रयोज्यव्यापारगमनादौधात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावात्तत्राभ्युपगमेतुदेवदत्तेनपाचयतीत्यादौप्रयोज्यकर्तर्यतिव्याप्तेःगण तिवुद्धीत्यादिशास्त्राभ्युपगमंविनाक्वचित्प्रयोज्यकर्तरिकर्मत्वंकचिन्नकर्तृत्वमितिनिर्द्धारयितुमशक्यत्वाच्चकारान्यतरस्यामितिशास्त्रंतरेणाहारयतिकारयतिवा

कर्मप्रवचनीयसंज्ञयाऽपसर्गसंज्ञायां बाधात्। एवमुत्तरत्रापि वोध्यं। अपिसिंच अपिसुहि इति। सिंचसुहि चेत्यर्थः ॥ ॐ ॥ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ अत्यन्तविरामप्रतिक्षेपोऽत्यन्तः सचासौ संयोगश्चात्यन्तसंयोगः निरन्तरसन्निकर्षइत्यर्थः। केनेत्याकांक्षायांगम्यक्रियाद्वयेरित्यौचित्यात्वोध्यं। द्वितीयास्यादिति। श्रुतलक्षाध्ववृत्तिभ्यामेव स्वरूपग्रहणेतिहनभवति। कालाः अत्यंतसंयोगे चेतिसमासविधायकेकालाइतिबहुवचननिर्देशेनद्वितीयाविधौस्वरूपविधिर्नेतिज्ञापनात्। अतएवमासप्रमितःमुहूर्तंसुखमितिद्वितीयासमासविधावुदाहरिष्यति। मासंकल्याणीत्यादि। अकर्मकधातुभियोगएवदेशकालादीनांकर्मसंज्ञाविधानात्नेहकर्मणिद्वितीयेतिद्वितीयाप्राप्नोतीतिभावः। मासस्यद्विरिति। क्तेत्यर्थप्रयोगेकालेधिकरणेऽत्यनेनषष्ठीत्युक्तं। तत्रशेषग्रहणंनवृत्त्याद्विरन्होभोजनमितिक्तदंतेनसहसमासवृत्तेरेवफलत्वात्। तस्मादिमासस्यद्विरिति। क्तेत्यर्थप्रयोगेकालेधिकरणेऽत्यनेनषष्ठीत्युक्तं। तत्रशेषग्रहणंनवृत्त्याद्विरन्होभोजनमितिक्तदंतेनसहसमासवृत्तेरेवफलत्वात्। तस्मादि

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे। २।३।५। इहद्वितीयास्यात्। मासङ्कल्याणी। मासमधीते। मासंगुडधानाः। क्रोशंकुटिलानदी। क्रोशमधीते क्रोशं गिरिः अत्यन्तसंयोगेकिं। मासस्यद्विरधीते। क्रोशस्यैकदेशेपर्वतः। स्वतन्त्रः कर्त्ता। १।४।५४॥ क्रियायांस्वातंत्र्येणाविवक्षितोऽर्थः कर्त्तास्या न। साधकतमङ्करणं। १।४।४२। क्रियासिद्धौप्रकृष्टोपकारकङ्करणसंज्ञंस्यात्। तमप्रग्रहणङ्किं। गङ्गायाङ्घोषः। कर्त्रेकरणयोस्तृतीया। २।३।१८ अनभिहितेकर्त्तरिकरणेचतृतीयास्यात्। रामेणबाणोनहतोवाली। प्रकृत्यादिभ्यउपसंख्यानं। प्रकृत्याचारुःप्रायेणयाज्ञिकःगोत्रेणागार्ग्यः स मेनैतिविषमेणेति। द्विह्नोऽनधान्यक्रीणातिसुखेनदुःखेनयातीत्यादि। दिवंकर्म्मचेति। १।४।४३। दिवस्साधकतमङ्कर्म्मसंज्ञंस्याच्चात्करणा संज्ञाअक्षेरक्षान्वादीव्यति। अपवर्गेतृतीया। २।३।६। अपवर्गः फलप्राप्तिरत्रस्यात्। योत्यायाङ्कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगेतृतीयास्यात्। अन्हाक्रोशे नवाऽनुवाक्रोऽधीतः। फलप्राप्तिः किं। मासमधीतोनायातः ॥ ९९ हषष्ठीशेषइतिसूत्रेशेषेषष्ठीभवत्यंतरंगत्वादित्याहुः। अन्यार्थमारब्धस्यापिक्तेत्यर्थ प्रयोगइतिसूत्रस्यद्विरन्होभुंक्तइत्यत्रविशेषविहितत्वात्प्रवृत्तोवाधकंनास्तीतिकेचित्। इतिद्वितीया। स्वतंत्रः कर्त्ता। प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वंस्वातंत्र्यं। आहचाधातु नोक्तक्रियेनित्यंकारकंकर्तृतेष्यतइति। स्थाल्यादीनांवस्तुतः स्वातंत्र्याभावेपिस्थालीपचतिकाष्ठानिपचतीत्यादिप्रयोगोपिसाधुरेवेतिध्वनयति। विवक्षितोऽर्थइति। साध कतमंकरणं। प्रकृष्टेति। यद्व्यापारानंतरंफलनिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टं। उक्तंचाक्रियायाः फलनिष्पत्तिर्येव्यापारादनंतरंविवक्ष्यतेयदायत्करणंतत्तदास्मृतंविवक्ष्यतइत्यनेन

कर्मकृत्समभिव्याहारेणव्यत्यासोऽस्येवेतिउक्तत्वात्।हरिंभजतिदेवदत्तस्यादोजव्यापारस्यप्राधान्यमस्येवाप्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्ह्यौधार्योर्देवदत्तेतिङ्भ्याधार
योश्चाभेदस्यहसंसर्गःतथाचहर्यौधारिकायाप्रीतिस्तदनुकूलएकोदेवदत्ताधारकोवर्तमानोयोव्यापारस्तिवाक्यार्थःनचाधारेतेवाच्येतिमंतव्यंतन्निरवधर्मत्व
स्याधारत्वस्यवाच्यतावच्छेदकत्वापत्याऽतिगौरवात्।कर्मणिद्वितीयेत्यादिसूत्रस्वरसभंगापत्तेश्चाऽतएवभाष्यकारैरप्याहासपांकर्मादयोप्यर्थाःसंख्याचेव
तथातिङाभिहितेकिंहरिःकरोतिपाचकःकर्तरिण्वुल्प्रत्ययादिकःशब्ददुर्बरंकरोतीतिदुष्कृञस्तेविश्वंपेनकृतंविश्वंविश्वकर्मकृत्याश्रयस्त्यर्थः
जीवत्यनेनजीवनंकरणोल्युट्प्रकृत्यादिभ्यस्तिआकृतिगणोयंतेननाम्नाप्रसुतीस्नाश्वस्तिनदीनस्त्यादिसिद्धेचाकृतिरितिअभिरूप्यस्त्यर्थःक्रियायाअ
श्रवणात्।कर्तृकरणयोरभावात्षष्ठीहप्राप्ता·एतच्चगम्यमानकरोतिक्रियाकरणात्तिसिद्धंकरणांतरस्योदासायहिप्रकृतेरेवकरणत्वंविवक्षितंस्वभावे
नायमभिरूपःकृतोनत्वलंकारणदिनेत्यर्थात्॥प्रायेणायाज्ञिकस्तिएतदपिगम्यमानस्यानक्रियोपतिकरणात्तासिद्धंआधारादिवाहुल्येनयाज्ञिकोयमि
तिजनेर्ढीयतस्त्यर्थात्।गोत्रेणगार्ग्यस्तिगार्ग्योऽस्यगोत्रमित्यर्थःप्रथमात्रप्राप्तागोत्रेणाहंस्नायेस्त्यर्थात्रहापितृतीयासिद्धासमेनेत्यादिसमेतौ
त्याद्यर्थैसमंविषमाभ्यांकर्मणिद्वितीयाप्राप्ताऽहापितृतीयासिद्धापथोपिगमनेकरणात्ताभ्युपगमात्।द्विद्रोणेनेति।द्रोर्द्रोणयोःसमाहारोद्विद्रोणो
पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावःद्रोणद्वयसंबंधिधान्यमित्यर्थःऽहषष्ठीप्राप्ताद्विद्रोणपरिमितधान्यार्थमूल्येद्विद्रोणशब्दस्यचक्रयंप्रतिकरणत्वमि
तीहापितृतीयासिद्धेतिदिक्।चादिति।करणशब्दोजस्त्यापरिक्रयणासंप्रदानमन्यतरस्यामित्यत्रसूत्रस्थान्यतरस्यांग्रहणापकर्षेणनवासंज्ञयोःपर्यो
यत्वेत्यत्रचग्रहणंसमुच्चयार्थंतेनमनसादीव्यतीतिमनसादेवस्त्यत्रकर्मण्यणिकरणेतृतीयायाचोभयंयुगपत्सिध्यतिमनसःसंज्ञायामित्यलुक्।किंचाश्व
क्षीरेवयतेदेवदत्तोयज्ञदत्तेनेत्यत्रसकर्मकत्वात्।अणिकर्तेर्णौगतिबुद्धीत्यनेनकर्मत्वंनाप्यणावकर्मकादितिपरस्मैपदमपिनभवति।ननुकर्मकरणसं राम·
ज्ञासमावेशस्यमनसादेवस्त्यत्रकृतार्थत्वादस्यान्दीव्यतीत्यत्रपरत्वात्तृतीयेवस्यान्नतुद्वितीयेतिचेदाहुःकार्यकालपक्षेकर्मणिद्वितीयेत्यत्रपद १२८
स्योपस्थानंतस्यानवकाशत्वात्तृतीयेति।स्यादेततादीव्यंतेत्रक्षास्त्यत्राभिहितेपिकर्मणिकरणत्वस्यानभिधाना तृतीयास्यात्

एतादृशेषुवैय्याकरणोक्तैवनिर्वाहइतिचेत्तर्हिआकाशादेकासंज्ञायापरेणनवकाशाचेत्युक्त्वान्निरवकाशयाश्चपादानसंज्ञयासावकाशायाःकर्मसंज्ञायावाधा
न्नोक्तातिव्याप्तिरितिकिमनेनधात्वर्थतावच्छेदकेत्यादिपरिश्रमेणास्यादेतत्आत्मानमात्मनावेत्तिसृजस्यात्मानमात्मनेत्यादिप्रयोगःकथंसंगच्छतेएकस्यैववं
स्तुनायुगपदेककर्तृकक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वोदरसंभवात्परयाकर्तृसंज्ञयाकर्मकरणादिसंज्ञायावाधात्नैषदोषःअहंकारास्पदाधिभेदेनात्मनोपिभेदमाश्रि
त्यात्मानमात्माहंतीत्यादिप्रयोगस्याकरेसमर्थितत्वात्ननुसाधकंकरणमित्येवास्तुकारकाधिकारादिहकारकमितिवर्ततेसाधकंकारकंहिपर्यायेणलयाचोभयोपा
दानेनप्रकर्षेलभ्यतइत्याशयेनदृष्टेतिमपग्रहणंकिमितिरेतरस्तुकारकप्रकरणेगौणमुख्यन्यायेनतत्सूत्रादन्यत्रनप्रवर्ततेतदसिद्धिनापनमतमपग्रहणमि
त्याशयेनज्ञापनफलमुदाहरतिगंगायांघोषइतिउक्तज्ञापनानेगीकारेत्विहाधिकरणसंज्ञानस्यात्तिलेषुतैलंदधिनिसर्पिरित्यादौमुख्याधारेतस्याश्चरिता
र्थत्वादितिभावःअत्रव्याचख्युःयदाचतीरधर्मआधारत्वंसामीप्यात्प्रवाहेउपचर्यतेतदेदंप्रयोजनंयदातुगंगाशब्दएवतीरेवर्ततेतदातुनप्रयोजनंतीर
स्यमुख्याधारत्वात्तत्राद्यपक्षेविभक्तिर्लोक्षणिकीद्वितीयेतुप्रकृतिर्लोक्षणिकीत्यादिरमेणेतिायद्यपिविभक्त्युपस्थितानांकारकाणांक्रियांप्रतिविशेषणा
तैवंतथापिकृदुपस्थितानांविशेष्यतैवासत्प्रधानानिनामानीत्युक्तेःधात्वर्थस्याप्यसोःफलव्यापारयोर्हन्यतइत्यादिकर्मख्यातसमभिव्याहारेविशेषणवि
शेष्यभावव्यत्यासाभावेपिहतइत्यादिकर्मकृत्समभिव्याहारेव्यत्यासोस्त्येवातथाचरामनिष्ठोयोव्यापारोधनुराकर्षणादितद्विषयीभूतोयोवाणव्यापारःशरि
रभेदनादिस्तत्साध्यप्राणवियोगाश्रयोवालीतिवाक्यार्थःवालिनंहंतिवालीहन्यतइत्यादौतुवालिनिष्ठःप्राणवियोगानुकूलोयःशरीरभेदनादिर्वीरव्यापारः
स्तद्विषयकोरामनिष्ठधनुराकर्षणादिव्यापारइत्यर्थोबोध्यःअत्रेदमवधेयंफलव्यापारयोर्धातुराश्रयेणतिङःस्मृतःफलेप्रधानंव्यापारस्तिङर्थस्तुविशेष
णंरहधातुःस्मृतइत्यन्वयःवाचकत्वेनेतिशेषःआश्रयेणतिङइतिविभक्तिविपरिणामेनस्मृताइतिसंबध्यतेवाचकत्वेनेतिपूर्ववत्तिङइत्युपलक्षणं
द्वितीयातृतीयादीनामपिआश्रयमात्रार्थकत्वात्तानन्वेवमाधारार्थकत्वेद्वितीयातृतीयासप्तमीनांसाकर्यंस्यात्मैवंनिरूपकभेदेनाधारभेदात्फलनिरूपित
आधारभेदोद्वितीयार्थःव्यापारनिरूपितस्तृतीयार्थःस्वाश्रयद्वाराव्यापारनिरूपितःफलनिरूपितश्चसप्तम्यर्थइतित्यभ्युपगम्यतेफलेप्रधानमितिायतच्चप्रायि

प्रादुर्भावरहितस्याकर्मकत्वात्ताङ्सः प्राग्भागस्यन्नरत्यस्यान्तोपोनरत्यचोयेननिष्यन्नतयालाक्षणिकत्वाच्चेत्याश्रयेणाहाजानातेरितिसंज्ञानीतरतिसंमति
भ्यामनाध्यानरहितत्वङ्ग्रहणयोगेपरत्वात्कर्तृकर्मणोरितिषष्ठेवपितुःसंज्ञाताच्याध्यानेनपित्रापितरंस्वासंजानातिहरदत्तस्त्वाहाख्याध्यानेपरतादर्थीगर्थैतिपञ्चो
मातुःसंज्ञानातीतितन्नतत्वशेषाधिकाराद्दितिमनोरमायांस्थितोहेतौहेतुरिहलोकिकःफलसाधनीभूतोगृह्यतेनतुतत्प्रयोजकोहेतुश्चेतिरात्रिमांतस्यचकारेण
कर्तृसंज्ञाविधानात्कर्तृलादेवतृतीयासिद्धेरतत्राहहेत्वर्थस्यादिनातुल्लोकिकहेतोरपिकरणलादेवतृतीयासिद्धौकिमनेनेत्याशंक्याहेतुत्वकरणत्वयोर्भेदमाहा
द्रव्यादीतिआदिशब्देनगुणक्रियेयात्यद्रव्यगुणक्रियानिरूपितंनिर्व्यापारव्यापारत्वंतिचयत्नहेतुत्वमित्यर्थःकरणत्वंतिकियामात्रनिरूपितेव्यापारत्वह्
तिचयत्नकरणत्वमित्यर्थःएवंचहेतुकरणयोर्भेदादन्यतरेणान्यस्यान्ययासिद्धिर्नशंक्येतिभावःउक्तंचाद्रव्यादिविषयोहेतुःकारकंनियतक्रियाश्रयेणाश्रितेतुव्यापारे
निमित्तंहेतुरित्यतरतिद्रव्यविषयेहेतुत्वमुदाहरतिदंडेनघटरतिदंडहेतुकोघटइत्यर्थःअत्रचहिव्यापारोलुनातीमासुमान्क्षात्क्रियान्वयित्वाभावात्करणत्वंनास्ती
तिभावःक्रियाविषयेउदाहरणमाहाएएयेनदृष्टरतिाएएयशब्देनेहपरमाश्लेषमुच्यतेतस्यचहरिदंनरूपक्रियान्वयित्वसंभवेपिव्यापारवत्त्वाभावान्नकरणत्वमि
तिभावःयदायागादिकमेवएएयशब्देनविवक्ष्यतेतदातस्यव्यापारवत्त्वमस्त्येवेतिकर्तृकरणयोरित्यनेनेवतृतीयासिद्धाएणाविषयेतुएएयेनगोरक्षरतीरत्यादुदा
हार्योजयाभिस्तापसरत्यादौतुलक्ष्यलक्षणभावविवक्षायांहेतुत्वाविवक्षणादनेनाप्राप्ततृतीयेतीत्यभूततक्षणरत्यारभ्यमित्याहुःअत्रकेचिदुन्नेयंतेद्रव्यादिसा
धारणत्वाद्धेतुत्वस्यहेतावित्यनेनैववारोनहुतरत्यादिप्रयोगसिद्धेःकर्तृकरणयोरितिसूत्रेकरणग्रहणंत्यक्तुंशक्यंकरणसंज्ञातुश्रावश्यकीकरणाधिकरणयोश्चे
त्याद्यर्थमितिअन्येतुक्रियासाधकतमंयत्तव्यापारवत्त्वेनविनिश्चितंनेतत्करणंनोनेद्धेतुरद्रव्यसाधकतमस्यदंडादेस्तुव्यापारवत्त्वेपिहेतुत्वमेवाएवंचरामेणाएणे
नहुतरत्यादौहननेवाणादिर्निमित्तमित्येतावदेवयत्नाविवक्ष्यतेततदाहेतानित्यनेनैवतृतीयानाणव्यापारसाध्यप्राणनियोगाश्रयत्वेवव्यापाराविष्टत्वेनविवक्षा रम॰
यांतहेतुत्वाविवक्षणात्कर्तृकरणयोरितिकरणेतृतीयाश्रवत्येत्याहुःफलमपीतिाएतच्चप्रत्ययरतिसूत्रेकैय्यटेस्थेत्यध्ययनेनेतिातदर्थेविषयोतुचतुर्थी १२९
र्थिभवतीतित्रतुर्थ्यासहेयंतृतीयाविकल्प्यतेाअध्ययनायवसतीत्यत्रकेचित्परिसंख्यंवेतिाअध्ययनेनवसतीत्यत्रदंडहेतुकोघटरतिवदध्ययनहेतुकोनिवास

तथादेवनाश्रक्षारत्यत्रालुप्तकारणात्तस्याभिधानेपिकर्मणोनाभिधानात्द्वितीयास्यात्मैवं॥एकैवत्यत्रशक्तिःसंज्ञाद्वयेयोगिनीतयाचैकस्यांशक्तावभिहितायामन्यस्याश्चाभिधानाद्भयत्राप्यभिधानमेवनत्वनभिहितत्वं॥ः॥सहयुक्तेति।सहेनाप्रधानरत्येववाच्येयुक्तग्रहणादर्थग्रहणमित्याह।सहार्थेनेति।सहार्थकशब्देनसहसाकंसार्धमित्यादिनेत्यर्थः।पुत्रेणेति।पितुरेवागमनक्रियासंबंधःशब्दःपुत्रस्यत्वार्थरत्येतावतैवतस्याप्राधान्यमुच्यते।अप्रधानग्रहणंत्यक्तुंशक्यानचैवंपितरपितृतीयापत्तिःतत्रप्रातिपदिकार्थमात्रेऽन्तरंगत्वात्प्रथमोपपत्तेःनचयत्रप्रथमानप्राप्नोतिपुत्रेणसहपितुरागमनमित्यादौतत्रप्रथा

सहयुक्तेऽप्रधाने।२।३।१९सहार्थेनयुक्तेऽप्रधानेनृतीयास्यात्।पुत्रेणसहागतःपिता।एवंसाकंसार्द्धंसमंयोगेऽपिविनाऽपितद्योगेनृतीया।दृष्टो यूनेत्यादिनिर्देशात्मेनाङ्गविकारः।२।३।२०येनाङ्गेनविकृतेनाङ्गिनोविकारोलक्ष्यतेततस्तृतीयास्यात्।अक्ष्णाकाणःअक्षिसम्बन्धिकाणत्वविशिष्टइत्यर्थः।अङ्गविकारःकिंअक्षिकाणमस्याइत्यभूततलक्षणो।२।३।२१कञ्चित्प्रकारम्प्राप्तस्यलक्षणेतृतीयास्यात्।जटाभिस्तापसःजटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्टइत्यर्थः।संज्ञोऽन्यतरस्यांकर्म्मणि।२।३।२२समूर्वेसज्जानातेःकर्म्मणितृतीयावास्यात्।पित्रापितरंवासज्ञानीतेतिहेतौ।२।३।२३हेत्वर्थेतृतीयास्यात्द्रव्यादिसाधारणानिर्व्यापारसाधारणाच्चहेतुत्वोकरणात्वन्तुक्रियामात्रविषयंव्यापारनियतंच्च दण्डेनघटःपुण्येनदृष्टोहरिःफलमपीहहेतुः।अध्ययनेनवसतिागम्यमानाऽपिक्रियाविभक्तौप्रयोजिका।अत्रक्रमेणाक्रमेणासाध्यन्नास्तीत्यर्थः।इहसाधनक्रियाम्प्रतिश्रमःकरणम्।शतेनशतेनवत्सान्न्ययतियथाःशतेनपरिक्रीणीत्यर्थः।अशिष्यव्यवहारेदानाःप्रयोगेचतुर्थ्यर्थेतृतीया।दास्यासंयच्छतेकामुकःधर्म्मेतभार्य्यायैसंयच्छति॥ ॥ ॥ नातपितरपितृतीयास्यात्।अतस्तद्द्वारणायत्रप्रधानग्रहणमावश्यकमितिवाच्यःकारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात्कर्तृकर्मणोःकृतीतिषष्ठ्याएवात्रप्रवृत्तेरितिदिक्।येनांगायेनेतिसर्वनाम्नाप्रकृत्यर्थभूतोवयवएवगृह्यतेसन्निधानात्।तस्यार्थोद्विकृतएवानत्वविकृतेनावयवेनशरीरस्यविकारःसंभवतितदेतदाह।।येनांगेनविकृतेनेति।अंगिनइति।सूत्रेंगशब्दोऽर्शआद्यजन्तइतिभावः।जटानामित्यभूततलक्षणात्तमपादयतिजटाज्ञाप्येतिजटाभिर्ज्ञाप्यतापसत्वंतद्विशिष्टस्यर्थः।संज्ञाज्ञात्रबोधनेरत्यर्थमेवगृह्यतेनतुजनी॥

सकतामभ्युपेत्यस्वमोर्नपुंसकादितिलुकिकृतेपिह्रस्वोनपुंसकस्यतिह्रस्वः स्यात्।यत्प्रकुर्वीरन्नित्यत्रनलोपःस्यात्तस्मादुक्तवार्तिकस्यकर्मत्वेविषयत्वंसिद्धमेव
दानीयस्तिवाहुलकात्संप्रदानेऽनीयर्।क्रिययेतिक्रियायाःकृत्रिमकर्मत्वाभावात्तत्रयाऽभिप्रेयमाणस्यसूत्रेणसंज्ञानप्राप्नोतीतिवचनंाएतच्चक्रियार्थोपपदस्य
चकर्मणिष्ठाखलर्थेनसिद्धंापत्येशेतेरित्यादौपतिमनुकूलयितुंशेतेरित्याद्यर्थीभ्युपगमेवाधकाभावात्।भाष्यकारमतेतुकर्मणायमभिप्रैतीतिसूत्रेणैवसि
द्धं।संदर्शनप्रार्थनाध्यवसायेरप्यमानूत्वातेक्रियापिकृत्रिमकर्मैतितैरुक्तत्वात्।नचैवमर्थेदत्तातीतिकर्मत्वात्क्रियायायमभिप्रैतीत्येतद्वचनंकर्तव्यमेवेतिवा
च्यंाभाष्येऽन्वर्थसंज्ञात्वास्वीकारात्।नन्वेवंकटंकरोतिश्रोदनंपचतीत्यादावपिसंप्रदानत्वप्रसंगस्तथाचवचनंह्यवश्यात्कर्मसंप्रदानयोःपर्यायत्वेकटाय
करोतीत्याद्यनिष्टप्रयोगोपिस्यादितिचेदत्राहुः।।पत्येशेतेरित्यकर्मकस्थलेसावकाशायाःसंप्रदानसंज्ञायाःनिरवकाशयाकर्मसंज्ञयाबाधितत्वान्नैवानिष्टप्रस
क्तिः।ननुचैवंगत्यर्थकर्मणिद्वितीयाचतुर्थ्यौविधिसूत्रमावश्यकमेवेतितत्प्रत्याख्यानंभाष्यस्थंनसंगच्छतइतिवाच्यंभाष्येतत्प्रत्याख्यानस्यप्रौढिवादमात्र
त्वादितिस्यादेतत्।दानस्यतदर्थत्वात्तादर्थ्येचतुर्थीसिद्धैवकिमनयासंप्रदानसंज्ञयेमेवं दानक्रियार्थेहिसंप्रदानेनतुदानक्रियातदर्थीकारकाणांक्रियार्थे

स्नाघ्नुङ्-स्थाशपांज्ञीप्यमानः २।४।३४।एषांप्रयोगेवोधयितुमिष्टस्सम्प्रदानंस्यात्।गोपीस्मरात्कृष्णायस्पृहयतेऽनुतेतिष्ठतिाश
पतेवाज्ञीप्यमानःकिं।।देवदत्तायस्पृहयतेपथि।। ९९ त्वात्।कर्मणाःकरणासंज्ञेत्यादिर्लक्षंदस्मेतन्नाश्रयतएवसुव्व्यत्ययेनसिद्धत्वादितिप्रत्याख्या
यतेाकृत्यर्थीनांरुचिरर्थयेषांतेकृत्यर्थीस्तेषांाप्रीयमाणाइतिाप्रीञ्तर्पणेाश्रयात्कर्मणिलट्।हरयेरोचतइतिाहरिंप्रीणयतीत्यर्थःाकर्मसंज्ञायांप्राप्तायांवच
नंाप्रयोगेरुचिर्दीप्तावपिपठ्यतेतथापीहदीप्तिर्नेविवक्षितेत्याहाश्रन्यकर्तृकोंऽभिलाषइतिाअतएवादित्योरोचतेदिक्षुरुत्यत्रदीप्त्यर्थसंज्ञानभवतिहरिनिष्ठप्री
तेरितिएतेनश्रन्यकर्तृकत्वमिहप्रीत्याश्रयान्यकर्तृकत्वमित्युक्तभवतिामोदकःपथीतिादेवदत्तस्येवप्रीयमाणात्वंनतुपथइतिनतस्यसंप्रदानत्वंप्रीयमाणप
दाभावेतुपथोपिस्यादितिभावः।।ः।।स्नाघ्नुङ्-स्नाघ्नुकृत्यनोङ्-श्रपनयनेष्टागतिनिवृत्तौाणपउपालंभेकृष्णायस्पृहयतइतिाकृष्णांलोतीत्यर्थःकर्मत्वेप्रा
प्तेवचनमिदंाश्रन्येत्याहुःाकृष्णायश्रात्मानंपरंवास्पृह्यंकथयतीत्यर्थइतिाश्रस्मिंस्तुपक्षेशेषषष्ठ्यांप्राप्तायांवचनान्नुतइतिास्पत्नीभ्यःकृष्णांनुवानातमेवार्थे
कृष्णांवोधयतीत्यर्थःाश्यस्यकस्यचित्स्तुतिंवोधयतीतिवाातिष्ठतइतिस्थित्यास्वाभिप्रायंकृष्णांवोधयतीत्यर्थःाप्रकाशनस्थेयाख्येयोश्चेतितद्।शपतइतिउपा

रत्यर्थस्वीकारेप्ययंविशेषः। अध्ययनस्यफलेनसहाभेदःसंसर्गःउपकारकत्वेनसहनिरूपकताततश्चफलाभिन्नाध्ययननिरूपितोपकारकत्वाश्रयनिवसना
नुकूलोव्यापारस्त्यर्थः। दंडेनघटस्त्यत्रतुदंडनिरूपितोपकारकत्वनिरूपितोपकार्यत्वाश्रयोघटस्त्यर्थः। उपकार्यंहिसाध्यंफलमपितदेवेतिगम्यमानापीतिअपिशा
ब्देनश्रूयमाणाक्रियासमुच्चीयतेनकेवलंश्रूयमाणेवक्रियाविभक्तौप्रयोजिकाकिंतुगम्यमानापीतिभावः। साधनेतिसाध्यमित्यत्रप्रकृतिभूतोयोधातुस्तदर्थप्रती
तिभावः। अशिशेतिएतच्चदाणश्चसावेचतुर्थ्यर्थस्त्यनेननाख्यातस्तिमनोरमायांस्थितेकेचिदिहपरिक्लृप्तवंतिअशिष्टव्यवहारस्त्यर्थेशेवाचनिकएवाख्यान्या
शक्नुत्तापकसिद्धइतिदास्यासंयच्छतेइतिदाणश्चसावेदितितङ्पाघ्राभेतियच्छादेशःकामुकइतिलषपतपदेत्यादिनाकमेरुकञ्। इतितृतीया॥ ॥ क
र्मणामहासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविधानार्थंसम्यक्प्रदीयतेस्मेतत्संप्रदानमितिअतएवाह। दानस्येति। दानक्रियाकर्मणाकर्तायमभिप्रैतिसंबध्नातिर्इप्सतिवा

कर्मणायमभिप्रैतिससम्प्रदानं॥१।४।३२।दानस्यकर्म्मणायमभिप्रैतिससम्प्रदानसंज्ञंस्यात्॥चतुर्थीसम्प्रदाने॥२।३।१३॥विप्रायगान्ददाति।
अनभिहितइत्येवादानीयोविप्रः। क्रियायायमभिप्रैतिसोऽपिसम्प्रदानं॥पत्येशेतेतिकर्म्मणःकरणसंज्ञासम्प्रदानस्यचकर्म्मसंज्ञापशुनारुद्रं
यजतेपशुरुद्रायददातीत्यर्थः रुच्यर्थानांप्रीयमाणः॥१।४।३३।रुच्यर्थानान्धात्वाम्नयोगेप्रीयमाणोऽर्थस्सम्प्रदानंस्यात्। हरयेरोचतेभक्तिः अन्यकर्तृकोऽभिलाषोरुचिः हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्रीप्रीयमाणःकिं। देवदत्तायरोचतेमोदकःपथि॥ ॥ ननत्कारकंसंप्रदानसंज्ञ

कमित्यर्थः। तेनअजांनयतिग्रामंहरंतिनिदधातिरक्षेरित्यादौनातिप्रसंगः। दानेचाप्रनर्ग्रहणायस्वस्वत्वनिवृत्तिरूपंस्वकीयपरस्वत्वापादनं। अतएवरजकस्यवस्त्रंददातीत्यादौनभवति। तत्रहिददातिर्भोक्तृकंएतच्चवृत्तिमतांभाष्यमतेतुनान्वर्थतायामाग्रहः। खंडिकोपाध्यायः शिष्यामचयेयंददातिइत्यादिप्रयोगात्रजकस्यददातीति प्रयोगस्तुशेषत्वविवक्षायांभविष्यति। नचैवमजांनयतिग्रामंमित्यादावतिप्रसंगःशंक्यः। अजाप्रतिग्रामस्यशेषित्वाभावात्यमभिप्रैतीत्यत्रत्वाहियमितिनिर्दे
शेषत्वंकर्मणाश्रुतंशेषत्वंलभ्यतेगांप्रतिदुविप्रस्यशेषित्वमस्तीतिभवतितस्यसंप्रदानसंज्ञाअत्रअभिप्रैतीत्येतत्पदत्रयंननुसमासःउक्तवतांगतिर्मतान्च
रुस्यशेषित्वंकर्मणाश्रुतंशेषत्वंलभ्यतेगांप्रतिदुविप्रस्यशेषित्वमस्तीतिभवतितस्यसंप्रदानसंज्ञाअत्रअभिप्रैतीत्येतत्पदत्रयंननुसमासःउक्तवतांगतिर्मतान्च
तिरुगतेःसमासोवक्तव्यइतिवार्तिकस्यछंदोविषयत्वादितिहरदत्तः। भाषाविषयत्वेतुयाप्रकुरुतेइत्यादौसमासाभावात्तीरुत्पत्तिःस्यात्। लिंगसर्वनामनी ॥

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टेयोः कर्म्म ॥१४३९॥ सोपसर्गयोरनयोर्यमभिप्रैति कोपसत्कारकर्म्मसंज्ञः स्यात् क्रूरमभिक्रुध्यति अभिद्रुह्यति राधीष्ट्योर्य्मस्वविप्रश्नः ॥१४३९०॥ एतयोः कारकं सम्प्रदानं स्यात् यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते कृष्णा पराध्यति ईक्षते वा दृष्टो गर्गेभ्यः शुभाऽशुभम्पृच्छो चयतीत्यर्थः प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता ॥१४४०॥ आभ्यामस्य शृणोतेर्य्यो गे पूर्वस्य प्रवर्त्तनरूपव्यापारस्य कर्त्ता सम्प्रदानं स्यात् विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वा विप्रेणामत्र न्देहीति प्रवर्त्तितस्तत्प्रतिजानीते इत्यर्थः अत्र प्रतिशृणाश्च ॥१४४१॥ आभ्यां शृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्त्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात् होत्रेऽनुशृणाति प्रतिशृणाति होता प्रयमणेऽस्तितमध्वर्युः श्रोत्साहयतीत्यर्थः परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्यां ॥१४४२॥ नियतकालम्मृत्वा स्वीकरणम्परिक्रयणं तस्मिन् साधकतमं कारकं सम्प्रदानसंज्ञं वा स्यात् शतेनशताय वा परिक्रीतः तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या मुक्तये हरिम्भजति क्रुपिसम्पद्यमानेचाभिक्रोनायकल्पते सम्पद्यते जायते इत्यादि उत्पातेन ज्ञापिते चाशताय कपिला विद्युत् हितयोगे चाशास्त्रणाय हिंते ॥ ९९ कोपः कोपप्रभवः अत्रत्याश्चत्वारः क्रुपिरक्रोहार्थैरतिपत्यैरतिवर्त्तक्रियायामित्येवंविधैः क्रुधद्रुहोर्यं हणं चित्तप्रयोजनमित्याहुः राधीष्ट्योः राधसंसिद्धौ ईक्षणदर्शनेऽत्रतयोस्त्विहशुभाशुभपर्य्यालोचनमर्थस्तच्च प्रश्नपूर्वकमित्याशयेन विचष्टे गां दृष्टो गर्ग इति स्वभाशुभरूपयोः कर्म्मणोः धात्वर्थेनोपसंग्रहात् कर्म्मकाण्डेति दिक्दिक्षनक्षत्रमासेनगणास्तेनाकर्म्मकादेवत द्विधानात् कृष्णासंवत्सरशुभाशुभमित्यर्थीभ्युपगमात् षष्ठ्यप्राप्तौ वचनमिदं अनुप्रतिशृणातीति श्रोतस्यातुकरणशब्दात् षष्ठी प्रत्याद् ॥ ॥ ॥

धारेरुत्तमर्णः।१।४।३५। धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्णः उक्तसंज्ञः स्यात्। भक्तायधारयति। मोक्षंहरिः। उत्तमर्णः किं। देवदत्तायशतन्धारयति। ग्रामेस्थेहरिं
सितः।१।४।३६। स्थेहयतेः प्रयोगेऽपस्सम्प्रदानंस्यात्। पुष्पेभ्यःस्थेहयति। रंक्षितः किं। पुष्पेभ्योवनेस्थेहयति। रंक्षितमात्रेऽयंसंज्ञा। प्रकर्षवि
वक्षायान्तुपरत्वात्कर्मसंज्ञा। पुष्पाणिस्थेहयति। क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानांयम्प्रतिकोपः।१।४।३७। क्रुधाद्यर्थानाम्ययोगेयम्प्रतिकोपसं
उक्तसंज्ञस्स्यात्। हरयेक्रुध्यति। द्रुह्यति। ईर्ष्यति। असूयति। यम्प्रतिकोपः किं। भार्य्यामीर्ष्यति। मैनामन्योऽद्राक्षीदिति। क्रोधोऽमर्षः द्रोहो
ऽपकारः। ईर्ष्याऽक्षमा। असूयागुणेषुदोषाविष्करणं। द्रुहादयोऽपिकोपप्रभवाएववृत्त्यन्तोऽतोविशेषणंसामान्येनयम्प्रतिकोपइति ॥

णोनपरत्वादितितेनपरस्परेणास्पृहणीयशोभेः स्पृहणीयगुणोमेहात्मभिरित्यादौकर्मण्यनीयरसिध्यति। शेषत्वविवक्षायांतुकुमार्यैस्वकांतस्यत्रस्यतिस्पृहयति
चेत्यत्रषष्ठ्यपिसिध्यतीतिहरदत्तादयः। वाक्यपदीयहेलाराजीयग्रंथयोस्तु स्पृहयतियोगेकर्मसंज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्चबाधिकेयंसंप्रदानसंज्ञेतिस्थितेयुक्तंचैतत्। क्रिय
यायमभिप्रेतीत्यनेनैवेष्टसिद्धेः। स्पृहेरीप्सितइत्येतत्सूत्रस्पृहरदत्तादिमतेवैय्यर्थ्यप्रसंगात्। तस्माद्वाक्यपदीयादिग्रंथानुरोधेनपरस्परेणास्पृहणीयशोभमित्यादौयनी
योविप्रकृतिवत्वाद्बहुलकात्संप्रदानेऽनीयरिति व्याख्येयं। कुमार्यैस्वकांतस्येत्यत्रतुत्रस्यतीत्येतदर्थेतपाक्रांतार्थस्यकांतस्येतिषष्ठंतस्यविभक्तिविपरिणामेनकांतायस्पृ

क्रियार्थोपपदाक्रियाऽर्थः प्रयोजनंयस्याः साक्रियार्थी साक्रियार्थीक्रियाऽउपपदंयस्याः यद्यपिक्रियायाऽउपपदत्वंनसंभवतितथापीहस्ववाचकशब्दद्वारातद्वोध्यंक्रि
याफलकक्रियावाचकमित्यर्थः क्रियावाचकस्यापिधातोरुपोच्चारितपदरूपोपपदत्वंयद्यपिनसंभवतिसुप्तिङंतस्यैवपदत्वात्तथापीहक्रियावाचकप्रकृतिकमित्य
र्थो विवक्षितः तादृशमुपपदंयस्यतुमुन्नंतस्यतत्सकर्मणिचतृतीयाभवतीतिनिष्कृष्टोर्थः तुमुन्एवलौकिक्या॰॰यांक्रियायामितिसूत्रमहिम्नाक्रियार्थकमुपपदंक्रि

क्रियार्थोपपदस्यचकर्म्मणिस्थानिनः।२।३।१४॥क्रियार्थोक्रियाऽउपपदंयस्यतस्यस्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्यतुमुनःकर्म्मणिचतृतीयास्यात्फ
लेभ्योयातिःफलान्याहर्तुंयातीत्यर्थः।नमस्कृर्मोनृसिंहायानृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः।एवंस्वयम्भुवेनमस्कृत्येत्यादावपितुमर्थोद्भाव
वचनात्।२।३।१५॥भाववचनाश्चेतिसूत्रेणयोविहितस्तदन्नाच्चतृतीयास्यात्।यागाययातिःयष्टुंयातीत्यर्थः।नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्यो
गाच्च।२।३।१६॥एभिर्योगेचतृतीयास्यात्।हरयेनमःऽउपपदविभक्तेःकारकविभक्तिर्बलीयसीति।नमस्करोतिदेवान्।प्रजाभ्यःस्वस्तिःअग्नयेस्वाहा
पितृभ्यःस्वधाऽलमितिपर्य्याप्त्यर्थयुक्तेतेनदैत्येभ्योहरिरलम्प्रभुस्समर्थश्शक्तऽइत्यादिप्रभ्वादियोगेषष्ठ्यपिसाधुःतस्मैप्रभवतिसएषां
ग्रामणीरितिनिर्देशात्तेनप्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्येतिसिद्धावषड्योगेन्द्रायवाचकारःउनर्विधानार्थंःतेना॰॰शीर्विवक्षायामप्यरमपिचतृ
तीयाचाशिषीतिषष्ठीम्बाधित्वाचतुर्थ्येवभवतिःस्वस्तिगोभ्योभूयात्।अन्यकर्म्मण्यनादरेविभाषाऽप्राणिषु।२।३।१७॥प्राणिवज्जेमन्यतेःकर्म्मणि
चतृतीयावास्यात्तिरस्कारेनत्वात्तृणंमन्येतृणायवाऽस्यनानिर्देशात्तानादिकयोगेनानत्वान्तृणम्मन्येऽअप्राणिषित्यपनीयनौकाका
ऽन्नशुकशृगालवज्जैषितिवाच्यंतेननत्वान्नावंअन्नंमन्येऽत्यत्राप्राणित्वेऽपिचतृतीयानत्वंशुनेम्यानम्वामन्येऽत्यत्रप्राणित्वेऽपिभवत्येव॥

यावाच्येवफलतीत्याशयेनाह।क्रियार्थीक्रियेतिस्थानिनऽइत्यस्येवार्थकथनमप्रयुज्यमानस्येतितुमुनऽइति।एवंलोष्टुंपलक्षणंफलेभ्योयातीत्यस्यफलान्याह। राम॰
रकऽइतिविवरणेवाधकाभावात्।कर्मणीतिःतथाचद्वितीयापवादोयमितिभावः।यत्तुप्रसादकृताव्याख्यातं।अप्रयुज्यमानस्यैवकर्मणियथास्यात्।प्रयुज्यमा १३२
नस्यकर्मणिमाभूदितिनियमार्थसूत्रमिति।तदसत्।अप्राप्तस्यनियमायोगात्।नचेहतादर्थ्येऽइतिप्राप्तिःशंक्याःयानक्रियायाःफलार्थत्वाभावात्।

भ्यामितिपूर्वसूत्रेद्विवचननिर्देशात्प्रत्येकमेवधातुसंबंधइतिनिर्द्धारितेतत्साहचर्यादिहापिप्रत्येकमेवधातुसंबंधइतिलक्षयन्नाहाभ्यांपृणातेरितिहेत्वेरतिक
र्मत्वेप्राप्तेवचनंपरिक्रयणेद्रव्यदानेनात्यंतस्वीकारःक्रयःतस्यसमीपंपरिशब्दश्चाचष्टेअनियतकालात्क्रयणात्परिक्रयणस्यन्यूनकालत्वादित्याशयेनाहानियम
नेतिभृत्योवेतनादिनाताद्दर्थ्यइतितस्मैकार्यायेदंतदर्थंकारणंतस्यभावस्तादर्थ्यंब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्ञ्नित्त्वाद्वितसमासेभ्यःसंबंधाभिधानंभावप्रत्ययेनेतिसि
द्धंतान्त्यञ्नासंबंधोऽभिधीयतेसचसंबंधोऽनेकविधोनतुकार्यकारणभावएवतेनब्राह्मणायदधीत्याद्यपिसिद्धंब्राह्मणस्यदध्यजन्यत्वेपितत्संस्कार्यत्वा
न्नानेनैवंदधिशब्दादपिचतुर्थीस्यादितिशंक्यंसंबंधस्यद्विनिष्ठत्वेषष्ठीवद्विशेषणादेवभवतीत्याकरेअभ्युपगमात्एवंयूपायदारूइत्यत्रदारुशब्दादपि
नभवतिहेतावितितृतीयापिषष्ठीविषयएवभवतीतिसापीहनभवति।किंतुप्रातिपदिकार्थेप्रथमेवानचेतद्धर्तिकस्यावश्यकत्वेचचतुर्थीसंप्रदानेइतिसूत्रेव्यर्थ
मितिभ्रमितव्याहरयेरोचतेइत्याद्यर्थंतस्याप्यावश्यकत्वात्।विप्रायगामित्यत्रापितादर्थ्येचचतुर्थ्याःप्राप्तिर्नास्तीतिप्रागेवोक्तत्वाच्चेतिदिक्कालरूपीतिसंपदादित्वा
द्भावेक्विपितदंतात्सप्तमीसंपत्तिरिहाभूतप्रादुर्भावःक्लृप्त्यर्थंकधातुप्रयोगेयःसंपद्यतेतत्रचचतुर्थीविकारवाचकाच्चतुर्थीत्यर्थःसहिसंपद्यतेप्रादुर्भवतितद्ध
दाहरतिभक्तिर्नायेतिज्ञानात्मनापरिणामतइत्यर्थःप्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायांविकृतिवाचकाच्चतुर्थी।अभेदविवक्षायांतुपरत्वात्प्रथमेवभक्तिर्नी
नेकल्पतइतियदातुजनिकर्तुरितिभक्तेरपादानत्वेविवक्ष्यतेतदापिज्ञानस्याभिहितकर्तृत्वात्प्रथमेवभक्तिर्नीनेकल्पतेऽकृपीत्यर्थेग्रहणमित्याशयेनाहासं
पद्यतइत्यादि।मद्यपितादर्थ्येचचतुर्थ्यवभक्तिर्नीनायेत्यादिप्रयोगाःसिध्यंतितथापिपरिणामत्वप्रकारकबोधार्थमिदंवचनमित्याहुःप्राणिनांशुभाशुभसूत्र
कोभूतविकारउत्पातःतेनज्ञापितेर्थेवर्तमानाच्चतुर्थीवाच्येत्यर्थः।वाताय्येतिवातस्यज्ञापिकेत्यर्थःहितेतिचचतुर्थीसमासविधानात्ज्ञापकादेतल्लभ्यमि
तिभावः।एवंसुखयोगेपिचतुर्थीवेद्या॥

अनभिहितस्त्यधिकारात्। नह्यकायोगेऽनभिहितेकर्मसंभवति। श्यनपिदेवादिकथानूयलक्षणामात्रेणतुस्वयंविवक्षितंगतेनतृणायमत्वारघुनंदनोपिवाणेनरक्षः अथनान्निरस्यदितिभट्टिप्रयोगःसंगच्छतेनोकाकान्नेति। व्यवस्थितविभाषाविज्ञातव्येतिभावः॥ ॥ गत्यर्थकर्मणिगत्यर्थेतिकिं। ओदनंपचति। कर्मणीति किंअश्वेनव्रजति। अनध्वनीत्यत्राध्वनीतिनसरूपग्रहणात्तथाहिसत्यनध्वनश्चेत्येवावक्ष्यत्। किंत्वर्थग्रहणंसप्तमीनिर्देशात्कर्मणीत्यनेनसामानाधिकरण्यात्। अर्थस्येवहिकर्मत्वंसंभवतिनशब्दस्वरूपस्यतेनाध्ववाचिनांसर्वेषामेवनिषेधस्तथाचवार्तिकमध्वन्यर्थग्रहणमिति। गंत्राधिष्ठितएवेति। आस्थितप्रतिषेधोवक्तव्यइतिवार्तिकादितिभावः। आस्थितःसंप्राप्तः अध्वानंगच्छतीत्यत्रहिपंथाःप्राप्तएवेतिनपक्षेचतुर्थीपदात्वप्राप्तत्वेनविवक्षातदापक्षेभवत्येववसा। रहअनध्वनी

गत्यर्थकर्म्मणिद्वितीयाचतुर्थ्यौचेष्टायामनध्वनि।२।३।१२। अध्वभिन्नेगत्यर्थानाङ्कर्म्मणिएतेस्तश्चेष्टायांगम्यमानायांवागच्छतिचेष्टायाङ्गमनसाहरिंव्रजति। अनध्वनीतिकिंपन्थानङ्गच्छतिगत्वाधिष्ठितेअध्वन्येवायन्निषेधःपदात्पथात्यन्तमेवाक्रमितुमिष्यतेतदाचतुर्थीभवत्येवाउत्पथेनपथेगच्छति॥ध्रुवमपायेऽपादानं।१।४।२४॥ अपायोविश्लेषस्तस्मिन्साध्येयद्ध्रुवमवधिभूतङ्कारकंतदपादानंस्यात्। अपादानेपञ्चमी।२।३।२८॥ ग्रामादायातिधावतोऽश्वात्पततिकारकङ्किं।रक्षस्यपरोम्यतेतिजुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानेपापाज्जुगुप्सतेविरमतिधर्म्मात्प्रमाद्यतिभीत्रार्थीनामभयहेतुः।१।४।२५। भयार्थीनांत्राणार्थीनाञ्चप्रयोगेभयहेतुरपादानंस्यात्। चौरादिभेतिचौरात्त्रायतेभयहेतुःकिं।अरण्येबिभेतित्रायतेवा॥ ॥ त्यपनीयासंप्राप्नुवतीतिपूर्वेतेतेनास्त्रियंगच्छतीत्यत्रस्त्रीप्राप्तावितिनचतुर्थी।अत्रब्रूमश्चेतः। अजानयतिग्रामंमित्यत्रभवत्येवचतुर्थी। अगत्यर्थत्वात्। आक्षेपादिनात्यत्रप्रतीयतेगतिर्नत्वसौनयतेरर्थः। प्रापणाद्वाचित्त्वादितिगत्यर्थकर्मणिचतुर्थीवितिवक्तव्येद्वितीयाग्रहणमपवादविषयेपिद्वितीययथास्यादित्येतदर्थं। तेनग्रामंगतेत्यत्रऋद्धीयलक्षणाषष्ठीनभवतीतिवृत्तिरक्षतोक्ता॥ इतिचतुर्थी। ध्रुवमपायेऽपा गतिस्थैर्ययोः। अस्मात्पचाद्यचिकुटादित्वात्टिलेऽवङ्। ध्रुवस्थैर्यमितिकेचित्पठंतितत्रेदमपधेतिकः। ध्रुवंस्थिरंध्रुवायशब्देनविवक्षितमाह। विश्लेषइति। एवंचप्रकृतधात्वर्थान्नाश्रयत्वेनतज्जन्यविभागाश्रयोध्रुवमितिफलितं। तच्चार्थीदवधिरेवेत्याह अवधिभूतमिति। धावतइति। इहभावनक्रिया।

आहरणार्थीहियानाक्रियाआहरणंतुफलकर्मकमित्यन्यदेतत् क्रियार्थोपपदस्यकिंप्रविशपिंडीगृहप्रवेशनेयद्यपिभक्षणार्थंतथापिभक्षिंप्रतिकृत्रिमोपपदत्वे
नास्तिनचतुमुनःकर्मणीत्युक्तत्वात्भक्षिकर्मणिचतुर्थ्याःप्रसक्तिरेवनास्तीतिप्रत्युदाहरणमिदंनसंगच्छतेइतिवाच्यंसतितुक्रियार्थोपपदस्येतिपदेतुमुनो
एवुलौक्रियायामित्येतद्विषयकमेवेदंसूत्रमितितुमुन्इतिलभ्यतेनान्यथेतिप्रत्युदाहरणस्यासंगतत्वाभावात्तुमर्थात्अन्ययकृतोभावेइतितुमुनोभावेए
वुलौक्रियायामित्येतद्विषयकमेवेदंसूत्रमितितुमुन्इतिलभ्यतेनान्यथेतिप्रत्युदाहरणस्यासंगतत्वाभावात्तुमर्थात्अन्ययकृतोभावेइतितुमुनोभावेए
वविधानात् तदर्थस्यभाववचनत्वेसिद्धेऽनर्थकंभाववचनग्रहणंसूत्रविशेषपरिग्रहार्थमित्याहाभाववचनाश्चेतीतिानचतादर्थ्येइत्येवगतार्थं ताशंक्याक्रिया
पोपपदकेनभाववचनाश्चेतिघञातुमुनेवतादर्थ्यस्यद्योतितत्वात्प्रातिपदिकार्थमात्रेप्रथमाप्राप्तावेतत्सूत्रारंभात् यत्तुप्रसादकृतोक्तंभाववचनादेवयथास्या
त्पाचकोव्रजतीतिएवुलंतान्माभूदितिनियमार्थमिदंसूत्रमितितन्नाएवुलःकर्तृवाचकतयातुमर्थकत्वाभावेननियमार्थत्वायोगात्एवुलंतेकर्तुःप्राधान्यात्
कर्तारंप्रतिचतादर्थ्याभावात्गुणीभूततयापाकंप्रतितादर्थ्यसंभवेपिपाकवाचकधातोश्चतुर्थ्ययोगाच्चतुमर्थात्किंपचनंवर्तनेतोभाववचनात्किंपाकत्यागः
।अत्रवदंतिाक्रियार्थोपपदस्येत्यनुवर्त्यपंचम्याविपरिणम्यव्याख्यानेबाधकाभावात्भाववचनादितित्यक्तुंशक्यानचैवंतुमर्थादित्येवत्यक्तव्यमितिवाच्यंवर्णी
लाघवसंभवेगौरवाश्रयणायोगादितिाचलीयसीतिाहरयेनमइत्यत्रनूद्देशनक्रियाद्वाराहरिनमस्कारयोःसंबंधःहर्युद्देश्यकोनमस्कारइतिाएवंचोद्देशनक्रिया
वगतौविलंबइतिकारकविभक्तेर्बलीयस्त्वमित्येकेाअन्येतूपपदविभक्त्यासंबंधसामान्यमवगम्यतेतद्विशेषावगमस्त्वर्थप्रकरणादिपर्यालोचनाधीनःकारक
कविभक्त्यातुकर्मत्वादिसंबंधविशेषोऽटित्येवावगम्यतेइतितस्यावलीयस्त्वमित्याहुःषष्ठ्यपीतिानन्वभ्वादियोगेषष्ठ्येवास्तुअलंशब्दस्तुपर्याप्तीतरार्थकएव
गृह्यतामित्याशंक्याहातस्मैप्रभवतीतिानत्वांतरमित्यादिानन्वतरणादिवत्युष्मच्छब्दादपिषष्ठेचतुर्थ्याभाव्योमैवंाअनादरइत्यस्यकर्मविशेषणत्वेनअ
नादरद्योतकंयत्कर्मतत्रचतुर्थीतिव्याख्यानात्तरणेत्यत्रानादरद्योतकंनतुयुष्मदर्थःस्यादेतत्तरत्वांतरणंमन्येतरणायवेत्युदाहियतेकिमेतेननन्वप्रयोगेणास्त्वा
हुःप्रकृष्यकुत्सितंग्रहणंकर्तव्यमितिवार्तिकमस्तितेनयद्यविनश्चतुर्थीविधीयेततोनिकृष्टत्वेनयदिकुत्साप्रतिपाद्येततदाचतुर्थी भवति नतुसाम्यविवक्षा
यांतादृशीचकुत्साप्रतीतिर्नञःप्रयोगेरूढित्येवभवतीतिनत्वामित्युक्तमितिाश्मनानिर्देशादितिानचमन्यइतियकानिर्देशःकिन्नस्यादितिवाच्यं ॥ ॥

धिनोग्लानिरित्यर्थः। कारकशेषत्वेनषष्ठ्यां प्राप्तायामिदं पराजयतइति विषयाभ्यां जेरितिनडभ्रसोढइतिक्तार्थीभूतकालोनविवक्षितस्तेनाध्ययनात्पराजेष्यतइत्यादिसिद्धं।नचसोढग्रहणंव्यर्थं।शत्रून्पराजयतइत्यत्रपरत्वात्कर्मसंज्ञासिद्धेः। अत्राप्यविवक्षितेकर्मत्वेविवक्षायांशेषषष्ठीवाधित्वापंचमीस्यात्सामाभूदितिकर्तव्यमेवासोढग्रहणं।वारणार्थायवेभ्यइतियवसंयोगात्प्रागेवगांनिवारयतीतिध्रुवमपायइत्यनेनासिद्धावयमारंभः।वृद्धिपरिकल्पितापायमंगीकुर्मोभाष्यकारस्यमतेनत्वेष्यर्थमेतस्यस्फुटमेवा।गांवारयतीतिचुन्नवरणोचुरादिः।गामित्यत्रईप्सितत्वप्रयुक्तापादानसंज्ञानभवतिईप्सिततमत्वविवक्षायांपरत्वात्कर्मसंज्ञाप्रवृत्तेः।नन्वेवमीप्सितग्रहणमेवव्यर्थं।क्षेत्रेवारयतीत्यत्रपरत्वादधिकरणसंज्ञाप्रवृत्तेः।सत्यांत्रधिकरणास्यशेषत्वविवक्षायामिदंप्रत्युदाहरणमि

पराजेरसोढः।१।४।२८।पराजेःप्रयोगेऽसह्यार्थेऽपादानंस्यात्।अध्ययनात्पराजयतेऽग्लायतीत्यर्थः।असोढःकिंशत्रून्पराजयतेऽभिभवतीत्यर्थः।वारणार्थानामीप्सितः।१।४।२७।प्रवृत्तिविघातोवारणंवारणार्थानामप्रयोगेईप्सितोर्थःपादानंस्यात्।यवेभ्योगांवारयतिईप्सितःकिंयवेभ्योगांवारयतिक्षेत्रेअन्नेच्छयेनाऽदर्शनमिच्छन्।१।४।२८।ध्रुवमपायेऽपादानं।यवेभ्योगांवारयतिक्षेत्रेअन्नेच्छयेनाऽदर्शनमिच्छन्।१।४।२८।ध्रुवमपायेऽपादानंस्यात्।मातुर्निलीयतेकृष्णः।अन्नेच्छयाकिंचौरान्नदिदृक्षतेइच्छतिग्रहणंकिंअदर्शनेच्छायांसत्यांसत्यपिदर्शनेयथास्यात्।आख्यातोपयोगे१।४।२९।नियमपूर्वकविद्यास्वीकारेवक्तापूर्वंसंज्ञस्यात्।।उपाध्यायादधीतेउपयोगेकिं।।नटस्यगाथांशृणोति।। ९९ नित्यूर्वीक्तरीत्यापदप्रयोज

नस्येहापिकल्पितंशक्यत्वात्।अन्नेच्छयाकिंचौरान्नदिदृक्षतेचौरइतिकर्तरितृतीया।नचकर्तरिषष्ठीप्रसंगःउभयप्राप्तौकर्मण्येवेतिनियमात्।अत्रत्वात्मनइतिगम्यमानत्वादस्त्युभयोःप्राप्तिःनिलीयतइतिलीङ्श्लेषणेदेवादिकः।नन्वेतच्छ्रौवितिव्यर्थंनदिदृक्षतेचौरइतित्यत्रपरत्वात्कर्मसंज्ञासिद्धेः।अत्राहुःचौरःआत्मानमाद्रष्टुमिच्छतीतिवृध्यर्थोचौरान्नदिदृक्षतइत्ययमर्थोत्रविवक्षितस्तत्रकर्मणःशेषत्वविवक्षायामिदंपूर्ववत्प्रत्युदाहरणमिति शब्दकौस्तुभेत्वेतच्छ्रौवित्येतच्चिंत्यप्रयोजनमितिस्थितंआख्यातोपा।नियमपूर्वकेतिनातत्रोपयोगशब्दोरूढइतिभावः।आख्यातेत्यैतत्तृजंतमित्याहःवक्तेतिउपाध्यायादितिउपेत्यअस्मादधीयतइतिउपाध्यायःइङ्श्वेतिघञ्।अध्ययनेनुगरूच्चारणान्नूच्चारणंनियमपूर्वकं नटस्येति।गाथाकर्मकंनटसंबंधिश्रवणमित्यर्थः नटस्यगाथान्वयेनुकारकत्वाभावेवाप्राप्तेरुपयोगग्रह

विशिष्टस्याप्यस्वस्यप्रकृतधात्वर्थस्यक्रियांप्रत्यवधित्वेनविरुध्यतेपरस्परस्मान्नेषावपसरतइत्यत्रतुस्वाश्रयनागतिर्हयस्याप्यपादानादेकनिष्ठागतिंप्रतिइतरस्या
प्यपादानत्वेनविरुध्यतेउक्तंचहरिणाअपायेयद्ददासीनंचलंवायदिवाऽचलंअवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते १पततोध्रुवएवास्योयस्मादस्मात्पतत्यसौ।
तस्याप्यस्वस्यपतनेकुड्यादिध्रुवमिष्यते २मेषांतरक्रियापेक्षमवधित्वंपृथक्पृथक्मेषयोःस्वक्रियापेक्षंकर्तृत्वंचपृथक्पृथक्इतिश्र। पर्वतात्पततोऽस्या
त्यततीत्यत्रतुपर्वतावधिकपतनाश्रयोयोऽश्वस्तदवधिकंदेवदत्तादिनिष्ठंपतनमर्थःपंचम्यर्थेश्रवधौअभेदेनसंसर्गेणाप्रकृत्यर्थःपर्वतादिविशेषणंप्र
त्ययार्थस्तुपतनक्रियायांसचावधिरूपोधर्मीनतुधर्ममात्रंउद्धृतौदनास्थालीत्यत्रौदनकर्मकोद्धरणावधिभूतास्थालीतिसामान्याधिकरण्यदर्शनादेतच्चमनोर
मायांस्थितंनन्विह ध्रुवग्रहणंकिमर्थंनचयामादागच्छतिशकटेनेत्यत्रशकटेतिव्याप्तिवारणायतदितिवाच्यंपरत्वात्तत्रकारणसंज्ञाप्रवृत्तेःनचसंज्ञिनि
र्देशार्थेध्रुवग्रहणंकारकाधिकारात्कारकमितिलभ्यतइतिध्रुवग्रहणंचिंत्यप्रयोजनमितिचेत्अत्रवदंतिकारकत्वरूपव्यापकधर्ममात्रविवक्षायांसाध
कत्तमत्वेनविवक्षाभावदशायांकारणसंज्ञाप्रसंगेनशकटस्यापादानत्वंस्यात्तन्माभूदित्येतदर्थंध्रुवग्रहणमितिजगन्नाथेतिजगन्नाथनिंदाविरामोविरतिःप्रमा
दोऽनवधानतायेतदर्थकानांधातूनांकारकमपादानसंज्ञंस्यादित्यर्थःसंयोगपूर्वकोविश्लेषोविभागःसचेहनास्तिबुद्धिकृतस्तुसोऽस्तीत्यतेरतिरु
त्रेणाप्राप्तोवार्तिकारंभःभाष्यकारस्तुकारकप्रकरणेगौणमुख्यन्यायेनाश्रीयतइतिमप्रयुक्तवान्।जगन्नाथादीनांतत्पूर्वकनिवृत्तिवाचित्वमा
श्रित्येदंवार्तिकंभीत्रार्थानामित्यादिचसूत्राणिप्रत्याचख्यौ।इदंहिबुद्ध्यापायंसंप्राप्यततोऽसौदर्शनान्निवर्ततइत्यस्यैवात्रबुद्धिकृतोपायःभीत्रा।।कस्यवि
भ्यंतिदेवाश्चजातरोषस्यसंयोगेइतिरामायणोक्तस्येत्यस्यसंयोगेनान्वयान्नास्तिभयहेतुत्वमितिषष्ठीप्रयोगःसंगच्छतएवनचैवंसंयोगस्यापादानत्वापत्तिरि
तिवाच्यंपरयाअधिकरणसंज्ञयाअपादानसंज्ञायावाधात्।अधिकरणत्वाविवक्षायांतुदोषापत्तेःभीत्रार्थेतिकिंव्याघ्रंपश्यतिनचकर्मत्वेनवाधःशंकाःकर्मि
त्वाविवक्षायांशेषषष्ठीवाधित्वापंचमीप्रसंगादित्याहुःभयहेतुग्रहणंचिंत्यप्रयोजनंअरण्येविभेतीत्यत्रपरत्वादधिकरणसंज्ञाप्रवृत्तेरितिचेत्अत्रवदंति
भयहेतुग्रहणाभावेकारकशेषविवक्षायामतिप्रसंगःस्यात्तथाचअरण्यस्यचोरात्विभेतीतिप्रयोगोनस्यादिति पराजेः।अध्ययनादिति।अध्ययनसं

त्ययथाकथंचिदुक्तप्रयोगाणांसमर्थनेपिमुख्यार्थपरस्कारेणषष्ठीप्रयोगोदुर्वारःनटस्यस्थाणोतीतिवत्।नत्युपाध्यायनटयोःक्रियाजुकूलव्यापारांशेविशेषोवक्तुंश
क्यःअनभिधानन्नह्यास्त्रमाश्रित्यप्रत्याख्यानंनुनात्तीवमनोरमंःएवंजुगुप्साविरामेत्यादिवार्त्तिकमवश्यारंभणीयंःतथाचसूत्रवार्त्तिकमतमेवेहप्रवलंःतथाभ्रुवं
भयहेतुरसोढइत्यादिसंज्ञिनिर्देशोपिसार्थकःपरत्वान्नत्रसंज्ञाप्राप्तावपिशेषत्वविवक्षायांनमाषाणामश्नीयादित्यादाविवषष्ठ्याइष्टयातत्रापादानसंज्ञायाबार
णीयत्वात्।एतच्चशब्दकौस्तुभेस्पष्टंःल्यब्लोपइति।ल्यबंतस्यगम्यमानार्थत्वादप्रयोगइत्यर्थंःल्यबग्रहणमिहल्यबर्थपरंतेनत्क्तोपिलोपेसिध्यति।आसनेस्थि
त्वाप्रेक्षतेआसनात्प्रेक्षतइति।यतश्चेतिःयदवधिंविनाश्रित्याध्वनःकालस्यवानिर्मीणांपरिच्छेदंप्रतिपाद्यतेततःपंचमीइत्यर्थंःतेनपंचम्यंतार्थेनार्थद्वारायु

अन्याराद्इतरर्तेदिक्छब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्तेा२।३।२९।।एतैर्योगेपञ्चमीस्यात्।अन्यइत्यर्थग्रहणं।इतरग्रहणमप्रधानार्थं।अन्योभिन्न
इतरोवाकृष्णात्।आराद्गृहात्।ऋतेकृष्णात्।पूर्वोग्रामात्।दिशिदृश्यशब्दोदिगुच्यंःतेनसम्प्रतिदेशकालवृत्तिनायोगेपिभवति।चैत्रात्पूर्वं
फाल्गुनंःअवयववाचियोगेतुनातस्यपरमाम्रेडितमितिनिर्देशात्।पूर्वङ्कायस्यं।अञ्चूत्तरपदस्यतुदिक्छब्दस्येषष्ठ्यंतसमर्थेतिषष्ठीवापि
तुम्यर्थग्रहणं।प्राक्क्रत्यग्वायामात्।आचदक्षिणाग्रामात्।आहिदक्षिणाहिग्रामात्।अपादानेपञ्चमीतिसूत्रेकार्त्तिकंःप्रभृतीतिभाष्य
प्रयोगात्प्रभृतियोगेपञ्चमी।। भवात्प्रभृतिआरभ्यवासेव्योहरिः।। अपपरिवहिरितिसमासविधानाज्ज्ञापकाद्बहिर्योगेपञ्चमी।ग्रामाद्बहिः

क्तान्निर्मीयमाणाध्ववाचिनःप्रथमासप्तम्योक्तःकालादितिःइहापितयुक्तादित्यपेक्षतेआग्रहायणीतिःअग्रेहायनमस्याःसाप्रज्ञादेराकृतिगणत्वात्स्वार्थिकोण
इत्यपदात्संज्ञायामितिणत्वंःअन्याराअर्थग्रहणमितिःव्याख्यानादितिभावःप्रपंचार्थमितिःनचइतरस्त्वन्यनीचयोरित्यमरोक्तनीचार्थस्येदंग्रहणमस्तु
तिवाच्यंःअस्मात्ग्रामेग्रेवेतिवत्पंचमीविभक्तइत्यनेनैवसिद्धत्वात्।अन्योभिन्नइतरोवेतिःनचैवंघटःपटोनेत्यत्रातिप्रसंगःनन्वोपिभेदशक्तत्वादितिवाच्यंतिपा
त्तानांद्योतकत्वमेवनतुवाचकत्वमित्यभ्युपगमात्।आराद्गृहादितिःइहदूरांतिकार्थैःषष्ठ्यन्यतरस्यामितिप्राप्तेःऋतेकृष्णादितिःकथंतर्हिफलतिपरुषाणधनमृ
तेइतिप्रयोगइतिचेत्।प्रमादोयमितिहरदत्तःअन्येतुततोन्यत्रापिदृश्यतइतिदृशिग्रहणंचैत्रयावच्छीतमित्यादाविवक्रतेयोगेद्वितीयापिसाधुरित्याहुःअस्मिन्व्याख्याने

जनिकर्तुः। जननं जनिरुत्पत्तिः। ऋणाजादिभ्यः इति जनेर्भावे ऋण्। जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः। तस्याः कर्तेति शेषषष्ठ्या समासो नञ्तत्पुरुषः। नञ्तत्पुरुषाभ्यामिति निषेधात्। एवं चोत्पत्त्याश्रयस्य योहेतुस्तदपादानमित्यर्थो लभ्यते। तत्संयोगेऽपादानत्वं भवत्येव। ऋगादृगात्संभवतीति यथा। एतेन ऋक्षिपौधादिनिर्देशेऽपि ऋकारनिर्देशो यं जनिरित्याश्रित्यागमहनेत्युपपादितो मीमांसकाः समाहिता इति भावः। ऋहशूडृदृक्षिति ग्रहणं हेतुमात्रपरमिति वृत्तिरुन्मनाः पुत्रात्प्रमोदो जायते इत्युदाहरणात्। उपादानमात्रपरमिति तु भाष्यकैयटमतं तदुभयसाधारणमुदाहरणमाहुः। ब्रह्मणो ऋषिः। यज्ञहेतुरित्वनेनोपादानं किंचिन्मायोपहितं चैतन्यं ब्रह्मेति सिद्धं सर्वकार्योपादानमिति वेदांतसिद्धांतः॥ भुवः॥ भवनं भूरिति। संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। पूर्वसूत्रेसमासनिर्देशमपि कर्तृग्रहणमनुवर्तते तेनेत्वरितत्वादित्याहुः। भूकर्तुरिति। प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः। अकर्तरिचकारकेऽपादानार्थे ऋदो

जनिकर्तुः प्रकृतिः। १।४।३०। जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात्। ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते। भुवः प्रभवः। १।४।३१॥ भवनं भूः। भूकर्तुः प्रभवस्तथा। हिमवतो गङ्गा प्रभवति। तत्र प्रकाशत इत्यर्थः। ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे चा। प्रासादात्प्रेक्षते। आसनात्प्रेक्षते। प्रासादमारुह्यासनेऽपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः। श्वशुरान्निहेति। श्वशुरमीक्ष्येत्यर्थः। गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तीनामिमित्तमित्युक्तेः। कस्मात्त्वन्नद्याः। यतश्चाध्वकालनिर्माणात्तत्र पञ्चमीत्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्योः कालात्सप्तमी चेत्तव्या। वनात्ग्रामो योजनं योजने वा। कार्तिक्या आयहायणीमासे।

रपाजनिकर्तुरित्येवसिद्धे निरर्थकमिदमित्याशंक्यापरिहरन्नाह। तत्र प्रकाशत इति। प्रथमेदृश्यत इत्यर्थः। एषचार्थो धातूनामनेकार्थत्वाल्लभ्यते। तथाचाभूतप्रादुर्भावो जनिः। अन्यतः सिद्धस्य प्रथममुपलंभप्रभव इत्यर्थभेदोस्तीति भावः। भीत्रार्थानामित्यारभ्येयं सप्तम्यस्त्रीभाष्ये प्रत्याख्याता। तत्रेत्थमुपपत्तिः। संभवः। चौरेभ्यो बिभेति भयान्निवर्तत इत्यर्थः। त्रायते रक्षणेन चौरेभ्यो निवर्तयतीत्यर्थः। पराजयते ग्लान्यानिवर्तत इत्यर्थः। वारयति। प्रवृत्तिं प्रतिबध्नन्निवर्तयतीत्यर्थः। निलीयते निलयनेन निवर्तत इत्यर्थः। अधीते। उपाध्यायान्निःसरंतं शब्दं गृह्णातीत्यर्थः। ब्रह्मणः प्रपंचो जायत इत्यत्राप्यन्वितो पक्रामतिर्निर्गच्छतीत्यर्थः। प्रभवतीत्यत्रापि भवनपूर्वकं निःसरणमर्थस्तथाच भावमपायइत्यनेनैवेदरूपसिद्धिरिति। वस्तुतस्तु निवृत्तिर्निस्सरणादिर्धात्वंतरार्थविशेषस्तार्थवृत्तिमाश्रि

ख्यस्याभावेसतितत्सदृशउपादीयतेसप्रतिनिधिःदत्तस्यप्रतिनिर्यातनंप्रतिदानं।अकर्तरिहेतुभूतमितिहेतावित्यनुवर्ततेतेनहेतावित्यर्थः।पंचमीस्यादितिनृतीयापवा
र्यो।शतेनेति।शतमिहउत्तमर्णोयथार्थमाणत्वादृणंततप्रयोजकोहेतुश्चेतिचकारात्कर्तृसंज्ञेचाविधानादिति।एवंतेप्रयोजककर्तृ॰शतस्यहेतुसंज्ञाप्यस्तीतिपंचम्यत्र
स्यादेवातोत्राकर्तरीत्युक्तमितिभावः।योगविभागादिति।एतच्चहेतुमनुष्येभ्यइतिसूत्रेपदमंजर्यांस्थितमिति।वाहुलकंप्रकृतेस्तदनुरूपस्यादृष्टेरितिवार्तिकनिर्देशोपीह
ज्ञापकः॥ ॥ पृथग्विना॥ननुतृतीयाभावपक्षेएनपाद्वितीयेतिप्रकृताद्वितीयेवस्यात्।यद्विद्वितीयाविकल्पेनभवेत्।तदापंचम्यपिस्यात्।साजनित्येवनस्मा
द्विभक्तित्रयसमावेशोदुरुपपादस्तत्राहा।अन्यतरस्यांग्रहणंसमुच्चयार्थमितिनिपातानामनेकार्थत्वादितिभावः।पंचमीति।ततश्चमंडूकप्लुत्यापंचमीद्वितीया
तृसप्तम्यःसंनिधानेवाऽहपृथगर्थैरितिसूत्रयित्वेयंपर्युदासोपादानंपर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थंतेनहिरुग्देवदत्तस्येत्यत्रनेत्याहुः।पृथङ्नानाऽनभिरुतृतीयान्यतरस्यांमि

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्यां।२।३।३२।एभिर्योगेतृतीयास्यात्पञ्चमीद्वितीयेचाऽन्यतरस्यांग्रहणंसमुच्चयार्थम्पञ्चमीद्वितीयेत्ना
नुवर्त्ततेपृथक्रामेणरामात्रामम्वाएवंविनानानाकरणेचस्तोकाऽल्पकृच्छ्रकतिपयस्याऽसत्त्ववचनस्य।२।३।३३।एभ्योऽद्रव्यवचने
भ्यःकरणेतृतीयापञ्चम्योस्तः।स्तोकेनस्तोकाद्दामुक्तःद्रव्येतुस्तोकेनविषेणहतःदूरान्तिकार्थैभ्योद्वितीयाचा२।३।३५।एभ्योद्वितीयास्या
श्चात्यञ्चमीतृतीयेस्तः।प्रातिपदिकार्थेमात्रेविधिरयंग्रामस्यदूरन्दूरात्दूरेणवाअन्तिकंआन्तिकात्अन्तिकेनवा।असत्त्ववचनस्येत्यनु

तिमुवर्त्तते।नानात्रितिप्रत्ययग्रहणंतेनयोर्विनानाशब्दयोर्लोभात्।नानेति।हिरुग्रानाचवर्जनेइत्यमरः।नानानारी
निष्क्रान्तोलोकमात्रेतिप्रयोगःकरणेच।अन्यतरस्यामितिवर्ततेतेपंचमीतिचतेनकरणेतृतीयायांप्राप्तायांपक्षेपंचमीविधीयतेतयाऽसौकरणत्वादेवतृतीयासि
द्धेत्याशयेनाहातृतीयायांचम्योस्तइतिस्तोकेनेति।अनायासेनमुक्तइत्यर्थः।दूरंहराहूरेणवेति।रहसप्तम्यपिवक्ष्यते।किंचदूरादितिकार्थेभ्यइतिसूत्रस्यसप्तम्यधि
करणेचेत्युत्तरसूत्रेप्यनुवर्त्तनादधिकरणेप्येभ्योविभक्तिश्चतृथ्यर्थवोध्यंतथाचप्रयुज्यते।दूरादावसथान्मूत्रंदूरात्त्यादावसेचनमिति।आवसथस्यदूरेइत्यर्थः
असत्त्ववचनस्येति।सत्त्ववचनत्वमिहसत्त्वविशेषकत्वं।एवंचसामानाधिकरण्येनप्रातिपदिकार्थविशेषकंच्युदस्यतेतदाहादूरंपंथाइति।एतेन॥ ॥

यावेति चोदसूत्रमनुकूलादिशिदृश्यतिरूढ्येतिशेषः तेनेहाद्योनावृत्त्येतेनन्वेवंकुभादियहणप्रसंगइतिचेत्। अत्राहुः अन्यतरसाहचर्यात्व्याख्यानाद्वा दिक्शब्दे पूर्वयोर्नदृष्टः सोत्रवृत्त्यतइतिदिक्शब्दत्वेपीतियद्यपिदिक्शब्दोप्यंचूत्तरपदमस्तिस अहिंत्यादिसूत्रेणापिदिक्शब्दसाहचर्यादंचूत्तरपदेनप्रागित्यादिदिक्शब्दएववृत्त्यतेतेनसग्रामइत्यत्रनातिप्रसंगइतिभावः दक्षिणाग्रामादितिदिक्शब्दत्वेनैवसिद्धेग्रामाहियहणंचित्यप्रयोजनमित्याहुः प्रभृतियोगेतिप्रभृत्यर्थेयोगइत्यर्थः तथाचकार्तिकेनाप्रभृतीतिभाष्यंविवृण्वताकैयटेनततआरभ्यइत्यर्थइतिप्रयुक्तंग्रामाद्वहिरितिज्ञापकसिद्धंनसर्वत्रतेनकरस्करोवहिरितिसिद्धं ॥ ॥ अपपरीतिवर्जनेकिंापरिषिंचतिसर्वतइत्यर्थः अत्रोपसर्गत्वात्षत्वंवचनयहणादितिविनातेनेतिमर्यादासहितेनेत्यभिविधिरित्यत्रयउपात्तोविशेषोविशे

अपपरीवर्जने।१।४।८८।एतौवर्जनेकर्मप्रवचनीयौस्तः॥आङ्मर्यादावचने।१।४।८९।आङ्मर्यादायामुक्तसंज्ञस्यात्।वचनयहणादभिविधावपिपञ्चम्यपाङ्पारेभिःएतैःकर्मप्रवचनीयैर्योगेपञ्चमीस्यात्।अपहरेःपरिहरेःसंसारः।परिस्त्वर्जनेलक्षणादीत्तहरिम्यरिआमुक्तेसंसारः।आसकलाद्ब्रह्मप्रतिप्रतिनिधिप्रतिदानयोः।१।४।९०।एतयोरर्थयोःप्रतिरुक्तसंज्ञस्यात्।प्रतिनिधिप्रतिदानेचयस्मात्।२।३।१९॥अकर्मप्रवचनीयैर्योगेपञ्चमीस्यात्।प्रद्युम्नःकृष्णात्प्रतिःप्रतिनिधिप्रतिदानेभ्यः प्रतियच्छतिमाषान्।अकर्तरीतिकिं।यज्ञदत्तेनप्रतिपादितोगौः।२।३।२४॥कर्तरिवर्जितंयदृणंहेत्वभूतंततःपञ्चमीस्यात्।शतात्प्रद्युम्नःशतेनवन्धितःविभाषागुणेऽस्त्रियां।२।३।२५॥गुणाहेतावस्त्रीलिङ्गेपञ्चमीवास्यात्।नाड्याज्याड्येनवावद्धः।गुणेकिं।धनेनकुलं।अस्त्रियामिं।वृद्ध्यासक्तः।विभाषेतियोगविभागादगुणेस्त्रियांचक्वचित्। यूनादग्रिमानानास्तिघटोऽनुपलब्धेः॥

षष्ठीशेषेसोचनवृत्त्यतेवचनयहणसामर्थ्यात्किंत्वभिविधावेवस्यतेइत्यर्थेहयसंयहः। यद्वामर्यादाशब्दोयस्मिन्नुच्यतेतत्मर्यादावचनं।तद्धिआङ्मर्यादाभिविध्योरितिसूत्रेतत्रयआङ्दृष्टःसउक्तसंज्ञइत्यर्थः।परिहरेरितिहरिंवर्जयित्वेत्यर्थः।परेर्वर्जनेनावावचनमितिवार्तिकात्पक्षेह्यर्थेचनाभावः।परिस्त्वितिअत्रपंचमीविधौवर्जनार्थेनापेनसाहचर्यादितिभावः।आमुक्तेरितिमुक्तिंमर्यादीकृत्येत्यर्थः।आसकलादितिसकलमभिव्याप्येत्यर्थः।प्रतिनिधिप्रतिदानेइत्यादेवनिर्देशाल्लिंगादभ्यांयोगेपंचमीज्ञापकसिद्धंनसर्वत्रेतिकृष्णस्यप्रतिनिधिरित्यपिसिद्धमित्याहुः ॥ ६ ॥ ६ ॥

संबंधमात्रविवक्षा कर्त्तुं न शक्यत इति षष्ठी इह न भवति। किंतु प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैवेत्याहुः। सर्पिषो जानीत इति। वस्तुतः करणस्य संबंधमात्रविवक्षया षष्ठी।
सर्पिः संबंधि प्रवर्त्तनमित्यर्थः। अकर्मकाच्चेत्यनुपसर्गादित्यनेन वा ज्ञानाते स्तङ्। अन्ये तु व्याचख्युः कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी। सर्पिः संबंधि ज्ञानमित्यर्थ
इति। एधोदकस्येति। एधाश्च उदकं च तेषां समाहारः एधोदकं। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः यद्वा। एधांसि च दकं चेति विग्रहे द्वंद्वे वदेकवद्भावः। उदकपर्या
योदकशब्दोऽप्यस्ति। तथा च हलायुधः। भुवनममृतं जीवनीयं दकं चेति। उपस्कुरुत इति। गंधनादि सूत्रेणात्मनेपदं उपात्प्रतियत्नेति सुट्। न चैवं ज्ञोविदर्थ
स्य करणे। अधीगर्थदयेशां कर्मणि। रुजः प्रतियत्नो रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः। आशिषि नाथः। जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायां। व्यवहृपणोः
समर्थयोः। कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे इति शेषषष्ठीविधानार्थं पमष्टसूत्री निष्फला स्यादिति वाच्यं। सर्पिषो ज्ञानमित्यादौ तस्याः समासनिवृत्तिफलकत्वा
त्तथा हि। ज्ञोविदर्थस्येत्यादौ शेष इत्यनुवर्त्तते। शेषत्वे विवक्षिते तु करणादौ षष्ठी सिद्धैव तदयमर्थः। इह षष्ठ्येव न तु तच्छक्का। तथा च लुकः प्रयोजकीभूतस्स
मास एव न भवतीति। न चाष्टसूत्र्या उक्तमात्र निवृत्तिफलकत्वमेवास्तु समासस्तु स्वीक्रियतामिति वाच्यं। इष्टानुरोधेन समास एव न भवतीति व्याख्यानस्योचित
त्वात्। तथा च वार्त्तिकं प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति। हरिश्चाह। कारके व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः। प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये इति।
एवं च शेषत्वविवक्षायां सर्पिषो ज्ञानं मातुः स्मरणमित्यादीन्यसमस्तान्येव साधूनि। हरिस्मरणमित्यादीनि तु शेषत्वाविवक्षायां शचोगषष्ठ्याः समासे बोध्या
नि तत्र च कारकत्वं वक्त्वात् गतिकारकेत्यादिना कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तत्वं भवति। शेषषष्ठ्याः समासे तु अंतोदात्तत्वं स्यात्तच्चानिष्टं तथा च स्वरार्थं य
मष्टसूत्रीति निष्कर्षः। किं च मातुः स्मृतमित्यादौ समासाभावोऽपि फलं न हि तत्र कारकषष्ठी लभ्यते न लोकेति निषेधात्। आह च। निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषि
ध्यते। शेषलक्षणया षष्ठ्या समासस्तत्र नेष्यत इति। एतच्च मनोरमायां स्थितं। षष्ठी हेतु॥ अत्र हेताविति अनुवर्त्तते तदाह हेतोद्योत्य इति। अन्नस्येति। हेताविति तृतीया
यां प्राप्तायामनेन षष्ठी। हेतुप्रयोगे किं। अन्नेन वसति। हेतौ द्योत्ये किं। अन्नशब्दात् षष्ठी यथा स्यादित्येवं को। अन्नस्य हेतोः कस्मिन्नयमत्यत्र प्रथम द्द्शब्दान्माभूदि
त्यन्ये। सर्वनाम्नस्तृतीया च। इह सर्वनाम्न इति प्रयोगापेक्षया षष्ठी। पंचम्यां तु हेतुशब्दात् षष्ठी तृतीये न स्यातामित्याशयेनाह। सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य चेति।

करणेचस्तोकेतिसूत्रेकरणेकिंक्रियाविशेषणेकर्मणिमाभूत्।स्तोकंपचतिक्रियमानद्रव्यमितिप्राचांग्रंथोपिव्याख्यातःनचक्रियायाविशेष्यत्वेनद्रव्यत्वावश्यंभावात्
तन्नैतत्प्रत्युदाहरणंयुक्तमितिवाच्यं।धातुवाच्यायाःक्रियायाःअसत्त्वरूपत्वस्याकरेप्रसिद्धत्वात्।नचविशेष्यत्वेतदनुपपत्तिःकर्तृकर्मैतरकारकलिंगानन्वयित्व
मात्रेणासत्त्वरूपत्वोपपत्तेः।उक्तंचक्रियानुज्यतेलिंगंक्रियानाधारकारकैः।असत्त्वरूपतातस्याइत्यमेवावधार्यतामिति।फलेव्यापारश्चक्रियाफलाधारकारकंका
र्मीव्यापाराधारकारकंकर्तेतिविवेकः॥इतिपंचमी॥ ❀ ॥ षष्ठीशेषेउपयुक्तादन्यःशेषःकर्मादयश्चप्रातिपदिकार्थपर्यंताउपयुक्तास्तत्रद्वितीयादीनांविधानाद
नोव्याचष्टेकारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तःइतिराज्ञःपुरुषइतिप्रत्ययार्थस्यप्रकृत्यर्थप्रतिप्राधान्याद्प्रधानादेवषष्ठीप्रत्ययार्थेस्त्रिहपुरुषविशेषणोराज्ञ

षष्ठीशेषे।२।३।५०।कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तःस्वस्वामिभावादिसम्बन्धश्शेषस्तत्रषष्ठीस्यात्।राज्ञ५पुरुषःकर्म्मादीनामपिसम्बन्ध
मात्रविवक्षायांषष्ठ्येवस्तात्कृतोसर्व्वियोजानीतेमातुःस्मरतिएधोदकस्योपस्कुरुतोभजेशम्भोश्चरणयोः।फलानान्तृप्तः।षष्ठीहेतुप्रयोगे।
२।३।२६।हेतुशब्दप्रयोगेहेतोद्योत्येषष्ठीस्यात्।अन्नस्यहेतोर्वसतिःसर्वेनाम्नस्तृतीयाच।२।३।२७।सर्वेनाम्नोहेतुशब्दप्रयोगेहेतोद्योत्यतृतीया
स्यात्षष्ठीचाकेनहेतुनावसतिःवास्यहेतोः।निमित्तपर्य्यायप्रयोगेसर्व्वासाम्प्रायोदर्शनात्किन्निमित्तम्वसतिःकेननिमित्तेनाकस्मैनिमित्तायेत्या
दिएवङ्किङ्कारणंकोहेतुःकिम्प्रयोजनमित्यादिप्रामग्रहणाद्सर्वेनाम्नःप्रथमाद्वितीयेनस्तः॥ ❀ ॥ज्ञानेननिमित्तेन हरिस्सेव्यःज्ञानाय
निमित्तायेत्यादि ॥

निरूपितसेवकत्वसंबंधवान्पुरुषइत्यर्थेविवक्षायांप्रधानात्पुरुषशब्दान्नषष्ठी।उक्तन्यायविरोधात्।शेषत्वाभावाच्चराज्ञःपुरुष
स्तिष्ठतीत्यादौपुरुषशब्दोहिप्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिःराज्ञःपुरुषेणाक्षतमित्यादौकारकार्थकःयदाऽपुरुषनिरूपितसेव्यत्वसंबंधवान्राजेत्यर्थेविवक्षात
दापुरुषशब्दाद्पिषष्ठीभवत्येवपुरुषस्यराजेति।यद्यत्रप्रधानंशेषइतिकेश्चिदुक्तंतन्नाप्रातिपदिकार्थमात्रेशुक्लोघटःश्यामोघटइत्यादौविशेषणेषष्ठी
प्रसंगात्।नचप्रथमयावाधःतस्याःप्रधानेचरितार्थत्वात्।कर्मादीनामपीतियथाविशेषाविवक्षायांरूपवानितिप्रयुज्यतेविशेषविवक्षायांनीलःपीत
इत्यादितथाऽत्रमपिन्यायसिद्धमितिभावः।स्तांगतमितिसत्पुरुषसंबंधिगमनमित्यर्थः।संतोगच्छंतीत्यत्र त्वाख्यातेनकर्तृत्वसंबंधस्योक्तत्वात्।।

षष्ठ्यां प्राप्तायां पक्षे पञ्चम्यर्थे वचनं ग्रहान्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थं । तेनविप्रकृष्टापि पञ्चमी समुच्चीयते व्याख्यानात् । ननु संनिहिते ऽपि हि तीयात् तृतीये तदेतदाह । पञ्चमीचेति । सर्पिषो ज्ञानमिति । वस्तुतः करणीभूतं यत् सर्पिः तत्संबन्धिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः । ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ जानातेर्लक्षणा । अधीगर्थ । अधिशब्दोच्चारणमिडि क्रावध्युपसर्गेनव्यभिचरतइति ज्ञापनार्थं । अन्यथा स्मृत्यर्थदयेशामित्येवब्रूयात् । इगर्थेतिचाऽऽङ शेनेदं ज्ञापकमिति चेत् । तर्हि तदंशेनाध्ययनेचृत्तेरस्यचाधिशब्दोच्चारणं ज्ञापकमस्तु । अत्रचव्याचख्युः । कर्मणि किं । करणे शेषत्वविवक्षायां मा भूत् । मातुर्गुणा स्मरणं । अत्रमातृकर्मणः गुणाः स्मृतिकरणं । उभयत्र शेषत्वविवक्षा

रुजार्थानामभाववचनानामज्वरेः । २३ । ५४ । भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । चौरस्य रोगस्य रुजा । अन्वरिसन्ताप्योरिति वाच्यं । रोगस्य चौरज्वरः । चौरसन्तापो वा । रोगकर्तृक चौरसम्बन्धिज्वरादिकमित्यर्थः । आशिषिनाथः । २३ । ५५ । आशिरर्थस्य नाथतेश्शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । सर्पिषो नाथना । आशिषीति किं । माणवकं नाथना । तत्सम्बन्धिनीयाञ्चेत्यर्थः । जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसार्थानां । २३ । ५६ । हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । चौरस्योज्जासनं । निशो संहतो विपर्यस्तो व्यस्तो वा । चौरस्य निप्रहणं । प्रणिहननं । प्रहणनम्वा । नटश्चवस्यन्दनेचुरादिः । चौरस्योन्नाटनं । चौरस्य क्रायनम्मूषलस्य पेषणं । हिंसायाङ्किं । धानापेषणं । व्यवहरणं स्समर्थयोः । २३ । ५७ । शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । द्यूतेक्रयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुल्यार्थता । शतस्य व्यवहरणं । पणानम्वा । समर्थयोः किं । शलाकाव्यवहारः । गणानेत्यर्थः । ब्राह्मणपणानं स्तुतिरित्यर्थः ॥ << यामपि मात्रशब्दादेवानेनस्त्रेणषष्ठीगणशब्दानुषष्ठीशेषत्वेनानेनगणास्मरणमिति समासोभवतीति ॥ ❀ ॥ रुजार्थानां । रुजोभंगे भिदादिपाठाद्यत एवनिपातनाद्धात्वर्थडितापि रुजाव्याधिरर्थो येषांतेषां रुजार्थानां । धात्वर्थानां भाववाचकभेचाणत्वभावशब्देनात्रघञादिवाच्यः सिद्धरूपोभावउच्यते । वक्तीतिवचनः वाहुलकात्कर्तरिल्युट्प्रकृत्यर्थस्तुनविवक्षितः । नहिभावोवक्तासंभवतितस्मात्प्रयस्यसाधुत्वनिर्वाहायैववचिरितिवोध्यस्तथाचायमर्थः । भावोवचनः कर्तायेषांतेषां भाववचनानामितितदेतव्याचष्टे । भावकर्तृकाणामिति । रुजार्थानांभाववकर्तृकाणामित्येवसूत्रयितुंयुक्तं । चौरस्येति । चुरांशीलमस्यचौरः । अत्रकर्मणि शेषत्वविवक्षायां । अनेनषष्ठी । रोगस्येति । पदरुजे ॥ ९ ॥

कस्मात्भवतीत्यपेक्षायांऽर्थात्सर्वनामहेतुभ्यामितिसंबध्यते। अत्रव्याचक्ष्युः।यद्यपिसर्वनाम्नस्तियदस्यंचम्यंतत्वेपिहेतुशब्दस्यविशेषणत्वेसामानाधिक
रण्यादप्युपपद्यतस्तिनस्तिसाथापिविशेष्यत्वेत्वंविधिर्नस्यादितिवोध्यमितिनिमित्तपर्यायेति। पर्यायग्रहणास्यफलमाह।एवमित्यादिना।एतद्धातिकेनष
ष्ठीहेतुप्रयोगेसर्वनाम्नस्तृतीयावेतिसूत्रंदूयंगतार्थमितिवोध्यं॥ ॥षष्ठ्यतसादक्षिणोत्तराभ्यामतसुजितिअस्ययोर्थादिक्देशकालरूपःसोर्थोयस्यप्रत्ययस्
सोऽतेसर्थप्रत्ययः।अस्तातिप्रभृतिरयंचतदंतेनयोगेऽत्यर्थः।अतसुचोःस्तात्यनंतरत्वेपिलाघवानुरोधेनअस्तात्यर्थेतिनोक्तमित्याहुःपंचम्याश्रयवादस्तिन
तःपश्चात्स्स्यतेध्वंस्यते चेतिभाष्यप्रयोगात्पश्चात्शब्दयोगेनुपंचम्यपिसाधुःअस्मादेवभाष्यप्रयोगात्पश्चाच्छब्देनाव्ययीभावोनभवतीतिवस्यते।प्रत्यय

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन।२।३।२९।एतद्योगेषष्ठीस्यात्।दिक्शब्देतिपंचम्याःपवादः।ग्रामस्यदक्षिणातः।पुरःपरस्तात्।उपरिउपरिष्टात्।एन
पाद्वितीया।२।३।३०।एनबन्तेनयोगेद्वितीयास्यात्।एनेपतियोगविभागात्षष्ठ्यपिदक्षिणेनग्रामंग्रामस्यवा।एवमुत्तरेणादूरान्तिकार्थैःष
ष्ठ्यन्यतरस्यां।२।३।३४।एतैर्योगेषष्ठीस्यात्पंचमीचादूरन्तिकटग्रामस्यग्रामाद्वा।नोविदर्थस्यकरणे।२।३।५१।राजानातेरज्ञानार्थस्यकरणेशे
षत्वेनविवक्षितेषष्ठीस्यात्तासर्व्विभक्तीनां।अधीगर्थदयेशांकर्म्मणि।२।३।५२।एषांकर्म्मणिशेषेषष्ठीस्यात्तामातुःस्मरणांसर्व्विभक्तीदयने
श्वरत्वेन।।कृत्यःप्रतियत्ने।२।३।५३।कृत्यःकर्म्मणिशेषेषष्ठीगुणाधाने।एधोदकस्योपस्करणं॥ ९९ ग्रहणंकिंइहमाभूत्प्राक्ग्रामात्प्रत्य

ग्रामात्।कृतेपिप्रत्ययग्रहणेकृतोनेतिचेत्।अत्राहुःकैय्यटादयःप्रत्ययग्रहणंअधिकंक्रियमाणंश्रूयमाणंप्रत्ययग्रहणार्थं विज्ञास्यतेतसिलुप्तेअस्तातोषष्ठ्य
भावःअन्यारादीत्यत्रोक्तरपदस्यापीदंप्रयोजनमुक्तंतत्रान्यतरच्छब्दस्यमवतुमेकप्रयोजनत्वादितिप्रत्ययग्रहणंचिंत्यप्रयोजनमितिनुमनोरमायांस्थितं।
पुरइतिअव्ययंपराधराचरणामित्यसिप्रत्ययेपुरादेशः।पुरस्तादिति।दिक्शब्देभ्यस्त्यादिनाअस्तातिः।अस्तातिचेतिपूर्वस्यपुरादेशः।एनपाकथंतर्हितत्वा
गारंधनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयमितिउत्तरेणोत्येतत्।दूरान्वयंसुरयतिधनुश्चारुणातोरणेनेतितोरणसमानाधिकरणंतृतीयांतेनत्वेनवंतमित्याहुः
धनपतिगृहानुत्तरेणातिकेश्वित्पठ्यतेतदाउत्तम्यगेवादक्षिणेनेतिादक्षिणास्यामदूरइत्यर्थेएनदंन्यतरस्यामित्यादिनाएनपादूरांतिकार्थेः॥ ॥

संकोचेमानाभावेनफलद्वयस्यापिसुवचत्वादितिशेषस्त्यस्यासंबंधादि हविस्त्यागातिङन्तमुदाहरतिशतस्यदीव्यतीतिप्रेष्यब्रुवोः स्थानेदैवादिकस्यलोपोमध्यमपुरुषैकवचनंप्रेष्यतिातत्साहचर्याद्दूचिरपितथाभूतएवगृह्यतेाअतएवेहशेषग्रहणानसंबध्यतेतिङन्तेनसहसमासस्याप्रसक्तत्वात्।प्रेष्यब्रुवोःकिंाअग्नयेछागस्यहविर्वपामेदोजुहुधिहविषःकिंाअग्नयेगोमयानिप्रेष्यदेवतासंप्रदानेकिंामाणवकायौदनंपाणान्प्रेष्याहविषः प्रस्थितत्वेनविशेषणाप्रतिषेधोवक्तव्यःइंद्राग्निभ्यांछागस्यहविर्वपामेदःप्रस्थितंप्रेष्य॥ ॥ कृत्वोर्थाः कृत्वसुचोर्थेष्वर्थाधेषांप्रत्ययानांतेकृत्वोर्थाःशेषेइतिाइहदिक्सदर्थस्येत्यादिसूत्रषट्केविच्छिन्नमपिशेषग्रहणमनुवर्ततेव्याख्यानात्।पंचकृत्वइतिसंख्यायाःक्रियेत्यादिनाकृत्वसुच्।द्विरितिाद्विचिनुर्भ्यः सुच्।कृतेकर्मणोः कृतिाशेषद्

कृत्वोर्थप्रयोगेकालेऽधिकरणेाइ।३।९४।कृत्वोर्थानाम्प्रयोगेकालवाचिन्यधिकरणेशेषषष्ठीस्यात्।पञ्चकृत्वोह्नोभोजनंाद्विरह्नोभोजनंशेषेकिंाद्विरहन्यध्ययनंाकर्तृकर्मणोःकृतिाइ।३।९५।कृद्योगेकर्तरिकर्म्मणिचषष्ठीस्यात्।कृष्णस्यकृतिःाजगतःकर्त्तोकृष्णःगुणाकर्म्मणिवेष्यतेानेताञ्चस्यसुघ्नःस्रुघ्नस्यवाकृतिकिंातद्धितेमाभूत्।कृतपूर्वीकटंाउभयप्राप्तौकर्म्मणिाइ।३।९६।उभयोःप्राप्तिर्यस्मिन्कृतितत्रकर्म्मण्येवषष्ठीस्यात्।आश्चर्य्योगवान्दोहोऽगोपेनास्त्रीप्रत्ययोरकाकारयोर्नीयन्नियमःभेदिकाविभित्सावारुद्रस्यजगतःशेषेविभाषा।स्त्रीप्रत्ययइत्येके॥विचित्राजगतःकृतिर्हरेर्हरिणावा।केचिद्विशेषेणविभाषामिच्छन्ति।शब्दानामनुशासनमाचार्य्येणाचार्य्यस्यवा॥क्तस्यचवर्तमानेाइ।३।९७।वर्तमानार्थस्यक्तस्ययोगेषष्ठीस्यात्।नलोकस्येतिनिषेधस्याऽपवादःराज्ञाम्मतोबुद्धःपूजितोवा॥ ९९ तिनिवृत्तेकर्तरिचकृतीतिसूत्रेकृतेचकारेणाऽधीगर्थेतिसूत्राच्चतुर्थ्यर्थेचहूलंछंदसीतिपर्येतमनुवर्तमानस्यकर्मणीत्यस्यानुकर्षणासंभवेपिपुनरत्रकर्मग्रहणादित्याहुस्तन्मंदं संनिहितस्याधिकरणस्यानुकर्षणाप्रसंगेनतन्निवृत्तयेकर्मग्रहणसंभवात्ततस्मात्व्याख्यानमेवात्रशरणमित्यपरेाकर्तृकर्मणोःकिंाशेषेणभेदाकृतिरिति कारणंकृतिःस्त्रियांक्तिन्कृष्णोत्रकर्तरिकर्मण्युदाहरतिजगतइतिाकृष्णस्यकृचाभिहितत्वात्ततःषष्ठीनभवतिाकृतिकिमितिानन्विहकर्तृकर्मभ्यांक्रियाच्चाक्षिप्यतेतद्वाचीनुधातुरेवाधातोश्चद्योतकत्वेप्रत्ययाःकृतस्तिङश्चतत्रतिङ्प्रयोगेकटंकरोतीत्यादौनलोकेतिप्रतिषेधेनभाव्यंततश्चपरिशेषात्कृद्योगेएवषष्ठी

तिघजारोगोभावोभिधीयतेसचरुजायांकर्तरिकर्मणोरितिरोगशब्दात्षष्ठीभावकर्तृकारणेकिंश्लेष्मणश्चौररुजाप्रायुःपित्तेकफश्लेष्मेत्यमरःचौरज्वररतिरह
चौरशब्दात्रुजार्थानामितिषष्ठ्याअप्रवृत्तौषष्ठीशेषरत्नेनषष्ठीषष्ठीतिसमासोभवत्येवेतिभावःसर्पिषोनाथनमितिसर्पिर्मेभूयादित्याऽऽशासनमित्यर्थःमा
णावकनाथनमितिायद्यपिकर्मत्वविवक्षायांकर्तृकर्मणोरितियदाषष्ठीतदाआशिष्यपिसमासोस्त्येवतथापितत्रगतिकारकोपपदात्कृदितिकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः
समासांतोदात्तत्वंतुयाज्ञादावेवनत्वाशिषीतिनिष्कर्षरतिकौस्तुभेस्थितंजासिःजसुताडनेजसुहिंसायामितिचचुरादिस्तस्येदंग्रहणंनतुदेवादिकस्यजसुमोक्षणार्
त्यस्यजासीतिनिर्देशाद्धिंसायामितिवचनाच्चानिप्रहणनमितिहेतेरत्पूर्वस्येतिणत्वंप्रणीतिनेर्गदेतिणत्वंचुरादिरितिनटसृत्तावितितुनपृथ्वीतेदीर्घनिर्देशादि
तिभावःक्राथनमितिक्रथहिंसायामितिघटादीयङ्यतेतस्मित्वेपिरहनिपातनाद्धिंसित्वफलंतुनिपातनात्त्यरत्त्वाच्चिण्णमुलोरितिदीर्घचरितार्थमितिघट

दिवस्तदर्थस्य।२।३।५८।द्यूतार्थक्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्यचदिवःकर्म्मणिषष्ठीस्यात्।शतस्यदीव्यतिशतंदीव्यतिवा
तीत्यर्थःविभाषोपसर्गे।२।३।५९।पूर्वयोगाप्यवादःशतस्यशतम्वाप्रतिदीव्यतिप्रेष्यञ्चेवार्हविषोदेवतासम्प्रदाने।२।३।६०।देवतासम्प्रदान
केर्थेवर्तमानयोःप्रेष्यञ्चोःकर्म्मणोर्हविर्विशेषस्यवाचकाच्छब्दात्षष्ठीस्यात्।अग्नयेछागस्यहविषोवपायामेदसःप्रेष्यअनुब्रूहिवा॥

दीव्यस्यतियज्ञहरदत्तेनोक्तंघटादिपाठेघटादयःपित्तरत्यातिदेशिकत्वेअङ्यथासादित्येतदर्थइतितन्मंदंघटादयःपितरतिहिमध्येसूत्रितंतेनपूर्वेषांत्वर
त्यतानामेवपित्वंनतुज्वरादीनांपरेषामिति।अतएवत्वरत्यंतास्त्वयोदशानुदोत्तेतःपितश्चेतिघटादौवक्ष्यति।पणानमितिस्तुतावेवेतिवक्ष्यमाणत्वादायस्या
भावःब्राह्मणापणानमिति।आयादयआर्द्धधातुकेवेत्यायस्यविकल्पः॥ ॐ ॥द्विस्तदात्च्छब्देनाव्यवहृपणोपरामृश्येतेतौचद्यूतेक्रयविक्रयव्यवहारेचतुल्या
र्थौपूर्वसूत्रेगृहीतावित्याशयेनाह।द्यूतेति।पूर्वसूत्रएवविदेःपाठेतेदर्थस्येतिनकर्तव्यमितियद्यपिलाघवंतथापियोगविभागउत्तरार्थःकर्मणीतिरहशष
रतिनसंवध्यतेउत्तरसूत्रेविकल्पारंभसामर्थ्यात्।अन्यथाषष्ठ्योविकल्पितायांतयामुक्तेशेषेविभक्त्यंतरस्याप्राप्त्याचथैवविकल्पारंभःस्यादितिभावः।अन्येत्वा
हुःलाघवात्पूर्वसूत्रेएवदिवोग्रहणंकर्तव्येपृथग्योगकरणसामर्थ्यादत्रशेषरतिनसंवध्यते॥नचोत्तरार्थत्वात्पृथग्योगस्यनोक्तार्थत्वापकत्वमितिवाच्यं।

योः प्रयोगेकर्मण्येवषष्ठीनतुकर्तरीतियोनियमउक्तस्तनप्रवर्त्ततेकिंतुकर्तर्येपिषष्ठीप्रवर्त्ततइतिफलितोर्थः।कथंतर्हिसुदृतिर्योरितिसूत्रेसुदासीसुदोवायोनेति वृत्तिः।अत्राहुःकर्तुःकरणत्वविवक्षायांतृतीयावोध्यतिभेदिकेति।भेदनेभेदिकापर्यायाहेणोत्पत्तिषण्वुच्धात्वर्थनिर्देशेण्वुल्वक्तव्यइत्यनेनण्वुलित्येके।युवोरनाकौस्त्रियांयामपिप्रत्ययस्यादितिइत्वं।विभित्सेति।भेत्तुमिच्छा।भिदेस्सनिहलंतात्वेतिकित्वान्गुणाभावः।अप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययेयाशेषेइति। अकाऽकाराभ्यामन्यस्मिन्क्तिनादावित्यर्थः।कर्तरिषष्ठीनिषेधफलकस्योभयप्राप्तावितिसूत्रस्थतत्रैवकर्तरिषष्ठीसंपादनफलकस्यस्त्रीप्रत्ययोरकाकारयो रितिवचनस्यचप्राक्स्थितत्वात्कर्तर्येवविभाषाअनेनशेषवचनेनक्रियतेनतुकर्मणीत्याशयेनोदाहरति।जगतःकृतिर्हरेर्हरिणावेति।अविशेषेणेति।अ

अधिकरणवाचिनश्च।२।३।६८।क्तस्ययोगेषष्ठीस्यात्।इदमेषामासितंनलोकाव्यपनिष्ठाखलर्थतृनां।२।३।६९।एषाम्प्रयोगेषष्ठीनस्यात्। लादेशःकुर्वन्कुर्वाणःसृष्टिंहरिःउाहरिन्दिदृक्षुःअलङ्करिष्णुर्वा।उकालित्यान्न्यातुकोहरिःकर्मरनिषेधःलस्यःकामुकोहरिःअव्ययंजगत्।सृष्ट्वा।सुखङ्कृत्वा।मुक्त्वा।निष्ठाविष्णुनाहतादैत्याः।दैत्यान्हतवान्विष्णुःखलर्थेःईषत्करःप्रयञ्चोहरिणा।तन्निति।प्रत्याहारःशतृशानचावितिशत्रादारभ्यतृनोनकारात्शानन्।सोमम्यवमानःचानश्।आत्मानम्मण्डयमानःशतावेदमधीयन्।तृन्।कर्तालोकान्द्विषन्ना जुर्वोमुरस्यमुरम्वाद्विषन्।सर्वोयङ्लुगन्तषष्ठ्याःप्रतिषेधः।शेषेषष्ठीनुस्यादेव।ब्राह्मणास्यकुर्वन्।नरकस्यजिष्णुः॥९९॥

काकारमिन्नेकन्मात्रेइत्यर्थः।अनुशासनमिति।अनुशिष्यंतेअसाधुशब्देभ्यःप्रविभज्यबोध्यंतेयेनेतिकरणेल्युट्सराजांमतइत्यादिःमतिबुद्धिपूजार्थे भ्यश्चेतिवर्तमानेक्तः।पूजनंतोयःसुरासुरैरित्यादौतुभूतेक्तोनतुवर्तमानेतेनतृतीयातत्रोपपद्यते।नचमतिबुद्धीतिसूत्रेणावाधः शंक्यःतेनेत्यधिकारेउपज्ञा तइतिचिंगेनावाधज्ञापनात्॥ ॥अधिकरणा।अयमपिनिषेधापवादः।आसितमिति।आस्यतेअस्मिन्नित्यासितंतोधिकरणेचेत्यधिकरणेक्तः।इदमे षामिति।कर्तरिषष्ठीयंसकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणेतेक्तेकर्तृकर्मणोरूयो रपिषष्ठीअनभिहितत्वाविशेषात्। इदमेवाभुक्तमोदनस्य।उभयप्राप्तौकर्मणी त्यपेनियमस्तुनेह प्रवर्त्ततेकर्तृकर्मणोःकृतीत्यनंतरस्याएवषष्ठ्यास्तन्नियमाभ्युपगमात्। एतच्चकौमुदेस्पष्टं।नलोका॥ ॥ ॥ ॥

भविष्यतितस्मात्किंकृतग्रहणेनेतिप्रश्नःकृतपूर्वीकटमितिअत्रकरोतिक्रियापेक्षमनभिहितंकर्मत्वंकटस्यास्त्येवेतिषष्ठीस्यात्तद्धिताधिक्येनसामाभूदित्येतद्
र्थंकृतग्रहणमितिभावःननुकृतःकटःपूर्वमनेनेत्यस्मिन्विग्रहेकृतस्यकर्मणिविधानात्तेनैवाभिहितंकर्मेतिनैवद्वितीयाप्राप्नोतिनापितदपवादभूतषष्ठीर
हाप्यनभिहिताधिकारात्किंचाकृतशब्दस्यकटसापेक्षतयासमासोदुर्लभएवतद्धितोपीतिचेदत्राहुःपूर्वंकृतमनेनेतिविग्रहेअविवक्षितकर्मतयाभावेकृत्प्र
त्ययेकृतेकृत्तशब्दस्यकटसापेक्षत्वाभावात्समासतद्धितौभवतएवतथाचकृतपूर्वीत्ययंपूर्वंकृतवान्इत्यनेनसमासार्थः संपद्यतेगुणभूतयापिक्रिययाका
रकाणांसंबंधस्यकटंकृतवानित्यादौदर्शनादत्रापिकरोतिक्रियापेक्षंकर्मत्वंकटस्याभ्युपगम्यतेतच्चकर्मत्वंनकेनाप्यभिहितंभावेक्तस्यकर्तरिक्तिप्रत्ययस्य
चविधानात्अतोअसतिकृद्ग्रहणेषष्ठीस्यादेवेतिएवंचओदनस्यपाचकतमइत्यत्रषष्ठ्यात्रसाधुत्वेरुक्तापत्तिरेवशरणंकृतपूर्वीत्यत्रसमासतद्धितौभवतए
वेत्युक्तौतत्रसमासःसुप्सुपेतिवोध्यंतद्धितस्तुपूर्वादिनिःसपूर्वोचेतिकर्तरिक्तिःतद्धितौश्राद्धमनेनेतिसूत्रादनेनेत्यनुवृत्तेःस्यादेतत्अभिदेयेतात्पर्येयाहे
वेत्युक्तौतत्रसमासःसुप्सुपेतिवोध्यंतद्धितस्तुपूर्वादिनिःसपूर्वोचेतिकर्तरिक्तिःतद्धितौश्राद्धमनेनेतिसूत्रादनेनेत्यनुवृत्तेःस्यादेतत्अभिदेयेतात्पर्योयाहे
रोत्यत्रस्थितिएवचिमेदिकायज्ञदत्तस्यदेवदत्तस्यकाष्ठानामित्युभाभ्यामप्यनेनकृद्योगषष्ठीजायतेतत्रमुख्यामुख्यसन्निधौमुख्यस्यैवकार्यसंप्रत्ययात्
प्रयोजककर्तृवाचकादेवस्यादन्यथापाचयत्योदनंदेवदत्तेनयज्ञदत्तइत्यत्रप्रयोज्यप्रयोजकयोरुभयोरपिलकारस्याच्यत्वेउभाभ्यामपिकर्तृवाचकाभ्यांप्र
थमास्यात्मैवंप्रयोज्यप्रयोजकवाचकाभ्यांभेदेनषष्ठीजायतेनत्वेकैवेतिनेहमुख्यामुख्यन्यायप्रवृत्तिःतत्रतुलकारस्यैकत्वात्कर्तृस्थक्रियात्वकल्पनाया
मुक्तन्यायःप्रवर्तेतइतिवेषम्यात्एवंचओदनःपाच्यतेदेवदत्तेनयज्ञदत्तेनेत्यादावुभाभ्यामपितृतीयास्यादेवेतिवोध्यंअत्रव्याचक्षतेतदहमितिनिर्देशात्
कर्तृकर्मणोःकृतीत्येतदनित्यंतथाचधर्मेयेसोदंभुक्तमितिभट्टिप्रयोगःसंगच्छतइतिउभयप्राप्तौकृतीत्यनुवर्तनेतेनान्यपदार्थलाभाद्हहुम्रीहिरित्या
हाउभयोःप्राप्तिर्यस्मिन्निति।उभयशब्देनकर्तृकर्मणीयराशृण्येते।तेनैकस्मिन्कृतिकर्तृकर्मणोःप्राप्तिरितिलाभादाश्रयमिदमोदनस्यपाकोब्राह्मणानांचप्रा
दुर्भावइत्यत्रनायंनियमःप्रवर्तेतेतत्पुरुषेतुस्यादेवात्रातिप्रसंगइतिभावःपूर्वसूत्रेणोक्तसिद्धेनियमार्थमिदमितिध्वनयति।कर्मणीयेवेति।एवंचकर्तरिषष्ठी
प्रतिषेधोअस्यसूत्रस्यफलंनतुकर्मणिषष्ठीविधानमितिस्थितं।स्त्रीप्रत्ययपोरिति।स्त्रियांक्तिनित्यधिकारेविहितयोरित्यर्थः।नायंनियमइत्यत्रकाऽकार

सप्तम्यतिशत्रे तयस्तुकालसामान्येणवुल्तृचाविति ण्वुल्तृचौ नञ्समत्रयोगेप्रतिषेधः। ओदनस्यपाचकः पत्रयोत्राह्मणोदर्शकस्तीतिभावः। व्रजंगामीति। आवश्यकाधमर्ण्ययो
र्णिनिरित्यावश्यकेणिनिः। यद्यप्ययंकालसामान्येविहितस्तथापिभविष्यतिगम्यादयस्त्रयस्तुल्यकालेभविष्यदर्थेकागम्यादयःकेचिदुणादयःकेचिदशाध्यायीगतास्ति
हरदत्तः। ननुगत्यर्थकर्मणिचतुर्थीवेत्येवसिद्धेद्वितीयाग्रहणमपवादविषयेविद्वितीयाप्रवृत्त्यर्थमितिव्रजंगामीतिसिध्यत्येवेतिचेदाहुःरहैवसूत्रेयामंगामी
तिभाष्योदाहरणात्तत्सूत्रंनांगीक्रियतेतेनग्रामस्यगंतेतिषष्ठ्येवसाध्वी। ननुग्रामंगंतेतिद्वितीयेति। शतंदायीति। आवश्यकेत्याधमर्ण्ययोर्णिनिः। भविष्यदाधमर्ण्यो
र्थेनञ्श्वयोगइत्युक्तत्वान्नेहनिषेधः। अवश्यंकरोत्यवश्यंकारीकटस्यागम्यादित्वाभावाद्वुन्नेमानेप्यर्थेकृत्यानां। कर्तृकर्मणोरितिनिषेधप्राप्तेविभाषेप्सेव्यरतिषे

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यान्तृतीयाऽन्यतरस्यां।२।३।७२। तुल्यार्थैर्योगेतृतीयावास्यात्यस्येषष्ठी। तुल्यस्सदृशस्समोवाकृष्णस्याकृष्णेनवा। अत्र तु
लोपमाभ्यांकिं। तुलाउपमावाकृष्णस्यनास्ति। चतुर्थीचाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः।२।३।७३। एतदर्थैर्योगेचतुर्थीवास्यात्यस्येष
ष्ठी आशिषि। आयुष्यश्चिरञ्जीवितं। कृष्णायाकृष्णस्यवाभूयात्। एवंमद्रंभद्रंकुशलंनिरामयंसुखंवा। अर्थः प्रयोजनंहितमस्यास्यभूयात्।
आशिषिकिं। देवदत्तस्यायुष्यमस्ति। व्याख्यानात्सर्वत्रार्थशब्दग्रहणंमद्रभद्रयोरपथ्योयत्वादन्यत्रनेनपठनीयः ॥ रूसेवायांऋहलोरितिक

र्मणिण्यतोयोगेविभज्यतइतिभाष्यकारैरितिशेषः। उभयप्राप्तावित्यनेनकर्तरिनिषेधेसिद्धेकर्मणिनिषेधार्थमिदंगणेकर्मणिवेष्यतइतिउभयप्राप्तिरहितस्य
लेनेत्याश्वस्येत्यादौचरितार्थमितिदिक्॥ ※ ॥तुल्यार्थैः। शेषषष्ठ्यांप्राप्तायांविकल्पेनतृतीयाश्रेनविधीयतेतयासंज्ञोषष्ठ्येवभवेत्तदाहापक्षेषष्ठीति। बहुवच ति
ननिर्देशादेवपर्यायग्रहणेसिद्धेतुल्यार्थैरित्यर्थग्रहणंपरीतरनेरपेक्ष्येणापेतुल्यार्थीसेषाग्रहणार्थेतेनगौरिवगवयइत्यादौनेत्याहुः। कथंतर्हितुलायदारोहति
दंतवासइतिकालिदासः। स्फुटोपमंभूतिसितेनशंभुनेतिमाघश्च। उच्यते। सहयुक्तेप्रधानइतितृतीयानचात्रसहशब्दयोगोनेतिशंकयैवंनापितच्चोगंतृतीयत्यभ्यु रामः
पगमात्। वेतिवर्तमानेऽन्यतरस्यांग्रहणमुत्तरसूत्रेचकारेणात्रस्यानुकर्षणार्थं। अन्यथाहितृतीयैवानुवृत्त्यैतत्सन्निहितत्वात्। तुल्यइति। तुल्यमासंमितस्तुल्यः। १४१
नोवयोधर्मेत्यादिनायत्। तुलाउपमावेति। तोलनंतुला। अस्मिन्नेवसूत्रेणिलुगऽनित्यात्तन्नात्साधुरितिमाधवः उपमिति

जिघृक्षितरूपविनाशप्रसंगाद्दनामित्यत्रणत्वेनकृतेऽश्वउकश्चऊकोलश्चऊकोचेतिविग्रहःलऽतिलडादीनांसामान्यग्रहणेतेषांचसास्मात्प्रयोगेनसंभवतीतितदादेशाऽत्यंतऽत्याह।लादेशाऽतिाउदाहृियंतऽतिशेषःकटंकारयांचकारेत्यत्रकृत्संज्ञकलिटंताभंतेनयोगेपिकटस्यकर्तृकर्मणोःकृतीतिषष्ठीनभवतिआम्ऽतिलोपिलादेशत्वादित्याहुः।ननत्वेवमपिवभ्रिवेत्यंयपिःसोमंदद्रिगेऽत्यत्रनलोकेतिनिषेधाप्रवृत्तेःषष्ठीदुर्वारेवानहिकिंकिनौलकाणेनापितदादेशेनेषदोषःकिंकिनौलिट्चेत्यनेनलिट्कायौतिदेशःक्रियतेनतुलिट्संज्ञातथाचविशेषातिदेशेचसामान्यमप्यतिदिश्यतेऽतिनानुपपत्तिः।दिदृक्षुरितिसनाशंसभिक्षउःउकारेणकृतोविशेषणात्तदंतमपिलभ्यतऽत्याशयेनाह।अलंकरिष्णुरिति।अलंकृञ्निराकृञ्भित्यादिनाऽष्णुच्।घातुकऽतिलषपतेत्यादिनाउकञ्।ईषत्करऽतिाईषदुस्सुष्वित्यादिनाखल्।अर्थग्रहणादीषत्पानःसोमोभवतेत्यप्युदाहार्यं।अव्याप्तिंपरिहर्तुमाहाप्त्याहारऽति।पचमानऽतिपूङ्यजोःशानन्मंऽत्य

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः।२।३।७१।भविष्यत्यकस्यभविष्यदाधमर्ण्यार्थेनञ्योगेषष्ठीनस्यात्।सतःपालकोऽवतऽति।व्रजङ्गामीशतन्दायी।कृत्यानाङ्कर्तरिवा।२।३।७२।षष्ठीवास्यात्।मयाममवासेव्योहरिःकर्तरीतिकिंगेयोमाणवकस्यान्नं।भव्यगेयेतिकर्तरियद्विधानादनभिहितङ्कर्म्मा।अत्रयोगोविभज्यतेकृत्यानांउभयप्राप्तावितिनेतिचानुवर्त्ततेतेननेतव्याव्रजङ्गावःकृष्णेनाततःकर्तरिवाउक्तोर्थः॥ ॥

मानऽतिभूषायामिदित्वान्नुमाताच्छील्यवयोवचनेत्तिचानशाअथोयन्निति।ऽङ्धर्मीऽरिति शताशाननादिषुलटऽत्यनुवृत्यालादेशऽत्यसिद्धेःप्रत्याहारग्रहणमाश्रीयतऽतिभावः।तच्छीलेति।तच्छीलादिषुतृन्निति विहितस्तृन्प्रत्ययः।तृन्निति प्रत्याहारग्रहणान्नित्त्वंनिषेधेप्राप्तेविकल्पयमाह।द्विषऽतिद्विषअप्रीतावित्यस्मात्द्विषोऽमित्रऽतिविहितोयः शानप्रत्ययःस्तत्प्रयोगेवाषष्ठीनिषेधऽत्यर्थः।सर्वोयमिति।अनंतरस्येतिन्यायादितिशेषः।शेषषष्ठीतिशब्दोभेदेवैलक्षण्यमस्तीतिभावः एवंचाश्वर्योगवादेर्होऽगोपेनेत्यत्रशेषत्वविवक्षायांकर्तर्येवषष्ठीभवत्येवेतिबोध्यं॥ ॥ अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरकस्यासंभवादाहाभविष्यत्यकस्येति।इतस्तुउभयोःसंभवादाहाभविष्यदाधमर्ण्यार्थेनञ्योगऽत्यर्थसंख्येतुनभवतीति।भाष्येत्वकस्यभविष्यतिऽत्रआधमर्ण्येचेतियोगंविभज्यव्याख्यानात्।ऽहंभविष्यदितिखर्थेतेनेतंभविष्यतिगम्यादयऽत्यधिकारेविहितस्तुमुन्ण्वुलावितिण्वुलेवृत्स्यतऽत्याशयेनोदाहरतिसतःपालकऽरिति॥

लक्ष्यानुरोधेनद्वितीयाविधानेव्यक्तिपक्षाश्रयणात्।साध्वसाधुप्रयोगेचायंचार्चीनविवक्षितार्किंगतत्त्वकथनमात्रंतत्रापिसप्तम्यर्थेवार्तिकेस्मिन्साधुग्रहणं।साधुर्भूत्वो
रक्षीत्यादियथासाधुनिपुणाभ्यामितिसूत्रेसाधुग्रहणात्त्वर्थेयंविवक्षितायांप्रतियोगेसप्तमीनिवृत्त्यर्थमितिविवेकः।निमित्तमिह फलमितिायदिनुकारणमित्युच्येतत
हिंजाड्येनवद्धरत्यादावतिप्रसंगःस्यादितिभावः।चर्मणीतिचर्मद्वीप्यादीनांसमवायःसंबंधःहेतुतृतीयेतिज्ञादर्थेचतुर्थीत्यपिवोध्यं।सीमांडकोशरतितत्थाच
मेदिनीकारः।सीमाघाटस्थितिस्तेत्रेखंडकोशेषुचस्त्रियामिति।अथपुष्कलकोगंधमृगेक्षणाकीलयोरितिचाहरदनस्तुपुष्कलकशंकुः।सीम्निसीमज्ञानार्थेहतोनि
हतःनिखातस्त्याहाअस्मिंस्तुपेसीमपुष्कलकयोःसंयोगसंबंधः॥ ॥ यस्यचानिर्ज्ञातकालाहिक्रियाअनिर्ज्ञातकालायाःक्रियायाःकालपरिच्छेदकत्वाच्च
क्षणंतत्रप्रसिद्धक्रियाश्रययोःकर्तृकर्मणोर्वाचकान्ब्राह्मणादिशब्दाल्लक्ष्यलक्षणभावसंबंधेषष्ठ्यांप्राप्तायामियंसप्तमीलक्षकत्वेक्रियायाःसाक्षाद्राश्रयस्य

यस्यचभावेनभावलक्षणं।२।३।३७।यस्यक्रिययाक्रियान्तरंलक्ष्यतेततस्सप्तमीस्यात्।गोषुदुह्यमानासुगतः।अहीनांकर्तृत्वेऽनहीनांमक
र्तृत्वेतद्देपरीत्येच॥सत्सुतरत्सुअसन्नासंतेअसत्सुतिष्ठत्सुसन्तस्तरन्ति।सत्सुतिष्ठत्सुअसन्तस्तरन्ति।असत्सुतरत्सुसन्तस्तिष्ठन्तिषष्ठी
र्थेचानादरे २।३।३८।अनादराऽधिकेभावलक्षणेषष्ठीसप्तम्योस्तः।रुदतिरुदतोवाप्राव्राजीत्।रुदन्तमुत्रादिकमनादृत्यसन्न्यस्तवानित्य
र्थः॥

ब्राह्मणादेःक्रियाद्वारेणतिवोध्यं।ब्राह्मणोष्वधीयानेषुगतरतिकर्तृकंदाहरणं।कर्मण्याहगोष्विति।अहीनामित्यादि।यस्यांक्रियायांयेउचितास्तेअ
हीनाःतेषांकर्तृत्वेविवक्षितेसतितत्रसप्तमीवाच्या।तथायस्यांक्रियायांयेषांकर्तृत्वमनुचितंतेनेषामकर्तृत्वेविवक्षितेचसप्तमीवाच्या।तथातद्देपरीत्येयेषांकर्तृत्वमनु
चितंतेषामकर्तृत्वेयेषांतुनोचितंतेषांकर्तृत्वेचसप्तमीवाच्येत्यर्थः।आद्यमुदाहरति॥सत्सुतरत्सुरतिसंतोहितरणक्रियाहेःकर्तारश्चेतियमुदाहरति।असस
त्सुतिष्ठत्सुरति।अत्रतरणक्रियायांअसतामनर्हत्वमकर्तृत्वंचतिष्ठत्क्रियत्यनेनप्रतीयतेतद्देपरीत्येप्रथममुदाहरति।सत्सुतिष्ठत्सिति।सतांहितरणमनुचितंतेषांचाक
र्तृत्वंतिष्ठत्क्रियत्यनेनबोध्यतेद्वितीयमुदाहरतिअसत्सुतरत्सिति।असतांहितरणमनुचितंतेषांकर्तृत्वंतरत्सुरत्यनेनगम्यते।यद्यपीदंयस्यचभावेनेत्येवसिद्धंतथा
पिलक्ष्यलक्षणाभावविवक्षायांसप्तम्यर्थमिदमितिकैयटादयःतत्त्वतस्तुच्यर्थमेवेति ॥ ॥ ॥

रुपमा। आतश्चोपसर्गेरित्यङ्। हितमिति। हितयोगेचेत्यनाशिषि चरितार्थमित्याशिष्यर्थे विकल्पइति भावः। व्याख्यानादिति। सूत्रेऽर्थशब्दो पृथङ्निमित्तेतयाचेहेह
एवायंनत्वर्थशब्देनबहुव्रीहिरितिभावः। इतिषष्ठी॥ ❋ ॥आधारः। आश्रियतेऽस्मिन्नित्याधारः। अध्यायन्यायेतिसूत्रेऽवहाराधारेत्युपसंख्यानादधिकरणेघञ्स
चाधारः कस्येत्याकांक्षायांकारकाधिकारात्क्रियायाइतिलभ्यतेऽयंचसंज्ञासाक्षात्क्रियाधारयोर्नसंभवतिपराभ्यांकृत्कर्मसंज्ञाभ्यांबाधितत्वात्। अतोव्याचष्टे
कर्तृकर्मद्वारेति। एवंचभूतलेघटइत्यादौअस्तीतिक्रियाध्याहारोवोध्यः। त्रिधेति। एतच्चसंहितायामितिसूत्रेभाष्येस्थानद्यामास्तेरित्याद्यर्थसामीप्यकमधिकरणंच
तुर्थमपिकेचिदिच्छंतिकटेआस्तइतिकर्तृद्वाराक्रियाधारस्योदाहरणमिदंकर्मद्वाराक्रियाधारस्यतुस्थाल्यांपचतीतिवैषयिकाधारमुदाहरतिमोक्षेइच्छास्तीतिश्रमि

आधारोऽधिकरणं।१।४।४५॥कर्तृकर्मद्वाराऽन्यनिष्ठक्रियायाआधारःकारकमधिकरणसंज्ञंस्यात्। सप्तम्यधिकरणेचा।२।३।३६। अधिकरणेस
प्तमीस्यात्। चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्यः औपश्लेषिकोवैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा। कटेआस्तेस्थाल्यांपचतिमोक्षेइच्छास्तिसर्वस्मि
न्नात्मास्ति। वनस्यदूरेऽन्तिकेवा। दूरान्तिकार्थैभ्यइतिविभक्तिस्त्रयेणसहचत्तस्रोऽत्रविभक्तयःफलिताःतत्रैन्विषयस्यकर्म्मण्युपसंख्यानात्र
धीतीव्याकरणे। अधीतमनेनेतिविग्रहे। इष्टादिभ्यश्चेतिकर्तरीनिः। साध्वसाधुप्रयोगेचासाधुःकृष्णोमातरि। असाधुर्मातुलेनिमित्तात्कर्म्मे
योगेनिमित्तमिहफलंयोगस्संयोगसमवायात्मकःचर्म्मणिद्वीपिनंहन्तिदन्तयोर्हन्तिकुञ्जरंकेशेषुचमरींहन्तिसीम्निपुष्कलकोहतः॥९॥
हेतौतृतीयाऽत्रप्राप्तातन्निवारणार्थं। सीमाऽराटकोशःपुष्कलकोगन्धमृगःयोगविशेषेकिंवेतनेनधान्यंलुनाति॥ आधारस्यसर्वस्मिन्निति।ति
लेषुतैलमित्याद्यभिव्यापकस्योदाहरणमाहुः। चत्तस्रइति। प्रातिपदिकार्थमात्रेइत्यर्थः। इदंतिकार्थेभ्यइत्यसेहानुवर्तनादधिकरणेप्येतेवोध्याः। तत्रैन्विष
यस्येतिइनन्तःशब्दोविषयोवर्तनेऽभूमिर्यस्यतांतस्यतस्येत्यर्थः। अन्येत्वाहुःइनोविषयइतिषष्ठीसमासःविषयशब्देनेहप्रवृत्तिरुच्यतेतांतस्येनःप्रवृत्तत्वादि
ति। अधीतीव्याकरणइतिभावेक्तप्रत्ययेनतइष्टादिभ्यश्चेतिकर्तरीनोक्तेपश्चाद्गुणाभूतक्रियायासंबध्यमानंव्याकरणमनभिहितेकर्मणीतिक्तइवीकटमितिवद्वि
तीयात्रप्राप्तामासमधीतीव्याकरणइत्यादौत्वकर्मकर्तृयोगनिमित्तकस्यकालकर्मणोर्बहिरंगत्वादिहाग्रहणमितिसप्तम्यभावः। नचैवं तत्रद्वितीयाविनस्यादितिवाच्यं

समर्थैः पदविधिः।सामर्थ्यं चद्विविधं व्यपेक्षालक्षणमेकार्थीभावलक्षणं चेति।तत्रस्वार्थं पर्यवसायिनां पदानामाकांक्षादिवशात्यः परस्परसंबंधः साव्यपेक्षासैव वा
केवराज्ञः पुरुषइत्यादौतत्रव्यपेक्षायांसत्यांयोयः संनिहितोयोग्यश्चतेनतेनसंबंधोभ्युपेयतेयथाराज्ञः पुरुषोभ्यश्वाराज्ञोदेवदत्तस्यचपुरुषइतिएकार्थीभावस्तुराजपुरुष
इत्यादिवृत्तावेवासचप्रक्रियादशायांपृथगर्थत्वेनप्रथमगृहीतस्यविशिष्टैकार्थत्वरूपः।अतएवराज्ञपुरुषस्यत्वराजिकइत्यस्यविशेषणेनान्वेतिपदोर्थैकदेशत्वा
न्नचैवंदेवदत्तस्यगुरुकुलमित्यादावनन्वयापत्तिः।तत्रापिदेवदत्तोत्तरषष्ठ्यर्थस्यगुरुणाऽन्वयादितिवाच्यंदेवदत्तस्यप्रधानभूतकुलेनैवान्वयात्।संबंधस्तूपस्थि
त्तगुरुद्वारकएवषष्ठ्यर्थोनतुतदितरः।उक्तंचासमुदायेनसंबंधोयेषांगुरुकुलादिनासंसृष्टस्यावयवस्तेनसंसृज्यतेतद्वतासहेतियद्वासंबंधिकपदार्थस्यैकदेश
त्वेपिभवत्येवविशेषणान्वयः।उक्तंचासंबंधिशब्दःसापेक्षोनित्यंसर्वैःसमस्यतेवाक्यवत्तव्यपेक्षाहिवृत्तावपिनहीयतइतिनन्वेवंराज्ञोपिनित्यसापेक्षत्वादे

समर्थैः पदविधिः।२।१।१। पदसम्बन्धीयोविधिःससमर्थाश्रितोवेदितव्यः।प्राक्कडारात्समासः।२।१।३। कडाराः कर्मधारयइत्यतःप्राक्समासइ
त्यधिक्रियतेसहसुपा।२।१।४। सहेतियोगोविभज्यतेसुबन्तंसमर्थेनसहसमस्यतेयोगविभागस्येष्टसिध्यर्थत्वात्कतिपयतिङन्तोत्तरपदोयंस
मासस्तचकुन्दस्येवापर्य्येभूषतः।अनुव्यचलतासुपा।२।१।४। सुप्सुपासहसमस्यतेसमासत्तात्प्रातिपदिकत्वात्सुपोधातुप्रातिपदिकयोः।
।२।४।७१। एतयोरवयवस्यसुपोलुक्स्यात्।भूतपूर्वेचरडितिनिर्देशात्पूर्वनिपातः।पूर्वंभूतः।भूतश्चकुंडेनसहसमासोविभक्त्यलोपश्च
जीमूतस्येवाव्ययीभावः।२।१।५। अधिकारोयम्।।

कदेशत्वेपिकृद्ग्रस्येतिविशेषणेनान्वयोस्तुमैवंराज्ञरर्थिताद्यर्थैरर्थिताद्यर्थंप्रतिसाकांक्षत्वेपिकृद्
ङ्प्रत्ययनाकांक्षत्वात्।ननुवाक्येकृत्तयैवावयवशक्त्योपपन्नोविशिष्टार्थेविषयकशक्त्यंतरमेवमालासत्यांवहूनांहितिधर्माणांवचनेरेवसाधने।।स्यान्महान्गौरवंतस्मादेका
र्थीभावआस्थितःचकारादिनिषेधोथवहुव्युत्पत्तिभंजनेकर्तव्येतेन्यायसिद्धत्वस्यकंतदितिस्थितंतथाहि।भवखदिरविल्वेतिरत्येवक्रोडीकृतार्थत्वाच्चाकारोनप्रयुज्यते
तथाचित्रग्वाहोयत्यदंत्तयाउवचनेकर्तव्येनिरूढलक्षणात्तुशक्तितोनातीवभिद्यतेकिंचप्राप्तमुदकंयमितिच्यस्तेसमीचीनमुदकमितिविशेषणावत्समस्तेपिउदक
विशेषणप्रयोगः प्राप्तःसचवृत्तस्यविशेषणायोगोनेतिवचनेनैवकारणीयःनामार्थयोरभेदान्वयः प्रत्ययार्थः प्रधानमितिव्युत्पत्तित्यागश्चाप्राप्तोदकस्यादौउद

रमित्यन्ये।षष्ठीचानादरे। अनादरश्चाप्रीतिर्यस्यचभावेनेत्यनेनसप्तमी। अनादरेसतियोभावलक्षणयतीतितदेतत्फलितमाह। अनादराधिक्यप्रतीतिःकेवलभावलक्षणेसप्तम्ये
व अनादराधिक्येतुषष्ठीसप्तम्याविति निष्कर्षः॥ ※॥ स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च॥२।३।३९॥एतैस्सप्तम्यर्थैर्योगेषष्ठीसप्तम्योस्तः। स्वाम्यादित्रयग्रहणंयथायोगंतरनिवृत्त्यर्थं। विरूपाणामपिसमानार्थानामित्येकशेषो
त्रनभवतिस्वरूपयरत्वेनसमानार्थकत्वाभावात्। दायमादत्तेऽस्मादितिदायादः। सोपसर्गादप्यादत्तात्। अतएवनियातनात्कः। गवांगोषुवादायादस्त्यत्रयद्यपिगवामित्ये
तत्समुदायस्यविशेषणंतथापिदीयतेऽस्मादायइतिव्युत्पत्त्याअवयवार्थभूतमंशस्तशब्देनतथाचात्रगवात्मकस्यांशस्यत्रादातेतिफलितोऽर्थः पञ्चमीविभक्तेरेवे

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च॥२।३।३९॥एतैस्सप्तम्यर्थैर्योगेषष्ठीसप्तम्योस्तः। षष्ठ्यामेवप्राप्तायाम्याक्षिकसप्तम्यर्थचचनेनाग
वाङ्गोषुवास्वामीगवाङ्गोषुवाप्रसूतःगाएवानुभवितुञ्जातइत्यर्थः। आयुक्तकुशलाभ्याञ्चासेवायां॥२।३।४०॥आभ्यांयोगेषष्ठीसप्तम्योस्त
स्तात्यर्थ्यर्थे। आयुक्तोव्यापारितः। आयुक्तःकुशलोवाहरिपूजनेहरिपूजनस्यवा। आसेवायाङ्किं। आयुक्तोगोश्वकटैरेषयुक्तइत्यर्थः। यतश्च
निर्द्धारणे॥२।३।४१॥जातिगुणक्रियासंज्ञाभिस्समुदायादेकदेशस्यपृथक्करणंयत्तस्मात्षष्ठीसप्तम्योस्तः। नृणांनृषुवान्नाह्मणानांश्रेष्ठःगवा
ङ्गोषुवाक्षत्रियावह्वीनांगच्छतांङ्गच्छत्सुवाधावन्शीघ्रःक्षात्राणांङ्गात्रेषुवामैत्रःपट्टःपञ्चमीविभक्तेः॥२।३।४२। विभागेविभक्त
निर्द्धार्यमाणस्ययत्रभेदएवत्तत्रपञ्चमीस्यात्माथुराःपाटलिपुत्रकेभ्यआढ्यतराःसाधुनिपुणाभ्यामर्चायांसप्तम्यप्रतेः॥२।३।४३।
आभ्यांयोगेसप्तमीस्यादर्चायान्नतुप्रतेःप्रयोगेमातरिसाधुर्निपुणोवा। अर्चायाङ्किं। निपुणोराज्ञोभृत्यःरहतत्वकथनेनात्यर्थ्यंअप्रत्या
दिभिरितिवक्तव्यंसाधुर्निपुणोवामातरम्प्रतिपर्य्यनुवा॥ ※※ तिः। नृशब्दांनरोपान्तसामान्याक्रांतेतिभावः। तत्रपंचमीस्यादितिनन्वेवंमाथुरइ

त्यत्रापिपंचमीस्यान्नामैवंवृत्तेसूत्रमिहानुवर्त्ततेनेनयतोनिर्धीयतेततएवेत्यर्थोनिर्धारणावयेरेवपंचमीप्रवृत्तेः। अनभिहिताधिकारान्माथुरइत्यत्रनातिप्र
संगइत्यन्ये।माथुरइति। नन्वत्रनिर्द्धारणावयेर्निर्धार्यमाणास्वचगवांकृष्णोत्यादाविवसामान्यविशेषभावोस्ति। किंतुशब्दोपान्तयोर्भेदोविरोधएवाइदंवस्तु
त्वेतद्धियरिकल्पितापायमाश्रित्यापादानप्रकरणेभाष्येप्रत्याख्यातोसाधुनिपुणाभ्यामर्चायांसप्तमीतिसूत्रेअस्मान्निपूर्वादिगर्थयत्नलक्षणः कः। 1

भवत्येवाउपसर्जनेनेतदंतस्याव्ययत्वादितिवोध्यं अव्ययंविभक्ति। विभक्ति रिहकारकशक्तिः। विभज्यते अनयाप्रातिपदिकार्थइतिव्युत्पत्तेः। अतएववस्त्यतिविभक्त्यर्थी
दिषुविद्यमानमव्ययमिति। प्रथमानिर्दिष्टं। अत्रसमासपदंतद्विधायकेलाक्षणिकं अन्यथाविकीर्धितेसमासेयत्प्रथमांतमितिव्याख्यानप्रसक्तयाकृत्रिमश्रितइत्यादेश्रि
ताद्यतिप्रसंगइत्याशयेनाहासमासशास्त्रइति। अनुवर्तमानेनसमासग्रहणेनविग्रहोलभ्यतइति। अनेनतस्येतिन्यायात्पूर्वसूत्रेणविहि
तस्यपूर्वनिपातत्वेननिर्विघ्नेतेनकुमारिश्रितइत्यादौनदोषः। गोस्त्रियोः। उपसर्जनस्येतिगोस्त्रियोर्विशेषणमेकवचनंतुप्रत्येकाभिप्रायेणगोस्त्रीभ्यांतुप्रातिपदिकं

अव्ययंविभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु।
म २।१।६। अव्ययमितियोगोविभज्यते। अव्ययंसर्थेनसहसमस्यतेसोऽव्ययीभावः। प्रथमानिर्दिष्टंसमासउपसर्जनं। १।२।४३। समासशास्त्रेप्रथमा
निर्दिष्टंउपसर्जनसंज्ञंस्यात्। उपसर्जनम्पूर्वं। २।२।३०। समासउपसर्जनम्पूर्वंस्यात्। राजन्यउपसर्जनेसंज्ञायांकप्रत्ययोज्ञेयः। एकविभक्तिचापूर्वनिपाते। १।२।४४। वियहेयन्त्रिय
न्तविभक्तिकंनादुपसर्जनसंज्ञंस्यात्। नञ्तत्पूर्वनिपातः। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य। १।२।४८। उपसर्जनेयोगोशब्दःस्त्रीप्रत्ययान्तश्चतदन्त
स्यप्रातिपदिकस्यह्रस्वस्स्यात्॥ अव्ययीभावश्चेत्यव्यत्वान्नाव्ययीभावादतोऽमत्वपञ्चम्याः। २।४।८३। अदन्ताद्व्ययीभावात्सुपोनलुक्कृतस्य
जपञ्चमीम्विना अमादेशः। दिशयोर्मध्यमपदिशाङ्क्षीवाव्ययंत्वपदिशेदिशोर्मध्यम्विदिक्स्त्रियामित्यरः। तृतीयासप्तम्योर्बहुलं। २।४।
८४। अदन्ताद्व्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावस्स्यात्॥ ९९ विशेष्यते। विशेषणेनतदंतविधिरित्याशयेनाहउपसर्जनेपरइतिउपसर्ज

नमिहशास्त्रीयंगृह्यतेतेनत्वप्रधानलक्षणंतेनकुमारीवाचरन्ब्राह्मणःकुमारीत्यत्रनदोषइत्युक्तं। स्त्रीप्रत्ययांतमिति। स्त्र्यधिकारोक्तोटाबाद्यंतमित्यर्थस्तेना
तिलक्ष्मीरित्यादेर्नातिप्रसंगः। ननुत्वेवमपिराजकुमारीपुत्रइत्यादावतिप्रसंगइतिचेदत्राहुः। उपसर्जनस्यससंबंधिकतायास्यप्रातिपदिकस्यह्रस्वोविधीय
तेतदर्थप्रतियुज्यमानयोर्गोस्त्रियोर्गौणीभावस्तदेवह्रस्वत्वमितिभाष्यादावुक्तत्वान्नदोषः। भाष्यादावपियुज्यमानयोरित्यर्थलाभस्तूक्तइतिकेचित्। अत
समासपदानुवर्तनान्नाव्ययीभावइति। नाव्ययीभावइत्यत्रापंचम्यारंभप्रतिषेधः॥

एकार्थीभावेतुलाघवमितिदिक्। पदग्रहणंकिं। वर्णोविधौसमर्थपरिभाषामाभूत्। तिङुद्ध्यानयतक्रैरहस्यादेवपरा। विधिग्रहणंतुपदस्यविधिःपदयोर्विधिःपदानां
विधिरित्यनेकविभक्तंतसमासलाभार्थंपदस्येत्यत्रोउपपदमतिङ्त्यादावेवास्योपस्थितिःस्यादित्याहुः। सूत्रेसमर्थशब्दोलक्षणिकस्तिध्वनयन्नाह। समर्थाश्रित
इतिसमर्थेतिकिं। पश्यतिकृष्णाश्रितोदेवदत्तमित्यादौकृष्णश्रितइत्यादिसमासोमाभूत्। तथावस्त्रमुपगोरपत्यंचेत्रस्येत्यत्रतस्यापत्यमित्यपगशब्दादण्माभूदिति।
कश्चित्तुसोपस्त्वेपिभाष्यप्रामाण्याद्वृत्तिरंगीक्रियतेतत्रयाकिमोदनंशालीनांकेयंशालीनामोदनमित्यर्थः। सत्काढकमापणीयानांआपणीयानांसक्तूनामाढ
कामित्यर्थः। कुतोभवान्पाटलिपुत्रकइत्यादौपाटलिपुत्रेतत्रकस्मात्पाटलिपुत्राद्भवानागतइत्यर्थः। शेषभेदोःप्राग्मिति। वुन्प्राक्डारात्समासः। प्राग्ग्रहणमावर्त्ततेतेनेन
पूर्वसमासस्संज्ञातत्संज्ञातरमपीतिलभ्यतेतेनाव्ययीभावादिभिस्समावेशःसित्यत्तत्यन्यथापर्यायःस्यात्। समसनंसमासः। भावेघञ्त्रनेकस्यपदस्यएकपदीभवनमित्य
र्थस्त्वेकोवस्तुतस्तुअवर्त्तेरित्वकारकरतिकर्मणिघञ्। अन्यथासुवंतंसमस्यतेरत्यन्तरथंयोनसंगच्छेतानन्वन्वर्थत्वात्समाससंज्ञायाःप्रत्येकमप्रसंगात्सहग्रहणंव्यर्थमि
त्याशंक्याहायोगोविभज्यतइतिसुवामंत्रितइत्यतःसुवित्यनुवर्त्ततेतदाहासुवंतमितिसमस्यतइतिसंपूर्वादस्यतेःकर्मणिक्तड्। आचार्येणेतिशेषः। समर्थेनेतिनुस
ह्योगेतृतीयासमसनक्रियांप्रतिसुवंतंकर्मनत्वकर्तृत्वाभ्युपगमेप्युपसर्गोदस्यत्यस्येतिवार्तिकेनसमस्यतइत्यत्रात्मनेपदंलभ्यतेतथा
पिसमासइत्याख्येयंयंयेकर्तरिघञ्दुर्लभःबहुलकंतुअगतिकगतिरितिकर्मण्याभ्युपगमएवन्यायानासेवेति। एतदपियोगविभागसेष्टसिद्ध्यर्थंतदेवलभ्यतेसूत्र
स्येवेतियदिलोकेपिस्यात्तर्हियत्प्रकुरुतेइत्यादौसाधुत्वंस्यात्। लिंगसर्वनामतामभ्युपेत्यस्वमोर्नपुंसकादितिलुकिहोतेपिहस्वोनपुंसकइतिह्रस्वःस्यादित्यादिदूषणं
कर्मणाएषमभिप्रैतीतिसूत्रेऽस्माभिरूह्यावित्यत्रअनुपचलदितिसुवित्येकत्वस्यविवक्षितत्वात्पर्यायेणसमासोवोध्यःसमासोतोदात्तत्वेशेषनिघातइतिकुगतीतिसूत्रेकेयदः
।सुपोधातु। सुपइतिप्रत्याहारस्यग्रहणंपंचम्याःस्तोकादिभ्यइत्याद्यलुक्तमासविधानात्ज्ञापकात्। निर्देशादिति। अन्यथाहिप्रथमानिर्दिष्टस्यविशेषेपिउपसर्जनसं
ज्ञायाअन्वर्थत्वेनश्वशब्दस्येवश्वनिपातःस्यादितिभावः। श्वेनेति। अयमपिसमासःपूर्ववत्। क्वाचित्कएवेतन्नीसूत्रस्थेवेत्यादौतित्तिरायाणांएयकयदलेनयाद
ज्ञायाअन्वर्थत्वेनश्वशब्दस्येवश्वनिपातःस्यादितिभावः। श्वेनेति। अयमपिसमासःपूर्ववत्। क्वाचित्कएवेतन्नीसूत्रस्थेवेत्यादौतित्तिरायाणांएयकयदलेनयाद
ह्वाहुरिवामनइत्यादौव्यत्तप्रयोगश्चसंगच्छतइतिमनोरमायांस्थितंविभक्तयलोपश्चेति। समासावयवस्यसुयोऽलोपविधानेपिसमासाद्व्यन्नस्यसोरव्ययादितिलुक्

त्यवोधिसदृत्यादौ नातिप्रसंगइतिशब्दस्यसर्वनामवत्प्रकृतपरामर्शकत्वेनकर्मत्वमात्रानभिधायकत्वात्। एवंचविभक्तिशब्दः सप्तम्यांपर्यवस्यति। अतएवपरिशिष्टे अधिकरणेइत्येवसूत्रितं। पाणिनिस्तुमात्रालाघवमभिप्रेत्यविभक्तिशब्दंप्रायुंक्तेति। अन्येतुलाघवात्ङि॰समीपसमृद्धीतिवक्तव्येविभक्तिग्रहणाद्विभक्तिशब्दोन सप्तम्यांपर्यवस्यतितताश्चकर्मत्वमात्रद्योतकत्वार्थमितिनारदमितिसमासोभवत्येवेत्याहुः। नपुंसकंस्यादितिएतच्चसनपुंसकमित्यतोलभ्यते। समीपइतिअव्ययीभावइत्यन्वर्थसंज्ञाश्रयणात्समीपरूपाव्ययार्थप्राधान्यएवायंसमासः समीपवर्तिप्राधान्येतुसंख्ययाव्ययासन्नेतिबहुव्रीहिरेवस्यात्सुपदशाइति॥ ॥ विपानसा मर्थ्यादितिानन्नसमयाग्रामइत्यादौद्वितीयाविधानसामर्थ्यान्नास्त्यव्ययीभावः। आराद्दूनादित्यत्रतुभवेदेवाभ्याशादितिपंचमीविधानस्यदूरार्थकाराच्छब्दयोगे

सुमद्रंयवनानांवृद्धिर्दुर्यवनंविगतावृद्धिर्वृद्धिर्मक्षिकाणामभावोनिर्मक्षिकंहिमस्यात्ययोऽतिहिमं। अत्ययोध्वंसः। निद्रासम्प्रतिन युज्यतेस्यतिनिद्रं। हरिशब्दस्यप्रकाशइतिहरि। विष्णोःपश्चादनुविष्णुपश्चाच्छब्दस्यतुनायंसमासः। ततःपश्चात्स्वस्यतइतिभाष्यप्रयोगात्। यो ग्यतावीप्सापदार्थानातिवृत्तिसादृश्यानियमार्थाः। अनुरूपं रूपस्ययोग्यमित्यर्थः। अर्थेअर्थंप्रतिप्रत्यर्थं। प्रतिशब्दस्यवीप्सायाङ्गम्प्रवच नीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्योगेद्वितीयागर्भेम्वाक्यमपिशक्तिमनतिक्रम्ययथाशक्तिहरेःसादृश्यंसहरि। वक्ष्यमाणेनसहस्यसः। ज्येष्ठस्या नुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठं॥ चक्रेणायुगपदितिविग्रहे। अव्ययीभावेचाकाले। ६।३।८०। सहस्यसस्यादव्ययीभावेनतुकालोसचेत्कालेतत ॥

सावकाशत्वादितिचेदत्रकेचिदुत्प्रेक्षयंति। दूरांतिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामितिषष्ठीपंचम्योःप्राप्तयोस्तदपवादत्वात्पंचम्येवेतिनविधीयतेतयाचांतिकार्थकाराच्छ ब्दयोगेषष्ठ्यपवादतयापंचमीविधानंनिरवकाशमेवेतितत्सामर्थ्यादव्ययीभावोनेत्युक्तिः सम्यगेवेतितदपरेणसमीपेइत्यांतिकार्थाराच्छब्दयोगेविशिष्यपंचमीविधा नावादन्याराद्दिति सूत्रस्थत्वन्यत्रऋतार्थत्वाच्चसामीप्येआराद्दूनमित्यव्ययीभावोदुर्वारएवेति एवंहिव्याकुर्वतांपरस्येत्यपकर्षाभावेभ्यर्णार्थसावकाशोयमङ्योनः न्येपरेणाहिवचनेनवाध्येतेतिनित्यवीप्सयोरितिसूत्रस्थमनोरमाग्रंथोऽनुकूलइतिदिक्॥ ॥ सुमद्रमिति। उत्तरपदार्थप्राधान्येतुकुगतीतितत्पुरुषःसमृद्धामद्राःसु मद्राः। दुर्यवनमिति। नचार्थाभावेनेहसिद्धिःयेनसमासेनेतरीयार्थाभावेऽत्रसमाससंज्ञाकरणंनचेहयवनानामभावोयेनार्थाभावेसमासःस्यात्। किंतुतरीयायाश्चरितार्थ

धो॒ऽनंतरत्वादमएवनतुव्यवहितस्यालुकोपि॑। अमुमेवार्थंद्योतयितुंसूत्रेतुशब्दः।तस्यपंचमींविनेति।एवंचादंतादव्ययीभावात्परस्यपंचमीभिन्नसुपोलुङ्नप
चम्यास्तुलुगमादेशावुभावपिनभवतइतिस्थितं॑। अतः किंअधिहरि॑। दिशयोरिति।दिशेरितिहलंतेनविग्रहेपिएतदेवरूपं॑। दिशशब्दस्यशरदादिषुपाठात्टच्॥ ॥
अपदिशमिति पंचमीव्यतिरिक्तविभक्तीनामुदाहरणमिदं॑। पंचम्यास्तुअपदिशादित्युदाहार्यं॑। विभक्तीतावदिति तावच्छब्दःक्रमार्थः॑। लौकिकविग्रहवाक्यंप्रदर्शयति।
हरावितिप्राचांतुहरौ॑। अधिकृत्येतिविशेषणीतंतदसत्। अधिहरीत्यत्रअधिकृत्येत्यर्थस्याप्रतीतेः॑। हरिंनेति॑। अलौकिकेतुडिशब्दस्यैवप्रवेशउचितः॑। अतएवानपीतिन्या
यात्अन्यथाडेरीत्वेकृतेअधिहरीतिसमासेहरिशब्देकारोदुर्लभःस्यादितिभावः॑। हहरावधीतिस्थितेरितिप्राचोक्तमुपेक्षितंनित्यसमासेषुअस्वपदविग्रहस्यैवोचि
तत्वात्। अभिहितेपीत्यर्थः॑। वचनसामर्थ्यादिति॑। सुपेत्यनुवर्त्तमुवंतेनसमासविधानसामर्थ्यात्सप्तमीस्यादेवेतिभावः॑। नन्वभिहितेधिकरणेप्रातिपदिकार्थमा

अपदिशेति॑। अपदिशेनेत्यपदिशेवहुलग्रहणात्सुमद्रसुन्मत्तगङ्गमित्यादौसप्तम्यानित्यसमभावः॑। विभक्तीत्यादेरयमर्थः॑। विभक्त्यर्थादिषुवर्त्त
मानमव्ययंसुवन्तेनसहसमस्यतेसोऽव्ययीभावः॑। विभक्तौतावत्हरौइत्यधिहरिसप्तम्यर्थस्यैवात्रद्योतकोऽधिःहरिडिः॑ अधिइत्यलौकिकंवि
ग्रहवाक्यंअत्रनिपातेनाभिहितेप्यधिकरणेवचनसामर्थ्यात्सप्तमी॑। अव्ययीभावश्च॑। अयंनपुंसकंस्यात्। हस्वोनपुंसकेप्रातिपदिकस्यगोपा
यतीतिगाःपातीतिवागोपाःतस्मिन्नित्यधिगोपंसमीपेवृद्धस्यसमीपमुपवृद्धं॑। समयाग्रामंनिकषालङ्कांराहृनादित्यत्रतुनाव्य
यीभावः॑। अभितःपरितःअन्यारादितिद्वितीयाषष्ठ्योर्विधानसामर्थ्यात्मद्रराणांसमृद्धिः॥ ॥ चरतिप्रथमेवस्यान्नतुसप्तमीतित्वेदत्राहुः॑।

अधीत्यस्यसुवंतेनसमासस्यावश्यकत्वेअधिशब्दद्योत्याधिकरणार्थवाचकविभक्तेरेवेहस्वीकर्तुमुचितत्वादितिभावः॑। यत्तुप्रसादकृताव्याख्यातंतिङ्कृत्तद्धितसमा
सेषितिपरिगणनादधिनाभिहितेपिसप्तमीस्यादेवेति। तत्रपरिगणनस्याकरेप्रत्याख्यातत्वात्। कर्मणिद्वितीयेतिसूत्रेसयमपितथैवोक्तत्वात्। क्रमादसंनारदइत्यवो
षिसइतिप्रयोगविरोधाच्च॑। अत्रव्याचक्षतेवचनग्रहणंविभक्त्यादिमःप्रत्येकंसंबध्यते॑। णकर्त्र्योतेष्वित्येववक्तव्येवचनग्रहणात्। एवंचतत्सामर्थ्याद्विभक्त्यर्थमा
त्रवृत्तेरव्ययसेहग्रहणंतेनउच्चस्योपरिउच्चैस्पुरइत्यत्रसमासोनभवति॑। उपर्यादयोदिग्देशकालेष्वपिवर्त्ततेनतुविभक्त्यर्थमात्रे॑। अतएवक्रमादसंनारदइ

तत्रैवस्यादव्ययार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावेऽप्रौत्सर्गिकत्वादितिभावः॥अतइति।इदानीमेतावान्प्रदेशोऽध्येतव्यइतिगर्भितोयंयप्रदेशस्यपरिग्रहःकृतस्तदपेक्षासमाप्तिरहीत
श्चब्देनविवक्षितासावासकलेष्वध्ययनेभवतीतिसाकल्यात्स्थगुच्यते।साग्रीति।अग्रिशब्दस्तत्प्रतिपादकत्रैयेवर्तते।सुतद्धतीपांतोनित्यंसमस्यते।नचैवमग्निनासहेतिप्रयो
गोदुर्लभइतिवाच्यं।साहित्यमात्रविवक्षायांतत्रयोगस्योपपत्तेः॥अतत्त्वविवक्षायांतुसमासस्यनित्यत्वादग्रिग्रंथपर्यंतमित्यस्यपदविग्रहोदर्शितोऽयंतुकेचिदग्रिरंतोस्वे
तिप्रथमांतेनाग्रेरंतमितिषष्ठ्यंतेनवाविग्रहःसमासोपिप्रथमांतेनषष्ठ्यंतेनवेत्याहुस्तन्नसहशब्दस्यांतवाचकत्वाभावादंतलेस्वतुतरामलाभात्सहशब्दोक्ततृतीयापा
न्याप्यत्वाच्चासत्तृणमतीत्यत्रसाकल्यस्यैवसाग्रीत्यत्रांतत्वस्यापिसाहित्यद्योत्यतयातत्रतृतीयांतेनसमासंस्वीकृत्यहृतत्यरित्यागस्यनिश्चमाणत्वाच्चाग्रेरंतोध्यं
ातदधीतइत्यध्येतृप्रत्ययस्यैवैकल्पिकत्वात्साग्रीत्यत्राणोनोक्तःकृतेप्यध्येतरिसर्वादेस्सादेश्चसुग्वक्तव्यइतिवस्यमाणत्वात्साग्रीत्येवरूपमितिआयथासाग्निःसंदे
हायसादृश्येपथेत्येववक्तव्येविपरीतोच्चारणेनत्रःस्त्रेयलाभार्थमितिन्यायविदश्चत्रसादृश्यइतिगर्भितइतिवयत्परिमाणमेषांतेवायत्रदेतेभ्यइतिवतुप्रत्ययेपावत्स्तोकमि

सुप्रतिनामात्रार्थे।२।१।९।शाकस्यलेशश्शाकप्रतिमात्रार्थेकिंवृक्षस्मृतिविद्योततेविद्युत्।अक्षशलाकासंख्यापरिणा।२।१।१०।द्यूतव्यव
हारेपराजयेएवायंसमासः।अक्षेणाविपरीतस्मृत्तेरक्षपरिशलाकापरिएकपरि॥ ९९ तिायावदित्यव्ययंसमस्यते।विग्रहस्तुतद्धितांतेनेत्यस्यप

दविग्रहत्वमस्त्येवअवधारणेकिंयावदत्रतावद्भुक्तंकियद्भुक्तंवानावधारयतीत्यर्थः॥ ॥सुप्रतिना।सुरित्यनुवर्तमानेपुनःसुग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थमितिभ्व
नयन्नुदाहरति।शाकप्रतीतिानन्वारंभसामर्थ्यादव्ययमिन्नमेवसुप्समस्यतइतिवेदाहुःपुनःसुग्रहणाभावेदोषाप्रन्यमहर्दिवामन्यारात्रिरितिवृत्तिविषयेसत्त्वप्रधा
नतादृशीनात्तादृशाव्ययान्येवमात्रार्थंप्रतिनासमस्येरन्।तथाचदिवसस्यलेशःदिवाप्रतिदोषाप्रतीत्यादीनामेवोदाहरणत्वंसभाव्येतेतिदृसंप्रतीतिानतुलक्षणादीप्रतेःकर्म
प्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्द्वितीयागर्भेवाक्यमेवस्यात्ननुसमासस्तस्यवेशार्थेसाकल्यशलादितिचेन्मैवंवादृसंप्रतिसिंचतीत्यादौवत्सनिवारकत्वेनकर्मप्रवचनीयसं
ज्ञाविधानस्यचरितार्थत्वात्लोमात्रार्थग्रह णाभावेलक्षणादावप्यनेनसमासप्रसंगात्।वीप्सायामव्ययीभावेतुप्रत्यादेरूवेनिपातत्वेप्रत्यर्थमित्यव्ययीभावेवीप्सायांद्योतकत्वेनविद्यमानमव्ययं
नीयविधानस्याचरितार्थतयातत्सामर्थ्याद्द्वितीयागर्भेनाव्ययमपीत्यलंमूलकृताव्ययंविभक्तीतिसूत्रेऽत्रतन्याःप्रत्यर्थमित्यव्ययीभावेवीप्सायांद्योतकत्वेनविद्यमानमव्ययं
समस्यते॥वीप्सायोतकस्यपदिकर्मप्रवचनीयसंज्ञानिषेःस्त्रीकिंपतेतदापिप्रतिस्तवनंप्रतिस्थानमित्यादौवत्सनिवारणायप्रतीत्यस्यकर्मप्रवचनीयसंज्ञाचरितार्थत्वव

ग्रहणासामर्थ्येनसमस्यमानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यविरोधिन एवाभावस्यग्रहणात्। अन्योन्याभावस्यतुप्रतियोगितावच्छेदकेनैवविरोधात्तस्यचप्रकारत्वेप्यविशेष्यत्वात्
येतुवदंतिघटःपटोनेत्यत्रापियटत्वात्पंताभावएवार्थःआकृत्यधिकरणन्यायेनजातेःपदार्थत्वादितितेषामपिमतेअर्थग्रहणासामर्थ्यादेवाश्रितधर्म्यभावेअयंसमासोन
तुधर्मीभावइतिनदोषः। अत्यएतिास्पष्टार्थमेतत्। अर्थाभावेनगतार्थत्वात्। अर्थाभावेनसंसर्गाभावोविवक्षितोनत्वन्योन्याभावः। घटःपटोनेत्यत्रातिप्रसंगादितिनिष्कर्षो
तसंप्रतिनेति। संप्रतीत्यव्ययमिदानीमित्यर्थे। एतार्हिसंप्रतीदानीमित्यमरोक्तेः। तच्चाधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्क्रियापदेनैवान्वयार्हं। निषेधोपिक्रियायाएवोचितः। तदेतद्
होयज्ञदत्तइति। असंप्रतीतिसौत्रप्रयोगोनतुजिक्रियांतरभावेणानन्समासइतिवोध्यं। तुप्रसादकृतोक्तेः। असंप्रतिसंप्रत्यभावइत्यर्थः। अनेनउपभोग्यवस्तुनोवर्तमानकालः स
निषिध्यतइति। तन्नाधिकरणशक्तिप्रधानस्यक्रिययैवान्वयार्हस्यनिषेधप्रतियोगित्वेनान्वयस्यायुक्तत्वात्॥ नहिभूतलेघटोनास्तीत्यनेनभूतलंनिषिध्यतइतिकश्चिदस्य

सहपूर्वाद्धंसदृशसख्यासमखियथार्थत्वेनैवसिद्धे पुनस्सादृश्यग्रहणंगुणभूतेपिसादृश्येयथास्यादित्येवमर्थंसूत्राणां सम्पत्तिःसप्तम्यै।
ऋद्धेराधिक्यंसमृद्धिः। अनरूपआत्मभावस्सम्पत्तिरितिभेदः। हरणामप्यपरित्यज्यसदृशमित्यनेनकल्पेनेत्यर्थः। अंतेअग्रियन्यपर्यन्तमधीतेसा
ग्नियथाऽसादृश्ये। २।१।७। असादृश्येएवयथाशब्दस्समभ्येतितेनेहनायथाहरिस्तथाहरः। हरेरूपमानत्वंयथाशब्दोद्योतयतितेनसादृश्येऽ
तिवायथार्थइतिवाप्राप्तनिषिध्यतेनायावदवधारणे। २।१।८। यावन्तःश्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामायावच्छ्लोकं॥

येतिायेनात्रवर्तमानकालनिषे
धोयुक्तार्हः स्यात्। इतिहरीतिास्वरूपपरेणषष्ठ्यंतेनहरिशब्देनसहप्रकाशार्थस्येतिशब्दस्यसमासः। ततःपश्चादितिसूतिचात्राव्ययीभावेपश्चाच्छब्दस्यपूर्वनिपातःस्यादि
तिभावः। भाष्यप्रयोगादिति। अनेकमन्यपदार्थइतिसूत्रेसर्वपश्चादितिभाष्यप्रयोगाच्चेत्यपिवोध्यंप्रत्यर्थमितिवृत्तौवीप्सातोभावान्नद्विर्वचनेप्रतिशब्देतियत्लाहुआ
मस्यसदृसंदृसंप्रतीत्यत्रसापेक्षत्वेनसमासाभावेद्वितीयाविधानेसावकाशमितितन्नानित्यसमासेषुसविशेषणानांवृत्तिर्नेत्यस्याप्रवृत्तेश्चात्रपूर्वेणेतिअत्रपूर्वस्या।
भावः। अतपूर्वेत्राह्मणादित्वात्ष्यञ्चक्रेराणयगयदिति। अत्रकेचित्। युगपच्चक्रमितिसमासेनैवभवितव्योयुगपच्छब्दस्याप्यव्ययत्वात्। किंतुचक्रेरौकक्रालेइत्यादि
वियहीनमुचितमित्याहुः॥ ❀ ॥ सहपूर्वाद्धमितिासाकल्येव्ययीभावः। गुणभूतेपीतिायदिसादृश्यंतिनोच्येततर्हियत्रसादृश्यंप्रधानमवगम्यते॥ ६ ॥

लक्षणेनाचिन्हंलक्ष्मचलक्षणामित्यमरस्तदाहाचिन्हंवाचिनेतिाइहाभिप्रतीलक्ष्मलक्षणाभावेाआभिमुख्यंचेत्सभयंद्योतयतइतिफलितंाअग्निमभिाअग्निंप्रतीतिाअभिर
भागेालक्षणोत्थंभूतेत्यनेनचअभिप्रत्योःकर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीयालक्षणेनेतिकिंसुघ्नंप्रतिगतःसुघ्नादागतस्तमेवप्रतिनिवृत्तइत्यर्थः।अत्रहिसुघ्नकर्मनतुलक्ष
णाःअभिप्रतीकिंयेनाग्निस्तेनगतःयेनयथाअग्निर्गतस्तेनगतइतिप्रतीतेर्भवतिगमनस्याग्निर्लक्षणाआभिमुख्यमप्यस्तीतियेनतेनशब्दयोरग्निशब्देनसमासःस्यात्।आा
भिमुख्येकिंाअभ्यर्कागावःप्रत्यंकाःअभिनवःप्रतिनवश्चाकआसामितिबहुव्रीहिः।अंकोत्यत्वभवतिगवांलक्षणामाभिमुख्यंतुनास्तिाननूत्सर्गतअव्ययार्थप्राधान्ये
ऽव्ययीभावस्वीकारात्कथमिहप्रसंगःअत्राहुःइहप्रकरणेबहुव्रीहिर्विषयेअव्ययीभावोभवतीतिज्ञापनार्थमिदंतेनसंख्यावंश्येनद्विगुनिव्याकरणमित्यादिसिद्धमिति।
नुर्यत्स।।यदितिसमयायोगेद्वितीयेतिध्वनयतियंयदर्थमितियस्यपदार्थस्यसमीपमित्यर्थःलक्षणेनेत्यनुवर्त्ततइत्याहलक्षणाभूतेनेति।चिन्हंवाचिनेत्यर्थःअव्ययं

लक्षणेनाभिप्रतीत्याभिमुख्ये।२।१।९४।आभिमुख्यद्योतकैरभिप्रतीत्यादिभिर्वाविनासहप्राग्वत्।अभ्यग्निंशलभाःपतन्तिाअग्निमभिप्रत्यग्निंअग्नि
म्प्रति।अनुर्यत्समया।२।१।९५।यस्मदर्थंसमयाद्योत्यतेतेनलक्षणाभूतेनाऽनुस्समस्यतेसोऽव्ययीभावः।अनुवनमशनिर्गीतःवनस्यस मी
पङ्गतइत्यर्थः ॥

भतीत्यनेनसिद्धेविभाषार्थेसूत्रेतेनपक्षेवनस्यानुरित्युदाहार्यमितिमनोरमायांस्थितं।अत्रवदंतिावनस्येतिषष्ठीहद्वलेभाकर्मप्रवच
यतेाद्वितीयायाडर्थेरत्वात्तत्तत्सामर्थ्यात्समयालंकामितिवत्समासवाधेप्रसंगेअस्यविध्यर्थत्वात्।नचायमनुःसामीप्यमात्रद्योतकोनलक्ष्यलक्षणाभावस्येतिवा
च्यंालक्षणेनेत्यनुवृत्तिर्वैयर्थ्यान्नचैवमपिलक्षणामात्रद्योतकत्वंनास्तीतिवाच्यंालक्षणेत्यमित्यत्रमात्रपदाभावाद्ग्निमभिाग्निंप्रतीतिद्वंसूत्रस्थेहरणाप्र
हरणाविरोधाच्चातोत्रपक्षेवनमनुरित्युदाहार्यं।वनस्यसमीपंगतइतिमूलस्थंविवरणावाक्यंतुलक्षणाभूतस्यवनस्यसमीपंगतइतिव्याख्येयमिति।अन्विति किं
ग्रामंसमयायत्समयेतिकिंाउपकृष्णमनुविद्योततेविद्युन्नालक्षणेनकिंाअनुवनंाउपकृष्णमितिवदत्रनित्यमव्ययीभावः॥

सुतरुवीप्सायां विषयभूतायां प्रत्यादेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञानतुवीप्साद्योतकस्यैवाऽन्यथाऽर्थं प्रतिसिंचतीत्यत्रद्विर्वचनेनैववीप्साद्योत्यतेप्रतिशब्दस्तुक्रियायासंबध्यते
।कर्मणिद्वितीयाकर्मप्रवचनीयसंज्ञयाउपसर्गसंज्ञायावाधात्वत्वेनेत्यादेमनोरमाग्रंथस्यलक्षणेत्थंभूतेतिसूत्रस्थस्यरुजलोंजलिःस्यात्।ततश्चसंज्ञाविधानसाम
र्थ्यस्योपक्षीणत्वात्। अर्थमर्थंप्रतीत्यादिभाष्यप्रयोगाद्द्विर्वचनेनाभिमवतीत्येवंव्याख्येयमित्याहुःपराजयंद्योतयितुमाह।विपरीतवृत्तमिति।श्वैजपेयया
वृत्तंतथानवृत्तमित्यर्थः।एकपरीतिःएकेनविपरीतंवृत्तमित्यर्थः।एवंद्विपरीत्यादिविभाषापपरिवहिरितियोगविभज्यव्याचष्टे॥ ॥ विभाषेति ॥इतःप्राचीनानां
समासानांटिघुभादिसंज्ञानामिवचाग्रहणाभावान्नित्यत्वेन्यायतएवसिद्धंतच्चिंतेनाधिरूढयतिा।एतदितिानन्वेवंसुसुपेत्यपिनित्यंस्यादिष्टापत्तौतुश्वैवंभूतोभूतश्वैवंसु
सुपेतिसमासश्चतिवृत्तिग्रंथोविरुध्येतातयाशंकतसूत्रे सन्नित्यसमासयोःशंकतप्रतिषेधश्चत्यत्रनित्यग्रहणेननार्थःइदमपिसिद्धंभवतिवाप्यामश्वोवाप्यश्वइतिभाष्येक

**विभाषा।२।१।११। अधिकारोऽयं।एतत्सामर्थ्यादेवप्राचीनानान्नित्यसमासत्वंसुसुपेतितुनित्यसमासः।अव्ययमित्यादिसमासविधानात्ज्ञाप
कात्।अपपरिवहिरञ्चवःपञ्चम्या।२।१।१२। अपविस्वसंसारेऽपविलोःपरिविस्वपरिविलोःवहिर्वनोवहिर्वनात्।प्राग्वनोप्राग्वनात्।आ
ङ्मर्यादाऽभिविध्योः।२।१।१३। एतयोराङ्पञ्चम्यन्तेनवासमस्यतेसोऽव्ययीभावः।आमुक्तिसंसारेआमुक्तेः।आवालेहरिभक्तिः।आवालेभ्यः॥**

यतोव्याख्यत।नाप्यश्वइतिसुसुपेतिसमासःसंज्ञायामितिसन्नपीसमासस्यतुनित्यत्वात्तस्यप्रतिषेधइतिसोपिग्रंथोविरुध्येतेत्याशंकायामाह।सुसुपेतित्विति।नन्वत्रकिं
प्रमाणमित्यत आह।अव्ययमित्यादीतिासुसुपेत्यनेनैवसिद्धेसमासेअव्ययमित्यादिसूत्रैःपुनःसमासविधानंप्राचीनस्यक्वाचित्कतांज्ञापयतीत्यर्थः।एवंचश्वेनस
मासस्यापिक्वाचित्कत्वाद्दृष्टाहरिवावामनइत्यादिसिद्धं।श्वेनेतिवार्त्तिकंतुयद्यपिकुगतीत्यत्रपठ्यतेतथापिसुसुपेत्यत्रत्यमेवनित्याधिकारेस्मारितमितिकैयटःए
वंस्थितेश्वेवामनइत्यादिलोकप्रयोगसिद्धयेश्वेनसमासस्यछंदोविषयत्वंकल्प्यंतःप्रत्युताःछंदस्यपितत्समासस्यनित्यत्वानभ्युपगमात्।जीमूतस्येवेत्यत्रहिवद्भवैः
समासाभ्युपगमेपितेत्तिरीयैर्व्यस्तस्येवपाठात्।एतच्चमनोरमायांस्थितेाअपपरिवहि।अपपरियोगेपंचम्यपाङ्परिभिरिति। पंचमीविहिताअनूत्तरपदयोगेप्यन्याएवि
त्यादिनाविहितेवतेनात्रपंचम्येतिग्रहणंवहिर्योगेपंचमीभवतीतिज्ञापनार्थंज्ञापकसिद्धंनसर्वत्रेतिकरस्यैकरमोवहिरि त्यपिसिद्धंश्रावालमिति।श्रापरमाणो
श्चभूगोलकमितिकिरणावलीप्रयोगस्तुप्रामादिकः।समासमध्येचशब्दप्रयोगासंभवात्।श्राचभूगोलकादितिपाठस्तूचितः॥ ॥ ॥ ॥

संख्यावंश्येनावंशःसंतानस्तत्रभवोवंश्यःदिगादित्वाद्यत्। द्विमुनीति।पाणिनिकात्यायनौ।त्रिमुनीतिौद्वौपतंजलिश्चेतित्रयोवंश्याःव्याकरणस्येतिसंबंधेषष्ठी।स्वपदार्थ
प्राधान्यएवायंसमासःयदात्वन्यपदार्थप्राधान्यविवक्षात्रयोमुन्योवंश्यायस्येतितदावहुव्रीहिरेवेत्याहुःत्रिमुनिव्याकरणमितियत्त्वेतद्वहुव्रीहिणाप्युपपन्नंतथापिवि
भक्त्यंतरेरूढेपिविशेषोस्त्येवेतिभावःचक्षुतक्षुलक्षरोनाभिप्रतीतिसूत्रेत्राभिमुख्यग्रहणाद्वहुव्रीहिविषयेव्ययीभावोभवतीतिद्विमुनिव्याकरणमित्यादिसिद्धमित्यवो
चामाजन्मनोदाहरतिएकविंशतिभारद्वाजमितिएकविंशतिभारद्वाजवंश्याइतिविग्रहःननुभरद्वाजाद्विदाद्यत्रोयत्रनोश्रेतिलुक्प्राप्नोतिनचवर्तिपदानासार्थीपस्त्री
नैकत्वविशिष्टार्थीतरेपसंक्रमाच्चगभावइतिकैयटोक्तमादत्तेत्यादृतिप्रवेशात्प्रागेवप्राप्तुवतोत्तरंगस्यलुकोदुर्वारत्वात्।अन्यथागर्गीणांकुलंगर्गकुलमित्यपित्स्या
त्।अत्राहुःभाष्यकारप्रयोगादेवलुगभावोत्रनोध्यइतिएतच्चनतीयासप्तम्योरितिसूत्रेशब्दकौस्तुभेस्पष्टंनदीभिश्चास्वरूपस्यसंज्ञानद्याश्रेहग्रहणंवहुवचननिर्देशा

संख्यावंश्येन।२।१।९।वंशोद्विधाविद्ययाजन्मनाचतत्रभवोवंश्यःतद्धाचिनासहसंख्यावासमस्यतेद्वौमुनिवंश्योद्विमुनिव्याकरणस्यत्रिमुनि
।विद्यातद्धूतामभेदविवक्षयात्रिमुनिव्याकरणंएकविंशतिभारद्वाजोनदीभिश्च।२।१।२०नदीभिस्संख्याप्राग्वृत्तिसमाहारेचायमिष्यते।सप्तगङ्गं
।द्वियमुनंअन्यपदार्थेचसंज्ञायां।२।१।२१।अन्यपदार्थेविद्यमानंसुबन्तन्नदीभिस्सहनित्यंसमस्यतेसंज्ञायांविभाषाधिकारेपिचायंनसं
ज्ञाःनवगमादिहनित्यसमासःउन्मत्तगङ्गन्नामदेशःलोहितगङ्गःसमासान्ताः।५।४।९४॥ इत्यधिकृत्य ॥ नकिंत्वर्थस्यानवगतस्यसमासःसं

भवतिअतस्तद्धाचिनामर्थंसमासस्तेचनकेवलंविशेषशब्दाएवकिंतुसामान्यशब्दोपितेनपंचनदंसप्तगोदावरमितिसिद्धंगोदावर्यश्चनद्यश्चेतिवक्ष्यमाणेनस
मासोनेत्याचक्षाणेनसंख्येत्यनुवर्त्तयतोक्तंभाष्यतउक्तमाहासंख्येतिस्यादेतत्।उरस्तादपवादन्यायेनपूर्वकालैकेत्यस्यैवेदंवाधकंस्यात्ततश्चैकनदीत्यत्रान्ययीभावेतन्निबंधन
स्यनशेयोर्णामस्येतिटचःप्रसंगःसमाहारेतपरत्वाद्विगेरवस्यादित्यतआहासमाहारेचायमितिएवकारार्थश्चकारःएवंचद्विगोरपवादोयमव्ययीभावइतिफलि
तोअन्यपदार्थेचसंख्येतिनिवृत्तेनदीग्रहणमनुवर्त्ततेतदाहासुबंतेनदीभिःसहेति।अन्यपदार्थेइतिकिंकृष्णवेणीसंज्ञानवगमादितिसम्यक्ज्ञायतइतिसंज्ञा।
अतश्चोपसर्गइतिकर्मण्यण्।संज्ञिनोदेशविशेषस्यानवगमादित्यर्थः।अन्यपदार्थोनवगमादितिनोक्तं।यस्मात्पदोत्तरसमभिव्याहारेणान्यपदार्थप्रती

यस्यचायामः।२।१।१८। यस्यदैर्घ्यमनुनाद्योत्यतेतेनलक्षणाभूतेनाऽनुस्समस्यते। अनुगङ्गं वाराणसी। गङ्गायाअनुगङ्गंदैर्घ्यसदृशदैर्घ्यो पलक्षितेत्यर्थः। तिष्ठद्गुप्रभृतीनिच।२।१।१७। एतानिनिपात्यन्ते। तिष्ठन्तिगावोयस्मिन्काले सतिष्ठद्गुदोहनकालः। आयतीगवा। दृहश्चात्रादेशः पुंवद्भावविरहः समासान्तश्चनिपात्यते। पारेमध्येषष्ठ्यावा।२।१।१८। पारमध्यशब्दोषष्ठ्यन्तेनसहवासमस्यते। एदन्तत्वञ्चानयोर्निपात्यते। पञ्चमीषष्ठीतत्पुरुषः। पारेगङ्गादानयागङ्गापारात्। मध्येगङ्गात्। गङ्गामध्यात्। महाविकल्पेनवाक्यमपि। गङ्गायाःपारात्। गङ्गायामध्यात्॥

पारेगंगादिति। महाविभाषयेति। नन्वपवादेऽव्ययीभावेमहाविभाषयाविकल्पितेपञ्चमीतत्पुरुषः प्रवर्त्ततेतस्यापिविभाषाधिकारस्थत्वेनवैकल्पिकत्वात्य स्येवाक्यमपिसिध्यतीतिसूत्रेवाग्रहणंव्यर्थमेवेतिचेत्। अत्राहुः। महाविभाषयाएकार्थीभावस्यापाक्षिकत्वेविवक्षितेयदाएकार्थीभावस्तदाषष्ठी समासंबाधित्वा नित्यमव्ययीभावेप्राप्तेपञ्चमीषष्ठीसमासस्यावेशार्थमिहवाग्रहणं। व्यपेक्षासामर्थ्यमेकेऽतियपञ्चमीतत्पुरुषावित्यव्यपेक्षालक्षणमेवसामर्थ्यमितिवाक्यस्यनित्यंवाधेप्रसक्तेतयाचतिर्विकल्प्यतेऽतथाचाव्ययीभावेविकल्पितेपूर्वोक्तरीत्यापञ्चमीतत्पुरुषस्तस्यापिवैकल्पिकत्वाद्वाक्यमपिसिध्यत्येवतयापियत्रोत्सर्गोप वादौमहाविभाषयाविकल्प्येतेतत्रापवादेनसप्तम्येवनरुत्सर्गोनप्रवर्त्ततेऽतिज्ञापनायेदं तेनपूर्वकायस्येत्येकदेशिसमासेनसप्तम्येवषष्ठीसमासोनभवतीदंप्रसक्तं

यस्यचायामः।२।१।१८। यस्यदैर्घ्यमनुनाद्योत्यतेतेनलक्षणाभूतेनाऽनुस्समस्यते। अनुगङ्गं वाराणसी। गङ्गायाअनुगङ्गंदैर्घ्यसदृशदैर्घ्यो पलक्षितेत्यर्थः। तिष्ठद्गुप्रभृतीनिच।२।१।१७। एतानिनिपात्यन्ते। तिष्ठन्तिगावोयस्मिन्काले सतिष्ठद्गुदोहनकालः। आयतीगवा। दृहश्चात्रादेशः पुंवद्भावविरहः समासान्तश्चनिपात्यते। पारेमध्येषष्ठ्यावा।२।१।१८। पारमध्यशब्दोषष्ठ्यन्तेनसहवासमस्यते। एदन्तत्वञ्चानयोर्निपात्यते। पञ्चमीषष्ठीतत्पुरुषः। पारेगङ्गादानयागङ्गापारात्। मध्येगङ्गात्। गङ्गामध्यात्। महाविकल्पेनवाक्यमपि। गङ्गायाःपारात्। गङ्गायामध्यात्॥

नपुंसकादन्यतरस्यां।५।४।१०८। अन्नंतंयत्क्लीवमितिवक्तव्ये नपुंसकग्रहणमन्नंतस्यविशेषणंनाव्ययीभावस्याव्यभिचारादित्याह। अन्नंतेयत्क्लीवमितिवाव्ययीभावविशेषणात्तदंतविधिरित्याह तदंतादिति।उपचर्ममितिटच्लिलोपोदंतत्वादम्भावश्चानदीपौर्णमासीग्रहस्यरूपस्यैवग्रहणंनसंज्ञायाःपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यःष्टयगग्रहणात्।उपनदीतिटजभावेनपुंसकह्रस्वः। अत्रच्याचक्षतेःवृत्तिग्रंथमनुरुध्येदंविकल्प्यकथनात्परमार्थतस्तुनेहान्यतरस्यामित्यनुवर्ततेवहुगणोतिसूत्रे स्थमाष्यविरोधात्।तत्रहिनदीशब्देननदीविशेषाणांगंगायमुनादीनांग्रहणमाशंक्यशरत्प्रभृतिषुविपाट्शब्दपाठान्नेतिसमाहितंनचेदंभाष्येनदीपौर्णमासेत्यत्रटचःपाक्षिकत्वेसंगच्छतेनित्यार्थतयात्तत्पाठस्योपपत्तेः।अतएवसेनकग्रहणमुत्तरत्रार्थवत्।कैय्यटस्तुव्यवस्थितविभाषामाश्रित्यवृत्तिग्रंथंकथंचित्समर्थयित्वानिति।वृद्ध्यर्थमिति।अन्यतरस्यामित्यनुवृत्या

नपुंसकादन्यतरस्यां।५।४।१०८। अन्नंतंयत्क्लीवन्तदन्तादव्ययीभावादृच्वास्यात्।उपचर्म्मे।उपचर्म्मा।नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः।५।४।१०९। वाटच्स्यात्।उपनदं।उपनदि।उपपौर्णमासं।उपपौर्णमासि।उपाग्रहायणं।उपाग्रहायणि।ऋयः।५।४।११०। ऋयन्तादव्ययीभावादृच्वास्यात्। उपसमिधं।उपसमित्।गिरेश्चसेनकस्य।५।४।१११। गिर्यन्तादव्ययीभावादृच्वास्यात्।सेनकग्रहणंपूजार्थं।उपगिरं।उपगिरि।रत्यव्ययीभावः। तत्पुरुषः।२।१।२२। अधिकारोऽयंप्राग्बहुव्रीहेः।द्विगुश्च।२।१।२३। द्विगुरपितत्पुरुषसंज्ञस्यात्।इदंसूत्रन्यूनंशक्यं।संख्यापूर्वोद्विगुश्चेति पठित्वाचकारबलेनसंज्ञाद्वयसमावेशस्यसुवचत्वात्।समासान्तःप्रयोजनं।पञ्चराजं।। ११ विकल्प्यसिद्धेरितिभावः।रत्यव्ययीभावःचकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्येति।नचैवंद्विगुतत्पुरुषयोःपर्यायतास्यादितिशंक्यंयोगविभाज्यसंख्यापूर्वस्यतत्पुरुषसंज्ञाविधायकश्चाद्विगुसंज्ञाविधानेनचकारंविनापिपर्यायत्वसिद्धेःनापिद्वौअन्योयस्यद्व्यन्यइत्यत्रातिप्रसंगःशंक्यःतद्धितार्थोत्तरपदइतिसूत्रेमत्वर्थेतद्धितार्थेत्यत्रउक्तस्त्रिविधःसंख्यापूर्वइतिव्याख्यानात्।द्विगोस्तत्पुरुषत्वेफलमाहसमासांतइति।टजर्थोवित्यर्थः।अचिनूदाहरणंतत्पुरुषस्यांगुलेरित्यविर्द्व्यंगुलमितिवोध्यं।पंचराजमितिसमाहारद्विगोराजाहस्सखिभ्यइतिटच्समासस्येवायमंतावयवइतिउत्तरपदस्यानकारांतत्वात्स्त्रीत्वाभावः।समासार्थोत्तरपदोतांसमासांतइतियेतुअकारंतोत्तरपदस्त्रेपिपात्रादित्वात्।।

अतएववहव्रीहिर्नित्यसमासऽतिभावः संज्ञायांकिंशीप्रगेगोदेशः। अथाव्ययीभावेऽसाधारणान्समासांताना हा॥ ॐ ॥ अव्ययी। शरदादिभ्यऽतिवक्तव्येपर्यायेषु लाघवचिंताना द्रियतऽतिप्रभृतियहणंऋतांटच्स्यादिति। राजाहःसखिभ्यऽत्यतष्टजत्रवतेतऽतिभावेसमासांतऽतिसमासस्यसमासार्थोत्तरपदस्यवाचकमावयवऽत्यर्थः तेनोपशरदमित्यत्रनाव्ययीभावादित्यमसिद्ध्यत्त्यव्ययीभावस्यादंतत्वात्तद्धिपुरीत्यादौतुऋक्। पूरध्रूरित्यप्रत्ययउत्तरपदस्यावयवऽत्यकारांतोत्तरपदोद्विगुःस्त्रियामितिस्त्रीत्वेद्विगोरितिङीप्सिध्यतीत्तिचोध्यो प्रतिविपाशमितिलक्षणेनाभिप्रतीतिसमासः। विपाशातुविपाड्स्त्रियामित्यमरः। गणेपठतिशरदित्यादिना। अत्रयेमयंतालेषांमपऽतिविकल्पेप्राप्तेनित्यार्थंपाठः। हहजरयाजरसप्रतिपरेतिचहूयंगणासूत्रेउपजरसमितिजरयाजसादेशमित्यर्थः। यस्येतिचे

अव्ययीभावेशरत्प्रभृतिभ्यः॥५।४।१०७। शरदादिभ्यंऽच्स्यात्समासांतोऽव्ययीभावे। शरदस्समीपमुपशरदं। प्रतिविपाशं। शरद्विपाश। अनस। मनस। उपानहं। दिव्। हिमवतः। अनडुहादिभ्यः। दृश्। विश्। चेतस। चतुरत्यङ्। तद्धायङ्। कियतः। जरयाजरसच। उपजरसं। प्रतिपरसमनुभ्यो ऽक्ष्णः। यस्येतिच। प्रत्यक्षं। अक्ष्णः परमिति विग्रहे। समासांतविधानसामर्थ्यादव्ययीभावः। परोक्षे लिडितिनिपातनात्परस्योक्तादेशः। परोक्षं। परोक्षाक्रियेत्यादि। अर्शआद्यचि। समक्षं। अनक्षं। अनश्व। ५।४।९०८। अन्तान्तादव्ययीभावादच्स्यात्। नस्तद्धिते। ६।४।१४४। नान्त स्यभस्येटेर्लोपस्यान्तद्धितेऽउपराजं। अध्यात्मं॥ ९९ तिटचस्तद्धितत्वात्तस्मिन्परेऽकारलोपऽतिभावः। प्रत्यक्षमिति। वीप्सायांयथार्थत्वेनसमासः। अक्ष्णो रामिमुख्यमित्यर्थेलक्षणेनाभिप्रतीतिवासमासः। अक्ष्णः परमिति। अविषयऽत्यर्थः। ऋत्तिविषयेअक्षिशब्दऽइंद्रियमात्रपरः। अव्ययाघटितसमुदायस्यकथमिहाव्ययीभावोविधायकसूत्राभावादित्याशंक्याहविधानसामर्थ्यादितिसमक्षमितिअक्ष्णोयोग्यंअन्वक्षमितिअक्ष्णाःपश्चादित्यर्थेअव्ययीभावः। नस्तद्धिते। नऽत्यनेनभस्येत्यधिकृतंविशेष्यते। विशेषणेनतदंतविधिरित्याहानांतस्यभस्येति। ननूपराजमित्यत्रनस्तद्धितऽतिव्यर्थो। अव्ययानांभमात्रऽतिटिलोपेनैवसिद्धेः। नचाव्ययत्वंऽच्त्रिशिष्टेपर्यायमितिवाच्यं। अव्ययीभावसंज्ञायाऽउपजीव्यत्वेनटचःपूर्वभागस्याप्यव्ययत्वानपायात्। अत्राहुःभाष्येलुङ्सुखस्वरेषुत्रिष्वेवकार्येषु अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञाविधानान्नदोषऽतिः। युक्तंचैतत्। अन्यथाऽउपशरदमित्यादौटिलोपःप्रसज्येत। अध्यात्ममिति। आत्मनिअध्यात्मंविभक्त्यर्थेव्ययीभावः।

प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनमेकविभक्तौ चाऽऽङ्यनिपातरतिपठित्वासमासाधिकारेप्रथमानिर्दिष्टमितिव्याख्यायाऽऽङ्यसर्जनसंज्ञासिध्यत्येवविभक्त्यर्थादिषुविद्यमा
नमव्ययंसुबर्थेतनचेत्समस्यतेससमासोऽव्ययीभावः स्याद्द्वितीयांतंचेत्समासस्तत्पुरुषइत्येवव्याख्यानादव्ययीभावतत्पुरुषादिसंज्ञापिसिध्यतीतिपुनःसमासवि
धानंव्यर्थंसत्संज्ञापयतिानन्वव्ययंविभक्तीत्यादीनांसमासविधायकत्वेसिद्धेभवदुक्तमेतत्स्यात्।तत्रैवमानंनपश्यामऽइतिचेदत्रकेचित्।उक्तरीत्यैवोपसर्जनसं
ज्ञायांसिद्धायांप्रथमानिर्दिष्टमितिसूत्रेसमासग्रहणंव्यर्थंसत्समासविधायकेप्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थेलाभार्थंतेनामीषांसमासविधायकत्वंसिध्यतीति।अथवा
सुप्सुपेतिसमासस्यानित्यत्वेऽाकरग्रंथएवप्रमाणं।अन्यथासिद्धेनित्यसमासयोरितिवार्तिकेनित्यग्रहणेननार्थः।इदमपिसिद्धंभवतिवाप्यामश्वोवाप्यश्वऽइत्या
दिप्राग्वत्।भाष्यैकदेशग्रंथस्यासामंजस्यापत्तेरितिदिक्।ननुकृष्णश्रितऽइत्यत्रकृष्णकर्मकाश्रयणकर्तेतिव्यर्थः।सचकृष्णःश्रितोयेनेतिकर्मणिक्तेनबहुव्रीहि
णापिसुलभऽइतिकिमनेनसमासारंभेणभवे।बहुव्रीहौ।श्रितकृष्णऽइतिनिर्ज्ञातस्यऽऽङ्यनिपातप्रसंगात्शेषाद्विभाषेतिसमासांतःकप्रसज्येतेतिदिक्।उक्तंखा
ती तऽइति।अतिऽऽङ्यकादिणःकर्तरिक्तः।अवशिष्टान्यप्युदाहरणान्यूह्यानिाकूपपतितःयत्रपतितंनिपतितंदरिद्रातिभ्यऽइतिविकल्पितेऽत्वात्यस्यविभाषेति
ऽइत्यनिषेधेनभाव्यं।तथाप्यतएवनिपातनादिडित्याहुःवसुतसुत्रुएदावदंतेषुपठितस्यपतगतौचेत्यस्याश्रयणेनपतितःसिध्यतियस्यविभाषेत्यत्रैका
चऽत्यत्रवृत्तेस्सर्वसंमतत्वात्।ग्रामगतःनुहिनात्यस्तः।अत्यासोव्यतिक्रमस्तोपिगतिविशेषएवेतिकर्तरिक्तः।आदिकर्मणिक्तोवाक्तेनास्युपेयः।सुखप्राप्तः।दुःखाप
न्नः।गम्यादीनामितिगम्यादयश्चप्रयोगतोज्ञेयाः।ग्रामगमीति।गमेरिनिरित्यौणादिकइनिःसचभविष्यतिगम्यादयऽइतिभविष्यत्कालेा।अकेनोरितिषष्ठीनि
षेधात्कर्मणिद्वितीया।अयोग्यत्वादितिस्वयमित्यस्यात्मनेत्यर्थेकस्यकर्त्रर्थेतयाद्वितीयांतत्वान्नपपतिरितिभावः।स्वायंलतिरिति।असतिसमासेकार्तेरि
तिस्यादितिभावः।खट्वारूढऽइति।जाल्मोसमीप्स्यकारीस्यादित्यमरःवेदव्रतानिचसमाप्यसमावर्त्तनहिखट्वारोढव्या।ब्रह्मचर्यएवभूमिशयनार्हौपियं रामः
खट्वामारोहतिसज्जाल्मः।रूढश्चायंतेनखट्वामारोहतुमावानिषिद्धानुष्ठानपरः सर्वोपिखट्वारूढऽत्युच्यते।अतएवाह।नित्येति।सामि।सामीत्येतद् १५१

व्ययमर्थशब्दपर्यायः ॥

न्नेतिवाच्यं काशिकायांतूपचराज्जीत्युदाहृतं। सत्काचित्क्रोपपाठस्तिहरदत्तः। अत्रकेचित्पात्रादित्वकल्पनेमानाभावात्त्यंचराजीतिकाशिकोक्तोदाहरणमपिसम्य
गेवेत्याहुः॥ ॥ द्वितीयाश्रितातीतेत्यादीनांगतिविशेषवाचित्वाद्भृत्यर्थाकर्मकेतिकर्तरिक्तः। प्रत्ययग्रहणात्तदंतग्रहणमित्याशयेनाह। द्वितीयांतमितिश्रितादिस
ङ्गतिकैरिति। यद्यपिसंबोधनेसुबंतत्वंसंभवतितथा न्यत्रापिसमाससेष्टत्वात्। श्रितादयस्तुद्विष्ठितसमुदायेलाक्षणिकाइहगृह्यंतइतिभावः। एवंखट्वाश्येपगोदिभ्यो
पत्तिरित्यादावप्यूह्यानहिखट्वेत्यस्य द्वितीयांतत्वंगवादीनांषष्ठ्यंतत्वंवासंभवति। स्यादेतत्। द्वितीयांतस्यश्रितप्रकृतिकसुबंतेनसमासेकाष्ठश्रितेयोनसिध्येत्। श्रितशब्दो
पपतितःसुपिकाष्ठंश्रिताकाष्ठश्रितेतिसमासेश्रिताशब्दस्यैववाबंतत्वात्ततः स्त्रीभ्योढगितिढकिकाष्ठश्रेतेयइतिस्यात्। गतिकारकोपपदानामितिसुबुत्पत्तेःप्राक्कूदंतेन
पितत्तःसुपिकाष्ठंश्रिताकाष्ठश्रितेतिसमासेश्रिताशब्दस्यैववाबंतत्वात्ततः स्त्रीभ्योढगितिढकिकाष्ठश्रेतेयइतिस्यात्। गतिकारकोपपदानामितिसुबुत्पत्तेःप्राक्कूदंतेन
समासेनश्रितीतस्ययबंतत्वादिष्टसिध्यतीतिचेन्मैवंप्रधानस्त्रीप्रत्ययेतदाहिनियमाभावेनकाष्ठश्रितेयस्यनिर्वाधत्वात्। नचकदाचित्श्रिताशब्दापिढक्स्यादितिवा
समासेनश्रितीतस्ययबंतत्वादिष्टसिध्यतीतिचेन्मैवंप्रधानस्त्रीप्रत्ययेतदाहिनियमाभावेनकाष्ठश्रितेयस्यनिर्वाधत्वात्। नचकदाचित्श्रिताशब्दापिढक्स्यादितिवा

द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः।२।१।२४। द्वितीयान्तंश्रितादिप्रकृतिकैःसुबन्तैःसहसमस्यतेवा।तत्पुरुषः।कृष्णंश्रितः।कृष्णश्रितः।दुः
खमतीतः।दुःखातीतः।गम्यादीनामुपसंख्यानं।ग्रामङ्गमीग्रामगमी।अन्नम्बुभुक्षुः।अन्नबुभुक्षुः।स्वयङ्कृतः।२।१।२५। द्वितीयेतिनसम्बध्यतेऽर्थग्र
त्वात्।स्वयङ्कृतस्याप्त्यंसायंकृतिःखट्वाश्येपे।२।१।२६। खट्वाप्रकृतिकाद्द्वितीयान्तात्तत्प्रकृतिकेनसुबन्तेनसमस्यतेनिन्दायांखट्वारूढो
जाल्मः।नित्यसमासोऽयंनहिवाक्येननिन्दागम्यतेसामि।२।२७। सामिकृत्ते॥ ॥ त्यंजहत्स्वार्थायांवृत्तौश्रिताशब्दस्यानर्थकत्वेनापत्त्ययोगा

संभवात्। अजहत्स्वार्थायामपिनदोषःसमुदायावयवसंनिधौसमुदायस्यैवकार्यप्रयोजकत्वात्। अन्यथासुंदरदुहितरपत्यंसुंदरदौहित्रइत्यापत्तेरितिदिक्। कृष्णश्रि
तइतिनलोकेतिषष्ठीनिषेधः। कृष्णश्रितइतिप्रथमानिर्दिष्टमितिद्वितीयांतस्यपूर्वनिपातःपद्यपीहश्रितशब्दोपिप्रथमानिर्दिष्टस्तथापिसमासविधायकेप्रथमा
निर्दिष्टमुपसर्जनमित्युक्तमितिनास्त्यतिप्रसंगः। नन्वेवमव्ययादीनामुपसर्जनसंज्ञार्थमव्ययंविभक्तीत्यादिनासमासविधानस्यावश्यकत्वात्सुपेतिसमासस्या
नित्यत्वेप्राप्तेऽनेनसंभवत्येवंतथाचाव्ययीभावेतत्पुरुषादिसमासाभावपक्षेसुपेतिसमासप्रवृत्त्याश्रपविष्ठोः परिविष्ठोः कृष्णश्रितःराज्ञःपुरुषइत्या
दिविग्रहवाक्यानिनसिद्ध्येरन्निति चेदुच्यते। पुनःसमासविधानंनकेवलमुपसर्जनसंज्ञार्थंतस्याः प्रकारांतरेणापिसिद्धेः तथाहि। प्राक्कडारात्समास इत्यनंतरं

नस्यश्रुणाकारात्त्वंकृतंकिंतु कर्मादिनेवेतिभावः।तृतीयात्तिहयेनांगविकारस्त्यनेनकाणश्रुतिकरणनिमीलनस्त्यस्माद्धन्।गुणावचनत्वेनतूक्तरीत्यासंबंधशब्स्येवास्या पिवोध्यं।गुणावचनेनेतिकिं।गोभिर्वेपावान्।गोसंबंधिद्ध्यादिभोजनेनदेवदत्तस्यवपावत्वमित्यस्तिनत्वंतत्वंनत्वंसौगुणावचनः।पूर्वसदृशः।इहसमसदृशाभ्यां योगेतुल्यार्थैरितितृतीया।अन्येर्योगेत्वनएवचनाद्वेतावितिवातृतीया।इहसदृशग्रहणंव्यर्थं षष्ठीसमासेनगतार्थत्वात्।नचतत्तुल्यसंबंधेतुल्यार्थेतृतीयेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमिदमितिवाच्यं।सदृशप्रतिरूपयोस्सादृश्यसूत्रेणात्तसिद्धेरितिमनोरमायांस्थितंविद्यासदृशोविद्यासदृशइत्यादौहेतुत्वप्रकारकबोधार्थंतृतीयासमासोप्यावश्यकइतित्वन्ये पूर्वसूत्रेणैवतत्सिद्धत्वात्तृतीयासमासोपिसिध्यतीत्यपरेऊनार्थैतिपूर्वसूत्रेर्ण्यशब्देनसमासस्योक्तत्वादिहार्थग्रहणमभिधेयपरंतच्चोनशब्देनैवसंबध्यतेनतुपूर्वादिभिःसमसदृशयोःपृथग्योगादनादितिभावःमिश्रेचेतिपर्णवंधेनैकार्थ्यंसंधिस्तत्राप्रसज्यमानोमिश्रशब्दउपसर्गेर

कर्तृकरणेकृताबहुलं।२।१।३२।कर्तृकरणेचतृतीयाकृदन्तेनबहुलम्प्रायवृत्तिहरिणाक्रांतोहरिक्रांतःनखैर्भिन्नोनखभिन्नः।कृद्ग्रहणंगतिकारकपूर्वस्याऽपियथानखनिर्भिन्नःकर्तृकरणेतिकिं।भिक्षाभिरुषितः।हेतावेषातृतीया।बहुलग्रहणंसर्वोपाधिव्यभिचारार्थंतेनदात्रेणालूनवानित्यादौनाकृताकिं।काष्ठैःपचतितरां ॥ ११ हितोंनोदात्तइतिसूत्रार्थः।अवरस्येतिअत्रव्याचक्षतेऊनार्थैत्येवसिद्धत्वादिदंसूत्यजमेवेति।

चावरशब्दस्योनार्थकत्वमप्रसिद्धमितिवाच्यं।सप्तदशावरासूत्रमासीरन्नितिश्रुतौअव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्धादितिसूत्रेचतत्प्रसिद्धेरितिकर्तृकरणेसमाहारद्वंद्वात्सप्तमीत्याशयेनाहकर्तृकरणेचेतिअत्रकेचित्॥ ॐ ॥कर्तृकरणेइति॥ प्रथमाद्विवचनंतृतीययाविशेष्यते।विशेषणेनचतदंतविधिस्तेनतृतीयांतेकर्तृकरणेकृदंतेनसमस्येतेइत्याख्यांतरमित्याहुः।सर्वोपाधीतिकर्तरिकरणेचयात्तृतीयातदंतमपिबहुलग्रहणात्कुत्रचिन्नसमस्यतेकुत्रचित्तुविभक्त्यंतरमपिसमस्यतेबहुलग्रहणादेवेत्यर्थः।समासाभावेप्रदर्शयतिदात्रेणालूनवानित्यादावितिआदिशब्देनदात्रेणाछिन्नवानहस्तेनकृतेत्यादियात्यंविभक्त्यंतरमपिसमस्यतइत्यस्योदाहरणंतुपादहारकःगलेचोपकःह्रियतइतिहारकःबाहुलकात्कर्मणिएवलापाभ्यामित्यपादानेपंचम्यंतस्यसमासः।क्षुधमंदायतेहेतुमसिजातात्कर्मणिएवलाअभूद्देवस्तकादित्यलक्।कर्तृत्वकरणत्वयोःक्रियानिरूपितत्वेनकिंवासमर्पकत्वंदेतेनैवभवेत्समासः ॥ सुपेत्यधिकारात्तिङंतेनतुनाति

कालाः बहुवचननिर्देशः स्वरूपनिरासार्थः कालवाचिनो द्वितीयान्ताः क्तेन सह वा समस्यन्ते इति सूत्रार्थः नञ् कालात्यन्तसंयोगेऽस्येवास्तु नेति निवृत्तेनार्थीयो
गविभागेनेत्यत आह अनत्यन्तेति मास प्रमित इति माङ्योगे आदिकर्मणि क्तः कर्तरि इह प्रतिषेधेन नास्त्यत्यन्तसंयोगः मुहूर्तेमिति मुहूर्तेव्याप्तीत्यर्थः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइति द्वितीयातृतीयातत्कृत लुप्तेति सौत्रत्वादिति भावः तत्कृतेनतृतीयान्तपरामर्शेनात्तदर्थोलभ्यते तदर्थकृततत्वेचगुणावाचकस्यार्थद्वा
रविशेषणात्तृतीयान्तार्थेकृतोयोगस्तद्वचनेनेति तत्तदेतद्भाचष्टेतृतीयान्तार्थेत्यादिना अर्थेशब्देनचेति सोपिस्वतन्त्रनिमित्तमितिभावः नन्वर्थेनसमासासंभवा
त्तद्वाचीशब्दोग्रहीष्यतेकिमत्रवचनग्रहणेनाश्रित्राहुः गुणमुक्तवान् गुणवचनः कृत्यल्युटोबहुलमितिभूतेकर्तरिल्युट् गुणमुक्तवान् सगुणवच

कालाः।२।१।२९। क्तेनेत्येव। अनत्यन्तसंयोगार्थमवचनं। मासप्रमितः। प्रतियत्नः। मासम्परिक्लेदनमारब्धवानित्यर्थः। अत्यन्तसंयोगेवा।२।१।२९॥
। कालाइत्येवाश्रित्रान्तार्थवचनं। मुहूर्तंसुखं। मुहूर्तेसुखं। तृतीयातत्कृतार्थेनगुणावचनेन।२।१।३०। ततकृतेतिलुप्ततृतीयाकृतीयान्तन्तृतीयां
तार्थकृतगुणावचनेनार्थशब्देनचसहश्राग्वत्। शंकुलमाखण्डः। शंकुलाखण्डः। धान्येनार्थोधान्यार्थः। ततकृतेति किं। अक्ष्णाकाणः।
पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः।२।१।३१। तृतीयान्तमेतैः श्राग्वत्। मासपूर्वः। मातृसदृशः। पितृसमः। ऊनार्थै। मासोनङ्कार्षापणं।
माषविकलोवाकूलहः। आचारनिपुणः। गुडमिश्रः। आचारश्लक्ष्णः। मिश्रग्रहणेसोपसर्गोस्याऽपिग्रहणं। मिश्रश्चाऽनुपसर्गोमसन्धावित्यत्रा
नुपसर्गीग्रहणात्। गुडसंमिश्राधानः। अवरस्योपसंख्यानं। मासेनावरोमासावरः ॥ ९९ नक्तेनघृतेनपटुमितिगुणमात्रनिष्ठेनसमासोनभवतिगु
णाश्रित्रसत्वेनिविशतेपेतीत्यादिलक्षणलक्षितोगृह्यतेनञ् प्रवृत्तिनिमित्तंघटत्वादिसत्कृतत्वासंभवादिति। शंकुलयाखंडइतिकरणेतृतीया। खंडिभेदनस्त्यस्माद्भावे
घञित्युत्पादितःखंडशब्दःक्रियारूपापन्नेगुणेवर्तित्वापश्चान्मत्वर्थलक्षणयातद्वतिद्रव्येवर्ततइतिगुणवचनोभवति। धान्येनेतिकरणेतृतीया अर्थ्यतेइत्यर्थः प्रयो
जनंकर्मणिघञ्। अर्थनमर्थः अभिलाषोवाभावेघञ्। अर्थशब्दस्यरूढत्वेनयथान्येनेतिहेतौतृतीयाकर्तृकरणेकृतेत्यनेनगतार्थत्वशंकैवात्रनेतिरूढत्वाभ्युप
गमपक्षएवश्रेयान्। तत्कृतेतिकिमिति। कर्तृकरणेकृतेतिसिद्धमिति प्रश्नः। इतरेगुणावचनेनचेत्तत्कृतेनैवेतिनियमार्थं इदमित्याशयेनप्रत्युदाहरति। अक्ष्णेति।

साचातादर्थ्यचतुर्थीहितयोगेचेतिवार्तिकाच्चतुर्थीतदर्थेत्यादिनाहितसुखश ब्दाभ्यांसमासनिधानात्ज्ञापनाद्वासंभवतीतिहितसुखग्रहणंज्ञापकमितितुसम्यगे
वेत्याहुःयूपायेतितादर्थ्येचतुर्थी।एवमग्नेयियथासंभवमूह्यं।अश्वघासादयइति।एतच्चभाष्यकृतोक्तंनन्वेवंरथनायस्थालीत्यत्रापिषष्ठीसमासःस्यादेवेतिप्रकृतिवि
कृतिभावएवेतिनियमोनिष्फलएवनचस्वरेविशेषाच्चतुर्थीतदर्थेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापिप्रकृतिभावएवेष्यमाणत्वात्।अत्राहुःसंबंधत्वतादर्थ्यंत्वकृतंवैल
क्षण्येनोक्तंनियमसाफल्यान्नदोषः।अत्रचमानमेतदेवभाष्यंनमाणामश्रीयात्दाशरथायमैथिलीत्यादिप्रयोगात्रापिवृत्यमेवविवक्षाभेदेननिर्वाह्यंएवंचषट्
सदृशेतिसूत्रेसदृशग्रहणंव्यर्थमितिकैयटहरदत्तादीनामुक्तिःप्रामादिकीत्यवधेयं।शाब्दबोधकृतोवैलक्षण्यंस्यात्त्रापिसत्वादिति।अर्थेननित्येतिअन्यथावि
भाषाधिकारात्यक्षेद्विजायार्थइतिप्रयोगःस्यादितिभावःविशेष्यलिंगताचेतिवचनाभावेत्वर्थशब्दस्यनित्यपुंस्त्वात्परवल्लिंगमितिसर्वत्रपुंल्लिंगप्रयोगएवस्यादि

पञ्चमीभयेनाभयेतिस्वरूपग्रहणंनार्थस्यप्रमाणाभावाद्भयभीतेतिवार्त्ति
कारंभाच्चातेनचकात्त्रासइत्यादौसमासोन कर्यंतर्हिभोगोपरतोग्रामनिर्गतइत्यादिप्रयोगाः।अत्राहुःबहुलग्रहणात्क्वचिद्विभक्त्यंतरमपिकृतासमस्यतइति
प्रागेवोक्तत्वात्तुमुपेत्यनेनवातदपपत्तिरिति।अपेतापोढापंचमीतित्तेतेप्रत्ययग्रहणात्तदंतग्रहणात्।अल्पशब्दस्यत्रचकृल्प्यार्थोच्छस्कारकादितिशस्यय
पिवकृल्प्यार्थान्मंगलामंगलवचनमितिवक्ष्यतितथाप्यतएवनिपातनाच्छसिनिवोध्यंकारकत्वंतुसमसनक्रियांप्रतिपंचम्यंतस्यकर्मत्वात्तदभिधायित्वाद्वा
ल्पशब्दस्यतदेतदाहाल्पंपंचम्यंतमितिश्लोकान्मुक्तइत्यादिकरणेचस्लोकाल्पेतिपंचमीदूरादागतइत्यादौतुदूरंतिकार्थेभ्यइत्यनेनाराजपुरुषइतिराजन्

असपुरुषसुइत्यलौकिकविग्रहेसमासेकृतेसुपोलुक्यंतवर्तिनींविभक्तिमाश्रित्यपदत्वान्नलोपः ॥

प्रसंगस्त्याश्येनेष्टकृतिःकृताकिमितिःइतरस्तुतिर्ङनप्रकृतिकतद्धितांतप्रकृतिकसुवंतेनासमासस्तत्फलमित्याश्येनप्रत्युदाहरतिकाष्ठेरितिः॥ ॐ ॥ कृत्येरधिकार्थवचनेभावेकृत्यल्युटोबहुलं॥ वैसूत्रस्थैवप्रपंचोयंनतुनियमार्थमित्याहुःकाकपेयेतिःशकिलिङ्गेतिशक्यार्थेकृत्यःइणोतीयत्वात्तदर्थेकाकैरपेयातुशक्येतिस्तुतिः॥अल्पतोयत्वेननिंदावा वातऊष्मेतिःपूर्ववत्कृत्यःकोमलत्वाद्धातेनापिऊर्तुंशक्यतइतिस्तुतिःवातेनापिऊर्तुंशक्यतेनिर्बलत्वान्निंदावा॥अन्नेनाभिस्रावीभक्तमंथोन्मथोदनोस्रीत्य मरःव्याख्यानान्नेहस्वरूपग्रहणंतदाहसंस्कारकेत्यादिःभक्ष्येणास्वरविशदमभ्यवहार्यंभक्ष्यंखरंकठिनंविशदंविविक्तावयवंखाद्यंभक्ष्यमित्यर्थःयत्प्रत्ययांत स्यखरजंतस्यचभक्षयतेस्तत्रैवप्रयोगात्॥अन्नस्यकृत्यादिप्रयोगस्तुभाक्तःगुडधानाइतिःनतुधानानांप्रत्येकंविभक्तावयवत्वाभावात्कथमेतद्दाहरणंसंगच्छतइति

कृत्येरधिकार्थवचने॥२।१।३३॥स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थंवचनन्तत्रकार्ष्णेकरणेचतृतीयाकृत्यैस्सहसमानीतावाकाकपेयानदीःअन्नेनव्यञ्जनेः२।१।३४॥संस्कारकद्रव्यवाचकन्तृतीयान्तमन्नेनसमानीतादधिओदनोदध्योदनःइहान्तर्भूतोपसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्येभक्ष्येणमिश्रीकरणेः२।१।३५॥गुडेनधानाःगुडधानाःमिश्रणक्रियाद्वारासामर्थ्येचतुर्थीतदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितेः२।१।३६॥इहान्त र्भूतार्थंनार्थोयंयत्तद्धाविनाऽर्थोदिभिश्चचतुर्थ्यन्तम्वाप्राग्वत्तदर्थेनप्रकृतिविकृतिभावएवबलिरक्षितग्रहणाज्ज्ञापकात्॥यूपायदारुयूपदा रुनेहरन्धनायस्थाली॥अश्वघासादयस्तुषष्ठीसमासाः॥अर्थेनित्यसमासोविशेष्यलिङ्गतावेतिवक्तव्यं॥द्विजायेदंद्विजार्थंसूपः॥द्विजार्थो यवागूः॥द्विजार्थ्यमयः॥भूतबलिःगोहितंगोसुखंगोरक्षितं॥ ९९ चेतोभेदेभृत्यवसमुदायस्यधानात्तत्समुदायेप्रतिसमुदायिनामवयवत्वाच्चतद्

पपत्तेःचतुर्थीतदर्थेतच्छब्देनप्रकृताचतुर्थीपरामृश्यतेप्रत्ययग्रहणात्तदंतग्रहणंचतुर्थ्यंतेनसामर्थ्यात्तदर्थोलभ्यतेइत्याशयेनाहाचतुर्थ्यंतार्थायेति। चतुर्थ्यंतवाच्यायमूपादयेयद्दार्वादितद्धाविनाचतुर्थ्यंतंसमस्यतइत्यर्थःबलिरक्षितग्रहणादितिहितसुखग्रहणंतुनज्ञापकंतद्योगेचजुर्थीचाशिषीतिश्चता र्थ्यंपिचतुर्थीसंभवादितिभावःननुचतुर्थीचाशिषीतिविहितायाचतुर्थीतदन्तस्यसमासोनभवतिसमासाद्यशिषोऽनवगमादितिकेचिदाहुःइतिकैयटेनोक्तं॥ त्तेतश्चतत्यङ्हितसुखग्रहणमपिबलिरक्षितग्रहणवत्तज्ज्ञापकमेवेतिचेदत्रनव्याःब्राह्मणायहितंब्राह्मणाहितम्गोहितंगोसुखमित्यतादर्थ्येचतुर्थ्यंतेनापिसमा

तथाचलुकः प्रयोजकीभूतःसमासएवनेतिफलितोऽर्थस्तत्रश्रुतिपदविधानेतिवचनेनकर्त्तव्यःएवंस्थितेऽत्रयोगाषष्ठीतिवचनमपिमास्तुकर्तृकर्म्मणोःकृतीत्यत्रविशेषस्तिनिवृत्तेत्तथाचाप्राप्तषष्ठीविधानार्थमेवत्तदितिसमासनिवृत्तिप्रसंगाभावात्षष्ठीत्यनेनैवसमाससिद्धेःसर्विषोज्ञानमितिचलुतःकरणसंबंधमात्रविवक्षयाज्ञोविदर्थस्येतिषष्ठीसर्पिःसंबंधिप्रवर्त्तनमित्यर्थः॥ ॐ॥ ४रणाद्गणा।अर्थशब्दस्यविषयसंबंधादाह४रणाद्यैरितिअत्रप्रातिपदिकार्थेषष्ठीनसमस्यतइतितन्न्यूनोतथाहिसतिसंहितीतानामेवग्रहणंस्यात्तावतामेवार्थशब्देनसमस्तत्वादितिध्वनयन्नाह।सदादिभिरितिषष्ठरितिषष्ठ्या४रणाःषष्ठःतस्य

४रणाद्गणासंहितार्थेसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेना२।२।९१।४रणाद्यैर्थैःसदादिभिश्चषष्ठीनसमस्यते।४रणोसतांषष्ठःगणोकाकस्यकार्ष्ण्येब्राह्मणस्यशुक्लाः॥यदाप्रकरणादिनादन्तरंतिविशेष्यंज्ञातन्तदेदमुदाहरणं।अनित्योऽयंगणोननिषेधःतद्विशेष्यंसंज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशात्तेनार्थगौरवमुद्भिन्नादिमित्यादिसिद्धं।संहितार्थाःतु।एषार्थाःफलानांसंहितःनृतीयासमासस्तुस्यादेवस्वरेविशेषः।सत्।द्विजस्यकुर्वन्।अकुर्वाणोवाकिङ्करइत्यर्थः।अव्ययंब्राह्मणस्यकृत्वा।४वीत्तरसाहचर्य्यात्कृदव्ययमेवगृह्यतेतेनतद्परीत्यादिसिद्धमितिरक्षितः।तव्याब्राह्मणस्यकर्त्तव्यंतव्यतातभवत्येवासकर्त्तव्यंस्वरेभेदः।समानाधिकरणोतल्लक्षस्यसर्पिस्विशेषणासमासस्त्विहबहुलग्रहणान्नगोर्धेनोरित्यादिषुपोटायुवतीत्यादीनांविभक्त्यन्तैरचरितार्थानाम्यरत्नाद्याभकःषष्ठीसमासःप्राप्तस्तोप्यनेनवार्ष्यतेतेनचपूजायां।२।२॥९२।मतिबुद्धीतिसूत्रेणाविहितोयःक्तस्तदन्तेनषष्ठीनसमस्यतेाराज्ञांमतोऽहंःश्रितोवाराजपूजितइत्यादौतुभूतेक्तान्तेनसहनृतीयान्तस्यसमासः।अधिकरणावाचिनाचा२।२।९३।क्तेनषष्ठीनसमस्यतेाइदमेषामासितंगतमुक्तम्वा॥ ९९ ४रणोऽहंकृतिकतिपयचतुरंशकाःकथंतर्हिताःसुकृतमित्यादिषुषष्ठीकितसैकतानीतिप्रमादएवायमित्येकेऽन्येतुपुषष्ठःउक्तात्मकःषष्ठरितिवाच्यास्त्वेवमितिमनोरमायांस्थितोगणोतिसत्वेनविशिष्टेपैतीत्यादिलक्षणालक्षितोगणोत्रगृह्यतेानत्वदेङ्गःसमासः।अर्थग्रहणात्नापिसंख्याकोशशतयोर्नशतयोरितिवार्त्तिकेनिर्देशात्काकस्यकार्ष्ण्यंब्राह्मणस्यशुक्लाइतिव्याप्तिन्यायात्केवलगणवाचीगणोपसर्जनद्रव्यवाचीचगणशब्देनगृह्यतइतिभावःननुब्राह्मणस्यशुक्लाइत्यत्रसमासप्रसंगएवनास्तिब्राह्मणशब्दस्यदेरेवान्वयात्ब्राह्मणस्यपेदेता

याजकादिभिश्चायाजकापूजकापरिचारकापरिषेवकास्नातकाध्यापकाउत्पादकाहोतापोताभर्तृरथगणकापतिगणकवृन्दारकगणान्तरेणेतिएतच्चवार्तिकंसर्वंगणकार्त्स्न्यइत्यत्रपठितंकृत्योगाषष्ठीतिकर्तरिकर्मणोःकृतीतिकृत्संनियोगेनकृतेत्यर्थेःयदातुप्रतिपदविधानेत्यादिनिषेधवचनमारभ्यतेतदेदंतद्ध्यर्थनायारभ्यंतस्येवानारभ्यत्वमनुपदंवक्ष्यामःरथमत्रश्वनइतिचरुच्यतेछिद्यतेऽनेनेतिछत्रंश्वनःकुठारादिःकरणेल्युटारथमानामितिकर्मषष्ठ्यंतस्यानेनसमासःवृणामितिमतश्वनिर्द्धारणमितिषष्ठीद्विजश्चेनात्रसमासप्रसंगस्तदपेक्षाहिषष्ठीश्रेष्ठत्वंद्विजेतरमनुष्येभ्यःतेषांसामान्यशब्देनोपस्थितत्वात्विहायानुपस्थितकल्पनायांन्याय्यत्वात्अथकथंपुरुषोत्तमइतियस्मान्निर्द्धार्यतेयश्चैकदेशोनिर्द्धार्यतेयश्चनिर्द्धारणहेतुःएतत्त्रितयसन्निधानेसत्येवार्थेनिषेधइतिद्विवचनविभज्येतिसूत्रेकैय्यटः अन्येनुपरुषेभूतइतिनिर्द्धारणसप्तम्याःसंज्ञायामितिसमासःनचैवंननिर्द्धारणइतिव्यर्थोस्वरेभेदात्सप्तमीसमासेहितत्पुरुषेनुल्यार्थेत्यादिनापूर्वे

याजकादिभिश्च२।२।९एभिःषष्ठ्यन्तंसमस्यतेतत्रकाभ्याङ्कृतीत्यस्यप्रतिप्रसवोऽयंब्राह्मणायाजकःदेवपूजकःगणान्तरेणातरत्लोपश्चेतिवक्तव्यंतरत्वंत्वयत्नसाध्यंचित्तेनसमासस्तरलोपश्चनिर्द्धारणइतिपूरणगुणेतिचनिषेधस्यप्रतिप्रसवोयंसर्वेषांश्चेततरःसर्वश्चेतनःसर्वेषाम्महत्तरःसर्वंमहान्कृत्योगाचषष्ठीसमस्यतइतिवाच्यंरथमेनंश्वनःरथमत्रश्वनःननिर्द्धारणे२।२।९९निर्द्धारणेयाषष्ठीसानसमस्यतेनृणांद्विजःश्रेष्ठःप्रतिपदविधानाषष्ठीनसमस्यतइतिवाच्यंसर्पिषोज्ञाने।। ९९ पदप्रकृतिस्वरःषष्ठीसमासेनसमासस्येत्यतोदात्तत्वंस्यात्

त्तच्चानिष्टमित्याहुस्तन्मंदंसंज्ञायामितिसमासस्यनित्यत्वेनलुप्तपदविग्रहासंगतिप्रसंगात्तस्मात्कैयटोक्तसमाधानमेवसमीचीनमितिनव्याःप्रतियद्विधानेतिपदंपदंप्रतिविहितप्रतिपदविधानाषष्ठीशेषइतिविहायान्येनज्ञोविदर्थस्येत्यादिनाविहितासर्वैवषष्ठीत्यर्थेःधातुकारकविशेषंगृहीत्वैवज्ञोविदर्थस्येत्यादिनाषष्ठीविधीयतइतिभवतित्तस्याप्रतिपदविधानत्वान्नत्वनेनैवगतार्थत्वात्ननिर्द्धारणइतिव्यर्थमितिचेदत्राहुःयतश्चनिर्द्धारणमितिसूत्रेनषष्ठींविधत्तेकिंतुसप्तमीमेवषष्ठीतुतयामावाधीतिप्रतिप्रसूयतइत्यन्यदेतत्एवंस्वामीश्वराधिपतीत्यादिष्वपिनेनगृहस्वामीसर्वेश्वरःनिषादाधिपतिमित्यादिसिद्धमितिवस्तुतस्तुज्ञोविदर्थस्येत्यादिचतुर्दशसूत्रीमध्येदिवस्तदर्थस्येत्यादिषट्सूत्रींविहायावशिष्टायामष्टसूत्र्यांशेषइतिवक्तीतिअथाचनमाषाणामश्नीयादित्यादाविषष्ठीशेषइत्येवसिद्धेतियमार्थंप्रकृ

उपज्ञातस्तिनिर्देशेनभूतकालस्यावाधज्ञापनात्।उपज्ञातस्त्यत्रहिभूतेक्तोनतुवर्त्तमाने।अन्यथाक्तस्यचवर्तमानेऽतिषष्ठीविधानादुपज्ञातशब्दस्तेनेतिदृतीयायो
गोनस्यात्।नचैवमपिज्ञानार्थेष्वेवज्ञापकत्वमस्त्विति।वाच्यं।शूजितोयस्सुरासुरैरितिप्रयोगात्तुरोषेनसामान्यविषयकज्ञायकत्वस्यैवन्याय्यत्वात्।अन्येतुकारकपक्षा
श्रयेणसमासनिषेधोयंशेषषष्ठ्यातुसमासःस्यादेवेत्याहुः।एतेनकलहंसगममहितःकृतवानितिभट्टिप्रयोगोव्याख्यातः।गममहितःसःकलहंकृतवानित्यन्वयः।अ
धिकरणावाचिनाचावाचिग्रहणंचिन्त्यप्रयोजनमितिहरदत्तादयः।इदमेषामिति।क्तोधिकरणेचेतिक्तः।अधिकरणावाचिनश्चेतिकर्तरिषष्ठी।अधिकरणेचेत्येवसि
द्धेसूत्रद्वयेपिवाचिग्रहणंस्पष्टार्थमित्याहुः।ननुकिंचित्तंयद्दत्तमित्यत्रनकर्मणिक्तः।कृत्तेरकर्मकत्वात्।तथाचाधिकरणेक्तोनेकथमिहसमासइतिचेन्मैवं।नायमधि
करणेक्तः।किंतुगत्यर्थाकर्मकेतिकर्तरि।किमाकृत्तेनिष्पन्नमित्यर्थः॥ ॐ॥कर्मणिचक्तेनेतिनाऽत्रतेतेतुनचशूजामामितिनिषेधवैयर्थ्यप्रसंगात्।षष्ठीत्वउक्त
तेकिंतुसापिपाकाचित्तकर्मणिषष्ठीनेष्यतेत्यादावनेनैवसिद्धेर्ज्ञकाभ्यांकर्तरीतिनिषेधवैयर्थ्यापत्तेः।किंचरथमन्नस्यनरस्यादौसमाससिद्धये

कर्म्मणिच।२।२।१४।उभयप्राप्तौकर्म्मणीतियाषष्ठीसानसमस्यते।आश्चर्य्योगवान्दोहोऽगोयेन ॥ ६ ॥

वचनंकर्तव्यंस्यात्।नचकृद्योगलक्षणाषष्ठीसमस्यतइतिवार्त्तिकमस्त्येवेतिवाच्यं।तस्यसिद्धांतेप्रत्याख्यानात्।ततश्चनिपातानामनेकार्थत्वादितीत्यर्थेवश
ब्दोयंनदाहकर्मणीतियाषष्ठीति।सुप्यमेकवचनंतुपदमञ्चार्थेयाषष्ठीविहितापरिशेषितावेत्यर्थः।नियमसूत्राणांविधिरूपेणनिषेधरूपेणवेतिद्वेधाप्रवृ
त्तेःस्वीकृतत्वात्।गवांदोहइति।अगोयेनेत्युपन्यासःस्त्रिहउभयप्राप्तिप्रदर्शनार्थः॥अथकथंशब्दानुशासनमिति।अत्रव्याचख्युःशब्दानामितीयंषष्ठीकर्तृक
र्मणोरितिविहितानन्तूभयप्राप्तावित्यनेनाचार्यस्यकर्तृत्वंतुतस्त्वेपिरहानुपादानात्।कृत्योर्थप्रयोगस्त्वतःप्रयोगस्त्वत्रवर्तीनात्कर्तृकर्मणोरुभयोरुपादा
नेस्वार्थंनियमंस्मरतिस्वीकरणात्।आश्चर्योगवांदोहस्त्वत्रहि आश्चर्यंप्रतिपाद्यंतच्चयद्यपिस्त्रियांदोग्ध्रादोहःगावश्चेगम्यास्तथैवनिर्वर्त्तिनत्वन्यथा।अतःक
र्तृकर्मणोर्विशिष्योपादानादस्तूभयप्राप्तिःनहंतुशब्दानामिदमनुशासनंनत्वर्थानामित्यर्थनिरूपितपरत्वाक्यंनतुकर्तृविशेषनिरूपितपरमतोनास्त्युभयप्रा
प्त्यसुचायंकंयंविदुभयप्राप्तिस्तथापिनस्मृतिः॥उभयप्राप्तावितिसूत्रेअविशेषेणाभावेतिपक्षस्यापिविद्यमानतयानियमात्प्रवृत्तिपक्षेआचार्यस्मर

शुक्लशब्दएवेहविशेष्यसमर्पकइतिभावःचंदनगंधःघटरूपमित्यादावनेननिषिद्धेभाक्तेतत्स्थैस्यगुणोस्मासोवक्तव्यइतिवार्तिकेनसमासःप्रतिप्रसूयतेागंधत्वेनप्रती
यमानोगंधोनकदापिगुणसामानाधिकरण्यंकिंतुस्वप्रधानइदमेवहितात्पर्य्यनामाननुपिनष्टिगंधानितिप्रयोगदर्शनात्शुक्लशब्दादितुल्यस्वगंधशब्दोननतत्स्थगुण
वचनइतिचेन्नापिनष्टीतिप्रयोगेहिगंधानितिनगुणशब्दःमालतीकुसुमादिगंधशब्दप्रयोगादर्शनात्। किंतुचंदनत्वादिजातिनिमित्तकोन्यएवसःतस्माच्चंदनगं
धइत्यादौतत्स्थत्वंसुस्थमेवाएवंघटरूपमित्यादावपिावन्वेवमपि बलाकायाःशौक्ल्यंकेशस्यनैल्यमित्यादावतिप्रसंगइतिचेत्राहुः।गुणीवचनादुत्पन्नस्यशु
क्लादिगुणस्यैवाभिधानात्तद्वाचकपदानांगुणिसामानाधिकरण्यसत्वान्नदोषः।तथाचप्राधान्येनाप्राधान्येनवाद्रव्याप्रतिपादकत्वेसतिगुणाप्रतिपादकत्वंतस्य
गुणावाचित्वमित्यर्थइतिफलानामितिकरणस्यशेषत्वविवक्षायांषष्ठीस्वरेविशेषइतिात्तत्पुरुषेतुल्यार्थेतिइवेपदप्रकृतिस्वरेवाधित्वाथाथादिसूत्रेणांतोदा
त्तत्वेप्राप्तेतदपवादेनतृतीयाकर्मणीत्यनेनइवेपदप्रकृतिस्वरेसत्याद्युदात्तइःषष्ठीसमासेनञ्नोदात्तत्वंस्यात्तच्चनेष्यतइतिभावः।तत्पिञ्चसकर्मकोप्यस्ति।
तत्वेप्राप्तेतदपवादेनतृतीयाकर्मणीत्यनेनइवेपदप्रकृतिस्वरेसत्याद्युदात्तइःषष्ठीसमासेनञ्नोदात्तत्वंस्यात्तच्चनेष्यतइतिभावः।तत्पिञ्चसकर्मकोप्यस्ति।
पित्तनाशीत्समभंसत्वेधूनितिभट्टिप्रयोगात्तेनास्मात्कर्मणिक्तोनास्तीतिनशंकनीयाद्विजस्यकुर्वन्कुर्वाणइतिनेयंघटायपेक्षयाषष्ठीद्विजस्यघटंकुर्व
न्नितिात्तथाहिसत्यसामर्थ्यादेवसमासाप्रसक्तौनिषेधोयंव्यर्थःस्यादतोव्याचष्टेकिंकरइत्यर्थइति।ब्राह्मणस्यकृत्वेतितादर्थ्येरूपसेवधस्यसामान्यरूपेणविव
क्षायांषष्ठीब्राह्मणसंवंधिनीयाक्रियातदनंतरमित्यर्थः।कृदव्ययमेवेतिअनेकमन्यपदार्थइतिसूत्रेसर्वेपश्चादितिभाष्यप्रयोगादितिभावःइत्याशीतिातथाच भ
दृिःप्रयुंक्तयत्कृतेशीन्निष्ठक्तीमःआदेयाःकिंकृतेभोगाःकुंभकर्णेत्वयाविनेतिरक्षितइतिकैयटहरदत्तौतुअव्ययप्रतिषेधेकृञ्योपीत्युदाहरंतौअकृद्व्ययेनापिनि
षेधंमन्येतेतौचप्रागुक्तभाष्यप्रयोगविरोधादुपेक्ष्येतिभावः।तव्यतानुभवत्वेवेतिसूत्रेनिरनुबंधग्रहणादितिभावः।स्वकर्तव्यमितिकर्तृषष्ठ्यासमासःस्वरे
भेदइति।कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणातित्स्वरस्यावस्थानादंतस्वरितइःतव्येनतुसमासेमध्योदात्तत्वंस्यात्तच्चनेष्यतइतिभावःसोप्यनेनेतिषष्ठीसमासेनयोदा
युवतीतिसमासोवारितः।सोपिषष्ठीसमासःपूरणगुणेत्यनेनवार्यतइत्यर्थः।तेनचपूजायांसूत्रेउपलक्षणंपूजाग्रहणंव्याख्यानादित्याहामतिबहुलीतिगत्यामि
तिक्तस्यचवर्त्तमानइतिकर्तरिषष्ठीभूतइति।नचतत्रकौंडिन्यन्यायेनमत्वादिभ्यःक्तस्यवर्त्तमानकालोभूतकालतोवाधतइतिवाच्यंतेनैकदिगित्यत्तंतेनेत्यधिकारे

पूर्वापरा एकदेशशब्दो वयवेरूढः अत एवतस्यकर्मधारयत्वेपितत्पोमत्वर्थीयः। कृष्णसर्पवानित्यत्रेवनकर्मधारयान्मत्वर्थीयस्तिनिषेधस्यरूढेष्वप्रवृत्तेर्न्यायेन यौहएकगोपूर्वादितिठञ्प्राप्तस्तापाप्तएवनिर्देशादिनिस्तदेत्तदाहअवयविनेति। नन्विदंसूत्रंव्यर्थं। पूर्वकायइत्यादिप्रयोगाणांकर्मधारयेणोपसिद्धेऊर्ध्वकाय इतिवत्समुदायेहिरूढाःशब्दाअवयवेष्वपिप्रवर्तंतइतिन्यायादत्राह षष्ठीसमासापवादइति। तथाचकायपूर्वइत्यत्रनिरूढप्रयोगनिवृत्तयेसूत्रमितिभावः। पूर्व

पूर्वोऽपराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे। २।२।१। अवयविनासहपूर्वादयस्समस्यन्तेएकत्वसंख्याविशिष्टेऽवयवी। षष्ठीसमासापवादः पूर्व कायस्य पूर्वकायः। अपरकायः। एकदेशिनाकिं। पूर्वोनाभेः कायस्य। एकाधिकरणेकिं। पूर्वेस्कात्राणां। सर्वोप्येकदेशोह्यासमस्यतेसंख्याविसा येतिज्ञापकात्। मध्याह्नः। सायान्हः केचित्तुसर्वेएकदेशःकालेनसमस्यतेनत्वह्नेवज्ञापकस्यसामान्यापेक्षत्वात्। तेनमध्यरात्रःउपरात्राः पश्चिम रात्रगोचरइत्यादिसिद्धमित्याहुः। अर्द्धंनपुंसकं। २।२।२। समाशवाच्यर्द्धशब्दोनित्यंक्लीवेप्राग्वत्। एकविभक्तावपन्नवचनंएकदेशिसमास विषयकोयमुपसर्जनसंज्ञानिषेधः। तेनपञ्चखट्वीत्यादिसिध्यति। अर्द्धंम्पिप्पल्याः। अर्द्धंपिप्पली। क्लीवेकिं। ग्रामार्द्धः द्रव्यैक्यएवात्रार्द्धम्पि प्पलीनां। द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्य्यण्यन्यतरस्याम्। २।२।३। एतान्येकदेशिनासहप्राग्वत्। द्वितीयम्भिक्षायाद्वितीयभिक्षा। एकदेशिनाकिं द्वितीयम्भिक्षायाभिक्षुकस्यान्यतरस्यांग्रहणात्सामर्थ्यात्पूरणगुणेतिनिषेधस्याधित्वापक्षेषष्ठीसमासः। भिक्षाद्वितीया। प्राप्तापन्नेचद्वितीयया २।२।४। पक्षेद्वितीयाश्रितेतिसमासः। प्राप्तोजीविकाम्प्राप्तजीविकः। जीविकाम्प्राप्तः। जीविकाप्राप्तः। आपन्नजीविकः। जीविकापन्नः। रहसूत्रेद्वितीययाश्रयतिक्त्वाश्रकारोऽपिविधीयते। तेनजीविकाम्प्राप्ताश्रीप्राप्तजीविका। आपन्नजीविका॥ ९९ कायस्येति। यद्यप्यन्यारादितिसूत्रेदिशिदृष्टःशब्दोदिक्शब्दइतिव्याख्यानेनसंप्रत्यदिग्योगेपंचमीस्वीकृतेतिषष्ठीहदुर्लभा तथापितस्यपरमात्रेडितमितिलिंगाद्वयववाचिदिक्शब्दयोगेपंचमीनेत्युक्तत्वात्षष्ठ्येवभवतीतिभावः। पूर्वेनाभेरिति। नाभेर्यः पूर्वोभागःसकायस्यावयवइत्यर्थः। नाभेरितिदिग्योगलक्षणापंचमीतेनात्रपूर्वस्यभाग स्यनाभिरवधिर्नत्वेकदेशिनोतिनाभ्यासमासोनेत्यर्थः। कायेनन्वस्यादेवपूर्वकायोनाभेरिति। पूर्वशब्दस्यनित्यसापेक्षत्वात्प्रधानत्वाच्चपूर्वस्कृ॥ ॥

त्वानुशासनमितिप्रयोगसंभवात्।यदिवाशेषलक्षणाषष्ठीतिव्याख्यायतेनदानुसमासनिषेधशंकैवात्रनास्तीति॥ ॥तृजकाभ्यां।ग्रहकर्तृषष्ठ्यातृजकाभ्यामिति वृत्तिकारव्याख्यानमयुक्तमितिध्वनयन्नाहकर्त्रर्थैतृजकाभ्यामिति।कर्तृग्रहणंतृजकयोरेवविशेषणमितिशक्यंतपोऽश्रुतत्वात्ननुषष्ठ्याश्रुतिभावःसयपिकर्तरीतितृचोनविशेषणमव्यभिचारात्तथाप्यकस्यविशेषणत्वेनतद्वावश्यकमित्याहाक्षुभक्षिकेति।पर्यायाहीणेतिभावेएवुल्कर्मणिषष्ठ्यासमासःननुवस्त्रस्यभर्त्रेत्युदाहरणमयुक्तंभर्तृशब्दस्ययाजकादित्वेनसमासावश्यंभावादित्याशंक्याहायत्त्वर्थेभर्तृशब्दस्येतियद्यपियाजकादिस्वर्थेविशेषविशिष्टतयाभर्तृशब्दोनपठितस्तथापिरूढेर्वलीयस्त्वात्स्वत्यर्थीयस्यैवतत्रग्रहणंननुयौगिकस्येतिभावःशेषषष्ठ्येति॥न्यासकारस्तान्नन्नतमेतत्।नलोकेतिनिषेधस्तुनित्यःअत्र

तृजकाभ्याङ्कर्तरि।२।२।१५।कर्त्रर्थैतृजकाभ्यांषष्ठ्यानसमासःअयंस्तस्यवज्रस्यभर्त्ता।ओदनस्यपाचकःकर्तरिकिंरस्मरणाम्भक्षणामिक्षुभक्षिकापत्यर्थेभर्तृशब्दस्ययाजकादित्वात्तत्समासःभूभर्त्ताकथन्तर्हियदानान्निर्म्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्चकलहरतिशेषषष्ठ्यासमासरतिर्कथंकर्त्तरिचा२।२।१९।इतिकर्तृषष्ठ्याश्चकेननसमासःभवतश्शायिकानेहतृजनुवर्त्ततेतात्पर्योगेकर्तुरभिहितत्वेनकर्तृषष्ठ्याश्चभावात्।नित्यक्रीडाजीविकयोः।२।२।१७।एतयोरर्थयोरकेननित्येषष्ठीसमस्यतेउद्दालकपुष्पभञ्जिकाक्रीडाविशेषस्यसंज्ञासंज्ञायामितिभावेएवुल्।जीविकायान्त्वलेखकःतत्रक्रीडायामविकल्पेजीविकायान्तृजकाभ्यांकर्तरीतिनिषेधेप्राप्तेवचनं॥ ॥

काभ्यामितिवक्तव्येतृचःसानुबंधग्रहणंज्ञापकादित्याहाकेचित्तृजनिकर्तुस्तत्प्रयोजकोहेतुश्चेतिनिर्देशादनित्योयंसमासनिषेधइत्याहुस्तन्मंदाःशेषषष्ठीसमासेनोक्तनिर्देशोपपत्तेःनेहतृजितिनचोत्तरार्थत्वंशंक्यंतृचक्रीडाजीविकयोर्नास्तीतिज्ञापयितुमित्येनोक्तत्वादितिभावःवामनस्तुअकेजीविकार्थइत्यत्राकइतिकिंरमणीयकर्तेतिप्रत्युदाहरन्जीविकार्थान्नचमिश्रइतिभावेएवुलितिभंजनेभंजिकापुष्पाणामितिकर्मणिषष्ठीभावइत्युपलक्षणंअधिकरणेएवुल्यपिवाधकाभावादितिमत्त्वासंज्ञायामितिसूत्रेकर्दमेनोरमायामुक्तंउद्दालकःस्रेमांतकस्तस्यपुष्पाणिभज्यंतेयस्यांक्रीडायांसाउद्दालकपुष्पभंजिकेति॥ ॥

कृतोक्तमयुक्तमिति च्वनयन्नाह निषेधं वा वित्वेति। प्राप्तजीविकस्तिगोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्वः द्विगुप्राप्तापन्नेति वक्ष्यमाणो नयस्वङ्गनिषेधः नचेदेवहुव्रीहिणा ग-
त्तार्थमिति शंकां स्वरविशेषात्। प्राप्तसुखादीनिष्ठान्तस्य जातिकालसुखादिभ्यस्तिपरनिपातापत्तेश्च प्राप्तापन्नेति चकारेण विधेयसमुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषानुमा-
नात् प्राप्तापन्नेसमस्येते अचश्चत्वं चतयोस्यादिति भाष्येस्थितौ। तत्र चकारात्पूर्वमेवाकारं श्लिष्ट्वा सौत्रत्वात्प्रकृतिभावो नेति प्राचः। रमंक्षेशपरिहरन्नाह द्वितीयया श्रि-
तेति। प्राप्तापन्नेति। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् लिंगविशिष्टपरिभाषया वा टावैतयोरपि प्राप्तापन्नयोस्समासः॥ ॐ॥ कालाः परिमाणिना। परिमीयते परिच्छिद्यते
येन तत्परिमाणं परिच्छेदकं तद्वान्परिमाणी तदाहापरिच्छेद्यवाचिनेति। कालाश्रितो कालविशेषवाचकास्त्यर्थः। स्तोकवहुवचननिर्देशात्कालसामान्यस्यापरिच्छेदकत्वा-
च्चामासोजातस्येति। षष्ठीसमासेप्राप्ते वचनं। नन्वजातः पुरुषस्तस्यजहत्स्वितस्यादिकं परिच्छेदकं न्नतु कालस्तस्यक्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति चेदत्राहुः सास्ना-

कालाः परिमाणिना। २।१।५। परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालास्समस्यन्ते। मासोजातस्य यस्य समासजातः। द्व्यहजातः। द्व्योरह्नोः समाहारो द्व्य-
हः। द्व्यहोजातस्य यस्येति विग्रहे। उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगौ सिद्ध्येद्बहूनान्तत्वरूपसंख्यानम्। द्व्यहजातः। द्व्यहो। द्व्यहीजातस्य यस्य समासजातः। द्व्यह-
जातः। अह्नो। समाहारो द्व्यहः। द्व्यहोजातस्य यस्येति विग्रहे। उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगौ सिद्ध्येद्बहूनान्तत्वरूपसंख्यानम्। द्व्यहजातः। द्व्यहो। द्व्यहीजातस्य यस्य समासजातः। द्व्यह-
न्ह्रस्तिवक्ष्यमाणो ह्रादेशः। श्रूयते तत्तत्संख्यादेस्समाहारस्तितन्निषेधः॥ ९९ क्रियापरिच्छिदन्यपिकालस्तद्द्वारादेवदत्तं परिच्छिनत्तियस्यहि जन-

नादूर्ध्वं मासोगतः समासजातस्तिव्यवह्रियते। तत्रच्यवहारे कालजननक्षणयोरंतरालभावी मासोजननद्वारा जातमपि परिच्छिनत्त्येवेति। अह्नविग्रहे षष्ठीनिर्दिष्टस्या-
वृत्तेः प्राधान्यद्योतयितुं यस्य स इत्युक्तं। श्रौतेकिंतु प्रक्रियावाक्येनास्य प्रवेशः। एवं बहुव्रीहावपीति वोध्यं। नन्वजातस्य मास इति विग्रहे स्तोकान्मास इत्यादि शब्दस्य पूर्वनिपातार्थं
मेतत्सूत्रारंभ स्यावश्यकत्वेपि मासविशेष्यकबोध एवात्रोचितस्तिकिमनेनजातस्य यस्य स इतिकथनेनेति चेदत्राहुः मासजातोमृत इत्यादिप्रयोगानुरोधेनविग्रहे यस्य रमा·
स इति स्त्रीक्रियतइति। मासजातइति यद्यपिमासोजातोयस्येति बहुव्रीहिणापि सिध्यति जातिकालसुखादिभ्यः परानिष्ठावाच्येतिवचनात्। नचस्वरविशेषः वाजातेर १५७
त्यंतोदात्तत्वस्यापिसिद्धेस्तथापिषष्ठीसमासापवादार्थमिदमारभणीयमेवार्किंच मासोजातवतीयस्य समासजातवानित्येतदर्थमपीदमवश्यारंभणीयमितिदिक्।
उत्तरपदेनेति। परिमाणमुत्तरपदहेतुकद्विगुसिद्ध्येत्रिपदनत्पुरुषोवक्तव्य इत्यर्थः। सुप्सुपेत्येकत्वस्यविवक्षितत्वाद्प्राप्तेर्वचनं अस्मादेवचार्तिकारंभात्सुप्सुपेत्येक-

त्राणामिति। नासौ निर्द्धारणे षष्ठी किंतु समुदायसमुदायिसंबंधे। बहुवचनं तद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षया। ततश्छात्राणामेकदेशित्वेसत्यप्येकत्वेवैशिष्ट्याभा
वान्नसमासः। सर्वोपीति। पूर्वादिभिन्नोपीत्यर्थः। ज्ञापकादिति। अन्यथाऽन्हस्सायपूर्वत्वेनस्यादितिभावः। मध्यान्हइति। राजाहस्सखिभ्यइतिट्च। अन्होह्न
इत्यन्हादेशः। अयंचादेशः मध्यान्हशब्दोरूढ्येकावयवत्वंमाश्रयेणानिर्वहति। तस्यैकदेशिसमासप्रयुक्तत्वादतोज्ञापकाश्रयणायुक्तमेवेतिवोध्यं। इत्याह्नि
ति। नचैवंदिनमध्योरात्रिमध्यइत्यादिनसिद्धेरिति वाच्यं। ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात्। अर्द्धनपुंसकं। खंडवाच्यर्धशब्दोनित्यनपुंसकः। ग्रामार्धेनगणार्धइति
यथासमांशवाचीतुनित्यनपुंसकस्सएवेहगृह्यते। पूर्वापरेति पूर्वसूत्रएवार्द्धशब्देपठनीयेऽर्धमितियोगविभागेननिर्देशान्नपुंसकत्वेलब्धेपुनर्नपुंसकग्र
हणादित्याशयेनव्याचष्टेनित्यक्लीवेइति। योनित्यनपुंसकलिंगस्सइत्यर्थः। प्राग्वदिति। एकत्वविशिष्टेनावयविनासमस्यतइत्यर्थः। अन्येतुव्याचख्युरर्धमितिनि
र्देशादेवनपुंसकत्वेसिद्धेनपुंसकग्रहणंसूत्रेषुलिंगनिर्देशोनविवक्षितइतिज्ञापयितुंतेनतस्येदमित्यादिलिंगत्रयेपिभवतीति। अर्धेपिप्पलीत्यत्रएकविभक्तिचा
र्थेनिपातइत्युपसर्जनसंज्ञायांगोस्त्रियोरितिह्रस्वः स्यादित्याशंक्यसमाधत्तेऽत्रषष्ठंतवचनमितितेनपिप्पलीशब्दस्यानुपसर्जनत्वान्नदोषइतिभावः। ननुवंपं
चानांखट्वानांसमाहारःपंचखट्वीतिनसिद्धेदुपसर्जनसंज्ञानिषेधेनखट्वेत्याकारेह्रस्वाप्रवृत्तेरंतलाभावेद्विगोरितिङीपोप्रवृत्तेरतआहाएकदेशिसमासविषय
कोयमितिपंचखट्वीइतिभाष्योदाहरणमेवत्रषष्ठंतेत्यस्यसंकोचेलिंगमितिभावः। अर्धपिप्पलीति। परवल्लिंगत्वात्स्त्रीत्वं। अर्धेपिप्पलीनामिति। समासेऽर्द्ध
पिप्पलीत्येवस्यात्। विशेष्यैक्यात्। परवल्लिंगमितिलिंगातिदेशेपिवचनातिदेशाभावाच्चेतिभावः। अर्धेपिप्पल्यइतिप्रयोगस्तु अर्धानिपिप्पलीनामितिविग्रहे
त्रसाधुत्वेऽपिखंडसमुच्चयेसाधुरेवअर्धंपिप्पल्याः। अर्धपिप्पली। अर्धपिप्पलीचअर्धपिप्पलीचेत्यादिविग्रहात्। एकदेशिनाकिं। अर्द्धपशोर्देवदत्तस्या
त्रदेवदत्तस्स्वामीनत्ववयवीतिनतेनसमासः। इदंसूत्रेपरवल्लिंगमित्यत्रभाष्येप्रत्याख्यात्। तच्चया। अर्धपिप्पलीतिहिकर्मधारयेणासिद्धं। समुदायेदृष्टाः
शब्दाः अवयवेवर्त्ततइतिन्यायात्। समप्रविभागादन्यत्रतवाप्येषेवगतिः। अर्धोहारः अर्धोक्तमर्थमवलोकितमित्यादिप्रयोगदर्शनात्। नचसमप्रविभागे
षष्ठीसमासंवाधितुमिदंसूत्रमितिवाच्यं। षष्ठीसमासस्यापीष्टत्वादतएवकालिदासः। प्रायेणाशरीरार्थहरोहरस्येति। द्वितीयतृतीयषष्ठीसमासापवादो

त्प्रत्ययांतेनैवसमासस्थ्यते।अल्पशस्त्यनुवृत्तेः।बहुवचनंतुप्रकृतिभेदाभिप्रायंतथैवोदाहरति।मासेदेयमितिात्तत्पुरुषेकृतीत्यलुक्नेहमासेदातव्यंनियोगो
पलक्षणार्थमितिानियोगोनिर्द्धारणंात्रावश्यकोपलक्षणार्थमित्यर्थः।नित्यसमासोयमिति।अतएवपूरुषेषूत्तमशतिखपदविग्रहोऽसंगतइत्यवोचाम।अवतप्रइ
तिानकुलेनस्थितेनकुलस्थितनाकर्णकरणेकृतेतिसमासः।कडङ्गरादिपरिभाषयानकुलस्थितशब्दोपिर्कांतइतितेनसहसप्तम्यं तस्यसमासस्तत्पुरुषेकृतीति
सप्तम्याश्चलुक्।अव्यवस्थितत्वप्रतिपत्त्यात्रनिंदावगम्यतेः॥ ॥पात्रेसमितादयश्चासंख्यादिगणेगेहेनदीतिानदेशशब्दइत्यस्मात्तुप्यजातावितिणिनिः।
घटकतयाप्रवेशो नेतिापरमाःपात्रेसमितादतिवाक्यमेवभवति।नतुसन्महदित्यादिनासमासांतरमितिभावः।एतच्चशब्दकौस्तुभेस्थितंात्रन्येतुकेवलाःपात्रेसमिता

पात्रेसमितादयश्च।२।१।४८।एतेनिपात्यन्तेक्षेपेापात्रेसमिताभोजनसमयेएवसङ्गताानतुकार्य्येगेहेशूरःगेहेनदीत्यादिगणोऽयंाचका
रोऽवधारणार्थःतेनैषांसमासान्तरेघटकतयाप्रवेशोनापरमाःपात्रेसमितादयः।पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलासमानाधिकरणेना२।१।
४९।विशेषणान्विशेष्येणेतिसिद्धेपूर्वनिपातनियमार्थंसूत्रंा एकशब्दस्यदिक्संख्येसंज्ञायामितिनियमबाधनार्थंच्चपूर्वेस्नातःपश्चादनुलि
प्तःस्नातानुलिप्तःएकनाथःसर्वयाशिकाःजरन्नैयायिकाःपुराणमीमांसकाःनवपाठकाःकेवलवैयाकरणाः ॥ ६ ॥ ॥

इतिवाक्यमेवानतुपूर्वकालैकेत्यादिनासमासांतरमित्याहुःपूर्वकालैकेत्यादिनिर्देशाःइतरेषांतुपक्षेस्वरूपग्रहणंापूर्वत्वस्यसंबंधिकत्वात्पूर्वकालो
परकालेनसमस्यतेातत्रैवोदाहरतिस्नातानुलिप्तइतिात्रक्रियाशब्दत्वात्याचकपाठकवत्पर्यायःप्राप्तःयाशिकाइत्यादियज्ञमधीयतेविदंतिवायाशिकाःक्र
तूक्थादीतिठकाएवंनैयायिकाःजीर्यतेस्मन्निति भूतेर्थेल्युटिजरंतश्चतेनैयायिकाश्चाजीर्णनैयायिकाइत्यर्थः।मीमांसांमीमांसकाःकर्मादिभ्योवुन्।नवपाठका
इतिषठंतीतिपाठकाःएवुल्तृचावितिण्वुल्संख्यावाचीनवशब्दोत्रनगृह्यतेादिक्संख्येसंज्ञायामितिनियमात्।समानाधिकरणेनेतिकिं।एकस्याःशोभनंषष्ठी
समासोपिबहुनभवतिापूरणगुणेतिनिषेधात्॥

त्वं विवक्षितमिति ज्ञायते। अन्यादेश इति। त्रिपदतत्पुरुषेसप्तम्यन्तपदेपरतस्त्रिंशत्यर्थत्ववांतरदूरोसतीतिभावः। पूर्ववेति। अहजानरत्यत्येत्यर्थः॥ ॐ॥ सप्तमीशौ
ण्डैः। बहुवचननिर्देशाद्गुणपारंगमार्थीयेच्छाप्रेत्याहशौण्डादिभिरिति। अक्षशौण्ड इति। शौण्डः प्रवीणः दूरहासक्तिरूपाक्रियाकृत्तावंतर्भवती
तितद्द्वारकंचसामर्थ्ययथादध्योदनगुडधानादौउपसेचनमिश्रीकरणादिद्वारासामर्थ्यातेनकारकाणांक्रियायेवसंबंधइतिनियमस्यनव्यभिचारः। अधिशब्द इति।
आधेयप्रधानइतिशेषः। अधिकरणप्रधानस्यत्वव्ययीभावएवाअधिहरीतियथास्वइतिनित्यमितिशेषः। विभाषाचेरिति विभाषाग्रहणसामर्थ्यादितिवक्ष्यमाण

सप्तमीशौण्डैः।२।१।४०। सप्तम्यन्तंशौण्डादिभिःप्राग्वद्वा। अक्षेषुशौण्डः। अक्षशौण्डः। अधिशब्दोऽत्रपठ्यते। अध्युत्तरपदादिति वक्तव्ये। ईश्वरा
धीनः। सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च।२।१।४१। एतैस्सप्तम्यन्तंप्राग्वत्सामर्थ्यसिद्धंस्यात्। आतपशुष्कः। स्थालीपक्वः। चक्रबन्धः। ध्वाक्षेणाक्षेपे।२।१।४२।
ध्वाक्षवाचिनासहसप्तम्यन्तंसमस्यतेनिन्दायां। तीर्थेध्वाक्षइवातीर्थध्वाक्षः। तीर्थकाकः। कृत्यैरधीनार्थैः।२।१।४३। सप्तम्यन्तंकृत्यप्रत्ययान्तैः सह
प्राग्वत्। आवश्यकोमासेदेयमृणंकरणाद्यर्थेनियोगोपलक्षणार्थंपूर्वेणैवसामासंज्ञायां। २।१।४४। सप्तम्यन्तंसुपाप्राग्वत्संज्ञायां। वाक्येन
संज्ञानचगमात्। नित्यसमासोऽयं। अरण्येतिलकाः। वनेकसेरुकाः। हलदन्तात्सप्तम्याइत्यलुक्। क्तेनाहोरात्रावयवाः।२।१।४५। अह्नोरात्रेश्चावयवाः
सप्तम्यन्ताक्तान्तेनसहप्राग्वत्। पूर्वाह्णकृतं। अपराह्णकृतं। अवयवग्रहणंकिं। अह्निदृष्टंछात्रैः।२।१।४६। नक्षत्रेणेतिसप्तम्यन्तंक्तान्तेनसहप्राग्व
त्। नक्षत्रभुक्तोऽसेयः।२।१।४७। सप्तम्यन्तेङ्गान्तेनप्राग्वन्निन्दायां। अवतप्तेनकुलस्थितंतप्तएतत्॥ ९९ त्वात्। अंतश्शब्दोऽत्रपठ्यतेसचाधिकरणप्रधानः।

भध्येऽत्यर्थात्। तद्योगेऽवयविनः। आधारस्त्वविवक्षायांसप्तमीयथाऽक्षेषुशौण्डइति। वनेऽतर्वैनातर्वसतिः। यस्त्वधिकरणत्वमात्रवृत्तिरंतःशब्दस्यतद्विभक्त्यर्थ
इतिनित्यमव्ययीभावः। प्रनिरंतःशरेतिणत्वंवनेऽतिरतर्वणः। यत्तुतत्पुरुषस्यैवैकल्पिकत्वात्त्यप्सेऽव्ययीभावइतिहरदत्तेनोक्तंतच्चिंत्यं। तत्पुरुषस्यैवैकल्पिक
त्वेपिअव्ययीभावस्यनित्यत्वाद्वनेऽतरितितद्वक्तव्यपदविग्रहस्ययोगात्। किंचविभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययीभावः वचनग्रहणसामर्थ्यादन्यथाऽक्षस्योपरीत्यादा
वतिप्रसंगात्ततश्चमध्यवाचिनः प्रसंगएवनास्तीतिदिक्। शौण्डाधूर्तेकितवाव्याडाप्रवीणासंवीतेऽतरेअधियडा पंडिताकुशलेव पलनिऽरणाःकृत्यैः।

पित्यादितिभावः।मनोरमायांतुविकल्पेप्राप्तेनित्यसमासार्थंद्वंद्वतत्पुरुषयोरित्येतद्वचनमितिप्राचांव्याख्यानमसत्।यतोनचसूत्रमाणांसमासेकृतेअन्यपदार्थोपसंक्रमेणापरस्परसंबंधाभावाद्द्वंद्वतत्पुरुषयोरप्राप्तौसत्यांवचनमिदमित्यादिस्थितंद्वंद्वस्योदाहरणंवाक्यंचप्रियेअस्यवाग्द्वंद्वप्रियः।ऋक्पोनहप्रियः।रहस्त्रियदेवद्वन्द्वीहोक्तेपूर्वयोर्नित्यंद्वंद्वस्योनद्वंद्वाच्चुदषहांतादितिसमासांतष्टच्नयिनित्यएव॥ऊ॥गोरतद्धितलुकितत्पुरुषस्येत्यनुवर्त्तनेटच्चातदाहगौतादित्यादिनाग्रहणवताप्रातिपदिकेनतदंतविधेरभावात्तत्पुरुषस्यावयवोयोगोशब्दस्तस्मात्कुंजित्यर्थःस्यात्तथाचगौर्मूत्रमित्यादावतिप्रसंगःस्यादतआह।समासांतइतिचयं भावः।समासांताइत्यधिकारादृवासमासांतेनभवितव्यंगोरितिपंचमीश्रवणात्ततःपरेणापिनचैतन्नदंतविधिमंतरेणोपपद्यतइतिसामर्थ्योत्तदंतविधिलाभात्तत स्त्रतत्पुरुषस्येतिषष्ठ्यंतंपंचम्यंतेनविपरिणम्यतइतिनगतद्धितलुकीतिलुग्विषयस्त्यर्थोनगतद्धितलुकिसतीतिसमासांतानामंतरंगत्वात्।अतद्धितलुकीति किंपंचभिर्गोभिःक्रीतःपंचगुःअत्रतद्धितस्यडकोऽध्यर्धपूर्वेतिलुकासंख्यापूर्वोद्विगुः।अत्रोक्तइति।अयंभावःपूर्वसूत्रविषयएवेयंसंज्ञा।अनंतरस्येवेतिन्या

गोरतद्धितलुकि।५।४।९२।गोन्तात्तत्पुरुषादृच्स्यात्समासान्तोनगतद्धितलुकि।पञ्चगवधनःपञ्चानांगवांसमाहारःसंख्यापूर्वोद्विगुः।२।१।
।५२।तद्धितार्थेत्यत्रोक्तःसंख्यापूर्वोद्विगुस्यात्।द्विगुरेकवचनं।२।४।१।द्विगुर्यस्समाहारएकवत्स्यात्।सनपुंसकमितिनपुंसकत्वंपञ्चगवम्

यात्।एतदर्थमेवहिसूत्रद्वयंकृतमन्यथादिक्संख्येसंज्ञातद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेचित्येवत्रूपात्तेनसप्तर्षयस्त्वेगंतकालकपालेत्यादिनापूर्वपदप्रकृतिस्वरोनभवति किंतुसमासांतोदात्तएवातथाचलक्ष्यंसप्तऋषयस्तपसेयेनिषेदुःसप्तऋषीणांसुरुतांपत्नीलोकस्त्यादि त्रिविधःसंख्यापूर्वइतिातद्धितार्थविषयेउत्तरपदेच परतःसमाहारेवाच्येसंख्यापूर्वोपसमासःसरत्यर्थः।तद्धितार्थेयथा।पंचकपालःसंस्कृतंभसाद्रत्यर्थेद्विगोर्ऽगनपत्यइतिलुक्।उत्तरपदेयथा।पंचनावत्रियः। नावोद्विगोरितिसमासांतष्टच्समाहारेपंचपूलीद्विगोरितिङीप्।द्विगुरेकवचनंवाबहुलकात्कर्तरिल्युट्।सामान्येनपुंसकंद्विगुस्समासएकार्थप्रतिपादकोभव तीत्यर्थः।नचवस्तुतोऽनेकार्थस्यैकार्थ्यंकथंचिदुपपद्यतइतिसामर्थ्यादितिदेशःसंपद्यतइत्याहा एकवत्स्यादिति।समाहारइतिउपसंख्यानाल्लभ्यतेसमाहारे योद्विगुस्तदर्थएकवद्भवत्यन्वयःसमाहारेकिंातद्धितार्थमाभूत्।पंचसुकपालेषुसंस्कृताःपंचकपालाःपंचभिर्गोभिःक्रीताःपंचगवःपशुःपंचगवेपंचगवा

दिक्संख्ये संज्ञायां। नियमार्थमिति। तत्पुरुषे संज्ञायामेव दिक्संख्ये समस्येते इति नियमशरीरं तेन पंचगुरित्यादि सिध्यति। कथं तर्हि त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचर इति कालिदा
सः। त्रिलोकशब्दस्यासंज्ञात्वात्। न च समाहारे द्विगुर्हि गौरिति ङीप्प्रसंगात्। न च पात्रादित्वं कल्प्यं यद्वि त्रिलोकीगणनापरास्यादित्यादिप्रयोगाणामसंगत्यापत्तेः। नन्वउत्त
रपदे इति समासः त्रिपदतत्पुरुषस्सुदुर्लभत्वात्। अत्राहुः। लोकशब्दोऽत्र लोकसमुदायपरः। अवयवो लोकस्त्रिलोकः। शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोप इति पंचब्राह्म
णा इति। यद्यप्यत्र कृतेऽपि समासे रूपे विशेषो नास्ति तथापि विभक्त्यंतरे पंचभिर्ब्राह्मणैरित्यादौ विशेषो बोध्यः। तद्धितार्थो। अ संज्ञार्थं वचनं। एकापि सप्तमी विषयभेदाद्भि
द्यत इत्याशयेनाह तद्धितार्थे विषये इत्यादि। यदि तु तद्धितार्थे वाच्ये इति व्याख्यायेत तर्हि पौर्वशाल इत्यादौ तद्धितो न स्यात् तदर्थस्य समासेनैवोक्तत्वात्। द्विगोर्लुगनपत्य

दिक्संख्ये संज्ञायां। २।१।५०। समानाधिकरणेनेत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः। संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रं। पूर्वेषुकामशमी। सप्तर्षयः। नेह उत्तरा वृक्षाः
। पंच ब्राह्मणाः। तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च। २।१।५१। तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वत्। पूर्वस्यां शालायां भ
वः। पौर्वशालः। समासे कृते। दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञ इति ञः। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः। आपरशालः। पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्री
हौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः। तेन शालाशब्दे आकार उदात्तः। पूर्वशालाप्रियः। दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिधानात्॥ संख्यायास्तद्धिता
र्थे। षण्णां मातॄणामपत्यं षाण्मातुरः। पंच गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहाववान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्य
समासवचनं॥

इति ज्ञापकादुक्तेऽपि तद्धितार्थे तद्धितो भवतीति कल्पनायां प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः। तद्धिते परे इति तु न व्याख्येयमेव। तद्धिते परतः॥ समासः
समासे कृते दिक्पूर्वपदादित्यादिना तद्धित इत्यन्योन्याश्रयप्रसंगात् समाहारे वाच्ये इति तेन पंचगवमित्यादौ समासेनैव समाहारस्योक्तत्वात्समूहार्थप्रत्ययो नोत्पद्यते।
अन्यथा अत्र गोरतद्धितलुकीति टच् स्यात्। सामूहिकप्रत्ययस्य द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक्प्रवृत्तेरिति भावः। सर्वनाम्न इति। एतच्च पूर्वापरेत्युदाहरणान्वयि यद्यपि स्त्रियाः
पुंवदित्यनेनापि प्रकृतरूपसिद्धिस्तथाप्युत्तरपूर्वेत्याद्यर्थं सर्वनाम्न इति वचनमावश्यकं प्रतिपदोक्तत्वादिहापि तदुपन्यासोऽन्याय्य इति भावः। वृत्तिमात्रे इति। तद्धित
वृत्तौ समासवृत्तौ चेति कैयटः। आकार उदात्त इति। असति त्वस्मिंस्तत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दस्याद्युदात्तत्वमेव स्यादिति भावः। षाण्मातुर इति। मातुरुत्सं
ख्यासंभद्रपूर्वाया इत्युदादेशः। अनपत्य इत्युक्तेर्द्विगोर्लुगिति लुङ्न। विकल्पे प्राप्त इति। महाविभाषयेति शेषः। ततश्च तत्पुरुषप्रयुक्तटजभावे पंचगोधन इत्य

त्ययः। बहुलमन्यत्रापीतिरोर्लुक्। रलयोरेकत्वस्मरणाच्चस्यरः। विशेष्यस्य पूर्वनिपातनियमार्थेसूत्रेशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकृत्सायामेवायंसंनिधानात्तेनेहनेयायिकोदुराचारःपापाणकः। एतौकृत्सनाभिधायिनौ। कृत्स्नकृत्सितावच्चसेटगर्दभाणकाःसमानार्थमरःततश्चानयोःपूर्वसूत्रेणसमासेपरनिपातःस्यात्तस्मात्पूर्वनिपातनियमार्थमिदंसूत्रमित्याशयेनाहपूर्वसूत्रापवादइति। उपमानानि। उपमीयतेयेनतदुपमानं। उपपूर्वान्मातेःकरणेल्युट्। प्रादिसमासः। उपपूर्वोमातृशब्दोसादृश्यहेतुकेपरिक्लेदेरूढःयेनवस्त्वंतरंसादृश्येनपरिक्लिद्यतेतदुपमानमित्यर्थः॥ यथागौरिवगवयः। इहहिगोःकरणंसादृश्येहेतुःपुरुषःपरिक्लेत्ताऽहिगोसादृश्येनगवयंपरिक्लिनत्तिसामान्यवचनैरिति। समानोधर्मःसामान्यंचातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थेष्यञ्। उपमानोपमेयसाधारणोयोधर्मस्तद्विशिष्टवचनैरित्यर्थः। नतुसाधारणधर्ममात्रवचनैरिति। एतच्चवचनग्रहणाल्लभ्यते। सामान्यमुक्तंवतस्सामान्यवचनाः। बाहुलकात्कर्तरिभूतेल्युट्। येपूर्वंसामान्यमुक्तातद्वतिद्रव्येपर्यवस्यंतितेतथोक्ताःतच्चसामान्यविशिष्टंउपमानशब्दस्यसंबंधिशब्दत्वादाक्षिप्तमुपमेयमेवविज्ञायते। लाक्षणिकमितिचेत्। अतएवसामानाधिकरण्यान्मृगीचचपलामृगचपलेत्यादौसंबन्धावः। उत्तरपदोपस्थितश्यामत्वचपलत्वादिद्वारकमेवेहसादृश्यंगृह्यतेसंनिधानात्। कथंतर्हिउपमानपरेतिचेत्। भूतपूर्वगत्याशक्त्यापेमादायतत्परेत्यवेहि। पूर्वनिपातेति। अन्यथाऽनियमःस्यात्खंजकुब्जवदितिभावः। किंचतत्पुरुषेतुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययेतिसूत्रेप्रतिपदोक्तस्यास्यैवोपमानग्रहणेनग्रहणार्थमपिदंसूत्रंअतएवमपूर्वंसकादित्वात्समासेउपमानस्वरेनप्रवर्त्ततइतिसिद्धोतः। उपमितं। उपमेयमुपमितं। भूतकालोत्रनविवक्षितः तच्चसंबंधिशब्दत्वादुपमानमाक्षिपति। तथाचोपमानभूतैर्व्याघ्रादिभिरित्यर्थः। पुरुषोव्याघ्रइवशूरइति। तत्रहिशूरत्वापेक्षस्यापिपुरुषस्यप्रधानत्वाद्राजपुरुषःसुंदरइतिवदत्रापिसमासः स्यात्समाभूदितिसामान्याप्रयोगइत्युक्तमितिभावः। कथंतर्हिभाष्यविरुद्धातिगंभीरइतिकैयटः। सामान्यप्रयोगसत्त्वेनास्याप्राप्तेः। अत्रकेचित्प्रमादएवायमित्याहुः। इहगोभीर्येणसादृश्येनविवक्षितंकिंतुवित्ततइदंवगाहत्वादिना। तस्यहिवित्ततत्वादेरप्रयोगोऽस्त्येवेतिनिर्बाधःसमासइतिमनोरमायांस्थितं॥ ६॥

नीत्यत्रतु प्रथमं द्विग्वर्थस्यैकवद्भावेऽतेयोयमेकशेषेऽतेद्विग्वर्थसमुदायस्तस्याद्विग्वर्थत्वाद्बहिरंगत्वाच्चैकवद्भावोनभवतीतिस्थितमाकरेयदातद्धितार्थेतिसूत्रे समाहारइतिकर्मसाधनस्तदासमाहृतप्रधानोद्विगरितिवहुत्वेप्राप्तेऽनेनैकवद्भावःक्रियतेयदातुभावसाधनएवसमाहारस्तदासमूहप्रधानत्वाद्विगोःसमूहस्यैक त्वात्सिद्धमेकत्वमितिनास्यप्रयोजनंनचसनपुंसकमितिनपुंसकत्वार्थमेकत्वविधानमितिवाच्यंसमुदायवाचकेषुसामान्येनपुंसकमित्यभ्युपगमेवाधकाभावा दित्याहुःवस्तुतस्तुतद्धितार्थेतिसूत्रेसमाहारइतिभावेघञ्नञुकर्मणिपंचगवमित्यत्रपंचगावःसमाहृतास्त्यर्थाभ्युपगमेसमाहियमाणानांवहुत्वेनैकवचनानु पपत्तेःनचद्विगरेकवचनमितिसूत्रान्नैवमितिवाच्यंपंचखट्वीत्यसिद्धेःतत्रहिपंचखट्वाःसमाहृताःपंचसुखट्वासुसमाहृतासित्येवंविग्रहसंभवेननियतविभक्तित्वा पपत्तेःनचद्विगरेकवचनमितिसूत्रान्नैवमितिवाच्यंपंचखट्वीत्यसिद्धेःतत्रहिपंचखट्वाःसमाहृताःपंचसुखट्वासुसमाहृतासित्येवंविग्रहसंभवेननियतविभक्तित्वा

कुत्सितानिकुत्सनैः।२।१।५३।कुत्स्यमानानिकुत्सनैस्सहप्राग्वत्।वैयाकरणखसूचिः।मीमांसकदुरूढः।पाषाणकुत्सितैः।२।१।५४॥ पूर्व वैसूत्राप्पवादः।पायनापितः।श्रेणाककुलालः।उपमानानिसामान्यवचनैः।२।१।५५।घनश्यामः।घनश्यामः।रूढपूर्वपदान्तत्सदृशेलाक्ष णिकमितिसूचयितुंलौकिकविग्रहेऽवशब्दःप्रयुज्यते।पूर्वनिपातनियमार्थेसूत्रेउपमितंव्याघ्रादिभिस्सामान्याप्रयोगे।२।१।५६।उपमेय व्याघ्रादिभिःसहप्राग्वत्साधारणधर्मस्याप्रयोगेसति।विशेषस्यपूर्वनिपातार्थेसूत्रेपुरुषव्याघ्रःनृसोमःव्याघ्रादिराकृतिगणः॥सामा न्याप्रयोगेकिं।पुरुषोव्याघ्रइवशूरः॥ भावादेकविभक्तिश्चापूर्वनिपातइत्यत्रहेतोरनुपसर्जनत्वाद्धेःस्त्रियोरितिह्रस्वोनस्यात्।ततश्चावंतोवेतिस्त्रीत्व पक्षेद्विगोरित्यदंतलक्षणोङीन्नस्यात्।भावसाधनत्वेत्वेकविभक्तित्वादुपसर्जनत्वमव्याहतमेवसमाहारोयेस्यानियमेनवर्त्तिपदानांषष्ठ्यंतत्वान्नथाचपंचखट्वीत्या दिरूपंनिर्वाधमेवेतिदिक्॥सनपुंसकमितिं।एतस्यार्थोमूलएवस्फुटीभविष्यति॥ ॥कुत्सितानिकुत्स्यवस्येषुगोकर्मणिकः।सचमतिवुद्धीतिसूत्रेचकारस्यानु क्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्त्तमानेविहितइत्याशयेनाहकुत्स्यमानानीति।ततश्चतिपादकानीत्यर्थः।उभयत्रबहुवचननिर्देशःस्वरूपविधिनिरासार्थः।वैयाकरणखसू चिरिति।सूचयतेरचरःयःपृष्टस्सन्प्रश्नंविस्मारयितुंखंसूचयत्यभ्यसंवेयथ्यीत्सएवमुच्यतेनतुवस्तोव्याकरणंतदध्ययनेवाकुत्सितोवेदांगत्वेनतस्यप्र शस्तत्वात्।तथापिप्रतिभानाभावेननिष्फलत्वात्कुत्स्यतेऽदृढरूढइति।दृढलक्षणस्त्वेवमेव। श्रेणादिकः।कुठप्र ॥ ॥

अणः च्यंतानां तुकुगतीतिनित्यसमासः परत्वात्श्रेणीकृतंरहतचौचेतिदीर्घः क्तेन विशिष्टशब्दोऽवधारणार्थः नञ्मात्राधिकेननञ्रहितंसमस्तरूतिसूत्रार्थस्तु
नेहनासिङ्क्वांभुक्तंचाशुद्धिरधिकेनापीतिवाच्यात्अशितंचानशितंचअशितानशितंक्लिष्टाक्लिशितंक्लिशित्वानिष्ठयोरितिवेट्कृत्ताकृत्तमितिएकदेशकरणात्त
तंएकदेशंतरस्याकरणात्तदेवाकृतंशाकपार्थिवइतिपृथिव्याईश्वरःपार्थिवस्तस्येश्वरइत्यण्शाकप्रियइतिवहुव्रीहिस्तस्यपार्थिवशब्देनसमासेकृतेपूर्वसमासे

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टः पूज्यमानैः।२।१।६१।सदेद्यःवस्यमाणेनमहत्त्वाकारःमहांवेमाकरणःपूज्यमानैःकिंउत्कृष्टोगौःपङ्क्तादुद्धृतस्त्य
र्थैःवृन्दारकनागकुञ्जरैःपूज्यमानम्।२।१।६२।गोवृन्दारकःव्याघ्रादेरकृतिगणत्वादेवसिद्धेसामान्यप्रयोगार्थेमवचनं।कतरकतमोजातिपरि
प्रश्ने।२।१।६३।कतरकठःकतमकलापःगोत्रचरणेस्महेतिजातित्वंकिंक्षेपे।२।१।६४।कुत्सितोराजाकुराजायोनरक्षतिपोटायुवतिस्तोककति
तिपयबृहिषेनुवशावेहद्रूष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः।२।१।६५।तत्पुरुषस्समानाधिकरणःकर्मधारयः।१।२।४२।उभवत्कर्मधा
रयजातीयदेशीयेषु।६।३।४२।कर्मधारयेजातीयदेशीययोश्चपरोभाषितपुंस्कात्परऊङ्भावोयस्मिन्तथाभूतम्पूर्वमुभवत्।पूरणीप्रियादि
ष्वप्राप्तःउभवद्भावोविधीयतेमहानवमीकृष्णचतुर्दशीमहाप्रियातथाकोपधादेःप्रतिषिद्धःउभवद्भावःकर्मधारयादौप्रतिप्रसूयते।
याचकस्त्रीदत्तभार्य्यापञ्चमभार्य्यासौभाग्यभार्य्यासुकेशभार्य्या।————ब्राह्मणभार्य्या।एवभ्याचकजातीयायाचकदेशीयेत्यादि।
इभपोटापोटास्त्रीपुंसलक्षणाइभयुवतिः।अग्निस्तोकाउदस्थित्कतिपयंगृष्टिःसकृत्प्रसूता।गोगृष्टिःधेनुर्नवप्रसूतिका।गोधेनुःवशावं
ध्या।गोवशावेहद्गर्भघातिनी।गोवेहत्।वष्कयणीतरुणावत्सा।गोवष्कयणी।कठप्रवक्ता।कठश्रोत्रियः।कठाध्यापकः।कठधूर्तः॥ ॥

यदुत्तरपदंप्रियइतितस्यलोपः।तथादेवब्राह्मणइत्यत्रदेवस्यपूजकोदेवपूजकइतिपूर्वस्मिन्यष्ठीसमासेयदुत्तरपदंपूजकइतितस्यलोपोज्ञेयः॥ ॐ ॥ सन्महत्॥ राम॰
णक्रियाणश्चैसहसमासेसदादीनांपूर्वनिपातनियमार्थेसूत्रेकतरकतमौजातिपरिप्रश्नेकिंकतरोदेवदत्तःवाचहूनांजातिपरिप्रश्नेऽतमजितिव्युत्पादि १६१
तकतमशब्दसाहचर्यात्तादृशस्यैवकतरशब्दस्यापिग्रहणंज्ञापयतिकतमशब्दोऽन्योतरेपिसाधुरितितथाचप्रत्युदाहृतंप्राचीनऋतिग

विशेषणं विशिष्यतेयेनतद्विशेषणंकर्तुःकरणात्वविवक्षायांल्युट्तदाहभेदकमितिव्यावर्तकमित्यर्थः।विशेषणविशेष्ययोस्संबंधिकृतयाऽन्यतरोपादानमात्रेणोतरस्यपसं
भवेऽभयोपादानंस्पष्टार्थमितिकैयटः।एतच्चकृत्सितानिकृत्सनैरित्यत्रामिनुल्यंवाहरदत्तस्त्वाहसमस्यमानपदद्वयजन्यबोधप्रकारयोर्विशेषणविशेष्यधर्मयोर्यत्रपरस्परव्यभिचा
रस्तत्रैवसमासोयथास्यात्नान्यत्रेत्येतदर्थमुभयोपादानं।तथाचनीलोत्पलादौसमासोभवतिनतुतक्षकःसर्पइत्यादौ।नहितक्षकत्वंसर्पत्वेव्यभिचरतीतितन्मंदं।कैलासादि
र्मंदराद्रिःभावपदार्थस्तुकैश्चिद्व्याकरणाशास्त्रंभोजराजइत्यादिप्रयोगाणामसंगत्यापत्तेः।ननुविशेषणविशेष्यभावेकामचारात्पाचकब्राह्मणइतिव्यवस्थितएवप्रयो
क्तव्यव्यवस्थितःपूर्वनिपातःस्यादितिचेदत्राहुःजातिशब्दस्यगुणक्रियाशब्दसमभिव्याहारेविशेष्यसमर्पकत्वेतेननीलोत्पलंपाचकब्राह्मणइतिव्यवस्थितएवप्रयो

विशेषणंविशेष्येणबहुलं।२।१।५७।भेदकंसमानाधिकरणेनभेद्येनबहुलमाख्यातंनीलमुत्पलंनीलोत्पलंबहुलग्रहणात्क्वचिन्नित्यंक्वचि
त्सर्वंक्वचिन्नारभेजाम।दग्न्यंपूर्वीपरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च।२।१।५८।पूर्वनिपातनियमार्थमिदं।पूर्वंवैयाकरणः।
अपरोऽध्यापकः।अपरस्याऽर्द्धंपश्चभावोवक्तव्यः।अपरश्चासावर्द्धश्चापश्चार्द्धः।कथमेकवीरइति।पूर्वकालैकेतिवाधित्वापरत्वादनेनसमासे
वीरैकइतिहिस्याद्बहुलग्रहणाद्भविष्यति।श्रेण्यादयःकृतादिभिः।२।१।५९।श्रेण्यादिषुचार्थवचनङ्क्तेव्यः।श्रेण्यायंश्रेण्यायंकृताःश्रेणि
कृताः।तैलनत्विशिष्टेनानञ्।२।१।६०।नञ्विशिष्टेनक्तान्तेनानञ्क्तान्तंसमस्यतेकृतञ्चतदकृतञ्चकृताकृतं।शाकपार्थिवादीनांसिद्धये
उत्तरपदलोपसोपसंख्यानं।शाकप्रियःपार्थिवःशाकपार्थिवःदेवब्राह्मणाः॥ ९९ —गःगुणशब्दयोःक्रियाशब्दयोःगुणक्रियाशब्दयोश्चानियमएव

खंजकुब्जःकुब्जखंजःपाचकपाठकःपाठकपाचकःखंजपाचकःपाचकखंजइति। अत्रमूलमुपसर्जनमिति महासंज्ञा।अप्रधानेत्युपसर्जनंगुणक्रियायोश्चद्रव्यप्र
त्यप्राधान्येस्पष्टमेवेति। अपरस्यार्धइति।एतच्चपश्चादितिसूत्रेभाष्येस्थितं वाहुलकादितिवावोध्यं।श्रेण्यादयःआद्यआदिशब्दो
व्यवस्थावाचीह्रि नीयतुप्रकारवाची।श्रेण्यादयःपठ्यंतेकृतादिगणइतिभाष्यात्।एकाःपूगकुंदाशशिविशिखानिचपानिधनादिःश्रेण्यादिःकृतमिताभृता।
दिःकृतादिःयदातुसिद्धाएवश्रेण्यायःसम्यक्कृताःसादासमासोनेष्यतइत्याशयेनाह।अश्रेण्यायःश्रेण्यायइति॥ एकेनशिल्पेनएतेनवायेजीवंतितेषांसमूहः

युवाखलतीत्यादिकादशकेनरतिर्लिङ्गमाधारयेतियुवतिशब्दस्तुवङ्भावःजरतीत्यादीर्घेतेरूङ्गितश्चेतिङीषादयःएवंसुवयलितःसुवखलिनरत्युदाहार्यंवलिनश्च
रूपमादिरूपतुल्यार्थात्तुल्यमहान्सदृशमहानित्यादौतुयरलवादेनसन्महदितिवाध्येतेतस्यसदृत्यशालिनरतिभट्टिप्रयोगेतुसन्नोदृत्यसत्कृत्यमितिषष्ठीसमासोबोध्यः ए
वंपरमपूज्यरत्यादिष्वपिवर्णोसमानाधिकरणेनवर्णोवाविनावर्णोवाविसमस्तरत्यर्थः विशेषणंविशेष्येणेत्यनेनैवसिद्धेऽथविधानंवर्णोवर्णेष्वनेतरेतरयोगेपर
प्रकृतिस्वरेविधीयमानेप्रतिपदोक्तत्वादेतत्समासप्रकरणेपदसंज्ञेवभवतीत्यन्यस्तदर्थंकृष्णसारंगरतिःसारंगस्त्रियपर्यायस्तुचरणोपसर्जनद्रव्यपरःकृष्णशब्दोपि

युवाखलतिपलितवलिनजरतीभिः।२।१।६७। पूर्वंनिपात्तनियमार्थंसूत्रंलिङ्गविशिष्टपरिभाषयायुवतिशब्दोऽपिसमस्यते।युवाखलतिः।युवख
लतिःयुवतिःखलती।युवखलती।युवजरती।युवत्यामेवजरतीधर्म्मोपलम्भेनतद्ग्रहणेपात्तमानाधिकरण्येकृत्यतुल्याख्याअजात्या।२।१।६८।
भोज्योष्णाजुल्यश्वेतः।सदृशश्वेतः।अजात्याकिंभोज्यौदनःप्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोऽपिनावर्णोवर्णेन।२।१।६९।समानाधिक
रणेनसहप्राग्वत्।कृष्णसारङ्गः।कडारःपुंकर्म्मधारयेण।२।१।७०।कडारादयश्चान्दाःकर्म्मधारयेणापूर्वंप्रयोज्याःकडारजैमिनिः।जैमिनिकडारः।कु
मारश्रमणादिभिः।२।१।७०।कुमारीश्रमणा।कुमारश्रमणा।बहुगणेश्रमणाप्रव्रजितागर्भिणीत्यादयःस्त्रीलिङ्गाःपुंसनोलिङ्गविशिष्टपरिभा
षयाएतदेवज्ञापकम्बोध्यंचतुष्पाद्योगर्भिण्या।२।१।७१।चतुष्पाज्जातिवाविनोगर्भिणीशब्देनसहप्राग्वत्।गोगर्भिणी।।ऊ।चतुष्पाज्जाति
रितिचवक्तव्यम्।नेहास्तिमतीगर्भिणी।।ऊ।। कृष्णाचयवकेभाक्तःएवंचगोरोसामानाधिकरण्येविशेषणंविशेष्येणोत्यत्रस्त्रीसमासार्थमपीदमारभ्य

च्यमित्याहुःनचतृतीयातत्कृतेत्यनेनैवायंसमासःसिध्यतिसारंगत्वस्यकृष्णादिकृतत्वात्नाविस्तरेभेदःतत्सदृशेतुल्यार्थेतृतीयेत्यनेनैवसूत्रेपदप्रकृतिस्वरसि
द्धेरितिचेदाहुःकृष्णशुक्लोहरितश्यामरक्तइत्याद्यर्थसमासेनैनावश्यंविधेयःनहीहतत्कृततत्वमस्तिायद्यपीहविशेषणंविशेष्येणोत्यनेनसमासःसिध्यतितथापीएष रम·
नसिध्यतिनचप्रतिपदोक्तसमासोऽकिंचित्करःव्यावर्त्यलाभादितिनाच्यःकृष्णशुक्लोरित्यादेर्व्यावर्त्यसंभवादितिकडारादयइतिबहुवचननिर्देशादिति १९२
भावः।आदिशब्देनगडुलशीडिल्यशीडिल्यगडुलइत्यादिएतच्चभाष्येस्पष्टं॥

कृतोभवतोर्देवदत्तःकृतमोभवतोर्देवदत्तइतिकिंक्षेपेकिंराज्ञेति।किमःक्षेपइतिसमासांतनिषेधःक्षेपेकिंकोराजापाटलिपुत्रेएवंकिंसखापोद्वुस्यतिकिंगोःयोन
वहतीत्यप्युदाहरणंवोध्यंतत्पुरुषःसमानाधिकरणश्चद्वश्रीआद्यजंतनसमानाधिकरणपदकइत्यर्थःभाषितपुंस्कादित्यादिएतच्चस्त्रियाःपुंवदितिसूत्रेस्फुटी
करिष्यते।नन्वतेनैवकर्मधारयेपिसिद्धंजातीयदेशीयग्रामेत्युक्तंसिलादिष्विति सिद्धंतत्किमनेनसूत्रेणोच्यतआहःपूरणीप्रियादिष्विति।तथेतिचामहानवमीति।
नवानांपूरणीतस्यपूरणोडट्नांतादसंख्यादेर्मडट्टित्त्वान्ङीषांमहतीचासौनवमीचेतिविग्रहःपुंवद्भावेकृतेवक्ष्यमाणेनमह तआकारःकोपधादेरिति।नको
पधायाःसंज्ञापूरण्योश्चाद्धिनिमित्तस्यचतद्धितस्यारक्तविकारेखांगाचेतःजातेश्चेतिपंचसूत्र्याप्रतिषिद्धइत्यर्थःनकमेणादाहरतिपाचकस्त्रीतिजातीयदेशी
ययोरपिप्रतिप्रसवमुदाहरतिएवमितिपाचिकाप्रकारवतीपाचकजातीयाप्रकारवचनेजातीयरपाचकदेशीयेतिईषदसमाप्तावितिदेशीयरःउभयत्रतसिलादिष्वि

प्रशंसावचनैश्चाः२।१।६६। एतैस्सहजातिःआग्वतागोमतिकाागोमचर्चिकागोप्रकारडागवोड्यःगोतद्धजःप्रशस्तागोरित्यर्थेःमत
द्धिकादयोनियतलिंगाःननुविशेष्यनिघ्नाःजातिःकिंकुमारीमत्तद्धिका ॥ ९९

तिपुंवद्भावस्यनकोपधायाइतिनिषेधःप्राग्गपडजातीयायडदे
शीयेत्यादौतत्सचरितार्थत्वात्।इत्यादीति।आदिपदात्दत्तजातीयापंचमजातीयाक्षौघ्नजातीया।सुकेशजातीयाब्राह्मणजातीया ——— या।एवंदत्तदेशीये
त्यादुदाहार्यं।स्त्रीपुंसलक्षणेति।स्तनश्मश्रादिमत्तास्त्रीत्यर्थःउदश्विदितितकंत्युदश्विन्मथितंपादांचद्रीवनिर्जलमित्यमरःकठधूर्तइति।नात्रकठत्वंकुत्स्यते।
अतःकुत्सितानिकुत्सनैरितिगतार्थत्वान्नशंक्याप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवतस्यप्रवृत्तेःजनयतिकुमुदश्रेणिंधूर्तवकोवालमत्स्यानामित्यत्रधूर्तवकइत्यसाधुरेव॥
॥ः ॥प्रशंसावचनैश्च।वचनग्रहणंरूढिशब्दपरिग्रहार्थंतेनयौगिकाःप्रशस्तशोभनरमणीयादयःयेचविशेषवचनाःसुचिमृद्वादयःयेतुगौण्यावृत्त्याप्रशंसा
गमयंतिसिंहोमाणवकइत्यादयस्तेसर्वेव्युदस्यंतेगवोद्धरतिश्ववद्-स्फोटायनस्येत्यवडिःआढ्यःमत्तद्धिकामचर्चिकाप्रकाडमद्धत्तद्धजोप्रशस्तवाचका
न्यमूनीत्यमरःप्रशंसावचनयोरयवतीत्येकयोगसंभवेऽर्थग्योगकरणंचिंत्यफलं ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कारिकेतिभावेपर्यायाहरोतिण्यच् तदाहक्रियेति।क्रियायोगरत्यनेनकारिकाशब्दस्यविशेषणात्स्त्रीकर्तृकाचाकारिकाशब्दोनटत्यात् इतिभावक्रियाशब्दस्यात्रम
योदास्थितिरर्थः।यत्नरत्यन्योऽनुकरणंचाऽतेप्राप्नोतोरित्यस्यसंज्ञानियमपक्षेऽनितीतिव्यर्थमितिमत्वाहत्यनितिपरेकमितिहेतरसूत्रयोगानियमपक्षेखा
डित्यनुकरणास्येतिशब्देपरेगतिसंज्ञायानिवारणायानितिपरमित्यावश्यकमितिप्रत्युदाहरतिखादितिरूत्वेति।रत्यांसंज्ञायांएषप्रयोगोनेवस्यात्किंतुरतिखादूत्येत्येव
स्यादितिभावःनचेतिखाद्रूत्येतिनभवतीतेपरस्यानुकरणास्यगतिसंज्ञानिषेधादितिनाक्यं।अनितिपरमित्यत्रतिःपरोयस्मात्तदितिपरंनरतिपरमनितिपरमितिव

कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम्।कारिकाक्रियाकारिकारत्याअनुकरणाच्चानितिपरं।१।४।९२।खादरत्याअनितिपरंकिंखादितिरूत्वानिरछी
चत्।आदरानादरयोस्सदसती।१।४।९२।सतरत्याअसतरत्याभूसरोऽल्ले।१।४।९४।अल्लेरत्याभूसरोकिं।अल्लेरत्योदनऊतःपर्याप्तमित्यर्थः
अनुकरणमित्यादित्रिसूत्रीस्वभावात्सत्रविषयाअन्तरपरियहे।१।४।९५।अन्तर्हित्यामध्येहत्येत्यर्थः।अपरियहेकिं।अन्तर्हृत्वागतःहतमपरि
यहत्यगतरत्यर्थःकरोमनसीश्रद्धाप्रतीघाते।१।४।९६।करोहत्यापयःपिबतिमनोहत्याकरोशब्दस्सप्तमीप्रतिरूपकोनिपातोऽभिलाषाऽतिशयेष
तीतोमनश्शब्दोष्पत्रैवासुरोऽध्यर्थं।।१।४।९७।उरस्रत्याअस्रत्वा।१।४।९८।अस्रमितिमान्तमव्ययऊतिसंज्ञंस्यात्।अस्रऊत्याअच्छगत्यर्थस्यदे
सु१।४।९९।अव्ययमित्येवाअर्छगत्याअर्छोवाअभिमुखऊत्वाऊर्ध्वाचेत्यर्थः।अन्यथेकिंजलमच्छऊच्छति।अदोऽनुपदेशे।१।४।१००।अ
दःऊत्यादःऊतौपरमप्रत्युपदेशप्रत्युदाहरणं।अदःऊत्वानिरोऽन्तर्धौ।१।४।१०१।निरोभूय॥

अनुकरणास्येतिशब्दपरत्वेक्रियायोगाभावाद्गतिसंज्ञानास्तीतिखादितिरूत्वेतिरूपंनिर्वाधंकिमनेनानितिपरग्रहणेनेतिचेत्सत्यमुक्तमेतत्।
त्यर्थेचतेतेतथाचेतिशब्दःक्रियाविशेषकरतितद्घटितसमुदायसक्रियाकाचकत्वादस्त्येवक्रियायोगरतीतिहतंपरिशेष्येतिहत्वागमनेहिधातंत्यक्त्वापरिशेष्य
चेतिआद्यमुदाहरणंद्वितीयंतुप्रत्युदाहरणं।अपरिग्रहेरतिचप्रयोगोपायिनैतुवाच्यकोटिनिविष्टमितिभावःकरोहत्येतिअत्यंतमभिलेष्यतान्निरतिपर्ये
गोपिवगीत्यर्थःतथाचश्रद्धायाअपगमात्तत्रातिघातोगम्यते।प्रत्युदाहरणंयत्करोह॥

एतदेवेति। एवकारस्य सुटसिद्धत्वद्योतनार्थोनत्ववधारणार्थः। युवाखलतीतिसूत्रेजरतीग्रहणात्स्त्रियामपिज्ञापकत्वसंभवात्। नहियुवन्शब्दस्यपंस्त्वेजरतीसामानाधिकरण्यंसंगच्छते। चतुष्पादोमंडूकाश्रुत्याश्वत्रजातिरित्यनुवर्त्तनात्स्याद्धजातिवाचीति। जातिः किं। कालाक्षीगर्भिणी। चतुष्पात्किं। ब्राह्मणीगर्भिणी। प्रत्युदाहरणेविशेषणमितिसमासः स्यादेवगर्भिकालाक्षीत्यादिपूर्वेनिपातेविशेषः॥ ॥ मयूर-। चकारेत्रावधारणार्थेस्तेनपरममयूरव्यंसकोमयूरव्यंसकइत्यादिसमासांतरंनभवति धूर्तेरतिएवंचगणवचनत्वात्पूर्वेनिपातेप्राप्तेउदंवचनमारब्धमितिभावः अन्येतुमयूरइवव्यंसकोमयूरव्यंसकइत्यादावुपमानानिसामान्यवचनैरितिसमासस्योपपदोयंतेनसमासस्येत्यंतोदात्तत्वमिहसिध्यतितत्सदृक्षेतुल्यार्थैरित्युपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्योपमानसंज्ञकेनविहितेप्रतिपदोक्तसमासेचरितार्थत्वात्

मयूरव्यंसकादयश्च। २। १। ७२। एतेनिपात्यन्तेमयूरोव्यंसकोमयूरव्यंसकः व्यंसकोधूर्तः। उदक्षाऽवाक्षाऽउच्चावचंनिश्चितञ्चप्रचितञ्चानिश्चप्रचंनास्तिकिञ्चनयस्यसः अकिञ्चनः नास्तिकुतोभयंयस्याकुतोभयः अन्योराजाराजान्तरं। विदेवविन्मात्रं। आख्यातमाख्यातेनक्रियासातत्ये॥ अश्नीतपिबतेत्येवंसततंयत्राभिधीयतेसा अश्नीतपिबताऽपचतभृञ्जताखादतमोदता। एहीडादयोऽन्यपदार्थे॥ एहीडइतियस्मिन्कर्म्मणितदेहीडं। एहियवं। उद्रकोष्ठादुत्सृजदेहीतियस्यांक्रियायांसाऽउद्रोत्सृजा। उद्गमविधमा। अस्तात्यर्थेमिहपाठः जहिकर्म्मणाबहुलमाभीक्ष्ण्येकर्त्तारञ्चाभिदधाति। जहीत्येतत्कर्म्मणाबहुलेसमस्तेआभीक्ष्ण्येगम्येसमासेनचेत्कर्त्तोऽभिधीयतइत्यर्थः। जहिजोडः। जहिस्तम्बगईखदङ्गता। २। २। ७। ईखात्यिङ्गलः। ईखङ्गणवचनेनेतिवाच्यं। ईखङ्गं॥

त्याहुः। अश्नीतपिबतेति। ईदृक्क्रियारूपस्यान्यपदार्थस्यप्राधान्यात्। स्त्रीत्वाद्दाप्। एवमग्रेपिरज्जांतरमिति। अंतरशब्दोत्रभिन्नवाची। चिन्मात्रमिति। मात्रंकार्त्स्न्येवधारणइत्यमरः। अंतरमात्रशब्दाभ्यांसहनित्यसमासइत्यभयत्रभखपदविग्रहोदर्शितः। नित्यसमासत्वेनअवधारणार्थकचकारेणालब्धमित्याहुः। उद्रकोष्ठादित्यादि। उद्रउत्सृजेत्येतावानेवविग्रहः। उत्सृजेत्यस्यविवरणंदेहीति कोष्ठादितिनूद्रेरित्यस्याकोष्ठाद्रणार्थंउक्तं। समासेनचेत्कर्त्तेति। जहिजोडमिति। आभीक्ष्ण्येनयत्राहसःजहिजोडः। एवंजहिस्तंबमितियत्राहसःजहिस्तंबः॥

निपात्यतेनतुगतिसंज्ञासंनियोगेनाञ्चनत्याधानेकिंयदेहस्त्वाशिरोनमतिवाचंनियम्येतिनिवचनेहिवचनाभावःअर्थाभावेव्ययीभावः॥ ॥ नित्यंहस्तेऽपयमनरु
पार्थएवैतयोरदंतत्वमोदंतत्वंचनिपात्यतेहस्तेकृत्वपरिणीयेत्यर्थःऽपयमनेकिंहस्तेकृत्वाकार्षीपरिणीतःस्वीकारमात्रमितियक्षेतुनालमितिबुध्यापरिवृत्यदान्ता
र्थंगतइतियोज्यंएवंतावद्गतिसमासाद्गुदाद्यत्यादिसमासान्वक्तुमारभतेप्रादियहणमिति।सुपरुषयइतिक्रियायोगाभावाद्गतित्वाभावःअत्रव्यवस्थयासमासप्रसक्तौ
व्यवस्थार्थंवचनानिपत्यंतेप्रादयइतिप्रादिशब्दउभयत्रप्रकारेतेनदुराचारःपुरुषोदुष्पुरुषइत्यादिसिद्धंप्रगतआचार्यइति।अनेनगतार्थवृत्तिंअस्यपदविग्र
हंनित्यसमासतांचदर्शयति।एवंप्रगतःपितामहंप्रपितामहंप्रमातामहइत्यादि।अत्यादयइति।आदिपदादभिगतोमुखमभिमुखंऽङ्गतोवेलामुद्वेलं।प्र

नित्यंहस्तेपाणावुपयमने।१।४।७७।कृत्रिाउपयमनंविवाहंस्वीकारमात्रमित्यन्योहस्तेकृत्वापरिणीकृत्याप्राध्वम्बन्धने।१।४।७८।प्राध्वंकृ
त्यबन्धनेनानुकूलंकृत्वेत्यर्थंप्रार्थनादिनात्मानुकूलंकृत्वाकरणेप्राध्वङ्कृत्वाजीविकोपनिषदावौपम्ये।१।४।७९।जीविकामिवकृत्वाजीवि
काकृत्वाऽपनिषदमिवकृत्वाऽपनिषत्कृत्वौपम्येकिंजीविकांकृत्वोपादियहणमगत्यर्थंसुपुरुषंअत्रवार्तिकानिप्रादयोगताद्यर्थेप्र
थमयाप्रगतआचार्यंप्राचार्यंअत्यादयःक्रान्ताद्यर्थेद्वितीययाअतिक्रान्तोमालामतिमालंअवादयःक्रुष्टाद्यर्थेतृतीययाअवक्रुष्टःको
किलयाअवकोकिलंपर्यादयोग्लानाद्यर्थेचतुर्थ्यापरिम्लानोऽध्ययनायपर्यध्ययनंनिरादयःक्रान्ताद्यर्थेपञ्चम्यानिष्क्रान्तःकौशाम्या
निष्कौशाम्बिंकर्मप्रवचनीयानामप्रतिषेधंवक्ष्यन्ति॥ ९९ तिगतोक्षंप्रत्यक्षमित्यादिसिद्धंअतिमालंअतिगोस्त्रियोरितिहस्वंअवादयइतिप्रा
दिपदात्परिणद्धोनीरुधापरिवीरुतासन्नद्धोवर्मणासंवर्मितिपर्यादयइति।आदिपदादुद्युक्तंसंग्रामायउन्मंग्रामंअध्ययनायेतितादर्थ्येचतुर्थी।गुरुकुलंगालं
दिनापरिग्लानोऽध्ययनार्थमित्यर्थंनिरादयइति।आदिपदादुक्रांताकुलादुत्कुलानिर्गतमंगलिभ्योनिरंगलंप्रतिषेधइति।कुगतिप्रादयइतिप्रसक्तसमासस्य सम·
वक्तव्यःप्रतिषेधस्सचसुराजात्रतिस्खेतिभाष्यादिप्रयोगात्स्वतिभिन्नानामेवकर्मप्रवचनीयानामित्यर्थंदृश्यप्रतीतिलक्षणोत्थंभूतेतिकर्मप्रवचनीयत्व १६५
विधिसामर्थ्यादिहसमासोनेतिचेत्तर्हिअपिसुतमित्युदाहार्यंअपिसुयादिभुमित्यादावपिःपदार्थसंभावनेत्यस्यसावकाशत्वात्तत्रविशेषसत्वाचेत्याहुः॥

त्वागतः। सूक्ष्मसंदुलावयवः कणास्तस्मिन्हत्वेत्यर्थः। पुरस्कृत्येति। पूर्वीधरावरणमित्यसिप्रत्ययोतोयमव्ययं। नमस्पुरसोरितिविसर्गस्यसः। अग्रंपुरः पश्यसीत्यत्र तु स्थितमित्यध्याहारेणादर्शिप्रत्यगतित्वात्सत्वाभावः। अव्ययमिति किं। पुरस्कृत्वागतः। अग्रंचाव्ययमिति किं। अग्रंकृत्वाकांडंगतः क्षिप्तमित्यर्थः। अकृमितिसत्यो। हिगतिसंज्ञायांनिपातसंज्ञावत्वेनाव्ययत्वात्सुब्लुक्स्यादितिभावः। अदःकृत्येतियदास्वयमेवपर्यालोचयतितदेदमुदाहरणं। अदःकृतमिति। गतिरनंतरइतिपूर्वपदस्य कृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं। प्रत्युदाहरणमिति। अदःकृत्वा अदःकुर्वित्यादीत्यर्थः। तिरोंतर्द्धौ। अंतर्द्धौकिं। तिरोभूत्वास्थितःपार्श्वतोभूत्वेत्यर्थः॥ ॥ विभाषाकृञि।

तिरःकृत्वेति। गतित्वाभावपक्षेतिरसोन्यतरस्यामितिसत्वमपिनभवति। तद्धिगतिग्रहणाज्ञ्नेः। माधवस्तुपरभवेतिरस्कारइतिप्रयोगदर्शनात्सत्वविधौगति

विभाषाकृञि। १।४।७२। तिरःकृत्वा तिरस्कृत्वा तिरःकृत्वा। उपाजेऽन्वाजे। १।४।७३। एतौकृञियोगेगतिसंज्ञौस्तः। उपाजेकृत्वा। उपाजेकृत्वा। अन्वाजेकृत्वा। अन्वाजेकृत्वा। दुर्बलस्यबलमाधायेत्यर्थः। साक्षात्प्रभृतीनिच। १।४।७४। कृञियोगेगतिसंज्ञानिस्युः। अभ्यर्हितंचार्थं। साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्वा। लवणंकृत्वा। लवणंकृत्वा। प्रान्तात्वन्निपातनात्। अनत्याधानउरसिमनसी। १।४।७५। उरसिकृत्वा उरसिकृत्वा। अभ्युपगम्येत्यर्थः। मनसिकृत्वा मनसिकृत्वा। निश्चित्येत्यर्थः। अत्याधानमुपक्लेषणान्तत्वं। उरसिकृत्वापाणिंशेते। मध्येपदेनिवचनेच। १।४।७६। एतेकृञियोगेगतिसंज्ञास्युरनत्याधानेमध्येकृत्वामध्येकृत्वापदेकृत्वापदेकृत्वा। निवचनेकृत्वा निवचनेकृत्वा। वाचनियम्येत्यर्थः॥ ग्रहणाज्ञ्नेः

तिंकेचिन्नेच्छंतीत्याहुः। उपाजेन्वाजे। एतौविभक्तिप्रतिरूपकौनिपातौदुर्बलस्यसामर्थ्योथानेवर्त्ततेति। तदाहदुर्बलस्येति। साक्षात्प्रभृसाक्षान्मिथ्या। आम्। अद्धा। लवणम्। उष्णम्। शीतम्। उदकम्। आर्द्रम्। गतिसंज्ञासन्नियोगेनलवणादीनांपंचानामकारांतत्वंनिपात्यते। प्राद्रस्यनमस्। आविस्कृत्यादि। आकृतिगणोयं। साक्षात्कृत्येति। असाक्षाद्भूतेमेथासाक्षाद्भवतितथाकृत्वेत्यर्थः। च्व्यंतेषुतुपूर्वविप्रतिषेधादूर्यादिच्विडाचश्वेतिनित्यंचेसंज्ञातेनलवणीकृत्यित्यत्रमांतत्वेनभवतितद्विपाक्षिक गतिसंज्ञासंन्नियोगेनकृहगणेनिपातनात्। भाष्यकृतालवणशब्दस्यलवणीशब्दस्यवाविकल्पेनलवणशब्दआदिश्यतेतस्यचसंज्ञाविकल्पस्योक्तो। उभयथापित्वे रूप्यंनिर्बाधमनत्याधारसिमनसीविभक्तिप्रतिरूपकौमध्येपदे। विभाषाकृञीतिवर्त्ततेचकारादनत्याधारइतिचाएषामनत्याधारूपार्थविशेषेसंतत्वमविशेषेण॥

समस्यतइतिव्याख्येयमित्यर्थः।तथाचेतिायद्यप्युक्तरीत्यागत्युपपदयोरेवलाभस्तथापित्रितयविषयिणीप्राचांपरिभाषाएकदेशानुमतिद्वारदर्शिताप्य
तइतिभावःकारकांशेतुकर्त्तृकरणेकृतेतिसूत्रस्थबहुलग्रहणमुक्तार्थंसाधकमित्यपिमनोरमायांस्थितं।प्रागितिकृदंताच्चरमपदात्सुबुत्पत्तेःपूर्वंसमासइ
त्यर्थः।प्रथमांतसुबग्रहणंत्विहानुवर्त्ततएवातेनराजदर्शीत्यादौपूर्वपदेनलोपादिकार्यंसिध्यति।परिभाषाफलंदर्शयन्गतिमुदाहरतिव्याघ्रीतिव्याघ्रि
घ्रतीतिव्याघ्रीआतश्चोपसर्गइतिकःपाघ्राध्मेतिशसुसंज्ञायांनभवतिव्याघ्रादिभिरितिनिर्देशादितिवक्ष्यतेव्याङेघ्रशब्देनगतिसमासः।स्यदिघ्र
शब्दस्यसुबंततामपेक्षतेतर्हिसुबुत्पत्तेयेसंख्याद्येपरस्यतदःप्रागेवलिंगयोगइतिलिंगनिमित्तप्रत्ययेनयापाभाव्यंनतुङीषाघ्रशब्दमात्रस्यजातिवाचित्वाभा
वात्ततोघ्राशब्देनसमासस्त्र्यदंतत्वाभावाज्जातिलक्षणोङीप्नस्यादितिभावःयद्यप्युपपदत्वेनाप्येतत्सिद्धंतथापिगतिग्रहणमाङेघ्रशब्देनसमासेपश्चा
दाघ्रशब्देनविशेषसमासार्थमावश्यकमेव।आङ्पूर्वोहातोःकप्रत्ययविधानादाङ्युपपदसंज्ञाभ्युपगमेपिविशेषेतदनभ्युपगमादितिवोध्यंकारकमु
दाहरति।अस्वकीतीतिति।अस्वेनक्रीताकर्तृकरणेकृतेतिसमासःक्रीतात्करणपूर्वादितिङीषासुबंतेनसमासेनुयापाभाव्यमित्यदंतत्वाभावात्क्रीतात्करणेत्ययं
ङीषनस्यादितिज्ञेयं।उपपदमुदाहरति।कऊपीतिाकऊेनपिवतीतिकऊपी।सुपीतिसोगविभागात्कः।ऊहापिसमासस्यसुबंततोपेक्षायांटावेवस्यान्ङीषित्या
दिव्याघ्रीत्यत्रेवचोक्तं।प्राचात्तूपपदमतिङंतसमस्यतइत्युक्तातदसत्।तथासतिप्रथमांतसुबग्रहणानिरर्थकापत्त्याराजदर्शीचर्मकारइत्यादौनलोपोनस्यादय
दंतत्वात्।प्रादितेत्यादावतोगुणइतिपररूपेचस्यात्।एवंदंतत्वाकऊेनसाधनेनपिवतीत्यर्थोभ्युपगमेकऊस्यकारकत्वेनकऊीतिरूपसिद्धौनेदमुपपदस्यास
रणोदाहरणमितिचेदेवंतर्हिमृषावादिणीत्युदाहर्त्तव्यं।सुप्यजातावितिणिनोक्तेर्मृषोपपदस्यकृदंतेनसमासेप्रातिपदिकांतेत्यादिनाघ्रेर्वपदस्यान्निमित्तात्य
रस्यसमासप्रातिपदिकान्तनकारस्यणत्वंसिध्यतिसुबंतेनसमासेत्वंतरंगत्वान्नोक्तलक्षणोङीपिपश्चाद्यापिनीशब्देनसमासेगर्गभंगिनीत्यत्रेवणत्वंनस्यादित्येकोत्र
न्यैतुकऊेनहेतुनापिवतीत्यर्थेविवक्षायांकऊस्याकारकत्वात्काऊपीत्युपपदस्योदाहरणंसम्यगेवेत्याहुःअमेवाव्ययेनापूर्वेणसिद्धेनियमार्थमिदंतुल्यवि
नमिति।एतच्चाध्याहारेणालभ्यानदेवेति।यस्मिन्नुपपदेयेनचाव्ययेनत्रमेवविहितस्तदेवोपपदमव्ययेनसमस्यतेनान्यदित्यर्थःनियमबलाल्लभ्योयमेवका
रोनतुसूत्रस्थःस्वादुंकारमितिस्वादुमिणमुलोत्रव्ययेनेतिकिं॥

॥तत्रोपपदं सप्तमीस्थमित्येतद्व्याचष्टेसप्तम्यंतमित्यादिना।तद्वाचकंपदमिति।एतच्चोपपदमित्यन्वर्थसंज्ञावलाल्लभ्यते।अतएवसंज्ञाविधावपिसप्तमीग्रहणेनसप्तम्यंतस्यैवोपपदत्वंनाधातोरितिष्ठग्यधिकारवलात्सन्निहितेधात्वधिकारइतिलभ्यते।तेनस्त्रिलुङित्यस्यलुङंतेअभूदित्यादावुपपदेधातोःस्त्रिरित्यर्थोनभवतीतत्रग्रहणाच्याचष्टेतस्मिन्सत्येवेति।उपपदेसत्येवेत्यर्थः।तत्रग्रहणाभावेतुधःकर्मण्यष्टनित्यादाविवकर्मण्यणित्यादावपिकर्मण्यभिधेयेअणित्याद्यर्थःस्यात्ततश्चकर्तर्यणप्रत्ययोनस्यात्।किंचसप्तम्यंतनिर्देशस्योपपदसंज्ञार्थत्वात्तेनवलादपिधातोःकर्तर्यणप्रत्ययःसंभाव्येतस्तेतुतत्रग्रहणंकुंभादुपपदस्यप्रत्ययोत्पत्तौनिमित्तत्वप्रतीत्यातेनवलादप्यत्रप्रत्ययश्चैवनास्तिएवंस्थितेधःकर्मण्यणित्यादौक्वचिदर्थग्रहणंव्याख्यानादित्याहुः।अन्येत्वनुत्तत्रोपपदमित्यस्य

तत्रोपपदंसप्तमीस्थं।३।१।९२।सप्तम्यन्तंपदंकर्म्मण्यणित्यादौवाच्यत्वेनस्थितंकुम्भादितद्वाचकम्यदमुपपदसंज्ञंस्यात्।तस्मिंश्चसत्येववक्ष्यमाणःप्रत्ययस्स्यात्।उपपदमतिङ्।२।२।१९।उपपदंसुबन्तंसमर्थेननित्यंसमस्यतेऽतिङन्तश्चाऽयंसमासःकुम्भङ्करोतीतिकुम्भकारःउहकुम्भअस्कारइत्यलौकिकम्प्रक्रियावाक्यं।अतिङ्किंमाभवान्भूत्।माडि।लुडि।तिसप्तमीनिर्देशान्माङुपपदंअतिङ्ग्रहणंज्ञापयतिसुपेत्येतन्नेहाऽनुवर्त्ततइतिपूर्वसूत्रेऽपिगतिग्रहणंपृथक्कृत्याऽतिङ्ग्रहणान्नत्रापरुष्यतेसुपेतिचनिवृत्तेःतथाचगतिकारकोपपदानांतद्धिःसहसमासवचनंप्राक्सुबुत्पत्तेरितिसिद्धंव्याघ्रीअश्वक्रीतीकाच्कुपो।अमैवाव्ययेन।२।२।२०।अमैवनुल्यविधानेयदुपपदंतदेवाव्ययेनसहसमस्यतेखाडुङ्कारंनेहकालसमयवेलासुतुमुनाकालसमयोवेलायांभोक्तुम्।अमैवेतिकिं।अग्रेभाजं।अग्रेभुक्त्वाविभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषितिक्त्वाणमुलो।अमाचान्येनचतुल्यविधानमेतत्॥ ९९ कर्मण्यणित्यादेश्चैकवाक्यतयाप्रवृत्तायुपपदसंज्ञायानिर्विषयत्वापत्तेस्तत्रग्रहणंविनापीष्टसिद्ध्यत्येवेत्याहुः।समर्थेनेतितेनमहांतंकुंभंकरोतीत्यादौनातिप्रसंगः।अतिङन्तश्चेतिसुविंतुअनुवर्त्ततएवेति।अतिङन्तमितिनोक्तमितिभावःकुंभमस्तिति।अमितितुनोक्तंसत्योगषष्ठीविधानात्।अतिङ्किमितिसुपेत्यधिकारात्किमनेनेतिप्रश्नःइतरोवक्ष्यमाणंज्ञापकंमनसिनिधायप्रत्युदाहरतिमाभवानितिसमासाभावसूचनायभवानितिमध्येप्रयुक्तो।पूर्वेसूत्रइतिकुम्भादयःगतिःइतियोगेविभज्यकुम्भादयःसुबंतास्सुबंतेनसमस्यंतेगतिस्तुसुबंतोऽतिङंतेन

दालोपः क्तिकंदिस्यंदोरितिवदितिहरदत्तः तन्न स्वरौदीर्घेणापित्तौ यांतत्लोपयतोः अलंखल्वोरिति सूत्रस्योपदर्शनतोपायामित्यस्मात्पूर्वत्वान्नेहसमासः तत्पुरुषे असाधारणान्समासांतानाह तत्पुरुषस्येति। अलोत्यविधिर्वाधित्वाप्रत्ययः परश्चेति परत्वात्तत्पुरुषात्यए वाच्यत्ययोभवति। यथागायोष्टकः किलेपिगापाभ्यांपरएवटग्भवतिनलंतावयवः अमसु अनुवेधकरणसामर्थ्यात्परविधिर्बाध्यते। एवंचलाघवात्तत्पुरुषादंगुलेरितिवक्तव्येतत्पुरुषस्यांगुलेरितिनसमासांतापेक्षयाअवयवषष्ठीत्याहुः द्व्यंगुलमिति। तद्धितार्थेतिसमासः द्विगोर्नित्यमितिमात्रचोलोपः द्वित्रिचतुर्मनोरमायांतुद्व्यसचोलुगिति। स्थितं। द्वयोरर्थमिति। अन्होरात्रिमितिषष्ठीतत्पुरुषस्यासंभवादितिभावः ननुअहः शब्दस्याहस्वल्पतायांरात्रिशब्दस्यरात्रितल्पतायांगौणत्वसंभवादहश्चासौरात्रिश्चेतिकर्मधारयोस्त्विति चेन्नमुख्यसंभवेगौणग्रहणायोगात्। हेमंतशिशिरवहोरात्रेचेत्यत्रद्वंद्वेसमासांतदर्शनाच्चअहोरात्रइति। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः। सनपुंसकमित्येतद्बाधित्वापरत्वाद्वान्नाहाहरतिपुंस्त्वंएतेनैकवद्भावात्। स्त्रीवेतिप्राचांग्रंथः परास्तः। मासेनस्याद्होरात्रइत्यादिग्रंथविरोधाच्चासर्वरात्रइति। पूर्वकालैकेतिसमासः पूर्वेरात्रइति पूर्वपदाधरोत्तरमित्येकदेशिसमासः। यदातुरात्रिशब्दस्यैकदेशेलक्षणास्त्रीवाचित्यकर्मधारयोभ्युपगम्यतेतदापूर्वेरात्रिरित्येवभवति। द्विरात्रमितिसंख्यापूर्वेरात्रंक्लीवमिति। वस्यतेअन्हःपूरवोरेवनसंख्यादितिभावः टखोरेवेतिकिं अन्हानिरैत्तमाह्निकोकालादित्यधिकारेतेननिरैत्तमितिठञ्। टिलोपाभावाद्ठोपोनस्यात्कारलोपः। उत्तमाहरतिः सर्वैकदेशसंख्यातेत्यतउत्तमशब्दस्यापाठादन्होदेशोनाच्चाहीनइति। समासांतविधेरनित्यत्वान्नटच्। सतितस्मिन्नन्हादेशः प्रसज्येत। नचनांतस्यखेपरेटिलोपविधिसामर्थ्यान्नटजितिवाच्यं। अहीनइत्यत्रतस्यासावकाशत्वात्। अनित्यत्वादिति। अत्रचलिंगंशक्तिलोगलोकुशेत्यत्र घटित्यहर्णामद्रराजीतिच। यच्चनटच्स्यान्नदाभस्याढरतिपुंवद्भावेटिलोपेचमद्रराजीत्यनिष्टरूपंस्यादितिभावः ॥ ९ ॥ ॥ ॥

कुंभकारः। असतित्यव्ययग्रहणेऽमेवयत्तुल्यविधानंतदेवेकेनचित्समर्थेनसमस्येत।तथासतिस्वादुंकारमित्यत्रैवसमासःस्यान्नतुकुंभकारइत्यत्र अथपूर्वसूत्रेवैयर्थ्य
भीत्याऽव्ययविषयकनियमइतिचेत्तर्हिअमंतविषयकएवकिंन्स्यादमंतेनयःसमासःसोमेवतुल्यविधानस्येति।तथाचान्येभोजमित्यत्रसमासोमाभूत्अन्येभुक्त्वाका
लोभोक्तुमित्यत्रतुस्यादेवेतिभावः।तदेवेतिकिंकालोभोक्तुंसमयोभोक्तुं।अमेवेत्येवकारेणामाचान्येनतुल्यविधानस्योपपदस्यसमासनिवारणेपितुमुनातुल्यविधानस्य
स्यादेवातस्तन्निवारणायतदेवेत्युक्तं॥ ॐ॥ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यां।उभयत्रविभाषेयंअमेवतुल्यविधानस्याप्राप्तेःमाचान्येनचतुल्यविधानस्याप्राप्तेश्चारंभ

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यां।२।२।२१।उपदंशस्तृतीयायामित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाऽव्ययेनसहवासमस्यन्ते।मूलकेनोपदंशमभुङ्क्ते।मूल।
कोपदंशः॥क्त्वाच।२।२।२२।तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेनसहवासमस्यन्ते।उच्चैःकृत्याउच्चैःकृत्वाअव्ययेयथाभिप्रेतेतिक्त्वा।तृतीयाप्रभृती
नीतिकिं।अलंकृत्वाखलुकृत्वातत्पुरुषस्याङ्गुलेःसंख्याव्ययादेः।५।४।८६।संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्यतत्पुरुषस्यसमासोच्स्यात्।हेअङ्गु
लीप्रमाणमस्यह्यङ्गुलन्दारुनिर्गतमङ्गुलिभ्योनिरङ्गुलम्।अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्चरात्रेः।५।४।८७।एभ्योरात्रेरच्स्याच्चासंख्याव्ययादेः
अहन्नेहणंद्व्यह्नाह्नीअहश्चरात्रिश्चाऽहोरात्रः।सर्वरात्रिः।सर्वेरात्रेः।पूर्वरात्रेः।पूर्वेरात्रेः।संख्यातरात्रेः।पुण्यरात्रेः।द्व्योरात्र्योस्समाहारः।द्विरात्रम्।
अतिक्रान्तोरात्रिं।अतिरात्रः।राजाहस्सखिभ्यष्टच्।५।४।९१।एतदन्तात्तत्पुरुषाट्टच्स्यात्।परमराजः।अतिराजी।कृष्णसखः।अन्हश्खोरेवाद्।
४।९४५। टिलोपस्यान्यत्र।उत्तमाहः।द्वेअहनीभृतोऽह्नीनः।ऋतुः।तद्धितार्थेद्विगोः।तमधीष्टइत्यधिकारेद्विगोर्वेत्यनुवृत्तौ।राज्यहःसम्वत्सरच्चे
तिखः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाअनित्यत्वान्नेह।मद्राणांराज्ञी।मद्रराज्ञी॥ ९९ ना।प्राप्तेयथा।उपदंशस्तृतीयायांमूलकेनोपदंशंमूलकोपदंशंअशा
नेयथा। अव्ययेयथाभिप्रेताख्यानइतिक्त्वाणमुलोः।उच्चैःकारंरहसमासपक्षेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः।आदिर्णमुल्यन्यतरस्यामित्याद्युदात्तत्वं।असमासेतूच्चैरि
त्यंतोदात्तत्वं।उदिचेर्देशेसिरितिक्युन्तिपक्षेप्रत्ययस्वरस्याद्युदात्तिपक्षेतुकिषरत्यस्यचप्रकृतेरित्याहुः।मनोरमायांतूच्चैरित्यंतोदात्तस्वरादिष्टनयाया।दितिस्थित
अनेत्यनुवर्तनंतरत्याह।अमंतेनेतितेनेहनापर्यायोभोक्तुंपर्याप्तिवचनेचेतितुमुन्।क्त्वाचाक्वेतिनृतीयोंतोआतनृतियोगविभागः॥ ९९ ॥ ॥

विशलिनाप्रोक्तमधीयानाब्राह्मणीत्रापिशलेत्युदाहृतंभाष्ये। द्विगोरितिकिमुनशंक्यएवात्रयरिमाणेनिषेधात्। अतश्चैवात्रउक्तास्तथैवोदाहरतिअन्हेति। अन्होन्हरतिसूत्रे अन्हादेशंप्रत्याख्यायाच्चप्रत्यन्ववेत्यतोऽन्वमनुवर्त्येदजयनादोऽजितिच्याचक्षाणस्यभाष्यकारस्यमतेनुनिर्विवादएवात्रयाश्रकथंतर्हिकालनिर्णायदीपिकायांअन्हीतिप्र योगइतिचेदत्राहुःद्वेऽहनीयस्मांतिथाविवहुव्रीहौनांतलक्षणोऽीप्योऽयंद्व्योरन्होर्भवइतिव्याख्यानग्रंथसुफलितार्थकथनपरतयानेयइति। सख्यादिभिन्नस्यतत रूपस्यसमाहारेवृत्त्यसंभवाद्वह स्पष्टार्थमिति। पुण्याहमिति। पुण्यसुदिनाभ्यामितिकौमुदीवत्त्वेवस्यति। उपोत्तमस्यापीति। ययाप्रथमयोरितिप्रथमोद्वितीययोर्ग्रहणंद्विवचना

अग्राख्यायामुरसः।५।४।९३। टच्स्यात्। अग्र्यानामुरस्वाअग्र्योरसोमुख्योऽग्रेसरइत्यर्थः। अनोऽश्मायस्सरसाञ्जातिसंज्ञयोः।५।४।९४। टच्स्याज्जा तौसंज्ञायाञ्चाउपानसंअश्मनोऽश्मःकालायसंमंडूकसरसमितिजातिःमहानसंपिण्डाश्मःलोहितायसंजलसरसमितिसंज्ञा। ग्रामकौटाभ्यांच्व तस्याः।५।४।९५। ग्रामस्यतक्षाग्रामतक्षःसाधारणइत्यर्थः। कुट्यामभवःकौटःस्वतन्त्रःसचासौतक्षाचकौटतक्षः। अतेःशुनः।५।४।९६। अतिश्वीसेनाउपमानादप्राणिषु।५।४।९७। अप्राणिविषयकोपमानवाचिनःशुनश्चस्यात्। आकर्षःश्वेवाकर्षश्वः। अप्राणिषुकिं। वानरःश्वेववानरः श्वाउत्तरमृगश्चोच्चसक्थ्नः।५।४।९८। चादुपमानात्। उत्तरसक्थ्यंमृगसक्थ्यं। पूर्वसक्थ्यं। फलकमिवसक्थ्यिा फलकसक्थ्यानावोद्विगोः।५।४।९९। नोश ब्दान्नाद्विगोश्चस्यान्नतुतद्धितलुकिन्नाभ्यान्नीभ्यामागतः। द्विनावरूप्यं। द्विगोर्ङ्यनगत्यरत्यत्रअचीत्यस्याऽपकर्षणाऽूलादेर्नलुक्। पञ्चनाव प्रियः। द्विनावा। त्रिनावा। अतद्धितलुकीतिकिं। पञ्चभिर्नौभिःक्रीतः। पंचनौःभङ्गीच।५।४।१००। अङ्गीनावश्चस्यात्। नावोऽङ्गं। अङ्गेनावाक्रीच त्वंलोकात्। खार्ष्योऽप्राचाम्।५।४।१०१। द्विगोरङ्गीचखार्ष्योश्चेत्स्यात्। द्विखारः। द्विखारि। अङ्गेखारः॥ ९९ निर्देशात्तथेहापिउत्तमग्रहणसामर्थ्यादंतयोर्द्वयो राम· ग्रहणं। उत्तमौचैकश्चेतिविग्रहेसौत्रंद्विवचनमितितेषामाशयः॥ ॥ अग्राख्यायां। पंचम्यर्थेसप्तमी। अग्रंप्रधानं। अग्रवाचीयउरःशब्दस्तदंतात्तत्पुरुषाच्चस्यात्। अग्राख्यायां १६८ किं। देवदत्तस्योरोदेवदत्तोरः। ग्रामकौटाभ्यांजातिसंज्ञयोरिति नानुवर्त्ततेतेन। ग्रामेतिकिं। राज्ञस्तक्षाराजतक्षः। अतिश्वीति। श्वान मतिक्रांतोऽतिश्वीत्यर्थः। अतिश्वीतिनीचेत्यर्थः।

अन्होऽन्हएतेभ्यः।एतच्छब्देनाह सर्वैकदेशेतिसूत्रस्थः परामृश्यते।सूत्रेणोक्तस्मिन्नहरादयोनिर्दिश्यन्ते।कारेणचसंख्याव्ययेअनुकृष्टेतत्रसर्वेषांअङ्गिस्यात्।विशेषेपहः श
ब्दरहनशब्दयोःसंभवाद्दिवाशब्देनाहःसमासांतेपरइति।समासांतेपरइति।एतच्चप्रकरणाच्चक्यं भाष्येतुअन्होदेशःप्रत्याख्यातः।अन्हएभ्यःअच्प्रत्ययादृचोपवादइतिव्याख्याया
मन्हएखोरेवेतिनियमादिलोपाभावेअन्होपोनरत्यकारलोपात्सचान्हइत्यादिरूपसिद्धेःरेफादितिःयदितुलक्षेअहस्सुभवइत्यादिष्युत्पत्त्यालक्षाद्धरुत्यपिप्रयोगो
लिंतर्हिसादित्यधिकाभ्यामित्यधिकारात्ठञोलुगितिःअणोलुगितिश्चतिकारायुक्तमयुक्तमितिभावःप्रसंगादाहस्त्रियामितिःनन्विहस्त्रीलिंगेभरात्राहाहाः
पुंसीतिवचनादितिचेन्मैवंसर्वमहस्सर्वाह्णइत्यादावुपक्षीणस्यतद्वचनस्यलुप्तनञ्द्वितायामप्रवृत्तेःलुपियुक्तवदितिलिंगातिदेशोत्यत्रप्रमाणंप्राकृतलिंगानुशा

अन्होऽन्हएतेभ्यः५।४।८८।सर्वादिभ्यःपरस्याऽहन्शब्दस्यान्होदेशस्यात्समासांतेपरेअन्होऽदन्तात्८।४।७।अदन्तपूर्वपदस्याद्रेफात्परस्याऽ
न्होदेशस्यनस्यणस्यात्।सर्वेह्णःपूर्वेह्णःसंख्यातात्ह्णःद्व्योरन्होभवः।कालाद्ञ्।द्विगोर्लुगनपत्यइतिठञोलुक्।अन्हःस्त्रियामदन्तत्वाट्टाप्।
न्होदेशस्यनस्यणस्यात्।सर्वेह्णःपूर्वेह्णःसंख्यातात्ह्णःद्व्योरन्होभवः।कालाद्ञ्।द्विगोर्लुगनपत्यइतिठञोलुक्।अन्हःस्त्रियामदन्तत्वाट्टाप्।
ह्नाह्नाह्नःप्रियः।अत्यन्हःसुभ्रादिषुचाच८।४।३९।एखणत्वन्नस्यात्।हीर्योन्हीप्राचट्टाएवञ्चैतदर्थमन्हइत्यदन्ताऽनुकरणञ्चेशोनकर्तव्यः।प्रा
ह्नाह्नाह्नःप्रियः।अत्यन्हःसुभ्रादिषुचाच८।४।३९।एखणत्वन्नस्यात्।हीर्योन्हीप्राचट्टाएवञ्चैतदर्थमन्हइत्यदन्ताऽनुकरणञ्चेशोनकर्तव्यः।प्रा
मिपदिकान्तेतिणत्ववारणायसुभ्रादिपाठस्यावश्यकत्वात्।अदन्तादितितुपरकरणान्नेहापरागतमहःपरान्हःनसंख्यादेस्समाहारे।५।४।८९।समा
हारेवर्तमानस्यसंख्यादेरन्हादेशोनस्यात्।संख्यादेरितिस्पष्टार्थंद्व्योरन्होस्समाहारःद्व्यह्नःत्र्यह्नःउत्तमैकाभ्यांचाह्नः५।४।९०।आभ्यामन्हादेशोना
उत्तमपदस्योऽन्त्यार्थंपुण्यशब्दमाह।पुण्येकाभ्यामित्येवसूत्रयितुंसुदिनाहःसुदिनशब्दःप्रशस्तवाचीएकाहःउत्तमग्रहणंमुख्यान्त
स्यापिसंग्रहार्थमित्येकेसंख्यातात्हः॥समानांलुप्तसप्तमीकेषुपरेऽहन्नेतद्वैपर्ययत्नेःअतएवबलवणःरूपःलवणायवागूरित्यादौनङ्लीवत्वे।किंचाद्विगुमाप्तायन्नेत्यादिनापरत्व

लिंगतेप्रतिषिद्धेतदयवादस्यरात्रान्हेत्यस्याप्राप्तिरेवेतिअन्हशब्दोयंविशेषणेनिघ्नएवनतुनियतपुंलिंगः।एवंचात्रभवार्थकतद्धितेलुप्तेपियःशिष्यतेसलुप्तसमानार्थोभिधायीति
न्यायेनभवार्थेवर्तमानस्त्रीत्वाभिधानमपिन्याय्यमेवेतिदिक्।टाविति।नचेहठञंतत्वान्ङीस्यादितिशंक्यंठञोलुप्तत्वात्।नचप्रत्ययलक्षणेनवर्णाश्रयत्वात्।ठञोयोऽकारस्तदंता
न्नैवेतितत्रव्याख्यातत्वात्।अतएवरात्रिकाराद्युक्तंणोलुकाद्योपिनङीवप्योकारइतितत्रव्याख्यातत्वात्।नचैवमपिटजंतत्वान्ङीस्यादेवेतिवाच्यंटचःसमासान्ततयातदंतस्यत

विशेषितमितितत्रदंतविधिर्लभ्यतेयहणवतेतिनिषेधस्तुप्रत्ययविधिविषयस्त्युक्तत्वात्तेनमहावाहुवरतिमहावाहुरितिप्रयोगोभवतिापरममहत्परिमाणमित्य
क्तपरममहतोद्रव्यस्यपरिमाणमितिषष्ठीतत्पुरुषोभ्युपगम्यतत्रदंतविधिर्नप्रसक्तिरितिदुर्ग्गः।यत्तुवर्द्धमानेनोक्तंरुष्टकेषीकामालानामित्यत्रदंतविध्युपसंख्या
नसामर्थ्याद्दत्तरपदाधिकारेदंतविधिर्नास्तितेनपरममहतआत्वंनेतिदुर्ग्गप्येकेयटविरुद्धंतथाहियेनविधिरितिसूत्रेपदाधिकारेप्रयोजनमिष्टकचितं
पक्वेष्टकचितमितिभाष्येउदाहृतंकैयटेनचपदशब्देनउत्तरपदंगृह्यतइतिव्याख्यातंाएतदेवार्थतःकाशिकायामपनिवद्धंनतुरुष्टकेषीत्यत्रकात्यायनोक्त

अष्टनःकपालेहविषि।अष्टाकपालःागविचयुक्तेा।गोशब्देपरेयुक्तइत्यर्थेगम्येऽष्टनआत्वंस्यात्।अष्टागवंशकटं।अचप्रत्यन्ववेत्यत्राऽजितिपो..
गविभागाद्बहुव्रीहावप्यच्।अष्टानाङ्गवांसमाहारः।अष्टगवंात्तयुक्तात्वाच्छकटमप्यष्टागवमितिवाद्व्यष्टनःसंख्यायामऽबहुव्रीह्यशीत्योः।
।६।३।४७।आत्स्यात्।द्वौचदशचाद्वादशाद्व्यधिकादशेतिवाद्वाविंशतिः।अष्टादशाअष्टाविंशतिः।अबहुव्रीह्यशीत्योःकिं।द्वित्राःाद्व्य
शीतिः।प्राक्शताद्वक्तव्यंनेहद्विशतं।द्विसहस्रं।त्रेस्त्रयः।६।३।४८।त्रिशब्दस्यत्रयस्यात्पूर्वविषयेत्रयोदशात्रयोविंशतिःबहुव्रीहौतुत्रिदश।

सुपसंख्यानमस्तिाननुप्रतिपदोक्तसमासेयङुत्तरपदेतस्मिन्नेवपरेआत्वंस्यान्नान्यत्रेतिकिमनेनसमानाधिकरणग्रहणेनेत्यतआहमहावाहुरितिबहुव्रीहिर
यंसचसामान्यशास्त्रनिर्दृत्तत्वाच्चास्त्रणीकरतिभावः॥ ॐ ॥ अष्टनःकपालइतिकपालेउत्तरपदेहविषिवाच्येअष्टनआत्वंवक्तव्यमित्यर्थः।अष्टकपाल
इतिसंस्कृतंभक्षाइत्यणः।द्विगोर्लुगनपत्यइतिलुक्।अध्यर्धपूर्वेत्यणोलुगितिकेषांचिद्व्याख्यानंतुप्रामादिकंसंस्कृतमित्यणोऽनार्हीयत्वात्त्रेस्त्रयः।स

धिवेलादिसूत्रयोदशीतिपाठात्तांतोयमादेशइतिध्वनयन्नाहात्रयस्स्यादिति॥

पकादसामान्यवचनेनाप्युपमानस्य समासइतिमाधवः द्विनावरूप्यइतिहेतुमनुष्येभ्यइतिरूप्यःपेचनोरितिःआर्हीयष्ठक्।अध्यर्धपूर्वेतिलुक्।खार्याःद्विगोरिति॥
खारीशब्दोताद्विगोरित्यर्थः॥ ॐ॥ अर्द्धखारीति॥परवल्लिंगमितिस्त्रीत्वेअर्धखारमिति।अर्धनावमिवस्त्रीवत्वेलोकाताट्ट्वास्याद्विगाविति द्विगाविति किं॥
द्वयोरंजलिःअंजलिःअंजलमिति।समाहारेद्विगुःअतइतिलुकीत्येवेति।एतच्चपूर्वसूत्रेपिवोध्यंअंजलिभ्यांकीतइति।नात्रांजलिःपाणिर्द्वयंतस्यमूल्यत्वासं

अर्द्धखारिद्वित्रिभ्यामञ्जलेः५।४।९२।टच्वास्याद्विगोःअञ्जलंअञ्जलिःअतइतिलुकीत्येवृद्धाभ्यामञ्जलिभ्यांकीतःअञ्जलिःब्रह्मणोजानपदाख्ययोः५।४।९४।ब्रह्मान्नातत्पुरुषाट्टच्स्यात्समासेनजानपदत्वमाख्यायतेचेत्।सुराश्चेब्रह्मा।सुराश्चब्रह्मा।सुराश्चब्रह्मःकुमहद्भ्यामन्यतरस्यां५।४।९५।आभ्यांब्रह्मणोवाटच्स्यात्तत्पुरुषेकुत्सितोब्रह्मा।कुब्रह्मः।कुब्रह्मा।आन्महतस्समानाधिकरणजातीययोः६।३।४६।महतआकारोऽन्तादेशस्स्यात्समानाधिकरणोउत्तरपदेजातीयेचपरेमहाब्रह्मः।महाब्रह्मा।महादेवःमहाजातीयःसमानाधिकरणेकिं।महतस्सेनामहत्सेना।लाक्षणिकस्विहायप्रतिपदोक्तस्यन्महदितिसमासेग्रहीष्यतइतिचेत्।महावाहुर्नेस्यात्।तस्माच्चलक्षणाप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येतिपरिभाषानेहप्रवर्त्ततेसमानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात्।आदितियोगविभागादात्वंप्रागेकादशभ्यइतिनिर्देशाद्वा।एकादश।महतीशब्दस्यपुम्वत्कर्म्मधारयेतिपुम्वद्भावेकृतेआत्वंमहाजातीया।महदात्वेघासकरविशिष्टेबहुव्रीहौसंख्यानेपुम्वद्भावश्चाअसमानाधिकरणार्थमिदं।महतोमहत्त्वाद्घासःमहाघासः।महाकरःमहाविशिष्टः॥

॥ भवान्किंनुअंजलिपरिमितोव्रीत्यादिर्विवक्षितस्तस्यपरिमाणात्वात्अंजलिरित्यत्रउच्यतेतस्यत्वध्यर्धपूर्वेतिलुक्।ब्रह्मणो॥जनपदेभवोजानपदःझेकयोरितिवक्ष्यतेप्रधानोनिर्देशस्तस्याख्यायाप्रत्यासत्त्यासमासेनेत्येतदभ्यते तदाह समासेनजानपदत्वमितिकस्येत्याकांक्षायांसन्निधानाद्ब्रह्मणइतिलभ्यते।सुराश्चब्रह्मइति।सप्तमीतियोगविभागात्समासःजानपदेतिकिं।देवब्रह्मानारदःकुब्रह्मइति।ब्राह्मणपर्यायोब्रह्मन्शब्दःआन्महतःतकारउच्चारणार्थोनतुसर्वादेशार्थइत्याह।आकारोंतादेशस्यादितिरुत्तरपदाधिकारेपूर्वपदमाक्षिप्यतेतच्चमहता

स्यद्येतत्किं तु षष्ठीद्विवचनमित्याशयेनाह। एतयोरिति। इदं हि तत्पुरुषार्थमेवेत्यर्थः। एवं चानुप्रयोगे पितरेवलिंगसिद्धेरुपमेयेवस्यप्युपगमाद्धितिरपि षष्ठ्यंता
देवेत्याशयेनाह परपदस्येवेति। भाष्येणलिंगमशिष्यलोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति प्रत्याख्यातमिदं सूत्रेऽस्मिंश्च प्रत्याख्याने नुल्यन्यायत्वाल्लिंगानुशासनेसर्वमेव
प्रत्याख्यातं तथोपितत्रोढिवादमात्रं अन्यथाव्याकरणस्यैववैयर्थ्यप्रसंगात्। गतिसमासेष्विति। गतिग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं मुख्यस्यगतेरसंभवादित्याशये
नोदाहरति निष्कौशांबिरिति। अत्रतत्रमिति। अत्रचलिंगस्यैवजुहोत्यन्यथानियातनादेवसिद्धेः किंतेनेतिभावः। इहसमासार्थस्यवाऽवैवचिंगातिदेशः उन्न
रपदार्थस्यवाऽभयथाप्यश्वबडवौशीभनावित्यनुप्रयोगेपिपुंस्त्वंसिध्यति। ननुसमासार्थस्यपुंस्त्वेपिसाअयस्त्रीत्वस्यनिवर्तनाद्दापः श्रवणप्रसंगःनचाति
देशेवैयर्थ्यं। शसिनत्वप्रवृत्त्याऽनुप्रयोगेपुल्लिंगत्वलाभेनचतत्सार्थक्यादिति चेत्राहुगरहेवनिपातनादश्वबडवऽवौपरा धरोत्तगणाभित्यत्रनियातनाद्दा
टायोनिवृत्तिरिति। अहोरात्रइतिप्राचानुअहोरात्रमित्युदाहृतंतन्नेति। प्रयोगेवात्तु। अत्रवदंति। रात्राह्नेत्यनेनरात्रादीनामेवपुंस्त्वंविधीयतेतदंतस्यतु परत्वच्चि

॥ अपथन्नपुंसकं ॥ २।४।३०॥ तत्पुरुषस्त्येवाऽन्यत्रतु ऽपथोदेशः कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह। अपन्थाः ॥

गमित्येवसिध्यति। अतएवभिन्नविषयत्वाद्विप्रतिषेधेपरंकार्यमितिनप्रवर्त्तते। एवंचरात्राह्नेतिपुंस्त्वाप्रवृत्त्यासमाहारेसनपुंसकमित्येवभवतिपरत्वच्चिं
गापवादत्वादितितन्नाऽऽत्तरीत्याद्यहश्च्यहादावपिनपुंसकत्वप्रसंगात्। नचेष्टापत्तिः। अह्नस्त्र्यहइतिप्राप्तेषुदाहृतत्वेनसमूलयंत्रेनसहविरोधापत्तेः। तेन
त्रैशदहोरात्रइत्यादिकोशविरोधाच्च। तस्माद्रात्रायंतस्यैवायंपुंस्त्वविधिर्दृष्टतत्पुरुषयोरितिप्रकरणात्तयाचभिन्नविषयत्वाभावाद्रात्राह्नेतिपुंस्त्वंसमाहारन
पुंसकत्वापरत्वेनबाधतएव। संख्याऽहर्विमिति। अत्रचापथप्रएयाहीनपुंसकोसंख्याऽहर्णरात्रिरितिलिंगानुशासनसूत्रंमूलं। संख्यायहरोपुरुत्रिमात्रत्रिमन्या
योनप्रवर्त्तेतेद्व्यष्टनःसंख्यायामितिसूत्रेऽपीतिपर्युदासादित्याशयेनोदाहरति। द्विरात्रंगणारात्रमिति। गणानांबहूनांरात्रीणांसमाहारइतिविग्रहः॥ ॐ ॥ राम
अपथंनपुंसकंतत्पुरुषस्त्येवेति। इदंहिग्रहणंनानुवर्त्ततेऽपोग्यत्वादितिभावः। अपंथारिति। पथोविभाषेतिसमासांतविकल्पः। इदंसूत्रेशक्यमवक्तुंपथस्सं १७१
ख्याव्ययादेरितिवक्ष्यमाणावार्तिकेनगतार्थत्वात्। प्रसंगादाह ॥

सुजर्थेवहुन्नीहिरिति। संख्यायाव्ययेत्यादिनेतिशेषः। एकादिरिति। अवुगितिछेदः। पररूपंत्वकारेचारणसामर्थ्यान्नभवति। धासुवेतिसंख्यायाविधार्थेरित्यादिनाविहितस्यधाप्रत्ययस्यैवेहग्रहणं। प्रत्ययाप्रत्यययोरितिपरिभाषयातेनेहनाषट्दधातीतिषट्धा। आतोनुपसर्गकःयाप्षोऽन्तितिषट्देताअस्यषोऽन्वयसिद्धंत

सुजर्थेवहुन्नीहिः अशीतोनुव्यशीतिः। प्राक्शतादित्येवाविंशतेत्रिंसहस्रं। विभाषाचत्वारिंशत्प्रभृतोसर्वेषाम्। दा३।४९ द्व्यष्टनोस्वेश्वप्राणस्तम्वास्याच्चत्वारिंशदादौपरेद्विचत्वारिंशत्। द्व्याचत्वारिंशत्। अष्टचत्वारिंशत्। अष्टाचत्वारिंशत्। त्रिचत्वारिंशत्। त्रयश्चत्वारिंशत्। एवम्यञ्चाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु। एकादिश्चैकस्यचाऽडुक्। दा३७। एकादिर्नञ्प्रकृत्यास्यादेकस्यचाऽडुगागमश्चानञोविंशत्यासमासेशतेएकशब्देनसहश्रुतीपेतियोगविभागात्समासः अनुनासिकविकल्पः। एकोनत्रिंशत्तिः। एकान्नविंशत्तिः। एकान्नविंशतिः। एकोनविंशत्तिरित्यर्थः। षष्ठ्यन्तेत्वन्दशधासूत्तरपदादेः सुत्वञ्चधासुवेतिवाच्यं। षोडन्। षोडशषोढाषड्धा। परवल्लिङ्गद्वन्द्वतत्पुरुषयोः। २।४।२६। एतयोःपरपदस्येवलिङ्गंस्यात्। कुक्कुटमयूर्यौविमोमयूरीकुक्कुटाविमौ। अर्द्धपिप्पली। द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषुप्रतिषेधोवाच्यः। पञ्चसुकपालेषुसंस्कृतः। पञ्चकपालः। पुरोडाशः। प्राप्तोजीविकां। प्राप्तजीविकः। आपन्नजीविकः। अलंकुमार्यै। अलंकुमारिः। अतएवज्ञापकात्समासः। निष्कौशाम्बिः। पूर्ववदश्ववडवौ। २।४।२७। द्विवचनमतन्त्रम्। अश्ववडवौ। अश्ववडवाः। अश्ववडवैः। रात्राह्नाहाःपुंसि। २।४।२९। एतद्नौहुन्द्वतत्पुरुषौपुंस्येव। अनन्तरत्वात्परवल्लिङ्गतापवादोप्ययम्परत्वात्समाहारनपुंसकतांबाधते। अहोरात्रः। रात्रेः पूर्वभागः। पूर्वेरात्रः। पूर्वोह्नः। अहः। संख्यापूर्वेरात्रक्लीवे। द्विरात्रं। त्रिरात्रं। गणरात्रं॥ स्येतिदत्रादेशः। परवल्लिंगाद्इतरेतरयोगेद्वंद्वेत्रगृह्यतेनसमाहारेद्वंद्वेनपुंसकमित्यपवादस्यवक्ष्यमाणत्वात्सूत्रेद्वन्द्वतत्पुरुषयोरितिनसप्तमीद्विवचनंतथात्वेद्वंद्वेतत्पुरुषेचयत्परपदंतद्लिंगंपूर्वपदस्यातिदिश्येतापरपदस्यसंबंधिशब्दत्वेनपूर्वपदाश्रेपकत्वात्। ततश्चमयूरीकुक्कुट्यावित्यत्रपूर्वपदेऽकारनिवृत्तिप्रसंगः। कुक्कुटमयूर्यौ अर्द्धपिप्पलीत्यादौतु पूर्वपदेस्त्रीप्रत्यय

द्वित्वरतिफल्गुन्योर्गणविकेरतिःफल्गुनीशब्दान्नक्षत्रेणयुक्तःकालरत्यर्थेलुवविशेषरतिलुपाततोजातार्थेफल्गुन्यषाढाभ्यांयानाविति टिलोपेङीष्
नचायंगौणःयौगिकत्वात्तथाचगौणमुख्यन्यायाप्रवृत्त्यानक्षत्रग्रहणमावश्यकमितिभावःतिष्यपुनर्वस्वोःविशाखानुराधारतिःविशाखेचानुराधाश्चेति विग्रहः
।तिष्यपुनर्वसवरतिःतिष्यपुनर्वसुशब्दाभ्यांपूर्ववन्नक्षत्रेणयुक्तःकालरत्यर्थेलुवविशेषरतिचलुपाततोजातार्थेसंधिवेलादिसूत्रेणाञणन्तस्यतुश्रविष्ठाफल्गु
न्यनुराधेत्यादिनालुक्।नक्षत्रस्त्यतवर्त्तमानेपुनर्नक्षत्रग्रहणंयथामाणवमपियथास्यादित्येतदर्थमित्याकरः।एवंचसिध्यपुनर्वसूरित्यपिसिध्यतीतिदिक्।
वहुवचनस्यकिंरर्हतिष्यपुनर्वसुभाचार्थेद्वंद्वरतिसमाहारद्वंद्वोयंसनपुंसकंअनंतरस्येतिन्यायोत्रनाश्रीयतेतथात्वेद्विगुसंग्रहोनस्यादित्याशयेनाहाद्विग
द्वंद्वश्चेतिअत्रव्याचक्षतेप्रकरणादेवानुवाद्यलाभेसत्यहणमेतत्प्रकरणात्रपात्रस्यापिसमाहारद्वंद्वस्यसंग्रहार्थंतेनसंज्ञापरिभाषमितिसिद्धमितिपंचगवमि
ति।तद्धितार्थेत्यादिनासमाहारेद्विगुःदंतोष्ठमितिद्वंद्वश्चप्राणीत्यादिनासमाहारेद्वंद्वःपंचखट्वमितिनपुंसकह्रस्वःपंचखट्वीतिउपसर्जनह्रस्वत्वेसत्यदंता
द्विगोरितिस्त्रीत्वपक्षेङीप्चनोनलोपश्चेतिउत्तरपदत्वेचापदादिविधाविति प्रत्यमलक्षणप्रतिषेधादप्राप्तोनलोपरतिभावःरहवाशब्दःस्त्रियामित्यनेनसं
वध्यतेनतुरर्वणतेननित्योनलोपरत्याहापंचनक्षमित्यादिपात्रार्घंतस्येतिस्त्रीत्वमितिशेषःआकृतिगणोयंसुदिनाहमितिप्रशस्तपर्यायःसुदिनशब्दः
सुदिनासुसमासुकार्यमेतत्प्रतिचिन्वीतविशेषतःस्वयंचेत्यादिप्रयोगात्पथःसंख्याव्ययेतिसंख्याव्ययरूपोयआदिस्तस्मादित्यर्थःत्रिपथंविपथमितिअकच्
प्रख्यूरित्यप्रत्ययःसुपंथाअत्रितिपंथारतिानञ्जनादितिसमासांतनिषेधःकथंतर्हिव्यध्वोदध्वोविपथःकदध्वाकापथस्समारत्यमररतिचेत्प्रमादश्चा
यमितिवहवःमनोरमायांतुपथेगतावित्यस्मात्यचाचचिपथतिव्याख्यातौतितिल्लुत्यादितःपथशब्दोस्तिातथाचत्रिकांडशेषःवाटःपथश्चमार्गःस्यादिति
तेनपथशब्देनसमासेसंस्त्वमुपपन्नंनचैवंविपथसिद्धावपिकापथोनस्यात्कादेशस्यदुर्लभत्वादितिवाच्यंईषदर्थेचेतितत्संभवात्कुत्सायामर्थेतःपर्यवसा
नादितिस्थितंतेकेचित्तुपथःसंख्येतिवार्त्तिकेऽतसमासांतस्यैवग्रहणंनतुपचाचजंतस्यात्रबीजाभावाद्विपथःकापथरतिप्रयोगोदुरुपपादएवेत्याहुः।
अत्रमाधवःपरत्वाल्लिंगापवादत्वात्तत्पुरुषएवेदंप्रवर्त्ततेनान्यत्रविपथानगरीबहुव्रीहिरयंपंथानमतिक्रांतात्रतिपथाद्रहापिनद्विगुः ॥ ६ ॥ ॥

अर्धचीरतिरहकेषांचिदर्थभेदेनव्यवस्थेष्यतेसाचव्यवस्थामद्यमकरंदमाक्षिकाणांवाचीमधुशब्दोद्विलिंगश्चैवादिवाचीतुपुंलिंगःभूतःपिशाचेद्विलिंगःकिंपा
वचनस्तुविशेष्यलिंगइत्येवंयथायथंज्ञेया ॥ ॥ अर्धचीःपुंस्त्रिचसनपुंसकमित्यनयोर्मध्येजात्याख्यायामितिचजस्सूत्र्यास्संगतिरिहचिंत्या।बहूनांवचनंप्रति

अङ्क्वीं४पुंसिचा२।४।३९।अङ्क्वीदयशब्दाःपुंसिस्त्रीवेचस्युःअङ्क्वेंःअङ्क्वींध्वजाःध्वजांएवन्तीर्थशरीरमणडपीयूषदेह अङ्कुशकालश
इत्यादिजात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यां१।२।५८।एकोप्यर्थोवाबहुवद्भवतिब्राह्मणाःपूज्याब्राह्मणाःपूज्यःब्रह्मदोद्व्योश्च॥
१।२।५९।एकत्वेद्वित्वेचविवक्षितेऽस्मदोबहुवचनम्वास्यात्।वयंब्रूमःपक्षेऽहंब्रवीमि।आवांब्रूवइतिवा।स्वविशेषणास्यप्रतिषेधःपटुरहंब्रवीमिफल्गु
१।२।६०।एकत्वेद्वित्वेचविवक्षितेऽस्मदोबहुवचनम्वास्यात्।वयंब्रूमःपक्षेऽहंब्रवीमि।आवांब्रूवइतिवा।स्वविशेषणास्यप्रतिषेधःपटुरहंब्रवीमिफल्गु
नीप्रोष्ठपदानाञ्चनक्षत्रे।१।२।६०।द्वित्वेबहुत्वप्रयुक्तङ्कनर्ध्येवास्यात्।पूर्वेफल्गुन्यौ।पूर्वाःफल्गुन्यःपूर्वेप्रोष्ठपदेपूर्वाःप्रोष्ठपदाःनक्षत्रेकिं।पू
र्वेफल्गुन्यौमाणविकोतिष्यपुनर्वसूनक्षत्रंदेवबहुवचनस्यद्विवचनन्नित्यं।१।२।६३।बहुत्वेद्वित्वेवद्भवति।तिष्यश्चपुनर्वसूच।तिष्यपुनर्व
सूतिष्येतिकिंविशाखाऽनुराधाःनक्षत्रेकिंतिष्यपुनर्वेसवोमाणवकाःसनपुंसकं।२।४।१७।समाहारेद्विगुरेकवच्चनपुंसकंस्यात्।पञ्चखट्वं।पञ्चखट्वाअनोनलोपश्चवाद्विगुः
स्त्रियाम्।पञ्चगवादन्तोष्ठंअकारान्तोत्तरपदोद्विगुःस्त्रियामिष्टः।पञ्चमूली।आवन्तोवा।पञ्चखट्वी।पञ्चखट्वाअनोनलोपश्चवाद्विगुः
स्त्रियाम्।पञ्चतक्षीपञ्चतक्षापात्रादिगणस्यनापञ्चपात्रम्।त्रिभुवनंचतुष्पुंगोपुण्यसुदिनाभ्यामन्हःक्लीवेतेषाऽण्यहःसुदिनाहःपथःसं
ख्याव्ययादेःसंख्याव्ययादेःपरःकृतसमासान्तःपथशब्दःक्लीवमित्यर्थेत्रयाणाम्यन्यास्त्रिपथंविरूपःपन्थाःविपथंकृतसमासान्तनि
र्देशान्नेहासुपन्थाःअतिपन्थाःसामान्येनपुंसकम्।मृदुपचतिप्रातःकमनीयं ॥ ९९ पादनमितिव्याख्यानात्कल्पितोत्रातिदेशस्त्याशयेनाहएको

प्यर्थोवाबहुवदिति।एवंचविशेषणादपिसिद्धमितिध्वनयन्नुदाहरतिब्राह्मणाःपूज्याइतिजात्याख्यायांकिंदेवस्तोयत्तदन्तः।एकस्मिन्किंत्रीह्यवोऽस्मदो
द्व्योश्चाचार्येकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामितिचवर्त्तेतेतदेतदाहएकत्वेद्वित्वेचविवक्षितइत्यादिफल्गुनीप्रोष्ठपदानांच ॥ चकारेणाद्व्योरनुकर्षणादाह।

सि॰कौ॰ स्वानुवर्त्तमानस्य तत्पुरुषस्य विशेषणं। तच्छब्देनउपस्थोपक्रमोपरमृश्येतेतदेतत्सकलमभिप्रेत्याहउपस्थातइत्यादि। आख्यातमिक्षात्राविख्यासेतीक्षासना
शीत॰ इहविवक्षेवशब्दप्रवृत्तौनियामिकानतुवस्तुस्थितिरितिज्ञाप्यतेतेनत्वदुपक्रमसौजन्यमित्याद्यपिसिध्यति। पाणिनेरितिकर्त्तरिषष्ठीनेदोपक्रममितिनदस्योपक्र
२७॰ ममितिविग्रहः। क्षायावाहुल्ये। वाहुल्येसतियाक्षायातच्छीलेयश्छायेतितत्पुरुषइत्यर्थः। इहकस्यवाहुल्यइत्यपेक्षायामावरकद्रव्यनिमित्तलाक्षायायालद्बाहुल्य
इतिगम्यतेतच्चावरकंपूर्वपदार्थभूतमेवेत्याशयेनाहपूर्वपदार्थवाहुल्यइति। वाहुल्येकिंकुड्यस्यछायाकुड्यछाया। प्रश्लेषोवोध्यइतिकेचित्तुरक्षुछायनिषादिन्यइ
त्येवपठंति। सभाइनसभमित्यादिइनेशब्दोवराजपर्यायः ईश्वरशब्दश्चानतुसंरूपमितिवचनाद्राजशब्देनैवग्रहणायुक्तंनपर्यायस्येत्यतआहपर्यायस्येवेष्य
तइतिएवकरणात्स्वरूपस्यविशेषणांचनिरासः। कथंतर्हिपतिसभामगमन्नलेपमानइतिकीचकवधे। अत्रकेचित्नायतिर्यस्यांसभायामितिवहुव्रीहौकृतेप
श्चात्कर्मधारयः। अनन्कर्मधारयइत्युक्तेर्नेत्त्वमित्याहुः। राजितस्त्वाहागजपतिवन्नृपतिरपिराजविशेषस्तेनात्रनानुपपत्तिरिति। अशालाचशालावा
चीसंघातवाचीचसभाशब्दस्तत्रराजामनुष्यपूर्वत्वेशालावाचिनःक्लीवत्वमुक्तमनेनतुसंघातवाचिनोविधीयतइत्याहसंघातार्थेति। विभाषासेनाप्रथमार्थे
षष्ठीतिसेनादिभिस्तत्पुरुषोविशेष्यते। विशेषणेनतदंतविधिस्तदाहाएतदंतइति। श्वनिशमिति। कृष्णचतुर्दशीतस्यांकिलकेचिच्छ्वानउपवसंति। एतच्चशा
स्त्रभाष्येतिर्यगधिकरणेस्पष्टंतत्पुरुषइत्याद्यधिकारसूत्रस्थेत्रैवप्रयोजनेनानतुसंज्ञायांकंयोशीनरेष्वित्यादिपंचसूत्र्यामृतत्पुरुषस्यनञ्समासस्यकर्म
धरभाष्येतिर्यगधिकरणेस्पष्टं। तत्पुरुषइत्याद्यधिकारसूत्रस्थेत्रैवप्रयोजनेनानतुसंज्ञायांकंयोशीनरेष्वित्यादिपंचसूत्र्यामृतत्पुरुषस्यनञ्समासस्यकर्म
धरभाष्येतिर्यगधिकरणेस्पष्टं। तत्पुरुषइत्याद्यधिकारसूत्रस्थेत्रैवप्रयोजनेनानतुसंज्ञायांकंयोशीनरेष्वित्यादिपंचसूत्र्यामृतत्पुरुषस्यनञ्समासस्यकर्म
रयस्यचतत्रासंभवादित्याकरेस्थितंतथैवप्रत्युदाहरतिदृढसेनइत्यादि। नतुवहुव्रीहौविशेष्यनिघ्नतान्याय्येवेतिकिमनेनतत्पुरुषग्रहणेनामेवंन्या
यापेक्षयावचनस्यवलीयस्त्वात्। किंचासतितद्ग्रहणेदृढसेनपुंसकतास्यात्यरवल्लिंगापवादत्वादस्यप्रकरणस्येतिदिक्॥ ॥ इतितत्पुरुषः ॥

प्राप्नेत्यादिनापरत्वलिंगतायाः प्रतिषेधादिति।सामान्येनपुंसकमितिवचनेनादिपचतिप्रातरादिरितिपुंस्त्वमेवामृदुपचतीतिक्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीयांतोधातूपात्तभावनांप्रतिहिफलांशःकर्मीभूतःतथाचफलसामानाधिकरण्येद्वितीयेत्यादौकारकप्रकरणेषष्ठ्यभावः॥

तत्पुरुषोऽनञ्कर्म्मधारयः।२।४।१९।अधिकारोऽयंसंज्ञायाङ्कुन्योशीनरेषु।२।४।२०।कन्यान्तस्तत्पुरुषःक्लीवंस्यात्सावेदुशीनरदेशोत्पन्नायाःकन्यायाःसंज्ञासुशर्मस्याःपत्यानिसौशर्मयंतेषाङ्कुन्यासौशर्मिकन्यांसंज्ञायांकिंवीरणाकन्याऽउशीनरेषुकिंदासिकन्याऽउपज्ञोपक्रमन्यादाद्यचिरव्यासार्थं।२।४।२१।उपज्ञान्तऽउपक्रमान्तश्चतत्पुरुषोनपुंसकंस्यात्ततयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादिःप्राथम्यञ्चेदाख्यातृभिष्यतेतापाणिनेरुपज्ञापाणिन्युपज्ञंग्रन्थः।नन्दोपक्रमन्द्रोणःछायावाहुल्ये।२।४।२२।छायान्तस्तत्पुरुषोनपुंसकंस्यात्सूक्ष्मेपदार्थेसंवाहुल्येऽरण्यादरण्यंछायाऽरण्यछायंविभाषासेनेतिविकल्प्यस्याऽयमपवादःऽरण्यछायानिषादिन्यऽरतिनुआसमन्तान्निषादिन्यऽरत्याऽऽप्रज्ञेयोबोध्यःसभाराजाऽमनुष्यपूर्वा।२।४।२३।राजपूर्वीयपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्चसभान्तस्तत्पुरुषोनपुंसकंस्यात्।ऽनसभंऽश्वरसभंपण्योयेस्यैवेष्यतेनेहराजसभाचन्द्रगुप्तसभा।अमनुष्यशब्दोरूढ्यारक्षःपिशाचादीनाहारक्षःसभंपिशाचसभंअशालाचा२।४।२४।सङ्गतार्थायासभातदन्तस्तत्पुरुषःक्लीवंस्यात्।स्त्रीसभंस्त्रीसङ्गतऽत्यर्थंःअशालाकिंधर्म्मसभाधर्म्मशालेत्यर्थः।विभाषासेनासुरच्छायाशालानिशानां।२।४।२५।एतदन्तस्तत्पुरुषःक्लीवम्वास्यात्।ब्राह्मणसेनंब्राह्मणसेनायवसुरंयवसुराकुट्यच्छायेाकुट्यच्छायागोशालंगोशालाश्वनिशंश्वनिशातत्पुरुषोनञ्कर्म्मधारयऽत्यनुवृत्तेर्नेहादृढसेनोराजा।असेनापरमसेना।ऽतितत्पुरुषः॥ ९९ भावनांप्रतिकरणात्यर्थात्त्वर्थविशेषान्नेत्यादिना

तत्रतद्विशेषणानांनतीयंतेनेवज्योतिष्टोमेनयजेतेतियथाएतच्चकरणेयजऽतिसूत्रेऽतियदमंजयोःस्पर्शे॥ ॥नञ्समासकर्मधारयभिन्नस्तत्पुरुषोवस्यमाणाकार्यभाग्भवतीतिसूत्रार्थः।उपज्ञाऽउपज्ञायतऽत्युपज्ञाआतश्चोपसर्गेऽतिकर्मण्यड्।उपक्रम्यतऽत्युपक्रमःकर्मणिघञ्।नोदात्तोपदेशस्येतिवृद्धिप्रतिषेधःउप

वंपरत्वादन्यपदार्थेवहुव्रीहिर्वोधते असतित्वन्यग्रहणेकंठेकालइत्यादौव्यधिकरणपदेवहूनांसमुदायेचशक्तिरवयवशक्तिःइतिनानुपपत्तिःव्यपेक्षादिभिस्वगत्याभिन्नेचयुक्तत्वात्सीकार्यीकिंचकर्तृविशिष्टप्राप्तेःपदार्थत्वेतस्यैवनामार्थत्वादुदकस्यतद्भेदोवाच्यस्यचबाधितंनहिकर्तृविशिष्टप्राप्तिरुदकमितिसंभवति अतएवबहूनांचक्तिधर्माणांवचनेरेवसाधनेस्यान्महतोरथमित्यादिनासमर्थस्यैकार्थीभावपक्षएवप्रबलइत्यवोचामप्रथमार्थेतुनेतिशेषपदेनवाऽन्यपदार्थइत्यनेनवाऽतिप्रसंगवारणादप्रथमाविभक्त्यर्थइतिवचनन्नकर्तव्यमितिभावः॥पत्रान्यसमासोनोक्तःसशेषइतिरक्तिकारादीनांमतेतुप्रथमांतानामेवबहुव्रीहिरित्यलाभात्कर्तव्यमेवेदंवचनमितिवोध्यंप्रादिभ्यइतिप्रादिभ्यःपरंयद्धातुजंतदंतस्यपदांतरेणबहुव्रीहिर्वोक्तेयइतिसूत्रसिद्धानुवादःवाचेति॥इदंतुवाचनिकंसर्वपदांतगतस्योत्तरपदस्यधातुजस्यलोपोवाच्यइत्यर्थः एतच्चप्रादीनामेवरूढौविशिष्टार्थइतिनामाश्रित्यसुत्पजनोक्त

व्यधिकरणानामित्यादिबहूक्तेःपदेनेवाऽतिप्रसंगइतिसमानाधिकरणानांबहुव्रीहिरित्यपिनकर्तव्यमितिभावः॥ वृत्त ?

शेषोबहुव्रीहिः।शिषञ्चसर्वोपयोगेकर्मणिघञ्।त्रत्तृत्तिकृत्यत्रान्यसमासेनोक्तःसशेषइत्याहायेषांपदानांयस्मिन्नर्थेऽव्ययीभावादिसंज्ञकःसमासेनविहितःस
शेषइत्यर्थः।इतिहरदत्तोव्याख्यत्एतच्चप्राक्कडारात्परंकार्यमितिपाठाभिप्रायेणबोध्यं।त्रास्मिंस्तुपक्षेशेषग्रहणाभावेउन्मत्तगंगमित्यत्रपरत्वाद्बहुव्रीहिःस्यान्निरवका
शत्वाच्चाव्ययीभावइत्युन्मत्तगंगइत्याद्यनिष्टंपक्षेप्रसज्येतत्राकडारादेकेतिपाठाभ्युपगमयक्षेत्वेकसंज्ञाधिकारोबोन्मत्तगंगमित्यादिसिद्धेःशेषग्रहणंव्यर्थमिति
रवकाशायाऽव्ययीभावसंज्ञायावबाधादतस्तत्रापिप्रयोजनमाह।द्वितीयाश्रितेत्यादिनेतिशिषाधिकारस्थबहुव्रीहेरवशेषाद्विभाषेतिकप्रत्ययो
नान्यस्माद्बहुव्रीहेरित्येतल्लाभार्थमपिशेषग्रहणमावश्यकमितिबोध्यंयस्त्विकस्येतिायद्यपिप्रादयोगताद्यर्थेप्रथमयेत्युक्तंतथापिद्वितीयाश्रितादिभिरि

शेषोबहुव्रीहिः।२।२।२३।त्रधिकारोऽयंद्वितीयाश्रितेत्यादिनायस्त्विकस्यविशिष्यसमासेनोक्तःसशेषःप्रथमान्तइत्यर्थः।त्रनेकमन्यप
दार्थे।२।२।२४।त्रनेकंप्रथमान्तमन्यपदार्थेवर्त्तमानंवासमस्यतेसबहुव्रीहिः।त्रप्रथमाविभक्त्यर्थेबहुव्रीहिरितिसमानाधिकरणानां
मिति।चफलितंप्राप्तमुदकंयंग्रामंप्राप्तोदकोग्रामःजढरयोर्नद्धानाउपहृतपशूरुद्रःउद्धृतौदनास्थालीपीताम्बरोहरिःवीरपुरुषोग्रामः
।प्रथमार्थेतुनाबद्धेदेवगतःव्यधिकरणानामपिनापत्त्वभिभूतमस्य॥प्रादिभ्योधातुजस्यवाच्योवाचोत्तरपदलोपःप्रपतितपर्णःप्रपर्णः
नञोऽस्त्यर्थानाम्वाच्योवाचोत्तरपदलोपःत्रविद्यमानःपुत्रःत्रपुत्रःत्रस्तीतिविभक्तिप्रतिरूपकमव्ययंत्रस्ति क्षीरागोः ॥ ६ ॥

तिवत्प्रथमाकेनचित्सहश्रुतस्यतदितिनोक्तमित्यर्थः।वार्तिकस्थताप्रथमयेत्युक्तावपिसूत्रस्थतानोक्तमितिवा।प्रथमांतमिति।कंठेकालइत्यादिबहुव्रीहिस्तुक्तापकसा
ध्यइतिभावः।त्रन्यस्यपदस्यार्थइतिसमस्यमानपदादितिरिक्तस्यपदस्यार्थइत्यर्थः।पदेतिप्रकृत्यर्थोपसर्जनकःप्रत्ययार्थकर्मकर्त्रादिरभिधीयतेप्रथमांतेनतुप्रातिपदि
कार्थमात्रेत्यतएवचित्रिकपक्षेसंख्याप्रत्ययार्थस्तथापितस्याःप्रकृत्यर्थेप्रतिविशेषणत्वान्नप्रकृत्यर्थोपसर्जनकःप्रत्ययार्थःप्रथमांतस्यास्तिएवंचद्वितीयांता
चर्थइतिफलितंतदाह।त्रप्रथमाविभक्त्यर्थेइतिसमानेति।एतच्चशेषग्रहणाल्लभ्यंत्रनेकंकिंबहुनामपियथास्यादेतच्चमूलएवस्फुटीभविष्यतित्रनिच्चियोके
चलग्रहणाच्चापकीकृत्यानेकग्रहणमिहसुत्यजमित्याहुः।त्रन्यग्रहणंकिंबहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विषयविभागोयथाविज्ञायेतस्वयमर्थे हिसावकाशंतत्पुरु

एवंचसूत्रेकेषांचिदनूढःसमानाधिकरणस्त्रियांप्रदायिकस्त्रीत्यभावगतुल्येत्यादिभाषितपुमान्यस्मिन्नित्यादिव्याख्यानादयमर्थोलभ्यतेस्त्री
तृतीयादिषुभाषितपुंस्कमित्यत्रोपपादितोयत्रभाषितःपुमान्येनतद्भाषितपुंस्कमित्युच्यतेतर्हिकुटीभार्यःद्रोणीभार्यइत्यादावतिप्रसंगःस्याद्भवतिह्रस्वकुट
शब्दोघेस्त्रीलिंगोगेहेतुस्त्रीलिंगःद्रोणाश्चस्तुपरिमाणाविशेषेषुस्त्रीलिंगोगवादन्योनूढ़ितिपर्युदासःस्यातर्हि
टाबायंतमेवशूद्रेतततःकिमितिचेत्दरदोपत्न्यादारदःह्रस्वश्चगधेत्यणंतस्यस्त्रियामतश्चेतिलुक्दरद्वसाचासौचेंदारिकाचेंदारदचेंदारिकेत्यादिनसिध्येत्।
नन्वत्रचदर्शनीयाभार्यायस्यदर्शनीयभार्यइत्यादावित्रस्त्रीप्रत्ययःकस्मिंश्चिदस्तीतिभावःनतुक्तोपधामाऊङश्चेत्येवसूत्र्यतामितिचेन्नाबाधकबाधनार्थेनपुंवत्कर्म
रयइत्यनेनबामोरुभार्येतिकर्मधारयेपुंवद्भावायतेःएयत्रप्रतिषेधसामर्थ्यात्सिद्धेतेतुनदोषःस्त्रियाइत्यस्यस्त्रीप्रत्ययपरतोवारयतिस्त्रीवाचकस्येतिस्त्री
प्रत्ययस्यपुंवद्भावइत्युक्तेतुस्त्रीप्रत्ययलोपइत्येवार्थःपर्यवस्यतीतिदारदचेंदारिकेतिनसिध्येत्।किंचपटुभार्यइत्यत्रउत्तरपदनिमित्तायाङीषोनिवृत्तेरचः
परस्मिन्नितिस्थानिवद्भावाच्चण्स्यात्।अपिचावंतेऽस्यापत्यंस्त्रीवंतीवंतेऽचेतियञ्लुक्स्त्रियामितितस्यलुक्।णङ्रखादिलान्ङीन्वंतेऽचासौचेंदा
रिकाचवांतेऽप्यचेंदारिका।अत्रपुंवद्भावेनङीनोनिवृत्तावपिअर्थगतस्यस्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वात्लुक्स्त्रियामितियञ्लुकप्रसक्त्येतिभावःह्रस्वइति।अनेकमि
तिप्रथमानिर्दिष्टत्वात्।प्रथमानिर्दिष्टमित्येकविभक्तिरेतिवागेशब्स्योपसर्जनत्वादितिभावः।चित्राश्वसिति।अंतरंगानपीतिन्यायादिहपूर्वसवर्णदीर्घोन
प्रवर्त्ततेऽन्यथाएकादेशस्यपरादित्वेनसुपोलुकिचित्रगुरित्यत्रअकारेनलभ्येतेतिभावःनेहेति।अत्रैवसूत्रेपट्वीशब्दोभार्येऽस्येतिवृद्धगर्भेवहुव्रीहौपट्वी
शब्दभार्यइतिभाष्योदाहरणादितिभावः।आनडितितथाचसमर्थसूत्रेभाष्येहोत्रपोत्रनेष्टोतारइत्यत्रचतुर्णांहेहोतृतीयस्यानङ्उदाहृतःपूर्वपदादेरेव
सनसिध्यत्नन्यत्रनेष्टपूर्वपदेहोतुरेवपूर्वपदत्वादितिभावः।अतएवेति।पूर्वपदान्नोरेयादेवेत्यर्थः।चित्राजरदिति।हेहोतर्गतजरच्छब्दोत्तरपदत्वे रामा·
प्यसामानाधिकरण्यान्नस्यापोनिवृत्तिःनचैवमपिहेहात्मकस्यपूर्वपदस्यसमानाधिकरणोत्तरपदपरत्वात्संवद्भावेसतिवृत्तिर्दुर्वारेतिवाच्यंहेहोतर्गतवि १७४
त्रजरच्छब्दयोःस्त्रीप्रत्ययप्रकृत्योःप्रत्येकंभावितपुंस्कत्वेपिहेहोत्॥

र्थीनामितिनञः परेषामस्त्यर्थवाचिनांपदान्तरेणावहुव्रीहिर्व्योख्येयः अस्त्यर्थवाचिनांतुवालोपस्त्यर्थः अस्त्यर्थानांकिं अनुपनीतपुत्रकःनञः किंनिर्विद्यमान
पुत्रः नञ्विहसुपेत्यनञ्वृत्तावपिसुवित्येतदनुवर्त्ततेतथाचास्त्रिक्षीरेतिप्रयोगोदुर्लभस्त्याशंक्यतेसाधयतिविभक्तिप्रतिरूपकमिति ॥ ॐ ॥ स्त्रियाःपुंव

स्त्रियाःपुम्वद्भावितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणेस्त्रियामपूरणीप्रियादिष्वार्द्दा३३४।भावितपुंस्कादनूङ्ऊङोभावोऽस्यामितिवहुव्रीहिर्निपात
नात्यञ्चम्यात्रलुक्षष्ठ्याश्चलुक्तुल्येप्रवृत्तिनिमित्तेयदुक्तंपुंस्कान्नस्मात्यरऊङोभावोयत्रतथाभूतस्यस्त्रीवाचकस्यशब्दस्यपम्वाचकस्यचरू
पंस्यात्समानाधिकरणेस्त्रीलिङ्गउत्तरपदेनतुपूरण्याम्प्रिमादीचपरतः।गोस्त्रियोरितिह्रस्वः।चित्राःगावोयस्येतिलौकिकविग्रहे।चित्राश्चासौगोश्चस
इत्यलौकिकविग्रहेचित्रगुः।रूपवद्भार्य्यः।चित्राजरतीगौर्य्यस्येतिविग्रहे। अनेकोक्तैर्वहूनामपिवहुव्रीहिः।अत्रकेचित्।चित्राजरतीगुःजरती
चित्रागुर्वा।एकन्दीर्घात्तन्वीजङ्घःतन्वीदीर्घाजङ्घः।त्रिपदेवहुव्रीहौप्रथमन्नपम्वत्।उत्तरपदस्यमध्येमनव्यवधानात्।द्वितीयमपिनपुम्वत्पूर्व
पदत्वाभावात्।उत्तरपदशब्दोहिसमासस्यचरमावयवेरूढः।पूर्वपदशब्दस्तुप्रथमावयवंरूढिंवदन्तिवस्तुतस्तुनेहपूर्वपदमाक्षिप्यते।आ
नङ्ऋतस्त्यत्रयथातेनोपान्तस्यपुम्वदेवा।चित्राजरद्गुरित्यादिअतएवचित्राजरत्योगावोयस्येतिद्वंद्वगर्भेऽपिचित्राजरद्गुरितिभाष्यंकर्म्मे
धारयपूर्वपदेनुद्वयोरपिपुम्वत्।जरच्चित्रगुःकर्म्मधारयोत्तरपदेनुचित्रजरद्गवीकः।स्त्रियांकिं।ग्रामणिकुलेनत्वदृष्टिरस्याग्रामणिदृष्टिःभावि
तपुंस्कात्किंगङ्गाभार्य्यः।अनूङ्किंवामोरूभार्य्यः।समानाधिकरणेकिं।कल्याण्यामाताकल्याणीमाता।स्त्रियाङ्किंकल्याणीप्रधानंयस्यस
कल्याणीप्रधानः।पूरण्यान्तु।अग्रेपूरणीप्रमाणयोः।५।४।९१६।पूरणार्थेप्रत्ययान्तेपतस्त्रीलिङ्गान्तदन्तात्प्रमाणयन्ताच्चबहुव्रीहेरप्स्यात्।कल्या
णीपञ्चमीपासांरात्रीणान्ताःकल्याणीपञ्चमारात्रयःस्त्रीप्रमाणीयस्यसस्त्रीप्रमाणाःपम्वद्भावप्रतिषेधोऽप्रत्ययश्चप्रधानपूरण्यामेवाणत्रिःपूर

त्वानिपातनादिति।एतच्चपूर्वत्रापियोज्य मन्यथाव्यधिकरणानांवहुव्रीहिःस्वरसतोनसिध्येत्।लुगिति।अनूङितिप्रथमांतंषष्ठ्यर्थेप्रथमेतिहरदत्तः ॥ ॥

क्तिरित्यादिसिद्ध्येप्रियादिषुभक्तिशब्दपाठः।तसिलादिषुकृत्वसुजन्तेष्विति।पंचम्यास्तसिलित्यारभ्यसंख्यायाःक्रियाभ्यावृत्तिगणनेकृत्वसुजित्येतत्पर्यंतेष्वित्यर्थः। अव्याप्तिव्यभिचारणायेति।एकतिरजघ्यावहुशदित्यत्राव्याप्तिःतसिलादिकृत्वसुज्पर्यंतेषुतिलघ्यनशसांयाठाभावात्पद्वीदेश्याश्चभारूप्यदित्यत्रातिव्याप्तिः। ईषदसमाप्तावितिदेश्यस्यषष्क्यारूप्यस्यचेतिरूप्यस्यचतत्रपाठादतस्तन्निवारणायपरिगणनमित्यर्थः।परिगणितान्त्रतसादीन्क्रमेणोदाहरतिवह्वीषिति।

वहुथाप्रशस्ताःएकीएकतिःअजाभ्योहिताःअजथ्याःशसिवह्वल्पार्थस्यपुम्वद्भावोवक्तव्यःवह्वीभ्योदेहिवहुशःअल्पाभ्योदेहिअल्पशः। त्वतलोर्गुणवचनस्याशुक्लायाभावःशुक्लत्वंशुक्लतागुणवचनस्यकिंकर्त्रोर्भावःकर्त्रीत्वंशरदःकृतार्थयतेत्यादौतुसामान्येनपुंसकंभस्याऽढेतद्धितेःहस्तिनीनांसमूहोहास्तिकंअढेकिंरोहिणीयंःस्त्रीभ्योढगितिढोऽत्रगृह्यतेअग्नेर्ढगितिढकिंतुपुम्वदेवात्रभ्रायीदेवताऽस्यस्थालीपाकस्याग्नेयंःसयत्नीशब्दस्त्रिधाःशत्रुपर्य्यायात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादित्वात्ङीन्येकंःसमानंःपतिर्य्यस्याःतिविग्रहेविवाहनिवन्धेनम्यतिशब्दमाश्रित्यनित्यस्त्रीलिङ्गोद्वितीयंःस्वामिपर्य्यायपतिशब्देनभावितपुंस्कस्तृतीयंःआद्ययोःशिवाद्यणासपत्न्याश्चपत्यंसापत्नंःतृतीयात्तुस्त्रियांविशिष्टपरिभाषयापत्युत्तरपदलक्षणोण्यएवनत्वणाशिवादेरूढयोरेवग्रहणात्सापत्यंःठक्छसोश्वाभवत्याक्छाश्वाभावत्काःभवदीयाःएतद्वार्त्तिकमेकतद्धितेचेतिसूत्रेज्ञापकंतद्धितेष्वित्यधिकारेसर्वनाम्नोवृत्तिमात्रेऽतिभाष्यकारेष्वागतार्थत्वात्।सर्वमयंःसर्वकाम्यतिःसर्विकाभार्य्यापत्यंसार्वकभार्य्यंःसर्वप्रियइत्यादिष्टर्वस्येवेदंभवेषाद्देतिलिङ्गात्तेनाकविएकशेषवृत्तौचनासर्विकासर्वीःकुक्कुरादीनामण्डादिषुकुक्कुट्याअण्डंकुक्कुटाण्डंमृग्याःपदंमृगपदंमृगक्षीरंकाकशावः॥ ९९ यद्यपिवह्वादिषुस्त्रीषोवैकल्पिकत्वान्नदभावेवहुस्त्रेत्यादिसिध्यतितथापिपक्षेवह्वीत्रेत्याद्यनिश्चयवारणायेदंततस्तत्रेतिप्राचोग्रहणमुदाहरणमत्रोपेक्षितंसर्वनाम्नोवृत्तिमात्रस्यत्यनेनगतार्थत्वादितिमनोरमायांस्थितंतदितरेतिप्राचाग्रहणेतरेत्युदाहृतंततत्प्रामादिकमितिभावःपड्वरीतिभूतपूर्वेचरट्।पड्जातीयेतिप्रकारवचनेजातीयर्।दर्शनीयरूपेत्यादिप्रशंसायांरूपप्।याप्येपाशप्॥ ॐ॥ वहुयेतिप्रकारवचनेथाल्।तत्रहिकिंसर्वनामवहुभ्यस्त्यधिरूढःएकतिरितिएकज्येष्ठाभ्यांतिल्ल्वातिलौचकूदसीतितिल्।अजाध्येतिअजाविभ्योध्यन्।

ङात्मकस्य पूर्वपदस्यातथात्वात्। द्वयोरपीति। पूर्वपदोत्तरपदमाश्रित्यप्रथमस्यापिसंबन्धावस्थितिभावः। जरच्चित्रेति। पूर्वकालैकेतिसमासः। लिंगविशिष्टपरिभा
षयाजरद्ग्रहणेनजरतीशब्दस्यापिग्रहणात्। चित्रजरद्गवीकरणेजरतीचासौगौश्चजरद्गवीगौरतद्धितेतिटचिटित्त्वान्ङीप्। चित्राजरद्गवीपत्नेतिवक्ष्यमाणोहीनश्चत
श्रेतिवक्ष्यमाणःकपत्वाभावेरूभार्य्येतिसंहितशफलक्षणावामादेश्चेत्यूङ्। प्रधानमितिभावेत्वुङौतेनित्यनपुंसकं। पंचमीति। तस्यपूरणेडट्। तादसंख्यादे
रितिडटोमट्। आगमश्चेतिडीप्। प्रमाणीति। करणेल्युट्। तदंतस्यविशेष्यनिघ्नत्वात्स्त्रियांङीप्। कथंतर्हिप्रमाणायांस्मृताविति। शावरभाष्यमितिचेत्। अत्रभाट्टाःप्रमा

नद्यृतश्चाप्। ४।१।५३। नद्युत्तरपदाट्टीनाहःकप्यात्समासान्तः। केऽणः। ७।४।१३। केपरेऽणोहस्वःस्यात्। इतिप्राप्तेनकपि। ७।४।
१४। कपिपरेहस्वोनस्यात्। कल्याणीपञ्चमीकःपक्षः। अत्रतिथेर्हितावयवभेदस्यपक्षस्याऽन्यपदार्थतयाऽविरप्रधानं। बहुव्रीहिः। अप्रिया।
दिषुकिंकल्याणीप्रियः। प्रिया। मनोज्ञा। कल्याणी। सुभगा। दुर्भगा। भक्तिः। सचिवा। खसा। कान्ता। क्षान्ता। समा। चपला। दयिता। वामा। अबला। त
नया। सामान्येनपुंसकादृढभक्तिर्य्यस्यासदृढभक्तिः। स्त्रीत्वविवक्षायान्तुदृढाभक्तिः। तस्मिन्दिग्ग्रहणाऽऽकृत्वसुचः। ६।३।३१। तस्मिन्दिग्ग्रहणं
त्वसुजन्तेषुपरेषुस्त्रियांपुंवत्स्यात्। परिगणनङ्कर्त्तव्यं। अव्यात्मतिव्याप्तिपरिहारायात्रतसौ। तरप्तमपौ। चरड्जातीयरौकल्यपूदेशीयरौ
रूपप्यशपौ। थालतिल्यनौ। वह्वीषुबहुत्वबहुत्वेः। दर्शनीयतरा। दर्शनीयतमा। घरूपेतिवक्ष्यमाणोह्रस्वः परत्वात्युम्वद्भावमबाधते। पद्धित
रा। पद्धितमा। पड्चरी। पड्जातीया। दर्शनीयकल्पा। दर्शनीयदेशीया। दर्शनीयरूपा। दर्शनीयपाशा॥ ९९ ॥

तादयतेस्तस्मात्प्रमाणस्मृतिरुच्यतइत्याहुः। तत्रायतेः क्विपिह्रस्वस्यपितिकृतीतितुकिटा। दुर्लभंतथाप्यागमशास्त्रस्यानित्यत्वाज्ज्ञेतिवोध्यं। क्विविवाचरतिक्विप्
विजित्यर्थइतिवाव्याख्येयंअन्यत्तुप्रमाणंवेदस्यहृदाचरतीत्याचारक्विवंतात्प्रमाणशब्दात्यचाद्यचिदावित्याहुः। प्रधानपूरणएवेतिप्रधानेकार्यसंप्रत्ययान्न्याये
सिद्धमिदं॥ ॐ॥ नद्यृतः। तपरत्वंस्पष्टार्थं नद्युत्तरपदादिति। नचैतादितिनोक्तंकप्रत्ययेनसहसमासेकृतेबहुव्रीहेरनद्यंतत्वात्उत्तरपदंतुनद्यंतंभवत्येवसमासेत्रै
तस्मासंतइतिपक्षाश्रयणादितिवोध्यं। दृढमिति। अदार्ढ्येनिरुक्तिमात्रपरत्वेनात्रदृढशब्दप्रयोगान्तलिंगविशेषविवक्षेतिभावः। लिंगविशेषविवक्षायांतुदृढाभ

तार्थतानकोपधायाश्चतिनिषेधात्।नचास्मापितेननिषेधः शंक्यः।स्त्रियाः पुंवदित्यादिप्रकरणोक्तस्यैवतेननिषेधात्।अस्याश्चेस्तुताभिन्प्रकरणेअसमाविष्टत्वा
त्।नचवृत्त्यंतर्गतस्यसर्वनामत्वाभावात्पुंवद्भावोनभवेदितिवाच्यं।वचनारंभसामर्थ्यात्मात्रग्रहणाद्वाक्वचित्सर्वनामत्वेनदृष्टानांसंप्रतिसंज्ञाभावेपिपुंवद्भावो
भ्युपगमात्।अतएवोत्तरपूर्वीयेत्यत्रसंज्ञाभावेपिपुंवद्भावः।सर्वनामकाचित्स्याःपुत्रःसर्वीपुत्रइत्यत्रतुनातिप्रसंगः।संज्ञोपसर्जनयोःसर्वादिगणबहिर्भूतत्वेन
वृत्तेःपूर्वमप्यसर्वनामत्वात्।सर्वेप्रियइतिस्त्रियाःपुंवदित्यत्रप्रियादिपर्युदासोरूपवतीप्रियइत्यादावुपपद्यतइतिभावः।तदितएतदन्येत्यादावुत्तरपदेतिप्रसंग
मांशंक्याहपूर्वस्यैवेति।वृत्तिघटकानेकभागमध्येकिंचिदपेक्षयापूर्वस्येत्यर्थः।लिंगादिति।अन्यथाएषाद्वारातयोःकात्स्न्यस्यापिविधीयमानमित्वेनिर्विषयंस्यादि
तिभावः।दक्षिणापूर्वादिगित्तिभाष्योदाहरणमपीहलिंगमितिबोध्यं।यत्तुप्राचांसर्वनाम्नःसमासेपूर्वपुंवदित्युक्तं।यच्चव्याचख्युःवार्तिकार्थमनुवदतिसर्वनाम्न

**कपड्मानिनोश्चार्द्।३।२९।एतयोःपरतःपुम्वत्।एनीवाचरतिएतायतेश्येनीवाचरतिश्येतायते।स्वभिन्नाङ्गाच्चिद्दर्शनीयांमन्यते।दर्शनी
यमानिनी।दर्शनीयांस्त्रियंमन्यतेदर्शनीयमानीचैत्रः।नकोपधायाः।८।३।३७।कोपधायाःस्त्रियाःनपुम्वत्।पाचिकाभार्य्यः।रसिकाभार्य्यः॥**

रत्यादिनेतितत्प्रामादिकंवृत्तिमात्रेरतिपाठस्यैवभाष्यारूढत्वात्सर्वंमयःसर्वंकाम्यतीत्युक्तोदाहरणासिद्धिप्रसंगाच्चवार्तिकार्थमित्याचपिप्रामादिकमेव।
वार्तिकंयेयेएतद्भावात्।नचसर्वनाम्नोवृत्तिमात्रइत्येतद्वार्त्तिकमेवनतुभाष्यकारेरिष्टमितिशंक्यंवृत्तौकस्यचिदसंभवउक्तएवप्राक्॥ ॥कपड्मा।।एतायतइत्यादिकंतुकपड्सलोपश्चेतिकपडि।पुंवद्भावेसतीतएतश्येतयोरकारस्यचैतिदीर्घः।मानिनग्रहणमसमानाधिकरणार्थमस्त्र्यर्थेचेत्याश्येनयथाक्रममुदाहरतिस्वभिन्नामित्यादिनोदर्शनीयमानिनीति।मनइतिणिनिः।नोत्तत्वान्डीषाद्यात्त्वात्मानमेवदर्शनीयांमन्य
तेतत्रस्त्रियाःपुंवदित्येवसिद्धेएकस्याश्रयिरूपिततमत्वव्यापाराश्रयत्वविवक्षाभेदेनकर्मत्वकर्तृत्वयोःसत्त्वेपिवास्तवाभेदेनसामानाधिकरण्यविधातादि
तिभावःपाचिकाभार्यइति।पचतीतिपाचिकाएवुल्।ण्वोरित्यकादेशेटापिप्रत्ययस्यादितीत्वं।रसिकाभार्यइति।रसोस्त्यस्यास्तिरसिकाअतइनिठनाविति॥

दिषु ज्ञातव्यस्त्यर्थः। त्रतसादिषु परिगणनं कर्तव्यमिति यावत्। त्वतलोर्गुणवचनस्य गुणास्येति वक्तव्ये वचनग्रहणं प्रसिद्धगुणापरिग्रहार्थं त्रतस्त्वेवोदाहरति शुक्ल
त्वं शुक्लतेति। नन्विहजातिसंज्ञाव्यतिरिक्तो धर्ममात्रं गुणः इति यत्प्राचीनैरुक्तं तत्स्वीकर्तव्यं मन्यथानिरीश्यमेनेशरदः कृतार्थता। सामुमोचरतिदुःखशीलतामित्यादिषु
वङ्गावाप्रवृत्त्यादीर्घश्रवणास्यादित्यतआह। सामान्येनपुंसकमिति। एवंचनेङ्पर्युदासवतीत्वमासीदित्यादिप्रयोगोनिर्बाधइतिभावः। हास्तिकमिति। अचित्तहस्तिधे
नोरितिठक्। नचात्रपस्येतिलोपेननिर्वाहस्तास्यासिद्धवदत्रेत्यसिद्धत्वादचःपरस्मिन्निति स्थानिवद्भावाच्चनस्तद्धितइतिटिलोपानापत्तेः नचठक्कुञोश्चेत्यनेनैवात्र
पुंवद्भावसिद्धिः शंक्या। कुसाहचर्याद्भवतष्ठक्कुसावित्यस्यैवठकस्तत्रग्रहणात्। नापिजातेश्चेतिपुंवद्भावनिषेधः शंक्यः। अस्मादेवभाष्योदाहरणात्तस्यात्रैवनिषे
धोनत्वौपसंख्यानिकस्येतिज्ञापनात्। रोहिणीयइति। रोहितशब्दाद्गौरादिङीन्प्रकारोऽस्तितुपुंवद्भावेतयोर्निवृत्तौरोहिते यइतिस्यादितिभावः। शत्रुपर्यायाः।
ति। व्याख्यानादिति शेषः। अग्नायीति। अग्निशब्दात्। चषाकण्यीतिस्त्रियांङीवेकारादेशो। आग्नेयइतिपुंवद्भावाभावेतु। अग्नायेयइतिस्यादितिभावः। शत्रुपर्यायाः।
दिति। अत्रचव्यन्सपत्नइतिनिर्देशोलिंगं। रिपौवैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणद्वेषदरित्यमरः। विवाहनिबंधनमितितज्जन्यसंस्कारविशेषविशिष्टेरूढमित्यर्थः। साय
त्नइति। अभाषितपुंस्कत्वात्द्वितीयस्यपुंवद्भावोनभवति। सतिचपुंवद्भावेनकारादेशाभावात्सापत्नइतिस्यादाद्यस्यनुपुंवद्भावेपिसापत्नइत्येवभवतीतिभावः। रू
ढ्योरेवेति। आद्यशब्दोरूढःद्वितीयस्तुयोगरूढस्तेनसमानःपतिर्यस्याइतिविग्रहोनविरुध्यतइतिदिक्। ठक्कुञोश्च। अभक्त्यार्थआरंभः। भावत्काइतिभवतष्ठक्कु
सौठावस्थायामेवपुंवद्भावेकृतेठस्येकइतिकादेशंवाधित्वातांतलक्षणःकादेशः। नन्विकादेशेभत्वात्भस्याढइतिपुंवद्भावेसतिकादेशप्रवृत्त्यारूपसिद्धौकिमत्रढ
ग्रहणेनामेवंमथितंपण्यमस्यमाथितिकइत्येवाल्विधित्वेनस्थानिवद्भावायोगात्सन्निपातपरिभाषया कादेशप्रवृत्तेर्दैर्लभत्वादत्तष्ठक्कुसाइतिठग्रहणंवार्ति
व्येमेवाभवदीयाइति। कुसःसित्करणात्सितिचेति पदसंज्ञातेनात्रजश्त्वंभवति। एवंचपदसंज्ञायामसंज्ञायावाधाङ्गस्याढइत्यस्याप्रवृत्त्यावार्तिके कुसग्रहणंकृ
तं। भाष्यकारस्यैति। अनेनसूत्रवार्तिकयोरुक्तिसंभवोध्वनितः। उत्तरंदृष्ट्वापूर्वस्याप्रवृत्तत्वात्। निष्कर्षेतुव्यर्थमेवेत्याहुः। गतार्थत्वादितिरश्मेरुदाररणान्याहुः॥
सर्वमयइत्यादिनाततआगतइत्यर्थेमयड्वैतिमयट्। तसिलादिषुमयडेर्परिगणितत्वात्तेनेदंसिध्यतीतिभावः। सर्वकार्यइति। नचस्त्रियांपुंवदितिस्त्रीणाग

दवस्थ्यादिति।सुकेशीति।सांगाच्चोपसर्जनादिति ङीप्।अकेशेति।सहनञ्विद्यमानेति निषेधान्ङीषभावः।जातेश्चायद्यत्रजातेरित्येवविहितस्तिव्याख्यायेततहि हास्तिकमित्यादाहरणोपपत्तिरित्याशंक्याह।अयंसंख्यानिकस्यनायंनिषेधस्तिभाव्योक्तिर्नीसंगच्छेत।हस्तिनशब्दाज्जातेरितिङीषनविहितःअदंतत्वाभावात्किंतुक्तेभ्यस्तिङीविहितस्तेषुवक्ष्यमाणनिषेधस्यासक्तेरत्राह।जातेःपरस्तिएवंचहस्तिनीभार्यःशुनीभार्यइत्यादावपिनिषेधःसिध्यतीतिभावःयःप्रत्ययस्तिटाचादिःप्राचांतुङीषेचोपात्तस्तदयुक्तमितिध्वनयन्नुदाहरति।शूद्राभार्यस्तिब्राह्मणीतिशाङ्गरवादित्वान्ङीन्।प्राचांतुङीप्रसंगेवदित्याख्यायब्राह्मणीभार्यस्त्यादाहृतंतद्भसाक्षात्सोत्रसेवेतिव्याख्यानादितिभावः।नकोपधायास्तिनिषेधस्तुभस्याढस्तिप्राप्तस्यापिभवत्येवातेनविलेपिकायाःधर्म्यवैलेपिकमितिसिद्धं।यद्यणमहिष्यादिभ्यस्त्य

जातेश्च।ई।३।४९।जातेःपरोयःस्त्रीप्रत्ययस्तदन्तान्नपुंसकात्शूद्राभार्य्यःब्राह्मणीभार्य्यःसौत्रस्यैवाऽयन्निषेधःतेनहस्तिनीनांसमूहोहास्तिकमित्यत्रभस्याढस्तिभवत्येवासंख्यायाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्यासंख्येयेः।२।२।२५।संख्येपार्थ्यायासंख्ययाऽव्ययादयःसमस्यन्तेसबहुव्रीहिःदशानांसमीपेयेसन्तितेऽउपदशाःनवएकादशेत्यर्थः।बहुव्रीहौसंख्येयेस्तिवक्ष्यमाणोऽच्प्रातिविंशतेर्डिति।ई।४।१४२।विंशतेर्भस्यतिशब्दस्यलोपस्त्यादुिति।आसन्नविंशाः।विंशतेरासन्नास्त्यर्थः।अदूरत्रिंशाः।अधिकचत्वारिंशाः।द्वौवात्रयोवाद्वित्राः।द्विरावृत्तादशद्विदशाःविंशतिरित्यर्थः।दिङ्नामान्यन्तराले।२।२।२९।दिशोनामान्यन्तरालेवाच्ये प्राग्वतादक्षिणास्याःपूर्वस्याश्चदिशोऽन्तरालंदक्षिणापूर्वीनामयहणाद्यौगिकानान्नाऽयंद्याश्चकोवेर्ण्याश्चान्तरालंदिक्षिणेत्यादिः।एतच्चनकोपधायास्तिसूत्रेभाष्येस्पष्टंप्रासंगिकंसमाप्यप्रस्तुतमनुसरति।संख्येयेति।सामानाधिकरण्येसान्यपदार्थेसतेश्चविरहात्पूर्वेणाप्राप्तीवचनादशानामिति।उपगतादशेषामितिनविग्रहेतश्चैवोक्तसिद्धेःउपदशाःदशानांसमीपेयेसमीपिनिचचक्षतेतेआचेअव्ययीभावःद्वितीयेतबहुव्रीहिरितिविवेकःनवएकादशेत्यर्थस्तिसंख्याद्वारकसंबंधस्यांतरंगत्वादितिभावःतेनदशानांसमीपेयेसंतिगवाद्यस्तेउपदशास्तिनप्रयुज्यंतेसूत्रेतीतिलुप्तषष्ठीकमित्याशयेनाह।तिशब्दस्येति।विंशाइतिइहतिलोपेतरमनोगणस्तियररूपमेवनतुतिलोपःतिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्।नचात्रपररूपमपिनस्यात्तिलोपस्यस्थानिवत्त्वादितिशंक्यम्।अजादेशोऽजादेशोनभवतीत्यचःपरस्मिन्नित्यस्याप्रवृ

मद्रिकायतेरिति। क्यङ्घानिनोश्चेति उपधात्वप्राप्तिः। मद्रेषु भवा मद्रिका। मद्रवृद्ध्योः कन्संज्ञेति तुपवद्भावेऽत्वेनम्भूयेति। तेभावगतद्धितत्वयहणमिति। इदंहीतेश्रूयमाणाःप्रत्येकंसं
वध्यतेतद्धितग्रहणंउगग्रहणंचेत्यर्थः। पाकाभोयीति। अर्मकटथुकपाकावयसीतिकप्रत्ययांतोयमुणादिषुनिपातितः। नचायंतद्धितस्तकारोनापिवोः। वयसिप्रथमइतिठनिवंताषि
ल्लाञ्जादित्वाट्टाप्। संज्ञापूरण्योश्चायञ्दत्तायनेरितिक्यङ्। तमपिकृत्वा। दिवूदाहृत्तेतत्तुविशेषाभावादिहोपेक्षितं। पंचमीपाशेतिपाप्येपाशप्रातसिलादिषितिप्राप्तिः। वृद्धिनिमि
त्तस्यात्रीघीतिःखुग्रेभवा। तत्रभवइत्यणिटि ङुतिङीपा। माथुरीयतेरितिमथुरायांभवामाथुरी। सेवाचरतीत्यर्थेकर्तुःक्यङितिक्यङ्। मध्येमेतिमध्यमा। मध्यान्मःइति
मः कांडलावेतिकांडंलुनातीतिकांडलावी। कामैण्यणाहृदयंतावदिति। तत्परिमाणमस्यास्तावती। यत्तदेतेभ्यइतिवतुप्। सर्वनाम्नइत्याकारोनवृद्धिशब्देनविहितइतिभावः।

मद्रिकायतेः। मद्रिकामानिनी। कोपधप्रतिषेधेनद्धितवुग्रहणं। नेहपाकाभार्य्यः। यस्यसपाकभार्य्यः। संज्ञापूरण्योश्च। ६।३।८। अनयोर्नेपम्वत्। दत्तामा
र्य्यः। दत्तामानिनी। दानक्रियानिमित्तःस्त्रियांउसिचसंज्ञाभूतोयमितिभावितउस्कृत्वमस्ति। पञ्चमीभार्य्यः। पञ्चमीपाशा। वृद्धिनिमित्तस्यवतद्धितस्याऽ
रञ्विकारे। ६।३।९। वृद्धिशब्देनविहितायावृद्धिस्तद्धितार्य्यस्तद्धितोऽरञ्विकारार्थस्तदन्तास्त्रीनपम्वत्। स्त्रीभार्य्यः। माथुरीयतेः। माथुरीमानिनी।
वृद्धिनिमित्तस्यकिं। मध्यमभार्य्यः। तद्धितस्यकिं। काण्डलावभार्य्यः। वृद्धिशब्देनकिं। तावद्भार्य्यः। स्तेऽकषायीकन्यायस्यसकषायकभ्रः। विकारेतु
हैमीमुद्रिकायस्येतिहैममुद्रिकः। वृद्धिशब्देनवृद्धिंप्रतिफलोपधानाभावादिहपम्वत्। वैयाकरणभार्य्यः। सौवस्वभार्य्यः। स्वाङ्गाच्चेतः। ४।१।४०। सा
ङ्गाच्चईकारस्तदन्तास्त्रीनपम्वत्। सुकेशीभार्य्यः। स्वाङ्गात्किम्यदुभार्य्यः। इतः किं। सुकेशभार्य्यः। सुमानिनीतिवक्तव्यं। सुकेशमानिनी॰ ॥ ॥
कषायपीति। कषायेणारक्तेत्यर्थेतेनरक्तरागादित्यणिऽीयहैमीति। हेमोविकारइत्यर्थेसुजातादेश्चेत्यञ्। फलोपधानेति। निमित्तशब्दःफलोपहितपरःस्वरूपयोग्यपर
त्वेवैयाकरणभार्य्येत्यत्रपवद्भावोनसिद्ध्येदितिभावः। व्याकरणमधीतेवेत्तिवावैयाकरणी। तदधीतेतद्वेदेत्यणः। स्वस्वस्यापत्यंस्त्रीसौवस्वीतस्यापत्यमित्यणः। उभयत्रणि
त्वात्प्राप्तआदिवृद्धिनेत्याभ्यामित्यनेनप्रतिषिध्यतइतिनायंवृद्धिंप्रतिफलोपहितः किंतुस्वरूपयोग्यः। यश्चयेजागमनिमित्तत्वाद्वृद्धिंप्रतिफलोपहितोपिभवत्यंतद्धित
स्तयापिवृद्धिशब्देनविहितोवृद्धिंप्रतिनभवतीतिभावः। अत्रव्याचक्षते। सूत्रेनिमित्तशब्दःफलोपहितपरः। अन्यथानिमित्तयहणमनर्थकंस्यात्। वृद्धेस्तद्धितस्यात्रुक्तेपि
निमित्तत्वमवसंवधःइतिवृद्धिनिमित्तंयस्तद्धितस्तदर्थलाभात्तेनवृद्धिशब्देनविहितावृद्धिरित्ययमर्थोलभ्यते। अन्यथाफलोपहितपरत्वलाभोनिष्फलःस्याद्ब्रुवतोदोषता

अन्येषामपि दृश्यते। अत्र प्राचां दृशिग्रहणात्कर्मव्यतिहारेबहुव्रीहौ पूर्वपदात्संज्ञायां दीर्घत्वमात्वंवानचीत्युक्तंतत्रात्वेत्सपाणिनीयमतएवमुदाहृतमाख्यातिकमेवैतत्त्वमनोरमायांस्पष्टं त्रीणीणातद्धितेकिंपदीवाद्यौ।।णणोक्तिरितिमत्वितेपिभस्यतद्धितस्येवरूपंसंज्ञापूर्वकत्वमस्येवातथापिवि
धेयसमर्पकंपदंयत्रसंज्ञारूपंसएवसंज्ञापूर्वकोविधिरितिभावःयद्यपिश्रोदितितपरस्तात्कालस्यसंज्ञकंतथापिरहतकारश्चारणार्थस्तपरत्वेफलाभावात्त्रो
रेत्येववास्तु स्वरूपंशब्दस्येतिन्यायात्तमितिभावःस्यादेतत्तपरस्तत्कालस्यसंज्ञाभवतीतिगुणेरुतरतिप्रुतनिषेधस्यापिसंज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वात्कृञ्
शिखेत्यत्रप्रुतसिद्धेःऋलृक्वेत्रकारात्परयकृल्लृकारोपदेशोव्यर्थःसावर्ण्यंसत्यप्युक्तरीत्यान्लृकारस्यप्रुतसिद्धेरनित्यत्वज्ञापनस्यनिष्फलत्वान्नैवमपित्रदि
तांलृदित्कार्यंलृदितामृदित्कार्यंचवारयितुमनित्यत्वज्ञापनमावश्यकमितिवाच्यंराजभ्राजगम्लृशकृतिपूर्यगउवंधकरणसामर्थ्यान्नाम्लोपिशास्वृदितांलृदितःप
रस्मैपदेष्वितिपूर्यगनुवादसामर्थ्याच्चतत्कार्याणामसांकर्यसिद्धेरितिचेदाहुःगुणेरुतरत्वेनेनऋदिन्नस्यगुणेःप्रुतविधानादनृतरत्वेतदनूद्यमानगुरुविशेषणाते
नानुवादरूपमेवनतुविधेयसमर्पकंसंज्ञारूपंपदमितिऋस्थानिकप्रुतनिषेधस्यानित्यत्वात्सिद्धान्तेऋशिखेत्यत्रप्रुतोनसिध्यतितततश्चतस्मिंश्चर्थेमुक्तज्ञापनायो
भयोपदेशश्चावश्यकइतिअन्येतुऋकारात्परयकृल्लृकारउपदेश्यएवाऋकारोपदेशेनलृकारस्यात्वाभावात्नचऋल्वरीपोर्भिन्नस्यावर्ण्यमितिवच्यनात्तच्चाभःशं
कथंवात्रिकंरक्षास्त्रक्तोप्रवृत्तेरित्याहुःतेनसहेतितुल्ययोगेतृतीयातुल्ययोगेकिंसहेवदशभिःपुत्रैर्भारंवहतिगर्दभोऽहसहशब्देनतुल्ययोगप्रत्ययाभावेकर्मकवहनकि
यायांतृतीयाप्राप्तानन्वयात्।किंतुविद्यमानवचनादशसुपुत्रेषुविद्यमानेष्वित्यर्थःएतच्चसहशब्दस्यविद्यमानार्थत्वमभ्युपेतिवक्तुमुक्तंप्रत्युदाहरणाशरीरंतुस
हपुत्रैरित्येवेतिबोध्यंतृतीयातुसहयुक्तेत्यनेनैवोपसर्जनस्य उपसर्जनस्येतिनसहस्यविशेषणात्।अव्यभिचारात्।किंतूत्तरपदेनसन्निधापितस्यसमासस्य।त
च्चावयवद्वारकंउपसर्जनसंबंधवकस्यसमासस्येत्यर्थःतदेतत्फलितमाहावहुव्रीहेरितितेनेहनसहयुध्यासहकृत्वाराजनियुधिरुजःसहेतिचेतिक्तानिपि
उपपदसमासाविमौसहस्यसःसंज्ञायामित्यतोऽनुवर्तमानादाहसहस्यसःस्यादितिप्रायिकमितिविभाषासपूर्वस्येत्यादिनिर्देशादितिभावःसकर्मकस्तिविद्यमान
कर्मकस्त्यर्थःप्रकृत्याशिषिकथंतर्हियजमानस्यसपुत्रस्यसभ्रातृकस्यसपरिवारस्यापुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्धिरस्तित्यादिप्रयोगाःसंगच्छंतइतिचेदुच्यते॥॥

विघातार्थमिति सिद्धान्तात्। विंशतेरिति। इहापि आसन्ना विंशतिर्येषामिति न विगृहीतमुक्तयुक्तेः। अदूरेत्यादि। अदूरास्त्रिंशतः अधिकाश्चत्वारिंशत इति विग्रहे वा श्रो
द्वित्रा इति। वार्थेयं बहुव्रीहिः स च वार्थो न विकल्पः। पक्षे द्विवचनस्याप्यापत्तेः किंतु संशयः। स चानियतसंख्यावमर्शी। तत्र च त्रयोपि सर्वे दाभासंत इति तदपेक्षं बहुवचन
मेव। आनयनादिक्रियान्वयस्तु द्वयोस्त्रयाणां वेत्यनियत एवेत्याहुः। द्विरावृत्ता इति। सुजर्थे बहुव्रीहिरित्यर्थः। वृत्तौ तु सुजर्थान्तर्भावेणैवैकार्थीभावाश्रयणात्सुचोप्रयो
गः। संख्ययेति किं। चत्वारो ब्राह्मणाः। अव्ययेत्यादि किं। ब्राह्मणाः पंच। संख्येयेति किं। अधिका विंशतिर्गवां। संख्यार्थेयं संख्येति न समासः। आदशातः संख्याः संख्येये वर्त्तते

तत्र तेनेदमिति सरूपे।२।२।२७। सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्म्मव्यतिहारे द्योत्ये स
बहुव्रीहिः। इति शब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते। अन्येषामपि दृश्यते॥ दीर्घ इत्यनुवर्त्तते। इच् कर्म्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ। पूर्वपदान्तस्य दीर्घः इच् समासा
न्तो वक्ष्यते। तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विच्प्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावत्वमव्ययत्वञ्च। केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं। केशाकेशि। दण्डैश्च दण्डैश्च प्रह
त्येदं युद्धं प्रवृत्तं। दण्डादण्डि। मुष्टीमुष्टि। ओर्गुणः।६।४।१४६। उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते। अवादेशः। बाहूबाहवि। ओरोदिति वक्तव्ये
गुणोक्तिः संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति ज्ञापयितुं तेन स्वायम्भुवमित्यादि सिद्धं। सरूपे इति किं। हलेन मुशलेन। तेन सहेति तुल्ययोगे।२।२।२८। तुल्य
योगे वर्त्तमानं सहेत्येतत्तृतीयान्तेन प्राग्वत्। वोपसर्जनस्य।६।३।८२। बहुव्रीह्यवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा। पुत्रेण सह आगतः सपुत्रः सहपुत्रो वा
आगतः। तुल्ययोगवचनं प्रायिकं। सकर्म्मकः। सलोमकः। प्रकृत्याऽऽशिषि।६।३।८३। सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि। स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय सहामा
त्याय। अगोवत्सहलेष्विति वाच्यं। सगवे। सवत्साय। सहलाय॥ ११

ननु संख्यायां। विंशत्याद्याः संख्या तु संख्येयसंख्ययोर्वर्त्तते। यदा तु संख्येये विंशतिशब्दस्तदा
भवत्येव समासः। अधिकविंशा इति॥ ॐ॥ तत्र तेनेदं॥ ग्रहणविषय इति। गृह्यते इति ग्रहणं केशादि तद्विषयो वाच्यो ययोस्ते सरूपे। ह्रियतेऽनेनेति प्रहरणं दंडादि।
तद्विषयो वाच्योपय इति प्राग्वत्। कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणं परस्परप्रहरणं च। ननु ग्रहणविषये सप्तम्यंते समस्येते प्रहरणविषये तृतीयांते चेत्यादिविषयविशेषः
सूत्राक्षरैः कथं लभ्यते इत्यत आह इति शब्दादिति। स हि लोकविवक्षां दर्शयति। लोके केशाकेशीत्यादिप्रयोगे यावानर्थः प्रतीयते तावत्यर्थे बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः॥

गंधस्तुसौरभेनत्येगंधकेगर्वलेशयोः। रूपवद्द्रव्यवचनो बहुत्वेऽसिचस्मृतः। तिकोशाच्चावेचित्। गंधस्येत्यतिवाप्तिकेतदेकांतशब्देनस्वाभाविकत्वंविवक्षितंतेनागंतु
कस्यनत्याहुः। तथाचभट्टिः। आघ्राणिवान्गंधवहःसुगंधइतिव्याख्यातंचजयमंगलायां। गंधस्येत्यादिनाऽकारःसमासांतोनगंधस्येतितदेकांतग्रहणमितिवचना
न्सुगंधआपणिकइतियथेति। अतएवभट्टवालसहकारसुगंधावित्यादीनांप्रामादिकत्वंदुर्घटवृत्तिकृतोक्तं॥ ॥ अल्पाख्यायां। अल्पवाचिनोगंधस्यैकारांतादेशः
स्यात्बहुव्रीहौ। रूपस्यगंधइति। अतएवज्ञापकाद्व्यधिकरणपदोबहुव्रीहिः। यद्वा फलितार्थकथनमेतत्रूपोगंधोयस्मिन्नित्येवविग्रहः। गंधशब्दस्यविशेषण

अल्पाख्यायां। ५। ४। १३६। रूपस्यगन्धोलेशोयस्मिन्तत्। रूपगन्धिभोजनोघृतगन्धिगन्धोगन्धकआमोदेलेशेसम्बन्धगर्वयोरितिविश्वः
। उपमानाच्च। ५। ४। १३७। पद्मस्येवगन्धोऽस्यापद्मगन्धिः। पादस्यलोपोऽहस्यादिभ्यः। ५। ४। १३८। हस्त्यादिवर्ज्जितादुपमानात्परस्यपादशब्दस्यलो
पस्याद्बहुव्रीहौ। स्थानिद्वारेणाऽयंसमासान्तः। व्याघ्रस्येवपादावस्य व्याघ्रपात्। अहस्त्यादिभ्यः किं। हस्तिपादः। कुरूलपादः। कुम्भपदीषुच। ५
। ४। १३९। कुम्भपद्यादिषुपादस्यलोपोङीप्चनिपात्यतेस्त्रियां। पादःपत्। कुम्भपदी। स्त्रियांकिं। कुम्भपादः। संख्यासुपूर्वस्य। ५। ४। १४०। पा
दस्यलोपस्यात्समासान्तोबहुव्रीहौ। द्विपात्। सुपात्। वयसिदन्तस्यदत्। ५। ४। १४१। संख्यासुपूर्वस्यदन्तस्यदतइत्यादेशस्याद्व्यसिदिदन्
च्चतुर्दन्। षड्दन्। अस्याऽडन्। सुदन्। सुदती। वयसिकिं। द्विदन्तःकरी। सुदन्तोनटः। स्त्रियांसंज्ञायां। ५। ४। १४३। दन्तस्यदतृत्। स्यात्समासान्तो
बहुव्रीहौ। श्वेयोदती। फालदती। संज्ञायांकिंसमदन्ती। विभाषाश्यावारोकाभ्याम्। ५। ४। १४४। दन्तस्यदत्बहुव्रीहौ। श्यावदन्। श्यावदन्त। अ
रोकदन्। अरोकदन्तः॥

त्विप्यस्मादेवज्ञापकात्परनिपातः। पादस्यायंलोपःसमासांतोनस्यादादेःपरस्येत्यादेःस्यात्शैषिकःकप्रप्रत्ययेतात्। शेषाद्विभा
षेत्यत्रसमासांतापेक्षस्यशेषस्याश्रयणादत्राहसमासांतइतिकथंपुनरभावोभावस्यावयवःस्यात्तत्राहस्यान्निद्वारेणेतिवचनबलादौपचारिकमवयवत्वंकृत्य
तद्धितभावःकुंभपदीषुच। बहुवचननिर्देशाद्गणपाठस्यामंथ्योवाद्यर्थोवगतिरित्यभिप्रेत्याहकुंभपद्यादिष्विति। इहगणेकुंभपदीशब्दएकपदज्ञानपदीत्येवंसमुदायाद्

वहुशब्देसैकवचनांतत्वाभावात्प्रकृतेर्नियमेनवारितत्वात्। वह्वीश्रधिकालक्ष्मीर्यस्येतिविग्रहेवैपुल्यवाचिनएकवचनांतत्वसंभवेपिविशेषविधेर्वलीयस्त्वेनउरःप्र
भृतिभ्यःकवित्येववक्तुमुचितत्वात्। यदातुनियमशास्त्राणांनिषेधमुखेनप्रवृत्तिरित्याश्रीयतेतदाप्राचोक्तमपिसम्यगेवेतिज्ञेयं। अथोक्तन्यगरणासूत्रमिदंस्वनर्थकेना
पीतिकथंतर्हिसुपथीनगरीतिहलंतेषूक्तंकपोत्रदर्शनात्। नचनपूजनादित्यनेनऋक्पूरब्धूरित्यप्रत्ययस्यैवकयोपिनिषेधःशंक्यःपचःप्राचीनानामेवसनिषे
धस्रतिवक्ष्यमाणत्वात्कप्रत्ययस्यचउत्तरत्वात्। सत्यांसमासांतविधेरनित्यत्वात्साधुरितिसमाधेर्यंयुवोरनाकाविति सूत्रेसुपथीतिभाष्याच्चेत्युक्तंवहवाग्मिके
तिवाचोग्मिनिः॥ ॐ॥ शेषाद्विभाषा॥५।४।१५४। अनुक्तसमासांताच्छेषाधिकारस्थाद्बहुव्रीहेःकप्रत्ययोस्यात्। महायशस्कः। महायशाः। अनुक्तेत्यादिकिंव्याघ्रपात्। सुग
न्धिः। प्रियपथः। शेषाधिकारस्यात्किंउपबहवः। उत्तरपदेसमासांतस्तन्त्रादिनाशेषशब्दोर्थद्वयपरः। अपोन्यतरस्यां॥७।४।१५।कप्यावन्तस्य
ह्रस्वोवास्यात्। बहुमालाकः। बहुमालकः। कवभावेबहुमालः। नसंज्ञायां॥५।४।१५५।शेषादितिप्राप्तःकप्नस्यात्संज्ञायां। विश्वेदेवास्यस्यविश्वे
देवः॥

बहुति। संख्ययाव्ययेत्यादिनासमासः। उत्तरपदेवेति। दिङ्नामेत्यादिनासमासः। सप्तमीति। तेनसहेतीत्यादिनासमासः॥ अयंभावः। शेषोबहुव्रीहि
रित्यतःशेषंपदमनेकमन्यपदार्थइत्येतस्मिन्नेवसूत्रेऽनुवर्त्ततेसंख्ययाव्ययासन्नेत्यादिषुचनिवर्त्ततेतथाचशेषाधिकारस्थत्वाभावादुपबहवइत्यादिषुकप्प्र
त्ययोनेति। एवंचानेकमन्यपदार्थइतिसूत्रात्पृथक्संख्ययाव्ययासन्नेत्यादीनामारंभःकवभावार्थमप्यावश्यकइतिस्थितं। ननुसकृदुच्चरितस्यशेषशब्दस्यानुक्त
समासांतपरत्वंशेषाधिकारस्थपरत्वंचकथमित्यतआहतंत्रादिनेति। अर्थभेदेनशब्दभेदःसत्यप्यर्थभेदेशब्दस्याभेदइतिमतद्वयंआद्येआवृत्तिः। द्वितीयेतंत्र
मितिविवेकः। यच्चवदंतिप्रतिपदोक्तास्समासांताःस्वविषयेबाधकाभवंतितत्किमनुक्तसमासांतपरेणशेषशब्देनेतिनाऽतःकप्नूरित्यादीनांसमासांतरेचरितार्थ
तयाप्रियपथइत्यादौपरेणकपावाधापत्तेः॥

वपठ्यतेतस्यचप्रयोजनंविषयविशेषपरिग्रहस्त्रियामितिपचेहोपमानपूर्वेसंख्यापूर्वेचपठ्यतेतएवसिद्धेलोपोनित्यस्त्रीवर्थेवचनेतेनपादोन्यतर
स्यामितिविकल्पोनभवति।द्विदन्निति।द्वौदंतावस्यजातौ।शिशुत्वावस्थात्विहगम्यतेऽगिदन्निमितिडम्संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपोनाघोऽन्निति।षषउ
त्वदन्तदशेत्यनेनोत्वेकृतेसतीतिऽगितश्चेतिङीषासमदतीति।नासिकोदरेत्यादिनाङीषाश्यावदन्निति।श्यावःस्यात्कपिशरत्यमरः।अरो
कात्रछिद्रादंताअस्यसः॥ङ॥ अग्रांतारहाजुक्तसमुच्चयार्थश्चकारस्तेनमूषिकदन्निति सिध्यतीत्याहुः।अजातेतिअजातंककुदमस्येतिविग्रहः।इहहिवाल्या

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च।५।४।१४५।एभ्योदन्तस्यदतृवाकुञ्जलाग्रदन्।कुड्मलाग्रदन्।कुड्मलाग्रदन्।ककुदस्याऽवस्थायांलोपः।५।४।१४६॥अ
जातककुत्।पूर्णीककुत्॥त्रिककुत्यर्वते।५।४।१४७।त्रिणिककुदान्यस्यात्रिककुत्।सैषापर्वतविशेषस्यात्रिककुदोऽन्यः।उद्विभ्यांककु
दस्य।५।४।१४८।लोपःस्यात्।उत्काकुत्।विकाकुत्।काकुदन्तालु।पूर्णाद्विभाषा।५।४।१४९।पूर्सीकाकुदः।सुहृद्दुर्हृदौमित्राऽमित्र
योः।५।४।१५०।सुद्भ्यांहृदयस्यहृच्चनिपात्यतेसुहृन्मित्रंदुर्हृदमित्रः।अन्यत्रसुहृदयः।दुर्हृदयः।उरःप्रभृतिभ्यःकप्।५।४।१५१।व्यूढो
रस्कः।प्रियसर्पिष्कः।ऋहपुमान्।अनड्वान्।पयः।नौःलक्ष्मीरितिएकवचनान्तानिपठ्यन्ते।द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यस्तुशेषाद्विभाषेतिवि
कल्पेनकप्।द्विपुमान्।द्विपुंसकः।अथोन्नञः।अनर्थकंनञःकिं।अयार्थं।अपार्थकः।ऋनःस्त्रियां।५।४।१५२। बहुदण्डिकानगरीअनि
नस्मिन्ग्रहणान्यर्थवतानानर्थकेनाऽपितदन्तविधिम्प्रयोजयति।बहवाग्मिका॥स्त्रियांकिं।बहुदण्डी।बहुदण्डिकोग्रामः॥ ९॥

वस्यागम्यतेऽउरःप्रभृतिभ्यःकप्।उरःप्रभृत्यंताद्बहुव्रीहेःकस्यात्।समासांतोऽत्रियस्तुबहुव्रीहेस्त्रमावयवेभ्यःउरःप्रभृतिभ्यःकविति
व्याख्येयं।तद्धितत्वात्तस्यनेत्वंव्यूढोरस्कऽतिव्यूढविशालमुरोयस्यसः।सोपदादाविति विसर्जनीयस्यसः।प्रियसर्पिष्कऽति।इणःषऽतिविसर्गस्यषत्वंएकवच
नांतानीतिनपुंसकेतिसिद्धेलक्ष्मीशब्दपाठस्त्रिहएकवचनांतलक्ष्मीशब्दावयवकबहुव्रीहेरेवनित्यंकप्नान्यत्रशेषादितिविकल्पएवेति।नियमार्थस्तेनाकृशम
नांतानीतिनपुंसकेतिसिद्धेलक्ष्मीशब्दपाठस्त्रिहएकवचनांतलक्ष्मीशब्दावयवकबहुव्रीहेरेवनित्यंकप्नान्यत्रशेषादितिविकल्पएवेति।नियमार्थस्तेनाकृशम
कृशलक्ष्मीश्चेत्तसांशसितेसऽतिभारविप्रयोगःसिद्धः।अकृशालक्ष्मीर्यस्येतिविग्रहः।यत्तुप्राचोक्तंनपुंसकेतिकप्बहुलक्ष्मीकऽति तदयुक्तं।संख्यावि

एवतरपोविधानात्ततश्चभवखदिरपलाशरत्यादौवहुवनियमोनस्यात्।ऋतूनामानुपूर्व्येप्रादुर्भावकृतेनक्षत्राणामितिऋतूनामानुपूर्व्येप्रादुर्भावकृतेनक्षत्राणांतूदयकृतेऽभ्यर्हितेचावासुरेवार्जुनाभ्यांवुन्निति।निर्देशेनेदंज्ञाप्यतेऽतिचतुर्थीभाष्यात्।अल्पान्तरमजाद्यदंतमितिसूत्राभ्यामर्जुनस्यपूर्वनिपातेप्राप्तेतमकृत्वेन्नापयतिसर्वतोभ्यर्हितंपूर्वमितितत्रैवसूत्रेवक्ष्यतेयुधिष्ठिरार्जुनाविति।इंद्रश्चत्वाद्विष्णोरशनाच्छूरत्वाद्वाऽभ्यर्हितत्वमर्जुनेप्यस्तीतिनतेननियमःसिध्यतीतिभावः॥७॥

इंद्रश्चप्राणिचप्राणिनूर्यसेनानामंगानीतिवहुवचनांतेनांगशब्देनषष्ठीसमासः।अंगशब्दश्चप्रत्येकमन्वेतिततेनप्राणंगानांप्राणंगैरेवतूर्यांगानांतूर्यांगैरेवसेनांगानांसेनांगैरेवयोइंद्वस्यैकवद्भवतिनतुव्यतिकरेणतेनेहतामार्दंगिकाश्चारोहौ।अत्रप्राणिसेनयोरंगनामावयवःतूर्यस्यत्वंगनामोपकारकंचो

इन्द्वश्चप्राणितूर्यसेनाङ्गनाम।२।४।२।एषांद्वंद्वएकवत्स्यात्।पाणिपादंमार्दङ्गिकपाणविकंरथिकाऽश्वारोहं।समाहारस्यैकत्वादेकत्वेसिद्धे
नियमार्थंप्रकरणं।प्राण्यङ्गादीनांसमाहारएवयथास्यात्।अनुवादेचरणानाम्।२।४।३।चरणानांद्वंद्वएकवत्स्यात्सिद्धस्योपन्यासोऽस्येणो
ल्लुङीतिवक्तव्ये।उदगात्कठकालापं।प्रत्यष्ठात्कठकौथुमं।अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम्।२।४।४।यजुर्वेदेविहितोयःक्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसक
लिङ्गानांद्वंद्वएकवत्स्यात्।अग्नीऽग्निमेधं।अध्वर्युक्रतुःकिंरसवज्रौ।सामवेदेविहितोअनपुंसकद्विगुराजसूयवाजपेयौ।अद्वैचीदीअध्यपन
तोऽविप्रकृष्टाख्यानाम्।२।४।५।अध्ययनेनप्रत्यासन्नाआख्यायेषांतेषांद्वंद्वएकवत्पदक्रमकं॥ ध्यएषांद्वंद्वइतिप्राण्यंगानांद्वंद्वस्तू

र्यांगानांद्वंद्वःसेनांगानांद्वंद्वइत्यर्थः।द्विगुरेकवचनमित्यतएकवचनंवर्त्तते।तत्रैकंवस्तीतिव्युत्पत्त्याएकत्वविशिष्टःसमाहाररूपोमोर्थस्तत्प्रतियादकःस्यादित्यर्थमन्वानःफलितमाहाएकवत्स्यादिति।पाणिपादमितियथाप्तत्रजातिरप्राणिनामित्येवसिद्धेतथापिद्रव्यप्राधान्येपिभवतीतिप्राणिग्रहणमित्येके।।पाणिप
णावितिव्यतिकरेमाभूदितिनियमार्थवचनमित्यन्ये।मार्दंगिकेति।मृदंगवादनेशिल्पमस्येत्यर्थेशिल्पमितिठकाएवंपाणविकइत्यपिरथिकाश्वारोहमिति रथेन
नचरंतीतिरथिकाःपर्यादिभ्यःष्ठन्निति ष्ठन्।तेचाश्वारोहाश्चतेषांसमाहारः।ननुचार्थेद्वंद्वइत्यनेनसमाहारेद्वंद्वसिद्धस्यैकत्वादेकवचनमपिसिद्धमिति किमनेनेत्याशंक्याहनियमार्थमिति।समाहारएवेति।समाहारेप्राण्यंगादीनामेवेतिविपरीतनियमोमाभवतितिव्यऽनवसोरितिसूत्रेबहुवचनग्रहणात्तद्धि

ईयसश्चनित्योवैकल्पिकश्चकप्सर्वोपिनिषिध्यते।बहुश्रेयानितिात्रातिशयेनप्रशस्यःश्रेयान्।द्विवचनविभज्येतीयसुनाप्रशस्यसश्रःशेषाद्विभाषेतिकप्प्राप्तःव
हुश्रेयसीतिनेष्टंतश्चेतिनित्यंप्राप्तःकल्पिंगविशिष्टपरिभाषयाईयसश्चेतिप्रतिषिध्यतेबहुनाडिरितिउपसर्जनह्रस्वःस्त्रीप्रत्ययांतत्वाभावादितिात्रविहस्तते
त्रिभ्यईतीप्रत्ययस्त्रियांमित्ययिकारेत्रविहितत्वादितिभावःसप्तमीविशेषणेयदाकंठेकिंचिदस्तीतिज्ञातेतस्यविशेषणंकालस्तितदेदंसप्तमीग्रहणमन्यदातुते
नविनापिविशेषणात्त्वादेवसिद्धंचित्रगुरितिानचोपसर्जनेपूर्वमित्येवेदंसिध्यतीतिवाच्यंबहुव्रीहौसप्तमीत्युक्तंतत्रकौंडिन्यन्यायेनोपसर्जनपूर्वत्वस्यबाधा

ईयसश्च।५।४।१५८।ईयसन्तोत्तरपदान्तकप्बहवःश्रेयांसोऽस्यबहुश्रेयानागोस्त्रियोरितिह्रस्वत्वेप्राप्तेःईयसोबहुव्रीहेर्नेतिवाच्यंवक्ष्यःश्रे
यस्योऽस्यबहुश्रेयसीबहुव्रीहेःकिंात्रातिश्रेयसिःवन्दितेभ्रातुःप।४।१५७।पूजितेर्थेयोभ्रातृशब्दस्तदन्तान्नकप्स्यात्प्रशस्तोभ्राता
यस्यप्रशस्तभ्रातासुभ्राताानपूजनादितिनिषेधस्तुबहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोरित्यतःप्रागेवेतिवक्ष्यतेबन्दितेर्किंामूर्खभ्रातृकःनाडीतन्त्रोः
स्वाङ्गे।५।४।१५९।खाङ्गेयोनाडी तन्त्रीशब्दोतदन्तात्कप्नस्यात्बहुनाडिःकायःबहुतन्त्रीर्यीवातन्त्रीर्धमनीःस्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाङ्ग
स्येनास्वाङ्गेःकिंबहुनाडीकस्तम्भःबहुतन्त्रीकावीणाानिष्प्रवाणिश्च।५।४।१६०।कवभावोत्रनिपात्यतेाप्रकृतीह्यतेर्ल्युट्प्रवाणीतन्तुवायश
लाकाानिर्गताप्रवाण्यस्यनिष्प्रवाणिःपटःसमाप्नवानोनवरत्यर्थःसप्तमीविशेषणेबहुव्रीहौ।२।२।३५।सप्तम्यन्तंविशेषणंचबहुव्रीहौपू
र्वम्प्रयोज्यंकुण्ठेकालःअतएवज्ञापकाद्यधिकरणपदोबहुव्रीहिःचित्रगुःसर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानेसर्वश्चैतःद्विशुक्लःमियोनपोस्स
मासेसंख्यापूर्वशब्दपरविप्रतिषेधात्द्यन्यःसंख्यायाः।। षष्ठेरतोविशेषणग्रहणंकृतंसर्वनामेतिकथंतर्हितःपरोयस्मात्सतपरइतिकथंचजहत्स्वार्थो
क्तिरितिरहहिजहत्स्वंपदंयेसजहत्स्वःसोर्थोयस्यामितिबहुव्रीहिगर्भोबहुव्रीहिस्तथाचस्वपरशब्दयोःसर्वनामत्वात्पूर्वनिपातेनभाव्यमितिचेदाहुःसूत्रभाष्यप्रयो
गात्स्वपरशब्दयोर्नपूर्वनिपातःराजदंतादित्वाद्वासिद्धमितिद्विशुक्लइतियद्यपिसर्वनामत्वेनैवद्विशब्दस्यपूर्वनिपातःसिध्यतितथापित्रिशुक्लइत्यादिसिद्ध्येवा
त्तिकेसंख्याग्रहणंकृतंानडुत्संख्यायाअल्पात्तरत्वेनसंख्यासर्वनाम्नोरितिवाच्येविपरीतोच्चारणमसक्तमित्याशंक्याहमियोनयोरितिविपरीतोच्चारणमेकात्रलिंगमिति

एतच्च जातिग्रहणात्लभ्यमन्यथा पर्युदासेनैव जात्युपसर्जनद्रव्यवाचिनोपि ग्रहणोपपत्तौ किंतेनेति भावः। द्रव्यविशेषेति। नन्वेवं रंजितानुविविधास्तरुशैलाइतिभार वैप्रयोगस्संगच्छत एवेति किमितितरुसहिताःशैलाइतिमनोरमायांसमर्थितमितिचेदत्राहुः सकलतरुशैलरंजनंतत्रविवक्षितंननुकेषांचित्तरुशैलविशेषाणामि जातिप्राधान्यादेकवद्भावमाशंक्यतथोक्तमितिवदरामलकानीतिफलेलुगितिलु कलुक्तङितलुकीतिस्त्रीप्रत्ययस्यापिलुकिफलत्वजात्युपसर्जनद्रव्यवच नावेतौविभाषावृक्षमृगेत्तिसूत्रेवदरणिचामलकानिचवदरामलकंजातिरप्राणिनामित्येकवद्भावइतिवस्तुतिन्तुनानेनग्रंथेनविरुध्यतेफलत्वजातिवाचि नांवहुवचनांतानामेवद्वंद्वएकवद्भवतिनत्वेकवचनांतानांद्वंद्वइतिफलसेनावनस्पतीतिवार्तिकोक्तनियमस्यपत्यतत्रसूत्रेः। विशिष्टलिंगोसूत्रेचत्वारोपिश दाश्रवयवधर्मेणावयविनिद्वंद्वेवर्तेतरत्याशयेनाहाग्रामेत्यादिद्विहन दीवाचिनांद्वंद्वःदेशवाचिनांद्वंद्वइतिवाक्यभेदेनव्याख्येयंतेनगंगाकुरुक्षेत्रेइत्यत्रन भवतिदेशशब्देनात्रप्रसिद्धएवजनपदोगृह्यतेनत्वाःपृथग्ग्रहणात्तेनपर्वतानांन कैलासस्यगंधमादनंचकैलासगंधमादनेनदीदेशइतिकिंकुरुकूटमश्र यौविशिष्टपदस्यार्थमाहभिन्नलिंगानामितिविशेषणंविशेष्येणेतिसूत्रेभेदकंभेद्येनेतिव्याख्यातंसमाहारेद्वंद्वःस्यादितिनिष्कर्षाभिप्रायेणोपसृष्टिः यथाश्रुताभिप्रायेणतुद्वंद्वएकवत्स्यादितिकेषुचित्सूत्रेषुव्याख्यायतइतिज्ञेयं। उध्येएवत्तीति। उध्योनदः। सोपिनदीविशेषत्वान्त दीशब्देनगृहीतः। एवंशोणोपिअयामारत्यत्रनगरप्रतिषेधोवक्तव्यस्तेनमधुरापाटलिपुत्रंरत्यत्रनिषेधोनभवतिउभयोरपिनगरत्वात्क्षुद्र अपचितपरि माणात्तंक्षुद्रत्वात्तच्चापेक्षिकत्वादनवस्थितेःयच्चस्मर्यते। क्षुद्रजंतुरनस्थिः स्याद्यथावाक्षुद्रएवयः शतंवाप्रसृतौयेषांकेचिदानकुलादपीति।तत्रसर्व पक्षसाधारण्येनोदाहरति।श्वकालिंगमिति। श्वानकुलादिति।नकुलपर्यंतात्स्मर्यंतेयेषांचविरोधः।विरोधोवैरंननुसहानवस्थानं। तेनेहनाक्षायातपोश श्वदित्यव्ययंत्रैकाल्येवर्तेतेतत्रभवः शाश्वतिकः कालान्ठञ्। अतएवनिपातनादिसुसुक्तोतादितिकादेशोव्ययानांभमात्रइतिटिलोपश्चन। शाश्वत्तिकःकिं राम देवासुरैरमृतमंथनिधिमंथयोतेषांस्मृतादिप्रसक्तः।कादाचित्कोविरोधोननुनित्यः। मंथनप्रवृत्तिकालेतद्विरहात्। परत्वादिति। पशुशकुनिद्वंद्वस्यावका १८५ शोगोमहिषंगोमहिषाःहंसचक्रवाकंहंसचक्रं। वाकाःयेषांचेत्यस्यावकाशःमार्जारमूषकंश्वमर्कटंब्राह्मणमित्यादौज्ञेयः चकारेणाध्यवसितइतिचकारः॥

रेकवचनस्यद्विवचनंमाभूदितिकृतमन्यथाऽतिव्याप्तेर्वस्तिनस्यादिति। एवंचद्वंद्वश्चप्राणितूर्यसेनाङ्गानांपरराजभृतानांचसमाहारेद्वंद्वोभवत्येवंतेनसर्वोद्वंद्वोविभाषैक
वद्भवतीतिपक्षेसमाहारेद्वंद्वस्यैवचवनमितिङेर्यांचरणानामिति। णाखाध्येतव्यइतिनामित्त्यर्थः स्थेणोरितिष्ठागतिनिवृत्तौ। ऽणगतौ। स्थाप्रकृतिकरेणप्रकृतिकलुङंतेउपप
देसतीत्यर्थः स्थेणोः किं। अभूवन्कठकालापाः लुङि किंतिष्ठेतुकठकालापाः उद्गादिति। इहयदाकठेषुचप्रतिष्ठितेषूदितेषुचाचाभ्यांयत्रगंतव्यमितिसंकेतयित्वा
तत्संकेतंविस्मृत्यासीनंप्रतीदमुच्यते। कठेनप्रोक्तमधीयतेकठाः वैशंपायनांतेवासित्वाण्णिनिस्तस्यकठचरकादिलुक्। अध्येतरणप्रोक्तात्लुगितिलुक्। कलाप

जातिरप्राणिनाम्। २।४। दीप्राणिवर्ज्जंजातिवाचिनांद्वंद्वएकवद्भवतिसमाहारश्चेत्। प्राणिनान्तुविड्भूद्राः द्रव्यजातीनामेवनेहारूपरसौगमनाकु
त्रचेत्। जातिप्राधान्यएवायमेकवद्भावः द्रव्यविशेषविवक्षायान्तुवदरामलकानि। विशिष्टलिङ्गोनदीदेशोऽग्रामः। २।४।७ ग्रामवर्जंनदीदेश
वाचिनामिन्नलिङ्गानांसमाहारेद्वंद्वस्यात्। उद्धश्चरण्वतीच। उद्धेरण्वतिगङ्गाचशोणश्चगङ्गाशोणाः। कुरवश्चकुरुक्षेत्रंचाकुरुकुरुक्षे
त्रेभिन्नलिङ्गानांकिं। गङ्गायमुनेमद्रकेकयाः। ग्रामाः किं। जाम्बवन्नगरंशालूकिनीग्रामः। जाम्बवशालूकिन्यौ। क्षुद्रजन्तवः। २।४।
८। एषांसमाहारेद्वंद्वस्यात्। यूकालिक्षंस्थानकुलात्क्षुद्रजन्तवः। येषांचविरोधश्शाश्वतिकः। २।४।९। एषाम्प्राग्वत्। अहिनकुलंगोव्याघ्रं
काकोलूकमित्यादौपरत्वाद्विभाषावृक्षमृगेतिप्राप्तश्चकारेणावाध्यते। शूद्राणामनिरवसितानाम्। २।४।१०। अवहिक्रुतांनाशूद्राणाम्प्रा
ग्वत्। तत्सायंसंस्कारंयात्राद्विहिंकृतानान्तुचाण्डालमृतपाः॥ ९९ पिनोणसब्रह्मचारीत्यादुपसंख्यानाद्विलोपः। यजुरिति। सूत्रेऽध्वर्युशब्दोयजुर्वे
दलक्षकइतिभावः। पदकेति। पदान्यधीतेपदकः। क्रमादिभ्योवुन्। एवंक्रमकोपि। पदान्यधीत्यक्रमोध्येतव्यइतिस्यष्टाप्रत्यासत्तिः। अध्ययनतः किंपितापुत्रो। अ
विप्रकृष्टेति किं। याज्ञिकेनेयायिको॥ ॐ॥ जातिरः। जातिवाच्यवयवकद्वंद्वोपिजातिरित्युपचर्यतइत्याशयेनाहाजातिवाचिनामिति। विड्भूद्राइति। जाति
प्राधान्येपिबहुवचनमुपपद्यतेजात्याख्यायामेकस्मिन्निति विधानातेनावयवंगविकलेनेतिभावः द्रव्यजातीनामेवेति। अप्राणिनामिति पर्युदासान्नत्रिवयु
क्तन्यायेनद्रव्यजातीयानामेकवद्भावोनतुगुणक्रियाजातीयानामितिभावः जातिः किंनंदकपंचजन्यौ। संज्ञाशब्दावेतौ। जातिप्राधान्यएवेति॥ ९॥

कंवहुवचनं।वदरामलकेरिति।जातिप्राधान्येप्येकवचनंतयोर्द्वंद्वइतिनास्त्येकवद्भावइतिभावः।पशुग्रहणमिति।विकल्पार्थमित्यनुषज्यते।चार्थेद्वंद्वइत्य
नेनैवसिद्धेमृगशकुनिग्रहणंप्रतिपदविधानार्थं।तेनाम्बवडवमित्येकवद्भावपक्षेपूर्ववदम्बवडवावित्येतद्भाषित्वात्नपुंसकमित्येतदेवभवति सइतितच्छ
ब्देनत्येकवद्भावभाजंपरामृश्यविधीयमानेननपुंसकत्वं ——— एकवद्भाववदेवप्रतिपदविहितंभवतितथाचप्रतिपदोक्तस्यबलीयस्त्वान्नपुंसकत्वंसिध्य
तीति॥ ॥ विप्रतिषिद्धं॥ अधिकरणमिहद्रव्यं।चकारोविभाषानुकर्षणार्थस्तेनद्वाचश्चविरुद्धार्थानामित्यादिउदाहरणंशीतोष्णशीतोष्णेसुखदुःखंसु
खदुःखेइत्यादिविरोधोत्रसहानवस्थानलक्षणः।भवत्येवेति।विप्रतिषिद्धग्रहणाभावेनसनस्यात्।द्रव्यवाचिनामेवेतिनियमार्थितिभावः।अनधिकरणावा

विप्रतिषिद्धञ्चानधिकरणवाचि।२।४।१३।विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनांद्वंद्वएकवद्वास्यात्।शीतोष्णं।शीतोष्णेवैकल्पिकस्समाहारद्वंद्वश्चा
र्थेइतिसूत्रेणप्राप्तः।सविरुद्धार्थानांयदिभवतितर्हिअद्रव्यवाचिनामेवेतिनियमार्थमिदंतेनद्रव्यवाचिनामितरेतरयोगएवशीतोष्णेउद
कैस्तः।विप्रतिषिद्धङ्किंनन्दकपाञ्चजन्यंनन्दकपाञ्चजन्यौदृहपाक्षिकंसमाहारद्वंद्वोभवत्येवानदधिपयआदीनि।२।४।१४। एतानिनेकव
त्स्युः दधिपयसी।द्रध्नावर्हिषी।निपातनाद्दीर्घः।ऋक्सामेवाङ्गनसे।अधिकरणेतावत्त्वेच।२।४।१५।द्रव्यसंख्यावगमेएकवदेवेतिनिय
मोनस्यात्।दशदन्तोष्ठाः।विभाषासमीपे।२।४।१६। अधिकरणेतावत्त्वस्यसामीप्येनपरिच्छेदेसमाहारएवेत्येवंरूपोनियमोवास्यात्।उप

चीतिकिंशीतोष्णेउदकेस्तः।दृहपाक्षिकःसमाहारद्वंद्वोपिस्यादितिदिक्नदधिपयादधिपयसीइति।व्यंजनत्वाद्धिक ।।दशंदन्तोष्ठाउपदशाःदन्तोष्ठाः॥
ल्यः प्राप्नः।एवंमधुसर्पिषी।सर्पिर्मधुनी इत्यत्रापिवोध्यं।दृहत्रह्मप्रजापतीशिववैश्रवणावित्यादौसमाहारद्वंद्वनिषेधमुखेनेतरेतरयोगद्वंद्वोऽनेनव्यवस्थाप्य
तेतत्साहचर्याद्दधिपयसीइत्यादावपितथैवातेननत्रव्यंजनत्वप्रयुक्तविकल्पेनिषिद्धेपिजातिलक्षणोनित्यमेकवद्भावोस्तितेनशंकनीयं किंचनेहलक्ष
णाविशेषेआग्रहः।एतानिनेकवत्स्युरित्येकवद्भावमात्रस्यनिषेधात्।यथानषट्खस्रादिभ्यइत्यत्रङीयट्टापोरुभयोरपिनिषेधसिद्धयेस्त्रियांयदुक्ततन्नेतिसामा
न्यतोनिषिध्यतइतिदिक्।ऋक्तामेवाङ्गनसइति।अत्रचतुरेत्यादिनाऽत्रसमासांतोच्निपात्यते। अधिकरणेसमासार्थस्याश्रयोऽधिकरणंवर्तिपदार्थस्तस्यैतावत्

पुनर्विधायकस्मृतिभावःशूद्राणांत्रैवर्णिकेतरमनुष्यपरःशूद्रशब्दोनतुशूद्रत्वजातिपरःअनिरवसितानामितिनिषेधात्पात्रादितोयेमुक्तेभस्मनाशुध्यतेकांस्य
मित्यादिस्मृत्युक्तसंस्कारेणापिपात्रेनशुध्यतितेषामित्यर्थः॥ ॥ गवाश्व॥ यथोच्चारितानीति।गणपाठेपाणिनायथापठितानितथैवसाधूनीत्यर्थस्तेनावडःपा
क्षिकत्वाद्यदानावड्तदाउत्तरसूत्रेणविकल्पोनभवतिगोअश्वं।अपशवोवाअन्येगोश्वेभ्यःपशवोगोअश्वाःगवाश्वमिति।ह्रयशुद्दूद्दविभाषाप्राप्ता।दासी
दासमिति।अत्रउभान्स्त्रियेत्येकशेषोवाच्यतेविभाषा।विशेषाणामेवेति।अयंभावः।वृक्षादिशब्दैःप्रत्येकंद्वंद्वोविशेष्यते नचैकोवृक्षशब्दोद्वंद्वः।नच
गवाश्वप्रभृतीनिच२।४।९९।यथोच्चारितानिसाधूनिस्युःगवाश्वंदासीदासमित्यादिविभाषावृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्व
डवपूर्वापराधरोत्तराणाम्२।४।१२।वृक्षादीनांसप्तानांद्वन्द्वःअश्ववडवेत्यादिद्वंद्वत्वंचप्राग्वद्वृक्षादौविशेषाणामेवग्रहणं।वृक्षन्य
ग्रोधंवृक्षन्यग्रोधाःरुरुएषतंरुरुएषताःकुशकाशंकुशकाशाःव्रीहियवंव्रीहियवाःदधिघृतंदधिघृतेगोमहिषंगोमहिषाःशु
कवर्कंशुकवर्काःअश्ववडवंअश्ववडवौपूर्वापरंपूर्वापरेअधरोत्तरंअधरोत्तरेफलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधा
न्यतृणानांबहुप्रकृतिरेवद्वंद्वएकवदितिवाच्यं।वदराणिचाऽमलकानिच।वदरामलकंजातिरप्राणिनामित्येकवद्भावोनेहावदरम
लकं।रथिकाश्वारोहौवृक्षन्यग्रोधौइत्यादिविभाषावृक्षेतिसूत्रेयेऽप्राणिनस्तेषांग्रहणम्।जातिरप्राणिनामितिनित्येप्राप्तेविकल्पार्थो
पशुग्रहणंहस्त्यश्वादिसेनाङ्गत्वान्नित्येप्राप्तेमृगाणांमृगैरेवशकुनीनान्तैरेवोभयत्रद्वन्द्वः।अन्येत्वसहैतैरेत्तरयोगएवेतिनियमार्थं
मृगशकुनिग्रहणं।एवमूर्ध्वोपरमधरोत्तरमित्यपि।अश्ववडवग्रहणंतुपक्षेनपुंसकत्वार्थं।अन्यथापरत्वात्पूर्ववदश्ववडवावितिस्यात्॥
द्वयोःसहप्रयोगः।सरूपाणामित्येकशेषात्नानापिपर्यायाणांविरूपाणामपिसमानार्थानामित्येकशेषात्नापिवृक्षधवश्चेत्यादिसामान्यविशेषयोःअनभिधानात्त
त्रद्वंद्वस्यैवाभावादिति।सर्वप्रकरणशेषतयानियममाहःफलसेनेत्यादिफलसेनादीनांद्वंद्वोविभाषावृक्षमृगेत्यनेनलक्षणांतरेणावाएकद्भावनबहुप्रकृति
रेवएकवद्भवतीत्यर्थः।बहवोवृत्तिपदार्थाःबहुवचनांतावाप्रकृतिःकारणं यस्यसबहुप्रकृतिःवदराणिचामलकानिचेतिजात्याख्यायामेकस्मिन्नितिवैकल्पि

र्थवदित्यर्थातिदेशस्यफलमनेनदर्शितमन्यथास्त्रीत्वस्यानिवर्तनान्नुद्रःस्यात्गर्गोन्यस्येत्यत्रनत्वंचसिद्धंरूपातिदेशेनेतत्सिध्येत्सामान्यातिदेशोविशेषानतिदेशादित्या
हुःस्त्रीप्रत्ययेनेत्याद्यनुवर्तनान्नेहागार्गीत्ववात्स्यायनौचा॥ ॥उमाखिमाऋदूदन्तेतिनिवर्तासरूपाणामितित्वनुवर्ततेतेनाभ्रातृपत्नावित्युत्तरसूत्रारम्भात्तेनहंसश्वशुरयावेत्यत्र
नभवत्यन्यथास्यादेवातिप्रसंगःहेसत्त्वजातिसाम्येनशब्दैवैलक्षण्यस्यस्त्रीत्वउंस्त्वमात्रप्रयुक्तत्वात्सादेतनागौरियंगौश्चायंतयोस्सहशौतौगावावितिनियमतोनस्यात
त्रस्त्रक्षणाविशेषाभावात्लिंगस्त्रीवाचकस्यउंवाचकस्यवासरूपाणामित्येकशेषोऽनियमेनस्यात्॥अत्राहुःगतदित्तरसूतविशेषाभावेतात्पर्यान्नदोषइति॥ऋदृदृदाएवात्रसरी
त्येकशेषोभवति॥स्त्रीत्वउंस्त्वेतरउंयोगसूतविशेषस्यसङ्गावात्स्यादेतनागौरियंगौश्चायंतयोस्सहशौतौगावावितिनियमतोनस्यादितिमनोरमायांमंडूकेतन्कथंसंगच्छतेत्यदादितःशेषेउन्त
उंस्कृतइतिनियमप्रवृत्त्यास्त्रीवाचिगोशब्दस्यशेषेपिएतौगावावितिनियमतःप्रयोगःसिद्ध्येवेतिचेदत्रकेचित्॥दिक्प्रदर्शनमात्रमिदानीमेतौगावौसुदर्शनागावावितिनि

**उमान्स्त्रियां॥१॥ऋदन्तंस्त्रियांसहोक्तौउमान्शिष्यतेतत्सूत्रक्षणाएवविशेषश्चेत्॥हंसीचहंसश्चहंसौ॥भ्रातृपुत्रौस्वसृदुहितृभ्यां॥१॥ऋदन्तंभ्राता
त्रस्वसाचभ्रातरौ॥उत्रश्चदुहिताचउत्रौ॥नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्॥१॥ऋदन्तंक्लीवेनसहोक्तौक्लीवंशिष्यतेतच्चवार
।कवत्स्यात्तत्सूत्रक्षणाएवविशेषश्चेत्॥शुक्लःपटःशुक्लायटी॥शुक्लंचस्त्रातदिदंशुक्लंतानीमानिशुक्लानि॥** << यमतोनस्यादित्युदाहर्त्तव्यमयवाग्
तशब्दोचादंतःकर्त्तव्यश्चौ॥एताश्चएताश्चएतौगावौकइरौगावौसरूपाणामित्यनेनस्त्रीलिंगशेषेणएतेगावावित्यपिस्यादितिपयाश्रुतमेवसमर्थनीयमित्याहुःतदप्ररेनक्ष
मंतेत्यदादितःशेषइतिनियमाऽप्रवृत्तावपिउमांखियेतिनियमप्रवृत्त्यानीलोगावावेतौगावाविनितिनियमतःसिध्यत्येवेति॥अत्रचदेतिऋदृदृदन्तात्पुरुषविशेषणानामित्येत
न्न्यायसिद्धमेववचनेविशेष्येयल्लिंगंतदेवविशेषणेष्वपीतिसर्वेसंमतत्वात्॥एवंचदृदृदन्तत्पुरुषविशेषणोष्विवएकशेषविशेषणोप्येतानित्यत्रत्यदादितःशेषइत्यादिनि
यमाऽप्रवृत्त्याविशेष्यगतमेवलिंगंभवतीतिस्त्रीवाचीगोशब्दस्यशेषएतेइतिस्यादेवेत्येतौगावाविनितिनियमतोनस्यादित्यादेयंसंगच्छतएवेतिदिक्॥नपुंसकमनाश्चान्यतरस्यां
ग्रहणमेकवच्चेत्यनेनैवानंतर्यात्संबध्यतेनत्वेकशेषेणोत्पन्नेनाहाक्लीवेशिष्यतेतच्चचाएकवदिति॥अनपुंसकेनेतिकिं॥शुक्लंचशुक्लंचशुक्लौ॥चत्रैकवच्चेतिनभवति॥ रम·
१८८
स्यग्रहणमस्यैवैकशेषस्यएकवद्भावोयथाविज्ञायेतेत्येवमर्थमन्यथाऽन्तरङ्गत्वेपिकवदित्यस्यानवकाशत्वात्शेषेतात्॥शुक्लःपटइत्यादिशुक्लःशुक्लाशुक्लामित्येवंविग्रहःपटः

णानियमस्तस्मिन्नाम्यमाने इतिव्याचष्टे। द्रव्यसंख्यावगमे इतिनियमोनस्यादितिनचेहप्राप्तंगत्वात्प्राप्तस्यैकवदेवेतिनियमस्यप्रतिषेधेपिचार्थेद्वंद्व इतिसमाहारेद्वंद्वःस्या
दितिवाच्यं। सविशेषणानांवृत्तिर्नित्यम्युपगमेनसमाहारद्वंद्वस्य प्राप्त्यभावात्। नचोक्तन्यायेनेतरेतरयोगद्वंद्वोपिनस्यादितिवाच्यं। सामान्यप्रयोगइतिलिंगात्प्रधान
स्यसापेक्षत्वेपितदभ्युपगमात्। तदुक्तं हिभाष्येभवतिवैप्रधानस्यसापेक्षस्यापिवृत्तिरितिसादेतत्। समाहारद्वंद्वस्यत्रप्राप्त्यभावेद्वंद्वप्राणितूर्येतिनियमाप्रवृत्त्यारत
रेतरयोगद्वंद्वोनिर्बाधएवेतिसूत्रमिदमकिंचित्करमितिचेदत्राहुः। नियमसूत्राणांनिषेधमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षेद्वंद्वप्राणितूर्येतिसूत्रेकेवलमितरेतरयोगद्वंद्वनिषेधप
रंतथाचेतरेतरयोगनिषेधस्यनिषेधद्वारइतरेतरयोगद्वंद्वप्रापणार्थमिदमिति। एवंचनिषेधमुखप्रवृत्तिपक्षस्यज्ञापनायेदमितिफलितमितिदिक्। विभाषासमीपेय
ष्वपीहसमाहारद्वंद्वोवेतिव्याख्यानेपिनक्षतिस्तथापिपूर्वसूत्रेनियमनिषेधस्योक्तत्वात्तदनुरोधेनाहानियमोवास्यादिति। उपदशंदंतोष्ठमितिएकवद्भावपक्षेत्रव्यपी
भावसंज्ञयाव्ययत्वात्सुपोधातुप्रातिपदिकयोरितिसुपोलुक्। उपदशंदंतोष्ठस्येतिषष्ठीस्याद्उपदशंदंतोष्ठस्येत्येवेष्यतइत्याकरःदंतोष्ठस्यदर्शनमित्यभिप्रायेणषष्ठ्यर्थोक्ततायामपिउप

आनङ्-ऋतोद्वन्द्वे॥६।३।२५॥विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामृदन्तानांद्वंद्वेआनङ्-स्यादुत्तरपदेपरे। होतापोतारौ। होतृपोतृनेष्टोद्गातारः। माता
पितरौ। पुत्रेऽन्यतरस्यामित्यनोमरङ्कल्वित्यपुत्रइत्यनुवर्त्तते॥ ९५-६ शब्देषष्ठीनेष्यतेअतोबहुव्रीहेर्नानुप्रयोगः किंत्वव्ययीभावस्येवेतितदाशयः॥

॥ ॐ ॥आनङ्-ऋतइतिषष्ठ्यंतंनातावेकवचनंऋतोविद्यायोनिसंबंधेभ्यइतित्वनुवर्त्ततेतच्चात्रषष्ठ्यापरिणाम्यतेतदाहविद्यायोनिसंबंधवाचिनामिति॥नञ्ऋ
त्इत्यनुवर्त्तनादेवसिद्धेकिमनेनऋतोग्रहणेनाऋताहुः। ऋतइत्यूयमाणंद्वंद्वविशेषणं। अत्रचऋत्तेपूत्तरपदेपरतोयत्पूर्वंतत्स्यविशेषणंउत्तरशब्देपरआनङ्-विधास्य
तेतत्रकार्यिनिर्देशार्थमन्यथात्वत्रावित्त्यत्रापिस्यादिति। उत्तरपदेइतिएतच्चालुगुत्तरपदेइत्यधिकारात्लभ्यते। उत्तरपदेपरतः पूर्वंयद्दृष्टंतत्स्यानङित्यर्थः। होता
पोतारविति। आनङोङित्त्वात्पूर्वांत्यस्यऋकारस्यादेशसंज्ञानलोपःनचाकारमात्रमेवविधीयतामितिवाच्यं। उरणरपरइतिरपरप्रसंगात्। नन्विहोत्तरपदेनपूर्वपदेना
क्षिप्यते। अन्यथाहोतृपोतृनेष्टृद्गातृइत्यत्रमध्यमस्यानङ्-स्यात्ततश्चविशेष्यासन्निधानात्ऋतएवस्थानेआदेशेनभवितव्यंनतुऋदंतपदस्यस्थानेइतिकिमनेनान
ङोङित्करणेनसत्येङित्करणाभावेमित्रावरुणावित्यादौदेवताद्वंद्वेत्युत्तरपदेपरेविधीयमानोयमादेशःपूर्वस्याक्षरस्यपदस्यवास्यात्पूर्वस्यावंश्वेत्यत्रनियामकाभा

ग्राम्याग्रामेभवाग्राम्याः। ग्रामाद्यखञ्चाविति यः लिंगद्वये विगावरतिरूपस्यसमानत्वात्। स्त्रीलिंगशेषस्यफलमाहारमारतिः। एवंचरमेचरमाश्चरमारतिस्त्रीलिंगशेषए
वभवतिनत्वत्रत्यदादितःशेषेनसंस्कृतोलिंगंवचनानीतिपुल्लिंगशेषः। गावरमारतिभाष्योदाहरणादित्येकेऽन्येतु ग्राम्यपशुसंघविषयत्वाविशेषाद्गावरति

ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणोषुस्त्री। १।२।७३॥ एषुसहविवक्षायांस्त्रीशिष्यते। उमान्स्त्रियेत्यस्यापवादः। गावरमाः। ग्राम्येतिकिं। रुरवरमे। पशुग्रह॥
णंकिं। ब्राह्मणारमे। संघेषुकिं। एतौगावौ। अतरुणेषुकिं। वत्सारमे। अत्रनेकशफेष्वितिवाच्यं। अश्वारमे। इहसर्वत्रएकशेषेकृतेनेकसुबन्ताभा
वाद्द्वन्द्वोनातेनशिरसीशिरांसीत्यादेस्समासस्येत्यन्तोदात्तः प्राप्तएषउक्त्वादेकवद्भावश्चन पन्थानौ। पन्थानरत्यादेस्समासान्तोनारत्येकशेषः। रू
तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्ताधातवः। यच्चवृत्तयः। परार्थाभिधानेवृत्तिः। वृत्त्यर्थावबोधकम्वाक्यंविग्रहः। सद्धिर्लौकिकैर्लौकिकश्च परिनि
ष्ठितत्वात्साधुर्लौकिकः। प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः। यथा। राजपुरुषः। राजन्अस्पुरुषसुरत्यविग्रहोनित्यसमासः। अस्वपदविग्रहोवा। समासश्चतुर्वि
धरतिप्रायोवादः। अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वाधिकारवहिर्भूतानामपिसहसुपेतिविधानात्। पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः। उत्तरपदार्थ
प्रधानस्तत्पुरुषः। अन्यपदार्थप्रधानोबहुव्रीहिः। उभयपदार्थप्रधानोद्वन्द्वः। इत्यपिप्राचाम्प्रवादः। प्रायोभिप्रायः। रूपप्रतिउन्मत्तगङ्गमित्याद्यव्य
यीभावे। अतिमालादीतत्पुरुषे। द्विवारत्यादिबहुव्रीहौ। दन्तोष्ठमित्यादिद्वन्द्वेचाभावात्। तत्पुरुषविशेषश्चकर्मधारयः। तद्विशेषोद्विगुः। अनेक
पदत्वेद्वन्द्वबहुव्रीह्योरेवतत्पुरुषस्यकचिदेवेत्युक्तोकिञ्च। सुपांसुपातिङन्नाम्नाधातुनाऽर्थातिङन्तिङा। सुबन्तेनेतिविशेषस्समासः षड्विधोतुधैः।
सुपांसुपा। राजपुरुषः। तिङा। पर्य्यभूषत्। नाम्ना। कुम्भकारः। धातुना। कटमकरोत्। अजस्रंतिङन्तिङापि। नक्तंखादतः। खादन्नमोदतः। निङ्सुपाश्चान्तेविचक्ष
णेतियस्यांक्रियायांसाऽन्तेविचक्षणा। एहीडादयोन्यपदार्थे। रतिमयूरव्यंसकादीपाठात्समासः॥ इतिसर्वसमासशेषः॥९९॥ ॥ ॥

वत्रमारतिचस्त्रिलिंगशेषएवस्यादिति। नालिशोकावकाशइत्याहुः एतौगावाविति। एकशेषस्यानेकविषयत्वादेवानेकपरियहेसिद्धेसंघग्रहणसामर्थ्याद्बहूनांसमुदायो
त्रयस्यातरतिभावः। एकशेषकृतेरतिविभक्त्युत्पत्यनपेक्षत्वेनांतरंगत्वादितिभावः। नन्वेवंविषयभेदात्द्वंद्वापवादएकशेषइत्येषःकथंप्रवर्तेतरतिचेदित्राहुः॥

पितामात्रा।श्वशुरःश्वश्रूश्चानन्वेतत्सूत्रद्वयंव्यर्थंपितृशब्देनमातापित्रोःश्वशुरशब्देनतुश्वश्रूश्वशुरयोर्लक्षणायाबोधसंभवात्।नचसरूपाणामित्यादिसूत्रसमूहवदिदमपि सूत्रद्वयंद्वंद्वनिवृत्यर्थमावश्यकमितिवाच्यं।पक्षेतस्यापिदृष्ट्वादितिचेदत्राहुः।पितृश्वशुरशब्दयोरिवमातृश्वश्रूशब्दयोःकेवलयोरुक्तविषयेप्रयोगंवारयितुमारभ्यमाणयमेवसूत्रद्वयमनभिधानमाश्रित्यप्रत्याख्यानस्यानुचितत्वादिति।माताचपितृश्चेतिविग्रहेमातृशब्दस्यपूर्वनिपातःप्राप्तःस्वेनैवसूत्रेणातिस्त्रियतरतिस्मृतेर्मातृशब्दस्यपरनिपातःकृतःस्वेनैवसूत्रेणातिस्त्रियतरतिस्मृतेर्मातृशब्दस्यपरनिपातःकृतःश्वश्रूःपूर्वंजयन्तीचमातृतुल्याप्रकीर्तितेतिस्मृतेः।श्वश्वाश्वश्रूपरनिपातःकृतःश्वश्रूशब्दस्यपूर्वनिपातःत्यदादीनिसर्वैःसर्वैःकिंयत्यदादिभिर्नित्यंसहोक्तौयथास्यातांप्रत्यासत्यात्यदादिभिरेवसहोक्तावित्यर्थोमाभूत्।यत्यरमिति।शब्दयरविप्रतिषेधादितिभावः।त्यदादितरतिश्चायादित्वात्तासिःत्यदादीनां

पितामात्रा।१।२।७०।मात्रास होक्तौपितावाशिष्यते।मातापितरौवाश्वशुरश्चश्वश्वा।१।२।७१।श्वश्वासहोक्तौश्वशुरोवाशिष्यते।तत्र शेषश्चेत्श्वश्रूश्वश्वशुरश्चाश्वशुरौश्वश्रूश्वशुरौवा।त्यदादीनिसर्वैर्नित्यम्।१।२।७२।सर्वैस्सहोक्तौत्यदादीनिनित्यंशिष्यन्ते।सचदेवदत्तश्चातौत्यदादीनांमिथस्सहोक्तौयत्यरन्नाच्छिष्यते।सचयश्च।योकश्चित्पूर्वशेषोपिदृश्यतेतिभाष्यंसचयश्चातौत्यदादितःशेषेपुन्नपुंसकतोलिङ्गवचनानि।।सचदेवदत्तश्चातौ।तच्चदेवदत्ताचयज्ञदत्ताचातानि।पुन्नपुंसकपोस्तुपरत्वान्नपुंसकंशिष्यते।तच्चदेवदत्तश्चातेश्चद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणान्नामितिवक्तव्यंकुक्कुटमयूर्योविमोमयूरीकुक्कुटाविमौ।तच्चसाचश्चद्वैपिप्पल्यौत ॥ ९९ नांशेषेसहविवक्षितेषयःप्रमान्यच्चनपुंसकंतद्वशेनलिंगप्रातिपादिकानिभवंतीतिवाच्यमित्यर्थः।कानीत्याकांक्षायामर्थोत्यदादीन्येवाश्रस्यापवादमाह श्चद्वैद्वेति।द्वंद्वादिविशेषणान्नांशेषीतिनाकिंतुविशेष्यनिघ्नतैवेत्यर्थः।ननुवंकुक्कुटमयूर्योवित्यत्रद्वंद्वस्यउभयपदार्थप्रधानत्वेनउभयोरपिविशेष्यत्वात्विशेष्यनिघ्नतायामपिकुक्कुटमयूर्योविमेइतिनियमोनस्यादितिचेदत्रनव्याः।परवल्लिंगमित्यनेनद्वंद्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदलिंगवत्त्वादुत्तरपदलिंगस्यैवद्वंद्वतत्पुरुषप्रतिपाद्यत्वेनतल्लिंगाधीनतैवानुप्रयोगस्येतिनकाश्चिदुपपत्तिरिति।मयूरीकुक्कुटाविमाविति।प्रकृतानुपयुक्तमप्येतत्प्रसंगादुक्तं।तच्चेति।पिप्पल्यश्चेतिश्चद्वैपिप्पली।। तत्पुरुषविशेषणमुदाहरंति श्चद्वैपिप्पल्योतेइति।यद्यपिस्त्रीनपुंसकसाधारणस्तेइतिप्रयोगस्तथापितच्चतच्चसाचश्चद्वैपिप्पल्यस्तइत्यादयुदाहरणसूत्र्यं॥ ॥ ॥

विष्णुपुरमिति। यत्रविपुरशब्देनसमासेप्येतत्सिध्यतिथापिविष्णुपुरित्यनिष्टवारणायसूत्रेपूर्वग्रहणं। ऋतसमासांतस्येतिपेनविधिरितिसूत्रेआपत्तिष्ठंतिस्मायस्मिंस्तीतिभाष्यादितिभावः। अंतरीपमित्यादिअंतर्गताः प्रतिकूलाःसंमताआपोअस्मिन्नितिविग्रहः। उपसर्गग्रहणंप्रादेरुपलक्षणार्थंसमासइति। अनुपसर्गत्वान्नेत्वमितिभावः भाष्येतुसमासईत्वप्रतिषेधोवक्तव्यइत्युक्तंसचदेवयजनरूपविशेषार्थंपरस्समीपमुद्दीतिनिर्देशात्समीपमितिभाष्योदाहरणाच्चेतिज्ञेयं। देवयजनमितिदेवाइज्यंतेअस्मिन्नितिव्युत्पत्त्यायज्ञभूमिः। स्वेतिनपूजनादितिसमासांताभावः। अवर्णांताद्वेति। अंतरीतिसूत्रेईत्वमनवर्णादितिनवक्तव्यंहमाभूत्॥

विष्णुपुरंक्रीवत्वंलोकात्। विमलापंसरंझञ्नरूपसर्गेभ्योऽपईत्। ३।९७। अपरंनिकृतसमान्तस्यानुकरणंवक्ष्यर्थेप्रथमाएभ्योऽपस्यईत्स्यात्। द्विर्गताआपोयस्मिन्निति। द्वीपोअन्तरीपंप्रतीपंसमीपंसमापोदेवयजनमितितुसमाआपोयस्मिन्नितिवोध्यं। ऋतसमासान्तग्रहणान्नेहास्वप्स्वपी। अवर्णान्नाद्वा॥ प्रेपापरेपंप्रापंपरापंऊदनोर्देशे। ३।९८। अनोःपरस्यापस्यऊत्स्यादेशे। अनूपोदेशःराजभुरा। अशेतेअस्मिन्क्षभूःदृढधूरक्षःसखिपथोरम्यपथोदेशः। अचप्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः५।४।७१। एतत्सूत्रोत्सामलोमान्तात्समासादचस्यात्। प्रतिसामोअनुसामं। अवसामंप्रतिलोमं। अनुलोमंकृष्णोदक्पाराद्गुसंख्यासंज्ञायांभूमेरजिग्यतेऽकृष्णभूमंउदग्भूमंपाराद्गुभूमं। द्विभूमंत्रिभूमंप्रासादः। संख्यापानदीगोदावरीभ्यांचापञ्चनदं। सप्तगोदावरं। अजितियोगविभागादन्यत्रापि। पद्मनाभः॥ ९९

प्रापंपरापमितिभाष्योक्तेःगतिश्चेतिसूत्रेप्रेपंपरेपमितिभाष्योक्तेश्चेतिभावः। ऊदनोःदीर्घोच्चारणंचविक्कारवायामवग्रहार्थं। चकृत्वासुअनूपेगोमान्गोभिरित्यत्रानूपशब्देनावृद्धंतिअनुगताआपोऽस्मिन्नित्यनूपोदेशः। जलप्रायमनूपंस्यादित्यमरः। प्रतिसाममितिअव्ययीभावः प्रादिसमासोवहुव्रीहिर्वा। एवमनुसामादावप्यूह्योकृष्णोदगिति। अजितियोगविभागेनगतार्थमिदं। एवमुत्तरत्रार्तिकमपिकृष्णभूमइत्यादयोवहुव्रीहयः। पद्मनाभइति। पद्मंनाभावस्येतिविग्रहः। गङ्गादित्वात्प्रत्ययस्तस्यपरनिपातः पद्माकारनाभिरस्येतिवा। एवमूरोनाभोपिज्ञेयः। तत्रज्ञ्यापोःसंज्ञाछंदसोरितिह्रस्वोविशेषः॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यद्येकशेषोनस्यात्तर्हिविभक्तावुत्पद्यमानायांदृङ्दृशःस्यात्कृतेत्येकशेषेसतिनभवतीतिताक्रिकींप्राप्तिमादायापवादोद्वौवर्तितादृद्वोनेति।एतेनऋतदृङ्नामैकशेषइ
तिभ्रमोनिरस्तःनचतथैवासुफलेविशेषाभावादितिवाच्यमित्याहतेनेति।पथानाविति।नचात्रोत्तरपदेनामस्थानवर्तिलिंगात्समासोतस्सुपरिहरःइतोदित्युक्तेपिसा
वित्यनुवृत्त्यापथाइतिसिद्धेरितिवाच्यंपथोविभाषेतिसमासान्ताभावेअपथानावित्यादौऋतोदितिसूत्रस्यसावकाशत्वान्नत्येकशेषःप्रसंगादाहाऋतद्धितेत्यादिपं
चदशसूत्र्यांपथाइति।पंचानांवृत्तिरिति।ष्ठीचार्थेसंज्ञाहाप्याश्रीयतइतिभावःतच्चसूत्रमाहापरार्थेति।प्रत्ययार्थेतिभावेणापरयदार्थोतभावेणावोविशिशेर्थस्यपरार्थ
स्यचाभिधीयतेयेनतत्परार्थाभिधानं।अतएवतिङंतेवृत्तिर्नभवतिनाप्तवैकार्थीभावानभ्युपगमादन्यथामृदुपचतीत्यादौफलेमृदुत्वान्वयोनस्यात्सविशेषणानांवृत्तिर्न
भवतिवृत्तस्यचविशेषणयोगोनेत्यभ्युपगमादित्येके।समर्थसूत्रेकैयटस्त्वाहपरस्यशब्दस्ययोर्थस्तस्याभिधानंशब्दांतरेणायत्रसावृत्तिरित्यर्थः।यथाराजपुरुषइत्यत्र
राजशब्देनवाक्यावस्थायांअनुक्तःपुरुषार्थोभिधीयतइति।अविग्रहइतिलौकिकविग्रहरहितइत्यर्थः।अस्यपदेति।समस्यमानयावत्यदाघटितइत्यर्थःदृङ्हबहुव्रीहौ

ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे।५।४।७४।अत्रअनक्षेइतिछेदःनञाद्यन्तस्यसमासस्यअप्रत्ययोन्तावयवस्यातात्रक्षेयाधूःतदन्तस्यतुनअ
क्षेचःअनृचवदृचावध्येतर्ष्यवनेहअनृक्सामावहृक्सूक्तौविष्णोःपूः॥ ११ रेवेति।अनेकग्रहणात्तदनुवृत्तिर्भ्यांतद्विधानाद्बहुपदसमासत्वेतयो
रिवसंभवतीतिभावःक्वचिदेवेति।द्यन्हजातइत्यादौ।नाम्नेति।प्रातिपदिकेनेत्यर्थःकुंभकारइति।अत्रहिसुबुत्पत्तेःप्रागेवोपपदसमासःकटपूरजस्त्रमिति।क्विच
त्रिप्रकृतीतिवार्तिकेनमिकंपीतिसूत्रेचकटपुत्रजसइतिनिपातनाद्बहुनासमासःपिबतखादतेतिआख्यातमाख्यातेनेतिमपूर्व्यसकादौयाद्गात्समासः।इतिसर्वसमा
सशेषः॥॥ऋक्पूरअइतिलुप्तषष्ठीकवचनांतेसमासोतारइतित्वधिक्रियतेतदाहाऋसमासस्याप्रत्ययोतावयवइतिअनक्षइत्यतत्सामान्यतःश्रुतमपिधुरैवसंबध्य
तेसामर्थ्यान्नान्यैरित्याशयेनव्याचष्टेअक्षेयाधूरितिातदंतस्यतुनेतिसूत्रेसंबंधिनोधिकरणत्वविवक्षयासप्तमीतेनाक्षसंबंधिनीयाधूस्तदंतस्यनेत्यर्थःयद्यक्षे
ष्वपदेनेतिव्याख्यायेततर्हिदृढधूरक्षइत्यत्रनिषेधोनस्यात्।यद्यप्यक्षेसमासार्थेनेतिव्याख्यायेततदाअक्षधूरित्यत्रनस्यात्तस्माद्उभयसंग्रहार्थमुक्तव्याख्यानमेव
ज्यायः।अद्रेश्चइति।अर्धनपुंसकमितिसमासः।अद्रेश्चाःपीतेनेतिपुंस्त्वंअनृगित्यादिःअनुक्तसमासांतत्वाच्छेषाद्विभाषेतिकप्रत्ययेऽनृचंवदृचमित्यपिबोध्यं।

विरूपाणामपीत्येकशेषवाधित्वेतिशेषः सरज समिति। अव्ययीभावेचाकालेऽतिसहस्यसभावः सरजः पंकजमितिसरजसमकरंदनिर्भरा स्थितिमाधप्रयोगसुचित्यऽति
भावः निःश्रेयसानितिनिश्चितंश्रेयोयेनेतिविग्रहः निश्रेयसकऽतिकेषांचित्तत्सदाहरणामसुरुद्रेऽयसश्चेतिकयोनिषेधात्गोषुश्वेतिएतेनसप्तमीतत्पुरुषएवेतिनियमो
दर्शितस्तेनषष्ठीतत्पुरुषेगोश्वेत्येवब्रह्मवर्चसमितिषष्ठीतत्पुरुषः एवंहस्तिवर्चसमपियत्स्येतिपलंमांसमर्हतीतिपल्यो मांसभोजीतदीयंवर्चः पल्यवर्चसं अवत

श्वसोवसीयश्रेयसः।५।४।८१। वसुशब्दः प्रशस्तवाची।ततः ईयसुनिवसीयः श्वस्शब्दउत्तरपदार्थप्रशंसायामाशीर्विषयतामाहाभयूरव्यंसकादि
त्वात्समासः श्वोवसीयसंश्वः श्रेयसन्तेभूयात्। अन्ववतप्राद्रहसः।५।४।८२। अनुरहसंअवरहसंतप्तरहसंप्रतेरुरसस्सप्तमीस्यात्।५।४।८२।उर
सिप्रतिप्रत्युरसंविभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। अनुगवमायामेः।५।४।८३।एतन्निपात्यतेदीर्घत्वेऽनुगवंयानंायस्यचायामऽतिसमासः।द्विस्तावात्रिस्ता
वावेदिः।५।४।८४। अचप्रत्ययष्टिलोपःसमासश्चनियात्यतेयावतीप्रकृतौवेदिःततोद्विगुणात्रिगुणावाऽभ्यमेधादौतत्रेदन्निपातनंवेदिरितिकिंद्वि
स्तावती।त्रिस्तावतीरज्जुः।उपसर्गादध्वनः।५।४।८५।प्रगतोध्यानंप्राध्वोरथः।नपूजनात्।५।४।८६।पूजनार्थात्परेभ्यस्समासान्तानस्युः।सुराजा
अतिराजा।स्वतिभ्यामेवानेहाःपरमराजः।पूजनात्किंगामतिक्रान्तोऽतिगवः।बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोरित्यतःप्रागेवायंनिषेधःनेह सुसक्थं।स्वक्षः
किमःक्षेपे।५।४।७०।क्षेपेयेःकिमशब्दस्ततःपरेयत्तदन्तात्समासान्तानस्युःकुत्सितोराजा।किंराजा।किंसखा।किंगोः।क्षेपेकिं।किंराजः।किंसखः
।किंगवः।नञस्तत्पुरुषात्।५।४।७१।समासान्तोनाऽराजा।असखा।तत्पुरुषात्किं।अधुरेशकटेपथोविभाषा।५।४।७५।नञ्पूर्वात्पथोवासमासा
न्तः।अपथम्।अपन्थाः।तत्पुरुषादित्येव।अपथोदेशः।अपथम्वर्तते॥ इतिसमासान्ताः॥

निश्रेयदक्षुपघातेऽतुरादिः श्रेयमितिगाढमित्यर्थः॥ ※ ॥श्वसोवसुशब्दात्प्रशस्तवचना दीयसुनित्याकरविरुद्धंव्याचक्षाणाऽपेक्ष्याऽतिध्वनयतिवसुशब्दऽतिव
सीयऽतियःकामयेतवसीयान्स्यामितिश्रौतत्रयोगोप्यत्रअनुकूलऽतिभावः श्वसशब्दऽतिकालवाच्यप्ययंप्रकृतेत्तत्थैविशेषपरःशक्तिस्वभावात्तमेवाह ॥ ॥

अक्ष्णोऽदर्शनेऽनेनेति दर्शनं चक्षुस्तद्वाचिनोऽक्षिशब्दस्य पर्युदासादमुख्यस्यग्रहणमित्याशयेनाह अचक्षुःपर्योपादिति गवाक्षइति गावः किरणाः अक्षिशब्दोरंध्रवाची षष्ठीसमासः अचतुरनिपात्यंतइति निपातनफलंतुसमासविशेषनियमः टिलोपादिकंचतदाह। आद्याइतिबहुव्रीहयइत्यर्थः तेनतत्पुरुषेअचित्वा

अक्ष्णोऽदर्शनात्।५।४।७८। अचक्षुःपर्यायादक्ष्णोऽच्स्यात्समासान्तः गवामक्षीव गवाक्षः। अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाऽज्ञनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्ङ्यष्ठीवपदष्ठीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः।५।४।७७। एतेपञ्चविंशतिरजन्तानिपात्यन्ते। आद्यास्त्रयोबहुव्रीहयः अविद्यमानानिचत्वार्यस्याअचतुरः। विचतुरः सुचतुरः। त्र्युपाभ्यांचतुरोजिष्यते। त्रिचतुराः। चतसृणांसमीपे। उपचतुराः। ततएकादशद्वन्द्वाः। स्त्रीपुंसौधेन्वनडुहौ। ऋक्सामेवाऽज्ञनसेअक्षिणीचभ्रुवौच। अक्षिभ्रुवौदारश्चगावश्चदारगवौ। ऊरूत्तरपदस्थौवन्नोचाऽवर्ष्ठीवौ। निपातनादिलोपः। पदष्ठीवौ। निपातनात्पादशब्दस्यपद्भावः। नक्तन्दिवारात्रौचदिवाच। रात्रिंदिवं। रात्रेर्नान्तस्यान्निपात्यते। अहनिचदिवाच। अहर्दिवं। वीप्सायांद्वन्द्वोनिपात्यते। अहन्यहनीत्यर्थः। सरजसमितिसाकल्येऽव्ययीभावः। बहुव्रीहौतुसरजाः पङ्क्तिर्निश्रेयः। निश्रेयसंतत्पुरुषएवेह। निश्रेयान्पुरुषः। पुरुषस्यायुः पुरुषायुषंततोद्विगुः। द्व्यायुषंत्र्यायुषंततोद्वन्द्वः। ऋग्यजुषंततस्त्वयं कर्मधारयः। जातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षशुनःसमीपेऽपशुनः। टिलोपाभावःसम्प्रसारणाच्चनिपात्यते। गोष्ठेश्वाः। गोष्ठश्वः। ब्रह्महस्तिभ्यांवर्चसः।५।४।७८। अच्स्यात्। ब्रह्मवर्चसंहस्तिवर्चसंयत्यराजभ्यांत्वेतिवक्तव्ये। पत्यवर्चसंराजवर्चसं। अवसमन्धेभ्यस्तमसः।५।४।७९। अवतमसंसन्तमसं। अन्धयतीत्यन्धः। पचाद्यच्। अन्धन्तमः। अन्धतमसं॥ ६॥

रोविचत्वारइत्येवभवतीतिभाष्यएवमुक्तारत्नाप्यवधारणामूलंत्रिचतुराइतित्रयश्चत्वारोवेतिविग्रहः संख्यायासन्ध्येतिबहुव्रीहिः। बहुव्रीहौसंख्येयइतिङीषोपवादोऽच्। अक्षिभ्रुवमितिप्राण्यंगत्वादेकवद्भावः। ऊरूत्तरपदस्थौवेतौचेतिसक्थ्यक्ष्णीवेषमाऊरूरित्यमरः। जानूरूपवर्ष्ठीवंदस्त्रियामितिचऽवर्ष्ठीवपदष्ठीवमितिप्राण्यंगत्वादेकवद्भावः। द्वंद्वोनिपात्यतइति॥

ओजस्स ओजसाकृतमिति कर्तृकरणेकृतेतिसमासः कथंतर्हिसततनेशतमोदत्तमन्यतरतिभारवि॰ अत्राहुः कृत्यवर्त्तनेरत्यस्माद्धनर्थकविधानमितिभावेकप्रत्ये
तदंतेनपञ्चीसमासाश्रयणान्नदोषइतियत्तुकेवलपदाधिकारएवतदंतविधिर्नेहत्तरपदाधिकारेतथाचनेशतमसेतितृतीयायाअलुङ्भवतीतिङुर्यप्रत्ययादाङुक्त
तत्रपदंगाधिकारइत्यत्रस्थकश्चित्तंयकोष्टकश्चित्तमितिभाष्योदाहरणाङ्गत्तरपदाधिकारेपितदंतविधिप्रवृत्तेःजनुषेतिजनुर्जननजन्मानीत्य मरः आत्मनापंचम
इतितृतीयेतियोगविभागात्समासः इहप्रकृत्यादित्वात्पथमार्थेतृतीयेत्येके आत्मनाकृतः पंचमइतिकरेतिक्रियापेक्षासेत्यन्येबहुव्रीहिर्वाध्यइतिएकस्याप्योपाधि

ओजस्सहोऽम्भस्तमस्तृतीयायाः ।६।३।३। ओजसाकृतमित्यादि। अत्रसउपसंख्यानं। अत्रसाकृतं। आर्जवेनकृतमित्यर्थः। पंसानुजोऽजनु
षान्धइतिचायस्यापजः पुमान्। सपुंसानुजः। जनुषान्धोजात्यन्धः। मनसस्संज्ञायाम्। ६।३।४। मनसागुप्ता। आज्ञायिनिचा। ६।३।५। मनसरत्येव॥
मनसाज्ञातुंशीलमस्यामनसाज्ञायी। आत्मनस्तृतीयायाअलुक्स्यात्। पूरणाइतिवक्तव्ये। पूरणाप्रत्यान्तेउत्तरपदेइत्यर्थः
। आत्मनापञ्चमः। जनाद्दनस्त्वात्मचतुर्थएवेतिबहुव्रीहिर्वाध्यः। पूरणेकिं। आत्मकृतो वैयाकरणाख्यायाश्चतुर्थ्याः। ६।३।७। आत्मनइ
त्येवा। आत्मनेपदं। आत्मनेभाषातादर्थ्येचतुर्थी। चतुर्थीतियोगविभागात्समासः। परस्यचा। ६।३।८। परस्मैपदं। परस्मैभाषा। हलऽदन्ता
त्सप्तम्यास्संज्ञायाम्। ६।३।९। हलन्ताददन्ताच्चसप्तम्याअलुक्तंज्ञायां। त्वचिसारः॥ ११

कथमेवंपरिकल्प्यवर्त्तिपदार्थत्वमन्यपदार्थत्वंचविवक्ष
णीयमितिभावः। वैयाकरणा। व्याकरणेभवोवैयाकरणी। अण्ऋगयनादिभ्यइत्यणसाचासावाख्याचेतिकर्मधारयः। आत्मनइत्येवेतिरहात्मनइत्यनुवर्त्त
वैयाकरणाख्यायांचतुर्थ्याअलुगितिव्याख्यानेतुपरस्मैचेत्युत्तरसूत्रेत्यनुशक्यमित्याहुः। आत्मनेभाषाइतियद्यपीयमाख्याश्रुत्याध्याय्यानास्तितथापिधातुपा
ठेऽस्तीतिभावः। प्रकृतिविकृतिभावविरहाद्धनायस्यालीतिवत्समासाभावमाशंक्याहयोगविभागादितिरहलुग्विधिसामर्थ्यादपिसमासस्सुक्त्वःपरस्यचपरश
व्दस्यचयाचतुर्थीतस्याःअलुक्स्याद्वैयाकरणाख्यायां ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उत्तरपदार्थप्रशंसामिति उत्तरपदार्थमुक्तोप्रशंसामित्यर्थः आशीर्विषयमिति षष्ठीसमासः विषयशब्दस्याजहल्लिंगत्वात्यल्लिंगनिर्देशः उत्तरपदार्थप्रशंसायामाशीर्विषयतामाहेतिपाठोतरेकश्चिदस्ति उभयथापिविषयतायाद्योतकोयमितिफलितोर्थः अन्वक्चरहरहरित्यप्रकाशमुच्यते अनुगतमवहीनेचरहरितिप्रादिसमासः अनुगत्तरहोस्मिन्नित्यादिवहुव्रीहिर्वीतन्नरहसमितितन्नेचतद्रहश्चेतिविग्रहः परेणानधिगम्यमित्यर्थः इत्यतःप्रागितिप्राग्वहुव्रीहिग्रहणंकर्त्तव्यमितिवार्तिकोक्तेरिति भावः किमः क्षेपेक्षेपग्रहणमिहशक्यमवक्तुंप्रतिपदोक्तपरिभाषयाकिंक्षेपइतिविहितसमासस्येवग्रहणात्किंराजइत्यादिकिमत्रप्रश्नेषष्ठीसमासः कर्मधारयोवानत्रतत्पुरुषात्नञ्इतिषष्ठीनञ्संबंधीयस्तत्पुरुषनञ्वयवकस्तस्मादित्यर्थः अपथमितिनस्तद्धितइतिटिलोपः अपथंनपुंसकमितिक्लीवत्वंअपथंवर्तेतइत्यर्थो भावेऽव्ययीभावः ॥ इतिसकलसमाससाधारणसमाप्ताः ॥ अलुक्स्यादिति ॥ प्रसज्यप्रतिषेधोयंसुपोधातित्यादिनाप्राप्तोलुङ्भवतीत्यर्थः स्तोकान्मुक्तइति

अलुगुत्तरपदे ६।३।१। अलुगधिकारः प्रागानडः उत्तरपदाधिकारस्तापदसमाप्तेः पञ्चम्यास्तोकादिभ्यः ६।३।२। एभ्यः पञ्चम्याअलुक्स्या दुत्तरपदेस्तोकान्मुक्तः एवमन्तिकदूरार्थेभ्यः उत्तरपदेकिंतिनअल्पान्तरस्तोकान्निः स्तोकः ब्राह्मणाच्छंसिनउपसंख्यानम्ब्राह्मणेविहितानि शस्त्राणिउपचारात्ब्राह्मणानितानिशंसतीतिब्राह्मणाच्छंसीऋत्विग्विशेषः द्वितीयार्थेपञ्चम्युपसंख्यानादेव ॥

समासप्रयोजनमेकपञ्चमेकस्वंयविशेषणयोगाभावश्चकिंचस्तोकान्मुक्तस्यापत्यंस्तोकान्मुक्तिः स्तोकान्मुक्तायास्तोकान्मुक्तेयइतिसमुदायांतद्धितोत्पत्तिरपिप्रयोजनंचप्राथमिकसामासिकलुकोनिषेधेन चरितार्थत्वाद्धात्यतद्धितनिमित्तोलुग्दवीरइतिशंक्यंसुपोधातित्यत्रस्येकत्वादविशेषेणालुग्द्वयस्यापिनिषेधाभ्युपगमात् द्रहस्तोकादितिकेतिसमासशास्त्रपठितायवस्तोकादयोदृश्यंतेननुकरणेचस्तोकाल्पकृच्छ्रेतिसूत्रपठितास्समासेसुपोलुकिप्रसक्तौविधीयमानेनालुक्शास्त्रेणासमासशास्त्रपठितानामविलंबेनोपस्थितेर्न्यायाच्चस्तोकादितिकेत्यत्रत्यर्थग्रहणादन्यान्यपिबहूनिदृश्यंतेतान्देतन्मनसिनिधायाहएवमितिद्विवचनबहुवचनंतानानुसमासोनेष्यतेअनभिधानात्तेनस्तोकाभ्योमुक्तइत्यादौवाक्यमेवशस्त्राणीतिप्रगीतमंत्रसाध्यगुणोनिष्कगुणाभिधानेशस्त्रमितियाज्ञिकानांव्यवहारः ॥

अशुजाः अशुचरऽतिभाष्येवचनोत्तरदर्शनाच्चकेचिन्नञ्अशुजऽत्यतोदाहरणाद्येपिहलदंतादित्यलुकमाहुः॥ः॥ अशुमंतावितिकारीर्यीमस्त्वेसधिष्ठवाशुमेसोमो
अत्रवीदित्याज्यभागमंत्रोस्तःतत्रत्यशुशब्दोलीतितद्वाराआज्यभागयोरप्यशुमत्त्वंप्राचातुमतिष्ठितिपठित्वाअशुमतिरित्युदाहृत्तंअत्रकेचिन्नञ्क्षित्येतदनुकरणाए
व्वःसप्तम्यंतोवाआदेसप्तम्यंतात्प्रथमायाअभावेनमतुबेवदर्लभःअतेयंलुकःप्राग्रिवनास्तिसंप्तम्यभावात्तथाचमतिष्ठितिप्राचोक्तःपाठएवशुक्तःनचसपाठोभाष्या
दौनदृष्टइतिवाच्यंमतिष्ठितिपाठस्याशुमतिरित्युदाहरणस्यचभाष्यदृत्त्यादिष्वस्तकेषुदृश्यमानत्वेनमतुष्ठितिपाठस्येवकाप्यदर्शनात्व्यर्थत्वाच्चअस्यवामीयंकथा

अशुमत्तावाऽऽज्यभागौ।नेन्सिद्धवभातिषुचाद्दा३।९९।रन्नन्तादिषुसप्तम्याअलुग्नस्यादिरुलशायीसाङ्कृष्यसिद्धःचक्रवंधःस्येचभाषायाम्।द्दा३।२०
।सप्तम्याअलुग्नसमस्थःभाषायांकिंङ्कृष्णोऽस्याखरेसंगवेषष्ठ्याआक्रोशेद्दा३।२१।चोरस्यकुलेआक्रोशेकिंब्राह्मणकुलेवाग्दिक्षण्यज्ञेसक्ति
दर्शनेहरेणवाचोपुक्तिःदिशोदर्शनेपश्यतोहरःआमुष्यायणाऽऽमुष्यपुत्रिकाऽऽमुष्यकुलिकेतिचौआमुष्यायणाःनडादित्वात्फक्।अमुष्यपुत्रस्य
भावःआमुष्यपुत्रिकाःमनोज्ञादित्वाड्ञ्।एवमामुष्यकुलिकाःदेवानाम्प्रियऽतिचमूर्खे।अन्यत्रदेवप्रियःशेषपुच्छलाङ्गूलेषुश्वनःश्वनश्शेषःशु
नःपुच्छःश्वनोलाङ्गूलःस्विश्वदासेदिवोदासःपुत्रेन्यतरस्याम्।द्दा३।२२।यस्याःपुत्रेपरेऽलुग्वानिन्दायांदास्याःपुत्रःदासीपुत्रःनिन्दायांकिं
ब्राह्मणीपुत्रःकृतोविद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः।द्दा३।२३।विद्यासम्बन्धयोनिसम्बन्धवाचिनश्चदन्तात्षष्ठ्याअलुक्।होतुरन्तेवासीपितुःपुत्रःविद्या
योनिसम्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदयहणं।नेह।होतृधनंपितृग्रहंविभाषास्वस्पत्योःद्दा३।२४।नदन्तात्षष्ठ्याअलुग्वास्वस्पत्योःपरयोः॥ ॥

अमुष्यायपुत्र्ये३

अभीयमित्यादाविवलुकिकर्तव्येप्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशप्रवृत्तेवेहसिद्धेरित्याहुःनेन्सिद्धवाचक्रवंधश्चेतितत्पुरुषश्चेत्यनुवृत्तेस्तत्पुरुषएवायंनिषेधःव
ह्वृन्नीहोवंधेचविभाषेतिविकल्पएवपश्यतोहरश्चेतिषष्ठ्यंतमनादृत्यहरतीत्यर्थेयंषीचानादरश्चेतिषष्ठीदेवानामितिमूर्खोहिदेवानांप्रीतिंजनयन्तीतिदेवपशुत्वादिति
मनोरमाअयंभावःब्रह्मज्ञानरहितत्वात्संसारिणोमूर्खास्तेज्योतिष्टोमादिकर्मोण्यनुतिष्ठंतःपशोरालंभनादिप्रदानद्वारादेवानामत्यंतप्रीतिंजनयंतिब्रह्मज्ञानिनस्तुनतथाते

गविशधिभ्यांस्थिरशब्दोयमजिरशिशिरेत्योणादिकःकिरच्चत्ययांतस्तिष्ठतेर्निष्पन्नःसात्यदाद्योरितिनिषेधेप्राप्तेवचनारंभःगवीतिवचनादेवेतिनचलुकंवाधित्वापरत्वा
दंतरंगत्वाच्चावादेशेहलदंतात्सप्तम्यास्त्येवालुक्सिध्यतीतिवाच्यंश्रेतरंगानपिविधीन्बहिरंगोलुग्बाधतइतिलुकोबलीयस्त्वादितिभावःहृदिस्पृगितिहृदयंदिवंचस्पृश
तीतिविग्रहःश्लुगविधिसामर्थ्यात्कर्मणिसप्तमीकर्मणोधिकरणत्वविवक्षयावाश्रविकटोरणाश्रितिसंघातेकटजितिकटच्चत्ययांतःउरणोमेषःवधेचविभा

गविशधिभ्योस्थिरःगपा३।९५।आभ्योस्थिरस्यसस्यषस्स्यात्।गविष्ठिरःअत्रगवीतिवचनादेवाऽलुक्शधिष्ठिरःअरण्येतिलुकःअत्रसंज्ञायामितिह
नमीसमासःहृद्भुभ्यांबाहृदिस्पृक्।दिविस्पृक्।कारनाम्निचप्राचांहलादौ।ई३।९७।प्राचान्देशेयत्कारनामतत्रहलादावुत्तरपदेहलदन्तात्सप्तम्याश्च
लुक्।मुकुटेकाषीयरोहषदिमाषकः।पूर्वेणासिद्धेनियमार्थोकारनाम्न्येवप्राचामेवाहलादावेवेति।कारनाम्निकिंअभ्याहितपशुःकारण्यस्येतद्देयस्य
नामाप्राचाङ्किंयूथपशुःहलादौकिंअविकटोरणाःहलदन्तात्किंनद्यान्दोहःनदीदोहःमध्याजुगौ।ई३।९९।मध्येगुरुःअन्नाच्चाअन्तेगुरुनअमूर्द्धम
स्तकात्स्वाङ्गादकामेाघ३।९२।कण्ठेकालःउरसिलोमाअमूर्द्धमस्तकात्किंमूर्द्धशिखंमस्तकशिखंअकामेकिंमुखेकामोऽस्यामुखकामःवन्धे
रुकात्स्वाङ्गादकामेाघ३।९२।कण्ठेकालःउरसिलोमाअमूर्द्धमस्तकात्किंमूर्द्धशिखंमस्तकशिखंअकामेकिंमुखेकामोऽस्यामुखकामःवन्धे
चविभाषाघ।ई३।९३।हलदन्तात्सप्तम्याअलुक्हस्तेवन्धेहस्तवन्धेहलदन्तेतिकिंगणिवन्धेतत्पुरुषेकृतिबहुलम्।ई३।९४।स्तम्बेरमेस्तम्बरमेकरेणु
जयेकर्मजयेक्षेचिन्नाकुरुत्वरेप्रावृट्शरत्कालदिवाज्ञेई३।९५।प्रावृषिजेशरदिजेकालेजेदिविजेपूर्वस्यायम्यपञ्चेविभाषावर्षेक्लशरव
रात्।ई३।९६।एभ्यस्सप्तम्यावाअलुक्जेवर्षेजेवर्षजेक्लेरेजेक्षरजेशरेजेशरजेवरेजेवरजेघकालतनेषुकालनाम्नेई३।९७।सप्तम्या
विभाषालुक्स्यात्।घाऽक्षेहृतेरेऽक्षेहृतेरेऽक्षेहृतेभेऽक्षेहृतेभेकालेऽक्षेकालेऽक्षेहृतनेऽक्षेहृतनेशयवासवासिष्व
ऽकालात्।ई३।९८।खेशयेखशयेग्रामेवासेग्रामवासेग्रामेवासीग्रामवासीहलदन्तादित्येवानेहभूमिशयेग्रपोयोनियन्मनुष्याग्रप्योनि
स्तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिसप्तम्यलुगिति।।रुक्त्यनिर्प्यस्यासोप्योनिःअणुभवोऽस्यः।।

षावेधरतिघञंतःहस्तेवेधःरतिबहुव्रीहिरयंतत्पुरुषेतुनेन्सिद्धवत्प्राप्तिषिद्धिवस्यमाणोनानिषेधएवेत्याहुःअस्त्यरतिदिगा

दिलाचातिस्त्रीगोवांतादेशःप्राचामुपसंख्यानंस्थानेजपठ
लात्रयुजस्तुदशंतादाकरविरुद्धंजेवरेचवक्तव्यम्।।

स्थानापन्नत्वान्मूर्खीएवदेवपशवश्चेतिशेषपुच्छेतिशुनश्चशेषमस्यशुनःशेषःयद्यपिशेषशब्दःसकारांतःगोलिंगंविन्हशेषसोरित्यमरप्रयोगात्तथापिशीङोनिं
पादित्वादीर्घादिकेयप्रत्ययेअकारांतोप्यस्त्येवतथाचमैत्रःयस्यामुशेतेअहरामशेषमितिचिन्हशेषकसोरितियादवेनशेषशब्दस्यसकारांतत्वंकैवनास्तीतिवोध्यंशु
नःपुच्छइत्यादावपिवहुव्रीहित्रयोप्यमीऋषिविशेषाणांसंज्ञाः॥ ॐ ॥ मातृपितृभ्यांमितिसूत्रेसमासेगलेस्संगश्चत्यतस्समासश्चत्यनुवर्तितंतत्फलंदर्शयतिअ

मातृपितृभ्यांमन्यतरस्याम्।८।३।८५।आभ्यांखसुस्सस्यषोवास्यात्समासेमातृष्वसामातृःस्वसापितृष्वसापितृःस्वसालक्यस्तेनामातृपितृभ्यांख
सा८।३।८४।आभ्यामन्यरस्यस्वसुस्सस्यषस्यात्समासेमातृष्वसापितृष्वसाअसमासेतुमातृस्वसापितृस्वसाश्चत्यनुवर्तमानसःघरूपकल्पचेल
ड्व्यवगोत्रमतहतेषुद्योऽनेकाचोहस्वःदी३।४३।भाषितपुंस्काद्योडीषतदन्तस्याऽनेकाचोहस्वस्याहरूपकल्पप्रत्ययेषुचेलडादिषुचोत्तरपदेषु॥ब्रा
ह्मणितरा।ब्राह्मणितमा।ब्राह्मणिरूपा।ब्राह्मणिकल्पा।ब्राह्मणिचेली।ब्राह्मणिव्रुवा।ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि।ब्रूनःपचाद्यचिवच्यादेशगुणयोरभावो
पिनिपात्यते।चेलडादीनिवृत्तिविषयेकुत्सनवाचीनि।तैःकुत्सितानिकुत्सनैरितिसमासः।ब्रह्मकिंदत्तातरा।भाषितपुंस्कात्किं।आमलकीतरा।कुवली
तमानद्याश्शेषस्याऽन्यतरस्याम्।दी३।४४।अड्यन्तनद्याऽड्यन्तस्यैकाचश्चघादिषुहस्वोवास्यात।ब्रह्मवन्धुतरा।ब्रह्मवन्धूतरा।स्त्रीतरा।स्त्रितरा।कुन्त
द्यानलक्ष्मीतरा।उगितश्चादी३।४५।उगितःपरायानदीतदन्तस्यघादिषुहस्वोवास्यात।विदुषितरा।हस्वाभावपक्षेनसिलादिषितिपुम्वत्।विद्वत्तरा।
रत्यादिषुविदुषीतरेत्यप्युदाहृतंतन्निर्मूलं।हृदयस्यहृल्लेखयदण्लासेषुदी३।५।हृदयंलिखतीतिहृल्लेखः।हृदयस्यप्रियेहृद्यंहृदयस्येदंहा
र्दंहृल्लासःलेखेत्यणन्तस्यग्रहणं।घत्रितुहृदयलेखःलेखग्रहणमेवज्ञापकं।उत्तरपदाधिकारेतदन्तविधिर्नास्तीतिवाशोकष्यञ्रोगेषुदी३।५१।हृ

समासेत्तितिवाक्येवैकल्पिकमपिषत्वंनेत्यर्थः॥ इत्यलुक्समासः ॥ घरूपकल्पतरपत्तमपोघःप्रशंसायांरूपप्चिलवसनेचेलडिति ॥ श्लोकः॥हृदयशोकः॥
पचाद्योटित्यत्र्यतेतेनडीवर्थेप्रत्ययेषितिलेखग्रहणोनोत्तरपदाधिकारेप्रत्ययग्रहणेतदंतग्रहणंनास्तीतिज्ञापयिष्यतइतिभावः॥ब्राह्मणितरेतिनातेश्चेतिनिषेधा

कौमुदगंध्यायाश्चेति।कुमुद्गंधेरपत्यंस्त्रीकौमुदगंध्यातस्यापत्यमित्यणिञोश्चेतिप्यञादेशःयञश्चाप्यनुकौमुदगंधीपुत्रइत्यादाविकोझस्वोद्योगालवस्येति ह्रस्वेनभाव्यंदीर्घविधानंतुपक्षेसावकाशमित्यतआह्व्यवस्थितविभाषयेतिनेहेति।संप्रसारणमिहनेत्यर्थः।अतिकारीषेतिकारीषगंध्यामतिक्रांतोऽतिकारीषगं ध्यस्तस्यपुत्रःइष्टकचित्तमितिकर्तृकरणेकृतेतिततीयासमासःपक्वेष्टकचितमितिपदाधिकारात्तदंतविधिःप्रवर्त्ततइतिभावःमालभारीति मालांविभर्त्तीत्यर्थेसुप्य

कौमुदगंध्यायाःपुत्रःकौमुदगन्धीपुत्रःकौमुदगन्धीपतिःव्यवस्थितविभाषयाह्रस्वोनास्त्रीप्रत्ययेचानुपसर्ज्जनेनेतितदादिनियमप्रतिषेधात्। परमकारीषगन्धीपुत्रःउपसर्ज्जनेनतदादिनियमान्नेह।अतिकारीषगंध्यापुत्रःबन्धुनिबहुव्रीहौ।६।३।१४।बन्धुशब्देउत्तरपदेयऽस्समासार णंस्याद्बहुव्रीहौ।कारीषगंध्यावन्धुरस्येति।कारीषगन्धीबन्धुःबहुव्रीहावितिकिं।कारीषगंध्यायाबन्धुःकारीषगंध्यबन्धुःस्त्रीवनिर्देशस्तु पुंवद्स्वरूपापेक्षया।मात्तन्मातृकमातृघ्नाकारीषगन्धीमातृःकारीषगंध्यामातृःकारीषगन्धीमातृकः कारीषगंध्यामातृकःकारीषगन्धी माताकारीषगंध्यामाता।अस्मादेवनिपातनान्मातृशब्दस्यमातजादेशोनरुतश्चेतिकचित्कल्यश्चबहुव्रीहावेवेदम्।नेहाकारीषगंध्यायामा ताकारीषगंध्यामाता।चित्त्वसामर्थ्याच्चित्स्वरेबहुव्रीहिस्वरम्बाधते।इष्टकेषीकामालानाञ्चितनूलभारिषु।६।३।६५।इष्टकादीनान्तदन्तानाञ्चपूर्वपदानाञ्चितादिषुकमाउत्तरपदेषुह्रस्वस्स्यात्।इष्टकचितं।पक्वेष्टकचितं।इषीकनूलंमूलेषीकनूलंमालभारी।उत्पलमालभारी।कारेस त्त्याऽगदस्यादे।३।७१।मुमस्यात्।सत्यङ्कारःअगदङ्कारःअस्तोश्चेतिवक्तव्यम्।अस्तुङ्कारःधेनोर्भव्यायाम्।धेनुभव्याःलोकस्यृणे ॥ ॥

जातावितिणिनिःहारिष्विति पाठांतरं कारेसत्या।अरुर्द्विषदित्यतोनुवर्त्तनादारुनुम्स्यादिति सत्यंकारःशपथकरणं।अशपथेपिसत्यादशपथइतिडाचेत्यपि त्यापरत्वान्नुमेवअगदंकारोवेद्यःअस्तुङ्कारोभ्युपगमःअस्तिनितिडंतप्रतिरूपकमव्ययं धेनुंभव्येतिभविष्यतीधेनुरित्यर्थःभव्यगेयेतिनिपातनात्कर्त्तरिकृत्यःधेनु श्चासौभव्याचेति विग्रहःगोतमस्मृतौतु अधेनुभव्येत्यत्रार्षत्वान्नुमेतिवोध्यं ॥ ९ ॥ ॥

उदेषमिति। स्नेहनेषिषदिति णमुल् उदधिरिति उदकंधीयतेऽस्मिन्निति विग्रहःकर्मण्यधिकरणेचेति किप्रत्ययः उदमंथदिति द्रवद्रव्यसंस्कृताःसक्तवोमंथःउदकेनम
थदिति विग्रहेतृतीयेतियोगविभागात्समासइतिहरदत्तः भुक्तीभावइतिजयादित्यविडाचश्चेति च्वेतत्सान्निपातत्वेऽव्ययत्वंभ्रुकुंसइत्यादिभ्रकुंसश्चभ्रुकुंसश्चभ्रूकुंसश्चे
तिनत्रैकरूप्यमरःतंद्रीप्रमीलाभ्रकुटिर्भ्रुकुटिःभ्रूकुटिःस्त्रियामितिच एकतद्धितेएकेतिलुप्तषष्ठीकंतदाहएकशब्दस्येतिह्रस्वविधानमस्यावतएवोपसर्ज्यतेनतुकेवलस्य

उदकस्योदसंज्ञायाम्। ई।३।५७।उदमेघः।उत्तरपदस्यचेतिवक्तव्यम्।क्षीरोदः।येषंवासवाहनधिषुचा ई।५।५८।उदधेषम्यिनष्ठि।उदवासं।उद
वाहनः।उदधिर्घटः।सप्तद्रेतृस्वसृणसिङ्। एकहलादौपूरयितव्येऽन्यतरस्याम्। ई।३।५९।उदकुम्भः।उदककुम्भः।एकेतिकिं।उदकस्थाली।पू
रयितव्येतिकिं।उदकपचेत्तःमन्थोदनसक्तुविन्दुवज्रभारवीवधगाहेषुच। ई।३। ई०।उदमन्थः।उदकमन्थः।उदौदनः।उदकौदनः।रक्तोहू
स्तोऽद्योगालवस्य। ई।३। ई१। इगन्तस्याद्यन्तस्यहृस्वोवास्यादुत्तरपदे। ग्रामणीपुत्रः। ग्रामणिपुत्रः।रक्तःकिं।रमापतिः। अध्वरतिकिं।गौ
रीपतिः गालवग्रहणंपूजार्थं। अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः। ऋयङ्-वङ्-भाविनामव्ययानाञ्चनेतिवाच्यं। श्रीमदः।भ्रूभङ्गः।शुक्लीभावः।अभ्रुकुंसा
दीनामितिवक्तव्यं।भ्रुकुंसः।भ्रुकुटिः।भ्रूकुंसः।भ्रूकुटिः। अकारोऽनेनविधीयतइतिव्याख्यान्तरं।भ्रुकुंसः।भ्रुकुटिः।भ्रुवोकुंसोभाषणंशोभाभ्रूयस्या
स्त्रीवेषधारीनर्तकः।भ्रुवःकुटिः।कौटिल्ये। एकतद्धितेचा ई।३। ई२।। एकशब्दस्यहृस्वःस्यात्तद्धितेउत्तरपदे।एकस्याआगतोएकरूपंएकशीरोऽध्या
पोस्सज्ञाकुन्दशोद्विहुलं। ई।३। ई३। रेवतिपुत्रः। अजक्षीरःत्वेचा ई।३। ई४। त्वप्रत्ययेऽध्यापोचीह्रस्वः। अजत्वं। अजात्वं।रोहिणित्वं।रोहिणीत्वं

।ष्यङ्स्सम्प्रसारणम्पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे। ई।१।१३। ष्यङ्-नस्यपूर्वपदस्यसम्प्रसारणंस्यात्पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे। सम्प्रसारणस्य। ई।३।
।१३९।। सम्प्रसारणस्यदीर्घःस्यादुत्तरपदे।। ९९ भावतएवह्रस्वत्वादत्रोक्तेचशेएकस्याआगतमित्यादिष्यङः।रहतत्पुरुषपदेनपूर्वपदमुत्तरपदंचाक्षिप्यतेत

त्रष्यङनस्यैवपदस्यविशेषणात्तदंते गृह्यतइत्याहष्यङ्-नस्येति।पुत्रपत्योस्तत्पुरुषयोरितिपुत्रपत्यंतयोरितिव्याख्यानेतुकाशिकंध्यापरमपुत्रइत्यादावतिप्रसंगः स्या
दितिभावःसंप्रसारणस्योत्तरपदइत्यधिक्रियतेद्रुलोपइत्यतोदीर्घइत्यनुवर्त्ततेतदाहदीर्घःस्यादुत्तरपदइति ह्रस्वइतिदीर्घोऽत्रनप्रवर्त्ततेप्रत्ययस्यलुप्तत्वेनागसंज्ञा

सदृस्यसभावःप्राप्नोतीतिभावः॥ ॐ॥ सज्योतिरिति समानंज्योतिरस्येतिवहुव्रीहिःयस्मिन्ज्योतिर्विभादित्येनक्षत्रेवासंज्ञातेतदस्याप्यपर्यंतमनुवर्त्तमानमाशो
चसज्योतिरित्युच्यतेऽहस्समानमध्यमध्यमवीरार्श्रेतिप्रतिपदोक्तएवसमासोनगृह्यतेसरूपाणामेकशेषइतिलिंगात्किंतुवहुव्रीहिरपिइतिहरदत्तःब्रह्मचारीतिब्रत
इतिणिनिःसब्रह्मचारीतिसमानोब्रह्मचारीत्यर्थःब्रह्मचारिणश्चसमानत्वंब्रह्मणःसमानत्वात्ततश्चसमानेब्रह्मणिव्रतचारीतिफलितोऽर्थःतीर्थेयेत्यत्रकारेण

सजातीयइत्यादिसिद्धमितिकाशिका॥अथवासहशब्दस्सदृशवचनोस्तिासदृशस्सख्यासखीतियथातेनायमस्यपदविग्रहोवहुव्रीहिःसमानः
यक्षोयस्येत्यादिज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनवन्धुषुदी३।८५।एषुद्वादशसूत्तरपदेषुसमानस्यसस्स्यात्।
सज्योतिः।सजनपदइत्यादिचरणेब्रह्मचारिणिदी३।८६ब्रह्मचारिण्युत्तरपदेसमानस्यसस्स्याच्चरणेसमानत्वेनगम्यमानेचरणंशाखाब्र
ह्मवेदःतदध्ययनार्थंव्रतमपिब्रह्मतच्चरतीतिब्रह्मचारी।समानस्यसः।सब्रह्मचारी।तीर्थेयेदी३।८७।तीर्थउत्तरपदेयादौप्रत्ययेविवक्षितेऽ
समानस्यसस्स्यात्।संतीर्थ्यः।एकगुरुकः।समानतीर्थेवासीतियत्रप्रत्ययः।विभाषोदरेदी३।८८।यादौप्रत्ययेविवक्षितेऽत्येवासमानोद
र्य्यः।सोदर्य्यः।सदृग्दृश्यतुषुदी३।८९।सदृक्।सदृशः।दृक्षेचेतिवक्तव्यं।सदृक्षः।चक्षुरुत्तरार्थः।इदङ्किमोरीश्की।दी३।९०।इदृगदृशवतुषुरस्मर्
श्किमःकीस्यात्।ईदृक्।ईदृशः।कीदृक्।कीदृशः।वतूदाहरणंवक्ष्यते।दृक्षेचेतिवक्तव्यम्।ईदृक्षः।कीदृक्षः।त्रासर्वनाम्नःदृक्षेचातादृक्।तादृ
शः।तावान्।तादृक्षः।दीर्घमत्वोत्वे।त्रमूदृशः।त्रमूदृक्।त्रमूदृक्षः।समासेऽङ्गुलेस्सङ्गः।८३।९०।त्रङ्गुलिशब्दात्सङ्गुलेसस्यस्थाऽन्यस्यात्समा
सेत्रङ्गुलिषङ्गः॥समासेकिं।त्रङ्गुलेस्सङ्गः॥ ९९

विवक्षितःप्रत्ययइतिविशेष्यंतुव्याख्यानाल्लभ्यतेतेनयस्मिन्विधिरितितदादिविधिरित्याहपादोदरप्रत्ययद्र
ति विवक्षितइति।उत्तरपदमात्रनिमित्तःसमावेऽन्तरंगःसमासप्रकृतिकार्यंतुजन्यप्रत्ययः।अतस्तस्यपरत्वेनसंभवतीत्याशयेनेदमुक्तंसोदर्यइतिसमानोदरेशयि
तइत्यर्थेप्रत्ययात्प्राक्समानस्यसभावेसतिसोदराद्यइतियःसभावाभावपक्षेतुसमानोदरेशयितइत्यतिसमानोदर्यःसदृक्षदृशइति॥ ९ ॥

लोकंपृणतिपृणधातुःप्रीणनार्थःपृणतिः पूरणकर्मेतिगृहरदत्तः। अनभ्यासमित्यरति अभ्यासंसमीपंतद्भिन्नमनभ्यासंएतिसुशास्वदृजुषरतिरृणःक्षयभ्राड्भ्रमिभं
रतिकर्मण्यणिउपपदसमासः एवमग्निमिंधोपिगिलेगिलस्यगिलशब्देउत्तरपदेअगिलस्यमुमित्यर्थः तिमिंगिलरतिःमत्स्यविशेषःगिरतेर्मूलविभुजादित्वात्कःअ
चि विभाषेतिलत्वंगिलगिलेचेतिगिलेमिलतीतिगिलगिलःतिमीनांगिलगिलरतिविग्रहेरदमारब्धंरात्रेःकउत्तरपदाधिकारेप्रत्ययग्रहणेतदंतग्रहणाभावेपिर
त्रिशब्दात्परत्रकृतोऽसमवात्कदंतउत्तरपदेअयंविधिरित्याशयेनोदाहरति रात्रिंचरतियच्याचारकिंवंताण्वुलादिःसंभवतितथापिविलंबितोपस्थितिक
लोकमृणाःपृणरतिमूलविभुजादित्वात्काःरत्येऽनभ्यासस्याअनभ्यासमित्यःदूरंतःपरिहर्तव्यरत्यर्थःभ्राड्भ्राग्न्योरिन्धेःभ्राड्भमिन्धःअग्निमिन्धः
।गिलेऽगिलस्यातिमिङ्गिलःअगिलस्यकिंगिलगिलःगिलगिलेचातिमिङ्गिलगिलःउल्लभद्रयोःकरणेउल्लङ्करणंभद्रङ्करणंरात्रेःकृतिवि
भाषाई।७२।रात्रिञ्चरःरात्रिचरःरात्रिमटःरात्र्यटःअखिदर्थमिदंसूत्रंखितिताअरुर्द्विषदितिनित्यमेववक्ष्यतेरात्रिमन्यःसहस्यसस्सं
ज्ञायामाई।७८।उत्तरपदेसपत्नाशांसंज्ञायांकिंसहयुध्वाअन्यान्ताऽधिकेचाई।७९।अनयोःपरयोःसहस्यसस्स्यादुत्तरपदेसमूह
र्न्नंज्योतिषमधीतेसद्रोणाखारीद्वितीयेचाऽनुपाख्येचा३।८०।अनुमेयेद्वितीयेसहस्यसस्स्यात्सराक्षसीकानिशाराक्षसीसाक्षादनुपलभ्य
मानानिशयानुमीयतेसमानस्यछन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषुई।३।८४।समानस्यसस्यादुत्तरपदेनमूर्द्धादिषुअनुभ्रातासगर्भ्यःअनुस
खासयूथ्यःयोनःसमुत्यःतत्रभवइत्यर्थेसगर्भसयूथसमुतायत्अमूर्द्धादिषुकिंसमानमूर्द्धीसमानप्रभृतयःसमानोदर्कीःसमानस्ये
तियोगोविभज्यतेतेनसपक्षःसाधर्म्ये॥ ९९ त्वात्सनधृत्यन्तरतिभावःनित्यमेवेतिपूर्वविप्रतिषेधेनेतिभावःरात्रिमन्यतरति आत्ममानेखश्चेतिखश्
सार्वधातुकत्वात्तस्मिन्परेश्यन्सहयुध्वेतिसहेचेतिक्तिनिपक्षियामपिवचनोनहशरतिनिषेधात्क्तौन्नोनसमूढ्तामितिअंतवचनेऽव्ययीभावःअव्ययीभावेचाको
लेरत्यत्रकालपर्युदासादप्राप्तेसभावेग्रंथांतग्रहणंद्वितीयेअप्रधानेयःसद्वितीयःरतिलोकप्रसिद्धंउपाख्यंप्रत्यक्षंतद्भिन्नमनुमेयंतद्दाहःअनुमेयेरतिसराक्ष
सीकेतिनपृतश्चेतिकप्योगोविभज्यतरति एतदर्थमेवछंदसमपिसमानस्यछंदसीतिसूत्रमिहोपन्यस्तमितिभावःबहुव्रीहिरितितेनवोपसर्जनस्येतिएतदर्थ

ईषदर्थेऽस्त्यस्यानवृत्तेरितिभावःऋषोदरप्रकारणादितिआदिशब्दोहिनव्यवस्थावचनःयथोपदिष्टपदानर्थक्यादितिभावःशिष्टैरितिअध्याहारलभ्यमिदंयथोपदिष्टमित्यत्रयथार्थेऽव्ययीभावःउपदिशिश्चोच्चारणक्रियायानियानिशिष्टैरुपदिष्टानीत्यर्थःएवंस्थितेफलितमाहयथोच्चारितानितथैवेतिसमासपदविषयकमिदंउत्तरपदाधिकारात् निरुक्तादिशास्त्रसिद्धानामसमासयदानामुणादयोबहुलमित्येवसिद्धेश्चयद्यपिसमासविषयकमेवेतिनियमोनप्रज्यतेहंससिंहशब्दोरपिप्राप्तौकारिकायामुदाहृतत्वात्तथापितत्कारिकायांयथाशब्दाध्याहारेणदृष्टांतप्रदर्शनार्थतयारूपन्यासःकृतोनतुप्रकृतसूत्रोदाहरणत्वेनेतिनियमोक्तिरसम्यगेवेत्या

ईषदर्थेई।३।१०५।ईषञ्जलोकाजलं॥अनादावपिपरत्वात्कादेशःकाम्रःविभाषापुरुषेई।३।१०६।कापुरुषःकुपुरुषःत्रयाणांविभाषेयंईषदर्थेहिश्वेविप्रतिषेधान्नित्यमेवाईषत्पुरुषःकापुरुषःकदंचोष्णेउष्मशब्देउत्तरपदेकदङ्कादेशवास्यात्।कदोष्णंकोष्णं।कदुष्णंऋषोदरादीनियथोपदिष्टम्।ई।३।१०७।ऋषोदरप्रकारणेशिष्टैर्यथोच्चारितानितथैवसाधूनिस्युःऋषत्उदरंऋषोदरंतलोपःवारिवाहकोवलाहकःपूर्वपदस्यवःउत्तरपदादेश्चलत्वमाभवेद्वर्णागमाद्वृद्धिसंहितावर्णविपर्ययात्।गूढात्मावर्णविकृत्तेर्वर्णानाशात्ऋषोदरम्॥१दिक्शब्देभ्यःस्तोरस्यतारभावोवादक्षिणात्तारादक्षिणातीरंउत्तरतारंउत्तरतीरंडुरेदाशनाशदभ्येषूत्तमुत्तरपदादेरुलत्वाद्डुःखेनदाश्यतेडूडाशःडुःखेननाश्यतेडूणाशःडुःखेनदभ्यतेडूडभःखलत्वभ्यःदम्भेर्लोपोनिपात्यतेडुधाव्यतीतिडूढवःआतश्चेतिकःवुवन्तोस्यांसीदन्तीतिऋषीवुवच्छन्दस्यृआदेशःसदेरधिकरणेउदाआकृतिगणोयंसंहितायाम्।ई।३।१०४॥ ११ डुःवर्णागमादितिहेतोःपचाद्यचिसगागमः

विपर्ययादितिहिसेर्डुपचाद्यचिहकारसकारयोःस्थानव्यत्ययःदिक्शब्देभ्यस्तिकार्तिकमिदंदरोनाशेत्यप्येवंखलित्रिभ्यस्तिदाशनाशदभेतित्रयोपिर्ऋषडुस्तुभितिखल्प्रत्ययांताऋत्यर्थेःऋषीतिमुनीनामासनेऋषीआकृतिगणोयमितितेनलुंपेदवश्यमःऋत्येतुंकाममनसोरपिसमोवाहिततत्तयोर्मोसस्यपचिषुडुत्रोरित्यपिसंग्रहीतेऋत्यांतेउत्तरपदेश्रवश्यमःश्रंतेपुमान्लुंपेत्श्रवश्यगंतव्यःश्रवश्यसेव्यःतथागमःकाममनसोःपरतःश्रंतेलुंपेत्गंतुकामःगंतुमनाःसमोहिततत्तयोः॥

समानान्यो श्वेतिवक्तव्यमितिदृशेः क्विन्क्त्रौ। दीर्घऋतिश्रदस्भ्यालेकृतेसवर्णादीर्घऋत्यर्थः एतच्चपूर्वोत्तरेदाहरणान्वयि॥ ॐ॥भीरोःस्थानमितिविसर्जनीयस्य
वधानात्सत्वप्राप्तिरस्तिज्योतिषःस्तोमइतिहृज्योतिस्तोमोयामितिप्रत्युदाहर्त्तुमुचितं एतिसंज्ञायामितिसुषामादेर्गणसूत्रमेतत्एवंनक्षत्रादेरपिविष्वक्सेनइति

भीरोःस्थानम्।८।३।९१।भिरुशब्दात्स्थानस्यसस्यमूर्द्धन्यस्यात्समासेभीरुस्थाने।असमासेतुभीरोस्थानेज्योतिरायुषस्तोमः।८।३।९२।आभ्यां
स्तोमस्यसस्यमूर्द्धन्यःस्यात्समासेज्योतिष्टोमः।आयुष्टोमः।समासेकिंज्योतिषःस्तोमःसुषामादिषुच।८।३।९८।सस्यमूर्द्धन्यःशोभनंसामयस्या
सुषामासुषन्धिः।एतिसंज्ञायामगात्।८।३।९९।सस्यमूर्द्धन्यःहरिषेणःएतिकिंहरिसक्थ्यःसंज्ञायांकिंपृथुसेनः।अगकारात्किंविष्वक्सेनः
।इणकोरित्येवासर्वसेनः।नक्षत्रादृङ्।८।३।९०।एतिसंज्ञायामगकारान्मूर्द्धन्योवारोहिणीषेणःरोहिणीसेनः।अगकारात्किंशतभिषक्ते
नः आकृतिगणोयंअषष्ठ्यन्तीयास्थस्याऽन्यस्यदृगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु।६।३।९९।अन्यशब्दस्यदृगागमस्या
दाशीराशिषपरेषु।अन्यदाशीः।अन्यदाशा।अन्यदास्था।अन्यदास्थितः।अन्यदुत्सुकः।अन्यदूतिः।अन्यद्वागः।अषष्ठीत्यादिकिं।अन्यस्याऽ
न्येनवाशीः।अन्याशीः।कारकेच्छेचनायन्निषेधः।अन्यस्यकारकः।अन्यत्कारकः।अन्यस्यायं।अन्यदीयः।गहादेराकृतिगणत्वाच्छः।अ
र्थेविभाषा।६।३।९७।अन्यदर्थः।अन्यार्थः।कोऽकर्तरुषेऽचि।६।३।९९।अजादावुत्तरपदेकुत्सितोऽल्पः।कदश्वः।कदन्नंतत्पुरुषेकिंकू
ष्ट्रोराजा।त्रौचाकुत्सितास्त्रयःकत्रयः।रयवदयोश्च।६।३।९२।कद्रथः।कद्दनंतृणंचजातौ।६।३।९३।कत्रृणंकापथ्यक्षयोः।६।३।
९४।कापथः।काक्षः।अक्षशब्देनतत्पुरुषः।अक्षिशब्देनबहुव्रीहिर्वा॥ ९९ चर्त्वेस्यासिद्धत्वाद्गकारेणाव्यवधानमस्तीतिभावः।अषष्ठ्यान्यदाशी

रित्यादयःकर्म्मधारयांनायंनिषेधइतिएतच्चाषष्ठीतृतीयास्थस्येत्येवसिद्धेनिषेधोनित्यत्वज्ञापनार्थोतद्धिर्नत्रउपादानात्प्रभृतइत्याहुःत्रौचाश्रनजादयर्थमिदं
वार्त्तिकंकत्र्यादिभ्योढकञितिनिर्देशेनैवसिद्धेकापथमितिकुत्सितःपथोऽक्रूरस्यूरितिसमासांतःपथःसंख्याव्ययादेरितिपुंसकत्वंश्रप्राप्तविभाषेति॥

र्देशो नियमार्थ एवेति विध्यर्थ इति। असंज्ञात्वेन पूर्वपदात्संज्ञायामित्यस्याप्रवृत्तेरिति भावः। नचपुरगाग्रहणमपि विध्यर्थमेवगकारश्च यथानेन पूर्वपदात्संज्ञायामित्यस्याप्राप्तभावादिति वाच्यं अगरित्यस्यपंचम्यंतत्वं स्वीकृत्यगोतात्पूर्वपदात्परस्यणत्वेनेतिव्याख्यानात्पुरगाशब्दस्यत्वाकारांतत्वादगरितिनिषेध

रगावरणं। मिश्रकावरणं। सिध्रकावरणं। सारिकावरणं। कोटरावरणं। एभ्यएवेति किं। असिपत्रवनं। वनस्याग्रे। अग्रेवणं। राजदन्तादिषुनिपातनात्स म्यग्। अलुक्प्रातिपदिकार्थमात्रेप्रथमा। किंशुलुकागिरिः। वलो र्दः। ३।११८। वलप्रत्ययेपरेदीर्घस्यात्संज्ञायां। ऋषीवलः। मतोवह्वचोऽनजिरादीनाम् । र्दः। ३।११९। अमरावती। अनजिरादीनाङ्किं। अजिरवती। वह्वचः किं। ग्रीहिमती। संज्ञायामित्येव। नेह। वलयवती। शरादीनाञ्च। र्दः। ३।१२०। शरावती। रकोवहेऽपीलोः। र्दः। ३। २१। रगन्तस्यदीर्घस्याद्वहे। ऋषीवहं। कपीवहं। रकः किं। पिण्डवहं। अपीलोः किं। पीलुवहं। अपीत्यादीनामितिवाच्यं। दा रुवहं। उपसर्गस्यघञ्यमनुष्येबहुलम्। र्दः। ३।१२२। उपसर्गस्यबहुलन्दीर्घस्याद्घञन्तेपरेनानुमनुष्ये। परीपाकः। परिपाकः। अमनुष्ये किं। निषादः । रकः काशे। र्दः। ३।१२३। रगन्तस्योपसर्गस्यदीर्घस्यात्काशे। वीकाशः। नीकाशः। रकः किं। प्रकाशः। अपूतसंज्ञायामा। र्दः। ३।१२५। उत्तरपदेदीर्घः। अशपदंसंज्ञायाङ्किं। अशपुत्रः। चितेःकपि। र्दः। ३।१२७। एकचितीकः। नरेसंज्ञायाम्। र्दः। ३।१२९। विश्वानरः। मित्रेचर्षौ। र्दः। ३।१३०। विश्वामित्रः। ऋषौ किंविश्वमित्रोमाणवकः। शुनोदन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषुदीर्घोवाच्यः। श्वादन्ताः इत्यादिप्रनिरन्तशरेक्षुलक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षा भ्योऽसंज्ञायामपि। र्दः। ४।५। एभ्योवनस्पतित्वंस्यात्। प्रवणं। कार्ष्यवणं। रहयात्परत्वात्तृतीयात्त्वे। विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः। र्दः। ४।र्दः। एभ्योवनस्पत त्वेवास्यात्। दूर्वीवणं। दूर्वीवनं। शिरीषवनं। शिरीषवणं॥ ९९

स्याप्रवृत्तेः अतएवागरित्यस्याऋगयनमित्येकमेवोदाहरणमित्यष्टगयनादिभ्यरितिनिर्दे शाश्रयेणातत्प्रत्याख्यातमाकरे॥ ॥ पुरगावणमित्यादि। नरकविशेषस्यसंज्ञात्वेनासिपत्रवनमितिएभ्योवनस्येवेतिविपरीतनियमेनुणात्वमत्रदुर्वारमितिभावः। सप्त म्यर्थस्यप्रातिपदिकार्थत्वेनभावादाह प्रथमेतिकिंशुलुकादीनामुदाहरणमाह। किंशुलुकागिरिरिति। आदिशब्दात्यास्खलनागिरिरित्यादयः किंशुलुकेतिकिंरु

अर्तवार्लुपेत्सहितःसंहितःसततंततःयुट्घएतत्यरेयःपचधात्तःतस्मिन्यरेमांसस्योतंलुपेतामांसपचनीमांस्याकःरहसंयोगांतलोपोपिशिष्टोचारणान्नेतिवोध्यंसंहितायामितितेनद्विगणाकरीत्यादौचवग्रहेदीर्घोनभवतीतिसूत्राशयमुत्प्रेक्ष्यंयंति॥※॥अधिकारोयमितितेनविद्याहित्वेत्यादौपदकालेद्यचोतस्तिङ्‌इतिदीर्घोनेत्यादिग्रंथो जनान्यूत्यानीतिनहिवृतिवृणाहवधनेवृतुवर्तनेवृषुसेचनेव्यथताडनेरुचदीप्तौवहमर्षणेतनुविस्तारेक्विबंतेष्विति उत्तरपदेष्विति शेषःतेनदिवेसेषुरुगित्यादौनाति प्रसंगःउपानदितिसंपदादित्वात्क्विपिनिवत्तेरतिनीवृतप्रवर्षतीतिप्रावृड्ममोणिविध्यतीतिमर्मवित्व्यधेर्ग्रहिज्येतिसंप्रसारणनिरोचतरतिनीरुक्‌ऋतिं

अधिकारोयंकर्मीलक्षणास्याऽविद्याऽष्टपञ्चममणिभिन्नछिन्नछिद्रस्रुवस्रुतिकस्या६।३।११५।कर्मण्शब्देपरेलक्षणावाचकस्यदीर्घःद्विगणाकर्णःलक्षणास्यकिंशोभनकर्णःअविद्यादीनाङ्किंविष्टकर्णःअष्टकर्णःपञ्चकर्णःमणिकर्णःभिन्नकर्मीःछिन्नकर्णःछिद्रकर्मीःस्रुवकर्मीःस्रुतिकर्णःनहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषक्तौ।६।३।११६।क्विबन्तेषुपरेषुपूर्वपदस्यदीर्घःउपानत्नानीवृतप्रावृड्ममोवित्नानीरुक्। अभीरुक्ऋतीषट्पपरीतत्नाक्वाविति किंपरिणाहनाविभाषापुरुषऋत्यतोमणडूकश्रुत्याविभाषानुवर्तते।साचव्यवस्थितातेनगतिकारकयोरेवनेहापटुरुक्तिग्मरुक्वनगिर्योस्संज्ञायांकोटरकिंशुलुकादीनामा६।३।११७।कोटरादीनाम्वनेपरेकिंशुलुकादीनाङ्गिरौपरेदीर्घस्यात्संज्ञायांचेनम्सुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटशम्येभ्यः८।४।४।वनशब्दस्योत्तरपदस्यएभ्यएवणात्वन्नान्येभ्यःरहकोटरान्ताःपञ्चदीर्घविधौकोटरादयोवाध्याःतेषांऋतदीर्घाणांणात्वविधौनिर्देशोनियमार्थः।अत्रेशब्दस्यतुविध्यर्थः॥ ९९ सहनेऋतीषट्पूर्वपदादितिषत्वमितिह

रदत्तःसहेःपृतनर्तीभ्यांचेत्यत्रसहेरितियोगविभागाच्चकारस्यानुक्तसमुच्चयाद्वेत्यन्येसुषामादेराकृतिगणत्वादित्यपरेपरितनौतीतिपरीतत्नगमःक्वाविषत्रगमादीनामितिवाच्यमित्युक्तेर्नलोपःचर्नपुरगाच्यत्ययेनषष्ठ्यर्थेप्रथमेत्याहवनशब्दस्येतिएभ्यएवेतिऋतदीर्घेभ्यःपुरगादिभ्यएवपरस्यणात्वमित्यर्थः।एभ्योवनस्येवरणात्वेनान्येषामितिविपरीतनियमशंकानानभवतिवनादन्यस्मिन्नुत्तरपदेपुरगादीनांदीर्घोतत्वासंभवात्नियमार्थरतिन्यायेभावःउरगामिश्रकेतिदीर्घनिर्देशाद्संज्ञायांदीर्घाभावेनसंज्ञायामेवणात्वमितिफलितंएवंचपूर्वपदात्संज्ञायामित्यनेनैववनस्यणात्वेसिद्धे पुनरपिऋतदीर्घस्यपुरगादिपंचकस्यणात्वविधौनि

गिरिनद्यादीनांवेतिवक्तव्यमितिशेषः संज्ञायांप्राप्तेऽसंज्ञायामप्राप्तेऽभयत्रविभाषेत्याहुः माधवापिणावित्यिहस्वमाभीष्ण्येऽतिणिनिःप्रोहिवापाणीतिकर्मण्य
ण्उत्तरपदेयदितिस्थानेयेनतथाव्याख्यायतइतिभावःगर्गेभगिनीतिरहभगिनीशब्दउत्तरपदं ननुभगिनशब्दःअत्रव्याख्यानेनुमग्रहणमेवज्ञापकमिति
प्राचांमतमाहःअतएवेतिततुज्ञापकंविघट्टयतिकिंचेतियरिपक्वानीतिकुमतिचेतिनित्यंणत्वेप्राप्तेएकाजुत्तरप्राग्व्याख्यातमपिप्रकरणानुरोधेनस्मार्यतेचत्र
हणाविति वृत्रेहतवतोन्नह्यभूणेतिक्विप्हरिमाणीतिमनेणेयेतात् क्विप्चेति क्विप्गतिकारकोपपदानामित्यादिनासुब्त्पत्तेःप्राक्तमासान्तकारणतुत्तरपदंनांतत्वा
न्डीषःक्षीरयाणीतियिवतेः कर्मण्युपपदेआतोनुपसर्गेइतिकःआतोलोपइटिचेत्यालोपःरम्यविणेतिरम्यश्वासौविश्वेतिविग्रहस्तत्रआङोनास्त्रियांन नुश्चेतवैति

गिरिनद्यादीनाम्वा॥गिरिनदी।गिरिणदी।चक्रनितम्वा।चक्रणितम्वा।प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषुचा८।४।१९।पूर्वेपदस्यान्तिमित्तात्परस्य
एवस्थितस्यनस्यणोवास्यात्।प्रातिपदिकान्तो।माधवापिणी।नुमि।ब्रीहिवापाणि।विभक्तौ।माधवापेण।पक्षेमाधवापिनावित्यादिउत्तरपदेय
त्प्रातिपदिकान्तस्येवणत्वं।नेहागर्गीणाम्भगिनी।गर्गीभगिनी।अतएवनुमग्रहणंज्ञापकं।अङ्गस्यनुम्विधानात्तङ्गतोहिनुमनन्तरपदस्य।
किं च्वाप्रहिण्वन्तित्यादौहिवेर्नुमोणत्वाऽर्थमपिनुमग्रहणं।प्रेम्वनमित्यादौनुक्षुभ्नादित्वान्नाप्युवादेर्न।रम्यपूनापरिपक्वानि।एकोजुत्तरपदे
णः।नित्यमित्युक्तं।वृत्रहणी।हरिम्मानयतीति।हरिमाणी।नुमिस्त्रीरयाणि।विभक्तौ।स्त्रीरयेण।रम्यविणा।कुमतिचा८।४।३९।कवर्गीवत्युत्तरपदे
प्राग्वत्ताहरिकामिणी।हरिकामाणि।हरिकामेण।पदव्यवायेपि।८।४।३८।पदेनव्यवधानेपिणत्वेनस्यात्माधवकुम्भकारापेण ॥ ॥ ॥

नांविभक्तिमाश्रित्यविशब्दस्यपदत्वात्पदव्यवायेपीतिणत्वनिषेधःस्यान्नैवंउत्तरपदत्वेचापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेनविशब्दस्यपदत्वाभावात् स्वा
दिष्वित्यनेननुरम्यविशब्दस्यैवपदत्वेननुविशब्दस्यतस्मात्स्वादिविधिस्तस्यैवपरत्वाभ्युपगमात् एवंचपुनर्भूणामित्यत्रणत्वेनिर्वीधमेवनामिपरतःभूशब्दस्यपद रम॰
त्वाभावात्।कुमतिचात्रनेकाजुत्तरपदार्थआरंभःकावित्येवतुनसूत्रितंयस्मिन्विधिरितितदादिविधौकवर्गीयुत्तरपदएवहरिकामिणीमित्यादावयंविधिःस्यान्न १९९
तुवस्त्रयुगेणेत्यादौतथाच मनुवैवतनिर्देशश्चावश्यकइत्याहकवर्गवतीतिपदेनव्यवधानइतिनिमित्तनि॥

क्षगिरिः रामगिरिः कृषीवलइतिरजः रूप्यासुत्तीत्यादिनामत्वर्थेवलच् अमरावतीति मादुपधायाश्चेति संज्ञायामितिवामतोर्मस्वः यन्मात्रस्योत्तरपदत्वासंभवादाह। घ
त्रैतइतिनिषादइतियुलिंदोमनुष्यजातिः निषीदत्यस्मिन्न्यायमितिनिषादः हलश्चेत्यधिकरणेघञ्कर्थंतर्हिदौवारिकेप्रतीहारशब्दप्रयोगइतिचेदत्राहुःप्रतिहारेण्ड
रेतास्थ्यातान्छब्द्यमिति एकचित्तीकरइतिशेषाद्विभाषेतिकप्रदेशेतिवार्त्तिकेदीर्घातःपठ्यतेकेचिन्नुहस्वांतंपठित्वाष्वादंष्ट्राइतिवहव्रीहौ दीर्घमाहुर्नेतत्पुरुषेइह
वादितिकाश्येतितालव्यमाहस्तनार्षइतिभावः वनस्पतिभ्योवनस्पतेस्तमुदाहरतिशिरीषवणमिति ननुवानस्पत्यःफलैःपुष्पान्तैरपुष्पाद्वनस्पतिरित्यमरको
शाद्यस्यपुष्पंविनैवफलप्रादुर्भावस्सवनस्पतिस्सचोदुंबरादिःशिरीषस्तुनतथातस्यपुष्पफलोभयसत्वादतोणत्वमिहकथमितिचेदत्राहुः।वनस्पतिशब्देनत

द्यच्च्यच्भ्यामेवानेहादेवदारुवनेऽरिकादिभ्यःप्रतिषेधोवक्तव्यःऽरिकावनेमिरिकावनेवाहनमाहितात्।८।४।८।आरोप्ययदुत्यतेत
द्वाविस्थान्निमित्तात्परस्यवाहननकारस्यणत्वंस्यात्।ऽस्रुवाहणेआहितात्किंऽन्द्रवाहनेऽन्द्रस्वामिकम्वाहनमित्यर्थेवहतेर्ल्युटिच
ङिरिहेवसूत्रेनिपातनात्।पानन्देशे।८।४।९।ऽचैपदस्थान्निमित्तात्परस्यपानस्यनस्यणत्वंस्यादेशेगम्येक्षीरम्यानंयेषांतेक्षीरपाणाः
उशीनराःसुरापाणाःप्राच्याः।पीयतेऽतिपानेकर्मणिल्युट्वाभावकरणयोः।८।४।९०।पानस्येत्येवेक्षीरपानेक्षीरपाणं॥ ९॥ ॥

वक्षमात्रमुपलक्ष्यतेऽत्रलुपियुक्तवदितिसूत्रस्थेभाष्यलिंगंतत्रहिव्यक्तिवचनेकिंशिरीषाणामदूरभवोग्रामःशिरीषस्तस्यवनंशिरीषवनमित्यत्रणत्वेकर्तव्येवन
स्यतित्वमप्यतिदिश्यतेत्युक्तंतच्चशिरीषाणांवनस्पतित्वेसंगच्छतेनान्यथेतिदिक्॥ ॥ ॥द्यच्च्यभ्यामेवेतिव्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति भावःओषधित्वात्पा
नेप्रतिषेधमाहऽरिकादिभ्यऽइतिएतदपिव्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेवसिद्धं उशीनराऽइति।ऽहउशीनरशब्दस्तद्देशवासिषुभाक्तःकर्मणिल्युडितिकृत्यल्युटो
बहुलमित्यनेनवाभावआदेशार्थंआरभऽत्यप्राप्तविभाषाक्षीरपाणमितिपीतिःपानेल्युट्चेतिनपुंसकेभावेल्युट्पीयतेऽनेनेतिपानंकरणेल्युट्क्षीरस्यपान

आश्चर्यमिति आङः परस्य चरेः सुट् चरेराङि चाश्चर्ये विति यत्॥ विष्किरः॥ क्रविश्रेथेऽत्यस्मादिगुपधेत्यादिना कप्रत्ययेसुडागमश्चनेन निपात्यते षत्वंतु परिनिविभ्यश्चरेत्यनेनविकिरयहणमितिविष्किरः शकुनौ विकिरेवेति वृत्तिर्यथेषाऽग्रहणेतु विकिरयहणानास्येवेतिबोध्यं तस्यापीतिविकिरशब्दस्यापीत्यर्थः

आश्चर्यमनित्ये॥ ८।१।१४७॥ अङ्गतेसुट्॥ आश्चर्यं यदिसभञ्जीत॥ अनित्येकिं॥ आचर्यं कर्म्मशोभनं॥ वर्चस्केऽवस्करः॥ ८।१।१४८॥ कुत्सितम्वर्चः॥ वर्चस्कमन्नमलंतस्मिन्सुट्॥ अवकीर्णंतरति॥ अवस्करः॥ वर्चस्केकिम्॥ अवकरः॥ अपस्करोरथाङ्गम्॥ ८।१।१४९॥ अपकरोन्यः॥ विष्किरश्शकुनौविकिरेवा॥ ८।१।१५०॥ पस्येविकिरः॥ वावचनेनैवसुट्सिद्धे विकिरयहणान्नास्यापिशकुनेरन्यत्रप्रयोगोमाभूदितिवृत्तिस्तन्नभाष्यविरोधात्॥ प्रतिष्कशश्चकशेः॥ ८।१।१५१॥ कशगतिशासनयोरित्यस्यप्रतिपूर्वस्यपचाद्यचि सुट्निपात्यतेषत्वञ्चसहायः पुरोयायीवाप्रतिष्कशइत्युच्यते॥ कशेः किं॥ प्रतिगतःकशांऽप्रतिकशोऽश्वः॥ यद्यपिकशेरेवकशा॥ तथापिकशेरितियातोर्ग्रहणमुपसर्गस्यप्रतेर्ग्रहणार्थं॥ तेनयात्यन्तरोपसर्गान्नाप्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी॥ ८।१।१५२॥ हरिश्चन्द्रयहणाममन्त्रार्थम्॥ ऋषीतिकिं॥ प्रकण्वोदेशः॥ हरिश्चन्द्रोमाणवकः॥ मस्करमस्करिणौवेणुपरिव्राजकयोः॥ ८।१।१५४॥ मकरशब्दोऽव्युत्पन्नः॥ तस्यसुडिनिश्चनिपात्यते॥ वेणिवतिकिं॥ मकरोयाहः॥ मकरीमुद्गः॥ कास्तीराजस्तुन्देनगरे॥ ८।१।१५५॥ ईक्तीरमस्यास्तीति कास्तीरेनामनगरे॥ अजस्येवतुन्दमस्येति॥ अजस्तुन्दन्नामनगरम्॥ नगरेकिं॥ कातीरे॥ अजतुन्दम्॥ कारस्करोवृक्षः॥ ८।१।१५६॥ कारङ्करोतीति॥ कारस्करोवृक्षः॥ अन्यत्रकारकरः॥ केचित्तुकस्कादिष्विदमयन्तिनसूत्रेषुपारस्करप्रभृतीनिचसंज्ञायाम्॥ ८।१।१५७॥ एतानिससुट्कानिनिपात्यन्तेनाम्नि॥ पारस्करः॥ किंक्रिन्या॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कशेरेवकशेतिकशधातोरेवकशशब्दोनिष्पन्नइत्यर्थः॥ धात्वंतरेतिप्रतिकशइत्यत्रप्रतिर्गमेरुपसर्गोनतुकशेः यत्क्रियायुक्ताःप्रादयस्तंप्रत्येवेतिन्यायादितिभावः॥ मंत्रार्थइति मंत्रेतुहस्वाच्चेद्रोत्तरपदेमंत्रइत्यनेनैवसिध्यतीतिभावः॥ मस्करः मस्करशब्दादि ॥ ॥ ९ ॥ ॥

मित्तिनोर्मध्येयदेस्तिणात्वेनेत्यर्थः माषकुंभवापेनेतिमाषकुंभवपतीतिकर्मण्यणउपपदसमासः॥ ॐ॥ चतुरंगयोगेनेति।चत्वार्यंगान्यस्यतेनयोगइतिमनोरमा
यांविगृहीतंतदसत्।उत्तरपदत्वेचापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादंगशब्दस्यापदत्वात्।तस्मादंगानांयोगोऽंगयोगश्चतुर्णांमंगयोगइत्येवविगृहीत
व्यंनचचतुरंगेनयोगइतिविग्रहेप्यंगशब्दउत्तरपदंनेतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेनप्रवर्ततेतरतिशंकयेतस्यपूर्वसमासस्योत्तरपदत्वात्उत्तरपदत्वेचेतिप्रतिषेधेन
चनस्याप्युत्तरस्यसमासंचरमावयवस्यपदत्वेकर्त्तव्येपदादिविधिमिन्तेप्रत्ययलक्षणंनप्रवर्त्ततइत्यर्थोभ्युपगमाच्चशाकपार्थिवादीनामुत्तरपदलोपःप्रादिभ्यो
धातुजस्येत्यादौतूत्तरपदशब्देनसमासचरमावयवमात्रंगृह्यतेइतिप्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्यभावेपिनक्षतिःरहतपदत्वलाभायप्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तिरपेक्षिताएवमग्रे

चतुरङ्गयोगेनाऽतद्धितइतिवाच्यम्।आर्द्रगोमयेणाशुष्कगोमयेणाकुसुम्भरूणिजातिः६।१।१४३॥अत्रसुप्तिनिपात्यते।कुसुम्भरुर्धान्या
कांक्लीवत्वमतन्त्रंजातिःकिंकुसुम्भरुणिकुत्सितानितिनिन्दकीफलानीत्यर्थः।अपरस्परःक्रियासातत्येऽ६।१।१४४॥सुप्तिनिपात्यते।अपरस्परा
स्मार्थागच्छन्तिासततमविच्छेदेनगच्छन्तीत्यर्थःक्रियेतिकिम्।अपरपरागच्छन्ति।अपरेचपरेचसकृदेवगच्छन्तीत्यर्थः।गोष्पदंसेवितासे
वितप्रमाणेवा६।१।१४५॥सुट्सप्तमीस्थमत्वञ्चनिपात्यते।गावःयत्रन्तेस्मिन्देशेसगोभिःसेवितोगोष्पदः।असेवितेऽगोष्पदान्यरण्यानिप्रमाणे
गोष्पदमात्रंक्षेत्रंसेवितेत्यादिकिंगोःपदंगोपदम्।आस्पदंप्रतिष्ठायांआत्मयायनायां॥स्थानेसुट्निपात्यते।आस्पदंप्रेतिकिंआपदा

षकुंभवापेनेत्यत्रापिकुंभस्यवापःकुंभवापःकुंभशब्दःकुंभपरिमितधान्येभाक्तः॥माषाणांकुंभवापइतिविगृहीतव्यमितिनव्याःकेचित्।अपदादिविधावित्यत्रपदांतवि
धावित्यर्थेपरिकल्प्यपदव्यवायेपीत्यस्यपदांतविधित्वाभावान्नास्यत्रप्रत्ययलक्षणनिषेधइत्याहुःतदपरेनक्षमंते।तथाहिसतिलाघवात्पदांतविधावित्येवब्रू
यान्नत्वपदादिविधावितिदिक्।अतद्धितइतिव्यवधायकपदस्यतद्धितश्चेत्यरेनभवतितदानिषेधइत्यर्थः।आर्द्रगोमयेणेति।रहगोशब्दःपदंउत्तरपदत्वेचेतिनि
षेधेननशंक्यःगोप्रभृतिशब्दस्योत्तरपदत्वात्गोशब्दस्यचस्वादिष्वितिपदत्वात्।गोष्पदंअसेवितेगोष्पदशब्दस्यवृत्त्यसंभवान्नन्पूर्वकमुदाहरतिअगोष्पदानी
तिगवांसंचारेयत्रदेवसंभवतितत्रापिसुडागमार्थमसेवितग्रहणमित्याहुः॥आत्मयायनायेतिकालक्षेपायशरीररक्षणायवेत्यर्थः॥ ॐ॥ ॥

श्रीगणेशायनमः॥ अपवादसंगत्यातद्धितान्विवक्षुस्तदीयमधिकारसूत्रमाहसमर्थानामिति अन्यतरस्यांग्रहणाउक्तेःसमासोपीतिवक्ष्यमाणामूलग्रंथेन समासापवादत्वंसूचितंविधेयानिर्देशादुत्तरत्रप्रकृतिविशेषाकांक्षासत्वाच्चनायंसंनंत्रो विधिरित्याहअधिक्रियतइति पदत्रयमित्यनेनप्रत्येकंसंबंधितत्वप्रति ज्ञासूचिताततत्प्रयोजनंतुकस्यचिन्निवृत्तावप्यपरस्यानिवृत्तिस्तथाच प्राग्दिशतिसूत्रेसमर्थानांप्रथमादितिनिवृत्तेवेतित्वनुवर्ततएवेतिवक्ष्यमाणामूलग्रं थः संगच्छतेाप्राग्दिशतीति ततउत्तरेषांप्रत्ययानांस्वार्थिकत्वेनप्रथमेतिपदयोःप्रयोजनंनेतिभावःनन्वसमर्थैःपदविधिरितिपरिभाषयागतार्थत्वात्समर्थो नामित्येतद्व्यर्थंतच्चपदविधित्वेशंक्यंघकालतनेष्वित्यलुग्विधानात्सुबंतात्तद्धितोत्पत्तिरितिसिद्धांतस्यसकलसंमतत्वा दतआहसामर्थ्यमितिउक्तसंधि,

समर्थानां

श्रीगणेशायनमः समर्थानांप्रथमाद्वा॥४।१।८२।इदंपदत्रयमधिक्रियते प्राग्दिशतियावत् सामर्थ्येपरिनिष्ठितत्वम् कृतसन्धिकार्यत्वमितियावत् प्राग्दीव्यतोऽण्॥४।१।८३ तेनदीव्यतीत्यतःप्रागणधिक्रियते अश्वपत्यादिभ्यश्च॥४।१।८४।एभ्योऽण्स्यात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषुवक्ष्यमाणास्यएयस्यापवादः॥

कार्यत्वमितिअस्यफलंतुतस्यापत्यमितिसूत्रेमूलएवस्फुटीभविष्यति इहसमर्थानांत्रयमाद्वेतिवक्तुयुक्तंमहो त्सर्गानाहप्राग्दीव्यतइत्यादिना सूत्रेदीव्यदित्येकदेशोनर्थकोप्यवधित्वेनोपात्तःप्रायीश्वरादितिवदित्येके अन्येत्वाहदीव्यदिति शत्रंतंतेनदेवनकर्तरीत्यर्थएवावधिरि ति प्राग्दीव्यतीयेष्विति दीव्यतःप्राक्प्राग्दीव्यत् अपपरिवहिरंचवःपंचम्येत्यव्ययीभावइतिप्रांचः प्राग्दीव्यतमितितूचितं मयडितिटञ्चत्रेरितिकेचिततन्नमयडिति टञ्चःपाक्षिकत्वात् अन्यथाउयसमिधमुपसमिदितितत्सूत्रस्यमूलोदाहरणास्यासंगत्यापत्तेःनचात्रटञ्चोभावेअव्ययानांमात्रेडितिटिलोपेप्राग्दीव्यतीयडिति रू पंनस्यादितिशंक्यं अव्ययीभावस्याव्ययत्वेप्रयोजनंलुङ्स्नुखस्वरोपचारडितिपरिगणनात् प्राग्दीव्यतिभवःप्राग्दीव्यतीयःचड्डाच्छ्रःत्यनुशेकनीयएव अ मेहक्तासित्रेभ्यएवेतिपरिगणनात्लुङ्स्नुखस्वरेत्यादिपरिगणनयाअनव्यपत्त्वाच्च वक्ष्यमाणास्येति पत्सुत्तरपदाण्ण्यडितिवक्ष्यमाणास्य॥

॥ इतिपारंकरोतीति
निनामत्वर्थीयेनेश्वसिद्धोमस्करिग्रहणंपरिव्राजकएवायंप्रयोगोयथास्यादित्येवमर्थमित्याहः कातीरमिति ईषदर्थइतिकोः कादेशः पारस्कर इतिपारंकरोतीति
विग्रहः कृञोहेतुताच्छील्यइतिटः किंकिंचेतिकिमपिचत्तेइतिविग्रहे आतोनुपसर्गेकः टाव् निपातनात् किमोद्वित्वंपूर्वस्यमलोपः सुट्षत्वंचकिंविंदधातीतिवि
ग्रहः कृञोहेतुताच्छील्यइतिटः कार्यः॥ ॥ तद्वृहतोरितिगणस्
गृह्णातांमृतेजवीप्सायांद्वित्वेसिद्धंअन्यत्रजनिपातनादेववस्तुतस्तुरूढिशब्दाएतेकथंचिद्व्युत्पाद्यंतइत्यवयवार्थेनाग्रहः कार्यः॥ ॥ तद्वृहतोरितिगणस्

तद्वृहतोःकरपत्योश्चोरदेवतयोः सुट्तलोपश्च।तात्पूर्वंचर्त्त्वेनदकारोबोध्यः।तद्वृहतोईकारतकारोलुप्येते।करपत्योःसु
सुट्।चोरदेवतयोरितिसमुदायोपाधिः।तस्करः।वृहस्पतिः।प्रायस्यचितिचित्तयोः।प्रायश्चितिः।प्रायश्चित्तम्।वनस्पति।
रित्यादि।आकृतिगणोयं॥ ॥ इतिसमासाश्रयविधयः ॥ ॥

त्रमेतत्तादितितलोपश्चेत्यत्रेतिशेषः प्रायस्येतिगणसूत्रमेतदपिप्रायः पापंविजानीयाच्चित्तंतस्यविशोधनमितिस्मृतिः। आकृतिगणोयमितितेनशतात्पराणिपरश्श
तानिकार्याणीत्यादिसिद्धम् रहस्युपेतिवापंचमीतियोगविभागाद्वासमासः राजदंतादित्वाच्छतशब्दस्यपरनिपातः पारस्करादित्वात्सुट् इतिसमासाश्रयविधयः स
माप्ताः ॥

अस्तीत्यस्यार्थिकेनाप्यत्राप्रयोगस्वरूपपादः। स्त्रियांङीष्ङीनभवतिषितोऽनित्यत्वात्। त्रात्रोः फलभेदज्ञापनायस्त्रीलिंगमुदाहरतिपार्थिवापार्थिवीति वह्निवशिष्ठोप
वचनमव्ययानांभमात्रेत्यस्यानित्यतांज्ञापयितुंतेनश्वारतीयइतिसिद्धं अश्वत्थामइतिभाष्योदाहरणात्तदंतविधिर्नचवलवाचिनःस्थामनश्चस्यापत्येनयोगासं
भवात्वचनारंभसामर्थ्यात्तदंतविधिःस्यादितिवाच्यं।जातार्थेतत्संभवेनसामर्थ्योपक्षयात् अश्वस्येवस्थामयस्येतिवहुव्रीहिःउडुलोमाइतिउडूनिनक्षत्राणीवलो
मान्यस्येतिविग्रहः। केवलस्यापत्येनयोगासंभवात्तदंतविधिस्तत्तोऽकारश्लोपः॥ ॥ गोरितिनकेवलमपत्यएवायंकिंतुप्राग्दीव्यतीयेषुसर्वेष्वर्थेष्वितिज्ञेयं। ग
व्यमिति गविभवेगव्यंगोर्देवतायस्यगोरिदमित्यादिरर्थः केचित्तुभाष्यसर्वत्रग्रहणात्प्राग्दीव्यतीयेभ्योन्यस्मिन्नर्थेअर्थयत्। तेनगवाचरतिगव्यइत्या
द्यपिभवतीत्याहुः गोरूप्यमित्यादि हेतुमनुष्येभ्योन्यत्रस्यांरूप्यमयडितिरूप्यमयटौ उत्सादिभ्योञ् अणस्तदपवादानामित्रादीनांचायमपवादः इहवक्ष्यतेइति

गोरञादिप्रसंगेयत्। गव्यम् अजादिप्रसंगेकिम्। गोभ्योहेतुभ्यः आगतंगोरूप्यम् गोमयम् उत्सादिभ्योञ्।४।२।८८। औत्सः अग्निकलिभ्यां ठग्वक्तव्यः अग्नेरपत्यादिआग्नेयम् कालेयम् इत्यपत्यादिविकारान्तार्थाः साधारणाः प्रत्ययाः ॥ ॥ ॥ ॥

गणसूत्रं असेअसमासे स्त्रीवार्थसंज्ञेयंवक्तव्यस्यापत्यादिवाक्यः। असेकिं। गोवक्तव्यः। असइतिनिषेधाल्लिंगादिहतदंतविधिस्तेनधेनुशब्दस्येहपाठादधे
नूनांसमूहआधेनवमितिसिद्धं। नन्वेवधेनुकंगोधेनुकमित्यत्राञ्प्रवर्तेत्त अचित्तहस्तिधेनोरितिसूत्रेधेनुशब्दग्रहणाद्धेनुकमितिसिद्धावयिगोधेनुकंनसिध्ये
दितिचेन्नधेनुरनञ्रुकमुत्पादयतीतिविशेषवचनस्यभाष्येस्थितत्वात् रुकंठकमित्यर्थः अग्निकलिभ्यामिति अयंभावः। सास्मैदेवतेत्यधिकारेअग्नेढगितिसूत्रं
दृष्टंसामेत्यधिकारेकालेढगितिवार्तिकंचापनीयप्राग्दीव्यतीयेष्विदमेवपठनीयं तेनाग्नेरपत्यंअग्निनादृष्टंसामअग्नेरिदमग्नेर्भवंअग्नेरागतमाग्नेयमितिसिध्यति
त्तथाकालेरपत्यमित्याद्यर्थेकालेयमपिसिध्यतीति एतेनयदकालेयंतत्कालेयस्यकालेयत्वमितिश्रुतावर्थांतरेविठकोदर्शनात्कालेढगितिसूत्रमपार्थकमि
तिमीमांसकोक्तिः परास्ता। वार्त्तिकेसूत्रत्वोक्तिरप्यवैयाकरणमीमांसकप्रतारणार्थेतिदिक् इत्यपत्यादिविकारांतार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ॥ ॥ ॥ ॥

तद्धितेष्वाचामादेरचोमध्येऽप्यादिरञ्जेर्वेत्यत्रोक्तत्वात्तीतिसूत्रादचस्त्यनुवर्त्ततइत्याशयेनव्याचष्टेअचइति वृद्धिःस्यादिति मृजेर्वृद्धिरित्यतोऽनुवर्त्ततइति भावःकितिच वाहीकग्रामण्यादयोऽर्थमपीदंसुगमव्याख्यानायात्रैवोपन्यस्तं आचामादेरितिनिर्दिष्टस्यानिकत्वादिकयरिभाषात्रनोपतिष्ठतइत्याशयेनोदाहरति आश्वपतमित्यादिग्रामादिकमेवेति एतच्चहरदत्तग्रन्थेस्थितं यदितुदेवतार्थकाणांताच्चातुर्वर्ण्यादेराकृतिगणत्वात्ष्यञ्जितिव्याख्यायतेतदानिर्दिष्टएवायंप्रयोगः आश्वपतिगणायपतिःराष्ट्रपतिकुलपतिश्चहपतिपशुपतिक्षेत्रपतीत्यश्वपत्यादिदित्यदित्या पतिशब्दस्योत्तरपदशब्देनबहुव्रीहिंकृत्वापश्चात्तद्धितः कार्योनतुद्वन्द्वोत्तरंबहुव्रीहिरित्याहयत्युत्तरपदाच्चेति पत्यं तादित्युच्यमानेबहुव्रीदपिस्यादित्युत्तरपदग्रहणंकृतं देत्यत्रेति नन्वदितेर्देवताद्यर्थेण्यस्यावकाशःस्तनश्वानिञ्रत्यपत्येढक्देते यत्रत्यादोसावकाशस्तथाच

तद्धितेष्वचामादेः।७।२।११७।त्रितिणितिचतद्धितेपरेऽचामादेरचोवृद्धिःस्यात्।कितिच।७।२।११८।कितितद्धितेचतथा आश्वपतेरपत्यादि आश्वपतगाणापतम् गाणापत्योमन्त्रइतिग्रामादिकमेव।दित्यदित्यादित्यऽपत्युत्तरपदाण्ण्यः।४।१।८५।दित्यादिभ्यःपत्युत्तरपदाच्चप्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषुण्यःस्यादणोपवादः दैत्यः आदितेरदित्यस्यवा आदित्यःप्राजापत्यः।यमाच्चेतिकाशिकायांयाम्यः पृथिव्याञ्ञोऽपार्थिवाःपार्थिवी देवाद्यञ्ञौदैव्यम्।देवम् बहिषिलोपोयञ्चावात्यः।ईकञ्चावाहीकः।स्याम्नोऽकारःपृषोदरादित्वात्स्यतः।आश्वत्थामः भवार्थेञलुग्वाच्यः आश्वत्थामा लोम्नोपत्यंबहुष्वकारः बाह्वादीञोपवादः उडुलोमाः उडुलोमान् बहुषुकिम् औडुलोमिः ॥ ॥ ॥

दितेरपत्यमित्यत्रोभयप्रसंगेपरत्वाद्ढक्स्यान्नेवंण्यादयोर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणात् अर्थविशेषेइतिकिं औष्ट्रपतोऽश्वपतिर्नीमपत्रे तस्येदंपत्राध्वर्युपरिषदश्चेत्यत्रारुहपूर्वविप्रतिषेधेनतस्येदमित्यर्थेण्योनभवतिइदमित्यस्यसामान्यार्थत्वात् कथंतर्हिदैतेयइतिअत्राहुःकृदिकारादितिङीषंतात्स्त्रीभ्योढक्ण्यस्तुनभवतिलिंगविशिष्टपरिभाषायात्रनित्यत्वात् नचातादिवच्चेतिपूर्वस्यातवद्भावेन स्यादेवण्यइतिभ्रमितव्यंदितिशब्दात्स्त्रीवित्ततेयस्येतिचेतिलोपेनस्वरेदीर्घाभावादिति आदित्यशब्दात्ण्यप्रत्ययेयस्येतिलोपे हलोयमामितिपाक्षिकोयलोपः।नचाल्लोपस्यस्थानिवत्वेयलोपेनपरांतेतित न्निषेधात्पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदित्युक्तेश्चाकाशिकायामिति भाष्येतुनदृष्टमितिभावः ॥ ० ॥

अजादिप्राग्दीव्यतीयेविवक्षितेऽनेनालुङ्भवतीतिवृद्ध्वाच्छ्नेनेतिभावः विवक्षितइति अचीतिविषयसप्तमी ——— परसप्तमीत्वेतु अचइत्याच्छ्स्याप्राप्तौ अणोवक्ष्यादि
तिभावः॥ ९॥ गर्गाणामिति अपत्यवदुत्त्वविक्षायांयञञोश्चेतिलुक् स्वाजादिप्रत्ययेविकीर्षितेऽनेनप्रतिषिद्धइतिगार्ग्यशब्दाच्छ्नेतेनस्यईयादेशःयस्येतिचेत्य
कारलोपेपलोपार्थमाह॥ आपत्यस्येति ढेलोपेकङ्ङारत्यतोलोपइत्यनुवर्त्ततेसूर्येतिव्येत्यतोयइतिहलस्तद्धितस्येत्यतोहलइतिचतदाहहलःपरस्येत्यादि॥ आभीयत्वे
प्यल्लोपोनासिद्धः आरभमाणस्यार्थोदत्तएवौपधायाइतिनात्रवर्त्तितमितिव्याचक्षेयकारस्येति॥ आपत्यस्येतिकिं॥ सौकाश्यकःकांपिल्यकःसैकाणादिभ्योण्यस्ततोधन्वयो
पधादिति॥ तद्धितेइतिकिं॥ गार्ग्यौ गार्ग्ययोः अनातीतिकिं॥ गार्ग्यायणः॥ गर्गीयमिति॥ तस्मैहितमिति॥ यूनिलुक्॥ प्राग्दीव्यतीयइतिवर्त्ततेअचीतिचप्रत्ययाधिकारा

गर्गाणांक्षात्राः॥ वृद्ध्वाच्छ्नः॥ आपत्यस्यचतद्धितेनाति ६।४।१५१ हलःपरस्यापत्ययकारस्यलोपःस्यात्तद्धितेनत्वाकारे॥ गार्गीयाः प्राग्दीव्यतीयेकिम्
गर्गेभ्योहितंगर्गीयम्॥ अचिकिंगर्गेभ्यआगतंगार्गीरूप्यम्॥ यूनिलुक् ४।१।९० प्राग्दीव्यतीयेऽजादौप्रत्ययेविवक्षितेयुवप्रत्ययस्यलुक्स्यात्॥ ग्लुञ्चुक
स्यगोत्रापत्यंग्लुञ्चुकायनिः वक्ष्यमाणः फिञ्ततोयून्यण्॥ ग्लौञ्चुकायनः तस्यक्षात्रोपि॥ ग्लौञ्चुकायनः॥ अणोलुकिवृद्ध्वाभावाच्छ्नाप्रैलादि
भ्यश्च॥ २।४।५९ एभ्योयुवप्रत्ययस्यलुक् पैलायावेत्यणतस्मादणोञ्चइतिफिञ्ततस्यलुक्॥ ९९ ञ्चप्रत्ययइतिलभ्यतेतदाहप्राग्दीव्यतीयेऽजादौप्रत्य

यइतिप्रत्ययस्यलुगितिसंज्ञाकरणात्तस्योयःप्रत्ययःसएनीत्यनेनविशिष्यतेतथाचयूनियःप्रत्ययस्तस्यलुगित्यर्थस्तदाहाऽयुवप्रत्ययस्येति॥ वक्ष्यमाणइतिप्राचामनुवृत्तेःकिन्च
हलमितिवक्ष्यमाणाः॥ अजादौकिंग्लौञ्चुकायनरूपंप्राग्दीव्यतीयेकिं॥ ग्लौञ्चुकायनीयं॥ तस्मैहितमिति॥ वृद्ध्वाभिगोर्लुगनपत्येञिश्नेगोत्रेनेत्येवसूत्रापेतत्यंतथाचलुग्य
हणंशक्यमकर्तुमितिमनोरमायांस्थितं॥ तत्रफक्फिञोरितिसूत्रेयूनीत्यस्यमंडूकप्लुतिरश्रयणीयेतिकैशोपैलाघवाद्ग्रहणेनसोढव्यइतिभावः॥ पैलादिभ्यश्चेत्यत्र राम॰
र्षेत्यतोयूनिलुगितिचत्तेनेतदाहयुवप्रत्ययस्यलुगिति॥ पैलायावेत्यादि॥ अपत्येप्यणिविहितेगोत्रापत्येप्यणश्च एकोगोत्रइतिवक्ष्यमाणत्वात्॥ ततोणं तात्पैलशब्दा २०३
दपत्येविविधीयमानःफिञ्युवापत्येयर्यवक्ष्यति॥ तस्यचफिञोऽनेनलुगित्यर्थः एवंचपैलायाअपत्येगोत्रायत्येयुवापत्येचावैरूप्येणपैलशब्दःप्रयुज्यतइत्याह॥

स्त्रीपुंसाभ्यां प्राग्वितीयवर्त्ततेतदाह प्राग्थैर्विधिः पौंस्नरति रहस्यादिविधिपदत्वात्संयोगांतलोपेनपुंसः सस्यनिवृत्तावपिप्रत्ययसंस्कारःश्रूयतएव अतएवोभाभ्यांपरतो
नञ्जेवनविहितः पौंस्नरतिरूपसिद्धिः प्रसंगात् स्यादेतत् उभाभ्यामपिप्रकृतोऽञ्जेवास्तुनञ्स्नञ्योगेन ——— स्त्रीपुंसयोर्नञ्स्नञ्जौकोतिउगेवविधीयतांनंचैवंस्त्रैणाः पौंस्ना
रत्यत्रयञ्नोश्चेतिलुक्प्रसंगः स्त्रैणानांसंघरत्यादौसंघाकलक्षरोधित्यणप्रसंगश्चस्यादितिवाच्यंउभयत्रापिगोत्रत्यनुवृत्तेःप्रवराध्यायप्रसिद्धेहितत्रगोत्रेअन्त्य
यापौत्रादौहित्रारत्यत्रोप्यञोलुक्स्यात् एवंचनञ्स्नञ्जौकक्ख्यितिवार्तिकेनञ्स्नञ्यहणंविनाअजंतत्वादेवडीषसिध्यतीत्यपरमप्यनुकूलमितिचैदत्राहुःनकिन
स्नञ्तेरितिटिलोपःस्यात् नचैवंनुगानर्थक्यंटिलोपप्रवृत्त्येवनुकःसार्थकत्वात्।यद्यपिस्त्रीशब्देपिनुकःसार्थक्यमस्तुतस्मान्नञ्स्नञ्जाविति यथान्यासमेवास्त्रीकर्त्तव्यमिति अत्रे
चतास्मिन्नीयंहविरित्यत्रेवलोपात्परत्वाद्ढिः स्यात्नकिंटिलोपःप्रवर्त्ततइतिश्रीशब्देपिनुकःसार्थक्यमस्तुतस्मान्नञ्स्नञ्जाविति यथान्यासमेवास्त्रीकर्त्तव्यमिति अत्रे

स्त्रीपुंसाभ्यांनञ्स्नञ्जौभवतात्।४।१।८७।धान्यानांभवनेक्षेत्रेखल्यौ।४।१।८८।प्राग्थैर्येभ्यस्त्रीपुंसाभ्यांकमात्नञ्स्नञ्जौस्तःस्त्रैणःपौंस्नः वत्यर्थेनास्त्रीपुंवच्चेति
ज्ञायकात्स्त्रीवत्पुंवत्।द्विगोरलुगनपत्ये।४।१।८८।द्विगोर्निमित्तंयस्ताद्धितोऽजादिरनपत्यार्थःप्राग्दीव्यतीयस्तस्यलुक्स्यात्पंचसुकपालेषुसंस्कृतः
पुरोडाशःपंचकपालःद्विगोर्निमित्तस्येतिकिम् पंचकपालम् अजादिःकिम्।पंचगर्गरूप्यम्।अनपत्येकिम्।द्व्योर्मित्रयोरपत्य
म्।द्वैमित्रिः।गोत्रेऽलुगचि।४।१।८९।अजादौप्राग्दीव्यतीयेविवक्षितेगोत्रप्रत्ययस्यालुक्स्यात्।। ९९ नुस्त्रीपुंसयोर्नञ्वेत्यत्रनुत्रागमेत्रकारोविवक्षितलक्ष

चयस्येतिचेतिलोपेकृतेपिस्यानिवत्तादिलोपोनभविष्यतिएवंचढिढ्वाणाञितिसूत्रेगौवङीषसिद्धेनञ्स्नञोरूपसंख्यानंमास्तितिमहदेवलाघवमित्याहुःवत्यर्थेरति।
स्त्रीपुंसाभ्यांनञ्स्नञ्जौवत्यर्थेनप्रवर्त्ततेतेरतिसामान्यापेक्षज्ञापकमितिभावः अतएवोदाहरतिस्त्रीवदितिाश्चात्त्वादितिचकारोनञ्स्नञ्त्रपांत्वतलोःसमावेशार्थंरति
वस्यति तेनस्त्रीत्वंस्त्रीता पुंस्त्वंपुंस्तेतिसिद्धं द्विगोर्लुगनपत्ये।द्विगोरितिषष्ठीतदर्थश्चहेतुत्वंतच्चभाविनोप्युपपद्यतेउद्ध्याध्यवसायादित्याशयेनाह द्विगोर्निमित्त
मिति अजादिरिति एतच्चोत्तरसूत्रादत्रोत्यपकर्षान्नञ्भ्यतेवाग्रहणमनुवर्त्तमानंव्यवस्थितविभाषाश्रयणेनवा।प्राग्दीव्यतीयःकिंपंचभ्यःकपालेभ्योहित्तंपंचकपालीयंगो
त्रेऽलुगचिगोत्रेकिं।गोत्रार्थकप्रत्ययस्यैवालुग्यथास्यात्नेहकुवलस्येदंकौवलंवदरस्येदंवादरंकुवलीवदरीशब्दोहिगौरादिर्नपंतौ।ताभ्यांफलरूपेविकारेऽनुदात्तादेश्चे

वृद्धिभ्यांपौष्करसादेः सिद्धत्वात्तेषुपाठोनर्थकः स्यात्। नचपुष्करसतावरतीत्यर्थेठक्पौष्करसादिकइत्येतदर्थमनुशतिकादिषुपाठआवश्यकः त्रितिणीत्येवउपधा।
वृद्धेःस्त्रीकारान्ननुक्तितीतिवाच्यं॥ अनभिधानात्तगत्रनभवतीत्यादिसमाधानस्यकैयटस्थितत्वात् एतेनभिन्नविषयेबाध्यबाधकभावोनोपपद्यतइतिशंकानिरस्ताऽतः
ज्ञापकेनसत्यपिसंभवेबाधनंभवतीत्यवश्याश्रयणीयत्वात् नन्वेवमपिजायतइत्यादावुपधावृद्धेर्बाध्यतांश्रौपगवइत्यत्रत्वादिवृद्धिप्रवृत्तिवेलायामुपधावृद्धेरभा
त्याकथंतद्बाधःस्यादितिचेदत्राहुःजाय्यतइत्यादावुपधावृद्धेर्बाध्यत्वेनिरीतेश्चित्कालांतरप्राप्तायाश्चितस्यबाध्यत्वौचित्यादितिःस्यादेतत्।यत्रादिवृद्धिर्न
जातांतत्रांत्योपधालक्षणावृद्धिःकस्मान्नभवतीत्यसोभौवोवैयस्वमिगंताच्चेत्यणाव्यापदिभवंवैयापदंतत्रभवइत्यणा॥ अत्रकैयटःतत्राप्येचोपरत्वात्तद्बाधकावि
तिसर्वेषुसिद्धिरिति।शाङ्खवोधवैलक्षण्यसत्त्वेपितदनादरेणाक्षिपतितस्येदमित्यपत्येपीति।इदमर्थेअपत्यसमूहविकारादीनामेतर्हीवादपत्येपितस्येदमित्यण्

उत्सर्गःशेषएवासौवृद्धान्यस्यप्रयोजनम्॥योगविभागस्तुभानोरपत्यंभानवः।ऋतसंधेःकिमसौत्यितिःअकृताव्यूहपरिभाषयासावुत्यितिर्मीभूत्समर्थपरिभा
षयानेहवस्त्रमुपगोरपत्यंचैत्रस्यप्रथमार्किं अपत्यवाचकात् षष्ठ्यर्थमाभूत् वाग्रहणाद्वाक्यमपिदेवयज्ञीतिसूत्रादन्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेःस
मासोपिउपगवपत्यम् जातित्वान्ङीष् औपगवी। आश्मयतःदेत्यऔत्सःस्त्रैणाःयौस्त्रः॥

॥ प्रवर्तेतरतिकिमनेनतस्यापत्यमितिसूत्रेणात्यर्थःपद्यप्यत
इत्याद्यर्थं तस्यापत्यमित्येतदुक्त्वाव्यंतथापियोगविभागः किमर्थइत्याशेपोत्रवोध्यः।समाधतेवाधनार्थमितिातस्येदमित्यस्ययद्बाधकंवृद्धाच्छस्तद्बाधनार्थंच
सूत्रंकृतंभवेदित्यर्थः।ननुतस्येदमित्यणस्तदपवादस्यवृद्धाच्छस्यचशैषिकत्वादपत्यार्थेप्रसक्तिरेवनास्तिअपत्यादिचतुरर्थीपर्यंतेभ्योन्योर्थस्यशेषइत्य
भ्युपगमादतआह॥ ॥ उत्सर्गःशेषएवासाविति।असौअपत्यार्थः। अयंभावः।असतियोगविभागेअदंतवाद्बाह्वादिप्रकृतिसंबद्धस्यैवापत्यार्थस्योपयोगाद्ढ प्र
ग्वादिप्रकृतिसंबद्धोपत्यार्थःशेषएवस्यात्तथाचाणोवाभित्वाभान्वादिभ्योवृद्धाच्छःप्रसज्यतेयोगविभागेतुकृतेप्रकृतिसामान्यसंबंधस्याप्यपत्यार्थस्योपयोगाच्छे राम॰ २०४
षत्वाभावेनकृस्यप्राप्तिरेवनास्तीतिाननूपगवादेरवृद्धत्वेनकृस्यप्रसक्त्य भावान्निष्फलोयोगविभागइत्यतआहवृद्धानीति।प्रातिपदिकानीतिशेषःऋतसंधेःकि
मितिा।अंतरंगत्वात्संधेःकृतायांतदुत्तरमेवप्रत्ययोभविष्यतीत्यधिकारसूत्रस्थंसमर्थपदग्रहणंकिमर्थमितिप्रश्नः।अकृतेतिा।इयंचपरिभाषासमर्थयग्रहणानु

पैल्पितापुत्रश्चेति।पैलादिषुपेस्नंतांशालंकिसात्यकिस्त्रौदमयिपैंगलिप्रभृतयलेभ्यस्त्रः प्राचामितिलुकिसिद्धेत्रप्राचामर्थेपाठस्तेयंतद्राजाचाणः।गणसूत्रमिदं त द्राजसंज्ञकात्परस्यपुवप्रत्ययस्यलुगित्यर्थः।तच्चेद्गोत्रंप्राचामिति।इहप्राचांयहणंगोत्रविशेषणंनतप्राचामवृद्धादित्यादिवद्धिकत्स्यार्थमित्यवय्याख्यानेशरणोराक्षिः पिते त्यादिदक्षस्यापत्यंगोत्रापत्यंचयुमान्दाक्षिःयवापत्यंतुदाक्षायणइतिभावः।नतोत्वलिभ्यःवहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्चार्थीनातिरित्यभिप्रेत्याहतोत्वल्या दिभ्यइति।देवमित्रिदेवयज्ञिःस्वाफल्किःआसुरिःनिमेषिपोष्करसादिवैकर्णीत्यादितोत्वल्यादिः।कात्यायनस्येति।कतस्यगोत्रापत्यंकात्यःगर्गादित्वाद्यञ्ततोयू

पैलःपितापुत्रश्च॥तद्राजाचाणः।तद्राजसञ्ज्ञकोयोणतदन्तायुवप्रत्ययस्यलुक्स्याद्यञ्मगधेत्यणंतादङ्गशब्दादणोद्यञ्चतिफिञोलुक्त्रङ्गः पितापुत्रश्चेत्रङ्गःप्राचाम्२।४।६०।गोत्रेयञ्ञतदन्तायुवप्रत्ययस्यलुक्स्यात्तच्चेद्गोत्रंप्राचांभवति।पन्नागारस्यापत्यंत्रतेत्रयञिनोश्चेतिफ कृपान्नागारिःपितापुत्रश्चेत्राचांकिंदाक्षिःपितादाक्षायणाःपुत्रःनतोत्वलिभ्यः२।४।६१।तोत्वल्यादिभ्यःपरस्यपुवप्रत्ययस्यलुकनस्यात्।यू वैणाप्राप्तःतुल्वलःततश्त्रफकौतोत्वलिःपितातोत्वलायनःपुत्रःफक्फिञोरन्यतरस्याम्४।१।९१।यूनीत्येवायूनिलुगितिनित्यलुकिप्राप्तेवि कल्पार्थंसूत्रमकात्यायनस्यकात्राःकातीयाःकात्यायनीयाःयस्कस्यापत्यंयास्कःशिवादेराततस्यापत्यंयुवायास्कायनिःअणोद्यञ्चतिफिञ् तस्यक्षत्राःयास्कीयाःयास्कायनीयाःतस्यापत्यम्।४।१।९२।षष्ठ्यन्तात्प्रातिपदिकसन्धेःसमर्थादपत्येर्थेउक्तावक्ष्यमाणाश्चप्रत्ययावासुगुपगोरपत्य मौपगवःआदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धीवाधेतेतस्येदमित्यपत्येपिवाधनार्थंकृतंभवेत्॥ ९निश्रपत्रिञोश्चेतिफक्काकातीयाइति॥आपत्यस्येतियलोपः। तस्यापत्यंतस्येतिनस्वरूपग्रहणंकिंतुषष्ठ्यंतमात्रोपलक्षणमित्याशयेनाहःषष्ठ्यंतादिति।पंचम्यर्थेध्याहारलभ्यःअनकरणात्यंचम्याःसोत्रोलुग्वाउक्तइति।अण एयादयउक्ताःवक्ष्यमाणाइति।इञादयःननूपगवइतिस्थितेश्रोर्गणात्परत्वादञोञ्णिातीतिवृद्धाभाव्योगणसुपिचव्याद्दोसावकाशःस्तेचगणोश्वादेशेचातउप धायाइतिवृद्धाभाव्यमतमाह आदिवृद्धिरिति।परत्वादितिभावः।त्रेत्योपधाद्धेखकाशःगोपाचकः।आदिवृद्धेसुसुश्रुतंत्तात्रेजागतइत्यादौतूभय प्रसंगेपरत्वादादिवृद्धिरेवभवति।लक्ष्यानुरोधेनात्रसर्वत्रज्ञतिन्यायस्यैवाश्रयणात्।अनशतिकादिषुपक्षेरसच्छब्दपाठोप्यत्रलिंगं।अन्यथाआयुपधा॥ ॥

शेनामेवतत्वेनविवक्षायांसंज्ञामाभूत् अपत्यत्वेनविवक्षायामेवयथास्यादित्येवमर्थंतत्तेनत्रौपगवरत्यादावप्रकृत्यर्थस्यगोत्रसंज्ञासिध्यति।नत्यकृत्यौत्वत्वादिकंशक्य
तावच्छ्रेरकंकिंत्वपत्यत्वमेवा न्यथागोत्राधिकारस्थायजादयर्थस्यैवगोत्रसंज्ञास्यादिति।नन्वपत्याधिकारेगोत्रयुवसंज्ञाकरणसामर्थ्यादपत्यमितिलभ्यतएवेतितेनैवो
क्तप्रयोजनसिद्धौकिमनेनात्रापत्यग्रहणेनेतिचेदत्राहुःतेतद्राजाऽत्यत्रतच्छब्देनजनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्ऽत्यादिनाविहितायेत्रादयस्तएवगृह्यंतेनततःप्रा
क्तनप्रत्ययागोत्रयुवसंज्ञाकौडेनविच्छिन्नत्वादितिवस्थते तथाचापत्याधिकारपठनसामर्थ्यस्योपक्षयादपत्यस्यासंबंध शंकानिराकरणायपुनरपत्यग्रहणमिहकृतमि
ति।पौत्रप्रभृतीतिकिं।अनंतरापत्यमाभूत्।कौंजिःगार्गिःनचैवमप्यंगिरसःपौत्रेगर्गेस्यानंतरेऽत्रतिप्रसंगऽतिवाच्ययस्यपौत्रादितेप्रत्येवगोत्रसंज्ञेतिस्वीकारात्एवंच
गार्गीप्रत्यनंतरापत्यत्वेनविवक्षायामपिगर्गेप्रतिगोत्रत्वंनिष्प्रत्यूहमितिस्यादेवगर्गोयत्रेतिदिक्॥ ॐ॥जीवतितुवंश्येयुवापितृपितामहाद्युत्पादकप्रबंधोवंशस्तत्रभवो
वंश्यः।दिगादित्वाद्यत्।पौत्रप्रभृतीत्यनुवृत्तवंशाविपरिणाम्यतेव्याख्यानाद्गोत्रापत्यस्त्रियामितिलिंगाच्चेत्याहः।पौत्रादेरितिःतशब्दोभिन्नक्रमःयुवेत्यस्मात्प्रत्येवो

जीवतितुवंश्येयुवा॥४।१।१६३ वंश्येपित्रादौजीवतियौत्रादेर्यदपत्यंचतुर्थादितद्युवसंज्ञमेवस्यान्नगोत्रसंज्ञम् भ्रातरिचज्यायसि।४।१।१६४।
ज्येष्ठभ्रातरिजीवतिकनीयान् चतुर्थादियुवास्यात् ॥ ॐ॥सचएवकारार्थेऽतिव्याप्तिंचष्टेयुवसंज्ञमेवेतितेनयूकसंज्ञाधिकारबहिर्भूतयोरपि
युवसंज्ञयोर्नसमावेशऽतिभावः।नन्वसुसंज्ञाद्वयस्यसमावेशःकोदोषऽतिचेन्मैवं शालंकाःपैलीयाऽत्यसिद्धिप्रसंगात्।तथाहिशालंकोऽपत्यंशालंकिःपै
दिषुयाठादिञ्शालंकादेशो शालंकेरपत्यंशालंकोयुवापत्यंयञिञोश्रेतिफक्फिञोरित्यसिद्धिःस्यात्।तिलकात्ततःशालंकेर्हनस्फ्लाञ्ञित्यर्थेविवक्षायामित्रश्चेत्यणि
लंकाऽतिभवति।तथापीलायाऽपत्यंगोत्रापत्यंयापीलायावेत्यणिपैलस्तस्यापत्यंयुवाऽणोद्यचऽतिफिञ्।तस्यपैलादिभ्यश्चेतिलुक्।ततःपैलस्यघनस्फ्लाञ्ञित्यपै
याऽतिभवति।तत्रगोत्रयूनोस्समावेशेतुगोत्रेलुगचीतिफक्फिञोरलुक्प्रसज्येत नचपरत्वाद्यूनिलुग्भविष्यतीतिसिद्धमिष्टमितिवाच्यं ततोपिपरत्वात्फक्फिञो
न्यतरस्यामितिविकल्यापत्तेःनचसिद्धेतेपिविकल्यःशक्यःफक्फिञोरित्यपिहियूनिलुगएवापवादोनतुपैलादिभ्यश्चेत्यस्याऽनंतरस्येतिन्यायात्।यद्यपियूनिलुगप
वादोपिफक्फिञोरितिविकल्यः परत्वात्पैलादिभ्यश्चेतिलुकमपिबाधेतेतिवक्तुंशक्यंतथापिपरादप्यंतरंगस्यबलीयस्त्वात्पैलादिभ्यश्चेतिनित्यएवलुगित्याहुःभ्रात
रिचअवंश्यार्थोयमारंभःभ्रातातुनवंश्यः।उत्पादकप्रबंधोवंशः॥

पितेतिहरदत्तादयः। लोकतःसिद्धेत्यन्ये। मावृत्यितिमाभूदिति। अतरगपरिभाषाया अपवादभूतयाअकृतेत्यनयाअकृतसंभेरेवप्रत्ययःस्यात्तन्निवारणायसमर्थंय
हणमधिकारसूत्रस्थमावश्यकमितिभावः। यद्यपितत्रसामर्थ्यंपरिनिश्चितत्वमित्यविशेषेणोक्तंतथापिस्याप्रातिपदिकांशएवपरिनिश्चितत्वंनतुसुब्विशिष्टस्यव
धेयतेनऔपगवः देडिमानित्यादिसिद्धं अन्यथाऔपगवदेडीमानित्यादिस्यात् अश्विमानगोतिनिर्देशश्चेहलिंगं। यदितुपामादिगणोविज्ञायितत्तरपदलोप
श्चेत्यत्राकृतसंधिग्रहणेनपरिनिश्चितात्तद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपगम्यतेतर्हिन्यर्थमेवसमर्थंग्रहणमित्याहुः प्रथमाल्लोमितितस्यापत्यमित्यत्रनिर्दिष्टपदस्यमध्ये
प्राथमिकमेवप्रकृतिसमर्थंकेनत्वपत्यंतथाचप्रकृत्याकांक्षायांतदेवग्रहीष्यतइतिकिंतेनप्रथमादित्यनेनेतिप्रश्नः अपत्यवाचकादितितस्यापत्यमित्यादिनाविहित
प्रत्ययोयथाबह्वंतेपग्वादिशब्दादभ्युपगम्यतेतथाअपत्यवाचकदेवदत्तादिशब्दात्प्रत्ययोभवेदितिशंकास्यात्तद्वारणार्थंप्रथमाग्रहणमावश्यकमितिभावः। न
नूपगोरपत्यमितिविग्रहवाक्येपत्यवाचकस्याप्राथम्येऽपत्यमुपगोरितिवाक्येप्राथम्यात्स्यादेवापत्यवाचकात्प्रत्ययइतिचेन्नैवंलक्षणाप्रसंप्राथम्यंनियतत्वादन्ना

॥अपत्यंपौत्रप्रभृतिगोत्रम् ४।१।१६२ अपत्यत्वेनविवक्षितंपौत्रादिगोत्रसंज्ञंस्यात्॥

श्रीपतेनतुविग्रहोपस्थमनियतं अन्यथाप्रथमादित्यतन्निरर्थकंस्यादितिषष्ठ्यर्थोमाभूदिति अयमर्थः। यथाइंद्रोदेवताअस्यहविषइतिऐंद्रहविरितिप्रथमांतात्प्रत्य
योभवतितथाउपगुरपत्यमस्यदेवदत्तस्यऔपगवोदेवदत्तःदेवदत्तोयत्यमसोपगोदैवदत्तिरुपगुरितिमाभूदिति एतच्चकैयटस्यहृदानन्वपवादत्वात्तद्धितस्समासेनित्यं
वाधेत नचतद्धितस्यवैकल्पिकत्वात्यस्येसोपिभविष्यतीतिवाच्यं यत्रोत्सर्गोपवादौमहाविभाषयाविकल्प्येतेतत्रापवादेनविनिर्मुक्तेउत्सर्गोनप्रवर्तेतइतिपारेमध्यस्थ
त्ववाग्रहणेनज्ञापितत्वादित्याशंक्याहअन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेरिति। जातित्वादिति। गोत्रंचचरणैस्सहेत्यनेनेतिशेषः। प्राचात्वसंज्ञतत्वान्डीवित्युक्तंनद्याख्यानमि
श्वादिङ्डीनाञ्जित्यनेनेत्युक्तंतदुभयमपिगोत्रादयूनस्त्रियामितिसूत्रस्थभाष्यानुरोधेनगोत्रंचचरणैरित्यत्रकृत्रिमंगोत्रमेवगृह्यतेनत्वयत्यमात्रमित्याशयेनप्रवृत्तमिति
बोध्य मित्याहुः। सूत्रस्थान्महोत्सर्गोनकमेणोदाहरतिआश्वपतरत्यादि। औत्सरणिः। उत्सः प्रस्रवणंवारिप्रवाहोनिर्झरोमरुत्यमरः। तस्यचापत्येनयोगसुगोगयोभीष्म
रतिवत्॥ ※ ॥ अपत्यंपौत्रानन्वपत्यग्रहणंचार्थं पौत्रादेरपत्यत्वाभिचारादित्यतआह अपत्यत्वेनविवक्षितंपौत्रादीति। विवक्षितमितिकिंवस्तुतःपौत्रप्रभृत्येवयदाशेष

स्या

एकोगोत्रे गोत्रस्त्रीजात्यपेक्षयाएकवचनेएकशब्दस्संख्यावाचीगोत्रेऽभिधित्सितेऽपत्यत्ववोधकप्रत्ययएकएवस्यादित्युक्तेः।गोत्रापत्येप्रथमएवशब्दःप्रत्ययंलभतेनान्यः।यदित्वनंतरापत्यप्रत्ययोताद्यपिप्रकृतेः नहिगोत्रापत्येएकएवप्रत्ययोनश्रुतः स्यात्तत्रचअपत्यप्रत्ययोतात्प्रतिषेधोवाच्यस्तिवार्तिकार्थोप्यनेन गृहीतस्त्याश्रयेनचाचष्टेगोत्रेएकएवेतिअपत्यंप्रत्ययस्तिएतच्चाधिकाराच्छब्द्यं।अन्येतुएकशब्दःप्रथमपर्यायः प्रथमश्चापत्यप्रत्ययश्रूयन्तस्तथाचप्रथमाप्रकृतिर्गोत्रेअपत्यप्रत्ययंलभतइतिसूत्रार्थेव्याचक्षतेतत्किंस्यात्।अस्यपक्षेएकमानयेत्युक्तेप्रथममानयेतिप्राप्तम्यार्थस्याप्रतीतेः।वस्तुतस्तुप्रथमादित्यधिकारएवोगोत्रेप्रथमादेवप्रातिपदिकादपत्यप्रत्ययइतिव्याख्यायैकग्रहणमिहस्थक्रुशक्यमित्याहुः।औपगवइतिउपगुशब्दएवप्रत्ययंलभतेनत्वौपगवशब्दइतिगोत्रापत्ये

एकोगोत्रेऽ।१।२३गोत्रेएकएवापत्यप्रत्ययःस्यात्।उपगोर्गोत्रापत्यमौपगवःगार्ग्यः।नाडायनः।गोत्रेसैकोनसंख्यानांप्रत्ययानांपरेपरयद्वास्वद्यूनसंख्येभ्योनिष्टोत्पत्तिःप्रसज्यते अपत्येपितुरेवस्यान्ततःप्राचामपीतिचामतभेदेनतद्व्यन्येसूत्रमेतत्तथोत्तरम् पितुरेवापत्यमितियस्येहि।उपगोरुत्तरीयेवाच्येऔपगवादिःस्यात् चतुर्थ्यर्थेतद्धीवल्ज्येयेसूत्रेवक्ष्येऔपगवेःफक्रइत्येफगित्रोः परंपरयोर्मूलाच्छ्रुततमेगोत्रेएकोनशतप्रत्ययाःस्युःपितामहादीनामपीतिमुख्यपक्षेतुतरीयेवाच्येउपगोरण्रक्ष्येसिद्धेपि अणन्तादिःस्यात् चतुर्थ्यर्थेफगितितःफगित्रोः परंपरयोर्यःशततमेगोत्रेष्टनवतिरनिष्टप्रत्ययाःस्युःअतोनियमार्थमिदंसूत्रमेवमुत्तरसूत्रेप्यूह्यम्॥ ९९

प्यनंतरापत्यरक्षणेवभवतिनत्रित्र।

र्ग्यइति।गोत्रापत्येगर्गादिभ्योयञ्त्रितिविशिष्यविधानादनंतरापत्यरक्षात्रअतरत्रभवतिकिंतुपत्रेवासचगार्ग्यस्यापत्येपिभवतिनत्वत्रयञ्नेतान्फक्रएकोगोत्रेऽनियमात् नाडायनइति नडादिभ्यःफगितिगोत्रापत्येविधानादत्राप्यतरत्रभवतिकिंतुफगेवासचनाडायनस्यापत्येपिभवति।ननुफगंतादित्रादुक्तोनियमात्न सम्· २०६
त्रैकस्मिन्गोत्रेयुगपदनेकप्रत्ययाप्रसक्तेरुच्यतेमिदंसूत्रमित्याशंक्यसूत्रारंभफलमत्तभेदेनव्यवस्थापयतिगोत्रेसैकोनेति।सैगोत्रंतदपेक्षयाएकोनसंख्यानांप्रत्ययानां
तृतीयेद्वयोः परंपरयोर्यत्रयाणांपंचमेतुचतुर्णांमित्यादिपरंपराप्रसज्यतइत्यर्थः।तथाहि।उपगोरुत्तरीयेत्रिण्योः परंपरायाश्चतुर्थ्यत्रिण्यः॥ ॥ ॥

त्यभ्युपगमात् अपत्यपौत्रप्रभृतीत्यनुवर्त्यपौत्रप्रभृतेरितिवक्ष्यविपरिणाम्यव्याख्यानात्कलितमाह। चतुर्थादीति। अत्रायमर्थः। गर्गादिषुमृतेष्वपिजीवत्यग्रजेभ्रनुजोयुवसंज्ञकरति॥ ॐ ॥ चान्यस्मिन् रहत्यजीवतिपदंतिङंतंनतुसमभ्यंतमितिव्याचष्टेजीवदेवेतियोजीवतिसयुवसंज्ञकोमृतस्तुस्थविरतरेजीवत्यपिगार्ग्य एवभवतीतिनतुगार्ग्यायणइतिभावः।एकमिति।रहत्यमित्यर्थः द्वितीयमिति।अनुवर्त्तमानंसमभ्यं तमित्यर्थः।यदुक्तमुभयोरितितदेवविवृणोतिस्थानेनवयसाचेति।

चान्यस्मिन्सपिंडेस्थविरतरेजीवति।४।१।१६५।भ्रातुरन्यस्मिन्सपिंडेस्थविरतरेजीवतिपौत्रप्रभृतेरपत्यंजीवदेवयुवसंज्ञम्वास्यात्कंजी वतियहणमपत्यस्यविशेषणंद्वितीयंसपिंडस्यनरपानिर्देशउभयोरुत्कर्षार्थः स्थानेनवयसाचोत्कृष्टेपितृव्येमातामहेभ्रातरिवाजीवति गार्ग्यस्यापत्यंगार्ग्यायणः।गार्ग्योवास्यविरेतिकिम् स्थानवयोन्यूनेगार्ग्यएवजीवतिकिंमृतेऽमृतोवागार्ग्य एवावृद्धस्यचपूजायामितिवाच्य म्।गोत्रस्यैववृद्धसंज्ञाप्राचाम्गोत्रस्ययुवसंज्ञापूजायांगम्यमानायाम् तत्रभवान् गार्ग्यायणः पूजेतिकिम् गार्ग्यः।यूनश्चकुत्सायांगोत्रसं ज्ञेतिवाच्यम् गार्ग्योजाल्मःकुत्सेतिकिम् गार्ग्यायणः ॥

मातामहेभ्रातरिचेति।सन्निहितत्वात्भ्रातरीत्यस्यमातामह भ्रातरीत्यर्थस्त्येकेपितृव्यपुत्रेत्यन्येवृत्तौतुपितृव्येपितामहभ्रातरिचेतिपाठः।जीवतिकिमिति। जीवतिह्ययंकिमर्थमितिप्रश्नः। अतएवमृते मृतोवेत्युत्तरंसंगच्छते। अन्यस्मिन्किंभ्रातरिजीवतिजीवतोविकल्पोमाभूत् इदंस्त्वनुभ्रातरिजीवतिमृतस्य कनीयसोयुवसंज्ञार्थमितिसावकाशं वृद्धस्यचेति। वार्तिकमिदं। तथाऽनश्चेत्यत्रिममपि ॥ ॥ ॥ ॥

जीवद्दृश्येवापुत्रसंज्ञायांसत्यांगोत्रसंज्ञानेतिभावः।इञेसित्येपीति।अस्मिंश्चपक्षेऽौपगवस्य यदपत्यंतदुपगोरप्यपत्यमितिउपगोर्यञ्प्रत्ययस्तदा
औपगवइतीष्टंयथापिसिध्यतीतितथाप्योपगविरित्यनिष्टंप्राप्नोतीत्यर्थः।तत्तइति।इञंतादित्यर्थः।फक्फिञोरिति।फगंतादिञइञंताक्कन्दंतात्प
नरिञइत्यादिपरंपरायांसत्यामित्यर्थः।नियमार्थमिति।नन्वाद्यपक्षेतत्पितृवाचकादेवप्रत्ययोनतुमूलभूतात्स्यात्। अनंतरापत्येमुख्यसंबंधे
चरितार्थस्यारणादेर्गौरणसंबंधेपिप्रकृतेरन्याप्यत्वात्तथाचौपगवापत्येनउपगोर्मुख्यसंबंधाभावादत्राप्राप्तेविध्यर्थमेवेदंसूत्रंनतुनियमार्थमि
त्यौपगवशब्दादपिप्रत्ययोदुर्वारइतिचेदत्राहुः।गोत्रबोधनायकमेणानेकप्रत्ययप्रसंगेएकएवापत्यप्रत्ययःस्यादितिसूत्रार्थेकृतेऽौपगव शब्द
स्यापत्यप्रत्ययांतत्वात्तेनरपत्यप्रत्ययस्ततोनोपपद्यतइत्यगत्यापरंपरासंबंधाभ्युपगमेनउपगोरेवतदुत्पत्तिर्नत्वौपगवशब्दादितिसिद्धमित्थमिति।
अत्रकेचित्व्याचक्षते।आद्यपक्षेप्रत्ययपरंपरायांप्राप्तायामेकोगोत्रस्त्यनेनैकः प्रत्ययोविधीयते।तथाचैकोनामैकजातीयस्त्र्यर्थेपर्यवसाना
न्मूलप्रकृतेर्योयत्प्रत्ययोणादिस्तज्जातीयएवगोत्रेबोध्यनीयेतत्तत्पितृवाचकाद्भवत्यणंताद्रणस्त्रंतादि ॥ ॥ ॥

कां। पंचमेत्वणि ञ्कञ्गित्रां। यघय्यत्रयस्येतिचेतिलोपेनाणादेरसत्त्वादणिञादीनांपरंपरेत्युक्तिर्नसंगच्छतेतथाप्यणंतादिञुत्पद्यतेस्त्रंतात्कगित्युत्पत्ति
मात्राभिप्रायेणाप्रत्ययपरंपरणभिधानंवोध्यं। स्वघ्नसंख्येभ्यस्त्रिःस्वंगोत्रंतदयेक्षयाघ्नसंख्येभ्यः प्राप्ति यदिकेभ्यःनृतीयेएकस्मादनिष्टोत्पत्तिश्चतुर्थी
ङ्गभ्यांपंचमेत्रिभ्यश्चत्यादीत्यर्थः। अपत्यंपितुरेवेति। तथाचामरः। आत्मजस्तनयःसूनुस्सुतःपुत्रस्त्रियांत्वमिः। आहुर्दुहितरंसर्वेपत्यंनप्तारंतयोःसमेइति।
मुख्यमतमाह। ततःप्राचामिति। पित्र पेक्षयायेप्राचः पितामहप्रपितामहादयस्तेषामपीत्यर्थः। अत्रायमाशयः। अपत्यशब्दःक्रियानिमित्तोनत्वात्मजपर्यो
यः। नपतेत्यनेनेत्यपत्यमितिव्युत्पत्तिंपत्तिविंशतीतिसूत्रे भाष्यकृतादर्शितत्वात्। वाहुलकात्करणेप्रत्ययः। यन्निमित्तंयस्यापतनंनत्तत्तस्यापत्यमितिफ
लितोर्थस्तथाचपौत्रादि रपिपितामहादीनामपत्यंभवति। प्रसिद्धंचव्यवहितोपिपितामहादीनामुद्दर्तनंनिजरक्तावीधुपाख्या
नेषु। अपत्यंपौत्रप्रभृतीतिसूत्रमप्यत्रानुगुणं। आद्यपक्षेहिअपत्यमिवापत्यमितिगौणवृत्ति राश्रयणीयास्यादमरसुसूत्रभाष्यादिविरोधादुपेक्ष्यइ
ति। तद्वान्येइति आद्यपक्षेप्रत्ययमालानिवृत्तयेअंत्येनस्वघ्नसंख्येभ्योनिष्टोत्पत्तिनिवृत्तयेइत्यर्थः। औपगवादित्रस्या दिति। तृतीयस्यउपगु
ति। तद्वान्येइति आद्यपक्षेप्रत्ययमालानिवृत्तयेअंत्येनस्वघ्नसंख्येभ्योनिष्टोत्पत्तिनिवृत्तयेइत्यर्थः। औपगवादित्रस्या दिति। तृतीयस्यउपगु
प्रत्यनपत्यत्वादितिभावः। एवंचासतिसूत्रेस्मिन्यक्षेऽौपगवादित्यनिष्टमेवस्यादौपगवस्तीसूनुनसिध्यतीतिबोध्यं। अजीवज्येष्ठइतिजीवज्येष्ठे

चामिति। पित्र

अतश्च ज्ञापकात्तनेष्ठितिज्ञापकात्सुवंतादेवतद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपगमेप्यधिकृतप्रातिपदिकस्यनवैय्यर्थ्येकिंतुप्रयोजनमस्तीतिध्वनयति अदंतयत्प्रातिपदिकमिति। अतश्चत्यस्यसुवंतविशेषणत्वेतदक्षयोरपत्यमित्यादिवक्षायांदाक्षिरित्यादिनसिद्धेरितिभावः। ततपरः किंविश्वपः अपत्यंवैश्वपः प्रदीपतादाशरथ्यायेत्यत्र ततस्येदमित्यण्। अपत्यत्वविवक्षायांत्विञ्जेवावाहृादिभ्यश्चवाधलोऽनइतिधातोर्केवलस्यवाहोरपत्ययोगासंभवात्सामर्थ्यात्तदंतविधौसोवाहविरितिमाधवोक्तंचिन्त्यमितिध्वनयन्नाहावाहविरितिज्ञानेतिवाहविगार्ग्यगौतमरत्याश्वलायनसूत्रप्रयोगाद्ग्राष्पूरत्यादुदाहरणाच्चवाहुशब्दः संज्ञारूपोस्तीतिभावः। औडुलोमिरितियद्यपि गणेवाहुऋक्षमयुधिष्ठिरअर्जुनप्रद्युम्नेत्यादिषुकेवलोलोमन्शब्दःपठितस्तथापिसामर्थ्यात्तदंतग्रहणंतारकाण्डुवास्त्रियामित्यमरोक्तानक्षत्रवाच्युडुशब्दःउडुनीवलोमानियस्यतस्यापत्यमौडुलोमिःशरश्चलोमानियस्यतस्यापत्यंशारलोमिःवहुत्वेतुरत्नपवादोऽकारःप्रागेवाजतेर्यूक्तःउडुलोमाःशरलोमाःरहप्रतिपदविधानेषु

अतश्च ४।१।९५ अदंतंयत्प्रातिपदिकंतत्प्रकृतिकात् षष्ठ्यन्तादिञ्स्यादपत्यार्थेदाक्षिःवाहृादिभ्यश्च ४।१।९५।वाहविःऔडुलोमिः। आकृतिग णोयमासुधातुरकङ्ग ४।१।९७ चादिञ्सुधातुरयत्यौसौधातकिः।।व्यासवरुडनिषादश्चांडालविम्बानांचेतिवक्तव्यमानद्याभ्यांयदन्ताभ्यांपूर्वौ ञताभ्यामेच् ७।३। पदान्ताभ्यांयकारवकाराभ्यांपरस्यनवृद्धिः किंतुताभ्यांपूर्वोक्तमादेवावागमौस्तः वैयासकिः। वारुडकिः इत्यादिगोत्रेकुञ्जा

दिभ्यश्च्युञ् ४।१।९९ षणसिद्धास्संज्ञाशब्दाएवयूस्तेनेहनप्रदानींतनोयोवाहुस्तस्यापत्येवाहवइत्यणेवानत्रिञ्। उक्तंचहरिणा।। अ
भिव्यक्तपदार्थायेस्वतंत्रालोकविश्रुताः शास्त्रार्थस्तेषुकर्तव्यः शब्देषुनतदंतिषु। अनर्थकंसंदिग्धार्थंकमप्रसक्तंचकर्मणाविशेषणत्रयंव्यावर्त्यंतदंतिषुतत्सदृशेष्वित्यर्थः। अतएवसंज्ञाश्वशुरस्यापत्यंश्वाशुरिरित्यत्रराजश्वशुरादितियन्नामितीतोमाताततस्याःस्वसामातृस्वसारहमातृपितृभ्योस्सेतिषत्वंनाननन्वेवंवाहवःश्वाशुरिरितिपूर्वोक्तौनसिध्यतइतिचेन्मैवं। अणिञोर्विशेषशब्दविशेषानुपादानादप्रतिसिद्धेष्वपितत्प्रवृत्तेः। व्यासेतिवेदान्व्यसतीतिवेदव्यासः कर्मण्यणभीमोभीमसेनइतिवदेकदेशग्रहणंनद्याभ्यां।। द्याभ्यांकिंनत्रर्थीयस्यनार्थः तस्यापत्यंनार्थिः पदांताभ्यांकिंयाज्ञिकः। ऐचोविषयप्रदर्शनायनेतिनिषेधोक्तिःतेनेहनादाध्यश्विभीष्वश्विनत्यत्रद्याभ्यांपरस्यवृद्धिप्रसक्तिरस्ति।क्वचित्तवृद्धिप्रसक्तिसत्वेपिनेष्यतेदृश्रशीतिभृतोभूतोभावीवाच्यशीतिकःवारुडकिरितिवरुडादयोजातिविशेषाः

ञपत्नेतावुत्रिति। नचैवमणोत्रोः परंपरयोर्निवर्तितापामप्योपगवस्त्यत्रापत्ययपरं परास्यात्तथागार्ग्यस्त्यादौयञादिपरेपरेतिवाच्योसत्यामपितस्यामनिष्टाभावादितिात
ञ्चित्यंफगंतात्फकिनाऽयनस्त्यादावनिष्टप्रसंगादितिदिक्। ऊत्यमिति त्र्यपत्यंपितुरेवेतिपक्षेचतुर्थ्यापत्यरूपेणूनिविवक्षितेगोत्राद्यूनीतिनियमस्त्रेसत्यसतिचगोत्रप्रत्य
यांतादेवयुवप्रत्ययस्तिद्वयोः परंपरयाणचेष्टत्वान्ननियमेनव्यावर्त्यतेा।पंचमेतुणूनिनियमाभावेत्रयाणांपरंपराप्रसज्यते। षष्ठेतुचतुरणामित्यादितस्तः प्राचामपीतिद्वि।
तीयपक्षेतुगर्गाच्चतुर्थ्यणूनिमूलप्रकृत्यनंतरयुवभ्यांतथानडाच्चतुर्थ्यणूनिश्वेवह्मभ्यामनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यतेपंचमेतुत्रिभ्यः
उपगोश्वतुर्थ्यर्थेवाच्येतुमूलप्रकृतेरेकस्मादेवानिष्टोत्पत्तिः। नत्वनंतरापत्यवाचकात्ततोजा तेष्वतस्त्रिरूपानिष्टाभावादित्यादियथासंभवंतत्रोत्यमित्यर्थः॥ऊ॥गोत्रा
ऽपत्यमिति॥ अस्त्यस्मिन्सूत्रेमुख्यमतेपंचमादौयूनिविवक्षितेगोत्रप्रत्ययांतात्युवप्रत्ययोत्पत्तौविशेषसिद्धेपिमूलप्रकृत्यनंतरयुवभ्योपिस्यादितिपाक्षिकी निष्टप्राप्तेनिय
मार्थमिदमित्याशयेनाह गोत्रप्रत्ययांतादेवेति। ननुमूलप्रकृत्यनंतरयुवभ्यइत्यर्थः। मनोरमायांतुननुयुवप्रत्ययांतादितिप्रथमपक्षेर्थइत्यपिस्थितं। अत्रवदंति। पंच

गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्। ४।१।७४। यून्यपत्येगोत्रप्रत्ययान्नादेवप्रत्ययः स्यात्स्त्रियांतुनयुवसंज्ञागर्गेस्ययुवापत्यंगार्ग्यायणाः स्त्रियांगोत्रत्वादेकएवप्र
त्ययः॥

मादौयूनिविवक्षितेतत्स्थूलत्वादप्राप्तौविध्यर्थमेवेदंस्यान्ननुनियमार्थमिति।युवप्रत्ययांतात्प्रत्ययोदूरंस्यात्।तस्मादिहपितुरेवाप
त्यमितिपक्षेनाश्रयणीयइति। अन्येत्वाहुरात्रपक्षेगोत्राद्यूनीत्यावर्त्यएकेनाप्राप्तप्रत्ययंविधायद्वितीयेननियम्यतेयूनिगोत्रादेवेति एवंचतंतः प्राचामपीतिपक्षेणासहा
स्यैकरूपत्वाभवतीतिगोत्राच्चेद्यून्येवेतिविपरीतनियमस्त्विहनकृतः। व्यावर्त्यीलाभात्।नचशैषिकाश्छादयोव्यावर्त्यइतिवाच्यंगोत्रेस्त्रीलिंगाचीतिलिंगात्स्त्रियांस्त्रिति।
यद्यत्रास्त्रियामित्यस्यैकवाक्यतयास्त्रीभिन्नेयूनिगोत्रादेवेत्यर्थः क्रियतेतर्हिस्त्रीषुयुवसंज्ञायाअनिषेधात्सुवतिषुप्रत्ययानांपरंपराप्रसज्येत॥नचैकोगोत्रइत्यनेन
निसरः युवसंज्ञायागोत्रसंज्ञायावाधात्। अथस्त्रियांननुवप्रत्ययइतिवाक्यभेदेनार्थः क्रियतेतदागोत्रप्रत्ययेननुवतिर्नाभिधीयेतकिंतुवाक्यमेवस्यात्ततश्चगार्ग्यस्यापि
त्यस्त्रीगार्गीतिस्यादतोयुवसंज्ञानिषेधपरमेवेदंस्त्याशयेनव्याचष्टेननुयुवसंज्ञेति। अत्रायमाशयः स्त्रियामितियोगोविभज्यते। यूनीतिशब्दस्तरूपमनुवर्त्ततेा परिभाषाचे
यंयत्रयुवसंज्ञाविधानंतत्रास्त्रियामित्युपतिष्ठतइतिसिद्धस्यगतिरियंजीवतितुवंशेयुवाऽस्त्रियामित्येवसूत्रयितुंयुक्तं॥ ॥ ॥ ॥

व्याख्यानात्तदेतदाहगोत्रेयाविति।गोत्रेकिं।द्वीपादनुसमुद्रायत्रद्वीपभवेद्वैप्यःसुतेगमादिभ्यश्चातुरर्थिकस्त्रेसौतंगमिःतदपत्येपक्ष्मभूत् फक्स्यादिति।सामर्थ्यात्तद्भव्यंश
रद्भुनकाभृगुःशरद्भतोपत्येनभवतिश्वैभाविलात् एवंशनकस्यापत्येनभवतिवत्सः अतोत्रभार्गवश्चवात्सश्चेत्यादयोविभृग्वित्रियत्रिभ्योश्चेतिचयायसंभवलुक्
वोध्यःयद्यप्यत्रबहुत्वाभावाद्विभृग्वित्र्यादिनानुद्लेभक्षयाद्यपिगणपरधिकरणवचनतायोवृत्तिपदानांवस्तुतस्तुत्वात्तोत्रत्वाद्वास्यादेवलुक्।अतोव्याचष्टेभार्गवश्चेदि
वात्सश्चेतिच।अनादिरिति॥अश्वत्थाग्नेःपितायोमहाभारतेप्रसिद्धस्तदपेक्षयाऽन्यएवायंद्रोणाद्यर्थः।अश्वत्थाग्नीत्यादि।द्रोणाचार्यस्यानंतरापत्येअश्वत्थाग्नेर्द्रौ

अनृष्यानन्तर्येविदादिभ्योऽञ्॥४।१।१०४॥एभ्योऽञ्गोत्रेपेत्वत्रानृषपत्येभ्य आनन्तर्येसूत्रेस्वार्थेष्यञ् विदस्यगोत्रापत्यंवेदः अनन्तरोवैदिःवाद्धा
देराकृतिगणत्वात्तद्धिञ् पत्रस्यापत्यंपौत्रः दौहित्रःगर्गादिभ्योयञ्॥४।१।१०५।गोत्रइत्येवागार्ग्यः।वात्स्यः।यञञोश्च२।४।६४गोत्रेयञ्जन्तमञ
नोचतद्वयवयोरेतयोर्लुक्स्यात् तत्कृतेबहुत्वेननुस्त्रियामागर्गीःवत्साःविदाःउर्वीतत्कृतेतिकिमप्रियगार्ग्यःस्त्रियांनुगार्ग्यःस्त्रियःगोत्रेकि
मद्वैप्याःऔत्साःप्रवराध्यायप्रसिद्धमिहगोत्रम् तेनेहनपौत्राःदौहित्राःमधुवभ्रोर्ब्राह्मणकौशिकयोः४।१।१०६।गोत्रेयञ्।माधव्योब्राह्मणाः
माधवोऽन्यः।वाभ्रव्यः।कौशिकः।वाभ्रवोन्यः।वत्सशरद्वस्यगर्गादिपाठात्सिद्धेनियमार्थमिदम् गर्गादिपाठफलन्तुलौहितादिकार्यार्थम् वाभ्र
व्यायणीकपिवोधाद्गिरसे४। १।१०७।गोत्रेयञ्स्यात्काण्वः।वौध्यः।आंगिरसेकिम्।काप्येयः।वौधिः॥ ११

णायनरतिप्रयोगोभाष्योक्तस्त्वर्थः॥❀॥

अनृष्याअनृषीतिपंचम्याःसोत्रोलुक्।अनृषिभ्यस्त्वर्थः।स्त्रेरति।आनंतर्यरत्यत्रेत्यर्थः।स्वार्थरति।चातुर्वर्ण्यादेराकृतिगणत्वादितिभावः।वेदिरित्यत्रऋष्यणमा
र्षेक्याहवाद्धादेरिति।विदाउर्वीकाश्यपाकुशिकाभारद्वाजाउपमन्यविश्वानरपरस्त्रीपरश्चेत्यादि।गर्गादिभ्योगर्गावत्सव्याघ्रपादापुलस्तिनावभ्रुमंडवत्तंडाकपिकाताश राम॰
कल कएवत्रगस्तिकुंडिनीपाराबल्क्यपराशराजमदग्नीत्यादि।कथंतर्हिरामोजामदग्न्यरति अनंतरापत्येत्यर्थासत्यांअनंतरेपिगोत्रत्वारोपाद्वोध्यःयत्रत्रोश्चाएप २०८
यस्कात्रियार्षेत्यत्रोलुगितितद्राजस्येतिसूत्राद्बहुषतेनेवास्त्रियामितिचाजवत्तेते।यस्कादिभ्योगोत्रइतिचात्तदाहगोत्रेयञ्जंतमित्यादि।प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्रवावि

स्यापदं तत्सान्निध्याभ्यामित्येजन्नात्यादीति।नैषादकिः चौडालकिः।वैवकिः।गोत्रेकुंजा।।रक्तःप्रागेकोगोत्रत्यादिसूत्रद्वयंचेत्यत्रतेतत्सूत्रत्यंगोत्रग्रहणंत्यकुंशक्यमि
त्याहुःचक्रोत्रकारेवृद्ध्यर्थः।कौंजायन्यःचकारस्तुत्रातच्फञोरित्यत्रविशेषणार्थस्तेनाश्वादिभ्यःफञ्आश्वायन इत्यत्रज्योनभवति।अत्रेदमवधेयंकौंजायन्यइत्यादावेक
वचनेहिवचनेचत्यस्त्रित्वादायुदात्तत्वमेवावहुत्वेतुतस्यलुकिच्फञश्चकारञ्कारयोस्तुल्यबलयोर्विरोधेसतिपरत्वाञ्ञित्स्वरेणाद्युदात्तत्वप्राप्तेभाष्यादौतद्धितस्यकि
त्तरत्यत्रयोगविभज्यचितरत्यनुवर्त्यतद्धितस्य चित्तोतोदात्तत्वमितिव्याख्यानात्कौंजायनारत्यत्रांतोदात्तैवभवति।नचैवंहिफगेवात्रास्तुकिमनेनगरुनिर्देशेनेतिवाच्यं।

त्रातच्फञोरस्त्रियाम्५।३।९९३त्रातवाचिभ्यश्चफञन्तेभ्यश्चस्वार्थेज्यःस्यान्नतुस्त्रियाम्।कौंजायन्यःबहुत्वेतद्राजत्वाच्छुग्वक्ष्यतेत्रात्रायन्यःस्त्रियां
कौंजायनी।गोत्रत्वेनजातित्वान्ङीष्अनन्तरापत्त्येकौंजिःनडादिभ्यःफक्४।१।९९गोत्रत्येवनाडायनः।चारायणः।श्वनन्तरोनाडिःहरितादि
भ्योञ्जः४।१।९९०।एभ्योञ्जन्तेभ्योयूनिफक्।हारितायनः।रहगोत्राधिकारेपिसामर्थ्याच्चून्ययम् नहिगोत्रादपरोगोत्रप्रत्ययःविदाच्यन्तर्गणोहरि
तादिःयत्रिभ्योश्च४।१।९९१गोत्रेयोयत्रिभ्योतद्नात्फक्स्यात् अनातीत्युक्तेरायत्यस्यतियलोपोनागार्ग्यायणः।दाक्षायणः।शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृ
गुवत्साग्नायणेषु४।१।९०२।गोत्रेफक् अत्रिभ्योरपवादः।आद्यौविदादीशरद्वतायनोभार्गवश्चेत्।शारद्वतोन्यः शौनकायनोवात्सश्चेत्शौनकोन्यः
दार्भायणः।आग्नायणश्चेत्दार्भिरन्यः।द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम्४।१।९०३।एभ्योगोत्रेफग्वाद्रोणायनः।द्रौणिः।पार्वतायनः।पार्वतिः।जैव
न्तायनः।जैवन्तिः।अनादिरिहद्रोणः।अश्वत्थाभ्यनन्तरेतूपचारात्।। ९९

तथाहिसतित्रातच्फञोरस्त्रियामितिसूत्रप्रणापनापत्यानाडायनादिभ्योपित्रः

दितिकुंजात्रह्मशंखाशकटेत्यादि।। ॐ ।। त्रातच्फञोः।प्रागाज्योग्रामणीत्यतोनुवर्त्तनादाहज्यःस्यादिति।त्रातवाचिभ्यःकायोतपाक्यइत्युदाहरिष्यति।अस्त्रियांकिंकपो
तपाकास्त्रीतद्राजत्वादितिञ्यादयस्तद्राजाञ्जिस्त्रे ङीतिशेषःलुग्वक्ष्यतइतितद्राजस्यबहुष्वित्यनेनेतिशेषः।कौंजायनीति।रहसतिञ्यप्रत्ययेयोपधत्वात्जातेरितिङी
षभावेटापिरूपेस्वरेचविशेषोवोध्य इत्याहुः।यत्रिभ्योश्च ।अधिकारप्राप्तंगोत्रग्रहणंयत्रिभ्योर्विशेषणंनतुविधेयस्यफक्ः ।। ॥ ॥

शिवादिभ्योऽण्ननुविशेषविहितानित्रादीन्बाधित्वाञ्ञोवारंभसामर्थ्याद्भविष्यतिकिमनेनाणग्रहणेनञत्राहुःऋषिवेणाशब्दोत्रगोपत्यतेततःप्राग्नमिंजंबाधित्वा
परत्वात्सेनांतलक्षणेतिप्राग्रेवृहपाठसामर्थ्याद्यथाप्राग्नप्रत्ययस्तेवस्यान्नक्त्वणंतथाचात्राणग्रहणमावश्यकमित्येकोञ्ञणधिकारादणेवस्यान्नान्यस्त्यण्ग्रहणंस्प
ष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यन्येशिवाकाकुत्स्थावतंडाज्यरक्तारुविपाट्टातक्षुनाविश्वरुणारवणाऋषिवेणाविरुपाक्षेत्यादि।गोत्रऋतिनिरुक्तमितिएतच्चरत्नेकैयटेचस्थितंयद्य
पिगोत्रसंज्ञासूत्रपर्यंतंगोत्राधिकारस्तथापिनिलुगितिसूत्रस्थभाष्यकैयटाभ्यांलभ्यतेतत्रथापितन्मतोत्तरमितिभावः।एवंचेततःप्रभृत्यपत्यसामान्येप्रत्ययाभवंतीतिस्थि

शिवादिभ्योऽण्।४।१।११२।गोत्रऋतिनिरुक्तम्।शिवस्यापत्यंशैवःगाङ्गःपक्षेत्रिकादित्वात्फिञ्।गाङ्गायनिः सुभ्रादित्वाढ्वुग्।गाङ्गेयःऋवृद्धाभ्योनदी
मानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः४।१।११३।ऋवृद्धेभ्योनदीमानुषीनामभ्योण्स्याढुकोपवादःयामुनःनामैदंचिन्तायाःऋपत्यंचैन्तिकः।ऋवृद्धभ्यः
किम्।वासवदत्तेयःनदीत्यादिकिम्चैनतेयःतन्नामिकाभ्यःकिम्शोभनायाऋपत्यंशौभनेयःऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च४।१।११४ऋषयोम
न्त्रद्रष्टारःवासिष्ठःवैश्वामित्रःऋन्धकेभ्यःप्राफल्कःवृष्णिभ्यःवासुदेवःग्राणिरुद्धःशैशिरितिवाङ्कादित्वादिञ्कुरुभ्यःनाकुलःसाहदेवःइञ
एवायमपवादोमध्येपवादन्यायात्ऋत्रिशब्दात्तुपरत्वाढुक्ऋात्रेयःमातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः४।१।११५संख्यादिपूर्वेस्यमातृशब्दस्यउदा
देशःस्यादणप्रत्ययश्चद्वैमातुरःवाएमातुरःणैमातुरःभाद्रमातुरःऋादेशार्थंवचनम्।प्रत्ययस्तूत्सर्गेणासिद्धःस्त्रीलिंगनिर्देशोर्थोयेक्षस्तेनधान्य
मातुर्नसंख्येतिकिम् सौमात्रःसुभ्रादित्वाढुक्।वैमात्रेयः॥

तोणसुभ्रादित्वान्नित्यंञकिप्राग्नेजरत्कारुशब्दोत्राणार्थेपठ्यतेजारत्कारवःढकिन्तुढेलोपो
ऽकङ्गारत्यलोपःजारत्कारेयःकुंजादित्वाङ्गेत्रेकुंजादिभ्यश्चेतिनित्यंञजिप्राग्नेविपाट्छुद्रोत्राणार्थेपठ्यतेवैपाशःवैपाशायन्यःसेनांतलक्षणेतिएयप्रत्ययेउदीच्या
मितीञिच्चप्राग्नेतसन्शब्दोञ्ञाणार्थेपठ्यतेएयप्रत्ययेनसमावेशोञेर्ग्रहणेनत्रिञाताक्षणःनाक्षएयःविश्रवणारवणाशब्दावत्रपठ्येतेतौचविश्रवःशब्दस्यादेशौविश्र
वसोपत्यंवैश्रवणःरावणःअवृद्धाभ्योनदीमानुषीनामभ्यश्चेवसूत्रयितुंयुक्तमित्याशयेनव्याचष्टे ऋवृद्धेभ्यश्चादिनाद्वैमातुरश्चेति॥तद्धितार्थेत्यादि

नोकेवलौयञ्नौ नभवंतगोत्रस्त्यनेनतद्दंतंविशेषितंतदवयवयोरितिनिर्दिश्यमानस्यादेशाभवंतीतिभावःप्रवराभ्यांयेतिएतच्चस्त्रीपुंसाभ्यामितिसूत्रेलौकिकस्यगोत्रस्य
ग्रहणमितिभाष्यमुपादायकेयटेनोक्तमितिभावःतेनेहनेतिययत्रलौकिकंगोत्रमपत्यमात्रंवृद्धंतत्तदाख्यादेवातिप्रसंगइतिभावःलोहितादीतिसर्वत्रलोहितादौ त्यादि
नाष्फःष्णोक्तेपिस्त्रीत्वेषित्वसामर्थ्यात्ङीषित्याशयेनाहवाभ्रव्यायणीति।गर्गादिगणएववभ्रुःकौशिकेरितिपाठंएवंहिद्विर्वभ्रुग्रहणंनकर्तव्यंभवतीतिहरदत्तादयः
।काशेयइति।इतश्चानिञ्रतिढक्।काशेयगर्गादिगणेयाग्रेलोहितादिकायौर्यस्तेनकाप्यापनीतिसिध्यति।वौषिरिति।अगृषिवृषादिभ्योवाढक्।दित्वाढ्॥ ॐ ॥वतंडाच्चयञ्नणोः
प्राप्तयोरंगिरसेयजेवेतिनियमार्थेसूत्रे।लुक्स्त्रियांविहितस्येति।परिशेषितस्यवेतिबोध्यं।एतच्चांगिरसइत्यनुवृत्त्यालभ्यते।यद्यपिवतंडाच्चुक्स्त्रियामित्येकसूत्रकरणे

वतण्डाच्च ४।१।९०प्र०अङ्गिरसइत्येववातण्डयःअनाङ्गिरसेतुगर्गादौशिवादौचपाठाद्यञ्गोत्रेवातण्डपौत्रवातण्डःलुक्स्त्रियाम् ४।१।९०।वतण्डाच्चेतिवि
हितस्यलुक्यात्स्त्रियाम् ङाङ्ङीषावादित्वान्ङीनचवतण्डीअनाङ्गिरसेतुवातण्डापनीलोहितादित्वात्फक्।अणिञोवातण्डीऋषित्वाद्बह्व्यपत्यमात्राणां
ष्यङ्नअश्वादिभ्यःफञ्।४।१।९९०।गोत्रेऋष्यायनः।पुंसिजाते पुंसीतिप्रकृतिविशेषणम्जातस्यगोत्रापत्यंजातायनः पुंसीतिकिम्जातायाअप
त्येजातेयः भर्गोत्रेगर्ते ४।१।९९९ गोत्रेफञ्।भार्गायणस्त्रैगर्ते।भार्गिरन्यः ॥

ष्यांगिरसइत्यनुवृत्त्याअनांगिरसेयञ्गोत्रेगर्गादौवातस्त्रियामिष्टेसिध्यति
नथापिपुंस्यांगिरसेयञ्गोत्रेऽभयोःप्राप्तिरनिष्टेतिहरदत्तादयःपठन्ति।ऋषित्वादिति।नचैवंऋष्यंधकेत्यणिसिद्धेशिवादिगणेवतंडपाठोव्यर्थइतिशंक्यंगर्गादि
पाठेनयञ्बाधान्निवृत्तेपतत्याठस्यावश्यकत्वात्।ष्यङ्इति।अणिञोरनार्षयोरितिसूत्रेणेतिभावःअश्वादिभ्यःगोत्रइति।ङ्हगणेचैत्यआनडुत्यआत्रेयइतिगोत्रप्र
त्ययांतास्त्रियःपठ्यंतेतेभ्यस्तुप्रत्येवाएकोगोत्रेगोत्राच्चुनीतिवचनात्तत्र वलिनीमगजर्षिस्तोदृङ्नोसलेतिष्यङ्।आनडुहश्चेद्गर्गादियञंतःआत्रेयश्चेद्गर्गा
तिज्ञेयः।पुंसिजातइति।गणसूत्रमिदं।जातशब्देपुंसिविद्यमानेफञ्प्रत्ययःकस्मादित्याशंक्याहसामर्थ्याज्जातशब्दादितिलभ्यते।जाताद्यइतिलिंगविशिष्टपरिभाष
याएकादेशस्यप्रकृतित्वेनग्रहणाद्वाप्राप्तिः ॥ ॐ ॥ ॥ ॥ ॥

मिति शिवादित्वादप्रत्ययेवाणीत्यन्येऽनश्वरतः किम्दाक्षिः अत्रिनः किम्दाक्षायणाः ऋचः किंउदधेरपत्यमौदधः काशिकायांप्रशेचेर्मोरीचस्यदाहृतंतदप्यनुवाह्या दित्वेगन्नश्चतेःनचास्यवाह्रादित्वेविवदितव्यंप्रशेचिशब्दोवाह्रादिरयंयत्तु रतिमिदंचोत्पात्परस्तेभाष्येस्थितत्वात् आत्रेयरति परत्वादयमप्यणंबाधतेरति भावः शुभ्रादिभ्यश्च॥चकारस्त्वाकृतिगणत्वद्योतनार्थस्याहुः मार्कंडश्चोत्रयत्यते मार्कंडेयः शुभ्रमृकंडस्यस्यविमातृविधवागोधाप्रवाहणोत्यादि आकृतिगणोयम तेनपांडवेयरतिसिद्धम् रहादनोषरआप्तः विधवाशब्दात्सुद्रालक्षणेढक्चतुष्वाज्जातिवाचिषुढञ्गोधाशब्दाद्ढ्रग्वचनात्सोपिभवतिकाचिदौत्सर्गिकोणप्राप्त

रतश्चानिजः ४।१।१२२।रक्तारन्नाद्भचोऽपत्येढक्स्यान्नत्रिजन्नात्।दौलेयः।नैधेयः।शुभ्रादिभ्यश्च ४।१।१२३ढक्स्यात्।शुभ्रस्याऽपत्यम् शौभ्रेयः।वैकर्णीकुषीतकात्काश्यपे ४।१।१२४। अपत्येढक्।वैकर्णीपुत्रःकौषीतकेयः। अन्योवैकर्णिःकौषीतकिःभुवावुक्ता ४।१।१२५।चानढक्।भ्रौवेयः ।प्रवाहणस्यढे।७।३।२८।प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्याऽचामादेरचोवृद्धिःपूर्वपदस्यनुवाढेपरे।प्रवाहणस्याऽपत्यम्प्रावाहणेयः। प्रवाहणेयः।तत्र त्ययस्यच ७।३।२९।ढान्तस्यप्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्यादेरचोवृद्धिःपूर्वपदस्यनुवा।प्रवाहणेयस्याऽपत्यम्।प्रावाहणेयिः। प्रवाहणेयिःवात्य तद्धितनिमित्ताद्वृद्धिःढाश्रेयणाविकल्पेनवाधितुन्नशक्यतेरतिसूत्रारम्भःकरुयाएयादीनामिनङ्।४।१।१२६।एषामिनङ्गदेशस्यान्ढक्च। काल्पाणिनेयःवाभ्यकिनेयः ॥

रतिचोध्यम् प्रवाहणस्यढेऽन्तरपदस्येत्यधिक्रियतेऽर्थोत्यरिमाणेत्यतःपूर्वस्यनुवेति अनुवर्त्ततेतदाह उत्तर पदस्याचामादेरित्यादिनित्यमुत्तरपदस्येतिफलंतुप्रवाहणेयीभार्येत्यत्रवृद्धिनिमित्तस्येतिपुनर्ग्रहणेव प्रतिषेधःतत्रत्ययस्यच प्रवाहणस्येतिवर्त्ततेतच्चेहेन प्रत्ययःपरामृश्यतेतदाह ढान्तस्येत्यादिवाल्यतद्धितनिमित्तेतिढक्प्रत्ययान्ताद्यहिभ्रेतोयस्त्रीतन्निमित्तेत्यर्थःकल्याण्यादीनाम् इहपरस्त्रीशब्दःपठ्यतेप रस्यस्त्रीतिषष्ठीसमासःपारस्त्रैणेयःपरभार्यायामुत्पन्नइत्यर्थःअनुशतिकादित्वा ॥ ॥ ॥ ॥

नासमासः। अत्रद्व्योर्मात्रोरपत्यमिति। विग्रहोनत्रद्विमात्रोरपत्यमिति। दिक्संख्येसंज्ञायामिति नियमेनासंज्ञायांसमासासंभवात्षाण्मात्रमातुर्नेति। अभिव्यक्तपदार्थीस्त्यनेन
जननीवाचिनएवग्रहणंसिद्धेपितस्यस्यश्वश्वप्रतिपत्त्यर्थंः स्त्रीलिंगनिर्देशइतिभावः। अभिव्यक्तेत्यस्यानित्यतायाज्ञापनार्थइतित्वन्ये॥ ॐ॥ कन्यायाः। ननुकन्यात्यश्रुतयो
निरूढास्त्रीअपत्यसंभवएवनास्तीत्याशंक्याह। अनूढायाइति। अविवाहितायाइत्यर्थः। विकर्णी। वात्स्यादीनामपत्यप्रत्ययोतानादूढेद्येत्रत्रोश्चत्रिभृगुकुत्सेतिसूत्राभ्यामप
त्यप्रत्ययस्यलुक्। नचात्रकात्सादीनामेवदूढेस्तिशंक्यं। मूलभूतानांतेषांविकर्णादीन्प्रत्यपत्यत्वाभावादतोव्याचष्टेवात्स्यश्चेत्यादि। युगपदधिकरणवचनतायावहुत्व

कन्यायाः कनीनच ४।१।११६। ढकोपवादोणा। तत्संनियोगेनकनीनादेशश्चकानीनोव्यासः। कर्णश्चअनूढायाएवापत्यमित्यर्थः। विकर्णीशुङ्च्छगला
वृत्समरङ्गाजात्रिषु ४।१।११७। अपत्येण। वैकर्णीवात्स्यः। वैकर्णिरन्यः। शौंगोभारद्वाजः। शौंगिरन्यः। क्रागलः। आत्रेयः। क्रागलिरन्यः। कैचित्तशु
ङ्गेत्यावन्तंपठन्तितेषांढकप्रत्युदाहरणम्शौङ्गेयःपीलायावा ४।१।११८। तन्नामिकाणांवाधित्वाद्यचश्चतिढकिप्राप्तेपक्षेणविधीयते पीलायाश्चपत्यं
पैलः। पैलेयः। ढञ्चमण्डूकात् ४।१।११९। चादण्पक्षेस्त्रमांडूकेयः। माण्डूकः। माण्डूकिः। स्त्रीभ्योढक् ४।१।१२० स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्योढक्स्यात्वैनते
यः। वाह्वादित्वात्सौमित्रिः। शिवादित्वात्सायत्तः। द्व्यचः ४।१।१२१। द्व्यचःस्त्रीप्रत्ययान्तादपत्येढक्स्यात्। तन्नामिकाणोपवादः। दात्तेयः। पार्थेर
यः। वाह्वादित्वात्सौमित्रिः। शिवादित्वात्सायत्तः। द्व्यचः ४।१।१२१। द्व्यचःस्त्रीप्रत्ययान्तादपत्येढक्स्यात्। तन्नामिकाणोपवादः। दात्तेयः। पार्थेर
त्यञ्ञतस्येदमित्यण्॥ ६॥

मस्त्रीतिशरद्वच्छुनकस्त्रएवोक्तौ। पक्षेरात्रिति। पूर्वसूत्राद्ग्रहणानुवृत्तेरितिभावः। स्त्रीभ्योढक्। वहुवचननिर्देशान्नस्वरूपस्यग्रहणंनापर्थस्याढगर्थतयाशुभ्रा
दिषुविमानशब्दपाठात्। किंतुस्त्र्यधिकारोक्तटावादेर्ग्रहणंनतुविप्रकृष्टत्वान्नादेरित्याशयेनाहस्त्रीप्रत्ययांतेभ्यइति। तेनदरदोपत्यंदारदस्त्रत्रढक् नभवति॥ स्त्र्यर्थ
ग्रहणंतस्यादेवात्रढक्। दरच्छब्दोहिजनपदक्षत्रियवाचीततोऽपत्यार्थेञ्यत्रमगधेत्यणितस्यास्त्रियामतश्चेतिलकि दरच्छब्दस्यस्त्र्यर्थेवाचित्वात्ढकेनिवर्त्तमानेषु
नारिहढग्रहणमणंवदस्यढकोनित्यत्वार्थम्। यद्यपिचानुकृष्टेनोत्तरेतिपरिभाषया अणिहनप्रवर्त्तेतेतथापितस्यानित्यत्वज्ञापनायढग्रहणमित्याहुः। तस्येद

चेत्याकारलोपेगोर्यादेरत्यनिषेधप्रसंगात् अन्यतरस्यामिति अनाकारांताच्छस्यानुरोधेनकुतश्चिदित्यर्थः पंडस्येतिपंडोनपुंसकस्यापत्यंतत्करोतिमादिति॥ ॐ ॥सुद्राभ्यःस्त्रियां गतेस्त्रीत्वेशब्देआरोप्यस्त्रीलिंगनिर्देशःशृष्ट्यादिभ्यश्चशृष्टिहृष्टिहलिवलिकुद्रिअगस्तिमित्रयुअण्ढकोरपवादःरहोत्ययोर्ढ्योर्विधित्वादणप्राप्तःअन्येभ्यस्तुरतश्चानिञरतिविवेकःगार्ष्यरतिसकुत्प्रसूतासर्वापिशृष्टिर्नतुगोरिव अतोत्रनचतुष्पाद्भ्यरत्यनेनढञ्सिद्धिःकैकयकैकयस्यापत्यंस्त्रीकैकेयीजनपदशब्दात्स्त्रियादञ्मैत्रेयिकयाख्यायतेमित्रयूनांभावेनेत्यर्थःगोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारेतिवुञ्तत्रहिलौकिकंगोत्रेरत्यतेलोकेचक्रविशब्दोगोत्रमितिप्रसिद्धरतिकाशिकाएतच्चयदा

सुद्राभ्योवा४।१।१३१अञ्हीनाःशीलहीनाश्चसुद्रास्ताभ्योवाढक् पक्षेञ्चरतिढकाकारोरःकारोयःदासेरःदासेयःपितृष्वसुश्छ४।१॥ ॥१३२ अरणापवादःपितृष्वस्रीयःढकिलोपः४।१।१३३।पितृष्वसुरन्तलोपःस्यात्ढकिअतएवज्ञापकात्ढकापितृष्वसेयःमातृष्वसुश्च ४।१॥ १३४ पितृष्वसुर्ढक्यतदस्यापिस्यात्।मातृष्वस्रीयःमातृष्वसेयःचतुष्पाद्भ्योढञ्४।१।१३५।ढेलोपोकद्भ्यः ६।४।१४७।कद्रुभिन्नस्त्रीवर्णान्तस्य लोपःस्यात्ढेपरेकामगरुलेयःकामगरुलशब्दस्त्वतुष्पाज्जातिविशेषेगृष्ट्यादिभ्यश्च४।१।१३६।एभ्योढञ्स्यात् अणढकोरपवादःगार्ष्यःमित्र योरपत्यंक्रुष्णिप्राप्तेढञ्॥कैकयमित्रयुप्रलयानांयादेरियः७।३।२। एषांयकारादेरियादेशःस्यात्त्रितिणितिकितिचतद्धितेपरेरतिरयादेशे प्राप्ते॥दाक्षिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यवैचत्यसारवैस्त्राकमैत्रेयहिरण्मयानि।४।४।१७४एतानिनि पात्यन्तेरतिसलोपःमैत्रेयःमैत्रेयी॥

मित्रयुशब्दःअभेदोपचारात्तदपत्यसंतानेवर्त्ततेतदावोध्यमन्यथामित्रयूनामितिवहुवचनंतेनविग्रहोनस्यात्प्र लयादागतम् प्रालेयम् रयादेशोरहिनवाधतेअचामादेरचोरहिर्यादेरियादेशरतिमिन्नविषयत्वात् अंगंतूभयोर्विशेषणंनतुकार्यीतिहरदत्तःआदिरहेरपीदमेव सूत्रंविधायकमनुकिमनेनविषयभेदविचारेणोत्त्यन्येदांडिनायन निपात्यंतरति दंडिनहस्तिन्शब्दाभ्यांनडादित्वात्फक्निपातनादिलोपाभावःवसंतादिभ्यर्थवन्नितियष्ठ्यं ते अथर्वणाप्रोक्तोग्रंथउपचारादथर्वीतमधीतेत्याथर्वणिकः सुभ्रादिभ्योजिह्माशिन्निति यञ्यतेतस्यापत्यंजैह्माशिनेयः वाशिनोऽपत्यंवाशिनायनिः उदीचांवृद्धादिति फि

ङुभयपदवृद्धिः विदादिगणोतु परस्त्रीपरस्तुचेतिपक्षेतोप्राप्नोतीतिशेषः।तत्रपरत्वात्सौस्त्रीचेतिकर्मधारयः।परस्त्रियाअपत्यंपारश्वः।ब्राह्मणाच्छूद्रायांजातेनैवोढायाश्च
त्यन्नः।साचजात्यंतरयोगात्परस्त्रीनचपरस्वादेशस्यस्थानिवद्भावात्यारश्वेप्यनुप्रतिकादीनांचेत्युभयपदवृद्धिःस्यादितिवाच्यंसत्यादेशेपूर्वोत्तरपदसंप्रमोहा
त्तदप्रवृत्तेः।हृद्गणोस्त्रीप्रत्ययांतानांढकःसिद्धत्वादिनङर्थग्रहणंअन्येषांतूभयार्थंकल्याणी।सुभगा।दुर्भगा।वंधकी।परस्त्रीत्यादि॥ ॥ कुलटायावा।शकंध्वादि
त्वात्पररूपमतएवनियातनाद्वा।सतीभिक्षुक्यत्रेति॥ अत्रस्नङ्धौ।तथाचोक्तममरेण। अथवाधकिनेयःस्याद्बुधलक्ष्मासतीसुतः।कौलटेरःकौलटेयोभिक्षुकीतु

कुलटायावा ४।१।१२७।इनङ्मात्रंविकल्प्यतेढकंतुनित्यःपूर्वेणैवकौलटिनेयःकौलटेयःसतीभिक्षुक्यत्रकुलटायातुव्यभिचारार्थंकुलान्यटति
त्तस्याःसुद्भ्योवेतिपक्षेढक्।कौलटेरः।हृद्भगसिध्वन्तेपूर्वपदस्यच ७।३।१९ हृदयान्तेपूर्वोत्तरपदयोश्चामादेश्चोवृद्धिर्न्यौतिकित्तिचसु
त्तस्याःसुद्भ्योवेतिपक्षेढक्।कौलटेरः।हृद्भगसिध्वन्तेपूर्वपदस्यच ७।३।१९ हृदयान्तेपूर्वोत्तरपदयोश्चामादेश्चोवृद्धिर्न्यौतिकित्तिचसु
हृदोपत्यंसौहार्दंःसुभगायाअपत्यंसौभागिनेयःसक्तुप्रधानाःसिंधवःसक्तुसिंधवःतेषुभवःसाक्तुसैंधवःचटकायाएरक् ४।१।१२८।चटकस्ये
तिवाच्यम्।लिंगविशिष्टपरिभाषयास्त्रियाअपिचटकस्यचटकायावाअपत्यंचाटकैरःस्त्रियामपत्येलुग्वक्तव्यः।तयोरेवापत्यंचटकाः।गो
धायाढ्रक् ४।१।१२९।गोधेरःशुभ्रादित्वात्त्यक्षेढक्।गौधेयः।आरगदीचाम् ४।१।१३०।गौधारःरक्तासिद्धेआकारोच्चारणमन्यतोविधानार्थम्।जड
स्यापत्यंजाडारः।पराडस्यापत्यंपाराडारः॥ ९९ सतीयदितदाकौलटिनेयोस्याकौलटेयोपिचात्मजइतिकेचित्सुद्रायाअविशेषाद्भवतीयंरूपंकौलटिनेयश्चती

च्छंतिापक्षेहुगितिढगपिपक्षेभवत्येवेतिभावः।हृद्भग।पूर्वपदस्यचेतिचकारेणोत्तरपदस्येत्यनुरुध्यतेतदाहपूर्वोत्तरपदयोरितिमहतेसौभगायेत्यत्रहृद्भात्रादित्वादञि
छंदसत्वान्नोत्तरपदवृद्धिरित्याहुः।चटकायाइतिस्त्रीलिंगनिर्देशात्पुंसिनस्यादित्याशंक्याहचटकस्येतिवाच्यमितिएवंचचटकादेरगित्येवसांप्रदायिकःपाठइतिन्या
सकृद्गतिर्वार्त्तिकविरोधादुपेक्ष्यातयोरेवेतिातत्रयावतांतद्धितलुकिलुक्तद्धितलुकीतियापोलुकिजातिलक्षणाङीषंवाधित्वाअजादिलक्षणष्टाबितिभावःगोधेरइतिढ
स्यएयादेशेकृतेलोपोव्योरितियलोपः।आरगदीचाम्।वचनादेवढ्रगढगारक्तापर्यायेसिद्धेऽदीर्घोग्रहणंपूजार्थम्।आरगितिसूत्रितम्मयेति ॥ ॥ ॥

त्तरपदेष्वपि श्रतस्लिककितवादिभ्यश्च्युक्तमतिककितवादिति अन्येभ्यो दृश्यन्ते औपकायनाश्वलामकायनाश्वनडादिभ्यः फक्तस्लुक् उपकलमकाः भ्राष्टकायश्चका पिष्टलयश्च श्र तश्च तस्लुक् भ्राष्टककपिष्टलाः काष्ठाजिनयश्चकार्ष्णसुंदरयश्च श्रतश्च तस्लुक् कृष्णाजिनकृष्णसुंदरा इत्यादि॥ ॐ ॥उपकादिभ्यो॥ श्रद्वंद्वेश्रहणं द्वंद्वइत्येतन्नाधिकियतइतिस्फुटीकरणार्थं उपकादीनामध्येतयोर्द्वंद्वाश्रितककितवादिषुपठ्यंते उपकलमकाइत्यादयस्तेषां द्वंद्वैरणानित्यमेवलुक् श्रद्वंद्वेत्यनेनविकल्पइतिज्ञेयम् भाष्येभ्राष्टककापिष्टलयइत्युदाहरणात्तिककितवादिष्वस्यपाठोश्रनार्षइतिकैयटस्तेनात्रद्वंद्वेपिविकल्पएवोचितइत्याशयेनोदाहरतिभ्राष्टककपिष्टला इत्यादितिककितवादिषुपठितानामनेनद्वंद्वएवविकल्पइत्याशयेनोदाहरतिलमकाः लामकायनाइतिएवमन्येप्युदाहर्तव्याः उपका औपकायनाः भ्राष्टकाः भ्राष्टकायनाइ

उपकादिभ्योन्यतरस्यामद्वन्द्वे॥४।१।७९॥एभ्योगोत्रप्रत्ययस्यबहुत्वेलुक्वास्यात्।द्वन्द्वेचाद्वन्द्वेचऔपकायनाश्वलामकायनाश्वानडादिभ्यःफक्तस्यलुक्।उपकलमकाः।औपकायनलामकायनाः भ्राष्टककापिष्टलयः।लमकाः लामकायनाः।श्रागस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच्॥४।१।७०॥एतयोरेवयस्यगोत्रप्रत्ययस्याणोपत्रश्चबहुत्वेलुक्स्यात् श्रवशिष्टस्यप्रकृतिभागस्ययथासंख्यमगस्तिकुण्डिनच्एतावादेशौस्तः श्रगस्तयः कुण्डिनाः॥

णादिश्रागस्त्य अगस्यशब्दादण्यण्कुंडिनशब्दाच्चगर्गादियत्रनतुकुंडिनीशब्दस्ययत्रिभसाढरतिपुम्वद्भावेन स्त्रीत्वरतिष्टिलोपः प्राप्नोतिनचसंयोगादिर्लोपश्चेतिप्रकृतिभावः शंक्यः श्रणीतित्रानुवर्तनात्मैवम् श्रस्मादेवनिपातनात् तस्यप्रकृतेः कौंडिन्यः सिध्यतिचकारस्यंतोदात्तार्थः मध्योदात्तोकुंडिनीशब्दःकुंडमस्यास्तीतिमत्वर्थीयस्येनेदुदात्तत्वादेशस्यापिकुंडिनशब्दस्यांतरतम्यान्मध्योदात्तत्वात् अवशिष्टस्यप्रकृतिभागस्येति॥नचप्रत्ययशिष्टस्यादेशमात्रविधीयमानंकिंलक्ष्मिथानेनेतिवाच्यं अगस्तीयास्त्रात्रत्यनापत्तेः।लुकिहिसतिगोत्रेलुगचीतिलुकिप्रतिषिद्धेद्वंद्वत्वात्छस्सिध्यति। प्रत्ययविशिष्टस्यादेशविधौतद्वंद्वत्वोपगमेशैषिकोणेवस्यात्॥कौंडिनास्त्रात्रतिनूभयथापिसिद्ध्यत्येव। रूपनाद्स्यकएवादिभ्योगोत्रेत्यणप्रत्ययस्यप्रकृत्यातत्रविशेषाभावात्॥

वन् अनयोरञ्जितकारोजादेशो निपात्यते भूणञोर्भावो भ्रौणहत्यम् भैवर्त्ये हनस्तोऽविण्णतोरित्यनेनैवहंतेस्तत्वेसिद्धेतकारनिपातनं ज्ञापयतिधातोः स्वरूपग्रहणेतत्प्रत्ययेक कार्यविज्ञानमितिनेनवार्त्रघ्नमित्यत्रतत्वेननत्वेवप्रसङ्ग्याभित्यादौ अनुदात्तस्यचेडुपधा० स्याद्म्विधौधातोः स्वरूपग्रहणाभावात् अत्राहुः भ्जेरौङ्हितिसूत्रस्थभाष्यपर्यालो चनयाधातोः कार्यमुच्यमानंतत्प्रत्ययेभवतीतिज्ञापनार्थंतकारनिपातनमितिव्याख्येयंतेननकोपिदोषइतिसरयूरित्यस्याणिपरेण्यादेर्वानिपात्यतेसरय्वांभवंसारस्वमुद क्ष्वाकोरपत्यंऐक्ष्वाकः जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्उलोपोनिपातनात् इक्ष्वाकुषुजनपदेषुभवः कोपधादण् ऐक्ष्वाकः अत्राप्युलोपोनिपातनादेवअजर्णतयोर्ह्यो रप्येकश्रुत्यापाठात्बहुत्वेत्वञस्तद्राजत्वाल्लुक् अणश्रुनेतिशेषः तथाचरघुः इक्ष्वाकूणांदुरापेयंरितिमुरारिस्त्वाहऐक्ष्वाकेषुचमैथिलेषुचफलमितिहिरण्यस्विका

स

यस्कादिभ्योगोत्रे।२।४।६३।एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्यलुक्स्यात्तत्क्षतेबहुत्वेनतस्त्रियाम्मित्रयवः।अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च२।४।६५ एभ्योगोत्रप्रत्ययस्यलुक्स्यात्तत्क्षतेबहुत्वेअत्रयःभृगवःकुत्साःवसिष्ठाःगोतमाः।अङ्गिरसःवक्त्रस्त्रःप्राच्यभरतेषु२।४।६६।वक्त्रःपरोयर प्राच्यगोत्रेभरतगोत्रेचवर्तमानस्तस्यलुक्स्यात्यन्नागाराःयुधिष्ठिराःनगोयवनादिभ्यः।२।४।६७।एभ्योगोत्रप्रत्ययस्यलुक्स्यात्विद्याद्य न्तो र्गर्गोयम्।गोयवनाःशैग्रवाःतिककितवादिभ्योद्वन्द्वे।२।४।६८।एभ्योगोत्रप्रत्ययस्यबहुषुलुक्स्याद्वून्द्वेतैकायनयश्चैकितवायनयश्चतिकादिभ्यः फिञन्तस्यलुक्तिककितवाः ॥

रोहिरण्मयःमयट्यादेर्लोपोत्रनिपात्यते॥ ॥ यस्कादिभ्योऽपत्याधिकारादन्यत्रलौकिकंगोत्रंशत्यन्तरत्याशयेनाह अपत्यप्रत्य यस्येतिएयक्षत्रियार्षञ्नोलुगित्यत्रवर्त्तमानेतद्राजस्येतिसूत्राद्बहुषुतेनैवास्त्रियामितिचतदाहलुक्स्यादित्यादिनातत्क्षतेतिकिम् प्रियंयास्काःकहुत्वेकिम्यास्कःशिवादेरण्यञ्क लत्यनुत्यकर्णीटकवसिष्ठकुद्मिमित्रयुरित्यादि अत्रिगोत्रप्रत्ययस्येतिअत्रिशब्दादितश्चानिञ्इतिढक् इतरेभ्यश्चऋष्यणीतिवोध्यम् भरतगोत्रेउदाहरतियुधिष्ठिरइतिचबहु त्वेबलुकृतेहयोधिष्ठिरिःकुरुलक्षणएयंवाधित्वावाङ्कादित्वाद्विज्ञविद्याद्यन्तर्गणोयमितिभवत्रोश्चेतिलुगत्रप्राप्तीतिभावःतिककितवादिभ्योयद्यपिद्वंद्वरूपाएयवगणोयमं तेतिकादीनिपूर्वपदानिकितवादीन्युत्तरपदानितथापितिकादिभ्यइत्यत्रपूर्वपदेष्वेवलुगाशंक्येतइत्यते ॥ ॥ ॥ ॥

कुलात्त्वः केवलात्कुलशब्दादपूर्वपदादित्यादिनाविशेषविहिताभ्यामपियरुढञ्भ्यांलोनवाध्यतेतद्विधावन्यतरस्यांग्रहणादित्याश येनाहकुलीनरतिलिंगादितिञ्चान्यथा ग्रहणावर्तेतितदंतविधिप्रतिषेधादपूर्वपदग्रहणंव्यर्थंस्यादितिभावःआढ्यकुलीनरतिआढ्यश्चासौकुलीनश्चेतिकुलीनविशेषणात्वेकुलस्याढ्येनप्रतीयतेतेविंचरैकारउदात्तरतिसरे विशेषोस्तीतिभावःबहुकुल्यरतिविभाषाग्रपरतिबहुञ्प्रत्ययोनापदमितिञ्अपूर्वपदत्वात्प्रत्ययत्रयंभवत्येवेतिभावःव्यन्सादिताभ्रातरपत्यंयदिशब्दस्तदाभ्रातृशब्दात्व्यनेवस्यान्नतु त्रैं

कुलात्त्वः ४।१।१३९।कुलीनः।तदन्ताद्पिउत्तरसूत्रेऽपूर्वपदादितिलिङ्गात् ञ्आढ्यकुलीनः ञ्अपूर्वपदादन्यतरस्यांयढुकञौ ४।१।१४०।कुलादित्येवपक्षेखः कुल्यः कौलेयकः।कुलीनः।पदग्रहणंकिम्।बहुकुल्यः।बाहुकुलेयकः।बहुकुलीनः।महाकुलाद्ञखञौ ४।१।१४१।ञ्अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्ततेतेनपक्षेखः।माहाकुलः।माहाकुलीनः।महाकुलीनः।दक्षकुलाढुक् ४।१।१४२।पूर्ववत्पक्षेखः।दौष्कुलेयः।दक्षकुलीनः।स्वसुश्छः ४।१।१४३।स्वस्रीयः।भ्रातुर्व्यच्च ४।१।१४४।चाच्छः ञ्च्छौपवादः।भ्रातृव्यः।भ्रात्रीयः।व्यन्सपत्ने ४।१।१४५।भ्रातुर्व्यन्स्यादपत्येप्रकृतिप्रत्ययसमुदायेनशत्रौवाच्येभ्रातृव्यः।शत्रुःपापमनाभ्रातृव्येणेतित्पचा रात्रेवत्यादिभ्यष्ठक् ४।१।१४६।ठस्येकः।७।३।५०।ञ्झलात्यरस्यठस्येकादेशःस्यात्।रैवतिकः।गोत्रस्त्रियाःकुत्सनेणच ४।१।१४७।गोत्रंयास्त्रीतद्वाचका च्छ्वाढकौस्तःकुत्सायामसामर्थ्यादूनिगार्ग्यात्रपत्यंगार्गीगार्गिकोवाजाल्मःमस्याढेतद्धितेरतिपुंवद्भावाज्ञाग्र्यशब्दाढकौ।यस्येतिलोपःञा यत्यस्येतिपलोपः।वृद्धाढुक्सौवीरेषुबहुलम् ४।१।१४९।सुवीरदेशोद्भवाः सौवीरः।वृद्धात्सौवीरगोत्रात्यूनिबहुलंढक्स्यात्कुत्सायामभागवित्तेभागवि त्तिकः।पक्षेफक्।भागवित्तायनः।फेञ्फक्च।४।१।१४९।फेञन्तात्सौवीरगोत्रात्यत्येञ्ढक्चकुत्सनेगम्येयमुन्दस्यापत्यंयामुन्दायनिः।तिकादित्वात्फिञन्त स्यापत्त्येयामुन्दःयामुन्दायनीयः यामुन्दायनिकः।कुत्सनेकिम्।यामुन्दायनिः।औत्सर्गिकस्याणोऽयक्षत्रियेतिलुक्सौवीरेषुकिम्तैकायनिः ॥ ॥ ॥

यत्रञ्प्रत्ययेनशत्रुरूपेपत्येवाच्यइत्यर्थः।यत्तुचन्द्रिकृतोक्तमपत्यार्थेत्रनास्त्येवेतितद्वेषस्यंभाष्यविरोधादितिमनसिनिधायाहपापमनेतिञ्श्रुतिग भ्रातृव्यशब्दस्यगतिंवदन्त्यपचारादितिञ्स्त्रीपंकपुमान्यापापंकिल्बिषकल्मषमित्यमरः।नहिपापंभ्रातुरपत्यंभवतीत्यतोभ्रातृएवायंप्रयोगइतिभावः।रेवत्यारेवती

राजश्वशुराद्यत्।४।१।१३७।राज्ञोजातावेवेतिवाच्यम्।येचाभावकर्मणोः ६।४।१६८।यादौतद्धितेपरेऽनप्रकृत्यास्यान्नभावकर्मणोः।राजन्यः।श्व
शुर्यः।जातियहणाच्छूद्रादावुत्पन्नोराजन्यः।अन्।६।४।१६७।अणिअन्प्रकृत्यास्यादितिटिलोपोन।अभावकर्मणोः किंराज्ञःकर्मभावोवाराज्यंसं
योगादिश्च ६।४।१६६।इनप्रकृत्याऽणिपरे चक्रिणोऽपत्यंचाक्रिणः।नमपूर्वोऽपत्येवर्मणः ६।४।१७०।मपूर्वोऽनप्रकृत्यानस्यादपत्येऽणिभा द्रसा
मः।मपूर्वः किंसौत्वनः।अपत्येकिम्चवर्मणापरिहृतश्चामैणोरथः।अवर्मणः किंचक्रवर्मणोपत्यंचाक्रवर्मणः।वाहितनाम्नइतिवाच्यम्।वाहितनाम्नोपत्ये
हैतनामनः।हैतनामनः।ब्राह्मोजातौ ६।४।१७१।योगविभागोत्रकर्तव्यःब्राह्मइतिविपात्यतेऽनपत्येऽणिब्राह्ममहविःततोजातौअपत्येजातौअणिब्रह्म
णश्चिलोपोनस्यात्ब्रह्मणोपत्यंब्राह्मणः।अपत्येकिम्ब्राह्मीऔषधिः।औक्षमनपत्ये ६।४।१७२।अणिटिलोपोनिपात्यतेऔक्षंपदंब्रनपत्येकि
म्।उक्षणोपत्यमौक्षणः।पूर्वहनश्वतराज्ञामणि ६।४।१३५।षपूर्वोयोऽनश्वहनादेश्चभस्यातोलोपोऽणिताक्षणः।भ्रौणघ्नः।श्वतराज्ञोपत्यंधार्तरा
ज्ञः।पूर्वेतिकिम्नामनः।अणिकिम्तात्क्षत्रियः।क्षत्राद्घः।४।१।१३८।क्षत्रियःजातावित्येवक्षात्रिरन्यः॥

इतिनसंवध्यते।अन्यथानिपातनमिदंव्यर्थंस्यात्।

पूर्वइतिप्रकृतिभावनिषेधाद्टिलोपसिद्धेरित्याशयेनाहऽनपत्येऽणीतिब्राह्मइतिब्राह्मोमुहूर्तोब्राह्मःस्थालीपाकइत्याद्यप्युदाहरणंनन्वेवमपिब्राह्मणोनसिध्यतिनमपूर्वइ
तिप्रकृतिभावनिषेधादपत्येऽणीनस्यादितिटिलोपप्रवृत्तेरतआहजातावितिऽहमेडकमुत्याऽपत्यस्यतुवर्ततेनेतिचत्तदेतदाहऽअपत्येजातावित्यादिऽअयमत्रार्थः।अप
त्येजातौब्राह्मणशब्देटिलोपोनभवतीति।केचिदिहऽअजातावितिछित्वाजातौनभवतीत्याचक्षतेतन्निरस्तंभाष्यकारव्याख्यानेनेतिनानुवर्ततेनीयोजातौकिंब्राह्मोनारदःतात्क्षणीति

शब्दपाठोऽनार्षइतिगम्यते।चत्रिकारस्तुतक्षन्शब्दंशिवादिषुपठित्वाकारिलक्षणङीचामित्रमयमण्वाधत्तेएयस्तुवायोनेय्यतेइत्याहतदनुरोधेनास्माभिरपितत्रतथैव व्याख्यातंफलेविशेषाभावात्॥ॐ॥ कौशल्यापरमप्रकृतेरेवायमितिायदित्यञ्चेत्कोसलेतिञ्यङंतात्कौशलशब्दात्कारिलक्षणाएयंतात्कर्मारशब्दाच्चायंविधिःस्यात्तदा न्येवप्रसज्येतेतिभावः॥कागेति॥दगशब्दस्याप्युपलक्षणामेतत्फिञ्प्रकरणेदशकोसलकर्मारकागदृषाणांयङ्लुगादिष्टस्येतिवार्त्तिकात् आदिष्टस्यापन्नादेशस्येत्यर्थः॥ अन्यथाप्रतियोगेकृतेप्रत्ययादित्वाभावात् कौशल्यायनिरित्यादौफस्यायन्नादेशोनस्यात्युकिकृतेतुदागच्यायनिरित्यत्रत्रेगणेऽन्यत्रात्लोपश्चनस्यादितिभाव कार्त्तीयणिरिति।कर्तुरपत्यंकार्त्तस्तस्यापत्यंतत्कार्त्तीयणिः।अत्रव्याचष्टेकर्तृशब्दःकुर्वादिषुपठ्यतेतत्रयाचकार्त्तीरत्येववर्द्धमानेनोदाहृतं॥तस्मादिहभर्तृहर्त्रादयोदाहार्यमि

कौशल्यकार्मारीभ्यांच ४।१।१५५॥अपत्येफिञ्स्त्रीपवादःपरमप्रकृतेरेवायमिष्यतेप्रत्ययसंनियोगेनप्रकृतिरूपंनिपात्यतेकुशलस्यापत्यंकौशल्यायनिःकर्मारस्यापत्यंकार्मारीयोपणिः।कागवृषयोरपिकाग्यायनिःवार्ष्यायणिः।अणोद्यचः ४।१।१५६॥अपत्येफिञ्स्त्रीपवादःकार्त्तीयणिः अणइतिकिम् दाक्षायणाःद्यचःकिम्।औपगविः त्यदादीनांवाफिञ्वाच्यःत्यादायनिःत्यादःउदीचांवृद्धादगोत्रात्४।१।१५७॥आम्रगुप्तायनिःआम्र चान्तु।आम्रगुप्तिः।वृद्धात्किम्।दाक्षिः।अगोत्रात्किम्।औपगविः।वाकिनादीनांकुक्च।४।१।१५८॥अपत्येफिञ्वावाकिनस्यापत्यंवाकिनकायनिःवा

तिादाक्षिरितिावानामधेयस्येतिवृद्धसंज्ञाभावपक्षेप्रत्युदाहरणमिदंयस्यांतरेतफिञ्भवत्येवदाक्षायण्योश्विनीत्यादितारइत्यमरः।वाकिनादीनांयदिहवृद्धमगोत्रं शब्दरूपंतत्रागमार्थमेवेदंवचनमन्येषांतूभयार्थं।उदीचामित्यनुवर्त्तनाद्दाक्षिकल्पःफलितस्त्यादहफिञ्वास्यादिति॥वाकिनकायनिरितिावचनंवाकः सोस्यास्तीतिवाकिनः। अतएवनिपातनादिनन्।अगारेरण्यतइतिगारेधःपक्षेदण्डादित्वाद्दिलोपः शकंध्वादित्वात्पररूपंागारेधकायनिःचार्मिवर्म्मोदौतूभयार्थौचर्मेवर्मेशब्दाभ्यांञ्नीत्यादित्वादिनिः चार्मिवार्मिणोर्नलोपश्चेतिगणसूत्रेाचार्मिकायणिः चार्मिकापणिःकुकिकृतेनकारस्यानंत्यत्वान्नलोपाप्राप्तौवचनं नचकुट्परादिरस्तिवाच्यंफस्यानादित्वादायनादे णाभावप्रसंगात्।वाकिनिरिति।अतस्त्रीफिञ्भावेतत्सन्नियोगशिष्टःकुगत्रनभवति।एवंगारेधिःचार्मिणइत्याद्यूह्यम् ॥ ॥ ॥ ॥

अश्वयावीमरणीयाली। द्वारपालीत्यादि॥ठस्येकः। अंगस्येत्यनुवर्तनादाहाङ्गात्परस्येति। अंगादितिठकारविशेषणाद्ढचष्ठकारस्यनभवतिकमेठः। गोत्रस्त्रियाः। णिलंतुखलु
चुकायन्याअपत्यंपौत्रीउकापनोजाल्मरत्यत्रफिञंतात्तोदृष्ट्यर्थमितिवोध्यं। सामर्थ्यात्यूनीति। गोत्रादपरेगोत्रप्रत्ययोनेत्यतत्त्वादितिभावः। गार्ग्यीअपत्यमिति। पितुरसंनिज्ञा
निमात्राव्ययदेशात्तुकृत्स्नागोत्रेति किं। कारिकेर्योजाल्मः। स्त्रियाः किं स्त्रीपगवस्यापत्यंस्त्रीपगविर्जोल्मः। कृत्स्नेनेतिकिं। गार्गेर्योमाणवकः॥ फाण्टाहृतिः। कृत्स्नइतिनिवृत्तेरंतिम
तिणिलस्यफलमस्तीतिथ्वनयन्नुदाहरतिमैमतइति॥ नचभाष्यमतेपिफांटाहृताभार्यइत्यत्रवृद्धिनिमित्तस्येतिसंवङ्वावनिवृत्तिर्णित्वफलमस्तीतिवाच्यं। अस्त्रियामितिपुवसंज्ञानि
षेधान्नोत्रसंज्ञासद्भावादेकोगोत्रइतिनियमादिञंतात्फांटाहृतिशब्दान्यस्यापत्यप्रत्ययस्याभावात्फांटाहृताशब्दस्यैवासत्त्वादितिभावः। कुर्वादिभ्यो। सौवीरश्चित्यापनिवृत्तोकौर

फाण्टाहृतिमिमतात्भ्यांणाफिञौ ४।१।१५०। सौवीरेषुनेहयथासंख्यं। अत्र्यात्रतरस्यपरनिपाताच्चिञ्ञात् इतिवृत्तिकारःभाष्येतुयथासंख्यमेवेतिस्थितम्फा
ण्टाहृतः। फाण्टाहृतायनिः। मैमतः। मैमतायनिः। कुर्वादिभ्योण्यः। ४।१।१५१। त्र्यत्रयोः कौरव्याः ब्राह्मणाः वावृद्धाः। सम्राजः क्षत्रियेसाम्राज्यं साम्रा
ज्यात्। सेनान्तलक्षणाकारिभ्यश्च ४।१।१५०। एभ्योण्यः। एतिसञ्ज्ञाणमितिसस्यवः। हारिवेण्यः। लाक्षण्यः। कारिः शिल्पीतस्मात् तान्तुवाय्यः। कौम्भका
र्य्यः। नापित्यः॥ उदीचामिञ्। ४।१।१५२। हारिवेर्णिः। लाक्षणिः। तान्तुवायिः। कौम्भकारिः। नापितान्तयरत्वात्फिञेवनापितायनिः॥ तक्षणोऽणउपसंख्यान
मृषपूर्वेत्यनो कारलोपः। तार्क्षणः। पक्षेतार्क्ष्यः। तिकादिभ्यः फिञ्। ४।१।१५४। तैकायनिः॥

व्याब्राह्मणाइतिः। यत्तुकुरुनादिभ्योण्यइतिवक्ष्यतितत्सतद्रा
जत्वाद्वृद्धंखलुकिंकुरुतः। क्षत्रियाइतिभवतिनतुकौरव्याइतिभावः। गवावृद्धक्यइतिवदेर्यंतात्वृद्धप्रत्ययः। सचात्रैवगणेनिपातनादित्याहुः। कुरुगर्गवावृद्धक संम्राजः क्षत्रियेसम्रा
ड्शब्दान्ण्यइत्यर्थः। वामरथस्यकएवादिस्वरवर्जंयञंतस्यकाएवशब्दस्यलोपेतत्ण्यप्रत्ययांतस्यवामरथ्यशब्दस्याद्युदात्तंविनेत्यर्थः। वृद्धत्वेयञञोश्चेतिलुक्। वामरथ्या
श्छात्राः। कण्वादिभ्योगोत्रइतिक्षपवादोऽण्। वामरथ्यो। वामरथ्यायनोस्त्रीयञञश्चेत्यादिनाष्फक्तद्धितइतिङीष्। वामरथ्यानिसंघोकलक्षणानिसंघोकलक्षणेत्यिञक्षपवादेण
सत्यंकारवलभीकारावुद्धिकारेत्यादि॥ हारिवेण्यइतिणित्वंसंज्ञायामितिषत्वस्यासिद्धत्वात्सेनोतोयंताण्णइति। उदीचामिञोपवादः। अस्मादुपसंख्यानाच्छिवादिषुतत्सन्

वृद्धेत्॥ तपरकरणं किं कौमारः। कुमारीशब्दोजनपदक्षत्रियवचनः। कुरुणा। नकारस्त्रादिर्येषां तेनादयः। कुरुशब्दाद्यञ्लक्षणोञ्प्राप्नोति। नादिभ्यस्त्रिप्राप्तेश्चवचनाउदुंबरादयश्च। उदुंबरशिलखलामद्रकारायुगंधरः। सुलिंगाः शरदंडाश्वसाल्वावयवसंज्ञिकाश्चेति वृत्तिः। औदुंबरिरिति। तैलखलिः॥ मादुक्कारिः। यौगंधरिरित्यादीन्युदाहर्तव्यानि। तेतद्राजाः॥ अजादयश्च॥ ततः प्राचीनासुतच्छब्देनपरामृश्यंते। गोत्रयुवसंज्ञाकांडेनविशेषादेतदर्थमेवहितत्कांडमध्येकृतं। आचार्यैरुत्साहः। वस्तुतस्तुतद्राजश्चत्यधिकृत्यजनपदशब्दात्क्षत्रियादित्यादिसूत्राणामारंभेगोत्रयुवसंज्ञाकांडस्यामध्येपाठाभावेपिनक्षतिरित्यन्येतद्राजस्यतदर्थेति। तद्राजप्रत्ययार्थेनकृतेश्चत्यर्थः तेनेवेतिप्रिय

वृद्धेत्कौशलाजादाञ्ञ्यङ्। ४।१।१७१। वृद्धात्त्राग्वक्ष्यमाणेभ्यः स्त्रीवाच्यर्थेभ्यः कौशल्यः अजादस्यापत्यमाजाद्यः। कुरुनादिभ्योण्यः ४।१।१७२। कौरव्यः नैषध्यः सनैषधस्यार्थपतेरित्यादौ तु शैषिकोऽण्। शाल्वावयवप्रत्ययश्चकलकूटाश्मकादिञ् ४।१।१७३। शाल्वोजनपदस्तदवयवावुदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्ययार्थादिभ्यस्त्रिभ्यश्चञ्स्यादञ्लोपवादः औदुम्बरिः प्रात्यग्रथिः कालकूटिः आश्मकिः रोजन्यप्येवंतेतद्राजाः ४।१।१७४। अजादयएतत्संज्ञाः स्युः तद्राजस्यबहुषुतेनैवास्त्रियाम् २।४।६२। बहुत्वार्थेषुतद्राजस्यलुक्स्यात्तदर्थकृतेबहुत्वेनतु स्त्रियाम्। स्वाकवः पञ्चालाइत्यादिकर्यंतर्हिकौरव्याः पशवः तस्यामेवरघोः पाण्ड्याइतिकौरव्येपाण्ड्येचसाधवइतिसमाधेयम्। रघूणामन्वयेवस्त्येनिरुच्यमानायद्भिः कथंचिदितिनुरघयदुशब्दोस्तदपत्त्येलक्षणायां। कम्बोजात्तुक्। ४।१।१७५। अस्मात्तद्राजस्यलुक्कम्बोजः कम्बोजौ कम्बोजादिभ्यइतिवक्तव्यम्। चोलः शकः ह्यजलक्षणास्त्राणोलुक्कैरलयवनः। अतोलुक् कम्बोजाः समरेइतिपाठः सुगमः। दीर्घादिपाठेतुकम्बोजोभिजनोयेषामित्यर्थः॥

पंचालाः साधवइतीतियाचत

तत्रसाधुरितियत्प्रत्ययस्य तद्राजत्वाभावात्लुङ्नेतिभावः॥ रघुयदुशब्दयोर्जनपदत्वाविशेषाभावादाभ्यांपरस्यतद्राजसंज्ञानेतिलुकोऽप्रवृत्त्याराघवायणायादवेरित्येवभवितव्यमित्याशंक्याहरघुयदुशब्दयोरिति। लक्षणयेति। ततश्चोक्तार्थत्वान्नापत्यप्रत्ययोत्पत्तिरितिभावः कम्बोजात्तुक्॥ तद्राजस्यबहुष्वितिप्रकरणाद्वेदेनकृतेऽप्येकार्थेवाचकस्यालोलुगभावप्रसंगात्॥ यद्यपिलुगधिकारेऽनर्थकविधानसामर्थ्यात्तद्धेकमोरण्ययंलुग्भविष्यत्येवेतिचेन्नाशंक्यं। तथाप्यतद्राजस्यापिलुक्प्रसंगशंकापत्तेर्ना

तथाहि पर्शुः क्षत्रियोजनपदेनसमानशब्दस्तस्यापत्यंस्त्रीङ्यञ्मगधेत्यणन्तस्यातश्चेतिलुक्।पुनःपार्श्वादिलक्षणःस्वार्थिकोणन्तस्यापिलुक्युक्तःपर्शूः।एवंरक्षसःक्षत्रियस्य
पत्यंस्त्रीरक्षाः।पूर्ववदणन्तस्यापिलुक्यत्वमतश्चेतिदीर्घः।उक्तंचवार्तिककृतापर्श्वादिभ्योलुग्वक्तव्यः।यौधादिप्रतिषेधोवाज्ञापकःपार्श्वादिलुकरतियौधेयीत्यादि॥अथ
याः शुक्रायाश्चपत्यंस्त्रीतिविग्रहः॥ ॐ॥ अणिञोः॥उत्तममिति॥अव्युत्पन्नंप्रातिपदिकमिदानन्तरूढ्यन्तमपितेनकिमेतिडन्व्यधादित्यामन्शंक्यःगोत्रेयाविति।अपत्या
भिकारादन्यत्रलौकिकंगोत्रमितिनेहशास्त्रीयंगृह्यतेतथाचानार्षयोरितिपर्युदासादेवसिद्धेगोत्रग्रहणमिहत्यकुंशकंयानचात्रगोत्रग्रहणासामर्थ्यात्शास्त्रीयमेवगोत्रंगृ
ह्यतइतिवाच्यंदेवदत्तस्यापत्यंस्त्रीनामनतरयत्येपीष्यमाणत्वादतरवानुपदंवक्ष्यतिकुमुदगंधेरयत्यंस्त्रीकौमुदगंध्येति।इदंचकौस्तुभानुसारिव्याख्यानं मत्तस्यमूलानु

अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोष्यङ्गोत्रे४॥७८॥आदीनामन्त्यमुतमंतस्यसमीपमुपोत्तमम्गोत्रेयावणिञौविहितावनार्षौतदन्तयोर्गुरूपोत्तम
योःप्रातिपदिकयोःस्त्रियांष्यङादेशःस्यान्निर्दिश्यमानस्यादेशाभवन्तीत्यणिञोरवयवौतौयङश्चापकुमुदगन्धेरयत्यंस्त्रीकौमुदगन्ध्या
वारत्याश्चनार्षयोःकिम्वासिष्ठीवैश्वामित्रीगुरूपोत्तमयोःकिम्औपगवीजातिलक्षणोङीष्गोत्रेकिम्आहिच्छत्रेजाताआहिच्छत्री ॥

गणमपिदैवयज्ञिशौचिवृक्षेत्येनगोत्रार्थमिदमित्यादिमूलग्रंथेनसहविरुध्यतइतितत्रैवस्फुटीभविष्यति।यद्यपिस्त्रीप्रत्ययाःप्रकृतास्तथापिपत्युर्नोयज्ञसंयोगइतिनकारस्येव
ष्यङादेशत्वमेवोचितं॥अणिञोरितिषकीसरस्यादित्यभिप्रेत्याह ष्यङादेशःस्यादितिष्यङःप्रत्ययत्वेपिलक्ष्यसिद्धिरप्रत्ययहेतिमनोरमायांस्थितोनन्वयंडिच्चेत्संताद्दे
शंवाधित्वापरत्वात्सर्वादेशःस्यात्डिच्चेत्सर्वानन्यार्थोडित्वेष्यनङादिपुचरितार्थत्वात्।ष्यङोनुबंधस्ययङश्चाविति विशेषणार्थंतयासप्रयोजनत्वादित्याशंक्याहनिर्दि
श्यमानस्येतिष्यङावितावितिं॥अनुबंधहृयकरणाच्यङश्चव्यङोपियङश्चावित्यत्रसामान्यग्रहणार्थोनचष्यङःसंप्रसारणमित्यत्रविशेषणार्थेसरूपयोगोस्मन्यथा
पाश्र्व्यापुत्रःपाश्र्वमतिरित्यत्रयाशादिभ्योयञितियप्रत्ययेपिसंप्रसारणं ॥ ,, ॥

घवाभावाच्चतत्करणेनज्ञतमित्याहुः नचात्रआपत्येलक्षणायैवकंचोजः कंचोजावित्यादिरूपसिद्धौकिमनेनसूत्रेणेतिशंक्यं॥ कंचोजरित्यादिपाक्षिकानिष्टवार
णायसूत्रस्यावश्यकत्त्वात्॥ ॐ॥सिन्धुतक्षेति॥कंचोजशब्दस्यसिंध्वादित्वादणन्तस्यतद्राजत्वाभावाच्छ्येतिभावः।श्वंतीकुंतीति।ऋद्धेरितिच्यङोलुकीतोमनुष्यजाते
रितिङीषाकुरुरिति।एयस्यलुक्ऊङुन्तरत्वम्।अतश्चऋहतद्राजेनअकारोविशेष्यतेनत्वकारेणातद्राजः॥विशेषणेनतदंतविधौज्यङ्ण्यादीनामप्यदंततद्राजत्वादनेनैव
लुकिसिद्धेश्वंतिकुंतिकुरुभ्योलुग्विधायकस्यस्त्रियामवंतीतिसूत्रस्यवैयर्थ्यापत्तेः॥नचेष्टापत्तिः।कौसल्येतिरूपासिद्धिप्रसंगादतोव्याचष्टेतद्राजस्याकारस्येतिसूत्रेतय
रकारणंविस्पष्टार्थमितिभावः।शूरसेनीति।अत्रोलुकिजातेरितिङीषानत्वजंतलक्षणोङीन्।अत्रोयोऽकारस्तदंतादितिव्याख्यानात्।कारूषीतिसूत्रउःकरुस्तवृद्धिकरुषः।

सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञावित्यण्।स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च४।१।१७६॥तद्राजस्यलुक्स्यात्।अवन्तीकुन्तीकुरुः।अतश्च४।१।१७७॥तद्राज
स्याकारस्यस्त्रियांलुक्स्यात्।शूरसेनीमद्रीकथंमाद्रीसुतावितिहरदत्तःभर्गादित्वंवाकल्प्यमानप्राच्यभर्गादियोधेयादिभ्यः४।१।
१७८॥एभ्यस्तद्राजस्यलुक्पाञ्चालीवैदर्भीआङ्गीबाङ्गीमागधीएतेप्राच्याःभर्गादिकारूषीकैकेयीकेकयीत्यत्रतुजन्यजनकभावलक्षणोपुंयोगेङीष्
यथाशुक्राआभ्यांद्यचरतिढक्॥ततःस्वार्थेपञ्चादियोधेयादिभ्यामणञावित्यञ्शाङ्गरवाद्यञ्चरतिङीन्।अतश्चेतिलुकितढगन्तत्वान्ङीप्रत्ते
निचृत्तिस्वरःस्यात्।यौधेयीशौक्रेयी॥ ११ वशकांतौमूलविभुजादित्वात्कः॥अहिज्येतिसंप्रसारणंतस्यापत्यंराजावाकारूषः।स्त्रियांकारूषी।एतेनभू
ङ्न्योक्षोपधःपाठोनिरस्तः।यौधेयादिभ्योलुक्प्रतिषेधमुद्धृत्याहयुधाशुक्रेत्यादि॥अतश्चेतिलुकित्यित्यादयस्तद्राजरतिवक्ष्यमाणत्वाद्ङीस्यतद्राजत्वम
स्तीतिभावःयोपधत्वात्ङीषःप्राप्तिर्नित्याशयेनाहङीयीतिः।उदात्तनिवृत्तिस्वरइति। अजुदात्तस्यचयत्रोदात्तलोपस्तत्रेनङीवुदात्तःस्यादित्यर्थःसिद्धांतेत्वञोलुगभावा
न्ङीन्यायेनुदात्तत्वमितिज्ञेयं।स्यादेतत्।अतश्चेतिसूत्रेणविधीयमानोलुक्चातुर्थिकानामेवतद्राजानांभवतुसन्निधानात्ननुञ्यादयस्तद्राजरतिपांचमिकानामपितद्राजा
नामिति किमनेनयौधेयादिग्रहणेना।सत्यं।व्याप्तिन्यायेनपांचमिकस्यापीहग्रहणमितिज्ञापयितुंयौधेयादिग्रहणंतेनपार्श्वाद्यणस्त्रियांलुकिसिध्यति॥ ॥ ॥

सूत्रेयदिणस्त्रीयंगोत्रंगृह्यतेतदाश्वगोत्रार्थमिदमित्यादिग्रंथःस्वरसतःसंगच्छतेयदितुलौकिकंगोत्रमेवात्रगृह्यतेतदाश्वणिजोरितिनित्येप्राप्तेविकल्पार्थमिदमित्ये
वव्याख्यातमुचितमिति॥ ॥ इत्यपत्याधिकारः॥ ॥ तेनरक्तंरागात्तीयांतात्समर्थाद्यथाविहितंप्रत्ययाःस्युःरज्यतेऽनेनेतिवाहुलकात्करणेघञ्रागस्तिरंजकद्रव्य
मित्यर्थः शुक्लस्यवर्णांतरणाद्रनमिहरंजेरर्थःलाक्षारोचनात्तत्तिकृतात्तुवार्तिकस्थौशकलकादेमौसूत्रेप्राक्षिप्तौशकलत्वचिखरिश्चरणवशुनिवल्कलेरतिवि
ष्यःवृत्तिकारस्तिभाष्येतुनैतदृष्टमितिभावःनील्येतिनीली श्रौषधिविशेषः श्रणपवादोयंनक्षत्रेणनक्षत्रवाचकाःशब्दावृत्तिविषयेतयुक्तंचन्द्रमसमभिदधानाःप्र
त्ययंलभंतेऽण्येणेतिपुष्यस्मीपस्थेनचन्द्रमसेत्यर्थः एवंचपौषमहरित्यादिव्यवहारःसंगच्छतेसर्वेषामप्यन्हांपुष्ययोगस्तेपितत्समीपस्थचन्द्रमसायोगस्यासार्वत्रिक

तेनरक्तंरागात्॥४।२।१॥रज्यतेऽनेनेतिरागःकषायेणरक्तम्वस्त्रंकाषायंमाञ्जिष्ठंरागात्किंदेवदत्तेनरक्तम्वस्त्रंलाक्षारोचनाट्टक्॥४।२।२॥लाक्षि
कःरोचनिकःशकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम्॥शाकलिकःकार्दमिकः॥आभ्यामणापीतिवृत्तिकारःशाकलःकार्दमःनील्यात्रानील्यार
कंनीलम्॥पीतात्कन्पीतकंहरिद्रामहारजनाभ्यामञ्॥हारिद्रं॥महारजनोनक्षत्रेणयुक्तःकालः॥४।२।३॥पुष्येणयुक्तम्॥पौषमहः॥पौषीरा
त्रिःलुवविशेषे॥४।२।४॥श्रवणेविहितस्यलुप्यात्॥षष्टिदण्डात्मकस्यकालस्यावान्तरविशेषश्चेन्नगम्यते॥अद्यपुष्यःकथन्तर्हिपुष्ययुक्ता
पौर्णमासीपौषीति॥विभाषाफाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यस्तिनिर्देशेनपौर्णमास्यामयंलुन्नेतिज्ञापितत्वात्॥श्रवणाशब्दात्तुतएवलुप्युक्त
वद्भावाभावश्चभवाधकान्यपिनियातनानिश्रावणी॥संज्ञायांश्रवणाश्वत्थाभ्याम्॥४।२।५॥विशेषार्थोयमारम्भः॥श्रवणारात्रिः॥श्रश्वत्थोमुहूर्तः॥सं

ज्ञायांकौ॥श्रावणी॥श्राश्वत्थी॥

त्वात्नक्षत्रेणेतिकिम्चंद्रेणयुक्तारात्रिःकालःकिंयुष्येणयुक्तश्चंद्रःलुवविशेषेसूत्रस्यात्रचर्चनादिहनक्षत्रेणयुक्तस्यकालस्याविशेषेण
म्पेरत्यर्थोलभ्यतेतदाहषष्टिदण्डेति श्रद्यपुष्यइत्यत्यानन्त्योनश्वइतिविशेषेगम्यमानेपिश्रहोरात्मककालस्यावांतरविशेषानवगमाच्चुक्लवत्येवेतिभावःश्रविशेषइत्यत्र
प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणात्योगेत्रहोरात्रेत्यत्रलुन्नमवतिषष्टिदंडसमुदायरूपकालस्यप्रतीतावप्यवयवद्वयात्मकस्यविशेषस्यप्रती तेरित्याशयेनाह विशेषश्चेन्नेति श्रद्यपुष्य

प्रसंगइतिवाच्यंयङः संप्रसारणमित्येकानुवंधेनापितद्धारणात्लोलूपापतिरित्यत्रत्वकारप्रत्ययेनव्यवधानात्संप्रसारणाभावःकौमुदगंधीपुत्रइत्यत्रत्वेकादेशस्पर्शीतत्वे
नग्रहणान्नास्तिव्यवधानमितिसंप्रसारणंसिद्ध्यतिकौमुदगंध्येतिश्राणःयङ्चाणस्येति स्त्रःष्यङ्अणित्रोः किमत्रतभागस्यापत्यमात्रेभागेविदित्वाद्ञ्णञ्ङेरस्वाच्यत्र
इतिञीन्टिङ्ङ्यादिनाञीविहितइतिकारः अणित्रोरित्यत्रलौकिकंगोत्रंगृह्यतेगोत्रंचचरणैरित्यत्रतुपारिभाषिकमवयवगृह्यतेतेनजातित्वाभावान्ङीनःप्राप्तिर्नास्तीतिस्थितस्य
गतिमाहुः॥ ॐ॥ गोत्रावयवात् अवयवशब्दोऽप्रधानवाची अवयवश्चासौगोत्रंचेतिकर्मधारयः नियतनाञोत्रशब्दस्यपूर्वनिपातःगोत्राभिमतइतिगोत्रमित्येवमभिमताः
गोत्रवाचित्वेनदेशविशेषेप्रसिद्धाः नतुप्रवरध्यायेपठिताइत्यर्थः प्रवरध्यायेपाठाच्चाप्राधान्यंकुलाख्याइतिकुलमाख्यायतेयेरितिकुलाख्याःषणिक्भणिक्मुखरप्रभृ
त्तयःतेहिकुलमाख्यायंतेभणिकावयंगोत्रेणभणिकावयंगोत्रेणेतितत्तदितिगोत्रावयवादित्यर्थः क्रौड्यादिभ्यश्चपंचमीनिर्देशात्प्रत्ययस्यलुमेवेहाश्रीयतइत्याहष्यङ्प्रत्यय

गोत्रावयवात् ४।१।७९॥गोत्रावयवागोत्राभिमताःकुलाख्यास्ततोगोत्रेविहितोयोऽणिञोस्त्रियांष्फ ञादेशस्यादगुरूपोत्तमार्थआरम्भः।पौणिक्या।
भौणिक्या।क्रौड्यादिभ्यश्च। ४।१।८०॥स्त्रियांष्यङ्प्रत्ययस्यात्। अगुरूपोत्तमार्थोऽनणिञर्थश्चारम्भःक्रौड्या।व्याड्या।सूत्र्यवत्त्याम्।सूत्र्याःभो
जक्षत्रियेभोज्या॥देवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्भिभ्योऽन्यतरस्याम्। ४।१।८१। एभ्यश्चतुर्भ्यःष्यङ्वाऽगोत्रार्थमिदं।गोत्रेपिपरत्वात्प्रव
र्तेतेऽपक्षेऽतोमनुष्येतिङीष्।देवयज्यादेवयज्ञी॥ इत्यपत्याधिकारः॥ ॥ इतिक्रौड्यादिआपिशलिगोकक्ष्यइत्यादिगोकक्ष्यशब्दोगर्गादियञन्त

स्तदर्थमाह अनणिञन्तार्थश्चेतिसूत्रेतिगणसूत्रेसूत्रशब्दंलभतेयवत्यांवाचायामित्यर्थः सूत्र्येतिष्यङिःयङश्चाप्अन्यत्रस्त्रियांशब्दाष्टाप्सूत्रजातिवाचिनस्तुङी
प्सूत्रीभोजेति स्त्रमपिगणसूत्रंजातिलक्षणङीषोपवादः ष्यङ्क्रियाशब्दाभ्यांवेवभोजयतीतिभोजादेवयज्ञि चतुर्भ्यइतिशेषः देवायज्ञायेत्यर्थेयस्य
—स्यदेवयज्ञः शुचिर्दक्षोयस्यशुचिरसःसत्यमस्यास्तिसत्यसृङ्निपातनाद्दिशेष्यस्यपूर्वनिपातः मगागमश्चकौडेनविद्धःकाण्डेविद्धःकाण्डेकरोतीतिसमासःनि
पातनात्कौडशब्दस्यएकारः पाणिनेरंकेविद्धस्यंकेवाविद्धःकंठेविद्धः अमूर्द्धमस्तकादित्यलुक्सप्तम्यःसर्वेभ्योऽपत्येऽनत्रञ्गोत्रेपिपरत्वादिति तथाचोभयत्रवि
भाषेतिभावः अत्रेदमवधेयं अणिञोरिति ॥

स्यात्सुश्रद्-ग्रहणोच्चोऽग्रहणाश्चयतेरः अदिःपरेरतिशेषः अश्यत्चदिःपरेरनअशिश्रियत् परिवृतोऽतीयांतात्परिवृतरत्यर्थेऽणादयःस्युर्यःपरिवृतःस्वेदद्योभवतिरथा च्छादनार्थेयद्वस्त्रंकंबलादिकंतत्तएवसर्ववेष्टनंभवतिनतुकात्रादिभ्यरत्याशयेनाहसमन्ताद्वेष्टितरतिपरिःसर्वतोभावेवर्ततेतरतिभावः॥ ॥कौमारातेनेतिनिवृत्तेअ पूर्ववरतिभावप्रधानोनिर्देशरत्याहअपूर्वत्वेरतिअपूर्वत्वंतुस्त्रियाएवेष्यतेसुरुषस्तुअपूर्वभार्योसुवामावेत्यनाग्रहःअपूर्वपतिमिति नपूर्वेपतिर्यस्यारतिवहुव्रीहिःकौ मारःपतिरितिद्वितीयांतात्कुमारीशब्दादुपपंतरिप्रत्ययःकौमारीतिरहकुमारीशब्दात्प्रथमांतात्स्वार्थेप्रत्ययःटिड्ढाणितिङीप्तत्रोङ्तोसास्त्रियोर्णामासीतिसूत्रात्प्राक्तत्रै

कौमारापूर्ववचने॥४।२।१२॥कौमारेत्यविभक्तिकोनिर्देशःअपूर्वत्वेनेनिपातनमिदंअपूर्वपतिंकुमारीमुपपन्नःकौमारःपतिःयद्वाअपूर्वप तिःकुमारीपतिमुपपन्नाकौमारीभार्य्यातत्रोङ्तमप्रत्ययेभ्यः॥४।२।१४॥शरावेउङ्तःशरावओदनःउद्धरतिरिहोद्धरणापूर्वकेनिधानेवर्त तेतेनसन्नमीउद्धृत्यनिहितरत्यर्थःस्थण्डिलाच्छयितरिन्नेते॥४।२।१५॥तत्रेत्येवसमुदायेनचेद्भक्तङ्म्यते स्थण्डिलेशयितंनियमोस्यस्थाण्डिलो भिक्षुः॥संस्कृतंभक्षाः॥४।२।१६॥सन्नम्यन्ताद्णस्यात्संस्कृतेऽर्थेयत्संस्कृतंभक्षाश्चेत्तेस्युःभ्राष्ट्रेसंस्कृताःभ्राष्ट्राःअष्टसुकपालेषुसंस्कृ तःअष्टकपालःपुरोडाशःशूलेपक्वंशूल्यं॥४।२।१७॥अरणेपवादःशूलेसंस्कृतेशूल्यंमांसंउखापात्रविशेषःतस्यांसंस्कृतंउख्यमाद्यश्च क्॥४।२।१८॥दधिभिसंस्कृतेदाधिकंउदश्वितोऽन्यतरस्याम्॥४।२।१९॥उक्तस्यात्यङ्गेऽणा॥

॥त्यधिकारःपात्रवाचिभ्यःसन्नम्यन्तेभ्यउद्धृतमित्यर्थे

यथाविहितंप्रत्ययाःस्युःशरावरतिभुक्तोच्छिष्टरत्यर्थेरतिवृत्तिरुक्तअवशिष्टरतितदर्थेउच्छिनष्टिनसर्वंजुहोतीतिकल्पसूत्रव्यवहारात सन्नमीतिनिधानक्रियापे क्षयाअधिकरणात्वादितिभावःस्थण्डिलात्तुतेशास्त्रेणविहितोनियमःतस्मिन्सन्नमुदायेनगम्येसन्नम्यन्ताच्चयथाविहितःप्रत्ययोभवतिशयितर्यैर्थैरष्टाकपालरति ॥द्विगोर्लुगनपत्यरत्यणोलुक्शूलोखासंस्कृतेभक्षारत्यत्रवर्तते कथमत्रोच्यतेनित्यसेभक्षरतिचेदत्राहुःदिगादित्वाद्भवार्थेयदितिदध्यष्टकदधीतिसंस्का रस्त्विहत्वचरणादिनादधित्वधिकरणमात्रंयस्तुप्राग्वहतेरित्यत्रसंस्कृतमितिठग्वक्ष्यतेसतृतीयांताद्धेयस्तेनदधासंस्कृतमपिदाधिकमेव ॥ ॥ ॥

राम. २९८

मूलेनावाहयेदेवीमश्वत्थेनेत्यपुदाहरणंवोध्यम्॥ ॥ ॥ द्वन्द्वाच्छः विशेषेउदाहरणमाहृतिष्येत्यादि अविशेषेतूदाहर्तव्यमयणाश्वरायीयमितिनचात्रलुवविशेष
रति अणश्वरूस्यापिलुप्यादितिवाच्यं मध्येपवादन्यायरीत्याश्वीयस्थितस्याणएवतत्रस्तः यत्तुलुपंपरत्वाद्धाधतेरतिरुक्तोक्तन्द्वयोर्युगपत्प्राप्त्यभावात्दृष्ट
सामतृतीयातादृष्मित्यर्थेण्णादयः स्युर्यदृष्टंतच्चेत्साम अस्मिन्नर्थेरतितद्याचष्टेवार्तिकंदृष्टेसामनिजातेवाष्णण्ढिढ्वोविधीयतेतीयादीकक्नविद्यायागोत्रादकव
दित्यतरतिजातेर्थेयोढिरणसचवाढिरित्यन्वयः शतमिवजिजातःशतमिवःशतमिवजः रहहिप्राग्दीव्यतरतिप्राग्रीश्वराण्कालाट्ठञ्वाधितःसचसंधिवेलादिसूत्रेणप्रति
प्रसूयतरत्ययेढिरुक्तोरणतीयादिति तीयादीकक्स्वार्थेभवतीत्यर्थः द्वैतीयीकःतार्तीयीकः नविद्यायारतिविद्यावाचकात्तीयांतादीकञ्भवतीत्यर्थः ढितीयाविद्यागोत्रा

द्वन्द्वाच्छः।४।२।६।नक्षत्रद्वन्द्वाच्चुक्तोकालेच्छस्यात्।विशेषेसत्यसतिचातिष्यफल्गुनीयमहःरात्रिःदृष्टंसामा।४।२।७।तेने
त्येववसिष्ठनदृष्टंवासिष्ठंसामाग्नस्मिन्नर्थेण्ढिढ्वक्तव्यः।उशनसादृष्टंऔशनसं।औशनंकालेढुक्।४।२।८।कलिनादृष्टंकालेयंसामावाम
देवात्ज्यत्ज्यौ।४।२।९।वामदेवेनदृष्टंसाम ———— वामदेव्यंसिद्धेयस्येतिलोपेनकिमर्थंययतोरितौग्रहणंमातदर्थंभूद्वामदेव्यस्य
नक्षत्रेरे १ परिवृतोरथः।४।२।९०।वस्त्रेणपरिवृतोवास्त्रोरथः।रथःकिंवस्त्रेणपरिवृतःकायःसमन्ताद्दृष्टितःपरिवृतउच्यतेतेनेहनाक्षत्रैःपरिवृ
तोरथः।पाण्डुकम्बलादिनिः।४।२।९१।पाण्डुकम्बलेनपरिवृतःपाण्डुकम्बलीपाण्डुकम्बलशब्दोराजास्तरणेपाण्डुवर्णेकम्बलस्यवाचकः।म
त्वर्थीयेनैवसिद्धेवचनमणोनित्यर्थमद्वैयवैयाघ्रादञ्।४।२।९२।द्वौविनोविकारःद्वैपम्।तेनपरिवृत्तः।द्वैपोरथः।एवंवैयाघ्रः॥ ॥ ॥

दंकवदितिगोत्रप्रत्ययांतादंकेयः प्रत्ययः सदृष्टेसामन्यपिभवति औपगवेनदृष्टमौपगवकम्रहगोत्रचरणाद्बुञ्चितिबुञ्वामदेवात् ग्रहणंमातदर्थंरत्यादिनाऽतदर्थेययय
तोश्चातदर्थंरतिविहितेनञ्स्वरेनञाश्लिष्टस्वरेऽप्यञ्योर्ग्रहणंमाभूदित्यर्थः ययतोश्चेतिसूत्रेणविधीयमानेनञः परस्ययत्यंतस्योत्तरपदस्यांतोदात्तत्वंवामदेव्यशब्दोमाभू
त्किंत्वव्ययपूर्वेपदस्वरएवयथास्यादित्येतदर्थंडित्करणमितिफलितोर्थः नचसूतेपिडित्वेययतोरित्यस्यप्रवृत्तिःकुतोनेतिशंक्यं निरनुबंधकग्रहणेनसानुबंधकस्यतद्
नुबंधकग्रहणेनातदनुबंधकस्येतिपरिभाषयोस्सत्त्वात् इमेचपरि भाषेरहैवडित्वेनज्ञाप्येतेतत्राद्यायाः प्रयोजनंरणाणेतिसूत्रेतव्यग्रहणेतव्यतोऽग्रहणंद्वितीय

सास्यासेतिप्रकृतेसंज्ञासंबद्धमितिपुनःसाग्रहणंकृतमित्याहुः इहैवसूत्रेनिपातनादेवशब्दात्स्वार्थेतल्मंत्रस्तुत्येतिमंत्रेणस्तुत्याएतिस्तुशासित्यादिनाक्यपितकृयाप् आग्नेयोवैब्रा
ह्मणइति इहाग्न्युद्देशेनत्राक्त्यणोनत्यज्यतइतिकथमयंप्रयोगइतिनशंक्यइतिभावः परत्वादादिवृद्धिरिति इदंचसमाधानंन्याय्यमित्यत्रावश्यकमितितेनैवपरिहारसं
भवादित्वविधानसामर्थ्यमिहनाश्रितंउक्तरूपमितिनपादित्यस्यनमृइति रूपमित्यर्थः शतरुद्रइतिशतशब्दोऽनंतवचनः सोमीतिहलस्तद्धितस्येतियलोपः ।रीङ्·तः

सास्यदेवता ।४।२।२४ इन्द्रोदेवताऽस्येतिऐन्द्रंहविः ।पाशुपतं ।बार्हस्पत्यं ।त्यज्यमानद्रव्येउद्देश्यविशेषोदेवता ।मन्त्रस्तुत्याच ।ऐन्द्रोमन्त्रः ।आग्ने
योवैब्राह्मणोदेवतयेति त्वशैषिके ऽर्थेसर्वत्राग्नेरितिढक् ।कस्येत् ।४।२।२५ ।कशब्दस्यइकारादेशःस्यात्प्रत्ययसन्नियोगेनायस्येतिलोपात्परत्वा
दादिवृद्धिः ।कोब्रह्मादेवताऽस्या ।कायंहविः ।श्रीर्देवताऽस्याः ।श्रायं ।शुक्राद्घन् ।४।२।२६ ।शुक्रियः ।अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्यांघः ।४।२।२७ ।अपोनप्त्रि
यम् ।अपान्नप्त्रियम् ।अपोनपात् अपान्नपादिच्च देवताप्रत्ययसन्नियोगेनतूक्तरूपन्निपात्यते अतएवापोनपात्ते ।अपान्नपातेउब्रूहीतिप्रैषः ।छ
च ।४।२।२८ ।योगविभागोयथासंख्यनिवृत्त्यर्थः ।अपोनप्त्रीयम् ।अपान्नप्त्रीयम् ।शतरुद्राद्घश्च ।चाच्छः ।शतंरुद्रादेवताऽस्य ।शतरुद्रियं ।शतरुद्रीयं ।घ
छयोर्विधानसामर्थ्याद्विगोर्लुगनपत्येइतिनलुक् ।महेन्द्राद्घाणौच ।४।२।२९ ।चाच्छः ।महेन्द्रियंहविः ।माहेन्द्रं ।महेन्द्रीयं ।सोमाट्ट्यण् ।४।२।
३० सौम्यं ।टित्वान्ङीप् ।सौमी ।ऋक् ।वाय्वृतुपित्रुषसोयत् ।४।२।३१ ।वायव्यं ।ऋतव्यं ।रीङ्·तः ।७।४।२७ ।अकृत्सार्वधातुकेयकारेच्वौचपरे
ऋदन्ताङ्गस्यरीङादेशःस्यात् ।यस्येतिच ।पित्र्यं ।उषस्यं ।द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्त्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छच ।४।२। ।३२ ।चाद्यत् ।
द्यावापृथिवीयं ।द्यावापृथिव्यं ।शुनासीरीयं ।शुनासीर्यं ।अग्नेर्ढक् ।४।२।३३ ।आग्नेयः ॥ ११ अंगवृत्तपरिभाषयाऽकृत्सार्वेतिदीर्घोनप्रवर्ततइतिदीर्घग्र

हणमित्याहुः यस्येतिचेति ।पित्रीयतीत्यत्ररीङ्विधिःसावकाशइतिभावः उषस्यमिति उषस्शब्दःस्त्रीलिंगोदिवोदुहितरंदेवतांब्रवीति ।द्यावापृ अणण्ययोरपवादः शुनासी
रीयमिति शुनश्चसीरश्चेतिद्वन्द्वेदेवताद्वन्द्वेचेत्यानङ् शुनोवायुःसीरआदित्यइतिवृत्तिकृत् ।हरदत्तस्तुशुनासीरशब्दइंद्रस्यगुणवाचीत्यन्येमन्यंतइत्याहतथाचमंत्रःइंद्रवयंशुनासी·

रसुसुक्तान्तात् तादित्युक्तेऽप्यंगविशेषणेनैवतांतादितिलब्धेऽतग्रहणंप्रत्ययोपदेशकालेऽपस्तांतस्तस्मात्यरस्यउस्यकादेशोयथास्यादित्येवमर्थंतेनमाथितिकरत्व
त्रउस्यइकादेशोयस्येतिलोपेचकृतेतांतत्वेपिइकस्यकादेशोनभवतीतिउस्येकइतिसूत्रेकैयटःसन्निपातपरिभाषयैवइकस्यकादेशोनस्यादित्यंतग्रहणंत्यक्तुंशक्य
मित्यन्येउदश्विदितिश्वपतेःक्विपिनुक्उदकस्योदस्यादेशःहेवनिपातनात्संप्रसारणाभावःसास्मिन् सेतिप्रथमीतादस्मिन्निति सप्तम्यंतार्थेप्रत्ययःस्यार्थःप्र

रसुसुक्तान्नात्कः।७।३।५१।इसउसउक्तस्तदन्तादङ्गात्यरस्यउस्यकस्यात्।उदकेनश्च्युतिवर्द्धतेरित्युदश्वित्।तत्रसंस्कृतःऔदश्वित्कः
।औदश्वितःइसुसोःप्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणान्तेह। आशिषाचरतिआशिषिकः।उषाचरतिऔषिकः।दोषउपसंख्यानम्।दोर्भ्याञ्चरति॥
दौष्कः क्षीरदुघाः४।२।२०।अत्रसंस्कृतमित्येवसम्बध्यतेनतुभस्मारतिातेनयवाग्वामपिभवति।क्षैरेयी।सास्मिन्पौर्णमासीतिः४।२।२१।इति
षाद्यत्संज्ञापाम्मितिलभ्यतेपौषीपौर्णमासी अस्मिन्पौषीमासः।आग्रहायण्यश्वत्थाद्दुक्।४।२।२२।अग्रेहायनमस्यारतिाआग्रहायणी।
प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण्।पूर्वपदात्संज्ञायामितिणत्वं।आग्रहायणीपौर्णमासीअस्मिन्आग्रहायणिकोमासः॥अश्वत्थेनयुक्तापौर्णमा
सी।अश्वत्थःनिपातनात्पौर्णमास्यामिलुप्।आश्वत्थिकः।विभाषाफाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः।४।२।२३।एभ्यष्ठग्वापक्षेऽण्।फा
ल्गुनिकः।फाल्गुनोमासः।श्रावणिकः।श्रावणः।कार्त्तिकिकः।कार्त्तिकः।चैत्रिकः।चैत्रः॥

यमांतार्थस्यचेत्यौर्णमासीभवतिरतिशब्दादितिसहिलोकिकीविवक्षामनुसारयतिवृत्तिकृतातूक्तेएवसंज्ञायामितिप्रश्लिष्टंपौर्णमासीतिपूर्णमासोस्यांतिथा
वितिबहुव्रीहौप्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकोणितिहरदत्तादयःतदस्मिन्वर्त्ततइत्यधिकारेपूर्णमासादण्वक्तव्यइतिवार्तिकंनकर्त्तव्यमितितदाशयः॥

कौकाकवकवकशब्दाः प्राणिनांकुश्वीणामितिफिञ्सूत्रेणाद्युदात्ताः प्राणिवाचिनोयेऽादिभूताः कवर्गान्तास्तेषामुदात्तः स्यादितिसूत्रार्थः अथादिः प्राक्शकटेरित्यधि
कारात्तयञ्चत्तिन्यासयोः शौकमित्युदाहृतंतदुपेक्ष्यंखेडिकादिषुशुकशब्दस्यपाठात्तत्राजाभाव्यमितिहरदत्तादयः ॥ ॥ भिक्षादिभ्योणभैक्षमितिअचित्तत्वाद्वकाप्तः
मार्भिणमितिअनुदात्तादित्वादञ्प्राप्तःसंहितायामन्तादुदात्तटिलोपोस्यात्तां नचभस्याढरतिपुंवाचकरूपातिदेशान्नटिलोपःस्यादितिवाच्यंहस्तिनीनांसमूहोहास्तिकमि
त्यत्रापिटिलोपानापत्तेःतस्मात् स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिमात्रपरंतत्तनरूपातिदेशकमितिबोध्यंयौवनमितियुवतिशब्दस्यानुदात्तादित्वादञ्प्राप्तेऽणर्थमिह पाठःपुम्वद्भावा
त्तिप्रत्ययनिवृत्तिः अन्तिप्रकृतिभावः नतुभस्याढरत्यत्राढेतद्धितेविवक्षितेपुम्वद्भावरत्यभ्युपगमात्तद्धितोत्पत्तेःप्रागेवतिप्रत्ययनिवृत्तोसत्यां कानिन्युपधीतिकनिनं

भिक्षादिभ्योऽण्।४।२।३८। भिक्षाणांसमूहोभैक्षं।गार्भिणीनांसमूहोगार्भिणं।ऽहभस्याढरतिपुम्वद्भावेकृते।ऽनऽण्यऽनपत्ये।६।४।१६४। अनप
त्यार्थेऽणिपरेऽन्प्रकृत्यास्यात्तेतेनतत्तद्धितरतिटिलोपोनायुवतीनांसमूहः।यौवनं।शत्तान्तादनुदात्तादेरञि।यौवतं।गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यरा
ज्यर्ष्टयणिपरेऽन्प्रकृत्यास्यात्तेतेनतत्तद्धितरतिटिलोपोनायुवतीनांसमूहः।यौवनं।शत्तान्तादनुदात्तादेरञि।यौवतं।गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यरा
ज्यचवत्समनुष्याजाद्युञ्।४।२।३९। एभ्यःसमूहेष्वञ्स्यात्।लौकिकमिहगोत्रं।तच्चापत्यमात्रे।युवोरनाकौ।७।१।१। युवप्रत्ययोरनुनासिकयणोःक्र
मादनअकएतौवादेशौस्तः।ग्लुचुकायनीनांसमूहः।ग्लौचुकायनकं।औक्षकमित्यादि।आपत्यस्येतियलोपेप्राप्ते।प्रकृत्याअकेराजन्यमनुष्य
युवानः।राजन्यकंमानुष्यकं।वृद्धाच्चेतिवक्तव्यम्॥ वाङ्कंकौदारायच्चा४।२।४०।चाद्युञ्।कौदार्ष्यं कौदारकं।गणिकायाण्यञितिवक्तव्यम्॥गा
र्गिकं।वृष्णकचिनश्च४।२।४९।तान्तकौदारादपिकवचिनांसमूहःकावचिकंकौदारिकं॥ ९९ ततयाऽऽद्युदात्तत्वादणसिद्ध्यवेतिचेन्न सत्यं अतएवभा

ष्येभिक्षादिषुयवतिशब्दपाठःप्रत्याख्यातःऽहयुवतिशब्दपाठसामर्थ्यात्पुम्वद्भावोनेतिवृत्तिकारोक्तिरप्यतएवनिरस्ता नन्वेवंगार्भिणीयौवतंगरोत्यादिप्रयोगाभाष्यप्रतेन
संगङ्क्ष्यन्तित्याशंक्याह शत्रेतादितियुवोःसमाहारद्वंद्वेसौत्रेपुंस्त्वेउकारस्यूच्चारणार्थंनेत्सञ्ज्ञकंतेननंदनःकारकःनंदनाकारिकात्यत्रोगिच्चसणोतुमङ्गीपोनस्तः राम-
अनुनासिकयोरितिकिं ऊर्णासुःप्रकृत्याभकऽतिऽहराजन्यमनुष्यग्रहणंव्यर्थंरूढिशब्दत्वेनऽापत्यस्यचेतियलोपस्यप्राप्तभावात् अतएवगोत्रोक्षोष्ट्रेत्यत्रतयोर्ग्रह २२०
णंसार्थकमन्यथागोत्रग्रहणेनैवसिद्धेतयोर्ग्रहणंनकुर्यात् ॥ ॥ ॥ ॥

वामहरतिमरुतोस्यसंतीतिमरुत्वानिंद्रः मरुत्त्वतीयंमरुत्वत्यंअग्नीषोमीयंअग्नीषोम्यंरुद्रंग्नेस्सोमवरुणयोःवास्तुनःपतिःवास्तोष्पतिःरूहेवस्त्रेनिपातनात्साधुःवेश्मभूर्यो
स्तुरस्त्रियांवास्तोष्पतीयंवास्तोष्पत्यंगृहमेधीयंगृहमेधंचशब्दोऽकारान्तस्तथाचाश्वलायनःमरुद्भ्योगृहमेधेभ्यइति॥ ॥ कालेभ्योकालवाचिभ्योयेप्रत्ययाभवा
न्यैवस्यन्तेतेसास्यदेवताइत्यस्मिन्नर्थेऽनेनातिदिश्यन्तेवत्करणात्सर्वसादृश्यार्थेतेनयस्माद्योविहितस्तत्सएवभवतिनान्यःतथैवोदाहरतिमासिकंप्राढपेएयमितिका
लाद्वन्प्राढपएएयःडामहञितिएतच्चढत्याघनुरोधेनोक्तंभाष्येतुत्रानङादेशोमहच्प्रत्ययश्चनिपात्यतेतेनावग्रहःसिध्यतीत्युक्तंसकारयाठेति अन्यथाप्रक्रियालाघवाय

कालेभ्योभववत्।४।२।३४।मासिकंप्राढपेएयंमहाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्।४।२।३५।माहाराजिकंप्रौष्ठपदिकंदेवताद्वन्द्वेच।७।३।२१।अत्रपूर्वोत्तरपद
योराद्यचोवृद्धिस्यात्त्रितिथिपितिकितिचपरोऽग्निमारुतंनेन्द्रस्यपरस्य।७।३।२२।परस्येन्द्रस्यवृद्धिर्नस्यात्।सोमेन्द्रःपरस्यकिंऐन्द्राग्नःदीर्घो
चवरुणस्य।७।३।२३।दीर्घात्परस्यवरुणस्यनवृद्धिःऐन्द्रावरुणंदीर्घात्किं।आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेतातदस्मिन्वर्तेतइतिनवयज्ञादिभ्यउ
पसंख्यानंनावयज्ञिकःकालःपाकयज्ञिकःपूर्णमासाद्वण्वक्तव्यःपूर्णमासोऽस्यांवर्तेतेइतिपौर्णमासीतिथिः पितव्यमातुलमातामहपितामहाः
४।२।३९। एतेनिपात्यन्तेपितुर्भ्रातरिव्यत्।पितुर्भ्रातापितव्यःमातुर्ङिच्च मातुर्भ्रातामातुलःमातापितृभ्यांस्वसरिडामहच्।मातृष्वसापितामहःमाता
महःपितुःपितापितामहःमातरिषिच मातामहीपितामहीश्वेवैदग्धेसोढदूसमरीसचोवक्तव्याःसकारपाठसामर्थ्यान्नघञ्अविसोढंघञ्अवि
दूसं अविमरीसंतिलान्निष्कलात्यिञ्जयेजौतिलपिञ्जःतिलपेजःवेध्यस्तिलइत्यर्थःपिञ्जष्छन्दसिञ्चेतिल्यिञ्जःतस्यसमूहः ४।२।३७।

षकारमेवपठेदितिभावःएतच्चमनोरमायांस्थितं अन्येनूक्तरीत्यात्रविसोढमित्यत्रषत्वनिवारणेप्यविदूसमित्यादौस्यादेव ॥ काकानांसमूहःकाकमावाकं
त्वेतत्रहिएयंनात्क्रियाविदूरित्यादिरुपसिद्ध्येसकारपाठसामर्थ्येस्योपक्षीणात्वात्तस्मादविसोढमित्यादिभाष्यरुद्दाहरणेषुसकारपाठसामर्थ्यादित्याख्येयमि
त्याहुःतस्यसमूहःरहाचित्तादुकमनुदात्तादेस्तेगोत्रांतादुञ्केदारादघञ्चेत्यादिनाप्रतिपदंयत्रार्शआद्यजस्यतितथाचचित्तवदादुदात्तमगोत्रांतंप्रतिपदोक्तप्रत्ययपर
हितमिहोदाहरणमित्याशयेनोदाहरतिकाकंवाकमितिएवंवा॥

आशुपिंकशाकुलिकमित्यादौ परत्वादचित्तहस्तिधेनोरिति ठगेवेत्याशयेनेहसूत्रेचित्तवतग्रहणमिति लघावन्तउत्तिकिदसूत्रेणाकयोतमयूरशब्दोमध्योदात्तो
नच शाकुनीनाचलाश्वमित्यादुदात्तविभाक्तिरिति वाच्यं अन्त्यात्पूर्वलघूदात्तमिति तत्र व्याख्यानादित्याहुः खण्डिका आद्युदात्तार्थमचित्तादुकोवाधनार्थत्ववचनं
चरणेभ्यः यस्याः प्रकृतेर्यः प्रत्ययो धर्मवस्पतेस्तस्याः प्रकृतेस्समूहेपिस्यादित्यर्थः चुत्रादयोहिचरणेभ्योवध्यंतेतत्रचरणाम्नायोरितितुवार्तिकंतदप्यनेनै
वातिदेशसूत्रेणाक्षाप्यतेकाठकमित्यादिगोत्रचरणाद्धुक् कठादीनांक्रियेतिञ्यः यञ्छाविति यथासंख्यंतुठगणाविति केशशब्दादचित्तत्वेनठक्विषयोदेशेतस्येत्य
नुवर्त्ततइत्याहषष्ठ्यन्तादितिविषयशब्दार्थमाह अत्यंततेतिभौरिकिवा आभ्यांगणाभ्यांयथासंख्यमेतौप्रत्ययौस्तःभौरिकिविषयमित्यादिस्त्रीवत्त्वंलोकात्तु ॥ ॥ सोस्या

सोऽस्यादिरितिछन्दसःप्रगाथेषु ।४।२५१। अण्पङ्क्त्यादिरस्येति।पाङ्क्तः प्रगाथः।स्वार्थउपसंख्यानम्।त्रिष्टुवेवात्रैष्टुभोसंग्रामेप्रयोजनयोरिङ्
भ्यः।४।२५९। सोस्येत्यनुवर्त्तते।सुभद्राप्रयोजनमस्यसंग्रामस्येति।सौभद्रः।भरतायेदंभारतं तदस्याम्रहरणमितिक्रीडायां
णः।४।२५७। दण्डःप्रहरणमस्यांक्रीडायांदारण्डामौष्टाघञस्तास्याङ्क्रियेतिञः।४।२५८। घञन्तात्क्रियावाचिनःप्रथमान्तादस्यामितिसप्तम्य
र्थेस्त्रीलिङ्गेञप्रत्ययस्स्यात्।घञरतिकृद्ग्रहणाद्गतिकारकपूर्वस्यापियहणं।श्येनतिलस्यपातेत्रार्द्रा।३।७१।श्येनतिलएतयोर्म्गमागमस्यात्र
प्रत्ययांतेपातशब्देउत्तरपदे।श्येनपातोस्यांवर्त्ततेश्येनम्यातामृगयातिलपातोस्यांवर्त्ततेतैलम्यातास्वधा।श्येनतिलस्यक्रिमादण्डपातोस्या
न्तिथौवर्त्ततेदण्डपातातिथिः।

दिरितिछंदोनामाक्षरेयत्तानिबंधनंपंक्त्यादिरिहविवक्षितःतद्वाचकात्प्रथमांतादस्येत्यादिमतिप्रत्ययःस्याच्चादिमान्सःप्र
गाथश्चेत्प्रग्रथ्यतइतिप्रगाथःग्रंथसंदर्भइत्यस्मादकर्त्तरिचकारकइतिकर्मणिघञ्पथोदरादित्वादेफनकारयोर्लोपःअन्येतुप्रगीयतइतिप्रगाथःगेशब्देइत्यतःउ
कुविगार्तिभ्यस्थनित्याहुःयत्रेदंत्रस्त्रावाहत्यातिस्तःक्रियतेसप्रगाथःत्रैष्टुभ मितिस्तोर्थिकाःप्रत्ययाः प्रकृतितोलिंगवचनान्यतिवर्त्ततइतिन्यायेनस्त्रीवतेतिभावः
संग्रामे नत्वप्रथमादित्यधिकारात्प्रथमोच्चारितसंग्रामवाचिनएवप्रत्ययः प्राप्नोतिनप्रयोजनयोरङ्भ्यइत्यतआह सोस्येतीति एवंचप्रथमांतविशेषणद्वारापप्रयोजनयो
रङ्णांप्रकृतित्वमस्येतिप्रत्ययार्थविशेषणद्वारासंग्रामस्यप्रत्ययार्थत्ववक्तुशक्यमितिभावः तथाचाय ॥

दित्याहुः पूनोभावोयौवनिकामनोज्ञादित्वाद्युञ् वाङ्कमितियदिकङ्कत्वेपिवाङ्कमितिप्रयोगोस्तितर्हिमनोज्ञादित्वंकल्पनीयमित्याहुः ॥ ॐ ॥ ब्राह्मणमाणवनग्रुत्रयो
ष्यमीवृद्धास्तेभ्यः प्रकृतोयञैवास्तु वृद्धाद्यनियञिवारूपेविशेषाभावात्नापिस्त्रेरविशेषः उभयथाप्यसुदात्तत्वात्स्त्रियांविशेषग्रहणशक्य एवनउंसकत्वात्यञश्चेत्यत्रा

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ।४।२।४२ब्राह्मण्यंमाणव्यंवाडव्यं षष्टादपसंख्यानम्।पृष्ठ्यम्।ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्।४।२।४३।ग्रामताजनतावन्धुता।गजसहायाभ्याञ्चेतिवक्तव्यम्॥गजताःसहायताअहूःखःकतौ॥अहीनःअहर्गणसाध्यसुत्याकःक्रतुरित्यर्थः।क्रतौकिंआहूःरहख
ण्डिकादित्वादत्र।अहूश्चखोरेवेतिनियमाद्विलोपोनापश्चीनासवक्तव्यःसितिच।२।४।१९।सितिपरेपूर्वेम्यदसंज्ञंस्यात्अभत्वादोगुणोन
।पञ्चूनांसमूहः।पाञ्च्यं।अनुदात्तादेरञ्।४।२।४४।कापोत्तंमायूरंखण्डिकादिभ्यश्च।४।२।४५।अञ्स्यात्।खण्डिकानांसमूहः।खाण्डिकंचरणो
भ्योधर्म्मवत्।४।२।४६।काठकंकालापंतैत्तिरीयंवाचिनहस्तिधेनोष्ठक्।४।२।४७।साक्तुकंहास्तिकंधैनुकंकैणाभ्यांयञ्छावन्यतरस्याम्।४।२।४८।
पक्षेठगणौ।कैण्यंकैणिकं।आग्नीयंआग्न्यंपाशादिभ्योयः।४।२।४९।याज्ञायनान्तेवासिन्याग्भूभ्याम्॥वन्यावात्याखलगोरथात्।४।२।५०खल्याःगव्या
रथ्याम्॥इनित्रकट्यचश्च।४।२।५१॥खलादिभ्यःक्रमात्स्युःखलिनीगोत्राःरथकट्याखलादिभ्यइनिश्चेतव्यःडाकिनीकुडुम्बिनी॥आकृतिग
णोयंविषयोदेशे।४।२।५२।षष्ट्यन्तादणादयस्युरत्यन्तपरिशीलितेऽर्थेसचेद्देशःशिबीनाम्विषयोदेशःशैवःदेशेकिंदेवदत्तस्यविषयोऽ
नुवाकःराजन्यादिभ्योवुञ्।४।२।५३राजन्यकःभौरिक्याद्यैषुकार्ष्यादिभ्योविधल्भक्तलौ।४।२।५४।भौरिकीणाम्विषयोदेशःभौरिकिविधं।
भौलिकिविधम्।ऐषुकारिभक्तंसारसायनभक्तम्॥

यत्यत्रहणाच्चवृञ्जनानवर्त्तिष्यते अस्वरितत्वादितिचेत् सत्यंअवृद्धादपिकुतश्चिद्विधानार्थं
यन्वचनंतत्सिद्ध्यर्थंनुवादकंवार्तिकमाह षष्ठादितिषष्ठीत्रविशेषःषष्ठ्यइति षष्ठानांसमूहः षष्ठ्यः षडहइतिवुञमत्वर्थलक्षणायावोध्यःग्रामजनबन्धुभ्योवार्ति
कस्थेसहायशब्दोपिसूत्रेप्रक्षिप्तः।अनुदात्तादेरञ्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्प्रतिपादकप्रातिपदिकाख्यमित्यर्थः नेष्येतेरिति अनभिधानादितिभावः त्रिविधेति त्रिस्रोविद्या अधीतइतिविग्रहेतुतद्धितार्थेद्विगोरित्यनेनद्विगोर्लुगनपत्य
इतिलुक्प्रवृत्तेरितिभावः आख्यायिकेतिगम्यपदरूपोऽयंविशेषइत्यर्थः सर्वादेरितिसादेरित्येवसिद्धेसर्वादिग्रहणमर्थवत्परिभाषाज्ञापनार्थं॥ ॥ सवार्तिकइतिवा
र्त्तिकांतमधीतइत्यर्थः अतवचनेअव्ययीभावः अव्ययीभावेचाकालइतिसहस्यसभावः स्कन्निति पदशब्दउत्तरपदंयस्यतस्मादिकन्शतशब्दात्पथिशब्दाच्चपरोयः
थि न्शब्दस्तदंताच्चषिकन्वाच्यइत्यर्थः शतपथिकइति वृत्तिरुक्तावार्तिकेचहलमिति पूरयित्वाशतपथइत्यणंतमप्युदाहृतंतत्तुभाष्येनदृष्टंवित्तफलेदर्शयतिश

सवार्तिकः। द्विगोर्लुक्इतिलुक्द्वितन्त्रःस्कन्यदोत्तरपदात्॥शतमष्ठेःषिकन्यथाःपूर्वपदिकःउत्तरपदिकःशतपथिकःशतपथिकौ।षष्टि
पथिकःषष्टिपथिकौ।क्रमादिभ्योवुन्।४।२।६३।क्रमकःक्रमपदशिक्षामीमांसाक्रमादिःअनुब्राह्मणादिनिः४।२।६२।तदधीतेतद्वेदेत्यर्थो
ब्राह्मणसदृशोग्रन्थोऽनुब्राह्मणंमतदधीते अनुब्राह्मणीमत्यर्थीयेनैवसिद्धेअण्बाधनार्थंमिदमावश्यकाद्यभ्यष्ठक्।४।२।६२।वासन्तिकः।
अथर्वणामधीते आथर्वणिकःदाक्षिनायनसूत्रेनिपातनादिलोपोनाप्राक्तात्ठक्।४।२।६४।प्राक्तार्थकप्रत्ययान्तरस्याऽध्येत्रवेदित्रप्रत्ययस्य
लुक्स्यात्।पराणम्पराःघञर्थकविधानमितिकःसोस्यास्तीतिपराशी तस्यगोत्रापत्यंपाराशिनःगाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च६।४।
१६५।एतेऽणिप्रकृत्यास्युःइतिटिलोपोनाततोयूनिस्त्रियांपाराशिनिःएयक्षत्रियार्षञितोयूनिलुगणिञोः।२।४।५८।एयप्रत्ययान्तात्क्षत्रियगो
त्रप्रत्ययान्तादप्यभिधायिनोगोत्रप्रत्ययान्तात् त्रितश्चपरयोर्युवाभिधायिनोरणिञोर्लुक्स्यात्।कौरव्यःपिताकौरव्यःपुत्रः॥ तपथिकीतिश्रण्

वाधनार्थमितिभाष्येतुप्रत्याख्यातमेवेदंसूत्रंतद्धीत्यात्तणिष्यतइत्यनभिधानान्नेतिवावोथ्यंवसंताउक्थ्यादिस्त्रेववसंतादीन्पठित्वावसंतादिभ्योवाउक्थ्यादीन्पठित्वाञ्य
न्यतरच्छ्रुत्यमवक्तुं अथर्वणामिति अथर्वणाप्रोक्तउपपदंयदथर्वीतेनप्रोक्तमित्यधिकारेऽग्निपुराणादिभ्योलुग्वक्तव्यःवशिष्ठःविश्वामित्रोनुवाकइत्युदाहृत्यअथर्वणोवाअथ
र्वीआथर्वणइतिभाष्योक्तःसाधुःगाथिविदथि इनएयनयत्यइतिसिद्धेअपत्येष्यणिप्रकृतिभावार्थमयमारंभःगाथिनःविदथिनःकेशिनःगणिनःपणिनःएयक्षत्रि
यार्षकौरव्यइति कुर्वादिभ्योएयः ततस्त्रोलुक्कौरव्यःपुत्रःनत्रतिकादिकुरव्यशब्दःपठ्यतेतथाचकौरव्यायणिरितिफिञ्जाभावः ॥ ॥ ॥

मिहसूत्रार्थः प्रयोजनवाचिभ्योयोऽचाचिभ्यश्चप्रथमांतेभ्योऽस्येतिषष्ठ्यंतार्थेणस्यात्सचषष्ठ्यंतार्थः संग्रामश्चेदितितदस्यांप्रथमांतात्प्रहरणोपाधिकात्सप्तम्यंतार्थेऽण्
स्यात्सचेत्सप्तम्यंतार्थःक्रीडाभवतिप्रहरणंकिंमालाभूषणमस्यांक्रीडायांकिंखड्गप्रहरणमस्यांसेनायांघत्रःकङ्कहरणादितितेनश्येनेनपातेत्यत्रज्ञातीत्यगस्यविधीयमा
नाच्छ्रिःसिद्धाश्येनपातस्यापिघत्रंतत्वादितिभावःघत्रःकिंश्येनपतनमस्यांवर्त्ततेतत्क्रियाकिंप्राकारेस्यांवर्त्ततेतदस्यामितिप्रकृतेघनःसास्यामित्यस्मिंःक्रीडायामि

तदधीतेतद्वेदा४।२।५९।व्याकरणमधीतेवेदवेयाकरणाःकृत्यादिसूत्रान्ताद्वक्।४।२।६०।क्रतुविशेषवाचिनामेवेहग्रहणम्तेभ्योमुख्या
र्थेभ्योवेदितरितत्प्रतिपादकग्रन्थपरेभ्यस्त्वध्येतरि।आग्निष्टोमिकःवाजपेयिकःउक्थसामविशेषस्तल्लक्षणपरोग्रन्थविशेषोलक्षणायोक्थ
म्।तदधीतेवेदवाश्रौत्थिकःमुख्यार्थात्सूत्र्यशब्दाद्गणेनेष्येते।न्यायंनैयायिकः।वार्त्तिकःलौकायतंलौकायतिकरित्यादिसूत्रा
न्तात्वकल्यादेरेवेष्यतेसांग्रहसूत्रिकःअकल्यादेःकिम्।काल्पसूत्रःविद्यालक्षणाकल्पान्ताच्चेतिवक्तव्यम्।वायसविद्यिकःगोलक्षणिकः।
आश्वलक्षणिकःपाराशरकल्पिकःअङ्गसूत्रधर्म्मत्रिपूर्वाहिद्यान्तान्नेतिवक्तव्यम्।आङ्गविद्यःसूत्रविद्यःधार्मविद्यःत्रिविधाविद्यात्रिविद्या
नामधीतेवेदवैविद्या।आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्चायुक्तकीतमधिकृत्यकृतमाख्यानमुपचारात्यावत्कीतन्तदधीतेवेतिवायावत्की
तिकःवासवदत्तामधिकृत्यकृताआख्यायिकावासवदत्ता।अधिकृतेग्रंथेरित्यर्थे।वृद्धाच्छः।तस्मात्बाख्यायिकाभ्योबहुलमितिलुप्ततोऽनेन
ठक्।वासवदत्तिकःऐतिहासिकःपौराणिकःसर्वादेस्सर्वादेश्चलुग्वक्तव्यःसर्वेवेदानधीतेसर्ववेदःसर्वतन्त्रः॥ << त्यस्यनिवृत्तिर्यथास्यादितित्र

तएवाहदंडयातोस्मांतियावितिः॥ ॥तदधीतेद्वितीयांतादध्येतरित्वेदित्तरिचप्रत्ययःस्यात्तद्विशब्दहरणमधीयानेविद्वत्यिचप्रत्येकंविधानार्थंतेनोत्तरत्रक्रतुवसंतादयः
शब्दाश्चात्प्रतिपादकग्रंथेगौणाश्चधीयानेपिप्रत्ययंप्राप्नुवंत्यन्यथातेषामध्ययनासंभवेनवेदितर्यवप्रत्ययःस्यादितिभावःक्रतूक्थादिक्रतुविशेषेतिरूपस्यतुनग्रह
णंतथात्वेसत्यूक्थादिष्वेवक्रतुशब्दंयञ्युतनापिक्रतुपर्यायाणामूक्थादिगणोयज्ञशब्दपाठादितिभावःअध्येतरीतिअध्येतर्येत्यर्थः आग्निष्टोमिकइतिसंस्थाविशेषवा
चकस्याग्निष्टोमशब्दस्यातत्संस्थाकेकर्तरिरूढप्रयोगःतच्छ्रुणोत्यादि ॥ ॥ ॥ ॥

३हमंडूकमुत्पानुदतीत्प्रोक्तादितिपंचम्यंतेजसंततत्वेनविपरिणाम्यतेऽन्दोब्राह्मणानीत्यनेनसामानाधिकरण्यात्प्रोक्तशब्दश्चप्रोक्तार्थकेप्रत्ययेलाक्षणिकस्त्याशयेना
हप्रोक्तप्रत्ययांतानीतितद्विषयाणीतितच्छब्देनात्रध्येतृवेदितृप्रत्ययः परामृश्यतेविषयशब्दस्त्विहानन्यभाववाचीनतुदेशवाचीत्यभिप्रेत्याहप्रत्ययंविनाऽनप्रयोज्या
नीत्यर्थइतिपाणिनीयंपाणिनीयाइतिवदनियमेनप्रयोगेप्राप्तेनियमार्थमेतदितिभावः छंदोग्रहणादेवसिद्धेब्राह्मणग्रहणंचिरंतनप्रोक्तब्राह्मणानामेवतद्विषयता

तदस्मिन्नस्तीतिदेशेतन्नास्मि॥४।२।९७॥उदुम्बराःसन्त्यस्मिन्देशेऽौदुम्बरःतेननिर्वृत्तम्॥४।२।९८॥कुशाम्बेननिर्वृत्ताकौशाम्बीनगरी॥तस्यनिवा
सः॥४।२।९९॥शिबीनात्रिवासोदेशःशैबःअदूरभवश्च॥४।२।७०॥विदिशापात्रदूरभवन्नगरंचेद्देशोचकारेणप्राप्तास्त्रयोर्थाःसन्निधाप्यन्तेतेनव
ह्यमाणप्रत्ययानाञ्चातुरर्थिकत्वंसिद्ध्यति॥ओरञ्॥४।२।७१॥अणोपवादःकक्षनुकाक्षतवंनद्यानुपरत्वान्मनुष्यक्षुमतीमतोश्चबहूजङ्घात्॥
४।२।७२॥बहूच्त्रङ्गयस्यमनुष्यतत्पादत्वनाऽण्सेध्रकावत्तावबहुजितिकिं॥आहिमतम्॥त्रङ्गयहणंवाबहुजितितद्विशेषणंयथास्यान्मत्वन्तावि
शेषणंमाभूत्॥वाबहुचःकूपेषु॥४।२।७३॥अणोपवादःदीर्घवरत्रेणानिर्वृत्तोदैर्घवरत्रःकूपः॥उदकंविपाशः॥४।२।७४॥विपाशउत्तरकूलेयेकूपास्तेष्व
त्रावहूजर्थंआरभ्यदत्तेननिर्वृत्तःकूपोदात्तः॥उदकंकिमादक्षिणातःकूपेष्वणोवासङ्कुलाद्भ्यश्च॥४।२।७५॥कूपेष्वितिनिवृत्तौसङ्कुलेननि
र्वृत्तेसाङ्कुलम्॥पौष्करसादीनिषुसौवीरसाल्वप्राक्षु॥४।२।७६॥स्त्रीलिङ्गेषुएषुदेशेषुवाच्येष्वत्रासौवीरेरक्तामित्रेणनिर्वृतादात्तामित्रीनगरीसाल्वे
॥वैधूमाग्नौ॥प्राचिमाकन्दीसुवास्तादिभ्योऽण्॥४।२।७७॥अत्रौपवादःसुवास्तोरदूरभवंसौवास्तवम्॥वर्णाद्वाणीवम्॥अणग्रहणान्नद्यामन्तौ
वाधनार्थंसौवास्तवी॥ ९९ ॥ ध्येतेनेहनयात्तवल्क्येनप्रोक्तानिब्राह्मणानियात्तवल्कानियत्रेतात्कएवादिभ्योगोत्रऽत्यण्॥अापत्यस्यचेतियलोपःपात्तवल्क्या
दयोहिपाणिन्यपेक्षयाऽर्वाचीनाइतिस्मृतिरुक्तोव्यवहारःचकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थःतेनकाश्यपिनःकौशिकिनऽत्यत्रकल्पेपितद्विषयत्वंसिद्धंकाश्यपकौशिकाभ्यामृषि
भ्यामितिप्रोक्तेणिनिःअध्येत्रणोलुक्छंदोब्राह्मणानीतिकिंपाणिनीयंव्याकरणंअथवातुरर्थिकाः॥ ॥ ॥ तदस्मिन्नस्तीत्युपाधिकात्प्रथमांतादस्मिन्निति सप्त
म्यंतार्थेयथाविहितंप्रत्ययःस्यात्प्रत्ययोतनामादेशश्चेत्॥प्रत्ययांतेनामयस्येति॥बहुव्रीहिःमतुपोपवादःइतिशब्दसुसकललोकप्रसिद्धेदेशेयथास्यान्मत्वाधुनि

नत्रिञेतिचेत्सत्यंकुरुनादिभ्योण्यइतिस्त्रियांगोत्रेविहितोयोण्यस्तदंतंतत्रपठ्यतेप्रकृतेनब्राह्मणगोत्रप्रत्ययांतमित्यवधेयं॥ ॥ श्वाफल्कइतिकृष्ण्यकेत्यणंततस्तोलु
क्श्वाफल्कःपुत्रःवासिष्ठइतिकृष्ण्यणंततस्तोलुक्वासिष्ठःपुत्रःतैकायनिरितिकादिभ्यःफिञंततोणोलुक्तैकायनिःपुत्रःवामरथ्यइतिकुर्वादिभ्यात्ण्यलुतोष्टद्राञ्छं
वाधित्वाकरवादिभ्योगोत्रइतिशैषिकोण्इतीतिण्यस्त्रियांपैलादाहृतसूत्रेणोत्पत्यर्थंकृष्यणएवेतिपाणिनशब्देनऔत्सर्गिकएवाणितिभावःनन्विदंवान्यस्मिन्नपिएव
इतिसूत्रस्थभाष्यकैयटाभ्यांविरुध्यतेअत्रेयंवापत्यानिपुमांसोत्रयंरतश्चानिञ्रतिढक्तदंताचूनंतरंतस्यण्यस्त्रियेतिलुक्स्त्रियांभृगुकुत्सेतिढकोपिलुगित्यक्त
ल्यात्कृष्यंकेत्यणएवग्रहणंतढकोग्रयहणात्ततः परस्येत्रोलङ्रस्यादित्याहुःवस्तुतस्तुवासिष्ठस्यपाणिनेरितिभाष्यप्रयोगादस्यसाधुत्वमितिज्ञेयंइत्रश्चेतीतियूनि

श्वाफल्कःपिताश्वाफल्कःपुत्रःवासिष्ठःपिताःवासिष्ठःपुत्रःतैकायनिःपिताःतैकायनिःपुत्रःएभ्यःकिंशिवाद्यण्कौहडःपिताःततस्त्र
कौहडिःपुत्रःयूनिकिमावामरथ्यस्यक्षत्राःवामरथ्याःइतिश्रणोलुक्तुनभवतिआर्षग्रहणेनप्रत्तिपदोक्तस्यत्रेष्यणएवग्रहणात्पाणिनिनाप्रो
क्तमपाणिनीयावृद्धाच्छःइत्रश्चेत्यणंततनगोत्रेयइञंततदन्तादितिवक्ष्यमाणत्वात्ततोध्येत्वेदित्रणोलुक्स्यात्स्वरेस्त्रियाञ्चविशेषःपाणिनीयः
।पाणिनीयासूत्राच्चकोपधात्॥२॥६॥सूत्रवाचिनःककारोपधादध्येत्वेदित्प्रत्ययस्यलुक्स्यात्अप्रोक्तार्थंआरभ्यःअष्टावध्यायाःपरि
मारणमस्यअष्टकम्याणिनेस्सूत्रम्तदधीयतेविदन्तिवाअष्टकाः॥छन्दोब्राह्मणानिचतद्विषयाणि॥४॥२॥६६॥छन्दोब्राह्मणानिचप्रोक्तप्रत्य
यान्तानितद्विषयाणिस्युःअध्येत्वेदित्प्रत्ययस्विनानप्रयोज्यानीत्यर्थःकठेनप्रोक्तमधीयतेकठाःवैशम्पायनान्तेवासित्वात्तस्यनिःतस्यकठचर
काद्गितिलुक्तोण्णतस्यप्रोक्तात्लुक् ॥ ९९ लुगितिलुक्यपिप्रत्ययलक्षणेनस्त्रंतमस्तीतिभावःगोत्रेयस्त्रियितिगोत्रमिहशास्त्रीयंनतुलौकिकमितितत्रवस्य
त इतिभावःस्वरेस्त्रितिलुगभावेप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वंस्त्रियांचङीप्यतोलुकिसतिस्त्रीकारउदात्तःस्याच्चसिध्यतीतिभावःअष्टकमितिसंख्यापूःसंज्ञासंघसूत्राध्ययन
नेष्वितिसंख्यायात्रितिशदंतायाःकन्संख्याप्रकृतिकादितिसंख्याप्रकृतिकप्रत्ययांतादित्यर्थःकालापकइतिकलापिनशब्दात्प्रोक्तार्थेण्सत्रह्मचारित्यपसंख्यानादि
लोपःततोध्येतर्यणंततस्यप्रोक्तात्लुगितिलुककालापानामाम्नायइत्यर्थेगोत्रचरणाद्वुञंततोध्येत्वेदित्रणोनलुक्स्वरेस्त्रियांचविशेषः छंदोब्राह्मणानि॥ ॥

जनपदेलुप्तन्नाम्नीत्येवनेह उदुम्बराःसंत्यस्मिन्नौदुम्बरोजनपदः नस्यत्रलुर्वतेनामधेयंजनपदस्यैकत्वादेकवचनेप्राप्तेबहुवचनादिफलकमतिदेशमाहलुपियुक्तवद्
दितिचक्तिवचनेकिमशिरीषाणामदूरभवोग्रामःशिरीषाःवरणादिभ्यश्चेतिलुप्तस्यवनंशिरीषवनं रहवनस्पतित्वमतिदिश्येत तत्तश्चविभाषौषधिवनस्पतिभ्यर्
तिणत्वंस्यात्तत्रशिरीषाणामितिषष्ठीबहुवचनंकृतोनातिदिश्यतइतिचेदत्राहुः वचनमिहसंख्यानत्वेकवचनद्विवचनादिनचैवमपिसंख्यावोधकत्वेनश्रुतै
वषष्ठीपरिगृह्यतामितिवाच्यंषष्ठ्यर्थस्यतद्धितवृत्त्यैतगतत्वादुक्तार्थंप्रथमायाएवयुक्तत्वादिति पंचाल्यादियद्यप्त्राभिधेयलिंगवत्त्वेपीष्टसिद्धिस्तथापिक
डुवदर्थोऽदूरभवोग्रामः कडुवदरीत्यादिसिद्धयेप्रकृतिलिंगातिदेशइतिभावः पूर्वाचार्यैरेवंनक्तंसूत्रेसंप्रतिपत्त्याचष्टेतदशिष्यमितिपंचालाः अंगाःवं

जनपदेलुप्।४।२।८१।जनपदेवाच्येचातुरर्थिकस्यलुप्स्यात्।लुपियुक्तवद्व्यक्तिवचने।१।२।५१।लुपिसतिप्रकृतिवल्लिङ्गंवचनेस्तः।यत्त्वाला
नान्निवासोजनपदःपञ्चालाःक्रुरवःअङ्गाःवङ्गाःकलिङ्गाःतदशिष्यंसंज्ञाप्रमाणात्वात्।१।२।५२।युक्तवद्वचनन्नकर्तव्यंसंज्ञानांप्रमाणात्वा
त्।लुग्योगाऽप्रख्यानात्।१।२।५४।लुवपिनकर्तव्योऽवयवार्थस्यैहाप्रतीतेः।योगप्रमाणोचतद्भावेऽदर्शनंस्यात्।१।२।५५।यदिहियोगस्यावय
वार्थस्येदम्बोधकंस्यात्तदातद्भावेनदृश्येताप्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्याऽन्यप्रमाणत्वात्।१।२।५६।प्रत्ययार्थंप्रधानमित्येवंरूप
म्वचनमप्यशिष्यंकृतअर्थस्यलोकतएवसिद्धेःकालोपसर्जनेचतुल्यम्।१।२।५७।अतीतापाणेःपञ्चाद्दैनागामिन्याःपूर्वाह्णेनचस
हितोदिवसोऽद्यतनःविशेषणमुपसर्जनमित्यादिपूर्वाचार्यैरपरिभाषितंतत्राप्यशिष्यत्वंसमानंलोकप्रसिद्धेः॥ गाःकलिंगारत्यादयोजनप

दस्ययथायथंबहुवचनाद्यन्ताएवसंज्ञाःनलत्रयत्नेनलिंगसंख्येप्रतिपादनीये आपोदारुरत्यादिषुयथानहितत्रशास्त्रेणलिंगसंख्येप्रतिपाद्येतेरतिभावःउपजीव्य
कंप्रत्याख्याप यजीव्यंप्रत्याचष्टेलुग्योगेति जनपदेलुपूवरणादिभ्यश्चेतिद्विसूत्रीलुप्शब्देनविवक्षिताऽशिष्यमितिसंबध्यतएवतदाहलुवपीतिप्रकृतिप्रत्यया
र्थयोस्संबंधोयोगरत्याशयेनफलितमाह अवयवार्थस्येति अप्रख्यानादितिव्याचष्टेअप्रतीतेरितिपंचाल्यादयःशब्दाःस्त्रियेषुयथारूढास्तथाजनपदेपीति
तत्रनिवासेऽदूरभवश्चेतितद्धितोनैवोत्पद्यतेकिमनेनलुपोविधानेनेत्यर्थः नदृश्यतेतिविनापिष्ठत्रियसंबंधंपंचालादिशब्दोजनपदेषुप्रयुज्यतेरतिनार्थः

कसंकेतितेपीत्येतदर्थः उत्तरसूत्रत्रयेपिदेशेतन्नाम्नीत्यनुवर्ततेतेननिर्दृत्तं अंतर्भावितण्यर्थश्चेतोः कर्मणिक्तः अदूरअदूरमंतिकंतत्रभवतीत्यदूरभवः निपातनात्स
प्रमीसमासः चातुरर्थिकत्वमितिचतुर्णामर्थानांसमाहारश्चतुरर्थीतत्रभवाश्चातुरर्थिकाः अध्यात्मादित्वाट्ठञ् चतुर्ष्वर्थेषुभवइति तद्धितार्थद्विगोतद्धितलुगनु
पत्त्यइतिठञोलुक्स्यात्मतोश्चनतुमतोर्वेहचइत्येवासुवेहचोविहितोयोमनुष्यतंदतादितिवैयधिकरण्येनव्याख्यानादिहसिध्यतिकिमंगग्रहणेनेत्याशंक्यनि
वार्यत्वंगग्रहणमितिमत्वंतविशेषणमितिसंभवतिसामानाधिकरण्येवैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वादंगग्रहणाभावेमत्वंतविशेषणंस्यादेवंततश्चाहिमतमित्यादि

रोणी।४।२।७८।रोणीशब्दात्तदन्ताच्चअण्।कूपात्रोपवादः।रौणः।आजकरौणः।कोपधाच्च।४।२।७९।अण्।अत्रोपवादः।कार्णेच्छिद्रकः।कूपः
।कार्कवाकवंत्रैषङ्कवंवुञ्छण्।कठजिलसैनिरढञ्।एषयफक्फिञ्।यकठकोरीहणाऋशाश्वर्षकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसरिवसङ्का
शवलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः।४।२।८०।सप्तदशभ्यःसप्तदशकात्स्युःचतुरर्थ्याअरीहणादिभ्योवुञ्।अरीहणानि
र्वृत्तं।अरीहणकं।ऋशाश्वादिभ्यश्छण्।।काशीश्चीयम्।ऋश्यादिभ्यःकः।ऋश्यकंकुमुदादिभ्यश्चकुमुदिकंकाशादिभ्यश्लः।काशिलंतृणा
दिभ्यस्यः।तृणास्यंप्रेक्षादिभ्यइनिः।प्रेक्षी।अश्मादिभ्योरः।अश्मरः।सख्यादिभ्योढञ्।साखेयात्सङ्काशादिभ्योण्यः।साङ्काश्यंवत्सादिभ्योयःवत्स्य
पक्षादिभ्यःफक्।पाक्षायणः।पथःपन्थच।पान्थायनः।कर्णादिभ्यःफिञ्।कार्णायनिः।सुतङ्गमादिभ्यइञ्।सौतङ्गमिः।प्रगद्यादिभ्योञ्यः।प्राग
द्यःवराहादिभ्यःकक्।वाराहकं।कुमुदादिभ्यश्चक्।कौमुदिकं॥ ९९ वतिप्रसंगःस्यादितिभावः॥ ॐ॥ रोणीरोणीशब्दः प्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थी

क्षाचफलितमाह रोणीशब्दादिति पंचम्यास्तोत्रोलुगित्यनेतदंतादिति येनविधिरितिसूत्रे भाष्यस्थविशेषवचनाद्विशेषणविशेष्ययोःकामचारमाश्रित्य
समासप्रत्ययविधौप्रतिषेधइत्यस्यप्रत्याख्यानाच्चतुरंतविधिरितिभावः वुञ्छण्ठकरित्येतमेकंसमस्तपदं अरीहणादिपरंतत्रप्रथमतःकुमुदांतानांचतुर्णांद्वं
द्वंविधायद्वितीयेनकाशादिकुमुदांतद्वंद्वेनसहपुनर्द्वंद्वोवोध्यःतेनकुमुदशब्दस्येदिंपाठेपिनैकशेषःआदिशब्दःप्रत्येकंसंबध्यतइत्याह अरीहणादिभ्यइति
पक्षाद्यन्तर्गणसूत्रमाह पथइति ॥ ९॥

लाजनपदस्सुभिक्षःसंपन्नपानीयरतिप्रयोगरतिचेत्जनपदविशेषणात्वादित्यवेहि पंचालविशेषणात्त्राभ्युपगमेनतद्वल्लिंगवचनेस्त एवपंचालाःसुभिक्षासंप
न्नपानीपारतिहरीतक्यरति हरीतक्यादिभ्यश्चेत्यणोलुप्तत्रहिलुचेत्यतोलुवनुवर्त्ततेखलतिकमितिवरणादिभ्यश्चेतिलुप् चेचेति संज्ञापामितिकनोलुप्तथ
रतिलुप् चेचातएणमयःपुमान्वरणादिचकारेणतत्समुच्चयार्थस्तेनास्याकृतिगणत्वंसिद्धंवरणारतिएवंकडवदरीशिरीषाः गोदोखलतिकमित्यादीन्युदाहर्त्तव्यानिव
त्वस्यासिद्धत्वात्तस्मिन्कर्त्तव्येटिलोपोनस्यानिवदित्यत्रापिपरत्वात्प्रत्ययस्यनेनैवचकारेणतुमादपधायारत्यनेनेतिभावःनचासिद्धत्वान्मादु
पधायाइत्येवतत्रन्याय्यमितिवाच्यम्प्रकरणेप्रकरणमसिद्धंनतुयोगेयोगइति उपसर्गादसमासेयोत्यत्रभाष्येनिर्णीतत्वात्नन्वेवतस्यानित्यत्रवेतस्शब्दस्सुवन्त
त्वेनपदत्वात्प्रत्ययोडित्त्वसामर्थ्यात्टिलोपेपेकदेशविकृतन्यायेनपदत्वात्सस्यरुत्वंस्यात् नचस्यानिवत्त्वेननिर्वीहःपूर्वत्रासिद्धेतन्निषेधादितिचेन्नैवंअन्तरंगंरु
त्वंप्रतिवहिरंगस्यटिलोपस्यासिद्धत्वात्नचषत्वंवहिरंगपरिभाषात्वेपादिकंन जानातीतिन्यायेनकार्य्यकालपक्षाभ्युपगमात् नन्वेवमपिस्कादिषितिसान्तस्यपद
त्वेतदाश्रयरुत्वस्यांतरंगत्वाभावाद्बहिरंगपरिभाषानप्रवर्त्ततेइतिरुत्वंदुर्वारमेवनचनन्द्यांसुव्रतिचतुरर्थ्यांमनुपोविधानाच्चातुरर्थिकोऽत्रतद्धीयरतितस्मै
मत्वर्थीयरत्यनेनभत्वंशंकाटिलोपस्यस्थानिव त्वात् नचपदत्वेप्येवंतस्यरुत्वविधिनासहकार्यकालतयापूर्वत्रासिद्धेनेतिनिषेधादिति चेत्त्राहुः पदसंज्ञायांय
ष्योदेशपक्षाश्रयणात्पूर्वत्रासिद्धेनेतिनिषेधाप्रवर्त्तनात्स्थानिवत्वप्रवृत्तेस्तस्यापदत्वादितिएतेनघटीश्रामलकीत्यत्रस्कादिषितिपदत्वाच्चस्त्वंसादौतीत्यत्र
संयोगांतलोपःस्यादितिशंकापिपरास्तेतिदिक् नतुप्रक्रियालाघवायद्वुतुवेवविधीयतामथवाकुमुदनडवेतसेभ्योडिदितिप्रकृतस्समतुपोडित्वमतिदिश्यतांकिमनेन
द्भतुविधानेनसत्यं अन्यतोविधानार्थंतत्तत्सिद्ध्यर्थंकथनपरंवार्तिकमाह महिषाच्चेतिशिखायानिर्वृक्षाद्यर्थेदेशेतन्नाम्नश्चोवाधनार्थेचेदंतशिखासंज्ञाया
मितिपंचमेवक्ष्यमाणात्देशेपिशिखावत्प्रतिरूपसिद्ध्यर्थंनडादीनांनडप्रक्षविल्ववेणुवेत्रवेतसादयोनडादयःनडाद्यंतर्गणसूत्रमाहुर्नुचेति।एवंतक्षतित्य रामः
पिउभयत्रापिषक्षाःसौत्रोलुक् ढैलोपइत्यतोलोपेऽन्त्यजुवर्त्तमानेलुग्नहणंव्यर्थमित्याशंक्याह सर्वेषांपार्थमितियमात्रस्येतिन २२५
चादेःपरस्येतीकारस्यभाव्यमितिवाच्यं स्यतिष्येत्यतोयकारस्यैवलोपस्यानुवर्त्तनादितिभावः ॥ ॐ ॥ ई ॥ इतिचातुरर्थिकाः ॥ ई ॥

प्रसंगात्पूर्वोचार्यैरभाषितमन्यदपि प्रत्याचष्टे प्रधानेत्यादिना ॥ ॐ ॥ विशेषणानांयद्यपि सूत्रपाठेनुपयुक्तमिति सूत्रादनंतरमेतत्सूत्रंप ठेत्तातदशिष्यमित्या

विशेषणान्वाञ्जातेः ।५।२।५२। लुवर्थस्यविशेषणानामपितद्धित्रिङ्वचनेस्तोजातिंवर्ज्जयित्वापञ्चालारमणीयाः।गोदोरमणीयो।त्रजातेः
किम्।पञ्चालाजनपदः।गोदोग्रामः।हरीतक्यादिषुव्यक्तिः।४।३।९९७। हरीतक्याःफलानिहरीतक्यः।खलतिकादिषुवचनम्।खलतिकस्यपर्वत
स्यादूरभवानिखलतिकम्बनानि।मनुष्यलुपिप्रतिषेधः।मनुष्यलक्षणोलुवर्थविशेषणानोन्नलुवन्तस्यतुभवतीत्यर्थः।चञ्चाअभिरूपः।वर
णादिभ्यश्च।४।२।८२। अजनपदार्थआरम्भः।वरणानामदूरभवन्नगरंवरणाः॥ शर्कराया वा।४।२।८३। अस्माच्चातुरर्थिकस्यवालुप्यात्।ठक्
कौचा४।२।८४॥ शर्कराया एतौस्तः कुमुदादेर्वरणादेश्चपाठसामर्थ्यात्यञ्छेठञ्कक्कौवाग्रहणसामर्थ्यात्यञ्श्रोत्रियीकोऽणन्तस्यलुविक
ल्पः षड्रूपाणि।शार्कराः शार्कराशार्करिकाःशार्करीयाशार्करिकम्।शार्करकंनद्यामतु।४।२।८५। चातुरर्थिकः।इक्षुमतीमध्वादिभ्यश्च
।४।२।८६। मतुस्यात्चातुरर्थिकः।अनद्यर्थआरम्भः।मधुमान्।कुमुदनडवेतसेभ्योऽतुप्।४।२।८७। कुमुद्वान्।नड्वान्।वेतस्वान्।त्र्यच्यो
र्न्यइति।अन्त्यमादपधायाइतिवक्ष्यमाणोनवः।महिवाचेतिवक्तव्यम्।महिमान्नामदेशः।नडशादाड्ढलच्।४।२।८८। नड्वलः।शाद्वलः।शा
द्वलोघासयोः।शाद्वलः।शिखायावलच्।४।२।८९। शिखावलम्।उत्करादिभ्यश्छः।४।२।९०। उत्करीयः॥ नडादीनांकुक्वा।४।२।९१। नडकीयं।
कुक्वाहस्वत्वञ्चाकुक्वकीयः।तस्यलोपश्चातस्कीयः।विल्वकादिभ्यश्छस्यलुक्।४।२।९३। नडाद्यन्तर्गीतावित्वकादयस्तेभ्यश्छस्यलु
क्तद्धितेपरे।विल्वायस्यांसन्निसाविल्वकीयातस्याम्भवाविल्वकाः।वैत्रकीयाः।वैत्रकाः।छस्यकिम्।छमात्रस्यलुग्यथास्यात्कुकोनिवृत्ति
र्मीभूत्॥ अन्यथासन्नियोग शिष्टानामितिकुगपिनिवर्त्तेतालुग्ग्रहणंसर्वलोपार्थंअन्यथालोपोयियमात्रस्यस्यात्। इतिचातुरर्थिकाः ॥

रुध्यत्वात्तत्रैवेदंव्याख्यानमुचितंतथापिजातेःप्रतिषेधमात्रपरमिदंनतुयुक्तवङ्गावपरमित्याशयेनतत्रनोक्तमित्याहुःपंचालारमणीयाइति।कथंतर्हियंचा

वश्यमाणार्थस्यविषयलाभायशेषाधिकारस्तावदावश्यकःशेषिकत्वप्रयुक्तकार्यविशेषेवध्यनपितुक्रियमाणःशेषाधिकारएवशैषिकान्मत्वर्थीयादित्यादिश्लोकेनाप
यतिएवचश्लो॥कःसन्धौमतुविधौचभाष्येपठितइहतुसत्रेतेपठितइतितेनैवव्याख्यास्यते॥अपत्यादिष्वर्थेषुघादीनांनित्यर्थमप्यधिकारस्यावश्यकःनचोत्तरापकेनैवतत्सिद्धिरितिवाच्यंज्ञापकस्यविशेषापेक्षत्वेदोषतोदवस्थ्यात्॥ईकादिभ्योयदिकुःस्यात्तर्हिचतुरर्थ्यामेवेतिनियमस्यापिसंभवाच्चएवंस्थितेचाप्रयुक्तमित्यादि
गृह्यमाणात्यादिप्रकारकबोधनापविधायकत्वमपितस्यप्रयुक्तमितिदिक्॥विगृहीतादपीत्यादिवचनमेवेदंसूत्रेयथासंख्यप्रवृत्त्यर्थंविशिष्योच्चारणात्कृत्सि
तास्त्रयइतिइहवहुव्रीहिरपिप्रयुक्तः॥हेवनिपातनात्को॰कङ्गवःकङ्गावेत्यावुपसंख्यानमितिनुप्रत्याख्येयंकुत्यायापत्योपश्चेतिगणसूत्रेकुत्यायोजातःकौले
यकःकत्रिदंभिकंदिनमाहिष्मतीत्यादिदक्षिणापश्चात्॥अत्ययमितिशाहचर्यादितिभावःएवंचदक्षिणात्यस्त्यत्रसर्वनाम्नोवृत्तिमात्रइतिपम्बुद्धावशकेवनास्ती
तिवोध्यंपाश्चात्त्यइतिकथंतर्हिपश्चात्तनैःकाश्चनेत्यमानइतिनचदिग्देशवाचिनिपश्चाच्छब्देसावकाशत्वंकालवाचकात्त्युट्युलौवाधेतेपरत्वादितिवा
च्यं॥अग्रादिपश्चादितिडिमचाग्र्युलोर्बाधस्यदुर्बारत्वात्॥सत्यंपश्चात्तन्नेतियश्चात्तनाइतिकथंचित्समाधेयंकापिश्यांष्फक्॥कापिशीशब्दात्फक्स्यात्सित्वा
न्ङीषन्तदाहकापिशायनीतिरंकोरमनुष्येरंकवोजनपदस्तत्रप्राग्दीव्यतोणित्यणप्राप्तःतद्बाधकत्वेनावृद्धादपीतिवुञ्प्राप्तस्तमपिवाधित्वाञ्चोर्देशेउञ्प्राप्तस्त
स्यतत्कोपधादणवाधकस्तंतोपिपरत्वात्कञ्छाद्यणिप्राप्तेनेनष्फगणोनिधीयतेकोपधत्वादेवाणिसिद्धेकञ्छादिषुरंकुशब्दस्यपाठोमनुष्यतत्स्ययोवैत्रिधा
नार्थइतिकेयटः॥अतएवाहरंकवत्कोमनुष्यइति॥क्वचिन्नरंकवइतिपठ्यतेसतुलेखकप्रमादःस्यादेतत्॥अमनुष्ययहणमिहव्यर्थंअपवादेनवृत्तात्तत्रष्फगणो
वीधेनामनुष्यएवपर्यवसानात्॥अणग्रहणमपिव्यर्थमेवकञ्छादित्यादेवतत्सिद्धेः॥अत्राहकाशिकाकृत्॥नार्थंप्रसज्यप्रतिषेधः॥किंतुपर्युदासस्तेनमनुष्यभिन्ने
णिन्येवष्फग्विधीयतइतिरंकवःकेवलइत्यत्रनष्फक्॥विशेषविहितेनष्फक्॥अणोवाधामाभूदित्यणग्रहणंचक्रियतइतिभाष्येतुअप्राणिन्यपिष्फकमंगी
कृत्येदंद्वयमपिप्रत्याख्यातं॥

शेषेलक्षणांचेतिग्रहणंचुक्षादिष्वर्थेषूत्तरसूत्राऽनपत्तेरेवेऽञणोविधायकमित्यर्थः ननुलक्षणंतावद्व्यर्थे तस्येदमित्यनेनचाक्षुषादीनांसंस्कृतेभक्षाऽत्यनेनदर्शदीनांसिद्धंतथाधिकारेपिव्यर्थंतथाहि अधिकारस्यापत्यादिचतुरर्थ्यंतेषर्थेषुघादिष्वनुक्तानांनिवृत्तिर्जीताद्यर्थसाकल्यंवाप्रयोजनंतत्रनिवृत्तिस्तावन्नप्रयोजनंऽञाईकाशालादीनामुक्तरादिपाठेनरतेःप्राचीनेषर्थेषुघादयोनप्रवर्तन्तइतिज्ञापनात् अन्यथावृद्धाच्छ्रत्येवसिद्धेतत्राऽस्यैवेयर्थ्योप्रसंगात् नाप्यर्थसाकल्यं

शेषे।४।२।९२।अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योर्थश्शेषस्तत्राऽणादयःस्युःचक्षुषागृह्यतेचाक्षुषंरूपमाश्रावणाश्शब्दःऔपनिषदःपुरुषःदृष्ट दिपिशादार्षदाःसक्तवःउलूखलेक्षुसाःऔलूखलोपावकःअश्वैरुह्यतेआश्वोरथःचतुर्भिरुह्यतेचातुरंशकटःचतुर्दश्यांदृश्यतेचातुर्दशरक्षःशेषरतिलक्षणाच्चाधिकारश्चातस्यविकारइत्यतःप्राक्शेषाधिकारः।राष्ट्राऽवारपाराद्घखौ।४।२।९३।आभ्यांक्रमाद्घखौस्तश्शेषेराष्ट्रियः।अवारपारीणः।अवारपाराद्गृह्णातादपिविपरीताच्चेतिवक्तव्यम्।अवारीणः।पारीणः।पारावारीणः।इहप्रकृतिविशेषाद्धादयश्चुल्लुन्नाप्रत्ययाउच्यन्तेतेषाञ्जातादयोऽर्थाविशेषाःसमर्थविभक्तयश्चवस्यन्तेग्रामाद्यखञौ।४।२।९४।ग्राम्यःग्रामीणःकृत्यादिभ्योढकञा।४।२।९५।कुत्सितास्त्वपःकञयःतत्रजातादिःकात्रेयकःनागरेयकःग्रामादित्यनुवर्त्ततेग्रामेयकःकुलकुक्षिग्रीवाभ्यःश्वास्यलङ्कारेष।४।२।९६।कौलेयकःश्वाकौलोऽन्यःकौक्षेयकोऽग्निःकौक्षोऽन्यःग्रैवेयकोऽलङ्कारःग्रैवोऽन्यःनद्यादिभ्योढक्।४।२।९७।नादेयोग्राह्यम्।वाराणसेयंदक्षिणापश्चात्पुरसस्यक्।४।२।९८।दक्षिणोत्तराज्जनपदमाख्ययम्।दाक्षिणात्यःपाश्चात्यःपौरस्त्यःकापिश्यांष्फक्।४।२।९९।कापिश्यान्नातादिकापिशायनंमधुकापिशायनीद्राक्षाःरङ्कोरमनुष्येऽण्च।४।२।१००।चात्फक्काराङ्कवोगोःराङ्कवायणःअमनुष्येतिकिं॥राङ्कवकोमनुष्यः॥ ॥

प्रयोजनंजातादिकारणात्साकल्यसामर्थ्यादेवतत्लाभात्यदिसंनिहितेजातार्थएवस्यादयस्युस्तदुत्तरेषुभवाद्यर्थेषुप्राग्दीव्यतरतिविशिष्टाधिपरिछिन्नेष्वर्थेषुविधीयमानाऽणादयएवस्युस्तदाजातादिकारणंनंतरमेवप्राग्वहतीत्यादिभिस्तुहस्राऽवारपारेत्यादयोपिपठ्येरन्ततस्माद्यर्थमिदंसूत्रमितिचेदुच्यते शैषिकात्सरूपःशैषि

अमेहेतिपरिगणानेनत्यपोऽभावात्तदाश्रौत्तराहशब्दोतोदात्तःस्त्रियांङीम्बविशेषःवक्ष्यमाणाविति सायंचिरमित्यादिनेतिशेषःवक्ष्यतइतिम्बसमुच्चेत्यत्रदिक्पूर्व
असंज्ञायामित्यत्रसौत्रत्वात्त्यंचम्यर्थेसप्तमीत्याशयेनाहसंज्ञाभूतायाइति॥ ॥ मद्रेभ्योञ्चवहुवचननिर्देशाज्जनपदवाचीगृह्यतेनतुभद्रपर्य्यायःदिशोऽमद्राणामि
तिदिग्वाचकाद्उत्तरपदस्यजनपदवाचिनोमद्रभिन्नस्याचामादेर्वृद्धिःस्यात्त्रितिरिति।किंतिचत्तद्धितेइतिसूत्रार्थः पौर्वमद्रइतिमद्रैकदेशेमद्रशब्दस्यवृत्तौदिक्

मद्रेभ्योञ्॥४।२।९९८।दिक्पूर्वपदादित्येवदिशोमद्राणामितिमद्रपर्युदासादादिवृद्धिः।पौर्वमद्रः।आपरमद्रः।उदीच्यग्रामाश्चवहवोऽन्योदात्तात्
४।२।९९९। अञ्स्यात्।शैवपुरमाप्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादरण्।४।२।९९०।माहकिप्रस्थःपालदः।नैलीनकःकएवादिभ्योगोत्रे।४।२।९९१।
एभ्योगोत्रप्रत्यान्तेभ्योऽण्स्यात्।कएवोगर्गादिः।काण्व्यस्कौत्राःकाएवाःइत्यत्रश्च।४।२।९९२।गोत्रेयञ्ञञ्णदन्ताद्दण्स्यात्।दाक्षायणीगोत्रेकिं
सौतङ्गमेरिदंसौतङ्गमीयंगोत्रमिहशास्त्रीयन्नतुलौकिकंतेनेहनापाणिनीयं नद्यृतश्चसंप्राच्यभरतेषु।४।२।९९३।इञश्चेत्यणोपवादःप्राक्षीयाः।
काशीयाःभरतानाम्प्राच्यत्वेपिएथेयणपादानमन्यत्रप्राच्यग्रहणेभरतानामग्रहणास्त्रिलक्ष्म।वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्।१।१।७३।यस्यस
मुदायस्याचांमध्येआदिर्वृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञंस्यात्।त्यदादीनिच।१।१।७४।वृद्धसंज्ञानिस्युःवृद्धाच्छः।४।२।९९४।शालीयःमालीयःनदीयःए
ङःप्राचान्देशे।१।१।७५।एङ्यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञंवास्याद्देशाभिधानेऽएणीयचनीयःगोनर्दीयःभोजकटीयःपक्षेश्रविणोरेणीयचनः।
गोनर्दःभोजकटः।एङ्किंआहिच्छत्रःकान्यकुब्जःवानामधेयस्यवृद्धसंज्ञावक्तव्या।दैवदत्तःदैवदत्तीयःभवतष्ठक्छसौ।४।२।९९५।वृद्धाद्भ
वतएतौस्तःभावत्कःजस्त्वेभवदीयःवृद्धादित्यनुवृत्तेःशत्रन्तादणेवभवतः॥ ९ शब्देनसामानाधिकरण्यान्नद्धितार्थेति समासःउदीच्यदिग्ग्रहणं

निवृत्तंउदीच्यग्रामात्किमन्यत्रवहुवचःकिंध्वाजःपिप्पल्यादिङीर्षंतोध्वजीशब्दःश्रोतोदात्तात्किम्शाकैरधानंशाकैरधानशब्देधाशब्दाकारउदात्तःउदात्तर राम॰
पदप्रकृतिस्वरेणालित्वरस्यावस्थानात् शैवपुरमितिप्रस्थपरवहान्नाचेतिवृञ्भवतिवृद्धादितिनात्रवृत्तेःप्रस्थोत्तरउदीच्यग्रामलक्षणास्त्रोपवादःपालद २२७
इतिपलदीतिरक्कारोनतरत्येकोनातरत्यन्यनद्योपेसतियणादेशात्संहितायल्लेववाहीकशब्दोकोपधोपिपलद्यादिषु॥ ॥ ॥ ॥

सुप्रागपागुदक्प्रतीचोयत्।४।२।९९।दिव्यं प्राच्यम्। अपाच्यम्। उदीच्यम्। प्रतीच्यम्। कन्यायाष्ठक्।४।२।९२। कान्थिकः। वर्णौवुक्।४।२।९३।
वर्णेनदन्तस्यसमीपदेशोवर्ण्यः। तद्विषयार्थेवाचिकन्याशब्दाद्वुक्स्यात्। यथाहिजातंहिमवत्सुकान्यकम्॥ अव्ययात्त्यप्।४।२।९४। अमहक्त
तसिभ्यएव। अमात्यः। इहत्यः। तत्रत्यः। ततस्त्यः। तत्रत्यः। परिगणनङ्किउपरिष्टाज्ज्ञवश्चोपरिष्टाः। अव्ययानाम्भमात्रे
टिलोपः। अनित्योयंचहिषष्टिलोपविधानात्तेनेहन। आरातीयः। त्यन्नेर्भुवस्तिवक्तव्यम्। नित्यं। निसोगेतोहस्वात्तादौतद्धिते।८।३।९९। ह्रस्वा।
दिशः परस्यसस्यवः स्यात्तादौतद्धिते। निर्गतोवर्णेभ्योनिष्कः। आरण्यासः। आरण्याः। सुमनसः। दूरादेत्यः। दूरेत्यः। उत्तरादा
हञ्। औत्तराहः। एवमोत्यः। अस्योऽन्यतरस्याम्।४।२।९५। एभ्यस्त्यञ्वापक्षेवक्ष्यमाणोष्फ्युलौ। एवमस्त्यः। एवमस्तनः। त्यस्त्यस्तनौ। अस्त्यः। अस्त
स्तनं। पक्षेशौवस्तिकम्वक्ष्यते। तीररूप्योत्तरपदादञ्जौ।४।२।९६। यथासंख्येनाकाकतीरः। पाल्वलतीरः। शैवरूप्यः। तीररूप्यान्तादिति। नोक्तंव
ह्वच्प्रत्ययान्माभूत्। वाहरूप्यः। दिक्पूर्वपदादसंज्ञायांञः।४।२।९७। अणोपवादः। पौर्वशालः। असंज्ञायांकिंसंज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्मामभूत्॥ पूर्वेषु
कामशम्याम्भवः पूर्वेषुकामशमः। प्राचांग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः॥ ९९ नारदेति। अत्राहुः। कालवाचिनः प्राक्छरदादेर्वाधिलाभलास्युलौवो

ध्याविति। वर्णौवुक्वर्णेरिति। अदूरभवश्चेत्यर्थेसुवास्त्यादित्वादणिजनपदेलुवितिलुप्। अमात्यरिति। अमाशब्दः समीपवाचीस्वरादिः। अमासमीपेभवरत्यर्थः। ह
स्वात्तादौपदान्तात्त्यस्याप्राप्तावयमारंभः। आदिग्रहणंतुव्यर्थंयस्मिन्विधिरित्येवसिद्धेः। ह्रस्वात्किंगौस्तरधुस्तरा॥ तादौकिंसर्पिः साङ्गवतिति। तद्धितेकिंसर्पिस्त
रतितिङ्। तस्यप्रतिषेधोवाच्यः। भिक्षुस्तरदूरेत्यरतिदूरादागतइत्यादिरर्थः। औत्तराहइति। ऊहादुदात्तत्वस्त्रियांटाबवोध्यः। यदात्तराच्चेत्याहिप्रत्ययेततोऽण्क्रियते

सूत्रमिदं वृद्धादेवेति वृद्धाच्चेत्प्राचामेवेति विपरीतनियमज्ञानं भवति अप्राग्देशवाचिनो वृद्धस्य उवर्णान्तस्याभावात्॥ धन्वयो॥ धन्वेति नस्वरूपपर्याययोर्ग्रहणं वृद्धत्वात्संभवादित्याशयेनाह धन्वविशेषेति ऐरावतं धन्वेति यद्यपि समानो मरुधन्वानावित्यमरेणापुंस्त्वमुक्तं तथाप्यष्टकेनामधन्वेति भाष्यप्रयोगस्य पाठान्नपुंसको धन्वशब्दोऽस्त्येवेति वोध्यं उत्तरेणेति रोपधत्वादिति भावः॥ ॐ॥ जनपदस्चासौ अवधिश्चेति कर्मधारयाज्जनपदरूपएवावधिर्लभ्यते नच जनपदत्वादेव

जनपदतदवध्योश्च॥४।२।१२४॥ जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धाद्ढञ् स्यात्। आदर्शकः त्रैगर्तकः अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्॥४।२।१२५॥ अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचनविषयात्प्राप्तिपदिकाढञ् स्यादवृद्धादणो वृद्धाच्चकारस्यापवादः। अवृद्धाज्जनपदात्। आङ्कः। अवृद्धाज्जनपदावधेः आजमीढकः। वृद्धाज्जनपदात्। दाक्षकः। वृद्धाज्जनपदावधेः कालञ्जरकः। विषययग्रहणं किं। एकशेषेणा बहुत्वेमा भूत्। वर्तनीच३ वर्तन्यः तासु भवो वार्तनः। कच्छाग्निवक्त्रवर्तनेरयदात्॥४।२।१२६॥ देशवाचिनो वृद्धादवृद्धाच्च ञस्यात्। सारुक्कच्छकः। कौण्डाग्रकः। सैन्धुवत्रैकः। बाह्लवत्रैकः। धूमादिभ्यश्च॥४।२।१२७॥ देशवाचिभ्यो ञ्य धौमकः। तैर्थकः। नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः॥४।२।१२८॥ नगरशब्दाञ्ञ्यस्यात्कुत्सनेप्रावीण्येचगम्ये। नागरकः। चौरः शिल्पी वा। कुत्सेति किं। नागराः ब्राह्मणाः। अरण्यान्मनुष्ये॥४।२।१२९॥ ञ्य ञ्अरण्यात्स्यस्यापवादः। पथ्यध्यापन्यायविहारमनुष्यहस्तिषितिवाच्यम्। आरण्यकः पथ्यादिः। वागोमयेषु आरण्यकाः। आरण्याः गोमयाः। विभाषाऽरुरुयगन्धराभ्यो॥४।२।१३०॥ ञ्य॥

॥ सिद्धेश्चावधियहणाच्चार्थं ञ्यमेवयथास्यान्नान्यदित्येतदर्थं तस्यावश्यकत्वात् अतएव जनपदावधिवाचिनस्त्रिगर्तशब्दाद्गर्तोत्तरपदादिति कोनभवति किंतु अवृद्धादपि बहुवचनविषयादित्युत्तरसूत्रेणाञ्ञेवभवतीत्याशयेनोदाहरतित्रैगर्तकरतिः जनपदतदवध्योरिति सूत्रेजनपदावधिवाचिनउदाहरणंतु श्यामायनकरत्यादिवोध्यं नागराब्राह्मणारतिकञ्आदिषुमाहिष्मतीतिसंज्ञाशब्दसाहचर्यात्संज्ञाभूत नगरशब्दस्यैवढकञ्नागरेयकरतिभाव्यमितिभावः विभाषाऽरुरुऽरुरुशब्दःकच्छादिषुपठ्यते तत्सामर्थ्यात्यस्येदमिति परिशेषाद्विभाषाग्रहणायगं॥ ॥

पत्यते परेऽधिकृत्यान्यत्राऽर्थेऽधिकृत्यापत्यात्फक्फिञोरुत्पत्तिः स्यात्फकः फिञश्च लुक्स्यात्तयोरुत्पत्तौ प्रकृत्यवकाशः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तयोर्लुक्लोपयोर्लुक्लोपः अत्रेति प्रकृतिभावलुगणोस्त्रियां पतिपातनादिति हरदत्तादयः सौतंगमेरितिसुतंगमादिभ्यश्चातुरर्थिकस्त्रीप्रत्ययमिति नव्यपत्याधिकारादन्यत्रलौकिकेगोत्रेऽपत्यादिरिति वेदमाहुः पूर्वसूत्रेगोत्रमहणं नपौत्रप्रभृतिगोत्रेऽपत्यादिकएवादिभ्योगोत्रेयः प्रत्ययोविहितस्तदर्थेभ्यइतिगोत्रप्रत्ययान्तवाचिनामेवाधिकारात्कएवादयश्चगर्गाद्यंतर्गताःगर्गादिभ्योयञित्यत्रगो

काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ।४।२।११६।इकारउच्चारणार्थः।काशिकी।काशिका।वैदिकी।वैदिका।आपदादिरूर्ध्वपदात्कालान्ताताआपदादिराकृतिगणः आपत्कालिकी।आपत्कालिका।वाहीकग्रामेभ्यश्च।४।२।११७।वाहीकग्रामवाचिभ्योवृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौस्तःऊस्यापवादःकास्तीरन्तामवाहीकग्रामः ।कास्तीरिकी।कास्तीरिका।विभाषोशीनरेषु।४।२।११८।एषुयेग्रामास्तद्वाचिभ्योवृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौवास्तः।सौदर्शनिकीसौदर्शनिका।सौदर्शनीया॥ ओर्देशेठञ्।४।२।११९।उवर्णान्तादेशवाचिनष्ठञ्।नैषादकर्षूःनैषादकर्षुकः।केणादितिहंसःदेशेकिंपरोष्ठञ्।पाटवः।ञिठ्यावर्तयितव्यः ञ्यङ्ग्रहणंवृद्धाच्छं परत्वादयम्बाधते।दाक्षिकुर्षुकः।वृद्धात्प्राचां।४।२।१२०।प्राग्देशवाचिनोवृद्धादेवेतिनियमार्थंसूत्रम्।आढकजम्बुकः।शाक जम्बुकः।नेहमल्लवास्तवः।धन्वयोपधाद्वुञ्।४।२।१२१।धन्वविशेषवाचिनोयकारोयधाच्चदेशवाचिनोवृद्धाद्वुञ्स्यात्।ऐरावतंस्थन्व ऐरावतकः।साङ्काश्यकांपित्थ्यश्चौवुञ्लुगादिसूत्रेणण्यान्तौ।साङ्काश्यकः।काम्पिल्यकः।प्रस्थपरवहान्ताच्च।४।२।१२२।एतदन्ताद्वृद्धाद्देशवा चिनोवुञ्स्यात्।लुस्यापवादः।मालाप्रस्थकः।नान्दीपरकः।पैलुवहकः।पुरान्तग्रहणमप्राग्दीव्यतीयार्थंप्राग्देशेनूत्तरेणसिद्धंरोपधेतोःप्राचाम्।४।२।१२३ रोपधादीकारान्ताच्चप्राग्देशवाचिनोवृद्धाद्वुञ्स्यात्।पाटलिपुत्रकः।रैतः।काकन्दकः॥ ९९ त्रेकुंजादिभ्यस्त्यतोगोत्रस्त्यन्तवर्जंतेनतशास्त्रीयगोत्रमेवगृ ह्यतेऽपत्याधिकारस्थत्वात्तदेवहीञ्श्चेतिसूत्रेनुवर्ततेइतिनञ्मत्रः अपवादइतिप्रतिषेधस्त्यर्थंभरतानामग्रहणंस्पेतितेनस्त्रःप्राचामितिभरतेभ्योषवप्रत्य यस्यलुङ्भवति औदालकिःपिताऔदालकायनःपुत्रइति आहोदगोपवादइतिसूत्रेकोयटःभवतःक्रादिरयंप्रत्ययोनतशादिःपदसंज्ञार्थंसित्करणादित्याशयेनाह जस्त्वमितिः॥ ॥ काश्यादिभ्यःरकारउच्चारणार्थइति उभयत्रञ्कारएवानुबंधस्तस्यच्यत्यासपाठस्तुस्त्रीप्रत्ययेविशेषार्थः इतिभावः आपदादीतिगणे

ख्यानमितिन्यासकारोक्तिः संगच्छतेकेवलात्त्वशब्दाद्रोवसौवंद्वारादीनांचेत्यैच्स्त्रीयमित्यत्रतुप्राक्कीताच्छ्रंसंतरशब्दात्तुगहादित्वाच्छेतदन्तेननशब्दस्यसमासे
स्वार्थेकनिच्नांतरीयकमितिभवति अविनाभूतमित्यर्थः वृद्धादकेकांतत्राह्मणकीयइतिकोपधादणित्यणप्राप्तः ॥ ॐ ॥ आयोमुखीयमितिवाहोकयामलक्षणोऽ
त्रश्रिगवेरितिआदिशब्देनरोपधेतोरित्यादिनाप्राप्तस्यवुञः पर्वतीयइतिनात्रघोरंरघोर्जन्यंपार्वतीयैर्गोरभृदित्यत्रतुपर्वताद्यनस्यराज्ञरसेरत्यर्थेछोतादण्कृ
करणा भारद्वाजशब्दोत्रदेशवचनः सचनप्रत्ययार्थः किंतुप्रकृतिविशेषणमित्याह भारद्वाजदेशेत्यादिनायुष्मदस्मदोःत्यदादीनिचेतिवृद्ध्वान्नित्येऽणप्राप्तेखे ।

अयोमुखीयंकन्यापलदनगरग्रामहूदोत्तरपदात्।४।२।९४२।कन्यादिपञ्चकोत्तरपदाद्देशवाचिनोवृद्धाच्छस्यात्।उत्रञ्त्रिगदेरपवादःदाक्षि
कन्यीयंदाक्षिपलदीयं दाक्षिनगरीयंदाक्षिग्रामीयंदाक्षिहूदीयंपर्वताच्च।४।२।९४३।पर्वतीयः।विभाषाऽमनुष्ये। ४।२।९४४।मनुष्यभि
न्नेर्थेपर्वताच्छोवास्यात्यक्षेऽण्।पर्वतीयानिपार्वतानिवाफलानि।अमनुष्येकिं।पर्वतीयोमनुष्यः।कुकरणपर्णाद्भारद्वाजे।४।२।९४५।भारद्वा
जदेशवाचिभ्यांभाभ्याञ्छःकुकरणीयंपर्णीयंभारद्वाजेकिं।काकरणीमापार्णीयुष्मदस्मदोरन्यतरस्यांखञ्च।४।२।९।चाञ्छःपक्षेऽणयव
योर्युष्माकम्वाअयंयुष्मदीयः।अस्मदीयःतस्मिन्नणिचयुष्माकास्माकौ।४।२।१०।युष्मदस्मदोरेतावादेशोस्तःखञ्त्रणिचावोष्माकीनः
आस्माकीनःयौष्माकः।आस्माकः।

त्रणोरपविधानार्थमिदंपक्षेत्रणिति अन्यतरस्यांग्रहणादितिभावः तथाचैतेत्रयःप्रत्ययाइतिवैषम्याद्यथासंख्यंनभवतीति
केचित् मनोरमायांतुयथासंख्य निवारणाययोगविभागःकृतःतथाहियुष्मदस्मदोरन्यतरस्यांभ्यांछोवास्यात्यदादीनिचेतिवृद्ध्वान्नित्येऽप्राप्तेविकल्पोयंततः
खञ्चएवमुत्तरसूत्रेपियोगविभागोवोध्यःतेनआदेशपोःखञ्त्रणभ्यांयथासंख्येनेत्यादियुवयोरित्यादिएकवचनेतवकममकादेशविधानादेकवचनांतेनविग्रहेवन
कृतःतस्मिन्नणिचतस्मिन्नितिसप्तम्यादिहितःखञ्निर्दिश्यतेनतुचानुकृष्टःनिमित्तयोरादेशौप्रतियथासंख्यंतुनभवति खञ्त्रणोरितिवक्तव्येएवंविभक्तिनिर्देश

धरार्थमेव अत्र वृद्धादपीति नित्यप्राप्तेऽनेन विकल्प्यते मनुष्यतत्स्थयोस्तु परत्वान्नित्यएवेति ॥ ॥ कौरवको मनुष्यः कौरवकमस्य हस्तितं एतदर्थमेवास्य कच्छादीया
ढः अन्यथा अनयैव विभाषया अञ्सिद्धेः किंतेनेति भावः सैंधवारति त्रीर्देशरतिठञ् प्राप्तेऽञि सिद्धेरतिमनुष्यतत्स्थयोरित्यनेन गहादिभ्यश्च एभ्यो देशवाचि

कौरवकाः कौरवः पौगन्धरकाः पौगन्धरः मद्रवृज्योऽकन् ॥४।२।१३१॥ जनपदवृञोपवादः मद्रेषु जातो मद्रकः वृञ्जिकः कोपधादण् ॥४।२।१३२॥
माहिषिकः कच्छादिभ्यश्च ॥४।२।१३३॥ देशवाचिभ्योऽण् वृञादेरपवादः काच्छः सैन्धवः मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् ॥४।२।१३४॥ कच्छादिभ्यश्च णो
पवादः कच्छे जातादिः काच्छकोमनुष्यः काच्छकंहास्तिनमा मनुष्यतिकिं काच्छोगौः अपदातौ साल्वात् ॥४।२।१३५॥ साल्वशब्दस्य कच्छादि
त्वाद्वुञि सिद्धे नियमार्थमिदं अपदातावेवेति साल्वकोब्राह्मणः अपदातौकिं साल्वः पदातिर्व्रजतिगोयवाग्वोश्च ॥४।२।१३६॥ साल्वाद्वुञ् का
च्छाद्यणोपवादः साल्विकायवागूः साल्वकोगौः साल्वमन्यतागतौतरपदाच्छः ॥४।२।१३७॥ देशोऽणोपवादः चकगर्त्तीयो उत्तरपदश्च
हणो बहुचपूर्वेनिरणार्थोगहादिभ्यश्च ॥४।२।१३८॥ छः स्यात् गहीयः मुखपार्श्वतसौलोपश्च मुखतीयः पार्श्वतीयः अव्ययानाममाव्रेटि
लोपस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिदं कुक्कुजनस्यपरस्यच जनकीयः परकीयः देवस्यचादेवकीयः स्वस्यचस्वकीयं वेणुकादिभ्यः छएवाच्यः वै
णुकीयं वैत्रकीयः उत्तरपदकीयः प्राचाङ्कटादेः ॥४।२।१३९॥ प्राग्देशवाचिनः कटादेः छस्स्यात् अणोपवादः कटनगरीयः कटघोषीयः कटप
ल्वलीयं राज्ञः कच्च ॥४।२।१४०॥ वृद्धत्वाच्छे सिद्धेतत्सन्नियोगेनकादेशमात्रे विधीयते राजकीयः वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥४।२।१४१॥ अक
दकण्तदन्तात्खोपधाच्चवृद्धादेशवाचिनः छस्स्यात् ब्राह्मणकोनामजनपदोयत्रब्राह्मणाः आपधजीविनस्तत्रजातोब्राह्मणकीयः शा
ल्मलिकीयः ॥

भ्यश्छस्यात्पूर्वपक्षादिशब्देभ्यस्तुदेशवाचित्वाभावेपिपाठसामर्थ्याच्छः मुखपार्श्वतसोरिति गणसूत्रमिदंसप्तम्यंताभ्यामाद्यादि ल्मलिकीयः
त्वात्तसिः मुखतीयमितिमुखेजातमित्याद्यर्थेतसंताच्छः अलोत्यस्येतितसस्तकारस्यलोपेयस्येतिचेत्यकारलोपः कुक्कुजनस्येति वदंतिगणसूत्रेस्वकीयमिति
सार्थिकाकान्तात्खशब्दाद्गहादेराकृति गणत्वाच्छ देशवाचित्वाभावेपिपूर्वपक्षादिवद्बोध्यः अतएवसुव्योगाप्रख्यानादितिसूत्रेनहिस्वकीयस्यैवप्रत्या

नाह समुद्रसमीपेपोहिपरतिकच्छाद्यणोमनुष्यवत्रश्चापवादोयंअनसमुद्रंकिंद्वैपमन्यत् कच्छाद्यण द्वैपकःम॰नुष्यःतत्स्थयोरितिवत्रद्वैप्येतिपत्रश्चेतिडीम्रभवति॥अ
पत्याधिकारस्थादेवपत्रोडीविधिप्रागेवोक्तत्वात्कालाद्वत्रस्वरूपस्यैवनग्रहणंसंधिवेलादिसूत्रेणसंधिवेलात्रयोदशीचतुर्दशीप्रभृतिभ्योऽद्वद्वेभ्योपिठञ्वाधनार्थम
ण्विधानात्किंतुसर्वेषामपिकालवाचिनांग्रहणमित्याशयेनाहकालवाचिभ्यइतियत्तुस्वरूपस्यपयोयाणांचनग्रहणमितिपदमंजर्यांदिग्धंस्थितंतदसत्कालिकःसंबंध
कालिकीव्याप्नोतीत्यादिप्रयोगानापत्तेःनचाविशेषाणामेवग्रहणंसंधिवेलादिभ्योण्विधानेज्ञापकमितिवाच्यंतस्यस्वरूपमात्रग्रहणनिरासकत्वेनापिसाफल्यात्॥गौ
णामुख्यन्यायस्त्विहनाश्रीयते तेनकदंवपुष्पसाहचर्यात्कदंवपुष्पःकालःत्रीहिपलालसाहचर्याद्व्रीहिपलालःकालःतत्रभवंकादंवपुष्पिकंत्रैहिपलालिकमित्या
करःअत्रहिप्रमाणंसंधिवेलादिसूत्रेअनेनकालग्रहणेननसूत्राणांविशेषणमेवेत्याहुःनचपुष्पादिशब्दानांकालोमुख्यएवार्थःलुबविशेषइतिव्युत्पादनात्तथाच

ष्वसमुद्र॥४।३।१५॥ष्वसशब्दाद्ठञ्स्यात्तस्यतुडागमश्चाद्यादीनाञ्च॥७।३।४॥द्वारस्वर्यक्लृप्तशस्त्रिस्थकृत्वादृदुष्वस्वप्नस्वपानेच
द्धिरैजागमश्चासौवस्तिकंसन्धिवेलाऋतनक्षत्रेभ्योऽण्॥४।३।१९॥सन्धिवेलादिभ्यऋतुभ्योनक्षत्रेभ्यश्चकालवृत्तिभ्योणःस्यात् सन्धिवेलाया
मभवंसान्धिवेलंग्रैष्मंतैषं सन्धिवेलासंध्याश्रमावस्यानयोदशीचतुर्दशीपौर्णमासीप्रतिपत्सम्वत्सरात्फलपर्वणोःसाम्वत्सरंफलंपर्वचासा
म्वत्सरिकमन्यत्' ॥

कालविशेषणमुक्तार्थेनप्रमाणमितिवाच्यंपुष्यादिसमीपस्थचंद्रमसायुक्तेकालेऽपुष्यादिशब्दानांगौणत्वाल्लुबविशेषेऽतिशा
स्त्रमपिगौणवृत्तित्वान्व्याख्यापकमेवेतिदिक्कृएवंस्थितेकालवाचिभ्यइतिमूलस्यकालप्रतिपादकेभ्यइतिफलितोर्थः आङ्मितिभक्त्याक्रियमाणंपित्र्यंकर्मेत्यर्थः प्र
ज्ञाश्रद्धाचीभ्योणइतिमत्वर्थीयेनव्युत्पादितःश्रद्धाचान्यरूपसूनगृह्यतेअनभिधानात्॥ ※॥ष्वसमुद्रविभाषेत्यत्रचर्तनादाहऽञ्चास्यादितिएषमोत्यइत्या
दिनात्यवपिविकल्पेनविहितःआभ्यामतोस्युष्लावपिसएव शौवस्तिकमितिनन्वन्तरंगत्वात् तुष्टिवस्यप्रत्ययादित्वाभावात्कर्मठइवेकादेशोनस्यात्नचप
दिकादेशेतस्यतुडितिवाच्यंआदेशात्प्रागेवांतरंगत्वात्तुडःप्रवृत्तेरकादेशस्यत्वांगत्वेनबहिरंगत्वात् सूत्रभेदेनतुकिंहिक्रियमाणेत्विसुसुक्तांतादितिकादेशप्रसंगइ ते
चेत्सत्यंउच्चैरणादिषुचश्चित्वेनैकादेशोंतरंगेभ्योबलवानितिज्ञापितत्वात् अन्यथाप्रत्ययाद्युदा ॥ ॥ ॥ ॥

तवक इहपूर्ववदेवनिमित्तयोः खञ्ञणोरदेशेप्रतिषयासंख्यनभवतिकिन्तुस्थान्यादेशयोरेवेत्याशयेनोदाहरतितावकीनःमामकीनइति।परावराधमोत्तमेभ्यइत्ये
वकारेणपूर्ववदेवप्रतिषेधसूचनार्थेनदिक्शब्दोपरावरयोर्दूरशब्देनसमासेउत्तरपदेनप्राप्तावपिठञ्यतौबाधित्वायदेवभवतिदिक्पूर्वपदग्रहणस
वकारेणपूर्वपदग्रहणंपूर्ववत्प्रतिषेधसूचनार्थंतेनदिक्शब्दोपरावरयोर्दूरशब्देनसमासेउत्तरपदेनप्राप्तावपिठञ्यतौबाधित्वायदेवभवतिदिक्पूर्वपदग्रहणस
रूपविधिनिरासार्थमित्याहुः।असंप्रतिकेसंप्रतीत्यव्ययेनाप्येवमेतेनाभिन्नत्वात्रातिरिक्तःषष्ठ्यन्तःसकएषसंप्रतियोगेयत्यंचरात्रेत्यत्रतयादर्शनात्तन्मूलो

तवकममकावेकवचने।४।३।३।एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौस्तःखञ्यणोश्चातावकीनःमामकीनःकेतापत्ययो
त्तरपदयोश्च।७।३।९५।मपर्य्यन्तयोरेकार्थयोस्त्वमोस्तःप्रत्ययेउत्तरपदेचत्वदीयःमदीयःत्वत्युत्रःमत्पुत्रःअर्द्धाच्चत४।३।४।अर्द्धेःपरावराधमो
त्तमपूर्वाच्च।४।३।५।परार्द्धेःअवरार्द्धेःअधमार्द्धेउत्तमार्द्धेदिक्पूर्वपदात्ठञ्च॥४।३।६।चाद्युत्तापौर्वार्द्धिकोऽपरार्द्धेःग्रामजनपदैकदेशात्ठञ्
ठञौ।४।३।७।ग्रामैकदेशवाचिनोजनपदैकदेशवाचिनश्चदिक्पूर्वपदादर्द्धान्तात्ठञौस्तःस्मिन्नर्द्धेभवइति तद्धितार्थसमासःठञ्ग्रहणंस्पष्टार्थंअत्रचेत्युक्तेप्येतेष्वनुकर्षस्मार्थंतेनमध्यान्मः।४।३।८।मध्यमः।अत्र
कारःग्रामस्यपूर्वस्मिन्नर्द्धेभवइति तद्धितार्थसमासःठञ्ग्रहणंस्पष्टार्थंअत्रचेत्युक्तेप्येतेष्वनुकर्षस्मार्थंतेनमध्यान्मः।४।३।८।मध्यमः।अत्र
सांप्रतिकोऽ४।३।९।मध्यशब्दात्कारप्रत्ययस्यात्सांप्रतिकेर्थेउत्कर्षापकर्षहीनोमध्योवैयाकरणानांमध्यन्दिनातिहृस्वान्हातिदीर्घमित्यर्थःहीनो
पादनुसमुद्रंयञ्।४।३।९०।समुद्रस्यसमीपेयोहेयश्चाद्विषयाद्वीपश्चेद्यत्रस्यात्तद्वैप्यंद्वैप्यंकालाट्ठञ्।४।३।९१।कालवाचिभ्यश्चत्रस्यात् मासिकं
सांवत्सरिकंसायंप्रातिकंपौनःपुनिकंकथन्तर्हिशार्वरस्यतमसोनिषिद्धयेरतिकालिदासःअत्रदितौषष्ठ्यागतिभावविशेषणसमानकालीनंप्राका
लीनमित्यादिचाऽपभ्रंशएवेतरतिप्रमाणिकाःतत्रजातइतिभावकालाधिकारःआद्धेशरदः।४।३।९२।ठञ्स्यात्।ऋत्वरणोपवादःशारदिकंश्रा
द्धेविभाषारोगातपयोः।४।३।९३।शारदिकःशारदोवारोगःआतपोवाऽएतयोःकिंशारदन्दधिनिशाप्रदोषाभ्यांच ४।३।९४।वाठञ्स्यात्तौनैशिकं॥

नातिरिक्तस्यसइत्यर्थःइदानीमित्यर्थेतुप्रसिद्धमेवएतहिसंप्रतीदानीमित्यमरतत्तत्रअव्ययादित्वात्स्वार्थेणविनापादित्वात्स्वार्थेठगपियेतेनसांप्रतेसांप्रतिकमितिपर्यायो
उक्तमेवात्रादिन्यायेविद्यमानएवसंप्रतिशब्दोत्रष्टत्वनेरतिभावःद्वीपादनुसमुद्रंसमयाअनुसमुद्रंअनुर्यत्समयेत्यव्ययीभावःसप्तम्यंतंचेदंविद्यमानक्रियाद्योद्यो

तस्य कालवाचित्वाभावादनभिधानाद्देत्याहुः ॥ ॐ ॥ चिरंतनमिति चिरशब्दस्यापि प्रत्ययसन्नियोगेनसंततानिपात्यैरतिभावः अत्रवदंतिस्वरादेपाठात्स्वपत्वादेव सिद्धेसूत्रेचिरमित्येतद्व्यर्थमेवनवादन्ताच्चिरशब्दाट्टञ्स्यादितिवाच्यंतेनवाधादितिएदंतत्वमिति प्राहुः सोढोस्यप्राह्णेतनस्त्यादयर्थेतत्रहिसप्तमीनास्तिजातार्थेघ कालतनेष्वित्यलुकापिसिद्धं चिरत्नमितिसूत्रेचिरशब्दसोपादानाद्दयुस्युलावपिस्तः नचैवंसूत्रेचिरशब्दस्यप्रत्याख्यानेनसंभवतीतिवाच्यंमांताव्ययादेवदयुस्युल्लि ङ्गमात्रेतत्संभवात्परतस्त्रैवस्मिन्वत्सरेपरारिपूर्वतरेअद्यादिडिमचोडित्वस्यष्टार्थेतत्रजातःनतुशेषस्त्यस्यलक्षणालोकेत्यासुवरूपंश्रावणःशब्दइत्यादिवत्जाता

चिरन्तनोप्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वं त्रिपात्यते प्राह्णेतनोप्राग्गेतनोदोषातनोदिवातनोचिरपरुत्परारिभ्यः स्त्रोवक्तव्यःचिरन्तोपरारिन्त्रअद्यादिपञ्चा ङ्गिमच् अयिमंआदिमोपश्चिमोअन्याच्चान्तिमोविभाषापूर्वोत्पराह्णाभ्यामा॥४।३।२४॥आभ्यांदयुस्युलौवास्तस्तयोस्तुदन्चपसेठञ्पूर्वाह्णेत नोन्यपराह्णेतनोघकालतनेष्वित्यलुक्पूर्वाह्णःसोढोस्येतिविग्रहेतुपूर्वाह्णतनोन्यपराह्णतनं पौर्वाह्णिकोन्यापराह्णिकोतत्रजातः॥४।३।२५॥सप्तमीसमर्थोत्पा तस्त्यर्थेऽणादयोघादयश्चस्युःस्तुग्मेजातःस्त्रौघ्नःत्रौत्सःराष्ट्रियःअवारपारीणस्त्यादिप्राग्वहेष्ठक्॥४।३।२६॥एएषस्यापवादःप्राग्वहिजा तःप्राग्वहिकःसंज्ञायांशरदोवत्र॥४।३।२७॥ऋत्वर्णोपवादःशारदकाःदर्भविशेषामुञ्जविशेषाश्चाउत्तरपदस्य॥७।३।९०॥अधिकारोयंहा नस्तस्त्यस्मात्प्राक्काश्रवयवादतोः॥७।३।९१॥अवयववाचिनःपूर्वपदाद्दृतुवाचिनोञ्चामादेरचोवृद्धिस्यात्त्रितिणितिकितिचतद्धितेपरे पू र्ववार्षिकः॥अपरहेमनः॥अवयवाल्लिपूर्वासुवर्षासुभवःयौवर्षिकः॥ ९९ दिग्यर्थेष्वणादयःसिद्धाःअधिकाराच्चघादयोपिनचजातादिष्वेवा णादयस्तिनियमार्थंजातार्थनिर्देशश्चान्यकःअन्यथातत्रास्तेतत्रशेतेरत्यादयर्थेपिप्रत्ययःस्यादितिवाच्यंचासुषमित्याद्यसिद्धयापतेःस्तुग्मेआस्तेस्तुग्मेशेतेर त्यादौत्वनभिधानादेवतद्धितोनभविष्यतिश्रुल्याखनतिरस्मूलादागतरत्यादौयथासमर्थनिभक्तपरत्वात्तोपादेवलस्यंतेचासुषमित्यत्रतुतीयायथातस्मा त्तत्रजातरत्यादयर्थनिर्देशोव्यर्थरतिचेन्मैवं प्राग्वहेष्ठविधाद्यपवादार्थंतदावश्यकत्वात्येतुनिरपवादाःअर्थनिर्देशःकृतलब्धकीतकुशलाइत्यादयस्तेतुव्य र्थाएवेतिदिक्कासंज्ञायां॥शरदःसमुदायेनचेत्संज्ञागम्यतेत्यर्थः संज्ञायांकिंशारदंसस्यं संज्ञायामित्येतत्कृतलब्धेत्येतत्पर्यंतंकेचिदनुवर्तयंतीतिवृत्तिकृत्॥

रम॰ २३१

तत्वेकृतेऽकादेशः स्यादितिकिंठच्श्चित्वेनकृतेत्विकादेशेप्रत्ययस्वरबाधनायचित्वंप्रसज्यतेऽस्मिन्नोरमायांस्थितेसंधिवेलाश्रवणग्रहणंतुकृत्वाबाधनार्थंप्रत्ययसंधिवेला
दिभ्योयथाविहितंप्रत्ययाःस्युरित्युक्तेपौर्णमासीशब्दाच्छ्राद्धेऽण्स्यात्वचनंतुठञोबाधनायस्यादितिभावःनैवमितितिष्याद्बादावण्जातार्थंतुश्रविष्ठाफल्गुनीतिलुक्
स्यात्सूर्यतिष्येत्यत्रतिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणीतिवचनाद्युलोपः॥ ॥प्रावृषएण्यःऋत्वर्णोपवादःप्रवर्षतीतिप्रावृड्नहिवृतीतिदीर्घेतत्रभवःजातेतुठञ्चवक्ष्यतिरभा
भ्यामितिसिद्धेप्रक्रियालाघवार्थंणकारोच्चारणमित्याहुःकिंचप्रावृषेण्यमाचक्षाणःप्रावृषेणित्यत्रणकारश्रवणार्थमपितत् एयंतात्क्तिपिटिलोपणिलोपयलोपाः
सर्वत्राएचहेमन्तादिति एतच्चहेमन्तात्त्वेत्यतोऽनुवृत्तमितिभावः हैमनमितिअकारविशिष्टस्यतशब्दस्यलोपेअन्निति प्रकृतिभावान्नस्तद्धितस्टिलो
पोनतकारस्यैवलोपस्टितपस्तुपस्यैतिचेत्यलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाद्टिलोपोनेतिबोध्यम् हैमंतमितिऋत्वणितकारलोपोनभवतितस्यसर्वत्रे

प्रावृषएण्यः।४।३।९७।प्रावृषेएण्यः।वर्षाभ्यष्ठक्।४।३।९८।वर्षासुसाधुवार्षिकम्वासः।कालात्साधुपुण्यत्यच्यमानेष्विति साध्वर्थेसर्वत्राणचतलोप
श्च।४।३।३२।हेमन्तादण्स्यात्तलोपश्चवेदलोकयोः।चकारात्यक्षेऋत्वणि।हैमनं हैमन्तोसायञ्चिरम्प्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ठ्युट्युलौतुट्च।४।३।
।२३।सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योव्ययेभ्यश्चकालवाचिभ्यष्ठ्युट्युलौस्तस्तयोर्नुट्चतुटःप्रागनादेशः।अनद्यतनस्त्यादिनिर्देशात्।सायन्तनं।

तिप्रतिपदोक्तौनत्रणासन्नियोगशिष्टत्वात्एतच्चप्रत्याख्यातंभाष्येतथाहिहैमंतपर्यायोहेमन्शब्दोऽस्तिहेमन्त्राणनीगंतिकर्णीत्यादिप्रयोगात्ततश्चहेमन्
शंक्यःकृंदसिसर्वविधीनांवैकल्पिकत्वात् चत्तिक्षत्तानुहेमन्तात्त्वेतिसूत्रेसर्वत्रग्रहणमपक्षाश्यलोकेपिहैमंतिकमितिस्त्रीकृतात्सायंचिरं॥नन्वेतन्नगेत्वात्त्यथमनुटिष्यत्य
रित्यादाविवत्यशब्दस्यप्रत्ययतयाअंगसंज्ञानिमित्तंयोयस्तस्यविधीयमानोऽनादेशोनस्यात् नचैवंतुगेवक्रियतामितिवाच्यंतस्यस्त्रीतत्वेनविसर्गोभावात्तात
स्नानमित्यत्रसत्वाभावप्रसंगात् अतआहतुटःप्रागिति इत्यादीतिआदिशब्देनघकालतनेष्विति।तत्रायंसायंतनमितिस्तेर्थेविहितायशब्दोऽकारान्तोदिवसावसानेरू
ढस्तस्यप्रत्ययसन्नियोगेनमान्तत्वेनिपात्यतइतिवार्तिकेऽनमंतेभाष्येऽस्तीत्यस्यायंग्रहणप्रत्याख्यातंनचैवंसायशब्दात्कालाट्ठञिअनिष्ट

अत्र अमावास्याशब्दात्कारप्रत्ययः स्यात् अयमपि पूर्ववदुभाभ्यां वेत्यं अमनास्यतिहसमध्यानुअमावस्यः अणत्रोच यथासंख्यार्थो योगविभागः अविष्ठाहस्ताभ्यां स्वातिशब्दो हस्तातश्चेति कैयटहरदत्तादयः माधवस्तु दीर्घात्तत्यतसात्यगमनरतिधातावाह एवंचात्रस्वातीतिध्येतिङीषंतयहणादङीषंतसंबंधात्तिरूपंभवार्थं स्वज्ञातार्थेपिमाधवमतेसिद्ध्येवंकैयटादिमतेतुज्ञातार्थेनसिद्ध्यतिलक्षविधायकेसिन्ङीषंतग्रहणेपिलिंगविशिष्टपरिभाषयाङीषंतादपि अणोलुक्प्रवृत्तेः

अचा४।३।३१॥अमावास्यः।सिंध्वपकराभ्यां कन्।४।३।३२।सिन्धुकः।कच्छादिगणमनुष्यतत्रिचप्राप्ते।अपकरकः।औत्सर्गिकेणप्राप्तेअण्

औच।४।३।३३।कमात्तस्यः।सैन्धवस्त्वापकरः।अविष्ठाफल्गुन्यनराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढावहुलाल्लुक्।४।३।३४।एभ्योन

क्षत्रवाचिभ्यः परस्यजातार्थप्रत्ययस्यलुक्स्यात्।लुकतद्धितलुकि।१।२।४९।तद्धितलुकिसत्युपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्यलुक्स्यात् अविष्ठासुना

तः अविष्ठः।फल्गुनस्त्यादिचित्रारेवतीरोहिणीभ्यःस्त्रियामुपसंख्यानम्।चित्रायाज्जाताचित्रारेवतीरोहिणीभ्यांलुकतद्धितलुकीतिल

किकृतेपिप्यल्पादिकृतिगणात्त्वात्पुनर्ङीष्।फल्गुन्यषाढाभ्यांटाबनौवक्तव्यौ।स्त्रियामित्येव।फल्गुनी।अषाढा।अविष्ठाषाढाभ्यांञ्छएव

क्तव्यः।अस्त्रियामपि।आविष्ठीयः।आषाढीयः।जेप्रोष्ठपदानाम्।७।३।९८।प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्यचामादेरचोवृद्धिस्याज्जातार्थेत्रिति

णितिकितिचप्रोष्ठपदासुजातः।प्रोष्ठपदोमाणवकः।जेरितिकिं प्रोष्ठपदासुभवः।प्रौष्ठपदः।बहुवचननिर्देशात्यर्ण्योपिवृत्त्यतेभद्रपादः।

स्थानान्तगोशालखरशालाच्च।४।३।९१।एभ्योजातार्थप्रत्ययस्यलुक्स्यात्।गोस्थानः।गोशालः।खरशालः।विभाषासेनेतिनपुंसकत्वेह्रस्व

त्वम्।वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजोवा।४।३।९२।एभ्योजातार्थस्यलुग्वास्यात्॥ ॥

पसर्जनेनेति अप्रधानमिहोपसर्जनंगृह्यतेनशस्त्री रम॰ २३२

यमसंभवात् ननुगोस्त्रियोरितिसूत्रेष्वप्रधानलक्षणमेवोपसर्जनंगृह्यतेएकविभक्तिचेतिशास्त्रीयंनगृह्यतेमैवंहरीतक्याःफलानिहरीतक्यइत्यत्रह्रस्वप्रस॰

गात् उपसर्जनस्यकिं अवन्तीकुन्तीकुरुः अविष्ठासिद्धिःअविष्ठाधनिष्ठाः इत्यादीति आदिशब्दादत्रराधः स्वातिःतिष्यःपुनर्वसुःहस्तः ॥ ॥ ॥

पूर्वेवार्षिकस्त्यादिवर्षाणांपूर्वेहेमंतस्यापरस्मिंविग्रहेपूर्वापराधरोत्तरमित्येकदेशिसमासःपूर्वोक्षितितद्धितार्थसमासः॥ ※॥ऋतोर्वृद्धिमद्विधाविति ऋतुवाचिनः
शब्दाद्वृद्धिनिमित्तकप्रत्ययविधानेतदंतविधिर्वाच्यःसचेदृतुवाचिशब्दोऽवयवेभ्यःपरस्त्यर्थेपूर्वेत्रेतिपूर्ववार्षिकःअपरेहेमंतस्त्यत्रतथाचवर्षाभ्यश्चकालसंवत्सराण
त्तलोपश्चेत्याभ्यांकमेणठगणोभवतःवृद्धिमद्विधौकिंपूर्वप्रावृषप्रावृषएण्यस्त्यत्रतदंतविध्यभावादिहकालत्वेवरहतिपौर्वावार्षिकस्त्यत्रतथाचेहकालाद्वृ
द्धितिठञ्चेतिभावःअवयवत्वाभावादितिअन्यथापूर्वासुवर्षासुक्षितिसामानाधिकरण्यंनसंगच्छेतेतिभावःजनपदतदवध्योरितीतितस्मिन्नुत्तरपदेवर्त्तमानेअकृञ्चादिपि
वहुवचनविषयादित्यनेनेत्यर्थःपौर्वमद्रवतिमद्रेभ्योऽञित्यत्रपूर्वाह्णकवतिविभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्यामित्यस्यायवादःआर्द्रकोमूलकवतिनक्षत्राणांपवा

ऋतोर्वृद्धिमद्विधावचपवादाभितिदन्तविधिःपूर्वत्रवहुनावयवत्वाभावात्।सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य।७।३।१२।उत्तरपदस्यवृद्धिःसुपाञ्चा
लकःसर्वपाञ्चालकःअर्द्धपाञ्चालकोजनपदतदवध्योरितिवुञ्।सुसर्वार्द्धदिक्शब्देभ्योजनपदस्यतितदन्तविधिःदिशोऽमद्राणाम्।७
।३।१३।दिग्वाचकाज्जनपदवाचिनोवृद्धिःपूर्वपाञ्चालकःदिशःकिं।पूर्वपञ्चालानांमध्येयोर्वपञ्चालःअमद्राणाङ्किंयौर्वमद्रःयोगविभागउ
त्तरार्थःग्रामाद्ग्रामनगराणाम्।७।३।१४।दिशःपरेषांग्रामवाचिनांनगरवाचिनाञ्चानामवयवस्याचोवृद्धिःपूर्वेषुकामशम्यांप्रवणःपूर्वेषुका
मशमःनगरेपूर्वेयाटलिपुत्रकःपूर्वाह्णापराह्णाभ्रेमूलप्रदोषावस्करादनु।४।३।२७।पूर्वाह्णकःअपराह्णकःआर्द्रकःमूलकःप्रदोषकः
अवस्करकःपथःपन्थच।४।३।२८।पथिजातःपथ्यकःअमावास्यायावा।४।३।३०।अमावास्यकःआमावास्यः ॥ ※ ॥ दःप्रदोषकइतिनिशाप्र

दोषाभ्यांचेत्यस्यापवादःअवस्करकइति।औत्सर्गिकस्यारोःपवादःयेतसंज्ञायामित्येतत्कृत्तलव्येत्येतत्पर्यंतमनुवर्त्ततेयेतितन्नतेअसंज्ञायांयय्यायथं अरणादयोया
दयश्चवोध्याःअमावास्यायांचासंधिवेलाद्यर्थोपवादःअमावस्यदन्यतरस्यामितिसूत्रेणामापूर्वाद्वसेर्ण्यतिवृद्धौयसेहस्वत्वेनिपात्यतइतिह्रस्वमध्यस्याध्यमाव
स्याशब्दस्येहग्रहणंप्रकृतिग्रहणेविकृतेरपिग्रहणात्अमावस्यकःअमावस्यःअमावस्येतिहसूत्रेसंधिवेलादिषुचह्रस्वोपधपठितेषांनदीर्घोपधस्यनस्याद्विकृतिग्रह
णेनप्रकृतेरग्रहणादितिहरदत्तादयःचस्तुतस्तुवृद्धिप्रकृतिभूतस्याजकरणमिदमित्याश्रित्यह्रस्वोपधपाठोपिसमर्थयितुंशक्यतइत्यन्ये॥ ॥ ॥

तेत्वमितिभावः आश्वयुज्यावुञ् ञकारः स्वरार्थः उत्तरत्रवृद्ध्यर्थश्च॥ ॥ आश्वयुज्यामिति अश्विनीनक्षत्रपर्यायो अश्वयुक्तयुक्तापौर्णमासी आश्वयुजीतेत्यर्थः
देयमृणोऽऋणोकिं मासेदेयाभिक्षाअश्वत्थरतिफलेलुक् रहस्यङ्गिनिर्देशोयद्यप्ययुक्तस्तथापिफलेअश्वत्थशब्दौपचारिकत्वाश्येनयङ्गिंगप्रयोगत्वाहुः
ठञ्चेतिसम्वत्सरायहायणीभ्यांवेत्येवमुक्तंनचवेतिवक्तव्येठञ्ग्रहणंसंधिवेलादिषुसंवत्सरात्फलपर्वणोरितिपठ्यतेतत्रफलेऽणन्तेन वधक्षितेअणीवाधि
आश्वयुज्यावुञ्॥४।३।४५॥ठञोपवादः॥ आश्वयुज्यासमाआश्वयुजकामाषाःग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम्॥४।३।४६॥पक्षेऽऋत्वण्ग्रैष्मकंग्रैष्मं॥
वासन्तकंवासन्तं॥देयमृणं॥४।३।४७॥कालादित्येवमासेदेयमृणंमासिकंकलाप्यश्वत्थयवबुसाद्युन्॥४।३।४८॥यस्मिन्कालेमयूरःकलापिनो
भवतिसउपचारात्कलापीतत्रदेयमृणंकलापकंअश्वत्थस्यफलमश्वत्थः तद्युक्तःकालोऽप्यश्वत्थः यस्मिन्कालेऽश्वत्थाःफलन्तितत्रदेयमश्वत्थकं॥
यस्मिन्यवबुसमुत्पद्यन्तेतत्रदेयंयवबुसकंग्रीष्मावरसमाद्युञ्॥४।३।४९॥ग्रीष्मेदेयमृणंग्रैष्मकंआवरसमकंसंवत्सराग्रहायणीभ्याण्ठञ्च॥४।३।५०॥
चाद्युञ्॥सांवत्सरिकं॥सांवत्सरकं॥आग्रहायणिकं॥आग्रहायणकं॥व्याहरतिमृगः॥४।३।५१॥कालवाचिनःसप्तम्यन्ताच्छ्रुत्यायतरत्यर्थैश्रमाद्दयःस्युः
योव्याहरतिसमृगश्चेत्॥निशायांव्याहरतिनैशोमृगः॥नैशिकः॥तदस्मसोढम्॥४।३।५२॥कालादित्येवानिशासहचरितमध्ययनन्निशातत्सोढमस्य
नैशिकः॥नैशः॥तत्रभवः॥४।३।५३॥स्त्रुघ्नेभवःस्त्रौघ्नः॥राष्ट्रियः॥दिगादिभ्योयत्॥४।३।५४॥दृश्यम्॥वर्ग्यः॥शरीरावयवाच्च॥४।३।५५॥दन्त्योकण्ठ्यःप्राचा
न्नागरान्तो॥७।३।२४॥प्राचान्देशेनगरान्तेगेऽवृद्धपदस्योत्तरपदस्याञ्चामादेरचोऽञ्जिः॥त्रितिणितिकितिचासुल्लनगरेभवःसौल्लनागरः॥पौर्वनागरः॥प्राचा
ङ्किंमनगरमद्रसुतत्रभवः॥मानगरः॥जङ्गलायनस्याङ्गस्यवृद्धपदस्याचामादेरचोऽञ्जिरञ्न
रयदस्यकाञ्जितिणितिकितिचाकुरुजङ्गलेभवैकौरुजङ्गलकौरुजाङ्गलौ॥वैश्वधेनवौवैश्वधेनवैसौवर्णवलजौसौवर्णवालजौ॥इतिकुक्षिकल
शिवस्त्यस्यहेढञ्॥४।३।५९॥दात्रेयंकौशेयंकलशिधर्मः॥तत्रभवेकालशेयं॥ ॥ लाठञ्जेवयथास्यादितिकाशिकादावुक्तमितिवाच्यंतस्मिंहितासद्धि

तास्त्यन्वर्थसंज्ञाकरणवलेनाञ्प्रत्ययोनभवेदितिवक्तुशक्यत्वादितिनव्याः नैशिकरतिनिशाप्रदोषाभ्यांचेतिवाठञ् तत्रभवः कालादितिनिरुक्तकालसंबन्धस्यनिरुक्त

विशाखाश्वषाढः बहुलः कृत्तिकावाचीबहुलाशब्दश्चवर्त्तन्तस्यसमाहारद्वंद्वेनहृस्वनिर्देशः सूत्रेउपसंख्यानमितिलुक्रतिशेषः चित्रेतिलुक्ताङ्क्तेतिलुकिपनष्टाप्यनाविति विधानसामर्थ्यादेतत्योर्नलुक् स्थानेतगोशालेत्यत्रविभाषासेनेतिनपुंसकत्वेहृस्वत्वं तत्साहचर्यात्खरशालेप्येवमेवनत्वेवस्त्रीत्वपक्षेलुङ् स्यादितिशंकंलिंगविशिष्टपरिभाषयातत्रापिलुक्सिद्धेरित्याहुः यद्यपिटाबतयोः पाठेप्येकदेशविकृतन्यायेनस्त्रीवेपोषंसिद्धंतितथापिलाघवार्थंहृस्वपाठः नपुंसकत्वेहृस्वत्वमिति सूत्रेरतिशेषः॥ वत्सशालेजातइति वत्सशालायामित्यपिवोथ्यं रक्त्यादीति आदिशब्दादभिजित् आभिजित्तः अश्वपुक् आश्वयुजः प्रतिप्रसूतरतिकालादूर्ध्वानिवर्त्तमानोयं औत्सर्गिकोणसंधिवेलादिसूत्रेणाऽनरम्यउक्तात्तत्यर्थंकृतलब्धनउकृतक्रीतलेजातलब्धत्वयोर्व्योप्येरतिकिमनयोर्यहणेनसत्यं कृत

वत्सशालेजातः वत्सशालः वात्सशालः इत्यादिः जातार्थेप्रसूतोऽएवादिरुक्तव्यः॥ शालमिषजः शालमिषकानस्त्रीभ्योबहुलम्। ४।३।३७। जातार्थे प्रत्ययस्यबहुलंलुक्स्यात्। रोहिणाः रोहिणाः। कृतलब्धक्रीतकुशलाः। ४।३।३८। तत्रत्येत्वेवस्त्रुघ्नेकृतालब्धः क्रीतः कुशलोवासौघ्नः प्रायभवः। ४।३।३९। तत्रत्येत्येवास्त्रुघ्नप्रायेणबहुत्वेनभवतिस्त्रौघ्नः उपजानूपकरणोपनीवेषुकः। ४।३। ४०। औपजानुकः औपकरणिकः औपनीविकः सम्भूते। ४।३। ४१। स्त्रुघ्नेसम्भवतिस्त्रौघ्नः कौशाडुञ्। ४।३। ४२। कौशेयवस्त्रे कालात्साधुपच्यमानेषु। ४।३। ४३। हैमनौसाधुः हैमन्तः प्राकारः वसन्तेपच्यन्तिवासन्त्यः कुन्दलताः। शरदिपच्यन्तेशारदाः शालयः उप्तेच। ४।३। ४४। हैमन्तेऽप्युप्तेहैमन्तायवाः॥

त्वक्रीतत्वप्रकारकबोधेपिप्रत्ययार्थतद्ग्रहणं अतएवजातेलुग्भाजामपिकृतेनलुक् प्रायकादाचित्कभवनाश्रयः प्रायभवस्तेनतत्रभवइत्यनेननगताथैतेत्याहुःभाष्येणप्रत्याख्यातमेतत् प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्रभवेनकृतत्वादिति उपजानुत्वयोष्पमीसामीप्येव्ययीभावात्तेषांसमाहारद्वंद्वेसौवैपुल्येसंभूतेरुहतेत्वादिनासंभावनाऽऽधारपरिमाणादाधेयस्यानतिरेकश्चेतिह्यमप्याश्रीयतेस्त्रौघ्नइति स्त्रुघ्नेसमाप्यतेतत्परिमाणानतिरिक्तोचासेनादिरित्यर्थः कौशात् कौशेयमिति वस्त्रविशेषेयोगरूढोयं कौशेसंभवत्सुसत्कार्यवादाभिप्रायेणमतांतरेणविकारप्रकरणेएवपाढ इत्यस्यानंतरंकौशाच्चेतिपठितव्यंतथाचवार्तिकंविकारेकौशदूर्ज्संभूतेत्यर्थोनुपपत्तिरिति कालात् पुष्पदितिदेवादिकःशेतेतत्रादहपुष्पंतीतिउप्तेच कालादित्येव योगविभागउत्तरार्थः उप्यंतइति सूत्रेभूतका

अध्यात्ममिति अनश्चेति टच् कर्णलक्षणात्यन्तोपवादः अलंकारे किंकर्णेलक्षणस्यन्तस्य व्याख्यानं इति व्याख्यायते येन व्याख्यानं करणोत्सृष्टं इति शब्दो नाक्षीपरामृशति तत्समीपे श्रूयमाणश्चकारस्तत्रभवं इति वाक्यार्थमात्रे यति नामप्रतिपादकत्वं च शक्तिलक्षणायां वेत्यत्र नाग्रहः तथा च षष्ठ्यन्ताद्व्याख्यानकरणार्थे

अध्यात्मादेरञ्जिष्यते॥ अध्यात्मे भवमाध्यात्मिकं। अनुशतिकादीनां च॥७।३।२०। एषामुभयपदवृद्धिः स्यात्। त्रितिणितिकितिचादेराधिदैविकम्। आधिभौतिकं। ऐहलौकिकं। पारलौकिकं। अध्यात्मादिराकृतिगणः। दैविकादिशिशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात्। ७।३।१७। एषां पञ्चानां वृद्धिः प्राग्वादेरचि त्रितिणितिकितिचादेर्दैविकं। दैविककूलेभवादाविकाकूलाः शालयः शिंशपायाविकारः शांशपश्चमसः पलाशादिभ्यो वेत्यत्रादित्योहरदंदात्योहं। दीर्घसत्रेभवं दार्घसत्रं। श्रेयसिभवं श्रायसं। ग्रामात्यर्म्यं च पूर्वात्। ४।३।१८। ञ्स्यात्। अव्ययीभवादित्येव। पारिग्रामिकः। आजग्रामिकः। जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः। ४।३।१९। जिह्वामूलीयं। अङ्गुलीयं। वर्गान्ताच्च। ४।३।२०। कवर्गीयं। अशब्देयत्वावन्यत्रस्या। ४।३।२१। पक्षे पूर्वेणाञ्। मद्गुयैः। मद्गीनां। मद्गीयः। अशब्दे किं। कवर्गीयो वर्णः। कर्णलक्षणात्कन्लंकारे। ४।३।२२। कर्णिकालक्षणा टिकातस्य व्याख्यानरूपत्वं व्याख्यातव्यनाम्नः। ४।३।२३। सुपां व्याख्यानः सौपोऽस्यः। तैङ्नाकार्तः सुसुभवं सौयो वह्वृचोऽन्तोदात्तात्ट्रञ्। ४।३।२७। षत्वणत्वयोर्विधापकं शास्त्रं षत्वणत्वं। तत्स्यव्याख्यानस्तत्रभवो वा षात्वणत्विकः। ऋतुयज्ञेभ्यश्च। ४।३।२८। सोमसाध्येषु गवेतौ प्रसिद्धौ तत्रान्यतरेणानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्यात्सोमका अपोहृत्स्यन्तो। अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्रभवश्चाग्निष्टोमिकः। वाजपेयिकः। पाकयज्ञिकः। नावयज्ञिकः। बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थं अननोदात्तार्थं आरम्भः॥

सप्तम्यंताज्जनपदार्थे व्याख्यातव्यस्य ग्रंथस्य प्रतिपादकात्प्रत्ययाः स्युरिति सूत्रार्थः। आख्यातव्यनाम्नः किंपाटलीपुत्रस्य व्याख्यानीसुकोसलापाटलीपुत्रे हितपाव्याख्यायते ईदृक्तेनिवेशविशिष्टमिति नत्विदं व्याख्यातव्यस्य नाम ग्रंथेष्वेव व्याख्येयत्वस्य सुप्रसिद्धत्वान्नामग्रहणं हि प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थमेव सूत्रे रूतं बहुचो॥ अणोपवादः॥

नचपूर्वसूत्रस्थस्यतदित्यस्यव्याकृत्तयेतत्रग्रहणमस्तितिवाच्यंतदस्तिसूत्रस्थेतउत्तरत्रापिसुपउक्त्वातयचयिभूधातुरुत्यन्तावपिवर्त्तनेतेनतथापीहसत्तार्थएववर्त्तते
तत्रजातइतिपृथग्ग्रहणादितिचोध्यं दिगादिभ्योदिशवर्गेभूगपक्षरहसउखासाक्षिन्।आदिअंतमुखजघनमेघयूथउदकात्संज्ञायांन्यायवंशकालेत्यादिदिगादिः
मुखजघनयोःपाठोत्रशरीरावयवार्थःसेनायामुखेजघनेचभवंमुख्यंजघन्यंप्राचांनगरान्तेसन्नमीनिर्देशदेगस्येत्यधिकृतमपिसन्नम्येतेनविपरिणम्यतेतदाह
नगरंतेगेइतिदृतिकुक्षिइतिश्वभ्रेविकारःशरीरावयवविशेषश्चकुक्षिशब्दोधूमादिस्ततोधूमादिभ्यश्चेतिवुञिप्राप्तेअनढञ्कलशिभ्यःपात्रेकलशिमदधिग
वीवत्तवालोडयेतीतिमाधःचस्त्रियांङीभेरथोद्वयोरित्यमरःतत्रभवंवास्तेयंअस्त्रीतितिङंतप्रतिरूपकोनिपातःसचतिङंतेनसमानार्थोभिन्नार्थश्चआद्योयथाअ
स्तिक्षिरागोःद्वितीयोयथाअस्तिमान्धनमानित्यर्थःतदिहाविशेषादुभयोरपिग्रहणमालेयमितिहरदत्तःअहोभवमाहेयंविष्वाहेयंविषास्त्र्यादीत्यमरः॥ ॥
श्रीवाभ्योएवचशरीरावयववाचेतियत्नोपवादःश्रीवाशब्दोधमनीसंघातेवर्त्ततेतत्रउङ्ङुत्तावयवसंघातविवक्षायांत्वेक

श्रीवाभ्योऽणचा४।३।५७।चातदृङ्ङ्ग्रीवेर्यग्रीवंगम्भीरतस्याः४।३।५८।गम्भीरेभवंगाम्भीर्यः।अव्ययीभावाच्च।४।३।५९।परिमुखमभवंपारिमुख्यं
।परिमुखादिभ्यएवेष्यतेनेहाऽऽपकूलःअन्तःपूर्वेयदाढञ्।४।३।६०।अव्ययीभावादित्येवावेश्मनिअन्तोऽन्तर्वेश्मंतत्रभवंआन्तर्वेश्मि

कम्।आन्तर्गोशिकं
वचनान्तादप्यणढञौस्तएवग्रैवेयमित्यादिग्रीवासुभवंग्रीवायामितिवाविग्रहःगंभीराड्यःपंचजनादुयसंख्यानेपांचजन्यंपरिमुखमिति
यदिपरिशब्दादिहवर्जनेगम्यतेतदाअपपरिवहिरंचवःपंचम्येत्यव्ययीभावःयदिसर्वतोभावस्तदात्वसमासेवनिपातनादव्ययीभावइत्याहुःपरिमुखादिभ्यएवेतित्रयं
भावःदिगादिगणानंतरंपरिमुखपरिहतुपर्योऽपर्यलूखलेत्यादिपरिमुखादिगणःपठ्यतेतत्सामर्थ्यादिहसूत्रेअव्ययीभावशब्देनपरिमुखादेरेवग्रहणंतेनसगणा
स्यकार्योतराभावादितिनन्वेवंपरिमुखादेरितिसूत्रेविशिष्येवकियतांकिमनेनप्रयासेनउत्तरत्राव्ययीभावादित्यस्यापेक्षायामपितत्रैवतत्करणोचित्यादितिचे
दत्राहहरदत्तःपरिमुखादेरित्युच्यमानेबहुव्रीहितत्पुरुषेभ्योपिञ्यःस्यात्अव्ययीभावग्रहणात्तुतेभ्योणोभवतीतिपरिमुखादिगणोप्रतिशाखशब्दोपिवोध्यः त
थाचशारदृच्यासावितिधातोःप्रतिशाखंभवंप्रातिशाख्यंअव्ययीभावाच्चेतिञ्यइतिमाधवःअंतर्वेश्मभिति नपुंसकादन्यतरस्यामिति समासांतष्टच्॥ ॥

गृहीतग्रहणमाख्यातार्थमितिज्ञेयं नामिकः आख्यातिकः नामाख्यातिकः अण्ठगयज्ञगयनादिभ्यो भवव्याख्यानयोरण् स्यात्ठञादेरिति आदिशब्दाद्वृद्धच्छयोः आर्ग
यन इति अयनशब्दो भावसाधनस्तेन समासे अनो भावकर्मवचन इत्यन्तोदात्तः अभेदोपचाराद्भाववचनोपि ग्रन्थे वर्त्तते इह बह्वचोन्तोदात्तादिति ठञ् प्राप्तः औपनिषद
इत्यत्राप्येवं विद्यान्यायशिक्षाशब्देभ्यो ह्यज्वृद्धाल्लक्षणेति वक्‌ प्राप्तः व्याकरणशब्दात्तु वृद्धाच्छः ॥ ॥ ठगायस्थानेभ्यः स्वामी स्वामिन मयमेतीति वा ऽऽयः स्वामिग्राह्यो भागः स
यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम् बहुवचननिर्देशः स्वरूपग्रहणनिरासार्थः वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते आपणिकः आकरिकः छादीनां चेति कार्कणः इत्यत्र छकणपर्णा
ज्ञा रह्वाज इति छः प्रत्ययः प्राप्तः तीर्थशब्दात्तु धूमादित्वाद्वुञ् प्राप्तः उदपानशब्दस्योत्सादित्वादञ् प्राप्त इत्यर्थः। विद्यायोनि विद्यायोनिकृतः संबन्धो येषां तेभ्यो वुञ् स्याद्

ठगायस्थानेभ्यः।४।३।७५। शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिकः। शुण्डिकादिभ्योऽण्।४।३।७६। आयस्थानठकश्छादीनां चापवादः। शुण्डिका
दागतः शौण्डिकः। कार्कणः। तैर्थः। विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुञ्।४।३।७७। औपाध्यायकः। पैतामहकः। ऋतष्ठञ्।४।३।७८। वुञोऽपवादः। हौतृकं। भ्रा
तृकं। पितुर्यच्च।४।३।७९। चाट्ठञ्। रीङृतः। यस्येति लोपः। पित्र्यं। पैतृकं। गोत्रादङ्कवत्।४।३।८०। विदेभ्य आगतं वैदं। गार्गं। दाक्षं। औपगवकं। नञः शु
चीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम्।७।३।३०। नञः परेषां शुच्यादिषण्णामचामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा। आदिः परे। आशौचं अशौचं। आनैश्व
अनैश्वर्यं। आक्षेत्रज्ञ्यं। अक्षेत्रज्ञ्यं। आकौशलं। अकौशलं। आनैपुणं। अनैपुणं ॥ ॥

णोपवादः ऋतष्ठञ् परत्वाद्बाधते आचार्यकः मातामहकः मातुलकः
ऋतष्ठञ् विद्यायोनिसंबन्धेभ्य इति वर्त्तते तदाह वुञोपवाद इति उक्तत्रितिवक्तव्ये तपरकरणं ठञ्ग्रहणं च चिंत्यप्रयोजनमिति प्राचः पैतृकी विद्येत्यत्र ङीबर्थं ठञ्ग्रह
णमिति तु तत्त्वं न च टिड्ढेति सूत्रे कञ्ग्रहणात् ङीप् सिद्धतीति वाच्यं यादृशीत्यादि सिद्धेः तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्याग्रहणात् त्यदादिषु दृश इति कञोऽननु
बंधकत्वात् तपरकरणं विहाय उगृत्रित्येव सुवचमित्याहुः गोत्रादङ्कवत् अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमित्युक्तं अपत्यप्रत्ययान्तात् आगत इत्यस्मिन्नर्थे
अंकवत्प्रत्ययाः स्युः अंके दृष्टस्य सर्वस्यातिदेशो न तु साक्षाद्विहितस्यैवेत्याग्रहः तेन गोत्रचरणाद्वुञिति वुञपि लभ्यते सहितस्येदमिति सामान्येन विधीयमानोपि अ
न्यत्रिन्तादन्यत्र अंकेपि दृष्टः वैदमित्यादि संघांकेत्यादिना अंकार्थेऽण् विहित इतीहाप्यन्यत्रिन्तादण् औपगवकमिति गोत्रचरणादिति वुञ् अंके दृष्ट इतीष्यन्तं तु

म

वहुचः किंद्यचष्टकंवस्यीतीत्येकाचमत्यदाहार्यः सौपर्णेयं अंतोदात्तात्किंसंहितायां सौहितेगतिरनंतरस्यादुदात्तोयंअंतग्रहणंस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं उदात्तादित्यनुवर्तिपिवति
ग्रहणोत्तरंतग्रहणात्वर्णोदनुदात्तस्यत्रयथाकथंचयज्ञेभ्यश्चअग्निष्टोमसंख्यानस्यतिअग्निष्टोमादिशब्दाद्धोरात्र
रणंग्रथानामेवंव्याख्यप्तमायाउक्तत्वादित्याहुःस्तुतिस्तोमः अग्नेःस्तोमोऽस्मिन्निति वहुव्रीहिःपरादिश्चपरांतश्चेत्यंतोदात्तोयंपीयतेऽस्मिन्नितिपेयः कृत्यल्युटोवहुल
मित्यधिकरणेयत्वाजोनामयवागूभेदस्तस्यपेयोवाजपेयः अयंहिकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणमध्योदात्तःपेयशब्दस्ययतोनावद्युदात्तत्वात्राज्ञाक्षत्रियेणसूयतेराजासो
मस्सूयतेऽत्रेतिवाराजसूयः राजसूयेतिक्यप्तत्तएवनिपातनात्समासःषष्ठीसमासोवा अयमप्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणमध्योदात्तएवयात्तस्वरेणसूयशब्दस्यादु
त्तत्वात् अग्नीषोमकेभ्यउदाहरति पाकेति अल्पपर्यायःपाकशब्दःपाकश्चासौयज्ञश्चेतिकर्मधारयस्तस्यसमासस्वरेणांतोदात्तः नवेव्रीहिभिर्यजनेनवयज्ञः आग्रय

अध्यायेष्वेवर्षेः ।४।३।८९।ऋषिशब्देभ्योलक्षणाव्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्योभवेव्याख्यानेचाध्यायेठञ्स्यात्।वसिष्ठेनदृष्टोमन्त्रोवसिष्ठस्यास्या
ख्यानस्तत्रभवोवावासिष्ठिकोध्यायः।अध्यायेषु किंवासिष्ठीऋक्पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन्। ४।३।७१।पुरोडाशसहचरितोमन्त्रःपुरोडाशःसएवपौ
रोडाशःतत्रभवःपौरोडाशिकः।छन्दसोयदणौ।४।३।७२।छन्दस्यःछान्दसःह्मज्झ्ह्राह्मणार्कप्रथमाध्वरपुरश्चरणानामाख्याताद्वुक्।४।३।७३।ह्यवः
ऐष्टिकःपाशुकःऋग्यज्ञाचातुर्होत्रिकः ब्राह्मणिकः आर्चिकस्त्यादिरण्गयनादिभ्यः ४।३।७३।ठञादेरपवादः।आगयनः।औपनिषदःवैयाकर

णाः।ततआगतः।४।३।७४।स्त्रुघ्नादागतःस्रौघ्न

णोयज्ञयाचवित्छेतिनङ्कर्तृकरणोक्तेतिसमासःछंदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तःअनेतोदात्तार्थेतिवाजपेयपरःज ॥ ॐ ॥ अध्यायेष्वेवर्षेःएवकारःस्पष्ट
रूपार्थेतपाश्चसिन्नाख्येसत्यंतोदात्तादपियज्ञाभिधायिनःपरत्वादनेनैवभाव्यमित्याग्निष्टोमिकस्त्यादुदाहृतमितिभावः ॥ ॐ ॥ अध्यायेष्वेवर्षेःएवकारःस्पष्ट
प्रतिपत्त्यर्थंचासिष्ठीतिभवार्थेण पौरोडाशषित्वान्ङीषपौरोडाशिकीपुरोडाशिकीपुरोदाश्यतेऽतिपुरोडाशःदाशृदानेकर्मणिघञ्।ऽहेवनिपातनादस्यडत्वंछंदसोकं
दश्शब्दाद्भवव्याख्यानयोरर्थयोर्यदणौस्यादिह्मज्ल्हस्यठकोयवादःछंदस्यत्यादिरहार्थोर्यदण्भ्यांयथासंख्यंनभवत्यस्वरितत्वादितिवोध्यंह्मज्ञ्।अणोपवादः
चातुर्होत्रकऽतिथयिवीहोत्ताचौरश्वर्युरित्यादिमंत्रस्यचतुर्होतेतिनामधेयंरत्यादीति आदिशब्दात्प्राथमिकःआध्वरिकःपौरश्चरणिकःनामाख्यातग्रहणंघातविशेही

तोग्रंथः शारीरकीयश्चतुर्लक्षणीसूत्रसंदर्भः बहुलाच्छः अत्रवार्तिकंबह्वाख्यायिकाभ्योबहुलमिति तादर्थ्येएवाचतुर्थी आख्यायिकानामग्र्यरूपोग्रंथविशेष
श्रतएवाख्यानाख्यायिकयोस्तत्रतत्रभेदेनोपादानं आख्यायिकामिथानाययः प्रत्ययउत्पन्नस्तस्यबहुलंलुगित्यर्थः वासवदत्तामधिकृत्यकृताआख्यायिकावा
सवदत्तासुमनोत्तराक्वचिन्नभेमरथी अभेदोपचारेणागतार्थत्वान्नेदंवार्तिकमावश्यकमितिमूलेनोक्तं॥ ॥ शिशुक्रंदश्चत्रवार्तिकंदेहेदेवासुरादिभ्यःप्रतिषेधं
देवासुरं राक्षोसुरंनिपातनादितिसभाराजेतिसूत्रेश्रमनुष्यशब्दोरूढयारक्षःपिशाचादीनाहेत्युक्तत्वात्तेनसूत्रेणस्त्रीत्वंनसिध्यतीतिभावःसोस्यनिवासःस
तिप्रथमातादस्येतिषष्ठ्यर्थेयथाविहितःप्रत्ययःस्याद्यःप्रथमांतार्थःसनिवासश्चेत्सुप्तोनिवासइतिनिवासाधिकरणमित्यर्थःनन्वस्येतिसंबंधेकर्तरिषष्ठीतथा

शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ४।३।९०॥शिशूनांक्रन्दनंशिशुक्रन्दःतमधिकृत्यकृतोग्रन्थःशिशुक्रन्दीयःयमस्यसभायमसभं
स्त्रीवत्वन्निपातनात्।यमसभीयःकिरातार्जुनीयं।इन्द्रजननादिराकृतिगणःइन्द्रजनीयंविरुद्धोजनीयोसोस्यनिवासः४।३।९१॥सुघ्नोनि
वासोस्यसौघ्नः।अभिजनश्च४।३।९०॥सुघ्नोभिजनोस्यसौघ्नःयत्रस्वमस्वत्तिसनिवासःयत्रपूर्वैरुषितंसोभिजनइतिविवेकः।आयुधजीविभ्य
श्छः पर्वतात्४।३।९१॥पर्वतवाचिनःप्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येत्यर्थेछःस्यात्।हैमवतःपर्वतोभिजनोयेषामायुधजीविनान्तेहैमवतीयाःआयु
धेतिकिमाक्षरौदःपर्वतोभिजनोयेषान्तेआक्षौदाःद्विजाःशरिडकादिभ्योञ्यः४।३।९२॥शरिडकोभिजनोस्यशारिडक्यः ॥ ॥ ॥

चविशेषणाविशेष्यभावव्यत्यासात्सूत्रमाधिकरणावासकर्तृहृत्यर्थसूत्याचतत्रभवरत्येवसिद्धंकिमनेनेतिचेन्नाहुःवासस्यचेतनमात्रकर्तृकतायाप्रसिद्ध
त्यकारकृतोभेदोस्तीतिनास्तिवैयर्थ्यंवसंतिहि-प्रेमिणःगणानवस्तुनीत्यादौनूपचारोवोध्यः अभिजनश्चयोगविभागउत्तरार्थः अभिजनाःपूर्ववांधवाःइतिवृ
त्तिः अभिजायंतेयेभ्यइतिव्युत्पत्तेरितिभावःपूर्ववांधवाःपित्रादयःबंधुशब्दःप्रज्ञादिःपूर्वसूत्राद्हनिवासइत्यनुवर्त्ततेतत्सामानाधिकरण्याद्भिजनशब्द राम·
स्यतत्संबंधिनिलक्षणाएवस्थितेफलितमाह यत्रपूर्वैरिति आयुधजीविभ्यःतादर्थ्यएवाचतुर्थी आयुधजीवित्यर्थे आयुधजीविनोभिधानेप्रत्ये २३६
यःस्यादित्यर्थःसोस्याभिजनइत्यनुवर्त्ततेपर्वतइतिप्रकृतिविशेषणंतदाह पर्वतवाचिनइत्यादि पर्वतइति किंसंकाप्रपका ६ ॥ ० ॥

हेतुमनुष्येभ्यो मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थे बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थं समरूप्यमिति विभाषाग्रणीत्यत्र विभाषेति योगविभागादणावचनादपि पञ्चमीयोगविभागे
नुवाहलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टरिति लिंगमयङ्युयोगविभागोयथासंख्यनिरासार्थः टोडीवर्षं हैमवती हिमवतः प्रकाशते तत्रप्रथमदृश्यतइत्यर्थः उत्पत्तिवचनस्तुप्रभ
वतिर्न गृह्यते तत्र जातइत्यतोभेदेननिर्देशात् वैदूर्यइति दैत्यमध्योयं शाद्वलवन्नाद्वलवन्मौद्गल्यमध्यः नन्वत्रार्थीसंगतिः वालवायपवितादसौप्रभवतिविदूर
नगरेतुसंस्त्रिपतेसत्यंत्रतए वसमाहितेभाषेवालवायोविदूरंचप्रकृत्यंतरमेवा नवेतन्नेतिचेद्रूयाज्जित्वरीवदुपाचूरइति अस्यार्थः वालवायशब्दःप्रत्ययल
भतेविदूरादेशंचसूत्रेपठितेनादेशेनानुरूपःस्थानीवालवायशब्दआक्षिप्यतेयथाशिवादिषुपठितोभ्यांविश्रवणारवणादेशाभ्यामनुरूपःस्थानीविश्रवस्शब्दआ
क्षिप्यतेयथावापदन्तरत्नादौपदाद्यादेशानुरूपस्थानीपादर्दंतादिराक्षिप्यतेतद्वत् प्रकृत्यंतरमेवेतिविदूरशब्दोनगरस्येवपर्वतस्यापिवाचकोस्तीत्यर्थः एवंचा

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यांरूप्यः ४।३।८१। तस्मादागतंसमरूप्यंविषमरूप्यंचपक्षेगहादित्वाच्छः समीयंविषमीयंदेवदत्तरूप्यंदेवदत्तमयट्च।
४।३।८२। सममयंविषममयं देवदत्तमयंप्रभवति। ४।३।८३। ततइत्येवाहिमवतःप्रभवतिहैमवतीगङ्गा। विदूरात्ञ्यः ४।३।८४। विदूरात्प्रभ
वतिवैदूर्योमणिः। तद्गच्छतिपथिदूतयोः ४।३।८५। तुघ्नङ्च्छतिस्तोघ्नः। पन्थादूतोवा। अभिनिष्क्रामतिद्वारम् ४।३।८६। तदित्येवा। स्तुघ्न
मभिनिष्क्रामतिस्तौघ्नाकान्यकुब्जद्वारा अधिकृत्यकृतेग्रन्थे ४।३।८७। तदित्येवा। शारीरकमधिकृत्यकृतोग्रन्थः शारीरकीयः। शारीरकंभाष्यमि

तित्त्वभेदोपचारात्॥

स्मिन्पक्षेवालवायात्र भवतीतिविग्रहेविदूरशब्दात्त्रत्ययइतिव्याख्यानज्ञापनेतिभावः नवाइतिवैशब्दोऽसंभावोद्योतयतितत्पर्वे
तेविदूरशब्दोऽप्रसिद्धइतिचेद्रूयाज्जित्वरीवद्भवहरेत् नियतरूपापेक्षोहिव्यवहारोदृश्यतेयथावल्लिजएववाराणसीजित्वरीतिव्यवहरंतिएवंवैयाकरणाएवाऽ
द्रिविदूरइति तद्गच्छतिद्वितीयांतादृच्छतीत्यर्थेप्रत्ययःस्यात्तत्रचेदृतापेक्षयादूतोवेत्यर्थः तत्रसाध्वसिस्फुलतिकाष्ठानिपचंतीत्यादाविवकरणस्यस्तातेऽविवक्षयापं
क्षयांकर्तरीअभिनिष्क्रामतिद्वितीयांतात्प्रत्ययःस्याच्चनिष्क्रामतितच्चेद्द्वारमित्यर्थः स्तौघ्नकान्यकुब्जद्वारमितिस्तुघ्नाभिमुखनिष्क्रमणकरणीभूतमितिफलितोर्थः
पूर्ववत्कारणस्यकर्तृत्वं तदित्येवेति अधिकृत्येत्येतदपेक्ष्यात्रद्वितीयाशारीरकीयइति कुत्सितंशरीरंशरीरकंतत्संबंधीशारीरकोजीवात्मातमधिकृत्यप्रस्तुत्यकृ

दशाकल्यएभ्यः पुराणप्रोक्तेष्वितिणिनेरपवादेण ऋगलिनोढिनुकुकलाप्यन्तेवासित्वात्प्राप्तस्यणिनेरपवादः पाराशर्य मणडूकस्तुत्याणिनिरिहसंवरध्यतइत्याह णिनिःस्यादिति तद्विषयतात्वेष्यते तदर्थंछन्दोग्रहणमनुवर्त्यसूत्रयोश्छंदस्त्वनुगोएणावृत्यावोध्येभिक्षुसूत्रमिति चतुर्लक्षणीरूपंपाराशरिणइतिपाराशर्योवा सः अनंतरापत्येयिगोवत्तेनोपचाराद्गर्गादिभ्यइतियञ् आपत्यस्यचेतियलोपः अध्येत्रणास्तुप्रोक्तादितिलुक्भिक्षुनटसूत्रयोः किम्पाराशरं शैलालाकंमेदङ्हार्छंदोनृत्त्यादिप्राग्वत्भिक्षुनटसूत्रयोःकिम्कार्मेदंकार्ष्णीश्वं ॥ तेनैकदिक्कृतौयांतादेकदिगित्यर्थेअणादयः स्युःएकदिक्समानादिगित्यर्थेखनसंनि

तेनैकदिक्।४।३।११२।सुदाम्नाश्वद्रिणाएकादिक्।सौदामनी।तसिश्च।४।३।११३।स्वरादिपाठाद्व्यवस्त्वापीलुमूलेनएकदिक्पीलुमूलत्तःउरसोयच्च ४।३।११४।चात्तसिः।अणोपवादः।उरसाएकदिक्उरस्यः।उरस्तः।उपज्ञाते।४।३।११५।तेनेत्येवापाणिनिनाउपज्ञातम्याणिनीयम्।कृतेग्रन्थे।४ ।३।११६।वररुचिनाकृतोवाररुचोग्रन्थः।संज्ञायाम्।४।३।११७।तेनेत्येव।व्यग्रन्थार्थमिदं।मक्षिकाभिःकृतंमाक्षिकंमधुकुलालादिभ्योवुञ्।४।३। ११८।तेनकृतेसंज्ञायांकुलालेनकृतंकौलालकंवारुडकंक्षुद्राभ्रमरपटरपादपादञ्।४।३।११९।तेनकृतेसंज्ञायांक्षुद्राभिःकृतंक्षौद्रंभ्रामरं ।वाटरंपादपंतत्स्येदम्।४।३।१२०।उपगोरिदंऔपगवंवहेस्तुरणिट्चासम्वोढुःस्वासाम्वहित्रंव्यग्नीधःशरणेरणभ्वाव्यग्निमिन्धेअग्नी न्।तत्स्थानमाग्नीध्रंतात्स्थ्यात्सोपिआग्नीध्रःसमिधामाधानेवेएयण्।सामिधेन्योमन्त्रः।सामिधेनीऋक् ॥ ८ तृप्तिःस्कंदोधिकारनिवृत्त्यर्था।

सौदामनीतिअन्निति प्रकृतिभावान्नटिलोपः तडित्सौदामनीविद्युदित्यमरः तसिश्चपूर्वोक्तविषयेउपज्ञातेविनोपदेशज्ञातमुपज्ञातंकुलालादिभ्योकुलालवररुचेर्ल निषादकुंभकारश्वपाक्तादयःकुलालादयःक्षुद्राभ्रमरपादपशब्दाच्छेप्राप्तेअन्येभ्योअणिअस्विधीयतेतत्स्थेदंअणादयःपंचमहोत्सर्गीःघाद्यश्चषष्ठंता एम त्संवेधिनिस्युः अनंतरादिखनभिधानान्नदेवदत्तस्यानंतरमिति वहेस्तुरउर्थमिदमुपसंख्यानं अणातुसिद्धएवानूद्यतेतुरितिनत्वंचोस्सामान्यग्रहणाढत्वा ३९ दीनामसिद्धत्वादलौकिकेप्रक्रियावाक्येश्वेमिदंतेनानिमित्तभावान्नढत्वादीत्याशयेनोदाहरतिसांवहित्रमिति अग्नीदिति क्विप्रकृतिविशेषोयंत्वमग्निद ॥

आयुधजीविनः योधयतीति युद्धशब्दात् शौण्डिकादिभ्योऽञ्यः शौण्डिकासर्वसेनश्रकेत्यादि॥ ॐ॥ सिंधुतक्ष सिंधुवराडगंधारकैकेयाजादयः सिंध्वादयस्तेनुप्रायेणाकञ्जादिष्वपि पठ्यंते तेभ्योऽणि ततएवसिद्धेमनुष्यतत्रोवाधनार्थवचनंतक्षशिलावत्सौद्गरणावर्वरेत्यादयस्तक्षशिलादयः वासुदेवार्जुनाभ्यांवुन्छ्राणोरपवादः अजाद्यदन्तमत्यान्तरमितिसूत्राभ्यामर्जुनस्यपूर्वनिपातेप्राप्तेतस्याकरणंसर्वतोभ्यर्हितंपूर्वंनिपततीतिज्ञापनार्थंननुचसुदेवस्यापत्यमित्यर्थेकञ्यणिवासुदेवशब्दोनिष्पन्नस्तथाचतत्रगोत्रक्षत्रियाख्येभ्यइत्यनुवर्त्तनेवासुकिमनेननुनानत्वकृतोविशेषः प्रागेवबहुत्वात्तत्रचवृद्धिनिमित्तस्येतिपुंवद्भावनिषेधोऽस्यादितिवाच्यंतन्य

सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ॥४।३।९३।सिंध्वादिभ्योऽणंतक्षशिलादिभ्योञ्स्यादुत्तरौयौसैन्धवःतक्षशिलानगरी॥अभिजनोऽस्यतक्षशिलः॥नूदीशालातुरवर्म्मतीकूचवाराड्कच्छणढञ्यकः॥४।३।९४॥नूदीअभिजनोऽस्यतौदेयः॥शालातुरीयः॥वार्म्मतेयः॥कौचवार्य्यः॥भक्तिः॥४।३।९५॥सोस्यत्यनुवर्त्ततेभज्यतेसेव्यतेऽतिभक्तिःस्तुघ्नोभक्तिरस्यस्तौघ्नः॥अचित्तादेशकालाट्ठक्॥४।३।९६॥अपूपभक्तिरस्यआपूपिकः॥पायसिकः॥अचित्तात्किंदेवदत्तः॥अदेशात्किंस्तौघ्नः॥अकालात्किंग्रैष्मः॥महाराजाट्ठञ्॥४।३।९७॥माहाराजिकः॥वासुदेवार्जुनाभ्यांवुन्॥४।३।९८॥वासुदेवकः॥अर्जुनकः॥गोत्रक्षत्रियाख्येभ्योबहुलंवुञ्॥४।३।९९॥अणोपवादःपरत्वाद्ब्राह्मणाद्यर्थंतोल्लुक्कायनिर्भक्तिरस्यौल्लुक्कायनकः॥नाकुलकः॥बहुलग्रहणान्नेहापाणिनीयभक्तिरस्यपाणिनीयः॥जनपदिनाञ्जनपदवत्सर्वञ्जनपदेनसमानशब्दानाम्बहुवचने॥४।३।१००॥ ॥ पिनकोपधायाइतिनिषेधस्येष्यमाणत्वात्तनवास्वरे

विशेषःत्रिन्नित्यादिर्नित्यमितितुल्यस्वरत्वात् नाप्यभ्यर्हितंपूर्वमितिज्ञापनमेवतत्फलमितिवाच्यंतथालेहिपूर्वनिपातप्रकरणेऽभ्यर्हितमित्येवलाघवात्कुर्यादितिचेदत्राभ्यर्हंसंज्ञैवाभगवतइति॥अयंभावःसर्वत्रासौसमस्तंचवसत्यत्रेतिवैयतः ततोसौवासुदेवेतिविग्रहेपरिगीयतइतिस्मृतेःपरमात्मेहवासुदेवःसर्वत्रासौवसतिसर्वमत्रवसतीतिवाव्युत्पत्त्यावासुःबाहुलकादुणावासुश्चासौदेवश्चेतिविग्रहःतथाचनेयंगोत्राख्यानापिक्षत्रियाख्येतियुक्तंचबुन्विधेरभ्यर्हितंपूर्वमितितुप्रसंगाज्ञापितंतदप्यनित्यंश्वयुवमघोनामित्यादिलिंगादित्यवधेयंवृद्धाच्छेवाधतइति॥औपगवोभक्तिरस्यौपगवकः॥जनपदिनास्वस्वामिभावसंबंधेमत्वर्थीयंदर्शय

तालादिभ्योण्त्रञ्मयटोरिति तालश्यामाकशब्दाभ्यांञ्ढञ्ढत्वान्मयट्प्राप्तःवर्हिणांविकारोवार्हिणंप्राणिरजतादिभ्योञ्ततोञ्जितश्चतत्प्रत्ययादित्यञ्प्राप्तःशेषेभ्य
स्त्वनुदात्तादित्वादञ्प्राप्तःतथाहिविशिदृशिभ्यामिंद्रशब्दउपपदेमूलविभुजादित्वात्कःअन्येषामपीतिदीर्घःइंद्राविशःइंद्रादृशःचापसांत्वनेपचाद्यच्चाप
विपूर्वस्यशब्दोलघावंतश्चतिमध्योदात्तःकिषरत्यधिकारादपःप्रागेवस्वरप्रवृत्तेःइंद्रायुधशब्दःसमासस्वरेणांतोदात्तःअणञ्महणंवाधकबाधनार्थंयथाविहि
तप्रत्ययविधौहिवार्हिणशब्दाढञ्ढलक्षणोमयट्स्यात्त्रितश्चतत्प्रत्ययादित्यञ्ढोबाधनेनबचनस्यचरितार्थत्वात्तालाढञ्ढतीतिगणसूत्रमिदंहाटकञ्ढति

तालादिभ्योऽण्॥४।३।१५२॥अञ्मयटोरपवादः।तालाढञ्ढुषिक्तालन्यनुःअन्यत्तालमयंऐन्द्राग्नंजातरूपेभ्यःपरिमाणे॥४।३।१५३॥अणञ्बहुवच
नात्पर्णायमहणंहाटकंतापनीयंसौवर्णंवानिष्कंपरिमाणेकिंहाटकमयीयष्टिःप्राणिरजतादिभ्योऽञ्॥४।३।१५४॥शौकंवाकंराजतंत्रि
तश्चतत्प्रत्ययोत्॥४।३।१५५॥त्रियोविकारावयवप्रत्ययस्तदन्तादञ्स्यात्तयोरेवार्थयोःमयटोपवादःशामीलस्यशामीलेदाधित्थंकापित्थम्
त्रितःकिंचैल्वमयंक्रीतवत्परिमाणात्॥४।३।१५६॥प्राग्वतेष्ठञित्यारभ्यक्रीतार्थेयेप्रत्ययायेनोपाधिनापरिमाणंहिहितास्तेतथैवविकारेतिदि
श्यन्तेअणादीनामपवादःनिष्केणक्रीतंनैष्किकंएवन्निष्कस्यविकारोपिनैष्किकःशतस्यविकारश्शत्यःशतिकःउष्ट्रादुञ्॥४।३।१५७॥प्राण्यु
पोपवादःऔष्ट्रकःउमोर्णायोर्वा॥४।३।१५८॥औमःऔमकंऔर्णंऔर्णकंवुञ्भावेयथाक्रममणौ॥एण्याढञ्॥४।३।१५९॥ऐणेयंऐण्यंगोपयसोर्ध्यत्रागव्यंपयस्यंद्रोस्वा॥४।३।१६०॥दुरैक्षस्तस्यविकारोऽवयवोवाद्रव्यम्॥ ढ्रढञ्ढलक्षणोमयट्प्राप्तःतपनीयादेरनुदात्तादेश्चेत्यत्रप्राप्तःप्राणिअनुदात्तादेरत्रःषिद्भत्वात्यरिशिष्टमिहोदाहरणंतदाहशौकंवाकमितिशुकवकशब्दौप्राणिनांकुश्वीणामित्याद्युदात्तौराजतमितिरजतःसी
सःलोहउदुंबरःकंटकारित्यादयोरजतादयस्तेषुअनुदात्तादीनांपुनःपाठोमयड्बाधनायअन्यथाहिपरत्वान्मयट्स्यादेवशामीलमितिशामीलशब्दःशम्याःष्ल
ञितिष्लञंतःदधित्थादनुदात्तादेश्चेत्यत्रदाधित्थस्यदाधित्थंवैल्वमयमिति विल्वशब्दोअसंतःवैष्किकमितिनैष्कंक्रीतमितिठञ्शत्यःशतिकःतिशताच्च
न्यतौअणात्रावितिउमाशब्दस्तूर्णायान्यानांचेत्याद्युदात्तःऊर्णाशब्दस्तुप्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तइतिभावःएण्याढञ्प्राएण्यत्रोपवादःस्त्रीलिंगनिर्देशादहं

तायरत्यत्रतुरुक्तादसंहृस्वत्वंआग्रीध्रमितिभत्वविधानाद्धस्यजस्त्वेनेतिभावः सोपीतिअग्नीदपीत्यर्थः ननुपिवाग्नीध्रातवेत्यादावाचुदात्तंप्रयुज्यतेवार्तिकेतुरणेति पा
ठादयमंतोदात्तइतिचेदत्राहुःआग्नीध्रसाधारणादत्रितिवार्तिकेनविहितोपःस्वार्थेऽन्त्यत्यक्षेतत्राचुदात्तत्वंवोध्यमितिसमिधोकर्मणिषष्ठीयं आधानमितिकरणो
ल्युट्कर्मणिषष्ठ्यंतादाधानकरणेषेएयण्स्यात् सामिधेन्यइतियपाअग्निःसमिध्यतेसासमित्संपदादित्वात्करणेक्विप्तस्याधानइतिविग्रहःसामिधेनीति
त्वंटकर्मणिषष्ठ्यंतादाधानकरणेषेएयण्स्यात् सामिधेन्यइतियपाअग्निःसमिध्यतेसासमित्संपदादित्वात्करणेक्विप्तस्याधानइतिविग्रहःसामिधेनीति
त्वंटकर्मणिषष्ठ्यंतादाधानकरणेषेएयण्स्यात् सामिधेन्यइतियपाअग्निःसमिध्यतेसासमित्संपदादित्वात्करणेक्विप्तस्याधानइतिविग्रहःसामिधेनीति
मित्वान्ङीष्हलस्तद्धितइतियलोपःययाक्रचासमिदाधीयतेसासामिधेनीत्यर्थः प्रवोवाजाअभिद्यवइत्याद्याःआजुहोताऽवस्यतेत्यंताःसामिधेन्यइतिव्यवहि
यंतेऽ॥ ॥ रथाद्यत्रणोपवादःरथाद्रथांगेइतिवार्तिकमभिप्रेत्याहरथ्यंचक्रमितिरथसीताहलेभ्योयद्धिधावितितदंतविधिरुपसंख्यायतेपरमरथ्यंउत्तम

रथाद्यत्रा४।३।१२३।रथ्यश्चक्रोपवपूर्वीदत्रा४।३।१२३।यत्रैवाहनोऽश्वरथस्येदंआश्वरथोपवाध्वर्युपरिषदश्वा४।३।१२३।अत्रात्रायत्राद्यत्रेत्यश्व
स्येदम्वहनीयमाश्वंआश्वर्प्यंवापरिषदंहलसीराट्ठक्।४।३।१२४।हालिकोसैरिकोद्वन्द्वाद्धुन्वेरमैथुनिकयोः।४।३।१२५।काकोलूकिकाकुत्सकु
शिकिकोद्वन्द्वेदेवासुरादिभ्यःप्रतिषेधःदैवासुरागोत्रचरणाद्धुन्वा४।३।१२६।औपगवकौंचरणाद्धर्म्मान्नाययोरितिवक्तव्यंकाठकोसङ्घा
ङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण्।४।३।१२७।घोषयज्ञहरणामयिकातैत्तिरीयाःअत्रावैदःसङ्घोऽङ्कोघोषोवावैदंलक्षणंयत्रागार्गैःगार्ग्यादाक्षःदाक्षीपु
ङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण्।४।३।१२७।घोषयज्ञहरणामयिकातैत्तिरीयाःअत्रावैदःसङ्घोऽङ्कोघोषोवावैदंलक्षणंयत्रागार्गैःगार्ग्यादाक्षःदाक्षीपु
रम्यणसम्बन्धोऽङ्कःसाक्षात्तुलक्षणंशाकलाद्वा।४।३।१२८।अएवोक्तोर्थेपक्षेचरणात्त्वाद्धुन्वाशाकलेनप्रोक्तमधीयतेशाकलास्तेषांसङ्घोऽङ्को
घोषोवाशाकलंशाकलकंलक्षणेत्यनुवर्तते॥ रथंद्वोरथ्योरंगंद्विरथंरहद्विगोर्लुगनपत्यइतियतोलुक् ननुयत्रत्ययोत्ररथांगएवयदीष्यतेकथंत

द्विरथस्यवोढारथ्यइति तद्वहतीत्यनेनेतिचेदेवंतर्हि अयमेवयद्रथांगस्ववोढर्यथीष्यतांतद्वहतिरथयुगप्रासंगमित्यत्ररथयुगग्रहणात्यज्यतामितिचेन्मैवंद्वोर्
थोवहतिद्विरथ्यइत्यत्रद्विगोर्लुगनपत्यइतिप्राग्दीव्यतीयलुक्प्रसंगात् तद्वहतीतियत्रप्रत्ययस्तुप्राग्दीव्यतीयत्वाभावान्नलुगितिद्विरथ्यइतिसिद्धति नतद्विगो
र्लुगनपत्यइत्यत्राचीत्यपकर्षणात्कथमत्रयतोलुक्प्रसक्तिरितिचेदत्राहुःतद्वहतीत्यत्ररथयुगग्रहणमेवज्ञापकमेतत्स्वयंतोहलादेरपिलुग्भवतीति अन्यथातत्र
घयुगग्रहणंव्यर्थमेवस्यान्नह्यत्रद्वयोरथयोरंगमितिविग्रहेद्विरथमितिप्रयोगःसुस्थइति पत्रपूर्वीदत्र अर्थस्यतोपवादः पत्रमिति पतत्यनेनेतिविग्रहेदानीमा

हरीतक्यादिभ्यश्च ४।३।१६७। हरीतक्यादिभ्यो नित्यं वृद्धिरिति प्राप्तस्समयोलुप् अनुदात्तादिभ्योऽञ्नञोरनेरस्वरणालिंगमेवेति वचनेनानुविधेयावद्धरीतक्यादिषुव्यक्तिरित्युक्त्वा स्थितिमावःकंसीयमिति प्राक्कीताच्छ ४।३।१७५। तस्मैहितमिति। कंसेनैवच्छस्यापवादत्वमाउगवादिभ्योयत् परशव्यंदारुपारशव्यस्यानुदात्तादित्वादञ्निमित्तेनसंनियोगेन यतोलुगर्थेवचनं नचयस्येतिलोपेकृतेहलन्तलक्षितस्येतियल्लोपेनसिद्धमिष्टमितिश्रमितव्यंईतीत्यनुवृत्तेः॥ आग्द्वीव्यतीयाःसमाप्ताः ॥ तदर्हतीतिवाक्यादर्थप्रत्य यविधिः शब्दोमाकारीतियोनिषेधतिसमाशब्दिकइत्युच्यते तथानित्यंशब्दइतियत्राहसनेत्यशब्दिकःकार्यशब्दिकः इहवाक्याद्द्वितीयानसंभवत्यप्रातियदिकत्वा

हरीतक्यादिभ्यश्च ४।३।१६७। एभ्यः फलप्रत्ययस्लुप्स्यात्। हरीतक्यादीनांलिङ्गमेवप्रकृतिवत्। हरीतक्याःफलानिहरीतक्यः॥ कंसीयपरशव्ययो। मैत्रजौलुक्ष ४।३।१६८। कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यांयत्रजौस्तःक्रमतोश्लुक्। कंसायहितंकंसीयं। तस्यविकारःकांस्यम्। परशवेहितम्परशव्यं। तस्य विकारःपारशवः। प्राग्दीव्यतीयाःसमाप्ताः॥ प्राग्वहतेष्ठक् ४।४।१। तद्वहतीत्यतःप्राक्कुटगवधिक्रियते। तदर्हतिमाशब्दादिभ्यउपसंख्यानम्माश ब्दःकारीरितियत्राहसमाशब्दिकः। स्वागतादीनाञ्च ७।३।७। ऐच्नस्यात्। स्वागतमित्याहस्वागतिकः। स्वाध्वरिकः। स्वङ्गस्याऽपत्यस्वाङ्गिः व्य ङ्गस्याऽपत्यंव्याङ्गिः व्यङस्यापत्यंव्याङिः। व्यवहारेणाचरतिव्यावहारिकः। स्वपतौसाधु स्वापतेयः। आहोप्रभृतादिभ्यः। प्रभूतमाहप्राभृतिकः। पा र्यानिकः। परकृतोसुस्नातादिभ्यः। सुस्नातमत्यक्रुतिसौस्नातिकः। सौखशायिनिकः। अनुशतिकादिः। गच्छतोपरदारादिभ्यः। पारदारिकः। गोरुतलिप कः। तेनदीव्यतिखनतिजयतिजितम्। ४।४।२। अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः। अभ्राखनतिआभ्रिकः। अक्षैर्जयतिआक्षिकः। अक्षैर्जितमाक्षिकं॥

त्रेनतच्छब्देनकर्मैवात्रनिर्दिश्यतेतच्चवाक्यार्थरूपमित्याहुः ऐञ्ञस्यादितिनप्याभ्यामितिप्राप्तेऽञागमोऽनेननिषिध्यतेनकर्मैत्वतोनञ्नञ्वर्तनादितिभावः स्वा यतेयमितिपथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्स्वश्वस्यद्वारादित्वादेजागमस्यप्राप्तिःद्वारादिफलेतुस्वस्येदंसोवमितिज्ञेयं आहाविति उपसंख्यानमित्यनुवर्त्यते आहेतिपदे एकदेशस्यप्रकृतिभागस्यागंतुकेनैकारेणाहावित्यञ्करणं प्राभृतिकइतिक्रियाविशेषणाद्धरतिप्रत्ययःतेनदीव्यति इहकालपरसंख्यानविवक्षितालेनाक्षैरदे वीत्देविष्यतिवाआक्षिकइतिभवति एवमक्षैर्देविष्यसिदेविष्यामिवाआक्षिकःदेव्यंतिदीव्यथदीव्यामोवाआक्षिकाःकारकंतुविवक्षितमेवजयतिजितमितिकर्तृकर्म

एणास्यत्विति गोयवसोः यद्यपिसर्वत्रगोरजादिप्रसंगेयदुक्तमुत्थापिमयङ्वैतयोरितिपक्षेप्राप्तंमयटंवाधितुंउनरयंयहिधिःद्रोश्चश्रोरत्रःएकाचोनित्यमितिमयटश्चायवा
दोर्यद्रव्यमिति श्रोर्गुणाः वातोपिप्रत्ययेद्रव्यगुणाकर्मेत्यादिषुप्रयुज्यमानद्रव्यशब्दस्तुगुणेदृश्यते आश्रीयतेऽस्मिन्निति कुधातोरवोयदितियत्प्रत्ययेतः ॥ ॥ मानेवयः
पतोपवादः डुवयमिति द्रोर्विकारभूतंप्रस्थादियरिमाणमित्यर्थः फलेलुक् विकारावयवेति फलितस्यवृक्षस्यफलमवयवोविकारश्चतेनान्यतरस्मिन्प्रत्ययः आ
मलकमितिमयटोलुक्लुक्तद्धितलुकीतिङीषोलुक्नचात्रस्थानिवद्भावेनमयेतिचेतिलोपःशेषःलुकालुप्तनस्थानिवत्त्वाभावाडुकारस्ययणादेशोनभवतिप्लक्षादिभ्योण् अत्रोपवादःशियुकर्के
कीतः पंचपडुरित्यत्राध्यड्ढूर्वेतिठञोलुकिक्षतेलुक्तद्धितेतिङीषोलुकालुप्तत्वेनस्थानिवत्त्वाभावाडुकारस्ययणादेशोनभवतिप्लक्षादिभ्योण् अत्रोपवादःशियुकर्के

मानेवयः।४।३।९६२। द्रोरित्येवाडुवयंयोत्तरंडुवयंपाप्यमितिमानार्थकंवयंफलेलुक्।४।३।९६३। विकारावयवप्रत्ययस्यलुक्स्यात्फलेऽभि
मलक्याःफलेऽभामलकीप्लक्षादिभ्योऽण्।४।३।९६४। विधानसामर्थ्यान्नलुक्लाक्षान्यग्रोधस्यचकेवलस्य।७।३।५। अस्यनवृद्धिरेजागमश्चनेि
यग्रोधंजंबावा।४।३।९६५। जम्बूशब्दात्फलेऽणावास्याताजाम्बवंपक्षेश्रोत्रादित्वात्तस्यलुक्जम्बुलुप्यच।४।३।९६६। जंबाःफलप्रत्ययस्यलुप्वा
स्यात्लुपियुक्तवत्जंबाःफलञ्जम्बूःफलपाकशुषामुपसंख्यानंव्रीहयःप्लक्षाःपुष्यमूलेषुबहुलम्मल्लिकायाःपुष्यमल्लिकाजात्याःपुष्यञ्जा
तौविदार्य्यामूलम्विदारीबहुलग्रहणान्नेहपाटलानिपुष्पाणिसाल्वानिमूलानिबाहुलकात्क्वचित्त्वकाअशोकाःकरवीरं ॥ ॥

धुशब्दाभ्यामोरत्रित्यन्येभ्यस्त्रत्रदात्तादित्वादत्रः प्राप्तिःप्लक्षान्यग्रोधश्चत्थः इंगदीशियुकर्कंधुवहतीतत्रप्लक्षशब्दःफिषरत्यंतोदात्तःन्यग्रोधशब्दोलघावंतरति
मध्योदात्तः अश्वत्थशब्दस्तुपृषोदरादित्वादंतोदात्तःइंगदीवृहतीशब्दौगौरादिङीषंतौआम्बत्थेवेणावस्यास्तेनैयग्रोधंगदंफलरत्यमरःन्यग्रोधस्यचकेवलस्येतिकिन्य
ग्रोधमूलेभवाःन्यायोधमूलाःशालयःन्यक्करोहतीतिन्यग्रोधरतिव्युत्पत्तिपक्षेतुविध्यर्थंःजंबिति नपुंसकबहुलंफलेजंबाःजम्बूःस्त्रीजंबुर्जांबव
वमित्यमरःफलपाकेति फलपाकेनशुष्यंतीतिफलपाकशुषःव्रीहयोमुद्गाइतिविल्वादयश्चलुप् मल्लिकेति अनुदात्तलक्षणस्त्रीलुप् मादीनांचेतिफिट्सूत्रान्मल्लि
काशब्देद्वितीयमुदात्तंजातौविदारीशब्दोगौरादिङीषंतौ पाटलानीतिविल्वादित्वादण्सास्नशब्दःप्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः ॥ ॥

दीर्घोधानुष्करतिवेतनादिगणोभवन्दैडेतिपक्षेतेतच्चसंघातविगृहीतार्थेतयाचयानुदैडिकःदौडिकइत्यपुदाहार्यं॥ ॥आयुधाच्छ्वचआयुध्यंतेअनेनेतिआयुधंघञ्च
र्थैकविधानमितिकः हरत्युत्संगादिभ्यःश्यन्श्लतीयंतेभ्यश्छक्स्याद्पादौनयतिचेत्यर्थेउत्संगःउडुपउत्यंतपिठकपिठकभस्त्रादिभ्यःश्छन्भस्त्राचर्मविकारःशीर्ष
भारशब्दोत्रपठ्यतेनियातनाच्छीर्षभारःसन्नशीसमासश्चतत्पुरुषेरुतीतिवाअलुकपक्षेशीर्षभारःएकदेशविकृतस्येतिवीवधाच्चेतिवक्तव्यमितिवार्त्तिकंन्यायसि
द्ध्यर्थकथनपरमितिभावःवृत्तिस्तुस्त्रैवीवधशब्दंप्रक्षिप्यविभाषाविवधवीवधादितिपपाठचैमेन्नित्यंनित्यग्रहणंस्वातंत्र्येणप्रयोगंवारयितुंअतएवलौकिकैः

आयुधाच्छ्वचा४।४।९४।चातुनाआयुधेनजीवतिआयुधीयःआयुधिकःहरत्युत्संगादिभ्यःा४।४।९५।उत्संगेनहरत्योत्सङ्गिकःभस्त्रादिभ्यश्छन्।
४।४।९६।भस्त्रयाहरतिभस्त्रिकःवित्वान्ङीषाभस्त्रिकीविभाषाविवधवीवधात्।४।४।९७।विवधेनहरतिविवधिकःपक्षेठक्चावैवधिकःएकदेशवि
कृतस्याऽनन्यत्वात्वीवधादपिछन्।वीवधिकःवीवधिकीविवधवीवधशब्दौउभयतोवह्निकेस्कन्धशास्त्येकाष्ठवेत्तेतेआभरणकुटिलिकापाः
।४।४।९८।कुटिलिकाव्याधानाङ्गतिविशेषःकर्म्मारोपकरणभूतंलोहञ्चाकुटिलयतिहरतिमृगान्व्याङ्गारान्वाकौटिलिकोव्याधःकर्म्मारश्चनिर्वृत्तेऽक्ष
द्यूतादिभ्यः।४।४।९९।अक्षद्यूतेननिर्वृत्तंआक्षद्यूतिकंवैरात्रेम्मेम्नित्यम्।४।४।२०।त्रिप्रत्यपान्नप्रकृतिकाच्चतीयान्तान्निर्वृत्तेर्थेमप्यान्नित्यंकृत्या
निर्वृत्तंक्रित्रिमंभावप्रत्यपान्तादिमप्रकृतव्यःपाकेननिर्वृत्तम्याकिमंत्यागिमंअपमित्यपाचिताभ्यांकक्कनौ।४।४।२१।अपमित्येतित्यवन्नम्।
अपमित्यनिर्वृत्तंआपमित्यकम् याचितेननिर्वृत्तंयाचितकंसंसृष्टे।४।४।२२।दध्नासंसृष्टंदाधिकंचूर्णादिनिः।४।४।२३।चूर्णैस्संसृष्टंचूर्णिनोऽ
पूपाःलवणात्ठक्।४।४।२४।लवणेनसंसृष्टोलवणःसूपःलवणंशाकंभृष्टादण्।४।४।२५।मोद्गौदनः॥ ९९ विग्रहवाक्येक्तिन्नादीनांप्रयोगोनगतेः

तदाहरत्यानिर्वृत्तमितिएवमन्येपिपाकेननिर्वृत्तमितिविग्रहोवोध्यःसंख्यावाचीत्रिशब्दोनेहश्रूयतेप्रत्ययाप्रत्ययमयोःप्रत्ययस्यैवग्रहणात्निर्ज्ञातयाणामितिलिंग राम
च्चनन्नित्यग्रहणोननिर्वृत्तार्थेविवक्षायांमपंक्तिनात्रिप्रत्ययांतस्यप्रयोगनिवारणेपितद्विवक्षायान्तस्यस्वातंत्र्येणप्रयोगोदुर्वारइतिचेन्ननित्यमितियोगंविभज्यत २४३
त्सामर्थ्यादर्थविशेषानादरेणोवस्वातंत्र्यंवारणात्।।रमविधिएवंचमप्नकर्तव्यःतथाहिभावप्रत्ययांतादिमप्रकृतःत्रिःश्रूयेणसिद्धेनियमार्थेमिदंत्रिप्रत्ययांतरम

तिनाक्षेर्नुनः अक्षैः खातः रतिकर्मीव्यर्थे आक्षिकरतिनभवतिअभ्रेति अभ्रिः स्त्रीकाष्ठकुद्दालस्त्यमरः॥ ॥ संस्कृतंयोगविभागउत्तरार्थः वाहकेति सूत्रेषकारः संहितकोन
त्त्वनुबंधरतिनदीष् तथाच आकर्षीनप्पूर्वादेरित्यादिश्लोकवार्त्तिकंकित्त्वविवेचनापप्रकरणांतेपठिष्यतिनिकषोपलरतिमुवर्णपरीक्षार्थः पाठांतरमितिएतान्चभ्वादीकषवर्ष
त्यादिदंडकेआकषात्सुलितिमाधवेनोपन्यस्तंकिंत्त्वाकर्षीत्यर्षादेरितिवार्त्तिकस्याननुगणोत्तत्र हिनीरेफपाठेवृत्तासंगतिप्रसंगात् पर्षरति पर्यगतोहलश्चेतिकरणेघञ् र
हांतर्गणसूत्रंषादःपचेति पादाभ्यांचरतिपदिकः यत्तुवार्त्तिकंपद्भावरके चरतावुपसंख्यानमितिसोसेवप्रपंचः पर्यश्वश्वअश्वत्थरथजालन्यायप्यालपादःपत्स्वग
हांतर्गणसूत्रंषादःपचेति पादाभ्यांचरतिपदिकः यत्तुवार्त्तिकंपद्भावरके चरतावुपसंख्यानमितिसोसेवप्रपंचः पर्यश्वश्वअश्वत्थरथजालन्यायप्यालपादःपत्स्वग

संस्कृतम्॥४।४।३॥ दध्नासंस्कृतंदाधिकंमारिचिकंकुलत्थकोपधादण्॥४।४।४॥ठकोपवादः।कुलत्थैःसंस्कृतंकौलत्थंतैन्तिडीकंतरति॥४।४।५॥ठ
ड्वेनतरति॥ औडुपिकः।गोपुच्छाट्ठञ्॥४।४।६॥गौपच्छिकः।नौद्व्यचष्ठन्॥४।४।७॥नाविकः।घटिकावाहुभ्यान्तरतिवाहुकास्त्रीचरति॥४।४।८॥तती
यान्तादच्छतिभक्षयतीत्यर्थेयोषक्स्यात्।हस्तिनाचरतिहास्तिकः।शाकटिकः।दध्नाचरति दाधिकः।आकर्षीत्खल्॥४।४।९॥आकर्षीनिकषोपलः।
आकषादितियाठान्तरंतेनचरति आकर्षिकः।वित्त्वान्ङीष्।आकर्षिकी।पण्योदिभ्यःस्खञ्॥४।४।१०॥पर्ष्यैणाचरतिपर्ष्यिकः।पर्ष्यिकी।येनपीठेनपङ्गु
आकषादितियाठान्तरंतेनचरति आकर्षिकः।वित्त्वान्ङीष्।आकर्षिकी।पण्योदिभ्यःस्खञ्॥४।४।१०॥पर्ष्यैणाचरतिपर्ष्यिकः।पर्ष्यिकी।येनपीठेनपङ्गु
वश्चरन्तिसपर्ष्यः।आश्विकः।रथिकः।अध्वगणाद्ठञ्च॥४।४।११॥चात्स्खञ्।अश्वादेरिञ्नि॥७३॥ऐच्चनाश्वअश्वस्यापत्येस्त्रियांश्वादेर्ढिञ्तदादिविधौ
चेदमवज्ञापकंइकारादितिवाच्यं।अध्वगणिकः।अध्वगणिकी।अध्वगणिकः।अध्वगणिकी।पदान्तस्याऽन्यतरस्याम्॥७३॥एऽश्वादेरङ्
स्यपदशब्दान्तस्यैच्चाश्वापदस्येदंश्वापदं।शौवापदंवेतनादिभ्योजीवति॥४।४।१२॥वेतनेनजीवतिवेतनिकः।धान्यधनक्रयविक्रयाद्ठन्॥४।
॥४।१३॥वस्त्रेनमूल्येनजीवतिवस्त्रिकः।क्रयविक्रयमहरणंसंघातविग्रहीतार्थं।क्रयविक्रयिकः।क्रयिकः।विक्रयिकः॥ ६ ॥ ६ ॥

णाद्वञ्चठकोपवादः एतद्देवज्ञापकमितिद्वारादिगणेऽध्वन्शब्दः पठ्यतेनतुअश्वभस्त्रश्वदंष्ट्रेत्यादिलक्षणेचश्वादेरिञीतिनिषेधसूत्रमेवव्यर्थंसद्वारादिषुतदादिविधिंज्ञापय
तीत्यर्थः फलंतुद्वारपालस्यायंद्वौवारपालरित्यादौवेजागमस्यप्रवृत्तिः इकारादाविति सूत्रेस्त्रीत्यपनीयइकारादाविति पठनीयमित्यर्थः अन्येतुस्त्रीतिस्थानेरतीतिपठनी
यम्तथाचागाभिप्रायप्रत्ययस्यविशेष्यत्वात्यस्मिन्विधिस्तदादावित्यनेनइकारादिर्लभ्यतेरत्याह अध्वगणिकीतिष्ठनः वित्त्वान्ङीष् अध्वापदस्येति अन्येषामविदुषांतुरति।

तिविग्रहः अथकर्थंचड्याजीवश्चवाङ्विरित्यमरः उक्तंनियोगेनेवचुषिभावस्वीकारात् अत्राहुःनिरुक्तशाकवयस्तिगर्त्यमितिकिंद्विगणंत्रिगणंवाचङ्क्रिप्रयङ्क्त्यध
मर्णस्त्यर्थेद्वेगणिकस्त्वादिमाभूत् निपात्यतइति अतएवव्याख्यातप्रयोगोप्युपपद्यतएत्याशयेनोदाहरतिदशैकादशानितिसंख्यायाअल्पीयस्यारतिश्वेनिपातःउत्त
मर्णएवेतिदशरत्नाएकादशगृह्णातीतितसैवगत्यर्थत्वादितिभावः॥ ॐ॥ उच्छतिभूमोपतितसैकेकस्योपादानंकुरुसामाजिकरतिसमंजतिअस्मिन्नितिसमाजःसमू
हःशब्दंकरोतीति प्रकृतिप्रत्ययविभागेनव्युत्पादयतीत्यर्थः अभिधानस्वाभाव्याच्चुत्पादनएवायंप्रत्ययः नेहशब्दंकरोतिवर्वरःखरोवादर्दुरिकरतिकुलालःवाद्य

उच्छति।४।४।३२। वदरादिभ्यश्छतिवादरिकः।रक्षति।४।४।३३। समाजंरक्षतिसामाजिकः।शब्दंदर्दुरंकरोति।४।४।३४। शब्दंकरोतिशाब्दिकः।दार्दु
रिकः।पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति।४।४।३५। स्वरूपस्यपर्य्यायाणामविशेषाणाञ्चग्रहणंमत्स्यपर्य्यायेषुमीनस्यैव पक्षिणोहन्तिपाक्षिकः।शाकुनिकः
मापूरिकः।मात्स्यिकः।मैनिकः।शाकुलिकः।मार्गिकः।हारिणिकः।सारङ्गिकः।परिपन्थंचतिष्ठतिपारिपन्थिकः।मार्गेतरपदपदव्यनुपदंधावति।४।४।३७।द
ण्डकात्स्यात् पन्थानंवर्जयित्वाव्याप्यवातिष्ठतिपारिपन्थिकश्चोरः।परिपन्थंहन्तिपारिपन्थिकः।मार्गेतरपदपदव्यनुपदंधावति।४।४।३८।द
ण्डाकारोमार्गःपन्थाःदण्डमार्गःदण्डमार्गंधावतिदाण्डमार्गिकः।पादविकः।आजपदिकः।आक्रन्दाद्दुच्च्वा४।४।३९।अस्माद्दुञ्स्यात्चाद्ध
ण्डाकारोमार्गःपन्थाःदण्डमार्गःदण्डमार्गंधावतिदाण्डमार्गिकः।पादविकः।आजपदिकः।आक्रन्दाद्दुच्च्वा४।४।३९।अस्माद्दुञ्स्यात्चाद्ध
कृधावतीत्यर्थेआक्रंदंदुःखिनोरोदनस्थानंधावति।आक्रन्दिकः।परोत्तरपदङ्गृह्णाति।४।४।४०। पूर्वपदंगृह्णातिपौर्वपदिकः।औत्तरपदिकः।प्रति
कूलंधावतीत्यर्थेप्रातिकूल्यंलालामञ्च्वा४।४।४१।एभ्योगृह्णात्यर्थेठक्स्यात्। प्रतिकूलंगृह्णाति। प्रातिकूलिकः। आर्थिकः। लालामिकः॥ ९९ भांडवाचीहर्दुरशब्दःमात्सिक

तिमत्स्यस्यड्यामितिपरिगणानात्स्यतिध्वेतियलोपाभावःहारिणिकस्तिनन्विदंपर्यायस्योदाहरणंनभवतिहरिणस्यमृगविशेषत्वात्तथाचात्रपर्यायस्योदाहरणंकि
मितिनप्रदर्शितमितिचेदत्राहुःआरण्यकचतुष्पात्सुहरिणोचमृगशब्दोवर्त्ततेयदाहरिणावाचीमृगशब्दस्तदामृगपर्यायस्योदाहरणंभवत्येवेतिपरिपंथंचपरिमुख
वदयमव्ययीभावस्तत्पुरुषोवाक्रियाविशेषणत्वातिष्ठतेरकर्मकत्वेपिपरिपंथस्यकर्मत्वमस्त्येवेत्याहुःतीयांताद्धितेचकोभिन्नक्रमःप्रत्यर्थंसमन्वेतीत्या
तिष्ठतिहन्तिचेतिमाथऽतिमथ्यतेगंतृभिरितिमाथःमथेविलोडनेकर्मणिघञ्पदोत्तरपदंपदशब्दउत्तरपदंयस्यात्यदोत्तरपदंपदांतमितुनोक्तंबहुचूर्णोन्माभूत्

न्यापादनपेतरतिपत्र अवक्रयः अवक्रीयतेऽनेनेतिकरणेऽरच् पण्यमितिपणितव्येर्थेऽवद्यपण्येतियत्तोनिपातितः ॥६॥ शालालुकरति रसुसुक्तीतात्तः ठक्
स्रेत्तादिवृद्धिः शालालुकः मार्दङ्गिकइतिमृदङ्गशब्देनमृदङ्गवादनेलक्ष्यतेमुख्यार्थेनप्रयोगोनभवत्यनभिधानादितिभावः शिल्पंकौशलंतच्चमृदङ्गवादनविष
यकं तेनमृदङ्गवादनविषयकेमृदङ्गशब्दस्यलक्षणेतिनिष्कर्षः प्रहरणंप्रहियते अनेनेतिप्रहरण मायुधंधानुष्करति रसुसुक्तीतात्तः रणः परतिविग्रहस्यधः
परस्वधात्चाङ्कट्टमोः कुठारःस्वधितिः परशुश्च परस्वधः परलोकरति एतच्चाभिधानशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते आस्तिकरति अस्तिनास्तिशब्दोनिपातोयद्भावच

शालालुनोऽन्यतरस्याम् ।४।४।५४।४न्स्यात्पक्षेठक् शालालुकः शालालुकी । शालालुकः शालालुकी । शालालुसुगन्धिद्रव्यविशेषः शिल्पम् ४।४
।५५। मृदङ्गवादनेशिल्पमस्यमार्दङ्गिकः मार्दङ्गिकः । माङ्गिकः । गार्मिकः गार्म
रः प्रहरणम् ।४।४।५७। तदस्येत्येवाऽस्तिप्रहरणमस्यास्तिकः धानुष्कः परस्वधादृच्च ।४।४।५८। पारस्वधिकः शक्तिपट्टौरीकः ४।४।५९ ।
शाक्तीकः पाट्टीकः । अस्तिनास्तिदिष्टंमतिः ।४।४।६०। तदस्येत्येवात्रास्तिपरलोकरत्येवंमतिर्यस्यसआस्तिकः नास्तीतिमतिर्यस्यसनास्तिकः
। दिष्टमितिमतिर्यस्यसदैष्टिकः शीलम् ।४।४।६१। अपूपभक्षणंशीलमस्यआपूपिकः कूत्वादिभ्योणः ।४।४।६२। राष्ट्रोद्दीपाणामावरणंकूवन्त
च्छीलमस्यकूत्रः कार्म्मस्ताच्छील्ये ।४।४।६३। कार्म्मरतिताच्छील्येणिलोपोनिपात्यतेकार्म्मशीलः कार्म्मः नस्तद्धितस्येवसिद्धेऽण्का
र्य्यन्ताच्छीलिकेणीपि तेनचौरीतापसीत्यादिसिद्धं ताच्छील्येकिं कार्म्मणः ॥ ९ नसामर्थ्यादस्तीत्याख्याताल्लोतिनिपात्ताख्यातसमुदायाच्चप्र

त्ययः दिष्टमितिदैवंदिष्टंभागधेयमित्यमरः नास्तिवतेदैष्टिकतामितिमाघः प्रमाणेतिसूत्रेणाप्रमाणेतिप्रतिषेधाच्चोक्तिरूपेस्यादिशब्दस्यस्त्रीत्वेप्रमाणेतिवाचक रम
चोक्तकोशविरोधादितिदिक्कूत्रादिभ्योणः कूत्रादिभ्योणित्येवसुवचमितिकार्म्मस्ताच्छील्यरतिसूत्रेकेयटः ताच्छील्येणेति कर्मनशब्दस्यकूत्रादित्वादिति २४५
भावः चौरीत्यादिङीषणीलमस्याः तपः शीलमस्यास्तीति विग्रहेणाप्रत्ययेसति तदन्तादीप्रसिद्धतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ ९ ॥

प्रतिकंठमिति कंठेकंठं प्रतीतियथार्थेऽव्ययीभावः लक्षणेनाभिप्रतीत्राभिमुख्येरत्यनेनवाय्वभिप्रतिगतः कंठंप्रतिकंठइतिप्रादिसमासस्तत्रेहनग्रहणंव्याख्यानादित्याहुः
॥ ॥ धर्मेचरतिचरतिरिहासेवायांनत्वनुष्ठानमात्रेतेनदेववशाद्धर्मेप्रवृत्तोदृष्टोधार्मिकरतिनोच्यतेत्रासेवाहिस्मारसिकीप्रवृत्तिःएवंदैववशादधर्मेप्रवृत्तोयःस
दृष्टःअधार्मिकरतिनोच्यतेप्रतिपथमितिवीप्सायामाभिमुख्येवात्रअव्ययीभावःऋक्पूरितिसमासांतःसमवायान्समूहवाचिभ्योद्वितीयांतेभ्यष्ठक्स्यात्समवेतीत्य
र्थे रहसमवदृवैस्येणोर्थेःप्रविश्यैकदेशीभवनं तत्रगणभूतप्रवेशापेक्षयासम वामानितिद्वितीयानिर्देशःविशेष्यापेक्षयातुलोकेसप्तमीप्रायेणप्रयुज्यतेकुरुष्वेवस

धर्म्मेचरति।४।४।४१।धार्म्मिकः।अधर्म्माच्चेतिवक्तव्यम्।आधर्म्मिकः।प्रतिपथमेतिठञ्।४।४।४२।प्रतिपथमेतिप्रातिपथिकः।समवायान्समवेति।
४।४।४३।सामवायिकः।सामूहिकः।परिषदोण्यः।४।४।४४।पारिषद्यःसेनायावा।४।४।४५।एषःस्यात्सेठक्सैन्यः।सैनिकाः।स
ज्ञायांललाटकुक्कुट्योपश्यतिति।४।४।४६।ललाटमश्यतिललाटिकस्सेवकःकुक्कुटीशब्देनतत्पालाहेस्वल्पदेशोलक्ष्यते।कौकुटिकोभिक्षुः।तस्य
धर्म्यम्।४।४।४७।आपणास्यधर्म्यमापणिकम्।ऋणमहिष्यादिभ्यः।४।४।४८।महिष्याधर्म्यमाहिषं।याजमानं।ऋतोऽञ्।४।४।४९।यानुधर्म्यपात्रं
नरोक्षेतिवक्तव्यं।नरस्यधर्म्यानारीविशसितरिङ्गोपश्वाञ्चवक्तव्यःविशसितुधर्म्ये वैशस्त्रं विभाजयितुर्णीलोयश्चाञ्चवाच्यः।विभाजयितुर्धे
र्म्ये वैभाजित्रं।अवक्रयः।४।४।५०।षष्ठ्यन्ताद्वक्रयादवक्रयेर्थे आपणास्यावक्रयआपणिकः।राजयात्यंद्रव्यमवक्रयः।तदस्यपण्यम्।४।४।५१।
अपूपाःपण्यमस्यआपूपिकः।लवणाट्ठञ्।४।४।५२।लावणिकः।किसरादिभ्यःष्ठन्।४।४।५३।किसरम्यण्यमस्यकिसरिकः।वित्वान्दीप्।किसरिकी
।किसरउशीरनलदइत्यादिकिसरादयः।सर्वंसुगन्धिद्रव्यविशेषवाचिनः॥ ९९ मवेतारतियथा एत्येधतीतिरहिरहनभवत्येजादित्वाभावात्सैन्यःसैनिकार्

त्तिद्वितीयांतात्ठञ्कौयज्ञसेनायांसमवेतायेसैन्यास्तेसैनिकाश्चतेरतिनिघंटुषूक्ततत्पालितार्थकायनपरंवोध्यंसंज्ञायांललाटकुक्कुटीशब्दाभ्यांद्वितीयांताभ्यांपश्यतीत्य
र्थेठक्स्यात्सम्यग्ज्ञानं संज्ञाप्रसिद्धिस्तस्यांप्रसिद्धिविषयभूतेर्थेरत्यर्थेःलालाटिकरतिदूरेस्थित्वाप्रभोर्ललाटंपश्यतिनतुकोपेबूपतिष्ठतइत्यर्थेःलालाटिकःप्रभो
र्भालदर्शीकार्यीक्षणभृत्यःकौकुटिकोभिक्षुरिति संन्यासीहिपादविक्षेपपर्यंतमेवचक्षुस्तंयत्यगच्छतीतिभावःधर्म्यमितिधर्मादनपेतेधर्म्येधर्मंपश्यत्यर्थे

आकारिकरतिखनिःखिषामाकरःस्यादित्यमरःअध्यायिन्य अदेशकालात्किंकाण्यधीतेपूर्वोह्नेअधीतेकठिनांतप्रसारसंस्थानशब्दोसंनिवेशपर्यायावितिवह
वःप्रस्तारोयज्ञःप्रेस्त्रोयज्ञरतिघञ्संस्थानंसंनिवेशरत्येकेनैकटिकोभिक्षुरितिसंन्यासीहिग्रामस्यनिकटेवसन्भिक्षार्थमेवग्रामेप्रविशतिनतुतत्रवसतीतिभाचञ्चो
वसथात्तत्कारःस्वरूपंःआवसेत्यस्मिन्नित्यावसथःउपसर्गेवसेरित्यर्थप्रत्ययःकुसीदमूलादितिकुसीददशैकादशादितिसूत्रोपात्ताभ्यांप्रकृतिभ्यामित्यर्थेरहनोञ
चसन्नित्यत्रवयेषांषकारःसंहितिकरतिभाव्यतेतेषामेवगणानेषलादेःवित्वमनार्षमितिभ्रमःस्यादतःश्लोकवार्तिककारःवित्यत्ययान्तानांनपिपर्यनीगण
न्तठकोवधिःसमाप्तना ॥ युग्यरति युगंरथोगंवहतीत्यर्थःप्रासंगरति प्रासज्यते अस्मिन्निति कर्मणिघञ् धुरेधुरोढक्चेत्येवसूत्रंनभउपधायांचेतिपूर्व

प्राग्धिताद्यत्।४।४।७५।तस्मैहितमित्यतःप्राक्यदधिकियतेतद्वहतिरथयुगप्रासङ्गम्।४।४।७६।रथम्वहतिरथ्यःयुग्यःवत्सानान्द्यमनकालेक्त
न्येकाष्ठमासज्यतेसप्रासङ्गःतम्वहतिप्रासंग्यःधुरोयड्ढकौ।४।४।७७।हलिचेतिदीर्घेप्राप्तेनभकुर्धुरामा८।२।७०।नस्यकुर्धुरोस्त्रीपधायादी
र्घोनस्यात्।धुर्प्यःधौरेयःखस्तुर्वधुरीत्।४।४।७८।सर्वधुरम्वहतीतिसर्वधुरीणःएकधुराल्लुक्च।४।४।७९।एकधुरम्वहति।एकधुरीणाःएकधु
रःशकटादशा।४।४।८०।शकटम्वहतिशकट्योगोःहलसीरादढक्।४।४।८१।हलम्वहतीतिहालिकःसैरिकः॥ ९९ रूत्वादेतत्त्वभ्यतरतिभावःउ

पधायाःकिंप्रतिदीर्घःरहनोतस्यभत्वेयीकारस्यानुपधात्वान्निषेधोनप्रवर्ततेखः सर्वधुरात्सर्वधुराद्यतिवक्तव्येनपुंसकनिर्देशःशब्दरूपापेक्षयाबंधुनिबहुव्री
हाविवत्सर्वधुरमिति पूर्वकालैकेतिसमासःऋक्पूरब्धूरितिसमासांतेऽप्रत्यपेटापएकधुराल्लुक्चचात्खःएवंचप्राकरणिकस्यतोलुक्खस्यतुविधानसामर्थ्यो
च्छकटमिति फलितंतदाहएकधुरीणादित्यादिशकटेगोरिति नतुतस्येदमित्यणासिद्धेःहिशकटंवहतिशकट्यासोभवति अत्राहुःआरंभसामर्थ्यादत्रतदंतवि
धिस्तेनद्विशकटंवहतिद्वैशकटइत्यत्रद्विगोर्लुगनपत्यइतिप्राग्दीव्यतीयोलुङ्भवति तस्येदमित्यणितस्यादेर्वलोपेति हलसीरंतुनतुतस्येदमिदमित्यपकर्षेह
लसीरंढगितिपठितंतथाचतेनैवशेषिकेणाहालिकःसैरिकरतिसिद्धेकिमनेनेतिचेन् सत्यंआरंभसामर्थ्यादत्रापितदंतविधिस्तेनद्वैहलिकोद्वैसीरिकरतिभवति॥

कर्मीध्यपनेतदस्येत्यनुवर्त्ततेठगिहाधिक्रीयतएवतदाह प्रथमोतादित्यादिऐकान्यिकस्तिएकमन्यदितिविग्रहेत्यनद्धितार्थेतिसमासस्तत्तस्यकएवैद्यैत्यैकान्यिकस्त्यु दाहार्थमेवमुत्तरत्रापिवाधित्वानम्वाभ्यामित्यैच्हितंभक्षाःअस्येतिप्रकृतमपीहहितयोगाच्चतुर्थ्याविपरिणाम्यतेतदर्थाद्रत्यस्यापकर्षीवेत्याशयेनाहअपूपभक्षणंहित

कर्म्मोऽध्ययनेवृत्तम्।४।४।९३।प्रथमान्तात्पञ्चम्यर्थेठक्स्यादध्ययनेवृत्तायाक्रियासाचेत्प्रथमान्तस्यार्थःऐकान्यिकःयस्याध्ययनेप्रवृत्तस्यपरीक्षाकालेविपरीतोच्चारणरूपंस्खलितमेकंज्ञातंसःवह्वच्सूत्रेपदाद्वृत्र्।४।४।९४।प्राग्विषयेद्वादशान्यानिकर्म्माण्यध्ययनेवृत्तान्यस्मद्वादशान्यिकःद्वादशऽपपाठाऽस्यज्ञाताइत्यर्थः।हितंभक्षाः।४।४।९५।अपूपभक्षणंहितमस्मैआपूपिकःतदस्मैदीयतेनियुक्तम्।४।४।९६।अग्रभोजनन्नियतन्दीयतेअस्मैआग्रभोजनिकः।प्राणामांसौदनाट्ठञ्।४।४।९७।प्राणानियुक्तन्दीयतेऽस्मैप्राणिकः।प्राणिकी।मांसौदनग्रहणंसङ्गतविगृहीतार्थोमांसौदनिकः।मांसिकः।औदनिकः।भक्तादण्यन्यतरस्याम्।४।४।९८।पक्षेठक्।भक्तमस्मैनियुक्तन्दीयतेभाक्तः।भाक्तिकः।ततनियुक्तः।४।४।९९।आकारेनियुक्तः।आकारिकः।अगारान्ताट्ठञ्।४।४।७०।देवागारेनियुक्तोदैवागारिकः।अध्यायिन्यदेशकालात्।४।४।७१।निषिद्धदेशकालवाचकाट्ठक्स्यात्।अध्येतरिश्मशानेऽधीतेश्मशानिकः।चातुर्दैशिकः।काठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषुव्यवहरति।४।४।७२।ततत्रेत्येववंशकठिनेव्यवहरतिवांशकाठिनिकः।वंशान्वेणावःकाठिनायस्मिन्देशेसवंशकाठिनः तस्मिन्देशेयाक्रियायायाऽऽस्तेयातान्तेयेवाऽतिष्ठतीत्यर्थः।प्रास्तारिकः।संस्थानिकः।निकटेवसति।४।४।७३।नैकटिकोभिक्षुः।आवसथात्सुल्।४।४।७४।आवसथेवसति।आवसथिकः।विन्यान्ठीषाआवसथिकी।आकर्वीत्यर्थेदेःभस्त्रादिभ्यःकृषीदृष्ट्राच्चाऽऽवसथात्किसरादेष्ठिनःषडेतेठगधिकाराःषडितिसूत्रषट्केनविहितास्त्यर्थेःप्रत्ययास्तु

मस्मादिति अपूपशब्दस्तज्जन्यस्तेलाक्षणिकइतिभावःआणायवाऽपूपवागूरूस्निकाआणाविलेपीतरलाचसेत्यमरःटिठनितिरकार ॥ सप्त॥ठकोवधिस्समाप्तः ॥ ॥
उच्चारणार्थःटोङीवर्थःसंघातविगृहीतार्थमिति औदनिकइत्यत्रहिचहिनिवारणायटिठनारब्धोऽन्यथालाघवाद्वृत्रमेवब्रूयादितिभावः ॥ ६ ॥ ॥

स्यात् एवं च व्याख्यानरूपस्यापि आवश्यकत्वेन लक्ष्यानुरोधेन क्वचित् किंचिन्निर्देश्यमिति तत्तुल्यमानतीर्थ्यवासीति निपातनात् सिनिर्देशादेराकृतिगणत्वात् न्तेदियहीत्यनेनवा
सतीर्थ्ये रति तीर्थ्ये येरतिसमानस्य समावः तरत्यनेनेति तीर्थ्यतरतेस्यकृतीर्थशास्त्राध्वरक्षेत्रोपपोपाध्यायमंत्रिवृषोनोजलवाहरेचेतिविश्वःरहत्त्वध्यापकवाचिनए
नयहणानान्यस्यसंज्ञाधिकारात् शमितः स्थितरतिर्षीधातुः स्थित्यर्थेनक्तेते जलाशयःकृशेशयमिति प्रयोगादितिभावः समानमुदरमिति पूर्वपरप्रथमेत्यादिनातत्पुरु
षः ततोयतत्तित्सरायवाऽओकारस्योदात्तःसोदराद्यःओचोदात्तरतिनानुवर्तते तेविभाषोदरस्तिसमानस्य समानः तत्रतीर्थ्ये यरत्यतोऽनुवर्तते येरत्यतद्विषयसप्तमीतेन
सोदरस्त्यस्मात्यः प्रत्ययस्तरः प्राग्वदितिसमानोदरेशयितरत्येवार्थेरत्यर्थःकथंतर्हिऽत्रपथा नेतुगऊंतसोदरोपिविमुंचतीतिभरारिरितिचेत् अत्राहुः सहसमानमुद
रंयस्यसोदरः चोपसर्जनस्येतिसहस्यसमावः तस्यैवैकल्यिकत्वाच्चभ्रातासहोदरस्त्यपिसिद्धमिति॥ ॥ इतिप्राग्धितीयाःसमाप्ताश्चात्रार्थिकाः॥ ॥अथपंचमिकाः

**प्राक्क्रीताच्छः॥५।१।१॥तेनक्रीतमित्यतःप्राक्छोऽधिकियते॥उगवादिभ्योयत्॥५।१।२॥प्राक्क्रीतादित्येव॥उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्चयत्स्याच्छस्या
पवादः शङ्कवेहितं॥शङ्क्व्यंनाभिनभ्वानभ्यांसःनभ्यमङ्गनेरथनाभावेवेदंसुनस्योग्रसारणाभ्यांचदीर्घत्वम्॥सुन्यशून्यंऊधसोनङ्
ऊधन्यः॥कंबलाच्चसंज्ञायाम्॥५।१।३॥यत्स्यात्॥कम्बल्यमूर्णापलशतं॥संज्ञायांकिंकम्बलीयाऊर्णा॥ ॥ प्राक्क्रीताच्छ इत्यतःप्राग्गितिरुहार्थीनधिकेन**

गृह्यतेननुप्रत्ययः प्रकृतिवीतेनार्थाएवावधिमंतरतिप्राक्क्रीताद्येर्थाहितास्तेष्यस्योपस्थाने अवधिसजातीयोत्यवधिमान्भवतियथापाशात्परतिकात्यप्रतीयतेग्रामा
त्पूर्वरतिदेशःक्लोत्यात्पूर्वरत्यलेवंचसमानेऽर्थेप्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानोयदादिःप्रकृत्यंतरेसाचकाशंकृंतकृतौदित्यन्यायेनबाधतेऽन्यथाऽऽस्यपदादेश्चसंनिपा
तविशेषात्तच्यत्तच्यानीयरमिवपर्यायःस्यात् ऋतोऽत्रार्थेधधिकेनगृह्यतेननुपदादिविषयेऽनभिव्यक्तिर्विभाषाहविरपूपादिभ्यइतिविभाषाग्रहणाच्चिंगात्तद्राजप्रत्य
यस्यप्रकृतेर्वाअवधित्वस्वीकारेणस्तिऽऊक्तज्ञापकेनागतादिप्रभृतिभ्यऽस्तीतिप्रसंगनिरासइतिचेत्अत्राहुः एवंसतिऽरत्येवाधिकारोसुनार्थोऽवधिनिर्देशेनप्राग्वतेष्ठञित्या
दिकेनप्रकरणेनास्याधिकारःअधिकारांतरेणोपरुध्यात्तात्स्थप्रतिपत्त्यर्थमवधिनिर्देशोऽन्यथाप्रतिपत्तिगौरवंस्यादितिचेत् तर्हिविभाषाहविरित्यादिज्ञापकाश्रयोप्रति
पत्तिगौरवादर्थएवावधित्वेननिर्देशसंवितरतिऽगवादिभ्योऽवर्णादेर्गोशब्दादेर्वंशब्दादेश्चपत्न्यादित्यर्थोनभवतिगवादिगणपाठात् गवादिगणेसूत्राण्याहृत्या

भिनभ्वेतिनाभिशब्दोयंतेलभतेनभादेराचेत्यर्थेनभ्योऽस्त्रइति॥ ॥

खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च॥५।१।७। खलाद्यर्हितङ्ङुल्यो यव्यो माष्यंतिल्यो वृष्यो ब्रह्मण्यो वाङ्ख्या अजाविभ्यो ष्यञ्॥५।१।८। अजेभ्यो मूत्रिः अविभ्यो लोमन्। आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः॥५।१।९। आत्मने हितमात्मीनं। विश्वजनीनं। कर्मधारयादेवेष्यते। षष्ठीतत्पुरुषाद्ङ्ङौ हेश्च छ एव। विश्वजनीयं। पञ्चजनादुपसंख्यानम्। पञ्चजनीनम्। सर्वजनादुञ्खौ। सार्वजनिकः। सर्वजनीनः। महाजनादुञ्। माहाजनिकः। मातृभोगीणः। पितृभोगीणः। राजभोगीनः। आचार्यादणित्वञ्च। आचार्यभोगीनः॥९ वैसा धारणीवे

ष्यादिः विश्वोजनोऽस्येति वहुव्रीहावपि एवान्यपदार्थे तस्मै हितमिति विग्रहः पंचजनीनमिति रथकारं चमाश्रित्यारोवर्णाः पंचजनास्तेभ्यो हितं दित्तं स्वे संज्ञायामिति समासः पंचजनादित्येतत्प्रभृतिवार्तिकत्रयमपि कर्मधारयविषयमेवेतेन षष्ठीसमासाद्वहुव्रीहेश्च एव पंचजनीयः सर्वजनोनइति सर्वजनस्सर्वजनश्च पूर्वपदे केतितत्पुरुषस्तस्मै हितमिति विग्रहः साध्वर्थेतु प्रतिजनादिभ्यः खञ्निति खञ्नि सार्वजनीनेवेश्वजनीनश्चोक्त्वादितो मातृभोगीणइति ङाखण्डपदत्वाभावेष्वङ्कुट्यादित्वेनेनयथाणत्वंभवति तथाप्रागेतोपपादितं मातृभोगः शरीरं तस्मै हितमतिविग्रहः यद्यपिभोगस्सुखस्यादिभूतावहेश्चपुनःकायेपारित्यमरेणाऽहेरित्युक्तेतथापिप्रयोगवाहुल्याभिप्रायेणतत् शक्तिसुशरीरमात्रेत्याकरः मातृपितृशब्दाभ्यामौत्सर्गिकङ्ङेवमात्रीयः पित्रीयः राजाचार्याभ्यांलौत्सर्गिकङ्ङेपिनभवत्यनभिधानात्किंतुराज्ञेहितमाचार्यायहितमितिनाक्यमेवेत्याकरः ॥

रथोगंमक्किद्रंनामिस्तदनुप्रविष्टः काष्ठविशेषोक्षः सचतदनुगत्वात्तस्मैहितःअक्षनंतैलाभ्यंगस्तदपिस्नेहनत्वान्नाभयेहितंरथेनाभावेवेतिशरीरावयवेतुनाभ्यमित्येव परेणशरीरावयवाद्यत्यनेनास्वाधादितिभावःशून्यमितिचकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वान्नस्नाङ्गितरतिटिलोपोनभवति येचाभावकर्मणीतिप्रकृतिभावस्तुदुर्लभःसंप्रसारणेपररूपेचक्रतेअन्नूपाभावात्दीर्घस्तुतद्विधानसामर्थ्यादपिटिलोपाभावः सुपरिहरःनङ्चेतिचाचतन्त्रेतिसूचनमितिमनोरमाअन्येत्वाहुःअधन्यशब्दात्तत्करोतीत्तदाचष्टइतिणिचिणिविष्टवदितिटिलोपेणिजंतात्कर्तरिक्विपिणिलोपयलोपयोःकृतयोरजेनासिकेस्यक्वीतिदीर्घेततःक्विवेतादस्वारक्विपिऊधायतेरत्यादावात्मनेपदार्थेनङ्गेङिच्चकरणमावश्यकमितिऊधन्यइतियेचेतिप्रकृतिभावःकुंवलाच्चसंज्ञायांप्राक्तीतियेष्वर्थेसुमत्यात्कूस्यापवादः॥ ॥विभाषाहविरपूपादिभ्यःगवादिषुहविष्शब्दस्यपाठादिहहविर्विशेषाणांग्रहणंनचगवादिष्वेवहविर्विशेषाणांग्रहणंकिंनस्यादितिवाच्यंअसंजातविरोधित्वेनतत्रस्वरूपग्रहणास्यान्याप्यत्वात्अपूप्यमितिअपूपेभ्योहितंचूर्णा

विभाषाहविरपूपादिभ्यः।५।१।४।आमिक्ष्यन्दध्योरामिक्षीयांपुरोडाश्यास्तएडुलाःपुरोडाशीयाःअपूप्यांअपूपीयांतस्मैहितम्।५।१।५।वत्सेभ्योहितोवत्सीयोगोधुक्काशङ्कव्यन्दाराजगव्यमाहविष्यांशरीरावयवाच्च।५।१।६।दन्त्यौकरणेनस्नासिकायाःयत्तत्सुद्रेषनस्यंनाभ्येयेचतद्धितेदा१।६।१।यादौतद्धितेपरेशिरश्शब्दस्यशीर्षन्नादेशस्यात्राशीर्षण्यःतद्धितेकिंशिरस्कृतिशिरस्यतिवाकेशेषाशीर्षण्याःशिरस्याःकेशाःअचिशीर्षइतिवाच्यम्॥अजादौतद्धितेशिरसःशीर्षादेशःस्थूलशिरसःइदंस्थौलशीर्षं ॥ ॥ मित्यर्थःअपूपतंडुलपृथुकमुसलकणीवेष्टके

त्याद्यपूपादिगणेअन्नविकारेभ्यश्चेतिपठ्यतेअन्नविकाराअन्नप्रकाराअदनीयविशेषास्तेभ्योयद्वास्मादितितदर्थेओदन्याओदनीयास्तंडुलाःएवंचानेनैवगणसूत्रेणसिद्धेअपूपादीनांकेषांचिद्गणेपाठःप्रयंचार्थःहविरपूपादिभ्योविभाषायाउगवादिभ्योयत्पूर्वविप्रतिषेधेनसक्तव्याधानाःचरुस्थास्तंडुलाःचरुर्नीमहविरितिकाशिकास्थालीवचनस्यचरुशब्दस्यतत्रत्येहविषिउपचाराद्दृत्तिरितिकैयटादयःनस्यमितिनासिकायैहितेनासिकायांभवमितिविग्रहेतुशरीरावयवाच्चेतियत्।नस्यंतस्मुदाहरणंनस्तःअपादाने चाहीयरुहोरितितसिःसुद्रेतुनासिकायाःसुद्रोनःसुद्रःसुप्सुपेतिसमासःनाभ्यमितिनाभिनभंचेति नभादेशोरथनाभावेवप्रवर्तेततस्मगवादियत्तस्मैनियोगशिष्टत्वादितिभावःशीर्षच्छंदसीत्यतोनुवर्तनादाहशीर्षन्नादेशइति शीर्षण्यइति येचाभावेतिप्रकृतिभावःशिरस्यतीतिनःक्येइतिनिपातनेनपदत्वाभावाद्धत्वाभावः ॥ ० ॥

प्राप्नोति पूर्वेविप्रतिषेधेन तद्धत्रेवेष्यते ऋरिषेयं चर्म आहृत्य यञ्ञावत्रः पूर्वेविप्रतिषिद्धं तद्धत्रेति यत्तदुदाहरणं तत्तेन गव्यं तत्तेन गोश्चर्मविकारस्तदर्थं चर्म उगवादिभ्यस्तिय
त्यस्योदाहरणमौपानत्यमिति अनुपसृज्यति वालेयाऽतिकरोपहारयोः षसिवलिः प्राण्यंगजेस्त्रियामित्यमरः उपधिरिति उपसर्गघोः किणतोलोपश्चेत्यालोपः विप्र
तिषेधेनेति यञ्ञावत्रस्यादिर्नित्यः केनेत्यर्थः ननु द्वन्द्विधौ कृदिरित्यस्यविधौ उपानहश्चेति शिष्यग्रहणेन प्रतिपदोक्तबलीयस्त्वसिद्धेः किमनेन पूर्वविप्रतिषेधेन ञ्ञा
त्राहुः निरवकाशत्वेऽत्येवप्रतिपदविधित्वबलीयस्त्वे प्रयोजकं नन्वसावकाशत्वेत्यनेनेति चचनेनानुमीयते तेनस्थितदाकानीत्येवयुक्तं परत्वान्नुमप्रवृत्तेः प्रतिपदोक्तत्वा
दीर्घमाश्रित्यस्थापितदाकानीति मतंदुर्वेलं ञत्यन्निति दीर्घस्यासिद्धत्वात्तदाहरणेसावकाशतयाप्रतिपदोक्तत्वस्यावलीयस्त्वादिति ॥ ॥ चर्मणोञ्ञतदर्थमित्यादि
पूर्वोक्तिर्यञ्ञत्रस्यात् ऋस्यापवादः चर्मणऋतिषष्ठीनन्तं यंचमीयंचम्यांतञ्चर्मशब्दाच्चर्मार्थायांप्रकृतौप्रत्ययःस्याच्चर्मणोद्वीपीत्यादौनचेष्यतेचर्मणोद्वीपीतितदाहृचर्म

चर्म्मणोञ्ञ्।५।१।१५। चर्म्मणोयाविकृतिस्तद्वाचकादञ्स्यात्। चर्म्मैरदंवाङ्गैचर्म्मावारञ्चर्म्मतदस्यतस्मिन्स्यादिति५।१।१९। प्राकारञ्चासामि
ष्टकानांस्यात् प्राकारीयाइष्टकाः प्रासादीयंदारुप्राकारेऽस्मिन्स्यात् प्राकारीयोदेशः ऋतिशब्दोलौकिकीमविवक्षामनुसारयति तेनेहनाप्रा
सादेदेवदत्तस्यस्यादिति। परिखायाढञ्।५।१।२०। पारिखेयीभूमिः ऋयतोः ऋणेवधिः। प्राग्वतेष्ठञ्।५।१।१८। तेनतुल्यमितिवतिम्वस्यतितत

॥ प्राक्ठञधिक्रियते ॥ ॥

णोयाविकृतिरितिवार्थैरतिरत्रिचविभ्यामितिरन्प्रत्ययेवर्मशब्दात्सुदान्तश्चर्मवाचीतस्यविकारऋत्यण्टिड्ढेतिङीष्वार्थो
रज्जुस्तस्यैवधैरणादिकेऽनितितुवभीतिभवति ततोत्रितितुवार्थेनभौवभौवरत्रास्यादित्यमरः चेचाःपश्यवधिकाः पश्येतिभाष्यंतदस्यप्रथमासमर्थात्प्रातिपदिका
त्यष्ठ्यर्थेसप्तम्यर्थेचयथाविहितेप्रत्ययाःस्यादितिसंभावनेऽलमितिचेदित्यादिनासंभावनेलिङ् इष्टकानांबहुत्वेनप्राकारेआसांस्यादित्येतत्संभाव्यतेदेशस्यहि
णोनप्राकारोऽस्मिन्स्यादितिसंभाव्यते ——— ऋहमर्होतिविकारभावस्तदर्थेञ्चनविवक्षितंकिंतु योग्यतामात्रंतेनश
र्वस्यायमविषयः द्विस्तच्छब्दग्रहणंस्यष्टप्रतिपत्त्यर्थं तदस्यास्यस्मिन् रतिवत्सऋत्तच्छब्दग्रहणेनैवसिद्धेः ऋयतोः ऋणेवधिः ॥ प्राग्वतेष्ठञ्ठञित्येव
वक्तव्येप्राग्वतेरितिवचनंमध्येयो॰॥

सर्वपुरुषाभ्यां ङाभ्यां ङाच्याभ्यां यथासंख्यं णढञौ स्तः स्तस्मै हितमित्यर्थे प्राक्रीतीति ठक् स्यादपवादौ विति सूत्रार्थः सर्वादिति अजकरणात्सर्वनामकार्याभावः पुरुषाद्धविकारे
तियोग्यत्तावत्तादिहवक्ष्यमाणसमर्थविभक्तिर्लभ्यते तेन कृतेत्यत्र तृतीयातदाहपुरुषस्य वधः इति समूहेऽण् इति तस्य समूहस्त्यनेनेत्यर्थेऽणीति कृतेर्थेस्त्यनेनत्र प्राप्ते
रतिपौरुषेयः प्रासादस्त्यादौ नकस्याप्यपवादोयं ढञिति भावः माणवचरकौ त्रिकारणाच्छन्दस्यर्थे स्वर्थे चयद्यपि माणवेच्छितः सिद्धैवतथापि माणवीनामार्षप्रत्यत्रच्छ
ङिनिमित्तस्य चेति उम्बज्ञानप्रतिषेधार्थमिति ज्ञेयं माणवायेति मनोः कृत्सितमपत्यं माणवः अपत्येकुत्सिते मूढेमनोरौत्सर्गिकस्तकारस्य चमूर्द्धन्यस्तेन सिद्ध्यति मा

सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ५।१।९१। सर्वादिभ्यो वक्ष्यमाणेभ्यस्तस्मै हितं सार्वादीयं। पुरुषाद्धविकारसमूहतेनकृतेषु। भाष्यकारप्रयोगात्तेनेत्यस्य कृ
न्मध्येनिवेशः। पुरुषस्यवधः पौरुषेयः। तस्येदमित्यणि प्राप्ते। पुरुषस्यविकारः पौरुषेयः। प्राणिरजतादिभ्योऽञ्। रत्त्रिप्राप्ते। समूहेऽणि प्राप्ते एका
किनोपरितः पौरुषेयश्चतारश्चेति माणवः। तेनकृतेतत्रान्येऽणि प्राप्ते। अत्रान्येतु प्रासादादावप्राप्तएवेति विवेकः। माणवचरकाभ्यां क्षेत्रे। ५।१।९१।
माणवायहितं माणवीनां चारकीणां। तदर्थविकृतेः प्रकृतौ। ५।१।१२। विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्थीयाम्प्रकृतौ वाच्यायां प्रत्ययस्यात्तद्व्यवहारे
भक्ष्येतानिञ्जङ्गारीयाणि। काष्ठानि। प्राकारीयाः इष्टकाः। शङ्कव्यन्दरात्कुदिरुपधिवले ढुञ्। ५।१।१३। कृदिषयाणि तत्राणि। वालेयास्तण्डुलाः। उप
धिशब्दात्स्वार्थेरप्यते। उपधीयतइत्युपधिरथाङ्गं तदेवऔपधेयं। अरघट्टोयानहोर्नीः। ५।१।१४। कृत्यापवादः। आर्षेभ्योवत्सः। औपानत्सोमुच्चः च
र्मण्यण्ययमेवापूर्वविप्रतिषेधेन। औपानत्यच्चर्म्मणि॥ ॥ तावत्कृत्यप्रत्ययाधिकारस्थवार्तिकासत्त्वेनच्चवार्तिकमेतत्सूत्रस्थनिर्देशसिद्धार्थकथनपरमित्या

हुः। चारकीणामिति चरतीतिचरः पचाद्यच्। चरिचलिपतिवदीनामितिद्विर्वचनेविकल्पितत्वादिह नभवति ततः संज्ञायांकनिचरकः तदर्थविकृतेः तस्मैहितमित्यतस्त
स्मात्प्रत्ययश्चतेनेतदाह चतुर्थ्यन्तादिति तदर्थमितिसामान्येनपुंसकंव्यत्ययेनसप्तमीस्थानेप्रथमेत्याशयेनाहतदर्थीयामितिविकृत्यर्थीयामित्यर्थः तदितिसर्व
नाम्नाहिविकृतिःपरामृश्यते एवंचविकृतिरेवप्रथमानिर्दिष्टेतिसमर्थानांप्रथमादित्यधिकारेप्यत्रनिर्बाधएव शोकव्यमितिउगवादिभ्यश्चेतियत्कृदिषयमाहारह
न्येसोनेपुंस्त्वंकृदिषयाणीतिकृत्यतेऽनेनेतिकृदिः अर्चिशुचिहुसृपिकृदिकृदिभ्यश्चिः। स्मन्त्रन्त्रिभ्यश्चेति हृस्वत्वंयदातुचर्मविकारःकृदिस्तदापरत्वाच्चर्मणोऽञित्यत्र

रहसंख्यापरिमाणयोरेवप्रकृतत्वेपुन्मानप्रमाणयोर्विवेचनंप्रसंगात्कृतमितिवोध्यं॥समासेनिष्कादिभ्यःनिष्कपणापादमाषवाहद्रोणाष्ठिरितिसप्तनिष्कादयःत
त्रद्रोणशब्दःपरिमाणवाचीवष्ठिशब्दःसंख्यावाचीताभ्यांत्रिप्राप्तेवचनंकृतंरेखातुपंचानाद्यन्मानवाचित्वेनसर्वस्त्रेणैवसिद्धेसमासप्रतिषेधार्थंवचनमित्येकेम्प्र
न्येत्वाहुःपूर्वसूत्रेपरिछेदकमात्रसंख्याभिन्नंपरिमाणशब्देनगृह्यतेतेनसर्वेभ्यस्त्रिप्राप्तेउत्रिधानार्थंचवचनम्॥नचैवंपरिमाणंतुसर्वत्र इतिभेदनव्युत्पादनव्य
र्थमितिवाच्यंप्रमाणपरिमाणाभ्यांसंख्यायाश्चापिसंशयेकृत्यादावुपयोगादितिपक्षद्वयमप्येतत्सदर्भजर्योस्थेश्रेयकिमर्थंसमासइत्युच्यतेप्रातिपदिकग्रहणात
दंतग्रहणाभावादेवेहसिद्धेरतआह॥असमासग्रहणमितिसुगव्यमिति उगवादिभ्योयतयवाइप्यमितिविभाषाहविरइपादिभ्यइतियत्॥अन्नविकारत्वादेवसिद्धेअपूर्ण
दीनांप्रतिपदपाठसामर्थ्यात्तदंतविधिर्नेतिन्यासग्रंथस्तूपेक्ष्यःचत्वादिग्रंथविरोधादितिभावः॥अतएवतत्सूत्रेअपूपादीनांकेषांचित्पाठःप्रपंचार्थइत्यवोचामइतऊर्ध्व

शतात्चउन्यतावशतेाप्।५।२१।शतेनक्रीतंशतिकंाशत्यंाअशतेकिंाशतम्परिमाणमस्यशतकस्सङ्घःइहप्रत्ययार्थेवसुतःप्रकृत्यर्थान्नभिद्यतेतेनव
न्यतौनकिंतुकनेवाऽसमासइत्येव द्विशतेनक्रीतंद्विशतकंा संख्यायाअतिशदन्तायाःकन्।५।८।२३।संख्यायाःकन्स्यादार्हीयेर्थेनतुत्यन्तश
दन्तायाःपञ्चभिःक्रीतःपञ्चकंाबहुकंात्यन्तायासुंासप्ततिकंाशदन्तायाःचात्वारिंशत्कंाः॥ ॥ मितिज्ञापकेनतदंतविधौलक्ष्येपिविशेषन्यव

स्यार्थमिदंसंख्यापूर्वपदानामितिकिम्॥इहमाभूत्परमपायणंवर्तयतिद्विरूपमितितद्धितार्थेद्विगरयंएषाहिप्रकृतिर्लुगंतान॰भवतिइतिसंख्यापूर्वपदादप्यस्मात्ष्ठ
दत्रन्यतरस्यामितिप्राप्तस्यात्रष्ठनोवाऽध्यर्द्धपूर्वेतिलुक्द्विगोर्यकमितिपरिमाणांतस्योत्तरपदवृद्धिःष्ठनोद्विगुप्रतिनिमित्तत्वाभावाच्चुगभावःयच्प्यध्यर्द्धेति
द्विगोःपरस्याहीयस्यलुगित्येवमूलेच्याख्यास्यतेतथापिद्विगोर्निमित्तस्येत्तिव्याख्येयमेवअन्यथात्रैवष्ठनोलुक्त्यादेतच्चाध्यर्द्धेतिसूत्रेस्फुटीकरिष्यते॥परंकि
मि॰ दीर्घोकारस्यवृद्धेरुक्तायामपिरूपेविशेषोनास्तीतिप्रश्नःनिषेधोनस्यादितितयाचवृद्धिनिषेधाभावायतत्परकरणमावश्यकमितिभावः॥दंचपुंवद्भावनिषेधाभा रामः
पादनंपूर्वपदस्यवृद्ध्यभावपक्षेक्रियतेयदातुपूर्वपदस्यपाक्षिकीवृद्धिःक्रियतेतदापत्वोपधानवृद्धिनिमित्ततद्धितरत्युत्तरपदाकारस्यवृद्धिनिषेधेपिस्यादेवपुं २५१
वद्भावनिषेधइतिबोध्यं॥ ॥ शतात्च अशतेःभिधेयेत्राहीयेष्वर्थेषुउन्यतोस्तःउत्तरसूत्रेणाप्राप्तस्यकनोपवादः॥ चकारोऽसमासइत्यस्यानुकर्षणार्थःद्विशत

अधिकारवान् यवादः॥ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ॥ शीर्षच्छेदाद्यच्चेत्येवमादिसूत्रेणविच्छेदेपिपाण्यपणादुत्पत्तेरण्यणोत्यादौ उत्पन्नेवयथास्यादित्येवमर्थेनचैवंपाण्यपणादिसूत्रेएवं
निर्दिष्टयतामितिवाच्येउत्तरसूत्रेयेवांपर्युदासःक्रियतेगोपुच्छादीनीतेभ्यष्ठञ्प्रकृतसूत्रेविनाऽलाभात् तथाचगोपुच्छिकःशाटतिकरत्यादौठञर्थमिदंसूत्रमत्रप्रदेशे
आरब्धमितिवोध्यं॥ ॥ आहीदगोपुच्छतदर्हतीति रहतदर्हमितिसूत्रोक्तगंतमत्रप्रत्ययोतेनात्रक्रियतेकिंतुतिङन्तस्यैकदेशःशावेतएवव्याख्यानादितिभावःअभि
व्याप्तेतितेनश्वेतरूक्षिकरत्यत्राहेत्यर्थेठक्भवतीतिभावःननुपरिमाणात्पृथक्तत्ख्याग्रहणंव्यर्थंपरिमीयतेपरि क्रियतेयेनतत्परिमाणंसंख्ययापिचपरिच्छिद्य

आहीदगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक्॥५।१।२०॥तदर्हतीत्येतदभिव्याप्यठञ्अधिकारमध्येठञोपवादःउगधिक्रियतेगोपुच्छादीन्वर्ज्जयित्वा असमासे
निष्कादिभ्यः॥५।१।२१॥आहीदित्यतस्तेनक्रीतमितियावत्सम्पदशसूत्र्यामनुवर्तते निष्कादिभ्योऽसमासेठक्स्यादाहीयेष्वर्थेषुनैष्किकंसमासेतु
ठञ्॥परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः॥उत्तरपदवृद्धिस्यात्त्रिदादौ परमैनैष्किकः॥असमासग्रहणंज्ञापकम्भवतीतःप्राकृतदन्तविधिरितिते
नसुगव्यमायवपूप्यमित्यादिःतऊङ्न्तसंख्याशूर्पवदानान्तदन्तग्रहणंप्राग्वतेरिष्यतेतच्चालुकिसतिपाण्यणिकःद्वैपाण्येणिकःअलुकीति
किंद्वाभ्यांशूर्प्याभ्यांक्रीतंद्विशूर्प्यंद्विशूर्प्येणक्रीतेशूर्प्यादत्र माभूत्किंतुतत्रद्विशौर्प्यिकोअर्द्धात्परिमाणस्यवृद्धेस्यतुवा॥७।३।२६॥अर्द्धात्प
रिमाणवाचकस्योत्तरपदस्यादेरचोवृद्धिःवृद्धेपदस्यतुवाञ्जितिणितिकितिच।अर्द्धेनक्रीतंअर्द्धेनिकंआर्द्धेनिकंनातःपरस्य॥७।३।
२७॥अर्द्धात्परस्यपरिमाणाख्यस्यवृद्धिर्नैवृद्धेपदस्यतुवाञ्जितिणितिकितिच।अर्द्धप्रस्थिकंआर्द्धप्रस्थिकंअतःकिंआर्द्धकंउविकारंतपरःकिंअर्द्धखा
र्य्याम्भवाअर्द्धखारीआर्द्धखारीभार्य्यरत्यत्रवृद्धिनिमित्तस्येतिपम्बद्भावनिषेधोनस्यात्॥ ९९ तदस्तिसापिपरिमाणमेवेतिचेतत्रश्लोकवार्तिकंऊर्ध्वमा
नंकिलोन्मानंपरिमाणंतुसर्वतः आयामस्तुप्रमाणंस्यात्संख्यावात्यातसर्वतः अस्यार्थःतुलादावारोप्यमेयद्रव्यान्तरपरिच्छिन्नगुरुत्वेनपलादिशब्दवाच्येनपाषाणा
दिनासुवर्णादेर्गुरुत्वमन्मीयतेतदुन्मानंआरोहउच्छ्रायःपरिणाहोविस्तारःताभ्यामारोहपरिणाहाभ्यांखगताभ्योयेनकाष्ठादिनिर्मितेनत्रीत्यादिःपरिमीयतेतत्परि
माणंप्रस्थादिपरिःसर्वतोभावेआयामोदैर्घ्यंसयेनमीयतेतत्प्रमाणं तच्चकचित्तिर्यगवस्थितस्यवस्तुनोभवतियथावस्त्रोदहस्तादिःकचिदूर्ध्वोधोभावावस्थि
तस्यभवतियथाहास्तिनमदकंउदूपलमुदकमितिसंख्यातून्मानपरिमाणप्रमाणेभ्यः॥ पलादिप्रस्थादिहस्तादिभ्यस्त्रिभ्योवहिर्भूतात्एकत्वद्वित्वादिरिति।

रिमाणांततष्ठञ्प्राप्तःविंशत्याकीतंविंशतिकंसंज्ञाशब्दोयंञसंज्ञायांहिविंशतिर्विंशङ्खामितिवुन्स्यात्संज्ञाचयदिपरिमाणास्यतदाठञ्प्राप्तःअर्थोतरस्यचेत्तर्हिठक्प्रा
प्तःवसनशब्दात्तुठगेवसहस्रशब्दस्यसंख्यावाचित्वात्ततःसंख्यापात्रतिशदंतायाश्रतिकन्प्राप्तश्रतिविवेकःअध्यर्द्धपूर्वञध्यारूढमर्द्धयस्मिन्ततश्चध्यर्द्धप्रादिभ्योधातु
जस्येत्युत्तरपदलोपःअध्यर्द्धशब्दःपूर्वोयस्मिन्नितिबहुव्रीहिगर्भबहुव्रीहौकृतेअध्यर्द्धपूर्वेचद्विगाविति ङीःनेपुंस्त्वंद्विगोरितिपंचमीनतुषष्ठीत्याशयेनव्याचष्टे
अध्यर्द्धपूर्वीदित्यादिएतच्चवृत्तिकाररीत्याव्याख्यातंअत्रवार्तिकंद्विगोर्लुकितन्निमित्तग्रहणाद्विगोर्निमित्तंयत्तद्धितस्तस्यलुगितिवक्तव्यंद्वाभ्यांभूर्यीभ्यांक्रीतंद्विभू
र्येणक्रीतंद्विभौर्पिकमितिपूर्वोक्तोदाहरणेठञोलुङ्नाभूदितिनन्वेवंद्वयोःभूर्योःसमाहारोद्विभूर्यीतयाक्रीतमितिविग्रहेद्विभूर्यमितिरूपंनस्यात्तद्धितस्यात्रद्विगोर्
रनिमित्ततयाञध्यर्द्धेतिवुकोऽप्रवृत्तेःद्विगोःपरस्येतिव्याख्यायांतुसिद्धमिष्टमितिचेत्मैवंञर्थविशेषासंप्रत्ययेञतन्निमित्तादपीतिवचनोत्तरस्यवार्तिकस्यतेवो
क्तत्वात्यत्रतद्धितार्थेद्विगुनासहञर्थोनभिधीयतेतत्रसतद्धितीयस्यनिमित्तंनभवतितस्मादपिद्विगोःपरस्यलुगितिवक्तव्यमितितस्यार्थःएवंचद्विभूर्यमितिनद्धि
तार्थेद्विगुनासहद्विभूर्य्याक्रीतमित्यस्यार्थोनभिधीयतेरतिसमाहारेद्विगोःपरस्यतद्धितस्यलुग्भवत्येवेतिनकाप्यनुपपत्तिःचस्तुतस्तुसूत्रेद्विगोरितिषष्ठीमाश्रित्य
द्विगोर्निमित्तंयत्तद्धितस्तदितिव्याख्यापक्षेयंवार्तिकंप्रत्याख्यातुंशक्यंद्विभूर्य्याक्रीतमितिविग्रहेतुद्विभूर्योदेयप्रत्ययोभवत्यञिकन्यावान्नतुद्विभूर्यीशब्दादिंगौश्रि
द्वितीयमपिप्रत्याख्यातुंशक्यंननुञध्यर्द्धशब्दःसंख्यावाच्येवतयाचलोकेगएयतेएकोऽध्यर्द्धोद्वावितिञतएवञभध्यर्द्धकमितिकन्ञध्यर्द्धकंसमितितद्धितार्थेद्वि
गुःञध्यर्द्धसंवत्सरिकमित्यादौसंख्यायाःसंवत्सरसंख्यस्यचेत्युत्तरपदवृद्धिश्रभवतितत्रिमध्यर्द्धपूर्वग्रहणेनेतिचेत्ञत्राहुःसंख्याकार्यमेतत्सर्किंचिन्नेतिज्ञाप
नार्थमिदंतेनकन्द्विगुसमासवृत्तिभ्योऽन्यत्रभवतितत्रयथाञध्यर्द्धकरोतिनेहरूढत्वमुच्यतेःसंज्ञत्वकल्पनातोक्रियामभिनिवृत्त्यपनुत्तामेवकुर्वन्मध्येनिवर्तेतेसएवमुच्य
तेरतिपंचकलापिकमितिपंचकलापाःपरिमाणमस्येतिविग्रहेतद्धितार्थेतिसमासःतदस्यपरिमाणमितिठञएवंचपंचलोहितिकमपिवोध्यम्पंचन्शोहिन्योगुंजाःप
रिमाणमस्येतिविग्रहेपूर्ववत्समासस्तद्धितोभस्याढेतद्धितरतिपंचद्व्यचश्चोहिनीशरस्येकारयोरमानःपरिमाणविशेषस्यनामधेयेएतेञसंज्ञायहणात्प्रत्ययांतस्यवि
शेषणंनतुद्विगोःएतच्चवृत्तिरुताप्तञाशयमनुरुध्यवार्तिकमितिदर्शयितुंवेत्याहभाष्यवार्तिकयोरित्यसं॥ञायहणंप्रत्याख्यातंतथाहि द्विगविशेषणमसंज्ञायह

मितिद्वेचशतंचतेषांसमाहारोद्विशतंततः कन्प्राप्यते संख्यापूर्वपदान्तदंतग्रहणमलुक्कीत्यनयारूप्यासमासादपिप्राप्नोतीत्यसमास इत्येतस्यानयनमुचित
मितिभावः त्यतशदंतायाइतित्यतसहिताशदन्तेत्युत्तरपदलोपीसमासः पंचकइतिलौकिकपाः संख्यायाउदाहरणंवहुकइति पारिभाषिकपाः सप्ततिकइतिढञोत्रित्ता
दादिवृद्धिः ठस्येकादेशेयस्येतिचेतीकारलोपः अर्थवत्तिशदस्यग्रहणात्ऊत्पूर्वयवस्तिशदस्यपर्युदासेनभवतिकतिकः चात्वारिंशत्कः इसुसुक्तांतात्कः ॥
दादिवृद्धिः ठस्येकादेशेयस्येतिचेतीकारलोपः अर्थवत्तिशदस्यग्रहणात्ऊत्पूर्वयवस्तिशदस्यपर्युदासेनभवतिकतिकः चात्वारिंशत्कः इसुसुक्तांतात्कः ॥

वतोरिड्वावतोरिति पंचमीसाचकनितिप्रथमायाः षष्ठीकल्पयतीत्याह वत्वंतात्कनइतितावतिकइतियत्तदेतेभ्यइतिवतुप्प्राप्तेनान्नइत्यात्वेकृतेव्यइति च

वतोरिड्वा।५।१।२३॥वत्वन्तात्कनइड्वास्यात्तावतिकःतावत्कः विंशतित्रिंशद्भ्यांड्वुन्नसंज्ञायाम्।५।१।२४॥योगविभागःकर्त्तव्यःआभ्यांड्वुन्स्या
त्।असंज्ञायान्तुड्वुन्स्यात्कनोपवादः विंशकः त्रिंशकः संज्ञायान्तुविंशतिकः त्रिंशत्कः कंसादिठन्।५।१।२५॥टोडीवर्थः इकारउच्चारणार्थः
कंसिकः कंसिकी।अर्द्धाच्चेतिवक्तव्यं॥अर्द्धिकः अर्द्धिकी।कार्षापणादिठन्वक्तव्यः प्रतिरादेशश्चवा।कार्षापणिकः।कार्षापणिकी।प्रतिकः।प्रतिकी
।शूर्प्पीदञन्यतरस्यामा।५।१।२६॥शौर्प्पिः शौर्प्पिकं।शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्।५।१।२७॥एभ्योण्स्याद्वुञ्ठक्कनामपवादः।शतमानेन
क्रीतंशतमानं।विंशतिकं।साहस्रंवासनं।अध्यर्द्धपूर्वाद्विगोर्लुगसंज्ञायाम्।५।१।२८॥अध्यर्द्धपूर्वाद्विगोश्चपरस्याहीयस्यलुक्स्यात्।अध्यर्द्धकं
सं।द्विकंसं।संज्ञायान्तुपात्वकलापिकं।विभाषाकार्षापणसहस्राभ्याम्।५।१।२९॥लुग्वास्यात्।अध्यर्द्धकार्षापणं।अध्यर्द्धकार्षापणिकं।द्विकार्षाप
णं।द्विकार्षापणिकं।औपसंख्यानिकस्यठिठनोलुक्।पक्षेअध्यर्द्धप्रतिकं।द्विप्रतिकं।अध्यर्द्धसाहस्रं।अध्यर्द्धसाहस्रंद्विसाहस्रं।द्विसाहस्रं।द्वित्रि
णं।द्विकार्षापणिकं औपसंख्यानिकस्यठिठनोलुक्।पक्षेअध्यर्द्धप्रतिकं।द्विप्रतिकं।अध्यर्द्धसाहस्रं।अध्यर्द्धसाहस्रंद्विसाहस्रं।द्विसाहस्रं।द्वित्रि
पूर्वान्निष्कात्।५।१।३०॥लुग्वास्यात्।द्विनिष्कं।द्विनैष्किकं।त्रिनिष्कं।त्रिनैष्किकं।वहूपूर्वाच्चेतिवक्तव्यम्।वहुनिष्कं।वहुनैष्किकं ॥ ९ ॥

न्यथात्यंतशदंतयोः पर्युदासाद्विंशतित्रिंशद्भ्यांकन्दुर्लभइतिभावः विंशकइतिविंशतेर्डतीतिशब्दलोपः अर्द्धकइति अर्द्धशब्दस्यकार्षापणार्द्धेरूढत्वाद्ध्रा
गवदवेक्षयाऽसामर्थ्यंनशोकंप्रकरणादिवशेनभागविशेषेविज्ञातेसतिनास्यसासामर्थ्यमितिवावोध्यम्एतेनार्द्धशब्दस्यसापेक्षत्वान्नदंतादेवठिठन्दोरा
द्धिकः प्रस्थार्द्धिकइतिकेचिदुक्तिंपरास्थ्यात् शूर्पशब्दस्यपरिमाणवाचित्वादञिप्राप्तेतत्रपवादत्वेनान्यपक्षेविधीयते ठञ्ठक्कनामितिशतमानेप

हीदितिसूत्रेपरिमाणग्रहणेनपरिमीयतेपरिच्छिद्यतेऽनेनेतियोगवृत्त्यापरिच्छेदकमात्रंवृत्त्यतेइतिवादिनोमतेऽस्यापिपर्युदासाद्वागभावेठञितिभावःमुख्यमतेतुउगेववोध्यःशाणाद्वेतिसूत्रेशताच्चेतिवक्तव्यंपूर्वेणानित्यंप्राप्तेविकल्पार्थंएवंचशूर्वसूत्रेशतग्रहणमकृत्वाशतशाणाभ्यांवेत्येववक्तुं युक्तमित्याहुःअथ्य
र्द्धशत्यंअध्यर्द्धशतंपंचशत्यंपंचशतंयदभावेसंख्यालक्षणासकनोलुक्शताच्चउन्नाविति तुनप्रवर्ततेतत्रासमासग्रहणास्याश्रवणेनात्॥ ॐ ॥द्वित्रिपूर्वादण्।

द्वित्रिपूर्वादण्चा५।१।२८।शाणादित्येवाचार्यात्तेनत्रैरूप्यंपरिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरितिपर्युदासादादिवृद्धिरेवत्रैशाणंद्विशाणंद्विशाणंरहठञादयस्त्रयोदशप्रत्ययाःप्रकृताःतेषांसमर्थविभक्तयोर्योश्वाकांक्षितास्तेरदानीमुच्यन्तेतेनक्रीतम्।५।१।३७।ठञ्गोपुच्छेनक्रीतंगोपुच्छिकंसाम्नतिकंप्राप्तिकंठक्नैष्किकंइङ्गोएयाः।५।१।३५।गोएयाइत्यात्तद्धितलुकिलुकोपवादः।पञ्चभिर्गोभिःक्रीतःपञ्चगोणिःतत्स्यनिमित्तंसंयोगोत्पातौ।५।१।३८।संयोगःसम्बन्धःउत्पातःशुभाशुभसूचकः।शतिकंःशत्योधनपतिसंयोगः।शत्यंशतिकंदक्षिणाक्षिस्पन्दनंशतस्यनिमित्तमित्यर्थः।वातपित्तश्लेष्मभ्यश्शमनकोपनयोरुपसंख्यानं।वातस्यशमनंक्रोपनम्वावातिकंपैत्तिकंश्लैष्मिकंसन्निपाताच्चेतिवक्तव्यं।सान्निपातिकंगोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्।५।१।४।गोर्न्निमित्तंसंयोगउत्पातोवागव्यः।द्व्यचःधन्यः।यशस्यःस्वर्ग्यःगोद्व्यचःकिंविजयस्यैवैजयिकः।असंख्येत्यादिकिं।पञ्चानांपञ्चकंसप्तकंप्रास्थिकंखारीकंअस्थ्यादिभ्यष्ठिकंआशिकंब्रह्मवर्चसादयसंख्यानं।ब्रह्मवर्चसंपुत्राच्छच।५।१।४०।चाद्यात्।छत्रीयःछत्र्यः।सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ।५।१।४१।सर्वभूमेर्न्निमित्तंसंयोगउत्पातोवासार्वभौमःपार्थिवः
सर्वभूमिशब्दोनशतिकादिषुपठ्यते॥ ॥

एवचवार्त्तिकमिदंवृत्तिकृतासूत्रेषुप्रक्षिप्तंभाष्यादिग्रामाण्याच्छतग्रहणमिहसंबध्यतइत्याशयेनाहशाणा
दित्येवेति न्यासकृतात्त्वण्विधायकेवार्त्तिकेसूत्रत्वभ्रमेणव्याख्यातंशतशाणाभ्यांवेतिसूत्रयित्वेपणपादेति पूर्वसूत्रेशतग्रहणंक्रियतेतस्येदंफलंशतशब्दः

णांपंचकलापर्यंचलोहितशब्दोच्चद्विगूरुक्तप्रतिनष्ठकावेवसंज्ञेयस्तुताभ्यामप्रत्ययेष्ठञ्सञ्भूयतएवद्विगोरनिमित्तत्वेनतस्यलुगभावादितिविभाषाष्ठनोलुगितिप्रत्या
देशपक्षेतुलुङ्भवतिप्रत्यादेशस्यप्रत्ययसंनियोगशिष्टत्वादितिवाध्यंअध्यर्द्धसहस्रमितिशतमानविंशतिकेतिविहितस्याणोलुक्तदभावपक्षेतुसंख्यायाःसंकुसुर
संख्यस्यचेत्युत्तरपदवृद्धिः अथर्द्धशब्दःसंख्यावाचीत्यधुनैवोक्तत्वात्द्विनिपूर्वात्तअध्यर्द्धग्रहणमुत्तरार्थमनुवृत्तमथीहनसंबध्यतेद्विगोरितितसंबध्यतएवषष्ठी सु
मासंख्यावर्तयितुंअत्रचव्याख्यानमेवशरणंद्विनिभ्यांनिष्कादित्येवसिद्धेपूर्वग्रहणंचिंत्यप्रयोजनमितिहरदत्तःद्विनैष्किकमितिप्राग्वतेष्ठञ्मतांतरेतुठगितिमनो
रमाम्यां निष्कादिभ्यस्समासेठगभावात्परिक्रेदकमानंगृह्यतेइतिमतांतरेपिठञ्नेवभवतितन्मतेउन्मानस्यापिपरिमाणात्पादोमाषेत्यादिनापरेदस्तत्वाद्वगभावेनि

विलाच्च।५।१।२१द्विनिपूर्वोद्विस्तादर्हीयस्यलुग्वास्यात्।द्विविंशतिकमित्यादिविंशतिकान्तः।५।१।२२।अध्यर्द्धपूर्वोद्विगोरित्येवाअध्यर्द्धविं
शतिकीनांद्विविंशतिकीनं खार्य्याईकन्।५।१।२३।अध्यर्द्धखारिकाद्विखारिकंकेवलायास्त्वेतिवक्तव्येखारिकापणपादमाषशताद्यत्।५।१।२४।
अध्यर्द्धपण्यम्।द्विपण्यंद्विपाद्यंअध्यर्द्धपाद्यंअर्हपादःपरिनयस्थितिलोपसस्थानिचब्रूवात्पद्यत्यत्तदर्थेरित्यपिनाप्राप्तेयङ्ग्रहणेतस्यैव
तत्रग्रहणात्।शाणाद्वा।५।१।२५।यत्स्यात्यक्षेठञ्।तस्यलुक्।अध्यर्द्धशाण्यंअध्यर्द्धशाणं॥ ९९

ष्कादिभ्यष्ठञ्निप्राप्तेअसमासेठञ्विधानेपिसमासेठ
ञएवप्राप्नोत्यादित्यन्येपरिमाणांतस्येत्युत्तरपदवृद्धिःद्विगोरितिसंबंधान्नेहलुक्।द्योर्निष्कोद्विनिष्कस्तेनक्रीतंद्विनैष्किकंअध्यर्द्धपूर्वेत्यसंबंधाद्ध्यर्द्धनैष्किकमि
त्यत्राप्येनलुङ्भवति॥ ॥ विलाच्चचकारेणाद्विनिपूर्वादित्यनुरुष्यतेतत्फलंतुचानुरुष्यतेनोत्तरत्रेत्युत्तरत्रानुवृत्यभावःविंशतिकान्तःशतमानविंशतिकेत्यणि
प्राप्तेतस्यचलुकिप्राप्तेखोऽत्रविधीयतेखार्याःतदस्यपरिमाणमितिठञिप्राप्तेतस्यचलुकिप्राप्तेरेकन्विधीयतेकन्विधौकेणाइतिह्रस्वःस्यादिकन्विधावपियस्येति
चेति लोपादिष्टेनसिद्ध्यतीतिभावःप्राण्यंगार्थस्येवेति अयंभावःपादस्यपदाज्यातिगोपहतेष्वित्यत्रप्राण्यंगस्येवहिपादस्यग्रहणंतस्येवाज्यादिभिर्गतिवचनै
स्तेनवस्संभवात्तथाच पद्यतो त्पादावयितस्येवाजवृत्तिरिहतुपणमाषाभ्यांसाहचर्यात्परिमाणवाचिनोग्रहणमितिपक्षेठञितिःयद्यपिशाणउन्मानंतथाप्या

तस्येश्वरः तस्यनिमित्तमित्यतोऽनुवृत्तेश्चसिद्धेऽनन्तस्येतिनिर्देशोनिमित्तरूपप्रत्ययार्थस्यनिवृत्तयेऽन्यथाहिसंयोगोत्पातावित्येश्वरेऽपिप्रत्ययार्थस्यविशेषणं
संभाव्येततत्रविदि तरतिच योगविभागउत्तरार्थोयथासंख्यनिवृत्त्यर्थश्चतस्यवापः तस्मैतिवापायेक्षयाकर्मणिषष्ठीत्याहप्रस्थस्मैतिकर्तरिक्तोतदेवदत्तस्यवा

तस्येश्वरः।५।१।४२।तत्रविदितरतिच।५।१।४३।सर्वभूमेरीश्वरःसर्वभूमौविदितोवासार्वभौमःपार्थिवःलोकसर्वलोकाट्ठञ्।५।१।४४।तत्रविदित
रत्यर्थेलौकिकेऽनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिःसार्वलौकिकः।तस्यवापः।५।१।४५।उप्यतेऽस्मिन्नितिवापःक्षेत्रं।प्रस्थस्यवापःप्रास्थिकं
द्रौणिकंखारीकंपात्रात्तन्।५।१।४६।पात्रस्यवापःक्षेत्रम्यात्रिकंपात्रिकीक्षेत्रभक्तिः।तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदादीयते।५।१।४७।वृ
द्धिर्दीयतइत्यादिकमेणप्रत्येकंसम्बन्धादेकवचनं।पञ्चास्मिन्वृद्धिरायोलाभः शुल्कमुपदावादीयते।पञ्चकःशतिकःशात्यः।साहस्रःउ
न्नमर्सेनमूल्यातिरिक्तेत्यत्यंवृद्धिःयामादिषुस्वामिप्राप्योभागत्रायःविक्रेत्रामूल्यादधिकंग्राह्यंलाभः।रक्षानिर्वेशोराजभागःशुल्कः।उक्तो
चउपदाचतुर्थ्यर्थेउपसंख्यानं।।पञ्चास्मैवृद्ध्यादिर्दीयतेपञ्चकोदेवदत्तः।सममब्राह्मणोदानमितिवदधिकरणविवक्षावा।पूरणाड्ढञ्।५।१।४८
यथाक्रमंसप्तकृत्वोऽर्थेवीप्सायांद्वित्वंद्वितीयोवृद्ध्यादिरस्मिन्दीयतेद्वितीयिकः।तृतीयिकः।अर्द्धिकःअर्द्धशब्दोरूपकस्यार्द्धरूढःभागाद्यच्च।५।१।
४९।चादञ्भागशब्दोपिरूपकस्यार्द्धरूढः।भागोवृद्ध्यादिरस्मिन्भाग्यांभागिकंशतंभाग्याभागिकाविंशतिः।तद्धरतिवहत्यावहतिभारंवंश्या
दिभ्यः।५।१।५०।वंशादिभ्यःपरोयोभारशब्दस्तदन्तेयत्प्रातिपदिकंतत्प्रकृतिकाद्द्वितीयान्तात्।इत्यर्थेवंशभारंहरतिवहत्यावहतिवावंशभा
रिकःऐक्षुभारिकःभारइंशादिभ्यइत्यस्यव्याख्यानान्तरं।भारभूतेभ्योवंशादिभ्यइतिभारभूतान्वंशान्हरतिवांशिकःऐक्षुकःवस्त्रद्रव्याभ्या
ण्ठन्कनौ।५।१।५१।यथासंख्यमितः।वस्त्रंहरतिवहत्यावहतिवावस्त्रिकः।द्रव्यकः ॥ ९ ॥

रैकन्तदस्मिन्प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थेयथाविहितंप्रत्ययोभवतिशुल्कग्रहणप्रपञ्चार्थंतस्याप्यायविशेषत्वात्तथाचउग्रा ॥ ६ ॥

॥

स्वरितत्वेनानुवर्तमानोपिशाणाद्वेत्यत्रैवसंबध्यतेतदुत्तरसूत्रेद्वित्रिपूर्वादएचेत्यत्रतुनसंबध्यतेतेनशतशब्दादएनेतितदिदंसामर्थ्यंवर्णान्नत्रिविधायकंयदि
सूत्रंस्यात्तदासंगच्छतेनान्यथेत्यास्तांतावत्तैरूप्यमितितदेतद्दर्शयतिद्वैशाणमित्यादिनाऽऽयेयंकठोलुकिद्वितीयंयतितृतीयंछादयस्त्रयोदशेतिनतुएकादश
शैवप्रत्ययाः प्रकृताः सूत्रभेदेनविहितत्वाद्यत्रप्रत्ययस्यद्विर्गणनेनतुद्वादशेतित्रयोदशेत्येतदुपपादमेवनचसूर्यादन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यांग्रहणालभ्यछन्न
मादायत्रयोदशत्वंसूपपादमितिवाच्यम् तुल्यन्यायेनशाणाद्वेतिसूत्रलभ्यपतठकोग्रहणेनपंचदशत्वप्रसंगात् नापिसूत्रोपात्तैर्द्वादशभिःसहद्वित्रिपूर्वादएचे
तिवार्तिकोपात्ताणप्रत्ययस्यगणनेननिर्वाहःउक्तरीत्याकंसाद्विठनितिसूत्रेऽर्द्धीचेतिवक्तव्यंकार्षापणाद्विठन्वक्तव्यइत्यादिवार्तिकोक्तविठन्प्रत्ययस्यापि
ग्रहणप्रसंगादितिचेत् अत्राहुःकंसाद्विठन्इतिसूत्रस्थएवविठन् अर्द्धकार्षापणशब्दाभ्यांपरामृष्टइतिसन्नभिप्रेतेद्वित्रिपूर्वादएचेतिवार्तिकस्थोनुभिप्रेतेश
त्तमानविंशतिकेत्यणोद्वरस्थत्वेनपरामर्शेमशक्यत्वादितितेनक्रीतंतेनेतितृतीयोक्तार्थेयथाविहितंप्रत्ययाःसुःछञितिआर्हादितिसूत्रेऽगोपधेत्यादि
पर्युदासाद्गभावेगोपधछसन्नतिप्रस्थेभ्यछञ्भवतीत्यर्थः नतुदेवदत्तेनक्रीतंपाणिनाक्रीतंतौषेणक्रीतमित्यादावतिप्रसंगइतिचेत् अत्राहुःकरणेतृतीये
वेहसमर्थविभक्तिःसापिमूल्यद्रव्यसमर्थकाच्छब्दादुत्पन्नानत्वन्यापिअन्यत्रत्वनभिधानान्नप्रत्ययः एतच्चतद्धिताइतिमहासंज्ञाकरणात्तभ्यतेतेभ्यःप्र
योगेभ्योहितास्तद्धिताइतिव्याख्यानादितिलुकोपवादइतिलुक्तद्धितलुकीतिप्राप्तस्यस्त्रीप्रत्ययस्यलुकोऽपवादइत्यर्थः पंचकमिति संख्यालक्षणाःकन्आश्मिक
मिति अश्मनोनिमित्तमित्यर्थेठकनस्तद्धितइतिटिलोपःषष्ठ्याश्चछचगोश्चचइतिनित्यंयतिप्राप्तेवचनंकर्यपत्नीयंकतुरितिनहिकतुस्संयोगोनाप्युत्पात्यइतिवे
त् अत्राहुरदत्तः संयज्यतेऽनेनेतिक्रत्वर्थाकतुरपिसंयोगएवयागकरणोनहिपुरुषःफलेनसंयज्यतेअतोयागादिरपिसंयोगोनकेवलंसंबंधएवेत्यायद्
इतिसर्वभूमिआभ्यांपथासंख्यमणाञौस्नः ॥

॥

। लात्। स्वरूपग्रहणमिहनभवतितमधीष्टोभृतोभूतोभावीत्यत्यंतसंयोगेद्वितीयानिर्देशात्।मासाद्यर्थेत्यादौमासादीनांकालेविशेषणाच्चातेननिर्वृत्तंनृतीयांतात्का
लवाचिनोऽत्रस्यात्।तेनेतिकारणेनृतीयाचतुर्थ्यंतर्गतेतेननिर्वृतमित्यत्रकृतेरिलुतीयेतिविशेषःउभयत्राप्यंतर्भावितण्यर्थाद्धेतोःकर्मणिकृतःआह्निकमिति।
अन्हःष्ठखोरेवेतिनियमान्नस्यद्वितस्तिलोपोनमासाद्यसिा।खञोस्त्रिकरणात्खरार्थंखञ्चावप्रतिषेधार्थंचमासीनाभार्याअधीष्टादीनांचनृणांमधिकारेपिसमभ्यो
नभूतस्त्येतदत्रसंबध्यते।नहिमासमधीष्टोभृतोवेत्याद्युक्तौकालिकतासंबंधोवगम्यतइत्याशयेनाहामासमभूतइति।एतच्चसूत्रपदमंजर्यांस्पष्टंमासीनइति।
वालकःद्विगोर्यप्राग्वतेःसंख्यापूर्वपदान्नोतदंतविधेरभ्युपगमात्पूर्वेणयत्खञोःप्राप्तयोर्यःपविधीयतेपित्तादनुदात्तगतेनद्व्यहमित्यादाविगंतकालेत्यादिना२
वालकःद्विगोर्यप्राग्वतेःसंख्यापूर्वपदान्नोतदंतविधेरभ्युपगमात्पूर्वेणयत्खञोःप्राप्तयोर्यःपविधीयतेपित्तादनुदात्तगतेनद्व्यहमित्यादाविगंतकालेत्यादिना२
वैयदप्रकृतिस्वरेवतिष्ठतेयइत्युक्तेनप्रत्ययस्यादात्तत्वादंतोदात्तोद्व्यहःस्यात्सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वादितिभावःयचप्यनुवर्ततइति।व्याख्यानमेवात्रशरणंस

द्विगोर्वी॥५।१।८९॥समायाःखरूपेवातेनपरिजयेत्यतःप्राङ्निरूपितादिषयञ्खर्थेषुप्रत्ययाःद्विसमीनंद्वैसमीकंसमीनंसमीकंअह्नःसंवत्सराच्च॥५।१।८७
॥द्विगोरित्येवाद्विगावीणांद्वैगविकंअह्नोहीनःद्व्यह्निकंसमासांतविधेरनित्यत्वान्नटच्।द्विसंवत्सरीणांसंख्यागुणंसंवत्सरसंख्यस्यच॥५।१।८८
॥३।१५॥संख्यायाउत्तरपदस्यवृद्धिस्स्यात्।त्रिदावौद्विमासंवत्सरिकंद्वेयशीभूतोद्विवार्षिकंसंख्यायाःपरिमाणान्नसेयेवसिद्धेसंवत्सरग्रहणं
म्यरिमाणग्रहणंकालपरिमाणस्याग्रहणार्थंतेनद्वैसमीकस्त्युत्तरपदवृद्धिर्नावर्षात्त्रिकं॥५।१।८७॥वर्षशतान्ताद्विगोर्वीखंचोपसंख्यानंठञ्च

मायाःखंहायनोस्त्रीशरत्समाहत्यमरःसमामधीष्टस्त्यादित्रयधीष्टादयश्चत्वारोऽर्थाअत्राप्यनुवर्त्ततइतिभावः॥ ॥द्विगोर्वीसंख्यायाःपूर्वपदान्नोचतुष्त्रीणिरूपाणि
तदंतग्रहणमनुकृत्यभुपगमात्पूर्वेणनित्येप्राप्तेविकल्पःद्वैसमीकमितिखेनसतेपक्षेठञितिभावःद्व्यह्निकमितिटखोरेवेतिनियमादिहटिलोपोनाच्चोपोनत्यथा
भ्यामित्यैच्नञतद्धितार्थेतिद्विगुसमासानंतरंसंवत्सरग्रहणंसंवत्सरेत्येवंनाधिकृत्यवृद्धाभाव्यनवमहाविभाषयाटचोर्विकल्पइतिवाच्योऽहतोजात्यंतःसमासांता
श्चेतिनित्येषुपरिगणनादत्रआहासमासांतविधेरितिायंचपिटचिकृतेप्यहादेशेनद्व्यह्निकमितिरूपंसिध्यतितत्रापिच्हीनमितिरूपंनसिध्यतिटचिसत्यन्हादेशेतस्यस्था
निवत्त्वाद्राजाहःसखिभ्यष्टजितिसमासांतस्याहःशब्दांतसमासग्रहणेनग्रहणाच्चअत्र्यहःसंवत्सरेचेतिखप्रत्ययेकृतेपिच्हीनमितिरूपप्रसंगादित्याहुःउत्तरपदवृद्धिर्नेतिएतच्चोप

मासशब्दस्यकालवाचित्वात्कालाधिकारेवार्तिकारंभःनचविशिष्टस्यकालवाचित्वाभावादिहसंगतिर्दुर्निरूपेतिशंक्यंप्राग्वतस्संख्यापूर्वपदानांतदंतग्रहणमित्यभ्युपगमादस्त्येवसंगतिरिति।अ ण्संज्ञायामिति।तत्रभवस्त्यनेनैवसिद्धेपुनरणिविधिर्द्विगोर्ङगनयत्त्यरतिष्ठन्नञ्भ्रदित्येतदर्थमिदमत्रारभ्यतेएवंचास्मिन्वार्तिकेचत्रमीणदित्यस्यानुवृत्तयेपूर्ववार्तिकमत्रैवारभ्यमित्यपिज्ञेयंचात्रमासीतिकस्संज्ञेत्याकांक्षायामाह।आषाढीति।आषाढानक्षत्रयुक्तापौर्णमासीत्यर्थः।तस्यदक्षिणाःवष्ठ्यन्तेभ्योयज्ञाख्येभ्योदक्षिणेत्यस्मिन्नर्थेऽस्यात्।कालाधिकाराद्देवेहद्वादशाहादिभ्यःसिद्धेआख्याग्रहणंव्यर्थमित्याशंक्यापरिहरति।आख्याग्रहणादिति।तत्रचाकालवा

तस्यदक्षिणायज्ञाख्येभ्यः।५।१।९५।द्वादशाहस्यदक्षिणाद्वादशाहिकी।आख्याग्रहणादकालादपि।आग्निष्टोमिकीवाजपेयिकी।तत्रचदीयतेकार्ष्मीम्भवत।५।१।९६। प्रावृषिदीयतेकार्ष्मीवाप्रावृषेण्यः।शारदःकालाधिकारस्यसम्पूर्णोविधिः।व्युष्टादिभ्योऽण।५।१।९७।व्युष्टेदीयतेकार्ष्मीवैयुष्टःव्युष्टेदीयतेकार्ष्मीवा।ग्रामप्रवासरत्यादितेनयथाकथाचहस्ताभ्योणयतौ।५।१।९८।यथाकथाचेत्यव्ययंसंघातान्तेतीपान्ताद्धस्ताद्धस्तशब्दाच्चयथासंख्यंणयतौस्तः।अथोभयान्नयथासंख्यंनेष्यते।यथाकथाचदीयतेकार्ष्मीवायाकथाचाऽनादरेणदेयङ्कार्ष्मीवेत्यर्थः।हस्तेनदीयतेकार्ष्मीवाहस्त्यः।सम्पादिनि।५।१।९९।तेनेत्येवाकरणेवृक्षाभ्यांसम्पादिकासौवेष्टकिकेमुखेकरणेलङ्कारेभ्योऽवश्यंशोभतइत्यर्थेःकर्म्मेषाय त।५।१।१००।कर्म्मणासम्पादिकर्म्मण्यः।शीर्ष्यःवेषेणसम्पादिवेष्योनटःवेषःशिल्पिमाकारःतस्मैप्रभवतिसन्तापादिभ्यः।५।१।१०१।सन्तापाय प्रभवतिसान्तापिकः।सांग्रामिकः।योगाच्चच।५।१।१०२।चादुञ्।योगायप्रभवतियोग्यः।यौगिकः।कर्म्मणाऽकञ्च।५।१।१०३।कर्म्मणेप्रभवतिकार्म्मिकं समयसदस्यप्राप्तम।५।१।१०४।समयःप्राप्तोऽस्यसामयिकीक्रतोरण।५।१।१०५।ऋतुःप्राप्तोस्यार्तवःकालाच्चत।५।१।१०७।कालःप्राप्तोस्यका

विनःसप्तम्यंतादीयतेकार्यमित्येतयोरर्थयोर्भेववत्प्रत्ययःस्यात्।प्रावृषेण्यमिति।प्रावृषएण्यश्चेतिभवार्थेविहितस्यहाप्यतिदिश्यतइतिभावःशारदमितिसंधिवेलाद्यृतनक्षत्रेभ्योणःकालाधिकारस्यपूर्णोविधिः।व्युष्टादिभ्योण।व्युष्टशब्दःकालवाचीदिवसमुखेवर्ततेतेसंपादिनिगुणोत्कर्षंसंपद्यतेः।अवश्यकेणिनिरितिवृत्तिरुक्ता एवंवस्त्रयुगेनसंपादितावस्त्रयौगिकंशरीरमित्यप्युदाहार्यं।वस्त्रयुगेनअवश्यंशोभतइत्यर्थः।तस्मैप्रभवतिसमर्थः शक्तःप्रभवतीत्युच्यतेःआर्तवमितिःउप्यमित्या

पर्युदासेनपर्युदासाभावादपरिमाणविस्तारचितेतीहनिषेधप्रवृत्तेःद्विवर्षभृतेतत्प्रधीष्टइतिठञ्वर्षाच्चुकेतिलुक्चित्तवतिनित्यमितिनित्यंलुकोवक्ष्यमाणत्वाद्चित्तवानिहप्रत्ययार्थइत्युदाहरति॥॥द्विवर्षीणोव्याधिरिति।द्वैवार्षिकोमनुष्यइति।अत्रवदंतिमनुष्येचित्तवतीतिनित्यंलुक्प्रसंगान्मनुष्योमनुष्यसदृशःप्रतिमादि

द्विवर्षीणोव्याधिः।द्विवर्षंःवर्षेस्याऽभविष्यति।७।३।१६॥उत्तरयदस्यवृद्धिस्यात्।द्वैवार्षिकः।भविष्यतिन्तुद्वैवर्षिकः।अधीष्टभृतयोरभविष्यतीतिप्रतिषेधोनागम्यतेहितत्रभविष्यन्नानन्तद्धितार्थः।द्वेवर्षेअधीष्टोभृतोवाकर्म्मकरिष्यतीतिद्वैवार्षिकोमनुष्यःपरिमाणान्तस्याऽसंज्ञाशाणयोः।७।३।१७॥द्वौकुडवौपरिमाणमस्यद्विकौडविकःद्वाभ्यांसुवर्णाभ्यांक्रीतंद्विसौवर्णिकम्।द्विनैष्किकम्।असंज्ञेतिकिम्।पञ्चकलापाःपरिमाणमस्यपाञ्चकलापिकम्।तद्धितान्तास्संज्ञेषादेशाणम्।कुलिजशब्दमयिकेचित्यठन्ति।द्वैकुलिजिकंचित्तवतिनित्यम्।५।१।९९॥वर्षशब्दान्ताद्विगोःप्रत्ययस्यनित्यंलुक्स्यात्।चेत्तत्रप्रत्ययार्थे।द्विवर्षोदारकःषष्टिकाःषष्टिरात्रेणपच्यन्ते।५।१।९९॥बहुवचनमतन्त्रंषष्टिकोधान्यविशेषः।तृतीयान्तान्नक्षत्रशब्दलोपश्चनिपात्यते।तेनपरिजय्यलभ्यकार्य्यसुकरम्।५।१।९३॥मासेनपरिजय्योजेतुंशक्योमासिकोव्याधिःमासेनलभ्यङ्कार्य्यंसुकरंवामासिकम्।तदस्यब्रह्मचर्य्यम्।५।१।९४॥द्वितीयान्तात्कालवाचिनोस्येत्यर्थेप्रत्ययस्यात्।अत्यन्तसंयोगेद्वितीया।मासंब्रह्मचर्य्यमस्यमासिकोब्रह्मचारी।आढ्यंमासिकंयद्वा।अथमान्तादस्येत्यर्थेप्रत्ययः।मासोस्येतिमासिकंब्रह्मचर्य्यं।महानाम्न्यादिभ्यःषष्ठ्यन्तेभ्यउपसंख्यानम्।महानाम्नीनामविद्यामघवन्नित्याद्यृचःतासांब्रह्मचर्य्यमस्यमहानाम्निकः।हरदत्तस्तुभस्याढइतिपम्वङ्गावान्महानामिकइत्याहाचन्म्मीसाएयोयज्ञेतत्रभवइत्यर्थेचन्नर्षमासेषभवतिचान्म्मीस्यानियज्ञाःअराःसंज्ञायांचन्नर्षम्मासेषभवतिचान्म्मीसीअसन्तत्वान्डीप्।पौर्णमा

सीत्याख्यापस्थितस्यगतिःसमर्थनीयेति।दारकइति।बालकःपरिजय्येत्यस्यविवरणंजेतुंशक्यइति।क्षम्यजय्योशक्यार्थइत्यादेशःमहानाम्नीनामेतित्तथाचाभावितंसंस्कृत्यात्मंवङ्गावोनेतिभावःहरदत्तस्त्विति।योगिकोयंनन्नरूढइतिमन्यते।महानामिकइतिपंवङ्गावेकृतेनस्तद्धितइतिटिलोपःचन्नर्मीसादिति॥

ब्राह्मणशब्दस्तत्कर्तृकाध्ययनेलक्षणाभावर्तेतेब्राह्मणाकर्तृकाध्ययनतुल्याध्ययनेवाक्यार्थइतिनकोपिदोषइतिगणतुल्येइति।उपलक्षणमिदं।अक्रियातुल्यइत्यर्थः।एवंचब्राह्मणोनसदृशःक्षत्रियइत्यर्थेब्राह्मणवत्क्षत्रियइतिप्रयोगोसाधुरेव।अतएवपर्वतोवह्निमान्महानसवदितिवाक्येमहानसंसदृशःपर्वतइत्यर्थेवर्तेरसाधुत्वंमत्वातत्सवर्तेस्साधुत्वरक्षणार्थंपर्वतोवह्निमान्भवितुमर्हतीत्यादिक्रियापदंप्रयुंजतेवृद्धाः॥ ॐ ॥तत्रतस्येवासन्नमित्यंतात्तद्रूपताच्चरत्वार्थेप्रत्ययः।क्रियाचेदितियावत्तर्तेरतिद्रव्यादितुल्यप्रत्ययोभवति।मथुरएवतत्स्रुघ्नेरितिमथुरयायादृशःप्राकारःतेनतुल्यःप्राकारःस्रुघ्नेरित्यर्थः।तदर्हेअर्हतीत्यर्हेपवा

तेत्रतस्येवा५।१।११९।मथुरयामिवमथुरावत्स्रुघ्नेप्राकारःचैत्रस्येवचैत्रवन्मैत्रस्यगावोनतदर्हम्।५।१।११७।विधिमर्हतिविधिवत्पूज्यते।क्रियाग्रहणंमरडूकप्लुत्यादावतीतेनेहनाराजानमर्हतिकिंत्वातस्यभावस्वतलौ।५।१।११९।प्रकृतिजन्यबोधप्रकारोभावःगोर्भावःगोत्वंगोतात्त्वान्तोक्षीवन्तलन्तोस्त्रियांआचत्वात्।५।१।१२०।ब्रह्मणास्वरूपतःप्राप्ततावधिक्रियेते।अथवादेस्सहसमावेशार्थेगुणवचनादिभ्यःकर्मणिविधानार्थेचेदीचकारोनञ्स्वञ्भ्यामपिसमावेशार्थः।स्त्रियाभावःस्त्रैणं।स्त्रीत्वंस्त्रीता।पौंस्नंपुंस्त्वंपुंस्ताननञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः।५।१।१२१।इतः परंयेभावप्रत्ययास्तेनञ्तत्पुरुषान्नस्युःचतुरादीन्वर्जयित्वा।अपटुत्वंनञ्पूर्वात्किंवाहेस्त्यंतात्पुरुषात्किंनास्यपटवःसन्तीत्यपटुस्तस्यभावःआपटवं।अचतुरेतिकिं।आचतुर्यंआसङ्गत्यंआलवणंआवट्यंआयुध्यंआकत्यं।

द्यच्यप्यपिरुच्योगेकर्मणिषष्ठ्याभवितव्यंतथापित्रत्रसोत्रेविभक्तिर्व्यत्ययइत्येके।कर्तृकर्मणोरितिषष्ठ्यानित्यत्वेज्ञापक ॥ आरस्यं। आलस्यं ॥ ॥ मिदंतेनचधर्येणगोदमुत्तममितिभट्टिप्रयोगःसंगच्छतइतिनकारकेष्वेवेत्यामह्निनोर्यांतादेवप्रत्ययइतिसुटीकर्जेतिङंतेनविरुद्धातिविधिमर्हतीतिकथंतर्हितातोयथावह्निहिताध्वर्यवेतिअसत्यार्थकस्यकर्मत्वासंभवेनह्निनोर्यांतत्वाभावादितिचेदत्राहुःयथाशब्दोरूपविषयेसत्यार्थकस्तथात्वमित्यादिषत्वतत्वादिदर्शनात्अन्यथाषष्ठ्यपिनास्तीतित्वतलौनस्यातांतथाचह्निनोर्यांताद्यथाशब्दादिहार्थेवर्तिः योग्यतामर्हतीतिविधानमित्यर्थीक्रियायोगोपिसुलभइतिनस्यभावस्वतलौ।मरुतीतिनञयःकश्चिद्भेदःघटत्वमित्यत्रद्रव्यत्वपृथिवीत्वादेरभानात्गोर्भावइतिरूढगोशब्दोर्थपरःशब्दस्वरूपपरोवेतियत्नसाध्यंयदार्थपरस्तदाधर्मविशे

प्रत्यूषोहर्मुखंकल्पमित्यमरस्तत्रप्रातःकालेकल्पशब्दस्यव्युत्पत्त्यंतरमृग्यं॥ ॥ प्रकृष्टेऽह्नःप्रकृष्यतेऽयमितिप्रकृष्टःकर्मशीलाःतेनचप्रकर्षेणाकालोविशेष्यतेऽत्याह
दीर्घःकालइतिठञ्ग्रहणंविस्पष्टार्थं। अन्यथाह्नंतरस्यतोऽनुवृत्तिरशक्येतेऽहमहऽइतिमहउत्सवःवैशाखोमंथःआषाढोदंडइतिवैशाखाषाढशब्दोरूढेनमं
थदंडयोर्वेतेतेतायोऽन्ययाकथंचिद्व्युत्पत्तिःक्रियतइतिहरदत्तःविलोऽनर्दऽइत्यैवाधारभूतःकाष्ठविशेषोमंथरत्युच्यतेअनुप्रवचनेनामन्त्रोदनमुच्यतेसप्तपदादिति
विद्यमानपूर्वपदादित्यर्थेनैकागारिकट्टोडीवर्थेनैकागारिकीकिमर्थमिदमुच्यतेयावताप्रयोजनमित्येवसिद्धम् सत्यंचौरेनियमार्थमावश्यकमिदंसूत्रमन्यथा

प्रकृष्टेऽह्न।५।१।९०८।कालादित्येवतदस्येतिचप्रकृष्टेदीर्घःकालोस्येतिकालिकंवैरम्।प्रयोजनम्।५।१।९०९।तदस्येत्येवाऽऽन्द्रमहःप्रयोजनमस्ये
न्द्रमहिकंप्रयोजनंफलंकारणाच्चविशाखाषाढादमन्यदण्डयोः।५।१।९९०।आभ्यामण्स्यात्प्रयोजनमित्यर्थेकामान्मन्थदण्डयोरर्थयोःविशा
खाप्रयोजनमस्यवैशाखोमन्थः।आषाढोदण्डः।चूडादिभ्यउपसंख्यानम्।चूडा।चौरंश्रद्धाश्राद्धम्॥ अनुप्रवचनादिभ्यश्छ।५।१।९९१।अनुप्रवच
नाप्रयोजनमस्यवैशाखोमन्थः।आषाढोदण्डः।चूडादिभ्यउपसंख्यानम्।चूडा।चौरंश्रद्धाश्राद्धम्॥ अनुप्रवचनादिभ्यश्छ।५।१।९९१।अनुप्रवच
नम्प्रयोजनमस्यअनुप्रवचनीयंसमापनात्सप्तपदात्।५।१।९९२।व्याकरणसमापनम्प्रयोजनमस्यव्याकरणसमापनीयंऐकागारिकश्चौरे।५।
१।९९३। एक मसहायमगारम्प्रयोजनमस्यमुनिषोःसऽऐकागारिकश्चौरः।आकालिकडाद्यन्तवचने।५।१।९९४।समानकालावाद्यन्तौयस्येत्याकालि
कः॥समानकालस्याकालआदेशः।आशुविनाशीत्यर्थः।पूर्वेदिनेमध्याह्नादाद्युत्यद्यदिनान्तरेतत्रैवनभ्वरतिवा॥ आकालाट्ठञ्च॥आकालिकावि
द्युत्।ठञ्जःपूर्णोवधिःतेनतुल्यंक्रियाचेद्वृत्तिः।५।१।९९५।ब्राह्मणोननतुल्यंब्राह्मणवदधीते।क्रियाचेदितिकिं॥शूद्राननुल्यमाभूत्।पुत्रेणातुल्यःस्थूलः॥ ॥

एकागारंप्रयोजनंयस्यभिक्षोरित्यत्रापिस्यात्।नन्वेवमप्येकागाराच्चौरेरतिठनेवनियम्यतांकिमेकागारिकरतिनिपातनेनटित्करणेनचप्रयोजनमितिचेदत्राहुःट
कारःकार्यावधारणार्थःङीरेववभवतिनञित्स्वरवृत्तिरञ्ञिसुनिपातनाङ्ङत्येवेति।आकालआदेशइति।निपात्यतइतिशेषः।आद्यंतौयस्येत्यादि।अस्यत्यधिका
रात्सप्तम्यर्थेऽकट्प्रत्ययोनिपात्यतइतिभावः।आकाल्याद्वृत्त्याचार्त्तिकमिदंठञःपूर्णोवधिःतेनतुल्यंक्रियाचेद्वृत्तिः।तुल्यमितिसामान्येनपुंसकंततोयोगात्तत्तुल्यमित्यर्थे
वर्तिःस्यात्।यत्तुल्यंक्रियाचेत्सा।ब्राह्मणोननतुल्यमिति।नन्वत्रब्राह्मणोयथाचरतितेनतथाऽसौक्रियादिकर्तृकाध्ययनेवर्ततइतिवाक्यार्थोनसंगतइतिचेदत्राहुः।

सु.त
सि.कौ
टी.त
२६०

गुणवचन ष्यञनुवर्त्तते। कर्म क्रिया कार्यं च। शरीरायासमात्रसाध्यं शौचादिक्रिया। शास्त्रेण विहितो यागादिः कार्यमिति तयोर्भेदमाह। अर्हत इति। अर्हः प्रशंसायामिति शत्रन्तोऽर्हत्शब्दः पूजार्थाभिधायीति कैयटः। आकृतिगण इति। केषांचित्पाठस्तु कामीतगणा। तथाहि अर्हतो नुम्चेति नुमर्थः पाठः एकभावः त्रिभावः अन्यभावः एषां पाठः स्वा विधानार्थः। तथा च प्रत्याहाराह्निके वार्त्तिके प्रयोगः। आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायादिति। अन्यभाव एव आन्यभाव्यं अन्यत्वमित्यर्थः। यत्तु व्याकरणाधिकरणे भट्ट

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च। ५।१।१२४। चाद्भावे। जडस्य कर्म्म भावो वा जाड्यं। मूढस्य भावः कर्म्म वा मौढ्यं। ब्राह्मण्यं। अर्हतो नुम् च। अर्हतो भावः कर्म्म वा आर्हन्त्यं। आर्हन्ती। ब्राह्मणादिराकृतिगणः। यथातथयथापुरयोः पर्य्यायेण। ७।३।३१। नञः परयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्य्यायेणादेरचो वृद्धिर्ञ्णिदादौ। अयथातथाभावः। आयथातथ्यं। अयाथातथ्यं। आयथापुर्य्यं। अयाथापुर्य्यं। आपादसमाप्तेर्भावकर्म्माधिकारः। चतुर्वर्णादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम्। चत्वारो वर्णाः चातुर्वर्ण्यं। चातुराश्रम्यं। त्रैस्वर्य्यं। षाड्गुण्यं। सैन्यं। सान्निध्यं। सामीप्यं। औपम्यं। त्रैलोक्यमित्यादि। सर्व्ववेदः। सर्व्ववेदास्तानधीते सर्व्ववेदः। सर्व्वादेरिति लुक्। स एव सार्व्ववैद्यः। चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च। चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः। स एव चातुर्वैद्यः। चतुर्व्विद्यस्येति पाठान्तरं। चतुर्व्विद्य एव चातुर्वैद्यः। स्तेनाद्यन्नलोपश्च। ५।१।१२५। नेति सङ्घातग्रहणं। स्तेन चौर्य्ये पचाद्यच्। स्तेनस्य भावः कर्म्म वा स्तेयम्। स्तेनादिति योगं विभज्य। स्तैन्यमिति ष्यञन्तमपि केचिदिच्छन्ति। सख्युर्य्यः। ५।१।१२६। सख्युर्भावः कर्म्म वा सख्यं। दूतवणिग्भ्यां च। दूतस्य भावः कर्म्म वा दूत्यं। वाणिज्यमिति काशिका। माधवस्तु वाणिज्या शब्दः स्वभावात् स्त्रीलिङ्गः। भाव एवात्र प्रत्ययो न तु कर्म्मणि स्यादाह। भाष्ये तु दूतवणिग्भ्यां चेति नास्ति। ब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपि॥

दैरुक्तं आन्यभाव्यमपप्रयोग इति। तत्त्वं वैयाकरणमीमांसकसंतोषार्थमित्यवधेयं। सर्ववेदा इति। पूर्वकालैकेति समासः। चतुर्वेद इति तद्धितार्थे द्विगुः। द्विगोर्लुगनपत्य इत्यणो लुक्। चतुर्विध इति। विधाल्लक्षणात् अणादिति ठकस्तस्य लुक्। संघातग्रह स्तु
णमिति। वर्णग्रहणे तु यस्येति चेत्यकारलोपे सतीष्टं न सिध्यति। अचः परस्मिन्निति लोपस्य स्थानिवद्भावाद्यादेशप्रसंगादिति भावः। ननु संघातग्रहणेऽप्यलोऽन्त्य ६०
स्येत्यकारस्यैव लोपः स्यान्न तु संघातस्येति चेन्मैवं। आरम्भसामर्थ्यान्नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरिति निषेधाद्वा तत्सिद्धं॥ १॥

प्रत्ययार्थः। सचधर्मित्वेनैवमास्ते। प्रकृतिजन्येत्यादिषु प्रयोगोपाधिः। यदा तु शब्दपरस्तदा तज्जन्यबोधप्रकारः प्रत्ययार्थः सचधर्मविशेषणवाचकत्वमित्यत्र तु कर्तृत्वरूपसंबंधप्रकारः। पच्यमानत्वमित्यत्र तु कर्मत्वरूपसंबंधः। तथा त्रौपगवत्वमित्यत्र जन्यत्वरूपसंबंधः प्रकारः। राजपुरुषत्वमित्यत्र तु स्वस्वामिभावरूपसंबंधः प्रकारः। एवं स्थिते हरिदीक्षायां। यदुक्तं कृत्तद्धितसमासेभ्यस्संबंधाभिधानेभावप्रत्ययेनेति तत्रानुपपत्तेरिति संक्षेपः। अपवादेस्सहेति। एवं स्थिते हरिदीक्षायां। यदुक्तं कृत्तद्धितसमासेभ्यस्संबंधाभिधानेभावप्रत्ययेनेति तत्रानुपपत्तेरिति संक्षेपः। अपवादेस्सहेति॥ ॐ॥ पृष्ठ्यादिभ्यश्च निञ्नित्यादिभिः। चकारः किं। अन्यथात्वतलोस्त्रीपुंसाभ्यां नञस्नञौ भवनात्। अन्यतयोस्सावकाशत्वादिति भावः। पौरुषेयस्त्वमिति। संयोगादतलोपेपि मः स्वयमिति रूपत्वं। पाक्षिकावज्ञासिकाज्ञस्त्रौ। विसर्गे कृते सत्त्वं। अपतित्वमिति। इह मर्त्यतेति यक्नभवति। अपटुत्वमिति। इह हस्तिगतात्वलघूपूर्वो दित्यण्नभवति। आचतुर्यमित्यादि। ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्। पृष्ठ्यादिभ्यः। अणादीति। इगंतलघूपूर्वेषु पृथुमृदुप्रभृतिष्वणास्समावेशः। चेडसेडादिषु गणावचनेषु ष्यञ्नभवति। बालवत्सा

पृष्ठ्यादिभ्यश्च निञ्वा॥५।१।९२॥ वाक्चनमणादिसमावेशार्थं। रक्तो हलादेर्लघोः॥६।४।१६१॥ हलादेर्लघोरुकारस्यरस्यान्तादेशे मेयस्मिटेः भस्यटेर्लोपस्यादिशेमेयस्मिटौ। पृथोर्भावः प्रथिमा। पार्थवं। मृदिमा। मार्दवं। वर्णे दृढादिभ्यः ष्यञ्च॥५।१।९३॥ चादिमनिचौ शोकल्यशुक्लिमा। दार्ढ्यं पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेवरत्वेदृढिमा। पोडीवर्यः। औचित्यं। याथाकाम्यं॥ ९९ दिशुवयोवचनलक्षणास्त्रञ्रतिवोर्ध्यात्वत

लौनुपूर्वसूत्रेणोवलघ्वोरुक्तो हलादेः किं। कृजिष्ठः। कृजीयान्। लघोः किं। क्लिष्ठः। पृथुमृदुभृशेति परिगणनेन हलादेर्लघोरिति त्यक्तुं शक्यमा। वर्णे दृढादिभ्यः। गणवचनत्वादेवसिद्धे इमनिजर्थं वचनमा। पृथुमृदुभृशेति परिगणनादिह रभावो न भवति। ज्ञतमाचष्टे ज्ञतयतिरणा। विश्ववज्ञावः। त्रैचित्यमिति ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्ष्यञ्। हलस्तद्धितस्येति यलोपः। एवं पाथाकाम्यं। दृढदृढं परिदृढं भृशकृशरत्यादि। अत्रेङ्गणसूत्रेवेः पातलाभमतिमनःशारदानां। विशब्दादुत्तरेयेयाता दयः पंचतदंतानां समासानां। अनंतरः ष्यञ्भवतीत्यर्थः। विपातत्वं विपातता। विपातिमावेपात्यं विलामिमावेलाभ्यं विमतिमावेमत्यं। इगंतत्वादणापि वेमतं। विमनिमा। वैमनस्यं। विशारदिमावेशारद्यं। त्वतलोस्समावेशेन विलाभूत्वा। विलाभंतेत्यादीन्यपूत्वा। निश्चेमतिमनसेः समः परेयेमतिमनसीतदंतयोस्समासयोरनंतरः ष्यञ्भवतीत्यर्थः। सममतित्वेसेमतिता। सेमतिमा। सामत्यं। इगंतत्वादणि सामतं। संमनस्त्वं संमनस्ता। संमतिमा। संमनस्यं।। ॥ ॥ ॥

यथामुखंदर्शनस्तीत्यव्ययीभावस्यापियथामुखशब्दस्योन्मत्तगंगादिवत्सत्वचनत्वात्कर्मशक्तियोगेसतिकृद्योगलक्षणाषष्ठीतस्याःनाव्ययीभावादित्यमादेशःसर्वे
स्यमुखस्येतिसंमुखस्येतिनोक्तंप्रत्ययसंनियोगेनैवसमशब्दस्यात्यलोपनिपातनात्संशब्दस्तुसमशब्दार्थेनदृश्यतेसंमुखोभवेत्यत्राभिमुखस्त्यर्थेप्रतीतेस्तत्रचखप्रत्य
यस्यानिष्यमाणत्वात्।कथंतर्हिसंसुगेसंसुखीनंतमङ्गदंप्रसहेतकरतिभट्टिः।अभिमुखावस्थानात्सामर्थ्याद्भविष्यतीतिहरदत्तः॥ ॥तत्सर्वादेःतदितिद्वितीयासमर्थेवि
भक्तिःव्याप्नोतीतिप्रत्ययार्थेपरिशिष्टंप्रकृतिविशेषणात्तत्रकैवल्यानांपथ्यादीनांसर्वादित्वासंभवात्प्रातिपदिकैरपितेसतेतद्विधिःतदाहपथ्यादीनांतादितिापथ्यंगकर्मप
त्रपात्रांतात्प्रातिपदिकादित्यर्थःसर्वपथीनइतिस्वैकालैकेतिसमासःऋक्पूरितिसमासांतस्यपथ्यंतसमासग्रहणेनग्रहणाङ्गवतिखप्रत्ययः।अनुपदसर्वान्नायानयेव

तत्सर्वादेःपथ्यङ्गकर्म्मपत्रपात्रंव्याप्नोतिापा२७सर्वादेःपथ्यङ्गन्नाद्द्वितीयान्नात्खस्यात्।सर्वंपथानव्याप्नोतिसर्वपथीनःसर्वोङ्गीणाःसर्वकर्म्मी
णाःसर्वपत्रीणाःसर्वपात्रीणाःआप्रपदम्प्राप्नोतिापा२८पादस्याग्रमप्रपदन्तन्मर्य्यादीकृत्याआप्रपदंआप्रपदीनःपटःअनुपदसर्वान्नायानयेवङ्गा
भक्षयतिनेयेषुापा२९।अनुरयामेसादृश्येवाअनुपदम्वङ्गाअनुपदीनाउपानत्।सर्वान्नानिभक्षयतिसर्वान्नीनोभिक्षुःअयानयःस्यात्तुविशेषःतत्र
न्नेयःअयानयीनश्शारःपरोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवतिा३०।परश्चावरश्चाऽनुभवतीतिपरोवरीणाःअवरस्योत्तन्निपात्यतेायरश्चयरत्र
श्चाऽनुभवतिपरम्परीणाःप्रकृतेःपरम्परभावोनियात्यतेापुत्रपौत्राननुभवतिपुत्रपौत्रीणाःपरम्परशब्दस्तुअव्युत्पन्नेशब्दान्तरस्त्रीलिङ्गन्नास्मादेवसार्थे
सुध्यन्निपारम्पर्य्यंकथम्पारोवर्य्यवदितिअसाधुरेवायंखप्रत्ययसन्नियोगेनैवपरोवरेतिनिपातनात्॥ ॥ङाभक्षयतीत्यत्रनिपातनात्तिङंतेनसहद्वंद्वःद्वितीयांतेभ्योऽनुपदादिभ्योयथासंख्यंवङ्गादिष्वर्थेषुखःस्यात्।अनुरयामस्त्यादिापस्यचायामस्तियथार्थेयदव्ययमितिवाअव्ययीभावस्त्यर्थः।सर्वान्नीनस्तिप्रकृत्यैसर्व
शब्दःयान्यन्नानिलभ्यंतेउष्णानिशीतलानिसरसानिनीरसानिवासर्वाणिभक्षयतीत्यर्थःअयंप्रदक्षिणागमनंअनयंप्रसव्यगमनंप्रदक्षिणाप्रसव्यगामिनांशकुनीनां यम-
यस्मिन्परैरसमावेशःसोयमयानयस्तिकाशिकातन्नेयस्तिानयतेहिकर्मकर्तृत्वात्प्रधानेकर्मणिद्वितीयाअयानयीनःशारस्तिाफलकाशिरसिस्थितस्त्यर्थेस्तिकाशिकाअवरस्येतिआदेरितिशेषःउत्वेकृतेत्राह्मणःकेचित्तुओत्वंपरशब्दस्यनिपात्यतेतस्मात्परस्यातएऽःपरीतादृतीतिपूर्वरूपादेशस्तिपक्षांतरमाहुः॥ ०॥

कपिज्ञात्योः। इहकपिज्ञातीद्वौभावकर्मणीअर्थावपिद्वौतयोर्यथासंख्यंनभवत्यस्वरितत्वप्रतिज्ञानात्।एवंपत्यंतपुरोहितादि भ्यः इन्द्रमनोज्ञादिभ्यश्चत्यत्रापिवो ध्यं ब्राह्मणादित्वादिति। यद्यपिब्राह्मणादिषुराजन्यशब्दःकेवलःपठितस्तथाप्ययमेवासेरतिप्रतिषेधोज्ञापयति। अस्त्यत्रप्रकरणेराजन्यशब्देनतदंतविधिरिति।एवंचमा ह्मणादिपाठस्यसमासेचरितार्थत्वादसमासेविशेषविहितोयगेवभवति। अन्येतुब्राह्मणादेराकृतिगणत्वादेवतदंतात्कथंचित्ष्ट्रञिसिद्धेराजन्यशब्दस्यतत्रपाठोयकासह समावेशार्थइतिव्याचक्षेऽधिकरणेशावरभाष्येउक्तोगणः कर्मराज्यंब्राह्मणादित्वात्ष्यञिति।पुरोहित। संग्रामिक्यौधिकासारथिकेत्यादयः पुरोहितादयः।प्राणभृ ज्जातिमुखनासिकावाचोवायुः प्राणः।प्राणिजातीत्येवसुचंचोप्राणभृदितिकिंनलक्षणत्वंनलक्षणता।जातीतिकिंदेवदत्तत्वं।श्रोत्रमितिउङ्गात्रादिषुपेक्त्विग्वचनात्तेभ्यो होत्राभ्यःछ इतिछेप्राप्तेअञ्विधीयतेसुष्ठुङ्सुङ्भ्योगणलक्षणोष्यञिप्राप्तेवभूशब्दादिगंतलक्षणोणिशेषेभ्यस्त्वतलोःप्राप्तयोः।इहतुसुभगमंत्रेपत्यंतेसुभगमित्येतच्छ

कपिज्ञात्योर्ढक्।५।१।१२७। कापेयोज्ञातेर्यः।पत्यन्तपुरोहितादिभ्योयक्।५।१।१२८। सेनापत्यंपौरोहित्यंराजाऽमोराजशब्दोऽमासेयकंबलभतइत्य र्थः।राज्ञोभावःकर्मवाराज्यंसमासेतुब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्।आधिराज्यं।प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्।५।१।१२९। प्राणभृज्जातिश्चाश्वं ।औष्ट्रावयोवचनंकौमारंकैशोरं।औक्षंत्रैऔक्षंत्रं।सौष्ठवंदौष्ठवंहायनान्तयुवादिभ्योऽण्।५।१।१३०। द्विहायनंत्रिहायनंयौवनंस्थाविरंश्रो त्रियस्यैयलोपश्चाश्रोत्रमाकुशलचपलनिपुणादिभ्यश्चक्षुःश्रोत्रवादिभ्यश्चब्राह्मणादिषुचपरूपन्तेकौशल्यंकौशलमित्यादि ॥ ॥

स्वरूपंमंत्रविषयेप्रयोगेऽत्रमुख्यादयतीत्यर्थः।महतेसौभगायसर्वविधीनोछंदसिविकल्पितत्वादिहस्वाभिधेयतस्यापदस्यदीर्घनभवति। तौभाग्यमस्मैदत्त्वायः।इहष्ट्यञ्हायनांताआसात्वंतलोःप्राप्तयोरविधानोयुवस्थविरशब्दाभ्यांवयोवचनलक्षणोञिप्राप्तेयौवनमितिञ्णिपरतःञ्निति प्रकृति भावःमनोज्ञादिपाठादुञ्।यौवनंकौमारत्वाकेराजन्यमनुष्ययुवानइतिप्रकृतिभावः।श्रोत्रियस्येति।श्रोत्रियंछंदोधीतइत्यत्रछंदसःश्रोत्रभावःघश्चप्रत्ययइतियदाच्या ख्यानंतदेहचलोपइतियथाश्रुतंतुयदाहुवाकार्थेपदवचनमितिपक्षेतदाघशब्देनरयइतिरूपंलभ्यतेक्वचित्तुयेलोपश्चेतिपाठलक्षयेतिसंघातग्रहणाच्याख्येयावर्णग्रह णोत्विकारस्यपूर्णादेशःस्यान्नतुयस्येतिचेतिलोपः।अकारलोपस्यस्थानिवत्वेनऽकारांतस्यभत्वाभावात्।एतच्चहरदत्तमयेस्यशब्दमूलपक्षेकुर्वतोयलोपइत्यसत्यपाठएव

अनुगवं खरत्यनुवर्त्तते। अनुगशब्दादलंगामीत्यस्मिन्नर्थेखः स्यात्। गोः पश्चादिति॥ पश्चादर्थेऽव्ययीभावः। पर्याप्तमितिक्रियाविशेषणं। अत्रहरदत्तः। अनुगवित्य
क्रियाविशेषणात्तद्द्वितीयांतादिहप्रत्ययः। नचालंगामीत्यस्यसुप्यजातावितिणिनिप्रत्ययांततयाक्रियाविशेषणात्तदप्रवृत्तेः
शोभनंपाचकस्त्यादौतथादर्शनादित्याहः। अत्रकेचित्धातूपात्तव्यापारजन्यफलाश्रयत्वंयत्रतन्मुख्यंकर्मयत्रतुव्यापारजन्यफलमात्रंतत्रौपचारिकं।ततश्चतेऽतुलानां
याचकस्त्यत्रमुख्येकर्मणिकृद्योगलक्षणाषष्ठीभवति। मृदुपाचकः शोभनंपाचकस्त्यत्रतुसाधनभूतेफलव्यापारयोःक्रियाकर्मभावव्यवहारेसत्यपिफल
स्योपचारिककर्मत्वात्ततद्विशेषणात्वाच्चमृद्वादेरितितस्माच्छयस्त्याहुः अन्येत्वेवंतर्हितुल्यन्यायेनक्रियाविशेषणात्द्वितीयायाअप्रवृत्तिःस्यात्तस्मात्तद्रहमितिनि

अनुगवलङ्गामी॥५।२९५। अनुगागोः पश्चात्यर्याप्तंयथागच्छतिस अनुगवीनोगोपालः। अध्वनोयत्खौ॥५।२९६। अध्वन्यः अध्व
नीनः। येचाभावकर्म्मणोः। आत्माध्वानौखेरतिप्रकृतिभावः। अभ्यमित्राच्छच॥५।२९७। चादात्खौ। अभ्यमित्रीयः अभ्यमित्र्यः अभ्यमित्रीणः अभ्र
मित्राऽभिमुखंसुखुगच्छतीत्यर्थः। गोष्ठात्खञ्भूतपूर्वे॥५।२९८। गोष्ठीनोदेशः अभ्यर्षैकाहगमः॥५।२९९। एकाहेनगम्यतेरत्येकाह
गमः। आध्वीनोध्वा॥ ९९ ईशादनित्याकृद्योगषष्ठीतिक्रियाविशेषणात्सानर्हीक्रियतरतिहरदत्तादयः कथंचिद्दूरीनीयरत्याहुः। वस्तुतस्तु पश्चादर्थेऽव्ययी

भावोयमितिनिर्विवादं। पश्चादितिचाऽऽत्यर्थेनिपातितोऽतस्त्वयापिविभक्तित्वंसाधारणंतथापीहयोग्यताबलात्सप्तम्यर्थवृत्तिरतस्तस्यकर्मत्वायोगात्प्रथमांतादेवेरु
प्रत्ययरतिवक्तुमुचितं। कृद्योगलक्षणाषष्ठीपक्षेप्यतएवनेतिवोध्यं। अभ्यमित्रात्। अभ्यमित्रशब्दोलक्षणेनाभिप्रतौ आभिमुख्येरत्यव्ययीभावः। क्रियाविशेष
त्वाद्द्वितीयासमर्थविभक्तिः। गोष्ठात्खञ्भूतपूर्वे। घञर्थेकविधानमित्यधिकरणेकः। अंवांवगोभूमौतिषत्वं भूतेभूतपूर्वेसुपोपतिस
मासः। अध्वस्याकर्तरिषष्ठीयं॥ निर्देशादेवसमर्थविभक्तिः। एकाहगमरतिाकर्तृकरणेरतेतिसमासः। नन्विहयत्रहरदत्तिश्चिगमश्चेत्ययंवाक्यित्वापरिमाणार
थंसर्वेभ्यरतिघञ्प्राप्नोतिअस्तिचात्रपरिमाणस्यापि। एकाहेनगम्यतरतिपरिच्छेदावगमात्॥ अत्राहुः॥ अस्मादेवनिपातनाद्दृष्टव्यरति॥ ९॥

रामः
२९१

त्रवारपारंगामीतिगमेरितिआङिणिञेतिवहुलवचनात्केवलादपिणिनिःभविष्यतिगम्यादयइतिभविष्यत्कालतान्यासकारस्तुआवश्यकेणिनिरेोपिभविष्यत्येवेत्याहत्र
वारपारमितित्रकेनोभेविध्यादधमर्ण्ययोरितिवष्ठी प्रतिषेधःकेचित्तुगत्यर्थकर्मणीतिसूत्रेद्वितीयाग्रहणमयवादविषयेविधानार्थंतेनकृत्योगषष्ठीनभवतियामंगंतेति
वदितिव्याचख्युस्तदसत्रकेनोरितिप्रतिषेधेषष्ठीप्रसंगस्यैवाभावात्त्रवारीणारित्यादिविगृहीताद्धियरीतादपीष्यतइतिभावःत्रत्यंतमितिक्रियाविशेषणंत्रजकाम
मितिकामरक्षातसमदृशमनुकामंकामाजरूपमित्यर्थःत्रव्ययंविभक्तीतियथार्थेव्ययीभावःसमांसमांयलोपइतिसमायामित्यनयकारलोपइत्यर्थःपूर्वपदेनिपात्य
तइतित्रन्यथातद्धितेउत्तरपदेषुपोलुग्भवतिसुपोधातुप्रातिपदिकयोरितितयाश्चर्वपदेपिस्यादितिभावःसमांसमीनेतिवीप्सायांद्विर्वचनंसुबंतसमुदायःप्र

त्रवारपाराऽत्यन्ताऽनुकामङ्गामी।५।२।९१।त्रवारपारङ्गामी।त्रवारपारीणाःत्रवारीणाःपारीणाःपारावारीणाःत्रत्यन्तंगामी।त्रत्यन्तीनःभृशङ्गन्ते
त्यर्थःत्रनुकामङ्गामी।त्रनुकामीनःयथेष्टङ्गन्ताःसमांसमांविजायते।५।२।९२।यलोपोव्यञ्जनाद्धेर्लुक्पूर्वपदेनिपात्यते।समांसमीनागौः।
समांसमीनासायैवप्रतिवर्षंप्रसूयते।खप्रत्ययान्तत्वंतुयलोपोवाचक्तव्यःसमांसमांविजायते।समायांसमायांवा।त्रद्यश्वीनावसृव्ध्यो।५।२।९३।त्र
द्यश्वीनाविजायतेत्रद्यश्वीनावडवा।त्रासन्नप्रसवेत्यर्थःकेचित्तुविजायतइतिनानुवर्त्तयन्ति।त्रद्यश्वीनेमरणंत्रासन्नमित्यर्थःत्रागवीनः५।२।
९४।त्रार्द्धर्चोक्षोःकर्म्मकरेखप्रत्ययोनिपात्यते।गोःप्रत्यर्द्धंपर्द्धंवाकर्म्मकरेतिसत्रागवीनः॥ ९९ कृतिःविजायतेरित्यैतद्व्याचष्टेप्रसूयतइतिवि
पूर्वकोजनिर्गर्भेविमोचनेवर्त्ततइतिभावःगर्भेविमोचनेकृत्तायाःसमायाव्याप्त्यभावादत्यंतसंयोगेचेतिद्वितीयानभवतीत्याशयेनाहासमायामित्यादिखप्रत्ययान्त
त्वंतावितिवार्त्तिकेनसमांसमामितिसौत्रप्रयोगरूपपन्नइतिभावःत्रद्यश्वीना त्रविभक्तिकोनिर्देशःनतुस्त्रीलिंगनिर्देशोयंत्रद्यश्वीनोगो समूहःत्रद्यश्वीनंगो
मंडलमित्यादावपीष्टत्वात्।त्रद्यश्वोवेतिनिपातनात्वार्थेसमासोयमितिभावःत्रवाच्चालंवनेतिसूत्रेणात्रविदूर्यैस्तोमैःबत्वविधानादवष्टब्धशब्दात्रासन्नपरं।
विजायतइतिहिवर्त्ततेसचगर्भविमोचनार्थकस्तदाहात्रासन्नप्रसवेत्यर्थइतिकर्मकरइतियत्तुप्रातःगोगृहीत्वागच्छतिगोपालस्तस्मिन्नित्यर्थःप्रत्ययेसायंगतमि
तिगोशब्दलक्षणागोःप्रतिदानेवर्त्ततइतिभावःत्रागवीनइति॥ त्राङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावेगोस्त्रियोरितिहृस्वेऽन्तेखप्रत्ययःत्रौर्वीणः॥ ॐ॥

तेनवित्तश्चुञ्चुप्चणपौ।५।२।२७। क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे प्रत्ययौ। विनाना-
सहाय।५।२।२७। असहार्थेभ्यः स्वार्थे प्रत्ययौ। विनानाना। वेश्शलच्चङ्कट्चौ।५।२।२८। क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे वि
रूतं। विशालं विशङ्कटं। सम्प्रोदश्चकटच्।५।२।२९। सङ्कटं प्रकटं। उत्कटं। चाद्विकटं। अलोवृतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानं। अलावूनां रजः
। अलावूकटं। गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः गवां स्थानं गोगोष्ठं। सङ्घातेकटच्। अवीनां सङ्घातः। अविकटं। विस्तारेपटच्। अविपटं। द्वि
त्वेगोयुगच्। द्वयोर्गवोर्युगं। वड्वेषङ्कवच्। अश्वषङ्कं। वास्नेहेतैलच्। तिलतैलं। सर्षपतैलं। भवनेक्षेत्रेशाकटशाकिनौ। इक्षुशाकटम्।
इक्षुशाकिनं। अवालुकुटारच्।५।२।३०। चात्कटच्। अवाचीनः। अवकुटारः। अवकटः। नतेनासिकायास्संज्ञायां। रटिटञ्नाटच्भ्रटचः।५।२।३१।
अवादित्येवानतन्नमनमानासिकायानतौ। अवटीटं। अवनाटं। अवभ्रटं। तद्योगान्नासिका। अवटीटा। पुरुषोऽवटीटः॥ सहार्थेकृतेनसहेति। तस्माद्यथोक्तमेव

न्याय्यमेतच्चहरदत्तग्रंथेस्वरूपस्वार्थइति। अनिर्दिष्टार्थत्वादितिभावः। संप्रोदश्चेति क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे प्रत्ययः। संकटं संहतं संबाधइत्यर्थः। प्रकटं प्रज्ञा
तं प्रकाशतइत्यर्थः। उत्कटं उद्भूतं विकटं विकृतं। रूढशब्दश्चैतेकथंचिद्व्युत्पाद्यंते। अलावृतिलेत्यादि। एभ्यः पंचभ्यो रजस्यभिधेयेकटच्प्रत्ययो भवति। रजसोवि
कारत्वाद्विकारेप्रत्ययानामपवादोयं। अलावूकटमिति। ओरञ्मयङ्वैतयोरितिमयङ्। अहभ्राप्तः। तिलकटमिति। असंज्ञायांतिलयवाभ्यामितिमयङ्प्राप्तः। उमा
शब्दात्पूतादित्वादंतोदात्तादञदात्तादेश्चेत्यञ्। उमोर्णायोर्वेतिवुञ्च प्राप्तः। भंगाशब्दात्तरणधान्यानांचद्व्यामित्याद्युदात्तत्वादणमयङ्प्राप्तइत्येवंयथासंभवंप्रत्ययप्रा

शालीनकौपीनेऽहसोखप्रत्ययौतत्वेननियात्येतेऽरूढिशब्दावेतौकथंचिद्युत्पाद्यावित्तिनात्रावयवार्थेऽभिनिवेशःकार्यःशालाप्रवेशमित्तिऽप्रागल्भ्यादन्यत्रगंतुमशक्तःशालामेवप्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थःकूपपतनमितिऽयदकार्यंतत्प्रच्छादनीयतालूपावततरणमर्हतीत्यर्थःतदाच्छादनमितित्वासःखेऽइत्यर्थःऽअन्येत्वाहुःऽअकार्मशब्देयंकरोतिसक्रियासामान्यवचनस्तेनलज्जाहेतुत्वेनऽअदृश्यत्वात्तूरुषलिंगकौपीनोऽअस्यप्रत्यक्षत्वात्तदाच्छादनमितिऽशरीरायासेनेतिऽभारवहनादिनेत्यर्थःयद्यपित्रातशब्दोलोकेसंघातवचनस्तथाप्यत्रत्यभाष्यादिग्रंथपर्योलोचनयाऽअयमेवार्थोऽहऽउचितऽतिभावःसान्नपदीनेःयोग्यतयासमर्थीविभक्तिस्तृतीयेतिदर्शयतिसान्नभिःपदेरितिऽयदमिहसंभावणंपादविक्षेपोवाऽतद्धितार्थेद्विगुःऽअवाप्तऽइत्यर्थेखञ्हैयंगवीनेत्योगोदोहसेतिऽगोर्दोहोगोदोहःषष्ठीसमासःतेनसहस्यमूशब्दस्सप्तसु

शालीनकौपीनेऽअधृष्टाकार्ष्मयोः।५।२।२९।शालाप्रवेशमर्हतिशालीनःऽअधृष्टःकूपपतनमर्हतिकौपीनंपापंतत्साधनत्वात्तद्धेतोप्यत्वाद्वायुरुषलिङ्गमपितत्सम्बन्धात्तदाच्छादनमपिज्ञातेनजीवतिः।५।२।३०।ज्ञातेनशरीरायासेनजीवतिनतुबुद्धिवैभवेनसन्त्रातीनः।सान्नपदीनेसख्यं।५।२।३१।सान्नभिःपदेरवाप्तेसान्नपदीनोहैयंगवीनंसंज्ञायाम्।५।२।३२।स्त्र्योगोदोहस्यहियंगवादेशःविकारार्थेखञ्चनिपात्यतेऽदुत्यत्तरतिदोहःक्षीरंस्त्रीगोदोहस्यविकारःहैयंगवीनंनवनीतंऽतस्यपाकमूलेपील्वादिकर्णादिभ्यःकुणाञ्जाहचौ।५।२।३४।पीलूनाम्याकःपीलुकुणःकर्णीस्यमूलंकर्णीजाहंपक्षात्तिः।५।२।३५।मूलग्रहणमात्रमनुवर्त्तते।पक्षस्यमूलमपक्षात्तिः॥ ९९ पेतिसमासःगततोविकारेऽअनुदात्तलक्षणास्त्रोयवादःखञ्

अत्रत्यसशब्देनकालप्रत्यासत्तिर्विवक्षितानवनीतमितियद्युपिघृतमित्युक्तंतथैवचामरेणापिऽतद्धैयंगवीनंयत्स्त्रीगोरीहोऽइवंएतंऽस्युक्तंतथापिघृतशब्देननवनीतमेवविवक्षितमितिहरदत्तग्रंथानुरोधेनेऽमुक्तंऽतस्यपाकःपाकःपरिणामःमूलमुपक्रमःतस्येदमित्यणादिषुप्राग्वेष्वयमारंभःजाहश्चोजन्तरस्यप्रयोजनाभावान्नेत्त्वम्।पीलुकर्कंधुःपृषोदरादिःकर्णीऽअक्षिनखाक्षिकेशपादागल्फाभ्रूशृंगदंतओष्ठाकर्णादिःमूलग्रहणमात्रमितिऽएकदेशेस्वरितत्वप्रतिज्ञानादितिभावःपक्षतिरितिऽप्रतियत्नपक्षिणांपक्षमूलंच ॥ ॥ ९ ॥

संज्ञाधिकारादिह नियतविषयमासन्नारूढं गृह्यते इत्याशयेनाह। पर्वेत्तस्येति। आसन्नं समीपं आरूढं समुच्चस्थानं। उपत्यकेति। प्रत्ययस्थादिति त्वं तु न भवति। त्यकनश्च निषेध इत्युक्तत्वात्॥ ॥ कर्मणि घटो। सप्तम्यन्तात्कर्मन्शब्दात् घटत इत्यर्थे ठच् स्यात्। कर्मठ इति। ठस्येकः इतीह न भवति। अठच् इठस्य प्रत्ययत्वेनांगसंज्ञानिमित्तत्वाभावात् तारकितमिति। एवं पुष्पितं। फलितं। पुलकितं रोमाञ्चितमित्याद्युदाहार्यं। प्रमाणे द्वयसच्। प्रमाणे विद्यमानात्प्रथमान्तादस्येति निर्दिष्टे प्रमेयेऽर्थे त्रयः प्रत्ययाः स्युः। प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रम्। तत्र मात्रच् द्वयसच् दघ्नचोऽर्ध्वमान एव भवतः। प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम इति भाष्यात्। ऊर्ध्वावस्थितेन येन मीयते तदूर्ध्वमानं ऊर्ध्वादि। तेन तिर्यङ्मानादौ दंडद्वयसं क्षेत्रमित्यादि न प्रयुज्यते। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्। अत एव द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिरित्यत्र द्वयसचो लुगिति प्राचोक्तं नादर्त्तव्यमिति पञ्चो

कर्मणि घटोऽठच्।५।२।३५। घटत इति घटः। पचाद्यच्। कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः। तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्।५।२।३६। तारकाः स ञ्जाता अस्य तारकितं नभः। आकृतिगणोऽयं। प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः।५।२।३७। तदस्येत्यनुवर्त्तते। ऊरू प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम्। ऊरुद घ्नम्। ऊरुमात्रं। प्रमाणे लः। समः। दिष्टिः। वितस्तिः। द्विगोर्न्नित्यम्॥ द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमम्। प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्च संशये मा त्रज्वक्तव्यः। शममात्रम्। प्रस्थमात्रम्। पञ्चमात्रः। वत्त्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ। तावदेव तावद्द्वयसम्। तावन्मात्रम् ॥ ६ ॥ ९ ॥

चाम। प्रमाणे ल इति लुकः एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा प्रमाणत्वेन ये प्रसिद्धास्ततः परस्यैवायं लुगित्युदाहरति। शमो दिष्टिः वितस्तिरिति। शमः प्रमाणमस्येत्यादि विग्रहः। एषु मात्रचो लुक् द्वयसज्दघ्नञोरसंभवात् शमादीनामनूर्ध्वमानत्वात्। द्विगोर्नित्यमिति द्विगोरप्रमाणत्वात्तदन्तविध्यभावाच्च पूर्वेणाप्राप्तो लुग्विधीयते। ननु विकल्पस्या प्रकृतत्वान्नित्यग्रहणमिह निरर्थकमिति चेदत्राहुः। अनुपदं संशये वक्ष्यमाणो मात्रच् शममात्रमित्यादौ यथा न लुप्यते प्रमाणे ल इत्यस्य प्रमाणे द्वयसजिति यः पूर्वविधिस्तद्विषयत्वादेवं द्विगोरपि न लुप्येत। इष्यते च लुक्। द्वौ शमौ स्यातां न वा द्विशम इति। तथा चाधिकसंग्रहार्थं नित्यग्रहणमिति। अत्र केचित् द्विगोर्ल इत्युक्ते पि पुनर्लग्रहणं नित्यार्थमधिकसंग्रहार्थमिति व्याख्यातुं शक्यत इति वैचित्र्यार्थं नित्यग्रहणमित्याहुः। शममात्रमित्यादि। शमः स्यान्न वेत्यादि विग्रहः॥ २ ॥

शब्दस्य एतादित्वादंतोदात्तत्वमंगीकृत्यततोऽनुदात्तादेश्चेत्यञ्। अस्संज्ञायांतिलयवाभ्यामितिमयङ्प्राप्तंरत्वाहतत्रतिलशब्दस्यैतादित्वकल्पनेवीजंचिंत्यंतत्साधान्तात्तो
च्चयवामितिफिट्सूत्रेणाद्युदात्तस्यैवन्याय्यत्वात्। तिलाश्चमेरत्यत्रतुयैवंवेदपाठाच्च।गोष्ठजादयस्तिसंघातेकटजित्यादीन्यस्यैवप्रपंचःस्रोभयत्राशिशब्दःप्रकारेपशु
नामभ्यस्तिःपशुनामादिभ्यस्तिभाष्येप्रत्युदाहृतःपाठःगवांस्थानमितिस्तस्येदमित्यत्रार्थेसर्वत्रगोरजादिप्रसंगस्तियतिप्राप्तेगोष्ठचासंघातस्तिःअप्रसक्तावयवःसमूहःसं
घातःप्रसक्तावयवस्तुविस्तारःकटचटचौद्वावपिसमूहिकानामपवादौ।द्वित्वेस्तिःप्रकृत्यर्थस्यद्वित्वेचोत्येस्त्यर्थःउष्ट्रगोयुगमितिद्वयंयुगमित्यादिवत्समुदायवयवसं
घातप्राधान्यादेकवचनं।एवमग्रेपिनतमितिनपुंसकेभावेक्तःनमनमितिनीचैस्त्वमित्यर्थः।अवटीटमितिनासिकाशब्दनकेनमनेवर्तमानात्स्वशब्दात्स्वा
र्थेप्रत्ययःकथंतर्हिनासिकायांवुरुषेचावटीटशब्दस्यप्रयोगस्तत्राहतद्योगादिति॥॥ नेर्विड्वानतेनासिकायाःसंज्ञायामितिवर्तते।निशब्दान्नासिका

नेर्विडज्विरीसचौ।५।२।३३। निविडं।निविरीसम्।रनच्पिटच्चिकचिच।५।२।३३।नेरित्येवानासिकायानतेऽभिधेयेरनच्पिटचौप्रत्ययौप्रकृते
श्चिकचिरित्यादेशोचाकप्रत्ययचिकादेशोचवक्तव्यौ।चिकिनं।चिपिटं।चिक्कं।क्लिन्नस्यचिल्यिल्लश्चास्यचक्षुषी।क्लिन्नेचक्षुषीत्रसचिल्लः
।पिल्लःचुल्लचाचुल्लःउपाधिभ्यान्त्यकन्नासन्नारूढयोः।५।२।३४।संज्ञायामित्यनुवर्तते।पर्वतस्यासन्नेस्थलमुपत्यकाआरूढेस्थलमधित्यका॥

यानतेऽभिधेयेविडज्विरीसचौस्तः।निविडमितितद्योगान्निविडानासिकानिविरीसाकथंतर्हिनिविडाःकेशाःनिविडंवस्त्रमितिउपमानाद्भविष्यतिएतच्चकाशि
कायांस्थितंकेचिदुदाहरणप्रयोगाद्भेदेनेहसूत्रेनतेनासिकायास्तिनानुवर्तेततस्तिव्याचक्षतेप्रकृतेरिति।निशब्दस्त्यर्थः।आदेशोचेति।प्रत्ययौतत्सन्नियोगेनय
थासंख्यमित्यादेशौचस्तस्त्यर्थः।चिकिनमिति।रनच्प्रत्ययसन्नियोगेनचिकादेशः।चिपिटमिति।पिटच्प्रत्ययसन्नियोगेनचिरित्यादेशः क्लिन्नस्येति।चिल्लि
ल्लइत्येतावादेशौभवतः।लश्चप्रत्ययः।अस्यचक्षुषीरित्येतस्मिन्नर्थेचुल्लश्चेति।चाच्चप्रत्ययःचुल्लइतिक्लिन्नेस्यचक्षुषीरितिस्त्रीत्वमेवविशेषः।कथंतर्हिस्रुःक्लिन्ना
सेचिल्लचुल्लपिल्लाःक्लिन्नेशिराचाप्यमीत्यमरइतिचेत्ताहुःउरुवेचुत्यादितानीतद्वयवेलक्षणावोध्येति अन्येत्वाहुरस्यचक्षुषीरित्यत्रअस्येतिनवक्तव्यं।
क्लिन्नेचक्षुषीचिल्लेपिल्लेपरुषेतुमत्वर्थेचाअर्शआदिभ्योलांगादीनादितिरत्रितत्त्वादितिउपाधिभ्याम्॥

तीति पञ्चम्यंतात्प्रथमेदेशतिवत्त्वेतान्मात्रजादीनामुत्पत्तिः सिध्यति। तत्परिमाणमस्यतावद्व्याप्यंराशीकृतेतावत्परिमाणमस्य कुड्यादेः तावन्मात्रंयादृग्राशीकृतस्यधान्यादेर्द्रोण्यंतादृक्कुड्यादेरपीत्यर्थः एकविषयत्वेनुवतुपैवविशिष्टस्यप्रमेयस्योक्तत्वाद्वतुवंतान्मात्रजादयोनस्युः। यस्यहितावत्परिमाणंतस्यतदपिपरिमाणं। जानुप्रमाणकेजलादियस्यप्रमाणंतदपिजानुप्रमाणकमितिवक्तुंशक्यत्वात्। एवंचतावत्शब्दएवप्रयुज्येतनतुतावन्मात्रमित्यादि। अन्यथातत्परिमाणमस्य तन्मात्रं। तन्मात्रंप्रमाणमस्यतन्मात्रमात्रमित्येवंमात्रजादिभ्योप्रत्ययमालाप्रसंगात्। किमिदंभ्योवतुप्यादितिचकारस्यघविधिसामर्थ्यादिदंयमनुवर्त्यसोप्यत्र विधीयतइतिभावः। आदेःपरस्येत्येवसिद्धेवदतिवचनमादेशप्रतिपत्त्यर्थमितरथाघंप्रत्ययांतरंविज्ञायेत। कियानितीदंकिमोरीश्कीयस्येतिचेतिलोपःइयानितीदंशादेशस्ययस्येतिलोपेप्रत्ययमात्रमवशिष्यतेपठंतिचाऽदितवतिपरस्मिन्प्रत्ययेशास्त्रयोनोगत्तवत्तिविलयंचप्राप्नुतेयिप्रपंचेसयदिपरमुदीतंकेवलः

संख्यायाश्चयवेतयप्।५।४२।पञ्चावयवाश्चस्यपञ्चतयन्द्वादुःद्वित्रिभ्यान्तयस्यायच्।५।४३।द्वयंद्वितयंत्रयमात्रितयम्॥ ॥

प्रत्ययोयत्तदियदितिमिमीतेकोहदापंडितोपिवैयाकरणानामौपनिषदानांचप्रक्रियामाश्रित्यप्रवृत्तोच्यतेयंश्लोकः। किमःसंख्यातदस्येत्यनुवर्ततएवासंख्यायाःपरिमाणेपरिकेदस्तस्मिन्कर्त्तव्येयःप्रश्नस्तस्मिन्वर्तमानात्किमःप्रथमासमर्थादस्येतिषष्ठ्यर्थेडतिःस्यात्। संख्यायरिमाणेकिं। सेयेमाभूत्कासंख्येयमेषांदशानां। अत्रतानांमंत्राणांजातिमात्रोपजीविनांसहस्रशःसमेतानांपरिवत्त्वेनविद्यतेत्येवंसंख्येयद्वारेणात्रसंख्यायाःकुत्सावोध्या॥ ॥ संख्यायाश्चयवेश्चयवेवत्तीमानायासंख्यातद्दाचिनःप्रथमांतात्मस्यर्थेतयप्स्यात्। यंप्रत्ययवयवःसोश्चयवीप्रत्ययार्थः। अस्येत्यधिकारात्। यथाद्वयसजादिषुप्रमाणेप्रकृत्यर्थेप्रमेयंप्रत्ययार्थस्तद्वाचीत्रयमिति। ननुत्रयोऽवयवाःतेतवोयस्यत्रयंस्वमितिप्रयोगेसंभवत्यपिमुनित्रयमितिप्रयोगोनसंगच्छते। अन्यपदार्थस्यावयविनोऽभावादितिचेदत्राहुः। अवयवीत्वत्रसमुदायएवसचातिरिक्तोवाऽनतिरिक्तोवेतिविचारेणतरंएवंचसमुदायस्यातिरिक्तत्वपक्षेपिसमुदायघटकत्वेनमुनीनांप्रत्यभिज्ञानान्मुनित्रयनमस्कारस्यविघ्नविघातकत्वमस्त्येवेति॥ ९ ॥

पुरुषहस्तिभ्यामण्च्। ५।२।३८। पुरुषप्रमाणमस्य पौरुषम्। पुरुषहृदयसम्। हास्तिनः। हस्तिहृदयसंयत्तदेतेभ्यः परिमाणेवतुप्। ५।२।३९। यत्परिमाणमस्यायावान्तावान्। एतावान्किमिदंभ्यांवोघः५।२।४०। आभ्यांवतुप्तस्माद्दस्यचघः। कियान्। इयान्। किमस्संख्यापरिमाणेडतिच। ५।२।४१। चाद्वतुप्। तस्यचवस्यघस्स्यात्। कासंख्यायेषान्तेकति। कियन्तः॥ इतिविशेषस्तस्यभावोवैशेष्यंतस्मात्। अर्थभेदादित्यर्थः। अर्थभेदस्तुपरिमाणतुसर्वतः। आयामस्तुप्रमाणस्यादितिप्रागेवोक्तमितिभावः। नन्वनयोरर्थभेदेसतियावानध्यायावतीरज्जुरित्यादिनसिध्येदत्राह यायामेनगम्यतेयत्तुप्रमानाङ्गविष्यतीति। नूपेतर्हिप्रमाणग्रहणमेवानुवर्त्यतेयावानध्येत्यादिप्रयोगाश्चसंख्याःसंतुयेतुपरिमाणेप्रयोगाःयावान्धान्यराशिरित्यादयस्तएवोपमानाङ्गवंतुतत्राह। मात्रादीति। यत्तदेतेभ्यइतिविशेषविहितोहिवतुप्सामान्यविहितान्मात्रजादीन्बाधेततेनतन्मात्रमित्यादिनस्यात्। परिमाणग्रहणेसतितुभिन्नोपाधिकत्वात्तेनतुपःप्रमाणेविहितमात्रजादिभिस्सहबाध्याबाधकभावोनेतिभावः। ननूक्तेवमपिबाधःस्यादेवप्रमाणेहयसजित्यत्रप्रस्थमात्रमित्यादिसिद्धेप्रमाणग्रहणस्यपरिक्लेदकमात्रपरतयाव्याख्यातत्वेनवतुपोयत्तदेतेभ्योविहितत्वेनविशेषविहितत्वानपामात्तस्माद्यत्तदेतेभ्योवतुपश्चेत्येवसूत्र्य तामासुयरिमाणग्रहणमनुचप्रमाणेइत्यर्थोविज्ञास्तेनयावतीरज्जुर्यावान्धान्यराशिरित्यादिप्रयोगास्सर्वेष्युपचारंविनैवनिर्वहेतीत्यं परमनुकूलमतस्माहाभावः सिद्ध्येदिति। डाव

च्यस्तोच्चारणादेकत्वंगुणास्येत्यत्रविवक्षितंतेनेहनभवतियवानांद्वौभागौनिमानमेषांसदृश्चितस्त्रयाणांभागानामिति।भूयस्त्रश्ववाचिकायाःसंख्यायाःप्रत्ययस्यते
हनभवतिएकोभागोनिमानमस्येति।भूयसइतिचेप्रत्ययार्थादाधिक्यमात्रेप्रकृत्यर्थस्यविवक्षितंनतद्बहुत्वेनेहद्विशब्दादपिभवत्येव॥॰॥तस्यपूरणोतस्येति
षष्ठ्यंतानुकरणमेकत्वंत्वविवक्षितंएकस्यपूरणासंभवात्।पूर्यतेऽनेनेतिपूरणः।एतत्तत्करोत्यर्थएकादशानामिति।उद्भावयवभेदःसमुदायःप्रकृत्यर्थः।अवयव
प्रत्ययार्थःइहयस्मात्संख्यावाचिनःप्रत्ययविधिस्तदीयप्रवृत्तिनिमित्तस्यएकादशत्वादेःपूरणोप्रत्ययःयथोऽतिशायनेयाप्येत्यादिषुप्रवृत्तिनिमित्तस्येकातिशयादिकेष्ट
त्वेऽपितरंगत्वात्तयेहापितेनएकादशानांघटानांपूरणोजलादिरित्यत्रनातिप्रसंगशंकालेशोपीतिभावः।ननुयदिप्रवृत्तिनिमित्तस्यपूरणोप्रत्ययस्तर्हित्रएकादश
त्वस्यपूरणइतिविग्रहोवक्तुंयुक्तइतिचेदत्राहुःवैयाकरणाएवंजातीयकेषुविग्रहेषुनतुयाप्यंवैयाकरणात्वमितितत्रेहापिनोक्तमितिएवंच

तस्यपूरणेडट्॥५।२।४८।एकादशानामपूरणएकादशःनान्तादसंख्यादेर्मट्॥५।२।४९।डटोमडागमस्यात्।पञ्चानांपूरणःपञ्चमःनान्तात्किंवि
शेषःअसंख्यादेःकिंएकादशःषड्भिरितिकतिपयचतुरांसुक्॥५।२।५१।एषांयुगागमस्याडुटिषष्ठीपूरणेषष्ठःकतिपयःकतिपयशब्दस्या
संख्यात्वेप्यतएवज्ञापकाडुट्।कतिपयःचतुर्थःचतुरस्थुकयतावाद्यक्षरलोपश्चातुरीयःतुर्यंचबहुपूरगणसङ्ख्यस्तिथुक्॥५।२।५२।डटीत्ये
वापूरणसङ्ख्योरसंख्यात्वेप्यतएवडट्।बहुतिथ इत्यादिवक्तोरिथुक्॥५।२।५३।डटीत्येवापावतियः॥ ॥ व्युत्क्रमेणाध्यायेषुगम्यमानेषुरूढिरेजि
त्यध्यायोयदाचरमंगण्यतेतदासोप्यष्टमोभवत्येवानांतादसंख्यादेरिडटइतिडडितिप्रथमांतस्यानुवृत्तस्यनांतादितिपंचम्यांषष्ठीकल्प्यतइतिभावःयद्यपीहमटः
प्रत्ययत्वेपिनक्षतिस्तथाप्युत्तरत्रमटआगमत्वमेवाभ्युपगंतव्यं।अतदादेस्तायथास्यात्प्रत्ययत्वेत्यादुदात्तःस्यात्तथाचैकरूप्येणैवसंदर्भव्याख्यानमुचितं।अन्ये
प्याहुर्मटःप्रत्ययत्वेअकारसहितोमकारोविधेयःआगमत्वेतुमकारमात्रमितिलाघवमस्तीति।विंशतिरितिविंशतेःपूरणइतितिलोपःषड्भिरितिहबहुषोनिर्दे
शबलात्षडादेशोमागमित्वंस्यादितितदानुकूल्येनानुवृत्तोडट्सप्तम्याविपरिणम्यतेतदाहडटीतिडटएवषुडुनक्षत्रेषष्ठेषकारस्यजश्त्वप्रसंगात्।चतुर्थेरेफस्य
विसर्गप्रसंगाच्चानचैवंनांतादितिसूत्रेपिडटिपरेनुगेवविधीयतामितिवाच्यंपंचमःसप्तमरत्यादेर्नलोपाभावापत्तेःचतुरस्थुकयतावितिविशेषविहितास्यामपिस्थु
यङ्गांडट्प्रत्ययोनवाध्यतेस्थुग्विधानसामर्थ्यात्तेनचतुर्थरतिसिद्धं॥

उभादुदात्तो नित्यम् इह चित्तदित्यनेनैवोदात्तो दात्तत्वसिद्धेः सर्वोदात्तत्वं तु अनुदात्तपदमेकवर्जमिति वचनाद्बाधितं नचैवमुभयेति संबुध्यते आमन्त्रितानुदात्तत्वबाधनेवचनमिति शंक्यं पुरस्तादपवादन्यायेन चित्त्वरस्येव बाध्यत्वान्मन्त्रितानुदात्तत्वस्येति सुवचत्वात् तस्मादुदात्तवचनसामर्थ्यादेरेवायं प्रयुज्यते यत्तथोभयशृणुवचनं तत् देतत्सकलमभिप्रेत्याह सचेति। तदस्मिन्नुपनस्तद्ग्रहणमस्येति षष्ठ्यन्तसंबन्धतद्ग्रहणनिरुक्त्यर्थं। प्रत्ययविधौ तदन्तविध्यभावादाह दशान्तादिति। अन्तग्रहणं किं। दशन्यधि कात्रास्मिन्शते। नचेहव्यपदेशिवद्भावेन दशान्तत्वमस्तीति वाच्यं व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेत्यभ्युपगमात्। शदंत प्रत्ययग्रहणपरिभाषयातदंतविधौ सतियस्मात्प्र त्ययविधिस्तदादेस्तदंतस्येति परिभाषयातदादिनियमः स्यात्। तेनैवारयितुमंतग्रहणं। तेनैकविंशतेरेकचत्वारिंशदित्यादिसिद्धं नत्वेवं गोविंशदधिकात्रास्मिन्गोशतेरं

उभादुदात्तो नित्यम्। ५।२।४४। उभशब्दात्तयप ईप्यच्स्यात्। सचानुदात्तः उभयमात्तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः। ५।२।४५। एकादशाधिकाअस्मि न्नित्येकादशम्। शतसहस्रयोरेव्यत्तो नेह। एकादशाधिकाश्रयो विंशतेः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्वमेवेष्यते। नेह। एकादशमाषाअ धिकाश्रस्मिन्सुवर्णशते। शदन्तविंशतेश्च। ५।२।४६। डः स्यादुक्तेर्थे त्रिंशदधिकाश्रस्मिन्त्रिंशत्तम्। विंशसंख्यायागुणस्यनिमानमयट्। ५।२ ।४७। भागस्यमूल्येवर्तमानात्प्रथमान्तात्संख्यावाचिनः षष्ठ्यर्थेमयट्स्यात्। यवानान्नौ भागौ निमानमस्योदश्वित्। द्विगोरागस्यद्विमयमुदश्वित्यवानां ।गुणस्येतिकिं। द्वौत्रीहियवौनिमानमस्योदश्वितः निमानेकिम्। द्वौगुणौक्षीरस्यैकस्तैलस्यद्विगुणक्षीरमित्युच्यतेतैलेन।। ननुत्यादावतिप्रसंगः शंकयः स

ख्यायाश्चयवेतयवित्यतस्संख्याग्रहणानुवृत्तेः। अंतग्रहणमिहविंशतिशब्दानंतरंकर्तव्यं शद्विंशत्यंताच्चेतितेनएकविंशंशतमित्यादिसिध्यत्यन्यथाग्रहणवतेति तदंतविधिप्रतिषेधाद्विहनस्यात्। संख्यायागुणस्यागुणोभागः निमीयतेक्षीयतेनेतिनिमानंमूल्यंमिङ्प्रणिदानइत्यस्मान्निष्टीवत्करणोल्युट्। तराद्भागस्यमूल्येइतिषष्ठ्य र्थेइति। यद्यपितदस्मिन्नधिकमित्यत्रतदित्यनुवृत्तौप्रथमांतादित्यर्थमेवार्थोलभ्यतेतथापिमंडूकप्लुत्यातदस्यसंजातमित्यत्रतस्तदस्येत्यनुवर्तनात्षष्ठ्यर्थइत्येतदपिल भ्यतइतिभावः द्विमयमिति। द्विशब्दस्यसंख्याविशेषत्वेननित्यसापेक्षत्वात्यवाना मिति पदमध्याहृत्यद्वित्रियवानामिति व्याख्येयं। अन्येवमपिप्रत्ययांतस्योदश्वित्त्व

धिकरणंदुर्लभंभाष्यवृत्तावुदश्वित्प्रागेप्रत्ययोविहितोनोदश्वितिा। अत्राहुः भागेपिविधीयमानःप्रत्ययःअभिधानस्वाभाव्याद्भागवंतमाचष्टेतेनसामानाधि

मतौ॒ऽ॒ः॒मत्वर्थ॒ऽ॒इति॒मतोर्विषयऽ॒त्यर्थः॒तेनत्त॒इतिप्रथमासमर्थविभक्तिरस्मिन्निति॒प्रत्ययार्थश्चेहलभ्यते॒विधानसामर्थ्यादिति॒मत्वप्रकरणस्थास्मिन्प्रत्ययेनत्तोभे
दत्रास्मुग्विधानेनत्तास्मिंश्चेत्तकमनुभवपतीतिकौपयं॒तत्रकुशलः॒समर्थऽ॒त्यर्थेचुन्स्यात्॒आकर्षादिभ्यःकन्नञसिद्धेकन्यहणंऽ॒ड्

मतौच्छ॒ऽ॒सूक्तसाम्नोः॥५॥२॥९॥मत्वर्थेच्छ॒स्यात्॒अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति॒अच्छावाकीयंसूक्तंवारवन्तीयंसामाऽध्यायानुवाकयोर्लुक्॥५॥
२॥९०॥मत्त्वर्थेऽस्य॒च्छस्य॒अत॒एवज्ञापकान्नत्तत्र॒ः॒विधानसामर्थ्याच्चविकल्पेनलुक्॥गर्दभाण्डः॒गर्दभाण्डीयः॒विमुक्तादिभ्योऽण्॥५॥२॥९१॥म
त्त्वर्थेऽण्स्याद्ध्यायानुवाकयोः॒विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्तिवैमुक्तः॒देवासुरः॒गोषदादिभ्योवुन्॥५॥१॥९२॥मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः॒गोषदकः॥
२॥वेत्त्वकः॒॒तत्रकुशलः॒पथः॒॥५॥२॥९३॥चुन्स्यात्॒पथिकुशलः॒पथिकः॒॒आकर्षादिभ्यःकन्॥५॥२॥९४॥आकर्षेकुशलआकर्षकः॒आकर्षादिभ्य
इतिरेफरहितोमुख्यः॒पाठः॒॒आकर्षोनिकषः॒धनहिरण्यात्कामे॥५॥२॥९५॥कामश्चेच्छा॒धनेकामोधनकोदेवदत्तस्य॒हिरण्यकः॒साङ्गेभ्यःप्र
सिते॥५॥२॥९६॥केशेषुप्रसितःकेशकः॒॒तद्वचनायान्तत्यरइत्यर्थः॒॒उदराद्गूनेः॥५॥२॥९७॥अविजिगीषोठक्स्यात्कानोपवादः॒॒बुभुक्षयाऽऽत्य
न्तपीडितउदरेप्रसितऔदरिकः॒॒आचूनेकिम्॒उदरकः॒उदरपरिमाजेनादौप्रसक्तइत्यर्थः॒सस्येनपरिजातः॥५॥२॥९८॥कन्स्वर्थ्येतेनतुऽक्
सस्यशब्दोगुणवाचीनतुधान्यवाचीशस्येनेतिपाठान्तरं॒सस्येनगुणेनपरिजातःसम्बद्धःसस्यकस्साधुः॒॒अंशंहारी॥५॥२॥९९॥हारीत्याद्यप्यकेणि
निः॒॒अतएवतच्छीलेषष्ठीना॒॒अंशकोदायादः॒तन्त्रादचिरापहृते॥५॥२॥१००॥तन्त्रकःपटः॒प्रत्ययइत्यर्थः॒ब्राह्मणकोसिकेसंज्ञायाम्॥५॥२॥१०१॥
आयधर्जीविनोब्राह्मणायस्मिन्देशेसब्राह्मणकः॒॒अल्पमन्नंयस्यासाऽसिकायवागूःअन्नशब्दस्यऽसादेशोनिपात्यते ॥ ॥ ॥

देतार्थेभ्यशनिकःशाकुनिकःत्सरुकःमुख्यःपाठइति॒॒आकर्षत्यस्मिन्सुचरणादिकमित्याकर्षः॒॒पुंसिसंज्ञायांघइत्याख्याययेत्याकर्षादिभ्यइतिमरेफंपठन्ति ते राम·
षामाकर्षइति॥ घञिरूपमितिहरदत्तेनोक्तत्वादितिभावः॥ धनेकामइति ॥ तत्रेत्यनुवर्त्तनात्सप्तम्यंतात्प्रत्ययइतिभावः ॥ ॥ ॥ २६८

आद्यक्षरेति। अच्सहितं व्यंजनमक्षरशब्देनोच्यते। अच्सहितस्यादेर्व्यंजनस्येत्यर्थः। व्यंजनसहितस्यादेः स्वरइति व्याख्यानेतु द्विर्वचनन्यायेनतकारस्यापिलोपःस्यादिति हरद
त्तः। आदेर्व्यंजनस्येति व्याख्याने प्रमाणंतु द्वितीयतृतीयेतिसूत्रेतुर्यग्रहणंतिनिर्देशोवोध्यः॥ ॥ ॥ द्वेतीयःटटोपवादइति। टटआदेशस्तुनभवतिडितिटिद्भ्इतिङीपः प्रसक्तावि
तीयाश्रितेतिनिर्देशानुपपत्तेः। अतएवनिर्देशाद्विशदस्याप्यादेशोनभवति। तृतीयइति। रेफस्यऋकारःसंप्रसारणं। हलइतिदीर्घस्तुनभवति द्व्लोपइतिसूत्रादणा
त्यनुवृत्तेरेत्वेचेतिनोक्तप्रत्ययोमाविज्ञायीति। विंशत्यादिभ्यइहप्रत्यासत्त्यापंक्त्यादिसूत्रेनिपातितात्विंशत्यादयोगृह्यंतेनलोकप्रसिद्धाविप्रकृष्टत्वादिति भाष्यमतं।
वृत्तिकृतातुविंशत्यादयोलौकिकाएवसंख्याशब्दागृह्यंतेनपंक्त्यादिसूत्रनिर्दिष्टालक्षणेकविंशतिप्रभृतिभ्योनस्यात्। अहणावतांप्रातिपदिकेनतदंतविधिप्र
तिषेधात्। एवंचसतिषष्ट्यादेश्चासंख्यादेरितिपर्युदासोयुज्यतएवेत्युक्तं। एकविंशतितमइति। यद्यपिभाष्यमतेतदंतविधिर्दुर्लभस्तथापिषष्ट्यादेश्चेतिसूत्रेसंख्यादि

द्वेतीयःटटोपवादःद्वयोः पूरणोद्वितीयःत्रेस्सम्प्रसारणाच्च। ५।२।५५। तृतीयः। विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्। ५।२।५६। एभ्योडट
स्तमडागमोवास्यात्। विंशतितमः। विंशः। एकविंशतितमः। एकविंशः। नित्यंशत्तादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च। ५।२।५७। शतन्तस्यपूरणः। शततमः
। एकशततमः। मासादेस्तुएवंडट्। मासतमः। षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः। ५।२।५८। षष्टितमः। संख्यादस्तुविंशत्यादिभ्यइतिविकल्पएवाएकष
ष्टः। एकषष्टितमः॥

पर्युदासोज्ञापयतिरूढप्रकरणोक्तदंतानामपिग्रहणमिति। एवंचसतिएकान्नविंशतेः पूरणः। एकान्नविंशतितमइत्यपिसिध्यतिलौकिक
कानांग्रहणमितिवृत्तिर्मतेतुनेत्तसिध्येत्। विंशतिसंख्यातःप्राग्भावित्वादस्याःसंख्यायाःएतच्चकेयटहरदत्तग्रंथयोःस्वरूपानन्तर्भावोवाप्रातिपदिकविज्ञानात्पथा
सहस्रादिखितिवदज्ञाकृत्यायनेनपंक्त्यादिसूत्रस्थप्रत्याख्यातत्वात्तत्सूत्रेनिपातिताःविंशत्यादयोगृह्यंतइतिभाष्यमतमयुक्तमितिचेदुच्यते। यद्यपिप्रत्याख्यातंतथा
पीहार्थमावश्यकंतत्। अतएवतत्त्वभाष्यकृतानासूयाकर्तव्यायत्नोगमः क्रियतइत्युक्तंमतःकात्यायनोक्तप्रत्याख्यानंनादर्तव्यमिति। शततमइति। यद्यपीदंषष्ट्यादेश्चे
त्युत्तरसूत्रेणैवसिध्यतितथापिसंख्याद्यर्थंनित्यंशतादीत्यावश्यकमितिध्वनयन्नुदाहरतिएकशततमइति। मासादेरिति। संख्यावाच्यित्वाभावेयोतिभावःषष्ट्या
देश्चेति। विंशत्यादिभ्यइतिविकल्पेप्राप्तेनित्यार्थंयमारंभः। संख्यादेरिति। एतच्चप्राक्शतादेरध्यनित्यंशत्तादीत्युक्तत्वात्॥ ॥ ॥

तावतिथंग्रहणमितिलुग्वा।तावतोऽरणोतावतिथंवतोरिथुकायथातस्यापत्यमित्यत्रतसेतिषष्ठंतानांसामान्यनिर्देशःअनेतरवयिष्ठकुठञोनाऽवर्त्तेतेत्रस्वरितत्वादित्यभिप्रेत्याह।कन्स्यादिति।ऽरणाप्रत्ययस्येति।ननुकनःलुग्वाग्रहणानर्थक्यप्रसंगात्पंचमंपंचमकमित्यादिरूपंहितेनसाध्यंतत्रमहाविभाषाधिकाणद्विकल्पेनकनउत्पत्यासिद्धेमेवतस्मात्ऽरणाप्रत्ययस्येचलुक्तूत्वकारस्याभिमतमितिव्याचष्टेद्विकमितिकार्त्तिककारस्तु कनएवलुगितिव्याख्यामभिप्रेत्यतावतिथंग्रहणमितिलुग्वावचनानर्थक्यंविभाषाग्रहणादित्याह।तन्मतेद्वितीयकंद्वितीयमित्येवरूपंननुद्विकमितिवोध्यंतावतिथेनऽहृतोतीतिकन्वक्तव्योनित्यश्चलुक्वाषष्ठेनरूपेणाऽहृतोतिषष्ठोदेवदत्तःपञ्चकःसएषांग्रामणीःपा।२।७८।देवदत्तोमुख्योयेषांतेदेवदत्तकाःतत्कोःमत्कोःशृङ्खलमस्यचन्यनङ्करेपा।२।७९।शृङ्खलकःकरभःउत्कउन्मनाःपा।२।८०।उन्नतमनस्कचेतोरुच्छ्वात्सार्थेकन्।उत्कःउत्कण्ठितः।कालप्रयोजनाद्रोगेपा।२।८१।कालवचनात्प्रयोजनवचनाच्चकन्स्याद्रोगेद्वितीयेऽहनिभवेद्द्वितीयकोज्वरःप्रयोजनंकारणंरोगस्यफलमाविषपुष्पैर्ज्वनितोविषपुष्पकःउल्लङ्घ्यमस्यउल्लकःरोगेकिमाद्द्वितीयोदिवसोस्यांतदस्मिन्नन्नेप्रायेसंज्ञायामापा।२।८२।प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थेकन्स्यात्।यत्प्रथमान्नमन्नेचेत्प्रायेविषयेनात्।गडाऽपूपाःप्रायेणान्नमस्यांगडापूपिकापौर्णमासीवटकेभ्यइनीच्यनवटकिनी।कुल्माषाऽन्नापा।२।८३।कुल्माषाःप्रायेणान्नमस्यांकौल्मायी।श्रोत्रियंऽछन्दोऽधीतेपा।२।८४।श्रोत्रियःवेत्यनुवृत्तेश्छान्दसःआङ्मर्यादायांनञ्भक्तमिनिवृत्तोपा।२।८५।

उद्गतः आद्यूनशब्दार्थमाह अविजीगीषाविति दिवो विजिगीषायामितितत्रैवनिष्ठानत्वविधानात् अस्येनाकर्तरिक्तौमेयंपरितोजातःपरिजातःफलितमाह।
संवृद्धइति अतएवेति अत्रकेनोक्तिनिषेधादितिभावः तेनात्तेतेतवोऽस्मिन्निति च्युत्पत्त्यातेनेतनुवायशलाकाअचिरंकालोऽपहृतस्येत्यचिरापहृतस्मिन्काले
परिमाणेनेतिसमासः प्रत्यग्रइति नूतनइत्यर्थः ब्राह्मणकोष्णिकेब्राह्मणशब्दाशुभजीवित्वोपाधिकात्स्वार्थमात्तसप्तम्यर्थेकन्प्रत्ययोनिपात्यते अन्नशब्दा
च्च अत्यल्पोपाधिकात्तादाह आशुधेत्यादिना ॥ शीतोष्णाभ्यांशीतमिवशीतंमंदमित्यर्थः शीतेसतिकार्यकरणेपटवाभावात् उष्णमिवोष्णंशीघ्रमित्यर्थः क्रियाविशे
षणाभ्यांद्वितीयांताभ्यांप्रत्ययः क्रियायोगलक्षणाषष्ठीतुक्रियाविशेषणान्नेत्यर्कोमुख्यार्थैरतिभ्योऽपि प्रत्ययोनभवत्यनभिधानात् अधिकोऽध्यारूढशब्दादितिगत्य

शीतोष्णाभ्याङ्कारिणि ५।२।७२ शीतङ्करोतीतिशीतकः अवसः उष्णंकरोतीति उष्णकः शीघ्रकारी अधिकम् ५।२।७३ अध्यारूढशब्दात्तत्का
न्नुत्तरपदलोपश्च अनुकामिकाभीकःकमिता ५।२।७४ अन्वभिभ्यांकनः अभेः पाशिकोरीर्घश्च अनुकामयतेऽनुकः अभिकामयतेऽभि
कः अभीकः पार्श्वेनान्विच्छतिपार्श्वकः अयःशूलदण्डाजिनाभ्यांठक्ठञौ ५।२।७५ तीक्ष्णाउपा
योऽयःशूलेतेनान्विच्छति आयःशूलिकः साहसिकः दण्डाजिनन्दम्भः तेनान्विच्छतिदाण्डाजिनिकः ॥ ९९ र्थाकर्मकेत्यादिनारुहेः कर्तरिकर्मणिवा

क्तोविहितः आद्येक्तप्रत्ययेनकर्मणोऽनभिहितत्वात् अध्यारूढशब्दयोगेद्वितीया अध्यारूढोद्रोणःखारीमिति ग्रामंगतइतिवत्तथाह्यधिकशब्देनापियोगेद्वितीं
यायांप्राप्तायांयस्मादधिकंतदस्मिन्नधिकमितिचनिर्देशाद्व्यात्पंचमीसप्तम्योभवतः अधिकोद्रोणःखार्याः अधिकोद्रोणःखार्यामिति द्वितीयेतुक्तेनकर्मणाभि
हितत्वात्प्रथमा अधिकारवारीद्रोणेनकर्मणाभिहितत्वादेवपंचमीसप्तम्यावित्यहनपंकनीये अनुकासमाहारद्वंद्वेसोऽपंसूत्रे सूत्रत्वाल्लिंगव्यत्ययइतिफलितोर्थः
। अन्वभिभ्यांकनितिक्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्योसार्थेनिपात्यतेइत्यर्थः पार्श्वेनान्विच्छतिआकर्षादिभ्यःकर्त्रीत्यतःकननुवर्तते अनृजुरितितिर्यगवस्था
नात्पार्श्वमनृजुतत्साधर्म्याद्वृपोपि ऋहशीतोष्णपार्श्वायःशूलदण्डाजिनशब्दाःगौणाएवगृह्यंतेमुख्यार्थैभ्यरूक्प्रत्ययोनभवत्यनभिधानात् ॥ ९९ ॥

देशादिहसूत्रेपंचम्यालुक्उदस्यास्तमोऽवाचालंवनेत्यादौतप्रकृतिवदित्यतिदेशस्यैवैकल्पिकत्वेनाव्यमत्वाभावात्पंचम्यालुङ्नभवतीतिवोध्यंसासीति।अव्यया
नांभमात्रेइतिटिलोपः।यद्यपिसाक्षाद्द्रष्टारंस्वयोभवंतिदातारंहीताऽपद्रष्टाचातथापीहसंज्ञायग्रहणात्साक्षिशब्देनोपद्रष्टैवोच्यतेइत्याहुःक्षेत्रियच्।परक्षेत्रेभवःक्षेत्र्यः
तम्यंतात्ष्यञ्परशब्दस्यलोपश्चनिपात्यतइतिमनोरमा।अन्येतुपरक्षेत्रेचिकित्स्यइत्यर्थेक्षेत्रियजितिनिपात्यतेतन्नाक्यार्थेपरशब्दस्यनाश्रियइत्याहुः।एवमन्यत्रापू
ह्यंक्षेत्रियोव्याधिरितिकिंचक्षेत्रियंविषंयत्परशरीरेसंक्रमय्यचिकित्स्यतेऽपिचक्षेत्रियाणितृणानिायानिसस्यानिसस्यार्थंक्षेत्रेजातानिचिकित्स्यानिविनाशयित
व्यानिकिंचक्षेत्रियःपारदारिकःपरस्त्रीगःपरक्षेत्रंततश्चिकित्स्योनिग्रहीतव्यःसर्वेष्वेतेषुसाक्षाकरेस्थिताः॥७॥ इंद्रियमिंद्रःइंद्रशक्त्यात्मकत्वंइंद्रेणदृष्टंजातंतमस्य

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमितिवा॥५।२।९३।इन्द्रआत्मातस्यलिङ्गंकरणंनकर्तृरनुमानात्।इतिकरणाःप्रकारा
र्थः।इन्द्रेणदृष्टेत्यादिभिरिन्द्रियमात्तदस्यास्त्यस्मिन्नितिमतुप्।५।२।९४।गावोस्यासन्त्यस्मिन्वासन्तिगोमान्।भूमनिन्दाप्रशंसासुनित्ययोगेतिशायने।
सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायामभवन्तिमतुवाद्यः।५।२।९५।मतुप्।रूपवान्।अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थंवचनम्।रसरूप
वर्णगन्धस्पर्शशब्देहगुणात्एकाचःस्वान्।गुणाग्रहणंरसादीनांविशेषणमातसौमत्वर्थे।५।४।९९।तान्तासान्तोभसंज्ञोस्तोमत्वर्थेप्र
त्ययेपरेवसोस्तम्प्रसारणंविदुष्मान्।गुणवचनेभ्योमतुपोलुगिष्यः।शुक्लोगुणोस्यास्तिशुक्लःपटःकृष्णः॥ ॥ शुभमस्त्रोचमित्यादिक्रमेणस्व

ष्टमदृष्टद्वाराजुष्टमीशितंसेवितंवादत्तंपयामर्थंविषयेभ्यःरूढिशब्दोयंकर्थंचित्व्युत्पादितःतदस्यास्त्यस्मिन्नितिमतुप्।तादितिप्रथमासमर्थात्प्रत्ययः।अस्ती
तिपुरुषवचनेऽविवक्षितेकालेसुविवक्षितेधनेगतेभाविनिवाधनवानयमितिप्रतीत्यभावात्।रतिशब्दोविषयविशेषलाभार्थस्तयाहिभूमनिंदाप्रशंसा
सुनित्ययोगेतिशापनेसंसर्गेऽस्तिविवक्षायांभवंतिमतुवाद्यःअस्तिविवक्षार्थायेमतुवाद्योविधीयंतेतेभूम्नादिषुविषयेषुभवंतीतिवार्त्तिकार्थंःभूमावहुत्वंतच्चापेक्षि
यस्यहियावद्रुचितंतावदेववहुत्वंवोधकवहुशब्देनापिप्रतीयतेयथापंचषाभिरधिगोभिर्देवदत्तस्यचत्वोगावइतिव्यवहारःशतसहस्रगोरपिगावोऽस्यास्तिति
व्यवहारःगोमान्।पवमान्यस्यखार्योदिभिःपरिछिन्नामवास्तिसएवमुच्यते।ननुसहस्रेणापियवैर्पवमानितिकथंतर्हियवमतीभिरइ॥ ॥ ॥

पःछंदोधीतेसःश्रोत्रियोभवति।अत्रभाष्यंछंदोधीतइत्यस्यवाक्यस्यार्थेश्रोत्रियशब्दोनिपात्यतेइतिशाकपार्थिवपदवचनपक्षःछंदसोवाश्रोत्रभावोनिपात्यतेतद्धीत
इत्येतस्मिन्नर्थेघश्चप्रत्ययइतिपक्षांतरंचस्थितंव्याख्यातंचकैयटेनवाक्यार्थस्यसंबंधरूपस्यक्रियारूपस्यवाअसत्वरूपत्वात्।श्रोत्रियशब्दस्यचसत्वरूपार्थाभिधायि
त्वाद्वाक्यार्थग्रहणेनतदाश्रयश्छंदोध्यायीअभिधीयतइतिएकांशाश्रयमधीत्यश्रोत्रियोभवतीतिधर्मशास्त्रेत्यनुवर्त्तेइतिवातिथ्यंयद्गृहणमितिलुप्तेत्यतःआद्यम
नेनाअङ्गास्मिन्नस्मीतिआद्यंप्रशस्याअङ्गार्चाभ्योणःयद्यपिपित्र्यंकर्मश्राद्धशब्देनोच्यते।तथापीहतत्साधनद्रव्यमुच्यतेमुख्यश्राद्धसभोक्तुमशक्यत्वात्।आद्यंश्रा
द्धिकइति।अद्यतनएवेष्यतेत्रद्यभुक्तेष्वःश्राद्धिकइतिमाभूत॥ ॥ पूर्वेदिनिःपूर्वेमितिक्रियाविशेषणात्द्वितीयांतात्प्रत्ययः।अनेनेतिकर्तृवाचकमनुवर्त्तते
नचक्रियामंतरेणकर्त्तासंभवतीतिकांचित्क्रियामध्याहृत्यप्रत्ययोविधेयस्तदाहपूर्वेकृतमनेनेतिसपूर्वीच्चाअनेनेतिपूर्वेसूत्रमनुवर्त्तते।विद्यमानपूर्वकात्पूर्वशब्दा

पूर्वादिनिःपा।५।२।८९।पूर्वेकृतमनेनपूर्वीसपूर्वीच्चापा।५।२।८७।कृतपूर्वीदृष्टादिभ्यश्चापा।५।२।८८।दृष्टमनेनदृष्टी।अधीतीछन्दस्यधीयन्ये
धीयमानेपर्य्यवस्थातरिपा।५।२।८९।लोकेतुपरियन्थशब्दोनन्याय्यः।अनुपदमन्वेष्टापा।५।२।९०।अनुपदमन्वेष्टा।अनुपदीसाक्षाद्द्रष्टरिसंज्ञा
यामपा।५।२।९१।साक्षाद्द्रष्टासाक्षीक्षेत्रियेचपरक्षेत्रेचिकित्स्यःपा।५।२।९२।क्षेत्रियोव्याधिश्शरीरान्तरेचिकित्स्यः।अप्रतीकार्य्यइत्यर्थः॥० ॥

दनेनेत्यस्मिन्नर्थेइनिस्स्यात्।पूर्वीताच्चेत्येतत्कलितमाकृतपूर्वीति।कृतपूर्वशब्दयोःसुप्सुपेतिसमासःइहप्रातिपदिकाधिकारात्पूर्वादिनिरित्यनेनैवपूर्वशब्दांतप्राति
पदिकात्कृतपूर्वशब्दादिनौसिद्धेसपूर्वीचेत्येतत्ग्रहणंवृत्तौप्रातिपदिकेनतदंतविधिर्नेतिपरिभाषांज्ञापयति।कृतपूर्वीत्येतत्सिद्ध्येपूर्वीताचेतिस्त्रीकृतेतत्रैवव्यपदे
शिवद्भावेनपूर्वीत्यपिरूपेसिद्धेपूर्वादिनिरित्येतत्व्यर्थंदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेतिपरिभाषांज्ञापयति।छंदसिपर्यवस्थातृशब्दाच्चतुष्पर्यायात्स्वार्थेइनिप्रत्य
यः।अवस्थातृशब्दस्यचपथपरेणवादेशोनिपात्येते।अपत्यंपरिपंथिनौमात्वापरिपरौविदत्वाउभयत्रापिपरिशब्देअवग्रहःलोकेत्विति।अनुपस्थितपरिपंथि
निः पार्थिवैरित्यादौअनुपदमन्वेष्टाअन्वेष्टरिइनिप्रत्ययोनिपात्यते।अनुपदमितिपदस्यपश्चात्पश्चादर्थेऽव्ययीभावः।अनुपदीगवामितिपदापेक्षयाषष्ठी।गोपदात्यस्मादन्वेषणेगवामेवातेनहिरण्यादावन्वेष्येनभवतीतिहरदत्तः।साक्षाद्द्रष्टरिद्रष्टर्थेइनिःस्यात्।साक्षाच्छब्दोऽव्ययंतेनप्रकृतिवदनुकरणमि

न्यायेनोत्पाल्यं वहितेऽपि भवति। एवमक्षरार्थेस्थितेफलितमाह। अवर्णोवर्णोऽपीति। इदमपि मनुवाक्षिप्तस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणं। तदाह। ऋंतादिति। विद्युत्वा
निति। एतेनवह्निमद्वानितिनैपायिकप्रयोगोनिरस्तः। उक्तरीत्याजस्त्वस्याप्रवृत्तेः। मत्वेतान्मनुषोनिषेधाच्च। ननुगोभुग्वान्। मधुलिण्मानित्यत्रहस्यघत्वेढत्वेच
कृतेऽयरतिवत्त्वप्रवृत्त्याऽनासिकपरत्वाभावात्त्यत्येभाषायांनित्यमित्त्वेननघकारढकारयोरनुनासिकाप्रवृत्तेर्गोधुग्वान्। मधुलिड्डानित्यनिष्प्रत्यूहमेव।
घत्वढत्वयोरसिद्धत्वेनऽयरतिवत्वाप्रवृत्तेः॥ ॥ प्राणिस्यात्। शिखावान्दीपरतिप्रत्युदाहरणादिगिपदर्शिताशिखाशब्दस्त्रीत्वादियादेनलचोप्रसंगात्। चू
डावान्रक्षरतिप्रत्युदाहार्यमितिहरदत्तः। नचवृक्षस्यप्राणित्वमस्तीतिशंक्यं। मखनासासंचारीवायुःप्राणस्तद्धानेचप्राणीतितदाशयात्। प्राण्यंगादेवेति। एतच्चेति
करणाऽनित्यत्वाल्लभ्यते। चूडालोसीतिऽत्रसीत्यस्यतिङ्तिङ इतिनिघातः। चूडालशब्दात्सोरुत्वेतस्यातोरोरप्लुतादित्युकारेऽतेहल्संसंज्ञकधर्मत्वात्तत्स्थानिकउकारेऽ

प्राणिस्यादातोलजन्यतरस्याम्॥ ५। २। ९७॥ चूडालः। चूडावान्। प्राणिस्यात्किं। शिखावान्दीपः। आतः किं। हस्तवान्। प्राण्यङ्गादेव। नेह। मेधावान्।
प्रत्ययस्वरेणोक्तसिद्धे। अन्योदात्तत्वे चूडालोसीत्यादौ स्वरितोवाऽनुदात्तपदादाविति स्वरितत्वायनार्थश्चकारः। सिध्मादिभ्यश्च॥ ५। २। ९८॥ लन्वास्या
न्। सिध्मलः। सिध्मवान्। अन्यतरस्यांग्रहणंमनुसमुच्चयार्थं। तेनाकारान्तेभ्यऽनिठनोनावातऽन्तवलत्वलाटानामूङ्वावा

दात्तः। सुप्स्यानिकस्यापिसुब्दात्तौसुप्यितावित्यनुदात्तस्त्वन्योऽर्वेणासहश्रुतोसत्येकादेशउदात्तेनोदात्तस्योकारउदात्तः। एतत्एऽतः पदं ॥ । सूत्रं॥
तादतीतिश्वेवरूपमेकादेशस्तस्यस्वरितोवाऽनुदात्तस्त्यादिनास्वरितेप्राप्तेतद्बाधनायचकारऽत्यर्थः। सिध्मादिभ्यश्च। सिध्मागडुःमणिः। विजयानिष्पावयवागूहनुपाद
दयः। सिध्मादयः समुच्चयार्थमिति। निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः। नचऽनिठनाचप्यन्यतरस्यांग्रहणेनसमुच्चीयेतामितिशंक्यम्। तयोरप्रकृतत्वान्मतुपप्र
यसुसमुच्चीयेतेतस्यप्रकृतत्वादस्तिचेहलिंगंकेशाद्ऽत्यत्रान्यतरस्यांग्रहणंतद्धिऽनिठनोःप्राप्त्यर्थंकियतेतप्रकृतस्यान्यतरस्यांग्रहणस्यविकल्पार्थत्वेतदनु राम॰
वृत्त्यैवसिद्धेकिंतेनकीयमाणंतुपूर्वस्यान्यतरस्यांग्रहणस्यसमुच्चयार्थंतज्ज्ञापयत्येवतथाचवार्त्तिकंलजन्यतरस्यामितिसमुच्चयऽइतिअयंभावः प्राणिस्यादि २७१
सूत्रेणलचिविकल्पितेपक्षेमनुविति चूडालश्चूडावानितिरूपद्वयंयद्यपिसिध्मादिषुपेऽदेतास्तेषुऽनिठनोः प्रकृत्यादेशयःसमुच्चयार्थस्तेन॥ ॥

ङ्ङ्यूपंप्रोक्षतीति। अत्राहुः जातिमात्रसंबंधस्यविवक्षितत्वान्नभूमाभावेप्यत्रमनुष्यभूमादिग्रहणंतुप्रायेणभूमादयः प्रतीयंतइत्येवंपरमिति। निंदायांकुत्सावर्तिनी
कन्या। प्रशंसायांरूपवान्नित्ययोगेशीरिणीवृक्षाः। अतिशायने। उदरिणीकन्यासंसर्गेदंडी। संसर्गः संयोगःतेनसंसृक्तदंडएवोच्यतेनतुगृहावस्थितदंडोपि। रूढ
दंडपुरुषयोःसंयोगेसत्यपिदंडीपुरुषइत्यादिवत्पुरुषोदंडः पुरुषवान्दंडइतिनप्रयुज्यते। वृत्तिनियामकस्यविलक्षणासंबंधस्याभावात्संयोगेसमानेपि प्रतीति
वलाद्वैलक्षण्यंकल्प्यतइत्याहुः। एवंचयवसंयोगमात्रेणयवमत्यः। आपानभवंतिकिंत्वयवमञ्जलवच्चयावेमवेत्याशयेनकथ्यवमतीभिरङ्गिरित्यादेपः।

मादुपधायाश्चमतोर्वोऽन्यवादिभ्यः ८।२।९। अवर्णोऽवर्णान्नान्नवर्णावर्णोपधाच्चयवादिवर्जोत्यस्यमतोर्मस्यवस्यात्। किंवान्। ज्ञानवान्। वि
द्यावान्। लक्ष्मीवान्। यशस्वान्। भास्वान्। घवादेरुयवमान्। भूमिमान्। ऊयः ८।२।९०। ऊयन्तान्मतोर्मस्यवस्यात्। अपदान्तत्वान्नजत्वे। विद्यु
त्वान्। संज्ञायां ८।२।९१। मतोर्मस्यवस्यात्। अहीवती। मुनीवती। शरदीनांचेतिदीर्घः। आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती
त्वान्। संज्ञायां ८।२।९१। मतोर्मस्यवस्यात्। अहीवती। मुनीवती। शरदीनांचेतिदीर्घः। आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती
८।२।१२। एतेषट्संज्ञायांनिपात्यन्ते। आसन्दशब्दस्यासन्दीभावः। आसन्दीवान्ग्रामः। अन्यत्रासन्नवान्। अस्थिशब्दस्याष्ठीभावः। अष्ठीवान्।
अस्थिमान्यत्र। चक्रशब्दस्यचक्रीभावः। चक्रीवान्नामराजा। चक्रवानन्यत्र। कक्ष्यायास्सम्प्रसारणञ्चकक्षीवान्नामऋषिः। कक्ष्यावानन्यत्र।
लवणशब्दस्यरुमणाभावः। रुमण्वान्नामपर्वतः। लवणवानन्यत्र। चर्मणोनलोपाभावोणत्वञ्चचर्मण्वतीनामनदी। चर्मवत्यन्यत्र। उदन्
न्वानुदधौच ८।२।१३। उदकस्योदन्भावोमतौ। उदधौसंज्ञायाञ्च। उदन्वान्समुद्रः। ऋश्वि। राजन्वान्सौराज्ये ८।२।९४। राजन्वतीभूः। राजवान

भूमादिग्रहणंप्रायिकमित्याशुत्तरंचसंगच्छतएव। अन्यमत्वर्थीयेति। कथंतर्हिरूपिणीकन्यारसिकोनदइति। अत्राहुः रसादिगणोगणादितिपठ्यतेतेनगणवाचि
न्यएवान्यमत्वर्थीयस्यनिषेधः। रूपिणीत्यत्रतुरूपशब्देनसौंदर्यमुच्यतेतच्चनगणः। रसिकइत्यत्रतुरसशब्देनभावोमुख्यतेनतुरसनाथास्त्रीगुणइति। गुणाच्च
त्रुटेरित्यत्र। गुणोत्तद्वतिचप्रसिद्धायेशुक्लादयस्तएवगृह्यंतेनतुरूपादयोपितेनरूपंवस्त्रमित्यादिप्रयोगोनभवति॥ ॥ मादुपधायाश्च। अश्वमंसमाहारेऽहः
त्रुटेरित्यत्र। गुणोत्तद्वतिचप्रसिद्धायेशुक्लादयस्तएवगृह्यंतेनतुरूपादयोपितेनरूपंवस्त्रमित्यादिप्रयोगोनभवति॥ ॥ मादुपधायाश्च। अश्वमंसमाहारेऽहः
त्रेनमतुप्प्रत्ययाक्षिप्तंप्रातिपदिकं विशेष्यतेतदाह। मवर्णोवर्णीतादिति। उपधाग्रहणेतिवाक्यांतरं। उपधाभूतान्मात्यर्थमतोरित्यर्थः। येनाव्यवधाने।

धिकभावस्यतन्मूलत्वात्। अयंभावः। विंशतिदिनानांसमतायांजातायामग्रेन्यूनान्यधिकानिचदिनानिभवेयुरितिनानागतदिनवत्त्वंयद्यपिविंशतिनालितथापिनानागतदिनमूलभूतदिनानांसत्त्वात्तथोच्यतइतितथानानागमनवत्त्वान्मृत्युर्वीपुरव्यवस्थितचित्तश्चविंशणश्चेनोच्यते॥ ॐ॥ प्रज्ञाश्रद्धाप्राज्ञोव्याकरणमितिगुणभूतयाक्रिययाकर्मत्वेनसंबंधःकृदूहणात्क्तेप्रयोगेषष्ठीनाकृतपूर्वीकटमितिवत्नउप्रकर्षेणजानातीतिप्रज्ञःसएवप्रज्ञावान्तथाचप्रज्ञएवप्रज्ञत्यणिकृतेसिद्धमिदंकिमत्रप्रज्ञाग्रहणेनेत्याशंक्यनिराकुर्वन्नाहप्राज्ञेति। स्त्रियांयथाप्रज्ञादिभ्यश्चेत्यणिङीप्स्यादितिभावः। वृत्तेश्चेति। वार्तिकमिदंकाशिकाकृताजुचरतिशब्दःसूत्रेप्रक्षिप्तःविच्छिन्नस्यप्रतिविधानेवृत्तिःतपस्वीसहस्वीति। असंतत्वाददंतत्वाच्चसिद्धेपुनर्वचनमणावाधामाभूदितिसहस्वान्तुढनोपि

प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्योणः।५।२।९९।प्राज्ञोव्याकरणम्।प्रज्ञा।श्राद्धः।आर्चः।वृत्तेश्चवार्तः।तपस्सहस्राभ्यांविनीनी।५।२।९०।विनीन्योरिकारोनकारपरित्राणार्थः।तपस्वी।सहस्वी।असन्तत्वाददन्तत्वाच्चसिद्धेपुनर्वचनमणावाधामाभूदिति।सहस्वान्तुढनोपिबाधनार्थमात्रण्च।५।९०३।योगविभागउत्तरार्थः।तापसः।साहस्रः।ज्योत्स्नादिभ्यउपसंख्यानम्।ज्योत्स्नः।तामिस्रःसिकताशर्कराभ्याञ्च।५।२।९०४।सिकतौघटःशार्करःदेशेलुबिलचौच।५।२।९०५।चादणमन्तपच्चासिकतास्सन्त्यस्मिन्देशेसिकता।सिकतिलः।सैकतः।सिकतावान्।एवंशार्करेत्यादिदन्तोन्नतउरच्।५।२।९०६।उन्नतादन्ताःसन्त्यस्यदन्तुरः॥

वाधनार्थोएतच्चसमाधानंभूलपुस्तकेष्वपिकाचिदृश्यते।उत्तरार्थइति।विनीन्योर्यथासंख्यप्रवृत्त्यर्थश्चेत्यपिबोध्यं।ज्योत्स्नइति।शुक्लपक्षःतामिस्रइति।कृष्णपक्षःनरकविशेषश्चातमःसम्मूहस्तमिस्रंज्योत्स्नातमिस्रेतिनिपातनान्मत्वर्थीयोरस्तवस्यवयवभूतानितमांसिविद्यंतेतदस्मिन्नस्तीतिविग्रहेणतादणंतामिस्रातामसीरात्रिर्ज्योत्स्नीचेदिकयान्तिनेत्यमरेतौनुत्तमिस्रेत्येतद्गंतेतत्वंसंतमितिनविरोधःएवंचतमिस्राणत्रयोअस्मिन्संतितामिस्रःपक्षइत्यपिव्याख्यातंशर्करेति।सिकताशर्करेदेशविशेषस्यवक्ष्यमाणत्वादाहाघटइति।मतुवेति।अन्यतरस्यांग्रहणेनसर्वत्रमतुपःसमुच्चयादितिभावःसिकतइति।लुपियुक्तवद्भावः।अत्रसूत्रहृदयस्योदाहरणान्यमरंसंजग्राहस्त्रीशर्करेणशर्करिलःशार्करःशर्करावतिदेशेएवादिमावेवमुन्नेपास्सिकतावतीतिदंतउन्नतइत्युन्नतइतिकिंदंतवान्॥

दोषदृतिएवंचलज्वास्यादिति।वृत्तौवाशब्दःसमुच्चयेवोध्यः।वास्याद्विकल्पोयमयोरेवार्थेपिसमुच्चयदृत्यमरः।वातदंतेत्यादिसिध्मादेस्तगणसूत्रेऽइच्चेतिइकित्वादंतादेशः।ऊकारमात्रोक्तावंतादेशात्त्वसिद्धावपिप्रत्ययत्वशंकानिवारणायऽनुबंधःकृतः।नचषष्ठ्यंतात्तद्धितस्यप्रत्ययत्वंनेतिशंक्यं।अर्हशुभमोर्यस्तोर्यदित्यादेःप्रत्ययत्वाभ्युपगमात्।वातूलदृतिःश्रुतोदात्तमिदंप्राचामनुवृत्तेरूलःवाताच्चेतियठित्वावातूलदृत्युक्तौतदुपेक्षःप्रत्ययस्वरेणाम्योदात्तत्वप्रसंगात्।गणसूत्रबलेनांतोदात्तमेवेष्यतदृत्याहुःपार्ष्णिघमन्योर्दीर्घश्चाशुइजंतुपतायाच्चेत्यपिगशेपठ्यते।पार्ष्णीलःघमनीलःशुइजंतुःएकालःमक्षीकालःउपतापोरोगःविषादिकालः॥ ॥ ॥ः॥ वत्सांसाभ्यांकामवतीतिकामबलशब्दोसूत्रेअर्शआद्यजंतावितिभावः।वत्सलदृतिःस्नेहवानित्यर्थः।नचवत्सांसशब्दोवयोविशेषेप्राण्यंगविशेषेचरूढोनकामबलयोः।तत्कथंताभ्यांलजंताभ्यांकामवान्बलवांश्चोच्यतदृतिचेदत्राहुःदृतिविषयेवत्सांसशब्दोस्नेहबलयोर्वर्ततेतदृतिअस्मिंप्रकरणेसर्वत्रसमुच्चीयमानो

वत्सांसाभ्यांकामबलाभ्यां।५।२।९८। आभ्यांलज्वास्याद्यथासंख्यंकामवतिबलवतिचार्थे।वत्सलः।अंसलः।फेनादिलच्चा५।२।९९।चात्तच्च।अन्यतरस्याग्रहणमनुवर्त्तते।फेनिलः।फेनलः।फेनवान्।लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यश्नेलचः५।२।१००।लोमादिभ्यश्नः।लोमशः।लोमवान्।रोमशः।रोमवान्।पामादिभ्योनः।पामनः।अंगात्कल्याणेऽंगनाऽलक्ष्म्याअच्चालक्ष्मणाः।विष्वगित्यंतरपदलोपश्चाकृतसन्धेः।विषुणाः।पिच्छादिभ्यइलच्।पिच्छिलः।पिच्छवान्।उरसिलः।उरस्वान्॥ ९९ पिमनुविहनेष्यंते।मनुवंतेनोक्तार्थस्याप्रतीतेः।

किंत्वर्थांतरमेवंतेनप्रतीयते।वत्सवतीगौः।अंसवान्नदुर्बलदृतिः।लोमादिरहनेदिग्रहिपचादिभ्यदृतिवक्तव्योमपामपिच्छादिभ्यदृत्तिर्युपठ्यते।अंगकल्याणदृतिगणसूत्रमर्थतःपठतिअंगादिति।शाकीपलालीदर्भीदूर्वलत्वंचाचान्नप्रत्ययः।महच्छाकंशाकीतदृत्शाकिनोमहत्यल्पलालीतदृत्यल्पलालिनं दरिद्रातिपीलोपश्चेत्यणादिसूत्रेणाकारकारयोर्लोपश्चाऽप्रत्ययःदर्भूदूर्वलत्वयोगविशेषःतद्वानदर्भुणाः।विष्वगिति समर्थानामित्यस्यापवादोयं।अकृतसंधेरकृतयणादेशस्यांचतेर्लोपश्चकारान्नप्रत्ययदृत्यर्थः।यदितकृतेयणादेशेउत्तरपदलोपःस्यात्तदाचलिलोयेतिविप्रदृतिस्यात्।विषुणादृतिविषुनानाअंचतीतिविष्वंचिताव्यस्यसंतिविषुणाःविषुवदाख्योकालःतत्रहिनानागतानिदिनानिसंतिदिनोतरयणान्यून ॥ ॥

॥ भदिस्त्वाहापर्षदूल्लान्महान्नह्येणदेनैकटिकाश्रमानिति। पर्षदेवादणावरेतिमनुः ॥ ॐ ॥ भ्रातृवलश्रतिवलेत्यत्राणग्रहणानुवृत्तेर्न्नेहदीर्घः। पुत्रवलाद्दौत्रस्यान्त
त्राहसंज्ञायामित्यनुवृत्तेरितिवनगिर्योरितिसूत्रादितिभावः ज्योत्स्नाचंद्रप्रभा। तत्रावयवीभूतेज्योतिरस्तीतिमत्वर्थीयोपपत्तिःएतेनतमस्मूहेतमिस्राशब्दोव्या
ख्यातः। निघंटुषुतमः पर्षीयस्तमिसशब्दः यत्तिमस्तत्रसमूहसमूहिनोरभेदोपचारश्रतिहरस्तांस्त्रीत्वमतत्रमितिव्याख्यानमत्रशरणम्। ऊर्जस्विनोमिन्नित्यत्रनो

भ्रातृवलः। पुत्रवलः। शत्रुवलः। वलश्रत्यत्रसंज्ञायामित्यनुवृत्तेर्न्नेहदीर्घः। दन्तशिखात्संज्ञायाम्। ५।२।११३। दन्तावलोहस्ती। शिखावलः। केकीज्यो
त्स्नातमिस्राभृङ्गिणोर्ज्जस्विन्ऊर्ज्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः। ५।२।११४। मत्वर्थेनिपात्यन्तेज्योतिवउपधालोपोनश्चप्रत्ययःज्योत्स्नातम
सउपधायाश्चत्वंश्चातमिस्राखीत्वमतन्त्रम्। तमिस्रंभृङ्गादिनच्भृङ्गिणः। ऊर्ज्जसोवलच्तेनवाधामाभूदितिविनिरपि। ऊर्ज्जस्वी। ऊ
र्ज्जस्वलः। ऊर्ज्जोऽसुगागमश्रतिवृत्तिसुचिन्त्या। ऊर्ज्जस्वतीतिवत्सुन्नन्तेनैवोपपत्तेः गोशब्दान्मिनिः। गोमी। मलशब्दादिनच्। मलिनः। ईम
सच्चामलीमसः। अतइनिठनौ। ५।२।११५। दण्डी। दण्डिकः। व्रीह्यादिभ्यश्च। ५।२।११६। व्रीही। व्रीहिकः। नचसर्वेभ्योव्रीह्यादिभ्यइनिठनाविष्येते
किन्तर्हिशिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः। यवखदादिभ्यश्कः। अन्येभ्यउभयम्। तुन्दादिभ्यश्लच्च। ५।२।११७। चादिनिठनौ। मतुप्च। तुन्दिलः। तु
न्दी। तुन्दिकः। तुन्दवान्। उदरपिचण्डयवव्रीहि स्वाङ्गाद्विरूढौ। विरूढ्युपाधिकात्स्वङ्गाच्चिनश्लजादयःस्युः। विरूढौकर्णीवस्यसकर्णि
लः। कर्णी। कर्णिकः। कर्णवान्। एकगोपूर्वाद्वुञ्नित्यम्। ५।२।११८। एकशतमस्यास्मिन्ऐकशतिकः। ऐकसहस्रिकः। गोशतिकः। गोसहस्रिकः। श
तसहस्रान्ताच्चनिष्कात्। ५।२।११९। निष्कात्त्वरौपौशतसहस्रशब्दौतदन्तात्प्रतिपदिकाद्वुञ्स्यान्मत्वर्थे। नैष्कशतिकः नैष्कसहस्रिकः ॥ ॥

तत्वाभिव्यक्तयेनलोपोनकृतः। अतइनिठनौ। तत्परकरणेखड्गादिभ्यो जातेः सप्तम्याश्चनतोस्मृतौ। खड्गान्कृतः कारकवान्। जातेः व्याघ्रवान्सप्र
म्यांदंडाः अस्यांसंतिदंडवतीशालातदस्यांसूतीतिसूत्रस्थेतिकरणेविषयनियमार्थः सर्वत्रापिसंवत्यतरति। क्वचित्कृतोपिभवतिकार्षीकार्षिकः। क्वचिज्जा
तेरपितंडुलीतंडुलिकः एतच्चकाशिकादौस्पष्टं। तुन्दादिभ्यश्लच्च। अन्यतरस्यामित्यनुवर्तनादहमनुज्ञेति॥ अत्रखागात्विरूढ्वितियत्यतेविरूढ्युपाधि

ऊषसुषिसमाहारद्वंद्वेसौत्रंसुस्वांस्यादृषःक्षारमृत्तिका।ऊषवानूषरस्त्यमरःसुषिश्छिद्रं।खरस्तिमहत्कंठविवरंखंतद्वानित्यर्थःगर्दभेरूढोयं मुखेवाचालस्त्रि
तिहरदत्तःनगरमिति।नगाःवृक्षाःपर्वताश्चाजातिशब्दोयंतथाचनगरीत्यत्रङीषभवति।नगशब्दोयमश्मादिषुपठ्यतेरतिबुन्कृणादिसूत्रेणासिद्धत्वादस्मा
द्रोयंनवक्तव्यइतिहरदत्तःपांडुरस्तिपांडुःशुक्लोवर्णस्तद्वान्।अस्त्यन्नएवेति।गुणमात्रेगुणोनिचवर्तत्तेहरिणःपांडुरःपांडुरित्यमरःगुणेशुक्लादयःपुंसिग
णिलिंगास्तुतद्वतीतिचाकच्छ्वांकच्छूरश्वसूरोगविशेषःचुद्रुभ्यांचुमरस्तिचोरस्यास्तिदिवउत्त्वाद्रुर्दक्षःसोस्यास्तिजनकतयेतिद्रुमोपिवृक्षस्त्वपलाशीद्रु

ऊषसुषिमुष्कमधोरः।प।२।९०७।ऊषरःसुषिरःमुष्कोराडःमुष्करःमधुमाधुर्य्यम्।मधुरःरसप्रकरणेखमस्वकुञ्जेभ्यउपसंख्यानम्खरः॥मु
खरःकुञ्जोहस्तिहनुःकुञ्जरःनगपांसुपाराडुभ्यश्चानगरंपांसुरःपांडुरःपाराडुरश्चसुभ्रयुत्यन्नएवाकच्छ्रहस्तत्वच्चाकच्छुरःद्रुद्रुभ्यां
खरःकुञ्जोहस्तिहनुःकुञ्जरःनगपांसुपाराडुभ्यश्चानगरंपांसुरःपांडुरःपाराडुरश्चसुभ्रयुत्यन्नएवाकच्छ्रहस्तत्वच्चाकच्छुरःद्रुद्रुभ्यां
मः।प।२।९०८।द्रुमःद्रुमःकेशाद्वोऽन्यतरस्यामा।प।२।९०९।प्रकृतेनान्यतरस्यांग्रहणेनमतुपिसिद्धेपनर्ग्रहणमिनिठनोस्समावेशार्थंकेशवः
।केशीकेशिकःकेशवान्।अन्येभ्योपिदृश्यतेमणिवोनागविशेषःहिरण्यवोनिधिविशेषः।अर्णोसोलोपश्चार्णवःगाण्डजगात्संज्ञा
यांम्।प।२।९९०।ह्रस्वदीर्घयोर्यणातन्त्रेणानिर्देशःगाण्डिवंगाण्डीवंअज्जुनस्यधनुःअजगवम्यिनाकःकाण्डाण्डीरन्नीरचौ।प।२।९९१।
काण्डीरःआण्डीरःरज्जःरूप्यासुतिपरिषदोवलच्।प।२।९९२।रज्जस्वलास्त्रीऋषीवलःवलस्तिदीर्घःआसुतीवलःशौण्डिकःपरिषद्बलःप
रिषदितियादानन्तरम्।पर्षद्बलःअन्येभ्योपिदृश्यते॥ ९९ द्रुमागमात्यमरः।दृहसर्वत्रसमुचीयमानोयिमतुप्रूढशब्देषुनेष्यते।तदर्थस्यमतुपाश्रभिधातुम

शक्यत्वात्।दृश्यतइति।वरत्यनवर्तते।अर्णोवरति अर्तेरसुन्नुडागमश्चअर्णःजलंतद्वान्।संज्ञायामिति।तदस्यास्तीतिसूत्रस्थेतिशब्दस्यैवायंप्रपंचःमयोक्तिरव्यत्त्यादिति
वक्तव्यात्तयणादेशानुकरणंनभवतिलक्ष्येयणोभावात्किंतुरूत्वेसतिहिकोयंयणितिभावः।प्रयुज्यतेचोभयथा।अधिरोहतिगांडिवंमहेषोगांडीवीकनकशिलानि
भंभुजाभ्यामितिच।आसुतीवलइति।सुत्रंअभिषवेक्तिन्।आसुतिरभिषवः।परिषद्बलइति।परितःसीदतीतिपरिषत् सत्सूद्विषेत्यादिनाक्विप्सदिरप्तेरितिषत्वं।
पाणितरमितिस्फूर्जथोदित्यादिप्रत्ययोवाहुलकात् षेषरपिभवति।तथाचभाष्यं पार्षदश्रुतिरेषातत्रभवतासर्ववेदपार्षदंहीदंशास्त्रमितिच ॥ ॥ ।

क्तिन्नेतत्वादिति। हृदयाच्चालुरन्यतरस्यां। अन्यतरस्यां ग्रहणं रनिठनोः प्राग्दीर्घमनुष्वर्वत्रसमुच्चीयतएवाचकारस्यचदूरान्तीत्संज्ञातेनहृदयालुशब्दोंतोदात्त
रत्याहुः। शीतोष्णेति। रहाच्चालुरनुवर्त्तते। परोऽाशरतिनन्तप्राउरूव्यचसमितिमंत्रस्यभाष्यंतथाव्याख्यातत्वादितिभावः। माधवरति। सुब्धातुरुक्तौस्थितमिदं हि
माच्चेलुरिति। एकारादिरयप्रत्ययपरतिमाधवः। वत्नादिति। सिध्मादिषुवलूलवातूलशब्दोमत्वर्थेप्रकारांतरेणाद्युत्त्वादितौत्तप्यवमरुज्झा। पित्वमनुदात्तत्वार्थं।
कारिकायांतुपर्वमरुज्झांतन्वक्तव्यरति स्थितं। हरदत्तेनतुतन्निति प्रतीकमुपादायत्राद्युदात्तत्वार्थोनकारस्तुक्तोतच्चमनोरमायांमहताप्रबंधेनदीक्षितैर्नि

वाचोग्मिनिः। ५।२।१२४। वाग्मी। आलजाटचौवहुभाषिणि। ५।२।१२५। कुत्सितरतिवक्तव्यमाकुत्सितम्वहुभाषतेवाचालः। वाचाटः। य
स्तुसम्यग्वहुभाषतेसवाग्मीत्येव। स्वामिन्नैश्वर्ये। ५।२।१२६। ऐश्वर्यवाचकात्स्वशब्दान्मत्वर्थेऽामिनच्। स्वामी॥ ६ ॥ ॥

रूतेततएवतत्स्वधार्यं। पदस्यमितितेनयस्येतिचेतिलोपोनप्रवर्त्ततरतिभावः। अतुवर्त्तयंतीति। वहुलंछंदस्यमाङ्योगेत्यतः॥ ॥ वाचोग्मिनिः। इकारोनकारपरस्त्राणार्थः।
चकारस्यकुत्वेजश्त्वेचवाग्मीवाग्मिनावित्यादौहयोर्गकारयोः श्रवणंभवति। हित्वेतुचयाणांमिनिरित्युक्तेतुहित्वेसतिहयोर्गकारयोः श्रवणंहित्वाभावेत्वेकस्यैव
श्रवणंस्यात्। किंचयएतुनासिकेप्रत्ययेभाषायांनित्यमितिवाऽमयमित्यत्रेवनित्यमनुनासिकः प्राप्नोति। तच्चानिष्टमितिग्मिनिरुक्तः। स्वामिन्नैश्वर्ये। ऐश्वर्यंवाच्च
कादिति। स्वशब्दस्यैश्वर्यवाचित्वमेतद्वृत्तिविषयकमेवेतिबोध्यं। हिरण्यगर्भोहिईश्वरःसनुस्वामीत्युच्यते। यथावागीशएववाचस्पतिर्वाचःस्वामीति। ऐश्वर्यंकिंस्वा

कात्स्न्यागवाविनरलजादयःस्युर्विच्छेदेकरणीवस्यकर्णीलूःकर्णीकर्णिकाःकर्णीवान्। एकगोऽर्वीतः। ऐकशतिकरतिः। एकंचतत्कृतंचेतिपूर्वकालेत्यादिनाकर्मधार
यः। षष्ठीतत्पुरुषाद्रुन्नीहेर्दैद्राक्षनभवत्यनभिधानादितिहरदत्तादयः। अतरत्येवनेह एकविंशतिरस्यास्तीति। नित्यग्रहणंमनुषोवाधनार्थं। अन्यथाऽत्रा
रतिरनोवीधेरुतेष्यन्यतरस्याग्रहणानुवृत्यामनुष्यादेवेत्याहुः कथमेकद्रव्यवानिति। असाधुरेवायमेकेनद्रव्यवानितिवाविग्रहीतव्यम्। कथमेकदेशीरति। एक
देशिनेकाधिकरणरतिनिर्देशोज्ञापयतिरनिरयिकचिद्भवतीति॥ ॥ रूपादाहताच्चाह तत्प्रशंसाविशिष्टेऽर्थेवर्त्तमानाद्रूपशब्दान्मत्वर्थीयप्स्यात्। आहत

रूपादाहतप्रशंसयोर्य्यप्॥५।२।९९॥आहतंरूपमस्यास्तीतिरूप्यःकार्षापणः। प्रशस्तंरूपमस्यास्तिरूप्योगौः। आहतेतिकिम्। रूपवान्। अन्येभ्यो
पिदृश्यते। हिम्याःपर्वताःगण्याःब्राह्मणाः। अस्मायामेधास्रजोविनिः॥५।२।९१॥यशस्वी। यशस्वान्। मायावी। ब्रीत्यादिपाठादिनिठनौमायी।
मायिकः। क्विन्नन्तात्कुः। स्रग्वी। आमयस्योपसंख्यानन्दीर्घश्च। आमयावी। शृङ्गशृन्दाभ्यामारकन्। शृङ्गारकः। शृन्दारकः। फलवर्हाभ्यामि
नच्। फलिनः। वर्हिणः। हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्। हृदुनौमनुष्यच्। हृदयालुः। हृदयिकः। हृदयवान्। शीतोष्णतृप्तेभ्यस्तत्सहनेशीतन्नसहतेशी
तालुः। उष्णालुः। स्फायितञ्चीतिरुक्तृप्रःउरोदाशःतन्नसहतेतृप्नालुः। तृप्तंदःखमितिमाधवः। हिमाच्चेलुः। हिमंनसहतेहिमेलुः। वलाद्गूलवः। व
लन्नसहतेवलूलः। वातात्सम्मूहेचावातन्नसहतेवातस्यसम्मूहोवावातूलः। तप्यब्वैमरुद्भ्यामापर्वतः। मरुत्तःऊर्णायुसाप्॥२।९२॥सित्त्वात्य
दत्वम्। ऊर्णायुः। अत्रछन्दसीतिकेचिदनुवर्त्तयन्ति। यत्तूक्तंवैतत्। अन्यथाहि। अहंशुभमोरित्यत्रैवोर्णाग्रहणंकुर्य्यात्॥ ९९ ॥ ॥

मिति। आहननमाहतंताडनमित्यर्थः। ततोनिष्पन्नेघत्कार्षापणादिरूपंतदपिकार्यकारणोपचारादाहतमित्युच्यतेरत्याहतरूपयोःसामानाधिकरण्यमुपपद्यते।
हिम्याःइतिभूम्निमयप्। पर्वताःइति। हिमवान्ततत्यर्थंतवर्तिनश्च। गण्याःइति। दक्षियज्ञादिनिरयिःतत्राचमाघःगण्यगण्यइतिन व्युत्पत्तिः। गणोऽगण्यइ
तिपरःकेदः। अस्मायामेधाःयशस्वीति। तसौमत्वर्थइतिभत्वाद्धत्वेनायशस्वानिति। नित्यग्रहणात्सर्वत्रासंवन्धमप्यन्यतरस्यांग्रहणंमनुष्यमुच्चपार्थमिहसंवध्य
तएवातसौमत्वर्थइतिसूत्रेयशस्वीयशस्वानितिभाष्योदाहरणादितिभावः। चोःकुरित्यनेनसिद्धेत्रश्चादिषत्वमाशंक्याह ॥ ० ॥ ० ॥

कंशंभ्यांपदत्वार्थंरति।अन्यथाकंम्युरितिस्यादितिभावः।वकारयकारपरस्येति।बहुव्रीहिरयं।अनुनासिकोवयावितिएतेनप्रथमप्रत्ययःस्त्योःक्वादिर्नुपवर्ग
तृतीयरतिध्वनितोमाधवरति।तुन्दिलोऽनरतिथातौतेनोक्तो।चन्द्रानाभिस्तुन्दिरनातुन्दिरस्यास्तीतितुन्दिलः।तुन्दादिभ्यरलचेत्यत्रसंज्ञागाद्विरुद्धावितिगणसूत्रेणरस्य
च।तुन्दिलएवतुन्दिभःतुन्दिवलिवटेभ्यरतिमत्वर्थीयोभरति।वटिभरति।वटवेष्टनेरन्वटिशब्दःपामादिषुपठ्यतेतेनवटिनरत्यविभवति।अहेयुःअहंयरितिपूर्ववत्

कंशंभ्योवभयुस्त्रितयसःप।२।१२८।कंशमितिमान्तोकमित्युदकसुखयोःशमितिसुखेआभ्यांसप्तमत्ययाःस्युःयुस्तयसोःसकारःपदत्वार्थंः।
कम्वःकम्भःकंष्युःकन्तिःकन्युःकन्तःकंष्यःशन्वःशम्भःशंष्युःशन्तिःशन्युःशन्तःशंष्यःअनुस्वारस्यवेकल्पिकःपरसवर्णःवकारयकारपरस्यानुनासिकौवयौ।तुन्दिवलिवटेभ्यःप।२।१२९।ब्रह्मानाभिस्तुन्दिःमूर्द्धन्योपधोयमितिमाधवः।तुन्दिभःवलिभःवटिभःपामादित्वाद्वलिनोपि।अहेशुभमोष्युस्प।२।१४०।अहमितिमान्तमव्ययमहङ्कारेशुभमितिशुभेअहंसःअहङ्कारवान्।शुभेयुःशुभान्वितः॥
॥इतिमत्वर्थीयाः॥ ॥आग्दिशोविभक्तिःप।३।१।दिक्शब्देभ्यस्त्यतःप्राग्वदष्टमाद्याःप्रत्ययाविभक्तिसंज्ञास्युःअयमर्थिकाःप्रत्ययाःसमर्थानामितिप्रथमादितिचनिवृत्तम्।वेतिलुप्तवतेतएवाकिंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यःप।३।२।किमस्सर्वनाम्नोबहुशब्दाच्चेतिआग्दिशोऽधिकियतेरदसरश्प।३।३।आग्दिशीयेपरेएतेतौरथोःप।३।४।रदसरशब्दस्यएतरतरत्यादेशौसोरेफादौयकारादौचआग्दिशीयेपरेरशौपवादःएतदोऽन्।प।३।५।योगविभागःकर्त्तव्यःएतदःएतेतौसोरथोःअनाएतदस्त्येवाअनेकाल्त्वात्सर्वादेशःनलोपःप्रातिपदिकान्तस्यसर्वस्यसोऽन्यतरस्यान्दि।प।३।६।आग्दिशीयदकारादौप्रत्ययेपरेसर्वस्यसोवास्यात्।पञ्चम्यास्तसिल्।प।३।७।पञ्चम्यन्तेभ्यःकिमादिभ्यस्तसिल्
दक्षसारपरसवर्णौ।इतिमत्वर्थीयाःकिंसर्वनामाद्यादिपर्युदासात्किमःइयङ्ग्रहणाद्यादिषुकिमशब्दप्रयोजनंतत्तेचकश्चकौ।अहं ए स्याद्दा॥
चकश्चकौरत्यत्रकिमःशेषःत्यदादीनामिथुःसहोक्तौयत्परंतन्निष्पन्नरत्यक्तत्वात्एतदोनाभाव्यारूढोयंपाठः॥इतिकारमुएतदोऽशितिपदित्वाशकारः
सर्वादिशार्थंरत्याहाअनितिआग्दिशीयेपरेअन्स्यात्।अनेकाल्त्वादिति।तिलकरणस्यप्रयोजनेनालिप्रत्ययतिलस्यैवसरार्थत्वादितिभावः॥ ॥ ॥

अर्शआदिभ्योऽच्। ५।२।१२७। अर्शस्यऽस्यविद्यन्तेअर्शसः। आकृतिगणोयम्। द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः।५।२।१२८। द्वन्द्वाकटकच
लयिनो। षड्भ्नूपुरिणी। उपतापोरोगः। कुष्ठी। किलासी। गर्ह्येनिंचम्। ककुदावर्ती। काकतालुकी। प्राणिस्थात्तीयप्यफलवान्घटः। प्रा
ण्यङ्गान्नापाणिपादवती। अतस्त्येवा। चित्रकाललाटिकावती। सिद्धप्रत्ययेऽनर्थकेचनेष्टनादिबाधनार्थम्। वातातीसाराभ्यांकुच्च। ५।२।१२९।
चादिनिः। वातकी। अतीसारकी। रोगेचायमिष्यते। नेहावातवतीगृहा। पिशाचाच्च। पिशाचकी। वयसिपूरणात्। ५।२।१३०। पूरणप्रत्ययान्तान्म
त्वर्थेऽनिः स्याद्वयसिचेत्यै। मासः सम्वत्सरोवापञ्चमोस्यास्मीतियञ्चमी। उष्णाधनार्थमिदं। वयसिकिम्। पञ्चमवान्ग्रामः। सुखादिभ्य
श्च। ५।२।१३१। इनिर्मत्वर्थेसुखी। दुःखी। मालाक्षेपेमाली। धर्म्मशीलवर्णान्ताच्च। ५।२।१३२। धर्म्मीचन्तादिनिर्म्मित्वर्थे। ब्राह्मणधर्म्मी। ब्राह्म
णशीली। ब्राह्मणवर्णी। हस्ताज्जातौ। ५।२।१३३। हस्ती। जातौकिम्। हस्तवान्पुरुषः। वर्णाद्ब्रह्मचारिणि। ५।२।१३४। वर्णी। पुष्करादिभ्यो दे
शे। ५।२।१३५। पुष्करिणी। पद्मिनी। देशेकिम्। पुष्करवान्करी। बाहुरूर्ध्वपादलाबाहुवली। ऊरुवली। सर्वादेश्च। सर्वधनी। सर्ववीजी।
अर्थाच्चासन्निहिते। अर्थी। सन्निहितेतदर्थेवान्। तदन्ताच्चाधान्यार्थी। हिरण्यार्थी। बलादिभ्योमतुवन्यतरस्याम्। ५।२।१३६। बलवान्।
बली। उत्साहवान्। उत्साही। संज्ञायांमन्माभ्याम्। ५।२।१३७। मन्नन्तान्मान्ताच्चेनिर्म्मित्वर्थे। प्रथिमिनी। दामिनी। होमिनी। सोमिनी। संज्ञाया
ङ्किमःसोमवान्॥ ॥

होमिनी। सोमिनीति। अर्तिसुसुहृदृक्षीत्योणादिकेनमनिनित्वाद्धोमसोमशब्दौमन्प्रत्ययांतौ॥ ० ॥ ० ॥

गाव्यंहेतुस्तेनेहनभवतिपरिषिंचति।अभिषिंचति।उपर्यर्थेपरिरभिस्त्वाभिमुख्येनचोदनेपरिषिंचतीत्यत्रसर्वतोभावेपरिरितितस्मिन्भावःकथमितिचेन्नैवंवावचनाज्जुचित्यातस्मिन्देःसप्तम्यास्त्रलुगहचल्लसिलोपस्तंत्रौप्रत्ययौनजुसप्तमीवंचम्योरादेशौतेनकुत्रबहुत्रकुतःबहुतरत्यादौअच्चेघेर्डिंतीत्यादिकंनेत्याहुःकिमोत्।नविभक्तौतुस्माःतिनिषेधोचनप्रवर्तते।यमोरुकारेणमकारपरित्राणार्थेनानित्यताज्ञापनात्वायग्रहणमिति।किमोहेतिसूत्रपठित्वाहचछंदसीतिसूत्रयित्वाकुत्रेति।यद्यपिभागवृत्तिकारोभाषायांचल्लनेच्छतितथापिबहुप्रयोगदर्शनादिहस्वीकृतोऽतथाचश्रीहर्षेणानाप्यचकुत्रापिचसामिलाषेति।अमरस्त्वाहसाहचर्याच्चकुत्रचिदितिवाहचछंदसिदृष्टोऽस्यवायग्रहणापकर्षणास्मस्कुटीकरणार्थमिदमुपन्यस्तंअतइतिएतस्मात्त्रामादित्यर्थेतत्रभवंतमितितोभवत्तातत्र

अधुनाप।३।१७।२।दमःसप्तम्यन्तात्कालवाचिनःस्वार्थेऽधुनाप्रत्ययस्यात्।दमायस्येतिलोपः।अधुना।दानीञ्चाप।३।१८।२।दानीम्।तदोदाचाप।३।१९।तदाःतदानीं।तदोदावचनमनर्थकमिहिहन्तत्वात्।अनद्यतनेर्हिलन्यतरस्याम्।प।३।२।१।कर्हि।कदा।यर्हिपदातर्हितदाएतस्मिन्कालेएतर्हिसद्यःपरुत्यरद्यैषमःपरेद्यव्यद्यूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः।प।३।२२।एतेनिपात्यन्तेसमानस्यसभावोद्यस्चाहनि।।समानेऽहनिसद्यःपूर्वेपूर्वतरेद्योःपरंउदारीनसम्वत्सरे।।पूर्वेस्मिन्वत्सरेपरुत्।पूर्वतरेवत्सरेपरारिरद्मरञ्समसणप्रत्ययश्चसम्वत्सरे।अस्मिन्सम्वत्सरेएषमः।परस्मादेद्यव्यह्नि।।परस्मिन्नहनिपरेद्यवि।रदमोऽद्यश्चाअस्मिन्नहनिअद्यापूर्वादिभ्योष्टभ्योऽन्येद्युस्।पूर्वस्मिन्नहनिपूर्वेद्युः।अन्यस्मिन्नहनिअन्येद्युरुभयोरह्नोरुभयेद्युरद्यश्वोभयाह्यतनाद्यः।उभयद्युः।

भवताततोभवतेतत्रभवतेत्यादिएवमिति।ततोदीर्घायुस्तत्रदीर्घायुरित्यादुत्यमित्यर्थः।सदेतिसर्वस्मात्सोन्यतरस्यांदीतिसभावःकदेतिकिमःकाएतर्हीतिएतेतौरथोरित्येतादेशः॥ः॥अधुनाप्रत्ययइतिनिपातनान्मध्योदात्तोयंभाष्यमतंचेदंवृत्तिकारस्याह।दमोऽयंभावःअधुनाचप्रत्ययइतितत्रऊङिदमित्यादिनाविभक्तिस्वरःसचादेः परस्येत्यादेर्भवतीतिहरदत्तःवावचनमितितरप्तेत्येवसूत्रेपठनीयमितिभावःएतस्मिन्कालेएतर्हीतिएतदइतियोगविभागाद्रेफादावेतादेशःसद्यःपरुत्।निपातनाद्विषयविशेषालभ्यतइत्याहुः॥अहनीतिसप्तम्यंतस्याहन्शब्दस्यार्थइत्यर्थेसदृश्यतिसमानेह्नीतिपर

कृतिहोः।७।२।९७।किमः कुस्यौतौदोहादौचविभक्तौपरतः।कुतः।कस्मात्।यतः।ततः।अत्रतः।अमुतः।बहुतः।ङ्याद्देशुङ्भ्यां।ततसेश्च॥१।३।
८। किंसर्वनामबहुभ्यःपरस्यतसेस्तसिलादेशस्स्यात्।स्वरार्थंविभक्त्यर्थेच्वचनंपर्य्यभिभ्याञ्च॥५।३।९।आभ्यांतसिल्स्यात्।सर्वोभयार्थी
भ्यामेव परितः।सर्वतस्त्यर्थः।अभितउभयतस्त्यर्थः।सप्तम्यास्त्रल्॥५।३।१०।कुत्वायत्रातत्रबहुत्वादमोहः।५।३।११।त्रलोपवादस्त्रादेशः
स्यादहाकिमोऽत्॥५।३।१२।वाग्रहणमपकृष्यते।सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वास्यात्यस्त्रलाकाति।७।२।१०५।किमःकादेशस्यादति।काकुत्रावाहचञ्
न्दसिकुहस्थःकुहञ्चमयुः।एतदस्त्रातसोस्त्रातसोचानुदात्तौ।२।४।३३।अन्वादेशविषयेएतदोऽस्यात्सचानुदात्तस्त्रतसोःपरतःतौचानु
दात्तौस्तः।एतस्मिन्यायेसुखम्वसामः।अथोत्राधीमहेअतोनगन्तास्मः।इतराभ्योऽपिदृश्यन्ते।५।३।१४।पञ्चमीसप्तमीत्रविभक्त्यन्तादपित
सिलादयोदृश्यन्तेदृशिग्रहणाङ्त्रवादियोगएवासभवान्।ततोभवान्।तत्रभवान्।तस्मिन्भवन्तमातोभवन्तमातत्रभवन्तम्।एवन्दीर्घायुःदेवा
नाम्प्रियः।आयुष्मान्।सर्वैकान्यकियतांदःकालेदा।५।३।१५।सप्तम्यन्तेभ्यएभ्यःकालार्थेभ्यःस्वार्थेदास्यात्।सर्वस्मिन्काले।सदा।सर्वदा।एक
दाअन्यदाकदाततदाकालेकिंसर्वचदेशे।इदमोर्हिल्।५।३।१६।सप्तम्यन्तात्कालेऽर्थेहिस्यापवादः।अस्मिन्कालेएतर्हि।कालेकिंरहदे

त्वात्तसोःकृतेतस्याप्राग्दिशीयत्वाद्विभक्तिसंज्ञायाअभावात्यदाद्यत्वाभावेयतोऽवगच्छतीत्यादिनासिध्येदितिभावः।नचतसेर्योमतइत्यादौचरितार्थत्वात्किमादिभ्यस्त
सिलोवाच्यत्वेनतस्निर्नभवेत्तस्यनिरवकाशत्वात्तथाचतसेश्चेतिविधानंव्यर्थमितिवाच्यंकुतोवहीयतेकुतोवरोहतीत्यादौतसिलस्यावकाशत्वात्सर्वोभयार्थाभ्यां

दिग्देशकालेष्विति। पथासंख्यमत्रनेष्यते। अस्वरितत्वात्। उरःपुरस्तादिति। कथंतर्हि पश्यामितानित्तरतःपरतश्चपश्चादिति भवभूतिः। स्यात्परःपरतोयतरत्य मरः। उरतः प्रथमेचाग्रेरतिविश्वश्वा समानकालीनपूर्वेकालीनमित्यादित्रामादिकमेवेतिवहवः। केचित्तुदक्षिणोत्तराभ्यांतसुच्विधिनैवेषूक्तौअ त्तसुजित्यकारोच्चारणमन्यतोपिविधानार्थंतेनपुरत्तरतिसिध्यति। उरश्चयगमनेकिंपिषरौरितिदीर्घस्तुनभवतिभत्वात्। नचातसुचश्चित्वेप्यकारोच्चार णपक्षे आद्युदात्तत्वार्थमितिवाच्यं। बहूनांप्रयोगानुरोधेनान्यतोविधानार्थमितिकल्पनस्यैवन्याय्यत्वादित्याहुः। यथासंख्यत्वानाश्रयणात् उरस्तादसति

प्राच्यांप्राच्याः प्राचीवादिक्। प्राक्। उदक्। एवन्देशेकालेच। उपर्य्युपरिष्टात्।५।३।३१। अस्तातेर्विषयेऊर्द्ध्वशब्दस्योपदेशस्यादिलोपश्च तिलोचप्रत्ययो। उपरि। उपरिष्टाद्भवसेति। आगतोरमणीयम्वा। पश्चात्।५।३।३२। अपरस्यपश्चभावःआतिश्चप्रत्ययोस्तातेर्विषयेउ त्तराधरदक्षिणादातिः।५।३।३४। उत्तरात्। अधरात्। दक्षिणात्। एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः।५।३।३५। उत्तरादिभ्यएनब्वास्यादव ध्यवधिमतोस्तामीप्येपञ्चम्यन्तेनाउत्तरेण। अधरेण। दक्षिणो। नापक्षेयथालम्प्रत्ययाः। इहकेचिदुत्तरादीननुवर्त्यदिक्शब्दमात्रा देनपमाहुः। पूर्वेणग्रामम्। अपरेणग्रामम्। दक्षिणादाच्।५।३।३६। अस्तातेर्विषयेदक्षिणावसतिअपञ्चम्यास्त्येवादक्षिणादागतः। आहिचदूरे।५।३।३७। दक्षिणादूरेआहिःस्यात्चादाच्। दक्षिणाहि। दक्षिणा। उत्तराच्च।५।३।३८। उत्तराहि। उत्तरा ॥ ६ ॥ ॥

उरस्तादागतःउरस्ताद्रमणीयो। अधस्ताद्वसति। अधस्तादागतइत्यादिसिध्यति॥ ॥ प्राच्यांप्राच्यइति। प्राच्यांदिशिवसतिप्राग्वसति। प्राच्यादिशःआगतः प्रागागतइत्यादियोज्यं। पंचम्यंतेविनेति। नेहउत्तरादागतः। अधरादागतःउत्तरेणेत्यादि। वसतिरमणीयेवापक्षेयथालमिति। दक्षिणातः। उत्तरतः। अध २७७
। अधस्तात्। उत्तरतः। अधरतः। दक्षिणात्॥

प्रकारवचनेथाल्। सामान्यस्यभेदको विशेषः प्रकारः। यथाब्राह्मणसामान्यस्यमाढरकाठकादयइतिहरदत्तः। यद्यपिप्रकारेणावचनेत्यत्रसादृश्यंप्रकारस्तथापिनेहसादृश्यंगृह्यतेत्रनभिधानात्। अव्ययंविभक्तीतिसूत्रेसादृश्यमपियथाशब्दार्थइत्युक्तमिहतुकेवलस्यथाल्प्रत्ययस्यसादृश्यंनार्थः किंतुप्रकारएवेत्युक्तमितिनास्तिपूर्वापरविरोधइतिचोध्यम्। तेनप्रकारेणातथेति। प्रथमंताज्ञनभवतिसप्रकारस्तथेति। अनभिधानादेवेतिभावः। किंसर्वनामवद्भ्योविशेषविहितेः

प्रकारवचनेथाल्। ५।३।२३। प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्थाल्स्यात्स्वार्थे। तेनप्रकारेणातथायथा। इदमस्थमुः। ५।३।२४। थाल्लोपवादः। एतदोपिवा
च्यः। अनेननएतेनवाप्रकारेणाऽत्यम्। किमश्च। ५।३।२५। केनप्रकारेणाकथम्। प्राग्दिशीयानांविभक्तिसंज्ञानांदूरादधिकृच्छब्देभ्यः सप्तमीपञ्च
म्यौ। अमीप्रथमादिभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः। ५।३।२७। सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशिरूढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यस्स्वार्थेऽस्तातिप्रत्ययस्यात्। पूर्वाधरा
णामसिपुरधवश्चैषाम्। ५।३।३९। एभ्योऽस्तात्यर्थेसिप्रत्ययस्यान्तयोगेचैषांक्रमात्पुर्। अधश्चवृत्त्यादेशाः। पुरस्तातिच। ५।३।४०। अस्ता
तौपरेपूर्वादीनामुरादयः स्युः। पूर्वस्यापूर्वस्याः पूर्वावादिकापुरः। पुरस्तात्। अधः। अधस्तात्। अवः। अवस्तात्। विभाषाऽवरस्य। ५।३।४१।
अवरस्यास्तातौपरेवृत्त्वाद्वा। अवस्तात्। अवरस्तात्। एवन्देशकालेवा। दिशिरूढेभ्यः किम्। ऐन्द्र्यामवसति। सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किं। पूर्वेग्रामङ्गतः।
दिगादिवृत्तिभ्यः किम्। पूर्वस्मिन्नगरेवसति। अस्तातिचेतिज्ञापकादसिरस्तातिन्नवाधते। दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्। ५।३।२८। अस्तातेरयंवादेः।
दक्षिणातः। उत्तरतः। विभाषापराऽवराभ्याम्। ५।३।२९। परतः। अवरतः। परस्तात्। अवरस्तात्। अञ्चेर्लुक्। ५।३।३०। अञ्चत्यन्तादिक्शब्दादस्ता
तेर्लुक्स्यात्। लुक्तद्धितलुकि। १९ नापिथाल्जातीयरनवाध्यते। अर्थभेदात्। प्रकारेहिथाल्जातीयरुत्तरहितस्वभावात्। एवंचकृत्वाप्रकारमात्रे

थाल्विधायतदन्तात्प्रकारवतिजातीयरं प्रकल्पते। तथाजातीयो। यथाजातीयो ऽन्यथाजातीयरिति। अनेननएतेनवेति। द्वितीयात्तादर्थ्यमर्भवत्त्वेच। रूपमेतंवाप्र
कारमापन्नरित्यर्थभूतः। अत्रचलक्षणोत्यंभूताख्यानेत्यादिसौत्रप्रयोगोलिंगं। एतेनकथंभूतोव्याख्यातः। इत्थमिति। एतेतोरथोरिति। इदमस्तादेशः। एतदस्तीति
योगविभागादेतदोपिस्तादेशइतिभावः। किमश्चायोगविभागः। याहेतोश्चछंदसीत्युत्तरसूत्रेकिमएवानुवृत्तिर्यथास्यादिदमोमाभूदिति। प्राग्दिशीयानांपूर्वोत्तर

एकध्यानशिंकुर्वित्यादिरेयं एवमन्येपिद्वैधमित्यादेर्योज्यं एधाच्चाद्ध्योः संविधिनोधाप्रत्ययस्यधान्स्यात्। योगविभागोयथासंख्यनिरासार्थः। याप्येपाशप्कुत्सि
तरत्यत्रैवनायंविहितस्त्रिङ्न्तादपिप्रसंगात्। श्वरणाद्भागे। श्वरणार्थत्वात्तीयप्रत्ययः। श्वरणशब्देनोक्तः श्वरणग्रहणंचोत्तरार्थंनत्यश्वरणात्तीयप्रत्ययोभवति। तृतीयः
पार्श्वतीयश्त्यत्रत्वनर्थकत्वान्नातिप्रसंगः। भागइति। उस्त्वंविचस्तितेतेनसमानेप्यर्थेविभक्तौविवक्षितायांचतुर्थीपंचम्योत्येवभवन्ति। प्रागेकादशभ्यश्त्यनिसति
तुटापिचतुर्थीपंचमीतिप्रसज्यते॥ ॥ एकादाकिनिच्चासहायेचाविनैकाद्दाकिनिच्स्यात्। कन्लुकाविति। आकिनिचः कनोवापस्लुक्। तयोरेवा
नरूत्तेरणविधानात्। असहायग्रहणंसंज्ञाशब्दनिरासार्थं। अन्यथाप्रसिद्धत्वात्संख्याप्रकरणाच्चतस्येवग्रहणंस्यात्। श्वाश्वतरीतृद्धित्वेचबहुत्वेचनस्यादेकाकि
एकाकिनश्इति। नहिद्व्योर्बहुषुवाएकसंख्यासिद्धा। असहायत्वंतुपरस्परातिरिक्तसहायाभावेनद्व्योर्बहूनामपिभवति। इहत्रआकिनिजेवायंवक्तव्यः सवर्णदीर्घे

एकादाकिनिच्चासहाये॥३।१।२३॥चात्कन्लुकौ॥एकाएकाकी॥एकैकःभूतपूर्वैचरट्॥३।१।२४॥आढ्योभूतपूर्वःआढ्यचरःषष्ठ्यारूप्यना॥
३।१४॥षष्ठ्यंताद्भूतपूर्वेर्थेरूप्यस्याचरट्चाछन्नस्यभूतपूर्वोगोःछन्नरूप्यःछन्नचरःतसिलादिषुरूप्यस्यापरिगणितत्वान्नषष्ठ्यन्तात्सुभ्रा
यांभूतपूर्वेःसुभ्रारूप्यः। अतिशायनेतमबिष्ठनौ॥३।१।२५॥अतिशयविशिष्टार्थंवृत्तेःस्वार्थेएतौस्तः। अयमेषामतिशयेनाढ्यःआढ्यतमः।

णसिद्धमिहंयस्येतिचेतिलोपश्चाकारेचारणासामर्थ्यान्नभवतीत्यादिहरदत्तग्रंथेस्थितेः। भूतपूर्वेः। अत्रवर्त्तमानाच्चरट्स्यात्गोश्व॥ लघुतमोलघिष्ठः॥
त्। खञित्यत्रैवनोक्तः। विशेषविहितेनखञाचरट्वाधामाभूदितिसन्निधौहिसामान्यविशेषभावःस्फुटीभवतियद्यपिद्वरस्यस्यापिवाधान्याप्यएवत्। यापीहं
रवंस्वीकृत्यद्वरेपाठसामर्थ्याद्वाधानेतिभावः। षष्ठ्यारूप्यचाभूतपूर्वेरित्यनुवर्त्तते। तच्चयद्यपिपूर्वत्रऽप्याप्रातिपदिकस्यविशेषणात्तथापीहनतथाषष्ठ्यंता
विशेषणात्त्वात्तदाक्षिप्तस्यसंबंधिनोगवादेः प्रधानत्वात्तथानेतरसन्निधौचप्रधानेकार्यसंप्रत्ययस्यन्याप्यत्वात्तदेतदाहभूतपूर्वेर्थेरूप्यःस्योदितिअतिशा
नेः। अतिपूर्वोक्तेर्ल्युट्। अतिशयनमेवातिशायनंतस्मादेवनिपातनादीर्घः। ननुसोत्रतेनल्लोकेपिदीर्घःसाधुः। अत्रबाधकान्यपिनिपातनानिभवंतीतितेनह्य
स्योपिसाधुः। यद्यपिकेवलःशेतिःस्वप्नेवर्त्ततेतथाप्यतिपूर्वेकर्षेप्रकर्षेश्वानाधिक्यंकिंत्वाभिमवः॥ ॥ ॥ ॥

संख्याया विधार्थे धा विधाशब्दस्यार्थो विधार्थः। यद्यप्योदनपिंडो विविधाशब्देनोच्यते तथापीहनशूत्यते। तेनएकागोविभेत्यादौ नभवति। इहद्विविधायामितिवक्तव्ये स्त्र
र्थग्रहणस्य प्रयोजनंविधाशब्दोयत्रार्थेप्रसिद्धतरस्तत्रैवयथास्यात्तादृशश्चार्थः प्रकारएवसचक्रियाविषयकएवशूत्यतेऽभिधानस्वभावात्तदाह। क्रियाप्रकारेवर्तमाना
दिति। कथंतर्हिनवधाद्रव्यंबहुधागुणादित्यादि। अत्राधिक्रियतेऽनयेतिवाभवतीतिवेतिहरदत्तः। अधिकरणविचालेचाऽधिकरणाद्व्यंक्वि
लनंविचालोऽन्यथाकरणंगोजातादेश्चातत्रेहसंख्यासंनिधानात्संख्यांतरापादनेरतिव्याचष्टे। द्रव्यस्येत्यादिना। संख्यांतरापादनंहिएकस्यानेकीकरणेऽनेक
संख्यायाविधार्थेधाप।३।४२। क्रियाप्रकारार्थेवर्तमानात्संख्याशब्दात्सार्थेधास्यात्। चन्द्धा। यञ्द्धा। अधिकरणविचालेच।५।३।४३।द्रव्यस्य
संख्यान्तरापादनेसंख्यायाधास्यात्। एकंराशिंपञ्चधाकुरु। एकाद्धोध्यमञन्यतरस्याम्।५।३।४४। ऐकध्यं। एकधाद्वित्र्योश्चधमञ्।५।३।४५।
आभ्यान्धास्यस्वधमञ्स्याद्वैधम्। द्विधा। त्रैधम्। त्रिधा। धमञन्तात्स्वार्थेऽदर्शनम्। पथिद्वैधानित्यणानि। एधाच्च।५।३।४६। द्वैत्रैधा द्वै
धायाप्येपाशप।५।३।४७। कृत्सितोभिषक्भिषक्पाशः। पूरणाद्भागेतीयादन्।५।३।४८। द्वितीयोभागोद्वितीयः। तृतीयः। स्वरेविशेषः। तीयादी
कक्स्वार्थेवाच्यः। द्वैतीयीकः। द्वितीयः। तार्तीयीकः। तृतीयः। नविद्यायाः। द्वितीया। तृतीया। विद्येत्येवा। प्रागेकादशभ्योऽछन्दसि।५।३।४९।
शरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽन्यार्थे। पञ्चमः। षष्ठाष्टमाभ्यांजचा।५।३।५०। चादन्। षष्ठोभागः। षाष्ठः। षष्ठः। अष्टमः। आष्टमः। मानपश्वङ्गयोः
कन्लुकौच।५।३।५१। षष्ठाष्टमशब्दाभ्यांकमेणकन्लुकौस्तोमानेपश्वङ्गेचवाच्ये। षष्ठकोभागः। मानंचेत्। अष्टमोभागः। पश्वंगंचेत्। अस्यअनेना
वालुकाचकारादयथाप्राप्तम्। षष्ठः। षाष्ठः। अष्टमः। आष्टमः। महाविभाषयासिद्धेलुग्वचनंपूर्वत्रानोनित्यमितिज्ञापयति ॥ ॥ ॥

स्यचएकीकरणंतत्रोदाहरणं। एकंराशिंपञ्चधेति। पञ्चरा शीन्कुर्वित्यर्थः। द्वितीयेत्यनेकंएकधाकुर्वित्यादहर्तव्यं। इहक्रियाविषयकप्रकारेणगम्यतइति
सूत्रारंभः। एकाद्धो। शब्दप्रधानत्वात्सर्वनामकार्याभावः। इहप्रकरणादेवसिद्धेपुनर्द्धोग्रहणंविधार्थेविहितस्यायंयथास्यादनंतरस्येतिन्यायेनाधिकरणविचालेत्र
विहितस्यैवहिप्राप्नोतीतिद्यतिपदमंजर्योः स्थितं। एतेनस्वतंत्र एवप्रत्ययोस्त्रित्याशंकापरास्ता। ऐकध्यमिति। विधार्थेऽयंप्रत्ययः। अधिकरणविचालेत्र

प्राकृतेर्यणि जिति णेरणाविति सूत्रेष्वुत्पादनादिति दिक्शब्दिच्चनेचविभज्येचेति द्वंद्वस्यउपपदेनकर्मधारयस्तयाचद्व्यर्थवाचकेविभज्यमानेनोपपदेसतीत्यस्या
र्थः। द्विवचनांतेउपपदेइतिव्याख्यायांतुदंतोष्ठस्यदंत्यास्निग्धतरइत्यादिनसिध्यतिनचद्वयोर्वचनेद्विवचनमितिपक्षेपिनेरंसिध्यतिसमाहारस्यैकत्वात्। गणाभूत
वर्त्तिपदार्थाश्रयणेतुत्रिशदंत्याःदशोष्ठावितितेषांबहुत्वात्सुतरांनसिध्येदितिचेदत्राहुः। वृत्तावभेदैकत्वसंख्यामुपादत्तवर्त्तिपदानि ततस्त्वभेदस्यपरित्यागा
दभेदैकत्वसंख्यायास्त्रीपादानादंतोष्ठलक्षणार्थद्वयंदंतोष्ठशब्देनोच्यतइतिनास्तिद्विवचनोपपदइतिपक्षेदोषइति। विस्तरस्त्वाकरग्रंथेभ्योऽवगंतव्यःअन्यथा।
चोपपदंउपोच्चारितेपदमितिनतुकृत्रिमोतद्धितविधौतस्यासंभवात्। ततश्चविग्रहवाक्यएवप्रमुख्यतेवृत्तेस्तुगतार्थत्वान्नाचश्यकी। एवंस्थितेउपपदग्रहणंस्पष्टा
र्थं। रहद्वेउपपदेद्वेचसुबंततिङंतरूपेप्रवर्त्तेदीचप्रत्ययोतथापियथासंख्यंनेष्यते। द्विवचनोपपदमुदाहरति। अनयोरितिलघीयानितिटेरितिलोपःउगि
त्वान्नुमागंतमहत्तरइति ङीर्घः। हल्ङ्यादिसंयोगांतलोपेविभज्योपपदमुदाहरति। प्राच्येभ्यइति। पंचमीविभक्तिरितिपंचमीकथंतर्हिपरुद्भवान्पटुरासीत्ऐष

तुश्छन्दसि॥५॥३॥९॥तृन्तृज्वनादिष्वनीयसुनौ॥तृशब्दस्यलोपःस्यादेषुपरेषु॥अतिशयेनकर्त्तोकरिष्ठःदोहीय सीधेनुः॥

मसुपडुत्तरइति। अत्राहुः। एकस्यापिधर्मिणःतत्कालस्थत्वादिरूपधर्मभेदेनभेदाध्यारोपात्प्रतियोग्यपेक्षःप्रकर्षस्तदाश्रयश्चेहत्तरप्रत्ययइत्यपदिशंतिअ
न्यएवासिंवृत्तःकश्चित्प्रत्ययएवासिधनंजयस्त्वमितिवाजादीगणवचनादेवाइष्टोवधारणार्थएवकारस्तेनप्रत्ययनियमोयंएवेकाराभावेतुगुणवचनाद्यादि
प्रत्ययाचेतिप्रकृतिनियमोपिसंभाव्येतातश्चपडुतरःपडुतमइत्यादिनसिध्येत॥५॥तृश्छंदसिदूरेवेतिनियमेनव्यावर्तितयोःप्रतिप्रसवोयंतृत्वश्वौविधिस्तेन
उपाधिसंकरेन तृरिष्टेरित्यनेनात्यलोपेसिद्धेप्यारंभसामर्थ्यात्सर्वस्यतृशब्दस्यलोपस्तदाहोकरिष्ठइति। दोहीयसीति। इयमनयोरतिशयेनदोग्ध्रीभस्याढ
त्तद्धितेसिद्धप्रत्ययविधाविति वचनात्तद्धितेकर्त्तर्यप्रागेवपंवद्भावइतिनिपिनिवृत्तेदोग्ध्रशब्दात्प्रत्ययः ततस्तत्रविनिवृत्तेनिमित्ताभावात्घत्वजश्त्वयोरपिनि
वृत्तिः। अलौकिकविग्रहवाक्येप्रागेवतत्तोरप्रवृत्तिरुक्तत्वाच्चूहपरिभाषयेतितुत्तत्वंगुणस्तुप्रवर्त्ततेलुप्तेपित्तविप्रत्ययलक्षणाभावात्। छंदसमपितुरितिसू

त्रेतुरिष्टेमयसिनिचणाविष्ठवदित्यतिदेशेनलोपेपिकर्त्तारमाचष्टेकारयतीत्यादावपयोऽस्यमाणात्वादिहोपन्यस्तः॥

पूर्वान्महाभागतयातिशेवेऽतिप्रयोगदर्शनात्। नचैवंप्रकर्षेतमविष्ठनावित्येवकुतोनसूत्रितमितिशंक्यं। अतिशायनमितिनिपातनार्थमेवतत्रोक्तत्वात्। अतिशयो
नप्रत्ययार्थः। तथाहिसतिप्रकर्षेतिशायतिशयनादिभ्यएवस्यान्नता
ढ्यादिभ्यः। किंतुप्रकृत्यर्थविशेषणंप्रत्ययस्तुद्योतकस्तदेतदाह अतिशयविशिष्टेत्यादि। अयमेषामिति। द्व्यवयवैस्समुदायेयदेकस्यातिशयोविवक्ष्यतेतदात
रसीयसुनावपवादोवक्ष्यते। तथाचपरिशेषाद्बहूनामध्येयदाएकदेशस्यनिर्द्धारणंसोस्यविषयइतिभावः। आढ्यतमइति। सुवंतात्तमप्। सुपोधात्विति लुक्। यद्य
पिड्याप्प्रातिपदिकादित्येवानुवर्त्ततेतथापिसुबंतपरंतमेवेत्याख्येय मन्यथाहिपूर्वान्हेतरंपूर्वान्हेतमामित्यादौघकालतनेषुकालनाम्नइतिसप्तम्यास्त्रलुग्विधानं
कथमुपपद्यतां॥ ※ ॥ तिङश्च। अस्मादिष्ठन्नभवत्यजादीगुणावचनादेवेतिनियमादित्याशयेनाह। तमप्यादितिातरप्तमपोघः। अस्मिन्नेवातिशायनिकप्रकर

तिङश्च।५।४।५९। तिङन्तादतिशयेर्थेद्योत्येतमप्स्यात्। तरप्तमपोघः।९।१।२२। एतौघसंज्ञौस्तः। किमेतत्तिङव्ययघादाम्द्रव्यप्रकर्षे।५।४।११। किम
एदत्तात्तिङोव्ययाच्चयोघस्तदन्तादाम्स्यान्नतुद्रव्यप्रकर्षेकिन्तमां। प्राह्णेतमां। पचतितमां। उच्चैस्तमां। द्रव्यप्रकर्षेतुउच्चैस्तमस्तरुः। द्विच
नविभज्योपपदेतरीयसुनौ।५।३।५७। द्व्योरेकस्यातिशयेविभक्तौच्येचोपपदेसुतिङन्तादेतौस्तः। पूर्वयोरपवादः। अयमनयोरतिशयेनलघुर्लघु
तरः। लघीयान्। उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः। पटीयांसः। अजादीगुणावचनादेवा।५।३।५८। यदाऽस्थन्तीयसुनौगुणावचनादेवस्तः। नेहापाचकतरः। पाच

णेतादीघः। पितौघइतिवाक्तव्येप्रकरणांतरेणरुसूत्रकरणामत्यंतस्वार्थिकमपितरंज्ञापयतितेनअल्पात्तरंस्तोपश्चावलक्तरइत्यादिसिद्धं। अल्पानेवस्वल्पात्तरंनत
त्रद्व्योरेकस्यातिशयविवक्षायांतरप्। अन्यथाशिवकेशवावित्यादिसिद्धावपिशेखदंडमिवीणाइत्यादिनसिद्धेदित्याहुः। किमेतात्। आमोरुकारोयदित्यज्येततर्हिपचति
तरामित्यादौहस्वश्चापरंतुटिप्वतितरणामितिस्यात्। यस्येतिलोपस्यपरेणजयादाधात्। सिद्धेतुनिरनुबंधग्रहणंनसानुबंधस्येतिपरिभाषयाजङ्घिनास्यग्रहणंछि
वचनविभज्योपपदेद्व्योरर्थयोर्वचनेद्विवचनंकरणेल्युट्कर्मणिषष्ठ्यासमासः। येनपदेनद्वावर्थावुच्येतेतद्द्विवचनंविभक्तौच्येविभज्योऋहलोरितिण्यतिप्रा
प्नेतदपवादोयत्निपात्यतेण्यतिनुच्योरितिकुत्वेनविभाज्यमितिस्यात्। विभाज्यशब्दस्यस्तेषुप्रयुक्तस्यसाधुत्वंचिंत्यमितिहरदत्तोक्तिश्चिंत्या एवंताद्योयतिविभा

भूरादेशश्चेत्यपि ज्ञातव्यः भूयिष्ठ इति। इष्ठस्यादिलोपे कृते पिशब्दश्रागमः यद्वा लोपापवादो यकारश्रागमः इकारस्तूच्चारणार्थः। पक्षद्वयमपीदं भाव्यारूढो यवाल्य इति॥ ॐ॥ विन्मतोर्लुक्। स्वजिष्ठ इति विनोलुकि कृते भत्वात्यदकार्यभावः। अस्मादेव ज्ञापकादगुणवचनत्वेपि विन्मतोर्ज्यादीभवतः प्रशंसायां रूपप्। प्रशस्त्य स्यपरिशेषाते हप्रशंसानन्तुतिः। तेनेह यिभवति। चोररूपो यं यदश्नो रप्यजनेहरति गमवस्त्वपहरणेन चौर्यपरिशेषाते। पचतिरूपमिति। क्रियाया आश्रयत्वरूपत्वेपि औत्सर्गिकमेकवचनं भवति। तेन पचन्तो रूपं पचेति रूपमित्यादि। इह प्रथमेवविभक्तिं तरणाम्नेरिति वहवः। वस्तुतस्तु पश्येत्या

विन्मतोर्लुक्। प्।३।६९। विनोमतुपश्चलुक्स्यादिष्ठेयसोः। अतिशयेनस्वग्वीस्वजिष्ठः। स्वजीयान्। अतिशयेनत्वग्वान्। त्वचिष्ठः। त्वचीयान्। प्रशंसा यांरूपप्। प्।३।९८। सुवन्तात्तिङन्ताच्च। प्रशस्तः पटुः पटुरूपः। प्रशस्तम्पचति। पचतिरूपः। ईषदसमाप्तौकल्पब्देश्यदेशीयरः। ५।३।६७। ईषदूनोवि द्वान्। विद्वत्कल्पः। यशस्कल्पम्। यजुष्कल्पम्। विद्वद्देश्यः। विद्वद्देशीयः। पचतिकल्पम्। विभाषासुपो बहुच्पुरस्तात्तु। ५।३।६८। ईषदसमाप्ति विशिष्टेर्थेसुवन्ताद्बहुच्स्यात्सचप्रागेवनतुपरः। ईषदूनः पटुः। बहुपटुः। पटुकल्पः। सुपः किमः। यजतिकल्पः। प्रकारवचनेजातीयर्। ५।३।६९। प्रकारवतिचार्थे। थालन्तुप्रकारमात्रेपि पटुप्रकारः पटुजातीयः। प्रागिवात्कः। ५।३।७०। इवेप्रतिकृतौ। इत्यतः प्राक्काधिकारः। अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः

द्वियोगे कर्मणि द्वितीयापि सुलभा। क्लीवत्वं लोकात्। एवं पचतिकल्पमित्यादावपि वोध्यं। विभाषासुपः। सूत्रेसुपइति षष्ठ्यं ९९। ५।३७१। तिङश्चेत्यनुवर्तते॥ तात्पर्यं तसर्थप्रत्ययेनेत्युक्तं। सुवंतादिति। एतच्चपंचम्यंतमुक्तमेवापरस्माच्छब्दपर्यायस्यप्रागिति शब्दस्यचौप्रयुक्तत्वात्। प्रागित्यपरुष्यतरतिन्तमनोरमायां स्थितं। नचसूत्रस्थपरस्माच्छब्दसमानार्थकप्राक्शब्दयोगेपि षष्ठ्यंतसर्थेतिषष्ठीस्यादितिवाच्यं। अन्यारादितिसूत्रेचूत्तरपदस्यादिकूच्छब्दत्वेपि षष्ठ्यंतसर्थेप्रत्यये नेत्येतद्ज्ञापनार्थं पृथग्ग्रहणमितिसिद्धांतयित्वाप्राक्प्रत्यग्वाग्मादित्यदाहृतत्वात्। काशिकायांचतत्रापिपरस्माच्छब्दःप्रयुक्तः सुवंतादितिचप्रयुक्तोतदसमञ्जस

मिति मत्वाहरदत्तेनकथंचित्समर्थितोल्पप्लोपएषापंचमी। एवंभूतेप्रकृतिवेनाश्रित्येत्यर्थइति॥ ९॥

प्रशस्यस्यश्रः। अजादीत्यनुवृत्तंसन्नम्यादिपरिणाम्यन्तरित्याह। अजादीरिति। अजादीनां किं। प्रशस्यतरः। प्रशस्यतमः। श्रेष्ठ इति प्रकृतिभावादिहटेरितिलोपोयस्येतिलोपश्चनभवति। ज्यादात्ज्यादवृद्धस्यइयसुनौ आकारादेशः स्यात्। वृद्धस्यचासरूपस्येहग्रहणान्नतद्धितेयस्याचामादिरितिपारिभाषिकस्यवाख्यानात्। अस्यप्रियस्थिरेत्यादिनावर्षादेशोपियक्षेभवति। नचत्तस्येमनिचिसावकाशताशंक्या। वृद्धशब्दादिमनिचोऽभावात्। यदितवृद्धस्यवर्षिश्चेतिसूत्रमिहैवकिंयेत्ततदाह्रस्वग्रहणं

प्रशस्यस्यश्रः५।३।६०। अस्यश्रादेशस्यादजादीनां प्रकृत्यैकाच्।६।४।३। इष्ठादिष्वेकाच्प्रकृत्यास्यात्। श्रेष्ठः। श्रेयान्। ज्यच्।५।३।६१। प्रशस्यस्यज्यादेशस्यादिष्ठेयसोः। ज्येष्ठः। ज्यादादीयसः।६।४।१६०। आदेःपरस्यज्यायान्। वृद्धस्यच।५।३।६२। ज्यादेशस्यादजादीनां। ज्यिष्ठः। ज्यायान्। अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ।५।३।६३। अजादीनां। नेदिष्ठं। नेदीयान्। साधिष्ठः। साधीयान्। स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणांयणादिपरंपूर्वस्यचगुणः।६।४।१५६। एषांयणादिपरंलुप्यतेपूर्वस्यचगुणः। स्थविष्ठः। स्थविष्ठं। यविष्ठः। द्रविष्ठः। क्षेदिष्ठः। क्षादिष्ठः। एवमीयसुनोरूप। क्षिप्रक्षुद्राणांयण्यादित्वात्। द्रसिमा। क्षेपिमा। क्षोदिमा। प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणाम्प्रस्थस्फवर्चेहिगवेषित्रप्रद्राघिवृन्दाः।६।४।१५७। प्रियादीनांकमात्स्रादयःस्युरिष्ठादिषु। प्रेष्ठः। स्थेष्ठः। स्फेष्ठः। वरिष्ठः। बहिष्ठः। गरिष्ठः। वर्षिष्ठः। त्रपिष्ठः। द्राघिष्ठः। वृन्दिष्ठः। एवमीयसुनां। प्रेयान्। स्थेयान्। स्फेयान्। वरीयान्। बंहीयान्। गरीयान्। वर्षीयान्। त्रपीयान्। द्राघीयान्। वृन्दीयान्। एवमीयसुनां। प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणांरष्यादित्वादिमनिचोरित्यादिनाहोर्ल्लोपोभूचबहोः।६।४।१५८। बहोःपरयोरिमेयसोर्ल्लोपस्याद्बहोश्चभूरादेशः। भूमा। भूयान्। रक्षस्यविड्वाच्।६।४।१५९। बहोःपरस्यरक्षस्यलोपस्यात्यिडागमश्चाभूयिष्ठः। युवाल्पयोःकनन्यतरस्याम्।५।३।६४। एतयोःकनादेशोवास्यादिष्ठेयसोः। कनिष्ठः। कनीयान्। पक्षेयविष्ठः। अल्पिष्ठ इत्यादि ॥ ९९ न कर्त्तव्यमितिलाघवंभवतीत्याहुः। स्थूलदूरपरयग्रहणंयविष्ठेद्रसिष्ठइत्यत्रपूर्वयणादेर्ल्लोपोमाभूदिति। पूर्वग्रहणंतुस्यष्टार्थं। परस्मिन्नुक्ते सामर्थ्यात्पूर्वेस्येवगुणाल्लाभात्। स्थविष्ठइतिनचात्रआर्द्धधातुकेत्येवसिद्धेगुणग्रहणंव्यर्थमितिवाच्यं। परयणादिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्। क्षिप्रक्षुद्रयोरेर्गुणस्याप्राप्त्यभावात्। क्षेपिष्ठः। क्षोदिष्ठइत्यसिद्धिप्रसंगाच्चएवमिति। प्रेयान्। स्थेयान्। स्फेयान्। वरीयानित्यादि। रमेयसोर्ल्लोपइतिसचादेः परस्येत्यादेरेवभवति। रक्षस्यविड्वाःपूर्वसूत्रेसंपूर्णमनु वर्त्ततेतदाहबहोरि

त्वयकामयकेतिनन्वत्रसुपःप्रागकचिक्तेप्रत्ययेपरतस्त्वामा देशयोःसतोरपियोचीतियत्वंनस्याद्विभक्तिपरत्वाभावादितिचेन्मैवं।अक्तच्यूहपरिभाषायात्रनि
त्यतामाश्रित्याकचःपूर्वमेवयत्वविधानात्।एवंयुवकामावकामित्यत्राप्यकचःपूर्वमेवयुवावादेशावितिवोध्यं।शीलेकरतिःशीलेस्वभावोनियमश्चनस्त्रीकेणरतिःह
स्वस्तुभाष्यकारप्रयोगान्नकपीत्यत्रनेतियोगविभागाद्धानभवतीत्याहुः।अकचौद्वितीयत्रकारश्चारणार्थश्चतिध्वनयन्तुदाहरतिापचतकीत्यादि।अत्रकंपायोरूपा
दयात्रकंपास्यादित्यमरः॥ ॥नीतौचतयुक्तात्।अत्रकंपायुक्तादितियद्यपिउक्तादिरेवसाक्षादत्रकंपायुक्तोनतुधानादिस्तथापितद्द्वारधानादीनामप्यत्रनु

नीतौचतयुक्तात्।पा।३।७७।सामश्रनादिरुपायोनीतिस्तस्याङ्क्ष्यमानायामनुकम्पायुक्तात्कप्रत्ययःस्यात्।हन्तेर्यानकाःगडकाःएहकिाअ
ङ्कैकिश्चेर्णात्रकंप्यमानात्प्रत्ययःअत्रेनतुपरम्परासम्बन्धेयीतिविशेषःवह्वचोमनुष्यनाम्नश्चज्ञा।५।४।७८।पूर्वसूत्रद्वयविषयेघनिलचौच
।५।३।७९।तत्रैवाजाद्यूर्ध्वन्द्वितीयादचः।५।३।८२।अस्मिन्प्रकरणेयष्ठाजादिप्रत्ययश्चतस्मिन्प्रत्ययेपरेप्रकृतेर्द्वितीयादचऊर्ध्वंसर्वंलुप्यते।
अत्रकम्पितोदेवदत्तोदेविकःदेवियःदेविलःदेवदत्तकःअत्रुकम्पितोवायुदत्तोवायुकःउग्रहणमुकोद्वितीयत्वेकविधानार्थमेवायुदत्तः
।अत्रपितृकःचतुर्थीदचऊङ्स्यलोपोवाच्यःअतृकम्पितोवृहस्पतिदत्तोवृहस्पत्तिकःअनजादौचविभाषालोपोवक्तव्यःदेवदत्तकःदेवकः
।लोपःपूर्वपदस्यचादत्तिकःदत्तियःदत्तिलःदत्तकःविनापिप्रत्ययम्पूर्वोत्तरपदयोर्वालोपेवाच्यःदेवदत्तःदत्तदेवःसत्यभामाभामासत्याउवर्णा
च्च रलस्यचाभानुदत्तःभानुलःऋवर्णादपिसवित्रियःसवित्रलःचतुर्थीदनजादौचलोपःपूर्वपदस्यचाअप्रत्ययेतथैवेष्टउवर्णाच्च रलस्यच९

कंपासंवेधरतिभावःधानकारतिधानाशब्दःस्त्रीलिंगःततःकःकेणरतिहस्वःकप्रत्ययोताद्दाप्।अत्रप्रत्ययस्यादितीत्वेननमाच्योःप्रायेणतुधानकारतिपदमेतोत्वलिंगा
तिरत्तिद्वेष्यतिहरदत्तःकर्मव्यतिहारेणाच्स्त्रियामितिसिद्धेणाचःस्त्रियामित्तिसूत्रेणनःस्त्रीग्रहणेनज्ञापितंसार्थिकाःप्रकृतिलिंगंक्वचिदतिवर्त्ततइतितेनधानकार
त्यत्रउस्त्वमितिभावःघनिलचौचचकारेणयथाप्राप्तमितिकाशिकाःहपूर्वसूत्रेणौवश्चिहितःचावचनात्कोपिचकारेणतुकस्याभ्यनुज्ञेतिचिंत्यंयोगविभागेफलम
पिचिंत्यमितिहरदत्तःजाजादौसमाहारद्वंद्वेसौत्रंलुक्त्वादिग्रहणंचिंत्यप्रयोजनंयस्मिन्विधिस्तदादावित्येवसिद्धमितिहरदत्तः।अस्मिन्प्रकरणेरतिःअत्रकंपा

प्रागेवेति।सौत्रस्तुशब्दोवधारणेवर्त्ततइतिभावः।तेनचबहुजेवविकल्प्यतेनतुपूर्वत्रेत्यनुशब्दाभावेतुप्राक्कविकल्प्यतेततथाचपक्षेबहुचपरःस्यात्।भाष्यकारस्यमतेतुनेदंतुशब्दस्यफलंतथाहि।उदस्तितोन्यतरस्यामित्यादौप्रधानत्वात्प्रत्ययएवविकल्प्यतेनतुपरत्वंप्रत्ययएवहियरविशिष्टेविधीयतइतिविशेषणं गुणत्वात्।गुणानांचपरार्थत्वादितिन्यायात्तद्दिह।पिविभाषाग्रहणंबहुजेवसंभवत्स्यतेनपरस्तादित्येतन्नुशब्दस्यनुश्चवधारणार्थस्यान्यदेवप्रयोजनंपरस्तादेवसंचेयथास्यादितिनलिंगसंख्येष्वपिप्राक्प्रत्ययोत्पत्तेः।प्रकृत्यवस्थायांयेदृष्टेतेएवलक्ष्यंबहुचःप्रयोगश्चप्राक्प्रकृतेरेवभवतीतितेनबहुगडोदाक्षालघवेहनूमानरस्त्यादौप्रकृतिवच्छिंगमेवभवतिनत्वभिधेयवच्छिंगं।।ननुस्वार्थिकाःप्रकृतितोलिंगवचनान्यभिधत्तेइत्येवसिद्धमितिकिमनेनानुशब्दग्रहणेनेतिचेदत्राहुः।एतदेवज्ञापयतिकस्यचदः।५।३।७२।कान्नाव्यपस्यदकारोन्तादेशस्त्यादेकचाश्रज्ञाते।५।३।७३।कस्यायमम्बोऽम्बकः।उच्चकैः।नीचकैः।सर्वकेविश्वकेश्रोकारसकारभकारादौसुपिसर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्।युवकयोः।आवकयोः।युष्माकासु।अस्माकासु।युष्मकाभिः।अस्मकाभिः।श्रोकारेत्यादिकिमात्मीयकामीयकाः।अकच्प्रकरणंतूष्णीमः कामक्तव्यः।मित्वादन्त्यादचःपरंतूष्णीकामास्तोशीलेकामलोपश्चतूष्णींशीलः।तूष्णीकः।पचतकिंजल्पतकिंधकिंतादृक्तादृक्तादृक्तिसेतेप।३।७४।कुत्सितोम्बोम्बकः।संज्ञायांकन्।५।३।७५।कुत्सितेकन्स्यात्तदन्तेनचेत्संज्ञागम्यते।शूद्रकः।राधेकः।स्वार्थेम्वचनम्।अनुकम्पायाम्।५।३।७६।पुत्रकः।अनुकम्पितःपुत्रइत्यर्थः॥ ईषदसमाप्तौयेस्वार्थिकास्तेष्वभिधेयवदेवलिंगवचनेस्तइतितेनगौडकल्पाद्दाक्षाशर्कराकल्पोगौडइत्यादिसिद्धेःप्रागिवात्कः।सुपरत्यनुवर्त्ततेतेनतिङंतात्कोनाश्रव्ययसर्वेनाम्नोश्रनुवर्त्ततेइति।मंडूकसुत्यैतिभावः।ज्याप्रातिपदिकात्सुपइतिचानुवर्त्ततएव॥ ॥ कस्यचदः।कांताव्ययस्येतिसर्वनामग्रहणेतिङ्ग्रहणंचनेहसंवत्स्यतेतयोः कोंतत्वासंभवात्।नचाधोक्ष्मयेगित्यादौसंभवोस्तीतिवाच्यंकत्वस्यासिद्धत्वात् यद्यपिशक्नोतेर्यङ्लुकिलडितिपिश्रशणगितिसंभवतितेथापियङ्लुकोसार्वत्रिकत्वान्नेदंशलक्ष्मस्तीत्येसिकचित्त्वस्यसङ्गवैपिसर्वविधस्येदंसिवाविधीयंतइतिदत्त्वविधिर्नप्रवर्त्ततइतिभावः।श्रोकारेतिश्रकान्निषेधोसुपोप्युक्त्यासर्वनाम्नासुपाचटेर्विशेषणोकामचारात्।अन्यवस्थाप्रसंगेभाष्यकारवचनाद्यवस्थाश्रीयतेश्रोकारसकारइत्यादिसंकोचस्यश्रदस्मन्मात्रविषयकत्वंतथैवभाष्येउदाहृतत्वात्।अन्येषांत्वविशेषेणप्रातिपदिकस्यैवटेःप्रागकच्ननुसुवेतस्य

मित्यादि। एकः संध्यक्षरमिति प्राचां संज्ञा। वागाशीरिति। वाचि काशीर्यस्येति विग्रहः॥ ॥ चाचिकरतीति यत्रद्वितीयादच ऊर्ध्वस्य लोपः स्यात्तदा वाचमारकरतिस्थिते यस्येति चेत्याकारस्य लोपे तस्य स्थानिवत्त्वादाकारान्तस्य भत्वेऽपि तवर्त्तिनो विभक्तिमाश्रित्य चकारान्तस्य पदत्वेन कुत्वे जश्त्वेऽपि सति वागिकरतीति स्यात्। उत्तरपद लोपेत्यत्र कृत्वादेशत्वेन स्थानिवत्त्वाभावात्तुल्यावधिकत्वाय चिभमिति भसंज्ञामाश्रित्य नमिति पदसंज्ञा एकसंज्ञाधिकारात्यरत्वाद्ध्यतेस्तादिस्थितिपदसंज्ञ त्वेन शकनीयेत्यपि भमिति भसंज्ञायास्तदपवादत्वात्। कथमिति। अत्रासुन्नरपदलोपेजातेऽत्रस्तुदुर्लभमिति प्रश्नः। यथरतीत्यत्र सौत्र एकलोपरश्यते। नत्वौप स्थानिकरत्यर्थं। शेवलसुपरि। शेवलिकरतीति। वह्वचो मनुष्यनाम्नरतिरुच्चाघनिलचौ। सुशेवलियः। शेवलिलः। शेवलादीनांतृतीयात्तौ यौ यउच्येते। स्वार्थिकरक्तार्थं

वाचिकः। कार्यं षडङ्गुलीदत्तः षडिकरतीति षष्ठाजादिवचनात्सिद्धम्। शेवलसुपरि विशालवरुणार्यमादीनांतृतीयात्। ५।३।८४। एषां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ परे तृतीयादचऊर्ध्वलोपस्स्यात्। पूर्वस्यापवादः। अनुकम्पितः शेवलदत्तः। शैवलिकः। शैवलियः। शैवलिलः। सुपरिकः। विशालिकः। वरुणिकः। आर्यमिकः। अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च। ५।३।८२। अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायामकन्। तस्यचोत्तरपदलोपः। अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः। सिंहकः। अल्पे। ५।३।८५। अस्त्यर्थेतिलोतैलकं। हस्वोचस्योदक्षकः। संज्ञायामकन्। ५।३।८७। हस्व हेतुकायां संज्ञातस्यागम्यमानायामकन्। पूर्वस्यापवादः। वंशकः। वेणुकः। कुटीशमीमुण्डाभ्यो रः। ५।३।८८। हस्वाकुटीकुटीरः। शमीरः। मुण्डारः। कृत्वाडुपचः। ५।३।८९। हस्वाकुत्सूः। कुतपः। कुत्सितेस्नेहपात्रे। हस्वासाकुतपः। उमान्। कास्रोरीभ्यो ष्ठरच्। ५।३।९०। आसुधविशेषः कासुः।

हस्वासाकासूतरी। गोरणीतरी॥ ९९ संधीनांवक्तव्यः। सुपर्याणीः। सुपरिकः। सुपरियः। सुपरिलरतिभाष्येस्थितेः। कैपटेनतु सुपरिकरतिप्रतीकमुपादायसंहि तायां कार्यं तुकृतेलोपेसतिसुपार्षकरतिसादितिव्याख्यातं। अयंभावः। संहितायां कार्यमणि कृतेतृतीयादचऊर्ध्वलोपेसतिशीर्दन्तरत्यस्येवलोपः स्यात्। नाकारस्यतुयस्मि तिचेत्यनेनस्थानिवत्त्वात्तथाचस्थानिवद्भावान्नणोनिवृत्तिर्भविष्यतीति। हस्वोत्तेलादौहस्वदीर्घादिव्यवहाराभावान्नदृष्टकरत्युदाहृतोयद्यप्यल्पेरत्यनेनैवेदरूपंसि द्धं तथापिशाब्देविशेषोलीत्याहुः॥ कुटीरकरति॥ स्वार्थिकाः प्रकृतिलिंगमतिवर्तन्तेतरतिपत्तिलिंगंतात्रसंगच्छते॥ ९९॥ ९९॥

बुध्यैग्रहणमिहसर्वलोपार्थंअन्यथाआदेःपरस्येत्यादेरेवस्यादित्यभिप्रेत्याह।द्वितीयादचऊर्ध्वंसर्वमिति।अजिनांतस्येत्यतोलोपइत्यनुवर्तनादाहलुप्तइति।
ननुग्रहणंव्यर्थंरकादेशेकृतेअजादावित्येवसिद्धत्वादतआह।ठकोद्वितीयत्वइति।वायुशब्दात्परस्यदत्तशब्दस्यठावस्थायामेवलोपेऽसुसुक्तौतादिति
कः।किंचेष्टयकठग्रहणस्यप्रयोजनांतरमप्यस्तियदानुचित्रगप्रभृतिभ्यश्चतदोगंतत्वात्कादेशप्राप्त्याप्रथमंकादेशस्याऽसंभवेनाजादिलक्षणोलोपोनस्यादि
तितदर्थमपिठग्रहणंतेनठावस्थायामुत्तरपदलोपेकादेशस्यासंभवादिकादेशेचित्रकरतिरूपंसिध्यतीतिवोध्यंचतुर्थ्यादनजादौचेतिवक्ष्यमाणमेवश्लोकंभक्ता
व्याचष्टे चतुर्थीदचऊर्ध्वमेवेति।अनजादाविति।हलादावित्यर्थः।अस्मिन्प्रकरणइत्येवालोपःपूर्वपदस्यचेति।ठाजादावनजादौचेतिवोध्यः।अप्रत्ययेतथैवोक्त्वे
त्तच्चाचष्टेविनापिप्रत्ययमिति।लश्लस्यचेतिःइत्लस्यलःलोपइत्यर्थं।तत्रादेःपरस्येतिरकारलोपोवोध्यः॥ॐ॥प्राचामुपादेरवह्वचोमनुष्येत्याद्यनुवर्तते औदृद

प्राचामुपादेरडज्वचोवा।पा।५।४।९०।उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वविषयेअडच्वुच्प्रत्ययोस्तःवाच्यःप्राचांग्रहणंपूजार्थं।अनुकम्पितउपेन्द्रदत्तः।उपडः।उपकः।उपिकः।उपियः।उपिलः।उपेन्द्रदत्तकः।षड्रूपाणि।जातिनाम्नःकन्।पा।५।३।९०।मनुष्यनाम्नइत्येवजातिशब्दोयोमनुष्य
नामधेयंतस्मात्कन्स्यादनुकम्पायामनीतौचासिंहकः।शरभकः।रासभकः।द्वितीयेसंध्यक्षरस्वेतदादेर्लोपोवक्तव्यः।कहोडःकहिकः।एका
क्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपोवक्तव्यः॥नागाशीर्दत्तः॥ ९९ तरतिाननुक्तसंधेरुपेंद्रशब्दादेकादेशस्यपूर्वोक्ततयाग्रहणादुपादेरितिविधीयमानोप्रत्ययोलो
नामलोपस्तुनकारादेरेवस्यात्तत्रउपकउपडइतिरूपेनस्यात्तात्किंतूपयडउपयकइतिरूपेस्यात्तामेवघनिलचश्चसपिरोमएवानस्मादिहेवद्वितीयेसंध्यक्षरेचेतिवा
र्तिककृतोनोक्तमितिचेदत्राहुःप्रकारांतरेणनिर्वाहसंभवान्नोक्तं।तथाहि।आकृतिगणोक्तेद्वितीयेसंध्यक्षरमित्यादिनाअकारस्यापिलोपेप्रसक्तेगणात्पूर्वमेवोक्तव्यूह
परिभाषयाप्रत्ययः।नचपरिनिष्ठितत्वपरेणासमर्थंग्रहणंनसीत्यितिरित्यत्रेवपरिभाषावाधःशंक्यः।प्राग्दिशतिसूत्रेसमर्थंग्रहणंनिवृत्तमित्युक्त्वादकृतसंधेरि
तिप्राग्दिशतिज्ञापकबलेनसमर्थंग्रहणंप्रत्याख्यानपक्षेयिज्ञापकस्यविशेषपरत्वाश्रयणादिति।उपेंद्रःउपशुरुयकर्तृत्यादिषूयडादीनांपंचानांरूपाणांसाम्येपिसंध
यादिस्विवप्रकरणादिनाविशेषाध्यवसेयः।जातिनाम्नःयेशब्दाजात्यंतरेप्रसिद्धाःमनुष्येषुनामत्वेनविनियुक्तास्तद्ग्रहोदाहरणंद्वितीय॥ ९ ।।

त्वादितिभावः। किंयत्तदइतिसूत्रेद्वयोरित्यस्यप्रत्याख्यानादाह। किमोऽस्मिन्निति। एकाच्चाप्राचांग्रहणंपूजार्थंविकल्पोऽनुवर्त्ततएव॥ः॥ अवक्षेपणेकन्नाकुत्सि

त्तेतत्कः। खरेविशेषः। येनेत्यवक्षेपणाशब्दःकरणेल्युडंतइतिभावः। प्राग्दीव्यतोवधिः। अश्वकइति। अश्वशब्दोऽश्वएववर्त्तते

कन्प्रत्ययस्तुप्रतिकृतिरूपेसदृशइतिनायंस्वार्थिकइत्येके। अन्येत्वसादृश्यनिबंधनादभेदोपचारात्तौवीहीकइतिवदश्वशब्दएवप्रतिकृतौवर्त्तते। प्रत्ययस्तु

त्तस्यैवोपचारिकत्वस्योधकइत्याहुः। प्रतिशौकिंगोरिवगवयः। तृणाचर्मकाष्ठादिनिर्मितंप्रतिमापरपर्यायंचलुप्रतिकृतिः। गवयस्तुनैवं। समुदायस्त्वेतदिति। अश्व

अवक्षेपणेकन्। ५।३।९५। व्याकरणेकेनगर्हितं। व्याकरणकः। येनेतरत्कुत्स्यतेतदिहोदाहरणं। स्वंकुत्सितंनुकुत्सितइत्यस्याप्राग्दीव्यतो

नांग्रहणंवधिः। इवेप्रतिकृतौ। ५।३।९६। कन्स्यात्। अश्वइवप्रतिकृतिः। अश्वकः। प्रतिकृतौकिम्। गौरिवगवयः। संज्ञायांच। ५।३।९७। स्वार्थिक

न्स्यात्समुदायश्चेत्संज्ञा। अप्रतिकृत्यर्थमारंभः। अश्वसदृशस्यसंज्ञा। अश्वकः। उष्ट्रकः। लुम्मनुष्ये। ५।३।९८। संज्ञायांविहितस्यकनोलुप्स्यात्म

नुष्येवाच्ये। चंचात्रणामयःसमान्। चंचेवमनुष्यश्चंचावभिकाजीविकार्थेचापण्ये। ५।३।९९। जीविकार्थेयदविक्रीयमाणंतस्मिन्वाच्येकनो

लुप्स्यात्। वासुदेवः। शिवः। स्कंदः। देवलकानांजीविकार्थासुदेवप्रतिकृतिश्चेदम्। अपण्येकिम्। हस्तिकान्त्रिकीर्णीतेः। देवपथादिभ्यश्च। ५।३।

१००। कनोलुप्स्यात्। देवपथः। हंसपथः। आकृतिगणोयम्। वस्तेर्ढञ्च। ५।३।१०१। स्वेत्यनुवर्त्ततएव। प्रतिकृत्तावितिनिवृत्तम्। वस्तिरिवचास्त

यांवास्तेयी। शिलायाढः। ५।३।१०२। शिलेवशिलेयम्। शिलायाइतियोगविभागाद्वुञपीत्येके। शैलेयं शाखादिभ्योयः। ५।३।१०३। शाखेवशाख्यः।

मुख्यः। जघनमिवजघन्यः। अग्र्यः। शरण्यः। द्रव्यंचभव्ये। ५।३।१०४। द्रव्यमर्थंत्राह्मणः। कुशाग्राच्छः। ५।३।१०५। कुशाग्रमिवकुशाग्रीया। बुद्धिः॥

तेप्रत्ययसमुदायश्चेदश्वसदृशस्यसंज्ञेत्यर्थः। चंचावभिकेइति। लुपियुक्तवद्भावात्स्त्रीलिंगतावासुदेवः। शिवइत्यादिषुप्रतिमाः। प्रतिकृत्यगृहाद्गृहेभिक्षमाणाभ्रमंतिताए

वमुच्यंतेदेवलकाश्रयितएवभिक्षोऽभिप्रेताः। यास्त्वायतनेषुप्रतिष्ठाप्यंतेपूज्यंतेचताःपूजारहस्तेनोपनतदृष्टाः। आर्चासुपूजनार्थासुचित्रकर्मण्यनेकचारवेप्रतिकृ

तौलोपःकनोदेवपथादिष्विति। आर्चासुप्रतिमासुकीदृशीषुपूजनार्हासुगृहेष्वायतनेषुवायाः पूज्यंतेतासुचित्रकर्मण्यजाभ्यांतद्गताः प्रतिकृतयोलक्ष्यंतेत्यार्चासु

वत्सोक्षाश्वात्तनुत्वं न्यूनता सा च प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रत्यासत्तेः। क्वचित्तु तत्सहचरितधर्मोत्तराणां तत्र वत्सः प्रथमवयाः वयसश्च प्रथमस्य न्यूनत्वं नाम वयोन्तरप्राप्तिस्तदाह द्वि
तीयमिति। तरुण उक्षा तारुण्यस्य च तनुत्वं तृतीयवयःप्राप्तिः। अश्वायामश्वादुत्पन्नोऽश्वः अश्वत्वं च जातिः। तत्सहचरितस्याश्वायामश्वादुत्पन्नत्वधर्मस्य न्यूनत्वमन्यपि
तृकता। तथा च गर्दभेनाश्वायामुत्पादितोऽश्वतरः। ऋषभो भारस्य वोढा तस्य तनुत्वं भारोद्वहने मन्दशक्तिता। तद्योगादृषभतरः। किंयत्तदो। कतरो वैष्णव इति गुणेन निर्द्धा
रणमिदं। क्रियासंज्ञाभ्यां निर्द्धारणं तु कतरोऽध्यापकः। कतरो देवदत्त इत्यादि ज्ञेयम्। ननु द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे डतरच् भवतीति तर्हि कयोरन्यतरो देवदत्तः। ययोरन्यतरस्
योरन्यतर इत्यत्रापि प्राप्नोति। अत्राहुः। निर्द्धार्यमाणवाचिभ्य एवायं प्रत्ययोऽभिधानस्वाभाव्यात्। तेनात्र नातिप्रसङ्ग इति। एकस्येति किम्। द्वयोरिति कर्मणि षष्ठी माभूत्

वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ५।३।९१ वत्सतरः द्वितीयं वयः प्राप्तः। उक्षतरः। अश्वतरः। ऋषभतरः। प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्व एवायम्। किंयत्तदोर्नि
र्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ५।३।९२ अनयोः कतरो वैष्णवः। यतरः। ततरः। महाविभाषया कः। यः। सः। वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ५।३।
९३ बहूनां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे डतमच् वा स्यात्। जातिपरिप्रश्न इति प्रत्याख्यातमाकरे। कतमो भवतां कठः। यतमः। ततमः। वाग्रहणमकजर्थ
म्। यकः। सकः। महाविभाषया। यः। सः। किमोऽस्मिन् विषये डतरजपि। कतरः। एकाच्च प्राचाम् ५।३।९४ डतरच् डतमच् स्यात्। अनयोरे
कतरो मैत्रः। एषामेकतमः॥ ९९ तथाहि सत्यस्मिन् सर्वे कोऽदेवदत्तयज्ञदत्ताविति द्वावेव स्यात् वा बहूनाम्। किंयत्तद इति वर्त्तते। जातिश्च परिप्रश्नश्चेति समाहा

रद्वन्द्वः। अत्र जाताविति सर्वेषां विशेषणम्। षष्ठीसमासे तु गुणभूतस्य जातिग्रहणस्य निष्कृष्य संबन्धोऽनुपपन्नः स्यात्। परिप्रश्नग्रहणं तु किम एव विशेषणं तच्च क्षेपनिर
त्यर्थम्। तत्र जातिग्रहणं प्रायोभिप्रायं क्रियागुणसंज्ञाभिरपि निर्द्धारणेऽपि डतरच इष्टत्वात्। तथा पूर्वसूत्रे द्वयोरिति प्रायोभिप्रायं बहूनां निर्द्धारणेऽपि डतरच इष्टत्वात्तथा। अत्र कैयटः। द्वयोरिति जातिपरिप्रश्न इति च न कर्त्तव्यमिति भाव इति तदेतदाह प्रत्याख्यात
त्ववार्तिके। किमादीनां द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थक्यमिति। यकः सक इति। कक इति तु नोक्तं अकच्सहितस्यापि किमः क इत्ययमादेश इति व्या
माकर इति। कठ इति। कतमो भवतामध्यापकः शूरो देवदत्तो वेत्यप्युदाहर्त्तव्यम्।
ख्यातत्वात्। महाविभाषयेति। प्राग्दिश इति सूत्रे समर्थप्रथमग्रहणयोर्निवृत्तत्वेऽपि वाग्रहणमनुवर्त्तत इत्युक्तं॥

रूः स्यादिति। इवार्थ इति वोध्यं। पूगाञ्ञ इत्यतः प्रागिवेत्यधिकारात्। शस्त्रीश्यामेत्यादौ तु एकएवस्त्रीवार्थः। सचसमासांतर्भूत इति क्वोनभवत्युक्तार्थानामप्रयोगात्। कोकतालीयमिति। प्रकृतसूत्रादेवज्ञापकादिवार्थे समासः सुप्सुपेतिवाऽभयथापिविशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः सचक्षुप्रत्ययविषयएवतेनेहस्यात्तेऽवयवेनेत्याकरः। इहकाकतालेत्यादि। आगच्छतःकाकस्याऽकस्मात्तालफलपतनाद्यथावधस्तथेवाकस्मिकचोरसमागमाद्देवदत्तवधः। एवमजायाआगमनात्तत्पाणिपतनात्तथावधस्तत्सदृशमरणमितिफलितोर्थः। अतर्कितोपनतमिति। अचिंतितोपपन्नन्यायादृष्टिकमित्यर्थः। पूगाञ्ञो स्वरूपग्रहणंतु नभवतित्रयामणीश्चेतिवचनात्। पूर्वेशब्दोत्तरवयवबोधनः। अग्रामणीपूर्वा इतिकिं। देवदत्तोग्रामणीर्येषांतेदेवदत्तका। सएवाग्रामणीरितिकन्। अत्रसमुदायःपूगवचनः लोहितध्वज्यइति। लोहितःध्वजोयस्यसंघस्यस लोहितध्वजः। सएवलोहितध्वज्यः। त्रातव्यजोः। उत्सेधजीवित्वंत्रातस्यपूगाद्विशेषः उत्सेधः शरीरायासः। कौजा

आहुस्त्रिगर्तषष्ठासु कौरवेऽपरयादणिऽकौ। कौशिकिर्ज्जीवलमानिश्चत्रह्मगोऽथजानकिः १ दामनीयः। दामनीयो। दामनयः। औत्सपिः। औलपीयः। त्रिगर्तैः कौरवेऽपरथीयः। दाण्डकीयः। पार्श्वादियौधेयादिभ्यामराज्ञो। ५। ३। ११७। आयुधजीविसङ्घ. वाहिभ्यएभ्यःक्रमादणञौस्तः स्वार्थे। पार्श्ववः। पार्श्ववो। पार्श्वकाः। यौधेयः। यौधेयो। यौधेयाः॥ ११यन्परइतिगोत्रेकुंजादिभ्यइतिफञ्। दामन्यादित्रिगर्तषष्ठात्। समाहारद्वन्द्वात्यंचभीत्रि

गर्तषष्ठेभ्यइति। येषामायुधजीविनोषडंतेवर्गाः षष्ठवर्गसुत्रिगर्तसेभ्यइत्यर्थः। त्रिगर्तवर्गषष्ठकाःकेइत्याकांक्षायामाह॥ ॐ॥ आहुस्त्रिगर्तषष्ठाश्चेति। अत्रजानकायस्त्रिगर्तवर्गः तेषुचत्रिगर्तषष्ठेषुप्रथमपंचमौकौंडोपरथत्रात्रह्मगोग्रशब्दोशिवायसंतोशेषास्त्वित्रंतताः। केचित्तुअतइतिंतमेवपंचमंब्रह्मगोग्रशब्दायइंति। कौंडोपरथीयइतिचङ्वचनेनतकौंडोपरथाःदांडकयइत्यादि। पार्श्वइतिजनपदशब्दस्तोऽपत्येद्यञ्भगवेत्यणवृत्तेतद्राजत्वात्तुक्। उपनस्संघविवक्षायामनेनाणा। अस्याप्यणोवृत्तेतद्राजत्वात्तुक्। तदाहपार्श्ववइति। ननुपर्शुरितियोजनपदशब्दस्तस्मादेवानेनयस्यार्थेणविधीयतामपत्यवाचिपर्शुशब्दात्संघविवक्षायामण्विधीतस्यार्थिकत्वेनसिध्येदितिचेदत्राहुः। केवलःपर्शुशब्दएवजनपदवाचीनत्वसौतइतिजनपदवाचिनःस्यार्थेऽणाविधीयतेकिंतुद्यगधेत्यणास्तद्राजस्यवृष्यित्यादिनास्तुकिंवाहपत्यवाचिपर्शुशब्दादेवस्यार्थेविधीयतेस्यार्थश्चात्रसंघएवानचपर्शुशब्दस्यसंघवाचित्वंनेतिशंक्यंव

दाहरणाशिवःविष्णुःचित्रकर्मणिअर्जुनःदुर्योधनःध्वजेषुकपिःगरुडःसिंहःसुपर्णोसिंहमकरादयःध्वजेषुराज्ञोसंतिहस्तिकानितिईदृशमेवविषयमभिप्रेत्यपठंति
रामसीतालक्ष्मणोजीविकार्थेविकीणीतेयोनरस्तंचविक्थिक्त्रस्मिन्यधेयोयशब्दान्नवेतिव्यर्थप्रश्नंपठितंतेचधिग्धिगितित्रयेभावः।त्रपण्यइत्युक्तात्त्यण्ये

समासाच्चतद्विषयात्।५।३।९९६।स्वार्थेविषयात्समासाच्छस्यात्।काकतालीयोदेवदत्तस्यवधःइहकाकतालसमागमसदृशस्तोरसमागमइति
समासार्थः।तत्प्रयुक्तःकाकमरणसदृशसुमत्यर्थः।त्रजाद्यपाणीयःत्रतर्कितोपनतइतिफलितोर्थः।शर्कराद्भ्योऽण्।५।३।९९७।शर्करा
रेवशार्करम्।त्रङ्गुल्यादिभ्यष्ठक्।५।३।९९८।त्रङ्गुलीवाआङ्गुलिकःभरूजेवाभारूजिकःएकशालायाष्ठञन्यतरस्याम्।५।३।९९९।एक
शालाशब्दादिवार्थेठञ्वापस्येठक्।एकशालेवाऐकशालिकःएकशालिकःकर्कोलोहितादीकक्।५।३।९९०।कर्कःशुक्लोऽम्बस्तस्यकार्की
कःलोहितीकःस्फटिकःशृणाज्ज्योऽग्रामणीपूर्वात्।५।३।९९२।स्वार्थेनिपातनात्।नानाजातीयात्रनियतनृत्तयोऽर्थकामप्रधानाःसङ्घाःशृणा
त्तद्वाचकात्स्वार्थेञ्यस्यात्।लोहितध्वज्यःत्रातच्फजोरस्त्रियाम्।५।३।९९३।त्रातःकापोतपाक्यःचफञ्।कौञ्जायन्यःत्रापायन्यः।त्रायु
धजीविसङ्घाञ्ज्यड्वाहीकेषुब्राह्मणराजन्यात्।५।३।९९४।वाहीकेषुयत्रायुधजीविसङ्घस्तद्वाचिनःस्वार्थेञ्यड्।क्षौद्रक्यःमालव्यःटित्वाङ्ङी
प्।क्षौद्रकीत्रापुधेतिकिम्।मल्लाःसङ्घेतिकिम्।समाट्।वाहीकेषुकिम्।शवराःत्रब्राह्मणेतिकिम्।गोपालवाःशालङ्कायनाःब्राह्मणेतद्वि
शेषग्रहणम्।राजन्येस्वरूपग्रहणम्।वृत्तादेण्यण्।५।३।९९५।त्रायुधजीविसङ्घवाचकात्स्वार्थेवार्कीण्यः।त्रायुधेत्तिकिम्।जातिशब्दान्माभू
त्।दामन्यादित्रिगर्त्तषष्ठाच्छ।५।३।९९६।दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्त्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसङ्घवाचिभ्यस्वार्थेच्छस्यात्।त्रिगर्त्तःषष्ठोवर्गोयेषा
न्तेदामन्यादित्रिगर्त्तषष्ठाः॥ ॥

हस्तिकानितिवत्रामकंसीतिकंलक्ष्मणकमितिप्रयोगाएवसाधवस्तिदेवपथस्त्यादिदेवपथस्त्वप्रतिरूपतिःहंसपथस्त्वप्रति
रूपतिरितिविग्रहःवस्तिरितिवस्तिनीभेरधोड्यास्त्यमरःइदंचभव्येदुशब्दादिवार्थेयप्रत्ययोनिपात्यते॥※॥समासाच्चतद्विषयात्तच्छब्देनप्रकृतस्वार्थो

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचनेकन्।५।३।५५। जातीयरोपवादः। स्थूलकः। अणुकः। चञ्चूहतोऽस्य संख्यानम्। चञ्चूक्तः। चहक्तः। सुरायाश्च्यौ। सुरावर्णो हिंसुरकः। अनत्यन्तगतौ क्तात्।५।४।४। छिन्नकम्। भिन्नकं नसामिवचने।५।४।५। सामिपर्य्याये उपपदक्तान्तान्नकन्। सामिकृतम्। अर्द्धकृतम्। अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात्स्वैरणकन्प्राप्तः। इदमेवनिषेधसूत्रमत्यन्तस्वार्थिकमपिकन्नज्ञापयति। बहुत्वरकम्। चहत्याच्छादने।५।४।८। दीकन्स्यात्। द्वौप्रावारौत्तरासङ्गौसमौ चहतिकातथा। आच्छादनेकिम्। चहतोरुन्दः। अषडक्षाशितंग्वलङ्कर्म्मीलम्पुरुषाध्युत्तरपदात्खः।५।४।७। स्वार्थिकः। अषडक्षीणामन्त्रः। द्वाभ्यामेवकृतइत्यर्थः। अशितागवीनमरण्यम्। निपातनात्षट्चस्यमु म्। अलंकर्म्मीणः। अलङ्कर्म्मीणः। अलम्पुरुषीणः॥ ९९ तगताविति किनोन निषेधः सामिकृतादिभ्यस्तस्याप्राप्तभावात्तेभ्योऽसमासेसामिपदेनैवअनत्यंतगतेर्द्योतनात्समासेभ्यस्तुक्तौतत्प्राप्तिभावाच्चानचक्रुहरणपरिभाषयासमासस्यक्तांतत्प्राप्तीतिशंक्यंसामिशब्दस्यगतिकारकत्वाभावात्तस्मात्स्वार्थिकएवकन् निषिध्यतइदमेवनिषेधवचनंकचित्स्वार्थिकंकंनज्ञापयतीति। अषडक्षीणाइति। अविद्यमानानिषडक्षीणीयास्मिन्निति बहुव्रीहिः। अक्षिशब्दोऽत्रचक्षुरिंद्रियेवर्त्तते। बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोरितिषच्चातदंतादेर्नखः। मंत्रोमंत्रणं। आशितंगवीनमिति। आङ्पूर्वादश्नातेराशितः कर्त्तरिक्तः। एवंतात्कर्मणिवाउभयथापिप्रभूतत्वमितिफलितोर्थः। अलंकर्मीणइति। अलंकर्मअलंपुरुषेतिपर्यादयोग्लानाद्यर्थेचतुर्थ्यंतेसमासः। अलंपुरुषीणइतिप्रतिमच्छादिः॥ ९॥

वद्बहुत्यवाचित्वेसंघवाचित्त्वग्रौव्यादितिनकाप्यनुपपत्तिरिति।यौधेयइतिकथंसिध्यतीत्यौणादिकइकण्प्रत्ययेनेयस्यलोपेयौधेयशब्दसिद्धेरित्यर्थः।युधेरिगुपधलक्षणःकइकण्।युधायाम्रपत्येसंघेचइत्यणिढक्कतूरंतात्संघविषयात्तस्यलुक्।
वक्षायामनेनाञ्जातेनयौधेयइति।आयुदानंभवति।किंचयौधेयस्यकोलक्षणंवायौधेयःसंघोकुलक्षणोत्यत्रतादृगेवंयौधेयादिषुयेढगंताःशौकेयादयस्तेषुसर्वेषु
प्रयोजनद्वयमूह्यंयौधेयाइति।अत्रोलुक्श्रेतोदात्तोनचनप्राच्यभर्गेत्यादिनानिषेधःशंक्यःस्त्रियामेवतन्निषेधात्॥॥आभिजित्यइति।आभिजितशब्दादणंता
द्यञ्।एवंविद्भृत्यप्रभृतिभ्योऽणिततदंतेभ्योवैदभृतशालावत ——— शैखावताद्भ्योयञ्।पादशतस्यसंख्यादेःपादशतस्यकिमाद्यौद्वौमावोदद्यातिसंख्यादेरि
तिकिंपादंपादंददातिवीप्सायामितिकिंद्वौपादौददातित्रनैमित्तिकत्वार्थमितिनिमित्तेभवोनैमित्तिकोऽध्यात्मादित्वाद्ठञ्।तद्धितार्थेतिसमासइतिपत्र्यप्रकृत्य

अभिजिद्विदभृच्छालावच्छैखावच्छमीवद्वर्णोवर्ष्णुमद्वर्णोयञ्॥५।३।९९८॥अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यःस्वार्थेयञ्स्यात्।आभिजितोऽपत्यंआभि
जित्यः।वैदभृत्यःशालावत्यःशैखावत्यःशमीवत्यःऔर्णावत्यःऔर्णमत्यःज्यादयस्तद्राजाः५।३।९९९॥द्वर्णान्तेभ्यइत्यारभ्यउक्तास्तेतत्संज्ञाः
स्युःतेनास्त्रियामवृषलाद्यकोलोहितध्वजाःकापोतपाकाःकौञ्जायनाःआग्नायनाइत्यादिपादशतस्यसंख्यादेर्वीप्सायामुनलोपश्चा५।४।१लोप
वचनमनेनैमित्तिकत्वार्थमाश्रितोनस्थानिवत्।पादःपत्।तद्धितार्थइतिसमासेस्त्रीतेप्रत्ययः।ठञ्नन्तेस्त्रियामेवाद्वौद्वौपादौददातिद्विपदिकामाद्वि
शतिकां॥पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापिदर्शनात्।द्विर्मोदकिकामदराठञ्यवसर्गीयोश्च५।४।२ठञ्स्यात्।अत्रवीप्सार्थमिदंद्वौपादौददातिद्विपदिकां
शतिकां॥पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापिदर्शनात्।द्विर्मोदकिकामदराठञ्यवसर्गीयोश्च५।४।२ठञ्स्यात्।अत्रवीप्सार्थमिदंद्वौपादौददातिद्विपदिकां
द्विपदिकां।व्यवस्यतिददातीत्यर्थः॥ ९९ पाधिर्वीप्सातथापिठञोयोत्येतिद्धितार्थोभवत्येवेतिभावःददातीतिसमर्पणामात्रमिहददत्तेरर्थःनतुपरस्वत्वा

पादनपर्यंततथात्वेहिउत्तरसूत्रविषयत्वंस्यात्।केचित्तुव्यवसृजतेर्द्योतःप्रयोगेसत्येवउत्तरसूत्रस्यप्रवृत्तिमाहुःअन्यत्रापिदर्शनादितिद्वौद्वौमाषौददातीत्यादौत्व
नभिधानान्नातिप्रसंगइतिभावःदेरुव्यवसर्गादेरनेदेरुःदेरेश्चुरादिण्यंताद्भावेघञ्।अत्रचाप्युदाहरणेतद्धितार्थेइतिसमासःस्त्रीलिंगंचतद्धितार्थःयद्वाप्रकृत्य
र्थएवतद्धितार्थःस्वार्थिकत्वाद्वुनःद्वौपादौदंडितइतिदेवदत्तेनयज्ञदत्तइतिशेषःदेरेरप्रधानेकर्मणितद्धितयज्ञदत्तस्यत्रप्रथमाद्वौपादावित्यत्रद्विपदिका
र्थएवतद्धितार्थःस्वार्थिकत्वाद्वुनःद्वौपादौदंडितइतिदेवदत्तेनयज्ञदत्तइतिशेषःदेरेरप्रधानेकर्मणितद्धितयज्ञदत्तस्यत्रप्रथमाद्वौपादावित्यत्रद्विपदिका ॥
मित्यत्रचद्वितीयाभवतिदंडिग्रहणार्थइतिद्विकर्मकेषूक्तम्।तथाचद्विपदिकांकर्मकंग्रहणविषयोभूतोयज्ञदत्तस्यादिरर्थइतिनव्याः ॥

रूढोपिबधुशब्दः अन्नपर्यायः पुल्लिंगोस्तितथापिस्नेहगुत्यतोबेधुनीतिनसंस्कनिर्देशादितिभावः।स्थानेनेत्यस्यैवव्याख्यानंतुल्येनेतिपित्तस्थानीयइतिस्थान
मत्रसंबंधविशेषः।पदमितियस्यप्रसिद्धिःयितुरिवस्थानमस्यपित्तस्थानःपित्ततुल्यइत्यर्थः।गोस्थानमितिातिस्त्यस्मिन्नितिस्थानंदेशःइतिकरणेविवक्षार्थस्तो
नतत्युरुषोबहुव्रीहिर्वायसुल्यस्थानशब्दस्तस्माच्छौनभवतित्रजगादिनःप्रकृतिस्वरूपप्रदर्शनपरंचैतत्।नत्वयंकेवलःप्रयोगार्हःढकोनित्यत्वादितिहरद
त्तः।सुष्यज्ञातावितिणिनिः॥॥विसारिणोदूर्ववदिहापिणिनिः।हरदत्तस्तुसुष्यज्ञातावितिणिनिरुपसर्गेभिन्नएवसुष्युपपदेभवतीत्याशयेनपूर्वसूत्रेसिध्यभ्र
त्तएवनिपातनात्णिनिरित्याहातदयुक्तं।सवभूवोपजीविनोऽत्रतपायिवर्गानवंचनीयाःप्रभवोनुजीविभिरित्यादिप्रयोगानुरोधेनउपसर्गात्सुष्युपपदेपिणिनेरव

विसारिणोमत्स्योऽ।५।४।९६।अण्स्यात्।वैसारिणाः।मत्स्येतिकिम्।विसारीदेवदत्तःसंख्यायाःक्रियाभ्यावृत्तिर्गणनेकृत्वसुच्।५।४।९७।अभ्या
वृत्तिर्जन्मक्रियाजन्मगणानवृत्तेःसंख्याशब्दात्स्वार्थेकृत्वसुच्स्यात्।पञ्चकृत्वोभुङ्क्तेसंख्यायाःकिम्।भूरिवारान्भुङ्क्तेद्विचतुर्भ्यःसुच्।
५।४।९८।कृत्वसुचोपवादःद्विभुङ्क्तेत्रिःगात्तस्यावृत्तेःएकस्यसकृच्च।५।४।९९।सकृदित्यादेशस्याच्चात्सुचासकृज्जुङ्क्तेसंयोगान्तस्येतिसुचोलो
पःनानृहल्ङ्यावितिभैत्सीदित्यत्रसिचइवसुचोपितव्योगात्।विभाषावहोर्धोविप्रकृष्टकाले।५।४।२०।अविप्रकृष्टआसन्नःबहुधाबहुकृ
त्वोवादिवसेभुङ्क्तेआसन्नकालेकिम्।बहुकृत्वोमासस्यभुङ्क्तेतत्रप्रकृतवचनेमयट्।५।४।२१।प्राचुर्येणाप्रकृतम्प्रकृतन्तस्यवचनम्प्रतिपाद
नम्।भावेधिकरणेवाल्युट्।आद्योप्रकृतमन्नेअन्नमयंअपूपमयमायवागूमयी।द्वितीये॥ ९९ प्रयोजनंकर्त्तव्यतयानियोजनाअपरणास्यव्यर्थत्वात्।अणिनु

णाइत्यतोऽनुवर्त्तनादाहाऽणस्यादितिवैसारिणाइतिाइनणपनपत्यइतिप्रकृतिभावःसंख्यायाःअभ्यावृत्तिशब्देनयद्विद्वितीयादिप्रवृत्तिर्गृह्यतेतदाहकृत्वःप्रकृतौयं
चकृत्वइतिस्यादतोऽत्रविवक्षितमर्थमाहाअभ्यावृत्तिर्जन्मेतिभूरिवारानितिाभूरिशब्दस्यलौकिकसंख्यावाचित्वेपिनेहग्रहणंबहुगणेतिसूत्रेबहुग्रहणस्यनियमार्थे
त्वात्।अनियतसंख्यावाचिनाचेङ्गवतिवहोरेवेतिनियमशरीरमितिमनोरमाबहुगणयोरेवेतिनियमशरीरमित्यन्योवारशब्दस्यक्रियोत्पत्त्याधारकालवाचित्वात्का
लाध्वनोरितिद्वितीयेतिहरदत्तःवारशब्दस्यकालवाचित्वेभूरिशब्दोपितत्समानाधिकरणत्वात्कालएववर्त्ततइतिकयमत्रप्रसंगइतिचेदत्राहुःकालवाचित्वेपिक्रि

ईश्वराधीनरतिः अधिशब्दः शौण्डादिरित्युक्तोऽतमवादयश्च। अतिशायनेतमबित्यादयः। प्राक्कनश्चेति श्रवशेषणोक्तमिति विहितात्। ज्यादयश्च। पृणाज्योग्रामणीपूर्वो दित्यादयः। प्राग्वनश्च। पादशतस्यसंख्यादेरिति विहितात्। अमादयश्च। किमेत्तिङव्ययघादामित्यादयः। प्राङ्मयटश्च। तत्प्रकृतवचनेमयडित्यतः प्रागित्यर्थः। वहतीजात्यंतारतिः। वहतीपूर्वेण नवहत्याश्वाक्षादनेश्चेति विहितः कन्उपलक्ष्यतेऽजात्यंतशब्देनजात्यंताच्चेति। वहुवचननिर्देशात्पाशादयोऽपि गृह्यंते। पोहिवेपाकरणपाशादिशब्दैरर्थः प्रतीयतेनासौ प्रकृतिमात्रेणप्रतीयतइतितेपितमवादिवन्नित्याएवेतिस्थितमाकरे। कन्लोपेसत्कामूलेवहतीमात्रप्रयोगोजात्यंतमात्रप्रयोगश्चरुतस्तनुश्चवाचकोप्यार्षत्वेथानुवादत्वान्नदोषाय। विभाषाचेर दिक्कासोस्त्रीत्वेतिदिक्स्त्रीतत्प्रतिषेधोनतुदिशिस्त्रियांचास्त्रीलिंगैकवचननिर्देशात् प्राचीनमि

ईश्वराधीनः। नित्योयङ्लुगुत्तरसूत्रेविभाषाग्रहणात्। अन्येपिकेचित्सार्थिकाः प्रत्ययानित्यमिच्छन्तेऽतमवादयः प्राक्कनः। ज्यादयः प्राग्वनः। आमादयः प्राङ्मयटः। वहतीजात्यन्तः समासान्ताश्चेतिविभाषाचेरदिक्स्त्रियाम्। ५।४।१। अदिक्स्त्रीवृत्तेरन्वत्यन्तात्। अतिपदिकात्खस्याद्वासार्थे प्राक्। प्राचीनं। प्रत्यक्। प्रतीचीनम्। अवाक्। अवाचीनम्। निकृष्टप्रतिकृष्टाचेरेफयाप्यावमाधमाः। अर्वन्तमन्वञ्चतीति। अर्वाक्। अर्वाचीनम्। अदिक्स्त्रियांकिम्। प्राचीदिक्। उदीचीदिक्। दिग्ग्रहणंकिम्। प्राचीनाब्राह्मणी। स्त्रीग्रहणंकिम्। प्राचीनंग्रामादग्रामाः। जात्यन्ताच्छवेन्धुनि। ५।४।२। ब्राह्मणजातीयः। वन्धुनिकिम्। ब्राह्मणजातिश्शोभना। जातेर्वञ्नकन्द्रव्यन्धुस्थानान्ताद्विभाषासंस्थानेनेतिचेत्। ५।४।९। संस्थानेननतुल्ये नचेत्स्थानान्तमर्थंचदित्यर्थः। पिनृस्थानीयः। पितृस्थानः संस्थानेनकिम्। गोस्थानमाश्रमगादिनष्ठक्। ५। ४।१२। अनुगदनीत्यनुगादीनसंज्ञा। अचरत्यकारलोपेकृतेचाविति दीर्घः। एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यं। प्राचीनाब्राह्मणीतिप्रकर्षेणाञ्चतीतिप्राचीनेत्येवंक्रियानिमित्तकोवादेशकाल

वानुगादिकः॥

निमित्तकोवाऽयंशब्दः। ब्राह्मण्यांवर्त्ततेतेनतुदिशीतिप्रतिषेधाभावः। प्राचीनमितिप्राच्यांदिशीत्यर्थेदिक्शब्देभ्यस्त्यञ्जातेरंचेर्ङीतिङीप्लुक्तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात् स्त्रीत्वाभावः। खेतुकृतेस्वभावान्नपुंसकत्वंब्राह्मणाजातीयइति। द्वेकयोरितिवद्ब्राह्मणशब्दःतत्प्रधानोब्राह्मणशब्दःतत्प्रजातिशब्देनसहबहुव्रीहिः ब्राह्मणात्प्रजात्याधारभूतःपिंडइत्यर्थः। ब्राह्मणाजातिरितिषष्ठीतत्पुरुषःभावप्रधानेनसहकर्मधारयोवा। जातेर्व्यंजकमितिवक्ष्यतेजातिरस्मि

मौदकिकंशाष्कुलिकमिति। अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्। आवसथइति।उपसर्गवसेरित्यथप्रत्ययः।निपातसमुदायइति।उपदेशपारंपर्येवर्त्ततेवचनाच्चाप्रातिपदिकादेव
प्रत्ययःइतित्यमितिहाव्ययमितिकोशः।भेषजमिति।भिषिज्यतेःकंड्वादियगंतात्क्विप्।भिषजामिदंभैषज्यं। अस्मादेवनिपातनादेकारः।पितृदेवत्यमिति।पितरश्चता
देवताश्चपितृदेवताः।पितृदेवताभ्यइदमिति।विग्रहः। अर्घ्यमिति। मूल्येपूजाविधावर्घइत्यमरः।पूर्वोक्तइति।तत्पतनप्रवप्रत्ययाइत्यर्थः।आग्नीध्रमिति।अग्नी।

मौदकिकम्।मोदकमयं।शाष्कुलिकम्।शाष्कुलीमयं।द्वितीयेर्थेमौदकिकोयज्ञः।मोदकमयः। अनन्तावसथेतिहभैषजाज्ज्यः।५।४।२३।अ
नन्तएवानन्त्यम्। आवसथएवावसथ्यम्।इतिहेतिनिपातसमुदायः।ऐतिह्यं।भेषजमेवभैषज्यम्। देवतान्नात्तादर्थ्ययता५।४।२४।तादर्थ्यएव
त्तादर्थ्यम्।स्वार्थेष्यञ्। अग्निदेवतायेइदमग्निदेवत्यम्।पितृदेवत्यम्। पादार्घीभ्याञ्च।५।४।२५।पादार्थमुदकम्पाद्यम्। अर्घ्यम्।नवसनवृत्रा
देशःलप्तनप्रवाश्चप्रत्ययावक्तव्याः।नूत्नम्।नूतनम्।नवीनम्।नश्चपूरणेप्रात्।पुराणार्थंवर्त्तमानात्प्रशस्यान्नवक्तव्यः।चात्पूर्वोक्ताः।प्र
णामप्रत्नम्।प्रतनं।प्रीणं।भागरूपनामभ्योधेयः।भागधेयः।भागधेयम्।रूपधेयम्। । नामधेयम्। आग्नीध्रसाधारणादञ्। आग्नीध्रसाधा
रणम्।स्त्रियांङीष्। आग्नीध्री।साधारणी। अतिथेर्ञ्यः।५।४।२६।तादर्थ्यइत्येव। अतिथयेइदमातिथ्यम्।देवात्तल्।५।४।२७।देवएवदेवता
।श्वेः कः।५।४।२८। अविरेवाविकः।यावादिभ्यःकन्।५।४।२९।यावएवयाविकः।मणिकः।लोहितान्मणौ।५।४।३०।लोहितएवमणिर्लोहि
तिकोमणिः ॥ ९९

धःशरणोरणंचेतिशैषिकेषुव्युत्पादितंतच्चोतोदात्ततः स्वार्थेऽनेनाञ्। आद्युदात्तत्वेफलं।फलांतरमप्याह·स्त्रियामि
ति। आग्नीध्रीतिशालेतिविशेष्यसमानेधारणमस्याःसाधारणी।अनेकंप्रत्यविशिष्टसंवेधाभूम्यादिःषोदरादित्वात्समानस्यसाभावः।विभाषाप्रकरणादञ्
।भावेरापः। आग्नीध्राशाला। साधारणाभूमिः।नन्वत्रभावपक्षेसमानस्यसभावेपिसाधारणाइत्येवस्यान्नत्वादिद्धिरितिचेदत्राहुः।साधारणादञित्यतएवनि
पातनात्समानस्यसभावविधानाद्धरश्मिद्धिरिति।देवतेतितलंतस्त्रियां॥ ॥ ॥ ॥

पंचपाकाः दशपाकाः इत्यत्र क्रियामात्रगणनेमाभूत् क्रियाग्रहणं किमर्थं यावता आभ्यावृत्तिः क्रियायाएवभवतिसाध्यार्थविषयत्वात्तस्याः नद्रव्यगुणयोःतयोस्तुसिद्ध
स्वभावतयाशब्दाभिधानात् पुनःपुनर्दीपुनःपुनःस्थूलइत्यत्रापिगम्यमानायाभवतिक्रियायाएवाभ्यावृत्तिर्नतुद्रव्यगुणयोरितिचेन्मैवं उक्तार्थं क्रियाग्रहणस्या
वश्यकत्वात् एकस्यसकृच्च आभ्यावृत्तिरितिनसंबध्यते एकशब्देनस्यैकैवक्रियाव्यक्तिराख्यायतेतस्याःस्वावृत्तेरसंभवात् क्रियाग्रहणमिहार्थमावश्यकमन्यथात्वा
दशतःसंख्याःसंख्येयेवर्त्ततइत्येकोभुंक्तेइत्यत्रापिस्यादिति इहसाधुपचतीत्यादिवदेकंभुंक्तेइतिप्रयोगेप्राप्तेसकृच्छब्दप्रयोगार्थमिदंसूत्रमितिकैयटः एकःपाकइत्यत्र
ज्ञमनभिधानान्नेतिकाशिकासंयोगात्तस्येति हल्ङ्यादिना सुलोपइतिप्राचोग्रंथोऽयुक्तइत्याहानन्विति सुतिसीतिसाहचर्याद्विभक्तयएवतत्रगृह्यन्तइत्यभिप्रेत्याह सि

॥अन्नमयोयज्ञः अपूपमयंपर्वसमूहवच्चबहुषु ५।४।२२। सामूहिकाःप्रत्ययातिदिश्यन्तेचान्नमयाःमोदकाःप्रकृताः ॥ ॥

चश्वेति वहुधादिवस्यमुक्तेरितिशेषत्वविवक्षायांषष्ठी कृत्वोर्थप्रयोगेकालेधिकरणइत्यनेनषष्ठीतिहरदत्तोक्तिस्तुनादर्तव्या शेषाधिकारवलेनाहसूत्र्यास्तमास
निवृत्तिफलकतयानिर्देशेनोदाहरणमितिप्रागुक्तनिष्कर्षविरोधादित्याहुः तत्प्रकृताःप्राङ्मयूर्णप्रस्तुतमितिः यद्यपिप्रकृतशब्दःप्रस्तुतमात्रेरूढःतथापिवचनग्रहणा
दयंविशेषोलभ्यतेवचनग्रहणंहियादृशस्यप्रकृतस्यलोकेमयटावचनंप्रत्यायनेतत्रयथास्यादित्येवमर्थं आद्येरितिः प्रथमोतात्प्रकृतेर्योत्पत्तिप्रत्ययःस्वार्थिकत्वात्प्रकृ
तितोलिंगंआद्यमयमित्यपिकश्चित्यरुते प्रस्तुतोऽपूपोऽपूपमयंकश्चित्स्वार्थिकाःप्रकृतितोलिंगवचनान्यतिवर्तन्तेः अस्मिन्यज्ञेतद्ग्रहणंव्यर्थं द्वितीयेत्वावश्य
तितोलिंगंआद्यमयमित्यपिकश्चित्यरुते प्रस्तुतोऽपूपोऽपूपमयंकश्चित्स्वार्थिकाःप्रकृतितोलिंगवचनान्यतिवर्तन्तेः अस्मिन्यज्ञेतद्ग्रहणंव्यर्थं द्वितीयेत्वावश्य
कंप्रथमातादेवप्रत्ययलाभार्थं द्वितीयेरितिः अस्मिन्यज्ञेउच्यमानताप्रकृतत्वंचप्रकृत्यर्थविशेषणंत्वयोक्तमधिकरणंतुमयटर्थः अतएवविशेष्यनिघ्नतातदा
ह ॥ ॥ अन्नमयोयज्ञइति अन्नप्रकृतमुच्यतेअस्मिन्नित्यर्थः ॥ ॥

मृदस्तिकन्।प्रत्ययस्यादित्येवसिद्धेऽकारोच्चारणंप्रक्रियालाघवार्थंयापोलुक्यपिश्रवणार्थंचपंचभिर्मृत्तिकाभिःक्रीतःपंचमृत्तिकःषट्गःसस्तो।ऽहमर्शसायांरूप
वित्यस्यानंतरंवृकज्येष्ठाभ्यांतिलातातिलौचच्छंदसि।मृदःसस्तोतिकश्चेतिवक्तुमुचितं।नंचेवंसस्लावित्तिकन्प्रत्ययोपिप्रशंसायामेवेत्यतिप्रसंगस्तिकंचेत्यत्रप्रशंसा
यामितिनिवृत्तमितिकल्पनायामानाभावादितिवाच्यं।मृदःसस्लातिकनऽत्तिवक्तव्येतिकनःष्टयक्कारणंस्पेवतत्रमानत्वात्।प्रशस्लामृदिति।मृन्मृत्तिकाप्रशस्लातुमृत्सा
मृत्स्नाचमृत्तिकेत्यमरःनित्योयमिति।मृदित्येत्तावदुक्तौप्रशस्लत्वानवगमाद्विभाषात्रानुवर्तेतऽतिसस्लावित्यंविधिःचित्यएवउत्तरसूत्रस्थान्यतरस्यांग्रहणानु
सुत्तरमितिभावःवह्वल्पार्थात्कृञोद्रव्यप्रकृतावितिवहुनीतिवहुभ्योद्दातिवहुशःअल्पेभ्यअल्पशस्त्याद्यपिवोध्यंवह्वल्पार्थात्किंगोदद्दातिअश्वंदद्दातिअर्थंग्रहणात्त्यर्थाये
भ्योविशेषेभ्यश्चाभूरिशोद्दातित्रिशःकारकात्किंवहूनांस्वामीअल्पानांस्वामीमंगलवचनमितिवहुशोद्दात्याभ्युद्यिकेषुकर्मसुअल्पशोद्दात्यनिषेधु

मृदस्तिकन्।५।४।३९।मृदेवमृत्तिकासस्लोप्रशंसायाम्।५।४।४०।रूपयोपवादःप्रशस्तामृत्।मृत्स्ना।मृत्स्ना।ऽत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणान्नि
त्योयम्।वह्वल्पार्थात्कृञस्कारकादन्यतरस्याम्।५।४।४२।वहूनिददातिवहुशः।अल्पानिअल्पशःवह्वल्पार्थान्मङ्गलवचनम्।
नेहवहूनिददात्यनिष्टेषु।अल्पन्ददात्याभ्युद्यिकेषुसंख्यैकवचनाच्चवीप्सायाम्।५।४।४३।द्वेद्वेददातिद्विशःमाषंमाषंमाषशःप्रस्थ
शःपरिमाणशब्दावृत्तावेकार्थौएवासंख्यैकवचनात्किम्।। ९९ आभ्युद्यिकेषुवहुदानेऽनिष्टेऽल्पदानेचमंगलांतद्वैपरीत्येनदानेतुमंगलेनभव

तीत्याशयेनाहनेहेतिअनिष्टेष्वितिभयादिनिमित्तेषुदानेषुआभ्युद्यिकेष्विति।अभ्युद्ययप्रयोजनेष्वन्यत्रेयादिषुमूलपल्लकेतुमंगलामंगलवचनमितिप्रा
णापञ्चेतेतत्रामंगलग्रहणंचथेत्याहुःप्रायिकंचैतन्मंगलवचनमन्यत्रापिहिदृश्यतेअथेतापेढमुक्तपतितापत्रस्तेरल्पशऽतिकारकत्वेतुसमस्तनक्रियांप्रति
चम्याःकर्मत्वात्तदभिधापित्वाच्चाल्पशब्दस्यतथात्वव्याचक्षतेअल्पांपंचमीसमस्तऽतिआचार्यैरोतिशेषःपरिमाणशब्दाऽतिताथाचैकवचनग्रहणेनएको
र्थःउच्यतेयेनेत्यर्थेकेनवृत्तावेकार्थतानियताःपरिमाणशब्दाएवप्रत्ययंतऽतिभावःमाषंमाषमितिमाषदात्तेत्युक्तेमाषमात्रस्यहिरण्यादेर्दातेतिप्रतीयतेनतु
माषाणामितिप्रतीतिरितिभवत्यर्थेवृत्तावेकार्थतानियमःएवंप्रस्थादिरपिघटादयस्तुनैवाघटदातेत्युक्तेतुघटानांदातेत्यर्थस्यापिप्रतीयमानत्वादतएवच

वर्णाच्चानित्येऽनित्येकिं। लोहितेरुधिरं। लोहिताक्षाऽनित्यत्वमिहस्वसमानाधिकरणाध्वंसप्रतियोगित्वं। अतएवरक्तेइत्युत्तरसूत्रेसार्थकं। लाक्षादिनारक्तेलोहित्यस्यावदाश्रयमवस्थानेननित्यतयापूर्वेणसिद्धेः। लोहितकइति। कोयेनलोहितोयः पुरुषस्तस्मिन्नेवक्षणाद्ऊर्ध्वंकोपशांतोलोहितोनश्यतीतिभवत्यत्रानित्योवर्णाप्रतिपदिकात्तद्धितइतिपक्षस्यप्रतिपदविधानमात्रेणापवादत्वमितियक्षस्यचाश्रयरोवर्णादनुदात्तादित्यतःप्रागेव। कानिरक्तेलोहितिकेतिरूपनस्यादित्याशंक्यामाह लिंगबाधनंवेति। लोहितादित्युपलक्षणं। एतिकाएनिकेत्यादेरपिसंग्रात्यत्वात्। प्रवंतात्तद्धितइतिपक्षस्यनिरवकाशत्वमथवादत्वमितिपक्षः।

वर्णाच्चानित्ये।५।४।३१। लोहितकः कोपेनालोहिताच्चिह्नबाधनम्वा। लोहितिकालोहिनिका॥ रक्ते।५।४।३२। लाक्षादिनारक्तेयोलोहितशब्दस्तस्मात्कन्स्यात्। लिङ्गबाधनम्वित्येव। लोहितिका। लोहिनिकाशाटी। कालाच्च।५।४।३३। वर्णाच्चानित्येरक्तेऽर्थेयमनुवर्त्ततेकालकंमुखंवैलक्ष्येणा। कालकः पटः। कालिकाशाटी। विनयादिभ्यष्ठक्।५।४।३४। विनयएववैनयिकः। सामयिकः। उपायाद्बहुत्वेच्चा। औपयिकः वाचोव्याहृतार्थायाम्।५।४।३५। सन्दिष्टार्थायाम्वाचिविधीयमानाद्ढाकञौवाक्यार्थेठक्स्यात्। सन्देशवाम्वाचिकंस्यात्। तत्प्रयुक्तात्कर्म्मण्यण्।५।४। ।३६। कर्म्मैवकार्म्मणम्। वाचिकंश्रुत्वाक्रियमाणंकर्मेत्यर्थः। औषधेरजातौ।५।४।३७। स्वार्थेऽण्। औषधम्यिवति। अजातौ किम्। औषधयः क्षेत्रेरूढाः। प्रज्ञादिभ्यश्च।५।४।३८। प्रज्ञएवप्राज्ञः। प्राज्ञी स्त्री। दैवतःवान्धवः॥ ९९

स्वचशुष्यत्वात्तदाश्रयरोनुवर्णादनुदात्तादित्यस्यानंतरमेवकनःप्रवृत्तेःकनप्रत्ययस्यचछित्वेसावकाशतयानिरवकाशत्वाभावाच्चवार्त्तिककारेणात्रकन्कर्त्तव्यः। अतएवज्ञापकग्रहणंव्यर्थमितिक्षीरस्वामीतिरूपंप्रबलमितिचमनोरमादत्तमितिदिक्। उपायेति। उपायशब्दश्चकालभक्तेर्ग्रहणेचेत्यर्थः। अकस्मात्कुब्दोबहुत्वेपरेसतिदीतोनलोपोतस्तेनकादेशोनश्रव्यायानोभमात्रेटिलोपः। आकस्मिकंवाचोव्याहृताव्याहृतार्थायांकिं। मधुरवाग्देवदत्तस्यावाचिकमिति। अतिवर्त्ततेतेस्वार्थिकाः क्वचिच्छिन्नमितिनपुंसकत्वेप्रज्ञएवेतिप्रज्ञानातीतिप्रज्ञः। इगुपधज्ञेतिकः। ततःस्वार्थेणप्राज्ञः। प्राज्ञीति। टिड्ढाणिति ङीप्। प्रज्ञानंप्रज्ञा। आतश्चोपसर्गेइत्यङ्टाप्। प्रज्ञाविद्यतेयस्याःसाऽतप्राज्ञाभवति। प्रज्ञाश्रद्धा

खरटखरटाकरोतीतिद्वित्वपररूपादिप्राग्वत्।च्व्यजवराद्वीदित्युक्तेत्वत्रडाच्नस्यात्।नत्यत्रार्द्धच्वर्किंतत्र्यच्।अनेकाचरत्येवेति।द्व्यजवराद्वीदित्यपनीयेत्यर्थः।
पटितीति।अत्र्यक्तानुकरणास्यातस्तावितिपररूपेनन्वत्रकरोतिनायोगोदुर्लभइतिशङ्क्यनव्यवधानात्तथाचान्विता।वितित्यर्थमितिचेदत्राहुःइतिशङ्क्यनकरो

खरटखरटाकरोति।त्रपटत्रपटाकरोति।अनेकाचरत्येवसूत्रयितुमुचितम्।एवंहिडाचीतिपरसप्तम्येवद्वित्वेसवर्णेत्यवधेयम्।अनित्तौकिम्।पटि
तिकरोति।ऋज्रेन्द्रितीयतृतीयशम्बीजात्क्रधो।५।४।४८।द्वितीयादिभ्योडाच्स्यात्क्रञएवयोगेकर्षरोर्थेबहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणादन्यस्यडाचि
नद्वित्वम्।द्वितीयेतृतीयेवाकर्षणंकरोति।द्वितीयाकरोति।तृतीयाकरोति।शम्बशब्दःप्रतिलोमेअनुलोमेकृष्टेक्षेत्रेपुनःप्रतिलोमंकर्षतिशम्बा
करोति।बीजेनसहकर्षतिबीजाकरोति।संख्यायाश्चगुणान्तायाः।५।४।५०।ऋज्रोयोगेडाच्स्यात्।द्विगुणाकरोतिक्षेत्रम्।क्षेत्रकर्म्मकन्द्वि
गुणंकर्षणंकरोतीत्यर्थः।समयाच्चयापनायाम्।५।४।९१।ऋषाविति।निवृत्तम्।ऋज्रोयोगेडाच्स्यात्। समयाकरोतिकालंयापयतीत्यर्थः।सपत्नि
ष्यत्रादतिव्यथने।५।४।९१।सपत्राकरोतिमृगंसपक्षशरप्रवेशेननसपत्रंकरोतीत्यर्थः।निष्पत्राकरोति।सपक्षस्यशरस्याऽपरपार्श्वेनिर्गमनान्निःप
त्रंकरोतीत्यर्थः।अतिव्यथनेकिम्।सपत्रन्निष्पत्रम्वाकरोतिभूतलम्।निष्कुलान्निष्कोषणे।५।४।९२।निष्कुलाकरोतिदाडिमम्।निर्गतंतत्कुलमन्ना
रत्वपवानांसमूहोयस्मादितिबहुव्रीहेरीच्।सुखप्रियादानुलोम्ये।५।४।९३।सुखाकरोति।प्रियाकरोतिगुरुम्।अनुकूलाचरणेनानन्दयतीत्यर्थः।
दुःखात्प्रातिलोम्ये।५।४।९४।दुःखाकरोति।स्वामिनम्पीडयतीत्यर्थः।शूलात्पाके।५।४।९५।शूलाकरोतिमांसम्।शूलेनपचतीत्यर्थः।सत्याद्दशप
थे।५।४।९६।सत्याकरोतिभाण्डंवणिक्क्रेतव्यमितितथ्यंकरोतीत्यर्थः।शपथेनसत्यंकरोतिविप्रःमद्रात्परिवापणे।५।४।९७।मद्रशब्दोमङ्गल्या
र्थः।परिवापणंमुण्डनम्।मद्राकरोतिकुमारंमाङ्गल्यमुण्डनेनसंस्करोतीत्यर्थः।भद्राच्चेतिवक्तव्यम्।भद्राकरोति।अर्थःप्राग्वत्।परिवापणेकि
म् भद्रङ्करोतिभिद्रङ्करोति॥ ॥ इतितद्धितप्रक्रियासमाप्ता ॥ ॥

त्यर्थगतप्रकारएवपरामृश्यतेत्येवंप्रकारेणाकरोतीतितथाचपटश

घटंघटमिति।घटादयोहिजातिशब्दानेकार्थाभवंतिजातियोगस्यैकानेकसाधारणत्वात्किंत्वभेदैकत्वसंख्योपादत्ते।एतच्चसर्वत्रयादित्यमतानुसारेणोक्तं।
मनमतेनुजातिशब्देभ्योपिभवत्येवतथाचजश्शसोरितिसूत्रेनोक्तंजसासहचरितस्यशसोग्रहणाद्हिनभवति।कुंडशोददातित्वनशःप्रविशतीतितस्यापमार
यःजातिशब्दोपियत्पर्यंतप्रकरणादिनाचेत्तावेकार्थाभवंतितदाभवत्येवतत्तोपिशसिति।अथकथमेकैकशःपिंडंसंयुक्तानीति।द्विवचनशसोःसहप्रयोगइ

घटंघटंददातिवीप्सायाद्विरुक्तादौददातिकारकादित्येवादूमोद्देयोःस्वामीप्रतियोगेपञ्चम्यास्तसिः।५।४।४४।प्रतिनाकर्म्मप्रवचनीयेनयोगे
यापञ्चमीविहितातदन्तात्तसिस्यात्।प्रत्युन्नःकृष्णतःप्रति।आद्यादिभ्यउपसंख्यानं।आदौ।आदितः।मध्यतः।अन्ततः।दूरतःपार्श्वतः
आकृतिगणोयं।स्वरेणास्वरतः।वर्षातः।अपादानेचाऽहीयरुहोः।५।४।४५।अपादानेयापञ्चमीतदन्तात्तसिस्यात्।ग्रामादागच्छतिग्रामतः।अ
हीयरुहोःकिमर्थं।ह्रीयतेपर्वतादवरोहति।अतिग्रहाऽव्यथनक्षेपेष्वकर्तरितृतीयायाः।५।४।४६।अकर्तरितृतीयान्तात्तसिस्यात्।अतिक्रा
म्यग्रहोतिग्रहःचारित्रेणातिगृह्यतेचारित्रतोऽतिगृह्यतेचारित्रेणान्यानतिक्रम्यवर्त्ततइत्यर्थः।अव्यथनमचलनम्।दृत्तेननव्यथतेदृत्ततोन
व्यथतेदृत्ततोनचलतीत्यर्थः।क्षेपोदृत्तेनक्षिप्तःदृत्ततःक्षिप्तःदृत्तेननिन्दितइत्यर्थः।अकर्तरीतिकिम्।देवदत्तेनक्षिप्तःहीयमानपापयोगाच्च।
५।४।४७।हीयमानपापयुक्तादकर्तरितृतीयान्तात्तसिः।दृत्तेनहीयतेदृत्ततोहीयतेदृत्तेनपापंदृत्ततःपापंक्षेपस्याऽविवक्षायामिदंक्षेपेतु दृश्ये
णासिद्धं।अकर्तरिकिम्।देवदत्तेनहीयते।षष्ठ्याव्याश्रयेप।५।४।४८।षष्ठ्यन्तात्तसिस्यात्ज्ञानापक्षसमाश्रयेदेवाअर्जुनतोऽभवन्।आदित्याःक
र्णसिद्धं।अकर्तरिकिम्।देवदत्तेनहीयते।षष्ठ्याव्याश्रयेप।५।४।४८।षष्ठ्यन्तात्तसिस्यात्ज्ञानापक्षसमाश्रयेदेवाअर्जुनतोऽभवन्।आदित्याःक
र्णतोऽभवन्।अर्जुनस्यपक्षेइत्यर्थः।व्याश्रयेकिम्।वृक्षस्यशाखारोगाच्चापनयनेप।५।४।४९।रोगवाचिनःषष्ठ्यन्तात्तसिस्यात्चिकित्सायांप्रवा
हिकातःकुरुतेप्रतीकारमस्याःकुक्षित्यर्थः।अपनयनेकिम्।प्रवाहिकायाःप्रकोपनंकरोति॥ ॥ तिचेत्।कुंदोवदधयःकुर्वंतीतिहरदत्तः।अतएवसुपद्र
तिसूत्रेएकैकशइतिप्राचोग्रंथःग्रामादिकइत्यवोचामेतिमनोरमायामिहस्थितंचसुतसुएकैकमेवएकैकशःस्वार्थेशसुनपुंसायांएकोकपिलामेकैकशःसहस्र
क्त्वोदत्वेतिभाष्यादितिताप्येकवचनेत्यादिसूत्रेवक्ष्यामःद्वौददातीति।कथंतर्हिअत्रतानाममंत्राणांजातिमात्रोपयोगिनां ॥ ९ ॥

सर्वस्यद्वे॥सर्वशब्दस्यद्वेर्भवतीतिविधिस्तुनोच्यतेकिंतुनित्यवीप्सयोरित्येवमादीनांविधेयकार्यार्थोऽनिर्देशेनसाकांक्षत्वात्स्वरितत्वाच्चाधिकारोयंतदाह।
र्त्यधिकृत्येति।एतदर्थरूपमधिकृत्येत्यर्थः।स्वरूपग्रहणंतुनभवतिनात्रेडितस्यांत्यस्यतुवेतिलिंगात्।स्वरूपग्रहणेहिसतिद्विरुक्तसर्वशब्दस्यैवपरमा
त्रेडितंस्यान्नतुद्विरुक्तस्याव्यक्तानुकरणशब्दस्यपरमितिनात्रेडितस्येतिपररूपनिषेधोत्यन्तकारस्यविकल्पविधिश्चकथंसगच्छेत्।ननुनित्यवीप्सयोरित्यादौ
पदस्येतिवर्त्तमाणमपकृष्यपदस्यैवहित्वंविधीयतेऽतिकिमनेनसर्वस्येतिग्रहणेनेतिचेदत्राहुः।स्वादिष्वितिपदसंज्ञामादायदृक्षाभ्यामित्यादौप्रकृतिभागमा
त्रस्यद्वित्वंचेत्स्यात्ततोनतुसर्वस्येतिग्रहणंसर्वशब्दोऽवयवकात्स्न्र्येवर्त्ततेऽतिसर्वोवयवोपेतस्यद्वित्वेनतुकस्यचिदवयवोवाच्यतेऽत्यर्थलाभादिष्टसिद्धिरितिद्र
ढद्दृत्यस्यसंख्यायांपेक्षायांशब्दरूपेगृह्येतेशब्दानुशासनप्रस्तावात्।सर्वस्येतिस्थानषष्ठीसोयंस्थानेद्विवचनपक्षेयदिनुच्चारणंसंख्येयेतदास्थान्यादे
शभावोनसंभवति।निवृत्तिधर्मीहिस्थानीभवतिसर्वेचेत्निवृत्तंकस्योच्चारणंस्यादतःसर्वस्येत्यध्याहृतोच्चारणशब्दापेक्षयाकर्तृकर्मणोःकृतीतिकर्मणिषष्ठी

॥सर्वस्यद्वे॥८।१।१॥इत्यधिकृत्य॥

सर्वद्विरुच्चारयेदितिफलितोर्थस्सोयंद्विःप्रयोगोद्विवचनमितिपक्षेननुआद्यपक्षेस्थानिवद्भावेनसमुदायस्यैवपदत्वेस्यान्नत्ववयवयोस्तत्रश्चपदकार्याणिन
स्युःनचैषापत्तिःअपचन्नपचन्नित्यत्रउदृक्षान्नदृक्षान्नित्यत्रपरांतस्येतिणत्वनिषेधःअग्रेग्रेइत्यत्रएऽःपरांतादितिश्चरूपत्वंचनस्यात्किंचापरां
तत्वप्रयुक्तकार्याणिस्युस्तद्यथापयःपयइत्यत्रसोपदादावितिसत्वंस्यात्पपीःपपीरित्यत्रेणःषइतिषत्वंस्यात्।पाशकल्पकाभ्येषिद्वत्तिर्ग्रंथमवष्टभ्यकर्यं
चि त्तत्वयत्वपरिहारेप्यश्रोताश्रोतेत्यत्रश्रोतोगुणइतिपररूपंस्यादितिचेदत्राहुःयदिप्रत्यक्षमितावयवेभेदःसमुदायएकएवादेशःस्याद्द्वेइतिवचनमनुपप।
न्नंस्यादतोद्वेइतिवचनादेकस्यपदस्यस्थानेद्वेपदेसमुदितेयुगपदादेशत्वेनविधीयेतेतत्रस्थानिवद्भावेनसमुदायस्यपदत्वेसतएवचावयवयोरपीतिनक ग्रम
श्चिद्दोषइति।स्यादेतन्नाद्विःप्रयोगपक्षेप्रत्येकंपदसंज्ञायांसिद्धायामपिसमुदायस्यसानसिध्यति।ततश्चदेवदत्तःपचतिपचतीत्यादौतिङुःतिङइतिसर्वस्यप २९१
दस्यनिघातोनसिध्यतीतिचेदत्राहुःपचतिपचतीत्यादौहिसएवधातुःप्रत्ययश्चात्रद्विःपठ्यतेततश्चययस्मात्प्रत्ययोविहितस्तदादितदंतमितिविधीयम

च्दस्यार्थद्वारयोगोऽस्येवेति। वीजेनसहेति॥ननुवीजेनसहभूतलस्यकर्षणेवीजानामपिकर्षणाप्रसंगाद्विवक्षितार्थोनसिध्यतीतिचेदत्राहुः।क्वचिद्विषयेवी
जशब्दोवीजावापसहितेविलेखनेवर्त्ततेतथाचवीजावापसहितंविलेखनंकरोतीत्यर्थ इति समयाच्चाकालंयापयतीत्यर्थइति।कर्तव्यस्यावस्रंसिस्र
मयस्तस्मात्तिक्रमणंयापनेक्षत्रियंयशुपादायहरदत्तआह।अद्यमेपारवश्यंश्वःपरश्वोवाऽस्यसमयइत्येवंवदुषुदिवसेषुयआह।सएवमुच्यतइति।सपत्नि
यत्रात्।लक्ष्येशरंयतेत्यनेनेतिपत्रंशराणांमुखगतोवहिःसपत्रंनिष्पत्रंवाकरोतीति।पत्राणिपर्णानितत्सहितंतद्रहितंवेतियथासंभवमर्थः।निष्कुलात्।
निष्कोषणमंतरवयवानांवहिर्निष्कासनंनिष्कोषणंकिंनिष्कुलंकरोतिशत्रुंशूलात्याकेपाकेकिंशूलंकरोतिकदन्नंशूलमुदररोगःसत्यादशपथेसत्
सुसाधुसत्यंतत्रसाधुरितिप्राग्धितीयत्तात्रतिप्राप्तेश्चतएवनियात्तनात्यः।श्रुतोदान्तोयःसत्येनोत्तेभित्तामूभिः।कृतेनसत्येचेत्यत्रतथादर्शनात्सत्या
करोतीतिभाडंरत्नादिद्रव्यजातंक्रेतव्यमितिमयेवनद्रात्यमित्तिव्यापरीक्षादिनासत्येकारद्रव्यप्रदानेनचदृढंकरोतीत्यर्थः।तथ्यमिति।तथैवतथ्यं।
पाद्घीभ्यांचेतिचकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्स्वार्थेयत्परिवापणमितिकर्मव्यापारमात्रवाचिनोवपेर्हनुमणिचित्स्युडितिहरदत्तः।कर्मव्यापारः
फलंतत्स्यकर्मनिष्ठत्वात्तथाचफलमात्रवाचिनऽत्यर्थः।फलितऽत्याहुः मोगल्यमुंडनेनेति।चोलदीक्षादौभद्राचेतिभद्रादित्यर्थग्रहणमितिव्याख्या
नेनुमगलादिभ्योपिस्यादितिचोध्यं। इतितद्धितप्रक्रिया॥ ॥

कृत्वेशेरुत्पत्तौतस्यलुकिचसुवंतत्वंप्रातिपदिकत्वे चसंभवंत्येवेतिवाच्यंयत्रसंघातेऽर्वोभागःपरंतस्यचेद्भवतिसमासस्यैवेतिनियमेनप्रातिपदिकत्व
स्यासंभवेनसुवंतत्वस्याप्यसंभवात्। नचह्रिःप्रयोगपक्षेसएवधातुः प्रत्यपश्चह्रिःपठ्यतइतिसमुदायस्यापिपदसंज्ञाप्रवर्त्तेतेइत्यधुनैवोक्तत्वात्सुनःप
नरितिसमुदायस्यसुवंतत्वमस्त्येवेतिशंक्यं। अंतरंगत्वात्सोलुकिप्रकृतिभागस्यह्रिर्वचनेसतियस्मात्प्रत्ययोविहितस्तदादिनदंतमिति विधीयमानायाःप
दसंज्ञायाःसमुदायस्यदुर्लभत्वात्।ततश्चैकपद्याभावेपुनःपुनर्जायमानाषरणीत्यादावव्यग्रहोविनसिध्येदिति। आभीक्ष्ण्यमितिततह्रिक्रियानिष्ठधर्मः॥
तेनद्योतनार्थंह्रित्वंक्रियाप्रधानानामेवन्याय्यं। क्रियाप्राधान्यंचाख्यातेस्तिकृह्रिशेषेच॥ अव्ययकृत्तोभावेइतिवक्ष्यमाणात्तादिभावगकेवितुक्रियाप्रधा
नानामेवह्रित्वेपरिगृहीतसाधनायाएवक्रियायाःव्यवहारोपयोगित्वात्तदनभिधानाच्चधातुमात्रस्यह्रित्वेनभवतिकिंतुतादृशक्रियाभिधायिनःपदस्यैवस्या
दितियदस्यत्यस्यापकर्षणाभावेपिनक्षतिरित्याहुस्तच्चिंत्यं। उक्तरीत्यानानाकारकविशिष्टक्रियासमर्थस्यवाक्यस्यैवह्रित्वापत्तेः। किंचभावार्थेकलकारांत
नामव्ययकृतांचभवदुक्तरीत्याह्रित्वेनस्यात्। ननुतत्रनित्यतावगत्यनंतरंपदांतरैःसाधनाकांक्षायांपरिदृश्यतइतिभूयतेपक्तेत्यादिपदानांह्रित्वंस्यादेवेतिचेत्तर्हि
तत्रैवधातुमात्रस्यह्रित्वंकेनचार्यतां। किंचात्तद्देवकर्तृकर्मेलकारस्थलेपिधातुमात्रह्रित्वंदुर्वारमितिपदस्येत्यपकर्षणमावश्यकमेवेतिदिक्। वीप्सायामि
तिव्याप्तिमाशंक्याह वीप्साव्याप्तिप्रतिपिपादयिषेतियावत्। सात्रप्रयोक्तुर्धर्मः। आवाधवत्। गतंगतमित्युक्तेप्रियस्यचिरगमनादिनापीडितोवाक्यप्रयुंक्तेइति। यथा
प्रतीयेतेतथादृक्षंदृक्षंसिंचतीत्यादावपिव्याप्तिंविनोभयविधेरिदंवाक्यमित्यवगमात्। शाब्दबोधविषयस्तुव्याप्तिरेवात्रयाचनित्यव्याप्तीरित्येवसूत्रयिष्यंश
कंव्याप्तिरिहकार्त्स्न्येतच्चाधिकारिकोसर्वेब्राह्मणाआमंत्रितास्त्यादौयथानहिजगतीतलेविद्यमानाब्राह्मणाःसर्वेविकेनचिदामंत्रयितुंशक्यंतइति राम.
मस्था। सज्ञातीयब्राह्मणपरंतयात्तत्रसंकोचोयद्यभ्युपेयतेतर्त्यत्रापिसकलदृक्षसेचनसामर्थ्यैकस्यापिमनुष्यस्यनास्तीतियत्रवादिकादौदृक्षसेचना २९२
धिकारस्तद्वाटिकास्थदृक्षाणामेवकार्त्स्न्येदृक्षंदृक्षंसिंचतीत्यादौगम्यतेइत्यभ्युपेयोयत्रतुसंकोचेकारणंनास्तितत्रासंकोचएवज्ञातोज्ञातोनिय
ध

यदसंज्ञासमुदायस्यापिप्रवर्त्तनेतेनावग्रहादिःसिध्यतीति॥ ॐ ॥नित्यवीप्सयोः॥नित्यमिहपौनःपुन्यमित्याहाभीक्ष्ण्यइतिद्योत्यइतिनपुंसकमनपुंसके
नेत्येकशेषः एकवद्भावश्चवोध्यः। पदस्येतितेननित्यतायांविधीयमानेद्विर्वचनंधात्वमात्रस्यनभवति॥किंचक्रियासमभिहारेधातोर्विहितोयङन्तरंगःपदस्याच्य
मानेद्विर्वचनेनबहिरंगमितियङनबाधते।अन्यथाहिपौनःपुन्येभृशार्थेश्वक्रियासमभिहारइतिभृशार्थेसावकाशोयंयङ्पौनःपुन्येपरेणाद्विर्वचनेनबाध्येत्तान
मानेद्विर्वचनेनबहिरंगमितियङनबाधते।अन्यथाहिपौनःपुन्येभृशार्थेश्वक्रियासमभिहारइतिभृशार्थेसावकाशोयंयङ्पौनःपुन्येपरेणाद्विर्वचनेनबाध्येत्तान
चपदस्याद्विर्वचनाभ्युपगमेसगतिकस्यप्रपचतिप्रपठतीत्यादेर्द्विर्वचनेनस्यादितिवाच्यं।वार्त्तिककारवचनात्तसिद्धेः।अत्रवदंतिसगतिकस्याद्विर्वचनेएकपद्यं

नित्यवीप्सयोः८।१।४॥आभीक्ष्ण्येवीप्सायाञ्चद्योत्येपदस्याद्विर्वचनंस्यात्।आभीक्ष्ण्यमन्तिडन्तेष्वव्ययसंज्ञकाद्दन्तेषुचापचतिपचति।भु
ञ्जानभुक्त्वावीप्सायां।वृक्षंवृक्षंसिञ्चति।ग्रामोग्रामोरमणीयः।परेवर्ज्जेनेति८।१।५।परिपरिवर्ज्जेभ्योवृक्षादेर्वः।वर्ज्जान्यरिहत्येत्यर्थः।परेर्वर्ज्जि
नेवावचनम्।परिवर्ज्जेभ्योवृक्षादेर्वःउपर्य्यध्यधसस्सामीप्ये।८।१।७।उपर्य्युपरिग्रामम्ग्रामस्योपरिष्टात्समीपेदेशेइत्यर्थः।अध्यधिसुखम्।
सुखस्योपरिष्टात्समीपकालेदुःखमित्यर्थः।अधोऽधोलोकंलोकस्याधस्तात्समीपदेशेइत्यर्थः।वाक्यादेरामन्त्रितस्याऽसूयासम्मतिकोपकु
त्सनभर्त्सनेषु८।१।८।असूयायाम्।सुन्दरसुन्दरंदृश्यतेसौन्दर्य्यम्।सम्मतौ।देवदेववंद्योसिकोयोदुर्विनीतदुर्विनीतइदानींज्ञास्यसिकुत्स
नेधावुष्कधावुष्कदृश्यतेधनुःभर्त्सनेचौरचौरघातयिष्यामित्वाम्॥ ११ नास्त्येवस्यानिनःपदत्वाभावेनआदेशेपितस्यदौर्लभ्यात्।हिंप्रयोग

पक्षेतुप्रथमगतिंविहायावशिष्टस्यसमुदायस्यपदत्वंप्राप्नोतस्मिन्सत्यपिनष्टातिःवसुतस्त्रिइत्यनेद्विर्वचनपक्षएवमुख्यःस्यानिनःसुवंतत्वेनादेशस्या
पिसुवंतत्वात्सुवंताद्धितइतिपक्षेसमुदायात्प्यञ्ठञोःसंभवेनपौनःपुन्येपौनःपुनिकइतिरूपसिद्धेः।प्रातिपदिकाद्धितइतिपक्षाभ्युपगमेपिश्रूयमाण
प्रत्ययांतस्यैवप्रातिपदिकत्वनिषेधात्पुनरित्यस्यैवप्रातिपदिकत्वेनादेशस्यापिप्रातिपदिकत्वात्पौनःपुन्यमित्यादिसिध्यत्येवाद्विंप्रयोगपक्षेत्वंतरंगत्वाद
व्ययात्सुपोलुकिद्वित्वंप्रवर्त्ततइतिसमुदायस्यसुवंतत्वाभावात्प्रातिपदिकत्वाभावाच्चष्यञ्ठञोनभवत्तः।नचार्थवदधातुरित्यादिनासमुदायस्यप्रातिपदि

एकंवहुव्रीहिवत्। द्विरुत्तवत्तेतेतच्चानुवाद्यसमर्पकंतदाहाद्विरुक्तरतितेनेति। यद्यप्येतौवहुव्रीहौविशिष्यनविहितौतथापितत्तदर्थावित्येतावतैवातिदिश्ये तरवृत्तिभावःसुब्लोपइवङ्भावाविति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्चवोध्यःसमुदायात्तुविहितत्वेकवचनमेवेति अन्तरंगेकसंख्योवरूढोद्विरुक्तार्थैःसंख्यान्तरेनिराकांक्षार् तिप्रागेवोक्तत्वात्पूर्वभागेवृत्तिनत्तूत्तरभागेपिातथाद्विधात्वंवङ्भावःसर्वनाम्नोवृत्तिमात्रवृतिवास्त्रियाःपुंवदितिवा।तत्रान्यःपूर्वभागस्यैवमस्तितत्तापक्षादि त्युक्तोद्वितीयस्तुसमानाधिकरणोपरेविधीयतेानचोत्तरभागस्यसमानाधिकरणापरत्वमस्तीतिभावः।अवग्रहेविशेषवृतिःएकैकयेत्येकएकयेतिभवतीत्यर्थः। एकैकस्मैवृतिःानत्तुसुब्लोपइवङ्भावाविवहुव्रीहौसर्वनामसंज्ञाभावोविदृष्टरत्ययमपिवहुव्रीहिवङ्भावेनातिदिश्यतेतथाचस्मायादेशोत्रदुर्लभवृतिचे

एकम्वहुव्रीहिवत्।८।१।९।द्विरुक्तएकशब्दोवहुव्रीहिवत्स्यात्ततेनसुब्लोपइवङ्भावो।एकैकमक्षरमारभ्यारभ्यद्वयोरपिसुपोर्लुकिकृतेवहुव्रीहि वङ्भावादेवप्रातिपदिकात्समुदायात्सुपएकैकयाहुत्याऽऽहपूर्वभागेइवङ्भावादवग्रहेविशेषःानवहुव्रीहाविव्यत्रइनवहुव्रीहिग्रहणंसु ख्यवहुव्रीहिलाभार्थमितिनातिदिश्यवहुव्रीहौहोसर्वनामतास्येवेतिशाब्दिकाःवस्तुतस्तुभाष्यमतेप्रत्याख्यातमेवतत्सूत्रमतेपिवहुव्रीत्यर्थः लौकिकेविग्रहेनिषेधकंनवहुव्रीहाविहीहातिदेशेशङ्कैवनास्ति।एकैकस्मैदेहि।आवाधेचा८।१।१०।पीडायांद्योत्यापांद्वेलोवहुव्रीहिवच्च। गतगतःविरहात्पीड्यमानस्ययमुक्तिः।वहुव्रीहिवङ्भावात्सुलुक्।गतगता।ऽहंपम्वङ्भावः॥ ९९ दत्ताहुःसुब्लोपइवङ्भावाविवसर्वनामसंज्ञाभावः

णाख्येरानदृष्टःकिंतुवहुव्रीहेर्गौणत्वात्सर्वेचाचकत्वेनसंभवतीतितङ्भावोदृष्टरतिनापमतिदिश्यतेानवहुव्रीहावितिशास्त्रेत्वलौकिकवाक्येनिषेधकंतत्रवहुव्री हावित्यत्तत्वादिति।आवाधेचेति।ऽहेतिवहुव्रीहिवङ्भावादित्यनुषज्यतेातथाचस्त्रियाःपुंवदितिप्रवर्ततेानचद्विरुक्तस्यपरसप्तम्यन्तपदेनेतिवाच्यंवहुव्रीहिवदित्य तिदेशवलेनैवउत्तरपदत्वस्यापिलाभात्।नत्तुवहुव्रीहिवङ्भावेनोत्तरपदत्वलाभेसतिननेत्रत्रनलोपःकस्मान्नभवतिउच्यतेानलोपोनञ्स्नञ्त्रउत्तरपदेर् तिवर्ततेानञ्स्नञ्तिचकार्यिणोनिर्देशःतत्रसास्थाल्लिङ्गेनकार्यित्वेननञ्नोनिमित्तभावोवाध्यतेायथामद्रहदोभद्रहदइति।ऽत्रैकस्याचोरहाभ्यांरतिर्द्वित्वप्र संगेआकारेउक्तेनैवोरहोकार्यिणोकिंतुनिमित्तमतोद्विर्वचनस्येति।ानन्वेवमपिधूर्धूःपेयाःपेयाइत्यादौऋक्पूरब्धूःपथामानक्षेतिसमासांतःस्यादितिचेन्नसमासा

नमुयैतीतियथानचैवंवृक्षमित्यादौबहुवचनप्रसंगःबहूनांभानेपिबहुत्वसंख्यायाएकत्वाभानात्। प्रत्येकनिष्ठमेकत्वमेवहितत्रभासतइत्यादिमनोरमायांस्थि
तोवृक्षंवृक्षमितिसमुदायस्यनप्रातिपदिकत्वाभावाद्बहुवचनंस्यप्रसंगएवनास्तिानवार्थे वदधातुरित्यनेनप्रातिपदिकत्वंशंकंयत्रसंघातेपूर्वोभागःपदंत
स्यचेद्भवतिसमासस्यैवेतिनियमात्।नचाष्टमिकंद्विर्वचनमादेशरूपमितिसंघातोनभवतीत्यपिशंक्यंद्वेइतिवचनादेकस्यपदस्यस्थानेद्वेपदेसमुदितेयुगपद
देशत्वेनविधीयेतेइतिप्रागुक्तत्वान्नचेवमपिसरित्सरित्योषायोषेत्यादौबहुवचनोत्पत्तिर्दुर्वारेवासरिदित्यादिस्थानिनःप्रातिपदिकत्वसंभवेननतरादेशस्था
पिसरित्सरिदित्यादेःस्थानिवद्भावेनप्रातिपदिकत्वसंभवादितिचेदत्राहुः।श्रुतेरेकसंख्यावरुद्धोहिरुक्तार्थःसंख्यांतरेनिराकांक्षएवनहिवस्तुगत्याबहुत्व
मस्तीत्येतावतैवतत्स्यशब्दबोधआपादयितुंशक्यतेऽअसत्यार्थेकेष्वपितदापत्तेःनहिशयनबाहुल्याभिप्रायेणादेवदत्तेनशय्यंतरंतिष्ठतीत्येकस्मिंस्तत्र
त्रोपयुज्यंतरितिचेत्समंप्रकृतेपि।अत्रचलिंगंएकैकस्यप्राचामितिनिर्देशश्च।परेर्वर्जनेऽत्रवार्तिकंपरेर्वर्जनेऽसमासेनेहपरिस्त्रिगर्तेवृष्टोदेवःवेतिचव
क्ष्यतेतथाचापहरेःपरिहरेःसंसारश्चतिकारकेष्टदाहृतोपरिवर्जनेभ्यश्च। अथपरिवर्जनश्चतिकर्मप्रवचनीयसंज्ञायोपंचम्यर्थेऽपरिभिरितिपंचमीउपर्यध्या
साभीप्यंप्रत्यासत्तिःतच्चकालकृतंदेशकृतंवा।अध्यधिसुखमितिकालकृतस्योदाहरणमिदंसामीप्यश्चतिर्किंउपरिचंद्रमाःउपरिशिरसोघटंधारयतीत्यत्र
वस्तुतोविद्यमानमपिसामीप्यंनविवक्षितंकिंत्वौत्तराधर्यमेवकेवलंविवक्षितमितिद्विर्वचनेनभवतिविवक्षाहिशब्दव्युत्पत्तेःप्रधानकारणं।अत्रचोपस्तोप
क्रमंतरद्याचिख्यासायामितिसन्नंतप्रयोगोज्ञापकश्चत्याहुःवाक्यादेःसुंदरसुंदरादिस्वरितमात्रेडितेसूयासंमतिकोपकुत्सनेषुआम्रेडितेभर्त्सनश्चतिसूत्रा
भ्यांयथायथंप्राप्तःसुप्तःवैकल्पिकत्वान्नेहभवतः।उक्तंहिप्राक्सर्वःसुप्तोवैकल्पिकश्चतिानन्यत्रकोपासूयाभ्यांपृथक्कुत्सनभर्त्सनग्रहणमपार्थकंनत्यसूया
विनाकुत्सयतेनवाऽकुपितोभर्त्सयत्यश्चतिचेदत्राहुःगुरवोहिहितोपित्वादकुपिताऽपिभर्त्सनंकुर्वंतोविनाप्यसूययाकुत्सांकुर्वंतीतिपृथक्तयानिर्देशःसूत्रका
रेणकृतःसामृतेःपाणिमिर्घ्नंतिगुरवोनविद्विषंतेःलालनाश्रयिणोदोषास्ताडनाश्रयिणोगुणाश्चति॥

॥ ॥

मुख्येऽर्थत्यागेऽपरार्थेऽमेवद्विर्वचनमन्यत्रेवामिसाकरोनवेनवेप्रीतिरहोकरोतीत्यत्रवीप्सायांद्विर्वचनंअनेनतद्विर्वचनेसुब्लुक्स्यात्।नवनवावनवाभिरा
ऽदेरित्यत्रत्वनेनैवद्विर्वचनेनतुवीप्सायामितिपुंवद्भावःकथंभीतभीतऽवशीत्तमपूर्वऽतिभारविःरवशब्देनसादृश्यस्योक्ततयाऽहप्रकारेद्वित्वायोगात्।
सत्यांभीतेभ्योभीतऽतिकथंचिच्याख्येयंतेनातिभीतऽतिफलितं।आधिक्येद्वेवाच्यऽतिवार्तिकेनभीतभीतादौद्वित्वमितिदुर्घटादिभिरुक्तंसमाधानेनाद्
तव्यंतादृशस्यवार्तिकस्याप्रसिद्धत्वात्।अथकथंखिन्नःखिन्नःशिखरिषुपदेन्यस्यगंतासियत्रक्षीणःक्षीणःपरिलघपयःस्रोतसांचोपयुज्येतिमेघदूतः।
पदार्थमेदस्याभावेनवीप्सार्थस्यासंभवादितिचेदत्राहुःएकस्यापिखेदावस्थासुसत्यावस्थासुचभेदंपरिकल्प्यवीप्सावोध्येता।अथकथंमंदंमंदंनुदति
पवनश्चानुकूलोयथात्वामितिमेघदूतेवीप्सार्थस्यासंभवादनेनैवद्विर्वचनेकृतेमंदमंदमुदितःप्रथमोरवमितिवत्सुब्लुक्स्यानऽतिचेत्सत्यांस्वतोमरगामिनंतं
पवनोमंदंनुदतीतिकथंचिच्याख्येयंसिद्धस्यगतेश्चिंतनीयत्वात्।सुब्लुगिति।केवलग्रहणावाचिनउदाहरणमितिध्वनयति।रूपमिति।आनुपूर्व्येऽतिवी
प्साभावादयमारंभः।मूलेमूलेऽतिअग्रेअग्रेइत्यमरत्यप्युदाहर्तव्यं।एकस्यवसुनोवेणुदंडादेरेकमेवमुख्यंमूलमग्रेचाऽतिरेकांभागानामापेक्षिकोअ
ग्रमूलच्यपरेशःस्थौल्यसौक्ष्म्येअपिनैकरूपेकिंतर्हियथामूलमुपचीयतेस्थौल्यंयथाअग्रंसौक्ष्म्यंतथानेतरेभागाऽतिवीप्सायाअसंभवः।मूलेमूले
पथिविटपिनामित्यत्रनुवीप्सायांद्विर्वचनमेतच्चहरदंतर्यथेत्यस्यांन्यायसिद्धऽति।यावद्भिःशब्दैस्संबोध्योर्थोमवगम्यतेतावंतोप्रयोक्तव्यास्तदितिभावः
।पौनःपुन्यऽतिपुनःपुनर्भवितरिवर्त्तमानात्पुनःपुनःशब्दात्भावेमत्ययः।लोटासहसमुच्चित्यर्थे।नन्वत्रलोटासहसमुच्चित्ययथाद्विर्वचनंभवतितथाकि
समभिव्याहरेयदिपठासहसमुच्चित्यद्विर्वचनंस्यात्यापच्यतेपापच्यतेवोक्ष्यतेवोक्ष्यतेऽतिअत्राहुःलोट्क्रियासमभिव्याहारंव्यभिचरतिसमुच्चयेपि
जायमानत्वात्।ततश्चलोट्द्विर्वचनयोरेवतद्द्योतकत्वंनत्वेकैकस्येतियुक्तंलोडंतस्यद्विर्वचनंयङ्लुक्क्रियासमभिहारंनव्यभिचरतीतिद्विर्वचनंविनैव
तस्यद्योतकत्वंतेनततदंतस्यनद्विर्वचनमिति॥

च्चतद्विषयादित्यत्तःसमासादित्यनुवर्त्तमानेसमासांताऽतिप्रसंगःसमासग्रहणंहिसमासाधिकारविहितोयःसमासस्तत्परिग्रहार्थं।तेनाति देशिकेसमासेस
मासांत्तानामप्रवृत्तिरितिदिक्॥ ॥कर्मधारयवदुत्तरेषु।अधिकारेणवसिद्धेवदुत्तरेष्वितिवचनंविस्पष्टार्थमितिदृत्तिः।प्रकारेणगुणवचनस्यापियद्यपिप्रका
मासांत्तानामप्रवृत्तिरितिदिक्॥ ॥कर्मधारयवदुत्तरेषु।अधिकारेणवसिद्धेवदुत्तरेष्वितिवचनंविस्पष्टार्थमितिदृत्तिः।प्रकारेणगुणवचनस्यापियद्यपिप्रका
रशब्दोभेदेसादृश्येचवर्त्ततेतेबहुभिःप्रकारैर्भेक्तेबहुभिर्भेदैर्विशेषैरित्यवगमात्ब्राह्मणप्रकारोयंमाणवकःब्राह्मणसदृशइत्यवगमाच्चात्रथापीहविवक्षि
तमाह।सादृश्यइति।व्याख्यानमेवात्रशरणंपुंवद्भावइति।एवंकर्मधारयेतिसूत्रंतत्रचकोपधादिष्वपिकालकंकालिकेत्यादिषुप्रवर्त्ततेतेनबहुव्रीहिवद्भवे

कर्म्मधारयवदुत्तरेषु।८।१।१२। इतउत्तरेषद्विर्वचनेषुकर्म्मधारयवत्कार्य्यं।प्रयोजनंसुब्लोपपुम्वद्भावान्तोदात्तत्वानिप्रकारेणगुणवचनस्य॥
८।१।१२।सादृश्येद्योत्यगुणवचनस्यद्वेस्तस्तच्चकर्म्मधारयवत्कार्य्यम्।कर्म्मधारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात्।तेनपूर्वभागस्यपुम्वद्भावः।समासस्ये
त्यन्तोदात्तत्वञ्चापडुपडुः।पडुपडुःपडुसदृशःइत्यत्वृत्तिर्यावत्।गुणोपसर्ज्जनद्रव्यवाचिनःकेवलगुणवाचिनश्चेहगृह्यन्तेशुक्लशु
क्लरूपंशुक्लशुक्लःपटः।आनुपूर्व्येद्वेवाच्ये।मूलेमूलेस्थूलःसंभ्रमेणाप्रवृत्तौपथेऽमनेकथाप्रयोगोन्यायसिद्धःसर्व्यसर्व्यं वध्यस्व॥ २॥
सर्व्यंवध्यस्वक्रियासमभिहारेचलुनीहिलुनीहीत्येवायंलुनाति।नित्यवीप्सयोरितिसिद्धेभृशार्थेद्वित्वार्थमिदम्।यौनःपन्येपिलोटास
ङ हसमुच्चित्यघोतकतोलव्युम्वा ॥ ॥

प्रकृतेकर्मधारयवद्भावोक्तिर्व्यर्थेतिशंकायानिरवकाशइतिवोध्यं।पडुपडुरितिऽहद्वित्वेनजातीयरोवाधानेष्यतेपडुजातीयइतिवामनः।अन्यथाब्राह्मण
जातीयइत्यादावगुणवचनेगुणवचनेपिभेदरूपेऽर्थेसावकाशोजातीयरगुणवचनेषुसादृश्येपरेणाद्वित्वेनवाध्येतेतिभावःगुणवचनस्येतिकिंत्रयोमाण
वकाःसिंहोमाणवकःयद्यपीहाग्निसिंहशब्दाभ्यांगौण्यावृत्त्यानेष्येक्रौर्यादिगुणोगम्यतेतथापिप्रकारेवर्तमानस्येत्येवसिद्धेगुणवचनग्रहणंसामर्थ्यात्

अन्योन्यमिति।नचात्रआमभावेपिटःपरस्यादितिशंकांवहुलग्रहणाट्टावभावइत्यनुपदमेववक्ष्यमाणत्वात्।स्त्रीनपुंसकयोरुतीयादिसर्वंवदितिप्राचोयं
यंपरिस्फुर्वन्नाहात्रकेचिदितिचशुल्स्थितिमाह अन्येत्विति।अतिप्रसंगादितितथाचएकशेषंप्रतिवैयाद्द्विवचनस्यापिवृत्तित्वमाश्रित्यत्तद्वलेनपुं

परस्परासिसादृश्यमदृश्यपरस्परैरित्यादौसोर्लुकप्राप्तस्सर्वंम्वाहुलकावलेनसमाधेयम्।अकृतवार्त्तिकभाष्योदाहरणं।स्त्रियामितिसूत्रेऽन्यो
न्यसंश्रयंत्वेतदितिभाष्यञ्चात्रममाणमिति।अकृच्छ्रेप्रियसुखयोरन्यतरस्याम्।८।१।१३।प्रियप्रियेणादद्दातिप्रियेणावासुखसुखेनदद्दाति।
सुखेनवाद्द्विवचनेकर्म्मधारयवद्भावात्सुपलुकितदेववचनमात्रतिप्रियमपिवस्त्वनायासेनददातीत्यर्थः।।यथास्वंयथायथम्।८।१।१४।।
यथास्वमितिवीप्सायामव्ययीभावःयोयंआत्मायच्चात्मीयमन्तर्यथास्वम्।तस्मिन्यथाशब्देक्लीवत्वञ्चनिपात्यते।यथायथंज्ञातायथास्वभा
वमित्यर्थः।।यथात्मीयमितिवाद्वन्द्वंरहस्यमर्य्यादावचनव्युत्क्रमणायज्ञपात्रप्रयोगाऽभिव्यक्तिषु।८।१।१५।द्विशब्दस्यद्विवचनंपूर्वपदस्या
ऽऽभावोऽन्त्यस्योत्तरपदस्यनपुंसकत्वञ्चनिपात्यतेएष्वर्थेषूत्तरंरहस्यंद्वन्द्वशब्दवाच्यं।।इतरेविषयभूताःद्वन्द्वमन्त्रयतेरहस्यमित्य
र्थः।मर्य्यादास्थित्यनतिक्रमःआचतुरंहोमेपशवोद्वन्द्वंमिथुनीयन्तिमातापुत्रेणामिथुनंव्रजन्तिपौत्रेणाप्रपौत्रेणापीतिमर्य्यादार्थः।च्युत्क्र
मणंपृथग्वस्थानम्।द्वन्द्वंव्युत्क्रान्ताःद्विवर्गीसम्बन्धेनपृथग्वस्थिताःद्वंद्वन्यत्रियावाशिष्यतेतिद्वन्द्वंसंकर्षणावासुदेवौत्रमिव्यक्तौस्प
साहचर्य्येणेत्यर्थःयोगविभागादन्यत्रापिद्वन्द्वदृश्यते।।इतिद्विरुक्तप्रक्रिया।।इतिश्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायांसिद्धान्तकौमद्यांपूर्वोर्द्धेस

वज्रावोनशंक्यःलस्यविरोधात्।कारकंचेद्विजानीयाद्योयंमन्येतसाभवेदित्यकथितसूत्रस्थयायामितिभाष्यप्रयोगविरोधाच्चेतिभावःनव्यास्तुयांयांप्रि रम·
यःप्रेक्षतेत्यादिमाघप्रयोगेसासेतिद्विवचनमयुक्तंद्विरुक्तार्थस्यसेत्यनेनैवपरामर्शशक्यत्वादत्तएवभाष्येयांयांमन्येतसाभवेदित्येवोक्तामित्याहुः ।। २९५

कर्मव्यतिहारेऽर्थे।। द्वेरिति। नित्यमेवेदं द्वित्वं बाहुलकं तु समासवच्चावस्यैव सुपः सुवक्तव्यमिति। अत्रकैश्चिद्वीप्सार्थं द्वितीयादीनामेवेदं स्वादेशविधानं अतएवोत्तरत्रलेपि द्वितीयादयएवनतु प्रथमातत्रायेकवचनमेवनतु वचनांतरमितितदपाणिनीयभाष्यादवगंतव्यं तत्रेतद्भूनयन

कर्मव्यतिहारेसर्वनाम्नोद्वेवाच्येसमासवच्चबहुलम्। बहुलग्रहणादन्यपरयोर्नसमासवत्। इतरशब्दस्यतुनित्यम्। असमासवद्भावेऽर्थेप दस्यस्यसुपस्सुवक्तव्यः। अन्योऽन्यंविज्ञानमन्तिऽन्योन्यो। अन्योन्यान्। अन्योन्येनकृतम्। अन्योऽन्यस्मैदत्तमित्यादि। अन्योन्यंपक्व रैरश्नन्तरतिमाघः एवम्परस्परम्। अत्रकस्कादित्वाद्विसर्गोस्यसः। इतरेतरम्। इतरेतरेणेत्यादि। स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थायाविभक्ते रामभावोवावक्तव्यः। अन्योन्यां अन्योन्यम्। परस्परां। परस्परं। इतरेतरां। इतरेतरम्वा। इमेब्राह्मण्योकुलेवाभोजयतः। अत्रकोवित्। आमादे शोद्वितीयायाएवाभाष्यादौतथैवोदाहृतत्वात्। तेनस्त्रीनपुंसकयोरपिन्तीयादिषुषण्णांदेवरूपमित्याहुः। अन्येतूदाहरणास्यादिञ्चावत्वात्स र्वविभक्तीनामादेशमाहुः। दलदूयेटावभावःक्वीवेचाद्विरहःसमोः। समासेसोरलुक्चेतिसिद्धम्बाहुलकात्त्रयम्। तथाहि। अन्योन्यम्परस्पर मित्यत्रदलद्वयेपिटापप्राप्तः। नचसर्वनाम्नोवृत्तिमात्रेऽतिप्रसङ्गावः। अन्यपरयोरसमासवद्भावात्। नचद्विर्वचनमेवशतिः। यायाम्प्रियःप्रेस्त नकातराक्षीसासेत्यादावतिप्रसङ्गात्। अन्योन्यमित्तरेतरमित्यत्रचादङ्गतरादिभ्यइत्यदङ्प्राप्तः। अन्योन्यसक्तमहस्त्रियामम्। अन्योन्याश्र

वचनांतरमुदाहरति। अन्योन्यावन्योन्यानिति। माघइति। सचभाष्यानुगएवेतिभावः। एतेनार्वाचीनमतंकवयोपिनाद्रियंतइत्युक्तंभवति। भारविश्चाह।। स्त्रि तिनभस्सुरलोकनिवासिभिः कृतनिकेतमदृष्टपरस्परैरिति। अत्रादृष्टः परस्परोयेरितिविग्रहःयदितुद्वितीयादीनामेवस्वादेशविधानंनतुप्रथमायाः तर्ह्ययंप्रयो

॥इतिश्रीसिद्धांतकौमुदीतत्त्वबोधिनीटीकासंयुक्तार्वाईसमाप्तम् ॥

सोर्लुक्प्राप्तरतिसुपःस्वादेशविधानस्यान्योन्यंपरस्परमित्यत्रकेवलेचरितार्थत्वादितिभावःयोयश्चात्मेत्यादिश्चात्मात्मीययोरपिसशब्दवाच्यत्वात्।यथायथमिति।नलोकेत्यनेनऋद्योगषष्ठीनिषेधः।ज्ञातेत्यस्यतृन्नेतत्वात्।योयश्चात्मेत्यर्थेविद्यमानयथायथशब्दस्यार्थमाहायथास्वभावमिति।श्चात्मायत्नोधृतिर्बुद्धिःस्वभावोब्रह्मवर्ष्मचेत्यमरः।पूर्वपदस्येति।द्विश्रौद्विश्रौरतिस्थितेकर्मधारयवद्भावात्सुप्लुकिकृतेपूर्वपदावयवस्यैकारस्येत्यर्थः।श्रत्वमुत्तरपदस्येति।उत्तरपदावयवस्यैकारस्येत्यर्थः।नपुंसकत्वंचेति।चकारादेकवद्भावश्चेत्यपिबोध्यंतेनान्तोमित्यमादेशेद्वंद्वमितिसिध्यति।रहस्यंद्वंद्वशब्दवाच्यमितिहाभ्यांनिर्दिष्टेरहस्ययोगरूढिरेवेत्यर्थः।द्वंद्वंमंत्रयतेरतिद्वौद्वौभूत्वामंत्रयतेरत्यर्थः।एवंहिततरहस्यंभवतिश्राचतुरमितिश्राङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावः।श्रव्ययीभावेशरत्प्रभृतिभ्यरतिटच्चाचतुरःशोत्रचतुरर्णीपूरणेदृश्यः।श्राचतुर्यादित्यर्थः।द्वंद्वंयत्तपात्राणीति।स्थश्चकपालानिचेत्यादीनिपात्राणिद्वंद्वंभवंतीत्यर्थः।श्रासादयतीत्यर्थः।श्रभिव्यक्तौसाहचर्यैरोत्यर्थेरतिः।श्रत्रद्वंद्वमित्यत्रस्वार्थेद्विर्वचनेएकवद्भावादिकंतुपूर्ववत्।श्रन्यत्रापीति।द्वंद्वमुद्वर्तंतेद्वंद्वीभावंद्विर्वचनेद्वयोर्द्वयोर्यद्वंद्वमित्यर्थः।द्वंद्वानिसहंतेशीतमुष्णमेकंद्वंद्वंसुखदुःखंचापरंक्षुत्तृष्णेचापरंद्वंद्वस्वार्थेद्विर्वचनमेकवद्भावादिपूर्ववत्।बहुत्वंत्वेकशेषवशात्॥ ॥ सिद्धांतकौमुदीव्याख्यायाज्ञाततात्पर्यबोधिनीसमाप्ता तत्रपूर्वार्द्धंतेनजुष्यनुशंकरः॥ ॥ इतिश्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यवामनेंद्रस्वामिचरणारविंदसेवकज्ञानेंद्रसरस्वतीकृतौसिद्धांतव्याख्यायांतत्वबोधिन्याख्यायांपूर्वार्द्धंसमाप्तम्॥ ॥ मितीवैशाखशुक्ल८वारशुक्रवारे॥ श्रीसंवत्१९३९ ॥

सि॰कौ॰दी॰ति॰ति॰ १

श्रीगणेशायनमः॥अज्ञाननाशनेदक्षंदीप्तिंतंभक्तरक्षणे।वटमूलाश्रयंनम्रसंदक्षिणामूर्त्तिमाश्रये १ ग्रंथमध्येविघ्नविघातायकृतंमंगलंशिष्यशिक्षार्थंनिबध्नाति श्रोत्रेत्यादिना श्रोत्रियस्यभावःश्रौत्रंहायनांतयुवादिभ्योणितिसूत्रेश्रोत्रियस्ययलोपश्चेतिवार्तिकाद्यलोपेअण्प्रत्ययेचयस्येतिचेतिदीर्घःलोपः।अर्हतोभावआर्हतीति॥गुणवचनब्राह्मणादिभ्यइतिसूत्रेअर्हतोनुमुचेलुक्चेनुम्यञ्चषित्वात्ङीषिहलस्तद्धितस्येतियलोपः ताभ्यांवित्तेःश्रौत्रार्हतीचणैः।तेनवित्तइतिचणप् श्रोत्रियम लभोम्यताभ्यांप्रसिद्धेरित्यर्थः किंचगुण्यैर्गुणवद्भिः प्रशस्तगुणयुक्तैरितियावत् रूपादाहतप्रशंसयोरितिसूत्रेअन्येभ्योपिदृश्यतइतिमुक्।।गुण्याः ब्राह्मणादित्वस्यभा व्यादावुदाहृतत्वात् अहर्दिवमिति अहन्यहनि प्रसहमित्यर्थः अचतुरेत्यादिनानिपातनात्साधुः तोष्टूयमानइति स्तौतेर्यङंतात्कर्मणिशानच् सार्वधातुकेयगि तिधातोर्यक् आनेमुगितिमुक् अपिशब्देनआपातेतोविरोधंद्योतयति वस्तुतस्तुनविरोधः स्तुतिप्रयोजकीभूतानामनंतकल्याणगुणानांश्रुतिस्मृतिसिद्धत्वेपिवि यदादिवद्व्यवहारिकत्वात्तद्भावस्यपारमार्थिकत्वादेतच्चोत्तरमीमांसायांस्पष्टमेव विभुर्व्यापकः परमेश्वरः अतिशयेनविजयतेविजयतेतरां सर्वोत्कर्षे

॥ श्रीगणेशायनमः श्रौत्रार्हन्तीचणैर्गुण्यैर्महर्षिभिरहर्दिवम् तोष्टूयमानोप्यगुणोविभुर्विजयतेतराम् १ पूर्वार्द्धेकथितास्तु

णवर्त्तत्तइतिफलितोर्थः विपराभ्यांजेरितितङ्ननदंत्ताद्विवचनविभज्येत्यादिनातरपिकिमेत्तिङ्व्ययघादाम्बिल्वा (ऋष्यपञ्चमाध्यायवर्त्तिनः म् नन्विहतरप्दुर्ल्लभएवविजयतइत्यस्यअप्रातिपदिकत्वादतिङंतत्वाच्च नचसहसुपेत्यत्रसहेतियोगविभागात्तिङंतेनविशब्दस्यसमासेप्राति पदिकत्वंस्यादेवेतिवाच्यं सचकृदस्येवेति तत्रत्यग्रंथेनसहविरोधापत्तेः किंचप्रातिपदिकत्वाभ्युपगमेसोरुत्पत्तिः स्यात्लिंगसर्वनामताभ्युपगमेननुपुंक त्वात्सोर्लुग्नपिहस्वोनपुंसकइतिह्रस्वोदुर्वारःस्यात् समुदायांतर्गतस्यजयतइत्यस्यतिङंतत्वेपिसाकांक्षत्वेनअसामर्थ्यात् ततोपिभवितुंनार्हति स मर्थः पदविधिरितिपरिभाषितत्वात् आमंतेनविशब्दोयुज्यतइतिकल्पनायांतुअंतरंगत्वात् परस्मैपदप्रवृत्तौविजयतित्तरामितिस्यादितिचेदत्राहुः॥समुदायां तर्गतस्यायंतइत्यस्यादेवतरप्॥नचतस्यविशब्देनसहसाकांक्षत्वेनासामर्थ्यंशंक्यंतिङंतस्यप्रधानत्वेनसापेक्षत्वेपिदोषाभावादुपसर्गस्योत्तकत्वेनप्रत्येक मर्थएवनास्तीतिसाकांक्षतायावक्तुमशक्यत्वाच्चेति वृत्तकथनपूर्वकंवर्तिष्यमाणमाह पूर्वार्द्धइति हलंतेषुस्थशोनुदकेक्विन् ऋत्विक्दधृक्स्रग्वि ८ रामः १

॥अथतिङंतप्रारंभः ॥ ६ ॥

चकारआवश्यकः नचेवं भावेचाकर्मकेभ्यइत्येवास्त्विति वाच्यं भावेकर्तरिचाकर्मकेभ्यश्चेतिनियमापत्तेःसकर्मकेभ्योभावइवकर्तर्यपिलकारानापत्तेः नन्वेवमपिलश्चभावेचाकर्मकेभ्यइत्येवास्तु चकारेणकर्तरीत्यनुकर्षणाल्लकाराःसकर्मकेभ्यः कर्तरिस्युरकर्मकेभ्योभावेकर्तरिचस्युरित्यर्थेपर्यवसितेकर्मणिलूकृञ्पकाद्विधंतीतिकिमनेनकर्मणीत्यनेनेतिचेत् मैवंउत्तरसूत्रेतयोरित्यनेनकर्मणोपिपरामर्शार्थंतत्सावश्यकतयाज्ञापकानुसरणक्लेशस्यवैय्यर्थ्यात् तस्माद्यान्यासमेवरमणीयं अत्रनैय्यायिकाः लकारेणाकृतावेवशक्तिर्लाघवान्नतुकर्तरिकृतिमतः कर्तृत्वेनतत्रशक्तौगौरवात् देवदत्तइत्यादिप्रयोगात्पदेनतल्लाभाच्चदेवदत्तःपचतीत्यत्रहिदेवदत्तोविशेष्यः पत्तौविशेषणमाश्रयत्वंतुससर्गः तयाचपाकानुकूलकृत्याश्रयोदेवदत्तइत्यादिशाब्दबोधोपिसुष्ठुपपद्यतइति तन्न पचतीत्युक्तेपाककर्तृकः इत्याकांक्षानुरोधेनलकारेणकर्तरिशक्तिरित्यभ्युपगन्तुमुचितत्वात् पाकानुकूलाकृतिरितिशाब्दबोधाभ्युपगमेतुकस्मिन्नित्याकांक्षास्यात् कस्येतिवा नचैककर्तृकापचिक्रियेतिशाब्दबोधाभ्युपगमेपिकइत्याकांक्षानोपपद्यतएवेतिशंक्यं कर्तृसामान्यबोधेसतिकइतिकर्तृविशेषाकांक्षायाबाधकाभावात् नापिदेवदत्तकर्तृकापचिक्रियेत्युक्तेपिकस्मिन्नस्तिकस्यवेत्याकांक्षादुर्वारेवेतिशंक्यं विक्लित्यनुकूलव्यापारस्यैवपचिक्रियात्वात् तदाश्रयस्यदेवदत्तस्यकर्तृत्वात् क्रियाश्रयत्वेनिश्चितेकस्मिन्निस्याद्याकांक्षायाअप्रवृत्तेः किंच पचतंदेवदत्तंपश्यपचतेदेवदत्तायदेहिपचमानस्यदेवदत्तस्यद्रव्यमित्यादौशतृशानजादीनामपितिङादिवल्लादेशत्वाविशेषेणतेभ्योपिकृतिमात्रबोधापत्तेः नचेष्टापत्तिराश्रयत्वंससर्गइत्युक्तेनपाकानुकूलकृत्याश्रयंदेवदत्तंपश्येत्याद्यर्थस्वीकारेदोषाभावादितिवाच्यं नामार्थयोर्भेदान्वयस्यस्वपरसिद्धांतविरुद्धत्वात् नचैवंनामार्थयोरभेदसंसर्गेणुत्स्यनुरोधेनशतृशानजादीनांकर्तरिशक्तिस्तिवादीनांकृतावेवेतिवैषम्यंस्वीक्रियतेप्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादितिवाच्यं स्थान्येववाचकोलाघवान्नत्वादेशोगौरवादितिस्वसिद्धांतस्यपरित्यागापत्तेः ननु ज्ञानेकतरदित्यादौसोर्विसर्गेसोरमिसोरदडिचकृतेलाघवात्सुत्वेनैवशक्तिर्न्नुतत्तद्रूपेणेत्यादिभवदीयमेवहारस्यअसंगत्यापत्तेश्चएवंचतिबादीनांशत्रादीनांचस्मारकतयालिपिस्थानीयत्वंबोधकस्तुलकारएवेतिस्थितेसचशत्राद्यंतेकर्तरिशक्तइत्यभ्युपगमेतिङंतेकर्मकृतिंबोधयेदन्यायश्चानेकार्थत्वमितिन्यायात् यदितुवैय्याकरणरीतिमाश्रित्यसर्वत्रादेशएववाचकइत्याद्यभ्युपगम्यतेतर्हिघटंघटेनहरेवविष्णोवेत्यादिष्वस

त्यादिनाकिन्नादिल्युत्पादनंप्रासंगिकमितिभावः तुर्यश्चतुर्थः चतुरश्रूयतावाद्यक्षरलोपश्चेत्युक्तत्वात् अथेति इहापिकृत्सुणचःस्त्रियामञ् अणिनुणङित्यादिल्युत्पादनंप्रासंगिकंबोध्यंप्राधान्येनतृतीयाध्यायस्याएवेहोच्यंतइतिभावः अनुबंधभेदेनभेदमाश्रित्याह दशलकाराइति प्रदर्श्यंतइति यद्यपिपंचमलकारेरूपाणिअधुनानेत्युच्यंतेतथापिलकारःस्वरूपेणप्रदर्श्यते लःकर्मणिचभावेचाकर्मकेभ्यःलसेत्यादिसूत्रविषयतांसुत्पादयितुमितिभावः पंचमइति लेडित्यर्थः॥लट्लिडिलिट्लुट्लृट्लेट्लोट्लङ्लिङ्लुङ्लृङ्एषुदशसुलकारेषुमध्येवर्त्तमानेलट्इति वर्त्तमानइत्येतत्प्रकृत्यर्थविशेषणमित्याह वर्त्तमानक्रियावृत्तेर्धातोरिति धातोरितिसूत्रमातृतीयाध्यायांतमधिक्रियतइतिभावः लट्स्यादिति तस्यवाच्यंलनुपदमेवस्फुटीभविष्यति वर्त्तमानकालस्तुनतद्वाच्यः किंतुद्योत्यएवलङादिष्वपिभूतादिकालोयथायथंद्योत्यएवेत्यवगंतव्यं वस्तुतस्तुवाच्यत्वाभ्युपगमोपिसुगमइतिविध्यादिसूत्रेवक्ष्यामः अटाविताविति अका

प्रत्ययाअर्थकथ्यन्तेतृतीयाध्यायगोचराः २ तत्रादौदशलकाराःप्रदर्श्यन्ते लट्लिट्लुट्लृट्लेट्लोट्लङ्लिङ्लुङ्लृङ्॥ः
एषुपञ्चमोलकारश्छन्दोमात्रगोचरः वर्त्तमानेलट् ३।२।१२३ वर्त्तमानाक्रियावृत्तेर्धातोर्लट्स्यात् अटाविताै॥लःकर्मणिच।
भावेचाकर्मकेभ्यः ३।४।६९ लकाराःसकर्मकेभ्यःकर्मणिकर्त्तरिचस्युरकर्मकेभ्योभावेकर्तरिच॥ ९९ रउच्चारणार्थ इतितुनोक्तंलिडादि

वैलक्षण्यसंपादनात्तस्यावश्यवक्तव्यत्वात्।लःकर्मणिच चकारात्तत्कर्त्तरिकृदित्यतः कर्त्तरिइत्यनुकृष्यते सकर्मकविषयंचेदं अकर्मकेषुकर्मणीत्यंशस्यबाधितत्वात् भावेचेत्युत्तरवाक्येनतत्रविशेषविधानाच्च तदेत्तदाह सकर्मकेभ्यइति भावेचेति चकारेणकर्त्तैवानुकृष्यतेनतुकर्मअसंभवात्तदाहभावेकर्तरिचेति ननुभावकर्मणोरात्मनेपदविधानाच्छेषात्कर्त्तरीतिपरस्मैपदविधानाच्चज्ञापकाल्लकारणांभावकर्मकर्त्तारोर्थीअनुमातुंशक्यतेइतिकिमनेनसूत्रेणमैवं असत्यस्मिन्सूत्रेसकर्मकेभ्योपिघञादिनङ्गावेलकारेपत्तौ घटंक्रियतेदेवदत्तेनेत्यादिप्रयोगः प्रसज्येत तन्माभूदित्येतदर्थमेतत् सूत्रस्यावश्यकत्वात्।नचैवमकर्मकेभ्योभावेलइत्येवसूत्रंतांभावेअकर्मकेभ्यएवेतिनियमार्थमितिवाच्यं अकर्मकेभ्योभावएवेतिविपरीतनियमापत्त्याकर्त्तरितेभ्योलकारानापत्तेः तस्माद्भावेचेति

विशेषतयाश्रयेणथातुतस्यलाभात् जानातीत्यादावाश्रयत्वंप्रत्ययस्यार्थ इतिस्वीकृतयत्तार्थत्वस्यत्वयापिवक्तव्यत्वात् नहियत्नमन्तरेणज्ञा
नंनोदेतीतिकश्चिदभ्युपैति तस्मात्कृतांतिङाचवैलक्षण्यंदुर्लभमितिकर्त्रर्थकत्वमभ्युपेयंए तेनकर्त्राधिकरणेआख्यातवाच्यत्वंकर्तुर्निरस्यजंजभ्य
मानाधिकरणेयडंतादिहितस्यजंजभ्यमानइतिशानचः कर्तृवाचकत्वंस्वीकुर्वतोमीमांसकाअपिप्रत्युक्ताः यत्तुतैरुक्तंशानजंशेकर्तरिरुदितिव्याकर
णंशक्तिग्राहकमस्तीति तन्न रुद्व्याक्यशेषोह्ययमर्थाकांक्षायामनिर्दिष्टार्थेषुण्वुलादिष्वेवोपतिष्ठतेआकांक्षितविधानंन्यायादितिन्यायात् ननुशत्रादिष्व
स्थानिभूतलकारार्थेनैवैतेषांनिराकांक्षत्वात् अन्यथाभावेकर्मणिचशानचोदौर्लभ्यापत्तेः ततश्चश्यमानेआस्यमानेचायंगतइत्यादिप्रयोगाभावेनस्यात्
कर्मणितुक्रियमाणइत्यादिप्रयोगोनस्यात् यत्तुभट्टपादाआहुः कर्त्तरियदेकत्वंतत्रतिप् कर्त्तरियद्द्वित्वंतत्रतस्इत्यादिक्रमेणलः कर्मणीत्यस्यद्वेकयोरि
त्यादेश्चैकवाक्यतयाव्याख्यानान्नकर्तृवाच्यतासूत्रादायातीति तच्चिंत्यम् तान्येकवचनद्विवचनेतिविहितद्विवचनादिसंज्ञाहितिवाद्यादेशनिष्ठा ततश्च
द्विवचनादिसंज्ञकतिवादिविधिनाद्वेकयोरित्यस्यैकवाक्यतास्तु नचतिवादिविधौकर्त्तरीत्यस्ति यद्द्वैकत्वादिविशेषणतयाकथंचिन्नीयेत ननुलः कर्मणीति
सूत्रेकर्त्तरिरुदित्यतोऽनुवृत्तंकर्तृग्रहणंतिवादिविधावस्त्येवलविधिति वादिविध्योरप्येकवाक्यतास्वीकारादितिचेत्सत्यं वाक्यैकवाक्यताहिसानतुपदैकवा।
क्यतालः कर्मणीति विहितलकारानुवादेनतिवाद्यादेशविधेः प्रवृत्तत्वात् तथाचलर्लविधौश्रूयमाणंकर्तृग्रहणंकथंसंख्याविशिनष्टु नहियत्रकर्तृग्रहणंतत्रसंख्यो
पस्थापकमस्ति लकारस्यद्विवचनादिसंज्ञाविनिर्मुक्तत्वात् ततः श्वकर्त्तरियदेकत्वमितिव्याख्याकथमपिनसंभवत्येवस्यादेतत् लः कर्मणीतिसूत्रेलइत्यकारानुबं
धकयोर्लङ्लटोः सामान्यग्रहणंभवतिकिंतूत्सृष्टानुबंधलकाराणांसामान्यग्रहणमितिनिर्विवादं तत्रलड्तिजसंतंमाभूत् किंतुङसंतमस्तुलः परस्मैपदमितिव
त् आदेशापेक्षाचेयंषष्ठीलस्यआदेशः सकर्मणिचेत्यादि नचाविहितस्यलस्यानुवादोनसंभवतीतिवाच्यं वर्त्तमानेलडित्यादिभिरेवलविधानात् तथाचलस्यस्थाने
यआदेशःस सकर्मकात्कर्मणिकर्तरिच स्यादकर्मकाद्भावेकर्तरिचेत्यर्थः सुलभट्टतिभट्टपादोक्तयोजनिकानिर्वाधैवचेदत्राहुः लड्त्यस्यषष्ठ्यंतलेआदेशानामे
वार्थउक्तःस्यात्।सोपितिवादीनामेवननुशत्रादीनांतेषांद्विवचनादिसंज्ञाविरहात् द्वेकयोरित्यादिनाअस्यैकवाक्यतायाभवद्भिरुक्तत्वात् नचभवदुक्तरीत्याकर्त्तरि

र्वसर्वपदादेशइतिन्यायेनपदस्फोटोवाक्यस्फोटश्चसिद्धोदितिभवतांतन्महदनिष्टं किंचकर्त्तरिकृदितियत्कर्त्तृग्रहणंतदेवलः कर्मणीतिसूत्रेचकारे
णानुरूप्यतद्वतिकर्थंण्वुलादीनांलकारादीनांचशक्तौवैलक्षण्यं नचनामार्थयोरभेदान्वयसंसर्गाभ्युपगमएवण्वुलादौकर्तृवाच्यत्वेवीजमितिवाच्यं पचतिरू
पंपचतिकर्त्र्यंदेवदत्तइत्याद्यनुरोधेनतिङ्-स्वपिकर्तृवाच्यतौचित्यात्ननुसमुदायस्यनामत्वेपितिङ्-प्रत्ययोननामेतिचेत्याचकइत्यत्राप्यकइत्येतन्ननामेतितुल्यं
अकांतंनामेति चेत्रूपवाद्यंतमपिनामेतितुल्यं अतश्चात्रप्रशस्तपाककर्त्तादेवदत्तइत्याद्यभेदान्वयोभवद्भिरभ्युपगंतव्यइतितिङ्-स्वपिकर्तृवाच्यतास्वीकर्त
त्रैव किंचकर्तृवाच्यत्वानभ्युपगमेयुष्मदस्मदादिसमानाधिकरणेमध्यमः अस्मद्युत्तमइतिसामानाधिकरण्यप्रयुक्तापुरुषमत्वस्याअभिहितेकर्त्तरिश्रयमेत्यादिकंचभ
वन्मतेकथंसंगच्छतां यत्तुअनभिहितइत्यस्यानभिहितसंख्याकइत्यर्थवर्णनेनदेवदत्तः पचत्योदनमोदनः पच्यतेदेवदत्तेनेत्यादौप्रथमाद्वितीयादिव्यवस्थाप
नमुक्तं तन्न कृत्तद्धितसमासेषुसंख्याभिधानस्याप्रसिद्धत्वात् ततश्चपक्त्र्यस्तंडुलः शत्यः शतिकोऽश्वः प्राप्तोदकोग्राम इत्यादिषुकर्मणिद्वितीयेत्यस्यप्रवृत्तौ
प्रथमानस्यात् नचनिष्ठतीत्यध्याहारेणसंख्याभिधानमिहाप्यस्तीतिवाच्यंस्थितइत्याद्यध्याहारेतद्भावात् शाद्विकोयंदेवदत्तोननुनैयायिकइत्यादिषुनीलमि
दंनतुरक्तमित्यत्रेवक्रियापदाध्याहारस्यानावश्यकत्वाआख्यातेनशब्दद्वैदुरं करोतीतिठक्प्रत्ययेनवाकर्त्रंसंख्यायाअनुक्तत्वाद्देवदत्तेकर्त्तरितृतीयोत्पत्ति
प्रसंगाच्च तस्मादनभिहितेकर्त्तरिइत्यादिव्याख्यानमेवाभ्युपेतव्यं। अपिचधातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्त्तातत्राश्रयमात्रंकृतांलकारणांचार्थः नतुव्यापारोपितस्य
धातुनैबलव्यत्वात् अतएवकर्त्ता। कारकइत्यादौप्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्नानन्वयः व्यापाराश्रयस्यप्रत्ययार्थत्वेतुतस्यप्रकृत्यर्थेनव्यापारेणान्वयः क्लिष्टःस्या
त्।यस्तुवदतिरुधातोः कृतिरर्थः कृत्प्रत्ययस्यापिकृतावेवशक्तिर्नतुकर्त्तरि कृदित्यत्रहिकर्त्तरीतिभावप्रधानोनिर्देशः कृतित्वंकृतिमत्त्वं तच्चकृतिरे
व यत्रतुदेवदत्तादिपदसमभिव्याहारस्तत्रतज्जादौकृतिमतिलक्षणेत्यादि तन्मतेपूर्वोक्तकर्तृत्वादौसुतरामनन्वयः कर्मवत्कर्मणेतिसूत्रेकरोतिरुत्पा
दनार्थःउत्पत्तिश्चकर्मस्था यत्नार्थत्वेतुकरिष्यते घटइत्यादिनासिद्धेदितिवक्ष्यमाणदूषणं चदुरुद्धरं आश्रयमात्रस्यप्रत्ययार्थत्वेतुरथोगच्छतीत्यत्ररथस्याचे
तनस्ययत्नाभावेपिगमनानुकूलचक्रभ्रमणादिव्यापाराश्रयत्वात् नकाचिदनुपपत्तिः एवंस्थितेकृतौशक्तिरित्यस्योक्तिसंभवएवनास्ति कृतेरपिव्यापार

ख्यानेऽधेवर्ह
तोपितिवाद्यादेशनुवादेनकर्त्रीद्यर्थंविधिरितिकल्प नानिरस्ता लस्यानिकतिवादीनांकर्त्रीद्यर्थंविधानंकर्त्रीद्यर्थेविहितस्यलस्य तिवादिविधानमित्यन्योन्याश्रयापत्तेः य
ह्याधातोरितिअधिकारात्धातोर्विहितस्यैवलस्येहग्रहणमितिनोक्तातिप्रसंगः लस्येत्संज्ञातुनभवतिफलाभावात् नचलित्स्वरःफलंणलोलित्वेनतदभाव
ज्ञापनात्नाप्यश्रवणमेवफलंतदुच्चारणस्यानर्थक्यापत्तेरादेशविधिनैवाश्रयणलाभाच्चलस्यतिवादिस्थानित्वाभ्युपगमेतुलः परस्मैपदमित्यादिस्वरसतः संग
च्छतइतिदिक् तिप्तसक्सिसमाहारेद्वंद्वः इटष्टकारआगमलिंगंनभवति सप्तदशभिरादेशैः समभिव्याहारात् किंतुइटोदितिविशेषणार्थः एरदित्युच्यमानेऽधेव
हिण्धेमहीत्यत्रापिस्यात्वर्णग्रहणेप्रत्ययग्रहणार्थवद्ग्रहणपरिभाषयोरप्रवृत्तेः केचित्तुइटोदित्यत्रलिङ्इत्यनुवृत्तेनाल्लिङादेशस्येवर्णस्येतिसामानाधिकरण्येन
व्याहिण्धेमहीत्यादावतिप्रसंगोनास्त्येवानहितत्रइकारमात्रमादेशोभवति तेनेटोदित्यत्रटकारःस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थएवेत्याहुः तच्चिंत्यं इकारस्यविशेषणत्वेविशेषणे
नतदंतग्रहणाद्वर्णांतस्यलिङोत्यादित्यर्थप्रसक्त्याउक्तातिप्रसंगस्यतदवस्थत्वात् वहिमहीत्यस्यापिस्यानिवत्वेनलिङ्त्वात् महिङोऽकारस्तङ्तिङितिप्रत्या

लङ्शाशावात्मनेपदम् १।४।१००।तङ्प्रत्याहारःशानच् कानचौचैतत्संज्ञाःस्युःपूर्वसंज्ञापवादः अनुदात्तङितआत्मनेपदम्।१।३।१२।

अनुदात्तेतउपदेशेयोऽङित्तदन्ताच्चधातोर्लस्यस्थानेआत्मनेपदंस्यात्॥ ॥ हारार्थः सचसमुदायानुबंधोनत्ववयवानुबंधोव्याख्यानात्तेनेषेः क
र्मणिआशीर्लिङिएषिषीमहीत्यत्रगुणनिषेधोन तथा वृश्चतेःइच्छतेश्चकर्मणिलिटिवव्रश्चिमहेपप्रच्छिमहेइत्यत्रग्रहिज्येतिसंप्रसारणंन ॥ ः॥ ॥तङानौल
स्येत्यस्यानुवृत्तेर्लादेशएवानोगृह्यतेइत्याशयेनाह शानच्कानचौचेति तेनपरस्मैपदिभ्योपिताच्छीत्यवयोवचनेतिचानश्भवत्येव कत्रीहनिघ्नानाःअनुदात्त
ङितःअनुदात्तश्चङश्चअनुदात्तङौतोइतौयस्य सःअनुदात्तङित्त इंद्वांतेश्रूयमाणइच्छब्दःप्रत्येकंसंबध्यते तत्राऽनुदात्तांशेतदं तविधेःफलाभावात् अंशांत
रएवतदंतग्रहणंइत्याशयेनाहानुदात्तेतइत्यादिउपदेशेजनुनासिकइत्यतोनुवृत्तमुपदेशग्रहणमपिङिदंशएवसंबध्यतेनान्यत्रअव्यभिचारात्तदाह उपदेशेयोऽङिदि
तिविशेष्यमंतरेणतदंतविधिरिहदुर्लभइत्यतआह धातोरिति लस्येति नन्विहानुवृत्तेरभावादुभयमपिदुर्लभमेवादयइतिसूत्रान्मंडूकप्लुत्यानुवृत्तस्यधातवइत्यस्य
विभक्तिविपरिणामात्कर्थंचिद्धातोरितिपदेलब्धेपिलस्येत्येतन्नलभ्यतइतिचेदत्राहुः इकोगलित्यत्रसनाधातोरिवेहात्मनेपदेनलकारधात्वोरासेपोवोध्यः तिङोलादेश

कृदित्यनेनैवनिर्वाहः भावेकर्मणिचशानचोर्दोर्लभ्यापत्तेरुक्तत्वात् नचशानञ्विधिनासहात्मनेपदमवस्थापकानामेकवाक्यतयाभावकर्मणोरित्यनेनेष्टसिद्धिः स
कर्मकादपिभावेशानजापत्तेः किंचजसंतत्वेश्रुतेनैवसंबंधः षष्ठ्यंतत्वेत्वादेशइत्यध्याहारद्वौरवमित्यादि अत्रेदंवोध्यं भावेचाकर्मकेभ्यइत्यकर्मकग्रहणेना
विवक्षितकर्मणोपिगृह्यंते अतएवणेरणाविति सूत्रेनेहपच्यतेनेहभुज्यतेइतिभावेलकारइतिहरदत्तः अत्रंताविद्यमानकर्मकाणामेवग्रहणंनेहपच्यतेइत्या
दौतुकर्मण्येवलकारः गम्यमानत्वाच्चकर्मनप्रयुज्यतेइतिमतांतरमेतच्चगतिबुद्धीत्यादिसूत्रेहरदत्तग्रंथेस्पष्टं यत्तुकैश्चिदुक्तंइहअविवक्षितकर्मणांभावेलकारइ
तिप्रसादकृतोक्तंभाष्यादिविरोधादयुक्तमिति तच्चिंत्यं पक्षद्वयस्यापिभाष्यकैयटादिग्रंथारूढत्वात् प्रत्युताविवक्षितकर्मणोप्यकर्मकाइतिपक्षएवप्र
बलस्तथाहिसमानकर्तृकेषुतुमुन्इतिसूत्रेइच्छतात्क्रियतइतिभावेलडुक्तोहरदत्तेन णेरध्ययनेवृत्तमितिसूत्रेकैयटहरदत्तादिभिरपिनपुंसकेभावेक्तः

लस्य॥३।४।७७॥अधिकारोयम् तिप्तस् झिसिप् थस् थमिप्वस् मस् ताँतांझथासाँथांध्वमिड्वहिमहिङ् ३।४।७८॥ए
तेऽष्टादशलस्यादेशाः स्युः लः परस्मैपदम् १।४।९९॥लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ॥ (अकर्मकेभ्यएव तयोरेवकृत्यक्तेत्यत्रकृन्मात्रस्यग्र
हणान्नत्रभावेचाकर्मकेभ्यइत्यनुवर्त्तनादन्यथाघटंकृतमितिप्रसज्येतेतिसिद्धांतितं एवंस्थितेयद्यविवक्षितकर्माणोयीहसूत्रेअकर्मकग्रहणेननगृह्येरन्॥
तर्हियीतागावोभुक्तावाह्मणाइत्यादोभावेक्तोतादर्थेक्याजित्यादिकर्मणिक्तइतिसूत्रेहरदत्तेनवक्ष्यमाणंकृतपूर्वीत्यत्रभावेक्तइतिकैयटाद्युक्तंचकथंसगच्छतां
कथंचगतंतिरश्चीनमित्यादिप्रयोगाः संगच्छेरन्गतिबुद्धीतिसूत्रेत्वकर्मकग्रहणेनाविवक्षितकर्माणोनगृह्यंतइत्युक्तंतेनाणौयः कर्त्तासण्यंतेकर्मनभवतीति
देवदत्तेनपाचयतीतिसिद्धं गत्यर्थाकर्मकेतिसूत्रेपिनगृह्यंतेतेनहिसूत्रेणकर्त्तर्य्यपिक्तोविधीयतइतिदत्तवान् पक्ववान्इत्याद्यर्थेदत्तः पक्तइत्याद्यापत्तेःइहसू
त्रेत्वविवक्षितकर्मणामकर्मकत्वेनग्रहणेनकोपिदोषइत्यास्तांतावत्॥ ॥ लस्यवर्णग्रहणेप्रत्ययग्रहणपरिभाषाअर्थवद्ग्रहणपरिभाषाचनप्रवर्त्ततेइति
लुनातिचूडालइत्यादौतिवाद्यादेशः कुतोनभवतीतिचेत् अत्राहुः लः कर्मणीतिसूत्रेनिर्दिष्टानांकर्त्रादीनामनुवृत्तेः कर्त्राद्यर्थेविहितस्यलकारस्यग्रहणमितिअ

कशेषआश्रीयतां तथाहिसतिसंज्ञाअपिषडितिपरस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्तिर्लक्ष्यतेनैवेष्टसिद्धिरितिचेन्नैवं एकशेषाश्रयणेगौरवाद्वेयर्थ्याच्चत्वयापिपरस्मैपदात्म
नेपदग्रहणमनुवर्त्यमेवअन्यथाशतृक्वसोःसावकाशापरस्मैपदसंज्ञाप्रथमादिसंज्ञयावाध्येत ततश्चक्राम्यति क्रामतीत्यादौक्रमः परस्मैपदेषितिदीर्घोनस्यात् आक्रामन्नि
त्यादौतस्यसावकाशत्वात् यदितुपरस्मैपदानामितिविहितस्यणलोणलुक्तमोर्वेतिणित्वविकल्पविधानात् ज्ञापकात् परस्मैपदसंज्ञाप्रथमादिसंज्ञयानवाध्यतइतिब्रू
षेतर्हिसुतरांप्रतिपत्तिगौरवं॥ ॥ तान्येकवचन॥तानीत्यस्यव्याख्यानंतुलभ्येत्यादि अन्यथाएकसंज्ञाधिकारात्प्रथमादिसंज्ञानामेकवचनादिसंज्ञानांचपर्यायः
स्यात्दृष्टापत्तौतुअत्तेर्लोटोमेर्निरितिरुतेरेकत्वविवक्षायामुत्तमसंज्ञाभावादाडुत्तमस्येत्यस्याप्रवृत्त्याअद्मीत्यादिप्रयोगोपिसाधुःस्यादितिभावः प्रत्येकमितियत्तुप्राचाए

**तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः॥१।४।१०२॥ लभ्यप्रथमादिसंज्ञानितिङ·स्त्रीणित्रीणिवचनानि प्रत्येकमेकवचना
दिसंज्ञानिस्युःयुष्मद्युपपदे समानाधिकरणेस्थानिन्यपिमध्यमः १।४।१०५। तिङ्वाच्यकारकवाचिनियुष्मद्यप्रयुज्यमाने
प्रयुज्यमानेचमध्यमःस्यात् प्रहासेचमन्योपपदेमन्यतेरुत्तमएकवच्च।१।४।१०६। मन्यधातुरुपपदंयस्यधातोस्त
स्मिन्प्रकृतिभूतेसतिमध्यमःस्यात् परिहासेगम्यमानेमन्यतेस्तूत्तमःस्यात्सचैकार्थवाचकः अस्मद्युत्तमः १।४।१०७।
तथाभूतेःस्मद्युत्तमःस्यात् शेषेप्रथमः १।४।१०८।मध्यमोत्तमयोरविषयेप्रथमःस्यात् भूसत्तायां।कर्त्रीविवक्षायांभूति
इतिस्थिते ॥** ९९ कैकशद्त्युक्तंतदयुक्तम् शसैववीप्सायाउक्तत्वेनद्विर्वचनायोगात् येननाप्राप्तिन्यायेनद्विर्वचनापवादः शसितिसिद्धांता
त् तथासुपद्तिसूत्रेप्येकैकशद्तिप्राचोक्तमयुक्तमेव एतच्चमनोरमाग्रंथानुरोधेनोक्तम् अन्येतुएकैकमेवैकैकशः स्वार्थेशस्नत्वत्रवीप्सायाम् नचस्वा
र्थेयः शस्सआकरग्रंथान्नावगम्यतेइतिवाच्यम् एकाकपिलांएकैकशः सहस्रंरुलोदत्वेतिभाष्यात्। शसंतस्यप्रत्येकमित्यर्थकत्वेनकैयटेनव्याख्याना राम:
च्चस्वार्थिकस्यापिशसोवगम्यमानत्वात् ततश्चएकैकशद्तिप्राचोक्तमयुक्तमितियदुक्तंतदेवायुक्तमित्याहुःयुष्मदि।समानाधिकरणइत्यस्यव्याख्या ५

चुकृटिषति गाङ्कुटादिभ्यद्तिसनआतिदेशिकंङित्त्वंधातोःकिंचङ्ङ्भ्यांमाभूत्अदुद्रुवत्अवोचत् ननुलावस्थायामेवकृतादिभ्यः स्तासीत्यादिनास्यप्रत्ययेकृतेव्यवधानादात्मनेपदपरस्मैपदरूप नियमाप्रवृत्तावपिलकारसामान्याश्रयत्वेनांतरंगत्वात्स्यप्रत्ययात्पूर्वमेवलसतिवादिषुसत्सुपक्षेपरस्मैपदंपक्षेवात्मनेपदंसिद्ध्यत्येवेतिवृद्धः स्यसनोरितिसूत्रेस्यग्रहणंव्यर्थंसत्तेनैवस्यग्रहणेनविकरणेभ्योनियमोबलीयानितिज्ञापितं तेनानुदात्तेत्वाद्धूर्तिष्यतइत्येवंनित्यमात्मनेपदंप्राप्तेवृद्धः स्यसनोरितिपरस्मैपदमपिपक्षेभवतितथाचविकरणेभ्योनियमस्यबलीयस्त्वाच्चङ्ङेर्नदोषः विकरणात्प्रागेवपरस्मैपदप्रवृत्तिरितिचेत् सत्यंस्यग्रहणंविकरणव्यवधानेपिनियमप्रवृत्तिंज्ञापयतीतिपक्षेचङ्ङेर्दोषःस्यादेव अयंपक्षःशदेशितइतिसूत्रेभाष्यकैयटयोःस्पष्टं किंचतदंतविधिलाभार्थमपिधातुग्रहणमावश्यकंधातोरेकाचइत्यादिनायङ्वोभूयते ऋतेरीयङ्ऋतीयत्ते शेतेडुतेइत्यत्रतुव्यपदेशिवद्भावेनङिदंतत्वं नमोवरिवश्चित्रङइतिक्यचिचित्रीयतेइत्येतत्

स्वरितञितःकर्त्रभिप्रायेक्रियाफले १।३।७२।स्वरितेतोञितश्चधातोरात्मनेपदंस्यात् कर्त्रृगामिनिक्रियाफले शेषात्कर्तरिपरस्मैपदं १।३।७८।आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोःकर्त्तरिपरस्मैपदंस्यात् तिङस्त्रीणित्रीणिप्रथममध्यमोत्तमाः १।४।१०१।तिङुभयोःपदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाःस्युः ॥ ९ कथमितिचेदत्राहुःअवयवेअचरितार्थोङकारःक्यजंतस्यविशेषणंभवति तथाचसमुदायानुबंधोङकारइतिव्यपदेशिवद्भावेनैवङिदंतत्वंबोध्यमिति स्वरितञितःपूर्ववदिच्छुवः प्रत्येकंसंबध्यते कर्त्तारमभिप्रेतिगच्छतीतिकर्त्रभिप्रायंकर्मण्यण् धातोरिति धातोर्लस्येत्यर्थः लकारधात्वोरशेषः पूर्ववद्बोध्यः तिङस्त्रीणित्रीणि तिङः षट्त्रिकाःसंज्ञास्तुतिस्रइतियथासंख्यंनप्राप्नोतीत्यतआह उभयोरिति परस्मैपदमात्मनेपदमितिचानुवर्त्तते तेनपदद्वयेप्रत्येकंत्रयस्त्रिकाइतियथासंख्यंसंज्ञाप्रवर्त्ततइतिभावः ननुप्रथमश्चप्रथमश्चप्रथमौमध्यमश्चमध्यमश्चमध्यमावित्येवं कृतैकशेषाणांप्रथमादीनांप्रथमौचमध्यमौचउत्तमौचप्रथममध्यमोत्तमाद्द्वित्वंद्वेभ्युपगतेत्रिकद्वयस्त्रिकद्वयस्ययथासंख्यंप्रथममध्यमोत्तमसंज्ञाःस्युःनत्वेकैकस्येतिएवं णलुत्तमोवेतिसूत्रंविरुद्ध्येतणलुत्तमसंज्ञकत्वालाभात् ततश्चप्रथममध्यमोत्तमाद्त्यत्रकृतद्वंद्वानांप्रथममध्यमोत्तमाश्चप्रथममध्यमोत्तमा

सि·कौ· इट् तस्यागमेनादित्वविधानात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनप्राप्नोतीत्याशंक्यप्रत्ययस्वरेकर्त्तव्येआगमाअविद्यमानवदित्यतिदेशआद्युदात्तश्चेतिसूत्रेभाष्यादौस्वीकृतःनचैतत्केव
दी·त· तस्यापिप्रत्ययत्वेप्युच्यते नचतन्मतेआगमसहितस्यापिप्रत्ययत्वादिकारस्याप्युदात्तःस्यात्तद्धारणायप्रत्ययस्वरेकर्त्तव्येइत्यादिग्रंथःस्वीकर्त्तव्यएवेतिनास्त्येवाकरग्रंथ
ति·उ विरोधइतिवाच्यं आगमाअनुदात्ताइतिविशेषवचनेनागमस्याप्यनुदात्तत्वेकृत्तेआद्युदात्तत्वस्यतत्राप्रवृत्तेरितिदिक् मस्येति मकारादकारउच्चारणार्थः अतोगु
९ णइति अतोदीर्घोयञीतितुनप्रवर्त्ततेस्यान्यलादेशविधौस्यानिवत्त्वनिषेधादितिभावः॥ अतोदीर्घो तुरुस्तुशम्यमइतिसूत्रात्सार्वधातुकइत्यनुवर्त्तते सार्व
धातुकेकिंकेशवःअंगना अतआइतिवक्तव्येदीर्घग्रहणंदीर्घएवयथास्यादित्येवमर्थं अन्यथाःपास्तीरोदनंदेवदत्तननुपचामिभोरित्यत्रानंत्यस्यापिप्रश्नाख्या
नयोरितिप्लुतःस्यात्केचित्तुअतआदितिसुवचम् तपरकरणसामर्थ्याद्विकारनिवृत्तिर्भवेदितिप्लुतस्यापिप्रसंगात् उदात्तस्यानेउदात्तआकारःअनुदात्तस्या

अतोदीर्घोयञि॥७।३।१०१॥अतोंगस्यदीर्घःस्यात् यञादौसार्वधातुकेपरे भवाम्नि भवावः भवामः सभवति तौभवतः तेभवंतित्वं
भवसि युवांभवथः यूयंभवथ अहंभवामि आवांभवावः वयंभवामः एहिमन्येओदनंभोक्ष्यसेभुक्तःसोःतिथिभिः एतंएतवामन्ये
ओदनंभोक्ष्येथेभोक्ष्यध्वेभोक्ष्येभोक्ष्यावहे भोक्ष्यामहे इत्यादिमन्यसे मन्येथे मन्यध्वे इत्यादिरर्थः युष्मद्युपपदेइत्याद्यनुवर्त्तते तेने
हनएतुभवान्मन्यते ओदनंभोक्ष्येइतिप्रहासेकिम् यथार्थकथनेमाभूत् एहिमन्यसेओदनंभोक्ष्येभुक्तः सोःतिथिभिरित्यादि॥परो
क्षेलिट्॥३।२।११५॥भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट्स्यात् लस्यतिवादयः ॥ ९९ नेअनुदात्तआकारइत्यादितुस्थानेंतरतमद्
त्यनेनैवसिद्धं अतएववृषाकप्यग्नीतिसूत्रेवृषाकंपिशब्दोमध्योदात्तएकएवोदात्तत्वंप्रयोजयत्यग्न्यादिषुतुस्थानेंतरतमदत्येवसिद्धमितिमनोर
मादावुक्तं ततश्चप्रयोजनाभावात्तपरकरणमनाणिविध्यर्थमितिनाशंकनी यमेवयदितुहलऊ्याब्भ्यइत्यत्रआआवितिवत् अतआइत्यत्रापिआ
आइतिप्रश्लेषःक्रियतेतदातपरकरणंविनापीष्टसिद्धिरित्याहुःप्रहासेचेतिसूत्रस्योदाहरणमाह एहिमन्येइति ओदनंभोक्ष्येइतिलंमन्यसेइत्यर्थःएतंरातवेति मः
एतंमन्येओदनंभोक्ष्येथे एतमन्येओदनंभोक्ष्यध्वेइत्यन्वयः भोक्ष्यावहेइतियुवांमन्येथेभोक्ष्यामहइतियूयंमन्यध्वेइतिक्रमेणार्थः परोक्षेलिट् यद्यप्यधिश्रयणा ९

नं तिङ्वाच्यकारकवाचिनीति भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानांशब्दानामेकस्मिन्नर्थेवृत्तिः सामानाधिकरण्यम्।स्थानिनीत्यस्यव्याख्यानमप्रयुज्यमानइति समानाधिकरणेकिम् त्वांपश्यतित्वया क्रियतेतुभ्यंददातिमन्योपपदइति सप्तम्यंतस्यानुगुणत्वेनव्याचष्टे।तस्मिन्प्रकृतिभूतेसतीति तस्माद्धातोर्लस्यस्थानइत्यर्थः तथाभूतेति तिङ्वाच्यकारकवाचिनिप्रयुज्यमानेअप्रयुज्यमानेचेत्यर्थः॥ ॥ तिङ्शित्॥धात्वधिकारोक्तादितिकिम् हरीन् शसःसार्वधातुकमपिदितिडित्वेघेर्डितीतिगुणःस्यात् लिहःश्नियइत्यादिशसंतेषुसार्वधातुकेयमितियकृचस्यात् केचित्तुवारिणीइत्यत्रनुमिकृत्तेपिलघूपधगुणःस्यादित्याहुस्तन्न कितीतिनिषेधात् इगंतत्वप्रयुक्तस्यनुमोगुणप्रयोजकत्वेसन्निपातपरिभाषाविरोधाच्च कर्त्तरिशप्॥सार्वधातुकेयगित्यतःसार्वधातुकइत्यनुवर्त्ततेधातोरेकाचइतिसूत्राद्धातोरितिचतदाह कर्त्रर्थइत्यादि।मोंतःतकारादकारउच्चारणार्थःआयनेयीनीतिसूत्रात्प्रत्ययग्रहणमनुवर्त्ततेनत्वादिग्रहणमेकदेशेस्व

तिङ्शित्सार्वधातुकं ३।४।११३।तिङःशितश्चधात्वधिकारोक्तास्तत्संज्ञाःस्युः॥कर्त्तरिशप् ३।१।६८।कर्त्रर्थेसार्वधातुकेपरेधातोःशप्स्यात् शपाविती॥सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः७।३।८४।अनयोःपरयोरिगंतांगस्यगुणःस्यात् अवादेशःभवति भवतःझोन्तः७।१।३ प्रत्ययावयवस्यझस्यांतादेशःस्यात् अतोगुणेभवंतिभवसि भवथः भवथ ॥ « रितत्वप्रतिज्ञानात् तस्यापिअनुवृत्तौतुशपां तेइतिनसिध्येत् शीङ्गेलेट्लेटोडादावित्यंतरंगत्वादंतादेशात्प्रागादिकृतेझस्यादित्वाभावात्तदेत्तदाह प्रत्ययावयवस्येति प्राचांतुप्रत्ययादेर्झस्येत्युक्तंतदनेनप्रत्युक्तंद्रहमनोरमायामादिग्रहणंनिवृत्तमित्युक्तंतदापाततः अन्यत्राप्रवृत्तस्यादिग्रहणस्यनिवृत्तत्वायोगात् निवृत्तमित्यस्याननुवृत्तमित्यर्थइति वाकथंचित् व्याख्येयम् यत्तुप्रत्ययादेरिति ग्रंथसमर्थनायव्याचक्षते आडागमेकृतेतत्सहितोपिप्रत्ययोस्तुनामनतुतत्सहितएवप्रत्यय इतिनियमोस्तीति तन्न अवयवविनिर्मुक्तस्यावयवित्वायोगात् अन्यथाभूयास्तामित्यादौतामादीनामिडागमापत्तेः नन्वंगात्परस्यप्रत्ययस्यइट् यासुडंतंतुनांगमितिचेन्न आगमविनिर्मुक्तस्यापिप्रत्ययत्वमितिवदतांमते भवामिभविष्यामीत्यादौविकरणांतस्येवतदादिग्रहणवलेनयासुडंतस्याप्यंगतापादुर्वारत्वात् किंच लविषीयेत्यत्रविशेषविहितत्वात्सीयुटिकृतेलिडःस्थाने

याऽसिद्धत्वेसतिवलिलोपस्यप्राप्तेरेवाभावाद्ज्ग्रहणमिहार्थमपीत्येवयुक्तमिति अयंचशंकाग्रंथः समाधानग्रंथश्चमनोरमायांस्थितः अत्रनव्याः मन्यतेर्यङ्लुगंतस्यवनास्तिअमामदित्यादिरूपंतुदूरादप्यास्तमेव यकारवकारांतानामूठ् भाविनांयङ्लुक्नास्तीति क्वोः सूडितिसूत्रेभाष्येध्वनितम् कैयटेनस्पष्टीकृतंद इंस्क्वोरिति यत्रोऽतद्विषयकंज्वरत्वरेत्यूठ्भाविनोः श्विमन्योस्तुयङ्लुगस्त्येवेतिन्याय्यम् माधवादिसंमतंचमन्यबंधनेअयंयांतऊठ्भावीतिमूलेवक्ष्यमाणत्वात् तथाचतद्ग्रंथेनसहात्रत्यमनोरमाग्रंथोविरुध्यतइत्याहुः यदितुभवतेर्यङ्लुगंतादितिमनोरमायांपठ्येत तदातत्रपूर्वापरग्रंथविरोधोनास्तीतिदिक्॥ ॥अजादेरिति यदिवृद्ध्यौहे·षष्ठीतदादृद्ध्यमात्मनइच्छतिद्रीयति द्रीयितुमिच्छतिद्रिद्रियिषतिइत्यत्रदकारस्य नद्राङ्तिद्विलनिषेधःस्यात् किंतुअचासावादिश्चाजादिस्तस्मादितिकर्मधारयादेषापंचमीतदाह आदिभूतादचः परस्यलिति तत्रभूवभूवङ्तियद्यप्यत्रधात्ववयवत्वंप्रायम्पेचनसंगच्छते तथापिव्यपदे

अजादेर्द्वितीयस्ये॥६।१।२।३।१।त्यधिकृत्य॥लिटिधातोरनभ्यासस्य।६।१।८॥लिटिपरेऽनभ्यासस्यधात्ववयवस्यैकाचःप्रथमस्यद्वेस्तःआदिभूतादचःपरस्यतुद्वितीयस्यभूव्भूव् अङ्तिस्थिते॥पूर्वोऽभ्यासः।६।१।४।अत्रयेद्वेविहितेतयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञःस्यात् हलादिश्शेषः।७।४।६०।अभ्यासस्यादिर्हलश्शिष्यतेऽन्येहलोलुप्यंतेइतिवलोपः॥ ह्रस्वः।७।४।५९॥अभ्यासस्याचोह्रस्वःस्यात्॥ ९ शिवङ्गावेनतद्वोद्यम् नन्विहचलारेएकाचः तत्रावयवास्त्रयः तत्रभूऊऊवङ्इति भूवितिसमुदायश्चतुर्थः तथाचानियमेनयस्यकस्यचिद्विधेस्तस्यैवम् समुदायस्यैकाचएवद्विर्वचनस्यन्याय्यत्वात् तस्मिन्हिद्विरुच्यमानेअवयवाअपिद्विरुच्यंतएववरंचलनेनसर्वावयवचलनवत्अत्रेति एकाचोद्वेइतिप्रकरणेहलादिःअभ्यासस्येतिजातिपरोनिर्देशस्तेनआततुःआततुरित्यादौतकारादिनिवृत्तिः सिद्ध्यतिक्वचिदभ्यासेआदेर्हलः सत्वमाश्रित्यसर्वत्रानादेर्लोपविधानात् भवतेरः अत्रलोपोभ्यासस्येतिसूत्राद्भ्यासपदमनुवर्त्तते अत्रप्राचोक्तम् भवतेरितिकर्त्तृनिर्देशात् भावकर्मणोर्नात्वमितिमाख्यातंचतत्पौत्रेणकर्त्रर्थयोःस्तिप्शपोर्निर्देशादित्यर्थइति तन्नधातुनिर्देशमात्रेस्तिपोविधानात् शपश्चविकरणत्वेनानर्थकत्वात् कर्त्रर्थकेपरेविहितस्यापितस्यास्तिपःशित्वसामर्थ्यादेवेहप्रवृत्तेः अन्यथात्वदुक्तरीत्याउपसर्गात् सुनोतिसुवतिइत्यादीनामपिभावकर्मणोरप्र

दिव्यापाररूपाक्रियासर्वापरोक्षैवउक्तंहिभाष्येक्रियानामेयमत्यंतापरिदृष्टापूर्वापरीभूतावयवानशक्यापिंडीभूतानिदर्शयितुमिति तथापितदनुकूलशक्तिमतांव्यापाराविष्टानांसाधनानांपारोक्ष्यमिहविवक्षितंते नक्रियानाविष्टसाधनमात्रप्रत्यक्षेपिलिट्भवत्येव अयंपपाचत्वंपेचिथननुक्रियाशब्दत्वाच्चाधिश्रयणाधःश्रयणादिव्यापाराणांयुगपत्प्रत्यक्षाविषयत्वेपिक्रमशः प्रत्यक्षविषयत्वमस्तियत्रतुक्रमशोपिप्रत्यक्षाविषयत्वं नास्तितत्रहिपारोक्ष्यक्रियायाः ततश्चलिङ्क्तमपुरुषोदुर्लभइतिचेदत्राहुः स्वव्यापारस्यापिवर्त्तमानतादशायांव्यासंगादिनास्वयमप्रतिसंधानेततः कार्येणानुमितौभवत्येव बहुजगदपरस्यात्तस्यमत्ताकिंलाहमितिवदिति॥लिट्च आर्द्धधातुकसंज्ञएवेति लङः शाकटायनस्येतिसूत्रादेवकारोऽनुवर्त्ततइतिभावः परस्मैपदानाम् अत्रथशब्दस्यअकारोविधीयमानअंतस्यप्राप्नोति।नचाकारस्याकरविधौनिरर्थकत्वमितिवाच्यम् यथासंख्यसंपादनेनकृतार्थत्वात् अत्राहुः धातोरित्यधिकारादादेः परस्येतिमंजनमात्रस्यकृतेद्वयोर

लिट्च।३।४।११५।लिडादेशस्तिङर्द्धधातुकसंज्ञएवस्यान्नतुसार्वधातुकसंज्ञः तेनशवादयोन॥परस्मैपदानांणलतुसुस्थलथुसणल्वमाः॥३।४।८२॥लिटस्तिवादीनांनवानांणलादयोनवस्युः भूअइतिस्थिते भवोवुग्लुङ्लिटोः भवोवुगागमस्याल्लुङ्लिटोरचिनित्यत्वाद्वुगणावृद्धीवाधते एकाचोद्वेप्रथमस्य॥६।१।१॥ ९ तोगुणइतिपररूपं यद्वाद्वयोरकारयोःपररूपेणसूत्रेनिर्देशस्तथाचानेकाल्त्वात् सर्वादेशेसिद्धमिष्टमिति ननुसुवंतानामेवद्वंद्वस्तत्रत्वकारद्वयकल्पनायांसवर्णदीर्घएवस्यादितिचेन्मैवं आदेशानांस्थान्यर्थेनैवार्थवत्वात् थशब्दस्यविधीयमानमकारद्वयंप्रत्येकमर्थवन्नभवतीतिसमुदितस्यप्रातिपदिकत्वेनातोगुणइतिपररूपस्यैवप्रवृत्तेः भवोवुक् अचिश्नुधातुभ्रुवांयुवोरियङुवङौसूत्रादचीत्यनुवर्त्ततेतदाह लुङ्लिटोरचीति अचीतिकिम् अभूत्इत्यत्रवुकिसतिलोपोव्योरितिलोपंबाधित्वापरत्वाद्धलङ्ग्यादिलोपः स्यात् ननुहलङ्ग्यादिलोपादंतरंगत्वाल्लोपोव्योरितिलोपएवभविष्यति तथाचमव्यत्तेर्यङ्लुङोस्ताल्लङिसिपोरमामत्अमाम इत्यत्रव्योर्लोपएवमाधवादिभिः स्वीकृतः एवंचाङ्ग्रहणंऊदुपधायाइत्युत्तरार्थमनुवर्त्तमानमिहाप्युपरंजकतयावृत्तिकारादिभिर्योजितंनत्वावश्यकतयेत्येवनिष्कर्षउचितइतिचेत् अत्राहुः भवोवुगित्यस्यांगत्वाद्धलादेःसतेनहलङ्ग्यादिलोपस्येववुकोपिबहिरंगत

तुऊचियङ्कृ्थेतिस्यात् तस्मात्स्थानिवत्त्वेनयलः पित्त्वेभ्युपगतेऽवकृ्त्येत्यादावतिप्रसंगवारणायपितः सार्वधातुकस्यईडागमइतिव्याख्यातव्यमेव तथाचवृत्तौ
तिरित्यत्रईडागमप्रवृत्त्याशित्वंचरितार्थमितिकैश्चिद्यदुक्तंतदपिसम्यगेवेति असिद्धवदत्राभात् वतकरणंप्रतिपत्तिलाघवायअन्यथासिद्धेअसिद्धइतिप्रयुज्यमान
मनुपपन्नंसत् सामर्थ्यादसिद्धवदितिकल्पनीयंस्यात् यथाराजभिन्नेपुरोहितेराजायमितिप्रयोगोराजवदितिकर्मचित् कल्पयतिराजवदंपुरोहितइत्युक्तेतुलघुत्र
तिपत्तिर्भवति तयाचागत्याश्वत्वतुकोरसिद्धइत्यत्रासिद्धवदितिकल्पते असंयोगाल्लिट् किदित्यत्रापिकिद्वदित्यगत्यैवकल्पतेइतिज्ञेयम् आभादित्यभिविधावाङ्भा
धिकारमभिव्याप्येत्यर्थः अधिकारश्चायम् अत्रग्रहणंसमानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थं आभाङ्ग्रहणंविषयनिर्देशार्थम् भाधिकारस्यावधिलाभस्तुअंगस्य प्रत्ययपरश्चेत्यादावि
वक्ष्याख्यानेनैवसिध्यति एवंचानुदात्तोपदेशेत्यत्रास्यो पस्थानेसत्ययमर्थोभवति एषामनुनासिकस्यलोपःस्यात् झलादोङ्किति परेसत्यासिद्धोभवति अत्रऊ
लादिङ्किदाश्रित्यैवयदाभीयंप्राप्नोतितस्मिन्कर्तव्येइति जंगहि जंघहिअतोहेरिति लुग्नभवति अनुनासिकलोपस्यहिशब्दाश्रितत्वेनासिद्धत्वात् नन्वस्या
धिकारत्वेयत्रयत्रोपस्थानंततएवारभ्ययदाभीयम् तस्मिन्नेवकर्तव्येअसिद्धत्वंस्यात् नतुततः पूर्वस्मिन्नपि ततश्चघसोरित्येवंपूर्वस्मिन्नपिविधेकर्तव्येनासि
द्धंस्यादितिचेत्भवेदयंदोषः।शब्दाधिकारेअर्थाधिकारश्चायम् ततश्चेहश्नान्नलोपइत्यवधिर्निर्णीतःसएवप्रतिसूत्रमुपतिष्ठतेतदेतत्सकलमभिप्रेत्याह
इतऊर्ङ्मिति अत्रापिशास्त्रासिद्धत्वमेवआकरेस्थितमतेनएषिशाधीत्यत्रस्थानिनोमलंतत्वबुद्धेरनिवर्तितत्वात्तन्निबंधनंहमलभ्योहेर्द्धिरितिधिर्लंसिद्ध्यति।
प्राचोक्तकार्यासिद्धत्वपक्षेतुनसिद्ध्यति देवदत्तस्यहंतरिहतेदेवदत्तस्य जीवनंनेतिन्यायेनएत्वविधिना मलबुद्धेर्निवर्तितायांपश्चादेत्वबुद्धिनिवर्तनेपिधित्वका
र्य्यस्याप्रवृत्तेरित्याहुः समानाश्रयेइतिकिम् पपुषःचिच्युषःलुलुवुषःद्रुहपाधातोःचिजोलूञश्चपरस्यवसोर्यत्संप्रसारणम् तदातोलोपइटिचेत्यालोपेएरनेकाच
इतियण्प्रवृत्तेरित्याहुः आल्लोपादीनिहिक्ङितीत्याश्रयत्वात् नचवहिरंगत्वेनासिद्धतास्तितिशंक्यम् नाजानंतर्य्यइति
निषेधात् वाहऊठसूत्रस्थवहिरंगपरिभाषायाअप्याभीयत्वेनआल्लोपादिष्वकर्तव्येष्वसिद्धत्वाच्चननोक्तपरिभाषायाआल्लोपादीनांचसमानाश्रयत्वेनेतिशंक्यम् व
सोःसंप्रसारणेकृतेह्यजाद्याश्रयेणाल्लोपादीनिप्रवर्त्ततेतेष्वकर्तव्येष्वसंप्रसारणस्यासिद्धत्वायतद्विषयेवहिरङ्गपरिभाषापिप्रवर्ततइतितेषांतन् सत्वादितिदिक् वि

स्पष्टमेवाकरदृशाम् प्रयुंजतेचकर्मण्यपिअकारंकवयः तस्मातपन्नविभरांवभूवे विभावरीभिर्विभरांवभूविरेइत्यादि।एतत् प्रक्रियाप्रसादग्रंथदूषणंमनोरमायां स्थितम् अत्रनव्याः स्तिपः शित्वसामर्थ्यादेवेहशपः प्रवृत्तिरितियदुक्तंतन्नापिवतिग्लायतिरित्यादौपिवाद्यादेशप्रवृत्त्याआत्वनिवृत्त्याचशित्वस्यचरितार्थत्वात् एवंचउपसर्गात्सुनोतिसुवतिभवतेरः ध्यायतेः संप्रसारणंचेत्यादिनिर्देशादकर्तृवाचिन्यपिपरेशवाद्य इत्येवव्याख्येयम् अन्यथाङ्कृष्टिपावितिसूत्रेवक्ष्यमाण ग्रंथेनसहविरोधापत्तेः केचित्तुशित्वात्तिपः सार्वधातुकत्वेनभवतिरित्यादावार्द्धधातुकस्येड्वलादेरितिइडागमनिवृत्त्याब्रुवीतिरित्यत्रब्रुवईडितिईडागम

भवतेरः ७।४।७३।भवतेरभ्यासस्योकारस्यअः स्याल्लिटि॥अभ्यासेचर्च्च ८।४।५४अभ्यासेझलांचरः सुर्जशश्चशांजशः खयांतुच रः तत्रापिप्रकृतिजशांप्रकृतिजशः प्रकृतिचरांप्रकृतिचर इतिविवेकः आंतरतम्यात्॥असिद्धवदत्राभात् ६।४।२२।इतऊर्द्धमापादपरि समाप्तेरभीयम् समानाश्रयेतस्मिन्कर्त्तव्येतदसिद्धंस्यात् इतिबुकोऽसिद्धत्वादुवङि प्राप्तेबुग्व्यादावुवङ्यणोः सिद्धोवक्तव्यो॥ बभूवबभूवतुःबभूवुः॥आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः ७।२।३५वलादेरार्द्धधातुकस्येडागमःस्यात् बभूविथबभूवथुः बभूव॥बभूव॥ बभूविव॥बभूविम॥अनद्यतनेलुट्॥३।३।१५भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थेधातोर्लुट्स्यात् स्तासीलृलुटोः ३।१।३३।लृइति लृङ्लृटो ग्रहणंधातोःस्यतासीएतौप्रत्ययौस्तः लृलुटोःपरतः॥शवाद्ययवादः ॥ ९ प्रवृत्त्याच शित्वंचरितार्थमितिव्याचख्युःतन्निंद्यंतितुत्रेत्यनेनेण्निषे धादार्द्धधातुकत्वेपिक्ष्नस्यभावात्ब्रुवईडित्यत्रब्रुवः परस्यहलादेःपितईडागम इत्येतन्मात्रस्यमूलेव्याख्यातत्वात् सार्वधातुकस्येतिविशेषणा भावेपिक्ष्नस्य भावात् नचहलादेःपित्प्रत्ययस्यसार्वधातुकस्येतिविशेषणाभावेवुवोलिटिवच्यादेशेसिपः थलिउवक्थेत्यत्रातिप्रसंगः स्यादितिवाच्यम् थलोत्रपित्वाभावा त् नचस्यानिवृत्त्यावेनपित्वंशानचः शित्वेनलिंगेनक्वचिदनुबंधकार्येषनल्विधावितिनिषेधात्तस्मात् पूर्वोक्तरीत्यैवश्तिपः शित्वसामर्थ्यादकर्तर्यपिशपः प्रवृत्तिरितिग्रन्थोनिरकर्त्तव्यइत्याहुः तदपरेनक्षमंतेथलः पित्वाभावेह्यसंयोगाल्लिट्किदितिकित्वाद्वचिस्वपीतिसंप्रसारणेसत्युवचिथउवक्थेतिनसिद्धेत्किं

भाष्येप्रत्याख्यानमित्याशयेनतत्प्रवृत्तेः अतएवलादयतिमादयतीत्येवन्याय्यमितितत्रोक्तमितिदिक् आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः नेड्वशि कृतीत्यतइडित्यनुवर्त्तमानेपुनरिट्ग्रहणंनिषेधसंबद्धस्येटोनिवृत्त्यर्थम् वस्तुतस्तुसमर्थानांप्रथमाद्वेत्यनुवृत्तस्यपरत्रयस्यमध्येप्राक्तृदिशइत्यनंतरंसमर्थानांप्रथमेतिनिवृत्तेवेतिचानुवर्त्ततइति ख्याख्यानमिवनेतिनिवृत्तम् इडित्यनुवर्त्ततइतिख्याख्यातुंशक्यत्वादिट्ग्रहणंत्यक्तुंशक्यं तथापिस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थंतत्स्वीकृतमितिवोध्यम् आर्द्धधातुकस्येतिकिंआस्तेशेतेवलादेः किंएधनीयम् ननुरुदादिभ्यः सार्वधातुकइत्यनेनसार्वधातुकस्ययदिड्भवतितर्हिरुदादिभ्यएवेतिनियमादास्तेशेतेइत्यत्रनभवेदित्यार्द्धधातुकस्येतिव्यर्थम् नचरुधादिभ्यः सार्वधातुकएवेतिविपरीतनियमाद्रोदितेत्यत्रनस्यादास्तेशेतेइत्यत्रतुस्यादितिशंक्यम् रुद विदमु षग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्नेतिक्ङितोः किंत्वस्यवैयर्थ्यप्रसंगात् त्वदुक्तरीत्यारुदादेः क्ङितोरिडागमाभावेननक्ङितीडितिनिषेधाप्रवृत्त्याक्ङित्प्रत्ययेऔपदेशिककित्त्वस्यसुस्थत्वात् हलंताच्चेतिकृलादिसनः किन्त्वाच्च तस्मादिपरीतनियमासंभवेनआर्द्धधातुकग्रहणंव्यर्थमेव ननुतद्ग्रहणाभावेवलादेरित्यस्यांगस्येतियदपिकृतं तद्विशेष्यंस्यात् ततश्चअडाटाविवड्डागमोपिअङ्गस्यस्यात्तदैवम् कृतेप्यार्द्धधातुकग्रहणेवलाद्यार्द्धधातुकस्यपदंगंतस्येडागमइतिव्याख्यानापत्त्याउक्तदोषतादवस्थ्यात् अकृतेपितद्ग्रहणे अंगस्ययोवलादिरंगंनिमित्तंतस्येडितिव्याख्यानादिष्टसिद्धेश्चतस्मादुभयथापिव्याख्यानेशरणीकर्त्तव्येआर्द्धधातुकस्येत्यस्यत्याग एवश्रेयान् नन्वेवं केशवः अङ्गनावृत्सत्वमित्यत्रेट्स्यात् ऋतइद्धातोरित्यतः धातोरित्यनुवर्त्तनादधातोः परस्यनभवतिइतिपरिहारसंभवेपिलूभ्यांपूभ्यामित्यत्रदुर्वारस्वेडागमः विहितविशेषणेनाप्यवारितुमशक्यः किंवंताः धातवोनजहतीतिपूभ्यांपूभिरित्यत्रभ्यामादेर्धातोर्विहितत्वानपायात् किंचजुगुप्सतेइत्यादौगुप्तिज्किद्भ्यइतिधातोर्विहितस्यसनः इट्दुर्वारःस्यात्नचेहधातोः परत्रविहितस्यवलादेरितिव्याख्यानलाभायधातोरितिपंचम्यंतमपेक्षितंतच्चदुर्लभं ऋतइद्धातोरितिषष्ठ्यंतत्वात् तथाचवृत्सत्वमित्यादावपिइडागमप्रसंगइतिवाच्यम् शब्दाधिकारपक्षेस्वरितत्वेनतत्सदृशशब्दोनुमीयतइतिपंचम्यंतलाभात् अस्तुवाषष्ठ्यंतत्वंविहितत्वंषष्ठ्यर्थइतिव्याख्यायामिष्टसिद्धेः तस्मात्जुगुप्सतइत्यादावतिप्रसंगवारणार्थंआर्द्धधातुकस्येतिग्रहणंकेचित्तुधातोरितिआवर्त्यधातोरित्युच्चार्य्यविहितो यः प्रत्ययः तस्येडिति यदिव्याख्यायेततदालूभ्यांजुगुप्सतइत्यत्रातिप्रसङ्गाभावादार्द्धधातुकस्येतिव्यर्थमित्याहुः वभूविवेतिनचात्रश्नुकः कितीतिइण्निषेधेवुगागमोपिन दितिशंक्यम् क्त्वा दिनियमादिटः प्रवृत्तेःअनद्यत्तने अतीतायारात्रेः पश्चार्द्धेनआगामिन्याः पूर्वार्द्धेनसहितोदिवसोद्यतनइतिकालोपसर्ज्जनेचतुल्यमित्यत्रस्थितं।

षयलाभार्थेआभाद्रहणंकिं आभीयंप्रत्येवाभीयमसिद्धंनान्यंप्रतीतियथास्यादित्येवमर्थंतेनअभाजिरागदित्यत्रभंजेश्चविणिरंजेश्चघञिचभावकरणयोरितिनलोपेकृ
तेतस्यासिद्धत्वाभावादतउपधायाइति वृद्धिर्भवतीत्याहुः स्यादेतत् देभतुःदेभुरित्यत्रश्रथिग्रंथिदंभीतिवक्ष्यमाणवचनेनलिटः कित्वान्नलोपेप्येत्वाभ्यासलोपौनस्याना
म् नलोपस्यासिद्धत्वात् अत्राहुः श्नसोरल्लोपइतितपरकरणाल्लिंगादाभीयासिद्धत्वमनित्यमितिनास्त्यत्रदोषः तपरकरणंहिआस्तामित्यत्रआडागमस्यलोपोमाभू
दित्येतदर्थम् यद्याडागमः श्नसोरल्लोपंप्रत्याभीयत्वेनासिद्धः स्यात्तर्हिकिंतेनतपरकरणेन एवंचदंभेश्चेति वक्ष्यमाणंनापूर्ववार्तिकंकिंत्वनित्यत्ववललभ्यमे
वेतिभुवोवुक् शास्त्रस्य एवमग्रेपियुट्उदाहरणम्तुदिदीपेवभूवेति अत्रप्राचांढ्यधिभवतिर्भ्यांचेतिसूत्रेणितोपिलिटः किंत्वार्थमितिव्याख्यायाचोक्तिनीतिवृद्धि
प्राप्तौकुतिचेतिनिषेधइत्युक्तम् तदुपेक्षितंदंग्लक्षणयोरेवगुणवृद्धोर्निषेधइतिसिद्धांतात् अन्यथाद्वक्स्थानिकयोर्निषेधेलैगवायनइत्यात्रापिवृद्धिर्नस्यात्
नचात्रकिंत्वसामर्थ्यादनिगलक्षणायाअपि वृद्धेर्निषेधइतिवाच्यम् थलिउत्तमेणलिचगुणनिषेधेनकित्वस्यचरितार्थत्वात् सूत्रंतुप्रत्याख्यातमेवाकरे तथाच
वार्तिकम् इंधेश्छंदोविषयत्वात्भुवोवुकोनित्यत्वात्ताभ्यांलिटः किद्वचनानर्थक्यमितियद्यपीहशब्दांतरप्राप्त्यावुकोनित्यत्वंनास्ति तथापिकृताकृतप्रसंगित्वमा
त्रेणापिक्वचिन्नित्यतास्वीक्रियतइतिपक्षोप्यस्मादेववार्त्तिकादवगम्यतेतेनरधेर्णिचिपरामपिउपधावृद्धिंबाधित्वानित्यत्वात् रधिजभोरचीतिनुमिकृतेरंधयती
तिसिद्धं नन्वेवमपिसंयोगात्परस्यलिटः किंत्वार्थइंधेश्चेत्संशोपेक्षितएव अन्यथासमीधेदस्युहंत ममित्यत्रइंधेर्नलोपोनस्यात् मैवम् कृंदस्युभयथेतिसूत्रेणहि
सार्वधातुकसंज्ञाआर्द्धधातुकसंज्ञाचविधीयते तेनसार्वधातुकमपिदितिलिटोडिःत्वेस्यादेवनलोपइतिवार्त्तिकाशयात् अत्रनव्याःबभूवेत्यत्रद्विर्वचनेचीत्यजादे
शस्यनिषेधादुण वृद्धिभ्यांप्रागेववुकः प्रवृत्त्याभुवोवुकोनित्यत्वादितिवार्तिकेनित्यत्वादितिहेतूपन्यासोनिष्प्रयोजनःशब्दांतरप्राप्त्यावुकोनित्यत्वंनास्तीत्याशंक्यकृ
ताकृतप्रसंगित्वमात्रेणापिक्वचिन्नित्यत्वंस्वीक्रियतइत्यादिसमाधानमपिव्यर्थमेवेत्याक्षिप्यस्वयमेवसमादधुः षाष्ठद्वित्वप्रकरणंतेहिवार्त्तिककृतापूर्वविप्रतिषेधः
पठ्यते द्विर्वचनेयणयत्रायावादेशाल्लोपोपधालोपाणिलोपकिकिनोरुलेभ्य इतितथाचद्विर्वचनेचीतिसूत्रेणारभणीयमित्याशयेननित्यत्वादितिहेतुरुपन्यस्तइति द्वि
र्वचनेचीतिसूत्रेणअजादेशस्यस्थानिवद्भावो विधीयतइतिपक्षेतुद्वित्वात्प्रागेववृद्ध्याद्यादेशस्यस्वीकृतत्वादादेशानंतरमपिवुकः प्रवृत्तिरस्तीतिभुवोवुकोनित्यत्वादि
त्यादिग्रंथःसम्यगेवनचैवमपि नामधातुश्लाघयतिमापयतिइत्यत्रमपर्य्यंतस्यलौपरूपात् पूर्वंनित्यत्वाद्गिलोप इतिग्रंथःकथंसंगच्छेतेतिवाच्यम् प्रकृत्यैकाजितिसूत्र

रितुमुनःप्राप्तिरस्ति भावेहिसःसमानकर्तृकेष्वेवेतिचवक्ष्यतेलडित्येतावत्सूत्रकरणेपिभविष्यतीतिव्रजतीत्ययंसिद्ध्येवेत्यास्तांतावत् लोट्च विधिनिमंत्र णेत्याद्यनुवर्त्ततेतदाहविध्यादिषिति॥ ॐ ॥आशिषिलिङ्·लोटौ॥ननुविध्यादिसूत्रएवसंप्रश्नप्रार्थनाशीःषिसुच्यतांकिमनेनपृथक्सूत्रकरणेनेतिचेदत्रा ङ्ः इहहिक्तिच्क्तौचेत्युत्तरसूत्रार्थमाशिषीतितावदावश्यकं लिङ्·लोटावपिइहैवविधेयौविध्यादिसूत्रेआशीर्ग्रहणेहिस्मेलोडित्यादिनास्वविषयेपर.

आशिषिलिङ्·लोटौ।३।३।१७३।एरुः३।४।८६लोटइकारस्यउः स्यात् भवतु तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम्७।१।३५॥आशि षितुह्योस्तातङ्ङःस्यात् अनेकाल्त्वात्सर्वादेशःयद्यपिडि·च्वेत्ययमपवादस्तथाप्यनन्यार्थडि·त्त्वेघनङादिषुचरितार्थ इति गुणवृद्धिप्रतिषेधसंप्रसारणाद्यर्थतयासंभवत्प्रयोजनङ्·कारेतातडि·मंथरंप्रवृत्तःपरेणबाध्यतेइहोत्सर्गापवादयोरपि समबलत्वात् भवतात् लोटोलङ्वत् ३।४।८५लोटोलङ्·इवकार्यंस्यात् तेनतामादयः सलोपश्चतथाहि तस्यस्थमिपांतांतंता मः।३।४।१०१डि·त्सञ्चतुर्णान्तामादयःक्रमात्स्युः नित्यंडि·तः३।४।९९सकारान्तस्यडि·दुत्तमस्यनित्यंलोपःस्यात् अलोंत्यस्येतिस लोपः भवतां भवन्तुसर्ह्यः पिच्च ३।४।८७लोटःसेर्हिःसोःपिच्च अतोहेः९।४।१०५अतःपरस्यहेर्लुक्स्यात् भव भवतात् भवतं भवत मेर्निः३।४।८९लोटोमेर्निःस्यात् आडुत्तमस्यपिच्च ३।४।९२लोडुत्तमस्याडागमःस्यात्सपिच्चहिन्योरुत्वन इकारोच्चार णसामर्थ्यात् भवानि भवाव भवाम अनद्यतनेलङ्·३।२।१११अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ्·स्यात्॥लङ्·लुङ्·लृङ्· ष्वडुदात्तः९।४।७१एषुपरेष्वङ्ग·स्यअडागमःस्यात्सचोदात्तः॥ << ह्यधःस्यात् सिद्धांतेतुपरत्वादेषविधिःस्मेलोडित्यादेःबाधकइति महान्विशेषइति तुह्योस्तातङ्·यद्यपितिह्योस्तातडि·तिवक्तुंशक्यतथापिलाघवाभावादतिप्रसंगवारणायहिशब्दसाहचर्याश्रयणेलोटइत्यनुवर्त्त नेवागौरवाच्चतुह्योरित्युक्तं लोटोलङ्·वत् लोटइत्युपमेयेषष्ठीदर्शनात्उपमानादिषक्ष्यतादेववतिस्तदाह तेनेति अडागमस्तुनातिदिश्यते नहितौलङः क्रियेः

आर्द्धधातुकंधातोरि—तिधातोरेकाचइत्यतः धातोरित्यनुवर्त्तमानेपुनर्द्धातोरित्यधिकारसूत्रारभादिदंलभ्यतेएतच्चतत्रैवमनोरमायांस्पष्टम् धातोरितिविहिते तिकिम् लूभ्यांजुगुप्सते अनेकव्यवहितस्येति सार्वधातुकादिकमिकोविशेषणंनत्वंगस्येतिभावः तासस्योःसस्यार्द्धधातुकइत्यतःसीत्यनुवर्त्तते अंगाच्चिप्रत्यय यस्यसीत्यनेनविशेषणात् यस्मिन्विधिरितितदादिविधिस्तदिदमाह सादाविति एवंरादावित्यत्राप्यूह्यम् प्राग्वदिति तासेर्लोपइत्यर्थः अस्तिस्त्वनेहसंबध्यतेततोरा

आर्द्धधातुकंशेषः३।४।११०॥तिङ्शिङ्ोन्योधातोरितिविहितःप्रत्ययएतत्संज्ञःस्यात्ङिट् लुटःप्रथमस्यडारौरसः २।४।८५ डारौर सएतेक्रमात्स्युःडित्त्वसामर्थ्यादभस्यापिटेर्लोपः पुगंतलघूपधस्यच७।३।८६ पुगंतस्यलघूपधस्यचांगस्येकोगुणः स्यात्सार्वधातु कार्द्धधातुकयोःपरतःयेननाव्यवधानंतेनव्यवहितेपिवचनप्रामाण्यात्तेनभिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येकोनगुणः भवित् आअत्रेकोगुणेप्राप्ते दीधीवेवीटां १।१।६ दीधीवेव्योरिटश्चगुणवृद्धीनस्तःभविता तासस्योर्लोपः७।४।५० तासेरस्तेश्चलोपःस्यात्सा दौप्रत्ययेपरेरिच।७।४।५१ सादौप्रत्ययेप्राग्वत् भवितारौभवितारः भवितासि भवितास्थःभवितास्मिभवितास्वः भवितास्मःलृटशे षेच३।३।१३ भविष्यदर्थाद्धातोर्लृट्स्यात् क्रियार्थायां क्रियायामसत्यांसत्यांचस्यःलृटभविष्यति भविष्यतः भविष्यंति भविष्य सि भविष्यथः भविष्यथ भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः लोङ्ब ३।३।१६२ विध्यादिषर्थे षुधातोर्लोट्स्यात्॥

दिप्रत्ययस्यासंभवात् लृटशेषेचतुमुन्ण्वुलौक्रियायांक्रियार्थायामिति प्रागुक्तम् ततोन्यः शेषइत्याह असत्यामितिँहरदत्तस्त्वाह॥अस्वरितत्वादेवक्रियार्था यांक्रियायामितिनानुवर्त्तते एवंचशेषेचेतिसुत्र्यजमिति तच्चिंत्यं शयिष्यत इतिस्यीयतेइत्यादौतुमुनालृटोबाधापत्तेःक्त्वस्तुमुन्खलर्थेषुवासरूपविधे रभावात् अत्रचज्ञापकम् प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषुकृत्याश्चेत्यत्रलोटाबाधामाभूदितिपुनःकृत्यविधिरित्यादिरुदंतेवक्ष्यतिइदमपिज्ञापकमित्यन्यदेतत् यत्तु प्रा चांभविष्यतीतिव्रजतीत्युदाहृत्य तदापत्तितः तुमुन्विषयेपिलृटभवति तुमुनालृसनवाध्यतेइत्येवत् प्रतिपादनायत्तस्यानुपयोगात् नहिभविष्यतीत्यत्रकर्त्तृ

चार्थमाह सत्यामिति ४

विधिनिमंत्रणाद्योत्येषुवाच्येषुवेति पक्षद्वयस्यापिआकरेस्थितत्वादितिभावः अत्रआद्येलित्यनुपपत्तिः विध्यादीनांप्रत्ययार्थत्वमनुचितं तथाहिसतिकर्त्रादीनामर्थानांलकारांतरेचरितार्थानांविध्यादयोर्थाःबाधकाःस्युः तथाचलिङःकर्त्रादयभिधायकत्वंनस्यात् ततश्चद्विवचनबहुवचनेनस्याताम् शबादयश्चनस्युःपुरुषत्वंस्याचनस्यात् अभिहितत्वप्रयुक्तस्तृतीयादिर्विरहश्चनसिध्येदिति द्वितीयेलित्यनुपपत्तिः विध्यादिभिः कर्त्रादयोनवाच्यंतेपरस्परविरोधाभावात् तथाचलः कर्मणीत्यत्रलइतिवहुवचननिर्देशेनसर्वलकाराणांसंग्रहात् लिङादीनामपिकर्त्रादयोर्थाभवेयुः किंचकर्त्रादयोपिनिरवकाशाःनचलडादयोवकाशाःन्यायसाम्येनविध्यादिवद्वर्त्तमानत्वभूतत्वादेरपितत्तल्लकारवाच्यत्वात् नचैवम् पचतीत्यादौधात्वर्थंप्रतिवर्त्तमानत्वादेःप्रत्ययार्थतया

विधिनिमंत्रणामंत्रणाऽधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषुलिङ्॥३।३।१६१॥एष्वर्थेषुद्यो—त्येषुवाच्येषुवाधातोर्लिङ्स्यात्विधिःप्रेरणंभृत्यादेर्निकृष्टस्यप्रवर्त्तनंनिमंत्रणंनियोगकरणं आवश्यकेश्राद्धभोजनादौदोहित्रादेःप्रवर्त्तनम्॥आमंत्रणं कामचारानुज्ञाअधीष्टःसत्कारपूर्वकोव्यापारः॥प्रवर्त्तनायांलिङ्चतुर्ष्वर्थेष्वनुपादानंप्रपंचार्थं॥यासुट्परस्मैपदेषूदात्तोडिच्च॥३।४।१०३॥लिङःपरस्मैपदानांयासुडागमःस्यात्सचोदात्तोडिच्चडिच्चोक्तोर्ज्ञायत्तेकचिदनुबंधकार्य्येप्यनल्विधाविति प्रतिषेधइतिश्नादेशस्यशानचश्चित्वमपीहलिंगं॥ << विशेष्यत्वंस्यात् तथाचैककर्त्रेकावर्त्तमानापचिक्रियेत्यादिशाब्दबोधवर्णनमयुक्तंस्यादितिवाच्यम् प्रत्ययार्थे तयाविशेष्यत्वापादनस्यकर्त्रादावपितुल्यत्वात् ननुप्रत्ययार्थःप्रधानंप्रकृत्यर्थोविशेषणमित्यौत्सर्गिकमाख्यातेत्यज्यतेभावप्रधानमाख्यातमितिसिद्धांतानुरोधादितिचेत् तर्हितत एवनोक्तदोषइतिदिक् प्रवर्त्तनायामिति प्रवर्त्तनात्वस्यविध्यादिषुचतुर्षुअनुस्यूतत्वादितिभावः अत्रवदंतिप्रवृत्तिः प्रवर्त्तनाचोभयमपिव्यापारः सचधात्वर्थः। फलव्यापारयोर्द्वयोर्वाच्यत्वस्वीकारात्तदाश्रयस्तुलकारार्थः व्यापारत्वेनप्रवर्त्तमानायाधात्वर्थत्वेपिप्रवर्त्तनात्वेनप्रवर्त्तनानुलिङ्त्वादिरूपेणलकारवाच्यत्वाच्चेतिपक्षद्वयं प्रवृत्तिः पुरुषनिष्ठाआर्थीभावनेत्युच्यते प्रवर्त्तनानुविधिः मांप्रेरयतीत्यनुभवाल्लिङादिनिष्ठाशाब्दीभावनेत्युच्यते वेदएवलि

अंगस्येतिभावः नन्वेवमपियांतुवांतुइत्यत्रलङः शाकटायनस्येतिजुस्स्यात् जुहूतुविंदलित्यत्रतुसिजभ्यस्तेतिजुस्स्यात् अत्राहुः विदोलटोवेतिवाग्रह
णमिहानुवर्त्यव्यवस्थितविभाषाश्रयणान्नजुस् यद्वालङः शाकटायनस्येतिसूत्रेनित्यंडि॰तद्स्यतोडि॰तद्स्यनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेः लङ्ग्रहणमतिरिच्यते लुङि॰सि
चालङि॰स्यप्रत्ययेनचव्यवधानात् लिङि॰तुमर्जुसितिजुसोविहितत्वाच्चङि॰तद्स्यस्यलङ्ग्येवपर्यवसानात् ततोलङ्ग्रहणंविभज्यते नियमश्चायंलङेवयोल
ङ॰तस्यैवमर्जुस् नतुलङ्॰वद्वावेनयोलङ्॰तस्येत्यतोनोक्तदोषइति तन्निंयम अदुरित्यत्रसिजभ्यस्तेतिनित्यजुसंबाधित्वापरत्वाच्छाकटायनस्येतिविकल्पप्रसंगा
ते तस्माल्लङ्ग्रहणंशाकटायनसूत्रेकतैत्यमेवनतुतदतिरिच्यते नचभातइतिसूत्रेणअदुरित्यत्रनित्यंजुस्स्यादितिवाच्यम् तस्यनियमार्थत्वेनविध्यर्थत्वायो
गात् अन्यथाभूवन्नित्यत्रसिजभ्यस्तेतिजुस् दुर्वारएवस्यादितिनम्राः यदिहिभातइतिसूत्रमावर्त्यविध्यर्थतांनियमार्थतांचव्याख्यायेत तदातूक्त
दोषाभावात् यद्वेतिसमाधानमपिसम्यगेवशाकटायनस्येति जुसोवैकल्पिकत्वात् तदभावपक्षेपुनः प्रसंगविज्ञानात् सिजभ्यस्तेति जुसिस्वीकृतेतुसुत

इतश्च॥३।४।१००॥डि॰तोलस्यपरस्मैपदमिकारान्तंयत्तस्यलोपः स्यात्॥ अभवत्। अभवतां। अभवन्। अभवः। अभवतं। अ
भवत। अभवं। अभवाव। अभवाम ॥ ९ रांसम्यगेवपरंतुजुहूतुविंदलित्यत्रजुस्वारणायव्यवस्थितविभाषातुआश्रयणीयैवेतिदिक् सका

रांतस्येति डि॰ल्लकारोत्तमसकारस्येतिप्राचो व्याख्यानेत्वयुक्तम् भूयासमित्यादावतिप्रसंगः स्यादितिभावः डि॰दुत्तमस्येति डि॰ल्लकारोत्तमस्येत्यर्थः
तेनभवावः भवामइत्यादेनातिप्रसंगः सोपिचेत्तिएवंचपित्वेनानुदात्तसपिपः स्थानेयोहिरादेशः सतुस्थानेंतरतमइत्यनुदात्तोनभवतिजहिशत्रूनसुहि
श्रुतं भवतादिति लुगपेक्षयापरत्वाद्धेस्तातङ॰अंतरंगानेवलुक्बाधतेनतुपरमितिभावः सपित्वेति सइतितच्छब्देनयस्याज्ञागमः सपरामृश्यतइत्याहुः॥
इतश्च इतश्चलोपइतिसूत्रात्परस्मैपदेषित्यनुवृत्तेषष्ठ्येकवचनांततयाविपरिणम्य इतइत्यनेनविशेष्यतेतदाह परस्मैपदमिकारांतयत्तस्येति
प्राचातुपरस्मैपदेषिकारस्यलोपइत्युक्तं तदयुक्तं भवेदित्यादावतिव्याप्तेः नन्वतोमेपइत्यत्रईयदीर्घादिरस्तु एवंचनोक्तातिव्याप्तिरितश्चेतितपरकर
णादतएवअवोभवीदित्यादावपिनदोषइतिचेन्नैवं रुदेर्लङि॰अरुदितामित्यत्रदोदोषधौव्यादितिमनोरमायांस्थितं ॥ ※ ॥

स्यति सकारद्वयस्यापीति अवयवावयवोपिसमुदायंप्रत्यवयवद्वयाश्रयणात्सुट्योपिलिङ्भक्तत्वादितिभावः आशीर्लिङ्गेति भूयास्तामित्यादौ ननुसुटिकृतेअ नचिचेतिद्वित्वस्यासिद्धत्वात्तत्तः प्रागेवस्कोरितियासुटःसकारोलुप्यतेनलिपरेयः संयोगस्यादित्वात्तत्रयावेकसकारकरूपतुल्यसुड्भावेयासुटःसकारस्यद्वित्वे कृतेनसुटिस्कोरितिसलोपात्सुटएवसकारस्यद्वित्वेचद्विसकारकमपिरूपतुल्यमेवेतिसुटोविधानंव्यर्थमित्यपरितोषादाहस्फुटतरंत्विति एधिषीष्टेत्यादावि भावः॥ ॥ मध्येपवादन्यायेनेति रुदादिभ्यइतिसूत्रात्सार्वधातुकइत्यनवृत्तावन्यायप्रवृत्तेरितिभावः अंतरंगत्वादिति प्रत्ययमात्रापेक्षत्वात् अतोयेयइत्यस्यत्वाङ्गत्वात्सकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वेनबहिरंगत्वादितिभावः नन्वपदांताकारस्यजसश्चाश्रयणात्परूपस्याप्युभयसापेक्षत्वमस्त्येवेतिचेन्मैवं वर्णाश्र

अतोयेयः॥७।२।८०।अतःपरस्यसार्वधातुकावयवस्याइत्यस्येयस्यात्॥गुणःयलोपःभवेत्॥सार्वधातुकेतिकिंचिकीर्ष्यात्मध्येपवा दन्यायेनातोलोपएववाध्येतभवेदित्यादौतुपरत्वाद्दीर्घःस्यात् भवेताम्॥झेर्जुस्॥३।४।१०८।लिङोझेर्जुस्स्यात् जइत्॥उस्यपदान्तात्॥ ६।१।९६॥अपदान्तादवर्णादुसिपरेपररूपमेकादेशःस्यात् इतिप्राप्तेपरत्वान्नित्यत्वाच्चातोयेयइतिप्राज्ञः यद्यप्यन्तरंगत्वात्परूपं न्याय्यंतथापियासइत्येतस्यइयइतिव्याख्येयंएवंचसलोपस्यापवादइय् अतोयेयइत्यत्रतुसंधिरार्षः भवेयुःभवेः भवेतंभवेत भवेयं भवेव भवेम लिङाशिषि॥३।४।११६।आशिषिलिङःस्तिङोर्द्धातुकसंज्ञःस्यात् किदाशिषि।३।४।१०४।आशिषिलिङोयासुट्कित्स्या त्सकोरितिसलोपः॥ ९ यणेपिप्रत्ययमात्राश्रयतयाप्रकृतेरनाश्रयणात्व्याख्येयमिति एतच्चविप्रतिषेधसूत्रेभाष्येस्पष्टं आर्द्धातुकसंज्ञेति लडःशाक टायनस्यैवेत्यतएवकारोनुवर्त्तनीयः अन्यथाएकसंज्ञाधिकारवहिर्भूतत्वेनसार्वधातुकसंज्ञापिस्यात्तत्रापक्षेशवादिःस्यात् किदाशिषिङित्त्वेनैवगुणवृद्धिप्र तिषेधेसिद्धेकिङ्चनद्रुज्यादित्यादौसंप्रसारणार्थंजागर्यादिसत्रेगुणार्थंच जागर्त्तेर्गुणोहिङितिपर्युदस्यतेङित्त्वेहविशेषविहितेनकित्त्वेनबाध्यते सलोपइ ति झलपरसंयोगादित्वेनयासुटःसस्यलोपःसुटस्तु पदान्तसंयोगादित्वेनेतिभावइतिमनोरमायांस्थितं तदसंवद्धमितिमत्वाअत्रनिष्कर्षमाहुः भूयास्तांभूया स्तं भूयास्तेत्यत्रझलपरसंयोगादित्वेनयासुटःसस्यलोपः भूयादित्यत्रसुट इवयासुटोपिसस्यलोपः पदांतसंयोगादित्वेनैव अन्यथाझलपरसंयोगादिलोपस्या

सिद्धत्वात्तस्यासंयोगांतत्वेनपदत्वाभावात्सुट्योपिसस्यलोपः

ङादिनिष्ठावत्कुरभावाल्लोकेतुपुरुषादिनिष्ठेतिकेचिद्भ्युपगच्छंतिप्रवर्तनायाअस्याःपुरुषप्रवृत्तिरेवभाव्यापुरुषप्रवृत्तेस्तुयजनदानादिभाव्यम् एवंचधातूपात्त
व्यापारस्यविषयविषयिभावेनद्वैधान्वयेतात्पर्य्यग्राहकालिङादयइतिद्योतकतापक्षएवज्यायान् लिङ्-लादिरूपेणलकारस्यप्रवर्त्तनायांशक्त्यंतरकल्पनेगौ
रवादेवंणिच्यपि इयांस्तुविशेषः णिच्प्रत्ययद्योत्याप्रेरणासर्वस्मिन्नपिमतेपुरुषादिनिष्ठेवनतुणिज्निष्ठालिङादिद्योत्यातुमतभेदेनलिङ्-निष्ठावापुरुषनिष्ठा
वेतिस्यादेतत् लिङादिद्योत्याप्रवर्त्तनालोकेपुरुषनिष्ठेतिमतेपाचयत्योदनंदेवदत्तेनयज्ञदत्तइतिवत्पचेदोदनंदेवदत्तेनयज्ञदत्तइतिप्रयोगःस्यात् प्रवृत्त्याश्र
यःप्रवर्तनाश्रयश्चलकारेणोक्तइतिकर्त्तरितृतीयानभवतिकिंतुप्रथमैवेतिचेत्तर्हिओदनंदेवदत्तोयज्ञदत्तः पचेदितिप्रयोगःस्यात्अत्राहुः पुरुषनिष्ठेतिमतेप्र
वर्त्तनालिङादिवाच्यैवनतुधातुवाच्या नथाचलिङ्-पात्तव्यापाराश्रयस्यपुरुषस्यकर्त्तृत्वाभावान्नोक्तदोषः देवदत्तेनपाचयतियज्ञदत्तइत्यादौतुणिजंतस्यधातुत्वा

सुट्तिथोः॥३।४।१०७॥लिङ्-स्तकारथकारयोः सुट्स्यात्। सुटायासुप्ननवाध्यतेलिङ्गेयासुट्तकारथकारयोःसुडितिविषयभेदात्॥
लिङ्ः सलोपोनंत्यस्य॥७।२।७९॥सार्वधातुकलिङोनंत्यस्यसस्यलोपःस्यात् इतिसकारद्वयस्यापिनिवृत्तिःसुटश्चवर्णत्वाश्रीर्लिङिस्फु
टतरंतुतत्राप्यात्मनेपदे॥ ९९ द्धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वेनप्रयोज्यप्रयोजकयोरुभयोरपिकर्त्तृत्वाल्ल कारेणाऽनुक्तेप्रयोज्येकर्त्तरितृतीयेतिवैषम्यमिति कौ
स्तुभादौतुहेतुमतिचेतिसूत्रेप्रयोजकव्यापारस्यणिजर्थत्वेनमुख्यत्वेनस्थापितः व्यापारद्वयस्यापिणिच्प्रकृत्यर्थत्वेतुअभीत्यस्यणिजर्थविशेषकत्वेअभि
सावयति प्रकृत्यर्थविशेषकत्वेतुउपसर्गात्सुनोतीतिषत्वमभिषावयतीतिसिद्धांतस्यस्वारस्यभंगापत्तेरितितथागतिबुद्धीतिसूत्रेअणिकर्त्तृतिविशेषण
मव्यावर्त्तकंस्यात् त्वन्मतेप्रयोजकव्यापारस्यापिणिच्प्रकृत्यर्थत्वेनप्रयोजकस्याप्यणौकर्तृत्वादितिदिक् प्रार्थनायाञ्चा क्वचिदितिज्ञापनफलंतुवक्ष्यमाणे
त्यादौरिदुगिल्लक्षणङीवभावइतिदिङ्नेतिसूत्रेएवोक्तं रूप्यादित्यादौउतोवृद्धिर्लुकिहलीतिनप्रवर्तते भाष्येपिच्चङि-न्नङि-च्चपिन्नेतिव्याख्यानाद्वि
शेषविहितेनङित्त्वेनपित्त्वस्यवाधादित्यदोषस्यमाणतयायासुटोङि-त्वंनज्ञापकमित्यपरितोषादाहश्चः शानचःशित्वमिति॥ ॥सुट्तिथोःत
कारादिकारउच्चारणार्थः लिङःसलोपोरुदादिभ्यइतिसूत्रात्सार्वधातुकइत्यनुवर्त्तते सेनि लुप्तषष्ठीकमनंत्यस्येत्यनेनविशेष्यतेतदाहसार्वधातुकलिङोनंत्य

प्रकृतेः परत्वाभावाच्चोक्तदोषशंकैवनास्तीति सर्वलकारापवादइति मास्त्विस्यादेर्निषेधार्थकमाशब्दोन्यएवनतुमाङि॰त्याहुः ङिलुङि॰इकारउच्चारणार्थइनिम
नोरमा नचमंत्रेघसेतिसूत्रेलेरितिस्थानेलङ्युच्यमानेङ्विभिन्नस्यापिलकारस्यलुक्स्यादितिशंक्यं गातिस्थेतिसूत्रात्सिचइत्यनुवर्त्यसिच्स्थानिनःस्थान्यर्हस्य
लस्यलुगितिव्याख्यायामतिप्रसंगाभावाद्विभाषानुवृत्तेर्लुकोवैकल्पिकतयाऊदसिरूपांतरस्यानापाद्यतयाचसिजनुवृत्तिंविनापिनातिप्रसंगइत्याहुः शवाद्यप
वादइति आदिशब्दात्तत्तद्गुणप्रयुक्तानाश्यन्नादीनांग्रहणंदृचाविताविति तत्रइदित्वेप्रयोजनममंस्तेत्यत्रानिदितामित्युपधालोपाभावः गातिस्था इहव्यवहि
तोपिलुगनुवर्त्ततेनतुश्नुः व्याख्यानादित्याशयेनाह॥लुगिति गापाविति गातीतिस्तिपाविकरणश्नून्यस्यनिर्देशाल्लुग्विकरणइणादेशोगृह्यतेलुग्विकरणालुग्विकर
णयोरलुग्विकरणस्यग्रहणमितिपरिभाषयापिवतिर्गृह्यतेनतुपातिरित्यर्थः॥ ॥भूसुवोः॰पूङ्॰प्राणिगर्भविमोचने सुवतिसूयत्योस्तुनग्रहणंतिङोविकरणेनव्य

भूसुवोस्तिङि॰॥७।३।८८॥भूसू एतयोस्सार्वधातुकेतिङि॰परेगुणोनस्यात्॥अस्तिसिचोऽपृक्ते॥७।३।९६॥सिच् अस्चेतिसमाहारद्व
न्द्वः सिच्छब्दस्यसौत्रंभत्वं अस्तीत्यव्ययेनकर्मधारयः ततः पंचम्याःसौत्रोलुक्विद्यमानात्सिचोस्तेश्चपरस्यापृक्तस्यहलईडागमः
स्यात् इति ईएनेहसिचोलुप्तत्वात् अभूत्॥हलःकिं॥ऐधिषि॥अपृक्तस्यकिंऐधिष्ट अभूता॥सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च॥३।४।१०८॥सिचोभ्य
स्ताद्विदेश्चपरस्यडि॰त्संवध्विनोर्मेर्जेस्स्यात् इतिप्राप्ते ॥ ॥ वधानात् अस्तिसिचोपृक्ते अत्रब्रूमः अस्तिश्चसिच्चेतिसमाहारद्वंद्वेअस्तिसिच्तस्मादि
तिविग्रहंमत्वाअस्तेःसिचश्चपरस्येतिव्याचख्युस्तच्चिंत्यं तत्रसमासांतस्यानित्यत्वाश्रयेणद्वंद्वाच्चुदषहांतादिति प्राप्तस्यटचः परिहारेपिसमुद्राभ्राद्वइति
निर्देशादत्यात्तरमित्येतदनित्यमित्याश्रित्यसिच्छब्दस्यपरत्वसमर्थनेपिअस्तेर्भूरितिभूभावस्यस्थानिवत्त्वमाश्रित्यतत्राऽपृक्तस्यहलईडागमस्यदुर्वा रामः
रत्वात् तथागातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचो लुक्यपिस्थानिवद्भावे नसिचः परत्वानपायादगादस्यादभूदित्यादौअति प्रसंगाच्चतदेतद्भूनयन्व्याचष्टेसिच्चा १३
स्चेति सौत्रंभत्वमिति तेनात्रकृत्वजश्त्वेनभवतइतिभावः विद्यमानादितिसिचोस्तेश्चविद्यमानविशेषणेनलुप्तात्सिचःकृतभूभावादस्तेश्चनेतिभावः

काशस्यानल्परसंयोगादिलोपस्यसंयोगांतलोपाबाधकत्वादिति॥ङिन्निमित्तइति॥किंतिगितिङितिपरेङ्कोगुणवृद्धीनस्तइतिनव्याख्यातं क्ङिन्नंभिन्नमित्यत्रलघूपधगुणस्यानिषेधप्रसंगात् नचारंभसामर्थ्यंशंक्यं चित्तंस्तुतमित्यादावव्यवहितेकितिचरितार्थत्वादितिभावः अन्येतुक्ङितीतिप्रत्ययग्रहणात् प्रत्ययेनसन्निधापितस्यांगस्यङ्गितिपरइति व्याख्यानेतुक्ङिन्नंभिन्नमित्यादिसिध्यत्येवनचैवंभवावः भवामइत्यादावतिप्रसंगइतिवाच्यं अंतरंगगुणंप्रतिबहिरंगनिषेधस्याप्रवृत्तेरित्याहुः॥क्ङितिचैतिसूत्रेचर्त्वेनगकारोपिप्रश्लिष्यतइत्याशयेनगिक्ङितङिन्निमित्तइत्युक्तंगितिकिंग्लाजिस्थश्रुग्लुःजिसुःकितित्वस्मिन्स्थास्नुरित्यत्रघुमास्थेतीत्वंप्रसज्येत नच स्नोर्गित्वेभूस्नुरित्यत्रदण् निषेधोनस्यात् ग्लाजिस्थश्चेतिचकाणदुवश्रुग्लुर्भवतीतिस्वीकाणदितिवाच्यंश्नुकः कितीत्यत्रापिचर्त्वेनगकारं प्र

क्ङितिच॥१।१।५।गित्कित्ङिन्निमित्तेङ्गलक्षणेगुणवृद्धीनस्तः भूयात् भूयास्तां भूयासुः भूयाः भूयास्तं भूयास्त भूयासं भूयास्व भूयास्म लुङ्।३।२।११०।भूतार्थक्रियावृत्तेर्धातोर्लुङ्-स्यात्माङि-लुङ्-३।३।१७५।सर्वलकारापवादः स्योत्तरेलङ्-च।३।३।१७६।स्योत्तरेमाङि-लङ्-स्याल्लुङ्॥श्लिलुङि॥३।१।४३।शवाद्यपवादः च्लेः सिच्॥३।१।४४॥दृचावित्तौ।गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु।२।४।७७॥एभ्यः सिचो लु।
क्यात् गापाविहेणादेशपिबतीगह्येते॥ ९ श्लिष्यगिक्ङितोरिण्नस्यादितिव्याख्यानात् नचैवंचर्त्वस्यासिद्धतयाश्नुकइत्यत्रविसर्जनीयोनलभ्यतइतिवाच्यं चेत्युत्तमेवस्यादितिवाच्यंसौत्रत्वान्नमनइत्यत्रनेतियोगविभागेनासिद्धत्वाभावाद्वाइष्टसिद्धेः वामनस्तुग्लाजिस्थइतिसूत्रेस्थाआङितिप्रश्लेषात्स्थास्नुरित्यत्रघुमास्थेतीत्वंनभविष्यतीतिगकारप्रश्लेषाभावात् नश्नुकः कितीत्यत्रचर्त्वस्यासिद्धत्वाभावसमर्थनक्लेशइत्याहुरग्लक्षणेइति इगइत्येवविहितेइत्यर्थः इग्लक्षणेकिं लैगवायनः लिगोर्नडादित्वात्फक्इहादिवृद्धेरेगुणस्यचवस्तुगत्याइक्स्थानिकत्वेपिननिषेधः नचैकइत्युक्तेपिकितिचेत्यारंभसामर्थ्यादत्रनिषेधोनभवेदितिशंक्यं नाडायनादौतस्यचरितार्थत्वात् भूयादितिइहस्कोरितिलोपस्यासिद्धत्वात्तकारस्यसंयोगांतलोपःप्राप्तः पदांतसंयोगादिलोपेनानवकाशेनबाध्यते नन्वेवमपिसंयोगादिलोपस्यपूर्वत्रासिद्धमितिसिद्धत्वाद्धलङ्यादिलोपःस्यात्पदांतेसंयोगादिलोपस्यभट्भृडित्यादौसावकाशत्वादितिचेदत्राहुःसुट्यासुटोःसतोस्ताभ्यांवि

आदिशब्देनाशंसावचनंगृह्यतइतिव्याख्यायआशंसावचनेलिङ्गेयन्निमित्तंतत्रापिक्रियातिपत्तौभविष्यतिलृङ् गुरुश्चेदायास्यत् आशंसेहमध्येष्येदित्याद्युदा
हरंतिअन्येतुभविष्यतिमर्यादेत्यादिनाभविष्यन्नीत्युपक्रम्ययोयोलिङ्विहितः तन्निमित्तएवक्रियातिपत्तौलृङ् भवतिनान्यत्रेत्याहुः॥ ※ ॥लिङ् निमित्तमिति
हेतुहेतुमतोर्लिङ् इच्छार्थेषुलिङ्लोटावित्यादिलक्षणार्थप्रक्रियायांस्फुटीभविष्यति॥अनिष्यत्तावितिसुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदासुभिक्षमभविष्यदितित्रेवो
दाहरिष्यति॥प्रागेवेति॥नघरतः नापिग्यवहितइत्यर्थः अतएवछंदसिपरेपिव्यवहिताश्चेतिसूत्रितं॥आनिलोट्॥निलोडित्येववक्तव्येआनिग्रहणमागमशा
स्त्रस्यानित्यतांज्ञापयितुं॥तेनसागरंतर्तुकामस्य जघ्नास्तोत्रमित्यादिसिद्धाति॥लोट्ग्रहणंस्यष्टप्रतिपत्त्यर्थं नचप्रकृष्टावपायेषांतानिप्रवपानिमांसानी

लिङ्निमित्तेलृङ् क्रियातिपत्तौ ३।३।१३९॥ हेतुहेतुमद्भावादिलिङ्निमित्तंतत्रभविष्यत्यर्थेलृङ्स्यात् क्रियायाअनिष्यत्तौ
गम्यमानायाम् अभविष्यत् अभविष्यताम् अभविष्यन् अभविष्यः अभविष्यतम् अभविष्यत अभविष्यम् अभविष्याव
अभविष्याम तेप्राग्धातोः १।४।८० तेगत्युपसर्गसंज्ञकाधातोः प्रागेवप्रयोक्तव्याः आनिलोट् ८।४।१९ उपसर्गस्थान्निमित्ता
त्परस्यलोडादेस्यआनीत्यस्यनस्यणःस्यात् प्रभवाणि दुरःषत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधोवक्तव्यः दुःस्थितिः दुर्भवानि अन्तः
शब्दस्याङ्किविधि णत्वेषूपसर्गत्वंवाच्यम् अन्तर्द्वौ अन्तर्द्विः अन्तर्भवाणि ॥ ※ ॥ ※ ॥ ※ ॥ ॥ ॥

त्रापनेननिस्यणत्वंस्यादितिवाच्यं उपसर्गग्रहणादर्थवद्ग्रहणाच्चास्याप्रवृत्तेः प्रातिपदिकां तेतिवैकल्पिकणत्वंतुइष्यतएवदुरः षत्वेतिदु
रः परस्यणत्वंनेति केचिदितिप्राचोक्तंलघुक्तं एवंहिसिद्धांतेणत्वंस्यात् तच्चाकरविरुद्धमितिभावः॥अंतर्द्वैति आतश्चोपसर्गइत्यङ् टाप् अंत
र्द्विरितिउपसर्गेघोंकिःअच्छद्यस्याङ्विधावुपसर्गत्वमुपसंख्यायते तच्चप्रकृतावुपयोगादुपेक्षितं भिदादिपाठेनप्रज्ञाश्रद्धेतिनिपातनेनवाग

भाष्यकारस्त्वाह: अस्तिसिचोपृक्तं इतिद्विसकारकोयंनिर्देशइति अत्रमाधव:अस्सइतिसमुदायस्याधातुतपाइक्ष्मिपौधातुनिर्देशइतिक्ष्मिपप्रत्ययोन
स्यादिति अत्रवदंति द्विसकारकनिर्देशक्ष्मिपूनस्यादितिपदुक्तंतद्भसोक्तिमात्रं इत्थंहिभाष्याशय:सिचइत्यस्यानंतरंसकार: प्रक्ष्मिष्यतेनतुक्ष्मिप:प्राक् अत
एवसिचोपृक्तइतिद्विसकारकोयंनिर्देशइत्युक्तंभाष्येअन्यथाअस्तीतिनिर्देशोद्विसकारकइत्येववूयात् एवंचसांतादस्ते:सांतात्सिचइतिचार्थोनिर्बाधएवद्वि
तीयश्चसकारोलुप्यतेसंयोगांतस्यपदांतस्येतिव्याख्यानात् व्यपदेशिवद्भावेनपदांतत्वात् द्वितीयसकारस्यनचसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादतोरोरित्युत्वंदुर्लभमि
तिवाच्यं संयोगांतलोपोरोरुत्वेइतिवार्तिकेनासिद्धत्वनिषेधात् संयोगांतयत्पदमितिव्याख्यानेतुनेहसंयोगांतलोप: किंतुसकारद्वयस्यापिरुत्वेकृतेअतोरोरित्यने
नएकएवउकारोभविष्यतिविधेयविशेषणस्यैकत्वस्यपक्षेकत्ववद्विवक्षितत्वात् नचस्थानिभेदे नउकारद्वयेसत्यपिनसंतति: सवर्णदीर्घानंतरमाद्गुणेसतिसमी
हितरूपसिद्धेरितिवाच्यंएकपदाश्रयत्वेनांतरंगत्वादाद्गुणेपश्चादवादेशप्रवृत्त्यासिचोपृक्तइतिरूपासिद्धे: तस्मादुक्तरीत्याएकएवोकारइतिस्वीकर्त्तव्यमतएव

आत:३।४।१११।सिज्लुक्यादन्तादेवमेर्जुस्स्यात् अभूवन् अभू:अभूतं अभूत अभूवं अभूव अभूम नमाङ्योगे ४।४।७४ अङा

टौनस्त:माभवान्भूत् मास्मभवत् भूद्वा ॥ ॥ विधेयगतैकत्वस्यविवक्षितत्वात्एक: पूर्वपरयोरित्यत्रएकग्रहणंभाष्यादौप्रत्याख्यातं नन्वति
परेयोरु:सत्वात:परोनभवति अत:परस्तुअतिपूर्वोनभवतीतिरुत्वस्यानेकथमुकार:स्यान्मेवरोरितिजातिपरनिर्देशेनात्त:परत्वस्यपूर्वत्वस्यचसंभवात् न
चैवमपिपरत्वाद्भशिचेति प्रथमस्यैवरोरु:स्यादितिवाच्यं रुत्वस्यासिद्धतयाहश्परत्वाभावात् नचाश्रयात्सिद्धत्वमितिवाच्यं स्यान्यशेतथात्वेपिनिमित्तभूतहश
शेतदसंभवात् यद्यपिसत्वजातेरेकत्वादुभयोरपिएकएवरुर्भवतीतिव्याख्यायांनायंक्लेशस्तथापिरुत्वविधौपदस्येत्यनुवर्त्तनादेकपदांतत्वंनसंभवति द्वितीय
सकारस्यष्टथक्पदत्वादित्याहु:अष्टक्तहलइति अष्टक्तसार्वधातुकस्येतिप्राचोक्तंतुअयुक्तं ऐधिषिद्त्यादावतिव्याप्ते:सार्वधातुकग्रहणव्यावर्त्यालाभाच्च॥
॥ ॐ ॥आत:सिज्ग्रहणमनुवर्त्ततेमेर्जुसितिचसिचआकाराच्चपरस्यमेर्जुस् तत्रप्रत्ययलक्षणेनसिच: परत्वमाकारानुश्रुत्या एवंस्थितेफलितमाहसि
ज्लुकीति गातिस्थेतिसूत्रेणेत्यर्थ: सिजभ्यस्तेतिपूर्वसूत्रेणैवादंतादपि सिद्धेनियमार्थोयमित्याह आदंतादेवेति हेतुहेतुमद्भावादीतिअत्रकेचित्

॥थासः से।एकारोच्चारणज्ञापनार्थमितिलिटस्तझयोरित्यत्रस्फुटीभविष्यति।अतोगुणेदृति।इदः एत्वेकृतेआदुणंबाधित्वाऽद्धौप्राप्तायांअनेनपररूपमित्यर्थः। इजादेश्च।धातोरेकाचइत्यतोधातुग्रहणंकास्प्रत्ययादित्यतआम्लिटितिचाऽनुवर्ततइत्याह।इजादिर्योधातुरित्यादि।गुरुमान्किं।इयेष।ऋच्छेरित्यान च्छे।आमः।लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयाप्रत्ययग्रहणपरिभाषयाचनेह । आम।आमतुः।परस्यलुगिति।मंत्रेघसेतिसूत्राल्लेरित्यनुवर्त्यलेर्लुगिति कौशिकादौव्याख्यातंतदत्रोपेक्षितव्यावर्त्यालाभात्।तिङोपवादत्वाल्लावस्थायामेवायंलुक्।तेनआमंतस्यातिङं·तत्वात्देवदत्तादिपदात्परत्वेपितिङ्: तिङ· इतिनिघातः।आमंतात्परस्यनिघातश्चतिङं·तस्येत्यर्थः।नचातिङं·तत्वेपदत्वाभावादामंतात्परस्यनिघातोनसिध्यतीतिशंक्यं।लिटः कित्वात्प्रत्यय

थासस्से।३।४।८०टितोलस्यथासस्सेस्यात्।एधसे।एधेये।एधध्वे।अतोगुणे।एधे।एधावहे।एधामहे।इजादेश्चगुरुमतोऽनृच्छः।३।१।३६इजादि र्योधातुर्गुरुमान्नृच्छत्यन्यस्तताआम्स्यात्लिटि।आमोमकारस्यनेत्वमास्कासोरम्विधानात् ज्ञापकात्।आमः।२।४।८१आमः परस्यलुक्स्यात् कृञ्ञानुप्रयुज्यतेलिटि ३।१।४०आमन्ताल्लिट्परःकृभ्वस्तयोनुप्रयुज्यन्ते।आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्येतिसूत्रेकृञ्ग्रहणसामर्थ्यादनुप्रयो गोन्यस्यापीतिज्ञायते।तेनकृभ्वस्तियोगइत्यतःकृञोद्वितीयेतिञकारेणप्रत्याहाराश्रयणात्कृभ्वस्तिलाभः।तेषांक्रियासामान्यवाचित्वादाम्प्रकृ तीनांविशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदान्वयः।संपदिस्तुप्रत्याहारेऽन्तर्भूतोप्यनन्वितार्थत्वान्नप्रयुज्यते।कृञस्तुक्रियाफलेपरगामिनिपरस्मैपदेप्राप्ते॥

लक्षणेनकृदंततयाप्रातिपदिकत्वेसोरुत्यत्तावामंतस्याव्ययत्वात्सुपोलुक्यपिप्रत्ययलक्षणेनसुबंततयापदत्वात्।कृञ्चानुप्रयुज्यते।कथंतर्हितेपातयांप्रथममा सपपातपश्चात्।प्रभ्रंसयांयोनहुषंचकारेति।प्रमादएवामंनचविपरीतप्रयोगनिवृत्तिमात्रेसूत्रस्यतात्पर्यात्पश्चात्प्रयोगोव्यवहितोपिनदुष्यतीति वाच्यंविपर्यास निवृत्त्यर्थेव्यवहितनिवृत्त्यर्थंचेतिवार्तिकाविरोधात्।अन्यस्यापीति।यदिइहकृञ् शब्देनएकएवधातुर्गृह्येततदाधातंतरस्यप्राप्त्यभावादाम् प्रत्ययवत् इतिसूत्रे नुप्रयुज्यमानस्यकृञइतिविशेषणंव्यर्थंस्यादितिभावः।नचात्रकृञ्चेतिचकारेणैवाऽनुप्रयोगोन्यस्यापीतिज्ञायतइतिशंक्यं।धातोरम्स्यात् अनुप्रयुज्यतेचलि रामः ट्परःकृञइत्यर्थसमर्पकतयातस्योपस्थीणत्वात्।अभेदान्वयइति।सामान्यविशेषयोरभेदान्वयोलोकसिद्धइतिभावः।एवंचएधांचक्रेएधांबभूवेत्यादौएक। १५

शेषेविभाषा। नेर्गदनदेतिसूत्रोक्तापेक्षयाशेषइत्याह। गदनदादेरन्यस्मिन्निति।उपदेशेकिं। प्रनिचकार। प्रनिचखादेत्यत्रापिनिषेधोयथास्यात्।अथा
न्तेतिकिं।प्रनिपिनष्टि।उपदेशग्रहणात् प्रनिपेस्यतिचसिद्धः ख्याञ्। प्रनिचक्शेइत्यत्रापिनिषेधः।शेषग्रहणंस्पष्टार्थं॥णत्वशास्त्रेसंहितायामित्यधिकार
त् संहितायामविवक्षितायांणत्वाभावः संहितायांतुणत्वमितिविकल्पसिद्धेः किमनेनविभाषाग्रहणेनेत्याशंकानकार्यत्याह। इहोपसर्गाणामित्यादि एक
पदइत्यनेनैवसिद्धेसमासग्रहणंगोबलीवर्दन्यायेनेतिबोध्यं। वाक्येतिति। सासंहिताविवक्षाधीनानत्वत्रनित्येत्यर्थः।उपलक्षणमिति।एतच्चसत्ताद्यर्थनि
-शंकृतवतोभीमसेनस्यापिसंमतमित्यत्रकुर्दंखुर्दंगुर्दंगुदक्रीडायामेवेत्येवकारोज्ञापकः।सेधतेर्गतावित्यत्रेगतावित्येतदपिषिधगत्यामित्याद्यर्थनिर्दे

शेषेविभाषाःकखादावःषान्तउपदेशे।८।४।१८ उपदेशेकादिखादिर्षांतवर्ज्जेगदनदादेरन्यस्मिन् धातौपरेउपसर्गस्थान्निमित्तात्पर
स्यनेर्नस्यणत्वम्वास्यात्।प्रणिभवति।प्रनिभवति।इहोपसर्गाणामसमस्तत्वेपिसंहितानित्या।तदुक्तं।संहितैकपदेनित्यानित्याधातूपसर्गयोः।नि
त्यासमासेवाक्येतुसाविवक्षामपेक्षतेइति।सत्ताद्यर्थनिर्देशश्चोपलक्षणं।यागात्स्वर्गोभवतीत्यादावुत्पद्यतइत्याद्यर्थावगमात्।उपसर्गास्त्वर्थविशे
षस्यद्योतकाः।प्रभवति।पराभवति।संभवति अनुभवति।अभिभवति।उद्भवति।परिभवतीत्यत्रविलक्षणार्थावगतेः।उक्तंच।उपसर्गेणधात्व
र्थोबलादन्यत्रनीयते।प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवदिति एधवृद्धौ।कर्त्तृयंताःषट्त्रिंशदनुदात्तेतः।टितआत्मनेपदानामटेरे।३।४।७९।टि
तोलस्यात्मनेपदानांटेरेत्वंस्यात्।एधत्ते।सार्वधातुकमपित्।१।२।४।अपित्सार्वधातुकंङिद्वत्स्यात्।आतोङितः।७।२।८१अतःपरस्यङितामा
कारस्यइयस्यात्।एधेते।एधन्ते॥ ९९शस्योपलक्षणत्वएवघटतेनान्यथेतिदिक्।उत्पद्यतइत्याद्यर्थादिति।एवंचउपसर्गविनाप्युत्सत्यर्थप्रतीतेरुद्भवतीत्या
दौप्रयुज्यमानोप्युपसर्गःद्योतकएवनतुवाचकइतिभावः।उपसर्गेणधात्वर्थइति।अतएवाऽमरेणाप्युक्तं।स्यादाभाषणमालापः प्रलापोनर्थकंवचः॥अनुलापोनु
भाषाविलापःपरिदेवनं॥विप्रलापोविरोधोक्तिःसंलापोभाषणंमिथः।सुप्रलापःसुवचनमपलापस्तुनिन्हवइति।टितआत्मने।ननुशानचोपिलस्यानिकात्मनेप
दत्वात्सचमानोयजमानइत्यत्रटेरेत्वेनभवितव्यमितिचेदत्राहुः।प्रक्रुतैस्तिवादिभिरात्मनेपदानांविशेषणान्नदोषः।एवंतुटितस्तङानटेरेइत्येववक्तुमुचितमि।

॥द्विर्वचनेचि।अचासामानाधिकरण्यलाभायद्विर्वचनशब्दस्यतन्निमित्तेलक्षणास्वीक्रियते।यद्वा।उच्यतेद्वितिवचनं।द्विर्वचनंयस्मिन्नचितद्विर्वचनं।अथवा द्विर्वचनमस्मिन्नस्तीत्यर्श आद्यच्।तदेतदाह द्वित्वनिमित्तेऽचीति।इहअचः परस्मिन्नित्यतोऽच्इतिस्थानिवदादेशइत्यस्मादादेशइतिनपदांतेत्यतोनेतिचानुवर्त्तेतदाह।अचआदेशोनस्यादिति यद्यपीहह्रस्वादावजादेशः स्थानिवत्स्यादितिरूपातिदेशपक्षःस्वीकृतः फलंचोभयत्रतुल्यंतथाप्यादेशनिषेधपक्षोपिभाष्यारूढइतिसएवात्रस्वीकृतः किंच।आदेशमंगीकृत्यपुनःस्थानिरूपाश्रयणापेक्षयानिषेधपरतयाव्याख्यानमेवलघु।प्रक्षालनाद्धिपंकस्यदूरादस्पर्शनंवरमितिन्यात्।नपदांतेतिनिषेधानंतरंपाठोप्येवंसत्यनुगृहीतइतिश्रेयानयंपक्षः।इष्टानुरोधेनद्विर्वचनइत्यावर्त्यकालावधारणपरतयापिव्याचष्टे।द्वित्वेकर्त्तव्येइति।कृतेतु

द्विर्वचनेऽचि।१।१।५९द्वित्वनिमित्तेऽचिपरेअचआदेशोनस्यात्।द्वित्वेकर्त्तव्ये।उरत्।७।४।६६अभ्यासऋवर्णस्यअत्स्यात्प्रत्ययेपरे।र परत्वं।हलादिःशेषः प्रत्ययेकिं। वव्रश्च।कुहोश्चुः।७।४।६२।अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशःस्यात्।एधाञ्चक्रे।एधाञ्चक्राते।एधाञ्च क्रिरे।एकाचउपदेशेऽनुदात्तात्।७।२।१०।उपदेशेयोधातुरेकाच् अनुदात्तश्चततः परस्यवलादेरार्द्धधातुकस्येण्नस्यात्।उपदेशेऽल्लुभयान्वयि।एकाच इतिकिम्।यङ्लुग्व्यावृत्तिर्यथास्यात्।स्मरन्तिहि।श्तिपाशपानुवंधेननिर्दिष्टंयद्गणेनच।यत्रैकाज्ग्रहणंचैवपंचैतानिनयङ्लुकीति।एतच्चैहैवैकाज्ग्रहणेनज्ञाप्यते।अचइत्येवैकत्वविवक्षयातद्धितोग्रहणेनचसिद्धेएकग्रहणसामर्थ्यादनेकाच्कोपदेशोव्यावर्त्यते।तेनवधेर्हल्युपदेशेएकाचोपिननिषेधः।आदेशोपदेशेऽनेकाच्त्वात्।अनुदात्ताश्चानुपदमेवसंग्रहीष्यंते।एधांचक्रुषेएधाञ्चक्राथे ॥

द्वित्वेययायथमादेशः स्यादेवेतिभावः।द्वित्वनिमित्तेकिं।दुद्यूषतीत्यत्रद्वित्वात्परत्वात् ऊठिकृतेयदियणः पूर्वमेवद्वित्वंस्यात् तदादिद्यूषतीत्यनिष्टरुपंस्यात्त भूदितिद्वित्वनिमित्तइत्युक्तं।नत्वूठद्वित्वनिमित्तं।अचीतिकिं।जेघ्रीयते।देध्मीयते।शाशय्यते इहहर्यादेशोरिति ईकारः।अयङ्यिङ्वीत्ययङादेशश्चनिषिद्धो तसमाभूदितिप्रांचः।अन्येत्वाहुः।अचीतिव्यर्थंघ्रीयध्मीयशय्यइतिद्वितीयाजवधिकस्यैकाचःकार्यितयायङोद्वित्वनिमित्तत्वाभावोदिति।अचः किंअस्यु एमः
षुपत।इहस्यापेश्चङीतियत्संप्रसारणंतस्मिन्निषिद्धेऽभ्यासेउवर्णोनश्रूयेत। नचद्वित्वेकृतेपुनः संप्रसारणेस्यापेरवयवत्वाविशेषाद्भ्यासेतदुत्तरखंडे— १६

कर्तृकभूतानद्यतनपरोक्षाद्यर्थाभिन्नाक्रियेतितुल्योबोधः।ननुकरोतिः सकर्मकः भवतिस्त्वकर्मकइतिकथमिहतुल्यतेतिचेदत्राहुः।यदाहिकरोतिरुत्पादनार्थकःसा
तंत्र्येणप्रयुज्यतेघटंचक्रेराज्यंचकारेतितदानियमेनसकर्मकत्वंयदातुक्रियांतरसमानाधिकरणः करोतिः प्रयुज्यतेजुहवांचकारेत्यादौतदायत्समानाधिकर
णःकरोतिस्तस्यसकर्मकत्वाकर्मकत्वाभ्यांखयमपितथाभावंभजते।एवंभ्वस्योरप्याम्प्रकृतिसामानाधिकरण्येनकचित्सकर्मकत्वंबोध्यमतएवानुप्रयुज्यमा
नाद्भवतेः सकर्मकत्वात्कर्मणिलिट्।तथाचमाघः।तस्याःतपत्रंविभरांबभूवेइति।श्रीहर्षश्चातपर्तुपूतीवपिमेदसांभराविभावरीभिर्विभरांबभूविरेइति।अत्रे
दमवधेयंजुहावजुहुवांचकार।जुहुवांबभूवेत्यादौकेवलेहोमोगम्यतेइतरत्रतुहोमरूपाक्रियेतिबोधः फलेतुनकश्चिद्विशेषः।घटमानयद्रव्यंघटमानयेत्य

आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य१।३।६३आम्प्रत्ययोयस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः।आम्प्रकृत्यातुल्यमनुप्रयुज्यमानात्कृञोप्यात्म
नेपदंस्यात्।इहपूर्ववदित्यनुवर्त्यवाक्यभेदेनसंबध्यते।पूर्ववदेवात्मनेपदमत्रतुनहिपरोक्षमिति।तेनकर्त्रर्थेपिक्रियाफलेइन्द्राञ्चका
रेत्यादौनतङ्।लिटस्तझयोरेशिरेच्३।४।८१लिडादेशयोस्तझयोरेशिरेच्एतौस्तः।एकारोच्चारणंज्ञापकंतङादेशानांटेरेत्वनेति।तेनडा
रौरस्यात्राकृण्इतिस्थिते।असंयोगाल्लिट्कित्१।२।५असंयोगात्परोपिल्लिट्कित्स्यात्।क्ङितिचेतिनिषेधात्सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति
गुणोन द्वित्वात्परत्वाद्यणिप्राप्ते ॥ ९ त्रयस्या।एवंचाम्प्रकृत्यर्थगतकारकसंख्यादिविशेषाभिव्यक्तिरनुप्रयोगस्यफलमिति।अनन्वितेति संपद्यर्थस्या
म्प्रकृत्यर्थस्यचाभेदान्वयोनसंभवतिउभयोरपिविशेषरूपादितिभावः॥ ॥आम्प्रत्ययवत् आम्प्रत्ययांतस्यात्मनेपदाभावादाह।अतद्गुणइति। प्रकृत्या
तुल्यमनुप्रयुज्यमानादिति।तृतीयांताद्वतिः।अनुप्रयोगस्येत्यत्रकर्मणिषष्ठीतिभावः।अनुदात्तङितइत्यतोऽनुवर्तनादाह।आत्मनेपदंस्यादिति एवमप्राप्त
स्यविधानेपिप्राप्तस्यनिवारणमनेनैवसूत्रेणनसंभवतीत्यतआह।वाक्यभेदेनेति।अत्रचप्रमाणमाम् प्रत्ययवदितिवचनमेव।अन्यथापूर्ववदित्यनुवर्त्यैवा
ऽनुप्रयोगस्यकृञःआमःपूर्वेणतुल्यमित्यर्थलाभादिष्टसिद्धेःकिंतेनआम् प्रत्ययवदित्यनेन।लिटस्तझयोः।शिशितिशकारकरणमकारविशिष्टतकारस्यादेशत्वापभ

संयोगात्।असंयोगादिति किमर्थमत्रतनप्रत्यय ॥

स्यादेवेत्याशंकायामाह।स्मरंतिहीति।श्तिपेत्यादिश्तिपायथा।स्यतिहंतियातिवातिद्रातीत्यादि।तेनप्रन्यजंघनीदित्यादौनेर्गदेतिणत्वंनशपायथा।भरेति।तेननिभर्तैःसनिबर्भरिषतीत्यत्रसनीवतर्दृतीट्विकल्पोनकिंतुनित्यमेवेट्।एकाच्इतिनिषेधाप्रवृत्तेः।अनुबंधेननिर्देशोद्विधा।स्वरूपेणेत्संज्ञकत्वेनच।स्वरूपेणयथा।शीङःसार्वधातुकेगुणः।दीङोयुडचीति।शेशीतः।देद्यीतः।तस्मिक्तप्रत्ययेचेमेक्रमेणोदाहरणे।इत्संज्ञकत्वेनयथा।अनुदात्तंङितः।तेनस्पर्द्धेशीङादिभ्यःअनुदात्तंङितइत्यात्मनेपदं।पास्पर्द्धीति।शेशयीति।गुणेनयथा।वेभिदीति।रुधादिभ्यइतिश्नम्।एकाच्ग्रहणंप्रकृतसूत्रे।तेनवेभेदितावेच्छेदितेत्यादाविण्निषेधोने।एतच्चेति।नचस्तिपाशपाद्यंशंकथमिदंज्ञापकमितिशंक्यं।एकदेशानुमतिद्वारासर्वज्ञापनस्योपपदमितिङित्यादौदृष्टत्वात्।अतएवतत्रगतिकारकोपपदानांकृद्भिःसहसमासवचनंप्राक्सुबुत्पत्तेरितिसिद्धमित्युक्तं।अनन्यार्थैःस्यतिहंतिभरेत्यादिभिःस्तिवादिभिरेवज्ञापनसंभवाच्च।अपरस्याइतिसूत्रेसातत्यग्रहणेनएकदेशानुमत्यालुपेदवश्यमःकृत्येट्त्यादिपूर्वाचार्यश्लोकोज्ञापितइतितुतत्रावोचामः।मनोरमायांत्वेकदेशानुमतिद्वारापूर्वाचार्यपठितपरिभाषायाःज्ञापनस्यगतिकारकोपपदानामित्यादौदृष्टत्वादित्युक्तंतदयुक्तमितिनव्याः।गतिकारकोपपदानामित्याद्येवहिपूर्वाचार्याणांपरिभाषानचतज्ज्ञापनं तत्रैवदृष्टमितियुज्यतेवक्तुमिति।तदूतइति।नचमत्वर्थलक्षणायांमानाभावः।वसत्यादीनामनुदात्तपाठस्यैवतत्रमानत्वात्।नचेदानीमनुदात्तपाठःपरिभ्रष्टःआधुनिकानांवसतिशक्तीत्यादिपाठस्तुअनार्षत्वान्नमानमितिशंक्यं।पाणिनिनापठितानामेवानुदात्तधातूनामाधुनिकैःआख्यातपरंपरयासंगृहीतत्वात्।अन्यथाएकःअच्पस्येतिबहुव्रीहिलाभार्थमेकग्रहणेकृतेपिअनुदात्तपाठस्यपरिभ्रष्टत्वात्वसतिशक्त्यादयोनुदात्ताः नतुभ्वेधादय इतिनिर्द्धारणंनस्यात्।एकग्रहणेति।नन्वेकाच्ग्रहणंयङ्लुग्व्यावृत्त्यर्थमित्युक्तोपनरेकग्रहणसामर्थ्यादित्युक्तौपरस्परव्याघातःस्यादितिचेदत्राहुः।एकाच्शब्देनएकाच्ग्रहणंयङ्लुग्व्यावृत्त्यर्थमितिनार्थः किंतुवस्तुगत्यैवैकाज्ग्रहणंतच्चैकग्रहणंविनैवलभ्यतइत्यदोषइति।वधेरिति।यस्तुतव्यावृत्तयेअनिट्कारिकासुअदंतपर्युदासउक्तोव्याघ्रभूतिनासएवप्राचांनुसृतः।अदूदंतरुरुष्णुशीयुसुस्विदीङ्भ्रिभिः।वृङ्वृञ्भ्यांचविनै

चउकारश्रवणंभवेदितिवाच्यं।परस्यसंप्रसारणेकृतेयूनद्त्यत्रेवनसंप्रसारणइतिपूर्वस्ययणःसंप्रसारणनिषेधात्।स्यादेतत्। चक्रतुरित्यत्रअचआ
देशस्यनिषेधाप्रवृत्त्यायण्स्यादेव।अतुसोर्हित्वनिमित्तत्वेपिअकारस्याऽतथात्वात्।नचद्विर्वचनेचीत्यस्यवैय्यर्थ्यं। चक्रेइत्यादौसावकाशत्वात्।तथा
चैकाचत्वाभावाल्लिटिधातोरितीहद्वित्वनस्यादितिचेन्नैवंइहद्वित्वनिमित्तशब्देनसाक्षाद्वासमुदायघटकतयावायत्द्वित्वप्रयोजकंलस्याउरोधेनत
स्यसर्वस्यग्रहणात्।एतच्चठसेकइतिसूत्रेकैयटेस्पष्टं।तथाचऊर्णोतेः सनि।सनीबंतेतीट्। पक्षेविभाषोर्णोरितिडि·त्वविरहेऊर्णुनविषतीतिसिद्धंस
न्नेतस्यद्वित्वविधानेसनोद्वित्वप्रयोजकत्वेनतस्मिन्परेप्राप्तयोर्गुणावादेशयोर्द्वित्वेकर्तव्येनिषेधात्।अतएवाहुस्तद्भावभावितामात्रेणेहनिमित्तत्व
मिति।एवंचद्वित्वनिमित्तघटकतयासनइडागमोअतुसअकारश्चद्वित्वनिमित्तमितिस्थितं।नन्वेवंऋधातोः सनिस्मिपूङ्रंज्वशंसनीतिइटिकृतेदस्
शब्दनिमित्तकस्यगुणस्यद्विर्वचनेऽचीतिनिषेधेऽजादेर्द्वितीयस्येतिद्वित्वप्रसंगादरिरिषतीतिनसिध्येत्।रिस्शब्दस्यद्वित्वेतुयद्यपिसिद्ध्यति तथा
पिगुणनिषेधेरिस्शद्बएवदुर्लभइतिचेत् अत्राहुः।गुणेरपरेकृतेरिस्शद्बस्यैवद्वित्वंद्वित्वनिमित्तेह्यचिगुणस्यनिषेधः।इस्शब्दस्तुनेहनिमित्तकार्यि
त्वात्।नहि तर्हिकार्यीनिमित्ततयाऽश्रीयते।स्यंडिलाच्छ्यितरित्वतइतिज्ञापकात् अन्यथाशीङोडि·त्वेनङ्कितिचेतिगुणनिषेधाच्छ्यितरीतिरूपस्यासि
द्ध्यापत्तेः।नचकितिडि·तिपरेगुणवृद्धीनेतिव्याख्यायामुक्तार्थैश्शयितरीतिनज्ञापकमितिवाच्यं।तद्व्याख्यायांह्यिन्वंभिन्नमित्यत्रगुणनिषेधोनस्यादित्या
दि दोषस्यङ्कितिचेतिसूत्रएवोपपादितत्वात्।नचैवंकार्यिणोनिमित्तत्वानाश्रयणेसन्नेतस्यकार्यित्वात्सनिपरतःप्राप्तयोः गुणावादेशयोरनिषेधादुर्णुनवि
षतीत्यपिनस्यादितिवाच्यं।मत्वर्थीयेनिनाकार्यमनुभवतएवकार्यित्वलाभात्।उर्णोतेर्हिनुशब्दएवद्वित्वरूपकार्यमनुभवतिनतुसन्।अरिरिषतीत्यत्र
तुरिस्शब्दःकार्यभागितिवैषम्यादिति।उभयान्वयीति।मध्येपाठाद्हलीदीपन्यायेनपूर्वोत्तराभ्यांसंबध्यतइत्यर्थः।तत्रोत्तरान्वयस्यकर्तुंगंतुमित्यादाविण्
निषेधःफलं।नित्स्वरेणसंप्रत्युदात्तत्वात्पिपक्षतिविभत्सतीत्यादाविण्निषेधस्तुपूर्वान्वयस्यफलं।द्वित्वेकृतेऽनेकाच्त्वात्।नन्वेकाचइत्युक्तेह्युपदेश
पदेनाप्यन्वयःस्वीकर्तव्यस्तदेवमास्तुउपदेशेऽनुदात्तादित्यनेनैवेष्टसिद्धेरितिशंकते। एकाचः किमिति।पिपक्षतीत्यादाविवयङ्लुक्यपिइण्निषेधः

द्वयस्यैवलाभार्थं प्रत्याहारआश्रयणेक्लेशइतिभावः। पररूपापवादइति। अपवादइत्ययंग्रंथोनामधातुप्रक्रियास्थस्यग्रंथेनसहविरुध्यते। तत्रहिअट्वा चरतिअति। प्रत्ययग्रहणमपनीयकास्यनेकाच्इत्यनेनाम्। औ। अतुःउः हिल्वमतोगुणे। अतआदेरितिदीर्घः। णलऔ। वृद्धिरित्युक्तत्वात्। हलादिःशेषा त्प्रागेवपरत्वादतआदेरितिदीर्घेकृतेतुपररूपशंकापिअत्रनास्तीतिचिंत्योयंग्रंथइतिनव्याः॥ ॥ ॥आडजादीनां। एतच्चाजादीनामदासिद्धमितिवा र्तिककृताप्रत्याख्यातं। ननुअटिसतिवृद्धिरेचीत्यनेनएधतेत्यादिसिद्धावपिऐंदित्यादिनसिध्येत्। किंच। अतोगुणेइतिपररूपप्रवृत्त्याऐधतेत्याद्यपिन सिद्ध्येत्। यदित्वाटश्नेतिसूत्रमटश्नेतिक्रीयेततर्हिअस्यपोहसत्इत्यत्रवृद्धिःस्यात्। रुदश्पंचभ्यःअट्गार्ग्यगालवयोरितिअडागमस्यसत्वादतोरोरप्लुता

आडजादीनां। ६।४।७२। अजादीनामाट्स्यात्लुङादिषु। अदोपवादः। आटश्नोः। ऐधत। ऐधेतां। ऐधंत। ऐधथाः। ऐधेथां। ऐधध्वम्। ऐधे। ऐधावहि। ऐधामहि। लिङःसीयुट्। ३।४।१०३। लिङ्निमित्तमेयदस्यसीयुडागमःस्यात्। सलोपः। एधेत। एधेयातां। झस्यरन्। ३।४।१०५। लिङोझस्यरन्स्यात्। एधेरन्। एधेथाः। एधेयाथां। एधेध्वं। इटोऽत्। ३।४।१०६। लिङादेशस्येटोऽत्स्यात्। एधेय। एधेवहि। एधेमहि। आशीर्लिङि। आर्द्धधातुकत्वात्लिङःसलोपोनासीयुट्सुटोः प्रत्ययावयवत्वात्षत्वं। एधिषीष्ट। एधिषीयास्तां। एधिषीरन्। एधिषीष्ठाः। एधिषीयास्थां। एधिषीध्वं। एधिषीय। एधिषीवहि। एधिषीमहि। ऐधिष्ट। ऐधिषातां ॥ ९ दितिरोरुलेसति अच्परत्वाच्चेतिचेन्न। उपसर्गादृतिधातावित्यतोधातावित्यपकृष्याजादौधातावितिव्याख्यानात्। नचअस्यपोस्तीत्यादावोकारस्यांतवद्भावेनाट्त्वात्परत्वाजादिधातुसत्वाच्चोक्तदोषस्तदवस्थइतिवाच्यं। आदिस्तुवर्त्सअकाररूपादटोऽविपरे वृद्धिरितिव्याख्यानात्। एतेनअटश्नेत्युक्त्वावर्णगतावित्यस्मात्त्यटिअटनमित्यत्रा तिप्रसंगःस्यादित्येतदपिनिरस्तं। नचैवमपिआतश्चातीत्यादिनसित्यति। अटश्नेत्यस्यऐंदित्यादौसावकाशतयापरत्वादिहअतोगुणस्यैवप्रवृ त्तेरितिवाच्यं। चकारोत्रपुनर्वृद्धिविधानार्थइत्यभ्युपगमादंतरंगत्वाद्वाअटश्नेत्यस्यैवप्रवृत्तेः। स्यादेतत्। आडजादीनामितिसूत्राभावेआस्तामासन् इतिक थमटासिध्यति। असोरित्यल्लोपेनअटश्नेतितत्रवृद्ध्यप्रवृत्तेः। मैवं। अंतरंगत्वात्प्रागेवाडागमेकृतेवृद्धौचकृतायांपश्चात्असोरल्लोपस्याप्रसक्तेः।

काचःस्वरांताधातवोनिटइति।सचादंतपर्युदासइहोपेक्षितः।सूत्राऽननुगुणत्वात्।तथाहि।सर्वेसर्वपदादेशाइतिन्यायेनकृदादेः करित्यादेशस्तस्यय
थास्थान्युपदेशंगृह्णात्वाकर्तार्हर्तेत्यादौनिषेधः प्रवर्ततेतथैववधादेशेपिप्रवर्तमानः केनवार्यतांअदंतपर्युदाससामर्थ्यादितिचेन्नासूत्रकारेणाऽपर्युद
स्तत्वादितिभावः॥ ॥ इणः षीध्वंइणकोरित्यधिकारेपिपुनरिण्ग्रहणंकवर्गात्परस्यमाभूदित्येतदर्थं।तेनेहन।पक्षीध्वं।अंगात्परेषामिति।विहितानां
मित्युक्तौतुदाज्ञोलुडि।।अदिङ्मित्यत्राव्याप्तिः स्यात्लिहदुहनहांढत्वघत्वधत्वेषुलिक्षीध्वंधुक्षीध्वंनक्षीध्वमित्यत्राऽतिव्याप्तिश्चस्यादितिवोध्यं।अंगात्किं।
विविषीध्वं।यद्यप्यर्थवतः षीध्वमित्यस्यग्रहणात्कृषीङ्मित्यादावेवभवेन्नत्वत्रतथाप्यर्थवद्ग्रहणपरिभाषाक्वचिन्नप्रवर्ततइतिज्ञापनार्थमिदमुक्तं।तेनअ

इणः षीध्वंलुङ्लिटांधोऽङ्गात् ८।३।७८।इणन्तादङ्गात्परेषांषीध्वंलुङ्लिटांधस्यमूर्धन्यःस्यात्।एधांचक्रुढ्वेएधांचक्रे।एधांचक्रुवहेएधांचक्रु
महेएधांबभूवइत्यादि।अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावोना।अन्यथाहिक्रसत्त्वानुप्रयुज्यतइतिकृभ्वितिवावूयात्।अतआदेः।७।४।७७।अभ्यास
स्यादेरतोदीर्घःस्यात्।पररूपापवादः।एधामासाएधामासतुरित्यादि।एधिताएधितारौ।एधितारः।एधितासेएधितासाथे।धिच ८।२।२५धादौप्रत्य
येपरेसलोपःस्यात्।एधिताध्वेहएति।७।४।५२तासस्योःसस्यहस्यादेतिपरे।एधिताहे।एधितास्वहे।एधितास्महे।एधिष्यते।एधिष्येते।एधिष्यंते
एधिष्यसे एधिष्येथे।एधिष्यध्वे।एधिष्ये।एधिष्यावहे एधिष्यामहे।आमेतः।३।४।८०लोटएकारस्यामस्यात्।एधतां।एधेतां।एधन्तां।सवाभ्यांम्वा
मौ३।४।८१।सवाभ्यांपरस्यलोडेतःक्रमाद्धअम्एतौस्तः।एधस्व।एधेथां।एधध्वं एतरे३।४।८२लोडुत्तमस्यएतऐस्यात्।आमोपवादःएधै।एधावहै।

निनस्मन्ग्रहणानीतिसिद्धं।एधांबभूवेत्यादि।आम्प्रत्ययवदितिसूत्रेकृञ्ग्रहणात् अनुप्रयोगांतरेतङ्नेतिशेषात् कर्तरीतिपरस्मैपदमेवांभाव
कर्मणोस्तुस्यादेवएधांबभूवेईक्षांवभूवेइति।अस्तेस्तुभावकर्मणोस्तङि.कृतेएधिइदिचरूपेविप्रतिषेद्धव्यते।तथाहि।उभयत्रापिहएतीतिहादेशे
कृतेएधामाहेईक्षामाहेइतिकेचित्।नासिसाहचर्यादिल्येवहत्वंनत्वेशीत्यन्ये।तस्साहचर्यादेवसार्वधातुकएवएतिहत्वं।तथाचकर्मव्यतिहारेत
ङि.व्यतिहेइत्यत्रैवभवतिनतूक्तद्वयेपि।तेनएधामासेईक्षामासेइत्येवरूपमित्यपरे।कृभ्वितीति।यद्यपिकृञ्इत्युक्तौलाघवमस्तितथापिधातु

सुभयोर्ग्रहणं।निरनुबंधपरिभाषयालुग्विकरणाःलुग्विकरणेरितिपरिभाषयाच।नचसाहचर्यात्लुग्विकरणस्यैवग्रहणमितिशंक्यं।तस्यानित्यत्वात्।स्नुतेजने।
शीङ्स्वप्नेःसुप्रस्रवणे।णुस्तुतौ।ट्सुशब्दे।ट्ओष्णिगतिवृद्धौ॥।डीङ्विहायसागतौ।श्रिञ्सेवायां।वृङ्संभक्तौ।वृञ्वरणे।नन्वेतद्भिन्नानामेकाचामेवानुदात्तत्वेऊ
र्णुतःऊर्णुतवानित्यादिनसिध्येन्मैवं।ऊर्णोतेर्णुवद्भावोवाच्यःइतिवक्ष्यमाणवार्तिकेनेष्टसिद्धेः।अतएवऊर्णोनूयतेइत्यत्रधातोरेकाचइतियङ्।ऊर्णुनावेत्यत्रानेका
च्त्वेनप्रवृत्तस्याःमोःभावश्चसिध्यति।उक्तंचभाष्ये।वाच्यंऊर्णोर्णुवद्भावोयङ्प्रसिद्धिःप्रयोजनं।आगमश्चप्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहादिति।विभाषागुणेऽस्त्रिया
मिति।हेतावियंपंचमीहेतुरिहफलं।एतच्चकैय्यटेस्पष्टं।उपग्रहःप्रतिषेधः।इदंप्रतिषेधार्थमित्यर्थः।एवंचणुवद्भावेनैकाच्त्वात्स्यकःकितीतिनिषेधप्रव
र्तेः।ऊर्णुतइत्यादिसिध्यति।एकाचउपदेशइतीन्निषेधस्तुनप्रवर्ततेणुवद्भावेनैकाच्त्वेप्यनुदात्तत्वाभावात्।ऊर्णुधातोर्णुधातोश्चउदात्तत्वात्।तथाचोर्णुविता
ऊर्णावीदित्याद्यपिसिद्धं।वसतिक्षुधामित्यादिप्राचांग्रंथस्यपाठमुपेक्ष्यहलंतेषुकादिक्रमेणाह शक्लृदृसृषृमृवृत्रिस्वरित्रसिचःषट्टुपचष्पाके।पचिर्व्यक्तीकरणे।ह्वावपिपचित्यनेनगृह्यते।रिचिर्विरेके।रिचिर्वियोजनसंपर्चनयोरितियोजादिकश्चगृह्यतेव
र्त्तिनेनतुवेचपरिभाषणेवृत्तोवर्तिरपि।वर्जिर्योजादिकोपिगृह्यते।क्लांतेषुप्रच्छेकः।जांतेषुत्यजनिर्जिरभ्रंजभंजभ्रस्जमस्जयजयुजरुजरजभजिर्
सृजमृजस्वजः पंचदशभुजिरित्यनेनभुजपालनाभ्यवहारयोः।भुजोकौटिल्ये।इतिचगृह्यते।युजिरित्यनेनयुजिर्योगे।युजसमाधावितिचगृह्यते।केचित्तुव्याघ्र
भूतिश्लोकेभाष्येचयुजिरित्येतत्युजिरयोगइत्यस्यैकदेशोत्थारणमित्याहुः।स्वन्यतेषुजसमाधौसेट्।सजिरित्यनेनतुस्वज्विसर्गेदिवादिस्तुदादिश्चगृह्यते।दांते
षु।अदसृदखिदछिदतुदनुदपद्यभिद्विद्यतिर्विनद्।शदसदस्यिस्कंदहदः पंचदशखिदिरित्यनेनखिददैन्येखिद्यतिः खिदतिः खिनतिश्चगृह्यते।विद्य
तीतिविदसत्तायां।विन्दतीतिविदसिध्य एकादश।रुधिरुधिर्आवरणे।अनोरुधकामेइतिदिवादिश्चगृह्यते।नांतेषुमन्यहनौह्वो।मनज्ञानेदिवादिः॥शांते
षुआप्—सिपक्लृपतपतिप्तप्यदृप्यलिष्लुपवृपशप्स्वप्सृपस्रुयोदश।सिपित्यनेनसिपप्रेरणेसिप्यतिः सिपतिश्चगृह्यते।क्लृपस्वर्शनेपित्यनेनतपसंतापेतपऐ रामः
श्वर्येदिवादिःतपदाहेइत्यपिणिजभावपक्षेगृह्यते।तिष्टृसृणे।तृप्यतिदृप्यत्योर्वैकल्पेप्यनुदात्तस्यचर्दुपधस्येत्यमर्योत्रपाठः।भांतेषुयभ्रस्भ्रलभस्भ्रयः।मांतेषुगमन १९

विचारणे।धान्तेषुक्रुधक्षुधबुध्यबंधमुधरुधराधग्यधमुधसाध २३

नचवार्णादांगंवलीयइतिवृद्धेःप्रागल्लोपएवस्या दितिशंक्यं।व्याश्रयत्वात्।वार्णादांगमितिपरिभाषायाअनित्यत्वाद्वा।तत्रहिश्नसोरल्लोपइतितपरकरणमेव
लिंगंयदिवृद्धेःप्रागेवाल्लोपःस्यात्तर्हिकिंतेनतपरकरणेनेति।यद्यपिवैदिकप्रक्रियायामानङ्आवःद्स्यादौकुंदस्यपिदृश्यतइत्याडागमस्यवक्ष्यमाणत्वात्तदर्थमाट्
सूत्रंकर्तव्यंतथाप्यारंविनैवअज्झत्यत्येनआङ्पूर्वकत्वेनवातत्रकथंचित्व्याख्येयमितिस्थितस्यगतिमाहुः।सलोपइतिलिङः सलोपोनंत्यस्येत्यनेना एधेयाताम्
ति।सीयुटः सलोपेआदुणः।एधिषीध्वमिति।इणः परत्वेपिइणंतादंगात्परत्वाभावादिणः षीध्वमितिढत्वेनभवति॥ ॥आत्मने।झोंतइत्यतोझइतिअदभ्यस्तादि

आत्मनेपदेष्वनतः।७।१।५॥अनकारात्परस्यात्मनेपदेषुझस्यअतइत्यादेशःस्यात्।ऐधिषत।ऐधिष्टाः।ऐधिषाथां।इणःषीध्वंलुङ्लिटान्धोङ्
क्षीत्।ऐधिढ्वम्।इड्भिन्नएवइणिहगह्यतेइतिमतेतु।ऐधिध्वं।ढधयोर्वस्यमस्यचद्वित्वविकल्पात्षोडशरूपाणि।ऐधिषि।ऐधिष्वहि।ऐधि
ष्महि।ऐधिष्यत।ऐधिष्येतां।ऐधिष्यन्त।ऐधिष्यथाः।ऐधिष्येथां।ऐधिष्यध्वम्।ऐधिष्ये।ऐधिष्यावहि।ऐधिष्यामहि।उदात्तलाद्लादेरिट्।प्रसङ्ग
दनुदात्ताःसंगृह्यन्ते।उदृदन्तैर्यौतिरुण्शीस्नुनुक्षुविडीङ्श्रिभिःवृङ्वृञभ्यान्नविनैकाचोऽजन्तेषुनिहत्ताःस्मृताः१शल्कपच्मु चरिच्वच्
विच्सिच्प्रच्छिक्त्यजनिर्जिभ्रजः।भञ्जभ्रस्जमसजियजयुजरुजरञ्जविजिरस्वञ्जिसञ्जसृजः२अदसुदखिदछिदुदिदःपद्यभिद्वि
द्यतिर्विनदशदसदीक्षिद्यतिःस्कन्दिस्विदीङ्क्रुधक्षुधिबुध्यतीङ३वध्यिर्य्युधिरुधीराधिव्यधशुधःसाधिसिध्यतीमन्यहन्याप्सिप्लुषिप्लुषितप्तिपस्त्
प्यतिदृप्यती४लियलुयवयशप्लुषप्सपियभ्रस्जभ्रंसनमुयमोरमिः।क्रुशिदृशिदिशीदृश्मृश्रिशरुश्लिश्विष्स्पृशःकृषिः॥५॥लिषत्तुष्
द्विषदुष्पुष्यषिषविषशिषशुषश्लिष्यतयोघसिः।वसतिर्दहदिहदुहोनह्मिहरुहलिहवहिस्तथा॥६॥अनुदात्ताहलन्तेषुधातवोद्व्यधिकं

त्यस्मात् अदिति चानुवर्ततेतदाह।झस्यात्स्यादिति। आत्मनेपदेषुकिं। अदंति। सुन्वंति। अनतः किं। एधंते। प्रबंते। इड्भिन्नएवेणिति। विभाषेटइतिइटोविशिष्यग्र
हणाद्वोवलीवर्दन्यायेनकैश्चिदिड्भिन्नएवेणिहगह्यतइतिभावः।ऊदृदंतैरिति।ऊदृदंतैर्विनायौत्यादिभिर्विनावृङ्वृञभ्यांचविनाअन्येयेषकाचोऽजंताःतेनिह
ताःअनुदात्तादित्यर्थः।तथाचादाताधाताचेतास्तोते त्यादिषुइणनभवति।ऊदंताःभूलूप्रभृतयः।ऋदंताःकृत्प्रभृतयः।युमिश्रणादौ।रुशब्दे।रुङ्गतिरेषणयोःरि

पदगतौ।षिधुसंराद्धौ।बुधअवगमे।मनज्ञाने।पुषपुष्टौ।श्लिषआलिंगने।वसनिवासे।एते अनिटः।युमिश्रणामिश्रणयोः।अयंसेट्।अमीतयेति।णिजिशुद्धौ।ओविजी भयचलनयोः।शकमर्षणे।दृत्येषांक्रमेणआदादिकतौदादिकदैवादिकानां व्याख्तयेसानुबंधानिर्दिष्टादृत्यर्थः।विंदतिरिति।विदिर्लाभे।इष्टइति।अनिङ्नेतिशेषः।भाष्यानुक्ताइति।भाष्यकृताऽनुक्ताः।ननुप्रत्याख्याताइति।नास्तीहतद्विरोधः।ततश्चव्याघ्रभूत्यादिग्रंथाउरोधात्सकृद्यष्टोक्तेननञ्विशिष्टेनानञ्दृत्यादिसौत्रप्रयोगादत्रुंप्रतिपत्तुमित्यादिसार्वलौकिकन्यवहाराच्चउपलक्षणतयैवभाष्येनेयमितिभावः।अकर्मकइति।अत्रकेचित्।अभिभवेच्छाधात्वर्थस्तथाचस्यद्धार्थकस्यसकर्मकतादृश्य

शर्पूर्वाः खयः।७।४।६१॥अभ्यासस्यशर्पूर्वाः खयःशिष्यन्ते।हलादिश्शेषइत्यस्यापवादः।पस्पर्द्धे।स्पर्द्धिता।स्पर्द्धिष्यते।स्पर्द्धितुं।अस्पर्द्धत।स्पर्द्धेत। स्पर्द्धिषीष्ट।अस्पर्द्धिष्ट।अस्पर्द्धिष्यत॥३॥गाधृप्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थेच।गाधते।जगाधे॥४॥वाधृलोडने।लोडनंप्रतिघातः।वाधते॥५॥नाथृनाध्याञ्योपतापैश्वर्य्याशीःषु। आशिषिनाथइतिवाच्यं॥अस्याशिष्येवात्मनेपदंस्यात्।नाथते॥६॥अन्यत्रानाथति।नाधते॥७॥दधधारणे दधते॥ अतएकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि॥६।४।१२०॥लिण्निमित्तादेशादिकन्नभवतियदङ्न्तदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्यस्यस्याकारस्यएकारःस्याद्भ्यास लोपश्चकितिलिटि।थलिचसेटि।६।४।१२१॥प्राग्युक्तंस्यात्।आदेशश्चेहवैरूप्यसम्पादकएवाश्रीयते।शसिदधोःप्रतिषेधवचनात्ज्ञापकात्तेनप्रकृतिजश्चरान्तेषुसत्स्वपिएत्वाभ्यासलोपौस्तएव।देधदेधाते।देधिरे।अतःकिम्॥दिदिवतुः।तपरःकिम्।ररासे।एकेत्यादिकिम्।तत्तरतुः। अनादेशादेःकिम्।चकनतुः।लिटाआदेशविशेषणादिहस्यादेवानेमिथासेद्धे॥८॥स्कुदिआप्रवणे।आप्रवणमुत्स्रवनमुद्धरणञ्चाइदितोनुम्धातोः। ७।१।५८॥स्कुन्दते।चस्कुन्दे॥९॥ष्विदिस्विदेत्येअकर्मकः।ष्विन्दते।शिष्विन्दे॥१०॥वदिअभिवादनस्तुत्योः।वन्दते।ववन्दे॥११॥भदिकल्याणेसुखेच।

ते।आह्वास्मेएवमरावतींयेति उदाहरिष्यतेचस्यद्धार्थामाङ्इत्यत्रस्वयमेवाकृष्णश्चाणूरमाह्वयतेस्यद्धतइत्यर्थइति।श्रीहर्षोपिप्रायुंक्तातन्नासत्यपुरांतंवात्रेतास्यद्धितुमर्हतीति।अतोस्यसकर्मकत्वंन्याय्यमित्याहुः॥ ॥शर्पूर्वाः।अतदुणसंविज्ञानोऽयंवहुव्रीहिः।तेनशरोनशेषः।किंतुखयामेवाद्दृहस्यर्द्धइत्यत्रेरेफस्यापिद्वित्वंभवतिद्वितीयस्यैकाचःसंबंधिरेफस्यैवनन्द्राइतिनिषेधादितिवोध्यं।गाधऋकारोनाम्नोपिशास्दित्तामितिनिषेधार्थः।अजगाधत्।आस्यदस्यापनाअवस्थानंवात्र

म्यमरमश्वत्वारः।शांतेषुकृशदंशदिशदृशमृशरिशरुशलिशविशस्पृशोदशारिशरुशहिंसायां।लिशित्यनेनलिशअल्पीभावेदिवादिःलिशगतौतुदादिश्चगृह्य
ते॥शांतेषुकृषत्विष्तृषहिषदुषपुष्यपिष्विषशिषशुषश्लिष एकादश।कृषितिभ्वादिकतौदादिकौगृह्यते।विषित्यनेनविक्लव्यात्तौ।जिषविषमिषितिदंडकस्थो
पिगृह्यते।शिषित्यनेनतुशिक्षविशेषणेकषखषशिषेतिदंडकस्थश्चगृह्यते।विषितिविक्लव्याप्तावितिजौहोत्यादिकएवगृह्यतेनतुदंडस्थः।शिषित्यनेनापिषिक्ल
विशेषणेइतिरौधादिकएवनतुदंडकस्थइतिवोपदेवादयः।सांतेषुघस्लृवसतीद्वौ।घस्लृअदनेलुड्सनोर्घस्लृइत्यत्तेरादेशस्तुस्थान्यनुदात्तत्वेनापिसिद्धंहांतेषद
हृदिहदुहमिहनहरुहलिहवहोष्टौ।दुहित्यनेनदुहिरितिभौवादिकोनगृह्यतेकिंतुदुहप्रपूरणेइतिअदादिकएवेतिप्राचः।इहमनोरमायांसंग्रहश्लोकउक्तः।कचछ
जादधनपाभमशाषसहाःक्रमात्।कचकाणणटाःखंडोगघजाष्टखजाःस्मृता इतितत्रपूर्वार्द्धोपात्तायेचतुर्दशवर्णास्तदंताधातवःकादिक्रमेणयेवर्णास्तत्संख्याकावो

तुदादौमतभेदेनस्थितौयोचचुरादिषु७त्पदृयीतौवारयितुंश्यनानिर्देशआदृतः।किञ्च।स्विद्यपद्यौसिध्यबुध्योमन्यपुष्यश्लिषःश्यना॥८॥
वसिःश्यालुकायौतिर्निर्दिष्टोन्यनिवृत्तये।निजिरविजिरशक्लृइतिसानुबन्धाअमीतथा॥९॥विन्दतिश्चान्द्रौगार्गादेरिष्टोभाष्येपिदृश्यते।
व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेनंनेहपेठुरितिस्थितम्॥१०॥रञ्जिमस्जीअदिपदीतुदृसुधसुषिपुषीशिविः।भाष्यानुक्तानवेहोक्ताव्याघ्रभूत्या।
दिसम्मतेः॥११॥स्पर्द्धसङ्घर्षःसंघर्षःपराभिभवेच्छा।धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः।स्पर्द्धते॥ ९ ध्यादित्यर्थः।अतएवकांत एकः।चांताःषट्।

क्लांत एकः।जांताःपंचदशेत्यादिव्याख्यानं।कइत्येकस्यचइतिषण्णां।णइतिपंचदशानांसंज्ञेत्याद्यभ्युपगमात्।पांतेषुद्वयोः॥ ॥श्य नानिर्देशस्यफलमाह।
तुदादाविति।तृपदृपीमतभेदेनतुदादौस्थितौचुरादौतुतृपिः सर्वमतेस्थितःदृपिः स्वकीयमतेनेतिविवेकः।अतएववक्ष्यति।तृपतृफत्रयौ।द्वावनिदितौयां
तावित्यन्येदृपदृफउत्क्लेशे।प्रथमः प्रथमांतः द्वितीयांतइत्येके इतिचतुदादौ।चुरादौतुतृपत्रयौ।तृपदृपसंदीपनइत्येकेइतिच।अन्यनिवृत्तयेइति।निवर्तनीया
स्रुञ्जिखिदास्नेहनमोचनयोः।पदस्थैर्ये।षिधगत्यां।षिधूशास्त्रेशंगत्यच।वृधिर्वोधनेइतिभौवादिकाः।मनुज्ञानवोधनेतानादिकः।पुषपुष्टौभौवादिकः।क्रैयादिकश्च
श्लिषदाहेभौवादिकः।वसआच्छादनेआदादिकः।एतेअनुदात्तत्वरहितात्सेटः।युजसंधनेक्रैयादिकोऽयमनुदात्तइत्यनिट्।श्यनानिर्देशेनसंग्राह्यास्रुञ्जिखिदागात्रप्रस

वृत्तयेशपानिर्देशएवास्त्विति शंक्यं। वकारानानामूठ्भाविनोयङ्लुकनास्तीतिवक्ष्यमाणत्वात्। षेवृसेवायां। परिषेवते। षिञ्बंधनेक्तांतःसितशब्दःएरजंतःपचाद्यजंतोवासप्शब्दःविषितः। विषयः। प्रत्ययविशिष्टग्रहणंकिं। विसिनोति। षिवुतंतुसंताने। परिषीव्यति। षहमर्षणे। परिषहते। सुडागमः। परिष्करोति। स्तुस्वंजोरुपसर्गात्सुनोतीत्यत्रसिद्धेपरिनिविभ्यःपरयोरेतयोःसिवादीनांवाड्व्यवायेपीतिविकल्पार्थंपुनर्वचनं। प्राक्सितात्। उपसर्गात्सुनोतीत्यादिनाविहितंषत्वंअडव्यवायएवेतिभ्रमनिवारणार्थमपिशब्दस्योपादानं। तेषामिति। पंचदशानामित्यर्थः। अभ्यस्तेभ्यादित्यादीन्युदाहर्तव्यानि॥ ॥ स्यादिष्वभ्यासेनचाभ्यासस्यषत्वविध्यर्थंहितीयंतुनियमार्थमित्याशयेनाह। व्यवायेपिषत्वमेषामेवचेति। स्यादीनांदशानामेवाभ्यासस्यषत्वमित्यर्थः। तत्फलंतुभूप्रेरणेअभिसुसूषति। अत्रोक्तनियमादभ्याससकारस्यनषत्वंद्वितीयस्यतुस्तोतिण्योरितिनियमान्नभवति। अभिसिषासतिइत्यत्रतुषणोःभावादभ्यासात्परस्यषत्वंपूर्वस्यतूक्तनियमान्नेतिवोध्यं। स्यादेतत्। निषिषेधे

स्यादिष्वभ्यासेनचाभ्यासस्य।८।३।६४॥ प्राक्सितात्स्यादिष्वभ्यासेनव्यवायेपिषत्वंस्यात्। एषामेवचाभ्यासस्यनतुसुनोत्यादीनाम्॥ निषिषेध निषिषिधतुः।१०॥ सेधतेर्गतौ।८।३।११३॥ गत्यर्थस्यसेधतेःषत्वंनस्यात्। गङ्गाम्विसेधति॥ ११॥ षिधूशास्त्रेमाङ्ग्लेच। शास्त्रंशासनम्। स्वरतिसूतिसूयतिधूजूदितोवा।७।२।४४॥ स्वरत्यादेरूदितश्चपरस्यवलादेर्द्धातुकस्येड्वास्यात्। रुषस्तथोर्द्धोधः।८।२।४०॥ रुषःपरयोस्तथोर्धःस्यान्नतुदधातेः। जस्त्वं। सिषेद्ध। सिषेधिथ। सेद्धा। सेधिता। सेत्स्यति। सेधिष्यति। असैत्सीत्॥ ॥ स्यादेरभ्यासस्योपसर्गात्सुनोतीत्यनेनसिद्धेअभ्यासात्परस्यतुआदेशप्रत्ययोरित्यनेनेतिकिमाद्यवाक्येन। अत्राहुः। फलत्रयार्थमाद्यंवाक्यं। तथाहि। अषोपदेशार्थंसेनयाअभियातुमिच्छतिअभिषिषेणयिषति। अचर्णोतोभ्यासार्थंच। अर्द्धसनंगोत्रमिदोःधितष्ठे॥ षणिप्रतिप्रसवार्थंच। अभिषिषिस्रति। षिचस्रणे। स्तोतिण्योरेवेतिनियमात्षभूतेसनिनिवर्तितयापिसत्वमुपसर्गमाश्रित्यअत्रभवतीति। सेधतेर्गतौ॥ स्तिपानिर्देशाद्वस्यार्थादस्माद्यङ्लुकिननिषेधः। तेनउपसर्गमाश्रित्यषत्वंभवत्येव। विणेषिधीति। नचसेधेतिशपानिर्देशाद्यङ्लुकिउपसर्गात्सुनोतीतिषत्वंनभवेदितिशंक्यं। दैवादिकनिवृत्त्यर्थतयाशपानिर्देशस्यचरितार्थत्वात्। अन्यथासेधतेरितिस्तिपादिनिर्देशस्यवैय्यर्थ्यापत्तेरितिदिक्। षिधूशास्त्रे। मांगल्यंमगलक्रिया। स्वार्थेष्यञ्। स्वरतिसूतिस्वशब्दोपतापयोःभ्वादिः। ननुस्वरतिसूधूजूदितोवेतिसूत्रस्थता

सस्यषत्वेनस्यादितिशंक्यं।षत्वविधौनुमविसर्जनीयशर्व्यवायेपीत्यधिकारात्।ट्णंतादुपसर्गादितिव्याख्यानेनुस्यादेवात्राव्याप्तिः।दुरःषत्वणत्वयोरित्युपसर्गत्वप्र
तिषेधाद्दुःसुनोतिदुःसेधतीत्यादौनुषत्वेननभवितव्यमितिदिक्।मूर्द्धन्यादेशेफलितमाह।सस्यषःस्यादिति।स्यादिषुप्राक्सितादित्यत्रक्रमग्रहणस्यापेक्षितत्वात्तेनै
वृक्रमेणषत्वसूत्राणिव्याचष्टे।सदिरप्रतेः।अप्रतेःकिं।प्रतिसीदति।षष्ठ्यर्थेप्रथमेत्याह।सदेरिति॥ ॥ स्तन्भेः॥सौत्रस्येति।स्तन्भुस्तुन्भुदृतिसूत्रेनिर्दिष्टस्यरेफना
र्थस्यनतुष्टभिप्रतिबंधदृत्यस्येतिभावः।एवंजृस्तन्भुदृत्यत्रविधायकसूत्रेपिसौत्रस्यैवग्रहणमितिवोध्यं।एतच्चलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयालभ्यते।सौत्रोहिधातुर्नै
कारेपधदृतिप्रतिपदोक्तः।इदित्वान्नुमिष्टभिर्लाक्षणिकस्तेनविस्तभतेदृत्यादौषत्वेन।उदःस्थास्तभोरितिसूत्रेमकारेपधग्रहणेनउभयोरपिग्रहणादुत्तभतेदृतिद्व
योरपिरूपंतुल्यंमकारस्योभयत्रापिलाक्षणिकत्वात्।उत्तरार्थदृति।उत्तरसूत्रेस्तन्भेरेवानुवृत्त्यर्थदृतिभावः।ननुसदिस्तन्भ्योरितिसूत्रितेपिएकदेशेसरितत्वप्रति

स्तन्भेः।८।३।६७॥सौत्रस्यसस्यषःस्यात्।योगविभागउत्तरार्थः।किञ्च।अप्रतेरितिनानुवर्त्तते।वाहप्रतिष्टम्भविवृढमन्युरितिरघुवंशे।अवा
च्चाऽऽलम्बनाऽऽविदूर्य्ययोः।८।३।६८॥अवात्स्तम्भेरेतयोरर्थयोःषत्वंस्यात्।वेश्चस्वनोभोजने।८।३।६९॥व्यवाभ्यांस्वनतेःसस्यषःस्याद्भोजने।परि
निविभ्यःसेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्।८।३।७०॥परिनिविभ्यःपरेषामेषांसस्यषःस्यात्।निषेधतिप्राक्सितादड्व्यवायेपि
।८।३।७३॥सेवसितेत्यत्रसितशब्दात्प्राक्येसुनोत्यादयस्तेषामड्व्यवायेपिषत्वंस्यात्।न्यषेधत्।न्यषेधीत्।न्यषेधिष्यत्॥ ॥

ज्ञानात्कथंचिदनुवृत्तिर्भविष्यतीत्यतआह।किंचेति।नानुवर्ततदृति।तथाचस्तन्भेरित्यत्राऽननुवृत्तयेयोगविभागआवश्यकदृतिभावः।अवाच्चा।चकारश्चि
त्यप्रयोजनदृत्याहुः।आलंबनमाश्रयणं।यथायष्टिमवष्टभ्यआस्ते।तामाश्रित्यतिष्ठतीत्यर्थः।आविदूर्ये।सामीप्यं।तच्चप्रयोगोपाधिः।अवष्टब्धोगौः।निरुद्धास
तीसमीपेआस्तेदृत्यर्थः।एतयोः।अवस्तब्धोवृषलःशीतेनकेचिदिहअविदूरशब्दात्स्वार्थेष्यञ्।आविदूर्यमनतिदूरंईषद्दूरमित्यर्थः।तथाचअविदूरशब्दान्नञ्
पूर्वान्नत्पुरुषादितिनिषेधेप्राप्तेअतएवनिपातनाद्भावप्रत्ययइतिमनोरमाग्रंथोक्तिर्नातीवोपयुज्यतदृत्याहुः।वेश्चविष्वणीति।सशब्दभंक्तेदृत्यर्थः।अट्कुप्वाङ्
नुम्व्यवायेपिणत्वं।एवमवष्वणति।व्यष्वणत्।विषष्वाण।स्यादिष्वभ्यासेनेतिषत्वं।भोजनेकिं।विस्वनतिवीणा।परिनिविभ्यःसेवेत्यत्रअकारउच्चारणार्थः।नचयङ्लुग्नि

नेर्गदनद।गदादीनांचतुर्णांशपानिर्देशःस्वस्यादीनामेकादशानांस्तिपानिर्देशश्चयङ्लुक्निवृत्त्यर्थः।तेनप्रनिजागदीति।प्रनिनानदीतिप्रनिसंसेतिप्रनिजेघ्नीति।इ.
दीणत्वेनघुशब्देनघुसंज्ञकादाधादयःषट्गृह्यते।डुदाञ्प्रणिदातिदाण्।प्रणियच्छतिदो।प्रणिद्यतिदेङ्।प्रणिदयतेधेट्।प्रणिधयतिडुधाञ्प्रणिदधातिनेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिष्वच।८।४।१७॥उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यनेनर्स्यणस्यात्।गदादिष्वप्रणिगदति॥१६॥रदविलेखने।विलेखनम्भेदनम्।रराद।रेदतुः॥१७॥णदअव्यक्तेशब्दे।णोनः६।१।६५॥धातोरादेर्णस्यनःस्यात्।णोपदेशास्त्वनईदिनाम्नाध्नन्दनक्नृनृतः।नादेर्दीर्घार्हस्यपर्युदासाद्धुरादिर्णोपदेशएव।तवर्गचतुर्थीन्तनाधतेर्नृनद्योश्चकेचिणोपदेशतामाहुः।उपसर्गादसमासेऽणिणोपदेशस्य।८।४।१४॥उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यणोपदेशस्यधातोर्नस्यणःस्यात्समासेऽसमासेपि।प्रणदति।प्रणिनदति॥१८॥अर्दगतौयाचनेच।अतआदेःतस्मान्नुड्द्विहलः।७।४।७१।द्विहलोधातोर्दीर्घीभूतादकारात्परस्यनुट्स्यात्।आनर्द।आर्दीत्॥१९॥नर्दगर्दशब्दे।णोपदेशत्वाभावान्नणः।प्रनर्दति॥२०॥गर्दति।जगर्द॥२१॥तर्दहिंसायाम्।तर्दति॥२२॥कर्दकुत्सितेशब्दे।कुत्सितेकौशे।कर्दति॥२३॥खर्ददन्दशूके।दंशहिंसादिरूपायांदन्दशूकक्रियायामित्यर्थः।खर्दति।चखर्द॥२४॥अतिअदिवन्धने।अन्तति।आनन्त॥२५॥अन्दति।आनन्द॥२६॥इदिपरमैश्वर्ये।इन्दति।इन्दाञ्चकार॥२७॥विदिअवयवे।पवर्गतृतीयादिः।विन्दति।अवयवङ्करोतीत्यर्थः।भिदीतिपाठान्तरम्॥२८॥गडिवदनैकदेशे।गण्डति।अन्तस्तादयःपञ्चैतेनतिङ्विषयाइतिकाश्यपः।अन्येत्वतिङमपीच्छन्ति॥२९॥णिदिकुत्सायां।निन्दति।प्रणिन्दति॥३०॥टुनदिसमृद्धौ॥ ॥माशब्देनमेङ्माङोरेवग्रहणंघुप्रकृतिमाङिति।पठित्वाभाष्यादौतथान्मारूमानात्।णोनःधातोरिति।धात्वादेःषःसदित्यतोऽनुवर्तनाद्धात्वादेरित्येवानेह।अणति।णोपदेशानुपर्युदासमुखेनाह।णोपदेशास्त्विति।नर्दशब्दे।नटअवस्पंदने।चुरादिः।यस्तुनटनृत्तावितिघटादिःसनेहगृह्यते।नाटीतिदीर्घनिर्देशात्।नाथनाध्यांचादौ।टुनदिसमृद्धौ।नक्कनाशने।

किमनेनसूतिसूयत्योः पृथक्ग्रहणेन। मैवं। तथाहिसतिनिरनुबंधकपरिभाषयाषूप्रेरणेइतितौदादिकस्यैवग्रहणंस्यान्नत्वादादिकदैवादिकयोरेतयोः। नचै
वंषूङ इतिपठ्यतामितिवाच्यं। लुग्विकरणाःलुग्विकरणयोरितिपरिभाषयाअलुग्विकरणस्यसूयतेरेवग्रहणप्रसंगात्। अस्माच्चपरिभाषायाःसूतिसूयत्योः पृथक्ग्रह
णमेवज्ञापकमित्याहुः। धूञ्कंपनेस्वादिः। क्र्यादिश्चसानुबंधनिर्देशोधूविधूननइत्यस्यनिवृत्त्यर्थः इट्सनिवेत्यतोवेतिवर्तमानेपुनर्वीग्रहणंलिङ्सिचोर्विकल्पनिवृत्त्यर्थं
॥झषस्तथोः। अधइतिकिं। धत्तः। अस्तीदिति। अस्तिसिचइतिईडागमः। वदव्रजेतिवृद्धिः। ततश्चलँ॥ ः॥झलोझलि। संयोगांतस्यतोलोपइतिरात्सस्येत्यतः। सस्ये
तिचानुवर्ततेतदाह। सस्यलोपः स्यादिति। पदस्येत्यधिकारात्प्रत्यासत्ते र्झलोझलिसस्येतिनिर्दिष्टानांत्रयाणामेकपदसंबंधित्वेलोपोयं। तेनसोममुत्स्यानमित्यत्रनभवति

झलोमलि। ८।२।२६॥ मलः परस्यसस्यलोपः स्यात्मलि। असैद्धां। असैत्सुः। असैत्सीः। असैद्धं। असैद्ध। असैत्सम्। असैत्स्व। असैत्स्म। पक्षेअसेधी
त्। असेधिष्टामित्यादि॥ १२॥ खादृभक्षणे। ऋकारइत्। खादति। चखाद॥ १३॥ खदस्थैर्य्यहिंसायाञ्चचाद्रक्षणे। स्थैर्य्येअकर्म्मकः। खदति।
अतउपधायाः। ७।२।११६॥ उपधायाअतोवृद्धिः स्यात्ञितिणितिचप्रत्ययेपरे। चखाद। णलुत्तमोवा। ७।१।९१॥ उत्तमोणल्वाणित्स्यात्च
खाद। चखद। अतोहलादेर्लघोः। ७।२।७॥ हलादेर्लघोरकारस्येडादौपरस्मैपदेपरेसिचिवृद्धिर्वास्यात्। अखादीत्। अखदीत्॥ १४॥
वदस्थैर्य्ये। पवर्गीयादिः। वदति। ववाद। वेदतुः। वेदिथ। ववाद। ववद। अवादीत्। अवदीत्॥ १५॥ गदव्यक्तायांवाचि। गदति॥ जगाद ॥

। झलः किं। अनैष्टां। झलिकिं। असैत्सीत्। असेधीदिति। नेटीतिवृद्धिप्रतिषेधः। गुणः। खाद। ऋकारइतिकिं। तेननाग्लोपीतिनिषेधेअचखादत्। अतउपधा। अतःकिं
। तुतोद। उपधायाः किं। गणयति। दृह्अतोलोपंबाधित्वापरत्वाद्वृद्धिः स्यात्। अतोहलादेः। इहसिचिवृद्धिरितिसूत्रमनुवर्तते। नेटीतिसूत्रादिटिइतिऊर्णोतेर्विभा
षेयतोविभाषाग्रहणंचतदाह। इडादावित्यादि। अतः किं। अदेवीत्। हलादेः किं। माभवानतीत्। अटीत्। लघोः किं। अगर्दीत्। अरक्षीत्। इडादौकिं। अपाक्षीत्। परस्मैपदे
किं। अयतिष्ट अयतिषाताम्। अचकासीदित्यत्रचकाशदकारस्यवृद्धिवारणायथेयंनाव्यवधानमितिन्यायेनयद्येकवर्णव्यवधानमेवाश्रीयतेतदाचरक्षीदित्यत्रापिप्रसक्त्यभा
वाल्लघोरितिशक्यमकर्तुमित्याहुः। तपरकरणंस्पष्टार्थं। पवर्गीयादिरिति। दंत्योष्ठ्यादिस्तेनशसददेत्येताभ्यासलोपनिषेधाद्ददतुः वेदिथेत्यादिनसिध्यदितिभावः॥ ॥

उपधायाञ्च।सिपिधातोरित्यतःधातोरित्यनुवर्तते।वोरुपधायादित्यतःवोरिकइति।हलिचेत्यतोहलीतिच।तदाह।धातोरित्यादि।धातोःकिं।ऊङुतःकुरूः।कुर्वौ।कुर्व इत्यत्रेकोदीर्घोमाभूत्।नचात्रेरेफस्यप्रातिपदिकोपधात्वेपिपदोपधात्वाभावादेवदीर्घोनभवेदिति धातोरित्यनुवर्तनमिहानावश्यकमितिवाच्यं।पदस्येत्यनुवृत्तौ तुकूर्दतेखूर्दतेइत्यायसिद्धिप्रसंगात्।वस्तुतस्तुपूर्वत्रासिद्धेनस्यानिवदितिस्त्रीकारादचःपरस्मिन्निितिस्यानिवत्वस्यनिषेधाभ्युपगमेपिकार्यकालपक्षेअसिद्धंबहिरंगमितिपरिभाषायाः प्रवृत्तेर्बहिरंगस्ययणोःसिद्धत्वात्कुर्वौकुर्वइत्यत्रोपधायांचेतिदीर्घोनभवेदितिधातुग्रहणाऽनुवर्तनस्यनात्यंतावश्यकतापदस्येत्यनुवृत्त्याकूर्दतेइत्यादौतुदीर्घःसिद्ध्यत्येवेत्याहुःरेफवकारयोःकिंपुष्यविकसनेपुष्यतिहलपरयोःकिम्विरिणोतिंिरिणोतिइकःकिंभवंतेनदंतिाननुहल्चेत्यत्ररेफवकारयोर्हलपरयोरिकोदीर्घःस्यादितिन्यास्यायांकूर्दतेगूर्दतेइत्यादिसिद्ध्यत्येवेतिसूत्रमिदंव्यर्थमितिचेत्।अत्राहुःहलिचेत्यत्रधातुग्रहणमनुवर्तनीयमेव।अन्यथादविमिच्छतिदिव्यतीत्यादाव

उपधायाञ्च।८।२।७८॥धातोरुपधाभूतयोरेफवकारयोर्हलपरयोःपरतइकोदीर्घस्यात्।ऊर्दते।ऊर्दाञ्चक्रे॥२०॥कुर्दखुर्दगुर्दगुर्दक्रीडायामेव।कूर्दते।चुकूर्दे॥२१॥खूर्दते॥२२॥गूर्दते॥२३॥गोदतेजुगुदे॥२४॥घूदक्षरणे।सूदतेसुषूदे।सेक्सप्स्रस्त्रस्जस्ज्रस्त्यान्येदन्त्याजन्तसादयः।एकाचःषोपदेशाःषफस्त्रिदस्वदस्वंजस्वप्स्मिङः।दन्त्यःकेवलदन्त्यःनतुदन्तोष्ठजोपि।षफादीनांष्टथग्ग्रहणाज्ज्ञापकात्॥

॥२५॥ह्रादअव्यक्तेशब्देह्रादतेजह्रादे॥२६॥ ॥ तिप्रसंगःस्यात्।तथाचोपधायांचेतिसूत्राभावेउपधाभूतयोःवोःपरतोदीर्घोनस्यात्किंतुरेफवंतयोरेवधात्वोर्हलिचेतिसूत्रेणस्यादित्येतत्सूत्रमावश्यकमेवेति।सूदतेऽतिाखवतीत्यर्थः।ननुखदैतिवत्खदसूदैतिदंत्यादयएववधातवः पठ्यंतांषोपदेशाःपठिलासत्वविधौगौरवात्।मैवं।तथाहि सतिण्यंताच्चङि-असिषदत्अससूषदतइत्यादौलिटिसुषूदेसिषेधेत्यादौचआदेशप्रत्यययोरितिषत्वंनस्यादिणःपरस्यसकारमात्रस्यषत्वविधौतुसुपिसोसुपिसइत्यादावपिस्यादितिधातुपाठेपाणिनिनातालव्यदंत्यादिपाठवत्षोपदेशाअपिव्यवस्थयैवपठिताःसचपाठइदानींपरिभ्रष्टःसाधादिषुसादिपाठस्यैवदृश्यमानत्वादतोलक्षणमुखेनतान्व्यवस्थापयति।सेगित्यादि।दंत्यश्चअच्चदंत्याचेतोअव्यवहितपरोयस्यसदंत्याअंतः दंत्याअंतश्चासौसश्चदंत्याअंतसःसआदिर्येषांधातूनांतेदंत्यांतसादयोऽंतसादयश्चैकाचःषोपदेशावोध्याः।तथाचसाधादौसांप्रतंपठ्यमानःसकारउपदेशेनास्तित

ष्ठाएकत्रस्थापनंसंदर्भोवाग्रंथः।नाथनाथ।उपतापोरोगः।अनुदात्तेत्वादेवसिद्धेनियमार्थंवार्तिकमित्याह।आशिष्येवेति।अतएकहल्मध्ये।एकशब्दोत्रा
सहायवचनः॥एकयोर्हलोर्मध्येइत्यर्थः।तद्याचष्टेअसंयुक्तेति।इष्टानुरोधेनलिटीत्यावर्त्स्यआदेशविशेषणमेत्वस्यनिमित्तंचक्रियतइत्याह।लिण्निमित्ते
किंतिलिटीतिच्।यद्यपिगमहनेतिसूत्रेक्ङितीतिवर्त्तते।तथापित्रयोजनाभावात्ङितीत्येतन्नानुवर्ततइतिभावः।किंतिकिम्।ननाद।लिटिकिं।पापच्यात्।
चकणतुरिति।नचैवमपिवभणतुरित्यत्रअभ्यासेचर्चेत्यस्यासिद्धत्वादेत्वाभ्यासलोपौस्तएवेतिवाच्यं।फलभजग्रहणेनएत्वविधिंप्रतितत्सूत्रस्यसिद्धत्वज्ञा
पनात्।एवंचादेशश्चेहवैरुप्यसंपादकएवगृह्यते इतिन्यास्यानमवश्यंकर्तव्यमेवेतिदिक्॥ ॥ मदिस्तुति।मोदःसंतोषः।मदोगर्वः।स्वप्नआलस्यं।नशसद
द्।शसुहिंसायांदंत्यांतः।सूत्रेऽवयवाऽवयविभावः षष्ठ्यर्थः।तथाचशसददवादीनांयोऽकारइत्यन्वयसंभवेपिअकारस्यगुणरूपत्वाद्वेदनिबंधनाषष्ठीनसंभव

मदिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषुमन्दते।ममन्दे॥१३॥स्यदिकिञ्चिच्चलने।स्यन्दते।पस्यन्दे॥१४॥क्लिदिपरिदेवने।शोकइत्यर्थः।सकर्म
कः।क्लिन्दतेचैत्रंचिक्लिन्दे॥१५॥मुदहर्षे।मोदते॥१६॥दददाने।ददते।नशसददवादिगुणानाम्।६।४।१२६॥शसेर्ददेर्वकारादीनांगुणशब्देन
भावितस्यचयोअकारस्तस्यएत्वाभ्यासलोपौन।ददे।ददाते।ददिरे॥१७॥षदस्वर्दआस्वादने।अयमनुभवेसकर्मकः।रुचावकर्मकः।धा
त्वादेःषःसः।६।१।६४॥धातोरादेःषस्यसस्स्यात्सात्पदाद्योरितिषत्वनिषेधः।अनुस्वदते।सस्वदे।स्वर्दते।सस्वर्दे॥१८॥उर्दमानेक्रीडायाञ्च ॥

तीत्याशंक्यतन्निर्वाहार्थंव्याचष्टेगुणशब्देनभावितस्येति।भावितत्वंचसाक्षात्परंपरासाधारणं।तथाचशशरतुःपमरतुरित्यादौगुणशब्देनक्रियमाणोयोऽरतद्व
यवोऽकारःलुलविथेत्यादौतुगुणशब्देनक्रियमाणोयओकारस्तत्स्थानिकस्यावादेशस्यावयवोऽकारइत्यर्थान्नास्यत्रानुपपत्तिः।ददेइति।शशसतुः।शशसुः।
ववमतुः।ववमुरित्यादावपिनिषेधोवोध्यः।षदस्वर्दं।अयमिति।प्रत्येकमिप्रायेणोक्तमित्याहुः।सकर्मकइति।स्वदस्वहव्याहव्यान्यनुभवेत्यर्थः।अकर्मकइति।अपो
हित्प्रायनवारिधारास्वादुःसुगंधिःस्वदतेतुषारेतिश्रीहर्षः।नस्वदतेनरोचते।इत्यर्थः।धात्वादेः॥धातुग्रहणंकिं।षट्षड्।आदेःकिं।लषति ॥ ॥

टि·त· ति·उ· २२

नेदि॥प्रागुक्तंनेति।हलंतत्वादेवसिद्धेवदव्रजोर्विशिष्यविधानान्ननिषेधः।किंतुहलंतलक्षणायाएववृद्धेर्निषेधस्तस्याअनिडादौसिचिचरितार्थत्वात्।अमुमेवार्थमनसि निधायकचित्पुस्तकेषुहलंतलक्षणावृद्धिर्नेत्येवपठ्यते।इरइत्संज्ञेति।इकारस्यउपदेशेऽननुनासिकइतिरेफस्यतुहलंत्यमितिप्रत्येकमित्संज्ञायामिदितइ तिनुम्स्यादितिभावः।एतस्यवैय्यर्थ्यंचासिङ्व्यक्तायांवाचीत्यत्रस्फुटीभविष्यति।चुश्च्योतेतिशर्पूर्वाःखयः।यकाररहितोप्ययमिति।तथाचप्रयुज्यतेमधुश्चु तंघृतमिवसुपूतमिति।मंथ।अयंक्र्यादावपिषिधगत्यां।अयमुदिदितिकेचित्।तत्तुसिस्यतिवुस्यत्योःश्यनानिर्देशात्।सिधितंवुधितं — मितिवृत्तिग्रंथविरुद्धं। उदित्वेतूदितोवेतिक्त्वायांइड्विकल्पान्निष्ठायामिट्नस्यात्यस्यविभाषेतिनिषेधात्।सिषेधेति।आदेशप्रत्यययोरितिषत्वं।उपसर्गात्।सुनोतिसुवतीत्यादिस्त्रिपानि

नेटि।७।२।४॥इडादौसिचिप्रागुक्तंनस्यात्।माभवानतीत्।अतिष्टां।अतिषुः॥१॥चितीसंज्ञाने।चेतति।चिचेत।अचेतीत्।अचेतिष्टां।अचेतिषुः॥२॥च्युतिर्आसेचने।सेचनमार्द्रीकरणं।आङीषदर्थेभिव्याप्तौच।इरइत्संज्ञावाच्या।च्योतति।चुच्योत।इरितोवा।३।१।५७॥इरितोधातोश्च्लेरङ्वास्यात्परस्मैपदेपरे।अच्युतत्।अच्योतीत्॥३॥श्च्युतिर्क्षरणे।श्च्योतति।चुश्च्योत।अश्च्युतत्।अश्च्योतीत्।यकाररहितोप्ययं।श्चोतति॥४॥मन्थविलोडने।विलोडनंप्रतीघातः।मन्थति।ममन्थ।यासुटःकिदाशिषीतिकित्वादनिदितामितिनलोपः।मथ्यात्॥५॥कुथिपुथिलुथिमथिहिंसासंक्लेशनयोः।इदित्वान्नलोपोन।कुंथ्यात्।मंथ्यात्॥६॥षिधुगत्यां।सेधति।सिषेध।सेधिता।असेधीत्।सात्पदाद्योरितिनिषेधेप्राप्ते।उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम्।८।३।६५॥उपसर्गस्थान्निमित्तादेषांसस्यषःस्यात्।सदिरप्रतेः।८।३।६६॥प्रतिभिन्नादुपसर्गात्सदेःसस्यषःस्यात्॥ ७ ईशोयङ्लुक्निरस्त्यर्थस्तेनअभिसोषवीति।अभिसोषो तीत्यादौषत्वंनेतिप्राञ्चः।स्यादिष्वेवाभ्यासस्यषत्वंनसुनो, त्यादिष्विति नियमान्नेहषत्वप्राप्तिरितिमर्थः प्रतिषेधः इतिमनोरमादौस्थितं।सेनयेतिणिजंतोनामधातुः।सेनयाअभियातिअभिषेणयति।सेधेतिशपानिर्देशाद्दैवादिकस्यग्रहणंनतुसिस्यतेः।परिसिस्यति।गृहादारादृत्वत्रेवतात्स्याद्गा।छ्व्यमित्यादा।उपसर्गस्थादिति।निमित्तादिति।इणरूपात्कवर्गस्तुनेहसंबध्यते।असंभवात्।नचनिःषुणोतिनिःषेधतिनिःषिंचतीत्यादौव्यवधानेनइणःपरत्वाभावात्।

दंतेत्य दिकिं।चुस्कुंदे।एकाचःकिं।सोसूच्यते।सोसूच्यते।सूचिसूत्रीचुरादावदंतौ।उक्तलक्षणस्यातिव्याप्तिंवारयितुमाह।सेगितिसेकृगतौ।सृङ्गतौ।सृगतौस्तृञ् आच्छादने।सृजविसर्गे।सृज्आच्छादने।स्यैशब्दसंघातयोः।एभ्योऽन्ये।पूर्वेणकेषांचिदसंग्रहादाह।षक्केति।षक्कगतौ।जिषिदागात्रप्रक्षरणेस्वदआस्वादने।षंजपरिषंगे।जिषप्शये।स्विङ्ईषद्धसने।एतेषोपदेशाइत्यन्वयः।स्वादआस्वादनेइत्यादावतिव्याप्तिमाशंक्याह।दंत्यःकेवलदंत्यइति।तथाचआसिस्वददित्यादौषत्वंनेतिभावः॥ ॐ ॥ह्लादीसुखेचाचाद्यक्तेशब्दे।ईकारःस्त्रीदितोनिष्ठायामितीण्निषेधार्थः।प्रह्लून्नः।प्रह्लून्नवान्।इहल्हादोनिष्ठायामित्युपधाह्रस्वः।श्लाघायामितिअविद्यमानगुणसंबंधज्ञापनंश्लाघाभातत्तुरिति।हलमध्यस्थत्वाभावादेत्वेन।इटईटि।संयोगांतस्यलोपइत्यतोलोपइति।रात्सस्येत्यतःसस्येतिचानुवर्तनेतदाहलोपः

ह्लादीसुखेचाचाद्यक्तेशब्दे।ह्लादते॥२७॥स्वादआस्वादने।स्वादते॥२८॥पर्हकुत्सितेशब्दे।गुदरवइत्यर्थः।पर्हते॥२९॥यतीप्रयत्ने।यततेयेते॥३०॥युतृजुतृभासने।योत्तते।युयुते।जोतते॥३१॥जुजुते॥३२॥विशृवेथृयाचने।विविथे॥३३॥विवेथे॥३४॥ग्रथिशैथिल्ये।ग्रन्थते॥३५॥ग्रथिकौटिल्ये।ग्रन्थते॥३६॥कथिश्लाघायाम्।कन्थते॥३७॥एधादयोऽनुदात्तेतोगताः।अथाष्टत्रिंशत्तवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः।

अतसातत्यगमने।अतति।अतआदेः।आत।आततुः।आतुः।लुडि·आतिस्ईदितिस्थिते॥इटईटि।८।२।२८॥इटःपरस्यसस्यलोपःस्यादीटिपरे।सिज्लोपएकादेशेसिद्धेवाच्यः॥आतीत्।आतिष्टां।आतिषुः।वदव्रजहलन्तस्याचः।७।२।३॥वदेर्व्रजेर्हलन्तस्याचाङ्गस्याचःस्थानेवृद्धिःस्यात्सिचिपरस्मैपदेषु।इतिप्राप्ते॥ ≪स्यादिति।इटः किं।अहार्षीत्।ईटिकिं।आतिष्टां।आतिषुः।सिज्लोपइति।अत्रवदंतिसलोपइति वक्तव्येसिज्ग्रहणंज्ञलोज्झलीत्यादिसूत्रत्रयंसिज्विषयकमितिव्याख्यानार्थं।तेनेहन।सोमसुत्स्लोता।द्विष्टराम्।द्विष्टमाम्।धिचेतिसूत्रेतुवामनमतेसिचोलोपः।भाष्यमतेतुसस्यैतिभेदोवाध्यइति।वदव्रज।अवादीत्।अव्राजीत्।अतोहलादेरितिदिकल्पंबाधित्वाऽनेननित्यंवृद्धिः।हलंतस्योदाहरणमपाक्षीत्।अधाक्षीत्तदंतविधिनैवसिद्धेअंतग्रहणंसश्प्रतिपत्यर्थं।हलोऽचइत्युक्तेव्रजंतांगस्यहलःस्थानेवृद्धिरितिकदाचित्स्यादेतावता।अचइतिवुक्परिभाषायाअनुपस्थानार्थमन्यथाअभैत्सीदित्यत्रस्यान्नलपा

धतिस्तवर्गीयांतस्तदनुशेषेनकतिचित्तवर्गीयांताः पठिताः।इदानींलोकप्रसिद्धक्रादिपाठक्रमेणाह।अथेत्यादि।चुक्रकेट्इति।परमपिगुणंवाधित्वानित्यत्वाद संयोगादिरिकिति॥ ※ ॥सुष्मात्विस्यादि।सुष्मातोरुदाहरणानि।षट्दंताअस्यषोड्न्तमावष्टेणिचिटिलोपः षोड्यतिएवंषंडकरोत्याचष्टेवाषंड्यति।षंड्याय तीत्यत्रतुषंडशब्दात्क्यचिईत्वंवोध्यंएतच्चवार्तिकंभाष्येप्रत्याख्यातेतथाहि।धात्वादेरितिसूत्रेउपदेशइतिवर्तते।नचसुष्मातूनामुपदेशोऽस्तिष्ठिवुषष्कतीतु

सुष्मातुष्ठिवुषष्कतीनांसत्वप्रतिषेधोवक्तव्यः॥ षष्कते।षष्के।अत्रतृतीयन्दन्त्यादिमेके।लघिभोजननिवृत्तावपि॥३५॥अधि वधिमधिगत्याक्षेपे।आक्षेपोनिन्दा।गतौगत्यारम्भेचेत्यन्ये।अङ्क्ते।आनङ्के।वङ्क्ते।मङ्क्ते।मधिकैतवेच॥३८॥राघृलाघृद्राघृसाम र्थ्ये।राघते॥३९॥लाघते॥४०॥ध्राघृदित्यपिकेचित्।द्राघआयामेच।आयामोदैर्घ्यंद्राघते॥४१॥श्लाघकत्थने।श्लाघते॥४२॥अथपरस्मै पदिनः।पञ्चाशत्॥५०॥फक्कनीचैर्गतौ।नीचैर्गतिर्मन्दगमनमसह्यवहारश्च।फक्कति।पफक्क॥१॥तकहसने।तकति॥२॥तकि कृच्छ्रजीवने।तङ्कति॥३॥वक्कभषणे।भषणंश्वरवः।वक्कति॥४॥कखहसने।प्रनिकखति॥५॥ओखराखलाखद्राखध्राखशोष णालमर्थयोः।ओखति।ओखाञ्चकार॥११॥शाखश्लाखव्याप्तौ।शाखति॥१२॥उखउखिवखवखिमखमखिणखणखिरखरखि लखलखिदखदखिईखिवल्गरगिलगिअगिवगिमगितगित्वगिश्रगिश्लिगिङ्गिरिगिलिगित्यर्थाः।कवर्गद्वितीयान्ताःपञ्चदश। तृतीयान्ताः त्रयोदश।दृहखान्तेषुरिखत्रखत्रिखिशिखिइत्यपिचतुरःकेचित्पठन्ति॥अभ्यासस्याऽसवर्णे।६।४।७८॥अभ्यासस्य

इवर्णोवर्णयोरियङुवङौस्तोःसवर्णेऽचि।उवोख ॥ ९९ यकारादौ।लोपोव्योरितियलोपः।प्रनिकखतीति।शेषेविभाषेत्यत्रअकखा दाविति पर्युदासान्नेर्णत्वंनेतिभावः।असवर्णेऽचीति।असवर्णेकिं।ऊखतुः।अचिकिं।द्याजउवाप।उवोखेति।द्विर्वचनेचीतिनिषेधात्पूर्वेद्वित्वंपश्चा दुकारस्यलघूपधगुणेकृतेअभ्यासस्योवङ्।एवंद्येषेसत्रेयङ्।असवर्णग्रहणसामर्थ्यादियङादेशकर्तव्येगुणोत्रनस्थानिवदितिबोध्यं ॥ ※ ॥

नृनये।नृतीगात्रविक्षेपे।एभ्योऽष्टभ्योभिन्नादित्यर्थः।तवर्गेति।तेषांमतेनुपंचभ्योभिन्नाणोपदेशाः उपसर्गादसमासेंगुलेः संगङ्त्यतोऽनुवर्तनात्समासएवस्यादित्यसमा
सग्रहणंकृतेतुतस्मिन्नसमासएवस्यादित्यपेग्रहणंकृतं।प्रणिनदतीति।नेर्गदेतिणत्वं।धातुनकारस्तुउपसर्गादसमासइतिणत्वंनभवत्यडादिभिन्नेनव्यवधानात्।
तच्छब्देनकृतदीर्घाकारःपरामृश्यतइत्याह।दीर्घीभूतादिति।खदेंदंदशूकस्यसर्पत्वात्तद्यविलेधातुत्वंनसंगच्छतइत्यतआह।दंदशूकक्रियायामिति।दंदशूक

आदिर्ञिटुडवः।१।३।५॥उपदेशेधातोरद्याएतेइतःस्युः।नन्दति।इदित्वान्नलोपोना।नन्द्यात्॥३१॥चदिआह्लादे।चचन्द्र॥३२॥त्रदिचे।
ष्टायाम्।तत्रन्द्र॥३३॥कदिक्रदिक्लदिआह्वानेरोदनेच।चकन्द्र॥३४॥चक्रन्द्र॥३५॥चक्लन्द्र॥३६॥क्लिदिपरिदेवने।क्लिन्द्र॥३७॥शुभ
शुद्धौ।शुशुभ्य।नलोपः।शुभ्यात्॥३८॥अथकवर्गीयान्ताअनुदात्तेतोद्विचत्वारिंशत्।शीकृसेचने।तालव्यादिःदन्त्यादिरित्येके।——शि
कते।शिशीके॥१॥लोकृदर्शने।लोकते।लुलोके॥२॥श्लोकृसङ्घाते।सङ्घातोग्रन्थः।सचेहग्रथ्यमानस्यव्यापारोग्रन्थितुर्वा।आद्येअकर्म्म
कोद्वितीयेसकर्म्मकः।श्लोकते॥३॥द्रेकृध्रेकृशब्दोत्साहयोः।उत्साहोवृद्धिरौद्धत्यञ्च।दिद्रेके॥४॥दिध्रेके॥५॥रेकृशङ्कायाम्।रेक
ते॥६॥सेकृस्रेकृस्त्रकिम्रकिम्लकिगतौ।त्रयोदन्त्यादयः।ह्रौतालव्यादी।अषोपदेशत्वान्नषः।सिसेके॥११॥शकिशङ्कायाम्।शङ्कते।शश
ङ्के॥१२॥अकिलक्ष्णे।अङ्कते।आनङ्के॥१३॥वकिकोटिल्ये।वङ्कते॥१४॥मकिमण्डने।मङ्कते॥१५॥ककलौल्ये।लौल्यङ्गर्व्वश्चापत्यञ्च।
ककते।चकके॥१६॥कुकवृकआदाने।कोकते।चुकुके॥१७॥वृकृतौवृत्के॥१८॥ऋदुपधेभ्योलिटःकित्त्वंगुणात्पूर्व्वविप्रतिषेधेन।चकृतौ
प्रतिघातेच।चकते।चेके॥१९॥काकिवकिश्वकित्रकिढौकृत्रौकृषष्कवस्कमस्कटिकृटीकृतिकृतीकृरघिलघिगत्यर्थाः।कङ्कते।ढौके।तु

कर्तृकायामित्यर्थः।आनंतेति इदित्वान्नम्।तस्मान्नुड्द्विहलइतिनुट्।वदनैकदेशइति।तत्क्रियायामित्यर्थः॥ ॥ आदिर्ञिटुडवः उपदेशेजनुना
सिकइत्यतोऽनुवर्तनादाह।उपदेशेइति।उपदेशेकिं।ञिकारीयति।ञिष्वप्।जीतःक्तः।सुप्तः।द्वितोथुच्।नंदथुः।द्वितक्रिः।कृत्रिमं।क्लिदिपरिदेवने।अनुदात्ते
नसुपठितस्येहपाठः परस्मैपदार्थः।क्रियाफलस्यकर्तृगामित्वेपिपरस्मैपदार्थस्त्वितेतत्सुअयंनपठितः।शुंधशुद्धौ।अयंशेचकर्मणियुजादौ।मांगलिकःस

वृत्तौतन्नसिध्येदितिदिक् परत्वाच्चेति।आपाततोयंहेतुःह्रस्वस्यांगत्वेनबहिरंगत्वादंतरंगंसवर्णदीर्घप्रतिपरत्वोपन्यासस्सायुक्तत्वात्।उंखतीतिदृदित्वान्नुम्।लिटिउंखांचकार।आशिषिउंख्यात्।चक्रवखनुरिति।वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौन।ऋखति।इंखति।इंखांचकार।ईखति।ईखांचकार।इंगति।इंगांचकार।त्वगिकंपनइतिअयंउखउखीतिदंडकेगतौपठितस्यगतिविशेषवृत्तिंबोधयितुंपठ्यते।अतएवानतिप्रयोजनत्वाद्ह्रस्वप्रस्तावेपुनपठितः।सेवनेचेति।यंपूरयोर्वृत्रहणंसचेतेइत्यादौसेवंतेइत्यभियुक्तैर्व्याख्यातत्वात्।स्वरितेत्सुषचसमवायइतिवक्ष्यते।लोच।ऋदित्वाच्लोपीतिह्रस्वनिषेधः।अलुलोचत्।पचिव्यक्तीकरणे।पचिविस्तारवचनइतिचुरादौ।ऋजगति।अर्जनंप्राधान्येनउपार्जनंतुप्रासंगिकं॥ ॥ नुद्विधाविसादिनुद्विधिलादेशविधिनामेषप्रतिविधेयमितिवचनान्नुडादि

नुद्विधौऋकारैकदेशोरेफोहल्त्वेनगृह्यते।तेनद्विर्हल्त्वान्नुट्।आनृजे॥१५॥ऋजिभृजीभर्जने।ऋज्नते।उपसर्गादृतीतिवृद्धिःप्राञ्जतेऋञ्जाञ्चक्रे।आर्ञ्जिष्ट॥१६॥भर्ज्जतेवभृजे।अभर्ज्जिष्ट॥१७॥एजृभ्रेजृभ्राजृदीप्तौ।एजाञ्चक्रे॥२०॥ईजगतिकुत्सनयोः।ईजाञ्चक्रे॥२१॥

अथद्विसप्ततिर्व्रज्यन्ताःपरस्मैपदिनः।शुचशोके।शोचति॥१॥कुचशब्दसंकोचे।कोचति॥२॥कुञ्चकुञ्चकौटिल्यालीभावयोः।अनिदिता

मितिनलोपः।कुञ्चात्॥३॥क्रुञ्चात्॥४॥लुञ्चअपनयने।लुञ्चात्॥५॥अंचुगतिपूजनयोः।अञ्चात्।गतौनलोपः।पूजायान्तुअञ्च्यात्

॥६॥वञ्चुचञ्चुतञ्चुलञ्चुम्रुञ्चुम्लुञ्चुम्रुचुम्लुचुगत्यर्थाः।वञ्चात्।चञ्चात्।तञ्चात्।लञ्चात्।अम्रुञ्चीत्।अम्लुञ्चीत्॥ ॥

विधिषुवर्णैकदेशस्यवर्णत्वेनग्रहणादितिभावः।यद्वाद्विर्हल्ग्रहणंभाष्यादौप्रत्याख्यायते।नचाआटआदृतुरित्यत्रानिप्रसंगः।अश्नोतेश्नेत्यनेनअवर्णोपधस्यदिर्भवतितर्ह्यश्नोतेरेवेतिनियमात्सिद्धमिष्टमित्यन्यत्रविस्तरः।ऋजिभृजी।भर्जनंजलंविनातंडुलादेःसंतापविशेषः।ईदित्वात्क्त्वीदितोनिष्ठायामितिनेट्।भृक्तः।भृक्तवान्।एजृभ्रेजृभ्राजृ।भ्राजेर्ऋदित्करणमनुदात्तेत्वमात्रफलं।भ्राजभासेत्यादिनाचङ्परेणोपधाह्रस्वस्याविकल्पितत्वात्।अविभ्रराम्जत्।अवभ्राजत्।परस्मैपदिनइतिचवर्गीयांतपरस्मैपदिनः।पूजायामितिनांचेः पूजायामितिनिषेधादितिभावः॥ ॥ ॥ ॥ २६

सन्निपातपरिभाषयेति।आमिसतिलिट्परत्वंधातोर्नसिध्येदितिभावः।अन्येतुङ्जादेरितिसूत्रेगुरुमानितिनित्ययोगेमतुपूततश्चनित्ययोगुरुमान्एधदृद्धा
वित्यादिस्तत्रैवस्यादितिनात्रआमःप्रसक्तिरित्याहुः।ऊखतुरित्यत्र किलाङ्गुणाभावेअभ्यासस्यासवर्णइतिउवङ्नभवति।ननुइयेषउवोषेत्यत्रापिअंतरंगत्वा
त्सवर्णदीर्घकृतेःचपरत्वाभावादियङ्-वङौनस्तइतिइष्टरूपासिद्धेः किंतत्रासवर्णग्रहणेनेतिचेत्।अत्राहुः।वार्णादांगंबलीयइतिपरिभाषाज्ञापनार्थमेवा
सवर्णग्रहणंकृतं।तेनभवतीत्यत्रांतरंगमपियणंवाधित्वागुणोभवति।तथाकरोतेर्घञिकारइत्यत्रयणंवाधित्वावृद्धिर्भवति।नचैवंसिवेरौणादिकेनप्रत्यये

सन्निपातपरिभाषयाङ्जादेरित्यास्रा।ऊखतुः।ऊखुः।इहसवर्णदीर्घस्याभ्यासग्रहणेनग्रहणाङ्गस्वः प्राप्तोनभवति।सकृत्प्रवृत्तत्वा
त्आङ्ग·त्वाद्धिपर्ज्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्याह्रस्वेकृतेततोदीर्घः।वार्णादाङ्ग·म्वलीयइतिन्यायात्परत्वाच्च।उङ्ख·ति।ववखतुः।वङ्ख·ति।
मेखतुः।त्वगिकम्यनेच॥४४॥युगिजुगिवुगिवर्ज्जने।युङ्ग·ति॥४७॥घघहसने।घघति।जघाघ॥४८॥मघिमण्डने।मङ्घ·ति॥४९॥शि
घिआघ्राणे।शिङ्घ·ति॥५०॥अथचवर्गीयान्ताः।तत्रानुदात्ततएकविंशतिः।वर्चदीप्तौ।वर्चते॥१॥षचसेचनेसेवनेच्च।सचते।सेचे।सचिता
॥२॥लोचृदर्शने।लोचते।लुलोचे॥३॥शचव्यक्तायांवाचि।शेचे॥४॥श्वचश्वचिगतौ।श्वचते।श्वञ्चते॥९॥कचवन्धने।कचते॥७॥कचिका
विदीप्तिबन्धनयोः।चकञ्चे।चकाञ्चे॥९॥मचमुचिकल्कने।कल्कनन्दम्भः शाठ्यंच।कथनमित्यन्ये।मेचे।ममुञ्चे॥११॥मविधारणोच्छ्रा
यपूजनेषु।ममञ्चे॥१२॥पचिव्यक्तीकरणे।पञ्चते॥१३॥ष्टुचप्रसादे।स्तोचते।तुष्टुचे॥१४॥ऋजगतिस्थानार्ज्जनोपार्ज्जनेषु।अर्ज्जते ॥

स्योनद्इत्यत्रक्ङोःशूडित्यूठिकृतेलघूपधगुणंवाधित्वायणन्स्यात्इतिवाच्यं।समानाश्रयएववार्णादांगस्यबलीयस्त्वादिहतुनिमित्तभेदेनआश्रयत्वमिति।अभ्या
सग्रहणेनेति।पूर्वसांतवत्त्वेनेत्यर्थः।पर्जन्यवल्लक्षणेतिउपयोगानुपयोगाविचारेणप्रवर्तमानेशार्ङ्गह्रस्वस्थानेपिह्रस्वप्रवर्तयतीत्यर्थः।तथाचैकस्मिन्लस्येलस
णंसकृदेवप्रवर्ततइतिनतस्यपुनः प्रवृत्तिरितिभावः।आंगंबलीयइति।नचह्रस्वसवर्णदीर्घयोर्निमित्तभेदात्समानाश्रयत्वाभावेकथमांगस्यबलीयस्त्वमितिचेत्।
सत्यांइष्टानुरोधेनस्थानिनमादायक्वचित्समानाश्रयत्वाभ्युपगमात्।अतएवोङ्शब्देइत्यस्यालिङ्गिऊवेःउवावेइत्यादीष्टसिध्यति।उवङः प्राक्सवर्णदीर्घप्र

अजेर्व्यघञपोः।२।४।५६॥अजेर्वीत्ययमादेशःस्यादार्धधातुकविषयेघञमपञ्चवर्जयित्वा।वलादावार्धधातुकेवेष्यते।विवाय।विव्यतुः विव्युः।अत्रवकारस्यहल्परत्वादुपधायाञ्चेतिदीर्घप्राप्तेःचःपरस्मिन्निति स्थानिवद्भावेनाचपरत्वं।नचनपदान्तेतिनिषेधः।स्वरदीर्घयलोपेषुलोपाजादेशएवनस्थानिवदित्युक्तेःथलिएकाचइतीण्निषेधप्राप्ते॥रुसभृवस्तुद्रुस्रुश्रुवोलिटि॥७।२।७३॥एभ्योलिटिइण्नस्यात्क्वादीनाञ्चतुर्णांग्रहणंनियमार्थं।प्रकृत्याश्रयःप्रत्ययाश्रयोवायावानिण्निषेधःसलिटिचेन्नहिक्रादिभ्यएवनान्येभ्यइति।ततश्चतुर्णान्यलिभारद्वाजनियमप्रापितस्यवमादिषुक्रादिनियमप्रापितस्यचेटोनिषेधार्थं ॥ ९ रणे।इहनिरनुबंधग्रहणाद्विन्नानुबंधयोरप्युभयोर्ग्रहणं।रुसभृएषामनुदात्तत्वादेकाचउपदेशइतिप्रकृत्याश्रयेनिषेधेप्राप्तेवृङ्वृञोस्तूदात्तत्वात्श्नुकः कितीतिप्रत्ययाश्रयेनिषेधेप्राप्तेनियमोऽयमित्याह।क्रादीनांचतुर्णामिति।इहहिस्तुह्वादीनांचतुर्णांग्रहणस्यभारद्वाजनियमप्रापितेण्निषेधोपिप्रयोजनमितिवोधयितुमष्टानांग्रहणमितिनोक्तंइण्निषेधइति। नेदुषीतिप्रक्रमान्नआप्रापितस्यैवाभावस्यनियमोनतुविभाषावललभ्यस्यापिअनंतरस्येतिन्यायादपिसंनिहितस्यैवनियमउचितः।तेनसिषेधिथ सिषेद्धसिधिवासिषिध्वाइत्याद्युभयंभवति।नान्येभ्यइति।तेनपेचिवावभूविवेत्यादिसिद्धं।नचैवंक्रादिनियमेनैवनेड्वशिकृतीतिनिषेधस्याप्रवृत्तौसेदिवानज्सिवानित्यादिसिध्यत्येवेतिवस्यैकाजाद्वसामितिइड्विधानंकिमर्थमितिशंक्यं।तस्यनियमार्थत्वेनव्याख्यास्यमानत्वात्।अन्यथावभूवानित्यत्रापिइड्डागमः

जृस्तम्भु।स्तन्भुः सौत्रः।अजरत्।अजारीत्।अस्तंभत्।अस्तंभीत्।अम्बत्।अम्बतां अम्बन्।अम्बयीत्।विभाषा धेट्श्रोरिति चङि अशिश्वियत्।अर्चपूजायां।अर्चयतु।
दीर्घरितेत्।इहपाठस्तु कर्तरीपि फलेपरस्मैपदार्थः।दीर्घाभावादिति।स्वाभाविकह्रस्वस्यानिकदीर्घाभावादित्यर्थः।सुखमुखार्थमिति।कृतह्रस्वस्यानिकदीर्घाकारण

जृस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुभ्यश्च।३।१।५८॥एभ्यश्लेरङ्वास्यात्।अम्रुचत्।अम्रोचीत्।अम्लुचत्।अम्लोचीत्॥१४॥ग्रुचुग्लुचुकु
ञ्चुजुस्तेयकरणे।जुग्रोच।अग्रुचत्।अग्रोचीत्।जुग्लोच।अग्लुचत्।अग्लोचीत्।अकोजीत्।अक्रोजीत्॥१८॥ग्लुञ्चुषस्जगतौ।अ
ङ्।अग्लुचत्।अग्लुञ्चीत्॥१९॥स्यश्रुत्वेनशःजश्त्वेनजः।सज्जति।अयमात्मनेपद्यपि।सज्जते॥२०॥गुजिअव्यक्तेशब्दे।गुञ्जति।गु
ञ्ज्यात्॥२१॥अर्चपूजायाम्।आनर्च॥२२॥म्लेच्छअव्यक्तेशब्दे।अस्फुटेऽपशब्देचेत्यर्थः।म्लेच्छति।मिम्लेच्छ॥२३॥लच्छलाञ्छिलक्षणे।ल
लच्छ॥२४॥ललाञ्छ॥२५॥वाञ्छिइच्छायां।वाञ्छति॥२६॥आञ्छिआयामे।आञ्छति।अतआदेरित्यत्रतपरकरणंस्वाभाविकह्रस्वपरिग्रहा
र्थं।तेनदीर्घाभावान्ननुट्।आञ्छ।तपरकरणंसुखमुखार्थमितिमतेतुनुट्।आनाञ्छ॥२७॥ह्रीच्छलज्जायाम्।जिह्रीच्छ॥२८॥कुच्छोकौटिल्ये।
कौटिल्यमपसरणमितिमैत्रेयः।उपधायाञ्चेतिदीर्घः।दूर्च्छति॥२९॥मुर्च्छामोहसमुछ्रायोःमूर्च्छति।३०॥स्फुर्च्छविस्तौ।स्फूर्च्छति॥३१॥
युच्छप्रमादे।युच्छति॥३२॥उञ्छिउञ्छे।उञ्छःकणशआदानंकणिशाद्यर्ज्जनंशिलमितियादवः।उञ्छति।उञ्छाञ्चकार॥३३॥उछीविवासे।वि
वासःसमाप्तिः।प्रायेणायम्विपूर्वः।व्युच्छति॥३४॥ध्रजध्रजिधृजधृजिध्वजध्वजिगतौ।ध्रजति।ध्रञ्जति।धर्ज्जति।धृञ्जति।ध्वजति।ध्वञ्जति॥४०॥
कूजअव्यक्तेशब्दे।चुकूज॥४१॥अर्ज्जषर्ज्जअर्ज्जनेअर्जति।आनर्ज॥४२॥सर्जति।ससर्ज॥४३॥गर्जशब्दे।गर्जति॥४४॥तर्जभर्त्सने।तर्जति।तत
र्ज॥४५॥कर्जव्यथने।चकर्ज॥४६॥खर्जपूजनेच।चखर्ज।अजगतिक्षेपणयोः।अजति ॥ ॥ तपरस्यापिनुट्भवत्येवेतिभावःयुच्छप्रमादेयुच्छतीति
तिअन्तरङ्गत्वाच्छेचेतितुकिलघूपधत्वाभावान्नगुणः।नचवार्णादांगंवलीयइतिवाच्यं।आंगवार्णयोर्युगपत्प्रवृत्तावेवआंगस्यबलीयस्त्वात्।नचयुच्छेति
चकारकुकारावच्चार्येतांकिमनेननुक्विधिनेतिशंक्यं।वहश्रुधातुरूपेषुचकारकुकारयोरुच्चारणेगौरवात्छेचेत्यस्यशिवच्छायेत्यादावावश्यकत्वाच्च ॥

ऋतोभारद्वाजस्यतपरकरणात्कृगग्रभृतिषुदीर्घोतेषुनायंनिषेधःप्रवर्ततेतृस्वांतेषुहृञ्एजादिषुअचस्तास्वादिष्वेवनिट्वृञ्वरडोयद्यपिसेटौतथापिवृदुःष
लेवनात्सिआत्मनेपदित्वात्तृजःस्तुकंदसिवर्धेतिनिपातनाद्वरिष्येतिभाषायामिटाभाव्यतस्मान्नियमोयमित्याह।ऋदंतादेवेति।जहर्थ।दधर्थ अन्यस्यस्यादेवे
लि।एवंचभारद्वाजमतेनादन्यमतेनस्यादितिविकल्पःफलितः।पपिथ।पपाथ।पेचिथ पपक्थ।दयजिथ।दयध्व अकारवानिति।ह्रस्वाकारवानित्यर्थः।ईदृगिति।
स्यनिट्सन्नृदंतः।थलिनित्यानिट्भवतीत्यर्थः।ननुस्तुद्रुस्रुश्रुवामपिथलिभारद्वाजनियमादिट्स्यात्।नचैवंक्रादिसूत्रेतेषांपठनंनिरर्थकंस्यादितिवाच्यं।तत्पठनस्यव

ऋतोभारद्वाजस्य।७।२।६३॥तासौनित्यानिट ऋदन्तादेवथलोनेट्भारद्वाजस्यमतेन।तेनान्यस्यस्यादेव।अयमत्रसंग्रहः।अजन्तोःकारवान्वायस्ता
स्यनिट्थलिवेड्वा।ऋदन्तईदृङित्यानिट्क्राद्यन्योलिटिसङ्वेत्।नचस्तुद्रादीनामपिथलिविकल्पःशंक्यः।अचस्तास्वादितिउपदेशेत्वतइतिच
योगद्वयप्रापितस्यैवहिप्रतिषेधस्यभारद्वाजनियमोनिवर्तकः।अनन्तरस्यतिन्यायात्।विवयिथ।विवेथ।आजिथ।विव्यथुः विव्य।विवाय।विवयिव।वि
व्यिव।विव्यिम।वेता।अजिता।वेष्यति।अजिष्यति।अजतु।आजत्।अजेत्।वीयात्।सिचिवृद्धिःपरस्मैपदेषु।७।२।१।इगन्ताङ्गस्यवृद्धिःस्यात्परस्मै
पदेपरेसिचि।अवैषीत्।आजीत्।अवेष्यत्।आजिष्यत्॥४७॥तेजपालने।तेजति॥४८॥खजमन्थे।खजति॥४९॥खजिगतिवैकल्ये।खञ्ज
ति॥५०॥एजकम्पने।एजाञ्चकार॥५१॥टओस्फूर्ज्जावज्रनिर्घोषे।स्फूर्ज्जति।पुस्फूर्ज्ज॥५२॥क्ष्विक्ष्येअकर्म्मकः।अन्तर्भावितण्यर्थस्तुस
कर्म्मकः।क्षयति।चिक्षाय।चिक्षियतुः।चिक्षियुः।चिक्षयिथ।चिक्षेथ।चिक्षियिव।चिक्षियिम।क्षेता॥ ९ मादिषिण्निवृत्त्यर्थतयासफलत्वात्।अन्य

थाक्रादिनियमात्तन्नइडागमोदुर्वारःस्यादित्याशंक्याह।नचेति।योगद्वयेति।क्रादियोगप्रापितस्यतुननिवर्तकइतिभावः।कृतइत्याकांक्षायामाह।अनन्तरस्यैति।
नचैवमुपदेशेःत्वतइत्यस्यैववाधःस्यादितिवाच्यम्।अत्वत्सुधातुषत्रृदंतत्वादर्शनेनयद्यत्वतःथलिइण्निषेधस्तर्हित्रृदंतादेवेतिनियंतुमशक्यत्वात्।ननुत
र्हिअचस्तास्वादिस्थैववाधोस्तुतत्कथंयोगद्वयप्रापितस्येत्युक्तं।अत्राहुः।उपदेशेःचस्तास्वादित्येवंसूत्रेकृतेपितास्वत्थलीत्यादिपदानामिवोपदेशपदस्याप्यनु
वृत्तिसंभवेअत्वतइतिसूत्रेउपदेशपदस्याचइतिपूर्वसूत्रेनुतास्त्यलित्यादेश्चकरणादुभयोःसमानयोगक्षेमइतिज्ञायते।तस्मादिष्टानुरोधाच्चयोगद्वयमपिभार

दिति।नन्विहक्रादिभ्यश्चेदिण्नस्यान्नहिलिट्येवेतिविपरीतनियमः किंनस्यात्।तथाचकर्ताअकार्षीदित्यादाविडागमः स्यादितिचेत्।मैवं।कृतेग्रंथेतमधीष्टेभृतः।परिवृतोरथइत्यादिनिर्देशविरोधापत्तेः।एवमादिषिति।आदिशब्देनसेध्वेवहिमहीनांग्रहणं।तुष्टुषे।तुष्टुध्वे।तुष्टुवहेतुष्टुमहेइत्यादि।स्यादेतत्।अस्तुप्रकृत्याश्रयनिषेधस्यनियमः प्रत्ययाश्रयस्तुनसंभवति।नग्रहणस्यवैयर्थ्यंत्रापाप्तनिषेधप्रापकत्वात्।नह्यत्रप्रत्ययाश्रयोनिषेधः प्राप्नोति।थलोऽकित्वात्।नापिप्रकृत्याश्रयःऋजउदात्तत्वात्।नचैवमपिऋजेनियमार्थत्वमस्त्विति।वाच्यं।तस्यविशिष्याग्रहणात्।यद्यपिविशिष्यग्रहणंऋजोपिनास्तितथाप्यप्राप्तनिषेधप्राप्तिफलकत्वान्नदृष्टिऋजएवग्रहणंभवेत्।विधिनियमयोर्विधिरेवज्यायानितिन्यायात्।एवंचवभूविवेत्यादौश्नुकःकितीतिदृण्निषेधोदुर्वारइतिचेत्।अत्राहुः।वभूथाततंथ जगन्थवर्थेतिनिगमेइतिसूत्रेणकृंदसिवर्थेतिनिपातनाद्भाषायांऋत्स्थलइटःस्वीकर्तव्यतयाऋग्रहणस्यथलविषयत्वायोगाद्वमादीनांचकित्वेननियमस्यसुस्थत्वादिति॥ ॥अचस्तास्वत्।उत्तरसूत्रादुपदेशइत्यनुवर्तते।तच्चाजंतस्यविशेषणमित्याह।उपदेशेऽजंतइति।धातुरित्यासेपाल्लभ्यते।नह्यधातोस्थलसंभवति।नित्यग्र

अचस्तास्वत्थल्यनिटोनित्यम्।७।२।६१॥उपदेशेऽजन्नोधातुस्तासौनित्यानिट्ततः परस्यथलइण्नस्यात्॥उपदेशेऽत्वतः।७।२॥६२॥

उपदेशेअकारवतस्तासौनित्यानिट्ततः परस्यथलइण्नस्यात्॥ ऋणमनिटोविशेषणं।क्वचिन्नित्यमनिडित्यपेक्षायांसन्निधानात्तासावेवविज्ञायते तासिचक्लृपइतिसंनिहितंवाऽनुवर्तते।नवृद्ध्यदित्यस्मान्नेत्यनुवर्ततेतदाह।तासौनित्यानिट्ततः परस्येति।तासाविवतास्वत्।इतिसप्तम्यंताद्धेतिःयथातासौनभवतिएवंथल्यपीत्यर्थः। अचइतिकिं।विभेदिथ।रुरोधिथ।उपदेशेइतिकिं।जहर्थ।इहपरत्वान्नित्यत्वाच्चगुणेरपरत्वेचकृतेअजंतत्वाभावादेतस्याप्रवृत्तौविट्प्रसज्येतेत्युपदेशइत्युक्तं।थलीतिकिं।पपिव।पपिम।नित्यमनिटःकिं।सस्वरिथसस्वर्थ॥ नायंतासौनित्यमनिट्।स्वरतिसूतीतिविकल्पितेट्त्वात्।इहतासीतिनेतिचानुवृत्तेवेष्टसिद्धेतास्वदित्येतन्नानीवोपयुज्यतइतिकेचित्।अन्येतुयस्यतासौविद्यमानत्वंतस्मादेवपरस्यथलइण्निषेधइत्येतल्लाभार्थंतत्तेनउवपिथाजघसिथेत्यत्रननिषेधइत्याहुः।उपदेशेत्वतःपपक्थ।इयष्ट।उपदेशेकिं।कर्ष्टा।चकर्षिथ।अकारवदितिकिं।भेत्ता।विभेदिथ।तपरकरणंकिं।राद्धा।रराधिथ।तासौकिं।निषत्सति।जग्रहिथ।सनिग्रहगुहोश्चेतिसनिनित्यमनिट्।क्रांतः।चक्रमिथ।उदित्त्वेनत्कायांवेट्त्वात्।यस्यविभाषेतिनिष्ठायांनेट्।नित्यानिटः किं।अक्ता।अंजिता।आनंजिथ।किंच।नित्यग्रहणानुवर्तनाच्चक्रमिथेत्यपिसिध्यति।नहिक्रमिस्तासौनित्यानिट्।स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्तइतिपरस्मैपदेसङ्कल्पात् ॥

गजगजि।गंजांतुमदिरागृहे।गजमदनेच।मदनेमदः चित्तविकारः।वजव्रज।वादित्वादेलाभ्यासलोपौन।ववजतुः।वव्रजतुः।शाङ्घंताइति।शाङ्क्रश्लाघायामित्यंता
गजगजिगृजगृजिमुजमुजिशब्दार्थाः॥६९॥गजमदनेच॥७०॥वजव्रजगतौ।वद्व्रजेतिवृद्धिः।अव्राजीत्॥७२॥अथटवर्गीयान्ताः शाङ्घन्ता
अनुदात्तेतः षट्त्रिंशत्।अट्अतिक्रमहिंसयोः।दोपधोयम्।तोपधइत्येके।अट्टते।आनट्टे॥१॥वेष्टवेष्टने।विवेष्टे॥२॥चेष्टचेष्टायाम्।अचेष्टि
ष्ट॥३॥गोष्टलोष्टसङ्घाते।जुगोष्टे॥४॥लुलोष्टे॥५॥घट्टचलने।जघट्टे॥६॥स्फुटविकसने।स्फोटते।पुस्फुटे॥७॥अठिगतौ।अण्ठते।आनण्ठे।
॥८॥वठिरुकचर्य्यायां।ववण्ठे॥९॥मठिकठिशोके।शोकदुःखआध्यानं।मण्ठते॥१०॥कण्ठते॥११॥मुठिपालने।मुण्ठते॥१२॥हेठविबा
धायां।विबाधाशाठ्यम्।जिहेठे॥१३॥एठच।एठाञ्चक्रे॥१४॥हिडिगत्यनादरयोः।हिण्डते।जिहिण्डे॥१५॥कुडिसङ्घाते।जुकुण्डे॥१६॥
कुडिदाहे।चुकुण्डे॥१७॥वडिविभाजने।मडिच।ववण्डे॥१९॥भडिपरिभाषणे।परिहासः सनिन्दोपालभ्भश्चपरिभाषणं।वभण्डे॥२०॥
पिडिसङ्घाते।पिपिण्डे॥२१॥मुडिमार्ज्जने।मार्जनंशुद्धिर्न्यग्भावश्च।मुण्डते॥२२॥तुडितोडने।तोडनंदारणंहिंसनञ्च।तुण्डते॥२३॥कुडिव
रणेवरणंस्वीकारः।हरणइत्येके।कुण्डते॥२४॥चडिकोपे।चण्डते॥२५॥शडिरुजायांसङ्घातेच।शण्डते॥२६॥तडिताडने।तण्डते॥२७॥
पडिगतौ।पण्डते॥२८॥कडिमदे।कण्डते॥२९॥खडिभेदने॥३०॥हेडृहोडृअनादरे।जिहेडे॥३१॥जुहोडे॥३२॥वाडृआप्लाव्ये।वशादिः॥
आप्लाव्यमाप्लवः।वाडते॥३३॥द्राडृध्राडृविशरणे।द्राडते॥३४॥ध्राडते॥३५॥शाडृश्लाघायाम्॥शाडते॥३६॥अथआटवर्गीयान्तसमा
प्तेःपरस्मैपदिनः।शीटगर्व्वे।शीटति।शुशीट॥१॥यीटृवन्धे।यीटति॥२॥म्लेटृम्लेडृउन्मादे।हितीयोडान्तः।यान्तमध्येपाठस्त्वर्थसाम्यान्नाथति
वत्।म्लेटति॥३॥म्लेडति॥४॥कटेवर्षावरणयोः॥चटेदित्येके।चकाट।सिचि।अतोहलादेर्लघोरितिवृद्धौप्राप्तायां ॥ ※ ॥ ॥
त्यर्थः।दोपधोयमिति।तथाचष्टुत्वशास्त्रस्यासिद्धत्वान्नद्राइतिद्वित्वनिषेधेनदकारंविहायदिशब्दस्यद्वित्वेपश्चात्दकारस्यष्टुत्वेचर्त्वेचअटिटिषते।आटिटदिस्यादि

स्तास्वत्यल्पनिदोनित्यमितिएकोयोगःस्वीक्रियतेतदाअत्रनास्त्येवशंकालेशोपीतिवोध्यमिति।अन्येतुव्याचक्षते।अचस्तास्वदितिसूत्रानंतरमेवऋतोभारद्वा
जस्येतिपठनीयंद्वयोरनंतरमस्यारंभादिहतास्वत्यल्पनिदोनित्यंतासीत्यनुवर्त्ययोअयंतासिनित्यानिटस्यलिड्ण्निषेधःसभारद्वाजमतेऋकारांतस्यैवेति
व्याख्यायतेतेनसर्वेष्टसिद्धिः।यद्वा।ऋादिसूत्रेस्तुप्रभृतीनांग्रहणमेवेड्वयस्यापिवाधकमस्तु।परस्तात्प्रतिषेधकांडारंभसामर्थ्यात्।अनाश्रितविधानविशेष
मिण्मात्रमनारभ्याधीतेनप्रतिषेधेनयथावाधतेत्येतदर्थोहिसआरंभः।अमुमेवार्थंसिद्धवत्कृत्यततश्चतुर्णांथलिभारद्वाजनियमप्राप्तिस्यवमादिष्टऋादिनिय
मप्राप्तिस्यचेटोनिषेधार्थमितिमूलेप्युपनिबद्धमिति।विभिवा।विभिमेति।ऋादिनियमान्नित्यमिट्।सिचिवृद्धिः।इकोगुणवृद्धीतिपरिभाषोपस्थानादाह।इगंते
ति।परस्मैपदेषितिकिं।अधविष्ट।अधोष्ट।सिचिकिं।एति।विभर्ति।गुणंवाधित्वावृद्धिःस्यात्।खंजमंथेकुंजेतिकेचित्पठंति।एजकंपने॥दीप्तौत्वात्मनेपदीगतः।ट

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः।७।४।२५॥अजंतस्याङ्गस्यदीर्घःस्याद्यादौप्रत्ययेपरेनतुकृत्सार्वधातुकयोः।क्षीयात्।अक्षैषीत्॥५३॥क्षीजभ
व्यक्तेशब्दे।कूजिनासहायम्पठितंयुक्तः।चिक्षीज॥५५॥लजलजिभर्त्सनेच॥५७॥लाजलाजिभर्त्सनेच॥पूर्व॥जजजजियुद्धे॥६१॥तुजहिंसाया
म्।तोजति।तुतोज॥६२॥तुजिपालने॥६३॥ ९ ओस्फूर्जा।द्वितोःशुच्।स्फूर्जथुः।ओदितश्चेतिनिष्ठानत्वार्थमोकारः।स्फूर्गणः।स्फूर्गणवानाकारस्तुआदि

तश्चेतिनिष्ठायामिटोनिषेधार्थोविभाषाभावाद्दिकर्मणोरितिविकल्पार्थश्च।स्फूर्गेणं।स्फूर्जितमनेनेत्यादि।उपधायांचेतिदीर्घस्यानित्यत्वज्ञापनार्थंदृहदीर्घोपदेशः।
तेनदृढ़ंतिमूर्ढ़ंति —— इत्यपिभवतीतिकेचित्।क्षिणये।अजंतेषुसपाठेयुक्तः।क्षिनिवासगत्योरितितुदादौ।अकृत्सार्व॥दीर्घग्रहणेनात्रश्चेतिपरिभाषो
पस्थानादाह।अजंतेति।पादौप्रत्ययइति।अयङ्यिक्ङितीत्यतोयीत्यनुवर्त्यअंगाक्षिप्तप्रत्ययस्तेनविशेष्यते विशेषणेनतदादिविधिःयस्मिन्विधिरितिपरिभा
षोपस्थानादिनिभावः नत्विनिरुद्यकारेप्रकृत्य।ग्रहत्या।उच्चैःकृत्यतुकवाधित्वापरत्वात्दीर्घः स्यात्तुविधिस्तुअग्निचित्सोममुच्इत्यादौचरितार्थः।स्पः
पित्वमपिअनुदात्तार्थतयाचरितार्थमित्याहुः।सार्वधातुकयकारेतुचिनुयात्।सुनुयात्।कूजिनेति।अर्थक्यादेकत्रपाठउचितइतिभावः।लजलजिलज्यात्।लज्यात्।

ष्यासलोपौनाखटअशूघुषिलटिखदिकणिविशिभ्यःकनाखड्वाणटनृत्तौ।प्रणटति।णोपदेशपर्यदासेनाटीतिसदृढिकनिर्देशेननटअवस्यंदनेइतिचौरादिकस्यैवग्र
हणादयंणोपदेशएव।हठदीप्तौ।हाटकंसुवर्णेसंज्ञायांचेतिण्वुल्वाहुलकादस्त्रियामपि।षट्।पचाद्यजंतात्टाप्।सटाजटाकेसरयोःचिटसर्वधातुभ्यइतिऔणादि

ईयतुःईयुःइयथिथइयेथइयायइयय।दीर्घस्त्रिजादेरित्यामिअयाञ्चकारेत्यादिउदाहरन्ति॥३५॥मडिभूषायाम्॥३६॥कुडिवैक
ल्ये।कुण्डति।कुण्डतइतितुदादेर्गतं॥३७॥मुटपुटमर्दने॥३८॥चुडिअल्पीभावे॥३९॥मुडिखण्डने।मुण्डति॥४०॥पुडिचेत्येके।पुण्डति॥४१॥
रुटिलुटिस्तेये।रुण्टति॥४२॥लुण्टति॥४३॥रुठिलुठिइत्येके॥४५॥रुडिलुडीत्यपरे॥४७॥स्फुटिर्विशरणे।इरित्वादङ्।अस्फुटत्।अस्फो
टीत्॥४८॥स्फुटीत्यपिकेचित्।इदित्वान्नुम्॥स्फुण्टति॥४९॥पठव्यक्तायांवाचि।पेठतुः।पेठिथ।अपठीत्।अपाठीत् ॥ ५० ॥ वठ।
स्थौल्ये।ववठतुः।ववठिथ॥५१॥मठमदनिवासयोः॥५२॥कठकृच्छ्रजीवने॥५३॥रटपरिभाषणे॥५४॥रठेत्येके॥५५॥हठप्रतिशठत्वयोः।
बलात्कारेइत्येके।जहाठ॥५६॥रुठलुठउठउपघाते।ओठति॥५८॥ऊठेत्येके।ऊठति।ऊठाञ्चकार॥६०॥पिठहिंसासंक्लेशनयोः॥६१॥श
ठकैतवेच॥६२॥शुठप्रतिघाते।शोठति॥६३॥शुठीतिस्वामी।शुण्ठन्ति॥६४॥कुठिच।कुण्ठति॥६५॥लुठिआलस्येप्रतिघातेच॥६६॥शुठिशो
षणे॥६७॥रुठिलुठिगतौ॥६९॥चुडुभावकरणे।भावकरणमभिप्रायसूचने।चुडुति।चुचुडु॥७०॥अडुअभियोगे।अडुति।आनडु॥७१॥कडुका
र्कश्ये।कडुति॥७२॥चुडुादयस्त्रयोदीपधाःतेनकिंपि।चुन्।अत्।कत्।इत्यादि।क्रीडृविहारे।चिक्रीडे॥७३॥तुडृतोडने।तोडति।तुतोड॥७४॥तू
डृइत्येके॥७५॥हुडृहूडृहोडृगतौ॥हूड्यात्।हुड्यात्।होड्यात्॥७८॥रोडृअनादरे॥७९॥रोडृलोडृउन्मादे॥८१॥अडउद्यमे।अडति।आड।आडतुः।आ
डुः८२लडविलासे।लडति८३लडयोर्लरयोश्चैकत्वस्मरणाल्ललतीतिस्वाम्यादयः।कडमदे।कंडति॥८४॥कडिइत्येके।कण्डति ॥ ८५ ॥ ॥

कडनाचेटिःकृदिकारादितिङीष्।चेटी।विट्।इगुपधलक्षणःकः।विटः।इयायेनि।द्विर्वचनेणलिट्द्वौसत्यामयादेशः।अभ्यासस्यासवर्णइतिइयङ्॥ ॥ ईयतुरि रामः
तिद्विर्वचनेएरनेकाचइतियणंवाधित्वाअतरंगत्वात्सवर्णदीर्घः।ततोअचिश्नुधातुभ्रुवांयोरियङुवङावितीयङ्।एकादेशस्यपूर्वांतत्वेनअभ्यासग्रहणेनग्रहणात्।अभ्यासस्यासवर्ण ३०

दोपधत्वेतु।अटिदृषते।आटिदृदित्यादितिभावः।तोपधदृति।अस्मिंस्तुपक्षेअतिदृषतेआतिदृदित्यादिवोध्यं।हलादिःशेषेणटकारनिवृत्तौतन्निमित्तस्यापिष्टत्वस्यनिवृत्तत्वादितिनव्याः।मनोरमायांतुपूर्ववत्रासिद्धीयमद्विर्वचनदृतिष्टत्वस्यासिद्धत्वाभावात्टकारद्वयसहितस्यद्विर्वेहलादिःशेषेअटिदृषते।आटिदृदित्यादिसिध्यतीत्युक्तं।निमित्तापायेनैमित्तिकस्याप्यपायदृतित्वनित्यमितितदाशयः।आनहेदृति।इहनन्द्राइतिनिषेधेन।तत्रद्वितीयस्येत्यनुवर्तनात्।द्वितीयैकाचएवनद्राणंनिषेधात्।घट्टचलने।अयंचुरादावपि।स्फुट।अयंकुटादावपि।आनंठेइति।तस्मान्नुद्विर्हलदृतिनुट्।वंठतेइति।सहायंविनाचरतीसर्थः।म

ह्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम्।७।२।५॥हमयान्तस्यक्षणादेर्ण्यन्तस्यश्वयतेरेदित्यश्वद्विर्न्नस्यादिडादौसिचि।अकर्तीत्॥६॥अटपटगतौ।आट।आटतुः।आटुः।७॥पपाट।पेटतुः।पेटुः॥८॥रटपरिभाषणे।रराट॥९॥लटवाल्ये।ललाट॥१०॥शटरुजाविशरणगत्यवसादनेषु।शशाट॥११॥वटवेष्टने।ववाट।ववटतुः।ववटुः।ववटिथ॥१२॥किटस्खिटत्रासे।केटति॥१३॥खेटति॥१४॥शिटषिटअनादरे।शेटनि।शिशेट॥१५॥सेटति।सिषेट॥१६॥जटझटसङ्घाते॥१८॥भटभृतौ॥१९॥तटउच्छ्राये॥२०॥खटकांक्षायां॥२१॥णटनृत्तौ॥२२॥पिटशब्दसङ्घातयोः॥२३॥हठदीप्तौ॥२४॥षटअवयवे॥२५॥लुटविलोडने।डान्तोयमित्येके॥२७॥चिटपरप्रेष्ये॥२८॥विटशब्दे॥२९॥विटआक्रोशे वशादिः।हिठेत्येके॥३१॥इटकिटकटीगतौ।एटति॥३२॥केटति॥३३॥कटति॥३४॥ईकारःश्वीदितोनिष्ठायामितीण्निषेधार्थः।केचित्तुइदितंमत्वानुमिलतेकण्टतीत्यादिवदन्ति।अन्तेचइईइतिप्रश्लिष्य।अयति।इ्याय ॥

डिच।एथकूपाठादयंवेष्टनेपीत्याहुः।मडिभूषायामित्यग्रेपरस्मैपदिषुभडि।यःसनिंदउपालंभस्तत्रस्यात्परिभाषणमित्यमरः॥शडि।शंडोऽसुरपुरोहितः।द्राड्रा।विशरणमवयवविभागः।शाड्रा।उलयोरैक्यात्शालतेइतिकाश्यपः।शीट्रा।गर्वे।अस्योणादिष्वीर्म्यन्तेतदेतदितिशीटीर्यमौड्लोमेर्नमृष्यतीतिकल्पतरूः।कटे॥ः॥ ॥

ह्यंतक्षण।अग्रहीत्।टुवम्।अवमीत्।हयगतौ।अहयीत्।क्षणुहिंसायां।अक्षणीत्।श्वसप्राणने।अश्वसीत्।जागृनिद्राक्षये।अजागरीत्।ण्यंतेकुंदसिनीनयतिध्वनयतीत्यादिनाचडि निषिद्धेऔनयीदितिउदाहरणं।टुओश्वि।अश्वयीत्।इडादौसिचीति।इडादौक्तिं।दहभस्मीकरणे।अधाक्षीत्।किटखिट।इटकिटेतिक्रिटिर्गतौपठिष्यते॥इहपाठस्त्वर्थभे

पशुः।केष्टगेष्टग्लेष्टच।योगविभागात्पूर्वोत्तरार्थोचकारेणानुरुष्येतेतदाह।चात्कंपनेगतौचेति।योगविभागसामर्थ्यादेवअर्थद्वयलाभेचकारोव्यर्थइत्यन्ये।पुनःपाठइतिदैन्येपठितस्यकंपनाद्यर्थलाभार्थमितिभावः॥ ॥ तृफलनत्रतेरकारस्यगुणशब्देनभावितत्वात्फलभजोर्वैरूप्यसंपादकादेशादित्वात्त्रपतेस्त्रेकहल्मध्यास्त्वाभावादप्राप्तेविधिरयंतेरत्रुः।तेरुः।फेलत्रुः।फेलुः।भेजत्रुः।भेजुः।अविशब्दे।अस्माद्रोश्चहलइतिअप्रत्ययेअंवाशब्दः।तिस्रःअंवाःअकारोकारमकारात्मकाः

तृफलभजत्रपश्च।६।४।१२२॥एषामतएकारोऽभ्यासलोपश्चस्यात्किति।लिटिसेटिथलिच।त्रेपे।त्रेपाते।त्रेपिरे।ऊदित्वादिड्वा।त्रपिता।त्रप्ता त्रपिषीष्ट।त्रप्सीष्ट॥१३॥कपिचलने।कम्पते।चकम्पे॥१४॥रविलविअविशब्दे।ररम्बे।ललम्बे।आनम्बे।लविअवस्रंसनेच॥१७॥कृवर्णे।चकवे॥१८॥क्लृअधार्ष्ट्ये।चिक्लवे॥१९॥क्षीरमदे।क्षीवते॥२०॥क्षीभृकत्थने।क्षीभते॥२१॥क्षीभृच॥२२॥रेभृशब्दे।रिरेभे॥२३॥अभिरभीक्वचित्यत्येते।अभ्यते॥२४॥रभ्यते॥२५॥ष्टभिस्कभिप्रतिबन्धे।स्तभ्नते।उत्तभ्नते।उदःस्थास्तम्भोरितिपूर्वसवर्णः।विस्तभ्नते॥स्तम्भेरितिषत्वन्तुनभवति।स्तुविधौनिर्दिष्टस्यसौत्रस्यैवतत्रग्रहणात्।तद्वीजन्तुस्थास्तम्भोरितिपवर्गीयोपधपाठः।स्तन्भेरितितवर्गीयोपधपाठश्चेतिमाधवः। केचिद्रस्यटकारऔपदेशिकइत्याहुः।तन्नते।ष्टभ्नते।टष्टभ्ने॥२७॥जभिजृभिगात्रविनामे॥रधिजभोरचि।७।१।६१॥एतयोर्नुमागमःस्यादचि।जभ्नते।जजभ्ने।जम्भिता।अजम्भिष्ट।जृम्भते।जजृम्भे॥२९॥शल्भकत्थने।शशल्भे॥३०॥वल्भभोजनेदन्त्योष्ठ्यादिःववल्भे॥३१॥गल्भधार्ष्ट्येगल्भते॥३२॥श्रमुप्रमादे।तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च।श्रम्भते।स्रम्भते॥३३॥ष्टभुस्तम्भेःस्तोभते॥विष्टोभते।तुष्टुभे।व्यष्टोभिष्ट॥३४॥अथपरस्मैपदिनः।गुपूरक्षणे।गुपूधूपविछिपणिपनिभ्यआयः।३।१।२८।एभ्य आयप्रत्ययःस्यात्स्वार्थेप्रगन्तेतिगुणः॥ ॥ ॥

शब्दायस्यइतिवक्तव्येहेरेषाद्विभाषेतिकप्रत्ययेत्र्यंबकइत्येके।केचित्तुत्रीणिअंबकानिनेत्राणियस्येतिविगृह्णंति।अभिरभीदृति।सर्वधातुभ्योऽसुन्इत्यधिकारेउदकेनुम्भीचेतिवक्ष्यमाणत्वात्धात्वंतरेणापिअंभःशब्दःसिध्यतीतिवोध्यं।अंभस्तोयं।तस्यापत्यमामिः भीष्मः।अंभसोलोपश्चेतिवाद्वादिपाठादिञिसलोपः।तद्वीजंतुइति।पूर्वसवर्णप्रवृत्तेःषत्वाप्रवृत्तेश्चवीजमित्यर्थः।रधिजभोरचि।रंधयति।परापिवृद्धिर्नित्येननुमावाध्यते।अचीतिकिम्।रद्धा।जघ्या।

दित्यनेनेत्येके। केचित्तुवार्णादांगंवलीयइतिदीर्घंवाधित्वायण्। नचेहसमानाश्रयत्वेनेतिवाच्यं। अभ्यासोत्तरस्येकारस्यसवर्णदीर्घयणोप्रतिस्थानित्वेनतयोःसमानाश्रयत्वात्। अतएवईयतुरित्यत्रइणोयणितियणितोदीर्घइणः कितीत्यभ्यासदीर्घोविधीयते। अन्यथासूत्रमिदंनिर्विषयंस्यात्। अभ्यासाभावादित्याहुः। स्यादेतत्। णल्यलोस्लभ्यासस्येयङ्-दुर्लभः। तस्मिन्कर्तव्येअचःपरस्मिन्निति रद्विगुणयोःस्थानिवद्भावेनअसवर्णेइतिप्रतिषेधादितिचेत्। मैवं। असवर्णग्रहणसामर्थ्यादेवस्थानिवत्वंस्थाप्रवृत्तेः ननुनास्तिसामर्थ्यंइयर्तिइष्टइत्यादौसावकाशत्वादितिचेत्अत्राहुः॥ नह्येकमुदाहरणंयोगारंभंप्रयोजयति। अन्यथाह्यभ्यासस्यात्रीवितिवूयात्। एवंचातरंगत्वात्सवर्णदीर्घंकृतेततोरद्विगुणयोःसतोःणलिआयथलिएथ। इट्यक्षेतुअयिथेतिस्यादित्याशंकापिनकार्या। अभ्यासस्यासवर्णइत्यस्यवैयर्थ्यापत्तेरिति। एगडिवदनैकदेशे। गण्डति॥ ९९॥ इतिटवर्गीयान्ताः॥ अथपवर्गीयान्ताः। तत्रानुदात्तेतःस्तोभत्यन्ताश्नुस्त्रिशत्। तिष्टेष्टिष्टिष्टेष्टस्मरणार्थाः आद्योनुदात्तः। ष्टीरस्वामीत्वयंसेडितिवश्रामतेपते। तितिपेक्रादिनियमादिट्। तितिपिषेतेष्ठा। तेष्यते। लिङ्-सिचावात्मनेपदेषु। १। २। ११॥ इक्ष्मीपाढ्लःपरोमलादीलिङ्-आत्मनेपदपरःसिच्चेत्येतौकितौस्तः। कित्वान्नगुणः। तिक्षीष्ट। तिक्षीयास्ताम्। तिक्षीरन्। लुङि। मलोमलीतिसलोपः। अतिक्षत। अतिक्षाताम्। अतिक्षत। तेपते। तितेपे। तिष्टिपे। तिष्टिपाते। तिष्टिपिरे। तिष्टेपे। तिष्टेपाते। तिष्टेपिरे॥ तेष्टक्म्पनेच॥ ४॥ ग्लेष्टदैन्ये। ग्लेपते॥ ५॥ टुवेष्टक्म्पने। वेपते॥ ६॥ केष्टगेष्टग्लेष्टचाचात्क्म्पनेगतौच॥ ७॥ सूत्रविभागादितिस्वामी। मैत्रेयस्तुचकारमन्तरेणपठित्वाक्म्पनेइत्यपेक्षतइत्याह। ग्लेपेरर्थभेदात्पुनःपाठः। मेष्टरेष्टलेष्टगतौ॥ १२॥ त्रपूष्लज्जायां। त्रपते॥ ९ ता॥ एष्यति। अकृत्सार्वेति दीर्घः। ईयात्। ऐषीत्। कुडि। वैकल्पमविवेकः। तुङ्क्ष। तोडनंदारणंहिंसनंचा रोङ्क्लोडङ्क्ष। उन्मादश्चित्तविभ्रमः॥ ॥ गडिवदनैकदेशे। टवर्गीयप्रकरणादिहपाठस्तुउचितः। अंतत्वादिष्टुत्वंचेतेनतिङ्-विषयाइतिमतोत्तरंचोधपितुंप्रसंगादुपन्यस्तः। तिष्टतेष्ट। लिङ्-सिचावात्मनेपदेषु। इक्कोमलहलन्ताच्चेतिवर्तते। असंयोगाल्लिट्किदित्यतःकिदितिचतदाह। इक्ष्मीपादित्यादि। इक्कः किं। यक्षीष्ट। सतिकिलेसंप्रसारणंस्यात्। आत्मनेपदेतिकिं। अद्राक्षीत्। किलेसतिसन्निदृशेरीत्यमकि तीसम्नस्यात्। आत्मनेपदपरत्वंसिचएवविशेषणंनतुलिङः। लिङ्-स्थानिकस्यात्मनेपदस्यलिङः परत्वासंभवात्। तेष्टकंपनेच। चकारात्स्मरणार्थस्यलाभादस्यपूर्वत्रपाठस्यक्लृप्तयेकेचित्। टुवेष्टवे

गोपायामिति।नन्विहआयप्रत्ययस्यादंतताभाश्रित्यलोपकरणेफलाभावादुच्चारणार्थश्वतन्त्राकारोस्तिचेदत्राहुः।गोपायतंनइत्यत्रगोपायशब्दस्यधातुत्वात्धातोरंत

गोपायाञ्चकारगोपायाम्बभूवगोपायामासजुगोपजुगुपतुःऊदित्वाद्वेट्जुगोपिथजुगोपथ्थ॥गोपायिता।गोपिता।गोप्ता।गोपाय्यात्।गोप्यात्।अगो
पायीत्।अगोपीत्।अगोप्सीत्१धूपसन्तापे।धूपायति।धूपायाञ्चकार।दुधूपा।धूपायितासि।धूपितासि २जपजल्पव्यक्तायांवाचि।जपमानसेच
४चपसांत्वने५षपसमवाये।समवायःसम्बन्धःसम्यगवयोधोवासपति६रूपलपव्यक्तायांवाचि७चुपमन्दायाङ्गतौ।चोपति।चुचोप।चोपिता
८तुपतुम्पत्रुपत्रुम्पतुफतुम्फत्रुफत्रुम्फहिंसार्थाः तोपति।तुतोप।तुम्पति।तुतुम्प।तुतुम्पतुः।संयोगात्परस्यलिटःकित्वाभावान्नलोपोन।कि
दाशिषीतिकित्वान्नलोपः।तुष्यात्।घ्रान्तुम्पतौगविकर्त्तरीतिपारस्करादिगणेपाठात्सुट्।प्रस्तुम्पतिगोः।तिपानिर्देशाच्यङ्लुकिन।प्रतोतुम्पी
ति।त्रोपति।त्रुम्पति।तोफति।तुम्फति।त्रोफति।त्रुम्फति१०दहाद्योद्वौपञ्चमषष्ठौचनीरेफाः।अन्येसरेफाः।आद्याश्चलारःप्रथमान्ताः।ततो
द्वितीयान्ताः।अष्टावप्युकारवन्तः।पर्प्परफरफिअर्व्वपर्व्वलर्व्ववर्व्वमर्व्वकर्व्वखर्व्वगर्व्वशर्व्वषर्व्वचर्व्वगतौ॥आद्यःप्रथमान्तःततोद्वेद्वितीयान्तौत
तएकादशतृतीयान्ताः।द्वितीयतृतीयौमुक्त्वासर्व्वेरेफधाः।पर्प्पर्ति।पर्पर्प।रफति।रम्फति।अर्व्वति।आनर्व्व।पर्व्वति।लर्व्वति।चर्व्वति।पवर्गीया
दिरयम्।मर्व्वति।कर्व्वति।खर्व्वति।गर्व्वति।शर्व्वति।सर्व्वति।चर्व्वति॥११॥कुविआक्षादने।कुम्वति१२लुवितुविअर्दने।लुम्वति।तुम्वति१४चुविवक्ल
संयोगे।चुम्वति१५ष्टभुष्टम्भुहिंसार्थौ।सर्भति।ससर्भ।सर्भिता।सम्भति।ससम्भ।सम्भात्१७षिभुषिम्भुइत्येकेसेभति।सिम्भति १८॥शुभम्भभा
षणेभासनेइत्येकेहिंसायामित्यन्ये४१अयान्तनासिकान्ताः।तत्रकम्पन्ताअनुदात्तेतोदशाधिणिघुणिग्रहणे।नुम्।ष्टुत्वम्।घिस्नते।जिघिस्नो।घु
स्नते।जुघुस्नो।घस्नते।जघस्ने३घुणघूर्स्नीभ्रमणे।घोणते।घूर्णते।इमौतुदादौपरस्मैपदिनौ५पणव्यवहारेस्तुतौच।पनच॥ ९उदात्तोभवतितनःशवका

रणैकादेशेप्येकादेशउदात्तेनेत्युदात्तएवतकारकारस्तुतास्यनुदात्ते ङिदुपदेशादित्यनुदात्तस्तत श्चोदात्तादनुदात्तस्येतिस्वरितोभवति। स्वरितात्संहितायामनुदात्ता

नामितिनइत्यस्यस्थाने कृतिः।।आयप्रत्ययस्य
नइत्यत्रनेदमस्तीति॥ ॥ ॥

सनाद्यंता।सनादयइति।सन्क्यच्काम्यच्क्यङ्-क्यषोःष्वाचारक्विप्णिज्यङ्गेतथा।यगादिर्दयङ्-णिङ्-चेतिह्रादशामीसनादयः।धातुत्वादिति।प्रत्ययविशिष्ट
स्वधातुत्वादित्यर्थः सुप्तिङं-तमित्यनेनसंज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदंतग्रहणंनास्तीतिज्ञापितत्वाद्विशिष्टस्यधातुसंज्ञालाभएअस्मिन्सूत्रेअंतग्रहणंकृतं।भूवाद
योधातवइत्यस्यानंतरंसनाद्यंताश्चेतिनसूत्रितं।सनादयोह्रादशएवेतिनिर्धारणालाभापत्तेः।सनाद्यंताधातवइत्यस्यानंतरंतुभूवादयश्चेतिपठित्वाधातवइ
त्येतत्तत्रत्यकुंशक्यं।आयादयः।आयेयङ्-णिङ्-इत्यर्थः।विवक्षायामिति।परसप्तम्यांतुआर्द्धधातुकोपदेशकालेयदंतमित्यनुपदंवक्ष्यमाणंनसंगछेतेतिभावः।
अन्येतुगुपूरक्षणदित्यस्माक्किनिपश्चादायप्रत्ययेगोपायतिरित्यनिष्टंप्रसज्येतविवक्षायामित्युक्तेतुआयप्रत्ययेकृतेक्किनंवाधित्वाअप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययेटा
पिचगोपायाधूपायेतिसिध्यतीत्याहुः।कास्प्रत्यया।अमंत्रेतिकिं।कृष्णोनोनावा।अच्छंदसीतितुनोक्तं।मंत्रभिन्नेछंदसिआमदृष्टत्वात्।यथापुत्रमामंत्रयामा

सनाद्यन्ताधातवः।३।१।३२॥सनादयःकमेर्ण्यिङन्ताःप्रत्ययाअन्तेयेषान्तेधातुसंज्ञाःस्युः।धातुत्वाल्लडादयः।गोपायति।आयादयआर्द्धधातु
केवा।३।१।३१॥आर्द्धधातुकविवक्षायामायादयोवास्युः।कास्प्रत्ययादाममन्नीलिटि।३।१।३५॥कास्धातोःप्रत्ययान्तेभ्यश्चामस्याम्लिटिनतु
मन्त्रे।कास्यनेकाज्ग्रहणंकर्तव्यम्।सूत्रेप्रत्ययग्रहणमपनीयतत्स्थानेनेःकाचइतिवाच्यमितिभावः।अतोलोपः।६।४।४८॥आर्द्धधातुकोपदे
शकालेयदकारान्तन्तस्याकारस्यलोपःस्यादार्द्धधातुकेपरे॥ ९ सःप्रत्ययांतत्वादाम्।अथाहशुनःशेपईक्षांचक्रेइज्जादेश्चेत्याम्।इहचुलुंपचकासदि
रिद्रादिभ्यआमोऽप्राप्तौकास्यनेकाजितिवार्तिकमारभ्यते।प्रत्ययग्रहणमपनीयेति।अन्यथाअइवाचरतिअतिअस्यलिटिऔअतुरित्यादिवक्ष्यमाणंनसिध्येदि
तिभावः।अन्येतुभाष्यवार्तिकयोःप्रत्ययग्रहणमपनीयेत्यनुक्त्वाप्रत्ययांतादेकाचोप्याम्भवत्येव।अइवाचरतिइत्याचारक्विपिलिटिआंचक्रेआंचक्रतुरित्यादीत्या
हुः।अतोलोपः।अनुदात्तोपदशेइति सूत्रादुपदेशइत्यनुवर्ततेतदाह।आर्द्धधातुकोपदेशेइत्यादि उपदेशेतिकिं।अयपयगतौ।आभ्याक्विपिवेरष्टक्लोपाहूलि
लोपः पूर्वविप्रतिषेधेनेति।वार्तिकाल्लोपोव्योरितियलोपेअतोलोपइतिलोपोमाभूत्।अत्यत।इहद्रुस्वस्यपितीतिनुक्।आर्द्धधातुकेपरेइतिकिम्।कथयति।
वृद्धौकर्तव्यायांअचःपरस्मिन्निति स्थानिवत्वंयथास्यात्॥

डिजिनंदिभ्यश्चेत्यौणादिकोऽच्।ह्रोऽन्तःस्थहिगृहीत्वालुच्।स्थहयालुः।युदासिस्थहिगृहिभ्यदृत्यौणादिकआग्यः।स्थहयाग्यः।स्तनिहृपिपृपीत्यौणादिकएवदृलुच्।
स्तनयित्नुः।णेश्छंदसीतिदृसुच्।वीरुधः।पारयिष्णवः।णिश्रिद्रुस्रुभ्यःसिचोपवादः।णेरनिटि।णेरिनिणिङ्णिचोर्ग्रहणंएवमन्यत्रापिवोध्यं।अनिटीत्यनेनापिकृतमाङ्
धातुकइत्येतद्दृश्येष्यते।यस्मिन्विधिरितितदादिविधिः।अतोलोपइत्यस्माल्लोपइतिचानुवर्ततेतदाह।अनिडादावित्यादि।यणिप्राप्तइति।ननुपरत्वादियङ्यणादिवि
धयोयथासंभवमत्रसंतुनामतेषस्थानिवद्भावाण्णिग्रहणेनग्रहणाल्लोपोभविष्यतीतिचेत्नैवंशंक्यं।इयङादेशेह्यत्यलोपःप्रसज्येतेतिदोषःस्यात्।एतच्चअतोलोप
इतिसूत्रेभाष्येस्थितंनचात्रकारणाकारकइत्यादेर्गुणवृध्योःकृतयोरंतरंगत्वादयादेशयोःकृतयोरंत्यस्यलोपःप्राप्नोतीतिकृयमियङादेशेष्वदोषउक्तइतिशं
कंवार्णादाङ्चलीयइत्यस्याऽयोवाधित्वाण्णिलोपोभविष्यतीतिभाष्याशयात्।ण्यल्लोपावितिणिलोपःइयङ्यणगुणवृद्धिदीर्घेभ्यःपूर्वंविप्रतिषेधेन।अल्लोपस्तुवृ

णौचङ्युपधायाह्रस्वः।७।४।१॥चङ्परेणौयदङ्गंतस्योपधायाह्रस्वःस्यात्।चङिः।६।१।११॥चङि परेअनभ्यासस्यधात्ववयवस्यैकाचःप्र
थमस्यद्वेस्तोजादेस्तुद्वितीयस्य।सन्वल्लघुनिचङ्परेऽनग्लोपे।७।४।९३॥चङ्परेइतिवृद्ध्याहिः।सन्वाङ्गस्येतिचदृश्यमप्यावर्त्ततेअङ्गं
ज्ञानिमित्तंयच्चङ्परंणिरितियावत्तत्परंयल्लघुतत्परोयोऽङ्गस्याऽभ्यासस्तस्यसनीवकार्य्यस्यात्।णावग्लोपेऽसति।अथवाङ्गस्येतिनाव
र्त्तते।चङ्परेणौयदङ्गंतस्ययोऽभ्यासोलघुपरस्तस्येत्यादिप्राग्वत्॥ ९ द्विर्दीर्घाभ्यामितिविवेकः।णिलोपस्यनिरवकाशत्वेनवार्तिकस्योक्तिसं

भवएवनास्तीत्यतआह।पाक्किरित्यादिक्तिजंतमिति।तत्रतिनुत्रेतीण्निषेधादितिभावः।वचनसामर्थ्यादिति॥अयंभावः।णेरिस्येतावतिसूत्रेकृतेप्याङ्धा
तुकइत्यनुवृत्त्याआङ्धातुकेपरतःप्रवर्तमानोणिलोपःइयङ्यणादिभिर्बाधितःसन्परिशेषात्क्त्विचेवस्यादित्यनिटीत्यस्यवैय्यर्थ्यप्रसज्येततथाचानिडा
द्याङ्धातुकेसर्वमप्यस्यविषयोनतुक्तिजंतमेवेतिभाष्यमिति।अयमिति।णिलोपइत्यर्थः।अल्लोपोऽनेनवचनमपेक्षितमेव।तेनचिकीर्षकइत्यत्रवृद्धिःचिकीर्ष्यादित्यत्रअ
कृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घत्वाधित्वापूर्वविप्रतिषेधेनातोलोपइतिलोपोभवतीत्याहुः॥ ॥ णौचङ्युपधायाह्रस्वः।उपधायाःकिं।अचकाशत।सन्वल्लघुनि।चङ्परइत्ये रामः
तावतेवणिरिनलभ्यते।श्रिद्रुस्रुवामपिचङ्परत्वादतआह।अंगसंज्ञानिमित्तमिति।अंगस्याभ्यासइति।अंगस्ययेद्वेविहितेतयोःपूर्वोऽभ्यासइत्यर्थः।अंगस्ये ३३

स्तुतावेवेति। भट्टिस्तुत्यवहारेपिप्रायुंक्त। नचोपलेभेवणिजांपणायामिति। वणिजांव्यवहारमित्यर्थः। अप्रत्ययादितिआयप्रत्ययांतादकारप्रत्ययेटापि चसंसेइति। इह अनुनासिकस्यक्विझलोरितिउपधादीर्घोनरुतः संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादितिस्थितस्यगतिमत्रेक्षयंति॥ कमुकांतौ॥ अस्यणिङ भावेउदितोवेतिक्त्वायामिङ्निकल्पः॥

स्तुतावित्येवसम्बध्यतेऽथङ्निर्देशात्। यनिसाहचर्य्यात्यणेरपिस्तुतावेवायं प्रत्ययः। व्यवहारेतु। पणते। पेणे। पणितेत्यादि। स्तुतावनुवर्त्तस्यकेवलेचरितार्थत्वादायं प्रत्ययान्तान्नात्मनेपदं। पणायति। पणायाञ्चकार। पेणे। पणायितासि। पणितासे। पणाय्यात्। पणिषीष्ट। पनायति। पनायाञ्चकार। पेने॥ ७॥ भामक्रोधे। भामते। बभामे॥ ८॥ क्षमूष्सहने। क्षमते। चक्षमे। चक्षमिषे। चक्षंसे। चक्षमिध्वे॥ चक्षमिवहे॥ म्वोश्च॥ ८। २। ६५॥ मान्तस्यधात्वोर्म्मस्यनकारादेशः स्यान्मकारेवकारेचपरे। णत्वं। चक्षण्वहे। चक्षमिमहे। चक्षण्महे। क्षमिष्यते। क्षंस्यते। क्षमेत। आशिषि। क्षमिषीष्ट। क्षंसीष्ट। अक्षमिष्ट। अक्षंस्त॥ ९॥ कमुकान्तौ। कान्तिरिच्छा। कमेर्णिङ्। ३। १। ३०॥ स्वार्थे॥ ङिन्त्वान्नङ्। काम यते। अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु॥ ६। ४। ५५॥ आम् अन्तआलुआय्यइत्नुइष्णुषुणेरयादेशः स्यात्। वक्ष्यमाणणिलोपापवादः। कामयाञ्चक्रे। आयादयआर्द्धधातुकेवा। चकमे। कामयिता। कमिता। कामयिष्यते। कमिष्यते। णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्त्तरिचङ्। ३। १। ४८॥ ण्यन्तात्श्र्यादिभ्यश्चङ्श्नङ्स्यात्कर्त्रर्थेलुङि परे। काम्इअनेतिस्थिते। णेरनिटि। ६। ४। ५१॥ अनिडादावार्द्धधातुकेपरेणेर्लोपः स्यात्। परत्वादेरनेकाचइतियणिप्राप्ते। ण्यक्षोपावियङ्। यणगुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वंविप्रतिषेधेनेतिवार्त्तिकम्। णिलोपस्यतु पाचयतेः पाक्निरित्यादिक्निजन्तमवकाशइतिभावः। वस्तुतस्त्वनिटीतिवचनसामर्थ्यादार्द्धधातुकमात्रमस्यविषयः। तथाचयङादेरपवादएवायमियङ्। अततक्षत्। यण्। आटिटत्। गुणः कारणा। वृद्धिः कारकः। दीर्घः कार्य्यते॥ ९ कमित्वा। कांत्वा। निष्ठायांतुयस्य विभाषेतिनिषेधात्कांतः। अयामंता॥ नामंतेतिसूत्रितेपिणेरनिटीतिवक्ष्यमाणलोपस्यनिषेधेगुणायादेशयोः सतोः कामयांचक्रेइत्यादिरूपाणिसिध्यंत्येव तथापित्यपिलघुपूर्वादित्येवमर्थमायादेशवचनं। प्रस्तनय्या संगमय्या नह्यत्रगुणायादेशौलभ्येते। आम्। कारयामास। गंडयंतो मंडयंतः। तृभूवहिवसिसाधिगडिमं

षयथोद्देशसंज्ञापरिभाषमितिपक्षद्वयमप्यस्ति।जातिव्यक्तिपक्षवत्।तथाच।पूर्वोभ्यासद्वित्वस्यसन्वल्लघूनीत्यादिनासहपक्षद्वयेपिएकवाक्यतासमानैवतथापिकार्यकालपक्षेपदैकवाक्यता॥यणोद्देशपक्षेतुवाक्यैकवाक्यताइत्यस्तिविशेषः।तत्रेदानींकार्यकालपक्षपातिमाधवमतंतावद्व्याचष्टे।संज्ञायाइत्यादिनाश्नोकद्वयेनाअंगंयत्रेतिअयंभावः।सन्वल्लघुनिदीर्घोलघोरितिसूत्रद्वयेअंगस्येत्यनुवर्तते।अभ्याससेतिच।तेनागस्ययेहेतयोः पूर्वोभ्यासस्यतकस्तस्येतिफलितं।द्वेइत्यत्रचउच्चारणेइतिविशेष्यसमर्पकमध्याहियते तच्चरुदंतंनयोगादंगस्येतिकर्मणिषष्ठीतेनयत्रांगंद्विरुच्यतेतत्रैवपूर्वस्यदीर्घसन्वद्भावोक्तइति।अचीकरत्।अपीपचत्।युक्तंचैतत्।अंगस्येतिषष्ठ्याकारकविभक्तित्वसंभवेतदुपेक्ष्यशेषषष्ठीत्वकल्पनायाअन्याय्यत्वात्।नागंद्विरुच्यतेइति।एवंचाचचकासत्।आते

वस्तुतोऽङ्गस्याऽवयवोयोभ्यासइतिवर्णनात्।ऊर्णोदीर्घोर्थापयतोद्वयंस्यादितिमन्महे।चकास्तीत्यत्रोभयमिदन्नास्त्यास्त्वन्यवस्यापणेर्विशेष्यसन्निहितंलघुनीत्यंगमेववाइतिव्याख्याविकल्पस्यकेयटेनैववर्णनात्।णेरलोपेपिसम्बन्धस्त्वागितामपिसिद्ध्ये॥१०॥अथक्रम्यन्तास्त्रिंशत्यरस्मैपदिनः।अणरणवणभणमणकणक्वणश्रणध्वणशब्दार्थाः।अणति।रणति।वणति।वकारादिच्छादेलाभ्यासलोपोनववणतुः।ववाणिथ॥१०॥धणिरपिकैश्चित्पठ्यते।धणति।ओण्अपनयने।ओणति।ओणाञ्चकार॥११॥श्योण्चर्णगत्योः।श्योणति।सुश्योण॥१२॥श्रोण्सङ्घाते।श्रोणति॥१३॥श्लोण्च॥१४॥श्योणादयस्त्रयोऽमीतालव्योष्मादयः।पैण्गतिप्रेरणश्लेषणेषु।पिपेण॥१५॥ध्वणशब्दे।उपदेशेनान्तोयंरषाभ्यामितिणत्वं।ध्वणति।णोपदेशफलंयङ्लुकि॥ ॥ र्यपत्।और्णुनवद्वद्इत्येवभवतीतिभावः।अवयवःकश्चिदिति॥हलादेः प्रथमावयवोद्विरुच्यते।अजादेस्तुद्वितीयावयवद्त्यर्थः।अंगंयत्रद्विरुच्यतेतत्र पूर्वस्यदीर्घसन्वद्भावोविधीयमानोएकास्त्वेवेतिचफलितो॥किंच।अस्मिन्पक्षेएकाचइत्यंगस्यविशेषणंशब्दतोपिसुलभमेकाचोद्वेइत्यधिकारादित्याशयेनाह।तस्यादेकास्त्विति स्यादेतत्।उक्तरीत्याह्रस्वहलादिःशेषचुत्वादीन्यपिअनेकास्वनस्युः।नचेष्टापत्तिः।दिद्रासति।दिदरिद्रासतिजिगणिषतीत्यादिलक्ष्यसर्वसंमतत्वात्।तन्निर्वाहार्थंयत्नोद्देशपक्षआश्रीयतइतिचेत्।तर्हिइहापिसएवोचितः।अर्थाधिकारपक्षस्यैवाभ्यर्हितत्वात्।इत्यादिप्रस्वीकृतत्वाच्चेतिअभिप्रेत्याह॥ ॥ वस्तुतइति।ऊर्णोदीर्घइति।स्या

तिनावर्तेतदृति।अस्मिंस्तुव्याख्यानेचङ्परइत्येतावतैवणिरितिलभ्यतेश्रिद्रुस्रुभ्वपरेष्वंगत्वासंभवादतोव्याचष्टे॥चङ्परेणोयदंगमिति।चङ्परइत्यस्यैवव्याख्यानं णाविति।ज्ञेयं।अनग्लोपेकिं।अचकथत्॥ ॥सन्यतः।अत्रलोपोभ्यासस्येत्यतोऽभ्यासस्येतिभज्यामिदित्यतइदूहणंचानुवर्तनेतदाह।अभ्यासस्येत्यादि।तपरकर णंकिं।पापच्यतेस्मन्।पापचिषते।नचसनियोऽभ्यासःसन्निमित्तइतिविज्ञानात्तपरकरणाभावेपिनोक्तातिप्रसंगः।अभ्यासस्येहयङि-मित्तत्वादितिवाच्यं।तादृशविव क्षायांमधीषिषतिप्रतीषिषतीत्यादावव्याप्तेःनहिकार्योनिमित्तत्वेनाश्रीयतेयद्याश्रीयेततर्हिद्विर्वचनेचीतिनिषेधेनरिसृशब्दस्यहित्वाप्रवृत्तावरिरिषतीत्यादिनसि ध्येत्।नन्वेवंपिपक्षतीत्यादावव्याप्तिःअभ्यासस्यसन्परत्वाभावात्।नचयेननाव्यवधानन्यायेनसन्प्रकृत्याव्यवहितेप्यभ्यासस्येत्वंस्यादेवेतिवाच्यं।प्रतीषिषतीत्यादाव भ्यासस्याव्यवहितसन्परत्वसंभवादुक्तन्यायस्याप्रवृत्तिरितिचेदत्राहुः।सनाद्यंतधातवइतिसनाद्यंतस्यधातुत्वेनसन्नंतस्तदीयाभ्यासस्येतिव्याख्यानेनोक्तदोषःनचसनिप

सन्यतः।७।४।७९॥अभ्यासस्यातइकारःस्यात्सनि।दीर्घोलघोः।७।४।९४।लघोरभ्यासस्यदीर्घःस्यात्सन्वद्भावविषये।अचीकमत्।णिङ्भा वपक्षेकमेरप्लुङ्श्रङ्क्तव्यः॥णेरभावान्नदीर्घसन्वद्भावौ।अचकमत्।संज्ञायाःकार्य्यकालत्वादङ्गंयत्रहिरुच्यतेतत्रैवदीर्घः सन्वच्चनाने कास्त्रितिमाधवः।चकास्त्यर्थापयत्पूर्णोत्यादीनाङ्गन्हिरुच्यते।किन्त्वस्यावयवःकश्चित्तस्मादेकास्त्रिदन्द्रूयम्॥ ॥रेअभ्यासस्येतियथाश्रुतंपरित्यज्यो

क्तव्याख्यानेकिंमानमितिवाच्यं।तपरकरणस्यैवतत्रमानत्वात्।किंचअकारग्रहणमपितत्रमानं।अन्यथासनीत्येववूयात्।तावताप्यधीषिषतीत्यादावित्वप्रवृत्तिसि द्धेरिति।दीर्घोलघोः।लघोरभ्यासस्येति।ननुअङ्कत्समुदायस्याभ्यासस्यलघुसंज्ञादुर्लभाहृस्वलघ्विति सूत्रितत्वात्।नैषदोषः।इमेहिनसमानाधिकरणेषष्ठ्योकिंतुव्य धिकरणे।तथाचाभ्यासावयवस्यलघोर्दीर्घइत्यर्थः॥लघुनिचङ्परेऽनग्लोपेइतिसर्वमिहानुवर्तते।तच्चप्राग्वदेवद्वेधाव्याख्येयंतदाह।सन्वद्भावविषयइति।हलादेरि तिप्राचोक्तमिहोपसितेनिष्प्रमाणत्वात्।नहिमुनित्रयोक्तिंविनाहलादेरितिव्याख्यातुमुचितं।नचैवंऔदिदत्आदिरदित्यादौदीर्घःस्यादितिशंक्यं।अंगलघोरुभयोर पिणिचंप्रतिविशेष्यत्वेदीर्घस्यतत्राप्राप्तेः।चङ्परेहियदंगंउंदइतिनतदीयोभ्यासोनवाचङ्परणिच्परंयल्लघुतत्परः।एतेनआदिरदित्यादिभाष्योदाहरणमेवहला देरितिव्याख्यानेप्रमाणमितिकेषांचिदुत्प्रेक्षापिप्रत्युक्तादीर्घाप्राप्त्यैवोदाहरणसौष्ठवस्योक्तत्वात्।लघोःकिंणिहिंसायां॥अचिस्नुधात्।शास्त्रेअस्मिन्कार्यकालसंज्ञापरिभा

दंध्वंतीति।नुगतोनुनासिकांतस्येत्यभ्यासस्यनुक्।गत्यादिषितिगतिशब्दसंभक्तिषित्यर्थः।मीमृ।ऋदित्।फलंतुनाग्लोपीतिनिषेधः।अमिमीमत।ष्टिवु
क्रुशु।ष्ठीवति।क्ष्माम्यति।आडि.चमइति।ष्ठिवुक्रुशुआचमामितिवृत्तिकारोक्तपाठोऽयुक्तइतिभावः।जिमिंकेचिदिति।तथाचजेमनमितिभोजनेप्रयुंजते
।वाभ्राश।उभयत्रविभाषेयं।अनवस्थानार्थोभ्रमिः क्रमित्रसीचदिवादयस्तेभ्योनिसंप्राप्तेइतरेषामप्राप्तेचारंभात्भ्राश्म्लाश्दीप्तौ।फणादावेतौ।भ्रमुचल

दंध्वन्ति॥१६॥वणेत्यपिकेचित्।वेणतुः।वेणिय।कनीदीप्तिकान्तिगतिषु।चकान॥१७॥ष्टनवनशब्दे।स्तनति।वनति॥१८॥व
नषणसंभक्तौ।वनेरर्थभेदात्पुनः पाठः।सनति।ससान।सेनतुः।येविभाषा।६।४।४३॥जनसनखनामात्वंवास्याद्यादौक्ङिति।सायात्।
स्यात्॥२१॥अम्गत्यादिषु।कनीदीप्तिकान्तिगतीत्यत्रगतेः परयोः शब्दसम्भक्त्योरादिशब्देनसंग्रहः।अमति।आम॥२२॥द्रमहम्म
मीमृगतौ।द्रमति।द्द्राम।ह्यन्तेतिनद्धिः।अद्रमीत्।हम्मति।जहम्म।मीमति।मिमीम॥२५॥अयंशब्देच्।चमुच्क्रुजमुम्रुअ
दने।ष्ठिवुक्रुशुचमांशिति।७।३।७५।एषामचोदीर्घः स्याच्छिति।आडि.चमइतिवक्तव्यम्॥आचामति।आडि.किं।चमति।विचमति
।अचमीत्॥२६॥जिमिङ्के.चित्पठन्ति।जेमति।क्रमुपादविक्षेपे।वाभ्राश्म्लाश्भ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः।३।१।७०॥एभ्यःश्य
न्वास्यात्कर्त्रर्थेसार्वधातुकेपरे।क्रमः परस्मैपदेषु।७।३।७६॥क्रमेर्दीर्घः स्यात्परस्मैपदेपरेशिति।क्राम्यति।क्रामति।चक्राम।क्राम्यतु।

नेभ्यादिः।ज्वलादिः।फणादिरपिमनोरमायांपठ्यतेतद्भ्रमसादितिनव्याः।भ्रमुअनवस्थाने।दिवादिः।पुषादिः।शमादिस्तत्रभ्वादेः।भ्रम्यति।भ्रमति।श
मादेस्तुश्यनिदीर्घेभ्राम्यतीतित्रैरूप्यं।क्रमुग्लानौ।त्रसीउद्वेगे।त्रुटक्छेदने।लषकांतौ।क्रमः।ष्ठिवुक्रुशुचमामित्यतोऽनुवर्तनादाह।परस्मैपदेशितो
ति।परस्मैपदेकिं।उपक्रमते।पराक्रमते ॥

दित्यपकृष्यते।और्णनवत्दृहसन्वद्भावस्तुनोपयुज्यतेणोरुतस्यादेशस्यस्थानिवद्भावेननिषेधेनवानुशब्दस्यहित्वेसतिअभ्यासेअवर्णाभावादितिभावः।अर्थीप
यतावितिअर्थमाचष्टेइत्यर्थेणिच्यापुगागमेचततश्चेश्चङिदीर्घस्यसन्वदितीत्वस्यचप्रवृत्तौआर्तीयदित्येवभवतीतिभावः।अर्थउपयाञ्चायामित्यस्यतुच
ङ्परेणोआर्तयतेतिभवतिननुतत्रदीर्घसन्वद्भावयोः प्रवृत्तिरितिचुरादौस्फुरीभविष्यति।उभयमिति।दीर्घःसन्वच्चेत्येतदुभयमित्यर्थः।नस्यात्स्याच्चुम्भवस्य
यैति।चङ्परेणोयल्लघ्वितिव्याख्यानेनस्यात्चङ्परेणोयदंगमितिव्याख्यानेनतुस्यात्।एवंचअचचकासत्।अचीचकासदितिव्याख्याभेदेनरूपद्वयमित्यर्थः।
ननुयथाचङ्परेणोयल्लघ्वितिव्याख्यानेयेननाव्यवधानन्यायेनअपीपचदित्यादावेवउभयंभवतिनत्वनेकव्यवायेअचचकासदित्यादौतथान्यायसाम्येनलघु
नियोभ्यासदित्यत्राप्येकेनैवव्यवायस्यस्वीकार्यत्वादचिक्षणदित्यादौसन्वदितीत्वंनस्यादितिचेदत्राहुः।अत्यन्तदूरेतीत्वापवादेनअत्वचनेननुल्यजाती
यापेक्षेणसंयोगस्यव्यवधानेपिद्वित्वस्यज्ञापितत्वान्नोक्तदोषः।अतएवदीर्घोलघोरितिसूत्रेलघोरितिसार्थकंमाधवोपिजागृधातावित्यमेवाह।एवंचव
दन्त्यथोदेशपक्षमेवाश्रियत।तथाचऊर्णुधातोयत्तेनोक्तंऔर्णनवदित्यत्रदीर्घोलघोरित्यभ्यासस्यदीर्घोनभवतिचङ्परेणोयदंगंतस्योभ्यासइति
सूत्रार्थात्।अत्रतुअंगावयवाभ्यासोनलंगस्येत्यादि।तत्रतस्यापिआग्रहोनास्तीतिगम्यतेअतएवचकास्त्वावचीचकासदित्युदाजहार।तथाचमतभेदाभिप्रा
येणपूर्वापरग्रंथविरोधःसमाधेयइति।कातंत्रपरिशिष्टेत्विदंदीर्घप्योःअजीजागरदित्युदाहृतं।तन्मतद्वयेप्यसंभवादुपेक्ष्य।त्मवस्थामेवविवृणोति।णेरिति
।सन्निहितमितिहेतुगर्भंविशेषणंलघुनीत्येतत्णेर्विशेष्यंभवतिसन्निहितत्वादित्यर्थः।अंगमेवेति।अस्यचङ्परेइत्यत्रआदेशरूपचङंशेआकांक्षाभावेपिणा
वितिप्रत्ययांशेउपस्थिताकांक्षत्वादितिहेतुःस्पष्टएवेतिभावः।केयटेनैवेति।तथाचएकंहरदत्तमतंअपरंतुकैयटमतमितिविषयविभागेनव्याचक्षाणाउपे
क्ष्याइतिभावः।चङ्परइत्यावर्त्यअग्लोपविशेषणतयापियोजितंतत्फलमाहणेरितिश्रिदुस्रुषुपरतोअग्लोपित्वासंभवादिहापिचङ्रइत्येतावतैवणा
वितिलभ्यतेइतियोध्यं।अगितामपीति।पचिकमिशकिप्रभृतीनामित्यर्थः।नह्यौत्संज्ञकावोलोपोणिचंप्रतीक्षतइतिभावः।नोपदेशफलमिति।अनुस्वारइत्यर्थः।

चिणोलुक्।परस्यलुक्स्यादिति।तशब्दस्येतिकेश्चित्पठ्यते।तदार्थिकार्थकथनं।तशब्देपरतः चिणिविहितेचिणः परस्यजायमानोलुक्प्रत्ययस्यलुक्स्नुलुपद्इतिवच
नात्तशब्दस्यैवेतिसष्टत्वात्।अयमितिषेवृधातुः।भाष्यविरुद्धमिति।यदिसोपदेशःस्यात्तदास्थायतिरिवायमपिषोपदेशलक्षणेपर्युदस्येतत्तदकरणान्नास्तिसोप
देशद्इतिभावः।प्लवगताविति।केचित्प्लवेतिधात्वंतरमित्याहुः।तद्धिमनोरमायांदूषितं।प्लवेतिधात्वंतरत्वेविभाषाङिरुप्लुवोरित्यत्रप्लुवःपस्येचअविधानंव्यर्थस्यात्।
प्लवेत्येतस्माद्धुञिआप्लावशब्दस्यसिद्धत्वात्।तयास्तवतिशृणोतीतिसूत्रेणप्लवतेरभ्यासोकारस्यइत्वविधानमपिव्यर्थंस्यात्।तद्धिपक्षेअपिप्लवदितिरूपसिध्यंशे

चिणोलुक्।६।४।१०॥चिणःपरस्यलुक्स्यात्।अप्यायि।अप्यायिष्ट॥१५॥तायसन्तानपालनयोः।सन्तानःप्रबन्धः।तायते।तताये।
अतायि।अतायिष्ट॥१६॥शलचलनसम्वरणयोः१७ शेलेवलवल्लसंवरणेसञ्चरणेच।ववले।ववल्ले॥१८॥मलमल्लधारणे।मेले।ममल्ले१९
भलभल्लपरिभाषणहिंसादानेषु।बभले।बभल्ले२३कलशब्दसंख्यानयोः।कलते।चकले २४कल्लअव्यक्तेशब्दे।कल्लते२५अशब्दइति।
स्वामी।अशब्दस्तूष्णींभावइतिच।तेवृदेवृदेवने।तितेवे।दिदेवे २७षेवृगेवृग्लेवृपेवृमेवृम्लेवृसेवने।परिनिविभ्यइतिषत्वम्।परिषेवते।
निषेवे।अयंसोपदेशोपीतिन्यासकारादयः।तद्भाष्यविरुद्धं।गेवृते।जिगेवे।जिग्लेवे।पिपेवे।मेवते।म्लेवते३३शेवृखेवृकेवृइत्यप्येके।३६।
रेवृप्लवगतौ।प्लवगतिःप्लुतगतिः।रेवते३७अथावत्यन्ताः परस्मैपदिनः।मव्यबन्धने।ममव्य १सूर्स्यईर्स्यर्ष्यईर्ष्याथाः॥४॥हयगतौ।अ
हर्यीत्।यान्तत्वान्नवृद्धिः५ शुच्यअभिषवे।अवयवानांशिथिलीकरणंसुरायाःसन्धानम्वाऽभिषवःस्नानञ्च।शुशुच्यर्द्चुच्यइत्येके॥७॥ ह
र्य्यगतिकांत्योः।जहर्य्य॥८॥अलभूषणपर्य्याप्तिवारणेषु।अलति।आल॥ ९ क्रियते।तच्चरूपंप्लवधातोःसन्यतइत्यनेनसिद्धमितिकिंतदुपादानेने
ति।ममव्येति।यस्यहलइतिलोपस्तुनभवतियस्येतिसंघातग्रहणमितिसिद्धांतितत्वात्।वर्णग्रहणेत्वर्थग्रहणपरिभाषायाअप्रवृत्यापुत्रकाम्येत्यादावपिलोपःस्यादि
तिदिक्।लुदि।मव्यिता।आशिषि।मव्यात्।हलोयमामितिधातुयकारस्यलोपः।सूर्स्यईर्स्य।णलि।सुषूर्स्य॥ईर्स्याचकार।ईर्ष्याचकार।एभ्यः क्विपिलोपोव्योरितिलोपे
स्कोरितिकलोपेजश्त्वचर्त्वयोः।सूर्ट्।ईर्ट्।संयोगांतलोपस्त्विहनभवति।रात्सस्येतिनियमात्सूर्स्यआदरइतिवक्ष्यते।तस्यापिसूर्ट्इत्येवरूपं। हयगतौ।

स्नुक्रमोः।अनात्मनेपदनिमित्तेदिति।आत्मनेपदनिमित्ताभावेदित्यर्थः।अन्येतुद्विवचनस्थानेव्यत्ययेनएकवचनंअनात्मनेपदनिमित्तयोरित्यर्थइत्याहुः। उ
भयोरपिभावकर्मकर्मण्यतिहारस्तङ्-निमित्तंक्रमेस्नुवृत्तिसर्गादयोपीतिवोध्यं।स्नुक्रमोरुदात्तत्वादितिसिद्धेनियमार्थोयमित्याह।अत्रैवेडितिं।अनात्मनेप
देतिकिं।उपस्नोष्यतेजलेना उपक्रंस्यते।आक्रंस्यते।निमित्तइतिकिं।स्नौतीतिस्नुवितासद्वाचरतिस्नुवित्रीयतेऽहहक्यङ्-आत्मनेपदनिमित्तंनतुस्नौति

स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते।७।२।३६॥अत्रैवेट्।अक्रमीत्॥३०॥अथरेवत्यन्ताअनुदात्तेतः।अयवयपयमयचयतयणयगतौअ
यते॥दयायासश्च।३।१।३७॥दयअयआस्एभ्यआम्स्याल्लिटि।अयाञ्चक्रे।अयेत।अयिषीष्ट।विभाषेटः।८।३।७८॥ट्वुणःपरोयट्ट्
ततःपरेषांषीध्वंलुङ्लिटान्धस्वामूर्द्ध्न्यादेशःस्यात्।अयिषीढ्वम्।अयिषीध्वम्।आयिष्ट।आयिढ्वम्आयिध्वम्उपसर्गस्यायतौ।८।
२।१९॥अयतिपरस्योपसर्गस्ययोरेफस्तस्यलत्वंस्यात्।प्लायते।पलायते।निसदुसोरुत्वस्यासिद्धत्वान्नलत्वम्।निरयते।दुरयते।निर्दुरो
स्नुनिलयते।दुलयते।प्रत्ययइतित्विणोरूपम्।अथकथमुदयतिवितताङ्कुरंरश्मिरज्जाविति।माधः।इटकिटकटीइत्यत्रप्रश्लिष्टस्यभवि
ष्यति।यद्वाअनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्।चसिङोङि-त्करणात्ज्ञापकात्।वादित्वात्।ववये।पेये।मेये।चेये।तेये।प्रणयते।ने
ये॥७॥दयदानगतिरक्षणहिंसादानेषु।आदानंग्रहणं।दयाञ्चक्रे॥८॥रयगतौ॥९॥ऊयीतन्तुसन्ताने।ऊयाञ्चक्रे॥१०॥पूयीविशरणेदु
र्गम्येच। पूयते।पुपूये॥११॥कूयीशब्देउन्देच।चुकूये॥१२॥स्फायीविधूनने। चस्फाये॥१३॥स्फायीओप्यायीवृद्धौ।स्फायते।पस्फाये।
प्यायते॥लिङ्यङोश्च।६।१।२९॥लिटियङि-चप्यायः पीभावःस्यात्।पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्पीशब्दस्यद्वित्वं॥एरनेकाचइतियण्।पिप्ये।
पिप्याते॥पिप्यिरे।दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम्।३।१।९१॥एभ्यश्लेश्निण्वास्यात्।एकवचनेतशब्देपरे॥ ॥

रित्याहुः।लुङ्लिटांधस्येति।लिटि।लिलिहिढ्वे।लिलिहिध्वे।अथकथमिति।ज्ञानचाभाव्यमितिशंकितुराशयः।कूयीशब्देउंदेच।उंदः क्लेदनं।लिङ्यङो
श्च।यङि।पेपीयते।दीपजन।दीपीदीप्तौ।जनीप्रादुर्भावे।बुधअवगमने। पूरीआप्यायने।एतेदिवादयः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अंगस्यातःलृोः समीपत्वात्तल्लचतदंतस्येतिसमीपवाचिनांतशब्देनकर्मधारयपक्षेलंतशब्दस्यविशेषणत्वात् पूर्वनिपातःस्यादतआह।लुप्तषष्ठीकमितिअं
त शब्दःसमीपवाचीत्यभिप्रेत्याहअतःसमीपाविति अतोवृद्धिःस्यादितिदृहअतदृत्यस्यतंत्रावृत्यादिकंस्वीकर्तव्यं।अन्यथाप्रयो जनाभावादिकपरिभाषानुप
स्थानेप्यलोंत्यपरिभाषयाअंत्यस्यस्यादितिभावः।यद्यपिअतोलृस्येत्युक्तेपिलृांतस्यांगस्यअतः सिचिपरेवृद्धिरित्यर्थस्वीकृतेयेननाव्यवधानन्यायेनेष्टंसिध्यति
तथाप्यंगस्यसिचिपरेअतोवृद्धिरित्यर्थोपिप्रतीयेत।ततश्चाश्वल्लीदित्यत्रातिप्रसंगः स्यात्ततद्वारणायसूत्रेअंतग्रहणंकृतमिति।तदनुरोधेनांतशब्दस्यसमी
पबाचित्वमतदृत्यस्यचानुवृत्तिःस्वीकृतेतिवोध्यं।अतःसमीपावितिकिं।अखोरीत्।अमीलीत्।लृांतस्यांगस्यकिं।श्वल्लआशुगमने।अश्वल्लीत्।अत्रअकार
समीपोयोलकारःसनांगस्यांतःयस्त्वंगस्यांतः सतुनाकारसमीपः।ननुलेत्यस्यलुप्तषष्ठीकत्वाभ्युपगमेप्यतशब्दस्यावयववाचित्वंस्वीकृत्यअंगस्यांतयत्तल्लत
स्यातःतत्समीपस्यातोवृद्धिरितिव्याख्यानेत्वतदृत्यस्यावृत्तिर्नापेक्षितेतिचेत्।अत्राहुः।हलंत्यमितिसूत्रेमनोरमायांसामीप्यंषष्ठ्यर्थइतिपक्षस्यनिराकर्
णात्तदनुरोधेनात्रातदृत्यस्यावृत्तिराश्रितेति।अत्रकेचित्।अतोलृांतेलेति लुप्तसप्तमीकं।अथवाअतोलृांतदृत्यस्तमेवसूत्रयितुंशक्यंतथाचअंग
तंयत्तल्लं तस्मिन्परेऽव्यवहितस्यातोवृद्धिरितिव्याख्यानसंभवान्नतंत्रावृत्त्याद्याश्रयणक्लेशः।नचांगस्यविशेष्यत्वेनैवान्वयोयुज्यतेननुविशेषणत्वेनपदा
र्थाधिकारेतस्यचतदंतस्येतिपरिभाषायाःपदमंगचविशेष्यंभवतिदृत्यभिप्रायवर्णनादितिवाच्यं।अल्लोपोनदृतिसूत्रेः मावयवोःसर्वनामस्थानेत्येवंभाष्य
कारादिभिर्विशेषणतयाव्याख्यानात्क्वचिद्विशेषणत्वेप्यंगस्यनक्षतिरित्याहुः।नेटीत्यादि।यद्यपिपुरस्तादपवादन्यायेननेटीत्यस्यापवादोनतुविकल्पस्या
पितथापिवाध्यसामान्यचिंतायांस्वविषयेप्राप्तंसर्ववाध्यतदृतिपुरस्तादपवादन्यायोत्रनप्रवर्ततदृतिभावः।मीलसंकोचेदृति।नेत्रसंकोचेतुप्रचुरप्रयोगः।
तिलगतौ।तिलस्नेहनदृतितुरादौदलविशरणे।विशरणमवयवानांविभागः।घोर्ङीधोरितकमस्थानांगमनविशेषः।निष्ठांतात्संज्ञायांकन्।त्सरःकुद्यनाकृपदे
नगतिः कुद्यगतिः।क्नरहूर्छने।हूर्छनंकौटिल्यं।ष्ठिवुनिरसने।अस्यल्युटिष्ठेवनं।ष्ठीवनाःस्कृशकुन्मूत्ररेतांस्यक्ष्मुननिसिपेदित्यत्रष्टषोदरादित्वात्सस्येदीर्घई

कारदृत्याहुः ॥

जहायाहम्यात्।शिथिलीकरणमिति।सोममभिषुणोतीत्यादेर्दर्शनात्।सुराया इति।तत्प्रकरणेसंधानंस्यादभिषवइत्यमरेक्षेः॥ ॥अतोलृंतस्यायद्यवयव

अतोल्वान्तस्य।७।२।२॥ल्वोतिलुप्तषष्ठीकम्।अतःसमीपौयौल्वौ तदन्तस्याङ्गस्यातोवृद्धिःस्यात्परस्मैपदपरेसिचि।नेटीतिनिषेध स्यातोहलादेरितिविकल्पस्यचापवादः।माभवानालीत्।अयंस्वरितेदित्येके।तन्मतेअलतेदित्याद्यपि॥९॥त्रिफलाविशरणे।तृफले त्येवम्॥फेलतुः।फेलुः।अफालीत्॥१०॥मीलश्मीलस्मीलस्मीलनिमेषणे।निमेषणंसंकोचः।द्वितीयस्तालव्यादिः।तृतीयोदन्त्यादिः।१४॥षी लप्रतिष्टम्भे।प्रतिष्टम्भोरोधनम्॥१५॥नीलवर्णे।निनील॥१६॥शीलसमाधौ।शीलति॥१७॥कीलबन्धने॥१८॥कूलआवरणे॥१९॥मूलरु जायांसङ्घातेच॥२०॥तूलनिष्कर्षेनिष्कर्षोनिष्कोषणं।तच्चान्तर्गतस्यबहिर्निःसारणं।तुतूल॥२१॥पूलसङ्घाते॥२२॥मूलप्रतिष्ठायाम्॥२३। फलनिष्पत्तौ।फेलतुः।फेलुः॥२४॥चुल्लभावकरणेभावकरणमभिप्रायोविष्कारः॥२५॥फुल्लविकसने॥२६॥चिल्लशैथिल्ये भावकरणेच ॥२७॥तिलगतौ।तेलति॥२८॥तिल्लेत्येके।तिल्लति॥२९॥वेलचेलकेलखेलक्ष्वेलवेल्लचलने।पञ्चऋदितःषष्ठोलोपधः॥३५॥पेलफेल शेलगतौ॥३८॥षेलइत्येके॥३९॥स्खलसञ्चलने।चस्खाल।अस्खालीत्॥४०॥खलसञ्चये॥४१॥गलअदने।गलति।अगालीत्॥४२॥ष लगतौ।सलति॥४३॥दलविशरणे॥४४॥श्वलश्वल्लआशुगमने।शश्वाल।अश्वालीत्।शश्वल्ल।अश्वल्लीत्॥४६॥खोलखोर्ऋगतिप्रतिघाते ।खोलति।खोरति॥४८॥धोर्ऋगतिचातुर्य्ये।धोरति॥४९॥स्मरच्छद्मगतौ।तत्सार।अत्सारीत्॥५०॥क्मरहूर्छने।चक्मार॥५१॥अभ्रवभ्रम भ्रचरगत्यर्थाः।चरतिर्भक्षणेपिअभ्रति।आनभ्र।माभवानभ्रीत्।अङ्गान्तरेफस्यातःसमीपत्वाभावान्नवृद्धिः॥५५॥ष्ठिवुनिरसने।ष्ठिवुक्लम्वि तिदीर्घः।ष्ठीवतिअस्यद्वितीयस्यकारष्ठकारोवेतिवृत्तिः।तिष्ठेव।तिष्ठिवतुः।तिष्ठिवुः।टिष्ठेव।टिष्ठिवतुः। ——— टिष्ठिवुः।हलिचेतिदीर्घः।ष्ठी व्यात्॥५९॥जिजये।अयमजन्तेषुपठितुंयुक्तः।जयउत्कर्षप्राप्तिः।अकर्म्मकोयम्।जयति ॥ ९वचनेनांतशब्देनबहुव्रीहिरंगंचान्यपदार्थस्तत्सप्तेवि शेषणेनतदंतविधेःसिद्धत्वादंतग्रहणमनर्थकं।अश्वल्लीदित्यत्रातिव्याप्तिश्चासमीपवाचिनाअंतशब्देनषष्ठीसमासपक्षेरपिरणिशल्लप्रभृतिषुतिव्याप्तिः॥ ॥

तत्वात्अकारादेशेकृतेचानुकृष्टस्यपश्चाज्जायमानत्वादितिभावः।लोपश्चायप्रत्ययोकारइतिअसंयोगपूर्वोयः प्रत्ययइति।प्रत्ययविशेषणंतुनकृतं।अश्नुवः।अ
श्णुमइत्यादावनिष्ठाभावेपिअश्नुवद्देइत्यादावतिप्रसंगात्।एवमुतश्चेति सूत्रेपिअश्नुहीत्यत्रदोषाभावेपिअश्नुहीत्यत्रानिष्टप्रसंगःस्यादित्यसंयोगपूर्वेतिप्रत्य
यविशेषणंनकृतमित्याहुः।अश्नुहीतिपरस्मैपदंयद्यपिलोकेदुर्लभंतथापिवेदाभिप्रायेणतत्प्रयोगस्यसाधुत्ववोध्यं।आप्नुहीतिपाठस्तूचितः।कुवि।अयमिति।
कृणोतीत्यादिरित्यर्थः।स्वादौहिकुवीत्ययंधातुर्नपठ्यतेकिंतुकृञ्हिंसायामिति।तस्यचपरस्मैपदेषुसार्वधातुकेकृणोतीत्यादीनिरूपाणितुल्यानीतिफलितो

अवरक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु।अवति।आव।
मीभवानवीत्॥९९॥धावुगतिशुध्योः।स्रवितेत।धावति।धावते।दधाव।दधावे॥९७॥अथोष्मान्ताआत्मनेपदिनः।धुसंभिसम्दीपनक्लेश
श्नजीवनेषु।धुस्यते।दुधुस्ते।धिस्यते।दिधिस्ते॥२॥वृस्वरणे।वृस्यते।ववृस्ते॥३॥शिस्विद्योपादाने।शिस्यते॥४॥भिस्भिसायांअलाभेलाभेचाभि
स्यते॥५॥क्लेशअम्लक्तायाम्वाचि।वाधनइतिदुर्गः।क्लेशते।विक्लेशे॥६॥दस्वृद्धौशीघ्र्येचदस्यते।ददस्से७दीस्मौण्ड्ये।ज्योपनयननियमव
तादेशेषु।दीस्यते।दिदीस्ते॥८॥ईस्पर्शने।ईस्याञ्चक्रे॥९॥ईषगतिहिंसादर्शनेषु॥ईषाञ्चक्रे॥१०॥भाषव्यक्तायांवाचि।भाषते॥११॥वर्षरुहे
ने।दन्तोष्ठ्यादिः।ववर्षे॥१२॥गेष्टअन्विच्छायाम्।ग्लेष्टइत्येके।अन्विच्छाअन्वेषणं।जिगेषे१३पेष्टप्रयत्ने।पेषते॥१४॥जेष्टणेष्टएष्टप्रेष्टगतौ।जे
षते।नेषते।एषाञ्चक्रे।पिप्रेषे१५रेष्टहेष्टह्रेष्टअव्यक्तेशब्दे।आद्योवृकशब्दे।ततोद्वौअश्वशब्देरेषते।हेषते।ह्रेषते२१कासशब्दकुत्सायाम्॥

र्थः॥ ॥अवरक्षण।एकोनविंशतिरर्थाः।कांतिः शोभा॥दीः स्निग्धेजइत्याहुः॥तृप्तिरिक्तानाशः।स्वाम्यर्थः स्वामित्वं।हिंसाहननं।आदानंग्रहणं।नचात्रदानमेवार्थो
स्त्विति वाच्यं।भागेवृद्धौग्रहेवधेइत्येवमर्थानांविशिष्यवोपदेशेनगणितत्वात्।भिस्॥याञ्चालाभःलाभास्त्रयोऽर्थाः।स्वामीतुक्लेशअव्यक्तायांवाचिचेतिपठित्वाइमाव
पिभिक्षधातोरर्थावितिमन्यते।क्लिशउपतापेइतिदिवादौ।क्लिशूविबाधनइतिक्र्यादौ।दीक्ष॥पंचार्थीः।ईषगतिगुरोश्चहलइत्यप्रत्ययेटापि।ईषा।मनसईषामनीषा।ग्र
कंध्वादिः।मनीषामभिनिविशेमनीषितं।प्रातिपदिकाद्धात्वर्थेबहुलमिष्ठवच्चेतिणिचितदंतात्क्तः।ईषउंछेइतितुपरस्मैपदिषुद्रष्टव्यः।ईषगतौदिवादिः।ईषद्

सन्लिटोर्जेः।सन्लिण्निमित्तद्इति।यदित्तुसनिलिटिचपरेयोभ्यासद्इतिप्राचोव्याख्यानमाद्रीयेततदायेननाव्यवधानन्यायेनप्रकृतिव्यवधानंसोढव्यमेव।परंतुय
ङ्लुगन्तात्सनिजेजयिषतीत्यत्रकुत्वंस्यात्।नचतन्माधवग्रंथसंमतमितिभावः।धिन्विकृण्व्योरचाअलोंत्यस्येतिवकारस्याकारादेशश्चकारेणतुउपत्यययोनुकृष्य

सन्लिटोर्जेः।७।३।५७॥जयतेःसन्लिण्निमित्तोयोभ्यासस्ततःपरस्यकुत्वंस्यात्।जिगाय।जिग्यतुः।जिग्युः।जिगयिथ।जिगेथ।जिगा
य।जिगय।जिग्यिव।जिग्यिम।जेता।जीयात्।अजैषीत्॥५७॥जीवप्राणधारणे।जिजीव॥५८॥पीवमीवतीवनीवस्थौल्ये।पिपीव।मिमीवति
तीव।निनीव॥६२॥ष्टीवसेवनिरसने॥६४॥उर्वीतुर्वीधर्वीदुर्वीशुर्वीहिंसार्थाः।उर्वीञ्चकार।उपधायांचेतिदीर्घः।तुतूर्व॥६९॥गुर्वीउद्यमने।गूर्व
ति।जुगूर्व॥७०॥मुर्वीवृन्धने॥७१॥पुर्वपर्वमर्वपूरणे॥७४॥चर्वअदने॥७५॥भर्वहिंसायाम्॥७६॥कर्वखर्वगर्वदर्प्ये॥७८॥अर्वशर्वषर्वहिंसाया
म्।आनर्व।शर्वति।सर्वति॥८१॥इविन्वाप्तौ।इन्वति।इन्वाञ्चकार।इदितोनुम्धातोरित्यनुम्।पिन्वति।पिपिन्व॥८६॥हिविदिविधिविजिविप्रीणनार्थाः।हिन्वति।दिन्वति।धिन्विकृण्व्योरच।३।१।८०।अनयोरकारोन्तादेशःस्यादुप्रत्यय
श्चेद्विषये।अतोलोपः।तस्यस्यानिवद्भावाल्लघूपधगुणोन।उप्रत्ययस्यपित्सुगुणः।धिनोति।धिनुतः।धिन्वन्ति।लोपश्चास्याऽन्यतरस्याम्वोः
।६।४।१०७॥असंयोगपूर्वोयःप्रत्ययोकारस्तदन्तस्याङ्गस्यलोपोवास्यात्मोःपरयोः।धिन्वः।धिनुवः।धिनुमः।धिन्मः।मिपिनुपरत्वाद्गुणः।धि
नोमि।उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वात्॥६।४।१०६॥असंयोगपूर्वोयःप्रत्ययोकारस्तदन्ताद्ङात्परस्यहेर्लुक्स्यात्।धिनु।नित्यत्वादुकारलोपा
त्पूर्वमाट्।धिनवानि धिनवाम।जिन्वति।दृत्यादि॥८०॥रिविरविधविगत्यर्थाः।रिण्वति।रण्वति।धन्वति॥८३॥कृविहिंसाकरणयोश्चाचकारा
द्वृतौ।कृणोति।इत्यादिधिनोतिवत्।अयंस्वादौच॥८४॥मवबन्धने।मवति।मेवतुः।मेवुः।अमवीत्।अमावीत्॥८५॥ ॥ तेवोपदेवेनलनपो
स्तनादिलंस्वीकृतं।तन्मतेतुचकारंविनाप्युप्रत्ययलाभः।अतोलोपइति।यद्यपिउपदेशेदंतत्वंनास्तितथाप्यर्द्धधातुकोपदेशेतदस्त्येव।धिन्विकृण्व्योरचेतिश्नु

नचक्रुतेपिसलोपेप्रत्ययलक्षणेनसिच्परत्वाद्षभावोदुर्वारइतिशंक्यं।वर्णाश्रयेप्रत्ययलक्षणाभावात्।अन्यथागवेहितंगोहितमित्यत्रावादेशःस्यादितिदिक्॥

जगृहे।ऋदुपधेभ्योलिटःकित्त्वंगुणात्पूर्वंविप्रतिषेधेन।जगृहिषे।जघृक्षे।जघृढ्वे।गर्हिता।गर्द्धा।गर्हिष्यते।घर्ष्यते।गर्हिषीष्ट।घृक्षीष्टलुडि.अगर्हिष्ट।इडभावे।शलइगुपधादनिटःक्सः।३।१।४५॥इगुपधोयःशलन्तस्तस्मादनिदृङ्नेःक्सादेशःस्यात्।अघृक्षत।क्सस्याचि।७।३।७२।अजादौतडि.क्सस्यलोपःस्यात्।अलोन्त्यस्य।अघृक्षाताम्।अघृक्षत॥४९॥ग्लहच।ग्लहते॥५०॥घृषिकान्तिकरणे।घृङ्.षते।जुघृङ्.षे।केचिद्हुषेस्वदुपधंपठन्ति॥५१॥अथार्हस्यन्ताःपरस्मैपदिनः।घृषिर्अविशब्दने।विशब्दनम्प्रतिज्ञाननतोन्यस्मिन्नर्थेइत्येके।शब्देइत्यन्ये।पेठुःघोषति।जुघोष।घोषिता।इरित्त्वादङ्।अघुषत्।अघोषीत्।१अक्ष्व्याप्तौ।अक्षोन्यतरस्याम्।३।१।७५॥अक्षोवाश्नुप्रत्ययःस्यात्कर्त्रर्थेसार्वधातुकेपरे।पक्षेशप्।अश्णोति।अश्णुतः।अश्णुवन्ति।अक्षति।अक्षतः।अक्षन्ति।आनक्ष।आनक्षिथ।आनक्ष।अक्षिता।अक्षा।अक्षिष्यति।स्कोरितिकलोपः।षढोःकःसि।अक्ष्यति।अश्णोतु।अश्णुहि।अश्णवानि।आश्णोत्।आश्णवं।अश्णुयात्।अक्ष्यात्।उदित्त्वाद्वेट्।नेटिमाभवानक्षीत्।अक्षिष्टं।अक्षिषुः।इडभावेतुमाभवानाक्षीत्।आष्टां।आक्षुः॥२॥तक्षूत्वक्षूतनूकरणे।तनूकरणेतक्षः।३।१।७६॥भ्वादावेवायंविषये।तक्ष्णोति।तक्षतिकाष्ठं।ततक्षिथ।ततक्ष।अतक्षीत्।अतक्षिष्टां।अताक्षीत्।अताष्टां।तनूकरणेकिम्।वाग्भिःसन्तक्षति।भर्त्सयतीत्यर्थः॥४॥उक्षसेचने।उक्षाञ्चकार॥५॥रक्षपालने॥६॥णिक्षचुम्बने।प्राणिक्षति॥७॥तक्षष्टक्षणक्षगतौ।तक्षति।स्तक्षति।नक्षति॥१०॥वक्षरोषे।सङ्गतेइत्येके॥११॥मक्षंसङ्गते।म्रक्षइत्येके॥१३॥तक्षत्वचने।त्वचनंसंवरणं।त्वचोग्रहणञ्चपक्षपरिग्रहइत्येके॥१४॥सूर्सआदरे।सूर्षूर्स।अनादरइतितुक्वाचित्कोपपाठः।अवज्ञावहेलनमसूर्सणमित्यमरः॥१५॥कासिवासिमासिकांक्षायाम् ॥ १८ ॥ ॥

जगृहेइतिकित्त्वात्सरत्वात्सुगंनेतिगुणेप्राप्तेऋदुपधेभ्यइतिवार्तिकात्किलेगुणाभावः।शलइगुपधा।शलइतिधातोर्विशेषणात्तदंतलाभः।शलइतिकिं।अतिक्षइगि

कांसांचक्रेइति।कास्प्रत्ययेत्याम्।भासदीप्तौ।अस्यक्रादिर्ङित्।भ्राजतेरिवतङ्मात्रफलकम्।भ्राजभासेत्यादिनोपधाह्रस्वस्यविकल्पितत्वात्।णसकौटिल्ये।लिण्निमित्तादेश
दित्वाभावादेत्वं।नेसे।आङः शसिशंसुस्तुताविति तुपरस्मैपदिषुवस्यते।ग्रसुग्लसु।उदितोवेतिकृत्वायांवेट्।ग्रसित्वा।ग्रस्त्वा।यस्यविभाषेतिनेट्।ग्रस्तः।वेहृजेहृ।आ
द्यइतिवेहतेरतिप्रत्ययेवेहत्शब्दोनिपातितः।पोटायुवतीतिसूत्रेइतिभावः।वेहत्गर्भोपघातिनी।अंत्यइति।वाहृशब्दस्यभृजपर्यायस्यसुब्भ्यांतधांतेतिनिपातित
स्यवाढशब्दस्यचनिर्विवादत्वादितिभावः।दंश्योष्ठ्यादिइति।उभावपीत्यनुषज्यतेअनुदात्तेत्वरुतमात्मनेपदमनित्यं।तेनववाहरक्तंपुरुषास्ततोजाताःसहस्रशः इतिसि

कासाच्चक्रे॥२२॥भासदीप्तौ।वभासे॥२३॥णासरासशब्दे।नासते।प्रणासते॥२५॥णसकौटिल्ये।नसते॥२६॥भ्यसभये।भ्यसते।वभ्यसे॥२७॥आङः
शसिइच्छायाम्।आशंसते।आशंसे॥२८॥ग्रसुग्लसुअदने।जग्रसे।जग्लसे॥३०॥ईहचेष्टायाम्।ईहाञ्चक्रे॥३१॥वहिमहिवृद्धौ।वंहते।वंवंहे।मं
हते॥३३॥अहिगतौ।अंहते।आनंहे॥३४॥गर्हगल्हकुत्सायाम्।जगर्हे।जगर्ह्हे ॥ ३६॥वर्हवल्हप्राधान्ये।ओष्ठ्यादी॥३८॥वर्हवल्हपरिभाषणहिंसा
च्छादनेषुदन्तोष्ठ्यादी।केचित्तुपूर्वयोर्दन्त्योष्ठ्यादितामनयोरोष्ठ्यादितांचाहुः॥४०॥प्लिहगतौ।पिप्लिहे॥४१॥वेहृजेहृवाहृप्रयत्ने।आद्योदन्तोष्ठ्या
दिः।अन्यःकेवलोष्ठ्यादिः।उभावप्योष्ठ्यादीइत्येके।दन्तोष्ठ्यादीइत्यपरे।जेहतिर्गत्यर्थोपिववाहे॥४४॥द्राहृनिद्राक्षये।निस्पेइत्येके॥४५॥कांभृ
दीप्तौ।चकाशे॥४६॥ऊहवितर्के।ऊहाञ्चक्रे॥४७॥गाहृविलोडने।गाहते।जगाहे।जगाहिषे।जघास्से।जगाहिढ्वे।जगाहिध्वे।जगाढ्वे।गाहिता।ढोढेलो
पः।८।३।१३॥ढस्यलोपःस्याद्ढेपरे।गाहिता।गाढा।गाहिष्यते।घास्यते।गाहिषीष्ट।घासीष्ट।अगाहिष्ट।अगाढ।अघासातां।अघासत।अगाढाः।अघा
ढ्वम्।अघासि॥४८॥गृहृगर्हणे।गर्हते॥ ॥ ङ्ंनचात्रार्थासंगतिः धातूनामनेकार्थत्वात्स्तुवणार्थकत्वेवाधकाभावादित्याहुः।ऊहा।कथंतर्हिअनुक्तमप्यूह
तिपंडितोजनइति।अत्राहुः।अनुदात्तेत्वलक्षणस्यतङोनित्यत्वान्नदोषइति।गाहू।ऊदित्वादिड्वा।इडभावेढत्वंएकाचइतिभष्भावः।षढोःकःसीतिकः।कात्पर
स्यषत्वं।जघासे।विभाषेटइतिवामूर्द्धन्यः।जगाहिढ्वे।जगाहिध्वेइडभावेतुभष्भावः।ढोढेलोपः।जघाढ्वे।ढेकिं।ऊढः।इहपूर्वंढलोषोमाभूत्।रुतेतुढग्रहणेष्टनाष्ट
रित्यस्यआश्रयात् सिद्धत्वंभवतीतिसिद्धमिष्टमित्याहुः।अगाढेति।झलोझलीतिसलोपः।ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः।सिचोलोपात्पूर्वंभष्भावस्तुनअसिद्धत्वात्।भष्भाव

उवोषेति।पुगंतेतिगुणः।अभ्यासस्यासवर्णेदृतिउवङ्।ऋषुसंघर्षे।ल्युटिघर्षणं।घस्लृअदने।अयमिति।यद्ययंसार्वत्रिकःस्यात्तदालिट्यपिप्रयुज्येत।ततश्चलिट्यन्यतरस्यामितिविकल्पेनादेशविधानंव्यर्थंभवेदितिभावः।अत्रैवपाठइति।भ्वादौपरस्मैपदेपाठइत्यर्थः।क्मरचीति।सृघस्यदःक्मरचीतिसूत्रे।सःस्याद्धीतिसीतिच्छेदः।सादौकिंघस्मरः।आर्द्धधातुकेइतिकिं।वस्से।आशिषीति।आशीर्लिङीत्यर्थः।एतच्चकर्तरिप्रयोगमभिप्रेत्योक्तं।कर्मणितुयग्विषयेप्रयोगोनेतिवोध्यं।पुषादिद्युता।पुष

उवोष।ऊषतुः।उवोषिथ॥४५॥जिषुविषुमिषुसेचने।जिजेष।क्रादिनियमादिट्।विवेषिथ।विविषिव।वेष्टा।वेस्यति।अविसत्॥४८॥पुषपुष्टो।षोषति।पोषिता।पोषिष्यति।अपोषीत्।अनिट्कुषपुष्येतिस्यनानिर्देशादयंसेट्।अतोनक्सः।अङ्विधौदैवादिकस्यग्रहणान्नाङ्॥४९॥श्रिषश्लिषपुषप्लुषदाहे।श्रेषति।शिश्रेष।श्रेषिता।श्लेषति।शिश्लेष।श्लेषिता।अयमपिसेट्।अनिट्सुदैवादिकस्यैवग्रहणमितिकैयटादयः।यत्त्वनिट्कारिकासुन्यासेहयोर्ग्रहणमित्युक्तम्।तत्त्वोक्तिविरोधाद्ग्रन्थान्तरविरोधाच्चोपेक्ष्यम्।पुप्रोष।पुप्लोष॥५३॥ष्टषवृषमृषसेचने।मृषसहनेच।इतरौहिंसासंक्लेशनयोश्च।पर्षति।पपर्ष।ष्टष्यात्॥५६॥घृषुसंघर्षे॥५७॥हृषुअलीके॥५८॥तुसहसह्लसरसशब्दे।तोस।जह्रास।जह्लास।रास॥६२॥लसश्लेषणक्रीडनयोः॥६३॥घस्लृअदने।अयन्नसार्वत्रिकः।लिट्यन्यतरस्यामित्यदेर्घसल्लादेशविधानात्।ततश्चयत्रलिङ्गंवचनंचास्ति तत्रैवास्यप्रयोगः।अत्रैवपाठःशपिपरस्मैपदेलिङ्ग्रहणमङि।अनिट्कारिकासुपाठोवलाद्यार्द्धधातुके।क्मरचितुविशिष्योपादानंघसति।घस्ता।सःस्याऽऽर्द्धधातुके।७।४।४९॥सस्यतःस्यात्सादावार्द्धधातुके।घत्स्यति।घसतु।अघसत्।घसेत्।लिङ्गाद्यभावादाशिष्यस्याप्रयोगः।पुषादिद्युताद्ध्रुदितःपरस्मैपदेषु।३।१।५५॥ ‹‹धातुःभ्वादौदिवादौक्र्यादौचुरादौपठ्यते।यदितुपुषस्तेयेखचभूतप्रादुर्भावेहेठचग्रहउपादानेदृतिचत्वारएवपठ्यंते।यदितुतेएवजिघृक्षिताःस्युस्तर्हिलाघवाल्लुदितएवक्रियेरन्।ग्रहेःस्वरितेत्वेपिलकारेणैवतत्रिवार्हादनेकानुबंधासंगगौरवशंकायाअपिअभावात्।नापिचुरादिःणिचाव्यवधानेनततोऽनंतरस्यत्वेरसंभवात्।अतःपरिशेषात्तुदिवादयएवगृह्यंतइत्याह॥

अगाढ।अनिटः किं।ओदिष्ट।क्तस्यानि।अजादाविति।अंगात्सिप्रत्ययोत्रविशेष्यः।तङीतितुकेषांचित्प्रक्षेपस्यकाशिकादावनुक्त्वादित्याहुः।अन्येतुलुप्तोदु
हेत्यतआत्मनेपदइत्यपकर्षणात्तङीतिलभ्यते।तेनदृशेक्सइनिवार्तिकोक्तक्सप्रत्ययस्य लोपोनभवति।सदृक्षाः।अन्यादृक्षाइत्यत्रेत्याहुः।घृषिकांतिकरणे। तु
ङिः।अघृषिष्ट।अघृंषिषातां।अदुपधपाठेतु।अघाषीत्।अघषीत्।अतक्षीदिति।नेटीतिवृद्धिनिषेधः।इडभावेतुअतक्षीत्।प्रणिक्षतीति।उपसर्गादसमासेपीतिनि
र्णत्वं।वानिंसनिक्षनिंदामितितुरुढिषयंणत्वलत्वे।प्रणिक्षकः।प्रनिक्षकः।प्रणिक्षिता।प्रनिक्षिता।अवक्षेत्यादि।सूर्क्षणमादरस्ततोऽन्यदसूर्क्षणमित्यमरग्रंथा

द्राक्षिध्वाक्षिश्वाक्षिघोरवासितेच॥२१॥चूषपाने।चुचूष॥२२॥तूषतुष्टौ॥२३॥पूषवृद्धौ॥२४॥मूषस्तेये॥२५॥लूषरूषभूषायाम्॥२७॥शू
षप्रसवे।तालव्योष्मादिः॥२८॥पूषहिंसायाम्।जूषच॥३०॥भूषअलङ्कारे।भूषति॥३१॥ऊषरुजायाम्।ऊषाञ्चकार॥३२॥ईषउञ्छे३३
कषखषशिषजषमृषशषवषमषरुषरिषहिंसार्थाः।तृतीयषष्ठीतालव्योष्मादी।सप्तमोदन्तोष्ट्यादिः।चकाष।चखाष।शिशेष।शिशेषिथ।शे
ष्टा।क्तः।अशिक्षत्।अशेक्ष्यत्।जेषतुः।जमृषतुः।शेषतुः।ववषतुः।मेषतुः।तीषसहलुभरुषरिषः।७२।४८॥इच्छत्यादेःपरस्यतादेर्द्वंधातुक
सेङ्वास्यात्।रेषिता।रेष्टा।रेषिष्यते।रेषिता।रेष्टा।रेषिष्यति४३भषभर्त्सनेइहभर्त्सनंस्त्रवः।भषति।वभाष॥४४॥उषदाहे।ओषति।उषविदज्ञा
गृभ्योऽन्यतरस्याम्।३।१।३८॥एभ्योलिट्याम्वास्यात्।ओषाञ्चकार॥ एषांअर्थः।यदितुसूर्क्षणमनादरइतिउच्येततर्हिअसूर्क्षणमवज्ञापर्यायोनस्यादितिभा

वः।काक्षिकाक्षाङ्क्षा॥ ॥द्राक्षिध्वाक्षिश्वाक्षिघोरवासितेघोरशब्दः।वासशब्दे।श्वाक्षतीतिश्वाक्षःकाकः।द्राक्षिधातोर्गुरोश्चहलइतिअप्रत्ययेद्राक्षा।यवादि
गणेनिपातनान्नलोपः।द्राक्षामान्।दहमतोर्वत्वंतुनभवति।अयवादिभ्यइत्युक्तेः।तूषतुष्टौ।दिवादौतुहस्वोपधः।मूषस्तेये।संज्ञायांकुनिमूषकः।क्र्यादौतुहस्वो
पधोयं।भूषअलंकारे।अयंचुरादावपि।ईषउञ्छेगुरोश्चहलइत्यप्रत्ययेईषालांगलदंडः।कषखषशिषेत्ययमप्यनिट्।नतुरोधादिकएव।संकोचेमानाभावा
दित्यभिप्रेत्योदाहरति।शेष्टा।अशिशदित्यादि।तीषसहइषइच्छायां।षहमर्षणे।लुभगार्ध्ये।रुषरिषहिंसायां।एषिता।एष्टा।सहिता।सोढा।लोभिता।लोब्धा॥

चकारात्समाधौ।शशप्लुतगतौ।नशसदेतिप्रतिषेधसूत्रेसांतस्यग्रहणमित्यभिप्रेत्यव्याचष्टे।शेशतुरिति।प्राचांतुशशतुरित्युक्तंतदयुक्तमितिभावः।अचहीदिति।ह्यंते
तिनवृद्धिः।रहत्यागे।अयंकथादावपि।ज्ञयमित्येतिमित्सत्रकरणेप्ययमेकीयमतेनपठितः।नेकूंतीति।व्याख्यानमेवात्रावलंबनं।माभवानुहदिति।नमाङ्योगेइत्याडभावः।
इरितोवेत्यङ्।अथद्युतादिः।द्युतदीप्तौ॥ ॐ ॥द्युतिःस्वाप्योः।स्वापीतिणिजंतग्रहणं।दिद्युतेइतिसंप्रसारणेकृतेसंप्रसारणाच्चेतिपूर्वरूपं।स्वापेरुदाहरणंतुसुषाप

द्युतिस्वाप्योःसम्प्रसारणम्।७।४।६७॥अनयोरभ्यासस्यसंम्प्रसारणंस्यात्।दिद्युते।दिद्युताते।द्योतिता।द्युद्भ्योलुङि।१।३।९१॥द्युतादिभ्योलु
ङ्परस्मैपदम्वास्यात्।पुषादीतिसूत्रेणपरस्मैपदेऽङ्।अद्युतत्।अद्योतिष्ट॥१॥श्वितावर्णे।श्वेतते।शिश्विते।आश्वितत्।अश्वेतिष्ट॥२॥ञिमिदा
स्नेहने।मेदते।मिदेर्गुणः।७।३।८२।मिदेरिकोगुणःस्यादित्संज्ञकशकारादौ।एम्अादिशित्वाभावान्नानेनगुणः।मिमिदे।अमिदत्।अमेदिष्ट॥३॥
ञिष्विदास्नेहनमोचनयोः।मोहनयोरित्येके।स्वेदते।सिष्विदे।असिदत्।अस्वेदिष्ट॥४॥ञिस्विदाचेत्येके।अस्विदत्।अस्वेदिष्टपरुचदीप्तावभिप्रीतौ
चारोचतेसूर्य्यः।हरयेरोचतेभक्तिः।अरुचत्।अरोचिष्ट॥६॥घुटपरिवर्त्तने।घोटते।जुघुटे।अघुटत्।अघोटिष्ट॥७॥रुटलुटलुठप्रतिघाते।अरुट
त्।अरोटिष्ट॥१०॥शुभदीप्तौ॥११॥शुभसञ्चलने॥१२॥णभतुभहिंसायां।आद्योःभावेपि।नभन्तामन्यकेसमे।माभूवन्नन्यकेसर्वेइतिनिरुक्तम्।
अनभत्।अनभिष्ट।अतुभत्।अतोभिष्ट।इमौदिवादीक्र्यादीच॥१४॥स्रंसुध्वंसुभ्रंसुअवस्रंसने।ध्वंसुगतौच।अङ्नलोपः।अस्रसत्।अस्रंसिष्ट।
नास्रसत्करिणांग्रैवमितिरघुकाव्ये॥१७॥भ्रंशुदित्यपिकेचित्पठंतः।अत्रतृतीयएववालव्यान्तइत्यन्ये।भ्रशुभ्रंशुअधःपतनइतिदिवादौ।स्रम्भु
विश्वासे।अस्रम्भत्।अस्रम्भिष्ट।दन्त्यादिरयम्।तालव्यादिस्तुप्रमादेगनः॥२०॥वृतुवर्त्तने।वर्त्ततेवर्त्तते॥ ॐ षिषति।दृहस्वापेर्णिजंतस्याभ्यासनिमित्त

प्रत्ययेनानंतर्येसतिसंप्रसारणमिष्यते।तेनेहन।स्वापेर्ण्वुल्।स्वापकःतमिच्छतिस्वापकीयति।ततःसन्।सिस्वापकिषीयति।द्युद्भ्योलुङि।वहुवचननिर्देशात्शेषेऽपि।स्यत्रे
वतदादिग्रहणं।तदाह।द्युतादिभ्यइति।द्युतादयोघटचेष्टायामित्यवधिकाः।उः सीयत्रेवलुङितिसप्तम्याः षष्ठ्यर्थेतेत्यभिप्रेत्याह।लुङः परस्मैपदमिति। ञिमिदा।मिदे रामः
र्गुणः।ष्टिवुक्रमुचमामित्यतः शितीत्यनुवर्त्ततेतत्रशश्चासोद्द्वेतिकर्मधारयात्सप्तमीअंगाद्विप्रत्ययस्तुविशेष्यः।तेनयस्मिन्विधिरितितदादिविधिःप्रवर्त्ततेत ४१

श्यन्विकरणपुषादेरिति।केचित्तुदिवाद्यंतर्गणएवपुषादिर्गृह्यतेव्याख्यानादित्याहुः।चुरादीनांसर्वेषांणिज्विकल्पइतिपक्षेचौरादिकपुषादेरपिपरस्त्रिःसंभवतीति तेषामाशयः।नंदिग्रहिपचादिभ्यइतिवल्युषद्युताद्यूदितइतिसूत्रेपितुमुचितं।नन्वुषादयोद्युताद्यश्चलदितएवकुतोनकृताःइतिचेदत्राहुः।निरनुबंधेष्वनुबंधेषुचप्रत्येकंलकारपाठेविपरीतगौरवंस्यात्।नचअनुबंधातरस्ययत्रयोजनमात्मनेपदंतत्तुल्यंकरणेपिसिध्यतीतिअनेकानुबंधासंगगौरवदोषोनास्तीत्यपिशं

श्यन्विकरणपुषादेर्द्युतादेर्लृदितश्चपरस्यच्लेरङ्स्यात्परस्मैपदेषु।अघसत्॥६४॥जर्जर्चर्चर्मर्मपरिभाषणहिंसातर्जनेषु॥६३॥पिसृपेसृगतौ। पिपिसतुः।पिपेसतुः॥६६॥हसेहसनेऽदित्वान्नवृद्धिः।अहसीत्॥७०॥णिशसमाधौ।तालव्योष्मान्तः।प्रणेशति॥७१॥मिशमशशब्देरोषकृते च।तालव्योष्मान्तौ॥७३॥शवगतौ॥दन्त्योष्म्यन्तः।तालव्योष्मादिः।शवति।अशावीत्।अशवीत्॥७४॥शशप्लुतगतौ।तालव्योष्माद्यन्तः।शशाश ।शेशतुः।शेशुः।शेशिथ॥७५॥शसुहिंसायाम्।दन्त्योष्मान्तः।नशसददेत्येत्वन्न शशसतुः।शशसुः।शशसिथ॥७६॥शंसुस्तुतौअयन्दुर्गतावपी तिदुर्गः।नृशंसोघातुकःक्रूरइत्यमरः।शशंस।आशिषिनलोपः।शस्यात्॥७७॥चहपरिकल्कने।कल्कनंशाठ्यंअचहीत्॥७८॥महपूजायाम् ।अमहीत्॥७९॥रहत्यागे॥८०॥रहिगतौ।रंहति।रंह्यात्॥८१॥दहदृहिवृहवृहिवृडौ।दर्हति।ददर्ह।दृहतुः।दृंहति।वर्हति।वृंहति।वृ हिशब्देचा।वृंहितङ्करिगर्ज्जितम्॥८॥वृहिरित्येके।अवृहत्।अवृहीत्॥८६॥तुहिर्दुहिरुहिरुर्दैन्ये।तोहति।तुतोह।अतुहत्।अ तोहीत्।दोहति।अदुहत्।अदोहीत्।अनिद्धारिकास्वस्यदुहेर्ग्रहणंनेच्छन्ति।ओहति।उवोह।ऊहतुः।ओहिता।माभवानुहत्।ओहीत् ॥८९॥अर्हपूजायाम्।आनर्ह॥९०॥अथकूपूपर्य्यन्ताअनुदात्तेतः।द्युतदीप्तौ।द्योतते ॥ ९१कंखे।आदितामीदितामूदितांचतेषुसत्वात्लकारेणतत्तत्कार्याणामनिर्वाहादनेकानुबंधासंगगौरवस्यदुर्निवारत्वादिति।जर्जर्चर्चेएषांपरिभाषणादिभिःसहयथासंख्यंनास्तिव्याख्यानादित्याहुः।परिभाषणंसनिरोपालंभः।त्रयाणामपिचवर्गीयांतेषुपाठउचितोनत्रिहोष्मांतेषु।णिशसमाधौ।समाधिरंतःकरणनिरोधः।प्रणेशतीति।उपसर्गादसमासेपीतिणत्वं।रोषकृते

स्यंतेति।अत्रानिदितामितिनलोपोनभवति।सिज्लोपस्यासिद्धत्वेनानुपधालात्॥ ॥अनुविपर्यभिनिभ्यःएभ्यइति।पंचभ्यइत्यर्थः।षत्वंभवत्येवेति।प्राण्यप्राणिकर्तृक स्याप्यप्राणिकर्तृकत्वानपायादितिभावः।असमर्थसमासवाक्यभेदापत्तिदोषाभ्यांप्रसज्यप्रतिषेधोनसूत्रेअभिप्रेतइत्याशयेनाह।प्राणिषुनेत्युक्तौविति।कूपूसामर्थ्ये

अनुविपर्य्यभिनिभ्यःस्यन्देतेरप्राणिषु।८।३।७२॥एभ्यःपरस्याप्राणिकर्तृकस्यस्यन्देतेःसस्यषोवास्यात्।अनुष्यन्दते।अनुस्यन्दतेवाजलम्।अ
प्राणिषुकिम्।अनुस्यन्दतेहस्ती।अप्राणिषितिपर्य्युदासान्मत्वोदके अनुष्यन्देतेइत्यत्रापिपक्षेषत्वंभवत्येव।प्राणिषुनेत्युक्तौतुनस्यात्२४
कूपूसामर्थ्ये।कूपोरेलः।८।२।१८॥कूपउइतिच्छेदः।कूपेतिलुप्तषष्ठीकमुपदंतच्चावर्त्तते॥कूपोयोरेफस्तस्यलःस्यात्।कूपेर्ऋकारस्यावय
वोयोरःरेफसदृशस्तस्यचलकारसदृशःस्यात्।कल्पते।चकल्पे।चकल्पिषे।चकल्प्से।इत्यादिस्यन्विवत्।लुटिचक्लृपः।१।३।९३।लुटिस्य
सनोश्चक्लृपेःपरस्मैपदम्चास्यात्।तासिचक्लृपः।७।२।६०॥कृपेःपरस्यतासेःसकारादेरार्द्धधातुकस्यचेण्नस्यात्।तङानयोरभावे।कल्प्ता
सि।कल्प्तास्थः।कल्पितासे।कल्प्तासे।कल्प्स्यति।कल्पिष्यते।कल्प्स्यते।कल्पिषीष्ट।क्लृप्सीष्ट।अक्लृपत्।अकल्पिष्ट।अक्लृप्त।अकल्प्स्य
त।अकल्पिष्यत।अकल्प्स्यत।इतरेतरैःसम्पूर्णोद्युतादिरेतादिश्चेत्यर्थः॥२५॥अथत्वत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतःषितश्चाघटचेष्टायाम्।
घटते।जघटे।घटादयोमितइतिवक्ष्यमाणेनमित्संज्ञा।तत्फलंतुणौमितांह्रस्वःइतिविशेषमुलोर्दीर्घोन्यतरस्यामितिचवक्ष्यते।घटयति।
विघटयति।कथन्तर्हिकमलवनोद्घाटनेकुर्वतेयेऽविघाटयितासमुत्पतन्हरिदश्वःकमलाकरानिवेत्यादि।शृणुघटसङ्गतइतिचौरादि
कस्येदम्।नचतस्येवार्थविशेषेमित्त्वार्थमनुवादोयमितिवाच्यम्।नान्येमितोऽहेतावितिनिषेधात्।अहेतौस्वार्थेणिचिन्नपादिपञ्चकम्य
तिरिक्तान्भ्वादयोमितोनेत्यर्थः॥१॥ व्यथभयसञ्चलनयोः।व्यथते ॥ ‹‹ भाष्यकृतांव्याख्यामाह।कूपउइति।कूपोरेलइतिअर्वाचीनपाठ

स्तुनादर्तव्यइतिध्वनयति।कूपेर्ऋकारस्येत्यादिना।वर्णैकदेशस्यवर्णग्रहणेनाग्रहणादाह।रेफसदृशइति।एवंचान्नकूपेत्यस्यावृत्तिरवश्यंस्वीकर्तव्या। तथाच

दाह। इत्संज्ञकशकारादाविति। आदिशित्वाभावादिति। मेद्यतिमेद्यत इत्यादौ दिवादिभ्य इतिश्यन्। आदिशित्वात्गुणोभवत्येव। मिमिदेइति। शिनीतिवद्वृह्वोलिहस्यादेर्गुणः तथापपेतस्येइत्यादौपिवादयोपिस्युरितिभावः। जिष्विदा। अनिङ्निमित्तकायांस्विद्यतिरितिश्यनानिर्देशादंसेट्। स्वेदितास्वेदिष्यते। जिष्विदाचेतिपूर्वोक्तयोरेवार्थयोरयमितिवोध्यं। हरयेइति। रुच्यर्थानामितिसंप्रदानसंज्ञायांचतुर्थी। घुटपरिवर्तने। परिवर्तनमितस्ततोभ्रमणं। जुघुटेइति। असंयोगादितिकित्वाद्गुणाभावः। ष्णुभासंचलनेप्रकृतिविपर्यासोमंथनंच। ष्णोभते। ष्णुभ्यतीतिदिवादौ। ष्णुभ्नातीतिक्र्यादौ। नाष्णसदिति। नाष्णसदित्यपपाठएव। नचेदंलङोरूपंतत्रपरस्मैपदासंभवादिति भावः॥ ॥ वृद्भ्यः। वृताद्यः पंच॥ नवृद्भ्यः। गणकार्यत्वादुभयोर्यङ्लुक्यप्रवृत्तिः। वर्वर्तिष्यति। वर्वर्तिषति। चतुर्ग्रहणफलंतुस्फुटीभविष्यति। सेसिचीतिसूत्रात्सेइ

वृद्भ्यः स्यसनोः। १। ३। ९२॥ वृताद्भ्यः परस्मैपदम्वास्यात्स्यसनिच। नवृद्भ्यश्चतुर्भ्यः। २। २। ९९॥ एभ्यः सकारादेर्द्धातुकस्येण्नस्यात्तङानयोरभावे। वर्त्स्यते। वर्त्तिष्यते। अवृतत्। अवर्त्तिष्ट। अवर्त्स्यत। अवर्त्तिष्यत॥ २१॥ वृधुवृद्भ्यौ॥ २२॥ ष्णुधशब्दकुत्सायाम॥ ष्णौवृत्तिवत्। २३ स्यन्दूप्रस्रवणे। स्यन्दते। सस्यन्दे। सस्यन्दिषे। सस्यंत्से। सस्यन्दिध्वे। सस्यंध्वे। स्यन्दिता। स्यन्त्सा। वृद्भ्यः स्यसनोरितिपरस्मैपदेकृतेऊदित्त्वलक्षणमन्तरङ्गमपिविकल्पंबाधित्वाचतुर्ग्रहणसामर्थ्यान्नवृद्भ्यइतिनिषेधः। स्यंत्स्यति। स्यन्दिष्यते। स्यंत्स्यते। स्यन्दिषीष्ट। स्यंत्सीष्ट। द्युद्भ्योलुङीतिपरस्मैपदपक्षेअङ्। नलोपः। अस्यदत्। अस्यन्दिष्ट। अस्यन्त। अस्यंत्साताम्। अस्यंत्सत। अस्यन्दिष्यत। अस्यंत्स्यत॥ स्यनुवर्ततेतदाह। सकारादेरिति। इण्नस्यादिति। स्यंदेरूदित्त्वादिकल्पेप्राप्तेइतरेणनित्यमिटिप्राप्तेनिषेधोयं। तङानयोरिति। जिगमिषिता। जिगमिषितारौ। इत्यादौत्वयिपरतःसनइडागमसिद्धयेगमेरिट्परस्मैपदेषियत्रपरस्मैपदग्रहणंतङानयोरभावंलक्षयतीत्यभ्युपगम्यते। तच्चात्रापितथैवानुवर्तते। अर्थाधिकारोश्रयणात्तेनपरस्मैपदाभावेपि। नचिविवृत्सिता। विवृत्सितारावित्यत्रातोहेरितिहेर्लुकित्वंविवृत्सेत्यत्रचसनइण्निषेधःसिध्यतीतिभावः। अत्रभाष्यवार्तिकयोर्वृतादीनामात्मनेपदेनसमानपदस्यस्येट्वचनादन्यत्रनिषेधइतिस्थितं। तेनविवर्तिषतेविवर्धिषतेइत्यादाविट्भवति। विवृत्सितेवाचरतिविवृत्सित्रीयतेइत्यत्रत्वात्मनेपदोत्पत्तेःपूर्वंतत्समानपदस्थत्वाभावादंतरंगोयंनिषेधःप्रवर्तते। सचपश्चात्तङिकृतेपिननिवर्तते। चतुर्ग्रहणसामर्थ्यादिति। अत्रव्याचख्युः। पंचभ्यइतिवक्तुमुचितंतासिचैवेत्यवस्त्रैकर्तव्यं। नचवृतादिषतिष्यतिष्वस्तङानयोःसत्वादिति। अ

अक्रांदिः।क्रंदंक्रंदः।क्रांदंक्रांदः।त्रिस्वरआदित्वमिहस्यर्थे।ह्रस्वोच्चारणेनापिआत्मनेपदसिद्धेः।नचनिष्ठायामादितश्चेतीट्प्रतिषेधार्थमितिशंक्यं।रुष्यमत्वरेतिनिष्ठा
ज्वररोगे।ज्वरति।जज्वार१गडसेचने।गडति।जगाड॥२॥हेडवेष्टने।हेडृअनादरेत्यात्मनेपदिषुगतः।सएवोत्सृष्टानुबन्धोनूद्यते।अर्थ
विशेषेमित्यर्थम्।परस्मैपदिभ्योज्वरादिभ्यःआगेवानुवादेकृतेत्येतन्मध्येनुवादसामर्थ्यात्परस्मैपदम्।हेडृति।जिहेड।हेडयति।अहिडि।अहीं
हीडि।अनादरेतुहेडयति॥३॥वटभटपरिभाषणे।वटवेष्टनेभटश्लाविति पठितयोःपरिभाषणेमित्यर्थोनुवादः।५।नटनृत्तौ।इत्यमेवपूर्वमपि
पठितम्।तत्रायंविवेकः।पूर्वंपठितस्यनाट्यमर्थः।यत्कारिषुनटन्यपदेशःवाक्यार्थाभिनयोनाट्यंघटादौतुनृत्यंनृत्तंचार्थः।यत्कारिषुनर्तकन्यपदे
शः।पदार्थाभिनयोनृत्यम्।गात्रविक्षेपमात्रंनृत्तम्।केचित्तुघटादौनटनतावितिपठन्ति।गतावित्यन्ये।णोपदेशपर्युदासवाक्येभाष्यकृतानादौतिदी
र्घपाठात्घटादिर्णोपदेशएव॥६॥ष्टक्प्रतिघाते।स्तकति।७।चकत्प्रीतौ।तृप्तिप्रतिघातयोःपूर्वंपठितस्यतृप्तिमात्रेमित्यर्थोनुवादः।आत्मनेप
दिषुपठितस्यपरस्मैपदिषुनुवादात्परस्मैपदम्॥८॥कखेहसने।एदित्वान्नरुद्धिः।अकर्खीत॥९॥रगेशङ्कायां॥१०॥लगेसङ्गे॥११॥हृगेहृगेषगे
ष्टगेसम्वरणे।कगेनोच्यते।अस्यायमर्थइतिविशिष्यनोच्यते।क्रियासामान्यार्थत्वात्।अनेकार्थत्वादित्यन्ये॥१५॥अकअगकुटिलायाङ्गतौ१२क
णरणगतौ।चकाणरराण॥१९॥चणशणश्रणदानेच।शणगतावित्यन्ये॥२२॥श्रथक्रथक्लथहिंसार्थाःजासिनिग्रहणेतिसूत्रेक्राथेतिमित्त्वेपि
वृद्धिर्निपात्यते।क्राथयति।मित्त्वन्तुनिपातनात्परत्वाच्चिसमुलोरितिदीर्घेचरितार्थम्।अक्रथि।अक्राथि।क्रथंक्रथः।क्राथंक्राथं२९चनचहिंसा
यामितिशेषः२७वनुचनोच्यते।वनुइत्यूर्वंएवाप्यस्यानुनुतानादिकस्यानुवादः।उदित्करणसामर्थ्यात्तेनक्रियासामान्येवर्तते।त्यादिःप्र
वनयति।अनुपसृष्टस्यतुमित्त्वविकल्पोवक्ष्यते॥२८॥ज्वलदीप्तौ ॥ ॥ यामिदोविकल्पितत्वात्।तूर्णः।त्वरितः॥ ॥ ज्वरेरोगे।णौ।ज्वरयति।
अज्वरि।अज्वारि।ज्वरंज्वरं।ज्वारंज्वारं।गडसेचने।णौ।गडयति।अगडि।अगाडि।गडंगडं।गाडंगाडं।एवमन्यत्रापूह्यं।हेडवेष्टने।उत्सृष्टानुबंधइति।नेनवेष्टने

लुटिचक्रुपदित्यादिसौत्रनिर्देशोप्युपपद्यतइतिभावः।तासिचक्रुपः।चकारात्साच्चार्द्धधातुकंगृह्यते।क्रुप्सीष्टेतिलिङ्सिचावात्मनेपदेषितिकित्वान्नगुणः।वृदितिवृतुवर्तनेइत्यस्मात्क्विप्।त्वरासंभ्रमइत्यस्यानंतरंघटादयःषितइत्युक्तंत्वरत्यंतास्त्रयोदशैवषितोनतुफणांताःसर्वेपीतिसिद्धंतथापिस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमाह।षितश्चेति।प्रयोजनंतुषिद्विदादिभ्यइत्यङिटाप्।घटा।अथेत्यादिरूपसिद्धिः।घटचेष्टायामेधातवोन्यत्राधीतास्तेषामिहपाठोर्थनियमार्थः।येत्विहैवपठ्यंतेतेषामुपसर्गादिनार्थांतरपरत्वेपिमित्त्वमस्त्येवेतिधातुवृत्त्यादिष्वस्थितंतदेवध्वनयन्नुदाहरति।विघटयतीति॥ ॥व्यथोलिटि।हलादिःशेषापवादइति।हलादिशेषाप्रवृत्तिरित्यर्थः।एवंचोत्सर्गसदेशश्चापवादइतिपरस्यैवसंप्रसारणं भवतिनपूर्वस्येतिकैय्यटाद्युक्तानसंप्रसारणइतिनिषेधोत्रनाश्रयितः।केचित्तु

व्यथोलिटि।७।४।६८॥व्यथोभ्यासस्यसम्प्रसारणंस्याल्लिटि।हलादिःशेषापवादः।थस्यहलादिःशेषेणनिवृत्तिःविव्यथे॥२॥प्रथप्रख्यानेपप्रथे॥३॥प्रसविस्तारेपप्रसे॥४॥म्रदमर्दनेम॥५॥स्वदस्वदनेस्वदनमिद्रावणम्॥६॥सजिगतिदानयोः।मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेपिविषमुलोरितिदीर्घेविकल्पः।असस्जिअसाक्षिसस्जसस्जसाज्जसाज्जं॥७॥दसगतिहिंसनयोः।यौयंवृद्धिशेष्ययोरनुदात्तेत्सुपठितस्तस्येहार्थविशेषमित्त्वार्थेनवादः॥८॥क्रपकृपायाङ्क्तौ॥९॥कदिक्रदिक्लदिवैक्लव्ये।वैकल्पइत्येके।त्रयोप्यनिदितइतिनन्दी।इदितइतिस्वामी।कदिक्रदीइदितौ।क्रदक्लदेतिचानिदितावितिमैत्रेयः।कदिक्रदिक्लदीनामाह्वानरोदनयोः।परस्मैपदिभूक्तानाम्पुनरिहपाठोमित्त्वार्थआत्मनेपदार्थश्च१२त्वरासंभ्रमेघटादयःषितः।षित्त्वादङ्कृत्सुवस्यते॥१३॥अथफणान्ताःपरस्मैपदिनः॥ ॥हलादिःशेषेणयकारनिवृत्तावपिवकारस्यसत्त्वात्सूत्रमिदंसावकाशमितिअपवादत्वेनसंभवतीतिमत्वासंप्रसारणंतदाश्रयंचकार्यंबलवदितिवचनाद्धलादिःशेषोवांधित्वापरस्यसंप्रसारणेपूर्वस्यनिषेधःसंप्रसारणंतदाश्रयंचेतिवचनाभावेतुव्यथोलिटीतिसंप्रसारणस्यधातुविशेषप्रत्ययविशेषाश्रयत्वेनइग्यणइतिसंज्ञाविशेषहयाश्रयत्वेनवल्वपेक्षस्यबहिरंगत्वात्संप्रसारणंवाधित्वाहलादिःशेषेजातेवकारस्यसंप्रसारणंस्यादित्याहः।थस्येति।संप्रसारणस्याभ्यासांतर्गतयकारनिवृत्तेरपवादत्वेनतुथकारनिवृत्तेरितिभावः।लिटीतिकिं।विव्यथिषते॥इहसन्यतइति इत्वंवाव्यथ्यते।वाव्यथीतिक्रपकृपायांगतौ।चकारोभावेपीहार्थद्वयमित्येववोध्यमित्याहुः।कदिक्रदि।

तस्मात्पृथक्प्रहणं व्यर्थं ज्ञापकमेवेति। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषान्यायसिद्धा। लाक्षणिकं हि विलेवितोपस्थितिकं प्रतिपदोक्तं तु शीघ्रोपस्थितिकमिति परिभाषाभ्यामिति। यद्यपि उक्तपरिभाषयोः परस्परविरोधेनाप्रवृत्तावपि रूढिसिध्यतितथाप्यविशेषादुभयोः प्रवृत्तिरप्यत्रयुक्तैवेति भावः॥ ※ ॥ मारणतोषणनिशामन मित्यस्यशमआलोचनइत्यस्मान्निष्पन्नत्वात्साहाचार्यात्चक्षुर्वज्ञानमिति। एवंचार्थोस्थिति। पर्शुसंज्ञपयति। मारयतीत्यर्थः। विष्णुविज्ञपयति। संतोषयतीत्यर्थः। संज्ञपयति रूपंमाधवमतेदर्शयतीत्यर्थः। मतांतरेतुबोधयतीत्यर्थः। प्रज्ञपयतिशरीरंतीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः। स्यादेतत्। निशामनेज्ञापनमात्रमितिवदंतामतोश्लाघनूट्-स्थेतिसूत्रेणीप्रत्ययः स्यादित्याशंक्याह॥

मारणतोषणनिशामनेषुज्ञानिशामनञ्चाक्षुर्वज्ञानमितिमाधवः। ज्ञापनमात्रमित्यन्ये। निशानेस्थितिपाठान्तरम्। निशानंतीक्ष्णीकरणम्। एवेवार्थेषुजानातिर्मिमीतेज्ञपमिच्चेतिचुरादौ। ज्ञापनंमारणादिकञ्चतस्यार्थः। कथम्विज्ञापनाभ्यांषुसिद्धिमेतीतितज्ज्ञापयत्याचार्य्यरुतिचाश्रृणोमाधवमतेऽपिचाक्षुर्वज्ञानेमित्यामावात्। ज्ञापनमात्रेमित्यमितिमतेनुज्ञानियोगरुतिचौरादिकस्यधातूनामनेकार्थत्वात्। निशानेस्थितिपठंतो हरदत्तादीनाम्मतेतुननकाप्यनुपपत्तिः॥३६॥ कम्पनेचलिः। चलकम्पनेरतिज्वलादिः। चलयतिशरीरम्। कम्पनादन्यत्रतु शीलज्वालयति। अन्यथाकरोतीत्यर्थः। हरतीत्यर्थरुतिस्वामी। सूत्रज्वालयति। क्षिपतीत्यर्थः॥३७॥ ऊदिरूर्ज्जनेः। ऊदअपचारणरुतियोजादिकस्यस्वार्थणिजभावेमित्वार्थोयमनुवादः। अनेकार्थत्वाद्ऊर्ज्जनेर्थेरुतिः। ऊदनम्प्रयुङ्क्तेऊदयति। वलवन्तम्प्राणवन्तंवाकरोतीत्यर्थः। अन्यत्रऊदयति। अपचारयन्तम्प्रयुङ्क्तेत्यर्थः। स्वार्थेणिचि तु। ऊदयतिबलीभवति। प्राणीभवति। अपचारयतिवेत्यर्थः॥३८॥ जिह्वोन्मथनेलडिः। लडविला मानोबोधयितुमभिप्रेतरुतिरुतिश्चयः संगच्छतेनामामाधवमतेनुतद्ग्रंथस्यकागतिरित्यनुआह॥ सूत्रेतिपठितस्यमित्वार्थोनुवादः। उन्मथनेज्ञापनम्। जिह्वा

ज्ञपमिच्चेति। ज्ञापनमिति। एवंचरुतिग्रंथोमाधवमतेपिसंगच्छतेरतिभावः। मारणादिकंचेति। एतच्चमतांतराभिप्रायेणोक्तं। चुरादिषुतुज्ञपमिच्च अयंज्ञानेज्ञापनेच वर्त्ततेरतिवक्ष्यमाणत्वात्। कथमिति। ज्ञाधातोर्ज्ञपधातोश्चश्रृणोमित्वात्हूस्वेन भवितव्यमितिभावः। मित्वाभावादिति। एवंचबोधनेज्ञाधातोः ज्ञापयतिज्ञपधातोस्तुज्ञपयतीतिरूपद्वयंमाधवमतेबोध्यं। ऊदिरूर्ज्जनेः। उर्जबलप्राणनयोः। अत्रऊदितिचुरादौगणेयोजादिकः। स्वार्थेणिजभावरुतिराश्रयाद्इतिवे

पीतिनिषेधशेकैवनास्तीतिभावः।णौ।पदेशएवेति।प्रणाटयति।प्रणाटयति।नाटीत्यस्मतुप्रनाटयति।वृद्धिर्निपात्यतइति।तेनमितौह्रस्वइतिनप्रवर्ततेइतिभावः।निपातनात्सत्वा
दिति।निपातनविषयीभूतमितौह्रस्वइत्यस्मात्सत्वान्मितौह्रस्वइत्येतदेवनिपातेनबाधतेनतुततः परंविण्मुलोरित्येतदित्यर्थः।वनचासंभक्तौपठितस्यहिंसार्थो
मित्वार्थोऽनुवादः।वनतिः।णौ।वनयति।अवनिः।वनंवनोवानंवानाताना दिकस्येति।वनयाचनइत्यस्येत्यर्थः।सामर्थ्यादिति।अनुवादेनतत्रज्ञतेनोदित्वेनकृत्वायामिङ्निकल्पस्यनि
षायामिङ्प्रतिषेधस्यचसिद्धेः।वनरुदित्करणंव्यर्थंस्यादितिभावः।वनतीत्यादीति।णौ।वनयति।ताना दिकस्यनुवर्ततेवानयति।मित्वविकल्पइतिग्लास्लावनवर्मा
यामिङ्प्रतिषेधस्यचसिद्धेः।वनरुदित्करणंव्यर्थंस्यादितिभावः।वनतीत्यादीति।णौ।वनयति।ताना दिकस्यनुवर्ततेवानयति।मित्वविकल्पइतिग्लास्लावनवर्मा
चेतिगणसूत्रेण।॥ ॥णप्रत्ययार्थमितिज्वलतिकसंतेभ्योणइतिज्वलादिभ्योणप्रत्ययार्थे॥दृभयोधातोरनेकार्थत्वाद्ग्रहणार्थकत्वेदरणमिति।दरयतिमन्नेतीतिमाधव

णप्रत्ययार्थंम्यठिष्यमाणएवायंमित्वार्थमनूद्यतेप्रज्वलयति॥२९॥ह्लस्लसंचलनेप्रह्लयति।प्रह्लयति॥३१॥स्मृआध्यानेचिन्ताया
म्यठिष्यमाणस्याध्यानेमित्वार्थोनुवादः।आध्यानमुत्कंठापूर्वंकंस्मरणं॥३२॥दृभयोदृविदारणे इतिक्र्यादेरयंमित्वार्थोनुवादः॥दृणान्त
म्प्रेरयति।दरयति।भयादन्यत्र दारयतिधात्वन्तरमेवेदमितिमतेनुदरतीत्यादिकेचिद्ध्वादौअन्तर्भूत्वरेतिसूत्रेचदृतिदीर्घस्थानेह्रस्वम्य
ठन्तिातन्नेतिमाधवः॥३३॥नृनयोःक्र्यादिषठिष्यमाणस्यानुवादःनयादन्यत्र नारयति॥३४॥श्रापाके।श्रैरतिकृतात्वस्यश्रात्पादिकस्स
चसामान्येनाङ्गकरणं।लुग्विकरणाल्लुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यालक्षणप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्यैवग्रहणमितिपरिभाषाभ्यामश्र
पयतिाविक्लेदयतीत्यर्थः।पाकादन्यत्राश्रापयतिाखेदयतीत्यर्थः॥३५॥ ॥ ९९ स्यायमाशयःसूत्रेदीर्घोतएवपाठःसर्वसंमतःयदादावपिदीर्घोतए

वमेवैःपठ्यतेायद्ययंह्रस्वोतोभक्तार्हिंश्रदृग्राह्रस्वोवेतिह्रस्वविकल्पविधायकंसूत्रेदृग्रहणमनर्थकंस्यान्नाधातुरयेनदृद्रुतःदरतीतिरूपंदृयस्मिद्धेःनचविदारणेरूपंह्र
यत्नाभार्थेदृग्रहणमावश्यकमितिवाच्यंधातूनामनेकार्थत्वात्तथोहिनस्मिद्धेरितिान्नृनयोःनृणातिानरयतिाअनरिाअनारिानरेनरोानारेनारेाश्रैरतिाअयंहिवक्ष्यमाणोभौ
वादिकोलुग्विकरणेतिाअत्रव्याचक्षतेाखरतिसूतीतिसूत्रेसूङ्इतिपठितेपिदृयोग्रहणेसिद्धेसूतिसूत्रयत्योःपृथक्ग्रहणंव्यर्थंस्यादिमांपरिमाणंज्ञापयतिानच्चलुग्विकर
णावलीयस्तिवेपरीत्यंकिंनस्यादितिशंक्यंदृङ्आदरेधातोःसूङ्इतिपठितेस्मरतिसाहचर्यादलुग्विकरणस्यैवग्रहणंस्यान्नूमोरित्यपिनशंक्यंासाहचर्यस्यानित्यत्वात्।

जनीजृष्विजनीप्राड्भ्यो वेः। जृष्वयोहानौ। क्रमुक्हरणादीष्णोः। चयोपिदिवादयः। रंजरागे। दैवादिकोभौवादिकश्च। अमंतात्। क्रामिगमीत्यादयः। जनयति। जरयति। क्रमयति। रंजयति मृगान्। रंजयति पक्षिणः। क्रामयति। गमयति। रमयति। ज्वलह्वलाएषामित्वमिति। मितस्त्यन्तस्तेहभावप्रधानत्वात्। अनुपसर्गादिति किम्। षष्ठ्यर्थे यंयंच मीत्येवं लक्षणेनाख्येयमितिभावः। नमोनुपसर्गाद्वेति पाठोंतरंतत्रनकश्चिल्लक्षणः। प्रामविभाषेति। ज्वलह्वलो। ह्वलह्मलचलनेरितित्रयाणां पूर्वपठितत्वान्नेमे सुअमंतत्वादितिभावः। कथंसंक्रामयतीति। क्रमेर्नेरात्मनेपदेशस्येति वृद्धिप्रतिषेधात् घञिक्रमस्त्वेवभवति। नन्वक्रामस्तिपूर्वोक्तसमाधानस्यात्रासंभवात्

ग्लास्त्रावनुवमाच्च। अनुपसर्गादेषामित्वम्वास्यात्। आद्ययोरप्राप्तेरंतरयोः प्राप्तेर्विभाषा॥ ६२॥ नक्रम्यमिचमाम्। अमन्तत्वात्प्राप्तंमित्वमेषान्नस्यात्। क्रामयते। आमयति। चामयति॥ ६३॥ शमोदर्शनेशाम्यतिर्दर्शनेमिन्नस्यात्। निशामयतिरूपम्। अन्यत्रनुप्रणयिनोनिशमय्यवधूःकथाः। कथन्तर्हिनिशामयन्तंत्यत्तिंविस्तरान्नदनोममेति। शमआलोचनरतिचोरादिकस्याधातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रवणोवृत्तिःशाम्यतिवत्॥ ६४॥ यमोपरिवेषणेयकृतिभोजनातोन्यत्रमिन्नस्यात्। आपामयति। इडापयति। व्यापारयतिवेत्यर्थः। परिवेषणेत्रा यमयतिब्राह्मणान्। भोजयतीत्यर्थः। पर्य्यवसितंनियमयन्नित्यादिनुनियमवच्छब्दान्तत्करोतीतिणौवोध्यम्॥ ६७॥ स्वदिरवपरिभ्याञ्चामिन्नेत्येव। अवस्वादयति। परिस्वादयति। अपावपरिभ्यस्तिन्यासकारणस्वामीनुनक्रमीतिनन्वमन्तरत्रिसूत्र्यामनन्तर्त्यंशमअदर्शनेस्तिचिच्छेद॥ यमस्त्वपरिवेषणेमित्वमाह। तन्मतेपर्य्यवसितंनियमयन्नित्यादिसम्यगेव। उपसृष्टस्यस्वदेश्चेदवादिपूर्वस्यैवेतिनियमात् प्रस्वादयतीत्याह। तस्मात्सूत्रद्वयेउदाहरणमत्युदाहरणयोर्व्यत्यासःफलितःइदन्त्वमतंवृत्तिन्यासादिविरोधादुपेक्ष्यम्॥ ६९॥

पृथक्प्रश्नाव्यवस्थितविभाषेत्यादि। क्वचित्णौमितोह्रस्वोनप्रवर्ततइतिभावः। वृत्तिरादिति। केचित्तुघञंतात्क्रामशब्दात्प्रज्ञाद्यणि क्रामशब्दस्त्रीरुत्पत्तस्मात्ततस्करोतीतिणौसंक्रामयतीतिसमादधतइतिभावः। इतरयोः प्राप्तेरितिवचनोः पूर्वपाठहेमेरमंतत्वाच्चेतिभावः॥ ॥ ग्लापयति। ग्लपयति। स्लापयति। स्लपयति। वनयति। वानयति। चमयति। वामयति। शाम्यति चदिति यथाशाम्यतिर्निशामयतीत्यादौदर्शनेप्रयुज्यतेतथाक्वचिदंशमभाजनेपिश्रवणोभविष्यतीत्यर्थः॥

लडयतिजिह्वामितिजिह्वींज्ञापयतीत्यर्थः।जिह्वयेतिजिह्वयापदार्थोतरज्ञापयतीत्यर्थः।जिह्वाव्यापारेउदाहरणमाहलडयतिशत्रुमितिशत्रुमुद्दिश्यगालनादि
करोतीत्यर्थः।लडयतिदधीतिउन्मथ्नाति।विलोडयतीत्यर्थः।कोचित्तुजिह्वाव्यापारेलडयतिदधिउन्मथनेतुलडयतिशत्रेमितिव्यत्यासेनयोजयंति।लाडयतिस
त्रमितिशर्करादिदानेनभक्षयतीत्यर्थः।ध्वनिरणीउदाहृताविति।ध्वनिरव्यवधानेनोदाहृतःरणिस्तुकरणरणागतावित्यत्रेत्यर्थः।स्वनअवतंसने॥अवतं

लडयतिजिह्वांतृतीयातत्सरुषोवालडयतिजिह्वयाअन्येतुजिह्वाशब्देनतद्व्यापारोलक्ष्यतेसमाहारद्वन्द्वोयं लडयतिशत्रम्।लडयतिदधि।अन्यत्रला
डयतिपुत्रम्॥३९॥मदीहर्षग्लेपनयोःग्लेपनन्दैन्यंदैवादिकस्यमित्वार्थोयमनुवादःमदयतिहर्षयति।ग्लेपयतिवेत्यर्थः।अन्यत्रमादयति।
चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः॥४०॥ध्वनशब्देभाव्ययंमित्वार्थमनूद्यते।ध्वनयतिघण्टाम्।अन्यत्रध्वानयति।अस्यष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः॥४१॥
अत्रभोजःदलिवलिस्खलिरणिध्वनित्रिषुपयश्चेतिपपाठातत्रध्वनिरणीउदाहृतौ।दलविशरणे।वलसम्वरणे।स्खलसञ्चलने।त्रपूष्ल
ज्जायामितिगताःतेषांणौ।दलयति।वलयति।स्खलयतित्रपयति।क्षेपयेरितिवक्ष्यमाणस्यकृतात्वस्यसकानिर्देशःक्षपयति॥४८॥स्वनअ
वतंसने।शब्देरितिपठिष्यमाणस्यानुवादःस्वनयति।अन्यत्रस्वानयति॥४९॥घटादयोमितःमित्संज्ञाइत्यर्थः॥५०॥जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽम
न्ताश्चामितइत्यनुवर्त्तते।जृषितिषित्वनिर्देशाज्जॄर्ध्मेर्ग्रहणम्।जृणातेरनुजारयति।केचित्तुजनीजृष्क्नसुरितिपठित्वाक्नसुनिरसनेइतिदैवा
दिकमुदाहरन्ति॥५४॥ज्वलह्वलस्नलनमामनुपसर्गाद्वा।एषांमित्त्वम्णाविभाषेयम्।ज्वलयति।ज्वालयति।उपसर्गेतुनित्यंमित्त्वम्।प्रज्व
लयति।कथन्तर्हिप्रज्वालयति।उन्नामयतीति।घञन्तात्तत्करोतीतिणौ।कथंसंज्ञामयतीति।मितांह्रस्वइतिसूत्रेवाचित्तविरागइत्यतोवित्यनुवर्त्ये
व्यवस्थितविभाषाश्रयणादितिवृत्तिरुक्ता। एतेनरञ्जोविश्रामयन्राज्ञामाधर्ण्यान्विश्रामयेतिसङ्गत्यादिव्याख्यातम्॥ ५८॥ ॥

सनंभूषणेस्वनयतीतिभूषयतीत्यर्थः।अस्वानीत्।अस्वनीत्।अस्वनिःअस्वानि।स्वनंस्वनः।स्वानंस्वानःघटादयोमितःमित्संज्ञाइत्यर्थइति।अन्येतुमकारानुबंधा
इति व्याचक्षते। घटम् चेष्टायामितिप्रत्येकंपाठे गौरवादेकत्रैवसर्वेषांमित्संज्ञामकारानुबंधकत्वेवाऽनेनसूत्रेणविधीयतेइतिभावः ॥

लोनुत्विष्णामुलोरितिवादीर्घः। अकर्णिः। अकर्णाणिः। कर्णंकर्णं। कार्णंकार्णं। असंभवादिति। मित्त्वप्राप्तिंविनानिषेधासंभवादिहनेत्येतन्नसंवध्यते। किंतुमित्संज्ञैवतत्रेनदाहाकर्णायतीति। सामर्थ्यादिति। कर्णाद्विषपाठसामर्थ्यादित्यर्थः। तत्रहीतिमत्त्वविधौहीत्यर्थः। तथाचविभ्राड्विभ्राड्भ्यांपूर्वंयदितत्स्यात्विभ्राक्विभ्राग्भ्यामित्यादिसिध्यतीतिभावः। अस्यमीदिति। मांतत्वान्नवृद्धिः। अथज्वलादिः। अन्वालीदिति। अतोल्लोपेतिवृद्धिः। वेल्लाच्यरिति। वेल्लाच्यंभयाद्विजनितोद्विग्नतात्ड्यापारयति। वंधुनाजकूलोव्यापारः॥ ॥ यतः युम्। मित्त्वादन्त्यादचःपरः। अक्रथीदिति। एदित्त्वान्नवृद्धिः। एवंअपथीत्। अमथीदित्यत्रापि। डुवमाकेचिदमुमुदितंपठित्वाकांत्वमित्त्वंमुदाहरंति। तन्नवामनेनविरुध्यते। तेनहिआदिरुश्चेतिचकारस्यावृत्तासमुच्चयार्थत्वमाश्रित्यवांतरत्यवरूपभावःसाधितः। उदित्त्वेतुयस्यविभाषेत्यनेनैववांतरतिसिद्धेस्तदसंगतंस्यात्। एवंचक्त्वाप्रत्ययेवमित्त्वेत्येवसाधुनिपातनादिति। अन्यथागणेसतिउद्धरणंस्यात्। यद्यपिअर्थनिर्देश

यतः युम्। ७। ४। २९॥ अङि परे। अपप्रत्। नेर्गदेति णत्वं। प्रणयप्रत्॥ २०॥ क्रथेनिष्याकोः। क्रथति। चक्राथ। अक्रथीत्॥ २१॥ पथेगतौ। अपथीत्॥ २२॥ मथेविलोडने। मेथतुः। अमथीत्॥ २३॥ डुवमूङ्गिरणे। ईहेवनिपातनादतस्त्वमितिसुधाकरः। ववामाववमतुः। वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौन। भागवृत्तौतुवेमतुरित्याद्युदाहृतम्। तद्ग्राह्यं। नदृशं॥ २४॥ भ्रमुचलने। वाभ्राशेतिश्यन्। भ्रम्यति। भ्रमति। भ्राम्यतीतिनुदिवादेर्ग्रहणं

आधुनिकस्तथापिपृषोदरादित्वादित्यमित्यत्रैवतात्पर्यमवोध्यं। तथाचाद्युदाहृतमितिवेमश्चकेचिदुधिरमित्यादिप्रयोगानुरोधेनतथोदाहृतमित्याहुः। नन्ववादित्वेननिषेधादेत्वाभ्यासलोपौकथमिहस्यातामितिचेदत्राहुः न शसददवादिगणानामितिसूत्रितेपिवेत्यकारांतसंघातग्रहणेनरुदश्रिद्रुस्रुभ्यःकिकिनाविति किकिनप्रत्ययग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थमेकांताअनुबंधाइतिचस्वीक्रियते। तथाचनायंवादिः। किंतुद्वादिरितिअन्येनुवमेरादेर्लोपोव्योरितिलोपेनयकारःप्रश्लिष्यतेतततश्चोपदेशेवादित्वाभावान्निषेधोनेत्याहुः। भ्रमुचलने। मंडलाकारेणचलनमेवधात्वर्थोनतुचलनमात्रं। तदभावेचद्विरुपेष्यकृतनप्रकारकज्ञानंचधात्वर्थः। अक्तिंपश्यन्नरज्जुतमितिभ्रमतीतिप्रयोगात्। उदितोवेतिक्त्वायांवेड्भ्रमित्वाभ्रांत्वायस्यविभाषेतिनिष्ठायांनेड्भ्रांतः। नन्वस्यत्वादिगणेपाठःकिमर्थः। नचात्रणाप्रत्ययार्थमेवपाठइतिवाच्यं। पचादेरणंतिगणात्वादच्प्रत्ययेनापिभ्रमइतिरूपसिद्धेः। नैवादान्तोपदेशः।

यमोऽपरिवेषणे। यङ्लुटि रिति। यमउपरमेरत्यपेधातुः। भोजनाशब्दोऽयासश्रेयोयुजितियुजेतोक्तेयः। परिवेषणमिहभोजनानुकूलव्यापारस्तेनोऽन्यस्मिन्नर्थेमित्रि
वेधः। नियमयन्निति नियमवन्ध्यण्णिचि विन्मतोर्लुकिशतरिशप्रत्ययेशपश्चोक्तेयं। व्यत्यासः फलितइति। स्वामिनेत्वपरिवेषणेआयमयति। परिवेषणेतुयाम

फणागतौ। नेतिनिवृत्तमसम्भवात्। निषेधात्पूर्वमसौनपठितः। फणादिकार्य्यानरोधात्। फणाच्चसन्नानाम्। ८४।१२५॥ एवंवाएत्वाभ्यासलो
पौलः किति लिटिसेटिथलि च। फेणतुः पफणतुः फेणुः पफणुः पफाणपफाणिथ फणायति। वृत्। घटादिः समाप्तः। फणोः भागेवर्त्तदित्येके। तन्म
तेफाणायतीत्येव॥ ९०॥ राजृदीप्तौ। स्वरितेत्। राजति। राजते। रेजतुः। रराजतुः। रेजे। रराजे। अतरत्यनुवृत्तावपिविधानसामर्थ्यादातएत्वं॥ ९१॥
डुभ्राञ्डुभ्राञ्धृङ्भ्राञ्धृङ्धारणपोषणयोः। अनुदात्तेतः। भ्राजते। रिह पाठः फणादिकार्य्यार्थः। पूर्वेभ्योऽसुब्रश्चादिषत्वाभावार्थः। तत्रहिरा जिसाहच
र्य्यात्फणादेरेवग्रहणम्। भ्रेजे। वभ्राजे। वाभ्राशेति श्यन्वा। भ्राश्यते। भ्राशते। भ्रेशे। चभ्राशेभ्राश्यतेभ्राशतेभ्रेशेवभ्राशे। द्वावपीमौ
तालव्यान्तौ॥ ९४॥ स्यमुस्वनध्वनशब्दे। स्यमादयः क्षरत्यन्ताः परस्मैपदिनः। स्येमतुः। सस्यमतुः। अस्यमीत्। स्वेनतुः। सस्वनतुः। सस्वनतुः।
अस्वानीत्। अस्वनीत्। विस्वणति। अवस्वणति। सशब्दंक्षरत्यर्थः। वेश्रस्वनइति षत्वं। फणादयोगताःदध्वनतुः। ३। षमष्ठमअवैकल्ये
समाप्तस्तामः। ज्वलदीप्तौ। अज्वालीत्। चलकम्पने। ७। जलघातने। घातननेतिदृश्यं॥ ८। टलङ्लवैक्लव्ये। ९। ष्ठलस्थाने॥ ११॥
हलविलेखने॥ १२॥ णालगन्धे। वन्धनरत्येके॥ १३॥ पलगतौ। पलति॥ १४॥ वलप्राणनेधान्यावरोधेचा वलति। वेलतुः। वेलुः॥ १५॥ पुल
महत्वे। पोलति। १६। कुलसंस्त्यानेवंधुषुच। संस्त्यानंसङ्घातः। वन्धुशब्देनतज्ज्ञापारोगृह्यते। कोलति। चुकोल॥ १७॥ शलहलपल्गतौ।
शशाल। जुहोल। पपात। पेततुः। पतिता॥ ॥ ९९ पतिन्नाह्मणान्। अवादिपूर्वस्यस्वदेरवस्वदयति परिस्वदयतिप्रपूर्वस्यतुप्रस्वादयतीत्ये॥

वंव्यत्यासेक्तेयः। उपेदमिति। नपादम्येतिसूत्रेआयामयतइत्युदाहृत्यवृत्तावुक्तोऽपरिवेषणेरत्यनेनमित्त्वंप्रतिषिध्यतइति। न्यासेपितत्तनकम्यमीत्य
तोनेत्यनुवर्त्ततइत्युक्तं। एवंहिनिषेधानंतरंपाठउपपद्यते। अन्यथानकमीत्पतःप्रागेवत्रिसूत्रीपठेदितिभावः॥ ॥ फणागतौ। फणतिःडुडिः। अफाणीत्॥ अ

दध्ये।शितीति।बहुव्रीहिरित्यभ्युपगमेत्विहापिवाद्यादेशःस्यादेव॥ ॐ॥ सेदिथेति।उपदेशेऽत्वतइतिकादिनियमप्राप्तस्येटोनिषेधेपिभारद्वाजनियमादिट्। सदेः परस्य।सदेरितिषष्ठी।फलितमाह।अभ्यासात्परस्येति।स्थादिष्वभ्यासेनचेतिप्राप्तिः।लिटीति किं।निषिषित्सति।सदिरञ्यो रितिचत्वारूढोपियो ढरहोरेषसितः।भाष्यानन्यणत्वात्।निषसादेति।सदिरप्रतेरित्यत्राप्रतेरितियदासात्प्रतिसस्यादेस्तत्राभ्यासस्यापिषत्वंनेतिवोध्यं।शद्लृविशीर्णतायामिति वक्तव्येशातनेऽत्युक्तिरसंगतेत्याशंक्यकथंचित्समाधत्ते।शातनेत्विति।शदेरेवहिणिचिशदेरगतावितितत्वेत्युटिचशातनमितिरूपं।तथाचास्यैव धातोरिदंरूपंप्रसिद्धंचेत्यभिप्रेत्यतन्निर्देशःकृतः।यथागम्लृगतौ।डुपचष्पाकइत्यादावितिभावः।कुचसंपर्चनादौ।कुचशब्देनारइतिचवर्गीयांते

सेदिथ।ससत्थ।सत्ता।सत्स्यति।लृदित्वादङ्।असदत्।सदिरप्रतेः।निषीदति।न्यषीदत्।सदेः परस्यलिटि॥८।३।११८॥ सदेरभ्यासात्परस्यषत्वंनस्यात्।लिटि।निषसाद।निषेदतुः९ शद्लृशातने।विशीर्णतायामयमशातनन्तुविषयतयानिर्दिश्यते।शदेःशितः।१।३।८०। शिङ्भावोऽस्मादात्मनेपदस्यात्।शीयते।शशाद।शेदतुः।शेदिथ।शशत्थ।शत्ता।अशदत्॥२॥कुशआह्वानेरोदनेचाक्रोशति।क्रोष्टा।क्रोष्टुः।अक्रुक्षत्॥३॥कुचसम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषुकोचति।चुकोच॥४॥ बुधअवगमनेबोधति। बोधिता।बोधिष्यति॥५॥ रुहबीजजन्मनिप्रादुर्भावेच।रोहति।रुरोह।रुरुहिथ।रोढा।रोक्ष्यति।अरुक्षत्॥६॥कसगतौ।अकासीत्। अकसीत्॥७॥ हन।ज्वलादिगणः समाप्तः॥ ॥अथगृहत्यन्ताःस्वरितेतः॥ हिक्कअव्यक्तेशब्दे।हिक्कति॥हिक्कते॥ ९॥ ॥

खपठितस्यपुनरिहपाठःसंपर्चनादावेवज्वलादित्वप्रयुक्तोणप्रत्ययोयथास्यादितिमनोरमादौस्थितेअत्रनच्याः।अनेनैवयंथेनपाणिनिनापिक्वचित्क्वचिदर्थेनिर्देशःकृतइत्यनुमीयते।अन्यथाऽत्रत्यग्रंथस्वारस्यभंगापत्तेरित्याहुः।वोधितेति।बुध्यतेरेवानिट्कारिकासुपठितत्वादयंसेडितिभावः।अकासीदितिहलंतलक्षणायाश्चङ्नेर्टीतिनिषेधेप्यतोहल्लादेरितिवैकल्पिकीचङ्।चृदिति।अत्रनच्याः।ज्वलितिकसंतेभ्यइतिनिर्देशाद्धन्कारणमिहनार्थमित्यनुमीयते।अन्यथाज्वलादिभ्योणइत्येवसूत्रयेदित्याहुः॥

स्येतिवृद्धिनिषेधात्णाप्रत्ययेअचप्रत्ययेचरूपस्यतुल्यत्वादितिचेत्।अत्राहुः।यदियचादित्वादचप्रत्ययःस्यात्तर्हिअभ्रमरत्यत्रअचकावशक्तावितिनत्रःपरमे
तोरातैस्यात्णाप्रत्ययेत्विहतत्पुरुषेतुल्यार्थरत्याचुदात्तमेवभवतीति ॥ ॐ ॥वाज्भ्रमत्रसां।अभ्राप्तविभाषेयोअभ्रमीदिति।मांतत्वान्नवृद्धिः।अक्षारीदिति।
हलंतलक्षणाया वृद्धेर्नेऽटीतिनिषेधेप्यतोल्लोपांतस्येतिवृद्धिः।वहाअपराधेसत्यपिकोपानाविष्करणेमर्षणे।सहिवहोरहरेफलोपस्यासंभवात्ढ्रलोपेपूर्वस्ये
त्यतोढलोपएवानुवर्ततेतदाह।ढलोपइति॥ढलोपेकिं।सहते।वहते।सोढाःवर्त्तनेति।नरपरेतिसूत्रान्नेत्यनुवर्ततेरतिभावःसिवादीनां।सिउसहसुरुसुस्रं
जःसिवादयःपर्यषीव्यत्।पर्यसीव्यत्।पर्यष्करोत्।पर्यस्करोत्न्यषोत्न्यसोत्न्यषजत्व्यस्वजत्।रमंक्रीडायां।अभ्रमदितंमत्वारत्वारमित्वेतिकेचिद्दाज

वाज्भ्रमत्रसाम्।घ।४।१२४॥एषामेत्वाभ्यासलोपौवासुः।तिलिटिसेटिथलिचाभ्रेमनुः वभ्रमनुः।अभ्रमीत्॥२५॥क्षरसञ्चलने।अक्षारीत्
॥२६॥अथवावनुदात्तेतौ।सहमर्षणे।परिनिविभ्यरतिवर्त्तेपरिषहते।सेहे।सहिता।तीषसहेतिवादृडभावेढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः स
हिवहोरोदवर्णस्य।घ।३।११२॥अनयोरवर्णस्यओत्यात्ढलोपेसति।सोढः।८।३।११५॥सोढ्रूपस्यसहेः सस्यषत्वेनस्यात्।परिसोढा।
सिवादीनांवाऽड्व्यवायेपि।८।३।७१॥परिनिविभ्यःपरेषांसिवादीनांसस्यषोवास्याद्व्यवायेपिपर्यवहतपर्यसहत१रमक्रीडायाम्।=
रेमेरमिषेरन्ता।रंस्यते।रंसीष्ट।अरंस्त॥२॥अथकसन्ताःपरस्मैपदिनःषल्द्विशरणगत्यवसादनेषु।पाघ्राध्मास्था म्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशद
सदाम्पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः।७३।७८॥पादीनाम्पिबादयःस्युरित्यसञ्ज्ञकशकारादौप्रत्ययेपरेसीदतिःससादादेः

रुसन्माधवादयोनसहेतेःतथाचत्कायांरंत्वेत्येवसाधुरेमिषेरतिःक्तादिनियमादिट्।पचाद्यचिटापरमाःघञ्जिनुरमः।अमंतत्वेनमित्यात्मनेपदं।ह्रस्वःरमयति।
षल्द्।विशरणमवयवानांविश्लेषः।अवसादनंनाशः।पाघ्राध्माःपापाने।पारक्षणेरतिर्नगत्यर्थेतेलम्बिकरणत्वात्।दृशीतिकेषांचित्पाठस्तत्रस्रंजिदृशो
रित्यमअर्तीत्यादौक्रस्छादेशाद्यभावस्तवसौत्रत्वात्तत्पश्यादेशाभावस्तिवोध्यं।दृश्यर्तीतिपाठस्तुनिर्दुष्टएव।पादीनामितिएकादशानामेषांयथासंख्यंएका
दशपिबाद्यादेशाःस्युरित्यर्थः।स्थिवक्लमचमामित्यतःशितीत्यनुवर्ततेसचकर्मधारयस्त्यभिप्रेत्याह।रुत्संज्ञकशकारादाविति।शकारादाविति किं।।पेयाजघ्रे।

दयः पंचार्थीः। चाद्यभांडस्यवादनार्थंग्रहणं। वादित्रग्रहणं। वेणिः वेणी। वेणरित्यादिरूपाएयस्यैवधातोः। नांतोपीति। उनमातामहिषमन्वेनदित्यत्रनोनदशी
नादितिभावः। खज्ञा। खनित्वा। खात्वा॥ निष्ठायां। खातः। गमहन। अचिश्नुधातुभ्रुवामित्यत्रोअचीत्यनुवर्तते। उदुपधायागोहइत्यत्रउपधाग्रहणाच्चातदाहाएघा
मुपधायाइत्यादि। जग्मतुः। जग्मुः। जघ्नतुः। जघ्नुः। जघ्नेः। जघ्नाते। जघ्नतुः। जघ्नुः। अनङीति किं। अगमत्। वीचूचीवरंवस्त्रंचीवरंपीवरं। वीवरेत्युणादिषुनिपातितोऽय
मुपधागतौ। विन्नित्यागेतु नित्यमात्मनेपदी। गतरतिमनोरमा। नकुत्रापिगतरतिर्विचित्रैवसा। अव्ययीदिति। योतत्वान्नदृङिः। स्पशबाधनस्पर्शनयोः। णिश्रीति ङे
श्रङिः। अपस्पशत्। अतस्मृदृत्वरप्रथेत्यादिनाअभ्यासस्यात्वंसन्वदित्यपवादः। पस्पशायङ्। तादृचियङोचिचेतिलुक्। अजाद्यतरतिरिति। दीर्घोकितरत्यभ्या

ऊदुपधायागोहः। चा४।८९। ग्रहउपधायाऊत्स्याद्गुणोहेतावजादौप्रत्ययेगृह्णातिगृह्णेतूदित्वादिङ्। गूहिता। गोढा। गूहिष्यति। घोस्यति। गूहेत्। गू
ह्यात्। अगूहीत्। ऋडभावेक्तः। अघस्त। लुग्वादहदिहलिहगुहामात्मनेपदेऽन्यत्रे ७।३।९३॥ एषांक्तस्यलुग्वादन्यत्रेतङि। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदी
र्घाः। अगूढ्वं। अघस्त। क्तस्याचीत्यन्तलोपः। अघस्ताम्। अघस्त। अघस्वहि। अघस्महि॥ ३८॥ अथाजन्ताउभयपरिनः। श्रि
ञ्सेवायां। श्रयति। श्रयते। शिश्रियतुः। श्रयिता। णिश्रीतिचङ्। अशिश्रियत्॥ ९॥ भृञ्भरणे। भरति। बभार। बभ्रतुः। बभर्थ। बभृव। बभूव। बभ्रे।
भर्त्ता। ऋदृनोः स्ये ७।२।७०॥ ऋतोहलोऽस्यस्यरदस्यात्। भरिष्यति। रिङ्शयग्लिङ्सु ७।४।२८॥ शेयकियादावार्द्धधातुकेलिङि। चक्रतोरि
ङादेशः स्यात्। रिङि। प्रकृतेरिङ्। विसामर्थ्यादीर्घोनाभ्रियात्॥ ॥ ९९ सस्यदीर्घस्तुनभवति। संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादित्याहुजयजभदहदशभंज

पसांचेत्यत्रपसेतिसौत्रोधातुः। पसतीत्यादि। यङ्लुकोलुजपजभेत्यनेनैवाभ्यासस्यनुक्। यङि। पंपस्यते। लुकि। पंपसीति। पंपस्ति कंडवादिर्यंयस्यति॥ ॥ उदुपधा
यागोहइतावितिग्रहणं। एतच्चगोहइतिविशेषनिर्देशाल्लभ्यं। अचिश्नुधातुभ्रुवामित्यतोऽनुवर्त्तनाच्चीत्यनेनांगाश्रितप्रत्ययोविशेष्यतेविशेषणंनतदादिविधिस्तदाह। अजादावि
तिदित्येतदीतिदित्यादौनतदीत्यर्थः। अदग्ध अधस्त। अदिग्ध। अधिस्त। अलीढा। अलिस्तेत्यादि। रिङ्शयग्लिङ्सु। अयङ्यिक्ङितीत्यतोऽनुवृत्तेपीत्येतल्लिङ
एवविशेषणंशेऽसंभवाच्चकितवैपर्य्यात्। तथाअकृत्सार्वधातुकयोरित्यत्रवृत्तमपिलिङएवविशेषणमित्यभिप्रेत्याहयादावित्यादि। शेः। म्रियतेस्तदादिभ्यः

अंचुगतौ।अनिदितामितिनलोपःअच्यात्।अचीत्येकीयमतेनुरदित्वादंच्यात्।मेथृसंगमेचाचात्पूर्वोक्तौ थौ।प्रज्ञायेगृहमेधिनामित्यत्रगृहेदीरैर्मधतेसंगच्छे

अञ्चुगतौपूजनेचाअञ्चतिअञ्चते॥२॥अनुरित्यपरे॥३॥अचिरित्यपरे॥४॥डुयाचृयाञ्ज्ञायाम्।याचतियाचते॥५॥रेटृपरिभाषणे।रेटृ
तिरेटते॥६॥चतेचदेयाचनेचचात्।चेतेअचतीत्।चचादावेदेअचदीत्॥८॥प्रोथृपर्य्याप्तौ।प्रोथाप्रोथे॥९॥मिदृमेदृमेधाहिं
सनयोःमिमेदामिमेदेथान्तौविमावितिस्वामीनमामिमेथाधांतावितिन्यासः॥११॥मेथृसङ्गमेचामेधतिमिमेधे॥१२॥णिदृणेदृकुत्सास
न्निकर्षयोःनिनेदानिनिदनुःनिनिदे॥१४॥शृधुमृधुउन्दनेउन्दनंक्लेदनम्।शर्दृतिशर्दृतेशर्दितामर्दृतिमर्दृते॥१६॥बुधिर्बो
धनेबोधतिबोधते।इरित्वादङ्गाअबुधत्।अबोधीत्।अबोधिष्टादीपजनेतिचिण्णनभवतिपूर्वोत्तरसाहचर्य्येणादेवादिकस्यैवतत्रग्र
हणात्॥१७॥उबुन्दिरनिशामने।उबुन्देअबुदत्।अबुन्दीत्॥१८॥वेणृगतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषुवेणतिवेणतेनान्तो
प्ययम्॥१९॥खनुअवदारणेखनतिखनतेगमहनजनखनघसांलोपःकित्यङनङि॥६।४।९८॥एषामुपधायालोपःस्यादजादौकृतिन
ङ्यम्॥२१॥खनुअवदारणेखनतिखनतेगमहनजनखनघसांलोपःकित्यङनङि॥६।४।९८॥एषामुपधायालोपःस्यादजादौकृतिन
त्वङिचरन्नन्तःयेविभाषा॥६।४।४३॥खायातःखन्यात्॥२०॥चीहृआदानसंवरणयोःचिचीवाविचीवे।२१॥चापृङ्जानिशामनयोः॥२२॥च्य
वडिचरन्नन्तःयेविभाषा॥६।४।४३॥खायातःखन्यात्॥२०॥चीहृआदानसंवरणयोःचिचीवाविचीवे।२१॥चापृङ्जानिशामनयोः॥२२॥च्य
यगतौअव्ययीतः॥२३॥दाशृदाने।ददाशेददाशे॥२४॥भेषृभये।गतावित्येकेभेषतिभेषते॥२५॥श्लेषृश्लेषृगतौ॥२६॥असगतिदीप्त्या
दानेषुअसतिअसतेआसाआसेअयंषान्तोपि॥२७॥स्यशवाधनस्यशेनयोःस्यशेनंग्रंथनम्।स्यशतिस्यशते॥२८॥लषकान्तौ।
वाभ्राशेतिश्यन्वालषतिलषतिलेषे॥२९॥चषभक्षणे॥३०॥कृषहिंसायांचकृषतुःचकृषे॥३१॥कृषआदानसम्वरणयोः॥३२॥सृसभ्र
क्षअदने॥३४॥भक्षरतिमैत्रेयः॥३५॥दासृदाने॥३६॥माहृमाने॥३७॥गृहूसम्वरणे॥ ॥ ॥ तेरितिविग्रहःसुप्यजातावितिणिनिःशधुभृ

धुक्लेदनमिति।आर्द्रीभावरत्यर्थःउदित्वात्क्तायांवेट्।शर्धित्वा।शृद्धा।उबुंदिरुबुंदित्वा।उत्वा।निशामनंचाशुबंज्ञानं।वेणृ।गत्या

धातुग्रहणात्सिद्धस्यप्रत्ययस्यशितीतिकर्मधारयेणविशेषणाद्विषयसप्तम्यांतदन्तसंज्ञकशकारादिभिन्नप्रत्ययविषयेआत्वमित्यर्थात्पर्युदासेपिनक्षतिरिति ॥
ङ्॥आतऔणलः।३।१।३४॥आदन्ताद्धातोर्परस्यलऔकारादेशःस्यात्।दधौ।आतोलोपइटिच।६।४।६४॥अजाद्योरार्द्धातुकयोः क्ङिदिटोःपरयोरा
तोलोपःस्यात्।ङित्वात्परत्वाच्छेयादेर्ङिच्चनेचीतिनिषेधः।ङित्वेकृतेआलोपः।दधतुः।दधुः।दधिथ।दधाथ।दधिव।दधिम।धाताम्।दधा
ध्वदाप्।१।१।२९॥दारूपाधारूपाश्चधातवोघुसंज्ञाःस्युर्दीपेर्देपौविना।णल्ङिङि।६।४।६७॥घुसंज्ञानांमास्यादीनांचएत्वंस्यादार्द्धातु
केकितिलिङिधेयात्।धेयास्ताम्।धेयासुः॥ ॥ ङ्चउपदेशेशत्यात्वेदोदेर्धेयामनुकरणेदाधारूपत्वमस्ति।एवंचदाश्चदाश्चदाश्चः।धाश्चधाश्चधो
।दाश्चधौचदाधाःइतिविग्रहः।दापेर्देपौविनेति।दापेर्लवने।देप्शोधने।एतन्निषेधार्थंदेपःपित्त्वमिहप्रतिषेधार्थंनत्वनुदात्तार्थं।अनुदात्तोसुप्यितोरिति
प्रत्ययस्यैवपितोऽनुदात्तत्वात्।नचदेपोलाक्षणिकत्वान्नास्यप्रतिषेधइतिशंक्यंपित्करणस्यानर्थक्यप्रसंगात्।इदमेवदेपःपित्त्वंगामादाग्रहणेष्वविशे
षइतिपरिभाषायाज्ञापकमित्याहुः।अदाविति किं।दातेर्हिंलूनमित्यर्थः।इहदोदद्घोरितिदस्यघोना।अवदातमुखः।शुद्धमित्यर्थः।इहत्वनुदात्तोपदेशइति
तादेशोन।एर्लिङि।मास्यादीनामिति।मास्यागापाजहातिसामित्यर्थः।मामाने।गामादाग्रहणेष्वविशेषेपिमाङ्मेङोर्नेहस्थ्यर्थेतो।लिङि-कित्वासंभवात्।ष्ठा
गतिनिवृत्तौ।गैशब्दे।गाङ्-गतौवितिनुनस्थ्यर्थेतोलिङि-कित्त्वासंभवादेव।पापाने।ओहाक्त्यागे।क्ङितकर्मणिदेयात्।धेयात्।मेयात्।स्थेयात्।गेयात्।।

उश्वारकोऽलरत्यतोऽलग्रहणंलिङ्सिचाविति पूर्वसूत्रेचाऽनुवर्ततेतेनतदाह।ऋवर्णादित्यादि।अभार्षीदिति।सिचिवृद्धिरितिवृद्धिः हस्वादंगात्।हस्वात्किंअ
च्योषाअप्रोषाअंगग्रहणादिहरात्सस्येत्यतःसस्येत्यनुवृत्तावपिप्रत्ययस्यैवतत्रापिदृष्टत्वात्सिचएवलोपोभवतीतेनेहनाअर्क्षीद्दिष्टमाम्। केचित्त्विहअंगग्रह
णाभावेअमाविष्टामाअलाविष्टामित्याद्यावपिअतिप्रसंगःस्यादित्याहुस्तदपरे नस्मर्मेतोऽन्निपातत्वपरिभाषयापिपरिहारसंभवादिति।ऋलीतिकिं।अभृषातां।अ
भृषतांहृन्हरणेचत्वार इहार्थाःभारंहरति। प्रापयतीत्यर्थः।अंशंहरतिस्वीकरोतीत्यर्थः।स्वर्णंहरतिचोरयति।पापंहरतिनाशयतिधृन्।दधारदध्रतुः
भृषतांहृन्हरणेचत्वार इहार्थाःभारंहरति। प्रापयतीत्यर्थः।अंशंहरतिस्वीकरोतीत्यर्थः।स्वर्णंहरतिचोरयति।पापंहरतिनाशयतिधृन्।दधारदध्रतुः
।दधर्षी।दध्रे।दध्रातेधर्ता।म्रियातारणीञ्।निनयिथेति भारद्वाजनियमादिट्विकल्पः।आदेचउपदेशेशिति।लिटिधातोरित्यतोधातोरित्यनुवर्त्तएवोविशेष्यतेतदा
ह।एजंतस्यधातोरिति।उपदेशेकिंचेतास्तोतानुलाक्षणिकत्वादेवात्रनभविष्यतीतिचेन्।अत्राहुःवर्णग्रहणेलक्षणाप्रतिपदोक्तपरिभाषानाश्रीयतइतिन्या

उश्वा१।२।१२॥ऋवर्णात्परोगलादीलिङ्तङ्परःसिच्चेत्यौकितौस्तः।भृषीष्टाभृषीयास्ताम्।अभार्षीत्।अभार्ष्टाम्।अभार्षुः।हस्वादङ्गात्।८।
।२।२७॥सिचोलोपःस्यात्गलि।अभृताअभृषाताम्।अभरिष्यत्॥२॥हृन्हरणेहरणम्प्रापणंस्वीकारःस्तेयंनाशनंचाजहृथोजहृवजहृ
वेहर्त्ताहरिष्यति॥३॥धृन्धारणेधरति।अधार्षीत्।अधृत॥४॥णीञ्प्रापणेनिनयिथानिन्यिवे॥५॥अथाजन्ताःपरस्मैपदिनःधेट्पा
नेधयति।आदेचउपदेशेऽशिति॥८।१।४५।उपदेशेएजन्तस्यधातोरात्वंस्यान्नतुशिति॥ ९९ पनार्थमुपदेशग्रहणंतेनक्रीङ्जीनांणाविति
ऋतान्वेक्रापयतीत्यादौपक्सिध्यतीतिमनोरमाऋत्धातोःकिंगोभ्यांअस्तित्यत्रापिगमेर्डोग्लाजिदिभ्योडावित्युपदेशेएचाअशितीतिप्रसज्यप्रतिषेधर
त्याहाननुशितीतिपर्युदासेनजग्लेमम्लेरित्यादौद्विर्वचनेचीतिनिषेधादात्वंनस्याद्भ्यासेऽकारश्चश्रूयेतकिंचासुग्लेरित्यत्रआतश्चोपसर्गेऽतिकःसुग्लेत्यत्रआ
तश्चोपसर्गेऽतिस्त्रियामङ्सुग्लानेत्यत्रआतोयञितियुच्नस्यात्प्रत्ययनिमित्तेत्वात्मादंताच्चप्रत्ययेत्यन्योन्याश्रयात्प्रसज्यप्रतिषेधेतुनकोपिदोषःन्हा
वामश्चेतिसूत्रेणकवाधनार्थेपनरणविधानेचप्रतिषेधपक्षेज्ञापकंतदाहुःअनेनिमित्तिकमात्वेशितितुप्रतिषेधइतिनन्वेवमयिएशःशित्वाज्जग्लेरित्यादिन
सिध्यतीतिचेन्।अत्राहुःयदितुशितीतिबहुव्रीहिःस्यात्तदात्वस्यादेवदोषःकिंतुकर्मधारयोयंनघाचाशितीत्यत्रेत्यंभूतकथाख्यादौप्रत्ययेपरेनेत्यर्थः ॥

पार्श्वेत्यतोलुगनुवर्तनेगातिस्थेत्यतः सिचः परस्मैपदेष्विति चतदाहा सिचोलुग्वेत्यादि।अथरिति।आतश्चेतिङ्ग्रहणं धात्वकस्येड्वलादेरितीडनुवर्तनेअजेः सिचीत्यतः सिजग्रहणंसुसूधृञ्भ्य इत्यतः परस्मैपदग्रहणंचतदाहाएभ्यः सिचइडित्यादि।अयंसीत्।अयंसिष्टां।व्यरंसीत्।व्यरंसिष्टां।अनैसीत्।अनैसिष्टां।परस्मैपदेषुकिं।उदायतभारोऽरंस्ताअरंसातां।वान्यस्यान्यस्यकिं।स्थेयात्।द्वेन्यक्करणेचायतिःदद्यौअद्यासीत्।घुमास्थेत्यत्रेति व्याख्यानात्तेनात्तरेजहातिस्थतीनामितिश्यनानिर्देशश्चेतिभावः।विभाषाङ्घेति स्यन्विकरणाभ्यांशाछाभ्यांसाहचर्यादितिभावःएवंशाछासेतियुग्विधावपि स्यतेरेवग्रहणमितिवोध्यंतेनास्यअर्तिह्वीत्यादिषुगेवासापयतिपेओवै॥पायतिवायति।शुष्यतीत्यर्थःओदितश्चेतिनिष्ठानत्वंवानेशुष्कोवानसुभेत्यित्यम रंअदंतत्वादितिकेचित्तुअंगवृत्तपरिभाषयापिणिजभावेसमर्थयंतिघ्रागंधोपादानेगंधोपादानेगंधग्रहणंनन्वेवंकर्मणोधात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकत्वे नजिघ्रतिकुसुममित्यादिप्रयोगोनसिध्येदितिचेत्।अत्राहुःयद्धात्वर्थेनकर्तृनिष्ठकर्मणाउपसंग्रहस्तस्यैवधातोरकर्मकत्वेनान्यस्यभवतिहिजोवतिवृत्पतीत्या

ऋतश्चसंयोगादेर्गुणः।७।४।१०॥ऋदन्तस्यसंयोगादेरङ्गस्यगुणःस्याच्चिटि।किदर्थमपीदम्यरत्वा
ल्पत्वेपिभवतिारपरत्वेउपधावृद्धिःजह्वारजह्वरतुःजह्वरुःजहर्थाहर्तृ॥ऋदृनोःस्याहरिष्यति॥

रकर्मकत्वंतदर्थोयसंगृहीतकर्मणःकर्तृनिष्ठत्वात्।घ्राधातोःकर्मणस्तनयात्वान्नाकर्मतेति।ध्माशाच्छाग्निसंयोगयोःशब्दशदेनतदनुकूलोवायुरिहगृह्यतेतेनशं खंधमतीतिचतदुदंगंधमतीतिप्रयोगोनेत्याहुःअग्निसंयोगेसुवर्णंधमति।अग्निनासंयुनक्तीत्यर्थःस्थेयादितिणलिङीतिनित्यमेत्वे।लुङिअस्थाताघ्राअभ्यासेम नतिविद्यां।अभ्यस्यतीत्यर्थःमन्त्रोअमंसीत्।अरादितिगातिस्थेतिसिचोलुक्॥ः॥ऋतश्चसंयोगादेःकिंचक्रतुःचक्रुःतपरकरणंस्पष्टार्थंस्तुञ्चरत्यादेर्लि टितस्तरतरित्यादौऋच्छत्यृतामितिगुणस्यजायमानत्वात्।चकारोमंदप्रयोजनः।दयतेर्दिगिलिटीत्यतोऽनुवर्तनादाह।गुणःस्याल्लिटीति।अवृद्धिनिमित्ते लिटीतिप्राचोव्याख्यानेतुनादर्तव्यं।नचस्वविषयेवृद्धिर्वाधिकेतिफलितार्थकथनपरतयातद्वृत्तिःसंगच्छतइतिवाच्यं।परत्वेनगुणस्यैवन्याय्यत्वादितिभावः॥

येयात्।हेयात्।अवसेयात्।आङ्ङेधातोर्किं।मायात्।मायातां।मायुः।किंतीति।किं।दासीष्ट।रहदीङोयुडचीत्यतः किंतीत्यनुवर्तमानेपिप्रकृतोपयोगितयाकिंती

विभाषाधेट्श्व्योः।३।१।४९॥आभ्यांक्ले श्नुस्नात्कानौवा।चिनिलुडि परे।चङीतिद्वित्वेअदधत्।अदधतां।विभाषाघ्राधेट्शाछासः।२।४।७९
।एभ्यःसिचोलुग्वास्यात्परस्मैपदेपरे।अधात्।अधातां।अधुः।यमरमनमाङ्सञ्ज्ञो।७।२।७३॥एषांसकारस्यादेभ्यःसिच्स्यात्परस्मैपदेषु
अधासीत्।अधासिष्टां।अधासिषुः॥९॥ग्लैम्लैहर्षक्षयेहर्षक्षयोधात्वर्थः।ग्लायति।जग्लौ।जग्लिथ।वाऽन्यस्यसंयोगादेः।६।४।६८॥
घुमास्थादेरन्यस्यसंयोगादेर्ङीतोरतएत्वंवास्यादाङ्धातुकेकिति।लिडि।ग्लायात्।ग्लेयात्।अग्लासीत्।म्लायति॥३॥यौन्यक्करणान्यक्कर
णान्निरस्कारः॥४॥ह्रेखप्रे॥५॥ध्रेतृप्तौ॥६॥ध्येचिन्तायाम्॥७॥रेशब्दे॥८॥स्त्येशब्दसङ्घातयोः।स्त्यायति।षोपदेशस्यापिसत्वंक्तेरूपेनुत्व
मषोपदेशफलन्तुनिष्ठ्यासति।अनिष्ठ्यदित्यत्रषत्वम्॥९॥ष्वैष्वदने॥१०॥ष्वैजैवैक्षयेक्षायति।जजौ।स्वौ।स्वातां।घुमास्थेत्यत्रविभाषाघ्रा
धेडित्यत्रचस्यतेरेवग्रहणान्नत्वस्यातेनएत्वंसिजलुकोनासायात्।असासीत्॥१४॥कैगैशब्देगेयात्।अगासीत्॥१५॥शैश्रैपाके॥१८॥पैओ
वैशोषणे।पायात्।अपात्।अपासीत्।घुमास्थेतीत्वन्नदपवादस्यलिङीत्येत्वज्ञापनस्यैतिसिजलुकोनापारूपस्यलाक्षणिकत्वात्॥२०॥ष्टैवेष्टने।
स्तायति॥२१॥ष्ठैवेष्टने।शोभायान्त्वेत्येकेस्त्यायति॥२२॥दैप्शोधने।दायति।अधुत्वादेत्वंसिजलुकोनादायात्।अदासीत्॥२३॥पापानेपाघ्रा
ध्मेतिपिवादेशःतस्यादन्तत्वान्नोपधागुणः।पिबति।पेयात्।अपात्॥२४॥घ्रागन्धोपादाने॥जिघ्रति।घ्रायात्।घ्रेयात्।अघ्रासीत्।अघ्रात्॥२५॥
ध्मेतिपिवादेशःतस्यादन्तत्वान्नोपधागुणः।पिबति।पेयात्।अपात्॥२४॥घ्रागन्धोपादाने॥जिघ्रति।घ्रायात्।घ्रेयात्।अघ्रासीत्।अघ्रात्॥२५॥
ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः।धमति॥२६॥ष्ठागतिनिवृत्तौ।तिष्ठति।स्थादिभ्यःसेनेतिषत्वं।अधितिष्ठतोऽउपसर्गादितिवत्वम्।अधिष्ठाता।स्थेया
न्॥२७॥म्नाअभ्यासेमनति॥२८॥दाण्दाणोप्रणियच्छति।देयात्।अदात्॥२९॥हृकौटिल्येहरति॥ ९९ त्यस्यैवाजन्तिःकृता॥॥विभा

षाधेट्श्विलुडीत्यनुवर्तनेनेणःश्रीत्यस्मात्कर्तरीतिचतदाहश्लेश्नुरित्यादिअदधदितिचङिआतोलोपःस्यप्तेरुदाहरणमशिश्रियत्।विभाषाघ्रा।रहणपक्षेति

कोविशेषणमित्याह। एकाच्चउगंतादिति। श्रितः। श्रितवान्श्रित्वा। भूतः। भूत्वा। भूतिः। गित्युदाहरणं। भृणुः। ग्लाजिस्थश्चेतिस्नुः। सचगित्भवतिनकित्। स्थास्नुरित्यत्रणमा
स्थेतिरित्वप्रसंगात्। एकाच्चरतिकिं। जागरितवान्। जागरितनान्। उर्णोतेस्नुवत्भावेनऊर्णुतः। ऊर्णुनवान्। इतिसिध्यति। उगंतात्किं। शयितः। शयितवान्। उरस्ताद्त्यादिभाद्
धातुकस्येड्वलादेरित्यादिविधिकांक्षायांप्रागेवनेड्शिकृतीत्यादिप्रतिषेधकांक्षारंभसामर्थ्यादित्यर्थः। निषेधेप्राप्तेरिति। स्मृतः। स्मृतः। भूतइत्यादौयथेतिभावः। स्मृगतौ
रति। सरिष्यति। सर्तिशास्त्यर्तिं। परस्मैपदेष्वितिनसंबध्यते। सुषादियोगादस्यष्टयक्करणात्। आडः शासुइच्छायामित्यस्यात्मनेग्रहणंकिंतुसत्यर्तिभ्यांसाहचर्यात्
परस्मैपदिनःशासेरेवेत्याहुः। असरत्। अशिषत्। आरत्प्राग्वदिति। किदर्थमारभ्यो। पिगणः परत्वात्णल्पिभवति। रपरत्वेततउपधावृद्धिरित्यर्थः। नित्यमिड्सादिति। वि

श्रुवः शृच्च।३।१।७४॥ श्रुवः शृइत्यादेशःस्यात्सुप्रत्ययश्चाशपोपवादः। श्नोर्डिन्नाद्भ्योर्गुणोनाशृणोति। शृणुतः। हुश्रुवोस्सार्वधातुके।८।
४।८७॥ जुहोतेःसुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोज्झ्यसंयोगपूर्ववर्णस्यषण्स्यादजादौसार्वधातुके। उवङोपवादः। शृण्वन्ति। शृणोमि। शृ
ण्वः। शृण्मः। शृणुमः। शुश्रोथ। शुश्रुवा। शृणः। शृणवानि। शृणुयात्। श्रूयात्। अश्रौषीत्॥४९॥ धुस्थेर्ध्ये। श्रवति। अयंकुटादौगत्यर्थोपि ॥
४२॥ द्रुद्रुगतौ। द्रुद्रोथ। द्रुद्रविथ। द्रुद्रुविव। द्रुद्रोथ। द्रुद्रुव। णिश्रीतिचङ्। अद्रुद्रुवत्॥ ४३॥ जिन्निअभिभवे। अभिभवोन्यूनीकरणंन्यूनीभवन्त्वा
४४॥ इडुगतौ। इडोथ। इडविथ। इडुविव। इडोथ। इडुव। णिश्रीतिचङ्। अइडुवत्॥ ४३॥ जिन्निअभिभवे। अभिभवोन्यूनीकरणंन्यूनीभवन्त्वा
आद्येसकर्मकः। शत्रून्जयति। द्वितीयेत्वकर्मकः। अध्ययनात्यराजयते। अध्येतृग्लायतीत्यर्थः। विपराभ्याञ्जेरिति तङ्। पराजेरसोढइत्यपादा
नत्वं॥ ४५॥ अथडीङन्ताङितः। क्ष्विङ्ईखङ्सनोस्मयते। सिक्षिपिङ्क्षिक्षिपिध्वे॥ १॥ गडङ्अव्यक्तेशब्दे। गवते। जुगुवे। २॥ ० ॥

भावासृजिदृशोरित्यतोविभाषानानुवर्तनेरतिभावः। धृङ्हूर्छनंकौटिल्यंस्तुगतौ। पद्यपिसामान्येनगतिरुक्तातथापिद्रवद्रव्यस्यैवगतिरिह ज्ञेयास्रवतिघृतं। प्रसवोभ्यनु
ज्ञानमिति। देवस्यत्वासवितुःप्रसवेइत्यादावभ्यनुज्ञानार्थदर्शनात्। सुसूधृञ्भ्यः। परस्मैपदेषु किं। असोष्टाअधोष्ट॥ ॐ ॥ श्रुवःशृच्चायद्यंशुधातुःस्यादीपद्यतेतर्हिच
कारेणकर्तव्यइतिलाघवमित्याहुः। हुस्नुवोः। जुह्वति। सुन्वति। हुस्नुवोः किं। योषवति। नोनुवति। सार्वधातुके किं। जुहुवतुः। जुहुवुः। असंयोगपूर्वेतिकिंअ
श्रृण्वंति। असंयोगपूर्वग्रहणमोर्विशेषणंनतुश्रुप्रत्ययस्यातेनआसुवंतीत्यत्रापियण्निषेधः सिध्यति। प्रत्ययविशेषणत्वेतुअश्रृण्वंतीत्यत्रैवनिषेधःस्या।

ग्रणोति। अर्तीति भ्वादिङ्ग्रायोर्ग्रहणं। लुकानिर्देशस्तुसौत्रः। ऋग्रहणेकर्तव्येस्त्रिपानिर्देशोयङ्लुग्निवृत्त्यर्थः। रीङ् ऋतश्च्यस्माद्दतश्चनिवर्तते नचसंयोगादित्वेनविशेष्यते। तदाहसंयोगादेरिति। अर्तिसंयोगाद्योरित्यकारेविधेयेगुणग्रहणंचिन्त्यप्रयोजनं। अयङ्यिक्ङितीतिसूत्रात्। यीत्यनुवर्ततेतेनचलिङोविशेषणंरिङ्शयग्लिङ्स्विति

गुणोर्तिसंयोगाद्योः। ७।४।२९॥ अर्त्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्यचगुणः स्याद्यकियादावार्द्धातुकेलिङि चाङ्पुर्म्यौ। अङ्ग्हार्षीत्। अङ्ग्हार्ष्टां॥ २॥ स्वशब्दोपतापयोः। स्वरतिसूतीतिवेट्। सस्वरिथासस्वर्थ। वमयोस्तुश्रुकृकिति। ७।२।९९॥ श्रिञएकाचउपदेशादन्तात्चपरयोर्गिक्तिोरिएनस्यात्। परमपिस्वरत्यादिविकल्पम्बाधित्वापुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादनेननिषेधेप्राप्तेक्तादिनियमान्नित्यमिट्। सस्वरिवासस्वरिमापरत्वाद्धलन्तोरितिनित्यमिट्। स्वरिष्यति। स्वर्ण्यात्। असारीत्। असारिष्टाम्। असार्षीत्। असार्ष्टाम्॥ ३९॥ स्मृचिन्तायाम्। ३२॥ हृसम्वरणे॥ ३३॥ सृगतौक्तादिलान्नेट्। ससर्थ। ससृवतुः। रिङ्स्त्रियात्। असार्षीत्। असार्ष्टाम्। सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च। ३। १। ५६॥ एभ्यश्लेरङ्स्यात्क्तर्त्तरिलुङि। ऋहलुपधाया याणसिनासाहचर्य्यात्स्त्यर्त्तीजौहौत्यादिकाविवृत्त्येते। तेनभ्वाद्योर्न्नौङ्। शीघ्रगतौतुयाप्राध्मेतिशितिधोरादेशः। धावति॥ ३४॥ ऋगतिप्रापणयोः। ऋच्छति। ऋच्छत्यृताम्। ७।४।९९॥ तौदादिकऋच्छेर्ऋधातोर्ऋतान्द्वर्गणः स्यात्लिटि। णलिप्राग्वद्पधाचहिंः। आर। आरतुः। आरुः। ऋउत्यर्तिव्यथतीनाम्। ७।२। ६६। अदऋत्येभ्यस्थलोनित्यमिट्स्यात्। आरिथ। अर्त्ता। अरिष्यति। अर्ष्यात्। आर्षीत्। आर्ष्टाम्॥ ३५॥ गृघृसेचनेागरतिजगर्थीजग्रिवारिङ्ग्रियात्। अगार्षीत्॥ ३७॥ ध्वृहूर्छने॥ ३८॥ स्वृगतौ। सुस्वोथासुस्वुवासुस्वावा स्यात्। णिश्रीतिचङ्। लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वाद्वङ्। असुस्वुवत्॥ ३९॥ षुप्रसवैश्वर्य्ययोः। प्रसवोभ्यनुज्ञानम्। सुषोथ॥ सुषविथ। सुषुविवासोता॥ सुसुधूञभ्यः परस्मैपदेषु। ७।२।७२॥ एभ्यःसिचश्चङ्स्यात्परस्मैपदेषु। असावीत्। ष्टुवीतराभ्यांञिर्ज्यासाहचर्य्यात्सुनोतेरेवग्रहणमितिपक्षे। असोषीत्॥ ४०॥ श्रुश्रवणे॥ ॥

सूत्रार्थग्रहणास्यलिङ्ग्रहणस्यचानुवर्तनादित्यभिप्रेत्याहायकियादावि। आर्द्धातुकेइत्येतदनुवर्त्सार्वधातुकयोरित्यनुवृत्तिपर्यालोचनयाफलितार्थकथनमितिशेषः। संयोगादेरितिकिं। क्रियात्। यादीतिकिं। संस्कृषीष्ट। आर्द्धातुकेकिं। इष्यात्। स्रंसध्वंसोरेगः। श्रुकः किति। एकाचउपदेशइत्यतः एकाचइत्यनुवर्तनेनचउ

पंचमीसमासपक्षस्यानित्यत्वाभ्युपगमादितिभावः। चुडुक्वेरितिक्रुञ्श्रुरितिङ्स्यन्नःक्नुङ्रितिअस्मात्ज्ञापकाच्चिविक्नवःववयोरभेदाद्विक्नवरत्यत्रापामेङ्
॥ ॥ ※ ॥ ॥ प्रणिमयतेरिति। ननुनेर्गदेतिकथमिहणत्वंस्यान्शिद्धियथेजात्वाभावेनमोरूपाभावाद्शिद्विषयेकृतात्वेप्यस्मिन्णत्वंदुर्लभमेवाशङ्क्यतिपदेतो
स्येवमाधानोर्यरणोचित्यात्ननत्वस्यलाक्षणिकस्यागामादाग्रहणेष्वविशेषरत्यभ्युपगमेतुमीनातिमिनोत्योरात्वेकृतेप्रनिमातामाप्रनिमास्यतीत्यादावतिप्रसंगः
स्यादित्यतआह। तत्रेति। रषृत्वादिति। अयंभावः। घुसंज्ञासूत्रेप्रणिदयतेप्रणिधयतीत्यादौणत्वसिद्ध्येभाष्यकारैरित्थंसिद्धांतितंनेर्गदनदेतिणत्वविधौयु
मेत्यस्यस्थानेघुप्रकृतिमाङि·तिपठनीयं। घुश्चप्रकृतिश्चमाङ्चेतिद्वंद्वः। प्रकृतिश्चकस्यत्याकांक्षायांसन्निधानात्पूर्वोत्तरयोरेवातेननकाप्यव्याप्तिःनापि
मामानेरत्यत्रमीनातिमिनोत्योश्चातिव्याप्तिः। माङ्रितिङ·कारानुबंधकस्येवयठितत्वादिति। दिग्यादेशेनेतिदयतेर्लिटिपरेद्वित्वंप्राप्तंदिग्यादेशश्चतत्रवि

प्रणिमयतेर्नेर्गदेतिणत्वं। ननत्रघुप्रकृतिमाङि·तिपठित्वाङि·तोमाप्रकृतेरयिग्रहणस्येष्टत्वात्॥ १५॥ देङ्·रक्षणे। दयते। दयतेर्द्विगि
लिटि। ७।४। ९॥ दिग्यादेशेनद्वित्ववाधनमिष्यतइतिचेन्नः। दिग्ये। स्याघ्वोरिच्च। १।२। १७॥ अनयोरिदादेशः स्यात्। सिच्चकित्स्यात्। अ
दित्तअदिग्धाः। अदिषि॥ १६॥ श्यैङ्·गतौ। श्यायते। शश्ये॥ १७॥ ध्यैङ्·चिन्तायां। ध्यायते। यय्ये। ध्याता॥ १८॥ त्रैङ्·पालनेत्रायते। तत्रे॥ १९॥ पूङ्·
पवनेपवते। पपुवे। पविता॥ २०॥ मूङ्·बन्धनेमवते॥ २१॥ डीङ्·विहायसागतौडयते। डिड्ये। डयिता॥ २२॥ तृस्वनन्तरणायोः ॥ ॥

शेषविहितेनदिग्यादेशेनद्वित्वशास्त्रस्यबाधः। नचैवंण्यायःपीचस्त्रिङःख्याञ्जितिपीख्याञ्जोरपिविशेषविहितत्वात्ताभ्यांद्वित्वबाधः स्यादितिवाच्यंविषयसप्त
मीमाश्रित्यलिङ्त्यन्तेःप्रागेवतयोःप्रवृत्तत्वात्। दिग्यादेशविधौतुलिटीतिपरसप्तम्येवनतुविषयसप्तमीलभ्यातेरोधातुदेतत्सूचयतिः। रषृत्तरइतिदयतेर्लि
टिद्वित्वेप्राप्तेतत्बाधित्वापरत्वाद्दिग्यादेशइतितुनोक्तं। परस्यरलब्धावकाशयोरेवपरस्यबलीयस्त्वात्। दिग्यादेशंविनाद्वित्वस्यसावकाशत्वेपिद्वित्व
विनादिग्यादेशस्यतदभावादितिदिक्। स्याघ्वोरिच्च। इहलिङ्सिचाविति सूत्रादात्मनेपदेष्विति नानुवर्तते। परस्मैपदेषु गातिस्थेतिलुक्प्रवृत्तेर्ध्वोत्पत्ती
लाभात्। अस्थित। अस्थिषाताम्। भाव्यमाणेणिचिसवर्णान्नृहलोतीत्यत्रदृप्तिपरकरणंलिंगमित्याहुः। अत्रवदतिविधीयमानस्यसवर्णग्राहकत्वेयित

स्तिभावः स्यादेतत्। यङ्लुप् तु कस्छंदस्त्वाद्योयवतीत्यादौप्रत्ययस्यछंदस्युभयथेत्यनेनआर्द्धधातुकत्वाश्रयणेयणादेशोनभवेदितिकिमनेननहस्नुग्रहणेना न चयवतीत्युवतीत्यत्रातिप्रसंगवारणार्थमेतत्ग्रहणमितिवाच्यं।अनेकाचइत्यस्यानुवर्तनेनोक्तदोषाभावादितिचेत्।अत्राहुः। दाधर्त्तिदर्धर्षिवोभूत्वितिछंदसि निपातनाद्भाषायांयङ्लुकिवोभवीतिइत्यादौभूसुवोरितिगुणनिषेधोनप्रवर्त्ततेअतएवभाषायामपियङ्लुक्सिद्धइतिवक्ष्यमाणत्वात्। योयवतीत्यादावति प्रसंगवारणायहस्नुग्रहणंकर्त्तव्यमेवेति।हस्नुग्रहणाच्चायंकात्भाषायामयिक्वचिद्यङ्लुकभवतीतिभाष्यकारः।एवंचसार्वधातुकपरयोर्हस्नुवोरनेका चूत्वाव्यभिचारादनेकाचइत्यस्यानुवृत्तिरिहकिमर्थेत्याशंकायाः निरवकाशएवातदनुवृत्त्यभावेहस्नुग्रहणस्यज्ञापकत्वासंभवादितिदिक्।इदविधे

गाङ्गतौ।गाते।गाते।गाते।इटएत्वेकृतेवृद्धिः।गेा।लङ्।इटि।अगे।गेता।गेयातां।गेरन्।गासीष्ट।गाङ्कुटादिसूत्रेइडादेशस्यैवगा ङोग्रहणानत्वस्यातेनाङि।त्वाद्धुमास्थेतीत्वम्।अगास्ता।आदाङिकोयमितिहरदत्तादयः।फलेतुनभेदः॥३॥क्रुङ्।घुङ्गुङ्।डुङ्।ङ्शब्दे अन्येतुउङ्।कुङ्।खुङ्।गुङ्।घुङ्।डुङ्।ङित्याहुः।कवते।चुकुवे।घवते।अवते।उवे।वाणादाङ्म्वलीयइत्युवङ्।ततःसवर्णदीर्घः।ओता। ओप्यते।ओषीष्ट।ओषाङ्।वते।जुडुवे।ओता॥७॥ष्णुङ्।ज्युङ्।प्रुङ्।ब्रुङ्। गतौ॥९१॥क्लुङ्।इत्येके॥९२॥रुङ्।गतिरेषणयोः।रेषणाहिंसा।रुरुवे।रविता।से॥९३॥धृङ्।अवध्वंसने।धरते।दधे॥९४॥ मेङ्।प्रणिदाने।प्रणिदानमिहनिमयः।प्रत्यर्पणाञ्च॥ ॥ ॥

ति। भारद्वाजनियमादिडिडेोथ।डुडुवेति।क्वादित्वान्निटिनेट्॥ ॥गाङ्गतौगाते गाते गातइति। ङ्वेर्वशयासहस्वरणीदीर्घकृतेआतोङि।तइतिनप्रवर्त्तते ।आत्मनेपदेष्वनतइतितुप्रवर्त्ततेइतित्वआतांझेषुतुल्यरूपमितिभावः।गैगावहे।गामहे।जगे।जगाते।गातां।गातां। गातां।गास्व।उत्तमेतुगै।गावहै॥ गामहै।अगात।अगातां।अगात।नत्वस्येति।गातेइत्यादौतङ्प्रवर्त्तेङ्कारस्यचरितार्थत्वात्।आदेशङ्कारस्तुनचरितार्थः।स्थानिवत्भावेनङि।त्वादेव तङः सिद्धत्वात्इतिभावः।आदाङिकोयमिति।एवंचगाते।गाथेइत्यादावातामाथामोः परतःआतोङि।तइत्यस्यप्रवृत्तिर्नकेवलमात्मनेइति भावः।फलेतुनोदइति। नचगातेगाथेइत्यादौशपासहस्वरणीदीर्घकृतेपिपूर्वस्मात्परस्यविधीकर्त्तव्येस्थानिवत्वादतःपरत्वेनङि।तामाकारस्यइय्स्यादिति शंक्यं

भागस्येवद्वित्वप्रसक्तेरतआह।सन्नंतस्येति।ननुसन्नमीपस्थेपिसन्यङोरेवद्वित्वंस्यान्नतुप्रकृतिभागस्य।शपो कारेणेवनुग्रसनेतितिश्नेत्यादिरूपसिद्धेस्तत्रोरका रोच्चारणस्यभज्यादेर्द्वितीयस्येतिद्वित्वार्थत्वात्।यद्यपिनिमित्तस्यकार्यित्वस्वीकारेआटआटनुरित्यादौलिटिपरतःपूर्वभागमात्रस्यद्वित्वनसिध्येत्तथापकारोच्चारणसामर्थ्यात्सन्यङोःकार्यित्वमभ्युपगंतुंशक्यमितिचेत्।मैवं।अकारफलानांबहूनांसत्वात्।तथाहिदित्सतिमित्यत्रानोयतिकृतेयतोनावरत्वाद्युदात्तःसिध्यतिअकारा भावेतुऋहलोरितिएयतीषस्वरेणसिध्येत्।किंचपियठिषिब्राह्मणाकुलानीत्यत्रोयस्यस्थानिवत्वात्सलंतलक्षणोनुम्नभवत्यकाराभावेतुस्यादेवनुम्।अपिच।पापचकरत्यादावल्लोयस्यस्थानिवत्वादतउपधायारितिवृद्धिर्नप्रवर्तते।अपिच।यस्यहलइत्यत्रयस्येतिसंधानग्रहणमहर्मोदित्यादौयलोपव्यावृत्त्यर्थमितिसर्वसंमतंतया

रभरभस्योआरभतेआरेभेरभ्याराप्यते॥५॥डुलभष्प्राप्तौ।लभते॥६॥ष्वञ्जपरिष्वङ्गे॥देशसञ्जस्वञ्जांशपिच्छ४।२५॥रञ्जेश्चाघ४।२६॥एषांशपिनलोपः।स्वञ्जते।परिष्वञ्जते।ग्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनांलिटिकित्त्वमेतिव्याकरणान्तरम्।देभनुःससञ्जतिभाष्योदाहरणादेकदेशानुमत्याऽहाप्याश्रीयते।सदेःपरस्यलिटीतिसूत्रेसञ्जेरुपसंख्यानम्॥अतोभ्यासात्परस्यषत्वन्नापरिषस्वञ्जे।परिषस्वञ्जेससञ्जिषेससञ्जिषेस्वङ्क्त।स्वङ्क्ष्यते।स्वञ्जेता।स्वङ्क्षीष्टप्रत्यष्वङ्क्त।प्राकृसिताादितिषत्वम्।परिनिविभ्यस्तुसिवादीनाम्वेतिविकल्पः।एतदर्थमेवोपसर्गात्सुनोतीत्येवसिद्धेस्तुस्वञ्जोःपरिनिवीत्यत्रपनरुपादानम्।पर्य्यष्वङ्क्त।पर्य्यस्वङ्क्त॥७॥हृदयरोगोत्सर्गेहृदते।जहृदे।हृत्ता।हृत्स्यते।हृदेता।हृत्सीष्ट।अहृत्त॥८॥अथपरस्मैपदिनःनिस्त्रिदाअभ्यक्तेशदे॥१॥स्कन्दिरगतिशोषणयोः।चस्कन्दिथाचस्कन्थास्कन्ता।स्कन्त्स्यति।नलोपः।स्कत्त्वा।स्कित्वाददृवा।अस्कदत्।अस्कात्सीत्।अस्कान्ताम्।अस्कात्सुः॥ ९ चअपापचिष्टेत्यादौयलोपोप्यकारफलमितिसन्यङोरितिषष्ठेवक्ष्यते।एवंहियङ्लुकिप्रत्ययलक्षणेनयङंतत्वात्तद्धित्वंसिध्यति।परस्मैपदम्यांनुद्धित्वस्यांगकार्यंतत्रानुमतेतिनिषेधःप्रवर्तेतेतिदिक्।दानशानोचेति।आर्जवनिशानार्थीतिभावः।अर्थीतरेतिधातुपाठेपात्तेगोपनादिरूपेऽर्थेरन्थयेः।अननुबंधकग्रहणात्सानुबंधकस्येहनकेवलस्यचरितार्थत्वात्अनुबंधस्यसन्नंतादिवअकर्मकगफलात्एयंतादपितङ्स्यादितिभावः।एवंचाऽनुदात्तेदीमात्रसाम्येपिभ्वादयश्चुरादिभ्योभिन्नाएवेतिफलितंरङ्गुणोनेति।यद्यपिहलंताच्चेतिसनःकित्त्वेनापिगुणाभावःसुसाधस्तथापिरङ्भावार्थंतत्रहेतुरेवाश्रयणीयइतिकिंहेत्वंतराश्रयणेनेतिभावः।केचित्तुअर्थवद्ग्रहणपरिभाषयाऽत्रोसनएवहलंताच्चेतिसूत्रेग्रहणमितिनासस्यार्थसनःकित्त्वमित्याहुः॥॥रभरभस्योरभस्योपक्रमः॥

परकरणमिहव्यर्थं। नचात्रदीर्घः स्यादितिवाच्यं। घुमास्थेत्यनेनैवतात्सिद्धौ विधिवैयर्थ्यापत्तेः। नचैवमपिप्लुतः स्यादितिवाच्यं। प्लुताःप्लुतप्रसंगेप्लुतश्च विषयेस्मृतइतिसिद्धान्तादिति। डीङ्। विहायसाआकाशेनाविहायसामितिपाठस्त्वनाकरइत्याहुः॥ ॐ ॥ ऋतइद्धातोः। किरति। गिरति। ——— कीर्णः। गीर्णः। स्तीर्णः। धातोः किंमा नृणा। रत्वोत्वाभ्यामितिपरत्वात्गुणाचृद्धीभवतइतिवक्तव्येकिमिदंवार्तिकमितिचेदत्राहुः। पराद्यन्तरंगंप्रबलमितिरत्वेप्राप्तेवार्तिकमिदमारब्धमिति। कृतोवार हार्द्धातुकसेडित्यतइडित्यनुवर्ततेयहोलिटीत्यतोलिटिदीर्घइतिचतदाह। रटोदीर्घोवेत्यादिसिचिचानलिटीत्यतोनेत्यनुवर्तनादाह। रटोदीर्घोनेतिमा

ऋतइद्धातोः। ७।१।१००॥ ऋदन्तस्यधातोरङ्गस्यरत्स्यात। रत्वोत्वाभ्यांगुणाचृद्धीविप्रतिषेधेनातरति। ऋच्छत्यृतामितिगुणः। तृफलेत्येत्व म्। तेरनुनासिकेऽरुः। वृतोवा। ७।२।३८॥ वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्चेटोदीर्घोवास्यान्नतुलिटि। तरीत्ता। तरित्ता। अलिटीतिकिम्। तेरित्याह्लिचेतिदीर्घः तीर्ण्यात्। सिचिचपरस्मैपदेषु। ७।२।४०॥ अतृवृतृस्रुटोदीर्घोनाअतारिष्टाम्॥ २२॥ अर्थाश्वनुदात्तेतः। गुपगोपने॥ १॥ तिजनिशाने २ मानपू जायां॥ ३॥ वधबन्धन। गतिज्ञकिञ्चित्कत्वसनः। ३। १।५॥ मान्बधदान्शान्भ्योदीर्घश्चाभ्यासस्य। ३।१।६॥ सत्रद्वयोस्तेभ्यःसनस्यान्मानाद दीनामभ्यासस्यैकारस्यदीर्घश्चागुपेर्निन्दायां। तिजेः क्षमायाम्। कित्तेर्व्याधिप्रतीकारेनिग्रहेअपनयनेनाशनेसंशयेचा मानेर्जिज्ञासा यामावधेश्चिन्तविकारेदानेरार्जवेशानेर्निशानेसनाद्यन्ताइतिधातुत्वम्। सन्यङोः। ६।१।९॥ सन्नन्तस्ययङन्तस्यचप्रथमैकाचोद्वे स्तोजादेस्तुद्वितीयस्याभ्यासकार्य्यम्। गुपिप्रभृतयःकित्सिन्नाः निन्दाद्यर्थकाएवानुदात्तेतोदानशानौचस्वरितेतौ। एतेनित्यसन्नन्ताः। अ र्थान्तरेत्वनुबन्धकाश्वुरादयः। अनुबन्ध्यस्यकेवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्तङ्धातोरित्यविहितत्वात्सनोऽनार्द्धधातुकत्वम्। तेनेङुरो नाजुगुप्सतेजुगुप्साञ्चक्रे। तितिक्षतेमीमांसतेमध्भावःचर्त्वमावीभत्सते॥ ४ ॥ ॥ ॥ न्धाआभ्यासस्येतिछेदः। अभ्यासस्यविका रआभ्यासः। सचात्रसन्यन्तरतीत्वमेवायदितुहस्वरत्येवगृह्येतनतर्हितङितनिर्देशोव्यर्थः स्यात्तदेतदाहाभ्यासेकारस्येति। वृत्तिकारश्चुपनिवृत्त्यर्थो न्दर्शयति। गुपेर्निन्दायामित्यादिना सन्यङोः। सन्नमीमाश्रित्यसनियङिचपरेरतिव्याख्यायांप्रतीपिवतिअटाट्यतेरत्यादिनसिद्धेत्ताःसन्यङोःप्रकृति

सि कौ तिसृत्वंत्यज्यतामिति चेत्। अत्राहुः। आदेशावयवस्यषत्ववारणायआदेशस्येत्यंशस्त्वावश्यकः। तद्ग्रहणेक्तेधातुभिन्नसकारस्येड्वतिआदेशरूपस्यैवेतिनियमप्रसं
टि॰त॰ गवारणायप्रत्ययग्रहणमपिकर्तव्यमेवेति॥ ※ ॥अवात्सीदिति॥वद्व्रजेतिवृद्भिः। सः सीतितः। अस्तिसिचइतीट्। उच्चारणार्थइति। इत्संज्ञायामिदित्करणमुत्तरार्थं
ति॰उ॰ तिभावः। उवायेति। ग्रहिज्येत्यत्रवयिग्रहणाद्धेञ्नेतिनिषेधोत्रनप्रवर्ततेइत्याहुः। ग्रहिज्यावयिव्यथ्यश्नाति। शृह्णातिशृह्णीतः जिनातिजिनीतः जीनाः। डिति वयेरुदाहरणं नास्ति

अवात्सीत्। अवात्ताम् ॥९२॥ वेञ्तन्तुसन्ताने। वयति। वयते। वेञोवयिः। २।४।४१॥ वास्यात्तिटिडिकारउच्चारणार्थः। उवाय। ग्रहिज्यावयिव्यधिवशिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनांङिति च। ६।१।१६॥ एषांकितिङितिचसम्प्रसारणंस्यात्। यकारस्यप्राप्ते। लिटिवयोयः। ६। १ ॥ ३८। वयोपधस्यसम्प्रसारणंनस्यात्तिटिउयतुः। ऊयुः। वश्चास्यान्यतरस्यांकिति। ६।१।३९॥ वयोपधस्यवोवास्यात्किति लिटि। ऊवतुः। ऊवुः। वयस्तासावभावात्यलिनित्यमिट्। उवयिथ। स्थानिवद्भावेनञित्वात्तङ। ऊयाऊवावयादेशाभावे। वेञः। ६।१।४७॥ वेञोनसम्प्रसारणंस्यात्ति टिचवौ। ववतुः। ववुः। ववयिथ। ववाथ। ववे। वाता। ऊयात्। वासीष्ट। अवासीत्॥ १३॥ वेञ्सम्वरणे। व्ययति। नव्योलिटि। ६।१।४६॥ व्येञआत्वं नस्यात्लिटि। वृद्भिः। परमपिहलादिःशेषंवाधित्वायस्यसम्प्रसारणम्। उभयेषांग्रहणसामर्थ्यात्। अन्यथावच्यादीनांग्रहणेआदीनांचानुवृ त्तेवसिद्धेकिंतेन। विव्याय। विव्यतुः। विव्युः। रङित्यर्तीतिनित्यमिट्। विव्ययिथ। विव्याय। विव्ये। व्यात्ता। वीयात्। व्यासीष्ट। अव्यासीत्। अव्यास्त ॥१४॥ ह्वेञस्यर्दीर्घोयंशब्देचाभ्यस्तसंज्ञश्चेति। ६।१।३३॥ अभ्यस्तीभविष्यतोर्ह्वेञः सम्प्रसारणंस्यात्। ततोद्वित्वे ॥ जुहावा। जुहुवतुः। जुहुवुः। जुहोषि। जुहविथ। जुहुवे। ह्वाता। हूयात्। ह्वासीष्ट ॥ ॥ ※ तिनुवचिस्वपियजादीनामिति सिद्धं। यजादिषु वेञः पाठात्। अतए वाभ्यासस्यसंप्रसारणमपिसिद्धं। वेञइतिसंप्रसारणनिषेधस्तुलिटिवयोपइतिनिषेधारंभान्नप्रवर्तते। तस्मात्ग्रहिज्यादिषुवयिग्रहणंस्वरार्थमेवे तिवोध्यं। वश्चास्या। अस्येत्यनेनवयोयइतिपरामृश्यतेतदाह। वयोयस्येति। वोवाकितीत्येवसुवचं। लिटिवयोयइतिप्रकृतत्वात्। उपदेशेत्वतइतिनिषे धमाशंक्याह। वयस्तासावभावादिति। नन्वस्थानिनस्तासौविद्यमानत्वात्स्थानिवत्भावेनतौविद्यमानत्वंसुलभमिति चेत्। अत्राहुः। शास्त्रीयकार्येहि

लिटिरेभेरेभाते।लुडि।अरध्वाअरप्साताम्।डुलभष्।ङितः।त्रिः।लप्ति।एषितमिदादिभ्यश्च्लङ्।लभा।लिटि।लेभे।लुडि।अलब्ध॥ॐ॥वेःस्कन्देरनिष्ठायां।सिवादीनामित्यतोवेतिप्रवर्तते।अषोपदेशत्वात्अप्राप्तेविभाषेयं।माधवादिर्यथाऽनुरोधेनाहाऽकृत्येवेदमिति।प्राचान्तुविस्कंदतीत्युदाहृतंतत्रमूलंमृग्यमितिभावः।नसंवध्यतइति।अ

वेःस्कन्देरनिष्ठायाम्।८।३।७३॥षत्वम्वास्यात्।कृत्येवेदम्।अनिष्ठायामितिपर्य्युदासात्।विस्कन्ता।विस्कन्तुम्।निष्ठायान्तु।विस्कन्नः॥परेश्च।८।३।७४॥अस्मात्परस्यस्कन्देःसस्यषोवा।योगविभागादनिष्ठायामितिनसम्बध्यते।परिस्कन्दति।परिस्कन्दति।परिस्कन्नः।परिष्कन्नः।षत्वपक्षेणात्वम्।नचपदद्व्याश्रयतयावहिरङ्गत्वात्त्वस्याऽसिद्धत्वम्।धातूपसर्गयोःकार्य्यमन्तरङ्गमित्यभ्युपगमात्।पूर्वन्धातुरुपसर्गेणसुज्यतेततःसाधनेनेतिभाष्यंपूर्वंसाधनेनेतिमतान्तरेतुनणत्वं॥२॥यभमैथुने।येमिथायययन्थायन्धा।यस्यति।अयासीत्॥३॥णमप्रह्वत्वेशब्दे।नेमिथान्नन्यानन्ता।अनंसीत्।अनंसिष्टाम्॥४॥गम्लृसृवृगतौ।इषुगमियमांछः।७।३।७७॥एषाञ्छःस्याच्छितिपरे।गच्छति।जगामा।जग्मतुः।जग्मुः।जगमिथा।जगन्थ।गन्ता।गमेरिट्परस्मैपदेषु।७।२।५८॥गमेःपरस्यसकारादेर्ङिच्चतुरुक्तस्य इड्स्यात्।गमिष्यति।लृदित्वाद्ङ्।अनङीतिपर्य्युदासान्नोपधालोपः।अगमत्।सर्प्यते।ससर्प्य।अनुदात्तस्यचर्दुपधस्याऽन्यतरस्यामा८।२।५९॥उपदेशेऽनुदात्तोयऋदुपधस्तस्याम्वास्याज्झलादावकिति।परोक्षा।सस्रप्सति।सस्रप्स्यति।सर्प्स्यति।असृपत्॥८॥यमउपरमेयच्छतिवेमिथाययन्थायन्ता।अयंसीत्।अयंसिष्टाम्॥७॥तपस्तापेतप्ता।अतप्सीत्।निसस्तपतावनासेवने।८।३।९२॥वःस्यात्।आसेवनम्यौनःपुन्यन्तोन्यस्मिन्विषयेनिहृयति॥८॥त्यजहानौतत्यजिथातत्यक्थ।त्यक्ता।अत्याक्षीत्॥९॥षञ्जसङ्गे।दंशसञ्जस्वञ्जांशपीतिनलोपः।सजति।सङ्क्ता॥ ९० ॥ दृशिर्प्रेक्षणे।पश्यति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तएवतिङंतेपिषत्वमुदाहरंतिपरिष्कंदतीति।जग्मतुरितिगमहनेत्युपधालोपःणमप्रह्वत्वेकेचिदमुमुदितंपठंतितन्नामादिकमित्याहुः।अनुदात्तस्याआदेचउपदेशेऽशितीत्यतउपदेशेत्यनुवर्तते।उपदेशेकिं॥स्रंसुंभ्रंसुमनिउदात्तंऋदुपधंकिंकर्तीमलितिकिंससर्पअकिंतीतिकिं ॥ ॥ ॥

संप्रसारणेनेति।अन्यथाशुश्चापेत्यादिस्यादितिभावः।श्वयतेरः।अलोन्त्यपरिभाषयाल्यमाह।रकारस्येति। परूपमिति।अतोलोपस्तुनभवति।आङ्पूर्वात्तुकोदेशे यदकारांतमितिव्याख्यानात्तस्यात्।रयडिति।लघूपधगुणापेक्षयाअंतरंगत्वादितिभावः।अम्बयीदिति।नन्विहअंतरंगत्वाद्गुणाभ्यादेशयोः कृतयोर्यीतन्वादेव वृद्धिनिषेधोभवेत्इतिकिमनेननणिश्चियङ्ग्रहणेनेतिचेत्।अत्राहुः।नसिच्यंतरंगमस्तीतिज्ञापनार्थंणिश्चियङ्ग्रहणं।तेनचिरिणोतिजिरिणोत्योर्यङ्लुगंतानांचिनि प्रभृतीनांचसिचिवहिरंगावृद्धिरेवभवति।अचिरायीत्।अजिरायीत्।अचेचायीत्।अनेनायीत्इति।तेनेति।उक्तंचवार्तिककृता।कासनेकोज्ग्रहणंचुलुंपाद्यर्थमिति।चुलुंपतीति।लुंपतीत्यर्थः।चुलुंपलोपेइतिकविकल्पदुमेउक्तत्वात्॥ इतिभ्वादयः॥ ॐ ॥ऋतेरीयङ्।तांतोऽयधातुरिकानिर्दिशन्ति

ऋतेरीयङ्।३।१।२९॥ऋतिःसौत्रोधातुरुस्मादीयङ्स्यात्कार्थेजुगुप्सायामर्थेधातुरितिवहवः।कृपायांचेत्येकोसनार्थंतारतिधातुत्वात्।ऋती यंतेऋतीयोंचक्रेआयादयआर्द्धधातुकेवेतीयङभावेशेषात्कर्तरिपरस्मैपदं।आनर्त।अर्तिष्यति।आर्तीत्।अदभक्षणे।ह्रीपरस्मैपदिनौ। अदिप्रभृतिभ्यः शपः।२।४।७२।लुक्स्यात्।अत्ति।अत्तः।अदंति।लिट्यन्यतरस्यां।२।४।४०।अदोघस्लृवास्यात्तिटिजघासगमहनेत्युप धालोपः।तस्यचर्विधिंप्रतिस्थानिवद्भावनिषेधात्घकारस्यचर्त्वे। शासिवसीतिषत्वंजक्षतुः।जक्षुः घसस्तासावभावात्त्यत्तिनित्यमिट्।। जघसिथाआदाआदतुः।इडत्यर्तीतिनित्यमिट्।आदिथ।अत्ता।अत्स्यति।हुझल्भ्योहेर्धिः।६।४।१०१॥हो र्झलंतेभ्यश्चहेर्धिःस्यात्।अद्धिअत्तात्

कारांतःवैचित्तुंच्यृतश्चेतिनिर्देशात्।केचित्तुरीयङ्रतिदीर्घोच्चारणात्तांतोयमितिज्ञायतेऽदंतलेहिसवर्णदीर्घेणोवसिद्धेरियङ्मेवकुर्यादित्याहुस्तच्चिंत्यंऽदंतत्वेत्वेरनेकाचइतियणादेसवर्णदीर्घस्यचाधात्।नचऋतेर्यङ्विधावृत्त्यर्थवैतिदीर्घोपपत्तेरीयङ्विधानंतांतत्वेलिंगंभवत्येवेतिवाच्यंयङ्विधेरन्यङो रितिद्वित्वापत्तेः।कृपायांचेति।अर्तनेचऋतीयाचघृणीयाचघृणार्थंकारइतिजुगुप्साकरुणोघृणेऽतिचामरः।हुझल्भ्योहेर्द्धिःजुहुधिघसिभसोर्हलीत्यतोहली त्यनुवर्त्यहल्लादेरितिव्याख्यानात्रुदिहिस्वपिहिरित्यादाविडादेर्हेर्द्धिर्नभवतिअत्ताचित्यत्रनुधित्वात्परत्वात्तातङिकृतेस्थानिवद्भावेनघनर्धित्वेनसकृद्गतावितिन्यायात्रेत्याहुःअन्येतुहेर्द्धिरित्यत्रस्थान्यादेशयोर्द्वयोरपिरकारउच्चारणार्थइतिहकारस्यधकारआदेशःतेनहल्त्वीत्यनुवृत्तिर्नकर्तव्याःनापिनातङोधित्वप्रसंगइतिसत्र

स्थानिवद्भावोनतुलौकिकेअचस्तास्वदितिनिषेधस्यशास्त्रीयत्वेपिसोऽत्रनातिदिश्यतेअचइत्युक्तेरल्विधित्वादितिवेत्रःलिटिकिंउतउनवान्नव्योलिटिकिंव्याताव्यास्यतिहलादिशेषेवाधित्वेतिहलादिशेषेवतुवस्संप्रसारणास्यादितिभावःअजेतोऽकारवान्वायस्तास्यनिट्थलिवेड्भवतीत्याशंक्यायमाहानित्यमिडितिवीयादितिसंप्रसारणेअशत्सोर्वेतिरीर्धत्वेह्वेञ्शब्दस्तिसामान्योक्तावपिआकारणरूपशब्दएवात्रगृह्यतेइत्याहुःतथाचमाघेःयातोऽन्यन्तःसुतकृतस्वरमाशुदूराद्दृवाहुनाजुहुविरेसुहृदात्मवर्ग्यांइतिकर्मणिप्रयोगःह्वःसंप्रसारणमभ्यस्तस्येतिसूत्रंयोगविभागेनव्याचष्टेअभ्यस्तस्येतिपूर्वयोगस्तुणौचसंश्चङीविषयेप्रवर्ततेजुहावपिषतिअजूहवत्अभ्यस्तीभविष्यतोह्वेञ्रतिअभ्यस्तनिमित्तेप्रत्ययेपरेह्वेचनात्प्रागेवह्वेञःसंप्र

लिपिसिचिह्वश्च।३।१।५३॥एभ्यश्लेरङ्स्यात्आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्।३।१।५४॥आतोलोपःअह्वत्अह्वतअह्वास्त॥९५॥अथद्वौपरस्मैपदिनौवदव्यक्तायांवाचिअकंवदतिउवादाऊदुपधस्यचेतिदीर्घःउवदिथावदितःउचतुःवदव्रजेतिवृद्धिःअवादीत्॥९॥ह्वोश्विगतिवृद्ध्योःश्वयतिविभाषाश्वेः॥८।२।३०॥श्वयतेःसम्प्रसारणंवास्यात्तिटियडिचासुशावासुश्वतुःश्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधःतेनलिट्यभ्यासस्येतिसंप्रसारणंनाशिश्वायशिश्वियतुःश्वयितात्श्वयेत्श्वयात्जृस्तम्भित्यङ्गाश्वयतेरः।७।४।९८॥श्वयतेरिकारस्यअकारःस्यादङिपररूपमअश्वतअश्वतामअश्वन्विभाषाधेट्श्वोरितिचङ्।इयङ्।अशिश्वियत्ह्यन्तेतिनवृद्धिःअश्वयीत्वृतादयोवृत्ताःभ्वादिरित्यृतिगणःतेनचुलुम्पतीत्यादिसंग्रहः॥२॥ इतिभ्वादयः॥ ॥

सारणमितिफलितोर्थःअभ्यस्तमस्यास्तीतिअभ्यस्तःसनादिस्तस्योह्वेञ्तत्रश्रुतिभूतस्तस्येत्यादिव्याख्यानस्यस्वीकारात्तेनजिह्वायकीर्षतीत्यत्रह्वेञःसंप्रसारणंनभवतिएवुलोर्द्वित्वनिमित्तत्वाभावात्अतएवणौचोर्द्वित्वनिमित्तत्वंनेतिहुःसंप्रसारणमितियोगविभागःक्रियतेएतच्चआकरेस्पष्टं॥ ॥ लिपिसिचि॥लियउपदेहेषिचक्षरणेअलियत्असिचत्अच्छवादीतिअच्छेत्यस्यवदयोगेगतित्वाद्धातोःप्राग्प्रयोगःविभाषाश्वेःलिटियडिचेतिलिअडेश्वेतिपूर्वसूत्रमिहानुवर्ततेइतिभावःउभयत्रविभावेयंलिङ्शीअनुसार्दोनित्यंप्राप्तेणल्लादावप्राप्तेयङ्शीत्वप्राप्तविभाषाशीशूयतेशेष्वीयते॥

क्तेनितिनुचेतिरणिनषेधाऊलिक्ङितिनलोपः।लोपःस्यादिति।अलोत्यस्येत्यंत्यस्येतिभावः।अनुनासिकांताऽनुदात्तोयदेशान्दर्शयतीयमिरमीति।तनोत्यादीनप्यनुना
सिकांतान्दर्शयति।तनुक्षणक्षिणिवति।करोतिवर्जितास्तनोत्यादयोनवतन्मध्येसनोतेर्जनसनखनामित्यात्वेवक्ष्यतीतिनसपरिगणितः।ततः।क्षतःक्षितइत्यादीन्यु
दाहरणानि।तनोत्यादीनामुदित्वात्।क्त्वायामिङ्विकल्पनान्निष्ठायांनेट्।अनुनासिकांतानामितिकिं।शक्तः।रुङ्।क्ङितीतिकिं।गम्यतेनम्यते।क्ङितीतिकिंगंतामंता
जघानजघ्नतुरिति।यद्यप्यत्राभ्यासाच्चेत्यस्यापिप्रवृत्तिरस्तितथाप्यंतरंगत्वात् हौहंतेरित्ययन्यस्तं।आभीयतयेति।सन्नियातपरिभाषयापिहेर्लुङ्नेतिवक्तुंश

दृहप्रपूरणे दोग्धि।दुग्धः।धोक्षि।दुग्धे।धुक्षे।धुग्ध्वे।दोग्धु।दुग्धि।दोहानि।धुक्ष्व।धुग्ध्वं दोहै।अधोक्।अदोहं।अदुग्ध।अधुग्ध्वं।अ
धुक्षत।अधुक्षतां।लुग्वा दुहेतिलुक्पक्षेतथास्ध्वंवहिमुलङ्दपि॥दिहउपचये।प्रणिदेग्धि।दिग्धे।लिह आस्वादने।लेढि।लीढः।लि
हंति।लेक्षि।लीढे।लिक्षे।लीढ्वं।लेढ्वं।लीढि।लेहानि।अलेट्।अलिक्षत।अलीढ।अलिक्षावहि।अलिह्महि॥चक्षिङ्व्यक्तायांवाचि
अयंदर्शनेऽपिचकारोऽनुदात्तोयुजर्थः।विचक्षणाःप्रथयन्।तेमनुना।अंते ०दितइतिव्याख्यानात्।ङकारस्तुअनुदात्तेत्वप्रयुक्तमात्मने
पदमनित्यमितिज्ञापनार्थः।तेनस्कायन्निमीकसंधीत्यादिसिध्यति।चष्टे।चक्षाते।आङ्पूर्वकात्।चक्षिङःख्याञ्।२।४।५४॥वालिटि।
२।४।५५॥अत्रभाष्येख्शादिरयमादेशः।अस्मिङ्कोऽशस्यवेतिस्थितौत्रित्वात्यदडुयाचख्यौ।चख्ये।चक्शे।चक्शे।चयोद्वितीयाइतितुनचर्त्वेस्यासिद्धत्वात्।चचक्षे।ख्याता।क्शाता।ख्यास्यति।ख्यास्यते।क्शास्यति।क्शास्यते।अचख्शाचक्शीत।ख्यायात्।क्शायात्।क्शयात्॥

क्ष्मिति केचित् तन्मंदं।अतोहेरित्यारंभसामर्थ्यात्तस्याअप्रवृत्तेरितिनव्याः।वधादेशोअदंतइतितेनआ ख्येयात्।क्शायात्।क्शयात्॥
देशोपदेशेअनेकाचत्वात्अवधीदित्यत्रैकाचइतीत्यनिषेधाप्रवृत्तावितिदोसिच्यंतोहलादिरितिप्राप्तावङ्हिरलोपस्यस्थानिवत्वान्नेतिभावः॥※॥
दृहप्रपूरणेत्यत्राजनेलङ्दपीति।अदुग्ध।अदुग्धाः।अधुग्ध्वं।अदुग्ध्वं।दिहउपचयेचङ्हिः।प्रणिदेग्धीति।नेर्गदेतिणत्वं।अलिक्षतेति।शलर
गपयेतिक्तः।अलिक्षातां।अलिक्षत।अलीढेति।लुग्वादुहेतिवालुक्।अलीढाः।अलीढ्वं।चक्षिङ्दर्शनेपीति। विश्वारूपाअभिचष्टे।शचीभिरित्यत्रदर्शना

अदःसर्वेषां।अङ्गार्ग्यगालवयोरित्यनअदित्यनुवर्त्तते।गार्ग्यगालवयोरित्यस्यत्वनुवृत्तिश्केंकांनिवारयितुंसर्वेषांग्रहणं।लुङ्सनोःजिघत्सतिप्रणिहंतीति।नेगेदितिणत्वंअनुदात्तोपदेशायचत्रणेषांअनुनासिकलोपश्रुतिव्याख्यायेततदामन्यतेर्नम्नहमिहमुचमरुजादीनांचअनंत्यस्यापिलोपःस्यात्तयाचमतः

अदःसर्वेषां।७।३।९९०।अदःपरस्याघुक्तस्यसार्वधातुकस्याडागमःस्यात्सर्वेषांमतेनाआदत्।आत्तां।आदन्।आदः।औत्तं।आत्त।आदं।आद्व।आद्म।अद्यात्।अद्यातां।अद्युः।अद्यास्तां।अद्यासुः।लुङ्सनोर्घस्लृ।२।४।३७।अदोघस्लृस्याच्छ्लुङिसनिचाल्लृदित्वादङ्।अघसत्।हनहिंसागत्योःप्रणिहंति।अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपोझलिक्ङिति।६।४।३७।अनुनासिकेतिलुप्तषष्ठीकोवनतीतरेषांविशेषणं।अनुनासिकांतानामेषांवनतेश्चलोपःस्याज्झलादौक्ङितिपरेयमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाःतनुक्षणुक्षिणुऋणुघृणतृणमनवनुतनोत्यादयःहतः।घ्नंतिावमोर्वा।९।४।३८॥उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यहंतेर्नस्यणोवास्याद्वयोःपरतःप्रहण्मःप्रहन्मिःप्रहण्वःप्रहन्वःहोहंतेरितिकुत्वंजघान जघ्नतुः।जघ्नुः।अभ्यासाच्च।७।३।५५॥अभ्यासात्परस्यहंतेर्हस्यकुत्वंस्यात्।जघनिथ।जघ्थ।हंता।ऋदृनोरित्तीट्हनिष्यति।हंतुं।हन्तात्।घ्नंतु।हंतेर्जः।घ।४।३६॥होपरेरभीयतयाजस्यासिद्धत्वान्नहेर्लुक्।जहिहनानिहनावहनामअहन्।अहतां।अघ्नन्।अहनं।आर्द्धधातुके।२।४।३५॥इत्यधिकृत्य।हनोवधलिङि।२।४।४२॥लुङि च।२।४।४३॥वधादेशोऽन्तः।आर्द्धधातुकेइतिविषयसप्तमीतेनार्द्धधातुकोयदेशोऽकारांतत्वादतोलोपः।वधयात्।वध्यास्तां।आर्द्धधातुकेकिं।विध्यादौ हन्यात्।हंतेरितिणत्वेप्रहण्यात्।अवधीत्।अथचत्वारःस्मरितेतः ॥ द्विषअप्रीतौ।द्वेष्टि।द्विष्टे।द्वेक्ष्यति।द्वेक्ष्यते।द्विष्यात्।द्विषीष्ट ॥ द्वेषाणि।द्वेष्व।द्वेषावहै।अद्वेट्।द्विषश्च।३।४।११२॥लङ्शेषेजुसादयःस्यात्।अद्विषुः।अद्विषन्।अद्वेषां।द्विषीत्।द्विषीष्टां।अद्विषन् ॥ ॥ ॥ ॥

नतंनङ्मीढंमुक्तंमश्नइत्यादिनाश्नाध्येत्अतआह।लुप्तषष्ठीकमितिवनतीतरेषामितिवनतेरन्यमिचार।द्विशेषणंव्यर्थमितिभावः।वनिंइङ्

र्थ इत्यर्थः। इह काशिकादौ जनेरुदाहरणमुक्तं। तथाहि। जनी प्रादुर्भावइत्यस्मात् श्यनः छांदसो लुक् उपधालोपाभावश्च। जनिषे। जनिध्वे। जनिष्व। जनिध्वं। जनञ् जननेइति श्नुविकरणस्याणुपधालोपेव्यतिजनीति ये। व्यतिजनिध्वे। कर्तरिकर्मव्यतिहारइतिततः। नमोवाकमिति। नमस्तेरुद्रमन्यवइत्यादिनमोवचनं। वचेर्घञ्। चञोरितिकुत्वं। ववसेइति। वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ। णिसिचुवने। चभ्रामेति। उम् विसर्जनीयेतिसूत्रेचेति पदमंजर्यादिभिरुक्तं। उमादिभिः प्रत्येकं व्यवायेषत्वमिष्यतेतेन निंस्से निंस्वइत्यत्र न भवतीति। तच्चास्यसांतत्वेयुज्यते। शांतत्वेतु नस्यादिषत्वेषढोरिति कत्वेकवर्गात्परत्वेनषत्वंदुर्वारमितिप्रसंगाहरणमिदंनसंगच्छतइति भावः। णिजिशुद्भ्यो अनिट्केष्णिनिरिति जौहोत्यादिकस्यग्रहणादयंसेडिति ध्वनयति। निजिते इति ॥ ॥ ॥ शिजिअव्यक्तौ

शिजिअव्यक्तौशब्दे। शिंक्ते। पिजिवर्णे। संपर्चेनइत्येके। उभयत्रेत्यन्ये। अवयवइत्यपरे। अव्यक्तौशब्देइत्यन्तरे। पिङ्क्ते। पृजीत्येके पृक्ते। वृजीवर्जने। दंत्योष्यादिः। ईदित्। वृक्ते। वृजाते। वृक्षे। वृदित्इत्यन्ये। वृङ्क्ते। पृची संपर्चने। पृक्ते। घूङ् प्राणिगर्भविमोचने। सूते सुखविषे। सोता। सविता। भूसूवोरितिगुणनिषेधः। सुवै। सविषीष्ट। सोषीष्ट। असविष्ट। असोष्ट। षीङ् स्वप्ने। षीङः सार्वधातुकेगुणः। ।७।४।२९। क्ङितिचेत्यस्यापवादः। शेते। शयाते। शीङोरुट्। ७।१।६। षीङः परस्यझादेशस्यातोरुडागमःस्यात्। शेरते। शेषे। शेध्वे। शये। शेवहे। शेमहे। शयिता। अशयिष्ट। अथकौत्संतां परस्मैपदिनः। डुषिंस्नू भयपदी। यमिश्रयोः अमिस्रयोश्च ॥ ॥ ॥

शब्देक्तप्रत्ययेशिंजितं। आवश्यकणिन्यंतानडीपि। शिंजिनी। भूषणानांतुशिंजितं। मौर्व्यांज्याशिंजिनीगुणइतिचामरः। सुसुविषेइतिस्वरतिसूतीतिविकल्पेवाषित्वाश्नुकः किति नितिनिषेधेप्राप्तेक्ङितीतिनिषेधेप्राप्तेक्ङितिचेत्यस्येति। अन्यत्रसार्वधातुकार्द्धधातुकयोरित्यनेनसिद्धइतिभावः। षीङोरुट्। शेतइत्यतोऽतइत्यनुवर्तते। अदभ्यस्तादित्यतोऽदितिचेतथाचेहानुरोधेनाऽदितिप्रथमांतस्यषष्ठ्यंतत्वमाश्रित्याचष्टेऽतादेशस्याऽन्तइतिागमस्येवरुडागमेतुअदादेशोदुर्लभइत्यदित्यस्याण्यनुवृत्तिःकृता। शिप्येइति। एरनेकाचइतियण्। शेतां। शयातां। शेरतां। शेष्वशयाथां। शेध्वं ॥ ॥

र्थत्वेनव्याख्यातत्वादितिभावः।युजर्थइति।अनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच्।अंतेदित्इति।इदित्इतिनुमविधेर्णेः पादांतइत्यस्मादंतइत्यनुवर्ततइतिभावः।एवंच
नुमागमशंकानुत्थानायचक्षिङ इकारस्थानेअकारएवआसतुमुचितः।अनुदात्तत्वेनैवतङि सिद्धेङकारोव्यर्थइत्याशंक्याहाङ कारइत्यादि।स्कायन्निति।स्फायी
वृद्धावित्यनुदात्तेतोलटः शत्रादेशःचयेइति।स्फोरितिकलोपः।ष्ठुत्वे।ख्शादिरिति।तेनखंख्यानमित्यत्रशमः खय्यमपरइतिरुत्वेनेत्यादिपदवीर्दृष्टवोक्तोऽसि
ङ्कोडेइतिणत्वप्रकरणानंतरमितिशेषः।तेनपर्योख्यानमित्यत्रशकारेणव्यवधानान्नत्वंचइतिणत्वेनातथासुप्रख्येनर्निवृत्तेसोप्रख्यातवभवःसोप्रख्यायः॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्।३।१।५२॥एभ्यश्चेरङ्स्यात्।अख्यत्।अख्यत।अकथासीत्।अकथास्ताम्।वर्जनेकथाञ्जनेष्टः।समचक्षिष्टेत्यादि।
अथधृञ्चंताअनुदात्तेतः।ईशगतौकुत्सनेच।ईष्टे।ईशाचक्रे।ईशिता।ईक्षांईक्षांचक्रेईक्षिष्टईक्षिताईक्षिष्यतेलिङिऐक्षिष्टऐक्षिषाताम्।ऐक्षिषतेति
।७९।ईशीङजनांसेध्वेशब्दयोःसार्वधातुकयोरिङ्स्यात्।योगविभागोवैचित्र्यार्थः।ईडिषेईडिध्वेएकदेशविकृतस्यानन्यत्वादीडिषईड
डिध्वेविकृतिग्रहणेनप्रकृतेरग्रहणात्।ऐड्ढ्वं॥ईशऐश्वर्येईष्टेईशिषेईशिध्वे॥आसउपवेशने।आस्तेदयायासश्चआसांचक्रेआ
स्वाआध्वेआसिष्ट॥आङःशासुइच्छायांआशास्तेआशासाते।आङ्पूर्वत्वंप्रायिकंतेननमोवाकंप्रशास्महइतिसिद्धं।वसआच्छादने।
वस्तेवस्तेवध्वेवचसेवसिताकस्मिंगतिशासनयोःकंस्तेकंसाते।कंसते।अयमनिदित्त्वेऽकस्तेतालव्यांतोप्यनिदित्कष्टेकशाकै
तोकस्तेकड्ढ्वेणिसिचंवनेनिंस्तेदंत्यांतोऽयंआभरणेकारस्तुतालव्यांतइतिवभ्रामाणिजिशुद्भ्योनिंक्तेनिंक्षेनिंजिता॥ ॥

यत्वस्यासिद्धत्वात्धन्वयोर्यधादितिवत्त्वनकिंतुछएवेतिबोध्यंअचष्टेतिस्कोरितिकलोपःषत्वं॥※॥ अस्यतिवक्ति ख्यातीत्यत्रविधिसामर्थ्याद्यत्वंनासि
द्धंस्यतंत्रस्यख्याधातोःसार्वधातुकमात्रविषयतयाबहुस्यमानत्वात्।अस्यतेःपुषादिपाठादङि सिद्धेतदर्थंग्रहणमित्याशिषादिषवस्यति।वक्तीतिब्रुवो
वचिःवचपरिभाषणइतिउभयोर्ग्रहणं।ईरऽईरिता।ईरिध्वेतेलङिऐर्तऐराताम्।ऐरतऐरिष्ठाऐरिढ्वेहिऐर्महिईशःसे।यथाश्रुतसूत्रन्यासेईशीध्वेशब्दप
रेईशिध्वेईशिध्वमितिनसिध्येदतआह।ईशीजनामितिवैचित्र्यार्थइतिध्वेरित्यस्यपूर्वत्रापकर्षः।सेरित्यस्योत्तरत्रानुवृत्तिरित्येवंविचित्रबोधा।

यसिद्धेः कितीतिव्यर्थं नचदीर्घस्येयडि दीर्घविधानंव्यर्थमितिवाच्यं। ईयङ्नः ईयङित्यत्रवाणीदोर्गवलीयश्रतियणिकृतेदीर्घविधेरवश्यकत्वात्किंचालियि त्यनुवर्त्तनमपीहव्यर्थमेवव्यावर्त्यीभावादिति। एताएष्यति। एतु।इतात्। इतां। येतु। इहि। उत्तमेनुअयानि। अयाव अयाम॥ लङ्-मध्यमैः। ऐतांऐत। उत्तमेत्वायोऐवाऐमाईयादिति।अकृत्सार्वेतिदीर्घः॥ ※ ॥ एतेर्लिङि। इहआङ्पूर्वोधातुरुकृतिस्वरूपकथनार्थंप्रश्लिष्टं। किंतिलिङीत्येतावतैवेष्टसिद्धे उभयतआश्रयश्रुतिः।अंतादिशब्दोअवयवविशेषवाचिनोतत्रयदिपूर्वस्यअवयवस्यैकादेशआश्रियेततदातस्यैवपरस्यकथमादिवद्भावःस्यात्एवंपरस्यादित्वे

एतेर्लिङि॥ ७।४।२४॥उपसर्गात्परस्यइणोऽणोह्रस्वःस्यादाङ्धातुकेकितिलिङि।निरियात्।उभयतआश्रयणोनांतादिवत्।अभीयात्।अ णः किंसमेयात्।समीयादिति प्रयोगस्तुभौवादिकस्य॥ इणोगालुङि॥ २॥ ४॥ ४९॥ गातिस्थेतिसिचोलुक्।अगात्।अगातांअगुः ।इङ्-अध्ययने।नित्यमधिपूर्वः।अधीते।अधीयाते।अधीयते।गाङ्लिटि। २। ४। ४९॥ इङोगाङ्स्यात्तिटिलावस्यायोविचस्तिवा अधिजगेअधिजगाते।अधिजगिरे।अध्येता।अध्येष्यते।अध्ययेयं।इणायादेशयोःकृतयोरुपसर्गस्ययण्।पूर्वेधातुरूपसर्गेणेतिद र्शनेऽन्तरंगत्वाद्धातुणात्पूर्वेसवर्णदीर्घः प्राप्तः।णेरध्ययनेवृत्तमितिनिर्देशान्नभवति।अध्येता।परत्वादियङ्। ततआद्।चङ्हिः।अध्ये यातां।अध्येयत।अध्येयि।अध्यैवहि।अधीयीत।अधीयीयातां।अधीयीध्वं।अधीयीय।अध्येषीष्ट॥ विभाषालुङ्-लृङोः॥ २॥ ४॥५॥ ॥ इङोगाङ्वास्यात्॥लुङ्-लृङोः॥ ९९ त्वेपूर्वस्यांतवद्भावोनस्यादेकस्योभयापेक्षयायारंभेव्यविरोधादितिभावः।नन्वेवंगौरित्यस्यसुप्तिङंतमितिपद त्वेनस्यात्यरादित्वेरमेतिप्रकृतेरभावात्।यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेस्तदंतस्यग्रहणमितिस्त्रीकारद्वारत्यस्यप्रकृतित्वात्।पूर्वांतत्वेतुपरत्वप्रत्ययाभावान्नत्रारुः ।पूर्वपदसंज्ञापश्चादेकादेशश्रुतिर्नोक्तदोषः। इहचत्रायकंसुपिसूतिसमारुतिः। विध्यादौसमीयादितिनभवत्येवआशीर्लिङि। तुअकृत्सार्वेतिदीर्घेकृतेपिङ्स्वे नभाव्यमित्याशंक्याहाभौवादिकस्येति।इटकिटकटीत्यत्रप्रश्लिष्टस्यईधातोराशीर्लिङि। इदंरूपं। वीगतीत्यत्रईकारोपिधात्वंतरंप्रश्लिष्यतइतिमतेतुविध्यादि लिङ्यपिभवत्येवेतिवोध्यं। गाङ्लिटि।लावस्थायामितिवार्तिकमतेएकादेशात्प्रागेवगाङादेशेहिवैचनेचेतिसूत्रेणप्रवर्त्ततेहित्वनिमित्ताभावात्॥

उतोवृद्धिः। नाभ्यस्तस्याचि पितीत्यतो निषेधानुवृत्तेरह नत्वभ्यस्तस्येति। उतः किं। एति। एधि। लुकीति किं। सुनोति। जुहोति। हलि किं। यवानि। यवाव आडुत्तमस्येत्या डागमः पित्। पिति किं। यतः। रुतः। नाभ्यस्तस्येति किं। योयोति। रोरोति। सार्वधातुके किं। यूयात्। नचात्रङि। च्लिपिन्नेति व्याख्यानान्निषेधः। शंकुः किदाशिषि तिशासु टः कित्वात्। के चित्तुयात्सुयात्इत्यादावपि ङि। च्लिपिन्नेत्यनाश्रित्य व्याचक्षते संज्ञापूर्वको विधेरनित्यत्वाद्वृद्धिर्नभवति। अन्यथोत्तओदित्येव वक्तव्यं दिति। तुरुस्तुतः सौत्रो धातुरिति वक्ष्यति। अपिदर्थमिति। एभ्यः परस्यपितः सार्वधातुकस्येति प्राचोव्याख्यानेप्रामादिकं। रुवीतः। सुवीत इत्याद्यसिध्यापत्तेरिति भावः

उतोवृद्धिर्लुकिहलि। ७।३।८९॥ लुग्विषयेउकारस्यवृद्धिः स्यात्पितिहलादौसार्वधातुके। नत्वभ्यस्तस्येति। यतः। यवंति। यवावायवित्ता। यूयात्। इहउतोवृद्धिर्न। भाष्येपिच्चङि। न्नङि। च्लिपिन्नेति व्याख्यानात्। विशेषविहितेनङि। त्वेनपित्त्वस्यबाधात्। यूयात्। अयावीत्। रुशदेतुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके। ७।३।९५॥ एभ्यः परस्यसार्वधातुकस्यहलादेरिडादेशः स्यात्। नाभ्यस्तस्येत्यतोऽनुवृत्तिसंभवेयतः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थं। रवीति। रोति। रुवीतः। रुतः। हलादेः किं। रुवंति। तिङः किं। शाम्यति। सार्वधातुके किं। आशिषि रूयात्। विध्यादौतु रूयात् रुवीयात्। अरावीत्। अरविष्यत्। नुस्तुसौत्रौधातुः। गतिवृद्धिहिंसासु। अमंचलुग्विकरणइतिस्मरंति। नवीति। नौति। नुवीतः। नुतः। नोता। नोष्यति। अनौषीत्। णस्तुतौ। नौति। नविता। ष्टुञ्स्तुशब्दे। स्तौति। स्तविता। ष्णुञ्तेजने। ष्णौति। ष्णाविता। षुञ् प्रस्रवणे॥ स्नौति। सुस्नावास्नविता। स्नुयात्। स्नूयात्। उर्णुञ् आच्छादने। उर्णोतेर्विभाषा। ७।३।९०॥ वृद्धिर्वास्याद्ग्लादौपितिसार्वधातुके। उर्णोति। उर्णौति। उर्णुतः। उर्णुवंति। ऊर्णोतो। ऊर्णुवाते। ऊर्णुवते। ऊर्णोतेरम्नेति वाच्यं॥ ॥

॥ शम्यमोरुदाहरणंतु शमीध्वोअभ्यमीति। अभ्यंति। शम्यमोश्छंदसिविकरणस्यलुकिसतिहलादिसार्वधातुकमनंतरंसंभवतीतिकाशिकायामुक्तं। आपिशलास्तुतुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुकेछंदसीतिपठंति तन्मतेसूत्रमिदंछंदस्येवाऊर्णोतेर्विभाषा। उतोवृद्धिरितिनित्येप्राप्तेविभाषेयं। हलादौकिं। ऊर्णवानि। पितिकिं। ऊर्णुतः। सार्वधातुके किं। ऊर्णूयात्। ऊर्णोतेरम्नेति। ऊर्णोतेर्णवन्नाभावोवाच्यइतिवक्ष्यमाणस्यात्मनेभाषोपिफलमितिभावः॥ ॥ ॥ ॥

ह्यमाश्रित्य कुटादेस्त्वेस्लिखधातोरपि ग्रहणाल्लिखनमिति प्रयोगः सिद्ध इत्याहुः तच्चरलोव्यपथादिति सूत्रस्थेन लिखित्वा लेखित्वा लिलिखिषति लिलेखिषति रतिरतिमन्थेन ण कुनिघालेखनेऽतिसौत्रप्रयोगेणाऽविरुध्यते। अन्निति किं। घञिकोरः पोरः णलिचोरुपोटघमास्थादेरोयङ्चीत्यतः किं तीत्यनुवर्तते। आद्धातुकरतिचाधिकियतएव किं तिकिदाताधाताहलादौ किं दद्नुः दद्नुः अन्यथाभानोलोपात्परत्वादीत्वंस्यात् आद्धातुके किमर्थमातः माथः अध्यगीरिति सिचोऽङित्वादीत्वरक्स्मरणकारहरणवर्दिक रतिविशेषणार्थः एरित्यनेनेरटकिटकटीत्यत्रप्रश्निसृस्यरथातोरपि ग्रहणंस्यादित्याहुः केचित्तु रतिआद्धातुकाधिकारेवार्तिकपाठात्तदधिकारेऽनामेनकार्यंणामुपस्थि तत्वाद्रतिदेशरतिभावः अधीयन्निति। स्मरन्तित्यर्थः। णघञोरित्यत्राधीगर्थदयेशांकर्मणि रतिषष्ठीवीगतिः। अविषन्निति। अडागमात्परत्वादियङ्। अडागमेसतीति। सतोऽस तत्प्रसंगित्वमात्रेणाऽटोनित्यत्वादितिभावः। अतएवापरितोषादसिद्धवदत्राभादितिसमानाश्रयेयणिकर्तव्येऽटोऽसिद्धत्वादियङेचोचितरत्नाशयेनवाकेचिदि त्युक्तं। लावस्थायामेवाडागमरतियक्षेत्रयणेवेतिवोध्यं। ईकारेणेति। प्रयुंजतेचानहितरणिरुदीतेदिक्परधीनवृत्तिरितिव्याख्यातंचमनोरमायांकर्मव्यतिहारेतङ्। नचनगतिहिंसार्थेभ्यरतिनिषेधःशक्यः उत्पूर्वस्याऽविभोवार्थत्वादिति। अत्रवरतिव्यतिशब्देविनाकर्मव्यतिहारकल्पनंलोकेशावहापरकीयकर्मवकर्मव्यति हारेऽपेक्ष्यते। तच्चात्रनोपात्तं। परस्परकरणंतुनसंभवत्येवाततश्चोदीत्तेरतिभावेनिष्ठाज्ञेया। तथाचोदयेदिक्परधीनवृत्तिस्मरणेनैत्यर्थः। सुगमन्नति प्रणिदातीति। शेषेविभाषेति णत्वविकल्पः। अदासीदिति। अघुत्वान्नसिजभ्यांलुक्। नमःख्याञ्चेरतियद्यप्याद्धातुकेपिप्रयुज्यतेतर्हिनजेतेऽस्मिन्परेशर परेविसर्जनीयरुत्वस्याप्रवृत्त्याकुप्वोरितिजिह्वामूलीयोदुर्वारःस्यादेवेतितदभावः। खशादित्वेप्रयोजनमितिवार्तिककारोद्युक्तिर्व्याकुप्येतरतिभावःसंपू र्वेक्त्यादिः संख्यातीत्यादिप्रयोगोनास्त्येवा संख्येतिप्रयोगस्तुख्याञ्जादेशस्येतिन्यासकाराशयः। मामानेनास्येति। घुप्रकृतिमाङ्रतिपाठात्ङितामेवतत्रग्रहणा ततश्चशेषेविभाषेतिविकल्पएवप्रवर्तीतरत्याहाप्रणिमातीत्यादि। वचपरिभाषणे। उवाचावक्तावक्ष्यतिवक्तुवक्तोतअवक्। अवक्तां। अयमेति परङ्= ति। तथाचवचेतिवक्ष्यतिवचेतुअवचन्। अवाचन्। अवक्ष्यन्नित्येतेभसाधवःचहवचनपरइति। अस्मिन्पक्षेलटिमध्यमेवकथंउत्तमेतु। चक्रुः। लिटिउ च्चुः। मध्यमेऊचाऊचेतुऊचिमालुटिवक्तारः। लिङिवच्यासुःउच्यासुरित्यादयोप्यसाधवः। मिपरइति। अस्मिंल्लुप्तेवक्थवच्मःऊचाऊचिमेत्यादयःसाधवइति

विवक्षितइति। भाष्यमतेतु सुतरांनप्रवर्त्ततेअनेमित्तिकत्वादिति भावः निर्देशान्नभवतीति। त्वाणादौगवलीयइतिसमाधानंतुनप्रवर्त्ततेव्याश्रयत्वादितिभावः।
अध्यैयतेति।आत्मनेपदेचननइतिझस्यअत्।लङ्-मध्यमेतुअध्यैथाअध्यैयाथांअध्यैध्वंअध्यैषीश्चेतिलिङःसीयुट्।अध्यैषीयास्तांअध्यैषीरन्॥ ॥
गाङ्-कुटादिभ्योञ्णिन्ङित्।१।२।१॥गाङादेशात्कुटादिभ्यश्चपरेञ्णित्तःप्रत्ययाङित्तःस्युःघुमास्थागापाजहातिसांहलिदा४।६६॥एषामा
तईत्स्यात्हलादौक्ङित्यार्द्धातुकेअध्यगीष्टाअध्येष्टाअध्यगीष्यताअध्येष्यताइक्स्मरणेअयमप्यधिपूर्वः।अधीगर्थदयेशामितिलिंगा
त्।अन्यथाहीगर्थत्येवब्रूयात्।इण्वदिकइतिवक्तव्यंअधीयन्निअध्यगात्केचित्वार्द्धातुकाधिकारोक्तस्येवातिदेशमाहुस्तन्मतेयण्न
तथाचभट्टिःससीतयोराघवयोरधीयन्निति।वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषुप्रजनोगर्भग्रहणंअसनंक्षेपणंवेतिवीतः विय
न्निवेषिवेमिवीहिअवेत्अवितां।अवियन्अडागमेसत्यनेकाल्त्वाद्घणितिकेचित्अत्रईकारोपिङ्वत्वेतंरप्रश्लिष्यतेएतिईतःईयति ईय
न्ऐषीत्।यात्प्रापणेप्रापणमिहगतिःप्रापणंयातिर्यातःयान्तिलङःशाकटायनस्यैव९।४।९९९आदन्तात्परस्यलङोझेर्जुस्स्यात्अयुःअ
यान्यायात्यायातांयायास्तांवागतिगंधनयोःभादीप्सायांशौचेश्रापाकेद्राकुत्सायांगतौसामश्रवणेपारश्रवणेयायास्तांअपासीत्रादानेत्ला
आदानेह्वावपिदानेइतिचन्द्रःदाप्लवनेप्रणिदातिप्रनिदातिदायास्तांअदासीत्ख्याप्रकथनेअयंसावैधातुकमात्रविषयःसस्थानत्वेनमः
ख्यात्रेइतिवार्त्तिकंतद्ग्रंथेचेहलिंगंसस्थानोजिह्वामूलीयःसनेतिख्याज्ञादेशस्यख्शादित्वेप्रयोजनमित्यर्थःसंपूर्वस्यख्यातेःप्रयोगोनेतिन्यासका
रःप्रापूरणेमामाने अकर्मकःतनोमसुस्तञ्चनकेटभद्विषइतिमाघःउपसर्गवशेनार्थान्तरेसकर्मकःउदरंपरिमातिसुषिनानेर्गदेत्यत्रनास्यग्रहणंप्र
णिमातिप्रनिमातिवत्तपरिमाणेवक्तिवक्तःअयमत्तिपरोनप्रयुज्यतेबहुवचनेस्त्यन्येस्मिपरस्त्यपरेवाग्व्यिवच्यात्उच्यात्अवोचन्विदज्ञाने॥

ङित्वादतआहगाङादेशादितिकुटादिस्तुदाद्यंतर्गणःकेचित्तुकुटआदिर्येषांतेकुटादयःकुटस्यआदिःकुटादिःकुटादिश्चकुटादयश्चकुटादयःइतिसमास

परस्मैपदमित्याह। अस्यास्तेश्चेति। अस्योदाहरणं। रुधंतीत्यादि। कृतिकिं। रुणद्धि। अस्तेरतिपरकरणमास्नाग्रहणसन्निपत्त्यर्थमागमे कृतेतस्य लोपोमाभूदित्येतद्
र्थंनिष्कर्षणेअतेपरंस्फुटीभविष्यति॥ ॐ ॥ ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च। ६।४।११९। घोरस्तेश्चैत्वंस्याद्धौपरेऽभ्यासलोपश्च आभीयत्वेनैत्वस्यासिद्धत्वाद्धेर्द्धिः अस्नोरित्यत्वोपःएधितातङ्पक्षे
त्वनपरणानातङ्गवाधात्सकृद्गतावितिन्यायात्तस्तातस्तंस्त असानि असावसाम अस्तिसिचरतीङ्आसीत् अस्नोरित्यत्वोपस्याभीयत्वेना
सिद्धत्वाद्दाङ् आस्तांआसन्स्यात्भूयात् अभूतसिचोस्ते श्चविद्यमानत्वेनविशेषणादीएनउपसर्गप्राङ्भ्यांमस्तिर्यच्परः। ८।३।८७ उपसर्गे
णःप्राङ्मस्त्वपरस्यास्तेः सस्यषः स्याद्यकारेऽपिपरेनिष्यात्प्राङ्ःष्यात् निषन्तिप्राङ्षन्तियच्परः किं अभिस्तः मृजूशुद्धौ मृजे र्वृद्धिः।७२।
।११४॥ मृजेरिकोवृद्धिःस्याद्ङिन्नित्यपरेकित्यजादौ वेष्यते त्रश्चेतिषः मार्ष्टिमृष्टःमृजन्तिमार्जेन्तिमार्जं ममार्जतुःममृजतुःममार्जिथ
ममार्ष्टमार्ष्टीमृष्टिअमार्टअमार्जंअमार्जीत् अमार्क्षीत्रुदिरश्रुविमोचनेरुदादिभ्यःसार्वधातुके। ७।२।७६॥ रुद्स्वप्श्वस्अनजक्ष्
एभ्योवलादेःसार्वधातुकस्येट्स्यात्रुदितःहौपरत्वादिटिधित्वन्नरुदिहि॥ ॥ पाठेप्राङ्भ्यामितिनिर्देशोनयुज्यतेरतिप्राचांषांतपाठः

प्रामादिकः। परस्येति। अयमस्तेः सस्यविशेषणान्नत्वस्तेः तेनप्राङुरस्तीत्यत्रनषत्वं। उपसर्गेत्यादिकिं। दधिस्यात्। अस्तेः किं। परिसजति। मृजूशुद्धौ।
अयंनवित्। भिदादिपाठसामर्थ्यात्। मृजेर्वृद्धिः। गुणापवादः। धातोः स्वरूपग्रहणेतत्प्रत्ययेकार्यविज्ञानमित्याह। धातुप्रत्ययेरतिः। धातुप्रत्ययेकिं।
कंसपरिमृड्भ्याम्। कृित्यजादाविति। एतज्ज्ञान्येषांवैय्याकरणानांमतेरकोगुणावृद्धीतिसूत्रेभाष्यकृतास्वीकृतं। मृड्धीति। हुझल्भ्यरतिर्हेर्धिः। सत्त्व

विदोलटोवा।यंचमीयंनतुषष्ठी।तेनविद्यतिविंदत्योःअव्यवहितपरस्यलशोऽभावोनेतेआदेशास्तदाहवेत्तेरिति।लोटोलुगिति।आमरतिसूत्रेमंत्रेघसेत्यतोलेरिति
अनुवर्त्यआमःपरस्यलेर्लुगिति व्याकुर्वतांमतेनेदमुक्तं। निष्कर्षंतुतेनैवलुगितिवोध्यं।पुरुषवचनेरतिः।प्रथमपुरुषोबहुवचनंचेत्यर्थः। परस्मैपदम
प्यविवक्षितमेवेतिकेषांचित्मतेकर्मव्यतिहारेतङ्व्यतिविंदांकुरुतां।व्यतिविंदांकुर्वीतामित्यादिरेयोंतेनेति।विश्वसेदित्यत्रशपोलुगभावः सिद्धइति भा
वः।एवमप्यविश्वस्तमित्यत्रेडभावःकथमितिचेदागमशास्त्रस्यानित्यत्वादितिगृहाण।अतउत्सावैक्रितिकिं।करोषि।लुकोऽसिद्धत्वादिति।सार्वधातुकयहणा

विदोलटोवा१४।९३वेत्तेर्लटःपरस्मैपदानांणालादयोवास्युः।वेदविदतुःविदुःवेत्थविद्थुःविद्वेदविद्वविद्मपक्षेवेत्तिवित्तः।विदन्तीत्यादिविवेस्वि
विदतुःउथविदेत्थाम्पक्षेविदेत्यकारान्तानिपातनान्ललूपधगुणाःविदांचकारवेदिता विदांकुर्वंतित्यन्यत्तरस्यम्३।९।४९।वेत्तेर्लोट्यामुणाभावोलो
टोलुग्लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्चवानिपात्यते।पुरुषवचनेनविश्वसितेरतिशब्दात्तनादिरुञ्यः।३।९।७९।। तनादेःकृञश्चउप्रत्ययःस्याच्छ्
योपवादःतनादित्वादेवसिद्धेकृञ्यहणंगणकार्यस्यानित्यत्वेलिंगं तेननविश्वसेदविश्वस्तमित्यादिसिद्धेविशंकरोतु।अतउत्सावैधातुके।
।८।२।९९।उप्रत्ययान्तकृञोकारस्योत्स्यात्सावैधातुकेकितिः।उदितिनपरकरणसामर्थ्यान्नगुणाः विदांकुरुतात् विदांकुरुतांउतश्चेतिहे
र्लुकआभीयत्वेनलुकोसिद्धत्वाद्धित्वं विदांकुरु विदांकरवाणिअवेत् अवित्तांसिजभ्यस्तेतिझेर्जुस्।अविदुः।८।२।७५।।धातोरेंस्यपदा
न्तस्यसिपिपरेरुःस्याद्वाअवेःअवेताअस्मविअस्ति अस्तेरत्लोपः।८।४।९९।।अस्यास्तेश्चाकारस्यलोपःस्यात्सावैधातुकेकृतिसतःसन्तितासस्योरिति
सलोपःअसि।।स्थःस्थअस्मिस्वःस्मःआर्द्धातुकस्त्यधिकृत्यास्तेर्भूः।२।४।५२।।अभूवभविताअस्तुस्तात्स्तांसन्तु।। मुनुरर्थमेवानअत्रआवश्य

कं।ईहभूत्रपूर्वगत्यासार्वधातुकपरत्वमाश्रीयतेरतिवृत्तिमतेत्वसिद्धत्वंवर्णानस्योपयोगलेशोपिनास्तीतिज्ञेयं।दश्वासिपिधातोरुर्वैत्यनुवर्ततेपरस्मैतिमूलो
जशोतेरत्यस्मादंतरतिचतदाहधातोरेंस्येत्यादिसिपिकिंतिपिअवेतादंतस्यधातोःसिपिरुर्वैत्येतावतैवेष्टसिद्धौपरांतानुवृत्तिर्मदप्रयोजनेत्याहुःतच्चिंत्य
वैत्सीत्यत्रातिप्रसंगात् चर्त्वस्यासिद्धत्वेनदंतत्वात्।अस्तेरत्लोपः।अतउदितिसूत्रादंतरत्यनुवर्त्यअंत्यहणंत्यनुकृशक्यमित्याहुः।अस्तेरितिशकंध्वादित्वात्

उपसर्गस्यादित्यादि।अंतापवादइति।क्तोत्तरत्यस्यअदादेशोऽपवादः।अस्तत्वयवादोजुसिति ज्ञेयः।चभ्रामेति।जक्षन्क्रीडन्रममाणाइत्युपनिषदि
जक्षादित्यस्यनिर्विवादत्वात्।नाभ्यस्ताच्छतुरितिनिषेधेनजक्षन्इतिनुमःछांदसत्वेपिजक्षादित्वस्यतत्कल्पनायाःअन्याप्यत्वात्।धातुवृत्त्या
दीजक्षादियाठाच्च॥ ※ ॥जाग्रोविचिसाल्लिङ्न्स्विचिस्मल्लिङ्ङ्भ्योऽन्यस्मिन्निति।जागृविःविशब्देनवादिप्रत्ययोगृह्यतेइकारस्तूच्चारणार्थ
इतिवदंतामतेक्तसावपिनभवति।जजागृवान्।जजागृवांसौ।चिण्अजागारिणाल्।जजागारिन्।जागृतःजागृथःवृद्धिविषयेइतिएवलिजागर
कःघञ्जिजागरःणिचिजागरयति। नचैतेषुगुणोक्तेष्वतउपधायाइतिवृद्धिःस्यादितिवाच्यंगुणविधेश्चिस्मल्प्रतिषेधस्यचाऽनर्थक्काय

जाग्रोविचिण्णाल्लिङ्न्स्विचिस्मल्लिङ्ङ्भ्योन्यस्मिन्वृद्धिविषयेप्रतिषेधविषयेचजजागरतुः अजागः अजागृतांअभ्य
स्तत्वाज्जुस्जुसिच।७।३।८३॥अजादेर्जुसीगन्तांगस्यगुणःस्यात्अजागरुःअजादौकिंजागृयुः आशिषिनुजागर्यात्जागर्यास्तांजागर्यासुःल
ङिअजागरीत्जागृह्यदित्यत्रयण्प्राप्तःतेसार्वधातुकगुणोबाधतेतेसिचिवृद्धिःतांजागर्त्तिगुणःतत्रकृतेहलन्तलक्षणाप्राप्तानेटीतिनि
षिद्धातताऽतोहलादेरितिवाधित्वाऽतोल्वान्तस्येतिप्राप्तान्ह्यन्तेतिनिषिध्यतेतदाहुःगुणोवृद्धिर्गुणोवृद्धिं प्रतिषेधोविकल्पनेपनवृद्धिनि
षेधोऽतोयण्पूर्वाः प्राप्तयोनवेति दरिद्रादुगीतोदरिद्राति इद्दरिद्रस्यादा४।९९॥दरिद्रातेरकारस्यइकारःस्यात्क्तिसार्वधातुकेदरिद्रितः॥

त्तेःजुसिचाचकारःस्वरप्रतिपत्त्यर्थःक्तस्यावीत्यत्तोऽवीत्यनुवर्त्ततइत्याह।अजादाविति।जागृइरित्यादावपिगुणोने
तिचोध्यंपासुयोडिल्वाच्छृणुइरित्यादौगुणोनेतिप्राचोक्तिसुमनोरमायांदूषिताजुसिचेतिगुणास्यनिषेधापवादत्वादितिकेचित्तुजुसिचेत्यत्रउसीत्या
चर्त्तीउस्रूपेजुसीतिव्याख्यानान्नोक्तदोषइत्याहुः।अजादेर्जुसीतिसमाधानेतुभाष्यारूढोजागर्तेःसिचइटिकृतेयणादिप्राप्तिरूक्तमेदर्शयतिजागृइस्इ
त्यत्रेति।तत्रकृतेइतिहलंतलक्षणायांवृद्धौजागर्त्तिगुणोनबाधस्तेनगुणोनहलंतत्वसंपादनात्।याहिगुणप्रवृत्तिसमयेवृद्धिःसाबाध्यतेनान्येतिभावः
।अजागरिष्टाअजागरिष्टंअजागरीरित्यादिदरिद्राइद्दरिद्रस्यादरिद्रेइतिवक्तुमुचितं॥

ष्टुत्वजश्त्वानि। वलादेः सार्वधातुकस्येति। वलादेः किं। रुदंति। सार्वधातुकेकिं। स्वमा। धित्वेनेति। सकृद्गतौविप्रतिषेधात्। हेर्धिरिति स्थान्यादेशयोरिका रुच्चारणार्थइत्यादिप्राग्वत्समाधानाद्देतिभावः॥ ॐ ॥ रुदश्चपंचभ्यः किं। जागर्त्तेर्लेडि अजागः। प्रकृतिप्रत्ययेत्यादिहलादिपित्सार्वधातुकाश्रिता पेक्षत्वाच्चवहिरंगत्वमडीटोः। अरुददिति। ऋरितो वेत्यङ्। अरोदीदिति। अस्तिसिचइति ईट्। रुदश्चेत्यनेननुना। सिचाद्यवयवेनरुदादेः परत्वाभावात्। सुष

रुदश्चपंचभ्यः।७।३।९८॥हलादेः पितः सार्वधातुकस्याङ्गस्येट्स्यात्। अड्गार्ग्यगालवयोः।७।३।९९॥ अरोदीत्। अरोदत। अरुदितां। अरुदन्। अरोदीः अरोदः प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामङीड्भ्यामन्तरंगत्वाद्यासुट्रुच्चात्। अरुदत् अरोदीत्। ञिष्वप शयेस्वपितिस्वपितः सुषाप सुषुपतुः सुषुपुः सुषुपिथ सुषुप्थ सुषुप्थ्य सुविनिदैर्भ्यः सुपिसूतिसमाः।८।३।८८॥एभ्यः सुप्यादेः सस्यषः स्यात् पूर्वधातुरूपसर्गेणयुज्यते किंतिलिटिपरत्वात्संप्रसारणषत्वे च कृते द्वित्वे पूर्वेवासिद्धीयमद्विर्वचनेसुषुषुपतुः सुषुषुपुः अकितिनद्विर्वचनेभ्यासस्यसंप्रसारणषत्वस्या सिद्धत्वान्नतः पूर्वेहलादिः शेषः नित्यत्वाच्च ततःसुपिरूपाभावान्नषः सुसुषाप सुस्वप्नाअस्वपीत् अस्वपत्स्वप्यात् सुप्यात् सुषुप्यात् अ स्वापीत् श्वसप्राणने श्वसितिश्वसिता अश्वसीत् अश्वसत् श्वस्याती श्वस्यास्तोह्यस्तनक्षणेतिनवृद्धिः श्अश्वसीत् अनचा अनितिआनअ निता आनीत् आनत् अनितेः।८।४।९९॥उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्यानितेर्नस्यणः स्यात् प्राणितिजक्षभक्षहसनेयाः जक्षितिजक्षितः अद् भ्यस्त्रात्।७।१।५॥ मस्यात्स्यादेतापवादः जक्षतिः सिजभ्यस्तेतिजुस्अपमन्नस्यादिरित्युज्जलदत्तोवभ्रामरुदादयः पंचगताः जागृनिद्राक्षये। जागर्तिजागृतः। जाग्रतिउषविदेत्याम्वाजागरांचकारजजागार॥ ९९ पतुरितिवचिस्वपीतिसंप्रसारणांततोद्वित्वे।सुपिसूतिसमाइति।सूतीतिक्तिन्नंतः।समेतिपचाद्यजंतः।सुषुप्तिः।सुवृतिः।सुषमा।विषमः।अद्विर्वचनइतितेनषत्वंसहितस्यद्वित्वे।सुपिरूपाभावादिति। एकदेशविकृतमनन्यवदिति जुनप्रवर्त्तते। तस्यस्थानिवत्सूत्रशेषत्वात्। षत्वस्यत्वेपादिकत्वेनतत्कार्यप्रतिस्थानिवद्भावादित्याहुः। वस्तुतस्तुस्थानिवद्देशस्थ नप्रतित्रिपादीसिद्धत्वात्। तस्मादिहसमाधानांतरमूह्यमित्यन्ये। अनितेः।उपसर्गादसमासेपीत्यतउपसर्गादितिवर्त्ततेरक्षाभ्यामित्यतोनोणइतिचतदाह॥

शासऽदऽहलोः।अङि।अशिषत्।अशिषतां।किति।शिष्टः।शिष्टवान्।शिष्यात्।शिष्यास्तां।अङ्साहचर्यात्परस्मैपदएवेत्वंनेह।आशास्तेऽन्येतुयस्मात्क्ङि सेरङ्संभवतितस्यैवेत्वमितिव्याख्यायव्यतिशिष्टेव्यतिशिङ्ङित्यात्मनेपदेपिइत्वंस्वीकुर्वंतिशाहौ।पूर्वसूत्रेउपधापदान्वयानुरोधेनशासइत्यवयवष ष्ठ्यपिरहस्थानषष्ठ्यैवउपधायाइत्यस्यनिवृत्तत्वादित्याह।शास्तेःशादेशइति।धिचेतिसलोपेनशाधीतिरूपेसिद्धेपिसलोपस्यासिद्धत्वाच्छासइति

शासइदङ्हलोः ६।४।३४॥ शासउपधायाइत्स्यादङि हलादौ क्ङिति च शासिवसिघसीनां च। शिष्टः शासति शशास शशासतुः शास्तुः शिष्यात् शिष्टा शासतु शाहि। ६।४।३५। शास्तेः शादेशः स्याद्धौ परे तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाद्धेर्हिः शाधि अशात् अशिष्टां अशासुः अशाः अशात अशिष्यात् सर्तिशास्तीत्यङ्अशिषत्अशासिष्यत्दिधीङ्दीमिदेवनयोः एतदादयः पंचधातवश्छान्दसाः दीधीतेएरनेकाचइतियणादी ध्यते पीवर्णयोर्दीधीवेव्योः।७।४।५२। एतयोरित्यस्यलोपः स्याच्चकारेइवर्णेचपरेइतिलोपेवाधित्वानित्यत्वाद्धेरित्वं दीध्यं दीधीवेवीयमितिग णनिषेधः दीध्यीचक्रे दीधितादीधिष्यते वेवीङ्वेतिनातुल्येवीगतीत्यनेनतुल्येर्थेवर्तेतइत्यर्थः अथचयःपरस्मैपदिनःवससन्तिस्वप्नेसन्ति सस्तः ससंतिससासससेसतुः सस्तुसधिरेवेत्वासिद्धमितिसलोपस्यासिद्धत्वादतोहेरितिलुग्नअसत्असस्तांअसुःअसत्सस्यात्असासीत्अस सीत्सन्तिसन्तः संस्तांति वहनांसमवायेद्वयोः संयोगसंज्ञानेत्याश्रित्यस्कोरितिलोपाभावात्संस्ति संस्तइत्येके वशकान्तौ कान्तिरिच्छा। वष्टि उष्टःउशंतिउवाशउशतुः वशित्वावशुउशन्तुउशीउट्टि अवट्औशीऔशन्अवशेउश्यांतांउश्यास्तांचकर्शेतंच यङ्लुगंतमदादौवोध्यं नुङ् अपनयने नुदतेनुदीतेन्होषीष्ट अन्होष्ट॥ इत्यदादयः॥ ॥ ९९

इत्वंस्यात्तद्धारणायशविधानमित्याहुः। यीवर्णयोः॥ य्यो रित्युक्तेपीष्टसिद्धेयकारइकारयोरितिस्फुटप्रतिपत्तिर्नस्यादितिवर्णग्रहणंकृतं। विश्वइवर्णस्यायीवर्णौ तयोः।पिश्चेतिरकारउच्चारणार्थोननुविवक्षि तस्तदाह।यकारेइवर्णेचेति।यिवर्णयोरितिपाठस्तूचितः।लोपेवाधित्वेति।लोपस्यतुउदाहरणं।आदीध्यगतः।आवे व्यगतः।दीधिष्यंते।वेविता॥

श्नाभ्यस्ता।क्रीणाति।क्रीणीते।श्नंति।श्नते।दधति।दधते।क्रिंतिकिं।क्रीणाति।श्नाति।दधाति।आतः किं।बिभ्रति।ओरत्येवसिद्धेरति।प्रथमत्यागेमानाभा
वादिति भावः।निर्मूलमेवेति।यत्तुव्याख्यानमिः समर्थ्यते।आमोऽभावेआतोलोपेकृतेआदंतत्वाभावादौत्वंनेतितन्न।आतओणलरत्यत्रप्राथम्यादोकारेक
तेत्र्येओकारविधानंदरिद्रातेरालोपेपिश्रवणार्थंसत्आमभावेलिंगमितिहरदत्तमाधवादिग्रंथैःस्वग्रंथेनचविरोधात्ततत्कथमौत्वस्याप्रवृत्तिर्भवेत्।यद्यपुनौ
।ओकारौकारयोर्ह्रिमात्रत्वाविशेषादौकारविधानमितितदपिस्थवीयःतस्मिन्पक्षेआमोऽवीरत्वप्रसंगात्।विवक्षितरेतिःतेनदरिद्रातीतिदरिद्रतियचाद्यजे
चभवतिपरसन्नम्यांतश्याङ्श्यभेत्यादंतलक्षणोणः स्यात्।सतिजुतस्मिन्आतोयुक्चिण्कृतोरितियकिदरिद्रायतीतिस्यादितिभावः।सनिष्वलीतिःएतेषालोपोने

श्नाभ्यस्तयोरातः ॥८।४।११२॥अनयोरातोलोपःस्यात्किति सार्वधातुके दरिद्रतिअनेकाल्त्वादाम् दरिद्राञ्चकार।आतओणलरत्यत्रओर्
त्येवसिद्धेओकारविधानंदरिद्रातेरालोपेकृतेश्रवणार्थंअतएवज्ञापकादाम्नेत्येके।ददरिद्रौददरिद्रतुरित्यादि यत्तुणलिददरिद्रेतित
न्निर्मूलमेव दरिद्रातेरर्दधातुकेविवक्षितेआतोलोपोवाच्यःलुङिचासनिष्णुलि ल्युटिचनदरिद्रिता अदरिद्रात् अदरिद्रितां अदरिद्रुःद
रिद्रियात् दरिद्र्यात्अदरिद्रीत् इदमकोअदरिद्रासीत् चकासदीप्तौ गस्यअत्चकासतिचकासांचकारधिचेतिसलोपः।सिचएवेत्येके च
काङ्क्षिचकाक्षीत्येवभाष्यं तिष्णनस्तेः।८।२।७३॥पदान्तस्यसस्यदः स्यातिपिनत्वस्तेःअचकात्अचकाङ्अचकासुः सिपिधातोरुर्वा।८।

त्यर्थैः।दिदरिद्रासतिःदरिद्रायकःदरिद्राणम्।अद
रिद्रुरितिसिजभ्यस्तेतिझेर्जुस्।लङः शाकटायनस्येवेत्यादंतलक्षणोविकल्पस्तुनभवति।परत्वात्श्नाभ्यस्तयोरित्यात्मनेपदेआकारांतस्यैवाभावात्।ईहल्यघो
रित्यात्तईत्वमिहनशंक्यमेव।झेर्जुसिहलादिपरत्वाभावादितिभावः।ननुदरिद्राझिरितिस्थिते झसःप्रागेवआत्मनेपदात्परत्वादपवादत्वाच्चईत्वंस्यात्तमेवं।अङ्गात
व्यूहपरिभाषायाजागरूकत्वात्।ईत्वनिमित्तंहिहलादित्वंतच्चविनाशोन्मुखंझसोभावित्वात्तद्गस्यअदितिःअदभ्यस्तादित्यनेनातिष्णनस्तेःपदांतस्यकिंच
कास्ति।सस्येतिकिं।वशेलंडितिपिअवदातिपिकिं।क्विपिचकाःअनस्तेकिं।सर्वमादेआरतिलडितिपिअस्तेःरूपं।बहुलंछंदसीतिरेटन ॥ ॥ ॥

सि॰कौ॰ द्विर्वचनाभ्यासकार्यो धात्वेवयत्यतेनतुदधारणात्ययमिति व्याचष्टे। द्विरुक्तस्येति। ऋधंतस्यकिं। दधातिनन्वेवंधत्तरित्यादावपिनस्यादाद्योपसर्ग्या
दी॰त॰ निवृत्तेनाऋधंतत्वादतआह। वचनसामर्थ्यादिति। निजां। ग्लाविति किं। निनेजानाभ्यस्तस्य। अभ्यस्तसंज्ञाकिं। देवयाणिः। अचिकिंदेद्दृक्षिपिद्रक्षणमतोवृद्धिर्लुकि
तिङ॰ हलीत्युत्तरार्थो। सार्वधातुकेति किं। निनेजावहुलंछंदसीतीत्वमिति। एतच्चपूर्वोक्तान्वपि। दृशतीति अभ्यासस्यदृशः। अभ्यासादुत्तरस्यनुगणः। दृप्रतीति। अद्
६६ भ्यस्तादित्यत्॥ ॐ ॥ अर्यादिति। गृणातीतिगृणः। आरदिति। सर्तिशास्तीत्यादिः। ऋदशोऽञीतिगृणः। वध्वदति। तसंस्तकारस्यगधस्तथोरितिधत्वं।

अर्यात आरज्ञसमर्त्ति भसभर्त्सनदीप्त्योः वभस्ति घसिभसोर्हलीत्युपधालोपः गलोगलीतिरलोपः बध्वः भ
स्पति किज्ञाने चिकेति जुरत्वरणेजु
तोर्त्ति जुतूर्तः जुतुरतिधिषपत्रे दिधेषिदिधिषूः धनधान्येदधन्तिदधनाः दधनति। जनजननेजजन्तिजनसनखनांसन्क्लोः। ६।४।४२
॥एषामाकारोन्तादेशःस्याज्झलादौसनिमलादौकृतिचजजातःजज्ञतिजजंसिजजानजजन्यात्जजायात्जन्यात्जायात्गासुतो
देवाञ्जिगातिसुम्नयुःजिगीतः जिगति॥ इतिजुहोत्यादयः ॥ दिवुक्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्ति गति
षु कृषन्ताः परस्मैपदिनः दिवादिभ्यःश्यन्। ३। १। ६९॥ षपोपवादः हलिचेतिदीर्घः दीव्यति दिदेव देवितादेविष्यतिदीव्यतु अ
दीव्यत् दीव्येत् दीव्यात् अदेवीत् अदेविष्यत् दिवुतन्तुसन्तानेपरिधीव्यतिपरिदिषेवन्यषेवीत्न्यसेवीत् स्त्रिवुगतिशोषणयोः स्त्रिव
निरसनेकेचिदिह मंनपठंति ष्णसुअदनेआदानेत्येके अदंशनइत्यपरे स्नुस्यति सुषोसषासुनिरसने स्नुस्यतिसस्नासस्नासुस्नरणादी
स्योः स्नरणाकोटिल्यंचक्रास क्युषदाहेउव्योषसुषच॥ ॥ ९९ तुतूर्तइति। हलिचेतिदीर्घः। धनधान्येधान्यार्जनइत्यर्थो। दधंतइति।
छांदसत्वान्ननासिकस्येतिनेहदीर्घइत्याहुः। जनसनखनां। जनजननेजनोर्झाझभीवेइत्युभयोरपिग्रहणं। ग्लादौसनिसिषासतिं। जज्ञतीति
। गमहनेत्युपधालोपः। जजायादिति। येवि भायेतिवा आत्वं। एवंजायादित्यत्रापि। जिगातीति। बहुलंछंदसीतिइत्वं॥ इतिजुहोत्यादिः॥दि
वुक्रीडा। उदितकरणोत्क्रायामिड्विकल्पार्थेनिष्कायामनिट्यर्थेच। देवित्वा। द्यूत्वा। द्यूतं। क्रीडायां दीव्यतिमाणवकः। विजिगीषायांशत्रुं दीव्यति

वेविध्यते।यीवर्णयोरितिकिं।आरीध्यते।आवेव्यते।घसाअसइति।तिप्यनसेरितिदत्वे।असइति।सियिधातोरितिरुर्वा।पक्षेदः।संतीति।इदित्वान्नुमिसंस्त
तिरति।स्थितेस्कोरितिस्लोपेमरोमरिसवर्णइतितकारस्यवालोपः।संस्ति।संस्तइति।इहापिपूर्ववत्तलोपोवावोध्यः।वशकौतोभाषायामप्यस्यप्रयोगोदृश्यते।व
स्थिभागुरिरल्लोपं।जयायसेनान्यमुशंतिदेवइति।चकैरीतंचागणसूत्रमिदंचकैरीतमितियङ्लुगंतस्यपूर्ववायीणांसंज्ञा।अदादेर्वाध्यमितितेनयङ्लुग
तेष्वदिप्रभृतिभ्यइतिशपोलुक्भवतीतिभावः।प्राचान्तुचकैरीतमितियङ्लुगंतंपरस्मैपदमित्युक्तंतच्चेहाप्रकृतत्वाद्वेक्ष्यंते।इत्यदादयः॥ ॥हुदानां
यद्यपिस्वत्वनिवृत्तिपूर्वंकंपरस्वत्वोपादानमेवदानंतथापिप्रयोगमनुसृत्यव्याचष्टेप्रक्षेपइति।वैधइति।आहवनीयादौहविषइति।विधिर्विधितद्व्य

हुदानादनयोरादानेचेत्येकेप्रीणानेपीतिभाष्यं दानंचेहप्रक्षेपःसचेहवैधेआधारेहविषश्चेतिस्वभावाल्लभ्यतेऽतश्चत्वारःपरस्मैपदिनः
जुहोत्यादिभ्यश्लुः।२।४।७५॥शपःश्लुःस्यात्स्नौ।घ।१।१९॥धातोर्द्वेस्तःजुहोतिजुहुतःअदभ्यस्तादित्यतजुहुथोरितिषणजुहुतिभीह्रीभृह्
वांश्लुवच्चा३।१३१॥एभ्योलिद्याम्वास्यादामिश्राविवक्षायेचजुहवांचकारजुहावजुहोताहोष्यतिजुहोतुजुहुधिआटिपरत्वाद्गुणः
जुहवानिपरत्वाज्जुसिचेतिगुणःअजुहवुःजुहुयात्।हूयात्अहौषीत्।भीभयेविभेति।भियोऽन्यतरस्यां।६।४।११५॥इकारःस्याद्ङ्
लादौकृतिसार्वधातुकेविभीतःविभितःविभ्यतिविभयांचकारविभायभेताह्रीलज्जायाम्।जिह्रेतिजिह्रीतःजिह्रियतिजिह्रयांचकार
जि ह्राय्यृपालनपूरणयोरर्तिपिपर्त्योश्च।७।४।७७॥अभ्यासस्येकारोन्तादेशःस्याच्छ्नौ॥ स्येत्यर्थः।स्वभावादिति।तेनआहव

नीयेपरोदाशेप्रक्षेप्तव्येप्रमादेनकोपेनवापाषाणःप्रक्षिप्तःपरोदाशोवागत्तीदोसतुप्रक्षेपोनहोमइतिज्ञेयं।परस्मैपदिनइतितेनहोष्यइतिकेषांचित्प्रयोगो
ऽसाधुरेव।स्मरत्योर्जुक्हानादित्यनेदलहरीप्रयोगस्तुसाधुरेवाशानचोऽप्रवृत्तावपिचानशेतत्वात्।आशीतिआहुतमस्येत्यनेना।परत्वादितिहुश्नुवोरितियणपे
क्षयापरत्वादित्यर्थः।भियोन्यतरस्यां।सार्वधातुकेकिं।भीयते।वेभीयते।हलादौकिं।विभ्यति।कृतिकिं।विभेति।केचिद्धलादौकृतीत्येतन्नातीवोपयुज्य
ते।इत्वविधानस्यविभितइत्यादौचरितार्थत्वात्।विभ्यतिविभेतीत्यादौयणादेःप्रवृत्तिसंभवादित्याहुः।अर्तेरुदाहरणमियर्तीतिवक्ष्यति॥

षूङ् प्राणिप्रसवे सूयते सुषुवे स्वरतिसूतीतिवि कल्पंवाधित्वाश्युकःकिति तिनिषेधे प्राप्ते क्तादिनियमान्नित्यमिट् सुषुविवहे सो नाशविति ङूङ् परितापे ङूयते दीङ् क्षये दीयते दीङोयुडचिक्ङिति।६।४।६३।। दीङः परस्याजादेःकिंतआर्द्धातुकस्ययुड्स्यात्उग्एदाद्यवयणोःसिद्धोवक्तव्यो दिदीये मीनातिमिनोतिदीङल्यपिच।६।१।५०।। एषामात्वंस्याज्झपिचकारादशित्यन्निमित्तेदातादास्यतेभदास्यभदास्याःडीङ् विहायसागतौदीयतेधीङ् आधारे भीयतेदि ध्येधेतामीङ् हिंसायांहिंसात्रप्राणवियोगः मीयतेरीङ् श्रवणे रीयते लीङ् श्लेषणे विभाषालीयतेः।६।१।५१।लीलपेरितिपकानिर्देशोनञ्श्यना लीलीङोणत्वंवास्यादेञ्जिवयेत्यपिचलेतालातालेष्यतेलास्यतेएञ्जिषयेकिं लीयते लिल्ये ॥

आत्वेउपदाः इतिस्यात्॥अदासेतिः दीङः प्रतिषेधः स्याद्घोरिच्चइतिनघुत्वमित्यदितेतिरूपंनभवतीत्येके।अन्ये तुस्याद्घोरिच्चेत्येतनुनभवतिदीङोनुकरणोदारुपासंभवेनअघुत्वात्।अतएवप्रनिदातेत्यादौनेर्गदेतिणत्वमपिनभवतिइत्याहुः। अयंभावःदोअवखंडनेइत्यादेर्दीरूपत्वंसंभवतिआदेच्चउपदेशइत्यस्यअनेमित्तिकत्वात्।दीङ्सुएञ्निमित्तप्रत्ययविषयेआत्वंदाइत्यनुकरणेएञ्निमित्तस्याभावित्वान्नघुत्वं।एवंचघुप्रकृतित्वमपिनास्तीतिणत्वस्याप्रसक्तिरिति।डीङ्।डीनःडीनवानास्यादिषुपाठसामर्थ्यान्निष्ठायामिएनाइटिहसतिच्यवघानादोदितश्चेतिनत्वेनस्यादितिस्यादिषुपाठसामर्थ्यात्ङ्ङ्यवधानेपिणत्वमस्तितिनशंक्यमिष्टानुरोधात्। डयितइतिप्रयोगस्तुभोवादिकस्यानिष्ठाशी

विजिगीषतेऽत्यर्थः। कांक्षिरिच्छार्थस्य तेः पृथक्ग्रहणात्। षिडापरिषिषेवेति। स्यादिषेवाभ्यास स्येति नियमो नेह प्रवर्तते तेन तत्र प्राक्सिता दित्यनुवृत्तेः। अस्य चाप्राक्सि
तौ यत्वात् तेनाभ्यासस्य षत्वं परिनिविभ्यऽत्यनेनभवत्येवान्यषेवीदिति सिवादीनां वेति विकल्पः॥ ※ ॥ नृती। ईदित्करणोऽयं दितऽरतिनिष्ठायामिनिषेधार्थो
। यद्यपि सेसिचीति स्टो विकल्पितस्तथाद्यस्य विभाषेत्यनेनैवेष्टसिध्यति तथापि यस्याविभाषे त्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमीदित्करणं तेनधावितमिभराजयियेत्या
दिसिद्धं। सेऽसिचि। नर्तिष्यति। नर्त्स्यतीति। निनर्तिषति। निनृत्सति। कर्तिष्यति। कर्त्स्यति। चिकर्तिषति। चिकृत्सति। ऋत्यादिरित्येव। अनर्तीदिति। असिचीत्यनुवृत्तादिह
नित्यमिट्त्वेसनुरिति। वाजृम्भमुचसामित्येत्वाभ्यासलोपौ। कुथ्यादूतीभावः पवित्रमवनं। कुथ्यति। भूमिः पवित्रीभवतीत्यर्थः। उष्यविकसनेकालात्साधुपुष्यत्यच्च

नृतीगात्रविक्षेपे नृत्यति ननर्त्तेसिचिक्षान चृत्तछृदृतृतः। २। ४। ७। एभ्यः परस्यसिञ्भिन्न स्यसादेरार्द्धधातुकस्येड्वास्यात् नर्त्तिष्यति न
र्त्स्यति नृत्येत् नृत्यात् अनर्तीत् त्रसीउद्वेगेवाभ्राशतिश्यन्वात्रस्यतित्रसतित्रसनुः तत्रसनुः कुथपूतीभावे पूतीभावोदौर्गंध्यं उपधहिंसायांगधप
रिवेष्टने क्षिपेप्ररणोक्षिप्यति क्षेप्ता उष्यविकसनेपुष्यति पुपुष्यतिमुष्टिमुष्टीमआर्द्रीभावे तिम्यति स्तिम्यति स्त्रीम्यति व्रीडचोदनेलज्जा
यांच व्रीड्यतिरुषगतौ रुष्यति रहश्रह चक्षुर्थे चक्षुर्थस्त्रन्निः सत्यति सुत्यतिज्रूषशृवयोहानौ जीर्यति जजरतुः जेरतुः जरिता
जरीता जीर्यात् जृस्तम्भित्वत्यङ्गो ऋदृशोङि गुणाः अजरत् अजारीत् अजारिषां जीर्यति जगरतुः अगारीत्॥ ※ मानेखितिसूत्रेपुष्य

दितिशत्रेतः। पचाद्यचि पुष्यः। संज्ञायांकन्। पुष्यकः। व्रीडा। गरोश्रहलरत्यप्रत्ययेरापः। व्रीडाघञिनुव्रीडः। अतएववव्रीडमावहतिमेससंप्रतीतिकालिदासः। व्रीडादि
भ्यासगतेर्विलिल्पेरतिमाघश्चासहसहापरिनिविभ्यरत्यत्रसहेत्यकारउच्चारणार्थः। रतिषत्वमिहभवति। परिवस्यति। तीषसहेतीड्विकल्पस्तु नास्यभवति सहेति
शवेतनिर्देशात्किंतुषहमर्षणस्यैवसऽत्यत्रेपादयः। सहेतिनिर्देशोभयत्रतुल्यत्वेतीषसहेत्यत्रशपानिर्देशः। परिनिविभ्यरत्यत्रतुनेत्यङ्जरतीयमिदंहे
यमचातत्वेतुप्रयोगमनस्त्यमहङ्क्रियेवनिर्द्वीर्यः। नपुंसकेभावेक्तः। मुहिनंत्तिरतएवपूरणगुणेतिसूत्रेमुहिताथीरूत्यर्थोरतिव्याख्यातः। जेरतुरितिऋछ
त्वृतामितिगुणेकृतेनशसददेतिगुणशब्देनभावितस्यनिषेधादतएकहल्मध्येऽत्यत्रतुवाजृम्भमुचसामित्येत्वाभ्यासलोपविकल्पः॥ ० ॥

दीपीदीप्तौ दीप्यते दिदीपे अदीपि अदीपिष्ट पूरीआप्यायने पूर्यते अपूरि अपूरिष्ट तूरीगतित्वरणहिंसयोः तूर्यते तुतूरे धूरीधूरीहिंसागत्योः धूर्ण्यते दुधूरे गूर्ण्यतेजुगूरे धूरीजूरीहिंसावयोहान्योः शूरीहिंसास्तंभनयोः चूरीदाहे तपैश्वर्ये वा अयन्यातेरैश्वर्यवातङ्श्यनालभते अन्यदातु शत्रिकरणःपरस्मैपदीत्यर्थः केचित्तु वाग्रहणं चृतुधातोरेवयवमिच्छन्ति तप्यते तेपे तप्ता तप्स्यते पतेति च्यत्यासेन पाठान्तरंवृतद्यामानियुतः पत्यमानः वृतुवरणेवृत्यते पक्षान्तरेवावृत्यते ततोवावृत्यमानासारामशालान्यविशतेतिभट्टिः क्लिशउपतापे क्लिश्यते क्लेशिता काशृदीप्तौ काश्यते वाशृशब्दे वाश्यते ववाशे अथपचसरितेतः मृषतितिक्षायां मृष्यति मृष्यते ममर्ष ममृषे ईशुचिर्पूतीभावे शुतीभावःक्लेदःशुच्यति शुच्यते शुशोच शुशुचे अशोचीत् अशोचिष्ट णहबंधने नत्यति नत्यते ननाह ननद्ध नेहिथनेहे नद्धा नत्स्यति अनात्सीत् रंजरागेरंजति रंजते शपआक्रोशे शप्यति शप्यते अशपत् अथैकादशअनुदात्तेतः पदगतौ पद्यते पेदे पत्ता पत्स्यते पत्सीष्ट विणत्तेपदः ३।१।६० पस्त्रे स्त्रिणस्यात्तशब्दे परे प्रण्यपादि अपत्सातां अपत्सत खिददैन्ये खिद्यते चिखिदे खेत्ता अखित्त विदसत्तायां विद्यते वेत्ता वेद्य अवगमने वेद्यते ववेदे वेद्धा भोत्स्यते भुत्सीष्ट अवोधि अवेद्ध अवत्सातां यधसंप्रहारेयध्यते युयुधे योद्धा अयुद्ध कथंयध्यतीति यधमिच्छतीतिक्यच् अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मने पदमनित्यमितिवा अनोरुधकामे अनुरुध्यते अणप्राणने अण्यते आणे अणिता अनेति दन्त्यांतोयमित्येके मनज्ञानेमन्यतेमेनेमन्ता युजसमाधौ समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः अकर्मकःयुज्यते योक्तासज्जविसर्गे अकर्मकःसंसज्यते सरसिजैररूणांशुभिन्नैः ससृजिषे स्रष्टास्रष्स्यते लिट्स्विचेति किंत्वान्नगणोनाप्यम्सक्षीष्ट असक्षातां लिशअल्पीभावे लिश्यते लेशालेस्यतेलिक्षीष्ट अलिक्षत अलिक्षातां अथागणान्ताःपरस्मै

ति॥ निपूर्वोदिशतेर्लुडि॰शलक्षणपथेतिक्तः नेर्विशतितङ्वाशब्देमंदिवाशीत्यङ्चावायुरणत्रिःतितिक्षायामितिणप्रतिज्ञकिङ्म्परतिसन्। तत्रहि

ङित्यत्रनिषेतियोगविभागादकित्त्वेऽपीत्याहुः। भीङ्-हिंसायां। भीञ्-रतिक्रयादौ। प्राणवियोगरूपा। मीयते प्राणोवियुज्यतेऽत्यर्थः। लीङ्-श्लेषणरतितुदादौ। य
केति। सार्वधातुकेयगितिविहितेनानुप्रयुनेति। अन्यथालीङ्-इत्येवब्रूयात्। रतिभावः। यकानिर्देशस्यफलमाह। लीलीङोरिति। ल्यपिविलायविलीय ॥ ॥
॥ ॐ ॥ व्रीङ्-वृणोत्यर्थौवरणं। वृञ्-वरणेरतिस्वादौपठिष्यमाणत्वात्। वरणेरतिवक्तव्येवृणोत्यर्थेरतिवचनंवैचित्र्यार्थं। व्रीवरणेरतितुदादौ। माङ्-
मायतेरति। घुमास्थेतीत्वेनात्राङ्ङिधानकरणेऽधिकारात्। योऽतोऽतंकर्मणाशनेरणवस्यशरेर्वीरोर्घोरेरवणमाहवेरति। रघवेतिसंबुध्यते। स्येति

व्रीङ्-वृणोत्यर्थेव्रीयते विव्रिये स्वादयोदित्तःतत्फलेतुनिष्ठायान्नत्वं। पीङ्-पाने पीयते। माङ्-माने मायते। मेङ्-गतौ ईयते। अर्थाच्च
क्रियाङ्-प्रीतौ सकर्मकः प्रीयते विप्रिये। अथपरस्मैपदिनश्चत्वारः। शीङ्-शयने। ७।३।७९। लोपःस्याच्छ्वनिशौ। शीङ्-शयने। शास्यति विभाषाघ्राधेडितिसिचोवालुक्लुङ्भावे। यमरमनमादाम्। क्ङितीति। अशात् अशासीत् छेदने। क्ष्यतिर्वोन्तकर्मणि।
स्यति ससौ। अभिष्यति अभ्यष्यत् अभिससौ। दोअवखण्डने। द्यतिर्दो देयात् अदात् अथात्मनेपदिनः। पेचदश जनीप्रादुर्भावे। ज्ञाज
नोर्जी। ७।३।७९। अनयोर्जीदेशःस्याच्छिति। जायते जज्ञे जनिता जनिष्यते। दीयजनेतिवाविण्जनिवध्योश्च। ७।३।३५। अनयोरुपधा
यावृद्धिर्नस्याच्चिण्ञ्णितिकृतिच। अजनि अजनिष्ट ॥ ॥ ॥

लोण्मध्यमैकवचने। अभिष्यतीति। उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वे। अभ्यष्यदिति। प्राक्सिनाद्व्यवायेपीतिषत्वे। अभिससाविति। स्यादिषिति
नियमान्नषत्वे। दो अवखण्डने। अवेत्युपसर्गप्रयोगो वैचित्र्यार्थः। खण्डनेरित्येतावत्युक्तेपिरक्षसिद्धेः। प्रणिदातेति। नेर्गदेति णत्वे। दे पादिति। र
लिडि-इत्येत्वे। अदादिति। गातिस्थेति सिचोलुक्। ज्ञाजनोर्जा। जानाति। शितिकिं। ज्ञाता। जरतिङ्स्वोश्चारणाप्यतोदीर्घोयनीतिदीर्घसिद्धेर्जाय
हरणमंगवृत्तपरिभाषाज्ञापनार्थं॥ तेनपाधातोः पिवादेशेकृतेगणेनभवतिपिवादेशस्यादेतत्वाश्रयणात्पायतीत्यादयः। जितिणितिकृतिवे
ति। जितिकृत्यदाहरणंघञ्जिजनः। णितिकृतिजजनकः। जनयतीत्यत्रउपधावृद्धौसत्यांजनीजृषितिमित्वान्मितांह्रस्वरतिह्रस्वः ॥ ॥ ॥

सि॰कौ॰ श्लिषरति।अनिट्श्लेः क्तरति।एतच्चक्ष्लेःसिच्शलर्गपधादित्यतोऽनुवर्तते।तेरतिभावः।अनिटः किं।श्लिषदाहरति भोवादिकस्यसेद्भोमाभूत्।अश्लेषीत्।श॰ ती॰ त॰ लर्गपधेतिसिद्धेऽनःक्सविधेः फलमाह।पधाद्धः रतिरामर्थ्यादिति।यदिहि श्लिषरतिरात्मनेपदमेव वक्ष्यति नियम्येतततर्हियोगविभागोव्यर्थः स्यादितिभावः।श॰ लर्गपधादित्यस्यापीतिः।तेनकर्मण्यातोंप्रभृतिष्वनालिंगनेसिजेवभवतिनतुक्तः।समाश्लिष्यतजनूनिकाष्ठेरतिरुक्तप्रत्ययेसतिन्तसमाश्लिष्टेतेतिस्यादितिभावः त॰ ।प्रत्यासत्तावितिः।आलिंगनेहिप्राणिकर्तृकेननुकाष्ठादिकर्तृकमितिभावः।श्लिषश्चेरालिंगनएवक्तरतिव्याख्यानफलंदर्शयतिकर्मणीत्यादिना।अश्लि-

श्लिषः ३।१।४६॥अस्मात्परस्यानिट्श्नेः क्तः स्यात्पधाद्धोयवारो नतुक्तिणः।उरलादपवादन्यायात्।आलिंगने ३।१।४६।।श्लिषश्चेरालिंगनेएवक्तोनान्यत्र योगविभागसामर्थ्याच्छलर्गपधादित्यस्याप्ययंनियमः।अश्लिषत्।अन्योदेवदत्तःआलिंगनएवेतिकिं।समश्लिषज्जनुकाष्ठं।अट्।प्रत्यासत्तौविहश्लिषिःकर्मण्यनालिंगनेसिजेवनतुक्तः।एकवचनेक्तिणश्चेविभक्षि क्षातांअश्लिक्षतअश्लिक्षाःअश्लिङ्क्षणकविभाषितोमर्षणेविभाषितरत्यभयपरीत्यर्थैः शक्यति शक्यतेहरिर्द्रष्टुंभक्तैः शशाक शेकिय शशक्य शेकेशक्तोशक्नोति शक्नुते अशकत् अशक्त।सेट्कोयमित्येके तन्मतेनानिङ्गारिकासुलृदित्यावः।शकिता शकिष्यति।दिदाशानःप्रक्षरणेघर्मस्रुतावित्यर्थैः।अघंनाशदितिन्यास कारादयःनेतिहरदत्तादयःसिध्यति सिध्वदसिचेदिथस्ता।अस्विदत्।क्रुधकोपे क्रोद्धा क्रोत्स्यति।सुधबुभुक्षायां सोद्धाकथंसुधितइति सम्यदादिक्तिवन्तात्तारकादित्वादितजिति माधवः।वस्तुतस्तुवसतिक्षुधोरितीड्वक्तव्यते।सुधशौचे शुध्यति।शुशोधशोद्धा।विधुसंराद्धोऽदित्या ठःग्रामादिकः।सिध्यति सेद्धा सेत्स्यति।अस्विधत्।रधहिंसासंराध्योः रध्यति।रधिजभोरचीतिनुम्।ररन्ध ररन्धतुः ॥ ॥ ॥

स्नातामित्यादौयद्यपिक्तसिचोर्विशेषोनास्तिक्तस्यचीत्यत्कारलोपातथापिप्यासादावस्त्येवनिशेषइतिध्वनयन्नुदाहरति।अश्लिषाःअश्लिडुमितिन्यास कारादयइतितथाचतन्मतेनीतःक्तइतिवर्तमानेक्तोभवतिआदिलान्निष्ठायांनेट्।लिन्।विभाषाभावादिकर्मणीतिसिच्।अस्वेदितमित्यादि।विधासंराद्धिर्विधयतिः उदितोवेतिक्त्वायामिड्विकल्पः।रधस्तेरलोच्छपधादितिवाकित्त्वं।सिधित्वासेधित्वा।सिध्वाग्रामादिकरतिः।उदित्वेत्यनुदातेषुसिध्यतेः पाठोव्यर्थःस्यादितिभावः॥

तिजेः स्मायामित्यर्थः। ईशुचिरः ईदित्वान्नेट्शुचः। क्लिन्नमित्यर्थः। ननङ्क्षेति। नहोधश्चेति धत्वे। चिणनेयदागमशत्रृतिसामर्थ्यादात्मनेपदप्रथमपुरुषै
कवचनेनशत्रेर्किं। अपत्याः प्रेण्यपादीति। चिणो लुमितिनशत्रस्यलुक्। नेर्गदेतिणत्वं। अवोधीति। दीपजनबुधेति चिण्। अनोरुधकामे। अनोः परोरुध
यतुः कामे कामरुच्छादिवादिभ्यपाठसामर्थ्यादुधादिभ्यश्चेति श्नमंवा वित्वाश्यनानाय्यमिति। सृजिदृशोर्झल्यमकिति त्यकित्येवविधानात्। लिशा। आतपादि
नाभनल्यस्यअल्यभावोऽल्यीभावः। लिक्षीष्टेति। लिङ्सिचावात्मनेपदेषिति कित्वान्नयणाः। अलिक्षतेति। शलर्गपधेतिकः॥ ॥ राधोऽकर्म

राधोऽकर्मकाद्रुद्धावेव एवकारोभिन्नक्रमः राधोऽकर्मकादेवश्यन् उदाहरणमाह रुद्धाविति यन्मत्यमपराध्यति द्रुह्यतीत्यर्थः विराध्यन्ते
स्मेतकः द्रुह्यन्नमित्यर्थः राध्यत्योदनः सिध्यतीत्यर्थः रुशायराध्यति दैवंपर्यालोचयतीत्यर्थः दैवस्यधात्वर्थेऽन्तर्भावाज्जीवत्यादिवद्
कर्मकत्वंरराधरराधनुः रराधिथ राधोहिंसायामित्येत्वाभ्यासलोपाविहनहिंसार्थस्यसकर्मकतायोदेवादिकत्वायोगात् राद्धारात्स्यति अयंसा
दिस्रुरादिश्च व्यथताडनेऽत्रह्रिज्येतिसंप्रसारणंविध्यति विव्याधविविधतुः विव्यद्ध विव्यधिथ व्यद्धा व्यत्स्यति विध्येत् अव्यात्सीत् पुष
पुष्टौपुष्यति पुपोष पुपोषिथ पोष्टा पोष्यति पुषादित्वाद्दः अपुषत् पुषशोषणे अशुषत् तुषप्रीतौ दुषवैकृत्ये श्लिष आलिंगने श्लि
ष्यति शिश्लेष श्लेष्टा श्लेष्यति ॥ ॥

र्मकान्भिन्नक्रममेदर्शयति। अकर्मकादेवेति। राधोद्रुह्यावेवश्यनिति व्याख्यायामकर्मकादितिविशे
षणंव्यर्थंस्यात् द्रुह्यावस्याकर्मकत्वात्। अकर्मकान्किंशत्रमपराध्नोति। हिनस्तीत्यर्थः। राधसंसिद्धाविति स्वादौ। राधोहिंसायामित्यनेनाराद्धिंसायामपिअय
मुदाहरणमाहेति। अकर्मकात्तत्प्रयोजकस्यकस्यचिदर्थस्यरतिभावः। अकर्मकेभ्यश्चेतस्यप्रयोगान् दर्शयति। यन्मत्यमित्यादिना। रुशायेति। रा
धीस्थोरितिचतुर्थी। अपुषदिति। डित्त्वान्नगुणाभावः। शुषाशोष्टा शोष्यति। श्लिषआलिंगनइतिसूत्रंयोगविभागेनव्याचष्टे ॥ ॥ ॥

प्रणाश्यतीति।उपसर्गादसमासेपीतिणत्वं।नशेः।नभाभ्रूकुमिगमीत्यतोनेत्यनुवर्तनेतदाह।णत्वेनस्यादिति।षस्सेत्युक्तेपिपरस्सेत्यस्यविशेषणेनषो

क्षण्वक्षमिमक्षण्मक्षमितांक्षन्ता अयंनषित् भ्वादिरनुषित् अषितः क्षाम्यतेः क्षान्तिक्षमूषः क्षमतेः क्षमा क्षमुग्लानौ क्षाम्यति क्लाम्यति श पीवष्पन्यपि षिद्बक्त्वित्येवसिद्धेशमादिपाठोधिनुणा र्थंः अड॰ अक्षमत् मदीहर्षे मादयति शमादयोधैर्यगताः असुक्षेपणे अस्यति आस असिता अस तेस्युक् ७।४।९७॥अडि॰परे आस्यत् अस्यषादित्वादडि॰सिद्धेऽस्यतिवक्तीतिवचनन्नडर्थं तत्पसर्गादस्यत्यूह्येतिवक्ष्यते पर्यास्यत् यसु प्रयत्ने यसोनुपसर्गात्।३।१।७१।संयसश्च ३।१७२॥ष्यन्वास्यात् यस्यति यसति संयस्यति संयसति अनुपसर्गोत्किं प्रयस्यति जसुमोक्षणे। जस्यति तसुउपक्षये दसुच तस्यति अतसत् दस्यति अदसत् वसुस्नेभे वस्यति ववास ववसतुः नशसदेतिनिषेधः वशादिरयमितिमतेनुबे सनुः बेसुः च्युतविभागेअयंदाहे पठितः अथैभेदेनत्वडर्थंम्यनः पठ्यते अनुषत् ओक्षादिदेत्यान्नोयं चुसरत्यन्येअयकारउसरत्यपरे ष्टुषदाहे अनुषत् ष्टुर्वत्रपाठस्त्रिजर्थंरत्याहुः तन्नादिपाठेनगतार्थमितिसुवचं विसप्रेरणे विस्यति अविसत् कुससंश्लेषणे अकुसत् वसउत्सर्गेमुसखंडने मसीपरिणामे परिणामोविकारः समीत्येके लुठविलोडने उच्चसमनायेउच्यति उवोच ऊचतुः माभवानुचत् भृशभ्रंशुअ धःपतनेवभर्श अभृशत् अनिदितामितिनलोपः भ्रश्यति अभ्रशत् कृशवरणे कृश्यति अकृशत् कृशतनूकरणे कृश्यति क्लिन्नपिपासा योर्हस्वश्चोभौवादिकादिशेषः रुशरिशहिंसायां नीषसेहेतिवेट् रोषिता रोष्टारेषिता रेष्टा डिपस्पेषे कुपक्रोधे गुपव्याकुलत्वे गुपरुषलुपविमोहने युप्यतिरुप्यतिलुप्यति लोपिता सेङ्कःअनिङ्कारिकासुलेपिसाहचर्यात्तौदादिकस्येवतत्रग्रहणात् लुभगार्ध्येगार्ध्यमा कांक्षातीषसेहेतिवेट्लोभिता लोब्धा लोभिष्यति लुभ्येत् लुभ्यात् अलुभत् भ्वादेरत्रत्यतत्वाच्चोभतीत्यपीत्याहुः क्षुभसंचलने क्षुभ्यति ॥

स्येतिलाभादेतग्रहणंव्यर्थंसत् ज्ञापयतीत्याहाभूतश्चेति।काष्ठानामिति।करणस्येवत्वविवक्षायांषष्ठी।तत्रप्येति।अनुदात्तस्यचर्दुपधस्येति विका

रधादिभ्यश्च ७।२।४५ एभ्यो वलादेर्धातोरीट् स्यात् ररन्थिथ ररन्ध ररन्धिव ररन्धिम ऋधेः ७।१।६२॥ लिङ्याशिष्यङ् ३।१।८६ लिङ्निमित्तस्यार्धधातोः स्थाने ऋधिः स्यात् ऋधिता ऋधिषीष्ट ऋधिषीयास्ताम् ऋधिषीरन् ऋधिषीष्ठाः ऋधिषीयास्थाम् ऋधिषीढ्वम् ऋधिषीय ऋधिषीवहि ऋधिषीमहि ७।१।६०॥ ऋधिष्यति ऋत्स्यति आर्द्धीत् अनर्धीत् अनर्धिष्यत् अनर्त्स्यत् आर्द्धिष्यत् आर्त्स्यत् ऋधेर्नुम् स्यात् ऋधिता ऋधिष्यति ऋत्स्यति आर्द्धीत् अनर्धीत् अनर्धिष्यत् अनर्त्स्यत् आर्द्धिष्यत् आर्त्स्यत् नश अदर्शने नश्यति ननाश नेशतुः नेशिथ मस्जिनशोर्झलि ७।१।६० ॥ नश्यात् ननंश नेशिव नेश्व नेश्म नशिता नंष्टा नशिष्यति नंक्ष्यति नश्येत् नश्यात् अनशत् प्रणाश्यति नशेः षान्तस्य ८।३।३९ णत्वन्न स्यात् प्रनंष्टा अन्तरहणोर्भूतपूर्वप्रतिषेध्यर्थं प्रनंक्ष्यति नयप्रीणाने प्रीणानेऽन्तर्भितण्यर्थाच्च नाग्निस्तृप्यतिकाष्ठानां पितृनतर्पीदि— त्युभयत्रादर्शनात् तत्तर्पयति तत्तर्पयतात् तत्पर्पयतात् तर्पिता तृप्नोत्र तृप्यास्यशमशक्नोतिसिज्वा अतर्पीत् अतार्प्सीत् अतर्पत् दृपहर्षणयो हनयोर्मोहनेगर्वे दृप्यतीत्यादिरधादित्वादिमौवेद्धावमर्थमनुदात्तता दुहजिघांसायां वाडुहेतिवाघः पक्षेढः दुद्रोग्धदुद्रोढदुद्रोहिथ द्रोहिता द्रोग्धा द्रोढाद्रोहिष्यति द्रोक्ष्यति ढत्वघत्वयोस्तुल्यरूपं अदुहत् मुहवैचित्ये वैचित्यमविवेकः मुह्यति मुमोहिथ मुमोग्धमुमोढ मोग्धा मोढामोहितामोहिष्यति मोक्ष्यति अमुहत् ष्णुहउद्गिरणे स्नुह्यति सुष्णोह सुष्णोहिथ सुस्नोग्ध सुस्नोढ सुस्नुहिव सुस्नुह्म स्नोहिता स्नोग्धा स्नोढास्नोहिष्यति स्नोक्ष्यति अस्नुहत् ष्णिहप्रीतौ स्निह्यति सिस्नेह स्नेहत् रधादयः समाप्तास्त्यर्थः षपादयस्त्वागणान्तरतिसिद्धान्तः शमुउपशमे शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ७।३।७४ शमादीनामित्यर्थः प्रशिशाम्यति शशाम शेमतुः शेमिथ शमिता अशमत् तमुकाङ्क्षायां ताम्यति तमिता अतमत् द मुउपशमे उपशमेरतिरण्यन्तस्य तेनसकर्मकोयंनतुशमिवदकर्मकः अदमत् श्रमुतपसिखेदेच श्राम्यति अश्रमत् भ्रमुअनवस्थाने चाभ्राशेति श्यन्वा तत्रक्ङितेशमामष्टानामितिदीर्घः भ्राम्यति लुङ्यङ् अभ्रमत् क्षमूसहने क्षाम्यति चक्षमिथ चक्षन्य चक्षमिव ॥

किंरररंधिवांसमित्यत्र संयोगात्परत्वेनाकित्वान्नलोपोनानंद्धेति। नशेर्वेतिकुत्वमिह नशेर्व्यापदांत एवतद्विधानात् अन्यथानंक्षीरित्यादिनसिध्येत्॥

षुञ्।सुन्वश्रति।लोपश्चास्येत्यकारस्यवालोपः।सुनवानीति।आडुत्तमस्येत्यादिकृतेहुस्नुवोरित्ययणि वाधित्वा परत्वात्ग्रणः।सुनोतेः स्यसनोः।नरयरेत्यस्या न्नेत्यनुवर्तनादाह।षोनस्यादिति।सनिनुअभिसुसूः।सन्नंतादस्मात्क्विप्यतोलोपेरुत्वेदीर्घः।सुसूषतीत्येतन्नुनोदाहरणं।स्तोतिण्योरेवषणीतिनियमेने

षुञ् अभिषवे अभिषवः स्नपनंपीडनंस्नानंसुरासंधानंच तत्रस्नानेअकर्मकःस्वादिभ्यश्नुः ३।१।७५।।सुनोतिसुन्वन्तःहुस्नुवोरित्ययणसुन्व न्ति सुन्वःसुन्वतःसुन्वहे सुन्वावसुन्वेसोता सुन्वसुनवानिसुनवैसुन्वपात्सूयात्सुसुधूभ्यस्तौदोऽसावीत्असोष्टअभिषणो ति।अभ्यषणीत्।अभिसुषावासुनोतेःस्यसनोः।८।३।९९।।स्यसनिचपरेसुञः षोनस्यात्विसाष्यति।षिञ्बन्धने।सिनोति।विसिनोति।सि षाय।सिष्यासेता।शिञ्निशाने।तालच्यादिः।शेता।डुमिञ्प्रक्षेपणे।मीनातिमिनोतीत्यात्वम्।ममौ।ममिथ।ममाथ।मिम्यौ।माता।मीयात्।मा सीष्ट।अमासीत्।अमासिष्टां।अमासुः।चिञ्चयने।प्रणिचिनोति।विभाषाचेः।७।३।५८।।अभ्यासात्परस्यचिञःकुत्वम्वास्यात्सनिलिटिचाप्रणिचि कायचित्चाय चिक्ये।चिच्ये।अचेषीत्।अचेष्टास्तृञ्आच्छादने।स्तृणोति।स्तृणुतेःगृणोर्नीतिगृणाः।स्तर्य्यात्।ऋतश्चसंयोगादेः।७।२।४३।।ऋदन्ता त्संयोगादेःपरयोर्लिङ्सिचोरिङ्वास्यात्तङितरिषीष्टास्तरिषीष्टास्तरिषाअस्तरिषाअस्तृत।कृञ्हिंसायाम्।कृणोति।कृणुतेचकारःचकर्थाचक्रे।कियात् ।कृषीष्टअकार्षीत्।अकृत।कृञ्वरणे।वभूथाततन्थजगृम्भववर्थेतिनिगमे।७।२।६४।।एषाम्वेदेऽडभावोनिपात्यतेतेनभाषायान्यलीट्वा वरिथावरुवावरुवहेवरिताावरीताालिङ्सिचोरात्मनेपदेषु।७।२।४२।।वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्चपरयोर्लिङ्सिचोरिङ्वास्यात्तङितरलिङि। ७।२।३९।।वृतोलिङ्ग्रहोर्दीर्घोनस्यात्।वरिषीष्टवृषीष्टअवारीत्।अवरिष्टाअवरीष्टअवृत।धुञ्कम्पने।धुनोति।धुनुतेअधौषीत्।अधोष्ट ।दीर्घान्तोण्यर्थम्।धूनोति।धूनुते।स्वरतिसूतीतिवेट्।इधविधाइधोषा।कितिलिटिनुश्रुकरतिनिषेधम्वाधित्वाक्तादिनियमान्नित्यमिट्

वप्तत्वाभावसिद्धेः।एतच्चकार्षिकायांस्पष्टं।चिञ्।चयनंरचनाविशेषः।विभाषाचेःगजोरितिसूत्रात्कुरजवर्तनेसन्लिटोर्जेरित्यतःसन्लिटोरितिचानुवृ

त्येनअमागमः।रथादयइति।रथनशत्यवृपदुहमुहणुहणिह इत्यर्थः।शमु।उदित्वात्क्वायांवेद।शमित्वा।शांत्वा।यस्यविभाषेतिनिष्ठायामनिट्।
शांतः।भ्रमुअनवस्थाने।शेवमिति।श्यनिदीर्घोलुडि·अङ्·चविशेवउक्तस्ततोऽन्यदित्यर्थः।चक्षएवेति।म्वोश्वेतिमस्यनत्वेकृतेणत्वं।शमादिपाठइ
तिशमित्यष्टाभ्योघिनुण्।शमादयइति।शमतम्दमश्रम्भ्रमक्षम्क्लम्मदइत्यर्थः।यसोऽनुपा।अत्रचदंतिपसइत्येवास्तातततःसमः नियमार्थमि

णाभनुभहिंसार्थीः क्षमिनमिनुभयोश्चुता दौचयाद्यंते तेषांश्चुतादित्वादङ्हि·ङः क्नाादित्वात्यक्षेसिन्भवत्येव रहपाठस्तुश्य
न्नर्थः।क्लिदूआर्द्रीभावेक्लिद्यति।क्लेदिय।क्लेत्यक्लिदिव।क्लिहक्लेदितालेता।मिमिदास्नेहने।मिदेर्गुणाः मेद्यति अ
मिदन्श्चुतादिपाठादेवामिददमेदिरेतिसिद्धेरहपाठोऽमेदीदितिमाभूदितिश्चुतादिभ्योवहिरेवान्मनेपदिषुपाठस्तूचित्तः।ज्ञि
स्मि दास्नेहनमोचनयोः।ऋधुदृङ्धो आनर्द्ध आर्द्धत्।गृधअभिकांक्षायां अगृधत्।चत्वषादयोदिवादयश्चत्ताः।केचिन्नृषा
दिसमाप्त्यर्थमेवचत्कारणं दिवादिभ्वादिवदाकृतिगणाः तेनक्षीयतेमृग्यतीत्यादिसिद्धिरित्याहुः॥ इतिदिवादयः॥

दं।सोपसर्गाच्चस्वेतसंपूर्वकादेवेति।एवंचपूर्वसूत्रेअनुपसर्गादितिग्रहणमत्तरत्रचयसश्वेतिग्रहणंत्यक्तुंशक्यमिति।दाहेयठितइति।ष्वद
दाह इत्यस्मिन्नेवगणेपठित इत्यर्थः।अङ्र्थमिति।दाहेपठितस्यनुसिजेच।अध्वोषीत्॥ इतिदिवादयः॥ ॥ ॥ ॥

हिनुमीना॥प्रीणातिहेरचडि॰।जेघीयते॥अचडीतिकिं॥अजीहयत्।हृहण्यंतस्यधात्वंतरत्वात्केवलस्यत्वभ्यासनिमित्तप्रत्ययपरत्वाभावा न्नुक्त्वप्राप्तिरेवनास्ती
त्यचडीतिनिषेधोव्यर्थःसन्नुक्तापयति॥एयधिकस्यापिकुत्वंभवतीति।तेनजिघायापिषतीत्यादिसिद्धं।आप्नुहीति।संयोगपूर्वत्वाडुत्तश्चप्रत्ययादिति॥हेलेड्॰
ना॥एधोहिंसायां॥अतएत्यनुवर्तमानेपिसामर्थ्यादकारमात्रस्यानित्वेनाश्रीयते॥अश्नोतेश्चातस्मान्नुडित्यनुवर्त्तत इत्याह॥दीर्घादिति॥आविकरणानि
ईशः किं॥क्यादेरश्नोजनरत्वस्यमाभूत्॥आशा॥आशृङ॰॥त्रिधषा॥शूलेनधृणोतिप्रगल्भतेइतिशूलधृक्॥शूलधृषौ॥ऋत्विक्दधृगिति क्विनोवि

तन्मतेतिपक्षेपमिषुदेभादेभिथादेभेतिरूपान्तरमेवाध्यम्॥अपिद्विषयकमितिन्यासकाराभिप्रेतं॥दद्भाद्दम्भिथाद्दम्भेत्येवादम्भात्
ऋधुवृद्धौ॥तृप्रीणनरत्येके॥सुभ्नादित्वात्सात्वन्नात्नोतिरुन्धसिआगमानादधिकारेयम्॥अहव्याप्तौ॥अह्नोति॥दधघातनेपालनेचदम्नो
ति॥चमुभक्षणे॥चम्नोति॥रिक्षिचिरिजिरिदाशदृहिंसायां॥रिणातिक्षिणोति॥अयंभाषायामपीत्येके॥ननद्यश्चःशस्त्रभृताक्षिणोतिऋ
क्षीत्येकएवाजादिरित्यन्ये॥ऋक्षिणोति॥चिरिणोति॥जिरिणोति॥दाश्नोति॥दृणोति॥वृत॥इतिस्वादयः॥॥नुदविक्षेपणे॥इतःषट्स्वरितेतःउदादिभ्यः
शः॥३।१।७७॥नुदतिनुदेनुत्तोदानुत्तोदिथानुत्तुदेनुत्तोत्तानुत्तवानुत्तवतीत्तानुत्तमित्यादिसिद्धं॥णदअव्यक्तेशब्देइत्यस्यापिग्रहणेनात्रैवसंग्रहः॥
णदतिनदतेनुनोदानुनोदिथानुनुदेनुनोत्तानुनोदिष्यतेअनौत्सीत्तानुनुत्सतेअनुनुत्तामाणद्भेरणेनादयतिनदतेनुनादानुनदेनोत्तानुनादिष्यतेअतिसर्जने।
अतिसर्जनंनन्दानम्॥देशेदिक्षीष्ट॥अदिक्षत्तामदिक्षतामभ्रस्जपाके॥अहिंस्येतिसंप्रसारणंस्यस्युत्वेनशःशस्यजश्त्वेनजःभृज्जतिभृज्जते॥

धानादन्यत्रापिपदांतविषयेकुत्वंदंभुदंभने॥लोकवंचनायविहितकर्मानुष्ठानेदंभःतृपाअर्यसेद्धः॥अनुदात्तेषश्यनानिदेशात्॥अहव्याप्तौ॥अस्मादृहलोर्ण्य
तिअत्यृतितस्यादितउदात्तमर्द्धहरुमित्यत्रास्माभिरुपपादितं॥अन्येत्वाहुः॥शतृचक्नोर्योर्वर्त्तनिरित्यत्रअत्यृतिषक्षंतमेव॥घेर्ङितीतिगुणासु अ
हिशब्दस्यऊदसत्वान्नेति॥रिक्षि॥एतेषड्धातवःएकएवअजादिरितिमतेनुपंचधातवः॥इतिस्वादयः॥॥जुदतीति॥लघूपधगुणंवाधित्वानित्यत्वात्
रत्येके॥अक्षतव्यूहपरिभाषयागुणोनप्रवर्तत्तरत्यन्ये॥भ्रस्जपाके॥भर्जनरूपःपाकोऽन्नधात्वर्थोनत्वोदनादेः पाकस्तत्रप्रयोगाभावादित्याहुः॥

दाहरणंविकीषति।चिचीषति।ऋतश्चसंयोगादेः।इट्सनिवेत्यतइट्वेत्यनुवर्ततेलिङ्सिचोरितिसूत्रादात्मनेपदेषितिचतदाहारद्वास्यात्तङीति।तङि किंअलावीत्।नभूथाततंथाभूधातोस्तनोतेश्चथलिइडभावोनिपात्यते।त्वंहिहोतापथमोबभूथायेनांतरिक्षमर्वीततंथाभाषायांजबभूविथातेतिथाजगृभातेदक्षिण

दुधविवासुसुधून्भ्यस्तनिनित्यमिट्।अथावीत्।अथविष्ठाअधोष्ठाअथपरस्मैपदिनः।डुदुउपतापे।उनोति।हिगतौवृद्धौचाहिनुमीनातिदाम्नीशसयुयजधाञ्भ्यसः।८।४।१५॥उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यएतयोर्नस्यणःस्यात्।प्रहिणोतिप्रहेरचडिः।७।३।५८।अभ्यासात्परस्यहिनोतेर्हेस्तुक्तंस्यान्नतुचडिःजिघाय।पृणीतौ।पृणोतिपर्त्ता।स्पृणोतिप्रीतिपालनयोः।प्रीतिश्चलनयोरित्यन्येचलनञ्जीवनमितिस्वामी।स्पृणोतिःयस्यारास्मृरित्येकोस्मृणोतिःपृणोत्यादयस्त्रयोपिछान्दसाइत्याहुः।आप्नुव्याप्तौ।आप्नोति।आप्नुतः।आप्नुवन्ति।आप्नुवः।आप्नाः।आप्नुहि।लृदित्वाद्ङः।आयत्।शक्लृशक्तौ।अशकत्।राधसाधसंसिद्धौ।।राध्नोति।राधोहिंसायाम्।८।४।१२३॥एत्वाभ्यासलोपौरुक्तःकितिलिटिसेटिथलिच। रेभतुःरेभुःरेभिथ।राद्धा।साध्नोतिसाद्धा असात्सीत्।असाद्धाम्।अथह्यवोचदात्तौ।अश्व्याप्तौसङ्घातेच।अश्नुते।अश्नोतेश्च।७।४।७२॥दीर्घादभ्यासावर्णात्परस्यनुट्स्यात्।आनशे।अशिता।अशाअशिष्यते।अश्यते।अश्नुवीत।अक्षीष्टाअशिषीष्टाआशिष्टाआशाताम्।स्विघआस्कन्दनेस्विद्यतेतिस्विद्यःस्तेधितः।अथआगणान्नात्परस्मैपदिनः।तिकतिगतौचचादास्कन्दनेतिक्नोतिःतिग्नोतिःषघहिंसायाम्।सघ्नोति।जिधृषाप्रागल्भ्येधृष्णोति।दधर्षधर्षितादम्भुदम्भनेदम्भनन्दम्भःदम्भोति।ददम्भाश्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनांलिटःकित्वमेतिव्याकरणान्तरम्।रहाप्याश्रीयतइत्युक्तम्।अनिदितामितिनलोपःतस्याभीयत्वादसिद्धत्वेनएत्वाभ्यासलोपयोरभावोदम्भेश्चएत्वाभ्यासलोपौवक्तव्यौ।।देभतुःददम्भतुःरदङ्क्ङित्त्वम्यिदपिहिषयकमितिसुधाकरादयः।।

मिंरहस्तोभाषायांजगृहिमाकृणोतेःथलिक्षादिसूत्रेणाङ्नित्येषेधेसिद्धेपिनिगमएवनिषेधोनान्यत्रेतिनियमार्थंववर्थग्रहणं।ववर्थंत्वंहिज्योतिर्वाभाषायांववरिथाववर्थेलिङ्सिचोःकृतइत्यनुवर्तते।आत्मनेपदेषुकिंअवारीत्।अवारिषुःसिचिचपरस्मैपदेषितिनिषेधादिहकृतोवेतिनदीर्घः ।।

मृ॰ शृणाति। पपर्ण। चृणाचा चृणाति। शृणा हिंसायाम्। तृणाकौटिल्ये। तुनोणा। उणाकर्म्मणि। शुभे। उणाति। मृणा प्रतिज्ञाने। कुणा शब्दोपकरणयोः। शुनगतौ। डुणा हिंसागतिकौटिल्येषु। घुणा घूर्णाभ्रमणे। उरऐश्वर्य्यदीप्त्योः। सुरति। सुषोरा। आशिषि। सूर्य्यौ। क्रुरशब्दे। कुरति। कूर्य्यात्। अत्तनभकुर्छुरामिति निषेधान करोतेरेवतत्रग्रहणादित्याहुः। खुरक्षेदने। सुरसम्वेष्टने। क्षुरविलेखने। घुरभीमार्य्ययोः। उरअभ्यवपूर्वयोः। उरअभ्यागमने। तृहूउद्यमने। दन्त्योष्ठ्यादिः। पवर्गीयादिरित्यन्ये। तृहूस्तृहूनृहूहिंसार्थाः। तृहति। ततर्हा। स्तृहति। तस्तर्हा। तर्हिता। तर्ढा। स्तर्हिता। स्तर्ढा। अतर्हीत्। अतार्ढीत्। अतार्ढीमा। स्वरच्छायाम्। स्वगमीतिच्छः। रच्छति। एविता। एष्टा। एविष्यति। इष्यात्। ऐषीत्। मिषस्पर्द्धायाम्। मिषति। मेषिता। किलश्वैत्यक्रीडनयोः। तिलस्नेहने। विलचसनेचलविलसने। रलस्वप्नक्षेपणयोः। विलसम्वरणे। दन्त्योष्ठ्यादिः। विलभेदने। ओष्ठ्यादिः। णिल्ग्रहने। हिलभावकरणे। शिलपिलउञ्छे। मिलश्लेषणे। लिखअक्षरविन्यासे। लिलेख। कुटकौटिल्ये। गाङ्कुटादिभ्यरतिङित्त्वम्। चुकुटिथ। चुकोटाचुकुटा। कुटिता। पटसंश्लेषणे। कुचसङ्कोचने। गुजशब्दे। गुडरक्षायाम्। डिपश्लेषे। कुरक्षेदने। नभकुर्छुरामिति नदीर्घः। कुर्य्यात्। स्फुरविकसने। स्फुरति। पस्फोटा। स्फुटाश्लेषमर्दनयोः। उटक्षेदनेवाभ्राशेतिश्यन्वाउस्फुतितुउटितुत्रोटउटि। तातुउक्कलहकर्मणि। उटतितुतोटतुटिताचुटचुटक्षेदने। कडमदेलुडसंश्लेषणे। कडघनत्वे। घनत्वंसान्द्रता। चकडा। कडिता। कुडबाल्ये। पडउत्सर्गे। घुटप्रतिघाते। तुडतोडने। तोडनम्भेदः। थुडस्थुडसम्वरणे। थुडति। तुथोडा। तुस्थोडा। खडक्षुडरत्वेकेः। स्फुरस्फुलसञ्चलने। स्फुरस्फुरणे। स्फुलसञ्चलनेरत्वकेः। स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः। ८। ३। ७७। वेत्वम्वास्यात्। निष्फुरति। निःस्फुरति। स्फुरस्फारपक्षेषधेऽपि। चित्पठन्ति। पस्फारा। स्फुडछडउडसम्वरणे। कुडभृडनिमज्जनरत्वकेः। गरीउद्यमने। अनुदात्तेत्। गरते। जुगुरे। गरिता। णूस्तवने। दीर्घान्तः। परिणूतगुणोदयः। रतश्चत्वारः परस्मैपदिनः। नुवति। अनुवीत्। धूविधूनोधवति। गुपरीक्षोत्सर्गे। जुगुविथ। जुगुथ। गुता। गुष्यति। अगुषीत्। हस्वादङ्गात्। अगुताम्। अगुषुः। युगतिस्थैर्ययोः। युवरति पाठान्तरम्। आयस्य युवतीत्यादि। गुवतिवनादितीयसूसेदङ्धुविथ। धुविता। धुविष्यति। धूव्यात्। अधुवीत्। अधुविष्ट। कुङ्शब्दे। दीर्घान्तरतिकेयदयः। कुविता। अकुविष्ट। हस्वान्तरतिन्यासकारः। कुता। अकुता। कृत्कुटादयोकृताः। पूङ्व्यायामे। प्रायेणव्याङ्पूर्वः। रिङ्शयङ्व्या। प्रियते। व्यापप्रे। व्यापप्राते। व्यापरिष्यते। व्याप्ता। व्याप्ताम्। मृङ्प्राण

भ्रस्जोरिति केषांचित्पाठेनुओदितश्चेति निष्ठानत्वप्रसक्त्याभृष्टः। भृष्टवानिति न सिध्येत॥ ॐ ॥ भ्रस्जोरोपधयोः रम्प्रकारउच्चारणार्थः। रमित्यस्यभं
त्वाच्चः परत्वेरोपधयोरिति षष्ठीनिर्देशस्यवैय्यर्थ्यमाशंक्याह। निवृत्तिरिति। अयंभावः स्थानविशेषलाभायमित्वस्यकरणान्नरोपधयोः स्थानेरम्भवति। यत्रस्य
निर्दीरितः स्थानषष्ठ्या। निर्दिश्यविधीयतेसतन्स्थानेभवति। यथारकोयणाचीत्यादौयणादिः। प्रकृतेनुरमोनिर्दिष्टस्यानिकत्वाद्रोपधयोः स्थानेनभवति। ए
वेवास्यआदेशागमत्वेभवतोयथाभ्रमः प्रत्ययागमत्वेरिति। अन्येत्वेतादृग्व्याख्यानमप्रसक्तमिति मत्वासनः क्तिचिरित्यतोलोपमनुवर्त्यभ्रस्जोरोपधयो लो

भ्रस्जोरोपधयोरमन्यतरस्याम्। ८। ४। ४७॥ भ्रस्जेरेफस्योपधायाश्चस्थानेरमागमोवास्यादार्द्धधातुकेमित्वादन्त्यादचः परःस्थान
षष्ठीनिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिः। वभर्ज्ज। वभर्ज्जतुः। वभर्ज्जिथ। वभृष्टः। वभर्ज्ज। रमभावे। वभ्रज्ज। वभ्रज्जतुः। वभ्रज्जिथ। सोरिति स
लोपः। भ्रस्जेतिषः। वभ्रष्टा। वभ्रज्जे। भर्ष्टा। भ्रस्ष्यति। भर्ष्टेति। क्तिरमागमम्बाधित्वासम्प्रसारणपूर्वविप्रतिषेधेना। भृज्यात्। भृज्यास्ता
म्। भर्ष्टीष्ट। भ्रस्ष्टीष्ट। अभार्ष्टीत्। अभ्राष्टीत्। अभर्ष्ट। अभ्रष्ट। क्षिपप्रेरणे। क्षिपति। क्षिपतेः। क्षेप्ता। अक्षेप्सीत्। अक्षिप्त। रुषविलेखने। रुषति।
म्। अभर्क्षीष्ट। भ्रक्ष्टीष्ट। अभार्क्षीत्। अभ्राक्षीत्। अभर्क्ष। अभ्रक्ष। क्षिपप्रेरणे। क्षिपति। क्षिपतेः। क्षेप्ता। अक्षेप्सीत्। अक्षिप्त। रुषविलेखने। रुषति।
रुषतेः। रुक्षा। रुक्षी। रुक्ष्यात्। रुक्षीष्ट। रुक्षिषति। रुक्षेति। सिच्वा। पक्षेक्तः। सिचिमम्वा। अरुक्षीत्। अरुक्षीत्। अरुक्षत्। तटि·लिट्·सिचाविति किं
त्वाद्म्। अरुक्षत्। अरुक्षाताम्। अरुक्षताम्। अरुक्षत। अरुक्षाताम्। अरुक्षन्त। ऋषीगतौ। परस्मैपदी। ऋषति। आनर्षीज्ञर्षीप्रीतिसेवनयोः। आत्म
नेपदिनश्चत्वारः। ऋषते। ओविजी भयचलनयोः। प्रायेणायमुत्पूर्वः। उद्विजते॥ ‹‹ परमनुआगमएवेत्याहुः। अपरेनुभ्रस्जोरसरन्यन्तर

स्यामित्येवसूत्रमनुरसः ऋदितिछेदः। रसदितिरेफकारसकारयोर्यः संघातस्तस्यऋदित्यादेशः स्यादित्यर्थः। ततश्चअकृतिभर्जकोभर्जनेवभर्जेत्यादिसिध्यु
तिऋकारोभावपक्षेनुभ्रज्जकोभ्रज्जनेवभ्रज्जेत्यादिकृतितुऋकारपक्षेभृष्टिः। भृज्यादित्यादितदभावेसंप्रसारणेसतितद्देवरूपोएवेचवरीभृज्यात्ऋदित्यादौ
रीकोरेफस्यनिवृत्तिर्वारयितुमनुदात्तोपदेशऋदित्यतउपदेशग्रहणमनुवर्त्यऋदनुदात्तोपदेशेत्यनुवर्त्यकृतिरमागमेवाभित्वासंप्रसारणमितिपूर्वविप्रतिषेधश्चनक
र्तव्यमितिमहदेवलाघवमित्याहुः। ऋदुच्चरणंवचनात्सिद्धमितिवार्तिकाशयवर्णानमेवनत्वपूर्वावचनादित्यस्यवाऋ॥ ॥ ॥

जमित्यत्रसंप्रसारणंभवतिाच्यचित्यादौजतिद्विषयेनभवतिाविच्याचेत्यत्रकुटादित्वेजातेपिनक्षतिः।गाङ्कुटादिभ्यइतिङित्त्वेअञ्णितः प्रत्ययादिःतःस्यादिति उक्तत्वात्।उत्तमेणाल्लिङणिल्लाभावपक्षेदित्त्वात्संप्रसारणंविच्याचेतिनसिध्येदितिअनसीतिपर्युदासआवश्यकइतिवोध्यं।उछिउञ्छे।उञ्छीविवासे। इमौ भ्वादिगणेव्याख्यातौ।ऋहपाठस्तुउञ्छतीत्यत्रआच्छीनद्योरितिनुम्विकल्पार्थः।पूर्वपाठस्तुस्वरार्थः।तथाहि।उञ्छतिउच्छतीत्यादौपिहृचनेशपृतिवादीनांपित्वात् अनुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तंपदं।णेतुप्रत्ययस्वरेणमध्योदात्तमितिानचसतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइतिचस्यमाणात्ला त्कथमिहमध्योदात्तेतिवाच्यंकुरुतइत्यादौतसादेर्विकरणात्परत्वेननतत्स्वरस्योदात्तस्यविकरणस्वरेपेक्षयाप्रबलत्वेपिशसधातोः परत्वेनधातुस्वरयेक्षयाशस्वरस्योदात्तस्यप्रबलत्वात्।उपलक्षणत्वादितिाअतएवअड्पपूर्वस्यचेत्अभ्रेतेरेवेतिनियममाश्रित्यद्विहल्यहणंभाष्यकारैःप्रत्याख्यातंाअ न्यथातन्नसंगच्छेतेतिभावः।आनर्छेतिाअनृछतिपर्युदासान्नामनव्यासुऋच्छत् पृतामितिलिटिपरेगणनिधानसामर्थ्यादामभावः सिच्इतिरजादे रितिसूत्रेअनृच्छदित्येतत्स्यप्रतियत्यर्थमित्याहुः।अन्येतुऋच्छत् पृतामित्यत्रतौदादिकऋच्छेरितिसर्वैरेवव्याख्यातत्वात्गणांतरेपिऋच्छिर स्तीत्यनुमीयतेतन्नातोलुलिस्यामनिवारणायअनृच्छदित्येतदावश्यकमित्याहुः।मिछाउत्कटःछेशउत्छेशःऋचलुतौ।ऋच्यतेस्तूयतेदेवतादिकम नयेतिऋक्।वाहनकादिहकरणेकिप्।लोभिताःलोल्याःतीवसहेतिवेदाःशिशुंनविप्राइतिानशब्दस्यार्थे।विप्राब्राह्मणाः शिशुमिवमतिभीरिहंतिाहिंसं तिन्यूनीकुर्वंतीत्यर्थः।चूतीहिंसाग्रंथनयोः।ईदित्करणंश्नीदितोनिष्ठायामितिरण्निषेधार्थं।यद्यप्यस्यवेङ्कृत्वान्निष्ठायामिण्निषेधःसिध्यतितथापि यस्यविभाषेत्यस्यानित्यतांज्ञापयितुमीदित्करणंतेनभावितमिभराजभियेत्यादिसिद्धमित्याहुःकुरशब्दोकरोतेरेवेतिाअगसिद्धत्वात्कुर्वादित्यस्तोहि लोकानांऋणएवोपस्थितिर्भवतिनत्वस्येतिभावः।मुरसंवेष्टनेाउणपथलक्षणःकाःमुरोदैत्यःमुरारिर्विष्णुः। क्षुरविलेखने।विलेखनेछेदनेकेशा न्क्षुरतिाउणपधेतिकः।क्षुरःशस्त्रं।तिलस्नेहनेातिलति।उणपधेतिकप्रत्ययेतिलः।तिलगतौ।तेलतीतिशपिलिखअक्षरविन्यासे।लिखितंलिखिष्यतीति प्रयोगःग्रामादिकःयत्नुकैश्चित्कुरस्यादिःकुरादिःकुटःआदिर्येषांतेकुरादयःकुरादिश्चकुरादयश्चकुटादयः इत्येकशेषंस्वीकृत्यलिखितमित्यादिस

किरतौलवने।उपात्प्रतियत्नेतिसूत्राद्उपादितिवर्तते।लवनेकिं।उपकिरति।हिंसायांप्रतेश्चाचादुपात्।उरोविश्वंप्रतिचस्करेनखैरितिमाघः।कर्मणिलिट्।उप

किरतौलवने। घा१।१४०।उपात्किरतेःसुडागमःस्याच्छेदेर्थे।उपस्किरति।अभ्यासव्यवायेपिसुट्कात्पूर्वइतिवक्तव्यम्।उपास्किरतउपचस्कारः।हिंसायाम्प्रतेश्चा घा१।१४१।उपात्प्रतेश्चकिरतेःसुट्स्यात्हिंसायाम्।उपस्किरति।प्रतिस्किरति।गृनिगरणे।अचिविभाषा।घा२।२१गिरतेरेफस्यलत्वंवास्याद्जादौ।गिरति।गिलति।जगारजगालजगरिथाजगलिथागरितागलिताद्दृङ्-आदरे।आद्रियते।आद्रियेते।आद्रदे।आदद्रिषे।आदर्ता।आदरिष्यते।आदरीष्टाआदरिषीष्टआदरिषातां।भृञ्-अवस्थाने।भ्रियते।अथपरस्मैपदिनःषोडशाप्रच्छज्ञीप्सायाम्। प्रच्छति।पप्रच्छ।पप्रच्छतुः।पप्रच्छिथापप्रष्ठाप्रष्टा।प्रक्ष्यति।अप्राक्षीत्।पृत्।किरादयोचत्वारः।सृजविसर्गे।विभाषासृजिदृशोः।ससर्जिथासस्रष्टासस्रष्टासस्रक्ष्यति।सृजिदृशोर्झल्यमकिति।त्यमागमः।सृजेत्।सृज्यात्।अस्राक्षीत्।दृमसृजो घञ्दौमज्जति।ममज्जामसृजिनशोर्झलीतिनुम्।मसृजेरन्त्यात्पूर्वोनुम्वाच्यः।संयोगादिर्लोपः।ममङ्क्थ।ममज्जिथामङ्क्ता।मङ्क्ष्यति।अमाङ्क्षीत्।अमाङ्क्ताम्।अमाङ्क्षुः।रुजोभङ्गे।रोक्ता।रोक्ष्यति।अरौक्षीत्।अरौक्ताम्।भुजोकौटिल्ये।रुजिवत्।छुपस्पशे।लोप्ता।अलोप्सीत्।रुशरिशहिंसायाम्।तालव्यान्तौ।रोष्टा।रोक्ष्यति।रेष्टा।रेक्ष्यति।लिशगतौ।अलिक्षत्।स्पृशसंस्पर्शने।स्प्रष्टा।स्पर्क्षी।स्प्रक्ष्यति।स्पर्क्ष्यति अस्प्राक्षीत्।अस्पर्क्षीत्।अस्पृक्षत्।विच्छगतौ।गृधूपेत्यादयः।आर्द्धधातुकेचा। विच्छायति।विच्छायाञ्चकार।विविच्छा।विशप्रवेशने।विशति।विवेश।मृशआमर्शने।आमर्शनंस्पर्शः।अम्राक्षीत्।अमार्क्षीत्।अमृक्षत्।णद्प्रेरणे। कत्रेभिप्राये पिफलेपरस्मैपदार्थः।पनःपाठःषड्भ्विशरणागत्यवसादनेषु।सीदतीत्यादिभ्वादिकवत्। रहपाठोत्रम्विकल्पार्थः। सीदन्ती। सीदन्ती।ज्वलादौपाठश्च

कृत्यृतामितिगणः। दृङ् आदरे।तथाद्रियतेनउथाः सुधामपीतिश्रीहर्षः। प्रच्छज्ञीप्सायां।ज्ञातुमिच्छाज्ञीप्सा।अत्रज्ञपिर्ज्ञाने। आ पृच्छम्यृषामीत्

मर्थितो। तदसत्। लेखिता लेखिष्यतीत्यादौ गुणनिषेधापत्तेः। नचेष्टापत्तिः। कृतिकारहरदत्तादिग्रंथविरोधात्। गाङ्लिङ्खादिभ्यश्त्येवसूत्रितत्वेकुयादिभ्य
इतिपठनस्यखारस्यभंगापत्तेश्च। किंचाशङ्कनिष्वालेखनेरतिसौत्रप्रयोगोपिविरुध्यत। रतिप्रागेवोक्तत्वात्सौनागवत्। लिखापयतीतिप्रयोगस्तुमनोरमायामि
त्थंसमर्थितः। आयनेआयः प्राप्तिः लिखस्यायोलिखायस्तंकरोति। स्फुट्विकसने। स्फुटत्यर्थोऽस्मादितिस्फोटः। सचपदस्फोटवाक्यस्फोटादिभेदेनअनेक
विधः। कडमदेःकुटादिकार्यीभावेपिडीनानुरोधेनायंकुटादौपठितः। भ्वादौयठितस्यतुनरत्वपाठः शतरिनुम्विकल्पार्थः। पूर्वपाठस्तुउंछतीत्यादावि
वक्षतीत्यादौआद्युदात्तार्थः। स्फुरतिस्फुलत्योः सिवादीनामित्यतोवेत्यनुवर्तनादाहःषत्वंवास्यादिति। परिणूतेति। श्युकःकितीतिनिषेधः॥ ०
॥ ※ ॥ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च। चात्शितइतिअनुरुध्यतेतदाहःशितश्चप्रकृतिभूतादिति। तत्रडितिआत्मनेपदमित्यर्थः। तेनम्रियमाणइतिसिद्धम्

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च। १।३।६१॥ लुङ्लिङोःशितश्चप्रकृतिभूतान्मुङ्रुङ्नान्यत्रा डित्त्वंस्वरार्थम्। म्रियतेःममारःममर्थौ। मम्रिवान्मर्तासि
। मरिष्यति। मृषीष्टाः अमृताः अथपरस्मैपदिनः सन्नारिपिगतौ। लघूपधगुणात्अन्तरंगत्वादियङ्। रियति। पियति। रेता। पेता। धिधारणे।
क्षिनिवासगत्योः। षूप्रेरणे। सुवति। सविता। कृविक्षेपे। किरति। किरतः। चकार। चकरतुः। कारिता। कारीता। कीर्य्यात्। अकारीत्॥ ॥

र्थमिति। माहिमृतेत्यत्रतास्यनुदात्तेङिदुपदेशात्तसार्वधातुकमनुदात्तमित्यनेनडितः परस्यलादेशसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वेशतेधातुरुदात्तः
डित्त्वाभावेनप्रत्ययस्योदात्तत्वेधातुरनुदात्तःस्यात्। नचसिज्लोपस्यासिद्धत्वान्नडितः परत्वेलसार्वधातुकस्यङरूपादत्वमितितस्यकथमनुदात्तताप्या
दिति शंक्यंडित्त्वसामर्थ्यात्सिज्लोपस्यासिद्धत्वेनेतिसुवचत्वात्। अमृतेत्यत्राडागमस्यैवोदात्तत्वात्मृडोडित्त्वस्यनकिंचिन्प्रयोजनमितिअणिवारणा
यमाहिमृतेतिमाडःप्रयोगेतिङितः इतितिङंतनिघातेपिडित्त्वंव्यर्थमेवस्यात्इतिहिशब्दप्रयोगः। हिप्रयोगेनहिचेत्यनेनतिङंतनिघातनिषेधादिष्टस्व
॥ ॥ रः सिध्यतीतिवोध्यं। रिपिगतौ। रपरत्वाच्चघूपधगुणः स्यादित्याशंकायामाह। अंतरंगत्वादिति। ॥

चाप्राप्तविधिः स्रित्वेतु विकल्पेनप्राप्तो नित्यार्थो विधिरिति फलाभावः। पिंशतिति दीपयतीत्यर्थः। स्रतितु दाद्ययः॥ ॥ रुधादिभ्यः श्नम्। प्रत्ययत्वेपि मित्वादन्त्यादचः परः। प्रत्ययसंज्ञाफलंतु शस्येत्संज्ञाशस्योच्चारणंतु श्नसोरल्लोपः श्नान्नलोपस्य विशेषणार्थं नतु सार्वधातुकसंज्ञार्थी। फलाभावात्। नचापित्सार्वधातुक

रुधादिभ्यः श्नम्। ३।१।७८॥ शपोऽपवादः। मित्वादन्त्यादचः परः। नित्यत्वाद्गुणमाबाधते। रुणद्धि। श्नसोरल्लोपः। णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारः परसवर्णः। तस्यासिद्धत्वात्सान्तत्वान्नपदान्तेति सूत्रेणाऽनुस्वारपरसवर्णयोरल्लोपो नस्यानिवृत्। रुन्धः। रुन्धन्ति। रुन्धोरोद्धा। रोत्स्यति। रोत्स्यते। रुणद्धु। रुनद्धात्। रुंद्धि। रुणधानि। रुणधै। अरुणत्। अरुन्धाम्। अरुणत्। अरुणाः। अरुणद्धम्। अरुद्धत्। अरौत्सीत्। अरुद्ध। भिदिर् विदारणे। भिनत्ति। भिन्तो। भेत्ता। भेत्स्यति। अभिनत्। अभिनः। अभिनद्म। अभिन्त्। अभिदत्। अभैत्सीत्। अभिन्त॥ छिदिर् द्वैधीकरणे। अछिदत्। अछैत्सीत्। अछित्त। रिचिर् विरेचने। रिणक्ति। रिङ्क्तः। रिरेचा। रिरिचे। रेक्ता। अरिणक्। अरिचत्। अरैक्षीत्। अरिक्त। विचिर् पृथग्भावे। विनक्ति। विङ्क्तः। सुदिर् समीक्षणे। सुणत्ति सुन्तो। सोत्ता। असुदत्। असौत्सीत्। असुत्त। युजिर् योगे। योक्ता। उक्षृदिर् सेचने। उनत्ति। उन्तो। चक्षृदे। सेसिचीति वेट्। चक्षृदिषे। चक्षृत्से। ऊर्दिता। ऊर्दिष्यति। ऊर्त्स्यति। अक्षृदत्। अक्षौर्दीत्। अक्षृदिष्ट। ऋदिर् हिंसानादरयोः। ऋणत्तीत्यादि। ऋतौ वेष्टने। परस्मैपदी। ऋणत्ति। भाऽदिर्यानुकेतौदादिकवत्। जीरन्यौ दीप्तौ। त्रयआत्मनेपदिनः। श्नान्नलोपः। घ।४।२३॥ श्नमः परस्यनस्यलोपः स्यात्। श्नसोरल्लोपः। रन्धोरंत्सो। रन्धिता। रन्धै। ऐन्धा। ऐन्धाः। खिदिर् दैन्ये। खिन्नो। खित्ता। विदविचारणे। विन्ते। वेत्ता। अथपरस्मैपदिनः। शिषॢ विशेषणे। शिनष्टि। शिंष्टः। शिंषन्ति। शिशेषिथ। शेष्टा। शेष्यति। हेर्द्धिः। जश्त्वम्। गशेरुरीतिवाऽलोपः। अनुस्वारपरसवर्णौ। शिण्ढि। शिष्टम्। शिनषाणि। अशिनट्। लृदित्वादङ्। अशिषत्। पिषॢ सञ्चूर्णने। शिषिवत्। पिनष्टि। भञ्जोआमर्दने। भनक्ति। चभञ्जिथ। चभङ्क्थ। भङ्क्ता। भुज पालनाऽभ्यवहारयोः। भुनक्ति। भोक्ता। भोक्ष्यति। अभुनक्। तृहहिंसिहिंसायाम्॥ ॥

स्यादित्वेऽगुणनिषेधः फलमितिशंक्यं। रंगतस्यांगत्वाभावात्। अरुणदिति। सिपिदस्त्वेतिरुत्वं। एवमभिनदित्यत्रापि। उक्षृदिर् उकारः उक्षायामित्यत्रिकल्पार्थः धृत्वा। ऊर्दित्वा

अत्रलोपइत्यभ्यासलोपः।ण्वुलिप्रच्छकः।इच्छाशब्दात्तत्करोतीतिणिजन्तात्ण्वुलितृच्छकः।इच्छाशब्दमुभिदादेराकृतिगणत्वात्अङि संप्रसारणेवेध्यः।किरादयोदृताइति।एतेचभ्वादयःकर्मकिरादिसनामितिवक्ष्यमाणयाकिरादिनियमधातुकेउपयोक्ष्यन्ते।किरश्चपञ्चभ्यइत्यत्रपञ्चभ्यइत्येतदुत्तरसूत्रेऽनुवृत्त्यर्थमितिवेध्यः।ससर्जिथेतिविभाषासृजिदृशोरितिथलिवेट्।विच्छगतौ।तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्ययान्तादपिशोनतुशप्।तेनविच्छायतीति।

सुरणार्थेः।सादः।स्वरार्थश्चशवनुदात्तः।शसूदात्तः।शद्लृशातने।स्वरार्थएवयनःपाठःशनातुनास्ति।शदेःशितइत्यात्मनेपदोक्तेः।अथषड्खरितेतः।मिलसङ्गमे।मिलश्लेषणइतिपठितस्ययनःपाठःकर्त्रभिप्रायेतङर्थः।मिलति।मिलते।मिमेल।मिमिले।मुच्लृमोक्षणे।शेमुचादीनाम्।७।१।५९॥ नुमस्यात्।मुञ्चति।मुञ्चते।मोक्ता।मोक्ष्यति।मुक्षीष्ट।अमुचत्।अमुक्त।अमुक्षाताम्।लुचलुञ्छेदने।लुम्पति।लुम्पते।अलुपत्।अलुप्त।विद्लृलाभे।विन्दति।विन्दते।विवेद विविदे।व्यत्ययभूत्यादिमतेस्सेट्कोयम्।वेदिता।भाष्यादिमतेऽनिट्।वेत्ता।परिवेत्ता।परिवर्जने।ज्येष्ठंपरित्यज्यदारानन्यांश्चलब्धवानित्यर्थः।तुन्नवौ।लिप्उपदेहे।उपदेहोवृद्धिः।लिम्पति।लिम्पते।लेप्ता।लिपिसिचीत्यङ्॥ तडिनुवा।अलिपत्।अलिपत।अलिप्त।षिचक्षरणे।सिञ्चति।सिञ्चते।असिचत्।असिचत।असिक्त।अभिषिञ्चति।अभ्यषिञ्चत्अभिषिषेच अथत्रयःपरस्मैपदिनः।कृतीछेदने।कृन्तति।चकर्त्त।कर्त्तिता।कर्त्तिष्यति।कर्त्स्यति।अकर्तीत्।खिदपरिघाते।खिन्दति।चिखेद।खेत्ता।अयन्दैन्येदिवादेरुधादेश्चापिशअवयवे।पिंशति।पेशिता।अयन्दीपनायामपि।त्वष्टारूपाणिपिंशतु।इतिमुचादयस्तुदादयश्च॥रुधिरावरणे।नवस्वरितेतःरितश्च॥ ॥ ९९ विच्छायंतीरितिनुम्विकल्पः।केचित्तुनुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्ययस्यपक्षिकत्वंस्वीकृत्यविच्छतीविच्छतीरितिनुम्विकल्पंविच्छतिविच्छतःविच्छंतीत्यादिरूपाणिचोदाजह्रुस्तन्मतंतुतुदादिपाठस्यकेवलेचरितार्थत्वादायप्रत्ययांताच्छ्वेचातेनविच्छायंतीरितिनित्यमेवशपश्श्यनोरितिनुमापठितस्येतिअस्मिन्नेवगणेपरस्मैपदिषुपठितस्येत्यर्थः।तुदःर्थरतिरर्वापाठस्तुसंश्लेषणेकर्त्रभिप्रायेपिपरस्मैपदार्थः।षिचक्षरणे।षिचिरितिकेचिदिरितैपठंति।तन्तुफलाभावादयेष्ट्यादृहलिपिसिचिमृश्चेतिस्त्रेरङ्विधायतेस्म

अतनिष्ठाअतानिष्ठेति।तस्यस्थमिपामितिनादेशः।अतोहलादेरितिवाचृद्धिः।अतत्तेति।तनादिभ्यस्तथासोरितिसिजलुक्पुनासिकलोपः।अतनिष्टेतिलुगभा
वपक्षेऽट्षणदानेनांतोऽयंणकारमुलाक्षणिकः।तेनयङ्लुकिसंसंतिसंसंतइत्यादावजस्कारपरसवर्णो।क्षणहिंसायांक्षिणु च इमावपिलाक्षणिकौ।

अथसप्तमस्तरितेतः।तनुविस्तारे।तनादिकृञ्भ्यउः।तनोति।तन्वंतनुवः।तनुते।ततानेतेनेतनुः।अतनीत्।अतानीत्।तनादिभ्य
स्तथासोः।२।४।७९॥ तनादेः सिचोवालुक्स्यात्तथासोः।थासासाहचर्य्यादेकवचनस्यशस्येत्यतेतेनेहनः। यूयमतनिष्टाअतानि
ष्टाअनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः।तदिः।अततअतनिष्टाअतथाः।अतनिष्ठाः।षणुदाने। सनोति।सनुते।येविभाषा।सायात्सन्या
त्।जनसनेत्यात्वं।असात्॥असनिष्टाअसाथाः।असनिष्ठाः।क्षणुहिंसायां।क्षणोति। क्षणुते।ह्यन्तेतिनचृद्धिः।अक्षणीत्। अक्ष
तांअक्षणिष्टाअक्षथाः।अक्षणिष्ठाः। क्षिणुच।उप्रत्ययनिमित्तोलघूपधगुणः। संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिनभवतीत्यात्वे
नादयः।भवत्येवेत्यन्ये।क्षिणोति। क्षेणोति। क्षेणितासि। क्षेणितासे।अक्षेणीत्। अक्षिताअक्षेणिष्टाऋणगतौ।ऋणोति।अर्णोति।
अर्णुतः।अर्णुवंति।आनर्स आनृणे।अर्क्षितासि।आर्णोत्।आर्त्तां।आर्क्षिष्टाआर्थाः।आर्णिष्ठाः। तृणुअदने।तृणोति।तर्णोति।तृण
नेतर्णुते।घृणुदीप्तौ।जघर्णा।जघृणे।अथद्यावनुदात्तेतौ।वनुयाचने।वनुते। ववने। चान्द्रमतेपरस्मैपदी।वनोति।ववानमनुभव
वोधने।मनुते।मेनेऽनुरुञ्कारणे।करोति।अनउत्सार्वधातुकेऽनुरुतःयण्।नभ्रुकुञ्कुरामितिनदीर्घः।कुर्वन्ति।नित्यङ्करोतेः।६।४।
९८॥प्रत्ययोकारस्यनित्यंलोपःस्याद्भौःपरयोः।कुर्वः।चकर्थ।चक्रुवा।कर्त्ता।करिष्यति।येचाऽ।४।९९।ऋञ्चउलोपःस्याद्यादौप्र
त्ययेपरे।कुर्यात्।आशिषि।कियात्।ऋषीष्टअकार्षीत्।तनादिभ्यस्तिलोभावेऽस्यादङ्नादिति सिचोलोपः।अकृताअकृथाः

कारौतेनवंस्संतिचेंस्संतिरत्यत्राजस्कारपरसवर्णो। सिचोलोपइति।नचास्मिन्पक्षेप्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्याअकृतेत्यत्रगुणः स्यादितिवाच्यं ॥

रट्पक्षेनक्कासेडितिकित्वनिषेधाद्गुणः।श्नान्नलोपः।अस्यमुख्योदाहरणंअनक्तिःश्नादित्यत्रश्नमकारानुबंधस्यश्न मोग्रहणमित्याहाश्नमःपरस्येति।एवंचयज
याचेतिविश्नशब्दस्यामिनटिविश्नानामित्यत्रलक्षणप्रतिपदोक्तप्रत्ययग्रहणपरिभाषयोःप्रवृत्त्यानलोपशंकैवनास्तीत्याहुः।रुंध्यरुंत्सेश्नमोनकारस्यानुस्वारपर
सवर्णौ।अनिदितामितिनलोपस्यनभवति।अक्तोपस्यासिद्धत्वेत्यसिद्धत्वात्स्यानिवत्वाद्वाभंजोऽोदित्करणंनिष्ठानत्वार्थंभग्नःभुजपालनादौभुजोऽनवनर्
त्यात्मनेपदंवक्ष्यते।भुंक्तेभुंजातेभुंजते॥ ॥ नृणाहरम्।नृहरतिवक्तव्येसश्नमोग्रहणंविशेषविहितेनश्नाश्नमोबाधोमाभूदित्येवमर्थंनचतौदादिकस्यनृहरत्य

नृणाहरम्।७।३।९२॥नृहःश्नमिकृतेऽमागमःस्याद्धलादौपिति।नृणोढि।नृणद्धः।ततर्ह।तर्हिता।अनृणोट्।हिनस्ति।जिहिंसाहिंसिता।
उन्दीक्लेदने।उनत्तिःउन्तःउन्दति।उदात्त्वकारःऔनत्।औनाम्।औन्दन्।औनः।औनत्।औनदम्।अञ्जूव्यक्तिम्रक्षणाकान्तिगतिषु।अन
क्ति।अंक्तः।अञ्जन्ति।आनञ्।आनञ्जिथ।आनड्क्थ।अङ्क्।अञ्जिता।अङ्क्ष्यि।अनजानि।आनक्।अञ्जेस्सिचि।७।२।७१॥अञ्जेःसिचो
नित्यमिट्स्यात्।आञ्जीत्।तन्त्रुसङ्कोचने।तङ्क्।तन्त्रिता।ओविजीभयचलनयोः।विनक्ति।विङ्क्तः।विजरिडितिडित्त्वंविविजिथ।विजिता।
अविनक्।अविजीत्।वृजीवर्जने।वृणक्ति।वर्ज्जिता।ष्टचीसम्पर्के।ष्टणक्ति।पपर्च॥ इतिरुधादयः॥

स्यव्याचत्पर्थमेवास्तिति षो

कयोतततःपरस्यहलादेःपितःसार्वधातुकस्यविकरणोनव्यवधानात्।नाभ्यस्तस्याचिपित्तीत्यतःपितीतिउतोवृद्धिरित्यतोहलीतिचवर्ततेतदाहाहलादौपिती
तिप्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणमितिसूत्रस्थभाष्यकारीयनिष्कर्षेणहलीतिनाऽनुवर्ततेकिंतुपितीतिअनुवर्ततेएवातेननृढइत्यत्रनातिप्रसंगःनचहलीत्यन
नुवृत्तौनृणाहानीत्यत्रातिप्रसंगइतिवाच्यं।अचिनेत्यनुवर्तनात्।उदीक्लेदनमार्द्रीभावः।अंजूव्यक्तिविचनेम्रक्षणंस्निग्धता।अंजेःसिचि।नित्यमिट्
स्यादिति।विभाषाग्रहणंनानुवर्ततेइतिभावः।सिचिकिं।अंक्ताष्टचीरिदित्वान्निष्ठायांनेट्।ष्टक्तः।अष्टक्तएकालित्यत्रनञ्पूर्वः॥ इतिरुधादयः॥ ॥

नेगदेश्चनतरत्यनेनासौत्रश्तिानकारोपधारत्यपिशेषाः।विश्रम्भोतीति।अनिदितामितिनलोपःस्तन्भेरितियत्वंवेस्कभ्नातेर्नित्यो।सिवादीनांवेत्यतोवेतिनानुव
र्ततेइतिध्वननार्थमिहनित्यग्रहणं।विस्कभ्नोतीति।स्कभ्नातेरित्यत्रश्नाविशिष्टरूपेनविवक्षितंकिंतुधातुमात्रं।अन्यथाविष्कभितात्विष्कभितमित्यादावपि

मिम्यतुः।ममिथाममाथामिम्येमाताामास्यतिामीयात्।मासीष्टाअमासीत्।अमासिष्टाम्।अमास्ताविञ्वन्धने।सिनाति।सिनोते।सिषाय।सि
ष्येसेता।स्कुञ्आप्रवणेास्तम्भुस्तुम्भुस्कुम्भुस्कुम्भुस्तुञ्भ्यस्तुश्च।३।१८२।चात्श्नाःस्कुनोति।स्कुनुतेःस्कुनाति।स्कुनीते।उस्कावाउस्कुवोस्कु
वेासेता।स्कुञ्आप्रवणेास्तम्भुस्तुम्भुस्कुम्भुस्कुम्भुस्तुञ्भ्यस्तुश्च।३।१८२।चात्श्नाःस्कुनोति।स्कुनुतेःस्कुनाति।स्कुनीते।उस्कावाउस्कुवोस्कु
ताअस्कोषीत्।अस्कोष्टास्तेभ्वादयश्चत्वारःसौत्राःसर्वेरोधनार्थारत्येके।माधवस्तुप्रथमतृतीयौस्तम्भ्यर्थौ।हितीयोनिष्कोषणार्थः।चतुर्थोभा
ताअस्कोषीत्।अस्कोष्टास्तेभ्वादयश्चत्वारःसौत्राःसर्वेरोधनार्थारत्येके।माधवस्तुप्रथमतृतीयौस्तम्भ्यर्थौ।हितीयोनिष्कोषणार्थः।चतुर्थोभा
रणार्थरत्याह।सर्वेपरस्मैपदिनःनलोपः।विश्रम्भोति।विश्रम्भाति।अवश्रम्भोति।अवश्रम्भाति।अवतश्रम्भाज्झस्तंभित्वड्वाव्यश्रम्भतांव्यश्र
म्भीत्।स्तुभ्नोति।स्तुभ्नाति।वेःस्कभ्नातेर्नित्यम्।८।३।७७।वेःपरस्यस्कभ्नातेःसस्यषःस्यात्।विष्कभ्नोति।विष्कभ्नाति।स्कुभ्नोति।स्कुभ्नातिहस्वः
श्नःशानज्झौ।३।१।८३।हलःपरस्यश्नःशानजादेशःस्याद्भौपरेस्तभ्नात्।स्तुभ्नात्।स्कुभ्नात्।स्कुभ्नात्।पस्तेस्तभ्नुहीत्यादि।पूञ्पवने।पुनाति।पुनीते।
यीता।क्रूञ्शब्दे।क्रूणाति।क्रूणीते।क्रविता।क्रूञ्हिंसायाम्।क्रूणाति।क्रूणीते।पूञ्पवने।प्वादीनांह्रस्वः।७।३।८०।शितिपरेपुनाति।पुनीतेप
वितां।लुञ्छेदने।लुनाति।लुनीते।स्तृञ्आच्छादने।स्तृणाति।स्तृणीतेातस्तारातस्तरतुःस्तरितां।स्तरीतां।स्तृणीयात्।स्तृणीतांआशिषि।
स्तीर्यात्।लिङ्सिचोरितिवेट्।नलिङि।कृतइयेलिङि।दीर्घोनस्यात्।स्तरिषीष्टाःस्तरीषीष्टाःसिचिपरस्मैपदेष्वितिनदीर्घः।अ
स्तारीत्।अस्तारिष्टाम्।अस्तारिषुःअस्तीर्षीष्टाःकृञ्हिंसायां।कृणाति।कृणीते।चकारःचकारेकृञ्वरणे।वृणाति।वृणीते।ववारेववरेवरितांवरीतां।
आशिषिउदोरूप्यपूर्वस्य ॥ ।

षत्वेनस्यात्।नचेष्टापत्तिः।माधवादिश्चयविरोधादितिभावः।हलःश्नःस्तभानेतिअतोहेरित्यारभ्यसामर्थ्यात्संनि
पातपरिभाषायाअप्रवृत्तेर्हेर्लुक्।अतएवज्झलीत्यत्रहिलोपवारणायेयंपरिभाषानोपन्यस्तेत्याहुः।यत्तुकेचित्श्नानजादेशोधातुपाठपठितेभ्यःपरस्यश्नो

उश्चेति सिचः कित्वेनन्निषेधात्। संपर्यपेभ्यः करोतेश्चेति स्थपाठं विहायभाष्यवार्तिकाऽनुसारेणाह संपरिभ्यामिति। इतितनादयः॥ एवंगस्याङ्गावः इति। आत्म

सम्परिभ्यांकरोतौभूषणे। ६।१।१३७॥समवायेच। ६।१।१३८॥सम्परिपूर्वस्यकरोतेःसुट्स्याङ्भूषणेसङ्घे चार्थे। संस्करोति। अलङ्करोतीत्यर्थः। संस्कुर्वन्ति। सङ्घीभवन्तीत्यर्थः। सम्पूर्वस्यक्वचिदभूषणेपिसुट्। संस्कृतम्भक्षाइतिज्ञापकात्। परिनिविभ्यःसेवसितसहसुटांगपरिष्करोति। सिवादीनाम्वा पर्य्यष्कार्षीत्। पर्यस्कार्षीत्। उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च। ६।१।१३९॥उपात्कृञःसुट्स्यादेष्वर्थेषु चात्माश्रयोर्थयोःप्रतियत्नोगुणाधानम्। विकृतमेववैकृतंविकारः। वाक्यस्याध्याहारः। आकांक्षितैकदेशपूरणम्। उपस्कृताकन्या। अलंकृतेत्यर्थः। उपस्कृतान्ना ह्मणाः। समृद्धाइत्यर्थः। एधोदकस्योपस्कुरुते। गुणाधानङ्करोतीत्यर्थः। उपस्कृतम्भुङ्क्ते। विकृतमित्यर्थः। उपस्कृतंब्रूते। वाक्याध्याहारेणा ब्रूतेरित्यर्थः। सुट्कात्पूर्वः। ६।१।१३५॥अडभ्यासव्यवायेपीत्युक्तम्। सञ्चस्कार। कात्पूर्वइत्यादिभाष्येप्रत्याख्यातम्। तथाहिपूर्वधातुरुपसर्गेण युज्यते। अन्तरङ्गत्वात्सुट्। ततोद्वित्वम्। एवञ्चाकृतश्चसंयोगादेर्गुणः। सञ्चस्करतुः। सस्मृरितिसूत्रेकृतोभारद्वाजस्येतिसूत्रेचकृञोसुट्र तिवक्तव्यम्। तेनस सुट्कात्परस्येट्। सञ्चस्करिथ। सञ्चस्करिव। गुणार्तीतिसूत्रेनित्यञ्छन्दसीतिसूत्रान्नित्यमित्यनुवर्तते। नित्यंपरःसंयोगादिरन्त स्येत्यर्थात्सुटिगुणोनास्ति। संस्क्रियात्। ऋतश्चसंयोगादेरिति लिङ्सिचोर्नट्। एकाचउपदेशइतिसूत्रादुपदेशइत्यनुवर्त्युपदेशेयः संयोगादिरि तिव्याख्यानात्। संस्कृषीष्ट। समस्कृत। समस्कृषाताम्॥ इतितनादयः॥ डुक्रीञ्द्रव्यविनिमये॥ क्र्यादिभ्यःश्ना॥ ३।१।८१॥ क्रीणाति। ईहल्यघोः। क्रीणीतः। ईत्वात्पूर्वमेरन्तादेशःपरत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्चाएवंगस्याङ्गावः। ततःश्नाभ्यस्तयोरित्यात्त्वोपः। क्रीणन्ति। क्रीणीते। क्रीणाते। क्री णाते। चिक्राय। चिक्रियतुः। चिक्रियुः। चिक्रेथ। चिक्रियिव। चिक्रियिम। क्रेता। क्रेष्यति। क्रीयात्। क्रेषीष्ट। अक्रैषीत्। अक्रेष्ट। प्रीञ्तर्पणेकान्तौच कान्तिःकामना। प्रीणाति। प्रीणीते। श्रीञ्पाके। मीञ्हिंसायाम्। हिनुमीना। प्रमीणाति। प्रमीणीतः। मीनातिमिनोतीत्येज्विषयेआत्त्वम्। ममौ॥

अतोदीर्घोयञीतिदीर्घसिद्धेः।तथाचदीर्घनिर्देशसामर्थ्यस्योपस्थयात्कथमिहह्रस्वाभावसिद्धिरितिचेत्।अत्राहुः।ह्रस्वाभावेसत्येवदीर्घनिर्देशउक्तपरिभाषाज्ञापकःसतिगुह्रस्वेऽनरंगकार्यप्रवृत्तमेवेतिनज्ञापकः।तथाचह्रस्वाभावसिद्धौनकिंचिद्बाधकमितिकिंचाऽगवृत्तेऽनर्थत्वाविधिरित्येव परिभाषाशरीरंतच्चोक्तज्ञापकात्सिद्धंयदिनुभ्यसोऽभ्यमृतिसूत्रेमाध्येपरिनिष्ठितस्त्येवपाठस्तर्हिस्वंतत्रमेवेदंवचनेननुज्ञापकसिद्धमितियक्षोपि

वभ्रातिवबन्धिथावबन्धावब्धावन्धारौ।भंत्स्यतिवधानाअभांत्सीत्।पूर्ववत्सिद्धमितिभष्भावात्पूर्वस्यलोगुलीतिसिज्लोपः।प्रत्ययलक्षणेनसादिप्रत्ययमाश्रित्यभष्भावोनाप्रत्ययलक्षणम्प्रतिसिज्लोपस्यासिद्धत्वात्।अवनद्धाम्।अभान्त्सुःवृङ्संभक्तौ।वृणीते।वव्रेवव्रषेवव्रद्धेवरिताःवरीताःअवरिष्टाअवरीष्टाअवृताःअन्यविमोचनप्रतिहर्षयोःऋतःपरस्मैपदिनः।ग्रभ्नाति।ग्रन्थिग्रन्थीत्यादिनाकित्वपक्षेएत्वाभ्यासलोपावप्यत्रवक्तव्यौ।इतिहरदत्तादयः।ग्रेथतुः।ग्रेथुः।ग्रद्धिकित्त्वम्पितामपीतिसुधाकरमते।ग्रेथिथाअस्मिन्नपिपक्षेणालि।शश्राथाउत्तमेतुशश्राथाशश्रथेतिमाधवः।तत्रमूलंमृग्यम्।मन्थविलोडने।ग्रन्थग्रन्थसन्दर्भे।अर्थभेदात्ग्रन्थेःपुनःपाठः।रूपंतूक्तम्।कुन्थसंश्लेषणे।संक्लेशेइत्येके।कुभ्नाति।चकुन्थ।कुथेतिदुर्गः।उकोथामृदस्तोदेमृद्नातिमृदान्।मृडचाभयंसुखेपि।ष्टुत्वम्।मृड्णाति।गधरोधे।गध्नाति।कुधनिष्कर्षे।कुध्नाति।कोविता॥ ॥ ॥ ॥

यष्मदस्मच्छब्दगतमनोरमार्थंयादवगम्यतेतस्मिंस्तुपक्षेदीर्घग्रहणासामर्थ्येनोपस्थीणामितिसम्प्रदायेवार्थंग्रथतिकेचित्तुसंज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वान्नह्रस्वइतिव्याख्येयमित्याहुः॥ ॥ चभ्रातीति।अनिदितामितिनलोपः।अभांत्सीदिति।वदव्रजेतिवृद्धिः।भष्भावः।अवाङ्द्धामिति।गधस्तयोरितितस्यधत्वं।ऊरोऊरीतिवालोपः।वृङ्संभक्तौ।भक्तिर्भजनं।ग्रेथकित्त्वपक्षेइति।ग्रेथिग्रंथिदंभीनांलिटःकित्त्वेचेतिव्याकरणांतरमित्युक्तत्वात्॥ ॥ ॥

भवतिनन्वसोत्रेभ्यरतिव्याख्यायत्रश्नीहीत्युदाहृतोनन्विःप्रमाणोमाधवादिग्रंथविरुद्धेचाग्वादीनांह्रस्वःषिवक्रुमुचमामित्यतःशितीत्यनुवर्ततइत्याहाशितिपरइति।नलिङीतिअनेनकृतइतिलिङिदीर्घोनेतिस्मारितोऽदोऽनन्यादंतोऽप्योपिओष्ठ्यग्रहणोनगृह्यतइत्याह॥ ॥ वूर्याहिति।वरिशीवृतिलिङ्सिचो
रात्मनेपदेष्विति।वेट्।वूर्षीष्टेति।ऊश्चेतिलिङ्सिचोःकित्त्वाद्गुणाभावेसत्यन्त्वाद्हलःसंप्रसारणस्येत्यनुवर्तते।अंगस्येत्यवयवषष्ठीहलइतिपंचमीतद्दे

वूर्याम्।वरिषीष्ट।वूर्षीष्ट।अवारीत्।अवारिष्टाम्।अवरिषुः।अवरीः।अवरिष्टम्।अवरिष्ट।अवरिषम्।अवरिष्व।अवरिष्म।धुञ्कम्पने।धुनाति।धुनीते।दुधविथ।दुधोथ।दुधुविव।धुमः।ध
विता।सुसुधूञ्भ्यरतीट्।अधावीत्।अधविष्टाम्।अधोषुः।अधूवन्।अधविष्टम्।अधोष्ट।अधविषम्।अधोष्व।अधूविष्म।णूञ्स्तवने।नौति।नुनाव।नविता।नोतुम्।नवितव्यम्।नवनीयम्।
च्छत्वृत्तामितिगणः।शश्वत्।शशरतुः।शश्रुकः।कितीतिनिषेधस्यक्ङितीतिनित्यमेनवाधः।शशरिवांसौशश्रिवांसौशरिता।शरीता।शृणाहि।शीर्ष्णी।शीर्ष्णा।शीर्ष्णे।शीर्ष्णः।शीर्ष्णोः।शीर्ष्णाम्।शीर्ष्णि।
अशारिषाम्।शृणालनशूरणयोःयश्नुः।पपरतुः।आशिषि।शूर्णीता।शृवरणो।भरणोरत्वेको।भृभर्त्सने।भरणोप्येको।मृहिंसायाम्।मरणानि।
ममारशृविदारणे।ददरतुः।दद्रतुः।जृवयोहानौ।मृरत्वेको।धृरत्वन्ये।नृनयोः।कृहिंसायाम्।ऋगतौ।ऋणाति।अरज्ज्वकारोऽरिता।आर्णीत।
आर्णीताम्।ईर्ण्यात्।आरीत्।आरिष्टाम्।मृशब्दे।ज्यावयोहानौ।ग्रहिज्यादलः।अङ्गावयवाद्धलः परंयत्सम्प्रसारणान्तदन्ताङ्गस्यदीर्घःस्यात्।
इतिदीर्घेकृते।घादीनांह्रस्वः।जिनाति।जिन्वो।जिन्वतुः।रीगतिरेषणयोः।रेषणंकृकशब्दः।लीश्लेषणे।विभाषालीयतेरित्येत्त्विषयेआ
त्वम्।ललौ।लिलाय।लाता।लेता।व्लीवरणो।व्लिनाति।व्लीगतौ।वृत्।त्वादयोवृत्ताः।घादयोपीत्येके।व्रीवरणो।भ्रीभये।भरत्येके।क्षीषहिं
साया।एषान्त्रयाणांह्रस्वः।केचिन्मतेनुना।ज्ञाश्वबोधने।ज्ञाजनोर्जा।जानाति।दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्नह्रस्वः।बन्धबन्धने। ९ ॥

तदाहाअंगावयवादितिअंगावयवात्किं।निरुतंदरुतंतदंगस्यकिं।विध्यतिक्षीषहिंसायां।क्षित्वादड्क्षियाहेतिक्षिपायां।क्षियाशीरित्यादौक्षिपाधर्मे
व्यतिक्रमआचारभेदइतिवक्ष्यति।दीर्घनिर्देशसामर्थ्यादिति।ननुदीर्घग्रहणेनअंगवृत्तपरिभाषाज्ञाप्यतइत्याहरेस्थितेअन्यथाज्ञाजनोर्जेविदध्यात्।

ग्रहोलिटिदीर्घः।एकाचः किं।जाग्रहिता।जाग्रहिष्यतिरत्यादौ यङ्लुकिमाभूत्।विहितऽस्येतिकिं।ग्राहितो।नचात्रणिलोपस्यस्थानिवद्भावात्ग्रहेः परत्वं
नेतिवाच्यं।दीर्घविधौस्थानिवत्वनिषेधात्।त्रैयादिकदीर्घविधावेवस्थानिवत्वनिषेधः।रत्यम्युपगमेतुनिहितविशेषणंव्यर्थमेवेत्याहुः।प्रकृतस्येोग्रह

ग्रहोऽलिटिदीर्घः।७।२।३७॥एकाचोग्रहेर्ञिहितस्येटोदीर्घःस्यान्ननुलिटिग्रहीताग्रहीथाःह्यन्तेतिनदृ
ङिः।अग्रहीष्टाम्।अग्रहीषुः।अग्रहीषीताम्।अग्रहीषत॥ इतिक्यादयः।चुरस्तेये।सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्म्म
वर्णचूर्णचुरादिभ्योणिच।३।१।२५॥एभ्योणिच्स्यात्।चूर्णीन्नेभ्यःप्रातिपदिकाद्भात्यर्थइत्येवसिद्धेन्तेषामिह ग्रहणम्प्रपञ्चार्थम्।
चुरादिभ्यस्तु।स्वार्थेषुगन्नेतिगणःसनाद्यन्ताइतिधातुत्वम्।तिप्शबादिगणायादेशो।चोरयतिाणिचश्च।१।३।७४।णिजन्तादात्म
नेपदंस्यात्कर्त्रभिप्रायक्रियाफलेचोरयते।चोरयामासाचोरयिता।चोर्य्यात्।चोरयिषीष्टाणिश्नीतिचङ्।णौचङीतिह्रस्वः।द्वित्वम्।
हलादिःशेषः।दीर्घोलघोरित्यभ्यासदीर्घः।अचूचुरत्।अचूचुरताचिंतिस्मृत्याम्।चिन्तयति।अचिचिन्तत्।चिन्तेतिपठित्वेरदिकरणं
णिचः पाक्षिकत्वेलिङ्गमातेनचिन्त्यात्।चिन्त्यतेइत्यादौनलोपोनाचिन्तिा।चिन्तेत्।एतच्चसापेक्षमित्येकेाअतएकहल्ल्
त्यत्रवृत्तिरुक्ताजागरणंतुजागरुरित्युदाहृतत्वात्।विशेषापेक्षमित्यपरेाअतएवाधृषाद्वेत्यस्यनवैयर्थ्यम्यत्रिसङ्गेवेायन्त्रयति।यन्त्रेति
पठितुंशक्यम्।यन्तुरदिकरणाद्यन्त्रतीतिमाधवेनोक्तन्तच्चिन्त्यम्।एवंकुट्टिनत्रिमत्रिषासुडिपरिहासेस्फुरडयति।रदिकरणात्।स्फु
रएतिा।स्फुटीतिपाठान्तरम्।स्फुरएटयति।लक्षदर्शनाङ्कनयोगा।कुट्टिअनृतभाषणेा।कुन्द्रयति।लडउपसेवायाम्।लाडयतिामिदिस्नेहने।
मिन्दयति।मिन्दति।ओलडिउत्क्षेपणेा।ओलण्टयति।ओलण्डति॥ ९९ णात्ग्राहिताग्राहिष्यतइत्यादौचिएवदिर्घोनदीर्घः।ग्रहीषी
ष्टेति।कृतइत्यत्रचन्तेर्नलिङीतिदीर्घनिषेधोनप्रवर्तते।अग्रहीषातामितिलङात्मनेपदद्विवचने॥ इतिक्यादयः॥ सत्यापपाश

निरः कुषः। खरतीति सूत्राद्वेत्यनुवर्तते आङ्ङ्याभ्यां कस्येडित्यधिक्रियते एवं तदाह। वलादेरित्यादि। निरः किं। कोषिता। कोषितुं। निरक्रुक्षादिति। इडभावे क्तः ॥
सहिनासाहचर्यादिति। यद्यपि षहष्ठह चक्यर्थं इति दिवादिरपि सहिरस्ति तथापि सहेति श्यपानिर्देशात् भौवादिकेनैव सहिना साहचर्यमित्याहुः। श्यन्प्रत्ययादिति। बहुव्रीहिरयं। श्यन्प्रत्ययवतः श्वेस्तकारपरतः ङ्विकल्प्यप्रतिषेधः इति वार्तिकार्थः। तथा च देवादिकाद्विकल्प्येनेति फलितं। एवं च तौषसहेत्यत्र

निरः कुशः। ७।२।४६॥ निरः परात्कुषो वलादेरार्द्धधातुकस्य इट्वा स्यात्। निष्कोषिता। निष्कोष्टा। निरकोषीत्। निरक्षत्। क्षुभस्वान्दलने। क्षुभ्नादिषु च। ८।४।४०॥ क्षुभ्नाति। क्षुभ्नीतः क्षोभिता। क्षुभाणः। णभन्भहिंसायां। नभ्नाति। नुभ्नाति। नभते। नुभते। इति शपि। नभ्यति॥ नुभ्यतीति श्यनि। क्ष्मिश्वि वा धने। क्षादिति स्नुत्वनिषेधः। क्ष्मिश्नाति। क्ष्मेशिता। क्ष्मेष्टा। अक्ष्मेशीत्। अक्ष्मिक्षत। अशभोजने। अश्नाति आशा। उभसउञ्छे। उकारस्तु। अश्नाति। उकारो धात्ववयवस्त्येके। उभसान्त्वकारः। इषआभीक्ष्ण्ये। पौनःपुन्यमभ्यासार्थो वा आभीक्ष्ण्यमाङ्ला

ति। तौषसहेत्यत्र सहिनासाहचर्यादकारविकरणस्यतोदादिकस्येवस्थेरहणान्नानुबध्यतीक्ष्णात्योरित्याहुः। एषिता। वस्तुतस्तुदक्ष्णोतेरपि ङ्विकल्प्यउचितः। तथा च वार्त्तिकमाश्वेस्तकारेश्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधः इति। विषविप्रयोगे। विक्ष्णाति। वेष्टा। सुषसुषस्नेहनसेवनपूरणेषु। सुक्ष्णाति। सुक्ष्णाति। सुषुक्षे। पोषिता। सुषस्ते। मोषिता। खचभूतप्रादुर्भावे। भूतप्रादुर्भावोऽत्रिकान्तोत्पत्तिः॥ खक्ष्णाति। वान्तोयमित्येके। क्ष्णोः क्ष्णूङनासिके च। ६।४।१९॥ सनक्ष्णस्य क्ष्णस्य चक्षमात्शऊठ्एतावादेशौ स्तोऽनासिके क्ष्णोऽनासिके च क्ष्णोतौ। क्षेता। क्षेतुं। क्षेतव्यं। क्षेतारौ। क्षेतारः। क्षेतासि। क्षेतास्थः। क्षेतास्थ। क्षेतास्मि। क्षेतास्वः। क्षेतास्मः। क्षेष्यति। क्षेष्यतः। क्षेष्यन्ति। क्षेष्यसि। क्षेष्यथः। क्षेष्यथ। क्षेष्यामि। क्षेष्यावः। क्षेष्यामः। क्षेषीष्ट। क्षेषीयास्तां। क्षेषीरन्। क्षेषीष्ठाः। क्षेषीयास्थां। क्षेषीढ्वं। क्षेषीयास्मं। क्षेषीवहि। क्षेषीमहि। अक्षेषीत्। अक्षेष्टां। अक्षेषुः। अक्षेषीः। अक्षेष्टं। अक्षेष्ट। अक्षेषं। अक्षेष्व। अक्षेष्म। क्षेषीष्ट। क्षेषीयास्तां। क्षेषीरन्। क्षेषीष्ठाः। क्षेषीयास्थां। क्षेषीढ्वं। क्षेषीयास्मं। क्षेषीवहि। क्षेषीमहि। अक्षेषीत्। अक्षेष्टां। अक्षेषुः। अक्षेषीः। अक्षेष्टं। अक्षेष्ट। अक्षेषं। अक्षेष्व। अक्षेष्म। क्षेषीष्ट। क्षेषीयास्तां। क्षेषीरन्। क्षेषीष्ठाः। क्षेषीयास्थां। क्षेषीढ्वं। क्षेषीयास्मं। क्षेषीवहि। क्षेषीमहि। अक्षेषीत्। अक्षेष्टां। अक्षेषुः। अक्षेषीः। अक्षेष्टं। अक्षेष्ट। अक्षेषं। अक्षेष्व। अक्षेष्म।

रणात्तेरपि ग्रहणमिति वोध्यं। पोषिते इति। अनिट्त्वेन श्यनानिर्देशादयं सेडिति भावः। क्ष्णोः स्नुङनाविति सनक्ष्णस्यानुकरणे। चत्वेनतकारस्थाने चकारस्त्याह सनक्ष्णस्येति। एवं च सत्त्वेऽकारात्पूर्वं चकारोज्ञेयः। सनक्ष्णस्य किं। विक्ष्णुप्रक्ष्णुभ्यां नङ्प्रत्ययेऽकारस्य शकारे क्ष्णोतेस्तु कोऽश्रवणं यथा स्यात् अक्षतव्यूह परिभाषात्वनित्या। अस्मादेव सनक्ष्णग्रहणात्तेनातिक्रांतोभवकंतमतिभवकानित्यादि सिद्धमित्याहुः। सूत्रस्थेन च शब्देनक्ष्मिक्ष्णोः क्ष्णोतीत्यनुकृष्य

भ्राजभासेतिह्रस्वपक्षेसन्वत्भाववि षयत्वाद्दीर्घोलघोरित्यभ्यासस्यदीर्घः।ह्रस्वाभावपक्षेतुनदीर्घइत्याह।अपीपिडदित्यादि।पृपूरणोरीर्घोचारणमि

भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम्।७।४।३।।एषामुपधायाह्रस्वोवास्याच्चङ्परेरणौ।अपीपिडत्।अपिपीडत्।नटअवस्यन्
ने।अवस्यन्दनंनाट्यम्।अथप्रयत्नोप्रस्थानेइत्येके।वधसंयमने।व धयति।वन्धेतिचान्द्रः।पृपूरणो।पारयति।दीर्घोच्चारणंणिचःपा
क्षिकत्वेलिङ्गंनहिसेद्धुत्वाय।एवम्पूरणातिपिपर्त्तिभ्याम्परितेत्यादिसिद्धावपिपरतिपरतइत्यादिसिद्धिःफलम्।उर्ज्जबलप्राणनयोःप
क्षेपरिग्रहे।वसीचूर्सप्रेरणो।वर्णीवर्णीनइत्येके।प्रथप्रख्याने।प्राथयति।नान्येमितोऽहेताविति।वर्ण्यमाणात्वान्नास्यमित्वम्।अत्यन्तदूत
रप्रथम्रदस्रूस्पशाम्।७।४।९५।।एषामभ्यासस्यअकारोन्तादेशःस्याच्चङ्परेरणौ।इत्वापवादः।अपप्रथत्।पृथप्रक्षेपे।उर्ज्जत्।७।४।७।।
उपधायाऋवर्णस्यस्थानेऋत्स्याद्दाचङ्परेरणौ।इररामपवादः।अपीपृथत्।अपपथेत्।पथइत्येके।पाथयति।षम्बसम्बन्धने।सम्बय
ति।असससम्बत्।शम्बचाअशशम्बत्।साम्बइत्येके।भक्षअदने।कुदृक्छेदनभर्त्सनयोः।पूरणाइत्येके।कुदृयति।षदृचुदृअल्पीभावे।अ
दृषुदृअनादरे।अदृयति।अयंदोयधः।षुत्वस्यासिद्धत्वान्नन्द्राइतिनिषेधः।आदिटत्।लुण्ठस्तेये।लुण्ठयति।लुण्ठतीति लुठिस्तेये इ
तिभौवादिकस्याशठष्यठअसंस्कारगत्योः।म्यठिइत्येके।तुजिपिजिहिंसाबलादाननिकेतनेषु।तुञ्जयति।पिञ्जयति।इदित्करणात्।तु
ञ्जति।पिञ्जतिा।तुजपिजेतिकेचित्।लजिलुजिइत्येके।पिसगतौ।पेसयति।पेसतीतितुशपिगतम्।षात्वसामप्रयोगे।श्वल्कवल्कपरि
भाषणे।श्लिहस्नेहने।स्फिटइत्येके।स्मिङ्अनादरेअषोपदेशत्वान्नषः।असिस्मिटत्।स्मिङ्अनादरइत्येके।ङित्त्वस्यावयवेऽचरितार्थ
त्वान्निजन्तात्तङ्।स्मापयते।श्लिषश्लेषणे।पथिगतौ।पन्थयति।पन्थति।पिछकुदृने।छदिसम्वरणे।छन्दयति।छन्दति।स्मरणादाने।

त्यादि।पारयतीत्यादिरूपाणिह्रस्वोच्चारणेपिसिध्यंतीतिपरतीत्याद्यर्थंदीर्घोच्चारणमित्यर्थः।अचवर्दतिधातुपाठरूपतापाणिनिनाविशिष्यैवउदात्ताअनुदात्ता

एतस्योदाहरणानिअग्रेनामधातुषस्कुयीभविष्यंतीतिनास्माभिरुपपाद्यंतेऽत्वचश्चेऽकारांतः।प्रपंचार्थमिति।सत्यापग्रहणंतुआप्तगर्थमितिज्ञेयं।
अन्येत्वाहुः।सायेसेभ्योपिणिजर्थमेवामुपादानं।अन्यथारमणीयंघटंकरोतीत्यादावपिणिच्नस्यादिति।अचूचुरदिति।
अत्रप्राचाव्याख्यात्रासन्वल्लघुनीतिसन्वत्भावइत्युक्तंतद्भमसात्।सन्वत्भावविषयेहिज्ञाप्यमानोदीर्घःसन्वत्भावंनापेक्षतइति।सामान्यापेक्ष
मिति।सर्वेपिचुरादयोविकल्पेनणिचेलभंतइत्येतदर्थकमित्यर्थः।नचैवमाधषाद्देतिव्यर्थमितिवाच्यं।ज्ञापकसिद्ध्यासार्वत्रिकत्वात्।एवंचा
स्मिन्पक्षेआधषीयाणामेवैकल्पिकोविकल्पः।अन्येषांतुशिष्टप्रयोगाव्यवस्थितइत्यर्थः।जगाणाजगणातुरितिचृतौचकाराच्चकारात्तुरितिप्र
च्चरःयावत्तास्मिंस्तुपाठेनास्त्येवप्रकृताथसिद्धिः।केचित्तुणिजभावेगणायामासेत्यादिरूपाभावेपिगणधातोरदंतत्वाद्गणामासेत्यामाभवितव्य

ओकारइदित्येकेऽलण्डयति।लण्डति।उकारादिरयमित्यन्ये।उलण्डयतिजलअपवारणे।लजइत्येकेऽपीडअवगाहने।पीडयति

मितिजगाणेत्यादिपाठश्चिंत्यइत्याहुः।नचैवैयर्थ्यमितिवैयर्थ्यशंकापिनेत्ययमेवपक्षोयुक्तइतिभावः।नचइदंवोक्तपक्षस्यशिथिलत्वेजगाण
जगणातुरितिचत्रिप्रयोगःकथंसंगच्छतामितिशंक्यंभ्वादेराकृतिगणत्वात्तत्रत्यधातोरुक्तरूपसिद्धेः।तच्चिंत्यमिति।यत्रितत्रिमत्र्यादिसइकारो
व्यर्थएवनतुज्ञापनार्थः।तेषांसंयोगांतत्वात्तयंचतंत्रमंचइतिनकारेपठितेप्यनिदंतामितिलोपोनलभ्यतेनकारस्याजपधात्वात्तच्चिंत्यादित्यत्र
तुचिन्तस्मृत्यामितिनकारोपधपाठेनलोपःस्यादेवेतितद्वारणायक्रियमाणइकारस्तुज्ञापकइतिभावः।लड्डास्नेहमूर्च्छिकासेवाउपसेवालाडय
तिपत्रं।।लडयोरभेदाल्लालयति॥ ※ ॥ ओकारइदित्येकइति।ओदितश्चेतिधातोरव्यवहितस्यनिष्ठानकारस्यनत्वार्थमिति
नदृलान्नेडित्येकेऽलेडूः।ओदिदृलादिड्व्यवधानेपिनत्वमित्यन्ये।लेडिनः।पीडअवगाहने ॥ ॥

थदित्यादावृदृशतिविवेकः। नन्विहऽदित्यनुवर्त्तमानः स्वरूपान्गृह्णातीत्यृदितिविधीयमानस्तुनगृह्णातिः। तथाचअचीकृपदित्यत्रऋदित्यनेनऋवर्णेसति। अचीकृपदितिप्रसज्येतेतिचेत्। मैवं। लत्वस्यासिद्धत्वेनप्रथमसर्ऋदित्यस्यप्रवृत्तौपश्चात्ऋपोरोलऋत्यनेनऋकारैकदेशस्यलृकारैकदेशविधानादृदृशि ङ्गेःनचक्लीकृप्यन्तऋत्यादौरीगागमादेर्लत्वार्थंऋपोरोलऋत्यस्यावश्यकत्वेपिकृपूधातुःकृपूसामर्थ्यऋत्येवपठ्यतांएवंहिश्रकियालाघवंलभ्यतेऋकारैकदेशस्य लृकारैकदेशऋतिव्याख्यानलेशोपिनभवतीतिवाच्यं। अचीकृपदित्यत्रऋदित्यस्यप्रवृत्तावनिष्टरूपप्रसंगात्। ऋपोरोलऋत्यनेनऋकारैकदेशस्यलृकारैकदेशऋत्यभ्युपगमेतूक्तव्याख्यानलेशोद्घोव्यात्रदंचकेपटरित्योक्तं। नत्विदंसोदस्मं। ऋतउदित्यनेनतपरकरणेनलृवर्णग्राहकत्वेरूपसिद्धेःस्वरूपत्वात्। अयंदोषश्चतिटोपधत्वेत्वाट्टिटदितिस्यादितिभावः। शठश्वठाशाठयति। असंस्कृतोभवतिगच्छतिवेत्यर्थः। स्मायथंतऋति। आत्वंतुनेहभवति। नित्यंस्मयतेरिति निर्देशेनस्मिङ्ईषद्धसनऋतिभौवादिकादेवहेतुमण्णेः। तद्विधानात्। श्रणदाने। विश्राणनंवितरणं। चुदसंचोदने। एयासश्रेथऋतियुचिचोदना। वज्रमार्गी। वाजयतिमार्गंयेति। केचित्तुमार्गेतिनधात्वंतरंकिंतुवजेत्येकएवधातुर्मार्गसंस्कारेगतौचेतिव्याचख्युः। ऋपमित्यादावृत्यामित्येकेऋपधातुर्णीचंलभतेमित्सं ज्ञकश्चेत्यन्ये। ज्ञानेज्ञापनेचेतिप्रतिपद्ज्ञप्तिश्चेतनाः। प्रच्छज्ञीप्सायामित्यत्रज्ञाने। श्राघन्द्रुद्स्रुत्रेक्ष्यमाणोवोधयितुमिष्यमाणाऋतिव्याख्ययाज्ञापनेचप्रयो गदर्शनादितिभावः। वेष्टनमिति। परिवेषस्तुपरिधिरित्यमरः। नत्वित्यादिः। अयंभावः। घटादेर्योमोपरिवेषणेऋतिपठितंतत्रपरिवेषणमितिहेतुमण्ण्यंतस्यरूपं। हे तुमण्यंतस्यहिभोजनावेष्टनाचार्थः। तथाचपरिवेषणेऋत्यनेनभोजनार्थोवेष्टनात्तस्मान्यत्रमित्वनिषेधेपितयोरर्थयोस्तमंतत्वादेवमित्वसिद्धेरिति। यद्यपिघटादेर्योजनाभोजनातोऽन्यत्रभिन्नेतिव्याख्यानंतथाप्यत्रत्यंयाजनंएवेनोपलक्षणंतयातद्व्याख्येयमित्याहुः। अत्रेदंबोध्यं। घटादेर्योमोपरिवेषणेऋत्य त्रपरिपूर्वकस्यविषेर्णीजंतस्यल्युटिरूपंयमत्रपरिवेषणेऋत्यत्रतुकेवलस्यैवल्युटिरूपंनतुणिजंतस्यातथाचभोजनावहेष्टनायाअपिपरिवेषणशब्दार्थ त्वादुभयत्राप्यमंतत्वेनैवमित्वंसिध्यतीतिवेष्टनेनुअपरिवेषणेऋत्यनेनअमंतत्वप्रयुक्तमित्वस्यनिषेधेपियमत्रपरिवेषणेऋत्यनेनमित्वंसिध्यतीतिदिक् ॥

श्वपठिताः। नहि ऋकारेणताः सेट्काः इति। तेन परिभाषितं येनेत्यंतस्याशयः कल्प्येत। कविकल्पद्रुमेत्वस्य नित्यण्यंतत्वमुक्तमिति। एवं चास्मिन्पक्षे दीर्घोच्चारणं व्यर्थमिति फलितं। अन्येनु दीर्घोच्चारणं परिभाषेत्यादौ कृतो वेति रटो दीर्घविकल्पार्थं। ततश्च णिजि विकल्पः सिद्ध एवेति परतीत्यादिरूपमाहुः। उर्ज्जे। उर्ज्जे।

प्राये णायं विपूर्व्वः। विश्राणयति। तडआघाते। ताडयति। खडखडिभेदने। खाडयति। खण्डयति। कुडिरक्षणे। गुडिवेष्टने। रक्षणा इत्येके। कुठिरित्यन्ये। अवकुण्ठयति। अवकुण्ठति। गुठिरित्यपरे। खुडिखण्डने। वटिविभाजने। वाटिरित्येके। मडिभूषायां हर्षे च। मण्डिकल्याणे। छर्दिर्वमने। उल्लुत्तुल्लआदरनादरयोः। चुदसञ्चोदने। नक्कधक्कनाशने। णौ पदेशलक्षणो पर्युदस्तोयमप्रनक्कयति। चक्कच क्कव्यथने। स्फुलशौचकर्मणि। तलप्रतिष्ठायाम्। तुलउन्माने। तोलयति। अतूतुलत्। कथन्तुलयति। तुलनादित्यादि। अतुलोपमाभ्यामिति निपातनाद् ङन्तस्यतुलाशब्दस्यसिद्धौतत्तो णिच्। दुलउत्क्षेपे। दुलमहत्वे। दुलसमुच्छ्राये। मूलरोहणे। कल क्षेपे। विलभेदने। तिलस्नेहने। चलभृतौ। पालरक्षणे। लूषहिंसायाम्। श्रुत्वमाने। श्रूपैचाचूटछेदने। मुटसञ्चूर्णने। पडिपसिनाशने। पण्डयति। पण्डयति। पंसति। वज्रमार्गसंस्कारगत्योः। शुल्कअतिस्पर्शने। चपिगत्यां। चम्पयति। चम्पति। क्षपिक्षान्त्यां। क्षम्पयति। क्षम्पति। ऊर्जिकृच्छ्रजीवने। श्वन्नैगत्याम्। श्वभ्रच। ज्ञपमिच्च॥ अयंज्ञानेज्ञापने च वर्त्तते। मितौहस्वः। मितामुपधायाहस्वः स्यात्। परोज्ञपयति। यमच परिवेषणे। चान्मित्। परिवेषणमिह वेष्टनम्। ननुभोजनानापिवेष्टनाद्यमर्थतिचन्द्रः। परिवेष्टनरित्यर्थगचहपरिकल्कने। चहयति। अचीचहत्। कथादौवक्ष्यमाणास्यनुअदन्तत्वेनाग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावोना। अचचहत्। चपरत्येके। चपयति। रहत्यागरत्येके। अरीरहत्। कथादेस्तु। अररहत्। वलप्राणने। वलयति। चित्रचयने॥ ॥ ॥

यति। वलवान्भवति जीवतीत्यर्थः। उर्क्। तृजिघ्नतेर्वैत्यतोवेति वर्त्तते। ररराम इति। ऋकारोपधेउपधायाश्चेत्यचीकृतदित्यादेर्ररप्राप्तः। अमीमृजदित्यत्रमृजेर्द्विरार्प्राप्तः। ततरेफऋकारोपधानांगुणोना। अपीपृ

चेत॥मैवं॥तथाहि॥सति॥ऋकारीयतीत्यत्रापिरुत्वप्रसंगात्॥ॐ॥अर्दनरत्येके॥अत्रवदंति॥अर्दनेलुवितुवीभ्यादौपठितौ॥तयोस्तत्रपाठेचथास्यादित्वा देवलुंवतिनुंवतीत्यादिरूपसिद्धेः॥अदर्शनेत्वर्थेऽर्थभेदात्भ्वादिपाठःसार्थकइत्यर्दनार्थत्वं चौरादिकयोरपत्तामित्यस्वरसादेकइत्यत्तामिति॥ग्रस्तेच्छने॥ग्रक्षणोप्ययंतत्तचेत्यादिनाऽभ्यंजने॥ग्रक्षयति॥अमग्रक्षत्॥गुर्दपूर्वनिकेतने॥गूर्दयति॥पूर्वयति॥केचित्तु पूर्वनिकेतनेऽतिपठित्वागुर्दधातुःपूर्वनिवा

अर्दनेऽत्येके॥हूपव्यक्तायांवाचि॥क्रूपेत्येके॥तुटिच्छेदने॥ऽलप्रेरणे॥एलयति॥ऐलिलत्॥ग्रस्तेच्छने॥स्तेच्छ अव्यक्तायांवाचि॥ब्रूसव हिंसायामाकेचिदिहगर्जगर्दशब्दे॥गर्धअभिकांक्षायामितिपठन्ति॥गुर्दपूर्वनिकेतने॥जसिरक्षणे॥मोक्षणाऽतिकेचित्॥जसयतिजं सति॥ईडस्तुतौ॥जसुहिंसायाम्॥पिडिसङ्घाते॥रुषरोषे॥रुटऽत्येके॥डिपक्षेपे॥कुपसमुच्छ्रायेऽ॥आकुस्मादात्मनेपदिनः॥कुस्मनाम्नोवेति वक्ष्यतेतमभिव्याप्येत्यर्थः॥अकर्त्रभिप्रायफलार्थमिदम्॥चितसञ्चेतने॥चेतयते॥अचीचितत्॥दशिदंशने॥दंशयते॥अददंशत्॥दित्त्वाभि जभावे॥दंशति॥आकुस्मीयमात्मनेपदंशिचसन्नियोगेनैवेतिव्याख्यातारः॥नलोपेसञ्जिसाहचर्याद्धादेरेवग्रहणम्॥दसिदर्शनदंश नयोः॥दंसयते॥दंसति॥दसेत्यप्येके॥डपडिपसङ्घाते॥तन्त्रिकुडम्बधारणे॥तन्त्रयते॥चान्द्रास्तुधातूदयमितिमत्त्वाकुडम्बयतेऽत्युदाहरन्ति॥ मत्रिगुप्तपरिभाषणे॥स्पशग्रहणसंश्लेषणयोः॥तर्जभर्त्सनतर्जने॥वस्तगन्धअर्दने॥वस्तयते॥गन्धयते॥विष्कहिंसायाम्॥ हिष्केत्येके॥ निष्कपरिमाणे॥ललर्दक्षायाम्॥कणसंकोचे॥तूणपूरणे॥भूणआशाविशङ्कयोः॥शठस्राघायाम्॥यक्षपूजायाम्॥स्यमवितर्के॥गूरउद्यमने॥शमलक्षआलोचने॥नान्येमितऽतिमित्त्वनिषेधः॥शमयते॥ ॥ ॥ सेवर्तनतेऽतिव्याचक्षते॥जसुहिंसायां॥क्काया मिद्विकर्षमुदित्करणमितित्तत्सामर्थ्यादस्यणिजनित्यः॥जासयति॥जसति॥जसित्वा॥जस्त्वा॥जस्ता॥चितसंचेतनंमूर्च्छाद्यवस्थानिवृत्युत्तरकालिकंज्ञानं॥दंशतीति॥इहदंशसंजेतिनलोपमाशंक्याह॥संजिसाहचर्यादिति॥स्यश॥स्याशयते॥अतस्मृदृत्वरेत्यादिनाऽभ्यास

चिस्फुरोर्णौ। आदेचउपदेशेऽत्यन्तआदित्यनुवर्तनेतेविभाषालीयतेरित्यतोविभाषाग्रहणंचतदाहाआत्वंवास्यादितिअर्तिह्री। परत्वादन्तरंगत्वाच्चआदौपक्
पश्चात्गुणः अर्पयति। द्रेपयति। त्रेपयति। रेपयति। ग्लेपः। क्लेपयति। म्लापयति। स्थापयति। चपयतीति। चरीग्रहणलक्षणाप्रतिषेधेऽपरिभाषानप्रवर्तते।
आतोऽनुपसर्गेऽतिकाधनायहावामश्वेत्यारंभादितिभावः। ऋपादिभ्यऽति। मुख्यमतेपंचऋपादयः। मतांतरेतुसप्तऋपूर्णात्पेकोऽणोत्यन्येऽति। ईदृशेषुपाठ
आतोऽनुपसर्गेऽतिकाधनायहावामश्वेत्यारंभादितिभावः। ऋपादिभ्यऽति। मुख्यमतेपंचऋपादयः। मतांतरेतुसप्तऋपूर्णात्पेकोऽणोत्यन्येऽति। ईदृशेषुपाठ
शुद्धिर्निर्णोर्जमशक्या। अत्तएवक्षीरस्वामिनोक्तं। पाठेऽर्थेचागमभ्रंशान्महतामपिमोहतः। नविद्मःकिंजहीमोऽत्रकिमुपादद्महेचयमिति। शूलपूर्णादिषु

चिस्फुरोर्णौ। ६।१।५४॥ आत्वंवास्यात्। अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातांपुङ्णौ। ७।३।३६॥ चपयति। चपयति। ञित्करणासामर्थ्यादस्यणिञ्वि
कल्पः। चयते। प्रणिचयति। प्रनिचयति। नान्येमितोऽहेतौ॥ अहेतौस्वार्थेणिचित्तपादिभ्योन्येमितोनस्युः। तेनशमादीनाममन्तत्वप्रयुक्तंमि
त्वन्नाघट्टचलने। मुक्तसङ्घाते। खट्टसम्वरणे। षट्लृिट्टुविहिंसायाम्। शूलसङ्घाते। पूर्णेत्येकोऽणोत्यन्ये। पुंसअभिवर्द्धनेऽटकिवन्धने
टङ्कयति। टङ्कति। धूसकान्तिकरणे। धूसयति। दन्त्यान्तः। मूर्द्धन्यान्तेत्येके। तालव्यान्तेत्यपरे। कीटवर्णेचूर्णसङ्कोचने। पूजपूजायाम्।
अर्कस्तवने। तपनेत्येके। शुठआलस्ये। शुठिशोषणे। शुण्ठयति। शुण्ठति। जुडप्रेरणे। गजमार्जशब्दार्थौ। गाजयति। मार्जयति। मर्चच।
मर्चयति। घृप्रस्रवणे। स्रावणेत्येके। पचिविस्तारवचने। पञ्चयति। पञ्चतेऽतिव्यक्तार्थस्यशपिगतम्। तिजनिशाने। तेजयति। कृतसं
पाद्दनेऽपधायाश्च। ७।१।९९॥ धातोरुपधाभूतस्यऋतस्यान्तारपरत्वम्। उपधायाश्चेतिदीर्घः। कीर्तयति। उत्कीर्तनं। अचीकृतत्। अचिकी
र्तत्। चर्द्छेदनपूरणयोः। कविआच्छादने। कूम्बयति। कुभिरित्येके। लुवितुविअदर्शने ॥ ॥ ९९ पाठेभ्रंशः। चजधातोर्मार्गसंस्कारेऽर्थेउ

तसंस्कारएवेत्यर्थेभ्रंशः। आगमभ्रंशात्। णास्त्रभ्रंशात्। चूर्णसंकोचने। प्रेरणेपठितस्यपुनः पाठेऽर्थभेदकृतः। मर्चचेति। क्वचिद्धातुपाठेऽस्याद
र्शनेपिनायमप्रामाणिकइतिमंतव्यमिदंचौन्यात्परइतिसूत्रेकैयटेनास्योपन्यस्तत्वात्। मर्तोमर्तेमर्चयतिह्येनेतिप्रयोगदर्शनाच्चोपधायाश्चाकृत
इड्धातोरितिवर्तमानेतनादिधातोरुपधायाइति। नजुऋतइड्धातोरितिसूत्रेधातोर्ऋतइतिवैयधिकरण्येनव्याख्याने सिद्धमिष्टमिति किमनेनसूत्रेणेति

इत्याकुस्मीयाः॥चर्चा।सर्वोपित्ररादिरिाच्‌ पाक्षिक इति पक्षे गणे ऽस्य हलइत्य प्रत्ययः।चर्चा।कण निमीलने।एकनेत्रनिमीलन एवायं शब्दः स्वभावात्।काणः।काणयादीनामिति।एते हेतुमत्संयंतेषव स्यंते।हेत्यर्थाश्चातेन घातयति हंती त्येतौ समानार्थौ।अर्जी प्रतियत्ने।गुणाधाने।अर्जयतीति।संस्कृहातीत्यर्थः।घुषिर।विशब्द

इत्याकुस्मीयाः।चर्चअध्ययने।बुक्क भाषणे।शब्द उपसर्गादाविष्कारे च।चाङ्गाषणे।प्रतिशब्दयति।प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः।अनुपसर्गाच्च। आविष्कारे इत्येव।शब्दयति।कण निमीलने।काणयति।णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः।काण्यादीनाम्वेति विकल्प्यते।अचीकणत्।अचकाणत्।जभि नाशने।जम्भयति।जम्भति।षूद क्षरणे।सूदयति।असूषुदत्।जसु ताडने।जासयति।जसति।पश बन्धने।पाशयति।अम रोगे।आमयति। नान्ये मित इति निषेधः।अमन्तत्वादेव मित्त्वे प्राप्ते तत्। तस्माद्धेतुमत्यौ।आमयति। चट स्फुट भेदने। विकासे शशपोः स्फुटति। स्फोटते इत्युक्तं।घट सङ्घाते।घाटयति।हन्त्यर्थाश्चा नवगणपाठमुक्ता अपि हन्त्यर्थाः स्वार्थे णिचं लभन्त इत्यर्थः।दिवु मर्दने।उदित्त्वादेवतीत्यपि। अर्ज प्रतियत्ने। अयमर्थान्तरे ऽपि।द्रव्यमर्जयति। घुषिर विशब्दने। घोषयति। घुषिर विशब्दन इति सूत्रे ऽविशब्दन इति निषेधाल्लिङ्गादनित्यो ऽस्य णिच्। घोषति। इरित्वादङ्।अघुषत्।अघोषीत्।ण्यन्तस्य तु।अजूघुषत्।आङः क्रन्द सातत्ये भौवादिकः।क्रन्धातुराह्वानाद्यर्थ उक्तः।स एवाङ्पूर्वो णिचं लभते सातत्ये।आक्रन्दयति।अन्ये तु आङ्पूर्वो घुषिः क्रन्दसातत्ये इत्याहुः।आघोषयति।लस शिल्पयोगे।त्रसि भूष अलङ्करणे।अवत्रंसयति।अवत्रंसति।भूषयति।अर्ह पूजायाम्।ज्ञा नियोगे।आज्ञापयति। भज विश्राणने।स्फुट प्रहसने।अशशर्द्धत्।अशीशृधत्। यत निकारोपस्कारयोः।रक लग आस्वादने।रघ इत्येके। रग इत्यन्ये ॥ ॥ ॥

नं प्रतिज्ञाने।निषेधाल्लिंगादिति। घुषिर विशब्दन इति सूत्रेण अविशब्दने निष्ठायामिण्निषिध्यते विशब्दनार्थोदितस्मादनंतरानिष्ठा नास्य वणि चाँ वधानात्। अतो घुषिर विशब्दन इति भौवादिकादेव निष्ठायामिण्निषेधो भवेदिति किं विशब्दनप्रतिषेधेन।ततश्चानेनैव विशब्दनप्रतिषेधेनानित्यो ऽस्य णिजिति ज्ञाप्यते इ

स्यअत्वंरत्वापवादःअयस्यशत्तर्जभर्त्सतर्जनेतेाभर्त्सयते।तर्जयन्निवकेनुमिरितिप्रयोगस्तुणिजंताद्स्माद्वौवादिकात्तर्जनेर्वीहेतुमण्णिचिवेाध्यःभ्रूणाभ्रू
णायते।भ्रूणोऽर्भकेखेरणागर्भेरत्यमरःशूरउद्यमने।दीर्घोपधोयं।शूरयतेाहस्वोपधस्तुदिवादौतुदादौचेतिमनोरमापास्थिते।यद्यपितुदादौगणेउद्यमनेरतिपा
ठाद्धस्वोपधएवतथापिदिवादौधूरीगूरीहिंसागत्योरितिपाठान्नात्रहस्वोपधरतिनव्याःशमलक्षानन्तनिशामयतइत्यत्रिमित्यत्रशामयरत्येतन्शमुउ
पशमरत्यस्माण्णिचिरूपेचेत्।अमंतत्वान्मित्वेसतिहस्वेनभाव्यमित्याशंक्यकथमनेनसिद्धमितिवदंति।आकुस्मीयत्वात्तडिःनिशामयसेतिरूपस्यसर्वे
संमतत्वादिति चेत्।अत्राहुः।स्वार्थएयंताद्स्माद्धेतुमण्णिचिनिशामयेतिरूपे।नचार्थासंगतिःनिवृत्तप्रेषणाद्धातोःप्राकृतेऽर्थेणिजुच्यतेरतिसिद्धांता

कुत्सअवक्षेपणे।चुटच्छेदने।कुटरत्येके।गलस्रवणे।भलआभरणदर्शने।कूटआप्रदाने।अवसादनेरत्येके।कुट्टप्रतापने।वन्चुप्रलम्भ
ने।वृषशक्तिवन्धने।शक्तिवन्धनम्प्रजननसामर्थ्यंशक्तिवन्धश्चावर्षयते।मदतृप्तियोगे।मद्यते।दिवुपरिकूजने।गृविज्ञाने।गार
ये।।विदचेतनाख्यानविवासेषु।वेद्यते।सत्तायांविद्यतेज्ञानेवेतिविंतेविचारणे।विन्दतेविन्दतिप्राप्तौश्यन्लुक्श्नम्श्नांविंदक्रमा
यते।।विदचेतनाख्यानविवासेषु।वेद्यते।सत्तायांविद्यतेज्ञानेवेतिविंतेविचारणे।विन्दतेविन्दतिप्राप्तौश्यन्लुक्श्नम्श्नांविंदक्रमा
न्।मनस्तम्भेमानयते।यजुगप्तायाम्।यावयतेाकुस्मनाम्नोवाकुस्मेतिधातुःकुत्सितस्मयनेवर्तते।कुस्मयते।अचुकुस्मत्।अथवाकु
स्मेतिप्रातिपदिकात्ततोधात्वर्थेणिच्।।

दिति।।ः।।कुत्सअवक्षेपणेऽनश्चकुत्सायामितिनिर्देशादङ्।कुत्सा।।एयासश्रंथेतियुच्।कुत्सनाभवति।।
आभंडनेनिरूपणमित्याहुःवंचप्रलंभनेऽल्पटिावंचनेऽदित्करणास्वल्पाख्यामिङिकल्पार्थत्वाण्णिजनित्यःवेचयतिवंचतिावंचित्वावेचित्वावंक्त्वावंचि
लुंच्यृतश्चेतिसेटःक्त्वःकित्वविकल्पनात्पाक्षिकोनलोपःरुडभावेतुनित्यं।निष्ठायांतुवक्ष्यतेयस्यविभाषेतिरणिनिषेधःनाम्नोवेतिवाशब्दव्याचष्टेअथवेतिःप्रा
तिपदिकमितिःअन्येष्वपिदृश्यतइतिसूत्रेअन्येभ्योयीतिवक्ष्यमाणत्वात्कुपूर्वात्स्मयतेर्डप्रत्ययेटिलोपेकुगतीतिसमासेचनिष्पन्नमित्यर्थःयद्यपिकु
पूर्वस्यस्मिङोलडादिषुकुस्मयतेरत्यादिसिद्धेतथापिप्रकुस्मयतेरत्यादिनसिध्येद्उपसर्गस्यधातुनाव्यवधानायोगात्।कुस्मयंचक्रेरत्याद्यर्थमपिकुस्मेतिया

धादागवीदितिपरत्रचआद्योऽभिविध्यर्थतायाःसर्वसंमतत्वेनतन्मध्यपतितेऽप्यापितयेवव्याख्यानमुचितमितिभावः।अन्येत्वाद्यूर्वकात्स्वदःसकर्मकाण्णि-
जिरतिव्याचख्युः।आस्वदीयेषुधातवःसर्वेसकर्मकाः।घाटयतीति।अयंचुरादावेवसंघातेगतः।पुनःपाठस्तुअर्थभेदात्॥ॐ॥स्वादइत्येकइति।अस्मिन्म
तेभूर्वत्राप्यास्वादःसकर्मकादितिपाठ्यांनतुदीर्घपाठेच्यर्थः।हस्वपाठेष्वपथाहृद्भास्वादयतीतिरूपाणांतुल्यत्वादतआह।दीर्घस्यत्विति।सःस्विदिस्वदि
सहीनांचेतिसूत्रेणाभ्यासेणःपरस्यसस्यसकारेनतुषत्वमितिवक्ष्यमाणत्वात्सन्नंतेपिसिस्वादयिषतीत्यादिरूपंतुल्यमेवेत्यभिप्रेत्याह।असिस्वदिति।

स्वादइत्येके।असिष्वदत्।दीर्घस्यत्वषोपदेशत्वात्।असिस्वदत्।आथवाह्वा।इतउर्ङ्मिभाषितणिचःधृषधातुमभिव्याप्यसुजधृच
संयमने।योजयति।योजति।अयौक्षीत्।पर्चयति।पर्चति।पर्चिता।अपचीत्।अर्चपूजायाम्।सहमर्षणे।साहयति।सएवायन्ना
गःसहतिकलभेभ्यःपरिभवमीश्वरेपेलीङ्वीकरणे।लापयति।लपति।लेता।वृञोवर्ज्जने।वर्ज्जयति।वर्ज्जेति।वृञ्आवरणे।
वारयति।वरति।वरते।वरिता।वरीता।ऋवयोहानौ।जारयति।जरति।जरिता।जरीता।ञिचवि
योजनसम्यर्चनयोः।रेचयति।रेचति।रेक्ता।शिषअसर्वोपयोगे।शेषयति।शेषति।शेष्टा।अशिक्षत्।अयम्बिभूर्वोऽतिशयेतपदाहे
तापयति।तपति।तप्ता।तृपत्रृपोसन्दीपनेरत्येके।तर्पयति॥तर्पति॥॥

रत्यास्वदीयाः॥आथवाह्वाव्याख्यानात्योग्य
तावलाह्वाणिजिनिसंबध्यते।आथौक्षीदिति।णिजभावपक्षेअनिङ्नोयमितिभावः।लीङ्वीकरणेलिनातिलीयत्योर्यकानिर्देशरतिभाष्यकारे
त्यविभाषालीयतेरित्यात्वमिहनप्रवर्ततेइतिध्वनयतिलेतेति।वरीतेति।वृतोवेतिवादीर्घः।लिडिचूर्णीत्आत्मनेपदेतृचीष्ट।वरिषीष्टालिङ्
सिचोरात्मनेपदेष्विति वेट्।नलिङीतिरशोवीर्घनिषेधः।रडभावपक्षेउश्चेतिकित्त्वान्नगुणः।लुङिअवारीत्।अवारिष्टां।अवारिषुःसिच्चि
मीपदेष्विति दीर्घनिषेधः।आत्मनेपदेतुअवरिष्टाअवरीष्टारडभावेसिचोलोपः।अरतारिषाणिजभावेअयमनिडित्याह।रेतेति।अशिश्लदि तौ

इरित्करणादपि णिज्विकल्पः सिध्यतीति केचित्। शिल्पयोगइति क्रियाकौशलं शिल्पं। यत्निकारोपस्कारयोः यत्नोवाप्रेषोवानिकारः निराकारोपस्कारणोरिति
पाठान्तरं। क्रियानिर्घटौचयत्नेप्रेषेनिराकारेपातयेदप्युपस्कृतौ। निसोर्यधान्यधनयोः प्रतिदानेइत्युक्तौ। अस्यार्थः। यत्नाच्चर्षेषुचतुर्षुयतधातुंप्रयुंजीत। निसः प
पाठांतरं। क्रियानिर्घटौचयत्नेप्रेषेनिराकारेपातयेदप्युपस्कृतौ। निसोर्यधान्यधनयोः प्रतिदानेइत्युक्तौ। अस्यार्थः। यत्नाच्चर्षेषुचतुर्षुयतधातुंप्रयुंजीत। निसः प

अञ्चुविशेषणे। अञ्चयति। उदित्वमिङ्विकल्पार्थम्। अतएवविभाषितोणिच्। अञ्चति। एवंभ्वृधुजसुप्रभृतीनामपिबोध्यम्। लिगिचि
त्रीकरणे। लिङ्गयति। लिङ्गति। मुदसंसर्गेमोदयति। सकृन्न्यूतेनात्रसधारणेग्रहणादित्येके। वारणेइत्यन्ये। उभसुउन्छे। उकारो धात्ववय
यवइत्येके। नेत्यन्ये। आसयति। उआसयति। मुचप्रमोचने। मोदनेचावसस्नेहनक्लेदापहरणेषुचरसंशये। च्युसहने। हसनेचेत्येके। च्या
वयति। च्युसेत्येके। च्योसयति। भवोऽवकल्कने। अवकल्कनमिश्रीकरणमित्येके। चिन्तनमित्यन्ये। भावयति। रूपेश्वाकल्पयति। आ
स्वदःसकर्मकात्। स्वदिमभिव्याप्यसम्भवत्कर्मभ्यएवणिच्। ग्रसग्रहणे। ग्रासयतिफलम्। षधारणे। पोषयत्याभरणम्। दलवि
दारणे। दालयति। पटपटलुटनुजिमिजिपिजिलुजिभजिलघित्रसिपिसिकुसिदशिकुशिघटघटिवहिवर्हवल्हगुपधूपविछीवप
यलोकूलोचृणादकुपतर्कचुतचृधुभाषार्थीः। पाटयति। पोटयति। लोटयति। तुन्नयति। तुन्नति। एवम्परेषामा घाटयति। घण्टयति।
नाग्लोपिशास्वदितामा।७।४।२। णिच्यग्लोपिनः शास्तेर्ऋदिताञ्चउपधायाह्रस्वोनस्याचङ्परेणोअलुलोकनाअलुलोचनावर्त्त
यति। वर्द्धयति। उदित्वाद्वर्त्तति। वर्द्धति। रुजलजिअजिदसिभृशिरुशिशीकनटघटिजिविरधिलघिअहिरहिमहिचालडिनडनलच।
पूरीआप्यायने। ईदित्वन्निष्ठायामिणिषेधाय। अतएवणिच्वा। पूरयति। पूरति। रुजहिंसायाम्। स्वदआस्वादने ॥ ॥ ॥

रभागेचेत्प्रयुज्यतेतदाप्यंधान्यधनयोः प्रतिदानेवर्त्ततइति। ऋणान्निर्यातयति। प्रतिददातीत्यर्थः। अंचुविशेषणे। विशेषणंव्यावर्त्तनं। भवोऽवकल्कनेभू
धोण्णिच्स्यात्। भावयतीति। मिश्रीकरोतिचिंतयतिवेत्यर्थः। रूपेश्वारूपेर्णिच्स्यात्। अवकल्कने। आस्वदः। अभिव्याप्तेति। आङ्कुस्मादिति। भूवेत्रआश्व

अथार्द्धातार्द्धीति। वस्यमाणौषधातुवर्भक्त्याऽवयवोऽकारेणनूच्चारणार्थेरत्यर्थः। स्थानिवत्वान्नवृद्धिरिति। अचः परस्मिन्निति सूत्रेणेत्यर्थः। नचस्थानिनिसति यन्नकार्यंतदेवस्थानिवदित्यनेनातिदिश्यते। नत्वादेशप्रयुक्तंवार्यतेअन्यथानायकः पावकः इत्यादिनसिद्धेरिति वृद्धिरचइवीरेतिवाच्यं। अचः परस्मिन्नि

चन्दनमञ्जरीश्च ९ प्रीञ्तर्पणे॥ प्रीणयति। धूञ्प्रीणोरितिहरदत्तोक्तपाठेन। प्रापयति। प्रयति। श्रस्यग्रन्थसन्दर्भे। आसृलप्रसने। आपयति। आयति। आपन्न। आप्ता। स्वरितेदयमित्येके। आपते। ननुश्रद्धोपकरणयोः। उपसर्गाच्चदैर्घ्ये। तानयति। वितानयतितनति। विततनति। चनश्रद्धोपहसनयोरित्येके। चानयति। चनति। वदसन्देशवचने। वादयति। स्वरितेत्। वदति। वदते। अनुदात्तेदित्येके। ववदतुः। ववदिथ। ववदे। वद्यात्। चचपरिभाषणे। वाचयति। ——। वचति। वक्ता। अवाक्षीत्। मानपूजायाम्। मानयति। मानति। विचारणेऽनुभौवादिको नित्यसन्नन्तः। सम्मेमानयते। इत्याकुस्मीयाः॥ मन्यतेरतिदिवादौ। मनुतेरतितनादौच। भूप्राप्तावात्मनेपदी। भावयते। भवते। णिचसन्नियोगेनैवात्मनेपदमित्येके। भवति। गर्हविनिन्दने। मार्गअन्वेषणे। कविशोके। उत्यूर्णोयमुत्कर्षणायाम्। कर्णवतेरित्यात्मनेपदीगतः। मृजूशोचालङ्कारयोः। मार्ज्जयति। मार्ज्जति। मार्ज्जिता। मार्क्षीत्। मृषतितितिक्षायाम्। स्वरितेत्। मर्षयति। मर्षति। मर्षते। मृष्यति। मृष्यतेरतिदिवादौ। सेचनेऽपि। मर्षति। धृषप्रसहने। धर्षयति। धर्षति। इत्याकृषीयाः। अथार्द्धाः। कथ वाक्यप्रबन्धे। अल्लोपस्यस्थानिवद्भावान्नवृद्धिः। कथयति। अग्लोपित्वान्नदीर्घसन्वद्भावौ। अचकथत्। चरइत्यायाम्। चरयति। वा

रयतीतिगतम्। गणासंख्याने। गणयति॥

त्यत्रस्थानिवदित्यत्रवर्त्यशब्दाधिकारपक्षाश्रयेणाभावाभावउभावव्यतिदिश्येतेरतिसिद्धौतान्स्था
निनिसत्यभवत्यादृद्धेरादेशेष्यभावात्। स्थानिनिसतियन्नभवतितदादेशेपिनभवतीत्यत्रतुनपदांतेतिसूत्रस्थयलोपादियहरा मेवलिंगमितिदिक्

शलरगपधेतिक्तः। तृपा। अनिट्सुश्यनानिर्देशादयंसेडितिथ्वनयति॥ ॐ ॥ तर्पितेति। कृदी। ईदित्वान्निष्ठायामनिट्। ऋवर्णान्नस्य णत्वं। कृणः। कृणावान्। हस्वश्चेति। धुञ्कंपने इत्यर्थः। अवास्रीदिति। अस्यतिवक्तीतिलुकानिर्देशादङ्नेतिभावः। वचिस्वपीतिसंप्रसारणे। उच्यात्। धृषप्रसहनो। केचि

तर्पिता। छृदी संदीपने। छर्दयति। छर्दति। छर्दिता। छर्दिष्यति। सेसिचीतिविकल्पेना। साहचर्य्यात्तत्रैधादिकस्यैवग्रहणात्। तृपछृपदृपसन्दीपनइत्येके। तर्पयति। छर्पयति। दर्पयति। दृभी भये। दर्भयति। दर्भति। दर्भिता। दृभसन्दर्भे। अयन्तु दादावीदित्। स्रथमोस्रणे। हिंसायामित्येके। मीगतौ। मायति। मयति। मेता। ग्रन्थवन्धने। ग्रन्थयति। ग्रन्थति। शीकआमर्षणे। चीकचा अर्दहिंसायाम्॥ स्वरितेत्। अर्दयति। अर्दति। अर्देः। हिंसिहिंसायाम्। हिंसयति। हिंसति। हिनस्तीतिश्नमिगतम्। अर्हपूजायाम्। आङः षदपद्यर्थो सादयति। आसीदति। पाघ्रेतिसीदादेशः। आसत्ता। आसात्सीत्। शुन्धशौचकर्म्मणि। शुन्धिता। अशुन्धीत्। अशुन्धिष्टाम्। छद अपवारणे। स्वरितेत्। जुषपरितर्कणे। परितर्कणमूहोहिंसावा। परितर्पणइत्यन्ये। परितर्पणाम्परितृप्तिक्रिया। जोषयति। जोषति प्रीतिसेवनयोर्जुषतेरितुदादौ। धूञ्कम्पने। णावित्यधिकृत्य धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः॥ धूनयति। धवति। धवतेः केचित्तु धूञ्प्रीणो रितिपठित्वा प्रिणातिसाहचर्य्याद्धूनातेरेवनकमाहुः। धावयति। अयंसादौक्त्यादौत्तुदादौच। स्वादौहस्वश्चातथाचकविरहस्यैधूनोति चम्पकवनानिधुनोत्यशोकञ्चूतेन्धुनातिधुवतिस्फुटितातिमुक्तम्। वाणर्विधूनयतिचम्पकपुष्परेणून्यत्का ननेधवति।

त्वादितमाहुस्तन्मतेधृषो मुख्यमतेतु धृषितः। नन्वत्रनिष्ठाणीडित्त्वादिनासेर्णिनिष्ठायांकित्वनिषेधात् गुणोनभाव्यमितिचेत्। अत्राहुः। आदित्साहचर्यादादितएवत्रिधृषेत्यस्यतत्रग्रहणात्। नचआदितोनिष्ठायाइड्वलभ्रतिशर्क्षविभाषाभावादिकर्मिणोरितितत्संभवादिति। इत्याधृषीयाजादयः

ऊनपरिहाणो।अस्माण्णोचङि॰द्वित्वात्परत्वादंतरंगत्वाच्चअज्ञोपेनअजादेर्द्वितीयस्येतिणिचासहद्वित्वेओनिनदित्यनिषंप्रसज्यतेकिंतुओननदित्येवरूप
मिष्टंतच्चनशब्दस्यद्वित्वंविनानसंभवति।नचद्विर्वचनेचीतिसूत्रेणाद्वित्वेकर्तव्येअज्ञोपस्यस्थानिवत्भावात्निषेधाद्धानशब्दस्यद्वित्वंसिध्यतीतिवाच्यं।णि
चोद्वित्वनिमित्तत्वाभावादतआहाओःउपधज्ञीत्यादि।संप्रसारणसूत्रेलिंगमितिकेषांचित्भ्रमंनिवर्तयितुमोहःपयथोरितिअयंभावः।स्निह्वङ्रज्वशासनि
सनीवंतर्ङितिसूत्राभ्यांष्वङ्योतिभ्यांपरस्यसनरङागमंब्रुवंतद्विर्वचनेऽचीतिस्थानिवत्भावादादेशनिषेधाद्धाउवर्णांतस्यैवद्वित्वमितिउपविषते।

ऊनपरिहाणो।ऊनयतिओःउपधज्ञिरितिसूत्रेपययोरितिवक्तव्येवर्णग्रहणंप्रत्याहारज्ञापकंस्रग्रहोलिङ्॰णिचिअचआदेशोनस्याद्वित्वेकार्ये
चद्विरुक्तौअभ्यासोत्तरखण्डस्यआद्योऽचूप्रक्रियायाम्परिनिष्ठितेरूपेवाऽवर्णोलभ्यतेतत्रैवायन्निषेधः।ज्ञापकस्यसज्ञातीयापेक्षत्वात्तेना
विकीर्त्तेदितिसिद्धम्।प्रकृतेतुनशब्दस्यद्वित्वन्ततउत्तरखण्डेऽचीतिः।ओननत्।मामवान्ननत्।ध्वनशब्दे।अदध्वनत्।कूटपरितापे।परिता
हेरित्यन्ये।सङ्कुटयामकुणगणचामन्त्रणेचात्कुटोपि।कूटयति।सङ्कुटयति।ग्रामयति।कुणयति।गणयति।पाणिनस्त्रम्।कैतवश्रावणेनिमन्त्र
णेच।केतयति।निकेतयति।कुणगणचामन्त्रणेचकारात्केतने।कूणसङ्कोचनेइतिस्तेनचौर्ये।अतिस्तेनत्।आगर्वोदात्मनेपदिनः।पदग
तौ।पदयते।अपपदत्।गृहग्रहणे।गृहयते।मृगअन्वेषणे।मृगयते।मृग्यतीतिकंड्वादिः।कुहविस्मापने।स्थूरवीरविज्ञानौ।स्थूलपरिंहणे।
स्थूलयते।अतिस्थूलत्।अर्थउपयाज्ञायाम्॥अर्थयते।आर्तीयत्।सत्रसन्तानक्रियायाम्।असस्त्रत्।अनेकाच्त्वान्नषोपदेशः।सिसत्रयि
षते।गर्वमाने।गर्वयते॥ ॥ ॥ उपविषतीत्यनिषंप्रसज्येतातस्तत्रअभ्यासोवर्णस्येत्वार्थंपययोरित्यपेक्षितेअन्यथापिपविष
ते।पिपविषतीतिनसिद्ध्येन्नइति।वर्णग्रत्याहारेत्यादि।उपधज्ञीतिवर्णग्रहणफलेतुअवीभवत्अमीमवत्अरीरवत्अलीलवत्।अजीजवत्वि
भावयिषति।मिमावयिषति।रिरावयिषति।लिलावयिषतीत्यादिरूपसिद्धिरितिवाच्यं।तद्रूपपादम्।णिचिपरत्वादंतरंगत्वाच्चवृद्ध्यादौकृतेद्वित्वस
त्यभ्यासेउवर्णस्यदुर्लभत्वादकारस्यसम्पतरतीत्वेनरूपसिद्धेश्चाततोवर्णग्रहणंव्यर्थंसदुक्तार्थंज्ञापकमितिभावः।ज्ञापकफलंतुयत्रओः ॥

ईचगणाः।अत्सृदृत्वरेत्पत्रयोऽन्तसचकारेणासमुच्चीयते।स्तनगदी।गदीत्यत्रकानिर्देशादतोलोपः।अनेकाच्त्वेनाधोपदेशत्वात्।षत्वेनातिस्तनयिषति
स्तनिहविषधीतिणिरित्युच्चयामंतेत्ययादेशः।स्तनयित्नुर्बलाहकः।पतगतौवा।गणसूत्रमिदंरूपयतीति।रूपेरलतिनप्रवर्तते।तत्रस्तूसामर्थ्यरत्प
स्यग्रहणात्तरूपप्रकृतिकणिजंतस्यतुधात्वंतरत्वात्।स्यूह।आसुमिच्छाईप्सा।अवभामत इति।अत्रोपस्थानिवत्वाणौचङीत्युपधाह्रस्वेन।।सूत्रा।।पि

ईचगणाः।७।४।९७।।गणेरभ्यासस्यईत्स्याच्चङ्परेणौचादत्।अजगणत्।अजीगणत्।शठम्बठसम्यगवभाषणे।पटवटग्रन्थेरहत्या
णे।अररहत्।स्तनगदीदेवशब्देस्तनयति।गदयति।अजगदत्।पतगतौवा।वाणिजन्तःवादन्तइत्येके।आद्ये।पतयति।पत्तिपता
ञ्चकारः।अपतीत्।द्वितीयेपातयति।अयीयतत्।पषअनुपसर्गात्।गतावित्येवापषयति।स्वरआक्षेपे।स्वरयति।रचप्रतियत्नेरचय
ति।कालगतौसंख्यानेचाचहपरिकल्कनेपरिकल्कनन्दम्भःशाठ्यञ्चामहपूजायाम्।महयति।महतीतिशयिगतेःसारूपश्रथदोर्व
ल्ये।सारयति।रूपयति।श्रथयति।स्पृहईप्सायाम्।भामकोधे।अवभामत।सूचपैशुन्ये।सूचयति।अषोपदेशत्वान्नषः।असूसूचत्।
खेटभक्षणेखट्टीयान्तइत्येके।खोटइत्यन्ये।क्षोटक्षेपेगोमउपलेपने।अजुगोमत्।कुमारक्रीडायाम्।अजुकुमारत्।शीलउपधारणेउपधा
रणमभ्यासःसामसांत्वप्रयोगेअससामतसामसांत्वनेरित्यतीतस्यतुअसीषमत्।वेलकालोपदेशेवेलयति।कालरतिष्टथग्यातुरि
त्येके।कालयति।पल्यूलवनयवनयोःवातसुखसेवनयोःगतिसुखसेवनेष्वि त्येके।वातयति।अववातत्।गवेषमार्गणे।अज
गवेषत्।वासउपसेवायाम्।निवासआच्छादने।अनिनिवासत्।भाजपृथक्कर्म्मणि।सभाजप्रीतिदर्शनयोःप्रीतिसेवनयोरित्यन्यः।स
भाजयति ॥

शुनोऽर्जनस्तस्यकर्मचैशुन्यंअषोपदेशत्वादिति।अनेकाच्त्वादितिभावः।सामसांत्वनेरत्यतीतस्यत्विति।अयंधातुःरतःप्रा
ङ्मूलउक्तकनकुचापिपठितःउक्तकांतरेणमृग्यः।केचितुसामसांत्वनेरत्यस्यकाप्यपठितत्वेषिसांत्वसामप्रयोगेरतिप्राक्पठितमेवतत्रचषांत्वसामे
तिधातुर्हयप्रयोगेवर्तते।प्रयोगश्चसांत्वप्रयोगपरःसचसांत्वनमेवेत्येवंग्रंथकारआशयंवर्णयित्वास्थितस्यगतिंसमर्थ्यतेगवेषामार्गणमन्वेषणं ॥

त्वायतोऽजरितुःकाममूनपीरित्यादावेवतन्निषेधात्।यद्यपियरिनिष्ठितएवअवर्णोपरत्वमित्याशयेनउवर्णोदेशएवस्थानिवत्स्यात्तान्यरितिवदतोवोपदे
वादीनामातेऔनिनदित्येवभाव्यंअवर्णादेशस्यस्थानिवत्वेनुपरिनिष्ठितरूपेअवर्णोपरत्वालाभात्तथापिअचिकीर्तेदित्यादौस्थानिवत्वमाशंक्यउत्तरभागेअ
वर्णोभावादितिभाष्यकारोक्तपरिहारपर्यालोचनयाउवर्णोदेशएवस्थानिवदितिनियमोनास्तीत्योननदितिरूपंनिर्वीर्यमेवाकिंच।उवर्णोदेशएवेतिनि
यमेलोपःपिबतेरिच्चाभ्यासस्येतिसूत्रेअपीप्यदित्यत्रपिबतेर्णौशाक्तासेत्यादिनायुक्तिचडि·उपधालोपेतस्यस्थानिवत्वात्यापृ शब्दस्यहित्वमितिवृत्ति
ग्रंथोविरुध्येत।अपिचाशुष्किकाशुष्कजंघाचक्षामिमानोजटत्वेतिवैयाघ्रपद्यवार्तिकस्यौजटदितिप्रयोगोपिविरुध्येत।एतद्धिपूर्वत्रासिद्धमित्यस्य
प्रयोजनकथनंवार्तिकांतरद्यथाशुष्किकेत्यत्रोदीचामातइतिइत्वविकल्पोनाशुषःकरतिकर्त्वस्यासिद्धत्वेनयकृपूर्वत्वाभावात्।शुष्कजंघेत्यत्रकर्त्वस्या
सिद्धत्वादेवनकोपधायाइतिसंवत् भावनिषेधोनास्तीमानित्यत्रजमादुपधायाइतिवत्वेनास्तायोमइतिमत्वस्यासिद्धत्वात्। चहेः क्तात्तासिचिच
ङि·औजढदित्यत्रढत्वस्यासिद्धत्वाण्णोरुतस्यटिलोपस्यस्थानिवत्वाच्चहृतशब्दस्यहित्वं कुहोश्चुरित्यभ्यासेचचैसन्वदित्वेनुअनग्लोपीतिप्रतिषेधा
न्नभवतिाएवंकाशिकायामपिपूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रेऔजढदित्युदाहृत्यऊढिमाख्यदौजिढदित्येतन्नुक्तिन्नं तस्यऊढिशब्दस्यभवतीत्युक्तंतदपिविरु
ध्येताउवर्णोदेशएवस्थानिवदितिनियमेाणोरुतस्यटिलोपस्यात्रस्थानिवत्वाभावेनहृतशब्दस्यहृति शब्दस्यवाहित्वासंभवात्।एवंचांकधातोरिणि
च्यलोपेचढि·स्थानिवत्वान्ककशब्दस्यहित्वेआंचकदितिरूपमेवसर्वैसंमतंनत्वांचिकदितिवोपदेवोक्तमितिवोध्या नन्वचिकीर्तेदित्यादौस्थानिव
त्वमाशंक्योत्तरभागेअवर्णोभावादितिवदन्भाष्यकारोनवोपदेवग्रंथस्यप्रतिकूलःउत्तरभागेपरिनिष्ठितरूपेअवर्णोपरत्वमवर्णोदेशस्यैवसंभव
तिनान्यस्येत्याशयेनैवभाष्यकारेणतथोक्तमितिवक्तुंशक्यत्वादितिचेत्। मैवंतथाहिसतियत्रओःउयण्जीत्यस्यप्राप्तिरुक्तास्यवर्णोदेशएवस्थानि
वत्ताज्ञापकस्यसजातीयापेक्षत्वादित्येवमेवभाष्यकारोवदेत्।ऋजुमार्गेणासिध्यतोर्थस्यवक्रेणासाधनायोगात्इतिदिक्।संकेतितास्त्वत्वारोऽवधात
वः।पाठांतरमिति।संकोचनइत्येतत्पर्यंतं।अनेकाक्त्वे नाषोपदेशत्वात्सत्वंनेतिध्वनयति।अतिस्तेनदिति।गृह्यतेइति। अल्लोपस्यस्थानिव

पयण्जीत्यस्याप्राप्निस्तत्रवोध्यंतद्यथाचुस्रावयिषतिाचच्यङ्चुस्रवत्।उडुरिवाचरतिउडवतिासर्वप्रातिपदिकेभ्यश्च्व्याचोरेक्विप्नदंताद्धातोर्णौसन्।उडुडा
वयिषतिाचडि·औडुडवत्।तरतिसौत्रोधातुरुतोर्णौसन्।तुतावयिषतिाचडि·अतूतवत्।तुनावयिषतिाअतूनवत्।उस्कारयिषतिाअपस्कुरत्।चिस्फुरोर्णौ
वितिवाआत्वंाअपस्करदित्यादिष्वभ्यासेउकार श्रवणंभवतिज्ञापनवशादन्यथाचिस्रावयिषतीत्यादिप्रसज्येतनतदेतत्सकलमभिप्रेत्यवार्तिककृतोक्तं ।
ओःपयण्जिषुवचनंज्ञापकंणौस्थानिवत्भावस्येतिस्थानिवद्भावः प्रतिषेधस्याप्युपलक्षणंाअचआदेशोनस्यादितिाप्रतिषेधपक्षेमुख्यस्यप्रमिप्रे
त्येदमुक्तंाप्रतिषेधःस्थानिवद्भावस्याप्युपलक्षणमितिवोध्यंानन्वेवंकृतसंशब्नेरितिधातोर्णौचडि·इरादेशात्प्रागेवकृतस्यस्थद्भित्वेउरदत्वेचअच
कीर्तदितिस्यान्नतुअचिकीर्तदित्यतआहयत्रद्विरुक्तोवितिाचङ्सहितस्योत्तरखंडत्वमभ्युपेत्येदमुक्तंाअन्येतुआद्यग्रहणंस्थप्रतिपत्त्यर्थोधातोरवयवस्यैकाचोद्वि
त्वेसत्यभ्यासोत्तरखंडेअज्झ्यासंभवादित्याहुःाऔजहत्औजनदित्यादौपरिनिष्ठितेअचर्णीस्यालाभादाहाप्रक्रियायामितिाचुस्रावयिषतीत्यादौप्रक्रिया
यामवर्णीनलभ्यतेतस्त्याहाापरिनिष्ठितेरूपेचेतिावाशब्दोऽनास्थायांाक्वचिदवर्णीपरत्वेविवक्षितेनतुअमुकत्रैवेत्याग्रहस्तिभावःसजातीयायेक्त्वादि
तिापयण्जोत्वभ्यासोत्तरखंडेअवर्णीपरोभवतिअतःतथैवज्ञायकमित्यर्थःअतएवभाष्यकृतापवर्गादेरन्यस्मिन्अपिहलिअवर्णीपरेएवस्थानिवत्त्व
मितिअचिकीर्तदित्यादौनातिव्याप्तिरितिसिद्धांतितंानतुओःपयण्जीतिसूत्रेणिचिरतिनास्तिाातथाचणिच्यचआदेशोनस्यादित्यर्थेकथमिदंज्ञापकंभवेत्।
नचसामान्यतोद्भित्वेकार्येअचआदेशोनस्यादित्येवज्ञाप्यतामितिवाच्यंादिदवनीयिषतिनिनवनीयिषतीत्यादावभ्यासेउकारश्रवणप्रसंगादितिचेत्।अत्रा
हुःायेननाव्यवधानमित्येकेनप्रत्ययेनद्भित्वनिमित्तप्रत्ययस्यव्यवधानमाश्रीयतेतच्चरोरेवसंभवतीतिणिज्विषयकमेवज्ञापकंदिदवनीयिष तीत्यत्रतु
त्युटावचाचव्यवधानादनेकव्यवधानमितिनतद्विषयंज्ञापनमितिाअस्मिन्मतेआचारक्विंवेतादवनशब्दात्सनिदुदवनिषतीतिस्यात्तत्रचनेष्यतेणौ
स्थानिवद्भावस्यज्ञापकमितिवार्तिकोक्तेःस्थानिवत्वेनप्रतिषेधे नवाणावेवाभ्यासेउकारेणभवितव्यमतोवार्तिककारवचनादवणौस्थानिवदितिस्वीकर्त
व्यंातथाचनपूर्वोदाहरणेषदोषइतिदिक्।फलितमाहाप्रक्षते त्विताऔननद्रितिानोनयतिध्वनयतीतिचडिप्रत्ययस्त्विहनाातत्रछंदसीत्यनुवृत्त्यामा

दिकग्रहणं प्रत्ययकार्याणामतिदेशोमा भूदित्येवमर्थं तेनात्रणिचोपीएनभवतीतरभावेभूभावेनापिनभवितव्यंसंनियोगशिष्टत्वात्।किंतुवहयतीत्येव भवितव्यमितिमतांतरं। एतच्चतत्रैवसूत्रेकैयटेस्पष्टमिति।अन्येत्वाहुरिष्ठवदितिहिसमभ्यंतादृतिर्णौवित्तुयमेयेसमभीदर्शनात्तेनरूपनिपरेपूर्वस्मयत् कार्यं तदतिदिश्यतेनत्विष्ठनोपीति।एवद्भावेति।अतिशयेनपट्वीपटिष्ठेत्यत्रभस्याढेतद्धितरतिसंवत्भावः।कनीष्ठः।द्रढिष्ठइत्यत्ररक्तोहल्लादेरितिरभावः साधिष्ठइत्यादौटिलोपः।अतिशयेस्रग्वीस्रजिष्ठइत्यत्रविन्मतोर्लुगितिविनोलुक्।अतिशयेनगोमान्गविष्ठइत्यादौमतुपोलुक्।स्थविष्ठइत्यादौस्थूलदूरेत्यादिनायणादिलोपः।प्रेष्ठइत्यादौप्रियस्थिरेत्यादिनाप्रस्थाद्यादेशः।तद्वत्सावपीति।एवद्भावस्योदाहरणमेनीमाचष्टेएतयति।टिलोपेनैवसन्नियोगशिष्टत्वान्नकारनिवृत्तौसिद्धायांएवद्भावग्रहणंदरदमाचष्टेदारदयतीत्यादिसिध्यर्थमितिबोध्यं।द्रढयतीत्यादौरभावः।स्त्रिणमाचष्टेस्त्रजयतीत्यत्रविनोलुक्। गोमंतमाचष्टेगवयतीत्यत्रमतुपोलुक्।अंगवृत्तपरिभाषयाद्विरत्रनभवति।प्रियमाचष्टेप्रीणयतीत्यादौतुद्विर्भवत्येवाङ्योरितिनिर्देशेनतत्रापरिभाषायाःअनित्यत्वज्ञापनादितिदिक्। परत्वाद्धलादाविति।लोपःशाकटायनस्यात्रनित्यःद्विरुच्यनित्याउभयोरनित्ययोःपरत्वाद्द्विरुक्तस्यौकारस्यावादेशात्प्रागेवपरत्वाद्धार्णादांगस्यवलीयस्त्वाच्चलोपइत्यर्थः।एवंचानग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावौ स्तइत्याह।अपीपटदिति। द्रढिलोपस्य स्थानिवद्भावेनच्यवधानाद्दीर्घसन्वद्भावौनेतिनभ्रमितव्यं।स्थानिवत्वेप्यंगस्यणिच्यरत्वानपापात्।चङ्परेणोयङ्लुग्विति पक्षेपिअभ्यासस्यआदिशादचः पूर्वत्वेनस्थानिवत्वमेवनास्तीतिदीर्घसन्वद्भावौस्तएव।केचित्तुचंङ्परेणोयङ्लुग्विति पक्षेपटुशब्दोकारस्यद्विरुक्तायांणिपरेलघुदर्लभमितिसन्वद्भावाप्राप्ताऽपपटदित्येवरूपं।प्रथमंटिलोपःपश्चाद्द्विर्वचनमितिमत्वाभ्यासस्यआदिशादचःपूर्वत्वेनस्थानिवत्वमेवनास्तीतिमनोरमोक्तंयत्तन्नादर्तव्यं।णिच्यचआदेशोनस्यात्द्वित्वेकर्तव्येइतिनिषेधपक्षस्यमुख्यतयाप्राप्तत्वेनप्रथमंटिलोपस्यइरूपंपादत्वादित्याहुस्तन्मंदं।अपीपटदित्यत्रद्वितीयाच्चर्पतस्यप्रथमावयवस्यद्वित्वमितिहिनिर्विवादं।तथाचद्वितीयस्याद्वित्वाकरणात्प्रथमंटिलोपःस्यादेवेतिद्रढेर्लोपइति। कृताऽकृतप्रसंगित्वमाचष्टेणलोपोनित्यःद्रढिस्तनित्यात्टिलोपेसतिस्थानिनःपूर्वत्रकर्तव्यायालोपस्यस्थानिवत्वात्सविधौसस्य स्थानिवत्वाभावाच्चात्रसंस्तुप

त्वान्नगुणः। लुडि अजगृहत्। अग्लोपान्नसन्वद्भावः। मृगयते इति। मार्गयति मार्गतीति तु मार्गअन्वेषणे इत्यादीयस्यअर्थः। अर्थयतइति। ऋद्धेर्लोपोवलीयान् इत्यस्योपान्नवृद्धिः। वोपदेवस्तु ऋद्धौ रुतायांयकिचाऽर्थीपयते इतिरूपमाह। तन्न। भसात्। नचार्थवेदसत्यानामित्याऽकस्यादेवेतिवाच्यं। तत्रप्रातिपदिकस्यग्रहणात्॥ ॐ॥ अदन्तत्वसामर्थ्यादिति। कथादिषुउपधाह्रस्वस्यग्रहमृगप्रभृतीनांउपधागुणस्यचच्यावतेनेनअदन्तत्वसार्थकंरहत्वदन्तत्वेप्रागुक्तफलाभावात्। णिचः पाक्षिकत्वंज्ञापयतीतिभावः। ननुअदन्तत्वसार्थकत्वायवाक्योपरतिप्रोक्तमेवाभ्युपगम्यतामिति चेत्। अत्राहुः। चिंतयतेरिदित्वंसामान्यापेक्षंज्ञापकमितिमतेरहअदन्तत्वस्यफलंस्यष्टमेवाविशेषापेक्षंज्ञापकमितिमतेतुतत्रतत्रआकाऽ

अदन्तत्वसामर्थ्यात्णिच्विकल्पः। धातोरन्तउदात्तः लिट्याम्चफलम्। एवमन्येपि। इत्यागर्वीयाः। सूत्रवेष्टनेसूत्रयति। असुसूत्रत्। सूत्रप्रस्रवणे। सूत्रयति। सूत्रति। रूक्षायरुक्षे। पारतीरकर्मसमाप्तौ। अपपारत्। अतितीरत्। पटसंसर्गे। पटयति। धेकदर्शनेइत्येके। अदिधेकत्। कत्रशैथिल्ये। कत्रयति। कत्रति। कर्त्रेत्यप्येके। कर्तयति। कर्तति। प्रातिपदिकाद्धात्वर्थेबहुलमिष्ठवच्च। प्रातिपदिकाद्धात्वर्थेणिच्स्यादिष्ठवत्। प्रातिपदिकस्यसम्बद्धावरभावटिलोपविन्मतुब्लोपयणादिलोपप्रत्ययस्कादेशभसंज्ञास्तद्भावियुः। पटुमाचष्टेपटयति। परत्वाद्धौसत्यांटिलोपः। अपीपटत्। णौचङीत्यचभाष्येनृद्धेर्लोपोवलीयानितिस्थितम्। अपपटत्। तत्करोतितदाचष्टे॥ पूर्वस्यप्रपञ्चः करोत्यादृकारईकारऊकारऊकारश्चेत्यनुबंधाः। यथाज्ञापकंतयास्वीकृताः। तथाअदन्तताऽपिणिच्विकल्पमेवज्ञापयतु॥ सृइतिधात्वर्थमात्रेणिजर्थः

मेनेवणिज्विकल्पेनकृतार्थत्वेअसूर्वस्यलोपबाधस्यकल्पनायाअन्याय्यत्वात्। एवंहिसतिमतेदृश्येयेकरूपमेवफलंलभ्यतेइति। असुसूत्रदितिअनेकाच्त्वान्नपत्वं। प्रातिपदिकादिति। यदिसूत्रंतावणिच्स्यात्तदासूत्रजयतीत्यादौकुत्वंस्यात्। इतिभावइतिकेचित्। तन्न। दृश्वत्भावेनभत्वेकुत्वस्याप्रसक्तेः। अत्रबहुलंणिच्स्यात्सचणिच्दृश्वत्भवतीतिअन्वयात्पक्षेवाक्यमपिभवतीत्याह। पटुमाचष्टइति। धात्वर्थइत्यनेनकरणाख्यानादिगृह्यतेइतिभावः। ननुबहून्याचष्टेभावयतीत्यत्रदृश्वत्स्यियङ्निणिचोपियिङ्स्यात्। अत्राहुः। टेरितिसूत्रेणाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्येतिवार्तिकेप्रातिय

हितप्रत्ययेतेनवार्त्रघ्रमित्यत्रहनस्तदितत्वेनभवतीतिज्ञेयं।उक्तदोषान्परिहरतिसत्यमिति॥ ॥ प्रकृतिवच्चेतिचकारोऽनुक्तसंग्रहार्थइत्याह॥

प्रकृतिवच्चेतिचकारोऽभिन्नक्रमःकारकश्चचात्कार्य्यम्।हेतुमण्णिचः प्रकृतेर्हेत्वादेर्हेतुमतोयादृशङ्कारकन्यातावनन्तर्भूतद्वितीयान्तेया दृशञ्चकार्य्येकृत्वतत्वादितदिहापीत्यर्थः।कंसमजीघतत्।कर्त्रीकरणाद्वात्वर्थे।कर्तुर्व्यापारार्थेयत्करणंनतच्चक्षुरादिमात्रमित्यर्थः।अ क्षिनाहन्ति।अक्षयति।वष्कदर्शने।चित्रचित्रीकरणेआलेख्यकरणइत्यर्थः।कदाचिद्दर्शने।चित्रेत्ययमद्भुतदर्शनेणिचंलभते।चित्रयति॥ अंससमाघाते।चटविभाजने।लजप्रकाशने।चटिलजिरित्येके।चण्टयति।लञ्जयति।अदन्तेषुपाठबलादन्तत्ववृद्धिरित्यन्ये।वण्टापयति।ल ञ्जापयति।शाकटायनस्तुकथादीनांसर्वेषांचकमाहातन्मतेकथापयति।गणापयतीत्यादि।मिश्रसम्पर्के।संग्रामयद्वे।अयमजदान्तेत्।अ कारप्रश्लेषात्।असंसंग्रामत।स्तोमश्लाघायाम्।अतुस्तोमत॥छिद्रकरणेभेदनेकरणेभेदनइत्यन्ये।कर्णीतिधात्वन्तरमित्यपरेअन्धस्तु द यघाते।उपसंहारइत्यन्ये।आन्दधत।दण्डद एडनिपातने।अङ्कःपदेलक्षणेचाआङ्चकत।अङ्कचाआङ्कगत।सुखदुःखतत्क्रियायाम्।रसआ स्वादनस्नेहनयोः।व्ययवित्तसमुत्सर्गे।अवव्ययत।रूपरूपक्रियायाम्।रूपस्यदर्शनंकरणंवारूपक्रिया।छेदद्वैधीकरणे।अचिच्छुदत। छदअपवारणइत्येके।छदयति।लाभप्रेरणेव्रणगात्रविचूर्णने।चूर्णवर्णक्रियाविस्तारणवचनेषुवर्णक्रियावर्णकरणम्।सुवर्णी म्वर्णीयति।कथाम्वर्णीयतिविस्तरणातीत्यर्थः।हरिंवर्णीयतिस्तौतीत्यर्थः।बहुलमेतन्निदर्शनम्।अदन्तभागनिदर्शनमित्यर्थः।बाहुलका दन्येपिबोध्याः।तत्रयथापर्णीहरितभावे।अपपर्णीत।विष्कदर्शने।क्षपप्रेरणेवसनिवासेतत्यआवरणे।एवमान्दोलयति।प्रेङ्खोलयति। विडम्बयति।अवधीरयतीत्यादि।अन्येतुदशगणीपाठेबहुलमित्याहुः। तेनापठिताअपिसौत्रलौकिकवैदिकाबोध्याः ॥

चात्कार्यमिति।यद्यप्यन्यतरातिदेशेनाण्ड्विर्वचनेसिध्यतःतथापिभातावनेतर्भूतद्वितीयांताद्दिलाभयकारकातिदेशः कार्यीतिदेशस्तुकृत्वतत्वा

क्षेमुंडमिश्रेतिसूत्रेहलिकल्योरदंतत्वनिपातनस्यवैय्यर्थ्यमेवाशङ्क्यप्राक्टिलोपेसतिअग्लोपित्वसंभवात्तथाचादंतत्वनिपातनसामर्थ्याट्टिलोपात्पूर्वंवृद्धि
रेवेत्यनग्लोपित्वादपीपटदित्येवरूपंसाधितिप्रतीयतेभाष्यहृयप्रामाण्याद्रूपद्वयमपिसाधितिवदवः॥ ॥लडर्थेलिटोकरोत्याचष्टइतिण्यंतेरिवते
मानेलडेकवचनं।लडर्थोविवक्षायांतुएयंतात्भावकर्मणोःभूतभविष्यतोर्द्वित्ववहुत्वयोश्चप्रत्ययोभवत्येवेतिभावः।यद्यप्येकत्वादिसंख्यालडर्थोनभवति
त्तथापिलडादेशतिङ्योपीहलडर्थत्वेनगृहीतइतिज्ञेयं। तेनातिक्रामतिा।तृतीयाप्रकृतिभूतात्प्रातिपदिकात्स्विच्चतृतीयांतात्णिजित्यन्ये।एवंतत्करो
नीत्यत्रापिद्वितीयाप्रकृतिभूताद्द्वितीयांताद्वाणिच्।नचसुवंतात्णिविवाचंकरोत्याचष्टेवाचा।ऽतिक्रामतिवाच यतीत्यत्रकुत्वंस्यादितिशंक्यादृष्टवत्भा

लडर्थस्त्वविवक्षितः।तेनातिक्रामतिा।अश्वेनातिक्रामतिा।अश्वयतिा।हस्तिनातिक्रामतिा।हस्तयतिा।धातुरूपत्वाच्चणिच्प्रकृतिर्द्वितुरूप
म्प्रतिपद्यतेा।चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः।तथाचवार्तिकम्।आख्यानात्कृतस्तदाचष्टेकृच्चक्यप्रकृतिप्रत्यापत्तिःप्रकृतिवच्चकारकमितिा।
कंसवधमाचष्टेकंसंघातयतिा।हृहकंसनृतिस्थितेा हनस्तोऽचिण्णलोः।७।३।३२॥हन्तेस्तकारोन्तादेशःस्याच्चिण्णल्वज्जेजितिणितिा न
न्वत्राङ्गसंज्ञाधातुसंज्ञाचकंसविशिष्टस्यप्राप्ता।तत्राह्द्वित्वयोर्दोषःकिञ्चाकुत्वतत्वेनस्यातोधातोःस्वरूपग्रहणात्तत्प्रत्ययेकार्य्ये
विज्ञानात्सत्यम् ॥

वेनभसंज्ञयापदसंज्ञायाःबाधात्।यशस्विनमाचष्टेयशसयतिा।स्त्रग्विणमाचष्टेस्त्रजयतीत्यादौविनोलुकिप्रा
प्तस्यपदकार्यस्यबाधार्थंभसंज्ञातिदेशस्यआवश्यकत्वात्तत्करोतीत्यादिनिर्देशाच्चगणात्वाच्चसुवंतात्णिजितिपक्षएवज्ञानित्याहुः॥णिच्प्रकृतिरिति
।वधशब्दोणिच्प्रकृतिरिदानींज ——— कृच्चक्यवशिष्टभागएवप्रकृतिरित्यर्थः।आख्यानात्कृतरतिा।यद्यपिवधशब्दःकृदंतःसआख्यानेनभवतितथाप्य
ख्यानवाचीकृदंतश्चकंसवधशब्दोभवत्येवकृत्यग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणात्।कृच्चगितिा हनश्चवधइतिविहितस्यभप्रत्ययस्यलुक्।प्रकृतिप्रत्यापत्ति
रितिा।विकारपरित्यागेनस्वरूपेणावस्थितिरित्यर्थस्तदेतत्सकलमभिप्रेत्याहा।कंसंहनृतिस्थितेरितिा।कंसविशिष्टस्येतिा।तस्मादेवणिचोविधानादिति
भावः।दोवरतिाकशब्दात्पूर्वमडागमः।कंसरत्यस्यद्विवचनेस्यादित्यर्थः।किंचेतिा।एवंचकंसमजीघतदितिरूपम् नसिध्येदितिभावः।तात्प्रत्ययेधातोर्वि

न्देनसुखदुःखेप्रातिपदिकार्थौपरामृश्येते।प्रातिपदिकाद्धात्वर्थइत्येवसिद्धेअनयोःपाठःसोपसर्गात्प्रत्ययार्थइत्येके।सुखदुःखाभ्यांतत्क्रियायामेवणिच्स्या
न्नत्वाचसृइत्यस्मिन्नर्थइत्येतदर्थःपाठइत्यन्येषकादिस्थितिभीमसेनस्वाक्षेपाःयेथांतइति।भूसत्तायामित्यादिधात्वपाठस्यांतइत्यर्थः॥ इतिचुरादयः ॥
तत्प्रयोजकोहेतुश्चतच्चून्देनसतैत्रःकर्तेतिपूर्वसूत्रोपात्तःकर्तीपरामृश्यतेातस्यकर्तुःप्रयोजकःप्रेरकःतव्यापारात्कूलच्यापारवानित्यर्थःचकारः
एकसंज्ञाधिकारबाधनार्थस्तदाह।हेतुसंज्ञःकर्तृसंज्ञश्चेति।हेतुसंज्ञायाःप्रयोजनमीस्योर्हेतुभयेभियोहेतुभयेषामित्यादौप्रयोजकस्यहेतुत्वेनव्यव
हारः।कर्तृसंज्ञायास्तुलःकर्मणिचभावेचेतिसूत्रेणप्रयोजकेचाचक्ष्येलक्षणादयः॥हेतुमतिचास्यनिराधारतानिरूपिताश्रयतासंबंधेनहेतुर्यत्रास्ति
सहेतुमान्व्यापारः।तस्मिन्वाच्येणिजित्याह।प्रयोजकव्यापारइति।प्रयोजकश्चेतनाचेतनसाधारण्येनविवक्षितःसचकचित्सिद्धःकचित्फलरूपः
देवदत्तःपाचयतिगमयतीत्यादौसिद्धःभिक्षांवासयतिसंघोवासयतीत्यादौतुफलरूपः। प्रेषणादाविति।भृत्यादेर्निकृष्टस्यप्रवर्तनाप्रेषणा।

तत्प्रयोजकोहेतुश्च।१।४।५५॥कर्तुःप्रयोजकोहेतुसंज्ञःकर्तृसंज्ञश्स्यात्हेतुमतिचा३।१।२६॥प्रयोजकव्यापारेप्रेषणादौवाच्ये
धातोर्णिच्स्यात्। भवन्तम्प्रेरयति।भावयति। ।णिचश्चेतिकर्तृगेफलेआत्मनेपदम्। भावयते।भावयांबभूव॥ ॥

आज्ञेत्यर्थः।आदिशब्देनअध्येषणाऽनुमत्यादीनांसमुपादानं। समानस्याधिकस्यवाऽत्रत्विगाचार्यादेःप्रवर्तनाअध्येषणं।प्रार्थनेत्यर्थःअनुमतिस्तु
राजादेःसंमतिःतांविनायागादिक्रियानिष्पत्तेरनुपपत्तिमात्रेणराजादिःप्रयोजकः।अनुमत्यादीत्यादिशब्देनात्रोपदेशानुग्रहयोरुपादानं
ज्वरितःकषायंपिबेदित्युपदेशमात्रेणवैद्यादिप्रयोजकः।यस्तुकेनचिदिष्टंनिष्टंपलायमानंनिरुद्धादिसोपिहेतुरज्ञत्वाहकर्त्रेनप्रयोजकः।स
र्वेष्वेतेविशेषाःकथंणिच्प्रत्ययगम्याइतिचेदत्राहुः।सर्वानुगतंप्रवर्तनासामान्यंणिचोऽर्थःविशेषास्तुअर्थप्रकरणादिगम्याइति।नन्वेवंणि
चोलोडादीनांचपर्यायतास्यान्नतश्चरदानींश्चन्द्रंभवानितिवक्तव्येचन्द्रयतीतिणिजपिप्रयुज्येतेतिचेन्।मैवं।कर्तुःप्रयोजकोहिहेतुःप्रेष्य
विषयोयःसेवोध्योदेवदत्तादिःसनुनाद्यापिप्रस्थकर्तृत्वेनावधारितः।तथाचप्रयोज्यप्रवृत्त्यनुग्रहिताप्रयोजकनिष्ठप्रवृत्तिः।साणिजर्थस्तस्यहि

दिलाभायेतिविवेकः।रहभारतभागवत्तादिप्रसिद्धेकंसवधाद्युपाख्यानेएवणिजितिनाग्रहः किंतुउपाख्यानमात्रेतेनराजागमनमाचष्टेराजानमागमयतीत्यादिसिध्यति।रहक्तप्रकृतौराजः कर्तृत्वेयिगमेर्हेतुमण्णौगतिबुद्धीत्यनेनतत्स्यकर्मत्वमितिद्वितीयांतमेवरूपातिदेशबलात्सीकियते।देवदत्तपाकमाचष्टेदेवदत्तेनपाचयतीत्यत्रतुदेवदत्तस्यकर्तृत्वानपायात्ततीयैवभवति।रुक्मिणीहरणमाचष्टेत्यादौहकोरन्यतरस्यामितिविकल्यात्तृरुक्मिणींरुक्मिण्यावाहारयतीतियोगः।कर्तृकरणादितिकर्तृग्रहणाभावेचरूपापश्यतिचक्षयतीत्यादावेवस्यान्नतुकरिभिरवबभातिअवकरयतीत्यादौलोकेरंद्रियाणामेवकरणत्वेनसुप्रसिद्धत्वादतः तत्संग्रहार्थंकर्तृग्रहणमितिमनोरमायांस्थितंतन्यासुसाधकतमत्वेनविवक्षितंयत्तत्करणशब्देनगृह्यते

अपरेतुनवगतीपाठेबहुलमित्याहुः।तेनापठितेभ्योपिकृचित्स्यार्थेणिच्।रामोराज्यमचीकरदितियथेत्याहुः।चुरादिभ्यएववहुलंणिजित्यर्थइत्यन्ये।सर्वेपक्षाः प्राचांग्रन्थेस्थिताः।णिङ्ङान्निरसने॥अङ्गवाचिनः प्रातिपदिकान्निरसनेर्थेणिङ्स्यात्।हस्तोनिरस्यतिहस्तयते।पादयते।श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताहरकाणामश्वतरेतकलोपश्चाश्वेताश्वादीनाच्चतृणीमश्वादयोलुप्तेणिङ्धात्वर्थाश्वेताश्वमाचष्टेतेनातिक्रामतिवाश्वेतयते।अश्वतरमाचष्टेश्वयतेगालोडितंवाचांविमर्शः।तत्करोतिगालोडयते।आहूरयतेकेचित्तृणिचमेवानुवर्तयन्तितन्मतेपरस्मैपदमपिपच्छादिषुधात्वर्थ इत्येवसिद्धम्।णिजन्तादेववहुलवचनादात्मनेपदमस्तु।मास्तुपच्छ्भारोडतिणिङ्॥

तेनतुलोकप्रसिद्धकरणमेवाअन्यथाकर्तृकरणयोरुक्तीयेत्यादावपिलोकप्रसिद्धकरणग्रहण ॥ क्षिःसिद्धशब्दोग्रन्थान्तेमङ्गलार्थः॥इतिचुरादिः॥

प्रसक्तयावाणीनहत्तरत्यादिरूपेणसिद्धेनतथाचकर्तृग्रहणंविनाप्यवकरयतीतिरूपसिद्धेर्नकिंचिद्बाधकमितिव्याख्यापकर्तृकरणादित्यत्रसमाहारद्वंद्वमत्वादेवदत्तेनयाचयतिदेवदत्तयतीत्यदाजहुःकदाचिद्दृश्यतेचित्रकरणकदाचिद्दृश्यतेयोरितिसुवचंअदेतस्यफलंतराभावाद्तोलोपंवाधित्वाचद्विरित्यर्थः।संग्राम·संग्रामेतिसङ्घाविप्रातिपदिकंकरोतीत्यर्थेणिचलभते।अन्नदातेदितिएतच्चभृशादिभ्योभुवीतिसूत्रेकेपटेनोक्तं। अकारप्रश्लेषादितितेनप्रश्लिष्टस्येत्संज्ञाप्रकृत्यकारस्यतुरुस्थवदितिटिलोपः।तथाचअग्लोपादसंग्रामतेत्यत्रनोपधाह्रस्वः।सुखदुःखतच्छब्दाभ्यांकारप्रश्लेषादितितेनप्रश्लिष्टस्येत्संज्ञाप्रकृत्यकारस्यतुरुस्थवदितिटिलोपः।तथाचअग्लोपादसंग्रामतेत्यत्रनोपधाह्रस्वः।सुखदुःखतच्छब्दाभ्यां

स्रवतिश्रृणोतिः।अपरस्त्यज्वर्तेतेतेनतुपयणजीतिः।पवर्गजकारयोरसंभवाच्चणः संभवेपिअव्यभिचारात्तदाह।अवर्णपरेधात्वक्षरेरति।अक्षरश
द्वीत्रवर्णपरः।अवर्णपरेकिं।स्रुश्रूषति।श्रृणोत्यादेरुदाहरणंतुअशिश्रवत्।अशुश्रवत्।अदिद्रवत्।अडुद्रवत्।अपिप्रवत्।अपप्रवत्॥अचिच्यव
त्।अचच्यवत्। अडुढौकदितिः।ढौकृगतौ।चङ्परेणोयदंगंतस्योऽभ्यासोलघुपरस्तियस्माश्रयेणाह।अचीचकासदितिः।मतांतरस्तिअंग
यत्रद्विरुच्यतेस्तिमंतच्चङ्परेणोयच्चघुतत्परोयोअंगस्याभ्यासस्तिमंतेचेत्यर्थः।सुपथातुप्रकरणादिति।अतितिरायत्।असस्रधायत्।अविवि
ज्ञायत्।अदिद्रवज्ञायदित्यादुदाहरिष्यतस्त्यर्थः।ऋदिंवाधित्वेति।एयङ्लोपावियडित्यादिवचनाणिलोपांशप्रत्याख्यानपक्षेअपवादत्वाद्धेत्यर्थः
।असंभवस्तिः।तथाचअनुचोरदित्येवरूपमितिभावः।एषाकृतिर्निदर्शनादिति।चङ्परेणाचित्यत्रचङ्परेणिचेत्यर्थस्तेननिर्दृश्येसत्यपिणिचे
चङ्परमस्तीतिह्रस्वदीर्घयोरस्तिसंभवस्तिभावः।एतेनअवीवरद्दीर्णांपरिवादकेनेत्यादौसन्वद्भावोव्याख्यातस्तत्रापीत्थमेवेपूर्वपक्षसिद्धो

स्तम्भुसिवुसहाञ्चङिः।८।३।११८ एषांसस्यधोनस्याचङिः।अवातस्तम्भत्।पर्य्यसीषिवत्।न्यसीषहत्।आटिटत्।
आशिषत्। वहिरङ्गोप्युपधाह्रस्वोद्वित्वात्प्रागेव। ओर्णोर्दित्करणाच्छिङ्गात्। माभवानिदिधत् ॥ ॥ ॥

तोस्तुल्यत्वात्।शोचाविभाषाग्रेरित्यनुवर्ततेसंश्चङोरितिणावित्यस्यविशेषणंहः संप्रसारणमित्यतः संप्रसारणमनुवर्तत एवेत्याह।सन्परे
चङ्परेचेत्यादिवचनादिति।ष्यंचपरिभाषालिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यत्रवच्यादीनांयत्यादीनामनुवृत्त्येवेष्टसिद्धाउभयेषांग्रहणसामर्थ्यात्त
भ्यतेः।अन्यथावन्नश्चेत्यत्रहलादिःशेषेकृतेवस्यसंप्रसारणंस्यादित्याहुः। ॥ स्तंभुसिवु॥ स्तंभुः सौत्रः।षिवुतंतुसंताने। षहमर्षणे। स्तंभतेः स्तन्भेरि
त्यनेनप्राप्तिरन्यस्तुपरिनिविभ्यस्त्यनेनेतिविवेकः।आटिटत्।आशिषदिति।णिचासहद्वित्वात्सन्वत्तभावोनेतितत्विषयेविहितोयोदीर्घोल
घोरतिदीर्घः सनप्रवर्तते।ऋदित्करणाच्छिंगादिति। यदिपूर्वेद्विर्वचनंभवेत्तदाणिशब्दस्यद्वित्वेसत्युपधाह्रस्वस्याप्राप्तेस्तत्प्रतिषेधार्थमृदि
त्करणंव्यर्थंस्यादतस्तदुत्तेऽर्थज्ञापकमेव॥

प्रयोजकप्रवृत्तिस्तुलोऽर्थस्तुभयोर्भेदः।उक्तंचाद्रव्यमात्रस्यतुप्रैषेइच्छादेर्लोड्विधीयते।सक्रियस्यप्रयोगस्तुयदासविषयोणिचरति।अस्यार्थः।कार्यं
लेनानवधारितस्यदेवदत्तादेस्तुप्रैषेप्रच्छ्स्तीक्षायामि त्यादेर्लोड्भवतिप्रयोज्यप्रवृत्युपहितप्रवृत्याश्रयस्यप्रयुक्तिस्तुयदासाणिचोविषयइति।किंच
प्रयोक्तृनिष्ठाप्रयुक्तिर्लोड्र्थः प्रयोक्तृप्रयोक्तृकार्यकानुणिजर्थः।पचदेवदत्तेत्यत्रहिचैत्रेचप्रेरकः पाचयतीत्यादौचक्रभिन्नः पाचयामीत्यादौतुचैत्रेति
दिक्॥ ॥ ओः सयण्ञि। सयण्ञीति समाहारद्वन्द्वात्सप्तम्येकवचनं।अपरइति वहुव्रीहिः।अत्रलोपोभ्यासस्येत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्त्ततेभृञ्जा

ओः सयण्ज्यपरे।७।४।८०॥ सनिपरेयदङ्गन्तद्वयवाभ्यासोकारस्येत्वंस्यात्यवर्गीयण्जकारेष्ववर्णीपरेषुपरतःअवीभवत्।अपीप
वत्।मूङ्।अमीमवत्।अयीयवत्।अरीरवत्।अलीलवत्।अजीजवत्॥स्रवतिश्रुणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनांवा।७।४।८१॥
एषामभ्यासोकारस्यइत्वंवास्यात्सन्यवर्णीपरे धात्वक्षरेपरे।असिस्रवत्।असुस्रवत्।नाग्लोपीतिह्रस्वनिषेधः।अशशासत्।
अडुढौकत्।अचीचकासत्।मतान्तरेअचचकासत्।अग्लोपीतु सूत्यातुप्रकरणेउदाहरिष्यते।एयन्ताण्णिचावृच्चविप्रतिषेधा
दपवादत्वाद्वाद्विधित्वाण्णिलोपः।चोरयति।णौचङीतिह्रस्वः।दीर्घोलघोः।नचाग्लोपित्वाद्गुणोरप्यसम्भवः।एयाद्धातिनिर्देशा
त्।अचूचुरत्।णौचसंश्चङोः।२।४।५९॥ सन्यङेचङ्परेचणौप्रत्ययेतःसम्प्रसारणंवास्यात्।सम्प्रसारणाच्चदाश्रयञ्चकार्य्यंवलवदि
तिवचनात्सम्प्रसारणम्पूर्वरूपम्।अशूशवत्।अलघुत्वान्नदीर्घः।अशिश्रयत्॥

मिदित्यतरङ्गहरणंसंन्यतरत्यतःसनीतिचअंगस्येतिजुअधिक्रियतएव
तदेतदभिप्रेत्याह।सनिपरेयदंगमित्यादि।अपरेकिंउभूषतिपवर्गीयण्जीतिकिंउर्णनविषतिअवीभवदित्यादि।भूसत्तायां। पूङ्पवने।मूङ्बंधने
यमिस्रणादौ।रुशब्दे।लूञ्छेदने।जुगतौ।सौत्रोयंधातुर्चंकम्येत्यत्रनिर्दिष्टःननुभूभूरितिद्वित्वोत्तरंचङ्यावादेशोभवतस्ततःऋतस्यणौचङीतिह्रसस्या
निवङ्भावेनलघुपरत्वाभावात्सन्वङ्भावाप्रवृत्त्याऽवीभवदित्यादावभ्यासोवर्णीस्येत्वंदुर्लभमितिचेत्।अत्राहुः।आरभसामर्थ्यादेवनस्थानिवत्वमिति॥

एवचकारनिपातनाभ्युपगमात्।यद्वा।अभ्यङ्क्तेत्यादिरूपंह्युपसर्गोऽमेर्ई प्रत्ययेशेषेयोऽउङ्जेरुघञ्निअनभिधानात्प्रयोगाभावइतिवदंति।तदेतद्भाष्यादि
मतमभिप्रेत्याह उपदेशेत्कारोयमइत्यादि॥ ॐ ॥अजादेरित्येवेति।नन्द्राइत्यत्रअजादेरित्यनुवर्ततेतेनआदिभूतादचः परस्यवनदाहिर्नोच्यंतेनान्यस्यथै
।ननुलावस्थायामेवअडितिभाष्यकारोऽपिअदिङ्प्रदित्यत्रअजादित्वमस्येवन्याय्यश्चप्रथममङ्यङ्त्वादंतरंगत्वाच्चेतिचेत्।अत्राहुः।द्वितीयस्येत्यस्यानु
वर्तनेतत्सामर्थ्याच्चनित्यंद्वितीयस्येतिदर्शनेनलावस्थायामडितेपिधानुसंज्ञाप्रवृत्तिकालेअजादित्वाभावान्नोक्तदोषः।नित्यंद्वितीयस्यैकाचोयेन
दरासेषामेवनिषेधात्।नचैवेनित्यंद्वितीयस्येतिव्याख्यायैवदृश्यसिद्धावजादेरित्यस्यानुवृत्तिर्मास्तिवाच्यं।दंदिद्रीधिषतीत्यत्रदकारस्यापिद्वित्वनि

अजादेरित्येवनेह।अदिद्रयत्।रमेरशब्लिटोः।७।१।८३॥रमेर्नम्स्यादचिननुशब्लिटोः।लमेश्च।७।१।८४॥अररम्मत्।अललम्भत्।हेर
चडीतिसूत्रेऽचडीत्यनुवृत्तेः।कुत्वन्नाअजीहयत्।अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्जनसपतिदमाम्।अस्मरत्।अदरदत्।तपरत्वमध्योदत्वलघोर्नदीर्घः
।विभाषावेष्टिचेष्ट्योः।७।४।९८।अभ्यासस्यात्वंवास्याच्चरुपरेणो।अववेष्टत।अविवेष्टत।अचचेष्टत।अचिचेष्टत।भ्राजभासेत्यादिना
वोपधाहस्वः।अविभ्रजत।अवभ्राजत।काण्यादीनांवेतिवक्तव्यमण्यन्ताःकराभराश्रणालुपहेठःकाण्यादयः षड्ज्ञाप्येउक्ताः।ह्लादिवा
णिलोढिलोपयश्चत्वारोधिकान्यासेचाणिलोपोत्पण्यन्तवदित्यंद्वादशाचीकरणत्।अचकरणत्॥ ॥ << षेधापत्तेः।अजादेरित्युक्तौत्वा

दिभूताद्चःपरत्वेदकारस्यनेतिसिद्धमिष्टं।नचअजादेरित्युक्तावपिचेदिद्रीयिषतीत्यत्रदोषःस्यादेवआद्यवयवस्यहलत्वान्नकारस्यद्वित्वनिषेधाप्रसं
गादितिवाच्यं।अजादेरितिकर्मधारयात्पंचमीत्यक्तत्वात्।इहचएकदेशेस्वरितत्वेप्रतिज्ञायअचइत्येवानुवर्त्यतां।अथवाआदेरित्यस्यायनुवर्तनमनुक्तस्य
नाचयवपरत्वंकिंतुपूर्ववर्तिमात्रपरत्वंशब्दाधिकाराश्रयणादितिज्ञेयं।नन्वेवमुत्तरार्थंतयाद्वितीयस्येतियहणस्यसार्थकत्वेस्थि तेद्वितीयस्येतिनवक्त
व्यमितिभाष्यंविरुध्येतेतिचेन्।मैवं।यस्मिन्सूत्रेपठितंतत्तस्मात्स्तितितदाश्रयात्।नचअजादेरित्यतावत्युक्तेयस्यकस्यचिदेकाचोद्वित्वंस्यादिति वाच्यंप्र
थमस्यैकाचःपूर्वशेषसिद्धेश्चनरंभोद्वितीयस्यद्वित्वार्थमितिसुवचत्वात्।रभेरशब्लिटोः।रघिजभोरित्यतोऽचीतिरदित्यतोनुमितिचानुवर्तते

एजादावेधतीति। एत्येधत्यूठ्सूत्रे एजाद्योरेत्येधत्योरिति व्याख्यातत्वादिति भावः। नचमाभवान्प्रेदिधत्रित्यत्रणौचङीतिह्रस्वेकृतेनायमेधतिरितिवृद्धेर
प्रवृत्तौकिमेधतेरेजादिविशेषणेनेतिवाच्यं। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। नचैवमपिअजादेर्द्वितीयस्येतिधिशब्दस्थानेधिधिशब्दादेशेसतिवस्त्रसोरिवभ
क्तिप्रत्ययविभागसंमोहइतिवाच्यं। द्विःप्रयोगोद्विर्वचनंषाष्ठमितिभाष्येसिद्धंतितत्वात्। अन्यथारहेवप्रेदिधदित्यत्रणिलोपोनस्यात्। जिघांसतीत्यादौस
नःसकारेणविशिष्टस्यद्वित्वेकृतेकुत्वंचनस्यादितिदिक्। उज्जआर्जवइति। अयमुपधानीयोपधइतिवार्तिककृतोक्तोतस्यश्लोजपञ्चशीतिजश्त्वेनवका
रेकृतेउज्जिताउज्जितमितिरूपं। एतच्चायोगवाहानांशर्यपाठस्यफलं। भाष्यकारादयस्तूपध्मानीयोपधपाठेउज्जिजिषतीतिरूपंनसिध्येत्। यदिपूर्ववत्सिद्धौ
यमद्विर्वचनेइत्यश्रित्यवकारोत्तरंद्वित्वंक्रियतेयदिवाअस्यानित्यतामाश्रित्यवकारात्पूर्वमेवोपध्मानीयस्यद्वित्वमुभयथापिरूपसिद्धिरायेउवि
ज्जिषतिद्वितीयेनूपध्मानीयस्याचत्वात्तदादेरजादेर्द्वितीयस्येतिद्वित्वेहलादिःशेषेद्वितीयोपध्मानीयस्यजश्त्वेनवकारेपश्चात्प्रथमस्यापितथैववका

एजादावेधतौविधानान्नवृद्धिः। माभवान्प्रेदिधत्। नन्द्राइतिनदराणांनद्वित्वे। औन्दिदत्। आर्द्विदत्। आर्चिचत्। उर्ज्जआर्ज्जवे। उपदे
शेदकारोपधः। भुजन्युर्ज्जोपायुपतापयोरितिसूत्रेनिपातनाद्दस्यवःसचान्तरङ्गोपिद्वित्वविषयेनन्द्राइतिनिषेधाज्जिशब्दस्यद्वि
त्वेकृतेप्रवर्त्तते। नतुततःप्राक्दकारोच्चारणसामर्थ्यात्। और्ज्जिजत्॥ ॥९ रेउवर्ज्जिषतीत्यायत्रेक्तत्रश्चसिद्धेदकारोपधोयंस्वीका

र्यः। भुजन्युवर्जावितिनिपातनाद्दपधादकारस्यवोभवतीतिवाक्यंकल्प्यतेतत्रचस्तोश्चुनाश्चुरित्यस्यायेतदपमुर्थः। श्चुनायोगेउर्ज्जेदकारस्यवकार
इति। अभ्युद्गतःसमुद्गतइत्यत्रउज्जिताउज्जितमित्यत्रेवचवर्गयोगोनास्तीतिनवकारः। दकारोपधेचास्मिन्स्वीकृतेनन्द्राइतिनिषेधाज्जिशब्दस्यद्वित्वे
नतोवकारेचउज्जिजिषतीतिसिध्यतिरूपं। नचपूर्ववत्सिद्धौयमद्विर्वचनेइतिवकारोत्तरंद्विर्वचनेसतिस्यादेवानिष्टमितिवाच्यं। द्विर्वचनेहित्रेपादि
कंसिद्धंनतुतन्निषेधेपितथाचनिषेधेत्रिपादीस्थस्यासिद्धत्वान्जन्द्राइतिनिषेधःप्रवर्त्ततेतेयद्वा। तादृशवाक्यमिहनकल्प्यतेकिंतुभुजन्युवर्जाविति निषे
धसिद्धंनतुतन्निषेधेपितथाचनिषेधेत्रिपादीस्थस्यासिद्धत्वान्जन्द्राइतिनिषेधःप्रवर्त्ततेतेयद्वा। तादृशवाक्यमिहनकल्प्यतेकिंतुभुजन्युवर्जाविति निषे
धात्। दकारोच्चारणसामर्थ्यात्। नचाभ्युद्गतइत्यादावपिवकारश्रवणप्रसंगः। अकृत्वविषय
त्वेनेनदस्यवइति। नचैवंवकारसहितस्यद्वित्वप्रसंगः। धातोर्दकारोच्चारणसामर्थ्यात्। नचाभ्युद्गतइत्यादावपिवकारश्रवणप्रसंगः। अकृत्वविषय

त्वविधीयतेक्त्वेपयतीत्यादि।स्त्रीवरणो।रिङ्स्ये।क्रूयीशब्देउदेचास्मापीविधूनने।तिष्ठतेरित्।तकारोमंदप्रयोजनः।स्थितपानिर्देशोयङ्लुक्निवृत्त्यर्थः।अ
तास्थ पत् लटितास्थापयीति।तास्थापेति।उर्ऋत्।ऊरदोव्याख्यातौ।अचिकीर्तिरिति।ऋदादेशाभावपक्षेउपधायाश्चेतीत्वेरपरत्वमुपधायांचेतिदीर्घः।पको
पवादस्ति।आदेत्तत्वान्त्यकः प्राप्तिः।एवंचलुगागम स्यपङ्निवृत्तिरेवफलंपालयतीतिरूपस्यपालरक्षणेतिधातुनाऽपिसिद्धेरितिभावः ॥ ※ ॥ वोविधू।
लुग्विकरणाऽलुग्विकरणपरिभाषयाओवै शोषणइत्यस्यैवग्रहणंनतुवागतिगंधनयोरित्यस्यलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषात्वस्मिन्प्रकरणेनप्रवर्तनेरत्व
क्तौ प्राक्।ओवैशोषणेइत्यस्यरूपमितिवदन्वामनोप्यत्रानुकूलः।वजगत्ताविति धातुनावाजयतीतिरूपेसिद्धेजुगागमस्यपक्षनिवृत्तिरेवरहापिफ
लोवातेरिति। वायतेरितिवक्तुंयक्तौ।आत्वविधायकसूत्रंस्मारयति।विभाषालीयतेरिति।लीयतेरितियकानिर्देशोनतुश्यनाऽअन्यथाविभाषाली

वोविधूननेजुक्।७।३।३९।वातेर्जुक्स्यात्सोकम्येर्थे।वाजयतिश्मश्रुकम्येकिं।केशान्वापयति।विभाषालीयतेः।लीलोर्नुग्लुकावन्यतर
स्यांस्नेहविपातने।७।३।४०।लीयतेर्लातेश्चक्तिमान्नुग्लुकावागमौस्नेहाद्रवे।विलीनयति। विलापयति।विलालयति।विलाय
यतिवाघृतम्।लीर्ईरितिर्ईकारप्रश्लेषादात्वपक्षेनुक्।स्नेहद्रवेकिम्।लोहम्विलापयति। प्रलम्भनामिभवपूजासुलियोनित्यमात्मनेशि
तिवाच्यम् ॥ ॥

ङ इत्येवावस्थत।तेनलीलीङोरुभयोरप्यात्मनेभवति।लीलोः।लीङ्श्लेषणेदिवादिः।लीस्नेहनेक्र्यादिः।लाग्रहणेनला
आदानेअदादिः।क्तात्वोलीलीङोश्चत्रयोपियङ्स्यते।लीयतेरितिऔचित्यादिहापियकानिर्देशस्त्रयाणामपियङ्ग्रहणं।नचनिरनुबंधकग्रहणेनसानुबंध
कस्यग्रहणमितिपरिभाषयासूत्रेपिलीङोनग्रहणमितिवाच्यं।इयंहिपरिभाषावामदेवाड्यड्याविति।त्रिङित्त्वेनज्ञापिता।ज्ञायतेचउत्सर्गतःसज्ञातीया
पेक्षमितिप्रत्ययग्रहणविषयत्वमस्याःकल्प्यते।यथासदव्ययतव्यसमानाधिकरणेनेत्युक्ततव्यस्यैवग्रहणंनतुतव्यतः।अतएवजृभ्रश्योःस्ति इतिसू
त्रेजृणातिजीर्यत्योरुभयोर्ग्रहणमितिन्यासकृतोक्तं।अतोऽत्रलीलीङोर्ग्रहणमितिसम्यगेवा।नचैवंदिवऔदित्यत्रनिरनुबंधपरिभाषयादिवितिप्राप्ति
यदिकस्यैवग्रहणंनतुधातोरितिग्रंथः कथंसंगच्छतेइतिवाच्यं।उत्सर्गतः प्रत्ययग्रहणविषयत्वेनक्वचिदन्यत्रापिप्रवृत्तौबाधकाभावादितिवदंति।

अचिकिं।आरब्धंअशक्लिष्टोःकिंरभतेरेभेलभेश्वयोगविभागआडोयीत्यचलभेरेवानदतिर्यथास्यादिति।कारणादीनामिति।कारणनिमीलनेरणशब्देभ
णशब्देश्रवणदानेलुलूछेदने।हिंसविवाधार्थाधातवःहेञ्जस्सङ्घीयांशब्देचावणशब्देलुठप्रतिघाते।लुलूछेदनेलोपीतिणिजंतनिर्देशःलापयतिपाठांत
रेलपव्यक्तार्थावाचिकेचिन्नुलयंहठरतिपठंति।न्यासेचत्वारःचणदानेलुवस्तेयेभ्वादिःचुरादौदंडकपाठेभाषार्थकोपिअरिरणतअरणणतअरीभण
तअवभाणतअशिश्रणतअशश्राणतअलूलुषतअलुलोषतअजीहिठतअजिहेठत॥ॐ॥स्रापेश्वडिःचडिःकिंोस्रापयतिअसूस्रषदिति।रहसंप्रसार
णोत्तरद्वित्वेशाछासाःशोतनूकरणेछोछेदनेषोंऽन्तकर्मणिःहेञ्जस्सङ्घीयांचेञ्संवरणेवेञ्तंतुसंतानेःपापानेलुम्विकरणालुम्विकरणेतिपरि

स्रापेश्वडिःघ।१।९८॥एयन्तस्यस्रापेश्वडिःसम्प्रसारणंस्यात्।असूसुषत्।शाछासाह्वाव्येषांयक्।७।३।३७॥यकोपवादःशाययति।ह्वाययति।ह्वः सम्प्रसारणम्।घ।१।३३॥सन्परेचङ्परेचणेह्वःसम्प्रसारणंस्यात्।अजूहवत्।अजुहावत्।लोपःयिवतेरिच्चाभ्यासस्य।७।४।४॥यिवतेरुपधायालोपःस्यादभ्यासस्यैदन्तादेशश्चचङ्परेणौ।अपीप्यत्।अतिह्रीतियक्।अर्पयति।ह्रेपयति।ह्लेपयति।रेपयतिायलोपःक्नोपयति।स्मापयति।स्थापयति।निष्ठतेरिन्।७।४।५॥उपधायाश्चदादेशःस्याच्चङ्परेणौ।अतिष्ठिपत्।जिघ्रतेर्वा।७।४।८॥अजिघ्रिपत्।अजिघ्रपत्।उर्णुत्।अवीवृतत्।अचिकीर्तत्।अवीवृतत्।अववर्तत्।अमीमृजत्।अममार्जत्।पातेर्णौलु
भाषयापारक्षणेरतिनेहयत्द्योतःतस्यतुपालयतीतिरूपमनुपदंवक्ष्यति।शाययति।अशीशयत्।ह्वाययति।अ ॥ वक्तव्यःपकोपवादःपालयति॥
चिच्छ्रयत्।साययतिअशीषयत्।ह्वाययतिअविह्वयत्व्याययति।अविव्ययत्वापयतिअवीवयत्।पाययति।अपीप्यत्।रहशाछासादीनांरुतात्वानिर्देशःपकःप्रा
प्निंध्वनयितुंतत्प्रयोजनंत्वस्मिन्प्रकरणेलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाअप्रवृत्तिःतेनध्यापयतिकापयतीत्यादिसिद्धं।ह्वः संप्राणोच्चसंस्त्रोरितिवर्तते।त
दाहासत्यरत्वादि।अजूहवत्।अजुहावदितिकारणादीनांवेतिह्रस्वविकल्पः।अपीप्यदितिउपधालोपस्यह्रित्वेकृतेव्येप्रतिषेधान्नतेलोपेस्थानिव
द्भावाद्धापयशब्दस्यह्रित्वेहलादिःशेषेरेकारः।सचअनभ्यासविकारइतिनिषेधादत्पस्यादेशःरहाग्लोपित्वादलघूपधत्वाच्चसन्वदित्वदीर्घयोरप्राप्तौवि

णिजभिप्रायेणोक्तं वेदेषु योजमित्याहुः। ण्यंतान्णाविति। एजाविस्मयते तंमनुष्यवाक् विस्मापयतेतया सिंहो विस्मापयन्नित्यर्थः। एवंचप्रथमणिचि हेतुर्मनुष्यवागिति आ
त्मपुकावपयन्नो॥ ※ ॥ क्रीङ्जीनां णौ॥ ङ्क्रीञ्दृङ्अध्ययने। जिजये। अचिक्रपत्। अजीजपत्। अध्यजीगपन्नितिनात्रणिन्निमित्तस्यगाङो ह्रित्वेकर्तव्येस्थानिव
द्भावोनिषेधोवाशंक्यः। यत्राभ्यासोत्तरखंडेआद्योजवर्णोलितंचेवस्थानिवद्भावोनिषेधोचेत्यनित्वात्। इहतुगाङः पूर्वखंडेहिह्रित्वेअजादेर्द्वितीयस्येतिणिच
एवह्रित्वंभवेत्ततश्चङ्परणिन्निमित्तोगाङ्ततश्चप्रक्रियायांपरिनिष्ठितरूपेवाअवर्णवदुत्तरखंडेइलेभंकीर्तयतिसाम्यादितिनोक्तशंकावकाशः। अध्यापिय
एवह्रित्वंभवेत्ततश्चङ्परणिन्निमित्तोगाङ्ततश्चप्रक्रियायांपरिनिष्ठितरूपेवाअवर्णवदुत्तरखंडेइलेभंकीर्तयतिसाम्यादितिनोक्तशंकावकाशः। अध्यापिय
दितिपिशङ्स्यात्ह्रित्वं॥ सिध्यतेरपारलौकिकेष्वर्थेणौचङ्परेचणौ॥ क्रीङ्जीनांणौ। ६।१।४८॥ एषामेचआत्वंस्याण्णौ। क्रापयति। अध्यापयति। जापयति। णौचङ्संश्चङोः। ८।२।३१॥ सन्यङोश्चङ्परेचणौ। ङ्
ङोगाङ्गास्यात्। अध्यजीगपत्। अध्यापिपत्। सिध्यतेरपारलौकिकेष्वर्थेविद्यमानस्यसिध्यतेरेचआत्वंस्याण्णौ
अन्नंसाधयति। निष्पादयतीत्यर्थः। अपारलौकिकेकिम्। तापसःसिध्यति। तत्त्वन्निश्चिनोति। तम्प्रेरयति। सेधयतितापसन्तपः। प्रज
नेवीयतेः। ६।१। ५५॥ अस्येचआत्वंवास्याण्णौप्रजनेर्थे। वापयति। वाययतिवागाः परेवातः। गर्भंग्राहयतीत्यर्थः। उदुपधायागोहः। ६
४। ८९॥ गूहयति। दोषोणौ। ६।४। ९०॥ दुषरतिसुवचम्। दुष्यतेरुपधायाउत्स्याण्णौ। दूषयति। वाचित्तविरागे। ६।४। ९१॥ विरागोऽप्रीत
ता। चित्तंदूषयति। दोषयतिवाकामः। मितोह्रस्वः। भ्वादौचुरादौचमितउक्ताः। घटयति। जनीजृष्। जनयति। जरयति ॥ ॥

ने। वीयतेरिति वीगतिप्रजनादावादिकस्यकानिर्देशः। अत्रकेचिदुत्प्रेक्षयंतिवीतेरितिवक्तव्येयकानिर्देशात्वेत्योपिग्रहणात्तस्यापियकिसेप्रसार
णे। वीधातुनासमानरूपत्वात्। अतोद्वयोरपिप्रजनेर्थेआत्वंवास्यात्ततत्रआत्वेतदभावेचयस्यपिवेजःव्यपयतीतिरूपंतुल्यंशाकलेतिपक्षोपवारततयाऽण्विधा
नात्ततथापिणिजंतात्किंपिव्याःव्योव्याः आत्वाभावपक्षे। वैःव्यायः। व्यायःस्त्यस्तिविशेषः। विभाषाविधानसामर्थ्यात्पक्षेप्यादेचउपदेशेरितिरतिनप्रवर्तते। अ
नेकार्थत्वाच्चधातूनांव्यवतेरपिप्रजनोर्थस्तिदोषोणौ। दुषवैकृत्येदिवादिः। णौकिं। दोषः। चित्तमिति। चित्तौसंस्तानस्यस्मात्। उक्तः। दूषयति। दोषयतिवेति। चि

विलीनयतीति।लीलीङोरीकारांतयोर्नकिरूपे।विलाययतीति।जगभावपक्षेतयोरेवरूपं। विलालयतीति।लातेःक्तांत्वयोर्लीलोर्नेश्चलुकिरूपं।विलापय
तीति।लुगभावपक्षेआदंतानांतेषामेवरूपं।लोहंविलाययतीति।नकुलुकोरभावादात्वपक्षेपक्आत्वाभावेनच्टेर्ह्रस्वायादेशौ। प्रलंभनेति।प्रलंभनंवंचनोअ
र्थितिकिंलीयते।लिनाति॥ ॐ ॥लियःसंमानशालीनीकरणयोश्च।१।३।७०॥लीङ्-लियोर्ण्यन्तयोरात्मनेपदंस्यादकर्त्रभिप्रायेणफलेपूजाभिभवयोःप्रलम्भनेचार्थेजयाभिलीप
लियःसम्माननशालीनीकरणयोश्च।१।३।७०॥लीङ्-लियोर्ण्यन्तयोरात्मनेपदंस्यादकर्त्रभिप्रायेणफलेपूजाभिभवयोःप्रलम्भनेचार्थेजयाभिलीप
यते।पूजामधिगच्छतीत्यर्थः।श्येनोवर्त्तिकामुल्लापयते।अभिभवतीत्यर्थः।वालमुल्लापयते।वञ्चयतीत्यर्थः।विभेतेर्हेतुभये।इ।१।५।६।विभेतेरे
चआत्वेवास्यात्प्रयोजकाङ्ग्यच्चेतभीस्म्योर्हेतुभये।१।३।६८॥आभ्यामात्मनेपदंस्याद्धेतौस्वेङ्ग्यस्मयो।सूत्रेभयग्रहणान्न्यात्वर्थापलक्षण
म्।मुण्डोभापयतेभियोहेतुभयेषुक्।७।३।४०॥भीरीङ्नीकारःप्रश्लिष्यते।ईकारान्तस्यभियःषुक्स्यान्नृणोहेतुभये।भीवयते।नित्यंस्मयते:
।इ।१।५७॥स्मयतेरचोनित्यमात्मनेस्यात्सोहेतोःस्मयोजटिलोविस्मापयतेहेतोस्वेङ्ग्यस्मयावित्युक्तेर्नेह।कुत्सिकयेनभापयतिविस्माप
यति।कथन्नहिविस्मापयन् विस्मित मात्मवन्तावि ति मनुष्य — वाचेतिकरणादेवहितत्रस्मयः।अन्यथाशानजपिस्यात्।सत्यम्।वि
स्मापयन्तित्वेवपाठइतिसाम्प्रदायिकाःयद्वा।मनुष्यवाक्प्रयोज्यकर्त्रीविस्मापयतेनपासिंहोविस्मापयन्तिहिएयन्तासोशतेतिव्याख्येयम्।स्मा
स्मापयन्तित्वेवपाठइतिसाम्प्रदायिकाःयद्वा।मनुष्यवाक्प्रयोज्यकर्त्रीविस्मापयतेनपासिंहोविस्मापयन्तिहिएयन्तासोशतेतिव्याख्येयम्।स्मा
योवः।७।३।४१॥णौस्फोवयतिशदेरगतौतुः।७।३।४२॥शदेर्णौतोन्तादेशःस्यान्नगतौ।शातयतिगतौतु।गाः शादयतिगोविन्दंगमय
तीत्यर्थः।रुहःपोऽन्यतरस्याम्।७।३।४३॥णौ।रोहयति॥ ९९ यतेरित्यतोविभाषाविस्फुरोरित्यतोणाविति।चत्तदाह।विभेतेरेचङ्
त्यादिभीस्म्योः।व्यत्ययेनषष्ठीत्याहआभ्यामिति।णेरणावित्यतोणेरित्यनुवृत्तेर्ण्यंताभ्यामेवविधिरकर्त्रभिप्रायार्थः।ईकारांतस्येतितेनआत्वपक्षेभाययं
तेरित्येवनत्वत्रसुगित्यर्थः।करणादेवहीतिनतथाचाकरणात्स्मयेआत्मानंवेनषुक्दुर्लभइतिभावः।प्रयोज्यकर्त्रीतिायद्यपिप्रथमप्राप्तिजन्यंप्रतिमनुष्यवा
तेरित्येवनत्वत्रसुगित्यर्थः।करणादेवहीतिनतथाचाकरणात्स्मयेआत्मानंवेनषुक्दुर्लभइतिभावः।प्रयोज्यकर्त्रीतिायद्यपिप्रथमप्राप्तिजन्यंप्रतिमनुष्यवा
गेवप्रयोजिकाअतएवआत्मप्रवृत्तेतथापिद्वितीयप्राप्तिजन्यांभिप्रायेणोदासक्तमितिमनोरमायां।केचित्तुप्रयोज्यस्यकर्त्रीप्रयोजकःकर्त्रीतियाव्दितिप्रथम

॥ ॥

तत्र नकारार्थमिदं ज्ञात्वं स्यात् अनेतरस्तृतक्रकोडित्यन्यायेन नस्यादिति उभावित्यत्र तरतिस्थितां साभ्यासस्येति किमाण्णमति। असत्यस्मिन् भनितेरिति षष्ठीसंबंधसामान्येप्यात्मनश्चानेतपीदृसंबंधोपि गृह्येत। इतिलक्षणे अवयवावयविभावसंबंधोलभ्यते। अतो भर्त्यतत्साभ्यासग्रहणं। यदिलिंगानुरोधेनानितेरिति षष्ठी अवयवसंबंधेव्याख्यायते अनितेश्चनकारद्वयाभावात्सामर्थ्यादिंचनेनप्राप्तएवानितिगृह्येतत एवसाभ्यासस्येतिमंदप्रयोजनं। रहपूर्वणत्वं कृत्वाद्वित्वेकृतेप्राणिणदित्यादिसिद्धावपमारंभः श्वेवासिद्धीयमदिंचनेरत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः तेनउर्णुनावेत्यणत्वात्नश्वेमेवनशब्दस्यद्वित्वा दभ्यासोत्तरखंडेणत्वाभावःसिद्धः। प्रत्याययतीति। प्रतिश्वेस्येणोज्ञानार्थेतात्रुद्धिः प्रत्यायितारहणोणिचिकृतेरणोयणिति यणंगात्परत्वाद्वृद्धिः नचओःयणादीतिज्ञापकात्श्वेर्द्वित्वंपश्चाद्वृद्धिरितिशंक्यं। अन्तेर्द्वितीयस्येतिणिचोद्वित्वेभ्यासोत्तरखंडस्यावर्णपरत्वाभावात्। इतिकार्यरतिरित्याख्या नह्ययमप्याकारुद्धमितिभावः। यकारस्येतिरेफस्यनस्मारत्वेननिषेधादितिभावः। द्वितीयेत्यिति। तृतीयस्येकाचइतिषष्ठेसत्रेतेप्रत्ततेरतिनचन सामर्थ्यादितिभावः। ऐर्ध्यंयदिति। तृतीयच्यैजनस्येतिषष्ठेरस्मरादरणं। ऐर्ध्यंयादितिरूपस्यासाधुत्वमाशंक्योपपादयतिद्वितीयन्यास्यापामित्यादिना॥ द्वितीयस्येवेतिएकाचइतिशेषः। अप्रवृत्तेरिति। किंतुसंप्रत्ततएवप्रवर्तते। तत्रत्यत्वप्रदर्शनंयिंयिषतिरत्वरादृस्मृदामिति। भर्त्यउपपाज्ञापामित्यस्यआगमोपत्ता दात्मनेपदेनभाव्यमितिप्राप्तेयंतीतिमाघकाव्यादिप्रयोगाऽसाधुरित्याशंक्यतत्समर्थनायाह। निवृत्तप्रेषणादिति। उक्तंच। निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेर्ण्यंतेणिजुच्यतइतिनेत्यादि। आर्यनाकुर्वंतीतिविवक्षितार्थेप्रयोगः सिद्धइतिभावः। केचित्तुपरस्मैपदमिष्यंत्यार्यनेत्यार्यंतंकुर्वंतीतिआर्ययंतीतिव्याचक्षतेतन्न सनाद्यंतधातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययेचिकीर्षितेउपसर्गाणांप्रत्यवस्करणस्यवक्ष्यमाणतयाभर्त्यनेदंत्याद्यागमस्यानर्थक्यात्॥ इतिएयंतप्रक्रिया॰ ॥

॥ ॥

तेऽद्यतिस्नानसंध्यादौविरक्तंभवति।ततप्रयंतास्त्यर्थः॥ ॐ ॥ जृणातेस्त्रिति।अधित्वादस्यमित्वंनेतिभावः।आखेटकमितिमृगयेत्यर्थः।रजयतीति।रंजेतिमृगाः।
ग्रहणमरणाद्यनुकूलव्यापारविषयाभवंतितान्मृगान्ताद्दग्व्यापारविषयान्करोतीत्यर्थः।ऋषादिभ्यश्चेतिनेमित्वाङ्खरत्तिभावः।स्वादिगणस्यस्नुमित्वंने
त्युदाहरतिचापयतीत्यादि।अपस्करदिति।द्वित्वेकृतेयेअजादेशस्यस्थानिवत्वान्निषेधाद्धस्कुरित्यकारवतोद्वित्वंततः चिस्फुरोर्णाविति।चआत्वं॥ओभीस
।रक्षाभ्यामितिसूत्रेनरत्तिषष्ठ्यंतंप्रथमाद्विवचनांततयाविपरिणम्यतेरत्याहाओभीनकारणेति।नन्वसाभ्यस्येत्युक्त्वाओभयोरपिभिष्यतीत्युभौग्रह

जृणातेस्नुजारयति।रञ्जेर्णौमृगरमणोनलोपोवक्तव्यःमृगरमणामाखेटकम्। रजयतिमृगान्।मृगेतिकिम्।रञ्जयतिपक्षिणः।रमणा
दन्यत्रनु।रञ्जयतिमृगान्तृणादानेनाङ्कुरादिभक्षणादिभिश्च।चिस्फुरोर्णौ।चपयति।चययतीत्युक्तम्।चिनोतेस्नुश्चापयति।चाययति।स्फारयति।स्फोरयति।अपस्करत्।अपस्कुरत्।ओभ्यासभ्यासस्यो८।४।२१॥साभ्यासस्यानितेरुभोनकारोणत्वंप्राप्नुतोनिमित्तेसति।
प्राणिरणात्।रोगमिरवोधने।२।४।४६॥रणोगमिःस्मरणेगमयति।वोधनेनु।प्रत्याययतिरएवदिकः।अधिगमयतिहनस्तोऽचि
सलोपःहोहन्तेरितिकुत्वम्।घातयति।ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येतिचवक्तव्यम्॥तृतीयव्यञ्जनस्यतृतीयैकाचरतिवार्थः।आद्येषकारस्यद्वित्वं
वारयितुमिदम्।द्वितीयेत्वजादेर्द्वितीयस्येत्यस्यापवादत्वात्सन्नन्तेप्रवर्तते।एर्ध्यियत।ऐर्षिष्यत।द्वितीयचाख्यापणिजन्ताच्च
ङिषकारएवाभ्याससंभ्रयते।हलादिःशेषात्।द्वित्वनुद्वितीयस्यैवातृतीयाभावेनप्रकृतवार्तिकाप्रवृत्तेः।निचृत्तप्रेषणाद्धानोर्हेतुम
त्सौ शुद्धनुल्योर्थः।तेनप्रार्थयनिशयनोत्थितंप्रियारत्यादिसिद्धम्।एवंसकर्मकेषुसर्वेषूह्यम्॥ इतिएयन्तप्रक्रिया ॥ ॥

णोव्यर्थमितिचेन्।अत्राहुःसाहित्यमात्रेविवक्षितेननुल्ययोगरत्यभ्युपगमेहयोर्युगपन्नसिद्धेरित्युभौग्रहणं।नचनुल्ययोगाविवक्षायांतेनसहेतिनुल्ययोगेरतिसमासोऽ
त्रनस्यादितिशंक्यंनुल्ययोगग्रहणंप्रायिकंसकर्मकःसलोमकरत्युक्तत्वादिति।कैयटेनुओभ्वित्यस्मिन्नसतिसाभ्यास्यानितेर्णौभवतीत्युच्यमानेवचन
सामर्थ्याच्चएवंत्रासिद्धीयमद्विर्वचनरत्यनाश्रीयमाणोअङ्गतणत्वस्याद्विर्वचनेकृतेअनंतरस्यानितेरितिईर्वीरोवणात्वस्यसिद्धत्वान्व्यवहि

किरश्चपञ्चभ्यः। पञ्चम्यहणमुत्तरार्थस्यसृष्टप्रतिपत्तयेऽहेवक्तव्यं। एवंचप्रच्छधातोरनेनरंगणपाठस्थंवृत्तकरणंत्यनुशकंच। अत्रत्यपंचभ्यस्त्यनेनैववृत्तकरणंयत्तदपाणिनीयमितिव्याख्येयमित्याहुः॥ केचित्तुभूषाकर्मकिरादिसनामितिवार्तिकेकिरादिज्ञानार्थंवृत्तकरणमावश्यकमित्याहुः। अत्रस्टदृतिवृतोवेति प्राग्नेमाध्यकारेशिरियोभोवादिकयोरितितथाचाऊनगमामितिवक्ष्यमाणेनदीर्घइतिभावः। इकोझलसदविदेत्यतःसनइतिवर्ततेसनाक्षिप्तोधातुरिकाविशेष्यते विशेषणेनचनदैतविधिरित्याह। इगंतादिति। इगंतान्किंयियासतिनिषासतिगलितिकिं। शिशयिषतेकिंत्सादिति। असंयोगाल्लिट्किदित्यतःकिदितिवर्तते इतिभावः। एज्विषयत्वाभावादितिकित्वेनगुणाप्राप्तेरित्यर्थः। अतएवेति। यद्येज्विषयादन्यत्राप्यात्वंभवेत्तदामीग्रहणंतत्रनकुर्यादतोमादाग्रहणेष्वविशे

किरश्चपञ्चभ्यः।७।२७५॥कृगृदृङ्धृङ्प्रच्छएभ्यःसनइट्स्यात्।पिपठिषति।चिकरिषति।जिगरिषति।जिगलिषति।अत्रेरोवृत्तो वेतिदीर्घोनेष्टः।दिदरिषते।दिधरिषते।कथमद्दिधीर्षतिभौवादिकयोर्धृङ्धृञोरितिगृहाणा॥ इकोझल्।१।२।९॥इगन्ताज्झलादिः सन्कित्स्यात्।उभूषति।दीङ्।दातुमिच्छतिदिदीषते। एज्विषयत्वाभावान्मीनातिमिनोतीत्यात्वन्नाअतएवसनिमीमेतिसूत्रेमाधा तोःश्यन्मीग्रहणंज्ञापकम्।हलन्ताच्च।१।२।१०॥इकःसमीपाद्धलःपरोझलादिःसन्कित्स्यात्।गुहूञुघुस्नुति।विभित्सति।इकःकिम्।पि पक्षतेऊल्किम्।विवर्द्धिषतेहलग्रहणंजातिपरंतेनहूानित्स्नुति।तितृंहिषति।अज्झनगमांसनि।६।४।१६॥अजन्तानांहन्तेरजादे शगमेऽग्रदीर्घःस्याज्झलादौसनि।सन्लिटोर्जेः।जिगीषति।विभाषाचेः।चिकीषति।चिचीषति।जिघांसति ॥ ॥९९ षादितिभावः।ह लंताच्चेतिसनुवर्ततेनेतदवयवत्वंहलोनसंभवतीतिसमीपवाच्यत्रांत शब्दस्याश्रयेणव्याचष्टे। इकःसमीपादिति। सौत्रत्वाद्धि शेषणास्यांतशब्दस्य परनिपातः। तितृस्नीतिति। कित्वेसत्यनिदितामितिनलोपः। अज्झनगमांगमःसामान्येनग्रहणेगम्लृगतावित्यस्मात्संजिगंसतेइत्यत्रातिप्रसंगःस्यादतःस निचइङ्च्वेतिसूत्राभ्यांविहितस्येणिरोरदेशस्यरएवदिकरतिरकआदेशस्यचग्रहणमित्याशयेनाह।अजादेशगमेरिति। एतच्चसूत्रेऽज्ग्रहणाल्लभ्य ते। तथाहि।इहसनीत्येवसूत्रंकर्तव्यं दीर्घश्रुत्योपस्थितेनाचरत्यनेनांगस्यविशेषणादजंतांगस्यदीर्घः। चिचीषति। ततोहनिगम्योरित्यपरंकर्तव्यं।

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ।३।१।७। इषिकर्मणः द्विषोऽकर्तृकाद्धातोः सन्प्रत्ययो वास्यादिच्छायाम् । धातोर्विहित
त्वादिहसनआर्द्धधातुकत्वम् । सन्यतः । पठितुमिच्छतीति पिपठिषति । कर्मणः किम् । गमनेनेच्छतीतिकरणान्माभूत् । समानकर्तृकात्किं
म् । शिष्याः पठंत्वितीच्छतिगुरुः । वाग्रहणात्यक्षेवाक्यमपि । लुङ्सनोर्घस्लृ । एकाचउपदेशेऽनिट् । सस्यतत्वम् । अत्तुमिच्छति । जिघत्सति ।
ईर्ष्येतेस्तृतीयस्येतियिसनोर्ह्रस्वत्वम् । ईर्ष्यियिषति । ईर्ष्यियिषति । रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छसंश्च ।१।३।८। एभ्यः संश्वत्काचकिंतौरुः ।
रुरुदिषति । विविदिषति । मुमुदिषति । सनिग्रहगुहोश्च ।७।३।१२। ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्चसनङएनस्यात् । ग्रहिज्येतिसम्प्रसारणम् । सनः षत्व
स्यासिद्धत्वाद्धस्वभावः । जिघृक्षति । सुषुप्सति ॥ ॥ ॥

तभषभावङतिकत्वस्यासिद्धत्वात्तभषभावङत्येचसुवचं । केचित्तु ढलेसतिभष्भावङ
त्यध्याहारेणयोजयंति । तथाचाजगृहसङतिस्थितेः ङणः परत्वेनसस्यषत्वंप्राप्तंतस्यासिद्धत्वाद्ढत्वेभष्भावः । ततश्चकत्वे कवर्गात्परस्यषत्वमितिविधिक
म् । अन्येतुषत्वेढत्वेचकृतेपश्चात्तभष्भावेकर्तव्येसकारपरत्वाभावात्तभष्भावोनस्यात् ङत्याशंकायांसनः षत्वस्यासिद्धत्वादितिग्रंथः प्रवृत्तङतिकार्यासि
द्धिपक्षावलंबनेनव्याचक्षते । जिघृक्षतीति । गहेर्जुघृक्षतिसूत्रेचकारात्श्नुकः कित्तीत्यत्तउकङतिअत्तङघ्यते । उगंतात् । उभूषतिलुलूषति । स्रवतिसुनो
त्तङघ्यते । तत्सनीवंतर्द्धेतिविकल्पविधानात् । ॥ ॥ ॥

विभ्रज्जिषतीति। रटित्त्वाद्भावे चरमागमविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि। सुस्वूर्षतीति। अङ्सनगमामिति दीर्घस्तत्वं। यियविषतीति। द्विर्वचनेचीत्यादेशनिषेधा
त्। द्वित्वेकृतेअभ्यासस्योवर्णस्येत्वं। ऊर्णूषतीति। रडभावेअङ्सनगमामिति दीर्घः। रद्यस्येतुविभाषोर्णोरिति वाडित्वान्नचेहसन्निति। किंतुनशब्दर्

विभ्रज्जिषति। विभर्जिषति। विभ्रक्षति। विभर्क्षति। दम्भरच्च।७।४।५८।दम्भेरचस्यात्सादौचसार्वधातुकेसनि। अभ्यासस्योपः। हलन्ताच्चेत्यत्रहलग्र
हणाज्ज्ञातिपरमित्यत्तमातेनसनः कित्त्वान्नलोपः। धिप्सति। धीप्सति। दिदम्भिषति। शिश्रीषति। शिश्रयिषति। उदोष्ठ्यपूर्वस्य।। सु
स्वूर्षति सिस्वरिषति यियूषति। यियविषति। ऊर्णुनूषति। ऊर्णुनविषति। नचपरत्वाद्गुणावादेशयोः सतोरभ्यासेऽकारेनश्रूय
तेतिवाच्यम्। द्विर्वचनेचीतिसूत्रेणाद्वित्वकर्तव्यस्यानिरूपितादेशादादेशनिषेधाद्वा। नचसन्नन्तस्यद्वित्वम्प्रतिकार्यित्वान्निमित्तता
कथमितिवाच्यम्। कार्यमनुभवन्हिकार्यीनिमित्ततयानाश्रीयतेनत्वनुभवन्। नचेहसन्द्वित्वमनुभवति। जुभूर्षति। विभरिष
ति। ऋपिःसुगन्धोमित्संज्ञःपकारान्तश्चोरादिकश्च। रडभावे। इकोझलिति कित्त्वान्नगुणः। अज्झनेतिदीर्घः परत्वात्सिलोपेनवाध्यते।
आप्तुमीप्सति। जिज्ञपयिषति। अमितस्तु। जिज्ञापयिषति। जनसनेत्यात्वं। सिषासति। सिसनिषति। तनिपतिदरिद्रातिभ्यः
सनोवाङ्वाच्यः। तनोतेर्विभाषा। ८।४।९०।अस्योपधायादीर्घोवास्याङ्लादौसनि। तितांसति। तितंसति। तितनिषति। आशङ्कायांसन्वक्त
व्यः।। ष्यामुमूर्षति। क्लम्प्यपतिषति। सनिमीमाघुरभलभशकपतपदामचरस्। ७।४।५४।एषामचस्तस्यात्सादौसनि।। अभ्यासस्यो
लोपः। स्कोरितिसलोपः। पित्सति। दिदरिद्रिषति। दिदरिद्रासति। डुमिञ्मीञ्आभ्यांसन्कृतदीर्घस्यमिनोतेरपिमीरूपाऽविशेषादिस्।

त्यर्थः। कित्त्वान्नगुणइति। णिचस्यानेरत्यर्थः। ष्यामुमूर्षतीति। एकस्यविषयामरणशंकेतिबोधः। मरणशंका विषयोभवतीत्यन्ये। पूर्ववत्सनरत्यात्म
नेपदमिहनशंक्यं। शदेरित्यादिसूत्रद्वयेसनोने त्यनुवर्त्यचाक्यभेदेनव्याख्येयमितिवक्ष्यमाणत्वात्। सनिमीमा ॥ ॥

एवंचाज्ग्रहणमतिरिच्यमानंप्रवृत्तिभेदेनगमेर्विशेषणार्थ्यं।अजंतस्यदीर्घोभवति।अजादेशगमेश्चेति।श्लावादितिकिं।जिगमिषतिगमेरिट्परस्मैपदेषि
तिरिट्॥ ॐ॥ सनिचाशोगमिरवोधनरत्यर्तिभ्यः।वोधनरत्यर्तिवर्जनेत्यर्थः।प्रतीषिषतीति।तत्रकौंडिन्यन्यायस्यानित्यत्वात्सनरूपस्याभ्यासस्येत्वं।अनित्यत्वेलिंगनि
त्यंकौटिल्येगतावित्यत्रनित्यग्रहणमितिवक्ष्यते।संजिगंसतेरिति।समोगम्यृच्छिभ्यामितिनङ्।श्लुवत्सनरतिसन्नन्तादपिभवति।रलोव्युपधा।नक्कासेडित्य

सनिचा२।४।४७॥इशोगमिःस्यात्सनिनन्तुवोधने।जिगमिषतिवोधनेप्रतीषिषति।इण्वदिकः।अधिजिगमिषतिकर्म्मणितङ्।
परस्मैपदेषित्यनेनेट्।श्लादोसनीतिदीर्घः।जिगांसतेअधिजिगांसतेअजादेशस्येत्यनेगीर्च्छतेर्नेदीर्घः।जिगंसतेःसन्निगंस
तेरङ्स्वा२।४।४८॥इङोगमिःस्यात्सनिअधिजिगांसतेरलोव्युपधाङ्लादेस्सश्च।१।२।२८॥उश्चरश्चवीतेउपधेयस्यतस्माङ्ला
देरलेन्नात्परौक्तासनोसेटौवाकिंतौरक्तः।द्युतिस्वाप्योःसम्प्रसारणम्।दिद्युतिषतेदिद्योतिषतेरुरुचिषतेरुरोचिषते।लिलिखिष
तिलिलेखिषतिरलःकिंदिदेविषतिव्युपधात्किम्।विवर्त्तिषतेहलादेःकिम्।एधिधिषति।इहनित्यमयिद्वित्वंगणेनवाध्यते।उप
धाकार्य्यंहिद्वित्वात्प्रबलम्।ओर्णोर्दित्करणस्यसामान्यापेक्षज्ञापकत्वात्।।सनीवन्तर्द्भभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृपूर्णभरज्ञपिसनाम्।७।
२।४९॥इवन्तेभ्यऋधादिभ्यश्चसनङ्वास्यात्।इडभावेहलन्ताच्चेतिकित्त्वमाच्छ्वोरितिवस्यऊठ्यायणाद्वित्वेइद्युषति।दिदेविषति।
स्तोतिण्योरेवेतिवक्ष्यमाणनियमान्नषःसुस्यूषति।सिसेविषतिआप्तृम्यूधामीत्।७।४।५५॥एषामचईत्स्यात्सादौसनि।अत्रलोपोऽ
भ्यासस्य।७।४।५८॥सनिमीमेत्यारभ्ययदुक्तन्नत्रोभ्यासस्यलोपःस्यात्।आप्नुमिच्छतिईप्सति।अर्हितुमिच्छतिरपरत्वमाचर्त्तमाईर्त्स
तिः सेडितिवर्त्ततेचकारेणक्त्वायाः संग्रहः।असंयोगादित्यतःकिदितिनोपधादित्यतोवेतिचानुवर्त्ततेतदाह॥ तिअर्दिधिषति ॥ ॥
हाक्त्वासनाविट्यादिसेट्कि ॥ भित्वाछित्वाबभस्क्षते॥आप्नुयात्सनिमीमेत्यतःअचईत्यनुवर्त्ततेतस्याईधातुकइत्यतःसीतिचतदाहाअचईं
त्स्यात्सादाविति।सीत्यस्यसनोविशेषणात्सादावितिलाभः।ईप्सतीतिअजादेर्द्वितीयस्येतिसूत्रेणच्छस्यद्वित्वे ॥ ॥ ॥ ॥

स्मिपूङ्-पूङि-तिङ-कारणवंधग्रहणात्पूञः पश्यतीत्येवा।सनियहेतौण्निवेधात्।सिस्मयिषतइति।स्मिङ्-ङ्यङ्सनोअस्यानिट्त्वादिडागमस्याप्राप्तिः।स्तौतिण्यो रेवेतिनियमान्नषः।अरिरिषतीति।अस्याप्यनिट्त्वादिडागमस्याप्राप्तिः।रिसशदस्येति।सनरटिगणेचक्तेअरिसदति स्थितेअजादेर्द्वितीयस्येतिरिस्श

ण्योरेवेतिनियमान्नषः।अरिरिषतीति।अस्याप्यनिट्त्वादिडागमस्याप्राप्तिः।रिसशदस्येति।सनरटिगणेचक्तेअरिसदति स्थितेअजादेर्द्वितीयस्येतिरिस्श

दस्यहित्वमित्यर्थः।अंजिजिघतीत्यादि।अंजूव्यक्तिम्रक्षणादौ।अभूव्याप्तौ।अनयोरुदित्वाद्विकल्पेप्राप्तेनित्यमिट्।अशभोजनेइति क्वादिसुनित्यसेडेवा।सू

स्मिपूङ्-ज्वशांसनि।७।२।७४॥स्मिपूङ्-क्रमङ्गभ्यएभ्यःसनदृष्यात्।सिस्मयिषतेःपिपविषतेःअरिरिषतिः।दृहरिसशदस्यहित्वं।दृस्

दृतिसनोऽवयवःकार्य्यभागितिकार्य्येणानिमित्तत्वायोगाद्विर्वचनेचीतिनप्रवर्त्ततेःअञ्जिजिघतिः।अशिशिषतेः।उभौसाभ्यासस्या।प्राणि

णिषतिः।उच्छेसुकागमत्वंपूर्ववत्सिद्धीयमहित्वदृतिचक्ताभ्यांसहितस्येतोहित्वंहलादिःशेषः।उचिच्छिषतिः।निमित्तापायेनैमित्तिकापाय

दृतित्वनित्यंच्छ्वोरितिसनुक्यहणाज्ज्ञापकात्।प्रकृतिप्रत्ययपत्तिवचनाद्वा।णौचसंश्वडोरितिसूत्राभ्यामिङोगाङ्-म्वयतेःसम्प्रसार

णाच्चवा।अधिजिगापयिषतिः।अध्यापिपयिषतिः।शिश्नाययिषतिः।शुशावयिषतिः।हूस्सम्प्रसारणाज्जुहावयिषतिः।णौहित्वात्मागा

चआदेशोनेत्युक्त्वाडुकारस्यहित्वमाप्युस्फारयिषतिः।चस्फावयिषतिः।ओःपयणज्यपरेपिपावयिषतिः।यियावयिषतिः।विभावयिषतिः।

रिरावयिषतिः।लिलावयिषतिः।जिजावयिषतिः।पयणजिकिमाजनावयिषतिः।अपरेकिमाउभूषतिः।स्तवतीतीत्वंवा।सिस्रावयिषतिः।सु

स्रावयिषतीत्यादि।अपरइत्येवा।सुश्रूषतेःस्तौतिण्योरेवषण्यभ्यासात्।८।३।६१।अभ्यासेणाःपरस्यस्तौतिएयन्तयोरेवस्यषःस्यात्सभू

तेसनिनान्यस्याजुहूषतिः।ऊतिस्वाप्योरित्यत्वमाःसुस्वापयिषतिः।सिषाधयिषतिः।स्तौतिण्योःकिमाःसिसिक्षतिः।उपसर्गात्सुस्थादिभ्यासे

नचेतिषत्वमाःपरिषिषिक्षतिः।षणिकिमातिष्ठासतिः।सुषुप्सतिः।अभ्यासादित्युक्तेर्न्नेहनिषेधः।२ण्।॥ ५५ ताभ्यामिति।एकंद्वितीयेअ

परंनुषष्ठेनत्रान्येनगाङादेशोऽपरेणासंप्रसारणंःहूः संप्रसारणंःदृदंचणिजंतेषच्याख्यातमिहनुस्मारितेःजिजावयिषतीति।जुःसौत्रोधातुर्जुचंक्रम्येत्यत्रोक्तः।शुश्रूषतेरितिक्ताशुस्मृदृशांसनरत्यात्मनेपदंःस्तौतिएयोरेवाएवंचसिषाधयिषेतिप्रयोगस्यसाधुत्वंनजसिसाधयिषेत्यस्येतिज्ञेयंःउपसर्गेतिनि॥

सः सीत्यतः सीत्यनुवर्त्तनेनैतस्यसनोविशेषणत्वात्सादौसनीतिलाभः। मीरूपाविशेषादिति। ननुमिनोतेर्मीरूपस्यलाक्षणिकत्वान्मीग्रहणेनग्रहणानप्राप्नोति।
नैषदोषः। यत्रलक्षणाभिनिर्वृत्तत्वेनशब्दरूपमपेक्ष्यतेतत्रलक्षणाप्रतिपदोक्तयोरितिपरिभाषोपस्थानेननुयत्रप्रयोगाश्रयणंतत्रेतिरुकोऽलितिसूत्रेकै
यटेनोक्तत्वात्।तस्यायमाशयः शीरूपमात्रस्यप्रयोगोवाश्रितःविभाषादिक् समासेऽन्यत्रानुलक्षणाभिनिर्वृत्तस्यसमासशब्दस्याश्रयणाद्दिग्नामान्यंतरालं
रितिप्रतिपदोक्तएवसमासआश्रीयतेरितिलक्षणाप्रतिपदोक्तपरिभाषायाअनित्यत्वात्क्वचिदुपतिष्ठतेक्वचिन्नोपतिष्ठतेरितिनिष्कृष्टोर्थः॥ ॐ॥मित्सतीति।

मित्सति।मित्सते।माङ्माने।मित्सति।माङ्मेङोः।मित्सते।दोदाण्ोः।दित्सति।देङ्।दित्सते।दाञ्।दित्सति।दित्सते।धेट्।धित्सति।धाञ्।
धित्सति।धित्सते।रिप्सते।लिप्सते।शक्लृ।शिक्षति।शकमर्षणेरितिदिवादिः।स्वरितेत्।शिक्षति।शिक्षते।पित्सते।राधोहिंसायांसनी
स्वाच्यः॥रित्सति।हिंसायांकिम्।आरिरात्सति।मुचोऽकर्म्मकस्यगुणोवा।७।४।५७॥सादौसनि।अभ्यासलोपःमोक्षते।मुमुक्षतेवत्सः
स्वयमेव।अकर्म्मकस्यकिम्।मुमुक्षतिवत्संवृक्षः।नदृज्यश्रुवभ्यः।विवृत्सति।तङि।विवर्त्तिषते।सिसिचीतिवेट्।निनर्तिषति।नि
नृत्सति।इट्सनिवा।७।२।४९॥वृङ्वृञ्भ्यामृदन्तात्सनइड्वास्यात्।तितरिषति।तितरीषति।तितीर्षति।विवरिषति।विवरीषति।उ
वूर्षति।वृङ्।उवूर्षतेविवरिषतेऽधूर्षति॥ ॥ ॥ हलंताच्चेतिकित्त्वान्नोपधागुणः।शिक्षतीति।ननुनिरनुबंधपरिभाषयाशकमर्षणेरत्य
त्रैवग्रहणमुचितमितिचेत्।अत्राहुः।इयंहिपरिभाषाप्रत्ययग्रहणविषया।अतएवजॄभ्योरित्यत्रजॄज्वोरुभयोर्ग्रहणमितिन्यासकारेणोक्तमतोऽत्रा
पिसादिदैवादिकयोर्ग्रहणंयुक्तमेवेति।मुचोकर्मकस्याहलंताच्चेतिकित्त्वेनगुणाभावेप्राप्तेविधिरयं।विवृत्सतीति।वृङ्वृञोःस्यसनोरितिविकल्पेनपरस्मैपदे॥
रटसनिवा।चिकीर्षतीत्यादावङ्सनगमामितिदीर्घस्तेनैवप्रवर्त्तते।एकाचउपदेशेऽनुदात्तादितिविशेषाख्यानात्।अत
एवैवंविधेवोदाहरंतिऽधूर्षतीति।ध्वृकौटिल्येअङ्सनेतिदीर्घः।उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्यत्वंरपरत्वंहलिचेतिदीर्घः॥ ॥

तुवर्थिकः अतश्निठनाविति ठन् इतिसन्नंतप्रक्रिया॥ धातोरेकाचो॰ किमासमभिहारेत्युक्तत्वाद्धातोरवयवान्नतु प्रातिपदिकादिति पृच्छतिधातोः किमिति। चुवो वचिरित्यादीति। वावच्यते चाख्यायतेत्यादिरूपसिद्धिः प्रयोजनमित्यर्थः। धातुग्रहणाभावे धिगित्यव्ययादपि स्यात्तस्य क्रियावाचित्वादेकाच्त्वाच्चेति तद्व्यावृत्त्यर्थमपि धातुग्रहणमावश्यकमित्याहुः॥ ※ ॥ यस्यहलः। संघातग्रहणमिति। तेन ईर्ष्यितेत्यहर्यीदित्यादौ यलोपोनासंघातग्रहणे नचार्थवत्ग्रहणपरिभाषोपस्थित्याप्तकाम्येत्यादौनातिप्रसंगः। वर्णग्रहणे तूक्तपरिभाषाया अत्रप्रवृत्त्या स्यादेवात्र यलोपः इतिभावः। हलः किं। लोलूयिता। पोपूयिता। दीर्घो किततः अकिततः किं। यंयम्यते। रंरम्यते। ननु दीर्घश्रुत्योपस्थितेनाचात्र लोपोभ्यासस्येत्यतो। तत्र तमभ्यासस्येत्येतद्विशिष्येत। ततश्चाजंताभ्यासस्य दीर्घोभवतीत्यर्थात्। पापच्यतइत्यादावेव दीर्घोभवेन्नतु पयम्यते जंघनीतीत्यादौ। तत्रहि परत्वान्नुकि कृतेऽभ्यासस्याजंतत्वाभावाद्दीर्घस्यप्रसक्तिरेवनास्तीतिकिं

यस्यहलः। यस्येतिसङ्घातग्रहणमाहलः परस्ययशब्दस्यलोपःस्यादार्धधातुके। आदेःपरस्याअतोलोपः। सोसूत्। सोसूचिता। सोसूत्रिता। मोमूत्रिता। दीर्घोऽकितः। ७।४।८३॥ अकितोभ्यासस्यदीर्घः स्याद्यङि यङ्लुकि च। अटाट्यते। यङि च। ७।४।८४।३०॥ अर्तेः संयोगादेश्चक्रतोर्गुणः स्याद्यङि॥ यकारपररेफस्यनद्वित्वनिषेधः। अरार्यते इतिभाष्योदाहरणात्। अरिता। अशाशिता। उर्णोनूयते। वेभिद्यते। अत्लोपस्यस्थानिवत्वान्नोपधागुणः। वेभिदिता॥ ※ मनेनाकिततरत्यनेनानचाभ्यासावयवस्याचोदीर्घ इतिवैयधिकरण्यान्वयेस्वीकृतेऽकिन्ग्रहणं प्रयोजनवदितिवाच्यं। संभवतिसामानाधिकरण्येवैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्। यतेननाप्राप्तिन्यायेनतु कोदीर्घोपवादत्वस्वीकाराच्च। तस्मादकिततरतिव्यर्थमिति चेन्न। अत्राहुः। डोढौकृतेरत्यत्राभ्यासहस्वंवाधित्वापरत्वादीर्घोऽकिततरतिदीर्घकृतेरोढौकृतेति स्यात्। तस्मात्अभ्यासविकारेऽपवादसर्गविधीन्बाधका नबाधंतरतिज्ञापनायाकिततरतिग्रहणंकर्तव्यमिति। तथाचोक्तज्ञापकनिर्वाहायदीर्घोऽकिततरत्यत्राभ्यासस्याचरतिवैयधिकरण्ययस्स्थान्याश्रयणात्पयम्यतरत्यादौ दीर्घाग्भागेवतुकिकृतेपिदीर्घः स्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थमकिततरत्यावश्यकमितिदिक्। अटाट्यतरति। रहल्यशब्दस्यह्रस्वे। यङि च। रहगणोर्तिसंयोगाद्योरित्येतत्सर्वमप्यनुवर्त्तते। यकारपरस्येति। यदिभाष्योदाहरणसामान्योपन्यासात्तत्रैवमर्थकथनं

मध्येपवादन्यायान्स्तौतिण्योरितिनियमेनादेशप्रत्ययोरितित्वमेववाध्येतेनतुस्थादिष्वभ्यासेनचेत्सन्नेरेणविहितमितिभावः।सुषुप्सतीति।रुदविदेतिसनः किं
त्वान्नगणानृतः। प्रतीषिषतीति। रहषभूतेस्नीणगतावितिधातोः परस्मस्यत्वंभवत्येवेत्पर्थः।नियमान्नेहेति।नचाचनियमादेवनिषेधेसुनोतेःस्यसनोरिति

प्रतीषिषति। रक्। अधीषिषति॥ सःसिदिस्विदिसहीनाञ्चाप्ः।८।२।४२॥ अभ्यासेणःपरस्यएयन्तानामेषांसस्यसएवनषःवणिपरे।सिस्वेदयि
षति।सिस्वादयिषति।सिसाहयिषति।स्थादिष्वेवाभ्यासस्येतिनियमान्नेह।अभिसुसूषति।शैषिकान्मत्वर्थीयाच्छैषिकोमत्वर्थिकः।सरूप
प्रत्ययेनेहः सन्नन्तान्नसनिष्यते।शैषिकाच्छैषिकः सरूपोनातेनशालीयेभवतिवाक्यमेवनतुछान्ताच्छः।सरूपः किम्।अहिछत्रेभवआ
हिछत्रः।आहिछत्रेभवकआहिछत्रीयः।असान्ताच्छः।तथामत्वर्थात्सरूपःसन्। धनवानस्यास्ति।रहमतुवन्तान्मतुन्नविरूपमुस्यादेव
दण्डिमतीशाला।सरूपइत्यनुवर्त्यते।अर्थद्वारासादृश्यन्नस्यार्थः।तेनरुछासन्नन्नात्सन्नस्यार्थसन्नन्नातुस्यादेव।जुगुप्सिषते।मीमां
सिषते॥ इतिसन्प्रक्रिया॥ धातोरेकाचोहल्वादेःक्रियासमभिहारेयङ्।३।१।२२॥ पौनःपुन्यम्भृशार्थश्चक्रियासमभिहारस्तस्मिन्द्योत्येय
ङ्स्यात्।गुणोयङ्लुकोः।७।४।८२॥ अभ्यासस्यगुणःस्याच्चिण्यङ्लुकिच।सनाद्यन्ताइतिधातुत्वात्तदादयःडिदन्तत्वादात्मनेपदम्।
पुनःपुनरतिशयेनवाभवतिवोभूयेते।वोभूयाच्चेक्।अवोभूयिष्टाधातोः किम्।आर्द्धातुकत्वंयथास्यात्।तेनक्रूवोवचिरित्यादिएकाचः किम्।
पुनःपुनर्ज्जागर्त्ति।हल्वादेः किम्।भृशमीप्सतेभृशंशोभतेरोचतेरत्यत्रयङ्तिभाष्यम्।पौनःपुन्येनुस्यादेव।रोरुच्यते।शोशुभ्यते।सूचि
सूत्रिमूत्र्यर्त्तिशूर्णीतिभ्योयङ्वाच्यः।आद्यास्त्रयस्तुरादावदन्ताःसोसूच्यते।सोसूत्र्यते।मोमूत्र्यते॥अनेकाच्त्वेनाषोपदेशत्वात्सत्वन्न॥

सूत्रंसनियषयेनिर्विषयंस्यादितिवाच्यंअभिसुसूषतेरप्रत्ययः।अभिसुसूरित्यत्रषत्वनिषेधायतस्यावश्यकत्वात्।एतच्चकाशिकायांस्पष्टं।शैषिकेति।
एतच्चश्लोकवार्तिकमितिकेचित्।भाष्यमितिवहवः।शेषेभवः शैषिकः।अध्यात्मादित्वादुञ्।मतुवर्थेभवोमतुवर्थीयः।गहादित्वाच्छः।मतुवर्थोऽस्यास्तीतिम

यदित्रस्यानुरोधेनश्वेर्धातुःसाधनेनयज्यतेपश्चादुपसर्गेणेतितर्हिअडभ्यासव्यवायेपीतिवचनंस्वीकर्तव्यमेवस्यादितिचेत्।अत्राहुः।अडभ्यासेत्यादिवा
र्तिकेविनापिसंचस्करतरित्यादिरूपसिद्धयेभाष्यकृताश्वेर्धातुरुपसर्गेणायुज्यतेरतिपक्षआश्रितः।संचेस्क्रीयते इत्यादिसिद्धिस्तुवार्तिकायत्नेचेति॥ ॥
सिचोयडि॰॥अभ्यासस्कारस्योपसर्गात्सुनोतीतितःपरस्यतस्यादिरभ्यासेनचेतिषत्वेप्राप्तेनिषेधोयं।यडिकिंअभिषिषिक्षति।नकवतेर्यडि॰।इहकोरि
त्येववाच्येकवतेरितिशपानिर्देशात्कुटादिशब्दस्तिभ्वादिरेवगृह्यतेननुकुशब्दइतिअदादिःकुटादिश्चेत्याशयेनाह।कौतिकुवत्योस्तिति।न
नुकोरित्यत्रेकूडःग्रहणंनास्तिदीर्घोतत्त्वाच्चुम्बिकरणापरिभाषयाचकौतेरपिप्रसंगोनास्तीतिचेत्।अत्राहुः।कोरित्यत्रेतन्निरनुबंधपरिभाषयाअपि

सिचोयडि॰।८।३।११२॥सिचःसस्यसोनस्याद्यडि॰।निसेसिच्यते।नकवतेर्यडि।७।४।८३॥कवतेरभ्यासस्यचुत्वन्नस्याद्यडि।कोकूय
ते।कौतिकुवत्योस्तु।चोकूयते।नीग्वच्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसयतपदस्कन्दाम्।७।४।८४॥एषामभ्यासस्यनीगागमःस्याच्चङ्लुकोः
अकितइत्युक्तेर्न्नदीर्घः।नलोपःवनीवच्यते।सनीस्रंस्यतइत्यादि।नुगतोऽनाभिकान्तस्य।७।४।८५॥अनाभिकान्तस्याङ्
सयोऽभ्यासोऽन्तस्तस्यनुक्स्यात्।नुकानुस्रोरलस्यतइत्युक्तम्।यंयम्यते।यंयम्यतेतपरत्वसामर्थ्याङ्नश्चेदीर्घस्यापिना
भामक्रोधेवाभाम्यते।येविभाषाजाजायते।जज्ञन्यते।हन्तेर्हिंसायांयडिभीभावोवाच्यः।जेघ्रीयते।हिंसायांकिं।जङ्घन्यते॥
जागरूकत्वात्उभयोर्ग्रहणंस्यादितिकौतिव्याख्यत्यर्थं शपानिर्देशःकर्तव्यःकृतेचतस्मिन्कुवतिमपिव्याचष्टे यतीत्यत्रतात्पर्यमितिकुटःइत्येवात्रसव
चारइत्यादीति।स्नीभ्रस्यतेवनीभ्रस्यतेचनीकस्यतेपनीपत्यते॥पनीपद्यते।चनीस्कद्यते।एवंवनीवंचीतिस्नीस्रंसीतिस्नीध्वंसीतीत्यादियङ्लुक्षु
दाहर्तव्यं।घ्रीभावइति।न्हीभावेकृतेप्यभ्यासाचेतिकुत्वेननेघ्रीपदइतिसिध्यतितथापिप्रक्रियालाघवायघ्रीइत्युक्तमितिमनोरमा॥अन्येतुसेहिंमेनिरितिर्
कारोच्चारणसामर्थ्यादयाएइरित्युत्वंनुभवतितथाहीभावेहिकृतेअभ्यासाचेतिकुत्वंनस्यादित्याशयेनघ्रीभावःकृतइत्याहुःअत्रचदिग्योगेनवघ्रीभावे
नहित्वेनवाध्यतेऽनःप्रसंगइत्यनादितिकेचित्।वस्तुतस्तुयङ्तावपवस्यद्विर्भावोयाजयादिकस्यद्वित्वंघ्रीभावस्तुप्रकृतिमात्रस्येतिविषयभेदाद्वित्वंनिर्बाधमेव॥

नित्यं कौटिल्ये। नित्यंशब्दोऽवधारणार्थकस्त्याह। कौटिल्येएवेति। तत्रकौण्डिन्यन्यायेनैवेष्टसिद्धेर्नित्यग्रहणंतस्यान्यापसाननित्यत्वज्ञापनार्थंतेनमतिबुद्धि
पूजार्थेभ्यश्चेतिवर्तमानेक्तेनाधिकरणात्पूजार्थेभ्योभूतेक्तःसिध्यतितत्रश्चक्तस्यचवर्तमानइतिषष्ठीनप्रवर्ततेतइतिपूजितोयःसुरासुरैरितितृतीयासाधुरेव
।इत्यादौति। जंजभ्यते। दंदश्यते। दंदश्यते। वंभज्यते। पसधातुर्दैर्त्यांतःसौत्रोगत्यर्थइति। स्यशवाधनस्यर्शनयोरित्यत्रमाधवः। यंयस्यते। काशिकायांतु ता
लव्यांतःक्वचिद्दृश्यते। एवंजंजपीति। जंजभीति। दंदहीतीत्यादियङ्लुकिउदाहर्तव्याःग्रोयङि। क्रपोरोलइत्यतोरोलइतिवर्ततेतदाहरेफस्यलत्वमिति। चे
क्रीयतेइति। परत्वाद्ग्रीङिक्ङितीहिवचनंसंचेस्क्रीयतेइति। रीङिहित्वेचसुट्नचसंहृइत्यस्यामवस्थायांहित्वात्परत्वा ——— त्सुटिकृतेसंयोगादित्वेनरीङःप्रवृत्तेःप्रा

नित्यङ्कौटिल्येगतौ।३।९।२३॥ गत्यर्थात्कौटिल्यएवयङ्स्यान्नतुक्रियासमभिहारेकुटिलंव्रजतिवाव्रज्यते। लुपसदचरजपजभद
हृदशगृभ्योभावगर्हायाम्।३।९।२४॥ एभ्योधात्वर्थेगर्हायामेवयङ्स्यात्। गर्हितंलुम्पतिलोलुप्यते। सासद्यते। चरफलोश्च।७।४।
।८७॥अनयोरभ्यासस्यातोनुक्स्याद्यङ्लुकोः।नुगित्यनेनानुस्वारोलेस्यते। सचपदान्तवद्ह्रस्वःवापदान्तस्यतिपथास्यात्।उत्परस्या
ऽतः।७।४।८८॥चरफलोरभ्यासात्परस्योतउत्स्याद्यङ्यङ्लुकोःहलिचेतिदीर्घःचञ्चूर्यते। पम्फुल्यते। पंफुल्यते। जयजभदहृदशभ
ञ्जयशाञ्च।७।४।८९॥एषामभ्यासस्यतुक्स्याद्यङ्यङ्लुकोःगर्हितञ्जयति। जञ्जप्यतेइत्यादि। ग्रोयङि।८।२।२९॥गिरतेरेफस्यल
त्वेस्याद्यङि।गर्हितङ्गिलति। जेगिल्यते। घुमास्थेतीत्वम्।गणः। देदीयते। पेपीयते। सेषीयते। विभाषाश्वेः।शोशूयते। शेश्मीयते। यङिच
सासर्म्यते। रीङ्ऋतः।चेक्रीयते। सुट्सञ्चेस्क्रीयते॥ ॥ ९९ कृगणःस्यादितिवाच्यमभ्यासव्यवायेपीत्यसारंभेऽभ्यासयोःकृतयोरेवसुट्

नन्वतःप्रागितिसिद्धेतात्। एतेनसुटोवहिरंगत्वान्नसंयोगादित्वेनगुणइतिकेषांचिन्समाधानंपरास्तोभ्यासात्परस्यसुटिकृतेसाभ्यासस्यागस्संयोगादित्वभूदंतत्व
चनास्तीतिगुणाप्राप्तेरभावात्। नन्वङभ्यासव्यवायेपिसुट्कात्पूर्वइतिवार्तिकप्रत्याख्यानायपूर्वधातुरुपसर्गेणव्यज्यतेइतिपक्षेस्वीकृत्यभाष्यकृतासंचस्कारइत्यादा
वेतरंगत्वात्सुटिस्सुट्कस्यैवहित्वाभ्युपगमात्संचेस्क्रियतेइतिनसिध्येत्। तत्रहिसुटिकृतेरीङ्वाधित्वा परत्वात् यङिचेतिगुणेसंचास्कार्यंनस्यान्निमूरूपप्रसंगात्।

मानोयङ्लुक्नतन्निमित्तकएवातेनलोलुवःपोपवदित्यादौनधातुलोपइतिनिषेधः सिध्यतिायङ्न्तत्वादितिसन्यङोरितिषष्ठीनतुसप्तमीअन्यथापङ्गेलुक्
लुप्तत्वेनप्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेर्द्वित्वेनस्यादितिभावःनचाङ्गाधिकारविहितकार्यस्यैवनलुप्तमतेतिनिषेधात्द्वित्वमत्रस्यादेवेतिसप्तमीपक्षेापिनिर्देशइतिवाच्यम्
नलुप्तमतेत्यङ्गाधिकारेानगृह्यतेकिंतुआगमनंवाप्रत्ययेपरतःपूर्वस्यविधीयमानंसर्वमितिसिद्धान्तात्अन्यथाएजपुरुषदित्यादौनलोपोनस्यात्त्वदुक्तरीत्या
प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तौभत्वेनपदत्ववाधात्।यद्यप्येकाचइतिविधीयमानंद्वित्वंक्त्तिपाशेषेत्यादिनानिष्ठ्यतेनथापितत्स्यादेवगुणोयङ्लुकोःरुग्रिकौचलुकिङ्
त्याद्यभ्यासकार्यविधिमिर्द्वित्वानिषेधस्यज्ञापनात्।प्रत्ययाप्रत्ययेतिाप्रत्ययेङिच्चत्वंदृश्यतेक्रतेरीयङ्इत्यादिषुअप्रत्ययेपिदृश्यतेचित्रञादिषुएवंचयङो

यङोवा।७।३।९४॥यङन्तात्परस्यहल्यादेःपितःसार्वधातुकस्यईड्वास्यात्।भूसुवोरितिगुणानिषेधोयङ्लुकिभाषायान्नावोभूनुतेतिक्ते
इतिछन्दसिनिपातनात्।अतएवयङ्लुग्भाषायामपिसिद्धंःनचयङ्लुक्यप्राप्तएवगुणाभावोनिपात्यतामितिवाच्यंाप्रकृतिग्रह
णेायङ्लुगन्तस्यापिग्रहणात्।द्विःप्रयोगाद्विर्वचनंबाधतमितिसिद्धान्तेाेत्।वोभवीति।वोभोति।वोभूतः।वोभवति।वोभवाञ्चकारावो
भवितो।अवोभवीत्।अवोभोत्।अवोभूताम्।अवोभवुः।वोभूयात्।वोभूयाताम्।वोभूयासुः।गातिस्थेतिसिचोलुक्।यङोवेतीट्पक्षेगुण
म्वाधित्वानित्यत्वाद्लुक्।अवोभवीत्।अवोभोत्।अवोभूताम्।अभ्यस्ताश्रयोजुस्।नित्यत्वाद्लुक्।अवोभवुः।अवोभविष्यदित्यादि।पास्य
ईीति।पास्यर्द्धि।पास्यर्द्धः।पास्यर्द्धति।पास्यर्त्सि।हुझल्भ्योहेर्द्धिः।पास्यर्द्धि।लङ्।अपास्यत्।अपास्यर्द्।सिपि दश्चेतिरुत्वपक्षेरेफेअपास्याः

लुकिप्रत्ययलक्षणेनयङाश्रितङित्त्वप्रयुक्तंकार्यमात्मनेपदमत्रनशंक्यमितिभावःङिन्नरत्यनुबंधनिर्देशादितिपरिहारस्त्वत्र नोक्तः।शीङादीनामिवभूरित्यादिधात्
नामत्रबंधेनानिर्दिष्टत्वात्पङोऽकारस्यप्रत्ययानुबंधत्वेनसप्तम्यापनानुबंधत्वात्पङेन्तोपिधात्वन्तरेणबंधेनानिर्दिष्टइतिवोध्यम्सुदृषदितिशोभनादृषदोऽस्मिन्नितिवह्रीहौ
दृषच्छब्दोजसंतःस्त्रीवर्तते।असितिप्रत्ययोप्रत्ययपश्चात्तीतिाप्रत्ययस्यासाधारणरूपानाश्रयणात्प्रत्ययलक्षणेानासंतत्वाभावादितिभावःतेभ्योपीति।येत्वन्यदातेतः
प्रत्ययलक्षणंविनेवङिन्तञ्चतेभ्योपीत्यर्थः।अदादेपाठादितितथाचअदिप्रभृतिभ्यःशपस्त्वनेनयङ्लुगंतात्परस्यशपोलुगित्यर्थः॥ ॐायङोवा।नाभ्य

रीगृदुपधस्यचाक्सेरिति किम्। चेकीर्यते। णिजभावपक्षेएकाच्त्वाद्यङ्। स्वपिस्यमि। यङि किम्। स्वप्नक्ष्वेस्म्यतेरिति। स्वप्नशब्देऽत्याजंतत्वादिल्लाभावेनाघोपरे
ष्णत्वान्नषः। वेवीयतेरिति। हलन्तिचाऽकृत्सार्वधातुकयोरिति वा दीर्घः। चायः की। यङि परेस्वायः की स्यात्। दीर्घोच्चारणंयङ्लुगर्थं। अतएवनलुमतेतिनिषेधोपिनप्रवर्तते।र
तियङ्लुक्यपिचायः कीस्यादेव। चेकीतः। इग्रहोः। दीर्घोच्चारणंप्राग्वत्। जेभीतः। अस्यचावित्याद्यर्थं दीर्घग्रहणमितिनुसूचयन्। शाशय्यतेरिति। परत्वादेत

रीगृदुपधस्यच। ७।४।९०॥ ऋदुपधस्यधातोरभ्यासस्यरीगागमःस्याद्यङ्यङ्लुकोः। वरीवृत्यते। क्षुभ्नादित्वान्नणः। नरीनृत्यते। जरीगृ
ह्यते। उभयत्रत्वत्वम्। चलीलूय्यते। रीगृत्वतरितिवक्तव्यम्॥ वरीवृश्च्यते। परीपृच्यते। स्वपिस्मिव्येञां यङि। ६।१।१९॥ सम्प्रसारणं
स्यात्यङि। सोषुप्यते। सेसिम्यते। वेवीयते। नवशः। ६।१।२०॥ वाचश्यते। चायः की। ६।१।२१॥ चेकीयते॥ इग्रहोः। ७।४।३१॥ जेग्रीयते। दे
ध्मीयते। अयङ्यिक्ङिति। ७।४।२२॥ शीङोऽयङादेशःस्याच्चादौ क्ङिति परे। शाशय्यते। अभ्यासस्यहस्वः। ततोगुणः। डोढौक्यते। तोत्रौक्यते।
रितियङन्तप्रक्रिया॥ यङोऽचि च। २।४।७४॥ यङोऽच्प्रत्ययेलुक्स्याच्चकारात्तेविनापिबहुलंलुक्स्यात्। अनेमित्तिकोयम्। अन्तरङ्गत्वा
दादौभवति। ततःप्रत्ययलक्षणेनयङन्तत्वाद्धित्वम्। अभ्यासकार्य्यम्। धातुत्वाच्छडादयः। शेषात्कर्त्तरीतिपरस्मैपदम्। अनुदात्तङित आ
त्मनेपदम्। यत्प्रत्ययलक्षणेनयङन्तत्वाद्धित्वम्। अभ्यासकार्य्यम्। धातुत्वाच्छडादयः। शेषात्कर्त्तरीति परस्मैपदम्। अनुदात्तङितआ
त्मनेपदम्। यत्प्रत्ययलक्षणेनयङन्तत्वाद्धित्वम्। अभ्यासकार्य्यम्। धातुत्वाच्छडादयः। शेषात्कर्त्तरीति परस्मैपदम्। अनुदात्तङित
दृतित्वनाङित्त्वस्यप्रत्ययाऽप्रत्ययसाधारणत्वेनप्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः। यत्रहिप्रत्ययस्यासाधारणंरूपमाश्रीयतेतत्रैवतत्। अतएवसु
दृषत्प्रासाद्वत्यत्राऽत्वसन्नस्येतिदीर्घोनास्येषिस्यङ्शीङादयोनुदात्तङितस्तेभ्योपिना। अनुदात्तङितइत्यनुवर्त्तनिर्देशात्। तत्रच
र्शितपाशपतिनिषेधात्। अतएवश्यन्नादयोनागरोननिर्देशात्। किन्तुशवेवाचक्रीतन्त्वेत्यदादौपाठाच्छपोलुक्॥ ॥ ॥

रंगत्वाच्चायङादेशस्यद्वित्वम्। इतियङन्तप्रक्रियायङोचिच। यङासाहचर्यादनीतिप्रत्ययो गृह्यतेनतुप्रत्याहारःएयस्त्रियामेत्यतोऽत्रलुगजवत्तेतेतदाहअच्प्रत्य
येलुक्स्यादिति। चकारेणबहुलंछंदसीत्यतोबहुलमित्यनुवर्त्तयत्याह। बहुलंलुक्स्यादिति। येनछंदसीत्यनुकर्षतितेषामपि क्वचिद्भाषायांयङ्लुगभव
त्येवाभूसूवोरितिगुणनिषेधेसिद्धेवोभूत्विति छंदसिनिपातनात्ज्ञापकात्। एतच्चभूलेएवस्फुटीभविष्यति। अनेमित्तिकोऽयमिति। अच्प्रत्ययेविधीय

जागाङ्गीति।गाधृप्रतिष्ठादौ ईट्पक्षेनुजागाधीति।जाघात्सीति।एकाचश्तिभवभावः।धस्यचर्त्वे।लोटि।जागाधीनजागाङ्गुजागाङ्गोजागाधनुलङि।अजागाधी

जागाङ्हि।जाघात्सि।अजाघात्।सिपि।रुत्वपक्षे।अजाघाः।नाथृ।नानात्ति।नानात्तः।दधादद्धि।दद्धः।दाधत्सि।अदाधत्।अदाद्धुः।अदाधः अदाधत्।लुङि।अदादाधीत्।अदादधीत्।चोस्कुन्दीति।चोस्कुन्ति।अचोस्कुन्।अचोस्कुन्ताम्।अचोस्कुन्दुः।मोमुदीति।मोमोत्ति।मोमोदान्त्व कार मोमोदित्।अमोमुदीत्।अमोमोत्।अमोमुत्ताम्।अमोमुदुः।अमोमुदीः।अमोमोः।अमोमोत्।लुङि।गुणः।अमोमोदीत्।चोकूर्त्ति।चोकू र्दीति।लङ्तिप्अचोकूर्त्।अचोकूर्दीत्।सिप्यक्षे।अचोकूः।अचोखूः।अजोगूः।वनीवन्त्रीति।वनीवङ्गि।वनीवक्तः।वनीवचति।अ वनीवन्त्रीत्।अवनीवन्।जङ्गमीति।जङ्गन्ति।अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः।जङ्गतः।जङ्गमति।म्वोश्चाजङ्गन्ति।जङ्गन्तः।एकाज् ग्रहणोत्तरत्वान्नेण्निषेधः।जङ्गमित्।अनुनासिकलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वान्नहेर्लुक्।जङ्गहि मोनोधातोः।अजङ्गन्।अनुवन्धनि र्देशान्नञ्रेरङ्।ह्यन्तेति नवृद्धिः।अजङ्गमीत्।अजङ्गमिष्टाम्।हन्तेर्यङ्लुक्।अभ्यासाच्चेतिकुत्वेपचयपिहोहन्तेरित्यतोहन्तेरित्यनुव र्त्त्येविहितंतथापियङ्लुकिभवत्येवेतिन्यासकारः।श्तिपाशपेतिनिषेधस्तुनित्यःगणोयङ्लुकोरितिसामान्यापेक्षज्ञापकादितिभावः ।जङ्घनीति।जङ्घन्ति।जङ्घन्तः।जङ्घनिति।जङ्घनित्।श्तिपानिर्देशाज्जादेशोनाजङ्घहि।अजङ्घनीत्।अजङ्घन्।जङ्घन्यात्।आशिषिनाव ध्यात्।अवधीत्।अवधिष्टाम्।त्यादिरवधादेशस्यहित्वन्नभवति।स्थानिवत्वेनानभ्यासस्येतिनिषेधात्।तङ्हिसमानाधिकरणान्यातोर्द्वित्वे षणम्।वहव्रीहिवत्।आङ्पूर्वोनुआङोयमहनइत्यात्मनेपदम्।आजङ्घनेइत्यादिउत्परस्येतितपरत्वान्नगुणः।हन्तिवेतिदीर्घस्तुसादे वातस्यासिद्धत्वेनतपरत्वनिवर्त्यत्वायोगात्।चञ्चुरीति।चञ्चूर्त्ति।चञ्चूर्तः।चञ्चुरति।अचञ्चुरीत्।अचञ्चुः।चङ्घनीति।चङ्घन्ति।जनसनेत्यात्वं॥

तअजाघात्।अजागाङ्क्षम्।अजागाधुः।लुङि।अजागाधीत्।अजागाधिष्टाम्।नाथनाधपाच्चोनानतीति।ईट्पक्षेनाथीतिदधाधोरीट्पक्षेदधीति

॥ ॥

स्तस्याचीतिसूत्रात्पितिसार्वधातुकइतिउतोवृद्धिरित्यतोहलीतिचानुवर्त्ततेऽनुवर्त्ततइत्यतः ईद्धातदेतदाहायङ्नादित्यादियङोलुकापिप्रत्ययलक्षणानात्र
यङैतत्वमूतेनयङंताद्लादिपित्सार्वधातुकंनसंभवतीतियङ्शब्देनपङ्गुंगंतलक्ष्यतइतिव्याख्यानंपरास्तम्।उक्तरीत्यायङंतत्वानपायात्।किंचायङंताद्लादिपित्रसंभवती
तियङ्शब्देनपङ्गुंगंतेलक्षितेपिसन्यङोरितिद्वित्वस्ययङंतचरिताथ्यंतयायङ्लुगंतलक्षणायांवीजाभावाच्चङुं किद्वित्वाभावप्रसंगादितिदिक्।ऊदृदिनिपातना
दितिगुणनिषेधेसिद्धेनिपातनमिदंऊदेवगुणनिषेधोनान्यत्रेतिनियमार्थमित्यर्थः।वोभूत्विति।समुदायस्यातिरिक्तत्वाऊसुवोरितिगुणनिषेधोनप्राप्नोतीतिनि
पातनमिदंननियमार्थमित्याशंक्यायामाहाननचेति।द्विप्रयोगइतितथाचप्रक्रांतिः ग्रहणोयङ्लुगंतस्यापिग्रहणमित्येतन्न्यायसिद्धेनापूर्ववचनमितिभावः।वो
भवतीति।अदभ्यस्तादित्यत्र।अवोभूवोदिति।केचिदिहभुवोवुगितिसूत्रेओःसुपीत्यतोओरित्यनुवर्त्ततेतत्रचउवर्णांतस्यभुवोवुगित्यर्थोनुरोद्धतेऽकःप्राप्ति
नीस्तीत्यनित्योवुक्।स्वयएभ्योगणावृद्धिभ्योवाध्यतेतेनावोभवीदितिरूपमाहुःतन्नचिंत्यम्।भुवोवुकोनित्यत्वादितिभाष्यग्रंथविरोधात्।तस्माद्वुकोनित्यत्व
माश्रित्यऽर्धिभवतिभ्योचेतिसूत्रेप्रत्याख्यातवतोभाष्यकृतःओरित्यनुवर्त्तनमसंमतमेवाआतइतिनियमाच्छुसभावप्राशंक्याहाअभ्यस्ताश्रयइति।अयंभाव
।सिजभ्यस्तेतिसूत्रेणासिचःपरत्वमाश्रित्ययोजकस्प्राप्तस्तस्यैवायंनियमोनत्वभ्यस्ताश्रयस्यजुसइति।जुसिचेतिगुणोमाशंक्याह।नित्यत्वाद्वुगितिअवोधइतिन
चात्रपरत्वाद्दभ्यस्तादितिअदादेशःस्यादितिवाच्यम्।अभ्यस्ताश्रयजुसोऽदादेशापवादत्वात्।पास्यधीतीतिस्यधेसंयोर्दीर्घोऽकितइत्यभ्यासस्यदीर्घः।यङैवेतिऽ
ङिकल्पःऽदुभावपक्षेऽमवत्तयोरितिधत्वंजश्त्वेऽरिस्वरीइतिवाधलोपःलिटिपास्यधीचक्राम्लटिपास्यधिताम्लृटिपास्यधिष्यतिलोटिपास्यधीतुपास्यधपास्यधीत्पा
स्यधीम्पास्यधेतुपास्यधीतिहेर्धित्वेवश्चिलोपःलिङिऽडागमपक्षेअपास्यधीत्।रुत्वपक्षेऽइति।पक्षेतेरेतुअपास्यन्।अपास्यऽईलिङिःपास्यधीत्।पास्यध्यीताम्।पा
स्यधीरन्पास्यधेतुपास्यधीतिहेर्धित्वेवश्चिलोपःलिङिऽडागमपक्षेअपास्यधीत्।रुत्वपक्षेऽइति।पक्षेतेरेतुअपास्यन्।अपास्यऽईलिङिःपास्यधीत्।पास्यध्यीताम्।पा
स्यर्ध्यास्ताम्।लुङिःअस्तिसिचोऽपृक्तइतिनित्यमिट्।ऽटऽईतिसलोपःअपास्यधीत्।अपास्यधिष्टाम्।अपास्यधिषुः।लृङिःअपास्यधिष्यत्॥ ॥ ॥
॥ ॥

पाशपेतिसर्वेषामपिनिषेधालोकेचिद्धड्लुक्यप्रवृत्तिंज्ञापयतीतितथाचप्रयुज्यते।राजाकृत्वेजंघनदित्यादिद्विर्वचनभवतीतिवक्ष्यति अवधीदित्यत्रहल्ति द्विर्वचनस्यहनोवधलिङिङिति वधादेशात्पुनर्द्विर्वचनभवतीत्यर्थः।तत्रहेतुमाहास्यनिवृत्त्येनेति।आङ्पूर्वादिति।प्रकृतिग्रहणेयङ्लुगन्तस्यापिग्रहणा दितिभावः।चंक्रम्यतीतिचरतिर्गतौभक्षणेचाचरफलोश्चेत्यभ्यासस्यनुक्।उत्परस्यातरत्वंहलिचेतिदीर्घः।अचंक्रदित्यत्रतुपरोक्षविषयत्वाद्धौरुपधायाश्चेति दीर्घः।चंखनीतिखनअवदारणेचंखात्रतिखातरतिरूपमाहुस्तदयुक्तम्।धातुग्रहणेनकृतंकार्ययङ्लुकिचेतिजनसनेत्यात्वाभावेऽञ्जनासिकस्यकिमलोरितिदीर्घोपिन भवतिकिंपाहचर्यादिमूलादिःकृदेवतत्रगृह्यतेनतुतिङितिअभ्युपेत्यचंखनतरतिरूपमाहुस्तदयुक्तम्।धातुग्रहणेनकृतस्ययङ्लुक्यप्रवृत्तौमानाभावात्।स त्यपिप्रमाणेआत्वंचेतिविकल्पेनाकृत्वाचंखातरतिरूपंकेनवार्यतेम्।यच्चोक्तमनुनासिकस्येतिसूत्रेकिंपाहचर्यात्।मूलादिरपिकृदेवगृह्यतेतदप्ययु क्तमेवायदिहिकृदेवकिंपाहचर्यात्तदासाहचर्यात्किंसंगछेतकिंतुकृद्भिन्नोपिअस्त्येवाचारकिंपाअतएवराजानतिचर्माणतिरत्यादौमाधवादिभिःकिंनिमित्तोदी र्घउक्तःचंखाहीतिहेरपित्वेनङित्त्वान्ननसनेत्यात्वम्अचंखनीदितिअतोहल्लादेरितिवाद्विर्जाहेतीत्यादिहाङ्हाकोसुल्यानिरूपाणिङित्त्वप्रयुक्तस्यात्म नेपदस्ययङ्लुक्यप्रवृत्तेःभृञ्मिदितिहाङ्रत्वस्यसुनिमित्ताभ्यासस्यैवविहितत्वाच्चानचअकित्तरतिनिषेधेनहाकोभ्यासस्यदीर्घोदुर्लभरतिकथमभयोसु ल्यरूपतेतिशंक्यम्।अकित्तरत्यत्रहिनविद्यतेकिंचयाभ्यासस्येतिवहुव्रीहिरश्रीयतेतेनद्विःप्रयोगोद्विर्वचनंषाष्ठमित्यभ्युपगमाद्धातोःकित्त्वेअभ्यासस्यकि त्त्वेपिवनीवंचीत्यादाविवकित्त्वाभावान्नदोषःकिंचद्विर्वाभावेकेवलस्यार्थेवर्त्तेपिद्विर्त्वेसतिसमुदायएवार्थवानितिहिसर्वेसंमतम्।तथाकित्त्वमपिसमुदायस्यै वास्तुननुप्रत्ययावयवमितिनास्त्येवदीर्घप्रतिषेधःजाहीत्यादिरेहल्पघोरितीत्वमात्रुकात्रुप्रतिःसर्वविधिभ्योलुग्विधेर्बलीयस्त्वादकृतव्यूहपरिभाषयाचलुकः पूर्वंनशंक्यमेवेतिभावःउत्त्वेनेत्तिफल्गितार्थकथनमिदंस्पिस्मीत्यादिनाविधीयमानेयत्संप्रसारणंतन्नेत्यर्थःअसास्यायीदितिअतोहल्लादेरितिविकल्पेनवृद्धिः॥

॥ ॥

लुडि अतो हलादेरिति वा वृद्धिः चोस्कुन्नीति सुकुदिआप्रवणो ऽदिनऽतिनम् ईडभावेगुरोऽरिसवर्णऽतिवालोपः लडिः ईट्पक्षेअचोस्कुंदीत् लुडिञअस्तिसिचऽति
नित्यमीट्अचोस्कुंदीत् अचोस्कुदिष्टाम् मोसुदीनीति मुदहर्षे नाभ्यस्तस्याचीतिलघूपधगुणनिषेधः मोमोदितेति नवात्तनधातुलोपऽतिगुण निषेधः शंकयः व
हलयहणो नप्राप्तस्ययङ्लुकोऽनेमित्तिकत्वात् लडिः गुणऽतिसिज्निमित्तकोऽयंगुणस्तेननाभ्यस्तस्याचीतिनिषेधोनशंकनीयऽतिभावः चोकूर्तीति कुर्दैगुर्दैगुद
क्रीडायाम् लडिः तिपिः ईट्पक्षेअचोकूर्दीत् अचोखूर्दीत् अजोगूर्दीत् पक्षेअचोकूरिति दश्चेतिरुत्वपक्षेऽत्यर्थः वनीवंची नीति वेचृगतौ नित्यंकौटिल्येगतौवर्तते इति
यङ्लुगन्तात्ण्यभ्यासस्येनीगागमः यङोलुकाऽभत्वात्ननदाश्रितोनलोपः वनीवंचीत्

चङ्घातनः गमहनेत्युपधालोपः चंचन्नऽति चङ्घाहि चङ्घनानि अचंचवनीत् अचङ्घन् अचङ्घानाम् अचंचङुः येविभाषाचङ्घायात् चङ्घन्यात् अ
चङ्घनीत् अचङ्घानीत् उतोवृद्धिरित्यत्रनाभ्यस्तस्येत्यतऽत्रेरुतोवृद्धिर्न्नायोयोति योयवीति अयोयवीत् अयोयोत् योयुयात् आशिषिदीर्घः
योयूयात् अयोयावीत् नोनवीति नोनोति जाहेति जाहाति ईहल्यघोः जाहीतः ईहजहातेश्चआचहेलोपोयिघुमास्थाएल्लिङीत्येतेपचापि
नभवन्ति श्नितानिर्देशात् जाहाति जाहासि जाहेषि जाहीथः जाहीथ जाहीहि अजाहेत् अजाहात् अजाहीताम् अजाहुः जाहीयात्
आशिषि जाहायात् अजाहासीत् अजाहासिष्टाम् अजाहिषुः लुकालुप्तेप्रत्ययलक्षणाभावात्स्यसिप्तमीत्यत्वन्नारुदादिभ्यऽतिगणनिर्दि
शात्सृत्वादिष्णासासयीति सासयिः सासयतः सासयति असासयीत् असासयपासासय्यात् आशिषिनुवविसयीत्युत्वम् सासुय्यात् असासायीत्

असासयीत् ॥

वनीवङ्कुः वनीवक्कात् वनीवक्कां वनीवचनुवनीवग्धिः वनीवंचानि जंगमीति जगतोऽनासिकांतस्येतिनुकाजंग्मतीति गमहृने
त्युपधालोपः अजंगन्निति ईट्पक्षेत्वजगमीत् अजंगताम् अजंगुः अजंगमीः अजंगतम् अजंगतां अजंगमम् अजंगन्वा अजंगन्मा णमान्यापेक्षेति अ
यंभावः एकाचोद्वेरित्येकाच्ग्रहणाच्चङुः किद्वैचनंनकृत्रापिप्रायेति तथाचगुणोयङ्लुचोरित्यभ्यास्यविधीयमानोगुणोद्विर्वचनंविनानिवेशमलभ

अर्तेरिति।भौवादिकाज्जोहोत्यादिकपोर्ग्रहणम्।उरदत्वमिति।केचित्गुणोपङ्क्तिकोरित्यभ्यासस्यगुणमाहुःफलेतुनविशेषःरिक्रीकोस्तिति।एवंचअरिष्यतीतिरूपमुभयो
स्तुल्यमितिभावः।आरतीति।रोरीतिलोपेद्विर्लोपइतिदीर्घः।दीर्घोऽकितइतिदीर्घस्तुनभवति।कित्त्वात्।अरिप्रतीति।परत्वात्सूत्रमियङ्नतोगणरिक्रीकोस्तुल्यमिदंमध्यमोत्तम
योस्तुअरर्धिअरिर्षिअरीवि।अरीयरीषिअर्क्षयःअरिष्टथःअरर्मिअरिर्मिअरीमिअरिर्यमिअर्क्षवःअरिष्टवःलिटिअरर्चकारेरिक्रीकोस्तु।अरियरींचकारेतिलुटिअरितारि,
कोस्तुअरिपरिता।अरिरिष्यतिअरिरिष्यतिअर्तुअरियर्तु।अर्क्षतान्।अरिष्टतान्।अर्क्षताम्।अरिष्टताम्।अरिप्रत।अर्क्षहिअरिष्टहिअरणिणि।अरियरणिणि।अरराव।अरियरावल्ल
ङि।आरः।आरियः।आरीत्।आरियरीत्।आर्क्षताम्।आरिष्टताम्।आरन्।आरियरुः।आरियः।आरीः।आरियरीः।आर्क्षतम्।आरिष्टतम्।आर्क्षत।आरिष्ट।आरम्।आ
यरम्।आर्क्ष्व।आरिष्व।विधिलिङि।अर्क्षेयात्।अरिष्येयात्।अर्क्षेयाताम्।अरिष्येयाताम्।अर्क्षेयुः।अरिष्येयुःलिङीति।आशीर्लिङीत्यर्थेः।अरिप्रियादिति।रिक्रीकोःअरि
ष्टइतिस्थितेलिङि·रिङ्।वहिरंगत्वेनरिङोसिद्धत्वाच्चोयोनभवत्यचःपरस्मिन्निति।स्थातिचत्वाच्च।नचनयंतेतिनिषेधःशंक्यःसरूपोपजोदेशए
वनस्थानिवदित्यतिक्रान्तत्वात्।नचअतिक्रान्तव्यूहपरिभाषयाऽयङ्नेतिशंक्यम्।रिङःस्थानिवत्त्वेननिमित्तविनाशाभावात्।उक्तपरिभाषायाअप्रवृत्तेः।अतएवअरिप्रतीत्यपिसि
द्धम्।तत्रापियणःस्थानिवत्त्वेननिमित्तविनाशाभावात्तत्परिभाषाऽप्रवृत्तेरियङोनिर्बाधत्वात्।क्वचित्तुमूलपर्णकेषुपरत्वान्नित्यत्वाच्चसूत्रेरिङ·स्तेरियङोऽप्रवृत्तिरित्या
श्रयेणअरिरियात्।अरीरियादितिपक्षेतेतदापातेतुअरिप्रतीतिरूपासिद्ध्यासूत्रेतत्रयंथयोर्विरोधायतेः।लुङि।आररीत्।आरियारीत्लृङि।आररिष्यत्आरियरिष्यत्।
जगृहीत्तीतिनाभ्यस्तस्याचीतिगुणनिषेधःमध्यमोत्तमयोस्तुजगृहीषिश्चजगर्यर्क्षिश्चजगृढःश्चजगृढश्चजगृहीमिश्चजगर्गृहिमिश्चजगृक्षःश्चजगृह्यःश्चजगृहांचकारेजगर्गृहिता
जरीगर्हितता।रहाङ्त्वेधनिर्देशादृदित्त्वस्यस्थानिवत्त्वेनाजगृहीत्तजगर्द्धाजगृढाताञ्जगृहत्तश्चजगृढ्वमितिपाजगृहाणिश्लुङि।अजगृहीत्तश्रैडभावेएकाचइतिभष
भावः।अजगर्घट्श्चयद्यपिरहयत्रैकाज्ग्रहणंचेतिनिषेधाङ्गभावोदुर्लभस्तथापिगणोयङ्लुकोरित्यनेनसिद्धयाशंक्येत्यादिनिषेधस्यानित्यत्वज्ञापनान्नभवभावोऽत्र
प्रवर्त्तत्तेश्चत्याहुः।अजगृढाम्अजगृहुःश्।अजगृहीःअजघट्श्चअजगृढश्चअजगृढश्चअजगृहम्श्चअजगृक्षश्चजगृह्यात्श्चअजगर्गृहीत्।अजगर्गृहिष्टाम्श्चअजगर्गृहिष्यत्
जागृहीतीति।ग्रहश्चादाने।यङोलुकालुप्तत्वान्निमित्तंग्रहिर्ज्येतिसंप्रसारणमिहनेतिभावः।जागृढश्चतिउरत्।दीर्घोऽकितःतत्रैकाचइतिअभ्यासस्यैकाचोद्वेश्चतिअभ्य

स्रुग्रिकौवचकारेणारीगृदुपधस्येत्यतोरीगनुवृत्त्यतेरुकउकारउच्चारणार्थः।ऋतश्चेत्यनुवर्त्तमानमंगंविशेष्यते।ऋदन्तस्यांगस्ययोभ्यासस्तस्येत्यर्थः।ऋदंताङ्गातो
रितिपाठस्तुफलितार्थकथनपरतयानेयः।लोटिवर्द्धतांतु३।ववर्द्धतांडवर्द्धतान्।वर्द्धताम्३।वर्द्धतंतु३।वर्द्धद्धि३अर्द्धं।तिप्वादिष्वतादौत्यनेनाचकारीतीतिडुकृञ्करणेच

स्रुग्रिकौवचलुकि।७।४।९१॥ऋदुपधस्याताेरभ्यासस्यरुकारिक्रीकृएतेआगमास्युर्म्परं।लुकि।ऋतश्चे।७।४।९२॥ऋदन्ताधातोरयितथावृ
र्द्धतीति।चरिवृतीतिा।चरीवृतीतिा।चवर्द्धतिं।चरिवर्द्धति।चरीवर्द्धति।चवर्द्धतः३॥चवर्द्धतति३॥चवर्द्धतीभासा।चवर्द्धतिंता३॥गणानिर्दिश्यत्वान्नदृद्ध्यस्वनुभ्यं
रितिन।चवर्द्धतिंष्यति३।अवर्द्धतीत्३।अवर्द्धतं३।सिपिदश्चेतिरुत्वप्रक्षेरोरि।अवर्द्धाः३।गणानिर्दिश्यत्वादडं।अवर्द्धतींत।३।चर्क्रीरीति३॥
चर्क्रीतिं।चरिकर्त्ति।चरीकर्त्ति।चर्क्रीतः३।चर्क्रीति३।चर्क्रीरान्त्वकार३।चर्क्रीरिता३॥अचर्क्रीरीत्।३।अचर्क्रीः३।चर्क्रीयात्३॥आशिषिरिङ्च
र्क्रीयात्।३।अचर्क्रीरीत्३।ऋतश्चेतितपरत्वान्नेहाकृविक्षेपेचाकर्त्ति।तातर्त्ति।तातीर्त्तं।तातिरति।तातीर्हि।तातराणि।अतातरीत्।अतातंः।
अतातीर्त्तम्।अतातरुः।अतातारीत्।अतातारिष्टामित्यादिअर्त्तेर्ग्रहं।लुकिहित्वेऽभ्यासस्योरदत्वंरयरत्वेहल्लादिःशेषः।रुक्।स्त्रीकोसु।
अभ्यासस्यासवर्णइतिदयङ्।अरर्त्ति।अरिअर्त्ति।अरिअर्त्ति।अररीति।अरियरीति।अर्क्रतः।अरियृतः।गिअन्।पणारुकोरोरीतिलोपः।नचतस्मि
न्कर्त्तव्येयणः स्थानिवत्त्वम्।पूर्वत्रासिद्धेतन्निषेधात्।आरति।अरिप्रति।लिडिंगश्तिपानिर्दिशाङ्गुणोर्तीतिगुणो।नारिङ्।रलोपःदीर्घः।
आरियात्।अरिरियात्।अरीरियात्।गृहूग्रहणो।जगृहीति३।जगृद्धिं३।जगृढः३।जगृहति३॥अजगृहत्३गृह्णातेस्तु।जाग्रहीतिजाग्रा
ढ्वात्सादौडि।न्मिमीतेसम्प्रसारणम्।तस्यवहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्नरुगादयः।जागृढः।जागृहति।जाग्रहीषि।जाग्रद्धि।लुटिजाग्रहिता।
ग्रहोऽलिटीतिदीर्घस्तुनातत्रैकाचइत्यनुवृत्तेः॥ ॥ ९९ क्रयादिताेसार्वधातुकत्वादङ्नास्तीतिनदीर्घः।लुङि।सिचिवृद्धिरितिवृद्धिः।अ
चकीरीत्३अचकीरिष्टाम्३अचकीरिषुः३अचकीरीः३चाकर्त्तीति।ऋदुपधेचाकरीति।लोटिचाकरीत्।चाकर्त्तं।चाकीर्तात्।चाकीर्ताचाकिरत्।चाकीर्हि।लडि।अचाकरीत्।अचाकः।अचाकीर्त्ताम्।अचाकरुः।लिडि।चाकीर्यात्।आशिषिनुचाकीर्यास्ताम्।लुडि।अचाकारीत्।अचाकारिष्टाम्एवंतातरीत्यादि

॥ ॥

विधौस्थानिवद्भावश्चेतिग्रहेर्विहितस्ययङ्लुगन्तस्यदीर्घश्चेतिचप्राग्वत्समाधानमुपायसोपायांतरमूषकत्वादिनिन्यायेनपङ्क्तौशेउपायांतरंपरंतयानेयमनचग्रहि
तियथाश्रुतरूपाश्रयणेगृहीत्वेत्यादाविटोदीर्घोनस्यादितिवाच्यम्।अंगसंज्ञाप्रवृत्तिवेलायांयथाश्रुतरूपस्यैवसत्वात्।ग्राहितमित्यादौतुनेवं।एकाचश्चेति
माधानंजुणिञ्जिभ्न्निविषयकमेवनिष्ठायांसेधीतिशिलोपेग्राहितमित्यादावेकाच्त्वानपायात्।तदित्यम्।यङ्लुगंताच्चिञ्जंताच्चयङंताच्चग्रहेरिटःक्ष्वाविधानाच्चङी
च्चदीर्घप्राप्तिःसमाहिताअस्यार्थःयङ्लुगंतादीर्घप्राप्तेसमाधानंह्यम्।ग्रहेरंगादितिव्याख्यानमेकाचस्त्यजतीतिशिजंतात्तुग्रहिस्वरूपाभावःविहितविशे
षणंस्थानिवद्भावश्चेतिसमाधानत्रयम्।यङंतात्समाधानचतुष्टयंएकाचस्त्यजतीत्यूर्वोक्तसमाधानत्रयंचेतिअजग्रीरिति गृधुअभिकांक्षायाम्।ग्रहअपदांतस्या
पिरेफस्यरेफेलोपोभवत्येवतत्रमंडूकप्लुत्यापदस्येत्यनुवर्त्तनात्।प्रच्छीप्सायाम्।प्रश्नेतिषः।पाप्रच्छिताप्रच्छिष्यति।पाप्रच्छपाप्रष्टान्।पाप्रष्टा
म्।पाप्रच्छतुपाप्रष्टृ।पाप्रष्टानि।अपाप्रक्षीत्।अपाप्रष्टा।अपाप्रष्टां।अपाप्रक्षुः।अपाप्रक्षीः।अपाप्रष्टंअपाप्रष्टंअपाप्रक्षम्।अपाप्रक्षुअपाप्रष्टमाष्येश्व
नितमिति।क्ष्वोःश्वृदिति सूत्रेभाष्येकिंग्रहणमनुवर्त्ततेनवेतिविकल्प्यकांश्चिद्दोषानुद्भाव्यपरिहृत्यचोक्तमेतावानेवविशेषःअनुवर्त्तमानेकिंग्रहणेऽ
वश्यंवक्तव्यमितिअनुवर्त्तमानेऽपि क्ष्वःशत्वेकृतेशात्वादेवषोभविष्यतीतिप्रश्नाप्रश्नमित्यादिसिद्ध्येन्नस्यादिसूत्रेऽप्यग्रहणंनकर्त्तव्यमितिभावःएवंहिव
र्त्तामाष्यकृताऊष्मविभ्योयङ्लुकोनास्तीत्युक्तंप्रायम्।अन्यथादिवेर्यङ्लुकिईडभावपक्षेदेदेवितिदेदेविरित्यादौऊष्मेभावाभावाभ्यांमहान्विशेषःस्यात्।तत्रकिंग्रहणा
नुवृत्तावूहःप्रवृत्त्यादेद्योतिदेद्योषीत्यादिरूपविशेषलाभात्।ततश्चैतावानेवेत्येवकारोविरुध्येत।स्विविमद्योस्त्विति।स्विङगतिशोषणयोःमवर्वधने।जाहामीति।
ङ्ङपक्षेजाहपीमि।लोटि।जाहपीत्।जाहत्।जाहतात्।जाहयानि।जाहयाव।जाहयाम।लङि।अजाहपीत्।अजाहत्।अजाहतां।अजाहयुः।अजाहपीः।अजा
हः।अजाहतं।अजाहत।अजाहयं।अजाहाव।अजाहाम।जाहप्यात्।स्यंतस्येतिवृद्धिनिषेधः।अजाहपीत्।अजाहयिष्टां।अजाहयिष्यत् ॥ ॥

॥ ॥

माधवस्त्विति। अयंभावः। यहोलिटीतिसूत्रेयङ्लोपेचोक्तमितिवार्त्तिकतदीयभाष्यकैयटादिपर्यालोचनयाजरीगृह्यतेत्यादिग्रन्थेर्यङंतात्तुचलासेर्वायङ्
तस्यदीर्घाभावेयक्तिङ्यंलभ्यतेपूर्वस्मादपिविधौस्थानिवद्भावस्त्येकोग्रहेर्विहितस्ययङ्तस्यदीर्घस्त्यपरेतत्राद्यःपक्षोभाष्यवार्त्तिककारीत्याताभ्याहिपू
र्वत्रासिद्धेनस्थानिवदित्यत्रषष्ठ्यदीर्घादियहणस्यप्रत्याख्यानात्त्रेपादिकदीर्घोनिरुक्तदीर्घऽस्मिन्कर्त्तव्येस्थानिवद्भावस्यतन्मतेसुवचत्वात्।द्वितीयस्तु
सूत्रीत्यातेनतुसामान्यतोदीर्घविधौस्थानिवद्भावस्यनिषिद्धत्वात्तन्मतेस्थानिवद्भावस्यवक्तुमशक्यत्वात्एवंचयङ्लुकिदीर्घप्रवृत्तौनकिंचिद्बाधकंयङ्

माधवस्तुदीर्घमाहतन्नाघविरुद्धम्।जगृधीतिरजर्गर्द्धि३।जगृद्धःरजर्गृधति३।जगृधीवि३जर्घर्त्सि३अजर्गृधीत्३।ईडभावेगुणाःह
ल्ङ्यादिलोपःभषभावःजस्त्वचर्त्वेअजर्घत्।अजर्गृद्धामसिपिदश्चेतिपक्षेरुत्वम्।अजर्घोः३।अजर्गर्धीत्३।अजर्गर्धिष्टम्३।
पाप्रक्षीति।पाप्रक्षितासदोग्रहिज्येतिसम्प्रसारणान्नभवतिस्त्रियांनिर्देशात्।क्ङितीशृदितिशःत्रश्चेतिषःपाप्रष्टःपाप्रक्ष्टेति।पाप्र
क्ष्मिपाप्रक्ष्वःपाप्रक्ष्मःयकारवकारान्तानांनुऊठ्भाविनायङ्लुङ्लीतिक्ङितिरितिसूत्रेभाष्येध्वनितौकैयटेनस्थानीकृतम्।रदेवक्ङि
रितियत्रोठ्तद्विषयकम्।ज्वरत्वरेत्यूठ्भाविनोःस्त्रिविमव्योसुयङ्लुगस्त्येवेतिन्याय्यम्।माधवादिसम्मतञ्चा।मव्यवन्धने।अयंयान्त
ऊठ्भावीतैत्रदेवदेवनेत्यादयोवान्तोःहयगतोःजाहयीति।जाहति।जाहतःजाहयति।जाहयीषि।जाहसिवलिलोपेयन्नादौदीर्घः
जाहामि।जाहावः।जाहामः।हर्य्यगतिकान्त्योःजाहर्य्यीति।जाहर्त्ति।जाहर्त्तः।जाहर्य्यति।लोटि।जाहर्हि।अजाहः।अजाहर्त्तीम्अजाहर्युः
मवबन्धने ॥

लुकोनैमित्तिकत्वात्अञ्जलादेशत्वाच्चस्थानिवद्भावायोगात्।द्विःप्रयोगोद्विर्वचनषष्ठमितिसिद्धांतायङ्लुगंताद्धातोर्विहितस्य
ग्रहेर्विहितत्वान्नपायाच्चानङ्ग्राह्यादिविरुद्धमिति।आदिशब्देनकैयटहरदत्तौगृह्येतेविरोधश्चात्रमनोरमायामुपपादितः।तथाहिएकाचोद्वेप्रथमस्येतिसूत्रेय
हेरेगादितिभाष्यमुपादायकैयटआहानृचोह्रिजरीगृह्णीत्यंगनजग्राहिःविशेषणासामर्थ्याद्यियाशुतरूपाश्रयणमितियद्यपितत्रयङ्तंप्रक्रम्येदमुक्तंतथापि
क्तिसाऽम्यायङ्लुगंतेपिनदीर्घइतिलक्ष्यतेएकाज्ग्रहणमनुवर्त्तयन्हरदत्तोप्यत्राजकूलःनत्यस्मिन्स्थेयङ्लुकिदीर्घस्यप्रसक्तिरस्ति।एवंचपूर्वस्मादपि

भूदिति इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योर्न स्त इति व्याख्यातं तथापि इह प्रयोजनाभावादिक्लक्षणा इति नोक्तं धात्विति किम् लूञ् । लविता पूञ् पविता ननु अत्रापि वंशलोपनिमि
त्तमार्धधातुकं न भवतीति व्यर्गविकलमिदमिति तन्न । अत्राहुः धातुग्रहणे सति धातोर्लोपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिलाभात् लोपनिमित्ते इत्यर्थो लभ्यते तदभावे तु लोपे सत्या
र्धधातुक इत्यर्थोऽपि लभ्येत तथा च दोषः स्यादेवेति । यदा तु लोपयतीति लोपः तस्मिंश्च लोपनिमित्ते आर्धधातुके इको गुणवृद्धी न स्त इति व्याख्यायते तदा धातुग्रहणस्य स्पष्टप्रति
पत्त्यर्थम् उत्तरत्र तु वंशस्य धातुत्वमिति कैयटादिमते तु धातुलोप इत्यत्र बहुव्रीह्याश्रयणं विनापि धात्ववयवलोपे सत्यार्धधातुक इति व्याख्यायां लविता पवितेत्यादौ नातिप्रसंग इति बो
ध्यम् । आर्धधातुके किम् । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति । रु शब्दे इत्यस्माद्धातोरेकाच इति यङ् तस्य लुक् यङंतस्य धातुत्वे यङो धात्ववयवत्वात्तु मता चात्रापि निषेधः स्यात् तन्मा
भूदिति नन्वत्र यङ्लुको नैमित्तिकत्वादिको लोपनिमित्तपरत्वं नास्तीति व्यर्गविकलमिति चेन्न । अत्राहुः । आर्धधातुकग्रहणे सति अन्यपदार्थलाभाद्बहुव्रीहिर्लभ्यते तदभा
वे त्ववयवलोपे सति गुणवृद्धी न स्त इत्यर्थात् रोरवीतीत्यत्र दोषः स्यादेवेति । केचित्तु धातुं लोपयतीति धातुलोपः द्वलोप इत्यत्रैव कर्मण्यण् इत्यभ्युपेत्य व्यधिकरणबहु
व्रीह्याश्रयणं विनैव धात्ववयवलोपनिमित्ते गुणवृद्धी न स्त इति व्याचक्षते । इक इति किम् । रागः । अभाजि । घञि च भावकरणयोरिति रञ्जेर्नलोपे कृते वृद्धिः । अभा
जीत्यत्र तु भञ्जेश्च चिणीति नलोपे वृद्धिर्नेह निषेधः इति । सूत्रस्योदाहरणं तु लोलुवः । पोपुवः । मरीमृज इत्यादि बोध्यम् । तत्र लोलूयपोपूयशब्दाभ्यां पचाद्यचि यङोऽचि चेति
यङ्लुकि कृते अच्प्रत्ययमाश्रित्य प्राप्तो गुणो निषिध्यते मरीमृज इत्यत्र तु वृद्धिः । ननु लोलूयादिभ्योऽच्प्रत्यये अतो लोप इत्यल्लोपे यकारस्य यङोऽचि चेति लुक्यल्लोप
स्य स्थानिवत्त्वादच्प्रत्ययनिमित्तः सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणो मृजेर्वृद्धिरिति वृद्धिश्च न भवेदिति किमनेन निषेधसूत्रेण न चैवमपि लोलुव इत्यादावुवङि
कृते लघूपधगुणः स्यात्तद्वारणाय निषेधोऽयमावश्यकः उवङ् आदिष्टादचः पूर्वत्वेन लघूपधगुणे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावादिति वाच्यम् स्थानिद्वारा नादिष्टादचः पूर्वत्वे
न उवङो दृष्टत्वात् । स्थानिद्वारा दृष्टत्वेपि स्थानिवद्भावतोऽत्यन्तपरतन्त्रेति सूत्रे सवर्णग्रहणं ज्ञापितम् नहि शिण्ढीत्यत्र स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेनानुस्वारो दृष्टः किंतु
स्थानिद्वारा । तथा च अनुस्वारस्य परसवर्णे कर्तव्ये श्नम् अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाय तत्र सवर्णग्रहणं कृतमिति हि स्थानिवद्भावः सिद्धः । नो नावेत्यत्र तु लि
ङ्त्यनेः प्रागेव बहुलग्रहणाद्दकारविशिष्टस्य यङो लुकि स्थानिवद्भावाप्रसक्त्या नवृद्ध्यभावशंकेति न धातुलोप इति सूत्रस्य न किंचित्प्रयोजनमिति चेत्

ज्वरत्वरज्वरोगेत्रि त्वरासंभ्रमे।अत्रवृत्तौऋलादौक्ङितीत्युक्तंतत्रक्ङितीत्येतद्भसङ्क्तमेवेत्याह।क्ङितीतिनानुवर्त्तेतरतिअवृतेस्नुनीति।ज्वरत्वरेत्युपधावकारयो
रुठिगुरौ चङ्क्तेओनुरितिसिध्यतिनान्यथा।तेनात्रक्ङितीतिनानुवर्त्तनीयमितिभावः।अवतेरितिउपधावकारयोरूढिगुरौचङ्क्तेमन्त्रत्ययस्यटिलोपेओमिति
सिध्यतीत्यर्थः।ज्वरादेरुदाहरणंक्विपिजूःजुरौजूरः ऋलादौतुजूर्तिः।जूर्णः।जूर्णावानत्वरतूःतूरौतूरः।तूर्त्तिःतूर्णःतूर्णावानस्त्रिविस्तूःस्तुवौस्तुवःस्तुतिः।अवि।
ऊःउवौउवः ऊतिःमवामूःमुवौ। मुवःमूतिः।मूतः।मामोषिरित्यादिरङ्क्षेमामवीषिमामवीमिमामवीतुअमामवीतअमामवीरितिवोध्यम्।राल्लोपः क्ङिः।मूङि

ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च।घ।४।२०।ज्वरादीनामुपधावकारयोरूढ्स्यात्क्ङौऋलादावनुनासिकादौचप्रत्ययेऽअत्रक्ङितीतिना
नुवर्त्तते।अवतेस्नुनिओनुरितिदर्शनात्।अनुनासिकग्रहणाच्चानुवर्त्तते।अवतेर्म्मनिम्प्रत्ययेतस्यटिलोपेओमितिदर्शनात्।ईडभावे
ऊठिपितिगणः।मामोतिः।मामवीतिः।मामूतः।मामवतिः।मामोषिः।मामोमिः।मामावः।मामूमः।मामोतुः।मामूतात्।मामूहि मामवानिः।अमा
मोतः।अमामोः।अमामवम्।अमामावः।अमामूमः।तुर्वीहिंसायाम्।तोतूर्वीतिः।राल्लोपः।घ।४।२१।रेफात्परयोश्छोल्लोपःस्यात्क्ङौऋलादावनु
नासिकादौचप्रत्ययेऽरतिक्ङितीतिलोपः।लघूपधगुणः।नधातुलोपआर्द्धधातुके।१।१।४॥धात्वंशलोपनिमित्तेआर्द्धधातुकेपरेरेकोगुणःवृद्धौनस्तः॥
रतिनेहनिषेधःतिवादीनामनार्द्धधातुकत्वात्।तोतोत्तिः।हलिचेतिदीर्घः।तोतूत्तेः।तोतूत्वेतिः।तोयोत्तिः।दोदोत्तिः।दोधोत्तिः।मूर्छा।मोमो
र्त्तिः।मोमूर्त्तेः।मोमूर्क्ङतीत्यादिः।आर्द्धधातुकरतिविषयसप्तमीतेनयङि।क्विबन्तेअजेर्व्वी।वेव्रीयतेः।अस्ययङ्लुग्यास्तिलुकाअपहारेणविष

यतासम्भवेनेवीभावस्याप्रवृत्तेः॥रतियङ्लुग्
त्यतःक्ङौरित्यनुवर्त्तते।क्वाचिदाहरणं।नूःनुरौनुरः धुर्वीधूःधुरौधुरः।मुर्छामूः।मुरौमुरः।नधातुलोपआर्द्धधा
तुके।धातुलोपोयोनास्तीतिलक्षणायाव्याचख्यौधात्वंशेतियद्यपिदरिद्रोलोपश्चेत्यौणादिकेरकप्रत्ययेधातुलोपःप्रसिद्धस्तथापिप्रयोजनवानप्रसिद्धःदरिद्रोलप्रत्ययादेव
गुणाप्रसंगात्।प्रत्ययसन्नियोगेनधातुलोपविधानात्।आर्द्धधातुकस्यनिमित्तत्वमपिनास्ति।अतएवदूरमित्यत्रदुलोपइतिदीर्घकर्त्तव्येधातुलोपस्यस्थानिवत्त्वेनास्ति।
रहधातोर्लोपोयस्मिन्निति।बहुव्रीहिर्विशेष्यंवार्द्धधातुकमित्याशयेनाहलोपनिमित्तेरतिगुणवृद्धीनस्तइतिपद्यपिक्ङितिचेतिसूत्रेलेगवायनस्त्वत्रगुणनिषेधोमा

क्तौ। वस्तुतस्तु उक्तरीत्यानुशब्देनेतिवोध्यं। अन्येनु वार्तिकएवप्रश्लेषेलोपसंभवात्। नहिकार्यीतिन्यायात्। नचवलीतिनिमित्त
त्वेनाश्रयणात्। तत्रापिलोपोभवत्येवा। अन्यथारलीत्येवकुर्यादितिवाच्यं। वकारपरतोपकारलोपायतेश्चनिमित्तत्वेनाश्रयणावश्यकत्वादिति। द्वितीयकल्पएवयुक्तइत्याहु
अनुपरेभ्यःकृञ्इतिसूत्रस्थभाष्यग्रंथपर्यालोचनयातत्पक्षावगमात्। यत्तुनलोपःशुष्स्वरेतिसूत्रेमनोरमायामुक्तंनियमसूत्राणांविधिप्रत्ययेनप्रवृत्तिःसामान्यशास्त्रतात्प
र्यसंकोचकतायेतिपक्षस्यशुद्धोलुडीतिसूत्रेभाष्यकृताध्वनितत्वादितिवक्तव्येसूत्रग्रहणंबहुवीहिलाभा
र्थं॥ शुभ्योलुडीतिसूत्रंयस्मिन्प्रकरणेतत्शुद्धोलुडीतिसूत्रं। परस्मैपदप्रकरणमित्यर्थः। तत्रहिअनुपरेभ्यामितिसूत्रंवर्तते। इतितत्सूत्रंपठ्यतेतत्तुपरस्मैपदप्रकरणेध्व
निंतभवतीतियद्वाअनुपरेभ्यःकृञ्इत्यत्राहिभाष्यकृताशुद्धोलुडीतिपरामृष्टं। तथाचशुद्धोलुडीतिसूत्रंयस्मिन्ततःशुद्धोलुडीतिसूत्रंअनुपरेभ्यःकृञ्इतिसूत्रमित्यर्थ
इत्येवंकथनिकृतिवत्कथंचिन्स्थितस्यगतिस्समर्थनीयेत्याहुः॥ ※ ॥ पूर्गिरेःसाम्यादिति। गृशब्देऽप्यपालनपूरणयोरित्याभ्यांक्विपिकृतरङ्गतोऽदोक्षयइतिप्र

पूर्गिरेःसाम्यात्। दीव्यतीतिदीर्घस्तुप्राचःप्रामादिकएवा। अदस्यति। रिङ्गतः। कर्वीयति। क्यङ्योश्च। ७।४।२८। गार्गीयति। वाच्यति। अकृत्सा
र्वेति दीर्घः। कवीयति। समिध्यति। कस्यविभाषा। ७।४।२९। हलन्तःपरयोःक्यङ्क्यङोर्लोपोवास्यादातोधातोः। आदेःपरस्यातोलोपः। तस्यस्थानि
वत्त्वाच्चघूपधगुणोना। समिधितः। समिधितः। मान्तप्रकृतिकसुवन्तादन्ययाचक्यङ्। किमिच्छति। इदमिच्छति। सरिच्छति। अशनायोदन्य
धनायाकुभस्कादिभ्यः। ७।४।३४। क्यङन्तानिपात्यन्ते। अशनायति। उदन्यति। धनायति। कुभस्कादेः किम्। अशनीयति। उदकीयति। धनीयति॥

क्तेरितिभावः। प्रामादिकएवेति। दिवथातोःक्विपिनुशूधूतीतिस्यात्। ततःक्यनिजुधूयतीतिभवति। किंपविहायविचिरुतेनूसधाशृणोवलोपश्चस्यात्। ततःक्यचिदे
यतीतिभवति। तथाचहलिचेतिसूत्रेवृताचपिधातोरित्येवनेहदिवमिच्छतिदिव्यतिरत्येवोक्तमितिभावः। अपत्यपकारस्यलोपंस्मारयतिक्यङ्योश्चेतिनःकोर
तिनियमेनपदत्वाभावात्कुत्वंनेत्याहावाच्यतीति। एवंसमिध्यतीत्यत्रजश्त्वेनेतिवोध्यं। मातान्ययेभ्यःप्रतिषेधरतिवार्तिकस्ययथाश्रुतव्याख्यानेपत्वमिच्छतीत्यपि
नस्यात्। पत्वेऽपिचात्वात्कारस्कृतीत्यादावेवस्यात्। अतोव्याचष्टेमांतप्रकृतिकादिति। अशनायोदन्याक्षुधंतादितिउदकशब्दस्योदन्भावोऽन्ययोर्दीर्घश्चपिशेषोरहयः
सचएवभोक्तुमशनमिच्छतियश्चपानुमुदकंयश्चधनेसत्यपिप्रनर्धनंतत्रोदकरणानि। यस्तुचालंतरेपयोगार्थंमशनमिच्छतियश्चलाभमुदकंयश्चदरिद्रःसन्धन

सत्यम्। अतएवभाष्येप्रत्याख्यातमिदमितिसंक्षेपः। नोन्नोर्नीति। यद्यप्यत्रलोपोव्योरित्यनेनवलोपःसिध्यतितथापितोतूर्त्तइत्यादौवलोपार्थंसूत्रंपरत्वपन्यस्तम्। अन्य
थातत्रलोपोव्योरितिलोपंवाधित्वावस्क्वोःसूइतिऊठ्स्यात्तोपोर्तिरित्यादि। शुचौदुर्वीहिंमायामामूर्छ्मोहसमुच्छ्राययोः। मोमूर्छीद्विमोमोर्षि। मोमूर्थः। मोमूर्थ्यः। मोमूर्छीमि
मोमोमिमोमूर्छ्मः। मोमूर्मः। मोमूर्छ्मः। मोमूर्छ्मः। मोमूर्छ्मः। मोमूर्छ्मः। मोमूर्छ्मः। अमोमूर्छ्मः। अमोमोः। अमोमूर्छ्मः। मोमूर्छ्मान्। अमोमोर्छ्मान्। अमोमूर्छ्मस्मः।
अमोमूर्छ्मिष्यते। इतियङ्लुगन्तप्रक्रिया॥ ※ ॥सुपआत्मनःक्यच्॥ धातोःकर्मणःसमानकर्तृकादिच्छायांवेत्यनुवर्त्तते। ततश्चसन्नन्तधातादिच्छाकर्मणएवभवतीत्याह।
अमोमूर्छ्मिष्यते। इतियङ्लुगन्तप्रक्रिया॥ ※ ॥सुपआत्मनःक्यच्॥ धातोःकर्मणःसमानकर्तृकादिच्छायांवेत्यनुवर्त्तते। ततश्चसन्नन्तधातादिच्छाकर्मणएवभवतीत्याह।
ऋषिकर्मणइति। परस्यपुत्रमिच्छतीत्यत्रातिप्रसंगवारणायसूत्रेआत्मशब्दउपात्तः। स्वतुल्यशब्दपर्यायःस्वश्चकश्चेत्याकांक्षायामिच्छायासन्निधापितत्वादृषिरेवगृह्यतेतद
ऋषिकर्मणइति। परस्यपुत्रमिच्छतीत्यत्रातिप्रसंगवारणायसूत्रेआत्मशब्दउपात्तः। स्वतुल्यशब्दपर्यायःस्वश्चकश्चेत्याकांक्षायामिच्छायासन्निधापितत्वादृषिरेवगृह्यतेतद

सुपआत्मनःक्यच्॥३।१।८॥ऋषिकर्म्मणःएषितृसम्बन्धिनःसुबन्तादिच्छायामर्थेक्यच्प्रत्ययोवास्यात्। धात्ववयवत्वात्सुबुक्। क्यचिच॥७।४।३३॥
अस्यईत्स्यात्। आत्मनःपुत्रमिच्छतिपुत्रीयति। वान्योयिप्रत्ययेगव्यतिनाव्यतिलोपःशाकल्यस्येतिनुना। अपरान्तत्वात्। तथाहिनःक्ये॥१।४।१५॥क्य
क्विब्डिचनान्तमेवपदंस्यान्नान्यत्। सन्निपातपरिभाषयाक्यचोयस्यलोपोनागव्याच्चकारागव्यिता। नाव्याच्चकारनाव्यिता। नलोपः। राजीय
तिप्रत्ययोत्तरपदयोश्चात्वयति। मद्यति। एकार्थयोरित्येवा। पक्षेचयति। अस्मद्यति। हलिचागीर्य्यति। पूर्य्यति। धातोरित्येवानेहादिमिच्छतिदि
व्यति। इहपुरमिच्छतिपुर्य्यतीतिमाधवोक्तम्। अन्यदाहरणञ्चिन्त्यम्॥ ※ ॥एषितृसंबंधिनइति। सुबंतस्योक्तविशेषणद्वयमर्थद्वारकंबोध्यानःक्ये। लोहित

डाज्भ्यःक्यष्वचनंभृशादिष्वितरणिरितिवक्ष्यमाणतयाहलंतात्क्यषंदुर्लभरत्यभिप्रेत्याह। क्यचिक्यङीति। एवंचेहक्यषीत्यपिकैश्चिदुक्तंतदपेक्ष्यंयस्यहलइतिलोपमाशं
क्याह। सन्निपातपरिभाषयेतियकारेपरेवातादेशविधानाद्धकारोयलोपस्यनिमित्तंनभवतीतिभावः। राजीयतीति। क्यचिचेत्यत्वर्णस्यरीत्वेकर्तव्येपूर्ववत्सिद्धमितिन
लोपोऽसिद्धोनभवतिनलोपःसुप्स्वरेतिनियमात्। यद्यपिनियमसूत्राणांनिषेधमुखेनप्रवृत्तिरितिनलोपःसुप्स्वरेतिसूत्रेराजीयतीत्यादिषुपदत्वंनसिध्यतीत्यतो
नुप्रत्ययेनासिद्धमितिनलोपस्यासिद्धत्वेनदीर्घाद्यभावसिद्धेस्तथापिविधिमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षाभ्युपगमेनहलंतेपुराजभ्यांराजभिरित्येवपठितमितिज्ञेयं। नचविधि
मुखप्रवृत्तिपक्षेनिरालंबएवेतिवाच्यंगव्यतीतिअत्रातवर्तिविभक्त्यापदत्वात्लोपोदुर्वारःस्यादित्याशंक्याहाअपरत्वादितिदंचसमाधानस्यसमाधानांतरदूषकत्वादिति

विद्वस्यते। त्वद्यते। मद्यते। अनेकार्थत्वेन। युष्मद्यते। अस्मद्यते। क्यङ्क्यानिनोश्च। कुमारीवाचरति कुमारायते। हरिणीवाचरति हरितायते। गर्वीवगरूयते। सपत्नीवसपत्नायते। सपतीयते। सपत्नीयते। पुवतिरिवपुवायते। पट्वीमृद्धिवपट्वीमृदूयते। नकोपधायाः पाचिकायते। आचारेऽवगल्भल्की वहोडेभ्यः क्विच्वा। वाग्रहणात्क्यङ्पिअवगल्भादयः पचाद्यजन्ताः क्विप्सन्नियोगेनाऽदाद्यन्तर्गणमनुनासिकान्त्वप्रत्ययस्यप्रतिज्ञायन्तेतेनतङ्। अवगल्भते। ल्की वेता। होडते। भूतपूर्वीदय्यनेकाचआम्। एतद्वार्तिकारभ्यसामर्थ्यात्। नचअवगल्भतेरत्यादिसिद्धिस्तत्फलं। केवलानामेवाचारेपिवृत्तिसम्भवात्। यानूनामनेकार्थत्वात्। अवगल्भाश्चक्रे। होडाश्चक्रे। वार्तिकेऽवेत्युपसर्गविशिष्टपाठात्। केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्चकपडेरिति माधवादयः। तङ्नेतिनूचितम्। सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विच्वावक्तव्यः। पूर्ववार्तिकन्तुअनुबन्धासङ्गार्थंनत्वत्रक्विवनूयते। प्रातिपदिकग्रहणादिहसुपरतिनसम्बध्यते। तेनपरकार्य्यान्नाकृष्णरवाचरति। कृष्णति। अतोगुणारतिशपासहपररूपम्। अरवाचरति। अति। अतः। अन्ति। प्रत्ययग्रहणमपनीयअनेकाचरत्यनेन्नाम्। ओ। अतः। उः। द्वित्वम्। अतोगुणे। अतआदेरितिदीर्घः। णाल ओरद्विः। अनुसादिभ्यत्वातोलोपश्चेत्यालोपः। मालेवाचरतिमालाति। लिङ्विशिष्टपरिभाषयाएकादेशस्यपूर्वान्तत्वाद्धाक्विप्। मालाच्चकारालडिगअमालात्। अत्रहलङ्यादिलोपोनाडीसाहचर्य्यादापोपिसोरेवलोपविधानात्। रदसकौ। अमालासीत्। कविरिवकवयति। आशीर्लिङि। कवीयात्। सिचिवृद्धिरित्यत्रधातोरित्यनुवर्त्तधातोरेवयोधातुरितिव्याख्यानान्नामधातोर्नवृद्धिरितिकैयटादयः। अकवयीत्। ॥ ॥ ९९ त्सयलशब्दाच्छाङ्खादिङीनंतात्क्यङिउंवङ्गावेअकृत्सार्वधातुकदीर्घचरूपमिदंसपतीयतइति। समानस्वामिकाभिधायिनोभाषितपुंस्कस्यनित्यंसपत्न्यादिस्थितिनादेशोनांतत्वान्ङीप्प्राप्तःक्यङिपुं

सान्तरिति निघंटोपरस्परसामानाधिकरण्येन स्यात् उदन्याशब्दस्य उदकेच्छावाचित्वादिति चेन्। अत्राहुः। अशनायतीत्यादिषु अविवक्षितप्रकृत्यर्थं उभक्षापिपा
सादिकमेवार्थं स्वीकृत्य तथाचनोक्तदोषः। ※ ॥ अश्वक्षीरवृषलवणानामाङ्गेरित्यतोऽनुगितिवर्ततेतेनाश्वस्यतीति मैथुनार्थमश्वमिच्छतीत्यर्थः। एवं वृषमिच्छति मैथुनार्थं
वृषस्यतिगोः। नन्विति एभ्योवृषस्यतीभिति प्रयोगोमनुष्यविषयेकथं संगच्छतेरिति चेन्। अत्राहुः। अश्ववृषरूपप्रकृत्यर्थपरित्यागेनमैथुनेच्छार्थोऽन्तएवशब्द
स्येतीतुकामुकीतिकोशेपिस्वरसतः संगच्छतेरिति। लालसायामिति। उत्कटेच्छायामित्यर्थः। काम्यच्चाऽचारणसामर्थ्यान्नकस्येत्संज्ञा। मांताव्ययेभ्यः प्रतिषेध

अश्वक्षीरवृषलवणानामाऽऽङ्गैरीतौक्यचि।७।१।५१॥ एषांक्यचिअसुगागमःस्यात्। अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्॥ अश्वस्यतिवडवां॥
वृषस्यतिगोः। क्षीरस्यतिवत्सः। लवणस्यतिउष्ट्रः॥ सर्वप्रातिपदिकानांक्यचिलालसायांसुगमुकौ॥ दधि
स्यति। दध्यस्यति। मधुस्यति। मध्वस्यति। काम्यच्च।३।१।९॥ उक्तविषयेकाम्यच्स्यात्। पुत्रमात्मनइच्छतिपुत्रकाम्यति। पुत्रकाम्यिता।
इहयस्यहलइतिलोपोना। अनर्थकत्वात्। यस्येतिसङ्गातग्रहणमित्युक्तम्। यशस्काम्यति। सर्पिष्काम्यति। मान्ताव्ययेभ्योप्ययंस्यादे
वाकिंकाम्यति। स्वःकाम्यति। उपमानादाचारे।३।१।१०॥ उपमानात्कर्मणःसुबन्तादाचारेऽर्थेक्यच्स्यात्। पुत्रमिवाचरतिपुत्रीयतिछा
त्रम्। विष्णूयतिद्विजम्। अधिकरणाच्चेतिवक्तव्यम्। प्रासादीयतिकुड्यामित्रम्। कुटीयतिप्रासादे। कर्तुःक्यङ्सलोपश्च॥३।१।११॥ उप
मानात्कर्तुःसुबन्तादाचारेक्यङ्वास्यात्। सान्तस्यतुकर्तृवाचकस्यलोपोवास्यात्। क्यङ्वेत्यतोः पक्षेवाक्यम्। सान्तस्यलोपःसुक्यङ्स
न्नियोगशिष्टः। सचव्यवस्थितः। ओजसोपरसोनित्यमितरेषांविभाषया। वृषभइवाचरतिवृषायते। ओजः शब्दोवृत्तिविषयेतद्वति। ओ
जायते। अप्सरायते। यशायते। यशस्यते। विद्यायते॥ ॥ ९९ इत्यस्यानुवृत्यभावंसूचयतिअंसस्यादेवेति। आचरतीति। व्यवहरतीत्यर्थः। अधिक
रणाच्चेति। सप्तम्यंतरूपात् सुबंतादित्यर्थः। कर्तुःक्यङ्सलोपश्चाधातोः कर्मणइतिसूत्राद्धेत्यनुवर्ततइत्याहाक्यङ्वास्यादिति। सेतिङ्प्रत्ययोकर्तरिविशेषण
मित्याह। सान्तस्येति। चकारेणअन्वाचयंबोध्यः। तदुक्तौ। तथाचओजायतइत्यत्रओजस्वीवाचरतीतिविग्रहोबोध्यः॥ ॥ ॥ ॥

क्विडि॰तिक्विडोविषयएवनास्ति।तथाच।केवलादुपसर्गात्तरविशिष्टाच्चक्विड्व्यतिरिक्तेति चेत्।अत्रवदंति।प्रातिपदिकेभ्यःक्विप्प्रत्ययेभ्यःक्विडि॰तिविषयभे
देनापिगल्भतिगल्भायतेप्रगल्भतिप्र॒गल्भायतेत्यादिसिध्यत्येवेति।स्यादेतत्।गल्भधार्ष्ट्येत्यादीनामत्रदात्तत्वादवगल्भतेरित्यादिप्रयोगसिद्धावपि
अवगल्भादिसूत्रेवार्तिकेनक्विपिसत्यवगल्भतीत्यादिनिष्टप्रयोगःस्यात्तद्वारणार्थमाचारेऽवगल्भरितिवार्तिकारंभस्यावश्यकतयासामर्थ्यस्योपसीरणात्वा
त्भूतपूर्वीदय्यनेकाचआमित्येतत्अयुक्तमितिचेत्।सत्यं।अत्रत्ययमाशयःसर्वेप्रातिपदिकेभ्यइतिवार्तिकेवाग्रहणेनव्यवस्थितविभाषाश्रियतेतथाच।
अवगल्भक्लीवहोडेभ्यःक्विपोऽभावादनिष्टप्रयोगोनभविष्यतीतिस्वीकृतेसामर्थ्येनोपसीरणमितिदिक्।पदकार्येनेति।सवरणदीर्घोयद्यपिपदमात्रका
र्येनभवतितथापिपदस्यजायमानंकार्येनेत्यत्रनात्पर्यंवोध्यं।तनोतीतितत्सरुवआचरतितत्तति।अत्रजश्त्वेनात्वमिवआचरतित्वचति।अत्रकु
त्वेनेत्यादिपिवोध्यं।दित्वमिति।अणलशतिस्थितेद्वित्वेनेचीतिनिषेधादतोलोपोनभवतीतिभावः।अतोगुणइति।द्वित्वेकृतेप्यतोलोपोनभवतिअंत
रंगेणानेनवाधितत्वादितिभावः।यद्यप्यत्रफलेविशेषोनास्ति तथापिशास्त्रप्राप्तिक्रममनुरुध्योक्तं।यद्यप्येवंवाणीदांगवलीयइतिपरिभाषयाऽतोलोप
एवोचितइतिचेत्।मैवं।तस्याःसमानाश्रयेकारस्वकारेत्यादौप्रवृत्तिस्वीकारान्नत्र्याश्रयेपि।नचपरत्वान्नित्यत्वाच्चअतआदेरित्यनेनैवप्रथमंभाव्यमिति
वाच्यं।तस्यवहिरंगत्वेनासिद्धत्वात्।नचापवादत्वादतआदेरित्यनेनभाव्यमितिवाच्यं।अपवादोयद्यन्यत्रचरितार्थस्तर्हिअंतरंगेणवाध्यतइत्युक्तत्वात्।
आनर्देत्यादौतस्यचरितार्थत्वात्।तत्रहलादि शेषात्प्रागेवपरत्वादतआदेरित्यस्यप्रवृत्तेः।नचनित्यत्वाद्धलादिशेषएवप्रथमंस्यादितिवाच्यं।नित्यत्व
स्यातआदेरित्यत्रापितुल्यत्वात्।एतच्चभैरोरमासारेणोक्तं।केचित्त्वत्रवदंति।अतोगुणइतिपररूपापवादस्यातआदेरित्यस्यआनर्देत्यादौचरितार्थत्वा
दंतरंगमेवभवतीतिमनोरमोक्तंचिंत्यं।स्वविषयमध्येएकत्रोदाहरणेचरितार्थेसोदाहरणांतरेपिप्रवृत्त्यभ्युपगमात्।नहिगोदस्त्यत्राऽतोनपसर्गकइतिव
रितार्थमितिगोपरत्वादौनप्रवर्तनेतेनतस्मादणोवाधित्वाकप्रत्ययोयथास्वविषयेसर्वत्रप्रवर्तनेतनयेहापिप्रवर्तनइति।तदयरेनस्मर्यते।गोदगोपादोसर्वत्राणः
कस्यचप्राप्तिसंभवेविनिगमनाविरहादणोवाधित्वाकप्रत्ययएवभवतिप्रकृतेत्वानर्देत्यादौहलादि शेषात्प्राक्अतोगुणइत्यस्यप्राप्तभावाद्वैषम्यमस्तीति।

वङ्गावेचदीर्घः।सयत्नीयतरति।विवाहजन्यसंस्कारविशेषनिमित्तकेनपतिशब्देनसमासेसतिनित्यस्त्रीत्वान्नऊवत्।युवायतरति।नचङ्याप्रकृतेर्भाष्येऽनति
तरेत्युदाहरणात्यौवनेजातिरितिजातेश्चेतिनिषेधेसतीयतरत्युदाहरणमिहोचितमितिवाच्यंवयसोऽनित्यत्वेनाजातित्वात्।अन्यथापक्वजानिरित्यचः
परस्मिन्नितिसूत्रस्थभाष्यग्रंथोविरुध्येत।युवतितरतिभाष्यस्यतुकागतिरितिचेत्।अत्राहुःततिलादिषितिषेवङ्गावेप्राप्तेभाष्यनिर्देशादेवनऊवदिति।युव
तीशब्दस्यतुतरपियरूपेतिहस्वेयुवतितरेतिभवत्येवापक्षीमृदुयतरति।पूर्वपदस्यक्यङ्परत्वाभावान्नपुंवत्।पाचिकायतरति।षेवङ्गावेसतिक्यङ्पूर्वस्येत्व
नश्रूयेतेतिभावः।एवंयेचमीयतेस्तीयतेसुकेशीयतेब्राह्मणीयतरत्यादिआचारेऽवगल्भागल्भथाष्टेयाक्षीरेअभाष्टेयहोढ्अनादरेक्यङ्पीति।अपि
पाशब्दाद्धाक्यं।तत्तुसर्वप्रातिपदिकेभ्यस्त्यत्रवाग्रहणाल्लभ्यतेइत्याहुः।क्विप्संनियोगेनेत्यादि।तेनक्यङ्संनियोगेनानुदात्तत्वात्तुनासिकत्वमोरभावादित्संज्ञा

माधवस्तुनामधातोरपिदृङिमिच्छति।अकवायीत्।विरिववयति।विवायाविव्यतुः।अवयीत्।अवायीत्।श्रीरिवश्रयति।शि
श्राय।णिश्रियतुः।पितेवपितरति।ओशिविरिङ्।पित्रियात्।भूरिवभवति।अंवगातिस्थेतिभुवोऽगितिभवतेरतिचनभवति।अ
भिव्यक्तत्वेनधातुयोऽस्यस्येवतत्रग्रहणात्।अभोवीत्।उभावाडुरिवद्रवति।णिश्रीतिचङ्।अद्रावीत्॥ ॥ ॥

लोपोनस्यतिअक्तत्सार्वधातिदीर्घेसतिअवगल्भायतेस्त्रीवायतरत्यादिभवति।तेनततडितिभावः।आत्मनेपदमित्यर्थः।तथाचअवगल्भमानःस्त्रीवमानर
त्यादिसिध्यति॥ ॥माधवादयस्तुकेचित्तेषामाशयमाहुः।आचारेवगल्भेत्यत्रसुपस्त्यजन्तेतेतथाचाकेवलाद्उपसर्गान्तरविशिष्टाद्गल्भप्रग
ल्भादिसुवक्तव्यात्क्यङेवनतुक्विप्।तद्यैतित्तुचितमितिउत्तरवार्तिकेनप्रातिपदिकमात्रात्क्विप्विधीयतइतिएतेभ्योपित्रिभ्यःक्विपिसिद्धेतत्संनियो
गेनानुदात्तत्वाद्योनासिकत्वमात्रमत्रेत्ययस्यआचारेवगल्भेत्यवगल्भादिषुप्रतिज्ञायतेलोपयवादन्यत्रतुगल्भप्रगल्भादिप्रातिपदिकेषुक्विपिय
रूपेपदमवभवतिनततडितिभावःनन्वेवमाचारेऽवगल्भेत्यत्रवाग्रहणात्क्यङ्मनुवर्त्यअवगल्भादिप्रातिपदिकेभ्यःक्यङ्विधानेष्वन्यत्रसुवक्तादेव

त्येवरूपमित्यन्ये। येषामिन्नादीनांशाउपधादीर्घःक्रियतेपरमदंदीनीत्यादौतेषामेवदंदिन्दन्नहन्नादीनामिन्हन्तितिनियमोनतुपथ्यादीनामेतेषांतुशौपरतः
सुपंथानीत्यादाउपधादीर्घप्रवृत्तावपिश्नोत्सर्वनामस्थानइत्यत्वेसतेइन्हन्तितिनियमाप्रवृत्तेः।अन्यथायंयानौयंयानइतिनसिध्येत्तथात्वपथीनतीत्यादेवसा
ध्वित्यपरेदेवतीतिमाधवइति।अपदांतत्वादिवउन्नाअत्रेति।लघूपधगुणोवाभित्वांतरंगत्वाद्वृद्धिरंगस्याप्यूठोनासिद्धत्वेनाजानंतर्यर्
तिनिषेधात्।नचवाणीसंगस्यवलीयस्त्वाच्चर्णावाधित्वालघूपधगुणःस्यादितिवाच्यंवाश्रयत्वात्।अतएवसिवेरौणादिकेनप्रत्ययेस्योनशब्दःसिध्यतीतिभा
वःकरवेति।कोत्रह्मा।चकारइतीति।ननुवेवमोअनुरित्यत्राप्यंतआदेरितिदीर्घवाधित्वाअतोलोपएवस्यादितिचेत्।अत्राहुःरायस्त्रोपाविति।वचनेनजायमानोयो

भृशादिभ्योभुव्यच्वेर्लोपश्चहलः।३।१।९२।अभूततद्भावविषयेभ्योभृशादिभ्योभवत्यर्थेक्यङ्स्यात्हलंतानामेषांलोपश्चअभृशोभृशोभव
तिभृशायते।अच्वेरितिपर्युदासबलादभूततद्भावइतिलभ्यमानेनेहनाकदिवाभृशाभवन्नित्ययंलाभः।नित्येशत्रौभृशाःनक्षत्रादयस्तेदिवाक्तभवन्नीत्यर्थः।
सुमनस्।अस्यसलोपःसुमनायते।उरोदोसंग्रामयुद्धइतिपठ्यतेतत्रसंग्रामेतिप्रातिपदिकंतत्तस्मात्तत्करोतीतिणिच्सिद्धंतत्सन्नियोगेनातु
वन्धआसज्यते।यद्वेयोयंग्रामशब्दइत्युक्तौपिसामर्थ्यात्संग्रामशब्देलब्धेविशिष्टपाठोज्ञापयतिउपसर्गसमानाकारम्यूर्वपदन्धातुसंज्ञाप्रयोजको
प्रत्ययेचिक्वीर्वितिपृथक्क्रियतेइति।तेनमनश्शब्दात्प्रागट्टासमनायत॥ ८ ॥ ऽतोलोपःसतुसन्निहितमेवअङ्गत्वोर्वेतिदीर्घबाधेतेअनंतरस्येतिन्याया

तानतुव्यवहितमपिअतआदेरितिदीर्घमितिमाधवाशयात्नोनेनतद्ग्रहणस्यविरोधइति।अनाकरमेवेति।अनेकाच्त्वाभावादित्यर्थः।अन्येतुभाष्येप्रत्ययग्रहणमपनी
येत्यनुक्तत्वात्प्रत्ययांततयाखामासेत्यादिरूपंशुद्धमेवेत्याहुः॥ ॥ भृशादिभ्योभवीत्येतन्व्याचष्टेभवत्यर्थइति।भृशाःशीघ्रमंदापंडिताःदुर्मनस्।सुमनस्।उन्म
नस्।इत्यादयोभृशादयश्चकदिवेत्यादिभाष्यकारीयंप्रत्युदाहरणंव्याचष्टेयेचावित्यादिना।प्रातिपदिकमितिनत्वयंधातुः।अत्रसेरचेत्योणादिकेनमन्प्रत्ययांतत
यानिष्यादित्वादेवंचवक्ष्यमाणाच्चायंकंसंगच्छतइतिभावः।अनुवंधइति।संग्रामेतिमशब्दाकारान्तोऽकारोऽनुबंधइत्यर्थः। तथाच।अत्रअतोश।

नन्वतआदेरित्यस्यपररूपापवादत्वमेधामासेत्यत्रयडर्तंतत्कथंसंगच्छतेआनृधुरित्यादौआद्गुणाश्रितिगणस्यापिप्राप्तेःनचयथासवर्णेदीर्घोयणादेशयो
रपवादस्तथायमप्युभयोरपवादइतिवाच्यंःएवमप्यानर्दैत्यत्रवहलादिशेषात्प्रागेवासेत्यत्रापिअतआदेरित्यस्यप्रवृत्तेःकिंतेनपररूपापवादत्वकथनेने
तिचेन्नःअत्रकेचिदाहुःइंद्वापवादएकशेषइतिकेषांचित्प्रवादेयथाऽपवादशब्दोबाधकपरःसरूपाणामित्येकशेषानारंभेहिस्वाद्युत्पत्तौइंद्वस्यप्रवृत्तेरे
कशेषसूत्रारंभेनुपदेशभावेनतदप्रवृत्तेस्तथाऽत्रत्यअपवादशब्दोपिबाधकपरःअतआदेरित्यनारंभेहिहलादि शेषेपररूपेप्रवृत्तावेधामासेतिस्यादार
ब्धेतुतत्सूत्रेपरत्वाद्धलादिशेषात्प्रागेवदीर्घप्रवृत्त्यापररूपस्याप्रसक्तेरिति।यद्यप्यासेत्यादौप्रथमतअतआदेरितिदीर्घाकरणेपिहलादिशेषेपररूपेचरू
पेतत्सूत्रेपरत्वाद्धलादिशेषात्प्रागेवदीर्घप्रवृत्त्यापररूपस्याप्रसक्तेरिति।यद्यप्यासेत्यादौप्रथमतअतआदेरितिदीर्घाकरणेपिहलादिशेषेपररूपेचरू
पेतत्सूत्रेपरत्वाद्धलादिशेषात्प्रागेवदीर्घप्रवृत्त्यापररूपस्याप्रसक्तेरिति।यद्यप्यासेत्यादौप्रथमतअतआदेरितिदीर्घाकरणेपिहलादिशेषेपररूपेचरू
नेतत्स्यादेवंतर्हिवक्ष्यतेसतिअभ्यासग्रहणेनग्रहणात्अतआदेरितिदीर्घप्रवृत्त्यासमीहितरूपसिद्धिस्तथाप्यानर्दैत्यादिनसिध्यत्येवातत्रहितस्यात्र

अनुनासिकस्यक्विझलोःक्ङिति।६।४।१५॥अनुनासिकान्तस्योपधायादीर्घःस्यात्क्वौझलादौचक्ङिति।ईदमिवाचरतिईदृशमतिःग
जेवराजानतिपन्थाइवपथीनतिमथीनतिऋभुक्षीणामितिवोरिवदेवतीतिमाधवः।अत्रऊठिचवतीत्युचितमाकारवकतिचकावि
तिहरदत्तःमाधवस्तुएयङ्लोपावितिवचनात्णलिटङिंवाधित्वाऽतोलोपाच्चकरतिरूपमाहास्वरवस्त्वोस्सायनुःस्वामासास्वान्व
कारेतितदनाकरमेव॥

ङ्ङिहलइतिदीर्घोभूतादकारान्नुटिनकारेपर्यकारश्रवणाभावप्रसंगादितिदिक्।प्रत्ययांतत्वेनाप्रातिपदिकत्वात्क्विपोऽ
नुत्पत्तिमाशंक्याहालिंगविशिष्टेत्यादि।सिचिवृङिरित्यत्रेतिसिचाधातोरासेयान्नश्नसुङ्लोरित्यनुवर्तनाच्चधातुरेवयोधातुरितिव्याख्यान
भ्यतइतिशेषोविरिवेतिविःपक्षी॥ ※ ॥अनुनासिकअंगस्येतिविशेष्यसंनिधानात्तदंतलाभःढ्रलोपइत्यतोदीर्घग्रहणंनोपधायाइत्यतउपधाग्रहणंचा
नुवर्ततेतदाहाअनुनासिकांतस्येत्यादिरुक्तलादाविति।एतच्चयस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइतिपरिभाषयालभ्यतेाझलादौकितिशान्नोदांतइत्युदाहरणं
डिःतिनुयङ्लुकिंतस्यशेषांतःदंतःपथीनतीतिअंतरंगत्वादीर्घस्तेनानुनासिकइत्याहुःइन्हन्नित्यनेनशावेवेतिनियमान्दीर्घाभावेनशोसतिपथेनती

॥ ॥

अन्यथातेषांतेनसमासेसतिल्यप्स्यादितिभावः। पृथक्करणस्यफलमाहतेनेति। सुमिमनायिषतिउन्मिमनारक्षतीत्यादौमनःशब्दस्यहिर्वचनमपिफलमितिवोध्यं।अवागल्भतेति।आचारेवगल्भेतिकिंचिधौअवेत्यस्यपृथक्करणात्गल्भशब्दात्प्रागङ्किंतत्साज्ञात्यमित्यतआह।तेनेति।उस्त्रामिति।माहेपीसौरभेयीगोरुस्त्रामातावशृंगिणीत्यमरः।औस्त्रीपदिति।क्यजंतादुस्त्राशब्दात्तद्धिते अंगस्यादिचश्छतेउस्यपदांतादिति पररूपंप्राप्तं।नचअनर्थकोयमुस्नग्रहीष्यतइतिवाच्यं।किंचुमिंचुरित्यादावप्यसोऽनर्थकत्वादागमसहितस्यैवार्थवत्त्वात्।तथाचायुरसुरित्यादावेवस्यात्एवंचायमेवाऽऽगमस्यउसिपरेप्रतिषेधोऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषापाअत्रापवृत्तोज्ञापकइतिस्थितं।अतएवोस्यपदांतादित्यत्राऽपदांतात्किंकोस्तेतिभाष्येप्रत्युदाहृतं।औकारेपदिति।ओमाङोश्चेतिपररूपंप्राप्तं।आडागमस्याडि·परेउदाहरणमाह।औढीयदिति।यत्रादेशेनअपहृतंतत्रापियदिपृथक्कृतिस्तदाआडःपरत्वाद्भाव्यमित्याडागमस्याडि·परेपररूपनिषेधोव्यर्थःस्यात्।तथाचज्ञापकस्यविशेषविषयत्वेप्रमाणमयमेवनिषेधइतिभावः।चशब्देप्रयुंजानःसूत्रकारोपिविशेषविषयत्वेऽनुकूलइत्याह।चशब्देनेति।भाष्यकारोपीत्यर्थः।स्थितमितिभाष्यकारोपीत्यर्थप्रमाणभूतइतिभावः।स्यादेतत्।अवधीरयतीत्यादावचशब्दस्यपृथक्करणमस्तिवानवा।आद्येवोपदेशेनावशब्दात्प्रागाडागमंवकारंहित्वंचकृत्वाचडि·आववधीरदित्युदाहृतंतन्नसंगच्छेतहिनीयेत्।इतीषधारणमवधीर्यमंडलीक्रियास्त्रियामंडितरंगमेमेहीतिश्रीहर्षप्रयोगोनसंगच्छेतेतिचेत्। अत्राहुः।नायंधातुस्त्वरादौपठितःकिंतुबहुलमेतन्निदर्शनमितिवाहुलकाद्धितःऽडश्चधीरेत्यस्यापिसंभवति अवधीरेत्यस्यापि।प्रयोगदर्शनप्रामाण्यात्सूत्रनियमविरोधाभावाच्चायंदात्तवधीरेतिविशिष्टस्यैवधातुत्वंतदाऽवधीरयित्वेतिसाधुधीरेत्यस्यैवधातुत्वेनुअवधीर्यैत्यस्यसाधुत्वमिति।।तस्येति।आदिशब्दस्यैत्यर्थः।तस्यापीति।क्यषःककारस्यैत्यर्थः।एतेननःक्येक्यस्यविभाषेतिसूत्रद्वयेक्यषोपिग्रहणंवदंतःपरास्ताः।लोहिणीयतीति।क्यङि·सतितद्धितवत्त्वात्।क्यङ्मानिनोश्चेतिपुंवद्भावश्च

॥ ॥

णारतिपररूपंस्तेयंयदितमकारादकारोऽनुबंधःस्यात्तर्हिअस्संग्रामतेत्यत्रणौचङीतिउपधाह्रस्वःस्यात्।णिच्संनियोगेनानुबंधकरणंज
स्यआत्मनेपदस्याप्रवृत्त्यर्थंचेतिकर्तृगामिनिक्रियाफलएवआत्मनेपदंस्यान्नतुपरगामिनीतिविवेकः।सामर्थ्यादिति।केवलस्यग्रामशब्दस्यसङ्घप्र

उन्मनायतेउदमनायत।एवञ्चावागल्भतअवागल्भिरेत्यादावप्येवंस्पष्टंकरणमवोध्यम्।ज्ञापकञ्चसजातीयविषयम्।तेन
यत्रोपसर्गस्यरूपंसकलंश्रूयतेनत्वादेशेनापहृतन्तत्रैवपृथक्कृतिःएवञ्चाऊढःओढःसइत्यत्रयओढायिलाअत्रउन्मनाप्यअ
वगल्भेतिवन्नित्यप्।ज्ञापकस्यविशेषविषयत्वेषाऽष्टवार्त्तिकीतन्नाप्यञ्चप्रमाणम्।तथाहि।उस्योमाङ्स्याटःप्रतिषेधः।उस्योमाङ्ग
श्चपरयोराटःपररूपन्नेत्यर्थः।उस्त्रामैरुत्।ओस्त्रीयत।ओङ्कारीयत।ओढ्रीयत।आटश्चेतिचशब्देनपुनर्नेड्विधानादिदंसिद्धमिति
षाष्ठेस्थितम्।लोहितादिडाज्भ्यःक्यष्।३।१।१३।लोहितादिभ्योडाजन्ताच्चभवत्यर्थेक्यष्स्यात्।वाक्यषः।३।१।९०॥क्यषन्तात्परस्मै
पदम्वास्यात्।लोहितायति।लोहितायते।अत्राचेरित्यत्रवृत्त्याऽभूततद्भावविषयत्वेलब्धन्तच्चलोहितशब्दस्यैवविशेषणान्नतुडा
क्योऽसम्भवात्।नाप्यादिशब्दग्राह्याणान्तस्यप्रत्याख्यानात्।तथाचवार्त्तिकम्।लोहितडाज्भ्यःक्यष्वचनंभृशादिष्वितरथाणीतिनचै
वङ्गाभ्यचरश्वक्यषोपिककारःश्रूयेतउच्चारणसामर्थ्यादितिवाच्यम्।तस्यापिभाव्येप्रत्याख्यानात्।पटपटायतिपटपटायते।क्ष्मायति
योगम्विनापीहडाच्।डाजन्तात्क्यषोविधानसामर्थ्यात्।यत्तु।लोहितश्यामहरितखानिहर्षगर्वसुखानिचामूर्छानिद्राकृपाधूमाःकरुणानित्य
चर्म्मणीतिपठित्वाश्यामादिभ्योपिक्यषिपदद्वयमुदाहरन्तितद्भाष्यवार्त्तिकविरुद्धम्।तस्मात्तेभ्यःक्यङेवश्यामायतेदुःखायतेदुःखाद्योद्द
त्तिविषयेतद्वृत्तिवर्त्तनोलिङ्गविशिष्टपरिभाषयालोहिनीशब्दादियिक्यषालोहिनीयतिलोहिनीयते॥ ॥ योगाभावादितिभावः।क्रियायोगाभावा

उपसर्गोनेत्यभिप्रेत्याहसमानाकारमितिपूर्वपदमिति।तच्चसमासएवसंभवतितेनआरोलयित्वाप्रेखोलयित्वेत्यादौनाप्रेत्यादीनांनपृथक्करणं॥

अपीपटदिति सिध्यती त्यादि उरदिश्चेवोपपादितं। कृतयतीति। उपकारं स्वीकरोतीत्यर्थः। पवितुं यक्कारदिति। एकसूत्रकरणोलाघवमिति भावः। सायेश्येभ्यो पीति। विधानसामर्थ्यादिति भावः। अन्यत्रत्तरमणीयं पदुमाचष्टेऽत्रेवनजुपटयतीति चुरादिः। सायेश्यस्त्वमेवदर्शयतिमाणवकमित्यादिना। अर्थभावः। दितीयांताद्धीयमानस्यणिचः पदविधित्वात्सायेश्येभ्योनभवेत्किंतु यदाप्रकरणादिनामाणवकस्येतिज्ञायतेतदैवसंडयतीतिवृत्तिः स्यात्। ननुमाणवकादिप्रयोगेणिजंतस्यसन्नाद्यंतवृत्तित्वात्सविशेषणानांवृत्यभावाच्चेति। घटतिपंसिसंज्ञायामित्यनेनापंवद्भावादयडिति। आदिशब्देनरभावटिलोपादयः टिलोपेनैवैतयतीत्यादिरूपसिद्धौ पंवद्भावग्रहणादारदयतीतिसिध्यर्थमितिउरदिश्चेवास्यामिरुक्तोदरदोपत्वंदारदः। ह्यस्त्रग्घेत्यण्। तस्यस्त्रियामतश्चेति

नस्तद्धितइतिटिलोपः। प्रकृतिभावस्तुनयेननाप्राप्तिन्यायेनटेरित्यस्यैववाधकोहिसः। भत्वात्सम्प्रसारणं। अन्येतुनस्तद्धितइति नेहातिदिश्यते। इस्नितस्यादसत्वात्। व्रह्मिस्वइत्यादौपरत्वाट्टेरित्यस्यैवप्रवृत्तेः तेनस्नुनयतीतिरूपमाहुः। विह्वांसमाचष्टेविद्यति। अङ्गवृत्तपरिभाषयासम्प्रसारणंनेत्येके। सम्प्रसारणेचद्व्यचोतोदेशेचविद्वांसयतीत्यन्ये। नित्यत्वाट्टिलोपात्प्राक्तंप्रसारणम्। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वंरूपणिटिलोपः। विदयति। इत्यपरे। उदन्वमाचष्टेउदीचयति। उदेचिचन्। प्रत्यन्वम्। प्रतीचयति॥ ॥

९९ लुकिदरदित्यामाचष्टेदार

दयति। ऋहपंवद्भावाभावेटिलोपेसतिदरयतीति। स्यात्प्रथयतीतिरक्तोहलादेरितिरभावः अपिप्रथदितिवृद्धौसत्यांटिलोपेनालोपित्वात्सन्वद्भावेसतिसन्यत रतीत्वंचेद्पूर्वंटिलोपेतुअपप्रथत्। औजढदिति। ऋहटिलोपेसतिणिच्सहितस्यद्वित्वेपश्चादभ्यासेऽकारोडलीमरत्यतआहाभोऽपमणजीत्यादिनाभावितिप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यनेनाअंतरंगत्वादिति। नचवारणीदांगमितिटिलोपस्यैवप्रवृत्तिरुचितेतिवाच्यं। व्याश्रयत्वात्। भाष्यस्येति। वृत्तिकारैर्हिप्रकृत्यैकाजितिसूत्रेप्रेयान्प्रेष्वित्यादयउदाहृताः। तेचप्रस्थाद्यादेशविधायकस्यप्रियस्थिरेत्यादिशास्त्रस्यासिद्धत्वादाभादित्यसिद्धवद्भावेनप्रस्थादावकारोच्चारणसामर्थ्यादाभाष्येप्रकृतिभावंविनैवसाधिताः। स्त्रग्वान्स्त्रजिष्वइत्यादावपिटिलोपोनभविष्यतिलोपापवादस्यविन्मतोर्लुकिसतत्रप्रवर्तनात्॥

कषायकर्मणोऽक्यङे वालुवर्तनेसरितत्वात्ननुक्यप्कषायेतिनिर्देशादेवचतुर्थ्यंतंलभ्यते।कर्मणमुत्साहः।वृत्तिसर्गतायनेष्विति कर्मेरात्मनेपदविधाय
कसूत्रेसर्गउत्साहवृत्तिर्वैचाख्यातत्वात्।कषेस्तुच्छ्रुस्तुच्छ्रुग्रहनयोःकषवृत्तिरुडभावः।नचवृद्धःस्वंकर्तुमुत्साहः संभवतीतितत्साधनंपापमिहगृह्यतेइत्याह।
पापंकर्तुमिति।द्वितीयांतेभ्यइति।चिकीर्षायांद्वितीयांतात्स्वेवान्वययोग्यत्वादेवमुक्तं।कर्मणोरोमंथतपोभ्यामित्यनेनसामानाधिकरण्यात्कर्मणइतियेच

कषायकर्मणोऽ।३।१।९४॥चतुर्थ्यन्तात्कषशब्दादुत्साहेर्थेक्यङ्स्यात्।कषायकर्मतेकषायते।पापङ्कर्तुमुत्सहतइत्यर्थः।सत्रकस्यकृ
स्तुच्छ्रुग्रहनेभ्यःकएवचिकीर्षायामितिवक्तव्यम्।कएवम्पापंसत्रादयोवृत्तिविषयेपापार्थाःतेभ्योद्वितीयान्तेभ्यःचिकीर्षायाङ्क्यङ्
पापञ्चिकीर्षतीत्यस्यपदविग्रहःसत्रायते।कषायतेइत्यादिःकर्मणोरोमन्थतपोभ्याम्वर्त्तिचरेः।३।१।९५॥रोमन्थतपोभ्याङ्कर्म्मभ्याङ्कर्मे
णावर्त्तनायाञ्चरणेचार्थेक्यङ्स्यात्।रोमन्थम्वर्त्तयतिरोमन्थायते।हनुचलनवृत्तिवक्तव्यम्।चर्वितस्यकृष्यपुनश्चर्वणेत्यर्थः।नेहाकी
रोरोमन्थम्वर्त्तयति।अपानप्रदेशान्निःसतन्द्रव्यमिहरोमन्थःतदश्नातीत्यर्थेतिकेयटःवर्त्तेलङ्क्रोतीत्यर्थेतिन्यासकारहरदत्तौ।तपसःपर
स्मैपदञ्चातपश्चरतितपस्यति।वाष्पोष्मभ्यामुद्वमने।३।१।९६॥आभ्याङ्कर्म्मभ्याङ्क्यङ्स्यात्।वाष्पमुद्वमतिवाष्पायते।ऊष्मायते।फेनाचे
तिवाच्यम्।फेनायते।शब्दवैरकलहाभ्रकएवमेघेभ्यःकरणे।३।१।९७॥एभ्यःकर्मभ्यःकरोत्यर्थेक्यङ्स्यात्।शब्दङ्करोति।शब्दायते।एवंतत्क
रोतीतिणिजपीष्यतइतिन्यासः।शब्दयति।सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च॥सुदिनायतेदुर्दिनायते।सुखादिभ्यःकर्तृवेदनायाम्।३।१।९८॥सुखादिभ्यः
कर्मभ्योवेदनायामर्थेक्यङ्स्याद्वेदनाकर्तुरेवचेत्सुखादीनिस्युःसुखंवेदयतेसुखायते।कर्तृग्रहणङ्किम्।परस्यसुखंवेदयते॥ ॥

मी।प्रत्येकंसंबंधादेकवचनमित्याह।कर्मभ्यामिति।वर्तनायांचरणइति।सूत्रेवर्त्तीतिएयंतात्कृत्येर्ण्यासश्रेथेतियुचंबाधित्वाअस्मादेवनिपातनात्क्तिन्।
चरतेसुसंपदादित्वात्भावेक्तिचितिभावः।केचित्तुवर्त्तिशब्दोवर्तयतेरिक्षिप्तयाविति।रकिरूपालक्षणायाचार्यलाभइत्याहुः।शब्दवैरकर्मणइत्य

प्रत्यचिचदिति।रहधात्वकारस्याचरतिलोपेचिशब्दात्प्रागटिपूर्वस्ययण्।नचास्तामासन्रत्यादिवदलोपस्यासिद्धत्वादाट्स्यादितिवाच्यंव्याश्रयत्वात्।
णिनिमित्तोहिलोपःलुङ्निमित्तश्चाट्।आसन्नित्यादौतुनतथेतिवैषम्यं।तिरयतीति।उपसर्गसमानकारत्वाभावादिहतिरसःपृथक्करणानास्तितेनप्र

प्रत्यचिचत्।रकोसवर्णेरतिप्रकृतिभावपक्षेऽप्रतिअचिचत्।सम्यञ्चमाचष्टेसमीचयति।सम्यचिचत्।समिअचिचत्।तिर्य्यञ्चमाचष्टे
तिरापयति।अञ्चेश्चिलोपेनापहारेपिवहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्तिरसस्तिरिःअसिद्धवद्भेतिचिणोलुङ्न्यायेनप्रथमटिलोपोऽसिद्धःअतः
पुनश्चिलोपेन।अङ्गवृत्तपरिभाषयावाचक्यङ्लोपित्वाद्पधाह्रस्वेन।अतितिरायत्।सभ्यञ्चमाचष्टेसभायति।असस्रायत्।विषञ्च
ञ्चम्।अविविषद्भायत्।देवञ्चञ्चम्।अदिदेवद्भायत्।अदञ्चञ्चम्।आददद्भायत्।अदमुयञ्चम्।अदमुआपयति।आददमुआयत्।अ
मुमुयंचम्।अमुमुआपयति।चङ्।आमुमुआपयत्।भुवम्भावयति।अवीभवत्।भुवम्।अभूभवत्।श्रियंअशिश्रयत्।गाम्।अजूगवत्।
णयम्।अशीरयत्।नावम्।अनूनवत्।स्वप्यम्।सास्रश्यत्।स्वः।अव्ययानांभमात्रेटिलोपःस्वयति।असस्वत्।असिस्वत्।चहून्भावयति।
वहयतीत्यन्येस्त्विणम्।स्रजयति।संज्ञापूर्वकत्वान्नवृद्धिःश्रीमंतीश्रीमन्तम्वा।श्रययति।अशिश्रयत्।पयस्विनीम्।पयस्ययति।
रहटिलोपेन।तदपवादस्लुकःप्रवृत्तत्वात्।स्थूलास्थवयति।दूरादन्वयति।कथन्तर्हिदूरयत्यचनतेविचस्वतीति।दूरमततिअय
तेवादूरात्।दूरान्नङ्क्वचतीत्यर्थः।युवानंयवयति।कनयति।युवाल्पयोरितिवाकन्।अन्तिकंनेदयति।वाढंसाधयति।प्रशस्यंप्र
शस्ययति।रहश्रज्यानउपसर्गस्यपृथक्कृतेःरहंज्यापयति।चर्षयति।प्रियंप्रापयति।स्थिरंस्थापयति।स्फिरंस्फापयति।उरुवर
यति।वारयति।बहुलंवहयति।गुरुंगरयति।लघ्वक्षरंलघयति।दीर्घंद्राघयति।चन्दारकंचन्दयति॥ इतिनामधातुप्रक्रिया॰॥

कृत्येकाजित्यप्रवृत्तेश्चिलोपस्यसिद्धत्वादाहाञ्चेरितिचिणोलुङ्न्यायेनेति।यथाऽपाचितरामित्यत्रचिणःपरस्यतशब्दस्यलुकिपुनःस्तस्यप्रत्ययस्यलुङ्नभवति

र्थमिदमुपन्यस्तमितिचेत्। अत्राहुः। प्राधान्यादिश्वदिति कार्यीतिदेशोनत्वयंशास्त्रातिदेशात्तथाचेश्वनिदृशभावंसएवातिदेशोविधत्तइतिनात्रसंनियोग शिष्टपरिभाषायाः प्रवृत्तिः इत्थंचभावयतीत्येवरूपंसम्पद्यतेतिाखजयतीति। इश्वत्भावेनविन्मतोरितिलुक्। नन्वजादीगुणवचनादेवेत्युक्तत्वात्इश्वप्रत्ययस्त्वन्वि शेष्यादुर्लभइतिइश्वत्भावोत्रायुक्तइतिवाच्यं। अस्मादेवलुग्वचनात्ज्ञापकाद्विन्नेत्तात्मतुवंताच्चअजादीभवतइत्यभ्युपगमात्श्रीमतीमिति। मतुयोलुक् श्रापयतिा अशिश्रयदिति। एतेनसंचरिष्णुर्भवनांतरेषुयंयदृच्छयाशिश्रयदाश्रयःश्रियामितिमाघश्लोकेप्रत्युरःपाठोव्याख्यातः। श्रीमतीमकरोदि त्यर्थादितिमनोरमायांस्थितं। अत्रकेचित्। सोपेक्षाणांकृत्यभावान्मनोरमोक्तंयत्तदयुक्तं। नहिकश्चित् यंघटंकरोतितंमानयेत्यर्थेयंघटयतितंमानये तिप्रयुंक्ते। अतएवतत्करोतीत्यनेनैवसिद्धेमुंडादिग्रहणंसापेक्षेभ्योपिणिजर्थमितिश्वेतदुक्तंसंगच्छते यद्यन्यत्रापिसापेक्षेभ्योणिच्स्यात्तत्तन्नसंग च्छेत। नचात्रसापेक्षत्वेनेतिविवक्षितव्यं। यादिशंश्रीमतीं मकरोदितिस्वयमेवव्याख्यातत्वात्। नापिसविशेषणानांकृत्यभावेपिविशेष्ययोगस्यादेव वृत्तिरितिनात्राऽनुपपत्तिरिति श्रीमतीमित्यर्थेप्रतिदिशोविशेष्यत्वादितिवाच्यं। विशेष्येहिवहिर्भूतेविशेषणानांवृत्तिर्नांगीक्रियते। नहिकश्चित् श्रीमतो ज्ञरदमित्यर्थेराज्ञःश्रेमतमितिवृत्तिमभ्युपेति। किंचमाघश्लोकेअशिश्रियदित्येवपाठोबहुषुपुस्तकेषुदृश्यते। नत्वाशिश्रयदित्यलम्भूद्ग्रंथसमर्थनाभिनिवेशेनेत्याहुः। पयसयतीति। इहविन्मतोर्लुगिअग्लोपात्सन्वदित्वादिकंचना अगनग्लोपेपिसन्वन्भावाभावात्णौचङीतिसूत्रेअत्यरराजदिति भाष्यमिहप्रमाणं। लुडि·अपपयसत्। एवंस्त्विनमाख्यत्असस्त्रजदित्यत्रापिसन्वदित्वेनागोमंतंगवयतिा लुडि·अजुगवत्। इहाग्लोपादीर्घोलघोरिति दीर्घोनागोस्त्रजंपयइतिा विग्रहेतुअजूगवत् असिस्रजत् पययतिा अपपयत्। टेर्लोपस्यवहिरंगत्वेन असिद्धत्वादिहवृद्धिर्नेा अग्लोपित्वान्नेसन्वज्ञाव दीर्घोनातदपवादस्येति। येननाप्राप्तिन्यायेनटिलोपापवादोलुक्। स्थवयतीति। स्थूलदूरेतियणादिलोपोगुणास्त्रा नचगुणास्यात्योऽञ्चितीतिवृद्धिः स्यादितिवाच्यं। अंगकार्यंकृतेषुनरंगकार्यस्याप्रवृत्तेः। प्रातिपदिकाद्धात्वर्थेइतिचहेलयहणाद्वा। लुडि·। अतस्थवत्। दवयतिा यवयतिरत्यादि। इहापिश्वैवदृश्यभावः। लुडि·अदुदवत्। अशपवत्। अचीकनत्। नेदयतीति। अंतिकबाढयोर्नेदसाधोा टिलोपः। लुडि·। अनिनेदत्। असस्राधत्।।

प्रथमलुकोऽसिद्धत्वेनव्यवधानात्तथेत्यर्थः।उनङ्लोपोनेतिातियीदेशस्येकारस्यलोपोनेत्यर्थः।अग्लोपित्वादितिाअगनग्लोपिनोपिअग्लोपित्वसीका
णदितिभावः।देवङ्चेचयितिति।ननुआख्यानात्कृतस्तदाचष्टइतिकारकस्यपृथक्करणाद्देवानंचयतीतिप्रसज्येतावलिबंधनमाचष्टेवलिंबंधयतीतिवत्।रूप्यते
नुदेवद्रायतीत्येवरूपंकिंचाकारकस्यपृथक्करणोऽदिदेवद्रायदित्याद्यपिनसिध्येतानचपराणाप्रसिद्धाख्यानएवकारकस्यपृथक्करणादिकमितिवाच्यं
राजानमागमयतीत्यत्राख्यानेरितिचेत्।अत्राहुः।यत्राख्यानेकृत्क्रियतेतत्रैवेदंप्रवर्ततेनकृत्तुगितिसंन्नियोगशिष्टविधानात्।किंच।आख्यानग्रहणासामर्थ्यात्
महाजनप्रसादविषयीभूतार्थविषयकमेवतत्।भाष्यादौतादृशानामेवोदाहृतत्वात्।यदिहदेवांचनमाचष्टेस्मादौमहाजनप्रसिद्धिरस्तितदादेवानंचय
तीतिभवत्येवेति।आमुमुभायदिति।पूर्वत्रासिद्धीयमहिर्वचनेस्यसिद्धत्वनिषेधान्नुशब्दस्यह्यित्वं।अवीभावदिति।ओःपयण्जीत्यभ्यासोवर्णस्ये
त्वं।दीर्घोलघोरितिदीर्घः।ननुपरत्वात्प्रथमंदीर्घकृतेपश्चाद्रित्वंस्यात्।नचैवंदीर्घोलघोरित्यस्यवैयर्थ्यमितिवाच्यं।अजूहवदित्यादौतस्यसाव
काशत्वादितिचेत्।अत्राहुः।विप्रतिषेधेपरमित्यत्रपरशब्देसृवाचित्वाल्लस्यानरोधेनदीर्घात्प्रागित्वमेवभवति।लस्यभेदात्पुनरिकारस्य
दीर्घोवाभवतीतिअबभूव।इहाभ्यासात्परोयः पवर्गः सत्ववर्णपरोनयस्ववर्णपरोयरणानासाचभ्यासात्परस्त्यभ्यासोकारस्येत्वेनागोगा
वयति।स्वश्वमिति।शोभनःअश्वःस्वश्वः।शोभनःअश्वोयस्येतिबहुव्रीहिर्वा।स्वाशश्वदिति।उपसर्गसमानाकारस्यएयक्करणात्अजादेरितिद्वितीं
यस्यद्वित्वमाडागमश्चास्वयतीति।प्रकृत्यैकाजितिप्रकृतिभावस्तुयेननाप्राप्तिन्यायाद्वेरित्यस्यैववाधकोनत्वव्ययानांभमात्रेटिलोपइत्यस्येतिभावः।
असस्वदिति।ओःपयण्जीतिज्ञापकेनह्यित्वेकार्येऽजादेशस्यस्थानिवत्वान्निषेधाद्धास्वरशब्दस्यह्यित्वमितिमतेनेदं।अगनग्लोपिन्यग्लोपित्वाभ्युपगमे
प्यजादेशेऽजादेशत्वव्यवहारोनास्तीतिमतेनतुणिचसहितस्यैवह्यित्वंतदाहा असिस्वदिति।भावयतीतिनहोर्लोपोभूत्वहोरिदस्यपिद्वेतिभूभावः।।
नचैवंविडागमोपिणेरस्तिति।वाच्यं।णावित्यत्रमेयैसन्नमीनिर्देशादिदित्यत्वसन्नमयंताद्धातोरित्यभ्युपगमात्।एवंचेदृनिपरेह्यर्थेस्वयत्कार्यंत
देवातिदिश्यतेनात्विष्णोपिकार्यमितिस्थितौवहयतीत्यन्यरीतिा।यिडभावेतत्संन्नियोगशिष्टस्यभूभावस्यापिअभावइतिभावः।नन्वेवमग्नमत्तेनतिम

रेकाचश्त्यस्याङ्गतोरितिवर्तते तेनेतिनिवृत्तं। अन्यथाकंडूयतीतिस्यात्तदाह। धातोर्नित्यमिति। केचित्तु नित्यंकौटिल्येगतावित्यतोनित्यमित्यनुवर्ततइ
त्याहुः। तच्चिंत्यं। तत्रहिनित्यग्रहणमेवकारार्थेवर्ततेतत्रकौटिल्यन्यायस्यानित्यतांज्ञापयिष्यतिप्रायेणाख्यातत्वात्। किंचानित्यंकौटिल्येगतावित्यत्रापिवे
त्यनुवर्तनेतोऽन्यथागत्यर्थेभ्योनित्यंयङ्स्यादितिस्वार्थेरितिकंड्वादिभ्योयक्स्यात्। रूढ्यर्थेरितिप्राचोक्तमयुक्तमितिभावः। द्विधारितियकः किंत्वेनधातव
रितिज्ञायतेतोकंडूञ्रितिदीर्घपाठेनप्रातिपदिकान्यपीतियदितुधातवएवस्युस्तर्हिहूस्तेपठितेपियकिपरेअकृत्सार्वेतिदीर्घेणकंडूयतीत्यादिसिद्धेःकिं
तेनदीर्घपाठेनाद्वैविध्येतुधातुभ्योयकिगणनिषेधेनकित्त्वंसार्थंकं। कंडूरित्यादियत्रहितरूपसिद्धौदीर्घपाठोपिसार्थकः। अतएवोक्तंभाष्ये। धातुप्रकरणा
द्धातुःकस्मान्नसंज्ञनादपिआहचायमिमंदीर्घमन्येधातुर्विभाषितरितिएतेनकंडूकरोतिकंडूयतिरितिप्राचोक्तंविग्रहोपिपराक्तः। कंड्वादयः प्राति
पदिकान्येवेत्यनभ्युपगमात्। नचद्वैविध्याभ्युपगमेपिप्रातिपदिकादेवयक्स्यादितिवाच्यं। तथाहि सतिधातोर्लडादौकंडवतीत्याद्यनिष्टप्र
संगात्। सुखदुःखादिप्रातिपदिकेभ्योयकिअत्रोपसंभवेनसुख्यतीत्याद्यसिद्धिप्रसंगाच्च। यत्तुकैश्चित् शब्दवैरकलहेतिसूत्रात्करणेऽत्य
नुवर्तनात् कृत्यर्थेयमितिप्राचोक्तव्याख्यायांनकिंचित्वाधकमित्युक्तंतच्चिंत्यं। अनुवृत्तौमानाभावात्। अन्यथाणिजंतेपिचप्रकृतिप्रत्ययाभ्यां
पारूढ्यापत्तेरितिदिक्। ईर्ष्वभावइतिईर्ष्वत्वमित्यर्थः। लेष्टितेतियस्यहलइतियलोपः सुख्यतीति। ननुदेनुसुखदुःखतन्किंयायांसुखयतीत्याद्यु
दाहृतौ। सपरायंगतादप्रत्ययाद्धुरोश्चहलइत्यनेनवा अप्रत्ययेऽपि। सपर्यां। अरंआराप्रतोदः। ततःकरणेकंकर्मेआराकर्मा। अदंतोयमिति। लेख्य
मिति। आदंतपक्षेनुलेखायति। महीङ्। प्रेत्यस्वर्गेमहीयतइतिरामायणे। प्रशस्तावितिप्रशस्तिः परिमाणविशेषः। प्रभूतभावेइति। बाहुल्यइत्यर्थेप्र
भूतं प्रचुरंप्राज्यमदभ्रंबहुलंबहुइत्यमरः। संभूयस्यति। असंभूयसीति। नहसंज्ञाच्छ्रस्पृथक्रूतियंत्रप्रातिपदिकाद्धातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययस्य
विधानंतत्रैवपृथक्रूतिरित्याहुः। आकृतिगणइति। तेनदुवत्संदीपनइत्यादिसिद्धं। प्रयुज्यतेचसमि भाशिंदवस्यतइत्यादि॥ इतिकंड्वादयः॥

प्रशस्यं। प्राशशस्यत। दृथक्कृतेरिति। तेनविशिष्टस्यस्थानिनोऽभावात् नादेशविधौभवतइत्यर्थः। ज्यापयतीति। वृद्धस्यचेतिज्यादेशः सचप्रियस्थिरेतिवर्षादेशेनसहविकल्प्यतइत्याह। वर्षयतीति। लुडि। अजिज्यपत। अववर्धन। प्रियोऽपिप्रयत। स्थिरेऽतिस्थपत। सस्यादेशावयवत्वात्षत्वेन। स्किरेऽपिस्कपत।

कंड्वादिभ्योयक्। ३।१।२७॥ एभ्योधातुभ्योनित्यंयक्स्यात्स्वार्थे। धातुभ्यः किम्। प्रातिपदिकेभ्योमाभूत्। हिंसाहिंकंड्वादयः। धातवः प्रातिपदिकानिचाकण्ड्वज्गात्रविघर्षणे। कण्ड्यति। कण्ड्यते। मन्तुअपराधे। रोषइत्येके। मन्त्यति। चन्द्रस्तुन्नितमाह। मन्त्यते। वल्गूपूजामाधुर्ययोः। वल्गूयति। असुउपक्षेपे। अस् असूञ्इत्येके। अस्यति। असूयति। असूयते। लेट्लोट्धौर्त्यपूर्वभावेस्वभेचादीनामित्येके। लेट्यति। लेटिता। लोट्यति। लोटिता। लेलादीनौ। ईर सङ्ईरज्ईरञ्ईर्ष्यायाम्। ईरस्यति। ईरज्यति। हलिचेतिदीर्घः। ईर्ष्यति। ईर्ष्यते। उषसप्रभातीभावे। वेदधौर्त्यस्वप्नेच। मेधाआशुग्रहणे। मेधायति। कुषमुक्षेपे। कुषभ्यति। मगधपरिवेषणे। नीचदासइत्यन्ये। तन्तस्पम्यसदुःखेसुखदुःखतन्त्रिकायाम्। सुख्यति। दुःख्यति। सुखंदुःखंचानुभवतीत्यर्थः। सपरपूजायाम्। अररआराकर्म्मणि। भिषज्चिकित्सायां। भिक्षज्उपसेवायाम्। इषुधारणधारणेचरणावरणागतौ। चुरणाचौर्य्ये। तुरणात्वरणयाम्। भुरणाधारणपोषणयोः। गडदवाक्स्खलने। एलाकेलाखेलाविलासे। इलत्यन्ये। लेखःस्खलनेच। अदन्तोऽयमित्यन्ये। लेख्यति। लिट्अल्पकुत्सनयोः। लिट्यति। लाटजीवने। हरणाड्डःशेषणेलज्जायाञ्च। महीङ्पूजायाम्। महीयते। पूजालाभइत्यर्थः। रेखाश्लाघासादनयोः। इवसपरितापपरिचरणयोः। तिरसअन्तर्द्धौ। भगदनीरोगत्वे। उरस्बलार्थः। उरस्यति। बलवान्भवतीत्यर्थः। तरणागतौ। पयसप्रस्रुतौ। सम्भूयसप्रभूतभावे। अम्बरसम्बरसम्भरणे। आकृतिगणोऽयम्॥ इतिकंड्वादयः॥

रुमितिवरादेशेकृतेसंज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्धलकाद्यामाधवेनविकल्पेनउपधावृद्धिरुराहतेतिस्वयमपितथैवाह। वरयतिवारयतीति। अवीवरत् वहयतीति। अग्लोयित्वाद्वचवहत्। गरयतीति। अजीगरत्। त्वरयतीति। अतित्वरयत्। द्राघयतीति। अदद्राघयत्। दृंह्यतीति। अवदृंहत्॥ इतिनामधातुप्रक्रिया॥ कंड्वादिभ्योयक्। धातो

तस्यात्मनेपदमित्यर्थः। कर्तरिकर्मा। अन्यस्येति। शूद्रस्ययोग्यंसस्यादिलवनेब्राह्मणः करोतीत्यर्थः। परस्परकरणमपिकर्मेव्यतिहारः। संप्रहरतेराजानः प्रथक्सन्नारंभादेवसिद्धे कर्तृग्रहणमुत्तरार्थं। व्यतिसरति। यच्यृत्वाभावान्नघः। व्यतिसरति। उपसर्गप्राङ्म्यामितिनेहयत्वंसकारस्यास्यवयवत्वाभावात्। आदेशप्रत्यययोरितिषत्वंनुसात्यदाद्योरितिनिर्दिष्टंएकदेशविकृतन्यायेनप्रत्ययमात्रस्यपदत्वात्॥ ॥ नगतिहिंसार्थेभ्यः अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। कर्मव्यतिहारेयदात्मनेपदंतस्यनिषेधः। अर्थग्रहणसामर्थ्यात्येशब्दांतरमनपेक्ष्यगतिहिंसयोर्वर्तंतेतएवेहगृह्यंते। हरतिस्तूपसर्गवशाद्धिंसायांवर्तते इतिहरतेरप्रतिषेधः इतिवार्तिकमर्थग्रहणलभ्यमेवेत्याहुः। इतरेतरानन्वितरेतरादिशब्दैरेवकर्मव्यतिहारस्योक्तत्वान्नद्योतकमात्मनेपदंप्राप्तं

नगतिहिंसार्थेभ्यः।१।३।१५॥व्यतिगच्छन्ति। व्यतिघ्नन्ति। प्रतिषेधेहसादीनामुपसंख्यानम्। हसादयोहसप्रकाराः शब्दक्रियाः। व्यतिहसन्ति। व्यतिजल्पन्ति। हरतेरप्रतिषेधः। संप्रहरन्तेराजानः। इतरेतराऽन्योन्योपपदाच्च।१।३।१८॥परस्परोपपदाच्चेतिवक्तव्यम्॥ इतरेतरस्यान्योन्यस्यपरस्परस्यवाव्यतिलुनन्ति। नेर्विशः।१।३।१७॥ निविशते॥ परिव्यवेभ्यःक्रियः।१।३।१८॥ अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम्। परिक्रीणीते। विक्रीणीते। अवक्रीणीते। विपराभ्यांजेः।१।३।१९॥ विजयते। पराजयते ॥ ॥

तिरतिकिमर्थोनिषेधः अत्राहुः। लौकिकेव्यवहारेलाघवानादरादात्मनेपदंप्रसज्येतेतिनिषेधोयमारभ्यते। अतएवव्यतिलुनीतइत्यादौकर्मव्यतिहारद्योतनायव्यतीत्युपसर्गोवात्मनेपदंचसमञ्चित्यप्रयुज्यतइति। नेर्विशः। नेः किं। प्रविशति। अर्थवत्यग्रहणलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाभ्यांनेरुपसर्गस्यग्रहणं। तेनेहनामभूनिविशतिभ्रमरः। इत्युक्तामैथिलीभर्तुरंकेनिविशतीभयादित्यत्रतुअंगानिविशती तिपाठ्यम्। नचपदसंस्कारयस्येत्वंकेनिविशतीतिपाठेप्यदोषइतिवाच्यं। संकरोतिभवान्कटंकरोषीत्यादिप्रयोगस्यापित्वदुक्तौत्पासाधुत्वापत्तेः। वालिप्सायामित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेश्चास्यादेतत्। नवोद्दश्यामतन्न्यविक्षतेत्यत्रात्मनेपदंनस्यात्। अतोव्यवधानात्। नचसंगमव्यवधायकमितिवाच्यं। अंगभक्तस्यतोविकरणविशिष्टस्यावयवत्वेपिधातोरनवयवत्वादितिचेत्। अत्राहुःला

प्रथमस्येति। अजादेस्तु द्वितीयस्य द्वित्वे प्राप्ते इत्यपि ज्ञेयम्। प्राचा तु यथेष्टं नामधातुष्विति प्राप्ते कण्ड्वादेस्तृतीयस्येत्युक्तमित्यवतारितं तत्र यक्तं। नामधातुत्वस्यानि राकृतत्वात्। अत एव मूले नामधातून् समाप्य कण्ड्वादयः पृथगेवोक्ताः॥ द्रीशब्दयिशब्दयोरिति नकारस्तत्त्वचः परत्वात् द्वित्वेनेतिभावः। पिप्रापयिषतीति। णौ इष्ठवत्भावादिहान्तिकबाढयोरिति साधादेशः षत्वं तु नास्तीति। आ विष्ठवत्भावेन प्रियशब्दस्य प्रियस्थिरेत्यादिना प्रादेशस्ततो द्वित्वादि। सिसाधयिषतीति।

कण्ड्वादेस्तृतीयस्येति वाच्यम्॥ कण्डूयियिषति। क्यजन्तात्सन्। यथेष्टं नामधातु कण्डूयतेः सन्। सन्यङोरिति प्रथमस्यैकाचो द्वित्वे प्राप्ते। अजादेस्त्वाद्येतरस्य। उपुत्रीयियिषति। पुतित्रीयिषति। पुत्रीयियिषति। अशिश्वियिषति। अश्वीयियिषति। नदराणां संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्वनिषेधः। इन्द्रीयतेः सन्। द्रीशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वं। इन्दिद्रीयिषति इन्द्रीयियिषति। चिचन्द्रीयिषति। चन्दिद्रीयिषति। चन्द्रीयियिषति। प्रियमाख्यातुमाचष्टा णौ प्रेरयितुमिच्छति। पिप्रापयिषति। प्रापिपयिषति। प्रापयियिषति। उरुम्। विवारयिषति। वारिरयिषति। वारयियिषति। बाढं। सिसाधयिषतीत्यादि रूपत्रयम्। षत्वं तु नास्ति। यङ् सन् एयन्तात्सन्। बोभूयिषयिषति। यङ्णिच्सन्नन्तात्सिच्। बोभूययिषयतीत्यादि। इति प्रत्ययमाला॥ अनुदात्तङित आत्मनेपदम्। आस्ते। शेते। भावकर्मणोः। १।३।१३। बभूवे। अनुबभूवे॥ कर्तरि कर्मव्यतिहारे। १।३।१४॥ क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्तर्यात्मनेपदं स्यात्। व्यतिलुनीते। अन्यस्य योग्यं लवनं करोतीत्यर्थः। श्नसोरल्लोपः। व्यतिस्ते। व्यतिषाते। व्यतिषते। तासस्त्योरिति सलोपः। व्यतिसे। धिच। व्यतिध्वे। हएति। व्यतिहे। व्यत्यसै। व्यतिषीत। व्यत्यास्त। व्यतिराते ३। व्यतिभाते ३। व्यतिवभे॥ ९ देशावयवत्वादितिभावः। बोभूयिषयिषतीति। इह यङ्निमित्तद्वित्वे कृतेपि सन्निमित्तद्वित्ववारणाय लिटिधातोरिति सूत्रे अनभ्यासस्येत्येतत् अवश्यं कर्तव्यमेवं चलस्येलस्वणं स्वदेव प्रवर्तते इति अनभ्यासग्रहणं तत्र मास्त्विति भाष्यस्य प्रत्याख्यानं प्रौढिवादमात्रमितिभावः। इति प्रत्ययमाला॥ भावकर्मणोः। भावे कर्मणि यो लकारः॥

त्वादेवात्मनेपदसिद्धेः किंगशकेः सन्नंतस्येतिथ्वनयतिथनुर्विषयइत्यादिना।नियमार्थमितिनाथतेरनुदात्तेत्वंनुअनुदात्तेतश्चहलादेरितियुचिनाथनइति पसिद्ध्यर्थमितिभावः।मानरनहरनीतिसादृश्यमात्रमत्रविवक्षितंननुप्रकारताच्छील्येगजोपकिरतीति।अत्रहर्षसत्यपिआलेखनाभावात्सुखोऽप्राप्तिः॥ क्ष्णु

क्ष्णुशपते।समवप्रविभ्यःस्थः।१।३।२२॥सन्निषेधेतो।स्थाध्वोरिच्चासमस्थितासमस्थिषतासमस्थिषत।अवतिष्ठते।प्रतिष्ठतेविति ष्ठते।आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम्॥शर्चन्नित्यमानिष्ठंतानित्यत्वेनप्रतिजानीतइत्यर्थः।प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च।१।३।२३॥गोपीकृष्णा यतिष्ठते।आशयम्प्रकाशयतीत्यर्थः।संशप्यकर्णादिषुतिष्ठतेयः।कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः।उदोऽनूर्ध्वकर्म्मणि।१।३।२४॥मुक्ता उत्तिष्ठते।अनूर्ध्वेतिकिम्।पीठादुत्तिष्ठति।ईहायामेवानेहाग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति।उपान्मन्त्रकरणे।१।३।२५॥आत्मेष्याग्नी अमुपतिष्ठते।म न्त्रकरणेकिं।भर्तारमुपतिष्ठतियौवनेन।उपादेवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्वितिवाच्यम्॥आदित्यमुपतिष्ठतेकथन्तर्हिस्तु त्यस्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थेसरस्वतीति।देवतात्वारोपात्।नृपस्यदेवतांशत्वाद्वा।गङ्गायमुनामुपतिष्ठते।उपश्लिष्यतीत्यर्थः।रथिका नुपतिष्ठते।मित्रीकरोतीत्यर्थः।पन्थाःसुग्रमुपतिष्ठते।प्राप्नोतीत्यर्थः।वालिप्सायामितिवक्तव्यम्।भिक्षुकःप्रभुमुपतिष्ठते।उपतिष्ठतिवा। लिप्सयाउपगच्छतीत्यर्थः।अकर्म्मकाच्च।१।३।२६॥उपातिष्ठतेरकर्म्मकादात्मनेपदंस्यात्।भोजनकालेउपतिष्ठते।सन्निहितोभवतीत्य र्थः।उद्भिभ्योंतपः।१।३।२७॥अकर्म्मकादित्येव।उत्तपते।वितपते।दीप्यतइत्यर्थः।स्वाङ्गकर्म्मकाच्चेतिवक्तव्यम्।स्वमङ्गं स्वाङ्गंननुअदव मितिपरिभाषितम्।उत्तपते।वितपतेपाणिम्।नेहासुवर्णमुत्तपति।सन्तापयति।विलापयतिवेत्यर्थः।चैत्रोमैत्रस्यपाणिमुत्तपति।सन्तापय

क्ष्णुशपते इति।श्लाघन्हुङ्क्रुङ्मितिसंप्रदानसंज्ञा।नीवींप्रतिप्रणिहितेनकरेत्रियेणासख्यःशपामियदिकिंचिदयिस्मरामिरित्यत्रनस्वाशयंप्रकाशयामीत्यर्थोवि वक्षितोननुशपथइतिनतद्भिन्त्याहुः।प्रकाशनाप्रकाशनेज्ञापनेस्थेयोविचारपदनिर्णीता।तिष्ठतेऽस्मिन्विवादपदनिर्णीयार्थमितिव्युत्पत्तेः॥ ॥

स्थापामडागमइतिभाष्यमतेनकश्चिद्दोषःमतांतरेतुउपसर्गेनियमेअड्व्यवायेउपसंख्यानमितिवार्तिकमस्तीति॥ ॥ आङोदोअकर्त्रभिप्रायार्थमिदंतेनव्या

आङोदोऽनास्यविहरणे॥१३।२९॥आङ्पूर्वाद्दातेर्मुखविकसनादन्यत्रार्थेवर्त्तमानादात्मनेपदंस्यात्।विद्यामादत्ते।अनास्येतिकिम्।मुखव्यादत्ति।आस्यग्रहणमविवक्षितम्।विपादिकाव्यादत्ति।पादस्फोटोविपादिका।नदीकूलंव्यादत्ति।परागङ्कर्म्मकान्निषेधः।व्यादत्तेपिपीलिकाःपतङ्गस्यमुखम्।क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च॥१३।२१॥चादाङः।अनुक्रीडते।संक्रीडते।परिक्रीडते।आक्रीडते।अनोःकर्मप्रवचनीयान्नाउपसर्गेणसमासाहचर्यात्।माणवकमनुक्रीडति।तेनसहेत्यर्थः।तृतीयार्थेत्यनोःकर्मप्रवचनीयत्वं॥समोऽकूजनेसंक्रीडतेःकूजनेतुसंक्रीडतिचक्रम।आगमेःसमायाम्।एप्यन्नस्पेदंग्रहणम्।आगमयस्वतावत्।मात्वरिष्ठाइत्यर्थः।शिशेर्जिज्ञासायाम्।धनुर्विशिक्षते।धनुर्विषयेज्ञानेशक्तोभवितुमिच्छतीत्यर्थः।आशिषिनाथः।आशिष्येवेतिनियमार्थंवार्तिकमित्युक्तोऽपिसोनाथतेःसर्पिर्मेस्यादित्याशास्तइत्यर्थः।कथन्नाथसेकिमुपतिन्नभूभृतामितिनाधसइतिपाठ्यम्।हरतेर्गततात्क्लीव्ये।गतम्प्रकारःपैतृकमश्वाअनुहरन्तेःमातृकङ्गावःपितुर्मीनुस्वागतम्प्रकारंसततम्परिशीलयन्तीत्यर्थः।तांक्लीव्येकिं।मातुरनुहरति।किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषुवाच्यम्॥हर्षादयोविषयाः।तत्रहर्षोविस्रेपस्यकारणम्।इतरेफले।अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने।६।१।१४२अपात्किरतेःसुट्स्यात्।सुडपिहर्षादिषेववक्तव्यः।अपस्किरतेवृषोहृषःकुक्कुटोभक्षार्थीऽप्याश्रयार्थीचेहर्षादिषितिकिंअपकिरतिकुसुमम्।इहतुसुटोनाहर्षादिमात्रविवक्षायांपच्यपितुप्राप्तस्तथापिसुडभावेनेष्यतेइत्याहुःगजोपकिरतिआदिनाप्रक्रोशः।आनतेआदृच्छतेःशपउपालम्भे॥आक्रोशार्थात्त्वरितेतोकर्तृगेपिफलेशपथरूपेर्थेआत्मनेपदंवक्तव्यमित्यर्थः॥ ॥ दत्तेविहगपतिर्मुखंस्व

कीयमितिप्रयोगः आस्यविहरणेपिसिद्धःक्रियाफलस्यकर्तृगामित्वविवक्षणात्।शिशेर्जिज्ञासायामितिशिक्षविद्योपादानरत्यस्यनेह ग्रहणंअनुदा

आङोयमहनः।प्राप्येति।तथाच।हंतेरकर्मकतयाआजघ्नेआहत्यध्वमित्यात्मनेपदंयुक्तमित्यर्थः।भेनुमित्यादीति।एवंचत्यवलोपपंचम्याःप्रसक्तिरेवनास्ती
तिभावः।समीयमेत्येति।विषमविलोचनस्यसमीयमेत्यवक्षः।आजघ्नोस्वकीयमेववक्षोमच्छस्वसंतोयातिशयारक्तालनेचकेरित्यर्थीत्खागकर्मकत्वम
स्येवेतिभावः।आत्मनेपदेष्विति।नडीत्येवसुवचं।समोगम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यरतिवृत्तिस्थंपाठमुपेक्ष्यभाष्यस्थंपाठमनुसरति।समोगम्यृच्छिभ्या
मिति।संगच्छतइति।संगतंभवतीत्यर्थः।वागमः।असंयोगाल्लिट्किदित्यतःकिदनुवर्ततेतेरकोऽलित्यतोऽलग्रहणंलिट्सिचावित्यतोलिट्सिचावि

आङोयमहनः।१।३।२८।आयङुते।आहते।अकर्म्मकात्स्वाङ्गकर्म्मकादित्येवानेहापरस्यशिरआहन्ति।कथन्तर्हिआजघ्नेविषमवि
लोचनस्यवक्षइतिभारविः।आहध्वमारघूत्तममितिभट्टिश्चाप्रमादएवायमितिभागवृत्तिः।प्राप्येत्यध्याहारोवा।त्यब्लोपेपञ्चमीति
तुल्यवन्नम्बिनैवतदर्थावगतिर्य्यंवृतद्विषयम्।भेनुमित्यादिनुमन्नन्ताध्याहारोवासुः।समीयमेत्येतिवा।आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्।१।३।
।४४।हनोवधादेशोवालुङि।आत्मनेपदेषुपरेषुआवधिष्टआवधिषाताम्आवधिषताहनःसिच्।१।२।१४।।कित्स्यात्।अनुनासिकलोपः।आ
हतःआहसाताम्आहसतायमोगन्धने।१।२।२५।।सिच्कित्स्यात्।गन्धनंसूचनंपरदोषाविष्कारणं।उदायतागन्धनेकिम्।उदायंस्त
पादम्।आकृष्टवानित्यर्थः।समोगम्यृच्छिभ्याम्।१।३।२९।।अकर्म्मकाभ्यामित्येव।सङ्गच्छतेवागमः।१।३।२३।।गमःपरोऽनुदात्तादेर्लिट्
सिचौवाकित्तोस्तः।सङ्गंसीष्ट।सङ्गंसीष्ट।समगंस्त।समगंस्त।समृच्छिष्यते।अकर्म्मकाभ्यांकिं।यागंसङ्गच्छति।विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम्।।वेत्तेरेवग्रहणं।संविवित्ते।संविदाते ॥ ॥ ९९

तिचानुवर्त्तते।कित्त्वपक्षेअनुदात्तोपदेशेतिमलोपःसंमृच्छिष्यतइ
त्यत्रप्रयोगस्तुतोदादिकत्रुछेरत्रग्रहणंनतुऋच्छादेशस्येतिध्वननार्थं।यागंसंगच्छतीतिवाक्येचसमगच्छतेत्यत्रतुएकंजातमित्यर्थाद्गमेरकर्मक
त्वमेवेतिनतुः।एकमेवैक्यं।स्वार्थेष्यञ्।विदिप्रच्छिपरस्मैपदिसाहचर्यादात्मनेपदेवेत्तेरेवेति।विंदतिर्हिस्वरितेनसत्ताविचारणार्थयोस्तुअनुदात्तेत्वादेव

॥ ॥

ताहुलकादधिकरणेऽचोयत्। स्थेयोविवादस्थानस्यनिर्णीतरिपुरोहितेरतिमेदिनी। कर्णादिस्थितिः।अधिकरणेसप्तमीतेषांस्थेयत्वंतिष्ठतेरत्यात्म नेपदेनद्योत्यतेतप्रेवार्थमाहाकर्णादीनितिः।प्रकाशनेत्यादिकिं। चैत्रेतिष्ठतिः।उदोनूर्ध्वकर्मणिः।स्थरत्यनुवर्ततेतेऽऊर्ध्वदेशसंयोगाउत्क्षेपयत्कर्मतदूर्ध्वक र्मः।उदोनूर्ध्वेरत्युक्तेप्यनूर्ध्वक्रियायांवर्तमानादुत्पूर्वस्थीतिष्ठतेर्लस्यात्मनेपदमित्यर्थोलभ्यतएवातथापिपरिस्पंदार्थलाभायकर्मपदमित्यभिप्रेत्याह। ईहापामेवेति। इच्छापूर्विकाचेष्टाईहा।साचयत्नाच्छ्रुतमित्यत्रनास्ति। उपान्मंत्रकरणेः मंत्रःकरणंयत्रमंत्रकरणेस्तुतिः तत्रवर्तमानादुपपूर्वा त्तिष्ठतेरात्मनेपदंस्यात्।आग्नेय्येत्यादिः।अग्निदेवताकयाऋचाआग्नीध्रमग्निविशेषंस्तौतीत्यर्थः।अत्रकेचित्। स्तौकैः राजानंस्तौतीत्यर्थे स्तौकैरुपतिष्ठतइतिप्रयोगोनेष्यते। ऐंद्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठते। आग्नेय्याआग्नीध्रमितिवैदिकविषयएवसर्वैरुदाहृतत्वात्।तथाचतिष्ठतेरर्थेयदामंत्रः क रणंतदातडितिव्याख्येयः।उपतिष्ठतेरत्यस्यानुसमीपावस्थानमेवार्थः। नचतत्रषष्ठ्यादिवन्मंत्रस्यकरणत्वंनसंभवतीतिवाच्यं।उपस्थानस्वरूपेतस्यो पयोगाभावेपितत्कार्येस्तुताउपयोगादुपस्थानकरणत्वंमंत्रस्यनविहन्यते। आग्नीध्रमितिद्वितीयानुकरणत्वान्न्यायानुपपत्तिलभ्येनस्तोतुमित्यने नान्वेति। एवंचाग्नेय्याआग्नीध्रंस्तोतुंतत्समीपेतिष्ठतीत्येववाक्यार्थः।आदित्यमुपतिष्ठतेरत्यत्रानुतत्समीपावस्थानस्यासंभवादादित्यंस्तोतुंतदभिम ुखतयातिष्ठतीत्यर्थः इत्याहुः। गंगायमुनामिति। एतेनयमुनैवप्राची नागंगानुपश्चाद्यमुनयासहमीलितेतिप्रतीयते। सांगकर्मकाचेज्ञाचक्रिरेणाकर्मैकस्यसंग्रहः। नत्वङ्गवमिति। अन्यथाचैत्रोमैत्रस्येत्यादिवस्यमाणोनसंगच्छेतेतिभावः ॥ ॥ ॥

॥ ॥

ध्येष्टेतिनसिद्धेतत्राप्युक्तरीत्यापूर्वसिन्लोपेवृद्धौसत्यांअध्यैतेतिरूपप्रसंगादितिवाच्यं वार्णादांगंवलीयइतिपूर्वमेवगुणोक्तेसिन्लोपोनप्रवर्ततेइत्याट्श्चेति वृद्धौकृतायामध्येष्टेतिरूपस्यनिर्बाधत्वात्।समर्तेत्यत्रतुउश्चेतिकित्त्वेनगुणाप्रवृत्त्यापूर्वमेवसिन्लोपेयश्चाटश्चेतिवृद्धिरितिवैषम्यमित्याहुः।अन्येतुसिन्लोपानंतरयत्रएकादेशःप्रसज्यतेतत्रैवसिज्लोपःसिद्धोयथाअग्रहीदितिनचात्रतादृशोविषयोस्तिकिंचावार्णादांगंवलीयइतिपूर्वमेवगुणोक्तेरित्यादियदुक्तंतदसत्।समानाश्रयेहिवार्णादांगंवलीयः।अन्यथाद्योरिवाचरतिद्यवतिरित्यत्रयणादेरप्यनुगंतेर्गुणाएवस्यात्।तथाचसमर्तेत्येव

गन्धनंहिंसा।उत्कुरुते।सूचयतीत्यर्थः।सूचनंहिप्राणवियोगानुकूलत्वाद्धिंसैव।अवक्षेपणाम्भर्त्सनाप्येनोवर्तिकामुराकुरुते।भर्त्सयतइत्यर्थः।हरिमुपकुरुतेसेवते।परदारान्प्रकुरुते। तेषुसहसाप्रवर्तते इत्यर्थः। एधोदकस्योपस्कुरुते।गुणमाधत्तेगाथाःप्रकुरुतेप्रकथयतीत्यर्थः।शतम्प्रकुरुते।धर्म्मार्थंमिनियुङ्क्ते।एधकिंकटङ्करोति।अधेःप्रसहने।१।३।३१।प्रसहनंक्षमाऽभिभवश्च हमर्षणोऽभिभवेचेतियागात्।शत्रुमधिकुरुते।क्षमतइत्यर्थः।अभिभवतीतिवा।वेःशब्दकर्म्मणः।१।३।२४॥स्वरान्विकुरुते।उच्चारयतीत्यर्थः।शब्दकर्म्मणःकिम्।चित्रंविकरोतिकामः।

वक्तव्येसमर्तेतिलेखकप्रमादइत्याहुः॥ ※ ॥ गंधनंहिंसेति।गंधअर्दनेअर्दहिंसायामित्यनयोश्चुरादौपाठादितिभावः।सहसाचर्ततेसाहसिकः। ओजःसहोंभसेतिठक्।तस्यकर्मसाहसिकं। ऋहलृणादित्वात्ण्यत्।परदारानित्यादितानवशीकरोतीत्यर्थः।साहसिकंनधात्वर्थः। तथाहि सतिपरदारानितिकर्मणोऽनन्वयःस्यात्किंतुप्रयोगोपाधिरित्यभिप्रेत्याह।तेषुसहसेतिएधोदकस्येति।एधशब्दोऽकारांतः।अवोदैधेद्यौतिनिपातितः। एधाश्चउदकंचतेषांसमाहारः। यद्वा।एधःशब्दःसकारांतः।तथाचाएधांसिचदकंचेतिविग्रहः। दकशब्दोयुदकवाच्येवेत्यर्थो

सिद्धानचनिरनुबंधपरिभाषयैव वेत्तेर्ग्रहणात्स्यादितिवाच्यं।लुग्विकरणाल्लुग्विकरणयोरितिपरिभाषयानुविद्यतेर्ग्रहणप्रसंगात्॥ः॥ वेत्तेर्विभाषाशीरुदित्यतोरुदनुवर्ततेअदभ्यस्तादित्यनुवर्त्तमानंतत्वेनविपरिणम्यतइत्याह।अतोरुडागमइति।अङ्विधौत्विति।सार्वधातुकस्यतीतिलुप्तविकरणोनशासिनासाहचर्यादितिभावः।मासमृतेतिउश्चेतिकित्त्वंमाङ्योगाद्गुणाभावः।समार्तेति।ननुसिज्लोपस्यासिद्धत्वादाटश्चेतिवृद्धेरुतायाह।स्वरादिनिपातमव्ययं॥

वेत्तेर्विभाषा॥७।१।७॥ वेत्तेःपरस्यआदेशस्यातोरुडागमोवास्यात्।संविद्रते।संविदते।समृच्छते।संस्वरते।अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेतिवक्तव्यम्।अर्तीतिहृयोर्ग्रहणम्।अङ्विधौत्वियर्तेरेवेत्युक्तम्।मासमृत।मासमृषाताम्।मासमृषत।मासमृषेताम्।समार्त।समार्षाताम्।समार्षत।समार्षेताम्।समार्षतेतिच भ्वादेः।रपर्तेस्तुमासमरत।मासमरेताम्।मासमरन्त।समारत।समारेताम्।समारन्तेतिच।संशृणुते।सम्यशपते।अकर्मकादित्येव। अतएवरक्षांसीतिपुराणेसंशृणुमहेरतिमुरारिप्रयोगःप्रामादिकइत्याहुः।अध्याहारोवारतिकथयञ्जरतिअथास्मिन्नकर्मकाधिकारेहनिगम्यादीनांकथमकर्मकतेतिचेत्।शृणाधातोरर्थान्तरेवृत्तेर्ज्ञात्वर्थेनोपसंग्रहात्।प्रसिद्धेरविवक्षातःकर्म्मणोऽकर्मिकाक्रिया १वहतिभारमानदीवहतिस्यन्दतइत्यर्थः।जीवति।नृत्यति।प्रसिद्ध्यर्थंयथा।मेघोवर्षतिकर्म्मणोऽविवक्षातोयथा।हितान्नयःसंशृणुतेसकिंप्रभुःउपसर्गादस्यतूत्योर्वेतिवाच्यम्।अकर्मकादितिनिवृत्तम्।वन्धन्तिरस्यति।निरस्यते।समूहति।समूहते।उपसर्गाद्धूस्कञोरितेः॥७।४।२३॥यादोक्तिति।ब्रह्मसमुत्थात्।अग्निंसमुत्थ।निसमुपविभ्योह्वः॥१।३।३०॥निह्वयतेःस्पर्द्धायामाङः॥१।३।३१॥कल्पश्चाणूरमाह्वयतेस्पर्द्धयाङ्गिमापत्रमाह्वयति।गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषुकृञः॥१॥३।३२॥॥

तिसिज्लोपाप्रत्यासमार्षेतिरूपंस्यात्।नचहस्वादिहितस्येतिव्याख्यानादृसिद्धिरितिवाच्यं।विहितविशेषणेमानाभावात्।उदायत।आहतेत्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्चात्रकेचित्।सिज्लोपएकादेशेसिद्धोवाच्यइत्यनेनपूर्वंसिज्लोपेपश्चात्तद्विधिर्भवति।एकादेशइतिविषयसप्तम्याश्रयणात्।नचैवम्।

प्रारंभेऽत्येवमुक्तं।उपक्रामतीति।कृत्याद्यर्थेष्वेवउपपराभ्यामितिप्रकृतेर्नीत्वात्मनेपदंक्रयमितिभावः।कृत्यादौत्विति।नचकृत्यादिसूत्रंसोपस

कृतिसर्गोतायनेषूक्तमः।१।३।२८।कृतिरप्रतिबन्धः।क्वचिक्रमतेऽद्भिर्नेप्रतिहन्यतइत्यर्थः।सर्गउत्साहः।अध्ययनायक्रमते॥
उत्सहते।क्रमन्तेऽस्मिन्शास्त्राणिास्कीतानिभवन्तीत्यर्थः।उपपराभ्याम्।१।३।२९॥कृत्यादिभ्यामेवक्रमेर्नात्मनेपदंसर्गान्तरूढो
नात्।उपक्रमते।पराक्रमते।नेहासंक्रामति।आङ्उद्गमने।१।३।४०॥आक्रमतेसूर्यः।उदयतेइत्यर्थः।ज्योतिरुद्गमनइतिवाच्यम्॥
नेहाआक्रामतिधूमोहर्म्यतलात्।वेःपादविहरणे।१।३।४१॥साभ्रविक्रमतेवाजी।पादविहरणेकिं।विक्रामतिसन्धिः॥द्विधाभव
तिस्फुटतीत्यर्थः।त्रेपाभ्यांसमर्थाभ्याम्॥१।३।४२॥समर्थौतुल्यार्थौ।शकंध्वादित्वात्परूपम्।प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता।प्रक्रम
तेउपक्रमतेसमर्थाभ्यांकिम्।व्रक्रामति।गच्छतीत्यर्थः।उपक्रामतिआगच्छतीत्यर्थःअनुपसर्गाद्वा।१।३।४३।क्रामतिक्रमःपरस्मै
पदेष्वितिदीर्घः।क्रमतेअप्राप्तविभाषेयम्।कृत्यादौतुनित्यमेव॥अपह्नवेज्ञः।१।३।४४॥शतमपजानीते॥अपह्नपतीत्यर्थः॥

गौचरितार्थमित्यनुपसर्गात्क्रमेर्कृत्याद्यर्थेपिविभाषैवास्त्विति।वाच्यं।उपपराभ्यामितिनियमस्योक्तत्वात्॥ ॥ ॥ ॥

त्रनभिद्यते।उक्तंच हलायुधेा।प्रोक्तंप्राप्तैर्भवनममृतंजीवनीयंदकंचृति।संमाननाउपनयनसंस्कारः।तस्य परगामित्वात् परस्मैपदेप्राप्तेअनेनात्मनेपदंविधीयते।नत्युपनयनमात्रेणआचार्यत्वंभवति।किंतुतत्पूर्वकाध्यापनेनेत्याचार्यकरणस्यप्रयोगोपाधित्वंपरंपरया।

अकर्म्मकाच्च।१।३।३५॥वेः कृञ्इत्येव।छात्राविकुर्व्वते।विकारंलभन्ते।सम्माननोत्सञ्जनाचार्य्यकरणज्ञानभृतिविगणानव्ययेषुनियः।१।३।३६॥अत्रोत्सञ्जनज्ञानविगणानव्ययानयतेर्ग्रहणात्।इतरेप्रयोगोपाधयः।तथाहि।शास्त्रेनयते।शास्त्रस्थंसिद्धान्तंशिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः।तेनचशिष्यसम्माननम्फलितं।उत्सञ्जने।दण्डमुन्नयते।उत्क्षिपतीत्यर्थः।माणवकमुपनयते।विधिनाआत्मसमीपम्प्रापयतीत्यर्थः।उपनयनपूर्वकेणाध्ययनेनहिउपनेतरिआचार्य्यत्वंक्रियते।ज्ञानेनत्वंनयते।निश्चिनोतीत्यर्थः।कर्म्मकरानुपनयते।भृतिदानेनस्वसमीपम्प्रापयतीत्यर्थः।विगणानमृणादेर्निर्य्यातनम्।करंविनयते।राज्ञेदेयंभागम्परिशोधयतीत्यर्थः।शतंविनयते।धर्म्मार्थम्विनियुङ्क्तइत्यर्थः।कर्तृस्थेचाऽशरीरेकर्म्मणि।१।३।३७॥नियः कर्तृस्थेकर्म्मणियदात्मनेपदम्तदाश्रयत्वाच्छरीरएवपवभिन्नेएवस्यात्।सूत्रेशरीरशब्देनतदवयवोलक्ष्यते।क्रोधम्विनयतेऽपगमयतीत्यर्थः।तत्फलस्यचित्तप्रसादस्यकर्तृगत्वात्स्वरितत्रितत्वेसिद्धेनियमार्थमिदम्।तेनेहन।गडुम्विनयति।कथन्तर्हिविगणाप्यनयन्तिपौरुषमितिकर्तृगामित्वाविवक्षायाम्भविष्यति।

ज्ञेयोउपनीयददेदमाचार्यःसउदाहृतइतिस्मृतिः।कर्तृस्थेकर्मणीतिआत्मगामिनिक्रियाफलेइत्यर्थः।चतिसर्ग।तायृसंतानपालनयोः। तायनेस्त्रीत्ततातदाहास्त्रीतानिरितिप्रवृद्धानीत्यर्थः।वेःपादेयद्यपिक्रमेःपादविक्षेपएवार्थस्तथापिधातूनामनेकार्थत्वादेवमुक्तं।प्रोपाभ्यांप्रोपाभ्या

अपह्नवेऽज्ञ इत्यादिनाऽऽधातोरर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेतिश्रुदृशिभ्यांचात्मनेपदेकृतेतस्मिन्विषयेपूर्ववत्सनइत्यनेनसिद्धेपिविषयांतरेसन्नंतादनेनविधीय
।१।३।५३॥धर्म्ममुच्चरते॥उल्लंघ्यगच्छतीत्यर्थः।सकर्म्मकात्किमोवाघ्उच्चरति।उपरिष्टान्नच्छतीत्यर्थः।समस्तृतीयायुक्तात्॥१
।३।५४॥रथेनसञ्चरते।दाणश्चसाचेच्चतुर्थ्यर्थे।१।३।५५॥सम्पूर्वाद्दाणस्तृतीयान्तेनयुक्तादुक्तोस्यात्।नतृतीयाचेच्चतुर्थ्यर्थे।दा
स्यासंपच्छतेऽपूर्वसूत्रेसमइतिषष्ठी।तेनसूत्रद्वयमिदंव्यवहितेपिप्रवर्तते।रथेनसमुदाचरते।दास्यासम्प्रयच्छतेऽउपाद्यमःस्वक
रणे।१।३।५६॥स्वकरणंस्वीकारः।भार्य्यामुपयच्छते।विभाषोपयमने।१।३।५७॥यमःसिच्किद्वास्याद्विवाहेरामःसीतामुपायत॥उ
पायंस्तवा।उद्वोढेत्यर्थः।गन्धनाङ्क्रेःउपयमेन।पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यङित्त्वम्।क्त्वाश्रुस्मृदृशांसनः।१।३।५७॥सन्नन्तानामेषांप्रावत्॥
धर्म्मञ्जिज्ञासतेऽशुश्रूषतेसुस्मूर्षतेदिदृक्षते॥नाऽनोर्ज्ञेः।१।३।५८॥उत्तमनजिज्ञासति।पूर्वसूत्रस्यैवायंनिषेधः।अनन्तरस्येति
भ्यायात्।तेनेहनासर्प्पिषोनुजिज्ञासतेसर्प्पिषाप्रवर्त्तितुमिच्छतीत्यर्थः।पूर्ववत्सनइतितङ्।अकर्म्मकाच्चेतिकैवलाद्धियानात्म
त्याङ्भ्यांश्रुवः।१।३।५९॥आभ्यांसन्नन्ताच्छ्रुवउक्तान्नस्यात्प्रतिशुश्रूषति।आशुश्रूषति।कर्म्मप्रवचनीयात्स्यादेवादेवदत्तंप्रति
शुश्रूषतेगुरुंशिष्यः।म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च।व्याख्यातम्।पूर्ववत्सनः।१।३।६२॥सनःपूर्वोयोधातुस्तेनतुल्यंसन्नन्तादप्यात्मनेपदं
स्यात्।एदिधिषते।शिशयिषते।निविविक्षते।पूर्ववत्किमोऽभूषति।शदेरित्यादिसूत्रद्वयेसनोनेत्यनुवर्त्तीवाक्यभेदेनव्याख्येयम्।
तेनेहनाशिशत्सति।सुमूर्षति।आम्प्रत्यवपूर्वक्रोनुप्रयोगस्यैधान्त्वेक्तेप्राप्ताभ्यांपुनरयज्ञपात्रेषु।१।३।६४॥प्रयङ्क्रेःउपयङ्क्रे।
स्वराद्यन्तोपसर्गादितिवक्तव्यम्।उद्यङ्क्रे।नियङ्क्रे।अयज्ञपात्रेषुकिंहृन्हृन्यच्विपात्राणिप्रयजति॥ ॥ ॥ ॥

तइतिज्ञेयं।निविविक्षतइति।नेर्विशइत्यात्मनेपदविधानात्सन्नंतादपिआत्मनेपदं।सनोनेत्यनुवर्त्तीतिनानोर्ज्ञेःपूर्ववत्सनइतिसूत्राभ्यामितिशेषः॥

अकर्मकाच्चाऽनुपसर्गाज्ज्ञ इत्यनेनैवसिद्धेसर्पिषोऽनुजानीतेरित्यादिसोपसर्गोर्थमिदंसूत्रंभाषायामेवोपसंभाषा।एषुकिंयत्किंचिद्वदति।अनुवदतेकठऽइति।
अनुःसादृश्येऽनेनकलापस्येतिनुल्यार्थयोगेशेषलक्षणाषष्ठी।विभाषाविप्रलापे।अप्राप्तविभाषा।स्वकरणेस्वीकारऽइति।स्वकरणमित्यत्रचिनेभव

अकर्म्मकाच्च।१।३।४५।।सर्प्पिषोजानीतेःसर्प्पिषाउपायेनप्रवर्त्तनंतऽइत्यर्थः।।सम्प्रतिभ्यामनाध्याने।१।३।४६।।शतंसञ्जानीतेःअवेक्षतऽइत्यर्थः।शतंप्रतिजानीतेःअङ्गीकरोतीत्यर्थः।अनाध्यानऽइतियोगोविभज्यतेःतत्सामर्थ्यादकर्म्मकाच्चेतिप्राप्तिरपिवार्य्यते।
मातरंमातुर्वासञ्जानातिःकर्म्मणःशेषत्वविवक्षायांषष्ठी।भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेष्ववदः।१।३।४७।।उपसम्भाषोपमन्त्रणेधातोर्ह्यर्थेरप्रयोगोयाधयःशास्त्रेवदतेःभासमानोब्रवीतीत्यर्थः।उपसम्भाषोपसांत्वनम्।भृत्यानुपवदतेःसान्त्वयतीत्यर्थः।ज्ञानेशास्त्रेवदतेःयत्नेक्षेत्रेवदतेःविमतौक्षेत्रेविवदन्तेःउपमन्त्रणमुपक्रन्दनम्।उपवदतेःप्रार्थयतऽइत्यर्थः।व्यक्तवाचांसमुच्चारणे।१।३।४८।।मनुष्यादीनांसम्भूयोच्चारणेवेदेरात्मनेपदंस्यात्।सम्भवदन्तोब्राह्मणाःनेहासम्भवदन्तिखगाः।अनोरकर्म्मकात्।१।३।४९।।व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वादकर्म्मकाद्वेदेरात्मनेपदंस्यात्।अनुवदतेकठःकलापस्यअकर्म्मकात्किं।उक्तमनुवदतिव्यक्तवाचांकिम्।अनुवदतिवीणा।विभाषाविप्रलापे।१।३।५०।।विरुद्धोक्तिरूपेव्यक्तवाचांसमुच्चारणेउक्तम्वास्यात्।विप्रवदन्तेविप्रवदन्तिवावेदाः।अवाङ्गः।१।३।५१।।अवगिरतेःगृणातिस्ववृत्तेर्नप्रयुज्यतएवेतिभाष्यम्।।समःप्रतिज्ञाने।१।३।५२।।शब्दन्नित्यसङ्गिरतेःप्रतिजानीतऽइत्यर्थः।प्रतिज्ञानेकिम्।सङ्गिरतियासं।उदश्वरःसकर्म्मकात्०।।।।

तिसमर्थानांप्रथमाहेतिविकल्पात्।स्वकरणशब्देनभार्यास्वीकारोगृह्यतेऽतिवृत्तिरुक्ता।भट्टिस्तुस्वीकारमात्रेपिप्रायंक्ता।उपायंस्तमहास्त्राणीति।।
गंधनावेऽति।पूर्वविप्रतिषेधश्चनवेतिविभाषासूत्रेभाष्येउक्तः।नित्यंकित्त्वमिति।यमोगंधनेऽतिपूर्वसूत्रेणेत्यर्थः।ज्ञाश्रु स्मृ०।।।।

स्वयमेवेतिात्तत्र हिल्यर्थेकेदारवदिति द्वितीयकस्थायामणावकर्मकत्वादितिभावः। नचपश्यतिभवदतिवत् द्वितीयकस्थायांतुनातिकेदारवदित्येवप्रयोगवदिति भ्रमितव्यं। लवनस्यकर्मस्थक्रियात्वेनकर्मवत् कर्मणातियगात्मनेपदप्रवृत्तेः। नच्यासुअणावकर्मकादित्यस्यवाधेदर्शयतेरजेतिभाष्यप्रयोगोमानं। तत्र हिनिवृत्तप्रेषणापक्षेदृशेरणावकर्मकत्वात् चित्तवत्कर्तृकत्वाच्चयरस्मैपदप्राप्तेः। विभाषोपपदेनेतिविकल्यवाधेनकिंचिन्मानं। किंच॥अणावकर्मकात्दत्यस्यवाधेपिनास्त्येवप्रमाणं। श्रवोंतर्भाव्यस्यपरगामिनिक्रियाफलेचरितार्थत्वात्। तथाचकर्तृगामिनिक्रियाफलेपरत्वादणावकर्मकादित्यस्य प्रवृत्तौनकिंचिद्बाधकमस्तीतिश्रवेविप्रतिषेधेनेदमेवेष्यतदत्येतत्तत्चिंत्यमित्याहुः। कर्मवत्कर्मणोत्यनेनगतार्थत्वशंकानिरस्यति॥ ※ ॥ कर्तृस्थभावकाः। कर्तृस्थक्रियाश्चोदाहरणम्। तथाहि। पश्यन्तिभवम्भक्ताः। चासुयज्ञानविषयंकुर्वन्तीत्यर्थः। प्रेरणांशत्या गेपश्यतिभवः। विषयोभवतीत्यर्थः। ततोहेतुमतिच। दर्शयन्तिभवम्भक्ताः। पश्यन्तीत्यर्थः। उनएर्यर्थस्याविवक्षायाम्। दर्शयतेभवः। इहप्रथमतृतीययोरवस्थयोर्द्वितीयचतुर्थ्यौश्चतुल्यो र्थः॥ ॥

॥ नचदृशेःकर्तृस्थभावकत्वानस्यात्किंतुकर्तृस्थक्रियाकर्तृवस्थात्। नचसाधनशब्देनलकारवाच्यंकारकंविवक्षितमितिवाच्यं। तृत्यनभवः पश्यन्तीत्यत्रतृदोषतादवस्थ्यादितिचेत्। अत्राहुः। आरोहणादौसपरिस्पंदएवदेवदत्तादिर्यथासाधनंतथादर्शनश्रवणादीनभवतिकिंतुस्पंदन रहितोपीतिनोक्तदोषइति। कर्तृस्थभावकमुदाहरति। पश्यन्तीति। प्रेरणांशेति। सौकर्यविवक्षयेतिभावः। ततइति। त्पत्तप्रेरणांशकात्भावोरित्यर्थः। उनएर्यर्थस्येत्यादि। नचैवंणिचिपिगच्छतीतिदर्शयतेभवदिति नसिद्ध्येत्इतिवाच्यं। उपायनिवृत्तावप्युपेयानिवर्तनादितिकैयटोक्तेः। एवंचस्वार्थएवणिजिति। पर्यवसानादाहा द्वितीयचतुर्थ्यौरिति। तुल्योर्थइति। न्यू

॥ नाधिकभावरहितः ॥

समःष्ण्वः।समोगमृच्छिष्ण्वभ्यृतिपठनीयेपृथगस्यपाठस्यकर्मकादपिविधानार्थंरतिध्वनयन्नुदाहरतिसंष्ण्वतेशस्त्रमितिभुजोऽनवने।अवनंपालनेअदनेरतिवक्ष्यतेअनवनरतिपर्युदासस्यप्रयोजनङ्यांसंयोगवद्विप्रयोगस्यापिविशेषावधारणाहेतुत्वाद्रोधादिकस्यैवभुजेर्ग्रहणमित्येकेअदनादर्थान्तरेष्वपभोगादौआत्मनेपदंभवतिरतिद्वितीयंतदाह।उभुजेपृथिवीपालरति।रहेति।उपभोगरत्यपलक्षणमात्मसात्करणस्यापिदृष्टत्वात्पृथिवीउभुजेःस्वाधीनांचकारेत्यर्थः।भुजपालनाभ्यवहारेष्वितिस्मरुधादेरेवग्रहणमितिभुजोकौटिल्यरत्यस्मात्तुदादेःपरस्मैपदमेवापाणिंविभुजति।मूलानिविभुजति।शेरशोयत्कर्मशआत्मनेपदमित्यधिक्रियते।इहावांतरवाक्यानिचत्वारिप्रतीयंतेशेरात्मनेपदमित्येकंवाक्यं।तच्चस्यादित्यंतेनव्याख्यातं।अशोयत्कर्मशेचेतिद्वितीयंकर्मशनेपदमित्यधिक्रियते।इहावांतरवाक्यानिचत्वारिप्रतीयंतेशेरात्मनेपदमित्येकंवाक्यं।तच्चस्यादित्यंतेनव्याख्यातं।अशोयत्कर्मशेचेतिद्वितीयंकर्मश

समःष्ण्वः।१।३।८५।संष्ण्वतेशस्त्रं।भुजोऽनवने।१।३।८६।ओदनंभुङ्क्तेअभ्यवहरतीत्यर्थः।उभुजेपृथिवीपालःपृथिवींमेवकेवलां।वृङ्भोजनोद्युःखशतानिभुङ्क्ते।इहोपभोगोभुजेरर्थः।अनवनेकिंमहींभुनक्ति।शेरशोयत्कर्मशेचेत्सकर्तृकेऽध्याने।१३।८७ण्यन्तादात्मनेपदंस्यादशोयात्क्रियासेवचेण्यन्तेनोच्यतेअशोयत्कर्मकारकंसचेत्सोकर्तृकस्यान्नत्वाध्याने।णिचश्चेतिसिद्धेऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदं।कर्त्रभिप्रायेतुविभाषोपपदेनेतिविकल्पेऽणावकर्मकादितिपरस्मैपदंचपरत्वात्प्राप्तेपूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेष्यते।।

रःक्रियापरःकर्तरिकर्मव्यतिहारेरतिवक्ष्यतेतथाचाअशोयात्क्रियासेवण्यंतेचेदित्यर्थः।एवंस्थितेफलितमाह।सेवचेण्यंतेनोच्यतेतिसकर्तृतितृतीयंवाक्यं।अशावित्यादिचेच्छब्दांतमिहानुवर्तते।कर्मशब्दश्चात्रकारकविशेषपरः।शब्दाधिकारआश्रयणात्तदनुग्रहाच्चेष्टे।अशोयदित्यादिनाण्यादिरण्यंतेनाअनाध्यानरतिवाक्यांतरंव्याचष्टेनत्विति।आध्यानमुत्कंठापूर्वकंस्मरणं।वस्तुतस्तुपर्युदासएवलाघवादाश्रयणीयः।तथाच।अत्रवाक्यत्रयमेवेतिवोध्यंविकल्परतिपरत्वात्प्राप्तेरत्युत्तरेणान्वयः।पूर्वविप्रतिषेधेनेति।विभाषोपपदेनेत्यस्यावकाशः।स्वयञ्जयजतिस्वयञ्जयजतेरित्यादिशेरणावित्यस्यनुदर्शयतेराजेत्यादि।तथाअणावकर्मकादित्यस्यशेतेकृष्णस्तंगोपीशाययतीत्यवकाशःशेरणावित्यस्यतुलावयतेकेदारं

यन्नेगतस्मयःकृत्ताधिपत्यामिवसाधवंधतामितिभारविप्रयोगश्चसंगच्छतइतिचेत्।अत्राहुः।णिचश्चेत्यनेनक्रियाफलेकर्तृगामिनिदंनतुप्रकृतसूत्रे
णेति।अणौयत्कर्मकारकंणौचेत्सकर्तेतिकिंदर्शयतिभवमितिनिवृत्तप्रेषणपक्षेतृतीयकक्ष्यायांमाभूत्॥ ॐ ॥ स्मरतिवनगुल्मेमितिपक्षद्वयेपी

स्मरतिवनगुल्मंकोकिलःस्मरयतिवनगुल्मंउत्कण्ठापूर्वकस्मृतौविषयोभवतीत्यर्थः।भीस्म्योर्हेतुभयेव्याख्यातम्।गृधिवञ्चोःप्रल
म्भने।१।३।६९॥प्रलारणोर्थैण्यन्ताभ्यामाभ्यामात्मनेपदंभवति।माणवकंगर्दयतेवञ्चयतेवाप्रलम्भनेकिमाभ्यानङ्गर्दयतिवञ्चयतिअभिकाङ्क्षामर्षोत्पा
दयतीत्यर्थः।अहिंवञ्चयतिवञ्चयतीत्यर्थः।लियःसम्माननशालीनीकरणयोश्चाख्यातम्।मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे।१।३।७१॥
रोरित्येवापदंमिथ्याकारयतेस्वरादिद्विरुक्तमसकृद्वचारयतीत्यर्थः।मिथ्योपपदात्किंपदंसुकृकारयतिअभ्यासेकिंसकृत्यदंमिथ्याका
रयतिस्वरितञितःकर्त्रभिप्रायेक्रियाफलेयजतेःसुनुतेःकर्त्रभिप्रायेकिम्।ऋत्विजोयजन्तिसुन्वन्ति।अपाहृदः।१।३।७३॥न्यायमप
वदतेःकर्त्रभिप्रायइत्येव।अपवदति॥णिचश्चाकारयतेःसमुदाङ्भ्योयमोग्रन्थे १। ३ ।७५॥अग्रन्थेइतिछेदःनीहीन्संयच्छतो
भारमुद्यच्छतेवस्त्रमायच्छतेअग्रन्थेकिम्।उद्यच्छतिवेदमधिगमनुमुद्यमङ्करोतीत्यर्थः।कर्त्रभिप्रायेइत्येव।अनुपसर्गाज्ञः
।१।३।७६॥गाङ्ज्ञानीतेःअनुपसर्गात्किम्।स्वर्गंलोकंन्नप्रजानातिकथन्नहिंभवृद्धिःइत्यंनृपःपूर्वमवाबुलोचेनतोनुजज्ञेगमनंसुतस्ये
तिकर्मणिलिट्।नृपेणेतिविपरिणामः।विभाषोपपदेनप्रतीयमाने।१।३।७७॥स्वरितञितइत्यादिपञ्चसूत्र्यायदात्मनेपदंविहितन्त
न्नमीषोच्चारितेनपदेनक्रियाफलस्यकर्तृगामित्येद्योतितेवास्यात्।स्वंयज्ञंयजतिसंयजतेवास्वङ्कटङ्करोतिसुकृतेवास्वम्यज्ञमपवदति।
अपवदतेवास्वंयज्ञङ्कारयतिसंकारयतेवास्वंस्त्रीहिंसंयच्छतिसंयच्छतेवास्वाङ्गंजानातिजानीतेवा। इत्यात्मनेपदम्॥ ९९ यंप्रथमकक्ष्यास्म

रणतिवनगुल्मइति।निवृत्तप्रेषणपक्षेचतुर्थीकक्ष्येयं।अध्यारोपितपक्षेतृतीयकक्ष्येतिज्ञेयं।केचित्तुएतत्सूत्रस्थेभाष्येदर्शयन्तेभृत्यान्राजेत्युदाहर

तत्रतृतीयेति। प्रथमाद्वितीययोस्तुण्यंतत्वाभावात्ततः प्रसक्तिरेवनास्तीतिभावः। क्रियासाम्येपीति। प्रथमकक्ष्यायासहेत्यर्थः। द्वितीयामादायेति। अरोहयन्क्रियासैव चेण्यंतेरत्यस्यन्यूनाधिकभावव्यवच्छेदपरत्वमभ्युपेत्येदमुक्तं। यदात्वधिकव्यवच्छेदमात्रपरत्वमभ्युपगम्यतेतदाप्रथमाम्प्यादायतत्संभवतिइदानींकर्तृस्थक्रियाकमुदाहरन्ति। एवमित्यादिना। आरोहन्हिहस्तीतिप्रेषणाशत्यागेउदाहरणमिदं। ततोणिजितिनिवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्रेषणाशविवक्षायां णिजित्यर्थः। अनएयंस्यविवक्षायामुदाहरणमाह। आरोहयतेइति। एवंनिवृत्तप्रेषणापक्षमुपपाद्येदानीमध्यारोपितप्रेषणापक्षमाह। यद्वेति हेतुत्वारोपादिति। प्रयोजककर्तृत्वारोपादित्यर्थः। अत्रापिश्लोकयेविवक्षेवबीजंपश्यतइति। पश्यतोभक्तान्आरोहतोहस्तिपकानितिक्रमेणार्थः। ओधिक्यादिति। अस्मिन्

तत्रतृतीयकक्ष्यायान्ततङ्क्रियासाम्येपिअरोकर्मकारकस्यरोकर्तृत्वाभावात्। चतुर्थ्यान्ततङ्द्वितीयामादायक्रियासाम्यात्प्रथमायाङ्कर्मणोभवत्येहकर्तृत्वाच्च। एवमारोहयतेहस्तीत्यप्युदाहरणम्। आरोहन्तिहस्तिनंहस्तिपकाःन्यग्भावयन्तीत्यर्थः। ततआरोहतिहस्तीन्यग्भवतीत्यर्थः। ततोणिच्। आरोहयन्ति। आरोहन्तीत्यर्थः। ततआरोहयतेन्यग्भवतीत्यर्थः। यद्वा। पश्यन्न्यारोहन्तीतिप्रथमकक्ष्याप्राग्वत्ततः कर्मणाएव हेतुत्वारोपाच्च। दर्शयतिभवः। आरोहयतिहस्ती। पश्यतआरोहतश्चप्रेरयतीत्यर्थः। ततोणिजभ्यान्तात्प्रकृतिभ्यश्चउपात्तयोर्द्वयोरपिप्रेषणयोस्त्यागेदर्शयतेआरोहयतेइत्युदाहरणम्। अर्थः प्राग्वत्। अस्मिन्पक्षेद्वितीयकक्ष्यायान्ततङ्समानक्रियात्वाभावान्निजर्थस्याधिक्यात्। अनाधाने किम्॥

पक्षेरोचेत्सात्रियेत्यनेनआधिक्यमात्रंव्यवच्छिद्यते। ननुन्यूनत्वमपि। अन्यथातृतीयकक्ष्यायामपिततङ्नस्यात्। प्रकृत्युपात्तप्रेषणाशस्त्यागेनन्यूनतायाः सत्वादितिभावः। रोरिति किं। पश्यत्यारोहतीत्यादिनिवृत्तप्रेषणोन्माभूत्। नचरोचेदितिश्रुतत्वात्तण्यंतादेवस्यादितिवाच्यं। अणावित्यस्यापिश्रुतत्वात्। अग्निमयोगार्थमवश्यंकर्तव्यस्यस्वार्थेमिहेवकर्तृत्वौचित्याच्चअरोयाक्रियासेवचेण्यंतेइतिकिं। दर्शयतिभवः। आरोहयतिहस्तीत्यध्यारोपितप्रेषणापक्षेद्वितीयकक्ष्यायांमाभूत्। कथंतर्हिकरेणुरारोहयतेनिषादिनमितिमाघप्रयोगः संगततंदर्शी

त्तसिद्धौकर्मणातुल्यक्रियश्त्यस्यवैय्यर्थ्यापत्तेः। द्वितीयकक्ष्यायांभवेहस्तिनिचविषयत्वापादनविषयकप्रेरणायाश्चन्यग्भवनविषयकप्रेरणायाश्चकर्मे
णासत्वेपिविषयत्वायतिरूपायाःन्यग्भवनरूपायाश्चकर्मस्थ क्रियायाः सत्त्वात्। यदिहकर्मणातुल्यक्रियश्त्येतत्सार्थकायतुल्यशब्देनात्रन्यूनाधिक
व्यवच्छेदःक्रियतश्त्युच्यतेतदाकर्मवत्कर्मरोतिसूत्रस्यद्वितीयकक्ष्यायामप्रवृत्तेःकर्मवत्कर्मरोत्यनेनैवसिद्धश्त्यादिभाष्यग्रंथस्यारस्यभंगो
भवत्येवात्ततश्चअध्यारोपितप्रेषणापक्षेतृतीयकक्ष्यायामेवोदाहरणं। ननुद्वितीयकक्ष्यायामित्यभ्युपगंतव्यं। एतेनाध्यारोपितप्रेषणापक्षेणोचे
त्साक्रियेत्यनेनाधिक्यमात्रंव्यवच्छिद्यतेन्यूनत्वेनेत्यत्रविनिगमनाभावान्न्यूनत्वव्यवच्छेदएवस्वीकृतेद्वितीयकक्ष्यायांतइदुर्वीरश्तिन्यूनाधिकव्य
वच्छेदएवश्त्यस्तेनकक्ष्याचतुष्टयपक्षएवसाधीयानितिवदंतःपरास्ताः। दर्शयतेभृत्यान्राजेतिभाष्योदाहरणावलेनअध्यारोपितप्रेषणपक्षस्यैव प्र
बलत्वादितिदिक्। गृधिवंच्योःप्रलंभने। अकर्त्रभिप्रायार्थआरंभः। मिथ्योपपदात् कृञोभ्यासेऽहंकरोतिरुच्चारणार्थत्वादकर्मकः। उच्चारणंनिः
सरणंएवंतत्तूच्चारणावृत्तिःसकर्मकः। उच्चारयतीति। निःसारयतीत्यर्थः असत्कृद्धारोजुथातोर्लक्षणाआत्मनेपदंतुद्योतकंतेनैवद्योतितत्वात्नित्य
वीप्सयोरितिनद्विर्वचनं। क्रतुनाजोयजेतेतिवदस्त्रिणादिकंतुनयागफलंस्वर्गकामोयजेतेत्यादिनास्वर्गोद्देशेनयागादिविधानात्स्वर्गादिरेवफलमि
भावः। समुदाङ्भ्योआङोयमहनश्त्येवसिद्धे आङ्पूर्वकस्यवचनंसकर्मकार्थमितिध्वनयन्नुदाहरति। चस्त्रुमापच्छतश्तिअनयसर्गोश्तःअकर्म
काच्चेत्येवसिद्धेसकर्मकार्थआरंभः। विभाषोपपदेन। उपपदेनफलस्यकर्तृगामित्वेद्योतितेतरोऽप्राप्तविभाषेयं। कर्तृगामिनिक्रियाफलेनित्येप्राप्ते
प्राप्तविभाषेत्यन्ये। स्वंयज्ञमिति। स्वमित्यपलक्षणंस्वार्थंयज्ञंयजति। आत्मार्थंयज्ञंयजतीश्त्यादयपिवोध्यं॥ इत्यात्मनेपदम् ॥ ॥

॥ ।

णांस्मरयत्येनंवनगल्मरतिप्रत्युदाहरणंचदृश्यते। ततश्चअभ्यारोपितप्रेषणापक्षेद्वितीयकक्ष्यायामेवानेनात्मनेपदंभवतिनतृतीयकक्ष्यायामिति प्रतीयते।तथाचाकर्मयदमावर्त्यतस्यक्रियावाचित्वेसतीकृत्यअर्थोपाक्रियासैवचेण्ण्यंतेनोच्येतेतिवाक्यांतराभ्युपगमेप्येवकारेणाधिक्यंनव्यवच्छिद्यतेकिंतून्यूनंनैवेत्यस्मादेवभाष्यादवगम्यतेएवंचदर्शयतेभवःआरोहयतेहस्तीतिकर्मप्रयोगरहितेमूलग्रंथस्योदाहरणंस्मरयतिवनगल्मरतिप्रत्युदाहरणंचभाष्यविरुद्धमेवेत्याहुः।अन्येस्त्वविवक्षितमिहकर्मेत्युक्ताऽत्यंतमूलग्रंथाविरोधेनैवभाष्यग्रंथःसमर्थितः।तेषामयमाशयः।गभीरायांनद्यांघोषइत्यत्रगभीराभिन्ननद्यामितिगभीरनदीपदार्थमोरभेदबोधानंतरंतीरलक्षणायांतीरस्यगभीरत्वाभावान्नद्यांतुगभीरत्वेप्येकदेशान्वयासंभवाच्चअनर्थकमपिगभीरायामितिपदंप्राथमिकबोधमादायसार्थकंतद्वदिहापिअभ्यारोपितप्रेषणापक्षेद्वितीयकक्ष्यायांकर्मण्यन्विनेतुंतोणिजर्थस्यैवकर्मणोपित्यागेणिचःकर्मपदस्यचप्राथमिकबोधमादायसार्थक्यंस्वबोध्यसंबंधोलक्षणेत्यभ्युपगमात्। विशिष्टवाक्यार्थस्यचेहबोध्यत्वेनतत्संबंधस्यबोधकत्वावाक्येसत्वात्। एषैवार्थवादेःप्राशस्त्यलक्षणायांगतिः।अन्यथावायव्यंश्वेतमालभेतभूतिकामइत्यादिविधिवाक्यस्यार्थवादःवायुर्वैक्षेपिष्ठादेवतावायुमेवस्वेनभागधेयेनोपधावतिसएवैनंभूतिंगमयतीत्यादिस्तुत्यावायुमेवस्वेनभागधेयेनसएवैनमित्यादिरूपस्यविभक्तिभेदेनप्रयोगस्यवैयर्थ्यस्यादिति।नन्वेतत्सूत्रस्योदाहरणंचयथाश्रुतभाष्यानुसारेणसकर्मकमेवास्तुकिमनेनविद्यमानकर्मणोऽविवक्षितत्वोपपादनक्लेशेनेतिचेन्नमैवंनिवृत्तप्रेषणापक्षेदर्शयतेभवदित्याद्युदाहरणस्यप्रत्युदाहरणस्यचकर्मरहितस्यस्वीकर्तव्यतापातेदेकरूप्यायअस्मिन्नपिपक्षेअकर्मकोदाहरणप्रत्युदाहरणयोः सिद्ध्ये कर्मणोऽविवक्षितत्वव्याख्यायाउचितत्वात्किंचकर्मवत्कर्मणीत्येनैवसिद्धेकर्तृस्थभावक्रियार्थसूत्रमितिभाष्यग्रंथस्यारस्यादप्यकर्मकमेवोदाहरणंप्रत्युदाहरणंचायाति।नचकर्मवत्कर्मणीतिसूत्रेतुल्यशब्देनापिकर्मस्थक्रियायानोन्यूनतैवव्यवच्छिद्यतेनत्वाधिक्यमितिस्वीकृतेनास्तिभाष्यग्रंथस्यारस्यभंगइतिवाच्यं।तथाहिसतिकर्मवत्कर्मस्थक्रियइत्युक्तेपिकर्मस्थाक्रियायस्यकर्तुःसकाशात्कर्मवदित्यर्थलाभात्तत्तत्समीहि

निगरणाचलनार्थेभ्यश्च निगरणभक्षणं। भुङ्क्ष्वेणाचलनार्थानामनेनात्मनेपदेसिद्धेण्यचलनार्थानांतत्सिद्ध्येपूर्वसूत्रेग्रहणंअतएवतत्रविवृतेप्रापयतीत्यर्थइत्यादिना।कथंतर्हिरमाकिमाचामयसेनचक्षुषीतिश्रीहर्षः।आङ्पूर्वाच्चमेरनेनपरस्मैपदेचित्यादितिचेदाहुः।आचामयेतिण्यर्थकपदंरलस्मीरमासहितासेस्तस्याःसंबोधनंहेसेरति।केचित्तुसात्वरंनेचक्षुषीश्रेष्ठचक्षुषीआचामयकिमितिव्याचक्षतेअणावकर्मकात्क्रियाफलस्यकर्तृगामित्वविवक्षा

निगरणाचलनार्थेभ्यश्च।१।३।८७॥निगारयतिआशयतिभोजयतिचलयतिकम्पयतिअदेःप्रतिषेधःआदयतेदेवदत्तेनागतिबुद्धीतिकर्मत्वमादिखाद्योन्नेतिप्रतिषिद्धंनिगरणाचलनेतिसूत्रेणाप्राप्तस्यैवायन्निषेधःशेषादित्यकर्त्रभिप्रायेपरस्मैपदेस्यादेवाआदयत्यन्नंवटुनाअणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्।१।३।८८।एयन्तात्परस्मैपदंस्यात्।शेतेकृष्णस्तंजोपीशाययतिनपादम्याद्यमाद्यसयरिमुहरुचिरुतिवदवसः।१।३।८९॥एभ्योएयन्तेभ्यःपरस्मैपदन्नापिवतिर्न्निगरणार्थः।इतरेचित्तवत्कर्तृकाकर्मकाःवृतिश्चलनार्थोपितेनसूत्रद्वयेनप्राप्तिः।पाययतेदमयतेआयामयतेआपासयतेपरिमोहयतेरोचयतेनर्तयतेवादयतेवासयतेधेटउपसंख्यानम्।धापयतेशिशुमेकंसमीची।अकर्त्रभिप्रायेशेषादितिपरस्मैपदंस्यादेवावत्सान्न्याययतिपयःदमयन्तीकामनीयतामदमभिक्षावासयति।वाक्यंलोहितायतिलोहितायते।द्युद्भ्योलुडिअद्युतत्अद्योतिष्टाद्युद्भ्यःस्यसनोःवर्त्स्यतिवर्त्तिष्यतेविवृत्सतिविवर्त्तिषतेलुटिचक्रुपःकल्पाकल्पासिकल्पितासेकल्प्यतिकल्पिष्यतेकल्प्यतेचिक्रुप्सतिचिकल्पिषतेचिक्रुप्सते।।समाप्तापरव्यवस्था।अथभावकर्मणोर्लडादयः।भावकर्मणोरितितङ्॥ ॥ यांआत्मनेपदेप्राप्तेपरस्मैपदार्थमिदंअणाविनितिकिं।हेतुमण्यंतात्कर्मकात्परस्मैपदनियमोमाभूत्॥आरोत्यमाणंप्रयुंक्तेआरोहयते।न्यग्भवंतंप्रेरयतीत्यर्थः।रोरणावितिसूत्रेउदाहरणत्वेनयआरोहयतिरकर्मकोनिरणीतस्तस्मात्तृतीयेणिचिप्रत्युदाहरणमिदं।केचित्तुअणाविनितिकिंचुरादिण्यंतात्परस्मैपदनियमोमाभूत्।तद्यथायद्दृदमल्पीभवेद्दृदयतिचुद्दयतिअल्पीभवतीत्यर्थः।अकर्मकाविमोक्षतोहेतुमण्णिचिद्दृदयंतेचुद्दयंतेइतिप्रत्युदाहरंति॥ ॥ ॥ ॥

शेषात्कर्तरि।अनुदात्तङित आत्मनेपदमेवेति नियमान्नतत्र परस्मैपदस्य संभवः।तथाचाकर्तरि परस्मैपदमित्यनेन परस्मैपदमेवेति नियमितेतत्रभिन्नानामेवतत्रभविष्यतीति शेषग्रहणंस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्याहुः।अनुदात्तङित आत्मनेपदमितिनियमाच्छेषात्कर्तरि इत्यनेन परस्मैपदमेवतत्रभविष्यतीति परस्मैपदग्रहणंस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिति केचित्।अस्यवाधादिति।अनुपराभ्यामित्यस्येत्यर्थः।अतएवकर्मवत् कर्म

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्।अत्ति।अनुपराभ्यांकृञ्जः।१।३।७९।कर्तृगेपिफलेगन्धनादौचपरस्मैपदार्थमिदम्।अनुकरोति।पराकरोति। कर्तरीत्येव।भावकर्मणोर्मा भूत्।नचैवमपिकर्मणिकर्तरिप्रसङ्गः।कार्ष्णोतिदेशपक्षस्यमुख्यतयातत्रकर्मवत्कर्मणोत्यात्मनेपदेनपरेणास्यवाधात्।शास्त्रातिदेशपक्षेतुकर्तरिकर्मणीत्यतः शेषादित्यतश्चकर्तृग्रहणमुभयमनुवर्त्यकर्तैवयःकर्तानतुकर्मणिकर्तातत्रेति न्यायेनेयम्।अभिप्रत्यतिभ्यःक्षिपः।१।३।८०।क्षिपप्रेरणेस्वरितेनाभिक्षिपतिप्राङ्नहः।१।३।८१।प्रवहतिपरेर्मृषः।१।३।८२। परिमृष्यति।भौवादिकस्यतुपरिमर्षतिरहपरेरितियोगम्विभज्यवहेरपीतिकेचित्।व्याङ्परिभ्योरमः।१।३।८३।विरमतिउपाच्च।१।३।८४। यज्ञदत्तमुपरमतिउपरमयतीत्यर्थः।अन्तर्भावितण्यर्थोयम्।विभाषाऽकर्मकात्।१।३।८५।उपाद्गमेरकर्मकात्परस्मैपदंवाऽउपरमतिउपरमतेवानिवर्त्ततइत्यर्थः।खयधनशजनेड्रुदुस्तुभ्योणेः।१।३।८६।एभ्योण्यन्तेभ्यः परस्मैपदंस्यात्।णिचश्चेत्यस्यापवादः।बोधयतिपद्मम् बोधयतिकाष्ठानि।नाशयतिदुःखम्।जनयतिसुखम्।अध्यापयतिप्रावयतिप्रापयतीत्यर्थः।द्रावयतिविलापयतीत्यर्थः।स्रावयतिस्व

रोतिसूत्रेकार्षीतिदेशोऽयमितिवक्ष्यति।शास्त्रातिदेशपक्षेकर्मवत्कर्मणोत्यनेनात्मनेपदंनविधीयतेकिंतुतद्विधायकंभावकर्मणोरितिशास्त्रमतिदिश्यते तस्यचसर्वत्वात्परेणानुपराभ्यामित्यनेनवाधमाशंक्याहाशास्त्रातिदेशइत्यादि।स्वरितेदितिनथाचाकर्तृगामिनिक्रियाफलेपिपरस्मैपदार्थःसूत्रारंभ इतिभावः।परेर्मृषः।स्वरितेत्वात्यदृच्छयेप्राप्तेऽयमारंभः।परिमर्षतीति।आर्षधातवइतिवैकल्पिकत्वान्णिजभावः।उपाच्च व्याङ्परिपेभ्यश्चेतिनोक्तः।उत्तरसूत्रेऽपेत्य

त्यादिस्सकर्मकरत्याहुः। एतेनभावोभावनेत्यादिग्रंथेनभूवादयोधातवरत्पत्तक्रियावाचिनः किंविकल्प्यार्थकवाशब्दाद्भावेलिण्माभूत्। अन्यथा
भ्वादिगणोवाशब्दमात्रपठनाद्क्रियावाचिनोपिवाशब्दस्यधातुत्वेधात्वर्थः केवलःस्वरोभावरत्यभिधीयतेरतिविकल्प्यस्यापिभावत्वापत्त्यातद्वाचक
वाशब्दाल्लिट्स्यादेवेतिकेषांचिद्व्याख्यानेपरास्तंभावनावाचकादेवभावेलिटःस्वीकारात्। विकल्पस्यतुभावनाभिन्नत्वात्। अन्यथाक्रियावाचिनरति
विशेषणेदत्तेपितद्दोषतादवस्थ्यात्। विकल्प्यवाचकाल्लिडभावेपिलक्षदयःस्युरितितुनशंकनीयमेववर्तमानक्रियादिदृत्तेरेवलडादीनांविधानात्। कि
मर्थंतर्हिक्रियावाचिनोभ्वादयरतिसर्वैरेवतत्रव्याख्यातायःपश्यसीत्यत्रापिलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयापाशब्दस्यधातुत्वासंभवादतोधातोरितितेना
न्त्रोपाप्रसक्तेरितिचेत्अत्राहुः। कार्यकालंसंज्ञापरिभाषमितिपक्षेआतोधातोरितिकार्यप्रदेशेभ्वादयोधातवरत्युयतिष्ठतेभ्वादिष्वपाशब्दमात्रपठनाद्द्र
व्यवाचकोपियाशब्दस्तत्रोयतिष्ठतेवर्णग्रहणेलक्षणाप्रतिपदोक्तपरिभाषायाअप्रवृत्तेः। आतोधातोरित्यत्रत्वातरतिवर्णग्रहणात्तस्माद्द्रव्यवाच्यं
कस्यापाशब्दस्यधातुसंज्ञामाभूदितिक्रियावाचिनरतिविशेषणमवश्यंवक्तव्यमेवेति। उत्पादनाक्रियेत्यनेनतुक्रियावाचीधातुर्धात्वर्थः क्रियेत्यन्योन्याश्र
योऽत्रदःपरिहरतिकेषांचिदाक्षेपोनिरस्तः उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्यक्रियात्वात्। तदुक्तो व्यापारोभावनाऽसेवोत्पादनाऽसैवचक्रियेतियातुत्वेनेतिसक
लधातुसधातुत्वंजातिरखंडोपाधिर्वेत्यन्यदेतत्। तच्चवाचकतावच्छेदकंक्रियात्वंतुवाच्यतावच्छेदकमितिभावः धातुवाच्येतिनन्वेवंपचतीत्यादावे
ककर्तृकावर्तमानापचिक्रियेतिक्रियाविशेष्यकोबोधोनस्यात्। प्रत्ययार्थप्रतिपक्षत्वर्थस्यविशेषणतायाऔपगवादीक्षाप्रत्वात्। तथाचभावनातिङ्प्र
त्ययवाच्येतिमीमांसकमतमेवरमणीयमितिचेत्। अत्राहुः। प्रत्ययार्थप्रधानमितित्युत्सर्गस्यचेहत्यज्यतेक्रियाप्रधानमाख्यातमितिस्मरणात्। दाक्षाद्य
र्थत्वेनमीमांसकैरभ्युपगतस्यस्त्रीत्वस्यपाचिकादौविशेषणत्वाभ्युपगमात्प्रत्ययार्थः प्रधानमितिनियमस्यक्तत्वाच्च। किंचभोक्तव्यमित्यादौतिङः वि
नापिभावनाप्रतीयतेकारकापेक्षाचदृश्यतेअस्तिचकरोतिसामानाधिकरण्यं। किंकर्तव्यंभोक्तव्यं किंकृतवान्भुक्तवान्रतिनचरतामपितव्यादी

तत्भाष्यादिविरुद्धं तथाहि।उधादिसूत्रादिहणोरितिवर्ततेतेनधादिभ्यश्चहेतुमत्सिरेवसंभवतीतितदंतादेवायंविधिः।अणाविति प्रतिषेधोपिप्रत्यासत्तेस्तस्यैव
न्याय्यःतेनचुरादिण्यंतादेहेतुमण्णौपरस्मैपदंभवत्येवेतिभाष्यादोस्थितं।तथाचहेतुमण्णेःप्राक्योऽकर्मकोहेतुमण्यंतभिन्नस्तस्माद्धेतुमत्सा वात्मनेपदंने
नेतिफलितोर्थः।अकर्मकात्किं।कटंयःकरोतितंप्रयुंक्तेकटंकारयते।चित्तवत्कर्तृकादितिकिं।शुष्यंतिव्रीहयस्तान्शोषयतेनपादाचित्तवत्कर्तृकाऽ
कर्मकारतिादिवादोदमिस्सकर्मकारत्यत्रंरहत्वकर्मकरतिस्त्रीत्तरविरोधोयद्यप्यस्तितथापिकर्मणाःकर्तृत्वविवक्षायांदमिरत्राकर्मकारत्याहुःपायंयतइति।
शाछासेतिपुकआगमयतेइति।यमोपरिवेषणेइतिमित्त्वनिषेधः।वासयतेइति।वसनिवासइत्यस्यग्रहणंवसआच्छादनेइत्यस्यनुननिषेधः।सकर्मकत्वेनत
स्यप्राप्त्यभावात्।कर्मकर्तृत्वविवक्षायामकर्मकत्वेपिलग्विकरणपरिभाषयानात्रग्रहणमित्याहुः।समीचीनइति।प्रथमाद्विवचनं।वाछंदसीतिशेसवर्ण

सार्वधातुकेयक्।३।१।६७॥धातोर्य्यक्प्रत्ययःस्याद्भावकर्मणोर्विनिसार्वधातुकेपरेभावोभावनाउत्पादनाक्रियासाचधातुत्वेनसकलधातुना
च्याभावार्थकलकारेणानूद्यतेयुष्मदस्मद्भ्यांसामानाधिकरण्याभावात्प्रथमःउरुषःतिङ्वाच्यभावनायाअसत्वरूपत्वेनद्वित्वाद्यप्रतीते
र्नद्विवचनादिकिंत्वेकवचनमेवातस्यौत्सर्गिकत्वेनसंख्यानपेक्षत्वादनभिहितेकर्तरितृतीया।त्वयामयाऽन्यैश्चभूयतेऽवभूवे॥ ॥

र्दीर्घः।परस्मैपदंस्यादेवेति।अनंतरस्येतिन्यायेनयोगद्वयेनप्राप्तस्यैवपरस्मैपदस्यप्रतिषेधइतिभावः॥इतिपदव्यवस्था॥ ॥ सार्वधातुकेयक्।धातोरे
काचइत्यतोधातोरितिचिणभावकर्मणोरित्यतोभावकर्मणोरितिचानुवर्तंतेभावोभावनेतिउत्पत्त्यर्थात्प्रभवतेर्णिजंतादेरजितिभावःएरजण्यंतानामि
त्तिनार्षमितितस्मिन्नेवसूत्रेकैयटःभवतेरुत्पत्त्यर्थत्वंण्यंतस्यभवतेःशुद्धेनकरोतिनानुल्यार्थत्वंचदर्शयतिउत्पादनाक्रियेति।यथाकरोतिघटमित्या
दावुत्पत्त्यनुकूलोव्यापारःकुलालनिष्ठःतथाभावयतिघटमित्यादावपिभवतिघटरत्यत्रापिघटनिष्ठउत्पत्त्यनुकूलोव्यापारोऽस्त्येवपरंतुफलसमानाधि
करणःसःकुलालनिष्ठस्तुफलव्यधिकरणइतीयान्भेदः।अतएवफलव्यापारयोःसामानाधिकरण्याद्भवत्यादिरकर्मकस्तयोस्तुवैयधिकरण्यात्करो

स्यसिच्सीयुट्तासिषु।यद्यप्यजादयोऽङ्हेननिर्दिष्टास्तथाप्युपदेशस्त्यचएवविशेषणंनहनादीनां।अव्यभिचारात्तद्दाह।उपदेशेयोऽजिति।उपदेशेअजं
तानामितिनवाख्यातं।तथाहिसतिणिजंतस्यनस्यात्तस्योपदेशाभावात्।उपदेशोहिसाक्षाद्उच्चारणंनचणंयंतस्यतद्स्तिाचिण्वदितिसम्प्रत्यंताद्दतिःस
सिच्सीयुट्तासिष्विति।प्रतियोगिनिसप्तमीनिर्देशादतोव्याचष्टेचिणीवेति।ननुचिणिदृश्मात्रस्यवृद्ध्यादिकार्यस्यातिदेशोघानिष्यतेआयिष्यतेअध्यायि
ष्यतेस्त्यत्रहनोवधादेशःस्तणोगादेशःस्रंसोगाडादेशोपिस्यादितिचेन।मैवं।अंगाधिकारबलेनांगस्यैवकार्यस्यातिदेशान्नचैतेहनिणिङादेशाअं
गास्तदेत्तद्दाह।अंगकार्यंवास्यादिति।सीयुट्इति।तथाचसीयुट्शब्देनतद्विशिष्टंलक्ष्यतइतिभावः।आर्द्धधातुकस्त्यनेनव्यावर्त्तमुविधिलिङ्।तेनभूये
तेत्यत्रनभवति।नचात्रलिङःसलोपस्तिसलोपाद्यलादित्वेनास्तीतिवाच्यंतस्येहानपेक्षणात्।यदाहुःचिण्वद्भावेजक्ङितीत्यश्चघत्वंदीर्घश्चोक्तोयोमि

स्यसिच्सीयुट्तासिषुभावकर्म्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशांवाचिण्वदिड्।घ।ध्।द्।उपदेशेयोऽचतदन्तानांहनादीनाञ्चचिणीवाङ्
कार्य्यम्वास्यात्स्यादिषुपरेषुभावकर्म्मणोर्गम्यमानयोःस्यादीनामिडागमश्च।अयमिट्चिण्वद्भावसन्नियोगशिष्टत्वान्नतद्भावेन स्त्रा
द्धातुकस्त्यधिकृतंसीयुट्योविशेषणान्नेतरेषामव्यभिचारात्।चिण्वद्भावाद्दृद्भिःभाविता भविष्यते।भविष्यते।भूयताम्।अभूयत।भू
येता।भाविषीष्टभविषीष्ट ॥
तांवाचिणीति।दृद्भ्यासिद्धस्तेनमेलुप्यतेणिर्नित्यश्चायंवलंनिमित्तोविघातीति।अस्यार्थःचिण्वत्स्त्यधिदे
शस्यचङ्यादिकंप्रयोजनं।तथाहि।भाविताभाविष्यते।स्त्यादौदृद्भिःदायिताद्दायिषीष्टेत्यादौयुक्।घानिताघानिष्यतस्त्यादौघत्वंहेतुमण्ण्यंताद्
कर्म्मणिलकारेशमिताशमिताशमिष्यतेशमिष्यतेस्त्यादौचिण्णमुलोरितिमितामुपधायावादीर्घः।अत्रैवशमितेत्यादौस्यसिच्सीयुट्स्त्यनेनलुप्तस्
टआभीयत्वेनासिद्धस्तेनानिट्टीतिनिषेधोनप्रवर्त्ततेस्तिणोर्लोपोभवति।भाविष्यतेस्त्यादौभूस्यस्तिस्थितेपरमपिवलादिलसणमिटंबाधित्वाचिण्वदि
डेवभवति।यतोऽयंनित्यःवलंनिमित्तोविघातीत्यनित्यः।साम्प्रमिकेनतस्मिन्कृतेऽयंचिण्वदिड्भवति। अस्मिन्कृतेनुसनभवति। वलादिनिमित्त

॥ ॥

नांभावनावाचकत्वमस्तिति शंक्यो नामार्थयोरभेदान्वयाऽनुशेधेनकर्तरिक्तादितितव्यदादयः कर्मादाविति परैरप्यभ्युपगमात्। अन्यथायाचको देवदत्तः पक्तव्यओदनः इत्यत्राभेदबोधोनस्यात्। तथाचधातुवाच्यत्वंभावनायाइत्येवमर्थेरमणीयतरमिति। लकारस्यसामानाधिकरण्येकर्तृकर्माऽभिधायिनएवसंभवतिनभावाभिधायिनइत्याशयेनव्याचष्टे। सामानाधिकरण्याभावादिति। नचैवंसक्तुदस्मद्भिन्नोपपदेसमानाधिकरणोदेवदत्तः पचतीत्याशंक्येवप्रथमपुरुषेणाभाव्यमितिप्रथमपुरुषोप्यत्रनस्यादितिवाच्यं। शेषेप्रथमइत्यत्रमध्यमोत्तमयोरविषयेप्रथमःस्यादितिव्याख्यानात्। तिङ्वाच्येति। घञादिवाच्यायातुसत्त्वरूपत्वमिष्टमेवेतिपाकंपाकेनेत्यादौयथायथंहितोयादयःप्रवर्तन्ते। अतएवभाष्यकृतोक्तंकृदभिहितोभावोद्रव्यवत्प्रकाशत इति। द्रव्यधर्मानलिंगसंख्याकारकादीन्गृह्णातीत्यर्थः। एकवचनमेवेति। प्रायोवादोयं। अन्यथा। उष्ट्रासिकाआस्यंतेहतशायिकाःशय्यंतेइतिभाष्येभावार्थनिर्देशेण्वुलिक्तादभिहितोभावोद्रव्यवत्प्रकाशतइत्यासिकाशायिकाइत्यत्रबहुवचनसिद्धावपिआस्यंतेशय्यंतेइत्यत्रतन्नसिध्येत्। नचकर्मण्येवालकारोऽस्तिति शंक्यं। धातुद्वयस्याप्यकर्मकत्वेनतदसंभवात्। अर्थीसंगतेश्च। अत्रत्युष्ट्राणांयादृशान्यासनानिहतानांयादृशानिशयनानितादृशानिदेवदत्तादिकर्तृकान्यासनादीनिइत्यर्थः। सादृश्यावगमादिहओरित्यातवाच्यस्यापिभावस्यभेदावभासान्बहुवचनंनचैवंसंख्यान्वयित्वेअसत्त्वरूपतानस्यादितिवाच्यं। लिंगक्रियानाधारकारकयोगाभावमात्रेणासत्त्वरूपत्वमुपपद्यतेइतिकारकेषूक्तत्वात्। केचिदिहउष्ट्रासिकाहतशायिकाशब्दयोरुत्सदृशेलक्षणास्त्रीकृत्यआस्यंतइत्यादिनाअभेदान्वयमाहुः। मनोरमायांतुआसिकाशायिकाइतिचहितीयाबहुवचनंक्रियाविशेषणत्वेनकर्मकत्वात्। नचैवंस्त्रीत्वमेकवचनंनातस्त्वंचस्यादितिवाच्यं। स्त्रियांक्तिन्नित्यधिकारेनस्त्रीत्वावधारणेनसामान्येनयंसकमित्यस्याऽप्रवृत्तेः। बहुत्वावधारणेनैकवचनाप्रवृत्तेश्चेत्युक्तं॥

॥ ॥

यद्यपिहनोवधलिङि॰इत्यत्रापिआर्द्धधातुकाधिकारार्थंधातुकेलिङि॰इत्यपिसमानंतथापिलिङीतिपदद्वयसाधारण्यंसीयदृनुआत्मनेपदएवेतिविशेषविहितत्वमस्तीतिभावः।अहसातामिति। चिण्एवदिटोऽभावेहनः सिजिति किंत्वादृनदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः।चिणिवधादेशस्यदृष्टत्वाच्चिण्वतभावेनस्यादिखप्राप्तिमाशंक्यपरिहरतिनचेत्यादिना।अदर्शिषातामिति।नदृशइतिक्सस्यनिषेधादिहसिचिचिण्वदिट्।सिचः किंत्वादिति।लिङ॰सिचावात्मनेपदेषित्यनेनात्मनेपदमिति।अचिविभाषेति गिरतेरेफस्यलत्वंषढोढत्वमिति।विभाषेटइत्यनेनषण्यांढत्वेद्वादशद्वित्वंचेति।अनचिचेतिद्वादशानांमध्येषण्यांढस्यषण्यांधस्यचद्वित्वेचतुर्विंशतिः।मयइतिपंचमीयण्इतिषष्ठीतिपक्षेवकारस्यद्वित्वेत्वष्टचत्वारिंशत्।अनचिचेतिमकारस्यद्वित्वेष

चिस्नमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्।६।४।९३॥ चिण्परेस्नमुल्परेचणोमितामुपधायादीर्घोवास्यात्।प्रकृतोमितांह्रस्वएवनुतुविकल्पितःण्यन्तास्तौह्रस्वविकल्पासिद्धेः।दीर्घविधौहिणिचोलोपोनस्थानिवदितिदीर्घःसिद्ध्यति।ह्रस्वविधौतुस्थानिवत्वंदुर्वारम्।भाष्येतुपूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदित्यवष्टभ्यद्वित्वेचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरःप्रत्याख्याताः।णाविति जातिपरोनिर्देशः।दीर्घग्रहणान्त्वेहमास्तितदाशयः।शमिता।शमिता।शमयिता।शामिष्यते।शमिष्यते।शमयिष्यते।यङ्न्तासिच्।शंशम्यत्ता शंशामिता।शंशमिता शंशमयिता।यङ्लुगन्तासिच्यप्येवम्।भाष्यमतेतु।यङन्तात्चिण्वदिटिदीर्घोनास्तीतिविशेषः।एयन्तत्वाभावात्।शम्यतेमुनिना॥ ॥

एणावतिःढवमानामिति।अचोरहाभ्यामितिढस्यद्वित्वेद्वयोरयिवस्ययण्।मयइतिद्वित्वेचत्वारिंशच्चतुर्णांमपिमस्यअनचिचेतिद्वित्वेत्वशे॥ ॥ ॥ चिण्नमुलोः।शामितेत्यादौजनीज्झरत्यादिनामित्वेनमितामुपधायानित्यह्रस्वेप्राप्तेदीर्घोऽनेनविकल्प्यते।एयन्तास्णाविति णिलोपस्यस्थानिवत्वेनच्यवधानादितिभावः।दीर्घःसिध्यतीति।नपदांतेतिनिषेधादित्यर्थः।ननुविपादीस्थेदीर्घकर्तव्येस्थानिवत्वाभावःपूर्वत्रासिद्धमित्यनेनेवसिद्धइतिदीर्घग्रहणस्योपयोगाभावेपिएयंतात्णौचिण्नमुलोरितिदीर्घकर्तव्येस्थानिवत्भावनिवारणायदीर्घग्रहणमावश्यकमित्यत्तआह॥ ॥

स्वविहितत्वादेवंचनित्यत्वात्सेड्भ्योप्ययमेवेड्भवति।एतद्भावपक्षेतु सेड्भ्योवलादिलक्षणइड्भवतीतिवोध्यं॥ ॥ चिणभावकर्मणोः।ञ्निःसिजित्य
तः ञ्नेरितिचिणंतेपदद्रत्यतस्तेरितिचानुवर्त्तते।तत्रत्यंतुचिणग्रहणंनरुधदितिनिषेधेनतिरेहिंतमितिपुनरत्रचिणग्रहणंकृतं।तशब्देकिं।अभाविषाताम्

चिणभावकर्म्मणोः।३।१।६६।ञ्नेश्चिणस्याङ्भावकर्मवाचिनितशब्देपरे।अभावि।अभाविष्यत।अभाविष्यत।तिङोक्तत्वात्कर्मणिन
ष्टितीया।अनुभूयतेआनन्दश्चैत्रेणत्वयामयाच अनुभूयेतेअनुभूयन्तात्मनुभूयसेअहमनुभूयेअन्वभावि।अन्वभाविषाताम्।अ
न्वभविषाताम्।णिलोपः।भाव्यते।भावयाञ्चक्रेभावयांवभूवेभावयामासेरहतशब्दस्यणिशिड्ण्वेचकृतेहणीतिहत्वन्ना।तासिस
हचर्य्यादस्तेरपिव्यतिहेरित्यादोसार्वधातुकेएच हत्वप्रवृत्तेरित्याहुः।भावित्ता।चिण्वदिटआमीयत्वेनासिद्धत्वात्णिलोपः।पक्षेभाव
यित्ता।भाविष्यते।भावयिष्यते।भाव्यताम्।अभाव्यताभाव्येत।भाविषीष्टभावयिषीष्टअभावि।अभाविषाताम्।अभावयिषाताम्।उभू
ष्यते।उभूषाञ्चक्रे।उभूषित्ताउभूयिष्यते।वोभूष्यते।यङ्लुगन्नाच्च।वोभूयते।वोभवाञ्चक्रे।वोभावित्ता।वोभवित्ता।अकृत्सार्वेति दीर्घः।
स्तूयतेविष्णुः।ञ्नुस्तावि स्तावित्ता।स्तोत्ता।स्ताविष्यते।स्तोष्यते।अस्तावि।अस्ताविषाताम्।अस्तोषाताम्।गणोर्तीतिगणः।अर्य्यते।स्मर्य्यते।
सस्मरे।परत्वान्नित्यत्वाच्चगणोरपरेरतेऽजन्तत्वाभावेप्युपदेशग्रहणाच्चिण्वदिट्।आरित्ता।अर्त्ता।स्मारित्ता।स्मर्त्ता।गणोर्तीत्यत्रनित्यग्र
हणाच्चरतेरुक्तत्वान्नेहगणः।संस्क्रियते।अनिदितामितिनलोपः।स्त्रस्यते।इदित्तुनंद्यतेसम्प्रसारणम्।रज्यतेअयङ्यिक्ङितिक्ष्य
तेतनोतेर्य्यकि।८।४।४४॥आकारोन्तादेशोवास्यात्।तायते।तन्यते।येविभाषाजायतेजन्यते॥ ॥ ॥

चिण्वदिटइति।एवंतस्यधातोरुपदेशाभावेप्युपदेशेयोऽजित्याख्यानाच्चिण्वदिट्हप्रवर्त्ततएवेतिभावः।परत्वादिति। चिण्वदिडपेक्षया नित्यत्वा
दिति। नचरतेचिण्वदिट्दृद्धिप्रवृत्त्यागणस्यनित्यत्वेनेतिशंक्यं।अचोञ्णितीतिवृद्धिंबाधित्वापरत्वान्गणोरपरत्वेचपश्चादतउपधायाइति॥

तिश्रीहर्षप्रयोगरतिचेत्। अत्राहुः निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राक्तेर्यणिचितत्तश्चिण्वोध्यः। तथाचणिचोऽकृत्वाद्वेरनिषेधः। मिता मितिहस्वेनभवति। वाचि त्तविणगरत्यतौ वेत्यनुवर्त्यव्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति घटादावुक्तत्वात्। किंच ह्रस्वेजातेपिनक्षतिः। चिण्णमुलोरितिदीर्घविकल्पनात्रतिः। कथम् उउद्यमोयमउपरमेरतिप्रयोगः। संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वृद्धभावरतिर्ज्ञेयः। अथवाउद्यमोपरमशब्दौघञर्थैकविधानाद्धोध्यौ। णिङ्णिचोरप्येच मितिणिङंनाण्णिजंताद्धाकर्मेश्नेश्चिणिलोरनिटीतिणिलोपेसतिरूपंतुल्यमितिभावः। विभाषालभेस्त्यतोलभेरितिवर्त्ततेतेणमुलि। लम्भलम्भालाभं लाभोभावेलुप्रलंभोप्रलंभमित्येवा। अथयेद्विकर्मकास्तेषुलक्षत्यक्तखलर्थाः किंमुख्येकर्मणिउतगौणेकिंवोभयोरितिसंदेहेव्यवस्थामाह द्विकर्मकाणा मित्यादिरितिः। दुह्यादिरितिः। दुह्याच्यविनि श्रोकेभ्यश्चेतिसूत्रेणयेद्विकर्मकास्तेषांमध्येगौणेकर्मणित्वादयोमतार्थस्यान्वयः। अकथितंचेतिसूत्रेणयस्यकर्मसंज्ञा तत्गौणंगतिबुद्धीतिसूत्रेणायेद्विकर्मकास्तत्रव्यवस्थामाहाबुद्धिभक्षार्थयोरितिनिजेरुयेतिगौणेवामुख्येवाकर्मणीत्यर्थः। रहगतिबुद्धीतिसूत्रेण यस्यकर्मसंज्ञातत्गौणं। प्रयोज्येतिः। अणौकर्तृणौकर्मसंज्ञायस्यतत्प्रयोज्यकर्मा। अन्येषामितिः। गत्यर्थाकर्मकहकरोतीनांलादयरतिः। कृत्यक्तखलर्थाः। आ दिशब्देनण्यात्याः। गौर्दुह्यतेरतिः। देवदत्तेनेतिशेषः। कृत्यादिषुगौ दोग्ध्व्यादोहनीयापयः। गौस्तुदोहादुदोहापयः। अजाग्रामंनेतव्यानयनीयाहर्तव्याह रणीया। अजाग्रामंनेयाकृत्याचुदाहर्तव्यं। ग्रामंगम्यतेरतिः। यज्ञदत्तेनेत्यध्याहारः। माणवकरतिः। अथप्रयोज्यः कर्तादेवदत्तेनेतिप्रयोजकस्त्वध्याहर्तव्यः। रतिभा

जातिपरोनिर्देशइति।इदमास्तिति।हृस्वविकल्पेणापीक्ष्सिध्यतीतिभावः।वस्तुतस्तुचिण्णमुलोरितिसूत्रेदीर्घग्रहणंकर्तव्यमेवातथाहि।हेहृअनादरे घञादिःमितांहृस्वेकर्तव्येएचइकहिडयतिअचिण्णमुलोःकृतयोर्हृस्वेविकल्प्यमानेअहिडिअहेडिरितिस्यात्।दीर्घेतुअहिडिअहीडीतिभवति।ए तच्चावैवसूत्रेकैयटेस्थंशंशमितेत्यादिःचिणिःअशंशमिःअशंशामिःणमुलिशशमशशमंशशामशशाममित्यादिद्रष्टव्यं।दीर्घोनास्तीति ॥

नोदात्तोपदेशस्यमान्तस्याऽनाचमेः।७।३।३४॥उपधायावृद्धिर्न्नस्याञ्चिणिञ्नितिणितिकृतिचअशमिःअदमिःउदात्तोपदेशस्येति किम्अगामिःमान्तस्यकिम्।अवादिःअनाचमेःकिं।अचामिःअनाचमिकमिवमीनामितिवक्तव्यम्।चिणिःआयादयइतिणिङ्भावेःअकामिःणिङ्णिचोरयेवं।अवामिःवधहिंसायाम्।हलन्तःजनिवध्योरितिनवृद्धिः।अवधिःजायोऽविचिस्फलिङ्त्सित्युक्तेर्नगुणाः।अजागरिःभञ्जेश्चचिणिःच॥४।३३॥नलोपोवास्यात्।अभाजिःअभञ्जिःविभाषाचिस्फमुलोः।७।१।६९॥लभेर्नुमागमोवास्यात्।अ लम्भिःअलाभिःव्यवस्थितविकल्पत्वात्प्रादेर्नित्यंनुम्।प्रालम्भिःहिकर्म्मकारणान्तुगौणेकर्म्मणिदुत्यादेःप्रधानेनीहृकृष्वहाम्।उ द्भिभ्सार्थयोःशब्दकर्म्मणाञ्चनिजेच्छयाप्रयोज्यकर्म्मण्यन्येषांण्यन्तानांलादयोमताः।गौर्दुह्यतेपयःअजाग्रामन्नीयतेःह्रियतेःकृ ष्यतेःउह्यतेःवोढ्यतेमाणवकन्यर्म्मः।माणवकोधर्म्ममितिवाभोज्यतेमाणवकमोदनःमाणवकओदनमितिवादेवदत्तोग्रामङ्गम्यतेःअक र्म्मकाणांकालादिकर्म्मकाणांकर्म्मणिभावेचलकारःस्यतेःमासोमासंवाआस्यतेदेवदत्तेनणिजन्तानुप्रयोज्येप्रत्ययः॥मासमास्यते

यङ्लुक्ष्वोपस्यास्यनिवत्तेनणिचःपरत्वाभावादुपधादीर्घस्योपधावृद्धेश्चाप्रवृत्तेःतथाचफलभेददीर्घे ॥ माणवकः॥ इतिभावकर्म्मप्रक्रिया ॥
ग्रहणाप्रत्याख्यानंनञ्ज्यतइतिभावःशम्यतेमुनिनेतिःअकर्म्मकत्वात्भावेलः॥ ※ ॥नोदात्तोपदेशस्याञ्चितिकृति शमःदमःघञ्णितिकृतिश मकःदमकःण्वुल्।उपदेशइतिकिं।शमीरहधिनणिकृतेवर्ज्यमानस्वरेणउदात्तत्वाभावान्निषेधोनस्यात्।कथंन्तर्हिहरेर्यदक्षामियदेकंकेनखमि

स्तुनमासिनिनिषेधः।उक्तप्रयोगानुरोधात्द्विकर्मकेषुगौणस्यैवकर्मणःकर्तृत्वविवक्षानमुख्यस्येत्याहुःअत्रेदमवधेयं।अधिकरणात्वाविवक्षायांव्रजो
गोणाकर्मेतिरुणद्धिव्रजोगांस्वयमेवेतिभवति। यदातुव्रजस्यनकर्मत्वंतदामुख्यकर्मणोपिकर्तृत्वविवक्षाभवति।रुध्यतेव्रजेगौःस्वयमेवेतितथागोरपारा
नत्वविवक्षायांगौर्व्रजतेपयःस्वयमेवेत्यादिकर्मवत्कर्मणावत्कारणंकिमर्थं।यथाअन्नंह्यदतेप्रयुज्यमानोब्रह्मदत्तशब्दःब्रह्मदत्तवत्स्वत्यर्थेनदतितथा
कर्मेत्युच्यमानेपिकर्मवदित्यर्थलाभात्सत्यांकर्मणानुल्यक्रियःकर्ताकर्मेत्युच्यमानेकर्मसंज्ञाकरत्यर्थः स्यात्तथाहिसतिभकर्मकथ्यपदेशाभावात्भावे
लकारेनस्यात्किंतुकर्मणिस्यात्पच्यतेओदनःभिद्यतेकाष्ठमितियद्यप्ययंप्रयोगःसिद्धोतेस्वएवतथापिपच्यतेओदनेनभिद्यतेकाष्ठेनेतिभावेनस्या
दितिवोध्यंकर्मशब्देनात्रकर्मस्थक्रियालक्ष्यतइत्याहाकर्मस्थयेतिकर्मकारकस्थयेत्यर्थः।कर्तरिशपित्यतःकर्तरीत्यनुवर्त्तेप्रथमयापिपरिणाम्यते
सचविशेष्यसदाहानुल्यक्रियःकर्तेतिकार्यातिदेशोयमितियद्यपिशास्त्रातिदेशेपिलभ्यंसिध्यतितथापिशास्त्रस्यापिकार्यार्थतयाप्रत्यत्वात्कार्यातिदे
शएवाश्रित्तःभावेऽकारेरतिःतत्रकर्तुरनभिहितत्वादितिभावः।द्विलकारकादिति।व्यत्ययोबहुलमिड्यादिःतिसंहितयापाठेऽन्तुसारस्यपरस
वर्णेनजातेलकारेतस्योपरिलडयमित्यर्थः।तेनलकारवाच्यःकर्तीकर्मवदित्यर्थलाभायगादिकमेवभवतिननुद्वितीयेत्यभिमतसिद्धिः।यत्रलकारवा
च्यःकर्तीतत्रैवकर्मवत्त्वमितिचेत्युत्पादनस्यफलमाहाअतएवेतिनभवंतीति।लकारेणोक्तकर्मकर्तुरुपस्थानात्कृत्यादीनांप्रकृतिनीत्युक्तार्थानामप्रयो
गात्।लविधेःपूर्वेणसुप्तरंनास्तिलकारेणोपस्थाप्यकर्तुरभावेनकर्मवत्त्वाभावादितिभावः।अत्रेदंबोध्यं।कृत्यक्तखलर्थाःकृत्यल्युटोबहुलमित्यतःकृत्यग्रहणंत्यक्तुमुचितंतत
स्यकर्मकर्तरिस्वरार्थत्वात्भिन्नःक्तःशूलःस्वयमेवेति। उक्तंचस्वयमपिसिनोतेर्यासकर्मकर्तृकस्येतिवार्तिकेसिनोत्यासःस्वयमेवेति। ननुगत्यर्थो
कर्मकेत्पन्नाविवक्षितकर्मणोऽकर्मकाद्गतिनयत्यंतेदत्तवान्पक्तवान्इत्यर्थेदत्तःपक्वःइत्यापत्तेरितिचेत्।अत्राहुःसिनोतेर्यासकर्मकर्तृकस्येतिनि
ष्ठातकारस्यनकारविधानसामर्थ्यादविवक्षितकर्मणोपिक्तचित्रत्वंतेत्।अन्यथानिष्ठातकारस्तत्रनलभ्येतनतेनसिनोत्यासःस्वयमेवभिन्नःशूलः।

॥ ॥

कर्मणास्तिति। सौकर्य्यातिशयद्योतयिनुमित्यनुषंगः। प्रायेणेतियेभिदिछिदिप्रभृतयएककर्मकास्तेअकर्मकाः। येतुद्विकर्मकास्तेसकर्मकाइतिभावः। अकर्मकत्वस्यफलमाह। भावेकर्तरिचेतिभावेचाकर्मकेभ्यस्त्यक्तत्वादितिभावः। द्विकर्मकेषुकर्मणःकर्तृत्वविवक्षायामुदाहरणंमध्नातिसागरोऽमृतंस्वयंप्रदुग्धे

यदातुसौकर्य्यातिशयंद्योतयिनुङ्कर्तृव्यापारेनविवक्षतेतदाकारकान्तरण्यपिकर्तृसंज्ञालभन्तेस्वव्यापारेस्वतन्त्रत्वात्तेनप्रत्ययेङ्करणादिसत्वेपिसम्प्रतिकर्तृत्वात्कर्तरिलकारः। साध्यसिच्छिनत्तिकाष्ठानियच्छन्तिास्थालीपचतिकर्म्मणास्तुकर्तृत्वविवक्षायांप्राक्सकर्म्मकाअपिप्रायेणाकर्मकास्तेभ्योभावेकर्तरिचलकारः। पच्यतेओदनेनाभिद्यतेकाष्ठेनाकर्तरितकर्म्मवत्कर्म्मणातुल्यक्रियः॥३१॥८७॥कर्म्मस्थयाक्रिययातुल्यक्रियःकर्त्राकर्म्मवत्स्यात्। कार्य्यातिदेशोऽयम्। तेनयगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटःस्युःकर्तुरभिहितत्वात्प्रथमापच्यतेओदनःभिद्यतेकाष्ठम्। अथाचिअभेदिनन्वभावेलकारेकर्तुर्द्वितीयास्यादस्मादतिदेशादितिचेन्नालकारवाच्यएवकर्तृकर्मवत्। लिङ्याशिष्यदितिहिलकारकाङ्क्षत्यनुवृत्तेःभावेप्रत्ययेचकर्तृत्वंकारणानुपस्थितेः। अतएवकृत्यक्तखलर्थाःकर्मकर्तरिनभवन्तिकिन्तुभावेएवाभेत्तव्यंकुरूलेनानन्तपचिभिद्योःकर्मस्थाक्रियाविक्लित्तिर्द्विधाभवन्त्यासेवेदानीङ्कर्तृस्थानतुतत्तुल्यासत्यांकर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकृत्तत्समानाधिकरणक्रियापाभेदमाश्रित्यप्रयोगः। कर्मणोतिकिमाकरणाधिकरणाभ्यान्तुल्यक्रियेपूर्वोक्तेसाध्यसिरित्यादौमाभूत्। किञ्चाकर्तृस्थक्रियेभ्योमाभूत्। गच्छतिग्रामः। आरोहतिहस्ती। अधिगच्छतिशास्त्रार्थं स्मरतिश्रद्धत्तेचायत्रकर्मणिक्रियातोविशेषोदृश्यतेयथापक्वोदनएडुलेषुयथावाच्छिन्नेषुकाष्ठेषुतत्रकर्मस्थाक्रियानेतरत्रानहिपक्वापक्वतण्डुलेचिरगतागतयोर्मेषवैलक्षण्यमुपलभ्यते। कारयतिकृत्यादनार्थः। उत्पत्तिश्चकर्मस्थातेनकारिष्यतेघटइत्यादियत्नार्थत्वेतुनैतत्सिद्ध्येत्। ज्ञानेऽपिवत्तस्यकर्तृस्थत्वात्

स्मरणेरूपस्तुतावसूयमानस्यवसूनिमेदिनीतिप्रदुग्धेत्यत्रकर्मवत्कर्मणेतिसाम्यस्यसकर्मकाणामितिनिषेधेदुहिपच्योरितिप्रवृत्तस्यकोनदुह

ष्यित्यादावपि वैलक्षण्यं नोपलभ्यते इति चेत् अकारिष्यते इति। स्यसिच्सीयुट इति वैकल्पिकः चिण्वदिट्पक्षे क्रियते। सेः इति इट् अकारिष्यते। एवं लृटि अकारिष्यत अकारिष्यतां सिच श्चि एवदिटि अकारिष्ट अकारिष्टां पक्षे अकृत। सीयुटश्चिण्वदिटि अकारिषीष्ट अकारिषीष्टां सिच् कारिता कर्त्ता। यक् चिणोः सुक् क्रियते यटः स्वयमेव। अकारीत्यादि। नैतत् सिद्ध्येत् इति। कर्मवत् कर्मणा इति कर्मवत्त्वेन सिध्येदित्यर्थः। एतेन पचति पाकं करोतीति विवरणादाख्यातस्य यत्नेशक्तिरिति नैयायिकोक्तिः परास्ता। करोतेर्यत्नार्थत्वेनुयतते इति वत् सकर्मकता पि न स्यादिति॥ ॥ एतेनेति। उक्तानस्य कर्तृस्थत्वाभ्युपगमेनेत्यर्थः। यगभावादिति। सति नुयक्यव्यवस्यमान इति स्यादिति भावः। ओलोपइति। ओतः श्यनीत्यनेनानन्तकर्मवत्त्वाभावे कथमिह श्यन जित्यत आह। तां क्ङील्यादाविति

एतेनअनुव्यवस्यमानेर्थइति व्याख्यातम्। कर्तृस्थत्वेनयगभावाच्छ्यनिकृतेओलोपेचरूपसिद्धेः। तां क्ङील्यादावयञ्चानभूतत्वात्मनेपदं सकर्मकाणांप्रतिषेधोवक्तव्यः। अन्योन्यंस्पृशतः। अजां ग्रामन्नयति। दुहिपच्योर्द्विकर्मकयोरिति वाच्यं। नदुहस्नुनमांयक्चिणोः। ३।१।८९॥ एवाङ्कर्मकर्तरियक्चिणोर्नस्तः। दुहेरनेनय कएवनिषेधः। चिण्तु विकल्प्यते। शष्पुकां गौः पयोदुग्धे। अचः कर्म्मकर्तरि। ३।१।६२॥ अजन्तात्क्ङिश्चिण्वास्यात्कर्मकर्तरितशब्दे परे। अकारि। अकृत॥ ॥

॥ नत्विति। शानच्नभवतिरत्यर्थः। देवदत्तयज्ञदत्तावन्योन्यंस्पृशतइत्यत्रतयोरेवकर्मत्वंकर्तृत्वंचास्तिइतिकर्मस्थक्रियायाः कर्तृस्थत्वात्कर्मवत्भावप्राप्तिमाशंक्याह सकर्मकाणामिति। नचात्र देवदत्तोयज्ञदत्तंस्पृशतियज्ञदत्तमुदेवदत्तमितिक्रियाभेदोऽवश्यमाश्रयितव्यः। तथाचस्वनिष्ठाक्रियांप्रतिकर्तृत्वंइतरक्रियांप्रतिजन्यकर्मत्वंभवति। अन्यथाहरोरपिकर्तृत्वमेवस्यात्। इमौगंगांस्पृशतइत्यत्रयथा। एवंचकर्मस्थक्रियायाःकर्तृस्थत्वाभावात्कर्मवत्भावोनप्राप्नोति। नचसंयोगस्यद्विष्ठत्वात्कर्मस्थफलस्यकर्तृस्थत्वमस्त्येवेतिशंक्यंतन्निरूपितसंयोगस्यभिन्नत्वात्। अन्यथाफलव्यापारयोरेकाश्रयत्वेसकर्मकत्वमेवनलभ्येत। किंच। रुहिगम्योःकर्तृस्थक्रियत्वादोहतिहस्तीगच्छतिग्रामइत्यत्रकर्मवत्भावोनेति भाष्यकैयटादिसंमतं। तथाचसंयोगरूपफलस्यसर्वत्रतुल्यतयारुहिगमिभ्यांस्थ

स्वयमेवेत्यादिसंगच्छतेरिति। अत्रकेचिद्दूषंतिलकारवाच्यस्यैवकर्तुःकर्मवत्वेकर्मवत्कर्मेणेत्यत्रवत्ग्रहणंव्यर्थं।नचकर्तुःकर्मसंज्ञायांभावेलकारोन स्यादित्युक्तमितिवाच्यंकर्मणःकर्तृत्वविवक्षायांधात्वर्थकर्मकत्वंकर्तरीवभावेलकारस्यनिर्वीर्यत्वात्।लकारवाच्यस्यकर्मसंज्ञायामपिकेचि त्तकर्तुस्तदनभ्युपगमात्।नहिभावेलकारःकर्तारंवक्ति। नचवत्करणाभावेकर्तुःकर्मसंज्ञायांकर्तृव्यपदेशाभावात्तनमतेदंडइत्यत्रनडुहस्तु नमामितियकोनिषेधेपिशप्नस्याद्वत्करणेकृतेतुकर्तृकार्यमयिस्यादितिवाच्यं। एकसंज्ञाधिकारादन्यत्रसंज्ञाद्वयसमावेशादिशसिद्धेरिति। ननुतत्तुल्येतिजल्पत्वंहिसादृश्यंतच्चभेदनिबंधनं। नचप्रकृतेभेदोस्तिकर्मणःकर्तृत्वविवक्षायांकर्मस्थफलरूपक्रियायाएवकर्तृस्थत्वात्। त थाच सूत्रमिदमसमंजसमितिभावः।वास्तविकभेदाभावेव्योपाधिकभेदोस्तीत्याह।कर्मत्वेतिाकर्मत्वकर्तृत्वावस्थयोर्भेदस्तद्भेदोपाधिकंअवस्था भेदसमानाधिकरणंक्रियाभेदमाश्रित्येत्यर्थः।एवंचावस्थाभेदेनक्रियाभेदात्कर्मस्थक्रियातुल्यक्रियत्वंकर्तुरस्तीतिभावः। करणाधिकरणाभ्या मितिजल्पक्रियःकर्तेत्येतावत्युच्यमानेअसिनाछिनत्तिस्थाल्यांपचतीत्यादौकरणाधिकरणयोर्योव्यापारस्सएवस्वरूपतोमसिःछिनत्तिस्थालीपच तीत्यादौकर्तृस्थइत्यतिप्रसंगःस्यात्तन्माभूदित्यर्थः।नचकर्मत्वावस्थायांविक्लित्यादिरिवकरणत्वावस्थायामसिस्थाल्योर्व्यापारोवस्तुतःसन्नपि धातुनानोपात्तइतिकथमतिप्रसंगइतिवाच्यं।सादृश्यप्रतियोगिक्रियायाधात्वुपात्तत्वेनाविशेषितत्वात्।नत्वेतस्मिन्सूत्रेधात्वुपात्तक्रिययातुल्य क्रियइत्युक्तमस्तियेनातिप्रसंगोनभवेत्।ननुतुल्यक्रियःकर्तेकर्मवत्भवतीत्युक्तेकेनेत्याकांक्षायामनेककारकोपस्थितावपिकर्मवदितिप्रत्यास त्याकर्मणेतिलभ्यतएवेत्यतआह।किंचेति।अधिगच्छतीत्यादिश्लोकस्योत्तरार्द्धंतुयत्रूपावशतस्तस्मैनमोस्तुगुरवेसदा। ननुफलंव्यापारश्चेत्य र्थःसएवक्रियाशब्दवाच्यः।तत्रव्यापाराश्रयःकर्तीफलाश्रयस्तुकर्म। एवंचयत्रिभिर्दिनैःप्रभृतीनागमिष्यतिप्रभृतीनोचेत्सकर्मकत्वेफलस्यकर्मनिष्ठ त्वेचतुल्यकर्तृस्थभावकागम्यादयइतिकथंज्ञातव्याइत्यतआह।यत्रकर्मणीति।ग्रामेस्थितिाआरूढानारूढहस्तिषुअधिगतानधिगतशास्त्रार्थे

दुहश्चाकर्मकर्तरीत्येव। अदोहि गोर्गोपेनेत्यत्र तु नित्यं। उदुंबरः फलमिति। कालः उदुंबरं फलं पचतीति स्थिते गौणकर्मणा उदुंबरस्य कर्तृत्वविवक्षायामिह कर्मवद्भावः। नन्वद्दिकर्मकेषु पचेरप्रामाणीकः पाठ इतियेवदंतितेषामयमर्थः कथं संगच्छतेरितिचेत्। अत्राहुः। उदुंबरः फलं पचतीत्यत्र कर्मवत्कर्मणेत्यस्या प्राप्तेर्दुहिपच्योरित्यनेनकर्मवद्भावो वक्तव्यो विधीयतेस्म। जि युज्योरिवेतिनकाप्यनुपपत्तिरिति। स्म। जि युज्योश्च्यंस्नु। श्यनोनित्वमानुदात्तार्थं। यकिंतुतासतु

दुहश्च। ३।१।६३॥ अदोहि। पक्षेक्तः। लुग्वेतिपक्षेलुक्। अदुग्ध अधुक्षत। उदुम्बरः फलम्यच्यते। स्रजियुज्योः श्यंस्नु। अनयोः सकर्मकयोः कर्तरि वृहलङ्कर्मवत्। पगपवादश्च श्यन्वाच्यस्त्यर्थः। स्रजेः स्रद्धोपपन्नेकर्तर्येवेतिनाच्यम्। स्रज्यतेस्रजमक्तः। स्रङ्मणानिष्पादयतीत्यर्थः। असञ्ज्ञि। युज्यतेब्रह्मचारी योगम्। भूषाकर्मकिरादिसनाच्वान्यत्रात्मनेपदात्। भूषावाचिनाकिरादीनांसन्नन्तानाच्वयकिरोविएवरिङ्गेनेतिनाच्यमित्यर्थः। अलङ्करुतेकन्या। अलमकृत। अवकिरतेहंसी। अवाकीर्षीगिरतेअगीर्षीत्। अद्रियते। आदृता। किरादिसुरायत्तगोणः। चिकीर्षतेकटः। अचिकीर्षिष्टरुच्छायाः कर्तृस्थेपिकरोतिक्रियापेक्षमिहकर्मस्थक्रियात्वम्। नरुधः। ३।१।६४॥ अस्माच्छ्विश्रिणा। अवरुद्धगोः। कर्मकर्तरीत्येव। अनारुधिगौर्गोपेन। तपस्तपःकर्मकस्यैव॥ ३।१।६५॥ कर्तुःकर्मवत्स्यात्। विध्यर्थमिदं। एवकारस्त्वन्यर्थएवेतिहरत्युत्सारिणः। तप्यतेतपस्तापसः। अज्ञेयतीत्यर्थः। तपोनुतापेचेतिचिण्निषेधात्सिचाभतप्तातपःकर्मकस्यैतिकिं। उत्तप्तानिसुवर्णसुवर्णकारः। नदुहस्नुनमांयक्विणोः। प्रस्नुते। प्रास्नावीत्। प्रास्नोष्टनमते दण्डः। अनस्त। अन्तर्भावितण्यर्थोवनमिः। यक्विणोः प्रतिषेधेहेतु

रात्तेत्यादिनालसार्वधातुकानुदात्तत्वेकृतेपकउदात्तत्वंस्यूयेनाश्रद्धोपपन्नइति। अश्रद्धायुक्ते कर्तरित्यर्थेवा भूषाकर्मेति। कर्मशब्दःक्रियावाचीत्याह। भूषावाचिनामिति। अन्यत्रेति। आत्मनेपदादन्यस्मिन्निषेधः आत्मनेपदमेवभवतीत्यर्थस्तदेतदाह अवाकीर्षेति। लिङ्सिचोरितिवेट्। आदियतइति। उदात्तादित्वाच्छेरिङ्णयङ्लिङ्सुरितिरिङ्इयङ्। आदृतेति। उश्चेतिकित्वं। हस्वादंगादितिसिचोलोपः। नरुधः। चिण्तेपदइत्यत्रश्विणानुवर्तते।

शेषैर्वैषम्यदुरुपपादमितिनात्रकर्मवत्वप्रसक्तिरित्युदाहरणान्तरमाह।अजेतिग्रामंनयतीतिरूहप्रतिषेधाभावेयकस्यात्क्रियाफलस्याकर्तृगामित्वे
प्यात्मनेपदस्यादितिभावः।नन्विहापिकर्मणिक्रियाऽस्तीतिविशेषोनोपलभ्यतइतिकर्मस्थक्रियत्वंदुरुपपादमितिचेत्।अत्राहुःक्रियाऽस्तविशेषोपल
भानुपलंभवद्दृश्यतापिनियामिका।यत्रकर्मस्थांशस्योद्दृश्यतासाकर्मस्थक्रियायत्रतुव्यापारांशस्यसाकर्तृस्थेतितथाहि।दर्शनारोहणाभ्यांविषयेन्य
ग्भूतेचविशेषानुपलंभात्कर्तृस्थताऽउद्देशानरोधाच्चाऽहंपश्येयमित्युद्देशोनत्वयंविषयोभवतीति।एवमहमपरिगच्छेयमित्युद्देशोनतुहस्तिनोन्यग्
भावोभवतीति।ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलव्यापारविशेषउपरिगमनंतदेवरुहेरर्थः।नतुन्यग्भावमात्रं।वृक्षस्यशाखांहस्ताभ्यामवनमयत्यपिभूमिष्टेपुरुष
आरोहतीत्यप्रयोगात्।अतएवहियद्धिनुपरंरुंदसीत्यत्रभाष्यंरुहिर्गत्यर्थइति।अतएवचारोहंतिहस्तिनंहस्तिपकास्तानारोहयतिमहामात्रइत्यादिप्र
योगेष्वणोकर्तुरेणीकर्मत्वंसंगच्छते।पचिभिद्योक्तविक्लित्तिर्द्विधाभवनरूपोविशेषःकर्मणिदृष्टस्तुदृश्येनैवकारकव्यापारइतिकर्मस्थक्रियत्वात्पच्यते
ओदनःभिद्यतेकाष्ठमित्यत्रकर्मवत्भावोभवत्येवअजाग्रामंनयतीत्यत्रापिकर्मस्थांशस्यसंयोगस्योद्दृश्यतानतुव्यापारांशस्येतिकर्मवत्भावेप्राप्तेप्रतिषेधोऽ
यमारभ्यकइतिदिक्।दुहिपच्योरिति।द्विकर्मकत्वादनयोरेकस्यकर्मणःकर्तृत्वविवक्षायामपिसकर्मकत्वान्निषेधेप्राप्तेऽयमारंभःगौःपयोदुग्धेइति।अत्र
कर्मवत् भावेनआत्मनेपदंनित्यं गौरोकर्मणिडत्यादेरित्युक्तत्वात्मुख्यकर्मणःकर्तृत्वविवक्षायांपयोगौदुग्धेइतिनोदाहृतमित्याहुः।एवंचप्रधानेनीहृकृ
ष्वहामित्युक्तत्वात्तुल्यन्यायेनन्यादीनांमुख्यकर्मणएवकर्तृत्वविवक्षेतिफलितं।अचःकर्मणिणेतेपदंइत्यतश्चिण्णेशब्दानुवर्तनेतेदीपजनेत्यतो
ऽन्यत्तरस्यामितिचतदाहाजंतादित्यादि॥अचःकिंअभेदिकाष्ठमत्रनित्यंचिण्।कर्मकर्तरिकिं।अकारिघटःकुलालेन।अचायिनित्यमेव ॥ ॥

॥ ॥

मू॰। प्रपृच्यः प्रश्नः।आसन्नकालेऽर्थेऽनद्यतनेऽर्थेलिङ्विषयेलङ्लिटौस्तः।अगच्छत्किमाजगामकिं।अनास्नेनुःकंसङ्घानकिम्।लङ्स्मे।३।२।११८।
लिटोपवादः।यजतिस्मयधिष्ठिरः।अपरोक्षेचा३।२।११९॥भूतानद्यतनेलङ्स्यात्स्मयोगे।एवंस्मपिताब्रवीति।ननौऽक्षूप्रतिवचने।३।२।१२०।अन
द्यतनपरोक्षवृत्तिनिवृत्तम्।भूतेलङ्स्यात्।अकार्षीःकिम्।ननुकरोमिमोः।नन्वोर्विभाषा।३।२।१२१॥अकार्षीःकिम्।नकरोमिनाकार्षम्।अहन्नुकरो
मि।अहन्वकार्षम्।परिलङ्चास्मे।३।२।१२२।अनद्यतनग्रहणंमण्डूकप्लुत्यानुवर्त्तते।पराशब्दयोगेभूतानद्यतनेविभाषालुङ्चाऽनद्यतनेस्मयोगेप
क्षेयथाप्राप्तम्।वसन्तीहपराछात्राः।अवात्सुः।अवसन्।उषुवी।अस्मैकिम्।यजतिस्मपरा।भविष्यतीत्यनुवर्त्तमाने।यावत्पुरानिपातयोर्लट्।३।३
४॥यावद्भुङ्क्ते।पराभुङ्क्ते।निपातावेतौनिश्चयेद्योतयतः।निपातयोःकिम्।यावद्दास्यतेतावद्भोक्ष्यते।करणभूतयापरायास्यति॥विभाषाकदाक
र्होः।३।३।५॥भविष्यतिलट्स्यात्।कदाकर्हिवाभुङ्क्ते।भोक्ष्यते।भोक्तावा।किंवृत्तेलिप्सायाम्।३।३।६॥भविष्यतिलङ्स्यात्।काङ्क्षत्तर
तमंवाभोजयसि।भोजयिष्यसि।भोजयितासिवा।लिप्सायाङ्किंकः पाटलिपुत्रङ्किमिष्यतिलिप्स्यमानसिद्धौच।३।३।७। लिप्स्यमानेनाक्ष
नास्वर्गादेःसिद्धौगम्यमानायाम्भविष्यतिलङ्स्यात्।योऽन्नन्दातिदास्यति दाता वा।सस्वर्गंयाति।यास्यति।याताबा।लोऽर्थलक्षणेच।३।३।८॥
लोऽर्थःप्रैषादिर्लक्ष्यतेयेनतस्मिन्नर्थेवर्त्तमानाद्धातोर्भविष्यतिलङ्स्यात्।क्षणश्चेद्भुङ्क्ष्वत्रक्षात्रारयापक्षेलट्लृटौ।लिङ्चोर्द्धमौहूर्त्ति
के।३।३।९॥ऊर्द्धमुहूर्त्तादेवंऊर्द्धमौहूर्त्तिकंनिपातनात्समासः।उत्तरपदवृद्धिश्चऊर्द्धमौहूर्त्तिकेभविष्यति लोऽर्थलक्षणेवर्त्तमानाद्धा
तोर्लिङ्लटौवास्तः।मुहूर्त्तादुपरिउपाध्यायश्चेदागच्छेत्।आगच्छति।आगमिष्यति।आगन्तावा।अथत्वन्नोधीश्व॰ ॥ ॥

॥ ॥

मू०। मस्जिशिभ्रस्जामुपसंख्यानम्। कारयते। अचीकरत्। उच्छ्रयतेर्दाढः। उदशिश्रियत। चिएवदिह्नुस्यादेवा कारिष्यते। उच्छ्रयिष्यते। ब्रूतेरुथा। अवोचत्। भारद्वाजीयाः पठन्ति। णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूभ्य आत्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम्॥ उच्छ्रयतीति। उत्पूर्वच्छ्रयतेर्गौः। अन्तर्भावितण्यर्थतायाम् उत्पूर्वच्छ्रयतेर्गाम्। पुनः कर्तृत्वविवक्षायाम्। उत्पूर्वच्छ्रयतेर्गौः। उदपूर्वकृतायश्चिरोगः प्रतिषेधाच्छ्वचडौ। श्रन्थिग्रंथ्योरर्थयोरात्मनेपदिनोर्ण्यन्तयोर्ण्यर्थस्य स्वजभावपक्षे ग्रहणं। ग्रन्थतिग्रन्थमाश्रन्थतिमेवलान्देवदत्तः। ग्रन्थतेर्ग्रन्थः। अग्रन्थिष्टाश्रन्थते। अश्रन्थिष्टकेयादिकयोर्लुङ्। श्रथ्नीते। ग्रथ्नीतेस्वयमेव विकुर्वनेसैन्धवाः। वलान्नीत्यर्थः। वेः शब्दकर्मणोऽकर्मकाच्चेतितङ्। अन्तर्भावितण्यर्थस्यपुनः प्रेषणात्त्यागे। विकुर्वतेसैन्धवाः। व्यकारिष्टाव्यकारिषाताम्। व्यकारिषतव्यकृतव्यकृषाताम्। व्यकृषतकुधिरन्द्रोः प्राचोऽन्यत्रस्मैपदञ्च। ३।१।९०॥ अनयोः कर्मकर्तरिनपक्कित्तुश्पन्परस्मैपदञ्चभावनेपदापवादः। कुध्यति। कुध्यतेयादः। रज्यति। रज्यतेवस्त्रे। यगविषयेतनास्यप्रवृत्तिः। कोविधीष्ट। रंसीष्ट॥ इतिकर्मकर्तृप्रक्रिया॥ अभिज्ञावचनेलृट्। ३।२।११२॥ स्मृतिवोधिन्वपयरेभूतानद्यतनेधातोर्लृट्स्यात्। लडोपवादः। स्मरसिकृष्णंगोकुलेवत्स्यामः। एवंवध्यसेचेतसेरत्यादियोगेपितेषामपिप्रकरणादिवशेनस्मृतिसम्भवात्। नयदि। ३।२।११३॥ यद्योगेउक्तान्ना। अभिजानासिकृष्णंयद्वनेअभुञ्जम हि। विभाषासाकाङ्क्षे। ३।२।११४॥ उक्तविषयेलङ्वास्यात्। लस्यलक्षणाभावेनसाकाङ्क्षेह्यत्वर्थः। स्मरसिकृष्णवनेवत्स्यामस्तत्रगाश्चारयिष्यामः। वासोलक्षणाच्चारणेलस्यमापक्षेलङ्। यच्छब्दयोगेपिनयदीतिचाधित्वापरत्वाद्विकल्पः। परोक्षेलिट्। चकार। उत्तमपुरुषेचित्तविप्सेपादिनापारोक्ष्ये। सुप्तोऽहंकिलविललापबहुजगदपुरस्तात्स्यमत्ताकिलाहम्॥ अत्यन्तापह्नवेलिङ्वक्तव्यः। कालिङ्क्षवात्सीः। नाहङ्कलिङ्गान्जगामाहश्यतोलङ्। ३।२।११६॥ अनयोरुपपदयोर्लिङ्विषयेलङ्स्यात्। चाल्लिट्॥ इतिहाकरोश्चकारवा। शश्वदकरोश्चकारवा। प्रश्नेचासन्नकाले। ३।२।११७॥

स्यडि॰त्यतः अनद्यतन इति वर्तते। अभिज्ञास्मृतिः साऽऽख्यते बोध्यतेऽनेनेति विग्रहस्तदाहास्मृतिबोधिनीत्यादि। वत्स्याम इति। अवसामेत्यर्थः। पश्य मृगो धावतीत्यत्रवाक्यार्थरूपमृगकर्तृकधावनमिवस्मरसीत्यत्रगोकुलाधिकरणकास्मत्कर्तृकभूतानद्यतनवासोवाक्यार्थः कर्मरूपोति संबोध नंस्मरणक्रियायांविशेषणं। तथाचा ऽर्वोक्तनिवासकर्मकंकृष्णासंबोध्यकंस्मरणमितिफलितोऽर्थः। नपदिलटः प्रतिषेधेऽतद्गोलङ्वासोरूपमिति। प्रसिद्धत्वान्ज्ञापकमित्यर्थः। चारणेलक्ष्यमिति। सहसाऽध्यवारोहान्ज्ञाप्योपसेलडिति। वनेअवसामागाः अचारयामायऊर्ध्वयोगेपीतीति। अतएवनपदीतियोगान्पूर्वविभाषासाकांक्षत्वेनसूत्रमितिभावः। अत्यंतापह्नवइति। अपह्नवोऽपलापस्तत्रआत्यंतिकत्वंनामधेयंदर्शयन्नाह। रूप्यपह्नुतिः। नाहमित्यादि। कलिंगोनामनिविष्टोदेशः। अंगवंगकलिंगेषुसौराष्ट्रमगधेषुचातीर्थयात्रांविनागत्वापुनःसंस्कारमर्हतीतिस्मरणान्नास्मि न्देशेत्वयागतैचिरंस्थितमित्तिकेनचित्कश्चिदुक्तः सन्नाह। नाहंकलिंगान्जगामेति। नकेवलमवस्थानमेवनिषिध्यतेकिंतर्हितद्देशभूतंगमनमपी तिभवत्यत्यंतापह्नवः। यदातुकलिंगेषुगमस्त्युक्तः सन्नामनमेवापह्नवतितदात्वंतापह्नवइतिलङेवभवतिनकलिंगेषुगच्छमितिप्रश्नेच। भूतानद्यनपरोक्षेइतिवर्तते प्रश्नइत्यत्रकर्मणिनडि॰त्याह। प्रश्च्यइति। आसन्नेति। पंचवर्षाभ्यंतरमासन्नकालंपंचवर्षातीतंतुविप्रकृष्टकाल मित्याहुः। पृच्छ्यमानइति। आसन्नकालिकेभूतानद्यतनपरोक्षार्थइतिधात्वर्थेप्रश्च्येसतीत्यर्थः। प्रश्नेकिंभूतानद्यतनपरोक्षेलिडेवाजगाम चैत्रःलङ्स्मोस्मेरत्यप्ययंभूतकालद्योतकं। ननु। पृच्छस्यप्रतिवचनमितिविग्रहः समाहारद्वंद्वेनूभयत्रस्यादिष्यतेचप्रतिवचनेएवलङ्दाह ननुकरोमीति। नचपृच्छयग्रहणंव्यर्थंयावतापश्नपूर्वकमेवप्रतिवचनंभवतीतिवाच्यं। विरुद्धमपिवचनंप्रतिवचनं। वचनाभिप्रेत्यमपिप्रतिवचनमि तिपृच्छयग्रहणंकर्तव्यमिति कैयटेस्थितत्वात्। नन्वोभूतएवेवापसेलङ्। अनद्यतनेनुलङ्। पक्षेयथाप्राप्तमिति। लुङ्लटोरभावपक्षेलङ्। पाणे १३९
स्येनलिडित्यर्थः। भविष्यतीति। भविष्यतिगम्यादयइतिसूत्रात्। यावत्पुरानिपातयोर्लक्षणेप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽनित्येतिनिपातग्रहणोनज्ञाप्यते।

अचःकर्मकर्तरीत्यतोऽवर्तेनाह।कर्मकर्तर्येवेति।अतएवेति।तपस्तापस इत्यनुवर्ज्यते।नडुहस्त्वानडुदोग्ध्रिपर्यायत्वेनस्नौतेरपिद्विकर्मकत्वाद्गो
रूपकर्मणःकर्तृत्वविवक्षायामपिपयोरूपकर्मणोविद्यमानत्वात्सकर्मकाणांप्रतिषेधेनयक्चिणोःप्राप्तिरेवनास्तीतिचेत्।अत्राहुः।वत्सादियोगेनक्षी
रप्रस्रवणाद्गूलाऽत्कंठास्तुधातोरर्थःसाचगोनिष्ठाःस्तुप्रस्रवणोऽत्यस्यापिकरणेल्युट्।प्रस्रूयतेऽनेनेतिप्रस्रवणंसावोत्कंठास्वयंप्रद्ग्धेऽस्यगोरु
पस्तुतावस्यमानस्यवस्तुनिमेदिनीति।प्रयोगेऽपस्तुताऽत्कंठितेत्यर्थः।वत्सोगांप्रस्तौतिऽत्कंठयति।अंतर्भावितण्यर्थोऽयंस्तौतिः।गोःकर्तृत्वविवक्षायांप्र
स्तुतेगौरिति।प्रास्तावित्रिष्टेति।चिण्वदिडिति।चिण्निमित्तेचिण्वदिडपिनस्यादितिशंकयाचिण्वदित्यनेनहिचिणीवकार्यमतिदिश्यतेनचचिण्नेत्युक्त्वा
सोऽतिदेशोनिषेद्धुंशक्यतेयेनचिण्वदितोनिषेधःस्यात्।प्रास्तोरेतिस्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्तरहितनियमाद्भ्वादिलक्षणाऽएनानमतेर्दंडऽइति।रहन
मितानमितयोर्विशेषदर्शनादुद्देशानुरोधाच्चकर्मस्थक्रियत्वमस्तिकर्मस्थाशयनमनस्यउद्देश्यतानुपतस्नूक्ष्णव्यापारस्येतिकर्मवद्भावस्यप्रा
प्तिरस्तीतिभावः।अचीकरतेति।चिणिप्रतिषिद्धेणिश्चीतिचङ्।णिश्रंथीतिणोःसामान्यग्रहणात्स्फुल्लमाह।स्फुडुभंडेतिणिङ्।आत्मनेपदविधौयोऽकर्मकस्तमुदाहरति।विकुर्वतेमैथवाऽइति।कुषिरजोःनडुहस्तुनमामित्यतोनेतिवर्ततेतदाहानयगिति।किंतुश्यन्निति
तस्मिन्नेवविषयऽतिभावः।नगिरागिरेतिभ्वादित्वादौरक्तोहेयमित्यत्रगिरणपदप्रतिषिध्यएपदंविधीयमानंगिरणपदस्थानएवयथाभवत्येवमि
त्यपिकःप्रतिषेधंकृत्वाविधीयमानःश्यन्नदीयस्थानएवभवति।अतोव्याचष्टेयगविषयेतुनास्येति।श्यनासन्निपुगशिष्टंपरस्मैपदंश्यनभावेनभवती
त्यात्मनेपदमेवोदाहरति।कोषिषीष्टेति।कोषिष्यतेऽकुर्वेः।अकोषिअकोषिष्यतारंस्यतेःरंजेःअरंजिःअरंस्यतेःइत्याद्यपित्तेयंश्यन्पक्षेकुर्यंतीत्यत्र
नित्यंजमाद्यकपक्षेतुआक्ष्णीन्द्योरितिविकल्पःस्तरेविशेषोप्यस्त्येवाऽहप्रकरणेमिद्यतेकाशृंखयमेवेतिवृत्त्यादौप्रयुज्यतेतत्रस्वयंशब्दःप्रकरणार्थकोऽनो
यः।आत्मनाकरणेनेति।कर्त्रर्थत्वेतुकर्मणिलःस्यात्।स्वयंचेदंकेयटादौ॥ इतिकर्मकर्तृप्रक्रिया॥ अभिज्ञा। भूतेऽत्यधिक्रियतेअनद्यतने

आगच्छामीत्युदाहरणेभूतकालाभिव्यक्तये ऽयमितिप्रयोगस्त्विदानीमेवागतमितिवर्तमानसमीपभूतकालद्योतनायातेनत्वागमनाविनाभूतंयत्किंचिद्रूपं भूतकाधु
सरतासंस्पर्शादियुक्तंतत्प्रतिनिर्दिश्यते एवंकदागमिष्यसीतिभविष्यत् कालेनप्रश्नवक्ष्यागच्छामीत्युदाहरणेभविष्यत्कालाभिव्यक्तयेऽयंप्रयोग
स्तूदानीमेवगमीष्यामीतिवर्तमानसमीपभविष्यत्कालद्योतनायतेनहिगमनाऽविनाभूतंयत्किंचिद्रूपंपरिकरबंधादियुक्तंतत्प्रतिनिर्दिश्यतेनचक्रेति
प्रश्नेउत्तरवाक्ययोःकालाऽनुपादानादसंगतिःशंक्या।उत्तरत्रायमेवशब्दाभ्यामिदानीमितिकालावगमात्।सामीप्येकिंकदाआगतोभवान्।अस्मान्मासात्

आशंसायांभूतवच्च।३।३।१३२॥वर्तमानसामीप्यइतिनानुवर्तते।भविष्यतिकालेभूतवद्वर्तमानवच्चप्रत्ययावास्युराशंसायाम् देवस्त्वेद्ववर्षीत्।वर्षति।वर्षिष्यतिवा। धान्यमवाप्स्म।वपामः।वप्स्यामोवा।सामान्यातिदेशेविशेषानतिदेशस्तेनलङ्लिटौन
।क्षिप्रवचनेलृट्।३।३।१३३॥क्षिप्रपर्य्यायेउपपदेभूवैविषयेलृट्स्यात्।दृष्टिश्चेत्क्षिप्रमाशुत्वरितम्वायास्यति।शीघ्रम्वप्स्यामः।नेति
वक्तव्येलृट्ग्रहणंलुटोपिविषययथास्यात्।श्वःशीघ्रम्वप्स्यामः।आशंसावचनेलिङ्।३।३।१३४॥आशंसावाचिन्युपपदेभविष्यतिलि
ङ्स्यान्नतुभूतवत्।गुरुश्चेदुपेयाद्राशंसेऽधीयीय।आशंसेक्षिप्रमधीयीय।नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः।३।३।१३५॥
क्रियायाःसातत्येसामीप्येचलङ्लुटौन। यावज्जीवमन्नमदाद्दास्यतिवा।सामीप्यन्तुल्यजातीयेनाव्यवधानम्।येयंयौणीमास्यतिका
न्तास्यामग्नीनाधित।सोमेनयक्ष्यतेयेयंअमावस्यागामिनीतस्यामग्नीनाधास्यते। सोमेनयक्ष्यते ॥ ॥ ॥

पूर्वेस्मिन्मासेआगच्छं। एतच्चसूत्रमाकरेप्रत्याख्यातं। गंगासमीपेगंगात्वारोपवत्वर्तमानसमीपेवर्तमानत्वारोपसंभवात्॥ ॥आशंसायां।
आशंसनमाशंसा।अप्राप्तस्यप्राप्तुमिच्छाआशंसायांवर्तमानत्वेपितद्विषयस्यवर्षादेर्भविष्यत्कालसंबंधाद्भविष्यतीत्युक्तं।आशंसायांकिंग
म्यतिक्षिप्रवचने।वचनग्रहणंस्वरूपग्रहणनिरासार्थं। तदाह। क्षिप्रपर्यायइति। भूवैविषयइति।आशंसायामित्यर्थः ॥ ॥ ॥

पावत्भुंक्तइति।निश्चितंभोक्ष्यतेइत्यर्थः।यावद्भास्यतइति।अनद्यतनभविष्यतितुयावद्दातातावत्भोक्तेतिप्रत्युदाहर्तव्यं।विभाषा।नन्वनद्यतनेहिलन्यतरस्यां
मित्यनद्यतनेकिमोहिल्विहितस्ततश्चकहिंयोगेलुटैवभाव्यमितिकथमुदाहियतेकहिंभोक्ष्यतइति।अत्राहुः।भविष्यत्सामान्येभोक्ष्यतेइतिलृट्।कहिंयो
गेतुअनद्यतनावगतिर्लक्षणयेतिभोक्तावेति।नन्वभविष्यत्सामान्येऽयंलङ्विहितस्तस्यलुटासहकथंविकल्पोविषयभेदादितिचेत्।अत्राहुः।अनद्यतनेलङि
त्यत्रविभाषाकेत्यादीनिकानिचिन्नसूत्राणिदृष्ट्वातत्रतेतेनलङ्विषयेपिलङ्भवतिनत्वनद्यतनेलुटालङ्वाभ्यतरइति।किंचेतेकिमाचरंतिकिंचरंतो
केचित्तुयद्यपिकदाकुत्रेत्याद्यपिकिंचरंतंतथापितन्नगृह्यतेऽनभिधानात्तेनकदाभोजयिष्यसीत्यादौभविष्यतिलण्नेत्याहुः।लिप्यमानालिप्यमानसि
द्धौलिप्सा यांसत्वात्पूर्वेण सिद्धेप्यकिंचरंतार्थमिदमितिध्वनयन्नुदाहरतिभोन्नमितिलोडर्थे लोडर्थस्यलक्षणामितिषष्ठीतत्पुरुषः।कृष्णाभोजनेलोड

वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वा।३।३।१३१॥समीपमेवसामीप्यम्स्वार्थेष्यञ्।वर्तमानेलडित्यारभ्यउणादयोबहुलमितियावत्
येनोपाधिनाप्रत्ययाउक्तास्तेतथैववर्तमानसमीपेभूतेभविष्यतिचवास्युः।कदाआगतोसि।अयमागच्छामि।अयमागमं।कदागमि
ष्यसि।एषगच्छामि।गमिष्यामिवा ॥

र्थस्यगोचरणप्रेक्ष्यलक्षणा।भोजनकालेगोचरणंत्वयाकर्तव्यमित्यर्थः।पक्षेइति।
कृष्णश्चेत्भोक्ताकृष्णश्चेत्भोक्ष्यतेत्वंगाश्चारयेत्यर्थः।लिङ्चोर्ध्वोकालावृज्ञातद्विताथोत्तरपदस्य त्रदिकसंख्येरत्यनुवर्तनादिहसमासोऽडले
भइत्याशंकायामाह।निपातनादिति॥ ः॥ वर्तमानासार्थेयञिति।अस्मादेवसामीप्यइतिनिर्देशात्प्यञिसिद्धेचनुर्वर्णादिभ्यइतिवार्तिकंप्रपंचार्थ
मित्याहुः।नचात्रपूरणगुणेतिनिषेधात्षष्ठीसमासोनप्राप्नोतिइतिवाच्यं।अनेनैवनिर्देशेनतन्निषेधस्यअनित्यत्वाभ्युपगमात्तेनअद्दिमोचमित्यादि
सिद्धिः।यैनोपाधिनेति।यानुविशेषाद्युपाधिना।तथाहि।इङ्यजोरूपानन्विहितःसताभ्यामेवधातुभ्यांभवतिनतुधात्वंतरात्।तच्छीलादिविशिष्टेकर्तरि
अलंकृञित्यारभ्यभ्राजभासेतियावदिष्णुजादयउक्तास्तेपिकृञादिभ्योधातुभ्यस्तासिञ्चपोसत्येवभवंति॥ कदाआगतोसीतिभूतकालेनप्रश्नवाक्

यदवरंमासात्तत्रपयःपातास्मः।पंचदशरात्रइति।नन्वत्रसंख्याप्रवेरात्रमितिस्त्रीत्वेनभाव्यं।नचपंचदशरात्रयोयस्मिन्पक्षेइतिचहुन्नीह्याश्रयणा
त्पञ्चिंगःसिङ्इतिवाच्यंअहस्सर्वैकदेशेत्यत्रप्रस्थ यस्याभावप्रसंगादितिचेत्। सत्यं।अतएवहिभाष्यप्रयोगात्स्त्रीत्वमेत्याहुः॥ ॐ ॥परस्मिन्भविष्यत्य
नद्यतनवत्रेतिविकल्पेननिषिध्यते। वर्ज्यमितिणिजन्तात्क्यपितिकर्मणियत्वर्ज्यमितिपाठेनुदित्तौयायांचेतिणमुल्।अनहोरात्राणामित्येवयोऽयंव
त्सरआगामीतस्यायत्परेपंचदशरात्रात्तत्रपयःपातास्मइत्यादि।लिङ्निमित्ते।अतिपत्तिरनिष्पत्तिः।भूतेचलिङ्निमित्तेलृङ्स्यात्भूतेभविष्यतिचक्रिया

परस्मिन्विभाषा॥३।३।१३८॥अवरस्मिन्वर्ज्यम्पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्त्ततेअप्राप्तविभाषेयम्।योऽसम्वत्सरआगामीत स्यत्यरमायहायण्या
रत्राध्येष्यामहे।अध्येतास्महे॥लिङ्निमित्तेलृङ्क्रियातिपत्तौ॥३।३।१३९॥भविष्यतीत्येवासुवृष्टिश्चेद्भविष्यत्तदासुभिक्षमभविष्यत्।भूते
चा॥३।३।१४०॥पूर्वसूत्रंसम्पूर्णमनुवर्त्ततेवेताप्योः॥३।३।१४१॥चाआउताप्योः।उताप्योरित्यतःप्राग्भूतेलिङ्निमित्तेलृङ्त्यधिक्रियते।पू
र्वसूत्रन्तुउताप्योरित्यादौभवतेतरहिविवेकः।गर्हायांलृङ्यपिजात्वोः॥३।३।१४२॥आभ्यांयोगेलृङ्स्यात्कालत्रयेगर्हायाम्।लुङ्सदीन्य
रत्वादयम्वाधते।अपिजायान्यजसि।जातुगणिकामाधत्तेगर्हितमेतत्।विभाषाकथमिलिङ्॥३।३।१४३॥गर्हायामित्येवकालत्रये
लिङ्लृट्।कथन्धर्म्मन्यजेस्यजसिवा।पक्षेकालत्रयेलकाराः।अत्रभविष्यतिनित्यंलृङ्भूतेवा।कथन्नामतत्रभवान्धर्म्ममत्यस्यत्।।

तिपत्तौ।अद्यतनानद्यतनसाधारणंभूतसामान्यमिहस्मेपा।अस्योदाहरणानिउताप्योस्समर्थयोर्लिङ्लृत्यारभ्यसमानकर्तृकेषुनुमनितिविहायसप्तसूत्र्यांवोभ्या
न्तत्तः प्राचीनेषुवेताप्योरित्यनेनविकल्प्योक्तः।लृङ्चेति।लिङ्निमित्तेभूतएवायंविकल्प्योभविष्यतिनुनित्यमेवलृङ्। गर्हायां।अत्रवेताप्योरितिनसंव
ध्यते। वर्त्तमानेलङुक्तः।कालत्रयेतनप्राप्नोतीतिविधिरयं।कालत्रयेइति।कालविशेषाजुपरानादितिभावः परत्वादिति।निरवकाशत्वादित्यपिवोध्यं।अपि
जायामितित्यस्यसिअत्यक्षीरित्यादिविषयेपित्यज्जसीत्यादिलडेवप्रयुज्यतइतिभावः॥ ॥

तेनभूतवलकारणवादोयंआशंसावचने भूतवद्भूतेमानवत्प्रत्ययोरणवादःनभूतवदितिनवर्तेमानवदित्यपिवोध्यंआशंसेअधीयीयेति।एवंप्रार्थये अधीयीयरक्षामोवयमधीयीमहीत्यादिज्ञेयंक्षिप्रमिति।क्षिप्रयोगेपिपरत्वात्क्षिप्रेतिभावः।नानद्यतनेभूतानद्यतनेलङ्क्रियातिपन्नोभविष्यत्यनद्यतनेलुङ्लृङौचानयोरर्थयोर्निर्विध्येतेनतदाहलङ्लुटौनेति।एवंचभूतेलुङ्भविष्यतिलृङित्याशयेनोदाहरति।अदाद्यासतीत्यादिअग्नीनिति। आहवनीयादीन्॥ ※ ॥ भविष्यतिमर्यादाअक्रियाप्रबंधार्थमसामीप्यार्थंचेदंवचनं।नानद्यतनवदित्यनुवर्ततेइत्याह।अनद्यतनवन्नेतिलुङत्र नेत्यर्थः।इहसूत्रेदेशकृतामर्यादाउत्तरत्रकालकृतातत्रविशेषंवक्ष्यति।तत्रयदवरमितिपाटलिपुत्रावधिकमार्गस्ययदवरंकौशांब्यास्तकाशादि त्यर्थः।कौशांब्याःपूर्वमितियावत्।भविष्यतिकिं।योध्याअतिक्रांतआपाटलिपुत्रात्तस्ययदवरंकौशांब्याःस्तत्रसक्तूनपिबामामर्यादावचनेइतिकिंयोऽ

भविष्यन्तिमर्यादावचनेऽवरस्मिन्॥३।३।१३६॥भविष्यतिकालेमर्यादोक्ताववरस्मिन्नविभागेऽनद्यतनवन्ना।योयमध्वागन्तव्य आपाटलिपुत्रात्तस्ययदवरंकौशाम्ब्यास्तत्रसक्तून्पास्यामः।कालविभागेचानहोरात्राणाम्॥३।३।१३७॥ पूर्वसूत्रंसर्वंमनुवर्त्तते।अहोरात्रसम्बन्धिनिविभागेप्रतिषेधार्थमिदम्।योगविभागउत्तरार्थः।योयंवत्सरआगामीतस्ययदवरमाग्रहायण्यास्तत्रय क्ताअध्येष्यामहेअनहोरात्राणांकिम्।योयंमासआगामीतस्ययोऽवरःपञ्चदशरात्रःतत्राध्येतास्महे॥ ‹‹ ध्वागंतव्योनिरवधिक

स्तस्ययदवरंकौशांब्यास्तत्रसक्तून्पातास्मः।अवरस्मिन्निति किं।योऽध्वागंतव्यआपाटलिपुत्रात्तस्ययत्परंकौशांब्यास्तत्रसक्तून्पातास्मः।कालविभागे च।कालविभागेभविष्यत्यनद्यतनवन्नासचेत्कालविभागअहोरात्रसंबंधीनचेदित्यर्थः।इहकालविभागेसत्यवरस्मिन्अनद्यतनवन्नेत्युक्तेकस्मादि त्यपेक्षायामर्यात्कालविशेषादितिलभ्यतइत्येके।केचित्तुकालविभागइतियंचम्यर्थेसप्तमीत्याहुः।उत्तरार्थइति।परस्मिन्विभाषेतिसूत्रेकालम र्यादायाएवानुवृत्तिर्यथास्यात्।भविष्यतीतिकिं।यः संवत्सरोऽतीतस्तस्ययदवरंमासात्तत्रपयोपिबामामर्यादायामितिकिं॥योनिरवधिस्तमय स्तस्य

लृटोः प्राप्तयोर्वैचनमिदंलृटोर्बाधनार्थं॥तदाहलृटोरपवादइति।अयंकालत्रये।लृङ्प्राग्वदिति।क्रियातिपत्तौभूतेवाभविष्यतिनित्यमित्यर्थः।जानुभवा
हरिमनिंदिष्यदित्यादुदाहर्तव्यं।अगर्हीयामिदंगर्हीयांतुजानुयोगेलङुक्तः॥ ❀ ॥ यच्चयत्रयोःअनवक्लृप्तसमर्षयोरितिवर्ततेयथासंख्यमिहनेष्यते।
अयमपिलिङ्लृटोऽपवादः।योगविभागस्तूत्तरसूत्रेऽयेयच्चयत्रयोरेवानुवृत्तिर्यथास्यादित्येतदर्थः।क्रियातिपत्तौलृङ्प्राग्वत्।यच्चयत्रवात्वमेवमकरि
ष्योनश्रद्धेनमर्षयामीत्यादि।गर्हीयांचाकालत्रयेयंभवतीतिसर्वलकारापवादःलिङेवस्यादिति।गर्हीयांविभाषाकथमितिलङ्प्राप्तस्तत्रैवकिंचित्तद्

यच्चयत्रयोः।३।३।१४८॥यच्चयत्रवात्वमेवंकुर्व्योः नश्रद्धेनमर्षयामि।गर्हीयाञ्चु।३।३।१४९॥अनवक्लृप्तसमर्षयोरितिनिवृत्तम्प
च्चयत्रयोर्व्योगेगर्हीयांलिङेवस्यात्।यच्चयत्रवात्वंभूद्र्याजयेःअन्याप्यन्तत्।चित्रीकरणेच।३।३।१५०॥यच्चयत्रवात्वंभूद्र्याजयेः
आश्चर्यमेतत्।शेषेलृङयदौ।३।३।१५१॥यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदेचित्रीकरणेगम्येधातोर्लृङ्स्यात्।आश्चर्यमन्योनामश्रुत्वन्द्र
ष्यति।अयदौकिं।आश्चर्ययदिसोऽधीयीत।उताप्योःसमर्थयोर्लिङ्।३।३।१५२॥वाढमित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता।उतअपिवाहन्याद्घ
यंहरिःसमर्थयोःकिम्।उतदण्डःपतिष्यति।अपिधास्यतिद्वारम्।प्रश्नःप्रच्छादनञ्चगम्यते।इतःप्रभृतिलिङ्लिटौक्रियातिपत्तौभू
तेपिनित्योलृङ्।कामप्रवेदनेऽकच्चिति।३।३।१५३॥स्वाभिप्रायविष्करणेगम्यमानेलिङ्स्यान्नतुकच्चिति।कामोमेभुञ्जीतभवान्अ
कच्चिन्नीतिकिं।कच्चिज्जीवति।

तिलृट्प्राप्तस्तयोरपवादोयच्चयत्रयोर्योगेविहितोऽयंलिङितिभावःलृङ्प्राग्वत्।यच्चयत्रवात्वंभूद्रमयाजयि
ष्यद्दन्याप्यमित्यादि।चित्रीकरणेच।अयमपिकालत्रयेलृङ्प्राग्वत्।येच्चयत्रवात्वंभूद्रमयाजयिष्यंआश्चर्यमेतत्।शेषे।सर्वलकारापवादः।सोऽ
धीयीतेति।यदायद्योरुपसंख्यानाज्जानुयदोरितिलिङ्।लिङ्निमित्ताभावादिहलृङ्नाउताप्योःधातोर्लिङ्स्यात्तत्कालत्रये।भूतेपिनित्यइति।वार्तह
रणास्यनिवृत्तत्वान्भविष्यतीवभूतेपिनित्यंलृङ्।उताहनिष्यद्रंराजानाहन्नहनिष्यतीतिगम्यतेकामप्रवेदने।लिङ्स्यादितिकालत्रयेसर्वलकारापवादः।कच्चि

एवंयोजायांतत्याजअत्यजत्।अत्याक्षीत्।त्यक्ष्यतीत्यादिविषयेपियोजायामपित्यजतिजानुगणिकामाधत्तेइतिलडेवकालत्रयलकारापवादत्तयाप्र
योक्तव्यः।लिङ्निमित्ताभावादिहक्रियातिपत्तौलृङ्नभवति।कालत्रयलकारइति।परोक्षानद्यतनभूतेलिट्।कथंधर्मंतत्यक्थ।भूतानद्यतनेलङ्।कथंधर्मं
मत्यजःभूतसामान्येलुङ्।अत्याक्षीःभविष्यत्यनद्यतनेलुट्।त्यक्तासिभविष्यत्सामान्येलृट्।कथंधर्मंत्यक्ष्यसिइत्यादि।अत्रेति।क्रियातिपत्तावितिज्ञेयं।किं
वृत्तेलिङ्लृटौकालत्रयेलः।नानुवर्ततेइति।एवंचास्मिन्विषयेनिंदतिनिंदिष्यत्यनिंददितिकालत्रयलकाराःपक्षेनभवंतीतिभावः।प्राग्वदिति।क्रियाति

किंवृत्तेलिङ्लृटौ।३।३।१४४॥गर्हायामित्येव।विभाषानुनाऽनुवर्त्ततेता।कःकातरःकातमोवाहरिंनिन्देत्।निन्दिष्यतिवा।लृङ्।प्राग्वत्।अन
वलृप्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि।३।३।१४५॥गर्हायामितिनिवृत्तम्।अनवलृप्तिरसम्भावना।अमर्षोऽक्षमा।नसम्भावयामिनमर्षयेवाभवा
न्हरिंनिन्देत्।निन्दिष्यतिवा।कऽकातरःकातमोवाहरिंनिन्देत्।निन्दिष्यतिवा।लृङ्।प्राग्वत्।किङ्क्रिलास्त्यर्थेषुलृट्।३।३।१४६॥अ
नवलृप्यमर्षयोरित्येतद्गर्हायाञ्चेतियावदनुवर्त्ततेता।किङ्क्रिलेतिसमुदायःक्रौधद्योतकउपपदम्।अस्त्यर्थाः।अस्तिभवतिविद्यतयः।
लिङोऽपवादः।नम्रहृषेनमर्षयेवाकिंकिलत्वंशूद्रान्नम्रोस्यसे।अस्तिभवतिविद्यतेवाशूद्रीङ्मिष्यसि।अत्रलृङ्।जातुयदोर्लिङ्।३।
३।१४७॥यदायद्योरुपसंख्यानम्।लृटोऽपवादः।जातुयद्यदायदिवात्वादृशोहरिंनिन्देन्नावकल्पयामिनमर्षयामि।लृङ्।प्राग्वत्॥

पत्तौभविष्यतिनित्यंलृङ्।भूतेवेत्यर्थः।अनवलृप्यमर्षयोःलिङ्लृटावनुवर्त्ततेतेतोचकालत्रयेभवत्तेनसर्वेलकारेणामपवादौ।किंवृत्तस्यानधिकारेवा
विशेषाद्भयोर्भविष्यतीत्यकिंवृत्तेपीतिनकर्तव्यं।पूर्वनिपाताद्धेस्यान्त्याच्चःपरनिपातोयथासंख्यनिवृत्त्यर्थः।लृङ्।प्राग्वदिति।भूतेवाभविष्यतिनित्यमित्यर्थः
नानभावयामिचैत्रोहरिमनिंदिष्यदित्यादुदाहर्तव्यं।किंकिलास्त्यर्थेषुलिङ्लृटोः प्राप्तयोरिहलृङ्हरणात्तिङ्निवर्त्तते इत्याशयेनाह।लिङोपवादइतिअ
स्तिभवतीतित्वत्कर्तृकेशूद्रागमनमसहीत्यादिरर्थः।लृङ्नेति।लिङैनिवृत्तत्वेनतन्निमित्तत्वाभावात्।जातुयदोर्लिङ्।।अनवलृप्यमर्षयोरितिलिङ्

हेतुहेतुमतोर्लिङ्।३।३।१५६॥वास्यात्।कृष्णंनमेचेत्सुखंयायात्।कृष्णन्नंस्यतिचेत्सुखंयास्यति।भविष्यत्येवेष्यते।नेहाहन्तीतिपलायतेऽरुर्द्विषदजन्तस्यमुम्॥३।३।१५७॥इच्छार्थेषुलिङ्लोटौ।३।३।१५७॥इच्छामिभवन्तंभक्षंवाभवानेवङ्कामयतेप्रार्थयतेऽरुंकरोतीत्यादियोगेवोध्यमाकामप्रवेदनऽरुं वक्तव्यं॥नेहाऽरुन्धंकरोति॥ ॥

संशितव्रतऽरुंचहन्तेर्हिंसार्थस्यशातेरन्यतरस्यामितिसंशातऽरुंत्वविकल्प्योनभवतिभन्यत्रनुशातः।
शितःतेष्टवीक्तनल्वादिविधयोमिथःपरस्परंएकविषयेनविकल्प्यंतेतत्तद्विधायकसूत्रेव्यवस्थितविभाषाश्रयणादितिभावः।क्रियातिपत्तौनुभूतेभविष्यति चनित्यंलृङ्।यद्यवर्षिष्यत्सस्यमुदपत्स्यतऽरुंचार्थेषुलिङ्लोटौएषूपपदेषुधातोरेतोस्तः।सर्वलकाराणामयंवादः।लिङ्चेत्यनेनसमानकर्तृकेषुलिङोविधानादिहलिङ्लोराचसमानकर्तृकेषुभवतऽरुंतिवोध्यंऽरुंकरोतीति।अत्रानभिधानात्समानकर्तृकेषुऽरुंतिनुमन्नानन्तुकामप्रवेदनेकचित्तीत्यनेनैवलिङःसिद्धत्वादिहलिङ्ग्रहणंमास्तुलोदेवविधीयतामितिचेन्नालोयालिङोवाधामाभूदितिलिङ्ग्रहणंस्यात्तावश्यकत्वात्।नचैवमिच्छार्थेषुलोट्चेत्येवसूत्र्यतामितिवाच्यं।चकारेणलिङोऽनुकर्षेणतत्संबद्धस्यविभाषाग्रहणस्यानुकर्षेणप्रसक्त्यालकोरंतरमपिस्यादिति।नचैवमपिकालप्रवे

ज्जीवतीति। कामो मेऽत्यन्तं व्यंजनीयो वर्तमानसामीप्यादिति लट्॥ ॐ ॥ संभावनेलाप्रौढिरिति। पर्याप्तिरित्यर्थः। प्रथमयासप्तम्या चेति। संभावनेऽतिसप्तम्यंतं प्रथमया विपरिणाम्यते अलमिति प्रथमांतं सप्तम्येति संबंधः। संभावनेऽर्थेऽतिः। ननु च प्रथमया विपरिणामितत्वात् कथमत्र सप्तम्यर्थेलाभ इति चेत्। अत्राहुः। संभावनेऽलमित्यावर्त्यैवं द्वितीयस्यैव विपरिणामात्सर्वसिद्धिरिति। संभावनं क्रियासु योग्यताध्यवसायः। अलमिति। तच्च संभावनं समर्थ इति चेत्। भवति तदा लिङ् स्यादित्यर्थः। सिद्धेति। सिद्धः अप्रयोगो यस्य तस्मिन्नलमिति यत्रालंशब्दो न प्रयुज्यते तदर्थस्य गम्यत्वेन तत्रेति फलितोऽर्थः। मनोरमायां

सम्भावनेऽलमिति चेन्न सिद्धाप्रयोगे ।३।३।१५४ अलमर्थैर्योगे प्रौढिः। सम्भावनमित्यलमिति च प्रथमयासप्तम्या च विपरिणाम्यते। सम्भावनेऽर्थे लिङ् स्यात्तच्चेत्सम्भावनं अलमित्यलमिति सिद्धाप्रयोगे सति। अपि गिरिं शिरसा भिंद्यात्। सिद्धाप्रयोगे किं। अलंकृष्णो हस्तिनं हनिष्यति। विभाषाधातौ सम्भावनवचनेऽयदि ।३।३।१५५॥ पूर्वसूत्रमनुवर्तते। सम्भावनार्थे धातावुपपदेऽनुक्तेऽर्थे लिङ् वास्या तानन्तरं चेत्पूर्वेणानित्ये प्राप्ते वचनं। सम्भावयामि भुञ्जीत भवान्। अयदि किं। सम्भावयामि यद्भुञ्जीथास्त्वम् ॥

नु अलमिति संभावने सिद्धाप्रयोगश्चेदिति सूत्रयितुमुचितमित्युक्तं। तत्र सिद्धस्याप्रयोगः इति विग्रहः। कस्याप्रयोगः इत्याकांक्षायामर्थादलंशब्दस्येति बोध्यं। अपि गिरिमिति। संभावनद्योतकोऽपिशब्दः। गिरिविदारणे यो प्रवृत्तिः संभावनात्रगम्यते। कालसामान्येऽयं लिङ्लृङ्प्राप्नुत। अपि गिरिं शिरसाऽभेत्स्यत्। अलमिति चेत्किं। प्रायेणागमिष्यति। विभाषाधातौ। संभावनमुच्यतेयेनतत्संभावनवचनं तस्मिन्धातौ। संभावनार्थकधातावित्यर्थः। भुंजीथास्त्वमिति। अत्र पूर्वेणानित्ये लिङ्। धातौ किं। संभावनवचनस्वरूपग्रहणमाभूत्। रुतेनसंभावनवचनेतद्धातुकधातोरप्रयोगादिह विभाषानभवति। भुंजीतभवान्। पूर्वेणात्रनित्ये लिङ्॥

॥

लिङ्ग दि. काल समय वेलासु चेति। उपपदे ष्विति वचन विपरिणामेन संबध्यते। तेन मनोपवादः पङ्क्तीनेति। यत्कालः पचतीत्यत्र तुना प्रैषादीना मनुवृत्तेः। अर्हे। योग्येकर्तरि गम्यमाने कृत्यतृचोभवंति। त्वया कन्या वोढव्या। वहनीया। त्वं कन्यां वोढा। कन्यां वहेरिति। कन्योद्वहनेयोग्यस्त्वमित्यर्थः। नन्व र्हे किमर्थं कृत्यतृचो विधीयंते। यावता सामान्येन विहितत्वाद्धेयमिभविष्यंतीति चेत्। अत्राहुः। अर्हे तायां द्योत्यायामप्राप्तो लिङ् विधीयते तेन तुल्लिङ्बाधा मा भूदिति कृत्यतृचोर्विधानं। नचवा सरूपविधिना समीहित सिद्धिः स्त्र्यधिकारे दूर्ध्वं तदप्रवृत्तेरिति। धातुसंबंधे। इहधात्वोर्विशेषणविशेष्यभावादिसंबंधो ऽनुपपन्नः। स्वार्थस्मारणेनोपस्थीयमानत्वात्। पदार्थसंसर्गो वाक्यार्थः। कारकविशिष्टक्रिया चेति स्वीकारात्। शब्दाद्गमादृते नशब्दो लिप्रत्ययस्त्यव

लिङ्यर्हि। ३।३।१६८॥ यच्छब्देउपपदेकालसमयवेलासु चलिङ् स्यात्। कालः समयोवेलावायङ्क्तीनभवान्। अर्हे कृत्यतृचश्च। ३।३।१६९॥ चाल्लिङ्। त्वंकन्यांवहेः। शकिलिङ्। ३।३।१७२॥ शक्तौलिङ् स्यात्। चात्कृत्याः। भारंत्वंवहेः। माडि लुङ्। माकार्षीः कार्यंमाभवतुमाभविष्यतीति। नायंमाङ्किंतुमाशब्दः। धातुसम्बन्धेप्रत्ययाः। ३।१।९१॥ धात्वर्थानांसम्बन्धेयत्रकालेप्रत्ययाउक्तास्ततोऽन्यत्रापिस्युः। तिङ्वाच्यक्रियायाः प्राधान्येनद्योतकेनगुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः। वसन्ददर्शीभूतेलट्। अतीतवासन्कर्तृकंकर्तृकन्दर्शीनमर्थः। सोमयाज्यस्यपुत्रोभविता। सोमेनयष्ट्यमाणोयःपुत्रस्तत्कर्तृकंभवनम्॥ ९९ शब्यशब्दयोर्यशब्दोपिभासनक्रियाभ्युपगमेपिशब्दस्य स्वार्थेप्रत्येवप्र कारत्वेननुशब्दांतरंप्रतिनियोगेचधातुसंबंधोवाक्येननुध्यतेरितिनस्यवाक्यार्थत्वासंभवाद्धातुशब्देनधात्वर्थोलक्ष्यते। ननुधातोः कर्मणःसमानकर्तृकादितिसन्निधौकर्मण्यंसमानकर्तृकत्वंचधातोरर्थद्वारकंविशेषणमाश्रितंतत्रयेहापिधात्वोरर्थद्वारकःसंबंधोऽस्तिति चेन्। मैवंवादीयथाहिसति परस्परसंबंधार्थंचोभकानेकधातुप्रयोगएवप्रत्ययाःस्युस्तत्रगोमानासीत्गोमान्भवितेत्यादिनसिध्येत्। नत्वत्रवसन्ददर्शीत्यत्रवर्तमानकालोवसिरिववर्तमानकालोस्ति प्रयुज्यते। नचाप्रयुज्यमानस्यधात्वंतरेणसंबंधोस्ति। अर्थयोःसंबंधाभ्युपगमेनधातुद्वयाभावेपिधात्वर्थद्वयस्यसत्वान् गोमाना

दनरत्यपसंख्यानादनेनैवसिद्धेकामप्रवेदनेकचित्तीतिसूत्रंमास्त्विति वाच्यं।यत्रार्थेप्रकरणादिनाकामप्रवेदनंगम्यतेइच्छार्थैकमुपपदंनास्ति
तदर्थंतदारंभात्॥ ॐ ॥ लिङ्चासमानकर्तृकेषुतुमुनित्यनेनइच्छार्थेषुलिङ्लोटाविति विहितयोर्लिङ्लोटोर्धात्वर्थप्रेरणायांप्राप्तेलिङः प्रतिप्रसवार्थंसूत्रंन
चात्रवासरूपविधिनालिङ्लोटोर्नित्यंबाधानेतिशंक्यंतात्पर्यतुमुन्खलर्थेषुतदभावात्।अथापिवासरूपेविधिः स्यादेवमपिलिङे वयथास्याल्लोट्
माभूदित्येवमर्थंतदारब्धव्यमेवाक्रियातिपत्तौलृङ्प्राग्वत्इच्छार्थेभ्यो।इच्छार्थेभ्यः किं।पचतिगच्छति।प्रेषातिसर्गेप्रेषोविधिरिति।विधिग्रहणंक

लिङ्।३।३।१५९॥समानकर्तृकेषुइच्छार्थेषूपपदेषुलिङ्स्यात्।भवतीयेतीच्छतिइच्छार्थेभ्योविभाषावर्त्तमाने।३।३।१६०।
लिङ्स्यात्यक्षेलदिच्छेत्।इच्छति।कामयेत।कामयते।विधिनिमन्त्रणेतिलिङ्विधौ।यजेत।निमन्त्रणे।इहभवान्।आ
मन्त्रणे।इहासीत।अधीष्टे।यत्रमध्यापयेद्भवान्।सम्प्रश्नेकिम्भोवेदमधीयीयउत्तंतेर्क।प्रार्थने।भोभोजनंलभेयाएवंलोट्।प्रेषाति
सर्गीप्राप्तकालेषुकृत्याश्च।३।३।१६३॥प्रैषोविधिः।अतिसर्गः।कामचारानुज्ञाभवतायष्टव्यं।भवान्यजताम्।चकारेणालोटोनुकर्षणं
प्राप्तकालार्थंमालिङ्र्थेभ्यौहूर्तिके।३।३।१६४॥प्रैषादयोऽनुवर्त्तन्तेमुहूर्तादूर्ध्वंयजेत।यजताम्।यष्टव्यं।स्लेलोट्।३।३।१६५॥पूर्वसू
त्रस्यविषये।लिङः क्त्वानाञ्चापवादः।ऊर्ध्वंमुहूर्तान्मयजतांस्माअधीष्वचा३।३।१६६।स्मेउपपदेषीष्टलोट्स्यात्।त्वंस्मअध्यापय।

र्तव्येप्रैषग्रहणंशिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमित्याहुः।लोटोऽनुकर्षणमिति।लोट्चेतियोगस्येदमेवप्रयोजनमेकयोगत्वेनुलिङोप्यनुकर्षणंस्यात्।प्राप्तका
लार्थमिति।प्रैषातिसर्गयोः पूर्वेणैवसिद्धत्वादितिभावः।लिङ्चोर्द्धे।प्राप्तकालविशेषेऽप्राप्तस्यलिङोविधानार्थमिदंसूत्रं।प्रैषातिसर्गयोस्तुपूर्वेण
प्राप्तएवलिङ्।लोट्कृत्यानांकालविशेषेऽस्मिन्लिङोबाधामाभूदितिचकारः।पूर्वसूत्रविषयइति।प्रैषादयऊर्ध्वंमौहूर्तिकेइतिचानुवर्तंतेइतिभावः॥
॥ अधीष्टेचालिङेयपवादः।योगविभागस्तूर्ध्वंमौहूर्तिकानुवृत्त्यर्थः ॥ ॥

गयत्प्रयोगोनस्यात्।भाविशब्दार्थस्यआसीच्छब्देनैवलाभात्।ततश्चैतावंतंकालंभावित्वायावद्वर्तंतदिदानीमासीदित्यर्थोऽत्रावश्यंस्वीकर्तव्यः।सीरुनेगोमानासीदत्रत्यत्रापिगोमानितिव्यवहारविषयआसीदित्यर्थोलुाक्सन्दर्शित्वादौभूतेलक्षणायायथायथंलडादिस्वीकर्तव्यः।सोमयाजीत्यत्रभूतएवणिनिप्रत्ययेजातेपिभविनेतिलुडंतसमभिव्याहारेसतिसोमयाजीतिव्यवहरिष्यमाणइत्यध्याहारेणणिनेर्भविष्यदर्थलक्षणायावाप्रयोगोभवेदिकिमनेनसूत्रेणेतिचेत्।अत्राहुः।अध्याहारलक्षणाप्रयुक्तौशैथिल्यंविनैवप्रायशोनिर्वाहार्थंसूत्रारंभः।नहिभावित्वमासीदित्यादौक्वचिदध्याहारादिकमगत्याभवतीतिसर्वत्रतत्स्वीकर्तुमुचितमिति॥ ॥ क्रियासमभिहारेलोट्लोटोहिस्वोवाचतध्वमोः।३।४।२।पौनःपुन्येभृशार्थेचद्योत्येधातोर्लोट्स्यात्तस्यचहिस्वोस्तः।तिङामपवादः॥तौचहिस्वौक्रमेणापरस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौस्तस्तिङ्-संज्ञौचतध्वमोर्विषयेतुहिस्वोवास्तः।उरुषैकवचनसंज्ञेतुनानयोरतिदिश्येतेहिस्वविधानसामर्थ्यात्।तेनसकलपुरुषवचनविषयेपरस्मैपदिभ्योहिःकर्तरिआत्मनेपदिभ्यःस्वोभावकर्मकर्तृषुसमुच्चयेऽन्यतरस्याम्।३।४।३॥अनेककृियासमुच्चयेद्योत्येप्राग्लुङ्वास्यात्।यथाविध्यनुप्रयोगःपूर्वस्मिन्।३।४।४॥आद्येलोड्विधानेलो॰ ॥

चहिस्वोस्तइति।ननुलोटइत्येवनतिङेलक्षयित्वातिङमेवहिस्वौविधीयेतांनचासतितिङंतत्वात्पदत्वंलभ्यतइति[illegible]ग्रणोप्यस्तिवाचतध्वमोरितिवाक्यशेषोपिस्वरसतःसंगच्छतेऽन्यथायेननाप्राप्तन्यायेनहिस्वपोतिङःपदादत्वेसतितध्वमोःस्थानेतयोर्विकल्पेनधानासंभेवाऽऽक्तवाक्यशेषोऽरुषपादइतिचेत्।अत्राहुः।लोट्शब्दस्यतिङ्-लक्षणानन्याय्या।असंजातविरोधित्वेनोपक्रमस्यप्राबल्याद्विषयसन्न्याश्रयणेनवाक्यशेषस्योपपन्नत्वाच्चकिंचातिङमादेशत्वेनतिप्सिप्मियांस्थानेविहितस्यहेःस्थानिवद्भावेनपित्वात्ङित्त्वाभावेनलुनीहीत्यत्रईहल्यघोरितीत्वंनस्यात्।ब्रूहीत्यत्रब्रुवईडितीडागमेब्रवीहिरितिस्यात्।तृणढीत्यत्रजतृणाहरमितीमागमेतृणेढीतिस्यात्।किंच॥लादेशानामेवय

सीत्यादीनामनुपपत्तिः। तदेतदभिप्रेत्याह धात्वर्थानामिति। विषयवदुत्पादेऽसंवदुवचनमेकैकविषयोद्देश्यायांतु धात्वर्थयोगिति बोध्यं। एतच्चमनोरमानुसारेणाव्याख्यातं। केचित्तु धात्वोरर्थद्वारकसंबंधेऽभ्युपगतेगोमानासीदित्यादिनसिध्येदितिमनोरमोक्तंचिन्त्यमेवातत्करोतितदाचष्टइत्यत्रेवतदस्यास्मिन्नित्यत्राप्येकत्ववर्तमानत्वयोरविवक्षितत्वात्प्रकृतसूत्रानपेक्षयैवतत्तिद्धेः। नत्वत्रमनुविधोर्वर्तमानेलडित्यादाविवकालविशेषपरियहोस्तीत्याहुः। ततभाष्यकैयटाद्यननुगुणं। तथाहिभाष्येप्रत्ययग्रहणेऽनुवर्तमानेऽपुनरत्रप्रत्ययग्रहणंकिमर्थमित्याक्षिप्यअधातुप्रत्ययानामपिसंबंधेसामर्थ्यंयथास्यात्गोमानासीत्भविताचेति समाहितं। कैयटेनतुतदस्यास्मिन्नितिमतुप्प्रत्ययोवर्तमानसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तोविहितइत्युक्तं। तथाचमनुद्विधावस्तीत्यत्रएकत्वस्याविवक्षितत्वेपिवर्तमानत्वंविवक्षितमितितन्न्यायबलादवगम्यते। किंचादृढिनमानयेत्युक्तेवर्तमानसत्ताविशिष्टदृढयुक्तएवाऽऽनीयतेनान्यः। तथाचआसीत्भविनेतितिङंतपदानुरोधेनगोमानित्यत्रगावोऽस्यासन्गावोऽस्यभविताऽस्त्यतीतानागतसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तोमतुप्प्रत्ययः प्रकृतसूत्रेणैवविधीयतेनतुतदुक्तरीत्यालभ्यतइतिदिक्। नतुतत्तद्विधिवाक्यैरेवस्वविषयेप्रत्ययाःसिद्धाःकिमनेनसूत्रेणेत्यतआहायत्रकालइति। वर्तमानसामीप्यादारभ्यकालान्यत्वंप्रायेणप्रतिपाद्यतेतदेवचेहगृह्यतइतिभावः। वनानिपश्यन्नयेत्यादौवर्तमानभूतकालादिप्रत्ययेषुकोवाखकालात्प्रच्युतोभवतीत्याकांक्षायामाहातिङंतवाच्येति। प्रधानानुरोधेनगुणस्यनयनमुचितंनतुविपरीतमितिभावः। प्रत्ययाइति। कालांतरभाजोभवंतीत्यर्थः। भूतेलडिति। एवंचदृष्टित्यादेर्दर्शेत्यर्थः। अतीतेतिं। अतीतवासकर्तीयस्यदर्शीनस्येतिबहुव्रीहिः। सोमयाजीतिं। कर्तरीयजर्तिभविष्यतिणिनिः। अतएवाहासोमेनयक्ष्यमाणइति। एवंचपश्यन्नयेत्यत्रदृशेर्भूतेलट्दृष्टवापश्यामीत्यर्थः। निवेदयिष्यतोमनोनविव्यथेरित्यत्रतुवेदयतेर्भूतेलट्दृतस्यलटःसद्देतिशतृप्रत्ययः। निवेदनंकृतवतइत्यर्थइत्याशयः। एतेनाभविष्यन्मासीदित्यत्रसूत्रेरीत्याभविशब्दस्यभूतकालत्वेस्वीकृतेसत्यतीतभवनमित्यर्थादासीच्छब्दस्याप्येककर्तृकभूतीतभवनमित्यर्थात्भाव्यासीच्छब्दयो र्ग

हिस्वोलोङ्वाचतध्वमोरिति सूत्रमस्तुतथाचहिस्वोलोरौनभवतरतिलोट्धर्मकावित्यर्थः पूर्वोक्तरीत्यास्यादितिसर्वेषसिद्धेकिमनेनलोटरति
षस्यैतत्करणेनेतिचेत् अत्राहुः हिस्वयोर्यद्विलोट्स्थानिकत्वेनस्वीक्रियतेतर्हितयोर्लोडादेशवद्भावेनईहल्यघोरित्यादिप्रवृत्त्यालुनीहीत्यादिसि
द्धावपिहिस्वांतस्यलोडंतत्वेनसिध्येत्तथाचाहंतचेत्यनुदात्तविकल्पोनस्यात्हंतप्रलुनीहीत्ययंलुनातिएवंचलोडंतत्वलाभार्थंलोटोहिस्वाविति
विधीयतेयदितुहिस्वोलोडित्युक्तेपिलोङ्वत्भावाश्रयेणलोडंतकार्यंहंतचेतिस्वरविकल्पःसिध्यतीतिब्रूषेतर्हिस्थानिवत्भावलब्धलोट्धर्मको
हिस्वाचित्यर्थस्यानाश्रयणाल्लोडादेशकार्याणिपरस्मैपदात्मनेपदतिङ्संज्ञास्तुनसिध्येतितथाचपूर्वोक्तदोषस्तदवस्थःस्यात्लोङ्वोटोहिस्वो
रित्युक्तेजस्थानिवद्भावेनहिस्वयोर्लोङ्वात्लोडंतकार्यंस्वरविकल्पःसिध्यतिक्रियासमभिहारेलोट्रतिवाक्यात्लोडित्यनुवर्त्यहिस्वोलोडितिप्रा
गेवच्याख्यातत्वात्लोडादेशवद्भावेनपरस्मैपदात्मनेपदसंज्ञारीत्यपिसिध्यतीति ॥ ॥ ॥ ॥

स्मैपदात्मनेपदसंज्ञेाननुलादेशतिङादेशानामितिसर्वेषांतिङांग्रहणंविहितेापर्यायेणस्यातांनन्वतिवादीनांहिस्तङांस्वरतिपदव्यवस्थया।ननु
श्वलकारस्यैवादेशेाहिस्तेाननुतिङामित्यवश्यंस्वीकर्तव्यमिति।नन्वेवंहयोरपिलः परस्मैपदमितिपरस्मैपदसंज्ञास्यान्नतश्चपरस्मैपदिभ्यएवहिस्तो
स्यानामतआहातेाचेति।अयंभावः।लोटोहिस्तेारतिवाक्येक्रिया समभिहारेलोडितिवाक्यात्तोडित्यनुवर्त्ततेतच्चहिस्वावित्यस्यविशेषणं।नचहिस्तो
लोटोभवतरतिसामर्थ्यात्तोड्धर्मकावित्यर्थः संपद्यतेातच्चापिप्रख्यलोड्संबंधिनोधर्मस्यप्रत्ययत्वस्यातिदेशेाव्यर्थः।स्यानिवत्वेनैवनात्सिद्धेः।किं
नुस्यानिवद्भावलब्धलोड्व्यपदेशकोतिङ·भूतेायेाहिस्तेातयेारेवधर्मरहातिदिश्यतेाकेचिन्नक्रिया समभिहारेलोडित्यनंतरंलाघवात्तस्यहिस्वावि ति
वक्तव्यंलोड्ग्रहणसामर्थ्यात्तोड्धर्मकावेवहिस्तोलोटःस्यानेभवतरत्यर्थः संपद्यतेातथाचपूर्वोक्तरीत्यातिङ·भूतेायेाहिस्तेातयेारेवधर्मरहातिदि
श्यतेरतिसिद्धमिष्टं।एवंचलोटेाहिस्वावितिवाक्येपूर्ववाक्यात्तोड्ग्रहणंनानुवर्तनीयमित्याहुः।तिङ्संज्ञेातेातेनपदत्वंतिङ्तिङरतिचभवति।हि
स्वविधानरतियदिहिउरुषवचनसंज्ञेअपिस्यातांतर्हियुष्मत्सामानाधिकरण्येएकत्वेचसत्येवहिस्वाभ्यांभाव्यंतत्रचव्यर्थेाहिस्वविधिरितिभावः।
हिः कर्तरिस्वेाभावकर्मकर्तृद्विति।उक्तंचकैयटेनापिहिशब्दस्यकर्तावाच्यःस्वशब्दस्यतुभावकर्मकर्तारइति।अत्रनव्याः।अल्पेहस्वेइत्यादौकप्रत्य
यवत्क्रियासमभिहारेलोडयंस्वार्थिकएवानत्वस्मिन्लोटिलः कर्मणिचेत्याद्यर्थीनाभ्युपेयः प्रयोजनाभावात्।यदितुहिशब्दस्यकर्तावर्थेःस्यात्त
नः।नरतिशयनवायानेस्यंतस्यार्थइतिवक्ष्यमाणग्रंथः स्वरसतेानसंगछेतायाहियाहीत्यादौतुकर्त्रादिप्रतीतिर्यातीत्यादिसमभिव्याहारेणमुख्य
भैवायथाएधांचक्रेइत्यत्रतङादेशात्प्रागेवआमः परस्यलेर्लुक्यामंतेसंख्याप्रतीत्यभावेपिचक्रेइत्यनुप्रयोगवशेनएककर्तृकाद्विरूपाक्रियेत्य
विद्यमानापिसंख्याप्रतीयतेतथैवहिस्वांतेष्वपिकालकारकसंख्याप्रतीतिर्यातीत्याद्यनुप्रयोगवलेनभवतीत्याहुः। स्यादेतत्।क्रियासमभिहारे

तन्निवृत्तिपरत्वात्तथापीहकदाचिद्यातीत्यस्यकदाचिन्नगच्छतीत्यस्याऽप्रयोगेप्राप्तेयथाविधीत्ययमप्राप्तांशपरिपूरणायत्रीहीनवर्हतीत्यादिवद्विधायतइतिनियमविधिरेव। एतेनमीमांसकप्रसिद्धनियमविधिः शब्दशास्त्रेऽप्रसिद्धइतिवदंतःपरास्ताः। हिवाच्यइति।वार्तिकमिदंहिरुक्तप्रक्रियोयांचाख्यातंइतिशब्दस्तिति।ननुइतिशब्देनव्यवधानाद्यातीत्यस्याऽप्रयोगत्वंकथमितिचेत्।अत्राहुः।अनुशब्दस्येहानुवादित्वमात्रपरत्वाच्यव

तविपरीतप्रयोगयोरिष्टापत्तिः।एतच्चभाष्यकारीयोदाहरणसूत्रप्रत्याख्यानाभ्यांनिर्णीयते।नचसमुच्चयेसामान्यवचनस्येतिविशेषस्योक्त्वा
त्सूत्रैकदेशस्यपूर्वस्मिन्निति पदस्यवैय्यर्थ्यमसुनामायथाविध्यनुप्रयोगइतिनुयथाविधीतिनियमार्थस्वीकर्तव्यमेवअन्यथायाहियाहीतिगच्छ
तीत्यादिस्यादितिवाच्यं।यस्माच्चोदविधिस्तन्प्रकृतिकतिङंतस्यैवोपस्थितत्वेनाऽप्रयोक्तुमर्हत्वान्नतूपस्थितपरित्यागेनयत्किंचिद्धानुप्रकृतिक
तिङंतस्याऽप्रयोगार्हतेति।अतएवस्वरूपंशब्दस्येत्यपिसूत्रंप्रत्याख्यातंभाष्यकारेणाऽग्नेर्ढगित्यादौविधिवाक्यगतस्यागारवाचकाग्निशब्दादेरुप
स्थितत्वात्तत्परित्यागेनाऽनुपस्थितवन्त्यादिशब्देभ्योढगादिर्नभवेदिति। एवंचास्मिन्प्रत्याख्यातेयथाविध्यनुप्रयोगसूत्रेमीमांसकप्रसिद्धनि
यमविधेःस्थितौदाहरणमन्वेषणीयमितिदिक्।एवमितिं।याहियाहीतियांतीत्येवमित्यर्थः।पक्षेइति।वाचतध्वमोरित्यु
क्तत्वात्तहिस्वाभावपक्षेइत्यर्थः।तध्वमोरित्यत्रतशब्देनमध्यमपुरुषबहुवचनेनृत्यतेर्ध्वंसाहचर्यात्।यद्यपिध्वमित्यस्यात्मनेपदत्वमस्तीतितत्साह
चर्येणप्रथमपुरुषैकवचनस्यग्रहणंप्राप्नोति।तथापिबहुवचनत्वमध्यमत्वरूपधर्माभ्यांमध्यमपुरुषबहुवचनमेवगृह्यतइत्याशयेनोदाहरतियां
तयातेतियूयमिति।अस्यापिलोट्येलड्वत्तत्स्थस्थ मिपामितियातइत्यत्रयस्यतादेशः।विध्यादिलोडविषयेत्वनुप्रयोगेपिथस्थतादेशप्रवृत्तेर्यूयंया
तेत्यनुप्रयोक्तव्यं।अधीध्वंअधीध्वमिति।सनाभ्यामित्यम्॥

॥ ॥

समुच्चयरतिचिनो तेर्भावेएरजित्यच्।प्रागुक्तमिति।धातोर्लोट्लोटोहिस्वौतध्वमोर्विषयेवेत्यर्थः।यथाविध्यनुप्रयोगःपूर्वस्मिन्क्रियासमभिहारविषये।
अत्रसंख्याकारकादीनांहिस्वांतादप्रतीतेस्तद्बोधनायानुप्रयोगोन्यायतएवप्राप्तस्तदनुवादेनयथाविधीतिनियम्यते।तथाचपक्षेप्राप्तस्यनियम

समुच्चयेसामान्यवचनस्य।३।४।५॥समुच्चयेलोड्विधौसामान्यार्थस्यधातोरनुप्रयोगःस्यात्।अनुप्रयोगाच्चयायथंलडादयस्ति
वादयश्चाततः संख्याकालयोःपुरुषविशेषार्थस्यचाभिव्यक्तिः।क्रियासमभिहारेद्वेवाच्ये।याहियाहीतियाति।पुनःपुनरतिशये
नवायानंत्वंतस्यार्थः एककर्तृकंवर्तमानंयानंयातीत्यस्यरतिशब्दस्यभेदान्वयेतात्पर्यंग्राह्यति।एवंयातः।यान्ति।यासि।या
थः।याथायातयातेतियूयंयाथ।याहियाहीत्यायास्तिवा।यास्यतिवा।अधीष्वाधीष्वेत्यधीते।धेविषयेपक्षेऽधीध्वमधीध्वमितियूयम
धीध्वेसमुच्चयेनसकृन्विधानाःखादेत्यभ्यवहरति।अन्नंभुंक्ष्वदधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते।तध्वमोस्तुपिवतखादतेत्यभ्यवहर
थाभुङ्ध्वंआस्वादयध्वमित्यभ्यवहरध्वेपक्षेहिस्वौ।अत्रसमुच्चीयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेनसामान्येनाभेदान्वयःपक्षेसकृ
न्पिवतिधानाःखादतिअन्नम्भुङ्क्तेदधिकमास्वादतेएतेनपरीप्सवस्कन्दलुनीहिनन्दनंमणिरत्नानिहरामरङ्गनाःविगृह्यचक्रे
नमुचिद्विषावलीयइत्यमस्यास्थ्यमहर्दिवंदिवइतिव्याख्यातम्।अवस्कन्दनलवनादिरूपाभूताच्चतनपरोक्षाएककर्तृकाअ
स्यास्थ्यक्रियेत्यर्थात्।इहपुनःपुनश्चस्कन्देत्यादिरर्थइतिव्याख्यानंभ्रममूलकमेवद्वितीयसूत्रेक्रियासमभिहारइत्यस्यानुवृत्तेः
लोडन्तस्यद्वित्वापत्तेश्चापरीप्सवस्कन्देत्यादिमध्यमपुरुषैकवचनमित्यपिकेषांचिद्भ्रमएवापुरुषवचनसंज्ञेरहनेत्युक्तत्वात्॥ ॥
इतिलकारार्थप्रक्रिया ॥ ॥ इतिभट्टोजिदीक्षितविरचितायांसिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्द्धेतिङन्तंसमाप्तम् ॥ ॥ नाद्याहियाहीतिगकृतौ

त्यादिनभवतिायद्यप्यन्यत्रस्नह्नरूषार्थस्यांशावित्यादौनियमशब्देनपरिसंख्याव्यवहियतेसर्वनामस्थानेचेत्यादिनाशेोनतभिन्नेचरीर्घप्राप्तेशेरन्यत्र

॥इतिश्रीसिद्धान्तकौमुदीतत्त्वबोधिनीसंयुक्तातिङंतंसमाप्तम्॥

अधीध्वे इति। विध्यादिलोड्विषयेऽनुअधीध्वमित्येवानुप्रयोक्तव्यं। भावकर्मणोस्तुभूयस्वभूयस्वेतिभूयतेः पच्यस्वपच्यस्वेतिपच्यतेरित्यादुन्नेयं। समुच्चयेऽन्यतरस्यामितिसूत्रेक्रियासमभिहारइत्यनुवर्तनात्। द्वित्वमकृत्वैवोदाहरति। सकून्पिबखादेति। अभ्यवहरथेति। विध्यादिलोड्विषयेऽनुअभ्यवहरतेत्यनुप्रयोक्तव्यं एवंअभ्यवहरध्वेइत्यत्रापिउक्तविषयेअभ्यवहरध्वमित्यनुप्रयोक्तव्यं। पक्षेहिखावितिपिबखादेत्यभ्यवहरथामुंस्वाखादस्वेत्यभ्यवहरध्वेइत्युदाहार्यं। लवनादीति। आदिशब्देनमोषणहरणग्रात्यो। अनुवृत्त्यभ्युपगमेवाधकमाहालोडंतस्यविभ्रमएवेति। उरुवांशेवचनांशेचलोडंशेनुमभावेनिमावंगएवमुक्तोदाहरणेषुहिखांतेषुतिङंतत्वंयथायथंपरस्मैपदात्मनेपदांतत्वंचसिद्धंपुरुषवचनसंज्ञेनुविधानसामर्थ्यादिखर्थेनैरुक्तइत्युक्तमितिसर्वंसुस्थिरं॥ ॥ इतिश्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवामनेंद्रस्वामिचरणारविंदसेवकज्ञानेंद्रसरस्वतीकृतौसिद्धांतकौमुदीव्याख्यायांतत्वबोधिन्याख्यायांतिङंतकांडंसमाप्तम् ॥ ॥ ॥

सि.कौ. श.रू. २

प्रतिज्ञायस्वरितेनाधिकारावगतिरित्यादिव्याख्यांविहायस्त्रियामभिधेयायांवासरूपविधिर्नेतिस्त्रियामित्येवंशब्दमुच्चार्यविहितेवासरूपविधिर्नेतिवाव्याख्या
यतामितिचेत् अत्राहुःस्त्रियांवाच्यायामितिपक्षेलक्ष्यालक्षितत्वेतियतोविषयेतव्योनस्यात् ह्योरपिरहस्त्रीवाचकत्वात्स्त्रियामितिशब्दोच्चारणापक्षेनुव्याव
र्त्तोणीव्यावर्त्तुधिरितिकर्मव्यतिहारेणचोविषयेत्रिन्नस्यात् ह्योरपिस्त्रियामित्युच्चार्यविधानात् ततश्चस्त्र्यधिकारोक्तविनेतिव्याख्येवज्ज्यायसीतिदिक्
॥ ॐ ॥ कृत्याःअत्रप्रत्ययइत्यादिवल्लक्ष्यइत्यधिकारेणापीहसिद्धेर्वहुवचनमनुक्तप्रत्ययसमुच्चयार्थं तेनकेलिमरादयोज्ञापकसिद्धाइतिनोप्रसंख्येयाइत्या

कृत्याः।३।१।९५॥अधिकारोऽयंएवुल्तृचःप्राक्कर्तरिकृत्।कृत्प्रत्ययःकर्तरिस्यादितिप्राग्णमोरेवकृत्यक्तखलर्थाः।३।४।७०॥एतेभाव
कर्मणोरेवस्युःतव्यत्तव्यानीयरः।३।१।९६॥धातोरेतेप्रत्ययाःस्युःतकाररेफौस्वरार्थौ।ण्वितव्यम्।ण्यनीयन्त्वयाःभावेऔत्सर्गिकमे
कवचनंक्लीवत्वञ्चेतव्यश्चयनीयोवाधर्म्यस्त्वयावसेस्तव्यत्कर्तरिणिच्च॥वसतीतिवास्तव्यः।केलिमरउपसंख्यानम्।पचेलिमाभा
षाःपक्तव्याः।भिदेलिमाःसरलाःभेत्तव्याः।कर्मणिप्रत्ययः।वृत्तिकारस्तुकर्मकर्तरिचायमिष्यतइत्याहातङ्ग्राह्यविरुद्धम्।कृत्यचः।८।४।९७
उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यचउत्तरस्यकृत्यस्यसनस्यणत्वंस्यात्। प्रयाणीयम्।अचःकिम्प्रमग्नः।निर्विणस्योपसंख्यानम्।अचःपरत्वाभा
वान्नकारेणाव्यवधानाच्चाप्राप्तेवचनम्।परस्यणत्वं।पूर्वस्यसूत्रं।निर्विणः।णोर्द्विभाषा।८।४।३०॥उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यएयन्ताद्वि
हितोयःकृन्नत्स्थस्यनस्यणोवास्यात्। प्रयापणीयं।प्रयापनीयं।विहितविशेषणंकिं।यकाव्यवधानेयथास्यात् ॥ ॥ ॥

हुःएवुल्तृचःप्रागिति एवुलादित्यतःप्रागित्यर्थः।णगारव्यायांएवुल्वहुलमितिनाऽधिःप्रत्यासत्तिन्यायात् अत्राधिविशेषेज्ञापकंत्वेहकृत्यतृचश्चेत्यत्रकृत्याद्य
थाकृत्तोग्रहणमेव नत्वेवंतृचोकृत्यत्वेपिएवुलःकृत्यत्वंदुर्वारंस्यादिशापत्तौनुतयोरेवेतिभावकर्मणोरेवएवुल्स्यान्नतुकर्तरीतिवाच्यम् भाष्येएव
एवुलःकृत्यत्वमाश्रित्ययोगापेक्षंज्ञापकमितिसिद्धांतितत्वात् वृत्तिकारस्तुसूत्रेप्राक्एवुलइतिप्रविश्लेषतयोरेवतच्छब्देनभावकर्मणीपरामृश्येतेएव

॥ श्रीपञ्चदशीसारम् ॥

व्याख्यायेततर्हिनियमार्थतानलभ्येतणिजंतादिहितस्यापिकृत्स्थनकारस्यणिलोपेकृतेहलंतात्परत्वेनणेर्विभाषेतिविकल्प्यंवाधितुंविधेःसंभवात्।रक्षापतोनुअणिजं
तप्रकृतिकानीयर्प्रत्ययांतप्रेखणीयमित्याद्युदाहरणंनस्यात्।किंतुणिजंतप्रकृतिकमेवोदाहरणंस्यात्।किंचअस्यसूत्रस्यनियमार्थत्वाभावात्प्रमणनीयमित्यत्रकृत्यचर
त्वेनणत्वंस्यात्।अतोविहितविशेषणमवश्यंस्वीकार्यमितिदिक्।नन्वेवमपिनियमार्थतानभ्युपैति।प्रेन्वनमित्यत्रविध्यर्थत्वसंभवात्।उम्नकारेणव्यवधानात्कृ

उम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणम्।अङ्क्ष्वादि।तिसूत्रेणेवांतेनेहनप्रेन्वनं।इहतुस्यादेव।प्रोम्भणम्।वानिंसनिङ्क्षनिन्दाम्।८।४।३३॥ए
षांनस्यणोवास्यात्कृतिपरेप्रणिंसितव्यंप्रनिंसितव्यंनभाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम्।८।४।३४॥एभ्यःकृन्नस्यणोनाप्रभानीयंप्र
भवनीयमित्यत्रएवेहग्रहणमिष्यते॥पूङःस्तुप्रपवरणीयःसोमः।एयन्नाभादीनामुपसंख्यानम्॥प्रभापनीयंखशाजःशस्त्रयोवेत्युक्तंण
त्वप्रकरणेपरितद्वेध्यं।यत्वस्यासिद्धत्वेनशकारव्यवधानान्नणत्वं।प्रख्यानीयंकृत्यल्युटोबहुलम्।३।३।११३॥स्नान्यनेनस्नानीयं
चूर्णम्।दीयतेऽस्मैदानीयोविप्रः।अचोयत्।३।१।९७॥अजन्ताद्धातोर्यत्स्यात्।चेयंजेयंअजयहणंशक्यमकर्तुमायोगविभागोज्ञेयमात
व्यादिष्वेवयतोपिसयडत्वात्।ईद्यति यतिपरेआतईत्स्यात्।गणःदेयंग्लेयंतकिंशसिचतियतिजनिभ्योयहाच्यः।तर्कंशस्यंचत्यं
यत्यम्।जन्यम्।जनेर्ण्यद्विधिःस्वरार्थःएयतापिरूपसिद्धेः॥नचवृद्धिप्रसङ्गः।जनिवध्योश्चेतिनिषेधात्।हनोवायद्धश्चवक्तव्यःवधः॥
पक्षेवक्ष्यमाणोएयत्।घात्यःपोरदुपधात्।३।१।९८॥पवर्गान्नादुपधात्स्यात्।एयतोऽपवादःशप्यम्।लभ्यम्।नानुबन्धकृतमसारूप्यं
अतोनएयत्।तव्यदादयस्तुस्यरेव॥आडोयि।७।१।९९॥आडःपरस्यलभेर्नुम्स्याद्यादौप्रत्ययेविवक्षितेऽनुमिकृतेऽदुपधत्वाभावात्स्यदेव।

त्यचइत्यस्याप्रेरित्यतआह॥ ॥नुम्ग्रहणमिति।अङ्क्ष्वादितिसूत्रइवात्रापिनुमनुस्वारेलक्ष्यतेइतिविध्यर्थत्वमिहनशंकनीयमितिभावः।प्रोभणमिति।उंभ
भपूरणइत्यस्माद्भावेल्युट्।।वानिंस॥कृत्यचइत्यतोऽनुवर्तनादाह।कृतिपरइति।एयन्ताभादीनामिति।एयन्तस्यप्रकृत्येतरत्वादप्राप्तेवचनम्।हेरचङीतिसूत्रेभ

कारस्तुकर्तृयोगव्यवच्छेदार्थस्तदाह भावकर्मणोरेवेति यद्यप्येतत्तृकोऽन्यन्यायेनैवलभ्यते तथापिस्यसृप्रतिपत्त्यर्थमेवकारइत्येके तन्न्यायस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमित्यन्ये स्वरार्थाविति तकारस्तित्स्वरितमितिस्वरितत्वार्थः रेफस्तूपोत्तमंरिनीतिमध्योदात्तार्थः क्त्यचः उपसर्गादित्यनुवर्त्ततेरवाभ्यामितिचतत्रताण्यात्ता च्छ्व्यमित्याह उपसर्गस्यादिति क्तस्थस्यनस्येति अचउत्तरस्येत्यस्यक्तोविशेषणात्वेनुप्रयापणामित्यादेर्नस्यादितिभावः प्रमग्रहितुमस्त्रोशुद्रोओदितश्चेतिनिष्ठानत्वंतस्यासिद्धत्वात् स्कोरितिसलोपः चोः कुः निर्विणस्येति विदेःक्तस्यरदाभ्यामितिनत्वेपूर्वस्यदस्यच॥प्रयाय णीयमिति॥याप्रापणेणिचि अर्तिह्रीतिपुक् रोरनिटीतिणिलोपः॥ ॥प्रयाप्यमाणमिति यातेर्णिचिपकिएयंतस्यधातुत्वेनवर्त्तमानेकर्मणिलटिशटःशानच् तस्यशित्वेनतिङ्शितिसार्वधातुकत्वेसार्वधातुकेयगित्यनेनयकिक्ङितेरोरनिटीतिणिलोपेआनेमुगितिमुगागमेणात्वेचसिध्यतिरूपम् विहितविशेषणान्न

प्रयाप्यमाणाम्पश्यारणात्वेइरउपसर्गात्वन्नेत्युक्तम्।इर्ष्यानंाइर्ष्यापनंा।हलश्चेजुपधात्।८।४।३१॥हलादेरिजुपधात्क्त्नस्याचःपरस्यणीवास्यात्।प्रकोपणीयंा।प्रकोपनीयम्।हलःकिम्।प्रोहणीयम्।इजुपधात्किम्।प्रवपणीयम्॥इजादेः सनुमः।८।४।३२॥सनुमश्चेङ्भवतितर्हिइजादेर्हलन्तादिहितोयःक्तनस्थस्येवात्रेङ्क्षणीयम्।इजादेः किम्।मगिसमर्पणो।प्रमङ्क्षनीयम् ॥

धानेनएयंतात्परत्वाभावान्नसिध्यति नचाङ्व्यवायेपीतिभविष्यतीतिवाच्यम् रवाभ्यांपरस्यनस्येत्येशेत्तस्मा——दितिनिर्देशपरिभाषयाप्रापितस्याव्यवधानस्यरामाणामित्यादिसिद्ध्येव्यवायेपीतियोगविभागेनबाधेसतिआदर्शेनेत्यादावतिप्रसंगेप्राप्तेअट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपीतिनिषेधंबाधित्वमितिस्थितम् णेर्विभाषेत्यत्रनुएयंतक्तोरत्यवधानस्यापेक्षाकथमङ्ग्रहणंाननिवार्यतेभावः हलश्चेइजुपधस्यहलंतत्वाच्यभिचारइत्यनेननदारित्वंलक्ष्यतइत्याह हलादेरिति॥प्रकोपणीयमिति॥कुपकोपे प्रोहणीयमिति ऊहवितर्के अत्रक्तस्यचइतिनित्यमेवणत्वं एवंप्रवपणीयमित्यत्रापिउवपबीजसंताने इजादेःसनुमःक्तस्यइत्येवसिद्धेनियमार्थमिदमित्याह॥सनुमश्चेदित्यादि॥इहहलइत्यत्रक्तंतदंतपरंनतुतदादिपरम् इजादेर्हलादित्वासंभवात्तदाह॥हलंतादिति॥विहितइति॥यदितुविहितविशेषणान्न

षाएकांतत्वपक्षेतु प्राप्तविभाषेतिपक्षद्वयसाधारणंविभाषाग्रहणं लिंगमनोरमायामेकान्तत्व पक्षेएवोपन्यस्तमितितदनुसारेणोदाहृतं अनेकांतत्व पक्षेत्वसाधार
णंलिंगमुशीनामाडःरतिसूत्रेमाङ्नेग्रहणं मेङ्इत्यत्रहिसत्यपिङ्कारानुबंधेनस्थानवयवत्वात् एजंतत्वमविहतमित्याद्येवउपदेशइत्यात्मनेपदीकारादितिदिक्
एयदेवेति तेनतित्स्वरितमितिस्वरितेसतिआलेभ्यइत्यत्रसमासांतोदात्तत्वंवाधित्वाकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणस्वरितांतत्वमिष्टंसिध्यतियतिनुयतोनावइत्या

उपात्प्रशंसायाम्।७।१।६६॥उपलंभ्यः साधुःस्तुतौकिम्।उपलभ्यंशकयउपलभ्यः।शकिसहोश्च।३।१।९९॥शक्योस्त्यागदमदचरयम्
म्यानपसर्गे।३।१।१००॥गद्यम्।मद्योचर्ये चरेराङ्चाङ्गेआचार्योदेशःगन्तव्यइत्यर्थः।अगवैकिम्।आचार्योगुरुःयमर्नियमा
र्थम्।सोपसर्गान्माभूदितिप्रयाम्यमानिपूर्वात्स्यादेवातेनतत्र भवेद्विनियम्यमिति वार्तिकप्रयोगात्।एतेनानियम्यस्यनासक्तिःत्वयानि
यम्यानतदिव्यचक्षुषेत्यादिव्याख्यातम्।नियमेसाधुरितिवा।अवद्यपण्यवर्य्यागर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु।३।१।१०१॥वदेर्नञिउपपदे
वदःसुपीतियत्कपोःप्राप्तयोर्य्यदेवसोपिगर्हायामेवेत्यभयार्थंनिपातनम्।अवद्यम्यापम्गर्ह्यैतिकिम्।अनूद्यंगुरुनाम।तद्धिनगर्ह्यंवचना
नर्हत्वात्।आत्मनामगरेर्न्नीमनामातिकृपणस्यचाश्रेयस्कामोनगृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोरितिस्मृतेः।पण्यागौः।व्यवहर्तव्येत्यर्थः।पाण्य
मन्यत्।स्तुत्यर्हमित्यर्थः।अनिरोधोऽप्रतिबन्धस्तस्मिन्विषयेदृङ्नेयत्।शतेनवर्य्याकन्याकृत्यान्यावद्यंकरणं।३।१।१०२॥वहन्त्यनेनेतिवह्यं,हि
शकटंकरणङ्किमावात्र्यावोढव्यं।अर्घ्यंस्वामिवैश्ययोः।३।१।१०३॥ऋगतौ।अस्माच्चतएयतोऽपवादःअर्घ्यंस्वामीवैश्योवाअनयोःकिंआ

द्युदात्तत्वेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वंप्रसज्येतत्तच्चानिष्टमितिभावः॥ ॥उपात्प्रशंसायाम्यादौप्रत्ययेविवक्षितेउपपूर्वात्त्रभेर्नेमस्यात्प्रशंसायाम्।साचेहग
म्यमानतयाविशेषणम्।यात्वर्थस्तुप्राप्तिरेव।तेनयस्यप्राप्तिर्यस्माद्वाप्राप्तिःप्रशंसाहेतुर्भवतितद्विहोदाहरणम्।विपरीतंतुप्रत्युदाहरणम्।इहापियौप्रत्य
येविवक्षितेऽत्यर्थान्नुमिष्टतेएयतिसत्यंतस्वरितत्वंभवति।यतिनुसत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वंस्यात्।प्राचांतुस्वरेविशेष मनालोच्यपोरदुपधादितियतमेवस्वीकृत्य

तिपर्यवसेनप्रकृतिग्रहणेऽप्यधिकस्यापिग्रहणमितिज्ञापनादेतत्सिद्धमितिकेचिदाहुः तद्भमशात् ज्ञापनेतुकृत्वमात्रविषयकमितिभाष्यादोसिद्धेतितत्वात्
अचोयत् धातोरितिवर्त्तते अञ्जग्रहणाच्चधातोर्विशेषणंविशेषणानतदेतविधिरुदाह अञ्जेतादिति शक्यमकर्तुमिति अत्रकेचिदञ्जग्रहणमञ्जतभूतपूर्वादपिय
थास्यादित्येवमर्थमपेक्षितंतेनदित्स्यंधित्स्यमित्यत्रयतिरुक्तेयतोनावश्यत्वाद्युदात्तत्वंसिध्यतिएयतिरुक्तेतुतित्स्वरितमितिप्रसज्येत नचदित्संधित्समित्यत्रस
हलोरितिएयतःप्रसक्तिरेवनास्तीतिवाच्यम् आर्द्धधातुकविवक्षायामेवअतोलोपेकृतेहलंतत्वेननत्संभवादित्याहुस्तदपातत आर्द्धधातुकेविवक्षितेयद्यतोलोपः
स्यात्तदाहीदंसंभवेत्तल्लोपस्तुआर्द्धधातुकेपरएवोचितःअन्यथापरनिमित्तत्वाभावेनस्थानिवत्त्वाभावेगणयतीत्यादावुपधावृद्धिप्रसंगादितिभावः॥सुपठत्वादिति
हूयेधातवोऽञ्जेताहलंताश्चतत्रहलंतानएयंतवक्ष्यतीतिपरिशेषाद्ऽञ्जतादेवयङ्विधास्यतीतिभावः॥तर्किशसि॥तकहसने शसुहिंसायाम् चतेयाचने पतृकेवि
च्छंसीतिशानस्वारंपठंतितदुपेक्ष्यम् ईडवंदवृशंसदुहांएयन्नइतिसूत्राविरोधेनशंसेरेयंतएवस्वीकर्तव्यत्वात्॥हनोवायदिति हन्तेर्वायत्स्यात्यत्संनियोगेनवधा
देशस्तुनित्यएव यद्यपिवधमर्हतीतिवध्यइतिशीर्षच्छेदाद्यच्चेत्यतोयदित्यनुवर्तमानेदंडादिभ्यइतिठिठनेयतापिसिध्यति नथापिवध्योमुसलवध्यइतिसमासोनसि
ध्येत् ऋतिषनःकार्ष्टकरणोऋतेतिसिध्यति नचासिवधमर्हतीतिविग्रहेऋतसमासादेवनठिनोऽस्तितिवाच्यम् दंडादिषुकेवलस्यवधशब्दस्यपाठात्प्रत्ययविधौतदंत
विधेश्चप्रतिषेधात्स्वरेभेदाच्च असिवधशब्दाद्यतिहिंसतितित्स्वरितमितिस्वरितः प्रसज्येतऋदंतेनसमासेनऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणवध्यशब्दआद्युदात्तः॥अत
एववध्यशब्देनतद्धितांतेनसहसुप्सुपेतिसमासस्त्यपिनवाच्यम् अंतोदात्तत्वप्रसंगादितिदिक्॥घात्यइति॥हनस्तोचिण्णलोरितितत्वं होहंतेरितिकुत्वम्॥योरङ्
पधात् पोःकिम् पाक्यम् अङ्पधात्किम् कोप्यम् तपरकरणंकिम् आज्यम् नाजवंधेति अजवंधानामनवयवत्वात्तत्प्रातमसारूप्यंनाश्रीयते एव
कोंतत्वपक्षेपिदंडादिभ्योर्विभाषेतिविभाषाग्रहणात् लिंगान्नाश्रीयते अन्यथाअजवंधकृतादसारूप्यादेवशविषयेणाभविष्यतीतिकिम् तेनविभाषाग्रह
णेन ततश्चपक्षद्वयेपिशप्यमित्यादौएयन्नभवतीतिभावः॥एतच्चदंडादीत्यादिसूत्रेविभाषाग्रहणमजवंधानामनेकांतत्वपक्षेशविषयेणास्यामतोविभा
॥ ॥

उपसर्यो उपपूर्वात्सरतेः सर्त्तेर्वीयन्निपात्यतेकालः प्राप्तोऽस्याः काल्या तदस्य प्राप्तमितिवर्तमानेकालाद्यदितिपत् प्रजननेप्रजनः गर्भग्रहणाभावेघञ् जनिवध्योश्चेतिह्
ङिनिषेधः॥उपसर्यतीति॥कर्मणिण्यत् कर्तरियदिति तयोरेवेतिभावेप्राप्तेकर्तरिण्यन्निपात्यतेऽतिभावः संगतेचेदिति नपुंसकेभावेक्तः॥ विशेष्यमितिग्रहाजर्य्यमिति
समुदायस्य संगतंवाच्यमित्यर्थोनयात्वःपर्यायाणांसमवायात् प्रयोगासंभवेनाजर्य्यसंतः संगतमितिप्रयोगानापत्तेः तेनसंगतमितिभट्टिप्रयोगोजय्यपत्तेश्च॥वरेः

उपसर्य्याकाल्याप्रजनेऽ।३।१।१०४॥गर्भग्रहणेप्राप्तकालाचेदित्यर्थः उपसर्य्यागौः गर्भाधानार्थंवृषभेणोपगन्तुंयोग्येत्यर्थः। प्रजनेकाल्येति
किम्। उपसार्य्याकाशीप्राप्तव्येत्यर्थः। अजर्य्यसङ्गतम्।३।१।१०५॥नञ्जरीजीर्य्यतेः कर्तरियत्सङ्गतञ्चेद्विशेष्यंनजीर्य्यतीत्यजर्य्यंतेनसङ्
तमाजर्य्यंणमाजर्य्यंकुरुडुतमितिभट्टिः। मृगैरजर्य्यञ्जरसोपदिष्टमदेहबन्धायपनर्वबन्धेत्यत्रतुसङ्गतमितिविशेष्यमध्याहार्य्यासङ्गत
ङ्किन्म। अजरिताकम्बलःभावेतसङ्गतकर्त्रैकेपिण्यदेवा अजार्य्यसङ्गतेनावदःसुपिकयपचा।३।१।१०६॥उत्तरसूत्रादिहभावइत्याकृष्यतेाव
देर्भावेकयण्याद्यत् अनुपसर्गेसुप्यपपदेब्रह्मोद्यंब्रह्मवद्यंब्रह्मवेदःतस्यवदनमित्यर्थः। कर्म्मणिप्रत्ययाविधेयेकेा उपसर्गोनुण्यदे
वा अनवद्यंअपवार्यंभवेाभावे।३।१।१०७॥कयण्यात्। ब्रह्मणोभावेब्रह्मभूयेसुपीत्येवाभव्यं अनुपसर्गइत्येवाप्रभव्यंहनस्तचा।३।१।१०८॥
अनुपसर्गेसुप्यपपदेहन्तेर्भावेकयण्यात्तकारश्चान्तादेशः। ब्रह्मणोहननेब्रह्महत्या॥स्त्रीत्वेलोकात्। एतिस्तुशास्वृदृजुमःक्यप्।३।
१।१०९॥ण्यःक्यण्यात्। हस्यस्यपितिकृतिनुक्। इत्यःस्तुत्यःशासदद्हलोःशिष्यः। वृदृतिवृजोग्रहणंनदृढः। दृढःस्थवार्यःऋत्विजःआ
दृत्यः। जुष्यःपनःक्यवक्तिः परस्यापिण्यतेाबाधनार्था। अवश्यमस्तुत्यः। शंसिदुहिगहिभ्योवेतिकाशिकाः शस्यंशंस्यंदुह्यंदोह्यंगह्यंगेा
ह्यं। प्रशस्यस्यश्रः। इडवन्दवशंसुदुहांण्यतइतिसूत्रंह्यवलाच्छंसेः सिद्धम्। इत्तरयोस्तु मूलंमृग्यम्॥ ॥ ॥ ॥

सकर्मकत्वाद्भावेकृत्यप्रत्ययेाउदीचामिवलःकर्मणीतिसूत्रंवृत्तयोरेवेत्यत्रापिसकर्मकेभ्यःकर्मणि अकर्मकेभ्यएवभावेइतिसिद्धेतान् अतआह॥भावइत्याकृ
ष्यतेइति भवेाभावइत्यत्रानुपसर्गइत्यनुवर्तनान्निरुपसर्गस्यभवतेरकर्मकत्वात्तयोरेवकृत्येतिभावेकृत्यप्रत्ययसिद्धेाभावग्रहणास्पष्टेयपर्य्यंशकार्यंभावग्रहणमुत्तर

॥ ॥

यतिपरेनुमितिव्याख्यातेतदाकरविरोधादुपेक्ष्यमित्याहुः॥गरमद॥व्यत्ययेनपंचम्यर्थेसप्तमीएभ्योऽनुपसर्गेभ्योयत्स्यात्.एयतोऽपवादःअनुपसर्गेकिम्.ननेषधे
कार्यमिदंनिगद्यमितिश्रीहर्षःयमेरितिघोरद्रुपधादित्यनेनेवसिद्धेरितिभावःनियमेसाधुरिति.यमःसमुपनिविषवेतिवैकल्पिकेऽप्रत्ययेकृतेतत्रसाधुरितित्त
द्धितोयदित्यर्थःयद्यपिअस्मिन्प्रत्ययेकृत्यानांकर्तरिवेत्यस्याप्रवृत्तेःकर्तरिकृतीयादर्लभा॥तयापित्वयेतितेनेतिचक्रेणत्वविवक्षयाकृतीयेतिस्थितस्यगतिर्वोध्या
केवलाद्यंतंकृत्वानिशब्देनसमासइत्यपरे.यद्वायमोऽपरिवेषणेमितिमतमाश्रित्यपर्यवसितंनियमयन्नित्यादाविवमित्यंस्वीकृत्यएयन्ताद्यत्वोध्यः॥अथ
वासंज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्.एयत्येवसिद्धेर्नप्रवृत्तेतिदिक्. एवंचवार्त्तिकप्रयोगोप्यन्यथासिद्धइतिनदूलेननिपूर्वोद्यदितिनकल्प्यनीयमितिभावःअनुद्यमि
ति.अत्रवेदःकथंवेवभवतियज्ञादित्वात्संप्रसारणंनलोपोनञ्जःनस्यान्नुडचि॥व्यवहर्त्तव्येति.यद्यपियणिनव्यशब्दोऽर्थद्वयसाधारणःतथापिनिपातनस्येह.
रूढ्यर्थत्वाद्व्यवहर्तव्यएवायंनिपात्यते.उक्तंचहरिणा॥धातुसाधनकालानांप्राप्त्यर्थेनियमस्यच.अनुबंधविकारणांरूढ्यर्थेचनिपातनमिति.अनुबंधविकारणां
नियमस्यचप्राप्त्यर्थमितिपूर्वेणान्वयःशतेनेति.शतशब्दोऽनियतपरःकन्यायावरणेवरयितृणांनियमोनास्तीत्यर्थः वर्येति.संभक्तव्येत्यर्थेःवृङ्.संभक्तावित्यस्यदं
निपातनंतत्रैवानिरोधरूपस्यार्थस्यसंभवादितिभावः॥अनिरोधेष्वित्यस्यानुवृत्तौपिप्यादितिध्वनयति.वृत्येति.एतिस्तुशास्यादिनावृङःक्यप्.वृहस्तृभ्यः
वद्यादीनिनिर्विभक्तिकानिष्टथक्पदानितत्रवर्योशब्दश्चेतोऽनुक्रियतेनत्वयंवृंवृनजसंतेननिर्देशःतेनवर्येतिस्त्रियामेवनिपात्यते.अस्त्रियांतुवृङःऋहलो
र्ण्यत्वार्योऋत्विजःऋत्विजामपियज्ञमात्रेवरणीयत्वादनिरोधोस्तिस्त्रीत्वंतुनास्तीतिएयस्त्रेवभवति.एतच्चवृत्तिकारमतंनवाऋतिस्तिकयप्शंकयःतत्रऋत्रएव
ग्रहणंनतुवृङ.इतिसिद्धांतात्.भट्टिस्तुवृंवृञ्जसानिर्देशइतिमत्वाऽस्त्रिंगेपियंतंप्रायंतंसुधीवोममवर्योऽसाविति.वात्यमिति. वहनकर्मेत्यर्थः॥ ॥

॥ ॥

सि
द्धा
न्त
कौ
मु
दी

णामनुवर्त्यमिति सत्यपि णान्तरत्वे ऋत्विजं पूर्वेभिरित्यादाविव संप्रदायानुरोधेन क्वचिदत्र ह्रस्वो नुक्रियतेऽत्यादितदाशयः। कृपिचृत्योस्त्विति ऋऽस्याम
र्थे चृत्तौ हिंसायां ग्रंथनयोः। कल्प्यमिति॥ ऋपेर्लित्वस्यासिद्धत्वात् ऋरुऽवर्णयोस्तावर्ण्यविधानाच्च ऋऽपधत्वम् ह्रस्वः सुपऽइति दीर्घपदेन सूत्रऋतस्त्वयमा
शयः दीर्घनिर्देशः ऽऽइति प्रश्लेषार्थस्तत्र द्वितीयऽकारोऽयेविभाषेत्यात्ववाधनार्थः अन्यथायेविभाषेत्यस्यावकाशः स्यायतेखन्यतेऽत्वस्यावकाशः यस्मिन्य
स्ये आत्वेनास्ति आत्वपक्षेतूभयप्रसंगे परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चात्वेस्यात् येविभाषेत्यत्र हियेऽतिविषयसप्तमी तथाच यकारादौ उद्धिस्थेऽएवप्राप्तमात्वमंतरं
गम् ईकारस्तुक्यपासह विधानाद्बहिरंगः तथाचांतरंगस्यात्वस्यबाधनायप्रश्लेषेणाद्वितीयऽकारविधिरवश्यकऽइति ईचेतिदीर्घोच्चारणंऋतमिति दीर्घप्र
त्याचक्षाणस्यभाष्यऋतस्त्वयमाशयः ऽऽतमंतरंगंपरनिमित्तमनपेक्ष्यविधानात् क्यसंनियोगशिष्टंहितत् आत्वेनुबहिरंगयेऽइति परसप्तम्याश्रयणात्
एवंचऽत्वेनात्ववाधोन्याय्यएवेति दीर्घोनपठनीयः ह्रस्वपाठेमात्रालाघवमस्तीतितदनुरोधेनयेऽतिपरसप्तम्याश्रयणमपिऽक्तमिति स्यादेतत् ईचेतिह्र
स्वादेशाभ्युपगमेतस्यादेशस्य पूर्वेणसहआनुरोतस्यासिद्धतयाह्रस्वस्यपितीतिनुक्स्यात् यत्वेनुकोरसिद्धऽतियत्वेनुकिचकर्त्तव्येएकादेशशास्त्रस्यासिद्ध
त्वस्वीकारात् अतोदीर्घएवविधेयऽतिचेत् मैवम् यदीतपदाद्योरादेशोऽसिद्धोनत्वन्योपीतिसिद्धांतात् अन्यथाऽक्षेऽक्ष्वमित्यत्रऽवाजुरास्यासिद्धतयाके
चेतिह्रस्वाश्रयोनित्यसुक्स्यात् ईष्यतेतुदीर्घात्यदोताहृतिवैकल्पिकऽतिदिक्॥ भृञोऽसंज्ञायामित्यसंज्ञायहणसामर्थ्याद्भार्येत्यत्रसूत्रांतरेणाप्यक्यप्त
भविष्यतीत्यतआह॥ षंसिचरितार्थऽतिं॥ भार्य्यानामक्षत्रियाऽत्यत्रेत्यर्थः तदनुचेति डुभृञ्ऽत्यनेकानुबंधत्वात् विभर्त्तेः क्यपोऽप्रसंगाऽतिभावः भृञेर्विभा
षा ऋऽपधत्वान्नित्यंक्यपिप्राप्तेऽयमारंभः चजोः यथासंख्यंनेहविवक्षितंतेनरक्तोरागादितिलिंगादितिकैयटहरदत्तादिभिरुक्तंतदालोच्याह चस्यज

॥ स्यचेत्यादि घितिण्यतिचचस्यकुत्वंघितिण्यतिचजस्यकुत्वमितिविवेकः ॥

मितिभाष्येस्थितंतङ्ग्राह्यस्यग्राहिणोमतमाह·कर्मणीति·सुप्यनुपसर्गइति·सुपिकिम्·हनस्तोचिण्लोःघातःअनुपसर्गोकिंप्रघातःभावेघञ्॥एतिस्तु॥एप्य
इति·सुप्यनुपसर्गेभावइतिचनिवृत्तमितिभावः·एतीतीणएवग्रहणंनेङिःकोनयोरधिपूर्वयोरेवग्रहणादेतीतिनिर्देशानुपपत्तेःतूथाचरक्षार्थवेदानामध्येयेव्या
करणमितिभाष्येयदेवप्रयुक्तःकेचित्तएवदिकइतिवक्तव्यमितिवचनादिकोपिभवतीत्यधीत्यामातेत्युदाहरंति·इत्यइति·कथंतर्हिउपेयमिति·ईङ्गताविति देवादि
कात्यत्·नवृङःइति·ईडवंदेतिज्ञापकात्·तत्रहिईडवंदिभ्योसाहचर्यादात्मनेपदिनोवृङ·एवग्रहणमिति·भावःपरस्यापीति·ओएवश्यकेइति प्राप्तस्यतस्या ण्यतः

आङ·पूर्वादज्ञेःसंज्ञायामुपसंख्यानम्।अज्ञूव्युत्पत्तिप्रक्षणादिष्वाबाहुलकात्कारणोक्तपाअनिदितामितिनलोपःआज्ञ्यांऋद्धपधाच्चालङ्
पिचृतेः।३।१।१११॥वृतवृत्यावृधूवृध्यम्।ल्रूपिचृत्योर्नुःकल्प्यांचर्त्यंतपरकरणाङ्किःवृतःकीर्त्यम्।अनित्यण्यन्तास्त्रुरदयइतिणिज
भावेण्यतःणिजन्तान्नुयदेवाईचखनः।३।१।११९॥चानकपाआजुणःखेयोरेवेतिह्रस्वःसुपठःभृजोऽसंज्ञायाम्।३।१।११२॥भृत्याःकर्मक
णःभर्त्रेव्याख्यर्थःक्रियाशब्दोयन्नतुसंज्ञासमश्ववहलंसेभृत्याःसंभार्य्याःअसंज्ञायामेवविकल्प्यार्थमिदंवार्तिकंअसंज्ञायांकिम्।
भार्य्यानामस्त्रियाः।अथकथम्भार्य्यावधूरितिरहहिसंज्ञायांसमज्ञेतिकपाभाव्यम्।संज्ञायर्ध्यदासस्तुंसिचरितार्थःसत्योविभर्तेःभृञ्
तिदीर्घान्तान्त्र्यादेर्वीण्यतौक्यपुभरतेरवतदनुवन्धग्रहणेइतिपरिभाषयाभृजेर्विभाषा।३।१।११३॥मृजेःक्यचास्यात्प्रसेण्यतौभृज्यः॥
चजोःकुघिण्यतोः।७।३।५२॥चस्यजस्यचकुत्वंस्यात्घितिण्यतिचपरेनिष्ठायामनिटइतिवक्तव्यम्तेनेहनागर्ज्यामृजेर्वृद्धिः।मार्ज्यः॥

वकाशोऽवश्यंलाव्यमिति·आवश्यकाविवक्षायांण्वुल्तृचौक्यपोऽवकाशःअवश्यण्वुल्तृचौदाडभयप्राप्तौविप्रतिषेधेपरमितिण्यत्स्यात्·तन्माभूदिति
पुनःक्यडर्थमितिभावः॥ ॥आङ्पूर्वादेजेरिति·ननुण्यत्येवनलोपःकस्मान्नोक्तइतिचेन्नकुत्वप्रसंगात्तित्स्वरप्रसंगाच्च॥तस्मात्·क्यवंतएवाज्यशब्दः
नन्वेवमवग्रहःप्राप्नोति·नचेष्टापत्तिःआज्यंकिमासीदित्यादौपदकारेखलदकरणादितिचेत्·अत्रभाष्यं·नलक्षणेनपदकारःअनुबन्ध्यः पदकारेणुलक्ष

वक्तव्यमिति वृत्तिकृतानुसूत्रेप्रक्षिप्तम् क्यपउदाहरणानुछंदस्येव मन्तस्यनप्रतिगृत्यंतस्मान्नापिगृत्यम् लोकेत्विति एयदेवेतिभावः॥ ॥ पदासैरि एष्वर्थेषु ग्रहेः क्यप्स्यात् अवगृत्यमिति यस्यपदस्यावग्रहः क्रियतेतत्पदम् अवग्रहोविच्छेदः अवांतरपदसंज्ञासूचयितुंपाठकालेकिंचित् कालमवसानं॥ प्रगृत्यमिति यस्यप्रग्रहस्तत्पदम् प्रग्रहस्तुप्रकृतिभावाद्यणाद्यभावेपरस्परमचोरसन्निकर्षः यस्यप्रगृत्यसंज्ञाविहितातत्प्रगृत्यमितिवृत्तिः यद्यपिपदावयवस्यह्रिवचनादेः प्रगृत्यसंज्ञानतुपदस्यतथाप्यवयवधर्मस्यसमुदायेउपचारेणबोध्यः अवगृत्यप्रगृत्यशब्दोप्रातिशाख्यादिषुपदविशेषपरतयानिरूढौ॥ असैरीति स्वेन

पदासैरिवात्यापस्येषुचा३।१।१९॥ अवगृत्यम्। प्रगृत्यम्पदम्। असैरीपरतन्त्रः। गृत्यकाः। शुकाः। पन्नगादिवन्धनेनपरतन्त्रीकृताइत्यर्थः। वात्यायोग्रामगृत्यासेना। ग्रामवहिर्भूतेत्यर्थः। स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्सन्नंसकयोर्न्नपक्षेभवः पक्ष्यः दिगादित्वाद्यत्। आर्ष्यगृत्यतेआर्ष्यगृत्यः। ततपक्षाश्रितइत्यर्थः। विभाषाकृवृषोः। ३।१।१२०॥ क्यप्स्याताकृत्यावृष्यं। पक्षेऋहलोर्ण्यत्। ३।१।१२४॥ ऋवर्णान्नाङ्ख्लन्नाच्चधातोर्ण्यत्स्यात्। कार्ष्यम्। वर्ष्यं। युग्यञ्चपत्रे। ३।१।१२१॥ पत्रंवाहनेयुग्योगोः। अत्रक्यप्कुत्वञ्चनिपात्यते। अमावस्य दन्यतरस्याम्। ३।१।१२२॥ अमोपपदाद्दासेरधिकरणेण्यत्। वृद्धौसत्यांपाक्षिकोहस्वश्चनिपात्यते। अमासहवसतोऽस्यांचन्द्रार्कौ अमावास्या। अमावस्यावाऋहलोर्ण्यत्। चजोरितिकुत्वं। पाक्यं। पाण्यः। सृजेर्ण्यदाद्यः। ऋदुपधलक्षणास्कयोपवादः। याणिभ्यांसृज्यतेयाणिसर्ग्यारज्जुः समवसर्ग्या। नक्षादेः। ७।३।५९॥ क्षादेर्ढीतोःकुत्वन्ना॥

रिनंशीलमस्यखेरीस्वतंत्रः स्वादीरिरिणोरितिवृद्धिःनञ्पूर्वस्तुअखेरी॥ गृत्यकारति अनुकंपायामिकन् गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकासेगृत्यकाश्चतेइत्यमरः॥ विभाषाङ्॥ कृरोतेःक्यप्यप्राप्तेवृषेषुऋदुपधत्वान्नित्यंप्राप्तेऽयमारंभः पत्रंवाहनमितिपतत्यनेनेत्यर्थेदाम्नीशसेत्यादिनाकरणेष्ट्रन् युग्योगोरिति यद्यपितद्धतिरथयुगप्रासंगमितितद्धितयतापिरदंसिष्यति तथापिएयतेव्यावर्तयितुमिदंसूत्रं अन्यथा हियोग्योगोरितिस्यात् अन्येत्वाहुः युग्योहस्तीति हिवृत्ताउदाहरणंतत्तद्धितेननसिध्यति नाहिहस्तीयुगंवहति कृत्तानुसिध्यति युज्यतेसंवध्यतेत्ययोकुत्वादिने

न्यंकुरिति॰ क्षत्रसारस्रुरुन्यंकुरंकुशंवरौहिषाइत्यमरः॥ राजसूयायेति॰ राज्ञानेकीरान्निइत्यादौतथादर्शनादितिभावः षुञ्अभिषवइत्यस्यहस्वांतत्वा
दाह॰ निपातनादीर्घइति॰ निपातनंचरूढ्यर्थमपि॰ तेनाद्यपक्षेअश्वमेधादौद्वितीयपक्षेज्योतिष्टोमादौचनातिप्रसंगः॰ उत्वमिति॰ तस्परपरत्वाद्ब्लिचेतिदीर्घ

न्यंक्वादीनाञ्च॥७३।४३॥ कुत्वंस्यान्न्यंकुः॰ नावञ्चेरित्यप्रत्ययः॰ राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृपच्याव्यथाः॰३।१।११४॥ एतेसन्नन्त
वन्तानिपात्यन्तेराज्ञोयोऽभिषवइहानिष्पादयितव्यः॰ यद्वालतात्मकःसोमोराजासस्यतेकंड्यतेऽत्रेतिअधिकरणेक्यप्निपातनाद्दी
र्घः॰ राजसूयंअर्हतीदिः॰ सरत्याकाशेसूर्य्यंकर्तरिक्यप्निपातनाद्दुत्वंयद्वाभूप्रेरणेतुदादिः॰ सुवतिकर्म्मणिलोकंप्रेरयतीतिक्यपोरुट्।
मृषोपपदाद्दृदेः कर्म्मणिनित्यंक्यप्॰ मृषोद्यमाविशेष्यनिघ्नोऽयंउक्ष्णायसौन्दर्य्यगुणाःमृषोद्याःरोचतेरुच्यः॰ गयेषदेः कर्तर्यच्वसंज्ञायांसु
वर्णराजतभिन्नन्यंकुर्य्यांगोय्यमन्यत्॰ कृषेस्वयमेवपच्यतेकृष्यपच्याः॰ कर्म्मकर्तरिशुद्धेतुकर्म्मणिकृष्यपाक्याः॰ नव्यथतेऽव्यथ्यः॰ भियोऽद्यौन
दे॰३।१।११५॥ भिदेरुज्जेश्चक्यप्॰ ऊर्द्धत्वंभिनत्तिकूलमित्युज्झः॰ नदेर्किंभेत्ताऽऊर्जिताऽप्यसिद्धौनक्षत्रे॰३।१।११६॥ अ
धिकरणेक्यप्निपात्यतेऽप्यन्यस्मिन्नर्थेऽप्यः॰ सिद्ध्यन्त्यस्मिन्निध्यः॰ विपूयविनीयजित्यामुञ्जकल्कहलिषाः॰३।१।११७॥ पूङ्नीञ्जिभ्यः
क्यप्॰ विपूयोमुञ्जः॰ रज्वादिकरणायशोधयितव्यइत्यर्थः॰ विनीयः॰ कल्कः॰ पिष्टौषधविशेषइत्यर्थः॰ पापमितिवा॰ जित्योहलिः॰ बलेनक्रु
ष्टव्यइत्यर्थः॰ कृषेसमीकरणार्थस्यस्थूलकाश्मा अन्यत्तुविपच्यो॰ विनेयमाजेयमा॰ प्रत्यपिभ्यांग्रहेः॰३।१।११८॥ छन्दसीतिवक्तव्यात्प्रतिगृह्यम्॥

इतिभावः॰ नित्यंक्यवितिं॰ तेनवदःसुपिक्यप्॰ चेतियत्प्रत्ययोनेतिभावः॰ भियोद्यौ॰ क्यवितिं॰ कर्त्तरीतिशेषः॰ उध्यइति॰ तोयदागमइत्यभिद्यो नीमधेयसद्दशंविचेष्टि
तमितिरघुः॰ पच्यसिध्योः॰ नक्षत्रेकिम्॰ पोषणंसेधनं॰ अधिकरणेत्युट्पच्यसिध्ययोः॰ पर्यायत्वेपिस्वरूपपरत्वात्कृत्रेदृदृः॰ पच्येतसिध्यतिप्रायित्यमरः॰ पापमि
तिवा॰ चेति॰ तपोनकल्कोध्ययनेनकल्कइत्युपक्रम्यतान्येवभावोपहतानिकल्कइतिभारतेदर्शनात्कल्कः॰ पापाशयेयायेदंभेविट्किटयोरपीतिकोशाच्चेतिभावः॥

अजगतिक्षेपणयोरित्यस्माद्ब्रुञ्चिचजोरितिकुत्वेप्राप्तेऽयंनिषेधः एवंव्रजेरपिान्युव्रजतिः॥उक्षआर्जवेनिपूर्वस्मात्सजस्यकुत्वाभावोदस्यचवकारोनिपात्यते॰ घञ्सिद्धेरिति॰ उचसमवायदर्शनयोरस्माद्ब्रुञ्चिचजोरितिकुत्वेलघूपधगुणेचओकइतिरूपंसिध्यतिपरंतुञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तमनिदंस्यादितिभावः॥

एयआवश्यके॥३॥६५॥कुत्वन्नाभवश्यपाच्यं॥यजयाचरुचप्रवचर्चश्च॥७॥३॥६६॥एयेकुत्वन्नापाज्यंयाच्यंरोच्यंप्रवाच्यंग्रन्थविशेषःऋच्॥
अर्चंऋङ्पथत्वेपिअतएवज्ञापकाण्यत्॥त्यजेश्चात्याज्यंत्यजिपूज्योश्चेतिकाशिका॥ततश्चपूजेर्ग्रहणंचिन्त्यम्भाष्यानुक्तत्वात्॥एयत्प्रकरणेत्यजेरुपसं
ख्यानमितिहिभाष्यंवचोऽशक्संज्ञायाम्॥७॥३॥६७॥वाच्यंशक्याख्यायानुवाक्यंप्रयोज्यनियोज्यौशक्यार्थे॥७॥३॥६८॥प्रयोक्तुंशक्यःप्रयोज्यनियोज्यो
भृत्यःभोज्यंभक्ष्ये॥७॥३॥६९॥भोग्यमन्यत्॥एयत्प्रकरणेलपिदमिभाश्चेतिवक्तव्यम्॥लाप्यंदभिर्धीतुष्वपठितोपिवार्त्तिकबलात्स्वीकार्यः॥राभ्यः॥
ओरावश्यके॥३॥१२५॥उवर्णान्नाङ्गातोर्ण्यत्स्यादवश्यमाधेयोत्योलाच्यंपाच्यंआसुयुचपिरपिलपिचपिचमश्च॥३॥१२६॥ब्रुञ्आसाच्यंयु
मिश्रणेयाच्यम्॥वाप्यंराज्यंत्राप्यंचाप्यंआनाप्योऽनित्ये॥३॥१२७॥आङ्पूर्वान्नयतेर्ण्यदादेशश्चनिपात्यते॥दक्षिणाग्निविशेषएवेद
म्॥सहिगार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्चततमप्रज्वलनात्॥आनेयोऽन्यः॥घटादिः॥वेश्यकुलादेरानीतोदक्षिणाग्निश्च॥प्रणाय्योऽसम्मतौ॥३॥९॥
॥१२८॥सम्मतिःप्रीतिविषयीभवनङ्कर्म्मव्यापारः॥तथाभोगेष्वादरेपिसम्मतिः॥प्रणाय्यश्चौरः॥प्रीत्यनर्हइत्यर्थः॥प्रणाय्योऽन्तेवासी॥विरक्तइ
त्यर्थः॥प्रणेयोऽन्यः॥पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्यामानहविर्निर्वासस्यमिधेनीषु॥३॥९॥१२९॥मीयतेऽनेनपाय्यमानं॥एयत्धात्वादेःपत्वञ्च॥
आतोयुगितियुक्॥सम्यङ्नीयतेहोमार्थमग्निम्प्रतीतिसान्नाय्यंहविर्विशेषः॥एयदायादेशःसमोदीर्घश्चनिपात्यते॥निचीयतेऽस्मिन्धान्यादिकं
निकाय्योनिवासः॥अधिकरणेएयत्॥आयाधात्वादेःकत्वञ्चनिपात्यते॥धीयतेऽनयासमिदितिधाय्याऋक्॥ ९९ ॥ ॥एयआवश्यकेति॰अवश्यंभावः

आवश्यकं॰मनोज्ञादित्वाद्बुञ्॰अव्ययानांभमात्रेटिलोपः॰अवश्यपाच्यमिति॰आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिःकृत्याश्चेतिएयत्॰आवश्यकशब्दोऽर्थद्योतनार्थो

ति ततश्चात्रवैय्यर्थ्यशंकैवनास्तीतिदिक् दृङ्दोसत्यामिति तेनाभावास्थापावेतिविहितस्तङितोऽस्वपक्षेपिसिध्यति एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् यदितुयत्प्रत्ययांतस्येदंपाश्चिकंनियातनमित्याश्रीयेततदापत्तामुक्तेऽधिकरणेऽयदेवतावतद्दुर्लभः अथापिवाहृदयकाद्भ्येत्तएवमपिण्यदंतमनूद्यविहितस्तङितोपदंताल्लुप्तादितिदिक् ऋहलोः ण्यत्पंचम्यर्थेषष्ठीऋदितिऋधातोर्नियहणंकिन्तुऋवर्णस्यहलासाहचर्यात्यरंकार्यमितिनिर्देशादेवंदेत्यादिलिंगाच्च ऋहलोरित्येतदनुवर्तमानस्यधातोर्विशेषणंविशेषणानतदंतविधिरुतदेतदाह ऋवर्णान्तादित्यादि अत्रेदमवधेयम् मूलपुस्तकेषुसर्वत्रविभाषाहृवोरित्यत्रपक्षेण्यत् भव

गर्ज्यम्। वार्त्तिककारस्तुचजोरितिसूत्रेनिष्ठायामनिटइतिपूरयित्वानक्कादेरित्यादिप्रत्याचख्यौतेनभजित्वर्जिप्रभृतीनान्नकुत्वन्निष्ठायांसेट्त्वात्।गुञुग्लुञ्चुप्रभृतीनान्तुक्कादित्वेपिकुत्वंस्यादेवासूत्रमतेतुयद्यपिविपरीतम्प्राप्तंतथापियथोत्तरंमुनीनाम्प्रामाण्यं।अजिव्रज्योश्च।७३।६०।नकुत्वंसमाजःपरिव्राजःभुजन्युङ्क्वौपाण्युपतापयोः।७३।६१।एतयोरेतौनिपात्यौभज्यतेनेनेतिभुजःपाणिःहलश्चेतिघञ्।न्युङ्क्वन्यस्मिन्निति न्युङ्कुःउपतापोरोगः।पाण्युपतापयोःकिंभोगःसमुद्गः।प्रयाजानुयाजौयज्ञाङ्गे।७३।६२।एतौनिपात्येतेयज्ञाङ्गेपञ्चप्रयाजाःत्रयोनुयाजाःयज्ञाङ्गेकिम्।प्रयागःअनुयागःवर्ज्यवर्गतौ।७३।६३।कुत्वन्नावर्ज्यम्।गतौकिं।वंकंकाष्ठंकुटिलीकृतमित्यर्थः।ओकउचके।७३।६४।उचेर्ग्रहणंकुत्वेनिपात्येतेकेपरेओकःशकुन्तवृषलौ इगुपधलक्षणःकः घञ्सिद्धेअन्तोदात्तार्थमिदं।

तीतिवक्तुंऋहलोर्ण्यदितिसूत्रंपठित्वापश्चाद्ण्यंचपत्रेऽभावस्यदन्यतरस्यामितिपठितम् मनोरमायांतुसूत्रपाठक्रमेणण्यंचपत्रे अभावस्यदन्यतरस्यामित्याख्यायपश्चात् ऋहलोरितिसूत्रंव्याख्यातं तथैवान्नापिव्याख्यातमिति॥※॥ गर्ज्यमिति॥गर्जशब्देऋहलोरितिण्यतिचजोरितिकुत्वेप्राप्तेऽयंनिषेधःकुत्वंस्यादेवेति उदितोवेतिक्त्वायामिड्विकल्पाच्चस्यविभाषेतिनिष्ठायामनिट्त्वादितिभावःविपरीतमिति॥सूत्रकारमतेयुञुग्लुञ्चुप्रभृतीनांनक्कादेरितिकुत्वेनभवतिवार्त्तिककारमतेतुनिष्ठायामनिड्वाच्चजोरितिकुत्वंभवतीतिपरस्परविरुद्धमित्यर्थः ययोत्तरमिति तथाचवार्त्तिकानुरोधेनकुत्वंस्वीकर्त्तव्यमितिभावःसमाजइति

चोरादौनास्तिलोकानांसोऽसंमतिःयद्वासंमतिःप्रीतिःविषयेषुयस्यनास्तिसविरक्तोऽसंमतिःतेनेणार्थेद्वयमपिदृश्यते॰पाप्यसान्नाप्य॰चतुर्षुअर्थेषुचत्वारोनिपात्यंतेमीयतेऽनेनेतिमाङःकरणेल्युट्॰मेयमन्यत्॰हविर्विशेषइतिऐंद्रंध्यमावास्यायामैंद्रंपयोऽमावास्यायामितिविहितोदधिपयोरूपःधीयतेअनयेति॰अत्रस्वीसामिधेनीनयात्याकिंनुसमिध्यमानवतींसमिद्धवतींचांतरेणाविकृतिषुप्रक्षिप्यमाणाघृतपाजाअमर्त्यइत्यादिकेचाअयंचविशेषोनिपातनस्यरूढ्यर्थत्वाल्लभ्यते॰नन्वेवंनिपातनात्सामिधेनीविशेषवाचकत्वेसामिधेनीग्रहणंव्यर्थमितिचेत्॰अत्राहुःसूत्रेसामिधेनीग्रहणंप्रयोगविशेषोपलक्षणार्थम्॰तथाचासामिधेन्यामपिदृश्यतेधाय्याःसंसतीति॰नहिशस्त्रेणसमित्प्रक्षिप्यते॥ ॥ क्रतौकुण्डपाय्यइतिकुंडशब्देनतीयान्तेऽपयदेपिवन्तेरधिकरणे

क्रतौकुण्डपाय्यसञ्ज्ञाय्यौ।३।९।१३०॥कुण्डेनपीयतेऽस्मिन्सोमःकुण्डपाय्यःक्रतुः।सञ्ज्ञीयतेऽसौसञ्ज्ञाय्यः॥अग्नौपरिचाय्योपचाय्यसमूह्याः।३।९।१३१॥अग्निधारणार्थैस्थलविशेषेएतेसाधवः॥अन्यत्रतुपरिचेयं॥उपचेयम्॥सम्वार्त्यं ॥ ॥

यत्प्रत्ययोयुगागमश्चनिपात्यते॰नन्वत्रण्यदेवनिपात्यतांप्रकृतत्वात्॰एवंचआतोयुक्चिण्कृतोरितिसिद्धत्वात्॰युक्चनिपातनीयइतिलाघवमस्तीतिचेत्॰मैवम्॰तित्स्वरप्रसंगात्॰इष्यतेतुयतोनावइत्याद्युदात्तःकुंडपाय्यइतिसंपूर्वाच्चिनोतेस्तुण्यदयोनिपात्यंते॰क्रतौकिम्॰कुंडपानम्॰संचेयम्॰अग्नौपरि॰अग्निरिहनज्वलनःकिंतुतद्धारणार्थमिष्टकाचयनेननिर्मितंस्थलंतदाह॰स्थलविशेषइति॰ ९
एतेसाधवइति॰स्थलविशेषेऽभिधेयेपरिपूर्वाच्चिनोतेःण्यदादेशयोःसंपूर्वस्यवदेसुसंप्रसारणादीर्घयोश्चनिपातनादितिभावः॥ ॥ ॥

नतु प्रयोगार्थं तेनार्थप्रकरणादिगम्ये यितस्मिन् एयत्कृत्वाभावश्च भवति यथा अशोच्यानन्वशोच्यस्त्वमिति केचित् शोचितुमर्हाः शोच्याः न शोच्या अशोच्या इति
भगवद्गीतासिद्ध्यर्थं व्याचक्षते तच्चिन्त्यम् अर्हेकृत्यतृचश्चेति एयतिचजोरितिकृत्वप्रसंगात् चजोरितिकृत्वं निषेधानमनिष्टवृत्तिवार्त्तिकमतेन तस्मिन्नेवेतिदिक् ॥ यज्ञा॥
यजदेवपूजासंगतिकरणदानेषु याच्ञायाम् रुचदीप्तावित्यस्मात् रुचस्तुतौ॥ अर्थविशेषवृत्तिः तथाचसंज्ञेयमिति वचोशब्दसंज्ञायामित्यस्याप्रसंगान्निषेधोऽ
यमितिभावः ज्ञापकादिति सरूपत्वाद्धसरूपविधिनाएयङ्वेदितिनशंकनीयमितिभावः वाक्यमिति तिङ्सुबंतचयोवाक्यम् भोज्यम् भक्ष्यमिहाऽभ्यवहार्य
मात्रंविवक्षितं नतु खरविशदमभ्यवहार्यं तेनभोज्यायवागूरित्यपिभवतीत्याहुः भोग्यमन्यदिति पालनीयमुपभोग्यंचेत्यर्थः लुपिदमिभ्यांचेति पोरदुपधा
दितिप्राप्तस्ययोऽपवादः जयादित्यसुआसुयुवपिरपीतिसूत्रेलपिंप्रक्षिप्यरपिलपिचपीतिपठित्वाऽनुक्तसमुच्चयार्थेनचकारेणादभः संग्रहइत्युक्तवान्त
च वेषम्येणाव्याख्यानंनिर्बीजंभाष्यविरोधश्चस्पष्टएवेतिवोध्यम् स्वीकार्यइति कांस्यनेकाचआम्वक्तव्यस्तुलुपाद्यर्थमितिवार्त्तिकबलाद्यथानुलुपादिभ्यो
म् स्वीक्रियतेतद्वदितिभावः तथाचप्रयुज्यते नतानशंतिनदभातितस्करः विष्णुर्गोपाअदाभ्यइत्यादि॥ लाव्यमिति आवश्यकेऽपपदेऽतिव्याख्यानेनतुनेदं
सिध्यतीतिभावः क्वचित्तुलाघवंप्रत्यनादरात् व्यतिसेइत्यादौव्यतिशब्दवत् द्योतितार्थस्यापिप्रयोगोदृश्यते अवश्यलाव्यम् अतोयपदसमासासंभवेपिम
पूरव्यंसकादेराकृतिगणत्वात्समाधानमासु॥ सुञ् आसाव्यमितिषुञभिषवइत्ययंगृह्यतेनतुषप्रसवैश्वर्ययोरितिकृत्यल्युटोबहुलमितिवचनग्रहणादिति
भावः यमिश्रणादिति यञ्वंधनइतितुनगृह्यतेसानुबंधकत्वादितिभावः॥ अत्रयप्रभृतीनांद्वंद्वात्परश्चादाद्यशब्देनद्वंद्वः तेनाल्यात्तरमितियुशब्दस्यनपूर्व
निपातः शंकयः इहाऽन्ययोरनोयदित्यनेनरपित्रपिचमांतयोरदुपधादित्यनेनयत्रत्ययेप्राप्तेऽप्यमारंभः अनित्यमात्रेयदिप्रयोगस्तर्हिघटादावतिप्रसंगइत्यत
आह दक्षिणाग्निविशेषइत्यादि वैश्यकुलादेरिति दक्षिणाग्नेर्हियोनिर्विकल्प्यतेवैश्यकुलाद्विजवतोभ्राड्भाद्गार्हपत्यादेर्नेतिकर्मव्यापारइति तथाचाय
मर्थः लोकानांयाप्रीतिस्तद्विषयीभवनंयस्मिन्नास्तिचोरादौसोऽसंमतिरिति वस्तुतस्तु प्रीतिविषयीभवनायेक्षयालाघवात्प्रीतिरेवसंमतिस्तायस्मिन् ॥

थायामाभूदितिकृत्यानामितिशेषःकृत्योक्तेरितिकृत्यसंज्ञाकर्मकाच्चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थःतेनाकारोऽपिसंज्ञाकर्मकादेवभवतीतिसिद्धंभवतीत्यर्थः॥ इतिकृत्यप्रक्रिया॥ ॐ ॥एवुल्तृचौ॰णकारोवृद्ध्यर्थःवकारोऽन्तरङ्गेऽन्तरङ्गेऽपिबहिरङ्गेऽपिकार्यंयथास्यादितिज्ञापनार्थःतृचश्चकारस्योत्तरार्थेयस्मुनश्छंदसीत्यादौसामान्यग्रहणेविघातार्थंचितरत्यंतोदात्तार्थंसुनभवति॰आद्युदात्तश्चेत्यनेनैवसिद्धेःएवेचभ्रातृव्यइतिसूत्रेतृनृचोःपृथग्ग्रहणंविहायभ्रातृस्वस्रादित्येवसूत्रमित्येकेअन्येनुसामान्यग्रहणेपिकाचिद्विशेषस्यैवग्रहणंभवतीतिज्ञापनार्थमभ्रातृव्यादितिसूत्रेत्तृनृचोरुभयोर्ग्रहणंतेन

एवुल्तृचौ॰३।१।१३३॥धातोरेतौस्तःकर्तरिरूढितिकर्तर्यर्थे॥एवोरनाकौ॰कारकःकर्त्तावोढुमर्हौवोढाकारिकाकर्त्रीगाङ्कुटादिभ्यस्त्रींकुटिताअञ्जिवृदित्यादिभ्यस्त्रींकोटकःविजइट्वेजिताहनस्तोविशस्तोघातकःआतोयुक्तादायकःनोदात्तोपदेशस्येतिनञ्दात्तोशमकःदमकःअनिटस्तुनियामकःजनिवध्योश्चाजनकःवधहिंसायांवधकःरधिजभोरचिरन्धकःजभ्यकःनेट्यलिटिरयेःरथिताःरङ्गामस्जिनशोरितिनुम्मङ्क्ताःनष्टानशिताःभेरशब्लियोःरम्भकःरभ्यालभेश्चालम्भकःलभ्यातीषसहएषिताःएष्टासहिताःसोढाःदरिद्रातेरलोपःदरिद्रिताण्वुलिनादरिद्रायकःकृत्यल्युटइत्येवसूत्रमस्तुयत्रविहितास्ततोऽन्यत्रापिस्युरित्यर्थात्एवञ्चबहुलग्रहणंयोगविभागेनकृन्मात्रस्यार्थेच्यभिचारार्थंपादाभ्यांह्रियतेपादहारकःकर्मणिण्वुल्॰कर्मेकर्तर्यात्मनेपदविषयात्कृतरिनिषेधोवाच्यः॥प्रक्रान्ताकर्तरीतिकिं॰प्रक्रमितव्यं॰आत्मनेपदेतिकिं॰संक्रमिताअनन्यभावेविषयशब्दःतेनानुपसर्गाहेतिविकल्पाद्देस्पनिषेधःक्रमिताःतद्हेत्वमेवतद्विषयत्वम्॰तेनक्रान्तेत्यपीतिकेचित्॰गमेरिडित्यत्रपरस्मैपदग्रहणान्नात्मनेपदस्यतिसङ्गिगमिषिताएवन्नदृज्यश्नुभ्यःविदृत्सिताःयङन्तान्एवुल्॰ ॥

कोपधग्रहणेनतद्धितनुग्ग्रहणमित्येतत्सिद्धमित्याहुःवोढेतिअर्हेकृत्यतृचश्चेतितृचःढत्वादयस्तुवोढव्यरत्यत्वेवाच्याप्यूह्याःरधिनेतिरधादिभ्यश्चेतिवेट्सेट्इतिदहनेत्यलिटीतिनिषेधाप्रवृत्तावपिरधीत्यनेनअच्परत्वाभावान्नुम्मंक्तेतिदृमस्जोशुद्धौअस्मात्क्तमस्जीतिनुम्॰अंत्यात्पूर्वःस्कोरितिसलोपःजश्त्वकुत्वेचर्त्वम्॰अनुस्वारपरसवर्णौ॰बहूनांसमवायेद्वयोर्ईयोःसंयोगइतिपस्येतुनुमागमस्याच्परत्वेपिस्कोरितिसलोपोभवत्येवेतिज्ञेयम्॰नेष्टेतिरधादित्वाड्डाभावपक्षेतु

चित्योग्निरिति चिनोतेः कर्मणि क्यप्युतोपवादः रहस्त्रेअग्नावित्यनुवर्त्ततेतच्चित्यशब्स्येवविशेषणंनहितीयस्य तस्यभावार्थकत्वेनाग्निवाचकत्वासंभवात् अग्नेरन्यत्रचेयमित्येव शब्कौस्तुभादौतु अग्निचित्येत्यत्रभावेयकारप्रत्ययस्तुकृत्यनिपात्यतेनतुक्यप् तेनान्तोदात्तत्वभवतिक्यपितुकृतेक्यपः पित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणाचित्यश्चाद्युदात्तः स्यादितिस्थितम् ननुवासरूपविधिनाकृत्याअपिभविष्यतीत्यतआहस्त्र्यधिकारादूर्ध्वमित्यादिकल्पडिति हसितंहसनंक्षात्रस्य नपुंसकेभावेक्तः ल्युट्चेत्यनयोर्विषयेभावेरतिघञ्न रक्तिभोक्तुं अत्रस्कार्थेषुलिट् लोटावितिलोएनलिट् तुभवत्येवसमानकर्तृ

चित्याग्निचित्येचा३।१।१२३।चीयतेसौ चित्योग्निः।अग्नेश्चयुनमग्निचित्याप्रेषातिसर्गेप्राप्तकालेषुकृत्याश्चात्वागन्तव्यम्।गमनीयम्।गम्यम्।इहलोटावाधामाभूदितिपुनःकृत्यविधिःस्त्र्यधिकारादूर्ध्वंवासरूपविधिःक्वचिन्नेतिज्ञापयतितेनतल्युट्तुमुन्खलर्थेषुनेतिसिद्धंअर्हकृत्यतृचश्चास्तोतुमर्हः स्तुत्यः।स्तुतिकर्मस्तोता।स्तुतिकर्तृलिङ्गवाधामाभूदितिकृत्यतृचोर्विधिः।भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याश्राव्यापात्यावाशा४।८९।एतेकृत्यान्ताकर्तरिवानिपात्यन्तेपक्षेतयोरेवेतिसकर्मकात्कर्मणि।अकर्मकात्तुभावेज्ञेयाः।भवतिरतिभव्यः॥ भव्यमनेनवागायतीतिगेयःसाम्नामर्थोगेयंसामानेनवारत्यादि॥शकिलिङ्चात्कृत्याःवोढुंशक्योवोढव्यः।वहनीयोवास्त्र्यः।लिङ्गवाधामाभूदितिकृत्योक्तिःलाघवादनेनैवज्ञापनंसंभवेप्रेषादिसूत्रेकृत्याश्चेतिसुत्यजोअर्हेकृत्यतृचोर्यहरणाच्च॥इतिकृत्यप्रक्रिया॥ ॥

केषुनुमुन् लिङ्गेतिवचनात् ईषत्पानःआतोपचितियुच् अत्रईषदस्सु षितिखल्न लिङ्गवाधेति चकारेणालिट् यङीत्यतोलिङ् नुकृष्यन्तरतिभावः भव्यःतयोरेवेतिनियमात्कर्तरिकर्मणिषष्ठी रत्यादीति प्रवक्तीतिप्रवचनीयोगुरुः स्वाध्यायस्यप्रवचनीयोगुरुणास्वाध्यायःउपस्थानीयः शिष्योगुरोः उपस्थानीयोगुरुः शिष्येण जायतेजन्यः जन्यमनेनवा आश्रवतेआश्राव्यः एयत् आश्राव्यमनेनवा शकिलिङ्वोढव्यश्चेति वहप्रापणेरत्प्रत्ययात्तव्यः हस्यहोढरतिढत्वेकृषस्तयोरितिधत्वेषुनाष्टुरितिष्टुत्वेढो ढेलोपःसहिवहोरित्यवर्णस्योत्वम् अत्रढलोपेकर्तर्येषुत्वमसिद्धमितिनाशंक्यम् आश्रयात्सिद्धत्वात्

रूपाभिप्रायेणतयोक्तम् तत्रहि आकारविशिष्टस्यैवयङोलुगितिसर्वसंमतत्वेनस्थानिवत्वाभावादितिचेन्मैवम् एवंतर्हि आद्ध्यातु कस्यधात्ववयवलोपनिमित्त त्वाभावेनयङ्लुगंतनधातुलोपेतिनिषेधस्यप्रसक्त्यभावात् नंदियहि इंद्धान्तेश्रूयमाणआदिशब्दःप्रत्येकंसंबध्यतेतदाह नंद्यादेर्ल्युरित्यादि मधूल्लूदन इतिमधेर्दंत्यसूदयतीतिविग्रहःसूदसरणे इहअर्दिसूदिभ्यांकर्मण्यणिप्राप्तेनंद्यादिपाठाच्च्युःविभीषणइति भिषोहेतुमयंयुक् ग्राहीति णिनेर्णित्वाद्वृद्धिःस्यादीति आतोयुक् मंत्रीति मंत्रीतिचुरादावित्यागन्तुम् णेरनिटीतिणिलोपःविषयीति खिन्नवधनेधात्वादेरितिषस्यसत्वेआदेशप्रत्ययोरितिप्राप्त स्यषत्वस्यसात्पदाद्योरितिनिषेधादाह इहषत्वमपीति निपातनादित्यनुषज्यते परिनिविभ्यइतिसूत्रेसितसयेतितोताजन्तस्निनोतेर्ग्रहणास्निन्यन्तस्निनोतेर्निपातनंवि नाषत्वंदुर्लभमितिभावःजारभरेत्यादि जारंबिभर्तिभ्यानंपचतीतिविग्रहःभ्वपाकोपीति कर्मण्यणपिपक्षेभवतीतिभावःचेक्रियइति संयोगश्वीदेरनेकाचइतिय

रंगपथज्ञाप्रीकिरःकः॥३।१।१३५॥एभ्यःकःस्यात्क्षिपःक्षिखःगभःकृशःगत्रःप्रीणातीतिप्रियःकिरतीतिकिरःवासरूपविधिनाएवुल्टृचा वपिक्षेपकःक्षेत्रंआतश्चोपसर्गेः३।१।१३६॥कःस्यात्ष्याङ्ग्येतिणस्यायवादेःसुग्लःप्रज्ञःपाघ्राध्मास्थेदृशःशः३।१।१३७॥पिबती तिपिवःजिघ्रःधमःधयःधपाकन्याःवेटश्चित्वात्क्तनन्थयीतिखशीचडीएप्राप्तेःतशोन्यत्रेष्यतरतिहरदत्तःपश्यतीतिपश्यःघ्रंसंज्ञाया

णन लोलुवदिति इहसुवभावात् ओःसुपीतिणएनेत्यचिष्णुधात्वित्युवङ् मरीमृजतीति रीगृदुपधस्येतिरीगा ९९ न्यग्घ्राद्यभिरितिनिर्देशात्॥ ॥

गमःहलादिशेषश्चेति सनितुहलादिशेषेआगमस्यआदेशस्यवाविशेषोनास्तीत्याचाभ्यास स्येत्येवबूयादितिभावःकाटेर्णिलुगितिरोरनिटीतिलोपेहि प्रत्ययल क्षणान्यायेनपाटपटइत्यत्रोपधावृद्धिःस्यादितिभावःहलीपिपूर्वेचङुसहलादिशेषयोरभावः॥ इगुपधइक्कउपधायस्यसःसाअवबोधने प्रीञ्तर्पणे कृविक्षेपे एषामितरेतरयोगद्वंद्वेव्यत्ययेनपंचम्येकवचनेनइगशब्दस्थान्तनुकरणेनप्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशादतइञ्तोरितिइत्वम् समाहारद्वंद्वेनपुंसक त्वेसतिइत्वंनस्यात् ज्ञइतिजानातीतिज्ञःआतोलोपइटिचेत्यालोपःपाघ्राध्मापापाने पारक्षोरित्यपनुनशृत्यते लुग्विकरणाल्लात् इहसूत्रेउपसर्गइतिके चिदनुवर्तयंतितदूहनामसंमतम् तथाचश्रीहर्षःफलानिधूमस्यपयानयोमलानिचूयतेच यदापश्यःपश्यतेरुक्मवर्णमिति ॥ ॥ ॥ ९९

लब्धेति षष्ठ्यर्थोक्तिर्धकारस्यनञ्त्वम् त्वमेश्चेतिनुम् तुनमवत्यचीत्यनुवर्तनात् एवुल्तिनेति सनिएवुलिल्युटिचनेतिवचनात् योगविभागेनेति कृत्यल्युटोबहुल
मितिसूत्रेकृतोबहुलमित्येवाकरेस्थितम् तथाचयोगविभागंविनैवसर्वंसिद्धिरित्याहुः प्रक्रांतेति प्रोपाभ्यांसमर्थाभ्यामितिक्रमेणात्मनेपदविषयता अनन्यभावेति
षयशब्दति तदन्याविषयत्वेसतितद्विषयत्वमनन्यभावः तथाच विकल्पाद्देस्यक्रमेः परस्मैपदात्मनेपदोभयप्राप्तिविषयत्वान्निषेधेनेतिभावः संजिगमिषते

अङ्गोपस्यस्थानिवत्त्वान्नवृद्धिः पापच्यकः यङ्लुगन्तात् पापाचकः नन्दिग्रहिपचादिभ्योल्युणिन्यचः ३।१।१३४॥ नंद्यादेर्ल्युर्ण्यादेर्णिनिः प
चादेरच्स्यात् नन्द्यतीतिनंदनः जनमर्दयतीतिजनार्दनः मधुसूदनः विशेषेणभीषयतीतिविभीषणः लवणः नंद्यादिगणेनियातनात्सत्वं
ग्राही स्थायी मन्त्री विश्यी वध्यभावोनिपातनात् विषयी अहंपत्वमपि परिभावी परिभवी पाक्षिकोवृद्ध्यभावोनिपात्यते पचादिगणकृतिग
णः शिवशमरिकृस्यकरे ४।४।९४॥ कर्म्मणिघटोठच् इतिसूत्रयोः करोतेर्घटेश्चअच्प्रत्ययेपरेयङ्लुग्विधानाच्च केषाञ्चित्पा
ठस्त्वनुबन्धासञ्ज्ञनार्थः केषाञ्चित्पञ्चार्थः केषाञ्चिद्द्वावर्थौ पचतीतिपचः नदतीतिनदः चोरयतीतिचोरः देवतीतिदेवः
दीव्यतेरिणपधेतिकः प्राप्तः जारभरास्पचाः अनयोः कर्म्मण्यण् प्राप्तः न्यङ्क्वादिषुपाठात्प्वपाकोपि यङ्लुकिचेतिलुक्नधातुलोपइति
गणावृद्धिनिषेधः चेक्रियतेनेन्यः लोलुवः पोपुवः मरीमृजः चरिचलिपतिवदीनांवाद्वित्वमभ्यासस्येतिवक्तव्यम् आगमस्यदीर्घ
त्वसामर्थ्याद्भ्यासह्रस्वोहलादिशेषश्चनाचराचरः चलाचलः पतापतः वदावदः हन्तेर्घत्वञ्चाघत्वमभ्यासस्यउत्तरस्यत्वभ्यासाच्चेतिजुत्वं
घनाघनः पोटृणिलुक्तोक्तरीर्घश्चाभ्यासस्यापाट्यटः पक्षेचरः चलः पतः वदः हनः पाटः रात्रेः कृतीतिवानुम् रात्रिञ्चरोरात्रिचरः ॥

ति संपूर्वाङ्गमेः सन्सनपञोरितिद्वित्वंहलादिशेषेसन्यतइत्यभ्यासस्येत्वं आर्द्धातुकस्येतिसनइट्सत्वेसन्नंतात्तूच्यनइट्॥ ※ ॥ अङ्गोपस्येति प्राचांतु
नधातुलोपइतिसूत्रेइकइत्यनुवर्त्ततेतेनेड्डेरनिषेधः पापाचकइत्युक्तंतन्न यङ्लुगोअङ्गोपस्यस्थानिवत्वेनवृद्धेः प्राप्तभावात् ननुयङ्लुडं नेत्तुया पाचक

नामन्यतमोवाहेतुमण्यंतः रहोदाहरणेषलिपिविदिभ्यांनुदादिभ्यः शःशेषुचादीनामितिनुम्भार्योदिभ्यस्तुशप्रणायादेशे·अरविंदमिति·चक्रस्यनाभि
नेम्योरंतरालेस्थितानिकाष्ठानिअरा·तदाकारणादलानितत्सादृश्यादरालान्विंदतिलभतेरत्यर्थेकर्मण्यणोवाधनायेदम्·ददातिदधात्योर्विभाषा·ददः द
धत्ति·शेषेऽन्यहोत्यादिभ्यइतिश्नुः·श्नावितिद्वित्वम्·अपित्सार्वधातुकस्यशस्यडि·त्वादतोलोपइत्यालोपः·वक्ष्यमाणोणाइति·श्याच्छ्येतिणमत्ययेआतोयुकि
दायःधायःप्रदः प्रधइति·आतश्चोपसर्गइतिकः·स्यादेतत्·ददानेदधधारणो·आभ्यामविद्दोदधइतिसिद्धेदाधाभ्यामादन्तलक्षणेणप्रत्ययेदायोधायइत्यपितत्रे
दंव्यर्थमितिचेत्·सत्यम्·स्वरार्थमिदंसूत्रम्·अदद·अदध·इहहिअभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरइष्यते अजंतत्वेनभक्तावशक्तावित्यंतोदात्तत्वंस्यात्·इतिशब्दःआद्य
र्थइति·निपातानामनेकार्थत्वादितिभावः·स्याच्छधा·अनुपसर्गादितिनिवृत्तम्·उत्तरसूत्रेपुनरनुपसर्गग्रहणात्·एवंचतत्संबंधेविभाषाग्रहणमपिनिवृत्तंत
दाह नित्यमिति·रहसूत्रेश्येङ्·गतावित्यस्य·आत्वेश्याआत्·इतिप्रश्नेषोनमस्तीडोयणादेशेननाप्यतेतेः अच्छ्यांतानांवायतिप्रभृतीनांनाप्यकारांतानांवाप्रश्ने
षेणग्रहणंव्याख्यानादितिभावः·कंवाधिनुमिति·अन्यथा·आतश्चोपसर्गइतिविशेषविहितः·कःसामान्यविहितस्यासस्यबाधकः·स्यादित्यर्थः·सुगतोप्राचानुस
त्रेभाश्रुसंश्रुइतितालव्यंपठित्वाश्रृणोतिरुदाहृतस्तदनाकरम्·तथाच·प्रयुंजते·अनाश्रावः किमहंकदापिवक्तुंविशेषं·परमस्मिशेषइतिनैषधादौ·अम
रोप्याह·वचनेस्थितआश्रवइति·यदितुसूत्रेअस्मिन्श्रृणोतेर्ग्रहणंस्यात्तर्हिक्रुदोरवितिसामान्यविहितमपंवाधित्वाआङ्पूर्वकाच्छ्रृणोतेर्विशेषविहितोऽ
णएवस्यात्·तथाचआश्रवइतिरूपंनस्यात्किंत्वाश्रावइतिस्यादितिदिक्·लेहःश्लेषइतिरुपधत्वेतिकप्रत्ययेगुणोनस्यादितिभावः·द्रुनोतेरिति·द्रुद्रुउपतापेइ
त्यस्मात्·द्रवतेरिति·द्रुगतावित्यस्मात्·द्रवइति·द्रवतीवनारण्यवन्हीरित्यमरः·काशिकेति·भाष्येत्वेतद्वार्त्तिकंनास्तीतितन्मतेभावशब्दोऽसाधुरित्यतआह·भाष्यम

अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेचुदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च।३।१।१३८।शःस्नात्लिम्पः।विन्दः।धारयः।पारयः।वेदयः।उदेजयः।चेतयः।सातिः।सुखार्थः।सौत्रोहेतुमण्यन्तः।स्नातयः।वासरूपन्यायेनक्विपि।स्नातः।परमात्मा।सात्वन्तोभक्तः।वहमर्षणोत्तरादिः।हेतुमण्यन्तोवासयः।अनुपसर्गाल्लिम्।प्रलिपः।नौलिम्पेचीच्यः।।निलिम्पादेवाः।गवादिषुविन्देः संज्ञायाम्।।गोविन्दः।अरविन्दः।। ददातिदधात्योर्बिभाषा।३।१।१३९।।शःस्नात्दद्दधःपक्षेवक्ष्यमाणोणः।अनुपसर्गादित्येवाप्रदः।प्रधः।।ज्वलितिकसन्तेभ्योणः।३।१।१४०।। इतिशब्दआद्यर्थः।ज्वलादिभ्यःकसन्तेभ्योणःस्याद्वापक्षेऽन्ज्वालः।ज्वलः।चालः।चलः।अनुपसर्गादित्येवाउज्वलः।तनोतेरुपसंख्यानम्।। रहानुपसर्गादितिविभाषेतिचनसम्बध्यते।अवतनोतीत्यवतानः।श्याद्व्यधाभुसंस्रतीणवसावहलिहश्विषश्वसश्च।३।१।१४१।। श्येङ्प्रभृतिभ्योनित्यंणःस्यात्।श्येङोऽवस्यतेश्चादन्तत्वात्सिद्धेपथक्ग्रहणंउपसर्गेकंचाधिनुम्।अवश्यायः।प्रतिश्यायः।आतादायः।धायः।व्याधः।।स्रुगतौ।आङ्पूर्वःसम्पूर्वश्चआस्रावः।संस्रावः।अत्यायः।अवसायः।अवहारः।लेहः।स्वेषः।श्वासः।।दुन्योरनुपसर्गे।३।१।१४२।।णःस्यात्।दुनोतीतिदावः।नीसाहचर्यात्सानुबन्धकाद्दुनोतेरेवणः।स्रुतेस्तुपचाद्यच्।दवः।नयतीतिनायः।उपसर्गेतुप्रदवः।प्रणायः।विभाषायहः।३।१।१४३।।णोवापक्षेऽच्।व्यवस्थितविभाषेयम्।तेनजलचरेग्राहः।ज्योतिषिग्रहः।भवतेश्चेतिकाशिकाभवोदेवः।संसारश्चाभावः।पदार्थीभाष्यमतेनुप्राषेधेनेतिसत्यम्।कर्मणःशेषत्वविवक्षायामणोऽभाव्याशेक्षतेशेषषष्ठ्यंतेनसमासोभविष्यति।एतेनगंगाधरभूधर ।। ष्ठ्यर्थीक्षुरादिण्यन्ताद्भावः।।
जलधरादयोव्याख्याताःपारयतिः पारकर्मसमानौक्षुरादिण्यंतः पृपालनपूरणयोरितिवाहेतुमण्यंतः।वेदयतिः विदचेतनाख्यानादि क्षुरादिः।ज्ञानार्थी

ओःसुपीतियण्त्स्यतऽति भूयःसहचारात्योहियांक्रियांउनःउनरनुभवतिसतत्रप्रायेणकौशल्लभतेतेनसऋद्धियःसुकुकरोतितत्तत्उन्यस्तुबहुशोपि दुष्टंकरोतितत्तत्नेतिभावः॥ ः ॥आशिषिच अप्राप्तप्रार्थनमाशीःसाचप्रयोक्तृधर्मोनप्रत्ययार्थेःकर्त्तरिक्तदितिकर्त्रर्थेविधानादित्याशयेनाह आशीर्विषया र्थेत्यादिनाजीवतादिति जीवनंतवभूयादित्यर्थःजीवकऽति स्त्रियांनुडाप्याशिषिउनश्चनेतिनिषेधात् प्रत्ययस्यादिऽत्वाभावःजीवकाकर्मण्यण् उपप दसमासऽति तत्रोपपदमितिकर्मादिवाच्यकुंभादिवाचकपदस्योपपदसंज्ञायामुपपदमतिडिंतिसमासऽत्यर्थेःकुंभकारऽति अणिञतेकर्तृकर्मणोःञतौ

आशिषिच।३।१।१५०॥आशीर्विषयार्थऽतेर्ड्डीतोर्उन्स्यात्कर्त्तरि।जीवतात्।जीवकः।नन्दतात्।नन्दकः।आशीःप्रयोक्तृधर्मेः।आशास्तुःपित्रादेरिय मुक्तिः।कर्म्मण्यण्।३।२।१॥कर्म्मण्युपपदेधातोरण्प्रत्ययःस्यात्।उपपदसमासः।कुम्भङ्करोतीतिकुम्भकारः।आदित्यंपश्यतीत्यादावनभि धानान्नाशीस्त्रिकाभिधेयेचरिभ्योरणः॥अरणापवादार्थेवार्तिकं।मांसशीलाःमांसकामाःमांसभक्षाःकल्याणाचाणऽईक्षिक्षमिभ्याच्च॥सुखप्रती क्षावहुस्मःकथन्नहिंगङ्गाधरभूधरादयःकर्म्मणःशेषत्वविवक्षायामविध्यन्ति॥ह्वावामश्च।३।२।२॥अण्स्यात्कापवादःस्वर्गह्वायःतन्तुवायः धान्यमायः।आतोऽनुपसर्गेकः।३।२।३॥आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात्कर्म्मण्युपपदेकःस्यान्नाण्।आतोलोपःगोदःपार्श्वीत्रम्अनुपसर्गेकिम्।गोस न्दायःकविर्योसर्वत्रप्रसारणिभ्योऽः।

तिषष्ठपन्तस्यकुंभशब्दस्यकारशब्देनसमासःशेषत्वविवक्षायामिति पदसंस्कारपक्षेतुधरतीतिधरःगंगायाधरऽतिकर्मणियाषष्ठीतदंतेनसमासऽतिसुवचम् स्यादेतत् धातोर्विधीयमानस्याणादेःपदविधित्वाभावेनसमर्थपरिभाषयाअनुपस्थानात्यश्यतिकुंभंकरोतिकऽमित्यादावसमर्थादपिधातोरणादयःस्युरितिचेत् अत्राहुःकुंभाद्युपपदेविधीयमानस्याणादेरपिपदाश्रितविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानान्नोक्तदोषःउपो च्चारितंपदंस्युपपदंपदंचसुप्तिङंन्तमितिप्रागेनोक्तत्वादिति ह्वावामश्चकापवादऽति आतोनुपसर्गेऽतिप्राप्तिर्वोध्या स्वर्गह्वायऽत्यादिहेऽत्वेवेत्योरादेचऽत्यात्वेआ तोगितिसकः माङ्मानेमेङ्प्रणिदानेअनयोरिहग्रहणं ननुमामानेऽत्यस्यअकर्मकत्वात् कविधानस्यफलमाह आतोलोपऽति पार्श्वीत्रमितिपार्श्वेत्रायतऽ

गेहेकः गेहइतिप्रत्ययार्थस्यकर्तुर्विशेषणंनोपपदम् गृहपतिनासंयुक्तेऽप्यणितिनिर्देशादित्यभिप्रेत्याहगेहेकर्तरीति एतत्सूत्रेतुशकधनकर्तुर्गृहग्रहणंणितिग्रहणादेरिव पथलक्षणोकप्रत्ययेक्षतेगृहशब्दस्यसिद्धेःतात्स्थ्यादितिभवतिहितात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यंमंचाःक्रोशंतीत्यादौमंचशब्देनपुरुषाअपिव्यपदिश्यंते एवंचगृहशब्दोवा श्मनिमुख्योदारेषुलौपचारिकइत्यर्थः अत्रेदमवधेयम् गृहशब्दोऽयमङ्गौरादित्वाद्डीषन्तत्वेनस्त्रीलिंगःतत्रनपुंसकलिंगोऽभिधेयवचनःउल्लिंगस्तुवहुवचनांतएव गृहाःवसिचभून्येवेत्यमरोक्तेरिति शिल्पिनिष्वुन् पूर्वेणासाहचर्याच्छिल्पिनीत्यपिप्रत्ययार्थस्यविशेषणंनतूपपदमित्याहःन हतिकर्तरीतिभाष्यमतेत्वि

गेहेकः।३।१।१४४॥गेहेकर्तरिग्रहेःकःस्यात्।गृह्णातिधान्यादिकमितिगृहम्।तात्स्थ्याद्गृहा दाराः।शिल्पिनिष्वुन्।३।१।१४५॥क्रियाकौशलं शिल्पंनाहतिकर्तरिष्वुन्स्यात्।नृतिखनिरञ्जिभ्यएव॥नर्तकः।नर्तकी॥खनकः।खनकी॥असिअकेऽनेचरञ्नेर्लोपोवाच्यः।रजकः। रजकी॥भाष्यमतेतुनृतिखनिभ्यामेवष्वुनारञ्जेस्तुक्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरितिक्वुनाप्राप्तेरञ्जिकापंयोगेनारजकी॥गस्थकन्।३।१।१४६॥गा यतेस्थकन्स्यात्।शिल्पिनिकर्तरिगाथकः।ण्युट्।३।१।१४७॥गायनः।टित्वाङ्ङीनी॥ह्रस्वस्त्रीहिकालयोः।३।१।१४८॥ह्रीकोहाऽन्स्वरणुट् स्यात्स्त्रीहीकालेचकर्तरि।जहात्युदकमितिहायनोस्त्रीहिः।जहातिभावानितिहायनोवर्षं।जिहीतेप्राप्नोतीतिवा।ह्रसल्वः समभिहारेखन् ।३।१।१४९॥ समभिहारेग्रहोनसाधुकारित्वेलक्ष्यते।प्रवकः।सरकः।लवकः॥ ॥ ९९ इति तथाचषष्ठेरजकरजनरजःसूपसंख्यानमि

तिवार्तिकंप्रत्याख्यातुंभाष्यकृतोक्तम् रजकरजनरजः सुकित्वात्सिद्धंकितएवैतेऔणादिकाइतितत्रैकैयटआह रजकइतिक्वुन् शिल्पीनिक्वुन् रजनमि ति रञ्जेःक्युनितिक्युन् रजइति भूरंजिभ्यांकिदित्यसुन्प्रत्ययइत्यादि गस्थकन् गामादाग्रहोष्वविशेषेपिगेशब्दइत्ययमेवेहगृह्यते नतुगाङ्गताविति यकन्प्रत्ययोहिगायत्यर्थविषयमेवशिल्पिनमभिधातुंसमर्थइत्याशयेनाह गायेतरिति ण्युट्वयोगविभागउत्तरत्रअस्यैवानुवृत्त्यर्थः गायनइति आतोयुक्चि हात्युदकमिति उदकादधिकंवर्द्धनात्भावान्इति भावाः पदार्थाः तान्जिहीतेइति ओहाङ्गतौभृञामित्यभ्यासस्येत्वं ह्रसल्वः पंचमीस्थानेव्यत्ययेन

आखूनामत्यानमिति॰नन्वेवंघञर्थेकविधानेस्यात्लापाव्यधिहनिगध्यर्थेमितिवार्तिकेस्यादग्रहणंव्यर्थमितिचेत्अत्राहुःअकर्तरिकारकेविधानार्थंतत्रस्यादग्रहणमिति॰आखूत्थदिति॰स्यादत्यस्यकेपरेआतोलोपइत्यालोपःउदःस्थास्तंभोरितिउदःपरस्यस्यस्यथःउदोदस्यचर्त्वम्॰अत्रप्राचामाखूत्थंवर्णंतइतिनपुंसकेपठितंतद्वेदेस्यमितिमनोरमायामुक्तम्॰भाष्यादौसर्वत्रपक्षिंगस्यैवउदाहृतत्वात्॰ल्युक्तौरिमनिज्भावेकःकिर्योःप्रादितोऽन्यतरस्यामर्कोशेभावेकस्यपुंस्त्वविधानात्॰भावेनणकचिन्नोन्यदितिनपुंसकविधानेकस्यपर्युदासाच्चेति॰नणकचिन्नदत्यत्रचकारदृश्यप्रचिन्नस्थाणोरकश्चिच्चनणकचिन्तलेभ्योन्यदितिविग्रहः॰अंवांतकप्रत्ययांतस्येति॰तेनभूमिस्थितंगोस्थानमित्यादेनेतिभावः॰याचांतस्यसप्तम्येतिव्याख्यातंवेत्यः॰सप्तेतिव्याख्यातंतदाकरविरोधेनकप्रत्ययांतस्येत्यध्याहृत्यव्याख्येयम्॰द्विष्ठःत्रिष्ठइति॰द्वयोस्तिष्ठतीत्यादिविग्रहः॰एवमेवषष्ठःऔनष्ठःगोष्ठःभूमिष्ठःस्थण्डःअपष्ठःकुष्ठःशेकुष्ठःशंकुष्ठंमंगुष्ठःमंजिष्ठःपञ्जिष्ठःपरमेष्ठःबहिर्ष्ठःदिविष्ठःअग्निष्ठःआभ्यामिति॰परिमृजापनुदोरित्यत्रपंचम्यर्थेषष्ठीतिभावः॰तुंदपरिमृजइति॰अत्रमृजेरजादानितिवेकल्पिकीवृद्धिर्व्यवस्थितविभाषयानेत्येके स्यादेवेत्यन्ये॰मूलविभुजादिभ्यइति॰तादर्थ्येएषाचतुर्थीमूलविभुजादिसिध्यर्थमित्यर्थः॰प्रेदागामादायहणेखनिशोषादाहःदारूणादिति॰पथिप्रस्थइति॰पथानंप्रकर्षेणाजानातीत्यर्थः॰प्रादन्यस्मिन्निति॰प्रशब्दमात्रोपपदेअस्यसूत्रस्यचरितार्थत्वादुपसर्गांतरेसतिआतोऽनुपसर्गेइत्यनेनात्वंनभवतीतिभावः॰गोसंख्यइतिगाःसंचष्टेइतिविग्रहःचक्षिडःख्याञ्॰ख्याप्रकथनइत्यस्यानुसंपूर्वस्यप्रयोगोनास्तीतिन्यासकारःसार्वधातुकमात्रविषयोऽसौधातुरितिचमनोरमादौस्थितम्॰गापोष्टक्॰इहगामादायहणेखविशेषेपिगायतेरेवग्रहणं॰नन्वगाङ्गतौगास्तुतौरित्यनयोःअनभिधानात्॰सामगःसामगीति॰एनेनटक्॰किलमालोपार्थेटित्वंतुङीचर्थमितिध्वनितम्॰प्रत्ययविकारादृकःप्रत्ययत्वेनप्रत्ययःगरश्चेतियातोःपरएवस्यादित्याशयेनोटकितावित्यस्यात्रभाष्येकेचनास्तीतिनोध्वगःसामसंगायतीति॰कर्मण्यणिसतिआतोयुगितियुक्॥

तित्रैङ्पालने·गोसंदायऽति·अण्प्वुक्·प्रसारणिभ्यऽति·प्रसारणमितिसंप्रसारणपर्यायः·जिनातीति·ज्यावयोहानौक्ष्यादिभ्यऽतिभ्यः·प्रत्ययेयहिज्येतिसंप्रसारणेऽवर्रू
पेहल्ऽतिदीर्घेचक्ङितेघौदीनामितिह्रस्वः॥ ॥ ब्रह्मज्यऽति·डित्वसामर्थ्यादभस्यापिटेर्लोपः·पूर्वेणाके हिसतिकित्त्वात्संप्रसारणादौचब्रह्मजि यऽतिस्यात्·आहूः·प्रहू
ऽतिकोहिसतिवचिस्वपीत्यादिनाहेर्ऊसंप्रसारणेसत्याहुवः·प्रहुवऽतिस्यादिति·बोध्यम्·सुपि स्थः·सुपितिप्रत्याहारेऽत्तेनतसप्तमीबहुवचनंक्त्रिमाक्त्रिमयोः·क्त्रिमस्यैवग्रहणा

ब्रह्मजिनातिब्रह्मज्यः·सर्वत्रग्रहणात्·आतश्चोपसर्गे॥३।३।१०८॥आहूः·प्रहूः·सुपिस्थः॥३।२।४॥सुपीतियोगोविभज्यते·सुपिउपपदेआदन्तात्कः
स्यात्·ह्वाभ्यांम्यिवतीतिह्विपः·समस्थः·विषमस्थः·ततःस्थः·सुपितिस्थतेः·कःस्यादारम्भसामर्थ्याद्भावे·आखूनामुत्थानमाखूत्थः·प्रस्थोयंगामि
नि॥८।३।९२॥प्रतिस्थतऽतिप्रस्थोगौः॥·अग्रतोगच्छतीत्यर्थः·अग्रेतिकिं·प्रस्थः·अम्वाऽम्वगोभूमिसव्यापद्दिक्कुशेकुशंकङ्कमञ्जिपञ्जिपरमे
वहिर्दिव्यग्निभ्यस्थः॥८।३।९७॥स्थऽतिकप्रत्ययान्तस्यानुकरणेवक्ष्यर्थेप्रथमाएभ्यः·स्थस्यसस्यषः·स्यात्·ह्विष्टः·त्रिष्टः॥·ऋतऊङ्ङुम्णिसु
पीतिह्रयमप्यनुवर्तते·तत्राकर्म्मकेषुसुपीत्यस्यसम्बन्धः·तुन्दशोकयोःपरिमृजापनुदोः॥३।२।५॥तुन्दशोकयोःकर्म्मणोरुपपदयोरेभ्याकः
स्यात्·आत्मनःसुखाहरणायेतिवक्तव्यं॥तुन्दम्परिमार्ष्टीतितुन्दपरिमृजोलसः·शोकापनुदः·सुखस्याहर्त्ता॥·अलसादन्यत्रतुन्दपरिमार्ज्जएवाय
मस्यसंसारसारत्वोपदेशेनशोकमपनुदतिसशोकापनोदः॥·कप्रकरणेमूलविभुजादिभ्यउपसंख्यानम्॥·मूलानिविभुजतिमूलविभुजोरथः·आकृ
तिगणोयंमहीभ्रः·कुभ्रः·गिलतीतिगिलः॥·प्रेदाज्ञः॥३।२।८॥दारूपाज्ञानातेश्चोपसर्गात्कर्म्मण्युपपदेकः·स्यादणोयवादः·सर्वेप्रदःपथिप्रज्ञः ।
अनुपसर्गऽत्युक्तेः·प्रादन्यस्मिन्नतिनकः·गोसम्प्रदायः·समिख्यः॥३।२।७॥गोसंख्यः·गापोष्टक्॥३।२।८॥अनुपसर्गाभ्यांज्ञाभ्यांटक्स्यात्कर्म्मण्युपपदे

त्·आरंभसामर्थ्यादिति·कर्त्तरिपूर्वेणोक्त्वादिह्कर्त्तरिक्तदितिनसंबध्यते·अनिर्दिष्टार्थश्चस्वार्थे·धात्वोःस्वार्थेभावएवनत्वेचेवंयत्रार्थेक्तविधानमित्यनेनगतार्थ
त्वेति·चेत्नवार्त्तिकंदृष्ट्वासूत्रज्ञातोऽप्रवृत्तेः·किंचषष्ठीतिसूत्रेणापास्तिकसमासेप्रसक्तेउपपदमितिङितिनित्यसमासार्थमिदं·अतएवल्युडोनाऽस्वपदविग्रहमाह·

संगेपरत्वाद्दृष्टवत्स्यात् धातुग्रहणेकृतेतुतत्सामर्थ्यादजेवभवतितदाह शंकरणामेत्यादि अनधिकरणार्थमुपसंख्यानमितिदर्शयति पार्श्वाभ्यामित्यादिना कुरुचर
र्थं सेनाचरति सेनांचरति प्रविशतीत्यर्थः पचादिषिति टविधानंतुउपपदमतिङितिनित्यसमासार्थम् सहचरः सहचीत्यत्रतुसुसुपेतिवैकल्पिकः समासः
इति कुरुषूदशेषुचरत्यटतीत्यर्थः॥ ॐ ॥ भिक्षासेनाअनधिकरणार्थमारंभः॥भिक्षांचरतीति चरतिरत्रचरणपूर्वकेअर्जनेवर्तते चरणेनभिक्षामर्जयतीत्य

भिक्षासेनादायेषुच॥३।२।१७॥भिक्षाञ्चरतीतिभिक्षाचरःसेनाचरःआदायेतिल्यबन्तम्।आदायचरःकथम्प्रेष्यस्थितांसहचरीमितिपचादिषुच
रडितिपाठात्॥पराेऽग्रेतोऽग्रेषुसर्तेः॥३।२।१८॥परस्सरःअयतस्सरःअग्रमग्रेणाग्रेवासरतीत्यग्रेसरःसूत्रेऽग्रइतिएदन्तत्वमपिनिपात्यते॥कथन्तर्हिपू
र्वान्तदग्रसरगर्वितकृष्णसारमिति॥वाहुलकादितिहरदत्तःपूर्वेकर्तरि॥३।२।१९॥कर्तृवाचिनिपूर्वेपदेउपपदेसर्तेर्णःस्यात्॥पूर्वंसरतीतिपूर्वसरः
कर्तरिकिम्॥पूर्वान्देशंसरतीतिपूर्वसारःकृञोहेतुताच्छील्यानुलोम्येषु॥३।२।२०॥एषुयोत्येषुकरोतेर्णःस्यात्॥अतःकृकमीतिसः॥यशस्करीवि
द्या॥श्राद्धकरःवचनकरः॥दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिविवलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाहू
हृद्येनद्रुनरुरुष्य॥३।२।२१॥एषुकृञःस्यात्॥अहेत्वादावपि॥दिवाकरःविभाकरःनिशाकरःकस्कादित्वात्सःभास्करःबहुकरःबहुशब्द
स्यवैपुल्यार्थसंख्यायेक्षयाथयोगग्रहणम्॥लिपिलिविशब्दौयर्थ्यायौ॥संख्या॥एककरःद्विकरःकस्कादित्वात्॥अहस्करःनित्यसमासेनत्त
रपदस्थस्येतिपत्वम्॥धनुष्कारःअरुष्करःकिंयत्तदूहूषुकृञोऽञ्विधानमितिवार्तिकम्॥किंकराःयत्कराःतत्कराःहेत्वादौट्साधित्वात्पर
त्वादचःपंयोगेऽीषा॥किङ्करी॥

कृञोहेतुहेतुरिहलौकिकोनतुतत्प्रयोजकोहेतुश्चेतिकृत्रिमःकेवलेकृञितदसंभवात् द्योत्येषिति नतुवाच्येषु कर्तरिकृदित्यस्यबाधापत्तेरितिभावःहेत्वादिषुकर्मेणोदाहरति यशस्करीत्यादि एषुकिम् कुंभकारः रूहप्रसिद्धतरत्वात् द्यूनबंधकोपिकरोतिरेव
गृह्यतेनतुकृञ्हिंसायामितिहेतुः कारणम् आनुलोम्यमाराध्यचित्तानुवर्तनम् दिवाविभा नतुअंतकरशब्देननञ्समासेस्त्रीकृते यीष्टसिद्धौसूत्रे

पिबतेरिति लुग्विकरणालुग्विकरणयोरितिपरिभाषालभ्यार्थकथनमुपपद्यपरिगणनेनुवाचनिकमेवं क्षीरयेति क्षीरंपिबति आतोनुपसर्गेकःशक्तीति घ
टग्रहणेनैवसिद्धेघटीग्रहणंलिंगविशिष्टपरिभाषायाअनित्यत्वज्ञापनार्थं तेनमद्रराज्ञीत्यत्रटच्न द्विषतीतापरत्यत्रद्विषत्परयोरितिखच्नेतिदिक् कवचह

पिबतेः सुराशीध्वोरितिवाच्यम्॥सुरापी॥शीधुपी॥अन्यत्रक्षीरपात्राज्झणी॥सुराम्यातिरक्षतीतिसुराणा हरतेरुद्यमनेऽच्॥३।२।९॥अंश
हरः॥अनुद्यमनेकिम्॥भारहारः॥शक्तिखाङ्गलाङ्कुशतोमरयष्टिघटघटीधनुष्वयहेरुपसंख्यानम्॥शक्तिग्रहः॥खाङ्गलग्रहः॥सूत्रेचधार्म्यर्थे
सूत्रग्रहः॥यस्तुसूत्रंकेवलमुपादत्तेननुधारयतितत्रारोवा॥सूत्रग्राहः॥वयसिच॥३।२।९०॥उद्यमनार्थेसूत्रे॥कवचहरः॥कुमारःआडितास्त्री
त्वे॥३।२।९१॥पुष्पाण्याहरतितच्छीलः॥पुष्पाहरः॥तास्त्रीत्वेकिंभाराहारः॥अर्हः॥३।२।९२॥अर्हतेरच्स्यात्कर्म्मण्युपपदेअर्णोयवादः॥पूजार्होन्ना
ह्यणी॥स्तम्बकर्णयोरमिजपोः॥३।२।९३॥हस्तिसूचकयोरितिवक्तव्यं॥स्तम्बेरमंहरतीतिहलदन्तादितिवाडेरलुक्॥
करेणुजपःसूचकः॥शमिधातोःसंज्ञायाम्॥३।२।९४॥शम्भवःशम्वदःपनर्द्युद्यहणान्बाधकविषयेपिप्रत्ययार्थेक्तोहेतुत्वादिषयेभाभूत्॥श
कुनानामपरिव्राजिकातच्छीला॥अधिकरणेशेतेः॥३।२।९५॥खेशेतेखशयः॥पार्श्वादिषूपसंख्यानम्॥पार्श्वीभ्यांशेतेपार्श्वशयः॥हृदयशयः॥उ
दरेशेतेउदरशयः॥उत्तानादिषुकर्त्तृषूत्तानःशेतेउत्तानशयः॥अवमूर्द्धशयः॥अवनतोमूर्द्धायस्यसःअवमूर्द्धा॥अधोमुखःशेतइत्यर्थः॥
गिरौउच्छन्दसि॥गिरौशेतेगिरिशः॥कर्मण्यहिगिरिशमुपचचारप्रत्यहंसामुकेशीतिगिरिरस्यास्तिरितियहेलोमादित्वाच्छः॥चरेरुः॥३।२॥
९६॥अधिकरणेउपपदेकुरुचरः॥कुरुचरी॥ ॥ ॥

तेनासत्यपिकवचग्रहणेकवचहरतिभवत्येव हस्तिसूचकयोरिति अन्यत्रतुस्तंवेरंताकरेणुजपिता शमिधातोः शमिउपपदेधातुमात्रात्संज्ञायामचस्यात्
पनर्धातुग्रहणमिति अस्तिधातुग्रहणेशमिसंज्ञायामित्यस्यावकाशःशंभवःशंवदःक्तोहेतुताच्छील्येत्यस्यावकाशःश्राद्धकरःशंकरइत्यत्रोभयत्र

कर्मणिभृतो·भृतिर्वेतनम्·कर्मानुवृत्तौपनःकर्मग्रहणात्स्वरूपपरतेत्याह कर्मशब्दइति·स्तेवकारइत्यादि·इनोनित्वात्·ढाऽन्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदमाद्यु
दात्तम्·कुक्षिंभरिरिति·एवंचगिरिस्तुकनकाचलःकतिनसंतिचाश्मव्रजाःकिंतिसुधरणीधरःकतिनसंतिभूदारकाःमरुत्तमलयानिलःकतिनसंतिमरुतांनिवाःप्रभुस्तु

कर्म्मणिभृतो।३।२।२३॥कर्म्मशब्देउपपदेकरोतेःस्यात्।कर्म्मकरोभृतकःकर्म्मकारोन्यःनशब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु।३।२
२३।एष क्षत्रक्षोनहेत्यादिषुप्राप्तःप्रतिषिध्यतेशब्दकारइत्यादिस्तम्बशकृतोरिन्।३।२।२४॥न्रीहिवत्सयोरितिवक्तव्यंस्तम्बकरिर्न्रीहिःशकृत्क
रिर्वत्सःन्रीहिवत्सयोःकिंस्तम्बकरःशकृत्करःहरतेर्दृतिनाथयोःपशौ।३।२।२५॥दृतिनाथयोरुपपदयोर्हृञःइन्स्यात्पशौकर्तरिदृतिं
हरतीतिदृतिहरिःनाथन्नासारज्जुंहरतीतिनाथहरिःपशोर्किंदृतिहारःनाथहारःफलेग्रहिरात्मम्भरिश्च।३।२।२६॥फलानिगृह्णातीतिफ
लेग्रहिःउपपदस्यएदन्तत्वंग्रहेरिन्प्रत्ययश्चनिपात्यतेआत्मानम्बिभर्तीतिआत्मम्भरिःआत्मनेभुमागमःभृञश्चात्कुक्षिम्भरिःचा
न्नेकुक्षौआत्मोदरकुक्षिरितिपेदुःज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोरइतिमुरारिःएजेःखश्।३।२।२७॥एयन्तादेजेःखश्स्यात्।अरुर्द्विष
दजन्तस्यमुम्।६।३।६७॥अरुषोद्विषतोजन्तस्यचमुमागमःस्यात्।खिदन्तेउत्तरपदेनत्वंयस्याःशित्वाच्छ्वादिःजनेएजयतीति
जनमेजयःवातसुनीतिलशब्देष्वजधेट्तृजहातिभ्यःखशउपसंख्यानम्।।वातमजाःमृगाःखित्यऽनव्ययस्य।६।३।६८।।खिदन्तेपरेपू
र्वपदस्यह्रस्वःस्यात्।ततोमुम्।मुनिन्धयःतिलन्तुदःशङ्कुजहामाषाःशङ्कीयानशब्दःतञ्जहातिरितिवियहःजहातिरन्तर्भावितण्यर्थः
॥नासिकास्तनयोर्धमाधेटोः।३।२।२९॥अत्रवार्त्तिकम्।स्तनेधेटोनासिकायोधमश्चेतिवाच्यम्स्तनन्धयतीतिस्तनन्धयःधेटइत्वात्स्तनन्ध
यी।नासिकन्धमःनासिकन्धयः॥

वेनुशाश्रयःकतिनसंतिकुक्षिंभरइतिकेचित्प्रयोगःप्रामादिकएवएजेःखशएजृकंपनेःएजोरितिएयंतस्यनिर्देशोनतुप्रकृत्यंशेकानिर्देशःखश
शित्करणाद्धिंगात्·तद्धितार्थधातुकत्वेसतिशप्·यथास्यादिति·नचशुद्धस्यशपिसत्यसतिवाविशेषोस्ति·नचोत्तरार्थं ॥ ॥ ॥

॥ ॥

त्वंतशब्दात्पृथगनंतयहणंव्यर्थमितिचेत् अत्राहुःस्वरेतुविशेषोस्तिनञ्समासेहि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तःस्यादनंतशब्दस्योपपदत्वेतुग तिकारकोपपदात् कृदितिकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तत्व मिति दिवाकरइति दिवादिवसंकरोतीतिविग्रहः दिवाभूतारात्रिरित्यादाविवदिवाशब्द स्यवृत्तिविषयेशक्तिमत्परत्वात् मूलेऽनुक्तान्यपिकानिचिदुदाहरणानिऊह्यानिकरएवकारः प्रज्ञादित्वादण् कारंकरोतीतिकारकरः आदिकरः नांदीक रः किंकरः बलिकरःभक्तिकरःकर्तृकरःचित्रकरःक्षेत्रकरःजंघाकरःबाहुकरःइतिवार्तिकमिति केयटहरदत्तादिरित्योक्तम् माधवस्तु ऋषिरियमित्याह पुंयोगे ऽपीति यत्तुन्यासकृतोक्तंहेत्वादिषुपूर्वसूत्रेणाटएवभवंति ——— तेनकिंकरणशीलाकिंकरीत्युपपन्नंभवतीति तन्नादर्तव्यम् परत्वादचटेवाधित त्वात्पूर्वविप्रतिषेधस्यनिर्मूलत्वाच्चेतिभावः वृत्तौतूपसंख्यांतरमप्युक्तमथपचादिषुपाठःकरिष्यतइति दिवाविभेत्यस्मिन् सूत्रेकिमादिग्रहणमपनीयप चादिष्वेवकिंपत्तद्दृष्वक्षुञ्ज्रइतिपठितव्यंवार्तिकमपीत्यमेवनेयमितितस्याशयःअस्मिन्पक्षेकर्मण्यणोबाधित्वाच्चरितार्थमिदंवचनंहेत्वादिवि वक्षायांपरत्वात् टेनवाध्यते तेनपुंयोगंविनापिकिंकरीस्यादेवपुंयोगविवक्षा यान्तनिर्वावादीष् किंपत्तद्दृष्वक्ष्वेतिप्रक्रियायांविकल्पोक्ति स्त्वाकरविरुद्धत्वात्कर्मण्यणोपिपक्षेप्रसंगाच्चायुक्तैव नचाजभावेदिवाविभेतिटःस्यादितिवाच्यम् सूत्रेकिमादिग्रहणापनयनस्यहरदत्तादि भिरुक्तत्वात् अथवासूत्रेकिमाद्यपनयनमास्तिति प्रौढिवादेनप्रक्रियाग्रंथः प्रवृत्तइतिस्वीक्रियते तथाचहेत्वाद्यविवक्षायांकिंपत्तरितिवार्तिकेनाचतद्वि वक्षायांतुपरत्वाट्टरितिविषयविशेषेव्याख्याभेदात् फलितंविकल्पमाश्रित्यप्रक्रियाग्रामज्ञेतिप्राचोक्तमितिस्थितस्यगतिः समर्थनीया ॥

॥ ॥

नाडीमुष्णोरितिवच्चाघवादुत्कूलयोरितिवक्तव्येउदीतिव्यस्तोच्चारणान्नोपपदं एवंचोदीतियेचम्याः स्थानेसप्तमीरुजिवहोरितिनुयेचम्याः स्थानेषष्ठी
ति एतच्च यथासंख्यसूत्रेकेयटेस्यष्टम् किंचरुजेः सकर्मकत्वात्कर्मणीत्युपतिष्ठतेतेनकूलंविशेष्यतेनोच्छ्वः असत्ववाचित्वेनासंभवात्तदेतद्
ह उन्मूर्वाभ्यामित्यादिना विशेनुदत्ति अरुर्द्विषदजन्तस्येत्युकारात्परंरुम् तमसुराहुः स्वभावेसैहिकेयोविशेनुदत्त्यमरः ॥ ※ ॥ अरुंतुदत्ति अरु
नुदंतुमर्मस्पृगत्यमरः व्रणोस्त्रियामीमैमरुरितिच असूर्यंपश्याइति पाघ्राध्मेतिपश्यादेशः गतिपरत्वेदम् एवंनामराजदाराःगताःयदयंहार्यदर्श
नेसूर्यमपिनपश्यंतिकिंपुनः परपुरुषमितितेनसत्यपिसूर्यदर्शनेप्रयोगोनविरुध्यते यदातुसूर्यभावदर्शनमात्रेसूर्यैतरचंद्रादेर्दर्शनेवा विवक्षितत

अरुन्तुदः॥असूर्य्यललाटयोर्दृशितपोः॥३।२।२६॥असूर्य्यमित्यसमर्थसमासःदृशिनानञःसम्बन्धात्सूर्य्यंनपश्यन्तीत्यसूर्य्यंपश्याराज
दाराःललाटन्तपःसूर्य्यः॥उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च॥३।२।३७॥एतेनिपात्यन्तेउग्रमितिक्रियाविशेषणान्तस्मिन्नुपपदेदृशेःखश्च
उग्रम्पश्यतीत्युग्रम्पश्यः।रंराउदकंतेनमाद्यतिदीप्यतेऽविन्धनत्वादितिरम्मदोमेघज्योतिः।इहनिपातनान्नञन्तापाणयोध्मायन्ते
ऽस्मिन्नितिपाणिन्धमोध्मा।अन्धकाराच्चतदित्यर्थः।तत्रहिसर्पोद्यपनोदनायपाणायःशब्दंकुर्वन्तोप्रियवशेवदःखच्।३।२।३८।प्रियम्वदःवश
म्वदःगमेस्सुपिवाच्यः॥असंज्ञार्थमिदम्।मित्रद्रुमोहस्ती।विहायसाविहरतिवाच्यं।खच्डिद्वाच्यः।विहङ्गमः।विहङ्गः।भुजङ्गमः।भुजङ्गः॥

दाखशनभवत्यनभिधानादितिन्यासकारादयःप्रियवशेवदःखच् खकारोसमर्थश्चकारस्तुखचिहखरतिविशेषणार्थरतिरुचिःखेहखरत्यच्यमानेए
जेःखशिजनमेजयरत्यत्रापिस्यादितितदाशयः एकानुबंधग्रहणेद्यनुबंधस्यनग्रहणमितिखशिनभविष्यतीत्यादिनावृत्तिर्ग्रंथस्यायतत्वमाहुःखशि
प्रकृतेप्रत्ययांतकरणमुत्तरार्थम् हिषंतपरत्यत्रहखशिलोपोयथास्यातांशप्चमाभूदिति जन्वेवमुत्तरत्रैवक्रियतामितिचेत् सत्यम् इहकरणमन्य १७
तोपिक्वचित् भवतीतिज्ञापनार्थं तेनगमेः सुपीतिनापूर्वे वार्तिकंकिंतुज्ञापकसिद्धमेव॥ असंज्ञार्थमिति संज्ञायान्तुवक्ष्यमाणोनगमश्चेतिसूत्रे

शित्वमितिवाच्यम् इहार्थत्वेसंभवतिकेवलोन्नार्थत्वस्यान्याप्यत्वान्नदेतदाहण्यंतादेजेरिति अरुर्द्विषत् चर्णोग्रहणोत्तदंतविधेः सिद्धावप्यंतग्रहणंशुनिंधयङ्त्यादौह्रस्वेकृतेसम्प्रत्यर्थम् तथाहिअंतःशब्दःसमीपपरःअच्चासावंतश्चेतिविग्रहःनियातनाद्विशेषणस्यपरनिपातःसमीपःखित्यनव्ययस्येतिसूत्रेणविहितोयोऽच् तदंतस्यमुमितिव्याख्यायते एवंजनमेजयइत्यादौह्रस्वेपिमुम् सिद्धेप्रथमंखित्तीतिह्रस्वःप्रवर्त्तनीयइत्यवधेयम् शर्द्धजहारेति शर्द्धंनशर्द्धःशृधुशब्दकुत्सायाम् घञ्तंजहतिस्मेति ननुभाषा शर्द्धंअपानशब्दंत्याजयतिनन्वस्तोजहतीत्याशंकायामाह अंतर्भावितण्यर्थइति यथासंख्यंवारयितुमाह अंत्रेति घटश्चित्वादिति अवयवेअचरितार्थत्वादितिभावःखशप्रत्ययांतादेवधेटोऽपि विष्टीनान्यतरेतिवर्द्धमानक्षीरस्वामिहरदत्तादयः तेनपाघ्राध्मा

नाडीमुष्टोश्च।३।२।२०।एतयोर्कर्म्मण्युपपदयोर्ध्मांधेटोःखश्प्स्यात्।यथासंख्यमेष्यते।नाडिन्धमः।नाडिन्धयः।मुष्टिन्धमः।मुष्टिन्धयः।घटीखारीखरीषूपसंख्यानं।घटिन्धमः।घटिन्धयः।इत्यादि।खारीयपरिमाणविशेषः।खरीगर्दभी।उदिकूलेरुजिवहोः।३।२।२१।उत्पूर्वेभ्योरुजिवहिभ्यांकूलेकर्म्मण्युपपदेखश्प्स्यात्। कूलमुदुजतीतिकूलमुदुजः।कूलमुद्वहः।वहाभ्रेर्लिहः।३।२।२२।वहःस्कन्धस्तलेढीतिवहंलिहोगोः।अदादित्वाच्छपोलुक्।खशोऽित्वान्नगुणः।अभ्रंलिहोवायुः।परिमाणेपचः।३।२।२३।प्रस्थम्पचास्थाली।खारिम्पचः।कटाहः।मितनखेचा३।२।२४।मितम्पचान्नाम्नखेचा।नखम्पचायवागूः।पचिरत्नात्तापवाची।विध्वरुषोस्तुदः।३।२।२५।विध्वन्तुदःमुमिष्टतेसंयोगान्नस्यलोपः।

षेडित्तिशप्रत्ययेआतोनुमसर्गेकइतिकप्रत्ययेचटावेवधयाकन्यागांधयतीतिगोधाअत्रचसंप्रदायएवशरणम् नासिकंधमतिपाध्मेतिधमादेशः ॥ ॥ ॥ नाडीमुष्टोश्च यथासंख्यमेति एतच्चैहैवसूत्रेभाष्येचत्तोचस्थितम् यत्तुयथासंख्यमितिसूत्रेनाडीमुष्टोरित्युदाहृतंभाष्येतत्तान्निमात्राभिप्रायेणोन्येवोशब्दौसुभेनुमतभेदेनतद्वोध्यमितिस्थितम् घटीखारीखरीविति जयादित्यसुवातशब्दमप्युदाजहारवातंधमःवातंधयतीति तन्नुभाष्यादौनदृश्यतइतिमूलेऽत्रोपेक्षितम् उदिकूलेनन्वकूलस्येवोच्छ्वस्यापिसम्भवात्तत्राऽयंपदत्वंस्यात्ततश्चोरुजिवहिभ्यांसहयथासंख्यस्यादिति चेत् अत्राहुः

सरूपविधिनाल्युडपि आशितभवनः भावेभाशितभवनं घञिनुवाध्यत एवसरूपत्वादित्याहुः नचात्रकाल्युटनुमुनखलर्थेयुवासरूपविधिर्नेतिल्युटोऽनिषेधः शंक्यः यत्रहिघञादेर्बीधकत्वेनकाल्युडादयः प्रसक्तास्तत्रनित्यंवायोनतुविकल्पेनेतितस्यार्थः इहतुल्युटोऽप्यवादःस्वच् अत्रवासरूपन्यायोनिर्बीधएवःएतच्चाशितभवनमित्युदाहरणेजयादित्यस्यापिसंमतमेवेतिदिक्॥ ॐ ॥संज्ञायांभृतृवृजिधारिसहितपिदमः।३।२।४८॥विश्वंबिभर्तीतिविश्वम्भरः।विश्वम्भराःस्थानंरसामाऽहरथेनतरतीतिव्युत्पत्तिमात्रेनत्ववयवार्थानुगमः।पतिम्वरकन्या।शत्रुञ्जयोहस्ती।सुगन्धरःपर्वतः।शत्रुंसहः।शत्रुन्तपः।अरिन्दमः।दमिःशमनायान्तेनसकर्मीकरत्युक्तोमामतान्तेरेव।अन्तर्भावितण्यर्थोत्वदमिः॥गमश्च।३।२।४७॥सुतङ्गमः।अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषुडः।३।२।४८॥संज्ञायामितिनिवृत्तमाएषुगमेर्डःस्यात्।डित्वसामर्थ्यादभस्यापिटेर्लोपः।अन्तेगच्छतीत्यन्तगइत्यादि।सर्वत्रपन्नगोरुपसंख्यानेन॥सर्वत्रगः।पन्नम्यतिनञ्चच्छतीतिपन्नगः।पन्नमितिपद्यतेःक्तान्तेक्रियाविशेषणेऽरसोलोपश्च॥उरसागच्छतीत्युरगः।सुखेरथिकरणे॥सुखेनगच्छतीत्यत्रसुगः।दुर्गः॥अन्यत्रापिदृश्यतेरितिवक्तव्यम्॥ग्रामगः।डेचविहायसोविहादेशोवक्तव्यः।विहगः।आशिविहनः।३।२।४९॥शत्रुम्वधाच्छत्रहः।आशिविकिम्।शत्रुघातः।दारुवाहनोऽणन्तस्यचटेः संज्ञायाम्॥दारुशब्देउपपदेआङ्पूर्वाद्धन्तेरणटकारस्यान्तादेशोवक्तव्यइत्यर्थः।दावीघाटः।चारौवाचार्वीघाटःचार्वीघातःकर्म्मणिसमिचा॥कर्म्मण्युपपदेसम्पूर्वाद्धन्तेरन्तोचेत्यर्थः।वरणीन्संहन्तीतिवरणीसङ्घातः वरणीसङ्घातःपदसङ्घटःपदसङ्घातःअपेक्षेशतमसोः।३।२।५०॥अपपूर्वाद्धन्तेर्डःस्यात्।अनाशीरर्थमिदंलोणापहःउन्नःतमोपहःसूर्यः

तत्फलंतत्स्वरवग्रहो रथंतरमाजभारवसिष्ठरत्यत्रहिरथमित्यवयवलक्षणरथशब्दप्रकृतिसरेर्णातोदात्तत्वाधीयते अलंङ्कृत्वेत्यवयवोनस्यान्नवविषयस्ये त्याद्युदात्तश्चस्यात् इत्युक्तमिति माधवाद्यनुरोधेनेत्यर्थः मतांतरेत्विति हरदत्तादिमतस्यर्थः चित्तव्यापारोपरमःशमः इंद्रियव्यापारोपरमस्तुदमः

वस्सिद्धमितिभावः विहंगमरति विहायसाआकाशेनगच्छतीतिविग्रहः इवेवार्तिकेनेक्यमङ्गत्वाखच् चडि इतिपृथक्करणासामर्थ्यादन्यत्रापिक्वचिद्भवती त्याशयेनोदाहरति भुजंगमः भुजंगरति इहगमेःसुपीतिखच्॥ ॥ ॥ द्विषंतपरति अरुर्द्विषदितिमुमिङ्गतेसंयोगांतलोपः वाचियमोव्रते निपात्यतद्र ति नचैवंखच्प्रत्ययोप्येवंनिपात्यतामितिवाच्यम् व्रतादन्यत्रापिप्रसंगात् यदिनुनिपातनबलादेवव्रतविषयताआश्रीयतेतत्रैववाव्रतग्रहणंकिं

द्विषत्परयोस्तापेः३।२।३९॥खच्स्यात्खचिहृखः८।४।५४॥खच्परेणोपधायाहृस्वःस्यात्द्विषन्तप्परन्तापः॥घटघटीग्रहणाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषाअनित्यातेनेहनाद्विषतीन्तापयतीतिद्विषतीतापः॥वाचियमोव्रते३।२।४०॥वाक्शब्देउपपदेयमेःख च्स्याद्व्रतेगम्येवाचंयमपरन्दौचाद्य३।२।४१॥वाक्पूरोरमन्तत्वन्निपात्यते॥वाचंयमोमौनव्रतीव्रतेकिं॥अशक्तयादिनावाचंयच्छतीतिवाग्या मः॥पूःसर्वयोर्दारिसहोः३।२।४१॥पुरन्दारयतीतिपुरन्दरःसर्वंसहःसहियहणमसंज्ञार्थम्॥भगेचदारेरितिकाशिका॥वाहुलकेनलक्ष्यमि दमित्याहुः॥भगन्दारयतीतिभगन्दरःसर्वंकूलाभ्रकरीषेषुकषः३।२।४२॥सर्वंकषःखलःकूलंकषानदी॥अभ्रङ्कषोवायुःकरीषङ्कषावा त्या॥मेघर्तिभयेषुकृञः३।२।४३॥मेघङ्करःऋतिङ्करःभयङ्करःभयशब्देनतदन्तविधिः॥अभयङ्करःक्षेमप्रियमद्रेऽण्चा३।२।४४॥एषु कृञोऽण्स्यात्॥चात्खच्क्षेमंकरःक्षेमकारः॥प्रियङ्करः॥प्रियकारः॥मद्रङ्करः॥मद्रकारः॥वेतिवाच्येऽण्ग्रहणंहेत्वादिषुयोमाभूदितिकृ त्यन्तर्हि॥अल्पाख्यायाम्॥क्षेमकरादिकर्म्मणाशेषत्वविवक्षायाम्चाद्यच्॥आशितेभवःकरणभावयोः३।२।४५॥आशितशब्देउपपदेभवतेःखच् आशितोभवत्यनेनाशितम्भवःओदनः॥आशितस्यभवनंआशितम्भवः॥ ॥

॥ यतेवाचंयमोव्रतेपरंदरश्चेतितदाहरहवाचियमोव्रतइतिसू त्रंपूःसर्वयोरित्यत्रपरिशरित्यंशश्च शक्यमकर्त्तुंपूःसर्वयोःदविदारणेअयमेवगृह्यतेनतुदभ्येदृङ्आदरइत्येतावितिसंप्रदायः असंज्ञार्थमिदम् संज्ञायान्तुसंज्ञायांभृतृवृजीतिवक्ष्यमाणेनसिध्यतीतिभावः आशितंभवइति यावताओदनेनअतिथ्यादिर्भोजितोभवतिसएवमुच्यते॥हवा

तिप्रागुक्तं तथापीहल्ख्याञ्जरोधेनव्याख्यातव्यमित्याशयेनाह तिलकालकरित्यादि नानुबंधकृतमसारूप्यमितिढगणोसारूप्याद्यसरूपविध्यप्रवृत्तेरहवाहुल
कादिति शक्तोहस्ति शक्तोकिं विषेणाहस्तिनंहंतीतिहस्तिघातः यद्यपीहशक्तिरस्तिअशक्तस्यकर्तृत्वानुपपत्तेरुक्तथापिशक्तियुहणासामर्थ्यात्मकर्षोविज्ञायते
तेनखवलेनेवहंतुंयाशक्तिःसाशृत्यते कपाटप्रहरतिकैशिरः पाटयतिप्रविशतइतिकपाटम् याचतेरनुअटतेः पचाद्यच् कर्वचोलेरत्यत्रयोगविभागात्कोः क
वादेशइतिहरदत्तः आढ्यसुभगाच्चर्यीषिति अभूततद्भावविषयेचित्यर्थः आढ्यंकरणामितिलिंगविशिष्टपरिभाषयाआढ्यशब्देप्युपपदेयदाख्यन्तदापि
स्वित्पनव्ययस्येतिहरदत्तेनएतदेवरूपम् आढ्यीकुर्वित्यनेनेति नन्विहख्युनोऽभावेपिकरणाधिकरणयोरेतिल्युडाभवितव्यमित्यतआह प्रतिषेधसामर्थ्यादि
तितथाहि आढ्यीकरणामितिरूपंल्युट्ख्युनोसुल्यं नचख्युनिमुमहस्तीस्यात्तामिति वाच्यम् अनव्ययस्येतिपर्युदासात् ऊर्यादिच्विडाचश्चेतिनिपातसंज्ञ

कर्तरिभुवःखिष्णुचखुकञौ।३।२।५७॥आढ्यादिषुअर्थेषच्व्यन्तेषुभवतेरेतौस्तः।अनाढ्याआढ्योभवतीतिआढ्यम्भविष्णुःआढ्य
म्भावुकःस्थेशभासपिसूदोक्किन्नौगतस्थकक्रमेरणीतिनिवृत्तमामन्त्रेणास्थेशतीतिमन्त्रस्थकाऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगाख्यातात्पदादिषुदृशोऽनालो
चनेकञ्चसमानान्यपोश्चेतिवाच्यमासदृक्।अन्यादृक्।अन्यादृशःक्तोपिवाच्यःनादृशःसदृशःअन्यादृशः॥ ९९ कर्तरिनच्व्यन्तस्याव्ययत्वात्

नचख्युनिसतिउपपदमतिङ्रतिनित्यसमासोलभ्यतेल्युटिनेतिवाच्यम् ल्युरपिगतिसमाससंज्ञत्वात् तस्यापिनित्यसमासत्वात् नचस्त्रीप्रत्ययेविशेषःल्युटिदृष्टेतिस्त्री
त्रेणाख्युनितत्रेत्येवख्युनउपसंख्यानेनचक्रौपसुल्यत्वात् नापिस्त्रेरविशेषःल्युटिलित्स्त्रेरणाख्युनिनित्स्त्रेरणकञ उदात्तत्वाविशेषात् नचोत्तरार्थमनुवा वित्युक्तमि
तिवाच्यं केवलोत्तरार्थत्वेहितत्रैवब्रूयात् तदेतदुक्तमिहल्युडपिनेतिभाष्यमेतत्तिभाष्यवार्त्तिकस्वरसेनल्युडिष्टरतिकेवलोत्तरार्थत्वंलभ्यते अतस्तद्विरोधा
दृतिरुन्मत्तमयुक्तमितिकैयटः॥ ॥ कर्तरिभुवः अनव्ययस्येति अन्यथाआढ्यीभविष्णुःआढ्यीभावुकइतिस्यादितिभावः कर्तरिग्रह
करणानुवृत्तिर्भ्रमनिरासार्थमुत्तरार्थंचेतिप्राच्यः वस्तुतस्तुव्यर्थमेवअस्मरितत्वादेवाननुवृत्तिसिद्धेःउत्तरत्राप्युपयोगोनेतिस्पष्टीकरिष्यमाणत्वाच्च

रत्यादिवेदांतयंथाश्चेहानुकूलाः संज्ञायांकिम्‌ कुटुंबंविभर्तीतिकुटंबभारः गमश्चपूर्वसूत्रएवगमिर्नोक्तः उत्तरसूत्रेगमेरेवानुवृत्तिर्यथास्यात्‌ मृद्वप्रभृतीनांमाभू
दिति सुदुरोरधिकरणेकर्मण्युपपदेसुषिनिखलेवः सुखेनगम्यतेऽस्मिंस्तत्सुगमः पंथाः दुर्गमः दारुणविति शच्यायेक्षयाषच्चिंगतांतदाह दारुशब्देऽति काष्ठंदा
र्विधनेत्वेधऽत्यमरः टविधानार्थमिदम्‌ अणंतकर्मण्यणित्येवसिद्धेऽलोत्यस्येत्वसिद्ध्यर्थंतग्रहणंस्पष्टार्थम्‌ अन्यथाहिटःप्रत्ययःसंभाव्येतदावीहतीति

कुमारशीर्षयोर्णिनिः।३।२।५९॥कुमारघातीशिरसःशीर्षभावोनिपात्यतेशीर्षघातीलक्षणोजायापत्योष्टक्।३।२।५८॥हन्तेष्टक्स्याच्च
क्षणावतिकर्तरिजायाघ्नोनापतिघ्नीस्त्रीअमनुष्यकर्तृकेचा३।२।५७॥जायाघ्नस्तिलकालकःपतिघ्नीपाणिरेखाविषतघ्नंघृतमअमनुष्येतिकिं
मआखुघातःभूमिकःअथकथम्वत्सभद्रःप्रलम्बघ्नःशत्रुघ्नःऋतघ्नइत्यादिमूलविभुजादित्वात्सिद्धंचौरघातोनगरघातोहस्तीतिनुवाहुलका
दणिशक्तौहस्तिकपाटयोः३।२।५४॥हन्तेष्टक्स्यात्शक्तौचोत्पायामनुष्यकर्तृकायामिदम्‌ हस्तिघ्नोनाकपाटघ्नश्चोरःकवाटेतिपाठा
न्नारम्‌ पाणिघताडघौशिल्पिनि३।२।५५॥हन्तेष्टक्टिलोपोघत्वञ्चनिपात्यतेपाणिताडयोरुपपदयोःपाणिघःताडघःशिल्पिनिकिम्‌
पाणिघातःताडघातःराजघउपसंख्यानंराजानंहन्तिराजघःआढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषुच्व्यर्थेषुचौरुजःकरणेख्युन्‌ ३
।२।५६॥एषुच्व्यर्थेषुच्व्यन्तेषुकर्म्मसूपपदेषुरुजःख्युन्स्यात्अनाढ्यमाढ्यंकुर्वन्त्यनेनआढ्यंकरणंअच्वीकिंआढ्यीकुर्वन्त्यनेना३
हप्रतिषेधसामर्थ्यात्ख्युडयिनेतिकाशिका॥भाष्यमतेतुल्युट्स्यादेवाअच्वावित्युत्तरार्थम्‌॥ ९९ दार्वीघाटःगोधाकालकादार्वीघाटस्तेवनस्थतीनाम्‌

॥ ॐ ॥ कुमारशीर्षयोर्णिनिः एतयोःकर्मणोरुपपदयोर्हंतेर्णिनिःस्यात्‌ सुप्यजातावित्यादिभिःसिद्धेनाक्लीत्यावश्यकाधमर्ण्यविरहेणिन्यर्थशिरसःशीर्षभावार्थो
चच्चनम्‌ लक्षणावतीति सूत्रेलक्षणशब्दोऽर्थीआद्यंतरतिभावःजायाघ्नइति जायामरणसूचकंपाणिरेखाविशेषादिकंयस्यासिसःतांहंतीतिगोरणोव्यव
हारःएवंपतिघ्नीत्यत्रापिबोध्यं अमनुष्यकर्तृकेचमनुष्यभिन्नकर्तृकेत्यर्थेवर्त्तमानाद्धंतेःकर्मण्युपपदेटक्स्यात्‌ यद्यप्यमनुष्यशब्दोरूढ्यारक्षःपिशाचादीनाहे

त्वंतुनभवति छंदसीत्यनुवृत्तेः तथाचमाघ मनस्सुयेनसुसदाभ्यधीयते तिआदितेयादिविषदृत्यत्रतुसुवामादित्वात्त्वमितिमाधवादयः उपनिषदिति स
दिरप्रतेरितिषः अयस्यामाभ्यामितिएषांयामणीरितिनिर्देशेनज्ञापितमेतत् नीरूपप्रत्ययविषयेचेदंतेनकर्मण्यणिणात्वंनभवतियामनायः ज्ञापकसामान्य
विषयत्वात् अयशब्दोपपदादणिणात्वेतेनायणीरित्यपिसिद्धमित्याहुः॥ ॥अदोनन्ने विट्स्यादिति जनसनक्रमगमोविडितिपूर्वसूत्राद्वृत्तेः पूर्वसूत्रेत्रिहनोप
न्यस्तम् तत्रहिछंदसिसहइत्यतः छंदसीत्यनुवर्त्तनात् कामदुघेति धेनुरितिशेषः कामंदोग्ध्रीतिविग्रहः अन्येभ्योपिदृश्यंतेऽर्हविजुपेऽछन्दसीत्यतोविच्प्रत्य

अदोऽनन्ने।३।२।६८॥विट्स्यात्।आममत्तिआमात्।सस्यात्।अनन्नेकिं।अन्नादः।क्वेचा३।२।६९॥अदेर्विड्वैणसिद्धेवचनमण्वा
धनार्थम्।क्व्यात्।आममांसभक्षकः।कथन्तर्हिक्व्यादोरुपआशरतिपक्वमांसशब्दउपपदेऽण्।उपपदस्यक्व्यादेशः पृषोदरादित्वात्
द्रुहःकपघश्च।३।२।७०॥कामदुघाअन्येभ्योऽपिदृश्यन्ते।३।२।७५॥छंन्दसीतिनिवृत्तेमनिन्क्वनिप्वनिप्विच्एतेप्रत्ययाधातोः स्युः ॥
नेड्वशिकृति।७।२।८॥वशादेःकृतइएनस्यात्।ष्ट्रःसुएमर्म्मा।प्रातरित्वा।विड्नोरनुनासिकस्याऽन्।६।४।४१॥अनुनासिकस्यात्स्यात्॥वि
जायतइतिविजावा।ओण्।अवावा।विच्।रोट्।रेट्।सुगण्।क्विप्च।३।२।७६॥अयमपिदृश्यते॥सत्सूद्विषेतित्वेचप्रयच्छः।उखास्रन्।पर्णध्व
न्वाहभ्रट्।अन्नः।८।४।२०॥पदान्तस्यानितेर्नस्यणत्वंस्यादुपसर्गस्यान्निमित्तात्परश्चेत्।हेप्राण।शासरदितीत्वं।मित्राणिशास्तिमित्रशीः॥

यआतोमनिनिति सूत्रान्मनिनादयश्चानुवर्त्तन्तेतदाह मनिन्क्वनिव्वादिसुएमैति सुएम्ष्ट्रणातीतिविग्रहः प्रातःएतीतिप्रातरित्वारणः क्वनिपिह्रस्वस्यपिती
तिनुक्अवावेति अनुनासिकस्यात्वेअचादेशःसौदीर्घनलोपौ रोट्रेडिति रूषरिषहिंसायाम् उपधागुणः जश्चर्त्वे वाहभ्रडितिवाहादश्चाड्भ्रश्चती
तिविग्रहः छन्दोनुवहाभ्रडितियाठः वहः स्कंधः अन्येयामपिदृश्यतेइतिपूर्वेयदांतस्यदीर्घइतिहरदत्तःअंतःअनितेरिति वर्त्ततेअंतोऽवयवोगृह्यते
नानितेरेयङ्लुग्यान्व्यभिचारादतआह पदान्तस्येति हेप्राणिति अनप्राणनेक्विप्अनुनासिकस्येतिदीर्घः नडिःसंबुद्धेरिति नलोपनिषेधःअन्यत्रनुनलो

खकारोमुमर्थः चकारश्चितश्त्यंतोदात्तार्थः जकारोवृध्यर्थः स्यादेतत् खिष्नुचरित्येवोच्यताम् एवंचकारोपिनकर्तव्यः प्रत्ययस्वरेणैवाभिमत
सिद्धेः इकारादित्वसिद्धयेऽडागमेक्षतेष्यागमाअनुदात्तादितिनुदात्तत्वात् नचक्षुतोकेक्ष्वाद्वादयश्चेतिसूत्रेअस्यग्रहणंनस्यात् चकारानुबंधाभावा
दिकारस्यलाक्षणिकत्वात्मत्वणत्वयोरसिद्धत्वेनेक्षुरितिरूपाभावाच्चेतिवाच्यम् क्षुतेपिरकारेणदनुबंधग्रहणानातदनुबंधस्येतिपरिभाषयाअलेक्षुरादीक्षु
चएवग्रहणंस्यान्नत्वेतस्य इकारेचारणासामर्थ्यादस्यापिग्रहणमितिचेन्नैव खष्नुजयमस्तुतत्रेदृक्षुतेचकारानुबंधसामर्थ्यादस्यापिग्रहणमस्त्विति
किमिकारेणेतिचिंत्यमेतत् नचेहलाघवाभावादिकारोऽस्तुचकारएवमास्त्विति शंक्यम् एकमात्रोह्रस्वःव्यंजनेत्वर्द्धमात्रकमितिसर्वसंमतत्वात् यतु
हरदत्तेनोक्तंषत्वणत्वयोःसामर्थ्यादस्यग्रहणमितितदपाततः स्नुजयेक्षयाष्णुस्नुक्षीत्रकियालाघवेनषत्वणत्वयोः करणस्योचिततयासामर्थ्यायो

सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदछिदजिनीराजामुपसर्गोऽपिक्विप्॥३।२।६१॥एभ्यःक्विप्स्याद्युपसर्गोसत्यसतिचसुप्युपपदेऽनुसृताउपनिष
त्ताअएदसूःप्रसूःपित्रद्विट्प्रद्विट्मित्रध्रुक्प्रध्रुक्गोधुक्प्रधुक्अप्पुक्प्रपुक्वेदवित्निविदित्यादिअग्रग्रामाभ्यान्नयतेर्णौवाच्यः॥
अग्रणीःग्रामणीःभजोण्विःशशद्॥सुप्युपसर्गेचोपपदेभजेर्ण्विःस्यात्अंशभाक्ग्रामाक्॥ ॥ ॥ गादितिदिक्निवृत्तमिति नन्वृरेः

सकर्मकत्वात्कर्मण्युपपदेऽत्येवप्राप्यतइतिचेत् अत्रोच्यतेसूत्रेकर्तरिऋदित्यनुवर्त्तते सचानुवृत्तिःकर्तरिऋदित्यनेनैवकर्तरिक्विनःसिद्धत्वाद्व्यर्थासती
कर्तृप्रचयार्थोकर्मण्युपपदेएवंकर्तृकरणादौचापरइत्येवंकर्तृप्रचयस्यथाचसुवेतेउपपदेऽतिफलितंभवतीतिमंत्रस्थगित्याद्यपिसिद्धमितिवस्तुतस्तुकर्तृग्रहणंव्य
ग्र्यमितिसूत्रएवोक्तमनचेहकर्तृप्रचयार्थंतदावश्यकमितिशंक्यम् मंत्रस्थगित्यादेःक्विप्सिद्धेःनचक्विपिकृत्वेनस्यादितिवाच्यम् क्विन्प्रत्ययोयस्मादितिबहु
व्रीहिवत्लाक्षणिकत्वेनसंभवादितिदिक् सद्गतिरितिमिवेमंपश्यंतिजनाः सरत्वायंपश्यतिज्ञानविषयोभवतीतिव्युत्पत्त्याकर्मकर्तरिप्रत्ययःरूढ्यर्थोनतुगुणात्ता
त्॥ ※ ॥ सत्सूद्विष षद्लृविशरणादौ सूदतिर्द्विषासाहचर्यात्सूतेरदादिकस्यग्रहणंनतुसुवतिसूयत्योःयुजिरयोगे युजसमाधौद्वयोरपिग्रहणम् वि
दज्ञानेविदविचारणेविदसत्तायांचयाणामपिग्रहणंविन्दतिलाभइत्यस्यतुनग्रहणम् विदेत्यकारस्यविवक्षितत्वात् क्विसदिति पूर्वपदादितिम

ध्यर्थमेवेदं ननियमार्थंप्राप्तभावात् नचशासइद इङ्हलोरितीत्वस्यप्राप्तिरस्तीतिवाच्यम् तत्राऽऽहचर्यात्परस्मैपदिनएवशासेर्ग्रहणात् यद्यपि
सर्त्तिशास्तीतिसूत्रेऽथकयोगकरणादर्त्तेर्लुडि आरतसमारतेतिपदद्वयेप्यडि तिसिद्धोतत्थाप्युत्तरार्थंतयापरस्मैपदग्रहणानुवृत्तेरप्याकरेस्मृतया
परस्मैपदेदृष्टोयःशासिस्तस्मात्परस्याडि तिनिष्कर्षः तथाचाऽशासेरित्यत्रइत्वप्रसक्तिरेवनास्तीत्याहुः वस्तुतस्तुआशिषिलिङ्लोटोस्यासीःप्रेषेषि
त्यादिनिर्देशेनैवसिद्धमितिनेदमपूर्ववार्तिकम् ततश्चइत्वंवाच्यमित्यस्यइत्वेव्याख्येयमित्यर्थः आशिषीत्यनुक्तानिर्देशादितिदिक्सुम्वावितिओस्सुपीतिप
णस्थःकचुशंस्थारतिक्षिपिलुप्तेघमास्थेतिरित्वेन स्थानिवद्भावस्थानल्विधावितिनिषेधात् प्रत्ययलक्षणसूत्रेणप्रत्ययसाधारणरूपंयत्राश्रीयतेतत्रैवेतिनियमार्थमि
तिनिष्कर्षात् यत्तुकेचिदेनोक्तंरित्वमवकारादाविति वचनाद्भाष्यकारीयोदाहरणप्रामाण्याद्वाप्रत्ययलक्षणेनइत्वंनेतितत् अतएवोडित्यादिसिद्ध्येप्रत्ययप्राधान्ये
अल्विध्यर्थं प्रत्ययलक्षणसूत्रमितिपक्षमभिप्रेत्यतत्राप्यवकारादाविति वचनस्वीकारेसुधीवेतिनसिध्येदित्यपरितोषेणपक्षान्तरस्वीकारइतिवोध्यम् ननु
नियमार्थमितिनिष्कर्षपक्षेतुप्राग्वक्तव्यमित्रशीरित्यत्रकथमित्वंभवेदितिचेत् आत्राहुः शासदह्वाङ्क्षिति तत्अडि नियमार्थमिदं अजादेरेवेदित्स्याद्ध्येवना
न्यत्रेतिहल्ग्रहणंमास्तितिज्ञेयमिति नचैवमपिहल्लोपेपितिसार्वधातुकेतृणाश्मोविधानादतृणोडित्यादिनानियमपक्षेनसिध्यतीत्यल्विध्यर्थमितिपक्षो
कार्यइतिवाच्यम् उतोवृद्धिरितिसूत्राद्धल्ग्रहणमनुवर्त्तयतृणाहानीत्यत्रानिष्टवारणायनाभ्यस्तस्याचीतिसूत्राद्चिनेत्यनुवर्त्त्याख्यानात्एतच्चरुधादिगण
वचाख्यातंस्यादेतत् सुपिस्थःक्विप्चेति सूत्राभ्यांक्विपोसिद्धौतत्राहशमीत्यादि धातुग्रहणसामर्थ्याद्धिधातुमात्राद्भवन्नचप्रत्ययोहेत्वादिषुक्रियमाणेषु
तथातिष्ठतेःकाक्षिपावपिवाधेतेतिस्थःकचेत्यारभ्यइतिभावः नन्वेवंशमिधातोरित्यस्यानंतरस्थःकचेतिसूत्र्यतांचकारेणाचिस्नुचिनेसवर्णदीर्घणशंस्थारतिभवि
ष्यति एवंचोत्सर्गापवादयोस्समानदेशतयासंदर्भशुद्धिरपिलभ्यते इत्वाभावार्थंचनयतनीयमितिमहत्त्वाघवमितिचेत् अत्राहुःअशंस्थारित्यत्रअचकावशक्तावि
तिसूत्रेणोत्तरपदमंतोदात्तंस्यात् कृतग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापीतिशंस्थाशब्दस्याजेतत्वात् क्षिपेतेननञ्समासेतुनञ्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिध्यतीति ८

नभाव्यमितिसंवुद्ध्यंतमुदाहृतम् मित्रशीरितिलुप्तेपिक्विप्प्रत्ययेप्रत्ययलक्षणान्यायेनहल्लादिकित्प्रत्ययपरत्वमस्ति वर्णाश्रयेनात्मिप्रत्ययलक्षणमित्येतद्व

आशासःक्वौउपधायाश्चत्वाच्यम्॥आशीःरित्वोत्वेगीःपूःरस्मन्त्रन्क्विप्सुचा६।४।९७॥एषुचादेर्हेस्वःस्यात्तत्तुच्छत्वाअनुनासिकस्यक्वी
तिदीर्घःमोनोधातोःप्रतानात्प्रशानाच्छ्वोरित्यूठ्अभस्यूःज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्चजूःजूरौजूरःतूःस्तूःदुःद्रुःसुःद्रविःजनावतीतिजनौःजनावौ।
जनावःमूःमुवौमुवःसुमूःसुम्वौसुम्वःऽएल्लोपःमूर्छौमूःमूरौमुरःधुवौधूःगमःक्वौ।६।४।४०॥अनुनासिकलोपःस्यात्अङ्गगत्वात्गमा
दीनामितिवक्तव्यम्॥परीतत्संयत्सनत्डङ्गमादीनामितिवक्तव्यंलोपश्च॥अग्रेगूःअग्रेभूःस्थःकचा३।२।७७॥चात्क्विप्शंस्थःशं
स्थाःशमिधातोरित्यचम्वाधिनुंसूत्रम्सुप्यजातौणिनिस्ताच्छील्ये३।२।७८॥अजात्यर्थेसुपिधातोर्णिनिःस्यात्ताच्छील्येचौत्याउष्णभोजी॥
शीतभोजी।अजातौकिम्ब्राह्मणानामन्त्रयिता।ताच्छील्येकिंउष्णम्भुङ्क्तेकदाचित्।हरदत्तिकारेणोपसर्गोभिन्नएवमुपिणिनिरितिव्याख्या
यउत्प्रतिभ्यामाङिसर्त्तेरुपसंख्यानमितिपठितम्।हरदत्तमाधवादिभिश्चनदेवानुसृतम्।एतच्चभाष्यविरोधादुपेक्ष्यंप्रसिद्धश्चोपसर्गोपिणि
निःस्वभूवोपजीविनोअनुयायिवर्गीःपतत्यधोधामविसारिनवत्वनीयाःप्रभवोऽन्नीविभिरित्यादौसाधुकारिण्युपसंख्यानात्।ब्रह्मणि
वदःअतोच्छील्यार्थेवार्त्तिकंहृद्यासाधुदायीब्रह्मवादी॥कर्त्तर्य्युपमानेऽ२।२।७९॥णिनिःस्यात्उपपदार्थेकर्त्तरिप्रत्ययार्थेसतिकर्त्तरुप
मानम्उष्ट्रइवक्रोशतिउष्ट्रक्रोशी।भ्रांक्षरावीअतोच्छील्यार्थमजात्यर्थेचसूत्रम्।कर्त्तरिकिम्अरूपानिवभस्यतिमाषान्।उपमानेकिं
किंउष्ट्रःक्रोशति।ब्रुवेऽ२।२।८०॥णिनिःस्यात्स्थण्डिलशायीवहुलमाभीक्ष्ण्ये३।२।८१॥पौनःपुन्येद्योत्येसुप्युपपदेणिनिःक्षीरपा
यिणाउशीनराःमनःऽ२।२।८२॥सुपिमन्यतेर्णिनिःस्यात्दर्शनीयमानी॥ ॥ ९९ र्णीप्राधान्यएवेत्युक्तान्वादितिभावः॥※ ॥ आशासरति

षासुअनशिद्योआङःशासुरक्षायामात्मनेपदीशासुरदित्यादिनासिद्धेक्वावेदमुपधायाश्चत्वमितिनियमार्थमिदं।तेनआशास्तेरतिसिद्धमित्येकेअन्येतुवि

आत्ममाने॰मननेमान॰भावेयञ्॰आत्मनोमानरतिकर्मणिषष्ठीसमास॰स्वपर्यायः॰आत्मशब्द॰मत्यर्थीयत्वेनसन्निहितकर्तास्वपदार्थस्तदाह॰स्वकर्मकरत्यादि
चादिति॰ननुवासरूपविधिनालभ्यतएव॰णिनिरितिकिमर्थश्चकारइतिचेत्॰अत्राहुः॰क्कारेणाक्ङिदायणिनिः॰समुच्चीयतेतेनकरोयजइत्यादौणिनिरेवानु
वर्त्ततेतेनजखश्॰एवंचोक्तप्रयोजनानुरोधेनचाजरूढ्यैनोत्तरत्रेतीहनप्रवर्त्ततइति॰पंडितमात्मानंमन्यतेइति॰एकस्याप्यात्मनः॰स्वरूपेणाकर्तृत्वंपंडितत्वविशिष्टरूपेण

आत्ममानेखश्चा३।२।८३॥स्वकर्म्मकेमननेवर्त्तमानान्मन्यतेः॰सुपिखश्स्यात्॰चाच्छिनिः॰फलेऽतमात्मानंमन्यतेपण्डितमन्यः॰पण्डितमानी॰
खित्यऽनव्ययस्यकालिमन्या॰अनव्ययस्यकिम्॰दिवामन्या॰इत्वरकालोऽम्प्रत्ययवच्चा३।२।८४॥इजन्तादेकालोऽम्स्यात्सचखाद्यम्वत्ति
ङन्तेपरे॰औतोम्शसोः॰गाम्मन्यः॰वाम्शसोः॰स्त्रियम्मन्यः॰स्त्रीम्मन्यः॰नृनरम्मन्यः॰भुवम्मन्यः॰श्रियमात्मानम्मन्यतेश्रिमन्यंकुलीमाघ्यकार
वचनात्॰श्रीशब्दस्ह्रस्वः॰मुममोरभावश्चाभूते३।२।८४॥अधिकारोयम्॰वर्त्तमानेलडितियावत्॰॥करोतियजः३।२।८५॥करोउपपरेभूता
र्थाद्यजेर्णिनिः॰स्यात्करन्तरि॰सोमेनेष्टवान्सोमयाजी॰अग्निष्टोमयाजी॰कर्म्मणिहनः३।२।८६॥पित्यघातौ॰कर्म्मणीत्येतत्तद्धेतेतियावत्॰अधि
क्रियते॰ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषुक्विप्३।२।८७॥एषुकर्म्मसूपपदेषुहन्तेर्भूतेक्विप्स्यात्॰ब्रह्महा॰भ्रूणहा॰वृत्रहा॰क्विप्चेत्येवसिद्धेनियमार्थमिद
म्॰ब्रह्मादिष्वेवहन्तेरेवभूतेएवक्विबेवेतिचतुर्विधोऽत्रनियमइतिकाशिका॰ब्रह्मादिष्वेवक्विबेवेतिह्यविधोनियमइतिभाष्यं॥सुकर्म्म
पापमन्त्रपुण्येषुकृञः३।२।८९॥सुकर्म्मादिषुचकृञःक्विप्स्यात्॰त्रिविधोऽत्रनियमइतिकाशिका॰सुकृत्॰कर्म्मकृत्॰पापकृत्॰मन्त्रकृत्॰
पुण्यकृत्॰क्विबेवेतिनियमात्कर्म्मकृतवानित्यत्राऽण्॰कृञएवेतिनियमान्मन्त्रमधीतवान्मन्त्राध्यायः॰अत्रनक्विप्॥ ॥ ॥

कर्मत्वंचोह्यम्॰आत्ममानेकिम्॰दर्शनीयमानीदेवदत्तोयज्ञदत्तस्यकालिंमन्येति॰स्त्रियाःपंवद्भावंबाधित्वापरत्वाद्ङ्॰स्यत्वत्रक्यङ्॰मतिनो
स्त्रेतिप्राप्तः॰पंवद्भावरतिप्रसादक्तोक्तंनद्यसोक्तमेवमानिन्॰रूपाभावस्यस्यष्टत्वात्॰दिवामन्येति॰अधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्यस्यवृत्तिस्वभावात्कर्मत्वे॰।

उष्णभोजीति उष्णभोक्तुंशीलमस्य आमंत्रयितेति मन्त्रिगमपरिभाषणेचरादि राड् पूर्वं इदित्वान्नुम् ताच्छील्यस्य विवक्षितत्वात्तन्नभतएवनलोकेतिनिषेधा
त् ब्राह्मणानित्यत्रकर्मणिषष्ठीनरुता उपसर्गेभिन्नएवेति सत्सूद्विषेतिसूत्रेउपसर्गेपीत्युक्तत्वादुपसर्गेभिन्नस्यैवसुपोत्राभावात्सिन्सूत्रेपनःसुप्यग्रहणंकृतमि
तिभावःभाष्यविरोधादिति उक्तंचभाष्ये सुपितिवर्त्तमानेपनःसुग्रहणंकिमर्थमनुपसर्गस्यैवतद्भूतस्यदंतस्यसुप्मात्रेयथास्याद्दासारिएयःप्रत्यासारिएयःइ
तिभावःभाष्यविरोधादिति उक्तंचभाष्ये सुपितिवर्त्तमानेपनःसुग्रहणंकिमर्थमनुपसर्गस्यैवतद्भूतस्यदंतस्यसुप्मात्रेयथास्याद्दासारिएयःप्रत्यासारिएयःइ
ति अस्यायमाशयः सत्सूद्विषेतिसूत्रेसुपिस्थ इत्यतःसुपीत्यनुवर्त्ततेतच्चउपसर्गेतरपरम् उपसर्गेपीतिपृथग्ग्रहणात्तदिहानुवर्त्तमानमर्थाधिकारादुपसर्गेतर
परमेवस्यादिति निष्कर्षेतुमाभूदिहसुग्रहणमुपसर्गेपीत्यंशस्याप्यनुवृत्यानिर्वाहात् सर्वथापिसुप्मात्रेउपपदेणिनिः नत्वनुपसर्गएवेतिसिद्धांतःएतच्च
शब्दकौस्तुभेस्पष्टम् प्रसिद्धश्चेति एवंचपाणिनीयानुसारिणीमितिप्रक्रियाकारप्रयोगोपिनिर्बीजएव अमरश्चायुक्तलिंगशेषविधिर्व्यापीविशेषैर्यद्यबाधित
इतिदिक् साधुकारिणीति एतच्चज्ञापकमिदम् आक्रोशेतिसूत्रेहिनच्छीलात्यर्थकृत्साधुकारिणीत्युक्तेः तच्चताच्छील्येविनापिणिनोसत्येवसंगच्छते ब्राह्मणावद
इतिदंतवाचिनिकमेव अताच्छील्यार्थमिति एतच्चकैयटहरदत्तादिग्रंथेस्पष्टम् यत्तुभट्टवार्त्तिकेब्रह्मवादिशब्दस्यताच्छीलत्वमितत्साधुकारिपरतया
व्याख्यानेनस्थिते आक्रोशेत्यधिकारेतुब्राह्मणावदेणिनिविधायकंवचनेनास्त्येवेतिकथमिदंसंगच्छेतेतिचेत् अत्राहुःभट्टपादानामयमाशयःसुप्यजातावितिसू
त्रेणताच्छील्येणिनिः उपसंख्यानेनज्ञापकेनवासाधुकारिणिणिनिःआवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरित्यावश्यकेणिनिस्तुतद्धर्मपर्यवस्यति नत्विहआक्रो
शेतिसूत्रस्यव्यापारोस्तीति ननुब्रह्मवादिनोवदंतिइत्यत्रब्रह्मवेदइतिब्रह्मशब्दस्यापिजातिवाचकत्वात्कथमिहताच्छील्येणिनिरितिसमर्थनमितिचेत् अत्र
नस्याःसुप्यजातावित्यत्रप्राणिजातिरेवपर्युदास्यतेताच्छील्यसममित्याहाशात् ब्राह्मणानामंत्रयितेति प्रत्युदाहरणानुगुण्याच्चेतिनकाप्यनुपपत्तिरिति मनुव
हुलग्रहणाच्चृतेरिहमनज्ञानरतिदेवादिकस्यैवग्रहणंननुमनुअवबोधनरतिताना दिकस्यतेनउत्तरसूत्रेखशिश्यनेवभवति नत्वप्रत्ययस्यदाह मन्यतेरिति

रत्वएकाचःअम्ग्रहणमिहावर्त्ततेततएकेनअम्विधीयतेऽपरेणप्रत्ययोविशेष्यतेतदाह स्वाद्यम्बदिति एवंचनविभक्तौतुस्यादितिनिषेधान्मकारस्यनेत्संज्ञाअत
एवपरश्चभवति ओतोऽम्शसोरित्यत्रशसासाहचर्यात् सुचेवाम् गृह्यतइत्युक्तत्वादोतआकारश्चभवतीत्याशयेनोदाहरति गांमन्यइति नरंमन्यइति ऋतोऽङीत्या
दिनागणःभाष्यकारेति अयंभावःयथाघृष्टादयःशब्दाःसंयोगात्स्त्रियांवर्त्तन्ते प्रश्नीगणिकेतितथेहश्रीशब्दःपरित्यक्तस्वलिंगःस्त्रीवःसन्कुलेवर्त्ततेततश्चहस्वोनपुंसकर
तिह्रस्वःसुम्तुनअपवादेनअमावाधात् स्वमोर्नपुंसकादित्यमोलुक् नचैवंगांमन्यइत्यादावपिसुपोधातुप्रातिपदिकयोरितिलुक्स्यादितिवाच्यम्अम्विधिसामर्थ्यादे
वतद्बाधादित्याहुःअम्प्रत्ययसुमध्येऽपवादइतिन्यायेनसुपोधातुप्रातिपदिकयोरितिलुकमेववाधतेनतुस्वमोर्नपुंसकादितिलुकमितिभाष्यादौस्थितम् स्यादेतत्
नपुंसकहृस्वेकृतेसुमःप्राप्तिरेवनास्तिकथमत्रापवादेनअमावाधादित्युक्तिःसंगच्छेत अरुर्द्विषदितिसूत्रेहिअंतग्रहणास्यसमीपवाचित्वेनावित्यनव्ययस्येतिहृस्वे
कृतेपश्चात्सुमितिव्याख्यातत्वात् सत्यंजनमेजयइत्यत्रस्वतःसिद्धेपिहृस्वेयथाखित्यनव्ययस्येतिऽनर्हेस्वेसुमर्थंस्वीक्रियते तथाऽत्रापिभवेदित्यस्यैवसुमःप्रा
प्तिरिति भूतेधातोरित्यधिकाराद्धात्वर्थस्यविशेषणमिदम् भूतेर्थेविद्यमानाद्धातोरित्यर्थःकरणेस्वरितत्वाण्णिरेवात्रवर्त्ततेनतुख्रस्त्याहृणिनिःस्यादिति
सोमेऽनलताविशेषेणयागंकृतवानित्यर्थःअग्निष्टोमेति अग्निष्टोमस्तोत्रेणसमाप्यमानोयोयागस्तल्लक्षणायाऽग्निष्टोमस्तेनापूर्वभावितवानित्यर्थःउक्तंचकाशि
कायांअग्निष्टोमःफलभावनायाकरणमितिकर्मणिहनःपित्व्यघातीति अत्रकाशिकाकुत्सितग्रहणंकर्त्तव्यमिहमाभूत् चोरंहतवानिति यद्यपीदंभाष्येनास्ति
तथापिशब्दशक्तिस्वाभाव्यादिदंलभ्यतइत्याहुः चतुर्विधश्रुतिअयमाशयःब्रह्मसूत्रेश्रुतत्वात्पूर्वंब्रह्मादयउद्देश्यास्ततोऽनंतरंप्रकृतित्वाद्धेतिस्ततःपरिशेषाद्भूत
श्रुतिरिक्तिप्वुसर्वोतेनिर्द्दिष्टव्यःविधेयत्वात् तदेवंवचनेव्यक्तिःब्रह्मादिषूपपदेषुहंतेर्भूतेक्तिरिति एवंस्थितेयत्रैवकारस्ततोऽन्यत्रनियमश्रुतिन्यायेननियमोत्र
भवन्ननंतरेभवतितताश्चब्रह्मादिष्वेवेत्यवधारणेहंतेस्तदनंतरंनिर्द्दिष्टाड्डपपदांतरसंबंधनिवृत्तिफलोनियमोभवतिब्रह्मादिषुहंतेरेवभूतेरत्यवधारणा
त्वनंतरत्वाविशेषेपिप्राप्यम्याड्डपपदनियमोधात्वंतरनिवृत्तिफलकःब्रह्मादिषुहंतेर्भूतेएवक्तिरित्यवधारणात्तुक्तिप्हंत्योरानंतर्येऽविशिष्टेपिप्राधा

प्रत्ययांतरनिवृत्त्यर्थंसूत्रमित्येवं वृत्तिकारादिभिर्व्याख्यातत्वात्॰कालांतरनिवृत्त्यर्थमिदमितिकैरप्यभियुक्तैरनुक्तत्वादितिदिक्॥ ॥ ॥राजनियुधिकृञ्सहे चरूपमपिसूत्रद्वयंदृश्यं॰क्तानिवितिवन्नियमार्थमितिन्याय्यम्॰वस्तुतस्तुदृष्टिग्रहणनिर्वाहस्यागतिकत्वादियेविसूत्रीविधात्रीत्यपिसुवचम्॰प्राचांग्रंथास्तिह उदासीनाएवेतिशब्दकौस्तुभेस्थितम्॥मंडरायामिति॰वाजिषाल्लात्वमंडरेत्यमरः॥अनुजेति॰इहजनिःसकर्मकःअनुरोधविशिष्टजननवृत्तित्वात्॰अन्येषपिद

राजनियुधिकृञ्भ्यः॥३।२।९५॥क्तानिष्यात्॥युधिरन्तर्भावितण्यर्थः॥राजानंयोधितवान्॰राजयुध्वा॥राजकृत्वासहेचा॥३।२।९६॥कर्म्मणीतिनि वृत्तौ॰सहयुध्वा॥सहकृत्वा॥सप्तम्याञ्जनेर्डः॥३।२।९७॥सरसिजं॰मन्दुरायाञ्जातोमन्दुरजः॥ड्याप्प्रातिपदिकात्॥३।२।९८॥जा तिशब्दवर्ज्जितेपञ्चम्यन्तेउपपदेजनेर्डः स्यात्॰संस्कारजंभ॥दृशेजंउपसर्गेचसंज्ञायाम्॥३।२।९९॥प्रजास्यात्तनंतोजने॥अनौकर्म्म णि॥३।२।१००॥अनुपूर्वाज्जनेःकर्म्मण्युपपदेडः स्यात्॰पुमांसमनुरुध्यजातापुमनुजा॥अन्येष्वपिदृश्यते॥३।२।१०१॥अन्येष्वप्युपपदेषुजने र्डः स्यात्॰अजः॥द्विजः॥ब्राह्मणाजः॥अपिशब्दः॥सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः॥तेनधात्वन्तरादपिकारकान्तरेष्वपि क्वचित्॰परितःखातापरिखा॥ क्तक्तवतूनिष्ठा॥१।१।२६॥एतौनिष्ठासंज्ञौस्तः॥निष्ठा॥३।२।१०२॥भूतार्थवृत्तेर्योतोर्निष्ठास्यात्॰तत्रतयोरेवेतिभावकर्म्मणोः॥क्तःकर्त्तरिकृदिति कर्त्तरिक्तवतुः॥उक्तवितोःस्तात्तम्मयासुतस्त्वयाविष्णुः॥विष्णुर्विश्वंकृतवान्॰निष्ठायामण्यदर्थे॥६।४।६०॥अण्यदर्थेभावकर्म्मणीततोन्यत्रनिष्ठा यांस्त्रियोदीर्घः स्यात्॰स्त्रियोदीर्घात्॥८।२।४६॥दीर्घात्स्त्रियांनिष्ठातस्यनःस्यात्॰क्षीणवान्॰भावकर्म्मणोःसुस्थितःकामोमयाश्रुकःकितिःस्त्रि तःश्रितवान्॰भूतःभूतवान्॰श्रुतःउरोणेतेरेणवङ्गावोवाच्यः॥तेनएकाच्त्वान्नेट्॥उर्णुतःनुतःवृतः॥ ॥ श्यतेसप्तम्यांजनेरित्युक्तमसप्तम्यामपिद

र्शनात्॰अजःद्विजइति॰नजायतइत्यजः॰द्विर्जातोद्विजः॰जन्मनाजायतेऽद्भिःकर्म्मणाजायतेद्विजइत्यभियुक्तोक्तेः॰पंचम्यामजातावित्युक्तौजातावपिदृश्यतेइत्याह॰ब्राह्मणाजइति॰अपिशब्दइति॰यत्तुअंतात्यंताप्येतिप्रकरणेअन्यत्रापिदृश्यतइत्युपसंख्यानंत॰द्भूतकालंविनापियथास्यादित्येवमर्थम्॰वस्तुतस्तुप्रकृत्त

भूतएवेतीति भूतएवक्विबितिकालांतरसंबंधनिवृत्तिफलकप्रत्ययनियमादित्यर्थः स्वादिष्वेवेतीति स्वादिष्वेवक्तव्यं रुपपदान्तरसंबंधनिवृत्तिफलकधातुनियमाभावादित्यर्थः सोमेसुञः रहापिचतुर्विधोनियमरुतिवृत्तिः एवमुत्तरसूत्रेपि नत्रभूतकालस्यक्विपिनियतत्वात्सोमंसुतवान्सोमसावः अग्निंचितवान्अग्निचायरुत्यणभवति सुनोतेः सोमएवउपपदेनियतत्वाच्चिनोतेस्त्वग्नावेवोपपदेनियतत्वात्सुरांसुतवान्सुरासुतरुष्टकांश्चितवानिष्टकाचिदितिनभवतिकिंतुसुरासावः रुष्टकाचायरुत्यणेवभवतिसोमस्यसुनोतावेवधातौनियतत्वात् अग्नेश्चिनोतावेवनियतत्वात् सोमंक्रीतवान्सोमक्रीः अग्निंभृतवान्अग्निभृतरितिक्विप् नभवतिकिंतुसोमक्रायः अग्निभारः रुत्यणेवभवति भूतएवक्विप्णेनियतत्वात्सोमंसुनोतिसोष्यतिवेत्यर्थेक्विप्नभवति तयाअग्निंचिनोतिचेष्यतिवेत्यर्थेकि

भूतएवेतिनियमात्।मन्त्रङ्करोतिकरिष्यतिवेतिविवक्षायान्क्विप्।स्वादिष्वेवेतिनियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदेक्विप्।शास्वक्तव्यम्।भाष्यकृत्।सोमेसुञः।३।२।९०॥सोमसुत्।चतुर्विधोत्रनियमरुतिकाशिका॥एवमुत्तरसूत्रेपि।अग्नेश्चेः।३।२।९१॥अग्निचित्।कर्म्मण्यग्न्याख्यायाम्।३।२।९२॥कर्म्मण्युपपदेकर्म्मण्येवकारकेचिनोतेःक्विप्स्यात्।अग्न्याधारस्थलविशेषस्याख्यायाम्।श्येनश्चित्।कर्म्मणिनिर्विक्रियः।३।२।९३॥कर्म्मण्युपपदेविपूर्वात्क्रीणातेरिनिःस्यात्।कुत्सितग्रहणंकर्त्तव्यम्॥सोमविक्रयी॥घृतविक्रयी॥दृशेःक्वनिप्।३।२।९४॥कर्म्मणिभूतरुत्येवा।पारंदृष्टवान्पारदृश्वा॥ ॥

वभावःकिंत्वरोवकर्मण्यग्न्याख्यायाम्श्येनचिदिति समुदायोयंआहवनीयधारणार्थेरुष्टकानिर्मितस्थलविशेषेनिरूढःकर्मणीतिःकुत्सितग्रहणमिति एतच्चवार्तिकंप्रमाणंकर्मग्रहणसामर्थ्यात्लभ्यते यत्कर्मक्रियासंबध्यमानंकर्तुःकुत्साप्रावहतितन्नेत्यर्थः सोमादयश्चविक्रियमाणाःशास्त्रेप्रतिषेधात्कुत्सावहाःकुत्सितग्रहणान्नेहधान्यविक्रायःदृशेःक्वनिप् अन्येभ्योपिदृश्यंतइतिसिद्धेनियमार्थमिदंक्वनिवेवयथास्यात्तत्सहनिर्दिशेमनिन्वनिपौमाभूतांनवाअणादयरुति सोपपदप्रत्ययस्यैवनियमेननिवर्त्तनान्निष्ठाद्यभवत्येव यारंदृष्टवानिति एवंस्थितेविश्वदृश्वनयनावयमेवेत्यादौविश्वंपश्यंतिविश्वंदृश्वानितानिनयनानियेषांतेविश्वदृश्वनयनारुत्येवंक्वनिवंतस्यलटाविग्रहेपिनक्षतिः

सिनोतेरिति सिञ्बंधनेग्रासरूपंग्रासकर्मतत्कर्तृयस्यसिनोतेस्तितः परस्यनिष्ठातस्यनः स्यादित्यर्थः॥सिनोग्रासइति पिंडीक्रियमाणोग्रासोयदादध्यादिव्यंजनवृक्षा
दूधनेऽनुकूलोभवतितदाकर्मणएवकर्तृत्वमितिवोध्यम॰ ग्रासेति किमिति ग्रासकर्मकर्तृकस्येतिकिमर्थमित्यर्थः कर्मकर्तृकेतिकिमिति ग्रासकर्मकस्येत्येवास्तुकर्तृप
देकिमर्थमित्यर्थः कर्मपदंविहायग्रासकर्तृकस्येत्युक्तौतुग्रासेनकंठः सितइत्यत्रापिस्यादितिवोध्यम॰ भुग्नइति भुजोकौटिल्येनत्वस्यासिद्धत्वात्नलिपरतःकृत्व
म॰ उच्छूनइति श्वयतेर्यजादित्वात्संप्रसारणेपूर्वरूपेचहलइतिदीर्घः प्रहीणइति घुमास्थेतिईत्वम॰ स्रूनइति ष्टूङ्प्राणिप्रसवेइनइति ष्टूङ्परितापे ओदित्व

सिनोतेर्ग्रासकर्म्मकर्तृकस्य।सिनोग्रासः।ग्रासेतिकिम्।सितापाशेनसूकरी।कर्म्मकर्तृकेतिकिम्।सितोग्रासोदेवदत्तेना।ओदितश्च।८।२।४५।
भुजोऽभुग्नः।टुओश्वि।उच्छूनः।ओहाक्।प्रहीणः।स्वादयओदितइत्युक्तम्।स्रूनः।स्रूनवान्।दूनः।दूनवान्।ओदित्किम्।ध्येड्डीङः।पाठसामर्थ्यान्नेट्
उड्डीनः।द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोःश्यः।८।२।४६॥द्रवस्यमूर्त्तौकाठिन्येस्पर्शेचार्थेश्येङः सम्प्रसारणंस्यान्निष्ठायाम्।श्योऽस्पर्शे।८।२।४७॥श्येङो
निष्ठातस्यनः स्यादस्पर्शेचेत्।हलइतिदीर्घः।शीनंघृतम्।अस्पर्शेकिम्।शीतञ्जलमाद्रवमूर्त्तिस्पर्शयोःकिम्।संश्यानोहस्तिकः।शीतात्संकु
चितइत्यर्थः।प्रतेश्च।८।२।४८॥प्रतिपूर्वस्यश्यः सम्प्रसारणंस्यान्निष्ठायाम्।प्रतिशीनः।विभाषाभ्यवपूर्वस्य।८।२।४९॥श्यः सम्प्रसारणंवास्यात्।अभिश्या
नंघृतम्अभिशीनम्।अवश्यानोऽवशीनोहस्तिकः।व्यवस्थितविभाषेयम्।तेनेहनासमवश्यानः।अन्वोऽनपादाने।८।२।४८।अन्वोनिष्ठातस्यनःस्या
न्नत्वपादानेयस्यविभाषा।यस्यचाचिह्निभाषयेड्विहितस्ततोनिष्ठायाइएनस्यात्।उदितोवेतिक्तायांवेड्वादिहनेट्।समक्तः।अनपादानेकिम्।

इति यदिडीङ इट्स्यात्तर्हिधातोः परोनिष्ठातकारोनसंभवतीतिनत्वार्थंपाठोनर्थकःस्यादितिभावः नचओदित्मध्येपाठसामर्थ्यादिटाव्यवधानेनलंभवे
दितिवैपरीत्यंकिन्नस्यादितिशंक्यम॰ लक्ष्यानुरोधेनइडभावकल्पनायाएवन्याय्यत्वात्॰ अन्येतुसत्यपिइडागमेसवर्णदीर्घचैकादेशस्यपूर्वान्तत्वेनग्र
हणादिडाव्यवधानंनास्त्येवेतीङ्सिध्यतीत्याहुः संश्यानइतिश्येङ्गतावित्यस्यादेचइत्यात्वेसंयोगादेरातइतिनिष्ठातस्यनःयस्यविभाषायस्येत्यार्द्धधातुकाप

सूत्रस्यापिग्रहणास्यसर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्तद्वार्त्तिकमनेनैवगतार्थम्‌ विभावितंचेदमिकोगुणाद्धाविति सूत्रेजनेर्डप्रकृत्यगमेरप्यङ्यंडोवक्तव्यइतिवदताभाष्यकारेण एवंचप्रकृतसूत्रस्थमन्येभ्योपिदृश्यतइतिवार्त्तिकमपिगतार्थमितिवोध्यम्‌ क्तक्तवतूनिष्ठानक्तक्तवतोःसिद्ध्योर्निष्ठेतिसंज्ञासिद्धिःसिद्धायांनिष्ठासंज्ञायांक्तक्तवत्वोर्विधानमित्यन्योन्याश्रयइतिचेत्अत्राहुःभाविनीसंज्ञाऽत्रविज्ञायतेसभूतेभवतियस्योत्पन्नस्यनिष्ठेतिसंज्ञाभवति इत्याश्रयणात्सामर्थ्यात्‌ क्तक्तवत्वोर्विधानमेतदितिनास्त्युक्तदोषइति ण्यदर्थोभावकर्मणीइति यद्यपिपाज्यागित्यादौकरणादावपिवाहुलकाण्यङ्भवति तथापितयोरेवेतिवचनाद्भावकर्मणीएवसाङ्घातोर्थइतिसएवेहविवक्षितइतिभावः क्षिक्ष्येक्षिनिवासगत्योरूदयोरपिग्रहणं क्षितःकामइतिअंतर्भावितण्यर्थत्वेनसकर्मकत्वात्कर्मणिक्तः एत

रदाभ्यांन्निष्ठातोनःपूर्वस्यचदः८।४।४२॥ रेफदकाराभ्यांपरस्यनिष्ठातस्यनःस्यात्‌।निष्ठापेक्षयापूर्वस्यधातोर्हकारस्यचाभ्यूढःकृतइतारपरःणत्वंवीर्णीःवहिरङ्गत्वेनढत्वेरसिद्धत्वान्नेहाढकृतस्यापत्यंकार्त्तिःभिन्नःछिन्नःसंयोगादेरतोधातोर्य्यएवतः८।२।४३॥निष्ठातस्यनःस्यात्‌।द्राणाःस्यानःग्लानःम्लानःत्न्यादिभ्यः८।२।४४॥एकविंशतेर्लूत्रादिभ्यःप्राग्वत्‌।लूनःज्याग्रहिज्याजीनःद्युग्वोर्दीर्घश्चाद्युगतोद्यूनःद्यूउपतापइत्यपन्नुनगृत्यतेसानवन्धनात्‌। मृदितयादुतयेतिमाघःगूनःपूजोविनाशेपूनायवाःविनष्टाइत्यर्थः॥ पूतमन्यत्‌॥ ॥

चअक्षितोतस्सनेदिमितिमंत्रव्याख्यायांमाधवग्रंथेस्मरम्‌ भावेतुक्षितंकामेनेत्याद्युदाहरणीयम्‌ रणनिषेधसूत्रेस्मारयति श्रुकःकितीति सुतइतिदुसुशब्देनतइति णुस्तुतोःकृतइति कृङ्‌ संभक्तौकृञ्चवरणे॥ ॐ ॥ रदाभ्यांरहुरदाभ्यामित्यनेननकारोविशेष्यतेननिष्ठानेनचरितमुदितमित्यत्रनकारस्येटाव्यवहितत्वान्नेतराह परस्यनिष्ठातस्यतिचहिरंगत्वेनेति निष्ठातकाराद्धहिभूतनक्षितत्रित्यत्ययमाश्रित्यागमस्यादेरचोविधीयमानत्वाद्धहिरंगेतिभावःद्राणाइतिद्राक्रुत्वायोगतोग्लानःम्लानइति ग्लेर्म्लेहर्षक्षये एकविंशतेरिति ऊयादिषुग्वादयोद्वाविंशतिःपठ्यंतेतत्रधूञ्विहायल्वादयोत्रेयाःजीनइति सिद्धत्वाच्चग्रहिज्येतिसंप्रसारणेकृतेसंयोगादेरात इत्यस्याप्राप्तिःगूनइति गुपरीषोत्सर्गेविनष्टाइतिधात्वनेकार्थत्वात्पूञ्पवनइत्यस्यविनाशेपिवृत्तिः॥ ॥ ॥

त्येवेतिदिक्॰ परिस्कंदः अविनिपातनम्॰ अथवा निष्ठातकारस्यलोपइतिकाशिका॰ चूनइति॰ क्ष्वोः शूडित्यूट्॰ क्ष्वीणइत्यर्थः॰ चूर्तमिति॰ विजिगीषयाहित्र
त्रास्राः पात्यतेइति॰ गम्यतेविजिगीषा॰ निर्वीणोवाते वागतिगंधनयोः निष्पूर्वस्मान्निष्ठातस्यनत्वेणत्वं॰ वातश्चेत्क्तीनेति॰ एवंचवातेनूहेतुनानिर्वा
णोदीपइत्यत्रनिषेधोनेत्याहुः॰ निर्वीतइति॰ गत्यर्थाकर्मकेतिकर्तरिक्तः॰ नितरांवातोगतइत्यर्थः॰ शुष्कइति॰ शुषशोषणे॰ क्षामइति॰ क्षैक्षये॰ आदेचइत्यात्वम्
प्रक्षीमः प्रक्षीतइति॰ क्ष्वेक्ष्वेशब्दसंघातयोः आत्वेक्षतेसयोगादित्यस्यासिद्धत्वात्पूर्वंसंप्रसारणेपूर्वरूपेचक्षतेहलइतिदीर्घः पश्चाच्चणत्वादंतत्वयो
र्विरहान्ननत्वम्संस्थानइत्यत्रतुभवत्येव॰ क्षीवादिषिति॰ क्षीचूमद क्षशतजत्व॰ लाक्षशक्तावुत्पूर्वः एभ्यः क्तः॰ नजक्ष्विकसनइत्यस्मादुत्वाघेश्चप

उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम्॥ उदविदोन्त्राग्राहीभ्योऽन्यतरस्याम्॥८।२।५८॥ एभ्योनिष्ठातस्यनोवाजन्नःजतः॰ विदविचारणेरोधा
दिकएवगृह्यते॰ उन्दिनापरेणासाहचर्य्यात्॰ विन्नः॰ वित्तः॰ वेत्तेसुविदितः॰ क्ष्विदेर्विन्नः॰ उन्दीःक्ष्वीदितोनिष्ठायाम्॥७।२।१४॥क्ष्वयते
दितश्चनिष्ठायाइएनाउन्नः॰ उत्तः॰ त्राणः॰ त्रातः॰ प्राणः॰ प्रातः॰ ह्रीणः॰ ह्रीतः॰ नध्याख्याष्टमूर्च्छिमदाम्॥८।२।५७॥ एभ्योनिष्ठातस्यन
त्वन्नाध्यातः॰ ख्यातः॰ मूर्तः॰ राल्लोपः॰ मूर्नः॰ मत्तः॰ वित्तोभोगप्रत्ययपोः॥८।२।५८॥ विन्दतेर्निष्ठान्तस्यनिपातोयमभोग्येप्रतीतेरर्थे।
वित्तन्धनम्॰ वित्तःउरुषः॰ अनयोः किम्॰ विन्नः॰ विभाषागमहनेति कोसौवेदित्यादिहनेडागमेशकलम्॥८।२।५९॥ भिन्नमन्यत्।

च्चाच्चिरतराभ्यामिशपथलक्षणेकप्रत्ययेचफुल्लादयः सिद्ध्यंतितर्किसूत्रेणोत्यतआह॰ सूत्रेत्विति॰ निरुत्यर्थमित्युत्पन्नसरागमफुल्लवानितिरूपस्य
निष्ठाचक्रजनादित्यादुत्तस्यचसिद्ध्यर्थमितिबोध्यम्॥ ॥ ॥उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति॰ यद्यपिप्रफुल्लइतिवत्फुल्लेः पचाद्यचांसिद्धंतथापि
उत्पुल्लसंफुल्लइति प्रयोगानिवृत्त्यर्थंवचनम्॰ उदरदाभ्यांसंयोगादेरातइतिनित्येप्राप्तेर्ह्रीत्यस्याप्राप्तेउभयत्रविभाषेयम्॰ वेत्तेस्विति॰ तथाच
भाष्यम्॰ विन्नेसुविदितोनिष्ठा विद्यतेर्विन्नइष्यते॰ वेत्तेर्विन्नश्चवित्तश्चभोगेवित्तश्चविदतेरिति॰ उल्लःउन्नइति॰ अनिदितामितिनलोपः॥ ॥

स्यावष्ठीयदीयस्यार्द्धधातुकस्येत्यर्थः समञ्जरति अंचुगतिपूजनयोः संपूर्वः नत्वस्यासिद्धत्वात् झलिपरतः कुत्वं॰॥ ॥ उदक्तामिति उद्धृतामित्यर्थः व्यक्तामित्यर्थः अंजूव्यक्तीत्यस्यनत्वंचेः तेनात्रनत्वाभावः वृक्णाइति ओव्रश्चूछेदने ग्रहिज्येतिसंप्रसारणम् नत्वस्यासिद्धत्वात्क्षोरितिसलोपः चोः कुत्वंच ऊदित्वेनवेट्क

उदक्तमुदकंकूपात्। नत्वस्यासिद्धत्वाद्व्रश्चेतिषत्वेप्राप्तेनिष्ठादेशःषत्वस्वर प्रत्ययेऽविधिषसिद्धोवाच्यः वृक्णाः वृक्णावान्। परिस्कन्दं प्राच्यभरतेषु॰८।३।७५। पूर्वेणमूर्द्धन्येप्राप्तेतदभावोनिपात्यते। परिस्कन्दः प्राच्येतिकिम्। परिष्कन्दः परेश्चेतिविकल्पः। स्तन्भेरितिषत्वेप्राप्ते प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौचाऽत्रषत्वन्नस्यात्। दिवोऽविजिगीषायाम्॰८।४।४९। दिवोनिष्ठातस्यनःस्यादविजिगीषायाम्। द्यूनः विजिगीषायान्तु द्यूतम्। निर्वाणोऽवाते॰८।२।४९॥ अवातेरतिछेदः। निपूर्वाद्धातोर्निष्ठातस्यनत्वंस्याद्धातश्चेत्तौनानिर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा। वातेतुनिर्वीतोवातः शुष्कः॰८।२।५१। निष्ठातरत्येवा शुष्कः॥ यचोवः॰८।२।५२॥ पक्वः क्षायोमः॰८।२।५३॥ क्षामः॥ स्यः प्रपूर्वस्याः॰८।२।५४॥ प्रास्यः सम्प्रसारणंस्यान्निष्ठायाम्। प्रस्योन्यतरस्याम्॰८।२।५४॥ निष्ठातस्यमोवास्यात्। प्रस्तीमः प्रस्तीतः प्रास्तिः स्यानः अनुपसर्गात्फुल्लक्षीवकृशोल्लाघाः॰८।२।५५॥ त्रिफलाफुल्लः निष्ठातस्यलत्वंनिपात्यतेऽकर्त्रर्थेकदेशस्यापीदन्निपातनमिष्यते। फुल्लवान्। क्षीवादिषुतक्तप्रत्ययस्येवतलोपःतस्यासिद्धत्वात्मप्रत्येटोऽभावश्चनिपात्यते। क्षीवोमत्तः कृशःस्तब्धः उल्लाघोनीरोगः अनुपसर्गात्किम्। आदितश्च॰७।२।१८॥ आकारेतोनिष्ठायाइण्नस्यात्॥ तिचा॰७।४।९०॥ चरफलोरतउत्स्यान्नादौकिति। प्रफुल्लतः प्रक्षीवितः प्रकृशितः प्रोल्लाघितः कथन्तर्हिलोध्रद्रुमंसाऽनमतः प्रफुल्लमिति। फुल्लविकसने। पचाद्यच्। स्त्रक्त्रफुल्लतादिनिपात्यर्थम्॥ ॥ त्वाद्यस्यविभाषे

तिनिष्ठायाऽडभावःजुद्विधिलादेशविनाभेषवारौकदेशस्यापिवर्णत्वेनग्रहणाद्दकारैकदेशोरेफोनिमित्तमित्यड्व्याडि॰तिनस्यणत्वम्। णत्वस्यविनाभूतिप्राचांसंज्ञात्रवणोन्नस्यणत्वमितियथाश्रुतपक्षेपिणत्वनिषेधार्थेऽड्भादिषुनमनं शब्दपाठाद्दकारंनिमित्तीकृत्यापिअड्व्याडि॰तिणत्वमव

नन्यायतयाक्तधितादौउपयोस्यतरतिवाकर्यंचिन्नेयम्.अंचेःउदित्वात्क्त्वायांविकल्पेप्राप्ते निष्ठायांयस्यविभाषेतिनिषेधेवचनम्.अंचितरति.नांचेः
प्रजाया.मितिनलोपनिषेधःअक्तरति.अनिदितामितिनलोपःलुभोतीषसहेतिक्त्वायांविकल्पेनिष्ठायांनिषेधेचप्राप्तेवचनम्.यूडःस्रश्युकःकितीतिनिषेधे
प्राप्तेवचनम्.॥ ※ ॥ यूडःक्त्वाच.नक्त्वासेडित्यनेनैवसिद्धेक्त्वाग्रहणमिहव्यर्थमित्यतआह.उत्तरार्थमिति.क्त्वेवेति.ननुनिष्ठाचाश्रुकृष्टत्वादितिभा
वःशेश्यितरतिअनेकाचरतियण्.आदिकर्मणीति.आद्येषक्षेशेभूतेषसर्वस्याःक्रियायाभूतत्वाभावान्निष्ठानप्राप्नोतीतिवचनमादिकर्मणिक्तस्यका

यूडःक्त्वानिष्ठयोरिड्वास्यात्।यूडःक्त्वाच१।२।२२॥यूडःक्त्वानिष्ठाचसेट्किन्नस्यात्।पवितःपूतःक्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम्।नोपधादित्यत्रहित्वौ
वसम्बध्येते।निष्ठाशीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः।१।२।१९॥एभ्यःसेरिण्निष्ठाकिन्नस्यात्।शयितःशयितवान्।अनवन्यनिर्देशोयङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः।
शेश्यितःशेश्यितवान्।आदिकर्म्मणिनिष्ठावक्तव्या॥आदिकर्म्मणिक्तःकर्त्तरिच॥३।४।७१॥आदिकर्म्मणियःक्तःसकर्त्तरिस्यात्।चाद्भावकर्म्म
णोःविभाषाभावादिकर्म्मणोः।७।२॥१७॥भावेआदिकर्म्मणिचादितोनिष्ठायाइड्वास्यात्।प्रस्वेदितश्चैत्रःप्रस्वेदितनोनात्रिष्विदेतिभ्वादि
रत्रगृत्यतेत्रिङ्साहचर्य्यात्।स्विद्यतेस्मस्विदितरत्येववाभिमिदाभिष्विदादिवारीभ्वादीचाप्रमेदितःप्रमेदितवान्।प्रस्वेदितःप्रस्वेदि
तवान्।प्रधर्षितःप्रधर्षितवान्।धर्षितनोनासेड्भिमाप्रस्विन्नः॥प्रस्विन्नोनेत्यादिमृषस्तितिक्षायाम्।१।२।२०॥सेरिण्निष्ठाकिन्नस्यात्मर्षितः
मर्षितवान्।क्षमायाङ्किमाअपमृषितंवाक्यम्॥

<< क्तेरिविधानार्थंचेत्याहुःचादिति.अन्यथातक्तकोंडित्यन्यायेनभावकर्मणोर्नेस्यादितिभावःप्रस्वेदि
तरति.चशब्दआदिकर्मद्योतनार्थःस्वेदितमित्यादिभावेभ्वादिरत्रेतित्रिष्विदास्नेहनमोहनयोरितिपठितःस्विद्यतेस्विति.ष्विदागात्रप्रक्षरणेरतिदिवा
दिस्वपठितस्यस्विदितरत्येवेति.कित्त्वनिषेधाभावादितिभावःनचष्विदेतिदेवादिकोपित्त्वीदितिवाच्यम्.हरदत्तग्रंथविरोधादितिभावःअत्रहरदत्तःत्रि
ष्विदास्नेहनमोचनयोरितिदिवादिर्गृह्यतेननुत्रिष्विदाअव्यक्तशब्देरितिभ्वादिरपिमिदिनासाहचर्यादित्याहतच्चिंत्यम्.भ्वादिष्वपिमिदेःपठ्यमानत्वात्.

नध्या·ध्यै·चिंतायाम्·ख्या·प्रकथने·पूपालनपूरणयोः·मुर्छा·मोह·समुच्छ्राययोः·मदी·हर्षे·पूर्तेरिति·श्युकः·किती·तिरणि·निषेधः·क्लोय विधिस्मारयतिराज्ञोपरिति·मूर्तेरिति·आदितश्चेतिनेट्·मत्तरिति·श्वीदितरितिनेट्·वित्तो·ज्ञानार्थकाद्विदेरीटाभाव्यसत्तार्थकाद्विदेर्विचारणार्थकाद्विदेश्चभोगप्रत्ययोर्दृत्तिर्नसंभवतीत्याशयेनाह·विंदतेरिति·विद्लृलाभरित्यस्येत्यर्थः·भुज्यतेरतिभोगः·प्रतीयतरतिप्रत्ययरतिकर्मसाधनावेताविति·व्याचष्टेभोग्येप्रतीतेश्चार्थरतिभिन्नंशकलम्·भिदेः·क्तेरस्राभ्यामितिप्राप्तनत्वस्याभावोनिपात्यतेभिन्नंशकलखंडेवेत्यमरः॥भिन्नमन्यदिति·विदीर्णमित्यर्थः॥ ॐ ॥ऋणाधमर्ण्ये·अधमंद्रःखप्रदंऋ

ऋणाऽऽधमर्ण्ये।८।२।६०॥ऋधातोःक्तांतकारस्यनत्वंनिपात्यतेआधमर्ण्येव्यवहारेऋतमन्यत्।स्कायःस्फीनिष्ठायाम्।८।२।५७॥स्फीतःस्फिनिष्ठायाम्।७।२।४७॥निरःकुषोनिष्ठायाट्स्यात्यस्यविभावेतिनिषेधेप्राप्तेषनर्विधिः।निष्कुषितः।वसतिक्षुधोरिट्।७।२।५२॥आभ्यांक्तानिष्ठयोर्नित्यमिट्स्यात्।उषितः।क्षुधितः।अन्वेःपूजायाम्।७।२।५३॥पूजार्थादन्वेःक्तानिष्ठयोरिट्स्यात्।अन्विताःगतौतु अक्तः।लुभोविमोहने।७।२।५४॥लुभःक्तानिष्ठयोरिट्स्यान्नगार्ध्योर्लुभितःगार्ध्येतुलुब्धः।क्लिशःक्तानिष्ठयोः।७।२।५०॥इट्वास्यात्।क्लिशउपतापेनित्यम्प्राप्ते।क्लिशूविबाधने।अस्यक्तायांविकल्पेसिद्धेपिनिष्ठायांनिषेधेप्राप्तेविकल्पःक्लिशितः।क्लिष्टः।पूङश्च।७।२।५१॥

णमस्यसोऽधमर्ण्यतस्यभावआधमर्ण्येतेनव्यवहारविशेषोलभ्यतेततश्चउत्तमर्णोपिसिध्यतीत्याशयेनव्याचष्टेअधमर्ण्येव्यवहारइति·स्वव्यवहारोदात्तयहीत्योस्संबंधीभवतीत्यत्तमर्सोऽपिप्रयोगोनविरुध्यतेलक्षणायांतुधारेऋत्तमर्णइतिनिर्देशोलिंगम्·स्कायःस्फीस्फायीवृद्धौकथंतर्हिस्फीतिकामदति·स्फीतमाचष्टइतिएयंतादचइःअच्चोपणिलोपोयस्येति·निरःकुषइतिविकल्प्यतेड्वादितिभावःउषितइति·यजादित्वात्संप्रसारणम्·शासिवसीतिषःवसतीतिशपानिर्देशःस्वार्थेवसेःसेड्ढ्वेतिनित्यमेवेटासुधितइति·एवंचतस्यालमेषासुधितस्येतिप्रयोगोनिर्बीधएवेतिक्षुधीर्धातोर्भावेक्विपितारकादित्वादितजितिधातुवृत्तिषयउक्तोतन्नादर्तव्यसमा।

ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः वृतः ततश्रुति अनुदात्तोपदेशेतिनलोपः सनिवेङ्क्त्वादिति तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनोवाऽङ्ङाच्यश्रुतिवचनात् कृत्तत्पादीनामिति स्त्रीदितश्रुतिनिष्ठायामनिङ्क्त्वार्थंकृतीङ्क्दनेक्तीहिंसार्थंयनयोः कृतीगात्रविक्षेपरत्येतेषामिदित्वकरणंनयस्यविभाषेत्यस्यानित्यत्वज्ञापनाद्वा पतितश्रुतिसिद्धमित्यर्थः सुभसंचलनेरुषस्तथारिति धत्वम् स्वनध्वनशब्देऽडभावेअनुनासिकस्यक्झलोरिति दीर्घः लगेसंगेस्नेऽङ्क्अव्यक्तेशब्देभ्रस्जेतिषत्वेष्टुत्वम् रेभृशब्देफणागतौदीर्घः ष्टुत्वम् वाह प्रयत्ने इडभावेढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः अनायासशब्देनतत्साध्येलस्यतरत्याह अनायाससाध्यश्रुति स्नुस्नौषधजातमुष्णोदकेप्रक्षिप्यस्रोऽभिषुत्यपूत्वायत्पीयतेतत्क्वाटमित्याहुः वेदभाष्येश्रुति तद्दैनवनीतंभवतिघृतंदेवानांक्वाटंमनुष्याणामितिशतपथश्रुतेर्व्याख्यायामित्यर्थः ॥ ※ ॥अन्य

अन्यत्रधर्षितः।विशसितः।भावादिकर्म्मणोस्नुवैयात्येधृषिर्न्नास्ति।अतएवनियमार्थमिदंसूत्रमितिवृत्तिः।धृषेरादित्वेफलञ्चिन्त्यमितिहरदत्तः।माधवस्तुभावादिकर्म्मणोरवैयात्येविकल्पमाहाधृष्टमाधर्षितमाप्रधृष्टः।प्रधर्षितः।दृढःस्थूलबलयोः।७।२।२९॥स्थूलेबलवतिचनिपात्यतेदृहदृहिदृङ्क्षौ।तस्येडभावः।तस्यढत्वमाहस्यलोपः।दृढितोनलोपश्चादृहितः।दृंहितोन्यःप्रभौपरिदृढः।७।२।२९॥दृहदृहिदृङ्क्षौनिपातनम्माग्वत्।परिदृंहितः।परिदृंहितोन्यः॥ ॥

त्वितिमंथादेरवाच्यत्वेत्यर्थः धृषिशसीत्यत्रधाग्रहणंधृषेश्शसुहिंसायाम् अन्योरादित्यश्चयस्यविभाषेतिसूत्राभ्यामिट्प्रतिषेधेहिसिद्धेप्यनयोर्वैयात्यएवानिट्त्वेनान्यत्रेतिनियमार्थमित्याह अविनयेएवेति विरुद्धंयातोवियातःअविनीतस्तस्यभावोवैयात्यम् नन्वृषेर्विभाषाभावादिकर्मणोरिति विकल्पेप्राप्तेनित्यार्थंकस्मान्नभवतीत्याशंकायामाहनास्तीतिअनभिधानादितिभावःअत्रप्रमाणमाह अतएवेति माधवस्त्विति एवंचआदित्वस्यफलवत्त्वात् हरदत्तोक्तंयच्चिंत्यंतदेवचिंत्यमितिभावः।दृढःस्थूलेबलमस्यास्तीतिबलःअर्शआदिभ्योच्चनाह बलवतीतिस्थूलोमांसलः सचनिर्बलोपिबलवांस्नुरुशोपिदृढइतिफलितोर्थः तस्येति तकारस्येत्यर्थः हस्येति नन्वहोढइतिढत्वेढोढेलोपेनैवसिद्धमितितस्यढत्वंहस्यलोपश्चनिपात्यतामितिचेन्मैवम् तथाहिसतिढलोपस्यासिद्धत्वेनद्ढिमित्यत्ररक्झलोर्हलादेर्लघोरितिरभावोनस्यात्परिद्

तस्मादविशेषादुभयोर्ग्रहणान्याप्यंतदेतदाह दिवादीभ्यादीचेति स्विदादीनामादितश्चेति ङ्रा निषेधात्सेण्निष्ठानसंभवतीत्यादिकर्मणिनिष्ठोदाहृता॥ ॐ ॥
॥अविस्यृमिति मृषधातोस्तितिक्षायामेववृत्तिसत्वेपिसूत्रस्यतितिक्षाग्रहणमेवज्ञापयत्यनेकार्थाधातवइति रुचितमिति रुचदीप्तौगत्यर्थाकर्मकेतिकर्ते

अविस्यृमित्यर्थः।उदुपधाद्भावादिकर्म्मणोरन्यतरस्याम्।१।२।२९॥उदुपधात्यराभावादिकर्म्मणोः सेरिण्निष्ठावाकिन्नस्यात्।द्युतितम्
द्योतितम्।मुदितम्।मोदितःसाधुना।प्रद्युतितः।प्रद्योतितः।प्रमुदितः।प्रमोदितःसाधुः।उदुपधात्किं।विदितम्।भावेत्यादिकिम्।रुचितंका
र्षायणः।सेट्किम्।कृष्टम्।शब्विकरणेभ्यएवेष्यतेनेहागध्यतेर्गृधितम्।निष्ठायांसेटि।८।४।५२॥रोलोपःस्यात्।भावितः।भावितवान्स्वी
र्षायणः।सेट्किम्।कृष्टम्।शब्विकरणेभ्यएवेष्यतेनेहागध्यतेर्गृधितम्।निष्ठायांसेटि।८।४।५२॥रोलोपःस्यात्।भावितः।भावितवान्स्वी
दितइतिनेट्।सम्प्रसारणं।श्रूनः।दीनः।गुहूगूढः।वृञावृतः।तनुततः।पतेः सनिवेङ्कृत्वादिरुभावेप्राप्तेद्वितीयाश्रितेतिसूत्रेणनिपात
नादिडापतितः।सेसिचीतिवेङ्कृत्वात्सिङ्क्षेङ्नात्यादीनामीदित्वेनानित्यत्वज्ञापनाद्वातेनधावित्तमिभराजधियेत्यादिसिङ्क्षयस्यविभाषेत्य
त्रैकाचइत्येवादरिद्रितः।क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानिमन्थमनस्तमःसक्ताःविस्यृष्टस्वराऽनायासभृशेषु।७।२।१८॥
क्षुब्धादीन्पञ्चावनिङ्नानिपात्यन्तेसमुदायेनमन्थादिषुवाच्येषुद्रवद्रव्यसंपृक्ताःसक्तवोमन्थोमन्थनदण्डश्चक्षुब्धोमन्थनश्चेत्।स्वा
न्तम्मनःध्वांतन्तमःलग्नंसक्तंनिष्ठानत्वमपिनिपातनात्।म्लिष्टमविस्यृष्टम्।विरिब्धःस्नेहच्छेदेभृअनयोरुपधायाह्रस्वमपिनिपात्यते।फा
ण्टमनायाससाध्यःकषायविशेषःमाधवस्तुनवनीतभावात्पागवस्थापन्नेद्रव्यम्फाण्टमितिवेदभाष्येआहावाढंभृशम्।अन्यत्रतुक्षुभितम्॥
क्षुब्धोराजेतित्वागमशास्त्रस्यानित्यत्वात्।स्वनितम्।ध्वनितम्।लगितम्।म्लेच्छितम्।विरेभितम्।फणितम्।वाहितम्।धृशिशसीवेयात्ये।
क्तःकृष्टमिति कृषआङ्नानेशेदनेच त्रस्वादिनाषत्वेष्टुत्वम्।ग्रथितमिति ग्रथपरिवे ॥ ७।२।१९॥एतौनिष्ठायामविनयेएवनिटौस्तः।धृष्टोविशस्तः॥
ष्टनेदिवादिःसंप्रसारणमिति वचिस्वपीत्यनेन श्रूनइति ङुओश्विगतिरद्भ्यो हलइतिदीर्घः ओदितश्चेतिनिष्ठातस्यनःगूढइतियस्यविभाषेतिने ट्

भृतंश्रातिश्रपयत्योरिति श्रापाकेऽत्यादौपच्यतेऽणादावपिघञादिष्वपिपच्यतेमित्वार्थम् श्रेपाकइतिचभ्वादौतस्यापिक्षीतात्वेहयूहणेनिपातनसामर्थ्याच्च
स्रणाश्रतिपदोक्तपरिभाषानाश्रीयतइत्याहुः भृभावोनिपात्यतइति व्यङ्स्संप्रसारणमितिप्रकृतमेवसंप्रसारणंविहितम् श्रयंतइपिश्रितमेवयथास्यादिति
अत्रविभाषाभ्यवपूर्वस्येतिविभाषानुवर्ततेतेनाचव्यवस्थितातेनक्षीरहविषोरेवभृभावोनित्यश्च अन्यत्रतुनैवभवतीत्याशयेनाहक्षीरहविषोःपाकइति अन्यतु
रतिशाकादिःश्रपितमिति रोमितोहस्वःवादीनांतःशमदमउपशमे शूरीआण्यायनेदिवादिश्रुणदिस्वरसुउपश्रयेस्यशवाधनेऊदअपवारणोक्तापिर्मित संज्ञायां

भृतम्पाकेघ।१।२७।श्रातिश्रपयत्योःतौभृभावोनिपात्यतेक्षीरहविषोःपाकेभृतंक्षीरंस्वयमेवविक्लिन्नंपक्वमेत्यर्थःक्षीरहविर्भ्योमन्यतुश्रा
णांश्रपितम्वावादान्तशान्तपूर्णदस्तस्यघकन्नत्तमाः।७।२।२७॥एतेणिविनिष्ठान्तावानिपात्यन्तेापक्षेदमितःशमितःपूरितःदाम्तितःस्थाशि
तःऊदितःक्षपितःरुष्यऽमत्वरसंघुषाऽऽस्वनाम्।७।२।२८॥एभ्योनिष्ठायाइड्वारुषितःरुषृःआन्तःअमितःतूर्णःत्वरितःअस्यादित्वेफल
म्मन्थम्।संघुषृःसंघुषितःआस्वान्तःआस्वनितःहृषेर्लोमसु।७।२।२९॥हृषेर्निष्ठायाइड्वास्यात्लोमसुविषयेहृष्टाहृषितंलोमाविस्मितप्रति
घातयोश्चाहृषृोहृषितोमेत्रःविस्मितःप्रतिहतोवेत्यर्थःअन्यत्रतुहृषुअलीकेऽदित्वान्निष्ठायान्नेड्हृषतुष्टेरट्हाअपचितश्च।७।२।३०॥चाय
तेर्निपातोयंवाअपचितःअपचायितःण्यायःपीघ।१।२९॥वास्यान्निष्ठायाम्।व्यवस्थितविभाषेयम्।तेनस्राङ्नित्यंपीनंमुखम्।अन्य
त्रण्यानःपीनःस्वेदःसोपसर्गोस्यनाप्रण्यानःआङ्पूर्वस्यांधूषसोःस्यादेवाआपीनोन्मुखःआपीनमूधःहूादोनिष्ठायाम्।घ४।९५॥हूस्वःस्मा

मारणतोषणनिशामनेष्वित्यत्रोःरुष्यरुषरोषेक्तीषसहेति विकल्पितेदकत्वात्यस्यविभाषेतिनित्येनिषेधेप्राप्तेविकल्पोविधीयते अमगत्यादिषुअमरोगेऽति
चौरादिकस्तुनगृह्यतेएकाचइत्यधिकारादित्याहुः आंतइति अजनासिकस्येतिदीर्घः तूर्णइतित्वरासंभ्रमेऽर त्वरेत्यृदुनिष्ठानत्वम् आदितश्चेतिनिषेधे
प्राप्तेविकल्पः एवंचआदित्वस्यफलमात्मनेपदमात्वंतच्चएधत्यादिवद्भ्रस्जांवधत्वेपिसिध्यत्येवेत्याशयेनाह फलंमदमिति संघुषृइति संपूर्वात्घुषे

ढप्यगतश्त्यत्रत्यपिल्लघुपूर्वादित्यया देशेनस्यात् परिदृढस्यायत्यंपरिदृढीकन्येत्यत्रगुरूपोत्तमलक्षणाःष्यङ्स्यात् अतोऽसिद्धत्वनिवृत्तयेहलोपोनिपात्यत
तश्तिभाष्यादौस्थितम् अतएवदृलोपश्तिसूत्रेअणःकिंदृढश्तिप्राचोग्रंथस्यप्रामादिकतामभिप्रेत्यतदृढोदृढश्तिप्रत्युदाहृतम् प्रभोनिपातनमितिहलोपेप्रयो
जनमपित्रढिमापरिदृढ्येत्यादिसिद्धिरितिप्राग्वदेववोध्यम् ॥ ॥ कृच्छ्रगहनयोःकृछ्रेदुःखेतत्कारणेचलक्षणायाग्रत्येतेकयतिर्हिंसार्थैःकृछ्रोमोहश्
ति दुःखहेतुरित्यर्थः घुषिरविघुषिरविशब्दार्थश्तिभ्यादिः घुषिरविशब्दनश्तिच्छणादिर्ह्रयोरपिसामान्येनग्रहणम् नञाविशब्दनार्थोद्युपेक्षुरादिणिचा
भाव्यंततश्चणिचोव्यवधानात् घुषेःपरनिष्ठानास्तीतिकथमिण् निषेधप्रसंगःकिंचविशब्देनोत्विणनिषेधाभावाण्णिच्युपधागुणोनिष्ठायांसेटीतिणि

कृच्छ्रगहनयोःकषः।७।२।२२॥ कषोनिष्ठायाइएनस्यादेतयोरर्थयोःकषेदुःखन्तत्कारणाच्चासात्कृछ्रंकृच्छ्रमाभीलमाकषोमोहः
कषेशास्त्रेइरवगाहमित्यर्थःकषितमन्यत्घुषिरऽविशब्दने।७।२३॥ घुषिर्निष्ठायामनिड्स्यात्घुष्टारज्जुःअविशब्देनकिं
म्॥घुषितमाक्यम्शब्देनप्रकटीकृतामिप्रायमित्यर्थःअर्दैःसन्निविभ्यः।७।२।२४॥ एतत्पूर्वोदर्दैर्निष्ठायाइएनस्यात्समर्णः
न्यर्णःव्यर्णोःअर्दितोन्यःअभेश्चाविदूर्य्यौ।७।२।२५।अभ्यर्णम्नातिदूरमासन्नम्वा।अभ्यर्दितमन्यत्णोरध्ययनेवृत्तम्।७
।२।२६॥ एयन्ताद्वृत्तेःक्तस्येडभावोणिलुक्चाधीयमानेर्थेवृत्तञ्छदश्छात्रेणसम्यादितोअधीतमितियावत्अन्यत्रतुवर्त्तितारज्जुः।

लोपेचघोविर्तंवाक्यमित्यपिस्यादितिचेत् अत्राहुः एवंतर्हिविशब्दनप्रतिषेधएवज्ञापकःविशब्दनार्थस्यचुरादिणिजनित्यश्तिनास्त्युक्तोदोषश्
तिदिक्अभेःविशेषेणदूरंविदूरंततोऽन्यदविदूरंतस्यभावःआविदूर्यम् ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्।अस्मादेवनिर्देशान्ननञ्पूर्वोक्तसूत्रेणादिनिषेधोनभ
वतिसामीप्यश्त्येवजनोक्तेनातिदूरस्यासंग्रहापत्तेःतदेतद्धनयन्व्याचष्टेनातिदूरमासन्नेवेति एवंचसामीप्यश्तिप्राचोव्याख्यानमुपलक्षणातयानेयमि
त्याहुःणोःअधीयतश्तिअध्ययनम् कृत्यल्युटश्तिबहुलवचनात्कर्मणिल्युट्णिलुक्चेतिनिपात्यतश्तिशेषःलोपेहिप्रत्ययलक्षेनगुणःस्या ॥

इति दाप्लवने अदाबिति निषेधान्नघत्वम् इह सर्वेषां सूत्रयादात्याह तांतोवेत्यादि नादीर्घोपतिरिति विदन्तमित्यादावुपसर्गोस्येत्यर्थः दस्तीत्यत्रद्वौ प
स्तौदात्यस्यय आदेशस्तकारांतस्तकारादिर्वेति तत्राद्येपक्षेऽयंदोषोनास्त्यत्र्याशयेनोक्तदोषंपरिहरति तकारादाविति निष्ठानत्वमिति रदाभ्यामित्यने
न सन्निपातेति तादिनिमित्तीकृत्यविहितोयोदाताद्यादेशस्तकारविघातकत्वादिविधेर्निमित्तेनभवतीतिभावः ॥ ॐ ॥ अचउपसर्गात्तः तकारादकारउच्चारणार्थः अचइत्यावर्तनेतेनत्रैकंपंचम्यंतमुपसर्गविशिनष्टिअपरंषष्ठ्यंतंस्थानलाभायेतिव्याचष्टे अजंतादित्यादिनायद्वा अचइत्यनावर्तंपंचम्यंतमे
वास्तुकिंतुहितकारकोऽयमादेशस्तेनानेकाल्त्वात्सर्वस्यघोर्भविष्यति एकतकारोच्चलोपस्येतिवाधित्वाआदेः परस्येत्यादेरवयवस्यादचइतिपंचमीनि

अचउपसर्गात्तः।७।४।४७॥अजन्तादुपसर्गात्परस्यदादेरित्यस्यघोः अचस्तः स्यात्तादौकिति।चर्त्वापवादः।अवत्तः।अवदत्तेविदत्तश्चप्रदत्तश्चा
दिकर्म्मणि।सुदत्तमनुदत्तञ्चनिदत्तमितिचेष्यतेचशब्दाद्यथाप्राप्तमदस्तिद्धा३।९४।इगन्तोपसर्गस्यदीर्घःस्याद्देशोयस्तकारस्तदादा
वुत्तरपदेखरिचेतिचर्त्वमाश्रयात्सिद्धं।नीत्तम्।घुमास्थेतीत्वम्।धेट्।धीतम्।पीतम्।जनसनेत्यात्वम्।जातम्।सातम्।खातम्।अदो
जग्धित्यन्निकिति।२।४।३६॥त्यदित्यदिलुप्तसप्तमीकोऽदोजग्धिःस्यात्त्यपितादौ किति चाकारउच्चारणार्थोगधत्वंगरोगरिजग्धः॥

र्दृष्टात् यद्येवमघोभीत्यत्तरसूत्रेविहितकारएवेतिसर्वादेशः स्यादितिचेत् अत्राहुः पंचम्यंतस्याचइत्यनुवृत्तेरवः परस्यपकारस्येवभविष्यतितत्रोत्यसंयोगांतलोपेपू
र्वेस्यजश्त्वेनसिद्धमिष्टमिति अवदत्तमित्यादि आदिकर्मणीत्येतत्प्रदत्तमित्यस्यैवविशेषणंनेतरेषामसंभवात् दातंप्रक्रांतमारभ्यमिति प्रदत्तमित्यस्यैवार्थः दृश्यतेऽति ता
देशचाधनार्थेनिपातनमिष्यतइत्यर्थः अन्येतुअवादीनामुपसर्गप्रतिरूपकत्वाश्रयणेत्यवदत्तेविदत्तमित्यादिसिद्ध्यतिउपसर्गेत्वाश्रयणेतुपूर्वोक्तमवत्तवीत्तमित्यादी
तिनापूर्वमिदंवचनमित्याहुः दृश्यते रकः काशइत्यत्तरकइत्युपसर्गेस्यघत्वीत्यतउपसर्गेस्येतिदूरोयेत्यतोदीर्घइतिचानुवर्त्तते अजुग्रत्तरयदइत्यतोऽनुवर्त्तस्योत्तरयदे
इत्यस्यतीतिविशेषणंयस्मिन्विधिरितितदादिविधिस्तदेतत्सकलमभिप्रेत्यव्याचष्टे इगंतोपसर्गस्येत्यादिनानुवर्त्तस्यासिद्धत्वादादेशतकारोनास्तीत्यतआश्रयात्सिद्ध

र्विशब्देनेऽटिप्राप्ते विकल्प्योऽयम् अविशब्देपि संपूर्वस्य परत्वाद्यं विकल्प एव आस्तां तर्हि मनआस्वनितं मनऽति हृषेर्हृषुअलीकेऽदित्वान्निष्ठायामनिट् हृषतुर्द्वौ सेट्त्वमुभयोरपि ग्रहणमित्युभयत्र विभाषेयम् पीनमिति ओदित्वान्निष्ठानत्वं प्यानऽति श्वीदितो निष्ठायामिति इभावेयलोपः नत्वेव्यवस्थितरमाह सोपसर्गस्येत्यादि अंधंकूपंग्रहन्नऽति हादीसुखेरिति दादिभावेरदभ्यामिति नत्वम् ॥ ॥ ※ ॥ द्यतिस्यतिदोवखंडने षोन्तकर्मणिऽमामाने माङ्मानेमेङ्प्रणिदानेष्वागतिनिवृत्तौ स्त्रियां निर्देशोधातुविशेषणार्थः नहि स्त्रियंविनाश्यन्मुक्त्वा मः यत्तुप्रसादस्तोन्नास्त्रियां निर्देशोयङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः दादत्तः सासात्तऽति तन्न यङ्लुकिहि इयाभावं दादित्तः सासित्तऽति तत्रति किंतीति वचनान्नास्ति प्र

द्यतिस्यतिमास्थामित्तिकिति ७।४।४०॥ एषांइकारोन्नादेशःस्यान्नादौकिति ईत्वदङ्भावयोरपवादः दित्तः सित्तः मामाङ्मेङ्मित्तः स्थित्तः शाछोरन्यतरस्याम् ७।४।४१॥ शित्तः शात्तः कित्तः क्षात्तः व्यवस्थितविभाषात्वाद्धतविषयेप्यनेर्नित्यम् संशित्तंन्नंसम्यक्संपादितमित्यर्थः संशितोब्राह्मणः अन्नविषयकयत्नवानित्यर्थः दधातेर्हिः ७।४।४२॥ नादौकिति अभिहितंनिहितम् दोदद्घोः ७।४।४६॥ घुसंज्ञकस्यदाऽत्यस्यदद्यात्नादौकिति चर्त्वे दत्तः घोः किम् दातः नान्तोवायमादेशः नचैवंविदत्तमित्यादावुपसर्गस्यदस्तीतिदीर्घोपत्तिः तकारोतद्धिधानात्दान्तोवा धांत्तोवा नचदान्तत्वेनिष्ठानत्वम् धानान्तत्वेजग्धस्तथोरिति धत्वंशङ्क्यं सन्नियातपरिभाषाविरोधात्॥ ※ संगः किंचदोदद्घोरितिवि

धीयमान आदेशअनेकाल्त्वात्सर्वस्येतिनिर्विवादं तथाचहंतेर्यङ्लुगंतस्यवधादेशवत्साभ्यासस्यप्रवर्त्तेतेतिदादत्तऽतित्वदादहतरूपंकथमुक्तिसंभवंलभेतेत्याहुः शाछोशोतनूकरणोछेदनेदधातेर्हिः स्त्रियांनिर्देशोधेट्यनिवृत्त्यर्थः तीत्यनुवर्त्तनेयङ्लुकिनदाधित्तः अत्रापिप्रसादस्तास्त्रियांनिर्देशस्ययङ्लुङ्निवृत्त्यर्थत्वाद्दाधीत्तऽतिघुमास्थेतीत्वमदादहंतंतत्पूर्ववदेवहेयम् दोदद्घोः ऽहादेशः द्यांतस्यवनुतदर्थांतःजस्त्वेक्षतेसंहितायामुत्त्यत्वेपिप्रक्रियायादोषादितिप्राचः तथाचाहुः तांतेदीर्घत्वाख्योदांतेदोषोनिष्ठानत्वंधांतेदोषोधत्वाख्यःस्यान्निर्देशत्वात्धांतोन्नास्त्वऽतितदनुसारेणाह दधत्स्यादिति दात

मुकुन्दस्येति आस्यतेऽस्मिन्नित्यासितमासनमित्यर्थः यायतेऽस्मिन्निति यानम्मार्गः भुज्यतेऽस्मिन्निति भुक्तम् भोजनमित्यर्थः विष्वपि अधिकरणवाचिनश्चेति
तैरिषष्ठीस्त्रिष्णारति आदितश्चेतिनेट्ङ्ङ्रति श्वीदितश्चेतिनेट्नलोपः स्त्रामितिक्तस्यचवर्त्तमानश्चेतिषष्ठी ङ्रङ्रति तीषसहेतिवेट्कृत्वाद्यस्यविभाषेतिनेट्
ङ्शीलितश्चेत्यादि शीलसमाधौरस्यपानेक्षमूष्सहनेकृणआह्वाने जुषीप्रीतिसेवनयोःसुयजोर्ङ्वनिप् सुनोतेरिति सुञ्अभिषवे यद्यपीहसुगतौशप्रस

मुकुन्दस्यासितमिदमिदंयातंरमापतेःभुक्तमेतदनन्तस्येत्यूह्यगोप्योदिदृक्षवःपस्येआसेरकर्म्मकत्वात्कर्त्तरिभावेचाआसितोमुकुन्दः
।आसितन्तेनागत्यर्थेभ्यःकर्त्तरिकर्म्मणिचारमायतिरिदंयातंतेनेदंयातम्भुजेःकर्म्मणिअननन्तेनेरमुक्तम्काथम्मुक्तान्नाह्मणाद्
तिभुक्तमस्तिएषामितिमत्वर्थीयोऽचावर्त्तमानेरत्यधिकृत्यजीतःक्तः३।२।९९॥स्त्रियांदाक्षिणः।स्त्रियांङीप्।ईड्ःस्तुतिवन्दिपूजार्थे
भ्यश्च३।२।९८॥मतिरिहेच्छाउड्ःपृथग्योगादानात्राज्ञाम्मतरस्यःतैरिष्यमाणइत्यर्थः।उड्ःविदितःपूजितःअर्चितः।चकारो
ऽक्तःसमुच्चयार्थः।शिलिष्टोरक्षितःक्षान्तःआकुष्टोजुष्टइत्यादिनपुंसकेभावेक्तः३।३।११४॥स्त्रीवत्वविशिष्टेभावेकालसामान्येक्तःसा
न्तजल्पितम्शयितम्हसितम्सुयजोर्ङ्वनिप्३।२।९३॥सुनोतेर्यजेर्ञ्ञ्वनिप्ञ्वौसुत्वासुत्वानौ।यज्वायज्वानौ।जीर्य्यतेरतृन्३।
२।९४॥भूतइत्येवाजरन्।जरन्तौ।जरन्तः।वासरूपन्यायेननिष्ठापिजीर्णोजीर्णवान्।छन्दसिलिट्३।२।९५॥लिटःकानज्वा३।२।
९८॥क्वसुश्च३।२।९७॥इहभूतसामान्येछन्दसिलिट्तस्यविधीयमानोक्वसुकानचावपिछान्दसाविति विसुनिमतम्।कवयस्तुबहुल
म्प्रयुञ्जतेतन्नास्थिवांसंनगरोपकरणेश्रेयांसिसर्वाण्यधिजग्मुषस्तइत्यादि॥ ऽऽवैश्रयैयोरितिनिरनुबन्धकयोरेवग्रहणान्नायंतथाप्यनभिधानादुभ

यपदिनाग्राहचर्यीङ्गायोर्ग्रहणंनभवतीतिभावःङकारःसुनोतेर्गेणप्रतिषेधार्थःयकारस्तुस्वरार्थेस्तुगर्थश्च यज्वेत्यादि क्वनिपिकृतेत्वत्रवचिस्वपीतिसम्प्रसा
रणंस्यादितिङ्वनिबन्तःअत्रनिति नकारःस्वरार्थःऋदृत्जरन्तिति ऋकारस्यगुणेरपरोऽकारःउगिदचामितिनुम्संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नदीर्घः

रोरित्यत्वंप्रतिरूत्ववदितिभावःधीतमिति दधातेर्हिरित्यत्वलुग्विकरणस्यनिर्देशात् धेट्दानइतिभ्वादेर्हिर्नेभवति नापिदत् दोददघोरिति ददत्यपादानादितिभाव
उच्चारणार्थइतिइदित्वेतुनुम्स्यादितिभावःधत्वमिति भषस्तथोरित्यनेनभरोभरीतिअनेनपाक्षिकोधलोपइत्यर्थः इदानीक्ताथान्प्रपंचयति ॥ ॐ ॥आदिकर्म
णि च्व्याख्यातम् प्रकृतः कटमितिकटकर्तृमारब्धवानित्यर्थः प्रकृच्आदिकर्मद्योतनार्थः क्तेनोक्तत्वात्कर्तरिप्रथमा कर्मण्यनुक्तत्वात् द्वितीयाप्रकृतःकटस्तेनेतिक

आदिकर्म्मणिक्तः कर्तरिच ३।४।७१॥प्रकृतःकटंस्प्रकृतःकटस्तेनानिष्टायामण्यर्थइतिदीर्घः क्षिपोदीर्घादितिन त्वम् प्रक्षीणःसःवा
क्लेशदैन्ययोः ८।४।८१॥क्षिपोनिष्टायान्दीर्घोवास्याद्वाक्लेशदैन्येचाक्षीणायुर्भवाक्षितायुर्वीक्षीणोयन्तपस्वीक्षितोवातिनदीभ्योस्नातेः
कौशले ८।३।८९॥आभ्यांस्नातेः सस्यवः स्यात्कौशलेगम्येनिष्णातःशास्त्रेषुनद्यांस्नातीतिनदीस्नःसुपीतिकःसूत्रम्मतिष्णातः ८।३।९०॥प्रतेः
स्नातेःषत्वम्प्रतिष्णातंसूत्रंशुद्धमित्यर्थः अन्यत्रप्रतिस्नातम्कपिष्ठलोगोत्रे ८।३।९१॥कपिष्ठलोनामयस्यकापिष्ठलिःशवःगोत्रेकिं कः
पीनांस्थलेकपिस्थलम्विकुशमिपरिभ्यःस्थलम् ८।३।९२॥एभ्यःस्थलस्यसस्यवःस्यात्विकृलम्कुत्सलम्शमिस्थलम्परिस्थलम्गत्यर्थाक
र्मकस्त्रिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्य्यतिभ्यश्च ३।४।७२॥एभ्यःकर्तरिक्तःस्यान्भावकर्मणोश्चागङ्गाङ्गतःगङ्गाम्प्राप्तःग्लानःसःग्लस्मीमा
स्त्रिशेहरिःशेषमधिशयितःवैकुण्ठमधिष्ठितःशिवमुपाश्रितःहरिदिनमुपोषितःएममनुज्ञातःगरुडमारूढःविश्वमनुजीर्णःपक्षे
प्राप्तागङ्गातेनेत्यादिक्तोऽधिकरणेचध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ३।४।७८॥एभ्योधिकरणेक्तःस्यात्चाद्यथाप्राप्तंध्रौव्यंस्थेर्य्यम् ॥

र्मणिप्रयोगेतुविपर्ययः नदीष्णाइति नद्यांस्नातोनदीस्नानेनकुशलइत्यर्थः गतइति अनुदात्तोपदेशइतिमलोपः प्राप्तइतिप्रपूर्वआङ्पूर्वोप्राप्तिरयोहगतिश
ब्देनविवक्षितेतिभावःग्लानइति ग्लैहर्षक्षयेअकर्मकोयम् आदेचइत्यात्वेसंयोगादेरतइतिनत्वम् शेषमिति अधिशीङ्स्थासांकर्मेतिकर्मत्वंअधिष्ठित
इति द्यतिस्यतिइत्वम् उयोषितइति वसतिक्षुधोरिट्ञ्णासिवसीतिषत्वम् अनुजीर्णइति जृष्वयोहानौक्तेनृत्तश्चानोःहलिचेतिदीर्घः नत्वंरात्वम् ॥

लोपमिडागमो वाधतेऽतेत्विडागमेगमहनेत्यधालोपस्तस्यचाऽनिमित्तत्वेनस्थानिवत्वाद्द्वित्वम्॰ यद्वाद्विर्वचनेचीतिनिषेधपक्षेतूयधालोपात्प्रागेवद्वित्वंप
श्चादुपधालोप॰शासिवसिघसीनाञ्चेतिषत्वंचर्त्वेक्ष॰अभ्यासेचर्चेत्यभ्यासघकारस्यजश्त्वमिति॥ ॐ ॥ निषेदुषीमिति॰षद्लृविशरणाद्योलिटिधातोरिति
द्वित्वेऽतएकाहल्मध्यइत्येत्वाभ्यासलोपौ॰उमितश्चेतिङीपिवसोरितिसम्प्रसारणेवलादित्वाभावान्नेट्सदिरप्रतेरितिषत्वम्॰उषिवान्निषेदिवान्॰अध्यूषुषइति॰व
सनिवासेअधिपूर्वंः वचिस्वपीतिसम्प्रसारणंद्वित्वहल्लादिशेषसवर्णदीर्घाः ङसिभत्वात्सम्प्रसारणंप्रथमैकवचनेनुअध्यूषिवान्॰उपेयिवाननाश्रद्धितिवलादि
लक्षणएवेट्नेड्वशिकृतीतिनिषिद्धःक्वादिनियमात्पुनः प्राप्तःवसेकाजाद्यसामितिसूत्रेणऋतद्धित्वानामेकाचामादन्तानांघसेश्चवसोरिट्स्यान्नान्येषामितिनि

षेदुषीमासनवन्धधीरः।अध्यूषुषस्तामभवज्जनस्याशुश्रुवान्।उपेयिवाननाश्वाननूचानश्चा३।२।९९॥एतेनिपात्यन्ते।उपपूर्वादिणो
भाषायामपिभूतमात्रेलिङ्गातस्यनित्यंक्वसुः।इट्।उपेयिवान्।उपेयुषःस्त्रीत्वमपिमूर्तिमत्स्त्रीं।उपेयुषी।उपेत्यविवक्षितम्।ईयिवान्।समीयि
वान्।नञ्पूर्वादश्नातेःक्वसुरिडभावश्च।ऋतज्यथतेरनाशुषइतिभारद्वा।अनुपूर्वाद्वचेःकर्तरिकानच्।वेदस्यानुवचनंकृतवाननूचा
नः।विभाषागमहनैविणाम्।७।२।६८॥एभ्योवसोरिड्वा।जग्मिवान्।जगन्वान्।जग्निवान्।जघन्वान्।विविदिवान्।विविद्वान्।विविशिवा
न्।विविश्वान्।विशिनासाहचर्य्याद्विन्दतेर्ग्रहणम्।वेत्तेस्तुविविद्वान्।नेड्वशिकृतीति२ण्निषेधः।दृशेश्वादृशिवान्।ददृश्वान्॥

यच्छ्रुताप्रतिषिद्धोनित्यत्वात्द्वित्वेऽतेऽनेकाच्त्वात्॰नचसवर्णदीर्घेणैकात्वंदीर्घस्यकृतेतत्सामर्थ्यात्सवर्णदीर्घाभावइतिपक्षाश्रय
णात्॰सएववलादिलक्षणइड्ग्रहप्रतिश्रूयतेनापूर्वोविधीयते॰तेनसम्प्रसारणविषयेनभवतिअतएवोदाहरति॰उपेयुषइति॰सतिलिटितस्ययणादेशेउपेयुष
इतिस्यादितिभावः॰अविवक्षितमितिव्याख्यानमेवाचष्टेण॰ईयिवानितिः२णोद्वित्वेसवर्णदीर्घेवाचित्वाआङ्कृत्वादिणोयणीतियण्भवतिवसोरिडागमेहियस्त्रा
नादिभत्वयस्यसत्वात्॥ वचेरिति॰वचपरिभाषणस्यस्वाङ्चोवचे र्वोकर्तरिनुभावकर्मणोः एतच्चनिपातनाच्चस्यम्॰जग्मिवानित्यादि॰इड्पक्षेगमहनेत्युपधालो॰

छन्दसिलिडिति·सूत्रस्यार्थमाह·भूतसामान्येऽर्थति·नचछन्दसिलुङ्लिङ्लिटरत्यनेनगतार्थताशंक्याधातुसम्बन्धाधिकारेहिसविधिरर्थन्तुधातुसम्बन्धमन्तरेणापिभ
वतीतिविशेषात्· अत्रव्याचख्युःकानचःकित्करणंतिलिणरत्यत्रऋरुछन्दृतामितिगणस्थनिषेधार्थंसतिप्रतिषेधेविषयेआरभ्यतेचकाणरत्यत्रतुअसंयोगा
ल्लिङ्किदित्येवसिद्धंकित्त्वमिति·विमुनिमतमिति·सूत्रकृताछन्दसीतिप्रकान्तत्वादुत्तरसूत्रेभाषाग्रहणाच्च·भाष्यवार्तिकयोरपिक्वसुकानचोश्छन्दस्युभयथेति
वचनात्सार्वधातुकत्वेनसार्वधातुकमपिदितिङित्वादेवाजिवानित्यादौनलोपादीनांकित्कार्याणामन्यथासिद्धिमाशंक्यतीतिवीन्तिलिणरत्यादौऋरुछन्दृ
तामितिभाषास्थगणस्यवाधनार्थंकित्करणमितिसिद्धान्तितत्वात्· अतएवकित्करणसामर्थ्याद्भाषायामपिक्वसुकानचोरूरतिकेषाञ्चिदत्रेक्षानादृत्येति
हरदत्तमाधवादिग्रन्थेस्पष्टमितिभावःकवयस्त्विति·गतानुगतिकतयेतिभावः॥ ॥ वस्वेवसित्यविभक्तिकोनिर्देशस्तथाचव्याख्यास्यतिवसोरिति· नि

वस्वेकाजाद्घसां।७।२।६७।ऋतद्धिवचनानामेकाचामादन्तानांघसेश्चवसोरिट्नान्येषां।एकाचः।आरिवान्।आन्।दद्विवान्।जक्षिवा
न्।एषाङ्किमाचभूवान्।भाषायांसदवसश्रुवः।३।२।९८॥सदादिभ्योभूतसामान्येभाषायांलिङ्वास्यान्।तस्यचनित्यंक्वसुः॥ ॥

त्यत्वाद्धित्वेऋतेएकाच्त्वमेवनेतिकथमिट्स्यादित्यतआह·ऋतद्धिवचनान्येकाचामिति·ऋतेपिद्धित्वेएकाचएवमेअवशिष्यन्तेतेषामित्यर्थःनेड्वशिऋतौ
तिनिषेधस्याधित्वान्नादिनियमात्सर्वत्रप्राप्तस्येटोनियमोऽयमित्याह·नान्येषामिति·आदिवानिति·अदभक्षणेद्धित्वेहल्लादिशेषाभ्यासदीर्घसवर्णदीर्घषत्वेषु।
ऋतद्धित्वेप्ययमेकाजेवेतीड्भवति·आरिवानितिऋगतौऋच्छ्रतामितिगणेऋतेद्धित्वादिषुपूर्ववत्ऋतेषयमप्येकाच्दद्विवानिति·डुदाञ्दाने ऋतेद्धित्वे
नायमेकाच्· रणिनिमित्तश्चातोलोपोनासंयोगादिलोपेनासंयोगादिलोपोनासंयोगान्तलोपेनासंयोगादिलोपेनासंयोगान्तलोपेनासंयोगादिलोपेनासंयोगा
जिति घसिग्रहणम्· अत्रव्याचख्युःद्धित्वात्पूर्वेपरत्वाद्घसिभसोर्हलीत्युपधालोपस्यान्तरंगत्वात्तस्मिंश्चऋतेऽनेकाल्त्वात्द्धित्वमेवनस्यान्· नचास्यद्धित्वेकृतेन्यद्धि
र्वचनेऽचीत्यनेनस्थानिवद्भावोनिषेधोवाशंक्यःद्धित्वनिमित्तस्यचोऽभावात्·ततश्चनायंऋतद्धिवचनएकाज्भवतीतिघसिग्रहणंतत्स्यामपूर्वोत्तरत्वाद्धपधा

लक्षणाहेत्वोः लस्यतेऽनेनेतिलक्षणंपरिचायकम् शयानाइति शीङ आत्मनेपदित्वात्यरस्यलटः शानच् अत्रशयनंलक्षणंचिह्नं यवनकर्तृकभोजनस्यनतु फलेनायिकरणमितिहेत्वर्थेऽस्यालक्षणास्यपृथक्निर्देशःअर्जयन्निति अर्जेप्रतियत्नेचुरादिः अर्जनार्थोवासइत्यर्थः हरिमिति हरिदर्शनेमुक्तीकरणमित्यर्थः विदेःस्थानिवत्त्वादेवसिद्धेवसोरुगित्करणंवसोः सम्प्रसारणमित्यत्रकसोरपिसामान्यग्रहणार्थम् तत्सामर्थ्याच्चैकानुबन्धग्रहणेनह्यनुबन्धकस्येत्येतदपिनप्रवर्तते पूङ्यजोः शाननौ शकारः सार्वधातुकत्वार्थः नकारः स्वरार्थः एवुलादिवत्सतेर्योऽयंनतृशत्रादिवत्तादेशस्तथाहिसतिवेतिवाच्यम् स्यात्यवतेश्च

लक्षणाहेत्वोः क्रियायाः।३।२।१२६॥ क्रियायाः परिचायकेहेतौचार्थेवर्तमानाद्धातोर्लटः शतृशानचौस्तः। शयानाभुञ्जतेयवनाः।अर्जयन्वसतिहरिमुपश्यन्मुच्यतेऽहेतुः फलङ्कारणञ्चाकृत्यचः।८।४।२९॥ प्रपीयमाणः सोमः।ईदासः।७।२।८३॥ आसेः परस्यानस्यईत्स्यात् आदेः परस्याआसीनः।विदेः शतुर्वसुः।७।१।३६॥ वेत्तेः परस्यशतुर्वसुरादेशोवास्यात्।विदन्।विद्वान्।विदुषीतौसत्।३।२।१२७॥ तौश्तृशानचौसत्संज्ञौस्तः।लृटःसद्वा।३।३।१४॥ व्यवस्थितविभाषेयंतेनाप्रथमासामानाधिकरण्येप्रत्ययोत्तरपदयोः।सम्बोधनेलक्षणेहेत्वोश्चनित्यंकरिष्यन्नकरिष्यमाणम्पश्यकरिष्यतोपत्यङ्कारिष्यतःकरिष्यङ्किंःहेकरिष्यन्।अर्जयिष्यन्वसति।प्रथमासमानाधिकरणेऽपिक्वचित्।करिष्यतिकरिष्यन्।पूङ्यजोः शानन्।३।२।१२८॥ वर्तमानेऽपचमानः यजमानः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

जतेरतितिङोऽपिमथास्युरिति नचवासरूपन्यायेननिर्वाहःलादेशेषुवासरूपविधिर्नास्तीत्याकरेस्थितत्वात् किञ्चलादेशत्वेलःकर्मणीचेतिभावकर्मणोर्विहितस्यादितिभावकर्मणोरपिप्रसज्येत इष्यतेतुकर्तर्यपेव एवंचानशःस्वङ्धार्ष्योरितिशतुश्चस्वातेत्र्येवोध्यम् अत्रकेचित् शाननोलादेशत्वेलसार्वधातुकानुदात्तत्वस्यादित्याद्युदात्तत्वाच्चिन्त्यम् परत्वान्नित्स्वरप्रवृत्त्यापचमानइत्यादेराद्युदात्तत्वशाननोऽनुदात्तत्वस्येष्टत्वात् नन्वेषालादेशत्वानङीकारेसोमम्यवमानइत्यादौकर्मणिषष्ठीस्यादितिचेन्मैवम् नलोकेतिसूत्रेतृन्निति प्रत्याहारनिर्देशइत्युक्तत्वात् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणेऽसतीति यद्यप्यादेशरहितस्यलटःप्रयोगाभावात्सामानाधिकरण्येऽदर्लभंतथापिशतृशानचौलक्षःदृष्ट्वास्थानिन्यधिसामानाधिकरण्यंकल्प्य
ते शवादीतिशित्वेनसार्वधातुकत्वादितिभावः पचन्तमिति शतुरुगित्वान्नुम्विशिष्टस्येत्यनुकूलवर्त्तमानव्यापाराश्रयमित्यर्थः आनेमुक् अतोयेयइतिप्रवीसूत्रान्नु
वृत्तेपञ्चम्यन्तमप्यन्तइतिपदंषष्ठ्याविपरिणम्यतेआनइतिसप्तमीबलात् नचातइतियञ्चमीबलादानइतिसप्तम्यन्तम्यदंषष्ठ्याविपरिणम्यतामितिशंक्यम् प
ञ्चम्याःपूर्वसूत्रेचरितार्थत्वान्नसप्तम्याश्चरितार्थत्वान्नदेतदाह अङ्गस्यातइति प्राचात्यदन्ताङ्गस्येतिव्याख्यानंतदयुक्तम् पचमानइत्यारब्धपदेशाच्चसार्वधा
तुकमनुदात्तमितिशानचःस्वरस्यासिद्धिप्रसङ्गात् अदन्ताङ्गस्येतिपक्षेहिअङ्गभक्तोमुक्सचाङ्गमेवनव्यवदध्यात्तदवयवमकारन्तुव्यवदध्यादेव अकारमात्र

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे।३।२।१२४॥अप्रथमान्तेनसामानाधिकरण्येसतीत्यर्थः।शवादिपचन्नित्येतम्पश्याआनेमुक्
।७।१।८२॥अङ्गस्यातोमुगागमःस्यादानेपरेपचमानन्त्येतपश्यालडित्यनुवर्त्तमानेपनर्लट्ग्रहणंअधिकविधानार्थम्तेनप्रथमासा
मानाधिकरण्येकचित्।सन्ब्राह्मणःमाङ्योगेऽतिवाच्यं।।माजीवन्यःपरावसादःखदन्योपिजीवतिमाङि.ञुङि.तिप्राप्तेएत
ङ्चनसामर्थ्यात्लट्।सम्बोधनेचा३।२।१२५॥हेपचन्।हेपचमान॥ ॥ भक्तत्वेनतदवयवत्वान्नास्तिव्यवधानमित्यदोषःननुस्वरविधौ
व्यंजनमविद्यमानवदितिपरिभाषयामुकोऽविद्यमानत्वेनव्यवधानाभावात्यादेवानुदात्तत्वमितिचेत् अत्राहुःहलःस्वरप्राप्तौव्यञ्जनमविद्यमानवन्नान्यत्रेत्या
कारकरूढम् नचात्रहलःस्वरप्राप्तिरस्तीतिप्रकृतेपरिभाषेयंनोपयुज्यतेऽन्यथामरुत्वानित्यादावपिहस्वनुड्भ्यांमतुविति मतुपउदात्तत्वंस्यादितिदिक् लडितियद्यपि
प्रथमान्तेप्रकृतंतथापिधातोरित्यधिकारात्यञ्चम्यन्तात्परंप्रथमान्तंयक्ष्याविपरिणम्यतइतिभावः नचवर्त्तमानेलडित्येवोक्तरीत्याविपरिणामोऽस्त्विति शंक्यम्
प्रत्ययविधौपञ्चम्याःप्रकल्प्यकत्वन्नास्तीतिगन्निजकिद्भ्यस्सन्नित्यत्रभाष्यकारैःस्वीकृतत्वात् प्रथमासामानाधिकरण्येपीति उपलक्षणमिदम् अप्रथमान्तेन
सामानाधिकरण्याभावेपीत्यर्थः तेनकुर्वतोऽपत्यंकौर्वतः कुर्वतोभक्तिःकुर्वद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिरितिप्रत्ययोत्तरपदयोरपिसिध्यति अन्यथाकुर्वतोऽपत्यमित्यादौतद्धित

अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचरइष्णुच्।३।२।१३८॥अलङ्करिष्णुः।निराकरिष्णुः।प्रजनिष्णुः।उत्पचिष्णुः।उत्पतिष्णुः।उन्मदिष्णुः।रोचिष्णुः।अपत्रपिष्णुः।वर्तिष्णुः।वर्द्धिष्णुः।सहिष्णुः।चरिष्णुः।णेश्छन्दसि।३।२।१३७॥वीरुधांप्रथयिष्णवः भुवश्च।३।२।१३८॥छन्दसीत्येव।भविष्णुः।कथंतर्हिजगत्प्रभाप्रभविष्णुवैष्णवमिति।निरंकुशाःकवयः।चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः। भ्राजिष्णुरितिवृत्तिः।एवंक्ष्णुयिष्णुः।नैतद्ग्लाष्णुरिष्टम्।ग्लाजिस्थश्चग्स्नुः।३।२।१३९॥छन्दसीतिनिवृत्तम्।गिरयन्नतुकित्।तेनस्य ईत्वन्ना।ग्लास्नुः।गित्त्वान्नगुणः।जिष्णुः।स्थास्नुः।चाङ्क्रवः।श्युकःकितीत्यत्रगकारप्रश्लेषान्नेट्।भूष्णुः।दर्शेश्छन्दस्युपसंख्यानम्।दृक्षा वः पशवः।त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः।३।२।१४०॥त्रस्नुः।गृभ्नुः।धृष्णुः।क्षिप्नुः।शमित्यष्टाभ्योघिनुण्।३।२।१४१॥उकारउच्चारणार्थःरतिकाशि कामत्रवन्धरतिभाष्यम्।तेनशमिनितरशमिनीतरेत्यत्रउगितश्चेतिहस्वविकल्पः।नचैवंशमिनावित्यादौनुमप्रसङ्गः।लयग्रहणमपक्षपरि लुप्तानामेवतद्विधानात्।नोदात्तोपदेशस्येतिवृद्धिनिषेधः।शमीदमीतमीभ्रमीभ्रमीसमी प्रमादीउत्पूर्वोन्मदेः।अलंकृञ्दिसूत्रेणोष्णुच नौवासरूपविधिनाघिनुणपि।उन्मादीतास्त्रीलिङ्गेषुवासरूपविधिर्नोस्तिरतिनुप्रायिकं॥ ‘‘प्रजनिष्णुः।उत्पचिष्णुः।उत्पतिष्णुः।उत्पति

ष्णुसहिष्णूचचेरतुःस्वरूपणावितिभट्टिःकालिदासोप्याहरत्नानामुत्पतिष्णवइति।केचित्तुयतइतिस्थानेदानींसूत्रेपठित्वापदमतावित्यस्मात्त्यपमाहुःउन्मदिष्णुः रोचिष्णुःअपत्रयिष्णुर्वेतिष्णुःवर्द्धिष्णुःसहिष्णुःचरिष्णुःपारयिष्णवइति।अथामन्नेतियोरयंनेतदिति।चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमित्यर्थः।ईत्वन्नेति।घुमास्थेत्या

ताच्छील्य वयोवचनशक्तिषु चानश्। ३।२।१२९॥ एषु द्योत्येषु कर्तरि चानश् भोगमनुभवन् कवचं विभ्राणः शत्रून् निघ्नन् ऋङ् धार्ष्यः शत्रून् क्ष्णिणा ३।२।१३०॥ आभ्यां शतृस्यादृङ् क्ष्णिणि कर्तरि। अधीयन् धारयन् अङ्क्ष्णिणि किम् अङ्क्ष्णेणाधीते धारयति द्विषोऽमित्रो ३।२।१३१॥ द्विषन् शत्रुः सुन्वो यज्ञसंयोगे ३।२।१३२॥ सर्वे सुन्वन्तः सर्वे यजमानाः सत्विणः। अर्हः प्रशंसायाम् ३।२।१३३॥ अर्हम् आक्रोशे च्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ३।२।१३४॥ क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्तृषु ॥ षवोध्यां नृन् ३।२।१३५॥ कर्तीकटम्॥ ॥

हणासामर्थ्यादिति हरदत्तः यः सुन्वंतसुवतीत्यादीनामेकवचनान्तानां यजमानपरत्वसम्भवेपि बहुवचनान्तानां तु नसम्भवति एकस्मिन्यागे एकस्यैव यजमानत्वादित्याशंक्य यागविशेषेतु सम्भवतीति दर्शयितुमुदाहरति सर्वे सुन्वन्त इत्यादि सत्रयागे हि बहवो यजमानास्तएवऋत्विजोकर्मसोमाभिषवनेकुर्वंतीतिसुन्वन्त इत्यादिबहुवचनान्तस्यापियजमानपरत्वसम्भवतीतिभावः अर्हः प्रशंसायांकिम् अर्हतिचौरोवधम् आक्रोशे शीलादीनांचयाणांविशेषणांसमर्पयितुंनिर्दिश्यैस्त्रिभिस्तच्छब्दैः प्रकृतिभूतयात्वर्थोनिर्दिश्यते क्विपमभिव्याप्येति भ्राजभासधु विद्युतोर्जीति वक्ष्यमाणमिति शेषः कर्तीकटमिति नलोकाव्ययेतिषष्ठीनिषेधः॥

तिविधूवेस्यनशेएयेन्तस्याभाविनाणिलोपेननिर्देशःअकारस्त्यागनुकःकेचित्तुविनार्थीतिएयन्तमेवपठन्ति·परिवादीतित्ववदेर्ण्यन्तस्यपाठोनिर्विवादएव·असूय
तिःकण्ड्वादियगन्तःनिन्दादीनामसूयान्तानांसमाहारद्वन्द्वेसोवेषंस्त्रम्·स्यादेतत्·असूयतेरेवत्रुज्विधेयोनेतरेभ्यःनिन्दादीनांएवलेवसिद्धेःनहितत्रलित्स्व
रनित्स्वरयोर्विशेषोऽस्तिउभयथाप्यदोषात्तत्वात्·असूयतेस्तुएवनिलितीतिप्रत्ययात्पूर्वेऽदोषतेत्रुज्नित्रुत्रित्यादिर्नित्यमित्यादिरुदात्तइतिविशेषलत्वाह·एवलेति·
त्वनादयोनेति·नेदंण्वुल्विषयकमेवज्ञापकं·किन्तुसामान्यतःप्रत्ययमात्रविषयकमित्यर्थः॥ ※ ॥देविक्रुशोःदीव्यतेर्हेतुमण्यन्तस्यदिवुक्रुजनेरतिक्षुदि
ण्यन्तस्यचयहणम्·चलनशब्दार्थौ·चलकम्पनेत्वपभ्रन्शयोगतौ·कपिचलनेशब्दशब्देचलनइत्यादिषुवोरित्यनादेशःअनुदात्तेतश्चहला

देविक्रुशोश्चोपसर्गौ।३।२।१४७॥आदेवकःआक्रोशकःउपसर्गौकिम्।देवयिताक्रोष्टा॥चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्।३।२।१४८॥चल
नार्थाच्छब्दार्थाच्चयुच्स्यात्।चलनःचोपनःकम्पनःशब्दनःरवणःअकर्मकात्किम्।पतिताक्रियाम्।अनुदात्तेतश्चहलादेः।३।२।
।१४९॥अकर्मकाद्युच्स्यात्।वर्तनःवर्द्धनःअनुदात्तेतःकिम्।भवितावर्द्धितावहलादेःकिम्।एधिताअकर्मकात्किम्।वसितावस्त्रम्।जुचंक्रम्य
दन्द्रम्यसूयधिन्वलसुचलषपतपदः।३।२।१५०॥जुरतिसोचोषानुर्गीतौवेगेचाजवनःचंक्रमणःदन्द्रमणःसरणःधूर्वेणासिद्धेपदग्र
हणंलषपतपदेत्युक्त्वाचाधामाभूदितितेनतान्छीलिकेषुपरस्परम्वासरूपविधिर्नास्तीतितेनालंकृञस्त्रुञाक्रुधमण्डार्थेभ्यश्च।३।
।२।१५१॥क्रोधनःरोषणःमण्डनःभूषणः॥ ॥

※ ※ देःनन्वसर्वोप्यनुदात्तेत्हलन्तएवेतितदन्तविधिंवाधित्वासामर्थ्याद्धलादिरेवग्रहीष्यते
तत्किमादियहणेनेतिचेत्अत्राहुःआदियहणाभावेहलन्तादित्यर्थःस्यात्तथाहिसत्येधितेत्यादावतिप्रसङ्गःस्याज्जुणसनरत्यादिचनसिध्येत्·अत्रिचेहानुदात्तेत्तं
णादिश्चवयवैश्चरितार्थैस्यान्नवन्यस्यसमुदायविशेषकत्वादितिदिक्·जुचंक्रम्य·क्रमिद्रमीयङ्नौक्रमुपादविक्षेपेद्रमह्रम्मीमृगतौ·धूर्वेणेतिअनुदात्तेतश्चेत्य
नेनरहपदियहणंसकर्मकार्थमितिचन्निरूपितोक्तम्·भाष्येत्वनभिधानादेवसकर्मकान्नभविष्यतीत्युक्तत्वात्·ज्ञापनार्थमेवतदित्याशयेनाह·चाधामाभूदित्यादि॥

दिनागित्यादिति ङ्कितिचेत्यत्रगकारंप्रश्लिष्यगितिकितिडितीतिव्याख्यानादितिभावः गकारप्रश्लेषादिति नन्वेवंगकारेचर्त्वेस्यासिद्धत्वाद्दृशिचेत्युत्वंस्यादितिचेत् सत्यम् सौत्रोयंनिर्देशः तथाचवार्तिकम् ग्लोर्गित्वान्नस्येकारः क्ङितोरीत्वशासनात् गुणाभावस्त्विषुस्मार्यश्रुकोऽनिट्त्वंकगोरितोरितिदक्षणावश्यति दंश दर्शनेत्रश्चेत्यादिना सत्वेषढोः कः सीतिकत्वमादेशप्रत्यययोरितिषत्वम् अनिदितामितिनलोपोनग्लोर्गित्वेनप्राप्तभावात् त्वसुरिति नेट्त्वशमित्यष्टाभ्यो रतिशब्दआद्यर्थः शमिनीतरेत्यत्रेति अत्रनच्याः विद्वत्तरेतिवत्तसिलादिषितिपंवद्भावेनशमितरेतिभाव्यम् नचउगित्वाभ्युपगमस्यफलाभावाद्वसविकल्प

सम्पृचानुरुधाङ्घमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषदुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यज रजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ३।२।१४२॥ धिनुणस्यात्सम्पूर्वीअनुरोधीआयामीआयासीपरिसाशीसंसर्गी।परिदेवीसंज्वा री।परिक्षेपीपरिरटीपरिवादीपरिदाहीपरिमोहीदोषीद्वेषीद्रोहीदोहीयोगीआक्रीडीविवेकीत्यागीरागीभागीअतिचारी।अप चारी।आमोषीअभ्याघातीवौकषलसकत्यस्तम्भः ३।२।१४३॥ विकाषीविलासीविकत्थीविस्तम्भी।अपेचलषः ३।२।१४४॥ चाहौअप लाषीविलाषीप्रेलपस्तुमथवदवसः ३।२।१४५॥ प्रलापीप्रसारीप्रद्रावीप्रमाथीप्रवादीप्रवासीनिन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षि पपरिरटपरिवादिन्याभाषासूञोऽञ् ३।२।१४६॥ पञ्चम्यर्थेप्रथमा।एभ्योऽञ्स्यात्।निन्दकाहिंसकइत्यादि।ण्वुलासिद्धेऽञ्वचनंज्ञापक म् तच्छीलादिषुवासरूपन्यायेनतृजादयोनेति॥ ॥

एवभवतीतिवाच्यम् पाक्षिकहस्वेनउगित्करणास्यचरितार्थत्वाद्भसाभावपक्षेतुसंच ज्ञावस्यदुर्वारत्वादित्याहुः॥ ॥ सम्पृचा सम्यक्पूर्वीत्यर्थः चजोरितिकुत्वेगुणः परिदेवीति देवृदेवनेभ्वादिः एयन्तस्यदीव्यतेस्तुनेह्यहणंलाक्षणि कत्वात् अरण्यनैःसाहचर्याच्च अभ्याघातीति अभ्याङ्पूर्वोहन्तेर्हस्यकुत्वेनघः हनस्तोचिण्णलोरितिनस्यतः अतउपधायाइतिवृद्धिः वौकष कषहिंसार्थः लस श्लेषणक्रीडनयोः कत्थश्लाघायाम् स्तम्भुविश्वासे अपेचलषः लषकान्तौ प्रेलपा।लपव्यक्तायांवाचि प्रमाथीति मथेविलोडने निन्दहिंस क्लिशखादविनाशे

स्पृहि॰स्पृहर्ईप्सायाम्॰ग्रहग्रहो॰पतगतौ॰ चयस्तुरुरावितिं॰तेनतोरयादेशेनरूपसिद्धिरितिभावः॰यत्येवंणिचिउपधागुणावृद्धीस्यातामतआह॰अदन्तादिति॰तत आत्वोपस्यस्थानिचत्वात्तद्भावइतिभावः॰तत्पूर्वइति॰तच्छब्दस्यसमासेपिनिपातनादितिवोध्यम्॰डु॰धाञ्॰अत्पूर्वे॰अद्धालुः॰घेटस्तुनेर्दरूपम्॰अत्पूर्वस्यतस्य प्रयोगाभावादितिव्याचख्युः॰कथेरूपालुःस्यर्द्धालुः॰रूपांस्यर्द्धीचलातीतिविग्रहेमृगय्वादिलालुःदाधेर्दुरुराज्॰दोदेर्दंचयाणामेवग्रहणान्नतुदाण्॰दायोरित्याहुःभङ्गुरइति॰चजोरितिकुत्वम्॰अभिधानस्वभावाद्भजेःकर्मकर्तर्य्येवेत्याह॰विदिभिदि॰विदेर्ज्ञानार्थस्येवग्रहणंनतुलाभार्थस्यव्याख्यानात्॰छिदुरमि

स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्यआलुच्॥३।२।१५८॥आद्यास्त्वयञ्शुरुरावदन्ताः॰एतेह्यालुःगृहयालुःपतयालुःदयालुःनिद्रालुःतन्द्रालुः॰श्रद्धालुःधीङ्ग्वाच्यःशयालुःदाधेर्दसिशदसदोरुः॥३।२।१५९॥दारुःधारुःसेरुःशद्रुःसद्रुः॰स्रघ्यर्दःक्मरच्॥३।२।१६०॥स्मरःघस्मरःभञ्जभासमिदोरुरच्॥३।२।१६१॥भङ्गुरःभासुरःमेदुरःविदिभिदिछिदेःकुरच्॥३।२।१६२॥विदुरःभिदुरम्॰छिदुरम्॰॥एनशजिसर्त्तिभ्यःकरप्॥३।२।१६३॥इत्वरःरत्वरीनम्वरःजित्वरःसत्वरःगत्वरश्च॥३।२।१६४॥गमेरुनासिकलोपोपिनिपात्यते॰गत्वरीजागुरूकः॥३।२।१६५॥जागर्त्तेरूकः स्यात्॰जागरूकः॰यजजपदशांयङः॥३।२।१६६॥एभ्योयङन्तेभ्यरूकः स्यात्॰दशामितिभाविनानलोपेननिर्देशः॰यायजूकः॰जञ्जपूकः॰दन्दशूकः॰नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपोरः॥३।२।१६७॥नम्रःकम्रःस्मेरःजसिनेजूपूर्वः॰क्रियासातत्येवर्त्तते॰अजस्रंसन्ततमित्यर्थः॰कम्रःहिंस्रः॰दीप्रः॥ ॥ ॥

ति॰कर्मकर्तरिप्रत्ययइतिहृत्तिः॰नेतद्ग्राह्यंदृष्टम्॰तथाचमाघः॰सख्येकर्तरिप्राप्तंकः॰प्रियतमायवपुर्गतमत्सरक्षितुरयाचितमङ्गनारतिं॰हृदभङ्गुरितिछेदः॰त्वरःत्वरीइति॰रणगतौहस्यपितीतिनुक्॰किलाजुणाभावः॰टिट्टित्यादिनाङीप्॰जागरूकःजागरितिपञ्चम्यन्तेतद्याचष्टेजागर्त्तेरितिजागरूकारतिसिद्धरूपमेवनतुनिपातितम्॰उत्तरसूत्रेऊकस्यानुवृत्तिप्रसङ्गात्॰यजजपयायंजूकइति॰यजेर्यङि॰दित्यादिर्दीर्घः॰कितइत्यभ्यासदीर्घः॰अतोलोपेयस्यहलइतिलोपः॰जञ्जपूकइत्यादिजपजभदहदशेत्यादिनानुक्॰नावदूकशरारुउलूकादयश्चेत्यत्रवक्ष्यते॰माधवस्तादृक्वीदिगणेनावदूकइतियाचष्टेवयङ॰नाहदेरूकप्रत्यय

परस्परमिति निन्दादिसूत्रेहितच्छीलादिषुवासरूपविधानात् ञादयोनेति ज्ञापितमिहतुताच्छीलिकेषुपरस्परंनेति ज्ञापितमितिविवेकःतिभावःकुध कुधक्रोधेरुषरोषे मडिभूषायाम् भूषअलंकारे॥ ※ ॥नयःअयपयनयतयजयगत्यादितियतितस्यनयतेर्नीयंनिर्देशःअनुदात्नेत्वादेवयुचःसिद्धत्वात्किन्नेनेतिष्टथक्पदमितिमत्वाह यकाएन्नादिति क्रूयिताम्यायितेतिःक्रूयीशब्देउन्देव स्म्यायीविधूनने सूदृदीप सूदस्रणेदीपीदीप्तौदीप्यमोरण्ड्येज्यादौनाच्छीलिकेषिति परस्परमितिशेषःप्रायिकमितिनकेवलंयथाश्रुतभाष्यमवलम्व्ययुञ्जयोरेवसमावेशइतिमन्तव्यम् किन्तुप्रायिकत्वमेवभाष्यस्थतात्पर्यंतेनगमेलेषपतपदेत्यकञ्विषयेतूत्पिगन्तागामकःतथाचोकषलसेतिघिञण्विषयेयुजयिविकत्थीविकत्थ्यनरत्यादिसिध्यतीतिभावःजल्पव्यक्तायांवाचिभिक्षभिक्षायांलाभेलाभेचकुट्टकुट्टेदनेलुएटलेपेचौरा

नयः।३।२।१५२॥यकारान्तात्युच्नस्यात्।क्रूयिता।स्म्यायिता।सूदृदीपदीक्ष्वञ्।३।२।१५३॥युच्नस्यात्।सूदिता।दीपिता।दीक्षिता।नमिकम्पीतिरेणायुचोवाधेसिद्धेदीपेर्ग्रहणंज्ञापयति।ताच्छीलिकेषुवासरूपविधिर्नास्तीतिप्रायिकमिति।तेनकम्राकमनायुचतिः।कम्राकम्यनाशास्ता।यदिसूदेर्ण्युञ्नकथम्मधुसूदनःनेत्यादिः॥लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्यउकञ्।३।२।१५४॥लाषुकः।पातुकः।त्यादिः॥जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन्।३।२।१५५॥जल्पाकः।भिक्षाकः।कुट्टाकः।लुण्टाकः।वराकः।वराकी॥प्रजोरिनिः।३।२।१५६॥प्रजवी।प्रजविनौ।प्रजविनः।जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च।३।२।१५७॥जयीदरीक्षयीविश्रयीअत्ययीवमीआव्यथीअभ्यमीपरिप्र

दिकाविमौअत्रव्याचक्ष्युःजल्पेचलनशब्दार्थीदितिभिक्षेरनदात्त्वेतिपचिप्रातेनकुट्टलुण्टयोर्णेरूछन्दसीतिरूणुचिप्रातेवृङ स्तादृगमहनजनेतिकिकिनोःप्रत्ययोरयंविधिरितिषोडीषर्थीरत्याह चराकीति प्रजोरुदितौचौगत्यर्थःजिदृक्षि जिजयेजिअभिभवेदृङ आदरेक्षिक्ष्यायिनिवासगत्योःश्रिञ्सेवायाम् विपूर्वःव्यथभयसञ्चलनयोर्नञ्पूर्वःनिपातनान्नञोधातुनासमासेनलोपेततःप्रत्ययःअमगत्यादिष्वभिपूर्वःप्रसवी षूप्रेरणेअस्मादिति षूङ्प्राणिगर्भविमोचने षूङ्प्राणिप्रसवेरमोनपृत्येतेसानुबन्धत्वात्जिदृक्षीत्यत्रैवप्रजुंपठित्वापूर्वसूत्रेत्यनुसन्धिनम् एवंहिपृथग्विभक्तिश्चकारश्चमास्तिसुवचम् ॥ ॥

धामित्ययंगृह्यतेनतृशंसस्तुताविति·आङासहनिर्देशात्·विन्दुरिच्छुः विदज्ञानेइत्यस्यैवग्रहणम्·नेतरेषाम्·एवमिषेरपिइच्छार्थस्यैवग्रहणान्नात्विषग
तौरक्षआभीक्ष्ण्यइत्यनयोःअनभिधानान्निपातनाद्धेतिभावःविन्दुशब्दस्तुपवर्गीयादिःविदिअवयवेऽस्मान्मृग्यादित्वात्कुप्रत्ययोवेध्यःक्याच्छन्दसि·क्य
इतिक्यच्क्यषक्यङांसामान्यग्रहणम्·क्यान्तधातोश्छन्दसिविषयेच्छीलादिष्वउप्रत्ययोभवतीतिकाशिकाकिंचः·क्यइतिव्याख्यानात्कण्ड्वादियगपिगृह्यते
तेनतुरण्यवोङ्गिरस्वोनक्षन्नाःसमर्य्येसमर्य्यवः·यमस्ययोनौशकुनंभुरण्यमित्यादिसिद्धम्·तुरण्यात्वरायाम्·सपरपूजायाम्·भुरणाधारणापोषणयोरित्ये
केतेकण्ड्वादिषुपठिताःअथकथंसन्नप्रणयिवाक्यानिगृह्णन्तित्यनसूयवइतिभट्टपादाःमृग्यादिष्वसूयशब्दोद्रष्टव्यइतिहरदत्तःसुम्नमितिसुम्नशब्दा
त्क्यचितदन्नाद्·नछन्दस्यपत्रस्येतिनिषेधात्क्यचिचेति·ईत्वमकृत्सार्वधातुकदीर्घश्चनभवति·आदृक्षदोरवितिवदादितिरकारोमुखसुखार्थोनत्वयंतकारस्ते
नतात्परत्वाभावाद्दृत्यनेनदीर्घोपिगृह्यतेतेनतरिर्ज्रीरिःतृज्वचनतरणयोरित्यस्यगृहिगरणइत्यस्यचबहुलंछन्दसीत्युत्वेरूपमितिप्राञ्चःवस्तुतस्तु·आदित्या
दिप्रकृतिविशेषाणामुदाहरणंप्रपञ्चमात्रम·किकिनौलिङ्ङित्येतावन्मात्रमेवविवक्षितम·तथाचवार्तिकम·किकिनाऽउत्सर्गःछन्दसिसदादिभ्योदर्शनादि
त्रबभ्रिर्वेचमिति नलोकेतिषष्ठीनिषेधात्·द्वितीयाकिकिनोःस्थानेतिवारयोनलिङ्वदित्यतिदेशेनस्वरूपाबाधेनेवकार्यीतिदेशात्·छान्दसस्यबहूपन्य
सनेउदाहृतंचभाष्येसदिनेमिरित्यादिएवंस्थितेआदितिपरकरणेपिनस्तातिरितिध्वनयन्नाहआदन्तादन्तादिति·॥ भाषायांधात्रित्यादिवार्तिकंविष
यबोधनार्थम्·इहचवार्तिकेगमिर्यत्रयिनदृश्यतेतत्रायिधातुरत्रौक्तचिह्नतिप्रसक्तेचदर्शनाद्धन्यस्तः·जग्मिरिति·गमहनजनेत्युपधालोपः·जग्मिरिति·
अभ्यासाच्चेतिकुत्वम·दधिरिति·आतोलोपःनेमिरिति·एत्वाभ्यासलोपौ·सासहीत्यादि·यङोऽतोलोपेयलोपःअभ्यासदीर्घःनीगभावश्चेति·नीग्वञ्चीत्यादि
नाप्राप्तस्यनीगागमस्याभावइत्यर्थः·तृह्लगिति·हि·त्वान्नगुणः·नजिङ·इकारउच्चारणार्थः·जुकन्त्यौतिअतएवभीरुभीलुकभीरुकाइत्यमरः·ईश्वरइतिनेङ्
शीतीडभावःपेस्वरइति·पिस्पर्धेस्पृगतौ·कसरइति·कसगतौ·भ्राजआङेरित्यतत्वात्तच्छीलादिष्वयंक्विप्·भ्राजृदीप्तौ·धुर्वीहिंसायाम्·द्युतदीप्तौ·उर्जबल
प्राणनयोः·पृपालनपूरणयोः·जुगतौसौत्रः·ग्रावपूर्वः·कुञ्स्तुतौ·विभ्राडिति·ब्रश्चेतिषत्वम्·जश्त्वचर्त्वे·धूरिति·राल्लोपइति वलोपः·वीरितिदीर्घःउर्गिति·

सनाशंस·सनिति·प्रत्ययग्रहणात्तदन्तग्रहणम्·षणुदनेषणसंभक्तौवितिधात्वोस्तुनेहग्रहणम्·गर्गादिषुविजिगीषुशब्दस्यपाठात्·आशंसेत्याडः शंसुरुच्छा।
सनाशंसभिक्षउः।३।२।१६८॥विकीर्षुः।आशंसुः।भिक्षुः।विन्दुरिच्छुः।३।२।१६९॥वेत्तेर्नुम्प्रत्ययश्चुत्वञ्चनिपात्यते।वेत्तिनच्छीलोविन्दुः।रुच्छु
तिरुच्छुः।क्वाछन्दसि।३।२।१७०॥देवाञ्जिगातिसुम्नयुः।आदृगमहनजनः किकिनौलिट्।३।२।१७१॥आदन्ताददन्ताद्गमादिभ्यश्चकिकि
नौलश्छन्दसितौचलिङ्वत्वम्त्रिर्वेत्र्म।यपिः सोममादृग्भिः।जग्मिर्म्यैवा।जग्मिर्दृत्वेअमित्रियंजग्निः।भाषायान्त्वात्रुसृगमिजनिनमि
भ्यःदधिःचक्रिः।सन्तिः।जग्मिः।।जग्निःनेमिःसासहिवावहिचाचलिपापतीनामुपसंख्यानम्।यङन्तेभ्यःसहत्यादिभ्यःकिकिनौपतेर्नी
गभावश्चनिपात्यते।स्वपितृषोर्न्नेजिङ्।३।२।१७२॥स्वप्नकृत्नक्।तृन्नजो।तृन्नजः।शृषेश्चेतिवाच्यमितिकाशिकादौ।शृन्नक्।शृवन्द्यो
रुः।३।२।१७३॥शरारुः।वन्द्रारुः।भियःक्रुलुकनौ।३।२।१७४॥भीरुः।भीलुकः।कुकन्नपिवाच्यः॥भीरुकः।स्थेशभासपिसकसोवरच।३।२।
१७५॥स्थावरः।ईश्वरः।भास्वरः।पेस्वरः।कस्वरः।यश्चयङः।३।२।१७६॥यातेर्यङन्ताद्वरच्स्यात्।अतोलोपः।तस्याचःपरस्मिन्निति स्थानि
वद्भावेप्राप्ते।पदस्यचरमावयवेद्विर्वचनादौचकर्तव्येपरनिमित्तोजादेशोनस्थानिवत्।तस्ययलोपम्प्रतिस्थानिवद्भावनिषेधात्तो
पोव्योरितियलोपः।अत्तोपस्यस्थानिवत्वमाश्रित्यातोलोपेप्राप्ते —— वरेलुप्तन्नस्थानिवत्।यायावरः।भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृ
जुग्रावस्तुवःक्विप्।३।२।१७७॥विभ्राट्।भाः।भासौ।भूःधुरौ।विद्युत्।उर्क्।पूः।खरौदृशिग्रहणस्यापकर्षाज्जवतेर्दीर्घःजूःजुवौ।जुवः।ग्राव
स्तुवःस्वधानासमासःसूत्रेनिपात्यते।ततःक्विप्।ग्रावस्तुत्।अन्येभ्योऽपिदृश्यते।३।२।१७८॥क्विप्।क्लिप्।भिदादृशिग्रहणम्विध्यन्तरोपसंग्रहा
र्थम्।क्वचिद्दीर्घःक्वचिदसम्प्रसारणंक्वचिद्ङसः।तथाचवार्तिकम्।क्विचविप्रकृत्यायतस्तुकटप्रुजश्रीणांदीर्घोऽसम्प्रसारणञ्चक्विचची
त्यादिनाउरणादिसूत्रेणकेषाञ्चिल्लिङ्तच्छीलादौनत्नावाधामाभूदितिवार्तिकेग्रहणंवक्तीतिवाक्।इच्छतीतिप्राट्।आयतेस्तोतिआय

ग्रहणाच्चाख्यानाद्देत्याशयेनाह कर्मण्यर्थेऽति अतएवधीयतेपीयतऽतिधात्वोरनद्यायिनीत्यादिव्याचक्षते ॥ ॐ ॥ दात्रीमेदृमितिहोढः धत्वस्त्वढलोपाः दं
त्रेति पित्वेपिडीषद्ग्रहनभवतिअनित्यः पितोऽडीषित्युक्तत्वात् अन्येत्वन्नादिपाठाद्ङीपमाहुः नभ्रीऽति नहोधऽतिधत्वम् रुषऽनयोर्धः जघ्नम् सूत्रेदृशे तिन लो
पिनोनिर्देशोज्ञापकः क्वचिदकृत्यपिदृशेर्नलोपोभवतीति तेनदृशदृशनऽत्यस्माच्युटिदृशनादन्नाऽतिसिद्धम् नचसन्निधानात् ष्ट्न्येवनलोपःस्यादितिवा

दात्रीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदृशनहःकरणे।३।२।१८२॥दात्रादेःष्ट्रन्स्यात्करणेऽर्थे।दान्त्यनेनदात्रम्।नेत्रम्।तितुत्रतथसिसुसर
कसेषुच।७।२।९॥एषान्दशानांकृत्त्यनामिएनस्यात्।शस्त्रंपोत्रम्।योक्त्रंस्तोत्रम्।तोत्रम्।सेत्रम्।सेक्त्रम्।मेढ्रम्।पत्रम्।दंष्ट्रा।नङ्त्रीह
लसूकरयोःउवः।३।२।१८३॥पूङ्पूञोःकरणेष्ट्रन्स्यात्तत्रचेत्करणंहलसूकरयोरवयवःहलस्यसूकरस्यवा।पोत्रम्।सुखमित्यर्थः।अर्ति
लुधूसूखनसहचरत्रः।३।२।१८४॥अरित्रम्।लवित्रम्।धवित्रम्।सवित्रम्।खनित्रम्।———।सहित्रम्।चरित्रम्।एवंसंज्ञायाम्।३।२।१८५॥
पवित्रम्।येनाज्यमुत्पूयते यच्चानामिकावेष्टनम्।कर्तरिचर्षिदेवतयोः।३।२।१८६॥एवंत्रः स्यात्।ऋषौकरणेदेवतायाङ्कर्तरि।ऋषिर्वेदम
न्त्रः।तदुक्तमृषिरोतिदर्शनात्।पूयतेऽनेनेतिपवित्रम्।देवतायान्तुअग्निःपवित्रंसमाप्नात्॥ अथोणादयः॥कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्यउ
णकरोतीतिकारुः शिल्पीकारकश्च।आतोयुक्।३।२।१९।वातीतिवायुः।पापर्तीदम्।जयत्यभिभवतिरोगान्।जाप्यरोषधम्।मिनोतिप्रक्षिपति
देहेदुष्टान्मितिमायुः।पित्तम्।स्वादुः।साध्नोतिपरकार्य्येसाधुः।अश्नुतेआशुशीघ्रम्।आशुव्रीहिः।पाटलः स्यात्॥ ॥ ॥

च्यमाश्नोदन्तादंष्ट्रेतिनिर्देशात्तत्रचेत्करणमित्यादिएतेनहलसूकरयोरभिधेयत्वमुपपद्यतेचनिरस्तम्।सुखमित्यर्थऽति तत्रैवरूढिरितिभावः।अर्तिलुधूसूरऽति धूविधून
नेऽतिकुत्यादिरेवगृह्यते निरस्तवन्धकत्वात् अतएवगाङ्कुटेतिडिन्ङ्णातिषेधेऽवङ्तदाह धवित्रमिति।उवः पूङ्पूञोरुभयोर्ग्रहणमविशेषात् करणऽ
त्यनुवृत्तेरहयेनाज्यमिति कर्तरिचर्षिदेवतयोरिति करणेकर्तरिचेत्यर्थः काशिकानुसारेणायथासंख्यंव्याचष्टे ऋषौकरणेऽति कर्तरिऋदितिसूत्र

चोक्तः ण्यासश्रथेति नियमान्न संयोगान्तलोपः पूरितिउदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वमोरिति दीर्घः। वाक्प्राडिति दृहदीर्घः सम्प्रसारणाभावश्च सम्प्रसारणाश्रिस्नुवचिस्वपियहिज्यावपीत्यादिना॥ * ॥ श्रयतिहरिंश्रीरिति। भावानुश्रयन्येतामिति कर्मणि क्विउदाहृतस्तत्र कर्त्तरि क्विदिति सूत्रविरोधः स्पष्टएववाहुलकान्नुभगतिकगतिः द्युतिः द्वेचेति। क्ङितेपिद्वित्वेअभ्यासस्येत्वेहद्भलभाश्रत्यासत्यावाद्वित्वएवप्रवृत्तेरतएवआश्रमिकेसानेत्याशंकायामाह। दृशिग्रहणादिति। द्युतिस्वाप्योरित्यभ्यासस्यसम्प्रसारणम्। जगादिति। गमःक्वाविति मलोपेनुक्। अचइचेति। चकारेणादीर्घः समुच्चीयमानोद्युतिगम्योर्नभवतिदीर्घश्रुत्याअचश्चेतिपरिभाषोपस्थानाद्जनजुहोतेरेवसम्भवतीत्याशयेनाह। जुहोतेर्दीर्घश्चेति। जुहोतीतिजुहूः। ऊखश्चेति। चकारेणाद्वित्वंसमुच्चीयतेधीरिति। ध्यायतीतिधीः। ह

श्रयतिहरिंश्रीः। द्युतिगमिजुहोतीनांद्वित्वाद्दृशिग्रहणाद्भ्यासंसंज्ञादिद्युत्। जगत्। जुहोतेर्दीर्घश्च। जुहूः। द्वयोः। अस्यद्वस्वादीर्घ्यति। दृदत्। ध्यायतेः सम्प्रसारणञ्च। धीः। भुवःसंज्ञान्तरयोः ३।२।१७९॥ मित्रभून्नीमकश्चित्। धनिकाधमर्णयोरन्तरेयस्तिष्ठतिविश्वासार्थंसप्रतिभूः। विप्रसंभ्योड्वसंज्ञायाम् ३।२।१८०॥ एभ्योभुवोड्डुः स्यान्नतुसंज्ञायाम्। विभुर्व्यापकः। प्रभुःस्वामी। सम्भूजनिता। संज्ञायान्तुविभून्नीमकश्चित्। मित्रंदा दिभ्यउपसंख्यानम्॥ मितन्द्वतीतिमितद्रुः। शम्भुःअन्तर्भावितण्यर्थोत्रभवतिः॥ धःकर्म्मणिष्टन्। ३।२।१८१॥ धेटोधाञ्भ्वकर्म्मण्यर्थेष्टन्प्रत्ययो

तोधात्रीजनन्यामलकीचसुमत्यपमातृषु॥

लश्तिदीर्घः। नन्वध्यायतिपरुषोनन्वधीः एवंजुहोत्यनयापरुषश्तिसर्वे सम्मतत्वात्कथंहिभवद्भ्यांर्थः
संगच्छतइतिचेत्। अत्राहहरदत्तः करणास्यकर्त्तृत्वविवक्षायांक्विप्भवतिभुवः संज्ञा धनिकेत्यादि। तेनग्राममोरन्तरेयस्तिष्ठतितत्रेतिभावः एतच्चदृशिग्रहणानुवृत्त्यालभ्यते। नन्वेवंप्रतिभूः शब्दःसंज्ञेतिफलितंतत्रसंज्ञायामित्येवसिद्धंकिमंतरग्रहणेन। अत्राहुः यावद्द्रव्यभाविन्यःसंज्ञाः प्रतिभूः शब्दस्तुसत्येवतस्मिन्ऋणप्रदानेननिवर्तेतइत्यभयोर्भेददृष्टिः। शंसुखंभावयतीतिशम्भुरित्यर्थाभ्युपगमनायाह अन्तर्भावितेति। शम्भवतिसुखस्वरूपोभवतीतिशम्भुरित्यन्ये। शम्भवत्यस्मादितिव्युत्पत्तिस्तुअपादानेड्प्रत्ययाभावाच्चिन्त्येतिमाधवः। धःकर्मणि कर्मणीतिनोपपदम्। हावामश्चेत्यनन्तरमेवधः स्नेतिवक्तव्येपृथक्करणं

माणआयुशब्दस्तुलोकवेदयोर्निर्विचारएवजरायुरस्येतिविग्रहेशंहत्वाजरायुषमितिरमायणप्रयोगोयदिविलोकीगणानायणस्यात्तस्याःसमाप्तिर्यदिनायुषस्या
दितिश्रीहर्षप्रयोगश्चसंगच्छते तथाचायुर्जीवितकालेनित्यत्रायुःशब्दःसकारान्तरत्वेवव्याख्यायतांकिमकारान्ताभ्युपगमेनेतिचेदत्राहुःसकारान्तआयुःशब्दोनपुंसक
इतितस्यपुच्छिङ्गतानेत्याशयेनतथोक्तमिति अन्येतुछन्दसीणइतिसूत्रस्थभाषायांप्रकृत्यभावेमावधीरजरायुंमामितिभट्टिप्रयोगंतथैवित्थस्याद्देरभजतजरायोःप्र
इतितस्यपुच्छिङ्गतानेत्याशयेनतथोक्तमिति अन्येतुछन्दसीणइतिसूत्रस्थभाषायांप्रकृत्यभावेमावधीरजरायुंमामितिभट्टिप्रयोगंतथैवित्थस्याद्देरभजतजरायोःप्र
थमजरतिविन्ध्यवर्णनेअभिनन्दोक्तप्रयोगश्चनसंगच्छतेत्याहुःवस्तुतस्तुजरायंयातिप्राप्नोतीतिजरायुःमृगयाद्यत्वात्कुःआयात्यापुःएवंचजरायुषाजरायुश्चविचा
दसंतथायुषेतिद्विरूपकोशःवायुनाजगरायुनेतिवर्णविवेकश्चसुधाभरतिदिक् दसनिदविदारणे षणदानेजननजननेचरणतौ चटभेदनेदार्विति काष्ठंदार्विन्ध
नंत्वेषदल्पमरंचाद्विति चडचाडुप्रियंवाक्यमितिहट्टचन्द्रः चाडुर्नरिप्रियोक्तःस्यादितिरत्नमालाकोशःनरिपुंसिवकरचकिलचाडून्प्रौढगोपिदृस्येतिमाघःमाघेतन

भृभृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्यउःभरतिविभर्त्तिवाभरुःहरिर्हरश्चाग्नियनोऽस्मिन्भूतानिमरुन्निर्जलदेशःशेतेशयुःअजगरःगतरुर्वृक्षः।
चरन्निभस्यनिदेवतादमितिचरुःत्सरुःखड्गादिमुष्टिःतनुःस्वल्पमात्रियांमूर्तिस्तनूस्तनूःधनुःशस्त्रविशेषःधनुर्नीचधनुर्विदुःधनुरिवाजनिवक्र
इतिश्रीहर्षःमपुःकिन्नरःमङ्कुःपानीयकाकिकेतिरमसःन्यङ्कादित्वात्कुत्वंजरत्तनसस्यदः॥ ,, पुंसकमपिदर्शितम् चाडुचाडूक्तकसंभ्रमयमासामिति किं

जरयोःशृहिंसायामदणगतौआभ्यामुण्स्यात् ससेति किंशरुर्नासस्यशूकेविशिखेकंकपक्षिणीतिमेदिनीकोशःवोस्त्रंलःतृत्रवनतरणयोःवःस्त्रेतिछेदःकेचित्तुवरइतिप्रश्लि
ष्योरपिसवर्णदीर्घौतयोस्त्वोरित्यत्राऋगतावित्यस्मादपिजुणस्यलरतिव्याख्यायरयतिअर्थेतेवाआलुःशाकविशेषोपटीचेत्याहुःकर्कर्यालुर्गलन्तिकाः॥ ॐ ॥भृभृशीभृज
भरोभृड्भ्राणत्यागेशीङ्स्वप्ने तृत्रवनतरणयोःचरगतौअयंभसरोपित्सरछद्मगतौ तनुविस्तारेघनधान्येडुमिन्प्रक्षेपणेदुमस्तोशुद्धोभरुःस्वर्णेहरयंसीतिमेदिनी भरु
र्नैकनकयोरितिहेमचन्द्रः शयुरिति अजगरेशयुर्वोहसरत्यमरः तरुरिति नरन्तिनरकमनेनरोपकाःचरुरिति अनवस्तावितांतदूम्पक्कौदनरतियाज्ञिकाःतट्टचर्वधिक
रणोण्येवमुक्तमुणादिभ्योयदितिसूत्रेकेयटस्त्वाहस्थालीवाचीचरुशब्दस्तात्स्थ्यादोदनेभाक्तइति तनुःकायेतल्लिङ्गीस्यात्त्रिषुस्वल्पेविरलेक्षुरेइतिमेदिनीधनुःउपमानप्रि
यालद्रोणशिमेदेशरासनेइतिनानोमेदिनी विश्वप्रकाशस्तुहरति धनुषाचेत्यादि धनुषासार्द्धमित्यर्थःस्यात्तत्तत्प्रमाणसार्द्धमित्यतःसार्द्धमित्यत्रषन्प्रत्ययेनुडवश

स्यभाष्यकैयटयोस्तुयथासंख्यमेतिगम्यतइतिशब्दकौस्तुभेस्थितम्॥ अथोणादयः ॥ कृवापा॥डुकृञ्करणेवागतिगन्धनयोःपापानेपारक्षणे जिअभिभवे
डुमिञ्प्रक्षेपणे स्वदआस्वादने साधसंसिद्धौ अशूव्याप्तौ विष्वकर्मणिनाकारुस्त्रिषुकारकशिल्पिनौरिणिमेदिनीकोशःकारुः शिल्पिनिकारकेरितिभरतःकौ
शस्तदेतदभिप्रेत्याह कारुरित्यादि आद्येयोगरूढिर्द्वितीयेतुयोगमात्रमितिविवेकःअतएवद्वितीयेधात्वर्थेप्रतिकारकान्वयोभवत्येव तथाचभट्टिःराघवस्य
तततःकार्यकारुर्वीनरपुङ्गवःसर्वानरसेनानामाश्वागमनमादिशदितिःपिवत्यनेनतैलादिकमितिपायुर्गुदस्थानम् शदंत्वपानेपायनैत्यमरःपातिरक्षती
तिविग्रहेरक्षकोपितथाचमन्त्रःभुवस्तस्यस्वतवाःपायुरग्नेरितिस्वतवान्पायाविनिनस्फुरत्वम् अगदोजायतेत्यमरःपुल्लिङ्गःसाहचर्याज्जायुःपुंसिमायुःपि
नैकफःश्लेष्मेत्यमरःगोश्वीद्भावाचेविकृतांमिनोतिप्रक्षिपतीतिगोमायुःशृगालस्तुज्वलरत्नःवसुतस्तुमायुःशब्दःयत्पशुर्मायुमाकृतगोमायुरेकस्त्रादौचे
ति कफःश्लेष्मेत्यमरःगोश्वीद्भावाचेविकृतांमिनोतिप्रक्षिपतीतिगोमायुःशृगालस्तुज्वलरत्नःवसुतस्तुमायुःशब्दःयत्पशुर्मायुमाकृतगोमायुरेकस्त्रादौचे

कृन्द्सीणः॥मानआयौ॥दृसनिजनिचरिचटिभ्योजुण्॥दीर्घ्यतइतिदारुस्तुप्रस्थःसानुरस्त्रियामजानुजानुनी॥रहजनिवध्योश्चेतिननिषेधः
॥अजन्वन्हृयसामर्थ्यात्॥चारुरम्यं॥चाडुप्रियम्वाक्यं॥मृगय्वादित्वात्कुप्रत्ययेचडुरित्यपि॥किञ्चरयोःश्रिणाः॥किंशृणातीतिकिंशारुःसस्यश्रू
कम्॥वाणश्चाजरामेतिजरायुः॥गर्भाशयोजरायुःस्यात्॥वोरश्चलः॥तरन्त्यनेनवर्णाःइतितालुःकृकेवचःकश्च॥कृवेनगलेनवर्तीतिकृकवा
कुःकृकवाकुर्मयूरेचसरटेचरणायुधेरतिविश्वः॥ ॥ ॥ दभाष्यकाणादिभिस्तथैवव्याख्यातत्वात्॥स्वरतेरोचतेरतिसाहुःविशेषनिघोयम्॥एवंसाधरपि
आशुशीघ्रमितिविलम्बाभावमात्रेक्षीवंतद्विशिष्टद्रव्यपरत्वेनत्रिलिङ्गम्॥अथशीघ्रंत्वरितमित्युपक्रम्यक्षीवेशीघ्राचसंज्ञेस्त्रियांभेद्यगामियदित्यमरःत्रीहौशं
खेवउणादयोबहुलमिति॥बहुलवचनादन्यस्मादप्यणभवति॥रहत्यागे॥गृहीत्वाचेद्रहतित्यजतीतिरहःवसनिवासे॥वसत्यस्मिन्सर्वेमिति॥सर्वत्रासोवसतीतिवा
वासुःवासुश्चासौदेवश्चवासुदेवःवसुदेवस्यापत्यमित्यस्मिन्नर्थेकृष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्चेत्यणिकृतेवासुदेवइतिव्युत्पत्तिरितिदिक्॥※॥ कृन्द्सीणःउणा
नुवर्ततेएतिगच्छतीत्यायुःमानआयाविति॥आयुशब्दोमनुष्यपर्यायेषुवैदिकनिघण्टौपठितः॥अतएवत्वामग्रेप्रथममायुमायवेमानस्तोकेतनयेमानआयावि
त्यादिमंत्रेषुवेदभाष्येतथैवव्याख्यातम्॥अर्वाचीनास्तु॥कृन्द्सीणइतिसूत्रेबहुलवचनाद्भाषायामपिप्रवर्ततइतिस्वीकृत्यआयुर्जीवितकालोनास्त्यमरव्याख्ये॥आयुःश

न्धुभ्रीतरिवान्यवमितिविश्वः मनुष्यादिशब्दोमत्वश्च स्यन्देः स्यन्दूप्रस्रवणेउन्देःउन्दीक्लेदने ईषेः ईषगतिहिंसादानेषु ॥ॐ॥ स्कन्देः स्कन्दिर्गतिशोषणयोः क
न्दुरिति स्कन्दत्यस्मिन् जनतापरतिर्युत्पत्तौभोगस्थानमितिकेचित् अन्येतुस्कन्दतिशोषयतीतिकन्दुर्लोहादिपात्रमित्याहुः अतएवक्लीवेस्मरशिवंभ्राड्शब्दा
न्दुरिति स्कन्दत्यस्मिन् जनतापरतिर्युत्पत्तौभोगस्थानमितिकेचित् अन्येतुस्कन्दतिशोषयतीतिकन्दुर्लोहादिपात्रमित्याहुः अतएवक्लीवेस्मरशिवंभ्राड्शब्दा
कन्दुर्वीस्वेदनीस्त्रियामित्यमरः कन्दुर्वीनाऽतिप्रर्वणान्वपाद्यापमानित्यर्थः सृजेः सृजविसर्गे सृजतीतिरज्जुः स्त्रियाम् आगमसकारस्यश्रुत्वेनशःजस्त्वे
नृजः सृजेरज्जुम्चेतिसुवचमितिनच्याः रज्जुर्वैण्यांगुणेयोषिदितिमेदिनी स्कृतेरायन्नशतीकृन्दनेतर्कुरिति स्कृत्यतेऽनेनेतितर्कुः सूत्रवेष्टनयन्त्रविशेषः त
र्कुरीसूत्रलातर्कुरितिहारावली नावन्त्वेः अन्त्वगतौन्यङ्कुर्मेनोमृगेपुंसीतिमेदिनी फलिपाटिफलनिष्पत्तौपटगतौप्यन्ताणशुप्रहृत्वेशदेमनशानेजनीप्रा
र्कुरीसूत्रलातर्कुरितिहारावली नावन्त्वेः अन्त्वगतौन्यङ्कुर्मेनोमृगेपुंसीतिमेदिनी फलिपाटिफलनिष्पत्तौपटगतौप्यन्ताणशुप्रहृत्वेशदेमनशानेजनीप्रा
दुर्भावेएभ्यःउस्यादेषाञ्चयथाकर्मंशगागमःपटिनाकिधतइत्यादेशाश्चभवन्ति रहएकापिषष्ठीविषयमेदाद्भिद्यते गगागमेहिफलेरवयवाषष्ठीपस्यावारेए

स्कन्देः सलोपश्चकन्दुः सृजेरसुम्च चात्सलोपउप्रत्ययश्च रज्जुः कृतेरायन्नविपर्य्ययश्च ककारतकारयोर्विनिमयः तर्कुः सूत्रवेष्ट
नम् नावन्त्वेःन्यङ्कादित्वात्कुत्वम् नियतमन्त्वितिन्यंकुर्मृगः फलिपाटिनमिमनिजनाङ्कुरुपटिनाकिधतश्च फलेर्मुक्फल्गुः पाटेःय
टिःपाटयतीतिपटुः नम्यतेऽनेननाकुर्वल्मीकम् मन्यतेऽतिमधुजायतेऽतिजनु वलेर्गुश्च वलसम्वरणे वल्गुः ॥ शःकित्सन्व

चतुष्टयविधौनुपाद्यादिभ्यःस्थानषष्ठीसापिभतयोर्विधौअनेकल्पसंहियतेऽतिविवेकःअनागमकानां ॥ च श्यतेरुः स्यात्सचकित्सन्चचिशुचीत्तः॥
सागमकाश्चोदशेऽतिपसेनुस्थानषष्ठ्यवेतिचोध्यम् फलवसारेऽभिधेयवत् नदीभेदेमल्लघास्वीतिमेदिनी नाकुर्वल्मीकमिति वामलूरश्चनाकुश्चवल्मी
कंपुन्नपुंसकमित्यमरः मध्विति मधुश्चैत्रेचरैत्येचमद्येऽप्यरसेमधुरिति हृद्दचन्द्रः मकरन्दस्यमद्यस्यमाक्षिकस्यापिवाचकः अर्दृचादिगणेपाठात्युन्नपुंस
कयोर्मधुरितिशाश्वतः वलसम्वरणेऽतिरन्योऽप्यादिः वल्गुस्याच्छगलेपुंसिसुन्दरेचाभिधेयवदितिमेदिनी पक्षेउज्वलरत्नेनवलेर्गुश्चेति श्योऽप्यादित्वात्त
प्राणनेऽत्यपन्यसनन्तच्चस्यविरोधादुपेक्ष्यम् अथनाभावऽतिवल्गुवोगृहेत्यादौदन्त्योऽप्यपाठस्यनिर्विवादत्वात् शःकित् शोतनूकररोगेभ्यस्तुमत्ययः

॥ आदेचउपदेशेऽत्यात्तेद्वित्वेसन्यतेऽत्याभ्यासस्येत्वम् आतोलोपऽतिचेत्याकारलोपः शिशुः ॥ॐ॥

तंपशुदृश्यर्थमव्ययमितिधरणिः कन्तुः कन्दर्प्यः कन्तुमेकरांकरतिविकारादशेषः पांशुरिति यडिपसिनाशनेचुरादिर्दन्त्यान्तःस्त्रीपुंसयोरिति उकंत्यमरेणद्वोपरोद्व
योःभुजबाहूरिति परोद्वोभुजबाहुशब्दोद्वयोः स्त्रीपुंसयोरितितदर्थः अकारान्तोप्ययम् अतएववाहोःस्वभुजयोःपुमानितिदामोदरः बाहाभुजेपुमान्मानभेदाम्बरुषवा
यष्विितिमेदिन्यांटावन्तोप्ययम्॥ ॥ प्रथिम्रदि·प्रथप्रख्याने म्रदमर्दने·भ्रस्जपाके प्रथतेरितिपृथुः पृथुस्यान्महतित्रिषुत्वक्पत्र्यांक्षुद्रजीरेऽपिपुमान
यौनृपान्तरेरितिमेदिनी म्रदितेशक्यतेऽकठिनत्वादितिमृदुः कोमलःभृशुः भ्रस्जेप्रपाते चजमदयोपिनाकिनीतिविश्वः लङ्घि·लघिगतौ·वहिमहिवृद्धौलघुरि
ति·पृक्कायांस्त्रीलघुःक्लीवंशीघ्रेक्षुद्मागुरुण्यपीतित्रिकाण्डशेषः लघुरगुरौचमनोज्ञेनिःसारेवाच्यवत्क्लीवम्·शीघ्रेक्षुद्मागुरुणिचपृक्कानमोषधौस्त्रियां

प्रथिम्रदिभ्रस्जांसम्प्रसारणंसलोपश्च चयाणांकुःसम्प्रसारणंभ्रस्जेःसलोपश्च पृथुःमृदुःन्यङ्कादित्वात्कुत्वं भृज्जतितपसाभृ
ज्जःलङ्घिवद्योन्नेलोपश्च लघुःवालमूलल्वलमङ्गलीनांवालोरत्त्वमापद्यते रघुर्नृपभेदःबहुःऊर्णोतेर्नुलोपश्च ऊरुसक्थिमह
तिह्रस्वश्च उरुमहत् श्लिषेःकश्च श्लिष्यतीतिश्लिकुःभृत्यःउद्यतेर्ज्यतिश्च आङ्परयोःखनिशृभ्याडिच्च आखनतीत्याखुःपरंशृ
णातीतिपरशुः पृषोदरादित्वादकारलोपात्पर्शुरपि हरिमितयोर्डवःडुगतौ अस्मात् हरिमितयोरुपपदयोःकुःसचडित् हरिमिर्डु
यतेहरिडुर्दृक्षःमितन्द्रवतिमितडुःसमुद्रःशतेच शतयाद्रवतिशतडुःबाहुलकात्कोवलादपिद्रवतीत्यूर्ध्वमितिडुर्दृक्षःशाखाच

मितिमेदिनी·तृपभेदइति·एतेनावेरप्यधातोर्गमनार्थमर्थविच्चकारनाम्नारघुमात्मसम्भवमितिकालिदासवचनमप्याख्यातम्॥ तद्वान्डुमः ॥

वहरिति वहस्तुत्र्यादिसंख्यासुविपूलेत्वभिधेयवदितिमेदिनी·ऊरुरिति·सक्थिक्लीवेपुमानूरुरित्यमरः ऊर्णोयते आच्छाद्यतेइत्यूरुःकर्मणिप्रत्ययःऊ
रुमहदितिकन्नेरिप्रत्ययःश्लिषेः श्लिषआलिङ्गनेअस्माक्कुप्रत्ययः कश्चान्तादेशःउद्यतइति·सहियावत्कार्यश्लिष्यतिलगतिव्याप्नियतइतियावत्·आङ्परः
खनअवदारणे·भृहिंसायाम्·पर्शुरपीति·पर्शुःपरशुनासहेतिविश्वः हरिमितिडुगतौ·अस्माद्धरिमितयोरुपपदयोःकुःस्यात्सचडित्·हरिडुर्दृक्षइति·दारुह

योदृच्च· यायाप्णोः कुर्भ्रश्च भृञ्भरणे अस्मात्कुप्रत्ययोधातोर्हित्वञ्च भरतीतिवभ्रुः धरणिकोशस्यमाह· वभ्रुरित्यादि· वभ्रुर्वैश्वानरेशूलपाणौचगरुडध्वजेविशा
लेनकुलेऽसितेपिङ्गलेत्यभिधेयवदितिमेदिनीकोशः चारन्यतोयीतिभ्रः कुश्चेतिवक्तव्येप्राक्प्रत्ययनिर्देशादित्येकेः भ्रश्चेतिप्रकृतिसंसृष्टेनचकारेणप्रकृत्यन्त
रसमुच्चयादित्यन्ये· पृभिदि· पृपालनपूरणयोः भिदिर्विदारणे· व्यधताडने· गृधुअभिकाङ्क्षायाम्· त्रिषुषाप्रागल्भ्ये· उरुरितिकुप्रत्ययेपरतउदोष्ठ्यपूर्वस्यैत्वेर
परत्वम्· पुरुः प्राज्येभिधेयवत्· संसिस्यादेवलोकेचनृपभेदपरागयोरितिमेदिनी विधुः शशाङ्के इत्यादिविश्वकोशः इहसूत्रेधृषिहृषिभ्यश्चेतिपठित्वाहृषहे

योदृच्च· ययुरभ्योभ्यमेधीयः सन्वदितिप्रकृतेर्दृग्रहणामित्वनिवृत्त्यर्थम् कुर्भ्रश्च वभ्रुर्मन्यन्तरेविष्णौ वभ्रूनकुलपिङ्गलौ चादन्य
तोपि चक्रुः कर्त्तरि जघ्नुहन्ता पपुः पालकः पृभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः कुः स्यात् पुरुः भिनत्तिभिद्वज्रम् ग्रहिज्येतिसम्प्रसारणं वि
रहिणोविध्यतिविधुः विधुः शशाङ्के कर्पूरेहरीकेशेचराक्षसे गृधुः कामः धृषद्दृक्षः कृञोरुच्च करोतीतिकुरुः गृणातिगुरुः अप
दुसुषुस्थः सुषामादिषुचेतिषत्वम् अपशुप्रतिकूलम् दृक्षुसुकुरयेरिचोपधायाः अनिष्टरपतीतिरिषः अर्जिदृशिकम्यमि
शिवाधाभृजिपंशिभ्यः कुदीर्घहकारश्च अर्ज्जयतिगुणान्ऋजुः सर्वानविशेषेणापश्यतीतिपशुः कन्नुः अन्धुः कूपः पांशुर्नानद्यो
रजः तालव्याश्चपिदन्त्याश्च सम्वसूकरपांसवः वाधतेरतिवाहुः स्त्रीपंसयोर्भुजः ॥ ९९ पेः सूर्याग्निशनिराहुवोविद्धषवदन्तिकेचित् कृञोरुच्चेद्

दृक्करणोग्दृशदृक्षे आभ्यांकुः स्यादकारोन्तादेशश्च उरुणारपरःकुरुर्नृपान्तरेभर्त्तरिप्रमाणसंभूम्निनीवृतीतिमेदिनी अपदुः सुष्ठागतिनिवृत्तौ सुषामेत्यादि· एतच्च
न्यासाच्चुरोषेनोक्तम्· वार्तिककृतातुस्थास्थिन् स्थनामित्युपसंख्यानम् अपशुः संसिवालेचदामेस्यादन्यलिङ्गः करतिमेदिनी वामेप्रतिकूलेएषांत्रयाणांमृग
ष्वादिपाठेनसिद्धत्वात्सूत्रमिदन्यासकारस्यनसम्मतमितिरक्षितः अर्जिदृशि· अर्ज अर्जने अस्यक्नुजिरादेशःदृशेःपशिरादेशः कमेरुगागमः अमरोगे
गत्यादौवा अस्यधुगागमः पशिनाशनेसौत्रोधातुरस्यदीर्घः· वाधृलोडने· अस्यहादेशःषड्भ्योपिकुप्रत्ययःस्यादित्यर्थः अविशेषेणेति· चादिगणेपश्चिति पठि

करप्रत्ययोपीतिभावः अंकुरें कूरएवचेतिविश्वप्रकाशः ॥ ※ ॥ व्यथेः व्यथभयसंचलनयोरस्माद्रक्तित्स्याद्धातोस्सम्प्रसारणञ्चदशपाद्यन्तु व्यथेस्सम्प्र
सारणान्धः किंचेतिसूत्रेपठित्वाधकारमन्तादेशंविधायविधुरोऽनेनिकरत्नुदाहृतम्माधवप्रसादकारादिभिरपितदेवानुसृतन्नत्वेतद्युक्तम् त्वमेवांविधुरशावा
सिः अथविद्धाविथेरणाचिदस्तारत्यादिमन्त्रेषु थकारपाठस्यनिर्विवादत्वात् यद्यपिमाधवेनोक्तंविदिभिदिछिदिरित्यत्रव्यथेः सम्प्रसारणञ्चेतिवचनात्कुरचि
धान्तरूपमितिनदपिस्थवीपःकुरञ्चिधायकेसूत्रेव्यथेरूपसंख्यानस्याप्रसिद्धत्वात् तस्मादिहधनंकिंचेतिदशपादीपाठउपेक्ष्यएव कथंतर्हिविधुरइतिप्रयोग
स्यनिर्वाहइतिचेत् धुरोविगतइतिप्रादिसमासेनेत्यवधेहि समासान्ताइति सूत्रेइतिपदमंजर्यांतथेवोक्तत्वात् इहव्यथेः किंचेत्येवासुग्रहिज्येत्यनेनसम्प्रसार

**व्यथेः सम्प्रसारणंकिंच विधुरश्वोरक्षसोः मकुरदर्दुरौ मकुरोदर्पणः बाहुलकान्मुकुरोपि दृविदारणे धातोर्दिर्घश्चनमभ्यासस्य
रुकारिलोपश्च दर्दुरस्तायदेभकेवाद्यभाराद्रिभेदयोः दर्दुराचणिडकायांस्याद्ग्रामजालेचदर्दुरमितिविश्वः मकुरादयश्च उरजन्तानि
पात्यन्ते मचतेर्णक मकुरोमत्स्यभेदः कचवर्गे रुगागमः कर्वुरश्वेतरक्षसोः चभ्रातेः खर्जूरादित्वाद्वकारोपिवन्धुरवन्धूरौस्यातान्नभ्रसु
न्दरपोस्त्रियुरतिरन्तिदेवः कोकतेवाकुक् कुक्कुरः कुकुरः असेरुरन् असुरः प्रज्ञाद्यण् आसुरः ॥ ॥ ॥**

स्यादेवेतिनभ्रमितव्यम् ग्रहिज्यादिषव्यधिर्वर्गेचतुर्थीनत्वयमितिनिष्कर्षात् मकुरइति मकि मरणेऽस्माद्रक्नलोपश्च बाहुलकादिति धातोरुपधायाःपरेउका
रइतिभावः मकुरोमुकुरोपिचेतिविश्वः मकुरः स्यान्मकुरवद्दर्पणेचकुलद्रुमेकुलालदण्डेइतिमेदिनी धातोर्द्विर्वचनमिति केचित्तु गुणोदुगागमश्चनिपात्यतइत्याहुः
ग्रामजालेचेति ग्रामजालेतिपाठान्तरम् मदुरादयश्च मदीहर्षेकर्वुरस्तिलेहेम्निकर्वुरः पापरक्षसोः कर्वुराऽभ्रचन्द्रार्यांशवलेपुनरन्यवदितिमेदिनी बन्धुरव
न्धाविति बन्धबन्धने कुक्कुरइति कुक आदाने कुक्कुरः कुकुरोमतइतिहट्टचन्द्रः कुक्कुरः सारमेयेनाग्न्थिपर्णेनपुंसकइतिमेदिनी असतासगमनेआदिर्दीर्घ
आसुरः वागतिगन्धनयोः गागमः वागुरामृगबन्धिनीइत्यादिरपित्रेपम् असेः असुक्षेपणे ॥ - ॥ ॥

रेऽन्त्यलोपे के शतद्रुर्नदीभेदः शितद्रुः सु शतद्रुः स्यादित्यमरः तद्वानिति चुटुभ्याम्मः ॥ ॐ ॥ खरुशंकु खनत्यवदारणे शकिशंकायाम् कामरत्यादि खरुपति
स्वराकन्येत्यपि वोध्यम् खरुर्दन्तोहरेदर्भेहयेप्येतेनुवाच्यवदितिविश्वत्रिकाण्डशेषो शंकते अस्मादितिशङ्कुः शङ्कुः कीलेगंरशस्त्रेसंख्यायादपभेदयोः पादोभेदेच
णपेचस्थाणावपिचदृश्यतेरतिविश्वः पीयुरिति पीयुः कालेखो घोररतिमेदिनी क्रिमिविशेषरति नीलंगः क्रिमिर्जातोस्याङ्गभरलीप्रसूनयोरितिविश्वः नीलङ्गुः स्त्री
मोऽसिभम्मरल्यानुयोषितीतिमेदिनीकारः पाठान्तरमिति नीलङ्गरपिनीलाङ्गुरितिविश्वः धातोरयीति केचित्तुनीलशब्देउपपदेगमेष्टिलोपःउपपदस्यमु
म् दीर्घश्चपाक्षिकोनिपात्यतेरत्याहुः लिगचित्तेनसंस्कमितिवरुचिः मृगय्वादयश्च मृगशुंसिगोमायोच्चाधेचपरमेष्ठिनीतिमेदिनी मृगयुर्वेल्लणिरित्यातोगो

खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिग पञ्चैतेकुप्रत्ययान्तानिपात्यन्ते खनतेरेफश्चान्तादेशः खरुःकामः क्रूरोमूर्खः अश्वश्च शंकुर्न्नोकीलश
ल्ययोः पिवतेरित्वंयुगागमश्च पीयुर्वायसःकालःसुवर्णेच्च निपूर्वात्तगिगतावस्मात्कुर्नदीर्घश्च नीलङ्गुःक्रिमिविशेषःशृगाल
श्च नीलाङ्गुरितिपाठान्तरन्तत्रधातोरपिदीर्घःलगेसङ्गेअस्यअतइत्वञ्च लगतीतिलिगचित्तं लिगर्मूर्खः मृगय्वादयश्च एतेकुप्र
त्ययान्तानिपात्यन्ते मृगम्यातीतिमृगयुर्व्याधःदेवयुर्धार्मिकः मित्रयुर्लोकयात्राभिज्ञः आकृतिगणोयम् मन्दिवाशिमथिवतिच
ङ्कुकिभ्यउरच् मन्द्रवाजिशालावाशुरणरात्रिः मथुरा चतुरःचङ्कुरोरथः अंकुरः खर्जूरादित्वादंकूरोपि ॥ ॐ ॥

मासुव्याधयोरपीतिविश्वःदेवयुर्वीचलिङ्गस्यादार्मिकेलोकयात्रिकेरतिमेदिनी आकृतिगणरति तेनपीलप्रतिरूपमेअस्मात्कुःपीलुर्गजेडुमेकांण्डेपरमाणु
प्रसूनयोरितिविश्वःभाट्टास्तुपीलुशब्दस्यस्वरूपेआर्यप्रसिद्धिर्गजेतुम्लेच्छप्रसिद्धिरित्याश्रित्यव्यवजहुः पडिगतोअस्मात्कुःधातोर्दृङ्विश्वयाराडुः कडिमदेकराडु
रित्यादिवोध्यम् मंदिवासिमदिस्तुत्योर्वाभृशार्थेमन्यविलोडने चतेयाचनेचेकरति सोत्रोधातुरकिलक्षणे वाशुरणरात्रिरिति वाश्यन्तेअस्यामितिविग्रहः वाशुरो
गर्दभरत्यन्येवाशुरवाशितारात्रौरितिमेदिनीहेमचन्द्रौ चंकुरइतिचंकुरःस्यन्दनेचक्षेरतिमेदिनी अंकुरोरुधिरेलोम्निपानीयेऽभिनवोद्भिदीति खर्जूरादित्वादिति

योः अस्मादिषच् धातोर्डुगागमश्चिल्विंषपापरोगपोः चपरावेगीतिमेदिनी इषिमिर रक्षरक्षाणाम् मदीत्यैलिन्देत्येलिन्देयीकरणमिदुचिदारणे मदिस्त्यादौचदिश्चाह्लादनेतिम आर्द्रीभवेमिहसेचने मुहनेनिनेमुन्मोहणे रुनदीतोरुधिरुच्चारणेनेनन्यने भयसोगणौ इषिगेतिरिति मालारत्यन्येलिरिरणे वके रञ्जोकरवालेपरश्वधेइतिमेदिनी मन्दिरंनगरे गारक्षीनंनामक गल्यवेइतिमेदिनी चन्दिरेनेकपेचन्द्रेइतिच तिमिरेपानेनेनामयान्तरेइति मिहिरः सूर्यैतु धयोरितिमेदिनी महिरक्षामहर्षयोरितिच सन्दरंरुचिरंचारुरत्यमरः क्वेः क्वणोनने ॥ ॥ चन्दिरं चनगतौ गागतुतगतौ गागतिनिवृत्तौ कापीच क्रोधद हिंसायाम् चजिरमिति दशपादीचतोतनन्यत्रिस्थीपतेक्षनणेन्तोयोनिपात्यतेरुणकेतदपिशान्यम् चाशुडुतमन्दिरंचलक्ष्मीरुमित्यनेन जोपीतीत्यजिरत्य

चजिरमङ्गणम् शरोरुपधापाद्रलम् शिशिरंस्यादतोभेरेतुषारेशीतलेन्य नत् अथमोचनेरुप धापाद्रलेरुकोपः प्रत्यपरेफल्गुनत्तं शिथिले स्याल्फोपोदिलोपः स्थिरन्निश्चलम् स्थिरंसभूते तिष्ठतेनेकुटसत्तेच्च स्थविरः स्थिरःवाहुलकात्णीत्वेनकुटसत्तेच्च शिविरं सलिलत्यनिमहिमहिभरिशरिशिरिपिरिहुरिडकिभ्यरलच् सलतिगच्छतिनिम्नमितिसलिलं चनिलः महि ला॥पृषोदरादिलान्महेलापिमहरतिसोनोपानुभरिन्नोभूरसेनकोभरिरन्नोदूतकल्याणाच्च शलिरन्नोधुनिःपिरिडन्नोगणकुरिडलोमस्वरः कोकिलः भविलोनन्यः वाहुलकात्कालरिलः रुमेः पत्यकपिलः ॥ ॥ स्थानुगणात्तात् गणणमिति चङ्गेन्तेदिवनोरनकारस्यनाहुल कात्णत्वमित्येके चन्येतुरत्यमेवेच्छन्ति चजिरंमाङ्गणेकायेविषयेदरेरनिलेइतिमेदिनी शिशिरोनादिमनरीतत्वगेदरेनरेशिशिरेन निम्नकोपस्यमाह शिशिरंस्यादिति खदिरोत्रसभेदः खदिरोशाकोभेदरीनाचन्द्रेदन्तधावनेइतिमेदिनी शिविरमितिवेरोत्तस्मिन्नरानलनगनिनेशत्रीशिविरंसागरत्यमरः सलिल लि यलगतौ कत्वसंख्याने चनप्राणने महङ्गणाम् भदिपरिभाषणे भदिकल्याणे शरिरुनायाम् पिदिसंघातेशिरोनेत्रकुक्षि पादाने भ्रसत्तायामकारकोटि ल्ये कचित्वरति भिन्दोगहनत्वकलिंगहनंमेरुत्यमरः महेरिति महिलाकचिनीसिंघोरितिमेदिनी पिगङ्गुःकचिनीफलीरत्यमरः पृषोदरेति तथाचरम

मसेश्च मसीपरिणामेमसूरामसुरावानावेश्यात्रीहिप्रभेदयोः मसूरीपापरोगेस्यादुपधानेपुनःउमानितिमेदिनी शावशोः शुरतिक्षताकारलोपश्चाशुशब्दस्तस्मिन्नुपपदे आप्नोगम्यमानायाम् श्वश्व्याप्तावित्यस्माद्धातोरुरन्स्यात् श्वशुरोदम्पत्योः पितापतिपत्न्योः प्रसूःश्वश्रूःश्वश्रूरसुपितातयोरित्यमरः अवि अवरक्षणादौमहदूजायाम् अविवक्षति राजासमुद्रश्वमहिषोमहान् उरीयंधाममहिषोविवक्तीउतमातामहिषमन्वेनत् टित्वान्ङीप् महिषीराजपत्नीरुहेरुहवीजनजनिशाद्भावेचरोहिषो

मसेश्च पञ्चमेपादेमसेरूरन्निति वक्ष्यते मसूरामसुरात्रीहिप्रभेदेपण्ययोषिति मसूरीमसुरावानावेश्यात्रीहिप्रभेदयोः मसूरीपादरोगेस्यादुपधानेपुनःउमान् मसूरमसुरोचद्वितिविश्वः शावशोरात्रौ शुरति आप्यर्थे श्वशुरः पतिपत्न्योः प्रसूःश्वश्रूःश्वशुरसुपितातयोरित्यमरः अविमत्योष्टिषच् अविषः महिषः अमेर्दीर्घश्च आमिषंत्वस्त्रियांमांसेतथास्याद्भोग्यवस्तुनि रुहेर्ड्विच्च रुक्षंवरोहिषाःरोहिषोमृगभेदस्याद्रोहिषंचतन्मांसमतमितिसंसारावर्त्तः तवेरीड्वा तवेतिशेषोधातुः तविषतावीषावव्योःस्वर्गेचस्त्रियांतविषीतावीषीनदीदेवकन्याभूमिश्वतविषीबलमितिवेदभाष्यम् नञिव्यथेः अव्यथिषोद्विसूर्ययोः अव्यथिषीधराश्व्योःकिलेर्ड्वक्किल्विषमृषिमद्रिमद्रिखिद्रिछिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचिरुचिवन्धिशुचिभ्यःकिरच् रुचिरोग्निःमदिरासुरामुदिरःकामुकाम्बयोरितिविश्वमेदिन्यौ खिदिरश्चन्द्रःछिदिरोऽसिकुठारयोःभिदिरंवज्रे मन्दिरंगृहं स्त्रियामपि मन्दिरम्मन्दिरापिस्यादितिविश्वः चन्दिरोचन्द्रहस्तिनोतिमिरस्तमोक्षिरोगश्च मिहिरः सूर्यःमुहिरःकाम्यसभ्ययोः मुचिरोदातारुचिरंरुधिरं वधिरःशुवशोवणेशुषिरञ्छूद्रं शुष्कमित्यन्येश्रोणितं आशिरोवह्निरश्मोः अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराःअजेर्वीभावाभावः ॥ मृगभेदःस्याद्रोहिषञ्चतन्मांसमतमितिसं

सारावर्त्तःवेदभाष्यमिति इन्द्रोवृत्रस्यतविषीरिन्द्रस्यात्रतविषीभ्योविरप्शिन्नित्यादिमन्त्रोक्षितिभावःवैदिकनिघण्टौ ओजःपाजइत्यादिषुबलनामसुतविषीशब्दस्यपाठश्चेहमूलमितिबोध्यम् तविषःशोभनाकारेभेलेच्छिव्यवसायापोः तविषीदेवकन्यापांपुंसिस्वर्गेमहोदधौतावितौचेन्द्रकन्यार्यानास्वर्गोत्रधिकांचनइतिमेदिनी नञिव्यथेः

वरणयोः पटगतौ कपोलइति कोचित्तु सूत्रेकर्डिपडन्तिकडिमदेकरण्डोलश्चैडालः चण्डालिकातु कंडोलदीर्णाचण्डालवल्लकीत्यमरः पटोलइति पटोलंवस्त्रमे
देनीमथीज्योत्स्नानुपोषितीतिमेदिनी कत्तृशब्देवाहुलकादनोप्योलचवाल्लोलः उंसिहर्षेस्यान्महत्सूर्मिघवारिणइतिमेदिनी ॥ ॥ स्यन्देः स्यन्दूप्रस्रव
णेसिन्दूरस्तुभेदेस्यात्सिन्दूरंरक्तचूर्णकइतिमेदिनी विस्रप्रकाशेसितनि षिन्त्वन्धने तन्तुविस्तारेगम्लगतौ मसीपरिणामेमचसेचने अवरक्षणादोडुथा
ञ् धारणयोषणयोः कुशश्राकोशेसेतुनीलौकुमारकेइतिमेदिनी सेतुरलौस्त्रियोघुमानित्यमरः सूत्राणिकटितन्तवइत्यमरः मराद्दधिभवंमस्तुइतिचधातुनी
नेन्द्रियेविषुशब्दयोनिमहाभूततन्तुगुणेषुरसादिषुमनः शिलादौश्लेष्मादौविशेषा द्यौरवेस्त्रिचेतिमेदिनी श्लेष्मादिरसरक्तादिमहाभूतानितन्तुगाः इन्द्रियाण्यस

स्यन्देःसंप्रसारणाच्च सिन्दूरं सितनिगमिमसिसच्यविधान्त्रुशिभ्यस्नुन् सिनोतीतिसेतुःतितुत्रेतिनेट्तन्तुःगन्तुःमस्तुदधिमराद्दंसच्य
तइतिसक्तुः अर्द्दीदिः ज्वरत्वरेत्यूठ्तवक्तिनीत्यनुवर्तनतइतिमतेतवाहुलकात् श्रोतुर्विशलः धातुकोऽङ्पःकिच्च पिचतीतिपितुर्वह्नो
दिवाकरे अर्तेश्चतुः अर्तेस्नुःस्यात्सचकित् ऋतुःस्त्रीपुष्पकालयोः कमिमनिजनिगाभापाहिभ्यश्च एभ्यस्नुःस्यात्कन्नुःकन्दर्पचित्तयोः
मन्नुरपराधःजन्नुःप्राणी गातुःपंस्त्रीकिलेभृङ्गे गन्धर्वेगायनेपिच भानुरादित्यः यातुरध्वगकालयोः रक्षसिक्लीवे हेतुःकारणंचायः
किं केतुर्ग्रहपताकयोः ॥

॥ विशतिः शब्दयोनिश्चधातवइत्यमरः पःकिच्च पापाने अस्मात्तन्सचकित्त्वात् घुमास्थेतीत्वम् अर्तेश्चतुःऋग
तनिप्रकृते अन्नोसातार्थेनुःक्रियते ऋतुनायत्ते यत्ऋतुर्जनीनामित्यादिऋतुर्वेधसिश्चसुचआर्तेर्वेभासिचपुमानितिमेदिनी ऋतुःस्त्रीकुसुमेपिचेत्यमरःक
मिमनिकमुकान्तौ मनज्ञानेजनीप्रादुर्भावेगेशब्देभादीनांयाप्रापणेहिंसागतौकमियहणंप्रपन्नार्थम् अर्जिदृशीत्यादिनाकुमत्ययेनुकिसिद्धत्वात् मन्नुरिति मा
नुःपंस्यपराधेपिमनुष्येपिप्रजापतौइतिमेदिनी गातुर्नीकोकिलेभृङ्गे गन्धर्वेविबुधेषणेइतिमेदिनी भानुर्नीकिरणेसूर्येरतिच चापःकिं चाष्टपूजानिशामनयोः
अस्मात्तुधीतोऽकिरादेशश्च केतुर्नीरुक्यताकाक्षियहोत्पातेसुत्तस्मरणीतिमेदिनी ॥ ॥ ॥ ॥

पत्नीकाव्येप्रयोगः परमहेलारतोप्यपारदारिकरति परस्यमहेलास्त्री अथचपरमाउत्कृष्टाहेलाक्रीडातत्ररतरत्यर्थंकामेः कमुकानौ अस्मादिलच् पश्चान्नादे
शः कपिलारेणकायाश्चर्शिशियागोविशेषयोः पुण्डरीकः करिण्यास्त्रीवर्णभेदेत्रिलिङ्गकम् नानलेवासुदेवेच मुनिभेदेचकुक्कुरेरतिमेदिनी रेणुकेहलतावि
शेषः हरेणुरेणुकाकौतिकपिलाभस्मगन्धिनीत्यमरः ॥ ॥ गपादिभ्यः गपूरक्षणेतिजनिशानेगहूसम्वरणे मिथिलादयश्च मथेविलोडने अकारस्यत्वंनि
पातनात् पथेगतौ पतिः पल्लृगतौ काढक्कजीवनेकुठिचगडसेचनेगडरक्षायाम् दंशदशनेकठिधातोरिदित्वात्नमिप्राप्तेआह वाहुलकादिति कुवेःकुविश्वा

गपादिभ्यः कित् गपिलोराजा तित्रिलोनिशाकरः गहिलम्बनंमिथिलादयश्च मथ्यन्तेत्रारिपवोमिथिलानगरी पथिलः पथिकः पतिकु
ठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्यएरक् पतेरः पक्षीगन्नाच कठेरः कक्कजीवीकुठेरः पर्णाशः वाहुलकान्नुम्न गडेरोमेघः गुडेरोगुडकः दंशेरोहि
स्रःकुम्भेर्नलोपश्चकुवेरः शदेस्तच शतेरः शत्रुः मूलेरादयः एरगन्तानिपात्यन्ते मूलेरोजटागधेरोगोप्ता गहेरोलोहघातकः मुहेरोमूर्खः क
वैरोतच्पश्च कपोतः पक्षी भातेर्डवतुप् भातीतिभवान् कठिचकिभ्यामीरन् कठेरः चकोरः किशोरादयश्च किम्पूर्वस्यशृणातेरिलोपः
किमोऽन्त्यलोपः किशोरः अश्वशावः सहोरः साधुः कपिगडि-गण्डिकटिपटिभ्य ओलच् कपीतिनिर्देशान्नलोपः कपोलः गडोलगण्डो
लोगण्डकपर्य्यायो कठोलः कटः पटोलः मीनातेरूरन् मयूरः ॥ ॥ च्छादने अन्येषामेश्वर्य्येकुंचतिकुवेरः कुवेरस्त्रंवकसखः शदेः शल्लशात

ने मूलेरः मूलप्रतिष्ठायाम् गधपरिवेष्टनेगहूसंवरणेमहवैचित्त्येकवेः कचृवर्णेकपोतः स्याच्चित्रकण्ठेपारावतविहङ्गयोरितिमेदिनी कपोतः पक्षिमात्रेपीतिवि
काण्डशेषः अत्रश्रोतचस्त्रिलंग्रामादिकंयत्कापोतः पदमग्रोक्तणोतिदेवाः कपोतरवितोयदिच्छन्तित्यादौसर्वत्रप्रत्ययस्वरेणामध्योदात्तस्यैवपठ्यमानत्वादित्याहुःमा
तेमादीनोभवानितिसर्वनामशब्दोयम् कठिकठल्लकजीवनेचक्कतौकठोरः कठिनःशूर्णश्चकठोरतारावधिपलाक्कुनकुविरितिमाधः चकोरः पक्षिभेदःकिशोरः शू
हिंसायाम् सहमर्षणेकिशोरोऽश्वस्यशावकेतैलपर्य्यौषधोचस्यात्तरुणावस्थस्यर्ययोरितिमेदिनी कपिगडिकपिचलनेगडसेचने गडिवदनैकदेशेकदेवर्षौ

कमेःकमुकान्तौकमठःकच्छपेपुंसिमाण्डभेदेनपुंसकरतिमेदिनी॰जरवरतिःजृवयोर्हानौ॰जठरःकठिनेपांडौकर्कशेप्य भिधेयवदितिविश्वमेदिन्यौ॰जठरःकठि
नेजीर्णेरतिवैजयन्तीरमेःरमक्रीडायाम्॰शमेःशमउपशमे॰शंखोनिधौलललाटास्थिनिकंवौनखीत्परः॰शंखःकंवौनयोर्भिन्नाभालास्थिनि धिभिन्नखेरतिमेदि
नी॰कर्णेःकर्णठोगलेसन्निधानेभ्वनौमरनपादपेरतिविश्वमेदिन्यौ॰कलःतृपक्षीणाने॰फलत्रिकरति॰त्रिफलात्रिफलाचसेतिविश्वःत्रिफलाशब्दसमानार्थ
नी॰कर्णेःकर्णठोगलेसन्निधानेभ्वनौमरनपादपेरतिविश्वमेदिन्यौ॰कलःतृपक्षीणाने॰फलत्रिकरति॰त्रिफलात्रिफलाचसेतिविश्वःत्रिफलाशब्दसमानार्थ
स्तृफलाशब्दरतिहिंगोरितिसूत्रेरक्षितःशपेःशपआक्रोशे॰तृषादिभ्यःक्षुसेचनेपलगतौ॰सगतौ॰तृत्लवनतरणयोःशूद्राश्चावरवर्णाश्चरघलाश्चजघन्य
जारत्परः॰वृषलसुरगेशूद्रेरतिहेमचन्द्रःपलंतिलचूर्णेचपिकेभ्यासेनपुंसकम्॰नागरङ्गेरतिमेदिनी॰कलप्रत्ययस्यकिलादाह॰वाहुलकादिति॰स

कमेरठः॥कमठःकमठः॰कच्छपेपुंसिमाण्डभेदेनपुंसकमितिमेदिनी॥वाहुलकाज्जरठःरमेर्ढिश्चारामठंहिङ्गुणमेःखः॥शङ्खःक
णेष्ठःकण्ठःकलस्तृपश्चात्तृपतेःकलप्रत्ययःचात्तृफतेःतृपलालतात्तृफलाचफलत्रिकेशपेर्वेश्चाशवलःचृषादिभ्यश्चिन्चृष
लःपललमांवाहुलकादुणःसरलःतरलःकमेर्वुक्काकम्वलःमुसखण्डेनामुसलम्॰लङ्गेर्ढिश्चालाङ्गलम्॥ ॥ ॥

रलःपूतिकाष्टेनाऽथोदारवक्षोखिषितिमेदिनी॰सरलाविरलायन्तेघनायन्तेकलिद्रुमाःनशमीनचपन्नागाअस्मिन्संसारकाननेरत्यभियुक्तप्रयोगःक
मेःकमुकान्तौ॰अस्माद्वषादित्वेनकलप्रत्ययेवाहुलकादित्यनुषन्यतरतिजकुकम्वलोनागरङ्गेस्यात्लालाप्रावारयोरपिकुमावप्युन्नरासङ्गेःसलिलेतुनपुंस
करतिमेदिनी॰मुसलंस्यादयोग्येचषन्नपुंसकयोःस्त्रियाम्॰तालमूल्यामाखुपर्णीगृहगोधिकयोरपीतिमेदिनी॰मूर्द्धन्यमध्योप्ययमितिवर्णदेशन्नामुसख
ण्डनरतिधातोर्दन्त्यान्तेषमूर्द्धन्यान्तेषचवोपदेवादिभिः पठितत्वात्॰उज्ज्वलदन्तादयस्तुतालव्यमध्यमप्याहुः॰अतएवमुसलोमुषलोपिचेतिविश्वकोशेमु
शलोपिचेतिपाठान्तरम्॰लङ्गेःलगिगातावस्मात्कालप्रत्ययेवाहुलकादित्यनुषङ्गाद्वृद्धिरितिभावः॰एवमन्येपिमुडागमोवाहुलकादेव॰॥ ॥ ॥

आप्नोतेः आप्लृव्याप्तौ अप्तुः शरीरमिति अभिलषितार्थस्य आप्तव्यत्वात् अतएव यागविशेषवाचकत्वे सोयमिति शब्दस्याभिलषितार्थप्रापकत्वमवयवार्थमा
हुः वसो वसनिवासे कृञः डुकृञ्करणे कतोः कित्वाद्गुणाभावे यणादेशः क्रतुर्यज्ञे मुनौ पुंसीति मेदिनी एधिवह्योश्चतुः एधतुः वह प्रापणे चित्वादन्तोदात्तः सो
ऽनपत्ये वहतुः कृणश्च वहतुः पथिके वृषभे पुमानिति मेदिनी जीवेः जीवप्राणधारणे आतृकन् जैवातृकः पुमान् सोमे कृषकायुष्मतोस्त्रिष्विति मेदिनी कृषि
चमि कृषविलेखने चमु अदने तनु विस्तारे धन धान्ये रभस कोशस्थमाह कर्षूः पुमान् करीषाग्नौ स्त्रियां कुल्याल्पखातयोरिति मेदिनी चमूः सेनाविशेषे च सेनाया

आप्नोतेर्ह्रस्वश्च अप्तुः शरीरम् वसेस्तुन् वस्तु अगारेणिच्च वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् कृञः क्रतुः क्रतुर्यज्ञः एधिवह्योश्चतुः एधतुः पुरुषः
वहतुरनड्वान् जीवेरातुः जीवातुरस्त्रियाम्भक्ते जीविते जीवनौषधे आतृकन्वृद्धिश्च जीवेरित्येव जैवातृकस्त्विन्दुभिषग्घायुष्मत्सु कृषी
वले कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः कर्षूः पुंसि करीषाग्नौ कर्षून्नद्यां स्त्रियाम्मता चमूः तनूः धनूः शस्त्रं सर्ज अर्जने सर्जूर्वणिक्
खर्ज व्यथने खर्जूः पामा मृजेर्गुणश्च मर्जूः शुद्धिकृत् वहो धश्च वधूर्जायास्नुषास्त्रीषु कषेः छश्च कच्छूः पामा णित्कसिपद्यर्तेः कासूः
शक्तिः पादूः चरणधारणी आरूः पिङ्गलः अणोडश्च आड्जलप्लवद्रव्यं नञि लम्बेर्नलोपश्च अलम्बूर्लाबुरुभे समे इत्यमरः केः अएरङ्गा
स्य कशब्दे उपपदे शृणातेरूः स्यादे रङ् आदेशः कशेरूस्तृणकन्दे स्त्री वाहुलकाद्प्रत्यये कशेरुः क्लीवे पुंसि च त्रो दुट् तरतेरूः स्यात्तस्य
दुट् तर्दूः स्याद्दारुहस्तकः ॥

ऽत्रेच योषितीति मेदिनी स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूरित्यमरः सर्जूर्वणिजि विद्युति स्त्रियां स्वर्गे निर्योस उद्दे इति मेदिनी खर्जूः
कीटान्तरे वृत्तौ खर्जूरी पादस्ये कंडूमिति च मृजेः मृजू शुद्धौ अस्मादूः स्यात् अपवादो गुणश्च मर्जूः स्त्री शुद्धौ धावकेपि चेति मेदिनी वहो धश्च वह प्रापणे वधूः स्नु
षा नवोढा स्त्री भार्या पृक्काङ्गनासु चेति विश्वः पृक्का महिला च वधूरिति त्रिकाण्डशेषः कषेश्छश्च कष शिषेति दण्डके हिंसार्थस्मादूः स्याच्छ अन्तादेशः कच्छू
स्तु पामपामा विचर्चिकेत्यमरः णित्कसिकसगतौ पद गतौ ऋगतौ कासूर्विकलवाचि स्यात्तेथा शक्त्यायुधे स्त्रियामिति मेदिनी कासूः शक्त्यायुधे रुग्विबुद्धौ विके

षिति खण्डोस्त्रीशकलेनेषुविकारगणेभेदयोः मण्डःपंचाङ्गलेशाकभेदेस्त्रीवन्मस्तुनिचण्डात्तपांसुलायांस्त्रीविषहस्त्यादिवर्जिते अमन्तिसंप्रयोगंयान्ति
अनेनेतिअण्डःप्राण्यवयवःषण्डःपञ्चाद्यिसंघातेनस्त्रीस्यात् जोषतौयुमान् शाडिरुजायामस्मात् घञ्जिशण्डशब्दःतालच्यादिरपिसंघातेवर्ततेइत्याशयेनम
तान्नरमाह तालच्यादित्यपरेऽति गण्डःस्यात्सिखड्गिनि चिन्हवीरकपालेषुहयभूषणखड्गरे चण्डोनातिंतिणीवृक्षेयमकिंकारदेत्ययोः चण्डीकात्यायनी
देव्यांहिंस्राकोपनयोषितोः पण्डःषण्डेषिपिस्त्री स्यादितिमेदिनी फण्डइतिफणागतौफण्डःप्रज्ञादित्वादण् फाण्डमदरम् ॥ ॥ ॥ क्वादिभ्यःकित् कुण्डशब्दो
तिवाहुलकात्संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्दित्याहुःकुण्डमन्यालयेमानभेदेदेवजलाशये कुण्डीकमण्डलौजाणत्पतिवत्नीसुतेषुमान्पिठरेऽननारतिमेदिनी

क्वादिभ्यःकित् ॥ कवर्गादिभ्योऽःकित्स्यात् कुण्डङ्काण्डं गड्गण्डः घुण्भ्रमणे घुण्डोभ्रमरः स्याच्चतिमृजेरलच्वालञ्जाली
यच्चः ॥ तिष्ठतेरलच्स्यालोस्थाली चतेर्वालञ्च ॥ चात्वालः ॥ मृजेरलीयच् ॥ मार्जालीयोविडालः ॥ ॥ ॥

अमृतेजारञ्चकुण्डोमृतेर्भर्तरिगोलकइत्यमरः काण्डमिति कामुकान्तो अनुनासिकस्येति दीर्घः काण्डोस्त्री ण्डवाणावैवर्गीवमरकारिखित्यमरः अर्वाकुत्सितः
अतएवकाण्डंलम्बेतरुस्कन्धेवाणेऽवसरेनीरयोःकुत्सितेवृक्षभिन्नाशीच्छन्देरहसिनस्त्रियामितिमेदिनी गड्अव्यक्तेशब्देगण्डोगोलेसुपाकयोरित्यमरः गण्डास्तुहीत
हूत्केणायस्यसगण्डाकेशःशिवःजटाधारित्वात् गण्डःस्याद्गोलकेहस्तिसन्नाहेसुविकारयोःगण्डास्तुल्यांचकथिताशण्डिकायाञ्चयोषितीतिमेदिनी गण्डाकानिद्रा
तस्माद्देशःइतिवाजितेन्द्रियत्वादितिभावः स्थाचतिष्ठागतिनिवृत्तौचतेर्याचनेमृजूष्शुद्धौ लचासिद्धेआलचआकारश्चिन्त्यप्रयोजनःचित्स्वरेवाधित्वापक्षेआ
द्युदात्तार्थमित्येके स्थालंभाजनभेदेपिस्थालीस्यात् पादलेखपोरितिमेदिनी चात्वालोयज्ञकुण्डेस्याद्भेचेतिविश्वः मार्जालीयःस्मृतःशूद्रेविडालेकायशोधने

कुटिकाशिकुटकौटिल्येकशगति·शासनयो·कुशदे अस्मात्कलप्रत्ययेणणो नेत्याशंक्याह· वाहुलकादिति·कोमलंमृदुलंमृदुवाहुलकादन्यत्रापिदोष्यंतद्य थाकुसम्भेषणेदन्यानोयम्·वोपदेवमतेतुतालव्यान्तोपिणणः कोसलः कोशलोवा देशविशेषः तृद्वेत्तोसलेतिहस्वेतुदन्त्यान्तएवसाम्प्रदायिकः सवसम्बन्धेशव चसंवलंशंवलंशंवलोस्त्रीसंवलवत्·कूलपार्थेचमत्सरेरतिमेदिनी· कदिआह्वानेनलोपः गौरादित्वाङीषिकदलीमन्दोल्लितकैरकदलीदलसंज्ञयाविश्रमा यश्रमापन्नानाहूयन्तमि वाध्वगानितिकाशीखण्डम्·अजादेराकृतिगणत्वाद्वावपिकदलाकदलौ हृश्यांकदलीकदलोपनः रम्भावृक्षेयकदलीपताकामृग भेदयोः कदलीविंविकायाञ्चेतिमेदिनी·कुशदतिसौत्रोधातुः कुशलः शिक्षितेविषक्षेमेचसुकृतेचापिपर्याप्तोचनपुंसकंइतिमेदिनी· कमुकान्तोकमलंसलिलेता म्रेजलजेक्ष्योम्निभेषजेमृगभेदेतुकमलः कमलाश्रीवरस्त्रियोरितिविश्वमेदिन्यो·मंडिभूषायाम्·मण्डलंपरिधो कोष्ठदेशेद्वादशराजकेइतिमेदिनी·कोष्ठोमण्डल

कुटिकाशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्यमुट्॥कुड्मलः कुडेरपि॥कुड्मलः कशल्लम्॥वाहुलकाद्गुणः कोमलम्॥मृजेर्वृद्धिलोपश्च॥मल्लम्॥चुपे रचोपधायाः॥चपलम्॥शकिशम्योर्नित्॥शकलम्॥शमलम्॥ऊगलः प्रज्ञादित्वाच्छगलः॥जमन्ताड्डः॥दण्डः॥ र णडा॥खण्डः॥मण्डः॥वेण्डश्छिन्नहस्तः॥अण्डः॥वाहुलकात्सत्त्वाभावः॥षण्डः॥सङ्घातः॥तालव्यादित्यपरे॥शण्डः॥गण्डः॥चण्डः॥ पण्डः॥क्लीवः॥पण्डाबुद्धिः॥ ॥ ९९ कमित्यमरः विंवोस्त्रीमण्डलंत्रिषितिच·मृजेः मृजूशुद्धौमलोस्त्रीपापविट्किट्टेरुपरोत्वभिधेयवदितिमेदि नी·चुपेः चुपमन्दार्थागतौचपलः पारदेमीनेचोरकेप्रसरान्तरेचपलाकमलाविद्युत्पुंश्चलीपिप्पलीष्वच·नपुंसकेतुशीघ्रेस्याद्भाव्यवत्तरलेचले·इतिमेदिनीश किशम्योः शक्लृशक्तौशमउपशमने·शकलंखण्डेरोहितादीनांतुचित्तयोगात्·शकलीमत्स्यःमत्स्यान्शकलानितिभाष्यं·शकलेतुत्रिखण्डेस्याद्भागवस्तुनि वल्कलेरतिमेदिनी·छोगुक्·छोछेदने ऊगलंनीलवस्त्रेनाळागेस्त्रीवृद्धसारकेरतिमेदिनी·जमन्ताड्डःजमितिप्रत्याहारः दमुउपशमेरमक्रीडायाम्·खनुअव दारणेमनज्ञानेवनसंभक्तौ·अमगत्यादिषुषणदाने·गम्लृगतौचणदाने·पणव्यवहारेस्तुतौच·काशिकायान्तुत्रिभ्यएवकरणमाः स्युरित्युक्तम् जमप्रत्याहा रस्तुनस्वीकृतः अशाध्याप्यंतस्यविषयाभावात्·दण्डइतिवाहुलकाच्चुडइतिनेत्संज्ञा·दण्डोस्त्रीलगडोपिस्यादित्यमरः रण्डामूषकपर्ण्यांचविधवायांचयो

त् विडङ्गमोषधिविशेषइति उज्ज्वलदत्तः विडङ्गः कृमिसंघघ्नेविडङ्गोनागरेऽन्यवदितिविश्वः विडङ्गं खिषमिश्रेस्यात्कृमिघ्नेपन्नगंसकामिति मेदिनी शृङ्गः पट
हेयोषेइतिचक्रशृङ्गोमृगविशेषः बाहुलकादुत्वञ्चेतिः कुरशब्देइत्यस्मादङ्गच्प्रत्ययस्यकित्वेनगुणाभावइत्यन्ये ॥ ॥ शृवृजोः सृगतौ वृञ्वरणेसारङ्गः पुंसि
हरिणेचातकेचमतंगजेशबलेचेतिमेदिनी बाहुलकात् नृनये अथनारङ्गः पिप्पलीरसेयमजप्राणिनिविदेनागरङ्गुडमेपिचेतिमेदिनी गन्गम् गम्लृग
तौ अदभक्षणेवाहुलकादमगत्यादिषु अस्मादपिगन् अंगंगात्रे उपाये चप्रतीकेचाप्रधानकेऽङ्गोदेशविशेषः स्यादङ्गं सम्बोधनेऽव्ययमितिविश्वः अङ्ग ङ
तौ अदभक्षणेवाहुलकादमगत्यादिषु अस्मादपिगन् अंगंगात्रे उपाये चप्रतीकेचाप्रधानके अङ्गोदेशविशेषः स्यादङ्गं सम्बोधनेऽव्ययमितिविश्वः अङ्ग ङ
त्रे प्रतीकोपाययोः संभूम्निनी वृतिक्लीवैकत्वेत्वप्रधानेत्रिषङ्गवतिवंतिकेइतिमेदिनी क्लाशृक्लोक्लेदनेशूङ् पवनेखण्डभेदने क्लायतेक्ल्यतेयज्ञार्थमितिक्लागः

सृवृजोर्वृद्धिश्च ॥ सारङ्गः चारङ्गः खङ्गादिसृष्टिः गन्गम्यो ॥ गङ्गा अङ्गः पुरोडाशः क्लापूखडिभ्यः कित् ॥ क्लागः शूगः खङ्गः बाहु
लकात् षिट्अनादरे गन्सत्ताभावश्चाविङ्गः तरलः षिङ्गैरगत्यतसंभ्रमेवमेकेइतिमाधः भृञ्जः किलुङ्ग ॥ भृञोगन्कित्स्यात्तस्य तु
ङ्गभृङ्गः षिङ्गोलिधूम्यायाः शृणातेर्हस्वश्च ॥ शृङ्गम् ॥ गर्गशकुनौ ॥ तुदत्वेत्यउवर्तते शार्ङ्गः मुदिग्रोर्गर्गो मुङ्गः गर्गः ॥ ७ ॥

पूयतेसुखमनेनेतिशूगः शूगसुक्तासुकेचन्देइतिमेदिनी खङ्गोगण्डकशृङ्गेस्यात् निस्त्रिंशेगण्डकेपिचेतिशब्दरत्नावली खङ्गोगण्डकशृङ्गासिखड्गेभेदेखगण्डकेच
तिमेदिनी भृञ्जःडभृञ्जधारणपोषणयोः किदित्यनुवर्तनात्किङ्झृणाभिहिंस्यस्यार्थम् भृङ्गोधूम्याटषिङ्गयोः मधुव्रतेभृङ्गराजेपुंसिभृङ्गंगुडत्वचीतिमेदिनी शृणातेः
शृहिंसायामस्माद्गन् धातोर्हस्वत्वंप्रत्ययस्यकित्वंनुडत्वं शृङ्गं प्रभुत्वेशिखरेचिन्हे कीटांडपत्त्रके विषाणोत्कर्षयोश्चाथशृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षके स्त्रीवि
शृहिंसायामस्माद्गन् धातोर्हस्वत्वंप्रत्ययस्यकित्वंनुडत्वं शृङ्गं प्रभुत्वेशिखरेचिन्हे कीटांडपत्त्रके विषाणोत्कर्षयोश्चाथशृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षके स्त्रीवि
षायांस्वर्णमीनभेदयोर्नपुंसकमौषधावितिमेदिनी शृङ्गं विषाणमाख्यातंशीलाग्रेजलपंत्रकेमीनौषधिसुवर्णानांभेदे शृङ्गीप्रसुज्यतरत्सुत्यलिनीकोशःगणशकु
नौ शृणातेः शकुनौवाच्येगणः स्यात्तस्यनुदः अचोञ्णितीतिधातोर्वृद्धिः शार्ङ्गः पक्षीशार्ङ्गंभजरितिनुशृङ्गस्यविकारइतिचोध्यम् मुदिग्रोःमुदहर्षेग्दनिगरणो
॥ ॥ आभ्यांयथासंख्यंगकगरत्वेतौसःमुङ्गःसस्यभेदःगर्गोमुनिविशेषः ॥ ॥

पतिचण्डिपत्यृगतौ॰चद्दिकोपे॰पतन्त्यस्मिन्नर्थमेणेतिपातालम्॰उपधावृद्धिः॰अधोभुवनपातालंवलिसद्मरसातलमित्यमरः॰पातालंनागलोकेस्यादिवरेवडवानले॰इतिमेदिनी॰चण्डालइति॰इत्वान्नमिअदुपधत्वाभावान्नवृद्धिः॰माधवेनतुपतिचण्डिभ्यामालञ्जितिनिर्देशंपठित्वापातालशब्देवाहुलकाद्वृद्धिमुक्त्वाव्युत्पादितमालञ्जितिकेषांचित्पाठेतुचण्डालशब्देपिवृद्धिःस्यादित्युक्तंतदतिरभसात्॰एकेतिउज्ज्वलदत्तादयः॰एतच्चकुलालवरुडकुमारनिषादचण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छन्दसीति॰चण्डालात्स्वार्थेणविदधातीतिकेनतद्वाप्येणचसहविरुद्धमितिवोध्यम्॰नमिविशिनमुकाशायाम्॰विशप्रवेशनेविडआक्रोशे॰मृणहिंसायाम्॰कुलसंस्त्यानेकपिचलनेनिर्देशान्नलोपः॰पलगतौ॰पचिविस्तारे॰नमालस्तिलकेखङ्गेनापिच्छेवरुणद्रुमेइतिमेदिनी॰विशालात्विन्द्रवारुण्यामुज्ज्वयिन्यांतुयोषितिनृपवृक्षभिदोः॰संसिवृधुलेप्यभिधेयवदितिमेदिनी॰विडालोनेत्रपिण्डेस्यात्मदंशकेसमानितिमेदिनी॰ओतुर्विडालोमार्जारोमषदंशकआखुभुगि

पतिचण्डिभ्यामालञ्॥पातालेचण्डालःप्रज्ञादित्वादणिचाण्डालोपीत्येके॰तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपच्चिभ्यः कालनात मालः॰विशालः॰विडालः॰मृणालम्॰कुलालः॰कपालम्॰पलालम्॰पच्चालः॰पतेरङ्गच्पक्षिणि॥पतङ्गः॰तरत्यादिभ्यश्चातरङ्गः॰ल वङ्गम्॰विडादिभ्यः किन्॰विडङ्गः॰मृदङ्गः॰कुरङ्गः॰वाहुलकादुत्वञ्च॥ ॥

॥ त्यमरः॰मृणालेनलदेक्लीवंपुन्नपुंसकयोर्विसेइतिमेदिनी॰कुलालः॰ककुभेकुम्भकारेस्त्रीत्वंजनानन्तरइतिचमेदिनी॰कुलालोघूकपक्षिणि॰ककुभेकुम्भकारेचेतिहेमचन्द्रः॰कपालोस्त्रीशिरोस्थिनिस्यात्॰घटादेः॰शकलेव्रजेइतिमेदिनी॰विश्वप्रकाशेोपच्चालोपुत्रिकागीत्योःस्त्रियांपंभूम्निनीहतीतिमेदिनी॰वाहुलकात्॰श्यतेरपिकालन् आदेच्चउपदेशइत्यात्वम्॰शालाशालचलने॰अस्मात्घत्रिशालासेनासुरच्छायाशालानिशानामितिनिपातनात्स्त्रीत्वमितिन्यासः॰शालाद्रुस्कन्धशाखायांगृहगेहैकदेशयोर्नपुंसके इतिमेदिनी॰पतेरङ्गच्॰पतृगतौ॰पक्षिणीत्युपलक्षणम्॰पतङ्गःशलभेशल्लिप्रभेदेपक्षिसूर्ययोःक्लीवंसुतेइतिमेदिनी॰सूतेपारदइत्यर्थः॰तरत्यातृप्लवनतरणयोःलूञ्छेदने॰तरङ्गऊर्मिः॰तरङ्गःतुरगानासुत्कालेवस्त्रभङ्गयोरितिविश्वः॰लवङ्गन्देवकुसुमे॰आकृतिगणोयम्॰विडादिभ्यः॰विडआक्रोशेमृदस्त्रोदेशविशेषेएभ्योङ्गच्॰कित्त्वा

धन्यायेनाधनुर्यमसोमपेरतिच धर्म सुरेयमेन्यायेस्वभावाचारयोः क्तोरतिविश्वः सौमंमदेऽनुकूलेऽस्त्रीक्षोमंवल्कलजांशुकेशणजेऽतसिजेरतिमेदिनी
॥आमः क्रोधेरवौदीप्तावितिच यामस्तुसिप्रहरेसंयमेपिप्रकीर्तितरतिच वामंधनेपुंसिहरेकामदेवेपयोधरेवल्गुप्रतीपसव्येषुत्रिषुनार्यीस्त्रियामथ वामीश्व
गालीवडवारासभीकरभीषुचेति पद्मोऽस्त्रीपद्मकेव्यूहनिधिसंख्यान्तरेखजे नानामोरतिचमेदिनी यक्षपूजायामिति अयमन्तस्यादिः मनिन्प्रत्ययेनन
कारान्तः शब्दः क्षयः शोषश्चयक्ष्मा चेत्यमरः राजयक्ष्मेवरोगाणामितिमाघः यक्ष्मणायिपरिहाणिरेषयावितिरघुः अत्रजकारयकारयोर्भेदाग्रहणान्नक्षभ
क्षहसनयोरित्युज्वलदत्तेनोपन्यस्तम् तन्नतस्यचवर्गतृतीयादित्वात् अतएव अक्षिभ्यांतेनासिकाभ्यांकर्णाभ्यांचवुकादयि यक्ष्मंसर्वस्मादितिमैत्रे यक्ष्मश
ऽस्थानस्यादित्वम् जक्षत् क्रीडन्रममाणारत्यादिमैत्रेतुजक्षच्छब्दस्यचवर्गतृतीयादित्वंवेदभाष्यकृतोव्याचख्युःनेमः कीलेऽवधौगर्तेभाकारेकैतवेपिवे

जहातेरून्वादेलोपश्च जिह्मः कुटिलमन्दयोः अवतेष्टिलोपश्च मन्प्रत्ययस्यायणिलोपः नप्रकृतेः अन्यशाडिदित्येवब्रूमात्ज्वरत्वरे
तिऊठोनयोर्दीर्घकृतेरणाः चादिपाठाद्व्ययत्वमित्युज्वलदत्तस्तन्न तेषांअसत्त्वार्थत्वात् वसुतसुस्वरादिपाठाद्व्ययत्वं अवतीतिअ
ग्रसेराच ग्रामः अविसिविसिशुषिभ्यः किन् ऊमन्नगरं सूमोरश्मिः सिमः सर्वैः शुष्कमग्निसमीपयोः ॥ ॥ तिमेदिनी नेमस्त्वर्द्धप्राकारगर्त

यो अवधौकैतवेचेतिहेमचन्द्रः॥ ※ ॥जहातेः ओहाक्त्यागेजिह्मरतिमन्प्रत्ययस्यसन्वत्त्वात् द्वित्वेसन्यतरीत्वम् जिह्मंकुटिलेमन्देक्लीवंनगरपादेयद्र
तिमेदिनी अवतेः अवरक्षणादौ ओप्रभेंगीकृतोरेषेरतिविश्वः ग्रसेराच ग्रसुअदने आतोमन्थातोराकारश्च ग्रामः स्वरेसंवसथेचन्देशब्दादिपूर्वकरतिवि
श्वः शब्दादिपूर्वकोग्रामशब्दोचन्देशब्दग्रामोगणग्राम इतियथा शब्दादिपूर्वेचन्देपिग्रामरत्यमरः संपूर्वोयंङ्डे तडंसम्पूर्वः संयोगेस्मृतरतिअविसिवि अ
वरक्षणादौधिवृतन्त्रसन्ताने षिञ्बन्धनेशुषशोषणे एभ्योमन्यात्सचकित् ऊठादिकंपूर्ववत् ऊमंनगरमिति त्वेऊमास्तूर्यकायजमानारतिचेद
भाष्यम् टायिवाहुलकाङ्ङीत्वेऊमा उमातसीहैमवतीहरिद्राकान्तिकीर्तिष्वितिमेदिनी सूमोरश्मिरिति सूत्वेतन्तुरित्यन्येसिमः सर्वनामगणेपठितः शुष्मनोजसि

अरण्डन् डुकृञ्करणेस्वगतौभृञ्भरणेवृञ्वरणे करण्डोमधुकोशासिकारण्डेषुदलाटकेरतिमेदिनी वरण्डोप्यन्नरावेदौसमूहमखरोगयोरिति विश्वमेदिन्यौवाहुलकात्
तृञ्ञवनतरणयोरित्यतोपि तरण्डोवडिशीसूत्रवृङ्काष्ठादिकेत्रवेरतिमेदिनी शृदृशृहिंसायाम् दृविदारणेभसभर्त्सनदीप्तौ शरत्स्त्रीवत्सरेपृत्तौ दरत्स्त्रियांप्रयातेचभ
यपर्वतयोरपिभसत्स्त्रीभास्वरयोनावितिमेदिनी उवेश्वेवसुलाभिकरतिमंत्र व्याख्यायांभसङ्गरतिवेदभाष्यंजाघन्यापत्नी संयाजयन्तिभसद्वीर्यीहिस्त्रियरत्यत्रभ
सज्जघनमितिव्याख्यातारः दृणातेःदविदारणे दृषन्निष्पेषणशिलायदप्रस्तरयोःस्त्रियामितिमेदिनी त्यजिःत्यजहानौतनुविस्तारेयजदेवपूजादौ त्यदित्यादि

अरण्डन्कःसृभृवृञः करण्डः सरण्डःपक्षी भरण्डःस्वामी वरण्डोमुखरोगः शृदृभसोदिःशरत् दरद्दयकूलयोः भसज्जघनम् दृणा
तेःखग्दृस्वश्च दृषत् त्यजितनियजिभ्योडित् त्यद् तद् यद् सर्वादयः एतेस्तुट्च एतद्सर्त्तेरटिः सरट्स्याद्घातमेघयोः वेदभाष्य
नयाभिःकृशानुमितिमन्त्रेसरद्भ्योमधुमक्षिकाभ्यःइतिव्याख्यातम् लङ्गेर्नलोपश्च लघ्वङ्गायः पारयतेरजिः पारक्सुवर्णम् प्रथः
कित्सम्प्रसारणाच्च पृथक् खरादिपाठाद्व्यपत्वम् भियःषक्दृस्वश्च भिषक् युष्मत्सिभ्यामदिक् युष्मत्तोधातुः युष्मद् अस्मद्
त्वे अहं अर्तिसुसुहृसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्योमन् एभ्यश्चतृदृशभ्योमन् अर्म्मश्चसूरोगः स्तोमः सङ्घातः सोमः होमः
सम्मीगमनं धर्म्मः क्षेमंकुशलं स्तोमंप्रज्ञाद्यणिस्तोमञ्च भामआदित्यःयामः वामः शोभनदृशयोः पद्मम् यक्षपूजायांपक्षीरो
गराजः जेमः ॥

अदेर्डित्वादिलोपः एतेःरणगतौ अस्माददिरुस्यतटिगणः एतद्सर्त्तेःसृगतौलघेःलघिशोषणे पारयतेः पारतीरक
र्मसमा स्तौत्युणादिः पारगितिणिलोपःकुत्त्वम् प्रथेःप्रथप्रख्यानेभियः त्रिभीभये युष्मत्सि अस्मत्सेपणे अर्तिसु ऋगतौसुञ्सुतौषञ् अभिषवेहवनादनयोः
सृगतौभृञ्धारणे क्षिक्षयेडक्षुशब्दे भादीनांयाप्रापणेवागतिगन्धनयोःपद्गतौणीञ्प्रापणे सोमसुहिनदाधितौवानरेचकुवेरेचपितृदेवेसमीरणेवसुप्र
भेदेकर्पूरेनीरेसोमलतौषधावितिमेदिनी होमरतिः देवतोद्देशेनहविः प्रक्षेपःधर्म्मोस्त्रीपुण्यआचारेस्वभावोपमयोःज्ञातौअहिंसोपनि ॥ ॥ १

ऋषियुधि ऋगतिहिंसादानेषु ऋगता — इतिकेचित् ऋक्षः युधसंप्रहारे जिरन्धीदीप्तौ दसुउपक्षये ऋेइ गतौ धूञ्कम्पने षूञ् प्राणिगर्भविमोचने युधऋति
युध्योधनविसंयुगेऋतिमेदिनी दस्मसुयजमानेस्यादपिचोरेहुताशनेऋतिच त्रिषुश्यामोहरित्कृष्णोश्यामास्याच्छारिवानिशेत्यमरः श्यामोवटेप्रयागस्यवारिदेहरसा
रकेपिकेच कृष्णहरितोः पुंसिस्यान्नहृतित्रिषुमरीचेसिन्धुलवणेक्लीवंस्त्री — शारिवौषधौअप्रसूताङ्गनायांचप्रियंगावपिगुग्गुलौयमुनायांत्रियामायांकृष्णत्रिवृति
कौषधेनीलिकायामितिमेदिनी ईमितिईरगतौ व्रणोऽस्त्रियामीर्मरुःक्लीवेऽत्यमरः वाहुलकाज्जनजननइत्यस्मादपिजन्मरुहवीजजन्मनीतिनिर्देशान्नभिन
न्नोष्णस्निसनुनान्तःजनुर्जननजन्मानीत्यमरस्तु अकारान्तनकारान्तोभयसाधारणःयजियुजिरयोगेरुचदीप्तौ तिजनिशाने एभ्योमक्कवर्गश्चान्तादेशःरुक्म

ऋषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्योमक् ऋक्मः कामवसन्तयोः ईषीतिपाठेदीर्घादिः युध्मः शरोयोद्धाच ऋध्मःसमित् दस्मोयजमानःश्यामःधूमः
सूमोऽन्तरिक्षम् वाहुलकादीर्घाभावश्च युजिरुचितिजांकुश्च उग्मं रुक्मं तिग्मम् हेतौर्हिच हिमम् भियःसुग्वा भीमः भीष्मः घर्मः घृधा
तोर्भर्गगुणाश्चनिपात्यते ग्रीष्मःग्रसतेर्निपातोऽयम् प्रथेःक्विन् सम्प्रसारणाच्च पृथिवी सवन्तित्येके पृथवी पृथिवी पृथवीपृथ्वीरिति
शर्यणावः अभ्रूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यःक्वान् अभ्रः प्रुषस्नेहनादौ प्रुष्वः स्यादनुसूर्य्ययोः प्रुष्वाजलकणिकालङ्घापक्षिभेदः
फलञ्च करवम्यापम् वाहुलकादित्वेकिरवमपि खड्गा विश्वं ॥ ९९ नुकांचनेलोहइतिविश्वमेदिन्यौ तिग्मंतीक्ष्णं हनेः हनहिंसागत्योरस्मा
न्मक्धातोर्हिरादेशश्च हिमंतुषारमलयोर्द्वयोः स्यान्नपुंसकम् शीतलेवाच्यलिङ्गः इतिमेदिनी भियःत्रिभीभयेविभेत्यस्मादितिविग्रहः भीष्मोगाङ्गेयधीरयोः भीमोऽ
म्लवेतसेघोरेशम्भौमध्यमपाण्डवेइतिमेदिनी घर्मः घृक्षरणादीप्त्योः ग्रीष्मः ग्रसुअदनेघर्मःस्यादातपेग्रीष्मेऽप्युष्मसेदाम्भसोरपि ग्रीष्मऊष्मणेभेदयोरितिचमेदिनी
॥ प्रथेः प्रथप्रख्यानेक्विन्दीर्घश्च पृथ्वीवीपृथवीपृथ्वीधरासर्वंसहारसेतिशर्यणावः अभ्रूप्रुषि अभ्रूव्याप्तौलटवाल्पेकणानिमीलने खटिकाक्षायाम् विशप्रवे
शने अभ्रः संजातिभेदेचनरगेचउपमानयमितिमेदिनी अभ्रुपंभेदवाजिनोरितिविश्वः लङ्गाकरंजभेदेस्यात्फलेतायेखगान्तरेइतिविश्वमेदिन्यौ करवंपा

ऋम्· परिज्मानेसुखंरथमितिमंत्रस्यवेदभाष्येतुपरिज्मापरिगन्ता· अंजेःपरिश्वंस्यम्बन्नुस्नित्यादिनामन्प्रत्ययःअकारलोपःआद्युदात्तत्वंचनिपात्यतइत्युक्तम्मुन्न लदन्तस्तुपरिज्येतिपठित्वाऋतिसौत्रोधातुःपरिश्वं·यणादेशःपरिज्याचन्द्रइत्याहतच्चास्यविरोधादुपेक्ष्यम्· मातरिश्वति· सन्नम्याश्चलुकऽहभत्वविषयेसंप्र सारणंनभवति· श्वयुवेति· सूत्रेअभिव्यक्तपरत्वेनकुक्कुरवाचकस्यैवश्वशब्दस्यतद्ग्रहणात्· तेनमातरिश्वनः· मातरिश्वनेत्येव· ऽहेऽवैरितिशब्दस्याचार्थः स्तेनान्येभ्योपियथादर्शनेकनिन्प्रयोक्तव्यः· दृशपाद्यान्ऋतिशब्दोऽत्वनपवदते॥ॐ॥इत्यणादिषुप्रथमःपादः॥ॐ॥ऊहभ्याम्·डुकृञ्करणे·हृञ्हरणेक रेणरिभ्यांस्त्रीनेभेऽत्यमरःकरेणुर्गजयोषायांस्त्रियांपुंसिमतङ्गजेऽतिमेदिनी· गन्धद्रव्यमिति· कलापश्चेतिवोध्यम्· कलापस्तुसतीनकइत्यमरःहरेणुखेडिकेचास्त्रिन्नि

ऊहभ्यामेणुःकरेणुः हरेणुर्गन्धद्रव्यं हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यःक्थन् हथोविषसाकुष्ठःनीथोनेता रथः काष्ठं अवे भृत्रः अव भृथःउषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् औष्ठः कौष्ठगाथा अर्थः वाहुलकात् शीथःसर्तेर्णित्सार्थःसमूहः ज्वरत्रभ्यामूथन् जरूथंमांस वरूथोरथगोनौना पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक्पीथोरविर्घृतम्पीथम् तीर्थंशास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु अवतार र्षिजृष्टाभ्रःस्त्रीरजःसुचविश्रुतमितिविश्वः तत्थोशिःउक्थंसामभेदःरिक्थम् वाहुलकात्चरपिरिक्थमृक्थन्धनम्वसु रिक्थं॥

त्यमरःहरेणुर्नीसतीनेस्त्रीरेणुकाकुलपोषितोरितिमेदिनी· विश्वप्रकाशेतुहनिकुषिहनहिंसागत्योःकुषनिष्कर्षेणीन्त्रापणेरमक्रीडायांकाशृदीप्तौ·कुर्हरेगेपुष्करेस्त्री रितिमेदिनी·कुसूरेगेसुगन्धेचेतिविश्वः नीथेनीथेमयवानेसुतासारितिमैत्रेनीथशब्दस्यानोदात्तत्ववाहुलकात्· नीथेनीथेस्तोत्रेस्तोत्रेरितिवेदभाष्यम्· रथःप्रमाणवपवे स्यन्देनेवेतसेपिचेतिमेदिनी· रथःस्यात्स्यन्देनकायेचरणेवेतसेपिचेतिविश्वः काष्ठादारुहरिद्रायांकालमानप्रकर्षयोःस्थानमात्रेदिशिचस्त्रीदारुण्यान्नपुंसकमितिमे दिनी अवेर्डुभृञ्धारणपोषणयोः अवभृथोयज्ञावसानम्· उषिकुषिउषदाहेकुषनिष्कर्षेगैशब्देभ्यःगतौएभ्यस्थन्· कौष्ठंकुस्तिकुसूलयोः गाथाशोकेसंस्कृतान्यभा षायांशेषेचज्ञयोरितिमेदिनी· अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजनेतिवृत्तिश्चित्यमरः शीथःश्वयथुःशुगतौ सर्तेःशुगतौशार्थोवणिक्सहेस्यादपिसंपातमात्रकेरितिमेदि

हिंसायाम् दृ विदारणेगर्वेऽहंकारः शर्वोरुद्रः कनिन्युमिश्रणेदृषुसेचने तक्षूतनूकरणे राज्ञदीप्तौधन्विगत्यर्थः युञ्भिगमनेदिवुक्रीडादौ युवास्यात्तरुणेभ्रेषुनि
र्गविलशालिनीतिमेदिनी दृषाकरोमहेन्द्रेणाइतिच तस्मात्वर्डकिस्वष्टारथकारश्च काष्ठतडित्यमरः राजाप्रभौनृपेचन्द्रेयत्तेक्षत्रियशक्रयोरितिचसमानोमरु
धन्वानाविंतिच अथास्त्रियांधनुश्चापो धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकमितिचामरः धन्वातुमरुदेशेनालीवेचापेस्थलेपिचेतिमेदिनी॥ ॐ॥ सप्यशूभ्याम् षप्स
मवाये अश्नूयाप्तौ नञ्जिभ्रीहा कृत्यागेकनिनि भ्रातोलोपः श्वन्युक्षन् ङ्भ्रेष्मिगतिवृद्ध्योः उक्षसेचने पूषवृद्धौस्निहप्रीतौ मेहवेचित्ये मुर्वीवन्धने उकार
मवाये

सप्यशूभ्यान्नुट्च सप्नअष्ट नञ्जिजहातेः अहः श्वन्युक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्द्धन्मज्जन्नर्य्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्व
न्मघवन्इति एतेन्नयोदशकनिनन्तानिपात्यन्ते श्वयतीतिश्वा उक्षा पूषा स्निहगतौ इकारस्यदीर्घत्वं स्नेहतीतिस्नीहाकुक्षिश्चाधिः॥
क्लिदूआर्द्रीभावे क्लिद्यति क्लेदाचन्द्रःस्नित्यतेर्गुणाः स्नित्यतीतिस्नेहासुहृच्चन्द्रश्च मुद्यन्त्यस्मिन्नाहतेमूर्द्धा मेहरुपधायादीर्घः।
धोन्तादेशोरमागमश्च मज्जन्त्यस्थिषुमज्जा अस्थिसारः अर्य्यपूर्वोमाङ्-अर्य्यमा विश्वंप्सातिविश्व प्साग्निः परिजायतेपरिज्माच
न्द्रोऽग्निश्च जनेरुपधालोपोमश्चान्तादेशः मातरिअन्तरिक्षेश्वयतीतिमातरिश्वा धातोरिकारलोपः मह पूजायाम् हस्यधोवुगा
गमश्च मघवाइन्द्रः॥ ॐ॥ इत्युणादिषुप्रथमःपादः॥ ॐ॥ << स्यदीर्घत्वंवकारस्यधकारइत्यञ्जलदत्तः ङमस्नोश्नुट्धोमस्त्रे सका
रस्यशकारस्तस्यजश्त्वेनजः माङ्-मानेशब्देचस्नाभक्षणेजनीप्रादुर्भावेङ्भ्रेष्मिगतिवृद्ध्योः कनिप्रत्ययान्ताइति नायंनिर्दिशभावः केचिन्नित्त्वेस्वीकृत्य
उक्षन्नादीनांसूत्रेऽन्तोदात्तनिपातनमाहुस्तच्चगौरवग्रस्तमित्युपेक्ष्यम् श्वेति इकारलोपोनिपात्यते पूषेतिसोचेत्यपधादीर्घः स्नेहन्निति नियमात्पूषणो
पूषणइत्यादौनदीर्घः क्लेदोवधिश्शशाङ्कयोरितियादवः मूर्द्धेति मूर्द्धानामस्तकोऽस्त्रियामित्यमरः मज्जेतिनकारान्तोयंरावन्तोप्यभ्युपगम्यते ऊष्मणासा
र्द्धंमूष्मापिमज्जोन्तोमज्जयासहेतिद्विरूपकोशात् अर्यमातुपमान्सूर्येपितृदेवान्तरेपिचेतिमेदिनी परिजायतइत्यादि एतच्चदशपादीवृत्यनुरोधेनो

रुमध्वरमितिमन्त्रेगोपीथःसोमपानमितिवेदभाष्यम्.तीर्थमितिनृवृत्तिकारःगस्त्रोदिउपपदेशेशब्देरत्यस्मात्थक्समि
मिथशब्दःसंग्राममर्यादयेषुवैदिकनिघण्टेपठितःस्त्रियेजातरतिर्मित्रेसमिथाःयज्ञानीतिवेदभाष्ये.तच्चयज्ञमेव.सम्यगेतिजयार्थमित्रेतिव्युत्पत्तेःसंपूर्वस्यैणा
क्तिन्नाचनास्यलोकेपिशब्दार्थत्वदर्शनाच.उक्तोत्यमरेणसमित्याजिसमिद्युधरति.तिथपृष्ठःतिजनिशाने.पृषुसेचने.गुपरीवोत्सर्गयुमिश्रणेषुङ्गतौ.ए
तेथक्प्रत्ययान्तानिपात्यन्ते.पृषुनुचरमंतनोरित्यमरः.पृषंचरममात्रेपिदेहस्यावयवान्तरेरतिमेदिनी.लोचविशेषेपिपृषं.पृषैसुचतइत्यादौतथानिर्णी
यात्.यूथमिति.निपातनादीर्घः.एवंयूथेपियूथंतिर्यक्तमूहेपिचन्द्रमात्रेपिभाषितमितिविश्वःयूथंतदग्रसरगर्वितकरभसारमितिरघुःप्रोथमिति.निपा
तनाद्गुणःप्रोथोऽस्त्रीहयघोणायांनाकस्यामध्वगेत्रिषितिमेदिनी.स्फायितंचि.स्फायीवृद्धौतच्चुसंकोचने.वन्चुप्रलम्भनेशल्कृशत्लौस्फिपप्रेरणे.मुदिरसं
पेषणेरुत्रृगतौतृपश्रीणने.दृपहर्षमोचनयोःचदिआभिवादनस्तुत्योःउन्दीक्लेदनेस्थितावणीरतुवर्तते.अजगतिक्षेपणयोःणीत्रापणे.पद्गतौ.मशैहर्षक्ष
यैखिददैन्ये.छिदिरदैधीकरणेभिदिर्विदारणे.मदिस्तुतौ.चदिआह्लादने.दहमस्तीकरणेदसुउपक्षपेदम्भुदम्भनेचसनिवासेवाभृशब्दे.शीङ्स्वप्ने.
हसेहसनेषिधगत्याम्.शुभदीप्तौ.द्वात्रिंशत्रिति.दशपाशांत्रयस्त्रिंशत्.उक्तादम्भिवहिवसीतिपठित्वावहप्रापणे.ऊहःअनङ्वानित्युदाहरणात्.मोधवो
ष्येवम्।स्कारमिति.नेड्वशिकृतीतिनेट्वलियलोपःस्कारःस्यात्संसिनिकटेकरकादेश्चवुदेरितिमेदिनी.तर्कंत्युदस्मिन्मथितंपारंचक्रींवुनिर्जलमित्य
मरःचक्रःस्याज्जटिलेक्रूरेखटभेदशनैश्चरेरितिविश्वःशक्रःसुमान्देवराजेकुटजार्जुनभूरुहोरितिमेदिनी क्षुद्रःस्यादधमक्रूरक्षपणाल्पेषुवाच्यवदितिमेदि
नी.नृप्रःपुरोडाशरति.नृत्प्राउरुव्यचसमितिमन्त्रेवेदभाष्यकारैरित्यंचाख्यातंप्रकृतसूत्रेउन्मलदलादिभिश्चदशपादीवृत्तौनृत्प्रमाज्यंकाम्यंचेत्युक्तम्.नृप्रेङ्ख
मिति.सुध्याजुचत्तौमाधवःहिमांशुरित्यादिहिमद्युतिरित्यन्तोशब्दार्णवःदस्यतिरोगान्क्षिपतीतिदस्रःदस्रःखरेऽश्विनीसुतेरतिमेदिनीदस्रःखरेचाश्विनयोरितिवि
श्वःशासिवसीति.प्राप्तमपिनेति.एवञ्च.अविन्दउस्त्रियारतिमन्त्रेयत्वाभावःसिद्धःमाधवस्तुवृत्तिग्रन्थाज्ञरोधेनवाहुलकादिहयत्वन्नेतिमाचष्टउस्त्रोऽत्रे

नी विश्वप्रकाशेः ऋवृञ् ऋवयोहानौक्षयादिः ऋषदिवादौ · वृञ्वरणेजरूथोऽसुरविशेषइतिवेदभाष्यम् · वरूथः स्यात्तनुत्राणोरथगोपनवेश्मनोरितिहेमचन्द्रः
पात् पापानेतुंश्वननरणयोः तुदव्यथनेवचपरिभाषणेरिचिरविरेचनेविचिर्पृक्षरणे ऋचस्तुतौ तुत्योऽग्रावंजनेतुत्यानीलीसूस्मेलयोरपीतिविश्वःतत्यमंज

अर्तेर्निरि निर्ऋथःसामनिशीथगोपीथावगथाः निशीथोऽर्धरात्रः रात्रिमात्रञ्च गोपीथंतीर्थम् अवगथ्यःस्नातःस्नातः गश्चोदि
उद्गीथःसाम्नोभागविशेषः समीराः समिथोवह्निः संग्रामश्च तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाःगतिजेजेलोपःमिथोऽनलःकामश्च पृष्ठ
गूथम्विष्ठा यूथंसमूहः प्रोथमस्त्रीतुरङ्गास्येप्रोथः प्रस्थितउच्यते स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिक्षिपिरिपिवेपुन्दिम्भिति
वृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिमिदिमन्दिचन्दिरहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिभ्योरक् ह्वाव्रिंशङ्गोरक्सा
न् वलियलोपः स्फारम् न्यंक्वादित्वात्लुत्वम् नक्रं वर्कशक्रः क्षिप्रं क्षुद्रःसप्रश्चन्द्रः नृप्रःपुरोडाशःदृप्रःवलवान् चन्द्रःपूजकः उ
न्दी उद्रोजलचरःप्विन्नंकुष्ठावृत्रोरिपोध्वनौध्वांतेशैलेचक्रेचदानवे ऋजेर्वीवीरःनीरम् पद्रोग्रामः मद्रोहर्षःदेशभेदश्च मुद्राप्र
त्ययकारिणी खिद्रोरोगोदरिद्रश्च छिद्रं भिद्रंवज्रम् मन्द्रः चन्द्रःपद्माद्यचिचन्द्रोपि हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशीचन्द्रो हिमद्युतिः
दह्रोऽग्निः दस्रःस्वैद्यः दभ्रःसमुद्रःस्वल्पञ्च वसेः सम्भसारणो नरपरस्परपिसजिस्यशिस्यहिसवनादीनाम् रेफपरस्यसकारस्य
स्फ्यादीनांसवनादीनाञ्चमूर्द्धन्योनस्यात् पूर्वपदादितिप्राप्तःप्रतिषिध्यतइतिवृत्तिर्भूयोभिप्रायातेनशासिवसीतिप्राप्तमपिन उ
स्त्रोरश्मिः उस्रागौःवास्रोदिवसः वाश्रंमन्दिरम् शीरोऽजगरः हस्रोमूर्खःसिध्रःसाधुःशुभ्रम् मुसेरक् मुसंवाहुलकात् अश्रु ॥ ॥

नभेदेस्यान्नीलीसूस्मेलयोः स्त्रियां सिक्थोभक्तपदार्थेनामधूच्छिष्टेनपुंसकमिति मेदिनी ॥ ॐ ॥ अर्तेः ऋगतौद्रोघवाचस्तेनिर्ऋथोहिंसेति
वेदभाष्यम् निशीथ शीङ् स्वप्नेनिपूर्वः पापानेगोपूर्वः घुमास्थेतीत्वम् गाङ्गतौ भवपूर्वस्यधातोः ह्रस्वत्वम् निशीथसुप्यमानङ्गेरात्रेस्यान्नात्रिमात्रकेरितिमेदिनी प्रतित्यंचा

सुरोदने कृतवानितिसोऽरोदीदित्यादिश्रुत्यर्थादिहान्तर्भावितण्यर्थकल्पनेनसम्भवतीतिश्रुतिविरोधस्त्वपरिहार्य एवेतिवाच्यम् देवैः स्थापितेवामंवसुदेवे
भ्योऽग्निनानदन्नदेवाएवरोदनंकृतवन्तः अग्निसदीपमदत्त्वारोदनंकारितवानित्यर्थकल्पनायाः सम्भवात् अथवाअत्रौप्रयुज्यमानरुद्रशब्दस्यरोदितीतिरु
द्रइत्येवार्थोनुपरन्तुब्रह्मविष्णुरुद्रादित्यवहियमाणोयोरुद्रस्तद्वाचकरुद्रशब्दस्यरोदित्युणादिसूत्रेणरोदयतीतिरुद्रइत्येवार्थकल्पनायांवा
धकाभावात् श्रुतिविरोधोऽत्रनास्त्येवेति अनपत्यापीति धात्वन्तरात्प्रत्ययान्तेरपिणेर्लुगित्यर्थः संज्ञायामुदाहरणंदृश्यतिवर्द्धयतिप्रजाः ब्रह्माशंसुखंभा
भावयतीशम्भुरित्यादिरुद्रसिनुदृधुवृद्धौवर्द्धन्त्वासुष्ठुतपःवर्द्धयन्तित्यर्थःयरमाजजानजनीप्रादुर्भावेलिटिरूपम् जनयामासेत्यर्थः रहणलिपर
त्तः अतउपधायाइतिवृद्धिर्भवत्येव जनिवध्योश्चेतिनिषेधस्यणिनितिणितिकितिचस्त्रीकारात् नन्वणिलोपेसतिप्रत्ययान्तत्वात् कास्मत्ययादित्या
म् स्यादितिवाच्यम् अमन्त्रइतिपर्युदासादामोप्रसक्तेः कास्यनेकाचइतिवार्तिकेनतत्राम् पंकादूएषास्तेनलिटिणिलोपेसत्यनेकाल्त्वाभावात् नत्वणलिणेइति

जोरीचजीरोऽणुःज्यश्चेत्येके सुसूधागृधिभ्यःक्रन् सुरः सूरः धीरःग्दृङ्ः ॥

यीत्यनिडादावार्द्धधातुकेणिलोपेजजानेतिरूपंसिद्धमितिकिमनेनलुक्षुदाहरणेनेतिचेन्नैवम् णिलोपेसतिजनीज्ञप्लासुरंजोऽमन्ताश्चेतिणोमिलेमितोह्रस्वः
स्यात् प्रत्ययलक्षणन्यायेननणिपरत्वसंभवात् ततश्चजजनेतिस्यात्तत्रकिसितुप्रत्ययलक्षणन्यायोनप्रवर्त्ततइतिमित्त्वाभावादृश्सिध्यति वाहुलकादसंज्ञाछन्दसो
रपिक्वचिद्दृश्यतीत्याशयेनोदाहरति वान्तीत्यादि पर्णानिशोषयन्तीतिपर्णशुषःपर्णानिमोचयन्तीतिपर्णमुचः॥ ॐ ॥जोरीच जुगतौ सौत्रश्चस्माद्रुक्रन्प्रत्ययः
श्चान्तादेशःजीरःखञ्जेवर्णग्द्व्येरितिविश्वः जीरशुजरणेखञ्जेइतिमेदिनी ज्यश्चेतिज्याव्योहानौ अस्माद्रुक्ग्रहिज्येतिसंप्रसारणं पूर्वरूपम् हलइतिदी
र्घः एकेइतिसंख्यार्थेतथाचनधातुलोपइतिसूत्रेजीवेरदानुरित्यस्यप्रत्याख्यानार्थमेतत् जीवेरूपंकिंतुरक्किन्यःसंप्रसारणमितिभाव्येउक्तम् ॥सुसूधागृ
भिषवेषूङःप्राणिगर्भविमोचनेदुधाञ्धारणपोषणयोश्चभ्रमिकांक्षायाम् सुरश्चषकमद्ययोःपात्रिङ्खिदिवेशेस्यादितिमेदिनीसुरेदेवेसुरामद्येचषकेपिसु
राक्वचिदितिविश्वः सुवतिप्रेरयतिकर्मणिलोकमितिसूरः सूर्यः सूरस्सूर्यार्यमादित्यइत्यमरः धीरेधैर्यान्वितेसेरेखुधेस्त्रीवलुकुंकुमे स्त्रियांश्रवणतुल्या

चकिरणेऽस्तार्जन्युपचित्रयोरितिमेदिनी · माहेपीसौरभेयीगौरुस्रामाताचशृङ्गिणीत्यमरः वास्रोनादिवसेक्लीवंमन्दिरेचचतुः पथेऽतिमेदिनी वास्रोरासभपक्षिणीरितिकेचित् माधवेनतुवास्रेवविद्युन्मिमानीतिमंत्रेणदर्शयत्रप्रस्तुतस्तनाधेनुर्वास्रेति व्याख्यातम् शुभंस्याद्भद्रकेक्लीवमदीप्तशुक्लयोस्त्रिषुतिमेदिनी भुस्त्रमिति भुसस्वरादने॥ ॥ चकि चकनृतौरमक्रीडायाम् चुक्रस्लम्लेम्लवेतसे चुक्रीचाङ्गेरिकायांस्याद्दक्षाम्लेचुक्रमित्यमरःतिविश्वः वोकसे कसगतौविश्वोदस्माद्दक्स्याद्दत्वंचोपधायाः श्मि श्रमगत्यादिषुतमुकांक्षायाम् आभ्यांरक्स्यादुपधायादीर्घश्चनिन्देः णिस्कुत्सायाम् अर्देः अर्दगतौ आर्द्रानक्षत्रभेदेस्यात्स्त्रियांङ्गिन्नेऽभिधेयवदितिमेदिनी शुचेःशुचशोकेत्वस्माद्दक्दश्चान्तादेशः धातोर्दीर्घश्चभूद्रोदृषलः अहर्हरेत्वाभूदेतिश्रुतोरूढेर्वायोगएवपरस्तः तयाचोत्तरतंत्रेभगवतावासेनस्तवितं भूद्रस्यतत्रनादरश्रवणादिति दुरीणोरणगतावित्यस्माद्डरुपपदेरक्स्याद्धातोर्लोपश्चरोरीतिरेफस्यलोपश्च॥

चकिरम्योरुचोपधायाःचुक्रमम्लद्रव्यम् रुम्रोरुणाःवोकसेः विकुस्वश्चन्द्रः श्रमितम्योर्दीर्घश्च आम्रम् ताम्रम् निन्देर्न्नलोपश्चनिन्द्रा अर्देर्दीर्घश्च आर्द्रं शुचेर्दश्च भूद्रः दुरीणोलोपश्च दुःखेनयतेप्राप्यतइतिदूरम् रुतेस्कुक्च रुक्कूरः रोदेर्णिलुक्च॥ रोदयतीतिरुद्रः बहुलमन्यत्रापिसंज्ञाछन्दसोःणिलुगित्येव वान्तिपर्णाशषोवातासततंपर्णमुचोपरे॥

रित्यस्माद्दक्स्याच्छ्रुक्रूरत्येतावादेशौचरुतः रुरुत्वन्त्यस्यादेशः क्रूत्वनेकाललात्सर्वस्यादेशः रुरुमाख्यातमाभीलेपापसंतापनादिनोरितिविश्वमेदिन्यौस्यातांरुरुमाभीलमित्यमरः क्रूरस्तुकुटिलेघोरेनृशंसेचाभिधेयवदितिविश्वः नृशंसोघातुकःक्रूरः पापोधूर्तस्तुवञ्चकइत्यमरः रोदेः रुदिरश्रुविमोचने एषान्तादस्माद्दक्णेश्चलुक्णेरनिटीतिलोपेतपुगन्तेतिगुणः स्यादितिणिलुकेत्यनुम् रोदयतीतिरुद्रइतिनन्वेवंसोऽरोदीच्चदरोदीत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वमितिश्रुत्यासहविरोधोऽत्रस्यादितिचेत् अत्राहुःकर्त्तारिरुदिति सूत्राज्जरोधेनशम्भुरित्यत्रसंभावयतीत्यन्तभावितण्यर्थतायथास्यात्क्रियते तथाअरोदीदित्यत्राप्यन्तर्भावितण्यर्थतायांस्त्रीरुतायांरोदने कारितवानित्यर्थलाभान्नास्तिश्रुतिविरोधःनचदेवैरग्रेवामंवसुस्थापितंतच्चधने देवैर्यावितंचेदग्नि

योरितिचउग्रः शूद्रासुतेक्षत्राद्रुद्रेऽसिविपूत्कटे स्त्रीवत्रास्त्रुद्रयोरितिमेदिनी भेरीतिगौरादित्वाङ्ङीष् भेरीस्त्रीदुंदुभिः उमानित्यमरः भेलः लवेभीलकेच निर्बुद्धिसनिभेरयोरितिविश्वः भेलः लवेमणौपुंसिभीरावञ्चेचवाच्यवदिति शुक्रः स्याद्भार्गवेज्येष्ठमासेवैश्वानरेपुमान् रेतोस्त्रिरुग्मिरोः क्लीवंशुक्लोयोगा न्तरेसितेनपुंसकन्तुरज्जुतेरतिच गौरः पीतेरुणेश्वेतेविशुद्धेष्वभिधेयवत् नाश्वेतसर्षपेचन्त्रेनहयोः पद्मकेसरे गौरीत्वसंजातरजः कन्यापीकरभार्ययोः रोचनेरजनीपिङ्गाप्रियंगुवसुधासुच आपगायाविशेषेपि यादसांपतियोषितीतिचमेदिनी नदीभेदेचगौरीस्यात् वरुणस्यचयोषितीतिविश्वः अष्टवर्षा तुमादत्ताश्रुतशीलसमन्विते सागौरीतत्सुतोयस्तुसगौरः परिकीर्तितइतिब्रह्मवैवर्ते एतेनगौरः शुक्लाचारुरित्यादिभाष्यंव्याख्यातम् इराभूवाकसु राणिस्यादित्यमरः मालेति प्रत्ययेरफस्यलत्वम् मालंक्षेत्रेस्त्रियांपक्वास्त्रजोजात्यन्तरेऽमानितिमेदिनी मालंक्षेत्रेजिनेमालोमालाशुष्यादिरामनीति

सामिकसउकन् कसगतौ सम्यक्कसन्तिपलायन्तेजना अस्मादितिसङ्कसुकोदुर्जनः अस्थिरश्च पचिनशोर्सुकन्कनुमोच पचेः
कःपाकुकःसूपकारः नशेर्नुम् नंशुकः भियःक्रुकन् भीरुकःक्रुकन्शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि रजकः रसुकुट्टकः चरकः चषभक्ष
णो चषकः शुनकः भषकः रमेरम्बलोवा रमकोविलासी लमकः ॥

॥ विश्वः मालमुन्नतभूतलमित्युत्पलः क्षेत्रमारुत्यमालमितिमेघदूतमणि
पूर्वोयमर्थान्तरेरूढः मणिमालास्रजाहारस्त्रीणांदन्तक्षतान्तरेरतिविश्वः ॥ ॥ समिकसंकसुकोऽस्थिरइतिविश्वोणिनेऽमरः पचिनशोःडुपचष्पाकेण
श अदर्शनेआर्भ्यांणुकन्प्रत्ययःस्यात् णकारोवृद्ध्यर्थः अनयोर्यथाकमंकादेशआगमौचभवतः भियःत्रिभ्यभये भीरुकःकातरः त्रस्तोभीरुकभीलुकावि
त्यमरः क्रुकन्शिल्पिन्यभिधेयेसंज्ञायांगम्यमानायांचक्रुकन्स्यादपूर्वस्यनिरूपपदस्यच अपिशब्दात्सोपपदस्यपञ्चम्यर्थेषष्ठीयद्वा अर्थद्वारकसम्बन्धेषष्ठी
प्रकृतिप्रत्ययार्थयोःक्रियाकारकभावात् एवञ्चनिरूपपदप्रकृत्यर्थेनिरूपितकर्तृकारकेक्रुन्नित्याद्यर्थः फलितःशिल्पिनितावत् रंजरागे रजकोधाव
केशुकेरतिविश्वः रजकोधावकशुकावितिहेमचन्द्रः कुट्टच्छेदने रसूत्रकुट्टयतिगौडिकः चरगतिभक्षणयोः संज्ञायान्तुचषकोऽस्त्रीपानपात्रम् शुनग

यामितिमेदिनी॰ गृध्रः खगान्तरेपुंसिवाच्यलिङ्गोऽप्यलुब्धकेरति॰॥ ❊ ॥ शुसिचिमीङुगतौषिञ्बन्धनेचिञ्चयने॰ डुमिञ्प्रक्षेपणेभ्यः कनएषांदीर्घत्वञ्च
शूरः स्याद्यादवेभटेरतिमेदिनी॰ शूरश्चारुभटेसूर्यरतिविश्वहेमचन्द्रौसीरेकीहलयोः पुंसिचीरेक्लीबेनपुंसकेगोस्तनेवस्त्रभेदेचरेखालेखनभेदयोरिति
मेदिनी॰ चीरन्तुगोस्तनेवस्त्रेचूडायांसीसकेपिच॰ चीरीकृञ्छाटिकाभिल्यारितिविश्वः वाविन्धेः ञिरन्धीरीन्नौ॰ विपूर्वादस्मात्कन्॰ अनिदितामितिनलोपः
वीभ्रन्तुविमलात्मकमितिविश्वेष्यनिघेऽमरः वृधि वृधृद्धौडुवप्बीजसन्तानेवप्रः पितरिकेदारेवप्रः प्राकारेधसोरितिधरणिरन्निदेवौवप्रःस्तातेपुमान

शुसिचिमीनान्दीर्घश्च शुः सौम्यः शूरः सीरं चीरम् मीरः समुद्रः वाविन्धेः वीभ्रम् विमलम् वृधिवपिभ्यांरन् वर्भ्रंचर्म्मेवप्रः प्राकारः
ऋत्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुम्रक्षुम्रक्षुरक्षुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवन्येरामालाः रन्नन्तोऽनविंशतिः निपातनाद्गुणाभावः ऋत्रो
नायकः इदिरिन्द्रः अङ्गेर्न्नलोपः अग्र वज्रोऽस्त्रीहीरकेपवौडुवप् उपधायाश्चत्वम् विप्रः कुम्रिचुम्र्योर्न्नलोपः कुम्रमरण्यं चुम्रंमुख
म् क्षुरविलेखने रेफलोपः अगणाः क्षुरः खरक्लेदने रलोपोगणाभावश्च खुरः भन्देर्न्नलोपः भद्रं उचसमवाये चस्यगः उग्रः त्रिभीभ
येभेरी पक्षलः भेलीजलतरणाद्रव्यम् शुचेश्चस्यकः शुक्रः पक्षेलः शुक्लः गड्वृद्धिः गौरोरुणोसितेपीते वनस्पमन्नौवन्नोविभा
गी इणोगणाभावः इरामद्येचवारिणि मामाने माला॥ ॥ स्त्रीवेणुक्षेत्रेचपेतटेरतिमेदिनी॰ ऋत्रेन्द्राग्र ऋजगतिस्थानादिषुरदिपरमेश्व

र्य॰ ऋगिगतौ॰ वजगतौः डुवप्बीजसन्ताने॰ कुविआच्छादने॰ चविवक्रसंयोगे॰ भद्रिकल्याणे॰ शुचशोके॰ गड्व्यक्तौशब्दे॰ इणंगतौ॰ नायकइति॰ ऋत्रा
ग्रः प्रतिभिरम्बरीषरतिमन्त्रेऋत्रागतिमन्तोऽध्यायस्यसऋत्राश्वरतिवेदभाष्यम् इन्द्रः शचीपतावन्नगत्यन्यादित्ययोगयोरितिविश्वः अग्रंपुरस्ताद्
परिप्रमाणेपलस्यच॰ आलवनेसमूहेचप्रान्तेस्यात्पुन्नपुंसकम्॰ अधिकेचप्रधानेचप्रथमेचाभिधेयवदितिमेदिनी क्षुरोलोमच्छेदकः क्षुरः स्याच्छेदनद्र
व्येकोकिलाक्षेचगोक्षुरेरतिविश्वमेदिन्यौखुरः कोलदलेशफेरतिमेदिनी॰ भद्रः शिवेखजरीटेदृढमेरुकदम्बके॰ कारिजातिविशेषेनाक्षौवंमंगलम्

हरिणीहरितायांचनारीभिद्वत्तभेदयोःसुवर्णप्रतिमायाञ्चेतिमेदिनी·वृजेःवृजीवर्जनेवृजिनंपापम्·वृजिनंकल्मषेक्लीवंकेशेनाकुटिलेऽन्यवदितिमेदिनी·अजेः
अजगतिक्षेपणयोरस्मादिनच्·अजेरजादेशविधानंव्यर्थमित्यतआह·वीभाववाधनार्थमिति·अजिनंचर्मणीतिःस्त्रीत्यमरः·बहुलमन्यत्रापि·अन्यस्मादपी
त्यर्थः·कठक्रूजीवनेनलगहने·मलमल्लधारणे·कुडिदाहेदोऽवखण्डनेकठिनमपिनिष्ठुरेस्यात्·स्त्र्येतुत्रिषुनपुंसकंस्यात्याम्·कठिनीघटिकायामपिकठिना
गडशर्करायाञ्चेतिमेदिनी·मलिनंदूषितेक्लीबेऽपित्रिष्वत्यमरःलुयोवितीतिमेदिनीःकुण्डिनमिति·नगरंकुण्डिनमण्डजोयथाविति·श्रीहर्षःकुण्डिनःऋषिःयस्या
पत्यंकौण्डिन्यःयत्परुषियवैणिदिनं खण्डितंतद्देवानामितितैत्तिरीयश्रुत्यर्थः॥ ॐ ॥डुदक्षिडुगतौदक्षतेर्ढोद्रविणंनद्यौर्वित्तेकाञ्चनेचपराक्रमेरतिमेदि
नी·दक्षिणोदक्षिणोड्डूतसरलच्छन्दवृत्तिषु·अवोमेत्रिषयज्ञादिविधिदानेदिशिस्त्रियामितिच·दक्षिणाःसरलोदारयरुछन्दानुवृत्तिषु·वाच्यवद्दक्षिणा

डुदक्षिभ्यामिनन्॥द्रविणंदक्षिणाःदक्षिणाअर्त्तेःकिदिच्च॥द्ररिणंशून्यंवेपितुल्योर्हस्वश्च॥विपिनंनुहिनम्तलिपुलिभ्याञ्चतलि
नंविरलेस्त्रीकेस्वल्पेपितलिनन्त्रिषुपुलिनंगर्वेरतउच्चेगोरादित्वात्ङीष्णविरणीगर्भिणीरुहेश्वरोहिणः।महेरिनण्चचादिनन्
माहिनम्।महिनंराज्यम्।क्विचचिप्रक्षिश्रिस्रुद्रुस्रुभ्वान्दीर्घोऽसम्प्रसारणाच्च॥वाक्।प्राट्।श्रीः।स्रवत्यतोघृतादिकमितिस्रूः यज्ञोपकर
णम्।डूहिरण्यंकटभूःकामरूपीकीटश्वाजूरकाशेसरस्वत्याम्यिशाच्याञ्जवनेस्त्रियां॥ ॐ वाचियज्ञदानप्रतिष्टयोरितिविश्वअर्त्तेःऋगतौ·अ

स्मादिनन्·कित्स्यात्·इकारश्चधातोरपरत्वम्·द्रिरणंशून्यमूषरमित्यमरः·द्रिरणान्तूषरेशून्येपीतिमेदिनी·वेपिडुवेष्टकम्पने·नुहिरर्दने·आभ्यामिनन्·ह्रस्व
श्चधातोःअट्चरण्यंविपिनमित्यमरः·नुहिनमिति·लघूपधगुणोऽतेर्ह्रस्वः·तलितलप्रतिष्ठायाम्·पुलमहत्वे·गर्वेः गर्वोन्नतौ·अस्मादिनन्·अकारस्योत्·
रुहेश्चरुहवीजजन्मनिप्रादुर्भावे·रोहिणइति·प्रज्ञादित्वादणिरोहिणश्चन्दनतरुःमहेः महपूजायाम्·कुतस्त्वमिन्द्रमाहिनःसन्नितिमन्त्रेमाहिनोमहनीयः
जनीयइतिवेदभाष्यम्· क्विप्वचिचपरिभाषणे·प्रच्छूस्त्रीप्सायाम्·श्रिन्सेवायाम्·स्रुगतौद्रुद्·गतौप्रुद्·गतौनुगतौसौत्रः·वागितिवचिस्वपीतिसम्प्रसार
णाभावः·पृच्छंतीतिप्राट्यहिज्येतिसम्प्रसारणाभावःच्छ्वोःशूडितिशःत्रश्चेतियत्वंजश्त्वचर्त्वेप्राशोप्राशःश्रीरिति·कृदिकारादितिङीष्नभवतिकृत्प्र

तो भवभर्त्सनेश्वनकः भवकः स्यालमकरतिक्रषिविशेषः॥ ❀ ॥जहातेः ओहाक्त्यागेध्मोधमच ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः कुहकोदाग्निकः कृतकमिति दृ
तीछेदने कृषेः कृषविलेखने अस्मात्कुन्कार्षकः कृषीवलः कृषकः एवकृष कः पंसिफालेस्यात्कर्षकोत्वभिधेयवदितिमेदिनी उदकंचउंदीछेदने
अस्मात्कुन् ननुकुन्शिल्पीत्यादिनागतार्थमित्याशङ्कायामाह प्रपञ्चार्थमिति वृश्चिकृषोः ओव्रश्चूछेदने कृषविलेखने आडि पणाव्यवहारेकषाशिभेति
दण्डकोहिंसार्थकः मुषे मुषस्तेये अस्मात्किकन् धातोर्दीर्घश्चास्यमेः स्यमुण्वेक्रियः डुक्रीञ्द्रव्यविनिमये आडि पणि पणव्यवहारेस्तुतोचपनच पल्यू

जहातेर्ह्रूच॥जहकस्त्यागीकालश्चाध्मोधमच॥धमकः कर्म्मकारः हनोवधचावधकः बहुलमन्यत्रापिकुहविस्मापनेकुहकः कृत
कः कृषेर्वृञ्छ्रीचाम्॥कार्षकः कृषकः उदकञ्चप्रपञ्चार्थमा वृश्चिकृष्योः किकन्॥वृश्चिकः कृषिकः आडि पणिकषः आपणि
कः पण्यविक्रयी आकषिकः परदारोपजीवी॥मुषेर्दीर्घश्च॥मूषिकआखुः स्यमेः सम्प्रसारणञ्च॥चादीर्घः सीमिकोवृक्षभेदः क्रि
यरुकन्नाकषिकः क्रेता आडि पणि पनिपतिखनिभ्यः॥आपणिकः आपनिकः इन्द्रनीलः किरातश्चआपतिकः श्येनोदैवायत्तश्चआख
निकोमूषिकोवराहश्चाश्यास्त्याहृञ्ञविभ्यश्चनच॥श्येनः स्येनः हरिणः अविनोध्वर्युः वृजेः किच्चवृजिनम् अजेरजचवीभाववाधना
र्थो अजिनं बहुलमन्यत्रापिकठिनं नलिनं मलिनं कुण्डिनं द्यतेः यत्परुषिदिनम् दिवसोपिदिनं॥ ॥ गतौखनुअवक्षरणे एभ्यआडि

उपपदेरकन्स्यात् आपणिकरति नत्वत्रैवप्रपूर्वेआडि आपणिकरतिसिद्धौ आडि पणीत्यत्रपणिग्रहणंप्रपञ्चार्थमित्युज्ज्वलदत्तः उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थन्तु
मनोरमायाम् आपणिकशब्दोयंणिजन्त स्वरेणाद्युदात्तः आपणेनव्यवहरतीत्यर्थेठकिन्कितरत्यन्तोदात्तः श्यास्त्या श्यैङ् गतौस्येक्षेपेशब्दसंघातयोः हृञ्हरणे अ
वरक्षणादौश्येनः पत्रिणिपाण्डुरेरतिमेदिनी स्तेनश्चोरः स्तेनचौर्यरतिचोरादिकात्पचाद्यचित्तस्तेनरतिनिर्यकोरापि केचित्तुस्तायूनोपतयेनमरत्यादिप्रयोगोपपत्ति
र्मे ननिर्यकारस्यापिस्थैधातोर्मोधवादिभिर्भावीदिष्वस्वीकृतत्वात्तत्कृतसूत्रेपिस्थैधातुमेवपठन्तः स्तेनशब्दोनिर्यकारएवेत्याहुः हरिणः पंसिसारङ्गेविशदेत्वभिधेयवत्

दमेः दमुउपशमेडित्वाट्टिलोपश्चेः दोषन्तस्येतिश्रीहर्षप्रयोगात्संस्त्वम् कक्षुदोषणीरितिभाष्यप्रयोगान्नपुंसकत्वम् दोर्दोषाचभुजोवाहुरितिधनंजयकोशा
त्स्त्रीलिङ्गे ष्यमित्यादिप्रागेवप्रपंचितम्पणेः पणाव्यवहारेस्तुतौच अमरकोशमाहनैगमइत्यादिवशः वशकान्तौ अस्मादिजिः कित्स्यात् ग्रहिज्येतिसं
प्रसारणम् भृजः भृञ्जभरणे अस्मादिजिः कित्स्यात् धातोरुकारान्तादेशश्चजसिजसुमोक्षणे षहमर्षणेजसुरपेस्तर्यपिष्यसगीमितिमन्त्रेजसुरपेश्चान्ता
येतिनीचयमानेजसुरिंसुधितेश्येनेनमित्यत्रजसुरिंसुधितेश्येनेन श्येनपक्षिणामिवेति उतस्वाजीसहरिर्हितावेतिमन्त्रेसहरिस्सहनशीलइतिचवेदभाष्यम्
सुसुवुञ् अभिषवेणमिश्रणे रुशब्देवृञ्वरणेसवनेत्वध्वरेस्नानेसोमनिर्दलनेपिचेतिमेदिनी यवनोम्लेच्छविशेषः रवणःशब्देस्तेरितिचमेदिनीर
वणःकोकिलइत्येकेवरणोवृक्षभेदःपापिनुवरणानदीवरणस्तिक्तशाकेपिशाकोरेवरणं वृताविति विश्वःवरुणोवणस्तेनुस्तिक्तशाकः कुमारकइत्यमरः

दमेर्डोसिः।दोः।दोषो।पणेरिज्यादेश्चवः।वणिक्।स्वार्थेऽण्।नेगमोवाणिजोवणिक्।वशः कित्॥उशिगयोशृतेपिचाभृञउच॥
भूरिक्।भूमिः।जसिसहोरुरिन्॥जसुरिर्वेञ्।सहुरिरादित्यः पृथिवीचासुसुवुञोपच्॥सवनश्चन्द्रमाः।यवनः।रवणः कोकिलः
वरणः।अशेरशचाअश्नोतेर्पच्स्यान्रशादेशश्चारशनाकाञ्ची।जिह्वावाचीनुदन्त्यसकारवान्॥

अशेः अशूव्याप्तौजिह्वावाचीत्विति
रसआस्वादनेचौणादिकः तोनन्यादित्वाच्युःएयासश्चेतिएज्वारसत्यास्वादयतीतिरसना रसनेस्वदने ध्वनोजिह्वायांनुनपुंसिस्याद्रसनायांरसनास्त्रि
यामितिमेदिनी कांचीवाचीतालव्यशकारवान् जिह्वावाचीदन्त्यसकारवानित्येषाव्यवस्थाभूरिप्रयोगाभिप्रायेणोक्तावसुतसुतालव्यशकारवान्रशना
शब्दोपिकांच्यांजिह्वायांचतथादन्त्यसकारवान्रसनाशब्दोप्यर्थद्वयेवोध्यः तथाहितालव्याअपिदन्त्याश्चशम्वशम्वलशूकराः रशनापिचजिह्वायामिति
विश्वकोशाज्जिह्वायामभयंसाधु रसनेनिःस्वनेस्वादेरसनाकांचिजिह्वयोरित्यजयधरणिकोशाभ्यांकांच्यामप्युभयंसाधु एवञ्चाशेरशचेतिसूत्रेअशूव्या
प्तौअशभोजनेरिति धातुद्वयमपिग्राह्यम् रसआस्वादनेरसशब्देरितिधातुभ्यांतवहुलमन्यत्रापीत्यनुपदमेववक्ष्यमाणोपचेतनसर्वत्रावयवार्थोनुगमोपिसूप

यण्यय इकार इत्याख्यानात् क्रादन्तेयदिकारान्तमितिपक्षेनयद्यपिडीषः प्राप्तिरस्तितथापिकारग्रहणसामर्थ्येनकेवलस्येकारस्यग्रहणादिकारान्तपक्षेड्
वलइत्याहुःडर्घटस्रुडीविश्रीमित्यपि रक्षितइत्यूतीत्याह श्रीवेषूरचनाशोभाभारतीसरल डुमेलस्म्यांत्रिवर्गसंपत्तिविधोयकरणेषुचविभूतौचमतौचस्त्रीड्
तिमेदिनी जूरकाशइत्यादिमूलोदाहृतमपिमेदिनी ॥ ॐ ॥ आप्नोतेःआङ्पूर्वात्क्विप्धातोर्हस्वश्च आपस्त्रीभूम्निवारीरित्यमरःपरोऽञ्जगतौहवःहूड्
नादनयोरस्मात्क्विप्धातोश्चर्दीर्घःस्रुवङ्गावाद्धूर्वचनम् स्रुवःकःस्रुवोयज्ञपात्रविशेषःअयंस्रुवोभिजिहर्ति स्रुवेणाप वर्णोजुहोतीत्यादौप्रसिद्धःचिक्कस्रुवस्त्रे
वयोगविभागउत्तरार्थःकरदिति तेनस्रुक्स्रुचौस्रुचइत्यादेशणोनतस्रुविस्तारेवर्तिसंघातग्रहणंतदाह शब्दादेशइति स्त्रियान्तुत्वगस्ग्धरेत्यमरःग्लानुदिले

आप्नोतेर्ह्रस्वश्चाआपःअपःअद्भिःअद्भ्यः॥परोऽञ्जेषश्चपदान्तो॥ञ्जेःक्विप्दीर्घोन्तःपदान्तोनुषश्चपरिव्राट्परिव्राजौ।हुवःस्रुवच्चजूहूः
॥स्रुवःकःस्रुवःचिच्च॥इकारउच्चारणार्थःकरःस्रुत्वंस्रुक्।स्रुवंस्रुचश्चसंमृष्टिं तनोतेरनश्वनःतनोतेश्विक्प्रत्ययःअनोवशब्दादेश
श्चात्वक्।ग्लानुदिभ्याएडोः॥ग्लौः॥नौः॥क्विरव्ययादेरित्येवाग्लौःकरोति॥कृन्मेजन्तइतिसिद्धेनियमार्थमिदम्।उणादिप्रत्ययान्तःश्वन्
एवेति।रातेर्डः॥रःरणयोरणयःगमेर्डः॥गोर्न्नादित्येवलीवेर्द्वैकिरणाकृतभेदयोःस्त्रीत्वस्याद्दिशिभारत्यामूमोचसुरभावपिनृस्त्रियोः
स्वर्गवज्रांसुरश्मिदृग्वाणालोमसुवाहुलकात्द्युतेरपि डोःद्योःस्त्रीस्वर्गान्तरिक्षयोःभमेश्चड्॥भ्रूःचाङ्गमेःअग्रेगूः॥ ॥

हर्षक्षयेणदप्रेरणेग्लोर्मृगाङ्कःकलानिधिरित्यमरःस्त्रियांनौस्तरणिस्तरीरितिच ग्लोकरोतीतिअग्लोःग्लौःसंपद्यतेतथाकरोतीत्यर्थेःअव्ययत्वात्सुपोलुक्।
च्यनाएवेति तेनग्लौर्नौर्गौरित्यादीनांनाव्ययत्वमितिभावःरातेरादानेगइतिरणोहलीत्यात्वम् रःस्मृतःपावकेतोयेगःसंस्त्रिवर्णीवित्तयोरितिमेदिनी र
स्त्रीस्योदहनेरसुसुवर्णीजलदेधनेरतिहेमचन्द्रःगमेःगम्लृगतौ गोतांणित्गोःकेशवोक्तमाहगौर्नादित्यरत्यादिगोःस्वर्गेवृषभेरश्मौवज्रेचन्द्रेप्रभाभवेत् अ
जीनेनेत्रदिग्वाणाभूवाग्वारिषुगोर्मतेतिहेमचन्द्रःद्युतेरपीति घृतदीप्तौद्योतंतेदेवाअस्यामितिद्योःभमेश्चभ्रमुअनवस्थानेगम्लृगतौ अंग्यगूःसेवकः ॥

वच्चेतिचनकर्तव्यमितिमहदेवत्वाघवमितिचेदत्राहुःशतप्रत्ययान्तत्वेनुकर्तेरिशवितिशप्रत्ययेमहतीत्यादावाच्छीनद्योरितिनुम् स्यान्महानित्यादौतु ता
स्यनुदात्तेङितरुदुपदेशादितिलसार्वधातुकस्वरःस्यादिति प्रत्ययान्तत्वेनतस्यातिप्रत्ययस्याङ्धातुकत्वाभ्युपगमेनशवभावान्नोक्तदोषइत्याशयेनातिप्रत्ययान्तत्वेन
निपातनंस्वीकृतमिति वृहवृङौमहच्छब्दायाम् गम्लृगतौ एषन्नीति विन्दुवाचीएषच्छब्दोनपुंसकमितिध्वननायबहुवचनमुदाहृतम् वृषन्मृगेषमान्विन्दोन
वृषोवृषतोपिना अनयोश्चत्रिषुश्लेनविन्दुयुक्तेषुभाविमाविमेदिनी वृहतीसुद्रवान्तीक्यांकंटकार्यांचवाचिच वारिधान्यांमहत्यांचछन्दोविशनभेदयोरितिवि
श्वः शतवज्रावाडुगिदचामितिनुम् वृहन्विपुलःमहतीवल्लकीभेदराज्ञेपुस्यान्नपुंसकम् तत्वभेदेप्रमान् श्रेष्ठेवाच्यवदितिमेदिनी महतीनारदवीणाविश्वाव
श्वः शतवज्रावाडुगिदचामितिनुम् वृहन्विपुलःमहतीवल्लकीभेदराज्ञेपुस्यान्नपुंसकम् तत्वभेदेप्रमान् श्रेष्ठेवाच्यवदितिमेदिनी महतीनारदवीणाविश्वाव
सोस्तु वृहतीतुं वरेस्तुकलावती महतीनारदस्यस्यात्सरस्वत्यास्तुकच्छपीतिवैजयन्ती तत्रवायुवाचिनःशत्रिङ्गस्यशतवज्रावाडुगित्वेननुमिजगन् जगतोज

**संश्वत्रपदेहन् एतेनिपात्यन्ते पृथक्करणंशतवज्रावनिवृत्त्यर्थं सञ्चिनोतेः सुट् इकारलोपःसञ्चन्तुहकः तृपच्छन्नम् विपूर्वो
दूनेश्छिलोपः इतएच वेहद्गर्भोपघातिनी छन्दस्यसानच्शुजृभ्यांशवसानः पन्थाःजरसानःपुरुषःऋंजिवधिमन्दिसहिभ्यः
कित् ऋञ्जसानोमेघः वृषसानःपुरुषःमन्दसानोग्निर्जीवश्च सहसानोयज्ञोमपूरश्च॥** << गन्तव्यादिभवतिद्युतिगमिजुहोतीनांहेचेतिनु

त्यादितस्यतुनुमभावाज्जगन् जगतोजगतइत्यादीतिबोध्यम्॥ ॐ ॥ संश्वन्त्र चित्रस्वयने तृप्रीणने हनहिंसागत्योः निपात्यन्तइति अतिप्रत्ययान्तादितिशेषः
निवृत्त्यर्थमिति एवञ्चसंश्वदित्यत्रोगिदचामितिनुमः किंवनास्तिवेहदित्यत्रतूगितश्चेतिङीप्नेतिभावःसंचिनोतेरिति सुभूति चन्द्रसुसंपूर्वोत्स्वयनेःसंश्व
दित्याह तृपूछत्रमिति चन्द्रमाइत्यन्ये विहंतिगर्भमितिवेहत् इतएवेति विशब्दसम्बन्धिनइकारस्यएकारइत्यर्थः गौरित्यनुवृत्तौ वेहद्गर्भोपघातिनीत्यमरः छ
न्दसि सुगतौ जृषव्वयोहानौ पन्थाइति प्रमन्महइत्यादिमंत्रद्वये शवसानशब्दोगंतृपरतयाव्याख्यातः ऋंजि ऋजिभर्जनेरधुवृद्धौ मदिस्तुत्यादौ सहमर्षा
णे एभ्योऽवसानच्कित्स्यात् ऋंजसानोमेघइति ऋजेरिदित्वान्नुम् इदित्वादेवनलोपाभावः एवञ्चायंमंदिसही चत्रयोपिपूर्वसूत्रएवपठितुंशक्याःकित्त्वेनुरधु

उन्देः उन्दीक्लेदने · अस्मात्युच् · ओदनंनस्त्रियांभक्तेऽबलायामोदनेस्त्रियामितिमेदिनी गमेः गम्लृगतौनभोन्तरिक्षंगगनमित्यमरः वहुलं स्यन्दूप्रस्रवणे · रुचदीप्तौ
स्यन्दनंनश्रुतौनीरेऽतिनिशेनारथेस्त्रियामितिमेदिनी · रोचनारक्तकल्हारेगोपित्तवरयोषितोः रोचनः कूटशाल्मल्यांषंसिस्याद्रोचकेत्रिषितिचचरिश्राह्लादेचन्द्र
नेमलयोद्भवेचन्दनः कपिमेदस्यान्नदीभेदेतुचन्द्रनीतिविश्वः चन्द्रनीतुनदीभेदेचन्द्रनोस्त्रीमलयजेभद्रकाल्यांनपुंसकमितिमेदिनी · भद्रकाली त्रीषधिविशेषः
भद्रकालीतुगन्धोल्पांकात्यायन्यामपिस्त्रियामितिमेदिनी · असुक्षेपणेअसनंक्षेपणेक्लीवेऽसिस्याज्जीवकर्षभेऽतिमेदिनी अतसातत्यगमनेराजदूर्वेः राजातनः ।
क्षीरिकायांप्रियालेकिंशुकेपिचेतिविश्वमेदिन्यौ · एवमन्येपिद्रष्टव्याः रञ्जेः रंजरागेल्युटितुरंजनम् · रंजनोरागजननेरंजनंरक्तचन्दनेऽतिमेदिनी · वाहुलकात्कु

उन्देर्नलोपश्च ओदनः गमेर्गौश्च गमेर्यच्स्याद्गश्चादेशः गगनं वहुलमन्यत्रापिदृश्यते स्यन्दनः रोचना रञ्जेः क्युन् रजनम् भूसू
धूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि भुवनं सुवन आदित्यः धुवनोवह्निः निधुवनंसुरतं भृञ्जनमम्वरीषं कृषृवृजिमन्दिनिधान्नः क्युः किरणः
पुरणः समुद्रः वृजनमन्तरिक्षं मन्दनं स्तोत्रम् निधनं धृषेर्धिष्चसंज्ञायां धिषणोगुरुः धिषणाधीः वर्त्तमानेशतृह्मन्महच्छग
च्छतृवत् अतिप्रत्ययान्ताः पृषुसेचने गणाभावः पृषन्ति वृहत् महात् गमेर्ज्जगादेशः जगत् ॥

वश्चकृपणाः भूसूभूसत्तायांषूङ्प्राणिप्रसवेधून्कम्पनेभ्रस्ज पाकेवहुलवचनाज्जायामपिकचित् · भुवनंविष्टपेपिस्यात्सलिलेगगनेजनेऽतिमेदिनी · विष्ट
पंभुवनंजगदित्यमरः भृञ्जनमिति · अहिज्येतिसम्प्रसारणम् · सस्यजश्चेनदः दस्यस्तुत्वेनजः क्लीवेऽम्वरीषंभ्राड्भोनेत्यमरः ॥ कृषृ ॥ कृविक्षेपे पृपालनादोच
जीवर्जने · मदिस्तुत्यादोडुधाञ्धारणपोषणयोः निधनंस्यात्कुलेनाशेऽतिमेदिनी · निधनंकुलनाशयोरितिहेमचन्द्रः धृषेः त्रिधृषाप्रागल्भ्ये · अस्मात्कुधि
षादेशश्चधातोः धिषणास्त्रिदशाचार्यधिषणाधिमियोषितीतिमेदिनी · गीष्पतिर्धिषणोगुरुरित्यमरः वर्त्तमानेशतृवच्चेति · तथाच · उगिदचामितिनुमि
हान् · स्त्रियान्नृगितश्चेतिङीपिमहतीत्यादिसिध्यतीतिभावः ननुएवन्महदादयःलटः शतृशानचाविति शतृप्रत्ययान्ताएवभवन्तुतत्तश्चवर्त्तमानइतिश

स्तताश्च्चवेष्यादौ प्रतीहारे च सारथाविति मेदिनीकोशानुसारेणाह वैश्यायामिति अमरमुक्तात्रियायां चशूद्रजेत्याहणीत्र प्रापणे उत्पूर्वः उन्नेतानारत्वि
गमेदः ॥ ॐ ॥ बहुलमन्यत्रापि अन्यत्रापिधातोर्बहुलंलक्षनन्तचौभवतः भूवेसूत्रस्थादिशब्देनैवमेताहनेत्यादेः सिद्धत्वात्पञ्चार्थमिदंसूत्रम् नप्तृनेष्टृ ना
शादयोदशतृन्तजन्तानिपात्यन्ते नेष्टेति नञः प्रकृतिभावः यल्लुगतावित्यस्याऽऽलोपः णीत्र प्रापणेत्विषदीप्तौहुदानादनयोः पूत्रपवनेभ्राजृदीप्तौ मा
माने पारक्षणेदृहप्रपूरणो त्वष्टाषमान्देवशिल्पितक्षणो रादित्यभिन्नपीतिमेदिनीजामातीत्यन्तर्भावितण्यर्थः सुत्र्यसेःसुञ्जिउपपदे असुक्षेपणेरत्प

बहुलमन्यत्रापि मन् मन्ता हन् हन्ता इत्यादि नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृनपातृनेष्टृनेष्टापोतृहोतृहो
त्रश्च नयतेःषुगुणश्च नेष्टा त्विषेरितोऽत्वं त्वष्टा होता पोतान्नात्विग्भेदः भ्राजतेर्ज्जेलोपः भ्राता जायाम्मातिजामाता मानपूजा
यांनलोपः माता पातेराकारस्यइत्वे पितादुहेस्तुचरदृगणाभावश्चदुहितासावसंज्ञान्स्वसा यतेर्वृद्धिश्च पाता भार्य्यासुभ्रात्व
र्गस्य यातरःसुःपरस्परम् नञ्चिचनंदेः ननन्दतिननान्दा ऽहवृद्धिर्नीवर्णतइत्येके नानान्दातस्वसायत्तुन्नेनन्दानन्दिनीच
सेतिशब्दार्णवः दिवेर्नृः देवा देवरःस्वामिनोदेवृदेवरो नयतेर्ऽइच ना नरो नरः सव्येस्थस्कन्दसि अम्बाम्बित्यनस्थास्थिन् स्थूणा
मुपसंख्यानं सव्येष्ठासारथिः सव्येष्ठरो सव्येष्ठरः अर्त्तिसृधम्यम्पश्यवित्भ्योनिः अष्टभ्योऽनिप्रत्ययःस्यात् अरणीरग्नेर्योनिः।
सरणीः धरणीः धमनिः अमनिर्गतिः अशनिः अवनिः तरणिः बाहुलकात्रजनिः ॥ ९९ स्यात् ऋन्नाद्यणादेशः स्वसाभगिनीसावसेरि

तिउक्तावित्स्वः पाऽयते यतीप्रयत्ने नञ्चिचदुनदिसमृद्धौ अस्मान्न्युपपदेऽनृन् ननन्दतीति कृतायामपिसेवायांनतुष्यतीत्यर्थः उषाणूषाननान्दाचनन
न्दाचप्रकीर्तितेति द्विरूपकोशः दिवेः दिवुक्रीडाविजिगीषादौ देवेति भ्रातरीत्यनुवृत्तौस्वामिनोदेवृदेवरावित्यमरः नयतेः णीत्र प्रापणेऽस्मात् ऋप्रत्ययः
सुचडित्नडित्वादिलोपः सुःपुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाःपूरुषानरइत्यमरः सव्येष्ठागतिनिवृत्तौ अस्मात्सव्यशब्देउपपदेऽनः स्यात्सचडित्नतुरुषेरुतीतिप

धातावेवोपयुज्यते उत्तरसूत्रेषिगुणग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ ॐ ॥ ऋतेः सुट्च दृधेः किदित्यौणादिकेषु सर्वेषामेवमिति वार्त्तिकमित्याहुः ऋजसानः पुरुवारउक्थैः अस्मिन्यज्ञेमन्दसानोवृषण्वसुरित्यादिमंत्राणां भाष्येणयोगिकार्थएवपुरस्कृतः ऋतेः ऋगतौ धातोर्गुणः प्रत्ययस्यसुडागमः अस्मादिषदर्शसानायेतिमंत्रस्यभाष्येण अर्शसानाय शत्रूणांहिंसित्रेइतिव्याख्यातम् समि सुञ् सुतौ अस्मात्समुपपदे आनच्युधियुधसंप्रहारे युधानोरिषः युधिर्बोधनेयुधानआचार्यः दृशिर्प्रेक्षणे बाहुलकात्कर्तरिप्यानच् कृपाणः खड्गः कृपाणेनकर्थंकारंकृपणः सहगण्यते परेषांदानसमयेयः स्व कोशंविमुंचतिहुर्च्छेः हेर्च्छीकौटिल्ये अस्मात्सन्नन्तात् आनच्स्यात्सनोलुक्कृलोपश्चसयोध्यस्माज्जुहुराणमेनइतिमंत्रेजुहुराणंकौटिल्यकारिणम् पापंयुयोधिपृथक्कुरुइतिभाष्यम् श्विते श्वित्रावर्णे अस्मात्सन्नन्तादानच्

ऋतेर्गुणः शुट्च अर्शसानोग्निः सम्यानच्सुवः संसवानोवाग्मी युधियुधिदृशिभ्यः किच्च युधानः युधानः दृशानोलोकपालकः हुर्च्छेः सनोलुक्कृलोपश्च जुहुराणश्चन्द्रमाः श्वितेर्दश्च शिश्विदानः पुण्यकर्म्मा नृनृचोर्शसिक्षदादिभ्यः संज्ञायाञ्चानिटोर्शसेः क्षदादिभ्यश्चक्रमातन्नृचोस्तोचानिटो शंस्तास्तोता शंस्तरौ शंस्तरः क्षदिः सौत्रोधातुः शकलीकरणेभक्षणेच अनुदात्तेत् वृक्षेचक्षदानमितिमन्त्रात् उक्षाणम्वावेहतम्वाक्षदन्तेइतिब्राह्मणाच्च क्षत्तास्यात्सारथौद्वास्थेवैश्यायामपिभूद्रजे॥ ॥

सन्यङोरितिद्वित्वम् सनोलुक्तकारस्यचदकारः किदित्यनुवृत्तेर्नेगुणः पुण्यकर्मेति शिश्विदानोक्षकर्मीइतिविशेष्यनिघ्ने अमरः अक्षर्भक्षुक्षम् निघातत्वात् शुडंकर्मयस्येत्यर्थः क्षीरस्वामिनातुप्रकृतसूत्रेविस्मृत्यश्विदिश्वैत्ये अस्माच्चिटःकानजितिव्याख्यातंतदसंगतम् कानचस्कान्दसत्वात् इदित्त्वेननलोपानुपपत्तेश्चेतिदिक्कृतन् नृचो शंस्तेति शंसस्तुतावस्मात्नृन् अन्नृन्निति सूत्रेनआदिग्रहणंनियमार्थमौणादिकेषुनृजनांनेवेदुपधादीर्घग्रहिनआदीनामेवेत्यर्थम् तेनात्रदीर्घोनेत्युदाहरतिशंस्तरोशंस्तरइति नित्त्वादनुदात्तः तथाचमंत्रः ग्रावग्रामउतशंसासुविप्रः आदिशन्त्काशासुअनुशिष्टोशास्तिविनयतिसत्त्वान् शास्ताजुडः शास्तारौ शास्तारः शास्तासमन्तभद्रेनाशासकेपुनरन्यवदिति प्रश्नेवस्यतुनआदिषुपाठादन्नृन्निति दीर्घः प्रशास्तारौप्रशास्तारः

यनमिवसनिद्रंघूर्णतेदेवमर्चिरितिमाघः ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिरिति नानार्थे सान्तोष्यमरः दृन्तोपि णिजन्तादर्चेरचदृरितिभावः अर्चिर्हेतिश्शिखास्त्रियामित्यमरः रोचिः शोचिरुभेक्लीवेदृति सर्पिर्घृतम् क्रियतेऽनयाक्रादिः ऋदिःस्त्रियामेवेतिलिङ्गानुशासनसूत्रम् एवञ्चपटलंऋदिरित्यमरश्चान्येपटलस्य हरचर्याच्छदिषःक्लीवतांवदन्तउपेक्ष्याः ऋर्यतीति ऋदिश्चातिसारश्च शूलञ्चतानियस्यसन्तीतिविग्रहः॥ ॐ ॥दृहेः दृहिदृङ्गो अस्मादिसिकुशशुष्मणोरिति शुष्मानामग्निः अग्निर्वैश्वानरोवह्निरित्युपक्रम्यवह्निः शुष्मेत्यमरेणोक्तत्वात् द्युतेः द्युतदीप्तौज्योतिरग्नेरिवाकारेप्रमान् नपुंसकंदीप्तौस्यान्नस्त्वप्रकाशयोरिति मेदिनी वसोरुचदीप्तावस्माद्वसशब्दउपपदेसिन्स्यात्सञ्ज्ञायाम् बाहुलकात्कर्तरिवलादिरोचिश्शोचिरुभेक्लीवेदृत्यमरः भुवःभवतेरसिन्स्यात्सचकित् स

> दृंहेर्नलोपश्च वह्निर्नीकुशशुष्मणोः द्युतेरसिन्नादेश्च जःज्योतिः वसोरुचेःसंज्ञायां वसुरोचिर्यजः भुवःकिन् भुविःसमुद्रः सहो धश्च सधिरनड्वान् पिवतेस्युक् पाथिश्चक्षुः समुद्रयोः जनेरुसिः जनुर्जननं मनेर्वश्छन्दसि मधुः अर्तिर्हृवपियजितनिधनितपिभ्योनित् अरुः परुर्ग्रन्थिः वपुः यजुः तनुः तनुषीतनूंषि धनुरस्त्रियां धनुर्वंशविशुद्धोपिनिर्गुणाः किङ्करिष्यति सान्तस्यउद्नास्यवारूपं तपुःसूर्याग्निशत्रुषु एतेर्णिच्च आयुः आयुषी चक्षेः शिच्च चक्षुः॥ ॐ हो बहमर्षणेऽस्मादिसिन् धश्चान्तादेशः पिवतेःपाणेः

अस्मादिसिन्धातोश्चदुगागमः जनेःजनीप्रादुर्भावेमनेः मनश्चवोधनेऽस्मादुसिःस्याच्छन्दसि धकारश्चान्तादेशः मधुपवित्रद्रव्यम् अर्तिर्हृ॥ऋगतौ॥ हृपालनपूरणयोः हुवपबीजसन्तानेयजदेवपूजासङ्गतिकरणदानेषु तनुविस्तारे धनधान्येतपसन्तापे एभ्यउसिर्नित्स्यात् त्रणोस्त्रियामीर्मरुःक्लीवेदृत्यमरः ग्रन्थिर्नीपर्वपरुषीदृति चवपुःक्लीवंतत्तनोशस्त्रास्त्रतावपीतिमेदिनी शस्त्रास्त्रतिरित्यर्थः यजुरितियजुर्वेदः तनुः शरीरम् तनुषेतनुषेऽनङ्मितिसुवन्तुः स्यात्तनुस्त्रजयाचवपुःक्लीवंतत्तनोशस्त्रास्त्रतावपीतिमेदिनी शस्त्रास्त्रतिरित्यर्थः यजुरितियजुर्वेदः तनुः शरीरम् तनुषेतनुषेऽनङ्मितिसुवन्तुः स्यात्तनुस्त्रजयासङ्घेधनुषाचधनंविदरितिहिरूपेषुविश्वः अथास्त्रियांधनुश्चापावित्यमरः धनुःप्रियालेनानस्त्रीणशिभेदेशरासने धनुर्धरेत्रिषितिसान्तेमेदिनी एतेःऋणगतावि ५९

त्यस्माद्उसिः॥णित्वाद्वृद्धौऋतायामादेशः चक्षेः चक्षिङ् व्यक्तायांवाचि अस्माद्उसिःशिङ्वति णित्वात् ख्याञ्चादेशाभावः चक्षतेरूपमनुभवत्यनेनेतिचक्षुः॥ॐ

न्यस्याऽलुक् उपसंख्यानमिति वत्वस्येति शेषः अर्त्तिसृक्षरिगतौ सृगतौ धृञ् धारणेधमिः सोत्रः श्रमगतौ अशभोजने अवरक्षणादौ। दृब्लवनतरणयोः अरणि
र्वह्निमन्थेनाद्योर्निर्मथ्यदारुणीतिमेदिनी सरणिः श्रेणिवर्त्मनोरिति दन्त्यादौरभसः सरणिः पन्थौमार्गे स्त्रीतिमेदिनी शृहिंसायांततोऽतिप्रत्ययः शरणिरित्येकेश
रणिः पथिचापलाविति तालव्यादावजयः इमामग्रेशरणिमिति मंत्रेशरणिंहिंसांवृत्तलोयरूपोमीमृषः क्षमस्वेतिवेदभाष्यम् धरणिर्भूमिः धमनीतृशिराहृद्विलाशिन्या
न्नुपोषितीतिमेदिनी श्रमनिर्गतिः अश्यतेभुज्यते राज्यमिन्द्रेणानयेति अशनिर्वज्रम् अशनिस्त्रीपुंसयोः स्याच्चंचलायांरवावपीतिमेदिनी अवनिः पृथिवी तं
रणिर्यमणोयुंसिकुमारीनौकयोस्त्रियामितिमेदिनी कुमारीलताविशेषः तरणीरामतरणीकर्णिकाचारुकेसरः सहाकुमारीगंधाढ्येतिधन्वन्तरिनिघण्टुः रजनि
रिति रज्जरागे अस्माद्ग्मिनिः नलोपोयिवाहुलकात् कृदिकारादितिङीष्रजनी रजनीनीलिनीरात्रिर्हरिद्राजन्तुकासुचेतिमेदिनी॥ क॥ आदिशुषशोष

आदिशुषेःसन प्रकृन्दसि आशुशुक्षणिरग्निर्वीतश्च कृषेरादेश्चः चर्षणिर्जनः अदेर्मुड् अद्मनिरग्निः। दृतेश्च वर्त्तनिः
गोवर्द्धनस्तुचकारान्मुद्वर्त्मनिरित्याह क्षिपेःकिच्च क्षिपणिरण्यर्थे अर्चिशुचिहृषिकृदिकृर्दिभ्यइसिः अर्चिर्ज्वाला
इदन्तोप्ययं अग्नेर्भोजने अर्चयः शोचिर्दीप्तिः हविःसर्पिःइस्मन्इतिहसः कूदिःपटलकृर्दिर्वमनव्याधिः इदन्तोपिकृर्द्धती

रणो॥ अस्मात्सन्ननादाडि उपपदेश्रनिस्यात् कृषेरादेःकृषविलेखने चर्षणिर्जनइतिवैदिकनिघण्टौचर्षणिशब्दस्य ऋ सारशूलवान् ॥ ॥
मनुष्यनामसुपाठात् श्रोमासश्चर्षणीधृतइत्यादिमन्त्रेषुवेदभाष्ये कोरेस्तथैवव्याख्यातत्वाच्च उज्ज्वलदत्तेनतु आदेश्चइतिपठित्वाधर्षणिर्विन्धकीतिव्या
ख्यातम् तदयुक्तम् तथासतिधृषेरित्येवसूत्रयेत् आगत्यरूपावयवार्थोनागमात् आदेश्च धइत्यंशस्त्यागेनलाघवाच्च तस्मादादेश्चरतिदृशपादीपाठ
एवयुक्त इत्याहुः अदेः अदभक्षणे अस्मादनिस्तस्मुडागमश्च वृतेश्च वृतवर्तने अस्मादण्निः वर्त्तनिरिति कृदिकारादितिङीषिनु वर्त्तनीसरणिः पङ्क्तिः प
यावर्तन्येकपदीतिचेत्यमरः क्षिपेः क्षिपप्रेरणे क्षिपणिरण्यर्थमिति उत्तस्यवाजीक्षिपणिंनुरण्यतीति मन्त्रस्यवेदभाष्येतुक्षिपणिंक्षेपणमनुरण्यतित्वरयति
गन्तुमितिव्याख्यानात् अर्चिं अर्चेर्जायाम् शुचशोकेहदाने सृजृगतौ कृदत्ययवारणेरणन्तः कृर्दवमने अर्चिरिति सानुनम् तमर्चिषास्फूर्जयन्निति मन्त्रः न

उपद्रुरोरथइतिकेचित्॰ इण॰ इणगतौ षिञ्बन्धने॰ जिजये दीङ्॰क्षये उषदाहे अवरक्षणे इनः पत्यौनृपार्कयोरितिमेदिनी॰ जिनोऽर्हतिचबुद्धेचपुंसिस्यात्रिषुजि
त्वरेइतिच॰ शिनामूषिकयोषायाङ्गीतेकातरेऽन्यवदितिविश्वः उष्णोग्रीष्मेप्युमान्॰ दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकइतिमेदिनी॰ज्वरत्वरेत्यूठौ ऊनमसम्पूर्णम्॰फेन॰स्फा
यीवृद्धौ अस्यफेइत्यादेशः मीञ्हिंसायाम्॰ डिंडीरोब्धिकफः फेनइत्यमरः मीनोराश्यन्तरेमत्स्येइतिविश्वः॥ ॥ कृषेः॰ कृषविलेखने अस्माद्वर्णोवाच्येनक्स्या
त्॰ कृष्णः सत्यवतीपुत्रे केशवे वायसेऽर्जुने॰ कृष्णास्याद्द्रौपदीनीलीकणाद्राक्षासुयोषिति॰ मेचकेवाच्यलिङ्गः स्यात्क्लीबेमरिचलोहयोरितिमेदिनी॰ बन्धेः॰ बन्ध
बन्धने॰ अस्मान्नक्स्याद्ब्रध्नः प्रभाकरदिवाकराइत्यमरः बुध्नोनामूलरुद्रयोरितिमेदिनी॰ धापृइ धाञ् धारणादौ॰ पृपालनादौ वसनिवासे अजगतौ
अतसातत्यगमने एभ्योनः स्यात्॰ नक्प्रत्ययेसतिउवस्नइत्यत्र सम्प्रसारणंस्यात्॰ वेनइत्यत्रजुगणोनस्यादितिभावः धानाभृष्टयवेभोक्ताधान्याकेऽभिनवोद्भिदी

कृषेर्वर्णे॥ कृष्णः॥ बन्धेर्ब्रधिबुधी च॥ ब्रध्नः बुध्नः धापृवस्यज्यतिभ्योनः॥ धानाभृष्टयवेस्त्रियः पर्णम्पत्रे॥ पर्णः किंशुकः वस्नोमूल्येवेत
ने च अजेर्वी॥ वेनः॥ अन्नआदित्यः बाहुलकात् भ्रणोतेः॥ श्रोणः पङ्गुः लक्षेरट्च लक्षेर्मुडागमश्चेति नः॥ स्यात्तस्याड्यागमस्य चानुदि
त्येके॥ लक्षणं लक्ष्मणं नाम्निचिह्नेच लक्षणोलक्ष्मणश्च रामभ्राता लक्षणाहंसयोषायां सारसस्य च लक्ष्मणा वनेरिच्चोपधायाः
वेन्नानदी॥ ॥

तिविश्वः पर्णपत्रे किंशुकेनाइतिमेदिनी वस्नस्त्ववक्रयेपुंसिचेतनेस्यान्नपुंसकमितिच वेनइति॰ जुगणाकः प्रजापतिश्च लक्षेः॰ लक्ष॥
दर्शनांकनयोः लक्षणमित्यादि लक्षणलक्ष्मशब्दौद्वावपिनामनिन्द्यौ॰ क्लीबौ रामभ्रातरित्रपुल्लिङ्गौ हंसयोषायां लक्षणासारसस्ययोषायान्तुलक्ष्मणेतिव्यवस्थे
त्यर्थः लक्षणंनाम्निचिह्नेचसौमित्रेरपिलक्षणः लक्ष्मणंलाञ्छनेनाम्नि रामभ्रातरिलक्ष्मणइतिविश्वः लक्षणोलक्ष्मणोपिचेतिद्विरूपेषुचविश्वः लक्षणंनाम्निचिह्नेच
सारस्यांलक्षणाक्वचित्॰ लक्ष्मणात्वोषधीभेदेसारस्यामपियोषिति॰ रामभ्रातरिपुंसिस्यात्॰ सश्रीकेचाभिधेयवदितिमेदिनीकोशेतुसारस्यामपिलक्ष्मणेतिनिर्मि
कारः स्त्रीत्वतः वनेः॰ वनसम्भक्तौ वस्मान्नः उपधायाइत्वञ्च वेन्नेति॰ लघूपधगुणः ॥ ॥ ॥ ॥

॥ मुहे॰ मुह्वैचित्येमुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः कृत्यव्यपेक्ष्यमरः कृगृकृविक्षेपेग्रहिगरणो ग्रहिर्हिंसायाम् वृञ् वरणे चतेपाचनेनेक्रीतः कर्वरः क्व
च्यात्कर्वरोया जरक्षसी इतिशब्दार्णवः शर्वरीयामिनीस्त्रियोरितिमेदिनी वर्वरः पामरेकेशविन्यासेनीवृदन्तरे वर्वरः फञ्जिकायान्तुवर्वरणशाकपुष्पयोरिति
विश्वः वर्वरः पामरेकेशचक्रलेनीवृदंतरे फञ्जिकायाम्युमान् शाकपुष्पभेदभिदोः स्त्रियामितिमेदिनी चत्वरंस्थण्डिलेगणेइतिच नौसदेः षद्लृविशरणादौ
निपूर्वादस्मात्वरच्प्रत्यात् सदिरप्रतेरितिषत्वे निषद्वरः स्मरेपेकेनिशायांतुनिषद्वरीइतिमेदिनी ॥ ॥ इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ॥ ॥ क्ष्वेत्वर श्रनयोरिति

मुहेः किच्च मुहुरव्ययं बहुलमन्यत्रापि आचक्षुः परिचक्षुः कृगृहृभृवृञ्वतिभ्यः क्वरच् कर्वरोव्याघ्ररक्षसोः गर्वरोहंकारे शर्वरीरा
त्रीवर्वरः प्राग्रहोतोजनः चत्वरम् नौसदेः निषद्वरस्तुजम्बालः निषद्वरीरात्रिः इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ॥ क्ष्वेत्वरक्ष्वेत्वरीक्ष्वेपीव
रमीवरचीवरनीवरगह्वरकह्वरसंयद्वराः एकादशस्वरच्प्रत्ययान्तानिपात्यन्ते क्ष्विदिर्क्ष्वेदनेश्रनयोरुकारोन्तादेशः क्ष्विदेर्गुणाभाव
श्च क्ष्वित्वरोधूर्त्तः क्ष्वेत्वरोगृहकुञ्जयोः धीवरः कैवर्त्तः पीवरः स्थूलः मीवरोहिंसकः क्विनोतेर्दीर्घश्च चीवरम्भिक्षुकप्रावरणे नीवरो
जातिविशेषः नीवरः परिव्राट् गाहतेर्ह्रस्वत्वं गह्वरं कूटे वर्षादौ कह्वरंव्यंजनम् यमेर्दकारः संयद्वरोनृपः पदेः सम्यद्वरइत्येके इरा
विन्जिर्दीङ्ष्यविभ्योनक् इनः सूर्य्येनृपेपत्यौ सिनःकाणः जिनोऽर्हन् दीनःउष्मःऊनःफेनमीनौ एतेनिपात्यन्ते स्फायतेःफेनःमीनः॥

क्ष्विदिर्ह्वेधीकरणेऽत्र अपवारणे क्ष्वित्वरःक्वेदनेइत्येधूर्त्तेवैरिणिचत्रिषितिमेदिनीडुधाञ्धारणपोषणयोः पापानेमामानेएषांत्रयाणामौत्वमन्तस्यनिपात्यते
इत्येके अन्येतुपीवमीवतीवनीवस्थौल्येएभ्यःक्वरचिलोपोवेतिलोपमाहुः पीवरःकञ्चुकेस्थूलेइतिमेदिनी मीवरइति हिंसकइत्यर्थीवगणएवनमीञ्हिंसायामि
त्यस्मात्वरजितिकेचिदाहुः नीवरीनाम्बुधौव्याधेइतिमेदिनी स्यान्नीवरोवाणिजकेवासुरेपिचरेप्यत इतिमेदिनीविश्वप्रकाशौ गाहतेरिति गाहूविलोडने कह्वरं
कुत्सितेवाच्येलिङ्गंतत्रेनपुंसकमितिमेदिनी बाहुलकादुपश्चैकहुदानादनयोरित्यस्मात्वरच्कारलोपःउपहूरसमीपेस्यादेकान्तेचिनपुंसकमितिमेदिनी ॥

ङ्ग गणाभावोणत्वञ्च वीणाविशुनिवल्कयामितिमेदिनी॥ ॐ ॥ गादाभ्याम् गेशब्देडुदात्तदाने गेछुनैटेगायकेच देछुरीतरिर्दमेइतिविश्वः क्त्यशूस्तीवेष्टने अशूव्याप्तौक्तत्वंसर्वीम्बुकुक्षिक्षितिमेदिनी तिजेःतिजनिशाने अस्मात्क्तः धातोर्दीर्घश्च तीक्ष्णासमुद्दलवणेविषलोहाजिमुष्ककेक्लीवंयवायकेपुंसितिग्मात्म त्यागिनोस्त्रिक्षितिमेदिनी यजियजदेवपूजादौ मनज्ञानेशुंधशुद्धौदसउपक्षयेजनीप्रादुर्भावे दस्युश्चौरेरिपौपुंसीतिमेदिनी अथजन्युःस्यात्सिप्राख्यनिधानृषिति

गादाभ्यामिछुच् गेछुर्गायनः देछुर्दाता क्त्यशूभ्यांक्तः क्तत्वम् अशामखराडमतिजेर्दीर्घश्च तीक्ष्णा श्लिषेरचोपधायाः श्लस्णाम् य जिमनिशुन्धिदसिजनिभ्योयुच् यज्युरध्वर्युःमन्युर्दैन्यकतोक्रुधिशुंध्युरग्निःदस्युस्तस्करःजन्यःशरीरे भुजिमृड्भ्योयुकुसौ भुन्यु र्भोजनं मृत्युः सर्त्तेरयुः सरयुन्नदी अयूरितिपागन्तरम् सरयूः पानीविविभ्यःपः पातिरक्षत्यस्मादात्मानमितिपापम् तद्योगात्पापः नेपःपुरो हितःबाहुलकादुणाभावे नीपोवृक्षविशेषः वेष्यः पानीयं क्युवःकिच्च क्युपोवल्कं सुवोर्दीर्घश्च रूपः समृक्ष्यः सुभृभ्यांनिच्चचात्वित् सूपः बाहुलकादूत्वं भूपम् कुयूभ्याञ्च कुवंतिमरङ्काअस्मिन्कूपः युवन्तिबध्नन्त्यस्मिन्यशुमितियूपोयत्तस्तम्भः खष्यशिल्पशष्यचाष्य रूपपर्पतल्पाःसंज्ञायांनिपात्यन्ते खनतेर्नकारस्यषत्वं खष्योकोधबलात्कारौ शीलतेर्डसः शिल्पङ्कौशलम् शसुहिंसायाम् निपातनात्यत्वं शष्यम्बालतृणं प्रतिभाक्षयश्चवाधतेःघः वाष्पोनेत्रजलोष्मणोः वाष्पञ्च रौतेर्दीर्घः रूपंसभावेसौन्दर्य्ये ष्टपर्य्येगृहम्बा ल तृणाम्बुपीतञ्च जलप्रतिष्ठाकरणेउरादिणिचोलुक् तल्पंशय्याद्दारेषु॥ ॥ च भुजि भुजपालनाद्यौमृड्प्राणत्यागे आभ्यांयथासंख्यं

युकुसुकौलः मृत्युर्नीमरणेयमेइतिमेदिनी सर्त्तेःसृगतौ पानीपारसणेणीत्रापणे विशुव्याप्तौनीयःकदम्बवन्धूकनीलाशोकडुमेयिचेति मेदिनीक्षुवःक्षुड्ग तौ धात्वनामनेकार्थत्वादिहभाषणे च्यवनोभाषनोऽनेनेतिविग्रहः दशपाद्यान्तुचुपः किंचेतिपठ्यते चुपमन्दायांगतौ चोपतीतिचुप्यः मन्दगमनकर्तीस्तुवःक्षु तौ धात्वनामनेकार्थत्वादिहभाषणे ॥

॥ ऋतौ अस्मा त्यःस्याद्धातोर्दीर्घश्चसुशूसृवृअभिषवेशृहिंसायाम् आभ्यांपः ॥

सिवेःषिवतन्तुसन्ताने·बाहुलकादिति एत च्चक्ष्वोःशूडितिसूत्रेवृत्तौ येनविधिरितिसूत्रेकैयटग्रन्थेचस्पष्टम्·यणितिलघूपधगुणेकृतेत्वेकारस्यायादेशेऽठोपिसर्वधातु
केत्यादिनागुणेकृतेस्योनइतिस्यादितिभावःस्योनःकिरणसूर्ययोरितिमेदिनी कृवृकृविक्षेपे वृञ्वरणे·दीर्घपाठेनवृ वरणेऽवृषवयोहानौदिवादिःऽवृइतित्वापरो
क्त्वादीचषित्त्वन्धने·दृगतौपनशुतौ अनप्राणनेञिष्वप्शयेएभ्योनप्रत्ययोणित्स्यात्·कर्णःएषाञ्येषसुतेसुवर्णलोश्रुतावपीतिविश्वमेदिन्यौ वर्णोद्विजादिशुक्ला
दियशोगुणकथासुचस्तुतौनानस्त्रियाम्मेदेरूपाक्षरविलेखनेइतिमेदिनी विश्वमेदिनीस्यमाहाजर्णश्चन्द्रइति·जर्णोजीर्णेडुमेन्दुषितिहेमचन्द्रःध्वजिनीवाहिनीसेनेत्य
मरःद्रोणोस्त्रियामाढकेस्यादाढक्यादिचतुष्टयेपुमान् क्लीपनौक्लक्कावेस्त्रीनीवृदन्तेरस्त्रियांकाष्ठासुवाहिन्यांगवादीनामपीष्यते अन्नंभक्तेचभुक्तौस्यादितिमेदिनी·स्व

सिवेषेर्यूच दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्नगुणःस्यूनस्रादित्यःबाहुलकात्केवलोनःउडुश्च्नस्रङ्त्वाद्यणगुणःस्योनःकृवृभ्यसिडुपन्यनिस्व
पिभ्योनित्कसिःवसिःजसिश्वन्द्रेचक्षेचसेनाद्रोणःपन्योनीचैर्गतिःअन्नमोदनःस्वप्नेनिद्रायेवड्च धेनःसिन्धुर्नदीधेनाऋषिशुषिरसिभ्यःकित्
नृष्णा शुष्णःसूर्योवह्निश्चारस्नन्द्रंसुजोदीर्घश्च सूनाबधस्थानम् रमेस्तच् रमयतीतिरत्नम् रास्नासास्नास्थूणावीणाः रास्नागन्धद्रव्यं सास्नागो
गलकम्बलःस्थूणागृहस्तम्भः वीणावल्लकी॥

प्रःस्वापेप्रसुप्तस्यविज्ञानेदर्शनेषुमान्इतिमेदिनीधेटः धेट्पाने अस्मान्नःस्यादिचान्तादेशःधेनानद्योनदेषुमा
नितिमेदिनी धेनःसमुद्रेनद्याञ्चधेनाऽतिविश्वःस्त्रीकोधानेत्यादिषुवाङ्नामसुधेनेति वैदिकनिघण्टौपठितम्·अतएवधेनाजिगातिदाशुषेऽत्यादिमन्त्रेषुधेनावागितिव्याख्या
तम्भाष्ये·तृषिजितृषपिपासायाम्·सुषशोषणेरसशब्दे तृष्णालिप्सापिपासयोरितिविश्वः सुञ्जःसुञ्ज्अभिषवे अस्मान्नःस्याज्ञोदीर्घश्चसूनाध्वोजिह्वकापिचेतिनान्तो
ऽमरःसूनंप्रसवपण्ययोःसूनापुत्र्यांवधस्थानगलकुण्डिकयोःस्त्रियामितिमेदिनी·रमेःरमेर्ण्यन्तान्नःस्यात्तकारस्यान्तादेशःरत्नंस्वजातिश्रेष्ठेपिमणावपिनपुंसक
मितिमेदिनीरास्नारस्त्रास्तादनेउपधादीर्घः रास्नातुस्याद्वृजङ्घास्यामेलापण्योमपिस्त्रियामितिमेदिनीषस्यस्नेउपधादीर्घः सास्नातुगलकम्बलइत्यमरःसास्ना
गोगलकम्बलइतिपाठान्नरम्·स्थागतिनिवृत्तावित्यस्थुत्वेप्रत्ययस्यणत्वञ्च अथस्थूणास्यात्कूर्म्यांस्तम्भेगृहस्यचेतिमेदिनी· सूमीलोहप्रतिमावीगत्यादि

जहातेः त्रोहाक्त्यागे जहुः स्यात्सुसिराजर्षिभेदेचमधुसूदनेऽतिमेदिनी ॥ ॐ ॥ स्थोणुः स्थागतिनिवृत्तौ अस्माण्णः स्यात् विश्वोक्तिमाह स्थाणुरिति स्थाणुः कीलेहरेशमाम् अस्त्रीभुवेऽतिमेदिनी अजिवृअजगतौचट् सम्भक्तौ रीगतिरेषणयोः एभ्योणर्नित्स्यात् वेणुर्नृपान्तरेवंशेऽतिविश्वः रेणुः स्त्रीपांसयोधूलौ पुत्रिङ्गः पर्यटेपुनरितिमेदिनी विषेः विसृव्याप्तौ अस्माण्णः स्यात्सचकिञ्चान्नित् निन्ना दात्तु दात्तत्वम् विष्णुरिङ्गाविष्णुर्नारायणः कृष्णश्चत्यमरः कृदाङ्कृञ्कर णोडुदात्तदानेऽथात्रधारणपोषणयोः रदाने अर्चपूजायाम् कलगतौ कर्कः कर्कंतलेचहौ शुक्लाश्वेदर्पणे घटेऽतिविश्वमेदिन्योरकानद्यन्तरेकर्कूनवजात रजः स्त्रियोः सम्पूर्णेन्दुतिथावितिमेदिनी राकात्वस्रिदन्तरे एकानवरजः कन्यापूर्णेन्दुः पूर्णिमापिचेतिविश्वः कृहदाधारा एषांकेणऽति इस्वोबाहुलकात्सं

स्थोरणुः स्थाणुः कीलेस्थिरेहरे अजिवृभ्योनिच्च अजेर्वी वेणुः वर्णे नदेशभेदयोः रेणुर्द्वयोस्त्रियान्धूलिः विषेःकिच्च विष्लृ कृधारार्त्विकलिभ्यः कः बाहुलकान्नकस्यत्संज्ञा कर्कीधवलघाटकः दाकोदाता धाकोऽग्नौनाधारश्च राकायोर्णामासी अर्कः क ल्कःपापशयेपापेदम्भेविट्किट्टयोरपि सृकृभूशुषिमुषिभ्यःकक् सृकाऽत्यल्पवातयोः वृकःश्वापदकाकयोः भूकाङ्क्षिद्रम् शु ष्कः मुष्कोऽण्डम् शुकवल्कोल्काःशुभेरन्त्यलोपः शुकः वल्कम्वल्कलमस्त्रियाम् उपदाहेषस्यलः उल्का ॥ ॥ ॥

त्तापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्दानेतिवोध्यम् अम् अकोऽके पर्णीस्फटिकेरवौ ताम्रेदिवसतावितिविश्वमेदिन्यौ कल्कोस्त्रीघृततैलादिशोधदम्भेविभीतकेविट्किट्टयोश्चपापेचत्रिषुपापाशयेपुनरितिमेदिनी वाहुलकाद्भेरपिकः रंकःरूपणमन्दयोरितिमेदिनी कपिलकादित्वात्तत्वंटाप् लङ्कारक्षःपुरीशाखाशाकिनीकु लयोश्चेतिविश्वमेदिन्यौ सृ"सृगतौ वृत्र्वरणेभूसत्तायाम् शुषणोषणे मुषस्तेये सृकरिति सर्कंसंशापपविमिन्द्रतिग्मामितिमन्त्रस्थेवेदभाष्येतुसर्कंसर णाशीलंपर्विवज्रंसंशायसम्यक्तीक्ष्णीकृत्येतिव्याख्यातम् भूर्कंक्षिद्रेचकालेचेतिमेदिनी मुष्कोमोक्षकरक्षेस्यात्तंघातेवृषणेपिचेति सएवशुकोव्यास

सन्तेकीरेवरणस्यचमन्त्रिणि शिरीषयादवेऽसिंस्त्रियन्यिपर्णेनपुंसकम् वल्कंवल्कलशल्कयोरितिच उल्कान्वालाविभावसोरितिसुभूतिचन्द्रः ॥ॐ॥

स्यात्सचणिङ्ग्वति॰णित्वन्नुस्वरार्थम्॰सूपोव्यंजनसूदयोरितिमेदिनी॰ भ्रूपेमिति॰वाहुलकादुत्तरपरत्वंहलिचेतिदीर्घः प्रस्फोटनंसूर्यमस्त्रीत्यमरःकुथकुशक्लेश
मिश्रणे॰आभ्यांपः स्म चणिङ्गतोर्दीर्घत्वञ्च॰खष्यशिल्य खनुश्रवदारणेशीलसमाधौवाथलोडने॰रुशब्देरुपालनादौखष्यः कोधवलात्कृतावितिविश्वः शष्य।
बालतृणेपिच पुंसिस्यात्प्रतिभाहानाविति मेदिनी॰विश्वोक्तिमाह॰वाष्यइति॰वाष्यमूष्मणिचाश्रुणीतिकोषान्तरमभिप्रेत्याह॰वाष्यश्चेति॰तल्यंमदेकलत्रेच
शयनीयेचनद्वयोरितिमेदिनी॰अमरोक्तिमाह॰तल्यंशय्येति॰॥ ❀ ॥ स्तनिहृषि॰स्तनगदीदेवशब्देचुरादिण्यन्तो॰हृषनुशोषषुशौ॰मदीहर्षग्लेपनयोः घ
यादिःएभ्योण्यन्तेभ्यःइत्नुच्स्यात्॰स्तनयित्नुःपुमान्वारिधरेपिस्तनि त्तेपिचेतिमेदिनी॰स्तनयित्नुःपयोवाहेतद्धूनोम्रगोगयोरितिविश्वः हर्षयित्नुस्तेहस्मि
योषपित्नुः पिकेद्विजेरतिचगदयित्नुःपुमान्कामेजल्पाकेकार्मुकेपि चेतिविश्वमेदिन्यौ॰मदयित्नुःकामदेवेपुमान्मद्येनपुंसकमितिमेदिनी॰हनिहिंसागत्योः क्नुः

स्तनिहृषिषुषिगदिभ्योरोरित्नुच् अयामन्तेतिरोरयादेशः स्तनयित्नुः हर्षयित्नुः पोषयित्नुः गदयित्नुर्वीवदूकः मदयित्नुर्म्मदि
रा क्नुहनिभ्यांक्त्नुः क्नुत्नुःशिल्पी हन्तुर्व्याधिःशस्त्रञ्च गमेःसन्वच्च जिगत्नुःदाभाभ्यान्नुःदानदीताभान्नुः वचेर्गश्च वग्नुःधेट र्
च धयतिनामिति धेनुःसवःकित् सूनुःपुत्रेऽनुजेरवौ जहातेर्द्दन्नलोपश्चाजहुः॥ << कारणो॰हनहिंसागत्योःक्नुरितिकर्त्तेत्यर्थः किन्नान्नग

णाःहनुरिति॰अनुदात्तोपदेशेत्यादिनाअनुनासिकलोपः॰एवमुत्तरत्रगमेःक्नुप्रत्ययेजिगत्नुरित्यत्रापिबोध्यः॰शस्त्रञ्चेति॰वाहुलकादशपादीदृत्तोत्नुरिति॰तकार
रहितपक्षेत्वाक्नुणः कर्त्तीहनुः वत्रौकदेशःवाहुलकान्नलोपः॰गमेस्तुजिगेत्नुरित्यदाहृतेतत्सर्वम्प्रामादिकम्॰लक्ष्मविसम्वादात्॰तथाचभ्रूयतेसुरूपक्नुमूर्त्ती
ये॰ज्येष्ठराजंभरेक्नुतं॰मानोवधायहत्नवे॰मृगेनभीममु—पहत्नुमुग्रम्॰योनः सृनुत्यउतवाजिगत्नुरित्यादि॰अतएवहन्निधातुर्विवृण्वेतामाधवेन उपहत्नुरित्यु
दाहृत्यक्नोः कित्त्वादनुनासिकलोपउक्तम्॰दाभाभ्याम्॰डुदाञ्दाने॰भादीनोदानदीतरिविक्रान्तरतिमेदिनी॰भानूरश्मिदिवाकरावित्यमरः॰वचेःवचपरिभाषणो
वग्नुर्वीचालः धेटःधेट्पाने॰अस्मान्नुःस्यादिकारश्चान्तादेशः धेनुस्स्यान्नवसूतिकेत्यमरः॰सवः षूङ्॰प्राणिप्रसवे॰अस्मान्नुस्स्यात्सचकित्॰विश्वोक्तिमाह॰सूनुःपुत्रेऽ

नद्विजारित्यमरः शकुनस्तुषमान्नपक्षिमात्रपक्षिविशेषयोः शुभशंसिनिमित्तेचशकुनंस्यान्नपुंसकमितिमेदिनी शकुं तः कीटभेदेस्याद्भासपक्षिविहंगयोरिति शकुनिःपक्षिविहगेस्त्रीवलेकरणान्तेरितिचभवः भूसत्तायाम् अस्माद्भिक्ष्यादिभ्योनः ङरिकारादितिङीष्भवन्नीलटःसंज्ञातथाचअस्मिंभवनीपरःप्रयोक्तव्यइतिभाष्यम् बाहुलकात्कमेरपिप्रत्ययादिलोपेधातोःकुशब्दादेशःकुनिः स्त्रीमनुष्यजातेरितिङीष्कुनीपारद्वयोर्यांचशल्कयांगुगुलद्वयेइतिमेदिनीश्रवनिरित्यादि अवरक्षणेवदव्य लायाम्वाचि आभ्यामपिभिच् वदन्तीति ङरिकारादितिवाङीष्वा ॥ ॥कन्युच्क्षिपेत्रेरणे भूसत्तायाम् क्षिपएषुक्षुधमानदेहेसुरभोवाच्यलिङ्गकइतिमेदिनी भुवन्युः स्यात्सुधानौज्वलनेशशलाञ्छनेइतिविश्वमेदिन्यौ अनुड्नदश्चव्यक्तशब्देऽस्मादनुङ्प्रत्ययःस्यात्क्षिपणुरितिङित्त्वाङुणाभावः हृहृकृविक्षेपेवृञ्वरणेदृविदारणेएषन्तः करुणाक्षुरक्षेत्रक्षेक्षुपायांकरुणामतेतिविश्वमेदिन्यौ वरुणस्तरुभेदेऽप्सुप्रतीची

कन्युच्क्षिपेश्च चाङुवः क्षिपणुर्वंसनाः स्त्युज्वलदत्तः भुवन्युः स्वामिसूर्य्ययोः अनुड्नदेश्च चात्क्षिपेः नदनुर्मेघः क्षिपणुर्वीतः
हृचदारिभ्यउनन् करुणोरक्षभेदस्यात्करुणाचकृपामता वरुणाः सारुणा त्रोरश्वलोवा तरुणास्तलुनोपवा सुधिपिशिमिथि
भ्यः कित् सुधुनोम्लेच्छजातिः पिशुनः मिथुनं फलेर्गेक फल्गुनःपार्थः प्रशाचणफाल्गुनः अशेर्लेशश्च लशुनं ॥ ॥

पतिसूर्ययोरितिविश्वः दारूणोभीषणोभीष्ममित्यमरः दारुणोरसभेदेनात्रिषुतस्माद्ग यावहेइतिमेदिनी त्रो हृस्रवनतरणयोरस्माद्उनन्स्यात् तरुणंऊज्वपुष्पेनारुचकेपूनिनुत्रिष्विति मेदिनी गोरादित्वान् ङीष् तरुणीतलुनीतिवद्विरूपेषुविश्वः सुधि सुधवुभक्षणयाम् पिशत्रवयवे अयंदीपनायामपि मिथिः सौत्रोधातुः पिशुनोदुर्जनः खलश्चत्यमरः पिशुनंकुङ्कुमेस्मृतम् कपिवक्त्रेचकाकेनास्त्रीक्लीवक्रूरयोस्त्रिषु दृक्षायांपिशुनास्त्रीसादितिमेदिनीमिथुनंनद्वयोरशिमेढस्त्रीपुंसयुग्मकेइतिच फले फलनिष्पत्तौ अस्माद्उनन् गागमश्चधातोः फल्गनस्तुगडाकेशेनदीनार्जुनभूरुहे तपस्यसज्ञमासेतत्पूर्णिमायाञ्च फाल्गुनीतिमेदिनीफल्गुनः फाल्गुनोऽर्जुनेइतिद्विरूपकोशः अशेः अशभोजनेऽस्माद्उनन् धातोर्लशादेशश्च लशुनंमहाकन्दःउग्रनालशुनंवेश्मकश्मलंविश्वमश्वरि

ऋणभी ऋणगतौ नि भीभये कैशब्दे पायाने शलगतौ अतसातत्यगमने एकसंख्यान्तरश्रेष्ठे केवलेतरयोः खिखितिमेदिनी काकः स्याद्धायसेवृक्षप्रभेदेपीठसर्पिणिशिरोवस्ना
लनेमानप्रभेदह्रीयभेदयोः काकास्यात्काकनासायांकाकोलीकाकजंघयोः रक्तिकायांमलस्वांचकाकमाच्यांचयोषिति काकंमुरतवन्धेस्यात्काकानामपिसंहतावितिं
मेदिनी विश्वप्रकाशोपाकः परिणतौशिशौकेशस्यजरसा शौक्ल्येस्यात्पाकदोषचनेपिचेतिमेदिनी शल्कलुशकलेवल्केरितिच मर्चेरतिसौत्रोधातुरितिबाहुलकान्मर्च
शब्दौरादिकरतिमिरचोऽन्त्यात्परइतिसूत्रेकैयटः मर्त्तीमर्त्तमर्चयतिहूयेनेतिमन्त्रेमर्चयतिविधेयीक रोतिभर्त्सयतीतिवेदभाष्यम् नचैवंणिलोपसस्थानिवद्भावेन
क्तत्वाभावान्मर्कीरतिनसिद्ध्येदितिवाच्यम् ष्वु चासिद्धेतदभावात् शोतनूकरणे अस्मादपिवाहुलकात्कन् शाकोद्वीपान्तरेपिच शक्तौडुमविशेषेचउमान्

ऋणभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यःकन् एकेमुख्यान्यकेवलाः भेकोमराडूकमेषयोरितिविश्वमेदिन्यौकाकः पाकः शिशुः शल्कंशकलम्
अत्कः पथिकः शरीरावयवश्च मर्कःशरीरवायुः नौहः जहातेः कनेस्यान्नौ निहाकागोधिका नौसदेर्डिच्च निष्कोऽस्त्रीहेम्निनत्यले
स्यमेरीङ्स्यमीकोवाल्मीकः वृक्षभेदश्च इदूहस्वरतिकेचित् स्यमिकः अजियुधुनीभ्योदीर्घश्च वीकःस्याद्धातपक्षिणोः यूकायूकोवा
यः नीकोवृक्षविशेषः ह्रियोरश्वलोवा ह्रीकाह्लीकात्र यामता शकेरुनोन्नोन्यूनयः उनउन्तउन्तिउनिएनेचत्वारःस्युःशकुनः शकु
नाः शङ्कुन्तिः शकुनिः भुवोगिच् भवन्तिचैत्तेमानकालः वाहुलकादवेश्च अवन्तिः वदेर्वदन्तिः किम्वदन्तीजन श्रुतिः ॥ ॥

हरीतकेस्त्रियामितिमेदिनी नौहः ओहाक्त्यागेऽस्मान्निशब्देउपपदेकन्स्यात् निहाकागोधिकासमेरुत्यमरः नौसदेः षद्लृविशरणेऽस्मान्निशब्देउपपदेकन् स्यात्त
चडित् डित्वाट्टिलोपः सदिरप्रतेरितिषत्वम् निष्कमस्त्रीसाद्वहमशतेरीनारकर्षयोः वक्षोऽलंकरणेहेममानेहेमपलेपिचेतिमेदिनी स्यमेः स्यमुशब्दःस्यात्कन्स्या
त्तस्यचईडागमः स्यामीकानीलिकायांस्त्रीस्यमीकोनाकवृक्षयोरितिमेदिनी अजिअजगतिक्षेपणयोः यमिभ्रमेधूञ्कम्पनेगीञ् शायणेभ्यःकन्स्यादेर्घीघी
त्वतत्सामर्थ्याद्गुणाभावः अजेर्वीभावःह्रियः ह्रीलज्जायामस्मात्कन्धातोर्दीर्घीत्वञ्चतत्सामर्थ्याद्गुणाभावः शकेः शक्नोतेः शकुतिपक्षिशकुनि शकुंतशकु

रस्मृतः कांस्ये चकांस्यपात्रेचमानभेदेचकीर्तितऋतिविश्वः कक्षास्यादंतरीयस्यपश्चादचलपल्लवे स्यर्क्षायान्नातुदोर्मूलेकक्षीवीरुत्तरीयचेतिमेदिनी॥ॐ॥ पुंसः
स्तुष दाहे अस्मात्सःस्यादुपधायाआकारश्च अक्षोजटीगर्दभाराढद्वीपमित्कुञ्जराशनेरतिमेदिनी अक्षोद्वीपविशेषेस्यात्पर्कटीगर्दभाराढयोःपिप्पलेह्नारपार्श्वेच
शृह अस्यपरिकीर्तितऋतिविश्वः मनेःमन ज्ञानेमांसंस्यादामिषं क्लीवंकक्कोलीजटयोः स्त्रियामितिमेदिनी अक्षेःअक्ष्यामौ अक्षोद्यूतेनवाच्येसःस्यात्रश्चभ्रस्जे
त्यादिनाषत्वादिकार्यं अथाक्षमिन्द्रियेनायूताङ्गे कर्षचकेचव्यवहारेकलिङ्गमेदत्यमरः अक्षोज्ञानात्मशकटव्यवहारेषुपाशकेरुद्राक्षेन्द्राक्षयोःसर्षविभीत
कतरावपि चक्षेःकर्षेषुमान्क्लीवंतुत्यशोवचैलन्द्रियेरतिमेदिनी स्तुञ्स्रिञ् स्रुप्रस्रवणे ओस्रुञ्क्षुदने स्रुतौक्षुदने ऋषीगतौएभ्यस्सः कित्स्यात् स्रुषापत्रवधूः
वृक्षऋतिसस्यकित्त्वाद्गृहिज्येतिसम्प्रसारणम् ऋक्षः पर्वतभेदेस्याद्भल्लूकेशीर्णकेपुमान् ऋतवे धनेऽन्यलिङ्गःनक्षत्रेपुंनपुंसकमितिमेदिनी ऋषेर्जातौ

स्रुषेरश्चोपधायाः स्रक्षःमनेर्दीर्घश्च मांसं अक्षेर्देवने अक्षः स्रुञ्स्रिञ्कृत्यृषिभ्यःकित् स्रुषा ऋक्षः ऋत्समुदकम् ऋक्षन्नक्षत्रम् ऋषे
र्जातौ ऋक्षोऽद्रिभेदेभल्लूकेऽतिच उन्दिगृधिकुषिभ्यश्च उत्सःप्रस्रवणेगत्सःस्तवकःकुक्षोजठरम् गृधिपरणोर्दकोच गृत्सःकाम
देवःपक्षः अक्षेःसरन् अक्षरम् ॥

र्वस्त्रेणेवसिद्धेऋषेर्जातावेवेतिनियमार्थंसूत्रम् तेनान्येभ्यः स्त्रिभ्यःकेवलयौगिकत्वेपिसप्रत्ययोभवति उ
न्दिगृधि उन्दीक्लेदने गृधगेधे कुषनिष्कर्षे एभ्यः सःकित्स्यात् अनिदितामितिनलोपः उत्सः प्रस्रवणंवारीत्यमरः गत्सः स्यात्स्तवकेस्तम्बेहारभिद्ग्रन्थिपर्णयोरिति
दिनी गल्भस्त्रगत्सोगल्भोगल्भ्वदितिहिरूपकोशात् स्याद्गुच्छः स्तवकेस्तम्बेहारभेदकलापयोरितिचवर्गद्वितीयान्तेमेदिनीकोशाच्च गृधिगृध्यभिकांक्षायाम् पणाव्यवहारेस्तुतौचनन्गृधेश्चर्त्वेनगृत्सऋतिसिद्धेदकारविधानंव्यर्थमितिचेन्मैवम् चर्त्वेसतिसिद्धत्वेनैकाचोवशऋतिभष्भावप्रसङ्गात् नचै
वमपिप्रक्रियालाघवायतकारएवविधीयतामिति शङ्क्यम् चयोद्वितीयाऋतिपस्तेतकारस्थकारेपतेः पस्तोमासाद्धैकेपार्श्वेग्रहेसाध्यविरोधयोःकेशादेः
परतोवृन्देवलेसखिसहायोः चुल्लीरम्भेपतत्रेचराजकुञ्जरपार्श्वेयोरितिविश्वमेदिन्यौ अक्षेःअक्ष्यामौत्रश्चेत्यादिनाषत्वादिकार्यम् अक्षरंस्यादपव

तिमध्यतालव्येषुविष्वः लसवे तिदन्त्यमध्यपाऽसुप्रामादिकः ॥ ॥ अर्जेः ऋजगतिस्थानार्जनोपार्जनेषु अस्मादुनन् स्यात् णोश्चलुक् दृहणोरनिटीतिणिलोपेनै
वसिद्धेणिलुक्चेत्युक्तेः फलंचिन्त्यम् अर्जुनः ककुभेपार्थकार्तवीर्ययमयूरयोःमातरेकसुतेपिस्याद्धवलेऽनरन्यवत् नपुंसकंतृणेनेत्रेरोगेवाप्यर्जुनीगविउषायां
वाहुदानद्यांकुदृन्यामपिचकाविदिनिविश्वमेदिन्यौ ऋतेश्च ऋगतावस्मादुतन्स्यात्सचडित् अरुणोऽव्यक्तारुणेऽर्कसन्ध्यारागेऽर्कसारथौ निरुशदेकमिलेकु
वूमेदेनागुणिनित्रिषु अरुणातिविषाण्यामंजिषात्रिरक्तासुचेतिमेदिनी अजिअजगतिक्षेपणयोः यसुउपरमे क्षीङ्-स्वप्नेभ्यःउनन्स्यात्सचडित् । अजे
र्वीभावः वीयतेगम्यतेऽत्रेतिवसुनम् विश्वानिदेववसुनानिविद्वानितिमन्त्रेवसुनानि प्रज्ञानानीतिवेदभाष्यम् वैदिकानिघृतौप्रज्ञापर्यायेप्रशस्यपर्यायेच
वसुनशब्दः पठितः यसुनाशमनस्वैरित्य मरःवृन्दवृवरणे त्रलवनतरणयोःवद्व क्तायास्वाचि हनहिंसागत्योः कसुकान्तौ कषहिंसायाम् वेसुतसेमिति

**अर्जेर्णिलुक्ते अर्जुनः तृणाख्यायाञ्चित् चित्वादन्तोदात्तः अर्जुनेतृणं ऋतेश्च अरुणाः अजियमिशीङ्-भ्यश्च वसुनन्देवमन्दि
रम् यमुना शसुनोऽजगरः वृत्त्वदिहनिकमि कविभ्यःस्नःवर्षे र्नषः लवसमुद्रयोः वत्सःवत्सम्वशःहंसःकंसोऽस्त्रीपानभाजन म्
कक्षन्नक्षत्रम् ॥**

तिनुत्रेति नेट् षत्वनुनभवति वाहुलकेनषत्वेकर्तव्येप्रत्ययसंज्ञायाअप्रवृत्तेःकक्षशब्देनषत्वंभवत्येव एतच्चभाष्यकैरुक्तं
दिपर्यालोचनयोक्तम् कथन्नार्हसर्वेरयुणादिवृत्तिकारैरिहषत्वमुदाहृतमितिचेत् अत्राहुःअसुभाष्यप्रामाण्यात् वर्षेतर्षमितिदन्त्यपाठोपिसाधुःपक्षेतु ष
त्वमसुवाहुलकलभ्यत्वाभावस्यपाक्षिकत्वेपिवाधकाभावात् वृषिवृषिभ्यांघन्निकृतेरयन्तादेरचिघञर्थकविधानमितिण्यंतात्कप्रत्ययेवाकृते वर्षेतर्षशब्द
योर्ईवरित्वात् अन्त्रिधोमयादीनामुपसङ्ख्यानन्नपुंसकेक्तादिनिवृत्त्यर्थमित्यत्रवर्षेमित्याक रेउदाहृतत्वाच्च तस्मादिहहिरूपताफलितेति वर्षोऽस्त्री
भारतादौसाङ्गेवृद्धौपावृट्शरिषुप्रावृट्कालेस्त्रियांभूम्नीतिमेदिनीतर्षोलिप्सोदन्यपोरितिचपुन्नादौतर्णकेवर्षेवत्सः क्लीवेतुवक्षसीतित्रिकाण्डशेषश्चद्योजात
स्तार्णकः हंसःस्यान्मानसौकसिनिर्लोभनृपविष्वर्कपरमात्मसुमत्स्वरयोगभेदेमन्त्रभेदेशारीरमरुदन्तरेतुरङ्गःमप्रभेदेचेतिमेदिनी कंसोदैत्यान्ना ॥ ॥

कपिवह्वर्केनापरोक्षापिनित्त्विचितिमेदिनी॰उज्ज्वलदत्तस्तुकठिकचिभ्यामितिपठित्वा कषशिवेति दराडकेधातुमुपन्यस्यकषाकुरित्युदाजहार तत्कोशविरु द्धम्॰मेदिनी॰कोशेत्युकारप्रश्लेषपाठात्॥ ॐ॥ सर्त्तेःसृगतावस्मात्काकुः स्याद्धातोर्दीर्घागमश्च॰सृदाकुनोनिलेचकेज्वलनेप्रतिसूर्यकेशतिमेदिनी॰सृतेः सृ ङ्॰मेदिनी॰कोशेत्युकारप्रश्लेषपाठात्॥ ॐ॥ सर्त्तेःसृगतावस्मात्काकुः स्याद्धातोर्दीर्घागमश्च॰सृदाकुनोनिलेचकेज्वलनेप्रतिसूर्यकेशतिमेदिनी॰सृतेः सृ त्तेः सृतवर्तनेवार्त्ताकुरपिवार्त्ताकीवृन्ताकोपिचदृश्यतइतिद्विरूपेविश्वः वार्त्ताकीहिङ्गुलोसिंहीभ राटाकीडम्बधर्षणीत्यमरः वार्त्ताकंपित्तलंकिञ्चिदम्लं रपरिपाचिन्नमितिवैद्यशास्त्रम्॰पर्दैःपर्दकुत्सितेशब्देऽस्मात्काकुःस्यात्सचनित्॰धातोःरेफस्यसम्प्रसारणमकारलोपश्च॰विश्वकोशस्थमाह पृदाकुरिति;

सर्तेर्दीर्घश्च सृदाकुर्वीतसरितोः सृतेर्वृद्धिश्च वार्त्ताकुः बाहुलकादुकारस्य अत्वम् वार्त्ताकम् पर्देर्नित्सम्प्रसारणमल्लोपश्च पृदाकु र्वृश्चिकेव्याघ्रेचित्रकेचसरीसृपे सृगवविभ्योन्युजागृजक्रुचः अन्युच् आगूच् अक्रुच् एतेकमात्स्युः सरण्यर्म्मेघवातयोः यवा गूःचचक्रुर्विप्रवाग्मिनोः आनकः शीड्॰भियः शयानकोऽजगरः भयानकः आणाकोलूधूशिन्धिभाजभ्यः लवाणाकन्दाचम्। ध वाणाकीवातः सिन्धाणात्कः श्लेष्मा पृषोदरादित्वात्यस्येकल्लोपः सिन्धाणनासिकामले धाणाकोदीनारभागः उल्मुकदर्विहोमि नःउषदाहे षस्यलःमुकप्रत्ययश्च उल्मुकंज्वलदङ्गारमदराग्नेर्विः दर्विःजुहोतेर्म्मिनिः होमी हियःकुकरश्चलोवा ह्रीकुः ह्लीकु र्त्रेज्ञावान् हसिमृग्रिणवाऽमिरमि लूधूधूविभ्यस्तन् दशभ्यस्तनस्यात्तितुतेतिनेट् हस्तःमत्तः गर्त्तः एतः कर्वुरः वातः भ्र नाःदन्तःलोतःस्यादश्रुचिह्नयोः पोतोवालवहित्रयोः धूर्त्तः बाहुलकात्तसेर्दीर्घश्च नूस्तम्पापन्धूलिर्ज्जटाच नभ्यापरश्च नापितः॥

पृदाकुर्वृश्चिकेव्याघ्रेसर्पेचित्रकयोःउभानितिमेदिनी सृप्सृगतोःयमिश्रोवचपरिभाषणे सरण्युरुपमान्वारिवाहेस्यान्मातरिश्वनीतिमेदिनी॰सरण्यु स्यसूनरश्वइतिमन्त्रस्यभाष्येसरण्युः शीघ्रगामीतिव्याख्यातम्॰यवाद्रूणिकाश्राणाविलेपीतरलाचसेत्यमरः वचक्रुरुपमान्॰विप्रेवावदूकेऽभिधे यवदितिमेदिनी आनकः शीड्॰स्वप्नेत्रिभीभये विभेत्यस्मादितिभयानको भयंकरः भयानकःस्मृतोव्याघ्रेरसेराहौभयंकरेऽतिमेदिनी॰आणाकोलूत्रके ने

गौपरमब्रह्मवर्णयोरितिहेमचन्द्रः अशेः सरन्नित्यज्वलदत्तादिपाठस्तु प्रामादिकः नित्खरपतेः इष्यतेत प्रत्ययस्वरेणाक्षरशब्दस्यमध्योदात्तत्वम् ऋचोऽक्षरे परमेव्योमन्नित्यादिऋङ्मन्त्रेषत्रीणिचशतानिषष्ठिश्चाक्षराणीति यजुषिचतथैवपाठात् अतएवाश्नोतेर्नासरोक्षरमितिद्वितीयाह्निकान्तेभाष्यकृतोक्तम्° ॥७॥ ॥वसेश्च वसनिवासे अस्मादपिसरःस्यात् सस्याद्धेधातुकरतित्वम् सश्वीचित् श्वेराहित्याद्सतेः सरस्स्यात्सचित् चित्त्वादन्तोदात्तः ऽद्वत्सरायपरिवत्सरायसम्पूर्वादितिपाठान्तरम् तच्चलस्यविरोधादुपेक्ष्यम् कृधूङ्कृञ्करणे धूञ्कम्पेन मदीहर्षेभ्यः सरः कित्स्यात् कृसर इत्यादिहारावलीस्थम् धूसरीकिन्नरीभेदेनाखरेत्रिषुपाण्डुरे इतिमेदिनी मत्सरामक्षिकायांस्यान्मात्सर्य्यक्रोधयोः उमान् अस्त्यपरसम्पन्नौकृपणेचाभिधेयवदितिच मत्सरोन्यशुभद्वेषेतद्वत्कृपणपोक्षिक्षित्यमरः अथमत्सरोऽसत्यपरसम्पन्नौमात्सर्य्येकृपणेक्रुधीतिविश्वः वेदेतमरीहर्षेइतियागार्थेसरस्कृत्यप्रयुज्यते इन्द्रमिन्द्रायमत्स

वसेश्च वत्सरः सम्पूर्वीचित् सम्वत्सरः कृधूमादिभ्यः कित् वाहुलकान्नषत्वम् कृसरःस्यात्तिलौदनम् धूसरः मत्सरः मत्सरामक्षिकारोषाभम्भरालीचसामता पतेरश्वलः पत्सलः पन्याः तन्यशिभ्यांक्षरन् तसरःसूत्रवेष्टने ऋत्सरःऋत्विक् पीयक्षरिणिभ्याङ्कालन् हृस्वःसम्प्रसारणाच्च पीयःसोत्रः पिपालोवृक्षभेदः कुणालोदेशभेदः कटिकुषिभ्याङ्कारुः कटारुः पक्षी कुषाकुरत्निः सूर्य्यश्च ॥

रम् तंसिन्धवोमत्सरमिंद्रियान मित्यादि मत्सरोहर्षहेतुमितितद्भाष्यम् पतेः पत्लृगतावस्मात्सरः स्याद्रेफस्यलश्च तन्यशि तनुविस्तारेऋषीगतौ अमरोक्तिर्माहतसरइति किन्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनाऽनुनासिकलोपः ऋक्षरः ऋत्विगिति ऋक्षरस्वारिधारायामक्षरस्तु त्विञ्जिस्मृतइतिमेदिनी अनृक्षराऋजवः सन्तु पन्थाः इतिमन्त्रस्यवेदभाष्येतु ऋक्षरः कराटकइतिव्याख्यातम् पीयक्षरिणिभ्यां ऋणारणाइति दण्डकेक्षणिः पक्ष्यतेसचशब्दार्थकः आभ्यांकालन्यात् यथा ऋमेहस्वःसम्प्रसारणाच्च राजादनप्रियालःस्यादित्यमरः प्रियालः स्यात्प्रियालवदिति द्विरूपकोशः वाहुलकाड्ङेरपिकालन् कित्त्वान्नलोपःन्यंकादित्वात्कुत्वम् भगालं नरमस्तकम् मत्वर्थेइतिःचण्डीकान्तोभगालीचलेलिहानोवृषध्वजइतिराजशेखरः कठिकुषि कठरुरुजीवने कुथनिष्कर्षेकुषाकुः

विश्वकोशेहिव्यरत्न्याम्नेचसंकुलेरतिःस्थितत्वात्तथाचमेदिन्यांचकारादिप्रकृमेव्यरत्नच्याकुलेच्याम्नेरत्युक्तम्घृतमाज्येजलेक्लीवंप्रदीप्तेत्वभिधेयवत्॰
सिक्तमवसिक्तेचवद्धेधवलेत्रिषुशर्करायांस्त्रीरतिमेदिनीबाहुलकात्ऋगतावित्यस्मात्क्तःऋतमुञ्छेपिलेजलेसत्येदोनेष्टजितेस्यादितिमेदिनी॥ ॐ
॥द्रुतनिद्रुगतौतनुविस्तारेभ्योक्तःस्याद्धातोर्दीर्घश्चद्रुतःप्रेष्यःगोरादित्वान्ङीष्कथन्तर्हितेनद्रुतिविदितंनिषेद्धुंतिरघरितिचेत्अत्राहुःद्रुङ्परितापरत्यस्मात्क्तिचिद्रुतिरितिद्रुत्यांद्रुतिरपिस्मृतेतिहिरूपकोशःतातोऽनुकम्प्येजनकेरतिविश्वमेदिन्यौबाहुलकात्शीङ्स्वप्नेरत्यस्मादपिक्तःशीतालाङ्लपद्वतिःरामपत्नीचशीतानभःसरितिलाङ्लपद्वतोचशीतादशाननरिपोःसहधर्मिणीचशीतंस्मृतंहिमगुणेचतद्न्वितेचशीतोलसेचबहुवारतरेच
दक्षरतितालव्यारोधरणिःसीतादन्त्यादिरप्यलिसीतालाङ्लपद्वतिःवैदेहीसगंगङ्गासुरतिदन्त्यादौमेदिनीःसीतालाङ्लरेखास्याद्यामगङ्गाचजान

द्रुतनिभ्यान्दीर्घश्च द्रुतः नातःजेर्मृङ्क्षोदात्तःजीमूतःलोष्टपलितौ लुनातेःक्तःतस्यसुद्धातोर्गुणःलोष्टम् पलितम् हृष्याभ्या
मितन् हरित श्येनौवर्णभेदौ रुहेरश्वलोचा रोहितोमृगमत्स्ययोः लोहितंरक्तम् पिशेःकिंच पिशितम्मांसम्॥ ९९ कीर्तिदन्त्यादौरभ

सकोशाच्चजेःजिजयेऽस्मात्क्तःप्रत्ययस्योदात्तमूडागमःस्यादीर्घश्चत्यनुरत्याधातोर्दीर्घश्चस्यात्रदंसूत्रं मनार्षमितिकेचित्अतएवरत्यादिग्रन्थेदृक्षोदृक्ष
दिषुजीमूतशब्दउदाहृतःजीमूतोद्वेभूतिकरेदेवताडेपयोधरे इतिमेदिनीवेणीखरागेदेवताडोजीमूतरत्यमरःजीमूतःस्याद्भूतिकरेशक्रेऽद्रौघोषकेघने
इतिविश्वलोष्ठ लूञ्छेदनेपलगतौएतौक्तान्तौनिपात्येतेलोष्ठानिलेष्ठवःपंसीत्यमरःअत्रपंसीत्युभयान्वयिनेनपुन्नपुंसकलिङ्गोलोष्ठशब्दस्तथाचस्थानेऽन्ना
रतमरतिभाष्यम्लोष्ठःक्षितेराहवेगङ्गत्वेत्यादिअतएवलोष्ठःशैडेपिलोष्ठःस्यादितिपल्लिङ्गकारोडबोपालितःपलितंशेलजेतापेकेशपाकेचकर्दमेरतिमे
दिनीहृष्याहृन्हरणेश्येदृगतौहरितास्त्रीचद्रूर्वीयांहरिद्वर्णेयतेऽन्यवदितिमेदिनीशुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्वेतपांडरत्यमरःरुहेःरुहवीजजन्मनि ६६
प्रादुर्भावेऽस्मादितन्रोहितकुङ्कुमेरक्तेऽत्रशक्वरासनेपंसिस्यान्मीनमृगयोर्भेदेरोहितकुङ्कुमेरतिमेदिनीलोहितंरक्तगोशीर्षकुंकुमाजिकुचन्दने।

शिघ्रआघ्राणेऽधात् धारणपोषणयोः हारावलीस्थमाह शिंघाणमिति शिंघाणंकाचपात्रेस्याच्छोहनासिकयोर्मलेऽपीति विश्वः शिङ्घाणः फेनदिरदौरो नक्करेनश्चपिच्छलऽपीतिविश्वप्रकाशादित्यकोशः उल्मुकं एतेनिपात्यन्ते निपातनप्रकारमेवाह उषदाहेऽत्यादिना हारावलीस्थमाह उल्मुकमितिदर्विः कस्मिंखजाकाचेत्यमरः ह्रियः ह्रीलज्जायामस्मात्कुकप्रत्ययः स्यात्ककारोगणनिषेधार्थः हसिः हसेहसने मृङ्प्राणत्यागेऽदिगरणेऽणगतौ वागतिगन्धनयोः श्रमगत्यादिषदमुउपशमेलूञ्छेदने धूञ्पवने धुर्वीहिंसायाम् हस्तः करेकरिकरेसप्रकोष्ठकरेपिचेति हस्तेकोशात्परेत्रातेऽतिमेदिनी अत्रायमर्थः केशवाचकात्परेयोहस्तशब्दः सस्मूहवाचीतथाचकेशहस्तशब्दाः केशसमूहशब्दपर्यायऽति मर्त्तोभूलोकस्तत्रभवोमर्त्यः दिगादेराकृतिगणत्वाच्यत् गर्तास्त्रिगर्तभेदेस्यादवटेचकुकुन्दरेऽतिमेदिनी एतः कर्त्तरआगतेऽति अन्नाः स्वरूपेनाशेनानस्त्रीशेषऽत्तिकेचित्तिचेति दन्तोऽधिकटेकुञ्जेदशनेचौषधौस्त्रियामितिचमेदिनी लोत्तमश्रुणिचोरितेऽतिविश्वः क्तक्तवतूनिष्ठेतिसूत्रेलोतोमषऽतिकैयटः सातः शिशौवहित्रेचेतिविश्वमेदिन्यौ भूतेऽ

॥तनिमृङ्भ्याङ्भिःच्च ततम्मृतम् अञ्जिघसिभ्यःक्तः अक्तम् घृतम् सितम्॥

तिलोपोव्योर्वलीतिवलोपः राल्लोपऽत्यनेनलोपस्तुकृतीत्यनुवृत्तिपक्षेवोध्यः हलिचेतिदीर्घः भूर्तन्तुखण्डलवणधान्यरेनाशेवित्तिमेदिनीतुल्यमितिनुसखण्डनऽत्यस्मात्तन् नन्या आत्वाभ्यां अस्मात्तन्युपपदेतन्स्यादिडागमश्च वाहुलकात्तन्योनलोपाभावः॥ ॥तनितन्त्रिस्तारेमृङ्प्राणत्यागे आभ्यान्तन्नत्ययः स्यात्सचकित् कित्त्वादनुनासिकलोपः ततंवीणादिकंवाद्यमित्यमरः अथततम्व्याप्तेविस्तृतेचत्रिलिङ्कम् क्लीवंवीणादिवाद्येस्यात्पुंस्त्रिङ्क्रुसमीरणेऽतिमेदिनी मृतंतुपात्रितेमृत्योर्लीवंमृत्समतित्रिषितिच अञ्जित्रञ्जूव्यक्तिम्रक्षणादौ घृक्षरणदीप्त्योः षित्रूवन्धनेएभ्यःक्तःस्यात् निष्ठासंज्ञात्वेतस्यनाभवतिउरणादीनामव्युत्पन्नत्वाद्वा हलकाद्वा अन्यथानिष्ठाचज्ञानादित्याद्युदात्तत्वं स्यादितिक्तक्तवतूनिषु तिस्त्रेकैयटः अक्तम्परिमाणवाचकऽतिभाष्यस्यैकैयटेनतथाव्याख्यातत्वात् अक्तंव्याघ्रेचसकुलेऽतिविश्वरभसुज्ज्वलदत्तेनोक्तम् तच्चलिपिप्रमप्रयुक्तम्

ति· नभ्राऽपादिति सूत्रेण नञः प्रकृतिभावेन नञ्स्नमिति साधितं तत्तु च्युत्पत्त्यन्तरमिति वोध्यम् · यजत्रमग्निहोत्रमिति प्राञ्चः वस्तुतस्तु यजत्रो यष्टव्यदेवतास्तोत्रो वा यु
वीतेनगच्छतांसंयजत्रैरङ्गतीति मन्त्रेतथैव व्याख्यानत्वात् · अमरकोशस्त्यमाह पतत्रञ्चेति ॥ ॥ गडेः गडसेचनेऽस्मादत्रन्स्याङ्गकारस्यकारादेशश्च कल
त्रेणीभार्ययोरित्यमरः कृत्रः कृत्रवरणेऽस्मादत्रन् चित्स्यात् · चित्त्वादन्तोदात्तः नधीवधीवरत्रास्यादित्यमरः वरत्रायां दीनत्वमानरत्यादौ चित्स्वरः स्यात्
सुविदेः कत्रन् विदज्ञाने ऽहकत्रन्निति निपातनङ्कित्स्यादर्शनात् · कुडुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्त्यस्वर
स्येवदर्शनाच्चेत्याहुः कृतेः कृतीछेदनेऽस्मात्क्तत्रः स्याद्धातोर्नुमागमश्च धन्वच यत्कृतत्रेचेति मत्रेकृन्नित्वकर्त्तनीयमरण्यमितिवेदभाष्यम् · भृत्रं · भृत्रभरणेभृ

गडेरादेश्चकः काडत्रंडलयोरेकत्त्वस्मरणात् कलत्रम् वृत्रश्चित् वरत्रा चर्म्ममयी रज्जुः सुविदेकत्रन् सुविदत्रंकुडुम्बकम् कृतेर्नुम्च
कृन्तत्रंलाङ्गलम् भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्य्यभ्योतच् दशभ्योऽन्तच्स्यात् भरतः भरतोमृत्युः दर्शतः सोमसू
र्य्योः यजतः ऋत्विक् पर्वतः पचतोग्निः भ्रमतोरोगः तमतस्तस्मात्परः नमतः प्रह्वः हर्य्यतोऽश्वः ऋषिरङ्गिभ्याङ्गित् ऋषतोमृगा
विन्दुश्च रजतम् खलतिस्खलतेः सलोपः अतच्मत्ययान्तस्यस्त्वञ्च खलतिर्न्निकोशशिरः ॥ ॥ ङ्गाणत्यागेदृशिरश्रेक्षणेयजदेवपूजा

दौ पर्वपूरणे ङ्पचष्पाके भ्रमगतौ तमुकोक्षायाम् · णमप्रह्वत्वे शब्देहर्य्यगतिकान्त्योः दृशयाद्यानुभृदृशीङितिपठित्वादृङ् आदरेदृश्यतेदृशतः शेतेशयतेऽत्यदाहृतं
तन्नरूशन्तमग्निं दर्शतंदृहतम् · तरणिर्विश्वदर्शतः देवोदर्शतोरथइत्यादिमंत्रैस्तद्व्याख्यानाच्चविरोधात् · भरतोनाट्यशास्त्रमनोनटएणमानुजेचदेव्यनौ · इतिमे
दिनीयजतः ऋत्विगिति उज्ज्वलदत्तादयस्तुरोधेनएवमुक्तम् · वेदभाष्येतुहिरण्यशम्यंयजतोदृहन्नित्यादिषुयजतशब्दोयष्टव्यपरतयाव्याख्यातः पर्वतः पादपेषु
सिशाकमत्स्यप्रभेदयोः देवमन्यन्नरशैलइतिमेदिनी · हर्य्यतोऽश्वइतिपरित्यहर्य्यतंहरिमित्यादिमन्त्रेषुहर्य्यतः सर्वैः स्पृहणीयइतिवेदभाष्यम् · ऋषि ऋषसेचने
रंजरागे · आभ्यामतच्कित्स्यात् · ऋषन्मृगेषुमान् विन्दोनहूयेऽषतोपिना · अनयोश्चत्रिषुश्वेतविन्दुयुक्तेष्वभाविमाविति मेदिनी · रजतंत्रिषु क्लीबेस्यात्

ष्मान् नदान्तरेभोमेवर्णोचत्रिषुतद्धीतिच पिशेः पिश्अवयवेऽयंदीर्घनायामपि· अस्मादितन्प्रत्यात्सचकित् पिशितम् मांसंमांस्यांस्त्रीतिमेदिनीमांस्योजराग्मांस्याम् तथाचजटाचपिशितापेशीतिधन्वन्तरिः॥ ॐ॥ स्रुदक्षि स्रुअवणोदक्षवृद्धोस्यहर्षायाम् गृहग्रहणे चुरादावदन्तौउद्यतःस्रुवेभवतिश्वाप्यरतिमन्त्रे श्वाप्योमन्त्रेश्रवणीयरतिवेदभाष्यम् दक्षाप्योयोदमआसनित्यइंदिवपियोगिकाथंएवभाष्येषरुस्रुतःस्रुहयाप्यरति अयामन्नोतिणोरयोदशःएवंगृहयाप्य रति· दिधिषाप्यरतिडुधान्धारणपोषणयोः उज्जलदत्तस्तुदधिषाप्यरतिसूत्रंपठित्वादधिपूर्वात्स्यतेरण्यःषत्वञ्चदधिषाप्योघृतमितिव्याख्यात् द शपादीवृत्तिकारस्तुधिषशब्देअस्यहित्वंगणाभावः अत्वञ्चाभ्यासस्यनिपात्यतइत्याह प्रसादकारादयोप्येवमेवाहुस्तदेतत्सर्वंप्रमादादिकम् मित्रश्वयोदि

स्रुदक्षिस्रुहिगृहिभ्य आप्यः श्रवाप्योयज्ञपशुः दक्षाप्योगरुडोगृध्रश्च स्रुहयाप्यः गृहयाप्योगृहस्वामीदिधिषाप्यः दधातेर्हित्व मित्त्वंषञ्च मित्रश्वयोदिधिषाप्यः वृत्रएण्यः वरेण्यः स्रुवःकेप्यस्रुन्दसि स्रुवेप्यमुरुवर्चसं राजेरण्यः राजन्योवह्निः शूर म्योश्च शारण्यं रमण्यं ऋतेर्निञ्च अरण्यं पर्जन्यः पृषुसेचने षस्यजः पर्जन्यः शक्रमेघयोः वदेरन्यः वदान्यरूपागिवाग्मिनोः अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन् अमत्रम्भाजनं नक्षत्रम् यजत्रः वधत्रमाषयम् पतत्रन्तनूरुहम्॥ << धिषाप्योभूदितिवैदिकप्रयोगा

द्दिधिषाप्यरत्येवसूत्रेणुक्तमितिप्रामाणिकाः वृत्रः वृञ्वरणे वरेण्यःश्रेष्ठः स्रुवःस्रुञ्स्रुतौ स्रुवेप्यंस्रोतव्यं पुरुवर्यंसंबहुरूपमितिवेदभाष्यम्स्रुवःकेप्यरति· यठित्वाकित्त्वाद्गुणाभावेउवङि·रतिस्रुवेप्यःपुरन्दरस्त्यदाहरन् उज्जलदत्तस्तुउदाहृतश्चित्तञ्चाप्यादिविरोधादपेक्ष्यःतस्मादिहक्तेप्यप्रत्ययेपठन् दशपा दीवृत्तिकृदेवज्यायानित्याहुः राजेः राजृदीप्तौसत्रियजोर्नुराजस्वसुरादितियत्रत्ययेराजन्यरत्यनन्तस्वरितः शूरम्योः शूरहिंसायाम् रमक्रीडायाम् आ भ्यामण्यःस्यात् ऋतेःऋगतौ अस्मादन्यःसचनित् अटव्यरण्येविपिनमित्यमरः पर्जन्यः पृषुसेचने षस्यजः पर्जन्योमेघशब्देपि ध्वनद्भ्वदशक्रयोरितिमेदि नी वदेः वदव्यक्तायांवाचि अजयंकोशस्थमाहवदान्यरति· अमिनक्षि अमगत्यादिषु· नक्षगतौ यजदेवपूजादौवधहिंसायाम् पत्लृगतौ नक्षत्रमि

तपस्तापे पल्वलगतौ पणाव्यवहारेस्तुतौच पनच महपूजायां गौरादित्वात्ङीष् अतसीस्याद्मासुमारत्यमरः चमसोयज्ञपात्रस्यभेदेऽस्त्रीपिष्टकोस्त्रियामिति मेदिनी पनसःकण्टकिफलेकन्दकोवानरान्तरे स्त्रियांरोगप्रभेदेस्यादितिच ॥ ॐ ॥ वेञः वेञतन्तुसन्ताने अस्मादसच्स्यात्तस्यतुद्दशपादीवृत्तौतुवियसुद्वेतिपठित्वावीगतिप्रजनकान्त्यादिष्विति धातुरुदाहृतः वहि वहप्रापणे शमिश्रणादौ अजगतौ शयुवाहसरत्यभावित्यमरः वातेक्लीवेदिवसवासरोवितिच वायसश्चनि अस्मादोणित्वाद्वृद्धिः स्विः स्वुक्रीडादौ कृञ्शृ कृविक्षेपे शृहिंसायाम् शलगतौ कालगतौ गदेशब्देकरभोमणिवन्धादिकनिष्कान्तोष्ट

वेञस्तुद्व वाहुलकादात्वाभावः वेतसः वहियुभ्योणित् वाहसोऽजगरः यावसस्तृणासङ्घातः वयश्च वयगतौ वायसः काकः स्विः कित् दिवसं दिवसः कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच् करभः शरभः शलभः कलभः गर्दभः ऋषिवृषिभ्याङ्कित् ऋषभः वृषभः रुषेर्नित्वुषच रुषहिंसायां अस्मादभच् निक्कित्स्यात्लुवादेशश्च लुषभोमत्तदन्तिनिशासिवक्षिभ्याञ्च शसभः वत्सभः ऋविशिभ्याञ्च ऋजरन्तोमहिषः वेशन्तः पल्वलम् रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यःषिदाशिषि रोहन्तोवृक्षभेदः नन्दन्तःपुत्रःजीवन्तओषधं प्राणन्तोवायुः षित्वान्ङीष् रोहन्ती त्वभूवहिवसिभासिसाधिगदिगर्दिजिनन्दिभ्यश्च दशभ्योऽच्स्यात्सचवित् तरन्तःसमुद्रःतरन्तीनौकाभवन्तः कालःवहन्तोवायुः वसन्तऋतुः भासन्तःसूर्यः साधन्तोभिक्षुः गडेर्धरादित्वान्मित्वंहसः अपामनेतिणोरयः गडयन्तोजलदः मण्डयन्तोभूषणंजयन्तःशक्रपुत्रः नन्दयन्तोनन्दकः ॥

तत्सुतेरतिमेदिनी मणिवन्धादाकनिष्कंकरस्यकरभोवहिरित्यमरः शरभस्तुयशोभिदिकरभेवानरभिदीतिमेदिनी समोयनङ्शलभावित्यमरः कलभःकरियोतकरतिच गर्दभश्चेतकुसुदेगर्दभोगन्धमिथपिशसभेगर्दभीषुऽजन्तुरोगप्रभेदयोरितिमेदिनी ऋषिऋषीगतौ वृषिसेचने आभ्यां अमच्स्यात्सचकित् ऋषभस्त्वौषधान्तरे स्त्रभिवृषयोः कर्णरंभगर्दभपञ्चकयोः उत्तरस्यःस्मृतः श्रेष्ठस्त्रीनरकारयोषिति शूकशिम्बीशिरलायां विधवायांकचिन्मतेतिमेदिनी वृषभःश्रेष्ठवृषयोरितिच रासिवक्षिरासशब्देवत्तसम्बरोवत्तभोदमितेऽध्यक्षेसलस्

ष्ठीड्-शपि, ष्ठीड्-स्वप्ने शप आक्रोशे. रूशदेगम्लृगतौ वञ्चुगतौम्वादिः वञ्चुप्रलम्भनेचुरादिः जीवप्राणाधारणे अनप्राणनेप्रपूर्वः उज्ज्वलदत्तेनावञ्चिजीवी
तिपठ्यते अन्येस्तुवञ्चिस्थानेवन्दिः पठ्यते वञ्च यवन्दथयोरन्यतरस्वेदादुपलभ्यबहुश्रुतेः पाठोनिर्णीयः वन्दथइति कर्मणिकर्त्तरिवाप्रत्ययः प्राणथइति
अनितेरितिणात्वम् शमिदमिभ्यामिति शमउशमेदमुउपशमे शमथःशान्तिमन्त्रिणोरितिमेदिनी दमथस्तुपमानदर्शेदमेचपरिकीर्तितइतिच भृञः डु
भृञ्धारणायोषणयोरस्मादथः स्यात्सचचित् रुदिरुदिर् अश्रुविमोचने विदज्ञाने आभ्यामथः स्यात्सचडित् विदि योयोगिरुतिनोरितिमेदिनी अत्रोज्ज्वलदत्तः रु

ष्ठीड्-शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः सप्तभ्योऽथः स्यात् शयथोऽजगरः शपथः रवथः कोकिलः गमथः पथिकः पन्थाश्च
वञ्चथोधूर्त्तः वन्दीतिपाठेवंचयतेवावन्दथः स्तोतास्तुत्यश्च जीवथश्चाषुप्रान् प्राणथोबलवान् बाहुलकाच्छमिदमिभ्याम् श
मथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथोदमः भृञः श्चित् भरथोलोकपालः रुदिविदिभ्यांडित् रोदितीतिरुदथः शिशुः वेत्तीतिविदथः
पसेगौचसेः आवसथोगृहम् सप्तसथोग्रामः अत्यविचमितमिनमिलिमिनमितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् त्रयोदशभ्योऽस
च्स्यात् अततीऽत्यतसः वायुरात्माच अवतीत्यवसोराजाभानुश्च चमत्यस्मिन्चमसः सोमपानपात्रे ताभ्यत्यस्मिन्तमसोऽन्धकारः
नमसो नकूलः रभसोवेगहर्षयोः लभसोधनेयाचकश्च नभतिनभ्यतिवानभस आकाशः तपसः पक्षीचन्द्रश्च पतसः पक्षीपनसः
करटकफले पणसः पण्यद्रव्ये महसंज्ञानं ॥

विदिभ्यांकिदितिपठित्वारौतीतिरुवथः श्वेत्युदाजहार दशपादीवृत्तिकारस्तुरुदिविदिभ्यांकिदितिपपा
ठ इहत्तुभाष्यानुरोधेनडित्वितिपठितम् तथाहिगाङ्कुटादिसूत्रेकेपुनश्चङादयः चङ्-अङ्-नञिङ्-अथङ्-नङ्-इतिभाष्यम् किदितिपठतांतु अथडित्वितिभा
ष्यन्नसङ्गच्छेतेतिदिक् उपवसनिवासेऽस्मादुपसर्गेउपपदेअथः स्यात् उज्ज्वलदत्तेनतुसोपसर्गाद्वसेरितिपठितमन्येस्तुआडि वसेरितिपठितम् अत्य
वि अततिसातत्यगमने अवरक्षणादौचसु अदने तमुकाङ्क्षायाम् णमप्रह्वत्वे शब्देरभणभस्ये डुलभष्प्राप्तौणभृञभर्हिंसायाम् भ्वादौक्र्यादौचायम्

शृङ्गारएतेनिपात्येते शृहिंसायाम् डभृञ्धारणपोषणयोः आभ्यामारन्नुम् गुगृहस्वश्च शृङ्गारः सुरतेनाट्येरसेचगजमण्डनेनपुंसकंलवङ्गे पिनागसम्भव
चूर्णीयोरितिमेदिनी शृङ्गारीमित्तिकायांस्यात्कनकालोघनःउमानूरितिच कंजिमृजूस्वद्यो चित्वादारन्प्रत्ययश्चन्नोदात्तःकञ्जारोजठरेसूर्य्येविस्त्रीवारणेमुना
वितिविश्वमेदिन्यौ मार्जार श्रोतोखड्गे इतिच श्रोतुर्विडालोमार्जारइत्यमरः कमेः कमुकान्तो श्रस्मादारन्किित्स्यात्कुमारः स्याच्छुकेस्कन्देषवराजेऽश्ववार
केबालकैवरुणाद्वीनानद्योर्जीत्यकाञ्चने कुमारीशैलतनयायावनमाल्योर्नदीभिदि सहायराजिताकन्याजम्बूद्वीपेषुचस्त्रियामितिमेदिनी विश्वप्रकाशेतुकु
मारीरामतरणीतिपाठः रामनरणीलताविशेषः सहेतिप्रसिद्धः तरणीरामतरणी कर्णिकाचारुकेसरा सहाकुमारीगन्धाढ्येतिधन्वन्तरिनिघण्टुः जम्बूद्वीपसहाक

शृङ्गारभृङ्गारौ शृभृञ्भ्यामारन्नुमुगृहस्वश्च शृङ्गारोरसः भृङ्गारःकनकालुका कञ्जिमृजिभ्याञ्चिन् कञ्जिःसौवः कञ्जारोमधूरो
मार्जारः कमेः किदुच्चोपधायाः चिदित्यनुवृत्तेरन्नोदात्तःकुमारः तुषारादयश्च तुषारःकासारश्च सहारश्चाम्रभेदःदीङोनुट्च दीनारः
सुवर्णाभरणं सर्तेरपः षुक्च सर्षयःउषिकुटिदलिकचिखजिभ्यःकपन् उषयोवह्निसूर्य्ययोःकुटपोमानभाराढम् दलपःप्रहरणं कच
यंशाकपत्रम् खजपंघृतम् कणेःसम्प्रसारणाच्च कुणपंकपश्चाक्रवर्म्मणास्यस्वरेभदः विटपपिष्टपविशिपोलपाःचत्वारोऽमीकपन् प्र
त्ययान्ताः विटशब्दे विटपः विशतेरदेःपःप्रत्ययस्यनुट्वत्वं पिष्टपम्भुवनम् विशतेः प्रत्ययादित्वंविशिपंमन्दिरम् वरतेःसम्प्रसार
णांउलपंकोमलंतृणं ॥ ॥

न्याःकुमार्योधाम्नवारकेबालकेकार्त्तिकेयेचकुमारोभर्त्तृदारकेइतिक्षिकाण्डशेषः तुषाएएतेनिपात्यंतेतुषतुष्योश्चार
न्तुषारस्तुहिनेहिममित्यमरःकासृशब्दकुत्सायाम् कासारःसरसीसरइत्यमरः सहारइतिषहमर्षणेदीङोदीङ् क्षयेभ्यस्मादारन्तस्यनुडागमश्च सर्तेःसृगतौभ
स्मादयःस्याद्धातोःपुगागमश्चउषिउषदाहेकुटकौटिल्येदलविदारणेकचबन्धने खजमन्थेकणेःकणशब्देभ्यस्मात्कपन् धातुवकारस्यसम्प्रसारणाच्चकुणपः
पूतिगन्धेशवेपिचेतिमेदिनी कुणपःशवमस्त्रियामित्यमरः विटपः विटपोनस्त्रियांस्तंबशाखाविस्तारपल्लवे विटाधिपेनेतिमेदिनी विशतेरिति विशप्रवेशने

णाङ्गरङ्गमेरइतिमेदिनी· ज्रिविशि ज्रयोहानौ· विशःप्रवेशने वेशन्तःपल्वलंचाल्पसरइत्यमरः बाहुलकादहेतेरपिरुच् अहेनाःसर्पणाकोजिनरतिविक्रमादि
त्यकोशःरुहिरुहवीजजन्मनिङुनदिसमूहौ जीवप्राणधारणे अनप्राणनेप्रपूर्वःएभ्यःआशिषिरुचसचषिङ्क्वति· प्राणन्तरति· अनितेरितिणत्वम्· तृभून्हिभ्
वनन्तरणयोःभूसन्नायाम्· वहश्राणेवस्निवासेभासदीप्तौसाधसंसिद्धौगडसेचने· मदिभूषायाम्· उभौरण्यन्तौ· जिजयेडनदिसमूहौरण्यन्तःनन्द्यन्तरति· उ
ज्ज्वलदनसुनन्दनरत्युदाहृत्यश्वसूत्रेणगतार्थमाशंक्य· अनाशीरर्थेनन्दिग्रहणमित्याह· तच्चिन्त्यम्· रहाप्याशिषीत्यस्यस्वयमेवानुवर्तितत्वात्॥॥हन्तेः
हनहिंसागत्योरस्मात्· भृच्प्रत्ययःस्यात्तस्यमुडागमः धातोर्हिशब्दादेशश्च भन्देःभदिकल्याणेसुखेचअस्मात्· भृच्स्याद्धातोर्नकारलोपश्च· भृन्छेःभृन्छगतौवा
हुलकादिति· जर्जरंशैवलेशकध्वजेत्रिषुजरन्नरेभर्भरःस्यात्कलिपुगेवाद्यभेदेन

हन्तेर्मुट्हिच हेमन्ताः भन्देर्नलोपश्च भरन्ताः प्रव्रजितःभृच्छेररःभृछ्रावेश्या बाहुलकाज्जर्जरश्चर्चराद्यः अर्त्तिकामिभ्रमिच
मिदेविवासिभ्यश्चित् षड्भ्योऽश्चित्स्यात् अररङ्कपाटंकमरःकामुकःभ्रमरःचमरःदेवरःवासरःकुवःकरन्कुररःपक्षिभेदः
अङ्गिमदिमन्दिभ्यआरन् अङ्गारःमदारोवराहःमन्दारोप्सरःगडेःकडुच कडारः॥ ॥ दानारइतिचमेदिनी· बाहुलकादेवगस्यजादेशे

जर्भरइत्युज्ज्वलदत्तः अर्त्तिकामिभृगतौकमुकान्तौ· भ्रमुअनवस्थानेचभ्रमश्चदने दिवक्रीडादौवसनिवासेउभावपिणयन्तौ· अररंरुदंकपाटयोरितिमेदिनी· कपा
टमररंतुल्येरत्यमरः भ्रमरःकामुकेभृङ्गेरितिमेदिनी चमरंचामरेस्त्रीत्वमञ्जरीमृगभेदयोरितिच चमरोमृगभेदः देवरःपत्युःकनिष्ठभ्राताबासरइतिकेचित्तुसूत्रेणाशि
भ्यइतिणालचंपठित्वावाशृशब्दइत्यस्मादरप्रत्ययोवाप्यनइतिवाशरः कोकिलइत्याहुःकुवःकुशब्दे अङ्गिअगिर्गत्यर्थः मदीहर्षे· मदिस्तुत्यादौ· अङ्गारउल्मु
केनस्त्रीत्वलिङ्गस्तुमहीसुतइतिमेदिनी· मन्दारःस्यात्सुरद्रुमे· पारिभद्रेऽर्कपर्णीचमन्दाशेहस्तिधूर्तयोरितिच· मदिस्तुत्यादावित्यस्माद्बाहुलकादारुरपि॥पारिभ
द्रेतुमन्दारुर्मन्दारःपारिजातकइतिशब्दार्णवः गडेःगडिवदनेवादेशेगडसेचने· अस्मादारन्प्रत्ययःस्यात्कडादेशश्च कडारःकपिलेदासेइतिमेदिनी· कडारःकपिलः

लक्ष्मीः सम्पत्तिशोभनयोः ऋज्रोषधोचयद्भ्यामिति मेदिनी॥ ॐ॥ इत्युणादिषुतृतीयः पादः॥ ॐ॥ माधातोरितिमामाने कित्त्वादातोधातोरित्यालोपः वातप्रमी
वीतमृगइत्यमरः अयमिति हिचनुः वष्पदोरगाइत्यमरेणचनुष्याद्यविनामुभयलिङ्गत्वोक्तेः सुभूतिचन्द्रादिभिरयिवातप्रमीशब्दस्यद्विलिङ्गत्वोक्तेश्चेतिभावः त
त्रऋदिकारादिति पाक्षिकोङीष्कैश्चिदिष्यते नचहस्वादेवऋदिकारादितिङीष् भवतिनतुदीर्घादितिशङ्क्यम् वर्णनिर्देशेकारप्रत्ययस्यविधानेनदीर्घादपिऋ
दिकारेतिङीष्सम्भवात् अतएववातप्रमीश्रीलक्ष्मीतिपक्षेऽप्यन्नाःसुसाधवइतिरक्षितः एतच्चऽर्षेदग्रन्थेस्पष्टम् आशीराप्यहिदंष्ट्रायांलक्ष्मीर्लक्ष्मीहरिप्रिया
तिद्विरूपकोशः अतएवआशीविषोविषधरइत्यमरकोशस्सङ्गच्छते अशभोजनइत्यस्मादिणजादिभ्यइतिरणप्रत्ययेपेउपधावृद्धौऋदिकारादितिङीष्स्त्री

इत्युणादौतृतीयपादः॥ ॐ॥ वातप्रमीः वातशब्देउपपदेमाधातोरीप्रत्ययःसचकित् वातप्रमीः अयंस्त्रीपुंसयोःऋतन्यञ्जिवन्य
ज्यर्षिमघत्यङ्गिकुणऋशिभ्यःकतिच्यतञ्जलिञ्जिसृञ्जिसन्स्यनिञ्जिनुत्यसासञ्जकःद्वादशभ्यःऋमान्तुभ्यः अर्तेःकतिच्
यण् वङ्मुसृिःकरोरतिःसोरतिःप्रस्ताङ्गुलिःतनोतेर्ण्यन्तच् तन्यतुर्द्यौः रात्रिश्च अञ्जेरतिच् अञ्जलिः वनेरिण्च वनिष्णुःस्थवि
रःअञ्जेरिण्च अञ्जिष्ठोभानुः अर्त्तियेतरिसन् अर्त्तिसोऽग्रमांसं मदेःस्यन् मत्स्यः अतेरिथिन् अतिथिः अङ्गेरुलिः अंगुलिःकोतेरसः
कवसःअचरत्येकेकवचम्॥

कारात् आशीतिचकलामिन्दोरितिराजशेखरः आशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्योरितिसान्तेऽमरात्सान्तोप्याशिस्शब्दोस्ती
त्यन्यदेतत् ऋतनि ऋगतौतनुविस्तारेअञ्चूव्यक्तयादौ वनुयाचने अंजूसाव ऋगतौरणनःमरीहर्षे अतसातत्यगमने अगिगत्यर्थः कुशब्देसमिश्रणे कषतनूकर
णे प्रसङ्गादाह अरतिरितिनरतिःअरतिरितिनञ्समासःप्रस्ताङ्गुलिःसहस्तः अरतिरित्यर्धीदशपादीचतौतुकतिनिति त्यत्रककारम पठित्वा अर्तेरतिचमकितं
विधाय अरतिःसाभितःउज्वलदभ्रतुसारेणाहंवायुःरात्रिश्चेतितन्यतुःशब्दोमेघः अशनिश्चेत्यपिवोध्यम् आविष्कृणोमितन्यतुनेदृशिमितिमन्त्रेतन्यतुर्गर्जि
तमिति सृजादर्शनतन्यतुरितिमन्त्रेतन्यतुर्मेघइति उतस्मात्सतन्यतो रिवद्योरितिमन्त्रेदिवश्चित्रन्ततन्यतमितिमन्त्रेच तन्यतुरशनिरितिवेदभाष्येव्याख्यातत्वात्

आदेः पठति एतच्चउज्ज्वलदत्तीत्युक्तम् अन्येनुसूत्रेविशेषेति दन्त्योष्ठ्यादिभेवपठन्ति उक्तञ्चैतत् यत्रत्रभस्यविशेषमित्यादौतथादर्शनात् अगरकोशे पिविशेषंभुवनंजगदितिप्रचुरप्रयोगाच्च चलतेरिति चलवल्लसम्वरणेसञ्चरणेच उलपो नस्त्रीशल्मिन्योनातृणान्तरेरतिमेदिनी॥ ॥ कृतेः कृतवर्तने क्ष तिभिदि क्षतीक्ष्णे छेदनेभिदिर्विदारणेलतिः सौत्रोधातुः रष्यशिः रषरक्षायाम् अस्मृव्याप्तावाभ्यांतकन्किित्स्यात् रष्टकेति रष्टकेषीकामालानामितिनिर्देशात्म त्ययस्यादितिनेत्वंकेचित्तुप्रत्ययस्यादितीत्वमिहनभवत्यनित्यत्वात् तद्ज्ञापकान्नृमृदस्तिकन्निति रकारोच्चारणमित्याहुः रणस्तशः एतशइति अत्वसन्त स्येतिदीर्घः एतशशोएतशसः वीपति पल्वृगतौ यत्तनंपुटभेदनमितिपुरीषर्यीपेषमरः दृदलि दृविदारणे दलविकसने अर्तिर्दृकृगतौ रपर्त्तीत्यर्भः शिशुः सं

वृतेः तिकन् वर्त्तिका कृतिभिदिलतिभ्यः कित् कृत्तिका भित्तिकाभित्तिः लत्तिकागोधा रष्यशिभ्यान्तकन् रष्टका अस्मृकारणात्तश न्तशसुनो एतशोब्राह्मणः सएवएतशाः वीपतिभ्यान्ननन् वीगत्यादौ वेत्तनं पत्तनं दृदलिभ्यामभः दर्भः दलम्भःस्याद्दृविचक्रयोः अर्तिर्दृभ्यामभन् अर्भः गर्भः रणाः कित् रभः असिसञ्जिभ्योक्थिन् अस्थिसक्थिसुविकुविशुविभ्यः क्तिः ॥ सुस्विवहिःकुक्षिः शु क्षिर्वीतः अशेर्नित् अक्षिः रषेः क्सुः रक्षुः अवितृस्तृतन्त्रिभ्यईः अवीनीरजस्वला तरीर्नौः स्तरीर्धूमः। तन्त्रीवीणादेर्गुणः यापोः किहेच यपीरज्जुः पपीःस्यात्सोमसूर्य्ययोः लक्षेर्मुट् लक्ष्मीः ॥

॥ ज्ञार्यांकनि अर्भकः गर्भोभ्रूणोऽर्भकेऽल्पेसौसन्धौयनसकरटकेरतिमेदिनी रणं रणगतौ अस्माद्भन् कित्स्यात् रभः स्तम्बेरमः पद्मीत्यमरः असि असुक्षेपणेषंजसङ्गे कीकसंकुल्यमस्थिचेत्यमरः सक्थिक्लीवेपुमान्ऊरुरितिचसुषि सुष दाहेकुषनिष्कर्षे सुषशोषणे अक्षेः अक्ष्व्याप्तौ अस्मात् क्तिन्नित्स्यात् अक्षिनयनं रषेः रष रक्षायाम् रसालरक्षुरित्यमरः अवि अवरक्षणादौ तत्र वनतरण योः स्तृञ् आच्छादने तविकुडुम्बधारणे उणादिएयन्तः तरीरिति स्त्रियांनौस्तरणिस्तरीरित्यमरः यापोः यात्रायणे पापाने आभ्यामिः कित्स्यात् हिल्वञ्चधातोः ल क्षेः लक्षदर्शनाङ्कनयोरुणादिएयन्तः अस्मात्रीप्रत्ययः स्यात्तस्यमुडागमोणिलोपश्च लक्ष्मीः पद्माविभूतिश्च कृदिकारादितिङीषिलक्ष्मीरूपमिभवतीतिरक्षितः॥

इतिमन्त्रस्यवेदभाष्येतत्सूत्रमुदाहृतम्· अत्रायम्विवेकः इनिप्रत्ययान्तइतिमते अन्तोदात्तत्वेन्याय्यंप्रत्ययस्वरेण इनेरिकारस्योदात्तत्वात्· अवग्रहाभावोवाहुलकात्· द्वितीयमते त्ववग्रहाभावोन्याय्यःपरन्तुप्रत्ययस्वरेणोकारस्योदात्ततयाभुस्मिन्कप्रत्ययान्तस्यमध्योदात्तत्वेप्रसक्तेवाहुलकादन्तोदात्तःस्वीकर्त्तव्यइति॥※॥खजेः खजमन्ये वलाका वलप्राणनेशल्गतौ पल्ल्गतौएतेभ्याकप्रत्ययान्तानिपात्यन्तेवलाकावकयंतिः स्याद्वलाकाविसकण्टिका· वलाकाकामुकीपोतावलाकश्चवकोमत्त इतिविश्वःशाश्वतो· शलाकांजनयष्टिका· पताकावैजयन्त्याञ्चसौभाग्येऽङ्केध्वजेपिचेतिविश्वः पताकावैजयन्त्याञ्चणीभाग्येनाटकाङ्कयोरितिमेदिनी· पिनाका· एतेभ्याकप्रत्ययान्तानिपात्यन्ते· पारश्वणेपिनाकोस्त्रीरुद्रचापयोंसुवर्षत्रिशूलयोरितिमेदिनी· अमरोक्तिमाहस्त्रीवपुंसोरिति· किञ्चपिङ्गुसञ्चूर्णनेष

खजेरकः खजाकः पक्षी वलाकादयश्च वलाका शलाका पताका पिनाकादयश्च यातेरित्वंनुमच्च क्लीवपुंसोः पिनाकः स्यात् शूलश
ङ्कुरधन्वनोः तडआघाते तडाकः कषिदूषिभ्यामीकन्कषीकापस्त्रिजातिः दूषीकानेत्रयोर्म्मलं अनिहूषिभ्यांकिच्च अनीकंहूषीकंच
ङ्कुणःकङ्कुणाच्च कणशब्दे अस्माद्घञ्-लुगन्तादीकन्धातोःकङ्कुणादेशश्च घण्टिकायांकङ्कणीकासैवप्रतिसरेपिच स्मृदृवृत्रीहे
रूक्षाभ्यासस्य शर्शरीकोहिंस्रःपर्पटीकोदिवाकरः वर्वरीकः कुटिलकेशः॥ ‹‹ कारस्यणत्वंधातोर्यगागमः पिण्याकोस्त्रीतिलकल्केहिङ्गु·

वाह्लीकसिह्लके इतिमेदिनी· कषिकषखषेत्यादिदण्डकोहिंसार्थकः दुषवैकृत्येएषनाः· दोषोणावित्युपधायाऊकारः अमरोक्तिमाह दूषिकेति किञ्चअस्तेपि ईकनि· दूषयतेरचइतिरप्रत्ययेदूषिः स्त्रदिकारादिति ङीषिदूषी· उभाभ्यामपिस्वार्थेकनिदूषिकाहस्वमध्येवकेणरतिङीषोपिहस्वादेशात्· पिचण्डीदूषिकादूषी पिचाटेचटशोर्मलमितिविश्वःमादित्यकोशः दूषिकानलिकायाञ्चमलेस्यात्लोचनस्यचेतिमेदिनी· अनिहूषि अनप्राणने· हूषजुष्टौ· आभ्यामीकन्स्यात्· सचकित· अनीकोस्त्रीरणेसैन्येपीतिमेदिनीहूषीकंविषयेन्द्रिय मित्यमरः· चकणाः कणधातोर्यङ्लुकिप्रत्ययलक्षणन्यायेनसन्पङेरितिद्वित्वेकुहोश्चुरित्यभ्यासस्य चुत्वेजगतोऽजनासिकानास्येतिनकिंचकणङ-सिङ-सोस्तुचकणः धातोरितिचकणित्यस्य· शृदृ शृहिंसायाम् दृपालनादौ· दृन्वरणे एभ्यरीकन्एषांद्विर्वचन

मभ्यासस्यरुगागमश्च शरीरीकइत्यादिउरदत्वेरपरत्वम्॥※॥

अञ्जलिस्तुपुमान्हस्तसम्पुटेकुडवेपिचेतिमेदिनी · स्थविरंत्रमिति · वनिशोर्हृदयादधिरितिमन्त्रस्यभाष्येणथोक्तत्वात् अञ्जिषुरितिकेचिदञ्जेरिस्नुचमिञ्जनितेषाम
ञ्जिघ्नुरुदाहरणम् · अर्पिसरितिं · अर्तिहीत्यादिनापुक्णोरनिटीतिणिलोपः मदेरिति · मत्योमीनेऽप्यस्मृम्नि देशेरितिमेदिनी अतिथिः कुशपुत्रेस्यात्पुमान् · आगन्तुकेवि
ष्वितिच · अङ्गुलिः करशाखायांकार्णिकायांगजस्यचेतिच कवसः सन्नाहः कंवाद्जातिश्च · अचरितिं कवचोगदभाराडुचसन्नाहेपयेटपिचेतिमेदिनी ॥ ॐ ॥ योतेरि
तिच · अङ्गुलिः करशाखायांकार्णिकायांगजस्यचेतिच कवसः सन्नाहः कंवाद्जातिश्च · अचरितिं कवचोगदभाराडुचसन्नाहेपयेटपिचेतिमेदिनी ॥ ॐ ॥ योतेरि
ति · दृणलभाकडुस्वशीयासोधन्वयवासकरितिधन्वन्तरिनिघराडुः कृशानुः पावकोनलस्त्यमरः अः अृहिंसायाम् · शर्करायखराडविकृतोऽपलाशर्करंशर्योः शर्करा
न्वितदेशेचरुगभेदेशकलेपिचेतिमेदिनी · पुषः पुषपष्ठौ अस्मात्करन्स्यात्सचकित् · पुष्करंखेसुपद्मयोः तूर्यवक्त्रेखड्गफलेहस्तिहस्ताग्रकाराडयोः कुष्ठौषधिद्वीपतौ
थभेदयोश्चनपुंसकम् · नागगनागविह गनृपभेदेषुचारुणाविति मेदिनी · कलंश्च पुष्पोत्कलन्स्यात्सचकित् · पुष्पलसुपूर्णोश्चेषुरितिहेमचंद्रः गमेः गम्लृगतौ भ

योतेरासः यवासोदरालभा कृशेरानुक् कृशानुः अः करन् उत्तरसूत्रेकिद्ग्रहणादिहककारस्यनेत्वं शर्करा पुषः कित् पुष्करम् क
लञ्च पुष्कलं गमेरिनिः गामिष्यतीतिगमी आदिणित् आगामी भुवश्च भावीप्रेस्थेः प्रस्थायी परमेकित् परमेष्ठी मन्थः मन्थनेरि
निः कित्स्यात् कित्वान्नकारलोपः मन्थाः मन्थानो मन्थानः यतस्थच पन्थाः पन्थानौ ॥ ९९ विष्यतिगम्यादयस्त्याशयेनाहगमिष्यतीतिआग

मीतिरिनिप्रत्ययस्यणित्वाडपधाचद्धिः आगमिष्यतीत्यर्थेभवःभूसत्तायामस्मादिनिः सचणित्स्यात् · भविष्यतीतिभावी प्रेस्थः ष्ठागतिनिवृत्तौ · प्रष्ठौहःस्मादिनिः सचणि
त् णित्वादातोऽगितियुक् प्रस्थायीगन्तुकामः परमे परमशब्देऽपपदेतिष्ठतेरिनिः कित्स्यात् · कित्वादातोलोपः हलदन्तादित्यलुक् · परमेष्ठीपितामहस्त्यमरः मन्थः म
न्थ विलोडने · मन्थाइति · पथिमथीत्यात्वम् इतोऽत्सर्वनामस्थाने · मन्था मन्थनदण्डेचवज्रेचायेऽपिचस्मृतः पतःपत्लृगतावित्यस्मादिनिस्थश्चान्तादेशः पथेगतावित्य
स्मात्यचायवि अकारान्तोऽपिलिंगवाटः पथश्च मार्गश्चेतिसुभूतिचन्द्रः त्वचित्त्वचः किरोपिस्यात्किरोऽन्योऽपिपथः पथीतिद्विरूपेषुविश्वः इहऋभवोदेवाः स्यन्तपथि
न्निति विग्रहे अन्येभ्योपिदृश्यतइतिडः ऋभुक्षाः स्वर्गेवज्रेयोरितिविश्वः ततोमत्वर्थीयोनिः ऋभुक्षिन्निति नान्तम्प्रातिपदिकम् · पथिमथीत्यात्वेऽतोऽदित्यत्वेचऋ
भुक्षाइन्द्रः ऋभुक्षाणो ऋभुक्षाणोऽत्सुज्जलदन्तःदशपाद्यान्तु · अर्तेः भुक्षिनगितिसूत्रसपन्यस्यतत्रस्य ऋभुक्षिन्नित्युदाहृतम् · ऋभुक्षिणमिन्द्रमाहुवऊतये

मृडः कीकच् मृडसुखने मृडः कीकन्नित्युज्वलदत्तादिपाठः प्रामादिकः मृडीकशब्दस्य चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वात् मृडीके अस्यसुमतौ स्यामेत्यादौ चित्स्वरस्ये वदर्शनात् अलीकादयश्चालीकमप्रियेपिस्यादिष्वास्त्येनपुंसकमितिमेदिनीः अलीकमप्रियेभीरुतामलीकमनृतेदिवीतिविश्वः अलीकमप्रियेभालेचित येऽतिहेमचन्द्रः तथाचाभियुक्तैः प्रयुज्यते तेदृष्टिमात्रपतिता अपिकस्यनात्रस्तोभायपक्ष्मलदृशामलकाः खलास्त्वनीचाः सदेवसविलासमलीकुलज्ञाये कालज्ञाकुटिलत्वाच्चवनसन्त्यजन्तीतिः हालीकलज्ञाः भालललज्ञाः अप्रियेलज्जाइत्याद्यर्थेयथा योग्यम्बोध्यम् व्यलीकमप्रियाकार्यचैलक्ष्येष्वपिपीडनेनानाग रेऽतिमेदिनी वलसम्वरणेवल्मीकनीध्रेपटलप्रान्तेऽत्यमरः वलतेर्नुमागमेवल्मीकंवामलूरस्यनाकुश्चवल्मीकंपुन्नपुंसकमित्यमरः वहतेर्ईद्धिश्चवाहीको

मृडः कीकचकङ्कणो मृडीकोमृगः मृडङ्कणः शिशुः अलीकादयश्च कीकज्ञन्तानिपात्यन्ते अलभूषणादौ अलीकंमिथ्याविपूर्वाद्य लीकंविप्रियङ्खेदश्च वलीकम्यटलप्रान्तेऽत्यादि कृत्त्यभ्यामीषन् करीषोऽस्त्रीशुष्कगोमये तरीषः तरीता शृदृभ्यांकिच्च शिरीषः पुरीषम् अर्जेर्नुजच ऋजीषंपिष्टपचनं अम्बरीषः अयन्निपात्यते अविशब्दे अम्बरीषःपुमान् भ्राष्टम् अमरस्तुक्लीवेऽम्बरीषंभ्रा ष्ट्रोनाकृशृदृकटिपटिशौटिभ्यऽरन् करीरोवंशाङ्कुरः शरीरम् परीरम्फालम् कटीरःकन्दरोजघनप्रदेशश्च पटीरश्चन्दनःकारटकः कामश्च शौटीरस्त्यागिवीरयोः ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् शौटीर्य्यं॥

गोरश्वस्य सुप्रतीकादिणसुदच् सुप्रतीकः शोभ्यतेः शुभीकः ऋषिः एवमन्ये

प्यूह्याइत्याशयेनाहइत्यादीति कृन्द कृविक्षेपेपदलवनतरणयोः शृदृ शृहिंसायाम् दृपालनादौ आभ्यांगीषन्किन्वात् ऋतइद्धातोरितिस्त्वेरपरत्वम् शिरीषोवृक्षः मेदःउशीरपूर्वस्येत्वं गूथंपुरीषंवर्चस्कमस्त्रीविष्ठाविशोस्त्रियामित्यमरः अर्जेः अर्जीषनीअर्जेर्नेऽस्माद्गीषन्किन्वात् धातोर्ऋजादेशश्च अमरोक्तिमाह ऋ जीषमिति किञ्च उद्धतरसःसोमलतायाः शेषोपिऋजीषम् एतच्चऋजीषिणंदृषणस्पृतश्चिये असत्योपाङ्गमघवान्ऋजीषीत्यादिमन्त्रेभाषेस्यवम् अयमिति ईषन्नत्ययस्तस्य अरुडागमश्चेत्यर्थः वोपालितोक्तिमाह अम्बरीषमिति क्लीवेऽम्बरीषंभ्राष्ट्रइत्यमरः अम्बरीषंरणेभ्राष्ट्रेक्लीवंसिक्थपात्तेरेरकःसप्र

पर्फरीकार ईकन्नलोपेतिनिपात्यन्ते पर्फरादेशश्च। एतच्चोज्ज्वलदत्तरीत्योक्तं वस्तुतस्तु धातोर्हित्वमुकारस्याकारः सलोपः रुक्चाभ्यास्स्येतिदशपादीयदु
क्तदेवन्याय्यम् चरेर्ङीच्वेत्युत्तरसूत्रन्यासानुरोधेनङेरुक्चेत्याद्यनुवृत्तेर्न्याय्यत्वात् किसलयमिति नैतौशेवनुर्फरीपर्फरीकाविति मन्त्रस्यवेदभाष्येनुञ्जिफलावि
शरणो पृपालनपूरणयोः पर्वपुर्वृश्रणो एषामन्यतमस्यनिपातनमिदमित्याश्रित्यशत्रूणांविदारयितारोरक्षितृणांपालको दृष्टार्थस्यपूरयितारोचेतिव्याख्या
नम् दर्दरीकमिति दृविदारणेस्मादीकन्धातोर्दर्दरादेशः मर्मरीकमिति मृषुवयोहनोश्चस्मादीकन्धातोश्चमर्मरादेशः वस्तुतस्तुदर्दरीकमर्मरीकावपियर्फरीकव
द्धातोर्हित्वंरुक्चाभ्यास्स्येतिव्याख्येयो उत्तरखण्डेऋकारस्यगुणेरपरत्वम् तित्तिडीकइति तिमश्नीम् आर्द्रीभावेमकारस्योकारःअभ्यासस्यतुक्चतित्तिडीचि
चाम्लिकेत्यमरेतुशब्दान्तरंतथाचत्तिकाचिच्चातित्तिडीकाचतित्तिडाइतिचेद्न्तिडीलम्बिकाचिंवातित्तिडीकाकपिप्रियेतिवाचस्पतिः अम्लीकाचाम्लिकाचि

पर्फरीकादयश्च स्फुरस्फुरणे अस्मादीकन्धातोः पर्फरादेशः पर्फरीकङ्किसलयं दर्दरीकंवादित्यम् मर्मरीकंशरीरं तित्तिडिकीवृक्ष
भेदः चरेर्नुम्चचञ्चरीकोभ्रमरः मर्म्मरीकोहीनजनः कर्कूरीकागलन्तिकापराते पुण्डरीकंवादित्यंपुण्डरीकोव्याघ्रोग्निर्हिंगज
श्च ईषेः किङ्कुखश्च ईषीकाशलाका ऋजेश्च ऋजिकउपहतःसर्त्तेर्नुम्चसरणीकालाला॥ ९९

श्वातित्तिडीकाचतित्तिडाइतिचेद्न् अम्लीकाचुक्रिका
चुक्रासाम्लाशुक्राथशुक्तिकाअम्लिकाचिञ्चिकाचिञ्चातित्तिडीकासुतित्तिडेतिधन्वन्तरिनिघण्टुः चरेः चरणंतिभक्षणयोरस्मादीकन् द्विर्वचनमभ्यासस्यनुमागम
श्च भ्रमरश्चभ्वरीकः स्याद्दोलम्बोमधुसूदनः इन्दिरः पथ्यकीयोमधुद्रोमधुकेशटइतिविकाण्डशेषः मर्मरीकइत्यादिमृड् प्राणत्यागेडुदुपधत्वकरणो आभ्यामीकन्
धातोर्हित्वम् अभ्यासस्यरुक्कर्कीयोलुगीलन्तिकेत्यमरः पराकर्मणिसुभगस्यडः प्रत्ययस्यरुडागमश्च पुण्डरीकंसितांभोजेसितकुवेचभेषजे पंस्यग्नेर्गि
रिद्रुनागकोशकारन्तरेपिचेतिमेदिनी ईषेः ईषगतावस्मादीकन्हस्वश्चकित्त्वाद्गुणाभावः ह्रस्वविधानसामर्थ्यादवगुणाभावेसिद्धेगुणार्थंकित्वमित्याहुः ई
षीकास्यादिषिकापिवानायजवनायजाविति हिरूपकोशः ऋजेः ऋजगतौ॥ सर्त्तेः सृगतावस्मादीकन्कित्त्वाद्धातोर्नुमागमश्च सरणीकास्यन्दिनीलालारत्य

दिवोद्देदिव्यक्रीडादौ अस्मात्क्विन् क्वित्वानुणाभावः दीदिविर्धिषणान्नयोरिति विश्वः दीदिविर्नाधिषणेऽन्येतरस्त्रियामिति मेदिनी धिषणोबृहस्पतिः दीदिवि
र्दीरशकरश्वशुः सुरगुरुर्गुरिति त्रिकाण्डशेषः दीदिविर्द्वीदशार्चिः स्याज्जीवः प्राग्फल्गुनीसुतरतिहारावली ओदनोस्त्रीसदीदिविरित्यमरः अत्रसदीदिविर्दि
विसहितरतिव्याख्यानेन्याप्यम् अत्रसरतिविशेषणाद्दीदिवेः पुंस्त्विङ्रतिकेषांचिद्व्याख्यानेनादर्त्तव्यम् सुरतिकेदनेनु अस्त्रियामितिनलभ्येत ततश्चान्येत
रस्त्रियामितिपूर्वोक्तमेदिनी यन्थोविरुध्येतेतिध्येयम् गोपामृतस्यदीदिविमितिमन्त्रेतुचोत्तमानमित्यर्थः क्ष्विडुक्षच्क्वरणेघृषुसेचने क्ष्वेडेदनेष्वाग
तिनिरतौ दिवक्रीडादौ एतेक्विन्नन्तानिपात्यन्तो घृष्विर्वराहरतिः उग्रस्यसूनस्थविरस्यघृष्वेरितिमन्त्रेतु घृष्वेःकामानांवर्षकस्येत्यर्थेरतिर्व्याख्यातम्

दिवोद्देदीर्घश्चाभ्यासस्य दीदिविः स्वर्गमोक्षयोः क्ष्विघृष्विक्ष्विस्थविकिकीदिवि क्ष्विस्तन्नुवायद्रव्यम् घृष्विर्वराहः क्ष्वास्थोर्ह्रस्व
त्वञ्चक्ष्विर्शिमिःस्थविस्तन्नुवायः दीव्यतेः किकीश्वीत् किकीदिविश्चाषः बाहुलकात् ह्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः चाषेणकिकिदीविना
पात्तेर्ईतिः पतिः शकेर्क्तितिन् शक्नुत् अमेरतिः अमतिः कालः वहिवस्यर्तिभ्यश्चित् वहतिः पवनः वसतिर्गृहयामिन्योः अरतिः क्रो
धः अञ्चेः कोवा अङ्कतिः अञ्चतिवीत्तः हन्तेरहच हन्तेरतिः स्यादहादेशश्चधातोः हन्तिर्द्रितमनयाग्रेहतिर्दाने प्रादेशनन्निर्व
पणमयवर्जनमेहतिः रमेर्नित् रमतिः कालकामयोः ॥ « घृषुसेचनेरतियात्वर्थानुगमात् क्ष्विः शोभारुचोर्योवि दितिमेदिनी अथचाषः कि
कीदिविरित्यमरः विनिमयरति किकिदिविः किकीरित्यविति हिरूपकोशः पातेः पारक्षणेरित्त्वाट्टिलोपः पतिर्येचेनाविशीशेरतिमेदिनी शकेः शक्नुशक्नोउच्चा
रणकरोशमलंशक्नुत् पृथंपुरोषंवचेस्कमस्त्रीविष्ठाविशोस्त्रियामित्यमरः अमेः अमगतौ अथामतिः पुंसिहिमरीवितिकालयोरितिमेदिनी वहिः वहप्रा
पणोवसनिवासे ऋगतौवसतिस्त्रचिवे गवीतिविश्वः वसतिःस्यात् स्त्रियांवासेयामिन्याञ्चनिकेतनेरतिमेदिनी अञ्चेः अञ्चुगतौ अस्मादतिःस्यात्कारश्चा
न्तादेशोविकल्पेन हन्तेः हनहिंसागत्योः अमरोक्तिमाह प्रादेशनमित्यादि रमेः रमतेरतिःस्यात्सचनित् रमतिर्नायकेनाकेपुंसिस्यादितिमेदिनी नित्यमाद्यु

किशोरेभास्करेपिच आम्रातकेनुपातेचेतिमेदिनी कृशृदृकृविक्षेपेष्टृहिंसायाम् दृपालनपूरणयोः कटेवर्षावरणयोः दृटकिटकटीगतौ चुरादौपटपुटेति दराऽकोमाधार्थः दीदृगर्वैवंशांकुरेकारीरोस्त्रीदक्षमिद्घटयोःपुमान् कीरणचौरिकायाञ्चदन्तमूलेचचणिडनामितिमेदिनी शीर्यतइतिशरीरम् शरीरंवर्ष्मविग्रहइत्यमरः अर्द्दीदित्वाच्छीरइतिपुन्निङ्गेपि परीरमिति शूर्यतेऽनेनेतिविग्रहःवाहुलकात् हिडिगत्यनादरयोः हिरडतेइतस्ततोगच्छतीतिहिरडीरः हिरडीरोऽधिकफःफेनइत्यमरः डिरडीरेपिचहिरडीरइतिद्विरूपकोशः किर्मीरजम्बीरनूणीरादयोपिवाहुलकादेववोध्याः किर्मीरोनागरङ्गेचकर्बुरे राक्षसान्तरेइतिमेदिनी जम्बीरःप्रस्थउष्णेस्यात्तथादन्तशरडुमेइतिच ॥ ॥ ॥ वशःवशकान्तौ अस्मादीरन्कित्स्यात् कित्त्वात्सम्प्रसारणादि उशीरंवीरणमूलमुशीरेपि मूलेऽस्योशीर

वशःकित् उशीरम् कशेर्मुड् कश्मीरोदेशःकृञउच्च कुरीरंमैथुनं घसेःकिच्च क्षीरम् गभीरगम्भीरौ गमेर्भः पक्षेनुम्च विषाविहास्पोतेर्जहातेश्चविपूर्वीभ्यामाप्रत्ययः विषादृद्धिः विहास्वर्गः अव्ययेरमे पचएलिमच् पचेलिमोवह्निरव्योः शीङोधुक्लक्वलञ्चालनः चलारःप्रत्ययाःस्युःशीधुमद्यं शीलंस्वभावःशैवलःशेवालम्वाहुलकात् वस्यपोपि शेवालंशैवलोनक्षीशेपालोजलेनीलिकोम्लकणिभ्यामूकोकणोमरूकोमृगःकाणूकःकाकः॥

मस्त्रियाम् अभयंनलदंसेव्यमित्यमरःकशेः कशइतिशौत्रोधातुः अस्मादीरन्तस्यमुडागमश्च पृषोदरादित्वात्काश्मीरःकृञः डुकृञ्करणे अस्मादीरन्धातोरन्त्यस्यउदादेशोरपरःघसेः घस्लृअदने अस्मादीरन्कित्स्यात् गमहने त्युपधालोपेकर्त्तव्यत्वस्त्रीरङ्घचनीरेचेतिविश्वः गभीरगम्लृगतौ अस्मादीरन्भकारेन्नादेशःपक्षेनुमागमश्चनिपात्यते निम्नंगभीरंगम्भीरमित्यमरःविषाषोन्तकर्मणिश्नाहाक्त्यागेआभ्यामिपूर्वीभ्यामाप्रत्ययोनिपात्यते पचःडुपचष्पाके अस्मादेलिमच्स्यात् कर्त्तरिश्रयम् कृत्यप्रत्ययेषुनुकोलिमरुपसंख्यातः धीङः शीङ्स्वप्नेशेरतेऽनेनेतिशीधुमैरेयमासवः शीधुरित्यमरः अर्द्दीदिपाठात् क्लीवत्वञ्च उन्नपुंसकयोर्दीरुजीवातुस्थाणुशीधवइतिविकारादेशेषः शीलंस्वभावेसङ्गेइतिमेदिनी जलनीलीतुशैवालंशैवलइत्यमरः शैवलंपद्मकाष्ठेस्यात् शैवालेतुउभानयमितिमेदिनी शब्दार्णवोक्तिमाह शैवालंशैवालइति मृकणिः मृङ्प्राणत्यागे क

ऊकऋकणचुकोकरणोरतोप्रत्ययोप्यान्नप्रमवत॥

मृकणिो मृङ्-प्राणत्यागे · कणश्चार्थः मरीचिः झपणो दीप्तौ ऋषिभेदे चदृश्यतेऽतिविश्वः मरीचिर्मुनिभेदे नागभस्त्रावनपुंसकमितिमेदिनी · कणीचिः पक्षितल
नागञ्जयोः शकटेस्त्रियामितिच · श्वयतेः टुओश्विगतिवृद्धोः अस्मादीवि प्रत्ययश्चित्स्यात् वेत्रः वेत्र तन्तुसन्तानेऽस्मादीविडित्स्यात् · वीचिः स्वल्पेतरङ्गे स्यात्स्वकाशे
सुखेहृद्योरितिविश्वमेदिन्यौ · ऋहनिऋगतौहनहिंसागत्योः कुषनः कित्वात्नुणाभावः पुरुषः पुरुषेसांख्यस्त्र चषन्नागपादयेऽतिविश्वमेदिन्यौ पृनहि पृपालनपूर
णयोः णाहवन्धनेकलशब्दसंख्यानयोः परुषेकुर्वेरुरुस्रोनिकुरुम्बौ चवाच्यवदितिमेदिनी नहुषोराजविशेषेनागभिद्यपीतिहेमचन्द्रः उषच श्वित्वान्नहुषशब्दणा
नौदान्तत्वेप्राप्तेग्रामादित्वाद्वृषादित्वाद्वाआद्युदात्तत्वमित्याहुः एतच्चदेवाअकृ एवन्नहुषस्यविश्वमितिमंत्रस्यभाष्येस्पष्टम् · कलुषंत्वाविले नसोरितिविश्वः पी

मृकणिोभ्यामीचिः।मरीचिः।कणीचिः।पल्लवीनिनादश्चाश्वयतेश्चित्।।श्वयीचिव्योधिः।वेञोडिच्च।।वीचिस्तरङ्गः।नञ्समासेऽवीचि
नैरकोभेदः।ऋहनिभ्यामूषन्।अरूषः सूर्यः।हनूषोरास्यम्।पुरःकुषन्।पुरअग्रगमने।पुरुषः।अन्येषामपीतिदीर्घः।पूरुषः।पृनहिकालि
भ्यउषन्।परुषम्।नहुषः।कलुषम्।पीयरूषन्।।पीयतिरोचोधातुः।पीयूषम्।वाहुलकादुरुणो।पेयूषोभिनवम्पयः।मस्जेर्नुम्च।मज्जू
षागडेश्च।।गण्डूषः।गण्डूषाअन्नेरुः।अररुः शत्रुः।अररू।अरवः।।

<< येःपीयूष ममृतंसुधेत्यमरः पीयूषंसम्प्रदिवसावधिस्त्रीरेतथामृते
इतिमेदिनी · अमरोक्तिमाह पेयूषइत्यादि मस्जेःसुमस्जोशुद्धौ · अस्मादूषन्स्यान्नुमागमश्चधातोः मिद्चोन्त्यात्परः सस्यश्चुत्वेनशश्चस्यजश्त्वेनजश्चस्यगुरोगरीतिवा
लोपः लोपाभावपक्षेजकारइयम् · मज्जूषाकाष्ठमयंद्रव्यम् पेटकइतियावत् · पिटकः पेटकः पेटीमञ्जूषेत्यमरः गण्डेः गण्डिवदनैकदेशे गण्डूषोमुखपूरणः अन्नेःऋ
गतौ उकारान्तोऽयंप्रत्ययोनतुसकारान्त इतिस्फोरयति · अररूअररवः इत्यनेननचोकारान्तत्वेविवक्षितव्यम् · कञ्चिच्चाविररुंशूरमर्त्यम् आपाररुमदेवयज
नोजहीत्यादिमन्त्रेषुतथादर्शनात् · अत्रव्याचक्षतेमानश्शसाररुषइतिमन्त्रस्यभाष्येसान्तोयमितिमाधवेनोक्तम् · यत्तत्रोढिवादमात्रेणतुवास्तवम् · अररुष
इतिपदस्यआद्युदात्तत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् · तस्माद्धातेः लिटःक्वसुश्चेतिक्वसोरिवानित्यत्वेननञ्समासेऽन्यररुषइतिव्याख्येयम् · ततश्चनञ्यरुषेतुल्यार्थत्वा

सूङः षूङ्-प्राणिप्रसवे-क्तित्वाङुणाभावः-उमान्सूरिः-कृतीकृषिर्लिव्यवर्णोविचक्षणाश्त्यमरः-दशपाद्यान्तुसुनोरिन्दीर्घश्चेतिपाठःतत्रिनोनकारोनानुबन्ध्यःउत्तर
सूत्रेक्रिन्त्रत्ययारम्भात्-अनुबन्ध्यत्वेहिलाघवादिहैव क्रिन्तुच्येत-तथाचसूरी सूरिणौसूरिणाश्त्यादिरूपम्-अतएवाभिधानमालायांसूरीतिनान्तमुदाहृतमित्यभि
धेयम्-दशपादीवृत्तिकारैस्तुनित्वंस्त्रीकृत्यसूरिरित्युदाहृतम्-तदेतेन प्रत्युक्तम्-स्वरविरुद्धमपि-सदापश्यन्तिसूरयःविसूरयोदधतोविश्वमापुरित्यादौसूरिश
ब्दस्यान्तोदात्तत्वदर्शनात्-अद्रिअदभ्रशोषद्भ्रशातनेभ्रस्जपाकयाम्-शुभशुम्भशोभार्थेअद्रयोदुमशैलार्कौश्त्यमरःभूरिनीवाम्बुदेवेचहरेचपरमेष्ठिनिनपुंसकं
स्वर्गेचप्राज्येस्याद्वाच्यलिङ्गःकश्तिमेदिनी वेक्यादयःवक्तिकौटिल्येटुवप्वीजसन्तानेनिपातनात्समप्रसारणाभावःअहिभाषार्थेशुरादिर्यन्तःअधिगतोग
त्यारम्भेचत्रिभीभये-तन्द्रिरिति-ऋदिकारादिति ङीष्-तन्द्रीनिद्राप्रमीलयोरितिमेदिनी-तन्द्रीतन्द्रिश्चतन्द्रायामितिद्विरूपकोशःविभज्यनक्रैवमुक्ततन्द्रि

सूङः क्रिः।सूरिः।अद्रिशदिभ्रुभिभ्यः क्रिन्।।अद्रिः।शद्रिः शर्क्करः।भूरिप्रचुरम्।भ्रुभ्रिर्ब्रह्मा।वेक्यादयश्च।क्तिन्नन्तानिपात्यन्तेा वं
क्तिर्वीच्यभेदेगृहदारुपार्श्वास्थिचावप्रिः क्षेत्रं।अहिरंघ्रिश्चरणाःतदिःसोत्रौधातुःतन्द्रिर्मोहः।वाहुलकादुणाःभेरिः णशदिभ्या
न्त्रिप्।रात्रिः।शत्रिः।कुञ्जरः।अदेस्त्रिनिश्चाचात्रिप्।अत्री।अत्रिणौ।अत्रिणः।अत्रिः।अत्री।।अत्रयः।पतेरत्रिन्।।पतत्रिः पक्षी ।।

णोतिभारविः प्रत्यपस्यक्तित्वाङुणाभावमाशंक्याह-वाहुलकादिति-णशदिणदाने-शद्लृशातनेशत्रिर्नाम्नोधरेविष्णाविति मेदिनी शत्रिमग्रउपमाकेतुमर्पयतीति
मन्त्रस्यवेदभाष्येनूपमाउपमानभूतंकेतुंप्रख्यातंशत्रिंएतन्नामकंराजर्षिमितिव्याख्यातम्-अदेःअदभ्रशोअत्रीभस्कःअत्रिर्मुनिभेदःउज्ज्वलदत्तस्तुअ
देस्त्रिनितिपठित्वाअत्रिरित्युदाजहारतन्नत्रिपेवेपसिद्धौप्रत्ययान्तरवैयर्थ्यात्-गोवर्द्धनस्तुअदेस्त्रिनित्रिचेतिपठित्वानिदितिवचनान्नकारस्येत्संज्ञाअत्रीअत्रि
णौअत्रिणइत्याहतदपिन्-नित्वेसत्याद्युदात्तत्वापत्तेःनचेष्टापत्तिःजहीन्याअत्रिणंपणिं-अग्नेहसिन्याअत्रिणमित्यादावन्तोदात्तस्यनिर्विवादत्वात्अतएवनलुम
ताङ्गस्येतिसूत्रेअदेस्त्रिनिश्चेत्येवंकृतेप्यहेतिदिक्पतेःपत्लृगतौपतत्रिरिति-पक्षवाचकात्पतत्रशब्दान्मत्वर्थेइतिञनान्तःपतत्री पतत्रिणौपतत्रिणइत्यादि

कीटवृक्षयोरितिमेदिनीहेमचन्द्रौ· कृपूसामर्थ्ये वाहुलकात्क्पोरोत्वरतिलत्वाभावः अथकर्पूरमस्त्रियाम् घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रोहिमवाहुलकेरत्यमरःवल्ल म्बरणो· वच्चूरमुत्तप्तंशुष्कमांसंस्यात् हच्चूरंतु त्रिलिङ्गं कमित्यमरः एवंशालूरादयोद्रष्टव्याः भेकेमण्डूकवर्षाभूशालूरस्तवदर्दुरइत्यमरः॥ ※ ॥लङ्गेः ल ङ्गिरित्यर्थः लाङ्गूलंपुच्छशेफसोरितिमेदिनी· कुसूलरतिः कुसूलेषणोदन्त्यसकारवान् कुसूलंचकुसीदञ्चमध्यदन्त्यमुदाहृतमितिविश्वः ताम्बूलादयोप्यवद्र ष्टव्याः तमुग्लानौवुग्दीर्घत्वञ्च· ताम्बूलीनागवल्ल्यांस्त्रीक्लीवेनपुंसकमितिमेदिनी· भृहिंसायांधातोर्दृङ्दुर्गागमश्च· शार्दूलोराक्षसान्तरेव्याघ्रेचपशुभे दे चसत्तमेतूत्तरस्थितरतिमेदिनी· विश्वप्रकाशो· उत्तरस्थितःउत्तरपदभूतःशार्दूलशब्दस्तु श्रेष्ठवाचीराजशार्दूलरतियथा· डुगतौकुट्· शब्देअनयोःकुकूचट्

द्व

कूलंश्वश्रूा वस्त्रेस्यात् स्त्रीमेचेतिमेदिनी· कुकूलंशंकुसंकीर्णेश्वभ्रेनागुरुधानलेरतिविश्वमेदिन्यौ· शिरीषादपिमृद्वङ्गी कोमलायतलोचना अयंकुचकुकू

लङ्गे·वृद्धिश्च॥ल्लांगूलंकुसूलः॥कुवश्चट्दीर्घश्च॥कूचीचित्रलेखनिका॥समीराः॥समीचःसमुद्रःसमीचीहरिणी॥सिवेर्षेरूत्त॥स्त्रोद्भीङ्करः॥स्त्रीशमेर्वृन्॥शम्बोमुसलम्॥उल्वादयश्च॥वन्त्रन्तानिपात्यन्तोऽचसमवायेचास्यलत्वंगुणाभावश्चाऽउल्वंगर्भाशयःशुल्व न्ताम्रं॥विम्बमास्थस्तोऽम्बजवकौ॥तिष्ठतेरम्बच् अवकरणेतस्तादेशश्चास्तम्बोगुच्छस्तरणादिनःस्तवकःउप्यगुच्छः॥

लोमिककर्कशो

मदनानलरतिप्रयोगश्चकुचःकुशब्देकुचःस्तनःकुचकूचौस्तनौमतावितिविश्वःकूचीतिटित्वान्ङीप् समीराःऋणगतौअस्मात्सम्युपपदेचइत्यीर्घश्चधातोःसि वेःषिवुतन्तुसन्तानेऽस्माच्चप्रत्ययःस्यादेस्तुत्वञ्चटित्वान्ङीप् स्त्रीतुसीवनद्रव्येप्याङ्गिकाभिनयान्तरेरतिमेदिनी· शमेःशमउपशमेशम्बःस्यान्मुसलायस्थलोह मण्डलकेपत्नी· शुभान्वितेत्रिषुितिविश्वमेदिन्यौ· उल्वमिति· गर्भाशयेजरायुःस्यादुल्वन्तुकललेस्त्रियामित्यमरः शुचशोकेचस्यलत्वंगुणाभावश्चप्राग्वत् शुल्व न्ताम्रेयज्ञकर्मण्याचारेजलसन्निधाविति मेदिनीहेमचन्द्रौ· वीगतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु· अस्मन्नुमागमोहस्वत्वञ्च· ववयोरभेदाद्बिम्बम् विम्बन्तुप्रति विम्बेस्यान्मण्डलेपुन्नपुंसकम्· विंविकायाःफलेस्त्रीवंशकलासेपुनःसमानितिमेदिनी स्थस्तःस्थागतिनिवृत्तौस्तम्बोगुल्मेतृणादीनामप्रकाण्डइमेपिचेतिविश्व

नापूर्वपदप्रकृतिस्वरेसत्याद्युदात्तत्वंसिद्ध्यति॰गरुद्वेषोऽरुषेदधनीत्यत्रस्वयमेवरात्तेः॰क्तसन्तस्मनत्र् समासस्त्यादिव्याख्यानात्॰योनोअग्नेअरिषंअघायरि
त्यादिमन्त्रान्तरसम्भवाच्चेति॥॥ ॥ कुटःकुटकौटिल्येऽस्मादरुः स्यात्सचकित्॰चिन्त्यमिति॰गाङ्॰कुटादिभ्यइतिङित्त्वेनैवगुणाभावसिद्धेरितिभावः॰शकिर्गि
त्यर्थेइति॰शक्नुशक्तावित्यस्मादटन्नित्येकेस्त्रीवेनः॰शकटोस्त्रीस्यादित्यमरः॰देवटइति॰देवदेवने करटइति॰डुकृञ्करणे॰कृविक्षेपेइत्यस्माद्वाअटन्॰काकेभ
गण्डोकरटौइत्यमरः॰वरटोगजगण्डेस्यात्कुसुंभेनिंद्यजीविनि॰ एकादशाहादिश्राद्धेडुडुरुढेपिवायसेइतिमेदिनी॰क्तकटि॰डुकृञ्करणेकटेवर्षावरणयोः॰कर
म्बोभिश्रितेवान्नोभानाम्नुदधिसक्तुषइतिविश्वः॰कदम्बंनिकुरंबेस्यान्नीपसर्षपयोः॰समानितिच॰कलिः॰कलसंख्यानेकर्दकुत्सितेशब्देकलमः॰संसिलेखिन्यो

कुटःकिच्च॥कुटरुर्चस्वगृहेकित्त्वप्रयोजनञ्चिन्त्यम्॥शकादिभ्योऽटन्॥शकटोऽस्त्रियांकाकिर्गीत्यर्थेकङ्कटःसन्नाहःदेवटःशि
ल्पीकरटइत्यादिःकृकदिकडिकटिभ्योऽच्च॥करम्बव्यामिश्रमाकदिकडीसोत्रौकदम्बोरक्षभेदःकदम्बोऽग्रभागःकटम्बोवाद्वित्रे॥
कदेर्णित्यस्त्रियाम्॥कादम्बःकलहंसःकलिकर्चौरमःकलमःकर्दमःकुणिपल्योःकिन्दच्च॥कुणाशब्दोपकरणयोःकुणिन्दःश
ब्दःपलिन्दोजातिविशेषः॰कुपेर्वावश्च॥कुपिन्दुकुविन्दौतन्तुवायेनीषञ्जेर्घथिन्॥निषङ्गथिरालिङ्गकःउद्यर्तेश्चित्॥उद्रथिः
समुद्रःसर्तेर्णिच्चासारथिः॥खर्जिपिञ्जादिभ्यऊरोलचौ॥खर्जूरःकर्कूरःवल्लूरंशुष्कमांसम्पिञ्जूलंकुशवर्तिः॥ ॥

शालोपाटच्चेरपिचेतिमेदिनी॰कणिपल्योःपलमहत्त्वेकुपेःकुपक्रोधेऽस्मात्किन्दचस्यात्वकारश्चान्तादेशोविकल्पेन॰तन्तुवायःकुविन्दःस्यादित्यमरःबाहुल
कादलभूषणादेः॰अलिन्दंयस्यामलिन्देखनचक्रुरेवमुग्धाङ्गनागोमयगोमुखानीतिमाघः॰नीषञ्जेःषजसङ्गेनिपूर्वादस्मात्॰घथिन्स्यात्॰उपसर्गात्सुनोतीत्यादिनाषत्व
म्॰चजोरितिकुत्वम्॰आभरस्यनिषङ्गथिःरथकूबरस्त्यर्थः॰उदित्रगतावस्मात्॰घथिन्स्यात्सचचित्॰सर्तेःसृगतावस्मात्॰घथिन्णिच्स्यात्॰नियन्ताप्राजि
तायन्नासृतःसन्नाचसारथिरित्यमरः॰खर्जिखर्जमार्जनेपिञ्जहिंसायाम्॰खर्जादिभ्यःपिञ्जादिभ्यश्चयथाक्रमंऊरऊलचौस्तः॰खर्जूरंरूढ्यफलयोःखर्जूरः॰

णप्रतिषेधार्थोत्ककारडुकारस्येत्वंनेतित्वैवहरस्तत एवंस्थितेऽभ्यादयोयान्तादितिप्रायोवादः॥ ॥स्नामदिपद्यर्तिपृशकिभ्योवनिप्॥ स्नाचारसिकः मद्राशिवः पद्यापन्थाः अर्वोतुरङ्गगत्यर्थोः पर्वाग्रन्थिः प्रस्तावश्च शक्वाहली ङीब्रौशक्करी अङ्गुलिः शीङ्कुशिरुहि जिस्सिसध्यभ्यःकनिप् शीवाअजगरः कुम्बासृगालः रुहावृक्षः जित्वाजेता क्षित्वावायुः सत्वा प्रजापतिः क्ष्त्वाविष्णुः ध्याय्योः संप्रसारणाच्च धीवाकर्मकरः पीवास्थूलः अर्देर्वेच अच्छा प्रईरशेरुडुमेत्वोप्रशत्वाचसागरः प्रेत्वरीप्रशत्वरीचनदी सर्वधातुभ्यइन् पवित्रम्रिः नृडिः नृणिः वलिः वाटः यजिः देवयजिः काशतइतिकाशिः यतिः मत्तिः मच्छी केलिः मसीपरिणामे मसिः बाहुलकादुणादिः कोटिः हेलिः बोधिः नन्दिः कलिः॥ ॥ स्नेतिङीब्रौ सर्वधातुभ्यइन् डुपचष्पाके नृडितोऽनेतोऽ

नंसारणंहिंसनञ्च वलसम्वरणे वटवेष्टने यजदेवपूजादौ काशदीप्तौ यतीप्रयत्ने यातिःस्त्रीपाववि च्छेदेनिकारयतिनोः उमानितिमेदिनीमलमत्यधारणे केलिश्चलनेभ्वादिः केलाविलासेकेङ्गादिः किलश्वेत्यक्रीडनयोस्तुदादिः कुटकौटिल्येहिलभावकरणेऽधश्चावगमने डुनदिसमृद्धौ कलशब्दसंख्यानयोः गाङ्कुटादिभ्यइतिङित्त्वाद्गुणाभावमाशङ्क्याह बाहुलकादिति कोटिः स्त्रीभनुषोयेऽश्रौसंख्याभेदप्रकर्षयोरितिमेदिनी बोधिः उसिसमाधेश्चभेदेपिप्पल पादपेइतिचनन्दिर्यूनाङ्ग आनन्देऽस्त्रीनन्दिकेश्वरेऽमानितिच इह इन्नित्येवसूत्रेसर्वधातुभ्यइतिनप्रश्लिष्टनिर्देश्यार्थेच एवंसर्वधातुभ्यइन्नित्यादावपिनो

शाशपिशोतनूकरणे शपश्राक्रोशे शादोजम्बाल शष्पयोरित्यमरः शष्पंबालतृणंघास इतिच शादः स्यात्कर्दमेशष्पेइतिमेदिनी शब्दोनिनादःअब्दादयः एतेदद्नं
तानिपात्यन्ते अवरक्षणे वस्यघः अब्दःसम्वत्सरेवारिवाहमुस्तकयोःपुमानितिमेदिनी कौतेःकुशब्देकंदोमाघ्यःस्त्रीप्रकुन्दभ्रमिनिध्यन्तरेषनाडतिचमेदिनी वलि
मलिवलसम्वरणेसंचरणेचमलमल्लधारणेतनुविस्तारेवलयः करटरोगेनाकंकणेपुन्नपुंसकमितिमेदिनीमलयः पर्वतान्तरेशैलांशेदेशभारामेत्रिलिंगायांतुपो
षितीतिच आत्मजस्तनयःसूनुःसुतःपुत्रःस्त्रियामित्यमरः वृहोःवृञ्वरणे हृञ्हरणे आभ्यांकयन्स्यात् यथाकमंषकुडुकावागमोचभवतः कयनःकित्तंत्रि
हरणाभावार्थंह्रियतेविषयैरितिहृदयमनः मिपीभ्याम् डुमिञ्प्रक्षेपणे पीङ्पाने मेरुःसुमेरुर्हेमाद्रिरित्यमरः पीयतेरसानितिपेरुः पिवतेरितिपापाने हृदृच

शाशपिभ्यान्दद्नो शादोजम्बालशष्पयोः शब्दः अब्दादयश्च अवतीत्यब्दः कौतेर्नुम् कुन्दः वलिमलितनिभ्यःकयन् वलयम् म
लयः तनयःवृहोःखुडुकौच वृषयआश्रयःहृदयम् मिपीभ्यांरुः मेरुःपेरुःसूर्म्मः बाहुलकात् पिवतेरपि सम्वत्सरवपुःपारुःपेरुर्वी
रीर्दिनप्रणीःजत्वादयश्च जत्रुजत्रणी अश्रु अश्रुणीरुशातिभ्यांक्रुन् रुरुमृगभेदःशातयतीतिशत्रुःप्रज्ञादीपाठाद्भस्त्रं जनिदा
च्युसृवृमदिषमिनमिभृञ्भ्यःइत्वनत्वन्त्वणक्निन्शक्स्यढडटाटचः जनित्वोमातापितरौदात्वःदाताच्यौत्वःगन्ताअण्डजःस्त्री क्र
राघृण्यश्च सृणिःअङ्कुशःचन्द्रःसूर्य्योवा ॥

न्द्रोक्तिमाह सम्वत्सरःवसुरित्यादि जत्वादयःरुप्रत्ययान्तानिपात्यन्ते जनीप्रादुर्भावे नकारस्तकारःजत्रुःस्कन्ध
सन्धिःस्कन्धीत्तस्यैवजत्रुणीत्यमरः तस्यपूर्वोक्तस्यस्कन्धस्यमन्धीत्यर्थः अशुसेपणे अशूव्याप्तौसंघातेच अश्रुअश्रुचनयनजलम् शीङेहस्वंगमागमश्च शिगुनी
शाकमात्रेपिशोभांजनमहीरुहेरितिमेदिनी रुशातिरुशब्देशङ्कशातनेरुत्वन्तःकृष्णसाररुरुर्न्येकुरंकुशंवररोहिणाइत्यरः रुरुर्दैत्येमृगेपिचेतिमेदिनी जनिदाः
जनीप्रादुर्भावेडुदात्रदानेच्युड्गतौ सृगतौ वृञ्वरणे मदीहर्षे घमशूमभवैकल्येणमप्रहूत्वेशब्देचडुभृञ्धारणपोषणयोः एभ्योनवभ्योयथासंख्यनवसुःजनेरि
त्वम् जनेरिडागमेनापिजनित्वेतिरूपसिद्धाविकारोच्चारणसुत्तरार्थम् च्यौत्रइति त्रणोणित्वाद्ङिः सृणिरिति क्तिनःकित्वान्नगुणः नित्वन्तु आद्युदात्तार्थम् ए

मने॰मनज्ञानेऽस्मादिन्स्यात्सच्चचित्॰अकारस्योकारादेशश्चस्यात्॰मन्यतेजानातीतिमुनिः॰मुनिःप्रमान्यसिष्ठादौवङ्गसेनतरौजिनेऽतिमेदिनी॰वर्णोऽस्मादिन्स्यात्सच्चकित्॰वसि वसनिवासेऽनुपसर्गेजसन्ताने॰यजदेवपूजादौ॰राजृदीप्तौ॰व्रजगतौ॰षट्टविशरणादौ॰हनहिंसागत्योः॰वाशृशब्दे वदव्यक्तायांवाचिएयन्तःचृञ्वरणेएयन्तःवासिरिति॰इन्पसकारवान्॰सूत्रेऽमसुतालव्यशकारवान्॰वासादीनामित्करणानांकर्त्तव्यापायेत्वनियमादितिवैशेषिकाः॰वास्यैमित्यत्रस्कोरितिसलोपः॰प्राप्नोतीतिभाष्यंवापिरुदकधारः॰वापीप्रसिद्धाराजिः॰स्त्रीपंक्तौ॰रेखयोरितिमेदिनी॰ह्रदवादीतिएयन्तानिर्देशेपिवाह्रलकारएयन्तादपिह्रत्र्॰तथाचभूवादिसूत्रेवदन्तीतिवादयोवाचकारइतिन्यासकारादयः॰वारिः स्मृतासरस्त्यांवारिह्रीभेदनीरयोः॰वारीघटीभवेद्घन्योरितिविश्वः॰ह्र

मनेरुच्च॥मुनिः॰वर्णोऽवलिश्चाहिरण्ये॥वसिः॰सौत्रः॰अस्यवलिरादेशः॰करोपहारयोः॰उंसिवलिः॰प्राण्यङ्गेस्त्रियाम्॰हिरण्येतु॰वर्णिः॰सुवर्णे वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्यइञ्॥वासिः॰छेदनचस्तुनि॰वापिः॰वापी॰पाजिर्यष्टा॰राजिः॰राज्ञी॰व्राजिर्वीतालिः॰सादिः॰सारथिः॰निघातिस्त्रीहघातिनी॰वाशिरग्निः॰वादिर्विद्वान्॰वारिर्गजबन्धनी॰जलेनुस्त्रीवम्॰वाहुलकाद्धारिः॰पथिकसंहतौ॰नहोभश्च॥नाभिः॰स्यात्क्षत्रियेपंसिप्राण्यङ्गेनुस्त्रियांपुंस्यपीतिकेचित्॰रुषेष्टद्धिः॰रुन्द्धि॥कार्विः॰स्त्रः॰शकुनौ॰शारिः॰शारिका॰क्षुत्रः॰उदीचाङ्कारुषा॥कारिः॰शिल्पी॰जनिघसिभ्यामिण्॰ ॥

॰ह्रहरणेऽस्मादिञ्॰हारिः॰पथिकसन्तानचूतादिभङ्गयोः॰स्त्रियामितिमेदिनी॰नहः॰णाहनन्धनेऽस्मादिञ्स्यात्भश्चान्तादेशः॰स्त्रियामिति॰लिङ्गानुशासनेस्त्रियामित्यधिकारेनाभिरक्षत्रियेऽतिरूक्षितत्वादितिभावः॰उंस्यपीति॰तथाचमेदिनी॰नाभिर्मुख्यक्षेचक्रमध्यक्षत्रिययोः॰उमान्हयोः॰प्राणिप्रतीकेस्यात्॰स्त्रियुंकस्तूरिकामदेऽतिभारविश्चउंसिप्रायुंक्त॰समुक्षुसत्यंकजकोशकोमलैरुपाहितश्रीएयुपनीविनाभिभिरिति॰क्षुषेः॰क्षुषविलेखनेऽस्मादिञ्॰रुन्द्धिश्च॰रुकोगणाद्धिरितीकः॰स्थानेऽन्तरतमइतिरुत्वंदाहरति॰कार्विरिति॰भाषायांतुऋषिरित्येव॰स्रः॰स्रृहिंसायामस्माच्छकुनौवाच्येऽञ्स्यात्॰शारिनीसोपकरणेस्त्रियांशकुलिकानांरक्षार्थंगजपर्यायेव्यवहारान्तरेपिचेतिमेदिनी॰कपिलकादित्वाच्चत्वम्॰शालिसुव

हृषिष हृन्हरणे पिष्लृसञ्चूर्णने रुहवीजजन्मनि प्रादुर्भावेच रुनुवर्तने वर्तिर्दीपोपकरणम् विद्सत्तायाम् विद्यतेऽण्यमस्यामिति वेदिर्यज्ञस्थानभूमिः छिदिरूदैधीकरणे कृतसंशब्दने हरतेः कीर्तयतेश्चाचरीरिति प्राप्तेरतरेषांनुरुगुपधादिति कप्रत्ययेप्राप्तेवचनमिदम् यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुशिखासुवानिषुशुकाहिकपिभेकेषुहरिर्नाकपिलेनिषित्यमरः वर्त्तिर्भेषजनिर्मोणेनयनांजनलेखयोः गात्रानुलेपनीदीपदशादीपेषुयोषितीतिमेदिनी वेदिःस्यान्मण्डलेऽपमान् स्त्रियामनुलिसद्रायांस्यात्परिस्तृतभूतलेऽपिचेतिविश्वः इगुपधात् ऋषविलेखने ऋषीगतौ शुचशोकेलिप उपदेहेत्यादेरिगुपधाज्ञातोरिन्स्यात्सचकित् केचिन्नुरुगुपधात्किरितिपठित्वाइणोऽपवादः किप्रत्ययस्तिव्याचरत्युःतन्नप्रत्ययस्वरेणाऋष्यादीनामन्तोदात्तताप्रसंगेनचेष्टापत्तिः अग्निः पूर्वेभिऋषिभिरृषिर्विप्रःशुचिःकविरित्यादौऋषिशुचिप्रभृतीनामाद्युदात्तत्वदर्शनात् नचैवमस्मेमीदीव्यःऋषिमित्कृषस्वेत्यादौऋषि

हृषिषिरुहिवृतिविदिछिदिकीर्त्तिभ्यश्च॥हरिर्विष्णावहाविन्द्रेभेकेसिंहेहयेरवौ।चन्द्रेकीलेऽवङ्गेचयमेवातेचकीर्त्तितःपेविर्वज्रंरोहिन्नौतीवर्त्तिःवेदिःऊदिःछेत्ता।कीर्त्तिःइगुपधात्किन्॥ऋषिःऋषिःशुचिःलिपिःवाहुलकाद्धत्वेलिविःनूलनिष्कर्षेनूलिः।नूलीकूर्चिकाभ्रमेःसम्प्रसारणाच्च॥भ्रमिर्वातःवाहुलकाद्भ्रमिः।क्रमितमिशतिस्तम्भामतइच्च॥क्रिमिःसम्प्रसारणानुवृत्तेःक्षमिरपि।तिमिर्मत्स्यभेदः।शितिर्मेचकशुक्लयोःस्त्रिम्निःसमुद्रः॥ << शब्दस्यान्तोदात्तानसिद्धेरितिवाच्यम् इगुपधादिभ्यइतीकप्रत्ययेसत्यन्तोदात्तत्वसिद्धेः ऋषिर्वेदवसिष्ठादौदीर्घितौचपुमानयमितिमेदिनी शुचिर्ग्रीष्माग्निशृङ्गारेषाषाढेशुद्धमन्त्रिणिरितिच भ्रमेः भ्रमुअनवस्थानेऽस्मादिन्स्यात्सचकित्सम्प्रसारणाच्चेभ्रमिर्विद्युथावसवोपवनीतिमन्त्रेभ्रमिंभ्रमणशीलंदरिद्रंजनमितिवेदभाष्यम् क्रमिः।क्रमुपादविक्षेपेतमुकाङ्क्षायाम् शितिस्तम्भोसोनोएभ्यइन्स्यात्सचकित् एषामतएकारादेशश्चक्रिमिः शुद्धजन्तुःक्रमिर्नोक्रिमिवत्कीटेलाशायांक्रिमिलेखरेरितिविश्वमेदिन्यौ पारंतारंदेवास्त्रोवासरंक्रिमिवत्क्षमिरिति द्विरूपकोशःतिमिरिति अस्तिमत्स्यस्तिमिर्नामतथाचास्तितिमिंगिलःतिमिंगिलगिलोप्यस्तिनाङ्गिलोप्यस्तिलक्ष्मणोनिरामायणे सप्तमेकाण्डेरामवाक्यम् केचित्तुनाङ्गिलोप्यस्तिराघवेतिपठित्वाराघवस्मृतिलक्ष्मणवाक्यमित्याहुः शितिःकृष्णसितेभूर्जेरितिविश्वः शितिभूर्जेनासितासितयोऽस्त्रियांतिमेदिनी ॥ ॥

लोकेसखिशब्दस्यासाङ्गत्वापत्तेःअपिचसखायमब्रवीत्‌ सखायस्त्वावृणहे सखासख्यिभ्यईड्यइत्यादिमन्त्रेषुसर्वत्रसखिशब्दआद्युदात्तएवेतिनिर्विवादम्‌ एवञ्चवृजुदात्तरत्पञ्जलदत्तादित्याख्यानंवेदवात्तीनमिश्रत्वप्रयुक्तमेवेतिदिक्‌॥ ॐ॥आङिश्रिञ्सेवायाम्‌ हनहिंसागत्योःअमुरेतिप्राहस्त्रियइति एवञ्चसुप्रातिसुश्वेतिसूत्रेचतुरश्रेतितालव्यपाठःसंगच्छतएवतत्सूत्रेकेषांचिद्दन्त्यपाठस्तुएतत्सूत्रपर्यालोचनामूलकएवेत्यवधेयम्‌ नन्वेवंचतुरस्रमितिदन्त्यप्रयोगस्यकथंनिर्वाहइतिचेदत्राहुःअकारान्तेनदन्त्यगमेणास्रशब्देनविग्रहेतत्प्रयोगःसाधीयान्‌ नचतादृशेशब्देविप्रतिपत्तव्यम्‌ अस्रःकोणःकचेऽसिक्लीवमश्रुणिशोणितेऽसृगिति मेदिनी कोणादिति ऋहिवृत्रासुरेसर्पेऽहिरिति मेदिनी अचरःअजन्ताद्धातोरिःस्यात्‌ रुशब्देपूजनपवने पवित्रेचन्नम्‌ नञ्स्वनतरणयोःतरित्रस्त्रादिस्यायनभाण्डम्‌ स्त्रियांनोस्तरणिस्तरित्यमरःकुशब्देकविर्वाल्मीकशुक्रयोःसूरौकाव्यकरेऽसिस्याद्वलीनेनृयोषि

आङिश्रिहनिभ्योह्रस्वश्चाद्रणस्यात्सचडित्‌आङोह्रस्वश्चस्त्रियःपात्यश्रिकोटयःसर्पेवृत्रासुरेऽहिः॥अचरः॥रविःपविःतरिः।
कविःअरिःअलिःखनिकण्यञ्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च॥खनिःकीर्षिहस्त्रःअजिःअसिःवसिवस्त्रावनिरग्निः।
सनिर्भक्तिर्दीनञ्चाध्वनिःग्रन्थिःचलिःपशुःवृतेस्फुन्दसि॥वर्तिःभुजेःकिच्चाभुजिः॥ नीतिमेदिनी ऋगतौअरिःशत्रुःकपिलकादित्वाद्वैकल्पिकत्वं अलिर्भ्रमरःखनिःखन्यवदारणे कषखषेतिदराडकःहिंसार्थकःअजगतिक्षेपणयोःअसुक्षेपणे वसआच्छादने वनषणसम्भक्तौवनुयाचने षणुदाने ध्वनशब्दे ग्रन्थबन्धने उभोचुरादी चलकम्पने एभ्यइःस्यात्‌ खनिःस्त्रियामाकरःस्यादित्यमरःएयन्तादचइतिञित्यायेखानिरपिखनिरेवमतोखानिरितिद्विरूपकोशः ग्रन्थिस्तुग्रन्थिपर्णीनावन्थेरुग्भेदपर्वणोरितिमेदिनी ग्रन्थिर्नीपर्वपरुषीत्यमरः वनिरग्निरिति वनुयाचनेऽत्पस्मादिप्रत्ययेयचनिर्योचाऽत्याहुःचलिः पशुरितिचरिभ्यश्चेतिपाठान्तरम्‌ चरगतौचरतिर्भक्षणेपिचरिः पशुःवृत्तेःवृतचर्तनेऽस्मादिःस्यात्‌ बाहुलकाच्चोकेपिसाञ्ज्यत्रिवर्तिसंयुक्तामितिप्रयोगःवर्तिर्भेषजनिर्माणेनयनाञ्जनलेखयोःगात्रानुलेपनीदीपदशादीपेषुयोषिन्नीतिमेदिनी भुजेःभुजपालनाभ्यवहारयोरस्मादिःस्यात्सकित्‌ भुजिरग्निः॥

लमादौचगन्धमार्जारकेऽपमानितिमेदिनी॰ कृञः करोतेरिञ्प्रादुरीचाम्प्रतेकारुषुवाच्येषुकारिस्त्रियांक्रियायांस्याद्वाच्यलिङ्गस्तुशिल्पिनीतिमेदिनी॰॥ ॥ जनिजनीप्रादुर्भावेधस्त्वदनेआभ्यामिण्जनिवध्योश्चेतिरणि वृद्धिप्रतिषेधः जनिरित्स्त्रीलिङ्गम् वृद्धिकारादितिपक्षेङीष् जनीसीमन्तिनीवध्वोरुत्पत्ता वौषधीभिरीतिमेदिनी अजि अजगतिक्षेपणयोः अतसातत्यगमनेवाहुलकादज्वेर्भावेन पादेचोपपदेअज्यतिभ्यामिण्पादस्यपदाज्यातिगोपहते षिच्चिपदादेशः पदाजिः पादचारीपदातिपत्तिपदगपदातिकपदाजयः पद्मश्चपथिकश्चेत्यमरः अशिपणाभ्योअशिश्वयणायिश्च अशिपणायीतयोरिति विग्रहः अश्नुव्याप्नोः पणाव्यवहारेआयप्रत्ययान्तःआभ्यामिण्स्यादनयोर्यथाक्रमंरुडायप्रत्ययलुकौचभवतः राशिर्मेषादिपञ्जयोरितिमेदिनी वागतिगन्ध नयोरस्मादिण्स्यात् टित्वादिलोपः प्रेप्रश्वीङ्हरतेः कूपेवाच्येरणंसेवान्धुः प्रहिः कूपउदपानन्तुसंसिवेत्यमरः नौव्येज्सम्वरणस्त्रीकटीवस्त्रवन्धेपिनीवीप

जनिर्जननंवासिर्भेस्यमग्निश्चाज्यतिभ्याञ्च॥आजिःसंग्रामःआतिःपक्षीयादेच॥पदाजिःपदातिःअशिपणाभ्योरुडायलुकौच॥
अशेःरुट्चणिःपुञ्जःपणायतेरयलुकापाणिःकरःवातेर्डिच्चविःपक्षीस्त्रियांवीत्यपिप्रेहरतेःकूपेप्रहिःकूपःनौव्यायलोपःपूर्व
स्यचदीर्घःव्येञरणस्यात्यलोपश्चनेर्घंःनीविःनीवीवस्त्रग्रन्थौमूलधनेचासमानेख्यःसचोदात्तःसमानशब्देउपपदेख्यास्त्यसमा
दिण्स्यात्सचडिच्चयलोपश्चसमानस्यनूदात्तःसत्यादेशश्चासमानेख्यायतेजनैरितिसखा॥ ऋषणोपिचेत्यमरः परिषणोमूलधनम्

समानेख्याप्रकथने रणस्यादिति यन्नूज्जलदत्तेनोक्तमिञ्स्यात्सचोदात्तइति तन्नसन्निहितेनजनिघसिभ्यामिण् इत्यनेनवपियजित्यादिनाविहितस्ये
नौविछिन्नत्वात् यदपियेतेनैवनौव्यइतिश्वसूत्रेउक्तमिञ्चानुवर्ततेनत्विण्उत्तरसूत्रेउदात्तवचनान्ज्ञापकादिति तदपिनसचोदात्तइतिहिनायंधातो
परत्वविहितंप्रत्ययंनिर्दिशतच्छब्दःकिन्तुसमानशब्दस्यस्थानेविधीयमानमादेशंनिर्दिशच्छब्दस्वरूपपरं तथाचकथंज्ञापकत्वंस्यात् यदपिसद्
ञ्उदात्तइतिव्याख्यायसमानस्यसभावइतिप्रक्रियास्मरणमात्रेणतत् तदपिनसभावविधायकस्याभावात् यदपिस्वरमंजरीकारादिभिरुक्तंसमानस्यकूद्
ञ्उदात्तइतिव्याख्यायसमानस्यसभावइतिप्रक्रियास्मरणमात्रेणतत् तदपिन॰।

णीवार्हिंसुशर्मीजुषाणा यस्यामतिभी॰ अदिद्युतत्सवीमणि हिरण्यपाणिरित्यादिमन्त्राणांतङ्गाख्यस्य चानुगुणत्वात् उक्तप्रयोगाणांभाषायामदर्शनेनछन्दोऽनुरुत्ते
न्यायलाच्च॰ अतएववेञः सर्वत्रेतिसूत्रेसर्वत्रग्रहणंकरिष्यति॥ ※ ॥जनिजनजननेमृङ्प्राणत्यागे॰ वेञः वेञ्तन्तुसन्ताने निपात्यन्तइति॰ मनिनन्ताइतिश
षः॰ म्नाअभ्यासेमलोपोनामोवा॰ नामसंज्ञा षित्त्वेवन्धने॰ सीमसीमेस्त्रियामुभेइत्यमरः॰ ष्ये ञ्संवरणेशब्देरोमणित्वकेशल्लूञ्छेदनेलोमसएवपापाने युगाग
मः॰ थैचिन्तांवाहुलकात्न्येभ्योपियक्षश्लजायाम्॰ क्ष्यः शोषश्चयक्ष्माचेत्यमरः॰ ष्टुप्रेरणे सोमाचन्द्रःडुधाञ्धारणपोषणयोः॰ धामदेहेगृहेरश्मौस्थानेजन्मप्र
भावयोरितिमेदिनी॰ मिथुने शृहिंसायाम्॰ सुशर्मीशब्दविशेषः॰ ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणानोदात्तम्यदम्॰ मनिनिनुमध्योदात्तस्यात्॰ सा

जनिमृङ्भ्यामिमनिजनिमाजन्ममरिमामृत्युः वेञः सर्वत्र छन्दसिभाषायोन्वेत्यर्थः वेमातन्तुवायदराडः ऋङ्नीवादिः सामनीवेमनीरति
वृत्तिः नामन्सीमन्व्योमन्रोमन्लोमन्पाप्मन्ध्मामन् सप्तभ्योनिपात्यन्ते म्नायतेऽनेनेतिनाम सिनोतेर्दीर्घः सीमा सीमानौ सीमानः पक्षे
ङाप् सीमे सीमाः वेञ अन्यस्योत्वङुणाः व्योम रौतेः रोमलोम पाप्मापापं ध्मामापरिमाणान्तेजश्च मिथुनेमनिः उपसर्गोक्रिययोः संबंधोमि
थुनंस्वार्थेमिदं सुशर्मी सातिभ्याम्मनिन्मनिणौ स्यतिसामसामनी आत्मा हनिमशिभ्योसिकन् हंसिकाहंसयोषिति मक्षिका कोररन्क
वरः गिरउडच्गरुडः इन्देः कमिन्नलोपश्च इदं॥ ९९ तिषोऽन्तकर्मणी अतसातत्यगमने॰ आभ्यांयथासंख्यमेतौस्तः स्यतिदुःखयतिदुरर्थो

यत्वात्॰ सामसामन्नीवमुपायस्यभेदेवेदान्तरेपिचेतिमेदिनी॰ आत्मापुंसिस्वभावेपिप्रयत्नमनसोरपि॰ धृतावपिमनीषायांशरीरब्रह्मणोरपीतिच॰ ह
निहनहिंसागत्योः मशशब्देशवधृतेच॰ मक्षिकामम्मरालीस्यादितिहारावली॰ कोररन्कुशब्देकवरः पाठकः वचयोरेक्यात्कवरीकेशविन्यासः जानप
देतिडीष्॰ अन्यत्रकवरा गिरःगृनिगरणेकेचित्तुसूत्रमिदंपरित्यज्य॰ गरुताडयतइतिविगृह्य डीङ्डीडप्रत्ययेएषोदरादित्वाद्गरुतस्तकारलोपेगरुडशब्दं
क्वेशेनच्युत्पादयन्ति॰ इन्देः इदिपरमैश्वर्येउज्ज्वलदत्तस्तुकमिन्त्रितिनितेपपाठ तच्चिन्त्यम्॰ इदंत्यत्वाच्चमिन्द्रयानम्॰ इदन्तोसोम्यंमधुरित्यादौनित्यस्व
भावात्॰ दशपाद्यान्तुरणोदमगितिसूत्रितम्॰ इदमिति॰ सर्वनामशब्दोपसन्निहितपरामर्शी॥ ॥ ॥ ॥

कृग्दृ॥कृविक्षेपेग्दृनिगरणेऽभृर्हिंसायाम् पृपालनप्रणयोः कुटकौटिल्ये भिदिर्विदारणे छिदिर्द्वैधीकरणे वराहः शूकरो वृष्टिः कोलः पोतो किरिः किटिरित्यमरः ऋणपथज्ञाप्रीकिरर्तिकप्रत्ययेकिरत्यकारान्तोपि त्वचित्वच किरोपिस्यात् किरोमोक्षः पथः पथिरितिद्विरूपकोशः गिरिर्नोनेत्रमक्षिदि अद्रौगिरिजकेयोविद्गौर्गौपूज्येषुनस्त्रियांक्षितिमेदिनी कुटिरितिङीषिन्कुटी कुटीशमीशुण्डाभ्यारः कुटीरः कुटिः कोटेषुमानस्त्रीघटेस्त्रीपंसयोर्गृहेकुशास्त्रकुम्भदासाश्वसुरयोंचित्रगुच्छकेऽतिमेदिनी कुण्डि कुडिदाहे कपिचलने आभ्यामिकित्स्यादितोनेलोपश्च कपिर्नीसिंहकेशाखामृगेचमधुरूद्वनरतिच स वैधातुभ्यः डुकृञ्करणे चरगतौ चरतिर्भक्षणेपिजनजननेभसभर्त्सनदीप्त्योः भृहिंसायाम् शर्मसुखं स्वागतिनिवृत्तौ ऋदशपवारणोत्तरादिः चैङ्पा

कृग्दृभ्यृकुटिभिदिछिदिभ्यश्च इःकित्स्यात् किरिर्वराहः गिरिर्गोत्रास्थिरोगयोः गिरिणाकाणाः गिरिकाणाः शिरिः शलभः हन्ना च धरिर्नगरराजानदीच कुटिः शालाशरीरञ्च भिदिर्वज्रे छिदिः परशुः कुडिर्कंप्योर्नलोपश्च कुडिदाहे कुडिर्दहः कपिः सर्वे थानुभ्यो मनिन् क्रियतइतिकर्म्म चर्म्म भस्म जन्म शर्म्मस्थामवलम् इस्मन्निनिहस्वः ऋन्नसुत्रामा दृहेर्नोच्च नकारस्याकारः ब्रह्मतत्वन्तपोवेदोब्रह्माविप्रः प्रजापतिः अशिशकिभ्योऋन्नसि अश्मा शक्माहभृश्रस्तृभ्यइमनिच् हरिमाकालः भरिमाकुडुम्बम् धरिमारूपम् सरिमावायुःस्तरिमातल्पम् शरिमाप्रसवः ॥

॥ लने सुसुत्वायतेरतिः सुत्रामारन्द्रः कर्मव्याप्येक्रियायाञ्चयुनर्युसकयोर्मतमितिरुद्रःच मेवृत्तौचफलकेरतिर्मेदिनी वृहेः वृहिवृद्धावस्मान्मनिन्नुमोनस्याकारेऋकारस्ययणादेशः ब्रह्मतत्वंतपोवेदेनहयोः पंसिवेधसि ऋत्विग्योगभिदोर्विप्रइतिमेदिनी अशि अशूव्याप्तौसंघातेच शक्लृशक्तौशक्रा इन्द्रः ऋन्द्रसीत्यस्यशकिनासम्बन्धोनत्वशिना अतएवाश्मानमारोप्ययतः स्मरारेरितिप्रयोगः हृभृ हृञ्हरणभृञ्धारणपोषणयोः धृधारणे स्वगतौ स्तृञ् आच्छादने भृहिंसायाम् शरिमेति एतच्चोज्ज्वलदत्तरित्योक्तम् दशपाद्यान्तु शृणातिर्नपठ्यतेतत्स्थानेसभातेप्रक्षिप्यप्रत्ययञ्चदीर्घादितिचकृत्वास्तृस्थ्यामीमनित्यङ्गते ऋन्नोयहणाच्चानुवर्तितम् यत्तुचैतत् पिष्टतान्नोभरीमभिःवातस्यसर्गोऽभवत्सरोमणिस्ति

स्यायतेः स्त्येङ्शब्दसंघातयोः स्त्रीतिडित्वाड्ङीलोपः लोपोव्योरितियलोपः टित्वान्ङीप् स्त्रीयोषिद्वलायोषानारीसीमन्तिनीवधूरित्यमरः गुधृगृङ् अव्यक्ते शब्दे धृञ् धारणे चीगति भजनादौ डुपचष् पाकेचचपरिभाषणे यमउपरमे षद्लृविशरणगत्यादौ ऋदृतिसौत्रः गोत्राभृगव्ययोर्गोत्रः गोत्रंशीलकुलोरव्ययोः स्मावनीयवोधेचकाननक्षेत्रचन्मस्तितिमेदिनी सत्रभाऊदनेयज्ञेसदादानेवनेपिचेत्यमरः सत्रंयज्ञसदादानऊदनारण्यकैतवेरतिमेदिनी स्त्रंत्राह्मणान्तरंजातिःडुयामाहृदानादनयोः यात्राप्रयाणे मामानेश्रुश्रवणे भस्मभर्त्सनदीप्त्योः होत्राशब्दऋत्विक्स्त्रियांस्त्रीलिङ्ङतिहोत्राभ्यश्छन्दसीतिसूत्रेहरदानादयः यात्रात्रपानेपिस्यात् गमनोत्सवयोः स्त्रियामितिमेदिनी मात्राकर्णेविभूषायांवित्तेमानेपरिच्छदे अक्षरावयवेस्वल्पेक्लीवकात्र्स्न्ये धारणेरतिचकर्णशब्दस्य

स्यायतेर्ङ्ईङ् स्त्रीशृङ्गीयचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः गोत्रंस्यान्नामवंशयोः गोत्राक्षथिवी धर्त्रे गृहं वेत्रं पत्रं वक्त्रं यन्त्रम् सत्रं स्त्रं डुयामाश्रुभसिभ्यः त्रन् होत्रं यात्रा मात्रा श्रोत्रं भस्त्रा गमेराच गात्रं दादिभ्यश्छन्दसि दात्रं पात्रं भूवादिगृभ्योणित्रन् भावित्रं वादित्रं गास्त्रिमोदनं चरेर्ङीत्रे चारित्रं अशित्रादिभ्यस्त्रोत्रौ अशित्रं वहित्रं धरित्रीमही त्रैङ् एवमादिभ्यउत्रः त्रोत्रम्महरणेचत्र् वरुत्रंप्रावरणे॥

श्रोत्रंश्रुतिःस्त्रीश्रवणंश्रवइत्यमरः भस्त्राचर्मप्रसेविकारतिचगमेः गम्लृगतावस्मात् त्रन्स्याद्धातोरेकारान्तादेशश्चगात्रमंगेकलेवरेक्लेवेरमाय्यंघाशिवि भागेपिसमीरितमिति विश्वः दादिभ्यः दाप्लवनेएवमादिभ्यस्त्रन् दात्रंधान्यादिकेदनसाधनम् पापाने योग्यभाजनयोः पात्रमित्यमरः स्थिनिवासगत्योःसे त्रमित्यादियोज्यम् भूवादिभूसत्तायां भावित्रंत्रैलोक्यम् वदव्यक्तायांवाचिएयन्तात्रादित्रंतूर्यादि गृनिगरणेचेरःचरगतौ अस्माण्णित्रन्स्यात् वृत्तेवाच्ये वृत्तंपत्रे चरित्रेचेत्यमरः ननुत्रप्रत्ययेचरित्रमित्युक्तेततश्चप्रज्ञाद्यणिचारित्रमिति सिद्धौ किमनेनेतिचेत् मैवम् स्वरेविशेषात् अशिअश्व्यात्रावेवमादिभ्यस्त्रः त्रैङ्पालने एवमादिभ्यउत्रश्चस्यात् वहित्रमिति वहप्रापणे धरित्रीति धृञ् धारणे गौरादित्वात् ङीष् ॥ ९ ॥ ९ ॥

कायतेः कैगैशब्दे प्रयोजनाभावादेवमकारस्येत्संज्ञाविरहेसिद्धेडिमेरिकारउच्चारणार्थः डकारस्तुदिलोपार्थः दृशपाद्यानुमान्नमेवडिमितिसूत्रितम् किमिति सर्वना
म सर्वधातुभ्यः दृशपाद्यानुअर्थात्सर्वधातुभ्योभविष्यतीत्याशयेनष्ट्रन्नित्येवसूत्रितम् अतएवाधिकंप्रक्षिप्तमित्याहुः वसनिवासे असुक्षेपणेशसुहिंसायाम् छ
दअपवारणेएयन्तः अस्त्रेप्रहरणेचापेकरवालेनपुंसकमितिमेदिनी पल्लगतौ पत्रेतुवाहनेपर्णेस्यात् पक्षेशरपक्षिणोरितिमेदिनी पापानेपात्रम् षित्वान्
ङीष् पात्र्यमत्रेत्रिषुक्लीबंस्तुवादौराजमन्त्रिणितीरद्यान्तरेयोग्येऽपीतिमेदिनी दंशदशने ब्रश्चादिनाषत्वेषुत्वेषित्त्वाङीषोऽनित्यत्वाट्टाप् दंष्ट्राभक्षि भक्षपाकेग
ल्लृगतौणमप्रहृत्वेशब्देचहनहिंसागत्योः विशप्रवेशने अशूव्याप्तौ एभ्यः ष्ट्रन्प्रत्ययेषोदृद्भिश्चधातोः संयोगादिलोपः ब्रश्चेतिषत्वेषुत्वम् क्लीवंऽवरीयंभाश्रो
नारत्यमरः वैश्रम् विष्टपम् दिवं दिवुक्रीडादावस्मात्ष्ट्रन्स्यात् द्युदादेशः दृद्भिश्चधातोः उषेउषदाहे खनुअवदारणे आभ्यांष्ट्रन् कित्स्यात् उष्ट्रः क्रमेलकः उश्र

कायतेर्डिमिः किम् सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन् वस्त्रं अस्त्रं शस्त्रं स्मन्निति ह्रस्वत्वे क्षादनाच्छत्रम् भ्रसजिगमिनमिहनिविश्मशोदृद्भिश्च भ्रा
ष्ट्रः गात्रंशकटम् नात्रंस्रोत्रम् हात्रम्भरणं वेष्ट्रं आष्ट्रमाकाशं दिवेर्द्युश्च द्यौर्नेज्योतिः उषिखनिभ्योकित् उष्ट्रः खात्रं खनित्रञ्जला
धारश्च सिचिमुच्योष्टेरूच् सूत्रं मूत्रं अमिविमिदिशमिभ्यत्रः अत्रम् चित्रं मित्रं शस्त्रं पुवोह्रस्वश्चपुत्रः ॥ << क्रमेलकमयमहागात्र्यप

रःसिवि षिवुतन्तुसन्तानेमल्लौमोक्षणे आभ्यांष्ट्रन्नित्स्यात् टेरूकारादेशश्च सूत्रिमूत्रिभ्यांद्युदादिरपन्नाभ्यामेरचारूपसिद्धेरद्युदात्तार्थमिदंसूत्रम् नवयत्रातस्मि
ष्टिः एरजित्यस्यघञोवाधकत्वात् सूत्रन्तुसूत्रनाग्रन्थेसूत्रतन्तुश्चवस्थयोरिति विश्मः अमि अमगतिशब्दसम्भक्तिषु चित्रूचयनेत्रिमिदास्नेहने शसुहिंसा
याम् ओत्रमिति अनुनासिकस्येतिदीर्घः श्रोणिलम्बिपुरुषोत्रमेखलामितिकालिदासः आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रमित्यमरः मित्रंसुहृदिनदयोः सूर्येपुंसीतिमेदि
नी शस्त्रंलोहास्त्रयोःक्लीवंसुरिकायान्तुयोषितीतिच प्रत्ययस्वरेणैतंतोदात्तः अनआन्त्राणिपेचेचित्रंदेवानाम् मित्रंनयम् शस्त्रस्यशस्त्रमसीत्यादिःवःश्रुप
वनेऽस्मात् त्रः स्यात् धातोर्ह्रस्वत्वञ्च उनात्तिस्वंशतीतिपत्रंपन्नामानरकस्तस्मात्रायतेरित्यर्थेआतोनुपसर्गेकः इतिकप्रत्ययेपत्रमिति व्युत्पत्तिरम् ॥

दृणातेर्हृस्वश्च दृतिः ऋतृकृषिभ्यः कीटन् किरीटं तिरीटं सुवर्णशिरोवेष्टने ऋषीटं कक्षिवारिणोः रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच् रुचितं मिष्टं उचितं कुचितं परिमितं कुटितं कुटिलं कुटिकुषिभ्यां कमलन् कुट्मलम् कुड्मलम् कुषेर्ह्रस्वश्च कुल्मलम् व्यापम् सर्वधातुभ्योऽसुन् चेतः सरः पयः सदः रेपेरतएच्च रेपोवयं ॥ ९९ भूमोएथक् पृथक् सहप्रयोगेप्यनयोरेदः स्यावपिरो दसीतिविश्वः ।वीगत्या दिषुवयः पक्षिणिवाल्यादौयोवनेचनपुंसकमितिमेदिनी· अनप्राणने· अनोभक्तम्· अनोस्यायः सरसीजातिसंज्ञयोरितिटच्चित्रश्चन्द्रः पाकस्थानंमहानसमित्यमरः तमुग्लानौ तमःक्लीवंगुणेशोकेसैंहिकेपान्यकारयोरितिरभसः तमोध्वान्तेगुणेशोके क्लीवंवानाविधुन्तुदेरितिमेदिनी· सहमर्षणे· सहोबलेज्योतिषिचवंसि हेमन्तमार्गयोरितिमेदिनी· तपस्तापे· तपोलोकान्तरेपिच· चान्द्रायणादौ धर्मेचयमान् शिशिरमाघयोरितिच· महपूजायाम्· महउत्सवतेजसोरितिचमेदिनी· नभः नभहिंसायां भौवादिकः कैयादिकश्च नभोन्तरिक्षंगगनमित्यमरः नभस्तनभसासार्द्धंतपन्तुतपसासहसहस्वच्च सहसासार्द्धंमहश्चमहसासह· तमेनचतमः प्रोक्तंरजेनापिरजः समभितिद्विरूपकोशः नन्वसुच्यत्ययेनभः सहस्रम इत्यादिसान्तशब्दाः सिध्यन्ति ॥ ॥ ९ ।

अमेः अमगतौ अस्मादित्रः स्यात्सच्चित् उत्रञ्नाउवर्णते अस्वरितत्वात् मित्रेनेति विग्रहेत्त्व मित्रमितिनपुंसकम् आः ऋण्गतौ अस्मादाप्रत्ययेगुणोसत्ययादेश कषेरिति कषस्वषेति दृशेडकः समयानिकषाशब्दौसमीपवाचकौ वाहुलकात् दृवेः दोषा।दिवेणप्रत्ययेवाहुलकादेवास्यगुणाभावेदिवा॥स्वदेशप्रत्ययेवाहुलका देवधातोर्धात्वादेशश्चस्वधेत्यादि चितेः चितीसंज्ञानेऽस्मात्कणप्रत्ययः स्यात्कश्चान्तादेशः अमरोक्तमाह चिक्कणमिति सूत्रे सूचयैश्नूनेचुरादि रस्मात्स्मन्णिलो पःकुत्वषत्वेसूस्मंस्यात्कणकेध्यात्मेपुंस्यणोत्रिषु चाल्यकेइतिमेदिनी पातेः पारस्रोऽस्मात् डुमसुन्स्यात् डित्वाट्टिलोपःउकारउच्चारणार्थस्त्यु ज्वलदत्तः वसुत स्रूगित्कार्यार्थः सुपंसीउगितश्चेतिङीप् नकारः स्वरार्थः उंसोऽसुडितिसूत्रेन्यासरक्षिताभ्योपनातेर्मकुनहस्वश्चेति पठितम् भ्रूतोडुमसुन्नित्यन्ये भाष्येतुसूत्रे स

अमेर्ङिघतिचित् अमित्रः शत्रुः आःसमिणनिकषिभ्यां सम्पूर्वादिणःनिपूर्वात्कषेश्चास्यात् स्वरादित्वादव्ययत्वं समया निकषा चितेःकणःकश्च वाहुलकादणः चिक्कणमसृणोस्निग्धे सूचेःस्मन् सूक्ष्मम् पातेर्डुमसुन् उमान् रुचिभुजिभ्याङ्किष्यन् रुचिष्यमि श्रम् भुजिष्योदासः वसेस्तिः वस्तिर्नाभेरधोङ्गयोः वस्तयःसुदृशासूत्रे वाहुलकात् शासः शास्तिः राजदण्डःविंध्याख्य मगमसतीति अगस्तिः शकंध्वादिः सावसेः सस्तिस्वरादिपाठादव्ययत्वं वैतसेः वितस्तिः पदिप्रथिभ्यान्निन् पत्तिः प्रथितिः तितुत्रेष्वग्रहादीना मितीट् ॥

प्रत्ययेषुमानित्युक्तम् उपेयप्रतिपत्त्यर्थोऽपाया अव्यवस्थिताऽतितत्त्वरुचिरुचदीप्तावभिप्रीतौचभुजपालनादौ भुजिष्यसुख नेत्रेचहस्तसूत्रकयोः स्त्रियामितिमेदिनी वसेः वसनिवासे वस आच्छादने वस्तिर्ङेयोर्निरूढेनाभ्यधोभूमिदशासुचेतिमेदिनी शासऽति शासु अनुशिष्टौ अस्य तीति असस्तेपरो अगस्तिः कुम्भयोनौचवङ्गसेन नरेऽपमानितिमेदिनी सावसेः असभुवि अस्मात्सावुपपदेतिः स्यात् वहुलवचनान्नभूभावः वै तसउपसर्गेऽस्माद्धिरस्तीति स्यात् अङ्गुसेसकनिसेस्याद्धितस्तिर्ङेदशाङ्गुलऽत्यमरः स्त्रीपुंसयोर्वितस्तिःस्यादित्यमरमाला पदि पदगतौ प्रथप्रख्याने आभ्यां तिः स्यात्सच्चिन् पत्तिरिति पदात्तिः प्रथितिरिति प्रख्यातिः तितुत्रेष्विति ग्रहादित्वादिडागमनिषेधोनेतिभावः ॥

पठित्वानुदंचानुवर्त्यकित्त्वाद्गुणाभावेउदश्चुत्वेनत्रकारेरिन्त्रतिसाधितम् तल्लोकचेदयोरप्रसिद्ध्यादुपेक्ष्यम् नित्त्वेरेकणोऽमर्त्यपरिषच्यंस्वरण्यस्परेकण
दत्यादिमन्त्रेषुरेकणइतिशब्दस्यप्रसिद्धत्वात् वैदिकनिघण्टौचसुवर्णपर्यायेषुतथापाठात् वेदभाष्येतुप्रकृतसूत्रेणोक्तसंज्ञासाधितत्वाच्चरेकणइतिप्रयोगएव
चसाधीयानितिदिक्चायतेःचापृपूजानिशामनयोरस्मादन्नेवाच्येऽसुन्स्यात्तस्यनुट्चथातोर्हस्वत्वंचयलोपः चनोदधिष्वपचतासुतेदधिष्वनश्वनरत्यादिम
न्त्रेषुप्रसिद्धौयेचनशब्दः एतेनचणोऽन्नमित्युदाहृत्यवाहुलकाण्णत्वमितिवदन्नोदशपादीवृत्तिकारास्तदसारिणःप्रसादकारदयस्त्वपरास्ताः कुङ्कुङ्स
मस्तोभीङ्स्वप्नेआभ्यांयथाक्रमंरूपेस्वाङ्गेचवाच्येऽसुन्स्यात्तस्यनुडागमश्च चर्योरूपमितिघन्किञ्चिदेवा अभिचर्यसाभूरित्यादिमन्त्रेषुप्रसिद्धमिदम् शो
पःस्योहषणेपेलमितिसुभूतिचन्द्रः अकारान्तोप्ययम् शेपपच्छ्लाङ्लेषुशनरति चार्तिकेशेपइतिनिर्देशात्॥ यस्यासशन्तःप्रहरमशेपमितिवैदिकप्र

चायतेरन्नेहस्वश्च चनोभक्तम् कुङ्भीङ्भ्यांरूपस्वाङ्गयोःउड्च चर्योरूपं शेपोगुत्यं स्वरीभ्यान्नुड्स्रोतःरेतःपातेर्वेलेर्नुट्चपाजः
पाजसीउदकेथुट्च पाथःअन्नेच पाथोभक्तम् अदेर्नुमीच अदेर्भक्षेवाच्येऽसुन्नुमागमोधादेशश्च अन्धोऽन्नम् स्कन्देश्च
स्वाङ्गे स्कन्धः स्कन्धसी आपःकर्म्मख्यायाम् कर्मीख्यायांहस्वोनुट्चवा अप्रः अपः वाहुलकात् आपः आपसी ॥ ॥

योगाच्च सुरीभ्याम् स्वगतौ रीङ् श्रवणे आभ्यामसुन्तस्यनुट्च स्यात् स्रोतोऽम्बुवेगेन्द्रिययोरितिविश्वः रेतःशुक्लेपारदेचेतिमेदिनी पातेःपारस्मणोऽस्माद्
लेवाच्येऽसुन् नुडागमश्च उट्चेत्यन्तस्यादिपाठस्नुज्वलदन्तस्यपामादिकः एथुपाजा अमर्त्यइत्यादिमन्त्रतद्भाष्यविरोधात् उदकेपातेरुदकेवाच्येऽसुन्स्यात्त
स्यनुडागमश्चकवन्धमुदकंपाथइत्यमरः अदेः अदभक्षणे मिःसास्त्रीभक्तमन्धोन्नमित्यमरः हिनातिशेवेणयदेतदन्धसाइतिभारविः स्कन्देः स्कन्दिरगतिशोषण
योरुस्मात्स्वाङ्गेवाच्येऽसुन्धश्चान्तादेशः आपः आप्नृव्याप्तौ अस्मात्कर्मख्यायामसुन्हस्वश्चधातोः प्रत्ययस्यनुडागमस्तुवासात् अप्रस्तीमम्बिनाअपांसिपासि
न्नभिसंदधुवाहुलकादिति उपलक्षणंहस्वइत्येवान्तरतिव्याख्यानस्यापिसम्भवात् तथाचब्रुवतेकतमोपिनपुंसकमापइतिकोशमुदाहृत्यसर्वमापोमयंजगदि

पचाद्यचि नुनमं सहंतमभित्याद्यजन्ता अपि सिध्यन्ति परन्तु रजरति अकारान्तसकारान्तौ नलोपवच्छ्वौ नसिध्यतरति रजेनापि रजः सममिति कोशश्चिन्त्य एवेति चेदत्राहुः रज्जरगोऽस्मादसुनि भूरंजिभ्यांकिरिति वक्ष्यमाणोनासुनः कित्वान्नलोपेरजरतिसिध्यति घञर्थैकविधानमिति कप्रत्ययेनुरजरत्यदन्तोपि सिध्यतीतिरये रपव्यक्तार्थावाचि अस्मादसुन्स्यात् अतएकारश्चरेणेऽवद्यमिति अरेपसात्त्वमिति मन्त्रे निरवद्यपेतिभाष्येऽक्तम् नञ्पूर्वकरेयः शब्दस्यानवद्यवाचकत्वात्॥ ॐ ॥ अशेः अशूव्याप्तौसंघातेचास्मादसुन्स्याद्धातोर्डागमश्चयशः कीर्तिः उज्जेः उज्ज आर्जवेऽस्मादसुन्स्याद्धलेवाच्येवकारस्य लोपश्च ओजोदीप्तावनस्मेप्रकाशबलयोरपीतिमेदिनी ओज्यतिगतिवृद्ध्योरस्मादसुन्स्यात्सम्प्रसारणञ्च अयतेः अिञ्इसवायामस्मात्साङ्गेवाच्येऽसुन्स्यात्सचकिद्धातोः शिरादेशश्चोत्तमाङ्गे शिरः शीर्षमित्यमरः घञर्थैकप्रत्ययेनुशिरदत्यदन्तोपिशिरोवाचीशिरेऽस्नो रजोवाचीरजस्तथेति कोशान्त

अशेर्देवनेयङ्देवनेऽनुतौयशः उज्जेर्बलेबलोपश्च ओजः प्वेः सम्प्रसारणाच्च शवः शवसी बलपर्य्यायोयम् अयतेः साङ्गे शिरः किञ्च अयतेः शिरआदेशोऽसुन्किच्च शिरः शिरसी अर्तेरुच्च उरः व्याधौशुङ्च अर्शोगदव्याधिः उदकेनुङ्च अर्तेरसुन्स्यात्तस्यचनुट् अर्णः अर्णसी इणआगसि एनः रिचेर्ङेनेधिच्च चात्प्रत्ययस्यनुट् धित्वालुक्त्वं रेकणः सुवर्णो ॥ ॥ ॥

रम् पिण्डदध्नाज्यशिरेऽतिनाम्नुपुरणेकुरण्डलोहृषुगणडानांकुमारणांतरस्विनां निचकर्तशिरन्श्रोणिनीलेभ्यश्चपङ्क्तिजानितिमहाभारतम् अर्तेः ऋगतावस्मादसुन्कित्स्याद्धातोरुत्वंचरपरत्वम् उरोवत्सश्च वक्षश्चेत्यमरः व्याधौ अर्तेरिवव्याधोवाच्येऽसुन्तस्यशुडागमश्चस्यात् अर्णइति पानीयमित्यर्थः इणः इणगतावस्मात्पाचेवाच्येऽसुन्स्यात्तस्यनुडागमश्च एनः पापम् रिचेः रिचिर् विरेचने रिचवियोजनसम्पर्चनयोरित्यस्माद्धातोर्वाच्येऽसुन् रेकणइति चञोरितिकुत्वे अङ्कुप्वादिःतिणात्वम् रहदशपादीर्घतोनटेनानुवर्त्यरेकः रेकसीत्युदाहृतम् तन्न उत्तरसूत्रेनडनुवृत्तेर्निर्विवादत्वात् मरङ्कमुतौमानाभावात्तस्यविसंवादाच्च उज्ज्वलदत्तेनतुरिचेर्धेनेचिल्किचेति॥

वसेः वसन्निवासेऽस्मादसुन्स्यात्सच्चणिच्णिौ त्वा हृद्धिः चन्देः चदिस्राह्लादने॥ अस्मादसुन्॥ आदेः कृकारस्वकृन्दः पद्यप्रभेदेपिङ्गेऽप्यणभिधायोरितिमेदिनी॥ अकारान्तोप्ययम्॥ कृन्दावभिप्रायवशाद्विलमरद्विरूपकोशो॥ पचि डुपचष्॥ पाके॥ चच्परिभाषणे॥ आभ्यामसुन्स्यात्तस्यडुडागमश्चचस्यकुत्त्वेसस्यषत्वम्॥ यक्षः यक्षसी॥ यक्षांसि॥ यथाशालायेयक्षसीरितिश्रुतिः॥ पूर्वोत्तरेद्वेयक्षसीरितिश्रुतिः॥ पूर्वोत्तरेद्वेयक्षसीरिति॥ अनीकाधिकरणेशाबरभाष्यम्॥ माधवस्तुयक्षपरिग्रहस्त्यस्मादसुन्नित्याह॥ वहिवहभावणे॥ आहाकृत्यागेडुधाञ्धारणादिभ्योऽसुन्स्यात्॥ अत्रपूर्वसूत्रात्सुटमनुवर्तयतामुज्ज्वलदत्तादीनांमतेनोदाहरणमाह॥ वक्षाः हासाः धासाइति प्राञ्चः॥ सकालचतिरुतः प्रसादकारदयश्चेत्यर्थः॥ एतच्चाग्रतः॥ उक्तोदाहरणानि हिलोकेतनदृश्यन्तेनवासम्भवन्तिसूत्रेऽस्मिन्कृन्दसीति

वसेर्णित्॥ वासोवस्त्रं चन्देरादेश्चकुः कृन्दः पचिवचिभ्यांसुट् पक्षसीतुस्मृतौपक्षौ वक्षोहृदयं वहिहाधाभ्यश्छन्दसि वक्षाः अनड्वान् हासाश्चन्द्रः धासाः पर्वतइतिप्राञ्चः वसुतसुणिदित्यनुवर्त्ततेतेनतुसुट् तेनवहेरुपधाहृद्धिः इतरयोरतोपेगितियक्॥ शोणाश्वस्मूनृवाहसा श्रोताहवंगृणावस्तोमवाहाः विश्वोविहायाः वाजम्भरोविहायाः देवोनयःपृथिवीविश्वधायाः अधारयत् पृथिवीमिश्वधोयसं धरीसम्भूरिभायसमित्यादि रणाश्वासिः श्रयाचहिः स्वरादिपाठाद्व्ययं मिथुनेऽसिः पूर्ववच्चसर्वम्॥ उपसर्गोविशेषाज्जर्मिथुनन्नत्वा सनोपवादोऽसिः स्वरार्थः नञिहनएहच अनेहाः अनेहसो विधात्रोवेधच विदधातीतिवेधाः नुवोधुङ्नोधाः॥

त्युक्तत्वात्॥ वेदेतुविपरीतान्येवोदाहरणानिदृश्यन्तइत्याह॥ वसुतस्तिति॥ वेदभाष्यकारदयश्चेहानुकूलाइत्यवधेयम्॥ इणः इणगतौ॥ अस्मादासिः स्यान्मिथुने॥ सुपशाइति॥ चशेर्वैदने॥ सुट्चेत्यादिपूर्ववत्॥ सुपयाः सुस्तोताइत्यादुदाहार्य्यम्॥ नञिहन्तेर्न्यूपपदेऽसिः स्यात्॥ धातोरेहादेशश्चकृदशनस्तुरंशइत्यादिनासावनड्-विधात्रःडुधाञ्धारणादौ विपूर्वादस्मादसिस्याद्धेधादेशश्चसोपसर्गधातोः॥ वेधाःपुंसिऋषौकेशवेधचपरमेष्ठिनीतिमेदिनी॥ अवणसुतो॥ अस्मादसिस्यात्तस्यडुडागमश्चनोधाइति॥ सद्योभवद्दीर्घोपनोधाइतिमन्त्रेनोधाऋषिर्भवतीतिनिरुक्तम्॥ नवेदधातीतितुनेरुक्तोक्त्युक्त्यन्तरस्वोध्यम्॥ ॥ ॥

रूपे रूपेवाच्ये आप्नोतेरसुन् हस्वत्वञ्चधातोः प्रत्ययस्यजुडागमश्चस्यात् अज्ञतिरुलोजश्चऊशीतियकारस्यवकारः उदके उदकेवाच्ये आप्नोतेरसुन् हस्वत्वञ्चउप
गमोभश्चान्तादेशःनहेः णहवन्धनेऽस्माद्वनेवाच्येऽसुन्भश्चान्तादेशःस्यात् नभोव्योम्निनभोमेघेश्रावणेच पतङ्गहे घ्राणेमृणालसूत्रेचवर्षासुचनभःस्मृतइविम्बः
नभःखंश्रावणोनभारत्यमेरः नभन्तुनभसासाङ्ङितिङिरूपकोशादकारान्तोपिरणःरणोऽसुन्स्यादपरार्धेवाच्येधातोरणादेशश्च विश्वोक्तिमाह आगइति अमेःअमगा
त्यादौ अस्मादसुन् हुगागमश्चधातोः स्यात् अमन्तिगच्छन्त्यनेनाधस्तादित्यंहोदुरितम् रमेश्चरमेरसुन्स्यात् हुगागमश्चधातोः रंहोवेगःअहिरहिभ्यामसुनासिङेअधि
रघिभ्यामसुनि अंघोरंघइतिमाभूदिनिरूत्तङ्ङयमितिगोवङ्ङनः तथाचस्यान्मध्योम्यचतुर्थत्वमंहसोरंहसस्तथेतिङिरूपकोशः एवञ्चदत्ताघासिङ्ङंघेविदध
तुघृणयःशीघ्रमंघोविघातमितिरघस्संघस्सुरणोजगद्पङ्कतयेनित्यसूत्रस्यस्सोतिप्रीतिप्रसन्नोन्वहमहिमरुचेस्सोऽवतात्स्यन्दनावःरत्यत्रअंघोरंघइति

रूपेजुड् अजोरूपं उदकेनुमभौच अम्भः नहेर्विभश्च नभः रणाआगोऽपराधेच आगःपापापराधयोः अमेर्हक् अंहः रमेश्चरं
हः देशेऽहच रमनोस्मिन् रहः अञ्जिभृजिभ्यःकुश्च एभ्योसुन्कवर्गश्चान्तादेशः अङ्गश्चिह्नशरीरयोः अङ्गः पक्षी योगः
समाधिः भर्गस्तेजः भूरञ्जिभ्याङ्क्विन् भुवः रजः ॥

घकारपाठोऽनुप्रासरसिकानांप्रामादिक इतिवदन्ति देशे देशेवाच्येरमेरसुन्हकारश्चान्ता
देशःस्यात् रहस्तत्वेरतेर्गत्वेइतिमेदिनी अंचि अंचुगतिपूजनयोः अञ्जूव्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषुभृजिरयोगेयुजसमाधौ भृजीभर्जने अंकः अंकशी अं
कोसि अंगः अङ्गंसी अङ्गांसि योगःयोगसीयोगांसि भर्गस्तेजइति हरःस्मरहरोभर्गः इत्यत्रभर्गशब्दोघत्रन्तः पुंल्लिङ्गइतिवोध्यःउचसम वायेऽस्मादसुनिवाह
लकात्कुत्वम् न्यङ्कादित्वाद्वा श्लोकः आश्रयमात्रेपिमन्दिरेपि नपुंसकमितिमेदिनी भूरंजि भूसत्तायाम् रंजरागे आभ्यामसुन्क्विन्स्यात् भुवः अन्तरिक्षम्
वसुधान्तप्रतिरूपकमव्ययमिदम् रजोरेणुःरजःस्त्रीवंगणानारे आर्तवेचपरागेचरेणुमात्रेपिदृश्यतेइतिमेदिनी घञर्थेकप्रत्ययेयुञ्अकारान्तोप्ययं रजोयंर
ज सासांङ्ङस्त्रीपुंस्य गणधूलिस्त्रित्यजयकोशः ॥ ६ ॥ ॥ ॥